НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Редакційна рада

Голова ради — В.М. ЛИТВИН
Члени ради: В.М. ГЕЄЦЬ, Л.В. ГУБЕРСЬКИЙ, І.М. ДЗЮБА,
Л.А. ДУБРОВІНА, М.Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, О.Л. КОПИЛЕНКО,
С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, О.С. ОНИЩЕНКО,
С.І. ПИРОЖКОВ, О.О. РАФАЛЬСЬКИЙ, В.А. СМОЛІЙ,
Ю.С. ШЕМШУЧЕНКО, Я.С. ЯЦКІВ

Редакційна колегія

Голова колегії — В.А. СМОЛІЙ
Члени колегії: Г.В. БОРЯК (заступник голови колегії),
Я.В. ВЕРМЕНИЧ, В.Ф. ВЕРСТЮК, С.В. ВІДНЯНСЬКИЙ, В.М. ДАНИЛЕНКО,
Л.О. ЗАШКІЛЬНЯК, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (заступник голови колегії),
О.Є. ЛИСЕНКО, О.П. РЕЄНТ, О.С. РУБЛЬОВ (відповідальний секретар),
О.П. ТОЛОЧКО, О.А. УДОД, Л.Д. ЯКУБОВА, О.В. ЯСЬ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» 2021

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДОДАТКОВИЙ ТОМ

КНИГА 1

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2021

ББК 63.3(4УКР)я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України «Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку науково-видавничого комплексу НАН України»

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 978-966-00-1858-7 (Додатковий том. Кн. 1)

© Інститут історії України НАН України, 2021
© НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», дизайн, 2021

Від редакційної колегії

Пізнавальний процес, що продукує та впорядковує історичне й соціогуманітарне знання, перебуває у постійному русі, як і суспільно-політичні та громадсько-культурні трансформації сучасної України. Яскравим свідченням цього є перша книга додаткового тому «Енциклопедії історії України» (ЕІУ), який нині подаємо на суд читача.

Як масштабний енциклопедичний проєкт «Енциклопедія історії України» функціонує майже чверть століття — від червня 1997 р., коли президія Національної академії наук України ухвалила першу постанову про підготовку багатотомного видання. Шістьма роками пізніше — 2003 р. — побачив світ перший її том (з гаслами на літери А—В), а за десять років — наприкінці 2013 р., коли вже вирував Євромайдан, вийшов десятий том (літери Т—Я).

У широкому сенсі проєкт ЕІУ став відображенням новітнього — сучасного — фундаменту історичного знання в державі Україна. Його заклали безцензурні наукові дослідження, проведені вже після відновлення Незалежності України в 1991 р., позбавлені комуністичних, радянських, пострадянських і російських імперських ідеологем. Йдеться про енциклопедичний формат статті, який за визначенням є синтетичним і фокусується, з одного боку, на суті, а з іншого — на різноманітних контекстах соціогуманітарного знання про той чи інший об'єкт, подію чи персоналію. Така стратегія систематизації й репрезентації нашої минувшини зорієнтована на звільнення як від «внутрішнього цензора», так і від інших обмежень, що заважають осмислювати факти, події, ідеї та проводити конструювання історії України відповідно до сучасних фахових стандартів і культурних уявлень, набутого досвіду, опрацьованих і верифікованих знань, якими оперує вся професійна корпорація істориків[1].

Логічним продовженням десятитомника стали дві книжки спеціалізованого тому «Україна — українці», видані у 2018—2019 рр. Вони у концентрованому вигляді зафіксували національно-державницький дискурс української історіографії 2000-х — 2010-х рр. Новацією цього тому стало органічне об'єднання статейних текстів та узагальнених наративів, що розлого описували різноманітні аспекти минулого та сьогодення українського народу.

Загалом для підготовки «Енциклопедії історії України» було залучено понад тисячу авторів; ними написано бл. 13 тис. статей. Осердя цього величезного авторського колективу становили фахівці Інституту історії України НАН України.

Стратегії і вимоги до підготовки й оприлюднення «Енциклопедії історії України» змінювалися разом із суспільством, допомагаючи останньому відповідати на поточні виклики. Одним із найпотужніших викликів стала воєнна та інформаційна агресія Росії проти України, що супроводжується систематичним викривленням української історії, щоби відповідним чином не лише впливати на громадську думку, а й формувати, точніше — спотворювати суспільну свідомість.

Інший виклик — сучасна криза наукового світогляду, пов'язана з постмодерними метаморфозами знання й культури; вони продукують чимало ризиків і загроз, проте водночас відкривають і безліч нових можливостей.

Одним з інструментів протидії цим викликам є зниження перешкод і порогів для отримання й циркуляції всього масиву наукової інформації у приступних форматах для найрізноманітніших категорій споживачів вебресурсів, передусім пересічних громадян нашої держави. Задля цього повнотекстові версії всіх томів та усіх статей викладені у вільному доступі на Інтернет-порталі Інституту історії України НАН України. Щороку електронна версія Енциклопедії стабільно фіксує не менше 1,5 млн відвідувань. Запити до Енциклопедії становлять понад 85 % від загальної кількості візитів до порталу Інституту. Станом на кінець 2020 р. відвідувачами енциклопедичного розділу були опрацьовані або скопійовані понад 3 млн уявних сторінок. Упродовж 2021 р. до ЕІУ звернулися 1,78 млн віртуальних читачів, які переглянули 2,58 млн сторінок.

---

[1] Докладніше про підготовку та реалізацію проєкту ЕІУ див.: *Смолій В.А., Боряк Г.В.* «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика. УІЖ. 2014. № 4. С. 4—16.

Знаковим інструментом для «просування» «Енциклопедії історії України» у Всесвітній мережі стала співпраця з україномовним розділом «Вікіпедії». З 2012 р., коли була підписана відповідна угода, Інститут історії України НАН України надав громадській організації «Вікімедіа Україна» права вільно використовувати контент Енциклопедії (на умовах ліцензії «Creative Commons»). Портал Інституту історії України НАН України ввійшов до переліку «друзів Вікіпедії»[2].

Спираючись на успішний досвід десятитомника та синтетичного тому «Україна — українці» (у двох книгах), редколегія ЕІУ розпочала підготовку додаткових томів. До них включені статті про персоналії, історичні події, факти, терміни, поняття, що з різних причин не ввійшли до попередніх томів, або ж були нещодавно напрацьовані в результаті нових наукових досліджень, архівної та джерелознавчої евристики.

Водночас, реагуючи на суспільний запит та потребу протистояння збройній, пропагандистській та ідеологічній агресії Росії, у першому з додаткових томів центральне місце — понад третину обсягу — посідає блок статей про новітній період історії України, насамперед після 2013 р. Відповідно, в ньому широко представлена тематика Революції гідності, протидії окупації Криму та збройній агресії Росії, український політичний процес у післяреволюційний період тощо. Окрема група статей присвячена зразкам озброєння та військової техніки, що створюються в Україні та/або стоять на озброєнні Збройних сил України. Увесь цей масив статей є реакцією на суспільний запит щодо наукового опрацювання новітнього періоду історії, особливо враховуючи російські пропагандистські міфи щодо Євромайдану, окупації Кримського півострову та війни на Сході України. Адже наукові історичні знання в енциклопедичному форматі здебільшого сприймаються пересічними користувачами як об'єктивніші й достовірніші порівняно з іншими формами подання наукових знань у публічному інформаційному просторі.

При підготовці цього блоку статей окрема увага була приділена антропологічній спрямованості. Чільне місце в додатковому томі посідають особистості, які брали активну участь у подіях останніх семи років. Передусім, подані біограми героїв «Небесної сотні» та захисників держави на передовій — Героїв України — учасників Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил. Редколегія ЕІУ намагалася подати також постаті політичних і державних лідерів, провідних громадських діячів України, глав інших держав, які відіграли ключову роль у подіях останніх років. Водночас у виданні вміщені біографічні статті і про організаторів російської агресії проти України та їхніх спільників — місцевих колаборантів у Криму та на Сході України.

Оскільки тематика відсічі збройній агресії Росії проти України нині лише розробляється, значний сегмент статей, присвячений подіям з 2014 р., став результатом наукового пошуку «від джерел». Окремо відзначимо гасла, що описують воєнні дії весни 2014 — зими 2015 рр. Осмислюючи ці події, автори й редактори намагалися ретельно опрацювати наявні джерела та літературу, оприлюднену за «гарячими слідами», а також провести ретельну верифікацію фактів, що викладаються в них, у тому числі — шляхом широкої апробації статей у професійному середовищі на етапі редакційної підготовки. Відповідно, ці тексти не лише мають довідково-енциклопедичне значення, а й набувають культурно-громадського звучання.

Нарешті, використовуючи стратегію, апробовану в тематичному томі «Україна — українці», редколегія намагалася у додатковому томі органічно сполучити «цеглинки» незначних за обсягом фактографічних чи біографічних гасел з розлогими наративними текстами, що дають уявлення про логіку, конфігурацію, масштаб і темпи розгортання та перебігу багатоманітних процесів як глибокої давнини, так і недавньої минувшини. Адже сучасна історична наука — це не лише сухий компендіум фактів, а й розмаїті смисли для сприйняття та розуміння складних сторінок минулого, актуального й затребуваного для суспільного сьогодення.

Загалом у першій книзі додаткового тому вміщено 1066 статей, для їх підготовки було залучено 269 авторів. На жаль, тринадцять з них уже відійшли в Засвіти. Вічна їм пам'ять.

Традиційно том добре ілюстрований — у першій книзі вміщено 546 світлин та інших візуальних матеріалів. Спеціально розроблено або адаптовано 47 історичних карт, картосхем, планів. Особливою новизною відзначені карти, які вміщені у статтях, присвячених Революції гідності, Антитерористичній операції та Операції об'єднаних сил.

Робоча група з підготовки томів ЕІУ продовжує роботу над другою і третьою книгами додаткового тому. У них, сподіваємося, буде продовжено стратегічні засади, опрацьовані за два з половиною десятиліття роботи над проєктом, передусім — безумовного врахування нових історичних знань, дотримання балансу між різними періодами історії, з урахуванням суспільного та політичного «порядку денного». Адже у своєму нинішньому статусі «Енциклопедія історії України» — це один зі знакових і масштабних проєктів публічної історії.

Певна річ, редколегія відкрита для професійного та цивілізованого діалогу. Пропозиції, зауваги та коментарі просимо надсилати на адресу робочої групи Інституту історії України НАН України (електронна пошта редколегії Енциклопедії: eiu.redkol@gmail.com).

Зафіксовані у книзі події і факти новітньої доби доведені до кінця 2021 р.

---

[2] Вікіпедія: Друзі Вікіпедії. URL: https://cutt.ly/QENcF5K

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подання інформації у додатковому томі Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуватимуться наприкінці додаткового тому за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подано переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується всередині тексту до перших літер.

5. Назви закладів вищої освіти, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Дати за старим стилем подаються в дужках.

8. Назви і категорії населених пунктів подаються переважно відповідно до адміністративно-територіального поділу на період, що висвітлюється у конкретній статті; також наводяться сучасні назви.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об’єктів подано за чинним українським правописом.

11. Вживані у статтях, підписах до ілюстрацій і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведено наприкінці тому.

12. Курсивом в основному тексті статей виділяються терміни, що є гаслами в цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак подеколи бібліографія подається в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об’єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

А

С.В. Абросимова.

АБРО́СИМОВА Світлана Вікторівна (20.06.1953—06.03.2011) — історик, джерелознавець, книгознавець, археограф, краєзнавець. Заслужений працівник к-ри України (2004), провідний наук. співробітник *Дніпропетровського історичного музею імені Д.Яворницького.* Н. в м. Кайшядоріс (нині місто в Литві). Закінчила істор. ф-т Дніпроп. ун-ту (1976). Від 1977 працювала в Дніпроп. істор. музеї ім. Д.Яворницького (з 1978 — зберігач книжково-архів. фонду). З поч. 1990-х рр. — наук. співробітник *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України.*

1988 захистила канд. дис. з літуаністики «Документы Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI века» (наук. кер. — проф. М.П.*Ковальський*), брала активну участь у міжнар. проєкті вивчення і видання *Литовської метрики.*

Опублікувала бл. 300 наук. і науково-публіцистичних праць з історії укр. книги, *епістолології*, Литов. метрики, музеєзнавства, *архівознавства*, *краєзнавства.*

Створила інформаційну систему рукописного і книжкового фонду музею. Ініціатор, організатор і співавтор виставок: «У світі стародруків», «Острозькій Біблії — 410 років», «Історія України в живопису та книзі», «Тії слави козацької...», «Учбова книга в Росії XVIII—XIX ст.», «До Дня української мови», «Епістолярна і наукова спадщина Д.І. Яворницького і коло його друзів» та ін. Підготувала каталоги архів. і книжкового зібрання музею.

Висока професійна к-ра та ерудиція дали А. можливість працювати в широкому проблемному і дисциплінарному діапазоні.

А. — визнаний фахівець з історії книжкової к-ри. З кінця 1980-х — ініціатор, ідеолог і гол. виконавець масштабного археогр. проєкту Дніпроп. істор. музею з видання епістолярної спадщини акад. Д.*Яворницького* (1996 — каталог; 1997—2010 — т. 1—6), який триває досі. А. стала провідним знавцем життя і творчості Д.Яворницького. Її зусиллями створена ґрунтовна археогр. база вивчення повсякденного життя, к-ри, соціальних практик і комунікацій, тобто духовно-культ. ландшафту Катеринославщини і Пд. України кінця 18 — поч. 20 ст. (публікації епістолярних комплексів Нечаєвих, Алексєєвих, Шпербергів, Синельникових).

Лауреат премії ім. Д.Яворницького Нац. спілки краєзнавців (1995).

П. у м. *Дніпропетровськ*, похована на Сурсько-Литов. цвинтарі.

Праці: Большевистские листовки в Днепропетровском историческом музее 1893—1923: каталог. М., 1985; Книги переписей Литовской метрики середины XVI века как источник по истории городов Украины. В кн.: Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Днепропетровск, 1985; Издания Ивана Федорова в коллекции Днепропетровского исторического музея. В кн.: Федоровские чтения: 1983. М., 1987; Старопечатные кириллические издания в Днепропетровском историческом музее 1574—1800 гг.: каталог. Днепропетровск, 1988; Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903—1916 гг.). В кн.: Археографический ежегодник за 1988 г. М., 1989 (у співавт.); Книги гражданской печати XVIII века: каталог музейной коллекции. Днепропетровск, 1989; Книги записей Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. (до Люблинской унии 1569 г.). В кн.: Исследования по истории Литовской метрики. М., 1989; Археографическая деятельность академика Д.И. Яворницкого. В кн.: Актуальные вопросы теории, методики и истории публикации исторических документов. М., 1991 (у співавт.); «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии»: (1904—1915): бібліогрофічний довідник. К., 1991 (у співавт.); Пам'ятки писемності в збірці Дніпропетровського історичного музею: каталог музейної колекції актових джерел XVIII—XIX ст. Дніпропетровськ, 1993 (у співавт.); «Пишу тебе, мой ангельской друг...» (из эпистолярного наследия начала XIX века). Запорожье, 1997 (у співавт.); Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1997—2021, вип. 1—7 (у співавт.); Традиции Литовской метрики в документах канцелярий Украины XVII—XVIII вв. В кн.: Lietuvos Metrica: 1991—1996 metu tyrinėjimai. Vilnius, 1998; Приватне листування катеринославського дворянства XIX століття (до питання джерелознавчого дослідження епістолярних пам'яток). «Південна Україна» (Запоріжжя), 1999, вип. 4 (5); Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова — первого губернатора Екатеринослава, вип. 1—4. Одесса, 1999—2003 (у співавт.); Археографічний аспект в епістолярній спадщині академіка Д.І. Яворницького. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2001, вип. 2; Едиційна археографія в Україні у XIX—XX століттях: плани, проекти, програми видань. Катеринославська учена архівна комісія (1903—1919 рр.). Там само (у співавт.); Епістолярна спадщина Нечаєвих в історичному контексті. В кн.: Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII — перша половина XX століття). Запоріжжя, 2003; Катеринославські дворяни Алексєєви (за документами родинного архіву). «Південна Україна XVIII—XIX століття» (Запоріжжя), 2003, вип. 7; Енциклопедист козаччини [про Д.Яворницького]. «УІЖ», 2005, № 4; Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2009, вип. 3.

Літ.: *Бекетова В.М.* Абросимова Світлана Вікторівна (1953—2011): вшанування пам'яті. В кн.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: книга в історії і культурі. Дніпропетровськ, 2012; *Швидько Г.К.* Світлана Вікторівна Абросимова (1953—2011) [бібліографія]. «Український археографічний щорічник», 2012, вип.16—17.

О.І. Журба.

АВІАЦІ́ЙНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ УКРАЇ́НИ. Авіац. пром-сть — галузь пром-сті, що спеціалізується на вир-ві літальних апаратів. 1910—12 в підрос. Україні відкрилися майстерні О.Карпеки, В.Йордана, О.Свєшнікова, В.Ільїцького, в яких будували перші літаки. Так, у майстерні Ф.Терещенка (див. *Терещенки*) у м-ку Червоне (нині смт Андрушівського р-ну Київ. обл.) впродовж 1910—14 виготовили бл. 10 літаків. Перше пром. підпр-во — з-д А.Анатри в *Одесі* — засноване 1913 на базі майстерень місц. аероклубу. Виготовляло літаки франц. конструкцій («Фарман», «Ньюпор», «Моран», «Вуазен») для військ. мін-ва Рос. імперії. На липень 1914 на з-ді працювали 95 осіб, на липень 1917 — 1380 осіб. Від 1916 виготовлялися літаки «Анаде» та «Анасаль», спроєктовані запрошеним із Франції інж. Е.-А.Декампом (у рос. документах — Е.Декан). До кінця 1917 фірма А.Анатри виготовила прибл. 1100 літаків (третину з обсягів вир-ва у колиш. Рос. імперії). 1918 з-д працював на замовлення військ. мін-ва *Австро-Угорщини*. Кілька десятків літаків виготовив 1915—17 з-д В.Адаменка у Карасубазарі (нині м. *Білогірськ*).

На поч. 1920-х майстерні та підпр-ва в Одесі, *Києві*, *Севастополі* займалися гол. чин. ремонтом літаків. 17 вересня 1926 на базі авіаремонтних майстерень АТ «Укрповітрошлях» (*Харків*) засновано авіазавод ім. Раднаркому УСРР (з 1934 — з-д № 135; гол. конструктор — К.*Калінін*). Випускалися пасажирські літаки К-4 та К-5 (наймасовіший рад. пасажирський літак 1930-х рр.). Виготовлено кілька дослідних зразків, зокрема літак-гігант К-7 (1933). У липні 1934 конструкторське бюро з-ду переїхало до Воронежа (нині місто в РФ), а вир-во перепрофілювали на військ. техніку: винищувачі І-Z, ІП-1, розвідники Р-10, легкі бомбардувальники Су-2.

З поч. 1930-х рр. працювало конструкторське бюро Й.Немана, професора Харків. авіац. ін-ту. Було створено одномоторний пасажирський моноплан ХАІ-1 — перший у Європі та другий у світі літак із шасі, що прибиралося (вироблявся на з-ді № 43 в Києві, а також у Горькому; нині м. Нижній Новгород, РФ). На його основі розробили розвідник ХАІ-5 (випускався як Р-10 у Харкові й Саратові; нині місто в РФ). Із серед. 1930-х рр. на з-ді № 43 діяло конструкторське бюро В.Таїрова (проєктування пасажирських літаків та важких винищувачів), а на з-ді № 45 у Севастополі — конструкторське бюро І.Четверікова (гідролітаки).

Від 1920-х рр. з-д № 29 у *Запоріжжі* був одним із провідних виробників авіамоторів М-6, М-11, М-22, М-85 (12,5 % вир-ва авіамоторів у *СРСР*). На рубежі 1930—40-х рр. в УРСР розпочалося буд-во нових авіаз-дів, але до початку Німецько-рад. війни 1941—45 (див. *Друга світова війна*) вони не стали до ладу. Протягом липня—вересня 1941 підпр-ва А.п.У. евакуювали у тилові райони СРСР.

Відновлення А.п.У. почалося з вигнанням гітлерівців. 29 серпня 1943 почав працювати з-д № 135 (Харків), 3 січня 1944 — з-д у Києві (№ 473); на них збирали винищувачі «Як» із комплектів, що постачалися Новосибірським з-дом. У січні 1944 запрацював авіамоторний з-д у Запоріжжі (№ 478), який випускав двигуни М-88.

1947—50 з-д № 135 виробляв навч. поршневі літаки Як-18, а 1951—54 — МіГ-15УТІ (перші реактивні літаки в Україні). Від 1955 у Харкові випускали пасажирські літаки конструкції А.Туполєва: Ту-104 і Ту-124 (1960—68), а також Ту-134 (1965—84). Упродовж 1979—90 Харків. авіазавод випускав безпілотні літаки-розвідники Ту-141.

1945—48 з-д № 473 займався впровадженням у вир-во гелікоптерів, проте випустив лише невеликі дослідні партії Г-4 і Мі-1. Від 1949 тут налагодили вир-во багатоцільових літаків Ан-2 (до 1963 — 3164 одиниці), а 1952 до Києва перевели конструкторське бюро О.*Антонова*. Завдяки його діяльності в наступні десятиліття сформувалася спеціалізація А.п.У., відповідно до якої розробляли й випускали військово-транспортні літаки (ВТЛ) та пасажирські літаки для місц. повітряних ліній (МПЛ). Так, 1956 створено двомоторний середній ВТЛ Ан-8, 1957 — уніфіковані 4-моторні літаки: пасажирський Ан-10 і середній ВТЛ Ан-12 (осн. літак мін-ва оборони СРСР у 1960—70-х рр.), 1958 — двомоторний легкий літак Ан-14. Виробляли ці типи літаків за межами України.

1959 вийшов на випробування пасажирський літак для МПЛ Ан-24, який масово виробляли в Києві протягом 20-ти років. На його базі створили ВТЛ Ан-24Т і Ан-24РТ (випускалися за межами УРСР) та Ан-26 (Київ. з-д 1969—86 виготовив 1398 одиниць). На замовлення Індії 1976 на базі Ан-26 розробили ВТЛ Ан-32 (до 2012 виготовили 370, зокрема 118 — для Індії).

1965 вперше піднявся у повітря важкий ВТЛ Ан-22 «Антей» (серійне вир-во у Ташкенті; нині столиця Узбекистану), а 1982 — Ан-124 «Руслан» (найважчий у світі серійний ВТЛ). Була виготовлена 51 одиниця Ан-124 (з них 18 — у Києві). На його основі 1988 створено Ан-225 «Мрія» — унікальний літак для перевезення особливо важких і габаритних вантажів (у т. ч. космічн. корабля «Буран» на фюзеляжі).

1975 створено легкий літак для МПЛ Ан-28 (випускали з 1984 у Польщі), 1977 — турбореактивний ВТЛ Ан-72, вир-во якого налагодили в Харкові. 1983 почалися випробування Ан-74 (Ан-72 удосконаленої модифікації).

Підготовка до відправки на фронт літаків «Анаде». Завод «Анатра», Одеса, 1917.

Середній військово-транспортний літак Ан-178. 2016.

Запоріз. авіамоторний з-д у 2-й пол. 1940-х — на поч. 1950-х рр. випускав поршневі двигуни (АШ-62ІР, АІ-26 та ін.), 1953—58 — турбореактивні (ТРД) РД-45Ф та РД-500К. Від серед. 1950-х рр. під кер-вом О.*Івченка* були створені турбогвинтові двигуни (ТГД) АІ-20 (для Ан-8, Ан-10, Ан-12, Ан-32, Іл-18, Іл-38, Бе-12) та АІ-24 (для Ан-24, Ан-26). 1967 створений двоконтурний ТРД (ДТРД) АІ-25 (для Як-40, М-15, L-39), 1974 — ДТРД Д-36 (для Як-42, Ан-72, Ан-74). На базі останнього 1977 створений Д-136 — найпотужніший у світі гелікоптерний двигун. Для Ан-124 був розроблений ДТРД Д-18 (1980).

Науково-тех. прогрес зумовив потребу реорганізації А.п.У.: 1974 утворено Київ. авіац. вироб. об'єднання (КиАВО), 1976 — Харків. авіац. вироб. об'єднання (ХАВО). Останньою істотною реорганізацією рад. часів стало утворення 1991 в Києві на базі Київ. мех. з-ду Авіац. науково-технічного комплексу (АНТК) ім. О.К.Антонова — провідної орг-ції з розробки авіатехніки. До моменту розпаду СРСР було досягнуто значного ступеня самостійності А.п.У., зокрема у випуску готових виробів. У постачанні комплектуючих зберігалася значна залежність від підпр-в ін. союзних республік.

2005 утворено Держ. літакобудівну корпорацію «Національне об'єднання Антонов». У березні 2007 корпорація була ліквідована, натомість створено концерн «Авіація України». До його складу ввійшли держ. підпр-во «Антонов» (колиш. АНТК ім. О.К. Антонова), серійний з-д «Антонов» (колиш. КиАВО), Харків. держ. авіац. вироб. підпр-во (ХДАВП; колиш. ХАВО), держ. підпр-во «Завод 410 цивільної авіації» (авіаремонтне підпр-во). З 2015 входить до складу держ. концерну «Укроборонпром».

Осн. програми, що здійснювалися А.п.У. після 1991:

- середній ВТЛ Ан-70 (розроблявся з 1984, випробувався від 1994, прийнятий на озброєння Повітряних сил України 2015). Перспективи серійного вир-ва неясні через значну частку рос. комплектуючих;
- турбогвинтовий літак МПЛ Ан-140 (розроблявся з 1993, випробувався від 1997, серійно виготовляється з 1999 на ХДАВП, а також у РФ та Ірані; до 2015 випущено 28 одиниць);
- реактивний регіональний пасажирський літак Ан-148 (розроблявся з поч. 1990-х, випробувався від 2004, серійно виготовляється з 2009 на серійному з-ді «Антонов» та в РФ; до 2015 випущено 35 одиниць);
- Ан-158 (випробувався з 2010, серійно виготовляється від 2013 на серійному з-ді «Антонов» та в РФ; до 2015 випущено 7 одиниць);
- середній ВТЛ Ан-178 на базі Ан-148 (випробувався з 2015).

Вир-во авіадвигунів здійснюється в Запоріжжі, на підпр-вах Публічної АТ «Мотор-Січ». Осн. сучасна продукція:

- гвинтовентиляторний двигун Д-27 (для Ан-70);
- ДТРД Д-436 різних модифікацій (для Ан-148, Ан-158, Ан-178 та ін.);
- ДТРД АІ-222 (для навчально-бойових літаків Як-130 і L-15);
- турбовальні двигуни ТВ3-117ВМА і ВК-2500 (для гелікоптерів Мі-8).

З 2014 «Мотор-Січ» виготовляє гелікоптери МСБ-2 і Мі-8МСБ — модернізовані варіанти Мі-2 та Мі-8.

Поряд із великими підпр-вами в Україні діють невеликі фірми з виготовлення надлегких літаків і гелікоптерів. Напр., «Аеропракт» (заснований 1991, Київ; осн. продукція — двомісний літак А-22), «Аерокоптер» (заснований 1999, Полтава; осн. продукція — двомісний гелікоптер АК1-3).

Україна має повний технологічний цикл створення та вир-ва авіатехніки, яким володіють ще 10 країн світу: США, РФ, Франція, Велика Британія, Японія, Швеція, Італія, Китай, Бразилія та Пд. Корея.

Літ.: *Шавров В.Б.* История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. М., 1978; *Його ж.* История конструкций самолетов в СССР 1938—1950 гг. М., 1978; *Соболев Д.А.* Рождение самолета: первые проекты и конструкции. М., 1988; *Савин В.С.* Авиация в Украине: очерки истории. Х., 1995; История конструкций самолетов в СССР 1951—1965 гг. М., 2000; *Мухин М.Ю.* Авиапромышленность в СССР в 1921—1941 гг. М., 2006; О.К. Антонов — многранность таланта: к 100-летию со дня рождения. К., 2007; *Харук А. та ін.* «Анатра»: літаки одеського авіабудівного підприємства. К., 2008; *Його ж.* Нарис історії авіаційної промисловості України (1910—1980-ті рр.). Львів, 2010.

А.І. Харук.

АВІА́ЦІЯ В УКРАЇ́НІ. Авіація (франц. Aviation, від лат. avis — «птах») — галузь техніки, пов'язана з польотами в атмосфері апаратів, важчих за повітря; також — орг-ції (служби), що використовують для польотів ці апарати. Залежно від мети використання розрізняють цивільну авіацію (включно з комерційною авіацією та авіацією заг. призначення) і держ. авіацію (військ. авіацію й авіацію ін. силових структур).

На теренах України перший політ літака (імпортного) відбувся 15 (2) березня 1910 (пілот С.Уточкін, *Одеса*). 5 червня (23 травня) 1910 в *Києві* піднявся в повітря перший літак, збудований в Україні (пілот О.Кудашев). Гол. осередками розвитку А. в У. стали Одеса (у березні 1908 засновано Одес. аероклуб), Київ (у жовтні 1909 — Київ. т-во повітроплавання), *Львів* (у листопаді 1909 — Авіац. союз студентів Політехніки). Зазначені орг-ції займалися популяризацією авіації, розвитком авіац. спорту, підтримували аматорів, які будували літаки.

Військова авіація

Початки військ. авіації на теренах України належать до листопада 1911, коли в *Севастополі* була заснована авіашкола. У квітні 1913 в Києві утворено 3-тю авіац. роту. З початком *Першої світової війни* формувалися частини військ. авіації. В серед. 1917 в Україні дислокувалися 7 авіац. дивізіонів (усього 43 авіазагони різного призначення, бл. 260 літаків), Ескадра повітряних кораблів (16 важких бомбардувальників «Ілля Муромець»), Чорномор. повітряна д-зія (17 сухопутних літаків і 61 літаючий човен станом на грудень 1917), а також ряд

Літак-винищувач «Ньюпор XXIII» авіації Української Держави. 1918.

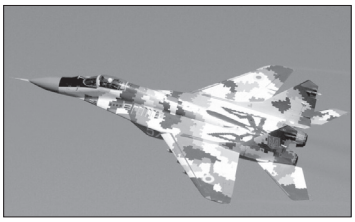

Літак-винищувач МіГ-29 Повітряних сил ЗС України. 2015.

авіаційних навч. закладів і тилових установ (авіапарків).

Восени 1917 в авіац. частинах почалися процеси українізації. 13 грудня 1917 командувачем Повітряного флоту УНР призначений В.*Павленко*, 16 грудня в Києві почалося формування 1-го Укр. авіазагону (командир — О.Наконечний, згодом — О.Єгоров). Українськими оголосили себе низка ін. авіазагонів. Однак у боротьбі проти більшовицької агресії участь узяв лише 1-й Укр. авіазагін (незабаром — «1-й Запорозький авіазагін»).

За часів *Української Держави* П.*Скоропадського* здійснювався план розбудови повітряного флоту (нач. — полк. О.Вегинер), що передбачав формування 8 корпусних авіац. дивізіонів (по 4 авіазагони), а також ряду допоміжних частин та установ. Влітку 1918 повітряний флот нараховував 193 літаки (у т. ч. 4 бомбардувальники «Ілля Муромець»), але його боєздатність була обмеженою через поганий тех. стан більшості літаків та проблеми з кадровим забезпеченням.

Повітряний флот Армії УНР (нач. — полк. В.Павленко) навесні 1919 мав 4 авіазагони (1-й Запорозький, 3-й, 4-й і 5-й), що брали участь у боях проти більшовиків. Восени боєздатним лишався єдиний загін — 4-й, залишки техніки якого в листопаді 1919 захопили білогвардійці у Проскурові (нині м. *Хмельницький*). Навесні 1920 1-й Запороз. авіазагін був відновлений (за сприяння Польщі). В жовтні—листопаді 1920 він брав участь у боях з більшовиками, а після переходу Дієвої армії УНР за р. Збруч (прит. Дністра; 20—21 листопада 1920) був інтернований.

В *Західноукраїнській Народній Республіці* формування військ. авіації — Летунського відділу — почалося 1 грудня 1918. Першим його командиром став поручик П.*Франко*, а базою — аеродром Красне. В березні 1919 у складі відділу сформували 2 летунські сотні (загалом мали 11 літаків), у квітні — 3-тю сотню, невдовзі розформовану). Авіація брала участь у боях з поляками аж до *Чортківської наступальної операції УГА 1919* (червень). Після переходу *Української Галицької армії* за Збруч Летунський відділ брав участь у поході укр. армій на Київ—Одесу (див. *Похід на Київ та Одесу 1919*). В серпні 1919 обидві летунські сотні були зведені в одну. 6 листопада 1919 разом з УГА ця частина перейшла до денікінців, а в лютому 1920 — до більшовиків (як 1-й Галицький авіазагін). У квітні 1920 1-й Галицький авіазагін взяв участь у бойових діях проти поляків, потрапив в оточення в *Козятині*, де й припинив існування.

Більшовицькі власті УСРР в лютому 1919 робили спробу сформувати власну військ. авіацію, однак від червня 1919 підрозділи ввійшли до Повітряного флоту РСФРР. 1920—41 в Україні дислокувалися частини і з'єднання рад. військ. авіації (на теренах *Галичини* й Зх. Волині 1920—39 — польс. військ. авіації). У роки Німецько-рад. війни 1941—45 (див. *Друга світова війна*) небо України стало місцем інтенсивних повітряних операцій. Серед українців, які служили в рад. військово-повітряних силах у цей час, — кращий асвинищувач антигітлерівської коаліції І.*Кожедуб* (64 повітряні перемоги).

1945—91 територія України залишалася важливим районом дислокації рад. військ. авіації. Розміщені тут авіац. з'єднання Прикарпатського, Одес., Київ. військових округів були складовою 2-го стратегічного ешелону, що посилював рад. авіацію в Центр. Європі. В Україні дислокувалися з'єднання важкої бомбардувальної, військово-транспортної, а також мор. авіації.

Наприкінці 1991 в Україні стояли 4 повітряні армії військово-повітряних сил СРСР (10 авіац. д-зій, 49 авіаполків, ряд ін. частин і установ — 2800 літальних апаратів, 120 тис. осіб особового складу), а також винищувальна авіація 8-ї (Київської) і (частково) 2-ї (Білоруської) армій протиповітряної оборони, авіація Чорномор. флоту і кілька частин мор. авіації центр. підпорядкування. 17 березня 1992 утворено Військово-повітряні сили України (ВПС України; командування створено на базі управління 24-ї повітряної армії, м. *Вінниця*; перший командувач ВПС України — генерал-лейтенант В.Васильєв). 5 квітня 1992 створено Командування військ протиповітряної оборони України (ППО України; перший командувач — генерал-лейтенант М.Лопатін). У вересні—грудні 2004 пройшов процес об'єднання ВПС і ППО у єдиний вид — Повітряні сили ЗС України (ПС ЗС України). Першим їх командувачем став генерал-полковник А.Торопчин. Поза ПС ЗС України лишилися частини армійської авіації Сухопутних військ та мор. авіації Військово-мор. сил.

Першою бойовою операцією укр. військ. авіації новітньої доби стала евакуація грузин. біженців з Кодорської ущелини 10—14 жовтня 1993 (задіяно 15 гелікоптерів Мі-8 і 2 Ка-27). Укр. гелікоптерники брали участь в операціях ООН на Балканах (Косово) та в Африці (Демократ. Республіка Конго, Ліберія). З квітня 2014 укр. військ. авіація бере участь в *Антитерористичній операції / Операції об'єднаних сил* на сх. країни.

Станом на 2015 ПС ЗС України включають 6 бригад тактичної, 3 бригади транспортної та 1 — навч. авіації, 1 полк дистанційно керованих літальних апаратів. До сухопутних військ належать 3 бригади і 1 полк армійської авіації, до ВМС — 1 бригада мор. авіації. Підготовка кадрів для військ. авіації здійснюється в Харків. ун-ті Повітряних сил. Власні авіац. частини є у складі Нац. гвардії України, Держ. прикордонної служби України, Держ. служби з надзвичайних ситуацій.

Цивільна авіація

Перші спроби використання авіації для повітряних перевезень на теренах України належать до 1918: 20 березня почала роботу австро-угор. регулярна авіапоштова лінія *Відень—Краків*—Львів—Київ. У липні 1919 *Директорія Української Народної Республіки* уклала угоду з нім. компанією «Deutsche Luft-Reederei» про оренду трьох 5-моторних літаків «Штаакен» і 6 двомоторних літаків «Фрідріхсгафен» для перевезень важливих вантажів і пасажирів між Україною та Німеччиною. Рейси здійснювалися до листопада 1919.

1921—22 працювала авіалінія *Москва* — Орел (нині місто в РФ) — *Харків*, на якій експлуатувалися літаки «Ілля Муромець». 11 квітня 1923 утворено АТ «Укрповітрошлях» («Укрвоздухпуть»), яке придбало 6 німецьких одномоторних пасажирських літаків «Дорньє Комета 2». 1924 АТ почало польоти на лініях Харків—*Полтава*—Київ і Харків — Зінов'євськ (див. *Кіровоград*) — Одеса. 1928 АТ відкрило першу міжнар. лінію Харків — Баку (нині столиця Азербайджану) — Пехлеві (Іран). 1928 почалася експлуатація літаків укр. вир-ва К-4, 1931 — К-5. 26 березня 1932 «Укрповітрошлях» втратив самостійність, увійшовши до складу Гол. управління Цивільного повітряного флоту СРСР («Аерофлот»). До розпаду СРСР «Аерофлот» монополізував повітряні перевезення в Україні.

В Зх. Україні до 1939 працювали польс. авіаперевізники. З 1922 діяла компанія «Аероллойд» («Aerolloyd»; від 1925 — «Аерольот»; «Aerolot»), використовуючи літаки «Юнкерс» F.13. Вони обслуговували лінію Гданськ—*Варшава*—Львів, з 1925 — Краків—Львів. 1 січня 1929 «Аерольот» увійшла до держ. компанії «Льот» («LOT»).

У повоєн. період осн. авіац. перевезення, авіац. с.-г. роботи та ін. завдання на території України здійснювало Укр. управління Цивільного повітряного флоту (з 1964 — Укр. управління цивільної авіації). Його територіальні авіапідпр-ва в 1950-х рр. експлуатували поршневі літаки Лі-2, Іл-12, Іл-14, у 1960-х — турбогвинтові літаки Ан-10, Ан-24, Іл-18, турбореактивні Ту-104. Пізніше надійшли турбогвинтові літаки L-410 та турбореактивні Ту-134 й Ту-154. Для перевезень пасажирів на невеликі відстані й для с.-г. робіт широко застосовувались Ан-2.

1992—2002 гол. нац. авіаперевізником була держ. компанія «Авіалінії України». Після її банкрутства ця функція перейшла до «Міжнародних авіаліній України» (МАУ; утворено 1992). На серед. 2015 МАУ експлуатує 30 пасажирських лайнерів: 5 Ембраер Е-190, 21 Боїнг 737 та 4 Боїнг 767. Поряд із нею діють бл. 30 дрібніших авіакомпаній («Дніпроавіа», «Авіалінії Антонова», «Урга», «Атласджет Україна» та ін.).

Літ.: *Савин В.С.* Авиация в Украине: очерки истории. Х., 1995; *Харук А.* Крила України: військово-повітряні сили України 1917—1920 рр. К., 2008; *Тинченко Я.* Герої українського неба. К., 2010.

А.І. Харук.

АВСТРІ́ЙСЬКА ІМПЕ́РІЯ — див. *Австрійських Габсбургів держава*.

АВТОМАЙДА́Н — форма мирного громадян. протесту, що виникла під час *Революції гідності 2013—2014.* А. став відповіддю на рішення режиму В.*Януковича* згорнути *європейську інтеграцію* та на жорстокий розгін Студентського майдану 2013. Мірою посилення тиску влади на *Євромайдан* А. став одним із засобів протидії свавіллю правоохоронців та здійснення громад. впливу на можновладців.

Організаторами 30 листопада 2014 виступили О.Гриценко та Д.Булатов, до яких долучилися С.Коба, С.Поярков, С.Хаджинов. А. мав позапарт. характер (втім, на час Революції гідності О.Гриценко та С.Коба були членами політ. партії «Громадянська позиція» А.Гриценка). Фінансування на початковому етапі відбувалося за рахунок власних коштів, мірою розширення руху додалися доброчинні внески громадян через громад. орг-цію «Соціально відповідальне суспільство».

Громадяни на власному приватному транспорті з патріотичною та євромайданівською символікою блокували будівлі органів влади, правоохоронних органів, помешкання високопосадовців, переслідували рух мобільних груп міліції тощо. Для координації дій застосовували новітні комунікаційні технології — зокрема програму «Zello» (давала змогу використовувати мобільні телефони як рації) та соціальні мережі. За прикладом *Києва* групи А. були створені в багатьох регіонах країни. 29 грудня 2013 відбулась одна з наймасштабніших акцій А. — поїздка до резиденції В.Януковича «Межигір'я» в с. Нові Петрівці Вишгородського р-ну Київ. обл.

З боку влади проти А. застосовувалися підрозділи Держ. автоінспекції. Серед «диктаторських законів» 16 січня 2014 були також акти, спрямовані проти А. Мали місце пошкодження правоохоронцями та *«тітушками»* автомобілів активістів А., кілька десятків з них були заарештовані, більше 200 осіб позбавлені водійських прав (з явною демонстрацією провладної заангажованості суддів, які ухвалювали відповідні рішення, інколи відверто фальсифікували справи, наприклад приписували водіння у нетверезому стані).

Після перемоги Революції гідності на основі А. утворилася низка громад. орг-цій. Д.Булатов 27 лютого — 2 грудня 2014 був міністром молоді та спорту України.

Літ.: *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Береза А.* Все будет Автомайдан: активисты становятся лидерами. Web: https://life.pravda.com.ua/society/2014/01/22/149322; *Величко Л.* Кавалерія революції: один день з життя Автомайдану (репортаж). Web: https://texty.org.ua/articles/51046/Kavalerija_revoluciji_Odyn_den_z_zhytta_Avtomajdanu-51046; Як «судили» Автомайдан — дослідження. Web: https://hromadske.ua/posts/yak-sudyly-avtomaidan-doslidzhennia

В.В. Головко.

АДМІНІСТРАТИ́ВНО-ТЕРИТОРІА́ЛЬНОГО У́СТРОЮ УНР ПРОЄ́КТ — нереалізований план поділу *Української Народної Республіки* на *землі*.

Третій універсал Української Центральної Ради (20 (7) листопада 1917) визначив територію УНР у складі 9 *губерній*: Київ., Подільської, Волин., Черніг., Полтав., Харків., Катеринос., Херсон., Таврійської (без Криму). Остаточне визначення кордонів УНР з перспективою прилучення Курщини, *Холмщини*, Воронежчини та ін. заселених українцями регіонів мало статися згодом, «по згоді організованої волі народів».

З укладенням 9 лютого (27 січня) 1918 *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу* були визначені зовн. кордони УНР на зх. і пн. зх. В цілому запропонована лінія кордону відповідала зх. межам розселення українців. До УНР відходили Холмщина та Берестейщина.

6 березня 1918 *Українська Центральна Рада* ухвалила закон «Про поділ України на землі», який скасовував попередній адм.-тер. поділ України на *повіти* і *губернії*. Замість нього запроваджувався поділ на 32 землі: 1) Підляшшя (адм. центр — Берестя (Брест-Литовськ; нині Брест — центр Брестської обл., Білорусь)); 2) Волинь (адм. центр — *Луцьк*); 3) Погорина (адм. центр — *Рівне*); 4) Болоховська земля (адм. центр — *Житомир*); 5) Деревська земля (адм. центр — Іскорость (*Коростень*)); 6) Дреговицька земля (адм. центр — Мозир (нині місто Гомельської обл., Білорусь)); 7) Київ з околицею (адм. центр — *Київ*); 8) Поросся (адм. центр — *Біла Церква*); 9) Черкащина (адм. центр — *Черкаси*); 10) Побожжя (адм. центр — *Умань*); 11) Поділля (адм. центр — *Кам'янець-Подільський*); 12) Брацлавщина (адм. центр — *Вінниця*); 13) Подністров'я (адм. центр — *Могилів-Подільський*); 14) Помор'я (адм. центр — *Миколаїв*); 15) Одеса з околицею (адм. центр — *Одеса*); 16) Низ (адм. центр — Єлизавет (Єлизаветград; нині м. Кропивницький; див. *Кіровоград*); 17) Січ (адм. центр — Катеринослав (нині м. Дніпро); див. *Дніпропетровськ*); 18) Запорожжя (адм. центр — *Бердянськ*); 19) Нове Запорожжя (адм. центр — *Херсон*); 20) Азовська земля (адм. центр — *Маріуполь*); 21) Сіверщина (адм. центр — *Стародуб*); 22) Чернігівщина (адм. центр — *Чернігів*); 23) Переяславщина (адм. центр — *Прилуки*); 24) Посейм'я (адм. центр — *Конотоп*); 25) Посулля (адм. центр — *Ромни*); 26) Самара (адм. центр — *Кременчук*); 27) Полтавщина (адм. центр — *Полтава*); 28) Слобідщина (адм. центр — *Суми*); 29) Харків з околицями (адм. центр — *Харків*); 30) Донеччина (адм. центр — *Слов'янськ*); 31) Подоння (адм. центр — *Острогозьк*); 32) Половецька земля (адм. центр — Бахмут; див. *Артемівськ*).

Адм. центри Дреговицької землі та Подоння перебували поза територією УНР, окресленою III Універсалом і Брестським миром. У подальшому передбачалося видати окремий закон для докладного розмежування земель, а у перспективі, з остаточним встановленням держ. кордонів УНР, число земель могло бути змінено. Закон із докладним описом меж земель, який мала розробити *Рада народних міністрів Української Народної Республіки*, так і не з'явився.

Назви земель пов'язані з фізико-геогр. об'єктами (Подністров'я, Помор'я, Азовська земля), істор. регіонами (Поділля, Волинь, Слобідщина), середньовічними та ранньомодерними

територіальними утвореннями (Деревська, Дреговицька, Половецька землі, Січ) тощо.

Ідея подібного адм.-тер. поділу належала М.*Грушевському*, який вважав старий імперський поділ на повіти та губернії застарілим і непридатним для України і тому власноруч розробив принципи, покладені в основу нової адм.-тер. системи, та запропонував докладний опис меж земель (у статті «Новий поділ України», опубл. у грудні 1917). Зміст її полягав у поділі України на невеликі округи з населенням бл. 1 млн осіб, з метою кращого врегулювання екон., культ., соціального аспектів життя за безпосередньої участі й контролю громадян, які мешкають на цих територіях.

Ухвалений УЦР оригінальний адм.-тер. поділ ніколи не був упроваджений у життя. З приходом до влади 29 квітня 1918 гетьмана П.*Скоропадського* й утворенням *Української Держави* її уряд скасував адм.-тер. реформу УЦР і повернувся до старого адм.-тер. поділу на губернії та повіти. Укр. Д-ва поділялася на 9 губерній і 2 округи.

Літ.: *Грушевський М.* Новий поділ України. В кн.: *Грушевський М.* На порозі нової України: гадки і мрії. К., 1991; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994; Українська Центральна Рада: документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Дорошенко Д.* Історія України, 1917—1923 рр., т. 1. К., 2002; *Бойко О.* Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917—1921 рр.). К., 2007.

О.І. Лупандін.

АДМІНІСТРА́ЦІЇ ПРЕЗИДЕ́НТА УКРАЇ́НИ БУДІ́ВЛЯ — адм. споруда в *Києві*, в якій працюють *Президент України* та його адміністрація (офіс); пам'ятка арх-ри місц. значення. Розташов. на вул. Банковій, 11.

Будинок споруджено 1936—39 для штабу *Київського військового округу* за проєктом архіт. С.Григор'єва (за участі архіт. Б.Жежерина). Замовником проєкту був командувач військ Київ. військ. округу Й.*Якір*. Архітектору належало вписати в наявну забудову вузької вулиці новий монументальний будинок і забезпечити можливість його сприйняття глядачем з перспективи. Також треба було уникнути знесення існуючих споруд, які потрібно було переробити і вписати в єдиний ансамбль будинку. С.Григор'єв майстерно об'єднав об'єми двох наявних будинків у єдину з новозбудованою частиною композицію. В центр. частині фасаду оформлено монументальний ризоліт з великими напівколонами коринфського ордеру. Перший цокольний поверх обкладено рельєфними блоками тульчинського лабрадориту.

Початковий проєкт будинку мав 4 поверхи; проте за наполяганням Й.Якіра, який хотів, щоби штаб військ. округу мінімально поступався в масштабі будинку НКВС УСРР, що вже споруджувався (див. *Кабінету міністрів України будівля*), С.Григор'єв додав ще 2 поверхи. Останній поверх оформлено у вигляді галереї з низькими колонами, що є нетиповим для київ. арх-ри і стилістично близько до арх-ри Кавказу. Недостатня для перспективного сприйняття глядачем будинку ширина вулиці була компенсована парадними сходами, що вели до гол. входу. 2005, коли реконструювали «Будинок з химерами» (який стоїть навпроти) та створювали парадну площу перед А.П.У.б., сходи розбили на різнонаправлені секції і перенесли ближче до будинку № 12. Унаслідок цього було порушено гол. лінію перспективи, задуману автором ще при буд-ві.

Призначення будинку кілька разів змінювалося. Перед війною це був штаб Київ. особливого військ. округу, під час гітлерівської окупації 1941—43 — управління ген. округи «Київ» (див. *Генерал-комісаріати*), після війни — ЦК КП(б)У/КПУ (див. *Комуністична партія України радянської доби*), з 1992 — Адміністрація Президента України (2005—10 — Секретаріат Президента України; з 2019 — Офіс Президента України). Над колонами ризоліту спочатку було зображення герба УРСР, демонтоване після 1991. В 1990-ті рр. будинок був перефарбований із сірого у білий колір, за винятком цокольного поверху.

Адміністрація Президента України є режимним об'єктом. Співробітники адміністрації не мають права користуватися гол. входом, право заходити через нього мають лише президент, прем'єр-міністр, голова парламенту та глави іноз. держав.

Літ.: *Мойсеєнко В., Федорова Л.* Будинок штабу Київського військового округу. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Київ, кн. 1, ч. 1. К., 1999; *Малаков Д.* Архітектор Григор'єв: київський спадок. К., 2010.

С.С. Широчин.

«АЕРОРО́ЗВІДКА» — підрозділ ЗС України, що спеціалізується на зборі розвідувальної інформації за допомогою безпілотної авіації, розробці та впровадженні автоматизованих систем керування. Створений у липні 2014 як волонтерський некомерційний проєкт (співзасновники Я.Гончар, В.Кочетков-Сукач, Д.Лісенбарт, Н.Хазін) для забезпечення підрозділів Держ. прикордонної служби України та ЗС України, які діяли в зоні проведення *Антитерористичної операції*, безпілотними літальними апаратами (БПЛА), засобами електронної комунікації та візуального спостереження. За допомогою придбаного на добровільні пожертви й модернізованого обладнання його представники здійснювали збір розвідувальних даних (місцезнаходження незаконних військ. формувань, переміщення їхньої важкої техніки та артилерії, система оборони), гол. чин. для добровольчих батальйонів (див. *Добровольчі батальйони України 2014—2019*). Також подібні завдання виконували такі волонтерські проєкти, як Центр підтримки аеророзвідки, «Крила народного тилу», «Небесна варта».

2014 об'єднання «А.» брало участь у боях за Донец. міжнар. аеропорт (див. *Донецький аеропорт, оборона 2014—2015*), околиці міста. 2015 його представники увійшли до складу ЗС України, сформувавши кілька взводів аеророзвідки різних розвідувальних батальйонів. Із квітня 2016 об'єднані в окрему військ. частину при Генштабі ЗС України, пізніше — у Центр впровадження та супроводження автоматизованих систем оперативного (бойового) управління Військ зв'язку та кібербезпеки ЗС України. Практичними результатами діяльності підрозділу стала розробка системи забезпечення ситуаційної обізнаності «Дельта» (відповідно до стандартів *Північноатлантичного альянсу*), системи відеоспостереження та цілевказання вздовж лінії розмежування на *Донбасі*, низки БПЛА (мульти)роторного типу. Наприкінці 2020 спротив громадськості викликала заява кер-ва Мін-ва оборони України

В.С. Аксенин.

С.В. Аксьонов.

про намір розформувати центр у зв'язку з великим навантаженням на особовий склад щодо забезпечення повсякденної діяльності.

Літ.: *Лопатін М.* Розвиток мережево-центричних спроможностей як відповідь «гібридним» загрозам. В кн.: Матеріали Дев'ятої міжнародної конференції «Реформи сектору безпеки України: здобутки, уроки та плани на перспективу». К., 2017; *Штекель М.* Крилаті розвідники: як і що бачать «очима» безпілотника. «Радіо Свобода», 2017, 8 квітня (https://www.radiosvoboda.org/a/28417011.html); *Позняк-Хоменко Н.* Волонтери: сила небайдужих. Тернопіль, 2020.

В.І. Милько.

«АЗО́В», Добровольчий полк «Азов» (до вересня 2014 — Добровольчий батальйон «Азов») — добровольче формування, створене 5 травня 2014 гол. чин. активістами громад. орг-цій «Патріот України» та «*Автомайдан*» (у статусі підрозділу патрульної служби міліції особливого призначення МВС України). Із червня 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, брав участь у звільненні та обороні *Маріуполя*, боях під Іловайськом (місто Донец. обл.), за Широкине (нині село Волноваського р-ну Донец. обл.). Пізніше був реорганізований і розширений до полку (вересень 2014) та ввійшов до складу Нац. гвардії України (з 11 листопада 2014). Перший командир — А.Білецький.

Офіц. вебсайт полку: https://azov.org.ua

(Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: Широкинська операція: спогади учасників наступу. К.—Маріуполь—Мена, 2016; *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

АЗО́ВО-ЧОРНОМО́РСЬКА РУСЬ — див. *Приазовська Русь.*

«АЙДА́Р», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ територіальної оборони у підпорядкуванні Мін-ву оборони України, створений у травні 2014. Брав участь в операціях із деблокування укр. військ. техніки на території *Луганської області* починаючи з кінця травня 2014. У вересні 2014 переформатований у штурмовий батальйон у складі ЗС України. Перший командир — С.Мельничук. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Орел І.* Хроніка одного батальйону. Х., 2016; *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; Дівчата зрізають коси: книга спогадів / російсько-українська війна. К., 2018; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько

АКСЕ́НИН Василь Степанович (04.02.1962—12.03.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Литячі Заліщицького р-ну Терноп. обл., там і провів дитинство. Проживав у *Чернівцях*, де працював різноробочим, інженером, займався приватним підприємництвом. З початку Євромайдану періодично приїжджав до *Києва*. Був тяжко поранений від пострілу в «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час сутичок на вул. Інститутській (див. *Революція гідності 2013—2014*). Лікувався в госпіталі в Польщі.

П. у польс. госпіталі, похований на Алеї Слави Центр. міськ. кладовища у Чернівцях. 27 березня 2014 А. присвоєно звання почесного громадянина м. Чернівці, на його честь перейменовано вул. Фрунзе. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України», а 2016 його подвиг посмертно відзначено Грамотою глави УГКЦ митрополита Святослава (Шевчука).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Василь Аксенин. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/vasyl-aksenyn; Василь Аксенин. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/vasil-aksenin.html

В.І. Милько.

АКСЬО́НОВ Сергій Валерійович (н. 26.11.1972) — крим. колабораціоніст, один з організаторів збройної агресії Росії проти України. Дружина — Олена Аксьонова (у дівоцтві — Добриня; н. 1975) — формально веде підприємницьку діяльність, на неї зареєстровані комерційні структури А. Має сина та дочку. Батько А. в серед. 1990-х рр. був заст. голови міськвиконкому м. Бєльці (нині місто в Молдові), згодом переїхав до *Сімферополя*, займався бізнесом, був главою партії «Руська громада», з 2014 став членом партії «Єдина Росія». Н. в м. Бєльці. Після закінчення середньої школи А. 1989 поступив у Сімферопольське військово-політ. буд. уч-ще. Проте диплома не отримав (за повідомленнями рос. ЗМІ, начебто не захотів приймати присягу на вірність народу України). З 1993 займався бізнесом у різноманітних комерційних структурах *Автономної Республіки Крим*. Згідно з численними публікаціями у ЗМІ, був тісно пов'язаний з місц. криміналітетом (зокрема, з організованими злочинними угрупованнями «Греки» та «Сайлем») і мав прізвиська «Аксьон», «Аксьон Ізмайловський» та «Гоблін». У своїй «офіційній» біографії А. вказував, що одночасно з веденням бізнесу навч. в Ун-ті економіки та управління, де отримав ступені бакалавра на ф-ті «економіка підприємств» та магістра за спеціальністю «фінанси і кредит» (роки не вказані).

З 2002 безуспішно намагався займатися політ. та громад. діяльністю. В січні 2003 указом президента РФ В.Путіна отримав рос. громадянство, не полишаючи українського. 2008 вступив до громад. орг-цій «Руська громада Криму» та «Громадянський актив Криму» (2009 став членом її правління). Остання проводила акції протесту проти тогочасного кер-ва АР Крим, зокрема голови ВР АР Крим А.Гриценка та мера Сімферополя Г.Бабенка. Був помічником депутата Сімферопольської міськради від «Руського блоку» В.Блінова. У листопаді 2009 обраний співголовою Координаційної ради рос. та пророс. орг-цій «За руську єдність у Криму!» (ін. співголовою був С.Цеков).

2010 на базі Загальнокрим. руху «Руська єдність», «Руська громада Криму» та «Громадянський актив Криму» створив партію «Руська єдність» (шляхом перейменування партії «Авангард»). У листопаді від цієї партії був обраний до парламенту АР Крим. Входив до Постійної комісії з бюджетної, екон. та інвестиційної політики (був головою підкомісії з податкової політики). 2010 обраний президентом Федерації греко-рим. боротьби АР Крим.

2012 брав участь у виборах до *Верховної Ради України* у мажоритарному окрузі, де посів 4-те місце. Висунув свою кандидатуру з метою відтягування голосів у кандидата від *Комуністичної партії України* Л.Грача на користь кандидата від Партії регіонів України.

У лютому 2014 рос. спецслужби розглядали кілька кандидатур на очільника окупаційної адміністрації в Криму і врешті зупинилися на фігурі А. Один із таких кандидатів Л.Грач відмовився надалі співпрацювати з А. через його «бандитське минуле». Після захоплення 27 лютого будівлі ВР АР Крим рос. військовослужбовцями («зелені чоловічки») та зняття тогочасного голови РМ АР Крим А.Могильова А. у неконституційний спосіб призначено на посаду глави уряду АР Крим. Його кандидатуру запропонував віце-спікер парламенту АР Крим С.Цеков, який заявив, що вона погоджена особисто з рос. президентом В.Путіним.

А. був одним з організаторів неконституційного референдуму 16 березня 2014. 18 березня 2014 разом із нелегітимними «головою ВР АР Крим» В.Константиновим, «главою Севастополя» О.Чалим, а також президентом РФ В.Путіним А. підписав *«Угоду між Російською Федерацією і Республікою Крим щодо прийняття до складу Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів»*.

9 квітня введений до складу президії Державної ради РФ. 14 квітня указом президента РФ В.Путіна призначений тимчасово в. о. «глави Республіки Крим». У вересні брав участь у незаконних виборах до «Державної ради Республіки Крим 1-го скликання» (утворена для узурпації влади замість парламенту АР Крим) від Крим. регіонального від-ня Всерос. політ. партії «Єдина Росія». Від депутатського мандата відмовився. 9 жовтня 2014 «депутати Державної ради Республіки Крим» «обрали» його «повноважним главою». Тоді ж А. наполіг на суміщенні посад «глави республіки» та «голови ради міністрів».

З весни 2014 і до сьогодення А. надавав підтримку незаконним військ. формуванням на сх. України та рос. окупаційним адміністраціям *окремих районів Донецької та Луганської областей*.

2016 брав участь у виборах до Держ. думи РФ 7-го скликання, проте відмовився від депутатського мандата, що дало можливість стати депутатом крим. колаборантці Н.Поклонській (у лютому 2014 була незаконно призначена прокурором АР Крим). 22 січня 2017 введений до складу Вищої ради партії «Єдина Росія». 20 вересня 2019 повторно «обраний» «главою республіки». 30 вересня відмовився від суміщення посад «глави» та очільника «уряду Криму» (на його місце був призначений Ю.Гуценюк, який перед тим обіймав посаду «віце-прем'єра»).

Згідно з публічними заявами А., операцією щодо окупації Криму особисто керував й ухвалював відповідні рішення президент РФ В.Путін. А. виступав за пожиттєві президентські повноваження В.Путіна. Висловлювався, що *монархія* — найкращий політ. устрій для сучасної Росії.

Від окупаційної влади РФ уже 2014 отримав орден РФ «За заслуги перед Вітчизною» 1-го ст., медаль РФ «За повернення Криму», почесний знак РФ «Трудова доблесть Росії». У березні 2015 отримав звання «Почесний громадянин Республіки Крим».

Служба безпеки України оголосила його у всеукр. розшук за «дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади» (ст. 109, ч. 1 Кримінального кодексу України). Україною, *Європейським Союзом* та США на А. накладені персональні санкції (за «причетність до терористичної діяльності»).

Літ.: *Головко В.В.* Оккупация Крима. К., 2016; *Ветров К.* Портреты крымской «власти»: система Аксенова. «Лівий берег», 2018, 29 жовтня (https://lb.ua/news/2018/10/01/408124_portreti_krimskoy_vlasti_sistema.html); *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018; *Лукашова С., Будерацький Є.* Кримські зрадники: як склалось життя лідерів окупації півострова. «Українська правда», 2020, 25 лютого (https://www.pravda.com.ua/articles/2020/02/25/7241548); Аксьонов Сергій Валерійович. Web: https://myrotvorets.center/criminal/aksyonov-sergej-valerevich

В.В. Головко.

А́КЦІЯ 1 ГРУ́ДНЯ 2013 В КИ́ЄВІ — виступ укр. громадян на знак протесту проти жорстокого розгону Студентського майдану та згортання курсу на *європейську інтеграцію* режимом В.*Януковича*. Стала початком *Євромайдану* та у ширшому контексті *Революції гідності 2013—2014*.

Жорстокий розгін у ніч з 29 на 30 листопада 2013 співробітниками «Беркуту» молоді на *майдані Незалежності* в *Києві*, яка виступала за продовження євроінтеграції, сколихнув громадську думку. 30 листопада на Михайлівській площі в Києві відбувся багатотисячний мітинг (понад 15 тис. осіб), на якому були засуджені дії силовиків та проголошено утворення *Штабу національного спротиву*. Його очолили лідери опозиційних парламентських сил А.*Яценюк*, О.*Тягнибок*, В.*Кличко*.

1 грудня в Києві відбулася значною мірою спонтанна акція протесту, в якій узяли участь, за різними підрахунками, 500 тис. осіб і більше. Маніфестанти вимагали відставки Міністра внутр. справ України В.Захарченка і Прем'єр-міністра України М.*Азарова* та продовження євроінтеграційного курсу. Силовики не могли протидіяти такому масштабу нар. волевиявлення. Протестувальники повернули фактичний контроль над майданом Незалежності: було утворено наметовий табір і розпочалося будування барикад навколо нього. Були зайняті Будинок профспілок та будівля Київ. міськ. держ. адміністрації. Розпочала формуватися «Самооборона Майдану» — загони для підтримування порядку і протидії можливим спробам розгону протестів.

Акція 1 грудня супроводжувалася зіткненнями протестувальників із правоохоронцями. Зокрема, сутички відбулися під *Кабінетом Міністрів України* та Адміністрацією Президента України. Опозиційні лідери намагалися втримати ситуацію від переходу спротиву у силове протистояння. Сотні громадян на власних автомобілях намагалися заблокувати приватну резиденцію Президента України В.Януковича «Межигір'я» в с. Нові Петрівці Вишгородського р-ну Київ. обл., проте були перехоплені спец. підрозділом міліції громад. безпеки «Беркут». Знаковою подією стала спроба повалення пам'ятника В.*Леніну* на Бессарабській площі в Києві, проте силовики в останній момент цього не допустили.

Акція привела до формування постійно діючого центру протес-

ту та показала, що протестувальники мають широку підтримку укр. суспільства.

Літ.: *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Революція гідності 2013—2014 рр. та агресія Росії проти України: науково-методичні матеріали. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Сторінка Національного меморіального комплексу героїв Небесної сотні — Музею Революції гідності. Web: http://www.maidanmuseum.org

В.В. Головко.

АКЧОКРАКЛИ́ Осман Нурі-Асанович (Osman Nuri-Asan oğlu Aqzoqraqlı; 15(03).01.1879—17.04.1938) — кримськотатар. письменник, науковець. Н. в м. *Бахчисарай* у сел. родині. Прізвище походить від назви с. Акчокрак (нині у складі м. Бахчисарай). А. успадкував талант каліграфії від батька, викладав її на ф-ті сх. мов *Петербурзького університету*. Оздобив візерунками та цитатами з *Корану* мечеті *Санкт-Петербурга* та Бахчисарая. Навч. в Туреччині (1895), з метою поглиблення освіти відвідав Каїр (Єгипет; 1908). У С.-Петербурзі видав (1899—1901) переклад байок І.Крилова, опублікував поему О.*Пушкіна* «Бахчисарайський фонтан» паралельно рос. і кримськотатар. мовами (спрощеною араб. графікою, яку запропонував І.*Гаспринський*). Згодом переклав комедію М.*Гоголя* «Одруження». 1901—05 служив в армії, 1908—10 редагував в Оренбурзі (нині місто в РФ) час. «Шура» («Рада»). Як особистість і вчений сформувався під впливом І.Гаспринського у часи співпраці з газ. *«Терджиман»* («Перекладач», 1906, 1910—16). Викладав у медресе Зінджирли. 1917—18 обирався членом *Курултаю кримськотатарського народу*, проте активної політ. діяльності не вів. Навесні 1921 з його ініціативи відкрито будинок-музей І.Гаспринського. 1922 А. запрошений на роботу до Крим. ун-ту (нині *Таврійський національний університет*), який 1925 був перетворений на пед. ін-т. Від 1923 — член Таврійського т-ва історії, археології та етнографії, від 1925 входив до його проводу.

Розквіт наук. діяльності А. припав на серед. 1920-х рр., коли він утвердився як археолог, фольклорист, історик та епіграфіст. У Крим. пед. ін-ті викладав турец. мову та сх. каліграфію,

О. Акчокракли.

пізніше — татар. фольклор та етнографію. Один з основоположників нового напряму у *сходознавстві* — крим. татарознавства. Наприкінці 1924 — на поч. 1925 «Ени дунья» («Новий світ») друкує 23 його нариси про міста й села Криму, їхні пам'ятки. Брав участь в археологічно-етногр. експедиції 1925 і відкрив історико-літературну пам'ятку — поему Джан-Мугаммеда про похід кримськотатар. війська на допомогу Б.*Хмельницькому*. Важливі наук. дослідження А. — кримськотатар. родові знаки — *тамги*. Він зібрав бл. 400 тамг, систематизував їх та описав. Досконале знання араб. і турец. мов дало змогу А. вивчати численні епіграфічні пам'ятки крим. середньовіччя. Як знавець крим. фольклору А. вивчав давні тюркські епоси «Чора-Батир», «Легендарний Едиге». Разом із композитором А.Рефатовим підготував лібрето опери «Чора-Батир» — першої опери з лібрето кримськотатар. мовою. 1927 А. написав п'єсу «Бахчисарайський фонтан сліз», що з успіхом ішла на сцені Кримськотатар. драм. театру. На поч. 1930-х рр. зазнав цькування в пресі за «націоналізм», був звільнений із Крим. пед. ін-ту (1934). Переїхав жити в Баку (нині столиця Азербайджану). 7 квітня 1937 був заарештований. На суді в останньому слові відхилив усі звинувачення в контрреволюц. діяльності та шпигунстві, пропаганді *пантюркізму* І.Гаспринського.

Страчений у м. *Сімферополь*.

Праці: Татарские тамги в Крыму. «Известия Крымского педагогического института», 1927, т. 1; Государственный дворец и музей тюрко-татарской культуры в Бахчисарае. Бахчисарай, 1928; Про перший проект споруди Волго-Донського каналу в XVI ст. «Східний світ», 1928, № 2; Старокрымские и отузские надписи XIII—XV вв. «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии», 1928, № 1 (58); Новое из истории Чуфут-Кале. Там само, № 2 (59); Старокрымские надписи (по раскопкам 1929). Там само, 1929, № 3; Эпиграфические находки в Чуфут-Кале. Там само; Антологія кримськотатарських поетів. В кн.: Студії з Криму. К., 1930; Татарские документы XV—XIX вв., хранящиеся в Центрархиве Крымской АССР. «Бюллетень Архивного управления Крымской АССР», 1931, № 3 (6); Военная служба крымских татар. «Голос Крыма», 1996, 22 декабря; О.А. Боданинская. В кн.: Медений эснас: 1920—1938 (къырымтатар тили, эдебияты ве медениетинден малюмат дестеги) [Поступ культури: 1920—1938 (за матеріалами кримськотатарської періодики)]. Сімферополь, 1997; Дестан-и-Къырым [Легенда Криму]. Там само; Исмаил Гаспринский. Там само; Театр хаятымыздан [З нашого театрального життя]. Там само.

Літ.: Личный состав Крымского педагогического института. «Известия Крымского педагогического института», 1927, т. 1; Научные работники Крыма: справочник. Симферополь, 1927; Наука и научные работники СССР: справочник, ч. 6. Л., 1928.; *Seydamet D.* Krym. Warszawa, 1930; *Bennigsen A., Wimbush S.E.* Muslim National Communism in the Soviet Union. Chicago, 1979; *Kirimli H.* Kirim tatarlarinda millo kimlik ve millo hareketler. Ankara, 1996; *Урсу Д.П.* Медениет фидаийлери [Сподвижники культури]. «Йылдыз» [«Зірка»], 1996, № 2; *Його ж.* Шаркъшынаслыкъ ве Къырым шаркъшынаслары [Сходознавство та сходознавці Криму]. Там само, 1998, № 2; *Його ж.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа. Симферополь, 1999.

Д.П. Урсу.

АЛА́НИ СЕРЕДНЬОВІ́ЧНІ (лат. Alani, грец. Ἀλανοί, в араб., перських та ін. джерелах — аси, у давньорус. джерелах — яси, у грузин. джерелах — оси/овси) — середньовічний іраномовний народ. (Про аланів до 5 ст. див. *Алани*.)

Протягом 1-ї пол. 1 тис. порівняно невеликі групи іраномовних кочівників осідали в передгір'ях Пн. Кавказу, контактуючи з місц. населенням і запозичуючи від останнього модель господарювання та способу життя. Цей процес маркують поява від 1 ст. в регіоні катакомбних могильників, а дещо згодом (від 2 ст.) — і поселенських пам'яток, зокрема *городищ*. Унаслідок бурхливих подій гунського періоду (див. *Гуни*) у Передкавказзі протягом 5 ст. зосередилися рештки аланів, які не відкочували за межі Сх. Європи. Представники

цієї хвилі переселенців у контакті з місц. населенням доволі швидко відмовилися від кочового способу життя та перейшли до осілого *землеробства* і *скотарства*, а також високорозвиненого ремесла (насамперед гончарства та металообробки). Разом з тим алани ще кілька століть зберігали навички вправних кінних воїнів.

Під час війн *Візантії* із сасанідським Іраном різні аланські племена підтримували ту чи ін. сторону конфлікту, але в серед. 6 ст. алани на кілька століть стали надійними союзниками Візантії. З 2-ї пол. 6 ст. алани — піддані кочових імперій: спочатку — *Тюркського каганату* (з 570-х рр.), а потім — *Хозарського каганату* (з 630-х рр.). Артілі аланських гончарів у 7—8 ст. працювали у Подніпров'ї, забезпечуючи потреби хозар. верхівки (див. *Канцерка*). У 720—730-ті рр. алани постраждали від вторгнень араб. військ.

Від 3–4 ст. алани разом з *готами* жили в гірському Криму, де вони (так само, як і на Кавказі) перейшли до осілого життя. Т. зв. гото-алани ототожнюються з археол. к-рою, представленою могильниками *Суук-Су* і Лучисте. Письмові джерела фіксують аланів у р-нах *Чуфут-Кале* та *Судака*. У середньовіччі крим. алани взяли участь у формуванні «гірськокримської спільноти», ознаками якої стали *християнство* (*православ'я*) та візант. к-ра, а згодом — і грец. мова. У пізньому середньовіччі — ранньомодерному часі — ця спільнота ідентифікувалася як «греки» (див. також *Уруми*).

У 8 ст. *хозари* переселили частину аланів на пн.-зх. кордон своїх володінь (смуга між Сіверським Дінцем (прит. Дону) і Доном, де відомі пам'ятки донського лісостепового (аланського) варіанта *салтівсько-маяцької культури* — Салтівський могильник (див. *Верхній Салтів*), Дмитрівський могильник, городище Мохнач та ін. У 2-й пол. 9 ст. кавказ. алани звільнилися від хозар. залежності та стали важливим військово-політ. гравцем на пд. Сх. Європи. Виникло держ. утворення Аланія, що мало поліетнічний характер (крім аланів — носії іранських, тюркських і нахо-дагестанських мов). Між 912 і 915/916 почалася масова християнізація Аланії, була заснована Аланська єпархія (згодом митрополія) у складі *Константинопольського патріархату*. Її центром до кінця 12 ст. було городище Нижній Архиз, де збереглися муровані храми 10—11 ст. З'явилася писемність (відомо 90 епіграфічних пам'яток 10—15 ст. грец. мовою і один напис, який свідчить про спроби використання грец. алфавіту для аланської мови). Володарі Аланії у 10—11 ст. були пов'язані династичними шлюбами з Візантією, Грузією та, вірогідно, *Київською Руссю* (шлюб *Ярополка Володимировича* з донькою «яського князя»). У 12 ст. відбулася дезінтеграція аланської д-ви, країну охопила політ. анархія. Думка про васальну залежність Аланії від Грузії у часи політ. домінування останньої на Кавказі дискусійна.

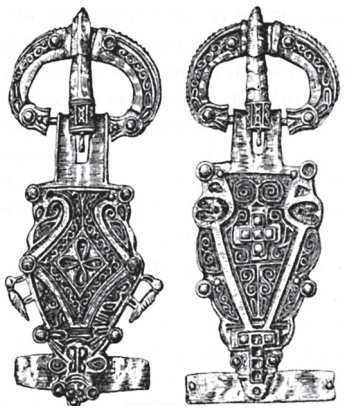

Пряжки з ромбоподібним щитком, характерні для кримських аланів і готів.

У 10 — 1-й третині 13 ст. поза Аланією, у східноєвроп. степах, жили алани, які співіснували тут із кочовиками. Є відомості про аланів на Нижньому Дніпрі, Дону, Нижній і Середній Волзі. Гіпотеза, що ототожнює аланів (ясів) та *бродників* (О.Бубенок), не дістала визнання в ін. дослідників через недостатню аргументованість.

1222 північнокавказ. алани зазнали поразки від монгол. війська, що здійснювало рейд у Сх. Європу (див. *Калка, битва на річці 1223*). У ході *монголо-татарської навали* у 1238—39 (або 1239—40) відбулися розгром і підкорення Аланії (її рівнинної частини), вона ввійшла до складу *Монгольської імперії* (одного з її улусів — *Золотої Орди*). Після цього багато аланів мігрувало з Пн. Кавказу: одних влада переселила в ін. регіони імперії, інші втекли за її межі. У 2-й пол. 13 — 14 ст. алани мешкали у заснованих монголами містах (*Сарай*, Азак (*Азов*), Крим (*Старий Крим*), *Торговиця*). Про присутність аланів у Нижньому Подніпров'ї свідчать матеріали з могильника *Мамай-Сурка*. В улусі великого хана (імперії Юань) з аланів у 1260-ті рр. були сформовані загони кінноти, що брали участь у завоюванні Пд. Китаю і аж до 1368 були складовою столичної гвардії. Після приходу до влади династії Мін алани зберегли вірність великому хану і пішли разом з ним до Монголії, де згодом асимілювались і перетворилися на етногр. групу монголів (асуди).

Багато аланів мігрувало на пд. схили Гол. Кавказ. хребта, де заселили долину р. Велика Ліахві (ліва притока Кури) та прилеглі райони. (Варто відзначити, що проникнення аланів на територію Грузії відбувалося і до, і після монголо-татар. навали.)

Наприкінці 13 — у 14 ст. угрупування аланів перебувало у Пн.-Зх. Причорномор'ї, про що свідчать згадки про «країну ясів» та аланські контингенти у військах *Ногая*, болг. та сербських володарів, а також згаданий у *«Списку руських міст далеких і близьких»* Яський Торг (нині м. Яси, Румунія). На початку правління візант. імп. Андроніка II Палеолога (1282—1328) групу аланів розмістили навколо м. Магнезія (нині Маніса, Туреччина).

Багато аланів переселилися до Угорщини, де вони згадуються з 1-ї пол. 14 ст. Імовірно, алани прийшли туди разом із *половцями* в серед. 13 ст. Більшість угор. аланів компактно мешкали в регіоні Ясшаг (центр — м. Ясберень). До кінця 16 ст. вони зберігали мову, проте врешті мадя-

Північний храм у Нижньому Архизі. Карачаєво-Черкеська республіка, РФ. Фото початку 21 ст.

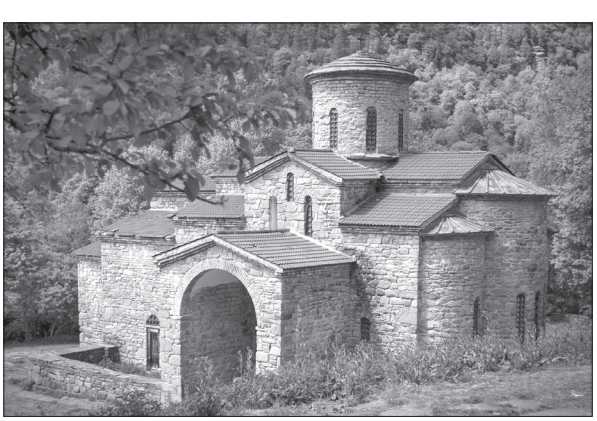

ризувались і перетворилися на етногр. групу угорців.

Похід еміра *Тімура* (1395) призвів до знищення значної частини кавказ. аланів. Ті їхні групи, що вціліли в гірських ущелинах, взяли участь в *етногенезі* осетинів (які успадкували від аланів мову), а також ін. народів Пн. Кавказу. Істор. спадщина Аланії — предмет зазіхань та дискусій на сучасному Пн. Кавказі. За право вважатися спадкоємцями аланів змагаються осетини, карачаєво-балкарці та інгуші. 1994 північноосетинські власті ініціювали перейменування своєї республіки на «Північну Осетію — Аланію». 1994 в Республіці Інгушетія було засновано нове столичне місто Магас, що отримало назву на честь столиці середньовічної Аланії.

Літ.: *Кулаковский Ю.А.* Христианство у алан. «Византийский временник», 1898, т. 5, вып. 1 (республікація в кн.: *Кулаковский Ю.А.* Избранные труды по истории аланов и Сарматии. СПб., 2000); *Його ж.* Аланы по сведениям классических и византийских писателей. «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца» (К.), 1899, кн. 13 (республікація в кн.: *Кулаковский Ю.А.* Избранные труды по истории аланов и Сарматии. СПб., 2000); *Гадло А.В.* Этническая история Северного Кавказа IV—X вв. Л., 1979; *Козловський А.О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в X—XIV ст. К., 1992; *Кузнецов В.А.* Очерки истории алан. Владикавказ, 1992; *Бубенок О.Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.). К., 1997; *Айбабин А.И.* Этническая история раннесредневекового Крыма. Симферополь, 1999; *Alemany A.* Sources on the Alans: A Critical Compilation. Brill—Leiden—Boston—Köln, 2000 (рос. пер.: *Алемань А.* Аланы в древних и средневековых письменных источниках. М., 2003); *Бубенок О.Б.* Аланы-асы в Золотой Орде (XIII—XV вв.). К., 2004; *Ковалевская В.Б.* Кавказ — скифы, сарматы, аланы: I тыс. до н. э. и I тыс. н. э. М., 2005; *Шнирельман В.А.* Быть аланами: интеллектуалы и политика на Северном Кавказе в XX веке. М., 2006.

Д.Я. Вортман.

АЛЕВІ́З НОВИ́Й (р. н. невід. — п. не раніше 1531) — архітектор-італієць, який працював у *Кримському ханаті* і *Великому князівстві Московському* на поч. 16 ст. Гіпотетично ототожнюється з венеціанським скульптором і різьбярем Алоїзіо Ламберті да Монтаньяна (Alvise Lamberti da Montagnana). Прізвисько «Новий» отримав у *Москві*, задля розрізнення зі співвітчизником-архітектором Алевізом Фрязином («Алевізом Старим»).

1499—1500 Італію відвідало посольство вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича, яке найняло А.Н. і ще кількох майстрів для роботи у Москві. Дорогою вони у *Молдавському князівстві* були затримані *Штефаном III* Великим і відпущені після втручання крим. хана *Менглі-Ґерея I*; той своєю чергою затримав італійців у Криму (дії обох володарів пов'язані з їхніми відносинами з Іваном III), де вони перебували з червня 1503 до вересня 1504, працюючи на хана. Майстри дісталися Москви наприкінці листопада 1504. А.Н. створив у Москві кілька визначних споруд у стилі *Відродження*, найвідоміша з яких — Архангельський собор у Кремлі.

Єдиний збережений у Криму об'єкт, якому обґрунтовано приписують авторство А.Н., — портал Демір-Капу, що має дату 1503; він спочатку прикрашав якусь незбережену будівлю (імовірно, ханський палац у *Девлет-Сараї*), а потім був перенесений у *Бахчисарайський палац*.

Дж.: № 100: 1504 г., ноябрь: Посольство из Крыма от царя Менгли-Гирея к великому князю Ивану Васильевичу. В кн.: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою ордами и с Турцией, т. 1. СПб., 1884 (Сборник Императорского русского исторического общества, т. 41; http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/PDS_1/81-100/100.htm).

Літ.: *Эрнст Н.Л.* Бахчисарайский ханский дворец и архитектор великого князя Ивана III фрязин Алевиз Новый. «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии», 1928, т. 2; *Асеев Ю.С.* Работы Алевиза Нового в Крыму. «Строительство и архитектура», 1959, № 12; *Подъяпольский С.С.* О деятельности Алевиза Нового в России. В кн.: Древнерусское искусство, [вып.:] Проблемы атрибуции. М., 1993; *Гайворонський О.* Країна Крим. К., 2017.

Д.Я. Вортман.

АЛЕКСЄ́ЄВ Феофан (Теофан) **Павлович** (09.09(29.08).1896 — р. с. невід.) — антикознавець, книгознавець. Н. в м. *Миколаїв*. 1914 закінчив Миколаїв. чол. г-зію, вищу освіту здобув у *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька* (1914—17), Таврійському ун-ті (1918—19; нині *Таврійський національний університет*), Ніжинському науково-пед. ін-ті (1920—21). Протягом 1919—20 учителював у *Сімферополі*. 1921 закінчив Ніжин. ін-т нар. освіти, канд. (дипломна) робота на тему: «Марк Аврелій і Маркоманські війни», виконана під кер-вом проф. І.Семенова. Причетний до створення й налагодження роботи бібліотечної системи на території Ніжинщини: з 1922 — заст. завідувача, з 1923 — завідувач Ніжинської центр. б-ки. 1923 вступив до аспірантури (затверджений лише 1925) Ніжинської н.-д. кафедри історії культури та мови, досліджував екон. розвиток міст Зх. Рим. імперії доби раннього середньовіччя під кер-вом професорів О.*Покровського* та І.*Турцевича*. 1929 захистив промоційну роботу (канд. дис.) «Історія соціяльного забезпечення в античному світі» (керівник К.Штеппа) та був залишений працювати на кафедрі як наук. співробітник. Водночас влаштувався на посаду наук. співробітника до *Українського наукового інституту книгознавства* (*Київ*), де працював орієнтовно до 1933. За опосередкованою інформацією 1938 проживав у м. Баку (нині столиця Азербайджану). Подальша доля невідома.

Праці: Бібліографічне питання за часів Великої Французької революції. «Бібліографічний вісник», 1928, № 1; Бібліотеки світової війни. Там само; 24-й з'їзд німецьких бібліотекарів. Там само; Міжнародний бібліотечний та бібліографічний комітет. Там само; Паризька Національна бібліотека за р. 1927. Там само; Проект організації Всесвітньої бібліотеки. Там само; Сучасний стан наукових бібліотек Німеччини. Там само; Ювілейна конференція Британської бібліотечної асоціяції. Там само; Конференція Британської бібліотечної асоціяції. Там само, 1929, № 2—3; Підготовка до I Інтернаціоналу Конгресу бібліотекарів. Там само; Сторінка в історії соціяльного забезпечення в Атенах. «Записки Ніженського інституту народної освіти», 1929, кн. 9.

Літ.: *Зозуля С.Ю.* Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014.

С.Ю. Зозуля.

АЛУ́СТОН — археол. пам'ятка (фортеця) на пд. березі *Криму*, розташов. на вершині пагорба між річками Демерджі та Улу-Узень, на висоті 44 м над рівнем моря, за 170—400 м від узбережжя, займає центр. місце в структурі істор. частини сучасного м. *Алушта*, згадується в письмових джерелах 6 і 14—16 ст.,

у т. ч. у трактаті *Прокопія Кесарійського* «Про споруди». З фортецею пов'язане значне за розмірами поселення і не менш ніж три могильники. Вивчення пам'ятки розпочалося ще наприкінці 18 — у 1-й пол. 19 ст. Серед дослідників — П.-С.*Паллас*, К.Келлер, Є.Паскаль, Ф.*Дюбуа де Монперре*, П.*Кеппен*. Археол. розкопки проводилися 1981 (В.Сидоренко), 1984—94 (В.Миц) та 1998—99 (І.Тесленко). Площа укріплення 1 га. Потужність культ. нашарувань сягає 6 м. У межах пам'ятки відкрито руїни 4 різночасових оборонних рубежів (6—7, 9—10, 14 — 1-ша чверть 15 ст., 1460-ті рр.), залишки 2 храмів (у т. ч. тринефної базиліки), некрополя, гончарного центру з вир-ва полив'яного посуду (14 ст.) та житлових кварталів (6—7 — 15 ст.). Забудова фортеці досить щільна, садиби розділені вулицями і провулками. До сьогодні найкраще збереглися залишки споруд останньої лінії оборони (1460-ті рр.). У плані вони створюють чотирикутник неправильної форми з 3 баштами — 6-гранною (Чатал-Куле), квадратною (Орта-Куле) і круглою (Ашага-Куле).

Загалом виявлені архітектурно-археол. об'єкти демонструють принаймні 5 етапів формування комплексу: 1) ранньовізантійський (2-га третина 6 — кін. 7 ст.; 2) хозарський (8 — 1-ша пол. 10 ст.); 3) візантійський (2-га пол. 10 — кін. 13 ст.); 4) золотоординський (кін. 13 — 2-га пол. 14 ст.); 5) генуезський (кін. 14 ст. — 1475). Археол. горизонти, що відповідають останнім 4 етапам, розділені шарами пожежі, що свідчать про повне чи часткове руйнування забудови. Останнє тотальне розорення фортеці пов'язане з осман. навалою 1475, після якої оборонні споруди вже не поновлювалися, а на їхніх руїнах продовжило існувати лише невелике поселення.

Літ.: *Кёппен П.И.* О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. СПб., 1837; *Dubois de Montpéreux F.* Voyage au Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, t. 6. Paris, 1843; [*Келер Е.Е.*] Донесение, представленное Императорской академии наук академиком Келером о его путешествии в Крым в 1821 г. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1872, т. 8; *Келлер К.Э.* О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности. Там само; *Мыц В.Л.* Укрепления Таврики X—XV вв. К., 1991; Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней. К., 2002; *Мыц В.Л.* Кафа и Феодоро в XV веке: контакты и конфликты. Симферополь, 2009; *Кирилко В.П.* Крепостные сооружения средневековой Алушты. «Stratum plus», 2014, № 6.

І.Б. Тесленко.

АМАДО́КА, озеро (грец. Αμαδόκα, лат. Amadoca) — міфічний об'єкт, згаданий у «Посібнику з географії» («Географії») — творі Клавдія *Птолемея* (2 ст.). Вказані там геогр. координати дають підстави локалізувати А. на території сучасної України.

Вперше А. була зображена на рукописних візант. картах 14 ст. — ілюстраціях до «Географії». Починаючи з 1478, його позначали на картах Сх. Європи (Європ. Сарматії), укладених на основі даних Птолемея, як озеро (lacus) або болото (palus). На картах 16 — серед. 17 ст. (автори С.Мюнстер, Г.Меркатор, Дж.Гастальді та ін.) А. розміщена у пн. частині *Поділля*; з водоймища беруть початок численні річки, серед яких Горинь (прит. Прип'яті), Случ (прит. Горині; обидві — бас. Дніпра), Пд. Буг, Бужок (прит. Пд. Бугу), Смотрич, Ушиця (обидві — прит. Дністра). А. відсутня на картах, укладених після серед. 17 ст.

Про А. відсутні згадки в незалежних письмових джерелах. Існування А. у пізньому голоцені (останні 2,5 тис. років) не підтверджується даними природничих наук та археології. Зображення А. на картах — прояв одного із шаблонів антич. географії (що дожив до 17 ст.), згідно з яким усі великі річки витікають з озер.

Літ.: *Дашкевич Я.Р.* Східне Поділля на картах XVI ст. В кн.: Географічний фактор в історичному процесі. К., 1990 (республікація в: *Дашкевич Я.Р.* Майстерня історика: джерелознавчі та спеціальні історичні дисципліни. Львів, 2011); *Люта Т.* Україна на стародавніх мапах. «Пам'ятки України», 1996, № 2; *Михальчишин І.Р., Шпаковський С.М.* Археологічна карта межиріччя верхів'їв Південного Бугу, Случі, Збруча. К., 2017.

Т.М. Ґедзь.

АМЕ́ТОВ Решат Медатович (24.01.1975 — між 03.03.2014 і 15.03.2014) — учасник нац. руху кримськотатар. народу (див. *Кримські татари*) та руху мирного спротиву рос. окупації Криму, перша жертва *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Н. в м. *Сімферополь* у сім'ї учасника нац. руху кримськотатар. народу. Здобув вищу освіту в Нац. академії природоохоронного та курортного буд-ва (Сімферополь), будівельник за фахом. Працював будівельником і водієм, мешкав у Сімферополі. Учасник акцій протесту проти порушень законодавства місц. органами влади 2012—13. Прихильник ідей ненасильницького спротиву та права націй на самовизначення. Підтримав *Революцію гідності 2013—2014.*

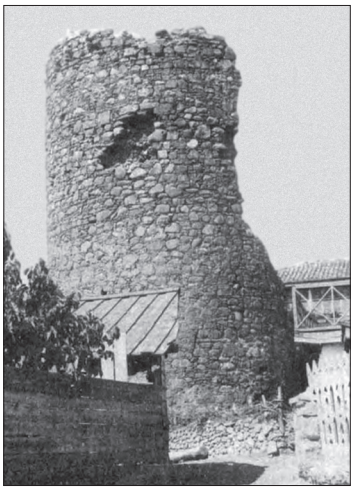

Алустон. Башта Ашага-куле. Фото початку 20 ст.

Вийшов на акцію протесту проти рос. окупації Криму 3 березня 2014 у м. Сімферополь на площі Леніна поруч із будівлею РМ АР Крим. Того ж дня викрадений членами т. зв. Самооборони Криму (пророс. незаконне збройне формування). Між 3 та 15 березня 2014 (найімовірніше, бл. 10 березня 2014) після жорстоких катувань убитий невідомими особами (імовірно, належними до пророс. незаконних збройних формувань або їхніх рос. кураторів). Тіло знайдено 15 березня 2014 поблизу с. Земляничне Білогірського р-ну АР Крим. Похований у Сімферополі. Розслідування його викрадення та вбивства, проведене рос. окупаційною адміністрацією Криму, завершилося безрезультатно. 10 вересня 2019 укр. поліція та прокуратура заочно висунули підозри в його викраденні 3 колиш. членам «Самооборони Криму».

18 травня 2017 А. присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка» за громадян. мужність, героїзм і

О.М. Ананенко.

самопожертву, виявлені в захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України під час акцій протесту проти окупації РФ Крим. півострова.

Літ.: Полуостров страха: хроника оккупации и нарушения прав человека в Крыму. К., 2015; Люди «сірої зони»: свідки російської анексії Криму 2014 року. К., 2018.

Т.С. Шульга.

АНА́НЕНКО Олексій Михайлович (н. 13.10.1959) — рад. та укр. енергетик, ліквідатор аварії на ЧАЕС (працював на станції старшим інженером-механіком). Герой України (2019). Н. в м. Інта (нині місто в Республіці Комі, РФ). 1977—83 навч. в Моск. енергетичному ін-ті за спеціальністю «атомні електростанції та установки», кваліфікація — інженер-теплофізик. Після навчання одразу потрапив на роботу до Чорнобильської АЕС. Був спершу оператором, а згодом інженером-механіком (1983—89).

Учасник ліквідації наслідків вибуху 26 квітня 1986 на ЧАЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*). Разом із колегами по зміні старшим інженером-механіком Б.*Барановим* і старшим інженером турбінного цеху В.*Беспаловим* спускав воду з теплоносія 4-го енергоблоку ЧАЕС. Вони спустилися в басейн-барботер (в гідрокостюмах та респіраторах) під зруйнованим реактором і відкрили запірні клапани, щоби звільнити його від води. Б.Баранов тримав підводну лампу, а двоє інженерів відкривали клапани. Так вдалося уникнути контакту розплавленого ядерного матеріалу з водою, внаслідок якого з високою ймовірністю міг статися повторний вибух. У спогадах не раз заперечував, що він із колегами були добровольцями, — вони мусили спуститись під воду, оскільки були черговими по зміні, а також А. знав, де розташовувалися заслінки, які треба було відкрити. Вважалося, що він з колегами отримають значні дози радіаційного опромінення та загинуть від променевої хвороби. Втім, ці побоювання виявились марними.

1989—92 А. займався аналітикою проблем безпеки укр. АЕС в Київ. відділенні ін-ту «Атоменергопроєкт», 1993—95 — фахівець із проблем безпеки АЕС в різноманітних держ. установах. 1995—2003 — співробітник Мін-ва екологічної безпеки України. 2001—10 — співробітник у Держ. к-ті ядерного регулювання України. Був директором з інституційного розвитку Асоціації «Український ядерний форум» (з травня 2011), експертом, громад. діячем (зокрема був заст. голови Громад. ради при Держ. агентстві України з управління зоною відчуження). У квітні 2018 вийшов на пенсію та відійшов від активного професійного та громад. життя.

Нагороджений орденом «Знак пошани» (1989), Почесною грамотою КМ України (2005), орденом «За мужність» 3-го ст. (25 квітня 2018), званням «Герой України» із врученням ордена «Золота зірка» (27 червня 2019).

У м. *Чорнобиль* встановлено пам'ятник з написом «Тим, хто врятував світ» (26 квітня 1996). Його складовою є скульптурна група трьох водолазів, творці мали на увазі саме А. та його колег Б.Баранова і В.Беспалова.

Літ.: Серіал «Чорнобиль»: «чорнобильський дайвер» Ананенко розповів, як вони насправді спустилися під реактор. Web: https://www.bbc.com/ukrainian/features-48554119

Т.С. Водотика.

АНДРЄ́ЄВ Віталій Миколайович (н. 27.04.1967) — історик, історіограф, археолог. Д-р істор. н. (2013), проф. (2015). Н. в м. *Запоріжжя*. 1987—92 навч. на істор. ф-ті Запоріз. ун-ту (нині *Запорізький національний університет*). Спеціалізувався в галузі *археології*. По закінченні працював наук. співробітником археол. експедиції *Запорізького обласного краєзнавчого музею*, вчителем історії та географії.

Впродовж 1993—97 навч. в аспірантурі Дніпроп. держ. ун-ту (див. *Дніпропетровський національний університет*) на кафедрі історіографії, джерелознавства та спец. істор. дисциплін під кер-вом д-ра істор. наук, проф. І.*Колесник*. 1998 захистив кандидатську дис. «Д.І. Дорошенко як дослідник української історіографії», а 2013 — докторську дис. «Віктор Петров: інтелектуальна біографія» в *Інституті історії України НАН України* (науковий консультант — д-р істор. н., проф. І.Колесник).

Впродовж 1998—2018 працював у Херсон. держ. ун-ті. 2000—01 — зав. кафедри історіографії та спец. істор. дисциплін. 2001—18 — зав. кафедри всесвітньої історії та історіографії. За цей час на кафедрі було захищено 15 канд. і докторських дисертацій; створено археол. лабораторію та експедицію. За роки роботи в Херсон. держ. ун-ті склалася наук. школа проф. А., що досліджує інтелектуальну історію України 19—20 ст.

Від 2018 і до сьогодні — проф. кафедри історії України Київ. ун-ту ім. Б. Грінченка.

У центрі наук. інтересів А. — історія укр. гуманітаристики 19—20 ст., біоісторіографія. Наук. доробок ученого отримав визнання вітчизн. та зарубіжних науковців. Його проєкти не раз підтримувалися Фондом королеви Ядвіги, Запоріз. наук. т-вом ім. Я.Новицького та укр. меценатами. Монографії А. отримали цілу низку позитивних рецензій від вітчизн. та зарубіжних істориків. Книга «Віктор Петров: нариси інтелектуальної біографії вченого» ввійшла до десятки найкращих книжок 20-го Міжнар. форуму видавців у Львові та стала лауреатом премії «Найкраща книга форуму — 2013». У Всеукр. рейтингу «Книжка року '2013» ця праця ввійшла до топсписків у номінації «Обрії» серед видань зі спец. літератури, посівши 4-ту позицію.

Впродовж 2014—19 — гол. ред. електронного істор. час. Херсон. держ. ун-ту «Scriptorium Nostrum». На теперішній час — член редколегії періодичних видань «Проблеми гуманітарних наук (збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка: серія "Історія")»; «Джерела з історії Південної України» (Запоріз. наук. т-во імені Я.Новицького; *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України* — Запоріз. відділення; Сх. ін-т українознавства ім. Ковальських — Запоріз. філія) та ін.

Автор бл. 170 наук. праць з археології, інтелектуальної історії України, історії істор. науки, археології, етнографії, літератури тощо.

Праці: Проблема історіографічного синтезу у творчій спадщині Д.Дорошенка. Запоріжжя, 1997; Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини XX ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика). «УІЖ», 2007, № 4; Саул

Боровий: єврейський вектор історії України. Херсон—Нікополь, 2010 (у співавт.); Віктор Петров: нариси інтелектуальної біографії вченого. Дніпропетровськ, 2012; Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії. Херсон, 2012 (у співавт.); Рід Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України (XVII — початок XX ст.). «УЇЖ», 2015, № 1 (у співавт.).

Літ.: Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок. Запоріжжя, 2011; *Ясь О.В.* Рецензія: Андрєєв В. Віктор Петров: нариси інтелектуальної біографії вченого. Дніпропетровськ: Герда, 2012 (серія «Dniproviana»). «УЇЖ», 2013, вип. 2 (№ 509).

Г.М. Михайленко.

АНДРУСИ́ШИН Богдан Іванович (н. 10.01.1959) — історик, археограф, педагог. Д-р істор. н. (1997), професор (1997), академік *Української академії історичних наук* (1999), академік АН вищої школи України (2005), чл.-кор. *Української академії політичних наук* (2006). Засл. діяч н. і т. України (2009). Відмінник освіти України (2001). Н. в с. Хоростець Бережанського (нині Козівського) р-ну Тернопільської обл. Закінчив (1983) істор. ф-т Київського пед. ін-ту (нині *Національний педагогічний університет*). Вчителював у школах *Білої Церкви* і *Києва*. Аспірант істор. ф-ту Київ. пед. ін-ту (1986—89). 1990 захистив канд. дис. «Створення Наркомпраці України та його діяльність (листопад 1918 — серпень 1919 рр.)». З 1989 — асистент, з 1990 — старший викл., з 1992 — доцент, заст. декана (1990—94, 1997—98), з 1997 — професор кафедри історії України, зав. кафедри правознавства Нац. пед. ін-ту (з 1998). 1997 захистив докторську дис. «Робітнича політика українських урядів (1917—1920 рр.)». З 1998 — декан соціально-гуманітарного ф-ту, з 2006 — дир. Ін-ту політології, соціології та права (з 2007 — Ін-т (нині — ф-т) політології та права), з 2011 — проректор із навчально-методичної роботи гуманітарних ін-тів Нац. пед. ун-ту.

З-поміж досліджуваних проблем — соціально-екон. історія *Української революції 1917—1921*, історія д-ви і права України 1917—20, історія Церкви, культурологічні питання *етногенезу* укр. народу, історія профспілок та ін. Автор понад 200 наук. і науково-популярних праць. Член спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій Нац. пед. ун-ту, голова секції соціально-гуманітарної освіти та правознавства науково-методичної ради Мін-ва освіти і науки України. Заст. голови Нац. спілки краєзнавців України, голова громад. орг-ції «Феміда», заст. голови т-ва «Просвіта» Нац. пед. ун-ту ім. М.Драгоманова. Член ред. колегій збірників наук. праць та журналів «Юридичний журнал», «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України», «Людина і політика», «Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова]», «Пам'ять століть», «Український богослов», «Історичний календар» та ін. Відп. ред. часопису «Економіка і право».

Відзначений урядовими нагородами, почесними відзнаками ряду установ та організацій.

Праці: Просвітництво і національна свідомість (Галичина 20-х — 30-х років). «Політологічні читання», 1993, № 3; Церква в Українській Гетьманській Державі. В кн.: Останній Гетьман: ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського: 1873—1945. К., 1993 (у співавт.); З'їзд поневолених народів: 8—15 березня 1917 р. (21—28 вересня н. ст.). К., 1994 (у співавт.); Соціальні конфлікти в Україні: спроба ретроспективного аналізу. «Сучасність», 1994, № 4; У пошуках соціальної рівноваги. К., 1995; Соціально-економічні погляди С.Петлюри. В кн.: Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р., ч. 2. К., 1997; Церква в українській державі 1917—1920 рр. (доба Директорії УНР): навчальний посібник. К., 1997; Невмирущий дух українського відродження. «Пам'ять століть», 1999, № 5; Директорія Української Народної Республіки і профспілки (1918—1920 рр.). «Профспілки України», 2000, № 2; Зарубіжна історіографія історії робітничої політики українських урядів 1917—1920 рр. «Наукові записки [Національного університету імені М.Драгоманова]: історичні нариси», 2000, вип. на 10-річчя кафедри історії України; Робітнича політика гетьмана П.Скоропадського в контексті українського консерватизму. «Вісник Київського державного лінгвістичного університету: серія "Історія, економіка, філософія"», 2000, № 4; Нариси історії професійних спілок України. К., 2002 (у співавт.); Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні. «Юридичний журнал: аналітичні матеріали, коментарі, судова практика», 2007, № 4; Освіченість, виплекана духовністю. «Пам'ять століть. Планета: історичний науковий та літературний журнал», 2010, № 6.

Літ.: *Ковальчук О.* Андрусишин Богдан Іванович. В кн.: Українські історики XX століття: біобібліографічний довідник: серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Короткий В.* Андрусишин Богдан Іванович. В кн.: Тернопільський енциклопедичний словник, т. 1. Тернопіль, 2004; Новітня історія України: Галичина, т. 1. К., 2004; Академія вищої школи України: 1992—2010: довідник. К., 2010.

П.М. Бондарчук, В.М. Даниленко.

Б.І. Андрусишин.

АНТИТЕРОРИСТИ́ЧНА ОПЕРА́ЦІЯ (АТО), **термін** — 1) план заходів, розроблений *Службою безпеки України* та МВС України з метою повної зачистки *майдану Незалежності* та прилеглих територій у *Києві* від учасників масових акцій протесту 18 лютого 2014, що передбачав спец. операції силового розгону акцій протесту «Хвиля» та «Бумеранг». За інформацією низки ЗМІ, про початок т. зв. антитерористичної операції 19 лютого 2014 заявив тогочасний глава СБУ О.Якименко. Документи, що свідчили про підготовку силової зачистки Майдану, опублікував у соціальній мережі Г.Москаль. 20 лютого 2014 *Верховна Рада України* ухвалила постанову «Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України», якою наміри з проведення «антитерористичної операції Службою безпеки України та Антитерористичним центром України» були визнані незаконними;

2) комплекс скоординованих спец. заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків їхньої діяльності. Визначення терміна подано в Законі України «Про боротьбу з тероризмом», ухваленому 20 березня 2003. Запровадження режиму АТО в Україні було зумовлене початком рос. агресії та спрямоване на протидію діяльності незаконних пророс. збройних формувань на Донбасі навесні 2014.

13 квітня 2014 *Рада національної безпеки і оборони України* на екстреному засіданні ухвалила рішення «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України», яке було введене в дію 14 квітня

2014 Указом Виконувача обов'язків Президента України, Голови ВР України О.*Турчинова*. Цими рішеннями покладено початок АТО із залученням ЗС України. Зона проведення антитерористичної операції охоплювала населені пункти *Донецької області* та *Луганської області*, а також Ізюмського р-ну *Харківської області*. Розпорядженням *Кабінету Міністрів України* сформовано офіц. перелік населених пунктів, на території яких здійснювалася АТО.

На вибір правового режиму АТО вплинули кілька чинників. По-перше, процеси, що розгортались у пд. і сх. областях України від березня 2014, підпадали під визначення терористичної діяльності. Пізніше факти неоголошених і прихованих вторгнень на територію України підрозділів збройних сил та ін. силових відомств РФ, забезпечення Росією незаконних збройних формувань та обстрілів укр. території дали підстави кваліфікувати події на Сході України як рос. збройну агресію проти України. По-друге, режим АТО, на відміну від запровадження воєн. стану, робив можливим проведення позачергових президентських і парламентських виборів.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», ухваленого 2 вересня 2014, період проведення АТО визначався як час між датою набрання чинності вищезгаданого Указу Президента України щодо рішення Ради нац. безпеки і оборони України та датою набрання чинності Указу Президента України про завершення проведення АТО або воєн. дій на території України. АТО тривала з 14 квітня 2014 до 30 квітня 2018, коли був запроваджений новий формат правового регулювання ситуації на Сході України — *Операція об'єднаних сил*.

Дж.: Закон України «Про боротьбу з тероризмом». «Відомості Верховної Ради України», 2003, № 25 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15); Закон України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» Там само, 2014, № 44 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18); Перед обличчям зовнішньої агресії ми повинні об'єднатися: звернення в. о. Президента України, Голови Верховної Ради України Олександра Турчинова до народу України. «Голос України», 2014, 15 квітня; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.10.2014 № 1053-р «Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-2014-%D1%80; Указ Президента України № 405/2014 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року "Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України"». Web: https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886; Звіт Міжнародної дорадчої групи про проведення нагляду за розслідуванням подій на Майдані, 31 березня 2015 р. Web: https://rm.coe.int/16802f038c

Літ.: 25 років незалежності: нариси з історії творення нації та держави. К., 2016.

О.В. Андрощук.

АПО́СТОЛ Павло Охрімович (Охрімович, Єфремов, Царенко; 1618—1678, або, можливо, 1683) — гадяцький, згодом миргородський полковник, батько гетьмана *Лівобережної України* Д.*Апостола*. Згідно з родинними переказами, походив з відомого молдов. роду Апостолів-Катаржі. На землі *Речі Посполитої* (як свідчать наративні німецькомовні джерела) потрапив у 2-й пол. 1640-х рр., поступивши на службу до королів. війська *Владислава IV* Ваза. Згодом перейшов до *надвірного війська* кн. Я.*Вишневецького*. За службу на посаді ротмістра *надвірної корогви* отримав від князя Я.Вишневецького маєток Хомутець (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.). З початком Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*; за ін. відомостями, по смерті князя Я.Вишневецького 1651) долучився до *Війська Запорозького*. В укладеному згідно зі Зборівським договором між Крим. ханатом та Річчю Посполитою 1649 (див. *Зборівський договір Криму з Польщею 1649*) реєстрі записаний як козак Андріївської сотні Миргородського полку Павло Охрімович. Під час повстання пд. лівобережних полків і *Запорозької Січі* проти гетьмана І.*Виговського* А. як сотник хомутецький під регіментом опозиційного до гетьман. уряду миргородського полковника С.Довгаля восени 1657 у складі делегації їздив у посольство до рос. царя *Олексія Михайловича* в *Москву*. З літа 1659 в істор. джерелах трапляються згадки про А. (в частині документів значиться як «Павло Єфремов» чи «Павло Царенко») як про гадяцького полковника та наказного гетьмана Лівобережжя (після смерті промосковськи налаштованого наказного гетьмана І.Силки). У жовтні 1659 як полковник гадяцький брав участь у генеральній Переяслав. раді, що підтвердила обрання на гетьманство Ю.*Хмельницького* та ухвалила запропонований рос. владою новий договір із царем (під *Переяславськими статтями 1659* замість неписьменного А. підпис поставив прилуцький полковник П.*Дорошенко*). Одночасно з полковництвом у *Гадяцькому полку* 1660 обіймав полковий уряд і в *Миргородському полку*. По тому, в умовах розгортання в Україні громадян. війни та поділу Гетьманату на лівобережну та правобережну частини, ймовірно 1664, А. на певний час перебрався на Правобережжя, де служив під регіментом спочатку гетьмана П.*Тетері*, згодом 1665 — С.*Опари*. 1666 в гетьман. уряді П.Дорошенка обійняв посаду *генерального осавула*. У грудні 1667 правобереж. гетьман П.Дорошенко звертався з проханням до київ. воєводи В.*Шереметєва* дозволити сім'ї А. безпечно перебратися на Правобережжя. Утім, уже під 1669, 1671 і 1672 фіксуються документальні згадки про скуповування А. («славетним товаришем войсковим») земель поблизу Хомутця й Бакумівки (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.) у Миргородському полку, де на полковництві в цей час почергово перебували його брати Дем'ян і Григорій. Повернувшися на Лівобережжя, А. упродовж 1672—78 (за винятком нетривалої перерви в 1-й пол. 1676) обіймав уряд миргородського полковника. На чолі полку брав активну участь у *Чигиринських оборонах 1677 і 1678*. Саме після повернення з походу 1678 А. і помер. За ін. відомостями, очолював полк до 1683, а по його смерті полковництво відразу перейшло до рук його сина Данила.

Одружений був на доньці брацлавського полковника М.*Зеленського*, від шлюбу з якою мав сина Данила, майбутнього гетьмана Лівобереж. України 1727—34.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографи-

ческой комиссией, т. 5. СПб., 1867; Т. 13. СПб., 1887; Т. 15. СПб., 1892.

Літ.: *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий: материалы для истории общества в XVII—XVIII вв.: Апостолы. «Русский архив», 1875, т. 1; *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. Руина, кн. 6, т. 15. СПб., 1905; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908; *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate, vol. 1—2. Cambridge, Massachusetts, 1978; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини: 1648—1782 рр.), ч. 1. К., 1998; *Горобець В.* Данило Апостол. В кн.: Історія України в особах: козаччина, К., 2000; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ, 2003; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667 рр.). К., 2003; *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. К., 2004; *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. К., 2010.

В.М. Горобець.

АРАБА́Т, Арабатська фортеця — старовинне укріплення на пд. кінці Арабатської стрілки, призначене для захисту *Криму* від вторгнення з пн.; архітектурно-археол. та істор. пам'ятка. Розташов. за 2 км на пн. зх. від с. Кам'янське (колиш. Ак-Монай) Ленінського р-ну АР Крим. Засноване на поч. 1520-х рр. Показане на карті Пд. Сарматії Б.*Ваповського* (1526). Згадується у творах Г. де *Боплана* та *Евлії* Челебі. У серед. 17 ст. перебудована крим. ханом *Мегмед-Ґереєм IV*. Евлія Челебі описує фортецю як «міцну і потужну башту», озброєну гарматами. На поч. 18 ст. (імовірно 1703) з огляду на загрозу рос. експансії османці за допомогою європ. фахівців збудували нову фортецю бастіонного типу, площею бл. 2,3 га, чотирикутну в плані, із 6 бастіонами і брамою з пд.-сх. боку. Фортеця була ядром оборонного комплексу, до якого входили вал, що перетинав Арабатську стрілку, та віддалені артилерійські батареї. Перед брамою існувало невеличке передмістя. У 1750-ті рр. проведено модернізацію фортеці. Під час *Російсько-турецької війни 1768—1774* у червні 1771 осман. гарнізон майже без опору здав її росіянам. Після анексії *Кримського ханату* Рос. імперією А. втратив військово-стратегічне значення. Тут стояла лише варта. Під час *Кримської війни 1853—1856* фортецю знову привели у боєздатний стан, розміщений тут гарнізон успішно дав відсіч англо-франц. десанту. 1856 А. остаточно припинив функціонувати як військ. об'єкт, залишені без догляду фортечні споруди почали руйнуватися.

До нашого часу збереглися вал і рів, ескарп якого облицьований каменем. Рів з'єднаний каналом із морем. Зі споруд усередині фортеці зберігся пороховий льох; від решти (мечеть, будинок коменданта, казарми, склади, лазня) залишилися тільки підмурки.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; *Крикун Ю.В.* Пам'ятки кримськотатарської архітектури (XIII—XX століття). Сімферополь, 2001; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011; *Ґедзь Т.* Крим на карті Південної Сарматії Бернарда Ваповського. Web: http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxistSci/HistGeography/Krym1526.html; *Гайворонский О.* Крепость Арабат. Web: http://avdet.org/node/12508

Д.Я. Вортман.

АРБУ́ЗОВ Сергій Геннадійович (н. 24.03.1976) — політ. і держ. діяч, в. о. Прем'єр-міністра України (28 січня — 27 лютого 2014). Канд. екон. н. (2009). Н. в м. *Донецьк*. 1983—93 навч. у загальноосвіт. школі № 97 м. Донецьк. 1997 закінчив Донец. держ. ун-т за спеціальністю «фінанси та кредит». З 1995 працював на різних посадах у Донец. філіалі «Приватбанку», 2000 призначений дир. Костянтинівського філіалу «Приватбанку». 2003 — травень 2010 — глава правління банку «Донеччина», пізніше перейменованого на «УкрБізнесБанк». 2009 отримав ступінь канд. екон. наук за спеціальністю «гроші, фінанси та кредит». При цьому начебто з реліг. мотивів відмовився від реєстраційного номера облікової картки платника податків.

2005 вступив у лави партії «Наша Україна». На місц. виборах 2006 йшов під № 6 у списку «Нашої України» в Донец. обласну раду, однак партія не подолала 3-відсотковий бар'єр. Згодом вступив у Партію регіонів.

За повідомленнями ЗМІ мав дружні стосунки із сином В.*Януковича* Олександром і його зараховували до політико-екон. групи впливу «сім'я Януковичів». У грудні 2010 О.Янукович заявив про купівлю Всеукр. банку розвитку, який очолювала мати А. — Валентина. А рідний брат А. по матері Вадим Багола обіймав посаду заст. голови правління банку 2010—14.

Після перемоги В.Януковича на президентських виборах, А. був призначений главою спостережної ради Держ. експортно-імпортного банку («Укрексімбанк»). У вересні 2010 призначений 1-м заст. глави Нац. банку України, а в грудні став його главою. Після парламентських виборів 2012 В.Янукович провів кадрові перестановки у КМ України М.*Азарова*, зокрема призначивши А. у грудні 2012 1-м віцепрем'єром. У квітні А. був призначений також Національним координатором України з питань співробітництва в рамках СНД і представником України в Екон. раді СНД.

Після відставки М.Азарова під тиском *Євромайдану* А. 28 січня був призначений в. о. прем'єр-міністра. Це означало підготовку режимом В.Януковича жорсткого курсу стосовно протестувальників.

Після падіння режиму В.Януковича і призначення 27 лютого нового КМ України А. виїхав до РФ. У березні 2014 Партія регіонів виключила А. зі своїх лав. Перебуваючи за кордоном, намагався впливати на укр. політ. процеси. У травні 2014 *Служба безпеки України* заявляла про причетність А. (а також колиш. Міністра доходів і зборів України О.Клименка) до фінансування антиукр. акцій в *Одесі* 2 травня, які призвели до масових зіткнень та загибелі десятків людей. А. заперечував свою вину. У червні 2014 очолив асоціацію

С.Г. Арбузов.

Бастіони Арабатської фортеці. Фото початку 21 ст.

«Центр досліджень економічного та соціокультурного розвитку країн СНД, Центральної і Східної Європи» (*Санкт-Петербург*). Організація діяла в руслі *гібридної війни* Росії проти України. Сам А. виступав у рос. медіа із пророс. риторикою.

Наприкінці лютого Швейцарія та низка д-в *Європейського Союзу* заморозили банк. рахунки, які пов'язували з А. У квітні 2014 ЄС включила А. до санкційного списку, а у травні МВС України оголосило у міжнар. та всеукр. розшук через підозру в незаконній розтраті 120 млн *гривень* при створенні телеканалу «Банківське телебачення», будучи главою Нац. банку України. 15 лютого 2016 Печерський суд Києва дав згоду на проведення заочного розслідування проти А. 4 січня 2020 йому обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

«АРТЕ́МІВСЬК», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, сформований у *Дніпропетровській області* в червні 2014. У зоні проведення *Антитерористичної опрерації* брав участь у боях за Красний Лиман (нині м. Лиман Донец. обл.), під *Горлівкою*. Перший командир — К.Матейченко. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

АРУТЮНЯ́Н Георгій Вагаршакович (04.07.1960—20.02.2014) — активіст Всеукр. об'єднання «Свобода», учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. Батумі (нині місто в Грузії). Мав двох повнолітніх дочок від громадян. шлюбу: Регіну (1991) та Калапсі (1994). Отримав посвідку на проживання в Україні, тоді ж переїхав до м. *Рівне*, де 2009 одружився. 2010 народилася третя дочка — Ашхен. 2012 дружина померла. Працював на підпр-ві «Рівнеобводоканал», після звільнення мав тимчасові підробітки. Був учасником Євромайдану з перших днів протистояння, періодично приїжджав до *Києва*. Від побратимів отримав псевдо — «Кавказ». Під час сутичок із *«тітушками»* отримав травму руки. Тяжко поранений пострілом із гладкоствольної помпової рушниці бійця підрозділу міліції особливого призначення «Беркут» у «чорний четвер» о 8:59 20 лютого 2014 під пішохідним мостом, коли зіткнення тривали на вул. Інститутській (див. *Революція гідності 2013—2014*).

П. того ж дня від крововтрати на території *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, похований 23 лютого 2014 на кладовищі «Нове» м. Рівне. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». Нагороджений посмертно медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (червень 2015).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Георгій Арутюнян. В кн.: *Терейковська С.* Небесна сотня: життєписи, кн. 1. К., 2018; Георгій Арутюнян. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/georgij-arutyunyan.html; Web: Георгій Арутюнян. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/георгій-арутюнян; Суд установив факт убивства екс-«беркутівцем» із «чорної роти» активістів Євромайдану. Web: http://www.maidanmuseum.org/uk/node/466

Є.В. Сафар'янс.

АРХІ́В ДИПЛОМАТИ́ЧНИЙ УКРАЇ́НИ — документи держ. органів, що реалізують політику у сфері міжнар. відносин, органів дипломатичної служби, документи особового походження працівників дипломатичної служби; спеціалізована установа для зберігання профільних документів.

Поняття «Архив дипломатичний України» похідне від поняття «Архів дипломатичний» (А.д.), під яким у міжнар. практиці розуміють сукупність документованої інформації, утвореної в діяльності відомства закордонних справ та його закордонних представництв (Віденська конвенція про дипломатичні зносини, 18 квітня 1961). Дипломатичні архіви є структурними підрозділами зовнішньополіт. відомств, що зберігають істор. та сучасні або ж лише сучасні фонди. У другому випадку істор. дипломатичні архіви зберігаються в «неспеціалізованих» архівах і не становлять цілісного комплексу із «сучасними».

Зберігання істор. А.д. у «неспеціалізованому» держ. архіві, що не становить цілісного комплексу із «сучасним», є специфічною рисою А.д.У. Документи, що утворилися в діяльності органів укр. дипломатичної служби періоду *Української революції 1917—1921*, розпорошені в різних фондах та колекціях держ. архівів і приватних документальних зібрань в Україні та за кордоном. За складом це проєкти та оригінали текстів міжнар. угод, дипломатичне листування, внутрішньовідомчі документи, фінансова документація дипломатичних установ; документи про службову діяльність та листування осіб, які офіційно перебували на дипломатичній службі, дипломатичних працівників. Дипломатичні архіви *Української Народної Республіки* (обох періодів), *Української Держави*, УСРР—УРСР за 1917—43 зберігаються у фондах *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України*: «Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1917—1918 рр.» (ф. 2592), «Міністерство закордонних справ Української Держави, 1918 р.» (ф. 3766), «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1918—1924 рр.» (ф. 3696), «Управління уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків» (ф. 4), «Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками голоду, м. Харків» (ф. 261). Тут відклалися проєкти нормативно-правових актів у сфері формування дипломатичної служби, накази щодо призначення дипломатичних та консульських працівників, штатні розписи і кошториси, циркулярно розіслані закордонним установам акти («обіжники») з питань організації діяльності, протоколи засідань комісії з обговорення кандидатур на дипломатичні посади, дипломатичні паспорти, листування з укр. та іноз. дипломатичними та консульськими установами, окупаційною владою, звіти закордонних представництв, звернення укр. громад за кордоном із приводу призначення консулів, бланки нац. паспор-

тів; списки осіб, які хотіли отримати нац. паспорт або дозвіл на виїзд, тощо. Госп. питання, пов'язані зі створенням у системі установ зовнішньополіт. відомства спец. підрозділу з обслуговування іноз. представництв, задокументовані у фонді «Українське бюро з обслуговування іноземців при НКЗС УРСР (Укрбюробін), 1922—1927» (ф. 60).

Інформація про діяльність посольств і дипломатичних місій відклалась у фондах закордонних дипломатичних установ: «Посольство Української Держави в Німеччині, м. Берлін» (ф. 3077), «Посольство УНР в Німеччині» (ф. 3619), «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії, м. Бухарест» (ф. 2471), «Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині, м. Будапешт» (ф. 3518), «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Голландії та Бельгії» «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Скандинавії» (ф. 3513), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Італії, м. Рим» (ф. 4472), «Українська надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки у Швейцарії, м. Берн» (ф. 4211), «Дипломатична місія Української Народної Республіки в Голландії та Бельгії, м. Брюссель» (ф. 4442), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Англії, м. Лондон» (ф. 4443), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в РСФРР, м. Харків» (ф. 4523), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Греції» (ф. 4441), «Українське радянське посольство у Польщі, м. Варшава» (ф. 67), «Делегація Української Держави в справі мирних переговорів з Росією, м. Київ» (ф. 2607) та ін.

Документи, утворені в процесі діяльності консульських установ, зберігаються у фондах: «Консульське агентство Української Держави при Всевеликому Війську Донському, м. Новочеркаськ» (ф. 1004), «Генеральний консул Української Держави в Москві, м. Москва» (ф.1236) «Генеральне консульство Української Держави в Петрограді» (ф. 2187), «Віце-консул Української Держави в Саратові, м. Саратов Саратовської губернії» (ф. 2221), «Віце-консульство Української Держави в м. Пензі, м. Пенза Пензенської губернії» (ф. 2223), «Уповноважений представник Генерального консульства Української Держави в Москві по Тамбовській губернії, м. Тамбов» (ф. 1235), «Українське генеральне консульство в Цюріху (Швейцарія)» (ф. 4455); «Генеральний комісар Української Народної Республіки в Румунії, м. Ясси» (ф. 3539); «Консульство Української Народної Республіки в Гданську (Польща)» (ф. 2480). У цих фондах поряд із розпорядчою документацією (наказами з осн. діяльності та з особового складу, розпорядженнями), інструкціями і положеннями про консульства та їхні окремі відділи, листуванням і списками співробітників, звітами консулів про стан справ та ситуацію в країні призначення збереглися персональні дані консулів, їхні дипломатичні паспорти, посвідчення дипломатичних кур'єрів, особові справи службовців консульств. Додаткову інформацію містять журнали реєстрації та списки укр. підданих, заарештованих Надзвичайною комісією для боротьби з контрреволюцією та спекуляцією за контрреволюц. діяльність, ухиляння від військ. повинності та спекуляцію; документи, подані для отримання віз, заяви, скарги, посвідчення, паспорти; документи про звільнення підданих Укр. Д-ви від військ. служби в РСФРР та захист їхніх особистих і майнових прав.

Розвиток міжнар. відносин цього періоду засвідчують фонди іноз. консульств та орг-цій, що виконували консульські функції: «Генеральне консульство РСФРР в Києві, м. Київ» (ф. 2482), «Естонський національний комітет в Києві, м. Київ» (ф. 2224), «Французьке консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4466), «Англійське консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4467) та ін. Тут відклалося переважно листування з держ. органами (передусім — зовнішньополіт. відомством) УНР та Укр. Д-ви в оригіналах, копіях і чернетках та ін. документи персонального характеру. Документи містять цінну фактографічну інформацію про персональний склад консульств, їхні адреси, рівень та інтенсивність контактів.

Інформація щодо створення консульських курсів та заснування Близькосх. ін-ту відклалася у фонді Мін-ва освіти (ф. 166), перебігу мирних переговорів делегацій Укр. Д-ви у РСФРР у *Києві* в травні—жовтні 1918 — у ф. 2607 «Делегація Української Держави в справі мирних переговорів з Росією, м. Київ». Его-документи з історії укр. дипломатії зберігаються у фондах особового походження: О.*Ейхельмана* (ф. 3882), В.Сапіцького (ф. 3987), С.*Петлюри* (ф. 3809), В.Трембіцького (ф. 5227) та ін.

Частина А.д.У. відклалася в держ. архівах областей України: «Управління Уповноваженого НКЗС в Київському районі» (Держ. архів Київ. обл., ф. 4205); «Управління уповноваженого НКЗС УРСР в Одесі» (Держ. архів Одес. обл., ф. 65).

У фондах Державного архіву м. Київ зосереджено інформацію про перший навч. заклад дипломатичної освіти. Фонд 744 «Київський торговельно-промисловий технікум» містить архіви Близькосх. ін-ту та Київ. ін-ту зовн. зносин, реорганізованого в Технікум зовн. зносин.

Документи, що належать до А.д.У., зберігаються також у фондах *Центрального державного архіву громадських об'єднань України*, *Центрального державного історичного архіву України у Львові*, *Центрального державного архіву зарубіжної україніки*, *Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського*, б-ки *Національного університету «Києво-Могилянська академія»*, Галузевого держ. архіву СБУ.

«Сучасні» фонди А.д.У. (створені після 1944) зосереджено в Галузевому держ. архіві дипломатичної служби МЗС України, який є структурним підрозділом (відділом) МЗС і діє в такому статусі від квітня 2004, успадкувавши свої функції і завдання від Архіву МЗС УРСР (1951—1993) та Історико-архів. управління МЗС України (1993—2004). Гол. функцію галузевого держ. архіву: «зберігання документів, що утворюються в процесі діяльності органів дипломатичної служби, зберігання оригіналів міжнародних договорів України, їх завірених копій» закріплено в Законі України «Про дипломатичну службу» від 7 червня 2018. У фондах зберігаються оригінали і засвідчені копії міжнар. договорів; документи, що утворилися в діяльності наркомату зовн. справ УРСР, МЗС УРСР, МЗС України, закордонних дипломатичних установ України; нотне листування з іноз. дипломатичними представництвами; плани, звіти, доповідні записки, щоденники дипломатів; документи *Організа-*

ції Об'єднаних Націй, *ЮНЕСКО* та ін. міжнар. орг-цій; документи з особового складу працівників органів дипломатичної служби; профільні друковані видання.

Частина А.д.У. залишилася за межами України й нині перебуває у складі фондів держ. та недерж. архів. установ або у приватних колекціях. Найбільше таких документів було зібрано в *Музеї визвольної боротьби України* в Празі (нині столиця Чехії) та *Українському історичному кабінеті* (1925—48), зокрема в «дипломатичному» відділі, де акумулювалися документи, утворені в процесі діяльності укр. урядів та їхніх мін-в і відомств (1917—20), документи про діяльність укр. еміграції за кордоном — укр. партій, спілок, к-тів; особові фонди В.*Винниченка*, М.*Шаповала*, С.*Шелухина* та ін. Фонди Музею визвол. боротьби України частково були передані в Україну, а частково залишились у Нац. архіві Чеської Республіки (Narodni archive Ceske Republiki, f. Ukrajinske museum, Praha, (1659, 1925—48)) та Слов'ян. б-ці Нац. б-ки Чеської Республіки.

Документи, утворені в діяльності дипломатичних установ УНР та *Західноукраїнської Народної Республіки* або створені особами, які офіційно перебували на дипломатичній службі, зберігаються в архівах Канади та США. Зокрема, в Б-ці та архівах Канади (Library and Archives of Canada) в Оттаві (пров. Онтаріо) є архівні зібрання осіб, які мали безпосереднє відношення до дипломатичної служби: Д.*Донцова*, М.*Єремієва*, А.*Жука* та ін. Тут відклалися документи Надзвичайних дипломатичних місій УНР у Франції, Італії, Швейцарії, інформаційні бюлетені, що видавалися дипломатичними місіями, повне зібрання бюлетеню «Офінор», листування колиш. дипломатів: М.*Василька*, Д.*Дорошенка*, А.Жука, А.*Марголіна*, В.Сікевича, Я.*Токаржевського-Карашевича*, М.*Тишкевича*, М.Троцького та ін.), документи родини А.Чехівського. Фонд «Токаржевський-Карашевич, Ян, 1885—1954, історик-геральдист, політичний та дипломатичний діяч» зберігається в Архіві та б-ці НТШ в Нью-Йорку.

Документи про спроби встановлення міждерж. відносин 1918—19 між УНР, Укр. Д-вою та Білорус. Нар. Республікою відклались у фонді Нац. архіву Республіки Білорусь «Народний секретаріат Білоруської Народної Республіки» (ф. 325). Це, зокрема, протоколи засідань держ. органів із цих питань, ухвали про призначення консулами в УНР П.Тремповича, Г.Базаревича, кадровий склад консульства, фінансування його діяльності тощо.

Документи А.д.У., що висвітлюють розвиток українсько-рос. відносин, діяльності дипломатичних установ та окремих дипломатів і консулів, збереглися в Держ. архіві РФ: «Секретаріат УНР» (ф. Р-7527), «Міністерство закордонних справ УНР» (ф. Р-6087), «Дипломатична місія УНР в Парижі» (ф. Р-6275), «Делегація УНР на Мирній конференції в Парижі» (ф. Р-7027), «Гуревич Григорій Євсійович, датський консул у Києві» (ф. Р-5998) та ін. Деякі із профільних фондів потрапили до цього архіву у складі документів колиш. Рос. закордонного істор. архіву в Празі 1946 і не були передані до України.

В Архіві Осередку укр. к-ри і освіти, створеному 1944 у Вінніпегу (пров. Манітоба, Канада), знайшли осідок документальні зібрання колиш. укр. дипломатів: І.*Боберського*, А.*Лівицького*, М.*Мандрики*, Є.*Онацького*, В.Сікевича, Є.*Слабченка*, дипломатичні та консульські документи УНР та ЗУНР тощо.

В архіві *Українського вільного університету* в Мюнхені (Німеччина) зберігається фонд особового походження останнього консула УНР в Австрії — В. Оренчука, в якому зібрані газетні витинки про діяльність консульства та зі статтями консула, листування, запрошення на імпрези, копії документів про українсько-австрійс. відносини з віденських архівів тощо.

Значна частина документів перших укр. дипломатичних установ доби визвольних змагань 1917—21 були передані в Україну після *Другої світової війни* (див. *Празький архів*). Ці архіви зберігаються нині в ЦДАВО України та ЦДАГО України й відкриті для наук. пошуків.

Літ.: Про ратифікацію Віденської конвенції про дипломатичні зносини: Указ Президії Верховної Ради Української РСР. «Вісник Верховної Ради», 1964, № 13; *Гайдуков Л., Матвієнко В.* Архіви дипломатичні. В кн.: Українська дипломатична енциклопедія, т. 1. К., 2004; *Левченко Л.Л.* Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація. Миколаїв, 2013; *Матяш І.* Дипломатичні архіви як джерело дослідження історії української дипломатичної та консульської служби 1917—1924 рр. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», 2017, число 28: Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. К., 2017; *Її ж.* Архіви українських емігрантів в Канаді як складова частина зарубіжного комплексу українського дипломатичного архіву. В кн.: Academia: Terra Historiae: студії на пошану Валерія Смолія, кн. 2. К., 2020.

І.Б. Матяш.

АРХІ́В УКРАЇ́НСЬКОГО ФОЛЬКЛО́РУ І́МЕНІ БОГДА́НА МЕДВІ́ДСЬКОГО (Bohdan Medwidsky Ukrainian Folklore Archives, University of Alberta) — громад. спеціалізований осередок, що займається збиранням і зберіганням документів і видань, пов'язаних з розвитком укр. і канад. фольклору та духовної к-ри. Функціонує в Центрі укр. та канад. фольклору ім. П. і Д. Кулів при Ун-ті Альберти — науково-освіт. та культ. центрі з фольклористики.

Заснований з ініціативи відомого вченого, ініціатора створення в Ун-ті Альберти кафедри укр. к-ри та етнографії проф. Б.Медвідського як документальне зібрання, склад і зміст якого відображає розвиток духовної к-ри Канади, України та ін. країн, і становлять повноцінну джерельну базу для дослідження укр. нар. традицій. Упродовж своєї багатогранної науково-викладацької та науково-організаційної діяльності в Ун-ті Альберти (1971—2002) проф. Б.Медвідський запровадив Укр. фольклорну програму, результатом якої стали великі масиви аудіо- та відеодокументів і документів *усної історії*, що склали основу документального зібрання. Надалі осн. джерелом поповнення фондів архіву стали приватні пожертвування від проф. Б.Медвідського, д-ра Б.-Р.Климаша, В.Гіни, К.Гуцуляка, д-ра А.Нагачевського, родини Мельничуків. Офіц. відкриття архіву відбулося 2001, а 2003 архів було названо на честь Б.Медвідського. З 2010 архів розташований у будинку гуманітарних дисциплін (Old Arts Building) Ун-ту Альберти. 8 квітня 2010 в новому приміщенні відбулася офіц. церемонія посвяти архіву за участі засн. архіву та програми укр. фольклору. Б.Медвідського, жертводавців д-рів П. та Д. Кулів, виконавчої директорки Центру фольклору ім. Кулів д-ра Н.Кононенко та офіц. представників Ун-ту Альберти. Промовці підкреслили значний внесок Б.Медвідського в науку й освіту.

Зібр. архіву містить понад 35 тисяч одиниць зберігання, серед яких документовані результати польових досліджень з укр. фольклору в Канаді (аудіо- та відеодокументи), документи усної історії Зх. Канади, рукописи, фотодокументи, програми досліджень, колекція грамплатівок, книги, часописи, журнальні та газетні вирізки. Тут акумульовано книги та часописи з питань етнології та етнографії, звукозаписи укр. канад. фольклору з експедицій 1964—65; фільм про Великодні свята в місцевості поблизу Веллінгтона (Канада; 1973); тексти тостів, обрядів, записані студентами під час експедиції тощо; понад 1200 платівок понад 150 фірм та незалежних виробників; понад 500 друкованих вид. (книжок, буклетів), рукописи на теми укр. музики (тексти нар. пісень та їх обробка), танцю, нар. мист-ва. Найдавніші документи датовано кін. 19 ст. Цінною складовою фондів архіву є збірка студентських та магістерських праць, де репрезентовано рукописи Х.Небожук, Согу Хонга, Н.Шостак, Р.Білаша та ін. Тематика студентських досліджень охоплює історії життя українців у Канаді, організацію календарних свят, аналіз нар. пісень, матеріальну к-ру, нар. мист-ва, танців тощо. Серед матеріалів збереглися щоденники, пісенники, зошити з анекдотами та рецептами, листування, нотатки під час громад. засідань тощо. Окрему частку зібрання становлять польові аудіозаписи (бл. 5 тис. одиниць зберігання), на підставі яких писалися студентські наук. праці; відеозаписів сценічного і побутового укр. танцю з Канади, України та ін. країн світу (2 тис. одиниць зберігання), зокрема — укр. весілля в різних країнах; грамплатівок (понад 1,5 тис. одиниць зберігання); зразків реклами укр. культ. і громад. життя в Канаді (понад 400 одиниць зберігання); фотодокументів (понад 6,5 тис. одиниць зберігання), що відображають роботу студентів, аспірантів і науковців Центру укр. та канад. фольклору ім. П. і Д. Кулів. Фонди архіву постійно поповнюються курсовими роботами студентів Програми укр. фольклору, матеріалами польових досліджень, експедицій науковців, результатами мультимедійних проєктів «Локальні культури та різноманітність на преріях», оцифрування відеозаписів весіль зі старих відеокасет і бобін; бази даних цифрових фотоматеріалів «MIMSY» тощо. При архіві діє б-ка, зберігаються музейні предмети.

Архів працює для студентів, науковців і приватних дослідників. Окрім академічної та архів. роботи, Центр фольклору ім. Кулів підтримує зв'язки з громадськістю, надаючи матеріали і консультації щодо відтворення обрядів та проводить майстер-класи.

Офіц. вебсайти, що стосуються архіву: http://www.ukrfolk.ca; http://www.arts.ualberta.ca/uvp; http://www.museums.ualberta.ca/dig/search/ukrn

Літ.: *Матяш І.* Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. К., 2008; Архівна україніка в Канаді: довідник. К., 2010; *Фотій Н.* Архів українського фольклору імені Богдана Медвідського Центру українського та канадського фольклору імені Петра і Дорис Кулів при Університеті Альберти. «Вісник Львівського університету: серія "Мистецтво"», 2011, вип. 10; *Нагачевський А., Кононенко Н.* Центр українського і канадського фольклору імені Петра і Доріс Кулів. «Народна творчість і етнографія», 2012, № 5; *Гримич М.* Богдан Медвідський — дослідник українсько-канадського фольклору. «Українознавство», 2013, № 2; Приказки в дії: збірник на пошану Богдана Медвідського. Едмонтон—Торонто, 2014; *Гримич М.* Нариси з українсько-канадської фольклористики: Богдан Медвідський. К., 2016.

І.Б. Матяш.

АСА́ТКІН Олександр Миколайович (03.10.1885—02.09.1937) — рад. політ. і держ. діяч. Н. в с. Вознесенське (нині село Костромської обл., РФ). Член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (більшовиків; 1904), засновник парт. осередків у м. Владимир (нині місто в РФ; 1906—07), делегат з'їзду РСДРП в Лондоні (Велика Британія; 1907) та ін парт. форумів. Політ. комісар 23-ї піх. д-зії Зх. фронту (травень—червень 1920), відп. секретар президії Тимчасового Білорус. бюро ЦК РКП(б) (лютий—травень 1924), 1-й секретар ЦК Комуніст. партії (більшовиків) Білорусії, Владимирського губернського к-ту ВКП(б) 1924—27, голова правління Всесоюзного с.-г. банку (1928—29), Далекосх. крайового виконкому (1930—31), торг. представник СРСР в Японії (8 вересня 1931 — 15 серпня 1932). В Україні очолював політ. сектор наркомату земельних справ УСРР (1933—35), займався «чисткою МТС», спрямовував діяльність політ. відділів *машинно-тракторних станцій*. Член ЦК КП(б)У (1933—37), нач. Управління народногосп. обліку УСРР (березень 1935 — червень 1937). Автор доповідної записки від 22 квітня 1935 про катастрофічні соціально-демографічні наслідки *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*, надісланої 1-му секретарю ЦК КП(б)У С.*Косіору* та 2-му секретарю ЦК КП(б)У П.*Постишеву*. Зазначив, що «...1933 рік показує не лише відсутність природного руху, але надзвичайне скорочення населення, а саме, у кількості 1 379 571 особи», а згідно з неповними записами установ запису актів громадян. стану від голоду померли 1,9 млн осіб. Організував системний облік стану тваринництва в УСРР 1935, констатував зменшення поголів'я худоби у 2,2 раза за 1928—34, в одноосібному секторі — у 12,6 раза. Організатор всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 на території України. 15 січня 1937 повідомив попередні його підсумки: 27,9 млн (за телефонограмами обласних стат. бюро) і 28,2 млн (без РСЧА та військ НКВС). Наслідки перепису викликали гнів ген. секретаря ЦК ВКП(б) Й.*Сталіна*. 4 липня 1937 А. заарештували органи НКВС УРСР, звинуватили у фальсифікації його матеріалів, у заздалегідь проголошеному гіпотетичному очікуванні заг. кількості населення — понад 35 млн осіб.

Страчений у в'язниці НКВС УРСР в *Києві*.

Реабілітований.

Дж.: Пятый съезд РСДРП, май—июнь 1907 г., изд. 2-е. М., 1930; XII-й з'їзд КП(б)У: стенографічний звіт. Х., 1934; Сталин и Каганович: переписка: 1931—1936 гг. М., 2001; Голодомор 1932—1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник. Львів, 2010; Голод в СССР: 1929—1934, т. 1, кн. 1: 1929 — июнь 1932: документы. М., 2011: Галузевий державний архів СБУ, спр. 014317, т. 3, арк. 157; спр. 43187-фп., т. 1, арк. 91.

В.І. Марочко.

АСПАРУ́Х (р. н. невід. — п. не пізніше 704) — засн. болг. д-ви на Дунаї. Осн. відомості про А. містяться у творах *Феофана Сповідника* і константиноп. патріарха Никифора, а також у «Вірменській географії». Син *Кубрата* — вождя болгар. Після його

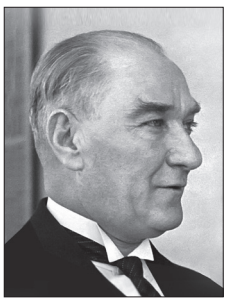

Мустафа Кемаль Ататюрк.

смерті (імовірно, бл. 660—665) очолив одну з болг. орд, яка під тиском *хозар* відкочувала з Приазов'я у пониззя Дунаю і зайняла там місцевість Онгл (локалізація дискусійна). 679/680 розгромив війська візант. імп. Константина IV і встановив контроль над частиною візант. феми Фракія, заселеної слов'янами.

Літ.: *Патканов К.* Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. «Журнал Министерства народного просвещения», 1883, № 3 (т. 226); *Чичуров И.С.* Византийские исторические сочинения. В кн.: «Хронография» Феофана, «Бревиарий Никифора»: тексты, перевод, комментарий. М., 1980.

Ред.

АТАТЮ́РК Мустафа Кемаль (Mustafa Kemal Atatürk; від народження — Мустафа Алі Різа-оглу; після 1893 — Мустафа Кемаль, після 1921 — Мустафа Кемаль Газі; з 1934 — Мустафа Кемаль Ататюрк; 1881—10.11.1938) — турец. військ., політ. та держ. діяч, засн. і перший президент Турец. Республіки. Н. в м. Салоніки (нині місто в Греції) в сім'ї чиновника. 1893 поступив до військ. ліцею, згодом навч. в різних військ. навч. закладах *Османської імперії*, зокрема закінчив Імперську військ. академію у *Стамбулі* (1905). Разом з ін. осман. офіцерами взяв участь у Молодотурец. революції 1908, проте згодом критикував політ. режим, встановлений молодотурками. Учасник Італо-турецької (1911—12), 1-ї Балканської (1912—13) і 2-ї Балканської (1913) війн. Напередодні *Першої світової війни* (1914—18) — військ. аташе Осман. імперії у Болгарії, Сербії та Чорногорії. Відзначився як здібний командир під час І світ. війни, зокрема під час оборони Дарданелл (1915), на Кавказ. фронті (1916) та в Сирії (1918). Після поразки і підписання Осман. імперією Мудроського перемир'я з *Антантою* (1918) працював у військ. мін-ві у Стамбулі. У травні 1919 надісланий осман. урядом як інспектор до м. Самсун (Туреччина) із завданням врегулювати проблему греко-турец. міжетнічного напруження. Перебуваючи у Сх. Анатолії, очолив стихійний рух опору розчленуванню Осман. імперії переможцями І світ. війни. Депутат осман. парламенту (1920); після фактичного розгону парламенту брит. окупаційною адміністрацією у Стамбулі — депутат і голова Великих нац. зборів (1920—23). Прем'єр-міністр уряду Великих нац. зборів (1920—21), верховний головнокомандувач турец. збройних сил (1921—38), президент Туреччини (1923—38).

Війна за незалежність Туреччини відбувалася під ісламськими та антиімперіалістичними гаслами. Заклики турец. революціонерів до загальномусульманської солідарності та до необхідності визволення осман. халіфа, який перебував під контролем адміністрації Антанти в Стамбулі, зустріли широкий відгук у мусульманських країнах. Зокрема у Брит. Індії з'явився масштабний опозиційний Рух на підтримку халіфату. Водночас Мустафа Кемаль був ініціатором політ. та ідеологічного зближення Туреччини з більшовицькою Росією на ґрунті спільного протистояння Антанті. Турец. та більшовицькі війська координували свої операції проти Демократ. Республіки Вірменія та Грузин. Демократ. Республіки (1920—21). Більшовицьке кер-во надало Туреччині значну матеріальну, фінансову та орг. підтримку у війні з Грецією (1919—22). Зокрема, 1921 до Туреччини під виглядом дипломатичного представника УСРР прибув М.*Фрунзе*, який надав допомогу у плануванні наступальних операцій проти грец. військ. 1921 між Туреччиною та РСФРР укладено Моск. договір, що став першим дипломатичним визнанням нової турец. д-ви та закріпив пн.-сх. кордон Туреччини. У розвиток Моск. договору Туреччина уклала Карський договір з Азербайджанською, Вірменською та Грузинською соціаліс. рад. республіками (1921) та договір Про дружбу і братерство з УСРР (1922). Невдовзі після створення *СРСР* дипломатичні зв'язки Туреччини з окремими рад. республіками були припинені.

Під проводом Мустафи Кемаля Туреччина перемогла у Греко-турец. війні 1919—22. Окремими угодами були врегульовані суперечності з Італією і Францією (1921) та Великою Британією (1922), які вивели з Туреччини свої окупаційні війська. 1923 уряд Мустафи Кемаля підписав Лозаннську угоду з переможцями у І світ. війні, що замінила нереалізовану Севрську мирну угоду 1920 з осман. урядом. Після перемоги у війні за незалежність Туреччини Мустафа Кемаль згорнув пропаганду на підтримку халіфату та комунізму. За ініціативи Мустафи Кемаля в Туреччині було скасовано султанат (1922) та халіфат (1924), що завершило перетворення Осман. імперії на світську Турец. Республіку. 1923 була заборонена діяльність Комуніст. партії Туреччини.

У зовн. політиці Туреччина часів президенства Мустафи Кемаля сповідувала принцип «мир удома, мир у світі», що означав пріоритет дипломатичних шляхів вирішення проблем над воєнними. У такий спосіб були мирно врегульовані питання регіонів Мосул (Ірак) та Хатай (Сирія), на які Туреччина висувала територіальні претензії. За Конвенцією Монтре (1936) Туреччина відновила суверенітет над протоками Босфор і Дарданелли і погодилася дотримуватися принципів міжнар. мор. права щодо пропуску через протоки іноз. суден. За ініціативи Мустафи Кемаля були нормалізовані відносини Туреччини з Грецією. 1934 Туреччина, Греція, *Югославія* та Румунія створили т. зв. Балканську Антанту, спрямовану на збереження принципів Версальсько-Вашингтонської системи в регіоні. З аналогічною метою 1937 Туреччина уклала Саадабадський пакт з Іраком, Іраном та Афганістаном.

У внутр. політиці Мустафа Кемаль реалізував авторитарну політику, сперту на культ власної особи. 1923 він заснував Респ. нар. партію, що є провідником ідей А. в Туреччині і в наш час. 1925 в Туреччині були заборонені всі опозиційні партії. 1934 Великі нац. збори урочисто проголосили Мустафу Кемаля «Ататюрком» («батьком турків»). Режим А. відповідальний за жорстокі переслідування політ. опонентів та утиски етнічних меншин. Ще під час Греко-турец. війни 1919—22 від дій регулярних та нерегулярних турец. військ сильно постраждало цивільне грец. населення. Залишки грец. населення були виселені з Туреччини в рамках масштабного греко-турец. обміну населенням 1923. За часів президентства Мустафи Кемаля розгорнулася кампанія з тюркізації мусульманських меншин; жертвою утисків стала передусім

кількамільйонна курдська громада Туреччини.

А. — ініціатор широкого спектра реформ, зокрема, відокремлення реліг. інститутів від д-ви, скасування шаріатського судочинства, надання жінкам рівних прав із чоловіками, запровадження прізвищ, створення єдиної світської системи нац. освіти, реформи турец. мови та запровадження лат. алфавіту, запровадження міжнар. календаря та сучасного літочислення, нововведень у галузі економіки, к-ри та побуту. Ідеологія нац. і держ. буд-ва, висунута Мустафою Кемалем, відома під назвою «кемалізм». В основі кемалізму — 6 принципів («шість стріл»): республіканізм, націоналізм, народність, лаїцизм (звільнення сусп-ва від впливу релігії), етатизм, революційність. Кемалізм протиставляє конституційну республіку — абсолютній спадковій монархії, нац. турец. д-ву — багатоетнічній Осман. імперії, рівність громадян — становим привілеям і класовій боротьбі, світське сусп-во — халіфату. В суспільно-екон. відносинах кемалізм стверджує провідну роль д-ви і держ. бюрократії. Кемалізм кинув виклик традиційному осман. сусп-ву і проголосив курс на всеосяжну *вестернізацію*, прогрес і просвіту.

П. у м. Стамбул. Похований у м. Анкара (Туреччина). 1953 перепохований у спеціально збудованому мавзолеї.

Заслуги А. визнані в Туреччині та в усьому світі. Рік його столітнього ювілею був проголошений *ЮНЕСКО* «Роком Ататюрка». У штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі (Франція) 1981 відбувся Міжнар. симпозіум «Ататюрк — засновник сучасної Турецької держави», учасниками якого стали вчені-тюркологи з 11 країн світу, у т. ч. з України.

Тв.: Избранные речи и выступления. М., 1966; Quotations from Mustafa Kemal Atatürk. Ankara 1982.

Літ.: Atatürk. В кн.: Turkish National Commission for UNESCO. Ankara, 1963; *Миллер А.Ф.* Формирование политических взглядов Кемаля Ататюрка (к 25-летию со дня его смерти). «Народы Азии и Африки», 1963, № 5; *Kili Suna*. Atatürk Dervimi: Bir Çagdaşlaşma Modeli. Ankara, 1981; *Tchernikov I.F.* L'Economie politique du Kemalisme. В кн.: Atatürk: Fondateur de la Turquie Moderne. Paris, 1984; *Черніков І.Ф.* Мустафа Кемаль Ататюрк — великий будівничий республіканської Туреччини. «Східний світ», 2001, № 2; *Tchernikov I.* Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye — Ukrayna Ilişkileri (1918—38) «Atatürk Arastirma Merkezi Dergisi-Ankara», 2003, № 55, cilt XIX; 100 человек, которые изменили ход истории: еженедельное издание (М.), 2009, № 61: Ататюрк; *Черніков І.Ф.* Мустафа Кемаль Ататюрк — засновник і будівничий республіканської Туреччини. К., 2015; *Шюкрю Ганіоглу М.* Ататюрк: Біографія мислителя. К., 2018; Див. також праці, присвячені Ататюрку, і його власні твори за вебадресою: https://openlibrary.org/subjects/person:kemal_atat%C3%BCrk_(1881-1938)

М.В. Майоров, *І.Ф. Черніков*.

«АФРОДИ́ТА», підпільна радіостанція Ярослава Старуха (ін. назви — «Вільна Україна», «Самостійна Україна») — радіостанція *Української повстанської армії*, що здійснювала агітаційно-пропагандистську діяльність, сприяла популяризації національно-визвольних ідей за межами України. Підготовчі роботи до відкриття радіостанції розпочалися ще 1942. Була закуплена апаратура, удосконалений радіопередавач, спеціалісти змонтували радіостанцію поблизу с. Ямельниця на Сколівщині Львів. обл.

Радіостанція діяла в системі референтури пропаганди *Організації українських націоналістів*, вказівки якої визначали зміст радіопередач. 1943—44 «А.» була підпорядкована референтові пропаганди Проводу ОУН М.*Прокопу*. Орг. питання покладалися на Я.*Старуха*, який уже мав досвід радіожурналістики. Тех. кер-во здійснював Ю.Гошовський. Постачання та охорону радіостанції забезпечувала спец. група *Служби безпеки ОУН(б)*, очолювана К.Цмоцем.

У жовтні 1943 після багатьох спроб радіостанція заговорила в радіусі передач 1000 км. Передачі виходили на хвилях 41—43 м 3—4 рази на день, тривали по 30 хвилин і велися переважно 4 мовами: укр., рос., англ. і французькою, інколи — німецькою. З конспіративною метою змінювалися місце трансляції та режим роботи.

Редакційно-журналістський персонал радіостанції: Я.Старух (очільник радіостанції), Валентина Г. (імовірно, Гирба) — «Зіна», В.Макар — «Вадим», І.Гевак — «Веселка», А.Газенбрукс — «Західний», Г.Чуйко, Ю.Гуляк — «Вир», Б.-Т.*Галайчук*, К.Яворівський, Д.Лушпак — «Баглай».

До роботи в редакції долучилися майже всі фахівці з вищою освітою, що забезпечувало високий рівень інформації та засобів її подачі. Як філолог «Зіна» відповідала за мовну редакцію укр. та рос. передач. Їй допомагала Г.Чуйко, яка писала тексти передач, насамперед різні відозви. В.Макар займався обробкою інформаційних звітів ОУН і укладав на їх основі огляди життя та боротьби на території України. До підготовки іншомовних текстів були залучені Б.-Т.Галайчук та К.Яворівський, колиш. викладач іноз. мов укр. г-зій. Повідомлення з міжнар. життя складалися на підставі прослуханих передач берлінських, лондонських, московських та ін. радіостанцій. Зазвичай це робив бельгієць А.Газенбрукс — «Західний», який почав працювати на радіостанції з грудня 1943 і читав англ., нім. та франц. тексти. Передачі укр. та рос. мовами вела «Зіна», інколи її заміняла Г.Чуйко.

Через радіостанцію поширювалися повідомлення про міжнар. становище, завдання укр. національно-визвол. руху в боротьбі з тоталітаризмом нацистського та більшовицького штибу, привітання з нац. та реліг. святами, транслювалися укр. пісні. На початку та в кінці кожної передачі звучали позивні радіостанції. Єдиний на сьогодні текст повідомлення радіостанції «А.» зберігся у підпільній газ. «Щоденні вісті Української інформаційної служби».

1944 з *Відня* привезли значно сучасніший передавач, і радіус дії радіостанції збільшився вдвічі. Радіостанцію слухали в Німеччині, Великій Британії, Франції.

На поч. серпня 1944 Ямельницю зайняли рад. війська. Радіостанція з міркувань безпеки перервала роботу. Майже всі підпільники, які були причетні до радіостанції «А.» (І.Вовчук, Б.-Т.Галайчук, Ю.Гошовський, О.Логуш, В.Макар, М.Прокоп, Г.Чуйко, К.Яворівський) виїхали на Захід у зв'язку з призначенням на працю в закордонному представництві *Української головної визвольної ради*. Наприкінці 1944 — на поч. 1945 «А.» відновила роботу. Очолив радіостанцію «Шах», йому допомагали «Андрій» і А.Газенбрукс.

7 квітня 1945 (за ін. свідченнями, ввечері 6 квітня) о 13:20 за 2 км на сх. від Ямельниці опера-

тивна група Сколівського районного відділу НКВС УРСР та резервна рота 330-го полку військ НКВС СРСР атакували «А.». «Шах» і 3 охоронці станції загинули в бою, а А.Газенбрукс потрапив у полон, 1947 був засуджений на 10 років таборів, з яких відсидів 8 років, після чого повернувся до Бельгії. Радіоапаратура була знищена.

Дж.: «Щоденні вісті Української інформаційної служби», 1944, ч. 75, 27 липня. ЦДАВО України, ф. 3833., оп. 2, спр. 21, арк. 58.

Літ.: Вісті з радіовисильні УПА. «Українська повстанська армія: збірка документів за 1942—1950 рр. Бібліотека українського підпільника: видання Закордонних частин Організації українських націоналістів», 1957, ч. 6.; *Газенбрукс А.* Моє перебування в УПА «Гомін України», 1968, 10 серпня; *Галабурда-Чигрин М.* Радіостанція УПА «Вільна Україна». «Шлях перемоги», 1982, ч. 49 (1495), 5 грудня; *Макар В.* Пропагандистська діяльність УПА і її доповнення до пропаганди ОУН (радіопересилання УПА). «Визвольний шлях», 1982, кн. 8; *Його ж.* Радіостанція ОУН—УПА «Вільна Україна» (кодова назва «Афродита»). «Визвольний шлях», 1988, кн. 3; *Лизанчук В.* Хто чув голос радіостанції «Самостійна Україна»? «За вільну Україну», 1996, 26 грудня; *Косик В.* Вільний голос із Карпат. «За вільну Україну», 1997, 27 лютого; *Лизанчук В.* Голос правди про національно-визвольну боротьбу українського народу. В кн.: Телерадіожурналістика: історія, теорія, практика, погляд у майбутнє. Львів, 1997; *Мороз В.* Підпільна радіостанція «Афродита». «За вільну Україну», 1997, 12 червня; *Його ж.* Правдиве слово «Афродити». «Шлях перемоги», 1998, 13 травня; *Його ж.* Радіостанція ОУН—УПА «Вільна Україна» (кодова назва «Афродита»). «Визвольний шлях», 1998, кн. 3; *Петренко Г.* Ще про «Афродиту». «Визвольний шлях», 1998, кн. 7; *Макар В.* В обслузі Афродити. В кн.: *Макар В.* Спомини та роздуми: зібрання творів, т. 2. Торонто—К., 2001; *Бурнашов Г.* В ефірі Афродіта. В кн.: У бій за волю. Івано-Франківськ, 2003 (серія «Наші партизани», № 5); *Мороз В.* Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН. «Український визвольний рух» (Львів), 2004, зб. 3; *Ющенко К.* Радіостанція УПА «Афродита»: «Ви чуєте голос вільної України...» «Історична правда», 2011, 11 червня; *Мороз В.* Ярослав Старух (нарис життя та діяльності). «Літопис УПА: нова серія», т. 21: Ярослав Старух: документи і матеріали. К.—Торонто, 2012.

Т.В. Заболотна.

АФТАНА́ЗІ Роман (польс. Aftanazy; 02.04.1914—07.06.2004) — історик, мистецтвознавець, біограф, бібліограф. Н. в м. *Моршин*. Середню освіту здобув у м. *Стрий*. Від 1934 навч. у Львів. ун-ті Яна-Казимира (нині *Львівський національний університет*), який не закінчив через поч. *Другої світової війни*. З квітня 1944 працював у б-ці *Оссолінеуму* у *Львові*, брав участь у заходах щодо збереження колекцій. У січні 1945 заарештований НКДБ під час масових арештів польс. інтелігенції й ув'язнений на 4 місяці. Після звільнення відновлений на роботі. У квітні 1946 виїхав зі Львова до Вроцлава (Польща), де й мешкав до кінця життя. 1946 у Вроцлавському ун-ті отримав ступінь магістра філософії. 1944—81 — наук. співробітник б-ки Нац. центру ім. Оссолінських.

Автор монументальної праці «Матеріали до історії резиденцій», згодом доопрацьованої і перевиданої під назвою «Історія резиденцій на давніх околицях Речі Посполитої». Зміст праці охоплює сх. регіони *Речі Посполитої* станом на 1771 (територій сучасних України, Білорусі, Литви, Латвії). Включає окремі аналітичні статті про бл. 1,5 тис. шляхетських резиденцій. Кожна стаття структурована відповідно до історії, родинної генеалогії і сусп. статусу власників, архіт. та ландшафтних особливостей, задіяних майстрів різних мистецьких напрямків, фізичного стану на момент підготовки публікації. На сьогодні це унікальна збірка відомостей про архіт. та сусп. історію окресленого регіону з розвинутим довідковим апаратом та багатим ілюстративним матеріалом.

Тв.: Materiały do dziejów rezydencji, t. 1—11, кs. 1—22. Warszawa, 1986—94; Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. t. 1—11. Wrocław, 1991—97.

Літ.: *Matwijów M.* Włodzimierz Roman Aftanazy (1914—2004): szkic biograficzny. В кн.: Kustosz i samotnik. Wrocław, 2017.

П.А. Ричков.

Б

БАБЬО́НИШЕВ Олександр Петрович (псевдонім — S. Maksudov, Максудов, Сергей Максудов; н. 10.03.1938) — рос. геолог, історик, демограф, математик, громад. і культ. діяч, учасник дисидентського руху в *СРСР*, син літ. критика С.Бабьонишевої. Н. в м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ). Закінчив геологорозвідувальний ін-т у *Москві* (1961). Працював у Всерос. проєктно-вишукувальному та н.-д. ін-ті «Гідропроєкт». 1964 перейшов з Геол. відділу до групи впровадження мат. методів й ЕОМ. 1971 захистив канд. дис. «Розчленовування товщі гірських порід при інженерно-геологічних дослідженнях з використанням імовірнісно-статистичних методів». Старший наук. співробітник Ін-ту геології та розробки горючих копалин АН СРСР (1972—80). Брав участь у правозахисному русі в СРСР, зокрема протестував проти вторгнення країн Варшавського договору до Чехословаччини 1968, поширював листівки тощо. Підписав лист протесту супроти висилки рос. письменника О.*Солженіцина*. Протягом 1968—80 збирав і передавав інформацію для інформаційного бюлетеня *самвидаву* «Хроника текущих событий». Один з укладачів «Сахаровского сборника», виданого 6 мовами, та моск. журналу самвидаву «Поиски и размышления» (1980—81). Брав участь у допомозі родинам політв'язнів. У березні 1980 їздив до м. Горький (нині м. Нижній Новгород, РФ), щоб зустрітися із засланим туди академіком А.*Сахаровим*. Був звільнений з роботи, не раз піддавався затриманням, обшукам і допитам (1979—81). 1981 був змушений емігрувати до США. Відтоді мешкає у м. Бостон (шт. Массачусетс, США). Викладав і проводив дослідження в ун-тах Гарварда та Бостона, а також у Канад. ін-ті укр. студій Ун-ту Альберти (м. Едмонтон, Канада; див. *Канадський інститут українських студій*). Автор низки праць з рос. історії, студій з вивчення демографічних втрат населення СРСР, зокрема України. Розглядав рос. історію з перспективи 4 масштабних демографічних катастроф: *Перша світова війна* та громадян. війна 1918—22, колективізація та сталінські репресії, *Друга світова війна*; демографічні втрати за часів президента Б.*Єльцина*. Обстоював думку, що саме демографічна катастрофа за часів І світ. війни уможливила перемогу *більшовиків* 1917. Вважав, що 4-та демографічна катастрофа непомічена та неоцінена належним чином у сучасному рос. сусп-ві.

Низка текстів та матеріалів Б. розміщена в його Інтернет-блозі: http://maksudovsergei.com

Праці: Интернационалисты и русская революция. «Вестник Русского христианского движения», 1980, № 131; The Geography of the Soviet Famine of 1933. «Journal of Ukrainian Studies», 1983, vol. 8, no. 2; Демографічні втрати населення України в 1927—38 роках. «Сучасність», 1983, № 10; Национальный состав Красной армии по переписи 1920 года. «Проблемы Восточной Европы», 1983, № 7/8; Голод 1933 года. «Страна и мир», 1985, № 10; Начало 1937: перепись населения. «Минувшее», 1986, № 1 (у співавт.); Дискуссия на Западе о потерях населения в эпоху коллективизации. «Минувшее», 1987, № 4; Неуслышанные голоса: документы Смоленского архива: кулаки и партийцы. Ann Arbor, 1987; Потери населения СССР. Benson, 1989; Демографічні втрати населення України в 1930—1938 рр. «УЇЖ», 1991, № 1; Втрати населення України від голоду 1933 р. Там само, 1991, № 2 (у співавт.); Документи з архіву ОДПУ 1921—1927 рр. Там само, 1992, № 2; Russian Reforms: Revolution from Above. Boston, 1995 (у співавт.); Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации. В кн.: Проблемы народонаселения в зеркале истории: Шестые Валентайновские чтения. М., 2010; Чеченцы и русские: победы, поражения, потери. М., 2010; Слепые поводыри. Taunton, 2012; Четвертая демографическая катастрофа. «Свободная мысль», 2012, № 1/2; Больше или меньше? «Демографическое обозрение», 2015, т. 2, № 1 (http://demreview.hse.ru/data/2015/10/23/1076458299/DemRev_2_1_2015.pdf#page=148); Не своей смертью: потери населения СССР в 1918—1953 годах. М. 2017; Подводя итоги: сборник статей о литературе и литераторах: Булгаков, Бродский, Мандельштам и другие. М., 2017; Победа над деревней. М., 2019.

О.В. Ясь.

О.П. Бабьонишев.

БАДЕ́РА Олександр Миколайович (01.01.1948—28.01.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Володимир-Волинський*. Проживав у м. *Київ*, де займався приватним підприємництвом і кінопрокатом. Захоплювався історією та етнографією; отаман Галицько-Волинського козацтва. З перших днів *Революції гідності 2013—2014* був її учасником. 22 січня 2014 у «чорний» День Соборності біля стадіону «Динамо» на вул. М.Грушевського в Києві йому було завдано тяжких тілесних ушкоджень. За наданням мед. допомоги не звертався, що і стало причиною смерті.

Похований у с. Мала Солтанівка Васильківського р-ну Київ. обл. 20 лютого 2015 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Бадера Олександр Миколайович. Web: https://nebesnasotnya.com/oleksandr-badera.html

Н.В. Пазюра.

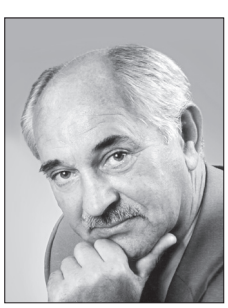

О.М. Бадера.

БАЙДО́ВСЬКИЙ Сергій Романович (21.08.1990—20.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Не-*

С.Р. Байдовський.

бесної сотні», Герой України. 1997—2007 навч. у школі с. Соснина Іваничівського р-ну Волин. обл., з 2007 — у Луцькому ін-ті розвитку людини ун-ту «Україна». Працював інспектором з безпеки лінійної частини магістральних нафтопроводів «Дружба». Рядовий «Українського реєстрового козацтва». Входив до складу «Волинської сотні» самооборони Євромайдану.

Загинув від вогнепального поранення в м. *Київ* 20 лютого 2014. Похований у с. Менчичі Іваничівського р-ну Волин. обл.

14 травня 2014 на фасаді приміщення філії «Магістральні нафтопроводи "Дружба"» Публічного АТ «Укртранснафта» встановлено меморіальну табличку. 22 жовтня 2014 у школі с. Соснина, де навч. Б., відкрито меморіальну дошку. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 19 лютого 2015 в с. Іваничі відкрили Стелу пам'яті Героїв Небесної Сотні та вояків, загиблих на Сході України, на якій серед ін. імен викарбувано також ім'я Б. В червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Т.С. Водотика.

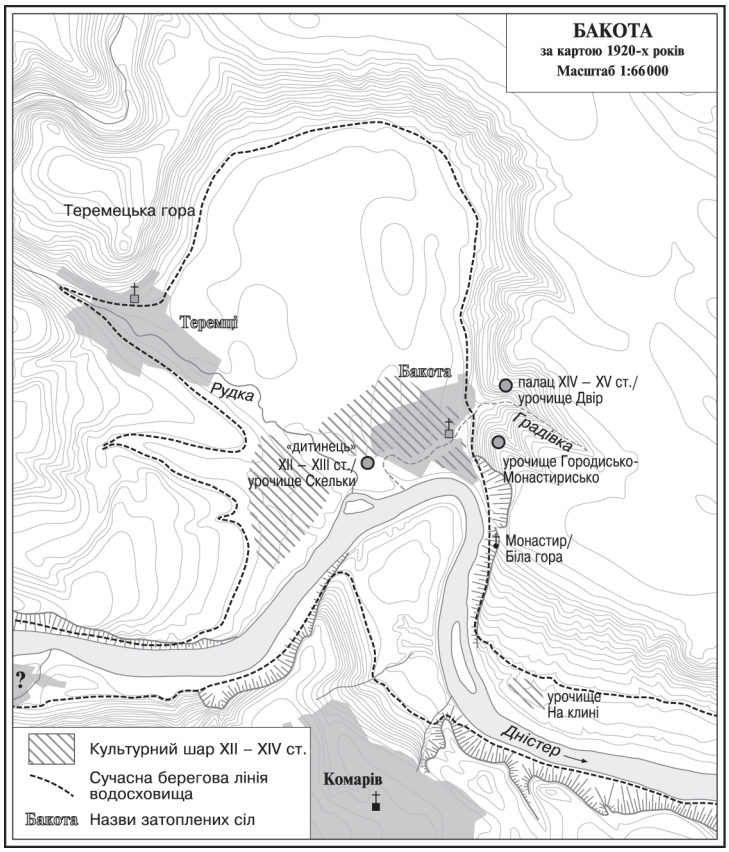

БА́КОТА — середньовічне місто на лівому березі Дністра (нині затоплене). Згадується в *Галицько-Волинському літописі* при описі подій 1241—42 та поч. 1250-х рр. у зв'язку зі спробами кн. *Данила Галицького* відновити/встановити свою владу у Б. та *Пониззі* — регіоні, центром якого було це місто. Імовірно, у 1250-х рр. контроль над Б. перейшов від *Галицького князівства* до *Золотої Орди*, у серед. 14 ст. — до *Подільського князівства*. Б. знову з'являється у джерелах в останній чверті 14 ст. (згадки у *«Списку руських міст далеких і близьких»* та у грамоті 1388, згідно з якою власник міста отримав його від князів *Коріятовичів*). 1395—1411 Б. входила до володінь польс. короля, 1411—30 належала *Великому князівству Литовському*, з 1434 — у складі *Подільського воєводства Корони Польської*. 1395—1469 Б. згадується як замок, 1410—30 — як центр *волості*, 1411—70 — як центр замкового *повіту*. 1431 замок був зруйнований під час польсько-литов. («Луцької») війни; згідно з умовами перемир'я 1431 його було заборонено відновлювати. Після цього Б. втратила значення, а в 16 ст. перетворилася на село, що існувало аж до поч. 1980-х рр., коли було затоплене водами Дністровського водосховища (1981 виключено з облікових даних; перед цим — село Кам'янець-Подільського району Хмельн. обл.). Поруч із містом у 12—15 ст. діяв печерний *Свято-Михайлівський Бакотський монастир*.

На території с. Бакота та в його околицях у 1960—90-ті рр. археологи дослідили численні пам'ятки різних епох (див. *Бакота*, археологічна пам'ятка), у т. ч. культ. шар середньовічного міста, яке, за археол. даними, виникло у 12 ст. Результати розкопок не дають можливості переконливо реконструювати давню топографію, зокрема визначити місце *дитинця* 12—13 ст. (гіпотетично — в урочищі Скельки) та замку 14—15 ст. (можливо, в урочищі Двір, де відкрито рештки мурованого палацу).

Літ.: *Винокур І.С., Горішній П.А.* Бакота: столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994; *Білецька О.* Поділля на зламі XIV—XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса, 2004; *Михайловський В.* Еластична спільнота: подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. К., 2012; *Полехов С.В.* Летописная «Повесть о Подолье». [ч. 2]. «Древняя Русь: вопросы медиевистики», 2014. № 2; *Його ж.* Наследники Витовта: династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века. М., 2015; *Михайловський В.* Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. «УІЖ», 2017, № 3; *Маярчак С.П.* Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX—XIII ст. і формування Пониззя. Хмельницький, 2018; *Михайловський В.* Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. К.: Темпора, 2021.

Д.Я. Вортман.

БАЛАГУ́ЛЬСТВО (походить від «балагур» — жартівник, витівник, веселун) — сусп. явище, що виникло серед українсько-польс. *шляхти Правобережної України* й було реакцією на поразку *Польського повстання 1830—1831*. Поширювалося воно серед шляхетської молоді, яка взяла участь у повстанні, а внаслідок його при-

душення впевнилося в марності боротьби за незалежність Польщі, у даремності сподівань на підтримку Францією Луї-Філіппа Орлеанського та згодом Наполеона III Бонапарта їхніх визвол. прагнень. Воно стало також своєрідною опозицією до наступу рос. бюрократичної д-ви з її деспотичною владою, що проводила політику декласації шляхти та усунення її від місц. управління та розпочала ліквідовувати автономний статус *Царства Польського*, з яким польс. аристократія пов'язувала відновлення *Речі Посполитої*. Балагульський рух був протестом проти польс. аристократизму, французоманії, спрямований висміяти настрої тих, хто сподівався на безкорисливість Росії. Він набув своєрідних форм осудження тієї частини шляхти, яка, запобігаючи розправам і конфіскації маєтностей, почала нерозбірливо шукати зближення з рос. властями, йшла на службу до держ. установ і посідала виборні дворянські посади.

Початки Б. належать до 1830-х рр., а закінчення — до 1860-х рр. Поширювався цей рух Правобереж. Україною й локалізувався у *Бердичеві*, *Житомирі*, *Сквирі*, Махнівці (нині село Козятинського р-ну Він. обл.), *Балті* та ін. м-ках, зокрема в Пикові (нині село Калинівського р-ну Він. обл), Уланові (нині село Хмельницького р-ну Він. обл.), Калинівці (нині місто Він. обл.), *Меджибожі*, в яких проводилися *ярмарки* по кілька разів на рік. Центром руху вважався Бердичів, у якому ярмарки відбувалися 4 рази на рік. Зовн. його ознаки проявлялися у проведенні вільного часу за картами, на скачках, полюванні, у гульні з пиятикою, із цинічними жартами, у панібратстві із селянами і збіднілою шляхтою, а також у стилі одягу та манерах поведінки. Вбиралися балагули у простий одяг, подібний до селянського: вовняну свиту, баранячу шапку, часто недбало й неохайно, відкидаючи умовності, прийняті у шляхетному середовищі, котрі вважали ницістю. У такий спосіб вони засуджували розкіш, дороге вбрання, вишукані страви та напої. Вони заводили породистих коней, купляючи їх у крим. татар, їздили перекладними бричками, розводили хортів. Оскільки держ. служба вимагала освіти, вони вважали її непотрібною, навіть шкідливою, демонстрували байдужість до чинів і набуття маєтностей, госп-вом у яких слід було займатися.

Поразка повстання, яке не підтримали укр. селяни, змусила балагулів звернути увагу на життя простих людей. Тому вони залюбки говорили українською мовою, співали укр. пісень, спілкуючися, вживали масні непристойні укр. приказки. До своїх розпусних гулянок залучали двірських козаків.

Оскільки цей рух не мав програми, він формувався стихійно і несвідомо. Без чіткого спрямування його неоднозначно оцінювали як сучасники, так і його дослідники. Князь А.-Є.*Чарторийський* підтримував цей рух, вважав його школою майбутнього випробування у боротьбі за польс. д-ву. Польс. публіцист С.Бущинський розцінив його прояви як конспірацію молоді, яка була пов'язана з діяльністю Ш.*Конарського*, щоби її не переслідувала рос. влада, коли вони спілкувалися між собою, перевозили емісарів та доставляли таємні папери. Г.Ржевуський, як і більшість шляхти, засуджував цей рух, вважаючи його некорисним, проявами неуцтва та дармоїдства. Його поява пояснювалася тим, що молодь після повстання, коли були закриті школи, переросла період навчання, не була приучена до інтелектуальної праці, не виїздила за кордон і була позбавлена вищих духовних інтересів. Вона марнувала час, здоров'я і гроші, суттєво понижуючи власний цивілізаційний рівень. Т.Бобровський вбачав у цьому рухові деякий протест проти тих шляхтичів, які пішли на співпрацю з рос. властями, забувши свої родинні звичаї і традиції. Власті ж потурали такій поведінці, щоби лише в її вчинках не було політики. Генерал-губернатор краю Д.*Бібіков* навіть спеціально познайомився з балагулами, щоби переконатися, що вони не несуть жодної загрози. І.*Франко* вважав причиною появи польсько-шляхетського Б. втрату молоддю революц. провідників, відсутність мети, освіти, через що вона вдавалася до провінційних вибриків, виказуючи інтелектуальний занепад. Молодь не займалася госп. діяльністю, не шукала нових ідей для свого майбутнього. Серед балагулів він відзначив А.Шашкевича, який брав участь у повстанні, виділявся здібностями та відвагою. Прозваний «королем балагулів», він почав складати укр. пісні, сповнені зворушливої поетичності, і сам їх виконував. Вони переписувалися, і в рукописах поширювалися серед людей. І.Франко проаналізував тексти пісень і дійшов висновку щодо їхнього невисокого літ. рівня, відсутності соціального і політ. забарвлення, виділивши проте одну пісню, що стала народною («Там, де Ятрань круто в'ється»).

П.*Чубинський*, К.Михальчук, М.*Драгоманов* називали Б. проявом панської розпусти, неробства та інтелектуальних лінощів, спробою вийти за рамки буденності. В.Я.*Гнатюк* зауважив його подібність із *Товариством мочемордія*, яке проявилося у сусп. русі *Лівобережної України*. Д.*Бовуа* оцінив Б. як карикатуру на польс. сусп-во в Україні, що уособлювало соціальний розклад і тупиковість групи одержимих, які вправлялися у провокаціях, доводячи до повної умовності своє абсурдне розуміння свободи, колишньої «золотої вольності». Польс. історик Я.Тазбір пояснював ці явища своєрідною відданістю нац. самобутності, консервацією традицій з опозиційністю до центр. влади і несприйняттям рос. абсолютизму. Сучасний історик Ю.Земський вважає, що балагульщина була одним із видів заг. романтичного духу, який тоді переживала Європа, в тій його частині, що стосувалася піднесення простонар. культури.

Дж.: *Bobrowski T.* Pamiętniki, t. 1—2. Lwów, 1900.

Літ.: *Михальчук К.* Поляки Юго-Западного края. В кн.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, т. 7. СПб., 1872; *Гнатюк В.* Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина). В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського, т. 2. К., 1928; *Tazbir J.* Kultura szlachecka w Polsce. Warszawa, 1978; *Франко І.Я.* «Король балагулів»: Антін Шашкевич і його українські вірші. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 35. К., 1986; *Його ж.* Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в. Там само, т. 47. К., 1986; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). К., 1996; *Земський Ю.С.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011.

В.С. Шандра.

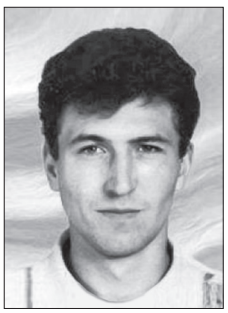

О.О. Балюк.

Б.О. Баранов.

БАЛЮ́К Олександр Олександрович (19.04.1974—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Пилиповичі Новоград-Волинського р-ну Житомир. обл., де і проживав. Виріс в інтелігентній сім'ї: батько — інженер, мати — економіст. Був одружений, мав доньку. Працював у м. *Москва* на буд-ві. З початком *Революції гідності 2013—2014* охороняв барикаду по вул. Архітектора Городецького в *Києві*. Входив до сотні «Самооборони Євромайдану». Був смертельно поранений від пострілу в «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській. Похований у рідному селі Пилиповичі.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Олександр Балюк. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/олександр-балюк

І.А. Коляда.

БАРА́НОВ Борис Олександрович (11.11.1940—06.04.2005) — рад. та укр. енергетик. Герой України (2019). Відмінник енергетики України (2002). Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (працював на станції старшим інженером-механіком). Н. в с. Созінови (нині село Кіровської обл., РФ). 1966—76 працював на тепловій електростанції Криворізького металургійного заводу, водночас за спеціальністю «інженер-теплоенергетик» навч. в Укр. заочному політех. ін-ті (*Харків*), який закінчив 1974.

1976—2005 — начальник зміни на ЧАЕС. Учасник ліквідації вибуху на станції 26 квітня 1986 (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*). Разом із колегами по зміні старшим інженером-механіком О.*Ананенком* і старшим інженером турбінного цеху В.*Беспаловим* спускав воду з теплоносія 4-го енергоблоку ЧАЕС. Вони спустилися в басейн-барботер (у гідрокостюмах та респіраторах) під зруйнованим реактором і відкрили запірні клапани, щоби звільнити його від води. Б. тримав підводну лампу, а двоє інженерів відкривали клапани. Так вдалося уникнути контакту розплавленого ядерного матеріалу з водою, внаслідок якого з високою ймовірністю міг статися повторний вибух. Вважалося, що він з колегами отримають значні дози радіаційного опромінення та загинуть від променевої хвороби. Ці побоювання не справдилися.

П. у м. *Київ*. Похований на Лісовому кладовищі під Києвом.

Нагороджений орденом «За мужність» 3-го ст. (25 квітня 2018, посмертно), званням «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка» (27 червня 2019, посмертно).

В м. *Чорнобиль* встановлено пам'ятник з написом «Тим, хто врятував світ» (26 квітня 1996). Його складовою є скульптурна група трьох водолазів, творці мали на увазі саме Б. та його колег.

Літ.: Серіал «Чорнобиль»: «чорнобильський дайвер» Ананенко розповів, як вони насправді спустилися під реактор. Web: https://www.bbc.com/ukrainian/features-48554119

Т.С. Водотика.

«БАРС-8» — один зі зразків новітнього озброєння та військ. техніки ЗС України, укр. багатоцільовий бронеавтомобіль з колісною формулою 4×4. Створений конструкторським бюро Черкас. автомобільного з-ду.

Прототип «Барс» виготовлений 2014 на комерційному шасі «Ісудзу». В лютому 2015 представлений удосконалений варіант «Барс-6» на шасі «Кіа», а згодом — «Барс-8» на шасі «Додж Рем». Машина масою 10 т обладнана дизельним двигуном «Каммінз» потужністю 385 кінських сил і вміщає 2 членів екіпажу та 6 осіб десанту. Можливе встановлення бойових модулів різних типів із кулеметами.

Варіанти: «Барс-8АР» — машина артилер. розвідки з розвідувальним комплексом «Джеб»; «Барс-8ММК» — самохідний 120-міліметровий міномет.

Бронеавтомобіль «Барс-8».

У лютому 2019 «Барс-8» завершив випробовування, у червні 2019 прийнятий на озброєння ЗС України. Після цього ЗС замовили першу партію «Барс-8» (6 одиниць).

Літ.: *Згурец С.* Дизайн класса «милитари». «Defense Express», 2015, № 10/11.

А.І. Харук.

БАТАЛЬЙО́Н І́МЕНІ ДЖОХА́РА ДУДА́ЄВА, Міжнародний миротворчий батальйон імені Джохара Дудаєва — добровольче формування, створення якого офіційно започатковано у березні 2014 на території Данії з ініціативи громадсько-політ. руху «Вільний Кавказ», гол. чином із представників чеченського народу, які були змушені емігрувати з Батьківщини після Другої російсько-чеченської війни 1999—2009. Перший командир — І.Мунаєв (загинув під час боїв за м. Дебальцеве Горлівського р-ну Донец. обл. на поч. 2015). (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Богдалов А.* Участь іноземних добровольчих формувань у ході проведення антитерористичної операції на Сході України (на матеріалах Національного музею історії України). «Емінак», 2016, № 3; *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

БАТАЛЬЙО́Н І́МЕНІ КУЛЬЧИ́ЦЬКОГО — добровольчий підрозділ у складі Нац. гвардії України, сформований у березні 2014 із представників Самооборони Майдану під назвою «Перший резервний батальйон». Із середини квітня перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, проходив службу на блокпостах у м. *Слов'янськ*. У липні 2014 об'єднаний із «Другим резервним батальйоном», тоді ж був названий на честь генерал-майора С.*Кульчицького*. Командир — М.Масний. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

БАТАЛЬЙО́Н І́МЕНІ ШЕ́ЙХА МАНСУ́РА, Міжнародний миротворчий батальйон імені шейха Мансура — добровольче формування, створення якого офіційно започатковано на території Данії в жовтні 2014 з ініціативи громадсько-політ. руху «Вільний Кавказ» гол. чин. із представників чеченського народу, які були змушені емігрувати з Батьківщини після Другої російсько-чеченської війни 1999—2009. Перший командир — Муслім Чеберлоєвський. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Богдалов А.* Участь іноземних добровольчих формувань у ході проведення антитерористичної операції на Сході України (на матеріалах Національного музею історії України). «Емінак», 2016, № 3; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

БАТУ́РИН, археологічна пам'ятка — багатошаровий археол. комплекс на території м. *Батурин*. Відкритий розкопками, що почалися 1995 (керівники Ю.Ситий, В.Коваленко, В.Мезенцев). Найбільшу цінність становлять рештки міста 17 — поч. 18 ст., культ. шар якого за ступенем насиченості та інформативності не має рівних в Україні. Ранньомодерному («козацькому») Батурину передували поселення *неоліту*, *бронзового віку*, раннього *залізного віку*, епохи *слов'ян (давніх)* та *Київської Русі*.

Пам'ятка складається з кількох ділянок відповідно до топографії ранньомодерного Батурина: Цитадель, Фортеця (Місто), передмістя (включно із заміськими садибами В.*Кочубея* на Чорній річці та І.*Мазепи* в урочищі Гончарівка).

Цитадель розташов. на мису лівого корінного берегу Сейму (прит. Десни, бас. Дніпра; висота над заплавою до 20 м). Це *городище* площею 1,1 га, на якому виявлено укріплення 3 епох: *юхнівської культури*, давньоруські (12 ст.) і 17 ст. Тут досліджено також різночасові шари та об'єкти: кераміка епохи бронзи, ями юхнівської к-ри, житло *колочинської культури*, оборонна кліть та житла 12 — 2-ї пол. 13 ст., рештки мурованих споруд (гетьман. палацу і скарбниці), різноманітна забудова 17 — поч. 18 ст., цвинтар Свято-Воскресенської церкви.

Фортеця площею 26 га прилягає до цитаделі із зх. та пн. зх. Тут досліджено культ. шар та об'єкти епохи бронзи, юхнівської к-ри та *роменської культури*, забудова 12—13 ст. та 17 — поч. 18 ст., земляні укріплення 17 ст., церкву Живоначальної Трійці із цвинтарем, рештки військ. зерносховищ. З'ясовано, що рядові садиби мали приблизно однакові розміри; у межах однієї садиби, як правило, розташовано 1—2 житла, кілька госп. споруд і невелика ділянка незабудованого простору; забудова подвір'я досить щільна.

Передмістя охоплюють велику територію на плато і в заплаві (до 3 км уздовж Сейму). Тут зафіксовано культ. шар епохи бронзи, юхнівської к-ри, *київської культури*, роменської к-ри, 12—13 ст., 17—19 ст.

Садиба І.Мазепи на Гончарівці (у плані наближається до трикутника, площа 9 га) була розташов. на краю плато, з боку поля мала земляні укріплення з бастіонами (частково збереглися). Культ. шар кінця 17 — поч. 18 ст. фіксується лише на площі 1,5 га навколо залишків гетьман. палацу. Цегляний палац мав у плані розміри 20×15 м; знайдено численні деталі барокового декору. Досліджено також великий підкліт житла (ототожнюється з відомою за писемними джерелами «хатою покоївою»), заглиблення на місці дворової церкви, обкладений цеглою колодязь, рештки великої наземної споруди (імовірно, приміщення для варти).

Розкопки підтвердили повідомлення письмових джерел про знищення Батурина рос. військами в листопаді 1708 і про численні жертви серед мешканців міста (див. *Батурина облога і штурм 1708*).

Літ.: *Коваленко В., Ситий Ю.* Давньоруський Батурин. «Наукові записки з української історії: збірник наукових статей, присвячений пам'яті В.В. Сєдова» (Переяслав-Хмельницький), 2005, вип. 16; *Коваленко В., Ситий Ю.* Оборонні споруди Литовського замку в Батурині (за матеріалами досліджень 1996 року). В кн.: Сіверщина в контексті історії України: збірник наукових праць: матеріали шостої науково-практичної конференції (17—18 травня 2007 р.). Суми, 2007; *Коваленко В., Ситий Ю.* Житло представника козацької старшини на Фортеці в Батурині. В кн.: Батуринські читання 2007: збірник наукових праць. Ніжин, 2007; *Їх же.* Батурин, відкритий археологами (ч. І). В кн.: Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. К., 2008; *Ковалевська О., Ситий Ю.* Гетьманська столиця з праху історії. В кн.: Гетьман: до 370-річчя з дня народження та 300-річчя з дня смерті Івана Степановича Мазепи, т. 2: Осмислення. К., 2009; *Ситий Ю.* Батурин після І.Мазепи. Там само; *Коваленко В. та ін.* Дослідження церкви Живоначальної Трійці в Батурині у 2008 р. В кн.: Археологічні дослідження в Україні 2008 р. К., 2009; *Когут З. та ін.* Археологічні досліди в Батурині 2009 р. (розкопки залишок палацу гетьмана Мазепи). «Гомін України» (Торонто), 2010, № 10; *Когут З. та ін.* Історико-археологічні досліди гетьманських резиденцій Батурина. Там само, 2011, № 19; *Ситий Ю.* Цвинтарі Батурина XVII—XVIII ст. В кн.: Чигиринщина: історія та сьогодення: матеріали науково-практичної конференції 30 вересня — 1 жовтня 2010 р. Черкаси, 2011; *Когут З. та ін.* Розкопки зруйнованої садиби Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р. «Гомін України» (Торонто), 2012, № 21; *Когут З. та ін.* Розкопки у Батурині 2012—13 рр.: культура козацької еліти Мазепиного двору. Там само, 2014, № 4.

Ю.М. Ситий.

БАТУ́РИНА ОБЛО́ГА І ШТУРМ 1708 — епізод *Північної війни 1700—1721*, знищення столиці *Гетьманщини* — *Батурина* — рос. військами під проводом кн. О.*Меншикова*.

Після розгрому шведами Саксонії та зречення саксонським курфюрстом Фрідріхом-Августом I Веттіном престолу *Речі Посполитої* (правив нею як *Август II*) перед швед. королем *Карлом XII* залишався останній із його супротивників — Рос. д-ва. Оскільки рос. цар *Петро I* наполягав на утриманні захопленої на початку війни Інгерманландії, де він почав будувати свою нову столицю *Санкт-Петербург*, Карл XII поставив за мету розгромити військо Петра I в ген. битві. Петро I натомість вдався до тактики «спаленої землі», уникаючи рішучого зіткнення.

Вихід зі стратегічного тупика швед. король побачив у переговорах із гетьманом І.*Мазепою* про перехід останнього на бік Швеції. У жовтні 1708 швед. військо, що вело бойові дії на кордоні *Великого князівства Литовського* і Росії, стрімко рушило до Гетьманщини. Карл XII мав на меті скористатися із запасів провізії, накопичених І.Мазепою в містах Гетьманщини, і особливо в Ба-

турині, а також долучити до свого війська обіцяних І.Мазепою 30 тис. козаків. Такий розвиток подій був несподіванкою для гетьмана. Плани про порозуміння зі шведами трималися у таємниці, Гетьманщина готувалася до відпору шведам. І.Мазепа міг, як вважається, розраховувати приблизно на 7 тис. війська.

4 листопада (24 жовтня) 1708 швед. військо підійшло до *Новгорода-Сіверського*, і в той самий день гетьман із загоном 4 чи 5 тис. козаків вирушив на з'єднання з Карлом XII. У Батурині залишилася 2—3-тис. залога, що складалася з вояків 2—4 сердюцьких полків (див. *Сердюки*), а також частини козаків *Миргородського полку*, *Прилуцького полку* та *Лубенського полку*. На чолі залоги гетьман поставив сердюцького полковника Д.*Чечеля*, його заступником — осавула артилерії Ф. фон Кенігсека.

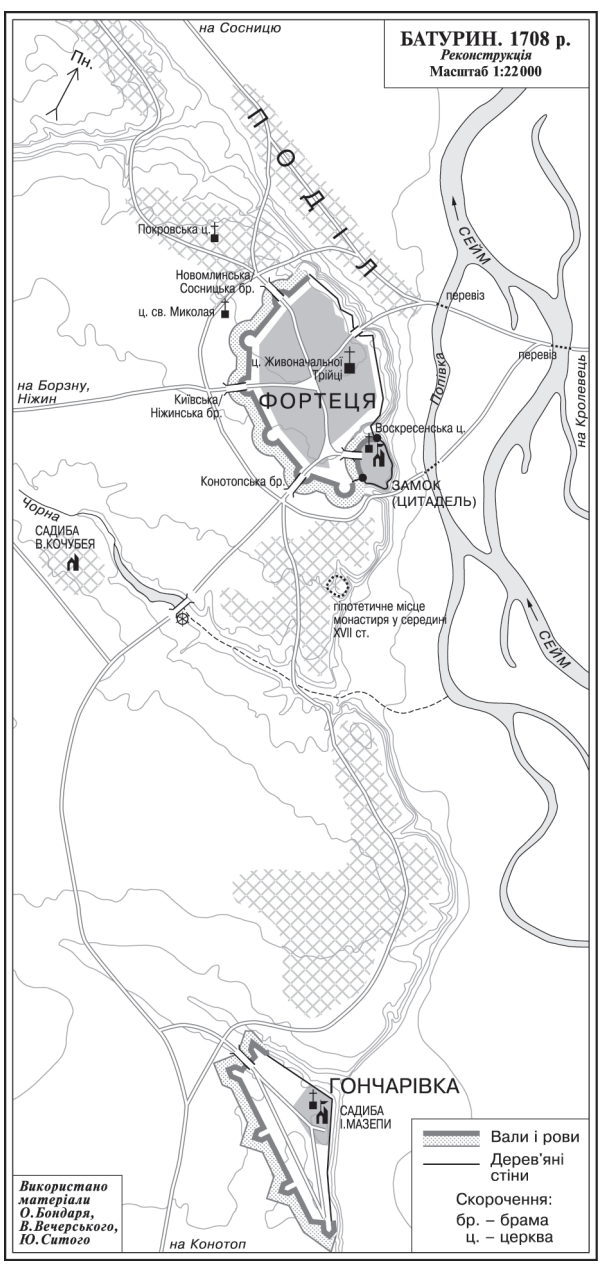

Дерево-земляні укріплення Батурина мали дві лінії оборони — навколо цитаделі (замку) та власне міста. На стінах стояло до 70 гармат. Міські магазини зберігали великі запаси зерна, амуніції, пороху. Населення Батурина (разом із передмістями) сягало 3–4 тис. осіб (найвища оцінка — до 7–8 тис.). Троє міських воріт було засипано землею, незаблокованими залишилися ворота з боку р. Сейм (прит. Десни, бас. Дніпра). Важко сказати, яким був стан фортеці, бо І.Мазепі закидали, що він навмисне тримає укріплення Батурина в поганому стані.

5 чи 6 листопада (25 чи 26 жовтня) кн. О.Меншиков із невеликим загоном прибув до Батурина та запропонував Д.Чечелю посилити залогу рос. військом, проте отримав відмову і довідався, що гетьмана у Батурині немає. О.Меншиков залишив частину кінноти спостерігати за містом, а сам повернувся до рос. війська, що боронило рубіж Десни (прит. Дніпра; тут був цар Петро I). Дорогою О.Меншиков дізнався, що гетьман перейшов до шведів. 8 листопада (28 жовтня) цар Петро I видав маніфест про «зраду Мазепи» і наказав О.Меншикову зайняти Батурин.

11 листопада (31 жовтня) 1708 О.Меншиков на чолі 14 драгунських і кількох піх. полків (разом до 15—20 тис. війська) підійшов до Сейму навпроти Батурина, але переправу через річку було розібрано. У той самий день швед. війську вдалося захопити плацдарм на пд. березі Десни, і армія Карла XII почала переправу, відтісняючи рос. військо. В ніч на 12 (1) листопада до Батурина пробрався гонець від гетьмана зі звісткою, що шведи незабаром прибудуть. Того ж дня цар Петро I написав у листі до О.Меншикова, щоби той, якщо є можливість, «закінчував» із Батурином, а як ні, то щоби відступав, бо шведи вже в 4 милях від міста. О.Меншиков прийняв рішення будь-що здобути Батурин.

Перебіг подій достовірно відтворити важко. Не збереглося офіц. опису з рос. боку (але рос.

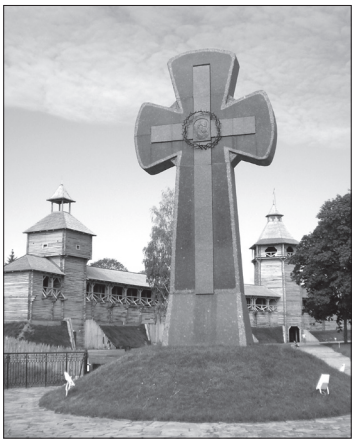

Пам'ятник жертвам Батуринської трагедії в цитаделі. Автор проєкту А. Гайдамака, скульптор М. Обезюк, 2004.

дослідники знайшли в швед. архіві опис, який, імовірно, був складений за спогадами О.Меншикова для офіц. історії війни, проте не ввійшов до неї), а згадки в ін. джерелах або уривчасті та неповні, або ж пізні. Точно відомо, що 13 (2) листопада цар Петро I уже отримав від кн. О.Меншикова повідомлення про здобуття Батурина нібито малою ціною, і з тону його відповіді ясно, що це велика і приємна несподіванка. Такою ж, але неприємною, несподіванкою падіння Батурина стало для шведів та для гетьмана, і тоді ж виникла сумнівна чутка, що Батурин було здобуто через зраду (надійних підтверджень цьому немає).

Згідно з уже згаданим описом штурму Батурина, вдень 12 (1) листопада О.Меншиков наказав поставити гармати навпроти міських стін, щоби зробити пролом. Оборонці відповідали гарматним вогнем, від якого почалися пожежі в передмістях. Батурин було здобуто в ніч на 13 (2) листопада ударом з боку незаблокованих воріт, що виходили на Сейм, тоді як захисники кинулися відбивати демонстраційну атаку з протилежного боку фортеці. На початку атаки Ф. фон Кенігсек був тяжко поранений і не мав змоги організувати відсіч. Вся залога, що потрапила в полон, була страчена на місці, за винятком старшин, яких стратили в ін. містах після тортур, у т. ч. Д.Чечеля і Ф. фон Кенігсека. Про втрати нападників точно невідомо. Їхня поведінка у стінах фортеці може свідчити про важкий штурм та

великі втрати, за які солдати хотіли помститися кожному, хто трапився під руку.

Батурин під час штурму було жорстоко сплюндровано. Моск. солдати дорвалися до запасів вина і влаштували різанину мешканців міста, про яку пишуть тогочасні літописи. Частині залоги та жителів вдалося втекти. *Лизогубівський літопис* стверджує, що О.Меншиков наказав припинити кровопролиття, проте його накази були зневажені п'яними солдатами, та й жителі боялися виходити із своїх сховок у будинках і льохах, де багато людей задихнулися від диму пожеж, що почалися в місті. З опису Батурина 1726 випливає, що із бл. 1 тис. дворів, що були в місті перед погромом, приблизно через 20 років уціліло 40 %. Мінімальна оцінка загиблих мирних жителів не може бути нижчою від 2 тис. Археол. розкопки Батурина (див. *Батурин*, археологічна пам'ятка) виявили значну кількість людських останків різного віку і статі зі слідами насильницької смерті та сліди великої пожежі у шарі, що відповідає поч. 18 ст.

Перемога в Батурині була здобута кн. О.Меншиковим дуже вчасно, бо вже 14 (3) листопада 1708 все швед. військо переправилося через Десну. Цар Петро I написав О.Меншикову вчинити на власний розсуд: боронити Батурин, якщо є така можливість, або спалити, якщо можливості немає. В ін. листі цар наказав спалити місто на знак покарання за вчинений опір. Оскільки Батурин уже постраждав під час штурму, О.Меншиков наказав спалити місто, вивізши архів і скарби І.Мазепи, 40 гармат (інші було підірвано) та амуніцію й порох, які можна було забрати.

Звістки про різанину в Батурині швидко поширилися в Україні та за її межами. І.Мазепа вже 19 (8) листопада 1708 на власні очі побачив, на що перетворилася його столиця. Описи знищеного Батурина зберегли у своїх листах чи щоденниках численні очевидці зі швед. армії. І.Мазепа наводив долю Батурина як приклад моск. злочинів проти України у своїх зверненнях до народу, причому новообраний гетьман І.*Скоропадський* був змушений прямо спростовувати ці закиди І.Мазепи у власних відозвах. Навіть якщо батуринська різанина не була спланована заздалегідь, цар Петро I охоче скористався нею: в його листах до комендантів ін. укр. залог обов'язково присутня погроза, що тих, хто буде чинити опір рос. війську, чекає доля Батурина.

Фактично знищення Батурина стало ще одним, хай і найтрагічнішим, епізодом «стратегії випаленої землі», застосованої рос. царем Петром I у війні зі Швецією.

Трагедія Батурина була політизована одразу після події. Оцінки її розходяться навіть більш як через 300 років після неї: рос. автори намагаються або применшити її розмах, або ж виправдати дії рос. війська; з ін. боку, можна знайти укр. публікації, де Батурин називають прикладом *геноциду* і де наводяться завищені оцінки жертв і некритично повторюються свідоцтва пізніх чи непевних джерел.

Літ.: *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. К., 2007; *Артамонов В. и др.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. М., 2008; *Kovalenko V.* The rape of Baturyn: The Archeological Evidence. В кн.: Poltava 1709: The Battle and the Myth. Harvard University Press, 2012.

А.А. Галушка.

«БАТЬКІВЩИ́НА», Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» — українська політ. партія. Заснована Установчим з'їздом 9 липня 1999 на основі Всеукр. громадського об'єднання «Союз миролюбивих сил "Батьківщина"». 16 вересня 1999 зареєстрована Мін-вом юстиції України. 18 грудня 1999 головою партії було обрано Ю.*Тимошенко.* Протягом 2000—02 партія пройшла шлях від провладної до опозиційної політ. сили. 2002 партія стала парламентською. Створений на її основі виборчий «Блок Юлії Тимошенко» брав участь у виборах до *Верховної Ради України* 2006, 2007 і 2012.

2014 «Б.» пережила внутр. орг. кризу, викликану ув'язненням Ю.Тимошенко (серпень 2011 — лютий 2014), а також масовим виходом членів із лав партії. Поглибив політ. кризу в партії і програш Ю.Тимошенко П.*Порошенку* на президентських виборах 2014, де вона посіла 2-ге місце (12,8 % голосів проти 54,7 % голосів опонента). Напередодні позачергових парламентських виборів 2014 партія зазнала чергового розколу, викликаного відходом групи партійців на чолі з А.*Яценюком* та О.*Турчиновим* (створили нову політ. силу *«Народний фронт»*).

На дострокових парламентських виборах 26 жовтня 2014 парт. список «Б.» був оновлений, до нього ввійшли журналісти, правозахисники, військовики. Почесний перший номер посіла Н.*Савченко* — на той час полонений боєць добровольчого батальйону, засуджена в РФ (після звільнення швидко втратила авторитет, 20 грудня 2016 була виключена зі складу фракції «Б.»). Партія посіла 6-те місце, одержавши 5,68 % голосів виборців і відповідно 20 депутатських мандатів. У парламенті була сформована однойменна фракція, яка взяла участь у формуванні уряду А.Яценюка, ввійшовши до правлячої коаліції «Європейська Україна». 2015 партія пережила ряд політ. скандалів, викликаних фігуруванням депутатів фракції «Б.» в антикорупційних журналістських розслідуваннях, звинуваченнях активістів у пасивності членів при голосуванні на пленарних засіданнях тощо. В лютому 2016 вийшла із правлячої коаліції через провал голосування за відставку уряду.

Зміненим був порядок денний парт. дискурсу. Першочерговими стали питання протидії рос. агресії, забезпечення миру та безпеки д-ви. Партія, дотримуючись загальнополіт. тактики, розробляла такі теми, як вступ України до *Північноатлантичного альянсу*, *Європейського Союзу*, виступала борцем за соціальну справедливість. Політ. опоненти часто звинувачували лідерку фракції у проросійськості, стверджуючи, що «батьківщинівці» системно ігнорували голосування за т. зв. антирос. законопроєкти, зокрема за невизнання виборів президента РФ на території окупованого *Криму*, закон про деокупацію Донбасу й визнання Росії агресором та окупантом, закон про міжнар. правове співробітництво щодо злочинів, пов'язаних зі збиттям літака рейсу MH17, про припинення дії *Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією 1997.* Партія, хоч і враховувала вимогу громадян. сусп-ва стосовно збільшення рівня ідеологічного позиціонування, все ж залишалася слабо артикульованою електоральною партією з незначним домінуванням «лівих ідей» та по-

силенням політ. доктрини лібералізму. Це пояснювалося прагненням партії стати «народною» і намаганнями побудувати соціально орієнтовану д-ву, але при цьому орієнтуватися на «третій» шлях розвитку.

Лідерка партії брала участь у президентських виборах 31 березня 2019, на яких посіла 3-тє місце, отримавши 13,4 % голосів виборців. На позачергових парламентських виборах «Батьківщина» за голосуванням по парт. списках посіла 3-тє місце, отримавши 8,18 % голосів. У листопаді 2019 Ю.Тимошенко проголосила про перехід її політ. сили в опозицію до Президента України В.*Зеленського*.

Офіц. вебсайт партії: https://ba.org.ua

Літ.: *Карнаух А.* Ответы на «черный пиар о Тимошенко». Дніпро, 2014; *Кузіва О. та ін*. Хрещена мачуха українських політиків: феномен партії «Батьківщина». Web: https://vybory.pravda.com.ua/files/graph/batkivschyna

С.С. Падалка.

БАХЧИСАРА́ЙСЬКИЙ ПАЛА́Ц — резиденція крим. *ханів* 16—18 ст., видатна пам'ятка арх-ри та мист-ва кримськотатар. народу. Розташов. у м. *Бахчисарай*. Гол. об'єкт *Бахчисарайського історико-культурного заповідника*.

Передісторія

Наприкінці 15 ст., за правління хана *Менглі-Ґерея I*, відчутно зросла роль Кирк-Ора (див. *Чуфут-Кале*) як політ. центру *Кримського ханату*. Тоді ж в ущелині на зх. від плато Кирк-Ора біля підніжжя урвища в місцевості *Салачик* була заснована резиденція хана — *Девлет-Сарай*.

Ранній етап (16 ст. — 1736)

Новий етап освоєння території сучасного Бахчисарая пов'язаний з великими реформами устрою Крим. ханату, запровадженими ханом *Сагіб-Ґереєм I* (1532—51; тут і далі у дужках — роки правління). В ущелині, по якій протікає р. Чурук-Су, на зх. від Салачика, розпочалося створення нового міськ. центру.

Ця територія була заселена й давніше, про що свідчить Стара гробниця (Ескі-Дюрбе) на лівому березі Чурук-Су (імовірно, 14 ст.).

Місце для нового міськ. центру було обрано на зх. від Старого дюрбе. Тут була розплановано торгова площа з двома громад. будівлями — Великою мечеттю та лазнею Сари-Гюзель (дата 1532/33 засвідчена буд. написом з іменем Сагіб-Ґерея над входом). Приміщення лазні перекриті півсферичними купольними склепіннями, що зближує її з турец. арх-рою 16 ст. Лазня не входила до комплексу ханського палацу і використовувалася за прямим призначенням до 1920-х рр.

Зх. бік торгової площі був утворений новим ханським палацом. Довга вісь його витягнута від пн. (набережної Чурук-Су) на пд., на схили ущелини.

Новий палац почали називати Бахчи-Сараєм (палацом-садом) або Хан-Сараєм (царським палацом). Від 16 ст. почалась історія таких складників ансамблю, як зал дивану з малою (палацовою) мечеттю, гарем, Соколина вежа, цвинтар із гробницями, стайні, сади.

Хоча довкола Бахчисарая є доволі природного каменю, його при буд-ві використовували для фундаментів, цоколів і лише у найважливіших будівлях — для стін. Дуже часто на кам'яних підмурках ставили фахверкові стіни (дерев'яний каркас заповнювався саманом — сирцевою цеглою з глини та соломи). Стіни такої конструкції дешеві й прості у побудові, гігієнічні, а потинькованi й пофарбовані (побілені) нічим на зовн. вигляд не відрізняються від кам'яних і добре надаються для будь-якого декоративного опорядження. Дахи мали дерев'яні конструкції і покриття з черепиці, дерев'яні стелі приміщень, особливо парадних, рясно декорувалися. Опалювалися приміщення пристінними камінами і переносними жаровнями.

Гол. недолік таких будівель — малий час експлуатації. Вони швидко зношуються, їм однаково небезпечні як вогонь, так і вода. Ремонт таких будівель часто зводиться до повного руйнування старих стін і побудови нових, тому фахверкові частини палацу часто переробляли. Припускають навіть, що ці будівлі свідомо робили недовговічними, щоби наступні хани могли переробити за своїм уподобанням те, що лишилося від попередників.

Практика постійних перебудов, яка була природною впродовж функціонування ханської резиденції, нині створює ускладнення при збереженні комплексу як музейного об'єкта.

Про перебудови й доповнення ансамблю збереглися лише окремі згадки, переважно епіграфічні:

- **північна гробниця** на ханському цвинтарі збудована у 1-й третині 17 ст. (найдавніше поховання у ній — калги Девлет-Гірея, який п. 1631).

Хронологія збережених на ханському цвинтарі поховань (1631—1820) змушує припустити, що цвинтар перед пд. фасадом Великої мечеті було розплановано значно пізніше від мечеті.

- за хана Бегадир-Гірея (1637—41) у 1640 споруджено **північну в'їздову башту** та мури довкола палацу. Можна припустити, що від цього ж часу ведуть по-

Бахчисарайський палац. Велика мечеть.

чаток і корпуси по обидва боки брами. Відкрита площа на зх. від Великої мечеті перетворилася на внутр. двір ханського палацу;

• за того ж Бегадир-Гірея було збудовано зал зібрань (кьорюнюш), від якого не лишилось і сліду;

• **південна гробниця** на ханському цвинтарі пов'язується з іменем хана *Іслам-Гірея III* (1644—54); найдавніше поховання в ній належить його синові Менглі-Гірей-султану (п. 1656);

• з Іслам-Гіреєм III пов'язано буд-во ін. залу зібрань, який також не зберігся;

• напис на Золотому фонтані (біля малої мечеті) вказує на його спорудження в 1733 за хана Каплан-Гірея.

Єдиний відносно докладний опис палацу цього часу залишив турец. мандрівник *Евлія* Челебі (1666).

Формування сучасного комплексу (1740-ві — 1770-ті рр.)

1736 (під час *Російсько-турецької війни 1735—1739*) рос. війська під командуванням генерал-фельдмаршала Б.-К.*Мініха* вдерлися на Крим. п-ів і зайняли Бахчисарай. Рос. солдати підпалили палац; велика пожежа дощенту знищила дерев'яні та каркасні частини палацового ансамблю. Ті споруди, що становлять ансамбль нині, у переважній частині побудовані після цієї пожежі.

1740 на ханському цвинтарі побудовано круглу відкриту ротонду, в якій поховано хана *Менглі-Гірея II* (1737—40).

Великий обсяг буд. робіт виконано за правління хана Селямет-Гірея II (1740—43). 1740 відбудовано Велику мечеть на підмурках мечеті Сагіб-Ґерея, 1742 — малу (палацову) мечеть, 1743 — гол. зал зібрань, про що свідчать буд. написи.

За хана Арслан-Гірея (1748—56) зі сх. боку Великої мечеті прибудовано медресе (погано збережене).

За хана Крим-Гірея (1758—69, з перервою) було відбудовано й опоряджено парадні приміщення другого поверху палацу, зокрема «Золотий кабінет» (буд. напис вказує на 1762/63).

Також за Крим-Гірея на пд. від палацового комплексу, серед саду, було розплановано новий цвинтар, на якому споруджено гробницю Діляри-бікеч (1764); поруч було споруджено великий фонтан, від якого зберігся буд. напис (нині вмонтовано над «Фонтаном сліз»; цей цвинтар і фонтан повністю зруйновані у 19 ст.).

За Крим-Гірея було проведено ремонт Великої мечеті й виконано нове опорядження з численними каліграфічними написами. Вони містять дату 1763 й ім'я майстра каліграфії — Умера (Омера), якому приписують також опорядження ін. будівель Крим-Гірея.

Час побудови й характер переробок численних ін. будівель і приміщень палацового комплексу не з'ясовано.

Царський палац (кінець 18 — початок 20 ст.)

Після рос. анексії Крим. ханату 1783 палац втратив значення резиденції правителя. Невдовзі, 1786, було заплановано поїздку імп. *Катерини II* у пд. частину імперії, і Б.п. було намічено як один із подорожніх палаців. Для цього проводилися роботи з ремонту і пристосування приміщень для нового призначення. Імператриця приїхала в Бахчисарай увечері 20 червня 1787, 21 червня приймала рос. чиновників та представників крим. знаті, 22 червня виїхала в *Інкерман* і *Севастополь*. Цей візит виявився значущим: 1) Крим. ханат був першою незалежною д-вою,

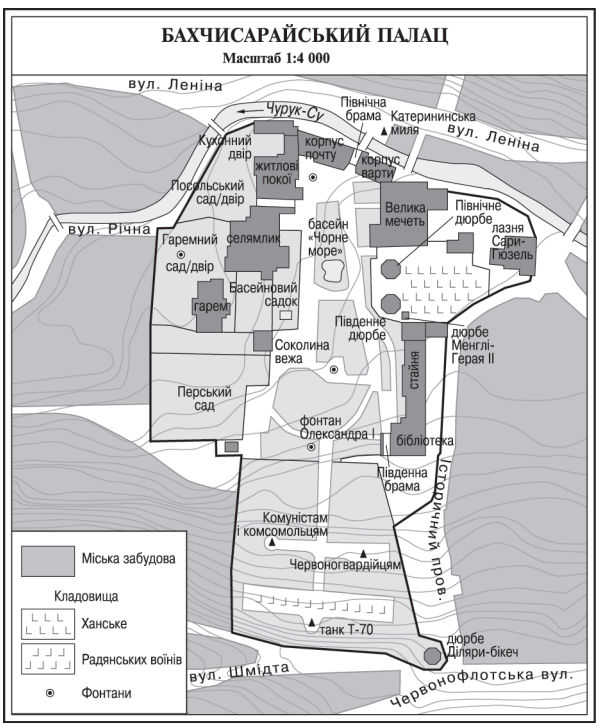

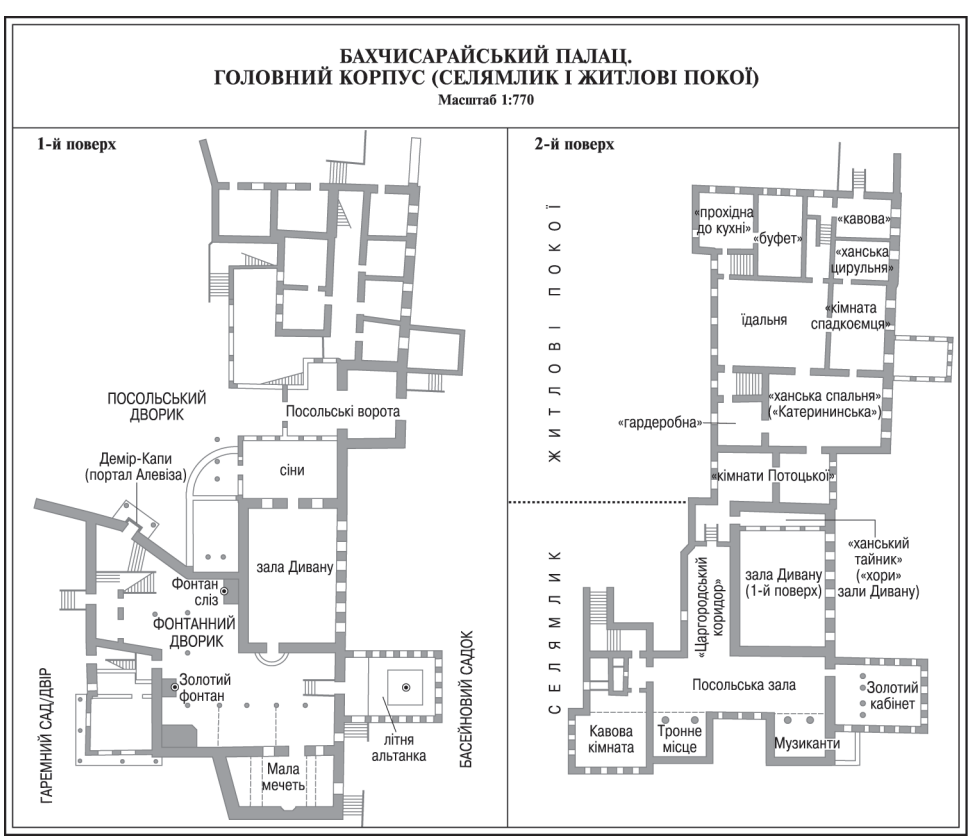

завойованою за Катерини II; вона приймала гостей, сидячи на троні ханів, що унаочнювало перехід влади над колиш. ханатом у нові руки; 2) палац потрапив у розряд царських подорожніх палаців, що зумовило спалахи реставрацій та переробок перед кожним очікуваним приїздом височайших осіб; ці спорадичні заходи певною мірою сприяли збереженню комплексу; 3) для рос. публіки один день і дві ночі, проведені імператрицею в палаці, були важливішими за 250 років перебування тут усіх крим. ханів, що значною мірою зумовило напрям популяризації пам'ятки.

Після пожежі 1817 у палаці були проведені значні ремонтні роботи, які тривали до 1831. При розгляді проєкту в *Санкт-Петербурзі* (у буд. к-ті МВС Рос. імперії) було ухвалено розібрати велику кількість занепалих приміщень і зосередитися на ремонті осн. будівель. Саме при виконанні цього проєкту комплекс палацу зазнав найбільших втрат, зокрема, було розібрано Старий палац, розташов. у Нижньому саду, а також більшість будівель у Гаремному та Перському дворах.

Під час цього ремонту посередині гол. площі було збудовано «новий фонтан» (фонтан Олександра I) та Бібліотечний корпус біля пд. брами.

Надалі ремонтні роботи в палаці проводилися спорадично, переважно при підготовці до приїзду височайших осіб.

Ремонтні роботи, виконувані впродовж кінця 18 ст. і всього 19 ст., були дуже скептично оцінені вже фахівцями поч. 20 ст., які слушно вважали, що вони вносили елементи європ. арх-ри, а спроби реставрації в «азіатському» або «східному» дусі демонстрували нерозуміння цього духу і слідування зразкам стамбульських базарів 18 ст.

Від кінця 18 ст. і до *Кримської війни 1853—1856* палац відвідали не менше 30 мандрівників як з Рос. імперії, так і із Зх. Європи. Вони друкували описи своїх поїздок, в яких містяться й описи палацу, котрі використані в сучасній науці далеко не повною мірою. Після Крим. війни цей потік книг дуже скоротився, нові описи Бахчисарая й палацу з'являлися дуже рідко.

Музейний об'єкт (початок 20 — початок 21 ст.)

Перша спроба перетворення палацу на музей належить до 1908, але реальні кроки в цьому напрямку були зроблені тільки після *Лютневої революції 1917*, внаслідок якої палац став безгосподарним. Догляд за ним перебрали новостворені органи кримськотатар. нац. самоуправління, дир. музею був призначений У.*Боданінський*. Музей був відкритий для відвідування 16 (3) листопада 1917.

Наприкінці 1917 в палаці відбулися два урочистих засідання *Курултаю кримськотатарського народу*: 9 грудня (26 листопада) і 26 (13) грудня.

Після передачі Крим. обл. до складу УРСР (1954) ставлення влади до палацу поліпшилось. 1962—64 була проведена масштабна реставрація осн. будівель ансамблю, значні протиаварійні та реставраційні роботи виконувались і в наступні роки. В ході цих робіт було розкрито первісне декоративне опорядження кількох приміщень, у т. ч. — розписи Умера (Омера) в Літній альтанці.

Після розпаду *СРСР* й утворення незалежної України (1991) музейна справа була деполітизована і Бахчисарайський музей-заповідник став центром вивчення і популяризації історії та к-ри кримськотатар. народу, з окремою увагою до доби Крим. ханату.

2014 Мін-во к-ри України підготувало документи для внесення палацу та ін. кримськотатар. пам'яток Бахчисарая до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Будівлі ансамблю

Гол. вулиця Бахчисарая іде правим (пн.) берегом Чурук-Су. В районі палацу через річку перекинуто три кам'яні муровані **містки**: західний — проти «Посольського двору», середній — проти Пн. брами (його значення підкреслено постановкою поруч **Катерининської милі** — дорожнього орієнтира і пам'ятного знака), східний — проти входу до Великої Мечеті.

Містки ведуть на **набережну** вздовж лівого (пд.) берега Чурук-Су.

У плані комплекс має форму прямокутника, що одним вузьким боком виходить на набережну, а другим — до саду на схилі долини. В центрі прямокутника лежить великий двір з периметральною забудовою сх., пн. та зх. боків.

Пн. перія двора утворена **надбрамною баштою**, по обидва боки якої розміщено корпуси (здогадно, для варти та слуг).

Сх. перію утворюють будівлі Великої мечеті (Біюк-джамі; також Хан-джамі — Царська мечеть), ханського цвинтаря, стаєнь. У пд.-сх. куті двора знаходиться Бібліотечний корпус, далі на захід південну перію утворють пд. брама (що веде в сад) та мур огорожі.

Зх. перія утворена житловим корпусом палацу, на пд. від якого знаходяться парадні приміщення, згруповані довкола залу Дивану. Зі сх. до цієї частини палацу примикає Басейновий дворик, відділений муром від великого двора. Далі на південь зх. перію формує паркан Перського двора (від його забудови залишилася лише оглядова вежа, яку традиційно називають «Соколиною вежею»).

До зх. фасаду палацу примикають ін., менші двори, які умовно звуться «кухонним» і «посольським»; далі на пд. розташовано двір гарему, в якому від численних будівель збереглася лише одна із трьома кімнатами.

У «посольському» дворі розташов. «Залізна брама» (Демір-Капу) — кам'яний різьблений портал у стилі італ. *Відродження* (з елементами сельджуцького стилю). Напис сповіщає, що

Бахчисарайський палац. Портал Демір-Капи.

браму споруджено 1503 за Менглі-Ґерея I. За припущенням М.*Ернста*, її автор — італієць *Алевіз Новий*. Портал, імовірно, первісно прикрашав палац у Девлет-Сараї і пізніше був перенесений на сучасне місце.

Велика мечеть — прямокутна в плані мурована будівля. Над гол. (пн.) входом вона має написи про побудову її за хана Селямет-Ґірея у 1740 та про ремонт її за участі Умера (Омера) в 1763. Вважається, що вона повторює план давньої мечеті Сагіб-Ґерея. По боках вона має два високих струнких мінарети, уздовж зх. та сх. фасадів — відкриті аркові галереї. Всередині мечеть має три нави, до пд. стіни притулено мімбер (кафедру проповідника). На другому ярусі зх. стіни влаштована ханська ложа, в яку піднімалися по сходах ґанку з боку великого двора.

Зал Дивану — прямокутний у плані, складений із каміння. Можливо, саме він був згаданий Евлією Челебі як «кьорюнюш Сагіб-Ґерея» або «старий кьорюнюш». Гол. вхід до нього — в центрі пн. стіни. До нього проходять через відкриту галерею, яку вважають «ханською канцелярією». Сх. стіна залу має вікна у два яруси, в центрі зх. стіни розміщувалися трон хана (не зберігся, демонструється умовний макет) і двері до пд. вестибюля. Стіни і стеля були рясно декоровані, вікна мали кольорові вітражі, проте опорядження часів ханату не збереглося, нині тут можна бачити опорядження серед. 19 ст. Можливо, до цього ж часу належить і заґратований балкон при пн. стіні, який має аналоги у палацах *Стамбула*.

Золотий кабінет на другому поверсі палацу є найбільш примітним приміщенням як іззовні, з боку великого двора, так і особливо в інтер'єрі. Три стіни — північна, східна і південна — мають 24 вікна з вітражами, розташов. у два яруси. До зх. стіни прибудовано камін, там розташов. і двері в коридор, через який входили до кабінету. Стіни та стеля рясно декоровані золотом по червоному тлу; у проміжках між вікнами розміщено ліпні медальйони із зображенням ваз, наповнених фруктами. Під стелею по периметру кімнати тягнеться довгий напис із датою 1762/63, який прославляє Крим-Ґірея.

На території палацового комплексу немає власних **джерел води**. Вода із джерел, що знаходяться на пд. схилі долини вище від палацу, керамічними трубами подавалась у водорозбірний басейн на території Перського саду (або Заднього двору), а з нього також керамічними трубами підводилася до численних фонтанів у різних місцях ансамблю. Система водогонів зафіксована на плані М.Краснова 1894. Залишки цих труб знаходять під час археологічних розкопок, але розвиток системи подачі води за наявними даними простежити неможливо.

Палац у літературі та мистецтві

О.*Пушкін* відвідав ханський палац 7 вересня 1820. 1821—23 він написав поему «Бахчисарайський фонтан», уперше надруковану 1824. Того ж року, як «доважок» до поеми, О.Пушкін написав поезію «Фонтану Бахчисарайского дворца». Ця псевдоісторична поема не має ніякої опори в істор. джерелах і від початку до кінця є витвором романтичної фантазії.

Талановита поема справила величезний вплив не лише на епігонів (О.Шаховськой — «Керім-Гірей, кримський хан», драма, 1825; М.*Костомаров* — «До Мар'ї Потоцькій», поезія, 1841), а й на першорядних поетів (А.*Міцкевич*, Леся *Українка*), стала сюжетом для опер (О. фон Цемлинський — «Зарема», 1897; О.Іллінський — «Бахчисарайський фонтан» 1911) та балету (Б.Асафьєв — «Бахчисарайський фонтан», 1934). 1827 вийшло нове видання поеми О.Пушкіна — з ілюстраціями С.Галактіонова; 1849 за мотивами поеми К.*Брюллов* намалював акварель «Бахчисарайський фонтан», що також здобула велику популярність.

Влітку—восени 1825 Крим відвідав А.Міцкевич. 1825—26 він написав цикл «Кримські сонети» («Sonety krymskie») з 18 творів, з яких 4 присвячено Бахчисараю і палацу («Bakczysaraj», «Bakczysaraj w nocy», «Grób Potockiej» та «Mogiły Haremu»).

Спроби дати незалежний від Пушкіна образ палацу і подій у ньому (А.*Кащенко* — «Борці за правду», повість, 1913; Н.*Рибак* — «Переяславська рада», роман, 1948—53) важко назвати вдалими.

Бахчисарайський палац. «Фонтан сліз».

1890—91 Леся Українка написала цикл із 13 віршів «Кримські спогади». Ряд поезій цього циклу мають виразні перегуки із циклом А.Міцкевича «Кримські сонети». Три з них («Бахчисарай», «Бахчисарайський дворець» та «Бахчисарайська гробниця») безпосередньо присвячені палацу.

Літ.: Бахчесарайские арабские и турецкие надписи. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1850, т. 2 (передрук у кн.: *Ибрагимова А.И.* Бахчисарайский ханский дворец 16—18 вв. К., 2015); *Гинзбург М.Я.* Омер: придворный живописец и декоратор крымских ханов Селамет- и Крым-Гиреев. «Среди коллекционеров», 1924, № 1/2; *Эрнст Н.Л.* Бахчисарайский ханский дворец и архитектор великого князя Ивана III фрязин Алевиз Новый. «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии», 1928, т. 2; *Гайворонский О.* Ханское кладбище: схема и каталог памятников. Симферополь, 2006; Історико-культурні заповідники: номінаційні досьє об'єктів культурної спадщини, що запропоновані Україною для занесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. К., 2014; *Ибрагимова А.И.* Бахчисарайский ханский дворец 16—18 вв. К., 2015; *Гайворонський О.* Країна Крим. К., 2017.

М.І. Жарких.

БАХЧИСАРА́ЙСЬКИЙ СВЯ́ТО-УСПЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — давня християн. святиня на території сучасного м. *Бахчисарай*, у долині Маріам-Дере. Перші згадки про церкву Успіння Пресвятої Богородиці в *Салачику* (сх. передмістя Бахчисарая, що мало статус окремого населеного пункту; 1945 перейменоване на Старосілля, ввійшло до Бахчисарая 1954—68) належать до

Бахчисарайський Свято-Успенський монастир. Сходи, що ведуть до Свято-Успенської печерної церкви. Фото початку 21 ст.

кінця 16 ст. (1596, 1598). Перший опис печерної церкви та занурених у товщу скелі сходів до неї (Е.*Дортеллі д'Асколі*) датований 1634. Ці найдавніші споруди порівняно добре збереглися до нашого часу. Всі істор. джерела 1596—1783 називають святиню в Успенській скелі «церквою», а не «монастирем». Для цього часу невідомо жодної згадки про ченців і жодного імені настоятеля, натомість із джерел відомо кілька імен попів (білого духовенства). У грудні 1598 представникам *парафії* була передана грамота рос. царя Бориса Годунова і дуже значне жалування: 22 *рублі* з *полтиною* грошима, ікона Пресвятої Богородиці та свічник. Ця грамота зберігалася в церкві принаймні до 1681.

У літературі поширені легенди, нібито «Свято-Успенський монастир» в часи *Кримського ханату* був резиденцією готських митрополитів і нібито цей «монастир» відіграв важливу роль під час виселення греків з Криму 1778 (див. *Переселення християнського населення Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1779*). Обидві легенди не мають жодної опори у джерелах.

Після побудови у Бахчисараї нового собору Св. Миколая (1800) Свято-Успенська церква була йому підпорядкована. Богослужіння в ній проводилося лише зрідка, на прохання відвідувачів, священиками собору (греком Константином Спіранді, а пізніше — його сином Георгієм). 1786—1845 святиню відвідували численні (не менше 29-ти) мандрівники, які опублікували подорожні нотатки. Ці записи дають змогу доволі детально уявити стан об'єкта, вхід до якого починався відкритими сходами, що вели з середньої на верхню терасу. З неї сходами всередині скелі можна було потрапити до печерної церкви та на зовн. дерев'яну галерею, що з'єднувала церкву з ін. печерними приміщеннями. У церкві зауважено деякі погано збережені розписи та прикраси (зокрема монети), підвішені до стін. Біля церкви були спеціальні ніші (локули) для поховань. На терасах біля підніжжя урвища розміщувався наземний цвинтар. В усіх цих описах об'єкт названий «монастирем» (подекуди із зауваженням, що по суті тут тільки церква). 1818 святиню відвідав імп. *Олександр I*, і від того часу аж до 1913 кожен рос. імператор і численні представники дому *Романових* відвідували це місце — спочатку запустілу церкву, а потім — і діючий скит.

1849 новопризначений архієпископ Херсонський і Таврійський *Інокентій* (Борисов) порушив перед владою клопотання про «відновлення» (насправді — заснування) чернечого життя у формі скиту. Це означало, що скит матиме менший склад ченців, ніж було передбачено тогочасними стандартами Рос. церкви. Другою особливістю проєкту було його самофінансування: скит мусив існувати (і фактично існував) на кошти доброчинців та за рахунок власної праці, без держ. фінансування. Указ імп. *Миколи I* про заснування скиту на таких засадах було підписано 4 травня 1850, і вже 15 серпня 1850, на храмове свято Успіння Пресвятої Богородиці, відбулося урочисте відкриття скиту. Упродовж 2-ї пол. 19 ст. скит інтенсивно забудовувався, були споруджені церкви Святих Рівноапостольних Константина та Олени (1857), Св. Марка (1859), Св. Георгія (1875), Св. Інокентія Іркутського (1896), будинок настоятеля (1862, уцілів до нашого часу), келії, трапезна, готель, госп. споруди. Сходи із середньої тераси до верхньої були увінчані дзвіницею (1850, відбудована наприкінці 20 ст. у формах, близьких до первісних). У товщі скелі було вирубано сходи, що вели на плато над ущелиною. 1854—55, під час *Кримської війни 1853—1856*, у скиту розміщувався військ. шпиталь. На цвинтарі поховані генерали П.Вревський та П.Веймарн, які загинули в бою на Чорній річці 4 серпня 1855; могили збереглися до нашого часу.

Після утвердження в Криму рад. влади 1921 скит було закрито і перетворено на колонію ім. Артема, при цьому було вилучено всі цінності, зокрема, бл. 2,7 млн руб. грошей та 18,5 кг срібних виробів. Віряни не раз порушували клопотання про передачу їм якогось із храмів, проте власті постійно в цьому відмовляли. 1927 на день Успіння Пресвятої Богородиці (28 (15) серпня) на цьому ґрунті сталося нар. заворушення: віряни намагалися силоміць зайняти храми, їх розганяла міліція. Після цього випадку власті почали руйнувати скит більш наполегливо, і 1928 всі церкви (окрім печерної) та дзвіниця були розібрані. Після утворення 1955 *Бахчисарайського історико-культурного заповідника* понищений скит було включено до його складу, 1965—66 було проведено реставраційні роботи у Свято-Успенській церкві. Об'єкт вважався пам'яткою арх-ри.

У незалежній Україні 8 червня 1993 було прийнято ухвалу Ради у справах релігій при КМ України про відновлення монастиря. Нова забудова монастиря йшла за новими проєктами, не пов'язаними із забудовою 2-ї пол. 19 ст. Монастир було підпорядковано УПЦ (МП). Неофіційно стосовно нього вживаються назви «лавра» і «Кримський Афон».

Літ.: Панагия или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит. Одесса, 1908; *Катунин Ю.А.* Монастыри Кры-

ма в XIX—XX веках (по материалам крымских архивов). Симферополь, 2000; *Герцен А.Г., Могаричев Ю.М.* Свято-Успенский Бахчисарайский монастырь. В кн.: Православные монастыри: Симферопольская и Крымская епархия Украинской православной церкви Московского патриархата. Симферополь, 2006; *Тур В.Г.* Православные монастыри Крыма в XIX — начале XX вв. К., 2006; *Гуркович В.Н.* Успенский монастырь. В кн.: Матеріали до тому «Звід пам'яток історії та культури України: Автономна Республіка Крим». К., 2015; *Жарких М.І.* Бахчисарайська Успенська скеля. К., 2016.

М.І. Жарких.

БАЧИ́НСЬКА Олена Анатоліївна (н. 03.04.1971) — історик. Д-р історичних н. (2003), проф. (2005). Н. в м. *Одеса*, донька історика А.Д.*Бачинського*. 1993 закінчила істор. ф-т Одес. університету (нині *Одеський національний університет*), із 1995 — його викладач. З 2015 — зав. кафедри історії України Одес. нац. ун-ту. 1997 захистила кандидатську дис. «Дунайське (Новоросійське) козацьке військо (1828—1869)», 2003 — докторську дис. «Колонізація українським населенням Придунайських земель: кінець XVIII — початок XX ст.». З 2000 — зав. відділу історії козацтва на Пд. України НДІ козацтва при Ін-ті історії України НАН України (на громад. засадах), відкритому при Одес. нац. ун-ті. Відп. ред. щорічного часопису цього відділу «Чорноморська минувшина» (з 2006).

Осн. дослідження присвячені: історії укр. козацтва кінця 18 — 19 ст., заселенню і освоєнню укр. населенням межиріччя Дністра та Дунаю у 18—19 ст., краєзнавству Одещини. Одна з перших досліджувала питання перебування дунайського козацтва на території межиріччя Дністра та Дунаю у 19 ст., запропонувала новий концептуальний підхід дослідження процесів колонізації в зазначеному регіоні шляхом виокремлення проблеми укр. колонізації з контексту загальної, у взаємодії з представниками ін. етнічних груп та на фоні політ., сусп. і екон. перетворень; включила питання соціально-екон. розвитку Пд. Бессарабії до контексту історії Пд. України; довела існування і показала роль укр. козацтва Південної та Лівобереж. України у подіях 19 ст. — т. зв. післякозац. доби, чим заповнено прогалину у вітчизн. історіографії; ввела до наук. обігу значну кількість нових архів. матеріалів.

Автор 6 монографій, понад 150 наук. праць. Гол. праці: «Козацтво на Півдні України: 1775—1869» (1995, у співавт.), «Дунайське козацьке військо: 1828—1868 рр.» (1998), «Українське населення Придунайських земель: XVIII — початок XX ст. (заселення й економічне освоєння)» (2002), «Козацтво в "післякозацьку" добу української історії (кінець XVIII — XIX ст.)» (2011), «Османські фортеці Буджака на межі XVIII—XIX ст.: залоги й їхній склад = Bucak vilayetinde Osmanlı kaleleri: garnizonların yapısı ve işleyişi (XVIII. Yüzyıl sonu — XIX. Yüzyıl başları)» (2013, укр. та турец. мовами).

Стипендіат Одес. від-ня Укр. фонду к-ри (1994, 1995), Канад. ін-ту укр. студій (1994), КМ України (1998—2000). Рукопис книги Б. «Козацтво в "післякозацьку" добу української історії (кінець XVIII — XIX ст.). — Київ: Вища школа, 2011. — 287 с.: ілюстрації, вкладки» переміг у конкурсі «Українська книга — 2010».

Лауреат премії ім. М.Костомарова НАН України за «видатні наукові роботи в галузі історії та історичного джерелознавства» (2017).

Праці: Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)», 2003, вип. 3; Козацтво в системах Російської і Турецької імперій. В кн.: Історія українського козацтва: нариси, т. 2. К., 2007; Задунайські запорожці: козацьке буття в «післякозацьку добу». В кн.: Повсякдення ранньомодерної України: історичні студії, т. 1. К., 2012; Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр. «Чорноморська минувшина» (Одеса), 2012, вип. 7 (у співавт.); The influence of the urban culture on the cossack rural population of the Dnieper Ukraine during the modernization of the late XIX — early XX centuries (based on observations of parish priests). «Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi» = «The Journal of South-Eastern European Studies» (İstanbul), 2019, Issue 32 (2017-2); Рецепція Люблінської унії 1569 р. в польському національному русі 50—60-х років XIX ст. на півдні України (за матеріалами Державного архіву Одеської області). «УІЖ», 2019, № 4; Уявлення Європи про військово-політичну ситуацію в Україні 1708—1709 рр. через новини франкомовного видання «Амстердам». В кн.: Academia: Terra Historiae: студії на пошану Валерія Смолія, кн. 2. К., 2020.

Літ.: *Станко В.Н.* Бачинська О.А. В кн.: Професора Одеського (Новоросійського) університету: біографічний словник, т. 2. Одеса, 2005; *Шепель Л.* Бачинська О.А. В кн.: Українські історики XX ст.: біобібліографічний довідник. К., 2006, вип. 2, ч. 3; Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник, т. 1. К., 2013.

С.В. Кульчицький, Т.В. Чухліб.

БАЧИ́НСЬКИЙ Ігор Володимирович (30.11.1983—25.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Київ*, дитинство провів в *Умані*, там же 2000 закінчив загальноосвітню школу № 5 ім. маршала Чуйкова. Після закінчення школи переїхав до *Боярки*. 2002 закінчив професійно-тех. уч-ще № 33 в Києві за спеціальністю кухаря. 2002—03 служив рядовим у ЗС України. З 2006 навч. в Нац. академії управління.

Під час подій 20 лютого 2014 був поранений вибухом гранати. Помер 25 лютого, похований у с. Перевіз Васильківського р-ну Київ. обл.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: *Шахівська Т.* Книга пам'яті: Небесна сотня. К., 2014; Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Т.С. Водотика.

БАШИ́РОВ Марат Фаатович (н. 20.01.1964) — один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*, громадянин РФ. Н. в м. Іжевськ (нині столиця Удмурської Республіки, РФ). 1986 закінчив ф-т приладобудування Іжевського мех. ін-ту. 1987 проходив службу в структурах МВС Іжевська. З 1991 працював у сфері публічної політики: був депутатом місц. рівня, а з 1994 — помічником голови к-ту Ради Федерації РФ з міжнар. справ В.Подопригори. 1997 очолив консалтингову компанію «Імідж контакт 18», був політтехнологом низки виборчих кампаній, у т. ч. президентських. 2003 став заст. керівника управління зв'язків із громадськістю губернатора Нижегородської обл. РФ. 2004 перейшов у корпоративний сектор, зайнявши посаду радника ген. директора ЗАТ

О.А. Бачинська.

І.В. Бачинський.

М.Ф. Баширов.

«Ренова» (рос. багатопрофільна бізнес-група, осн. акціонер — В.Вексельберг). Подальша кар'єра Б. була тісно пов'язана з «Реновою». 2005 він очолив дирекцію регіональних проєктів «Інституту корпоративного розвитку», що входить до структури групи. 2008 став старшим віце-президентом зі стратегічних комунікацій та регіональної політики ін. підп-ва «Ренови» — «Комплексні енергетичні системи». Водночас навч. в Академії нар. госп-ва при Уряді РФ по програмі «Реформування та розвиток єдиної енергетичної системи Росії» (2008). 2011—13 займався в «Комплексних енергетичних системах» взаємодією з органами влади та стратегічними комунікаціями. 2012 отримав спеціальність «фахівець зі зв'язків із державними органами» у *Московському університеті*. 2012 очолив раду директорів «Територіальної генеруючої компанії № 5» (також у структурі «Ренови»). Входив до складу робочої групи з питань житлово-комунального госп-ва громад. ради при мін-ві регіонального розвитку РФ (ліквідоване 2014), експертної ради Федеральної антимонопольної служби РФ (принаймні до 2014), очолював кілька об'єднань та асоціацій у сфері енергетики та зв'язків із держ. органами, зокрема у структурі Рос. союзу промисловців та підприємців.

3 липня 2014 за вказівкою «народного губернатора Луганської народної республіки» В.*Болотова* був призначений в. о. голови «ради міністрів Луганської народної республіки» (створена для узурпації влади в *Луганській області*) замість В.Нікітіна. А за кілька днів «верховна рада Луганської народної республіки» (також створена для узурпації влади в Луган. обл.) затвердила його на цій посаді. Завданням Б. було сформувати структуру окупаційних органів виконавчої влади.

«Прем'єрство» Б. тривало не довго. Вже 20 серпня 2014 він склав обов'язки керівника «ради міністрів» — через кілька днів після того, як окуповану територію Луган. обл. залишив В.Болотов. Б. також виїхав до Росії. Чим займається зараз, достеменно невідомо. Час від часу в ЗМІ з'являються публікації, в яких Б. називають «політтехнологом».

2014 *Європейським Союзом* проти нього були введені персональні санкції.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Баширов Марат Фаатович. Web: https://myrotvorets.center/criminal/bashirov-marat-faatovich

В.В. Головко, О.О. Кравченко.

БЕЗВІ́ЗОВИЙ РЕЖИ́М УКРАЇ́НИ З ЄВРОПЕ́ЙСЬКИМ СОЮ́ЗОМ — статус, що дозволив громадянам України вільно перетинати міждерж. кордони країн *Європейського Союзу* без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу з метою короткотермінових поїздок. Протягом 2016—17 тривала активна фаза ухвалення відповідними органами ЄС рішень щодо введення режиму. 17 листопада 2016 К-т постійних представників країн-членів ЄС ухвалив рішення, що Україна виконала відповідні критерії візової лібералізації. Відповідно була оприлюднена заява про те, що громадяни України отримають право на безвізові подорожі до країн ЄС, щойно Євросоюз схвалить т. зв. механізм призупинення безвізу. 7 грудня інституція Євросоюзу ухвалила рішення про спільне бачення країн-членів ЄС механізму призупинення безвізу. Наступного дня посли країн схвалили необхідне рішення. 8 грудня до них приєднався профільний к-т *Європейського парламенту*. 15 грудня 2016 саміт ЄС ухвалив рішення про те, що Україна виконала всі критерії візової лібералізації. 14 лютого 2017 Європарламент схвалив механізм безвізового режиму для третіх країн. Протягом двох наступних тижнів відбувалося схвалення цього механізму нац. парламентами країн ЄС. Ухвалення цих рішень проходило за умов своєрідного тріалогу між Європарламентом, *Європейською комісією* та Радою ЄС щодо принципів візової лібералізації для України. 28 лютого Європарламент і Рада ЄС дійшли спільної домовленості про застосування рішень щодо візової лібералізації для громадян України. 1 березня 2017 відповідний документ підписали президент Європарламенту А.Таяні та представник мальтійського головування в Раді ЄС. Документ був опублікований в Офіц. журналі ЄС та набув чинності через 20 днів після цього.

2 березня Рада ЄС погодила лібералізацію візового режиму для громадян України. 9 березня безвізовий режим для України схвалив К-т Європарламенту з громадян. свобод. 6 квітня 2017 Європарламент ухвалив резолюцію про внесення України до списку д-в, громадянам яких скасовуються візові вимоги. За це рішення проголосував 521 депутат, проти проголосували 75 і утрималися від голосування 36 депутатів. За день до голосування, при додаткових обговореннях у стінах Європарламенту надання безвізу Україні було перерване хибним повідомленням про пожежу в будівлі. 26 квітня К-т постійних представників країн-членів ЄС підтримав надання українцям безвізового режиму. 11 травня рішення ухвалила Рада міністрів сільс. госп-ва та рибальства. В кулуарах обставина ухвалення рішення непрофільною радою міністрів (зазвичай ухвалювалося рішенням Ради міністрів закордонних справ) пояснювалася прискоренням процесу ухвалення необхідного рішення. 17 травня 2017 в Європарламенті відбулася урочиста церемонія підписання законодавчого акта. 22 травня він був опублікований в офіц. віснику ЄС.

Безвізовий режим почав діяти з 11 червня 2017. Він діє на основі Угоди про безвізовий режим, укладеної у Страсбурзі (Франція) 17 травня 2017 за присутності Президента України П.*Порошенка* та Голови Європарламенту А.Таяні. Угода передбачала, що громадяни, які мають біометричні паспорти, можуть здійснювати поїздки до країн ЄС з діловою та туристичною метою, у сімейних справах на термін до 90 днів протягом 180-денного періоду протягом року. При в'їзді в Шенгенську зону вони мають, крім наявності біометричного паспорта, підтвердити мету поїздки, місце проживання, наявність коштів, намір повернутися до місця постійного проживання, мед. страхування. Режим не поширюється на тих громадян, які мають намір працевлаштування чи навчання в країнах ЄС. Візи для громадян України скасували всі держави-члени ЄС, за винятком Ірландії та Великої Британії. На 2018 українці могли відвідати без віз 31 країну ЄС.

З метою організації перебування громадян України в краї-

нах ЄС Європ. комісія ухвалила рішення про умови покриття витрат у тій чи ін. країні перебування. Безвізовий режим вніс позитивні зміни, зокрема зміцнив довіру до України з боку міжнар. співтовариства, сприяв посиленню безпеки кордонів України. Громадяни України відчули відповідні позитивні зміни внаслідок скасування візового збору, спрощення подорожей та здешевлення вартості квитків. Безвізовий режим сприяє зміцненню родинних контактів із громадянами України, які постійно проживають у країнах Шенгенської зони.

В Україні традиційним стало проведення урочистостей з нагоди річниць дії безвізового режиму. 2019 подію було відзначено на новому пішохідному мосту на Володимирській гірці в *Києві*. Протягом 2017—19 формувалася стійка тенденція до розширення мережі транспортних маршрутів, зростала чисельність громадян, які скористалися безвізовим режимом.

Літ.: *Кузьо М. та ін.* Угода про асоціацію між Україною та ЄС; зміст та імплементація. К. 2015; Deepening EU-Ukrainian Relations: what, why and how? Brussels, 2018 (https://3dcftas.eu/publications/deepening-eu-ukrainian-relations-what-why-and-how-2).

С.С. Падалка.

«БЕЗСМЕ́РТНИЙ ПОЛК» (рос. «Бессмертный полк») — пропагандистська акція вшанування пам'яті учасників *Другої світової війни*, яка з 2012 відбувається в РФ 9 травня на День Перемоги; однойменна громад. орг-ція; Інтернет-ресурс. Гол. ідея акції полягала у ході на День Перемоги з портретами родичів, які брали участь у II світ. війні. Метою діяльності громад. орг-ції «Безсмертний полк» публічно проголосили збирання та публікацію на спец. вебсайті історії військовослужбовців — учасників II світ. війни.

Перша громад. акція «Б.п.» відбулася 9 травня 2012 за ініціативи працівників томської телекомпанії «ТВ-2» С.Лапенкова, С.Колотовкіна та І.Дмитрієва. Учасники маршу пронесли центр. вулицею Томська (РФ) понад 2 тис. фотопортретів учасників війни. 2013 акція відбулася вже у 30 містах Росії, 2014 — 120 містах (у т. ч. в Україні та Казахстані). 2015, на 70-ту річницю перемоги, акція набула офіц. характеру і відбулася в Росії, Австрії, Азербайджані, Білорусі, Німеччині, Ізраїлі, Ірландії, Казахстані, Киргизстані, Монголії, Норвегії, США, Україні та Естонії. Того року хода «Б.п.» вперше пройшла після параду Перемоги Красною площею та центр. вулицями *Москви*, в ній взяли участь прибл. 500 тис. осіб, у т. ч. президент РФ. У наступні роки кількість учасників акції знизилася, натомість постійно розширюється географія її проведення за межами РФ.

У Росії «Б.п.» (поряд із військ. парадом) швидко перетворили на центр. захід офіц. відзначення Дня Перемоги, що супроводжувалося держ. фінансовою підтримкою, адм. примусом, комерційним виготовленням і продажем невеличких транспарантів з ручками з уже вклеєними фотографіями учасників війни, появою портретів Й.*Сталіна*, Л.*Берії*, ін. діячів *СРСР* тощо. 2015 заборонили томську телерадіокомпанію «ТВ-2», яка вперше закликала провести цю акцію. Нині «Б.п.» залишається найбільш масовою і популярною формою перформативної («оживленої» через спільні ритуали) пам'яті про Велику вітчизн. війну в РФ, важливим елементом культу перемоги у Німецько-рад. війні 1941—45, що спрямовується на мілітаризацію сусп-ва та, зокрема, підживлення ідеї *«Русского мира»*, боротьби проти незалежної України.

Феномен «Б.п.» полягає в тому, що ця акція дає учаснику спосіб публічно виявляти «власні» спогади дією (хода з портретом діда), доповнивши її різноманітними практиками солідарності з тим, хто воював (одягнути його військ. форму, нагороди, демонструвати ін. родинні реліквії). Подібні форми соціальної поведінки обумовлені бажанням людей бути залученим у минуле не за допомогою текстуальних, вербальних описів, встановлення особистих контактів зі свідком подій, а через публічні й колективні дії. В умовах потужної адм. та мультимедійної держ. підтримки «Б.п.» набув певного трансцендентного виміру: його учасники поминають загиблих, віддають належне жертовності предків, увічнюють пам'ять про них та власне почуття виконаного громад. обов'язку.

Нині «Б.п.» є сукупністю породжених держ. структурами РФ родинних і сусп. перформативних практик: акція ходи з портретами, демонстрація *георгіївської стрічки*, проведення автопробігів, парад дитячих візків, прикрашених як військ. техніка, хода дітей, одягнених у військ. форму. Це демонструє не лише «спільну пам'ять», а й символічну агресію, яка, за держ. підтримки, значно посилилася з початком 2014 агресії Росії проти України. Для частини російського і т. зв. проросійського сусп-ва «Б.п.» став способом публічно виказувати політ. ідентичність за допомогою нових сенсів ритуалізації (ініційованих та підтриманих владними структурами). Так, 2016 учасники «Б.п.» в *Донецьку* несли портрети «родичів», які загинули на боці рос. найманців під час російсько-укр. війни на Донбасі, прокурор Криму Н.Поклонська прийшла на акцію в *Сімферополі* з іконою рос. імп. *Миколи II*. 2018 в окупованому Донецьку під час подібної ходи учасники несли таблички із фото рос. терористів «Гіві» (М.Толстих) та «Мотороли» (А.Павлова).

Актор В. Лановий (на другому плані), президент РФ В. Путін (у центрі), акторка І. Купченко та інші учасники акції «Безсмертный полк». Москва, 9 травня 2015.

Кожного року спец. служби РФ намагаються використати акцію «Б.п.» для дестабілізації ситуації в Україні. Починаючи з 2015, акція збирає кількатисячні колони учасників у *Києві*, *Одесі*, Дніпрі (див. *Дніпропетровськ*), *Запоріжжі* та *Харкові*. 2019 акція в Україні відбулася під гаслом «Ніхто не забутий, ніщо не забуте!», утім за змістом та стилістикою повторювала рос. зразки. Публічними ініціаторами «Б.п.» в Україні виступають телеканал «Інтер» та Київ. міська орг-ція ветеранів війни (справжні організатори та джерела фінансування приховані).

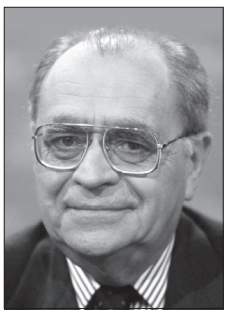

П. Береговуа.

В акціях «Б.п.» в Україні зазвичай беруть участь представники лівих політ. сил, активісти пророс. та антиукр. орг-цій, колишні комуністи і члени Партії регіонів України. Вони супроводжувались використанням забороненої комуніст. та пророс. символіки, георгіївських стрічок, портретів Й.Сталіна та рад. військ. діячів. 2016—18 акції «Б.п.» в Одесі, Києві, Запоріжжі, Харкові супроводжувалися словесними та фізичними сутичками з опонентами пророс. сил. Незважаючи на пророс. риторику акцій, у *Службі безпеки України* та МВС України не раз наголошували, що формальних підстав для заборони їх немає, адже згідно з укр. законодавством усі громадяни мають право на мирні зібрання.

Альтернативною меморіальною практикою «Б.п.» став громад. проєкт «Безсмертний барак», що був ініційований 2015, здійснюється в Росії, Україні, Грузії, Німеччині та Ізраїлі. Він спрямований на збереження пам'яті про політ. репресії в СРСР; волонтери та історики ведуть просвітницьку роботу, організовують публікацію сімейних історій, фотографій, архів. документів, спогадів репресованих та їхніх родичів.

Офіц. вебсайт руху: https://www.moypolk.ru

Літ.: *Архипова А. та ін.* Война как праздник, праздник как война: перформативная коммеморация Дня Победы. «Антропологический форум», 2017, № 33 (http://anthropologie.kunstkamera.ru/06/2017_33/arkhipova_et_al); *Грабовський С.* Україна і Друга світова: акція «Бессмертный полк»: символ поваги чи зневаги? Web: https://www.radiosvoboda.org/a/27715720.html; *Середа С.* «Победобесие» «Безсмертного полку»: «дідів» знову хочуть пронести Києвом, але є альтернатива». Web: https://www.radiosvoboda.org/a/29919292.html

Т.В. Пастушенко.

БЕЛЕТРИ́СТИКА ІСТОРИ́ЧНА — див. *Українська історична белетристика.*

БЕРДИБЕ́К (татар. — Бардибак), **Мухаммад Бердибек-хан** (р. н. невід. — п. 1359) — хан *Золотої Орди* (1357—59), старший син *Джанібека*. Після завоювання Джанібеком Азербайджану став намісником у Тебризі (нині місто в Ірані). 1357, дізнавшися про важку хворобу батька, вирушив до *Сарая*, де знайшов Джанібека вже мертвим (за ін. відомостями, Джанібека вбив прихильник і радник Б. емір Тоглу-бей). Ставши ханом, Б. негайно наказав вбити всіх ін. нащадків Джанібека (у т. ч. кількамісячного рідного брата) і під загрозою смерті змусив присягнути собі більшість сановників.

Відсутність Б. в Азербайджані призвела до виходу цього регіону з-під влади Орди: залишений у Тебризі намісником емір Ахіджун проголосив себе незалежним правителем, але був скинутий і вбитий правителем Фарса Мубаріз-ад-Діном Мухаммадом з династії Музаффаридів; Азербайджан перейшов до володінь д-ви Джалаїрідів (1357).

З донькою Б. був одружений *Мамай*. 1359 Б. і Тоглу-бей були вбиті Кульпою (Кульною), який став ханом, оголосивши себе вцілілим сином Джанібека.

Літ.: *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. М., 1971; *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004; *Почекаев Р.Ю.* Цари ордынские: биографии ханов и правителей Золотой Орды. М., 2009.

О.О. Немировський.

БЕРЕГОВУА́ П'єр (франц. Pierre Bérégovoy; 23.12.1925—01.05. 1993) — франц. політик укр. походження, прем'єр-міністр Франції із квітня 1992 по березень 1993. Н. в м. Девіль-ле-Руан (Франція) в сім'ї Адріана Берегового та Ірини Боделін. Його батько походив з м. *Ізюм*. Після приходу до влади *більшовиків* він емігрував до Франції, де відкрив власну кав'ярню. У 5-річному віці Б. опікувався бабусею по матері.

1941, у віці 15 років, залишив школу, щоби працювати машиністом. Пізніше працював на залізниці Нац. компанії франц. залізниць і приєднався до франц. Опору. Він увійшов до руху Опору через групу «Залізний Опір» («Résistance-fer»). У червні 1944 брав участь у звільненні передмість Руана (Франція).

З 1948 по лютий 1950 працював в апараті міністра громад. робіт Франції К.Піно. 1950 Б. влаштувався на роботу до нац. газової компанії «Gaz de France» на посаду тех. агента з продажу в Руані. 1957 був переведений до Парижа (Франція). Він працював у цій компанії протягом 31 року, зрештою піднявшись до керівної посади. 1978 завершив свою кар'єру в «Gaz de France» як помічник директора.

Після *Другої світової війни* Б. приєднався до соціаліст. партії (Section Française de l'Internationale Ouvrière — SFIO). 1958, зайнявши опозиційну позицію щодо Алжирської війни, Б. покинув SFIO і заснував разом з ін. активістами Автономну соціаліст. партію (Parti socialiste autonome — PSA). 1961 PSA об'єдналася з ін. соціаліст. групою, в результаті чого сформувалася Єдина соціаліст. партія (Parti socialiste unifié; PSU). Б. був її секретарем з 1963 до 1967, вийшовши зі складу PSU 1967 для створення Клубу модерного соціалізму (Socialisme moderne).

1969 він приєднався до нової Соціаліст. партії (Конгрес в Альфортвіль). У період з 1969 по 1981 Б. входив до складу кер-ва Соціаліст. партії як нац. секретар, спочатку відповідав за соціальні питання, а 1977 (Нантський конгрес) — за відносини з ін. сторонами. Він брав участь у переговорах з комуністами з розробки спільної програми 1972 та її оновлення 1977.

1974 брав участь у президентській кампанії Ф.Міттерана. Коли Ф.Міттеран був обраний президентом Франції в 1981, Б. був призначений ген. секретарем Єлісейського палацу. 1982 став міністром соціальної політики, а 1984 — міністром економіки, фінансів та пром-сті Франції. 1983 Б. за підтримки Ф.Міттерана досяг свого першого виборчого успіху, коли був обраний мером м. Невер (Франція), цю посаду він обіймав до своєї смерті. Поміркований соціаліст, Б. провадив досить консервативну екон. політику скорочення урядових витрат та стриману монетарну політику, що сприяло зміцненню франка.

Він втратив посаду міністра економіки, фінансів та пром-сті, коли 1986 соціаліст. уряд відійшов від влади, але був знову призначений, коли цей уряд повернувся до влади 1988.

2 квітня 1992 Б. замінив на посаді прем'єр-міністра Франції Е.Крессон, чиє перебування на посаді певним чином підірвало популярність соціалістів. Він пішов у відставку в березні 1993, коли соціалісти були в переважній більшості переможені на заг. виборах. Популярність Б. знизилася разом із популярністю його партії, він та ін. провідні соціалісти були звинувачені в корупції. Б. покінчив життя самогубством у

Невері через кілька тижнів після того, як пішов у відставку.

Літ.: Pierre Bérégovoy. Б/м, 1998; Pierre Bérégovoy. В кн.: Europe Since 1945: An Encyclopedia. Б/м, б/р; *Roda J., Ruc Ph.* Pierre Bérégovoy: l'homme de la rive. «Déville-lès-Rouen», 2003, № 319; *Їх же*. Pierre Bérégovoy: postscriptum. Там само, 2007, Déville d'hier — Déville d'aujourd'hui; *Rimbaud Ch*. Bérégovoy. Paris, б/р; Pierre Bérégovoy, un Pinay de gauche. Web: http://rakotoarison.over-blog.com/article-sr-20180501-pierre-beregovoy.html

А.Б. Соловйова.

БЕ́РЕСТ Олексій Прокопович (09.03.1921—04.11.1970) — лейтенант Червоної армії, який встановив разом із М.Єгоровим та М.Кантарією Прапор Перемоги на даху нім. Райхстагу 30 квітня 1945. Герой України (2005). Н. в с. Горяйстівка (нині село Охтирського р-ну Сум. обл.). Українець. У віці 11 років залишився круглим сиротою. 1937 закінчив курси трактористів, 1938—39 працював експедитором з-ду в *Харкові*.

1939 мобілізований до лав Червоної армії. Службу проходив у 32-му запасному стрілец. полку Ленінгр. військ. округу. Із грудня 1939 — у складі 2-го полку зв'язку Ленінгр. військ. округу. Брав участь у *Радянсько-фінляндській війні 1939—1940*. У січні—серпні 1940 — курсант полкової школи 2-го полку зв'язку, потім — кваліфікований телефоніст-зв'язківець, командир відділення зв'язку.

На початок Німецько-рад. війни 1941—45 (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) сержант Б. — командир відділення зв'язку штабу 2-ї змішаної авіац. д-зії Ленінгр. військ. округу. У серпні 1941 його призначено командиром відділення зв'язку 168-го окремого зенітно-артилер. дивізіону Волховського фронту: у травні 1943 — командиром відділення зв'язку окремої батареї командувача артилерії 14-го стрілец. корпусу 59-ї армії Волховського фронту. У серпні 1944, після закінчення військово-політ. уч-ща, отримав військ. звання «молодший лейтенант». У жовтні 1944 був направлений у 756-й стрілец. полк 150-ї стрілец. д-зії 3-ї ударної армії *Першого Білоруського фронту*. Призначений заст. командира з політчастини 1-го стрілец. батальйону. 10 лютого 1945 отримав військ. звання «лейтенант». Брав участь у боях за Польщу, в боях на р. Одер, у боях за Берлін (Німеччина).

30 квітня 1945 відзначився у боях за Райхстаг. У травні 1946 вийшов Указ Президії ВР СРСР про присвоєння звання *Героя Радянського Союзу* офіцерам і сержантам, які підняли Прапор Перемоги над Райхстагом у Берліні. Однак із певних політ., нац. та особистих міркувань окремих рад. воєначальників прізвища Б. там не було. Лише 22 серпня 1946 він нагороджений орденом Червоного Прапора.

По війні — на службі в Групі рад. військ у Німеччині, згодом — на посаді заст. начальника передавального радіоцентру вузла зв'язку Чорномор. флоту. У жовтні 1948 демобілізований.

Після демобілізації став працювати заступником директора МТС із політчастини Орловського р-ну Ростовської обл. РРФСР. З 1952 — зав. відділу кінофікації Неклиновського р-ну Ростовської обл. РРФСР. 1953 звинувачений у збитках на 5,5 тис. *карбованців* і засуджений до тюремного ув'язнення на термін 10 років (за амністією термін був скорочений удвічі). Після повернення Б. влаштувався на роботу робітником у ливарний цех з-ду «Ростсільмаш» (Ростов-на-Дону; нині місто в РФ), незабаром став бригадиром.

Життя Б. трагічно обірвалось 1970. Урятувавши п'ятирічну дівчинку з-під коліс потяга, він сам загинув. Похований на кладовищі с-ща Олександрівка на околиці м. Ростов-на-Дону.

Указом Президента України В.*Ющенка* від 6 травня 2005 за бойову відвагу, особисту мужність і героїзм, виявлені в Берлінській операції та встановленні Прапора Перемоги над Райхстагом Б. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». Меморіальні дошки та пам'ятні знаки Б. встановлені в *Сумах* та *Охтирці*.

Літ.: *Мотренко М.* Я прикрию!: розповідь про лейтенанта О.П. Береста. Суми, 2005; *Галкин Ю.И.* Народный герой — Алексей Берест. М., 2011; *Сімперович В.* Командир прапороносців Перемоги. «Моменти», 2013, № 5.

В.М. Сімперович.

БЕРКЕ́ (бл. 1208/09 — 1266/67 (665 р. гіджри)) — володар *Золотої Орди* (1259—1266/67), син *Джучі*. Брав участь у «Великому Західному поході» (див. *Монголо-татарська навала*; 1238—39 діяв проти *половців*). Підтримував військ. та політ. дії свого брата Бату (див. *Батий*): забезпечив обрання великим ханом висуванця Бату — Мунке — на *курултаї* 1251. Став найвпливовішим політиком з усього оточення Бату. Проте після смерті Бату (1255) Мунке затвердив правителем Улусу Джучі *Сартака*, але той невдовзі помер, як і його син і наступник *Улагчі*. Причетність Б. до цих смертей, особливо першої, ймовірна, хоч і не доведена.

1259 Б. проголосив себе правителем Золотої Орди, попередньо стративши вдову Бату Боракчин, яка за сприяння Хулагу — брата Мунке та очільника монгол. військ в Ірані — намагалася зберегти владу за своїм сином *Туда-Менгу*. Після смерті Мунке (1259) активно підтримував Арик-Бугу в його боротьбі за імператорський трон проти Хубілая (якого підтримував Хулагу). Після того, як Хубілай став великим ханом (1264), Б. перебував в опозиції до нього (що дає підстави для висновку про фактичну незалежність Золотої Орди вже за Б.).

Ворожнеча між Б. та Хулагу (який очолив новостворений улус із центром на території Ірану) переросла у війну між Золотою Ордою та д-вою Хулагуїдів (почалася 1262, тривала з перервами до серед. 14 ст.). Осн. театром війни був Кавказ, де Б., діючи разом з *Ногаєм*, 1263 завдав супротивнику відчутної поразки на р. Терек. Б. встановив союз із султаном мамлюцького Єгипту Бейбарсом, спрямований проти Хулагу. 1265 війська Б. і болг. царя Костянтина I Асена здійснили похід на *Візантію*, сплюндрувавши Фракію і звільнивши з в'язниці сельджуцького султана Кей-Кавуса (мети походу — здійснити тиск на візант. імп. Михаїла VIII Палеолога і запобігти його союзу з Хулагу — було досягнуто). Сам Б. при цьому лишався на Кавказі, де після смерті Хулагу успішно вів бойові дії проти його сина Абака. 1266/67 під час протистояння з Абаком на р. Кура Б. захворів і помер.

Б. провадив політику віротерпимості, хоча був прихильником *ісламу*, який прийняв у 1240-ві рр. Надавав преференції мусульманським купцям, вважався покровителем мусульманських учених, митців і філософів. Санкціонував заснування *Сарайської єпархії*.

О.П. Берест.

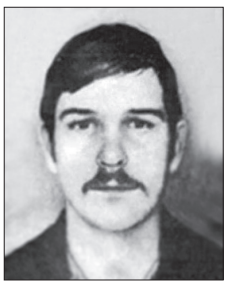

В.О. Беспалов.

Літ: *Мыськов Е.П.* Политическая история Золотой Орды (1236—1313 гг.). Волгоград, 2003

О.О. Немировський.

БЕРЛІ́НСЬКА СТІНА́, падіння Берлінської стіни 1989. Б.с. — символ *«холодної війни»*, розколу Європи і військово-політ. поділу Німеччини після *Другої світової війни* — була побудована 13 серпня 1961 за рішенням кер-ва *СРСР* і Німецької Демократ. Республіки (НДР). Упродовж 1960—80-х рр. стіна постійно укріплювалась, охопивши увесь периметр поділу між міськ. р-нами Сх. (соціаліст.) Берліна і Зх. (капіталіст.) Берліна. На поч. 1989 керівник НДР Е.Хонеккер висловив сподівання, що Б.с. «простоїть ще сто років».

Внутрішньополіт. криза, що сприяла руйнації стіни, розпочалась у травні 1989 з фальсифікації властями результату виборів до місц. органів влади в НДР. Після цього сотні тисяч громадян Сх. Німеччини намагались емігрувати на Захід через територію Угорщини і Чехословаччини. 11 вересня 1989 угорці відкрили кордон з Австрією для громадян НДР.

7 жовтня 1989 офіц. власті святкували 40-річчя створення НДР. На цих заходах ген. секретар ЦК КПРС М.*Горбачов* заявив Е.Хонеккеру, що «хто запізнюється, того карає життя». 9 жовтня 1989 у Лейпцигу розпочалися мітинги з вимогою реформ у НДР та відкриття кордону з ФРН. 17 жовтня 1989 Е.Хонеккер за станом здоров'я залишив держ. посади. Було оновлено політбюро правлячої Соціаліст. єдиної партії Німеччини. Нове кер-во на чолі з Е.Кренцем намагалося зменшити напругу в сусп-ві та піти на поступки вимогам учасників протестів.

У ніч з 8 на 9 листопада 1989 було оголошено про лібералізацію правил перетину «німецько-німецького» кордону. Відразу після випуску вечірніх новин сотні тисяч жителів Сх. Берліна, посилаючись на це рішення властей, спробували переміститися до Зх. Берліна. Кілька сотень тисяч громадян НДР фізично порушили режим «прикордонного контролю» не тільки на контрольно-пропускному пункті «Чарлі», а й по всьому периметру стіни. Б.с. «впала» тоді у символічному сенсі, а не фізично. Процес фактичного демонтажу стіни тривав від кінця 1990 до 1994. Залишились окремі ділянки стіни як місця пам'яті, а на контрольно-пропускному пункті «Чарлі» створено музей Берлінської стіни.

Падіння стіни відкрило шлях до суспільно-політ. трансформації східнонім. сусп-ва. У грудні 1989 замість Соціаліст. єдиної партії Німеччини було створено Партію демократ. соціалізму. У березні 1990 на вільних виборах до Нар. палати перемогли політ. сили, що виступали за приєднання НДР до ФРН на підставі статті 23 Конституції ФРН 1949. 1 липня 1990 західнонім. марка стала валютою НДР. 3 жовтня 1990 процес возз'єднання ФРН і НДР було офіційно завершено.

Суспільно-політ. зміни в Німеччині посприяли успіху «оксамитових революцій» у країнах колиш. соціаліст. табору у Сх. Європі. Ці зміни позитивно вплинули на активність національно-демократ. сил України, які у вересні 1989 провели установчий з'їзд «Народного руху України за перебудову».

Літ.: *Брандт В.* Воспоминания. М., 1991; *Модров Х.* Перестройка, как я её вижу: личные воспоминания и анализ десятилетия, изменившего мир. М., 1999; Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: взгляд через десятилетие. М., 2001.

А.Ю. Мартинов.

БЕРША́ДСЬКИЙ Сергій Олександрович (30(18).03.1850—07.03 (24.02).1896) — рос. правник та історик права. Н. в м. *Бердянськ* у сім'ї правосл. священника. Закінчив г-зію в м. *Керч* (1868), юрид. ф-т Новорос. ун-ту в *Одесі* (1872). Магістр держ. права (1883). Учень відомого історика права Ф.*Леонтовича*. Від 1878 викладав у *Петербурзькому університеті*, Військово-юрид. академії та імператорському Олександрівському ліцеї. Від 1883 — доцент, а від 1885 — екстраординарний професор кафедри енциклопедії і філософії права Петерб. ун-ту. Товариш (заст.) голови Істор. т-ва при Петерб. ун-ті. Вивчав і публікував історико-юрид. джерела з історії *Великого князівства Литовського*. Автор численних праць з історії та філософії права, минувшини ВКЛ, зокрема студій з історії єврейс. питання у ВКЛ.

П. у м. *Санкт-Петербург*. Похований на Смоленському правосл. цвинтарі.

Праці: Русско-еврейский архив: документы и материалы для истории евреев в России, т. 1—2. СПб., 1882; Литовские евреи: история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии, 1388—1569 гг. СПб., 1883; Лекции по истории философии права. СПб., 1885; Авраам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, член рады Великого княжества Литовского. К., 1888; В изгнании: очерк из истории литовских и польских евреев XV в. СПб., 1892; О наследовании выморочного имущества по литовскому праву. СПб., 1892; Литовский статут и польские конституции: историко-юридическое исследование. СПб., 1893.

Літ.: Бершадский, как историк русских евреев. «Восход», 1896, № 4; С.А. Бершадский (некролог). «Киевская старина», 1896, № 5.

А.Г. Плахонін.

БЕСПА́ЛОВ Валерій Олексійович (н. 21.09.1951) — старший інженер-механік турбінного цеху спецпідприємства ЧАЕС. Герой України (2019). Н. в с. Лісівка (нині село Мар'їнського р-ну Донец. обл.). 1980 закінчив Одес. політехнічний ін-т за спеціальністю «інженер-теплоенергетик», того ж року почав працювати на ЧАЕС.

Учасник ліквідації вибуху на станції 26 квітня 1986 (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*). Разом із колегами по зміні старшим інженером-механіком О.*Ананенком* і старшим інженером-механіком Б.*Барановим* спускав воду з теплоносія 4-го енергоблоку ЧАЕС. Вони спустилися в басейн-барботер (в гідрокостюмах та респіраторах) під зруйнованим реактором і відкрили запірні клапани, щоби звільнити його від води. Так вдалося уникнути контакту розплавленого ядерного матеріалу з водою, внаслідок якого з високою ймовірністю міг статися повторний вибух. Вважалося, що він з колегами отримають значні дози радіаційного опромінення та загинуть від променевої хвороби. Втім, ці побоювання виявились марними.

1989—91 — інженер-конструктор в «Укрдніпроенерго». 1992—2012 знов працював на ЧАЄС, від 2012 і досьогодні— співробітник Національної атомної електрогенеруючої компанії «Енергоатом». Нагороджений орденом

«Знак пошани» (1989), почесною відзнакою Мін-ва надзвичайних ситуацій України (2008), орденом «За мужність» 3-го ст. (25 квітня 2018), званням «Герой України» з врученням ордена «Золота зірка» (27 червня 2019).

В м. *Чорнобиль* встановлено пам'ятник з написом «Тим, хто врятував світ» (26 квітня 1996). Його складовою є скульптурна група трьох водолазів, творці мали на увазі саме Б. та його колег.

Літ.: Серіал «Чорнобиль»: «чорнобильський дайвер» Ананенко розповів, як вони насправді спустилися під реактор. Web: https://www.bbc.com/ukrainian/features-48554119

Т.С. Водотика.

БЕШТ (акронім від Баал-Шем-Тов; Ісраель бен Еліезер; бл. 1700 — 1760) — засн. та натхненник *хасидизму* в Сх. Європі. Н. в м-ку Окупа (імовірно, нині це с. Окопи Борщівського р-ну Терноп. обл.) в бідній сім'ї у вже немолодих батьків. Навч. в хедері (початковій школі), працював помічником учителя-меламеда — супроводжував дітей до хедеру та синагоги, навчав їх коротких молитов, — а також сторожем у синагозі. Вперше одружився у 18 років, проте невдовзі овдовів і почав мандрувати містечками *Руського воєводства*. Працював у хедері. За 2 роки одружився знову — із сестрою відомого рабина з *Бродів* Гершома Кутовера. 7 років прожив із дружиною в сільс. місцевості між *Кутами* та *Косовим*. Б. оселився в гірській печері, де проводив час у роздумах і спогляданні. Лише в шабат повертався в село, де мешкала дружина. За нар. переказами, Б. був у дружніх стосунках з О.*Довбушем* та його *опришками*. Згодом сім'я переїхала до Кошилівців (нині село Заліщицького р-ну Терноп. обл.), де Б. вивчав ритуальний забій скота — шхіту — і працював різником-шойхетом. Бл. 1730 Б. оселився у *Товстому*.

У віці 36 років Б. «відкрився» — почав поширювати своє вчення та зцілювати людей за допомогою амулетів і талісманів та цілющих трав. Серед євреїв швидко розійшлися чутки про нього як про чудотворця та Баал-Шем-Това із Тлустого («Володаря Доброго Імені», знавця практичної кабали, який сокровенним ім'ям Бога визволяє з біди,

Могила Бешта в Меджибожі.

виганяє злих духів та зцілює людей).

Протягом наступних років Б. мандрував містечками *Волині* та *Поділля*, зцілюючи недужих та набуваючи нових послідовників. Свої проповіді Б. адресував простим євреям, стверджуючи, що вченість не є обов'язковою умовою істинного служіння Богу, навіть молитва від щирого серця може привести до найвищого ступеня двекуту (близкості до Всевишнього), а смиренне життя простого люду цінується на Небесах вище за знання зарозумілих талмудистів. На поч. 1740-х рр. Б. оселився в *Меджибожі*, який став центром його діяльності і де він готувався до переїзду до Землі Ізраїля (за переказами, одного разу Б. навіть дістався *Стамбула*, проте повернувся назад).

П. у м-ку Меджибіж і похований там на єврейс. кладовищі, його могила — місце паломництва хасидів усього світу.

У Б. були син Цві-Гірш (відомості про нього не збереглися) та донька Адель, діти якої Моше Хаїм-Ефраїм із Судилкова (нині село Шепетівського р-ну Хмельн. обл.) та Барух із Меджибожа, а також онук Нахман із *Брацлава* стали хасидськими цадиками. Серед найвідоміших учнів Б. — Дов-Бер із Межиріча (нині с. Великі Межирічі Корецького р-ну Рівнен. обл.; спадкоємець), Нахман із *Городенки*, Яков-Йосеф із *Полонного*, Єхіель-Міхель із *Золочева*, Пінхас із *Корця*, Гершон Кутовер та Нахман із Косова.

Б. не писав жодних праць та не дозволяв записувати за ним бесіди, які він вів із послідовниками. Лише за 20 років після смерті Б. Яков-Йосеф із Полонного видав першу працю із вчення хасидизму «Толдот Яков-Йосеф» («Життя Якова-Йосефа», Корець, 1780), куди він включив вислови та почуте ним у бесідах із Б.

Легенди про Б. з'являлися ще за його життя. Деякі з його учнів старанно записували ці перекази. Першою збіркою розповідей про Б. стала книга Дов-Бера із Лінца «Шивхей Бешт» («Славослів'я Бешту», Копись, 1814), яка згодом зазнала багато різних перевидань та перекладів.

Літ.: *Дубнов Ш.* Возникновение хасидизма: жизнь и деятельность Израиля Бешта. В кн.: Евреи в Российской империи XVIII—XIX вв.: сборник трудов еврейских историков. М.—Иерусалим, 1996; *Rosman M.* Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Ba'al Shem Tov. Berkeley, Los Angeles, 1996; *Туров И.* Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К., 2003; Шивхей Бешт (Хвалы Исраэлю Бааль-Шем-Тову). М., 2010.

Н.В. Риндюк.

БІБЛІОТЕ́КА УКРАЇ́НСЬКОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ В МОСКВІ́ — див. *Української літератури бібліотека у Москві.*

БІЛОБЕРЕ́ЖЖЯ — топонім, яким у джерелах 10—17 ст. позначено різні місцевості та населені пункти:

1) місцевість, згадана у русько-візант. договорі 944 (див. *Договори Київської Русі з Візантією*) та у розповіді *«Повісті временних літ»* про події зими 971/72 (повернення київ. князя *Святослава Ігоровича* з Болгарії); може бути ототожнена з узбережжям Дніпровсько-Бузького лиману. Договір 944 забороняв русам зимувати «в устьи Днѣпра Бѣлъбережи» та на о-ві *Березань* («святаго Єльферья»). Святослав Ігорович, повертаючися з Болгарії до *Києва*, був змушений провести зиму 971/72 у Б., бо *печеніги* перекрили дорогу біля *дніпрових порогів*;

2) «город» на порубіжжі *Київської землі* та *Волинської землі*, згаданий у *Галицько-Волинському літописі* при описі подій 1233 і 1252; спроба ототожнити його з *городищем* біля с. Берегелі Красилівського р-ну Хмельн. обл. сумнівна. 1233 неподалік від Б. на р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра) сталася збройна сутичка угор. королевича Андрія (сина угор. короля *Андраша II*) з Володиславом, боярином кн. *Данила Галицького*. «Білобережці» згадані серед груп населення (поруч із «чернятинцями» та «болоховцями»), які «піддалися татарам» і

проти яких були спрямовані воєнні дії Данила Галицького 1252;

3) «город», згаданий у *«Списку руських міст далеких і близьких»* у групі «литовських міст»; загальновизнаної локалізації немає; висунуто гіпотезу про ототожнення Б. з Балбержі (нині с. Крієву Балбержі (Krievu Balbārži) Рієбіньського краю (в істор. регіоні Латгалія), Латвія);

4) місцевість, згадана у літописах в зв'язку із *Синєводською битвою 1362*; єдиної думки стосовно локалізації немає;

5) місцевість на середньому Дніпрі (неподалік від *Черкас* та *Чигирина*), що згадується в кількох документах 16—17 ст., а також у «Щоденнику» Е.*Лясоти* фон Стеблау.

Назва «Білобережжя» застосовувалася до різних територій/пунктів, хоча дослідники інколи ці території «об'єднують»: «Білобережжям» називають землі, що простягалися від Дніпра до Дністра (О.Галенко), або весь правий берег Дніпра від Києва чи середньої течії до гирла (М.*Грушевський*, С.Кучинський).

Дж.: Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620. Kraków, 1868; Архив Юго-Западной России, т. 5, ч. 1. Б/м, б/р; Т. 7, ч. 1. Б/м, б/р; Т. 7, ч. 2. Б/м, б/р; ПСРЛ, т. 1. М., 1962; Т. 7. СПб., 1856; Т. 11. СПб, 1897; Т. 13, ч. 2, СПб., 1922; Т. 20. СПб., 1910—14; Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева. К.—Запоріжжя, 2003.

Літ.: *Барсов Н.* Материал для историко-географического словаря России, ч. 1. Вильна, 1865; *Kuczynski S.* Sine Wody (rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.): studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w. Warszawa, 1965; *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі. В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 1. К., 1991; Т. 4. К., 1993; *Галенко О.* Золота Орда у битві на Синіх Водах 1362 р. В кн.: Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. К., 2005; Список русских городов дальних и ближних (территориально-административное деление Русской церкви около 1374 года). Web: https://podvinskij.jimdofree.com/список-русских-городов

Т.М. Ґедзь.

«БЛОК», справа — оперативно-розшукові заходи КДБ при РМ УРСР (див. *Комітет державної безпеки СРСР*) в 1970—80-ті рр. з нейтралізації найбільш активних і пов'язаних між собою «націоналістичних елементів» в Україні, причетних до нелегального розповсюдження «антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів».

Масштаби виготовлення та розповсюдження *самвидаву* в УРСР наприкінці 1960-х рр., налагодження укр. дисидентами відповідних каналів для нелегального переправлення позацензурних праць за кордон, а також встановлення ними регулярних зв'язків для отримання необхідної «антирадянської літератури» із зарубіжних країн зумовили появу розлогої доповідної записки 5-го управління КДБ при РМ УРСР від 25 травня 1971 «Про особливості націоналістично та ідейно ворожих процесів у середовищі деякої частини інтелігенції та молоді республіки та про наміри з активізації контррозвідувальних заходів з метою припинення ворожої діяльності інспіраторів і натхненників цих процесів», розглянутої на засіданні колегії КДБ при РМ УРСР. Занепокоєння рад. органів держ. безпеки, компарт. верхівки УРСР спалахом сусп. інтересу до самвидаву відображені у змісті постанов ЦК КПРС (від 28 червня 1971) та ЦК КПУ (від 27 липня 1971), що мали спільну назву «Про заходи із протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів». На виконання вказівок парт. кер-ва КДБ при РМ УРСР влітку 1971 приступив до активної фази заходів, пов'язаних зі справою «Б.». Через кілька днів після схвалення постанови ЦК КПУ, 9 серпня 1971, органами держ. безпеки УРСР була порушена кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та поширення *«Українського вісника»*.

Внаслідок проведених оперативно-розшукових заходів у справі «Українського вісника» до поля зору органів держ. безпеки потрапило коло осіб з *Києва*, *Львова*, *Одеси*, ін. населених пунктів України, які фігурували також у справі «Б.». Серед них: І.*Світличний*, І.*Дзюба*, О.Сергієнко, І.Русин, В.*Чорновіл*, Н.Строкатова, В.Романюк (див. *Володимир*, патріарх), В.*Стус*, Л.Селезненко, брати Б.*Горинь* і М.*Горинь*, С.Шабатура, І.*Гель*, З.Франко, Є.*Сверстюк*, М.*Плахотнюк*, І.Калинець, Л.Плющ, Б.*Антоненко-Давидович*. На основі здобутої інформації органам держ. безпеки стало відомо, що фігуранти у справі «Б.» мають тривалі зв'язки з т. зв. демократами з *Москви*, причетними до випуску позацензурного альманаху «Хроніка поточних подій», діяльності «Ініціативної групи захисту громадянських прав у СРСР», та налагоджують контакти з окремими «єврейськими націоналістами» та «кримськотатарськими автономістами» з метою створення в *СРСР* масового опозиційного руху. У листопаді 1971 КДБ при РМ СРСР у Москві була проведена робоча нарада за участі представників респ. органів КДБ, на якій було схвалено план заходів із припинення «ворожої діяльності учасників так званого демократичного руху». Згідно з розробленим планом КДБ при РМ УРСР отримав завдання вести документацію діяльності дисидентів із метою притягнення їх до кримінальної відповідальності та отримання доказових матеріалів на їхніх однодумців.

Безпосереднім приводом для масових арештів укр. дисидентів стало затримання на станції Чоп 4 січня 1972 бельг. студента, члена *Спілки української молоді* Я.Добоша, який намагався зібрати і вивезти з СРСР окремі екземпляри укр. самвидаву, в т. ч. фотокопії примірників «Українського вісника». Арешт Я.Добоша послугував точкою відліку в проведенні масштабної операції та пропагандистської акції, спрямованих проти укр. правозахисного руху. До їх здійснення залучалися республіканський та місцеві органи КДБ при РМ УРСР, обласні к-ти КПУ, які регулярно інформували один одного щодо роботи в цьому напрямі. За проведення ворожої соціаліст. ладові діяльності й у зв'язку із «*Добоша справою*» у січні 1972 за ґратами опинилися бл. 20 фігурантів справи «Б.»: І.Світличний, В.Чорновіл, Є.Сверстюк, В.Стус, І.Гель, І.Калинець, С.Шабатура, В.Романюк, Д.*Шумук*, Л.Плющ, М.Плахотнюк, З.Антонюк, Л.Селезненко, В.Рокецький, М.Осадчий та ін. У зв'язку із цим на поч. лютого 1972 КДБ при РМ УРСР розпочав роботу з виявлення свідків для майбутніх судових процесів у справі «Б.» та «проробці зв'язків» заарештованих дисидентів.

У квітні 1972 спільними зусиллями КДБ при РМ УРСР та Службою держ. безпеки Чехословаччини був ліквідований нелегальний канал переправляння на

Захід об'єктами справи «Б.» матеріалів самвидаву. На території Словац. Республіки були взяті під варту Г.Коцур, П.Мурашко та П.Гроцький, яким інкримінувалося вивезення з України окремих чисел «Українського вісника», творів Є.Сверстюка, І.Калинець, В.Стуса. У травні 1972 у слідчому ізоляторі КДБ опинилися фігуранти справи «Б.» лікар С.*Глузман* та бібліотекар Н.*Світлична*, а наприкінці 1972 за ст. 62 Кримінального кодексу УРСР за ґратами перебувало бл. 70 дисидентів.

Водночас рад. спецслужби ініціювали профілактичні заходи стосовно антирад. проявів студентів Київ. політех. ін-ту, співробітників Інституту археології АН УРСР, Всесоюзного н.-д. та проєктно-конструкторського ін-ту нафтохімічної та нафтопереробної пром-сті, які підтримували стосунки з фігурантами справи «Б.».

Внести сум'яття в середовище учасників руху опору в Україні, на думку кер-ва КДБ при РМ УРСР, мали публічні каяття деяких фігурантів справи «Б.». Не витримав напору і зголосився дати «щиросердні» свідчення про свою «злочинну діяльність» Л.Селезненко. Зі сторінок газет переконували у своїй лояльності до рад. влади З.Франко, поет М.Холодний.

На поч. 1973 у справі «Б.» відбулися чергові арешти. Взимку за ґратами опинився письменник В.Захарченко, який входив до кола зв'язків об'єктів справи «Б.», та робітник Кременчуцького автомобільного з-ду Г.Маковійчук (йому інкримінувалося поширення листівок на захист заарештованих представників руху опору). У лютому 1973 «профілактичній проробці» за зв'язки з фігурантами справи «Б.» було піддано одного з ініціаторів «Листа 139-ти» (протестне звернення укр. громадськості із засудженням політ. репресій в Україні у 1965—67) київ. математика М.Білецького. Влітку 1973 зазнали репресій журналіст В.*Марченко*, інженер В.Лобко, профілактичні засоби впливу рад. спецслужб відчули на собі перекладач Г.*Кочур*, письменник О.*Бердник*, вчитель І.Коваленко, нападок у пресі — політв'язень сталінських часів літератор Б.Антоненко-Давидович. Одночасно з виявленням нових підозрюваних в антирад. діяльності співробітники КДБ здійснювали оперативне стеження за поведінкою об'єктів справи «Б.» в Дубравному (Мордовська Автономна Рад. Соціаліст. Республіка РРФСР) та Скальнинському (Пермська обл. РРФСР) спец. виправно-трудових таборах.

Після доведення до суду кримінальних справ І.Світличного, Є.Пронюка, В.Лісового, В.Овсієнка, В.Марченка впродовж 1974—75 у контексті справи «Блок» рад. спецслужби вивчали контакти: І.Дзюби з О.*Мешко*; М.*Руденка* та О.Бердника з академіком А.*Сахаровим*; відстежувалася поведінка З.Франко, Н.Вірченко, К.Сторчака, М.Коцюбинської, Г.Бадзьо, М.*Брайчевського*, подружжя Є. та В. Чередниченків, Б.Антоненка-Давидовича. У цей період зазнали арешту фігуранти справи «Б.» О.Попович, Б.Уніат.

Нове оперативне розгортання справа «Б.» отримала в липні 1976, коли колегія КДБ при РМ УРСР заслухала питання «Про стан розробки об'єктів справи "Блок" та заходи з її поліпшення» і рекомендувала своїм обласним управлінням активізувати зусилля з нейтралізації націоналістичних елементів. З метою завдати превентивного удару по організаторах і учасниках Гельсінського руху 1977 заарештовано членів Української громад. групи сприяння виконанню Гельсінських угод (див. *Українська Гельсінська спілка*) М.*Руденка*, О.*Тихого*, Л.*Лук'яненка*, М.Мариновича, М.Матусевича; 1979 — О.Бердника, П. і В. Січків, Ю.*Литвина*, В.Овсієнка, Й.*Зісельса*.

Спецоперація КДБ при РМ УРСР проти учасників опозиційного руху тривала 15 років (останні її документи датовані 1986). Перегляд форм протидії інакодумству в УРСР з боку рад. органів держ. безпеки був спричинений зміною політ. курсу нового кер-ва СРСР на чолі з М.*Горбачовим*.

Літ.: *В'ятрович В.М.* Історія з грифом «секретно». Львів, 2011; *Бажан О.Г.* Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. «Наукові записки [Національного університету "Києво-Могилянська академія"]», 2013, т. 143: Історичні науки.

О.Г. Бажан.

«БЛОК ПЕТРА́ ПОРОШЕ́НКА» (БПП) — укр. політ. партія. Її початки сягають 2000, коли П.*Порошенко* створив політ. проєкт «Партія солідарності України». Ця політ. сила була одним зі співзасн. Партії регіонів 2000, проте вже 2001 ввійшла до «Блоку Віктора Ющенка "Наша Україна"» (як партія «Солідарність»), а 2007 — до блоку «Народна самооборона — Наша Україна». 2013 Мін-во юстиції України скасувало держ. реєстрацію партії «Солідарність», оскільки понад 10 років вона не брала участі у парламентських та президентських виборах.

Після *Революції гідності 2013—2014* політ. проєкт був відновлений як Всеукр. об'єднання «Солідарність» із використанням юридичних документів партії «НАСТУП» (маргінальний політ. проєкт, створений 2000, пропагував ідеї «східнослов'янської єдності»). У серпні 2014 було перейменовано на «Блок Петра Порошенка», який декларував правоцентристські ідеологічні засади. Головою БПП став Ю.Луценко. У вересні до політ. сили приєдналися партія «УДАР» та її лідер В.*Кличко* (на той час мер *Києва*).

На позачергових парламентських виборах у жовтні 2014 БПП у багатомандатному окрузі посів 2-ге місце з результатом 21,8 % голосів. Однак, з урахуванням мажоритарної складової, БПП вдалося сформувати найбільшу парламентську фракцію (чисельністю 146 нар. депутатів), яка увійшла до правлячої коаліції «Європейська Україна» (крім БПП, до неї належали фракції *«Народного фронту»*, «Самопомочі», Радикальної партії О.Ляшка, «Батьківщини»). Член фракції БПП В.*Гройсман* був обраний головою *Верховної Ради України*, а кілька її представників увійшли до уряду А.*Яценюка*.

У січні 2015 БПП змінив назву на «Блок Петра Порошенка "Солідарність"» із прицілом на місц. вибори. У серпні 2015 «Блок Петра Порошенка "Солідарність"» та «УДАР» проголосили спільну участь у місц. виборах, а В.Кличко був обраний новим головою політ. сили (планувалося змінити назву, щоб у ній фігурували бренди обох проєктів, проте цього так і не сталося). До політ. союзу також приєднався «Народний фронт» (його представники отримали 25-%-ву квоту у виборчих списках), який не брав самостійної участі у ви-

І.І. Бльок.

борах. За підсумками голосування об'єднана політ. сила здобула перемогу.

Після парламентської (розпад коаліції) та урядової (відставка з посади прем'єр-міністра А.Яценюка) кризи весни 2016 фракція об'єднаної політ. сили разом із «Народним фронтом» проголосила дієздатність коаліції «Європейська Україна» (формально налічувала 227 нар. депутатів, але документально це так і не було доведено). В.Гройсмана було призначено Прем'єр-міністром України.

У подальший період у «Блоці Петра Порошенка "Солідарність"» посилилися відцентрові тенденції, не вщухали конфлікти всередині кер-ва і з найближчими союзниками. П.Порошенко пішов на президентські вибори 2019 як самовисуванець, а не від блоку свого імені. Після його поразки у 2-му турі політ. сила була переформатована у травні 2019 в партію *«Європейська солідарність»*.

Літ.: Історія партії «Блок Петра Порошенка». Web: https://rada.oporaua.org/analityka/istorii-partii/5119-istoriia-fraktsii-blok-petra-poroshenka; *Саліженко О., Лампека І.* Солідарність. НАСТУП. БПП. Web: https://www.chesno.org/t/41/bpp.html; Статут партії «Блок Петра Порошенка». Web: https://solydarnist.org/wp-content/uploads/2016/12/statut_solidarnist.pdf

Я.В. Борщик.

БЛОНИ́ЦЬКИЙ, чернече ім'я Яків (27.01.1711—14.04.1774) — мовознавець, перекладач, педагог. Н. в с. Орловець (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.) у сім'ї священника. З 1724 навч. в *Києво-Могилянській академії*. 1729 став ченцем, через деякий час рукопокладений в ієрея. 1740/41 навч. р. викладав у Києво-Могилянській академії. 1741 призначений учителем риторики в семінарію у Твері (нині місто в РФ), з 1742 — префект семінарії. 1743 перебував у *Мгарському Лубенському Спасо-Преображенському монастирі*. За рекомендацією митрополита Рафаїла (*Заборовського*) наприкінці 1743 призначений викладачем грец. мови до *Московської слов'яно-греко-латинської академії*. Для навч. потреб написав «Коротку грецьку граматику». 1745—48 за дорученням Найсвятішого Синоду працював у *Москві* та *Санкт-Петербурзі* у складі комісії, що займалася виправленням церковнослов'ян. перекладу *Біблії*.

1748 Найсвятіший Синод відіслав Б. до Бєлгорода (нині місто в РФ) під опіку єпископа Йоасафа Горленка (див. *Горленки*), який направив його до Бєлгородського Свято-Миколаївського монастиря. 1751 за якусь провину був відправлений у Святогірський Свято-Успенський монастир (див. *Святогірська Свято-Успенська лавра*) із забороною відправляти службу. Звідти 1751 втік на *Афон*, де оселився у монастирі Зограф. Продовжив займатися тут філологією, зіставив з грец. оригіналами бл. 40 слов'ян. книг. На базі отриманого матеріалу почав укладати «Лексикон еллино-славенский» та «Лексикон славено-еллино-латинский». 1761 Б., скориставшися маніфестом рос. імп. *Петра III* про прощення винних, прибув до *Києва*. Згідно з рішенням Найсвятішого Синоду перебував у *Київському Свято-Микільському Пустинному монастирі* та *Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі*, де укладав «Грамматіку нову стараго и славнаго языка славенского...» (працювати над нею почав на Афоні). Уже після смерті Б. Найсвятіший Синод, спираючися на негативні відгуки «рецензентів», відмовився її друкувати.

1774 Б. перевели до *Київського Братського Богоявленського монастиря*, де він помер і на цвинтарі якого похований. Серед перекладацького доробку Б. — «Енхіридіон» Епіктета, «Про небесну ієрархію» і «Про церковну ієрархію» Псевдо-Діонісія Ареопагіта.

Літ.: *Болховитинов Е.* Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви, т. 1—2. СПб., 1818 (перевид. — М., 1995); *Чистович И.А.* Труды Иакова Блонницкого. «Известия отделения русского языка и словесности Академии наук», 1858, т. 7, вып. 1; *Харлампович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. 1. Казань, 1914; *Шишкин А.Б.* Блонницкий Иаков. В кн.: Словарь русских писателей XVIII в., вып. 1. Л., 1988; *Німчук В.В.* Блоницький, чернече ім'я Яків. В кн.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст.: енциклопедичне видання. К., 2001; *Шишкин А.Б.* Иаков (Блонницкий). В кн.: Православная энциклопедия, т. 20. М., 2009 (http://www.pravenc.ru/text/200271.html).

Ред.

БЛЬОК Іван Іванович (21.07.1973—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Городок* Львів. обл., деякий час проживав у с. Дроздовичі Городоцького р-ну Львів. обл. У 17 років створив фан-клуб прихильників рок- та метал-музики. Проживав у Городку, працював на фермах у Німеччині та Польщі. Займався підприємництвом. Учасник *«Помаранчевої революції» 2004*, прихильник Всеукр. об'єднання «Свобода». Був одружений, мав 3 дітей. Після початку *Революції гідності 2013—2014* кілька разів приїздив до *Києва*. Загинув від пострілу в «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській.

Похований у м. Городок Львів. обл. 1 вересня 2014 було відкрито меморіальну дошку в загальноосвіт. школі № 3 міста. 21 листопада 2014 йому посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У приміщенні Львівського техніко-екон. коледжу Національного ун-ту «Львівська політехніка» було відкрито пам'ятну дошку на його честь. 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; Іван Бльок. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/2297

Н.І. Загребельна.

БО́ЖСЬКИЙ (давньорус. Божьскыи) — укріплений населений пункт, що існував у 12—14 ст. у пд.-зх. частині *Київської землі* / у *Подільській землі*, поблизу шляху *Київ—Галич*. Під 1146 і 1148 згадується як один із 5-ти «городів», які тримали князі — васали київ. князя. 1241 кн. *Данило Галицький* зруйнував Б. разом з ін. «городами» *Болоховської землі*. 1395 згадується серед замків Подільської землі, які належали королю польс. і найвищому кн. литов. Владиславу II *Ягайлу*. Локалізується у верхній течії р. Пд. Буг. Спроби дослідників ототожнити Б. з якимось давньорус. *городищем* непереконливі. Є гіпотези, згідно з якими на місці Б. у 15 ст. спорудили один із подільських замків — *Хмільник* або *Летичів*.

Літ.: *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі. В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976; *Михайловський В.* Еластична спільнота. К., 2012.

Д.Я. Вортман.

БО́ЇНГ МАЛАЙЗІ́ЙСЬКИХ АВІАЛІ́НІЙ, ЗБИТТЯ́ 2014. Падіння цього авіалайнера 17 липня 2014 — найбільша авіаційна катастрофа за кількістю загиблих за історію незалежної України, причиною якої стало влучання в літак ракети із зенітно-ракетного комплекса «Бук» (ЗРК «Бук»), доставленого із РФ та використаного незаконними військ. формуваннями з території, тимчасово непідконтрольної Україні.

Збиття. Авіалайнер «Boeing 777-200ER» авіакомпанії «Malaysia Airlines» 17 липня 2014 здійснював рейс номер MH17 за маршрутом Амстердам (Нідерланди) — Куала-Лумпур (Малайзія; згодом номер рейсу став ключовим словом для позначення всього комплексу подій, пов'язаних із катастрофою, її наслідками та розслідуванням, а також суд. процесу). Політ до кордону з Україною проходив на висоті 9450 м, далі — на висоті 10 050 м. В зоні відповідальності Дніпроп. району польотної інформації літак мав піднятися до висоти 10 650 м, проте через погану погоду не зробив цього. Ешелон, на якому йшов рейс MH17, над територією України був відкритий для міжнар. транзитних рейсів.

О 16 год 20 хв за київ. часом у літак поцілили ракетою серії «9М38» ЗРК «Бук» рос. вир-ва. Літак розвалився на кілька частин. Згідно з дослідженнями, проведеними в рамках розслідування, бойова частина ракети вибухнула біля кабіни пілотів, далі літак почав руйнуватися в повітрі, його уламки ще 1—1,5 хвилини летіли до остаточного падіння. Обламки авіац. судна розлетілися в районі сіл Грабове, Петропавлівка (обидва Шахтарського р-ну) та смт Розсипне (підпорядковане Торезькій міськраді; усі Донец. обл.; усі на тимчасово непідконтрольній укр. властям території). Рятувальників і представників місії *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* допустили до місця катастрофи лише на 3-й день після падіння літака. Зона подальших пошукових робіт становила 34 км.

Загинули всі 298 осіб, які були на борту, — 283 пасажири та 15 членів екіпажу. З них 80 осіб були неповнолітні, в т. ч. троє дітей віком до 2 років. Серед загиблих були громадяни кількох держав, більшість — Нідерландів. Катастрофа стала найбільшою за кількістю загиблих у світовій авіації від 11 вересня 2001. Останки тіл були доправлені до *Харкова*, де силами Інтерполу було організоване попереднє упізнання. Осн. процес здійснювався в Нідерландах. Уламки літака також були доправлені до Нідерландів навесні 2015.

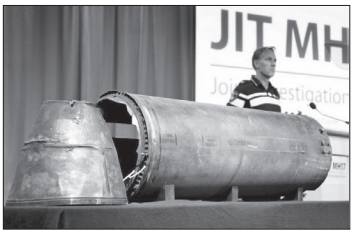

Представник Об'єднаної слідчої групи демонструє деталі ракети (сопло та корпус двигуна), яка збила «Боїнг 777» рейсу MH17. М. Ньївегейн (провінція Утрехт, Нідерланди), 24 травня 2018.

Розслідування. 23 липня 2014 Україна передала Раді з безпеки Нідерландів повноваження з тех. розслідування причин катастрофи згідно з правилами Міжнар. орг-ції цивільної авіації. Менш ніж за місяць після катастрофи, 4 серпня 2014, була створена Об'єднана слідча група, до якої ввійшли представники органів слідства Нідерландів, Малайзії, Австралії, Бельгії та України. До розслідування також долучилася група розслідувачів *«Bellingcat»*.

13 жовтня 2015 Рада безпеки Нідерландів оприлюднила тех. звіт про причини авіакатастрофи з висновком: літак збитий ракетою комплексу «Бук», що був доставлений з Росії в Україну. За рік, 28 вересня 2016, був опублікований звіт Міжнар. слідчої групи про причини катастрофи пасажирського літака Малайзійських авіаліній, в якому підтверджено попередні висновки та наголошено, що територія, з якої був здійснений запуск ракети, перебувала під контролем бойовиків. 24 травня 2018 Міжнародна слідча група оголосила, що відповідний ЗРК «Бук» належить 53-й зенітно-ракетній бригаді ЗС Росії. Тоді ж були продемонстровані окремі фрагменти ракети та її серійний номер «9Д1318869032», що вказує на країну походження. Крім того, були надані ін. докази того, що ЗРК «Бук-М1» був завезений в Україну з РФ, а згодом терміново повернутий на рос. територію. 25 травня 2018 Нідерланди поклали відповідальність за збиття рейсу MH17 на РФ.

19 червня 2019 Ген. прокуратура Нідерландів і *Служба безпеки України* на основі розслідування Міжнар. слідчої групи висунули офіц. звинувачення (підозру) в організації скоєння терористичного акту (збиття літака рейсу MH17), за попередньою змовою групою осіб, серед яких колиш. «міністр оборони» т. зв. Донец. нар. республіки громадянин РФ І.Стрєлков (*Гіркін*), його заст. С.Дубінський (позивний «Хмурий») та голова т. зв. Гол. розвідувального управління Донец. нар. республіки О.Пулатов (позивний «Гюрза»), які також є громадянами Росії, та командир «розвідувального батальйону Донецької народної республіки» громадянин України Л.Харченко (позивний «Крот»). Згодом до списку долучився колиш. начальник протиповітряної оборони «Донецької народної республіки» громадянин України В.Цемах. Його було захоплено укр. спецпризначенцями на тимчасово непідконтрольній укр. властям території. 7 вересня 2019 Україна передала його Росії в рамках обміну полоненими. Нідерланди висловили протест проти такого обміну, а Україна одразу після обміну оголосила В.Цемаха в розшук.

Судовий розгляд. 29 липня 2015 *Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй* зробила спробу ухвалити проєкт резолюції зі створення Міжнар. трибуналу для розслідування збиття літака рейсу MH17. РФ скористалася правом вето і заблокувала рішення. Тож розгляд справи відбувається на території та в межах правового поля Королівства Нідерландів. 7 липня 2017 Нідерланди підписали двосторонню угоду з Україною про трансфер обвинувачення. Це дає можливість при-

Проросійські бойовики на уламках «Боїнга 777» рейсу MH17.

В.В. Бойків.

тягнути до відповідальності винних щодо всіх жертв, а не лише нідерландських громадян.

Слухання у справі розпочалися в Окружному суді Гааги в суд. комплексі «Схіпхол» 9 березня 2020. Тривалість суд. процесу може становити кілька років.

Паралельно триватиме суд. процес у Європ. суді з прав людини. Позови подали родичі загиблих (листопад 2018), а також власне Королівство Нідерланди (позов зареєстрований 15 липня 2020 на підтримку позовів родичів). Крім того, були також подані позови групами родичів проти авіакомпанії, особисто І.Стрєлкова (Гіркіна) тощо. У відповідь 15 жовтня 2020 Росія заявила про вихід із трьохсторонніх консультацій з Австралією та Нідерландами через начебто «упередженість, поверховість та політизованість» розслідування.

Дезінформаційна кампанія. Офіц. позиція РФ полягає в запереченні причетності до збиття літака та невидачі звинувачених у справі громадян РФ. Натомість одразу після появи повідомлень про падіння літака була запущена потужна інформаційна операція з поширення ін. версій авіакатастрофи. Її метою було звинуватити Україну в трагедії (незакриття повітряного простору, укр. належність «Бука», знищення літака укр. протиповітряною обороною тощо), просунути альтернативні версії катастрофи — вибух на борту всередині літака, збиття укр. винищувачем, а згодом заперечити причетність РФ, рос. військовиків та рос. зброї до трагедії. Були також спроби завадити розслідуванню шляхом комп'ютерних атак на «Bellingcat». Нині інформаційні кампанії тривають з метою дискредитувати правосуддя та результати розслідування. Неофіц. позиція Росії — виплатити компенсації за збиття літака, не визнаючи провини, про що велися відповідні переговори.

Літ.: *Pijl K. van der*. Flight MH17, Ukraine and the new cold war: Prism of disaster. Manchester University Press, 2018; Голандський комітет з безпеки. Web: https://www.onderzoeksraad.nl/en/page/3546/mh17-crash-17-juli-2014; Офіційна сторінка судового процесу: https://www.courtmh17.com; Офіційний сайт «Bellingcat»: https://www.bellingcat.com; Офіційний сайт Об'єднаної слідчої групи: https://www.prosecutionservice.nl/topics/mh17-plane-crash; Проєкт «EUvsDisinfo» про дезінформацію за темою: «MH17». Web: https://euvsdisinfo.eu/disinformation-cases/?text=mh17&date=

Т.С. Водотика.

БО́ЙКА — група археол. пам'яток на одноіменному гірському масиві в Пд.-Зх. Криму (Бахчисарайський р-н АР Крим). Один з найбільших за площею і водночас найменш вивчений середньовічний укріплений комплекс *Криму*.

Площа гірського масиву — 1200 га. Він відділений від гол. пасма Кримських гір ущелиною р. Аузун-Узень (Великий каньйон Криму; бас. р. Бельбек) і лише на пд. сх. з'єднаний з Ай-Петринською яйлою. Масив складається з 5-ти розташов. по його периметру скелястих височин: Богатир (Бойка), Курушлюк, Сотіра, Караул-Кая і Куш-Кая, найвища з яких — Сотіра — сягає 1173 м. Їхні зовн. схили уривчасті, внутрішні — пологі, утворюють долину, обводнену кількома джерелами. Долиною тече р. Йохоган-Су (один із витоків р. Аузун-Узень).

Уперше про археол. об'єкти масиву згадує В.Кондаракі, який побував тут у 1870-х рр. Єдині детальні розвідки і невеликі розкопки на Б. було проведено 1955—56 під кер-вом О.Домбровського. Згодом, у 2008, зачистки руїн храму Спаса здійснив В.Миц.

Комплекс складається з великого храму (триапсидної базиліки) Спаса, 6-ти поселень, доріг, загороджувальних стін на перевалах і проходах (заг. довжина — бл. 1050 м) та 2-х невеликих сторожових укріплень на г. Курушлюк.

Хронологія пам'ятки визначається в межах 9—10—15 ст. За матеріальними ознаками вона належить до провінційно-візант. к-ри. Етнічна належність населення не визначена; серед занять зазначено скотарство, землеробство, садівництво, ковальство та випал деревного вугілля. Загибель поселень пов'язують з осман. завоюванням 1475.

Вірогідно, комплекс згадується як «поважна Пойка» в тексті закладної плити з датою 1300/01 чи 1361/62, знайденої Р.Леппером на *Мангупі* 1913.

У наш час пам'ятку руйнують грабіжники.

Літ.: *Кондараки В.Х.* В память столетия Крыма: история и археология Тавриды. М., 1883; *Домбровский О.И.* Средневековые памятники Бойки. В кн.: Археологические исследования средневекового Крыма. К., 1968; *Мыц В.Л.* Укрепления Таврики X—XV вв. К., 1991; *Струкова Е.В., Ушаков С.В.* Археологические памятники Бойки: современное состояние, проблемы и перспективы исследования. В кн.: Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма, т. 1. Симферополь, 2008; *Мыц В.Л., Юрочкин В.Ю.* Исследования храма Христа Спасителя на г. Бойка в Крыму в 2008 г. В кн.: Археологічні дослідження в Україні 2008. К., 2009; *Виноградов А.Ю.* Основные проблемы и вопросы изучения византийской эпиграфики Мангупа. «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии» (Симферополь), 2017, вып. 22.

І.Б. Тесленко.

БО́ЙКІВ Володимир Васильович (05.02.1955—18.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Львів*. Навч. в Національному ун-ті «Львівська політехніка». Працював будівельником, пізніше заснував власну буд. компанію. З 2000 проживав у *Києві*. З початком Революції гідності наприкінці 2013 став її активним учасником (див. *Революція гідності 2013—2014*). Регулярно відвідував *майдан Незалежності* в Києві, де 18 лютого 2014 отримав смертельні поранення.

Похований на Личаківському кладовищі у *Львові*. 21 листопада 2014 йому посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка», 2015 — нагороджено медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Владимир Бойкив. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/vladimir-bojkiv.html; Володимир Бойків. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/boikiv-volodymyr-vasylovych

П.М. Дем'янчук.

Бойка.
Рештки храму Спаса.
Фото початку 21 ст.

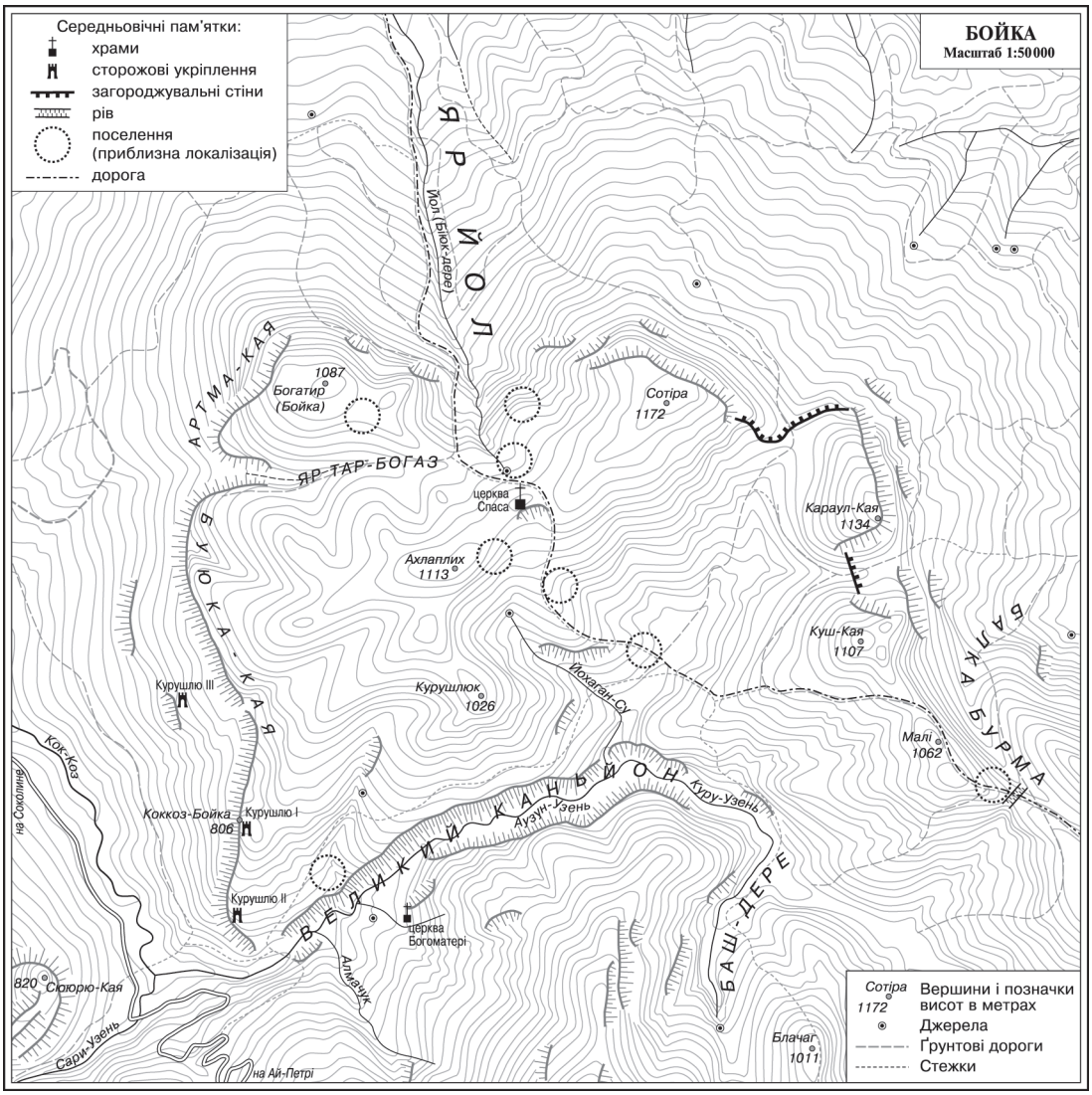

БОЙОВІ́ ДІ́Ї НА ДОНБА́СІ У ТРА́ВНІ—СЕ́РПНІ 2014 — події збройного конфлікту, бойові зіткнення та військ. операції на території *Донецької області* та *Луганської області* під час війни на сх. України. У цей час відбулося звільнення силами *Антитерористичної операції* (АТО) значної частки захопленої пророс. терористичними загонами території, здійснено спроби заблокувати найбільші угруповання незаконних збройних формувань і створити умови для подальшого їх роззброєння чи знищення, проведено операції зі взяття під контроль стратегічно важливих об'єктів та комунікацій, окремих ділянок російсько-українського кордону. Водночас у цей період відбулася поступова ескалація конфлікту через систематичне постачання пророс. незаконних збройних формувань озброєнням, військ. технікою, боєприпасами, спорядженням з території РФ, проникнення на територію України загонів найманців та диверсійних груп, масовані обстріли позицій укр. військ з важкого озброєння. Кульмінацією збройного протистояння стало відкрите вторгнення регулярних армійських частин РФ та їх безпосередня участь у бойових зіткненнях із підрозділами сил АТО й добровольчими формуваннями наприкінці серпня 2014. Період травня—серпня 2014 мав кілька етапів і завершився відбиттям рос. агресії та відведенням сил АТО на позиції, які згодом було закріплено Мінськими домовленостями як лінію розмежування сторін.

Збройний конфлікт на сх. України розпочався з дестабілізації обстановки в регіоні зусиллями спецслужб РФ та захоплення 12 квітня 2014 пророс. диверсійними загонами *Слов'янська*, *Краматорська*, Дружківки, а згодом — *Горлівки* та ряду ін. міст і селищ Донец. і Луган. областей. Упродовж квітня—травня 2014 бойовики захопили адм. будівлі та відділи міліції в ряді міст Донбасу, включно з обласними центрами. У відповідь на такі дії в. о. Президента України О. *Турчинов* 14 квітня 2014 ввів у дію рішення *Ради національної безпеки і оборони України* (РНБО України) про початок АТО. Були сформовані штаб АТО та відповідні органи керування, виділено окремі оперативні райони дій ЗС України — сектори «А», «Б», «С» і «Д». Сектор «А» охоплював територію пн. районів Луган. обл. від українсько-рос. кордону вздовж річки Сіверський Донець (прит.

Дону), біля сіл Кримське, Новотошківське, Золоте, Оріхове; Сектор «С» — пн. райони Донец. обл. та зх. райони Луган. обл. по лінії Вуглегірськ—Дебальцеве—Зоринськ; Сектор «Б» включав територію навколо *Донецька* (на зх. від міста) по лінії Димитров (нині Мирноград) — Кірове (нині Келерівка) — Горлівка — *Єнакієве* — Шахтарськє — Кутейникове — Кумачове; Сектор «Д» (розформований 24 серпня 2014) охоплював неконтрольовані території між Горлівкою та українсько-рос. кордоном на ділянці Ізварине—Кумачове. Для контролю *Маріуполя* був ство-

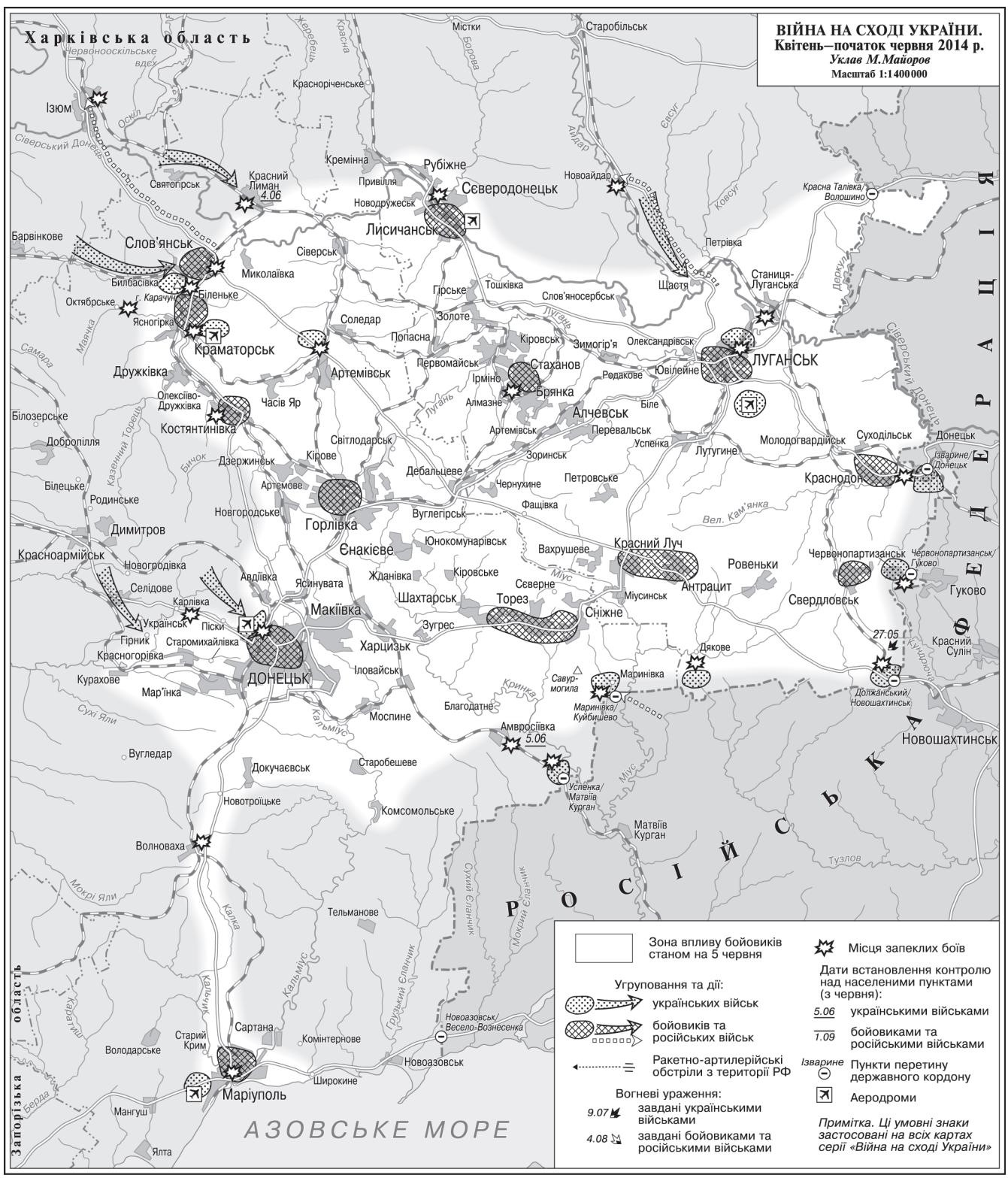

рений спочатку окремий район «М», а згодом — Сектор «М» (включав територію Мангушського, Новоазовського та частини Нікольського і Бойківського р-нів). Для поповнення особового складу армійських підрозділів в Україні було проведено кілька етапів (хвиль) часткової мобілізації: 1-ша — з 17 березня до 1 травня 2014, 2-га — із 7 травня до 20 червня 2014, 3-тя — з 24 липня до 6 вересня 2014. Із військ. запасу були призвані бл. 110 тис. осіб; до червня 2014 сформовано 27 батальйонів територіальної оборони ЗС України. На серед. серпня 2014 в АТО було заді-

яно бл. 40 тисяч особового складу, у т. ч. понад 32 тис. осіб, 5,5 тис. одиниць важкого озброєння та військ. техніки ЗС України, до 3 тис. військовослужбовців Нац. гвардії України, до 3 тис. особового складу Держ. прикордонної служби та до 2 тис. осіб *Служби безпеки України*. Добровольчі формування (загони) налічували до 4 тис. бійців, які на той час не підпорядковувалися штабу АТО.

На поч. конфлікту противник уникав відкритого та прямого протистояння з урядовими силами, вдаючись до диверсій, засідок, раптових ударів. Унаслідок нападу незаконних збройних формувань на блокпост сил АТО під Волновахою 22 травня 2014 загинули 17 і зазнали поранень 32 військовослужбовці 51-ї окремої механізованої бригади.

26—31 травня 2014 підрозділи сил АТО провели успішну операцію з деблокування та взяття під контроль Донец. аеропорту. Кілька десантних підрозділів закріпилися в Луган. аеропорту. Від поч. червня 2014 сили АТО проводили операції з метою звуження кола ізоляції незаконних збройних угруповань, звільнення зайнятих ними районів і населених пунктів, блокування шляхів постачання терористичним групам озброєння та боєприпасів. 13 червня було відновлено контроль над Маріуполем. Одночасно підрозділи антитерористичних сил розпочали наступ у секторі «Д» вздовж лінії держ. кордону з наміром перекрити канали зв'язків бойовиків з РФ. У прикордонних районах укр. військовики зайняли позиції на панівних висотах і перейшли до оборони.

13 червня 2014 неподалік *Луганська* бойовики збили військ. транспортний літак (загинули 49 військовиків), обстріляли укр. блокпост під Добропіллям. У серед. червня бойові зіткнення відбувалися навколо Краматорська, Семенівки, Слов'янська, розгорнулися запеклі бої за контроль над стратегічно важливою висотою — курганом Савур-могила (див. *Савур-могила, бої 2014*; утримання висоти давало змогу контролювати велику ділянку кордону України з Росією поблизу пункту пропуску «Маринівка»). 20 червня бойовики атакували прикордонників на пунктах

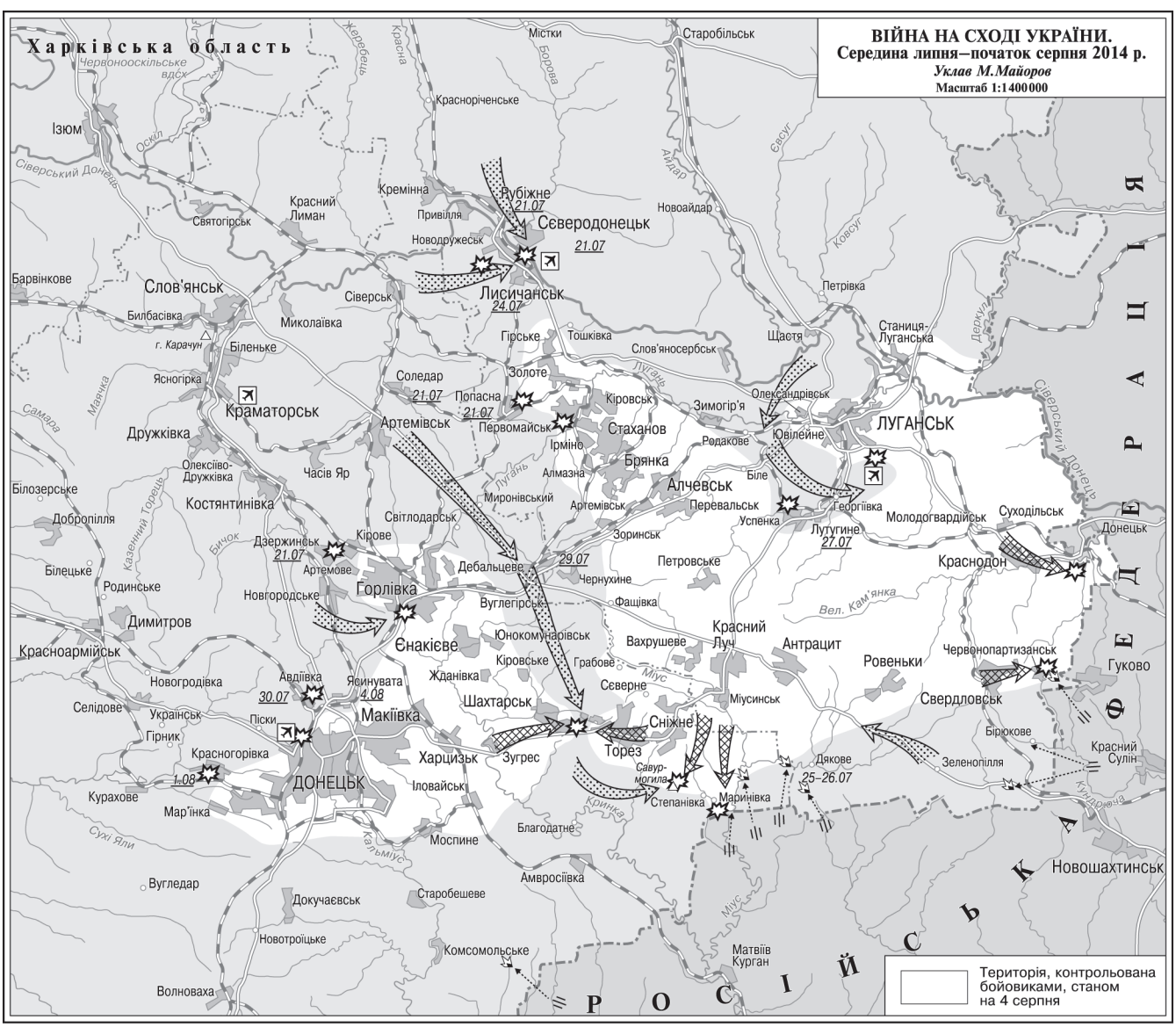

пропуску «Ізварине» і «Довжанський» у Луган. обл. та «Успенка» в Донец. обл. Захоплення пункту пропуску «Ізварине» дало змогу терористичним загонам безперешкодно отримувати зброю та підкріплення з РФ.

Станом на липень 2014 окреслився новий формат *збройної агресії Російської Федерації проти України* на цьому етапі: стримування сил АТО шляхом активного постачання пророс. незаконних формувань на Донбасі озброєнням і найманцями з РФ, підготовки фахівців для експлуатації систем озброєнь із числа місц. бойовиків і рос. т. зв. відпускників у навч. таборах у РФ й окупованому Криму, а також обмежене використання в екстрених випадках підрозділів регулярних ЗС РФ. На територію України були спрямовані парамілітарні формування рос. козацтва, т. зв. батальйон «Восток», озброєні терористичні групи «Русский сектор», «Оплот» та ін. Під кер-вом представників спецслужб Росії на сх. України були створені незаконні збройні формування «Армия Новороссии», «Армия Юго-Востока», «Народное ополчение Донбасса», «Луганская гвардия». Заг. чисельність пророс. незаконних збройних формувань на сх. України на липень 2014 становила бл. 15 тис. осіб, а їхнє озброєння включало до 45 танків, понад 150 бойових броньованих машин, до 30 реактивних систем залпового вогню, 60 гармат і мінометів, 20 протитанк. ракетних комплексів, понад 25 самохідних і бл. 100 переносних зенітних ракетних комплексів, 150 вантажних автомобілів. Терористичні угруповання контролювали частину території Донец. та Луган. областей, утримували важливі населені пункти — Слов'янськ, Краматорськ, Дружківку, захопили десятки об'єктів інфраструктури та держ. установи в містах Зугрес, Іловайськ, *Макіївка*, Харцизьк, Костянтинівка, Єнакієве, вчиняли збройні напади на підрозділи й частини укр. силових структур, блокували бази зберігання озброєння і військ. техніки поблизу міста *Артемівськ*. Бойовики утримували під контролем міста Чистякове (нині Торез) і Шахтарськ на стратегічно важливій трасі Н21 Старобільськ — Луганськ — Красний Луч (нині Хрустальний) — Макіївка — Донецьк. Осн. осередки пророс. сил розміщувалися в Донецьку, Луганську, Слов'янську, Горлівці, Макіївці, Сніжному.

Скориставшись оголошенням в односторонньому порядку Президентом України П.*Порошенком* припинення вогню в зоні АТО з 20 червня 2014, бойовики активно нарощували сили і спромоглися здобути доступ до ділянки українсько-рос. кордону, атакувавши та захопивши наприкінці червня 2014 контрольно-пропускні пункти «Ізварино», «Довжанський» і «Червонопартизанськ». Після закінчення 30 червня 2014 10-денного режиму одностороннього припинення вогню воєн. дії на сх. України відновилися. Укр. силовики перейшли до активних дій з метою повернути повний контроль над держ. кордоном з РФ; розділити на окремі райони території, захоплені пророс. формуваннями та рос. диверсійними групами; оточити найбільші угруповання противника і створити умови для подальшого їх роззброєння, а в разі опору — знищення.

1 липня 2014 укр. військовики взяли під контроль пункт пропуску «Довжанський» в Луган. обл. і здійснили спроби відновити контроль над пунктами пропуску «Ізварине» та «Червонопартизанськ». У ніч на 1 липня внаслідок обстрілу бойовиками позицій антитерористичних сил було зруйновано телевізійну вежу на г. Карачун поблизу Слов'янська, яку від поч. травня займали підрозділи сил АТО.

У перші дні липня укр. війська впритул підійшли до пн. частини Луганська: 2 липня сили АТО повністю зачистили с-ще Металіст та ввійшли до Кам'янобрідського р-ну м. Луганськ. Одночасно від терористів було звільнено ряд населених пунктів Донеччини (Закітне, Старий Караван, Брусівка, Райгородок, Резниківка, Рай-Олександрівка). Активні бойові зіткнення відбувалися в районах Савур-могили та пункту пропуску «Ізварине».

2 липня 2014 зазнало обстрілу с-ще Станиця Луганська, в якому від кінця квітня 2014 пророс. бойовики облаштували базу. Внаслідок обстрілу загинули, за різними даними, від 9 до 12 мирних мешканців, понад 10 людей були поранені. Обидві сторони заперечували свою причетність до інциденту. Згідно з розслідуваннями правозахисних орг-цій (у т. ч. Харків. правозахисної групи) авіаудару по с-щу завдали літаки Військово-повітряних сил України (ВПС України).

У перші дні липня силами АТО було заблоковане м. Миколаївка поблизу Слов'янська, а згодом почався штурм міста з плацдарму в районі населених пунктів Ямпіль — Закітне — Крива Лука. Ударами авіації та артилерії були знищені опорні пункти і склади боєприпасів противника в районі місц. теплоелектростанції. 4 липня бойовики були змушені залишити Миколаївку, а бійці добровольчих батальйонів *«Київ-1»* та *«Донбас»* провели зачистку міста. Відтак колона укр. техніки рушила в бік Слов'янська, захопленого 12 квітня 2014 терористичною групою під кер-вом рос. диверсанта І.Гіркіна (псевдо — Стрєлков) та утримуваного незаконними збройними формуваннями чисельністю бл. 1,5 тис. осіб (див. *Слов'янськ, окупація 2014*). ЗС України заблокували місто, створивши мережу блок-постів. У ніч на 5 липня основна група терористів залишила Слов'янськ польовими дорогами і відійшла спочатку до Краматорська, а далі через Дружківку і Костянтинівку — до Донецька. Під час виходу бронегрупа однієї з колон терористів була знищена в районі блокпоста № 5, тоді як більшість бойовиків рухалися ін. шляхом. В силу низки причин, зокрема через загрозу життю мирних жителів, колона бойовиків, які рухалися переважно на цивільному транспорті та частково — на броньованій техніці, не була знищена. Надвечір 5 липня підрозділи сил АТО ввійшли до Слов'янська. Укр. військовики також взяли під контроль Краматорськ, Артемівськ, Дружківку, Костянтинівку та навколишні райони. Згодом були звільнені від терористів Сіверськ (13 липня 2014), Вуглегірськ (12—13 липня), Торецьк (16—17 липня), Жданівка (15—17 липня), *Сєвєродонецьк* і *Лисичанськ* (18—20 липня), Дебальцеве (24—26 липня 2014).

Тривали бої в заблокованих бойовиками Луган. і Донец. аеропортах. Війська АТО підійшли впритул до Донецька і закріпилися в с-щі Піски поруч із Донец. аеропортом. 9 липня авіація ВПС України завдала удару по загонах терористів, які вели масований наступ на Луган. аеро-

порт (докладніше див. *Донецький міжнародний аеропорт, оборона 2014—2015*, *Луганський аеропорт, оборона 2014*).

Попри окремі успішні операції сили АТО не спромоглися встановити повний контроль над ділянкою держ. кордону на Луганщині, що дало РФ змогу перекидати військ. бронетехніку для підтримки незаконних збройних формувань. Армійці вели бойові дії у складних тактичних умовах: ряд стратегічно важливих населених пунктів (Моспине, Старобешеве, Амвросіївка, Саурівка, Торез, Сніжне, Ровеньки, Свердловськ (нині Довжанськ)) контролювали бойовики, а незначна глибина зайнятого підрозділами сил АТО розтягнутого на велику відстань вузького «коридору» уздовж кордону ускладнювала можливості маневру.

11 липня 1-й батальйон 72-ї окремої механізованої бригади та підрозділи 3-го полку спецпризначення на короткий час штурмом оволоділи пунктом пропуску «Ізварине», проте невдовзі змушені були залишити позиції. Противник завдавав артилер. ударів по опорних пунктах антитерористичних сил з метою їх блокування й оточення у вузькому прикордонному «коридорі», атакував найбільш вразливе місце в обороні укр. військ — район Тарани—Степанівка—Маринівка. Контроль противника над цими територіями перекривав можливість силам АТО надіслати підкріплення в найдальші зони Сектору «Д». Після захоплення пункту пропуску «Маринівка» бойовики здобули додаткові шляхи постачання з РФ. Ін. вразливим місцем був район Червонопартизанська (нині м. Вознесенівка) на Луганщині: оволодіння ним давало змогу відрізати укр. угруповання, що вело бої за пункт пропуску «Ізварине». Бойовики зосередили сили і засоби у Сніжному, створивши ударне угруповання для знищення укр. сил у Секторі «Д». Було розгорнуте масштабне постачання озброєння та військ. техніки з РФ (т. зв. воєнторг), зросла кількість рос. бойовиків, які переправлялися на укр. територію, — представників рос. націоналістичних орг-цій, кримінальних елементів, т. зв. відпускників та відставників (дійсних та колиш. військовослужбовців ЗС РФ, які мали бойовий досвід та навички експлуатації складної військ. техніки), почалися ракетно-артилер. обстріли укр. підрозділів з рос. території.

11 липня 2014 завдано удару реактивної артилерії та мінометів по позиціях сил АТО біля с. Зеленопілля Свердловського р-ну (нині село Довжанського р-ну) Луган. обл. У базовому таборі укр. військ у цьому районі перебували батальйонна тактична група, сформована з підрозділів 24-ї та 72-ї окремих механізованих бригад і 79-ї окремої аеромобільної бригади, група Держ. прикордонної служби України, які мали завдання блокувати українсько-рос. кордон. Наметовий табір розташовувався у відкритому полі, військовики частково встигли облаштувати земляні укриття. Обстріл укр. позицій вівся з боку кордону з РФ та зі сторони контрольованого бойовиками міста Ровеньки. Внаслідок обстрілу та під час евакуації загинули 38 укр. військовослужбовців, кілька десятків бійців отримали поранення.

У блокованому бойовиками районі, затиснутому між висотою Савур-могила, містами Сніжне і Торез та рос. кордоном від Маринівки до Червонопартизанська, перебувало угруповання урядових сил, до якого входили підрозділи 79-ї окремої аеромобільної бригади, 72-ї та 51-ї окремих механізованих бригад, 3-го полку спецназу, тактичне угруповання «Кордон» (підрозділи Дорожньої патрульної служби України та частини Пд. оперативно-територіального об'єднання Нац. гвардії України). Бойовики, базами яких стали Сніжне і Торез, систематично обстрілювали блокпости укр. сил в районі Рубіжного, Ізвариного, *Краснодону* Луган. обл., Маринівки Донец. обл.

15 липня під Червонопартизанськом група спецпризначення 3-го полку була накрита мінометним вогнем. Того ж дня бойовики обстріляли підрозділи 72-ї бригади поблизу Амвросіївки.

15 липня незаконні збройні формування захопили Степанівку, 16 липня — Маринівку, заблокувавши постачання укр. угруповання на кордоні. Впродовж наступних днів у цьому районі тривали запеклі бойові зіткнення, позиції укр. сил піддавалися регулярним обстрілам. 16 липня в районі Амвросіївки був збитий штурмовик Су-25 ВПС України. Війська в секторі «Д» перебували на вкрай невигідних позиціях, оскільки село Дмитрівка контролювалася противником і все постачання здійснювалося лише вузькою прикордонною дорогою.

17 липня 2014 неподалік міста Торез (нині — Чистякове) Донецької обл. пророс. бойовиками було збито цивільний літак Boeing 777 «Малазійських авіаліній». Наприкінці липня місце катастрофи Боїнг-777 опинилося в зоні активних бойових дій, що заблокувало доступ міжнар. експертів до залишків літака. (Докладніше див. *Боїнг Малазійських авіаліній, збиття 2014.*)

13—14 липня підрозділи сил АТО здійснили спробу розблокування Луган. аеропорту. 20 липня 2014 бійці 24-ї окремої механізованої бригади і добровольчого батальйону *«Айдар»* почали наступ під Луганськом, звільнивши населені пункти Георгіївка, Новосвітлівка, Хрящувате та забезпечивши коридор для проходу конвоїв до Луган. аеропорту. Взяття під контроль Хрящуватого і Новосвітлівки, блокування дороги на Краснодон та Ізварине перекрили шляхи постачання незаконних збройних формувань зброєю та найманцями й фактично завершили блокування Луганська. Водночас була проведена операція зі звільнення району Курахового, Пісків та виходу до Донец. аеропорту.

21 липня сили АТО взяли під контроль значну територію між Артемівськом, Горлівкою, Костянтинівкою, звузивши кільце навколо Горлівки і Донецька, відрізавши від забезпечення осн. групи бойовиків. Були звільнені Соледар, Дзержинськ (нині Торецьк), Дебальцеве Донец. обл. 22 липня війська АТО звільнили від бойовиків міста Сєвєродонецьк і Попасна Луган. обл. (залишаючи місто, терористи підірвали міст через річку Борова (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону), який сполучав Сєвєродонецьк та Рубіжне). 23 липня від бойовиків були звільнені Карлівка, Нетайлове та Первомайськ. Бійці батальйону «Донбас» та 24-ї окремої механізованої бригади зайшли в Лисичанськ, який перебував під владою т. зв. Луган. нар. республіки від 22 травня 2014. Сили АТО істотно скоротили площу, контрольовану бойовиками, взяли під контроль важ-

ливі транспортні магістралі регіону і впритул наблизилися до Горлівки.

Водночас після перегрупування терористичних загонів у прикордонних районах станом на 23 липня відрізаними від осн. сил Сектору «Д» опинилися підрозділи 24-ї і 72-ї окремих механізованих і 79-ї окремої аеромобільної бригад та артилер. батареї 51-ї та 55-ї окремих механізованих бригад, які прикривали кордон на ділянці Ізварине—Кумачове і зазнавали систематичних обстрілів артилерією та реактивними системами залпового вогню з території РФ. В особливо складному становищі перебували підрозділи 1-ї і 2-ї батальйонних тактичних груп 72-ї окремої механізованої бригади в районі міста Червонопартизанськ (нині Вознесенівка) та підрозділи 2-ї батальйонної тактичної групи 24-ї окремої механізованої бригади в районі Зеленопілля і Довжанська. 21 липня десантникам 79-ї бригади вдалося, прорвавши оточення, вивезти в тил поранених. Водночас в оточенні біля Маринівки опинився спрямований на підсилення прикордонного угруповання військ підрозділ 28-ї окремої механізованої бригади, бійці потерпали від постійних обстрілів і нестачі їжі, набоїв. У скрутній ситуації перебувало і зведене тактичне угруповання «Кордон», загони якого тримали оборону в окремих опорних пунктах на вузькій ділянці прикордонної території від Маринівки до Червонопартизанська. Осн. сили АТО мали доступ у цей вузький коридор тільки з району Амвросіївки. Використовуючи висоту Савур-могила, противник постійним артилер. вогнем відрізав підрозділи сил АТО від усіх видів постачання. Укр. сторона не контролювала пункт пропуску «Ізварине», через який бойовики отримували підсилення з території РФ найманцями і технікою. Зростала щільність обстрілів з важкого озброєння, рос. артилерія стала осн. фактором ураження в липні 2014.

25 липня 2014 40 військовослужбовців 51-ї окремої механізованої бригади і кілька військовослужбовців з 72-ї окремої механізованої бригади, які тримали оборону біля Червонопартизанська, опинившись відрізаними від осн. сил, після тривалих артилер. обстрілів змушені були скласти зброю, перейшли українсько-рос. кордон і потрапили у полон. Бойовики передали полонених рос. стороні, і згодом вони повернулися в Україну. Водночас невеликій частині підрозділу вдалося прорватися до осн. сил.

З моменту втрати силами АТО контролю за ділянкою держ. кордону в районі населеного пункту Ізварине виконання завдань підрозділами Сектору «Д» в їх первісному вигляді втратило зміст. Стало зрозуміло, що попередній план операції з блокування кордону не вдалося реалізувати: противник спромігся зберегти коридор через кордон, через який ішло постачання і поповнення. Необхідно було терміново приймати рішення: або, істотно посиливши угруповання, відновити контроль над ділянкою кордону в районі Ізвариного, або ж кардинально змінити задачу і тактику дій угруповання в блокованому районі Сектору «Д», зокрема деблокувати і вивести військ. підрозділи із зони ураження ворожої артилерії. Завдання з деблокування оточених сил у Секторі «Д» отримали підрозділи 30-ї та 51-ї окремих механізованих, 95-ї аеромобільної та 25-ї повітряно-десантної бригад, укомплектованих значною мірою солдатами-контрактниками, на відміну від частин, які потрапили в кільце оточення й були сформовані здебільшого з військовослужбовців, призваних за мобілізацією. Планувалось одночасно завдати удару в напрямку на Савур-могилу та на міста Шахтарськ, Торез і Сніжне. Назустріч цим підрозділам мали прориватись оточені частини. Для підтримки наземних сил була задіяна бойова авіація, яка в серед. липня зазнала відчутних втрат: 6 липня в районі Амвросіївки був збитий штурмовик ВПС України; 23 липня поблизу Савур-могили бойовики збили два військ. літаки СУ-25 (в обох випадках пілотам вдалося катапультуватися). Заг. втрати авіац. техніки до серед. серпня 2014 становили 11 літаків і 9 вертольотів.

22 липня бойовики за підтримки артилерії перейшли в наступ біля Маринівки та Дмитрівки і спромоглися зайняти села Кожевня та Червона Зоря. Наступного дня, 23 липня, підрозділи ЗС України завдали контрудару і повернули контроль над цими населеними пунктами. 26 липня сили АТО продовжували наступ в напрямку Амвросіївка—Торез, розширюючи «горловину коридора» вздовж кордону.

27 липня розпочалася операція з деблокування Сектору «Д»: підрозділи 30-ї, 51-ї механізованої, 95-ї аеромобільної та 25-ї повітряно-десантної бригад розпочали висування у визначені райони одночасно з двох напрямків. Цей наступ змусив бойовиків відтягнути сили з Тореза і розгорнути їх у районі Сніжного.

Найважливіші події кінця липня — поч. серпня відбувалися одночасно у різних районах проведення АТО та на різних ділянках зіткнення. У Секторі «С» антитерористичні підрозділи 25 липня перейшли в наступ у розрив фронту, що виник після взяття Лисичанська. 25 липня зведена група 25-ї окремої повітряно-десантної бригади зі сторони м. Дебальцеве здійснила рейд на пд., зайняла пд.-сх. передмістя Шахтарська. 27 липня підрозділи 25-ї бригади зайняли плацдарм між містами Шахтарськ і Торез, що забезпечило можливість проходження колони 95-ї аеромобільної бригади на підтримку прикордонного угруповання. Того ж дня (27 липня) укр. авіація завдала удару по будівлі міськ. управління міліції Горлівки, де розташовувався один зі штабів терористичного угруповання, яке очолював рос. диверсант І.Бєзлєр (псевдо — Бєс).

29 липня силовики зайняли Авдіївку на Донеччині й здійснили спробу звільнити місто Первомайськ на Луганщині.

28 липня рейдова група 95-ї окремої аеромобільної бригади, пройшовши зайнятий 25-ю бригадою плацдарм, у взаємодії з першою батальйонною тактичною групою 30-ї окремої механізованої бригади взяла штурмом висоту Савур-могила. Здобуті позиції на кургані були передані батальйонній тактичній групі 51-ї механізованої бригади. Проте 29 липня через потужний артилер. обстріл підрозділи 51-ї бригади були змушені залишити висоту й відступити. Спроби наприкінці липня повернути контроль над курганом були невдалими.

У цей же період у Секторі «А» були проведені рейдові дії підрозділами 24-ї механізованої бригади з метою зайняти рубіж Лутугине—Ровеньки і з'єднатися в ра-

йоні міста Ровеньки з підрозділами 95-ї аеромобільної бригади, яка на той час здійснювала рейдові дії по тилах противника в Секторі «Д», та підрозділами 24-ї і 72-ї механізованих бригад, що виконували завдання з оборони держ. кордону на ділянці Зеленопілля—Довжанськ—Червонопартизанськ—Ізварине. Такий маневр мав завданням сформувати зовн. коло оточення бойовиків. Рейдові дії розпочалися 1 серпня 2014. Просуваючись у визначеному напрямку, підрозділи звільняли територію від бойовиків та закріплювалися на вигідних позиціях, обладнували опорні пункти та блокпости. Проте через інтенсивні ворожі обстріли, інформаційний вплив противника на цивільне населення, яке намагалося блокувати дії військовиків, штаб АТО прийняв рішення про припинення операції та повернення підрозділів на вихідні позиції в район Лутугине—Георгіївка—Успенка.

Водночас штаб АТО ухвалив рішення про проведення рейдових та штурмових дій у Секторі «С» з району Дебальцеве в напрямку населених пунктів Контарне і Шахтарськ для підсилення 1-ї батальйонної тактичної групи 25-ї повітряно-десантної бригади, яка утримувала позиції на сх. від Шахтарська. Завдання було покладене на 2-гу зведену батальйонну тактичну групу 25-ї бригади. Проте 1-ша батальйонна тактична група 31 липня здійснила прорив у пд. напрямку, потрапила в засідку і зазнала значних втрат в особовому складі, озброєнні та військ. техніці. 1 серпня 2-га зведена батальйонна тактична група 25-ї бригади досягла с-ща Контарне. Подальші бойові дії на цьому напрямку стали неможливими у зв'язку з перекриттям *Організацією з безпеки та співробітництва в Європі* району катастрофи літака «Малазійських авіаліній» рейсу MH17. Протягом 1—7 серпня підрозділи утримували зайнятий рубіж, проте згодом у зв'язку з погіршенням обстановки було прийнято рішення про їх відведення.

У Секторі «Д» підрозділи 95-ї та 30-ї бригад продовжили рейд, пробиваючи шлях для виходу частин, заблокованих у т. зв. Ізваринському (Пд.) котлі. До операції були залучені батальйонні тактичні групи та артилер. дивізіони 95-ї аеромобільної та 30-ї механізованої бригад, ротна тактична група 72-ї механізованої бригади, сили 3-го полку спец. призначення (загалом — понад 1600 військовослужбовців). В ході рейду підрозділи АТО вийшли до с. Степанівка Шахтарського р-ну Донец. обл. Бої за Степанівку тривали до 5 серпня, Маринівка була звільнена 6 серпня. Після цього шлях для відступу блокованим у районі кордону частинам 72-ї бригади було відкрито.

В ін. районах зіткнення сили АТО зайшли в Шахтарськ, Торез, Лутугине, Авдіївку й намагалися розвинути наступ у напрямку на Дмитрівку і далі на Сніжне. 29 липня було звільнено м. Дебальцеве. Угруповання бойовиків відступили в район Сніжного. Водночас у Шахтарську точилися бої з перемінним успіхом. Було здійснено кілька невдалих спроб повернути контроль над Савур-Могилою силами 51-ї окремої механізованої бригади за підтримки артилерії.

Тактика ЗС України, спрямована на цьому етапі на перекриття шляхів сполучення і постачання терористів, узяття їх у кільце, витіснення чи примушення здатися, виявилася достатньо успішною. Укр. силовики звузили контрольовані бойовиками території, блокували великі міста із зх. й одночасно відрізали терористичні угруповання від українсько-рос. кордону. Проте наприкінці липня незаконні збройні формування, завдаючи систематичних ракетно-артилер. обстрілів, завдали контрудару в районі Савур-могили, в результаті якого частина укр. військ опинилася в оточенні.

Таким чином, сили АТО наприкінці липня проводили одночасно кілька операцій, при цьому осн. завдання полягало в деблокуванні Сектору «Д». Значні втрати особового складу внаслідок ворожих артилер. обстрілів змусили кер-во АТО провести 3—4 серпня 2014 операцію з відведення (виведення) підрозділів ЗС України та Дорожньої патрульної служби України із заблокованого району на російсько-укр. кордоні. Для відвернення уваги противника від прориву частин Сектору «Д» з оточення 4 серпня підрозділи 95-ї аеромобільної бригади перейшли р. Міус і вирушили в рейд тилами терористів у район м. Красний Луч (нині Хрустальний). В наступні дні десантники 95-ї бригади успішно пройшли по ворожих тилах і 10 серпня з'єдналися з підрозділами ЗС України в районі Лутугиного (Сектор «А»). Під час цього рейду відбулися бойові зіткнення з регулярним підрозділом рос. армії, що перебував на території України.

На поч. серпня почався вихід з оточення частин 72-ї бригади. У ніч на 4 серпня частина 1-го батальйону 72-ї окремої механізованої бригади разом із групою прикордонників (загалом кількасот бійців) вимушено відійшла на територію Росії в районі м. Гуково Ростовської обл. РФ. За кілька днів більшість укр. військовиків за сприяння Спец. моніторингової місії ОБСЄ повернулася в Україну. Одночасно (в ніч на 4 серпня) ін. група бійців 72-ї бригади (2-й батальйон), яку очолив майор М.Драпатий, пішла на прорив і дісталася Зеленопілля, де зосередились підрозділи 79-ї та 24-ї окремих механізованих бригад. Звідси в ніч на 7 серпня 2014 осн. частина блокованих сил (бійці 72-ї, 79-ї, 24-ї, 28-ї та 51-ї бригад, 3-го полку спецназу, прикордонники та бійці Нац. гвардії України — загалом, за різними даними, від 2 до 3 тис. особового складу і понад 200 одиниць техніки) здійснила другий етап прориву, вийшовши з т. зв. Ізваринського котла. Під час прориву під безперервним артилер. вогнем противника укр. військовики зазнали серйозних втрат.

З відступом підрозділів сил АТО із блокованого незаконними збройними формуваннями району було втрачено контроль над відрізком держ. кордону між пропускними пунктами «Ізварине» та «Маринівка». Бойовики зайняли ряд населених пунктів і збільшили контрольовану ділянку кордону, отримавши можливість безперешкодно збільшувати свої сили за рахунок найманців, зброї та техніки. «Битва на кордоні» завершилась. У складних тактичних умовах укр. угрупованню вдалося вийти з оточення. Втрати особового складу в боях у прикордонній смузі сягнули кількох сотень осіб загиблими, пораненими, полоненими та зниклими безвісти. Особливо важкими були втрати в техніці: зі строю вибуло майже $^{2}/_{3}$ бойових машин. Унаслідок цього підрозділи 24-ї, 72-ї та 79-ї бригад, що

брали участь в операції, втратили боєздатність і були виведені в тил для її відновлення. Важких втрат зазнав 3-й окремий полк спецпризначення, а також підрозділи 25-ї, 28-ї, 30-ї, 51-ї та 95-ї бригад, які ззовні «пробивали» коридор для оточених частин.

Після виходу з оточення підрозділів трьох бригад різко знизилася щільність військ у прикордонному районі. Чисельність військ. угруповання Сектору «Д» на поч. серпня 2014 скоротилося вдвічі. На фронті залишилися батальйонні тактичні групи кількох механізованих бригад, батальйони територіальної оборони ЗС України, добровольчі батальйони МВС України, які ще не брали участі в бойових діях. З цього часу в прикордонних районах відбулося зниження активності бойовиків, які передислоковували свої угруповання в райони населених пунктів Ровеньки, Сніжне, Торез і Шахтарськ.

Після взяття підрозділами сил АТО 29 липня 2014 Дебальцевого запеклі бої розгорнулися за Шахтарськ, де проходила траса Н21 — гол. шлях сполучення між бойовиками т. зв. Донец. і Луган. народних республік (далі — «ДНР» і «ЛНР»). Для утримання району противник зібрав усі наявні сили, підтягнув артилерію, танки та почав активні бойові дії на вулицях міста. Бойовики розмістили позиції в житловому секторі, ускладнивши можливості підтримати бійців 25-ї бригади артилерією. Кількаразова чисельна перевага противника, поява у бойовиків великої кількості озброєння, а також вихід прикордонного антитерористичного угруповання, який змінив тактичну обстановку в районі, зумовили необхідність виведення підрозділів 25-ї бригади з позицій біля Шахтарська. Вранці 31 липня 2014 десантники пішли на прорив, при цьому потрапили під обстріл противника і зазнали значних втрат.

На поч. серпня здавалося, що кілька локальних поразок не загальмують процесу звільнення Донбасу. Сили АТО розгромили блокпости бойовиків у районі Мар'їнки та вийшли до околиць Донецька. Бойовики почали готувалися до евакуації з міста. 2 серпня бійці 80-ї окремої аеромобільної бригади знищили велику колону бойовиків, що рухалася від Суходольська до Луганська. 4 серпня підрозділи сил АТО зайняли Ясинувату — важливий пункт залізничного сполучення регіону, проте наступного дня змушені були залишити місто через загрозу життю мирних мешканців.

Бойовики контратакували, щоби не допустити свого оточення в районі *Алчевська*, Стаханова і Луганська. 7 серпня сили АТО вели наступальні бої в околицях Донецька і Луганська, проте не спромоглися закріпитися на позиціях у межах міст. 7 серпня 2014 відбувся остаточний вдалий штурм Савур-могили: бійці з підрозділу «Крим» та десантники 25-ї окремої механізованої бригади, яких очолив полк. І.*Гордійчук* (позивний «Сумрак»), за підтримки частин 51-ї окремої механізованої бригади і під прикриттям танків 17-ї бригади прорвалися на курган і встановили контроль над спостережним пунктом на його вершині. З ін. (пн.-сх.) боку на висоту піднялися добровольці з груп *«Харків»* та групи Т.Юлдашева (позивний «Тренер»).

Низка успішних дій призвела до створення двох угруповань сил АТО — біля Дебальцевого та в районі Савур-могили. Це дало можливість почати операцію з оточення донец. угруповання незаконних збройних формувань. Прорив у Дебальцеве, наступ на Шахтарськ і штурм Савур-могили засвідчили, що стратегічна ініціатива опинилася повністю на стороні укр. військовиків.

Водночас військ. командування не зробило належних висновків із попереднього досвіду ведення АТО: до Сектору «Д», який перед загрозою повного оточення залишили укр. війська, були введені нові сили. Батальйон 95-ї окремої аеромобільної бригади відбув у рейд на сх., батальйон 25-ї окремої повітряно-десантної бригади з боями попрямував на пн. через Шахтарськ, а частини 30-ї окремої механізованої бригади, зайнявши Степанівку, встановили мережу блокпостів і опорних пунктів. 8 серпня сили АТО зайняли Міусинськ, перервавши сполучення між Сніжним і Красним Лучем. Однак, оскільки Дмитрівку продовжували утримувати бойовики, втриматися силам АТО у місті не було можливості. 9 серпня антитерористичні сили здійснили безрезультатну спробу визволення від терористів м. Красний Луч. 10 серпня укр. військовики повністю перекрили сполучення бойовиків між Донец. та Луган. областями. Цього ж дня відбулося найінтенсивніше артилер. бомбардування Донецька.

У секторах «А» і «Д» 8—11 серпня батальйонна тактична група 95-ї аеромобільної бригади, 1-ша і 2-га батальйонні тактичні групи 30-ї механізованої бригади за підтримки реактивного та артилер. дивізіонів «пробили» коридор на ділянці Степанівка — Красний Луч — Червона Поляна — Лутугине з метою створення зовн. кола ізоляції незаконних збройних формувань, які зосередилися в Донец. та Луган. агломераціях. Блокпости та опорні пункти в районі Степанівки було передано 3-й батальйонній тактичній групі й танк. батальйону 30-ї бригади, а для утримання позицій в районі Міусинська було спрямовано роту 72-ї механізованої бригади, які разом мали забезпечувати коридор на ділянці Степанівка — Красний Луч. Під час цих рейдових дій відбулися перші бойові зіткнення бійців згаданих частин із регулярними армійськими підрозділами РФ. Далі підрозділи 95-ї бригади «перерізали» автошлях між містами Красний Луч та *Антрацит*. Одночасно назустріч їм із пн. висунулися підрозділи 2-ї батальйонної тактичної групи 30-ї бригади, які успішно з'єдналися в районі м. Красний Луч із підрозділами 1-ї батальйонної тактичної групи тієї ж бригади, тим самим замкнувши зовн. коло оточення.

Водночас через відсутність резервів було прийнято рішення про виведення батальйонної тактичної групи 95-ї бригади в район Дебальцевого рейдом по тилах противника в напрямку Красний Луч — Дебальцеве. Подолавши понад 90 км, десантники 95-ї бригади повернулися у вихідний район біля Слов'янська.

В Секторі «А» в цей час практично було завершене блокування Луганська і взяття під контроль населених пунктів Лутугине, Георгіївка, Новосвітлівка і Хрящувате.

У Секторі «С» 12—13 серпня підрозділи ЗС України спільно з бійцями Нац. гвардії України взяли під контроль населені пункти Вуглегірськ, Олександрівське, Ольховатка, Булавинське, що дало змогу звузити коло

ізоляції та блокувати Горлівку зі сх. напрямку, а Єнакієво — з пн.

Таким чином, на серед. серпня були проведені успішні операції, спрямовані на розрив комунікацій угруповань бойовиків і підрозділів, які підтримували їх із боку РФ, і створені умови для блокування бойовиків у районах міст Горлівка, Алчевськ, Стаханов, Луганськ і Донецьк, що давало змогу сподіватися на успішне завершення АТО до серед. вересня. В цих умовах Росія вдалася до акту відкритої агресії проти України. Вторгнення підрозділів регулярних частин ЗС РФ на територію України змінило співвідношення сил і засобів на користь противника, призвело до значних втрат в особовому складі й техніці укр. сил (див. *Вторгнення російських військ в Україну 2014*).

11 серпня 2014 завдано масованого удару з території РФ реактивними системами залпового вогню «Град» по позиціях укр. сил у с. Степанівка, який справив деморалізуючий вплив на особовий склад укр. підрозділів (військовикам довелося рятуватись у випадкових укриттях) та знищив більшість техніки. 13 серпня укр. підрозділи були атаковані рос. бронетехнікою. Внаслідок артилер. ударів і танк. атаки підрозділи 30-ї окремої механізованої бригади, не маючи можливості відновити резерви, здійснили відхід у район Савур-могили. Втрата Степанівки призвела до подальших негативних наслідків. Був також залишений Міусинськ, противник зайняв Маринівку. Таким чином, шляхи відходу на пд. для гол. сил (1-й і 2-й батальйони) 30-ї бригади були відрізані, їм довелося прориватися на пн. — у зону відповідальності Сектору «А», в район м. Лутугине.

Внаслідок боїв у Секторі «Д» в 1-й пол. серпня 2014 були виснажені та зазнали відчутних втрат в особовому складі й техніці осн. сили 24-ї, 28-ї, 30-ї, 51-ї, 72-ї механізованих, 25-ї повітрянодесантної, 79-ї та 95-ї аеромобільних бригад. Заг. втрати підрозділів АТО в цьому районі налічували сотні загиблих, зниклих безвісти та полонених. Противнику вдалося розширити контрольовану ділянку кордону та отримати з РФ матеріально-тех. допомогу, доставлену т. зв. гуманітарними конвоями. 12 серпня автоколона з 280 білих «КамАЗів» т. зв. гуманітарного конвою з вантажем із Росії вирушила в бік України з м. Наро-Фомінськ Моск. обл. 22 серпня 145 вантажівок перетнули держ. кордон України в районі контрольованого незаконними збройними формуваннями пункту пропуску Ізварине без погодження і супроводу представників Червоного Хреста.

У ніч на 14 серпня внаслідок несвоєчасного зайняття визначених позицій, неналежного обладнання опорних пунктів, через паніку після вогневого впливу противника частина підрозділів 30-ї механізованої бригади, а також частина сил 51-ї механізованої бригади та рота 72-ї механізованої бригади здійснили відхід із позицій в районі населених пунктів Міусинськ, Степанівка та Григорівка. Утворилися прогалини в лінії зовн. кола блокування, а в підпорядкуванні Сектору «Д» фактично не залишилося сил і засобів для виконання всього обсягу завдань.

Незаконні збройні формування при підтримці далекобійної артилерії та реактивних систем залпового вогню ЗС РФ, які діяли з рос. території, продовжували масовані обстріли підрозділів укр. військ у районі Савур-могили та населених пунктів Петрівське, Амвросіївка, Сонцеве. Особливо жорсткі бої точилися в районі стратегічних трас Н-21 (Шахтарськ) і М-04 (Новосвітлівка і Хрящувате) — шляхів сполучення між Донец. та Луган. угрупованнями бойовиків.

У Секторі «С» 15—17 серпня проведено пошуково-ударні дії в напрямку Дебальцеве, Булавинське, Малоорлівка, Жданівка, Нижня Кринка силами 25-ї бригади, 26-ї артилер. бригади, 27-го реактивного артилер. полку та армійської авіації. Силам АТО вдалося створити плацдарми у районах Жданівки та Нижньої Кринки, встановити блокпости північніше Донецька в напрямку на Верхню Кринку, припинити сполучення між Донецьком і Горлівкою. Донецьк був блокований укр. підрозділами з пн., зх. та пд.

У Секторі «А» 18—19 серпня проведено штурмові дії 24-го окремого штурмового батальйону, 24-ї механізованої та 80-ї аеромобільної бригад ЗС України щоби закріпитися на ділянці автошляху М-04 в районі Новосвітлівки та Хрящуватого та блокування Луганська з пд. сх.

У Секторі «Б» 19—20 серпня підрозділи 93-ї механізованої бригади та батальйонна тактична група 95-ї аеромобільної бригади вдруге звільнили Ясинувату. В ніч на 20 серпня місто було передано під контроль підрозділам Нац. гвардії України, які в подальшому під натиском противника не спромоглися його втримати.

Впродовж 17—19 серпня укр. військовики та добровольці вели вуличні бої в Луганську, посилили оточення Донецька та ввійшли в Іловайськ. 18 серпня сили АТО взяли в кільце Горлівку, тривали активні дії в районі Станиці Луганської, Шахтарська, Тореза.

18 серпня вдалося провести ротацію бійців, які утримували позиції на Савур-могилі: на висоту зайшла група, сформована з бійців 25-ї повітряно-десантної бригади та добровольців-розвідників (групою керував полк. П.Потєхін). Наступного дня бойовики за підтримки артилерії штурмували Савур-могилу, а 21 серпня від обстрілів впала стела меморіального комплексу. Після вогневого удару противника підрозділи 51-ї окремої механізованої бригади залишили позиції в с-щі Петровському. 21 серпня бойовики завдали удару реактивною системою залпового вогню «Ураган» по командному пункту Сектору «Д».

Ключові події наприкінці серпня 2014 розгорнулися довкола Іловайська. Встановлення контролю над містом розглядалося як одне з тактичних завдань, що виконувалися підрозділами сектору «Б». Іловайська операція почалася 4 серпня 2014 силами підрозділів 17-ї окремої танк. бригади, 93-ї та 51-ї окремих механізованих бригад ЗС України, які мали блокувати місто. Завдання розгрому осн. сил противника та зачистки міста покладалося на добровольчі формування (загони) МВС та Нац. гвардії України. Проте спроби 24—29 серпня взяти Іловайськ під повний контроль не дали результату.

За крок до успішного завершення військ. операції зі звільнення від бойовиків території Донец. та Луган. областей наступ АТО захлинувся. Через захоплені в серед. серпня незаконними збройними формуваннями та найманцями ділянки держ. кордону та контрольно-пропускні пункти відбулося масоване вторг-

нення на територію України рос. регулярних військ. Ситуація в районі АТО рішуче змінилася. Після потужного артилер. удару з території РФ, в якому було задіяно бл. 200 одиниць артилерії, рос. підрозділи вторглися на територію України.

Від 23 серпня противник посилив обстріли з території РФ позицій укр. сил у районі висоти Савур-могила та населених пунктів Петрівське, Амвросіївка, Сонцеве. Водночас колони рос. військ. техніки з боку Ростовської обл. РФ пройшли в напрямку Амвросіївки, Кутейникового. В ніч на 24 серпня 2014 через неконтрольовану ділянку держ. кордону на територію України вторглися регулярні частини ЗС РФ, здійснивши акт агресії. Почався спільний контрнаступ незаконних збройних формувань і рос. військ, які атакували укр. сили на пд. Донец. обл. трьома напрямками — на Іловайськ, Комсомольське (нині Кальміуське) та Новоазовськ. Одночасно противник робив спроби захопити Маріуполь і «пробити» транспортний коридор до Крим. п-ова.

Рос. колони вторгнення рухалися, знищуючи поодинокі цілі та не зустрічаючи опору, оскільки укр. підрозділи на той час уже залишили позиції в районі Амвросіївки (лише невеликий загін продовжував утримувати висоту Савур-могила). Вище командування та кер-во АТО до останнього не вірили у можливість відкритого вторгнення рос. армії та її вступу в безпосереднє бойове зіткнення з укр. силами.

Вторгнення рос. військ різко змінило співвідношення сил у зоні конфлікту. Скоординовані дії рос. регулярних частин та незаконних збройних формувань т. зв. ДНР та ЛНР, суттєве нарощування активності угруповань противника на стратегічно важливих ділянках зіткнення, систематичні масовані артилер. обстріли позицій урядових сил призвели до втрати ініціативи силами АТО, завдали укр. підрозділам значних втрат у техніці та особовому складі, спричинили самовільний відхід частини підпорядкованих сектору «Д» сил і засобів і суттєво ускладнили можливості успішно протидіяти противнику. В зоні бойових дій у секторі «Д» залишилася тільки незначна кількість військовослужбовців, озброєних переважно стрілец. зброєю, які не могли ефективно організувати оборону і протистояти просуванню регулярних військ РФ. Фактично фронт у районі Амвросіївки, який захищав іловайське угруповання укр. сил із пд., перестав існувати, а залога на висоті Савур-могила опинилась у цілковитому оточенні. 24 серпня 2014 було ухвалене рішення про розформування Сектору «Д» та переведення військ. частин і підрозділів сектору в оперативне підпорядкування Сектору «Б».

24 серпня після чергового штурму бойовиками висоти Савур-могила із застосуванням танків командир групи, яка перебувала на висоті, полк. І.Гордійчук віддав наказ про відступ. Група виходила з оточення вночі, рухаючися до найближчих укр. підрозділів Сектору «Б», які на той час уже були оточені рос. військами під Іловайськом. Пройшовши тилами противника бл. 60 км, група останніх захисників Савур-могили приєдналася до осн. сил під Многопіллям.

25 серпня 2014 після виходу передових загонів ЗС РФ на рубіж Амвросіївка—Кутейникове, Василівка—Сонцеве—Гранітне—Тельманове осн. сили цих підрозділів продовжили рейди в напрямку населених пунктів Тельманове і Новоазовськ. Одночасно рос. частини та незаконні збройні формування розпочали наступ на Новоазовськ. Зазнавши відчутних втрат, сили АТО залишили позиції: 27 серпня Новоазовськ і ряд населених пунктів Новоазовського, Старобешівського, Амвросіївського р-нів Донец. обл. перейшли під контроль рос. військ та бойовиків т. зв. ДНР і ЛНР.

Рос. військам спільно з незаконними збройними формуваннями вдалося заблокувати укр. сили в районі Іловайська. Затягуючи перемовини щодо надання т. зв. гуманітарного коридору для виходу з оточення військовослужбовців та бійців добровольчих формувань України, противник спромігся зайняти вигідні позиції та здійснив розстріл колон укр. військ, які розпочали прорив з Іловайська 29 серпня 2014. За офіц. даними, у боях під Іловайськом заг. втрати сил АТО становили до 1 тис. осіб: 366 військовиків загинули, 158 осіб вважалися зниклими безвісти, 429 бійців дістали поранення, кількасот бійців потрапили у полон. Зазнали втрат і добровольчі формування, які брали участь у боях за Іловайськ, а також загинула 41 цивільна особа.

Водночас на луган. напрямку 29—30 серпня підрозділи сил АТО Сектору «А» змушені були залишити позиції в Новосвітлівці та Хрящуватому, а 1 вересня укр. військовики відступили з Луган. аеропорту.

Після вторгнення рос. військ підрозділи сил АТО з боями були відведені на пн. від Луганська (30—31 серпня 2014). Разом із тим було посилено оборону в напрямку т. зв. Бахмутської траси (на ділянці Луганськ—Лисичанськ). Щоби зупинити подальший наступ рос. військ на Маріуполь 2—5 вересня 2014 були проведені рейдові дії 79-ї і 95-ї окремих аеромобільних бригад у районі Комсомольске—Тельманове—Новоазовськ—Староласпа на Донеччині. Активні бойові дії, які тривали до 5 вересня 2014, показали противнику, що сили АТО мають резерв сил і засобів, спроможний протистояти агресії. Поступово силам АТО вдалося стабілізувати лінію зіткнення і не допустити подальшого просування рос. гібридних окупаційних військ у глибину укр. території. Плани противника пробити «південний коридор» до Криму було зірвано.

5 вересня 2014 відбулися переговори на рівні кер-ва д-в, які завершилися оголошенням режиму припинення вогню та встановлення лінії розмежування сторін задля пошуку дипломатичного рішення. На кер-во РФ за збройну агресію проти України були накладені міжнар. санкції.

Літ.: *Каліновська О. та ін.* Неоголошена війна: невідомі факти і хроніки АТО. Х., 2015; Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. К., 2016; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Серж М.* Хроніка гибридної війни. К., 2016; Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014—2016) К., 2017; *Зіненко Р.А.* Іловайський щоденник. Х., 2017; *Музика М. та ін.* Савур-Могила: військові щоденники. Х., 2017; У вогняному кільці: оборона Луганського аеропорту. К., 2018; *Жирохов М.* Забытые защитники Саур-Могилы (рота глубинной разведки ГУР МОУ, июль—август 2014). Чернигов, 2019; *Зіненко Р.А.* Війна, якої не було: хроніка Іловайської трагедії, ч. 1—2. Х., 2019; *Бура Д., Красовиць-*

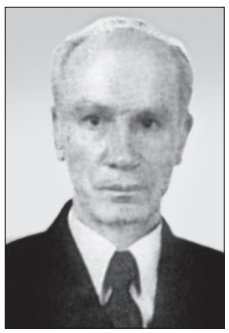

А.Г. Болебрух.

кий О. Хроніка війни: 2014—2020, т. 1: Від Майдану до Іловайська. Х., 2020; *Гребенюк М. та ін.* Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 — 30 квітня 2018 рр.). «УІЖ» 2020, № 4 (http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_4_16); *Жирохов М.* Рейд на Шахтерск (июль—август 2014 г.). Чернигов, 2020; Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24—29 серпня 2014 року. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354; Аналіз ведення АТО та наслідків вторгнення РФ в Україну у серпні—вересні 2014 року. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2015/08/13/analiz-vedennya-antiteroristichnoi-operaczii--12694

О.В. Андрощук.

БОКА́НЬ Микола Федорович (1881 — після 1938) — український селянин, фотограф-аматор, автор світлин про соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932—33 (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*) у власній родині, яка жила та помирала в смт *Батурин*. 17 травня 1933 сільс. рада видала довідку з фотографією Б. і текстом про те, що він справді проживає в смт Батурин, має 52 роки, фотограф. Етнічний росіянин, набожна родина якого була приречена на голодну смерть. Фотографії, крім речових доказів злочину проти людяності, висвітлюють трагедію окремої сел. сім'ї. Спочатку помер син Костянтин у полі серед достигаючого жита, з ним незадовго перед тим балакав його брат. Батько поховав дитину, а на пам'ятному знакові залишив напис: «Костянтин Миколайович Бокань. Помер 30 червня 1933 року на полі від непосильної праці в колгоспі та недоїдання». У лікарському свідоцтві про смерть зафіксована дата смерті — 1 липня 1933. Поминаючи померлого сина, батько написав на родинному фото: «300 днів (триста) без шматка хліба до убогого обіду. 2/IV, 1933 р.». Доля його дітей трагічна і драматична, вона відображена на сімейних світлинах. Одна з них мала заг. назву — «Родина, яких на світі багато», а далі фото кожного з текстом: «Микола. Забраний відбувати покарання», «Володимир. Пішов жебракувати», «Костянтин. Помер від голоду», «Олександр. Пішов проїдати викрадене. Батьки росіяни, а він назвався українцем», «Леонід. Пішов відбирати гроші за хліб», «Донька Ганна. Пішла проїдати викрадене». На краях фото викладено цитату рос. письменника Л.*Толстого* про те, що сімейні зв'язки лише тоді міцні й дають благо, коли всі члени родини вірують одному Богові і Закону, а без них сім'я — джерело не радощів, а страждань. Обов'язок кожного поділитися з іншим, допомогти позбутися труднощів, — писав Б., але у роки страшного Голодомору праведників було обмаль, позаяк безбожна влада морила кожного, тримаючи у страху.

1938 Б. та його сина Бориса засудили до 8-ми і 5-ти років таборів, звідки вони не повернулися.

Літ.: Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ—НКВД. К., 2007.

В.І. Марочко.

БОЛЕБРУ́Х Анатолій Григорович (20.10.1940—27.01.2018) — дослідник історії укр. та рос. сусп. думки, історіограф. Заслужений працівник нар. освіти України (1993). Д-р істор. н. (1989). Н. в м. Кустанай (нині м. Костанай, Казахстан). 1967 закінчив історико-філол. ф-т Дніпроп. ун-ту (див. *Дніпропетровський національний університет*; нині Дніпровський нац. ун-т ім. О.Гончара). З 1972 до виходу на пенсію 2012 — викладач, старший викладач, доцент, професор кафедри історіографії та джерелознавства (нині — кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства), зав. цієї кафедри (1994—2006), декан істор. ф-ту (1987—2002) цього ун-ту. Голова спеціалізованої вченої ради (1988—2004).

1972 у Дніпроп. ун-ті захистив кандидатську дис. «Борьба российского самодержавия с передовой общественно-политической мыслью во второй половине XVIII в. (по материалам деятельности цензурных органов)», 1989 у Моск. держ. історико-архів. ін-ті — докторську дис. «Крестьянский вопрос в общественной мысли России конца XVIII — начала XIX в.». 1991 отримав учене звання професора.

Організатор і науковий керівник Н.-д. лабораторії «Історія Придніпровського регіону» (1991—2012). Ініціатор і натхненник створення двох фундаментальних праць з історії Катеринослава—*Дніпропетровська*, які стали важливим етапом історико-урбаністичних студій в регіоні: «Дніпропетровськ: віхи історії» (2001) та «Історія міста Дніпропетровська» (2006).

Опублікував бл. 150 наук. праць, у т. ч. 10 монографій та навч. посібників з історії укр. і рос. сусп. думки, *історіографії*, теоретико-методологічних проблем історіографії та джерелознавства. Окрему увагу звертав на джерелознавче значення худож. літератури та соціальну функцію *історичної науки*. Здійснив спробу генерального синтезу історії укр. і рос. сусп. думки в монографії «Нариси з історії громадської свідомості (суспільна думка України і Росії XI—XIX ст.)» (2008).

Розробив навч. курси: «Історіографія», «Історія суспільної думки», «Художня література в історичному дослідженні».

Підготував 4-х д-рів і 12 канд. істор. наук.

Відп. ред. «Вісника Дніпропетровського університету. Серія: Історія і археологія» (1993—2002) та збірника наук. праць «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України» (1995—2012).

П. у м. Дніпро (див. *Дніпропетровськ*), похований на Запороз. цвинтарі.

Праці: Передовая общественно-политическая мысль России и Украины: от Радищева до декабристов. Днепропетровск, 1987; Критика феодально-крепостнического строя в трудах русских и украинских просветителей XVIII — начала XIX в. Днепропетровск, 1988; Історія суспільної думки України: друга половина XIX — початок XX ст.: хрестоматія. Дніпропетровськ, 1994; Пам'ятки суспільної думки України: XVIII — перша половина XIX ст.: хрестоматія. Дніпропетровськ, 1995; Василь Назарович Каразін (1773—1842). Х., 2005 (у співавт.); Нариси з історії громадської свідомості (суспільна думка України і Росії XI—XIX ст.). Дніпропетровськ, 2008; Мы — двести лет тому назад. Днепропетровск, 2013; Не сбылось, или Испорченный замысел. Днепр, 2016.

Літ.: Болебрух Анатолій Григорович. В кн.: Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: 1918—2008. Дніпропетровськ, 2008; Дніпропетровський історико-археографічний збірник. 2009, вип. 3: На пошану професора Анатолія Григоровича; *Чернов Е.А.* К 60-летию доктора исторических наук, профессора Анатолия Григорьевича Болебруха. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2001, вип. 2; *Іваненко В.В.* Історик суспільної думки та просвітитель сучасності (до 70-річ-

чя доктора історичних наук, професора А.Г. Болебруха). «Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія», 2010, вип. 18; *Журба О.И., Литвинова Т.Ф.* А.Г. Болебрух: верность теме, как способ саморепрезентации историка. «Харківський історіографічний збірник», 2018, вип. 17.

О.І. Журба.

БО́ЛОТОВ Валерій Дмитрович (13.02.1970—27.01.2017) — луган. колабораціоніст, один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Н. в м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ). 1974 сім'я Б. переїхала до м. Стаханов (нині м. Кадіївка Алчевського р-ну Луган. обл.). 1988 призваний до армії, проходив службу в 103-й гвард. повітряно-десантної д-зії, дислокованій у Вітебську (нині місто в Білорусі). В її складі брав участь у конфліктах у Тбілісі (нині столиця Грузії), Єревані (нині столиця Вірменії), Нагорному Карабасі. Отримав звання старшого сержанта. Після армії очолював Союз ветеранів повітряно-десантних військ на Луганщині.

Повідомлялося про дві вищі освіти Б., проте в яких навч. закладах вона отримана — невідомо. За даними колиш. керівника управління СБУ в Луган. обл. О.Петрулевича, Б. працював наглядачем нелегальних шахт (копанок) в інтересах колиш. голови Луган. обласної держ. адміністрації О.Єфремова.

Долучився до захоплення влади та сприяв окупації *Луганської області* 2014. Із березня 2014 почав поширювати в мережі Інтернет заклики до створення «Армії Південного Сходу» («Армии Юго-Востока») для протистояння «націоналістам», які, на його думку, захопили владу в *Києві*. 6 квітня група людей на чолі з Б. захопила будівлю Луган. обласного управління СБУ. Б. оголосив про створення воєнізованого формування «Армия Юго-Востока», що почало координувати захоплення влади.

21 квітня під час закритого засідання пророс. бойовиків у захопленій будівлі СБУ Б. був обраний «виконувачем обов'язків народного губернатора». Долучився до створення «Луганської народної республіки» 27 квітня. Був серед організаторів незаконного референдуму 11 травня.

18 травня «верховна рада Луганської народної республіки» оголосила Б. главою «Луганської народної республіки». Проте керівником угруповання він пробув лише до 14 серпня, коли оголосив про складення обов'язків нібито через стан здоров'я. Його місце зайняв «міністр оборони Луганської народної республіки» І.*Плотницький*, а сам Б. виїхав до *Москви*, де нібито займався збором гуманітарної допомоги для «Луганської народної республіки».

П. у м. Москва від серцевого нападу. Його дружина заявила про отруєння чоловіка.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Экс-начальник Луганской СБУ Петрулевич: Террористические группы ГРУ России уже в Киеве и ждут сигнала. «Гордон», 2014, 2 июля. (https://gordonua.com/publications/petrulevich-terroristicheskie-gruppy-gru-rossii-uzhe-v-kieve-i-zhdut-signala-29825.html); Болотов Валерий Дмитриевич. Web: https://myrotvorets.center/criminal/bolotov-valerij-dmitrievich

В.В. Головко, О.О. Кравченко.

БО́НДАРЄВ Сергій Анатолійович (24.11.1981—18.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Краматорськ*, де провів дитинство. Захоплювався історією та к-рою України, любив подорожувати. Навч. у Донбаській держ. машинобудівній академії. Деякий час мешкав в *Одесі*, за два роки до загибелі проживав у *Києві*. Був учасником *«Помаранчевої революції» 2004*. Працював у відомих компаніях у галузі інформаційних технологій — «Luxoft» і «GlobalLogic». Починаючи з листопада 2013, був учасником протестних акцій на *майдані Незалежності* в Києві, відвідував нар. віча, допомагав у зведенні барикад, залишався на нічні чергування. Загинув у ніч з 18 на 19 лютого 2014 від 4 кульових поранень у груди, плечі й шию під час штурму силовиками Будинку профспілок.

Похований на кладовищі с. Чабани Києво-Святошинського р-ну Київ. обл. 21 листопада 2014 йому посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Сергій Бондарєв. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/bondarev-serhii-anatoliiovych; Сергей Бондарев. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/sergej-bondarev.html

Я.В. Борщик.

БОНДАРЧУ́К Сергій Михайлович (09.09.1961—20.02.2014) — учитель, громадсько-політ. діяч, учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Губин Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл. Навч. в Ладигівській середній школі. Вищу освіту здобув у Кам'янець-Подільському пед. ін-ті, 1978—83 був студентом фізико-мат. ф-ту. Одружений, син Володимир народився 1984. З 1983 розпочав пед. діяльність у Поповецькій восьмирічній школі Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл. на посаді вчителя фізики та математики. 1994—96 працював в АТ «Україна» с. Сахнівці Старокостянтинівського р-ну. З 1997 викладав фізику у Старокостянтинівській г-зії. Спеціаліст вищої категорії, мав звання «вчитель-методист». 2012 став переможцем міського та учасником обласного етапу конкурсу «Вчитель року-2013» у номінації «Фізика». У *Старокостянтинові* був координатором Всеукр. фізичного конкурсу «Левеня».

Був учасником *«Помаранчевої революції» 2004*. 2005—09 очолював Старокостянтинівську міську орг-цію *Конгресу українських націоналістів*, з 2009 — Старокостянтинівську міську орг-цію Всеукр. об'єднання «Свобода». Помічник-консультант нар. депутата України І.Сабія. Був членом Всеукр. т-ва «Просвіта» ім. Т.Шевченка. Брав участь в акціях Євромайдану, був організатором таких акцій у Старокостянтинові, періодично приїздив до *Києва*. Тяжко поранений пострілом у спину, ймовірно з нарізної зброї калібру 7,62 мм бійця підрозділу міліції особливого призначення «Беркут» у «чорний четвер» о 9:29 20 лютого 2014, коли виносив поранених поруч з головним входом до Міжнар. центру к-ри і мист-в Федерації профспілок України (Жовтневий палац) на вул. Інститутській в Києві (див. *Революція гідності 2013—2014*).

П. від крововтрати в кареті «швидкої допомоги» біля готелю «Козацький». Похований 22 лютого 2014 на кладовищі м. Старокостянтинів. 24 лютого 2014 місц. козацтво нагородило його посмертно орденом «За козацьку мужність на Майдані 2014 року».

В.Д. Болотов.

С.А. Бондарєв.

С.М. Бондарчук.

О.Ю. Бородай.

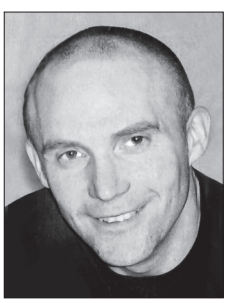

О.С. Братушка.

Посмертно присвоєно звання «Почесний громадянин міста Старокостянтинова», його ім'ям названо одну з вулиць міста. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 нагороджений посмертно медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно). 8 травня 2016 посмертно відзначений Грамотою Верховного архієпископа Києво-Галицького Святослава (Шевчука). Ім'я героя та його портрет викарбувані на Меморіалі пам'яті Героїв Небесної Сотні у Львові (вул. Кривоноса) та на меморіалі Героїв Небесної Сотні в Києві.

Літ.: *Бондарчук Т.* Кохання, розстріляне снайпером. Хмельницький, 2014; Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Сергій Бондарчук. В кн.: *Терейковська С.* Небесна сотня: життєписи, кн. 1. К., 2018; Сергій Бондарчук. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/sergij-bondarchuk.html; Сергій Бондарчук. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/sergiy-bondarchuk; Вони шукали правду про загибель батьків на Майдані, а знайшли одне одного: історія Володимира Бондарчука та Ірини Хомяк. Web: https://hromadske.ua/posts/voni-shukali-pravdu-pro-zagibel-batkiv-na-majdani-a-znajshli-odne-odnogo-istoriya-volodimira-bondarchuka-ta-irini-homyak

Є.В. Сафар'янс.

БОРОДА́Й Олександр Юрійович (н. 25.07.1972) — один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*, громадянин РФ. Н. в м. *Москва*. Батько Б. був філософом, мав дружні стосунки та співпрацював з рос. істориками та філософами Л.*Гумільовим*, О.Лосєвим, О.Зінов'євим. Б. також вступив на філос. ф-т *Московського університету* (завершив 1994, в аспірантурі займався питаннями етнічних конфліктів). 1992 брав участь у воєн. конфлікті на території Придністров'я (частина Молдови, яку підпорядкувала собі влада РФ; див. *Придністровська Молдавська республіка*) разом із В.Антюфєєвим, О.Березою, А.Пінчуком. 2014 всі вони були задіяні в розбудові окупаційної адміністрації на захоплених РФ територіях *Донецької області*.

1993 Б. брав участь у т. зв. жовтневому путчі в Москві (протистояння президента РФ Б.*Єльцина* з ВР РФ) на боці ВР РФ. Був членом рос. руху «Фронт національного порятунку», що об'єднав радикальних опозиціонерів лівих та правих поглядів.

1993—98 працював військ. кореспондентом Рос. інформаційного агентства «Новости», телеканалів «НТВ», «ОРТ» (нині «Первый канал»), газ. «Завтра». Робив репортажі з 1-ї Чеченської війни 1994—96. З 1998 працював медіаконсультантом та піарником, брав участь у виборчих кампаніях рос. політиків. Продовжував співпрацювати із виданням «Завтра», для якого разом з ін. спец. кореспондентом І.*Гіркіним* (псевдо — Стрєлков; 2014 брав участь у збройному захопленні територій Криму та Донбасу) робив репортажі з Дагестану у співпраці з рос. правоохоронними органами (1999). У 2000-х рр. працював переважно у сфері зв'язків із громадськістю та політ. технологій, заснував агенцію «Соціомайстер», що спеціалізувалася на супроводі кризових ситуацій. Його постійним клієнтом був власник інвестиційного фонду «Marshall Capital» К.*Малофєєв*, якого вважають одним зі спонсорів рос. агресії в Криму і на Донбасі.

2014 був одним із учасників спецоперації Росії із захоплення Крим. п-ова та окремих територій Донецької обл. України. За власним твердженням, Б. був радником затвердженого РФ «прем'єр-міністра» анексованого Криму С.*Аксьонова*. 16 травня 2014 призначений головою «ради міністрів Донецької народної республіки» (створена для узурпації влади), а 8 серпня — 1-м заст. голови. Вже в жовтні 2014 залишив цю посаду та виїхав до РФ. З 2015 очолює «Союз добровольців Донбасу» (пов'язаний із колиш. помічником президента РФ В.*Сурковим*). В одному з інтерв'ю зазначив, що своїм існуванням «республіки Донбасу» (так угруповання «Донецька народна республіка» і «Луганська народна республіка» називають захоплені території), а їхні ватажки і члени воєнізованих формувань — посадами зобов'язані президенту Росії В.*Путіну*.

З опублікованих *Службою безпеки України* телефонних розмов Б. з ін. учасниками воєнних дій на Донбасі та рос. чиновниками, зокрема В.Сурковим, випливає, що Б. координував бойовиків та забезпечував виконання політ. завдань Росії на окупованій території України.

СБУ оголосила Б. в розшук за ст. 3-258 ч. 1 (створення терористичної організації, керівництво або участь у ній), ст. 110 ч. 2 (посягання на територіальну цілісність і недоторканність України), ст. 109 ч. 1 Кримінального кодексу України (дії, вчинені з метою повалення конституційного ладу або захоплення держ. влади). Проти нього введені санкції США та *Європейським Союзом*.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Бородай Александр Юриевич. Web: https://myrotvorets.center/criminal/borodaj-aleksandr-yurevich; «С полномочиями от Шойгу»: кто и как управлял войной на Донбассе. Web: https://ru.krymr.com/a/kto-i-kak-upravlyal-vojnoj-na-donbasse/30273321.html

В.В. Головко, О.О. Кравченко.

БРАТУ́ШКА Олексій Сергійович (10.04.1975—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Суми*, де провів дитинство. Працював столяром Сум. машинобудівного науково-вироб. об'єднання ім. М.Фрунзе. Згодом закінчив Сум. держ. ун-т. Займався підприємницькою діяльністю, був перевізником. З початком *Революції гідності 2013—2014* не раз приїздив на *майдан Незалежності* у *Києві*. Входив до Львівської сотні. Був убитий пострілом у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві.

Похований у Сумах на Алеї Почесних громадян міста. 2014 рішенням сесії міської ради йому присвоєно звання «Почесний громадянин міста Суми» (посмертно) та відкрито на його честь меморіальну дошку на фасаді будівлі середньої загальноосвіт. школи № 11, якій присвоєно ім'я героя.

21 листопада 2014 Б. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Братушка Олексій Сергійович. Web: http://www.meria.sumy.ua/index.php?newsid=41670; Олексій Братушка. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/bratushka-oleksii-serhiiovych; Олексій Братушка. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/oleksij-bratushka.html

І.А. Коляда.

БРЕЗДЕНЮ́К Валерій Олександрович (17.06.1963—19.02.2014) — художник, активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Жмеринка*. 1982 закінчив Лубенський лісовий технікум. Художник, автор картин у техніці ебру (малюнки на воді). Брав участь у багатьох популярних телевізійних шоу, зокрема «Червоне і чорне», «Україна має талант». Займався приватним підприємництвом.

З початку *Революції гідності 2013—2014* був членом загону самооборони Майдану Незалежності в *Києві*. Вбитий пострілом у спину в ніч на 19 лютого 2014 під час штурму Майдану.

Похований у м. Жмеринка.

21 листопада 2014 йому посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 29 квітня 2014 на фасаді будівлі загальноосвіт. школи № 5 м. Жмеринка, в якій навч. Б., відкрито меморіальну дошку з його ім'ям.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; Валерій Брезденюк. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/brezdeiuk-valerii-oleksandrovych

Н.В. Пазюра.

БРОНЕ́ВСЬКИЙ (Broniowski, Broniewski, Bronovius) **Мартин герба «Тарнава»** (н. між 1545 і 1550, п. між 1590 і 1593) — польс. дипломат, автор «Опису Татарії».

Біографічні відомості про Б. дуже обмежені. Рід його походив із с. Бездзедзя (нині село Ясельського пов. Підкарпатського воєводства, Польща; у виданнях «Опису Татарії» — Biezdzfedea). 1577 Б. став секретарем польс. короля *Стефана Баторія*. 1578 і 1579 Б. двічі їздив послом до *Кримського ханату*. Це посольство було вершиною його кар'єри. Пізніше він безуспішно вимагав відшкодування боргів, які він наробив на службі в Криму. Нечисленні згадки про нього трапляються до 1590; 31 березня 1593 про нього згадано вже як про померлого.

«Опис Татарії» був надрукований у Кельні (Німеччина) 1595 уже після смерті автора (разом з описом Трансильванії Г.Рейхендорфера і трактатом Г.Вернера про Угорщину). Опис складається з двох частин. Перша присвячена географії причорномор. степів (починаючи від *Брацлава*) і *Криму*, друга — етнографії татар.

Перша частина рясніє посиланнями на антич. авторів — *Страбона*, Клавдія *Птолемея*, Гая *Плінія Старшого*. Це свідчить про значну освіту автора в гуманістичному, ренесансному дусі, хоча ми не знаємо, де і як він її здобув. «Географія» Страбона визначила навіть план викладу Б. — він описував місцевості в тій самій послідовності, що й Страбон. Б. досить вдало ототожнив ряд геогр. назв, наведених Страбоном, із назвами 16 ст. При цьому в «Описі» практично не видно впливу письмових джерел 16 ст.

Більшість геогр. даних і майже всі етнографічні є результатом власних спостережень автора. Вони не містять очевидних фантазій і є цінним джерелом для історії регіону. Тенденція опису — протиставлення славного крим. минулого, свідками якого є руїни великих міст і фортець, і мізерного сучасного.

Мартина Броневського герба «Тарнава» треба відрізняти від Мартина Прокоповича *Броневського* герба «Леліва» — польс. протестанта, імовірного автора трактату «Апокрисис».

Праці: Tartariae descrpitio... cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Tauricae. Coloniae Agrippinae: In officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylij, 1595; *Броневский М.* Описание Крыма. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1867, т. 6; *Marcin Broniewski.* Tartariae descrpitio — Opis Tatarii. Łódź, 2011.

Літ.: *Chodynicki K.* Broniewski Marcin. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 2. 1936; *Жарких М.І.* «Опис Татарії» М.Броневського: джерелознавчі спостереження. В кн.: До джерел: збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, т. 2. К.—Львів, 2004.

М.І. Жарких.

БУДАПЕ́ШТСЬКИЙ МЕМОРА́НДУМ 1994 — дипломатичний документ про формальні гарантії безпеки України у зв'язку з її приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1968), підписаний 5 грудня 1994 Президентом України Л.*Кучмою*, Президентом РФ Б.*Єльциним*, Президентом США Б.*Клінтоном*, прем'єр-міністром Сполученого королівства Великої Британії і Північної Ірландії Дж.Мейджором.

Меморандум визнавав відповідальність держав-підписантів за безпеку, захист територіальної цілісності і нац. суверенітету України, яка брала на себе зобов'язання відмовитися від ядерної зброї *СРСР*, що зберігалася на її території. Кер-во України наполягало на підписанні документа, який хоча б у морально-політичному, а не міжнародно-правовому сенсі був компенсацією за відмову від ядерної зброї. З Білоруссю та Казахстаном, які відповідно до положень Лісабонського протоколу 1992 також позбавлялись ядерної зброї, подібних документів не укладалося. Принципово, що США і Велика Британія як держави-члени *Північноатлантичного альянсу* та Росія, що претендувала на статус самостійного військово-політ. полюсу сили, не надавали Україні військ. гарантій безпеки. Але на час підписання Б.м. були очевидні територіальні претензії кер-ва РФ до України. Тому компромісним було підписання саме меморандуму, який з погляду міжнар. права не є нормативно-правовим актом, що потребує ратифікації законодавчими органами д-в, які його підписують, а є лише викладом того, про що «треба пам'ятати». Проте навіть під таким дипломатичним документом не підписалися дві ядерні д-ви — Франція та Китай. Вони лише виступили із заявами, в яких вітали відмову України від ядерної зброї.

В.О. Брезденюк

Б.м., який закликав у випадку появи загроз безпеці Україні до проведення багатосторонніх консультацій із д-вами-«гарантами», жодного разу впродовж 1994—2014 не було застосовано. З істор. погляду Б.м. забезпечив Україні статус нейтральної д-ви, розташованої у «сірій зоні» безпеки між державами-членами НАТО та Росією. Положення Б.м. повністю повторені у статтях *Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Російською Федерацією 1997*, проте навіть цей документ ставився під сумнів у Росії, таким чином демонструвалося невдоволення зовнішньополіт. курсом України, що долала пострад. спадщину та робила європ. і євроатлантичний вибір. Спроби України визначитися зі своєю належністю до системи колективної безпеки НАТО наштовхнулися на екон. тиск Росії, яка взимку 2008 і 2009 розв'язувала «газові війни» з Україною. У відповідь на такі дії восени 2009 Терноп. обласна рада вимагала відмовитися від Б.м. У грудні 2009 з нагоди 15-річчя підписання зазначено-

О.В. Бура.

Ю. Буцманюк.

го меморандуму пропонувалося скликання спец. міжнар. конференції з метою правової формалізації зобов'язань щодо гарантій безпеки. Проте ця ідея не була схвалена ядерними д-вами.

2014 після *Революції гідності 2013—2014* анексія Криму Росією не лише перекреслила Б.м., договірно-правову основу українсько-рос. відносин, а й підірвала європ. й світ. системи безпеки.

У вересні 2015 Україна була обрана непостійним членом *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй* на період з 1 січня 2016 до 31 грудня 2017. Це дало можливість укр. дипломатії актуалізувати проблематику міжнародно-правових гарантій незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України в умовах мінливого світ. порядку. 8 жовтня 2020 Україна і Велика Британія підписали Угоду про стратегічне партнерство, що передбачає надання Україні військово-тех. допомоги на двосторонній основі.

Літ.: *Дубинин Ю.В.* Дипломатический марафон. М., 2005; *Перепелиця Г.М.* Українсько-російські відносини: поміж стратегічним партнерством та стратегічною залежністю. В кн.: Зовнішня політика України: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. К., 2008; Євроатлантичний вибір України у російських ЗМІ. «Дослідження світової політики» (К.), 2011, вип. 57; *Strutinsky P.* Ein Spiel mit dem Feuer: Die Ukraine, Russland und der Westen. Köln, 2014; *Wilson A.* Ukraine Crisis: What it means for the West. New Haven, 2014.

А.Ю. Мартинов.

БУЛГА́РИ (болгари; лат. — bulgares, грец. — βούλγαροί) — група давніх західнотюркських народів. У сучасній літературі також вживають терміни «протоболгари», «праболгари». У грец. і лат. джерелах Б. часто називали «гунами», оскільки появу Б. в Європі відносять до періоду занепаду об'єднання *гунів*. Зв'язок Б. із групою огурських племен (огури, оногури, сарагури, кутригури, утигури), що з'явилися в Європі в 460—80-х рр., дає підстави локалізувати прабатьківщину Б. у пн.-зх. частині степової Середньої Азії (сучасний Казахстан). З 480-х рр. Б. використовувала *Візантія* для боротьби з остготами (див. *Готи*). Наприкінці 5 — на поч. 7 ст. самостійно або в союзі зі *слов'янами (давніми)* та *аварами* Б. здійснювали набіги на Візантію. Племена Б. цього часу локалізують на Нижньому і Середньому Дунаї, у Пн. Причорномор'ї, Сх. Приазов'ї, Прикубанні. Після 558 вони були розгромлені аварами і частково залучені до переселення у Паннонію (Середньодунайську низовину); ін. частина 568—70 була підкорена *Тюркським каганатом*. Об'єднання Б. Сх. Приазов'я серед. 7 ст., створене племенем унногундури, відоме як *Велика Болгарія*. Після її розпаду частина Б., очолювана Батбаяном, у 660—70-х рр. була підкорена *хозарами*. Імовірно, із цією групою Б. пов'язані «чорні болгари», відомі у візант. та рус. джерелах 10 ст., а також «в.н.н.д.р.», що згадуються у Гебрайсько-хозарському листуванні. Очолювана *Аспарухом* ін. частина Б., що не підкорилася хозарам, переселилася в Нижнє Подунав'я, де у 680-х рр. створила д-ву Болгарія. В її рамках сформувалися сучасні болгари (див. *Болгари дунайські*). Ін. групи Б. у 2-й пол. 8 ст. були переселені хозарами на Середню Волгу й утворили ядро Волзької Болгарії (див. *Болгари волзькі*). Починаючи з 8 ст., територіально віддалені групи Б. відрізнялися за матеріальною к-рою, антропологією, мовою та релігією.

Літ.: *Артамонов М.И.* История хазар. Л., 1962; *Сиротенко В.Т.* Письменные свидетельства о булгарах IV—VII вв. в свете современных им исторических событий. В кн.: Славяно-балканские исследования. М., 1972; *Гадло А.В.* Этническая история Северного Кавказа IV—IX вв. Л., 1978; *Ангелов Д.* Образуване на българската народност. София, 1981; *Бешевлиев В.* Първобългари: история. София, 1984; *Божилов И., Димитров Х.* Protobulgarica. «Byzanti nobulgarica», 1995, t. 9; *Рашев Р.* Прабългарите през V—VII век. София, 2004.

О.В. Комар.

БУ́РА Ольга Василівна (22.07. 1986—10.03.2014) — активістка *Євромайдану*, героїня *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Ріпнів Буського р-ну Львів. обл. Проживала в с. Журатин Буського р-ну Львів. обл. Різноробоча. Із 24 листопада 2013 — учасниця *Революції гідності 2013—2014*, допомагала «Морській сотні» Самооборони Майдану. 10 лютого 2014 померла в київ. лікарні від отриманих під час протистоянь травм. Похована в с. Ріпнів.

21 листопада 2014 їй посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 5 липня 2015 нагороджена почесною медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: *Гаєвська І.* З героїнею Небесної Сотні прощалась Бущина. «Воля народу», 2014, № 12 (2193); Небесна сотня. Х., 2014; Ольга Бура. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/olga-bura.html

В.В. Шевченко.

БУЦМАНЮ́К Юліан (03.07.1885—30.12.1967) — художник, військовик, громад. діяч. Н. в с. Сморжів (нині село Радехівського р-ну Львів. обл.) у сім'ї вчителя. Закінчив г-зію та художньо-пром. школу у *Львові*, Академію образотворчого мист-ва в *Кракові* (1914; викладачі — Т.Аксентович, Л.Вичулковський). Як асистент М.*Сосенка* виконував розписи церков *Галичини*, за що нагороджений стипендією митрополита Андрея *Шептицького* (1911), перебував у Мюнхені (Німеччина), Римі, Мілані, Флоренції (усі міста в Італії). Під час *Першої світової війни* — рисувальник при *Легіоні Українських січових стрільців*, один із засновників й активних працівників Пресової квартири УСС. Учасник Львів. повстання 1 листопада 1918 (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*) і *Українсько-польської війни 1918—1919*, старшина Начальної команди *Української Галицької армії*, начальник Залізничної військ. управи і референт Держ. секретаріату військ. справ.

1920—23 перебував у таборах для інтернованих у Чехословаччині. 1923—27 навч. в Академії образотворчого мист-ва у Празі. Від 1927 — викладач малювання т-ва *«Рідна школа»* у Львові. Виконав розпис храму *Жовківського монастиря Різдва Христового*. 1939, після встановлення рад. влади в Галичині, переїхав до Кракова, де 1941—44 працював редактором в *«Українському видавництві»*. Пізніше мешкав у *Відні*, Мюнхені. 1950 емігрував до Канади. Жив у м. Едмонтон, де заснував мистецьку школу-студію малярства (1956), виконав розписи інтер'єру Укр. кафедрального собору Св. Йосафата.

П. у м. Едмонтон.

Для більшості творів Б. характерна стилістика модерну. Майже вся його мистецька спадщина, що зберігалася у львів. музеях, була знищена 1952 (за винятком картини «Перед бурею» та двох ікон).

Літ.: *Буцманюк Ю.* Мій життєпис: монографічна студія. Едмонтон, 1982; *Науменко К.Є.* Буцманюк Юліан. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 3. К., 2004; *Каськун С.В.* Юліан

Буцманюк: воїн, митець. Web: http://zhovkva-zamok.do.am/publ/1-1-0-35

Д.Я. Вортман.

БУЧА́ЦЬКІ герба «Абданк» — можновладний рід, імовірно нім. чи силезького походження, що проживав у 2-й пол. 14 — 1-й третині 17 ст. на укр. землях. Прізвище походить від м. *Бучач*. Відгалуження роду (нащадки Теодорика) у 16—17 ст. користувалося прізвищем **Язловецькі**, від м. *Язловець*. Першим відомим представником роду був **Міхал Авданець**, який з'являється в джерелах в останній третині 14 ст. Його сини **Міхал**, **Міхал-Мужило**, **Теодорик** та **Войцех** стали засновниками окремих гілок роду. 1430 Міхал, Міхал-Мужило та Теодорик взяли активну участь у поверненні *Поділля* під владу короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла*. Впродовж 15—16 ст. представники роду посідали ключові земські та гродські уряди (*воєвод*, *каштелянів* та *старост*) у *Подільському воєводстві* і *Руському воєводстві* та єпископські катол. кафедри у Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*), *Холмі* та Плоцьку (нині місто Мазовецького воєводства, Польща; **Якуб з Бучача**). Винятковим було надання 1442 Кам'янецького ген. староства **Теодорикові з Бучача** з правом заставляти *королівщини* на суму до 50 гривен польс. монетою (див. *Гривна польська*) на території Подільського воєводства (див. *Подільське генеральне староство*). Маєтки роду були розташов. у Подільському (нащадки Теодорика) та Руському (нащадки Міхала та Міхала-Мужила) воєводствах. У 16 ст. з вигасанням двох старших гілок впливовість Б. зменшилася. Певний ренесанс роду пов'язаний з **Єжи Язловецьким** — воєводою подільським (1567—69) та руським (1569—75), *гетьманом польним коронним* (1569—75) та *гетьманом великим коронним* (1574—75).

Літ.: *Михайловський В.* Еластична спільнота: подільська шляхта у другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. К., 2012.

В.М. Михайловський.

БУШ Джордж-Герберт Вокер (Старший) (George Herbert Walker Bush; 12.06.1924—30.11.2018) — амер. держ. і політ. діяч, 41-й президент США (1989—93). Батько 43-го Президента США Дж.*Буша*-молодшого. Як молодий льотчик брав участь у боях *Другої світової війни* на Тихоокеанському театрі воєн. дій. 1948 закінчив Єльський ун-т. Займався нафтовим бізнесом у штаті Техас. 1966 був уперше обраний до палати представників Конгресу США. 1971 став представником США в *Організації Об'єднаних Націй*. За часів президентства Дж.Картера був директором Центр. розвідувального управління (ЦРУ; 1976—81). Рад. пропаганда звинувачувала тоді ЦРУ у надмірній увазі до проблеми прав людини, а також до «втручання у внутрішні справи Польщі» за часів руху «Солідарність».

У листопаді 1980 Р.Рейган запропонував Б. стати віце-президентом. Цю посаду Б. займав два президентські терміни Р.Рейгана від 1981 до 1988. Б. представляв США на похоронах ген. секретарів ЦК КПРС Л.*Брежнєва*, Ю.*Андропова*, К.Черненка. Підтримав у березні 1983 «стратегічну оборонну ініціативу» Р.Рейгана. Б. насторожено поставився до спроб ген. секретаря ЦК КПРС М.*Горбачова* реформувати рад. модель. Після зустрічей М.Горбачова і Р.Рейгана в Женеві (Швейцарія; 1985) та Рейк'явіку (Ісландія; 1986) у Кремлі Б. вважали супротивником домовленостей з *СРСР*. Проте в грудні 1987 Б. вітав підписання американсько-рад. договору про ліквідацію ракет середньої і малої дальності. У листопаді 1988 Б. переміг на президентських виборах у США, користуючися популярністю адміністрації Р.Рейгана.

Був 41-м президентом США з 20 січня 1989 до 20 січня 1993 від Респ. партії. Йому довелося зіштовхнутись із глобальною трансформацією міжнар. відносин під впливом розпаду СРСР та *Югославії*, возз'єднання ФРН і Нім. Демократ. Республіки (НДР). США запровадили санкції проти Китаю за придушення в червні 1989 демократ. протестів на пекінській площі Тяньаньмень. Після цього ключовим завданням адміністрації Б. стало забезпечення процесу мирного розпаду СРСР та політ. змін у країнах Сх. Європи. США вітали крах режимів у Болгарії, НДР, Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Румунії, Албанії, Югославії. За наслідком цих змін у грудні 1989 на Мальті Б. домовився з М.Горбачовим про мирний відхід СРСР із країн Сх. Європи та визнання політ. змін, що відбулися. Символами перемоги США в «*холодній війні*» став розпуск *Ради економічної взаємодопомоги* та Орг-ції Варшавського договору.

У серпні 1990 Б. ініціював створення міжнар. коаліції для звільнення Кувейту, що був захоплений Іраком. Як верховний головнокомандувач 17 січня — 28 лютого 1991 командував операцією «Буря в пустелі» в Перській затоці. В цей час амер. дипломатія працювала над зміцненням міжнар. коаліції зі звільнення Кувейту та забезпечення мирного возз'єднання ФРН і НДР. Не менш складною була проблема забезпечення мирного розпаду СРСР. Щоб не дестабілізувати ситуацію, 1 серпня 1991 Б. виступив із промовою «котлета по-київськи» у *Верховній Раді УРСР*. Він застеріг від радикального варіанту виходу України зі складу СРСР. Проте перебіг подій змінив путч 19—21 серпня 1991 в *Москві*. За його результатами 24 серпня 1991 було проголошено незалежність України. Передумовами визнання цього факту США називали проведення демократ. ринкових реформ, забезпечення прав нац. меншин, урегулювання проблеми належності рад. ядерної зброї. Результат всеукр. референдуму 1 грудня 1991 щодо нар. підтримки проголошення незалежності України прискорив визнання Вашингтоном незалежності України. На цьому наполягала також укр. діаспора в США.

25 грудня 1991 США визнали незалежність України. 23 січня 1992 США встановили дипломатичні відносини з Україною. У травні 1992 Україна, Білорусь, Казахстан приєдналися до Лісабонського протоколу щодо відмови від ядерної зброї колиш. СРСР. У листопаді 1992 Б. програв президентські вибори кандидату від Демократ. партії Б.*Клінтону*. Причини цього полягали в тому, що амбіції побудови нового міжнар. порядку за лідерства єдиної над-

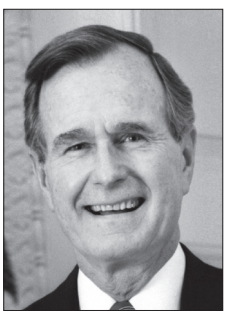

Дж. Буш (старший).

Герб «Абданк» на башті Ковпак Кам'янецького замку, кошти на спорудження якої надав кам'янецький єпископ Я. Бучацький.

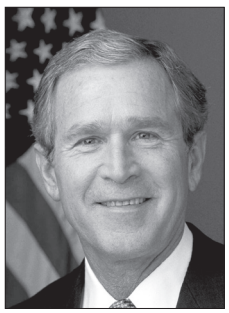

Дж. Буш (молодший).

держави США наштовхнулися на невирішені внутрішньоекон. проблеми. Це забезпечило перемогу Б.Клінтона.

У листопаді 2000 Б. вітав перемогу свого сина Дж.Буша-молодшого на президентських виборах. 21 червня 2004 Б. відвідав Україну з приватним візитом. Він запевняв, що США не конкурують із Росією за Україну. Наприкінці 2016 різко погіршився стан здоров'я Б., що завадило йому бути присутнім на інавгурації 45-го президента США Д.*Трампа*.

Літ.: *Скоукрофт Б., Райс К.* Меняющийся мировой порядок. М., 2000; *Буш Дж., Скоукрофт Б.* Мир стал другим. М., 2004; *Тіндалл Дж., Шай Д.* Історія Америки. Львів, 2010.

А.Ю. Мартинов.

БУШ Джордж Вокер Молодший (George Walker Bush; н. 06.07. 1946) — 44-й президент США з 20 січня 2001 до 20 січня 2009 від Респ. партії. Син Дж.*Буша*-старшого. Закінчив Єльський ун-т (1968). 1968—73 служив у Нац. гвардії США. 1973—75 навч. в Гарвардській школі бізнесу, після чого почав працювати у батьківському нафтовому бізнесі в Техасі. 1978 зазнав поразки на виборах до палати громад Конгресу США. Після цього повернувся до сімейного бізнесу. 1994 вперше був обраний губернатором штату Техас. 1998 переобраний на посаду губернатора штату Техас.

У листопаді 2000 на президентських виборах переміг кандидата від Демократ. партії А.Гора, колиш. віце-президента адміністрації президента США Б.*Клінтона*. Вибори виявилися найбільш скандальними на поч. 21 ст. Остаточна перемога Б. була забезпечена рішенням Верховного суду США припинити перерахунок голосів у штаті Флорида, де губернатором був його брат Джебб Буш.

20 січня 2001 Б. вступив на посаду 44-го президента США. Перше випробування відбулося 11 вересня 2001, коли ісламські терористи здійснили напад на символи амер. глобальної могутності в Нью-Йорку та Вашингтоні (обидва міста в США). У відповідь у жовтні 2001 розпочалася антитерористична операція США в Афганістані. У березні 2003 розпочалася військ. операція на території Іраку. 1 травня 2003 Б. оголосив про перемогу в іракській війні. Це забезпечило йому переобрання на другий президентський термін. Проте проблема Іраку залишилася ключовою для зовн. політики США.

Українсько-амер. відносини за президентства Б. розвивалися від найгіршого стану до підйому. Скандал із вбивством у вересні 2000 укр. журналіста Г.*Ґонґадзе* максимально погіршив українсько-амер. відносини. Проти Президента України Л.*Кучми* були запроваджені амер. санкції. Після звинувачень України у постачанні систем протиповітряної оборони «Кольчуга» режиму С.Хусейна в Іраку *Верховна Рада України* спочатку ухвалила рішення про направлення батальйону хімічного захисту до Кувейту, а потім спрямувала укр. військ. контингент до Іраку. У цьому контингенті проходила контрактну службу майбутній Герой України Н.*Савченко*. Активна участь України у процесі демократизації Іраку лише на певний час нейтралізувала корупційні скандали. В лютому 2004 у Сан-Франциско (США) розпочався суд над колиш. прем'єр-міністром України П.*Лазаренком*, звинуваченим у корупції. Остаточно свої проблеми з амер. правосуддям він розв'язав уже за президентства Б.*Обами*.

29 червня 2004 на саміті *Північноатлантичного альянсу* у *Стамбулі* відбулася перша зустріч Л.Кучми і Б. 2 листопада 2004 Б. переобраний на другий президентський термін. Цей період був більш плідним для українсько-американських відносин. 28 грудня 2004 США привітали В.*Ющенка* з перемогою на президентських виборах. 4—7 квітня 2005 відбувся візит Президента України В.Ющенка до США. У виступі перед Конгресом США В.Ющенко наголошував на спільності демократичних цінностей укр. та амер. народів.

16 лютого 2006 США визнали Україну д-вою з ринковою економікою, що стало важливим етапом на шляху вступу України до *Світової організації торгівлі*. У березні 2007 було розроблено розрахований на рік графік виведення амер. військ із Іраку. Аналогічні кроки Україна зробила щодо виведення свого контингенту з Іраку.

1 квітня 2008 президент США Б. здійснив візит до України. Він підтримав надання Україні плану дій з набуття членства в НАТО. Проте саміт НАТО у Бухаресті (Румунія) з подачі Франції та Німеччини це рішення відкинув. Суперечливо за президентства Б. розвивались американсько-рос. відносини. Після терактів 11 вересня 2001 рос. президент В.*Путін* висловив готовність приєднатися до очолюваної США антитерористичної коаліції. Але підтримка США демократ. змін в Україні, події *«Помаранчевої революції» 2004* змінили політ. клімат російсько-американських відносин. У лютому 2007, виступаючи на Мюнхенській конференції з питань міжнар. безпеки, В.Путін звинуватив США в «глобальному імперіалізмі» та заявив про готовність відстоювати «російські сфери впливу» на пострад. просторі та в Європі. Завершення другого президентського терміну Б. співпало із загостренням американсько-рос. відносин, що було спровоковано рос. агресією проти Грузії 8—12 серпня 2008. Адміністрація Б. підтримувала на президентських виборах у США в листопаді 2008 Дж.Маккейна, проте він програв Б.Обамі. Після відставки 20 січня 2009 Б. зайнявся написанням мемуарів, які видав 2010 під назвою «Ключові рішення».

Тв.: Ключові рішення. К., 2011.

Літ.: *Тіндалл Дж., Шай Д.* Історія Америки. Львів, 2010; *Райс К.* Незвичні звичні люди. К., 2011.

А.Ю. Мартинов.

БУША́ — село Ямпільського р-ну *Вінницької області* (у 17—18 ст. — місто). Розташована в місці, де р. Бушанка вливається в Мурафу (прит. Дністра). Населення — бл. 850 осіб (станом на 2001). Поблизу села — природний заказник «Гайдамацький Яр».

Перші писемні згадки про поселення Б. належать до часу панування вел. кн. литов. *Вітовта* на *Поділлі* (1411—30). Місто Б. сформувалося наприкінці 16 ст. із двох поселень: Антополя (Пронського; на скельному мисі між Мурафою та Бушанкою) і Буші (на лівому березі Бушанки).

1589 Б. купив у шляхтича Бушинського Я.*Замойський*, а пізніше м-ко перейшло до його сина Т.*Замойського* (1594—1638). За часів Т.Замойського на згаданому мисі почалося буд-во замку. На поч. 17 ст. Б. отримала статус міста.

Після початку *Національної революції 1648—1676* Б. увійшла до складу *Брацлавського полку*. В листопаді 1654 війська С.*Потоцького* і С.*Чарнецького* здобули замок (див. *Буші оборона 1654*). Місто

Буша. Башта. Фото початку 21 ст.

було практично знищене. Відродження Б. тривало більше століття, а замок уже ніколи не відбудовувався (збереглася одна з його башт). На його місці 1756 була споруджена Свято-Михайлівська церква (зруйнована в рад. час).

Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Б., яка втратила статус міста, ввійшла до складу Ямпільського пов. *Подільської губернії*.

На території села розташов. історико-культ. заповідник *«Буша»*.

Літ.: Słownik geograficzny królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольский, 1901; *Бялковський Л.* Поріччя Мурахви в XV—XVI століттях. Кам'янець на Поділлю, 1920; *Винокур І.С. та ін.* Буша: історико-краєзнавчі нариси. Хмельницький, 1991; Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. К., 2002.

Д.В. Черкаська.

«БУША́», Державний історико-культурний заповідник «Буша». Створений відповідно до постанови *Кабінету Міністрів України* від 18 серпня 2000. До складу заповідника, що охоплює площу 6,7 га, входять пам'ятки історії, археології, арх-ри, а також 3 музеї (археології, етнографії, оборони Буші) в с. *Буша*. Серед пам'яток — рештки поселень різних епох (від 3 тис. до н. е. до 12 ст.), залишки фортеці (збереглася одна з башт) та підземних ходів 16—17 ст., *Бушанський скельний комплекс*, кладовище 18—19 ст.

Літ.: *Зайцева О., Рудь В.* Історико-архітектурні пам'ятки Державного історико-культурного заповідника «Буша» як об'єкти музеєфікації. Web: http://mdch.kiev.ua/publication-pdf

Д.Я. Вортман.

БУША́НСЬКИЙ СКЕ́ЛЬНИЙ КО́МПЛЕКС — археол. пам'ятка на території с. *Буша*, на правому березі р. Бушанка (прит. Мурафи, бас. Дністра), на висоті 20—25 м над рівнем річки. Пам'ятку вивчали В.*Антонович*, Д.*Щербаківський*, І.Винокур, О.Формозов, Вал.*Даниленко*, В.Березяк, Р.Забашта та ін. Б.с.к. — природна розпадина у пісковикових скелях із численними слідами давньої забудови (вирубки — елементи кріплень дерев'яних конструкцій; виявлені розкопками рештки мурованих конструкцій). У минулому комплекс виглядав як група поєднаних між собою приміщень (заг. площею бл. 55 м²), перекритих дерев'яними дахами.

За даними археол. досліджень 1985 і 1987 (І.Винокур), Б.с.к. використовувався у пізньорим./черняхівський (4 — поч. 5 ст.), ранньослов'ян. (6—8 ст.), давньорус. (11—13 ст.) і модерний (16—19 ст.) часи. На схилі вище Б.с.к. виявлено рештки фундаментів каплиці (16—17 ст.). Припускають, що у 16—17 ст. у приміщеннях Б.с.к. жили ченці-пустельники. За спогадами місц. мешканців, у 1820-ті рр. місц. шляхтич Р.Овсяний облаштував тут «криївку».

На стінах приміщень збереглося кілька вирізьблених написів та барельєф, що зображує закляклу людину, оленя і дерево, на якому сидить птах. З огляду на погану збереженість (викликану властивостями пісковика, що швидко вивітрюється) та відсутність зв'язку між цією композицією та виявленим у Б.с.к. археол. матеріалом достеменно визначити час створення барельєфа та витлумачити його зміст важко. Найбільш переконливо виглядає припущення, що барельєф був створений у 16—17 ст. і що на ньому зображений християн. святий (імовірно, св. Онуфрій або св. Євстафій). Ті написи, що піддаються прочитанню, виконані польс. мовою і датуються 16—19 ст. Відомі також спроби пов'язати композицію з дохристиян. культами та інтерпретувати Б.с.к. як язичницький храм.

З 2000 Б.с.к. — один з об'єктів держ. історико-культ. заповідника *«Буша»*. Пам'ятку музеєфіковано, над нею споруджено захисний павільйон.

Літ.: *Формозов А.А.* О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье. «Советская археология», 1968, № 2; *Березяк В.В.* Бушанський скельний рельєф. «Археологія», 1994, № 3; *Винокур І.С.* Дослідження Бушанського скельного комплексу. Там само; *Формозов А.А.* Ещё раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье. Там само; *Забашта Р.В.* Ще раз про походження Бушанського рельєфу. В кн.: Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. К., 1996; *Рогозов В.* Буша. «Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація», 1997, т. 8; *Забашта Р.* Архітектурно-будівельний складник Бушанського скельного комплексу: історичні віхи забудови. «Студії мистецтвознавчі», 2011, № 4; *Забашта Р.* Бушанський рельєф: формально-стилістичний аспект атрибуції. Web: http://www.spadok.org.ua/svyatylyscha/bushanskyy-rel-f-formalno-stylistychnyy-aspekt-atrybutsi; *Косаківський В., Рудь В.* Бушанський скельний храм: історія дослідження. Web: http://mdch.kiev.ua/publication-pdf

Д.Я. Вортман.

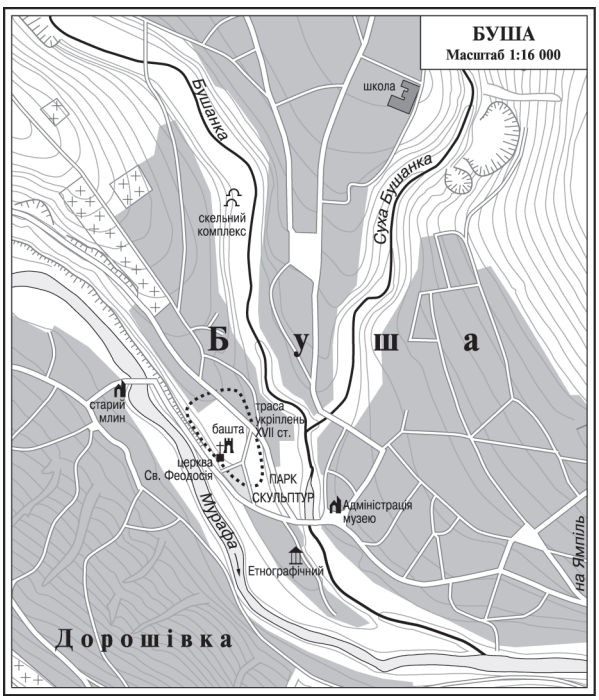

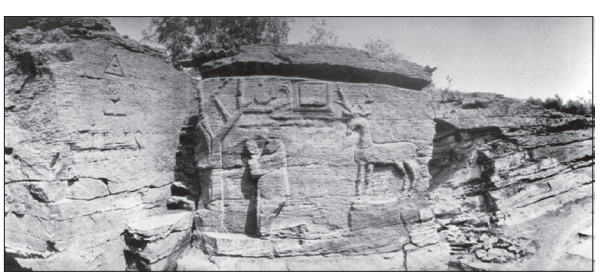

Бушанський скельний комплекс. Приміщення 1 і 2 (на передньому плані) та 3 (на задньому плані). Вид із південного сходу. Фото 1985.

В

ВА́АД УКРА́ЇНИ, Асоціація єврейських організацій та общин України — неурядова громад. орг-ція, всеукр. об'єднання громад. орг-цій, регіональних єврейс. общин та реліг. громад (мовою іврит «ваад» — рада). Заснований 14 січня 1991. Ініціатор створення — дисидент і правозахисник, член Укр. Гельсінської групи Й.*Зісельс.* Станом на 2020 до складу В.У. входили 267 орг-цій із 90 міст України, у т. ч. 53 реліг. громади, 51 міська громада, 13 соціальних структур, 17 єврейс. шкіл, 79 культ. орг-цій, 12 асоціацій в'язнів гетто і концтаборів, 10 молодіжних орг-цій, 5 орг-цій — асоційованих членів.

Заснований на принципах демократизму і плюралізму, В.У. об'єднує не лише єврейс. реліг. громади різних напрямів (ортодоксальні, консервативні та реформістські), а й різноманітні громад. та доброчинні орг-ції. Кер-во здійснюють два співпрезиденти — Й.Зісельс та А.Адамовський, президія в складі 15-ти членів і координаційна рада, до якої входять представники єврейс. орг-цій та общин з більшості областей країни. Співпрезиденти В.У. представляють єврейс. громаду країни у Всесвітньому єврейс. конгресі.

З 1991 В.У. випускає газ. «Хадашот» («Новини»; рос. мовою). В рамках В.У. щорічно реалізується кілька десятків освіт., громад., соціальних, реліг., культ., доброчинних, міжетнічних та інформаційно-аналітичних програм і проєктів, що охоплюють усі сфери єврейс. життя. Окремі сегменти представляють міжнац. та міжнар. програми і проєкти, зокрема міжетнічні й міжнар. табори «Джерела толерантності», клуби толерантності в різних містах України, свята нац. к-р тощо.

В.У. — співзасновник Сіоністської федерації України, Євреейс. конфедерації України, Євроазіат. єврейс. конгресу, Конгресу нац. громад України, Центру єврейс. освіти і Чернів. музею історії та к-ри буковинських євреїв.

З перших днів *Революції гідності 2013—2014* В.У. підтримав демократ. перетворення в країні. 2014 року лідери В.У. стали ініціаторами відкритого звернення єврейс. громадськості до президента Росії В.*Путіна* із засудженням втручання РФ у цивілізаційний і демократ. вибір України. Вони також ініціювали звернення нац. громад США до президента Б.*Обами* з проханням про допомогу Україні у протидії рос. агресії.

30 років В.У. здійснює моніторинг проявів антисемітизму та ксенофобії в Україні, результати якого використовують укр. та зарубіжні урядові установи й авторитетні правозахисні орг-ції. У травні 2018 президія В.У. виступила зі спростуванням провокаційного листа 52-х конгресменів США про нібито посилення *антисемітизму в Україні.*

Офіц. вебсайт орг-ції: http://www.vaadua.org

М.Г. Гольд.

«ВА́ГНЕР», Приватна військова компанія «Вагнер» — рос. парамілітарна структура, що не має офіц. статусу та формально перебуває поза межами рос. законодавчого поля, проте має тісні зв'язки або ж напряму афілійована з Гол. управлінням (колишнє Гол. розвідувальне управління) Ген. штабу ЗС РФ. Рос. посадові особи заперечують її існування.

Відомо, що її безпосереднім організатором та керівником став Д.Уткін, позивний «Вагнер» (н. 1970; внесений до бази Центру дослідження ознак злочинів проти нац. безпеки України «Миротворець»). Його остання офіц. посада — командир 700-го окремого загону спецназу 2-ї окремої бригади спец. призначення Гол. розвідувального управління Ген. штабу ЗС РФ (м. Печори Псковської обл., РФ). Група формується з колиш. військовослужбовців бойових спецпідрозділів рос. силових структур, також у складі було зафіксовано громадян України, Білорусі, Молдови, Сербії.

Участь групи «В.» у воєн. конфліктах підпадає під визначення «найманці», що є карним злочином у більшості країн світу, включно з Україною (ст. 447 Кримінального кодексу України). Чисельність групи налічувала в різні періоди від 1350 до понад 4 тис. бойовиків. Фінансують її мін-во оборони РФ та комерційні структури осіб, які входять до найближчого оточення президента РФ В.*Путіна.* Зокрема, підприємець Є.Пригожин також фінансував «Агентство інтернет-досліджень» — неофіц. структуру, що займалася поширенням дезінформації та наративів рос. пропаганди, відому як «фабрика інтернет-тролів» у *Санкт-Петербурзі.* Вишкіл бойовиків проходить на військ. базі побл. х. Молькіно Краснодарського краю РФ, там же дислокується 10-та окрема бригада спецназу Гол. управління Ген. штабу ЗС РФ.

Один із перших випадків використання «групи Вагнера» під назвою «Приватна військова компанія "Слов'янський корпус"» було зафіксовано 2013 у воєн. діях у Сирії (офіційно Росія вступила в конфлікт із вересня 2015). Із розгортанням збройної агресії Росії проти України бойовики із «групи Вагнера» були перекинуті на *Донбас.* Зокрема, за інформацією *Служби безпеки України*, вони безпосередньо причетні до збиття під *Луганськом* 14 червня 2014 військово-транспортного

літака Іл-76 ЗС України. У ЗМІ опубл. відеозапис участі бойовиків із «групи Вагнера» у боях під *Дебальцево* взимку 2015.

З 2-ї пол. 2015 активність групи поступово було перенесено в Сирію, а також в афр. країни (Лівію, Судан, Центральноафр. Республіку та ін.). До її завдань входила підтримка місц. політ. режимів та охорона пром. об'єктів, які де-факто контролювалися рос. комерційними структурами, що, своєю чергою, належали особам з оточення В.Путіна. 30 червня 2018 в Центральноафр. республіці були вбиті 3 рос. журналісти, які приїхали розслідувати діяльність Приватної військ. компанії «Вагнер».

У липні 2020 в Білорусі були затримані 33 бойовики «групи Вагнера». Спочатку білорус. влада повідомила, що вони прибули до республіки для дестабілізації політ. ситуації в д-ві після президентських виборів, наголосивши на можливості видачі Україні тих осіб, які брали участь у війні на Донбасі. Однак після кількох раундів переговорів усі затримані особи були повернуті до Росії. В рос. ЗМІ було розгорнуто інформаційну кампанію, що Білорусь була транзитною країною для бойовиків, кінцевим пунктом призначення мала стати третя країна, а головне, що ця операція була організована укр. спецслужбами. Згодом ця версія набула поширення і в укр. медіапросторі з додаванням, що планувалося затримання бойовиків через екстрену посадку транзитного літака в Україні, проте операцію було зірвано — начебто через витік інформації з лав вищого політ. керва України.

Літ.: Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1—2; *Бушуев М., Барановская М.* Военная компания Вагнера: все, что о ней известно. «Deutsche Welle», 2020, 27 июля (https://clck.ru/FxfwF); Вагнер. Web: https://cutt.ly/LjJ3AJe; *Уткін Дмитро Валерійович*. Web: https://myrotvorets.center/criminal/utkin-dmitrij-valerievich

В.В. Головко.

ВА́ЙДА Богдан Іванович (28.04. 1965—20.02.2014) — учасник Живого ланцюга Соборності (1990), учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України (2014). Н. в с. Стебник (нині у складі м. *Дрогобич*). Після служби в рад. армії навч. у Львів. технікумі мех. обробки деревини. Працював на Дрогобицькому меблевому з-ді. Задля підтримки Революції гідності (див. *Революція гідності 2013—2014*) 12 грудня 2013 року приїхав у *Київ*. Вступив до лав 12-ї сотні Самооборони Майдану. Загинув від кулі снайпера під час сутичок на вул. Інститутській у «Чорний четвер» 20 лютого 2014.

Похований на кладовищі с. Летня Дрогобицького р-ну Львів. обл. На його честь відкрито меморіальну дошку на будівлі школи у Стебнику. 21 листопада 2014 йому посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Богдан Вайда. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/bogdan-vajda.html; Богдан Вайда. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/богдан-вайда

П.М. Дем'янчук.

ВАКАРЧУ́К Святослав Іванович (н. 14.05.1975) — укр. співак, композитор, автор пісень, лідер рок-гурту «Океан Ельзи», політик і громад. діяч. Засл. артист України (2005). Н. в м. *Мукачеве*. Батько був фізиком-науковцем, згодом — ректором *Львівського національного університету*, міністром освіти і науки України (2007—10). В дитинстві та юності В. жив у *Львові*, закінчив міську школу № 4. Школярем за програмою обміну рік навчався в Канаді (1990). 1991 вступив на фізико-математичний ф-т Львів. ун-ту, а 1996 — до аспірантури кафедри теор. фізики цього ун-ту. Проте дисертацію на здобуття звання канд. фізико-математичних наук захистив лише 2009 в Ін-ті фізики конденсованих систем НАН України. Має другу вищу освіту економіста-міжнародника, яку також отримав у Львів. ун-ті.

1994 В., який займався музикою в шкільні роки, приєднався до львів. гурту «Клан тиші» як вокаліст. Його колегами стали гітарист П.Гудімов, бас-гітарист Ю.Хусточка та ударник Д.Глінін. 1994 гурт змінив назву на «Океан Ельзи», а В. став його незмінним лідером, автором більшості текстів та музики.

«Океан Ельзи» мав успіх на фестивалях, тому 1998 гурт перебрався до *Києва*, де був записаний дебютний альбом «Там, де нас нема». Він швидко здобув популярність серед укр. слухачів. У наступні кілька років «Океан Ельзи» записав ще 3 альбоми: «Янанебібув» (2000), «Модель» (2001), «Суперсиметрія» (2003). В цей час гурт став одним із найуспішніших муз. проєктів не лише в Україні, а й за кордоном.

2004 з гурту пішли Ю.Хусточка, П.Гудімов та клавішник Д.Шуров (приєднався до «Океану Ельзи» 2000). В. згадував, що це був складний період в його житті. Проте вже 2005 вийшов новий альбом «Океану Ельзи» «Глорія», записаний за участі нового складу. Після того гурт випустив ще 4 альбоми: «Міра» (2007), «Dolce Vita» (2010), «Земля» (2013), «Без меж» (2016) та низку синглів. У травні 2014 гурт відіграв у Києві найчисельніший в своїй історії концерт, який відвідали понад 70 тис. осіб.

В. також спробував себе як сольного виконавця, записавши 2 платівки — джазову «Вночі» (2008) та різножанрову «Брюссель» (2011).

В. був активним учасником *«Помаранчевої революції» 2004*. 2005 музикант був призначений послом доброї волі Програми ООН для молоді в Україні (до 2007). 2006 він також став почесним радником Президента України з молодіжної політики, розвитку та впровадження культ. ініціатив.

На позачергових виборах до *Верховної Ради України* 2007 був обраний нар. депутатом у складі політ. блоку «Наша Україна — Народна самооборона» (підтримувала чинного президента В.*Ющенка*). В парламенті 6-го скликання входив до к-ту з питань свободи слова та інформації. Однак уже за рік, 2008 склав депутатські повноваження через «нескінченні міжпартійні та внутріпартійні суперечки», які заважали працювати.

Восени 2013 підтримав «Євромайдан». Під час збройної агресії РФ проти України займався волонтерською діяльністю.

Навесні 2019 презентував власну політ. партію «Голос», що отримала на позачергових парламентських виборах у липні 2019 5,82 % голосів. Партія сформувала у ВР України фракцію із 17-ти депутатів, яку, попри очікування виборців, очолив не В., а журна-

Б.І. Вайда.

С.І. Вакарчук.

Р.М. Вареница.

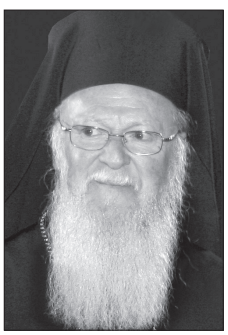

Патріарх Варфоломій.

ліст С.Рахманін. Був членом Комітету ВР України з питань зовн. політики та міжпарламентського співробітництва. 11 березня 2020 полишив посаду глави «Голосу», яку посіла К.Рудик, проте заявив, що залишиться лідером партії та буде займатися її розвитком. 18 червня 2020 склав повноваження нар. депутата. Продовжує займатися громад. та мистецькою діяльністю.

Нагороджений орденом Свободи (2016).

Літ.: Група «Океан Ельзи». Web: okeanelzy.com/about/history; Партія «Голос». Web: https://goloszmin.org

В.В. Головко, О.О. Кравченко.

ВАРЕНИ́ЦЯ Роман Михайлович (14.12.1978—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України (2014). Н. в с. Старий Яр Яворівського р-ну Львів. обл. Закінчив Дрогобицький пед. ун-т. Працював учителем фізики та математики, їздив на заробітки за кордон. Мешкав у м. Новояворівськ Яворівського р-ну Львів. обл.

Перебував на майдані Незалежності в *Києві* з лютого 2014, захищав барикади. Був смертельно поранений пострілом снайпера в «Чорний четвер» 20 лютого 2014 під час сутичок на вул. Інститутській.

Похований у с. Старий Яр. 2014 присвоєно звання «почесного громадянина Яворівського району» та «почесного громадянина Новояворівська»; на фасаді приміщення Новояворівської школи встановлено меморіальну дошку на його честь. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Роман Вареница. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/роман-вареница; Роман Вареница. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/roman-varenicza.html

Я.М. Камбалова.

«ВА́РТА» — один зі зразків новітнього озброєння і військ. техніки ЗС України, укр. багатоцільовий бронеавтомобіль з колісною формулою 4×4. Створена Т-вом з обмеженою відповідальністю «Українська бронетехніка» на базі вантажівки МАЗ-5434.

Бронеавтомобіль «Варта».

В конструкції «В.» використані технології підвищеної стійкості від підриву на мінах та сучасна броньова сталь. Машина масою 15,5 т розрахована на перевезення 2 членів екіпажу та 8 осіб десанту. Можливе встановлення бойових модулів різних типів з кулеметами.

Прототип «В.» представлений 7 грудня 2015. 6 травня 2016 перші серійні бронеавтомобілі надійшли на озброєння підрозділу поліції особливого призначення «Корпус оперативно-раптової дії», у 2017 — полку Нац. гвардії України «Азов» та ін. підрозділів Нац. гвардії України. Із вересня 2017 «В.» використовується у бойових діях на Сх. України. 28 грудня 2017 партію бронеавтомобілів «В.» передано ЗС України.

Літ.: *Воронков С.* Броньований автомобіль «Варта». «Народна армія», 2016, 5 квітня; *Лисенко А.* Бойова машина класу MRAP — український варіант. Там само, 2017, 27 листопада.

А.І. Харук.

ВАРФОЛОМІ́Й I (грец. Βαρθολομαῖος; у миру — Димитрій Архондоніс; н. 29.02 1940) — патріарх Константинопольський (з 2 листопада 1991; див. *Константинопольський патріархат*). Н. в с. Агіос Теодорос на о-ві Імброс/Гьокчеада (Туреччина). 1961 закінчив богословську школу (семінарію) на о-ві Халки/Хейбіліада (Принцеві о-ви). 13 серпня 1961 прийняв чернечий постриг з ім'ям Варфоломій і був висвячений у сан *диякона*.

1961—63 служив у турец. армії. 1963—68 навч. за стипендією Вселенської патріархії в Папському сх. ін-ті в Римі, в екуменічному ін-ті Боссе (Швейцарія) і Мюнхенському ун-ті. 1968 отримав ступінь д-ра канонічного права, захистивши дис. «Про кодифікацію священних канонів і канонічних постанов у Православній церкві». Того ж року він повернувся до богословської школи на о-ві Халки, де був призначений помічником декана і пробув на цій посаді до закриття школи турец. владою 1971.

19 жовтня 1969 був висвячений в сан ієромонаха. Через 6 місяців вселенський патріарх Афінагор возвів його в сан архімандрита. Наступник Афінагора — патріарх Димитрій — призначив архімандрита Варфоломія дир. своєї канцелярії. Цю посаду він обіймав до обрання патріархом. 25 грудня 1973 був призначений філадельфійським *митрополитом*, а 14 січня 1990 — халкідонським митрополитом. 22 жовтня 1991 обраний вселенським патріархом. Інтронізація відбулась 2 листопада у Патріаршому соборі Св. Георгія.

З моменту обрання патріархом діяльність В. I спрямована на консолідацію правосл. церков і розширення співпраці між ними. Він став ініціатором багатьох нарад та зустрічей предстоятелів автокефальних (помісних) церков, прийняв у своїй резиденції глав та представників усіх автокефальних церков та відвідав більшість із них. Домігся скликання та проведення Всеправосл. собору (о-в Крит, 19—26 червня 2016; взяли участь делегації 10 автокефальних церков із 14-ти).

Патріарх В. I доклав чимало зусиль задля розвитку діалогу між правосл. і римо-катол. церквами. Мав особисті зустрічі з папами *Іоанном Павлом II*, Франциском та Бенедиктом XVI. Організував велику кількість міжнар. зустрічей і нарад з мусульманськими та іудейськими лідерами, прагнучи зміцнити почуття взаємної поваги та реліг. свободи в усьому світі. Виступив співорганізатором багатьох міжнар. конгресів, присвячених мирному співіснуванню, та зустрічей проти расизму і фанатизму, зближуючи християн, мусульман та іудеїв задля створення духу взаєморозуміння та співпраці. Мав зустрічі із багатьма главами д-в і урядів. Виступав з промовами в *Європейському парламенті* (1994, 2008), у *Раді Європи* (2007), в *ЮНЕСКО*, на Празькому форумі-2000 (2019), на Всесвітньому екон. форумі в Давосі (1999, 2020). Організував шість міжнар. Міжреліг. конгресів, присвячених екологічним проблемам річок та морів.

Патріарх Варфоломій І та Україна. Патріарх В. І тричі відвідав Україну. 24 вересня 1997 брав участь у симпозіумі з проблем екології Чорного моря в *Одесі* і мав зустрічі із моск. патріархом Олексієм ІІ та главою УПЦ (МП) митрополитом *Володимиром* (Сабоданом). 25—27 липня 2008 на запрошення Президента України В.*Ющенка* перебував у *Києві* з нагоди 1020-ї річниці хрещення *Русі*. У рамках урочистостей провів ряд зустрічей. Очолював богослужіння у *Києво-Печерській лаврі*, *Софійському соборі* та на Володимирській гірці. Виступив на Софійській площі з вітальною промовою, на Михайлівській площі помолився за жертв *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. Третій візит проходив з 20 по 24 серпня 2021 на запрошення Президента України В.*Зеленського* та митрополита Київського і всієї України *Епіфанія* (Думенка). 21 серпня відбулась урочиста зустріч патріарха у *Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі*, а ввечері В. І очолив вечірнє богослужіння в *Андріївській церкві*, ставропігії Вселенського патріарха в Україні. 22 серпня патріарх разом із митрополитом Епіфанієм (Думенком) звершили Божественну літургію в Софії Київській. 24 серпня патріарх узяв участь у держ. урочистостях з нагоди 30-річчя незалежності України. У рамках візиту патріарх В. І вшанував жертв Голодомору 1932—33, загиблих захисників України, зустрівся зі Всеукр. радою церков та реліг. орг-цій, представниками держ. влади, провів низку ін. зустрічей.

Патріарх В. І дарував Правосл. церкві України *томос про автокефалію*. 11 жовтня 2018 Синод Константиноп. патріархату скасував акт 1686 про надання моск. патріарху права висвячувати київ. митрополита та скасував *анафеми*, накладені на глав УПЦ КП та *Української автокефальної православної церкви*. 6 січня 2019 патріарх В. І вручив томос предстоятелю Правосл. церкви України митрополиту Епіфанію (Думенку), обраному 15 грудня 2018 на Об'єднавчому соборі. У жовтні 2018 почала діяти *Ставропігія Вселенського патріарха в Києві* як офіц. представництво Церкви-матері. Упродовж 2019—20 патріарх В. І двічі прийняв у своїй резиденції Президента України В.Зеленського.

Праці: Віч-на-Віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. К., 2011.

Літ.: Ανακοινωθέν της Αγίας και Ιεράς Συνόδου (22.04.2018) (Комюніке засідання Священного синоду Вселенської Патріархії від 22 квітня 2018 року). Web: https://ec-patr.org/anakoinothen-tis-agias-kai-ieras-synodoy-22-04; Ανακοινωθέν της Αγίας καί Ιεράς Συνόδου (11 Οκτ. 2018) (Комюніке засідання Священного синоду Вселенської Патріархії від 11 жовтня 2018 року). Web: https://ec-patr.org/nakoinothen-gias-kai-er-s-synodoy-11-okt-2018; Константинопольский Патриарх в Киеве. Web: http://pravoslavye.org.ua/2008/07/konstantinopolskiy_patriarh_v_kieve; Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος (Вселенський Патріарх Варфоломій). Web: https://ec-patr.org/o-patriarxis/viografiko; Патріарх. Web: http://www.stavropigiainua.org/патріарх

Є.В. Фурсенко.

ВАСІЛЬЦО́В Віталій Валерійович (16.11.1977—19.02.2014) — активний учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Гаврилівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. Після отримання вищої освіти працював у сфері декоративного садівництва. Одружений, виховував двох дітей. Брав участь у подіях *Революції гідності 2013—2014* з моменту побиття студентів у ніч з 29 на 30 листопада 2013. Загинув 19 лютого 2014 внаслідок вогнепального поранення на вул. Велика Житомирська в м. *Київ*. Похований у с. Жорнівка Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Віталій Васільцов. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/віталій-васільцов

І.В. Постольник.

«ВА́ТНИКИ» (ін. варіант — «вата») — політ. інтернет-*мем*, який поширився з 2012. У пострад. інформаційному просторі він позначає рос. шовіністів, «ура-патріотів» і ту частку сусп-в пострад. д-в (Україна, Латвія, Естонія, Казахстан), що дотримується ностальгічних рад. чи пророс. поглядів. Певною мірою означення «ватники» замінило термін *«совок»* за нових політ. реалій, коли рад. ностальгія поєднується з пропагандою рос. експансіонізму.

Поширена в рос. публіцистичній літературі думка, що використання мему «ватники» — це «банальна русофобія», не є вірною; адже цей мем вживає і сучасна рос. опозиційна публіцистика, означаючи так ту частку рос. сусп-ва, що некритично сприймає соціально-політ. реальність, перебуваючи у полоні офіц. пропаганди РФ, що поширює великодержавний *шовінізм*, ксенофобію та заперечує легітимність розпаду *СРСР*. Відповідником слова «ватники» раніше були терміни «квасний патріотизм» (до 1917) та «совок» (після 1991). Також не варто сприймати цей термін як зневагу до етнічних росіян, оскільки він прикладається до всіх адептів рос. офіц. пропаганди безвідносно їхньої етнічної належності.

Походження вербального мему «ватники» дискусійне. Існують припущення, що використання цього символу (ватника-тілогрійки) може стосуватися зимової військ. форми Червоної армії часів *Другої світової війни*, поширеного одягу доби злиднів 1940—50-х рр. та одягу в'язнів *ГУЛАГу*. У будь-якому разі очевидні асоціації з добою *сталінізму*.

2012 в рос. соціальній мережі «ВКонтакте» виникла група «Ватник», яка або спричинила появу, або ж настільки поширила цей мем, що він став прозивним у використанні у мережі Інтернет. Карикатурний візуальний образ «ватника» «Рашка — квадратний ватник» був створений колиш. учасником рос. руху «Наші» А.Чадським, коли той пішов у політ. опозицію до офіц. режиму РФ. Образ був створений на основі амер. анімаційного персонажа «губка-Боб» з додачею рос. та рад. символіки.

Дж.: *Якубова Л.* «Русский мир» в Україні: на шляху до прірви. К., 2018; Ватник. Web: https://wikireality.ru/wiki/Ватник

К.Ю. Галушко.

ВЕБАРХЕОГРА́ФІЯ, Інтернет-археографія, електронна (дігітальна), також **технотронна, комп'ютерна археографія** (electronic publishing) — окремий напрям класичної *археографії* як науки

В.В. Васільцов.

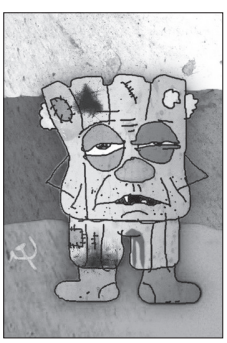

«Рашка — квадратний ватник». Автор персонажа А.Чадський.

про дослідження, публікацію й оприлюднення істор. па м'яток, пов'язаний з імплементацією спец. істор. дисциплінами джерелознавчого циклу сучасних комп'ютерних технологій, поглинанням змістової й інформаційної складової джерел, народжених у попередні істор. епохи, модерним електронним середовищем. Предметом її виступають специфічні методи і засоби виявлення, описування, оприлюднення й створення пошукового інструментарію (включно із забезпеченням повноцінного оприлюднення й віддаленого доступу до них, опрацювання зручних засобів навігації) істор. джерел у такому середовищі. Первісний/вихідний вид самої пам'ятки (документ з паперовою чи іншою основою, речова, зображувальна пам'ятка, монументальна споруда, пам'ятне місце тощо) не постає осн. ознакою. Визначальним не є і факт попередньої публікації джерела у паперовому вигляді. Осн. етапами процесу оприлюднення істор. пам'ятки за допомогою інформаційних технологій та в електронному середовищі стають визначення істор. джерела для підготовки електронної публікації; його оцифровування, тобто створення повноформатної цифрової копії пам'ятки (якщо вихідним матеріалом для публікації не є електронне джерело); перевірка автентичності нової форми джерела, її порівняння з оригіналом для виявлення можливих розбіжностей, що з'явилися під час зміни фізичного статусу джерела, його включення до цифрового середовища; коментування нової форми існування пам'ятки, створення довідкового апарату, пошуково-навігаційного інструментарію; розміщення такої копії в електронному середовищі: мережі Інтернет, локальній мережі (копіювання на носієві із жорсткою фіксацією інформації). Практично знімаються обмеження у виборі вихідного джерела електронної публікації (архів. документ, писемна чи речова пам'ятка, що існують у звичайній або вже у цифровій формі). При цьому необхідно сформулювати обов'язкові засади, що відрізнятимуть академічну електронну публікацію джерела від простого розміщення в мережі Інтернет його зображення за умов потенційної необмеженості тех. можливостей, що надаються високими технологіями оцифровування. На сьогодні електронна археографія здебільшого постає формою цифрового подання і поширення в електронному середовищі здійснених у попередні роки паперових документальних видань. Електронні публікації оригіналів істор. пам'яток, спеціально оцифровані та археографічно опрацьовані, не кажучи вже про сучасні електронні документи, поки займають серед об'єктів електронної археографії незначне місце. Специфіку електронної археографії визначає також нестабільність існування вже оприлюднених джерел в електронному середовищі з тех. та змістовного поглядів, можливості несанкціонованого втручання з метою внесення якихось змін, проблемність доступу в разі припинення підтримки відповідних Інтернет-сторінок та сайтів. Електронна археографія має забезпечити своїм продуктам максимально вільне поширення електронними засобами зв'язку та спілкування, зручність у користуванні, такий набір спец. інструментів, що дає змогу пересічному споживачеві у найкоротший термін переглянути їх, ознайомитися із зовн. виглядом, отримати вичерпну інформацію щодо їхнього змісту, прочитати коментар фахівців і можливість залишити власний тощо. Відповідно до обраної форми оприлюднення істор. пам'яток можна виділити такі структурні розділи електронної археографії: 1. **Інтернет-археографія**, або **мережева археографія**, що вирішує проблеми описування, інструментарію публікації та презентації, різноманітного пошуку джерел (за видом, формою, назвою, змістом) у всесвітній інформаційній мережі. З огляду на режим відтворення джерел це можуть бути повноформатні публікації текстів та іміджів джерел / комплексів джерел, бази та банки даних тощо; підрозділами її виступають **інформаційно-камеральна мережева археографія**, що розв'язує питання наукового описування документів і пам'яток спеціально для електронних інформаційно-пошукових мереж; **інформаційно-пошукова мережева археографія**, що має за мету опрацювання механізмів та інструментів створення таких різноманітних автоматизованих інформаційно-пошукових систем і баз даних, забезпечення доступу до них. 2. **Електронні публікації із жорсткою фіксацією джерельної інформації**, або **локальні археографічні електронні проєкти** (оприлюднення істор. джерел чи інформації про них для локального використання у вигляді певної кількості ідентичних екземплярів, з використанням різноманітних фізичних носіїв інформації). З огляду на форму поширення археогр. продукції в електронному середовищі можна говорити про спец. археогр. електронні ресурси (електронні архіви істор. документів і пам'яток, електронні б-ки археогр. видань, окремі сторінки археогр. змісту); презентації істор. джерел (розміщення зображень певних пам'яток або окремих їхніх фрагментів в мережі Інтернет, створення на джерельній основі програм, програмних і мультимедійних продуктів, геоінформаційних пошукових систем, інтерактивних презентацій, карт, схем, таблиць, графіків); електронну медіа-археографію (публікації істор. джерел в електронних ЗМІ); використання істор. джерел та пам'яток у засобах обміну інформацією в Інтернет-середовищі (на тематичних форумах, у соціальних мережах, на блог-сервісах тощо). За спрямуванням на конкретну аудиторію електронні археогр. видання можна поділити на **повнотекстові академічні**, що повністю відтворюють зовн. вигляд вихідного джерела, його текст, подають автентичний переклад, відповідний довідковий апарат, пошуковий інструментарій, вихідним матеріалом слугує першоджерело, а також його копії/варіанти/списки, переклади; **навчальні**, що надають заг. уявлення про зовн. вигляд пам'ятки, наводять потрібні у навч. процесі її повний текст або фрагменти тексту (здебільшого у перекладі сучасною мовою), довідковий апарат, розрахований на студентів; **популярні джерельні публікації**, що здійснюються переважно у ЗМІ, відтворюють зовн. вигляд джерела, містять переклад/транскрипцію тексту, проте не мають довідкового апарату.

Літ.: *Bland L.I.* The Editor and Word Processing Equipment. «Newsletter of the Association for Documentary Editing», 1980, no. 2; *Боброва Е.В.* Анализ археографического уровня подготовки документальных публикаций в российском сегменте Интернет. «Информационный бюллетень

Ассоциации "История и компьютер"», № 30: Материалы конференции АИК, июнь 2002 г. М., 2002; *Лукиных Т.Н. и др.* Вебография: источниковедческие аспекты. Томск, 2002; *Папакін Г.* Сучасна українська Інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій. «УІЖ», 2010, № 5; *Ziolkowski J.M.* De laude scriptorum manualium and De laude editorium: From Script to Print, From Print to Bytes. «Ars edendi. Lecture Series» (Stockholm University), 2011, vol. 1; *Захаров А.В.* Становление компьютерной археографии источников делопроизводства XVII—XVIII вв. «Историческая информатика: информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании», 2013, № 3; *Папакін Г.* Сучасна електронна археографія: предмет, специфіка, стан дослідження. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірник наукових праць», 2013, ч. 21; *Його ж.* Новітня доба археографії: специфіка електронної публікації джерел в Україні. «Український археографічний щорічник», 2016, вип. 19/20; *Kline M.-J., Perdue S.H.* A Gide to documentary Editing. 3rd ed. University of Virginia Press, 2008; *Афиани В.Ю.* Современные проблемы археографии: историографический аспект. «Отечественные архивы», 2019, № 1; *Рожнева Ж.А.* Проблемы представления исторических источников в сети Интернет. Web: http://huminf.tsu.ru/old/scince/publication/rojneva/1.htm

Г.В. Папакін.

ВЕББІБЛІОГРА́ФІЯ, web-бібліографія, вебліографія — новий напрям розвитку бібліографії як сфери діяльності, зміст якого полягає у використанні електронних інформаційних ресурсів для задоволення інформаційних потреб користувачів шляхом створення різноманітного електронного довідково-бібліотечного апарату. Термін з'явився в амер. періодиці з 1990, в укр. професійній спільноті — з поч. 2000-х рр. З того часу почали створюватися веббібліографічні посібники, що відображають інформаційні ресурси мережі Інтернет, як окремі електронні документи, так і електронні б-ки, доступні для використання комунікаційними каналами Інтернет-мережі, забезпечують віддалений доступ до інформації. Від звичайних інформаційно-пошукових систем мережі Інтернет, орієнтованих на популярність ресурсів, їх відрізняють орієнтація на семантичний пошук, оцінювання якості й достовірності інформації, її презентація за галузями і темами, проблемами.

У сфері практичної діяльності В. вирізняє бібліографування шляхом створення електронних бібліографічних посібників за окремими програмами. У бібліографічному обслуговуванні використовуються електронні інформаційні ресурси для виконання разових запитів користувачів та їх інформування у випереджувальному режимі.

Серед напрямів, орієнтованих на розкриття потенціалу електронних ресурсів б-к, уведення їх до сучасних каналів наук. комунікацій, формування єдиного інформаційного простору, чільне місце посідають стратегії збагачення ресурсів новими формами, типами, що спрямовані на відображення як орг. сторони наук. діяльності, так й інтелектуальної; стратегії аналітичної діяльності, зумовлені необхідністю поглиблення змісту наявних видів інформаційних ресурсів в електронній формі, встановлення їхньої достовірності, авторитетності, повноти, важливості, точності, значимості, оцінювання інформації з огляду на рух знання; стратегії управління електронними ресурсами, що поєднують керування функціонально-орг. формами, їх інформаційним наповненням, окремими фрагментами знань. Інформація про вже створені веббібліографічні посібники становить предмет метавеббібліографії. У сучасних умовах найважливішим завданням для України стає формування нац. бібліографічних вебресурсів і створення на їх основі інтегрованої нац. бібліографії.

Літ.: *Филиппова Л.Я.* Информационно-библиотечные ресурсы Интернет. Х., 1998; *Філіппова Л.Я.* Питання змісту бібліотечних Web-сайтів в Інтернеті. «Бібліотечна планета», 2001, № 3 (13); *Фокеев В.А.* Электронная библиография в системе современных научных коммуникаций (в контексты пост- и протобиблиографии). «Вопросы библиографоведения», 2004, вып. 13; *Трачук Л.* Віртуальне довідково-бібліографічне обслуговування в українських бібліотеках. «Вісник Книжкової палати», 2006, № 8; *Колупаєва О.В.* Інформаційні технології у бібліографічному обслуговуванні. «Вісник Харківської державної академії культури», 2007, вип. 20; *Шемаєва Г.В.* Електронні ресурси бібліотек України в системі наукових комунікацій. Х., 2008; *Добко Т.* Довідково-бібліографічне обслуговування в електронному середовищі: віртуальне чи реальне. «Бібліотечний вісник», 2011, № 4; *Лобузіна К.* Електронне середовище як спосіб формування комплексних бібліографічних ресурсів національної бібліотеки. «Вісник Львівського державного університету: серія книгознавчих, бібліотечних та інформаційних технологій», 2012, вип. 7; *Добко Т.* Вплив Інтернету на довідково-бібліографічну діяльність: зарубіжний досвід і українська перспектива. «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 2013, вип. 35; *Онищенко О.* Проблеми адаптації бібліотек до умов цифрової культури. «Бібліотечний вісник», 2015, № 6.

Г.В. Папакін.

«ВЕЛИ́КА ВІТЧИЗНЯ́НА ВІЙНА́» (рос. — Великая Отечественная война) — створений в *СРСР* термін, який продовжує використовуватися в Росії та ін. колиш. рад. республіках (окрім країн Балтії та України) для назви війни між нацистською Німеччиною та її союзниками з одного боку, та СРСР з другого. Ця війна була складовою *Другої світової війни* (формувала її Сх. фронт) і тривала від 22 червня 1941 до 9 (11) травня 1945.

Термін «Вітчизняна війна» вперше з'явився 1812 і початково означав опір на своїй власній території вторгненню в Росію франц. військ *Наполеона I* Бонапарта (див. *Війна 1812*), на відміну від закордонних походів, які вела Рос. імперія. Пізніше термін «Вітчизняна війна» набув епічного звучання і став означати війну за Вітчизну, тобто оборонну і справедливу війну за свою Батьківщину. Іноді Вітчизн. війну 1812 також називали «Великою Вітчизняною війною», дефініція стала особливо популярною напередодні століття війни проти Наполеона I.

Після 1914 це словосполучення вживали для назви *Першої світової війни*. Друкувався спец. додаток воєн. часу «Вітчизняна війна» до ж. «Театр і життя» у *Санкт-Петербурзі*, під такою назвою згадувалося про Сх. фронт, де Росія вела боротьбу проти військ Нім. імперії та *Австро-Угорщини*. Стосовно бойових дій під час I світ. війни в Росії використовувалися також вислови «Друга Вітчизняна війна» та «Велика світова Вітчизняна війна».

Термін «Велика вітчизняна війна» почали вживати і стосовно подій II світ. війни. Вперше він з'явився через день після вторгнення нацистської Німеччини до СРСР в газ. «Правда» від 23 червня 1941, в заголовку статті більшовицького ідеолога

О.*Ярославського* «Велика вітчизняна війна радянського народу». Така назва, з натяком на події Війни 1812, мала піднімати моральний дух населення, мотивувати його захищати рад. Вітчизну.

До офіц. тезаурусу і побутової мови словосполучення «Велика Вітчизняна війна» ввійшло після виступу Й.*Сталіна* 3 липня 1941, хоча під час радіозвернення слова «вітчизняна» і «велика» він вживав окремо. Цей термін тривалий час використовувався як синонім і перефразування висловів, подібних за змістом, на кшталт «священна вітчизняна війна», «переможна вітчизняна війна» і «священна народна війна». У листопаді 1941 термін «вітчизняна війна» почав вживатися в істор. працях, саме в цей час була створена комісія при АН СРСР для збирання і підготовки матеріалів для видання «Літопису Вітчизняної війни», а 15 січня 1942 у постанові Президії АН СРСР зазначалося, що вона призначена для вивчення «Історії вітчизняної війни».

Після встановлення Указом Президії ВР СРСР від 20 травня 1942 ордена Вітчизн. війни цей термін закріпився в розмовній мові, в офіц. та істор. документах, практично в будь-яких худож. і документальних виданнях, попри те, що з 1944 бойові дії з нацистською Німеччиною тривали вже поза рад. територією, тобто Вітчизною. Після завершення війни в Європі закріпилося остаточне кліше «Велика Вітчизняна війна» з написанням обох слів з великої літери, коли 5 липня 1945 Указом Президії ВР СРСР була запроваджена медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

Називаючи війну «вітчизняною» і визначаючи точкою її відліку дату 22 червня 1941 СРСР відмежовувався таким чином від співучасті у розв'язанні II світ. війни, замовчував підписання з нацистською Німеччиною пакту про ненапад та участь в окупації Сх. Польщі (1939), Балт. країн (1940), *Бессарабії* та *Буковини Північної* (1940) і війну з Фінляндією (1939—40). У рад. міфологізованій версії нової «вітчизняної війни» вона постає як справедлива визвол. війна рад. народу за свободу і незалежність соціаліст. Батьківщини проти фашистської Німеччини та її союзників, найважливіша частина II світ. війни 1939—45. Попри несприятливий початок бойових дій, коли Червона армія під натиском переважаючих сил противника змушена була відступати вглиб країни, героїчний спротив і жертовність рад. воїнів зірвали плани «блискавичної війни» Німеччини. Під кер-вом комуніст. партії рад. народ в єдиному пориві піднявся на священну боротьбу з ворогом, і кожен на своєму місці: на фронті, в тилу, чи в підпіллі зробив внесок для досягнення кінцевої мети — великої перемоги. Народи СРСР та його збройні сили відіграли вирішальну роль у переможному завершенні війни, а тому СРСР зазнав найбільших втрат у цій війні. Рад. воїни показали приклади героїзму і самопожертви у боях за свободу своєї соціаліст. Батьківщини, віддали життя визволяючи від фашист. рабства ін. народи Європи та Азії.

Така концепція переможної «вітчизняної» війни залишала поза увагою багато проблем, зокрема: причини втрат і поразок Червоної армії, трагедію мільйонів рад. військовополонених, жертв *Голокосту*, примусових робітників, нацистської окупації та колаборації, прорахунків рад. військ. командування та невиправданих людських жертв, загарбницький характер війни з боку СРСР у Європі.

«Перемога над нацизмом» відігравала важливу роль легітимації всіх рад. і сучасних керівників Росії. Й.Сталін, як мудрий лідер і ген. секретар комуніст. партії, передбачливо планував і організовував перемогу. Відповідно, з цього погляду, жодних реальних помилок у війні 1941—45 не було допущено, адже, знаючи істор. закони, Й.Сталін від самого початку попрямував до перемоги. Після приходу до влади М.*Хрущова* і засудження «культу особи Сталіна» 1956 його роль у війні також переосмислили. Величезні втрати, поразки і помилки на початковому етапі війни віддали на карб «культу особи», але комуніст. партія як істор. авангард безпомилково знаходила правильний шлях до перемоги. Пам'ять про переможну війну проти нім. Райху також відіграла важливу роль у *«холодній війні»*. Після приходу до влади Л.*Брежнєва* відбулися зміни в тактиці і риториці влади. Все менше в держ. пропаганді було звернень до світлого комуніст. майбутнього, а більше уваги до минулого, коли партія успішно вела народ через найжахливіші випробування війни до Великої перемоги. Аргументи для існування суспільства йшли не від «утопічного майбутнього», а від героїчного минулого — до мирного сьогодення. Звідси наголос на «новій історичній спільноті людей — радянському народі», і повна назва 1975 змінилася на «Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941—1945 рр.». Знову уводились у тінь не тільки трагічні і непривабливі сторони війни, а планувалося затьмарити за допомогою нового, тріумфального образу війни, яка вінчалася примирливою для всіх перемогою, терор і ГУЛАГ, колективізацію, Голодомор, тобто відбувалися повне знецінення всіх антитоталітарних зусиль сусп-ва в часи «хрущовської відлиги» та часткова реабілітація Й.Сталіна.

Політ. зміни, що розпочалися за М.*Горбачова* під гаслом «гласності» у 2-й пол. 1980-х рр., розпад СРСР спричинили вибух публічних дискусій, досліджень і переосмислення подій II світ. війни в пострад. та постсоціаліст. сусп-ві. Відкриття архівів, оприлюднення раніше засекречених документів, у т. ч. Таємного протоколу до Договору про ненапад між СРСР та нацистською Німеччиною 23 серпня 1939 (див. *Пакт Молотова-Ріббентропа*), нових даних про загибель у цій війні 27 млн цивільних і військовиків та злочини комуніст. режиму, здавалося б, остаточно знищили концепцію «Великої Вітчизняної війни». Проте в сучасній Росії цей термін продовжує перебувати в основі держ. політики та ідеології. Соціологічні опитування показують невпинне зростання прихильників твердження, що перемога у Великій Вітчизн. війні є найвидатнішою істор. подією за останні 300 років, якою вони можуть пишатися (у 1994 — 75 %, 2003 — 78 %). У важкому переосмисленні минулого після розпаду СРСР для Росії ця війна і морально виправдана перемога є єдиною точкою світла в історії 20 ст. Відродження культу пам'яті про війну в її брежнєвському варіанті показує, наскільки країна покладається на цю подію як на істор. орієнтир для ідентифікації та інтеграції. У зовн. політиці Росії пам'ять про

рад. минуле є важливим легітимуючим чинником сучасного домінування Москви над пострад. простором. Перемога над нацизмом стала також одним із центр. компонентів концепції «русского мира» та амбіцій д-ви на роль глобального геополіт. гравця. Отже, «Велика Вітчизняна війна» є центр. ідеологемою сучасного рос. колоніалізму.

2009—12 при Президентові РФ діяла комісія з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії, гол. напрямом діяльності якої було, зокрема, контролювати чистоту версії «Великої Вітчизняної війни».

У пострад. Україні сталася часткова інкорпорація рад. дискурсу «Великої Вітчизняної війни» до укр. моделі нац. минулого, яка має амбівалентний характер. З одного боку, в сусп-ві відбулася реабілітація жертв сталінізму і нацизму, діячів *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії*, з другого — продовжують зберігатися традиції шанування Дня Перемоги та ін. «радянських дат», пов'язаних з війною. Одночасно, починаючи з кінця 1980-х рр., у політ., сусп. та наук. сферах не припинялася боротьба навколо назви війни з нацистською Німеччиною. Проте важливо зазначити, що вже у березні 1991 термін «Друга світова війна» був інституційно закріплений у назві структурного підрозділу Ін-ту історії України АН УРСР — «відділу історії України періоду Другої світової війни». Завідувач цього відділу М.*Коваль* один із перших серед укр. учених послідовно й аргументовано доводив необхідність використання загальновживаної у світі назви «Друга світова» до подій 1939—45 в Україні. У своїх працях «Україна: 1939—1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії» (1995) та «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.)» (1999) він заклав основи «української версії» історії війни проти нацизму. М.Коваль пропонував уживати обидві назви без ідеологічного навантаження, де «Велика Вітчизняна» є «найважливішою складовою Другої світової війни».

Якщо у 1990-х рр. укр. науковці вели боротьбу за право використовувати в дослідженнях нейтральні, неідеологічні формулювання на кшталт «радянсько-німецька» війна, то у 2010-х рр. рад. термін практично втратив наук. ресурс. У дискусіях вже вибудовували аргументацію на захист збереження використання в наук. дискурсі терміна «Велика вітчизняна війна», наголошуючи, що для жителів України це була війна «проти нацизму за свої домівки», що на карту було поставлене саме існування укр. народу — отже ці події варто називати «вітчизняною війною». Важливо зазначити, що в незалежній Україні дослідники ІІ світ. війни тривалий час перебували під постійним тиском з боку лівих політ. сил та ветеранських орг-цій. Остання спроба політиків контролювати наук. пошуки була здійснена 2010—13, коли міністр освіти і науки України Д.*Табачник* анонсував упровадження терміна «Велика вітчизняна» у шкільних підручниках.

Саме автори шкільних підручників зазнавали найбільшого ідеологічного тиску з боку лівих, а згодом пророс. сил. Адже в тексті підручника знаходять найбільш концентрований вияв дискурсивні практики створення легітимного образу нац. минулого. Україна була першою країною *Співдружності Незалежних Держав*, яка спромоглася в стислі терміни вже в серед. 1990-х рр. надати навч. закладам повний комплект підручників з вітчизн. історії і цим заманіфестувала своє бажання відвоювати в Росії власний історико-інформаційний простір. Уже в перших підручниках з новітньої історії України (Коваль М.В., Кульчицький С.В. Історія України: підручник для 10—11 класів. К., 1992) був запроваджений термін «Друга світова війна» замість «Велика вітчизняна». Найпромовистішим прикладом «боротьби за історію» можна вважати долю найпопулярнішого в Україні підручника для 10—11-го класів «Новітня історія України, частина друга (1939 — початок XXI ст.)» (К., 1994) авторства Ф.Турченка, П.Панченка, С.Тимченка, в якому війна з нацистською Німеччиною принципово називалася «Другою світовою». Цей підручник 1996 обговорювався на засіданні ВР України. Лідер Сел. партії України С.Довгань у виступі поставив вимогу відкликати підручник, інакше його фракція не голосуватиме за програму уряду. 1997, у відповідь на депутатський запит, зміст цього підручника розглядала спеціально створена комісія при *Інституті історії України НАН України*, яка підготувала позитивний відгук і постановила: «Питання про заборону користуватися підручниками не може стояти». 2001 суд задовольнив позов Ю.*Звягільського* проти авторів цього підручника, вид-ва «Генеза» та Мін-ва освіти і науки України й постановив «вилучити з обігу підручник». 2007 на вимогу тодішнього міністра освіти і науки України С.Ніколаєнка було доповнено назву першої глави «Україна під час Другої світової війни (1939—1941)» терміном «Велика Вітчизняна війна», вилучено фото й документи, що позитивно характеризували діяльність ОУН і УПА, а на їхнє місце вміщено фотографії й документи, що стосувалися дій рад. армії, партизанів та підпільників, окремий наголос зроблено на проявах героїзму рад. народу / рад. воїнів на різних етапах війни.

Важливу роль у подоланні концепту «Великої вітчизняної війни» відіграли видання в Україні книг істориків укр. діаспори О.*Субтельного*, В.*Косика*, Р.*Сербина*, чиї дослідження подавали синтез укр. схем нац. історії та новітніх ідей зх. історіографії. Книга О.Субтельного «Історія України», яка була його курсом лекцій, стала справжнім бестселером.

В укр. політ. житті термін «Велика Вітчизняна війна» до 2015 продовжував використовуватися в офіц. документах, що їх видавали Президент України та ВР України. Ступінь прихильності до рад. чи укр. минулого, прозахідних чи просхідних орієнтацій залежала від особи кожного укр. президента та відрізнявся в кожному регіоні республіки. Трактування подій війни було для укр. президентів своєрідним «тестом на лояльність» до Росії, особливо після приходу до влади В.*Путіна.* Незмінність «правильного курсу» була закріплена законодавчо: у 2000 ВР України ухвалила Закон України про увічнення перемоги у Великій Вітчизн. війні (20 квітня 2000), а 2011 доповнила його положеннями про обов'язкове використання під час урочистостей червоного прапора — копії «прапору перемоги». Після Революції гідності 2013—14 і початку війни Росії про-

Плакат, присвячений Великій Вітчизняній війні. РФ, 2016.

Плакат на честь 100-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Розроблений на замовлення Комуністичної партії РФ, 2017.

ти України 2014 в рамках контрпропагандиських заходів 9 квітня 2015 ВР України було ухвалено 4 закони, спрямовані на декомунізацію України. Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років» запровадив використання в офіц. дискурсі терміна «Друга світова війна» замість «Велика Вітчизняна».

Дж.: Правда, 1941, 23 июня; *Сталін Й.* Про велику Вітчизняну війну Радянського Союзу, К., 1950; *Брежнєв Л.* Великий подвиг радянського народу. К., 1975; Великая Отечественная война 1941—1945 гг.: энциклопедия. М., 1985; *Коваль М.В., Кульчицький С.В.* Історія України: підручник для 10—11 класів. К., 1992; Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945 років» від 20 квітня 2000; *Турченко Ф. та ін.* Історія України: підручник для 10—11 класів. К., 2001, 2006, 2007; *Кульчицький С., Шаповал Ю.* Історія України: підручник для 10—11 класів. К., 2004; Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років» від 9 квітня 2015; Победобесие. Web: https://pobedobesie.info; Українська Друга світова 1939—1945. Web: https://www.ww2.memory.gov.ua

Літ.: *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення. К., 1994; *Його ж.* Друга світова і Велика Вітчизняна війна та сьогодення. «УІЖ», 1995, № 3; *Його ж.* Україна: 1939—1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії. К., 1995; Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939—1945): спроба сучасного концептуального бачення. К., 1999; *Сербин Р.* Велика Вітчизняна війна: совєтський міт в українських шатах. «Сучасність», 2000, червень; *Гудков Л.* Пам'ять про війну та масова ідентичність росіян. «Критика», 2005, № 5; *Jilge W.* The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991—2004/2005). «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» (München), 2006, Band 54: *Середа В.* Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України. «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», 2006, № 3; *Дубин Б.* Память, война, память о войне: конструирование прошлого в социальной практике последних десятилетий. «Отечерственные записки», 2008, № 4 (43) (http://www.strana-oz.ru/2008/4/pamyat-voyna-pamyat-o-voyne-konstruirovanie-proshlogo-v-socialnoy-praktike-poslednih-desyatiletiy); *Журженко Т.* «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? «Критика», 2011, червень (https://krytyka.com/ua/articles/chuzha-viyna-chy-spilna-peremoha); *Гриневич В.* Війна за війну. Там само, 2012, № 6 (176). (http://krytyka.com/ua/articles/viyna-za-viynu); *Ткачук О.* Про «Велику Вітчизняну» та інші міфи радянської доби. «Історична правда», 2012, 21 березня (http://www.istpravda.com.ua/articles/4fba3ea01e20f); Війна і міф: українська Друга світова. Х., 2016; *Примаченко Я.* Велика Вітчизняна війна. В кн.: Війна і міф: українська Друга світова. Х., 2016; *Пастушенко Т.В. та ін.* 9 травня 2014—2015 рр. в Україні: старі традиції — нові церемонії відзначення. «УІЖ», 2016, № 3; *Турченко Ф.* Україна — повернення історії: генеза сучасного підручника, К., 2016; *Журженко Т. та ін.* Війна і пам'ять в Росії, Україні та Білорусі. «Україна модерна», 2018, 2 лютого (https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2020/01/19/820935-putin-ohranitel); *Штоквиш О.* Війна пам'ятей: образ великої перемоги як інструмент маніпуляції історичною свідомістю. Web: https://old.uinp.gov.ua/publication/viina-pam-yatei-obraz-velikoi-peremogi-yak-instrument-manipulyatsii-istorichnoyu-svidomi

Т.В. Пастушенко.

«ВЕЛИ́КА ЖОВТНЕ́ВА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ» — ідеологема, що виникла під час святкування 10-річчя приходу *більшовиків* до влади в листопаді (жовтні) 1917. *Російську революцію 1917—1918*, що почалася з демонстрації жінок-робітниць Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*), влаштованої в Міжнар. жін. день 8 березня (23 лютого) 1917, і закінчилася розгоном більшовиками 18 (5) січня 1918 *Всеросійських Установчих зборів*, теоретики більшовизму поділили на дві окремі: Лютневу буржуазно-демократичну і Жовтневу пролетарську. Змістом першої революції вважалося падіння самодерж. ладу, а другої — початок буд-ва соціалізму в марксистсько-ленінському розумінні цього терміна — як першої фази комунізму. Комуніст. перетворення зображалися як реалізація під кер-вом партії більшовиків віковічних прагнень нар. мас створити сусп-во соціальної справедливості, позбавлене експлуатації людини людиною.

У зх. історіографії прихід більшовиків до влади теж вважався, зважаючи на його довготермінові наслідки, окремою *революцією*. Традицію порушив амер. русист Р.-Е.*Пайпс*. У книзі «Російська революція», виданій 1990 у Нью-Йорку (США), він розглядав революц. процес 1917 як цілісний. Навіть ті зх. науковці, які продовжують розглядати жовтневі (за ст. ст.) події в Росії як окрему революцію, тепер не обмежують її зміст приходом до влади більшовиків. Зокрема, італ. учений А.*Граціозі* в лекції, вперше опубл. Гарвардським університетом (США) 1996, назвав жовтневі події «народною революцією з виразними антидержавними рисами, що парадоксальним чином привела до влади найбільш етатистську політичну силу». Парадокс пояснювався наявністю в Росії двох більшовизмів — «плебейського» більшовизму мобілізованих під час війни в сільс. місцевості солдатів і робітників сел. походження, а також «істинного» більшовизму, який сповідувала нечисленна група керованих В.*Леніним* соціал-демократів. Один з авторів «Чорної книги комунізму» (перше видання франц. мовою з'явилося в Парижі (Франція) 1997) Н.Верт запропонував розглядати Жовтневу революцію як одномоментну конвергенцію двох чинників: приходу до влади політ. партії, що дотримувалася давно подоланої на Зх. ідеології революц. марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії» К.*Маркса* і Ф.*Енгельса* (1848), та соціальної революції, що виявлялася передусім у вигляді сел. повстання — потужного руху, породженого віковою ненавистю села до *поміщиків*-землевласників і властивою селянам недовірою до *держави*.

Насправді Рос. революція 1917—18 була цілісним процесом, що тривав від повалення *самодержавства* до розгону Всерос. Установчих зборів і містив дві спроби політ. перевороту — невдалу корніловську й успішну ленінську. Політ. сили цієї революції були представлені трьома типами партій — ліберальними (передусім *Партією конституційних демократів*), соціалістичними (гол. чином — *Партією соціалістів-революціонерів* та РСДРП (меншовиків; див. *Меншовики*) та більшовицькою (РСДРП(б); див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). Ліберальний парт. блок був менш радикальним, а соціалістичний — радикальнішим, проте обидва утворили єдиний демократ. табір, гол. метою якого проголошувалося скликання Всерос. Установчих зборів. *Соціалізм* есерів і меншовиків не мав нічого спільного з модифікаціями, що виникли пізніше, — ленінською («соціалізм

як перша фаза комунізму») і гітлерівською (націонал-соціалізм).

Поряд із політ. партіями в Рос. революції 1917—18 сформувався табір нар. низів у вигляді рад (див. *Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, депутатів трудящих, народних депутатів*), що ставив за мету знищення цілих сусп. верств — поміщиків і *буржуазії*. Екстремістські вимоги рад були наслідком властивої Росії гострої соціальної конфронтації, помноженої на тягар виснажливої війни.

Провідна роль рад. чинника в революції пояснювалася тим, що завжди розпорошене селянство 1917 протистояло д-ві організовано і зі зброєю в руках — у складі армійських підрозділів. Провідну роль у радах відігравали спочатку есери та меншовики. Лише після того, як більшовики відмовилися на певний час від власних, тобто комуністичних, гасел і взяли на озброєння народні («Мир — народам, землю — селянам, фабрики — робітникам»), вони витіснили есерів та меншовиків з більшості рад і за їхньою спиною прослизнули у владу. На обох ключових етапах — лютневому і жовтневому — Рос. революція 1917—18 насправді була передусім радянською. У жовтні (за ст. ст.) 1917 в Петрограді постала рад. влада як симбіоз диктатури більшовицьких парт. к-тів і влади виконавчих к-тів рад. Використовуючи держ. важелі й передусім створені в грудні 1917 органи держ. безпеки, кер-во більшовицької партії остаточно витіснило з рад представників ін. партій і зробило їх клоном власної партії, відповідальним за поточне управління д-вою. «Тріумфальна хода Радянської влади» (вислів В.Леніна), тобто поширення більшовицької диктатури зі столиці на всю периферію, тривала до березня—квітня 1918. Після цього партія більшовиків почала власну революцію — комуністичну, що не мала нічого спільного з Рос. революцією 1917—18.

Отже, ідеологема «В.Ж.с.р.» є міфологемою, покликаною замаскувати під нар. революцію організований більшовиками Жовтневий переворот і ототожнити з революцією 1917 іншу як за строками, так і за змістом комуно-соціалістичну революцію. Жовтневий переворот допоміг більшовицькому кер-ву припинити революц. процес у Росії і створити умови для силового насадження комуносоціалізму (за сталінським висловом — «революції згори»). На першому і єдиному засіданні Всерос. Установчих зборів 18 (5) січня 1918 один із лідерів депутатської більшості І.Церетелі, який міг претендувати на пост голови першого законно обраного революц. уряду, так охарактеризував ситуацію в Росії: «Установчі збори збираються, коли вся країна охоплена пожежею громадянської війни, не існує ні недоторканності особи, ані житла, ні свободи слова, зібрань, союзів, ані навіть свободи страйків, коли тюрми переповнені в'язнями — випробуваними революціонерами і соціалістами, навіть членами самих Установчих зборів, коли нема правосуддя і всі найгірші форми сваволі і безправ'я, здавалось, на віки вічні поховані славною Лютневою революцією, знову одержать права громадянства».

Літ.: Всероссийское Учредительное собрание: первый и единственный день его занятий (5—6 января 1918 года): перепечатка стенографического отчета, изданного по распоряжению Председателя Учредительного Собрания. Одесса, 1918 (репринтне вид. — К., 1991); *Пайпс Р.* Русская революция, ч. 1—2. М., 1994; *Куртуа С. и др.* Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии. М., 1999; *Грациози А.* Великая крестьянская война в СССР: Большевики и крестьяне 1917—1923. М., 2001; *Кульчицький С.* Російська революція 1917 року: новий погляд. К., 2008.

С.В. Кульчицький.

«ВЕЛИ́КА УКРАЇ́НСЬКА ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ» (ВУЕ) — універсальна нац. енциклопедія (орієнтовно — у 30 т.). Словник «Великої української енциклопедії» (2015) містить бл. 80 тис. гасел. Видання має подати для найширшого укр. читацького загалу в стислій і доступній формі системний набір сучасних достовірних наук. відомостей з усіх галузей людських знань у зручному для користування форматі, адекватному модерному розвиткові інформаційних технологій.

Роль енциклопедій нац. рівня (а з-поміж них — універсальних) актуалізується у періоди трансформаційних зламів, історичних, суспільно-політ. та соціально-економічних перетворень, пошуку та утвердження нових ідентичностей. З часу появи заключних томів останніх універсальних енциклопедій нац. рівня — *«Енциклопедії українознавства»* (ЕУ) та *«Української радянської енциклопедії»* (УРЕ) минуло понад три десятиліття. За роки незалежності зусиллями багатьох академічних установ уже видано низку галузевих енциклопедій, що підготували підґрунтя для створення сучасної універсальної нац. енциклопедії. Наявність нац. енциклопедії універсального типу є вагомим елементом престижу й авторитету д-ви, мірилом розвиненості відповідного сусп-ва та його к-ри, цивілізаційного рівня нації.

Ідея видання «Універсальної енциклопедії» (УЕ) в Україні в середовищі академічної інтелігенції визрівала у 1990-х рр. Уперше цю ідею оприлюднено на загальних зборах *Національної академії наук України* 6 квітня 2001 (доповідь І.*Дзюби* «Національна енциклопедія України — пріоритетний проект XXI ст.»). Указом Президента України В.*Ющенка* від 15 грудня 2006 передбачалася підготовка і випуск у 2007—15 багатотомного видання «Українська національна енциклопедія». З різних причин проєкт залишився нереалізованим.

29 листопада 2012 Президія НАН України повернулася до розгляду питання видання універсальної енциклопедії. Ухвалено постанову про її підготовку, але вже під новою назвою, з якої зникло означення «національна». Так розпочалася підготовка багатотомної «Великої української енциклопедії» у паперовій (друкованій) та електронній формах. Головою Гол. ред. колегії було призначено академіка НАН України Ю.*Левенця*. Базовими орг-ціями з підготовки ВУЕ визначено *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України* та Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України. Планувалося за фінансової підтримки Держ. к-ту телебачення і радіомовлення України у межах програми «Українська книга» забезпечити 2013 підготовку та видання «Словника Великої української енциклопедії» із залученням провідних фахівців установ НАН України.

Наступним Указом Президента України за № 1 від 2 січня 2013 «Про велику українську енциклопедію» передбачалося видання ВУЕ впродовж 2013—20.

Цим самим документом створено Держ. наук. установу «Енциклопедичне видавництво імені М.П. Бажана» шляхом реорганізації Держ. підпр-ва «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво "Українська енциклопедія" імені М.П. Бажана» та «Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві "Українська енциклопедія" імені М.П. Бажана».

У лютому 2013 під егідою НАН України було створено Робочу групу з підготовки енциклопедії на чолі з Ю.*Шаповалом*, до якої ввійшли авторитетні фахівці з усіх відділень НАН України. Словник, підготовлений Інститутом енциклопедичних досліджень НАН України, налічував на цей час 48 тис. гасел. Базовою установою у підготовці ВУЕ стала Держ. наук. установа «Енциклопедичне видавництво імені М.П. Бажана» (її директором було призначено Ю.Шаповала, 1-м заст. — М.Стріху). На НАН України покладено науково-методичний супровід проєкту ВУЕ. Зокрема, у сформованих при відділеннях НАН України науково-ред. групах мала проходити апробація матеріалів.

12 січня 2015 оприлюднено Указ Президента України за № 7 «Питання підготовки та видання "Великої української енциклопедії"», яким, зокрема, термін підготовки багатотомного видання подовжено до 2016. Передбачалося видання в електронному та паперовому вигляді.

Вироблення концепції ВУЕ ґрунтувалося на сукупності осн. ідей та засад створення багатотомного універсального видання. Гол. засадою підготовки проєкту є україноцентричність. За усталеною для універсальних енциклопедій традицією, частка власне нац. матеріалу у ВУЕ становитиме не менше третини обсягу видання.

Концепція видання зорієнтована на сучасне наук. осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї укр. народу. В ній мають бути подані гол. події та постаті світ. історії, науки, к-ри, мист-в, ін. сфер людської діяльності; інтерпретовані найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, сусп. інституції та госп. структури, що вплинули на долю світу і народів; відображено рух політ. і культ. ідей та динаміку наук. уявлень. Також мають знайти відображення докорінні зміни в політ. карті світу, сучасні вчення в галузі природничих наук, філософії, історії, політології, соціології, культурології, естетики тощо. Україна має виступати не лише як органічна складова частина цієї інтелектуально інтерпретованої картини світу, а і як суб'єкт інтерпретації — в тому значенні, що цю енциклопедію творитимуть укр. вчені, даючи самостійний інтелектуальний продукт на підставі освоєння досягнень світ. науки і методологій і таким чином репрезентуючи здатність українства запропонувати власний оригінальний внесок у спільне самопізнання людства.

Концепція ВУЕ ґрунтована на сприйнятті енциклопедії як цілісного інформаційного комплексу. Композиційна особливість ВУЕ вбачається у формуванні єдиного смислового поля кількома самостійними, але водночас взаємопов'язаними інформаційними сегментами. У ВУЕ кожен компонент структурної композиції розглядається як самостійний складник цілісного інформаційного простору. При формуванні кожного сегмента цього простору ретельно добирається матеріал. Так, поряд із текстовою формою інформації енциклопедична стаття в друкованій версії містить ілюстративне поле, бібліографію, авторство, а в онлайн-версії додаються ще й аудіо- та відеосупровід, шаблони тощо.

Предметне наповнення ВУЕ фокусоване на багатоаспектному наповненні інформації з різних галузей знань: географія, історія, археологія, економіка, біологія, геологія, етнологія, мова, література, мистецтво, право, театр, спорт, медицина, фізика, хімія тощо. Для забезпечення цілісності й фаховості видання до підготовки та опрацювання енциклопедичних статей долучено коло науковців, редакторів, експертів, консультантів, фахівців різного профілю за різними наук. напрямами.

В електронному виданні (е-ВУЕ), порівняно з друкованим, змінюється не змістове сутнісне наповнення, а насамперед архітектоніка енциклопедії. За жанром е-ВУЕ — універсальна науково-популярна мультимедійна енциклопедія. Побудова е-ВУЕ ґрунтована на усвідомленні того, що середовище інтернет-комунікації спричинило формування нового культ. простору, який у новому дискурсі окреслюється концептами віртуальної, мережевої, цифрової к-ри; низки мистецьких явищ з переважанням візуального компонента на основі медіа-технологій із використанням комп'ютерної графіки, відео-інсталяцій, що створюють мультисенсорний інтерактивний простір. е-ВУЕ — база знань, що безупинно розвивається: розширюється коло об'єктів опису, структурно ускладнюються, стають мультимедійними форми їх подання. Варіанти пошуку в е-ВУЕ: за ключовими словами, за тематикою предметної області, за типом інформаційного об'єкта, за семантикою інформаційного об'єкта.

Відповідно до затвердженої стратегії підготовки ВУЕ видання планується завершити 2026. Станом на 2017 вийшов друком перший том (А—Акц). Наповнюється портальна версія ВУЕ, готуються наступні томи друкованої версії ВУЕ.

Офіц. вебсайт Держ. наук. установи «Енциклопедичне видавництво»: https://ev.vue.gov.ua.

Портал «Велика українська енциклопедія» https://vue.gov.ua.

Літ.: Велика українська енциклопедія: словник. К., 2015: *Киридон А.* Велика українська енциклопедія як національний проект: поступ ініціації. В кн.: Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій. К., 2015; *Її ж.* Пошук інструментарію до енциклопедичних проектів. Там само; Концепція Великої української енциклопедії. В кн.: Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії. К., 2015; Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі. К., 2017; Енциклопедичні проєкти — чинники національного поступу. К., 2020; *Дзюба І.* Про концептуальні засади підготовки української універсальної енциклопедії. Web: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/dopovid.pdf

А.М. Киридон.

ВЕЛИ́КИЙ ЗГІН 1678—1679 — примусове переселення мешканців *Правобережної України* до *Лівобережної України*, організоване гетьманом І.*Самойловичем* 1678—79. Було переселено козаків та *посполитих* з усіх правобереж. полків, а спорожнілі поселення було знищено.

1674—78 *Османська імперія* та Рос. д-ва за участю *козацтва українського* вели війну за контроль над Правобереж. Україною (див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*; *Чигиринські оборони 1677 і 1678*). У січні 1679 підтриманий Осман. імперією Ю.*Хмельницький* з турец. загоном і татар. військом вдерся на Лівобережжя й захопив Чигирин-Діброву (нині затоплене водами Кременчуцького водосховища), Городище (нині смт Градизьк Глобинського р-ну Полтав. обл.), Жовнин (нині с. Жовнин Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.), Яблунів (нині с. Яблуневе Оржицького р-ну Полтав. обл.), *Золотоношу*. І.Самойлович відрядив проти нападників козаків *Полтавського полку*, *Гадяцького полку*, *Миргородського полку*, *компанійців* та рос. ратників Г.*Косагова*. Ю.Хмельницький був змушений без бою відступити на Правобережжя.

Щоби позбавити противника підтримки та засобів для утримання залог, І.Самойлович вдався до переселення людей та знищення поселень. Також гетьман мав намір згодом возз'єднати Правобережжя з Лівобережжям, спираючись на рос. війська.

У вересні 1678 І.Самойлович наказав полковникам Д.Пушкаренку та І.Лисенку почати переселення. Їм було дозволено не лише закликати мешканців до переселення, а й спалювати оселі. Проте ці перші загони були нечисельними.

На поч. 1679 на Лівобережжі було сформовано великий загін під кер-вом гетьманича С.Самойловича. До складу загону ввійшли козаки з *Київського полку*, *Переяславського полку*, *Ніжинського полку* і *Прилуцького полку*, *сердюки* й компанійці, царські ратники та козаки *слобідських козацьких полків* на чолі з Г.Косаговим.

Вирушивши на Правобережжя, загін з боями здобув *Ржищів*, *Корсунь* та *Канів*. Менше спротиву чинили мешканці Драбівки (нині село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.), Мошнів (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.), Жаботина (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.) та *Черкас*. Усі укріплення правобереж. полків було знищено. По завершенню операції гетьман написав листа до *Малоросійського приказу*, звітувавши про успіх. Також він запропонував оселити 20 тис. сімей у *Слобідській Україні*, щоб усі слобідські полки перебували під його кер-вом, проте пропозицію було відхилено.

При укладенні *Бахчисарайського миру 1681* смуга вздовж правого берега Дніпра шириною до 20 км була оголошена нейтральною і мала лишатися незаселеною.

Варто зауважити, що в період Руїни з Правобережжя до Лівобережжя відбувалися і добровільні переселення: напр., 1674—75 під час наступу польс. війська.

Літ: *Багалей Д.И.* Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, т. 1. М., 1887; *Костомаров Н.И.* Руина: гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: исторические монографии и исследования. СПб., 1905; *Крикун М.Г.* З історії міграцій населення на Україні в другій половині XVII ст. «Вісник Львівського університету: серія історична», 1973, вип. 9.

І.В. Лужанов.

ВЕНЕ́ЦІЯ (італ. Venezia) — місто на пн. сх. Італії, над Адріатичним морем, на пн. від гирла р. По. Столиця регіону Венето та адм. центр провінції Венеція. Населення — 270,4 тис. осіб (2009). Туристичний центр світ. значення, важливий пром., транспортний і культ. центр.

В. складається з двох частин: 1) істор. центру, розташованого на 118-ти о-вах Венеціанської лагуни, розділених бл. 150-ма каналами та протоками, над якими перекинуто бл. 400 мостів; 2) промислово-портової материкової частини (райони Местре, Магера та ін.). Дві частини міста з'єднані дамбою, якою проходять залізниця та автомагістраль. Тектонічні рухи та щільна забудова о-вів викликають їхнє повільне осідання разом із дном затоки, що загрожує самому існуванню істор. частини міста.

Острівна В. — місто-музей, мор. курорт, центр міжнар. туризму. Пром-сть переважно розташов. в районі Местре: підпр-ва кольорової металургії, нафтопереробний комбінат, підпр-ва машинобудівної, хімічної, поліграфічної пром-сті, найбільший в Італії центр вир-ва декоративного скла. Один із найбільших портів Італії (річний товарообіг бл. 25 млн т), важливий вузол залізничного й автомобільного транспорту, діє міжнар. аеропорт ім. Марко Поло. Великий осередок науки і к-ри із численними вишами, дослідницькими ін-тами, б-ками та музеями. Тут проводяться мистецьке Бієннале (з 1895), фестиваль сучасної музики (з 1930), міжнар. кінофестиваль (з 1932).

У пізньорим. час на о-вах Венеціанської лагуни жили лише нечисленні рибалки, мисливці та солевари. Навала *гунів* та спустошення Аквілеї (нині комуна в Італії; 453) призвели до втечі населення на о-ви лагуни. Населення швидко зростало за рахунок утікачів з континенту, серед яких було багато представників знаті з рабами і колонами. Переселенці визнавали владу королівства остроготів (з 495), а після завоювання Італії військом імп. *Юстиніана I* територія лагуни стала частиною візант. провінції Венеція-Істрія. Навала лангобардів (568) призвела до нової хвилі переселення. Єпископ Аквілеї переселився на о-в Градо. Там, а також на о-вах Торчелло, Маламокко, Кьоджа, Єзоло виникли незалежні громади під управлінням представників знаті (трибунів). На Торчелло утворився центр торгівлі. Політ. центр початково сформувався на Гераклі-ані (куди він перемістився після захоплення лангобардами візант. міста Одерцо 641), але кілька разів змінював місце перебування. Влада на о-вах належала виборним вождям (дожам). Традиція обирати дожів існувала з 697, підтверджена документально з 742. Острови («дукат») визнавали владу *Візантії* та її екзархату в Равенні (нині місто в Італії) до його знищення лангобардами 751.

Геогр. положення громад сприяло розвитку мор. промислів і мор. торгівлі. О-ви лагуни стали транзитним пунктом для торгівлі Візантії з Італією. Ця торгівля набула розмаху в 11 ст., коли венеціанці (мешканці утвореної з поселень на різних о-вах лагуни у 2-й пол. 8 ст. об'єднаної «комуни Венецій»; міста Венеція ще не існувало) стали за зразком візантійців будувати великі торг. кораблі. Купці оцінили вигоди геогр. положення В.: біля узбережжя Італії, поблизу Далмації та недалеко від Німеччини, на півдорозі між Сх. і Зх.

«Свято заручин венеційського дожа з морем». Художник Каналетто (Джованні Антоніо Каналь). Близько 1763—1764.

У 2-й пол. 8 — на поч. 9 ст. у комуні Венецій змагалися за владу провізантійська та антивізантійська партії. Противники Візантії шукали союзу з імперією франків (Каролінгів). За Ахенським миром 814 була підтверджена незалежність В. від імперії франків, проте о-ви лагуни залишилися за Візантією лише формально. 828 венеціанські купці викрали з Єгипту мощі євангеліста Марка, якого було оголошено святим покровителем міста (замість св. Феодора, якого вважали покровителем до того). Під цим приводом було оголошено про непідлеглість єпископату Градо єпископові Аквілеї.

У 9 ст. на о-ві Ріальто, найвищому з о-вів лагуни та найбільш придатному для спорудження монументальних споруд, утворилося ядро міста. Група о-вів навколо Ріальто була проголошена містом Венеція. В 11 ст. почала створюватися мережа каналів, стабілізувалися кордони міста. 1171 місто було розділено на 6 районів, 1173 збудовано перший міст. Створення міста було видатним досягненням будівничих, які протягом століть поглиблювали протоки між о-вами, очищали замулені канали та обмуровували їх, посилювали дерев'яними палями фундаменти будівель.

Своїм багатством місто завдячувало торгівлі. Вже в 10 ст. венеціанські купці отримали значні привілеї в торгівлі з Візантією, а також спромоглися зав'язати стосунки з араб. д-вами на сх. берегах Середземного моря, Єгиптом і портами Пн. Африки. Товари зі Сходу з В. річками Ломбардії, через перевали Бреннер і Сен-Готард везли до Європи. Імператор Священної Рим. імперії Оттон III 992 і 996 також надав В. торг. привілеї та знижені ставки *мита*. В. фактично отримала монополію на торгівлю між Візант. імперією, араб. Сходом і Зх. Європою. Посилився *патриціат* (нобілітет) республіки. Номінальна залежність від Візантії тривала до кінця 10 ст.; але В. й надалі допомагала Візантії в її боротьбі з арабами, які загрожували торгівлі та незалежності самої республіки. Наприкінці 10 ст. Венеціанська республіка зміцніла й підпорядкувала собі істрійські міста. В 11—12 ст. вона перемогла піратів Адріатичного моря. За воєнну допомогу Візантії 1082 вона отримала від імп. Алексія I Комніна право безмитно торгувати і засновувати торг. подвір'я на території імперії. Венеціанська республіка відбила (разом з Візантією) спроби сицилійських норманів захопити обидва береги Адріатики. З кінця 10 ст. В. вела війни — спочатку з Хорватією, а пізніше з Угорщиною, — в ході яких загарбала узбережжя Далмації з містами Зара (Задар), Трогір, Шибеник, Спліт та о-вами Куарнеро. Венеціанці почали засновувати на Сході свої колонії. Гол. ринками збуту сх. товарів для В. були Італія та Німеччина (з 1177 В. домоглася скасування мита для своїх купців у Священній Рим. імперії).

В. була важливим осередком ремесел; тут були розвинуті суднобудування, металообробка, деревообробка, вичинка хутра і шкір, вир-во тканин, скла та скляних виробів.

У 10—11 ст. у В. склалася олігархічна *республіка*. У заг. рисах політ. структура В. склалася у 2-й пол. 12 ст. Головою д-ви був дож (з 1032 ця посада не могла бути спадковою, а між 1140 і 1160 втратила монархічний характер), що виконував репрезентативні функції, а також командував військом у воєн. час. Найвищим органом влади була існуюча з 1187 Велика рада (кількість радників поступово зросла від 45 до 100). Дож разом із членами Таємної (Малої) ради і Ради сорока (вперше згадується 1223) становили уряд Найяснішої Республіки. Закордонними й господарчими справами та справами колоній керував утворений у серед. 13 ст. Сенат, держ. безпекою опікувалася політ. поліція, юрид. системою завідували Рада сорока та підлеглі їй колегії. З 1297 найвищі держ. посади було зарезервовано для представників бл. 200 аристократичних родин, вписаних до особливих реєстрів, що отримали 1506 назву «Золотої книги». Ін. городяни (навіть багаті купці) були позбавлені участі в управлінні д-вою.

Велика рада стала заповнюватися знаттю за правом народження, всі ін. ради та магістратури формувалися Великою радою через вибори зі свого середовища. Посада члена Великої ради стала довічною, всі інші були однорічними, магістрати з колоніального управління — дворічними, члени Малої ради обиралися на 6 місяців.

1310 було утворено Раду десятьох, що наглядала за внутр. безпекою та насамперед мала запобігти встановленню в республіці одноосібної влади. Рада десятьох придушила кілька спроб повалити існуючий лад з боку усунутих від влади купецьких кіл (до створення ради призвели саме такі спроби, що мали місце 1299 і 1310), а 1354 навіть скарала на горло дожа Маріна Фальєра.

Політичне життя міста мало осередком площу біля собору Св. Марка. Ріальто був центром торгівлі. Тут проводилися ярмарки, завдяки яким В. отримала репутацію європ. базару. Починаючи з 814, у В. почали карбувати монету, спочатку — приватну, а з 10 ст. — державну. З 1283 карбувалися золоті *дукати*, що разом із їхніми аналогами з ін. д-в стали стандартною західноєвроп. монетою. У 12 ст. у Ріаль-

Венеція. Барельєф Лева св. Марка на центральній арці порталу собору св. Марка.

то було створено перший у Європі держ. банк. Тоді ж, у 12 ст. було утворено Арсенал, де будували військ. кораблі. Флот В. патрулював торг. мор. шляхи, а також конвоював купецькі кораблі, що могли поповнювати свої запаси й товари у замор. венеціанських базах і колоніях.

Міжнар. значення В. почало зростати з 11 ст. Її флот відігравав важливу роль в організації перших хрестових походів, конкуруючи з Пізою (нині місто в Італії) та *Генуєю*. В. стала важливим агентом транспортування прочан до Палестини. Венеціанська республіка створила ланцюжок опорних пунктів на сх. узбережжі Середземного моря, опанувавши третиною Акри (нині м. Акко, Ізраїль) і Тіра (нині м. Сур, Ліван).

У серед. 12 ст. В. підтримала міста Ломбардії під час конфлікту з імп. Фрідріхом I Барбароссою, виступаючи водночас посередником у конфлікті між імператором і рим. папою. В. залишалася нейтральною в конфлікті між італ. партіями гіббелінів і гвельфів.

В. дуже вплинула на перебіг 4-го хрестового походу (1202—04), в якому венеціанці взяли участь під проводом дожа Енріко Дандоло. В. отримала далматський порт Зара (нині м. Задар, Хорватія), $^3/_8$ захопленої території Візант. імперії і сама перетворилася на середземномор. імперію. Венеціанська республіка опанувала частиною *Константинополя*, низкою портів на Мармуровому морі й у протоках, о-вом Негропонте (Евбея), містами Короне і Модоне на Мореї (Пелопоннесі), о-вами Крит і на деякий час — Корфу. На Спорадських і Кікладських о-вах утвердилися венеціанські володарі, формально залежні від Лат. імперії.

Починаючи з 12 ст., В. вела війни з Генуєю, її гол. конкурентом у торгівлі зі Сх., зі змінним успіхом, поки після перемоги під Кйоджею 1380 не закріпила свою домінуючу позицію в торгівлі на пн. Італії та в басейні Середземного моря. У 2-й пол. 14 ст. вона впевнено утвердилася в Далмації і опанувала кілька пунктів на території сучасної Албанії. 1332 В. заснувала факторію у золотоординському місті Азак (відоме в Європі під назвою Тана; нині м. *Азов*) у гирлі Дону. У 15 ст. в її володінні опинилися Іонічні о-ви.

Прагнення тримати у своїх руках торгові шляхи на континенті і придбати надійну продовольчу базу для багатотисячного населення міста спонукали Венеціанську республіку перейти до активної континентальної політики. Підкорення Тревізо (нині місто в Італії) 1339 започаткувало експансію на терени регіону Венето та утворення Terra Firma — володінь В. на італ. суходолі. До поч. 15 ст. В. підпорядкувала собі більшість міст регіону. Терра Фірма забезпечила В. приплив продукції рільничих угідь та безперебійне постачання прісної води. У 15 ст. В. воювала з Міланським герцогством та продовжила експансію: на поч. 1420-х рр. підкорила Фріулі, 1426—28 — Брешію і Бергамо, в 1440-х рр. — Равенну, наприкінці 15 ст. — Кремону; на поч. 16 ст. володіла деякий час Ріміні, Чезеною (усі нині міста в Італії). У підлеглих італ. містах вона зберігала старий устрій, але призначала свого подеста для цивільного і капітана — для військ. управління.

14 і 15 ст. — час розквіту Венеціанської республіки. Аристократія та купецтво міста були визначними меценатами мист-ва, за їхніми наказами зводилися палаци, створювалися видатні твори мист-ва. Після захоплення Константинополя *Османською імперією* 1453 В. зробилася гол. осередком грец. діаспори в Європі. Тут працювали гуманісти А.Мануціо, П.Аретіно, П.Бембо. В епоху *Відродження* у В. працювали Белліні, Джорджоне, Тіціан, Веронезе, Тінторетто, Тьєполо. Другий мистецький розквіт В. відбувся в епоху *бароко*.

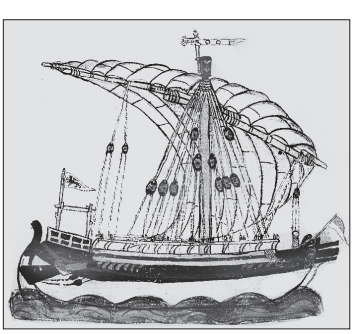

Венеційська важка торгова галера типу «Фландрія». Середина 15 ст. Малюнок з манускрипту Михаїла з Родоса (1401—1445).

Загроза з боку Осман. імперії змусила італ. д-ви укласти 1454 мир у Лоді (нині комуна в Італії). У 1470-х рр. В. втратила Тану, в Егейському морі — Негропонте, на Мореї — низку фортець; в Албанії Венеціанська республіка за мирною угодою з османами 1479 зберегла лише кілька опорних пунктів. 1489 В. отримала о-в Кіпр, переданий Республіці останньою королевою, за походженням венеціанкою, проте це лише почасти компенсувало попередні втрати.

Під час Італ. війн кінця 15 — серед. 16 ст. В. спершу приєдналася до антифранц. коаліції, а потім разом із Францією взяла участь у розділі володінь давнього суперника — Мілана, що призвело до утворення антивенеціанської коаліції (Ліга Камбре). В. програла війну проти Ліги, була змушена поступитися деякими завоюваннями, але зберегла більшість володінь на Терра Фірма. Венеція прилучалася то до *«Священної Римської імперії германської нації»* (*Габсбургів*), то до її супротивників, і під кінець Італ. війн (1559) зберегла незалежність і залишилася великою мор. потугою і центром торгівлі та фінансів.

Під кінець 15 ст. В. почала втрачати міжнар. вплив у зв'язку з *Великими географічними відкриттями*. Довгі та важкі сухопутні шляхи торгівлі зі Сходом, на які орієнтувалася В. (забезпечуючи лише останній етап транзиту товарів морем до Європи), були менш конкурентоспроможними порівняно з мор. шляхом до Індії, який опанували португальці, голландці та англійці. Водночас зріст осман. потуги призвів до довготривалих венеціансько-турец. війн (15—18 ст.). 1499 османи захопили Морею, поставивши під контроль вхід до Адріатики. 1529 під осман. владою чи протекторатом опинилося все пд. узбережжя Се-

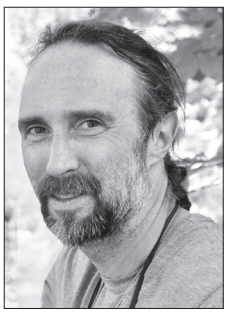

Ю.Т. Вербицький.

редземного моря аж до Марокко. 1538 венеціанський флот зазнав поразки від турків поблизу Превези (нині місто в Греції). 1571 В. втратила Кіпр, і участь у переможній для християн битві під Лепанто (нині м. Навпакт, Греція) того ж року не компенсувала цей удар по Республіці. 1669 В. після війни, що точилася з 1645, втратила Крит (ця війна не дала можливості Осман. імперії приділити більше уваги політиці свого васала *Кримського ханату* щодо України під час Хмельниччини). Хоча під час війни Священної ліги (1683—99; союзниками В. виступали Священна Рим. імперія герм. нації, *Річ Посполита* і Моск. д-ва з *Гетьманщиною*) В. вдалося знову захопити Морею, вона віддала її Осман. імперії 1718.

У внутр. житті В. цей період характеризувався боротьбою між Сенатом і Радою десятьох за контроль над держ. скарбницею. На поч. 17 ст. В. ввійшла в конфлікт з рим. папою, який 1606 наклав на республіку інтердикт, котрий був відкинутий урядом В.

У 18 ст. економіка В. була досить сильною, зокрема завдяки експлуатації рільничих угідь у пн.-сх. Італії. Проте пром-сть республіки все ще була скута цеховими путами (див. *Цехи*), провідні галузі — суднобудування і вир-во скла — занепали, торгівля перейшла до ін. д-в. В міжнар. політиці В. дотримувалася нейтралітету і ставала дедалі популярнішою як об'єкт туризму. Закостенілий соціальний і політ. лад відставав від вимог часу. Спроби змінити його (1761, 1780) були зупинені олігархією, що панувала у Венеціанській республіці.

У травні 1797 командувач франц. військ в Італії ген. Наполеон Бонапарт (див. *Наполеон I*) скинув останнього дожа Лодовіко Маніна, ліквідувавши Республіку, і за миром у Кампо-Форміо (нині комуна Кампоформідо, Італія) передав її Австрії (див. *Австрійських Габсбургів держава*; крім Іонічних о-вів, які Франція залишила за собою). В. залишалася габсбурзькою провінцією до 1866 (з перервою на 1806—14, коли вона входила до складу наполеонівського Італ. королівства). Поступово роль В. як туристичного центру європ. масштабу зростала, чому допомогло буд-во 1841—46 дамби, якою пройшла залізниця, що з'єднала місто із суходолом.

Під час «Весни народів» (див. *Революції в Європі 1848—1849 років*) у В. у березні 1848 було проголошено республіку, яку боронили проти австрійс. військ націоналісти з усієї Італії. У серпні 1849 владу Габсбургів було відновлено, поки 1866 після Австро-прусської війни Венеція не ввійшла до новоствореного Італ. королівства.

В. почала швидко розвиватися на рубежі 19 та 20 ст. 1881 вона стала другим після Генуї портом Італії. Під час *Першої світової війни* неподалік від В. проходила лінія фронту. Після війни почалося буд-во осередку важкої пром-сті і порту Магера, а також Местре (місто з 1926). 1932—33 збудовано автомобільний міст, що з'єднав В. із суходолом. Під час *Другої світової війни* 1943—45 Венеція входила до Італ. Соціальної Республіки та була окупована нім. армією. Місто було одним із центрів *Руху Опору*, і повстання 28—29 квітня 1945 полегшило зайняття міста союзниками 30 квітня 1945.

Розвиток Магери після II світової війни призвів до значного екологічного забруднення Венеціанської лагуни. Серед здійснених заходів із захисту навколишнього середовища можна згадати заборону використання підземних вод (1973) та відмову від планів часткового осушення лагуни (1990). Осідання грунту о-вів разом із підняттям рівня Адріатичного моря становлять нову загрозу існуванню В. Після катастрофічної повені 1966 *ЮНЕСКО* почало програму «Врятуймо Венецію». 1988 було закінчено перший експериментальний етап спорудження протиповеневої дамби.

Серед перлин арх-ри істор. центру В. варто відзначити 5-купольний Собор Сан-Марко (829—32, перебудований 1073—95, фасад завершено у 15 ст.; бронз. візант. двері — 11 ст.; над центр. порталом — 4 бронз. коня 4—3 ст. до н. е., привезених 1204 із Константинополя; кампанілу (дзвіниця) 888—1517), Палац дожів (9—16 ст.), Стару б-ку Сан-Марко (1536—54), палаци Ка д'Оро (1422—40), Вендрамін-Калерджі (1481—1509), церкви та будівлі реліг. братств — Скуола Гранде ді Сан-Марко (1488—90, перед нею стоїть кінний пам'ятник кондотьєру Коллеоні роботи Вероккьо 1479—88), Санта-Марія деі Міраколі (1481—89), Сан-Джорджо Маджоре (на одноіменному о-ві; 1565—80).

Літ.: *Соколов Н.П.* Образование Венецианской колониальной империи. Саратов, 1963; *Chambers D.S.* The Imperial Age of Venice, 1380—1580. London, 1970; *Norwich J.J.* A History of Venice. London, 1982; *Карпов С.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв.: проблемы торговли. М., 1990; *Zorzi A.* La Repubblica del Leone: Storia di Venezia. Milano, 2001; *McNeill W.H.* Venice: The Hinge of Europe, 1081—1797. Chicago, 2009; *Ackroyd P.* Venice: Pure City. London, 2010; *Crowley R.* City of Fortune: How Venice Won and Lost a Naval Empire. London, 2011; *Madden Th.F.* Venice: A New History. London, 2012; *Prelli A.* Sotto le bandiere di San Marco, le armate della Serenissima nel '600. Venezia, 2012.

А.А. Галушка.

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ Юрій Тарасович (25.08.1963—22.01.2014) — сейсмолог, канд. фізико-мат. н., активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. та мешкав у м. *Львів*. Працював інженером відділу сейсмічності Карпатського відділення Інституту геофізики НАН України ім. С.Суботіна, займався створенням апаратури і програмного забезпечення геофізичних і сейсмічних досліджень. 2013 отримав учений ступінь канд. фізико-мат. н. (2013). Захоплювався альпінізмом.

Постійно перебував на *майдані Незалежності* в *Києві* з січня 2014, брав участь у нічних чергуваннях. Поранений 21 січня 2014. Викрадений з офтальмологічного відділення Олександрівської лікарні в місті Києві.

П. від жорстоких катувань.

Похований на Алеї Героїв *Личаківського цвинтаря* у Львові. 2014 Львів. міська рада перейменувала на його честь сквер на вул. Коломийській, Гнідинська сільс. рада Бориспільського р-ну — провулок Леніна. На фасаді будівлі Львів. школи № 27 на його честь встановлено меморіальну таблицю, а сама школа отримала його ім'я. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; Вербицький Юрій. Web: http://nebesnasotnya.com.ua/verbytskyy-yuriy/; Юрій Вербицький. Web:

https://nebesna.pravda.com.ua/yurij-verbiczkij.html

І.А. Коляда.

ВЕРЕМІЙ В'ячеслав Васильович (22.02.1980—19.02.2014) — укр. журналіст, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Навч. в Ін-ті журналістики Київ. нац. ун-ту, який закінчив 2003. Від 2003 — журналіст низки видань: 2005—11 — «Газети по-київськи», «Обозревателя», газ. «Вісті». 19 січня 2014, висвітлюючи події *Євромайдану* в *Києві*, отримав поранення ока, внаслідок чого був змушений припинити професійну діяльність. У ніч на 19 лютого 2014, повертаючись після роботи у середмісті, зазнав з колегами нападу з боку кримінальних маргіналізованих елементів. Під час нападу В. було побито, він отримав вогнепальне поранення. Журналіста шпиталізовано до Лікарні швидкої допомоги, де через травми та поранення він помер. Похований у м. Київ, на Лісовому цвинтарі.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно).

Пам'ять про В. вшанована двома меморіальними дошками: на фасаді будівлі середньої загальноосвітньої школи № 270 (м. Київ, проспект Володимира Маяковського, № 21в), а також на фасаді будинку № 8 на вул. Велика Житомирська, біля якого він отримав смертельні поранення.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

І.В. Постольник.

ВЕРМЕ́НИЧ Ярослава Володимирівна (н. 01.05.1967) — історикиня, дослідниця теоретико-методологічних проблем культурології, регіонології, істор. урбаністики та локальної історії; розробниця концептуальних засад нового наук. напряму та субдисципліни — *регіоналістики історичної*, що стала методологічною основою для розвитку регіональних досліджень в Україні, д-р істор. н. (2005), засл. діяч н. і т. України (2011), професор (2013), чл.-кор. НАН України (2021). Н. в м. *Київ*. 1988 закінчила Київ. ін-т к-ри, 1993 — аспірантуру в Київ. пед. ін-ті іноз. мов (кафедра історії України). 1993 в Київ. ун-ті ім. Т.Шевченка захистила канд. дис. «Здійснення українізації у 20—30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми» (наук. кер. — д-р істор. н., проф. Ю.*Терещенко*). Від 1993 працювала в Ін-ті історії України (див. *Інститут історії України НАН України*) у відділі регіональних проблем історії України на посаді наук співробітника, з 1995 — старшого, а з 2005 — провідного наук. співробітника. 2000—01 — стипендіат Президента України. 2005 в Ін-ті історії України НАН України захистила докторську дис. «Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми» (наук. консультант — дійсний член НАН України П.*Тронько*).

2010 призначена зав. сектору теоретико-методологічних проблем істор. регіоналістики Ін-ту історії України НАН України, 2012 — зав. відділу істор. регіоналістики цього ін-ту. Засн. та відп. редактор щорічника *«Регіональна історія України»*, що репрезентує сучасні методологічні підходи до осмислення територіальної історії, концептуалізації істор. регіоналістики як міждисциплінарного наук. напряму, оновлення термінологічного арсеналу регіональних досліджень, еволюції та проблем реформування адм.-тер. устрою, дослідження історії регіонів України крізь призму теорії і методології рубіжності. Гол. ред. *«Українського історичного збірника»*, член редакційних рад і редколегій провідних наук. періодичних видань і збірників істор. профілю («Історико-географічні дослідження в Україні», *«Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики»*, «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», «Генеалогія» та ін.). Член спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій Ін-ту історії України НАН України та Ін-ту педагогіки Нац. академії пед. наук України, член постійної комісії за наук. напрямами при секції суспільно-гуманітарних наук НАН України, член (секретар, заст. голови) експертної ради з історії Держ. атестаційної комісії Мін-ва освіти і науки України, член експертної групи з оцінювання ефективності діяльності наук. установ за наук. напрямом соціогуманітарних наук Мін-ва освіти і науки України.

Ініціаторка дослідження регіональних проблем в Україні на концептуально новій, наук. основі та консолідації зусиль вітчизн. і зарубіжних істориків та географів навколо студіювання проблем глобалізації та регіоналізації, соціальної ролі та прогностичних можливостей регіоналістики, створення фундаментальних основ міждисциплінарної регіональної аналітики. У фокусі наук. уваги дослідниці: питання співвідношення часу і простору, макро-, мезо- і мікропідходів в істор. дослідженнях, рубіжності, периферійності, транскордонності, територіальної ідентичності, термінологічного глосарію регіоналістики тощо.

Одна з перших в Україні розпочала розробку проблеми еволюції адм.-тер. устрою України та висвітлення теоретико-методологічних проблем, пов'язаних з осмисленням досвіду територіальної організації укр. земель. Завдяки напрацюванням в галузі *урбаністики історичної* в Україні вперше було запропоновано методику датування початкової історії міст та обґрунтовано теорію істор. містознавства.

Пріоритетними напрямами наук. досліджень ученої є осмислення регіональної специфіки в просторовому вимірі, ретроспективне дослідження територіальної структури та прогнозування оптимальної моделі регіональної організації, з'ясування ролі регіональних чинників у житті укр. сусп-ва на різних істор. етапах, пошук сучасних стратегій вивчення геополіт. аспектів вітчизн. локальної історії, істор. урбаністики та історії пограничного дослідження соціокульт. і ментального образу пограничних регіонів України, висвітлення витоків і проявів «гібридної війни» на Сході України, розроблення практичних рекомендацій щодо оптимізації сучасної регіональної політики.

Автор понад 200 наук. публікацій, у т. ч. 20 індивідуальних і колективних монографій з актуальної проблематики істор. лімології, регіональної та локальної історії, істор. урбаністики, просторового розвитку укр. пограничних регіонів в істор. ретроспективі, специфіки територіальних і регіональних ідентичностей на порубіжжі, регіональної інтеграції в контексті збалансування регіональних і держ. інтересів

В.В. Веремій.

Я.В. Верменич.

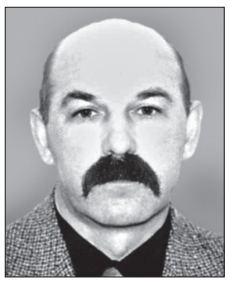

В.Ф. Верстюк.

в умовах сусп. трансформацій та геополіт. криз 20 — поч. 21 ст.

Нагороджена Грамотою ВР України «За заслуги перед українським народом» (2005), Почесною грамотою КМ України (2008), орденом кн. Ольги 3-го ст. (2020).

Праці: Початки національної історичної науки: Київські центри регіональних досліджень у 50—70-х рр. XIX ст. К.,1997; Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. К., 2001; Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К., 2003; Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. К., 2008; Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування, ч. 1—2. К., 2009; Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. «УІЖ», 2010, № 4; Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К., 2011; Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів. «УІЖ», 2011, № 5; Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. К., 2012; Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. «Регіональна історія України», 2012, вип. 6; Историческая лимология: проблемы концептуализации. Saarbrucken, 2013; Регионализм в Украине как культурный феномен. «Известия Российской академии наук: серия географическая», 2014, № 1; Історична регіоналістика: навчальний посібник. К., 2014; Концепт регіоналізму у сучасній термінопрактиці. «Регіональна історія України», 2014, вип. 8; Просторове моделювання історії: зміна парадигм. В кн.: Схід і Південь України: час, простір, соціум, т. 1. К., 2014; Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. К., 2015; Концептуалізація теорії й історії погранич в сучасних наукових дискурсах. «Регіональна історія України», 2015, вип. 9; Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. К., 2015; Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX — початку XX ст. К., 2016; Суверенітет vs імперія: методологія осмислення неспівмірності української і російської «кордонних стратегій». «Регіональна історія України», 2016, вип. 10; Кризи українських регіональних самоідентифікацій: рефлексії та рецепції в координатах 1917—2017 рр. «УІЖ», 2017, № 3; Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. К., 2018; Фактор порубіжності в історичній регіоналістиці: пошуки відповідей на виклики сучасності. «Регіональна історія України», 2018, вип. 12; Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії. К., 2018; Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи. К., 2019; Специфіка порубіжної ідентичності: теоретичні конструкти і сучасні виклики. «Народна творчість та етнологія», 2019, № 2; Україна як ареал порубіжжя: глобальні, регіональні та локальні рівні національного наративу. В кн.: Academia: Terra Historiae: студії на пошану Валерія Смолія, кн.1. К., 2020.

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник: серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; Українські історики XX ст.: бібліографічний довідник: серія «Українські історики», вип. 3. К., 2006.

О.О. Ковальчук.

ВЕРСТЮ́К Владислав Федорович (н. 03.08.1949) — історик, дослідник історії України 20 ст. Д-р істор. н. (1992), професор (2002), засл. діяч н. і т. (2001). Н. в смт Гостомель Ірпіньської міськради Київ. обл. в сім'ї педагогів. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1975).

Від 1975 — в Ін-ті історії АН УРСР (від 1990 — Інститут історії України АН УРСР (з 1991 — АН України), від 1994 — *Інститут історії України НАН України*), де 1975—78 навч. в аспірантурі, а далі пройшов усі щаблі наукової кар'єри — молодший (1978—83), старший (1986—93), провідний наук. співробітник (1993—94), зав. відділу (1994—2007 і з 2010), 1979 захистив канд. дис. «Класова боротьба на селі на Лівобережній Україні у 1919 р.» (наук. кер. — акад. М. *Супруненко*).

1983—86 очолював редакцію істор. літератури вид-ва «Наукова думка» АН УРСР. На початку перебудови (1986) повернувся до Ін-ту історії АН УРСР. Боротьба нових підходів зі старими схемами і догмами рад. історіографії знайшла відображення у працях науковця, присвячених селянсько-повстанському руху, які стали новим словом в укр. істор. науці. 1992 захистив докторську дис. «Махновщина: селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918—1921)».

Проголошення незалежності поставило перед укр. істориками завдання відтворення об'єктивної історії України. Новий напрям у вивченні надзвичайно складного і важливого періоду — доби *Української революції 1917—1921* — був започаткований В., який 1994 очолив відповідний відділ ін-ту. Під його кер-вом протягом 1990-х рр. відділ відійшов від застарілих ідеологічних комуніст. інтерпретацій та класово-парт. схем і звернувся до дослідження феномену Укр. революції. На сьогоднішній день ученому належить розробка сучасної моделі Укр. революції, яка витіснила з наук. обігу концепцію *«Великої Жовтневої соціалістичної революції»*. Історик зробив вагомий внесок у вивчення політ. та держ. інститутів *Української Народної Республіки*, ранньої історії рад. режиму в Україні, повстанського сел. руху 1918—21, соціальної історії революції.

1997—2005 одночасно з кервом відділом виконував обов'язки заст. директора *Інституту східноєвропейських досліджень НАН України*. Пройшов стажування в Колумбійському ун-ті (США) та Ун-ті Альберти (Канада), співпрацював з *Українською вільною академією наук* (США), *Науковим товариством імені Шевченка* (США), що сприяло осмисленню місця й ролі України в контексті європ. істор. процесу.

2007—10 працював заст. голови *Українського інституту національної пам'яті*, де здійснював кер-во наук. та просвітницькими проєктами, зокрема підготовкою *«Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932—33 років в Україні»*. 2010 повернувся до Ін-ту історії України НАН України.

Належить до кола провідних фахівців, які визначають стратегію наук. діяльності Ін-ту історії України НАН України. Учасник багатьох наук. проєктів, серед яких видання: «История классов и социальных слоёв Украинской ССР», «Історія України: нове бачення», «Малий словник історії України», «Енциклопедія історії України», «Історія українського селянства», «Історія українського козацтва», «Україна і Росія в історичній ретроспективі», «Україна: утвердження незалежної держави: 1991—2001», «Уряди України у XX ст.», «Політична історія України: XX — початок XXI ст.», «Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник», «Нариси історії Української революції 1917—1921 рр.» та ін.

Очолив масштабний археогр. проєкт «Джерела до вивчення історії Української революції», керований ним колектив видав 9 томів фундаментальних збірників документів. Співголова Українсько-польс. комісії істориків з дослідження взаємовідносин 1917—21.

Автор бл. 250 наук. праць, багатьох підручників і навч. посібників. Під його кер-вом захищено 7 кандидатських та 3 докторські дисертації. Наук. діяльність поєднує з педагогічною, з 1990-х рр. — професор Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія», де читав курс «Українська революція», професор *Українського вільного університету* (Мюнхен; Німеччина), де читає курс «Україна в першій третині XX ст.». Входив та входить до редакційних рад «*Українського історичного журналу*», «Українського гуманітарного огляду», «*Сучасності*», «Пам'яті століть», «*України модерної*». Відп. ред. періодичного збірника наук. праць «Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.». 1994—2010 — автор і ведучий програм Укр. радіо «Український історичний календар», «Звенигора» та «Відлуння пам'яті».

Лауреат премії ім. М.Грушевського НАН України (1994), Держ. премії України в галузі н. і т. (2016), почесний професор Кам'янець-Подільського нац. ун-ту (2011), нагороджений грамотою ВР України (2006), орденами «За заслуги» 3-го (2007) і 2-го ст. (2009), відзнакою МЗС Республіки Польща «Bene Merito» (2009).

Праці: Боротьба трудящого селянства України за зміцнення влади Рад. К., 1984; Комбриг Нестор Махно. К., 1989; Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). К., 1991; Історія України: нове бачення: навчальний посібник. К., 1995—96 (2-ге вид., доопрацьоване — К., 2000) (у співавт.); Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник. К., 1995 (2-ге вид., доопрацьоване — 2005) (у співавт.); М.С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. К., 1996 (у співавт.); Українська Центральна Рада: навчальний посібник. К., 1997; Діячі Української Центральної Ради: біографічний довідник. К., 1998 (у співавт.); Conceptual Issues in Studying the History of the Ukrainian Revolution. «Journal of Ukrainian Studies», 1999, vol. 24, no. 1; Stosunek historiografii ukraińskiej do tradycji UNR i ZUNR. В кн.: Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. Kraków, 2000; Україна: утвердження незалежної держави (1991—2001). К., 2001 (у співавт.); Уряди України у XX ст.: науково-документальне видання. К., 2001 (у співавт.); Політична історія України XX ст., т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917—1920). К., 2003 (у співавт.); Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси, т. 1: Українські проекти в Російській імперії. К., 2004 (у співавт.); Історія українського селянства: нариси, т. 1. К., 2006 (у співавт.); The Holodomor an act of genocide the Ukrainian people of 1932—1933, K., 2008 (у співавт.); Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 1—2. К., 2011—12 (у співавт.); Communism and Demografie Losses in Ukraine. В кн.: The Spectre and Crimes of Communism, Vilnius, 2012.

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник: серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Українські історики XX ст.: біобібліографічний довідник: серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів. 2003; *Железняк М.Г.* Верстюк Владислав Федорович. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 4. К., 2005; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; *Бойко О.Д.* До 60-річчя доктора історичних наук, професора В.Ф. Верстюка. «УІЖ», 2009, № 5; Владислав Федорович Верстюк: біобібліографічний довідник. К., 2019; *Корольов Г.О.* До 70-річчя доктора історичних наук, професора В. Верстюка. «УІЖ», 2019, № 4.

О.Д. Бойко.

ВЕЧЕ́РСЬКИЙ Віктор Васильович (н. 15.08.1958) — архітектор, історик арх-ри і містобудування, канд. арх-ри (2001), член-кор. Укр. академії арх-ри, засл. працівник к-ри України (1995). Дійсний член Міжнар. ради з охорони пам'яток та істор. місць. Закінчив архіт. ф-т Київ. худож. ін-ту (1981).

Працював старшим наук. співробітником у Музеї нар. арх-ри та побуту України (1981; див. *Національний музей народної архітектури та побуту України*), провідним наук. співробітником у НДІ теорії та історії арх-ри й містобудування (1983—94, 1995—96), радником міністра та заст. директора департаменту в Мін-ві к-ри України (1994—95, 2011—14), заст. начальника управління у Держ. к-ті України з буд-ва та арх-ри (1996—2002), нач. відділу в Гол. управлінні містобудування, арх-ри та дизайну міськ. середовища виконавчого органу Київ. міськ. ради (2002—08), заст. директора НДІ пам'яткоохоронних досліджень (2008—10), 1-м заст. голови Держ. служби України з питань нац. культ. спадщини (2010—11). Гол. ред. наук. час. *«Пам'ятки України: історія та культура»* (1997—2002). Викладав курс «Всесвітня історія архітектури» в Нац. академії образотворчого мист-ва та арх-ри (доцент, 2001—11).

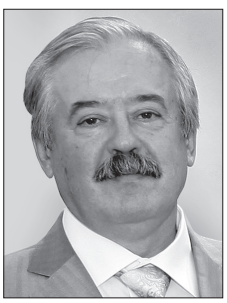

В.В. Вечерський.

Автор понад 130 науково-проєктних розробок по 19 істор. містах протягом 1981—2015, реалізованих проєктів створення історико-архіт. заповідників у *Путивлі* (1986), *Глухові* (1992), а також *Сумах* (1993), Комплексної програми збереження істор. забудови Глухова (1999), ген. планів розвитку заповідників у Глухові (2003), Путивлі (2006), *Чернігові* (2008), *Переяславі-Хмельницькому* (2010).

Автор понад 650 публікацій, 40 наук. монографій та науково-популярних книжок, документальних фільмів «Світ України: храми України» (1996), «Українська еліта» (2 серії, 1997), «Український степ» (2 серії, 1998), «Крим» (1999).

Лауреат Держ. премії України в галузі арх-ри (1997, 2007), премії в галузі містобудування і арх-ри імені І. Моргилевського (1999).

Праці: Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: формування, дослідження, охорона. К., 2001; Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002; Спадщина містобудування України: теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. К., 2003; Castles and Fortresses of Ukraine. К., 2005; Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; Курс історії архітектури. К., 2006; Курс історії архітектури країн Східної Європи. К., 2007; Гетьманські столиці України. К., 2008; Українська дерев'яна архітектура. К., 2013.

Літ.: *Кучерук О.* Вечерський Віктор Васильович. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 4. К, 2005; Вечерський Віктор Васильович. В кн.: Художники України: енциклопедичний довідник. К., 2006; Віктор Васильович Вечерський. В кн.: Українська академія архітектури: персональний склад. К., 2007; Віктор Вечерський: Біобібліографічний покажчик. Графіка. К., 2008.

О.С. Кучерук.

ВИ́БОРИ В ОКРЕ́МИХ РАЙО́НАХ ДОНЕ́ЦЬКОЇ ТА ЛУГА́НСЬКОЇ ОБЛАСТЕ́Й 2014, незаконні вибори в окремих районах Донецької та Луганської областей 2 листопада 2014 — імітація державотворення на окупованих територіях *Донбасу* (див. також *Збройна агресія Російської Федерації проти України*). Згідно з укладеною у вересні *Мінською угодою 2014* в *окремих районах Донецької та Луганської областей* (ОРДЛО) мали відбутися дострокові місц. вибори відповідно до укр. законодавства. За Законом України «Про тимчасовий порядок місцевого самоуправління в окремих районах Донецької та Луганської областей» вибори були призначені на 7 грудня 2014 (у своєму законопроєкті Президент України П.*Порошенко* пропонував 9 листопада 2014).

У зв'язку з погіршенням соціально-екон. ситуації на окупованих територіях Донбасу та згідно з курсом на подальшу військ. ескалацію Росія ініціювала легалізацію своїх призначенців в ОРДЛО через імітацію виборів. Офіц. поясненням для цього слугувало начебто невиконання Україною мінських домовленостей. Проpос. сепаратисти не мали доступу до бази даних виборців. Тому для отримання картинки «всенародної підтримки» було впроваджено попереднє інтернет-голосування для осіб, які виїхали з регіону, а також вік осіб, які могли голосувати, був знижений до 16-ти років, застосовувалися «виїзні виборчі комісії».

Було проголошено перемогу призначених Росією в серпні 2014 глав «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» — О.*Захарченка* (начебто здобув 78 % голосів) та І.*Плотницького* (начебто 77 % голосів). При цьому в окремих районах Донец. обл. до участі у «виборах» не допустили П.*Губарєва* та висуванців *Комуністичної партії України*. Одночасно з виборами «глав» були імітовані вибори в «народні ради» — в окремих районах Донец. обл. 100 депутатів, в окремих районах Луган. обл. — 50 депутатів.

Кремль намагався трактувати вибори як реалізацію положень мінських домовленостей, а проpос. сепаратисти в ОРДЛО — як прояв своєї «незалежності». Міжнар. спільнота та Україна не визнали вибори: П.Порошенко назвав їх «фарсом під дулами танків». Фактично це стало виходом Росії з Мінської угоди вересня 2014 і вело до ескалації військ. протистояння.

Літ.: Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"». «Відомості Верховної Ради України», 2015, № 22, ст. 153. (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text); 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

ВИ́БОРИ В ОКРЕ́МИХ РАЙО́НАХ ДОНЕ́ЦЬКОЇ ТА ЛУГА́НСЬКОЇ ОБЛАСТЕ́Й 2018, незаконні вибори в окремих районах Донецької та Луганської областей 11 листопада 2018 — імітація державотворення на окупованих територіях *Донбасу* в рамках *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Станом на 2018 у Росії, подібно як і восени 2014, виникла потреба легітимації своїх нових призначенців на чолі окупаційних адміністрацій в *окремих районах Донецької та Луганської областей*. 2017 внаслідок кримінального протистояння з очільниками незаконних збройних формувань втік із «Луганської народної республіки» її «глава» І.*Плотницький*, на місце якого був призначений «міністр державної безпеки» Л.*Пасічник* у якості виконувача обов'язків. А в серпні 2018 був убитий (імовірно також унаслідок кримінальних розборок) «глава Донецької народної республіки» О.*Захарченко*, виконувачем обов'язків якого був призначений Д.*Пушилін*. Відповідно у вересні 2018 «народні ради» оголосили «вибори» на 11 листопада. За даними *Служби безпеки України* від 9 листопада, в Адміністрації Президента РФ попередньо окреслили цільові показники: Д.Пушилін мав отримати не менше 55 % голосів, а Л.Пасічник — не менше 63 %. За підсумками «виборів», було проголошено, що обидва отримали рівно на 5 % більше — 60 % та 68 % голосів «за» відповідно. Одночасно з «виборами» глав проводилося й голосування за депутатів «народних рад».

Незаконні вибори не були визнані Україною та міжнар. спільнотою. Стали одним із чинників замороження переговорного процесу з урегулювання конфлікту на Донбасі.

Літ.: Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1—2.

В.В. Головко.

ВИ́БОРИ ДО ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УКРАЇ́НИ 2014 — позачергові вибори до *Верховної Ради України*, що відбулися 26 жовтня 2014 в умовах російсько-укр. війни на *Донбасі* та окупації *Автономної Республіки Крим*.

Вихід 24 липня 2014 з коаліції депутатських фракцій «Європейський вибір» фракцій «Удар» та «Свобода» став початком відліку 30 днів, необхідних для формування нової коаліції і недопущення розпуску парламенту з огляду на недостатню кількість депутатів у коаліції. Зі сплином цього строку та у зв'язку з відсутністю нової коаліції 27 серпня Президент України П.*Порошенко* підписав Указ про дострокове припинення повноважень ВР України 7-го скликання та призначення позачергових виборів на 26 жовтня 2014.

Виборча кампанія стартувала 28 серпня. 8 вересня *Кабінет міністрів України* виділив бл. 957 млн грн на її проведення. З-поміж 7491 заяви щодо реєстрації кандидатами у депутати участь у балотуванні в день виборів взяли 6435 осіб. У загальнодерж. виборчому окрузі за прохід до парламенту конкурували 29 партій. Депутати не дозволили проголосувати при пред'явленні військ. квитка, що унеможливило голосування частини військовослужбовців у зоні *Антитерористичної операції*. Попри наміри П.Порошенка провести вибори за новим виборчим законом вони проводилися за змішаною (пропорційно-мажоритарною) виборчою системою. Правом змінити місце голосування скористалися 190 273 особи, у т. ч. 2864 мешканці АР Крим, 744 севастопольці, 21 794 мешканці Донецької, 11 119 — Луганської областей, 25 тис. військовослужбовців.

У голосуванні взяли участь 16 052 228 виборців, з яких 22,1 % віддали свій голос за «Народний фронт», 21,8 % — партію «Блок Петра Порошенка», 10,9 — «Об'єднання "Самопоміч"», 9,4 —

«Опозиційний блок», 7,4 — Радикальну партію Олега Ляшка, 5,6 — Всеукр. об'єднання «Батьківщина», 4,7 % — Всеукр. об'єднання «Свобода» і так далі. Найбільше голосів «Народний фронт» отримав в Івано-Франк. та Терноп. областях (37,5 % і 36,5 % відповідно), найменше — у Донец. та Луган. областях (5,9 % і 6,1 % відповідно). Партія «Блок Петра Порошенка» найбільшу підтримку здобула у Він. обл. (37,5 %), а найменшу — в Харківській (15,1 %).

За результатами виборів у загальнодерж. окрузі 64 мандати отримав «Народний фронт», 63 — «Блок Петра Порошенка», 32 — «Об'єднання "Самопоміч"», 27 — «Опозиційний блок», 22 — Радикальна партія Олега Ляшка, 17 — Всеукр. об'єднання «Батьківщина». В одномандатних округах перемогу здобули 96 самовисуванців, 69 кандидатів від партії «Блок Петра Порошенка», 18 — від «Народного фронту», 6 — від Всеукр. об'єднання «Свобода» та ін. Загалом до ВР України було обрано 423 нар. депутати, у т. ч. 198 — по мажоритарних виборчих округах. Разом з колегами, обраними по мажоритарних округах, до фракції Блоку Петра Порошенка «Солідарність» увійшло 132 депутати, Нар. фронту — 82, «Самопомочі» — 33, Опозиційного блоку — 29, Радикальної партії — 22, Всеукр. об'єднання «Батьківщина» — 19 депутатів.

Явка виборців в Україні становила 52,6 %; причому найвища спостерігалася у Львів. обл. — 70,4 %, у м. Київ становила 55,9 %, тоді як у Донецькій — 33,3 %, Луганській — 32,9 % виборців. Вибори не проводилися у 12-ти виборчих округах АР Крим і 2-х Севастополя, 9-ти Донецької і 6-ти Луганської областей. Ця обставина спричинила істотне зменшення представництва у ВР України пророс. політичних сил, зокрема *Комуністичній партії України* коштувала місця в парламенті.

Найбільші виборчі фонди вдалося сформувати політ. партії «Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"» (109,5 млн грн), політ. партії «Опозиційний блок» (106, 5 млн грн), партії «Блок Петра Порошенка» (97, 4 млн грн), Радикальній партії Олега Ляшка (73,3 млн грн). Витрати на передвиборчу агітацію у співвідношенні з кількістю отриманих голосів у загальнодерж. виборчому окрузі засвідчують, що політ. партія «Нова політика» витратила на один голос виборця 258 грн, політ. партія «Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"» — 122 грн, політ. партія «Опозиційний блок» — 72 грн, Радикальна партія Олега Ляшка — 62 грн, партія «Блок Петра Порошенка» — 28 грн, політ. партія «Народний фронт» — 27 грн, політ. партія «Об'єднання "Самопоміч"»— 16 грн.

Вибори відбувалися в нових суспільно-політ. умовах після *Революції гідності 2013—2014*, що збільшила попит на нові обличчя у владі. Порівняно з парламентськими виборами 2012 суттєво зменшилося застосування «адміністративного ресурсу», спостерігався вищий рівень прозорості, натомість залишився підкуп виборців та зросла кількість порушень правил ведення передвиборчої агітації.

Нац. екзитпол «Рада 2014» 26 жовтня 2014, проведений консорціумом у складі Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва, Київ. міжнар. ін-ту соціології та Укр. центру екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова, засвідчив відмінність від офіц. даних у межах стат. похибки в Радикальної партії Олега Ляшка, Всеукр. об'єднання «Батьківщина», дещо применшив результати «Опозиційного блоку», поміняв місцями «Народний фронт» і партію «Блок Петра Порошенка», хибно спрогнозувавши подолання 5 % бар'єра і проходження до парламенту Всеукр. об'єднання «Свобода».

Спостереження за виборами здійснювали 2017 осіб від міжнарод. орг-цій та 304 — від іноз. д-в. Міжнар. місія зі спостереження за виборами Бюро демократ. інститутів та прав людини ОБСЄ високо оцінила виборчий процес, що «характеризувався багатьма позитивними моментами, зокрема неупередженою та ефективною роботою Центральної виборчої комісії, високою конкуренцією серед учасників, що пропонувала виборцям справжній вибір, а також загальною повагою до основних свобод», відзначивши водночас істотні проблеми під час встановлення підсумків голосування у деяких виборчих округах, включаючи підтасування. Чимало європ. високопосадовців привітали Україну з проведенням виборів та дотриманням демократ. стандартів.

ВР України 8-го скликання розпочала роботу 27 листопада 2014, коли новообрані депутати склали присягу. Того ж дня спікером парламенту було обрано В.*Гройсмана*, сформовано коаліцію 5-ти проєвроп. політ. сил та обрано прем'єр-міністром А.*Яценюка*.

Літ.: Вибори-2014: чи втілені вимоги Євромайдану? К., 2015; Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року: інформаційно-аналітичний збірник. К., 2016.

В.О. Крупина.

ВИ́БОРИ ДО МІСЦЕ́ВИХ О́РГАНІВ ВЛА́ДИ В УКРАЇ́НІ 2015 — чергова кампанія з обрання депутатів до обласних, міських, районних, районних у містах, сільс. рад та міських, селищних і сільс. голів, що завершилася 25 жовтня 2015. Повторний тур відбувся 15 листопада. Вибори проходили в контексті реформи з децентралізації, націленої на посилення владних повноважень і фінансових можливостей регіональних органів виконавчої влади.

Згідно із Законом України «Про місцеві вибори», ухваленим 14 липня 2015, вибори проводилися за трьома системами: 1. Голосування за депутатів до обласної, міської, районної у місті, районної ради відбувалося за пропорційною виборчою системою у багатомандатному виборчому окрузі. Кандидатів могли висувати лише місц. орг-ції політ. партій, вони закріплювалися за територіальними виборчими округами. Самовисування не допускалося. Набуття мандату особою, яка набрала найбільшу кількість голосів у територіальному окрузі, залежало від рейтингу його політ. сили, що мусила подолати виборчий бар'єр. Від одного округу могли бути обрані депутати від кількох політ. сил, натомість громадяни ін. округів могли залишитися без своїх представників у раді; 2. Для виборів до селищних і сільс. рад, а також селищних і сільс. голів, селищних і сільс. старост, голів міст (з кіль-

кістю виборців до 90 тис.) діяла мажоритарна система відносної більшості голосів; 3. Голови міст (90 і більше тис. виборців) обиралися за мажоритарною системою абсолютною більшістю голосів.

На місц. виборах 2015 вперше у виборчих списках політ. партій запроваджено гендерні квоти у розмірі «не менше 30 %» осіб однієї статі, проте за їх порушення не було передбачено покарання. Виборчий бар'єр для парт. списків було підвищено з 3 до 5 %, а кількість депутатських місць зменшено на 30 %. За клопотанням виборців передбачалася можливість відкликання місц. голови чи депутата, обраних за цим законом.

25 жовтня явка становила 46,6 %, причому найвища спостерігалася у Тернопільській (56,5 %) і Волинській (55,3 %) областях, тоді як найменша — у Донецькій (31,7 %) та Луганській (35,3 %) областях. 25 жовтня відбулися також вибори у 159 об'єднаних територіальних громадах. Не проводилося голосування на території тимчасово окупованих *Автономної Республіки Крим* і м. *Севастополь*, частині Донец. та Луган. областей зони *Антитерористичної операції* або територій, що перебували під контролем укр. цивільно-військ. адміністрацій.

15 листопада 2015 у 29-ти великих містах, де переможці виборів на посаду голів не набрали абсолютної більшості голосів у 1-му турі, відбулися 2-гі тури. Через відсутність бюлетенів на виборчих дільницях 25 жовтня обрання місц. ради і голови у містах *Маріуполь* і Красноармійськ (нині м. Покровськ Донец. обл.) відбулося 29 листопада. 15 листопада переобирали також 20 селищних і сільс. голів, депутатів 617 сільс. або селищних рад. Явка становила 34,1 %. З огляду на оскарження одним із кандидатів результатів 2-го туру виборів голови м. *Кривий Ріг* переголосування відбулося 27 березня 2016.

Типовими проблемами, що супроводжували передвиборчу кампанію, стали підкуп виборців у вигляді соціальних акцій, покращення стану інфраструктурних об'єктів, надання медичної або юридичної консультацій, силові протистояння між кандидатами, спроби маніпуляцій із підрахунком голосів, ангажованість деяких місц. ЗМІ тощо, однак «адміністративний ресурс» не став вирішальним чинником впливу на виборців. Мав місце значний обсяг замін членів дільничних виборчих комісій (до 50 %), що пов'язують із політ. корупцією. До кінця листопада 2015 органи внутр. справ відкрили 422 кримінальних провадження, пов'язані із порушеннями на виборах. Активного виборчого права були позбавлені внутрішньопереміщені особи (бл. 1,5 млн осіб).

Депутатами місц. рад було обрано 161 252 особи, у т. ч. 1700 — обласних рад, 11 255 — міських, 15 050 — районних, 1032 — районних у містах, 12 496 — селищних, 119 719 — сільських. Серед обраних депутатів місц. рад 71,5 % були самовисуванцями, 5,7 % — висунуті «Блоком Петра Порошенка "Солідарність"», 5,1 — Всеукр. об'єднанням «Батьківщина», 2,9 — політ. партією «Наш край», 2,6 — політ. партією «Опозиційний блок», 2,2 % — Аграрною партією України. Головами сіл, с-щ та міст обрано 10 177 осіб, у т. ч. 379 — міст, 612 — с-щ, 9186 — сіл. Майже 80 % з них були самовисуванцями, 6,2 % — висунуті «Блоком Петра Порошенка "Солідарність"», 3,7 — Всеукр. об'єднанням «Батьківщина», 1,9 % — Аграрною партією України тощо. За винятком Дніпроп., Закарпат., Запоріз., Миколаїв., Одес., Харків. і Хмельн. областей, «Блок Петра Порошенка "Солідарність"» переважав в ін. обласних радах чи в міських радах обласних центрів або ж мав власного представника головою обласного центру. Одночасно ці три ключові позиції політ. сила президента контролювала в Житомир., Київ. та Кіровогр. областях.

Нагляд за організацією та ходом виборів здійснювали 1672 міжнар. спостерігачі. Міжнар. місія зі спостереження за виборами Бюро демократ. інститутів прав людини ОБСЄ констатувала, що місц. вибори «були конкурентними, в цілому добре організованими, а виборчою кампанією було продемонстровано загальну повагу до демократичних процесів», однак відзначила певну неузгодженість законодавчої бази з деякими зобов'язаннями України перед *Організацією з безпеки та співробітництва в Європі* та *Радою Європи*, наявність невідповідності конституційному принципу рівномірного представництва місц. громад, велику кількість повідомлень про підкуп виборців, політ. заангажованість медіа тощо.

Вибори дали змогу оновити місц. представницькі органи влади та сприяли перетворенню політ. сили Президента України П.*Порошенка* на «партію влади».

Дж.: Вісник Центральної виборчої комісії, 2015, № 2 (32).

Літ.: Чи спрацювала гендерна квота на місцевих виборах 2015 року?: огляд дискусій і моніторингів ситуації щодо залучення жінок до політики. К., 2015; Динаміка партійного представництва в Україні після Революції гідності. К., 2016.

В.О. Крупина.

ВИ́БОРИ ПРЕЗИДЕ́НТА УКРАЇ́НИ 2014 — шості вибори президента в незалежній Україні, другі позачергові. У зв'язку із самоусуненням Президента України В.*Януковича* «від виконання конституційних повноважень, що загрожує керованості державою, територіальній цілісності і суверенітету України, масовому порушенню прав і свобод громадян» 22 лютого 2014 *Верховна Рада України* призначила позачергові вибори *Президента України* на 25 травня 2014.

Виборча кампанія розпочалася 25 лютого. За результатами соціологічних опитувань найвищі шанси на перемогу мали П.*Порошенко*, Ю.*Тимошенко* та В.*Кличко*, проте за кілька днів до завершення реєстрації кандидатів останній заявив про потребу консолідації демократ. сил і підтримку П.Порошенка. Із 46-ти поданих заяв кандидатів Центр. виборча комісія зареєструвала 23 особи, 23 кандидатам було відмовлено через помилки в поданих документах або неспла-

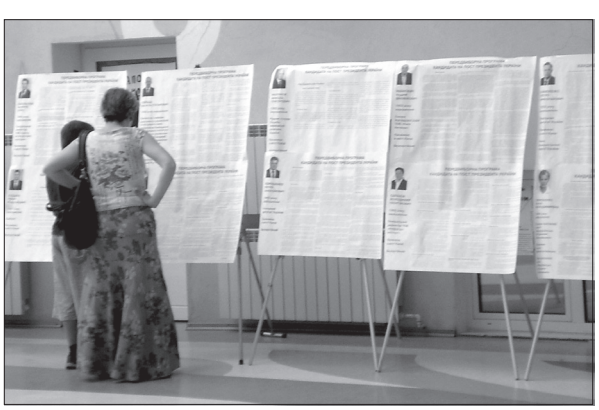

Позачергові вибори Президента України, 25 травня 2014. Виборці ознайомлюються з інформацією про кандидатів. Київ, округ № 219, виборча дільниця № 800618.

ту обов'язкової грошової застави у розмірі 2,5 млн грн. Згодом Н.Королевська та О.Царьов зняли свої кандидатури. Гол. темами виборчих програм учасників перегонів стали бойові дії на сх. України, деокупація Криму, демократизація органів влади, боротьба з корупцією та рівень життя, перспективи європ. майбутнього України.

Попри швидкоплинність проведення виборів та напружену ситуацію в країні органи адміністрування виборчого процесу загалом успішно впоралися зі своїми завданнями, а проблеми виникали здебільшого через неукомплектованість окружних та дільничих виборчих комісій та часті зміни їхніх членів. Порушення виборчого законодавства не мали системного характеру, «адміністративний ресурс» та «чорний піар» використовувалися мінімально. Напружена обстановка та загроза життю громадян унеможливила голосування в 10-ти із 12-ти виборчих округів Луганської та 14-ти із 22-х Донецької областей. Через рос. окупацію вибори не проводилися в *Автономній Республіці Крим*, мешканці якої могли проголосувати на материковій частині України. Одночасно з достроковими виборами Президента України відбулися 315 виборів міських голів та депутатів місц. рад, нар. депутата України, що подекуди спричинило черги через недоукомплектованість дільничих виборчих комісій. Підрахунок голосів у день виборів був тимчасово ускладнений хакерськими атаками на вебсайт Центр. виборчої комісії України та електронну систему «Вибори», що здійснювалися з території РФ.

Оголошення офіц. результатів відбулося 2 червня. У голосуванні взяли участь 18 019 504 виборці (явка — 60,3 %). Найвища явка мала місце у Львів. та Терноп. областях, найнижча — в Одес., Донец. та Луганській. За П.Порошенка віддали голоси 54,7 %, Ю.Тимошенко — 12,8, О.Ляшка — 8,3, А.Гриценка — 5,5, С.Тигіпка — 5,2 % осіб, які взяли участь у голосуванні. Найбільшу підтримку переможець отримав у Львів. обл. (69,9 %), а найменшу — в Луганській (33,2 %), Ю.Тимошенко здобула найбільшу підтримку в Черніг. обл. (19,5 %), а найменшу — в Харківській (7,6 %). Це був другий випадок в історії України обрання президента в 1-му турі голосування. Після складання присяги Президента України 7 червня 2014 П.Порошенко вступив на посаду.

Офіц. підсумки виборів загалом підтвердили результати соціологічного опитування консорціуму «Національний екзитпол 2014» (Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Київ. міжнар. ін-т соціології та Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова), екзитполів компанії «Teylor Nel'son Sofrez» в Україні та «Савік Шустер студія», відрізняючись на стат. похибку.

Моніторинг дотримання демократичності виборчого процесу здійснювали 4887 представників 10-ти вітчизн. громад. орг-цій та 3607 офіц. іноз. спостерігачів від 19-ти д-в і 20-ти громад. орг-цій, які високо оцінили організацію виборів. Місія зі спостереження за виборами Бюро демократ. інститутів та прав людини ОБСЄ констатувала, що вибори «загалом відповідали міжнародним зобов'язанням, із дотриманням основоположних свобод на більшій частині території країни. Все це відбувалося попри напружену безпекову ситуацію у двох східних регіонах, а також посилення спроб з боку озброєних груп зірвати процес голосування в цій частині країни».

Вибори дали змогу отримати легітимного главу д-ви, сприяли стабілізації керівної вертикалі та діяльності органів влади, ліквідовуючи стан правової колізії, спричинений втечею В.Януковича.

Дж.: Сайт Центральної виборчої комісії України. Web: http://cvk.gov.ua

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.О. Крупина.

ВИ́БОРИ ПРЕЗИДЕ́НТА УКРАЇ́НИ 2019 — сьомі вибори глави д-ви в незалежній Україні, що відбулися 31 березня і 21 квітня 2019; треті загальнонац. вибори в умовах війни на *Донбасі* та окупації *Автономної Республіки Крим*.

26 листопада 2018 *Верховна Рада України* призначила чергові вибори *Президента України* на 31 березня 2019, і 31 грудня 2018 розпочався виборчий процес. Із 92 осіб, які виявили бажання взяти участь у перегонах, було зареєстровано 44 кандидати, у т. ч. 24 були висунуті політ. партіями, 20 — шляхом самовисування. Причини відмови в реєстрації полягали в несплаті грошової застави у розмірі 2,5 млн грн або наявності у програмах кандидатів положень, що суперечили

Позачергові вибори Президента України, 25 травня 2014. Черга за бюлетенями. Київ, округ № 219, виборча дільниця № 800618.

чинному законодавству. Напередодні голосування 5 осіб зняли свої кандидатури. З огляду на російсько-укр. війну на Донбасі та окупацію АР Крим і м. *Севастополь* голосування відбулося у 199-ти (із 225-ти) територіальних виборчих округах. Напередодні 1-го туру виборів Центр. виборча комісія зареєструвала 2344 міжнар. офіц. спостерігачі, з яких 187 — від іноз. д-в, 2157 — від міжнар. орг-цій.

За соціологічними опитуваннями лідером виборчих перегонів з початку кампанії незмінно був В.*Зеленський*, 2-ге і 3-тє місця ділили П.*Порошенко* і Ю.*Тимошенко*. Форми проведення агітації складалися з агітаційних наметів, мітингів, зборів громадян, концертів. Порівняно з попередніми кампаніями ширше використовувалися соціальні мережі. Водночас, за оцінками Громадян. мережі Опора, «лише 19 із 39-ти кандидатів на пост Президента України проводили активну або помітну передвиборчу кампанію». В.Зеленський не проводив агітаційних вуличних зустрічей з виборцями.

За офіц. даними Центральної виборчої комісії, 31 березня В.Зеленський набрав 30,2 %, П.Порошенко — 15,9, Ю.Тимошенко — 13,4, Ю.Бойко — 11,7 % голосів осіб, які взяли участь у голосуванні. Найбільшу підтримку В.Зеленський здобув у

Дніпроп. обл. (45 % виборців), а найменшу — у Львівській (12 %). 30 кандидатів у президенти отримали менше 1 % голосів кожен. Явка виборців становила 63,5 % осіб, при цьому найвищі показники явки зафіксовано у Львівській (69 %), Волинській (68 %) областях та м. Київ (68 %); найнижча активність мала місце в Закарпатській (47 %), Чернівецькій (56 %), Луганській (57 %) областях.

До 2-го туру виборів, призначених на 21 квітня, вийшли В.Зеленський та П.Порошенко. Упродовж підготовки до нього агітаційні кампанії кандидатів перемістилися здебільшого в соціальні мережі та ЗМІ, часто з використанням негативу проти опонента. Внаслідок відмови В.Зеленського від офіц. дебатів з конкурентом на каналі Нац. суспільної телерадіокомпанії України дебати між В.Зеленським і П.Порошенком відбулися 19 квітня в Нац. спортивному комплексі «Олімпійський» (Київ), утім вони не сприяли кращому розкриттю кандидатами їхніх програм, а переросли у взаємні звинувачення.

Оприлюднені 30 квітня результати голосування засвідчили перемогу у 2-му турі В.Зеленського (73,2 %) над П.Порошенком (24,5 %). Останній переміг опонента лише у Львів. обл. та закордонному виборчому окрузі. Явка виборців становила 62,1 %; найвищі показники явки спостерігалися у Львівській (68 %), Дніпропетровській (66 %) областях та м. Київ (66 %); низька явка мала місце в Закарпатській (46 %), Чернівецькій (54 %), Луганській (56 %) областях.

Результати «Національного екзитполу», проведеного фондом «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва, Київ. міжнар. ін-том соціології та Укр. центром екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова, щодо обох турів збігалися з офіц. результатами Центр. виборчої комісії у питаннях рейтингу кандидатів, а відносні дані відрізнялися від них неістотно. За повторним голосуванням спостереження здійснювали 2700 міжнар. спостерігачів, у т. ч. 215 — від іноз. д-в і 2485 — від міжнар. орг-цій.

Виборча кампанія пройшла без масового застосування «адміністративного ресурсу» та значних порушень. Дрібний підкуп виборців під виглядом доброчинності, використання бюджетних коштів на користь окремих кандидатів, певне сприяння регіональних органів влади окремим кандидатам, маніпуляційні матеріали в соціальних мережах істотно не вплинули на результати. Численні ротації членів виборчих комісій не завадили їхній злагодженій роботі. За оцінкою громадян. мережі «Опора», «позапартійний і незалежний від кандидатів паралельний підрахунок голосів виборців засвідчив відсутність маніпуляцій із результатами голосування на етапі встановлення підсумків та результатів голосування».

На вибори було виділено 2,355 млрд грн держ. коштів, з яких 206,4 млн грн було зекономлено. Найбільший виборчий фонд мав П.Порошенко — 585 млн грн, Ю.Тимошенко мала у виборчому фонді 229 млн грн, О.Вілкул — 159 млн грн, В.Зеленський — 143 млн грн; більшість засобів із цих фондів було використано на оплату реклами в ЗМІ та на зовн. носіях.

Місія зі спостереження за виборами Бюро демократ. інститутів та прав людини ОБСЄ позитивно оцінила виборчу кампанію, констатувавши, що «процес голосування був добре організованим, спокійним, прозорим і впорядкованим, з високим рівнем дотримання встановлених процедур». Водночас місія відмітила випадки порушення таємниці голосування, недоліки встановлення результатів голосування у деяких окружних виборчих комісіях під час 1-го туру, втручання окремих держ. інститутів у виборчий процес тощо.

Після складання присяги Президента України 20 травня В.Зеленський приступив до виконання обов'язків глави держави.

Дж.: Вибори Президента України 31 березня 2019 року: аналітичний звіт. Web: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/2019-VPU-ua-Analytical-report.pdf

В.О. Крупина.

ВИ́БУХ НА ЗВІРИ́НЦІ 1918 — катастрофа з численними людськими жертвами, яка сталася 6 червня 1918 на складах артилер. снарядів та вибухових речовин у передмісті *Києва* — місцевості Звіринець. Вранці на одному зі складів виникла пожежа, на гасіння якої прибула пожежна команда. Але згодом зчинився потужний вибух снарядів, слідом за ним ще кілька. Суцільна пожежа охопила забудовані приватними будинками квартали, школу старшин, господарські споруди *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря* та Свято-Троїцького (Іонинського) монастиря. Сила вибухів була настільки великою, що постраждали й будинки у прилеглих районах. Рятувальні роботи проводили пожежні команди та санітарні служби з усього міста, їм допомагали військ. медики нім. військ. На місце трагедії прибули гетьман П.*Скоропадський* та голова РМ Укр. Д-ви Ф.*Лизогуб.*

Від вибухів і пожеж загинули понад 200, були поранені бл. 1,5 тис. осіб. Забудова Звіринця була знищена вогнем дощенту, 10 тис. киян водночас позбавилися житла, втратили майно і засоби до існування. *Рада міністрів Української Держави* виділила на допомогу постраждалим 500 тис. *карбованців*, для них було відкрито кілька притулків та харчових пунктів. Був створений к-т допомоги жертвам катастрофи. Українці, зокрема кияни, зібрали значні кошти для допомоги постраждалим.

Слідство у справі катастрофи проводили 4 установи: укр. військ. влада, прокуратура, *Державна варта Української Держави* та нім. адміністрація. Остаточну причину вибухів встановити не вдалося. За офіц. версією, вибух стався внаслідок порушення правил зберігання та безпеки. Неофіц. версія вважала, що це диверсія, скоєна *більшовиками.*

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923, т. 2. К., 2002; Українська Держава (квітень—грудень 1918 року): документи і матеріали, т. 1—2. К., 2015. *Скальський В.* Шабаш диявола: як Київ ледь не злетів у повітря. «Ділова столиця», 2018, 7 червня (https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/shabash-diyavola-yak-kiev-led-ne-zletiv-u-povitrya-07062018220000).

О.Д. Бойко.

ВИСО́КИЙ ЗА́МОК, місцевість — височина, що панує над істор. центром *Львова* (висота відносно урізу р. Полтва (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли) — 110—120 м без урахування кургану, насипаного наприкінці 19 ст.). В.з. — останній з пн. зх. в ланцюжку пагорбів, що утворюють т. зв. Давидівське пас-

мо. До 1830-х рр. В.з. складався з двох пагорбів, розділених сідловиною, — Лисої гори (Будельниці) та Замкової гори. Вірогідно, на вершині останньої було розташов. первісне укріплення (*дитинець*) давньорус. Львова. У 2-й пол. 14 ст. тут постав один із двох *львівських замків* — Високий замок, що дав назву місцевості. На Лисій горі у 16—17 ст. стояв великий хрест (звідки й назва вершини Лиса гора або Кальварія; Calvaria — лат. форма назви Голгофа).

Замок з околицями входив до території старостинської (замкової) юрисдикції, яка після 1-го поділу *Речі Посполитої* (1772; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) стала власністю австрійс. корони, а 1786 — власністю міста. Рештки замку, який протягом 18 ст. перетворився на руїни, міщани розтягли на буд. матеріал. На схилах почався видобуток піску. 1835—39 територію В.з. спланували (зрізали вершину Лисої гори і засипали сідловину між нею та Замковою горою) та засадили деревами, проклали нову дорогу і (проєкт садівника Ф.Прохазки) 1845 спорудили декоративний грот, 1846 відкрили кав'ярню. Так В.з. перетворився на міський парк.

Протягом 1869—1900 з ініціативи Ф.*Смольки* (підтримуваного частиною львів'ян — польських патріотів) на місці сх. частини замку був насипаний курган на честь 300-річчя *Люблінської унії 1569*. При цьому рештки замкових споруд перемістили в тіло кургану, а ґрунт на значній частині території В.з. зрізали аж до підошви фундаментів. Жодної фіксації руїн під час їх розбирання зроблено не було. Пропозиції збереження пам'ятки були відкинуті.

На вершині кургану (його відносна висота — більше 30 м, висота над рівнем моря — 413 м) влаштовано оглядовий майданчик. 1874 біля підніжжя кургану встановлено скульптуру лева, подаровану місту родиною Лоренцовичів (нині перенесено до *Львівського історичного музею*). 1883 у парку встановлено пам'ятний знак на честь перемоги *Яна III Собєського* над татарами 1675, а 1954 — пам'ятний знак на згадку про здобуття замку 1648 загоном М.*Кривоноса*. 1957 завершено буд-во телевізійного центру.

Курган на Високому замку у Львові. Фото 1934.

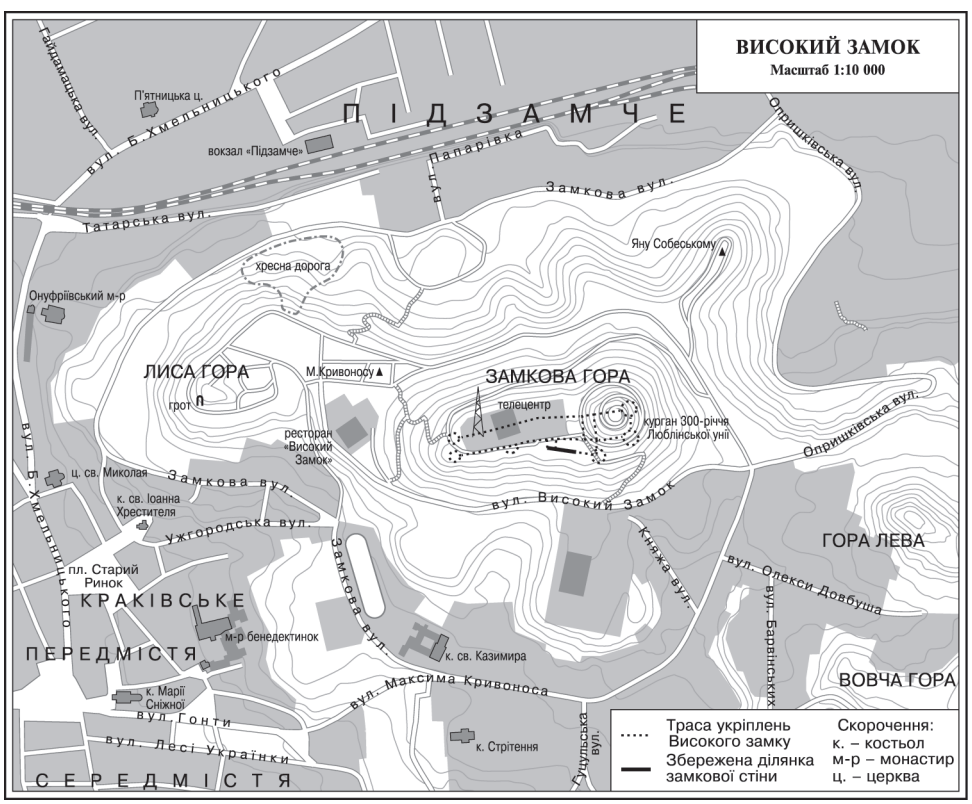

Восени 2004 голова Львів. міської ради Л.Буняк виступив з ініціативою відбудови Високого замку. Ця ідея зустріла опір з боку громад. орг-цій та науковців і практичних наслідків не мала.

На В.з. проводилися археол. дослідження (1955—56, О.Ратич; 1975—76, Р.Багрій; 2005, В.Шишак), які мали обмежений обсяг та неоднозначну інтерпретацію.

Літ.: Галицька брама, 2006, № 1—2 (133—134): Високий замок: незалежна експертиза; *Дашкевич Я.* Князівський Високий замок у Львові: топографія і будівництво. В кн.: Історична топографія і соціотопографія України. Львів, 2006; *Козицький А.* Високий замок. В кн.: Енциклопедія Львова, т. 1. Львів, 2007; *Терський С.* Замкова гора. Там само, т. 2. Львів, 2008; *Фелонюк А.* Органи влади на території замкової юрисдикції Львова в другій половині XVII — XVIII ст. В кн.: Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym w okresie od XV do XIX wieku. Kraków, 2010; *Білущак Т.* Історія вивчення укріплень Високого замку у Львові. В кн.: Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: II Всеукра-

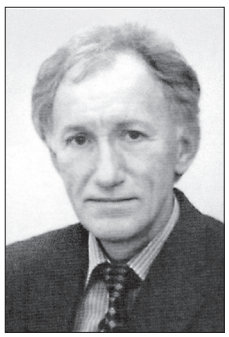

С.В. Віднянський.

їнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, 2012; Атлас українських історичних міст, т. 1: Львів. К., 2014; *Богатырев А.В.* Кальвария: «череп», «холм», «святое место». «Русская речь», 2019, № 1; *Жук І.* Вулиця Високий замок — парк «Високий замок». Web: https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/park-vysokyi-zamok

Д.Я. Вортман, М.І. Жарких.

ВІДНЯ́НСЬКИЙ Степан Васильович (н. 27.03.1951) — історик. Д-р істор. н. (1997), професор (1999), чл.-кор. НАН України (2015), засл. діяч н. і т. України (2001), почесний д-р Ужгородського нац. ун-ту (2005), відмінник освіти України (2007), лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (2016). Н. в м. *Ужгород* у родині службовців. Закінчив істор. ф-т Ужгородського ун-ту (1973). Від 1973 — в Ін-ті історії АН УРСР (від 1990 — Ін-т історії України АН УРСР, від 1994 — *Інститут історії України НАН України*), де 1973—76 навч. в аспірантурі, 1976—80 працював молодшим наук. співробітником, 1980—91 — старшим наук. співробітником. Від 1991 — зав. відділу всесвітньої історії і міжнар. відносин (з 2012 — відділу історії міжнар. відносин і зовн. політики України). 1977 захистив канд. дис. «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині та підвищення його ролі в суспільно-політичному житті країни (1969—1975 рр.)» (наук. кер. — чл.-кор. АН УРСР І.*Мельникова*). 1984—85 стажувався у *Москві* в Ін-ті слов'янознавства та балканістики АН СРСР.

Гол. напрямами наук. діяльності є актуальні проблеми новітньої історії країн Центрально-Сх. Європи, історії міжнар. відносин, історії міжвоєн. укр. еміграції в Європі, зовн. політики і дипломатії незалежної України, історії Закарпаття. 1997 захистив докторську дисертацію «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині». Автор бл. 600 наук. публікацій, у т. ч. понад 80 індивідуальних і колективних монографій. Понад 50 наук. праць опубл. за кордоном. В. є автором розділів з міжнар. проблем історії України низки колективних і багатотомних академічних видань: *«Історія Києва»*, «Україна: політична історія. XX — початок XXI ст.», «Державотворчий процес в Україні 1991—2006», «Історія державної служби в Україні», «Економічна історія України», «Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: історичні нариси», «Енциклопедія історії України», «Енциклопедія сучасної України», «Українська дипломатична енциклопедія», «Україна в міжнародних відносинах: енциклопедичний словник-довідник», «Зовнішня політика України в умовах глобалізації: анотована історична хроніка міжнародних відносин» та ін. Брав участь у роботі понад 70 міжнар. наук. з'їздів, конгресів і конференцій у 20 країнах світу. Член *Українського комітету славістів* та Укр. нац. к-ту з вивчення країн Пд.-Сх. Європи, кількох спеціалізованих учених рад із захисту докторських дисертацій, експертної ради з істор. наук ВАК України (2001—06), голова укр. частини Комісії істориків України та Угорщини, заст. голови укр. частини Комісії істориків України та Словаччини, член кількох іноз. академій наук і міжнар. т-в та асоціацій учених. Відп. ред. міжвідомчого збірника наук. праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (з 1991), входить до складу редколегій багатотомної «Енциклопедії історії України», *«Українського історичного журналу»* і понад 20-ти ін. провідних вітчизн. та зарубіжних наук. періодичних видань з історії. Виховав плеяду висококваліфікованих дослідників зі всесвітньої історії і міжнар. відносин: підготував понад 30 д-рів і канд. істор. наук.

Поряд із науковою й науково-організаційною займається пед. діяльністю у вишах України. Зокрема, 1994—96 — зав. кафедри міжнар. відносин Київ. слов'ян. ун-ту, 2003—17 — професор кафедри зовн. політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України та професор кафедри країнознавства *Ужгородського національного університету*, 2005—06 — зав. кафедри історії Угорщини та європ. інтеграції Ужгородського нац. ун-ту (за сумісництвом). Не раз був головою держ. екзаменаційних комісій у вишах України, опублікував низку навч. посібників і навчально-методичних програм зі всесвітньої історії та міжнар. відносин. Лауреат премії АН УРСР для молодих учених (1981), Всесоюзного конкурсу на кращі твори науково-популярної літератури (1982) та премії НАН України за кращу наукову працю з історії боротьби за незалежність України та розбудови укр. державності (2001). Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2021), знаком Мін-ва освіти і науки України «За наукові досягнення» (2008), Почесною грамотою ВР України «За особливі заслуги перед Українським народом» (2007), Почесною грамотою КМ України (2011), відзнаками НАН України на честь 100-річчя Нац. академії наук України (2018) і «За підготовку наукової зміни» (2021) та ін.

Праці: Консолидация профсоюзного движения в Чехословакии: 1969—1975. К., 1979; Породненные социалистическим интернационализмом: дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма. К., 1980 (у співавт.); Сотрудничество общественных организаций стран социализма. К., 1983 (у співавт.); ЧССР: впевнена хода соціалізму. К., 1985 (у співавт.); Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества. К., 1989; Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921—1945 рр.). К., 1994; Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918—1939). К.—Ужгород, 1998 (у співавт.); З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.): документи і матеріали. К., 1999 (у співавт.); Зовнішня політика України в умовах глобалізації: анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991—2003). К., 2004 (у співавт.); Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. К., 2006 (у співавт.); Закарпаття 1919—2009 років: історія, політика, культура [україномовний варіант українсько-угорського видання]. Ужгород, 2010 (у співавт.); Об'єднана Європа: від мрії до реальності: історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. К., 2009, 2011 (у співавт.); Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. К., 2013 (у співавт.); Зовнішня політика України в умовах глобалізації: анотована історична хроніка міжнародних відносин (2004—2007). К., 2014 (у співавт.); Історія Криму в запитаннях та відповідях. К., 2015 (у співавт.); Перша світова війна 1914—1918 рр. і Україна: українські землі в центрі цивілізаційної кризи. К., 2015 (у співавт.); Зовнішня політика України в умовах глобаліза-

ції: анотована історична хроніка міжнародних відносин (2008—2013). К., 2015 (у співавт.); Французька модель державності: політичний, економічний, соціальний і правовий аспекти. К., 2015 (у співавт.); Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості. К., 2016 (у співавт.); Зовнішня політика України в умовах глобалізації: анотована історична хроніка міжнародних відносин (2014—2016). К., 2017 (у співавт.); Історія, що об'єднує: нариси новітнього транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні. Ужгород, 2017 (у співавт.); Августин Волошин — «батько карпатоукраїнського народу». К., 2020 (у співавт.); Україна в історії Європи XIX — початку XXI ст.: історичні нариси. К., 2020 (у співавт. та за редакцією).

Літ.: Историки-слависты СССР: биобиблиографический словарь-справочник. М., 1981; Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник: серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Наукова еліта Закарпаття: доктори наук, професори Ужгородського національного університету. Ужгород, 2005; Під покровительством музи Кліо: історичному факультету Ужгородського національного університету — 60 років. Ужгород, 2005; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; Історичний факультет Ужгородського національного університету: біобібліографічний довідник. Ужгород, 2010; *Мартинов А.Ю.* До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.В. Віднянського. «УЇЖ», 2011, № 2; Слово про ювіляра. «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 2011, вип. 20: Міжвідомчий збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Віднянського Степана Васильовича; Степан Васильович Віднянський: біобібліографія: до 60-ліття від дня народження і 35-ліття науково-педагогічної діяльності. К., 2011; Гордість УжНУ: Степан Васильович Віднянський. «Вісник Міжнародної асоціації випускників Ужгородського національного університету», 2018, № 2.

Н.В. Кривець.

ВІЗЕНТА́ЛЬ Симон (31.12.1908—20.09.2005) — «мисливець» за нацистськими воєн. злочинцями. Мав бл. 60 міжнар. нагород та орденів. Єврей родом з України. Н. в м. *Бучач*. 1928 закінчив г-зію й вступив до Празького тех. ун-ту. 1932 отримав диплом архітектора, а 1936 відкрив архіт. бюро у *Львові*. Після вересня 1939 змушений був закрити бюро і піти працювати механіком на з-д. Репресії, розпочаті радянською владою, коштували життя його вітчиму та зведеному брату. Щоби врятувати решту сім'ї від депортації до Сибіру, вдався до підкупу співробітника НКВС.

1941, із приходом гітлерівців, родині В. вдалося уникнути розстрілу завдяки допомозі його колиш. співробітника, який працював в укр. допоміжній поліції. Згодом В. потрапив до концтабору, звідки був відправлений на примусові роботи до ремонтної майстерні Львів. залізниці. В жовтні 1943 йому вдалося втекти, проте вже в липні 1944 був упійманий і повернутий до *Янівського концентраційного табору* під Львовом. Усіх в'язнів, за виключенням невеликої кількості, серед яких був і В., розстріляли.

5 травня 1945 В. був звільнений з концтабору *Маутгаузен* (Австрія) військами союзників. Протягом 1945—47 співпрацював з відділом воєн. злочинів армії США, збирав докази про нацистські злочини під час *Другої світової війни*, також працював на воєн. оперативний відділ та контррозвідку амер. армії. Очолював доброчинну орг-цію — Центр. єврейс. к-т амер. окупаційної зони в Австрії. 1947 разом із 30 добровольцями організував у м. Лінц (Австрія) Єврейс. історично-документальний центр, що збирав докази для майбутніх суд. процесів. Проіснувавши до 1954, центр був закритий (документи були передані до музею Яд Вашем в Ізраїлі), однак уже 1961 роботу центра було відновлено у *Відні*. Завдяки зусиллям В. було знайдено й притягнуто до відповідальності багатьох колиш. нацистів, зокрема й голову відділу гестапо у єврейс. справах — оберштурмбанфюрера СС К.-А.Ейхмана.

В. — автор багатьох книг та статей, найвідоміші серед яких: «Вбивці серед нас» (1967), «Правосуддя, а не помста» (1989). Останні роки життя працював і мешкав у Відні (Австрія).

1977 був заснований центр ім. С. Візенталя. До складу цієї організації входять 400 тис. сімей США. Штаб-квартира центру розташов. в Лос-Анджелесі (США), також є філії у Нью-Йорку (США), Торонто (Канада), Майамі (США), *Єрусалимі*, Парижі (Франція) та Буенос-Айресі (Аргентина). Метою центру є збереження пам'яті про *Голокост* та виховання толерантності. Центр виступає проти таких явищ, як расизм, антисемітизм, тероризм та *геноцид*. Переймається цілим рядом питань: притягненням до відповідальності нацистських воєнних злочинців; урегулюванням близькосх. конфлікту; діяльністю екстремістських угруповань та неонацистів; запобіганням розповсюдженню ненависті через мережу Інтернет. Центр акредитований *Організацією Об'єднаних Націй* та *ЮНЕСКО* як неурядова організація. В рамках своєї діяльності тісно співпрацює з громад. та політ. діячами, дипломатами, представниками іноз. урядів та лідерами д-в.

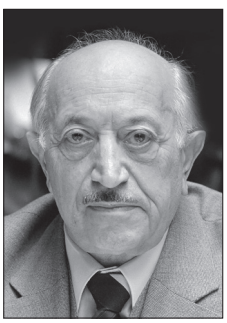

С. Візенталь.

Під впливом наданих центром фактів група конгресменів США на чолі з Е.Гольцман ініціювала внесення поправки до Акта про імміграцію та громадянство, що розширювали коло осіб, які не можуть отримати амер. громадянство. Обмеження стосувалися тих, хто так чи інакше співпрацював з нацистами. 1979 для впровадження нових вимог був створений Відділ спец. розслідувань при Службі імміграції та натуралізації США. Нове законодавство дало поштовх до люстрації осіб, які вже отримали громадянство. Під вогонь звинувачень переважно потрапили вихідці з колиш. *СРСР*, зокрема й українці. До роботи був долучений КДБ при РМ СРСР (див. *Комітет державної безпеки СРСР*; була підписана відповідна міжвідомча угода), який надавав матеріали слідству. Найгучнішою справою Відділу спец. розслідувань став процес позбавлення амер. громадянства та екстрадиція до Ізраїлю українця І.Дем'янюка (див. *«Дем'янюка справа»*). Це призвело до конфронтації всередині багатонац. амер. сусп-ва, яка згодом вилилась у велику дискусію в ЗМІ й суттєво вплинула на амер. україністику.

1981 знятий центром ім. С. Візенталя фільм «Геноцид» отримав «Оскар» (нагорода Амер. академії кіномист-ва) як кращий документальний фільм року.

1993 в Лос-Анджелесі відкрито Музей толерантності, який є однією з освіт. філій центру. Музей має дві осн. виставки: перша присвячена динаміці расизму та упередженості в США, а

друга розповідає історію Голокосту. Щорічно музей відвідують 350 тис. осіб, з яких 150 тис. становить молодь.

Офіц. вебсайт центру ім. С. Візенталя: http://www.wiesenthal.com.

Літ.: Ukraine during World War II: History and his Aftermath: A Symposium. Edmonton, 1986; *Ashman Ch., Wagman R.* The Nazi Hunters: Behind the Worldwide Search for Nazi War Criminals. New York, 1988; *Troper H., Weinfeld M.* Old Wounds: Jews, Ukrainians and the Hunt for Nazi war Criminals in Canada. Chapel Hill — London, 1989; *Levy A.* The Wiesenthal File. London, 1993.

Я.Л. Примаченко.

ВІЗУА́ЛЬНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ (англ. — visual studies) — напрям наук. досліджень істор., соціологічного, культурологічного, політологічного та психологічного спрямування, що істотно різняться за способами сполучення об'єкта, предмета та методів. У межах В.д. розрізняють низку субдисциплін із власним, специфічним об'єктом дослідження, як-от: візуальну історію, візуальну к-ру, візуальну соціологію, візуальну антропологію, візуальне народознавство, імажинальну (гуманітарну) географію, історіофотію, ієротопію. Об'єднують В.д. джерела візуального походження (переважно фотографія, відео- та аудіозаписи, кіно). Водночас спосіб їх створення може виступати методом дослідження (фотографічний метод, метод етногр. кіно тощо).

Формальним початком формування дискурсу візуальних студій та візуального повороту в гуманітарних науках вважається міждисциплінарний симпозіум, що відбувся у фундації Дайє-Арт (Нью-Йорк; США) 30 квітня 1988 за ініціативи Г.Фостера, та видання збірки матеріалів цього форуму «Бачення та візуальність». Однак перші кроки на шляху розширення джерельної, інструментальної та методологічної бази у царині В.д. було здійснено ще у 2-й пол. 19 ст. із винайденням фотографії та кіно. Відтоді розпочалося впровадження нових методів аналізу традиційних творів мист-ва, з'явилися нові засоби оцінки нових видів візуального мист-ва, а також розгорнулася дискусія щодо сутності мист-ва, перспектив перцепції візуального, можливостей візуальних носіїв інформації, транслювання й осягення політ., екон., реліг. та ін. смислів творів. Зокрема, рос. мистецтвознавцями Ф.Буслаєвим і Н.*Кондаковим* було закладено засади для використання у майбутньому іконографічного, а нім. ученим А.Варбургом — іконологічного методу у мистецтвознавчих, а пізніше — візуальних студіях. Іконологічний метод був детально розроблений його учнем Е.Панофські. Вагомий внесок у становлення В.д. протягом 1-ї пол. 20 ст. здійснили представники *Анналів школи*. Історик кіно та кінокритик Ж.Садуль описав процес виникнення та розвитку нових видів джерел, зокрема, розкрив методи аналізу фотодокументів і кінофільмів, розглянув значення кіно як джерела формування істор. уявлень сучасного сусп-ва. Окрема роль у працях представника Франкфуртської школи В.Беньяміна та голови франц. школи «нової критики» Р.Барта відводилася фотографії, котру вони розглядали і як джерело, і як метод. Більш докладно можливості фотографії, особливості взаємодії фотографа та відзнятого візуального матеріалу опрацьовані у студіях С.Сонтаг. Джерельні можливості кіно досліджувалися від 1930-х рр. Зокрема, Е.Панофські розкрив генезис раннього кінематографа, зв'язав його з епосом та нар. к-рою, висунув «принцип совиразності», згідно з яким зміст кіно визначається взаємодією різновидових засобів виразу.

Традиційно формулювання змісту візуального повороту в гуманітаристиці пов'язують з іменем амер. культуролога В.-Дж.Мітчелла, який у праці «Теорія образу: огляд вербальної та візуальної репрезентації» зафіксував утвердження в сучасній к-рі «постлінгвістичного та постсеміотичного панування образів», що повсякчасно входять у складну взаємодію з технікою, інститутами, дискурсами, тілами, різноманітними соціальними структурами. На відміну від переконань багатьох попередників, які підкреслювали тісний взаємозв'язок між текстом та зображенням, В.-Дж.Мітчелл запропонував розглядати стосунки між цими двома видами джерел інформації як змагання за панування між зображеннями та вербальними знаками, в якому вони претендують на привілейоване право у трактуванні природи речей. Взаємодію текстуальних і візуальних форм у стосунку один до одного В.-Дж.Мітчелл пояснював у термінах «підривної діяльності». Водночас В.-Дж.Мітчелл зафіксував важливий для його іконологічної програми парадокс, відомий як ефект «подвійної свідомості», що полягав в «одночасній присутності, з одного боку, наївного та навіть забобонного ставлення до зображення, з другого — у збереженні стосовно нього тверезої, скептичної та критичної позиції». Насиченість 20 ст., а тим більше 21 ст., різноманітною інформацією, котра мала візуальну природу, спричинилася до того, що візуальність стала розглядатись як певний вимір візуальних дій людини у просторі *культури*. Відтоді зростав інтерес до численних проявів візуального, що були спроможні конструювати ідентичність чи вибудовувати стосунки всередині соціуму. Досягнення візуальної соціології та антропології подані у студіях багатьох європ. та амер. дослідників (Дж.Рубі, С.Пінк, Г.Грей, К.Мітчелл, П.Штомки та ін.), а також рос. учених (В.Круткін, П.Романов, О.Ярська-Смирнова, Л.Воронкова, А.Усманова та ін.).

Голл. дослідниця М.Баль, яка запропонувала експлікацію поняття «візуальна культура», котру означила як «міждисплінарне поле, а не дисципліну», зокрема підкреслювала, що її об'єкт не можна вивчати, застосовуючи наявні парадигми. Як наук. та культ. поняття візуальна к-ра постає нащадком історії мист-в, насамперед в її істор. вимірі. Це також комплекс «візуальних феноменів сучасних арт-практик». Водночас візуальна к-ра стала реакцією істориків мист-ва на втручання ін. дисциплін в її дослідницьке поле, яке метафорично назвали «візуальним поворотом». Важливий внесок у В.д. зробила польс. історикиня Е.Доманська. Вона рекомендувала виразно розмежувати «нову гуманітаристику» (1970—90-ті рр.) та «постгуманітаристику» (з кінця 1990-х рр.), зокрема звертала увагу на парадигмальний зсув, що відбувся в межах визначених періодів. Для 1-го періоду були характерні лінгвістичний, візуаль-

ний, етичний повороти, а методологічною основою досліджень виступали постструктуралізм, деконструкція, наративізм, текстуалізм. 2-му періоду притаманні повернення до матеріальності, речовий, видовий, емоційний та когнітивний повороти; в методологічному сенсі — новий емпіризм, постгуманітаристика, еволюційні та неоеволюційні підходи. Водночас Е.Доманська констатувала, що чистих, гомогенних парадигм не існує. На її думку, дослідники мають справу з «різними напрямами, тенденціями та дослідницькими підходами, деякі з яких мають спільні риси». Тож сучасний учений перебуває в певній «парадигмальній прогалині», однак завдяки цьому науковці все частіше використовують компліментарні підходи, що поєднують гуманітарні, соціальні та природничі науки. До кола об'єктів сучасних гуманітарних досліджень потрапляють біометрія, біополітика, екоцид, межі видової ідентичності, відносини людини та не-людини, тобто тварин, середовища та технологій тощо. З огляду на це актуальності набувають різні форми як сприйняття, так і фіксації інформації. Серед останніх особливо поширеними є фотографія, документальне та етногр. кіно, відеоінтерв'ю тощо. У нових темах гуманітарних досліджень, як-то: нелюдські форми існування (тварини, речі), відносини дух—матерія, розум—тіло, людське—не-людське, речі як Інше людини, дослідження середовища чи світів, предмети мист-ва як особи, мережі та агенти, візуальна складова залишається. Дослідник мусить володіти методами візуального аналізу, навичками інтерпретації образів незалежно від зміни парадигми. Візуальні студії мають усі підстави до подальшого розвитку та поширення. Це може бути пов'язано з удосконаленням методик опрацювання візуальних джерел, застосуванням компліментарного підходу до них і в гуманітарних дослідженнях загалом, а також між- (або інтер-) дисциплінарного підходу в суто істор. дослідженнях зокрема; розробкою перформативного підходу до візуальних матеріалів (творів образотворчого мист-ва та арх-ри).

Джерелами візуальних досліджень є твори мист-ва (живопис, графіка, ілюстрація, книжкова мініатюра, художня фотографія, кіно, карикатура, політ. плакат тощо); документально-зображальні джерела (замальовки з натури, документальна фотографія, документальне кіно, малюнки наук. експедицій тощо); документально-графічні джерела (плани, мапи, креслення, тех. проєкти, архіт. проєкти, тех. плакати тощо); об'єкти візуального походження (реклама, віртуальна реальність, візуальні об'єкти у мережі Інтернет тощо).

Сучасні візуальні студії можна класифікувати за кількома ознаками — за предметом дослідження: традиційні (твори мист-ва, об'єкти арх-ри) та модернізаційні (фотографії, кіно, відео, реклама, об'єкти bio art, street art тощо) візуальні об'єкти; за походженням джерел: створені свідомо та без усвідомлення того, що вони можуть стати предметом вивчення; за фаховою кваліфікацією дослідника: класичні історики мист-ва, або ж історики, філософи, соціологи, антропологи, представники природничих дисциплін; за дослідницькою парадигмою, якою керуються: інтерпретативно-конструктивістська чи неантропоцентрична.

Укр. історіографія донині не має вагомих праць методологічного характеру з візуальних студій. У публікаціях ілюстрованих наук. та популярних видань, присвячених історії України, здійснених протягом 19 — на поч. 20 ст. — таких як 4-томник Д.*Бантиша-Каменського* «История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче» (1822), праці М.*Кордуби* «Ілюстрована історія Буковини» (1906), М.*Аркаса* «Історія України-Русі з малюнками» (1909), М.*Грушевського* «Ілюстрована історія України» (1911), І.*Крип'якевича* «Коротка історія України для початкових шкіл» (1918), а також видання ілюстрованих журналів (*«Ілюстрована Україна»* (1913—14); «Искусство в Южной России: Живопись. Графика. Художественная печать» (1913—14)) — візуальні матеріали мали виключно ілюстративний характер. Формування погляду на візуальні матеріали, як на повноцінні *джерела історичні* розпочалося лише від 1940-х рр., зокрема в оригінальній праці П.*Жолтовського* «Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках українського народу» (1958), статті В.*Стрельського* «К вопросу о произведениях изобразительного искусства как историческом источнике» (1984) та дидактичному виданні П.*Федоренка* «Ілюстровані засоби на уроках історії Української РСР» (1974). Однак ці праці так і не спричинили подальшого поглиблення наук. теоретико-методологічних пошуків у цьому напрямі. Лише на поч. 2000-х рр. став зростати інтерес до зображувальних джерел історії України, іконографічних джерел мистецьких сучасних творів, візуальних студій, що ґрунтуються на різноманітних візуальних матеріалах 20—21 ст.

Літ.: *Кондаков Н.* История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей. Одесса, 1876; *Буслаев Ф.* Мои досуги, собранные из периодических изданий мелкие сочинения, ч. 1—2. М., 1886; *Блок М.* Апология истории, или Ремесло историка. М., 1986; *Foster H.* Vision and Visuality. 1988; *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М., 1989; *Февр Л.* Суд совести истории и историка. В кн.: *Февр Л.* Бои за историю. М., 1990; *Haskell F.* History and Images: Art and Interpretation of the Past. New Haven — London, 1993; *Беньямин В.* Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. В кн.: *Беньямин В.* Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости: избранные эссе. М., 1996; *Ruby J.* Visual Anthropology. В кн.: Encyclopedia of Cultural Anthropology, vol. 4. New York, 1996; Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие. М., 1998; *Панофский Э.* Иография и иконология: введение в изучение искусства Ренессанса. В кн.: *Панофский Э.* Смысл и толкование изобразительного искусства: статьи по истории искусства. СПб., 1999*; Його ж.* История искусства как гуманистическая дисциплина. Там само; *Магидов В.М.* Визуальная антропология и задачи кино-, фото-, фотодокументального источниковедения. В кн.: Проблемы источниковедения и историографии: материалы Вторых научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. М., 2000; *Ruby J.* Picturing Culture: Essays on Film and Anthropology. Chicago, 2000; *Шмитт Ж.-К.* Историк и изображение. В кн.: Одиссей: человек в истории: слово и образ в средневековой культуре. М., 2002; *Гаскел А.* Візуальна історія. В кн.: Нові перспективи історіописання. К., 2004; *Лидов А.М.* Иеротопия: создание сакральных про-

странств как вид творчества и предмет исторических исследований. В кн.: Иеротопия: создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. М., 2006; *Pink S.* The Future of Visual Anthropology: Engaging the Senses. London, 2006; *Круткин В. и др.* Интеллектуальное поле визуальной антропологии. В кн.: Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность. Саратов, 2007; *Pink S.* Doing Visual Ethnography: Images, Media and Representation in Research. London., 2007; *Штомпка П.* Визуальная социология: фотография как метод исследования. М., 2007; *Bartholeyns G.* History of Visual Culture. В кн.: *Burke P., Tamm M.* Debating New Approaches to History. London, 2008; *White H.* Historiografia i historiofotia. В кн.: Film i historia: antologia. Warszawa, 2008; *Вышленкова Е.* Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому». М., 2011; *Grau O.* Imagery in the 21st Century. Cambridge, 2011; *Доманська Е.* Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. К., 2012; *Skotarczak D.* Historia wizualna. Poznań, 2012; *Усманова А.* Визуальные исследования как исследовательская парадигма. В кн.: Визуальные и культурные исследования. Минск, 2012 (http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108); *Сонтаг С.* О фотографии. М., 2013; *Торопыгина М.* Аби Варбург: биография и биографы. «Искусствознание», 2013, № 3—4; *Грей Г.* Кино: визуальная антропология. М., 2014; *Hentschel K.* Visual Cultures in Science and Technology: A Comparative History. Oxford, 2014; *Ковалевська О.* Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання. «Історіографічні дослідження в Україні», 2016, вип. 26; *Її ж.* Візуальні студії. В кн.: Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями. К., 2018; *Баль М.* Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований. Web: http://www.logosjournal.ru/arch/23/art_124.pdf; *Замятин Д.Н.* Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития. Web: http://ecsocman.hse.ru/data/2012/09/24/1251347015/Zamyatin.pdf; «Иконический поворот» в культуре и трансформация образования. Web: http://elib.bsu.by/handle/123456789/111588; *Колодий В.В.* Визуальность как феномен и её влияние на социальное познание и социальные практики: автореф. дис. ... канд. филос. н. Web: http://sun.tsu.ru/mminfo/2011/000413532/000413532.pdf; *Рабенчук О.* До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. Web: http://histans.com/JournALL/xxx/xxx_2012_17/4.pdf

О.О. Ковалевська.

ВІЙСЬКО́ВА ЗО́НА — частина окупованої німецькими військами території, що перебувала під військ. управлінням, яке здійснювалося *Вермахтом* (1941—44). У сучасній історіографії не існує єдиного терміна щодо її визначення: «військова зона» (Є.Болтін, Ф.*Шевченко*, І.Кравченко, В.*Косик*), «воєнна зона» (В.*Коваль*), «територія з воєнним управлінням», «прифронтові райони» (М.*Коваль*), «зона військового управління» («Безсмертя: Книга пам'яті України: 1941—1945»). Під терміном «військова зона» розуміють: 1) оперативний тил Вермахту, глибина якого обмежувалася в міру просування вглиб території *СРСР* шляхом передачі районів під управління т. зв. цивільної окупаційної адміністрації; 2) «військову зону» України — територію п'яти областей України, що не ввійшли до *Райхскомісаріату Україна* і впродовж усього періоду окупації перебували під військ. управлінням — *Чернігівської області*, *Сумської області*, *Харківської області*, Сталінської обл. (нині *Донецька область*) і Ворошиловградської обл. (нині *Луганська область*).

На етапі розробки плану *«Барбаросса»* було вирішено відмовитися від створення єдиної системи окупаційної адміністрації. До проєкту директиви були внесені зміни, що передбачали діяльність цивільних керівних органів, адже, на думку А.*Гітлера*, військ. власті не могли впоратися зі складними політ. завданнями, тому оперативний тил сухопутних військ обмежувався.

У процесі формування «військової зони» України можна виділити кілька етапів: 1) з 22 червня до 20 серпня 1941 — від початку війни до створення Райхскомісаріату Україна; 2) з 20 серпня 1941 до 1 вересня 1942 — до «військової зони» входила більша частина *Лівобережної України*, а кордон із Райхскомісаріатом Україна проходив по Дніпру; 3) з 1 вересня 1942 до кінця окупації — в результаті літнього наступу 1942 німці захопили всю територію України, тому 1 вересня 1942 частина Лівобережжя, а також пн. частина Крим. п-ова були передані до Райхскомісаріату Україна.

«Військова зона» поділялася на: а) район бойових дій; б) тилові армійські райони; в) прифронтовий район (група армій). Вермахт був «вищим територіальним органом влади». Вищим органом військ. управління на території тилового району спочатку був 7-й адм. відділ при штабі командувача військ тилового району, а з кінця 1942 кер-во у «військовій зоні» здійснювалося адм. відділами при штабах груп армій. Територіальними органами військ. адміністрації стали комендатури кількох типів: гол. польові комендатури (станом на 18 вересня 1942 їх було дві — у *Конотопі* № 399 та Сталіно (нині м. *Донецьк*) № 397 «Донець»); їм підпорядковувалися польові комендатури (фельдкомендатури); останнім — гарнізонні (місц.) комендатури I і II (ортскомендатури). В середньому кожній польовій комендатурі підлягали 15—20 *районів*, місцевій — 4—5. Влітку 1943 через економію кадрів місц. комендатури було ліквідовано. Завдання військово-адм. органів були визначені нечітко. Політ. вказівки вони отримували від *Міністерства окупованих східних територій* А.*Розенберга*. Частина військовиків поділяли його ідеї щодо провадження поміркованої політики в Україні.

Для виконання завдань з екон. експлуатації захоплених регіонів створювався розгалужений апарат військово-господарської адміністрації, очолюваний райхсмаршалом Г.*Герінгом*. Безпосередньо в районі бойових дій біля генерал-квартирмейстера головнокомандувача сухопутних сил діяв «Східний економічний штаб». На місцях йому підпорядковувалися: госп. інспекції в місцях дислокації кожної армії, госп. команди та їхні філії в розташуванні кожної охоронної д-зії. Впродовж усього періоду окупації «військова зона» України перебувала у сфері діяльності госп. інспекції «Дон—Донець» у Сталіно. Їй підпорядковувалися 10 госп. команд (Wi Kdo) відповідно до областей: Крим, Харків, дві у Сталіно, Суми, Чернігів, Ворошиловград, а також Курськ, Ростов, Воронеж. Кожна інспекція та команда мали 3 групи (управління) — сільс. («La») та лісового («Forst») госп-в, пром-сті («W»). Управлінням підпорядковувалися численні відділи.

Наявність двох управлінських структур — військово-адм. та військово-госп. — породжувала суперечності між ними, наприкінці окупації таку систему було визнано невдалою.

Третьою гілкою влади були різноманітні охоронні та поліційно-каральні органи. Вони підпорядковувалися різним інстан-

ціям, але провідна роль належала райхсфюреру СС Г.Гімлеру. При групах армій діяли повноважні представники поліції безпеки і СД (SD; Sicherheitsdienst des Reichsfьhrers SS — Служба безпеки райхсфюрера СС). Для охорони тилу армійських угруповань Вермахту виділялися спец. охоронні д-зії. На 1 грудня 1941 в тилових районах групи армій *«Південь»* таких д-зій налічувалося три — 213, 444 і 454, а також кілька менших охоронних підрозділів.

Найважливішим завданням, яке ставилося перед комендатурами, було створення «допоміжних» органів із місц. населення. Успішність його вирішення розглядалося як одна з ознак рівня кваліфікованості нім. чиновника. Від початку ці органи обмежувалися рівнем сільс. або міськ. громади та р-ном — сільс., міськ., районна управи. Госп. установи формували власний допоміжний апарат, який мав і обласний рівень — земельні управи (обласні, окружні та районні), а також різноманітні галузеві бюро, управління, контори тощо. Ці органи були невід'ємною частиною окупаційної адміністрації.

Літ: Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944 гг.). М., 1965; *Коваль В.С.* Міжнародний імперіалізм і Україна 1941—1945. К., 1966; *Загорулько М.М., Юденков А.Ю.* Крах плана «Ольденбург». М., 1974; *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941—1944): о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. М., 1974; *Коваль М.В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах. В кн.: Общественно политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны. К., 1988; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993; Безсмертя: Книга пам'яті України: 1941—1945. К., 2000; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст., кн. 1—2. К., 2010—11; *Гончаренко О.М. та ін.* Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони»: 1941—1944 рр. К., 2014; *Нестеренко В.А.* Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941—1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти). Суми, 2017.

В.А. Нестеренко.

ВІЙСЬКО́ВО-ТРА́НСПОРТНИЙ ЛІТА́К ІЛ-76МД (ЗБИТТЯ́ ПОБЛИЗУ́ ЛУГА́НСЬКА) — літак ЗС України, збитий пророс. бойовиками 14 червня 2014 в ході доставки підкріплення захисникам міжнар. аеропорту «Луганськ» під час заходу на посадку; одна з найбільших одночасних втрат України в зоні *Антитерористичної операції* (АТО).

Посилення з березня 2014 антиукр. проявів у *Донецькій області* та проголошення 7 квітня «Донецької народної республіки» загрожувало дестабілізацією ситуації на Луганщині. 8 квітня десантники 80-ї окремої аеромобільної бригади взяли під контроль міжнародний аеропорт «Луганськ» (9 км від початку міської смуги *Луганська*), який продовжував працювати у звичному режимі. Загострення ситуації в регіоні спонукало в. о. Президента України О.*Турчинова* 14 квітня 2014 запровадити режим АТО на території Донец. обл. і *Луганської області*. Поступово оволодіваючи приміщеннями держ. установ та правоохоронних органів в обласному центрі, із серед. травня бойовики почали обстрілювати та заблокували аеропорт. Після невдалих спроб захопити цей стратегічний об'єкт бойовики вивели з ладу його інфраструктуру.

5 травня захист аеропорту було посилено зведеним штурмовим загоном 25-ї окремої повітряно-десантної бригади з технікою, а 6 червня — саперами та мінометниками 1-ї окремої танк. бригади з вибухівкою. У рамках «Замислу про застосування сил та засобів Збройних Сил України, інших військових формувань щодо прикриття державного кордону», затвердженого 11 червня керівником АТО генерал-лейтенантом В.*Муженком*, мало відбутися посилення захисту аеропорту технікою та живою силою з подальшим розширенням зони ізоляції довкола нього. З огляду на блокування бойовиками сухопутних маршрутів до аеропорту це завдання могло бути виконаним лише за допомогою військово-транспортної авіації. Під час посадки там двох літаків Іл-76 напередодні трагедії вони були обстріляні бойовиками зі стрілец. зброї.

13 червня у Дніпроп. аеропорту сформували зведену парашутно-десантну роту 25-ї окремої повітряно-десантної бригади, яку разом з бойовою технікою 3-ма військово-транспортними літаками Іл-76МД передбачалося доставити в аеропорт «Луганськ». У ніч на 14 червня 2014 з 10-хвилинним інтервалом у режимі радіомовчання з вимкненими аеронавігаційними вогнями літаки вирушили в його напрямку і перший приземлився о 0:43. При заході на посадку другий о 0:50 (бортовий номер 76777, командир корабля підполковник О.Бєлий) на висоті 400—500 м був збитий ракетою 9М39 переносного зенітно-ракетного комплексу 9К38. Літак загорівся та впав за 5—8 км на схід від Луганська. Жертвами теракту стали 40 десантників та 9 членів екіпажу (військовослужбовців 25-ї Мелітопольської бригади транспортної авіації), були повністю знищені вся військ. техніка і майно. Після отримання інформації про збиття другого літака третій розвернувся і вилетів до аеропорту м. *Маріуполь*. Згодом недалеко від аеропорту було виявлено місце засідки пророс. бойовиків та порожні пускові труби переносного зенітно-ракетного комплексу (ПЗРК), що були застосовані для вчинення теракту.

Слідство за кримінальним провадженням у справі про збиття Іл-76 МД, розпочате 17 червня 2014, встановило, що станом на 2-гу половину дня 13 червня у штабі АТО були наявні повідомлення розвідки про оперування в районі аеропорту «Луганськ» двох груп пророс. бойовиків, озброєних ПЗРК і націлених на знищення всіх літаків, які би здійснювали зліт чи посадку. З огляду на перевезення парашутно-десантної роти, озброєння, техніки і майна, у т. ч. над територією противника, нач. штабу АТО — 1-й заст. керівника АТО генерал-майор В.Назаров мусив ужити вичерпних та достатніх заходів задля подолання протиповітряної оборони противника, що гарантували би виконання завдання. Він достовірно знав про повідомлення розвідки про загрозу, проте не вжив заходів захисту літаків від ураження. Тактична група «Славутич», що обороняла аеропорт «Луганськ», не мала достатньо сил і засобів для належної охорони злітно-посадкової смуги та прилеглої зони. Суд не виявив помилок у діях екіпажу.

18 листопада 2014 В.Назарову повідомили про підозру у службовому недбальстві, а 27 березня 2017 Павлоградський суд Дніпроп. обл. позбавив його волі на

строк 7 років на підставі ч. 3 ст. 425 Кримінального кодексу України (недбале ставлення до військ. служби, що призвело до тяжких наслідків). Компенсацію родинам загиблих (по 500 тис. грн) було покладено на Мін-во оборони України. Обвинувачений своєї провини не визнав і подав апеляцію на розбіжності у висновках експертиз, продовжуючи службу у ЗС України до звільнення за власним бажанням 5 серпня 2019. Рішення суду не набуло сили з огляду на затягування проведення нової військово-суд. експертизи по апеляції.

6 червня 2016 підозри у вчиненні терористичного акту заочно оголосили ватажку терористичної орг-ції «Луганська народна республіка» І.*Плотницькому*, бойовикам А.Патрушеву та О.Гурєєву, проте винесення вироку затягується.

Літ.: *Бутусов Ю.* У генералів немає трагедій: чому блокуються суди щодо Іл-76 та Іловайська? «Дзеркало тижня», 2015, 29 травня — 5 червня; Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014—2016). К., 2017; У вогняному кільці: оборона Луганського аеропорту. Х., 2018.

В.О. Крупина.

ВІЙСЬКО́ВО-ЦИВІ́ЛЬНА АДМІНІСТРА́ЦІЯ ДОНЕ́ЦЬКОЇ О́БЛАСТІ — тимчасовий держ. орган у складі Антитерористичного центру при СБУ або у складі Об'єднаного оперативного штабу ЗС України, який діє в районі відсічі збройній агресії РФ на території *Донецької області*. Перебуває в м. *Краматорськ*.

Необхідність формування військово-цивільних адміністрацій уперше висловлена в пропозиціях *Ради національної безпеки і оборони України* в січні 2015. Військово-цивільні адміністрації (ВЦА) мали завдання забезпечити дію Конституції та законів України, гарантувати безпеку і нормальні умови життєдіяльності населення, дотримання правопорядку, протидії диверсійним проявам і терористичним актам, недопущення гуманітарної катастрофи на підконтрольній частині Донец. обл. Реалізація цих завдань здійснювалася шляхом установлення особливого порядку здійснення окремих повноважень органів місц. самоврядування (обласних, районних, сільс., селищних, міських рад, їхніх виконавчих органів) на території їхньої діяльності у ситуаціях, коли відповідні органи місц. самоврядування такі повноваження не здійснюють або ж самоусунулися від їх виконання. Питання організації, перелік повноважень і порядок діяльності військово-цивільних адміністрацій регулювалися положеннями Закону України «Про військово-цивільні адміністрації», ухваленого 3 лютого 2015, зі змінами та доповненнями (остання редакція закону — від 24 лютого 2018).

ВЦА створювалися на 3 рівнях: *області*, *району* та населеного пункту. Зі створенням військово-цивільних адміністрацій припинялися повноваження відповідних рад та їхніх виконавчих органів.

Військово-цивільна адміністрація Донец. обл. створена згідно з Указом Президента України від 5 березня 2015 р. №123/2015 «Про утворення військово-цивільних адміністрацій». Указ передбачав формування 2 обласних, 5 районних ВЦА, а також ВЦА у 3 містах і 10 селах і с-щах на підконтрольних територіях Донецької та Луганської областей. На підконтрольній території Донец. обл. були створені Волноваська і Мар'їнська районні військово-цивільні адміністрації, ВЦА в містах Авдіївка, Вугледар, Красногорівка. Згодом військово-цивільні адміністрації в окремих населених пунктах Донеччини припинили діяльність, і були створені нові органи. 7 серпня 2015 створені Першотравнева (нині Першотравневий р-н перейм. на Мангушський) районна військово-цивільна адміністрація, ВЦА в місті Мар'їнка та селах Побєда Мар'їнського р-ну, Комінтернове, Водяне та Заїченко Волноваського р-ну Донец. обл. Указом Президента України від 13 серпня 2015 створені Артемівська (нині Артемівський р-н перейм. на Бахмутський), Володарська (нині Володарський р-н перейм. на Нікольський), Костянтинівська, Тельманівська (нині Тельманівський р-н перейм. на Бойківський) та Ясинуватська районні військово-цивільні адміністрації Донец. обл. В листопаді 2016 створено військово-цивільні адміністрації с-ща Зайцеве Бахмутського р-ну, а в листопаді 2017 — сіл Широкине та Бердянське Волноваського р-ну Донец. обл. Відповідно до Указу Президента України від 12 травня 2017 р. №128/2017 військово-цивільну адміністрацію створено у місті Торецьк.

Після проведення 25 жовтня 2015 виборів до органів місц. самоврядування та початку роботи відповідних новообраних рад було припинено повноваження Артемівської, Волноваської, Володарської, Костянтинівської, Мар'їнської та Першотравневої районних військово-цивільних адміністрацій Донец. обл. (Указ Президента України від 4 квітня 2016 р. № 125/2016 «Питання припинення повноважень деяких військово-цивільних адміністрацій», а також ВЦА м. Вугледар Донец. обл. (Указ Президента України від 24 грудня 2015 р. № 719/2015).

Діяльність ВЦА базувалася на координації зусиль та співпраці силових структур із цивільним населенням, місц. органами влади, ін. військ. формуваннями, що перебувають на постійній чи тимчасовій основі у визначеній зоні, урядовими та неурядовими орг-ціями, реліг. громадами в районі конфлікту.

До повноваження військово-цивільних адміністрацій різних рівнів належали підготовка та затвердження програм соціально-економічного та культ. розвитку відповідних адм.-тер. одиниць та населених пунктів, складання, затвердження та забезпечення виконання відповідних бюджетів, встановлення ставок місц. податків і зборів, встановлення тарифів на побутові, транспортні та ін. послуги, керування об'єктами житлово-комунального госп-ва, побутового, торг. обслуговування, транспорту і зв'язку комунальної власності, а також забезпечення діяльності та керування закладами освіти, охорони здоров'я, к-ри, фізичної к-ри і спорту, оздоровчими закладами, які належать територіальним громадам, організація та участь у здійсненні заходів, пов'язаних із мобілізаційною підготовкою та цивільним захистом, створення належних умов для функціонування пунктів пропуску через державний кордон України, встановлення охорони важливих об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення. Водночас районні, обласні військово-цивільні адміністрації поряд зі здійсненням повноважень місц. держ. адміністрацій на відповідній території також здійснювали повноваження щодо органі-

зації проведення в межах відповідної адм.-тер. одиниці всеукр. референдумів та виборів органів держ. влади і місц. самоврядування, сприяли формуванню та перевезенню через відповідну територію гуманітарних вантажів для потреб мирного населення, яке проживає на території, що непідконтрольна укр. владі.

Разом з тим в разі необхідності ВЦА за погодженням з командувачем об'єднаних сил мали право встановлювати обмеження щодо перебування громадян у певний період доби на вулицях та в ін. громад. місцях без визначених документів; тимчасово обмежувати або забороняти рух транспортних засобів і пішоходів на вулицях, дорогах та ділянках місцевості; організовувати перевірку документів, здійснювати огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян; порушувати питання про заборону діяльності політ. партій, громад. об'єднань; організовувати контроль за роботою підпр-в телекомунікацій, використовувати місц. радіостанції, телевізійні центри та друкарні для проведення роз'яснювальної роботи серед населення, особового складу військ. формувань і правоохоронних органів; вилучати у громадян на зберігання холодну і вогнепальну зброю та боєприпаси; організовувати в разі необхідності евакуацію населення, а також підпр-в, установ, орг-цій та матеріальних цінностей, які мають важливе держ., госп. і культ. значення, тощо.

Військово-цивільні адміністрації населених пунктів формувалися з військовослужбовців військ. формувань, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, які відряджалися до них у встановленому законодавством порядку для виконання завдань в інтересах оборони д-ви та її безпеки, а також працівників, які уклали з Антитерористичним центром при СБУ або з Об'єднаним оперативним штабом ЗС України трудовий договір. Загальне кер-во діяльністю ВЦА населених пунктів, районних військово-цивільних адміністрацій здійснювали керівники відповідних обласних військово-цивільних адміністрацій. У структурі ВЦА діяли департаменти, що відповідали за різні сфери життєдіяльності: департаменти інформаційної та внутр. політики, агропром. комплексу та розвитку сільс. територій, екології та природних ресурсів, економіки, фінансів, житлово-комунального госп-ва, освіти і науки, охорони здоров'я тощо.

Безпосереднє кер-во військово-цивільними адміністраціями здійснювали їхні керівники, а загальне — керівники обласних ВЦА, керівник Антитерористичного центру, командувач об'єднаних сил. Керівники обласних військово-цивільних адміністрацій призначалися Президентом України. Керівники (голови) військово-цивільної адміністрації Донец. обл.: П.Жебрівський (11 червня 2015 — 13 червня 2018), О.Куць (22 червня 2018 — 5 липня 2019), П.Кириленко (від 5 липня 2019).

Дж.: Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 року № 141-VIII. «Відомості Верховної Ради України», 2015, № 13, ст. 87 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19); Урядовий кур'єр, 2016, № 219, 22 листопада.

Літ.: *Ануфрієв М. І.* Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій в зоні проведення антитерористичної операції. «Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом», 2016, вип. 50 (http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmaup_2016_50_15); *Шевченко В.* Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій. «Науковий часопис Національної академії прокуратури України», 2016, № 4.

О.В. Андрощук.

ВІЙСЬКО́ВО-ЦИВІ́ЛЬНА АДМІНІСТРА́ЦІЯ ЛУГА́НСЬКОЇ О́БЛАСТІ — тимчасовий держ. орган у складі Антитерористичного центру при СБУ або у складі Об'єднаного оперативного штабу ЗС України, який діє в районі відсічі збройній агресії РФ на території *Луганської області*. Перебуває в м. *Сєвєродонецьк*.

Розгортання *Антитерористичної операції* (АТО) на Сході України 2014 засвідчило неспроможність виконання органами місц. самоврядування покладених на них Конституцією та законами України повноважень та викликало необхідність оперативного прийняття рішень вищими держ. посадовцями й законодавчими органами та пристосування моделі держ. управління до нових умов. Зазначені обставини зумовили запровадження системи військово-цивільних адміністрацій, які здійснювали б управління територіями, соціально-екон., громадсько-політ. і подекуди військ. процесами в зоні проведення АТО.

Потреба формування військово-цивільних адміністрацій уперше висловлена у пропозиціях *Ради національної безпеки і оборони України* в січні 2015. Військово-цивільні адміністрації (ВЦА) мали завдання забезпечити дію Конституції та законів України, гарантувати безпеку і нормальні умови життєдіяльності населення, дотримання правопорядку, протидії диверсійним проявам і терористичним актам, недопущення гуманітарної катастрофи на підконтрольній частині Луган. обл. Реалізація цих завдань відбувалася шляхом установлення особливого порядку здійснення окремих повноважень органів місц. самоврядування (обласних, районних, сільс., селищних, міських рад, їхніх виконавчих органів) у ситуаціях, коли відповідні структури не здійснюють або ж самоусунулися від виконання своїх повноважень. Питання організації, перелік повноважень і порядок діяльності військово-цивільних адміністрацій регулювалися положеннями Закону України «Про військово-цивільні адміністрації», ухваленого 3 лютого 2015, зі змінами та доповненнями (остання редакція закону — від 24 лютого 2018). На час ухвалення дія закону обмежувалася часом проведення АТО, проте не більше, ніж на три роки з дня набуття ним чинності. 2018 зазначені обмеження були скасовані.

ВЦА створювалися на 3-х рівнях: *області*, *району* та населеного пункту. Зі створенням військово-цивільних адміністрацій припинялися повноваження відповідних рад та їхніх виконавчих органів.

Військово-цивільна адміністрація Луган. обл. створена згідно з Указом Президента України від 5 березня 2015 р. №123/2015 «Про утворення військово-цивільних адміністрацій». На підконтрольній укр. владі території Луган. обл. 5 серпня 2015 були створені Новоайдарська, Станично-Луганська (діяли до 4 квітня 2016, припинили діяльність у зв'язку з обранням відповідних органів місц. самоврядування), Попаснянська районні військово-цивільні адміністрації,

а також ВЦА сіл Кримське, Трьохізбенка, Кряківка, Лобачеве, Лопаскине та Оріхове-Донецьке Новоайдарського р-ну, с-ща Новотошківське та сіл Жолобок, Троїцьке та Новозванівка Попаснянського р-ну Луган. обл. Впродовж 13 серпня — 24 грудня 2015 р. діяли ВЦА в містах Рубіжне, *Лисичанськ*, Новодружеськ і Привілля Луган. обл. (припинили діяльність у зв'язку з обранням відповідних органів місц. самоврядування). 11 серпня 2016 ВЦА створено в селах Нижня Вільхова, Верхня Вільхова, Малинове, Плотина та Пшеничне Станично-Луганського р-ну; 19 листопада 2016 — в м. Золоте та с. Катеринівка Попаснянського р-ну; 18 січня 2019 — в м. Щастя Новоайдарського р-ну Луган. обл.

Військово-цивільні адміністрації населених пунктів формувалися з військовослужбовців військ. формувань, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, які відряджалися до них у встановленому законодавством порядку для виконання завдань в інтересах оборони д-ви та її безпеки, а також працівників, які уклали з Антитерористичним центром при СБУ або з Об'єднаним оперативним штабом ЗС України трудовий договір. Заг. кер-во діяльністю військово-цивільних адміністрацій населених пунктів, районних військово-цивільних адміністрацій здійснювали керівники відповідних обласних військово-цивільних адміністрацій. У структурі ВЦА діяли департаменти інформаційної та внутр. політики, агропром. комплексу та розвитку сільс. територій, екології та природних ресурсів, економіки, фінансів, житлово-комунального госп-ва, освіти і науки, охорони здоров'я тощо.

Безпосереднє кер-во військово-цивільними адміністраціями здійснювали їхні керівники, а загальне — керівники обласних ВЦА, керівник Антитерористичного центру, командувач об'єднаних сил. Керівники обласних військово-цивільних адміністрацій призначалися Президентом України. Керівники (голови) військово-цивільної адміністрації Луган. обл.: Г.Москаль (5 березня — 15 липня 2015), Ю.Клименко (в. о. керівника, 15—22 липня 2015), Г.Тука (22 липня 2015 — 29 квітня 2016), Ю.Гарбуз (29 квітня 2016 — 22 листопада 2018), С.Філь (в. о. керівника, 22 листопада 2018 — 5 липня 2019), В.Комарницький (5 липня 2019 — 25 жовтня 2019), С.Гайдай (від 25 жовтня 2019).

Дж.: Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 року № 141-VIII. «Відомості Верховної Ради України», 2015, № 13, ст. 87 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19); Про утворення військово-цивільних адміністрацій: Президент України: Указ від 13.08.2015 № 472/2015. «Голос України», 2015, № 150, 15 серпня (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/472/2015); Про припинення діяльності деяких військово-цивільних адміністрацій: Президент України: Указ від 24 грудня 2015 року № 719/2015. «Голос України», 2015, № 246, 26 грудня (https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/719/2015); Питання припинення повноважень деяких військово-цивільних адміністрацій: Президент України: Указ від 4 квітня 2016 року № 125/2016. «Урядовий кур'єр», 2016, № 65, 6 квітня (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/125/2016); Указ Президента України від 19 листопада 2016 року № 513/2016 «Про утворення військово-цивільних адміністрацій населених пунктів». «Урядовий кур'єр», 2016, № 219, 22 листопада (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/513/2016); Указ Президента України від 18 січня 2019 року № 13/2019 «Про утворення військово-цивільної адміністрації». «Урядовий кур'єр», 2019, № 13, 22 січня (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/13/2019).

Літ.: *Ануфрієв М. І.* Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій в зоні проведення антитерористичної операції. «Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом», 2016, вип. 50 (http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmaup_2016_50_15); *Шевченко В.* Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій. «Науковий часопис Національної академії прокуратури України», 2016, № 4.

О.В. Андрощук.

ВІЙСЬКО́ВО-ЦИВІ́ЛЬНІ АДМІНІСТРА́ЦІЇ (ВЦА) — тимчасові органи держ. влади, що містять військ. орг. складову, в селах, с-щах, містах, р-нах та областях, що діють у складі Антитерористичного центру при СБУ (у районі проведення *Антитерористичної операції / Операції об'єднаних сил*; АТО/ООС) або у складі Об'єднаного оперативного штабу ЗС України (в районі здійснення заходів із забезпечення нац. безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії РФ в *Донецькій області* та *Луганській області*). Призначені для забезпечення дотримання Конституції та законів України, безпеки й нормалізації життєдіяльності населення, правопорядку, участі в протидії актам збройної агресії, диверсійним проявам і терористичним актам, недопущення гуманітарної катастрофи в районі надання відсічі збройній агресії РФ, зокрема проведення АТО/ООС. ВЦА р-ну чи області здійснюють на відповідній території повноваження районних, обласних рад, держ. адміністрацій; ВЦА населених пунктів — повноваження сільс., селищних, міськ. рад, виконавчих органів сільс., селищних, міськ. рад та голів. У разі запровадження на певній території воєнного стану окремим законом («Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015, зі змінами 2015—18) передбачено припинення повноважень ВЦА й утворення замість цього військ. адміністрацій.

ВЦА як держ. орган влади створено з ініціативи *Ради національної безпеки та оборони України* відповідно до Закону України № 141-VIII, прийнятого *Верховною Радою України* 3 лютого 2015. Закон мав втратити чинність 27 лютого 2016, однак змінами 4 лютого 2016 його дія поширилася на весь період проведення АТО/ООС і на 6 місяців після дня її завершення, але не більше, ніж на 3 роки з дня набуття чинності. Змінами 18 січня 2018 відповідний пункт про обмеження терміну чинності було виключено із закону.

Кадровий склад ВЦА формується з військовослужбовців, осіб рядового та керівного складу правоохоронних органів; працівників, які уклали трудовий договір з Антитерористичним центром при СБУ або з Об'єднаним оперативним штабом ЗС України. При утворенні ВЦА р-ну чи області цього статусу набувають відповідні районні та обласні держ. адміністрації, а голови районних, обласних держ. адміністрацій набувають статусу кер. відповідних ВЦА. Призначення їхніх заступників та керівників підрозділів здійснюється без конкурсного відбору.

ВЦА на відповідній території здійснюють повноваження виконавчих та законодавчих органів влади, місц. самоврядування, зокрема й зумовлені бойовими діями на Сх. України: надання допомоги населенню у відбудо-

ві житла в разі пошкодження в результаті терористичних актів, диверсій; сприяння організації призову громадян на військ. службу, їх мобілізації, підготовці молоді до служби в ЗС України; бронювання робочих місць для військовозобов'язаних на підпр-вах; вирішення питань, пов'язаних із наданням військ. частинам, установам, навч. закладам ЗС України службових приміщень і житлової площі; сприяння організації вир-ва і поставок у війська; заслуховування інформації прокурорів та керівників органів Нац. поліції України про стан законності, боротьби із злочинністю тощо. Районні й обласні ВЦА сприяють формуванню та доставці гуманітарних вантажів для забезпечення потреб мирного населення, яке проживає на тимчасово непідконтрольних укр. владі територіях.

За погодженням з Антитерористичним центром при СБУ або Командувачем об'єднаних сил ВЦА мають право обмежувати особисті, політ. та соціально-екон. права громадян (встановлювати обмеження щодо перебування в певний період доби на вулицях та в ін. громад. місцях, щодо руху транспорту та пішоходів на вулицях, дорогах і ділянках місцевості; організовувати перевірку документів та огляд речей і вантажів; порушувати питання про заборону діяльності політ. партій, громад. об'єднань; організовувати контроль за роботою окремих підпр-в (телекомунікаційних, телецентрів, радіостанцій, друкарень), евакуацію населення, орг-цій та цінностей, нормоване забезпечення продовольством тощо). Керівник ВЦА має право збільшувати (не більше ніж удвічі) посадові оклади підлеглим працівникам на період до завершення АТО/ООС.

Створення ВЦА, де були припинені повноваження обласних, районних, міськ., селищних та сільс. рад, які з початком бойових дій на Сх. України фактично саморозпустилися чи самоусунулися від виконання своїх повноважень, стало тимчасовим вимушеним заходом в умовах збройної агресії РФ для забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення в р-ні проведення АТО/ООС.

ВЦА утворюються за рішенням *Президента України*. Перші ВЦА було створено 5 березня 2015 в Донец. та Луган. областях — 2 обласні (*Військово-цивільна адміністрація Донецької області* та *Військово-цивільна адміністрація Луганської області*), 5 районних, 3 міськ., 10 сільс. та селищних. У серпні 2015 до них додалися ще 6 районних, 5 міських, 4 сільські. У грудні 2015 та квітні 2016 кілька районних ВЦА та міськ. було ліквідовано після відкриття перших сесій відповідних районних і міськ. рад, обраних на місц. виборах. Упродовж 2016—20 створено ряд ВЦА (1 районну, 6 міськ., 9 сільс. і селищних), у т. ч. в липні 2020 в м. *Лисичанськ* та в м. *Сєвєродонецьк* — з метою ліквідації політ. кризи та припинення протистояння між місц. депутатами, яке ускладнювало вирішення соціально-екон. проблем. На сьогодні в експертному середовищі є побоювання щодо можливих загроз із боку ВЦА для розвитку місц. самоврядування.

Дж.: Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» від 03.02.2015 № 141-VIII. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19; Указ Президента України «Про утворення військово-цивільних адміністрацій» від 05.03.2015 № 123/2015. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/2015; Указ Президента України «Про припинення діяльності деяких військово-цивільних адміністрацій» від 24.12.2015 № 719/2015. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719/2015; Указ Президента України «Питання припинення повноважень деяких військово-цивільних адміністрацій» від 04.04.2016 № 125/2016. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/125/2016

Літ.: *Нинько Д.* Військово-цивільні адміністрації: для чого потрібні і які у них повноваження. «Сьогодні», 2015, 12 березня (https://politics.segodnya.ua/ua/politics/voenno-grazhdanskie-administracii-dlya-chego-nuzhny-i-kakie-u-nih-polnomo-chiya-599344.html); *Шевченко В.Й.* Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій: автореф. дис. … канд. юрид. н. Одеса, 2019; *Бухтіяров І.* Навіщо впроваджувати військово-цивільні адміністрації на Донбасі за три місяці до місцевих виборів. «Громадське телебачення», 2020, 28 липня (hromadske.ua/posts/navisho-vprovadzhuvati-vijskovo-civilni-administraciyi-na-donbasi-za-tri-misyaci-do-miscevih-viboriv).

В.І. Милько.

ВІ́ЛЬНЮСЬКИЙ СА́МІТ ІНІЦІАТИ́ВИ ЄС «СХІ́ДНЕ ПАРТНЕ́РСТВО» 2013 — захід *Європейського Союзу*, що проходив у столиці Литви, під час якого Президент України В.*Янукович* зробив заяву про тимчасову зупинку Україною процесу підготовки до підписання угоди про асоціацію і поглиблену, всеохопну зону вільної торгівлі між Україною та ЄС, що викликала масові громадян. протести в *Києві* та ін. регіонах України.

Проходив 28—29 листопада 2013 у *Вільнюсі* за участі лідерів д-в «Східного партнерства»: президентів Азербайджану, Вірменії, Грузії, України, Молдови, міністра закордонних справ Білорусі. ЄС був представлений: президентом Європейської Ради Г. ван Рампеєм, президентом Єврокомісії Ж.-М.Баррозу, президентом Європарламенту М.Шульцем, верховним представником ЄС з питань зовн. політики і політики безпеки К.Ештон, комісаром ЄС з питань розширення та європ. політики сусідства Ш.Фюле. Ухвалення урядом України розпорядження від 21 листопада 2013 про призупинення підготовки до підписання угоди В.Януковичем умотивовувалося загостренням стосунків України з РФ. Запланована у Вільнюсі прес-конференція Президента України була скасована. Події на саміті, неочікувана категоричність укр. президента щодо небажання підписувати угоду, активізація діалогових відносин з РФ викликали незгоду громадян та зумовили небачений сплеск громад. активності, масові акції протесту та утворення *Євромайдану*.

Ухвалена самітом декларація «Східне партнерство: шлях уперед» містила заклик до пострад. д-в Сх. Європи і Закавказзя провести ширші демократ. та екон. реформи, а до Росії — поважати вибір цих д-в в інтересах *європейської інтеграції*. Учасники саміту висловили переконання в тому, що ЄС та Україна підтверджують рішучість підписати в майбутньому угоду про асоціацію.

Під час саміту було парафовано угоди про асоціацію з Грузією та Молдовою. Крім того, підписано Угоди про лібералізацію візового режиму з Азербайджаном. Д-ви, які підписали угоду з ЄС, декларували, що підтримують та впроваджують принципи міжнар. права, демократ. цінності, сталий розвиток, ринкову економіку та належне врядування.

Рішення Вільнюського саміту більшістю світ. видань були зара-

ховані до великого програшу європ. дипломатії.

Дж.: Спільна декларація саміту «Східного партнерства»: Вільнюс, 28—29 листопада 2013 р. Web: https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/news/16631-spilyna-deklaracija-samitu-skhidnogo-partnerstva-vilynyus-28-29-listopada-2013-roku

Літ.: Вільнюський післясмак: іноземні ЗМІ про Україну. «Слово і діло», 2013, 2 грудня (https://www.slovoidilo.ua/articles/779/2013-12-02/vilnyusskoe-poslevkusie-inostrannye-smi-ob-ukraine.html); *Ільницька У.* «Східне партнерство» як вимір європейської політики сусідства та діалоговий рівень співробітництва України з ЄС. «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку», 2014, вип. 26.

С.С. Падалка.

«ВІ́ЛЬХА» — один зі зразків новітнього озброєння і військ. техніки ЗС України, укр. проєкт зі створення ракетного комплексу з коригованим боєприпасом. Комплекс розроблений на основі реактивної системи залпового вогню 9К58 «Смерч» калібру 300 мм.

Ракета розробляється спільними зусиллями фахівців конструкторських бюро «Південне» та «Луч».

Проєкт «В.» передбачає не лише створення ракети, а й конструювання повноцінного ракетного комплексу. Вважається, що комплекс «В.» перевершує за тактико-тех. характеристиками та може стати заміною ракетному комплексу «Точка-У».

26 травня 2017 в присутності Президента України П.*Порошенка* відбулися чергові випробувальні пуски ракет на полігоні неподалік с. Тузли (нині село Білгород-Дністровського р-ну Одес. обл.).

В листопаді 2017 на з-ді Держ. акціонерної холдингової компанії «Артем» розпочалися монтаж та налагодження лінії вир-ва корпусів ракет для ракетного комплексу «В.». Була встановлена розточувальна машина «RFFM 330-138-300» з числовим програмним керуванням турец. фірми «Repkon». Ця машина спеціально призначена для вир-ва високоточних деталей циліндричної порожнистої форми. Машина має можливість формувати ротаційно-симетричні порожнисті деталі з різною товщиною стінок.

З відкритих джерел відомо, що реактивна система залпового вогню «В.» матиме керований 300-міліметровий ракетний боєприпас, який залежно від завдань може служити як і системою враження наземних цілей, так і засобом боротьби з водними цілями. Ключовою особливістю «В.» є система наведення і можливість коригування траєкторії вже в польоті. При тому корекція польоту відбуватиметься не за GPS (Global Positioning System — система глобального позиціонування), сигнали якої можуть бути придушені.

Попри таємність інформації про тактико-тех. характеристики системи у відкритих джерелах лунали неофіц. заяви про підтверджену здатність вражати цілі на відстані 60—120 км. Відхилення від цілі за максимальної дальності не перевищує 7 м. При цьому варто згадати, що максимальна дальність ураження реактивної системи залпового вогню 9К58 «Смерч» становить 90 км.

Кожна пускова установка має 12 ракет, кожна ракета несе бойову частину вагою до 250 кг та наводиться на ціль окремо від решти. Вага самої ракети — 900—1000 кг.

На тестових пусках у травні 2017 року випущені з полігону в Одес. обл. ракети влучили в ціль на полігоні в Херсон. обл. з відхиленням не більше 15 м.

Всі складові для вир-ва «В.» — вітчизн., включно з новою системою керування, новим ракетним паливом, новою бойовою частиною. Одна з особливостей — система керування ракетою. Вона передбачає корекцію польоту ракети за рахунок імпульсних двигунів. Ракета буде здатна нести різні бойові частини залежно від призначення.

Шасі нової ракетної системи буде виготовлене Приватним АТ «АвтоКрАЗ» на базі автомобіля КрАЗ-7634, хоча перші випробування відбувалися на шасі МАЗ-543.

Ракетний комплекс «В.» прийнято на озброєння укр. армії і направлено в серійне виробництво.

Літ.: В Україні провели чергове успішне випробування нової тактичної ракети. «Ukrainian Military Pages», 2016, 26 серпня; В Україні успішно випробували нове ракетне озброєння. «Військовий навігатор», 2016, 26 серпня; Україна успішно випробувала повністю вітчизняну систему РСЗВ «Вільха». «Military Navigator», 2016, 26 серпня; *Лисенко А.* Траєкторію польоту «Вільхи» можна коригувати. «Народна армія», 2016, 27 вересня; Опубліковані секретні дані про новітню українську ракету: параметри вражають. «Військова панорама», 2016, 21 листопада; Ракети українського виробництва для комплексу «Вільха» надходять у війська. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2019/11/14/raketi-ukrainskogo-virobnicztva-dlya-kompleksu-vilha-nadhodyat-u-vijska

В.І. Онопрієнко.

Ракетний комплекс «Вільха».

ВІНЕРБЕ́РГЕР Алєксандер (Alexander Wienerberger; 08.12.1891—05.01.1955) — австрійс. інженер-хімік, бранець таборів Рос. імперії та *Гулагу*, фотограф, який зробив фотографії, що стали документальним підтвердженням численних свідчень про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*. Н. в м. *Відень*. Освіту здобув на філос. ф-ті Віденського ун-ту (1914), одночасно вивчав хімію. Учасник *Першої світової війни* у складі підрозділів тірольських імператорських єгерів (серпень 1914 — травень 1915), потрапив у рос. полон (перебував до лютого 1917). Переїхав до *Москви*, працював у біохімічних лабораторіях з вир-ва сахарину та фармацевтичної продукції (1917—19). Восени 1919 намагався повернутися до Австрії через Естонію за фальшивими документами. Затриманий та етапований до Москви, звинувачений у шпіонажі на користь інтервентів. Перебував у в'язницях Москви (Луб'янка, Бутирка). Працював під наглядом ДПУ на хімічних ф-ках Москви у 1920-х рр.

1933 В. відрядили до *Харкова* на роботу на хімічній фабриці об'єднання «Харківхімпластмас», що розташовувалася на Холодній Горі. Щодня бачив натовп безпритульних дітей, голодних селян, трупи на вулицях столиці України. В. зробив фотографії, що засвідчили ці факти й події, виготовив кілька сотень світлин; частину з них передав до Відня через представ-

ників політ. відділу МЗС Австрії — Г.Пахера і Т.Хорнбостеля, які переслали їх дипломатичною поштою в жовтні 1933. Їх уперше опублікувала Австрійс. єдина партія у брошурі «Rußland, wie es wirklich ist!» («Росія, якою вона є насправді») 1934. 20 серпня 1934 повноважний представник СРСР А.Петровський надіслав ноту протесту у зв'язку з публікацією фотографій про голод; це було названо «брехливою і фальшивою» агітацією проти *СРСР*. Наступна публікація фото з колекції В. відбулася за участю ген. секретаря Європ. конгресу нац. меншин Е.Амменде в його книзі «Muß Rußland hungern?: Menschen- und Völkerschicksale in der Sowjetunion» («Чи повинна Росія голодувати?: долі людей і народів у Радянському Союзі») 1935 (видання перекладено англ. мовою 1936 під назвою «Human life in Russia» («Життя людей у Росії»), передрук перекладу здійснений 1984; частина фотографій В. з нім. видання до англійського не потрапила). Дипломатичне представництво СРСР знову висунуло ноту протесту, зафіксувавши в такий спосіб істор. факт замовчування Голодомору в Україні. Уперше В. заявив про авторство фотографій у власній книзі спогадів «Hart auf hart: 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland» («Тверде на твердому: 15 років життя інженера у радянській Росії»), що вийшла друком 1939; у книзі вміщено 52 світлини. В. є автором текстівок до світлин: «Покинутий селянський будинок в Україні, мешканці якого померли у 1933 р.», «Останні проводи», «Голодна смерть колгоспника» тощо. На фото зафіксовано черги людей біля магазинів системи *Торгзіну*, факти байдужого і звичного споглядання випадкових прохожих на трупи померлих від голоду селян. Сам автор також дивувався, що багато європейців байдуже спостерігали за «трагедією голоду» в «нещасній Україні», якої не знала історія.

У 2-й пол. 1930-х рр. В. спробував вступити до Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини, проте єврейс. походження батька завадило йому стати її членом. У роки *Другої світової війни* В. воював у складі Рос. визвол. армії генерал-лейтенанта А.Власова. Повернувся до Зальцбурга (Австрія) навесні 1945, потрапив до табору інтернованих (амер. зона). Після війни налагодив приватне вир-во меблевих лаків.

П. у м. Зальцбург.

Тв.: Hart und hart: 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland. Ein Tatsachbericht. Mit 52 Original Leicaaufnamen des Verfassers. Salzburg—Leipzig, 1939.

Літ: *Ammende E.* Muß Rußland hungern?: Menschen- und Völkerschicksale in der Sowjetunion. Wien, 1935; *Vogl J.* Alexander Wienerberger — Fotograf des Holodomor. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Hrsg.). Jahrbuch, 2015. Wien, 2015.

В.І. Марочко.

ВІ́ТТЕ Ян де (Jan de Witte; імовірно, 08.07.1709 — 26.12.1785) — архітектор, військовий інженер, генерал-лейтенант (1781). Дід рос. військ. і держ. діяча І.*Вітта*. Походив із голл. родини, що поселилася в Польщі. За родинним переказом, народився в день *Полтавської битви 1709* в рос. обозі (батько В. в цей час був офіцером на рос. службі). 1726 вступив до корпусу коронної артилерії (в армії *Речі Посполитої*). Тут здобув військ. підготовку, складовою якої була цивільна архітектура. Від 1735 безперервно служив у Кам'янецькій фортеці (у Кам'янці; нині м. *Кам'янець-Подільський*), дослужився до генерал-лейтенанта. З 1768 — комендант Кам'янецької фортеці й усіх інших прикордонних укріплень. Керував реконструкцією кам'янецьких укріплень: замкового мосту, брам Польської, Руської, Кушнірської. Згідно з власними свідченнями В. за його проєктами було побудовано 18 костьолів, лише частина яких може бути ідентифікована сьогодні. Був архітектором-проєктантом, а спорудження об'єктів доручав фаховим виконавцям-підрядникам. Серед однозначно атрибутованих об'єктів — т. зв. верхній костьол та укріплений монастирський комплекс босих кармелітів у *Бердичеві* (1737—54; див. *Бердичівський монастир босих кармелітів*), військ. споруди в Кам'янці (гол. корпус казарм, 1780—88). Автор домініканського костьолу у *Львові* (1745—59), який вважається одним із найвидатніших творінь пізнього *бароко* в Речі Посполитій. Йому приписують численні архіт. праці в Кам'янці (фасади кафедрального і францисканського костьолів, перебудова домініканського костьолу та монастиря), палац Любомирських на *Ринку* у Львові, палац Любомирських в *Рівному* (не зберігся), костьол домініканців-обсервантів у Сидорові (нині село Гусятинського р-ну Терноп. обл.), костьол і кляштор босих кармелітів в Купині (нині село Городоцького р-ну Хмельн. обл.). У своїх проєктах оперував монументальними пізньобароковими формами і складними архітектурно-конструктивними рішеннями, що засвідчували високий рівень професійної майстерності.

Нагороджений орденом св. Станіслава (1781).

Похований разом із дружиною Маріаною з Любанських (п. 4 листопада 1780) в крипті кафедрального костьолу Святих Петра і Павла в Кам'янці.

Літ.: *Łoza St.* Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954; Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР, т. 3—4. К., 1985—86; *Hornung Z.* Jan de Witte architekt kościoła domanikanów we Lwowie. Warszawa, 1995; *Krasny P.* Przyczynek do biografii Jana de Witte. «Biuletyn Historii Sztuki», 1995, nr. 3—4; *Kowalczyk J.* Z badań nad dziełami architektury sakralnej Jana de Witte. В кн.: Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Warszawa, 1998; Пам'ятки архітектури та містобудування України: довідник державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Encyklopedia kresów. Kraków, 2006; *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach: kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006; *Osip-Pokrywka M.* Leksykon zabytków architektury kresów południowo-wschodnich. Warszawa, 2014.

П.А. Ричков.

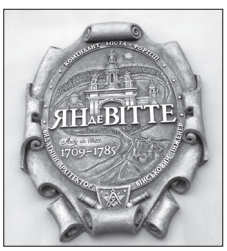

Меморіальна дошка на честь Яна де Вітте на ратуші у Кам'янці-Подільському.

ВІЧИ́НА — середньовічне місто на Нижньому Дунаї, відоме з латиномовних і грецькомовних джерел 11—14 ст. (у формах: Vicina, Vecina, Vizina, Vezina Bixica); нині не існує.

Є різні припущення щодо локалізації В. Переконливою видається версія І.Коновалової, згідно з якою В. тотожна м. Сакджа/Сакча, відомому з арабських джерел 14 ст., і городищу Ескі-Кале, розташов. за 2 км на схід від сучасного м. Ісакча (Румунія). Вірогідно, з В. можна також ототожнювати м. Дісіна, згадане у геогр. енциклопедії ал-*Ідрисі* (1154), і населений пункт Дцинь, згаданий у *Київському літописі* при описі подій 1159.

Надгробок Владислава Локетека. Кафедральний собор у Вавельському замку (Краків).

Найраніша згадка про В. міститься в «Алексіаді» Анни Комніни при описі подій 1086; тоді містом володів місц. князь, який визнавав владу *Візантії*. Згідно з араб. джерелами з кінця 13 ст. Сакджа перебувала під владою *Золотої Орди* та була регіональним адм. центром, резиденцією *Ногая* та його синів. Відомі карбовані у Сакджі монети, зокрема з іменами Ногая та його сина Чаки.

З кінця 13 ст. у В. існувала генуезька колонія, очолювана консулом (перша згадка 1298, остання — 1361; див. *Італійська колонізація Північного Причорномор'я*), діяв монастир *францисканців* (згадується між 1286 і 1334). Місто було центром православної *єпархії* на чолі з *митрополитом*; Вічинська митрополія виникла, імовірно, перед 1261 і припинила існування 1359, коли її останній очільник був переведений до «Угровлахії» (Валаського князівства; див. *Волощина*); була підпорядкована спочатку Нікейському патріархату, а з 1299 — *Константинопольському патріархату*). В. була важливим пунктом міжнар. торгівлі. Населення міста було строкатим (греки, болгари, італійці, татари).

Після 1361 відомості про В. зникають із джерел (до серед. 15 ст. згадуються вихідці з В., які осіли в різних пунктах Причорномор'я і Середземномор'я). Життя у місті згасло, роль гол. центру на Нижньому Дунаї перейшла до *Кілії*.

Літ.: *Руссев Н.Д.* На грани миров и эпох: города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII—XIV вв. Кишинев, 1999; *Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. М., 2000; *Хромов К.* Наследники Чингисхана и их монеты: Монеты и монетные дворы улуса Джучи. Западное Причерноморье. Исакчи, Чилла, Вициния. Web: http://www.hordecoins.folgat.net/S_galGH_isaqchi

Д.Я. Вортман.

ВЛАДИСЛА́В I Локетек (Władysław I Łokietek; бл. 1260/61 — 02.03.1333) — польс. король з династії *Пястів* (за О.-М. *Бальцером* — Куявська лінія роду). Був 3-м сином куявського кн. Казимира I та його 3-ї дружини опольської княжни Єфрозини. Своє прізвисько Локетек (зменшувальне від польс. łokieć — *лікоть*) отримав через свій низький зріст. 1267—88 — куявський, 1289—92 — сандомирський князь; після відмови скласти присягу чеському королю Вацлаву II Владислав Локетек був змушений виїхати за межі своїх володінь. Імовірно, перебував в Угор. королівстві та Галицько-Волинській державі (див. *Галицько-Волинське князівство*). 1304 опанував Сандомирське князівство, а згодом — землі Сєрадзьку, Ленчицьку та Куявську. Після смерті чеського короля та малопольс. кн. Вацлава III (останнього з династії Пшемислідів) 1306 був обраний малопольс. князем (удруге посів князівський престол у *Кракові*; вперше це сталося 1289). Після 1309 остаточно опанував Великопольщу, зібравши під своєю владою більшість земель колиш. Польс. королівства. На з'їздах рицарства в Сулейові (Малопольща) та Пиздрах (Великопольща; обидва 1318) був підтриманий *шляхтою* у прагненні вінчатися королівською короною. 1319 отримав згоду рим. папи Іоанна XXII. 20 січня 1320 був коронований у краківському кафедральному соборі як король Польщі. Вибір Кракова, а не Гнєзна пов'язаний із правами чеського короля Йоганна Люксембурзького (від 1310 — чеський король, 1310—35 — титулярний польс. король) на польс. корону. Союз В. I з Угор. королівством сприяв здобуттю представником Мазовецької лінії Пястів Болеславом (у правосл. хрещенні — Юрій) Тройденовичем (див. *Юрій II*) влади в Галицько-Волин. д-ві (Рус. королівстві) 1323. Союз з *Великим князівством Литовським* 1325 був закріплений шлюбом спадкоємця В. I *Казимира III* Великого та Алдони, доньки вел. кн. литов. *Гедиміна*. Ці два союзи після 1340 мали безпосередній вплив на боротьбу за спадщину Галицько-Волин. д-ви у 2-й пол. 14 — 1-й пол. 15 ст. між Польс. королівством, Угор. королівством та ВКЛ.

Був одружений з княжною Ядвігою, донькою каліського кн. Болеслава Побожного. Подружжя мало 6 дітей: Кунегунду, Стефана, Владислава, Ельжбету (1305—80; дружина угор. короля Карла I Роберта (1288—1342) та мати *Людовіка I* Великого); Казимира III Великого (1310—70; польс. король); Ядвігу.

П. у м. Краків, похований у кафедральному соборі на Вавелі.

Літ.: *Balzer O.* Genealogia Piastów. Kraków 1895; *Kurtyka J.* Odrodzone królewstwo: monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań. Kraków, 2001; *Jasiński K.* Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich. Poznań—Wrocław, 2001.

В.М. Михайловський.

ВНУТРІШНЬОПЕРЕМІ́ЩЕНІ ОСО́БИ В УКРАЇ́НІ 2014—2019 — громадяни України, які вимушено залишили чи покинули місце постійного проживання внаслідок тимчасової окупації РФ Крим. п-ова та окремих територій *Донецької області* та *Луганської області*, щоб уникнути негативних наслідків бойових дій, повсюдних проявів насильства й порушень прав людини і не перетнути при цьому держ. кордон.

У незалежній Україні до поч. рос. збройної агресії 2014 масштабні внутр. вимушені переселення на нетривалий час кілька разів мали місце лише внаслідок стихійних лих, зокрема паводків 1998 (бл. 20 тис. осіб), 2001 (бл. 14 тис. осіб) та 2008 (бл. 25 тис. осіб).

2014—19 не менше як 80 % внутрішньопереміщених осіб покинули свої домівки у період активних бойових дій у зоні проведення *Антитерористичної операції*, насамперед боїв за м. Іловайськ Донец. обл., *Донецький міжнародний аеропорт* і м. Дебальцеве Донец. обл. та кількох наступних місяців (червень 2014 — березень 2015). На той час більшість внутрішньопереміщених осіб становили жінки та діти. Незначна частина переселенців повернулися після підписання Мінських домовленостей у вересні 2014 та лютому 2015.

Гол. причинами вимушеного переїзду стали пережиті випадки насилля, страх перед потенційними загрозами з боку рос. окупаційних властей у Криму та підконтрольних РФ незаконних збройних формувань на Донбасі, прагнення вберегти дітей і близьких від травмуючих подій, погіршення умов життя (зруйнування житла, перебої із водо- та енергопостачанням, припинення соціальних виплат), відсутність дієвих механізмів правового захисту на тимчасово непідконтрольних Україні територіях, особиста патріотична позиція. Найбільше внутрішньопереселених осіб покинули свої домівки в Донец. обл., дещо менше — в Луганській, а найменшою є питома вага переселенців на материкову територію України із тимчасо-

во окупованого Криму (менше як 5 % усіх переселенців). Більшості цих осіб притаманна кількаразова зміна місця проживання після переселення. Внутрішньопереселені особи з Криму вирізнялися відсутністю надій на швидке повернення додому вже безпосередньо після рос. окупації та покинули місце проживання в березні—квітні 2014 з огляду на обмеження особистих прав і свобод, поширення випадків зникнення неблагонадійних (з погляду окупаційних властей) осіб, реліг. й етнічну дискримінацію, переслідування представників кримськотатар. народу та громад. активістів. Переселенці з Донец. та Луган. областей спочатку сподівалися повернутися додому (дехто орієнтувався на поч. нового навч. року та реалізацію 1-ї Мінської угоди), однак у подальшому песимістичні настрої стали панівними для всіх категорій внутрішньопереміщених осіб. Приблизно половина переселенців із Донбасу заявила про пошкодження або зруйнування залишеного житла внаслідок бойових дій. Під час соціологічних опитувань Міжнар. орг-ції з міграції $^1/_3$ внутрішньопереміщених осіб декларували намір не повертатися навіть після закінчення збройного конфлікту.

За даними Міжвідомчого координаційного штабу з питань, пов'язаних із соціальним забезпеченням громадян України, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення АТО (діяв у червні 2014 — травні 2017), кількість переселенців становила: на поч. липня 2014 — 36,5 тис. осіб, наприкінці липня 2014 — 49 тис., на поч. вересня 2014 (після завершення боїв за Іловайськ) — 215 тис. (із них 8 % з окупованого Криму), на серед. лютого 2015 (завершальна стадія боїв за Дебальцеве) — 726 тис. (бл. 3 % — із Криму), наприкінці травня 2015 — 867 тис. (2,6 % — із Криму), на серед. жовтня 2015 — 971 тис., на серед. березня 2016 — 1,026 млн, на поч. вересня 2016 — 1,044 млн (2,2 % — із Криму), на поч. травня 2017 — 1,098 млн осіб (2,1 % — із Криму). Ці показники вважаються дещо заниженими з огляду на тривалу відсутність централізованої системи реєстрації та фіксацію лише тих осіб, які зверталися по допомогу. Мін-во соціальної політики України на поч. осені 2016 облікувало відомості щодо 1,7 млн внутрішньопереміщених осіб, на поч. 2017 — 1,65 млн, на поч. 2018 — 1,49 млн, на поч. 2019 — 1,51 млн, на поч. 2020 — 1,43 млн осіб. Найбільшу чисельність внутрішньопереміщених осіб офіційно зареєстровано на території Донец. та Луган. областей — 35,1 і 19,3 % відповідно. Далі йдуть *Київ* — 11,15 %, *Харківська область* — 9,3, *Дніпропетровська область* — 4,9, *Київська область* — 4,5, *Запорізька область* — 3,85, *Одеська область* — 2,6, *Полтавська область* — 1,55, *Херсонська область* — 1 % тощо. Вибір нового місця проживання здебільшого пояснюється наявністю родичів чи друзів, близькістю до покинутих територій, можливістю працевлаштування. Понад 50 % заг. кількості зареєстрованих внутрішньопереміщених осіб становлять пенсіонери, 10—15 % — діти.

За даними *Організації Об'єднаних Націй*, на поч. серпня 2014 в Україні налічувалося 118 тис. переселенців, у листопаді — 0,49 млн, за підсумками року — 0,823 млн, у березні 2015 — 1,18 млн, у цілому за 2015 — 1,6 млн, 2016 — 1,8 млн, 2017 — 1,8 млн, 2018 — 1,5 млн, 2019 — 0,734 млн (за аналізований період ці показники були перевищені лише в Ємені, Нігерії, Пд. Судані, Сирії, Сомалі та Судані). Центр моніторингу за внутр. переміщеннями (Швейцарія) зафіксував такі щорічні показники чисельності внутрішньопереміщених осіб в Україні: 2014 — 0,647 млн осіб, 2015 — 1,769 млн, 2016 — 1,653 млн. За його даними, на 31 грудня 2019 в Україні налічувалося 730 тис. переселенців, а витрати для економіки, пов'язані із цією кризою, за 2014—19 становлять бл. 240—260 млн дол. США щорічно (житло, засоби для існування, медицина, освіта).

2014—15 рівень добробуту, житлові умови, ступінь інтегрованості до нової громади та залученість переселенців до трудової діяльності на новому місці проживання залишалися на низькому рівні, роль держ. органів влади у розв'язанні цих проблем була незначною, а відповідні функції виконували насамперед громад. орг-ції, волонтери (див. *Волонтерський рух в Україні 2014—2019*) та місц. влада. Для проживання надавалися приміщення санаторіїв, літніх таборів, комунальні готелі, гуртожитки тощо, які отримували статус місць компактного проживання переселенців. 2015 в Дніпроп., Запоріз., Харків. обл., за підтримки уряду Німеччини, було побудовано спец. модульні містечка для внутрішньопереміщених осіб. Вони мали тимчасовий кількарічний характер, однак продовжують експлуатуватися й після завершення гарантійного терміну, перебуваючи здебільшого в аварійному стані.

Більшість внутрішньопереміщених осіб здійснювали візити на тимчасово непідконтрольні території з метою вирішення особистих, родинних чи майнових питань. Їх частота та інтенсивність має тенденцію до заг. поступового зниження, спостерігаються періоди тимчасового припинення цих поїздок — під час активізації бойових дій або закриття окремих контрольних пунктів в'їзду-виїзду. Водночас зростає заг. відсоток тих, хто хоча б раз відвідував колишнє місце проживання. 2016—19 частина переселенців, насамперед старшого віку, повернулися на тимчасово непідконтрольну Україні територію (за приблизними підрахунками — 15—20 %). Найчастіше такі випадки пояснюються наявністю там приватної власності та нездатністю вирішити житлове питання на новому місці проживання.

На держ. рівні права і свободи переселенців спочатку частково були закріплені Законом «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 та доповненнями до Закону «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 13 травня 2014. Прийнятий *Верховною Радою України* 19 червня 2014 Закон «Про правовий статус осіб, які вимушені залишити місця проживання внаслідок тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя та обставин, пов'язаних із проведенням антитерористичної операції на території України» отримав негативні оцінки від ряду громад. орг-цій, юристів та експертів і був заветований *Президентом України* з огляду на його декларативний характер, відсутність чітких механізмів надання держ. допомоги переселенцям, впровадження

спец. посвідок і необхідності доведення «обґрунтованих підстав» для вимушеного залишення місця проживання.

Основоположну роль для забезпечення прав і свобод внутрішньопереміщених осіб відіграє Закон «Про забезпечення прав і свобод внутрішньопереміщених осіб» від 20 жовтня 2014 (зі змінами і доповненнями, внесеними впродовж наступних років). У ньому зафіксовано право на захист від примусового повернення на покинуте місце проживання, унормовано ведення спец. обліку та створення відповідної єдиної інформаційної бази. Офіц. статус внутрішньопереміщеної особи надавав право на деякі соціальні пільги: матеріальну допомогу по безробіттю без документів, необхідних для надання такого статусу; реєстрацію юрид. особи за спрощеною процедурою; безкоштовне харчування в дитячих садках та школах; держ. цільову підтримку для здобуття вищої освіти (до досягнення 23-х років); безоплатну первинну правову допомогу; безоплатне тимчасове проживання впродовж 6-ти місяців, яке забезпечували органи держ. виконавчої влади, місц. самоврядування і суб'єкти приватного права, тощо. Ці самі установи та орг-ції були зобов'язані сприяти наданню внутрішньопереміщеним особам кредитів на придбання земельних ділянок, придбання та буд-во житла, прискореному імпорту гуманітарних вантажів від міжнар. донорів. Переселенці з тимчасово окупованої території АР Крим звільнялися від обов'язку погашення осн. суми іпотечного кредиту та нарахованих відсотків (у межах встановлених показників площі житла). Із 2015 д-ва запровадила компенсацію витрат роботодавця на оплату 6-ти місяців праці у випадку працевлаштування безробітних внутрішньопереміщених осіб. 2014—19 Мін-во соціальної політики України передбачало витратити 16,1 млрд *гривень* для «надання щомісячної адресної допомоги внутрішньопереміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг». За 2016—17 було виплачено 5,9 млрд грн.

Із 2014 до квітня 2016 центр. органами виконавчої влади, які збирали інформацію про внутрішньопереміщених осіб та опікувалися питанням їх соціального забезпечення, були: Держ. служба України з питань АР Крим, міста Севастополя та тимчасово переміщених осіб (створена в липні 2014) і Держ. агентство з питань відновлення Донбасу (із жовтня 2014), а також згаданий вище Міжвідомчий координаційний штаб. Із квітня 2016 формуванням та реалізацією держ. політики з питань внутрішньопереміщених осіб займалося новоств. Мін-во з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньопереміщених осіб України (із 2020 — з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України), частково — Мін-во соціальної політики України. На міжнар. рівні захист прав і свобод внутрішньопереміщених осіб здійснюється Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців, Спец. доповідачем ООН із прав людини внутрішньопереміщених осіб, Міжнар. орг-цією з міграції (із 2016 реалізовує проєкт «Національна система моніторингу ситуації з внутрішньопереміщеними особами в Україні»), Норвезькою радою у справах біженців, Міжнар. к-том Червоного Хреста, Офісом Ради Європи в Україні та ін. інституціями. У жовтні 2019 при Ген. Секретареві ООН з метою пошуку шляхів вирішення проблеми на глобальному рівні створено Групу високого рівня з питань внутр. переміщення.

Із грудня 2015 до 2017 на розв'язання осн. проблем внутрішньопереміщених осіб була спрямована «Комплексна державна програма щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України». Із листопада 2017 до 2020 її замінила «Стратегія інтеграції внутрішньопереміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення».

Власні проєкти, спрямовані безпосередньо на підтримку переселенців, реалізував ряд громадських орг-цій (у т. ч. за підтримки міжнар. донорів), зокрема Міжнар. фонд «Відродження», «Карітас України», «ВостокSOS», «КримSOS», Благодійний фонд «Право на захист», Укр. центр соціальних реформ, Укр. жін. фонд, Всеукр. асоціація переселенців, Клуб ділових людей, «Українські рубежі», «Новий Донбас» тощо. За 2014—19 в Україні створено бл. 90 різноманітних громад. об'єднань переселенців із Донбасу та Криму. Фінансову та гуманітарну допомогу для внутрішньопереміщених осіб, у т. ч. за посередництва міжнар. орг-цій, надавали уряди Німеччини, США, Канади, Польщі, Японії, Данії, Норвегії, Великої Британії, Естонії.

Серед бюрократичних проблем, з якими періодично стикаються внутрішньопереміщені особи на повсякденному рівні, — необхідність офіц. реєстрації та надання довідки без вагомих підстав, відсутність дієвих механізмів виконання всіх норм закону від 20 жовтня 2014, сувора дозвільна система для перетину лінії розмежування, труднощі й затримки з отриманням соціальних виплат (пенсій, щомісячної допомоги на житло) за минулі роки після переїзду з непідконтрольних Україні територій і після цього, дискримінаційний характер періодичної процедури верифікації та ідентифікації. Невизначеним залишається статус мешканців т. зв. сірої зони вздовж лінії розмежування, які не користуються правами внутрішньопереміщених осіб і водночас де-факто залишаються поза межами правового поля д-ви.

Водночас фіксувалися часті випадки імітування внутр. переміщення («пенсійний туризм») з метою отримання подвійних соціальних виплат: від України та, одночасно із цим, від окупаційної влади Криму або т. зв. Донец. і Луган. народних республік, постійне проживання зареєстрованих переселенців на окупованій території (відсутність понад 60 днів є підставою для скасування статусу внутрішньопереміщеної особи), а також отримання адресної допомоги за наявності значних коштів на банк. рахунках чи майна у власності членів сім'ї на підконтрольній Україні території. Із 2016 посилення контролю й періодичне призупинення виплат частково нівелювали ці ризики, однак спричинили масові суд. позови. Наприкінці 2019 внутрішньопереміщені особи отримали повноцінні вибор-

чі права на новому місці проживання.

Літ.: Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньопереміщених осіб» від 20.10.2014 № 1706-VII. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18; Тематичний звіт «Внутрішньопереміщені особи в Україні»: 12 серпня 2014. Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні. Web: https://www.osce.org/files/f/documents/c/6/246201.pdf; Звіт «Забезпечення прав внутрішньопереміщених осіб в Україні». «Відкритий Діалог», 2015, 27 липня (https://ua.odfoundation.eu/a/6740/zvit-zabezpechennja-prav-vnutrishno/peremishchenyh-osib-v-ukrayini); Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції: наукова доповідь. К., 2016; *Новікова О. та ін.* Внутрішньопереміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху. К., 2016; *Смаль В., Позняк О.* Внутрішньопереміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах: за матеріалами Вінницької, Запорізької, Івано-Франківської та Полтавської областей. К., 2016; Тематичний звіт «Внутрішнє переміщення внаслідок конфлікту в Україні: підвищена незахищеність постраждалого населення та чинники напруженості в громадах»: липень 2016. Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні. Web: https://www.osce.org/files/f/documents/c/6/261206.pdf; *Крахмальова К.О.* Адміністративно-правове забезпечення статусу внутрішньопереміщених осіб в Україні: дис. … канд. юрид. н. К., 2017; *Басова І.С.* Внутрішньопереміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення: дис. … канд. юрид. н. Одеса, 2019; Вдосконалення національного законодавства України стосовно захисту прав людини внутрішньопереміщених осіб. Переглянутий базовий аналіз: проєкт Ради Європи «Внутрішнє переміщення в Україні: розробка тривалих рішень». Х., 2019; Затяжна тимчасовість: як живуть ВПО у місцях компактного проживання: звіт Благодійного фонду «Право на захист» за підтримки Агентства ООН у справах біженців: 2019. Web: https://r2p.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/R2P_CC_Report_UKR.pdf; Звіти Національної системи моніторингу ситуації з внутрішньопереміщеними особами: раунд 1—15: 2016, березень — 2019, вересень. Web: https://iom.org.ua/ua/periodychni-vydannya; Профілювання ситуації внутрішньопереміщених осіб у Луганській області, Україна. Проінформований підхід до довгострокових рішень: звіт Норвезької ради у справах біженців, 2019. Web: https://www.nrc.no/globalassets/pdf/reports/profiling-of-idp-situation-luhansk/nrc-ukraine-profiling-report---ukrainian.pdf; *Cazabat Ch., Tucci M.* Unveiling the cost of internal displacement. «Internal Displacement Monitoring Centre», 2019, February (https://www.internal-displacement.org/publications/unveiling-the-cost-of-internal-displacement); UNHCR — The UN Refugee Agency: Global Trends Forced Displacement in 2014—2019. Web: https://www.unhcr.org; *Асеев Ю., Захаров Е.* Вынужденные переселенцы. «Харківська правозахисна група», 2020, 10 січня (http://khpg.org/1578656588); *Гусева Н. и др.* Аналитический отчет «Внутреннее перемещение в Украине: картографирование потоков и вызовов»: август 2020. Web: https://www.prague process.eu/documents/repo/249/UA_IDPs_Husieva_RU_web.pdf

В.І. Милько.

«ВОЕ́ННО-СТАТИСТИ́ЧЕСКОЕ ОБОЗРЕ́НИЕ РОССИ́ЙСКОЙ ИМПЕ́РИИ» — універсальне військово-довідкове видання, підготовлене 1-м відділенням Генерального штабу Російської імперії у м. *Санкт-Петербург.* Протягом 1848—58 вийшло 17 т. Кожен том складається з кількох частин. Видання містить військово-топографічні описи різних регіонів Рос. імперії, дає відомості про природні умови, шляхи сполучення, кількість мешканців та їх пересування, звичаї, сільс. госп-во, промисли, ремесла, пром-сть і торгівлю з переліком ф-к, з-дів, торг. закладів тощо. Крім того, подані описи повітових міст, духовних навч. закладів, доброчинних установ, визначних пам'яток історії та к-ри та ін. Укр. землі описані в 10—12 томах: *Київська губернія* (1848. Т. 10, ч. 1), *Подільська губернія* (1849. Т. 10, ч. 2), *Волинська губернія* (1850. Т. 10, ч. 3), *Херсонська губернія* (1849. Т. 11, ч. 1), *Таврійська губернія* (1849. Т. 11, ч. 2), *Катеринославська губернія* (1850. Т. 11, ч. 4), *Харківська губернія* (1850. Т. 12, ч. 1), *Чернігівська губернія* (1851. Т. 12, ч. 2), *Полтавська губернія* (1848. Т. 12, ч. 3), Бессарабська обл. (1849. Т. 11, ч. 3). Всі томи доступні на вебсайті Держ. публічної істор. б-ки Росії (http://elib.shpl.ru/ru/nodes/1).

О.В. Ясь.

ВОЄ́ННА ОКРУ́ГА (ВО) — оперативно-територіальне військ. об'єднання частин, з'єднань та ін. військ. формувань *Української повстанської армії.* ВО як тактична й оперативна одиниця була впроваджена в орг. систему УПА на поч. 1944, після формування єдиного центру командування та заг. організаційно-структурної уніфікації більшості збройних частин та загонів укр. визвол. руху під політ. проводом ОУН(б) (див. *Організація українських націоналістів*). Остання ВО УПА діяла в Укр. Карпатах до 1949 і була розформована через унеможливлення керування великими армійськими силами й остаточний перехід підрозділів УПА в підпілля. Воєнні округи УПА підпорядковувалися Ген. воєнній окрузі — ГВО, або Краю (груп УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Південь та остаточно не сформованої групи УПА-Схід). Ген. воєнні округи звітували Гол. військ. штабу (ГВШ) УПА та Гол. команді УПА (найвищий орган командування всієї УПА). Воєнні округи, залежно від крайової групи, ділилися на тактичні відтинки (ТВ), створені в УПА-Захід влітку 1945, або військ. надрайони, військ. райони та підрайони в УПА-Північ, які утворювалися на основі вже діючої підпільної мережі ОУН(б) на *Волині* та *Поліссі.* ТВ групи УПА-Захід та військ. надрайони групи УПА-Північ ділилися на курені, ті — на сотні, які розділялись на чоти (взводи) й рої (відділення). У групі УПА-Північ відділи об'єднували у т. зв. З'єднання груп (ЗГ). Це були об'єднання підрозділів УПА різних воєнних округ однієї крайової групи. Так, частини ВО «Тютюнник», ВО «Заграва» і ВО «Турів» злили у ЗГ «33» «Завихост» та ЗГ «44» («444»). Бойові підрозділи та частини УПА формувались і прикріплювались до певної території, на якій вони здійснювали бойову діяльність, де паралельно формувалися або вже були сформовані підпільні мережі ОУН(б) для надання силам УПА розвідувальної інформації, провізії, забезпечення тощо. Таким чином, підрозділи УПА ставали воєн. опорою підпільних цивільно-адм. структур ОУН(б), що за сприятливих обставин давало змогу повністю контролювати ту чи ін. територію. Надалі сили УПА, сформовані за територіальним принципом, мали перетворитися на великі армійські підрозділи й розгорнутися у фронти. Так, група УПА прирівнювалася до армійського корпусу, ВО мала відігравати роль д-зії, тактичний відтинок або надрайон — полку, об'єднані курені (команди) — бригади, окремі курені — батальйону, сотні — роти. В цій системі ВО була саме тим орг. щаблем, на якому безпосередньо планува-

лися військ. операції підрозділів УПА. ВО мала окремий військ. штаб (ВШВО), який ділився на 6 відділів: 1 — оперативний (розробляв плани бойових акцій та заг. військ. планування в межах власної компетенції); 2 — розвідувальний (зосереджував й опрацьовував розвідувальний та контррозвідувальний матеріал для його подальшої передачі в розвідувальний відділ Крайового військ. штабу (КВШ) і Гол. військ. штабу УПА); 3 — тиловий (використовуючи мережу підпілля ОУН(б), займався організацією забезпечення озброєнням, обмундируванням, провізією та організацією комплектування необхідних засобів підтримки та ведення бойових дій); 4 — організаційно-персональний (опрацьовував орг. питання, вів реєстр особового складу, бойових відділів, особисті справи бійців); 5 — вишкільний (здійснював організацію вишколу підрозділів, опікувався забезпеченням вишкільних структур відповідною навч. та вишкільною літературою); 6 — політвиховний (займався ідеологічним та політ. вишколом особового складу УПА, вів пропаганду та контрпропаганду серед місц. населення і в лавах противника). На відміну від КВШ, ВШВО не мав інспекційного відділу. ВШВО прямо контактував з діючими бойовими відділами УПА, що перебували в його підпорядкуванні. Організаційно структура УПА була побудована таким чином, щоби максимально забезпечити гнучкість та самостійність командирів у прийнятті рішень у різних бойових тактичних ситуаціях, тому командування ВО УПА мало більше повноважень у вирішенні різних військових проблем, на відміну від подібних військ. структур великих армій того часу. Заг. кількість ВО в різних крайових групах УПА постійно змінювалася, залежно від стратегічно-оперативної ситуації. На поч. 1944 на території, де розгорталася діяльність крайової групи УПА-Північ, існувало чотири ВО, в межах яких діяли одноіменні окружні групи: 1) ВО «Турів» (командир групи Ю.Стельмащук — «Рудий»), до її складу входили надрайони: «Хортиця» (Луцький), «Степ» (Володимир-Волинський), «Кодак» (Ковельський), Берестейський; 2) ВО «Заграва» (командир групи І.Литвинчук — «Дубовий») — надрайон «Долина» (Костопільський), «Лісова пісня» (Сарненський), «Гало» (Столинський), «Болото» (Пінський); 3) ВО «Богун», сили якого частково були переведені до крайової групи УПА-Південь (командир групи П.Олійник — «Еней»), до якої входили надрайони «2/2», «Коліно» (Корецький), «3/3» або «Озеро» (Рівненський), «4/4», або Луг (Здолбунівський), «6/6» або «Дуб» (Дубнівський), «7/7» (Кременецький); 4) ВО «Тютюнник» (командир групи Ф.Воробець — «Верещака») — Житомир., Бердичівський, Андрушівський, Новоград-Волин., Овруцький, Фастівський військ. надрайони. Внаслідок швидкого просування на поч. 1944 Червоної армії на Поліссі та Волині влітку 1944 чотири ВО крайової групи УПА-Північ були реорганізовані на три Ген. округи, що поширювалися на Волинь, Рівненщину, Пінщину, Берестейщину, Житомирщину, Західну і Південну Київщину, Пн. Тернопільщину, Хмельниччину й Вінниччину. На поч. 1945 Ген. округи групи УПА-Північ були розділені на окремі краї. До 1946 армійські підрозділи групи УПА-Північ були розформовані й увійшли до підпілля ОУН(б). З ВО «Тютюнник» групи УПА-Північ командування УПА планувало розгорнути нову крайову групу УПА-Схід на території Черніг. і Сум. Полісся, проте на ці землі вдалося пробитися лише невеликим рейдовим відділам УПА і створити кілька невеличких місц. боївок. У групі УПА-Південь наприкінці 1943 — на поч. 1944 з великої групи УПА «Кодак» було утворено три ВО: ВО «Холодний Яр» (командир М.Свистун — «Ясен»), що поширювалася на Сх. Черкащину і Кіровоградщину; ВО «Умань» (командир «Остап») — Зх. Черкащина; ВО «Вінниця» (командир О.Грабець — «Батько») — на території *Вінницької області* та на центр. й пд. р-ни *Хмельницької області*. У квітні 1944, після важких боїв із військами НКВС і частинами Червоної армії, всі ВО групи УПА-Південь звели в єдину д-зію (з'єднання) УПА «Холодний Яр». У цей період з окремих відділів ВО «Богун» групи УПА-Північ було створено з'єднання «Донбас», яке було підпорядковане групі УПА-Південь (командир М.Токар — «Босота», «Юда»). Наприкінці 1944 всі відділи УПА-Південь переформували у з'єднання «22» (командир М.Свистун — «Ясен»). 1945 частина підрозділів УПА-Південь були переведені в сусідні крайові групи, залишивши у складі групи УПА-Південь з'єднання «Холодний Яр». 1946 всі підрозділи групи УПА-Південь були остаточно переведені в підпілля ОУН(б). На території оперування групи УПА-Захід на поч. 1944 було створено шість ВО, що поширювалися на м. *Львів*, Львівщину, Любачівщину, *Холмщину*, Томашівщину, *Підляшшя*, Центр. і Пд. Тернопільщину, Станіславщину, *Буковину*, *Дрогобицьку область*, Перемишльщину та Лемківщину. Згодом із шести ВО було створено вісім ВО групи УПА-Захід: ВО-1 «Башта» (група «Башта», командир В.Харків — «Хмара») — на території м. Львів та його передмістя; ВО-2 «Буг» (група «Буг», командир О.Линда — «Ярема», із червня 1944 — В.Левкович — «Вороний») поширювалася на *Львівську область*; ВО-3 «Лисоня» (група «Лисоня», командир О.Польовий — «Остап», із вересня 1944 — В.Якубовський — «Бондаренко») — територія центр. і пд. р-нів *Тернопільської області*; ВО-4 «Говерля» (група «Говерля», командири І.Бутковський — «Гуцул», М.Твердохліб — «Грім») — район оперування — Станіславська обл. і Пн. Буковина; ВО-5 «Маківка» (група «Маківка», командир І.Белейлович — «Дзвінчук») — Дрогобицька обл.; ВО-6 «Сян» (група «Сян», командир М.Онишкевич — «Орест») — поширювалася на *Надсяння* й Лемківщину; ВО-7 «Сучава» (група перебувала в процесі формування, командира групи призначено не було, діяв ТВ «Буковинський») — мала поширюватися на Пд. Буковину та *Мармарощину*; ВО-8 «Срібна» (група перебувала в процесі формування, існувала лише номінально, командира групи не було призначено) — мала поширюватися на Закарпаття. Протягом 1944—45 було ліквідовано ВО-1 «Башта», сили якої були розділені між ін. ВО ВО-6 «Сян» спочатку переформатували в ТВ «Сян», а навесні 1945 знову реорганізували у ВО-6 «Сян». 1945 ВО-5 «Маківка» була розділена між ВО-2 «Буг» і ВО-4 «Говерля» (ВО «Карпати-Говерла»). Воєнні округи «Буг», «Лисоня» та «Сян»

діяли до 1946—47, після чого були скасовані, а їхні підрозділи поповнили підпілля ОУН(б). Остання ВО-4 «Говерля» зберігала діючі кадрові сотні до 1949 і теж була скасована з метою збереження людського потенціалу для продовження боротьби вже в умовах підпілля.

Літ.: *Содоль П.* Старшинські кадри УПА. «Український визвольний рух», 2004, № 3; *Патриляк І.К.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.). Львів, 2012.

О.Д. Понипаляк.

ВОЄ́ННІ ДІ́Ї В ОКРЕ́МИХ РАЙО́НАХ ДОНЕ́ЦЬКОЇ ТА ЛУГА́НСЬКОЇ ОБЛАСТЕ́Й У СІ́ЧНІ—ЛЮ́ТОМУ 2015 — події збройного конфлікту, бойові зіткнення та військ. операції на території *Донецької області* та *Луганської області* під час війни на сх. України в січні—лютому 2015; один з етапів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*. У цей період відбулась ескалація збройного протистояння, сталися ключові події, які суттєво вплинули на подальший розвиток воєнно-політ. обстановки в країні: завершення оборони Донец. аеропорту, невдалі спроби незаконних збройних формувань спільно з регулярними підрозділами ЗС РФ розгромити угруповання сил *Антитерористичної операції* (АТО) в районі Дебальцевського плацдарму та розгорнути наступ на *Маріуполь*. Підсумком цього етапу війни на сх. України стало відведення підрозділів сил АТО на нові рубежі та оперативні позиції й зупинка просування противника вглиб території країни. Етап завершився оголошенням чергового перемир'я.

Після підписання Мінських домовленостей (докладніше див. *Мінська угода 2014*) впродовж осені 2014 і до серед. січня 2015 відбулася стабілізація лінії зіткнення на сх. України. До грудня 2014 знизилась інтенсивність бойових дій в районі проведення АТО. З огляду на необхідність дотримання умов меморандуму, узгодженого 19 вересня 2014 в *Мінську*, підрозділи сил АТО не вели активних наступальних дій, зміцнювали зайняті позиції та створювали систему оборони вздовж лінії розмежування. Була встановлена 30-кілометрова зона безпеки та здійснене планове відведення великокаліберних (понад 100-міліметрових) артилер. систем на визначені відстані. Одночасно відбувалися ротація залучених до АТО підрозділів, відновлення боєздатності особового складу, озброєння й техніки. У цей час добровольчі формування територіальної оборони були переформатовані в окремі мотопіх. батальйони і передані до складу бойових частин Сухопутних військ ЗС України. Станом на поч. січня 2015 армійські частини та підрозділи виконували завдання на більш, ніж 90 блокпостах і 140 опорних пунктах, охороняли й обороняли 3 аеродроми («Донецьк», «Краматорськ», «Маріуполь»), 2 бази зберігання озброєння та військ. техніки в районі *Артемівська*.

Водночас РФ і контрольовані нею незаконні збройні формування, порушуючи Мінські домовленості, продовжили агресивні дії проти України: розширили підконтрольні бойовикам території, захопивши м. Докучаєвськ і район між *Горлівкою* та *Донецьком*, ділянку Бахмутської траси (блокпости № 31 і 32) і ряд ін. територій. Восени 2014 було здійснено впорядкування різнорідних терористичних угруповань та сформовано т. зв. 1-й та 2-й армійські корпуси «Донецької народної республіки» і «Луганської народної республіки» під кер-вом кадрових рос. офіцерів. Тривали постачання Росією зброї під виглядом «гуманітарних конвоїв», забезпечення та підготовка незаконних збройних формувань. Противник активно здійснював розвідку в районі проведення АТО із застосуванням сучасних безпілотних літальних апаратів. Попри оголошений з 9 грудня 2014 режим припинення вогню противник продовжував обстріли позицій ЗС України. Внаслідок усіх цих дій восени та на поч. зими 2014 збройне протистояння на сх. України набуло рис затяжного замороженого конфлікту.

У серед. січня 2015 супротивник почав активні наступальні дії одночасно на Луган., Донец., Дебальцевському та Маріупольському напрямках з метою розширення контрольованих територій. Цей етап збройного конфлікту (15 січня — 20 лютого 2015) дослідники визначають як відбиття 2-го наступу рос. окупаційних військ. Найважливішими операціями сил АТО в цей період стали: деблокування підрозділів ЗС України в Донец. аеропорту (18—26 січня 2015) та виведення військ Сектору «С» з-під ударів противника в районі м. Дебальцеве (27 січня — 18 лютого 2015).

Деблокування підрозділів Збройних сил України в Донецькому аеропорту, 18—26 січня 2015. Від вересня 2014 Донец. аеропорт був передовою позицією антитерористичних сил на Донец. напрямку, його утримання не давало можливості противнику вийти на оперативний простір. Оборона аеропорту включала також збереження контролю над сусідніми населеними пунктами — Авдіївкою, Пісками, Опитним, Водяним. Упродовж осені 2014 незаконні збройні формування за підтримки спецпідрозділів ЗС РФ безуспішно намагалися захопити летовище. Під тиском постійних обстрілів і штурмів укр. військовики були вимушені на поч. грудня 2014 залишити позиції у старому терміналі Донец. аеропорту. 13 січня 2015 внаслідок масованих обстрілів була частково зруйнована диспетчерська вежа аеропорту, а новий термінал летовища зазнав значних руйнувань, що ускладнило завдання оборонців. У серед. січня 2015 бойові зіткнення між укр. «кіборгами» та штурмовими групами незаконних збройних формувань відбувалися безпосередньо в будівлях нового терміналу.

15 січня противник здійснив чергову безрезультатну спробу наступу, намагаючися заразом відволікти увагу від підготовки осн. удару на позиції ЗС України на Дебальцевському напрямку. Водночас зазнала невдачі спроба резервних сил АТО контратакувати позиції незаконних збройних формувань та розблокувати захисників аеропорту.

18 січня укр. командування розпочало операцію з деблокування оточених в аеропорту підрозділів 81-ї окремої аеромобільної бригади та недопущення захоплення бойовиками нового терміналу. Для цього підрозділи 93-ї окремої механізованої бригади висунулися з с-ща Піски в напрямках на сервісний центр «Вольво-центр» та с. Веселе і закріпилися на сх. околиці с-ща. На ін. напрямку підрозділи 95-ї окремої аеромобільної бригади, посилені танками 1-ї окремої танк. бригади та батальйоном 25-ї окремої повітряно-десантної бригади, розпочали штурмові дії на пн. сх. від аеропорту. Десантники 25-ї бригади знищили противника на блокпосту поблизу шахти «Путилівська» та закріпилися на ньому, проте подальшому їх просуванню завадив щільний вогонь противника. Водночас бронегрупа з 4 танків пройшла с-ще Спартак, але бойовикам вдалося підбити та пошкодити укр. танки. Відтак осн. сили 1-го батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади при підході до Спартака були зупинені вогнем противника та відійшли на раніше займані рубежі.

20 січня 2015 штурмові дії сил АТО (підрозділів 95-ї окремої аеромобільної та 25-ї окремої повітряно-десантної бригад) у напрямку шахти «Путилівська» відновилися. Одночасно 13-й батальйон 95-ї окремої аеромобільної бригади та 2-й механізований батальйон 93-ї окремої механізованої бригади вийшли в район злітно-посадкової смуги із зх. напрямку, проте були зупинені вогнем противника. Безрезультатною стала також спроба підрозділу (2-го батальйону) 79-ї окремої аеромобільної бригади у взаємодії з частинами (90-м батальйоном) 81-ї окремої аеромобільної бригади в умовах щільного туману висунутися в район злітно-посадкової смуги з пн. напрямку в районі старого терміналу. Того ж дня (20 січня) сили АТО вивели з ладу (підірвали) злітно-посадкову смугу Донец. аеропорту.

19 та 21 січня бойовики підірвали частину перекриття та опори будівлі нового терміналу. Унаслідок обвалу бетонних конструкцій кілька десятків укр. військовиків загинули чи зазнали

важких поранень. Подальше утримання приміщення нового терміналу було неможливе внаслідок його повного руйнування. У ніч на 22 січня 2015 двом десяткам захисників аеропорту кількома групами під вогнем супротивника вдалося евакуюватися (докладніше див. *Донецький міжнародний аеропорт, оборона 2014—2015*).

Того ж дня (22 січня) противник здійснив танк. атаку зі сторони с-ща Опитне в напрямку с-ща Спартак, де на висоті 228,8 м обороняла військ. частину («Катер») окрема радіолокаційна рота із засобами посилення. На ін. напрямках бої з противником вели підрозділи 95-ї окремої аеромобільної бригади, 1-ї окремої танк. бригади. 24 і 25 січня в Секторі «Б» укр. військовики після артилер. підготовки активізували свої дії з метою відволікання та розпорошення сил противника: підрозділи 28-ї окремої механізованої бригади діяли в напрямку Славне—Оленівка; підрозділи 72-ї окремої механізованої бригади — в напрямку Волноваха—Докучаєвськ. Завдавши вогневого враження по позиціях противника, ці частини відійшли на займані позиції.

Для нарощування сил у район АТО було переміщено 1-шу батальйонну тактичну групу 30-ї окремої механізованої бригади та підпорядковано її керівникові Сектору «Б». Під час штурмових дій 26 січня задіяні в цьому районі підрозділи сил АТО знищили противника біля залізничного мосту на ділянці Авдіївка—Донецьк та шахти «Путилівська» і взяли ці об'єкти під контроль.

Загалом у ході операції з деблокування сил АТО в новому терміналі Донец. аеропорту визначені завдання вдалося виконати лише частково: підрозділи сил АТО залишили термінали аеропорту, однак інфраструктура летовища, включно зі злітно-посадковою смугою, була повністю знищена, було зруйновано Путилівський міст, через який здійснювалося постачання бойовиків, і злітно-посадкову смугу Донец. аеропорту; взяті під контроль с-ще Піски, шахта «Путилівська» та залізничний міст поблизу неї на ділянці Авдіївка—Донецьк. Бойовикам було завдано значних втрат, а укр. війська закріпилися на дистанції вогневого контролю цього району проведення АТО. Невдачі були зумовлені тим, що під'їзні шляхи та територія навколо аеродрому були заміновані й щільно прострілювалися противником. Погана видимість унаслідок густого туману ускладнювала просування та маневри підрозділів, що здійснювали деблокування. Бракувало ресурсів, а окремі підрозділи із запізненням виходили у визначені райони.

В середині січня противник значно збільшив кількість обстрілів сил АТО з метою їх витіснення із займаних позицій. Наступ бойовиків і захоплення ними нових територій мали стати фактором тиску на укр. владу під час чергових раундів переговорів у Мінську.

У другій пол. січня противник активізував наступальні дії одночасно на 3 напрямках: Щастя—Трьохізбенка, Дебальцеве (напрямок гол. удару) і Маріуполь.

Бойові дії в районі міста Щастя та селища Трьохізбенка. Місто Щастя (розташов. на пн. березі р. Сіверський Донець (прит. Дону), до жовтня 2014 підпорядковувалося Жовтневому р-ну м. Луганськ) — стратегічно важливий пункт регіону: тут розташов. Луган. теплоелектростанція і перебуває міст через річку, по якому проходила магістраль Н21 — автомобільний шлях Старобільськ — Луганськ — Красний Луч (нині Хрустальний) — Макіївка — Донецьк. Місто було звільнене від пророс. незаконних збройних формувань 14 червня 2014.

Впродовж вересня—грудня 2014 позиції ЗС України і добровольчих батальйонів довкола Щастя (в районі сіл Шишкове, Весела Гора (захоплене бойовиками), Геївка) регулярно зазнавали обстрілів і нападів з боку незаконних збройних формувань. 12, 14, 18 і 23 січня бойовики з мінометів та артилерії обстрілювали Щастя, внаслідок чого було завдано втрат військовикам, загинули мирні мешканці, були зруйновані та пошкоджені житлові будинки. 31 січня терористи обстріляли із «Градів» територію місц. теплоелектростанції. Діючи у відповідь, укр. військовики знищили військ. техніку та живу силу противника. У ніч на 18 січня 2015 терористи здійснили потужний обстріл з артилерії с-ща Трьохізбенка, зруйнували школу.

Бойові дії на Дебальцевському напрямку (докладніше див. *Дебальцевська операція 2015*). Дебальцеве розташов. на перетині автомобільних шляхів Бахмут (Артемівськ) — Красний Луч і Луганськ—Донецьк і є важливим залізничним вузлом Донбасу. У квітні 2014 у місті була проголошена влада т. зв. Донец. нар. республіки (ДНР; відповідно т. зв. Луган. нар. республіка — ЛНР), але наприкінці липня місто звільнили десантники 25-ї окремої повітряно-десантної бригади. Вихід на Дебальцеве забезпечив силам АТО можливість контролювати трасу Донецьк—Луганськ. У цьому районі утворився виступ (бл. 20 км завширшки та до 40 км завдовжки, витягнутий у пд.-сх. напрямку), на якому підрозділи сил АТО облаштували позиції та систему блокпостів. З оперативного погляду виступ мав дві чітко визначені зони, які умовно можна назвати «Логвиновський коридор» і «Дебальцевський укріпрайон». Утримання контролю над Дебальцевським виступом мало надважливе оперативне та політ. значення. Це дало змогу розділити дві контрольовані незаконними збройними формуваннями агломерації та ускладнювало бойовикам можливості перекидання сил, постачання Горлівки та Донецька. У політ. сенсі така ситуація робила неможливим утворення на окупованих територіях єдиної *«Новоросії»*.

На Дебальцевському плацдармі були зосереджені основні сили Сектору «С», у місті дислокувався штаб сектору. Навколо Дебальцевого підрозділами АТО було створено укріплений район: військовики утримували 23 блокпости і 37 опорних пунктів (14 опорних пунктів захищали формування МВС України, а 1 опорний пункт («Балу») — військовики спільно із прикордонниками) та обороняли 4 об'єкти. Заг. чисельність особового складу підрозділів становила бл. 4,7 тис. військовиків і 500 бійців Нац. гвардії України, МВС України та *Служби безпеки України*. Військ. техніка налічувала 50 танків, 40 артилер. систем та 15 реактивних систем залпового вогню. Водночас сили угруповання були розтягнуті вздовж фронту на майже 90 км, що не давало змоги сформувати суцільну лінію оборони та давало противнику перевагу для проведення штурмових дій одночасно з кількох напрямків.

Силам АТО в районі Дебальцевого протистояло угруповання, що включало до 7 батальйонних тактичних груп зі складу т. зв. 1-го армійського корпусу «ДНР» і 2 батальйонних тактичних груп т. зв. 2-го армійського корпусу «ЛНР», а також до 8 батальйонних тактичних груп ЗС РФ. За співвідношенням сил і засобів перевага була на боці незаконних збройних формувань та регулярних рос. підрозділів.

Після захоплення Донец. аеропорту бойовики активізували зусилля на Дебальцевському напрямку, маючи намір оточити зосереджені тут підрозділи сил АТО. Наприкінці січня — на поч. лютого 2015 посилились артилер. обстріли укр. позицій на Дебальцевському виступі (в районах населених пунктів Попасна, Троїцьке, Нікішине, Чорнухине, Ольховатка, Рідкодуб, а також безпосередньо у Дебальцевому).

З 15 по 25 січня 2015 ситуація в Секторі «С» поступово загострювалася. Противник здійснював неодноразові спроби штурму підрозділів сектору в районі населених пунктів Нікішине, Чорнухине, Малоорлівка, Вуглегірськ. Від 25 січня незаконні збройні формування за підтримки підрозділів ЗС РФ розпочали наступальні дії на Дебальцевському напрямку з метою оточення та розгрому урядових військ. Наступальні дії противник розпочав із проведення потужних обстрілів з артилерії, реактивних систем залпового вогню, танків і мінометів позицій сил АТО в районах населених пунктів Вуглегірськ, Нікішине, Рідкодуб, Чорнухине, Санжарівка, Троїцьке, Попасна та Дебальцеве. Проте через запеклий опір ЗС України та дії укр. артилерії спроби бойовиків вибити урядові сили з позицій довкола Дебальцевого не мали успіху, противник зазнавав значних втрат. Одночасно, щоб унеможливити перегрупування та посилення підрозділів сил АТО довкола Дебальцевого, противник активізував зусилля на ін. ділянках лінії зіткнення, нарощуючи інтенсивність обстрілів, проводячи рейдові дії, засилаючи диверсійно-розвідувальні групи в районах Щастя, Кримського, Нижнього (Сектор «А»), Тоненького, Авдіївки, Пісок, Курахового (Сектор «Б»), Талаківки, Павлополя (Сектор «М»).

Наступ бойовиків на Вуглегірськ. Перший удар бойовиків було спрямовано на Вуглегірськ. Паралельно розгорнуто наступ від Санжарівки на опорний пункт ЗС України «Валєра» з метою оточення угруповання сил АТО по лінії Вуглегірськ—Логвинове—Санжарівка. 25 січня 2015 взвод 128-ї гірсько-піхотної бригади, посилений танком і однією бойовою машиною піхоти, відбив танк. атаку рос. найманців на ключову для контролю над трасою Дебальцеве—Троїцьке висоту — опорний пункт «Валєра» (висоту 307,5 м) біля с. Санжарівка. Захисники опорного пункту знищили 3 танки і значну кількість живої сили противника.

З метою оточення укр. військ в районі Дебальцевого бойовики з т. зв. Горлівсько-Єнакіївського угруповання розпочали наступ у напрямку Горлівка—Вуглегірськ. Наступу ворога передувала потужна артпідготовка. Для підсилення загонів місц. бойовиків були задіяні регулярні рос. підрозділи. Першого удару регулярні сили РФ завдали у напрямку Горлівка—Вуглегірськ. Місто на той час обороняли підрозділи 13-го окремого мотопіх. батальйону, посиленого протитанк. батареєю і ротою МВС України «Світязь», які 18 січня змінили на цих позиціях 42-й батальйон територіальної оборони.

У ніч на 29 січня (за даними Генштабу ЗС України — в ніч на 30 січня) 2015 після мінометно-артилер. підготовки штурмова група противника відтіснила укр. бійців з опорного пункту «1301»: частина оборонців перейшла на опорний пункт «1302», частина була захоплена бойовиками. Противник продовжив наступ і зайняв частину м. Вуглегірськ. Осн. дислоковані там підрозділи сил АТО залишили місто. Противник намагався оточити Вуглегірськ, в якому залишалося невелике угруповання сил АТО: артилеристи з гарнізону опорного пункту «1302», бійці 13-го окремого мотопіх. батальйону, а також рота МВС України «Світязь», що закріпилася в будівлі школи-інтернату. Після першого штурму почались артилер. обстріли позицій, на вулицях міста відбувалися бойові зіткнення. Противник отримав підкріплення, а відтак спроби в наступні дні (30 та 31 січня) відбити Вуглегірськ силами підрозділів 30-ї окремої механізованої бригади і добровольчих батальйонів Нац. гвардії України «Донбас» та ім. Сергія Кульчицького не мали успіху. Проте укр. військовикам під прикриттям артилерії вдалося забезпечити вихід без втрат заблокованих у місті підрозділів на нові позиції.

Після залишення Вуглегірська підрозділи 30-ї бригади зайняли позиції на рубежі пд. околиця с-ща Савелівка — залізничний переїзд на трасі Дебальцеве—Вуглегірськ, прикривши таким чином підходи до Дебальцевого. Натомість пн.-зх. напрямок на Логвіновський коридор залишався під захистом лише природного рубежу — заболоченої заплави р. Карапулька (прит. Лугані, бас. Дону). При цьому з невід. причин не був повністю виконаний наказ про підрив 3 дамб на місц. річках (підірвана лише одна), чим згодом скористалися бойовики для переправи. До того ж після двох невдалих спроб повернути під контроль Вуглегірськ частина підрозділів сил АТО, що перебували біля Дебальцевого, були деморалізовані (вплинуло застосування противником танків), втратили боєздатність, самовільно залишили позиції або ж були відведені до базового табору для відновлення боєздатності.

Використовуючи чисельну перевагу, противник просунувся далі з Вуглегірська в напрямку Дебальцевого і впритул наблизився до позицій артилерії ЗС України в районі с. Комуна (нині с. Дебальцівське), розташов. на пн. зх. від міста. 2 лютого противник спробував захопити село штурмом, проте зазнав невдачі.

Бої за опорний пункт «Балу» 30 січня — 16 лютого 2015. Опорний пункт був улаштований на перехресті шляхів Нікішине—Чорнухине і Фащівка—Дебальцеве й названий за позивним загиблого у вересні 2014 заст. командира роти 11-го батальйону територіальної оборони І.Багірова. Його обороняли 8 прикордонників прикордонної комендатури «Могилів-Подільський» і бійці 128-ї гірсько-піх. бригади. Спроби штурму позицій за участю танків 30 січня і в наступні дні були успішно відбиті укр. захисниками. Весь час від поч. лютого блокпост обстрілювали ворожі міномети, артилерія і реактивні

системи залпового вогню «Град», було здійснено кілька невдалих спроб штурму. 16 лютого противник розпочав черговий штурм під прикриттям артилер. вогню та задіявши 4 бойові машини піхоти і 2 танки. Завдавши значних втрат противнику, укр. бійці за наказом відійшли з цих позицій. Під час вирішального бою за опорний пункт «Балу» 17 лютого 2015 загинув старший лейтенант В.Семенов, якому посмертно було присвоєне звання «Герой України».

Бої біля села Рідкодуб 1—7 лютого 2015. Одночасно з поч. штурму Вуглегірська ворог атакував оборону сил АТО фланговим ударом у напрямку з пд. на пн. Ключовими опорними пунктами на цій ділянці були «Нікішине», «Станіслав-128» і «Балу».

Наприкінці січня в район Дебальцевського плацдарму прибули бійці 25-го окремого мотопіх. батальйону «Київська Русь», які змінили підрозділи 128-ї окремої гірсько-піх. бригади на позиціях в населених пунктах Нікішине і Комуна. 29 січня почався масований обстріл опорного пункту «Нікішине», внаслідок якого були знищені засоби зв'язку, зруйнована частина укріплень, а більшість оборонців зазнали контузій і травм. Після артилер. підготовки на опорний пункт висунулися штурмові групи противника. Під тиском противника укр. бійці були змушені 30 січня залишити зайняті позиції і відійти на опорний пункт «Станіслав-128» на околиці с. Рідкодуб. Противник узяв під контроль Нікішине й пд. частину с. Рідкодуб. 31 січня штурмова група з бійців 128-ї окремої гірсько-піх. бригади і 25-го окремого мотопіх. батальйону, намагаючись розширити контрольовану зону, вступила в бій із противником і зазнала втрат. Після цього бою противник відмовився від штурму та вогнем танків і артилерії фактично заблокував опорний пункт «Станіслав-128». Спроба командування сил АТО 1 лютого 2015 здійснити прорив, відправити конвой на підтримку оборонців опорника та евакуювати з цих позицій поранених зазнала невдачі. 4 лютого піхота противника за підтримки 4 танків і бронетехніки штурмувала цей опорний пункт, але, зазнавши великих втрат, відступила. Заблоковані підрозділи продовжували утримувати позиції впродовж кількох наступних днів. 6 лютого штурмова група з бійців 30-ї та 128-ї механізованих бригад, посилена спецпризначенням 73-го мор. центру спец. операцій, 140-го центру спецпризначення, почала зачистку населеного пункту Рідкодуб. У ході бою вдалося вибити противника з більшої частини села та забезпечити виведення з оточення особового складу опорного пункту «Станіслав-128» (102 бійці). Після прибуття підкріплення противник за підтримки вогню артилерії та мінометів повернув село під свій контроль.

Водночас противник штурмував також взводний опорний пункт «Валєра-128» (південніше Санжарівки) та базовий табір 15-го гірсько-піх. батальйону 128-ї бригади (Чорнухине), посилив обстріли позицій антитерористичних сил в районі Рідкодуба, Троїцького, Міуса, Чорнухиного, Санжарівки, Новогригорівки, Золотого, Попасної, Новоорлівки, не полишаючи намірів прорватися вглиб контрольованої території Сектору «С» із зх. та сх.

Бої за селище Чорнухине. Від 7 лютого (після захоплення опорного пункту «Станіслав-128») бойові дії перемістилися в район смт Чорнухине, де вздовж лінії Санжарівка—Чорнухине—Міус розташовувалися опорні пункти 128-ї бригади. Здобуття контролю над с-щем відкривало бойовикам вихід до околиць Дебальцевого і дало би змогу розсікти угруповання сил АТО на дві частини. Противник постійно обстрілював із мінометів та артилерії базовий табір 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади, опорні пункти «Льоха-128», «Зозо-40», «Кацо-40». Особовий склад окремих опорних пунктів («Саша-128», «Діма-128», «Буц-128», «Лама-128») вимушено відійшов на пн. (опорні пункти «Валєра-128» та «Балу-128»). Залишені позиції зайняли підрозділи 25-го окремого мотопіх. батальйону. Бої за с-ще Чорнухине тривали протягом 7—8 лютого 2015. Під час одного з артилер. обстрілів в Чорнухиному загинув командир Міжнар. добровольчого батальйону ім. Дж.Дудаєва Ї.Мунаєв. Упродовж 8—11 лютого підрозділи сил АТО в цьому районі перебували під систематичними обстрілами та відбили спроби противника взяти позиції штурмом. Зростання активності бойовиків пояснювалося тим, що саме в цей час у Мінську розпочалися перемовини «нормандської четвірки», і делегація РФ потребувала поразки ЗС України для поліпшення своєї позиції на переговорах. Проте намаганням противника просунутись у бік Новогригорівки завадила артилерія ЗС України. Укр. війська відійшли з Чорнухиного лише 19 лютого 2015, після закінчення Дебальцевської операції.

Втрата Логвинового. Після невдалої спроби удару в напрямку Світлодарська на поч. лютого 2015 бойовики почали бойові дії на сх. ділянці лінії зіткнення. Від поч. лютого противник рейдовими діями та вогнем артилерії намагався контролювати дорогу Артемівськ (Бахмут) — Дебальцеве з метою унеможливити забезпечення Дебальцевського угруповання сил АТО. 9 лютого група бойовиків на бронетехніці під прикриттям артилерії висунулася до траси М103 ярами через с. Калинівка і атакувала спостережний пост на околиці с. Логвинове Бахмутського р-ну Донец. обл. Особовий склад 54-го окремого розвідувального батальйону, який виконував тут завдання, змушений був залишити зайняті позиції. Незаконні збройні формування ввійшли в населений пункт і перекрили трасу Луганське—Дебальцеве. Обабіч шляху противник обладнав вогневі точки й обстрілював укр. військ. колони, які через слабку комунікацію вчасно не припинили рух трасою. Внаслідок цього загинули 25 військових, у т. ч. військ. медики 30-ї бригади.

Для проведення операції зі звільнення Логвинового в цей район були перекинуті додаткові сили: десантні підрозділи 79-ї та 95-ї бригад, 1-ша та 2-га батальйонні тактичні групи 30-ї окремої механізованої бригади; 4-та механізована рота 24-ї окремої механізованої бригади; зведені загони 79-ї та 95-ї окремих аеромобільних бригад; ротна тактична група 92-ї окремої механізованої бригади; інженерний підрозділ 703-го інженерного полку; бійці батальйонів Нац. гвардії України ім. Кульчицького та «Донбас»; група спецпризначення 140-го центру спецпризначення, 73-го мор. центру спец. операцій та 3-го окремого полку спецпризначення. Проте кілька спроб сил АТО 9 та 10 лютого відбити с-ще закінчилися невдачею. Не

досягла мети також друга спроба наступу і взяття Логвинового 12 лютого (частині підрозділів вдалося зайти в село і розпочати зачистку). Бойовики посилили своє угруповання біля Логвиного, підтягнувши сюди бронетехніку 5-ї танк. бригади ЗС РФ (т. зв. бурятські танкісти). Використовуючи кількісну перевагу, панівні висоти, вогонь артилерії та реактивних систем залпового вогню, противник відтіснив підрозділи 1-ї батальйонної тактичної групи 30-ї окремої механізованої та 79-ї окремої аеромобільної бригад від Логвинового. 12 лютого біля Логвинового відбувся танк. бій, в якому екіпаж танку командира танк. взводу 92-ї окремої механізованої бригади лейтенанта В.Божка завдяки мужності та високим професійним навичкам за короткий час знищив 3 танки противника та врятував десантників 79-ї окремої аеромобільної бригади. За ці дії В.Божок 14 жовтня 2015 отримав звання «Герой України» з врученням ордена «Золота зірка».

Після невдалих спроб узяти Логвинове штурмом по позиціях бойовиків було завдано масованого артилер. удару. Укр. підрозділи були вимушені відійти на нові рубежі: підрозділи 1-ї батальйонної тактичної групи 30-ї окремої механізованої бригади були виведені та зайняли оборону в районі південно-східніше Луганського. Під час виходу підрозділів батальйону «Донбас» було захоплено в полон 18 бойовиків. Основу оборони на новому рубежі становила 3-тя танк. рота 1-ї окремої танк. бригади, у складі якої було 8 танків Т-64 БМ «Булат». Для вогневого враження противника застосовувалася маневрена артилер. група у складі 4 реактивних систем залпового вогню «Ураган» та 4 самоходних артилер. установок МСТА-С, артилер. підрозділи 30-ї окремої механізованої бригади. Бійці батальйонів ім. Кульчицького та «Донбас» утворили протидиверсійний резерв, а для ведення розвідки залучалися групи спецпризначення від 3-го та 8-го полків спецпризначення. Усі ці підрозділи були зведені в тактичну групу «Барс».

Втрата контролю над Логвиновим ускладнила постачання угруповання, яке перебувало під Дебальцевим.

Противник намагався остаточно заблокувати угруповання сил АТО в Дебальцевському виступі до поч. перемовин у Мінську. 10 лютого пророс. сили завдали удару з важких реактивних систем залпового вогню «Смерч» по розташуванню штабу АТО в *Краматорську*. Внаслідок обстрілу загинули 17 осіб, 64 — зазнали поранень. 11—12 лютого відбувались інтенсивні вуличні бої у сх. частині Дебальцевого. Подальше просування противника і блокування урядових сил в районі Дебальцевого мали стати важливим чинником тиску на укр. делегацію під час чергового раунду перемовин, які почалися в Мінську 11 лютого 2015. В цій ситуації утримання Дебальцевого мало не лише військово-стратегічне, а й політ. значення.

Щоби втримати плацдарм сили АТО завдали ударів по резервах противника в районах Горлівки, *Єнакієвого*, Харцизька, Розсипного, *Алчевська*, Стаханова та водночас нарощували угруповання сил і засобів у Секторі «С». Від 24 січня до 3 лютого у підпорядкування керівника Сектору «С» було передано додаткові сили та засоби: 30-ту окрему механізовану бригаду; 25-й окремий мотопіх. батальйон 54-ї окремої механізованої бригади; ротну тактичну групу 92-ї окремої механізованої бригади; 3-й гаубично-артилер. дивізіон 26-ї артилер. бригади; протитанк. артилер. дивізіон 55-ї окремої артилер. бригади; 2-й гаубичний самохідний дивізіон, мінометну батарею 14-ї окремої механізованої бригади. Проте симетричне нарощування сил і засобів у Секторі «С» було неможливе через відсутність резервів. Після нарощування сил противником, переміщення озброєння та військ. техніки до Дебальцевського плацдарму співвідношення сил знову стало не на користь укр. військ: противник мав утричі більше танків і в 7 разів більше артилер. систем.

Найскладніша ситуація склалася на Дебальцевському напрямку, де противник намагався взяти штурмом Дебальцеве. Наступ бойовиків та захоплення ними нових територій мусили стати фактором тиску на укр. владу під час чергових раундів переговорів у Мінську.

12 лютого 2015 було підписано другу Мінську рамкову угоду («Мінськ-2»; докладніше див. *Мінські угоди 2015*), якою, зокрема, передбачалося запровадження з 15 лютого режиму припинення вогню.

Бої за Дебальцеве, прорив противника. 14 лютого бойові дії в районі Дебальцевого сягнули піку інтенсивності: противник здійснив спробу заволодіти містом «за будь-яку ціну». Цього дня бойовики штурмували Дебальцеве кілька разів із 3 напрямків — від Нікішиного, з боку Вуглегірська і від Новогригорівки.

Використовуючи режим припинення вогню, противник здійснював переміщення особового складу, озброєння та військ. техніки в напрямку Дебальцевого. 15 лютого, попри оголошений режим припинення вогню, впродовж дня противник продовжував обстрілювати з мінометів, танків і реактивних систем залпового вогню опорні пункти, блокпости та базові табори сил АТО на Дебальцевському виступі, робив спроби взяти місто штурмом. З танка був обстріляний базовий табір 40-го мотопіх. батальйону (південно-східніше Дебальцевого), мінометного та артилер. обстрілів завдано по опорних пунктах «Олександр-128» і «Балу-128», позиціях 1-ї батальйонної тактичної групи 30-ї окремої механізованої бригади південніше Троїцького. Підрозділи 128-ї бригади отримали наказ відійти з опорних пунктів і зайняти нові позиції на околицях міста. Водночас гол. зусилля командування зосередило на утриманні ліній комунікації Луганське—Дебальцеве, прокладених в обхід Логвинового, і обороні позицій сх. кордону.

Наступного дня (16 лютого) противник постійними обстрілами та атаками намагався виснажити бійців підрозділів сил АТО та примусити їх здати позиції. Зазнаючи постійних артилер. обстрілів, втративши зв'язок з осн. силами, перебуваючи під сильним інформаційним впливом (медійним пресингом) противника, окремі підрозділи почали втрачати бойовий дух. 17 лютого 2015 здалися в полон бл. 100 укр. військовиків, у т. ч. 72 військовослужбовці 40-го батальйону територіальної оборони «Кривбас», які виконували завдання на пн.-сх. околиці Дебальцевого. Відео з полоненими було використане в інформаційній війні проти України. Водночас 50 бійцям 40-го батальйону вдалося без утрат вийти із «заблоковано-

го» сусіднього опорного пункту «Зеніт».

За підтримки артилерії та реактивних систем залпового вогню противник з боку населеного пункту Вергулівка в районі опорного пункту «Кацо» вийшов до сх. околиці Дебальцевого і взяв під контроль осн. адм. будівлі та залізничний вузол.

Після підписання угод у Мінську і зриву режиму припинення вогню політ. складова операції в районі Дебальцевого цілком вичерпалася. Не маючи змоги втримувати позиції під Дебальцевим наявними силами і передислокувати сюди війська з ін. ділянок фронту, командування АТО вирішило вивести угруповання з Дебальцевського виступу з якнайменшими втратами до ранку 18 лютого 2015. Це складне з оперативного погляду завдання було в цілому успішно реалізоване в ході підготовки та проведення Дебальцевської операції.

Виведення підрозділів сил АТО з району Дебальцевого. Виведення підрозділів з району Дебальцевого відбувалось у 3 етапи невеликими колонами під прикриттям броньованої техніки та артилерії. На 1-му етапі здійснено виведення підрозділів 128-ї окремої гірсько-піх. бригади та ротно-тактичної групи 169-го навч. центру Сухопутних військ ЗС України «Десна», які виконували завдання в районі населених пунктів Малоорлівка, Новоорлівка та Орлово-Іванівка. Авангард складали розвідувальна рота та 15-й гірсько-піх. батальйон. На 2-му етапі виводилися підрозділи 128-ї окремої гірсько-піх. бригади, які виконували завдання в районі Чорнухиного (опорні пункти «Балу», «Федір», «Олександр», «Віталій»). На 3-му етапі відбулося виведення підрозділів і командного пункту 128-ї окремої гірсько-піх. бригади і Сектору «С» безпосередньо з району базового табору в зх. частині Дебальцевого.

З Дебальцевого військ. колони рухалися між лініями укр. і ворожих опорних пунктів до Новогригорівки, а звідти розходилися двома маршрутами: на Троїцьке і через Нижнє Лозове на Луганське.

За офіц. інформацією, в ході Дебальцевської операції було виведено 2629 осіб. Під час виведення 19 військовиків загинули, 17 — потрапили у полон, 13 — зникли безвісти. Вдалося вивезти частину озброєння та військ. техніки, зосередженої в цьому районі. Загалом у бойових діях в районі Дебальцевого, за даними Генштабу ЗС України, загинули понад 100 військовослужбовців, бл. 300 бійців зазнали поранень, 18 військовиків зникли безвісти.

Операції сил АТО, проведені протягом зимової кампанії 2014/15, мали вирішальний вплив на подальший розвиток воєнно-політ. та воєнно-стратегічної обстановки. Попри прорахунки командування на різних рівнях, невисокий бойовий потенціал окремих підрозділів сил АТО, кількісну перевагу противника укр. війська виконали визначені стратегічні завдання та з мінімальними втратами були виведені з-під ударів противника в нові райони, зайняли вигідне оперативне положення. Незважаючи на відступ із Донец. аеропорту та м. Дебальцеве, силам АТО в Секторі «С» вдалося утримати бар'єрний рубіж — р. Лугань (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону) і закріпитися на плацдармі Луганське—Троїцьке—Попасна, не допустивши захоплення незаконними збройними формуваннями нових територій. Активні дії сил АТО завдали противнику значних втрат у техніці та живій силі й істотно послабили його наступальний потенціал. Просування противника вглиб території України було зупинене.

Після виходу укр. військ з Дебальцевого противник здійснив спроби захоплення населених пунктів Луганське, Миронівський, Розсадки та виходу на рубіж Новолуганське — Миронівський — берег р. Лугань. Протягом 19 лютого 30-та механізована бригада повернула контроль над взводним опорним пунктом «Павло-13» та ще дві доби відбивала атаки противника. Активні дії мобільних груп 95-ї окремої аеромобільної бригади, посилених танками 14-ї окремої механізованої бригади, потужний вогонь артилерії, дії із засідок снайперів підрозділів спецпризначення та заг. втрати, завдані противнику в боях за Дебальцеве, виснажили його та примусили з 21 лютого припинити будь-які дії на цьому напрямку.

Воєнні дії в Секторі «М» у січні—лютому 2015. Після укладення перших Мінських угод ситуація в Секторі «М» (район довкола м. Маріуполь) дещо стабілізувалася, відбувалися поодинокі бойові зіткнення. Підрозділи Нац. гвардії України та ЗС України вибудували лінію оборони від Гранітного до Виноградного, в районі Талаківка—Гнутове два блокпости утримував батальйон *«Свята Марія»*, а в с-щі Талаківка перебувала ротна тактична група мор. піхоти. Бойовики утримували позиції по лінії Саханка—Комінтернове—Водяне—Тельманове.

Після активного наступу у вересні 2014 терористи й рос. регулярні підрозділи зайняли рубежі біля Маріуполя. Противник систематично обстрілював місто і вчиняв диверсійні дії та напади на блокпости сил АТО. В районі Новоазовська незаконні збройні формування обладнали укріплений район. З метою протидії цьому укр. військовики восени 2014 створили зовн. кільце оборони Маріуполя. Спільними зусиллями укр. військовики, місц. влада та місц. підпр-ва облаштували інженерний захист підступів до міста, організували спільні чергування робітників металургійних підпр-в і правоохоронців на ключових інфраструктурних об'єктах тощо. Підрозділи сил АТО періодично виявляли та знищували диверсійні групи противника.

Ескалація воєн. дій сталася в серед. січня 2015. 13 січня активні бойові дії розгорнулись у передмістях Маріуполя, незаконні збройні формування обстріляли з мінометів околиці с. Чермалик, намагались атакувати сусідні с-ща.

16 січня 2015 пророс. бойовики обстріляли з мінометів і протитанк. гармат позиції укр. військовиків поблизу Миколаївки, а 18 січня здійснили невдалу спробу перейти в наступ біля Чермалика. 19—21 січня під Маріуполем по всій лінії фронту відбувалися бойові зіткнення, найбільш напружені бої сталися біля Гранітного та в районі Павлопіль—Сартана. Проте загони російсько-терористичних військ не спромоглися наблизитися до міста.

24 січня 2015 голова терористів «ДНР» О.*Захарченко* публічно оголосив про поч. наступу на Маріуполь. Того ж дня, 24 січня 2015, терористи обстріляли з реактивних систем залпового вогню з боку с. Саханка

житловий мікрорайон «Східний» м. Маріуполь та блокпост ЗС України в с-щі Виноградне. Унаслідок обстрілу бойовиків загинули 29 осіб, бл. 100 людей зазнали поранень. Майже всі потерпілі були цивільними особами. (Докладніше див. *Маріупольський терористичний акт 2015.*)

У 2-й пол. січня 2015 тривали обстріли та періодично відбувалися бойові зіткнення терористичних загонів із підрозділами сил АТО в районі Маріуполя. 2 лютого у напрямку Маріуполя терористи здійснили кілька спроб атакувати позиції укр. військовиків із застосуванням мінометів, артилерії та «Градів». 3 лютого артилер. підрозділи 55-ї, 72-ї і 79-ї бригад завдали удару у відповідь, знищивши бойову техніку та живу силу противника.

Бої за Широкине. Після захоплення 27 серпня 2014 рос. регулярними військами Новоазовська на шляху можливого подальшого просування військ противника у напрямку Маріуполя опинилося с. Широкине Новоазовського р-ну (розташоване вздовж узбережжя Азовського моря, між містами Маріуполь та Новоазовськ). На поч. вересня 2014 на зх. околицях села (т. зв. Широкинські висоти) були облаштовані позиції укр. сил — батальйону *«Азов»* та 23-го окремого мотопіх. батальйону «Хортиця». Попри це, укр. військовики досить умовно контролювали місцевість від Широкиного до Маріуполя. Фактична лінія оборони Маріуполя проходила по сх. околицях міста (контрольно-пропускний пункт «Східний»). Передові блокпости незаконних збройних формувань розміщувалися за 2 км на сх. від Широкиного в бік Новоазовська, на автодорозі міжнар. значення М14, біля повороту на населений пункт Саханка. Станом на поч. вересня 2014 ні укр. армія, ні бойовики не контролювали село. Згідно з Меморандумом від 19 вересня 2014 Широкине потрапило у 30-кілометрову зону безпеки, з якої мало бути виведене важке озброєння. Проте фактично з вересня 2014 до лютого 2015 в Широкиному розташовувалися нечисленні групи бойовиків, які зайняли будинки на сх. околиці села. У жовтні—листопаді в село заходила бронетехніка незаконних збройних формувань.

До поч. лютого 2015 чітко визначеної лінії розмежування не було, а територія на сх. від «Широкинських висот» до с. Саханка, включно з територією с. Широкине, була «сірою зоною» і не контролювалася жодною зі сторін конфлікту.

5 лютого ЗМІ повідомляли про бойове зіткнення в Широкиному, де розвідувальна група ЗС України натрапила на позиції терористів «ДНР». 7 лютого 2015 бойовики обстріляли з мінометів с. Гнутове. 8 лютого терористи вчергове обстріляли околиці Маріуполя, позиції укр. військовиків під Миколаївкою та Новоселівкою.

10 лютого 2015 розпочалася «Широкинська операція» («Павлопільсько-Широкинська наступальна операція») антитерористичних сил, що мала на меті відтягти сили терористів від Дебальцевого та убезпечити від обстрілів Маріуполь. Підрозділи Нац. гвардії України прорвали оборону противника і перейшли в наступ під Маріуполем, у результаті чого були звільнені примор. села Широкине та Павлопіль. До 11 лютого бійці батальйонів «Азов» (відіграв гол. роль в операції), *«Донбас»*, «Східний корпус», «Берда», *«Свята Марія»* висунулися вздовж прибережної зони в напрямку Новоазовська і закріпилися в Широкиному та Лебединському. Населені пункти Павлопіль, Пищевик, Комінтернове та Широкине були зайняті в темпі маршу. Проте з огляду на оперативну обстановку та контрнаступ незаконних збройних формувань наступ укр. сил зупинився за сх. околицями с. Широкине. Під час подальших боїв бійці «Азова» закріпилися в Широкиному і Лебединському, але після артилер. обстрілу добровольцям довелося відійти з Павлополя й Комінтернового (нині с. Пікузи). Фактично підрозділи, які зайшли в Широкине, опинилися у вогневому мішку. Їм на підтримку висунулися підрозділи мор. піхоти і 79-ї бригади, 17-ї танк. бригади, які зайняли позиції на «Маяку».

Активна фаза боротьби за контроль над Широкиним завершилася 12 лютого після підписання в Мінську учасниками Тристоронньої контактної групи Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод («Друга Мінська угода»), яким запроваджувався режим припинення вогню в *окремих районах Донецької та Луганської областей* України, починаючи з 15 лютого 2015.

Відтак обидві сторони у цьому районі перейшли до інтенсивних позиційних боїв. 13 лютого незаконні збройні формування перейшли в масований контрнаступ на Широкине і Чермалик. Позиції в селі утримували бронегрупа ЗС України, підрозділи Нац. гвардії України, бійці полку «Азов», мор. піхотинці й десантники. 14 лютого бойовики обстріляли с-ще Сартана.

З 15 лютого бої в Широкиному набули позиційного характеру й тривали з різною інтенсивністю в наступні роки. З Широкиного впродовж 11—15 лютого укр. військовики евакуювали більшість місц. жителів (невелика кількість мешканців залишилися в селі до червня 2015).

Від серед. лютого 2015 почалося створення лінії оборони біля Широкиного, зміцнювалися позиції. Добровольчі батальйони були виведені з цих місцевостей, а облаштовані позиції утримувалися підрозділами ЗС України. Фактично Широкине було розділене на дві частини: укр. військовики утримували панівні висоти на зх. околицях села, на території колиш. дитячих оздоровчих таборів, а позиції незаконних збройних формувань розташовувалися в сх. частині села, у приватних житлових будинках.

В результаті боїв за Широкине сили АТО збільшили власну зону впливу, зайняли панівні висоти, створили кілька ліній оборони, що підсилило позиції угруповання в Секторі «М».

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Серж М.* Хроніка гибридної війни. К., 2016; Широкинська операція: спогади учасників наступу. К.—Маріуполь—Мена, 2016; Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014—2016). К., 2017; *Бура Д., Красовицький О.* Хроніка війни: 2014—2020, т. 2: Від першого до другого «Мінська». Х., 2020; *Гребенюк М. та ін.* Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 — 30 квітня 2018 рр.). «УЇЖ», 2020, № 4 (http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_4_16); Дебальцеве було справжньою кісткою в горлі для окупанта. «Інформаційне агентство Міністерства оборони України — АрміяINFORM», 2020, 23 січня (https://armyinform.com.ua/2020/01/debalczeve-bulo-spravzhnoyu-kistkoyu-v-gorli-dlya-okupanta); Дебальцевська хроніка, ч. 1—5. Там само, 2020, 30 січня (https://armyinform.com.ua/2020/01/

debalczevska-hronika-chastyna-2); *Нестеренко Н. та ін.* Крайня точка: дотримання прав людини та норм міжнародного гуманітарного права в селі Широкине Донецької області під час збройного конфлікту на Донбасі: моніторинговий звіт. К., 2020; *Жирохов М.* Дебальцевська операція (січень—лютий 2015 р.). Чернігів, 2021; Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014—2015 років. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv--16785; Аналіз Генерального штабу ЗС України щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року. Web: https://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalnogo-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debalczevskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html

О.В. Андрощук.

ВОЄ́ННІ ЗЛО́ЧИНИ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ НА ТЕРИТО́РІЇ УКРАЇ́НИ — див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України.*

ВОЙТО́ВИЧ Назарій Юрійович (02.06.1996—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, *Герой України.* Н. в с. Травневе Збаразького р-ну Терноп. обл. Навч. у Травненській загальноосвіт. школі. Після закінчення школи навчався в Терноп. кооп. торговельно-екон. коледжі. Брав участь у спортивних і туристичних змаганнях, цікавився історією, живописом. Під час *Революції гідності 2013—2014* приїхав до *Києва* 19 лютого 2014. Загинув наступного дня — у «чорний четвер» — від вогнепального поранення під час зіткнень на вул. Інститутській. Став наймолодшим загиблим героєм «Небесної сотні».

Похований у с. Травневе. На фасаді будівлі школи, яку було названо його ім'ям, на його честь встановлено барельєф. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Назар Войтович. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/voitovych-nazarii-iuriiovych; Назар Войтович. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/nazar-vojtovich.html

І.А. Коляда.

«ВОЛЫ́НСКИЙ ИСТО́РИКО-АРХЕОЛОГИ́ЧЕСКИЙ СБО́РНИК» — науковий збірник, який видався *Волинським церковно-археологічним товариством* протягом 1896—1900 у м. *Житомир* (у вихідних даних: Житомир—*Почаїв*) за ініціативою та редакцією О.Фотинського. Вийшло 2 випуски. Перший випуск був підготовлений до 900-ліття *Волині.* Друкувалися статті та матеріали з різних періодів української історії, переважно з історії Волині, студії на історико-краєзнавчі теми, огляди місцевих архівів і колекцій та ін. Вміщувалися також розвідки, присвячені видатним діячам, які відігравали значну роль в історії Волині, зокрема М.*Смотрицькому* (вип. 1), волинському роду шляхтичів *Загоровських* (вип. 2), Ю.*Немиричу* (вип. 1) та ін. У першому випуску збірника опубліковано низку додатків, як-от: Проєкт Статуту давньосховища при Володимир-Василівському православному братстві у м. Житомир, Проєкт Статуту Волинського церковно-археологічного товариства, Указ його імператорської величності самодержця всеросійського від 15 листопада 1893, Статут Волинського церковно-археологічного товариства, Промова при відкритті Волинського єпархіального давньосховища та Поіменний список дійсних членів та ін. у 1894 р. На сторінках збірника друкували свої розвідки та матеріали місцеві вчені, краєзнавці та публіцисти, в т. ч. М.*Істомін*, Г.Крижанівський, М.Трипольський, О.Фотинський та ін.

Літ.: *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький, 1995; *Кострица М.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир, 2001; *Гаврилюк С.В.* Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.). Луцьк, 2008; *Манько М.* Церковні краєзнавці Волині кінця XIX — початку XX ст. — дослідники, популяризатори і зберігачі спадщини Острозької слов'яно-греко-латинської академії. «Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині», 2009, вип. 2; *Заєць Л.О.* Історія та пам'ятки Волині у виданнях Волинського церковно-археологічного товариства. «Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки», 2010, вип. 1.

О.В. Ясь.

ВОЛИ́НСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО (województwo wołyńskie)**, Волинське воєводство 1921—1939** — адм.-тер. одиниця Польс. Республіки, що існувала на зх. частині колиш. *Волинської губернії* 1921—39. Утворилося після підписання в Ризі прелімінарної мирної угоди між Польщею, УСРР та РСФРР, якою визначався держ. кордон між країнами.

Постановою сейму Польщі від 4 лютого 1921 на цих землях було запроваджено новий адм.-тер. поділ і від 1 березня 1921 утворено В.в. з адм. центром у м. *Луцьк.*

Територія В.в. становила 1921 — 30 288 км² (у т. ч. орні землі займали 39 %, луки — 11,9, пасовища — 4,6, ліси — 29,7 %), а 1931 — 35 754,1 км². Воно межувало на пд. з *Тернопільським воєводством*, на пд. зх. — з *Львівським воєводством*, на зх. — з Люблінським воєводством, на пн. — з *Поліським воєводством*, на сх. — з *СРСР.*

Функції вищого держ. керівного органу покладалися на новоутворені воєводські управління. *Воєводства* поділялись на *повіти.*

В.в. складалося початково з 9-ти повітів: Володимирського, Горохівського, Дубенського, Ковельського, Кременецького, Любомльського, Луцького, Острозького і Рівненського. Адм.-тер. поділ В.в. зазнавав змін, і до 1939 кількість повітів зросла до 11-ти. З 1 січня 1925 центр Острозького пов. перенесено з *Острога* до *Здолбунова* і повіт отримав назву «Здолбунівського», а з Рівнен. пов. виокремлено новий Костопільський повіт. 16 грудня 1930 Сарненський повіт відокремлено від Поліського воєводства і включено до В.в.

Станом на 1921 у В.в. були 31 місто і 95 сільс. громад (гмін), а після змін поділу станом на 1939 — 22 міських і 103 сільс. гміни.

Населення В.в., за даними перепису 1921, налічувало 1 437 907 мешканців. За переписом 1931, населення зросло до 2 085 574 осіб.

Реліг. склад населення В.в., за переписом 1931: православні — 1 455 882 особи (69,8 %), римо-католики — 327 856 (15,7 %), іудеї — 207 792 (10 %), протестанти — 53 400 (2,6 %), греко-католики — 11 137 (0,5 %).

В.в. ліквідоване на початку *Другої світової війни*, коли 17 вересня 1939 рад. війська перетнули польсько-рад. кордон і зго-

Н.Ю. Войтович.

дом зайняли територію *Західної України*, що була приєднана до УРСР. З більшості території В.в. 4 грудня 1939 утворено *Волинську область* та Ровенську обл. (нині *Рівненська область*), а Кременецький повіт увійшов до *Тернопільської області*.

Дж.: Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. 1921, nr 16, poz. 93; 1924, nr 68, poz. 655; 1930, nr 82, poz. 649; Monitor Polski. 1921, nr. 55, poz. 97; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Tablice państwowe. Warszawa, 1927; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo wołyńskie. Warszawa, 1938.

Літ.: *Maliszewski E., Olszewicz B.* Podręczny słownik geograficzny, t. 1—2. Warszawa, 1925—27; *Romer E.* Powszechny atlas geograficzny. Lwów—Warszawa, 1928; Атляс України і сумежних країв. Львів, 1937; *Wąsowicz J., Zierhoffer A.* Świat w cyfrach: rocznik 1938. Lwów—Warszawa, 1938.

А.Б. Гречило.

ВОЛИ́НСЬКОЇ ІКО́НИ МУЗЕ́Й. Заснований 1993 у м. *Луцьк* як відділ *Волинського краєзнавчого музею*. Колекція налічує понад 2 тис. експонатів 16—20 ст. — *ікони*, скульптури, предмети металопластики та декоративного різьблення, зібрані під час наук. експедицій 1981—85 (наук. керівник — П.*Жолтовський*) і 1999—2019. Основа зібрання — ікони волин. школи малярства 16—18 ст. Твори реставровані в Нац. науково-дослідному реставраційному центрі України та його Львів. філіалі, Нац. академії образотворчого мист-ва та арх-ри (*Київ*), реставраційній майстерні Волин. краєзнавчого музею. Понад 100 творів іконопису характеризують розвиток волин. малярства та осн. етапи становлення волин. іконописної школи. Серед шедеврів — «Спас у славі» (16 ст.), «Моління» (1-ша пол. 17 ст.), твори «Волинського іконописця 1630» і Й.*Кондзелевича* (кін. 17 — поч. 18 ст.). У музеї експонується пам'ятка візант. мист-ва — *Холмська ікона Богородиці*. Від 1994 у музеї проводять наук. конференції, присвячені сакральному мист-ву *Волині*.

Музей Волинської ікони. Ікона «Спас у славі», 16 ст.

Літ.: Україна: скарби музеїв і заповідників: путівник. К., 1997; Музей Волинської ікони в Луцьку: путівник. Луцьк, 2003; Музей Волинської ікони: альбом. Луцьк. 2010. Музей Волинської ікони: книга-альбом. К., 2014.

Л.А. Карпюк.

ВО́ЛИНЬ (давньорус. — Волынь, Вєлынь) — населений пункт, біля якого, згідно з *«Повістю временних літ»*, 1018 сталася битва між київ. кн. *Ярославом Мудрим* та польс. кн. *Болеславом I* Хоробрим (див. *Усобиця Володимировичів 1015—1019*). Згідно з традицією, що веде початок від Я.*Длугоша*, ототожнюється з археол. комплексом — рештками давньорус. міста на пн. околиці с. Грудек (Грудек-Надбужаньські; нині село Люблінського воєводства, Польща), на правому березі р. Гучва (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли), неподалік від її впадіння в Зх. Буг. За результатами досліджень, здійснених польс. археологами 1952—55, місто виникло в 10 ст. і припинило існування у 13 ст., імовірно внаслідок *монголо-татарської навали*. Воно складалося з *дитинця* (*городище* площею 1,5 га), окольного города (площею 8—10 га) та неукріпленого *посаду*. У 13—15 ст. на місці дитинця діяло кладовище.

У літературі поширена думка, що В. був «столицею» *волинян* (до їхнього входження до складу *Київської Русі*) і що назва *Волині* (істор. регіону) походить від назви В.

Імовірно, В. був одним із *Червенських градів*.

Літ.: *Poppe A.* Gród Wołyń. «Studia wczesnośredniowieczne», 1958, t. 4; *Петегирич В.М.* Волынь. В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). К., 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 1. К., 1991.

Д.Я. Вортман.

ВОЛНОВА́СЬКИЙ ТЕРОРИСТИ́ЧНИЙ АКТ 2015 — одна з подій *збройної агресії Російської Федерації проти України*. 13 січня 2015 о 14 год 25 хв пророс. бойовики обстріляли блокпост укр. силовиків під м. Волноваха Донец. обл. Одна з ракет розірвалася біля пасажирського автобуса, що перевозив місц. мешканців за маршрутом «Донецьк—Златоустівка». На місці загинули 10 цивільних, пізніше від ран померли ще 2 особи. Поранено 18 осіб, серед яких 1 міліціонер та 1 військовослужбовець, усі ін. цивільні.

Пророс. бойовики та рос. пропаганда намагалися звинуватити укр. силовиків у провокації, поширюючи в інформаційному просторі різноманітні версії трагедії (розстріл автобусу зі стрілец. зброї, підкладення міни тощо). Представники *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* та укр. слідчі відразу зафіксували, що вона стала результатом обстрілу з ракетної системи залпового вогню «Град», який вівся з непідконтрольної території окремих районів Донец. обл. Відповідно інцидент був кваліфікований як терористичний акт.

У березні 2017 *Служба безпеки України* і Ген. прокуратура України оприлюднили результати розслідування терористичного акту. Обстріл автодороги *Слов'янськ—Маріуполь*, яку контролювали укр. силовики, вівся з міста Докучаєвськ Кальмійського р-ну Донец. обл., підконтрольного т. зв. Донец. нар. республіці, з відстані 20 км. Його проводили 3 мобільні групи реактивного дивізіону «Ангели аду» 5-ї окремої мотострілец. бригади 1-го армійського корпусу «Донецької народної республіки» (див. *Незаконні збройні формування в окремих районах Донецької та Луганської областей*). 13 січня 2015 вони завдали 3 залпи, випустивши 88 некерованих ракет. Одна з них впала поряд з автобусом. Безпосередньо артилер. батальйоном керував громадянин України Ю.Шпаков, а посаду командира 5-ї армійської бригади обіймав громадянин Росії, полковник ЗС РФ А.Синельников (пізніше повернувся до Росії, отримав підвищення і продовжив службу в рос. армії). Ген. прокуратура України надіслала відповідні матеріали до Міжнар. суду ООН в Гаазі (Нідерланди) як доказову базу рос. агресії проти України.

Незважаючи на трагедію, пророс. бойовики продовжили обстріли. За подібних обставин

за десять днів, 24 січня 2015, з ракетної системи залпового вогню «Град» був обстріляний жилий квартал Маріуполя «Східний», що призвело до гибелі 29 цивільних (див. *Маріупольський терористичний акт 2015*).

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; СБУ і ГПУ назвали виконавців теракту у Волновасі. «Українська правда», 2017, 9 березня (https://www.pravda.com.ua/news/2017/03/9/7137609).

В.В. Головко.

ВОЛОДИ́МИР АНДРІ́ЙОВИЧ (р. н. невід. — п. 28.01.1170) — дорогобузький князь. Син переяслав. кн. *Андрія Володимировича* Доброго. Одружений з донькою черніг. кн. *Святослава Ольговича*. До 1150 володів *Білгородом*. 1151 отримав *Дорогобузьке князівство*, 1153—56 — князь *Берестя*. Дядько В.А. київ. князь *Юрій Володимирович* Долгорукий обіцяв йому надати Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), проте в поході проти волин. князів 1157 зазнав невдачі. Замість Володимира В.А. отримав *волость* у сх. Волині — *Погорину* з містами *Дорогобуж* і *Пересопниця*. Одразу по смерті В.А. Дорогобуж захопив *Володимир Мстиславич*. Вдова привезла труну з чоловіком до *Києва*, де й поховала його 15 лютого 1170 у Свято-Андріївському (Янчиному) монастирі.

А.Г. Плахонін.

ВОЛОДИ́МИР ГЛІ́БОВИЧ, Володимир-Єпифаній Глібович (р. н. невід. — п. 18.04.1187) — переяславський князь. Син переяслав. кн. *Гліба Юрійовича*, небіж владимиро-суздальського кн. *Андрія Боголюбського*. Після того, як 1169 його батько сів на київський стіл, отримав Переяславль (див. *Переяслав-Хмельницький*). 1174—75 ненадовго втратив Переяславль, в якому сів його дядько *Михалко Юрійович*. В.Г. був учасником усіх походів київ. князів проти *половців*, активно будував прикордонні укріплення у *Посуллі*. 1183 внаслідок сварки замість участі в поході на половців пограбував володіння новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича*. Втім 1184 та 1185 В.Г. доклав вирішальних зусиль у розгромі половецьких військ на річках Оріль (прит. Дніпра) та Хорол (прит. Псла, бас. Дніпра), а потім витримав облогу своєї столиці *Кончаком*, під час якої отримав важке поранення. Літописець, відзначаючи його роль в обороні Русі від кочовиків, писав, що по його смерті «вся украина постона» — це перша згадка терміна «*Україна*» у письмових джерелах.

Похований у *Михайлівському соборі* у Переяславлі.

А.Г. Плахонін.

ВОЛОДИ́МИР ЯРОСЛА́ВИЧ (1020—04.10.1052) — новгород. князь. Старший син київ. кн. *Ярослава Мудрого*. Посаджений батьком у *Новгороді Великому* (за різними даними, 1034 або 1036). 1042 здійснив переможний похід на ямь (мешкали на землях пд. сх. нинішньої Фінляндії). 1043 за дорученням батька очолив похід на *Константинополь* (див. також *Походи Русі на Візантію*), що завершився розгромом рус. флоту. Збудував у Новгороді Софійський собор, в якому і похований. Канонізований у 15 ст.

Оскільки В.Я. помер раніше за батька, згідно з родовим правом його нащадки позбулися можливості посісти київ. стіл. Його син *Ростислав Володимирович* правив у *Тмуторокані*, а внуки започаткували династію *Ростиславичів*, перших володарів майбутньої *Галицької землі*.

Д.Я. Вортман.

ВОЛОНТЕ́РСЬКИЙ РУХ В УКРАЇ́НІ, Волонтерський рух в Україні 2014—2019 — добровільний та неприбутковий масовий рух, представники якого здійснюють суспільно корисну діяльність шляхом надання допомоги соціально вразливим групам населення, сприяння в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, проведенні різних масових заходів тощо. У період бойових дій на Сході України гол. напрямом волонтерства стала всебічна допомога ЗС України і учасникам *Антитерористичної операції / Операції об'єднаних сил* (АТО/ООС), громадянам, які проживають поблизу лінії зіткнення та в буферній («сірій») зоні або на тимчасово окупованих територіях, вимушеним переселенцям із *Криму*, *Донецької області* та *Луганської області*.

До поч. *Революції гідності 2013—2014* В.р. в У. не мав розгалуженої структури, розвивався переважно як складова доброчинної та соціальної роботи, напр. під час проведення масових культ. і спортивних заходів (Євробачення 2005, чемпіонату Європи з футболу 2012). У 1990-х — на поч. 2000-х рр. помітну інституційну та координаційну діяльність у цій сфері здійснювали закордонні та міжнар. орг-ції, їхні представництва (Корпус миру США, Т-во Червоного Хреста України, «Ініціатива по роботі на добровільних засадах» Нью-Йоркського ін-ту відкритого сусп-ва, Європ. волонтерська служба, Дитячий фонд ООН). Створений 1998 Всеукр. громад. центр «Волонтер» опікувався здебільшого проєктами екологічного, соціального, культ. та виховного напрямів. Центр волонтеріату «Добра воля» з 1998 реалізував проєкти, спрямовані на підвищення рівня сусп. свідомості та поширення засад громадян. сусп-ва в рамках громад, проводив тренінги та консультації для волонтерських програм, навчання волонтерів. Помітна активізація масової волонтерської діяльності спостерігалася під час загальнонац. протестних акцій: Революції на граніті 1990 (див. *Національно-демократична революція 1990—1991*), *«Помаранчевої революції» 2004.*

На поч. 21 ст. влада України почала звертати увагу на потребу законодавчого врегулювання волонтерського руху і налагодження взаємодії з ним. 2001 на держ. рівні було підтримано ініціативу *Організації Об'єднаних Націй* щодо відзначення Міжнар. року волонтерів. На той час це явище розглядалося виключно як надання соціальних послуг громадянам, дітям і молоді, що перебували у складних життєвих обставинах, як зафіксовано в урядовому «Положенні про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» (чинне 2003—11). 2003—05, відповідно до розпорядження *Кабінету Міністрів України*, діяла Координаційна рада з питань розвитку та підтримки волонтерського руху на чолі з міністром праці та соціальної політики. У 2004 при обласних держ. адміністраціях були створені однойменні регіональні дорадчі органи. Ці координаційні ради складалися переважно із чиновників та кількох представників місц. громад. орг-цій і фактично займалися лише питаннями забезпечення волонтерської допомоги малозабезпеченим літнім

людям, інвалідам, дітям-сиротам, соціально незахищеним громадянам. У рамках реалізації «Концепції реформування соціальних послуг» (2007) згадані регіональні органи при обласних адміністраціях були трансформовані в координаційні ради з питань реформування системи соціальних послуг, розвитку та підтримки волонтерського руху. У лютому 2006 *Верховна Рада України* ухвалила Закон «Про волонтерський рух», який після публічної критики через запровадження складного і жорсткого механізму держ. регулювання було ветовано Президентом України В.*Ющенком*. Наприкінці 2009 підготовлений урядом новий варіант документа не знайшов підтримки серед депутатів. 19 квітня 2011 прийнято Закон «Про волонтерську діяльність». Попри критику його змістовної складової, визначальною для прийняття цього акта стала потреба в забезпеченні законодавчої бази для підготовки та залучення волонтерів під час проведення фінальної частини Євро-2012.

Під час Революції гідності 2013—14 волонтерський рух набув масового самоорганізованого і саморегульованого характеру. Його представники займалися збором матеріальних ресурсів на різноманітні поточні потреби (фінансові пожертви, харчі, одяг та ін. речі, ліки) та власноруч здійснювали практичну діяльність (орг. і культурно-просвітницька робота, мед. допомога, юрид. консультації). Більшість громадян займалися індивідуальною волонтерською діяльністю, однак багато ініціатив створювалися на засадах професійних інтересів і набули організованого характеру: «Євромайдан SOS» (правова допомога), Психологічна служба Майдану (фахова психологічна допомога), *«Автомайдан»* (об'єднання автовласників для патрулювання вулиць, супроводу й евакуації активістів), Відкритий ун-т Майдану (освіт. проєкт), «Babylon'13» (об'єднання режисерів і операторів для вир-ва документального кіно), «IT-намет» (інформаційна підтримка, засоби зв'язку) та ін. Значна частина цих проєктів продовжила діяльність після окупації РФ Крим. п-ова і початку війни на Сході України, коли зусиль і можливостей органів влади виявилося недостатньо для забезпечення ефективного спротиву.

У цей період волонтерські орг-ції виконували частину держ. функцій із забезпечення сектору безпеки й оборони України та добровольчих формувань, задіяних в АТО/ООС, допомоги пораненим, біженцям і місц. цивільним жителям. За соціологічними даними, 2014 понад 60 % населення України здійснили пожертви на допомогу укр. армії, пораненим, хворим дітям (заг. сума становила бл. 8,7 млрд грн); у наступні роки цей показник знизився до 35—40 %. Спостерігається тенденція зменшення кількості доброчинців за одночасного зростання середніх розмірів грошових пожертв. За даними рейтингу «World Giving Index», за 2010—19 Україна піднялася в рейтингу доброчинності із 151 до 101 позиції (рекорд — 81 місце у 2018). Рівень залучення населення до волонтерського руху 2014—19 становив 13—23 %. Значна частина цих показників (прибл. 60—70 %) припадає саме на допомогу армії.

Ефективність волонтерської діяльності зумовлена всеосяжною підтримкою населення України, гнучкістю форм роботи, оперативністю реакції на проблеми, здатністю діяти в обхід бюрократичних процедур. В умовах критичної неготовності держ. структур (або їх фактичної відсутності в *окремих районах Донецької та Луганської областей*) адекватно й ефективно реагувати на зовн. агресію та спричинені нею кризові явища її гол. практичними напрямами стали збір коштів і гуманітарної допомоги для доставки в зону АТО/ООС (харчування, лікарські засоби, одяг, автотранспорт, боєприпаси і зброя, спорядження, засоби захисту і маскування, оптичні прилади), сприяння в ремонті військ. техніки та зведенні фортифікаційних споруд, надання мед. і соціально-психологічної допомоги (у т. ч. й за кордоном), облаштування реанімаційних автомобілів та польових госпіталів, пошук зниклих і загиблих, сприяння у звільненні полонених (*Українські військовополонені, заручники та політв'язні в Росії 2014—2019*), пошук житла і роботи для вимушених переселенців, різноманітна допомога сім'ям військовослужбовців тощо. 2014—15 значна частка зібраних коштів витрачалася на закупівлю, переважно за кордоном, для потреб укр. армії безпілотних літальних апаратів, оптичних прицілів, тепловізорів, приладів нічного бачення, засобів спецзв'язку, систем керування вогнем, аптечок. Багато ентузіастів власноруч займалися виготовленням «буржуйок» (переносні металеві печі), маскувальних сіток і сухих пайків, пошиттям та в'язанням речей для бійців. Діти активно підтримали загальнонац. проєкти «Напиши листа солдату» і «Намалюй малюнок солдату», які мали велике значення для підтримки морального духу. Всеукр. характеру набув рух «Маскувальна сітка для Армії руками волонтерів», представники якого за період із серпня 2014 до серпня 2019 виготовили понад 1 млн м^2 цієї продукції. У перший рік бойових дій на Сх. України сформувалася категорія священників-волонтерів, які періодично приїжджали в місця дислокації військ. підрозділів із нагоди реліг. свят чи доставляючи гуманітарну допомогу, та здійснювали душпастирську діяльність. У подальшому, після затвердження на поч. 2015 «Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у ЗС України», вони сформували військ. капеланство. Регулярне поширення має практика проведення для військовослужбовців різноманітних безкоштовних культ. заходів за участі артистів. Помітну фінансову та гуманітарну допомогу надають представники укр. діаспори, особливо Пн. Америки та Європи. Велику роль у зборі пожертв відіграють соціальні мережі (інформаційні технології сприяли виникненню онлайн-волонтерства), доброчинні «скриньки», різноманітні акції та аукціони.

Гол. труднощі практичної діяльності волонтерів у зоні АТО/ООС: ускладненість доступу (пропуску) до зони бойових дій (у т. ч. й на неконтрольовану територію для надання гуманітарної допомоги) та наявність загроз життю і здоров'ю, неврегульованість законодавства щодо ввезення з-за кордону спец. засобів, обладнання й техніки (особливо актуально для 2014—15), ін. бюрократичні перешкоди, що ускладнюють надходження волонтерської допомоги до передових позицій (особливо після запровадження на поч. 2015 режиму перепусток), а також зловжи-

«Волонтер». Малюнок художника О. Кустовського.

вання на блокпостах. В останні роки ризик виникнення різноманітних перешкод та корупції з боку командування чи офіцерів значно знизився, адже багато бойових підрозділів і частин мають «власних» довірених волонтерів, з якими регулярно співпрацюють без посередництва військ. кер-ва. Із 2016 фокус уваги волонтерів змістився на надання допомоги цільовим групам населення: військовослужбовцям, які вже звільнилися або ж звільняються в запас, біженцям і внутрішньопереміщеним особам, мирним мешканцям звільнених від російсько-терористичних військ міст та ін. населених пунктів у зоні проведення АТО/ООС, підтримка реформ у д-ві.

Серед найбільших волонтерських орг-цій України, що були створені 2014 та спеціалізуються на збиранні пожертв і наданні допомоги укр. військовикам, такі: «Повернись живим» (за 2014—19 зібрано майже 160 млн грн, засн. В.Дейнега), «Народний проєкт» (загалом зібрано понад 100 млн грн, засн. Д.Арахамія, координатор М.Рябоконь), «Крила Фенікса» (в серед. 2016 звітував про зібрані 60 млн грн, засн. Ю.Бірюков), «Народний тил» (за перший рік роботи зібрано 40 млн грн, засновники Г.*Тука* і Р.Сініцин), «Армія SOS» (за 2014—19 зібрано понад 26 млн грн, засновники Ю.Касьянов, О.Савченко, Я.Тропінов, О.Фощан). Більшість зібраних ними коштів спрямовувалися на закупівлю високовартісного закордонного обладнання: безпілотної авіації, засобів аеро- і радіорозвідки, тепловізійної оптики, програмного забезпечення, систем обміну розвідувальними даними та керування артилерією. На соціальній допомозі військовослужбовцям, переселенцям і постраждалим у зоні АТО/ООС спеціалізуються фонд «Кожен може» (створений як волонтерська ініціатива «Кожен може допомогти», за 2014—19 залучив понад 12 млн грн), «Фонд оперативної національної допомоги Діани Макарової». Сусп. довірою користується волонтерська діяльність окремих осіб, наприклад, А.Нікогосяна (відомий наданням хірургічної допомоги в зоні АТО), П.Дудника (пастор-волонтер, який зі своєю командою евакуював із зони бойових дій понад 12 тис. осіб), Г.Друзенка (співзасн. та кер. «волонтерського шпиталю» — 1-го добровольчого мобільного шпиталю імені М.Пирогова), Я.Зінкевич (створила волонтерський мед. батальйон «Госпітальєри», що врятував понад 2,5 тис. поранених укр. воїнів та цивільних осіб з передової), С.Притули (за 2014—18 зібрав для армії понад 30 млн грн), Р.Доніка (створив власну волонтерську групу адресної допомоги різним військ. підрозділам), М.Гая (засн. фонду «Мир і Ко»), О.Мочанова (засн. волонтерської групи «Добровоз»). Проте доволі неоднозначним є ставлення громадськості до т. зв. політ. та олігархічного волонтерства, що використовується для піару, ґрунтується на прихованих фінансових джерелах, має високі ризики недобросовісних дій. Загалом, за даними Мін-ва соціальної політики України, станом на серед. 2020 зареєстровано майже 500 орг-цій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема іноземців та осіб без громадянства для провадження волонтерської діяльності на території України.

Із 2014 істотних змін зазнала і держ. політика у цій сфері. Впродовж 2015—19 прийнято кілька змін до чинного законодавства, що спростили діяльність волонтерських орг-цій, посилили підтримку і соціальний захист волонтерів, зафіксували можливість надання ними допомоги ЗС України, ін. військ. формуванням, правоохоронним органам та органам держ. влади під час проведення АТО/ООС. Кардинальної кадрової та структурної реорганізації зазнали різноманітні консультативно-дорадчі ради волонтерів, які де-факто бездіяльно існували при різних місц. органах виконавчої влади ще з 2004, а також почали створюватися нові, у т. ч. в урядових структурах. У листопаді 2014 було створено Асоціацію нар. волонтерів України (до її складу ввійшли 26 волонтерських орг-цій), яка, разом із «волонтерським десантом», стала гол. майданчиком взаємодії із Мін-вом оборони України. Відтоді у структурі Центру забезпечення службової діяльності Мін-ва оборони України і Ген. штабу ЗС України діяв відділ взаємодії з волонтерами, а при оборонному відомстві — Рада волонтерів, що забезпечувала консультаційну підтримку реформаційних процесів у сфері логістики та забезпечення, запровадження електронних закупівель, автоматизації обліку потреб і запасів, антикорупційної діяльності й удосконалення цивільного контролю за відомством. Наприкінці 2014 на базі Держ. фіскальної служби України для звільнення доброчинної допомоги від оподаткування створено «Реєстр волонтерів антитерористичної операції». Із 2015 при Мін-ві соціальної політики України діє Рада з координації роботи щодо надання волонтерської та благодійної допомоги, дорадча діяльність якої орієнтована на допомогу людям похилого віку, інвалідам, дітям і сім'ям, що перебувають у складних життєвих обставинах, внутрішньопереміщеним особам, учасникам АТО/ООС. За цим зразком при більшості обласних адміністрацій створено відповідні регіональні ради.

Налагоджувалася співпраця на індивідуальному рівні, представники волонтерських орг-цій призначалися на посади в оборонному відомстві, місц. органах виконавчої влади (Ю.Бірюков — пом. міністра оборони з питань речового забезпечення ЗС України 2014—19, Д.Арахамія — уповноважений міністра оборони з питань закупівель та його радник 2014, Г.Тука — голова *Луганської обласної військово-цивільної адміністрації* 2015—16, Н.Стельмах — дир. Департаменту держ. закупівель та постачання матеріальних ресурсів Мін-ва оборони України у 2015, Т.Ричкова — пом. міністра оборони з реформ та пом. нач. Ген. штабу ЗС України 2015, О.Грідін — радник міністра оборони та ін.), долучалися до переговорних процесів щодо звіль-

нення незаконно утримуваних на тимчасово окупованих територіях укр. військовослужбовців (див. *«Чорний тюльпан»*). Із 2015 д-ва почала виплачувати одноразову грошову допомогу в разі загибелі чи інвалідності волонтера внаслідок поранення, отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення АТО/ООС, здійснення заходів із забезпечення нац. безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії РФ у Донец. та Луган. областях, бойових дій та збройного конфлікту. 2016 на ці потреби було витрачено 6,5 млн грн. На поч. 2016 з метою гідного відзначення «осіб, які залучалися або добровільно забезпечували проведення антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях, здійснювали волонтерську діяльність, перебуваючи безпосередньо в районі проведення антитерористичної операції у період її проведення» було започатковано відзнаку Президента України «За гуманітарну участь в антитерористичній операції». 2017 виготовлено 5,5 тис. цих відзнак, 2018 — 2,28 тис.

Попри плідну взаємодію д-ви та волонтерів, визнання їхніх заслуг у зміцненні обороноздатності України, мають місце і певні неоднозначні тенденції. Із кінця 2015 обмежена роль волонтерських орг-цій у переговорних процесах щодо звільнення незаконно утримуваних на тимчасово окупованих територіях осіб, 2016 припинено співпрацю із пошуковою місією «Чорний тюльпан». Наприкінці 2018 була спроба запровадити додаткові обмеження (акредитацію) для перебування волонтерів у зоні АТО/ООС, відтоді спостерігається заг. скорочення співпраці між держ. органами влади та волонтерськими орг-ціями з ініціативи перших. Мінімізація комунікації між представниками громад. орг-цій та військовослужбовцями в зоні бойових дій знижує рівень цивільного контролю за оборонним відомством і безпосередньо за переданим волонтерами в армію майном, підвищує корупційні ризики та ймовірність різноманітних зловживань і порушень. Зі свого боку органи сектору безпеки й оборони України пояснюють посилення контролю за доступом волонтерів до зони бойових дій міркуваннями безпеки, незаконним вивезенням зброї та боєприпасів із зони АТО/ООС, ризиком розголошення військ. таємниць та потребами боротьби із постачанням алкогольних напоїв.

Попри анонсування 2019 створення нових колегіальних дорадчо-консультативних органів при Президентові України (Ради волонтерів, Нац. альянсу волонтерів) було запроваджено посаду Уповноваженого Президента України з питань волонтерської діяльності (Н.Пушкарьова), завданнями якого визначено моніторинг ситуації щодо забезпечення гарантій дотримання прав і законних інтересів волонтерів та припинення порушень у цій сфері, внесення відповідних пропозицій, участь в експертизі та підготовці проєктів нормативно-правових актів.

Соціологічні опитування виявляють незмінно високий рівень довіри укр. народу до волонтерів, що зумовлене безкорисливістю та ефективністю їхньої роботи, прагненням громадян посильно долучитися до вирішення актуальних проблем. Втім зафіксовано випадки використання цієї довіри в шахрайських цілях, збирання добровільних пожертв із метою особистого збагачення. Зважаючи на це, нар. підтримка зосереджується навколо відомих аполітичних волонтерських орг-цій, доброчинних фондів та публічних осіб, які мають бездоганну репутацію, відкрито й регулярно звітують про свою діяльність.

Дж.: «Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг», затверджене Постановою Кабінету Міністрів України 10 грудня 2003 р. № 1895. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-п; Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 № 3236-VI. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17; «Порядок формування та ведення Реєстру волонтерів антитерористичної операції», затверджений Наказом Міністерства фінансів України 30.10.2014 № 1089. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1471-14; «Положення про Раду з координації роботи щодо надання волонтерської та благодійної допомоги при Міністерстві соціальної політики України», затверджене Наказом Міністерства соціальної політики України 18 травня 2015 № 516. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0649-15; «Положення про Уповноваженого Президента України з питань волонтерської діяльності», затверджене Указом Президента України 4 грудня 2019 № 879/2019. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879/2019

Літ.: *Тополевський Р.* Висновок Харківської правозахисної групи щодо законопроекту «Про волонтерський рух» [2006]. Web: http://khpg.org/index.php?id=1140451472; *Калениченко Р.А.* Волонтерство в соціальній роботі: навчальний посібник. К., 2008; Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». К., 2015; Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадські практики: аналітична доповідь. К., 2015; *Гуральська А.* Звіт: допомога цивільному населенню і бійцям в зоні АТО. «Відкритий діалог», 2015, 17 травня (https://ua.odfoundation.eu/a/6439,zvit-dopomoha-cyvilnomu-naselennju-i-bijcjam-v-zoni-ato); Загальнонаціональне дослідження «Волонтерство в Україні» [за Програмою розвитку ООН в Україні]. К., 2015; *Братущак О.* Зайва допомога: чому не всі волонтери однаково корисні. «Українська правда: життя», 2016, 26 січня (https://www.pravda.com.ua/articles/2018/01/26/7169546); *Кравець Р. та ін.* Виросли на Майдані: волонтерські ініціативи два роки потому. «Українська правда: життя». 2016, 8 лютого (https://life.pravda.com.ua/society/2016/02/8/207741); *Мандебура-Нога О.С.* Волонтерство як нова форма громадської активності в Україні. В кн.: Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики. К., 2016; *Панькова О.В. та ін.* Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. «Український соціум», 2016, № 2; Інформаційна довідка щодо волонтерства та благодійництва [2016]. Web: https://www.msp.gov.ua/news/12101.html; *Калениченко Т., Коханчук Р.* Бути поруч: основи військового капеланства для військових і волонтерів. К., 2017; Те, що лікар прописав?: корупційні ризики в системі медичного постачання Міністерства оборони України. К., 2017. *Вашкович В.В.* Адміністративно-правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави: автореф. дис. … канд. юрид. н. Ужгород, 2018 *Ilchuk L.* Volunteer Movement in Ukraine during the Anti-Terrorist Operation: History, Condition, and Problems. В кн.: Volunteering: Attitudes, Social Influences and Gender Differences (Social Issues, Justice and Status). New York, 2018; *Москвіна І.* Волонтери на фронті: допомога воїнам, але проблема для генералів? «Lb.ua», 2018, 27 жовтня (https://lb.ua/society/2018/10/27/410982); Про гідність: волонтерський рух в Україні 2013—2017 років. Львів, 2018; *Горєлов Д.М., Губенко Д.* Українські волонтери: втома від війни і друге дихання.Web:https://www.dw.com/uk/a-19476072; *Пеліванова Н.* Розви-

ток благодійності в Україні [2019]. Web: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/rozvitok-blagodiynosti-v-ukraini; Переламати чиновника: Як жменька волонтерів змусила працювати Міноборони. Та все може повернутися назад. Web: https://texty.org.ua/articles/64837

В.І. Милько.

ВО́ЛОСТЬ — термін, що наприкінці 16 — у 17 ст. позначав ту частину Подніпров'я (території *Київського воєводства* і *Брацлавського воєводства*), яка контролювалася держ. владою. В., на відміну від *Низу* та *Дикого поля*, мала осіле населення і була розмежована на ділянки, право власності на які було юридично визначене.

Ред.

«ВО́ЛЯ», добровольчий батальйон — добровольче формування, офіційно сформоване 30 травня 2014 як 3-й батальйон територіальної оборони у *Львівській області* із підпорядкуванням Мін-ву оборони України. У зоні *Антитерористичної операції* виконував бойові завдання на блокпостах у *Луганській області*. Перший командир — А.Кушнір. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019*.)

Літ.: *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

ВОРО́ТА, БИ́ТВА В УРО́ЧИЩІ 1266 — зіткнення, в якому польс. військо краківського кн. Болеслава V Соромливого розгромило *дружину* кн. *Шварна Даниловича*; відбулося 19 червня 1266. Останній епізод воєнного конфлікту, що був спровокований грабіжницьким набігом литов. кн. *Войшелка* та його союзника Шварна Даниловича на володіння Болеслава V. У відповідь поляки розорили околиці *Холма*. Шварно Данилович був змушений звернутися по допомогу до свого дядька волин. кн. *Василька Романовича*. Разом вони напали на околиці Любліна (Польща). Поляки у відповідь здійснили набіг на *Червен*, під час якого випадково натрапили на дружину *Володимира Васильковича*. Після цього Болеслав V запропонував Васильку Романовичу зустрітися у *Тернаві*. Та коли Василько Романович і Шварно Данилович вирушили на князівський *снем*, військо Болеслава V раптово з'явилося під *Белзом* та почало грабувати навколишні села. Василько Романович, Шварно Данилович та Володимир Василькович з-пів дороги були змушені повернути на Белз. Отримавши звістку про наближення об'єднаного війська, Болеслав V наказав відступати на зх. — у бік кордону. За наказом Василька Романовича Шварно Данилович та Володимир Василькович кинулися навздогін.

Щодо географічно-територіальної локалізації згаданих у літописі Воріт історики досі не дійшли згоди — існує бл. 10 версій. За логікою літописної розповіді, битва сталася десь неподалік Белза, коли військо Болеслава V ще не вступило на польс. землю. Найімовірніше, йдеться про дуже зручне для засідки вузьке місце — річкову долину, прохід у густому лісі, в заболоченій чи сильно пересіченій місцевості — яке неможливо було оминути. Завдяки несподіваній атаці полякам вдалося оточити Шварна Даниловича, який відірвався від Володимира Васильковича, та майже повністю винищити його дружину.

Після перемоги у Воротах Болеслав V уклав мир з Васильком Романовичем та Шварном Даниловичем. Це більш ніж на десятиріччя поклало край конфліктам на польсько-волинському прикордонні.

А.Г. Плахонін.

ВРА́ДІЇВКА, ПРОТЕ́СТИ 2013 — низка громад. протестів, спровокованих намаганнями кер-ва правоохоронних органів місц. рівня приховати участь співробітників міліції в нападі, зґвалтуванні та замаху на вбивство мешканки смт Врадіївка Миколаїв. обл. І.Крашкової 26 червня 2013. Потерпіла вижила та вказала, що злочин вчинили міліціонери Д.Поліщук та Є.Дрижак, а також таксист С.Рабиненко. Її свідчення було підтверджено в ході слідства. Д.Поліщук та С.Рабиненко були арештовані 30 червня. Є.Дрижак залишився на волі (йому намагалися забезпечити фальшиве алібі), що викликало громад. обурення.

1 липня 2013 місцеві жителі протестували біля райвідділу міліції з вимогою притягнути до відповідальності причетних до скоєння злочину правоохоронців. Фактично це був штурм, міліціонери були змушені застосувати сльозогінний газ і здійснити попереджувальні постріли в повітря. Наступного дня Є.Дрижака було затримано. У приховуванні його вини звинуватили заст. нач. Врадіївського райвідділу внутр. справ М.Кудринського.

Злочин, факт приховування вини співробітника міліції та намагання правоохоронців знищити доказову базу, забезпечивши тим можливість уникнути покарання, а також численні попередні конфлікти Є.Дрижака та його колег із мешканцями Врадіївки викликали протести, що призвели до розгрому місцевого райвідділу внутр. справ. Подія набула світ. розголосу (матеріали вийшли в ЗМІ в Європі та США), кер-во міліції місц. та обласного рівнів було звільнене. Проте це не зупинило хвилі протестів проти міліцейського свавілля по всій Україні. Впродовж липня 2013 акції солідарності із жителями Врадіївки відбулись у десятках міст (зокрема, їх пік припав на 4—9 липня, були охоплені практично всі регіони України), частина з них була організована й очолена політ. силами (зокрема Всеукр. об'єднанням «Свобода»).

Кілька десятків активістів пройшли маршем із Врадіївки (вирушили 7 липня) до *Києва* з вимогою відставки кер-ва МВС України та покарання міліціонерів, винних у злочинах проти громадян (тортурах, незаконних затриманнях тощо). Під час т. зв. Врадіївської ходи в низці населених пунктів відбувалися стихійні акції протесту та навіть напади на відділи міліції (16 липня учасники ходи у м. *Фастів* увірвалися до відділу міліції через непідтверджену інформацію про наявність у будівлі кімнати для катувань). 18 липня учасники ходи дісталися Києва, водночас почалась кампанія з її дискредитації, а протестна акція, що відбулася того ж дня на майдані Незалежності, була наприкінці доби розігнана бійцями спецпідрозділу «Беркут». В результаті сутичок були постраждалі. 27 липня на майдані Незалежності в Києві відбулася ще одна акція проти міліцейського свавілля, під час якої було затримано бл. 10 осіб. Після цього хвиля протестів пішла на спад.

Акції, спричинені подіями у Врадіївці, стали чинником

Т.В. Вронська.

зростання протестної активності та наростання невдоволення в Україні напередодні *Революції гідності 2013—2014.*

Літ.: Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2013 р. Центр дослідження суспільства, 2014. Web: https://issuu.com/irf_ua/docs/dp-2014-1; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

Т.С. Водотика.

«ВРЕ́МЕННИК СТАВРОПИГИ́ЙСКОГО ИНСТИТУ́ТА С МЕСЯЦЕСЛО́ВОМ» — річник-календар *Ставропігійського інституту*, який видавався москвофілами у *Львові* 1864—1915 та 1923—38. Друкувалися наукові статті та матеріали з історії та інших соціогуманітарних дисциплін, зокрема студії із церк. історії, літературні твори та ін. Вміщувалися праці про видатних українських учених, громадських, політичних і церковних діячів різних часів, в т. ч. про М.*Гарасевича* (1893), Д.*Зубрицького* (1928), П.*Конашевича-Сагайдачного* (1891, 1893), К.*Корнякта* (1867, 1891), М.*Красовського* (1894), кн. Гальшку Острозьку (1932), І.*Шараневича* (1930), Й.*Шумлянського* (1897), Ю.Яворського (1933) та ін. Публікувалися документи і матеріали з укр. історії, зокрема листи (1867) та грамота (1893) кн. В.-К.*Острозького*, патріарші грамоти, надані Львівському Ставропігійному братству (1869), документи з історії братства 1586—92 (1871) та з історії церкви в *Галичині* 16—18 ст. (1870), грамота про заснування кафедральної церкви в Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*; 1892) тощо. У виданні публікувалися численні статті і матеріали з історії Ставропігійського ін-ту, зокрема у 1936—37 «Временник...» був виданий як «Юбилейный сборник в память 350-летия львовского Ставропигиона». На сторінках «Временника...» друкувалися розвідки й матеріали Ф.*Арістова*, Д.*Вергуна*, Я.*Головацького*, А.Копистянського, А.*Кралицького*, А.*Петрушевича*, Ф.Свистуна, І.Шараневича та цілого ряду інших діячів науки й к-ри.

Літ.: *Бендасюк С.Ю.* Временник Ставропигийского института: историко-библиографический очерк. В кн.: Временник: научно-литературные записки Львовского Ставропигиона на 1934 год. Львов, 1933; *Киричук О.* Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX — початку XX ст. Львів, 2001; *Орлевич І.* Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII — 60-ті рр. XIX ст.). Львів, 2001; *Киричук О., Орлевич І.* Львівський Ставропігійський інститут (1788—1914): роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів, 2018.

О.В. Ясь.

ВРО́НСЬКА Тамара Василівна (н. 17.07.1955) — історикиня, дослідниця історії функціонування рад. комуніст. та нацистської карально-репресивних систем на українських землях. Н. в м. *Київ*. 1972 закінчила київ. середню школу № 37. 1973—1979 навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), по закінченні працювала в б-ці ун-ту. Від 1975 — лаборант, молодший наук., старший наук., з 2012 — провідний наук. співробітник відділу історії України періоду II світової війни *Інституту історії України НАН України*. 1997—2012 за сумісництвом викладала в Академії СБУ (від 1999 — Національна академія СБУ) та працювала в Ін-ті дослідження проблем держ. безпеки СБУ. З 2015 — лекторка Воєнно-дипломатичної академії ім. Є.Березняка (Київ).

Канд. дис. «Суспільно-політичне життя молоді України на визволеній території у роки Великої Вітчизняної війни, 1943—1945 рр.» (1989, наук. кер. М.*Коваль*). Докторська дис. «Репресії проти родин “ворогів народу” в Україні: ідеологія та практика (1917—1953 рр.)» (2009, наук. консультант О.*Лисенко*).

Наукові дослідження розпочала з аналізу повоєн. соціуму укр. міст, згодом долучилася до студіювання документальної спадщини П.*Болбочана* та М.*Чеботарева,* відкрила для укр. сусп-ва цих непересічних людей. Вивчала особливості політ. життя укр. еміграції міжвоєн. та воєн. доби, історико-правові аспекти функціонування рад. каральнорепресивної системи в Україні доби *сталінізму*. Її дослідження рад. паспортної системи стали піонерськими в укр. наук. середовищі. Започаткувала напрям історико-правових досліджень, пов’язаних з аналізом репресивної політики та каральної практики щодо членів сімей ворогів народу, *«оточенців»*, громадян, які проживали на окупованій гітлерівцями території, досліджувала феномени «сімейного заручництва», «повторників», *«мінусників»*. Однією з перших привернула увагу наукових кіл до нюансів створення проєктів кримінального кодексу *СРСР*; еволюції режимів воєн. та надзвичайного стану на українських землях, особливостей військ. юрисдикції, репресивних заходів проти різних категорій населення, що опинилися на тимчасово окупованій гітлерівцями та їхніми союзниками території. Праці В. вирізняються глибоким вивченням правового підґрунтя проблеми, базуються на унікальних джерелах, величезний масив яких уперше вводиться до наукового обігу. Авторка 5 індивідуальних монографій, 10 наукових праць, написаних у співавторстві, а також понад 200 статей та науково-документальних видань.

Членкиня спеціалізованої вченої ради Ін-ту історії України НАНУ та спеціалізованої вченої ради Нац. ун-ту оборони ім. Черняховського. Членкиня Наглядової ради Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни».

Праці: В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943—1945 рр.). К., 1995; Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни. Акції допомоги народу України. К, 1997 (у співавт.); Політичний терор і тероризм в Україні. К., 2002 (у співавт); На сторожі незалежності держави. 10 років Служби безпеки України. К., 2002 (у співавт.); Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина Миколи Чеботарьова). К., 2003 (у співавт.); Київ у дні нацистської навали (за документами спецслужб). К.—Львів, 2003 (у співавт.); Спецслужба держави без території: люди, події, факти. К., 2003 (у співавт.); Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. К., 2004 (у співавт.); Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944—1952). Х., 2008; Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917—1953 рр.). К., 2009; Нормативно-правове регулювання конфіденційного співробітництва з органами безпеки та розвідки на теренах України (кінець XIX — кінець XX ст.), т. 1 (1882—1922); т. 2 (1922—1991). К., 2009 (у співавт.); Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917—1953 рр.). К., 2013; Київ: війна, влада, суспільство (за до-

кументами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). К., 2014 (у співавт.); Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів. Х., 2014 (у співавт.); Спецслужба військового Міністерства державного центру УНР в екзилі (1926—1936). К., 2018; Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948—1953 рр.). К., 2019.

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник: серія «Українські історики», 1998, вип. 1; Інститут історії України НАН України. 1936—2006. К., 2006.

Т.В. Пастушенко.

ВСЕ́ВОЛОЖ (давньорус. Всеволожь, у джерелах 14—15 ст. Севолож) — середньовічний укріплений населений пункт у *Волинській землі*. Уперше згадується в «*Повісті временних літ*» при описі подій 1098. Це був один із «городів», які волин. кн. *Давид Ігорович* пропонував теребовльському кн. *Васильку Ростиславичу* як компенсацію за *Теребовль*. Того ж року Василько Ростиславич та його брат перемишльський і звенигородський кн. *Володар Ростиславич* захопили і спалили В., знищили його мешканців. Наступна згадка про В. — у *Галицько-Волинському літописі* при описі подій 1288. 1377 В., який на той час належав *Белзькому князівству*, був здобутий польс. військом під час війни між угор. і польс. королем *Людовиком I* Великим та холмським і белзьким кн. *Юрієм Наримунтовичем*. У 15 ст. В. — центр *повіту* у складі *Белзької землі* (повіт востаннє згадується 1462). З кін. 14 ст. В. як адм. центр поступово втрачав значення, поступаючися сусідньому *Сокалю*, занепав і в 15 ст. припинив існування.

Археологічні дані дають підстави вважати, що В. після подій 1098 був перенесений на нове місце. Відповідно він ототожнюється з двома *городищами*. 1-ше з них розташоване в урочищі Старгород на правому березі Зх. Бугу (прит. Нарева, бас. Вісли) біля с. Заставне Іваничівського р-ну Волин. обл. (навпроти с. Старгород Сокальського р-ну Львів. обл.). Городище трикутне в плані, площею 0,7 га, обнесене по периметру валом (висота 1,5 м) і ровом (зберігся з пд. і пд. сх.), датується 10—11 ст. 2-ге городище розташоване за 2 км нижче за течією Західного Бугу в урочищі Замок (за 2 км на пд. зх. від сучасного с. Литовеж), на мисоподібному виступі плато. Городище овальне в плані, площею 4,3 га, з напільної сторони обмежене укріпленнями (три рови та вал висотою 6—13 м), датується 12—15 ст.

Літ.: *Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. (Материалы и исследования по археологии СССР, № 140). Л., 1967; *Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв.: свод археологических памятников. М., 1996; *Чайка Р.* Літописне городище Всеволож на Західному Бузі. В кн.: Археологічні дослідження на Львівщині. Львів, 1996; *Його ж.* Дослідження літописного городища Всеволож. «Львівський археологічний вісник». 1999, вип. 1; *Його ж.* З історії досліджень городища Литовеж. В кн.: Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження. Львів, 1999; *Ляска В.* «Мьстиславъ… даеть городъ. Всеволожь бояромь. И села роздаваеть…»: Всеволожська волость у княжу добу. «Археологічні дослідження Львівського університету», 2012, вип. 16.

Д.Я. Вортман.

ВСЕСОЮ́ЗНА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (БІЛЬШОВИКІ́В) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

ВСЕУКРАЇ́НСЬКЕ ЖІНО́ЧЕ ТОВАРИ́СТВО І́МЕНІ ОЛЕ́НИ ТЕЛІ́ГИ (ВЖТ) — неурядова неприбуткова громад. культурно-просвітницька добродійна орг-ція, сформована на Установчому з'їзді 9 червня 1994 р., в січні 1995 р. зареєстрована Мін-вом юстиції України. Вищі органи т-ва — з'їзд, гол. рада і провід. Головою ВЖТ з'їздом було обрано журналістку, завідувачку відділу газ. «Українське слово» О.Кобець. З 2007 т-во очолює Л.Ляхоцька — канд. пед. н., доц. кафедри систем відкритої освіти Ун-ту менеджменту освіти Академії пед. наук України. 1996 т-во мало осередки у 20-ти областях України, об'єднувало бл. 3 тис. активних членкинь — представниць усіх сфер життєдіяльності сусп-ва: від академіка до селянки. У складі т-ва діє Юнацька ліга (залучає дівчат віком до 18 років).

Мета ВЖТ — відродження та розвиток традицій укр. організованого жін. руху, спрямованого на утвердження в сусп-ві демократ. ідеалів, нац. свідомості, встановлення ґендерного рівноправ'я в Україні. Гол. завдання ВЖТ: поширення знань про права жінок в Україні, відстоювання ґендерної рівності в сусп-ві.

ВЖТ провадить політичну, культурно-мистецьку, соціальну, міжнар. діяльність, бере активну участь у державотворчому й політ. процесах України, зокрема готуючи відповідні заяви, рекомендації урядові, ВР України, матеріали для парламентських слухань з приводу дотримання Україною Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», працюючи у складі К-ту у справах жінок, материнства і дитинства при Президентові України.

В рамках реалізації своєї програмової діяльності за всіма напрямами ВЖТ проводить жін. з'їзди, конференції, творчі вечори, виставки кращих досягнень професійної та самодіяльної творчості жінок. Т-во організувало й провело всеукр. наук. конференції «Від емансипації — до фемінізму» (Чернівці, 1994), «Олена Теліга: духовне і громадське покликання жінки» (1997), «Жіночий рух в Україні та процеси державотворення» (2000), «Європейський союз і НАТО — випробування для України» (2001), «На сторожі цілості, щастя і могутності більшої родини — нації» (2006) тощо.

ВЖТ постійно проводить вечори пам'яті О.*Теліги*, жінок-героїнь, героїв Крут (див. *Крути, бій 1918*), панахиди та мітинги в *Бабиному Яру* біля пам'ятного хреста на честь О.Теліги та її соратників. Виступило ініціатором відзначення 100-річчя від дня народження О.Теліги, сприяє поверненню до суспільного дискурсу імен забутих діячів к-ри та мист-ва України. Т-во бере участь у роботі Конгресу укр. інтелігенції, *«Просвіти»*, *Української всесвітньої координаційної ради*, орг-цій, що борються за збереження укр. к-ри, укр. мови. Разом з Мін-вом к-ри і туризму України ВЖТ щороку проводить Всеукр. літературно-мистецький конкурс на краще виконання творів О.Теліги, кілька років поспіль спільно з Нац. музеєм Т.Шевченка проводить Всеукр. літ. конкурс «Моє слово про Шевченка»; з Нац. спілкою кінематографістів України — Все-

укр. фото- та відеоконкурс творчої молоді «Світ і особистість».

ВЖТ брало участь у розробці Нац. програми та було засн. Укр. мережі закладів репродуктивного здоров'я в Україні (2001, 2006), виступало як співавт. програм «Українська родина», «Сільська жінка», спрямованих на подолання бідності й ліквідацію безробіття серед жінок, не раз подавало пропозиції до парламентських слухань із питань виконання Україною Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» (1995), стосовно становища жінок (2004) та дітей в Україні (2005), організовує оселі для відпочинку дітей, надає допомогу жінкам, дітям-сиротам.

ВЖТ стало співзасн. *Національної ради жінок України* (1999), що відновила членство України у Міжнар. раді жінок (Гельсинкі, 2000), продовжує активну роботу за цим напрямом, здійснюючи відповідальну функцію комунікіювання з Європ. центром Міжнар. ради жінок. З його ініціативи в *Києві* відбулася ген. асамблея центру (2005), на якій були представлені орг-ції з 23-х країн Європи. Т-во налагодило постійний плідний зв'язок зі *Світовою федерацією українських жіночих організацій*, співпрацює з жіночими орг-ціями за кордоном: «Українським золотим хрестом» (США), Т-вом українських жінок ім. О.Басараб (Канада), Сусп. службою українців в Канаді, Т-вом укр. жінок ім. О.Теліги (Велика Британія), «OWEN» (Німеччина) та ін.

2000 р. ВЖТ виступило співзасн. Міжнар. літературно-мистецької премії ім. О.Теліги з метою вшанування пам'яті поетеси-патріотки та відзначення творчості відомих укр. письменників, діячів к-ри і мист-ва за високоталановиті твори, в яких художніми засобами відтворено духовний світ, високі гуманістичні ідеали українців, історію України та сучасність. Лауреатами Міжнар. літературно-мистецької премії ім. О.Теліги стали поетеса Л.*Костенко*, проф. Рим. ун-ту «Ла Сап'єнца» О.Пахльовська, д-р філософії, літературознавець А.-Г.Горбач (Німеччина) та ін.

На рахунку ВЖТ багато справ, спрямованих на утвердження укр. державності, відновлення істор. пам'яті та здійснення просвітницької роботи серед населення, виховання дітей та молоді свідомими українцями. 1998 Т-во заснувало друкований орган — час. «Жіночий світ».

Літ.: Восьмий Конгрес Світової федерації українських жіночих організацій 23—27 жовтня 2002 р. Торонто, 2002; *Кравченко Г.* Вічно юна поетеса духовно з нами: 21 лютого Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги вшанувало пам'ять загиблих від рук нацистів у Другій світовій війні. «Столиця», 2005, № 8 (http://www.tovarystvotelihy.ho.com.ua/.../info%20vjt...); *Миронець Н.* «І злитись знову зі своїм народом». В кн.: Олена Теліга. О краю мій… : твори, документи, біографічний нарис. К., 2006.

О.М. Веселова.

ВСЕУКРА́ЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ДЕПУТА́ТІВ УСІ́Х РІ́ВНІВ — засіб політ. боротьби, який використовувала Партія регіонів та її союзники у 2004 та 2008 під час протистояння з партіями «помаранчевого табору» з метою утримання влади і надання демократ. забарвлення своїм діям. Спроби орг-ції подібного заходу спостерігалися наприкінці 2013 — на поч. 2014 у рамках протидії «*Євромайдану*».

1) **Перший Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів** (2004) проходив на тлі успішного розгортання «*Помаранчевої революції*» *2004*. Позиції В.*Януковича* в *Києві* почали хитатися. Обласні ради західноукраїнських регіонів почали ухвалювати рішення про визнання В.*Ющенка* переможцем другого туру президентських виборів. У відповідь на це команда кандидата в Президенти України В.Януковича спробувала спертися на підтримку регіонів Пд. та Сх. України.

Початковим етапом стало створення виконавчих к-тів обласних рад у південно-східних областях України, які ухвалювали рішення про перебрання на себе частини державних повноважень (у т. ч. перепорядкування місцевих органів внутрішніх справ). Це було зроблено Луган. та Харків. обласними радами. 26 листопада Луган. обласна рада ухвалила рішення щодо створення «Автономної Південно-Східної Української Республіки». Новообраному голові Є.Кушнарьову Харків. обласна рада доручила «терміново обговорити» питання створення «Східно-Південної Автономної Республіки» з кер-вом відповідних регіонів.

З'їзд відбувся 28 листопада 2004 у м. *Сєвєродонецьк*, заявлялося про присутність 4 тис. делегатів. Для участі в ньому були спрямовані представники *Автономної Республіки Крим*, м. *Севастополь*, *Донецької області*, *Дніпропетровської області*, *Житомирської області*, *Закарпатської області*, *Запорізької області*, *Кіровоградської області*, *Луганської області*, *Миколаївської області*, *Одеської області*, *Полтавської області*, *Сумської області*, *Харківської області*, *Херсонської області*, *Черкаської області* та *Чернігівської області*. Показовою була порівняно низька офіц. підтримка з боку Росії: найбільш високим рос. чиновником був присутній на з'їзді мер Москви Ю.Лужков, а з офіційних осіб — лише радник посольства РФ в Україні. Важливим сигналом стала відсутність кер-ва АР Крим (спікера парламенту Б.Дейча та голови ради міністрів С.Куніцина), регіон представляла депутатська делегація. У заході взяв участь і канд. у Президенти України В.Янукович, який у своїх виступах уникав голосних політичних заяв, критикуючи переважно свого конкурента В.Ющенка. До президії з'їзду був залучений митрополит Луганський і Старобільський УПЦ (МП) Іоанникій (Кобзєв).

У цілому з'їзд висловив переконання в перемозі В.Януковича на виборах. Водночас під час виступів неодноразово лунали сепаратистські та проросійські заклики. Зокрема, голова Донецької обласної ради Б.Колесников запропонував створити «нову південно-східну українську державу у формі федеративної республіки», зі столицею в *Харкові*. А голова Донец. обласної держ. адміністрації А.Близнюк виступив з ініціативою проведення референдуму щодо *автономії* Південного Сходу. Втім у кінцевому підсумку підтримку більшості здобула поміркована лінія, яку представляв голова Луган. обласної ради В.Тихонов. Зокрема, він заявив, що питання про автономію південно-східних регіонів України не стоїть на порядку денному, а мета з'їзду — створення «Міжрегіонального союзу органів місцевого самоврядування».

Частину прихильників В.Януковича така поміркованість не влаштовувала — ввечері 28 лис-

топада Донец. обласна рада ухвалила рішення про проведення 5 грудня місц. референдуму про автономію Донец. області. Крім того, вночі в Києві сталася спроба розгортання силового сценарію придушення протестів, проте після напруженої кулуарної боротьби він не був задіяний.

Наступного дня з'їзд у Сєвєродонецьку був засуджений як «помаранчевою» опозицією, так і вищими органами держ. влади (відповідну заяву зробив Президент України Л.*Кучма*, а *Верховна Рада України* ухвалила жорстку постанову). Є.Кушнарьов публічно дезавуював свої попередні виступи щодо створення автономії. Обласні ради східних регіонів терміново почали скасовувати свої незаконні рішення, у т. ч. щодо проведення референдуму в Донец. області. Ген. прокуратурою України було відкрито кримінальні провадження за звинуваченням у сепаратизмі проти керівників Донец., Луган., Харків., Одес., Миколаїв., Дніпроп. областей та АР Крим. У червні 2005 Є.Кушнарьову було висунуто офіційне звинувачення в зазіханні на територіальну цілісність України, а в серпні його заарештували, однак за 8 днів він був звільнений. У подальшому відповідні кримінальні провадження були припинені.

2) **Другий Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів** (2008) мав на меті розхитування внутрішньополіт. ситуації в умовах парламентської кризи та недопущення зближення України з *Північноатлантичним альянсом*.

У рамках підготовки Бухарестського саміту (квітень 2008) до штаб-квартири НАТО в січні було надіслано лист за підписом Президента України В.Ющенка, Прем'єр-міністра України Ю.*Тимошенко* та Голови ВР України А.*Яценюка* щодо бажання України приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО. У зв'язку з цим Партія регіонів заблокувала роботу парламенту та організувала низку масових акцій протесту.

Задля посилення своїх позицій 1 березня 2008 р. у м. Сєвєродонецьк Луган. обласним осередком Партії регіонів та силами її політичних союзників (насамперед *Комуністичної партії України*) був проведений 2-й Всеукр. з'їзд депутатів усіх рівнів. Заявлялося про участь 3,6 тис. делегатів. Захід пройшов під егідою критики курсу на вступ до НАТО. Зокрема, вимагалося проведення всеукр. референдуму з цього питання. Крім того, виголошувався курс на зближення з Росією. На з'їзді була ухвалена «Декларація прав російської культури та культур інших народів України», а в резолюції з'їзду засуджувалися «спроби фальсифікації історії» (до яких регіонали зараховували, зокрема, питання, пов'язані з *Голодомором 1932—1933 років в УСРР*, *Організацією українських націоналістів* та *Українською повстанською армією*).

6 березня парламентська криза була врегульована, обидві сторони пішли на компроміси, зафіксовані у постанові ВР України «Про питання вступу України до Організації Північноатлантичного альянсу (НАТО)» (зокрема, передбачалося ініціювати вступ до Альянсу лише за підсумками референдуму). Врешті-решт Україна не отримала Плану дій щодо членства в НАТО і 2-й Всеукр. з'їзд депутатів усіх рівнів також зіграв у цьому свою роль.

3) **З'їзд депутатів усіх рівнів Південно-Східних областей України, АР Крим і м. Севастополь** (2014) став відповіддю на *Революцію гідності 2013—2014.*

Ще на початку грудня 2013 Луган. обласна рада закликала провести в Києві Всеукр. з'їзд депутатів усіх рівнів для обговорення ситуації, що склалася. Цей захід мав продемонструвати «всенародну» підтримку Президента України В.Януковича.

З'їзд був проведений 22 лютого 2014 в Харкові. Безпосередніми ініціаторами його скликання стало громад. об'єднання «Український фронт» (створене 1 лютого 2014 в Харкові представниками Партії регіонів, КПУ та ін. політ. сил за ініціативи голови Харків. обласної держ. адміністрації М.Добкіна та нар. депутата О.Царьова). Цей захід не претендував на загальноукр. представництво, обмежившись південно-східними областями України, АР Крим і м. Севастополь.

Об'єднана опозиція Харків. області виступила із заявою, що З'їзд депутатів усіх рівнів Південно-Східних областей України, АР Крим і м. Севастополь спрямований не на примирення, а на загострення ситуації в країні. На знак протесту до будівлі «Палацу спорту», де проводився захід, прийшли тисячі харків'ян. Там же одночасно відбувалася й масова акція на підтримку з'їзду.

За інформацією організаторів, у з'їзді взяли участь 3477 осіб. Учасникам роздавали *георгіївські стрічки* та червоні прапорці з написами «Український фронт», подібним чином було декоровано сцену. З очільників органів місц. самоврядування на з'їзді, зокрема, були присутні голова Харків. обласної ради С.Чернов, голова Донец. обласної держ. адміністрації А.Шишацький, голова Ради Міністрів АР Крим А.Могильов, голова Луган. обласної держ. адміністрації В.Пристюк, голова Дніпроп. обласної держ. адміністрації Д.Колесников, голова Донец. обласної ради А.Федорук, заст. голови ВР АР Крим С.Донич, голова Луган. обласної ради В.Голенко, голова Севастопольської міської ради Ю.Дойніков, голова Севастопольської міськ. держ. адміністрації В.Яцуба, голова Дніпроп. обласної ради Є.Удод, Донец. міський голова О.Лук'янченко, Харків. міський голова Г.Кернес. РФ представляли голова к-ту Держ. думи РФ з міжнар. справ О.Пушков, сенатор від Псковської області М.Маргелов, губернатори Бєлгородської, Ростовської, Воронезької, Брянської областей, а також ген. консул РФ в Харкові.

До участі М.Добкіним був запрошений і В.Янукович, який уже залишив Київ. Проте він так і не приїхав, пізніше пояснюючи це небезпекою для свого життя (начебто, за інформацією організаторів, до залу зранку проникли чимало осіб, які не пройшли перевірку на безпеку). Відсутність першої особи держави зробила з'їзд безрезультатним. Фінальна резолюція була відносно поміркованою: засуджувалися «терористи» в Києві, містилися заклики до місцевих органів влади перебирати більше повноважень, до армії — не втручатися у політ. конфлікт, до громадян — самоорганізовуватися і тісніше співпрацювати з правоохоронними органами, до держав — гарантів безпеки України — активніше долучитися до стабілізації ситуації в країні тощо. Резолюцію виголошував народний депутат В.Колесниченко, який наприкінці виступу від себе додав: «За дружбу с Росією! Економічну!

Духовну! Віросповідальну!». У відповідь зал скандував: «Росія!»

Про зрив осн. сценарію заходу свідчить і те, що очільники відмовилися від масового мітингу по закінченню з'їзду (хоча сцену для цього було облаштовано) та швидко залишили місце його проведення.

Літ.: *Кульчицький С.* Помаранчева революція. К., 2005; Оранжевая революция: версии, хроника, документы. К., 2005; *Wilson A.* Ukraine's Orange Revolution. Yale, 2005; Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough. Washington, 2006; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

ВТО́РГНЕННЯ РОСІ́ЙСЬКИХ ВІ́ЙСЬК В УКРАЇ́НУ 2014 — пряме масштабне вторгнення регулярних підрозділів ЗС РФ в серпні 2014 на територію України без оголошення війни; акт відкритої агресії, спрямованої проти суверенітету та територіальної цілісності України; один з інструментів *гібридної війни* РФ проти України.

Після *анексії* Криму та перших спроб відторгнення від України сх. і пд.-сх. частин її держ. території за допомогою незаконних збройних формувань і проголошення т. зв. Донец. та Луган. народних республік рос. вторгнення в серпні 2014 було масштабною військ. операцією, що започаткувала чергову фазу конфлікту на Сх. України. Цей період визначався активним, як прямим, так і прихованим застосуванням регулярних військ РФ з метою стримування наступу укр. сил на позиції незаконних збройних формувань, недопущення їх розгрому і встановлення контролю укр. уряду над усією територією країни.

Від лютого—березня 2014 РФ під приводом військ. навчань розгорнула регулярні армійські підрозділи вздовж лінії українсько-рос. кордону, зокрема на прилеглих до *Донецької області* та *Луганської області* територіях, одночасно створюючи на території України іррегулярні збройні формування під виглядом пророс. протестних рухів. РФ, організовуючи т. зв. *гуманітарні конвої*, активно підтримувала угруповання бойовиків на Сх. України: направляла найманців, постачала зброю та військ. спорядження. У квітні—червні 2014 контрольованим Росією незаконним збройним формуванням вдалося взяти під контроль значну частину території *Донбасу*. Від серед. липня 2014 активізувалося проникнення на територію України диверсійно-розвідувальних груп, сформованих із найманців, військовослужбовців регулярної армії РФ та спецпризначенців. Здійснювалися регулярні обстріли (в т. ч. безпосередньо з території РФ) далекобійною артилерією та реактивними системами залпового вогню місць розташування сил *Антитерористичної операції* (АТО; перший обстріл укр. військ із території РФ було зафіксовано в ніч на 11 липня 2014 під с-щем Зеленопілля Довжанського р-ну Луган. обл.).

Упродовж травня—липня 2014 підрозділам ЗС України та добровольчим формуванням у ході АТО вдалося відновити контроль над більшою частиною території Донец. та Луган. областей, заблокувати *Донецьк* і *Луганськ* з пн., зх. та пд., частково перекрити шляхи постачання бойовиків зброєю, боєприпасами, матеріально-тех. засобами і живою силою з території РФ через неконтрольовані ділянки держ. кордону. На поч. серпня 2014 були створені умови для оточення найбільших незаконних збройних формувань, їх роззброєння або знищення, а відтак — успішного завершення антитерористичної операції. В цих умовах Росія вдалася до акту відкритої агресії проти України. Вторгнення підрозділів регулярних частин ЗС РФ на територію України змінило співвідношення сил на користь противника, що призвело до значних втрат в особовому складі й техніці укр. сил.

Перші зіткнення з військ. формуваннями РФ, що діяли без розпізнавальних знаків на обмундируванні та бойовій техніці, відбулися на поч. серпня (6—7 серпня) в районі міст Красний Луч (нині м. Хрустальний) і Міусинськ в Луган. обл. Підрозділи рос. регулярних військ (зокрема частини 17-ї та 18-ї окремих мотострілец. бригад ЗС РФ) проникли на територію України через захоплений незаконними збройними формуваннями контрольно-пропускний пункт Ізварине і брали участь у бойових зіткненнях із частинами 30-ї окремої механізованої бригади ЗС України в районі сіл Маринівка, Степанівка та смт Никифорове Донец. обл. поблизу українсько-рос. кордону.

11—13 серпня було завдано масованого удару з території Росії реактивними системами залпового вогню «Град» по позиціях укр. сил у с. Степанівка. Після обстрілу, який знищив чимало військ. техніки, 13 серпня укр. підрозділи були атаковані рос. бронетехнікою (зокрема, танками Т-72 новітньої модифікації) і загонами найманців. Укр. військовикам вдалося знищити артилер. ударами частину колони 17-ї окремої механізованої бригади ЗС РФ та батарею БМ-21 «Град» супротивника в районі міста Сніжне Донец. обл. Постійні обстріли, танк. атаки вплинули на заг. рівень морально-психологічного стану військовослужбовців, що разом із низкою недоліків у мобілізаційно-підготовчих заходах на тлі тотальної нестачі озброєння та забезпечення укр. військ спричинило залишення окремими підрозділами ЗС України раніше зайнятих позицій. Броньована техніка супротивника дійшла до м. Сніжне, де з'єдналася з місц. бойовиками. Водночас захоплення 15—16 серпня незаконними збройними формуваннями та найманцями контрольно-пропускного пункту «Успенка» (Луган. обл.) створило сприятливі умови для масового вторгнення на територію України рос. регулярних військ.

Перед вторгненням поблизу російсько-укр. кордону було зосереджено значну кількість військ. підрозділів ЗС РФ. Кілька дивізіонів реактивної та ствольної артилерії ЗС РФ обстрілювали позиції укр. військ з району на-

селених пунктів Приміуський, Ольховський, Заречний, Лєнінський, Новоніколаєвка Ростовської обл. РФ. Кілька батальйонних тактичних груп були зосереджені на території РФ поблизу населених пунктів Куйбишево, Русскоє, Пєтропольє, Матвєєв Курган. Західніше м. Таганрог Ростовської обл. РФ зосереджувалася рос. батальйонна тактична група для дій у напрямку міста Новоазовськ Донец. обл. Зазначені збройні формування були укомплектовані переважно контрактниками з бойовим досвідом і посилені підрозділами спец. призначення.

Від 23 серпня противник посилив обстріли з території РФ позицій укр. сил в районі висоти *Савур-могила* та населених пунктів Петрівське, Амвросіївка, Сонцеве. Водночас Держ. прикордонна служба України, командування Сектору «Д» фіксували проходження колон рос. військ. техніки з боку Ростовської обл. РФ в напрямку укр. населених пунктів Амвросіївка, Кутейникове.

24 серпня 2014 через неконтрольовану ділянку держ. кордону на територію України вторглися регулярні частини ЗС РФ. Рос. військовики перейшли кордон поблизу населених пунктів Новоалєксандровській і Авіло-Успєнка (Росія) та Берестове і Кузнецово-Михайлівка (Україна) й просунулися до рубежу: Ленінське (нині Ужівка) — Кумачове — Новоіванівка — Ольгинське. Почався спільний контрнаступ незаконних збройних формувань і рос. військ, які атакували укр. сили на пд. Донец. обл. трьома осн. напрямками — на Іловайськ, Комсомольське (від 2016 — Кальміуське), Новоазовськ.

Рос. колони під час цього вторгнення рухалися майже безперешкодно, знищуючи поодинокі цілі, оскільки підрозділи укр. армії на той час уже залишили позиції в районі Амвросіївки (крім невеликого загону, що перебував на висоті Савур-могила). Вище командування та кер-во АТО припускали, проте не вірили в можливість відкритого вторгнення рос. армії та її вступу в безпосереднє бойове зіткнення з укр. силами.

24 серпня одна з рос. військ. колон була обстріляна батареєю 51-ї окремої механізованої бригади ЗС України на перехресті західніше с-ща Кутейникове: знищено дві БМД-2, 10 рос. військовослужбовців — десантників 331-го парашутно-десантного полку 98-ї повітряно-десантної д-зії ЗС РФ було захоплено («затримано») поблизу с. Дзеркальне Донец. обл. (31 серпня їх обміняли на затриманих рос. стороною укр. солдатів). 26 серпня штаб АТО оприлюднив відеозапис допиту затриманих на підтвердження факту вторгнення рос. регулярних частин на територію України.

Башта і корпус російського танку Т-72Б3, знищеного біля с. Червоносільське Амвросіївського р-ну Донецької обл. 29 серпня 2014.

26 серпня під час бою в районі с. Новодвірське (Донец. обл.) було захоплено танк новітньої рос. модифікації Т-72Б3, що належав до 6-ї танк. бригади РФ. Того ж дня поблизу с. Многопілля (Донец. обл.) укр. артилеристи знищили рос. бронетехніку, що рухалася до Іловайська. Під час бою загинули кілька солдатів противника, троє військовослужбовців зі складу 8-ї мотострілец. бригади і 31-ї десантно-штурмової бригади ЗС РФ були затримані.

Підрозділи рос. військ намагались уникати прямих зіткнень з укр. силами, вдаючись до артилер. обстрілів і здійснюючи рейди для захоплення важливих населених пунктів. 25 серпня після виходу передових загонів 19-ї окремої мотострілец. бригади Пд. військ. округу та 331-го повітряно-десантного полку 98-ї повітряно-десантної д-зії ЗС РФ на рубіж Амвросіївка — Кутейникове, Василівка — Сонцеве — Гранітне — Тельманове (нині Бойківське) осн. сили цих підрозділів продовжили рейди в напрямку населених пунктів Тельманове і Новоазовськ. Одночасно підрозділи 247-го десантно-штурмового полку почали наступ у напрямку Новоазовська.

У результаті серпневого наступу регулярних рос. військ та обстрілів з території РФ частина підрозділів ЗС України потрапила в оточення, зазнала втрат та була вимушена залишити позиції. 27 серпня Новоазовськ і низка населених пунктів Новоазовського, Старобешівського, Амвросіївського р-нів Донец. обл. перейшли під контроль рос. військ та незаконних збройних формувань.

Рос. військам спільно з незаконними збройними формуваннями вдалося заблокувати укр. сили в районі Іловайська (докладніше див. *Іловайська операція 2014*). Після невдалої спроби ззовні прорвати кільце оточення розпочалися переговори з противником на різних рівнях щодо надання т. зв. гуманітарного коридору для виходу з оточення військовослужбовців ЗС України та бійців добровольчих формувань України. Представники ЗС РФ брали безпосередню участь у перемовинах із командуванням Сектору «Б»: 28 серпня було досягнуто домовленості щодо забезпечення можливості виходу укр. сил в районі Іловайська з технікою та зброєю узгодженими маршрутами під гарантії рос. сторони. Однак противник затягував перемовини, а пізніше висунув нові вимоги. За цей час незаконні збройні формування і підрозділи ЗС РФ зайняли вигідні позиції та під час спроби прориву відкрили прямий вогонь по колонах укр. військ, що виходили з Іловайська. Прориваючись із боєм, укр. військовики завдали відчутних втрат противнику: за різними оцінками, регулярні підрозділи ЗС РФ у боях за Іловайськ втратили загиблими від кількох десятків до кількох сотень солдатів. Указом Президента РФ від 28 травня 2015 інформація про втрати особового складу Мін-ва оборони Росії «у мирний час у період проведення спеціальних операцій» була засекречена.

Участь рос. регулярних військ у бойових діях проти ЗС України старанно маскувалася. Попри заперечення політ. і військ.

кер-вом РФ фактів участі рос. ЗС у подіях на Сх. України військ. експерти, дослідники, журналісти, громад. активісти та представники міжнар. орг-цій на підставі аналізу інформації з різних джерел (супутникові знімки, матеріали із соціальних мереж) зібрали докази обстрілів України з території Росії, а також прямого рос. вторгнення в серпні 2014 та перебування регулярних частин армії РФ в зоні конфлікту на території України.

У жовтні 2015 ініціативна група громад. проєкту «Стоптерор» спільно з Мін-вом інформаційної політики України презентували звіт «Маріонетки Кремля: дорога війни на Донбасі» з доказами рос. агресії та присутності військовослужбовців і військ. техніки ЗС РФ на території України. 5 березня 2018 група «Інформаційний спротив» оприлюднила списки безповоротних і санітарних втрат особового складу ЗС РФ станом на 7 вересня 2014, згідно з якими РФ втратила бл. 500 кадрових рос. військовослужбовців убитими та пораненими. Докази і свідчення участі рос. військ також наведені у доповіді «Путін. Війна: незалежна експертна доповідь», підготовленій за матеріалами, зібраними Б.Нємцовим.

За даними Генштабу ЗС України і *Ради національної безпеки та оборони України*, розслідувань громад. активістів і проведеної аналітичної роботи військ. експертів встановлено, що в серпні 2014 на територію України було введено до 8 батальйонних тактичних груп, сформованих на основі регулярних мотострілец., артилер., повітряно-десантних і танк. частин, розвідувальних підрозділів, підрозділів снайперів та безпілотних літальних апаратів ЗС РФ. Зокрема, зафіксовано участь у бойових зіткненнях на території України в серпні 2014 військовослужбовців і військ. техніки 6-ї окремої танк. бригади, 8-ї, 15-ї, 17-ї, 18-ї, 21-ї, 35-ї, 74-ї та 136-ї окремих мотострілец. бригад ЗС РФ, підрозділів 61-ї окремої бригади мор. піхоти Пн. флоту ВМФ РФ та 200-ї окремої мотострілец. бригади зі складу Пн. флоту Зх. військ. округу, 31-ї окремої десантно-штурмової бригади (Ульяновськ), 104-го і 234-го десантно-штурмових полків 76-ї гвард. десантно-штурмової д-зії (Псков), 331-го парашутно-десантного полку 98-ї повітряно-десантної д-зії Зх. військового округу (Кострома), 137-го парашутно-десантного полку 106-ї повітряно-десантної д-зії Повітряно-десантних військ РФ (Рязань). За даними Генштабу ЗС України, зазначені батальйонні тактичні групи були посилені бійцями підрозділів спец. призначення зі складу 10-ї, 22-ї, 346-ї окремих бригад спец. призначення та 25-го окремого полку спец. призначення Пд. військ. округу, 24-ї окремої бригади спец. призначення Сх. військ. округу та 45-ї окремої розвідувальної бригади спец. призначення Повітряно-десантних військ РФ, а також 2-ї та 3-ї окремих бригад спец. призначення, підпорядкованих Гол. розвідувальному управлінню Генштабу ЗС РФ.

Загалом угруповання ЗС РФ, що вторглося на територію України в серпні 2014, налічувало (за різними даними) бл. 4 тис. військовослужбовців, бл. 60 танків, до 300 бойових броньованих машин, бл. 100 артилерійських систем і мінометів. Міжнар. мережа розслідувань *«Bellingcat»*, проаналізувавши статистику нагородження рос. військовослужбовців медалями «За бойові заслуги» з жовтня 2014 по лютий 2015, дійшла висновку, що на Сх. України з літа 2014 до поч. 2015 воювали понад 10 тис. рос. солдатів.

Інформація з доказами участі в бойових зіткненнях на території України кадрових військовиків ЗС РФ та присутності сучасного рос. озброєння і спецтехніки на тимчасово окупованій території була зібрана методом розвідки на основі відкритих джерел (OSINT-розвідки) волонтерською спільнотою *«InformNapalm»* і представлена в доповіді на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи 10 жовтня 2016 у Страсбурзі (Франція), а також 19 листопада 2016 під час роботи щорічного засідання Парламентської асамблеї НАТО у *Стамбулі*. У квітні 2018 міжнар. волонтерська група «InformNapalm» опублікувала інтерактивну базу даних «Russian Aggression», в якій, зокрема, систематизовано відомості про рос. озброєння, виявлене на Донбасі, та підрозділи рос. армії, що брали участь в агресії проти України.

Матеріали про застосування сучасного російського озброєння й участь військовослужбовців ЗС РФ у бойових діях на території України та застосування сучасного рос. озброєння на окупованих територіях подані на веб-сайті Гол. управління розвідки Мін-ва оборони України. Докази рос. збройної агресії в Україні розміщено також на створеному Радою нац. безпеки та оборони України спеціальному інтернет-ресурсі «Інформаційно-аналітичний центр Національної безпеки України» (http://mediarnbo.org).

У звіті Ген. прокуратури України про результати розслідування кримінального провадження за фактом розв'язання і ведення представниками влади та ЗС Рос. Федерації війни проти України, оприлюдненому 14 серпня 2017, військ. агресію ЗС РФ, пряме військ. вторгнення на територію України названо гол. чинником, що призвів до трагічних подій під Іловайськом. Згідно з визначеннями, поданими у статті 3 Резолюції 3314 Ген. Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 12 грудня 1974 та у відповідних положеннях пункту 2 статті 8 Рим. статуту Міжнар. кримінального суду, силові дії РФ щодо України у період із кінця лютого до кінця серпня 2014 були актами збройної агресії. Про міжнародно-правову відповідальність Росії за акт агресії та індивідуальну кримінальну відповідальність винних у його скоєнні воєн. злочинців було зазначено в ноті МЗС України № 610/22-110-2095 від 28 серпня 2014.

Літ.: Неоголошена війна: невідомі факти і хроніки АТО. Х., 2015; Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. К., 2016; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24—29 серпня 2014 року. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354; Аналіз ведення АТО та наслідків вторгнення РФ в Україну у серпні—вересні 2014 року. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2015/08/13/analiz-vedennya-antiteroristichnoi-operaczii--12694; Військовослужбовці ЗС Росії, які брали участь у бойових діях на території України. Web: https://gur.gov.ua/content/russia-cambatants-suspected-of-committing-war-crimes.html; Дослідження про втручання Росії в українську політику та застосування російських збройних сил у війні на сході України, підготовлене за матеріалами Бориса Нємцова «Путин: война». Web: https://www.putin-itogi.ru/cp/wp-content/uploads/2015/05/Putin.Voina_.pdf; Збройна агресія Російської федерації проти України: участь

Збройних сил Російської Федерації в бойових діях на територіях Донецької та Луганської областей у період із березня 2014 р. до лютого 2015 р.: доповідь підготовлена громадською організацією «Безпека та взаємодія в Україні». Web: https://cascu.org/sites/default/files/news_pdf/Агресія%20РФ%20проти%20України.pdf; Ідентифікація сил вторгнення ЗС РФ: підрозділи та їхні втрати на території України. Web: https://informnapalm.org/ua/identyfikatsiya-syl-vtorgnennya-zs-rf-pidrozdily-ta-yihni-vtraty-na-terytoriyi-ukrayiny; Інтерактивна база даних російської агресії «Russian Aggression», сформована міжнародною волонтерською спільнотою InformNapalm Web: https://informnapalm.org/db/russian-aggression/#lang=ua&page=m_unit; «Ихтамнеты»: ни чести, ни совести, ни могил: потери ВС РФ на Донбассе в августе 2014 года. Web: https://web.archive.org/web/20180730203140/http://sprotyv.info/ru/news/kiev/ihtamnety-ni-chesti-ni-sovesti-ni-mogil-poteri-vs-rf-na-donbasse-v-avguste-2014-goda; Марионетки Кремля: дорога войны на Донбассе. Web: https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/1893970-marionetki-kremlya-doroga-viyni-na-donbasi.html; Матеріали інтернет-ресурсу «Інформаційно-аналітичний центр Національної безпеки України». Web: http://mediarnbo.org/2016/11/21/informnapalm-75-rosiyskih-viyskovih-chastin-yaki-voyuyut-na-donbasi; 75 Russian military units that fight in Donbas. Web: https://www.youtube.com/watch?v=xfaxifCx94o

О.В. Андрощук.

В'ЯТРО́ВИЧ Володимир Михайлович (н. 07.06.1977) — укр. історик, громадський і політ. діяч. Н. в м. *Львів*. Директор Галузевого держ. архіву СБУ (2008—10), голова *Українського інституту національної пам'яті* (2014—19), канд. істор. н. (2004). Із грудня 2019 — нар. депутат ВР України 9-го скликання.

Навч. на істор. ф-ті Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*), кафедра нової та новітньої історії України (1994—99). Першу книгу видав 2000 — «Сотенний "Бурлака"». З 2001 до 2005 працював заст. дир. канадсько-укр. вид-ва «Літопис УПА».

2002 заснував *Центр досліджень визвольного руху* (ЦДВР) — незалежну наук. громад. орг-цію, що вивчає різноманітні аспекти укр. визвол. руху у 20 ст., політику нац. пам'яті та процеси подолання наслідків тоталітарного минулого в країнах колиш. *СРСР*, Центр. та Сх. Європи. 2012 ЦДВР доєднався до міжнар. мережі «Європейська платформа пам'яті і сумління» (штаб-квартира у Празі; Чехія). 2003—2008 був гол. ред. наук. час. *«Український визвольний рух»* (спільне видання ЦДВР та *Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*).

2004 захистив кандидатську дис. «Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи» в Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (наук. кер. — проф. Ю.Сливка). В рамках написання дисертації видав книгу «Рейди УПА теренами Чехословаччини» (2001, «Літопис УПА»).

2008—2010 на посаді дир. Галузевого держ. архіву СБУ розсекретив раніше таємні архіви КДБ та організував відкритий доступ до них.

ЦДВР у співпраці зі *Службою безпеки України* 2009 став співтворцем Нац. музею жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» у Львові в колишній в'язниці КДБ та гестапо (див. *«Тюрма на Лонцького»*). В. був серед авторів-розробників експозиції та ввійшов до наглядової ради музею.

Відстоюючи право на доступ до архівів рад. періоду, 2013 ЦДВР спільно із Львів. нац. ун-том створив Електронний архів укр. визвол. руху (avr.org.ua) з понад 25 тис. документів, В. є ініціатором та наук. керівником проєкту.

2010—11 працював в *Українському науковому інституті Гарвардського університету*, досліджував матеріали архіву одного із чільних діячів ОУН М.*Лебедя*, працював над книгою «Друга польсько-українська війна: 1942—1947» (2011, вид-во Києво-Могилянської академії, 2013 вийшов пер. польською) та збірником документів «Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА» (2011, Львів. нац. ун-т ім. І.Франка).

Очолював учену раду ЦДВР (2008—14). Керував науковим центром у Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія» (див. *«Києво-Могилянська академія»*; 2011—15). Викладав в *Українському католицькому університеті у Львові* (2005—06) та Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія» (2014—15).

Активний громадський діяч, зокрема один із координаторів молодіжної громадян. кампанії «Пора!» (2004), що відстоювала право на вільне волевиявлення та брала участь у *«Помаранчевій революції» 2004.* В. був активним учасником та спікером під час Революції гідності 2013—2014, одним із чільних активістів Громад. сектора Євромайдану.

З березня 2014 по вересень 2019 очолював Укр. ін-т нац. пам'яті. Провів інституційну реформу ін-ту, що став центр. органом виконавчої влади.

В.М. В'ятрович.

Це було зумовлено тим, що демократ. зміни у посттоталітарній Європі починалися з відкриття фактів про злочини минулого режиму. Тому засудження комуніст. і нацистського тоталітарних режимів, заборона пропаганди їхньої символіки та вільний доступ до архівів таємних спецслужб стали ключовими елементами політики декомунізації, що офіційно стартувала із прийняттям декомунізаційного пакету законів 9 квітня 2015: «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»; «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945»; «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 років»; «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки». 2017 було оновлено законодавство про статус ветеранів війни, згідно з яким такий статус отримали і бійці *Української повстанської армії*, і бійці Червоної армії, які брали участь у подіях *Другої світової війни* після травня 1945. 2018 розпочався новий етап реабілітації жертв політ. репресій: оновлено застарілий рад. закон, запроваджено демократ. європ. принцип участі громадськості у процесах поновлення прав несправедливо засуджених осіб.

За чотири роки в Україні змінено 52 тис. топонімів у населених пунктах, 987 міст та сіл було перейменовано, серед них два обласних центри — Дніпро (див. *Дніпропетровськ*) та Кропивницький (див. *Кіровоград*). Крім того, демонтовано понад 2,5 тис. пам'ятників вождям комуніст. тоталітарного режиму, з них більшість — це пам'ятники В.*Леніну*.

Декомунізація, в т. ч. повне відкриття архівів каральних органів рад. влади 1917—91, викликала наймасштабнішу сусп. дискусію стосовно укр. минулого та цінностей, заохотила громади брати на себе ініціативу та відповідальність (адже законодавчо регулювали лише назви, яких не може бути, а нові назви обирали на громад. обговореннях), створила широкі можливості для наук. досліджень та краєзнавчих ініціатив.

Укр. досвід декомунізації не лише базувався на моделях подолання тоталітарного минулого у Центр. та Сх. Європі, а й спровокував подальшу відмову від комуніст. спадку, оновлення законодавства, перейменування та демонтаж тоталітарних символів у Польщі, Чехії та ін. країнах.

Крім того, суттєвих змін зазнав календар держ. свят, новий європ. та укр. символ пам'яті ІІ світ. війни — червоний мак — здобув широку популярність. Д-ва запровадила інклюзивний підхід у нац. пам'яті, повернувши у наратив забуті чи засекречені події, людей та території. Створено Нац. меморіальний комплекс Героїв Небесної сотні — Музей Революції гідності. Україна посіла перше місце серед пострад. д-в у міжнар. рейтингу доступу до архівів КДБ.

2019 В. балотувався кандидатом у нар. депутати від партії «Європейська солідарність», № 25 у списку, на позачергових виборах до *Верховної Ради України* 21 липня 2019. Однак потрапив до парламенту 3 грудня 2019, після того, як Н.Бойко, яка йшла № 24 у списку, відмовилася від мандата. Увійшов до складу фракції «Європейська солідарність». Член К-ту ВР України з питань гуманітарної та інформаційної політики.

В. є автором та співавтором 14-ти книг з історії визвол. руху та ІІ світ. війни, у т. ч. нон-фікш видань, проданих накладом понад 100 тис. прим. Лауреат Форуму видавців у Львові (2003, 2009, 2014), Книжкового рейтингу Нац. спілки письменників України (2012), лауреат премії ім. В.Стуса (2012) за розкриття таємниць архівів рад. спецслужби від ЧК до КДБ та актуальну публіцистичну працю «Історія з грифом "Секретно"».

Праці: Рейди УПА теренами Чехословаччини. Львів, 2001; Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів, 2006; Друга польсько-українська війна: 1942—1947. К., 2011 (2-ге, оновлене вид. — 2012); Історія з грифом «Секретно». К., 2011; Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА (відп. ред. та упорядник). Львів, 2011; Історія з грифом «Секретно»: нові сюжети. К., 2012, Історія з грифом «Секретно»: українське ХХ століття. К., 2013; Україна: історія з грифом «Секретно». Х., 2014.

Я.В. Борщик.

Г

ГАВРИЛИ́ШИН Богдан Дмитрович (19.10.1926—24.10.2016) — канад. економіст, викладач, громад. діяч і меценат укр. походження. Іноз. член НАН України (1990). Засл. діяч н. і т. України (1992). Почесний професор Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» (2008), почесний д-р права Йоркського у-ту (Канада, 1984), Ун-ту Альберти (Канада, 1986), Терноп. академії нар. господарства (Україна, 1995), Підкарпатського ун-ту ім. В.Стефаника (*Івано-Франківськ*, Україна, 1998), Чернів. нац. ун-ту ім. Ю.Федьковича (Україна, 2000), Київ. ун-ту імені Б.Грінченка (2010), Дипломатичної академії України (2014). Член Рим. клубу (1972), Міжнар. академії менеджменту (1973), Світ. академії мист-ва та науки (1975), Ради Фонду Ж.Моне для Європи, Наглядової ради укр. правничої фундації «Baden Powell Fellowship» (2000). Н. в м-ку *Коропець*. Під час *Другої світової війни* 1944, його забрали до Німеччини. 1945 потрапив до табору для переміщених осіб, 1947 емігрував до Канади. Працював лісорубом та офіціантом, у вільний час вивчав англ. мову, займався самоосвітою. Успішно склав іспити із середньої освіти та отримав стипендію на навч. в Торонтському ун-ті, який закінчив 1954 з дипломом інженера-механіка. 1954—60 працював на різних посадах у Канаді.

1958 одержав диплом з управління промисловістю Міжнар. ін-ту менеджменту в Женеві (МІМ-Женева; з 1990 — Міжнар. ін-т розвитку управління в Лозанні). З 1960 постійно проживав у Швейцарії. Працював керуючим програмами з навчання, а 1968—86 — директором МІМ-Женева. На поч. 1970-х рр. з нагоди 25-річчя МІМ-Женева був заснований Всесвітній економ. форум у Давосі (Швейцарія). Г. взяв активну участь у його орг-ції. 1976 здобув ступінь д-ра екон. н. у Женевському ун-ті.

Автор понад 150 статей з проблем менеджменту, освіти в галузі менеджменту, екон. та політ. середовищ. Був одним із провідних консультантів з проблем управління країнами та бізнес-структурами. Проводив регулярні семінари, конференції та читав лекції для фахівців більш ніж у 80-ти країнах світу. За роки пед. діяльності виростив ціле покоління управлінців міжнар. рівня.

З кінця 1980-х рр. присвятив практично всю свою діяльність Україні. Завдяки своєму авторитету в міжнар. колах виступав посередником між Україною і зх. світом на початку укр. незалежності. За ініціативи Г. було створено Консультативно-дорадчу раду при Президії ВР України. Був радником першого Президента України Л.*Кравчука*, а також трьох прем'єр-міністрів України та чотирьох голів ВР України. Працював в Американсько-укр. дорадчому к-ті.

1990 спільними зусиллями *Національної академії наук України* та МІМ-Женева був заснований Міжнар. ін-т менеджменту в Києві (МІМ-Київ), викладачем і головою наглядової ради якого був Г. 1991—98 очолював наглядову раду Міжнар. фонду «Відродження». 1996—97 обіймав посаду дир. Міжнар. академії навколишнього середовища в Женеві.

2010 заснував доброчинний фонд свого імені з метою сприяння становленню людей нового покоління — професійних і патріотичних українців, які здійснять трансформацію України.

Член *«Пласту»* з 1940, належав до куреня «Лісові чорти». 2006—08 — Голова Крайової пластової ради — органу урядування «Пласту».

Один з учасників ініціативної групи «Першого грудня» (2011).

Нагороджений Золотою медаллю Президента Італійської Республіки (1975), відзнакою Видатного інженера Торонтського ун-ту (1986), орденами «За заслуги» 3-го ст. (1996), кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2005), орденом Свободи (2016), ін. відзнаками.

П. у м. Київ. Похований у Женеві (Швейцарія).

Праці і тв.: L'Education des Dirigeants — Aspects Methodologiques. Berne — Frankfurt — Las Vegas, 1977; Road maps to the future — Towards more effective societies. Geneva, 1980; До ефективних суспільств: дороговкази в майбутнє: доповідь Римському клубові. К., 2009; Залишаюсь українцем: спогади. К., 2011.

Літ.: *Будзан Б.П.* Доктор Богдан Дмитрович Гаврилишин — штрихи до портрета людини, педагога, вченого, громадського діяча. «Постметодика», 2001, № 3 (35); *Рожен О.* Особистість в інформаційному суспільстві. «Дзеркало тижня», 2001, № 41.

Я.Л. Примаченко.

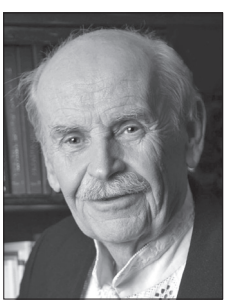

Б.Д. Гаврилишин.

ГАВСЕ́ВИЧ Петро Іванович (22.08.1883—1920) — громад. діяч, фундатор с.-г. дослідної справи в Україні з к-ри лікарських рослин. Н. в м-ку Махнівка (нині село Козятинського р-ну Він. обл.). Навч. на природничому від-ні фізико-мат. ф-ту Ун-ту Св. Володимира в *Києві*, який закінчив 1907 з дипломом 1-го ст. Під час навчання викладав природничу історію в Київ. реальному уч-щі та міськ. чол. г-зії. Після закінчення вишу — вчитель природознавства Кременчуцького Олександрійського реального уч-ща. 1908 перейшов на посаду вчителя природничої історії до 1-ї Житомир. г-зії. За поширення вчення К.Тимірязєва з 1 липня 1909 був звільнений з роботи. Навч. на с.-г. від-ні Моск. с.-г. ін-ту (1909—12). 1910—11 під час канікул проводив с.-г. перепис (обстеження) *Волинської губернії*, про результати якого доповів на 3-й Волинській губернській агроно-

К. Гадачек.

мічній нараді 12—17 травня 1911. 1912 на власні кошти орендував землю і провів у с. Терни (нині село Лубенського р-ну Полтав. обл.) серію дослідів з агротехніки лікарських рослин і доповів на засіданні Лубенського т-ва сільс. госп-ва. У січні 1913 на черговому його засіданні виголосив доповідь про систему збирання та збуту лікарських рослин не лише для Полтавщини, а й для всієї країни. Ініціював створення Лубенського т-ва зі збуту лікарських і технічних трав. Розробив анкету «Цінних лікарських рослин», обґрунтував кооп. підхід щодо вирощування та реалізації лікарської сировини не тільки в країні, а й у Європі.

Наприкінці 1913 був призначений пом. волин. губернського агронома, 1914—15 займав таку саму посаду в Черніг. губернському земстві, з 1915 — спеціаліст департаменту землеробства з к-ри лікарських рослин. У статті та виступах на Особливій нараді Управління Верховного нач. санітарної та евакуаційної частини у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) 22—28 лютого 1916 відстоював ідею держ. потреби в прискореному розвитку к-ри лікарських рослин, їх збирання і збуту, насамперед для вітчизн. фармацевтичної пром-ті. Наполягав на створенні першої у світі дослідницької насіннєвої плантації (станції) з вивчення лікарських рослин у *Лубнах*. Розробив програму її наук. діяльності й 20 березня 1916 очолив її. Під його кер-вом було збудовано всі будівлі та насіннєву лабораторію, де вивчалося бл. 60 лікарських рослин. Видав серію довідкових видань з к-ри лікарських рослин. На поч. березня 1917 обраний першим головою Лубенської міськ. ради робітн., солдатських і сел. депутатів. Поєднував діяльність із кер-вом Лубенською дослідною станцією лікарських рослин. З кінця 1917 до поч. 1919 — кер. відділу с.-г. статистики департаменту лісівництва, а потім — сільс. госп-ва, член ради ген. секретарства (мін-ва) земельних справ. Разом із М.*Туган-Барановським* створив Укр. наук. т-во економістів (1918). 1919 — зав. стат. відділу Укр. ради нар. госп-ва. Завдячуючи йому, 1 січня 1920 відкрився Київ. кооп. ін-т (нині Київський торговельно-екон. ун-т ім. В.Гетьмана). Член ради Агрономічної секції Укр. наук. т-ва (1918).

П. у м. *Київ*.

Праці: До питання про організацію дослідного вивчення лікарських рослин у Лубнах. Лубни, 1916; Про лікарські трави: короткі поради хазяїнам, як їх розводити. Лубни, 1916; Роботи дослідної станції лікарських рослин Лубенського товариства сільського господарства за 1916 рік: короткий звіт. Пг., 1917.

Літ.: *Вергунов В.А.* П.І. Гавсевич (1879—1920) — організатор системного дослідження культури лікарських рослин, державний та громадський діяч у роки перших сподівань державності України. «Гілея», 2014, № 87; *Його ж.* Петро Гавсевич та його видатне творіння — Лубенська дослідна станція лікарських рослин: до 100-річчя від дня заснування. «Вечірня Полтава», 2016, № 13 (1205), 30 березня. *Його ж.* П.І. Гавсевич (1833—1920) та історія становлення дослідної станції лікарських рослин Інституту агроекології і природокористування НААН (до 100-річного ювілею). «Агроекологічний журнал», 2016, № 2.

В.А. Вергунов.

ГАГА́РІН Анатолій Євгенович (20.06.1844—1917) — учений у галузі помології, князь. Н. в м. *Одеса*, навч. в *Ришельєвському ліцеї*. Для отримання подальшої освіти виїхав до Німеччини, навч. на мат. ф-ті Політехнічного ін-ту в Карлсруе (Німеччина; 1861), а згодом — у Гоенгеймській академії сільс. госп-ва та лісівництва. Вступив до Тюбінгенського ун-ту, займався геологією, ботанікою та фізіологією рослин, готуючись здобути ступінь д-ра природничих наук.

Повернувся до родового маєтку «Вікна» на пд. кордоні *Подільської губернії*. Впроваджував у вир-во набуті знання й розробляв новітні підходи до ведення плодівництва, городництва та степового лісорозведення. Заклав унікальний плодовий розсадник, в якому протягом 30-ти років проводили випробування різних сортів плодових дерев вітчизн. та іноз. походження. Тут уперше було застосовано систему зрошення для плодових садів (насосною системою Вортінгтона), а також обробіток ґрунту плантажним плугом. Ініціював створення Імператорського Рос. т-ва плодівництва та його друкованого органу — час. «Плодівництво» (1891). Виступив на заг. зборах членів Імператорського Рос. т-ва плодівництва з доповіддю «Про причини недовговічності садів у степах», уперше в наук. практиці обґрунтувавши їх, вказавши на відсутність вологи в ґрунті, а також недостатню кількість її надходження із повітря, чому можливо запобігти, використовуючи раціональне зрошення (1899). Не раз виступав як автор статей, перекладач і рецензент іноз. спец. літератури. Фундаментальний наук. проєкт Г. — довідник «Атлас плодів» із розміщенням хромолітографічних малюнків та описів 100 найголовніших пром. сортів плодів Рос. імперії (1906). Налагодив масштабну роботу з вивчення вітчизн. плодівництва, створивши широку мережу власних кореспондентів у різних регіонах країни, не раз ініціював проведення виставок.

Завдячуючи його авторитету в наук. та урядових колах в кожній *губернії* було відкрито філіал Імператорського Рос. т-ва плодівництва та місцеві т-ва сільс. госп-ва. Г. став першим головою Подільського т-ва сільс. госп-ва та с.-г. пром-ті. Ще за життя його шанували у фаховому середовищі як видатного помолога, засн. і почесного члена Імператорського Рос. т-ва плодівництва, члена Ради Імператорського Ботанічного саду та почесного члена багатьох європ. т-в садоводів у галузі садівництва.

Літ.: *Вергунов В.А.* Князь Гагарін А.Є. (1844—1917) — видатний учений у галузі помології. «Настоящи изследвания и развитие» [матеріали міжнародної науково-практичної конференції]. София, 2015.

В.А. Вергунов.

ГАДА́ЧЕК Кароль (чеською — Karel Hadaček, польс. — Karol Hadaczek; 24.01.1873—19.12. 1914) — археолог, професор Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*) з 1905, чл.-кор. Академії науки і мист-ва у *Кракові* (з 1909), декан філос. ф-ту Львів. ун-ту (1913/14 навч. р.). Н. в с. Грабовець (нині село Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл.). 1893 закінчив гімназію у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), 1897 — філос. ф-т Львів. ун-ту. 1897—1900 вивчав класичну археологію, праісторію та нумізматику у *Відні*, де слухав лекції Е.Райша, Р.Боремана, М.Гернеса, О.Бенндорфа. 1903 у *Львові* Г. пройшов габілітацію з класичної археології. 14 квітня 1905 приват-доцент Г. став першим надзвичайним професором

класичної археології та праісторії Львів. ун-ту.

За підтримки проф. Л.Цвіклінського Г. отримав кошти на 3-річну дослідницьку подорож до Греції, Італії, Німеччини, став учасником тамтешніх археологічних експедицій, під час яких освоїв досконалу техніку розкопок. Кошти на проведення розкопок у *Галичині* здебільшого отримував від В.*Дідушицького* і Т.Дідушицького. Наук. діяльність розпочав у Музеї Дідушицьких (нині Держ. природознавчий музей НАН України).

Провадив дослідження багатошарового поселення в Неслухові на Львівщині (1898—99), могильника в с. Гаць поблизу Пшеворська (став епонімною пам'яткою *пшеворської культури*; 1904—05), літописного *Пліснеська* (1905 і 1907), поселення *трипільської культури* в *Кошлівцях* на Тернопільщині (1908—12).

Матеріали з розкопок Г. поповнювали колекції музеїв Любомирських, Дідушицьких, Львів. ун-ту.

Займався консервацією доісторичних пам'яток, брав участь в опрацюванні законів, спрямованих на охорону археологічних пам'яток.

Покінчив із життям, здійснивши постріл у голову у власній квартирі в м. Львів, протестуючи в такий спосіб проти рос. окупації Галичини. Похований на *Личаківському цвинтарі*.

Праці: Kilka uwag o czasach przedhistorycznych Galicji. «Eos», (Lwów), 1898—1899; Grabarka Niesłuchowska. «Teka Konserwatorska» (Lwów), 1900, r. 2; Z badań archeologicznych w dorzeczu Bugu. Там само; Złote skarby michałkowskie. Kraków, 1904; Cmentarzysko ciałopalne koło Przeworska. «Teka Konserwatorska» (Lwów), 1904. r. 3; Zum Goldschatz von Michalkow. «Jahresheften des österreichischen archäologischen institutes», 1906, band 9; Dział przedhistoryczny muzeum im. Dzieduszyckich. Lwów, 1907 (odbitka z «Przewodnika po Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie 1907»); Album przedmiotów wydobytych w grobach cmentarzyska ciłopalnego koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego). Lwów, 1909; Osada przemysłowa w Koszyłowiczach z epoki eneolitu. Lwów, 1914.

Літ.: *Берест Р.* Карло Гадачек: штрихи біографії та наукової діяльності. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» (Львів), 1998, вип. 7; *Булик Н.* Кароль Гадачек (1873—1914 рр.): нові матеріали до наукового портрета. «Археологічні дослідження Львівського університету», 2005, вип. 8; *Bulyk N., Lech J.* Karol Hadaczek (1873—1914) and the begginnings of archaeology in universities of the North-East borderland of the Austro-Hungarian Monarchy. «Archaeologia Polona» (Warsaw), 2009, vol. 47; *Булик Н.* Кароль Гадачек і його внесок у розвиток львівської археології. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» (Львів), 2013, вип. 17; *Її ж.* «Вмів він розбудити серед молоді запал до вивчення класичного мистецтва і доісторичної культури»: Кароль Гадачек в оцінці сучасників. Там само, 2015, вип. 19; *Її ж.* Перший професор львівської археології Кароль Гадачек і його наукова пасія. В кн.: Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету). Львів, 2015.

Н.М. Булик.

ГАДЖА́ Петро Миронович (03.07. 1966—22.03.2014) — активний учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. Рахів Закарпат. обл. Під час служби в армії брав участь в *Афганській війні 1979—1989.* Працював та жив у м. *Київ*. Був членом Української спілки ветеранів Афганістану. Взяв участь у подіях «Євромайдану» після побиття студентів в ніч з 29 на 30 листопада 2013. Був зарахованим до однієї із сотень «Самооборони Майдану». 18 лютого 2014, беручи участь у зіткненнях зі співробітниками правоохоронних органів, отримав ураження від сльозогінного газу, що використовувався співробітниками правоохоронних органів під час загострення подій Євромайдану. Наприкінці лютого 2014 потрапив до лікарні через газові опіки легенів та бронхів. П. 22 березня 2014. Церемонія прощання відбулася 25 березня 2014 на майдані Незалежності в м. Київ. Похований у с. Гоголів Броварського р-ну Київ. обл. Перепохований 2015 у м. Рахів.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Гаджа Петро Миронович. Web: http://www.ukrgeroes.com.ua/GadzhaPM.html

І.В. Постольник.

ГАЗЕНБРУ́КС Альберт (нідерландською — Albertus Gustavus Franciscus Hasenbroekx; псевд. — Західний; 22.01.1915—07.09.1979) — бельг. бухгалтер і торговець, у роки *Другої світової війни* — радист *Української повстанської армії*. 1943—45 працював на радіостанції «Самостійна Україна» (*«Афродита»*), передавав програми франц. та англ. мовами. Н. в м. Остенде (Бельгія) у сім'ї власників готелю-кафе «Белж». Закінчив г-зію в Остенде (1932), Антверпенський ун-т (1936). 1936 призваний до бельг. армії. У лютому 1939 працював у філії продуктового магазину «Delhaize». 1939 мобілізований до бельг. армії, у травні 1940 потрапив до нім. полону, де пробув 3 місяці. Невдовзі після звільнення був вивезений на примусову роботу в Берлін (Німеччина). При спробі втечі затриманий на кордоні окупованої Бельгії. Утік удруге і нелегально влаштувався працювати у нім. будівельну фірму. Навесні 1943 вивезений на примусову роботу до нім. будівельної компанії в м. *Рівне*. Кинувши роботу, намагався пішки повернутися на Батьківщину. В січні 1943 поблизу м. *Дубно* потрапив у розташування українських самостійників. Вступив до *Організації українських націоналістів*, отримав псевд. «Західний». Певний час працював у референтурі пропаганди, опрацьовуючи радіовісті із Заходу. Під час перебування на Конференції поневолених народів, що відбувалася 21—22 листопада 1943 на *Волині*, Р.*Шухевич* наказав перевести Г. на радіостанцію «Самостійна Україна», що діяла на Сколівщині Львів. обл. Був редактором і диктором англо-франц. передач.

7 квітня 1945 оперативна група Сколівського районного відділу НКВС УРСР та резервна рота 330-го полку військ НКВС СРСР виявили радіостанцію та кинули кілька гранат у криївку, де вона розміщувалася, під час прямого ефіру. Г. було поранено і захоплено в полон. На допитах він приховав справжній характер своєї роботи в підпіллі. Справу двічі повертали на дорозслідування через плутанину в іноз. геогр. назвах та іменах родичів підсудного. Суд відбувся 24 квітня 1947. Г. було висунуто звинувачення за статтями 54-2 (збройне повстання) і 54-11 (участь у контрреволюційній орг-ції) Кримінального кодексу УРСР. Г. не мав паспорта, тому був засуджений як осо-

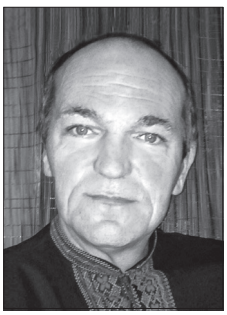

П.М. Гаджа.

А. Газенбрукс.

В.-Д. Гайке.

ба без громадянства до 10 років таборів. Із них відбув вісім у Воркуті (нині місто в Республіці Комі), Сталінську (нині м. Новокузнецьк Кемеровської обл.), Верхоянську (нині місто в республіці Саха (Якутія); усі в РФ), *Москві*; вийшов на волю 23 червня 1953, за активного втручання міжнар. спільноти повернувся додому в жовтні 1953 серед 12 звільнених тоді бельгійців. На Батьківщині його вважали рад. шпигуном, через що зазнав переслідувань.

Після повернення працював бухгалтером транспортно-експедиційної компанії в м. Брюгге (Бельгія). Час від часу контактував з укр. діаспорою. 29 жовтня 1967 взяв участь у заходах з нагоди 25-ї річниці УПА у м. Льєж (Франція), де виступив із промовою, в якій розповів про свою участь в укр. визвольній боротьбі.

1967 нагороджений Капітуллю Золотого Хреста Заслуги від Гол. управи бувших вояків УПА (Нью-Йорк; США).

П. у м. Брюгге.

29 травня 1995 реабілітований посмертно. Указом Президента України нагороджений орденом «За заслуги» 1-го ст. (2010) за участь у національно-визвольній боротьбі (посмертно).

Літ.: *Макар В.* Бельгієць, вояк УПА, в Торонті. «Гомін України», 1967, 7 жовтня; *Газенбрукс А.* Моє перебування в УПА. «Гомін України», 1968, 10 серпня; *Галабурда-Чигрин М.* Радіостанція УПА «Вільна Україна». «Шлях перемоги», 1982, число 49 (1495), 5 грудня; *Макар В.* Світлої пам'яті інженер Альберт Газенбрукс — «Західний». «Свобода», 1983, 21 вересня; *Ганушевський М.* Слово на могилу славної пам'яті друга Альберта Газенбрукса. «Авангард», 1984, ч. 3—4; *Галабурда-Чигрин М.* Бельгієць Алберт Газенбрукс — син України. «Українська газета», 1994, 24 листопада; *Косик В.* Вільний голос із Карпат. «За вільну Україну», 1997, 27 лютого; *Лизанчук В.* Голос правди про національно-визвольну боротьбу українського народу. В кн.: Телерадіожурналістика: історія, теорія, практика, погляд у майбутнє. Львів, 1997; *Мороз В.* Правдиве слово «Афродити». «Шлях перемоги», 1998, 13 травня; *Мороз В.* Радіостанція ОУН-УПА «Вільна Україна» (кодова назва «Афродита»). «Визвольний шлях», 1998, кн. 3; *Макар В.* В обслузі Афродити. В кн.: *Макар В.* Спомини та роздуми: зібрання творів, т. 2 (Бойові друзі), кн. 1. Торонто—К., 2001; *Мороз В.* Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН. «Український визвольний рух» (Львів), 2004, зб. 3 (до 75-ліття Організації українських націоналістів); *Ющенко К.* Радіостанція УПА «Афродита»: «Ви чуєте голос вільної України...». «Історична правда», 2011, 11 червня.

Т.В. Заболотна.

ГА́ЙКЕ Вольф-Дітріх (Wolf-Dietrich Heike; 27.06.1913—30.11.1994) — нім. військовик, офіцер *Вермахту* та мемуарист. Походив із родини майора нім. армії зі Сх. Пруссії. Закінчив академію збройних сил у м. Мюнхен (Німеччина). Від поч. *Другої світової війни* брав участь у бойових діях супроти Польщі та у Франції у складі 30-ї піх. д-зії. 1942 воював на Сх. фронті, в серпні — як штабний офіцер 110-ї піх. д-зії, а протягом вересня—жовтня — у складі 15-ї танк. д-зії. Впродовж березня—червня 1943 навч. на курсах академії збройних сил у м. Берлін (Німеччина). У червні—грудні 1943 — штабний офіцер 122-ї піх. д-зії. У січні 1944 отримав призначення до 14-ї гренадерської д-зії військ СС «Галичина» (Укр. д-зія; див. *«Галичина»*, д-зія СС). Нач. штабу Укр. д-зії, підтримував формування військ. підрозділів з українців. Пройшов з Укр. д-зією весь бойовий шлях, брав участь у боях поблизу м. *Броди* в липні 1944. За спогадами П.*Грицака*, який воював у складі Укр. д-зії, нім. командування визнавало непересічний організаторський талант молодого майора Г., він був єдиним офіцером Вермахту у штабі д-зії. Після капітуляції гітлерівської Німеччини потрапив у полон до британців, де перебував протягом 2 років. Звільнений без висунення звинувачень. Протягом 1950—75 працював на з-ді автомобільної компанії «Ауді» у м. Дюссельдорф (ФРН), де з часом здобув посаду адм. директора. Від 1975 і до кінця життя — на пенсії у Баварії (ФРН). 17 липня 1990 привітав укр. товаришів по зброї з проголошенням Декларації про держ. суверенітет України.

1947 на основі воєнних щоденникових записів і особистих споминів написав великий військово-істор. нарис «Sie wollten die Freiheit: die Geschichte der Ukrainischen Division 1943—1945» («Вони хотіли волі: історія Української дивізії 1943—1945»). Уривки зі спогадів Г. були вміщені у зб. «Броди: збірник статей і нарисів» (Мюнхен, 1951). Укр. версія книги Г. побачила світ 1970 під назвою «Українська дивізія "Галичина": історія формування і бойових дій у 1943—45 роках» за редакцією та з передмовою В.*Кубійовича* як 188-й том *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»*. В укр. вид. пропущено перші розділи книги Г., зокрема «Нарис історії України», «Військовий погляд на Другу світову війну» та «Становище на українській національній території та в Європі напередодні творення Української дивізії», в яких автор коментував гітлерівську політику на Сх. Європи та істор. взаємини Німеччини й України. Крім того, за згодою автора скорочено низку ін. розділів книги. Англомовний переклад споминів Г. з передмовою Дж.*Армстронга* був виданий під маркою *Наукового товариства імені Шевченка* 1988. Низка фрагментів і уривків із мемуарів Г. передруковувалася в різних збірках і виданнях.

Кавалер Залізного хреста 2-го та 1-го класів.

П. у м. Лентінг (ФРН).

Тв.: Бій під Бродами. В кн.: Броди: збірник статей і нарисів. Мюнхен, 1951; Українська дивізія «Галичина»: історія формування і бойових дій у 1943—45 роках. Торонто—Париж—Мюнхен, 1970 (перевид. — Тернопіль, 2012); Sie wollten die Freiheit: die Geschichte der Ukrainischen Division 1943—1945. Dornheim, [1973]; The Ukrainian division «Galicia», 1943—45: a memoir. Toronto—Paris—Munich, 1988; Кінцеві зауваження до споминів «Українська дивізія "Галичина"». В кн.: Українська дивізія «Галичина»: матеріяли до історії. Торонто—Нью-Йорк, 1990.

Літ.: *Грицак П.* Вежі і кулемети: спогади. Мюнхен, 1959; *Барагура В.* Хрест і меч. [Рецензія на:] Отець д-р І. (Сидор) Нагаєвський. «Спогади польового духовника». Видавництво «Українська книжка», Торонто, 1985, 185 стр. «Свобода» (Джерзі Сити), 1985, № 150, 8 серпня; *Армстронг Дж.* Чи «легіонова політика» така безнадійна?: передмова до споминів майора Вольфа-Дітріха Гайке, начальника Української дивізії. В кн.: Українська дивізія «Галичина»: матеріяли до історії. Торонто—Нью-Йорк, 1990; *Стасів Б.* Чому ми йшли до дивізії «Галичина»? «Свобода», 2003, № 30, 25 липня; *Панченко О.* «Вийшов я цілий з-поміж зливи куль…» (до 90-річчя Романа Колісника). «Свобода», 2013, № 42, 18 жовтня.

О.В. Ясь.

ГАЛАМА́Й (Halamaj) **Степан** (псевд. — С.Г. Ламай, С.Беркут; 26(13).11.1913—07.04.2004) — гро-

мадський і політ. діяч, юрист, журналіст і мемуарист. Н. в с. Івачів (нині село Зборівського р-ну Терноп. обл.). Здобув початкову та середню освіту в г-зіях міст *Золочів* і *Тернопіль*. Від 1930 — член Юнацтва ОУН (див. *Організація українських націоналістів*). Студіював право у Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет*), який закінчив 1935. Був культурно-освіт. референтом повітового союзу гуртків *«Рідної школи»* у м. *Львів*, якими опікувалося Укр. пед. т-во. Учасник націоналістичного руху. 1937 заарештований і засуджений польс. судом за членство в ОУН. Протягом 3-х років перебував в ув'язненні у містах Золочів і Білосток (нині центр Підляського воєводства, Польща). 22 червня 1941 здобув ст. д-ра права і сусп. наук в *Українському вільному університеті* (наук. кер. — проф. Л.Шрамченко; м. Прага, нині столиця Чехії). Працював асистентом на кафедрі історії укр. права в УВУ. Брав участь у діяльності ОУН у м. Львів. Після *Другої світової війни* опинився у таборах для переміщених осіб у Західній Німеччині. Кер. орг. від. та член Гол. управи у *Центральному представництві української еміграції в Німеччині*. 1948 брав участь у перемовинах щодо створення Укр. нац. ради як один із представників проводу Закордонних частин ОУН. 1949—51 викладав адм. право, зокрема був асистентом у проф. та ректора УВУ (м. Мюнхен, ФРН) Ю.Панейка. Від 1951 — у США. Вивчав економіку в Ун-ті Сетон-Голл (м. Саут-Орандж, шт. Нью-Джерсі, США) та бібліотекознавство в Ун-ті Ратгерса (шт. Нью-Джерсі, США). Здобув ступінь магістра з бібліотечних наук. Від 1966 — дир. б-ки Ун-ту Сетон-Голл. 1969 — професор-гість в УВУ. У липні 1971 очолював делегацію Орг-ції Укр. визвол. фронту на тижні поневолених націй у м. Нью-Йорк (США). Гол. ред. газ. *«Шлях перемоги»* (м. Мюнхен, ФРН, 1971—79), час. *«Визвольний шлях»* (м. Лондон, Велика Британія, 1977—79). Кер. Гол. управи Орг-ції оборони чотирьох свобод України (США). Від 1983 — у Канаді. 1992 повернувся до України.

П. у м. Львів.

Автор споминів, праць з історії ОУН, а також численних публіцистичних статей з політ., громад., соціально-культ. тематики.

Тв.: Дещо про американську стратегію й геополітику. «Вісник Організації оборони чотирьох свобод України», 1954, № 4; Про закордонну політику Америки. Там само, 1954, № 5; Провідники під час кризи. «Визвольний шлях», 1964, № 1; Коли мінімалізм підіймає голову. Там само, 1968, № 4; Департаментація. «Вісник Організації оборони чотирьох свобод України», 1969, № 2; Про основні процеси адміністрації. Там само, 1969, № 1; Успішність спротиву тотальному затискуванню. «Визвольний шлях», 1977, № 11; Соціальне питання і мобільність населення в Україні. Там само, 1978, № 2; На їхніх чинах будівля незнищима. Там само, 1978, № 5; Про книжку, на яку ми ждали. Там само, 1978, № 9; Великий революційний організатор (один фрагмент з діяльности славної пам'яті Степана Бандери). Там само, 1979, № 10; Тривалі після-Андроповські «реалітети». Там само, 1984, № 6; Боротьба за визволення України 1929—1939. Львів, 1993; У боротьбі за українську державу: спогади. Львів, 2003.

Літ.: Тиждень поневолених націй у Нью-Йорку. «Свобода» (Джерзі Сіті), 1971, № 134, 17 липня; Ще про журнал «Визвольний шлях». «Вісник Організації оборони чотирьох свобод України», 1980, № 12; Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника, вип. 8. Львів, 2001; Д-р Степан Галамай [некролог]. «Свобода», 2004, № 17, 23 квітня; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 1. Тернопіль, 2004; Енциклопедія сучасної України, т. 5. К., 2006; Енциклопедія української діяспори, кн. 1. Нью-Йорк—Чикаго, 2009; Universitas Libera Ucrainensis, 1921—2011. Мюнхен, 2011; Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості. Донецьк, 2012.

О.В. Ясь.

ГА́ЛИЦЬКО-БУКОВИ́НСЬКЕ ВІЙСЬКО́ВЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНА́ТОРСТВО — тимчасова адм.-тер. одиниця з центром у *Львові*, пізніше у *Чернівцях*, що існувала протягом 1914—17. Утворено 29 серпня 1914 на територіях *Галичини* і *Буковини*, окупованих рос. військами. Поділялося на Львів., Терноп., Чернів., Перемишльську (квітень—травень 1915) губернії. Очолювали генерал-губернатори — граф Г.*Бобринський* (до 21 серпня 1915) і генерал-ад'ютант Ф.Трепов (3 липня 1916 — лютий 1917). Генерал-губернаторство підпорядковувалося військ. властям. Його діяльність було спрямовано також проти укр. національно-визвол. руху. З березня 1917 *Тимчасовий уряд* призначив Д.*Дорошенка* крайовим комісаром із правами генерал-губернатора. Проіснувало до зайняття цієї території австро-нім. військами (серпень 1917).

Літ.: История Первой мировой войны: 1914—1918, т. 1—2. М., 1975; Історія України. Львів, 2002; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Мюнхен, 1969.

І.Г. Патер.

ГА́ЛИЧИНА МОГИ́ЛА — *курган* у *Галичі (давньому)*, що згадується в *Галицько-Волинському літописі* під 1206. Якщо розуміти текст повідомлення буквально, то Г.м. — курган, на який згідно з традицією виводили *князя* перед тим, як він мав перейняти владу в Галичі. Імовірно, Г.м. вважали похованням легендарного засн. міста. З кінця 19 ст. Г.м. прийнято ототожнювати з курганом, що височіє в урочищі Качків (пд. частина Крилоського городища).

Курган вивчали Т.Земенцький (1883), Й.*Пеленський* (1911), Я.*Пастернак* (1934), В.*Баран* і Б.Томенчук (1991—1992). У роки *Першої світової війни* в кургані викопали два бліндажі, що призвело до часткової руйнації пам'ятки.

Наприкінці 20 ст. діаметр кургану становив 45—50 м, висота — 1,8—2 м. Під час досліджень 1991—92 встановлено, що курган мав дерев'яну крепіду. У центр. частині кургану виявлено яму, орієнтовану по осі пн.—пд. Її довжина 3,6 м, ширина 1,45 м, глибина 0,2—0,4 м від давньої поверхні. По краях ями розчищено сліди обвугленої деревини, інтерпретовані авторами розкопок як рештки дерев'яного човна-довбанки. У пд. частині ями знайдено вістря дротика та двох стріл, скрамасакс, 3 бойові сокири, а також пляму золотої фольги (на думку авторів розкопок, фольгою був обтягнутий щит, що не зберігся). У пн. частині ями розчищено залізне тесло. На більшості залізних предметів простежувалися відбитки золототканої тканини. Поховання не виявлено. Одне з пояснень цього — курган міг бути кенотафом (символічною могилою на спомин про людину). Поховальний інвентар гіпотетично датують серединою 10 ст.

1998 курган музеєфіковано з облаштуванням музейного приміщення всередині (відкрито для

К. Гаскойн.

відвідувачів з 2014 після повторного ремонту).

Літ.: *Ziemięcki T.N.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej (Halicz, Kryłos, Podhorce). «Zbior wiadomości do antropologii Krajowej», t. 8. Kraków, 1884; *Свистун Ф.И.* Галичина могила. «Научно-литературный сборник Галицко-русской матицы», т. 1. Львів, 1901; *Пастернак Я.* Старий Галич. Львів, 1944; *Толочко О.П.* До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX—X ст. «Археологія», 1990, № 1; *Баран В., Томенчук Б.* Літописний курган Галичина могила у Крилосі. «Галичина» (Івано-Франківськ), 1998, № 1; *Баран В., Томенчук Б.* Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991—1996 рр. В кн.: Галич і Галицька земля. К.—Галич, 1998; *Томенчук Б.* Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Івано-Франківськ, 2006; Археологічні дослідження давнього Галича у 1991—2002 роках. Web: http://allref.com.ua/ru/skachaty/Arheologicheskie_issledovaniya_drevnego_Galicha_v_1991-2002_godah%7C

Д.Я. Вортман.

ГАСКО́ЙН Карл (Чарльз; Charles Gascoigne; між 1737 і 1739 — 31(19).07.1806) — інж. і промисловець. Н. в Шотландії. З 1759 працював інж., а з 1769 — керуючим на Карронському з-ді (поблизу м. Фолкерк, Шотландія). З 1772 цей з-д постачав чавунні гармати рос. армії. 1786 Г. перейшов на рос. службу, був призначений нач. Олонецьких з-дів (м. Петрозаводськ; нині столиця Республіки Карелія, РФ). Під кер-вом Г. Олонецькі з-ди були технологічно переобладнані на взірець Карронського з-ду та розпочали випуск артилер. зброї із чавуну (раніше в Росії гармати виробляли з бронзи; чавунна зброя була дешевшою та надійнішою, ніж бронзова).

Наприкінці 18 ст. перед Г. було поставлене завдання налагодити вир-во чавунної зброї поблизу Чорного моря для переобладнання ВМФ, що дало би змогу продовжити військ. протистояння з *Османською імперією*. Г. здійснив експедицію у Сх. Україну — в Бахмутський і Донец. повіти *Катеринославського намісництва* для вивчення покладів кам'яного вугілля та залізної руди.

На підставі пропозицій Г. рос. імп. *Катерина II* 14 листопада 1795 підписала указ про будівництво чавуноливарного з-ду на р. Лугань (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону) та видобуток кам'яного вугілля «тієї країни». Місце для нового з-ду поблизу річок Лугань та Вільхівка (прит. Лугані) Г. було обрано таким чином, щоб використовувати енергію води для приводу заводських машин. 1796 розпочалося буд-во *Луганського ливарного заводу*, а в Лисячому байраку (на місці сучасного м. *Лисичанськ*) був налагоджений видобуток кам'яного вугілля для потреб Луган. з-ду та Чорномор. флоту. Луган. з-д був створений на базі перевезеного Липського (Липецького) з-ду, його першими робітниками стали майстрові з Липецька (нині місто в РФ), а інженерний персонал становили брит. фахівці.

Проєкт Г. полягав у налагодженні на Подінців'ї повного циклу вир-ва — від видобутку корисних копалин (залізної руди та кам'яного вугілля) і виплавки з них чавуну до випуску артилер. зброї. Однак Луган. з-д не став металургійним через низьку якість місц. залізної руди; виготовляв зброю із привозного уральського чавуну. Транспортним каналом для забезпечення Луган. з-ду вугіллям із Лисячого байраку, за задумом Г., мала стати річка Сіверський Донець (прит. Дону) за умови розчистки її русла. Проте ці роботи не були проведені.

Луган. ливарний завод під кер-вом Г. у 1797 розпочав вир-во артилер. снарядів, у 1798 випустив першу пробну партію гармат із чавуну, виплавленого з місц. руди, а від 1802 налагодив регулярний випуск гармат з уральського чавуну. Цей з-д став центром гірничого округу, що охоплював прилеглі території, які пізніше отримали назву «малого Донбасу» (див. *Донбас*). На поч. 19 ст. Г. через погіршення стану здоров'я переїхав до *Санкт-Петербурга*, звідки керував з-дом до своєї смерті.

П. у с-щі Колпіно (нині місто у складі С.-Петербурга).

У *Луганську* 1995, в рамках святкування 200-ї річниці заснування міста, перед будівлею *Луганського краєзнавчого музею* було відкрито пам'ятник Г. як фактичному засновнику міста.

Літ.: *Темник Ю.А.* Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795—1887 гг.), т. 1. Луганск, 2004; *Походенко Л.* Неистовый шотландец. В кн.: Малая родина: сборник статей Луганского областного краеведческого музея. Луганск, 2007.

М.В. Гаухман.

ГЕБРА́ЙСЬКО-ХОЗА́РСЬКЕ ЛИСТУВА́ННЯ — прийнята в історіографії назва обміну дипломатичними посланнями між євреєм Хасдаєм ібн Шапрутом, сановником при дворі кордовських халіфів (до 927 мали титул емірів) Абд ар-Рахмана III (912—61) і Хакама II (961—76) та правителем *Хозарського каганату* Йосифом. Зміст заголовка Г.-х.л. — не конфесійно-етнічний, а лінгвістичний. Це не листування євреїв з *хозарами*, а листування з приводу хозар гебрайською мовою / івритом. Значення Г.-х.л. як *джерела історичного* полягає в тому, що це унікальний комплекс історичних свідчень про Хозар. каганат та сусідні з ним країни та народи Сх. Європи, що описують їх зсередини, а не лише з боку зовнішнього — близькосхідного і середземноморського — спостерігача.

Датування Г.-х.л. встановлюється за хронологією подій, що відбувалися в Кордовському халіфаті та Хозарському каганаті в серед. 10 ст. Лист Хасдая ібн Шапрута не міг бути написаний пізніше 15 жовтня 961 — дати смерті Абд ар-Рахмана III, чиїм підданим він себе називає. У листі Хасдая згадуються деякі інші події, дати яких відомі з латинських та арабських джерел: відвідування Кордови посольствами з *Візантії* (948), Священної Римської імперії (див. *«Священна Римська імперія германської нації»*; 956) і слов'янських д-в (953—954). Що ж стосується листа Йосифа, то він не міг бути написаний раніше листа Хасдая і пізніше розгрому Хозарії київ. кн. *Святославом Ігоровичем* (965 за даними *«Повісті временних літ»* або 968 згідно з *Ібн Хаукалем*).

Текст листування зберігся у двох рукописах — Оксфордському Christ Church College № 193 і Петербурзькому ЗР РНБ Евр.-араб. II № 157. Перший із них датується 15—16 ст., датування другого визначити складніше. Перші його дослідники — Д.Хвольсон і А.Гаркаві — відносили його до 11 ст. П.Коковцов вважав, що він був переписаний не пізніше 14 ст. Оксфордський рукопис містить текст короткої редакції відповіді Йосифа і листи Хасдая, Петербурзький — тіль-

ки листи Йосифа, згідно з його просторою редакцією. Оксфордський рукопис (або інший близький до нього список) був джерелом для першого друкованого вид. Г.-х.л., яке підготував 1577 у *Стамбулі* Ісаак Акріш. Відомі також окремі рукописні фрагменти листів Хасдая і Йосифа. Найбільше значення з них має уривок з «Книги Часів» Єгуди бен Барзіллая (кінець 11 ст.), що зберігся у двох рукописах 16 і кінця 18 ст.

До Г.-х.л. прилягає так званий Кембриджський документ — уривок з листа невідомого хозар. єврея. Початок і кінець цього листа не збереглися, але судячи з його змісту, він також був адресований Хасдаю ібн Шапруту. Про це свідчать деякі спільні для обох документів літературні мотиви: виявлення предками хозарських євреїв іудейських священних книг у печері та перегук між запитаннями Йосифу (історія появи іудейських громад у Хозарії, їхній зв'язок з іншими ізраїльськими колінами тощо). Як показав Н.Голб, рукопис цього листа, що датується 11 ст., спочатку належав до кодексу дипломатичних документів Хасдая ібн Шапрута.

Питання про авторство листів Хасдая та Йосифа не настільки однозначне, як це здається на перший погляд. Текст листа Хасдая ібн Шапрута був складений його особистим секретарем — поетом Менахемом ібн Саруком. Як показав 1942 М.Ландау, текст і особливості мови та стилю в листі Хасдая відповідають цим характеристикам інших відомих і збережених творів ібн Сарука. Щодо Йосифа не зовсім зрозуміло: він був сакральним правителем Хозарської д-ви — *каганом* або ж її реальним володарем — беком. Першу версію підтримали Д.Людвіг, П.Голден і С.*Плетньова*, другу — М.*Артамонов* і А.Новосельцев. У листі Йосифа зовсім не згадується «двовладдя» кагана і бека, характерне для пізніших етапів хозар. історії. Хозарський правитель Булан (згідно з листом — предок Йосифа і той, хто прийняв іудаїзм), протиставлений якомусь «головному князю» хазар («ha-sar ha-gadol») в короткій, або «такому-то князю» («ha-sar ploni») — у просторій редакції. Цю звістку також можна розуміти двояко, залежно від того, кого вона стосується — бека чи кагана. Доказом на користь каганського статусу Йосифа може слугувати те, що так його характеризує Єгуда бен Барзіллай — найранніший відомий свідок тексту Г.-х.л.

Лист Хасдая ібн Шапрута, написаний, за словами його автора, з метою «дізнатися істину, чи існує де-небудь місце, де є світоч і царство в ізраїльської діаспори, і де не панують над ними і не керують ними», складається з віршованого вступу, опису діяльності Хасдая при дворі кордовського халіфа, геогр. опису мусульманської Іспанії (ал-Андалус), розповіді про спробу встановити зв'язки з Хозарським каганатом і передати текст послання в Хозарію. Крім того, лист містить астрономічно-геогр. екскурс із зазначенням географічних координат Кордови (нині місто в Іспанії), *Константинополя* і країни хозар, а також перелік запитань про розміри хозар. д-ви, чисельність її війська, про країни, з якими вона межує, про те, як до Хозарії прийшли іудеї, про мову хозар. Цікаво, що в листі Хасдая зовсім не відображені відомості про неєврейське етнічне походження хозарських підданих Йосифа, в чому помітний вплив єврейс. літератури, присвяченої пошуку «втрачених ізраїльських колін». Іншими джерелами листа Хасдая були донесення його дипломатичних агентів та неідентифіковані арабські географічні твори.

Лист Йосифа в короткій і просторій редакціях відкривається привітанням Хасдаю ібн Шапруту, після чого йде опис походження і найдавнішої історії хозар, що закінчується прийняттям *іудаїзму*. Далі описується територія хозар. д-ви із зазначенням її меж та переліком залежних народів і племен. Розмір д-ви явно перебільшений у порівнянні з тим, яким він міг бути напередодні падіння Хозарії (сер. 10 ст.). Масштаб територіальних домагань Хозарії в листі відповідає періоду її найбільшої військ. і політ. могутності (поч. 9 ст.). Потім іде опис столиці Хозарії — *Ітиля*. Завершення листа, яке свідчить про зв'язки між іудеями Хозарії і талмудичними академіями в *Єрусалимі* та Вавилонії (Іраку), збереглося тільки в короткій редакції.

Між двома редакціями листа Йосифа є низка істотних розбіжностей, що стосуються граматики й орфографії єврейського тексту. Найпомітніша з них — цілковите панування форми дієслів «вав + імперфект» в короткій редакції, тоді як у просторій, навпаки, майже завжди вживається форма «вав + перфект». Обидві редакції відрізняються за обсягом наявної в них фактичної інформації. Так, у короткій редакції відсутні відомості про війну хозар проти народу «в-н-н-т-р», який ототожнюється з кочовими болгарськими племенами оногундурів, а також списки підвладних каганату народів і племен на Пн. Кавказі, на його пд.-зх. рубежах у Причорномор'ї та в Криму, в Нижньому і Середньому Поволжі і прилеглих до нього територіях на пн. Сх. Європи.

Автентичність листування традиційно ставилася під сумнів в історіографії до кін. 19 — поч. 20 ст., аж поки не були відкриті простора редакція листа Йосифа і низка інших дипломатичних документів Хасдая ібн Шапрута, що засвідчують його інтерес до хозарської д-ви. Визнанню автентичності Г.-х.л. сприяло її вид. за редакцією П.Коковцова і, особливо, його твердження про ймовірність того, що простора редакція листа може краще відображати початковий текст листа, ніж коротка. Крім того, П.Коковцов висунув припущення щодо можливості втручання *караїмів* у текст просторої редакції в середньовіччі.

Дослідження П.Коковцова сприяло ширшому, ніж раніше, введенню до наук. обігу даних Г.-х.л. і використання його як історичного джерела серед археологів (М.Артамонов, С.Плетньова) та сходознавців (Д.Данлоп, А.Новосельцев). Проте версію про автентичність листів Хасдая та Йосифа прийняли не всі дослідники. Так, ізраїльський сходознавець А.Поляк вважав листування підробленим на підставі наявності в листі Йосифа численних арабізмів, а також відсутності згадок про зв'язки між Хозарією та Хорезмом. Д.Данлоп висунув низку контрдоводів на заперечення А.Поляка, звернувши увагу на наявність орфографічних помилок у транслітерації деяких арабських слів, неможливих для носія араб. мови. Крім того, йому вдалося доповнити текстологічні дослідження П.Коковцова, остаточно довівши

належність текстів листів Хасдая ібн Шапрута та Йосифа перу двох різних авторів.

Існують й інші заперечення припущення про підробку листа Йосифа. Так, в обох редакціях листа в тому чи іншому вигляді зберігаються згадки про розгром хозарами азово-чорноморських болгар / *булгар* у Причорномор'ї і переселення останніх під хозар. тиском на Дунай. Відомості про ці події зустрічаються тільки у вірменських і візантійських джерелах («Вірменській географії» Ананії Ширакаці кін. 7 ст. і написаній на поч. 9 ст. «Хронографії» *Феофана Сповідника*), які не могли бути доступні середньовічним єврейським авторам. Воєн. конфлікт і загроза Хозарії з боку *русів* (див. також *Русь*) також належать до числа достовірних східноєвропейських реалій сер. 10 ст., що містяться в листі Йосифа. Збереження в листі тюрко-хозар. етнічної ідентичності як самого Йосифа, так і хозар. правлячої династії, в тому вигляді, як вона подана в листі, також було неможливим для гіпотетичного середньовічного єврейс. фальсифікатора.

Однак автентичність листування не виключає реальності спотворень і внесення пізніших доповнень до її текстів. Особливо це стосується згадуваних у просторій редакції листа місцевостей Криму. Зокрема, топонім «*Мангуп*» у просторій редакції написаний у рукописі на підчищеному місці. Останнє, дійсно, може бути результатом втручання в текст рукопису з боку А.*Фірковича*. Проте це не може бути доказом фальсифікації ним усього тексту листа. Висновки про це, які іноді зустрічаються в дослідницькій літературі (В.Бушаков), спростовуються нашим знанням про стан рос. і європ. сходознавства 2-ї пол. 19 ст. Свідоцтва арабо-перської історико-геогр. літератури про дунайських болгар і про народ «в-н-н-д-р» у відкритому 1893 в Бухарі (нині місто в Узбекистані) А.Туманським рукописі перського геогр. трактату «Худуд ал-Алам» й опубл. 1883 версія вірм. географії, що містить відомості про переселення болгар *Аспаруха* під хозар. тиском на Дунай, побачили світ уже після перших публікацій тексту просторої редакції листа Йосифа.

Літ.: *Гаркави А.Я.* Сказания еврейских писателей о хазарах и о хазарском царстве. СПб., 1874; *Патканов К.* Из нового списка географии, приписываемого Моисею Хоренскому «Журнал Министерства народного просвещения», ч. 226. 1883; *Mann J.* Texts and studies in Jewish History and Literature, vol. 1. Cincinnati, 1931 (reprint — Israel, 1970); *Коковцов П.К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. Л., 1932; *Grégoire H.* Le «Glozel» Khazare. «Byzantion». 1937, t. 12; *Asaf S.* О сообщении р. Иегуды Барцелони о хазарах (иврит). «Zion», 1941, vol. 7; *Landau M.* Нынешнее состояние хазарской проблемы (иврит). Там само, 1943. vol. 8; *Dunlop D.M.* The History of Jewish Khazars. Princeton, 1954; *Ashtor E.* The Jews of Moslem Spain, vol. 1. Philadelphia, 1971; *Чичуров И.С.* Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора: тексты, перевод, комментарий. М., 1980; *Ludwig D.* Structur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Liht der schriftlichen Quellen. Munster, 1982; *Плетнева С.А.* Хазары. М., 1986; *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990; *Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X в. М.—Иерусалим, 2003; *Бушаков В.* Як укладалася докладна редакція так званого листа хозарського царя Йосифа. «Хазарский альманах», 2005, т. 4. *Рашковский Б.Е.* Письмо Иосифа: подлинность, достоверность, дипломатические практики. В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы: 2019—2020 годы: дипломатические практики античности и Средневековья. М., 2020.

Б.Є. Рашковський.

ГЕ́ЛЬСІНСЬКА ГРУ́ПА В УКРАЇ́НІ — див. *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод.*

ГЕО́РГІЇВСЬКА СТРІ́ЧКА (рос. — Георгиевская лента; також відома як стрічка св. Георгія) — геральдичний елемент багатьох військ. нагород Рос. імперії, *СРСР* та нинішньої РФ. Складається з трьох чорних та двох жовтих або помаранчевих смуг. Символ військ. могутності та слави в Росії, пам'яті про перемогу у *Великій Вітчизняній війні* та вшанування її учасників. З 2017 р. Г.с. офіційно заборонена в Україні та країнах Балтії, як символ «Русского мира».

Уперше Г.с. з'являється на ордені св. великомученика і переможця Георгія, заснованому 1769 рос. імп. *Катериною II*. Орден став вищою військ. нагородою Рос. імперії, якою нагороджувалися офіцери за особливу мужність у бою. Пізніше сформувався цілий комплекс нагород, пов'язаний із св. Георгієм: золота зброя «За хоробрість», Георгіївський хрест і Георгіївська медаль, в оформленні яких використовувалася Г.с. З 1806 Г.с. вживалася також як аксесуар до Георгіївських прапорів — бойових нагород частин рос. армії.

Найбільш вірогідною версією походження гами стрічки є припущення, що вона була взята з чорно-жовто-білого прапора Рос. імперії. Ін. версія — кольори символізують вогонь та дим, що підкреслює її винятково військовий характер. Також чорно-жовта стрічка є елементом прапора і герба князівства Ангальт-Цербстського, з якого походила Катерина II. У Рос. імперії найбільше використовувався у стрічці жовтий колір, помаранчевий почав переважати пізніше. Але з позиції геральдики ці кольори — однакові, що використовують для позначення золотого.

Після приходу до влади більшовиків 1917 георгіївські нагороди припинили офіц. існування. Ними продовжували нагороджувати лише представники білогвардійського руху — О.*Колчак*, А.*Денікін*, Є.Міллер — за активну боротьбу з рад. владою. Зокрема, Г.с. була елементом знаків «За Льодовий похід» і «За великий Сибірський похід», використовувалися георгіївські банти, шеврони, стрічки на головних уборах і прапорах.

Стрічка ордена св. Георгія використовувалася в символіці рос. емігрантських орг-цій, таких, як «Всеросійська фашистська партія» в Маньчжурії, «Російська загально-військова спілка» на чолі з генерал-лейтенантом П.*Врангелем*.

Під час *Другої світової війни* вживалася рос. парамілітарними орг-ціями, що підтримували гітлерівську Німеччину. Зокрема, була присутня серед нагород та як власний символ Рос. визвол. нар. армії, Козачого стану, Рос. охоронного корпусу. Найчисельніше збройне формування російських колабораціоністів — Рос. визвол. армія — у своїй символіці використовувало насамперед Андріївський прапор та біло-синьо-червоний триколор. Наприкінці війни до складу Рос. визвол. армії включили Рос. визвол. нар. армію та Рос. охоронний корпус, які принесли із собою георгіївську символіку. Її сприймали виключно як власну національну.

В СРСР комплекс георгіївських нагород юридично не існував. Однак після введення 18 вересня 1941 в РСЧА почесного звання «гвардійська»/ «гвардійський» для частин і з'єднань «за мужність і героїзм їх особового складу, який вони проявили, захищаючи Вітчизну», були введені спец. гвард. бойові знамена, а для особового складу — нагрудний знак «Гвардія», гвард. військ. звання. Характерно, що у ВМФ гвардійський знак мав вигляд пластини, обтягнутої чорно-помаранчевою стрічкою, ззовні подібною до Г.с., також ця стрічка використовувалася на безкозирках матросів і на прапорах гвард. кораблів. Пізніше стрічка помаранчевого кольору з нанесеними на неї трьома поздовжніми чорними смугами отримала назву «гвардійської».

8 листопада 1943 указом Президії ВР СРСР було засновано *Слави орден*, стилістично схожий на орден св. Георгія. Він надавався за аналогічні заслуги (особлива військ. мужність) і також містив стрічку з трьома чорними та двома оранжевими смужками. 1944—45 ним було нагороджено бл. 200 тис. осіб.

Введення ордену Слави цілком вписувалося в заг. політику Й.*Сталіна* з відродження рос. патріотизму, традицій Рос. імперії в СРСР під час війни. Рад. влада радикально переглянула підхід до історії та нац. політики, замінивши класовий підхід на випробуваний ще до революції великодержавний.

Чорно-оранжева стрічка фігурувала також в ін. рад. нагороді — медалі «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», заснованій 9 травня 1945. Згідно з указом, її мали право отримати всі, хто «брав безпосередню участь у бойових діях на фронтах Великої Вітчизняної війни». Вона стала найбільш масовою медаллю, яку станом на 1995 отримали майже 15 млн військовослужбовців. Саме через медаль чорно-оранжева стрічка з назвою «гвардійська» ввійшла до офіц. символіки Великої Вітчизн. війни.

В РФ орден св. Георгія та відзнаку «Георгіївський хрест», з обов'язковим елементом нагороди чорно-помаранчевою стрічкою, формально відновили указом Президії ВР РФ 1992, остаточно затвердили 2000. Перший комплект орденів св. Георгія отримали російські військовослужбовці, які брали участь у провокаціях у Південній Осетії та нападі на Грузію в серпні 2008.

Як самодостатній елемент пропагандистської кампанії Г.с. уперше була використана в Росії 2005 як протиставлення символіці *«Помаранчевої революції» 2004* в Україні, під час якої прихильники продемократичних сил позначали себе помаранчевою стрічкою.

14 квітня 2005 держ. Рос. інформаційне агентство «Новости» напередодні 60-х роковин Перемоги у Великій Вітчизн. війні оголосило про початок акції в *Москві* під назвою «Георгіївська стрічка» та гаслом: «Я пам'ятаю! Я пишаюся!» Ініціатори акції пропонували громадянам прикріпляти стрічку на лацкан одягу, пов'язувати на руку, на сумку чи антену автомобіля (подібним чином позначали себе прихильники кандидата на пост Президента України В.*Ющенка*) і тим самим продемонструвати шану та повагу до події. За задумом організаторів, стрічка мала стати символом пам'яті про перемогу над нацизмом, а також пов'язати рад. історію з військ. славою дореволюц. та сучасної Росії. Успіх акції, що швидко вийшла за межі Москви, вразив самих організаторів. За кілька років Г.с. стала найбільш успішним та впізнаваним імперським символом і стала своєрідним предметом «експорту» меморіальних практик до Дня Перемоги та способом підтримки й просування рос. імперської ідентичності на пострад. просторі. На 2012, за даними провідного вид. Рос. армії «Красная звезда», було роздано понад 50 млн стрічок у 60 країнах світу. В Україні Г.с. була офіц. телевізійним логотипом до 9 травня й також активно використовувалася під час святкування Дня перемоги.

Під час подій *Революції гідності 2013—2014* в Україні Г.с. стали використовувати опоненти проєвроп. та демократ. сил, а згодом населення в різних регіонах України на позначення своїх пророс. настроїв. З початком *анексії* Криму та агресії РФ на Донбасі Г.с. почали одягати учасники пророс. колабораційних воєнізованих формувань, без прив'язки до 9 травня, для позначення своїх антиукр. позицій. Відповідно стрічка отримала в Україні однозначно негативну, антидерж. конотацію. Проукр. активісти згодом стали зневажливо називати Г.с. «колорадською», вибудовуючи в такий спосіб асоціацію з бурувато-жовтим забарвленням картопляного жука.

2014 напередодні святкування Дня Перемоги над нацистською Німеччиною на тематичних телевізійних логотипах українських ЗМІ замість традиційної георгіївської стрічки з'явилася нова символіка — квітка маку. Її розробив харківський дизайнер С.Мішакін на замовлення ген. дир. Нац. телекомпанії України З.Аласанії. Художник взяв за основу «Rememberance Poppy», відомий у світі знак пам'яті полеглих під час Першої світ. війни, і створив графічний малюнок стилізованої квітки, схожої на рану.

Після неодноразових сутичок під час святкових заходів 9 травня протягом 2014—17, приводом для яких стала, зокрема, демонстрація Г.с., *Верховна Рада України* 16 травня 2017 прийняла Закон України «Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки» № 2031-VIII. 12 червня 2017 Президент України П.*Порошенко* підписав цей закон, а 15 червня 2017 після оприлюднення в газеті ВР України «Голос України» він набув чинності.

Від використання Г.с. під час святкових заходів до Дня Перемоги відмовилися й ін. пострад. д-ви. 2015 у Білорусі був запроваджений власний символ — квітка яблуні на зелено-червоній стрічці. У Казахстані введено до обігу блакитні стрічки (колір держ. прапора), на яких нанесено золотий нац. орнамент, а також зображення сонця і орла. Подібним шляхом пішли і в Киргизстані: спец. комісія постановила прикрашати міста країни в червоно-жовтій кольоровій гамі, в якій витриманий офіц. прапор.

У сучасній Росії Г.с. є символом для багатьох націоналістичних та лояльних до уряду орг-цій без конотації до перемоги над нацизмом. 2011 під час акції протесту в Москві на Болотній площі проти фальсифікацій виборів прихильники В.Путіна носили Г.с., тоді як протестанти позначали себе білими стрічками. Рос. ультранаціоналістичне угру-

повання «Національно-визвольний рух» затвердило оранжево-чорний прапор як власний символ.

Нині Г.с. є насамперед елементом рос. нац. символіки, так само, як і триколірний прапор, і Андріївський стяг.

Літ.: *Солодько П.* Люди, які створили стиль революції, ч. 1. «Українська правда», 2005, 22 листопада (http://www.pravda.com.ua/articles/2005/11/22/3020805); *Гвоздик В.С. та ін.* «Георгіївська стрічка» — що вона означає? Web: http://www.memory.gov.ua/news/georgiivska-strichka-shcho-vona-oznachae; *Горохов Н.* Символ империи. Web: http://www.istpravda.ru/artifacts/9053; Закон України «Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки». Web: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2031-19; *Корній І.* Пострадянські країни відмовляються від «георгіївської стрічки». Web: https://www.radiosvoboda.org/a/26999958.html; *Примаченко Я.* Історія Георгіївської стрічки (лекція у програмі «Суспільний університет» на телеканалі UA:Перший). Web: http://likbez.org.ua/ua/obshhestvennyj-universitet-istoriya-georgievskoj-lenty.html; *Соломатин Ю.П.* Современная история. Георгиевские ленточки: белогвардейская, гвардейская или власовская? Web: https://ryabishkin.3dn.ru/blog/georgievskaja_lentochka/2013-04-20-11; *Ушакин С.* Вспоминая на публике. Об аффективном менеджменте истории. Память, выпавшая из времени: российские официальные конструкции памяти. Web: http://gefter.ru/archive/13513; *Федик І.* Георгіївська стрічка: поваги — нуль, максимум пропаганди. Web: http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/06/2/41536.

Т.В. Пастушенко.

ГЕО́РГІЙ (р. н. і р. с. невід.) — київ. митрополит (імовірно, з 1065 по 1076). Грек за походженням. Одночасно з київ. кафедрою обіймав високу придворну посаду у *Візантії* (був членом імператорського сенату і мав придворний титул синкела). 20 травня 1072 освячував у *Вишгороді* збудовану київ. кн. *Ізяславом Ярославичем* церкву Святих Бориса і Гліба та очолював перенесення мощів мучеників у нову церкву. Заснував єпископську кафедру в Ростові (нині місто Ярославської обл., РФ). Іноді, ґрунтуючись на згадці у «Посланні Нифонта Кирику Новгородцю», Г. приписують два твори: «Заповідь святих отець» та «Стязаніє з латиною» (тепер це заперечують).

Літ.: *Thomson F.I.* The Ascription of the Penitential «Заповеди святых отец к исповедающимся сыном и дщерем» to Metropolitan George of Kiev. «Russia Mediaevalis», т. 4. München, 1979; *Творогов О.В.* Георгий, митрополит Киевский. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1 (XI — первая половина XIV в.). Л., 1987.

А.Г. Плахонін.

ГЕ́ППЕНЕР Микола Володимирович (14.09.1901—17.10.1971) — архівіст, археограф, славіст. Н. в м. Кронштадт (нині місто у складі м. *Санкт-Петербург*). Закінчив літ. ф-т Київ. ін-ту нар. освіти (1924) та аспірантуру Всенар. б-ки України (1930) за спеціальністю «Історія та бібліографія рукописної книги». 1927—38 працював у Всенар. б-ці України (див. *Бібліотека національна України імені В.Вернадського*): 1927—30 — старший бібліотекар, потім — в. о. зав. відділу рукописів. 1938—41 — н. с. відділу історії давньої укр. літератури Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР (*Київ*). 1941 захистив канд. дис. «Повісті про Троянську війну в літературі східних слов'ян XV—XVI ст.». Під час нацистської окупації залишився в Києві та працював у Крайовій б-ці при міській управі, створеній на базі Бібліотеки Академії наук УРСР (колиш. Всенар. б-ки України) зав. відділу рукописів. Сприяв урятуванню книжкових і рукописних зібрань установ АН УРСР і Наркомосу УРСР, приватних б-к та архівів укр. учених і письменників, зокрема П.М.*Попова*, М.*Холодного*, О.*Богомольця*, Н.Медведєвої, С.Серенсена, І.*Ле*, В.*Сосюри*, А.*Малишка*, Н.*Рибака*, П.*Тичини*, М.*Рильського*, С.*Шелухина*, які після війни були повернуті власникам. Наприкінці вересня 1943 супроводжував транспорт київ. архів. матеріалів 16—18 ст. (фонди ЦДІА України) та рідкісних бібліотечних фондів Всенар. б-ки України спочатку до м. *Кам'янець-Подільський*, згодом — до замку Трпісти (Західна Чехія), де нацисти зосередили найціннішу частину укр. архівів, а в лютому 1945 сприяв їх поверненню в Україну. Після війни Г. як особі, яка залишилася в окупації, було заборонено проживання в Києві, працював у смт *Буча* (1946—47) робітником на склозаводі. 1947 — перекладач спец. літератури Ін-ту мікробіології та епідеміології АН УРСР; 1948 — бібліограф Київ. стоматологічного ін-ту; 1956—64 та 1968—71 — молодший н. с., зав. б-ки Київ. НДІ ортопедії; 1948—56 — бібліограф б-к Київ. стоматологічного та Київ. медичного ін-тів.

Проводив археогр. і палеографічні дослідження слов'ян. та укр. рукописних книг 11—15 ст.; давньої укр. і білорус. літератури; бібліографії слов'ян. рукописних книг і стародруків; переклад. пам'яток укр. літератури 14—15 ст., вивчав історію *магдебурзького права*.

П. у м. Київ.

Праці: До історії старої повісті: «Стефаний та Іхніал» за рукописом Всенародної бібліотеки України в Києві. «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», 1927, кн. 2; К истории перевода о Трое Гвидо де Колумна: сборник статей. Л., 1934; Відділ рукописів Бібліотеки Академії наук УРСР. «Вісті АН УРСР», 1937, № 1; Рукописна спадщина Т.Г. Шевченка. В кн.: Пам'яті Т.Г. Шевченка (ювілейний збірник АН УРСР), К., 1939; Слов'янські рукописи 11—14 ст. у фондах ЦНБ АН УРСР. К., 1968; Автографи рукописних праць в особовому архівному фонді М.Геппенера в Інституті рукопису НБУВ, ф. 169: Славянские рукописи 15 в. в фондах отдела рукописей ЦНБ АН УССР (обзор, описания, снимки), № 169; Киевская рукопись 1411 г. (№ 190).

Дж.: Архів: Інститут рукопису НБУВ, ф. 169.

Літ.: *Грімстед Кеннеді П.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. 2-е вид. Львів, 1992 (додатки). *Дубровіна Л.* М.В. Геппенер — український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України. «Український археографічний щорічник», 1993, вип. 2; *Боряк Г.В. та ін.* Меморіальна експедиція по Чехословаччині: слідами культурних цінностей, вивезених під час Другої світової війни. Там само; *Андрейцев В. та ін.* Забутий проект видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам. В кн.: Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видання 20—40-х років XX століття. К., 2000; *Скирта М.Л.* Геппенер Микола Володимирович. В кн. «Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник». К, 2002; *Ульяновський В.* Микола Геппенер: доля вченого та його наукова спадщина. «Київська старовина», 2002, № 2; *Степченко О.П.* Геппенер Микола Володимирович — завідуючий відділом рукописів ВБУ в 1934—1938 рр. В кн.: Українські вчені — фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918—1934). К, 2008; *М.В. Геппенер*. В кн.: Інститут рукопису Націо-

нальної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918—2018. К., 2018.

Л.А. Дубровіна.

ГЕРАСИМЕ́НКО Ігор Леонідович (н. 05.01.1984) — укр. військовий, майор ЗС України, командир батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади високомобільних десантних військ Сухопутних військ ЗС України, Герой України. Н. в м. *Радомишль.* 2001—05 навч. на аеромобільному ф-ті Одес. ін-ту Сухопутних військ.

У районі бойових дій з квітня 2014. Виконував завдання в р-ні м. Добропілля Донец. обл. та г. Карачун. Після загибелі командира 1-го аеромобільно-десантного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади прийняв командування підрозділом. Брав участь у визволенні від рос. бойовиків *Слов'янська*, де був поранений, проте лишився в строю.

29 липня 2014 штурмовою групою під кер-вом Г. вміло та в найкоротші строки було взято під контроль курган *Савур-могила* — стратегічно важливу позицію для виходу осн. сил з Ізвариного. Дістав два поранення, і знову лишився в строю, командуючи батальйоном.

«За виняткову особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народові» Г. 12 лютого 2015 присвоєно звання «Герой України» з врученням ордена «Золота зірка».

Літ.: Уродженець Радомишля Герой України комбат Ігор Герасименко мріє про мир та кругосвітну подорож з родиною. Web: http://radomyshl.org.ua/urodzhenets-radomyshlya-heroj-ukrajiny-kombat-ihor-herasymenko-mrije-pro-myr-ta-kruhosvitnyu-podorozh-z-rodynoyu

О.Л. Скрябін.

ГЕРО́ЇВ НЕБЕ́СНОЇ СО́ТНІ О́РДЕН — держ. нагорода України для відзначення осіб за громадян. мужність, патріотизм, відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, активну доброчинну, гуманістичну, громад. діяльність в Україні, самовіддане служіння укр. народу, виявлені під час *Революції гідності 2013—2014* та ін. подій, пов'язаних із захистом незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України.

Нагородження провадиться указом *Президента України* (може бути проведене посмертно). Нагороджуються громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Нагороджений іменується «лицарем ордена Героїв Небесної сотні». Девіз ордена: «Свобода та Гідність».

Виготовляється зі срібла і має форму прямого рівностороннього хреста з однаковими основами на його кінцях (хрест-потент). Хрест покритий напівпрозорою блакитною емаллю зі срібною облямівкою по периметру. У центрі хреста — зображення небесного воїна в обладунках з мечем і щитом. Обладунки та щит стилізовані під відповідні саморобні предмети спорядження учасників Революції гідності. На зворотному боці знака ордена розміщений напис рельєфними літерами «Свобода та Гідність» і вигравіруваний номер знака. Хрест з'єднується із прямокутною колодкою, обтягнутою шовковою муаровою стрічкою блакитного кольору з жовтою повздовжньою смужкою посередині. Планка хреста Г.Н.с.о. становить прямокутну металеву пластинку, обтягнуту стрічкою, як на колодці хреста ордена. Орден носиться з лівого боку грудей.

Ініціативу заснування ордена висунув Президент України П.*Порошенко.* 1 липня 2014 *Верховна Рада України* внесла відповідні зміни до ст. 7 Закону України «Про державні нагороди України». Остаточно впроваджений Указом Президента України П.Порошенка від 3 листопада 2014, яким затверджено статут і малюнок ордена.

27 листопада 2014 був виданий указ про удостоєння ордена (посмертно) М.*Жизневського*, Д.*Кіпіані*, З.*Хурція.* 16 лютого 2018 був нагороджений (посмертно) Т.*Більчук.*

Літ.: Закон України «Про внесення зміни до статті 7 Закону України "Про державні нагороди України"». «Відомості Верховної Ради», 2014, № 34 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1546-18); 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Указ Президента України «Про орден Героїв Небесної сотні». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/844/2014

В.В. Головко.

«ГЕ́ТЬМАНСЬКА СТОЛИ́ЦЯ», Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» — культурно-освіт. і н.-д. заклад у м. *Батурин*, створений згідно з постановою КМ України від 14 червня 1993 з метою збереження пам'ятних місць, пов'язаних з історією *козацтва українського.* Статус національного надано указом Президента України від 16 листопада 2007.

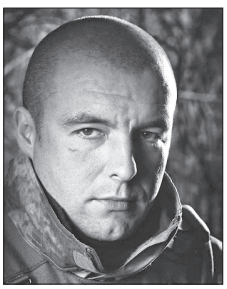

І.Л. Герасименко.

Орден Героїв Небесної сотні.

Центральна частина Батурина із Свято-Воскресенською церквою (зліва) і відновленою цитаделлю. Аерофото С. Чиріна.

Площа охоронних зон заповідника — 53 га. До складу заповідника входять архіт., істор. та ареол. пам'ятки (серед них 5 пам'яток нац. значення), музейні експозиції, пам'ятники та архітектурно-меморіальний комплекс. Найзначніші з архіт. пам'яток: палац К.*Розумовського* (1799—1803, проєкт Ч.Камерона; відреставрований у 2003—08, 2009 у палаці створено експозицію, присвячену історії будівлі та укр. *гетьманам*); мурована Свято-Воскресенська церква — усипальниця К.Розумовського (1803); будинок Генерального суду (будинок В.*Кочубея*; кін. 17—19 ст.; з 2006 у будинку діє музейна експозиція). Найціннішими з археол. пам'яток є об'єкти козац. доби (17 — початок 18 ст.), зосереджені переважно в межах міста ранньомодерного часу та в урочищі Гончарівка (рештки заміської резиденції І.*Мазепи*). Результати розкопок, які ведуться у Батурині з 1995, представлені в музеї археології Батурина (відкрито 2009). (Див. також *Батурин*, археологічна пам'ятка.)

2008 на місці Батуринської цитаделі (замку) було споруджено архітектурно-меморіальний комплекс, об'єкти якого (дерево-земляні укріплення, муровані «гетьманський будинок» і «скарбниця», дерев'яна Свято-Воскресенська церква) дають змогу скласти уявлення про гіпотетичний вигляд замку напередодні 1708. У крипті Свято-Воскресенської церкви перепоховано рештки захисників Батурина 1708. На території цитаделі у 2004 встановлено пам'ятник жертвам Батуринської трагедії 1708.

Три пам'ятки заповідника розташовані за межами Батурина (на території Бахмацького р-ну Черніг. обл.): могила бджоляра П.*Прокоповича* (біля с. Пальчики); *Батуринський Крупицький Свято-Миколаївський монастир* (у с. Осіч), урочище Поросючка, в якому розташовувалася садиба І.Мазепи (біля с. Халимонове).

Офіц. вебсайт заповідника: http://www.baturin-capital.gov.ua

Літ.: *Ленченко В.* Відтворення Батуринського замку. «Пам'ятки України», 2008, ч. 3; *Реброва Н.* Національний заповідник у Батурині. Там само; *Реброва Н. та ін.* Батурин: історія в пам'ятках: путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Ніжин, 2008; *Вечерський В.В.* Відтворення утрачених архітектурних об'єктів Гетьманщини. «Сіверщина в історії України», 2010, вип. 3.

Н.Ф. Сердюк.

ГІБРИ́ДНА ВІЙНА́ як явище — інтелектуальний конструкт для аналізу сучасних конфліктів, насамперед тих, в яких беруть участь регулярні та іррегулярні сили; сукупність заздалегідь підготовлених та оперативно реалізованих заходів військ., дипломатичного, екон., політ., культ., енергетичного та інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей, однією з ключових при цьому є підпорядкування інтересів однієї *держави* іншій в умовах формального збереження суверенітету.

Г.в. є формою агресії в постіндустріальну добу, для якої характерними є такі риси:

1. Збереження природи війни незмінною при змінному характері агресивних дій;

2. Агресором можуть бути як суверенні д-ви, так і недерж. актори (політ. рух, терористичне угруповання, польовий командир, квазідержава), тоді як жертвою незмінно залишається д-ва;

3. Свідоме розмивання меж між комбатантами та цивільним населенням;

4. Нехтування правовими та етичними нормами ведення війни (зокрема, щодо невикористання хімічної зброї, дотримання прав полонених, незастосування тортур тощо);

5. Зростання ролі невійськових компонентів щодо військових, можливість їх довільного поєднання залежно від цілі — психологічного впливу, протистояння в кіберпросторі, інформаційного протистояння, пропаганди, відкритого чи прихованого впливу на внутр. політику держави-цілі, використання електорального фактора та політ. корупції, політ. і дипломатичний тиск, екон. санкції та блокада, розрив дипломатичних стосунків, формування коаліцій та союзів, які доповнюються військ. заходами (часто прихованого характеру) та багатократно підсилюються завдяки залученню протестного потенціалу населення;

6. Прихований характер агресії ускладнює організацію спротиву;

7. Високотехнологічні можливості д-в поєднуються з тактикою іррегулярних формувань;

8. Гнучкість хронології та географії воєнних дій.

Виникнення терміна «гібридна війна» пов'язане зі змінами у традиційних уявленнях про війну, що сформувались у 19—20 ст., та трансформацією форм і методів ведення війн наприкінці 20 ст. Першим припущення щодо майбутньої зміни ролі д-в та посилення ролі недержавних акторів у війнах висловив у 1980-х рр. ізраїл. військ. теоретик М. ван Кревельд. Обидві чеченські війни, арабо-ізраїл. протистояння в Секторі Гази та на зх. березі р. Йордан, війни в Афганістані та Сомалі спричинили визначення Г.в. як війни між спільнотами (д-вами), що перебувають на різних щаблях розвитку. В 1990-х — на поч. 2000-х рр. термін «гібридна війна» використовували щодо традиційних (архаїчних) воюючих сусп-в, які опанували новітні воєнні технології. Складові їхньої військ. потужності також непорівняні з військ. міццю в традиційному розумінні — ідеологія, харизма лідерів, віра у правоту своєї справи, нестандартна тактика (герілья з використанням новітніх зразків зброї під час складно структурованих операцій), маніпулювання ЗМІ для створення привабливого іміджу, поширення пропаганди та дезінформації. У таких конфліктах регулярні збройні сили, треновані й навчені, часто зазнають поразки, проте ефективними є «гібридні», нерегулярні, але мотивовані формування. В один ряд з уже згаданими конфліктами можна поставити також війну у В'єтнамі, *Афганську війну 1979—1989*, протистояння з «Ісламською державою Іраку і Леванту».

На формування концепції Г.в. справила вплив теорія мережецентричних війн, що виникла наприкінці 1990-х рр. Одна з її ключових тез — збройні сили, в яких реалізовано мережеве забезпечення (горизонтальне й одночасне) для всіх орг. форм та процесів, мережеві сили (networked forces) мають перевагу над традиційними. Загальна інформатизація та інтелектуалізація систем керування військами якісно змінюють зміст воєн. операцій та підвищують їхню ефективність. Війна при цьому може вестись у всіх сферах функціонування д-ви (соціуму). Друга ключова теза — надзвичайна важливість інфор-

маційної боротьби (інформаційної війни): метою війни 21 ст. є не стільки знищення противника, скільки його деморалізація та позбавлення здатності до чинення опору.

Прикладами Г.в. у 21 ст. є війна, яку вело терористичне угруповання «Хезболла» проти Ізраїлю в Лівані 2006, використовуючи класичні воєнні дії, нерегулярні збройні формування та інформаційні методи ведення війни, завдавши в такий спосіб Ізраїлю стратегічної поразки; Російсько-грузин. війна 2008 (Росія одночасно із застосуванням регулярної армії вела інформаційну, кібер- та екон. війну); гібридна війна Росії проти України, що ведеться з 2013 і дотепер.

Критика концепції Г.в. зводиться до наступних тез:

1. Засоби гібридної війни не є цілком новими. Військова історія знає чимало прикладів асиметричних війн із використанням нелінійної тактики та нерегулярних збройних формувань, які є давнішими аналогами сучасної Г.в. Можна згадати війну франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта в Іспанії чи дії США у В'єтнамі.

2. Сам термін не новий і концептуально далеко відійшов від свого первісного значення, яке передбачало опис тих типів загроз, які не можна ліквідувати за допомогою армії.

3. Погляди В.Герасимова ґрунтувалися на інтелектуальному надбанні команди його попередника, нач. рос. генштабу М.Макарова (2008—12). Крім того, вони сформувалися насамперед як реакція на досягнення зх. військ. думки.

4. Невійськ. компоненти тиску ґрунтуються на військ. могутності.

Літ.: *Van Creveld M.* The Transformation of War. New York, 1991; *Хамзат М.М.* Вплив концепції сетецентричної війни на характер сучасних операцій. «Військова думка», 2006, № 7; *Hoffman F.G.* Hybrid Warfare and Challenges. «Joint Force Quarterly», 2009, is. 52; Hybrid Warfare: Fighting complex Opponents from the Ancient World to the Present. Cambridge, 2012; *Герасимов В.* Ценность науки в предвидении. Web: http://vpk-news.ru/articles/14632; Гибридная война в Восточной Европе. Невоенное измерение. Энергетический компонент. Web: http://geostrategy.org.ua/images/RU_CERI_n.pdf

Є.В. Магда, Т.С. Водотика.

ГІЖИ́ЦЬКИЙ (Гижицький) **Павло** (Paweł Giżycki; 24.01.1692—18.01.1762) — польс. архітектор, декоратор, художник. 16 серпня 1710 вступив до ордену *єзуїтів*. Вивчав філософію та теологію. В єзуїтських колегіумах (див. *Єзуїтські школи*) здобув філос. та теологічну освіту. 1716—19 викладав у школах *Львова*, *Самбора*, Сандомира (нині місто Свентокшиського воєводства, Польща). 1725—31 займався місіонерською діяльністю в *Ковелі*, *Полонному*, *Луцьку*, Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*). Згодом поселився назавжди в *Кременці*. Вважається одним із провідних архітекторів єзуїтського ордену 18 ст. Автор проєктів кількох десятків католицьких храмів, переважно єзуїтських у стилі пізнього *бароко*. Розпочав діяльність в царині архітектури 1718. Перший архіт. проєкт за підписом Г. (1725) пов'язаний з єзуїтським костьолом у Самборі. У подальшому до найбільш відомих архіт. реалізацій належать: єзуїтський костьол (1731—46) та колегіум (1745—53) у Кременці (див. *Кременецький ліцей*); греко-катол. Свято-Покровська церква в Піддубцях (нині село Луцького р-ну Волин. обл.; 1745), єзуїтський костьол в Юревичах (нині агром-ко Юровичі Гомельської обл., Білорусь; 1746—55), єзуїтський костьол та колегіум в *Овручі* (1747—69, не зберігся), домініканський костьол у *Тернополі* (1749—70), домініканський костьол у Чорторийську (нині с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волин. обл.; бл. 1750), костьол та кляштор бернардинів у Луцьку (1753—55, перебудований у 19 ст.), єзуїтський костьол у *Житомирі* (1751—61, не зберігся), єзуїтський костьол та колегіум у Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*; 1754—61). Г. приписують також: францисканський костьол в *Корці* (1740, нині це правосл. храм жін. *Корецького Свято-Троїцького монастиря*, перебудований у неоросійському стилі в 19 ст.), костьол і колегіум єзуїтів у Володимирі-Волинському (1755—70), парафіяльний костьол у Володимирі-Волинському, перебудова *Успенського собору* та вхідна брама у Володимирі-Волинському, перебудова францисканського костьолу в Кременці (1759). Автор гол. вівтаря у фарному костьолі м. Живець (нині місто Силезького воєводства, Польща; 1724) та іконостасу греко-катол. церкви у *Підгірцях*. Окремим напрямом творчої діяльності було створення монументальних декорацій (castra doloris) для поховальних церемоній представників світської та церк. еліти. Автор кількох худож. творів на реліг. тематику. Творча діяльність Г. справила значний вплив на катол. та греко-катол. храмобудування на пд.-сх. теренах *Речі Посполитої* в 2-й та 3-й чвертях 18 ст.

П. і похований у Кременці, місце поховання невідоме.

Літ.: *Krasnowolska M.* Dzialalność artystyczna architekty ks. Pawła Giżyckiego (1692—1762). В кн.: Prace sekcji historii sztuki w Wilnie, t. 3. Wilno, 1939; *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jezuitów artystów. Kraków, 1972; *Poplatek J.* Nowe wiadomości o pracach Pawła Giżyckiego. «Biuletyn historii sztuki», 1972, № 1; *Ричков П.* Архітектори єзуїтського ордену на Волині. В кн.: Велика Волинь: минуле та сучасне. Рівне, 1992; *Rychkov P.* Jesuits in the Ukraine: The Architectural Heritage. В кн.: Research Support Scheme: Network Chronicle-4. Praha, 1997; *Betlej A.* Uwagi na temat twórczości architektonicznej Pawła Giżyckiego — zarys katalogu dzieł. В кн.: Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI—XVII w. Lublin, 2000; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса: Коротка антологія. «Архітектурна спадщина України», 2002, вип. 5; *Betlej A.* Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII wieku. Kraków, 2003; *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006; Encyklopedia kresów. Kraków, 2006; *Ричков П.* Міжконфесійний трансморфізм в сакральній архітектурі Волині. В кн.: Między Wrocławiem a Lwowem. Sztuka na Sląsku, w Malopolsce i na Rusi Koronnej od XVI do XVII wieku. Wrocław, 2011; *Osip-Pokrywka M., Osip-Pokrywka M.* Leksykon zabytków architektury kresów południowo-wschodnich. Warszawa, 2014.

П.А. Ричков.

ГІМН ДЕРЖА́ВНИЙ УКРАЇ́НИ — див. *«Ще не вмерла України і слава, і воля»*.

ГКЧП — абревіатура, якою позначається Держ. к-т з надзвичайного стану (рос. — Государственный комитет по чрезвычайному положению), що постав у *Москві* 19 серпня 1991 і намагався здійснити антиконституційний путч з метою попередити розпад *СРСР*.

Прес-конференція ГКЧП у будинку МЗС СРСР. 19 серпня 1991.

Утворенню ГКЧП передував так званий новоогарьовський процес — започатковані 23 квітня 1991 переговори президента СРСР М.*Горбачова* в його заміській резиденції Ново-Огарьово з керівниками союзних республік про підписання нового Союзного договору. Договір 1922 втратив чинність після прийняття 1990 союзними республіками декларацій про держ. суверенітет.

Варіант нового Союзного договору, поданий командою М.Горбачова, був гостро розкритикований у *Верховній Раді УРСР*. Народні депутати вказували, що його зміст у принципових положеннях суперечить прийнятій 16 липня 1990 і схваленій 17 березня 1991 на всеукраїнському опитуванні *Декларації про державний суверенітет України*. 18 червня 1991 голова ВР УРСР Л.*Кравчук* в інтерв'ю Всесоюзній телерадіокомпанії заявив, що з 23 статей проєкту представники республік дійшли згоди щодо 19, але саме неузгоджені статті є принциповими. Проте в тексті новоогарьовського документа «Договір про Союз Суверенних Держав», який був розданий народним депутатам України із супровідним листом М.Горбачова, після чого опубл. у союзній (28 червня) і республіканській (29 червня) пресі, неузгоджені положення подавалися як узгоджені. Тому ВР УРСР відтермінувала розгляд Союзного договору на період після 1 вересня 1991 і доручила *Раді міністрів УРСР* та АН УРСР (нині *Національна академія наук України*) підготувати для подальшого розгляду екон. й правові висновки про можливість чи неможливість входження України до Союзу Суверенних Д-в.

12 червня 1991 Б.*Єльцин* переміг у 1-му турі президентських виборів і став президентом РРФСР. У ситуації, що склалася, М.Горбачов був змушений погодитися на передачу рос. президенту найважливіших повноважень загальносоюзного центру з тим, щоби заручитися його підтримкою щодо новоогарьовського процесу. На останньому засіданні в Ново-Огарьово 23 липня, що відбувалося без участі республік Балтії, Грузії та України, було досягнуто домовленість про підписання Союзного договору у вересні чи жовтні 1991 на З'їзді нар. депутатів СРСР за участю делегацій союзних республік. Наприкінці липня відбулися таємні зустрічі М.Горбачова і Б.Єльцина, до яких приєднався й кер. Казахстану Н.Назарбаєв. Було вирішено, що Росія і Казахстан підпишуть Союзний договір 20 серпня, таким чином поставивши решту республік перед фактом. 2 серпня М.Горбачов повідомив по телебаченню про досягнення такої домовленості з Росією, Казахстаном й Узбекистаном, після чого відбув до Криму на відпочинок.

У ніч на 19 серпня, тобто за добу до підписання Союзного договору трьома республіками, найближчі соратники Президента СРСР, які обіймали гол. посади в союзних структурах, ізолювали його в крим. резиденції у *Форосі* і здійснили спробу перебрати всю повноту влади. Не маючи позитивної програми, вони прагнули лише одного: зупинити процес демократизації сусп. життя і повернути країну до становища, в якому вона існувала до оголошеної 1985 М.Горбачовим «*перебудови*». Проте наступ неосталіністів наштовхнувся на опір народу, який підтримував Б.Єльцина. Президент РРФСР тимчасово перебрав функції союзного президента. Водночас виявилося небажання силових структур брати участь у розпалюваній путчистами громадян. війні. На третій день організатори перевороту визнали поразку.

Гол. події в Україні, пов'язані з постанням ГКЧП, відбувалися в *Києві*. Вранці 19 серпня команд. Сухопутних військ СРСР ген. армії В.Варенніков у супроводі 1-го секретаря ЦК Компартії України С.*Гуренка* і місц. генералів прибув до голови ВР УРСР Л.Кравчука і попередив його, що невиконання наказів ГКЧП призведе до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану. В.Варенніков вимагав наступного: «У західних областях необхідно ввести надзвичайний стан. Припинити страйки. Закрити всі партії, крім КПРС, їхні газети, припинити і розганяти мітинги. Вам необхідно здійснити екстрені заходи, щоб не складалася думка, що ви йдете старим курсом... Війська доведені до повної бойової готовності, і ми вживемо заходів аж до пролиття крові».

Не контролюючи розміщені в Україні ЗС СРСР, Л.Кравчук обрав помірковану лінію поведінки. Обережність у спілкуванні із заколотниками була єдиною зброєю укр. політиків, які гостро відчули власну безпорадність перед загальносоюзними силовими структурами, розміщеними на території України. Демократ. опозиція 19 серпня організувала мітинги протесту в *Луцьку*, *Івано-Франківську*, *Житомирі*, *Харкові*, *Чернігові* та *Києві*. Б.*Горинь* на засіданні Львів. обласної орг-ції Укр. республіканської партії заявив: «Україна може скористатися ситуацією і стати незалежною». ЦК КПУ, під впливом якого до початку путчу залишалася більшість депутатів ВР УРСР, 19 серпня зберігав мовчання. Але напередодні секретаріат ЦК надіслав керівникам обласних і міських орг-цій партії шифрограму, в якій містилися вказівки, як діяти в ситуації після утворення ГКЧП. Ішлося про беззастережну підтримку заколотників.

20 серпня окреслилися успіх Б.Єльцина у протистоянні заколотникам та їхня нездатність опанувати ситуацію в країні. Ввечері було оприлюднено заяву Президії ВР УРСР, в якій дія постанов ГКЧП на території республіки не визнавалася. Однак контрольовані КПУ обласні виконкоми (Дніпроп., Житомир., Одес., Миколаїв., Чернігів. та ін.) і Крим. АРСР визнали ГКЧП, причому не під

Глинська пустинь. Фото початку 20 ст.

тиском, оскільки надзвичайного стану в Україні не було запроваджено, а з ідейних переконань.

Вранці 21 серпня Л.Кравчук зустрівся з представниками Донец. страйкового к-ту і погодився з вимогами страйкомів *Донецька*, *Макіївки* та Красноармійська (нині м. Покровськ Донец. обл.) щодо визнання ГКЧП незаконним і необхідності проведення суду над його членами. Події в Москві на цей час настільки вже визначилися, що можна було говорити про суд над заколотниками.

Невдала спроба держ. перевороту цілком змінила політ. ситуацію в Україні. Вранці 24 серпня в Києві відкрилася позачергова сесія ВР УРСР. Від імені опозиційної Народної ради І.*Юхновський* запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований незалежний статус України, абсолютний пріоритет її конституції, законів та урядових постанов. Конституційною більшістю голосів (346 народних депутатів «за», 4 — «проти») ВР УРСР схвалила *Акт проголошення незалежності України* і призначила на 1 грудня 1991 Всеукраїнський референдум з метою його підтвердження.

26 серпня Президія ВР України видала указ про тимчасове припинення діяльності *Комуністичної партії України*, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень її парт. к-тів, щоби забезпечити збереження документів від розкрадання і знищення. 30 серпня, коли створена Президією ВР України комісія документально довела участь КПУ у підготовці та здійсненні путчу, Л.Кравчук підписав указ про заборону діяльності *Комуністичної партії Радянського Союзу* на території України.

Літ.: Путч. Хроника тревожных дней. М., 1991; Хроніка опору: збірник матеріалів. К., 1991; *Бойко О.* Україна у 1985—1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. К., 2002; *Баран В.* Україна: новітня історія (1945—1991 рр.). Львів, 2003; *Литвин В.* Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985—1991). К., 2005; Союз можно было сохранить. Белая книга: Документы и факты о политике М.С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. М., 2007; Україна: політична історія. XX — початок XXI століття. К., 2007; *Касьянов Г.* Україна 1991—2007: нариси новітньої історії. К., 2008; Здобуття незалежності України 1991: Історія проголошення, документи, свідчення, т. 1—2. Житомир, 2011; *Кульчицький С.* Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі, кн. 3. К., 2013; *Плохий* С. Последняя империя. Падение Советского Союза. М., 2016.

С.В. Кульчицький.

ГЛИНСЬК — «город» на лівобережжі Дніпра, що згадується у джерелах кінця 14 — 1-ї пол. 16 ст.: у *«Списку руських міст далеких і близьких»*, в *ярликах ханських на українські землі*, у родоводі князів *Глинських*. Імовірно, був родовим гніздом Глинських. Локалізація — дискусійна через наявність у регіоні кількох населених пунктів зі схожими назвами: Глинськ (нині село Роменського р-ну Сум. обл.), Глинське (нині село Зіньківського р-ну Полтав. обл.), Глинщина (нині м. *Золотоноша*). У кожному зі згаданих поселень відомі середньовічні *городища*, проте сучасний стан їх вивченості не дає підстав стверджувати, що у вказаний період хоча б одне з них було значним населеним пунктом.

Літ.: *Петрунь Ф.* Ханські ярлики. «Східний світ», 1929, № 2; *Тихомиров М.* Список русских городов дальних и ближних. В кн.: Исторические записки. М., 1952.

Д.Я. Вортман.

ГЛИ́НСЬКА ПУ́СТИНЬ, Глинська Різдва Пресвятої Богородиці пустинь — чол. правосл. монастир, розташов. у с. Соснівка Глухівського р-ну Сум. обл.

Заснована в урочищі Глинське, де, згідно з легендою, у 1-й пол. 16 ст. сталося явлення чудодійної ікони Різдва Пресвятої Богородиці (згодом — гол. святині монастиря) і де наприкінці 16 ст. місцеві мешканці спорудили дерев'яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Власником урочища з 1648 був *Молченський монастир,* ченці якого з 1689 мали регулярно служити у згаданому храмі. Про існування пустині можна вести мову з кінця 17 ст. Бл. 1704—06 її приписали до *Глухівського Петропавлівського Батуринського монастиря.* 1708 її покровителем став кн. О.*Меншиков*, який надав пустині бл. 5 тис. га землі, спорудив келії та дерев'яну Свято-Вознесенську церкву (1724). 1731 Г.п. приписали до Молченського монастиря, 1764 вона стала самостійною та заштатною, 1789 втратила майже всі володіння.

Собор преподобних глинських старців. Ікона кінця 20 — початку 21 ст.

Початок піднесення Г.п. пов'язаний з діяльністю Філарета (Данилевського; 1777—1841; канонізований 2008), який був її настоятелем у 1817—41. Він уклав суворий гуртожитний статут Г.п. (1821 затверджений Найсвятішим Синодом; прототипом стали статути монастирів *Афона*), залучив щедрих жертводавців (завдяки пожертвам зміцнився екон. стан монастиря, який на поч. 20 ст. був найбільшим землевласником у Курській єпархії), поклав початок активному доброчинництву та видавничій діяльності. 1910 у Г.п. було 507 насельників (у 1817 — бл. 25). Багато постриженників Г.п. служили настоятелями інших монастирів і місіонерами.

У 19 — на поч. 20 ст. Г.п. уславилася своїми старцями — духовними наставниками інших монахів та мирян.

Спочатку всі монастирські споруди були дерев'яними. 1770—81 збудовано мурований собор Різдва Пресвятої Богородиці, який зазнав перебудови у 1852—64. Протягом 19 — поч. 20 ст. Г.п. перетворилася на великий архіт. комплекс, більшість споруд якого були мурованими (у т. ч. тепла Свято-Успенська церква (1848—50) і надбрамна церква Іверської ікони Богоматері (1826—30). 1828 на місці явлення Глинської ікони був заснований Ближній скит, а 1893 на місці духовних подвигів схіархімандрита Іліодора (Голованицького) — Дальній (Іліодоровський) скит.

1922 Г.п. була закрита властями. У 1920-х рр. усі храми, крім лікарняного Хрестовоздвиженського, і дзвіниця були висаджені у повітря. У монастирських корпусах утворено містечко для дітей Поволжя, з 1928 їх використовували с.-г. та пром. підпр-ва.

У серпні—вересні 1942, під час гітлерівської окупації, Г.п. знову була відкрита і діяла до 1961. У 1952 в пустині було 60 насельників. Після другого закриття в приміщеннях Г.п. діяв будинок інвалідів (згодом психоневрологічний інтернат).

1994 Г.п. повернули правосл. церкві, з 1996 вона має статус ставропігійного монастиря УПЦ (МП). Збудовано надбрамну церкву Іверської ікони Богоматері та Свято-Микільський храм із дзвіницею.

Офіц. вебсайт пустині: http://glynskaya-pustyn.church.ua

Літ.: *Иоанн (Маслов), схиархим.* Глинская пустынь: история обители и ее духовно-просветительская деятельность в XVI—XX вв. М., 1994; *Маслов Н.В.* Глинская в честь Рождества Пресвятой Богородицы мужская пустынь. В кн.: Православная энциклопедия, т. 11. М., 2006 (http://www.pravenc.ru/text/165143.html); *Пуцко В.Г.* Глинский игумен Филарет Данилевский: новые материалы. «Сумський історико-архівний журнал», 2007, № 2/3 (http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/47745/14-Pucko.pdf); Глинская пустынь. Web: http://glinskie.ru/content/глинская-пустынь

Ред.

ГЛІБ СВЯТОСЛА́ВИЧ (р. н. невід. — п. 30.05.1079) — новгород. і тмутороканський князь, старший син черніг. і київ. кн. *Святослава Ярославича*. 1064 згадується як князь *Тмуторокані*. 1065 його вигнав звідти онук *Ярослава Мудрого Ростислав Володимирович*. Після його смерті 3 лютого 1067 за посередництва *Никона* Святослав Ярославич знову посадив Г.С. у Тмуторокані. Про друге княжіння Г.С. у Тмуторокані свідчить, крім літопису, *Тмутороканський камінь* (втім зараз цю знахідку окремі дослідники вважають фальсифікатом). Упродовж короткого проміжку часу (7,5 місяців), коли київ. князем в результаті повстання киян став *Всеслав Брячиславич*, Святослав Ярославич захопив деякі київ. володіння, а у *Новгороді Великому* посадив Г.С. 23 жовтня 1069 Г.С. на чолі новгородців відбив напад Всеслава на Новгород. 1076 на київ. столі помер батько Г.С. Святослав Ярославич, а 1077 київ. князем втретє став *Ізяслав Ярославич*. Невдовзі новгородці вигнали Г.С., і той за таємничих обставин був убитий у Заволоччі (регіон у басейнах Північної Двіни та Онеги). За припущеннями окремих істориків, до смерті Г.С. був причетний *Всеволод Ярославич*, який 1078 повернув собі київ. стіл і розпочав боротьбу зі своїми численними небожами.

23 липня 1079 (в літописі помилково 1078) Гліба поховали у *Спаському соборі* в *Чернігові*.

А.Г. Плахонін.

ГЛІБ Ю́РІЙОВИЧ (р.н. невід. — п. 20.01.1171) — київ. князь. Син київ. кн. *Юрія Долгорукого*. Брав активну участь у боротьбі батька за київ. стіл з *Ізяславом Мстиславичем*. 1147 захопив у *Мстислава Ізяславича Посем'я* та ненадовго став князем у *Курську*. Невдовзі став князем *Городця Остерського*, проте зазнав невдачі під Переяславлем (див. *Переяслав-Хмельницький*). 1148 Городець передали у володіння його брату Ростиславу. 1149, коли Юрій Долгорукий ненадовго захопив *Київ*, Г.Ю. отримав від батька *Канів*, а 1150 ще й *Дорогобуж* та *Пересопницю*, звідти він мав убезпечити Київ від несподіваного нападу Ізяслава Мстиславича. Втім останньому вдалося захопити Г.Ю. зненацька, і той, визнавши старійшинство волин. князя, втік на лівобережжя Дніпра, де спершу ненадовго став князем Переяславля, але невдовзі був переведений батьком до Городця. 1152, після того, як Ізяслав Мстиславич знову захопив Київ, Г.Ю. відступив у Посем'я. Щойно Юрій Долгорукий 1155 знову посів київ. стіл, Г.Ю. отримав від нього Переяславль, де й князював до 1169. 1169 за взаємною згодою *Андрія Боголюбського* та черніг. князів Г.Ю. був посаджений у розгромленому ними Києві, де 1171 і помер. Похований у *Спаса на Берестові церкві* поруч із батьком.

Існували підозри, що Г.Ю., як і його батька, було отруєно, і його брат Андрій Боголюбський навіть вимагав від київ. кн. *Романа Ростиславича* розслідування та видачі винних.

А.Г. Плахонін.

ГЛОБА́ЛЬНА ІСТО́РІЯ. Термін «глобальна історія» останнім часом набуває дедалі більшої популярності в академічній і навіть публічній сферах. Г.і. водночас є даністю та інтелектуальним конструктом. Адже кожна річ має іс-

торію, притому історію глобальну. В історії цього конструкта та низки його відповідників («всесвітня», «загальна», «універсальна», «світова» історія) простежується 3 фази: 1) 17—18 ст., коли внаслідок подорожей-відкриттів зростав інтерес до Нового світу, нововідкритих земель, невідомих країн і народів, і таким чином з'явилися перші універсальні історії людства. «Хрещеним батьком» глобальних світських істориків вважається *Вольтер* («Дух народів», 1756, що спочатку мав назву «Всесвітня історія»); 2) у 19 ст. в Європі згасала увага до незахідних країн, відбувалося формування європоцентризму, що нав'язував погляд стосовно ін. країн з огляду на екон., політ. і культ. домінування Європи та культ нац. д-ви, декларуючи в такий спосіб «новий націоналізм»; 3) з 2-ї пол. 20 ст. в умовах «швидкої глобалізації» динамічно зростає інтерес до незахідного світу (Г.Іггерс, Е.Ван). Чимало істориків пов'язують Г.і. з постмодернізмом (див. *Постмодернізм в історичній науці*), інші — з «новим раціоналізмом», постнекласичною наукою. Нині світ. історіографія перебуває на стадії сприйняття нових ідей і підходів щодо поняття «глобальна історія». В наук. літературі наявні різні погляди на Г.і. Одні дослідники трактують її, виходячи з перспективи комунікацій. У такому ракурсі Г.і. постає як діалог історій і культур. Її предметне поле визначають мережі взаємодії суспільств, економік, груп. Унаслідок процесів культурно-госп. взаємодії відбувається обмін технологіями, ресурсами та ідеями. Такий підхід спростовує принцип єдиної заг. історії та наголошує на існуванні численних історій із власними типами, рамками і модусами (Б.Мазліш, Ж.Дерріда, Е.Вульф, Р.Тоштендаль, Г.Іггерс). Інші автори визначають Г.і. з погляду потоків інформації, що являє собою інформаційне поле міждисциплінарного характеру у вигляді чи то «науково-гуманітарного напряму» — неархівні джерела, методи біології, екології, палеонтології, археології та хімії (Дж.Бентлі), чи то сукупності царин знань, як-от: філософія, теологія, географія, медицина, астрономія, метеорологія, зоологія (П.О'Браєн). За такого підходу предметом Г.і є: 1) глобальна історія товарів (цукор, чай, кава, срібло, опіум, бавовна, шовк тощо); 2) екон. діяльність (банк. справа, світ. торгівля, пром-сть, транспорт); 3) соціальні та міжетнічні відносини; 4) заг. теми (політика, військ. справа, наука, в т. ч. глобальна історія історіографії); 5) глобальна біографія, тобто вивчення життєвих світів людини, адже біографія рим. раба та китайс. наложниці доповнюють глобальну історію рабства та сексуальної експлуатації; 6) широкомасштабні міграції; 7) екон. флуктуації; 8) культ. трансфер технологій; 9) поширення інфекційних захворювань (П.О'Браєн, Дж.Бентлі). Сьогодні світ. історія прагне до відродження, тому Г.і. постає не лише як конструкт, але як істор. ідеологія доби *глобалізації*, що має власні особливості й істотно відрізняється від попередніх канонів та моделей істор. письма. По-перше, Г.і. як ідеологія не визнає заг. законів історії. Якщо в рамках європоцентризму панує думка про метанаратив як наратив прогресу (історії д-в, націй, формацій, культур, цивілізацій), то нині минуле і сучасність постають у множині (Ш.Айзенштадт). По-друге, для Г.і. характерна відмова від провідної ідеї європоцентризму — сакралізації нац. д-ви внаслідок абсолютизації досвіду розвинутих країн Заходу, така позиція урівнює всі народи, в т. ч. й «народи без історії». По-третє, Г.і. як новий напрям 21 ст. розвінчує есенціалістські уявлення щодо світ. історії. Характерний для попередньої доби в історії історіописання есенціалістський підхід означав, що такі поняття, як «цивілізація», «формація», «клас» сприймалися наче даність, певні соціокультурні сутності. Так, Н.Копосов узагалі відкидає ідею Г.і., ототожнюючи її з марксизмом. До сьогодні історики розуміють цивілізації як реальність: будь-то істор. тріада дикість—варварство—цивілізація або культурно-історичні типи, або локальні цивілізації тощо. Проте концепт «цивілізація» є продуктом інтелектуалів *Просвітництва доби*. Нині він дедалі менше сприймається як істор. реальність, дедалі помітнішою є тенденція щодо відмови від поняття «цивілізація» взагалі. (Б.Мазліш). По-четверте, Г.і. засвідчує кризу європоцентризму, що означає відмову від домінування та нав'язування іншим істор. письма європ. типу й визнання цінності різних історіографічних традицій та видів історіописання, як-от: китайс., ісламського, східно-азіат., індуського, африканського. Завдяки постколоніальній критиці всі типи істор. письма вважаються рівнозначними, а їх використання — запобіжником рецидивів неоколоніалізму в Г.і. По-п'яте, такі осн. риси Г.і., як відмова від істор. детермінізму, єдиних для всього людства законів, руйнування культу держави-нації, визнання множинності й різноманіття історій та історіографічних традицій, дають підстави вести мову про «емпіричний поворот» в історії. (Ю.Остерхаммель). Емпіричний поворот означає відхід від історіософських схем та історичних теорій на користь презентації власних історій на підставі поєднання вітчизняних історіографічних традицій та світ. наук. досягнень. Отже, Г.і. як ідеологія, новий напрям у науці 21 ст., має за методологічне підґрунтя інтернет-революцію, а за філос. основу — планетарне мислення як маркер ери антропоцену (Е.Доманська). Нині відбувається глобалізація науки та професії історика. Завдяки різним формам письма та історіографічним традиціям формуються різні професійні ідентичності в різних частинах світу, що взаємодіють між собою. Прискореними темпами відбувається становлення співтовариства глобальних істориків. Створюються світ. центри дослідження та викладання Г.і., навч. програми, посібники, засоби та форми її популяризації у сусп. свідомості (Велика Британія, Німеччина, Швеція, США, Польща, Індія та ін. країни). Перед глобальними істориками стоять наступні завдання: пам'ятати своє походження, власне коріння; поєднувати автентичні історіографічні традиції з актуальними методами дослідження, усвідомлювати той факт, що в новій пізнавальній ситуації поняття, які відбивають «логіку історії», постають у множині (модернізації, індустріальні революції, колоніалізми). Г.і. не відкидає ідею нац. наративу, який має ґрунтуватися на принципі міжсистемної та внутрішньосистемної взаємодії, що означає реконструкцію взаємовпливів політ. і соціальних рухів, інтеракцію релігійних, етніч-

Я. Гніздовський. Автопортрет.

них, національних ідентичностей, зміну різних форм модернізацій.

Літ.: *Eisenstad S. N.* Multiple Modernities, Daedalus, 2000, vol. 129, № 1; *Бентли Дж.* Образы всемирной истории в научных исследованиях XX века. «Время мира», 1998, вып. 1; *Mazlish B.* The New Global History. New York, 2006; *O'Brien P.* Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history. «Journal of Global History», 2006, № 1; *Його ж.* Why Study World History? «World History Connected», 2007, vol. 5, no. 1; *Його ж.* Europeanization of the World or Globalization of Europe? «Religions», 2012, vol. 3, no. 2; *Иггерс Г., Ван Э.* Глобальная история современной историографии. М., 2012; *Тоштендаль Р.* Профессионализм историков становится глобальным? В кн.: Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX—XXI вв. М., 2012.; *Ададуров В.* «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Львів, 2013; *Його ж.* Теорія «вписування» української історії в європейський контекст та її методологічні засади. «Наукові записки Українського католицького університету» (Львів), 2014, ч. 6 (серія «Історія»), вип. 2; *Osterhammel J.* The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century. Princeton, 2014; *Domanska E.* Historia w epoce antropocenu. В кн.: Spotkanie ze światem II: Dialog polsko-francuski. Warszawa, 2015; *Ионов И.Н.* Мировая история в глобальном веке: новое историческое сознание. М, 2015; *Колесник І.* Глобальна історія. Історія понять. К., 2019; *Bentley J. H.* The Task of World History. Web: http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199235810.001.0001/oxfordhb-9780199235810-e-1

І.І. Колесник.

«ГЛУ́ХІВ», Національний заповідник «Глухів» — н.-д. і культурно-просвітницький заклад, створений згідно з постановами КМ України від 8 лютого 1994 і від 2 жовтня 1998 з метою збереження та раціонального використання пам'яток історії та к-ри м. *Глухів*. Відповідно до Указу Президента України від 10 листопада 2008 отримав статус національного, до цього мав статус держ. історико-культурного заповідника. Охоплює територію площею 75 га. Серед пам'яток, що перебувають під охороною, 5 об'єктів занесені до Державного реєстру нац. культ. надбання: Свято-Миколаївська церква (1693—95), Київська брама Глухівської фортеці (1766—69), Спасо-Преображенська церква (1765), Трьох-Анастасіївська церква (1893), Учительський ін-т (1874). До складу заповідника входить музей археології, створений 2008.

Офіц. вебсайт заповідника: http://nz-hlukhiv.com.ua

Літ.: *Вечерський В.* Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові. Web: http://www.spadshina.org.ua/index.php?sID=14&itemID=21

Д.Я. Вортман.

Глухів. Центр міста. Фото 2009.

ГНІЗДО́ВСЬКИЙ Яків Якович (27.01.1915—08.11.1985) — графік, маляр, скульптор, есеїст, мистецтвознавець. Член *Асоціації незалежних українських митців* (1936—39), Об'єднання укр. мистців Америки (1950—85). Н. в с. Пилипче (нині село Борщівського р-ну Терноп. обл.). Навч. в укр. г-зії ім. М.Шашкевича у *Чорткові* (1926—33), в укр. Малій духовній семінарії у *Львові* (1934) та промислово-мистецькій шк. у Львові (1937—38). Переслідуваний польс. властями за підозрою в належності до Об'єднання «Юнацтво» при *Організації українських націоналістів*. 1936 Г. одержав стипендію від митрополита А.*Шептицького* на мистецькі студії до Німеччини, проте польс. уряд не видав закордонного паспорта. Працював графіком-оформлювачем у львів. виданнях «Комар», «Новий час», «Світ дитини». Навч. один рік у Варшавській академії мист-в (1938—39). На поч. *Другої світової війни* виїхав за кордон (Бухарест (Румунія), Рим (Італія), Загреб — нині столиця Хорватії). Навч. і закінчив Загребську академію мист-в (1939—44, у професорів Бабіча, Кріцмана, Брандіча). 1944—49 мешкав у Німеччині. У Мюнхені (Німеччина) оформляв видання письменницького об'єднання «Мистецький український рух», ілюстрував книги і журнали, дописував до час. «Арка». Персональні виставки — у Мюнхені (1947). Парижі (Франція; 1956—58), *Києві*, Львові, *Тернополі*, *Чернівцях*, *Івано-Франківську* (усі — у 1990-х рр.). Від 1949 — у США (міста Сент-Пол і Міннеаполіс, шт. Міннесота). Працював у комерційному вид-ві. Від 1950 — у Нью-Йорку (США). Твори виставлялися у США, Канаді, Австралії, Японії, Індії, Китаї, Франції, Італії, Великій Британії та ін. країнах Європи; зберігаються у колекціях Б-ки Конгресу США (Вашингтон), Бостонському та Філадельфійському музеях образотворчого мист-ва, Нью-Йоркській публічній б-ці.

Автор есе про образотворче мист-во взагалі й українське зокрема (зб. статей «Малюнки, графіка, кераміка», Нью-Йорк, 1967). Дописував до час. «Нотат-

ки з мистецтва» (Філадельфія; США). Автор портретів С.*Гординського* (1947), М.*Лебедя* (1967), Л.*Молодожанина* (1974), М.Шафранюка (1983), пейзажів, побутових картин, гравюр, натюрмортів, ікон, символічних композицій, екслібрисів, ілюстрацій, скульптур, гобеленів. 1975 англ. мовою під назвою «Jacques Hnizdovsky. Woodcuts: 1944—1975» вийшов альбом-каталог графічних праць майстра (219 репродукцій). 1986 надрукована зб. його екслібрисів. 1982 для іконостасу церкви Св. Трійці у Керґонксоні (шт. Нью-Йорк, США) намалював 27 ікон. Створив проєкт нової укр. абетки; виконав цикл ілюстрацій до ювілейного вид. *«Слова о полку Ігоревім»* (Філадельфія, 1950), оформив поетичну зб. «Заморські вина» О.Веретенченка (Детройт, 1974) та ін.

П. у м. Нью-Йорк, тіло кремоване й поховане у колумбарії собору Св. Івана Богослова в Нью-Йорку. 2005 урна з прахом Г. перепохована на *Личаківському цвинтарі* у Львові.

1992 в с. Пилипче відкрито музей Я.Гніздовського.

Літ.: *Сохацький М.* Яків Гніздовський: повернення в Україну. «Літопис Борщівщини» (Борщів), 1993, вип. 2; *Степовик Д.* Яків Гніздовський: життя і творчість. К., 2003; *Його ж.* Пробуджені царівни Якова Гніздовського. К., 2007.

Д.В. Степовик.

ГНОСЕОЛО́ГІЯ ІСТОРИ́ЧНА — див. *Пізнання історичне.*

ГОЛОВКО́ Олександр Борисович (н. 22.10.1952) — дослідник історії Центр. та Сх. Європи доби раннього та класичного середньовіччя, д-р істор. н. (2006), акад. АН Вищої школи України (2011), старший наук. співробітник (2012). Н. в м. *Харків*. 1975 закінчив з відзнакою істор. ф-т Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*). 1975—78 працював учителем у середніх школах м. Харків. 1978—80 — старший лаборант кафедри філософії Харків. авіац. ін-ту. 1976—80 — викладач кафедри історії середніх віків і історіографії Харків. ун-ту (за сумісництвом). 1980—83 — аспірант Ін-ту історії АН України (нині *Інститут історії України НАН України*). 1983—95 — молодший наук. співробітник, наук. співробітник та старший наук. співробітник відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін і відділу історії України середніх віків Ін-ту історії АН УРСР / Ін-ту історії України НАН України, де 1984 захистив канд. дис. «Політичні відносини Русі і Польщі (X — перша третина XIII ст.)» (наук. кер. — д-р істор. н. *М.Котляр*). 2006 в *Інституті українознавства імені І.Крип'якевича НАН України* захистив докторську дис. «Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX — перша половина XIII ст.)». 1995—1998 — ред. відділу політики газ. «Регион», 1998—2002 — помічник-консультант нар. депутата України; 2002—12 — гол. консультант депутатських фракцій Апарату ВР України. Має 4-й ранг держ. службовця. З 2021 — старший науковий співробітник Ін-ту укр. археографії і джерелознавства НАН України.

Коло наук. інтересів — закономірності держ. та політ. розвитку середньовічного сусп-ва, міжнар. відносини доби середньовіччя, етнополіт. процеси в населення Центрально-Сх. Європи, ідеологія та реліг. життя середньовічного світу.

Автор бл. 230 друкованих праць. Узяв участь у багатьох міжнародних конференціях (*Київ*, *Москва*, Харків, *Львів*, Дорогичин (Польща), Будапешт (Угорщина), *Краків*, *Перемишль* та ін.). Працює професором (за сумісництвом) кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського нац. ун-ту (див. *Кам'янець-Подільський державний університет*), де з 2010 викладає спецкурс «Галицько-Волинська держава в історії Центрально-Східної Європи», а з 2015 — загальний курс історії середніх віків (1-ша частина). З 2011 — член Наглядової ради Нац. заповідника «Давній Галич». Член редколегій наукових видань: *«Україна в Центрально-Східній Європі»* (Київ),«Сходознавство»(Київ),*«Ukrainica Mediaevalia»* (Київ), «Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені І.Огієнка: історичні науки» (*Кам'янець-Подільський*), «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи» (Кам'янець-Подільський), «Галич» (Івано-Франківськ).

Праці: Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. К., 1988; Запровадження християнства на Русі. К., 1988 (у співавт.); Русь у міжнародному житті Європи IX—X ст. К., 1994; Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII — початку XIII століття. К., 2001; Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX — перша половина XIII ст.). К., 2006; Історики-медієвісти сучасної України: довідник, вид. 1-е. Кам'янець-Подільський, 2016 (вид. 2-ге, доповнене і перероблене — Кам'янець-Подільський, 2019); Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. Кам'янець-Подільський, 2017; Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X — перша половина XIII ст). К., 2021.

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник. К., 1998; Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006; Хто є хто в Україні. К., 2007; Українські історики: біобібліографічний довідник, вип. 3. К., 2010; Олександр Головко: бібліографічний покажчик. Львів, 2012; *Степанков В.* Олександр Борисович Головко (кілька штрихів до бібліографічного портрета). В кн.: Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи, вип. 3. Кам'янець-Подільський, 2012.

О.О. Ковальчук.

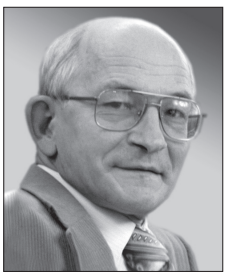

О.Б. Головко.

ГОЛОВНА́ РОБО́ЧА ГРУ́ПА УКРАЇ́НИ (ГРГУ; Hauptarbeitsgruppe Ukraine) — підрозділ *Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа*, який діяв 1941—44 на території України і пд. областей Росії, обмеженій тогочасними кордонами *Райхскомісаріату Україна* і зоною військ. управління.

Створено ГРГУ було не пізніше 3 жовтня 1941 р. Перша відома згадка про неї датується саме цим числом. Це лист райхсміністра окупованих сх. територій А.*Розенберґа* райхскомісару України Е.*Коху* від 3 жовтня 1941 р., в якому той повідомив про спрямування до України робочої групи свого оперативного штабу, яка мала взяти під контроль культ. цінності, що могли становити інтерес для «націонал-соціалістичного дослідження».

Перші співробітники ГРГУ на чолі з Ф.Зайботом, всього 8 осіб, прибули до *Києва* 18 жовтня 1941. 4 листопада того ж року основний склад ГРГУ разом з її керівником залишив Київ і через *Львів*, *Миколаїв* переїхав у *Херсон* (Готельний провулок, 9).

27 листопада 1941 створено перші дві робочі групи: Зх. та

Пд. України з центрами в Києві та Херсоні, 21 лютого 1942 — робочі групи Сх. України та Криму із центрами у *Дніпропетровську* і *Сімферополі*. З 2-ї пол. червня 1942 в *Харкові* почав діяти філіал робочої групи Сх. України.

На 1-му етапі (жовтень 1941 — травень 1942) була розбудована структура ГРГУ, налагоджені зв'язки з адміністрацією Райхскомісаріату Україна, нім. цивільним управлінням на місцях та військ. управлінням. У цей період було оглянуто та взято під контроль б-ки, архіви, музеї, наук. й навч. заклади в Києві, Дніпропетровську, Миколаєві, Херсоні та Криму, організовано роботу зі збереження та обліку їхніх фондів. Кер-во ГРГУ визначило пріоритети майбутньої діяльності кожної з робочих груп. Робоча група Зх. України (Київ) мала відбирати ідеологічні, реліг. матеріали та юдаїку; робоча група Сх. України (Дніпропетровськ, Харків) — зосередитися на збиранні екон. і соціально-політ. матеріалів, Пд. України (Херсон) — всі матеріали, які відносилися до чорномор. регіону, а завданням робочої групи Криму (Сімферополь) було збирання матеріалів, що стосувалися лише цього регіону.

При ГРГУ також працювали співробітники численних зондерштабів, сформовані відомством райхсляйтера А.Розенберґа «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП» та інститутами Вищої школи, розбудовою якої так само опікувався А.Розенберґ. Зондерштаби мали ті самі назви, що й відділи чи ін-ти, які їх формували. Співробітники зондерштабів у фахових питаннях підпорядковувалися керівникам своїх зондерштабів, а в орг. питаннях на місцях — керівнику ГРГУ. У різний час при ГРГУ працювали представники таких зондерштабів: науки, образотворчого мист-ва, до- і ранньої історії, світоглядних учень, архівів, генеалогії, Центр. б-ки Вищої школи, Ін-ту дослідження єврейс. питання та ін.

Початок 2-го періоду поклав переїзд 10 червня 1942 ГРГУ з Херсона до Києва (бульвар Т.Шевченка, 8). Робочу групу Пд. України було ліквідовано і замість неї в Херсоні до кінця 1942 діяв зв'язковий центр. Робоча група Сх. України переїхала 22 серпня 1942 до Харкова, залишивши у Дніпропетровську свій філіал. 5 червня 1942 змінилося кер-во ГРГУ, її тимчасово очолив Г.-Й.Рудольф, 10 серпня 1942 керівником було призначено штурмбаннфюрера СА Г.Антона.

2-й період (червень 1942 — серпень 1943) — час активної цілеспрямованої діяльності всіх робочих груп у сфері обліку та відбору літератури і періодики для Сх. б-ки Розенберґа (Берлін (Німеччина), Київ) та Центр. б-ки Вищої школи (м. Анненгайм і м-ко Танценберґ; обидва в Австрії), юдаїки і гебраїки для Ін-ту дослідження єврейс. питання (Франкфурт-на-Майні; Німеччина). Саме в цей період відбувалося активне вивезення бібліотечних збірок до цих б-к.

На поч. грудня 1942 р. робочі групи Зх. України, Сх. України та Криму було перейменовано на робочі групи Києва, Харкова і Сімферополя, в яких разом із філіалом у Дніпропетровську працювали бл. 100 співробітників. У лютому 1943 р. філіал у Дніпропетровську був перетворений на робочу групу.

На початку 1943 р. мережа робочих груп і зондеркоманд ГРГУ охоплювала територію Сх. та Пд. України, Криму і пд. областей Росії та налічувала 4 робочих групи — Києва, Харкова, Дніпропетровська і Сімферополя, а також кілька зондеркоманд, що працювали в різних містах України та Росії. Кількість зондеркоманд була невеликою, вони були мобільними підрозділами й отримували назву відповідно до назви міста, де перебували — тож їхні назви не раз змінювалися. Зондеркоманди ГРГУ працювали у містах: *Кіровограді*, *Мелітополі*, *Маріуполі*, Миколаєві, *Одесі*, Ростові-на-Дону (нині місто в РФ), Таганрозі (нині місто Ростовської обл., РФ) та *Чернігові*.

3-й період (вересень 1943 — січень 1944) — час відступу групи на Захід, масового вивозу культ. цінностей (особливо у вересні—жовтні 1943 р.), серед яких найбільша частка припала на бібліотечні збірки та колекції з істор. музеїв. Шлях відходу ГРГУ на Захід пролягав по Україні після залишення Києва через *Трускавець* (5—31 жовтня 1943 р.) та *Моршин* (1 листопада 1943 р. — 24 січня 1944 р.).

З жовтня 1943 до січня 1944 на території України залишалися ще дві робочі групи — Кривого Рогу (змінена назва робочої групи Дніпропетровська, яка залишила місто 26 вересня 1943 р. і переїхала до *Кривого Рогу*) та Сімферополя. У грудні 1943 р. обидві робочі групи залишили місця свого розташування і приєдналися згодом до ГРГУ в Моршині.

За час діяльності ГРГУ з території України було вивезено до Центр. б-ки Вищої школи понад 10 тис. книг з київських б-к, до Ін-ту дослідження єврейс. питання — бл. 167 тис. примірників юдаїки й гебраїки з Києва, для Сх. б-ки Розенберґа — 75 тис. книг і 12,2 тис. журналів з укр. б-к (56,5 тис. книг і бл. 9 тис. журналів з Києва) та предметний каталог із Харків. держ. наук. б-ки ім. В.Г. Короленка, до м. Ратібор (нині м. Рацибуж Силезького воєводства, Польща) — обласний парт. архів із Дніпропетровська, збірку рос. живопису з Воронцовського палацу в *Алупці*, картини рад. художників з Держ. укр. музею у Києві (80 одиниць зберігання), з Дніпроп. художнього музею (53 одиниці зберігання) та з виставки сучасного мист-ва в *Ялті* (46 одиниць зберігання).

У вересні—грудні 1943 людський та тех. ресурс ГРГУ був використаний Райхсміністерством окупованих сх. територій під час евакуації установ нім. цивільного управління з окупованої території України. Протягом жовтня—грудня 1943 у *Кракові* були зосереджені археол., етногр. та інші збірки, вивезені силами ГРГУ з численних укр. істор. та краєзнавчих музеїв як майно Райхсміністерства окупованих сх. територій. Це були збірки з істор. музеїв Києва і Дніпропетровська, Держ. архітектурно-істор. заповідника «Софійський музей», Держ. укр. музею у Києві, краєзнавчих музеїв *Вінниці*, *Полтави*, *Керчі*, *Умані*, *Феодосії* та Херсона.

У жовтні 1943 ГРГУ створило у *Кракові* філіал у складі 8-ми осіб на чолі з д-ром В.Гюллє для приймання і збереження вивезених укр. культ. цінностей. Краківський філіал ГРГУ діяв до лютого 1944. Всі культ. цінності були вивезені тоді в замок Ной-

бург у м. Гьохштедті на Дунаї (Баварія, Німеччина).

4-й період (лютий 1944 — 20 жовтня 1944) — завершення діяльності ГРГУ. В лютому 1944 відбулися зміни у кер-ві групи — з 15 лютого 1944 ГРГУ очолив Р.Прокш. Співробітники групи в цей період займалися написанням статей науково-довідкового спрямування. Місцезнаходженням групи з лютого до поч. липня 1944 було м. Білосток (нині центр Підляського воєводства, Польща), а з серед. липня 1944 — Фрауенберґ (нині м. Глубока-над-Влтавоу; Чехія).

Дату 20 жовтня 1944 р. можна вважати днем ліквідації ГРГУ, цього дня було змінено структуру Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа. Головні робочі та робочі групи ліквідовувалися, а замість них утворювались зондеркоманди: «Північ», «Схід», «Південний Схід», «Південь» і «Захід».

Літ.: *Грімстед П.К.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів, 1992; *Себта Т.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга. «Архіви України». 1997, № 1—6; Картотека «Z» Оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг»: ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии: 1941—1942. М., 1998; Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941—1943). К., 2004; *Долинський О.В., Себта Т.М.* Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці. «Архіви України», 2005, № 1—3; *Кашеварова Н.Г.* Деятельность зондерштаба «Наука» Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941—1943). «Библиотеки национальных академий наук» (К.), 2005, вып. 3; *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из Киевских собраний. К., 2006; *Кашеварова Н.Г.* «Більшовицький експеримент» як об'єкт вивчення Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберґа окупованих східних областей в період Другої світової війни. «Сторінки воєнної історії України», 2007, вип. 11; *Себта Т.* Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941—1945). «Український археографічний щорічник: нова серія», 2007, вип. 12; *Grimsted P.K.* Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). Amsterdam, 2011; *Gutsul N.* Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941—1944): Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie des Fachbereichs 04 «Geschichts- und Kulturwissenschaften» der Justus-Liebig-Universität Gießen. Gießen, 2013; *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами «східного простору» (1940—1945), ч. 1—2. К., 2014.

Т.М. Себта.

ГОЛОДНЮ́К Устим Володимирович (12.08.1994—20.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Збараж.* Навч. у Збаразькій загальноосвіт. шк. № 2. 2011 закінчив Львів. держ. ліцей з посиленою фізичною підготовкою. Навч. у Бережанському агротехнічному ін-ті. Належав до 1-ї, 19-ї, пізніше 38-ї сотень «Самооборони Майдану». Вбитий 20 лютого 2014 пострілом снайпера в голову.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України». Бережанська міська рада присвоїла Г. звання «Почесний громадянин міста Бережани». На його честь відкрито меморіальну дошку на стіні збаразької загальноосвіт. школи № 2 ім. І.Франка та встановлено пам'ятну дошку на фасаді Відокремленого підрозділу Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут».

Літ.: Шахівська Т. Книга пам'яті: Небесна сотня. К., 2014; Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; *Стражний О.* Майдан: події—свідчення—менталітет. К., 2016; Устим Голоднюк [група пам'яті]. Web: https://www.facebook.com/ustym.nebesna.sotnja

Т.С. Водотика.

«ГОЛОДОМО́Р 1932—1933 РОКІ́В В УКРАЇ́НІ», СУДО́ВА ПОСТАНО́ВА 2010 — постанова Апеляційного суду м. Київ № 475 від 13 січня 2010 у кримінальній справі за фактом вчинення *геноциду* в Україні 1932—33, затверджена суддею суд. палати у кримінальних справах В.Скавроніком при секретареві М.Бондаренко за участю прокурора відділу прокуратури м. Київ О.Доценка. Суд вивчав кримінальну справу № 475 в 330-ти т., яку йому передав 31 грудня 2009 заст. голови СБУ М.Герасименко.

Справу № 475 порушено кер-вом *Служби безпеки України* 22 травня 2009 з приводу вчинення геноциду в Україні 1932—33 (за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 «Геноцид» Кримінального кодексу України). Порушуючи справу, СБУ керувалося ст. 1 Конвенції ООН про незастосування строку давності до воєн. злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968.

Слідчі провели допити очевидців тих подій, а також свідків, яким вони були відомі із розповідей та спогадів батьків та ін. родичів. Допити здійснювалися з виїздом за місцями проживання свідків. Усього в справі було допитано 1890 осіб. Встановлено 837 місць масових поховань на території України; проведено їх огляди. Досліджувалися також документи архів. установ, фотознімки, кіно-, відео- та аудіоматеріали із записами спогадів очевидців, публікації в ЗМІ тих часів, листування іноз. дипломатичних представників в Україні, звернення представників укр. діаспори до провідних д-в світу з проханнями про допомогу Україні тощо, в яких були зафіксовані конкретні факти *Голодомору 1932—1933 років в УСРР.* У держ. архівах України опрацьовано 5 тис. документів кер-ва більшовицької партії і рад. уряду (політбюро ЦК ВКП(б), політбюро ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, РНК СРСР і РНК УСРР, обласних виконавчих к-тів рад, органів ОДПУ СРСР і ДПУ УСРР), що дало можливість слідству встановити наміри та умисел очільників більшовицької влади як організаторів геноциду. В галузевому архіві МВС України було встановлено наявність 1022 кримінальних справ про факти канібалізму в Україні 1932—33. До кримінальної справи слідчі долучили матеріали спец. комісії Конгресу США на чолі з виконавчим дир. Дж.-Е.*Мейсом*, що зібрала й опублікувала у 1988 свідчення укр. емігрантів — безпосередніх свідків Голодомору.

У.В. Голоднюк.

З обласних стат. управлінь, архівів органів реєстрації актів громадян. стану та держ. архівів областей було отримано необхідні документи та узагальнені дані щодо обліку та реєстрації кількості фактів смерті від голоду

1932—33. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.Птухи НАН України надав слідству дані науково-демографічної експертизи, згідно з якими протягом лютого—грудня 1932 в Україні загинули від голоду 205 тис., а в 1933 — 3598 тис. осіб, а загалом за 1932—34 — 3941 тис. осіб. Непрямі втрати, тобто дефіцит народжень унаслідок Голодомору за 1932—34 дорівнював 1122 тис. осіб. Сукупні демографічні втрати становили 5063 тис. осіб. Президент України В.*Ющенко* тиснув на ін-т, добиваючись підтвердження цифри втрат, не раз озвучуваної ним на різних форумах — 10 млн осіб. Зважаючи на тиск, співробітники підрахували т. зв. кумулятивні втрати і вийшли на заг. суму 10 063 тис. осіб, у складі яких було враховано 5 000 тис. «ненароджених за межами 1934 року». 9 місяців 1934 демографи мали підстави включати до підрахунку непрямих втрат, оскільки голод перешкоджав вагітності жінок. Підрахунок втрат ненародженими за межами 1934 означав, що беруться до уваги діти, які могли би народитися, проте не народилися в тих, хто помер від голоду. В постанові Апеляційного суду «кумулятивні втрати» були проігноровані. Суд назвав тільки цифри прямих (3941 тис. осіб) і непрямих (1122 тис. осіб) втрат.

Формулюючи постанову по кримінальній справі № 475, суд відмовився від розгляду останньої колегією суддів і дійшов висновку, що справу треба закрити у зв'язку зі смертю звинувачуваних у геноциді. Від тривалого публічного процесу з оприлюдненням зібраних слідчими СБУ документів та заслуховуванням показань свідків відмовилися з політ. міркувань (17 січня 2010 мав відбутися 2-й тур президентських виборів, в якому, за прогнозами більшості соціологів, мав перемогти В.*Янукович*). Після приходу В.Януковича до влади у парламенті та ЗМІ почалася підтримувана Москвою кампанія, метою якої був перегляд ст. 1 Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» від 28 листопада 2006, в якій ця трагедія визначалася як геноцид.

Постанова Апеляційного суду м. Київ має істотні недоліки, пов'язані зі змістом кримінальної справи № 475. Оскільки публічний суд. процес у цій справі не відбувся, громадськість не змогла внести корективи в результати розгляду справи.

Принциповим недоліком є нерозрізнення причин загальносоюзного голоду 1932—33 та укр. Голодомору 1932—33. Загальносоюзний голод, який у найтяжчій формі відбувався і в УСРР у 1-й пол. 1932, був породженням екон. кризи. У сфері взаємовідносин міста і села криза стала наслідком застосування д-вою принципу *продрозкладки* у хлібозаготівлях. Колгоспники почали відмовлятися від добросовісної праці в громад. госп-ві за порожні трудодні й зосереджувалися на присадибних ділянках, що давали змогу вижити до наступного врожаю. Внаслідок викачування із села майже всіх запасів зерна з урожаю 1931 в десятках р-нів України розпочався голод. Щоби припинити його, д-ві довелося зняти з експорту певну кількість зерна і навіть закупити невеликі партії продовольства в ін. країнах. Від травня 1932 голодуючі почали одержувати консерви і крупи від трестів та об'єднань союзних відомств (здебільшого розташов. у самій Україні). Підверстування всупереч цим фактам голоду 1-ї пол. 1932 під геноцид, як це зроблено у кримінальній справі № 475, робить юридично нікчемним твердження про Голодомор 1932—33 в УСРР як геноцид, тобто дає підстави сумніватися у визначенні, яке дала *Верховна Рада України* в ст. 1 Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» від 28 листопада 2006.

Від січня 1933 Й.*Сталін* перейшов у взаємовідносинах із селом до принципу *продовольчого податку*, що зробило селян зацікавленими у зменшенні втрат при вирощуванні, збиранні і збереженні врожаю. Одночасно, теж із січня 1933, він розпочав каральну акцію в укр. селі, спрямовану на попередження антиурядових повстань, подібних до тих, що відбулися в республіці на поч. 1930. Каральна акція тривала перші 5 тижнів 1933 і складалася з трьох ланок: конфіскації всіх їстівних продуктів тривалого зберігання, нагромаджених у сел. дворах до наступного врожаю; заблокування селян в місцях проживання; інформаційної блокади, що в сукупності створювало ситуацію, несумісну з життям, тобто прямо вказувало на намір властей довести селян до голодної смерті. На 6-му тижні д-ва почала надавати голодуючим селянам, які раніше відмовлялися працювати в громад. госп-ві, продовольчу, фуражну і насіннєву допомогу. Допомога надавалася через *колгоспи* і *радгоспи* тільки тим, хто брав участь у підготовці до весняної сівби. Завдяки наданню допомоги в обсязі 558 тис. т зернових посівну кампанію 1933 було врятовано. Ті, хто не міг працювати через виснаження, загинули.

Технологія організації штучного голоду з кінцевою метою завдати смерть була використана в листопаді—грудні 1932 в сотнях сіл, поставлених на *«чорні дошки»*, внаслідок чого Голодомор має бути датований двома роками. Деякі дослідники Голодомору дивуються, чому укр. вчені й політики визначають цю трагедію як геноцид, адже д-ва надавала голодуючим допомогу, а не знищувала їх голодом. Нерозуміння технології Голодомору, так само як нерозрізнення причин голоду 1-ї пол. 1932 і Голодомору в постанові Апеляційного суду м. Київ підважує його об'єктивність.

У постанові Апеляційного суду фігурують 7 осіб, які, за матеріалами кримінальної справи № 475, вчинили злочин геноциду: Й.Сталін (Джугашвілі), В.*Молотов* (Скрябін), Л.*Каганович*, П.*Постишев*, С.*Косіор*, В.*Чубар* і М.*Хатаєвич*. Насправді технологія Голодомору в Україні була розроблена 4 фігурантами з найближчого оточення Й.Сталіна: головою РНК СРСР В.Молотовим, секретарем ЦК ВКП(б) Л.Кагановичем, секретарем ЦК ВКП(б) П.Постишевим і заст. голови ОДПУ СРСР В.*Балицьким*. Перші два діяли в Україні наїздами, двоє останніх були переведені в республіку на постійну роботу: П.Постишев у ранзі 2-го секретаря ЦК КП(б)У і 1-го секретаря Харків. обласного к-ту КП(б)У, а В.Балицький — на посаді окремо уповноваженого ОДПУ СРСР по ДПУ УСРР. При цьому 1933 за П.Постишевим і В.Балицьким зберігалися їхні загальносоюзні посади, що робило їх незалежними від респ. кер-ва.

Вищі керівники України — ген. секретар ЦК КП(б)У С.Косіор, голова РНК УСРР В.Чубар і голова президії ВУЦВК Г.*Петровський* були виконавцями, а не організаторами Голодомору.

Їм належить інкримінувати документи, які вони підписували. Варто взяти до уваги, що голова надзвичайної комісії з хлібозаготівель в УСРР В.Молотов самостійно відпрацьовував у Харкові ключові постанови ЦК КП(б)У (від 18 листопада 1932) і РНК УСРР (від 20 листопада 1932), що послужили «запальною свічкою» Голодомору. Авторство цих постанов належить також і Й.Сталіну, якому В.Молотов надсилав їх із Харкова на узгодження. Жодних документів від свого імені надзвичайна комісія В.Молотова в УСРР і надзвичайна комісія Л.Кагановича на Пн. Кавказі не випускали.

Можна припустити, що С.Косіор і В.Чубар не знали кінцевої мети хлібозаготівельної кампанії, яку Й.Сталін розгортав в Україні в січні 1933. Кампанія проводилася під гаслом виявлення «підземних пшеничних міст» з величезними запасами хліба, приховуваними від голодуючого населення міст. Обидва укр. керівника переконували надзвичайну комісію в тому, що великих запасів прихованого від держ. обліку хліба в Україні немає, і вони мали рацію. Проте надісланий Й.Сталіним в Україну в жовтні 1932 в ранзі секретаря ЦК КП(б)У М.Хатаєвич твердив, що приховані запаси хліба є величезними. Це засвідчує його поінформованість щодо кінцевої мети сталінської каральної операції — терору голодом. Отже, у складі групи безпосередніх організаторів Голодомору 1932—33 в УСРР — Й.Сталін (Джугашвілі), В.Молотов (Скрябін), Л.Каганович, П.Постишев, В.Балицький, М.Хатаєвич.

2011 Міщанським районним судом м. Москва публікацію кримінальної справи № 475 на веб-порталі *Інституту історії України НАН України* визнано екстремістською літературою, що містить відомості, заборонені до поширення в РФ, і включено до відповідного Реєстру під № 802841-РИ. Адміністрація веб-порталу отримала повідомлення рос. Федеральної служби з нагляду у сфері зв'язку, інформаційних технологій і масових комунікацій з вимогою прибрати цю публікацію.

Літ.: Командири Великого голоду: поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну і на Північний Кавказ 1932—1933 рр. К., 2001; Геноцид в Україні 1932—1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475. К., 2014.

С.В. Кульчицький.

ГОЛОДОМО́РУ ЗАПЕРЕ́ЧЕННЯ. Термін «Голодомор» уперше вжив В.*Барка* в романі «Жовтий князь» (Нью-Йорк, 1963); в Україні офіційно його вперше використав письменник О.Мусієнко в доповіді «Громадянська позиція літератури і перебудова», проголошеній на парт. зборах Київ. орг-ції Спілки письменників України («Літературна Україна», 1988, 18 лютого).

Письменники, а згодом науковці і політики терміном «Голодомор» (частіше за все — з великої літери) позначали загальносоюзний голод 1932—33 на території рад. України і заселеного переважно українцями Кубанського округу Північнокавказького краю РСФРР, щоби підкреслити незіставно високий рівень смертності від голоду порівняно з іншими регіонами *СРСР*. Казахська історіографія теж позначає власним терміном («Ашаршилик») загальносоюзний голод 1932—33 на території Казахської Автономної Соц. Рад. Республіки, виходячи з таких самих міркувань. Принципова відмінність Голодомору від загальносоюзного голоду визначалася в останні місяці 1932 додатковою причиною голодування: поряд із хлібозаготівлями за принципом *продрозкладки*, які спричинили загальносоюзний голод, в Україні та на Кубані тоді розпочався терор голодом.

1. Загальносоюзного голоду 1932—33 заперечення тривало 55 років. Перша інформація щодо «продовольчих утруднень» в Україні (включно з опуханням від голоду і смертними випадками) містилася в адресованій політбюро ЦК ВКП(б) довідці секретно-політ. відділу ОДПУ за січень—березень 1932. Відтоді евфемізм «продовольчі утруднення» постійно використовувався у службовому листуванні, навіть під грифом «цілком таємно». Називати голод 1932—33 власним іменем дозволялося тільки в листуванні «окремої папки» (рос. — «особой папки»), де всі документи, що надходили на периферію, поверталися після ознайомлення з ними в центр кур'єрською поштою. Посилатися на інформацію з «окремої папки» у звичайному листуванні заборонялося.

В рад. сусп-ві про голод з невідомою, але страхітливо високою кількістю жертв знали практично всі. Проте в сталінські часи публічна згадка про голод розглядалася як вияв антирадянської пропаганди і каралася ув'язненням. Наступники Й.*Сталіна* так само заперечували факт голоду. Ініціатор першої кампанії *десталінізації* М.*Хрущов*, торкаючись в опубл. 1990 мемуарах уже визнаного на той час рад. кер-вом голоду, так пояснював нехтування відомих йому нібито тільки із зарубіжних публікацій фактів: «Відомості про це просочилися в буржуазну пресу, і в ній аж до останнього часу моєї діяльності іноді прослизали статті стосовно колективізації і ціни цієї колективізації в життях радянських людей. Але це тепер я так кажу, а тоді я нічого такого, по-перше, не знав, а, по-друге, якби і знав про щось, то знайшлися би свої пояснення: саботаж, контрреволюція, куркульські витівки, з якими треба боротися та ін.» («Вопросы истории», 1990, № 3. С. 62). Заява про необізнаність зі становищем в країні з боку людини, яка на поч. 1930-х рр. займала посади 2-го секретаря Моск. міськ. і обласного комітетів ВКП(б), була явно нещирою. Але М.Хрущов не визнавав, що вище кер-во очолюваної ним з 1953 партії прирекло на мученицьку смерть від голоду мільйони селян за саботаж хлібозаготівель (саме такою була одна з причин сталінського терору голодом в УСРР і на *Кубані*). Заперечували факт голоду 1932—33 й ін. наступники Й.Сталіна на посаді керівників *Комуністичної партії Радянського Союзу*, не виключаючи ініціатора другої, значно глибшої кампанії десталінізації М.*Горбачова*. Визнати факт голоду, що трапився нібито внаслідок посухи, наважився від імені політбюро ЦК КПРС в грудні 1987 В.*Щербицький*. Визнання було вимушеним, оскільки Комісія з дослідження голоду 1932—33 в Україні при Конгресі й уряді США під кер-вом виконавчого дир. Дж.-Е.*Мейса* почала оприлюднювати переконливі результати своєї роботи.

Наявність «продовольчих утруднень» ніхто й ніколи не оспорював. Починаючи з 1932 рад. уряд гласно, з висвітленням у пресі надавав продовольчу, фуражну і насіннєву допомогу селя-

нам голодуючих регіонів. Проте до офіц. визнання факту голоду 1932—33 майже ніхто не наважувався у виступах або в пресі використовувати цей термін замість евфемізму «продовольчі утруднення». Змова мовчання почала руйнуватися сама собою тільки з поглибленням гласності — однієї з основних структурних частин політики «*перебудови*». Коли в газ. «Літературна Україна» 16 липня 1987 було надруковано дві статті, в яких голод 1932—33 згадувався між іншим, як загальновідомий факт, парт. органи не відреагували на це, оскільки ніхто з офіційних осіб не наважився би в умовах гласності наполягати, як раніше, що голод — це вигадка буржуазної пропаганди. Видатний рос. історик-аграрник В.Данилов 11 жовтня 1987 заявив у газ. «Советская Россия», що взимку і навесні 1933 голод забрав у рад. селі величезну кількість життів. Це твердження було актом мужності з боку редакції газети, що його надрукувала. Для В.Данилова воно стало заключним елементом у створеній ним у попередні роки картині колективізації сільс. госп-ва. В Ін-ті історії СРСР АН СРСР, де вчений працював, йому не раз дорікали за «викривлене» висвітлення аграрної історії рад. доби. Ще один вагомий удар по змові мовчання, буквально за кілька днів до офіц. визнання факту голоду В.Щербицьким, завдав демограф М.Тольц. У грудневому (1987) числі надпопулярного тоді моск. ж. «Огонек» він надрукував невелику замітку про репресований Всесоюзний перепис населення 1937. Разом із переписом, що від 1937 ніхто ніколи не згадував, були репресовані організатори, яких звинуватили у «шкідницькому» недообліку населення. Причиною «недообліку» Тольц назвав голод 1932—33.

Визнання факту голоду дало можливість ученим працювати над дослідженням цієї чорної плями в рад. історії. ЗМІ почали друкувати результати їхньої праці та спогади свідків голоду. Увінчаний багатьма урядовими відзнаками укр. письменник Б.*Олійник* на поч. липня 1988 з трибуни 19-ї конференції КПРС торкнувся теми сталінських репресій 1937, після чого неочікувано для присутніх заявив: «А оскільки в нашій республіці гоніння почалися задовго до 1937, треба з'ясувати ще й причини голоду 1933-го, який позбавив життя мільйони українців, назвати поіменно тих, з чиєї вини сталася ця трагедія» («Известия», 1988, 2 июля).

2. Спроби радянського уряду приховати голод 1932—33 від міжнародної громадськості. Дипломатичні представники і спецслужби Польщі, Німеччини, Італії, Великої Британії і США мали вичерпне уявлення про причини й регіональні відмінності голодування рад. громадян. Це дозволяють стверджувати опубл. в цих країнах, починаючи з 1988, зб. архів. документів. Проте документи, що надходили до лідерів і вождів великих д-в, у 1930-х рр. не були оприлюднені. Жоден із керівників цих д-в не вступився за рад. громадян, які конали від голоду. Зокрема, США з 1917 не мали нічого спільного з більшовиками, але президент Ф.Д.*Рузвельт* восени 1933 санкціонував дипломатичне визнання СРСР, щоби протипоставити його Німеччині, де до влади прийшли нацисти.

На відміну від політиків, зарубіжні журналісти вважали за свій обов'язок інформувати міжнар. громадськість про трагедію рад. громадян. Зокрема, україномовна газ. *«Свобода»* (Нью-Джерсі, США) надрукувала низку повідомлень: 21 січня 1933 — «Большевики висилають на Сибір населення кубанських станиць», 28 січня — «Голод охопив радянську Україну», 11 лютого — «Після масової висилки українців з Кубані большевики почали виселяти селян з України», 13 лютого — «На Україні нема зерна для посіву». Якраз 13 лютого Й.Сталін розпорядився заборонити пересування іноземців країною без відповідного дозволу.

Перші повідомлення про голод у СРСР належали журналісту М.Маггеріджу, який устиг здійснити поїздку Пн. Кавказом та Україною ще до появи заборонної постанови політбюро ЦК ВКП(б) «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів», і в березні 1933 опублікував свої враження в англ. газ. «Манчестер гардіан». Сенсаційні повідомлення цієї газети намагався спростувати кореспондент газ. «Нью-Йорк Таймс», англієць за походженням і громадянством В.Дюранті. Зміст його першої замітки, надрукованої в цій газеті 31 березня, був відбитий у назві: «Росіяни голодують, проте не вмирають з голоду». В.Дюранті був чи не єдиним зх. журналістом, якому вдалося взяти інтерв'ю в Й.Сталіна. Він завжди намагався писати так, щоби не викликати невдоволення Кремля.

1933 за кордоном стало відомо, що с. Гаврилівка Межівського р-ну Дніпроп. обл. (нині село Покровського р-ну Дніпроп. обл.) опинилося на *«чорній дошці»* в грудні 1932, внаслідок чого було позбавлене всіх запасів продовольства і заблоковане, а його жителі вимерли. Амер. журналісти попросили дозволу поїхати в *Дніпропетровську область*, і одержали його напрочуд легко. У книзі, виданій 1934 в Нью-Йорку (США), Е.Шервуд писав: «Група іноземних візитерів дізналася про чутки, що в с. Гаврилівка всі люди, крім одного, мовляв, померли з голоду. Вони вирішили негайно перевірити, відвідали сільський ЗАГС, священника, місцеву раду, суддю, вчителя... Виявилося, що троє з 1100 жителів померли від тифу, було вжито заходів, щоби припинити епідемію, не було смертей від голоду». Амер. журналіст розповів про те, що побачив, але нема підстав сумніватися в тому, що первинні жителі Гаврилівки померли з голоду.

Ще більшого клопоту працівникам ОДПУ завдала поїздка Україною та Пн. Кавказом франц. політ. діяча, в минулому — прем'єр-міністра Е.Ерріо. 26 серпня 1933 він прибув пароплавом до *Одеси*, через день опинився в *Києві*, потім — у *Харкові* та на *Дніпробуді*. 31 серпня з Ростова-на-Дону (нині місто в РФ) Е.Ерріо поїхав до *Москви*, не помітивши будь-яких ознак того, що оглянута місцевість пережила голод. Клопіт щодо орг-ції такої поїздки для Й.Сталіна обернувся значним політ. капіталом. 13 вересня газ. «Правда» надрукувала заяву Е.Ерріо по результатах поїздки і винесла в заголовок кінцевий висновок: «Побачене в СРСР — чудове!»

У 2-й пол. 1930-х рр. тема рад. голоду втратила на Заході актуальність. У пам'яті людей відклалися лише суперечливі повідомлення журналістів. Більше вірили заявам відомих осіб, таких, як Е.Ерріо, а також розповідям письменників, зокрема Б.Шоу і Г.Уеллса, які відвідали СРСР в 1934 і заперечували факт голоду.

Події *Другої світової війни* остаточно витіснили із сусп. дискурсу тему голоду 1932—33 в СРСР.

Укр. діаспора у Пн. Америці використовувала у повоєнні часи кожну річницю нац. трагедії для того, щоби сталінський злочин став надбанням широкої громадськості. За вивчення голоду взялися фахівці *Канадського інституту українознавчих студій* при Ун-ті провінції Альберта в Едмонтоні та *Українського дослідного інституту Гарвардського університету*. У 1983 в Ун-ті Квебека (Монреаль; Канада) було проведено першу у світі наук. конференцію, присвячену ключовим проблемам голоду.

Напередодні 50-х роковин голоду події 1932—33 в Україні почали привертати увагу істориків, політиків, журналістів США і Канади. Коли журналісти зверталися до укр. дипломатів в *Організації Об'єднаних Націй* із запитаннями на цю тему, ті або ухилялися від відповіді, або заперечували істор. вірогідність голоду. Врешті-решт дипломати звернулися за інструкціями в ЦК КПУ. В парт. апараті і КДБ при РМ УРСР було підготовлено доповідну записку, зміст якої відбитий в її назві: «Про пропагандистські та контрпропагандистські заходи щодо протидії розв'язаній реакційними центрами української еміграції антирадянській кампанії у зв'язку з продовольчими утрудненнями на Україні, що мали місце на початку 30-х рр.» 11 лютого 1983 записку було подано В.Щербицькому, після чого розіслано по дипломатичних представництвах.

У березні 1983 посол СРСР в Канаді О.Яковлєв підготував аналітичну записку «Деякі міркування щодо рекламного забезпечення експозиції СРСР на Міжнародній канадській виставці "Людина та її світ"». У цьому документі стверджувалося, що «націоналістичні верховоди в наш час активно включилися в американські підривні акції у зв'язку з 50-річчям так званого штучного голоду на Україні». З метою «нейтралізації ворожих ідеологічних акцій українських буржуазних націоналістів» посол пропонував здійснити певні заходи. 5 липня 1983 посольство СРСР в Канаді заявило офіц. протест у зв'язку з наміром канад. українців встановити в Едмонтоні (пров. Альберта, Канада) пам'ятник жертвам голоду 1932—33 в Україні.

Після війни на північноамериканському континенті опинилися тисячі емігрантів з рад. України, що пережили голод, які публічно висловлювалися про події 1932—33. В цій ситуації офіц. представникам СРСР за кордоном ставало дедалі важче заперечувати історичні факти піввікової давнини. У складному становищі опинився зав. відділу зарубіжної історіографії Ін-ту історії АН УРСР І.*Хміль*, батьки якого померли від голоду. Будучи членом делегації УРСР на 38-й сесії *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй*, він змушений був у своєму виступі в жовтні 1983 таврувати укр. націоналістів, які «служили Гітлеру під час Другої світової війни, а потім перекочували в США і тепер, щоб узаконити своє перебування в цій країні, поширюють брехню про голод».

Кер. Укр. дослідного ін-ту при Гарвардському ун-ті О.*Пріцак* запросив викладача Мічиганського ун-ту Дж.-Е.Мейса на роботу в Гарвард з установкою на пошук джерел з довоєнної історії рад. України, суміжних з темою голоду 1932—33. Від 1981 Дж.-Е.Мейс почав працювати в Гарварді, залучаючи до пошуку не лише розрізнені друковані джерела і повідомлення зх. дипломатів, віднайдені в архівах, а й опитування свідків голоду. Одночасно О.Пріцак звернувся до проф. Гуверівського ін-ту в Стенфордському ун-ті Р.*Конквеста* з пропозицією написати книгу про голод 1932—33 в СРСР. Кн. Р.Конквеста «Великий терор» про сталінські репресії 1937—38 на той час уже була опубл. у багатьох країнах. Фактологічне підґрунтя для нової книги Р.Конквеста мав підготувати Дж.-Е.Мейс. Так виник Гарвардський проєкт.

1984 рукопис був уже готовий і став предметом тривалого обговорення в наук. аудиторіях і в укр. громадах США. 1986 кн. Р.Конквеста «Жнива скорботи» з підзаголовком «Радянська колективізація і терор голодом» вийшла у світ майже одночасно англ., рос. і укр. мовами. Після цього рад. спецслужби через керівників Комуніст. партії Канади зв'язалися з профспілковим діячем та журналістом Д.Тоттлом і запропонували йому підготувати «гідну відповідь». 1987 під авторством Д.Тоттла в Торонто (Канада) вийшла друком книга «Фальшивка, голод і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда» (Tottle D. «Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard»). Ця праця продавалася за нечувано низькою ціною, проте недовго. Після визнання факту голоду В.Щербицьким вона зникла з продажу.

3. Заперечення геноцидної природи Голодомору. Після розпаду СРСР до влади в колишніх союзних республіках прийшла *номенклатура компартійно-радянська*. Опираючись спробам Москви перетворити *Співдружність Незалежних Держав* на «нове видання» СРСР, укр. суверен-комуністи використали *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*, щоби протиставити екон. залежності від Росії політ. незалежність. Фільм реж. О.Янчука «Голод-33» не отримав держ. фінансування в процесі вир-ва, але був показаний по телебаченню перед референдумом 1 грудня 1991. Політизація теми стала особливо помітною під час 60-х роковин Голодомору. На міжнар. наук. конференції, що відбулася в Києві у вересні 1993, Президент України Л.*Кравчук* солідаризувався з висновком істориків про геноцидну природу Голодомору, що спирався на аналіз об'єктивних фактів, але політично загострив його: «Я цілком погоджуюсь з тим, що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за директивою з іншого центру. Очевидно, саме так слід трактувати цю страхітливу сторінку нашої історії». Проте група рос. учених-аграрників, що брала участь у роботі конференції, висунула тезу про відсутність регіональних відмінностей у загальносоюзного голоду 1932—33. У колективному листі, опублікованому в ж. «Отечественная история» (1994, № 6), І.Зеленін, М.Івницький, В.Кондрашин і Є.Осколков заявили про відсутність нац. спрямованості в протиселянській політиці сталінського кер-ва. Це була суто умоглядна і зовсім непереконлива теза з огляду на те, що Кремль завжди дотримувався жорсткої політ. лінії щодо України.

У березні 2004 в Москві відбулося засідання українсько-рос.

комісії істориків за участю провідних рос. фахівців з аграрної історії, присвячене обговоренню виданої *Інститутом історії України НАН України* колективної монографії «Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки» (Київ, 2003). У цьому фундаментальному дослідженні містилося багато переконливих фактів, щоб обґрунтувати геноцидну природу Голодомору. В.Данилов та І.Зеленін опублікували чимало документів у 5-томному вид. «Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание» (Москва, 1999—2006), що відповідали критеріям Конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948. Тому вони дійшли такого висновку щодо результатів обговорення праці укр. учених: «Якщо вже характеризувати голодомор 1932—1933 років як "цілеспрямований геноцид українського селянства", на чому наполягали деякі історики України, то варто мати на увазі, що це був геноцид рівною мірою і російського селянства» («Отечественная история», 2004, № 5). Полемізувати із цим твердженням укр. вчені не збиралися, тим більше, що спрямовані проти рос. народу злочини рад. влади навіть у ленінські часи сягали масштабів *геноциду* (зокрема, нищення десятками тисяч *донських козаків* і біженців із Центр. Росії в Криму під час громадянської війни 1918—20).

Протистояння українських та російських учених і політиків з приводу Голодомору загострилося після ухвалення 28 листопада 2006 Закону України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», в якому Голодомор визнавався геноцидом укр. народу. У Раді Федерації РФ відбувся круглий стіл «Про протидію спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії». На ньому Федеральне архів. агентство (Росархів), яке раніше не цікавилося темою голоду поч. 1930-х рр., висунуло ідею підготовки 3-томника документів про голод, хронологічні рамки якого розширювалися до 1929—34. 3-томник мав публікуватися під грифом заснованої акад. О.Яковлєвим книжкової серії «Россия, XX век: документы», що здобула авторитет у світовій історіографії. До нього мусили ввійти і документи закритого для дослідників Президентського архіву РФ. Ред. раду 3-томника очолив голова Росархіву В.Козлов, а відповідальним ред. затвердили В.Кондрашина.

17 січня 2007 Росархів запропонував Держ. к-ту архівів України взяти участь у підготовці 3-томника. До листа В.Козлов необачно додав підписані В.Кондрашиним методичні вказівки упорядникам, які раніше розсилалися попереднім співвиконавцям із Росії, Білорусі та Казахстану. У вказівках рекомендувалося так організувати виявлення архів. документів, щоби переконати читачів: голод — це спільна трагедія народів СРСР («подобрать документы следует таким образом, чтобы была видна трагедия всего советского крестьянства, без акцента на Украину»). Підкреслювалася також «контрпропагандистська» мета 3-томника, який мав перешкодити визнанню ГА ООН геноцидної природи укр. Голодомору («учитывая "украинский фактор", следует подобрать документы с таким расчетом, чтобы они доказывали универсальный характер хлебозаготовок, осуществляемых одними и теми же методами в кризисных регионах — Украина, Северный Кавказ, Нижняя Волга»). Укр. архівісти у відповідь запропонували розпочати роботу не над єдиним російсько-укр. збірником документів, а над спільним видавничим проєктом (видавничою серією) «Голод в СССР: 1932—1933», в якому один або два томи відводилися би на голод в Рос. Федерації, у т. ч. — голодоморам на Пн. Кавказі і в Казахській АСРР, один том — Голодомору в УСРР, ще один том — голоду в Білорус. СРР. Кожний том мав готуватися редколегією і колективом упорядників д-в — учасниць проєкту. Ці пропозиції рос. архівісти відхилили.

Попереджаючи публікацію 3-томника, Росархів 2009 опублікував книгу «Голод в СССР: 1930—1934 гг. / Famine in the USRR: 1930—1934». Вона складалася зі 188 документів, і деякі з них розсекречувалися в процесі виявлення. Всі документи публікувалися як кольорові факсиміле, завдяки чому створювався «ефект присутності» читача у відповідному архіві. У передмові В.Козлов писав: «Мы предлагаем, прежде чем уважаемые международные или национальные государственные структуры захотят высказаться с политическими оценками о "голодоморе-геноциде" в Украине, не спешить с ними» (с. 7). Читачі, які бачили копії оригіналів документів за підписом Й.Сталіна про надання продовольчої, фуражної і насіннєвої допомоги в 1-й половині 1933 враженим голодом Україні, Пн. Кавказу та Нижній Волзі, доходили висновку, до якого їх і підводили укладачі: про геноцид не могло бути й мови.

З обґрунтованого документами заперечення геноциду В.Козлов доходив такого заключного висновку: «Политизация проблемы голода в СССР и ее сведение на Украине в рамки геноцида даже не народов Украины, а в первую очередь украинцев, заставила приступить к масштабной работе по выявлению в архивах России, Казахстана и Беларуси документов, связанных с этой трагической страницей общей советской истории... Не обнаружен ни один документ, подтверждающий концепцию "голодомор-геноцид" на Украине или хотя бы намек в документах на этнические мотивы случившегося, в том числе в Украине... Не стоит упрощать историю голода в СССР, сводя его только, пусть даже в отдельном регионе, к уничтожению какого-либо народа» (с. 7). Це теж звучало переконливо: у сталінському СРСР українців не знищували і не ув'язнювали так, як євреїв у гітлерівській Німеччині. Поширене в діаспорі та некритично запозичене в пострад. Україні ототожнення Голодомору з єврейс. *Холокостом* зіграло злий жарт з тими, хто бажав домогтися у такий спосіб міжнар. визнання укр. трагедії як геноциду (найбільшого розголосу набув 10-томний збірник спогадів за редакцією о. Ю.*Мицика* «Український голокост 1932—1933: свідчення тих, хто вижив»; Київ, 2003—14).

У полемічному відгуку на згадану вище книгу Р.Конквеста «Жнива скорботи», який доводив, що сталінський терор був спрямований передусім проти українців, його співвітчизник А.Ноув 1989 зазначив, що удар радше був спрямований проти селян, серед яких виявилося багато українців, ніж проти українців, серед яких виявилося багато селян. Відтоді вчені почали дискутувати, кого знищував Й.Сталін:

українців чи селян? Однак не варто розглядати питання в такій площині: немає незаперечних аргументів, щоби стверджувати те, що рад. влада полювала на людину тільки через її нац. належність (те, що вона народилася українцем), так само й нема підстав для висновку, що влада знищувала людину через її сел. походження. Голодомор в Україні став наслідком певних обставин, створюваних кер-вом держави-комуни, що накладалися одна на одну в конкретному місці у конкретний час. Лише комплексний аналіз соціально-екон. і нац. політики Кремля на поч. 1930-х рр. дає змогу зрозуміти логіку сталінського кер-ва.

Ті, хто заперечує геноцидну теорію Голодомору, користуються нездатністю його дослідників відділити загальносоюзний голод 1932—33, у т. ч. голод 1-ї пол. 1932 в Україні, який став наслідком хлібозаготівельної політики Кремля, від голодоморів 1933 (включаючи два останні місяці 1932), що стали наслідком терору під прикриттям хлібозаготівель. Терор голодом здійснювався надзвичайними хлібозаготівельними комісіями на чолі з В.*Молотовим* (Україна), Л.*Кагановичем* (Пн. Кавказ) і П.*Постишевим* (Нижня Волга). Він складався з трьох елементів: конфіскації в селян будь-якого продовольства тривалого зберігання; заблокування голодуючих у місцях їхнього постійного проживання; інформаційної блокади. Після доведення селян до стану абсолютного голодування д-ва починала надавати їм вибіркову продовольчу, фуражну і насіннєву допомогу через *колгоспи* і *радгоспи* в рамках підготовки до весняної сівби. На відміну від конфіскації продовольства, що здійснювалася в умовах інформаційної блокади, допомога голодуючим відображалася в партійно-урядових постановах за підписом Й.Сталіна, ефектно показаних В.Козловим у згаданій вище книзі. Держ. допомога голодуючим широко висвітлювалася радянськими ЗМІ.

В.Козлов мав рацію, коли стверджував, що в архівах відсутні документи, які засвідчили би прагнення рад. влади створити селянам умови, несумісні із життям. Проте сотні тих, хто вижив, засвідчували якраз такий намір з боку д-ви. Нерозрізнення голоду, викликаного хлібозаготівлями, від голоду, організованого владою під прикриттям хлібозаготівель, спотворює загальну картину голодування. Адже спочатку д-ва прагнула обмежити масштаби голодування, у т. ч. спрямуванням на допомогу голодуючим деяких партій знятого з експорту хліба і навіть закупівлі незначної кількості зерна за кордоном. Ці факти тепер широко відомі й суперечать геноцидній природі Голодомору, але вони вписуються в картину загальносоюзного голоду, який в особливо тяжкій формі відбувався на території України у 1-й пол. 1932. Восени 1932 екон. криза істотно загострилася, й у сфері дій надзвичайних хлібозаготівельних комісій сталінська команда створила ситуацію абсолютного голодування з метою подолання саботажу і придушення повстанського потенціалу голодуючого селянства.

Як згадувалося вище, В.Кондрашин рекомендував упорядникам 3-томного збірника підбирати документи з таким розрахунком, щоби вони доводили універсальний характер хлібозаготівель, здійснюваних одними й тими самими методами в кризових регіонах. Однак опубліковані ним же дані з Президентського архіву РФ показують, що в Україні 1930 було заготовлено 436,7 млн пудів хліба проти 400,1 млн у Центр. чорноземній області, на Пн. Кавказі, Середній і Нижній Волзі, разом узятих. 1931 з України взяли майже стільки ж хліба (415,4 млн пудів) проти 439,1 млн у 4-х названих регіонах, що остаточно підірвало продуктивні сили сільс. госп-ва. 1932 д-ва вилучила у республіки практично весь наявний хліб, але його обсяг не перевищував 262,6 млн пудів проти 432,1 млн у 4-х регіонах («Голод в СССР 1929—1934. Том второй (июль 1932 — июль 1933): документы». Москва, 2012).

Неможливо встановити, якими міркуваннями керувалися ті, хто встановлював хлібозаготівельний план і домагався його виконання. Однак фактом залишається те, що в попередні роки Україна не давала д-ві стільки зерна, скільки всі інші хлібовиробні регіони Європ. Росії разом узяті. Щоби зрозуміти причини таких перекосів у плануванні, потрібно звернути увагу на встановлену Л.Віолою регіональну статистику сел. опору насильницькій колективізації 1930. В УСРР тоді відбулося 4098 заворушень проти 1373 в Центрально-Чорноземній обл., 1061 — на Пн. Кавказі, 1003 — на Нижній Волзі. Підвищені хлібозаготівельні плани стали зброєю, яка мусила приборкати українських селян.

Літ.: *Масе Д. Е.* How Ukraine Was Permitted to Remember. «Ukrainian Quarterly», Summer 1993, vol. 49, no. 2; Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини та наслідки: міжнародна наукова конференція. Київ, 9—10 вересня 1993: Матеріали. К., 1995; *Lynne V.* Peasant rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. New York — Oxford, 1996; *Кульчицький С.* Почему ОН НАС уничтожал? К., 2007; Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932—1933 рр. в Україні. В кн.: Великий голод в Україні 1932—1933 років, т. 4. К., 2008; *Кульчицький С.* Голод 1932—1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. К., 2008; *Касьянов Г.* Danse macabre: голод 1932—1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х). К., 2010; *В'ятрович В.* Голодомор: стирання пам'яті. В кн.: Історія з грифом «Секретно». Львів, 2011; Голод 1932—1933 гг. В кн.: *Касьянов Г., Миллер А.* Россия—Украина: как пишется история: диалоги—лекции—статьи. М., 2011; Современная российско-украинская историография голода 1932—1933 гг. в СССР. М., 2011; Голодомор 1932—1933 рр. у висвітленні української історичної науки за останні 25 років. В кн.: *Кульчицький С.* Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. К., 2013; *Кондрашин В.В.* Хлебозаготовительная политика в годы первой пятилетки и ее результаты (1929—1934 гг.). М., 2014; «Подобрать их [документы] следует таким образом, чтобы была видна трагедия всего советского крестьянства, без акцента на Украину» [Кондрашин В. План-проспект з рекомендаціями щодо відбору документів для збірника «Голод в СССР: 1932—1933». Додаток до листа керівника Федерального архівного агентства Російської Федерації В.Козлова до Голови Держкомархіву України О.Гінзбург з пропозиціями про співпрацю. 17 січня 2007 р.]. Публікація за копією з особистого архіву Геннадія Боряка. У статті: *Солодько П.* Як писати про Голодомор: інструкція російським історикам [В.Кондрашина]. Web: http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/#0

С.В. Кульчицький.

«ГО́ЛОС» — укр. політ. партія, а також однойменна фракція *Верховної Ради України* 9-го скликання. Утворення партії було оголошено 16 травня 2019 С.*Вакарчуком*, який став її пер-

О.В. Гончарук.

шим керівником. З огляду на позачергові парламентські вибори, призначені на липень 2019, «Г.» було легалізовано шляхом перейменування партії «Платформа ініціатив» (зареєстрована в лютому 2015). 21 травня 2020 Мін-во юстиції України офіційно перереєструвало «Г.». У своїй програмі партія проголосила, що йде в політику, щоби повернути людину в центр *держави*: «Людина, громадянин та громадянка України — понад усе. Держава — на долоні в людини, а не людина у кулаку в держави».

На позачергових виборах партія отримала 5,82 % голосів виборців за парт. списками (17 мандатів), а 3 представники «Г.» виграли вибори у мажоритарних округах. Партія сформувала у ВР України фракцію із 20-ти депутатів, яку очолив журналіст С.Рахманін.

11 березня 2020 С.Вакарчук полишив посаду глави «Г.», але заявив, що залишиться лідером партії та буде займатися її розвитком. Новою главою було обрано нар. депутатку К.Рудик.

У липні 2020 «Г.» заявив, що переходить в опозицію до чинної влади у зв'язку з політикою, яку проводила правляча партія *«Слуга народу»*.

Офіц. вебсайт партії: https://goloszmin.org

В.В. Головко.

ГОНЧАРУ́К Олексій Валерійович (н. 07.07.1984) — укр. держ. діяч, Прем'єр-міністр України (серпень 2019 — березень 2020). Н. в м. *Жмеринка*. Батько був військовим, 2003 загинув у дорожній аварії. Мати — медик, з початку 2000-х рр. переїхала працювати до Італії. Середню шк. закінчив у м. Городня (нині місто Черніг. р-ну Черніг. обл.). 2006 закінчив Міжрегіональну академію управління персоналом за спеціальністю «правознавство», 2012 — Нац. академію держ. управління при Президентові України за спеціальністю «державне управління» та Києво-Могилянську бізнес-школу.

2005—08 працював юристом у комерційному секторі. З 2008 розпочав власну адвокатську практику: був засн. і керуючим партнером юридичної фірми «Constructive Lawyers».

2014 став членом партії «Сила людей» і балотувався за її списком (під 1-м номером) на позачергових парламентських виборах, партія не пройшла у *Верховну Раду України*. У вересні 2015 очолив громадську організацію «Офіс ефективного регулювання» — експертно-аналітичний центр, який фінансувався *Європейським Союзом* та спеціалізувався на поліпшенні умов ведення бізнесу та інвестиційної привабливості України. Був позаштатним радником міністра екології та природних ресурсів України (січень—серпень 2015) та 1-го віце-прем'єр-міністра — міністра екон. розвитку і торгівлі України (квітень 2016 — квітень 2019).

У травні 2019 призначений заст. голови Адміністрації Президента України (з червня 2019 — Офіс Президента України). Відповідав за економічний блок. Після позачергових парламентських виборів 2019 на першому засіданні ВР України 9-го скликання 29 серпня 2019 призначений очільником КМ України, ставши наймолодшою особою на цій посаді. 4 жовтня 2019 парламент затвердив програму дій КМ України, тим самим надавши новоствореному уряду річний імунітет від відставки. Документ був розкритикований експертами через нереальність задекларованих цілей (зокрема, за 5 років зростання ВВП мало становити 40 %, мали були залучені 50 млрд дол. США зовн. інвестицій і таке ін.), відсутність бачення практичних кроків її реалізації, ігнорування потреб промисл. розвитку тощо.

У січні 2020 в соціальних мережах з'явилися аудіозаписи нарад Г. із членами уряду та Національного банку України, під час яких прем'єр-міністр критично висловлювався щодо компетенції як Президента України В.*Зеленського*, так і власної у сфері економіки. 17 січня Г. написав заяву про відставку і надіслав її Президенту України. Після зустрічі з В.Зеленським залишився на посаді. Під тиском з боку Офісу Президента України 3 березня 2020 повторно написав заяву про відставку, 4 березня її погодив парламент.

З вересня 2020 Г. виїхав до США, працював експертом від неурядової організації «Atlantic Council» в аналітичному центрі «Eurasia Center».

Літ.: Рада затвердила програму дій Кабміну. «Лівий берег», 2019, 4 жовтня (https://lb.ua/news/2019/10/04/438992_rada_prinyala_programmu_deystviy.html); Гончарук Олексій Валерійович. Web: https://www.kmu.gov.ua/profile/oleksiy-goncharuk

В.В. Головко.

ГОРДІЄ́НКО Єгор Степанович (05.04.1812—05.03.1897) — фармаколог, д-р медицини, професор, громад. діяч, дослідник історії та економіко-пром. розвитку *земств* і місц. самоврядування, доброчинець, активний учасник обговорення й реалізації *селянської реформи 1861*.

Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1832). Наук. відрядження до Великої Британії, Франції, Німеччини (1839—42). Професор Харків. ун-ту, зав. кафедри фармації і фармакології цього ун-ту, зав. фармакологічної та хімічної лабораторій (1838—59). Зав. від-ня військ. шпиталю в *Харкові* (1855—56). Чл.-кор. Паризького фармацевтичного т-ва (1841). Почесний член Харків. мед. т-ва.

Канд. від дворянства Харків. пов. до Харків. губернського к-ту з облаштування побуту кріпосних селян (1858—59). Голова Харків. повітової земської управи (1865—70), гласний Харків. міськ. думи (1870), харків. міськ. голова (1871—73), член комісії з дослідження залізничної справи в Росії (1879—81). З 1879 — почесний мировий суддя Харків. судово-мирового округу. Почесний член Харків. губернського стат. к-ту. Послідовно виступав за ощадливе ставлення до природних багатств краю, за впровадження інтенсивного способу ведення госп-ва. Багато уваги приділяв етичній проблематиці економіко-соціальних відносин, визначав шляхи підвищення рівня добробуту й моральності народу, які вбачав у відмові від хибних звичок традиційного укладу життя, поширенні грамотності, у вдосконаленні системи адміністрування.

Один із засн. Харків. т-ва розповсюдження грамотності в народі (1869). 1874 у Харків. ун-ті засновано стипендію його імені. 1892 передав у Харків. контору Держ. банку 8 тис. *рублів*, відсотки з яких ішли на забезпечення земських початкових нар. уч-щ. У своєму маєтку Кадниця (нині село Богодухівського р-ну Хар-

ків. обл.) за власні кошти збудував земську *народну школу* (1893) та перерахував на її утримання 6 тис. руб. Згідно із заповітом Г., понад 76 тис. руб. спрямовано на формування спец. фонду для фінансування земських шкіл Харків. пов.

П. у м. Харків, похований у *Курязькому Спасо-Преображенському монастирі.*

Праці: О фабричной промышленности в Харьковской губернии вообще, и о приготовлении спиртных жидкостей в особенности. Х., 1847; Мысли об улучшении сельскаго хозяйства и быта земледельцев. «Сельское благоустройство». 1858, кн. 2; О народных нравах и обычаях. Там само; О свободном труде. Там само, 1858, кн. 3; О необходимости исправительных рабочих домов. Там само, 1858, кн. 4; Химическое исследование Перекопской серной воды. Одесса, 1861; О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. Х., 1885; Настоящее положение дворянского землевладения (записка, читанная в Харьковском дворянском собрании в 1885 г.). Х., 1886; Исторический обзор деятельности Харьковских земских учреждений. Х., 1891; Материалы к истории Харьковского края. В кн.: Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців, т. 1. Х., 2008.

Літ.: *Д.Б.* Гордиенко Е.С. В кн.: Энциклопедический словарь, т. 9. СПб., 1893; *Сумцов Н.Ф.* Егор Степанович Гордеенко [некролог]. «Харьковские губернские ведомости», 1897, 7 марта; *Цыганенко А.Я та ін.*, Колыбель фармакологии и фармации Украины (К 200-летию кафедры фармакологии и медицинской рецептуры ХГМУ). «Медицина сегодня и завтра», 2004, № 4; *Литвинова Т.* Соціально-економічні погляди і переконання професора Є.С. Гордієнка. «Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна» (серія «Історія»), 2016, вип. 52.

Т.Ф. Литвинова.

ГОРДІЙЧУ́К Ігор Володимирович (н. 12.11.1972) — укр. військовик, нач. Київ. військ. ліцею ім. І.Богуна, генерал-майор. Герой України (2014). Н. в с. Залізниця (нині село Рівнен. р-ну Рівнен. обл.). Навч. в Київ. ін-ті Сухопутних військ, Нац. академії оборони України, закінчив з відзнакою ф-т підготовки офіцерів оперативно-тактичного рівня.

Брав безпосередню участь у низці операцій під час *Антитерористичної операції*, очолював загін спецназу при виконанні завдань в тилу противника, керував веденням бойових дій при звільненні від бойовиків *Савур-могили*.

12 серпня 2014 група розвідників Г. встановила контроль над спостережним пунктом на вершині Савур-могили та розпочала коректування артилер. вогню. Незважаючи на штурми рос. бойовиків, постійні артилер. нальоти, Г. коригував вогонь по телефону, був не раз контужений, проте не залишив позицій. Захисники перебували в ізоляції, відбиваючи низку нічних штурмів.

25 серпня, після 12 діб оборони Савур-могили Г. віддав наказ про вихід з оточення. Група пройшла по ворожих тилах бл. 60 км та приєдналася під с. Многопілля (нині село Донец. р-ну Донец. обл.) до укр. військ. 29 серпня 2014 під час бою Г. було важко поранено. Наприкінці 2014 — на поч. 2015 перебував на лікуванні та реабілітації.

Нагороди: Звання «Герой України» з врученням ордена «Золота зірка» (21 жовтня 2014) («за виняткову мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі»; орден Богдана Хмельницького 3-го ст. (8 вересня 2014) («за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України»), орден Богдана Хмельницького 2-го ст. (29 вересня 2014) («за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України»).

Літ.: Герой України Гордійчук Ігор Володимирович. Web: http://gur.mil.gov.ua/content/hordiichuk-ihor-volodymyrovych.html; Гордійчук Ігор Володимирович. Web: http://whoiswiki.org/Україна_-_нова_епоха._Золотий_фонд_нації/Гордійчук_Ігор_Володимирович

О.Л. Скрябін.

ГОРОБЕ́ЦЬ Віктор Миколайович (н. 01.07.1964) — історик. Д-р істор. н. (2002), професор (2007). Засл. діяч н. і т. України (2008). Н. в с. Бичева (нині село Житомир. р-ну Житомир. обл.). 1979—83 навч. в Коростишівському пед. уч-щі (нині Коростишівський пед. коледж ім. І.Франка), 1990 закінчив з відзнакою істор. ф-т Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Тоді ж на посаді стажиста-дослідника відділу історії феодалізму розпочав науково-дослідну роботу в Інституті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). З 1992 — молодший наук. співробітник, з 1993 — наук. співробітник, з 1997 — старший наук. співробітник, з 2002 — провідний наук. співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу. 2002 виступив ініціатором створення й очолив Центр досліджень проблем соціальної історії Ін-ту історії України НАН України, реформований 2011 в сектор соціальної історії. Один із засн. і відп. ред. щорічника *«Соціум: альманах соціальної історії»* (видається з 2002. Упродовж 1995—97 працював (за сумісництвом) старшим наук. співробітником Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Викладав курси з політ. та соціальної історії України та Центрально-Сх. Європи в Київ. нац. ун-ті ім. Т.Шевченка, працюючи 2001—13 (за сумісництвом) професором кафедри історії Росії. Стажувався та викладав в Ягеллонському (*Краків*), Люблінському, Жешувському, Гданському, Вроцлавському, Католицькому (Люблін) та Варшавському ун-тах.

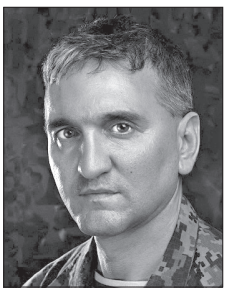

І.В. Гордійчук.

В.М. Горобець.

2004—08 — член Експертної ради з історичних наук ВАК України, з 2016 — член Експертної ради з питань проведення експертизи дисертаційних робіт з історичних наук Мін-ва освіти і науки України. 2002—14 входив до складу спільної українсько-рос. комісії істориків. Член Укр. нац. к-ту з вивчення країн Центр. і Пд.-Сх. Європи. З 2010 — член редколегії *«Українського історичного журналу»*. З 2018 — член редколегії «Studia Podlaskie» (видання Ін-ту історії та політ. наук Білостоцького ун-ту). Був відп. ред. видань «Повсякдення ранньомодерної України: історичні студії в 2-х томах», «Дві Русі», «Війни і мир», «Україна: хронологія розвитку, т. 4: На порозі Нового часу (від Люблінської унії до кінця XVIII ст.)» тощо.

Коло наукових інтересів Г. охоплює проблеми політ. і соціальної історії середньовічної та ранньомодерної України та Центрально-Сх. Європи, міжнародних відносин. 1993 захистив канд. дис. «Малоросійська колегія та реформи державного устрою України: 1722—1727 рр.»

І.В. Городнюк.

(наук. кер. — акад. НАН України В.*Смолій*), 2002 — докторську дис. «Проблема легітимації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Російською державою та Річчю Посполитою (1654—1665)». Автор понад 500 наук. праць, у т. ч. понад 20 індивідуальних і колективних монографій. Активно займається популяризацією істор. знань.

1997 відзначений Стипендією Президента України. Лауреат 4-го Міжнар. конкурсу наук. проєктів Моск. міжнар. наук. фонду та фонду Форда (США; 1998), конкурсу наук. проєктів НТШ в Америці (2004) та Нагороди ім. Івана Виговського Варшавського ун-ту (2020).

Нагороджений Грамотою ВР України (2006), подякою Президії НАН України (2011), Грамотою Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка (2011), Ювілейною почесною грамотою Президії НАН України (2018).

Праці: Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998; Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655—1659). К., 1998; Політичний устрій українських земель другої половини XVII — XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). К., 2000; Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1655. К., 2001; Українські проєкти в Російській імперії. В кн.: Україна і Росія в історичній ретроспективі, т. 1. К., 2004 (у співавт.); Історії українського козацтва: нариси, т. 1—2. К., 2006 (у співавт.); «Волимо царя східного»: український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008 (у співавт.); Нариси історії державної служби в Україні. К., 2008 (у співавт.); Очерки истории Украины. М., 2008 (у співавт.); Влада та соціум Гетьманату: дослідження політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009; Україна: хронологія розвитку, т. 4: На порозі Нового часу (від Люблінської унії до кінця XVIII ст.). К., 2009 (у співавт.); Україна: Люблінська унія та народження нової Вітчизни. К., 2009; Історія державної служби в Україні, т. 1. К., 2009 (у співавт.); Україна: від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи (1578—1616). К., 2010; Україна: козацькі війни, 1618—1638. К., 2011; Україна: десятиліття «золотого» спокою та доба революційного збурення: 1638—1650. К., 2012; Повсякдення ранньомодерної України (історичні студії), т. 1—2. К., 2012—13 (у співавт.); «Чорна рада» 1663 року: передумови, результати, наслідки. К., 2013; Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні: сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715—1722. К., 2016; Князі і гетьмани усієї Русі: «Через шаблю маєм право»: злети і падіння козацької держави 1648—1783 років. Х., 2016; Гетьман Руїни: Іван Брюховецький та Москва. К., 2017; Світанок Української держави: люди, соціум, влада, порядки, традиції. Х., 2017; Зірки та терени Козацької революції: історія звитяг і поразок. Х., 2017; Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII—XVIII ст., т. 1—2. К., 2018 (у співавт.); Гетьман Брюховецький: життя у славі, владі та ганьбі. К., 2019.

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник (серія «Українські історики»), вип. 1. К., 1998; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. К., 2004; Інститут історії України НАН України (1936—2006). К., 2006; Українські історики: біобібліографічний довідник, вип. 3. К., 2010.

Т.М. Лобода.

Городок (Хмельницька обл.). Костьол Св. Станіслава. Сучасне фото.

ГОРОДНЮ́К Іван Володимирович (02.06.1984—20.02.2014) — громад. активіст, учасник *Євромайдану*, герой «*Небесної сотні*», Герой України. Н. в смт *Березне*. Займався громад. діяльністю та мистецькими акціями, був членом Спілки укр. молоді, Молодіжного націоналістичного конгресу. Учасник *«Помаранчевої революції» 2004*. Останні роки як член Т-ва пошуку жертв війни «Пам'ять» брав участь в ексгумації останків загиблих воїнів *Української повстанської армії* та військ. реконструкціях. Цікавився етнічними танцями, історією та к-рою України. З початком *Революції гідності 2013—2014* кілька разів приїздив до *Києва*, ввійшов до Волин. сотні Самооборони Майдану. Після погіршення стану здоров'я внаслідок виснаження та переохолодження після обливання водою з водомета 19 лютого 2014 повернувся до м. Березне. Наступного дня помер від пневмонії.

Похований у м. Березне. 2014 на фасадах будівель місц. школи та районного архіву на його честь встановлено меморіальні дошки. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України», 2016 — Почесною грамотою глави УГКЦ митрополита Святослава (Шевчука). З 2015 щорічно проводиться Всеукр. турнір зі змішаних єдиноборств ММА серед дітей, юнаків та молоді пам'яті Героя України І.Городнюка.

Літ.: *Воронко Т.* Вшанували пам'ять земляка. «Надслучанський вісник», 2014, № 62, 2 вересня; Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014.

В.І. Милько.

ГОРОДО́К (давні назви — Новодвір, Городок-Бедрихів, польс. Gródek Podolski) — місто Хмельн. р-ну *Хмельницької області*. Розташов. на р. Смотрич (прит. Дністра) та його прит. Тростянець. Населення — 16,9 тис. осіб (2009).

Імовірно, заснований у 1430-ті рр. кам'янецьким *каштеляном* Миколаєм-Бедрихом із роду Свірчів. Уперше згаданий як замок Новодвір 1456. З 1524 і до кін. 18 ст. відомий під назвою Городок-Бедрихів. З 1530 згадується як *містечко*. Був приватновласницьким поселенням аж до 1917; серед власників — Новодворські (гілка Свірчів), *Замойські*, Виноградські.

Неодноразово зазнавав руйнівних татар. нападів (зокрема, 1550). 1653 містечко і замок здобули і зруйнували козац. війська. 20 червня 1653 під Г. стався *Городок-Бедрихівський виступ козаків 1653*. 1672—99 Г. належав *Османській імперії* (входив до *Кам'янецького ейялету*). Після повернення під владу *Речі Посполитої* майже порожнє містечко

було заселене колоністами з Малої Польщі («мазурами»). З цього часу і аж до серед. 20 ст. поляки-католики становили першу за чисельністю етнічно-конфесійну групу населення Г. (у 19 ст. другою за чисельністю групою стали євреї). 1774—1833 у Г. діяв шпиталь Ордену сестер милосердя, 1787—1833 — монастир *францисканців*. Згідно з королів. привілеєм 1786 Г. отримав міські права. Після 3-го поділу Речі Посполитої 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у складі Російської імперії. До 1804 — центр пов. *Подільської губернії*, потім — містечко Кам'янецького пов. У 19 ст. Г. став значним пром. центром. Найбільшим підпр-вом був заснований 1839 власником містечка Ф.Гейсмаром цукровий з-д (діяв до 1996). 1916 поблизу Г. відкрито залізничну ст. Вікторія на лінії *Ярмолинці—Копичинці*. 1897 в Г. було 8,8 тис. мешканців, з них 48 % — римо-католики, 36 % — іудеї, 15 % — православні.

Рад. владу остаточно встановлено в листопаді 1920. З 1923 Г. — райцентр зі статусом *селища міського типу*. У 1920—30-ті рр. було зруйновано панський будинок (стояв на замчищі 15—18 ст.), усі храми та синагогу. З 8 липня 1941 до 25 березня 1944 Г. був окупований гітлерівцями. У повоєн. час було споруджено кілька підпр-в харчової та машинобудівної галузей. 1957 Г. отримав статус міста.

З 1977 на чолі катол. громади міста стояв о. В.Ванагс (п. 2001), завдяки якому 1980—82 було споруджено новий костьол Св. Станіслава (на місці зруйнованого) і засновано вищу духовну семінарію, Ін-т богословських наук Непорочної Діви Марії та будинок милосердя.

У Г. 1905—17 жив учений-мікробіолог С.Виноградський (останній власник містечка).

Літ.: Историко-статистическое описание м. Грудка Каменецкого уезда. «Подольские епархиальные ведомости», 1869, № 21; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 2. Warszawa, 1881; *Сецинский Е.И.* Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии: 1. Каменецкий уезд. «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета», 1895, т. 7; *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo podolskie, t. 9. Wrocław—Warszawa, 1995; *Єсюнін С.М.* Городок на сторінках адрес-календарів кінця XIX — початку XX ст. В кн.: Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина: збірник матеріалів 2-ї науково-краєзнавчої конференції «Городок — історичні перспективи: погляд в минуле і майбутнє» (13 вересня 2008 р.). Городок, 2008; *Задорожнюк А.Б.* Розвиток промисловості Городка в XIX ст. Там само; *Комарніцький О.Б.* Городок в період Української національної революції 1917—1920 рр. Там само; *Кривий П.А.* Життєвий шлях Ф.К. Гейсмара, будівничого міста Городок. Там само; *Мацелюх Б.П.* Сергій Миколайович Виноградський — вчений і людина. Там само; *Петров М.Б.* До історії XV—XVIII ст. Новодвору—Городка-Бедрихова. Там само; Городок. Web: http://risu.org.ua/ua/relig_tourism/r_maps/regions/khmelnytska/gorodok/44462; *Ostrowski Z.* Spotkania na Kresach: Gródek Podolski. Web: http://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/225981/DIGBORC000001_2012_005.pdf

Д.Я. Вортман.

ГОРОШИ́ШИН Максим Максимович (14.04.1989—19.02.2014) — активний учасник *Євромайдану*, герой «*Небесної сотні*», Герой України. Н. в с. Басань Пологівського р-ну Запоріз. обл. 2006 завершив навчання у Токмацькій спец. загальноосвіт. школі-інтернаті. Працював у м. *Київ*.

31 січня 2014 Г. було госпіталізовано з ознаками отруєння сльозогінними газами та пневмонією. Помер 19 лютого 2014 внаслідок ускладнень від пневмонії. Похований 23 лютого 2014 року в с. Грушківка (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.).

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно). В с. Грушківка на його честь названа одна з вулиць.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан. Нерассказанная история. К., 2015; Максим Горошишин. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/максим-горошишин

І.В. Постольник.

ГО́ТІЯ — 1) середньовічна (5—16 ст.) назва Пд.-Зх. Криму (без *Херсонеса Таврійського* та Гераклейського п-ова), пов'язана з *готами*; та сама територія згадується у джерелах під назвами «країна Дорі» (див. *Дорі*) і «*Клімати*»;

2) назва або синонім назви різних держ. утворень та адм. одиниць у Пд.-Зх. Криму:

• «країни Дорі» чи «власне Готії» (у залежності від *Візантії* у 6—8 ст., *Хозарського каганату* у 8—9 ст.);

• візант. феми Кліматів, пізніше — феми Херсона (9—13 ст.; див. *Фема*);

• князівства *Феодоро* (15 ст.);

• *Капітанства Готії* — військово-адм. одиниці у складі крим. володінь *Генуї*;

• *Готської єпархії* в підпорядкуванні *Константинопольського патріархату* (8—18 ст.).

Літ.: *Пиоро И.С.* Крымская Готия. К., 1990; *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999; *Байер Х.-Ф.* История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о Феодоро. Екатеринбург, 2001; *Кизилов М.Б.* Крымская Готия: история и судьба. Симферополь, 2015.

Д.Я. Вортман, С.В. Громенко.

ГО́ТСЬКА ЄПА́РХІЯ, Готська митрополія — церковно-адм. одиниця, що існувала в Криму у 8—18 ст. (з перервами).

Готи з'явилися в Криму ще в 3 ст. Частина їх оселилася в пд.-зх. Криму (див. *Готія*, *Дорі*). Про поширення *християнства* серед готів свідчать великі базиліки, споруджені в 6 ст. на *Ескі-Кермені* та *Мангупі*. Проте щодо цього часу ми не маємо даних про окрему церк. орг-цію готів.

Якщо вірити «Житію Іоанна Готського» (укладене орієнтовно 815—42), 754 невідомий на ім'я готський єпископ підписав рішення собору в *Константинополі*, на якому були присутні виключно іконоборці. Більш вірогідними є звістки про участь представника готського єпископа Никити в VII Вселенському соборі (787). Єп. Іоанн Готський діяв в останній чв. 8 ст. (помер, орієнтовно, між 788 та 807) в умовах хозар. панування в Криму та боротьби іконоборців та іконошанувальників у *Візантії*. Він належав до партії шанувальників ікон і після смерті був оголошений святим. Його житіє є гол. (хоча не до кінця зрозумілим) джерелом історії Криму того часу. Існує гіпотеза, що утворення Г.є. було пов'язане з переходом Криму під владу *Хозарського каганату* і надіями на поширення християнства по всій території цієї д-ви (проте ці надії не справдилися).

У 9—12 ст. Г.є. згадується у переліках єпархій *Константинопольського патріархату*. Наскільки реальним було її існування

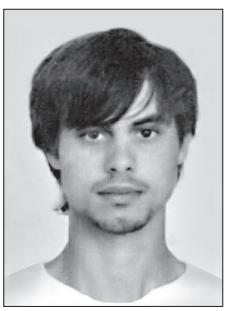

М.М. Горошишин.

Печатка Лева, турмарха Готії. Кінець 10 — початок 11 ст.

впродовж 9 — 1-ї пол. 11 ст. — питання залишається дискусійним. Пізніше, 1066—1170, ми маємо 7 звісток про участь готських єпископів у константиноп. соборах. Наступна значна перерва у джерелах тягнеться до 1292, коли на черговому константиноп. соборі був присутній Софроній з титулом готського митрополита, і рідкісні згадки про цю митрополію трапляються протягом усього 14 ст., а остання з них припадає на 1427 (митрополит Даміан).

Хоча з поч. 15 ст. в пд.-зх. Криму утворилося князівство *Феодоро*, письмові джерела не дають підстав говорити про пожвавлення реліг. життя на цій території; наступна безперечна згадка ієрарха з титулом «Готський» належить до 1587. Для 17—18 ст. низку імен крим. митрополитів називає загадковий перелік, опубл. 1867 Ф.Хартахаєм, — пізній текст невідомого походження. Ці імена вимагають підтвердження незалежними джерелами. Перелік не називає конкретних титулів ієрархів, іменування їх «готськими» (напр., у переліку О.*Бертьє-Делагарда*) — це лише припущення.

Починаючи від 2-ї пол. 16 ст. з'являються згадки про митрополитів Кафинських, які перебували в Кафі (нині м. *Феодосія*) — адм. центрі володінь *Османської імперії* в Криму. У 18 ст. відомо два митрополити, які безсумнівно титулувалися «Готсько-Кафинськими»: Гедеон (1725—69) та *Ігнатій* (Гозадінос; 1771—86). Тут «Кафинський» є вказівкою на резиденцію митрополита, а «Готський» варто вважати даниною істор. традиції. 1778 митрополит Ігнатій (Гозадінос) переселився разом із більшістю крим. греків до Росії, до новоутвореного міста *Маріуполь*. При цьому рос. уряд гарантував збереження його титулу. Після смерті Ігнатія (Гозадіноса) титул «митрополит Готський» остаточно зник.

Літ.: *Хартахай Ф.* Христианство в Крыму. «Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г.» (Симферополь), 1867, вып. 1; *Бертьє-Делагард А.Л.* Исследование некоторых недоумённых вопросов средневековья в Крыму. «Известия Таврической учёной архивной комиссии», 1920, № 57; *Айбабин А.И.* Готская епархия. В кн.: Православная энциклопедия, т. 12. М., 2006; *Виноградов А.Ю.* Иоанн [Готский]. Там само, т. 23. М., 2010; *Жарких М.І.* Митрополити доби Кримського ханства. К., 2016.

М.І. Жарких.

«ГО́ТСЬКІ» ВІ́ЙНИ — див. *«Скіфські» війни.*

ГО́ШІВСЬКИЙ ВАСИЛІА́НСЬКИЙ СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — монастир (спочатку православний, а потім — греко-католицький) у с. Гошів (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). Перша документальна згадка про обитель подана в реєстрі Київ. митрополії за 1509. 1600 розбійників сплюндрували монастир і вирізали ченців. Спочатку монастир був розташов. в урочищі Чорний Ділок, а наприкінці 1670-х — на поч. 1680-х рр. був перенесений на Ясну гору.

Львів. єпископ Йосиф (*Шумлянський*), перебуваючи у родинних зв'язках із місц. шляхтичами Гошовськими (власниками Ясної гори), переконав їх надати частину ґрунту для спорудження нового монастиря на вершині Ясної гори. На поч. 18 ст. монастир було побудовано. 1780 монастиреві було подаровано всю Ясну гору із землями, лісами, лугами та правом побудови гостиного двору і млина.

1700 монастир визнав *Берестейську церковну унію 1596*, 1739 увійшов до Святопокровської провінції чину св. Василія Великого (див. *Василіани*). Станом на 1754 в обителі проживали 5 осіб.

Під час проведення австрійс. секуляризаційних реформ монастир продовжував діяти; йому передано володіння ліквідованих Сваричівського (1789) і Пациківського (1792) монастирів.

З 2-ї пол. 18 ст. відомий як осередок шанування чудотворного образу Божої Матері, яка списана з Ченстоховської. Спочатку вона належала Гошовським, які подарували образ монастиреві. Ікону визнано чудотворною 1737 грамотою київ. митрополита А.Шептицького (див. *Шептицькі*).

Гошівський василіанський Спасо-Преображенський монастир. Церква Преображення Господнього. Фото початку 21 ст.

1833—42 за проєктом архіт. А.Мозера велося будівництво існуючого монастиря на 16 келій, мурованої церкви у вигляді ротонди з прибудовами та двоповерхової восьмигранної дзвіниці.

Монастир продовжував підпільно діяти до 1951.

В рад. період у монастирських приміщеннях діяли школа-інтернат, мех. технікум. У лютому 1990 обитель повернули василіанам. Іконописець Ю.Мокрицький створив копію втраченої чудотворної ікони. 2009 декретом папського уряду монастир отримав титул Малої Базиліки і статус великого Маріїного (присвяченого Богородиці) відпустового місця (сповідь у такому місці в певні дні дарує людині відпущення гріхів, зцілення від духовних наслідків гріхопадіння і зміцнення у вірі).

У с. Гошів діє також жін. монастир Різдва Пресвятої Богородиці сестер Пресвятої Родини (заснований 1911, ліквідований у 1950-х рр., відновлений у 1990-х рр.).

Літ.: *Марисюк М.* Ясна Гора в Гошеві. Жовква, 1937; *Ваврик М.* По василіянських монастирях. Торонто, 1958; *Дирда М.* Ясна Гора в Гошеві. Нью-Йорк, 1972; *Патрило І.* Нарис історії василіян від 1743 до 1839 року. «Записки Чину святого Василія Великого» (серія 2, секція 1; Рим), 1992; *Андрухів І.* Цариця Карпатського краю. Івано-Франківськ, 2002; *Саламаха П.* Гора Божої Матері — Гошів: василіянський монастир Преображення Господнього [путівник]. Б/м, б/р.

Ю.О. Стецик.

ГРАНД-НАРАТИ́В (Grand-narrative)**, метанаратив** (Metanarrative), **«велика історія», «теоретична історія»** — категорія постмодернізму (див. *Постмодернізм в історичній науці*). Г.-н. виник у *Просвітництва добу* як практика історіописання і становить ідеологію Модерну, засадничими рисами якої є: 1) універсалізм, що ґрунтується на принципах сцієнтизму, логоцентризму (систематична історія передбачає наявність об'єктивних законів, причинно-наслідкових зв'язків, каузальність подій); 2) ідея роз-

витку (у вигляді понять «еволюція», «прогрес», «революція» «історичні/неісторичні» народи, «відсталість»); 3) європоцентризм (носіями цінностей Зх. цивілізації і культ. місіонерами постають Європа, Росія, США). Г.-н. як проєкт доби Просвітництва впорядковував мислення європейців, нав'язуючи ін. народам їхні стереотипи, нехтуючи такими типами історіописання, як східноазійське й арабо-ісламське. Г.-н. як система норм і стандартів історіописання, поширених від доби Просвітництва (т. зв. класичної науки) створив усталений образ лінійної історії, що має такі ознаки: 1) визнання безперервного лінійно-процесуального розвитку історії, внаслідок причинно-наслідкового зв'язку, адже минуле строго обумовлене сучасним, а сучасність визначає майбутнє. Домінантою лінійного образу історії є метафора «розвитку» (стадіальний, еволюційний, прогресивний); 2) телеологічний характер історії (*історичний процес* завжди має спрямованість, певну мету, будь то збирання земель-територій, утворення централізованої д-ви, формування народу-нації, заміна однієї формації ін., утворення великих к-р, або зміна локальних цивілізацій, перемога соціаліст. революції); 3) процесуальність, порядок, спрямованість, закритість (перебіг істор. подій вміщується у структурні, процесуальні рамки, які мали початок і кінець, фази еволюції, певну завершеність/фінальність); 4) ієрархічна структура історії (подієво-політ., біографічна, соціально-екон., культурна тощо). Г.-н. як засіб легітимації історіописання створював низку моделей, найпоширеніша з них — національно-держ. схема історії, що абсолютизувала політ. досвід розвинених країн Зх. Європи щодо утворення централізованої *держави* й паралельно формування *нації*. Усе, що не вписувалось у ці норми національно-держ. схеми, вважалося другорядним, відсталим, «неісторичним». З 2-ї пол. 19 ст. конкуруючою моделлю Г.-н. стає формаційна схема, що актуалізувала роль екон. фактору та соціально-класової боротьби в історії, в 1-й пол. 20 ст. з'явилися культ. моделі метанарації, просякнуті ідеями істор. песимізму, повернення до циклізму (теорія «великих культур» О.*Шпенглера* та концепція «локальних цивілізацій» А.-Дж.*Тойнбі*). Ж.-Ф.Ліотар у праці «Постмодерністський стан: доповідь про знання» (1979) констатував занепад та «смерть» класичного Г.-н. Книга палестино-амер. критика Е.Саїда «Орієнталізм» на практиці засвідчила демонтаж метанаративу як витору європ. к-ри Модерну. Услід за М.Фуко Е.Саїд вважає, що академічні тексти можуть не лише породжувати знання, а й створювати саму реальність, яку мають описувати. Різниця між таким «письмом Заходу» та «мовчанням Сходу» — це «результат і знак великої культурної сили Заходу», «його прагнення влади над Сходом». Із часом орієнталізм перетворився на методологію постколоніальних студій (Post-Colonial Studies), амер. аналогом яких є мультикультуралізм, що актуалізує досвід мовчазних культ. груп (пригнічені, жінки, діти, меншини) й оперує такими поняттями, як «іншування», створення образу «Чужого».

Отже, в індустріальну добу класичний Г.-н. спирався на ньютонівську картину світу із властивими їй уявленнями про абсолютний характер і незалежні один від одного простір і час. У постіндустріальну епоху розуміння часопростору радикально змінилося. В інформаційно-мережевому сусп-ві відбулося ущільнення часу, гол. рисою якого є гнучкість, що дозволяє його «стискати» й «розтягувати». Символом нового сприйняття соціального простору став образ «глобального села» М.Маклюена. Вважається, що просторова-часова компресія стала віссю *глобалізації*, а в історіописанні час і є простором. На межі 20 і 21 ст. змінилися стандарти професійного історієписання й виник Г.-н нового покоління. Метанаратив доби глобалізації орієнтований на горизонтальні конфігурації. Нині традиційні в історіографії моделі по вертикалі (у часі) доповнюються новими моделями горизонтальної (у просторі) історіографії. Принципи горизонтально-інтегративної методології в сучасній історіографії реактуалізує концепція численних модерностей Ш.Айзенштадта. Минуле й сучасне у рамках глобальних істор. досліджень сприймаються у множині: пром., соціальних, політ. революцій, локальних, глобальних війн, усіляких модернізацій, репресій, численних соціальних й екологічних катастроф. Концепція «множинності сучасностей» поєднується з такими глобальними викликами нинішньої епохи, як проблеми навколишнього середовища, голод, права людини.

Перший укр. Г.-н. — концепція М.*Грушевського*, що стала теор. й істор. підґрунтям укр. політ. проєкту кінця 19 — поч. 20 ст., квінтесенцією якого була легітимація ідеї Укр. незалежної д-ви і формування укр. нації. Марксистська та націоналістична схеми укр. історії, попри зовн. відмінності (термінологію, суспільно-політ. контекст), не виходили за межі класичного Г.-н. 18—20 ст. Національно-держ. принцип структурування «великих історій» укр. народу (з уточненнями, варіаціями) й нині домінує в численних підручниках, монографіях вітчизн. і зарубіжних істориків, проте укр. історіописання відчуло виклики сучасної інтелектуальної кризи. Я.*Дашкевич* запропонував проєкт нац. історії з позицій релятивізму, тобто чергування періодів державності та бездержавності. 1995 на шпальтах «Slavic Review» розгорнулася дискусія: чи має Україна історію у традиційному розумінні, тобто в межах національно-держ. концепції, подібно до розвинених європ. історіографій. Якщо раніше такі риси укр. історії, як поліетнічність, розмаїття ідентичностей, розриви в історії еліт, дискретність держ. життя, прозорість культ. кордонів сприймалися наче її слабкість, вторинність, невідповідність європ. стандартам, то сьогодні вони слугують полем для застосування нових підходів і практик, зокрема синергетичних ідей та методів в історії.

Літ.: *Дашкевич Я.* Національна самосвідомість українців на зламі XVI—XVII ст. «Сучасність», 1992, № 3; *Hagen M. von*. Does Ukraine Have a History? «Slavic Review», issue 54, 1995, № 3; *Лиотар Ж.-Ф.* Состояние постмодерна. М., 1998; *Eisenstad S. N.* Multiple Modernities. «Daedalus», 2000, vol. 129, no. 1; *Тлостанова М.В.* Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века. М., 2000; *O'Brien P.* Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history. «Journal of Global History», 2006, no. 1; *Саид Э.В.* Ориентализм: западные концепции. СПб., 2006; *Колесник І.* Український гранд-наратив: ретроспективи та перспективи. «Ейдос: альманах теорії та

історії історичної науки», 2008, вип. 3; *Смолій В.* Лабораторія українського наративу (вступне слово головного наукового редактора). «УІЖ», 2012, № 5; *Колесник І* Глобальна історія. Історія понять. К., 2019.

І.І. Колесник.

Б.В. Гризлов.

ГРИЗЛО́В Борис В'ячеславович (н. 15.12.1950) — рос. політик, держ. діяч, голова рос. делегації у Тристоронній контактній групі з мирного врегулювання ситуації на сх. України (від 26 грудня 2015). Один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Канд. політ. н. (2001).

Н. в м. Владивосток (нині місто в РФ) в сім'ї військовика та вчительки, дитинство та молодість провів у м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*). Навч. в Ленінгр. електротех. ін-ті зв'язку, отримав фах радіоінженера. Під час навчання та роботи в буд. загонах завів низку корисних знайомств для майбутньої політ. кар'єри. Після завершення навчання працював на різноманітних науково-вироб. підпр-вах, був активним профспілковим діячем. Після розпаду *СРСР* почав науково-викладацьку та підприємницьку діяльність. Був ініціатором створення кількох спеціалізованих вищих навч. закладів (зокрема, Петерб. держ. ін-ту прискореного навчання керівних кадрів; нині це Нац. відкритий інститут Росії). 1996 став дир. навчально-методичного центру нових технологій навчання Балт. держ. тех. ун-ту.

Політ. кар'єру розпочав 1998 балотуванням у регіональний парламент С.-Петербурга. 1999 обраний депутатом Держ. думи РФ (був депутатом кількох парламентських скликань до 2011, врешті відмовився від мандата на користь ін. держ. посад).

2001—03 — міністр внутр. справ РФ (відомий на цій посаді розслідуванням справи «перевертнів у погонах» та наказом почати штурм приміщення театрального комплексу на Дубровці із заручниками-глядачами мюзиклу «Норд-Ост»), спікер Держ. думи РФ (2003—11), постійний член Ради безпеки РФ (2000—16). Голова Парламентської асамблеї Організації Договору про колективну безпеку. 2003 очолював Оперативний штаб з управління антитерористичною операцією в Чечні.

Також займає керівні посади в корпоративному секторі (зокрема, є головою наглядової ради держ. корпорації «Росатом», головою ради директорів АТ «Корпорація "Тактичне ракетне озброєння"»).

Від 2002 очолює Вищу раду партії «Єдина Росія».

Під час *«Помаранчевої революції» 2004* був представником РФ як один із міжнар. посередників під час переговорів між В.*Ющенком* та В.*Януковичем*, виступаючи на підтримку останнього.

Від 2014 перебуває в санкційних списках *Європейського Союзу*, Канади, Австралії, Швейцарії через участь у порушенні територіальної цілісності України. 26 грудня 2015 призначений головою рос. делегації в Тристоронній контактній групі у *Мінську*. На цій посаді вдавався до антиукр. риторики та гальмував переговорний процес.

Має кілька держ. нагород РФ.

Офіц. вебсайт Г.: http://gryzlov.ru

Літ.: Борис Гризлов. Web: https://lenta.ru/lib/14159635/full.htm

Т.С. Водотика.

Е.М. Гриневич.

ГРИНЕ́ВИЧ Едуард Михайлович (31.05.1985—20.02.2014) — активіст Всеукр. об'єднання «Свобода», учасник Євромайдану, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. та виріс у с. Деревок (нині село Камінь-Каширського р-ну Волин. обл.). Навч. в Любешівському тех. коледжі. Працював в Т-ві з обмеженою відповідальністю «Інтертелеком» в м. *Луцьк*. Навч. в Рівнен. гуманітарному ун-ті, де здобув спеціальність «менеджер документально-інформаційних систем». У травні 2009 заснував приватне підпр-во «Мега-Сервіс» з ремонту техніки та мобільних телефонів, працював у *Любешові*. Був учасником *Євромайдану*, тричі приїздив до *Києва*. Приєднався до 35-ї сотні Самооборони Майдану «Волинська Січ». Мав псевдо «Нестор». Уперше повернувся додому, щоби полікуватися, в січні 2014 після сутичок на вул. Грушевського, коли силовики облили його з водомета крижаною водою. Востаннє вирушив до Києва 16 лютого 2014.

П. від пострілу в голову, імовірно, з нарізної зброї калібру 7,62 мм бійця підрозділу міліції особливого призначення «Беркут» у «чорний четвер» о 9:41 20 лютого 2014 поруч із барикадою № 8 в ході зіткнень на вул. Інститутській під час *Революції гідності 2013—2014*. Тіло героя ідентифікували у дворі Свято-Михайлівського Золотоверхого собору. Похований 22 лютого 2014 на кладовищі с. Деревок. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». Нагороджений посмертно медаллю «За жертовність і любов до України» УПЦ КП (червень 2015). Його ім'ям названа центр. площа с. Деревок. Любешівська районна рада присвоїла йому звання «Почесний громадянин Любешівського району». 8 травня 2016 посмертно відзначений Грамотою Верховного архієпископа Києво-Галицького УГКЦ Святослава (Шевчука). Його ім'я та портрет викарбувані на Меморіалі пам'яті Героїв Небесної сотні у Львові (вул. Кривоноса), на меморіалі Героїв Небесної сотні в Києві, а також на пам'ятнику Героям Небесної сотні з Волині в Луцьку на Меморіалі Слави.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; *Терейковська С.* Небесна сотня: життєписи, кн. 1. К., 2018; Гриневич Едуард. Web: http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/grynevych-eduard.html; Едуард Гриневич. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/eduard-grinevich.html; Едуард Гриневич. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/едуард-гриневич

Є.В. Сафар'янс.

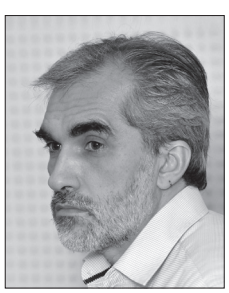

Я.Й. Грицак.

ГРИЦА́К Ярослав Йосипович (н. 01.01.1960) — історик, організатор наук. життя, публіцист. Д-р істор. н. (1996), професор (2003). Н. в с. Довге Стрийського р-ну Львів. обл. в сім'ї кравця. 1977—82 навч. на істор. ф-ті Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*), а потім — в аспірантурі Ін-ту суспільних наук АН УРСР (нині *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*), по закінченні якої 1987 захистив канд. дисертацію «Робітники Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну в другій половині XIX — на початку XX ст.: Формування. Становище. Класова боротьба». Ст. д-ра істор. н. здобув після захисту 1996 дисертації «Формування модерної української нації: історіографія та історіософія проблеми». 1985—92 — молодший наук. співробітник, наук. співробітник, старший наук. співробіт-

ник Ін-ту сусп. наук АН УРСР / АН України. Засн. і дир. Ін-ту істор. досліджень Львів. нац. ун-ту ім. І.Франка (від 1992 і дотепер), водночас за сумісництвом — професор кафедри історії слов'ян. країн (1994—2005). 1996—2009 — регулярний запрошений професор Центральноєвроп. ун-ту в Будапешті (Угорщина), запрошений професор Колумбійського (1994, 2004), Гарвардського ун-тів (2000, 2001), Дипломатичної академії у Відні (Австрія; 2001). З 2002 — професор кафедри історії України *Українського католицького університету у Львові*. Засн. і гол. ред. річника *«Україна модерна»*, член редколегії часописів *«Ab Imperio»*, «Критика», «Slavic Review», член наглядової ради ж. *«Harvard Ukrainian Studies»* та ін. Активний учасник громад. життя: дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1991) і співзасновник його Істор. секції, член правління Міжнар. фонду «Відродження» (1995—98), віце-президент Міжнар. асоціації україністів (1999—2005), 2014—15 — член Конкурсної комісії з обрання дир. Нац. антикорупційного бюро України, призначений за квотою Президента України. Почесний професор Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія», автор понад 500 наук. публікацій з істор. тематики. Під його кер-вом і за консультування захищено 9 канд. та 2 докторських дисертації. Відомий також своїми публіцистичними творами і численними виступами перед громадськістю як в Україні, так і за кордоном.

Дослідження розпочинав з вивчення соціальної історії робітництва Бориславського нафтового р-ну, але згодом під впливом наук. спадщини знаних укр. мислителів (І.*Франка*, М.*Грушевського*, І.*Лисяка-Рудницького*, Р.*Шпорлюка*) звернув увагу на історію сусп. ідей і проблеми укр. суспільно-нац. руху кін. 19 і 20 ст. Вже перша монографія Г. (1990) засвідчила спробу відійти від рад. підходів до тлумачення ідей І.Франка й спробу осмислення діяльності в контексті поширення тогочасних модерних ідей. Крах *СРСР* і початок демократ. перетворень у незалежній Україні відкрили перед істориком широкі можливості інтеграції у світ. історіографічний процес, стажування у провідних ун-тах Європи й Америки. Нагромаджений досвід вилився в знакову монографію, що запропонувала новий підхід до історії України нового та новітнього часу, послужила одним із перших посібників для всієї системи освіти, а також підставою для захисту докторської дис. (1996; 2-ге вид. — 2000; 3-тє вид. — 2019). У ній прослідковано формування укр. новочасної нації з позицій здобутків світ. науки про *нації* і *націоналізм*, наголошується на «нормальності» процесу сусп. змін у період модернізації світу. У наступних численних публікаціях Г. запропонував розвинути й поглибити в рамках укр. історіографії сучасні наук. підходи до вивчення проблем націй і націоналізму, інтелектуальної історії. Приклад їх застосування подав у монографії про молоді роки І.Франка (2006), де на підставі уважного вивчення численних документів подав «мікроісторію макролюдини», яка формується і діє в широкому європ. соціально-культ. середовищі. У низці наук. і науково-публіцистичних монографій, що регулярно виходять друком, Г. висвітлює гострі проблеми укр. історії в регіональному, європ. та світ. контекстах, пропагує європ. вектор розвитку України та трансформації її сусп. структур. Низка його праць вийшли іноз. мовами.

Наук. та громад. активність Г. відзначена численними нагородами і преміями: нагородою час. «Przeglad Wschodni» за найкращу іноз. книжку в галузі східноєвроп. історії (Варшава, 1998), нагородою ім. С.Павличко Амер. ради наук. т-в (2003), нагородою «Галицький лицар», номінацією «Громадський діяч року» (*Львів*, 2004), премією фундації Антоновичів (2007), нагородою час. «Кореспондент» «Найкраща книжка року» (*Київ*, 2007), відзнакою МЗС Республіки Польща «Bene Merito» (*Варшава*, 2009), премією А.Ґінделлі за досягнення у поширенні знань з к-ри та історії Центр., Сх. та Пд. Європи (Відень, 2010), відзнакою час. «Ї» «Орден за інтелектуальну відвагу» (Львів, 2010), нагородою Станіслава Вінценза (Краків, 2016).

Нагороджений кавалерським хрестом ордена Заслуги Республіки Польща (2014).

Праці: «Дух, що тіло рве до бою…»: спроба політичного портрета Івана Франка». Львів, 1990; Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX—XX ст. К., 1996 (2-ге вид. — 2000; 3-тє вид. — 2019); Historia Ukrainy: Narodziny nowoczesnego narodu. Lublin, 2001; Страсті за націоналізмом. К., 2004 (2-ге вид. — 2011); Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко і його спільнота. К., 2006; Leopolis multiplex. К., 2008, Життя, смерть та інші неприємності. К., 2008 (2-ге вид. — 2010). 26-й процент або як подолати історію. К., 2014; Куди рухається світ. К., 2015.

Літ.: Інший формат: Ярослав Грицак. Івано-Франківськ, 2003; Ukraina: Przewodnik Krytyki Politycznej (wywiad rzeka). Gdańsk—Warszawa, 2009; Розмови про Україну: Ярослав Грицак — Іза Хруслінська. К., 2018; *Зашкільняк Л.* До 60-річчя доктора історичних наук Я.Грицака. «УІЖ», 2020, № 1.

Л.О. Зашкільняк.

В.Т. Гришко.

ГРИШКО́ Василь Тодосович (28.12.1897 — грудень 1974) — укр. учений-правознавець, історик права, громад. і політ. діяч консервативного напряму. Н. в м. *Прилуки*. Вищу освіту здобув на правничому ф-ті Київ. ун-ту (1928), учень М.*Василенка*. 1929—33 — член *Комісії ВУАН для вивчування історії західноруського та українського права*, з грудня 1929 — її секретар. 1934 звільнений з ВУАН (нині *Національна академія наук України*) у зв'язку з ліквідацією її правничих установ. Водночас упродовж 1931—33 працював у Київ. центр. архіві давніх актів. 1941 обраний доцентом Київ. ун-ту. 1943 виїхав до протекторату Богемії і Моравії, згодом — до Німеччини. З 1945 — доцент, потім — професор цивільного права і декан ф-ту права та сусп. наук *Українського вільного університету* (1949—52). Член *Наукового товариства імені Шевченка* з 1947. Гол. ред. час. «Голос державника» (Мюнхен (Німеччина), 1946—47). З 1952 мешкав у Нью-Йорку (США), очолював Ідеологічно-політ. комісію Укр. гетьман. орг-ції Америки (УГОА). 1957 переїхав до сина в Монреаль (Канада), де провів останні роки свого життя. Очолював кураторію у справах архівів УГОА.

П. у м. Монреаль.

Праці: До суспільної структури Хмельниччини. «ЗНТШ», 1948, т. 156; До інституту виборних і підпомочних козаків на Україні. «Науковий збірник Українського вільного університету» (Мюнхен), 1948, т. 5; До суспільної структури Хмельниччини. В кн. В 300-ліття Хмельниччини. Мюнхен, 1948; Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. Мюнхен, 1954; Пансла-

Д. Грібаускайте.

візм в совєтській історіографії. Нью-Йорк, 1955; Свідчення літописів щодо північного чи південного походження Руси. «Науковий збірник Українського вільного університету», (Мюнхен), 1956, т. 6; До пам'яті учителя: в 25-річчя з дня смерти акад. М.П. Василенка. «Батьківщина», 1960, ч. 35—40; 1961, ч. 1—2; В'ячеслав Липинський і його творчість. Нью-Йорк, 1961 (у співавт.); Дідичне гетьманство в роді Скоропадських — підстава української державності. В кн.: У 60-річчя відновлення Гетьманства 29 квітня 1918 р. Торонто, 1978.

Т.С. Осташко.

ГРІБАУСКА́ЙТЕ Даля (Dalia Grybauskaitė; н. 01.03.1956) — литов. і європ. держ. діячка, президент Литов. Республіки (12 липня 2009 — 12 липня 2019). Н. в м. *Вільнюс*. Після закінчення Вільнюської середньої школи ім. С.Неріс 1975—76 працювала у Вільнюській філармонії. 1976—83 навч. на вечірньому від-ні екон. ф-ту Ленінгр. ун-ту (нині *Петербурзький університет*). По закінченні навчання вступила до *Комуністичної партії Радянського Союзу*. 1983—89 викладала політ. економію у Вищій парт. школі Литов. РСР. 1988 захистила канд. дис. в Академії сусп. наук при ЦК КПРС. Після проголошення незалежності Литви Г. навч. в Ін-ті міжнар. екон. відносин при Джорджтаунському ун-ті (Вашингтон (США); 1990—91). Після повернення до Литви 1992—93 працювала в МЗС Литов. Республіки. 1996—99 була послом Литов. Республіки у США. На поч. 2000-х рр. Г. активно долучилася до завершення переговорного процесу про вступ Литви до *Європейського Союзу*. 2001—04 була міністром фінансів Литви в уряді А.Бразаускаса. Після вступу Литви до ЄС 2004—09 була європ. комісаром із бюджетних і фінансових питань. 12 липня 2009 обрана на перший президентський термін. Під час цієї президентської каденції активно сприяла розвитку відносин між Україною та ЄС. За її президентства Литва стала активним лобістом східноєвроп. політики ЄС. Г. підтримувала інтенсифікацію відносин України з *Північноатлантичним альянсом*.

25 травня 2014 Г. була обрана на другий президентський термін. Активно підтримала Україну у спробах захиститися від рос. гібридної агресії, ініціювала поглиблення політ. та військово-політ. співпраці у форматі Литва—Польща—Україна. Г. наполягала на посиленні зх. санкцій проти Росії. 20 травня 2019 була присутня на інавгурації Президента України В.*Зеленського*.

Літ.: История Литвы для всех. Вильнюс, 2014.

А.Ю. Мартинов.

«ГРІМ» — один із зразків новітнього озброєння та військ. техніки ЗС України, оперативно-тактичний ракетний комплекс на базі твердопаливної балістичної ракети, розроблений КБ «Південне». Після розпаду *СРСР* з 1994 розроблялася ідея створення оперативно-тактичної ракети для укр. армії з дальністю до 500 км. Тоді ця розробка називалася «Борисфен» і вважалося, що саме вона мала замінити застарілі ракети, отримані укр. армією у спадок від рад. армії — понад 200 пускових установок оперативно-тактичних ракет типу «Скад» і тактичних ракет типу «Точка-У». Проте на тлі постійного скорочення армії та нагальності вирішення соціальних проблем в умовах хронічного безгрошів'я лобістів у цієї ідеї було мало.

Проєкт комплексу, вже з назвою «Грім», було розроблено лише 2013. Випробування дослідного зразка системи «Г.» мали пройти взимку 2015, але були перенесені на осінь 2016. 1 грудня 2016 було опубл. повідомлення про успішні запуски тактичних ракет «Г.» та зенітних ракет «Дніпро» на полігоні пд. України. 12 квітня 2017 ген. конструктор КБ «Південне» О.Дегтярьов повідомив, що комплекс «Г.» перебуває на стадії остаточного доведення ракети.

Оперативно-тактичний ракетний комплекс «Г.» розробляється для враження одиночних і групових стаціонарних цілей на дальностях від 50 до 280 км. Бойовий блок одноступеневої балістичної ракети проєктується масою 480 кг. Бойова частина може бути виконана за моноблочною або касетною схемою.

Оперативно-тактичний ракетний комплекс «Грім».

Моноблочна схема використовує осколково-фугасну або проникаючу осколково-фугасну ампулу. Касетна бойова частина споряджена осколково-фугасними бойовими елементами. Розрахункова площа враження ракети при використанні осколково-фугасного — понад 10 тис. м^2, а касетного заряду — 2—3 га. Маса ракети з пусковим контейнером довжиною 7,2 м становить 3,5 т. Бортова система керування ракети інерційна, комплектується системами навігації та наведення різного типу (радіолокаційними, оптико-електронними).

Низка джерел стверджує, що дальність у 280 км є формальним обмеженням для експортної версії ракети, а для потреб власної армії дальність стрільби комплексу може бути збільшена до 450—500 км.

Політ ракети може відбуватися не лише за прогнозованою балістичною траєкторією, а й за аеробалістичною. За такої траєкторії вона робить непередбачувані «стрибки», ухиляючись від протиракет противника. Це має сприяти подоланню системи протиповітряної оборони ворога будь-якої складності. Подібні властивості мають і ракети оперативно-тактичного ракетного комплексу «Іскандер».

Ракета, що планується для використання в оперативно-тактичному ракетному комплексі «Г.», розроблялася з універсальними характеристиками. За використання в ін. комплексах її характеристики дають змогу вражати наземні, мор. і повітряні цілі, залежно від встановленої бойової частини та системи наведення.

«Г.» — оперативно-тактичний ракетний комплекс для враження об'єктів, розташов. в оперативно-тактичній глибині противника на відстані до 280 км від точки старту, а саме: вогневих засобів противника (батареї зенітно-ракетних комплексів, ракетні комплекси); літаків і вертольотів на стоянках аеродромів; об'єктів протиповітряної та протиракетної оборони; командних пунктів і вузлів зв'язку.

Модифікації: «Грім-М» — тактичний ракетний комплекс для враження наземних об'єктів, розташов. у тактичній глибині противника на відстані до 100 км від точки старту. Установка має набір систем та обладнання для

автономного здійснення підготовки та запуску ракети. Запуск відбувається мінометним типом. «Грім-2» — мобільна пускова установка з двома ракетами типу «земля-земля».

Розробник — Держ. підп-во «Конструкторське бюро "Південне"». Виробники: Павлоградський хімічний з-д, Павлоградський мех. завод.

Літ.: Українські розробники створили унікальне озброєння далекої дії: армія зможе розширити свої завдання обороноздатності. «Військова панорама», 2016, 5 серпня; Україна, Польща та зброя реформування. «Defense Express», 2016, 16 серпня; Саудівська Аравія закупить українські ракетні комплекси «Гром-2». «Народна армія», 2016, 26 серпня; В Україні почалося виробництво новітнього ракетного комплексу «Грім-2». «Військова панорама», 2016, 31 серпня; *Лисенко А.* Грім ухиляється від протиракет противника. «Народна армія», 2016, 28 вересня.

В.І. Онопрієнко.

ГРО́ЙСМАН Володимир Борисович (н. 20.01.1978) — укр. держ. і політ. діяч, Прем'єр-міністр України (14 квітня 2016 — 29 серпня 2019). Н. в м. *Вінниця*. Трудову біографію розпочав 1992, коли старшокласником працював на малому підпр-ві, далі працював у приватних комерційних структурах на керівних посадах. Навч. 1995—99 у Він. ін-ті регіональної економіки та управління за спеціальністю «юриспруденція», 2000—03 — у Міжрегіональній академії управління персоналом, здобув ст. бакалавра права. 2010 закінчив Нац. академію держ. управління при Президентові України, здобувши ст. магістра управління сусп. розвитком.

2002 обраний депутатом Він. міськ. ради, працював заст. голови постійної депутатської комісії. 2005 обраний секретарем Він. міськ. ради, працював в. о. міськ. голови м. Вінниця. 26 березня 2006 у віці 28 років обраний на посаду мера м. Вінниця, ставши наймолодшим міськ. головою обл. центру України. 31 жовтня 2010 переобраний міськ. градоначальником на другий термін, отримавши 77,8 % голосів виборців. У 2010—14 — віце-президент Асоціації громад і міст України з питань житлово-комунального госп-ва.

На поч. 2014 переїхав до *Києва* на роботу в центр. органах влади за пропозицією П.*Порошенка*. З 27 лютого по 27 листопада 2014 — віце-прем'єр-міністр з регіональної політики — міністр регіонального розвитку, буд-ва та житлово-комунального госп-ва України. В липні 2014 призначений главою урядової комісії з розслідування причин катастрофи літака «Боїнг 777» авіакомпанії «Malaysia Airlines» (див. *Боїнг Малазійських авіаліній, збиття 2014*).

26 жовтня 2014 на позачергових парламентських виборах обраний нар. депутатом *Верховної Ради України* за списком «Блоку Петра Порошенка». 27 листопада парламент проголосував за призначення Г. спікером. 14 квітня 2016 призначений Прем'єр-міністром України, ставши наймолодшим очільником *Кабінету Міністрів України* в новітній історії України (у віці 38 років).

Під час прем'єрства Г. активно проводилися децентралізація, реформи освіти, медицини, пенсійної системи, енергетичного сектору, здійснювалися ремонт і буд-во доріг. Однак у соціально-екон. сфері мали місце негативні тенденції, зокрема гальмування великої приватизації, незначний приплив іноз. інвестицій, відсутність прогресу у земельній реформі, зростання житлово-комунальних тарифів.

На президентських виборах 2019 Г. підтримував чинного Президента України П.Порошенка. Водночас напередодні 2-го туру заявив про готовність брати участь у парламентських виборах. 20 травня 2019 під час інавгураційної промови новообраний Президент України В.*Зеленський* висловив критичну оцінку роботи чинного уряду, і Г. оголосив про своє рішення подати у відставку. Однак 30 травня ВР України не прийняла її.

24 травня Г. заявив, що балотуватиметься до ВР України на чолі власної партії «Українська стратегія Гройсмана». Передвиборна кампанія проходила під гаслом «Лідерство — це відповідальність». Програма партії мала назву «11 кроків до успіху!». За підсумками дочасних парламентських виборів 21 липня 2019 партія отримала 2,41 % голосів виборців.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го (2008) і 2-го ст. (2011), кавалерським хрестом ордена Заслуг Республіки Польща (2011) за підтримку і розвиток відносин м. Вінниця та Польщі.

Офіц. вебпортал політ. партії «Українська стратегія Гройсмана»: https://www.strategy.ua

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Гройсман Володимир Борисович, Прем'єр-міністр України: біографія. Web: http://www.kmu.gov.ua/ua/profile/volodimir-groysman; Звіт Уряду Володимира Гройсмана — три роки (17 квітня 2019 р.). Web: http://www.kmu.gov.ua/ua/news

Л.В. Ковпак.

В.Б. Гройсман.

ГРУЗИ́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ЛЕГІО́Н — добровольче військ. формування, створення якого започатковано у квітні 2014, гол. чин. із представників грузин. народу, які мали бойовий досвід. У зоні проведення *Антитерористичної операції* спеціалізувався на виконанні диверсійно-розвідувальних завдань. У лютому 2016 увійшов до складу 25-го окремого мотопіх. батальйону 54-ї окремої механізованої бригади ЗС України (див. *«Київська Русь»*, добровольчий батальйон). Перший командир — М.Мамулашвілі. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Богдалов А.* Участь іноземних добровольчих формувань у ході проведення антитерористичної операції на Сході України (на матеріалах Національного музею історії України). «Емінак», 2016, № 3; *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Новородовський В.В.* Статус іноземних добровольців в Україні (2014—2018): політико-правове забезпечення. «Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України», 2018, № 3/4; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

ГРУШЕ́ВСЬКОГО І́МЕНІ ПРЕ́МІЯ НАН УКРАЇ́НИ, премія Національної академії наук України імені М.Грушевського — іменна премія *Національної академії наук України* на честь видатного укр. історика акад. М.*Грушевського*. Заснована постановою президії НАН України від 21 листопада 1990. Присуджується за видатні наук. роботи в галузі істор. україністики та соціології, з 2007 — раз на 3 роки. Рішення про присудження премії ухвалюється президією НАН України на підставі рекомендацій бюро Від-ня історії, філософії та права НАН України.

Лауреатами премії є: П.*Толочко* (1991, за цикл робіт з історії *Київської Русі* та *археології*), О.Копиленко (1992, за цикл праць «Науково-політична спадщина М.Грушевського в умовах утвердження суверенітету України»), В.*Степанков* (1993, за серію праць із проблеми розвитку соціальної боротьби в ході Визвол. війни 1648—54 та її впливу на процес творення нац. д-ви, внутр. і зовн. політику уряду Б.*Хмельницького*), П.*Сохань*, В.*Ульяновський*, С.Кіржаєв (1994, за цикл робіт «М.С. Грушевський і українське національне відродження»), В.*Верстюк*, В.Волковинський (1995, за цикл праць «З історії махновщини — селянського революційно-повстанського руху в Україні в 1918—1921 рр.»), Н.*Яковенко* (1996, за монографію «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна)»), М.*Брайчевський*, О.*Рубльов*, Ю.Черченко (1997, за цикл праць з проблем методології і методики істор. україністики), І.*Бутич*, В.*Шандра*, І.Глизь (1998, за високопрофесійну підготовку до друку та високе наук. опрацювання унікальної пам'ятки історико-культ. спадщини 19 ст. «О.Ф. Кістяківський. Щоденник (1874—1885)» у 2-х т.), Вік.*Даниленко*, О.*Гуржій*, О.Добржанський (1999, за цикл наук. праць «Історичний досвід боротьби за українську державність»), М.Литвин, А.Ручка, В.Танчер (2001, за цикл наукових праць з істор. україністики та соціології), Л.Войтович, М.Рибачук, М.Шульга (2003, за цикл праць з проблем давньої і сучасної соціально-політичної історії України), В.*Євтух*, В.*Трощинський*, М.Журба (2005, за цикл праць з історії та теорії етносоціології), О.Рафальський, В.*Коцур*, А.Павко (2007, за цикл наук. праць з історії та історіографії історії України), О.*Моця*, В.Балух, В.Вергунов (2009, за цикл праць «Проблеми української історії в контексті досліджень європейської цивілізації»); В.Ткаченко, В.*Онопрієнко* (2012, за цикл робіт: «Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтневе двадцятиріччя»; «Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві»; «Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20—30-ті рр. XX ст.)»; «Історія української науки»), М.*Капраль*, Я.Федорук, Т.*Чухліб* (2015, за цикл праць «Україна в контексті європейської історії і культури середньовічної та ранньомодерної доби»), О.Калакура, В.Котигоренко, Н.Кочан (2018, за цикл праць «Етнополітична ситуація в українському Донбасі: генезис, особливості, напрями врегулювання»), І.Гирич, Р.*Пиріг*, В.Тельвак (2021, за цикл праць «Михайло Грушевський — вчений і політик: історичний портрет на тлі доби»).

О.В. Юркова.

Презентація 50-томного видання творів Михайла Грушевського. Зліва направо: І. Мельник, Г. Папакін, І. Гирич. Київ, Український дім, 19 травня 2016.

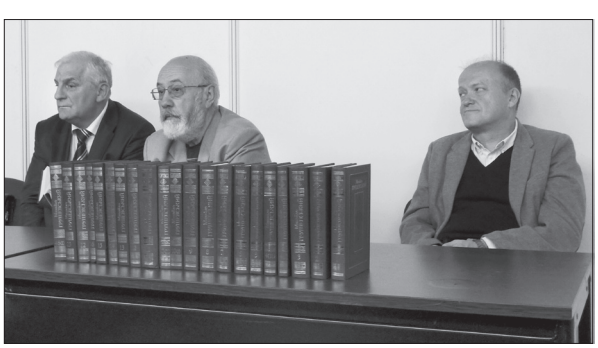

ГРУШЕ́ВСЬКОГО МИХА́ЙЛА «ТВО́РИ» У 50-ти ТОМА́Х — науково-видавничий проєкт, започаткований *Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України* на межі 1990-х і 2000-х рр. Редколегія (на чолі з дир. Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України П.*Соханем* і головою львівської філії ін-ту Я.*Дашкевичем*) поставила за мету здійснити якнайповніше академічне вид. М.*Грушевського*. Видавничу частину творчої спадщини здійснює львів. вид-во «Світ» (ген. дир. — І.Мельник).

Твори в рамках проєкту розподілено на 10 серій: «Історія України-Руси», «Історія української літератури», «Твори монографічного характеру», «Історичні студії», «Рецензії, огляди, бібліографічні замітки», «Суспільно-політичні твори», «Літературознавчі і художні твори», «Спогади і щоденники». Поза 50-томником опинилася епістолярна спадщина Г., яка *Українським історичним товариством* видається як окреме багатотомне видання «Епістолярні джерела грушевськознавства» (з 1997 вийшло 6 т.). «Допоміжна серія» містить наук. рецепцію творів — рецензії істориків Європи та Пн. Америки. Також там планується видавати архів. джерела про життя і діяльність Грушевського.

Усі праці публікуються укр. мовою, іншомовні твори перекладаються. Нумерація томів — суцільна.

На сьогодні повністю закінченими є серії «Суспільно-політичні твори», «Літературознавчі і художні твори», «Рецензії та огляди» і здано у вид-во останній том серії «Історичні студії». З поч. 2010-х рр. виходить друком «Допоміжна» серія.

На сьогодні видано 20 т. у 24-х книгах із запланованих 50-ти т. 1-й т. з'явився 2002, останній 47-й — 2016.

2002 р. — т. 1; 2003 р. — т. 5; 2004 р. — т. 6; 2005 р. — т. 2, 3, 7; 2006 р. — не вийшло жодного тому; 2007 р. — т. 4 (кн. 1), 8; 2008 р. — т. 14; 2009 р. — т. 9; 2010 р. — не вийшло жодного тому; 2011 р. — т. 11, 12; 2012 р. — т. 13, 15, 16; 2013 р. — т. 4 (кн. 2); 2014 р. — т. 23; 2015 р. — т. 10 (кн. 1), 10 (кн. 2), 22, 46 (кн. 1), 46 (кн. 2); 2016 — т. 47.

Серія «Суспільно-політичні твори»:

Грушевський М. Твори: у 50 т. (гол. ред. П.Сохань), Львів, 2002, т. 1: 1894—1907 (упорядники І. Гирич, С.Панькова), 590 с.; т. 2: 1907—1914 (упорядники І.Гирич, С.Панькова), Львів, 2005, 704 с.; т. 3: 1907 — березень 1917 (упорядниця С.Панькова; гол. ред. П.Сохань), Львів, 2005, 776 с.; т. 4, кн. 1: доба Української Центральної Ради, березень 1917 — квітень 1918 (НАН України, Ін-т історії України; упорядниця С.Панькова). 2007, 408 с.; т. 4, кн. 2: листопад 1918 р. — жовтень 1926 р. (Історико-меморіальний музей М.Грушевського; упорядниця, автор передмови С.Панькова), Львів, 2013, 556 с.

Серія «Історичні студії та розвідки»:

Грушевський М. Твори: у 50 т. (гол. ред. П. Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського). Львів, 2002, т. 5: 1888—1896, Львів, 2003, 592 с.; т. 6: 1895—1900 (автори коментарів М.Бандрівський та ін.; упорядник М.Капраль; передмова Я.Дашкевич, М. Капраль), Львів, 2004, 675 с.; т. 7: 1900—1906 (упорядник М.Капраль; автори коментарів В. Александрович та ін.), Львів, 2005, 792 с.; т. 8:

1906—1916. Львів, 2007, 756 с.; т. 9: 1917—1923 (упорядники М.Капраль, А.Фелонюк, за участю В.Шульги), Львів, 2009, 567 с.; т. 10, кн. 1: 1924—1930 (Ін-т історії України; гол. ред. Г.Папакін; упорядник, автор передмови, коментарів О.Юркова), Львів, 2015, 572 с.

Серія «Рецензії та огляди»:

Грушевський М. Твори: у 50 т. (редколегія: П.Сохань [голова] та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського), Львів, 2002. т. 10, кн. 2: 1930—1934 (Ін-т історії України; гол. ред. Г.Папакін; упорядник, автор передмови, коментарів О.Юркова), Львів, 2015, 539 с.

Серія «Літературно-критичні та художні твори»:

Грушевський М. Твори: у 50 т. (гол. ред. П. Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського), т. 11: Літературно-критичні праці (1883—1931), «По світу» (НАН України, Ін-т літератури ім. Т.Шевченка; упорядник Г.Бурлака), Львів, 2008. XXXII [сторінок передмови], 752 с.; т. 12: Поезія (1882—1903). Проза, драматичні твори, переклади (1883—1886) (Ін-т літератури ім. Т.Шевченка; упорядник, автор передмови, коментарів Г.Бурлака), Львів, 2011, 519 с.; т. 13: 1887—1924 (Ін-т літератури ім. Т.Шевченка; упорядник, автор коментарів Г.Бурлака), Львів, 2012, 591 с.

Серія: «Рецензії та огляди»:

Грушевський М. Твори: у 50 т. (гол. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського), т. 14: 1888—1897 (упорядники В.Маслійчук, В.Шульга), Львів, 2008, 392 с.; т. 15: 1898—1904 (упорядники В.Шульга, В.Тельвак; передмова В.Тельвак), Львів, 2012, XXIV [сторінок передмови], 550 с.; т. 16: 1905—1913 (упорядники, автори передмови, коментарів М.Капраль, А.Фелонюк), Львів, 2012. XXII [сторінок передмови], 249 с.

Серія «Монографічні історичні праці»:

Грушевський М. Твори: у 50 т. (голова редколегії П.Сохань; НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського), Львів: Світ, 2002, т. 22: Нарис історії українського народу (гол. ред. Г.Папакін; упорядники І.Гирич, В.Кавунник; автор передмови В.Кавунник), Львів, 2015. XLII [сторінок передмови], 524 с.; т. 23 (упорядники, автори передмови М.Капраль, А.Фелонюк), Львів, 2014, 602 с.

Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви»:

Грушевський М. Твори: у 50 т. (голова редколегії П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського), Львів: Світ, 2002, т. 46, кн. 1: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890—1914) (гол. ред. Г.Папакін, упорядник, автор передмови, коментарів В.Тельвак), Львів, 2015, 600 с.; т. 46, кн. 2: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915—1938) (гол. ред. Георгій Папакін, упорядник, автор передмови, коментарів В. Тельвак), Львів, 2015, 484 с.

У багатотомному виданні беруть участь фахівці з різних наук., академічних, музейних, архів. закладів НАН України та Мін-ва освіти та к-ри України. Серії «Суспільно-політичні твори» та «Спогади і щоденники» веде директор Історико-меморіального музею С.Панькова, «Історичні студії» й «Рецензії та огляди» — М.*Капраль* та А.Фелонюк (львів. філія Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України), «Літературознавчі і художні твори» — Г.Бурлака (Ін-т літератури ім. Т.Шевченка НАН України), «Допоміжну серію» — В.Тельвак (Дрогобицький нац. пед. ун-т).

Розпочалася робота над «Працями монографічного характеру» (І.Гирич, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України) та «Історією України-Руси» (М.Капраль, львів. філія Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України). На черзі — серія «Історія української літератури».

Літ.: *Сохань П.* Від редакційної колегії. В кн..: *Грушевський М.С.* Твори, т. 1, Львів, 2002.; *Гирич І.* П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського. «УІЖ», 2016, № 2.

І.Б. Гирич.

ГРУШЕВСЬКОЗНА́ВСТВО — міждисциплінарна наук. галузь соціогуманітарного спрямування, котра вивчає інтелектуальну біографію, персональну історію, наукові і творчі практики, суспільно-політ., громадсько-культ. та ін. напрями діяльності видатного історика, громадсько-політ. і держ. діяча М.*Грушевського*, його світосприйняття, погляди, оточення, комунікативні та творчі зв'язки. Г. сполучає цілу низку дисциплінарних сегментів, як-от: істор., історіографічний, архівознавчий, археогр., культурознавчий, літературознавчий, художньо-літ., конкретно-історичний, що вмотивовано багатоманітністю практик і ролей М.Грушевського як ученого, громадсько-політ. та держ. діяча.

Зазвичай виокремлюють 4 періоди Г.: 1) поч. 20 ст. — 1934 — прижиттєвий період, коли розгорнулося первісне нагромадження джерельної бази ще за життя М.Грушевського; 2) 1934—63 — мемуарно-персональний період, коли розпочалося студіювання діяльності М.Грушевського, завдяки студіям, спогадам і персональним рефлексіям і ретроспекціям осіб, які знали вченого особисто та жили й працювали в його добу; 3) 1964—91 — період конституювання Г., пов'язаний із діяльністю голови *Українського історичного товариства* проф. Л.-Р.*Винара* та систематичною публікацією матеріалів про М.Грушевського в час. «*Український історик*»; саме Л.-Р.Винар став засновником наук. Г., зокрема визначив предмет і об'єкт нової міждисциплінарної галузі; 4) 1991—2020-ті рр. — період сучасного Г., коли відбулося перенесення центру досліджень з діаспори, насамперед США і Канади, на материкову Україну; заснування сектора грушевськознавства при *Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*.

Г. постало ще за життя М.Грушевського як своєрідна частина студіювання новітньої історії України, суспільно-політ. та громадсько-культ. життя кін. 19 — поч. 20 ст. Початкове становлення Г. відбувалося у вид., редагованих М.Грушевським, зокрема в час. *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»* та *«Україна»*. Передусім це був архівно-джерелознавчий матеріал, як-от: листування, спогади, щоденники та ін., в яких згадувалися праці М.Грушевського, його наук. концепції, погляди, потрактування тощо. Такі архів-

ні матеріали публікувалися співробітниками істор. установ, які очолював М.Грушевський у *Львові* і *Києві*, зокрема М.*Возняком*, К.*Студинським*, М.*Кордубою* та ін. З-поміж цих матеріалів — листування О.*Кониського* з галичанами і М.*Дикарівим*, де йшлося про організацію «другої звичайної кафедри всесвітньої історії» з особливим оглядом історії Сх. Європи з укр. мовою викладання у Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет*), чимало фактичного матеріалу містив опублікований щоденник О.*Барвінського* та ін. Розмаїтий діапазон рефлексій, оцінок і думок про внесок М.Грушевського (до його 50-річчя) в істор. науку і громадсько-політ. життя ввійшов до наук. та культ. обігу за часів *Першої світової війни* у журналі С.*Петлюри «Украинская жизнь»*, а передусім у статтях М.*Василенка* і С.*Єфремова*. На поч. 1920-х рр. В.*Герасимчук* подав першу спробу синтетичної оцінки М.Грушевського як історіографа.

По смерті М.Грушевського розпочалося аналітичне студіювання концепцій і візій про значення й роль М.Грушевського в укр. історіографії та суспільно-політ., громад. й культ. житті. Базові засади Г. заклали перші нариси про життя М.Грушевського, написані І.*Крип'якевичем*, й оцінка історіографічної спадщини вченого, опрацьована М.*Кордубою*. Методологічні засади наукових студій М.Грушевського протягом 1930-х рр. студіював І.*Витанович*.

Предтечами виникнення Г. стали публікації 1950-х рр. В.*Дорошенка* і О.*Оглоблина*, які заклали канон оцінки постаті М.Грушевського як творця ідеї відродження модерної укр. д-ви — *Української Народної Республіки* 1917—21. Саме вони розпочали наук. дискусію з ідеологами та представниками *націоналізму інтегрального* та *державницької школи в українській історіографії*, котрі впровадили в діаспорну сусп. думку уявлення про М.Грушевського як винуватця поразки України у визвол. змаганнях за часів *Української революції 1917—1921*. В.Дорошенко звернув увагу на громадсько-політ. складову біографії М.Грушевського, зокрема обстоював тезу, що історик заклав основи модерної укр. к-ри. О.Оглоблин уважав, що у наук. творчості М.Грушевського простежується державницьке бачення історії.

З кінця 1920-х рр. в умовах розгортання сталінської репресивної машини Г. в межах *СРСР* було позбавлено будь-яких можливостей для конституювання, позаяк М.Грушевського було оголошено одним із батьків «українського буржуазного націоналізму». Комуніст. режим дозволив становлення лише двох міждисциплінарних галузей в Україні — шевченкознавства та франкознавства. З огляду на такі політ. обставини та соціокульт. передумови, Г. функціонувало до 1991 тільки на теренах Пн. Америки та Зх. Європи.

Новий етап Г. розпочався з діяльності Л.-Р.Винара, котрий перетворив орган Укр. істор. т-ва час. «Український історик» на осередок грушевськознавчих студій. Він розпочав систематичну публікацію джерельного матеріалу про життя і діяльність М.Грушевського, передусім масиву листування, котре зберігалося поза межами України. Крім того, перевидавалися концептуальні статті М.Грушевського, котрі гол. чином стосувалися проблем державницького висвітлення минувшини. Протягом 1960—80-х рр. Л.-Р.Винар опублікував серію монографій про громадсько-політ. діяльність М.Грушевського як діяча, який будував культ. підвалини незалежної укр. д-ви, зокрема студії про молоді роки М.Грушевського, спроби останнього відкрити укр. ун-т у Львові, діяльність ученого на чолі *Наукового товариства імені Шевченка* й ін. Автор опрацював низку проблем конкретного Г., зокрема розглянув причини та мотиви повернення М.Грушевського до рад. України 1924 р., про співвідношення народництва і державництва в творчості історика, порівняно з ідеями В.*Липинського* тощо. Водночас Л.-Р.Винар на великому джерельному та історіографічному матеріалі доводив, що діяльність М.Грушевського не суперечила державницькій школі в укр. історіографії, ба навіть була засадничою складовою для її постання. Важливим досягненням Л.-Р.Винара було висунення та обґрунтування тези про те, що саме М.Грушевський перебував біля джерел створення УНР і був гол. будівничим новітньої укр. державності. Л.-Р.Винар дослідив і проінтерпретував відому публіцистичну збірку М.Грушевського «На порозі Нової України» (1918).

Внесок у Г. зробили й ін. діаспорні вчені: О.*Пріцак*, М.*Стахів*, Т.Примак, Ф.*Сисин*, С.*Плохій* та ін. Зокрема, О.Пріцак написав вступну статтю для першого тому перевид. «Історії України-Руси» М.Грушевського, в якому дослідив його історіософію. Етапним проєктом для Г. став поч. англомовного вид. «Історії України-Руси» М.Грушевського в Канад. ін-ті укр. студій (Едмонтон-Торонто) на кошти фонду П.*Яцика*, здійсненого під заг. керівництвом проф. Ф.Сисина. На сьогодні більшість томів англомовної «Історії України-Руси» вже видані в Канаді.

Предтечею Г. в рад. Україні став С.*Білокінь*, який 1987 в газ. «Літературна Україна» першим намагався реабілітувати постать М.Грушевського в укр. історії. Попередні паліативні спроби реабілітації М.Грушевського зроблені Ф.*Шевченком*, І.*Бойком*, Є.*Кирилюком* 1966 були гвалтовно обірвані. 1988 з'явилася перша наук. стаття про архів М.Грушевського в ж. *«Архіви України»*.

З 1991 центр грушевськознавчих досліджень перемістився в Україну. Почалася співпраця Л.-Р.Винара з українськими підрад. істориками, котрі систематично друкувалися в час. «Український історик». Превалювала публікація епістолярних джерел та невиданих щоденників М.Грушевського за 1904—10. 1997 Л.-Р.Винаром і І.Гиричем була започаткована серія «Листування М.Грушевського: епістолярні джерела грушевськознавства». На сьогодні видано 7 томів із цієї серії, в яких подано епістолярій М.Грушевського (листи його і до нього) з В.Липинським, О.Кониським, В.Дорошенком, Ф.Вовком, І.*Нечуєм-Левицьким*, О.Барвінським, С.Єфремовим, Є.*Чикаленком*, І.*Джиджорою*, Ю.*Тищенком* (Сірим) та ін. Статті із сюжетами та питаннями грушевськознавчої проблематики із серед. 1990-х рр. почали друкуватися у провідних спеціалізованих укр. часописах, як-от: «Архіви України», *«Український історичний журнал»*, «ЗНТШ», *«Український археографічний щорічник»* та ін. Київ і Львів стали осередками, в яких концентруються дослідники-грушевськознавці. У Львові М.*Крикун* здійснив публікацію «Барського староства»

М.Грушевського, Л.Зашкільняк видав його ранній щоденник 1880 — поч. 1890-х рр. У Києві були надруковані перші монографії Р.*Пирога*, Ю.*Шаповала*, П.*Сохання*, В.*Ульяновського*, С.Кіржаєва про діяльність М.Грушевського на теренах ВУАН (нині *Національна академія наук України*) і спроби рад. режиму використати видатного вченого протягом 1920-х. Велике значення мали видані Р.Пирогом і Ю.Шаповалом документи з колишнього партархіву та архіву КДБ у Києві про переслідування М.Грушевського з боку комуніст. влади СРСР.

Інституційною платформою для грушевськознавчих дослідів у 1990-х — 2020-х рр. став Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. Завдяки зусиллям очільників цієї установи (П.Сохань, Г.Боряк, Я.*Дашкевич*) був створений сектор грушевськознавства. Постав та розгорнувся проєкт видання зібрання творів М.Грушевського у 50 томах. До серед. 1990-х Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ перевидав 10-томну «Історію-України-Руси». З 2000 у вид-ві «Світ» розпочалося видання 50-томного зібр. творів М.Грушевського, котре здійснюється за тематичним принципом у 10 серіях. Станом на 2021 вийшло 25 т. із цього проєкту. Закінчено серії «Суспільно-політичні твори», «Історичні праці», «Літературознавство і красне письменство», «Рецензії, огляди, бібліографія». Підготовка та публікація 50-томного зібр. творів М.Грушевського дала можливість виявити понад сотню невідомих праць ученого. З 2000-х рр. до кола провідних центрів грушевськознавства долучається Історико-меморіальний музей М.Грушевського в Києві та його директорка Світлана Панькова. Водночас шириться спеціалізація та диференціація грушевськознавчих досліджень: художню та літературознавчу спадщину М.Грушевського вивчає Г.Бурлака; історію конфлікту 1913 — Є.Пшеничний; історію *Українського наукового товариства* — З.Зайцева; політ. практики М.Грушевського в межах діяльності *Української партії соціалістів-революціонерів* — В.Хоменко; відзначення та святкування ювілеїв М.Грушевського — В.Тельвак; історіографічну проблематику М.Грушевського і студіювання ним історії *Речі Посполитої* — М.*Капраль* і А.Фелонюк; проблему невиданих останніх томів «Історії України» розробляє Я.Федорук; археогр. засади та принципи праці М.Грушевського — Г.Папакін; київ. школу істориків у середовищі ВУАН досліджують В.Заруба та О.Юркова; львів. істор. школу — В.Педич і В.Тельвак, родинну історію та сімейні традиції вченого — М.Кучеренко та ін. Творчу спадщину, життєві історії та дослідницькі практики окремих учнів і вчених із київських та львівських шкіл М.Грушевського вивчають: К.*Грушевську* — І.Матяш; О.*Грушевського* — В.Шульга, І.*Кревецького* — Ф.Стеблій, В.*Герасимчука* — Я.Федорук, М.*Кордубу* — О.Купчинський, С.*Томашівського* — Н.Халак, І.Джиджору — В.Пришляк, С.Панькова; взаємини з В.*Антоновичем*, О.Кониським, В.Липинським, С.Єфремовим, Є.Чикаленком та І.*Франком* — І. Гирич та ін.

Протягом 2000-х рр. лідерські позиції в Г. посіли В.Тельвак і С.Панькова. Зокрема, В.Тельвак продовжував розробляти теор. і методологічні засади Г. після Л.-Р.Винара, а також студіював методологію творчості М.Грушевського. Крім того, за ініціативою В.Тельвака розроблено перший навч. курс з обсягу Г., який читається в *Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка*. Водночас В.Тельвак став провідним дослідником проблеми рецепції творчості М.Грушевського в європ. історіографії, зокрема реконструював широку палітру оцінок і взаємин укр. історика з рос., польс., румун., чеською історіографією. С.Панькова вивчала широку джерельну базу життя і діяльності М.Грушевського, зокрема здобула реноме найкращого знавця архів. фондів у Києві і Львові, дослідила низку спец. проблем Г., як-от: київ. та львів. б-к М.Грушевського, історію написання 3-го і 4-го томів «Історії України-Руси», щоденника, його публіцистики на сторінках *«Літературно-наукового вістника»* та газ. «Село». При І-ті укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України 2018 засновано нове спеціалізоване вид. — щорічник «Михайло Грушевський: студії і джерела». Станом на 2021 вийшло 2 томи.

На сьогодні Г. має чималі здобутки та вагомі наукові результати. Захищено десятки дисертацій — кандидатських і докторських, опубл. численні монографічні дослідження творчості і громадсько-політичної діяльності М.Грушевського, тисячі статей, видано сотні публікацій листів і архівних документів. Однак донині лишається чимало можливостей і перспектив для подальшого становлення та функціонування Г., пов'язаних як із завершенням вид. повного зібр. творів М.Грушевського, так і з дослідженням цілої низки сфер і площини його життя, діяльності та розмаїтої творчої спадщини, зокрема студіюванням наук. апарату та термінології, створенням енциклопедії грушевськознавства, вивченням наук. й літературної мови вченого та багато ін.

Літ.: *Кордуба М.* Академік Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею). «ЛНВ», 1926, кн. 12; *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? «УЇЖ», 1966, № 11; *Винар Л.* Молодість Михайла Грушевського. Мюнхен—Нью-Йорк, 1967; *Його ж.* Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Шевченка: 1892—1930. Мюнхен, 1970; *Його ж.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934). Б/м, 1985; *Його ж.* Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. К., 1998; *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). К., 1993; *Сохань П. та ін.* Грушевський і Academia. К., 1994; *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: статті і матеріали. Нью-Йорк—К.—Торонто, 1995; *Пиріг Р.Я.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку . «УЇЖ», 1996, № 5; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД: трагічне десятиліття: 1924—1934. К., 1996; *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. «УЇЖ», 1996, № 5; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; *Гирич І.* Біля джерел наукового грушевськознавства. В кн.: На службі Кліо: збірник наукових праць на пошану Л.-Р.Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльности. К.—Нью-Йорк—Торонто—Париж—Львів, 2000; *Тельвак В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX століття). Дрогобич, 2002; *Його ж.* Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. К.—Дрогобич, 2005; *Панькова С.М.* «Літе-

П.Ю. Губарєв.

ратурно-науковий вістник» — рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907—1914 рр.). В кн.: Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва), вип. 4. К., 2005; *Її ж.* Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 — березень 1917). В кн.: *Грушевський М.С.* Твори, т. 3. Львів, 2005; *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. К., 2005; *Кучеренко М. та ін.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006; *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). К.—Дрогобич, 2008; *Гирич І.* Грушевськознавство 1994—2009 років на сторінках «Українського історика». «Український історик», 2009, ч. 1/4; *Тельвак В.* Грушевськознавство — спеціальна галузь історичних знань: навчально-методичний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Дрогобич, 2009 (2-ге вид. Дрогобич, 2011); *Його ж.* Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012; *Гирич І.* П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського. «УЇЖ», 2016, № 2; *Його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. К., 2016; *Його ж.* Досягнення і перспективи розвитку сучасного грушевськознавства (до 150-річчя від дня народження М.С. Грушевського): за матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 28 вересня 2016 року. «Вісник Національної академії наук України». 2016, № 11; *Панькова С.* Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевського. «УЇЖ», 2016, № 3; *Педич В., Тельвак В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016; *Пиріг Р., Тельвак В.* Михайло Грушевський: біографічний нарис. К., 2016; *Панькова С.* Психологічний автопортрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел. «ЗНТШ» (Львів), 2017, т. 270.

І.Б. Гирич.

ГРУ́ШІВСЬКИЙ СВЯ́ТО-МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир у с. Грушово (нині село Тячівського р-ну Закарпат. обл.). В історіографії поширена думка, що він був заснований до *монголо-татарської навали*. Засвідчена джерелами історія обителі починається 1391, коли константиноп. патріарх Антоній IV видав грамоту ігумену Пахомію та представникам волоської знаті *Мараморощини* воєводам Балиці та Драгу (які названі «засновниками монастиря»). Згідно з грамотою, монастир отримав *ставропігію* і церк. владу над правосл. населенням Мараморощини. З кінця 15 ст. ігумени Г.С.-М.м. вели боротьбу з мукачівськими єпископами, яким врешті 1551—56 вдалося підпорядкувати собі монастир. Після цього у Г.С.-М.м. деякий час жив мукачівський єпископ, постійна резиденція якого — *Мукачівський Свято-Миколаївський монастир* — зазнала розорення. 1667 Г.С.-М.м. був підпорядкований Хустському замку. Припущення деяких істориків щодо існування в Г.С.-М.м. друкарні не підтверджуються джерелами. Наприкінці 17 ст. монастир був зруйнований нападниками (за найпоширенішою версією, це були учасники повстання під проводом І.Текелі проти панування *Габсбургів*) і припинив існування.

Село Грушово на Йосифінській карті 1782—1787.

Грушівський Свято-Михайлівський монастир. Фото початку 21 ст.

Укр. і румун. вчені, які 1997 проводили археол. дослідження, виявили рештки мурованого храму (ймовірно, 16—17 ст.) і поховання ченців. Монастир відновлено 2006 (належить *Українській православній церкві* (*Московського патріархату*)).

Літ.: Археологические исследования на территории Закарпатья в 1997 году. Ужгород, 1997; *Бондар Н.* Патріотична фальсифікація з історії вітчизняного книговидання, або знову до питання про грушівське книгодрукування XV—XVII ст. [Рецензія на: О.Орос. Грушівський монастир і початки кириличного слов'янського книгодрукування: Штрихи з історії українського друкарства. Ужгород, 2001]. «Український гуманітарний огляд», 2004, вип. 10; *Монич О. [диякон]*. Мараморошська святиня: нариси з історії Грушівського монастиря. Ужгород, 2008.

Ред.

ГУ́БАРЄВ Павло Юрійович (н. 10.03.1983) — донец. колабораціоніст, один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Н. в м. *Сєвєродонецьк* у сім'ї працівників хімічного з-ду «Азот». Навч. 1990—97 в середній школі № 4 Сєвєродонецька, до 2000 — у Школі-колегіумі Києво-Могилянської академії. 2005 закінчив істор. ф-т Донец. нац. ун-ту, 2007 — ф-т менеджменту Донец. нац. тех. ун-ту, 2009 — ф-т соціально-екон. управління Харків. регіонального ін-ту Нац. академії держ. управління.

У старших класах школи (1999) вступив до рос. ультраправої воєнізованої організації «Російська національна єдність» (рос. — «Русское национальное единство»), брав участь в її зборах, під час яких молодь тренували колишні рос. військовики.

2006 під час виборів мера *Донецька* керував виборчим штабом С.Бешулі, тодішнього голови Київ. райвиконкому в Донецьку. 2006—07 — кер. фракції «Народна опозиція» від Прогресивної соціаліст. партії України (ПСПУ) Н.Вітренко в Куйбишевській районній раді Донецька. 2006 під прапорами ПСПУ брав участь у протестах проти *Північноатлантичного альянсу* у *Феодосії*.

2007 склав мандат місц. депутата і заснував рекламну агенцію «Патисон». Фірма масово викуповувала рекламні площі та продавала їх уроздріб, часто співпрацювала з політ. партіями. 2012 створив ще один бізнес-проєкт — компанію з орг-ції дитячих свят «Морозко».

22 лютого 2014 взяв участь у харків. з'їзді представників місц. самоврядування *Луганської області*, *Дніпропетровської області*, *Донецької області*, *Харківської області* та м. *Севастополь* (переважно членів Партії регіонів).

Із поверненням до Донецька створив та очолив орг-цію «Народне ополчення Донбасу», що оголосила центр. владу нелегі-

тимною і закликала місц. жителів до протестів. 28 лютого виступив перед депутатами Донец. міськ. ради і знову закликав їх до непокори новому уряду України. Вже 1 березня під час сепаратистського мітингу, організованого Партією регіонів, Г. після бійки з організаторами зайняв трибуну й оголосив себе «народним губернатором».

Група прихильників Г. під його кер-вом захопила будівлю Донец. обласної держ. адміністрації спочатку 3, а потім 5 березня. Наступного дня, 6 березня, його затримали працівники *Служби безпеки України*, інкримінувавши порушення ч. 1 ст. 109 Кримінального кодексу України (дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення держ. влади). 7 травня Г. та кілька ін. членів угруповання були обміняні на захоплених пророс. бойовиками співробітників СБУ.

Після звільнення повернувся в окупований Донецьк і створив партію «Новоросія». Пропагував ідею збройного захоплення пд. та сх. областей України для об'єднання їх у межах псевдодерж. утворення «Новоросія». Долучився до формування збройних батальйонів як начальник мобілізаційного управління «міністерства оборони Донецької народної республіки».

Восени 2014 Г. почали поступово витискати із політ. життя в окремих районах Донец. обл. (див. *Окремі райони Донецької та Луганської областей*), його партію «Новоросія» не допустили до незаконних виборів 2 листопада 2014, тому частина партійців перейшла до руху «Вільний Донбас» (рос. — «Свободный Донбасс»). 2018 намагався взяти участь у незаконних виборах голови «Донецької народної республіки», проте також був відсторонений від процесу. «Вільний Донбас» допустили до участі у незаконних виборах 2018 тільки після того, як його керівниця К.Губарєва (дружина Г.) склала повноваження голови (з квітня по серпень 2014 також була «міністром закордонних справ Донецької народної республіки»). Керував медійною групою «Новоросія», до якої входили канал «Новороссия ТВ», радіостанція, газета, інформагенції «Новороссия» та «Новороссия Today», сайт «DNR Live».

Оголошений СБУ у розшук відповідно до ч. 1 ст. 109 Кримінального кодексу України (дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій). Перебуває в санкційному списку США, *Європейського Союзу* та України. Включений до бази даних вебсайту «Миротворець».

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2; Губарєв Павло Юрійович. Web: https://myrotvorets.center/criminal/gubarev-pavel-yurevich

В.В. Головко, О.О. Кравченко.

ГУБЕ́НКО Павло Михайлович — див. Остап *Вишня*.

«ГУМАНІТА́РНІ КОНВО́Ї» РОСІ́Ї В УКРАЇ́НУ 2014—2020 — одна з форм агресії Росії проти України.

Протягом квітня—серпня 2014 Росія нарощувала свою присутність у *Донецькій області* та *Луганській області*, переправляючи на укр. територію бойовиків, озброєння та боєприпаси, паливно-мастильні матеріали тощо. В рамках *Антитерористичної операції* укр. силовики почали завдавати ракетно-артилерійські удари по колонах рос. техніки, що незаконно заходили в Україну. Тому рос. сторона вирішила частково здійснювати постачання під виглядом «гуманітарної допомоги» під егідою мін-ва надзвичайних ситуацій РФ (МНС РФ). Вперше публічно про такі плани заявив президент РФ В.*Путін* 11 серпня 2014.

Спочатку анонсувалося, що рос. колона з гуманітарною допомогою пройде на *Донбас* через *Харківську область*, з усіма необхідними, згідно з нормами міжнар. права, процедурами. Однак врешті-решт рос. «гумконвой» перетнув 22 серпня україно-рос. кордон через пропускний пункт Ізварине (Луган. обл.) усупереч протестам укр. сторони і без належного митного оформлення. Наступного дня «гумконвой» залишив Україну. В ЗМІ з'явилася інформація, що тоді у такий спосіб було вивезене устаткування низки укр. оборонно-пром. підпр-в.

Російський «гуманітарний конвой».

Під час загострень україно-рос. протистояння рос. «гумконвої» заходили на територію Донец. та Луган. областей до 3-х разів на місяць (а у березні 2015 — 6 разів). Далі їх частота знизилася до 1—2 на місяць. У листопаді 2020 МНС РФ заявило про спрямування до *окремих районів Донецької та Луганської областей* 100-го «гумконвою».

Україна та її стратегічні партнери не раз заявляли про недопустимість порушення Росією міжнар. права й вимагали припинити відправлення «гумконвоїв», а замість цього використовувати форми та процедури надання гуманітарної допомоги, що є загальноприйнятими на міжнар. рівні.

Літ.: Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2.

В.В. Головко.

Д. Гуменна.

ГУМЕННА́ Докія Кузьмівна (10.03. 1904—06.04.1996) — укр. письменниця. Н. в м-ку *Жашків* у сел. родині. Навч. у 2-класній місц. школі, пед. школі в м-ку Ставище (нині с-ще міськ. типу Білоцерківського р-ну Київ. обл.). У 1920-х рр. навч. на літ. ф-ті Київ. ін-ту нар. освіти. 1925 вступила до літ. спілки *«Плуг»*. 1925 нарис Г. «У степу» був надрукований у газ. «Сільськогосподарський пролетар». У 1920—30-х рр. друкувалася в літ. журналах «Глобус», «Плужанин», «Нова громада», «Селянка України», «Плуг», «Радянська література». За написання творів «Листи з Степової України» (1928), «Ех Кубань, ти Кубань хлібородная» (1931), «Кампанія» (1931) була звинувачена в антирад. діяльності, «куркульстві» та «хвильовізмі», внаслідок чого виключена з лав спілки «Плуг». Відтоді її твори на певний час припинили друкувати в рад. Україні. 1937 брала участь в археол. експедиції, що вивчала трипільське поселення біля с. Халеп'я (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.). З початком Німецько-рад. війни 1941—45 залишилася в окупованому німцями *Києві*. Працювала

О.І. Гуржій.

в Музеї-архіві переходової доби. З наступом рад. військ виїхала до *Львова*, а далі до Австрії. Від 1946 — в еміграції. 1950 переїхала до Нью-Йорка (США). Працювала робітницею на ф-ці, прибиральницею. З 1954 — член спілки укр. письменників на еміграції «Слово». Протягом 1950—80-х рр. написала низку творів різної жанрової та тематичної спрямованості.

П. в м. Нью-Йорк.

Особовий архів Г. зберігається в Дослідницькому центрі історії імміграції (Ун-т Міннесоти, США).

Тв.: Стрілка коливається: збірник нарисів. Х., 1930; Ех Кубань, ти Кубань хлібородная: цикл нарисів. Х., 1931; Кампанія: повість. Х., 1931; Вірус: повість. Х., 1940; Куркульська Вілія: збірник оповідань. Зальцбург, 1946; Діти Чумацького шляху: роман-хроніка, т. 1—3, Мюнхен, 1948; Діти Чумацького шляху, т. 4, Нью-Йорк, 1951; Мана: повість. Нью-Йорк, 1952; Багато неба: збірник нарисів. Нью-Йорк, 1954; Хрещатий Яр (Київ 1941—43): роман-хроніка. Нью-Йорк, 1956; Епізод із життя Европи Критської. Нью-Йорк, 1957; Серед хмаросягів. Нью-Йорк, 1962; Вічні вогні Альберти: збірник нарисів. Едмонтон, 1959; Скарга майбутньому: роман. Нью-Йорк, 1964. Благослови, мати: есе. Нью-Йорк, 1966; Минуле пливе в прийдешнє. Нью-Йорк, 1980; Внуки столітнього запорожця. Торонто, 1981.

Літ.: *Пилипенко С.* У чім помилка Д.Гуменної? «Плуг», 1929, № 1; *Дражевська Л.* 25 років літературної діяльності Докії Гуменної. «Українські вісті» (Нью-Йорк), 1950, № 98 (459); *Нитченко Д.* Докія Гуменна. «Вільна думка» (Нью-Йорк), 1957, № 47; *Животько-Чернова О.* Українські письменниці. «Наше життя» (Нью-Йорк), 1959, № 3; *Тарнавський О.* Літературний шлях Докії Гуменної. «Українські вісті» (Нью-Йорк), 1964, № 50 (1634); *Костюк Г.* На перехрестях життя та історії: до 70-річчя життя та 50-річчя літературної діяльності Докії Гуменної. «Сучасність», 1975, № 4; Докія Гуменна: місія. «Свобода» (Нью-Йорк), 1983, № 154—157; Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості. Донецьк, 2012.

Г.В. Саранча.

ГУРЖІ́Й Олександр Іванович (літ. псевдонім — Давид Грай; н. 02.02.1955) — дослідник історії України 17—19 ст., вивчає переважно аспекти соціально-екон. розвитку та політ. становища України, історіограф і джерелознавець. Син І.*Гуржія*. Д-р істор. н. (1999), професор (2005). Засл. діяч н. і т. України (2006). Почесний професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка (2011). Н. в м. *Київ*. 1977 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1977—79 — стажист-дослідник, 1979—86 — молодший, 1986—99 — старший, 1999—2009 — провідний, з 2010 — гол. наук. співробітник *Інституту історії України НАН України* (до 1990 — Ін-т історії АН УРСР, з 1991 до 1994 — Ін-т історії України АН України). Захистив 1982 канд. дис. «Розвиток феодальних відносин на Лівобережній Україні в першій половині 18 ст.» (наук. кер. — д-р істор. н., проф. Г.*Сергієнко*), 1999 — докторську дис. «Гетьманська влада в Українській козацькій державі». 2001—11 — дир. Всеукр. громад. орг-ції «Український інститут воєнної історії». Працював за сумісництвом на посадах професора кафедри новітньої історії в Черкас. нац. ун-ті ім. Б.Хмельницького (2002—04), гол. наук. співробітника в Нац. академії оборони України (2003—07), зав. кафедри сусп. наук в Мукачівському держ. ун-ті (2009—14).

Брав участь у перевиданні історіографічного доробку Д.*Бантиша-Каменського*, Ол.*Барвінського*, М.*Грушевського*, П.С.*Єфименка*, Д.*Яворницького*, Д.*Багалія*, один з ініціаторів випуску багатотомних серій «Історія України в прозових творах та документах» (упорядник 4-х томів 1993—96), а також «Гетьмани України та їхня доба» (з 2013). Автор понад 100 статей в «Енциклопедії історії України» (т. 1—10, Київ, 2003—13). Брав участь у підготовці документальних публікацій: «Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.»; «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.»; «Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст.» та ін.

У різний час був членом редколегій багатьох періодичних та серійних видань: *«Українського історичного журналу»*, *«Історичних зошитів»*, «Вісника Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького: серія "Історичні науки"», *«Українського історичного збірника»*, «Сумської старовини», «Вісника Маріупольського державного університету: серія "Історія. Політологія"», «Сумського історико-архівного журналу», «Чорноморської минувшини» та ін.

Автор і співавт. понад 600 наук. і науково-популярних праць, серед яких бл. 40 монографій, понад 10 брошур та 20 підручників і посібників. Монографію Г. «Історія козацтва: держава—військо—битви», написану у співавт., перевидано вже 7 разів.

Автор двох книг-есеїв — «Порини» (Черкаси, 2008) та «Ідентифікація селянина» (Черкаси, 2011), збірок поетичних творів і оповідань: «Рефлексія» (Миколаїв, 2010), «Прості істини» (К., 2011), «Проблеми життя, або Монологи про щось важливе» (К., 2011), «В очікуванні сонця» (К., 2012), «Барви мінливості» (К., 2014).

Лауреат премії ім. М.Грушевського НАН України (1999), Черкаської обласної краєзнавчої премії ім. М.Максимовича (2006), Держ. премії України в галузі н. і т. (2016), Премії академій наук України, Білорусі та Молдови (2017). Нагороджений багатьма відомчими відзнаками.

Праці і тв.: Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; Як і коли почала формуватися українська нація. К., 1991 (у співавт.); Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1994; Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996; Гетьман Іван Скоропадський. К., 1998; Гетьманська Україна. К., 1999 (у співавт.); Етнологічні осередки України в 20-х — на початку 30-х років XX ст.: нарис діяльності. К., 2004 (у співавт.); Іван Скоропадський. К., 2004; «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. К., 2004 (у співавт.); Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. К., 2004 (у співавт.); Ілля Шульга — історик України: нарис життя та діяльності. Черкаси, 2006 (у співавт.); Податне населення України XVII—XVIII ст.: нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009; З історії функціонування Києво-Печерської лаври в останній період сталінського тоталітарного режиму (кінець 40-х — початок 50-х років XX ст.). Черкаси, 2009; Місто Умань: історичні портрети, події, факти. Черкаси, 2010 (у співавт.); Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України. К.—Суми, 2011 (у співавт.); Селяни України та їх оподаткування в XVII — середині XIX ст. Біла Церква (у співавт.); Славетні битви на теренах України від князівської доби до початку XX століття. К., 2012, 2015 (у співавт.); Вій-

на 1812 року: український контекст. К., 2012 (у співавт.); Купецтво Києва та Київщини XVII—XIX ст. К., 2013 (у співавт.); Український хліб і його реалізація в XVIII — на початку XX ст.: Нариси з історії та економіки. К., 2013; Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні. К., 2014; Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: Причини, перебіг, наслідки. К., 2015; Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II. К., 2017; Дворянство Лівобережної України кінця XVIII — початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. К., 2017 (у співавт.); Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII — початок XX ст.). К., 2017 (у співавт.); Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII — початок XX ст.). К., 2018 (у співавт.); Таємні обличчя масонства. К., 2018 (у співавт.); Спогади про батька та навколо нього. К., 2019; Парадокси Вінстона Черчилля. К., 2019 (у співавт.); Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30—90-ті рр. XVIII ст.). К., 2019; Наполеон: велич трагедії. К., 2020 (у співавт.); Західна Європа та Гетьманщина в середині XVII—XVIII ст.: соціально-економічні аналогії, закономірності, специфіка. К., 2021.

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник (серія «Українські історики»), вип. 1. К., 1998; Українські історики XX століття: біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Хто є хто в Україні. К., 2004; Гуржій Олександр Іванович: доктор історичних наук, професор: бібліографічний покажчик. Черкаси, 2010; *Реєнт О.П.* До 60-річчя доктора історичних наук, професора О.І.Гуржія. «УІЖ», 2015, № 1; Гуржій Олександр Іванович: біобібліографічний покажчик. К., 2015.

О.О. Ковальчук.

ГУРЗУ́ФСЬКЕ СІДЛО́ — археол. пам'ятка (святилище), розташов. на гол. пасмі Крим. гір біля однойменного перевалу на висоті 1434 м. Площа пам'ятки — бл. 3 тис. м². Святилище відкрито 1981, хоча старожитності там знаходили й раніше. Археол. розкопки проводились 1981—93 Н.Новіченковою.

За обрядом виділяють 2 періоди функціонування святилища. До 1-го (4 — кінець 1 ст. до н. е.) належить шар світлої глини з неперепаленими щелепами тварин (велика і дрібна рогата худоба, свиня, кінь), керамікою (фрагменти амфор), металевими виробами, фрагментами скляних посудин. До 1-го періоду також належать скупчення із 40-ка заглиблень від вбитих у материк кілків, кам'яний завал із бронз. деталями ложа на ньому (інтерпретується як жертовник) і дві групи чашоподібних заглиблень (по три в кожній). До 2-го періоду (1 ст. до н. е. — поч. 3 ст.) належать овальний майданчик з ямками для жертвоприношень та зольник, що оточував майданчик. Серед знахідок — фібули, монети, скляний посуд, предмети рим. військ. спорядження. Предмети культу представлені нечисельними теракотами, великою кількістю срібних і бронзових статуеток, амулетами й вівтариками.

У наук. літературі визнаною є концепція, що святилище етнічно належить місц. *таврам*, оскільки жодного антич. поселення, дотичного до святилища, в окрузі немає. Проте кардинальна невідповідність ані обрядності, ані матеріального комплексу святилища *кизил-кобинській культурі*, віддаленість у часі 2-го періоду святилища і фіналу цієї к-ри, з якою асоціюються таври Крим. гір, залишають це питання відкритим і тісно пов'язаним із функціонуванням рим. залоги *Харакс* на мисі Ай-Тодор та ін. подібних пам'яток Пд. узбережжя Криму.

Літ.: *Новіченкова Н.Г.* Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло. «Археологія», 1993, № 1; *Її ж.* Святилище у перевала «Гурзуфское седло» на главной гряде Крымских гор: автореф. дис. ... канд. истор. н. М., 1998; *Кравченко Э.А.* Механизм возникновения вотивности монетного комплекса святилища возле перевала Гурзуфское Седло. В кн.: Сурож, Сугдея, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины. К.—Судак, 2002.

Е.А. Кравченко.

ГУ́РИК Роман Ігорович (02.10. 1994—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Івано-Франківськ*. Навчався на філософському ф-ті *Прикарпатського національного університету*. Мав активну громадянську позицію. Після поч. *Революції гідності 2013—2014* брав участь у протестах в Івано-Франківську, пізніше — на *майдані Незалежності* в *Києві*. Загинув від кулі снайпера у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час сутичок на вул. Інститутській.

Похований у меморіальному сквері м. Івано-Франківськ. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Роман Гурик. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/roman-guryk; Роман Гурик. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/roman-gurik.html

П.М. Дем'янчук.

Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло. Срібна позолочена фігурка богині Тюхе. Кінець 1 ст. до н. е. — початок 1 ст. Ялтинський історико-літературний музей.

Р.І. Гурик.

Г

ҐОНҐА́ДЗЕ СПРА́ВА — перебіг подій, що відбуваються внаслідок убивства опозиційного журналіста Г.*Ґонґадзе.* 16 вересня 2000 Г.Ґонґадзе безслідно зник. Через три дні журналісти передали Президенту України Л.*Кучмі* відкритий лист з вимогами розслідувати зникнення Г.Ґонґадзе та оголосили про початок акції «Знайдіть журналіста», що мала продовжуватися доти, допоки не буде знайдено Г.Ґонґадзе. Водночас правозахисна орг-ція «Amnesty International» заявила про протест у зв'язку зі зникненням журналіста. Ця орг-ція не виключала того, що він міг бути таємно затриманий властями або однією із владних структур, яку він зачепив, займаючись журналістською діяльністю, і що йому загрожують тортури, погане ставлення чи «зникнення». 2 листопада 2000 обезголовлене тіло Г.Ґонґадзе разом із браслетом і медальйоном (що були ідентифіковані близьким другом і колеґою по роботі і ще кількома особами, які знали Г.Ґонґадзе) знайшли в лісі в Таращанському р-ні Київ. обл. На ексгумації були присутні прокурор Київ. обл. і гол. судмедексперт України. Вони дійшли висновку, що труп пролежав у землі кілька років, а знайдені на тілі прикраси вирішили не подавати для опізнання. Після цього будь-які експертизи були відкладені, а високопосадові особи з оточення Л.Кучми стверджували, що Г.Ґонґадзе живий. Тіло, знайдене у Таращанському р-ні, перевезли до моргу на вул. Оранжерейній у *Києві.* 28 листопада 2000 лідер Соціаліст. партії України О.*Мороз* оприлюднив аудіозаписи, зроблені колиш. співробітником охорони Л.Кучми, офіцером СБУ М.Мельниченком. Записи свідчили, що Президент України і його найближче оточення, керівники МВС України та *Служби безпеки України* мали безпосереднє відношення до зникнення Г.Ґонґадзе. Було створено Тимчасову слідчу комісію ВР України у справі Г.Ґонґадзе на чолі з нар. депутатом України Г.Омельченком. 14 грудня 2000 голова СБУ Л.Деркач назвав аудіозаписи «фальшивкою». 11 січня 2001 Ген. прокурор України М.Потебенько заявив, що таращанське тіло швидше за все належить Г.Ґонґадзе, однак при цьому запевняв, що вести аудіозаписи у кабінеті Президента України неможливо. Ще наприкінці 2000 М.Потебенько написав листа на ім'я керівника СБУ з проханням «утримуватись від проведення слідчих дій» заради «об'єктивності розслідування» і у зв'язку «з наклепами на вищих посадових осіб держави». В грудні 2000 спочатку в Києві, а від лютого 2001 — в ін. реґіонах України розпочалась акція *«Україна без Кучми!»*. Ген. прокуратура України оголосила, що записи в кабінеті Президента України справді були зроблені, але запис, оприлюднений О.Морозом, скомпільовано. В лютому 2001 у відставку був відправлений Л.Деркач, згодом — Міністр внутр. справ України Ю.Кравченко, яких вважають гол. організаторами зникнення Г.Ґонґадзе. Під тиском громадськості закордонні фахівці розпочали експертизу. У грудні 2000 моск. молекулярний експерт І.Павлов провів аналіз, що показав: у Таращанському р-ні знайшли тіло сина Лесі Ґонґадзе — матері Г.Ґонґадзе. Нім. фірма «Genedia» (Мюнхен) здійснила ДНК-аналіз крові Г.Ґонґадзе, що залишилася на його бинтах після поранення в Абхазії 1993. Було констатовано ідентичність з кров'ю матері Г.Ґонґадзе, але не з «таращанським тілом». У березні 2001, коли нар. депутат України С.Головатий привіз до цієї фірми фрагмент тіла, знайденого в Таращанському р-ні, фахівці заперечили, що це тіло сина Лесі Ґонґадзе. У квітні 2001 представники ФБР і Пентагону взяли проби знайденого в Таращанському р-ні тіла, щоби провести його ДНК-дактилоскопію. У березні 2003 в лабораторії Ін-ту суд. медицини в Лозанні (Швейцарія) провели чергову експертизу «таращанського тіла». За висновком швейцарських експертів, було знайдено тіло Г.Ґонґадзе. Зникнення опозиційного журналіста стало початком системної кризи режиму Л.Кучми. Влада намагалася всіляко заплутати хід розслідування справи, розгорнула кампанію з дискредитації М.Мельниченка, який (як і друга дружина Г.Ґонґадзе Мирослава з двома дітьми) отримав політ. притулок у США, і з доведення того, що передані ним записи не можна вважати автентичними. Першу експертизу плівок було проведено у США експертами високої кваліфікації, які підтвердили, що записи оригінальні. Після того провладними структурами було запрошено ін. експертів, які заявили, що неможливо встановити: чи справжні записи М.Мельниченка, чи вони змонтовані. Тим часом почали зникати свідки у справі Г.Ґонґадзе. Колиш. офіцер Управління боротьби з організованою злочинністю І.Гончаров, який мав інформацію про те, як саме і ким виконувалися викрадення і вбивство Г.Ґонґадзе, раптово помер 1 серпня 2003 за нез'ясованих обставин в ув'язненні. У червні 2004 до рук кореспондента брит. газ. «The Independent» А.Крушельницького потрапили документи, що підтверджували причетність силових структур до організації зникнення Г.Ґонґадзе та свідоме гальмування владою України розслідування вбивства. При цьому документи було пере-

дано працівниками укр. правоохоронних органів, які були обурені такими діями керівних структур. Висувалася версія, що Ген. прокурор України С.Піскун (наступник М.Потебенька) наблизився до розкриття таємниці зникнення Г.Ґонґадзе на той момент, коли його відсторонили від справи. Новопризначений на цю посаду Г.Васильєв натомість оголосив, що попередні дії нічого не виявили і почав згортати подальше розслідування. Зокрема, він звільнив з-під варти колиш. керівника Департаменту зовн. спостереження МВС України генерал-лейтенанта О.Пукача (від 23 жовтня до листопада 2003 — заарештований), який наказав знищити документи по справі. Спроби загальмувати і припинити розслідування справи Г.Ґонґадзе спричинили нові хвилі протестів і стали одним із вирішальних факторів, що об'єднали праві і ліві політ. сили, сприяли подальшій кризі режиму Л.Кучми. У вересні 2004 в Україні відбулися акції у зв'язку з 4-ю річницею зникнення Г.Ґонґадзе, спец. заяву щодо відсутності результатів у розслідуванні зробив *Європейський Союз*. Крім діючих країн-членів ЄС до заяви приєдналися Болгарія, Румунія, Турція, Хорватія, Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія і Чорногорія, Ісландія, Ліхтенштейн і Норвегія. Міжнародна орг-ція «Репортери без кордонів» закликала провести відкрите розслідування по справі. Цього не було зроблено, а тому вимоги розкрити правду про зникнення Г.Ґонґадзе були одними із ключових під час акцій протесту в Україні в ході президентських виборів у листопаді—грудні 2004, що завершилися перемогою прибічників В.*Ющенка* та його обранням на пост *Президента України*. У грудні 2004 на посаду Ген. прокурора України повернувся С.Піскун, який ініціював новий тур розслідування по справі Г.Ґонґадзе. 24 грудня 2005 під час зустрічі з європ. законодавцями в *Раді Європи* В.Ющенко пообіцяв, що цю справу буде розкрито, назвав убивство Г.Ґонґадзе «моральним викликом», а 1 березня 2005 заявив, що є підстави для твердження про розкриття справи Г.Ґонґадзе і що попередня влада була «дахом» для вбивць. 4 травня 2005 на своїй дачі під Києвом був знайдений мертвим колиш. міністр внутр. справ Ю.Кравченко — один із ключових свідків по справі Г.Ґонґадзе. 19 грудня 2005 Апеляційний суд Києва розпочав попереднє суд. слухання у справі Г.Ґонґадзе. Обвинувачувані — колишні офіцери міліції В.Костенко, М.Протасов (перебували під вартою) й О.Попович (був на підписці про невиїзд). Ще один обвинувачуваний в убивстві Г.Ґонґадзе, колиш. начальник департаменту зовн. спостереження МВС України О.Пукач, перебував у розшуку. У грудні 2010 завершене розслідування кримінальної справи зі звинувачення О.Пукача в убивстві Г.Ґонґадзе. При цьому з О.Пукача були зняті звинувачення у вчиненні цього вбивства на замовлення. Згідно з пред'явленими звинуваченнями, О.Пукач вчинив убивство журналіста через особисті мотиви. 21 березня 2011 Ген. прокуратура України порушила кримінальну справу проти Президента України Л.Кучми в рамках справи про вбивство журналіста Г.Ґонґадзе. Його обвинуватили у перевищенні влади і службових повноважень, що призвело згодом до вбивства Г.Ґонґадзе. 30 серпня 2011 під час суд. засідання О.Пукач зізнався, що власноруч убив Г.Ґонґадзе, проте не визнає своєї провини у знищенні документів зовн. спостереження за Г.Ґонґадзе 2003. За його словами, це робили підлеглі під час його відпустки. 29 січня 2013 О.Пукач за вбивство Г.Ґонґадзе засуджений до довічного ув'язнення з конфіскацією майна і забороною займати держ. посади. *Організація з безпеки і співробітництва в Європі* і США закликали укр. владу знайти замовників убивства.

Літ.: *Кіпіані В.* Історія життя керівника «Української правди». «Київські відомості», 2000, 13 жовтня; Кучма хоче «поставити крапку» в справі Гонгадзе. «Українська правда», 2000, 17 листопада (http://www.pravda.com.ua); *Applebaum A.* A Ukrainian Murder Mystery. «Posted Wednesday», 2000, December 27; *Сергеев Д.* Четыре тела Георгия Гонгадзе. «Коммерсант-Власть», 2001, 10 апреля; *Чобіт Д.* Час підлої влади, або Чи є «Справа Гонгадзе» справою Кучми? К.—Броди: 2001; *Черная О.* Гонг Гонгадзе. «Зеркало недели», 2001, № 36, 15—21 сентября; *Karatnycky A.* Gongadze's Legacy for Ukraine. «Wall Street Journal Europe», 2003, September 25; *Разумовский К.* Из фрагментов сложилось тело. «Коммерсантъ», 2003, 6 марта; *Шевченко А.* Последнее письмо «оборотня». «Кореспондент», 2003, № 31; *Зущик Ю.* Кто убил Гонгадзе. Там само, 2003, № 35; *Koshiw J.V.* Beheaded: The Killing of a Journalist. London, 2003; Реанімація справи Гонгадзе: паралельно у Британії та Україні. «Українська правда», 2004, 23 червня (http://www.pravda.com.ua); *Черников А.* Х-файлы Генпрокуратуры. «Кореспондент», 2004, № 23; *Кошів Я.* Обезголовлений: убивство журналіста, К., 2004; *Kuzio T.* Unresolved Gongadze Murder May be Issue In Ukrainian Elections. «Urasia Daily Monito», 2004, vol. 1, issue 39, June 25; *Примаченко А.* «Среди сотрудников органов внутренних дел оборотней осталось не меньше, чем уже привлеченных к ответственности» — уверен генеральный прокурор Святослав Пискун. «Зеркало недели», 2005, № 4, 5 февраля; Справа Гонгадзе як дзеркало української влади. «Сільські вісті», 2005, № 22, 24 лютого; *Смирнов А. и др.* Кто заказал Гонгадзе? «Кореспондент», 2005, № 8; *Кригель М. та ін.* 20 років тому, 16 вересня, викрали журналіста Георгія Гонгадзе. «Історична правда» відновлює події останніх місяців, днів і годин його життя. Web: https://www.pravda.com.ua/articles/2020/09/16/7266526

Ю.І. Шаповал.

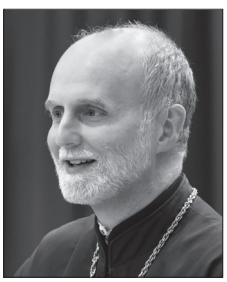

Б. Ґудзяк.

ҐУДЗЯ́К Борис-Андрій Олександрович (н. 24.11.1960) — історик, богослов, єпископ *Української греко-католицької церкви*, президент *Українського католицького університету у Львові* (УКУ; 2012), голова відділу зовн. церк. зв'язків УГКЦ (2014). Н. в м. Сиракузи (шт. Нью-Йорк, США). Здобув подвійний диплом бакалавра з біології та філософії Сиракузького ун-ту (1980). 2018 став почесним доктором цього ун-ту. 1980—83 навч. в Римі (Італія) в Папському Урбанському ун-ті, водночас був семінаристом Львів. архієпархії в колегії Св. Софії і студентом *Українського католицького університету імені святого Климента* в Римі. Формувався як особистість під опікою патріарха Й.*Сліпого*. 1983—92 — докторант Гарвардського ун-ту. Стажувався в США, Австрії, Італії, Польщі та в Україні (в Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) та Ін-ті літератури АН УРСР). 1986—87 викладав укр. мову на кафедрі слов'ян. мов та літератури Гарвардського ун-ту. 1992 здобув докторський ступінь у галузі слов'ян. та візант. суспільно-культ. і церк. історії. 1995 здобув ліценціат з богослов'я в Папському орієнтальному ін-ті в

Римі (ліценціатська дис. «До аналізу “нео-патристичного синтезу” Георгія Флоровського»). 1992—2002 — засн.-дир. Ін-ту історії Церкви у Львові. 1993—95 — голова Комісії з відновлення Львів. богословської академії (ЛБА; див. *Греко-католицька богословська академія у Львові*), 1995—2000 — віцеректор, 2000—02 — ректор ЛБА, 2002—12 — ректор УКУ, з 2013 — президент УКУ. З 2000 — професор церк. історії *Українського вільного університету* в Мюнхені (Німеччина).

26 листопада 1998 рукопокладений у священники, 26 серпня 2012 — у єпископи. 2013—19 очолював Паризьку єпархію Св. Володимира Великого для українців візант. обряду у Франції, Швейцарії, Бельгії, Нідерландах та Люксембурзі. З 2019 очолює Філадельфійську архієпархію (юрисдикція поширюється на США).

Спеціалізується на слов’ян. та візант. суспільно-культ. та церк. історії, історії підпілля УГКЦ, духовному досвіді християн в умовах комуніст. тоталітарних режимів. 1994—96 — організатор 2-річної програми «Берестейських читань», академічного відзначення 400-ліття *Берестейської церковної унії 1596.* Кер. проєкту «Образ сили духу: усна історія Української греко-католицької церкви (1946—1989)».

Автор і ред. книг і статей на церковно-істор., духовну, богословську та сусп. тематику різними мовами, а також текстів про сучасне церк. життя, вищу освіту, духовність. Співзасн. і співред. збірника статей з церк. історії «Ковчег» (1993, 2000, 2001, 2003, 2007); ред. серії видань матеріалів «Берестейських читань» (1995, 1996, 1997), член ред. ради час. «Logos: A Journal of Eastern Christian Studies» (Оттава (Канада), 1994), наук. ред. перекладу книги Папи Римського *Іоанна Павла II* «Пам’ять та ідентичність» (2005).

Член *«Пласту»*. Активний учасник *Революції гідності 2013—2014.*

2007 отримав відзнаку Фундації Омеляна та Тетяни Антоновичів. Лауреат премії В.Стуса (2018), отримав нагороду Яна Новака-Єзьоранського (2016) та Ун-ту Нотр-дам (2019).

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го (2005) та 2-го ст. (2008), кавалер ордена Капітули журналу «Ї» «За інтелектуальну відвагу» (2005), орденів Академічних пальм Мін-ва вищої освіти і науки Франції (2008) та Франц. Почесного легіону (2015).

Почесний громадянин Львова (2007).

Праці: Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000. «Начало обичноє»: проповіді. Львів, 2008.

Літ.: *Прохасько Т.* Інший формат: Борис Ґудзяк. Івано-Франківськ, 2003.

М.В. Карапінка.

Д

ДАНИ́ЇЛ (р. н. невідомий — п. 09.09.1122) — єпископ Юріївський (6 січня 1113 — 9 вересня 1122). Згадується у *«Повісті временних літ»* у зв'язку з його участю у перенесенні мощів святих *Бориса та Гліба* 1115. За припущенням М.*Тихомирова*, автор «От оного посланья о повинних», адресованого великому князю. На думку істориків, послання з проханням милості до грішних було написано для *Володимира Мономаха* у зв'язку з придушенням ним київ. повстання 1113. Єдиний відомий нам список послання міститься у складі *Кормчої* кінця 15 — поч. 16 ст.

Літ.: *Тихомиров М.Н.* Малоизвестные памятники: 2. Киевские князья XI столетия в Послании о повинных. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 16. М.—Л., 1960.

А.Г. Плахонін.

ДАНПАРСТА́ДІР (давньосканд. — Danparstaðir; спотворена «німецька» форма — Данпарштадт) — топонім, відомий із давньосканд. творів, записаних у 12—13 ст. («Гренландська пісня про Атлі», «Пісня про Хльода», «Сага про Гервьор та Гейдрека»). У сюжетах, що згадують Д., у міфологізованій формі йдеться про події 4 ст. — війну *готів* з *гунами* на теренах Сх. Європи. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. була популярною гіпотеза (Г.Вігфуссон, А.Кунік та ін.), що тлумачила Д. як «Дніпровське місто» — столицю готської д-ви, очолюваної *Германаріхом*. Були спроби локалізувати Д. на місці *Києва*, *Берислава* тощо. Такі уявлення досі поширені у псевдоістор. працях та концепціях, але їх заперечує істор. наука. У наш час відомі дві наук. версії тлумачення топоніма: 1) місцевість, що належить особі на ім'я Данпар; 2) місцевість на берегах *Дніпра*.

Літ.: *Брайчевский М.Ю.* Когда и как возник Киев. К., 1964; *Джаксон Т.Н.* Austr í Görðum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. М., 2001; *Пріцак О.* Походження Русі: стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія, т. 2. К., 2003.

Д.Я. Вортман.

ДВОРЯНЕ́ЦЬ Антоніна Григорівна (23.03.1952—18.02.2014) — активістка *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Старосілля (колиш. село Чорнобильського р-ну Київ. обл., нині зняте з обліку). Закінчила Чорнобильську середню загальноосвітню школу, Боярський меліоративний технікум. 1972—83 — інженер-гідротехнік колгоспу ім. Леніна в с. Горностайпіль (нині село Вишгородського р-ну Київ. обл.); 1983—87 — інж., старший інж. проєктної групи Чорнобильського управління осушувальних систем. Ліквідатор аварії на Чорнобильській АЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*). Переселена із зони відчуження до м. *Бровари*. 1987—88 — інж. відділу механізації, інж.-диспетчер відділу водоохоронних робіт Київ. управління меліорації і водного госп-ва. 1988—94 — старший інспектор відділу кадрів Броварського управління зрошувальних систем. 1994—2011 — провідний інж.-гідротехнік Держ. спеціалізованого водоохоронного підп-ва «Чорнобильводексплуатація» (*Київ*). 2011—12 — провідний інж.-гідротехнік Держ. спеціалізованого підпр-ва «Чорнобильський спецкомбінат» (*Чорнобиль*).

Займалася громад. діяльністю. Брала участь в акції *«Україна без Кучми»* (2000—01), *«Помаранчевій революції» 2004*, *Революції гідності 2013—2014*. Загинула 18 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській у Києві. Похована у м. Бровари.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 5 липня 2015 нагороджена почесною медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно). 19 вересня 2014 присвоєно звання «Почесний громадянин міста Бровари». 17 квітня 2015 у м. Бровари на фасаді будинку, де проживала Д., встановлено меморіальну дошку, 25 грудня 2015 на її честь перейменовано вул. Чубаря.

А.Г. Дворянець.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Рябокляч Т.* Героїня барикад. «Сільські вісті», 2014, № 28 (19075); *Шако Т.* На звання «Почесного громадянина Броварів» крім Лисенка та Дворянець розглядають ще 3 кандидатури. «Маєш право знати», 2014, 12 вересня; Антоніна Дворянець. Web: http://nebesnasotnya.com/antonina-dvoryanets.html; Антоніна Дворянець. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/antonina-dvoryanecz.html; Антоніна Дворянець. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/антоніна-дворянець; Дворянець Антоніна Григорівна. Web: http://www.ukrpatriots.com.ua/uk/heroes/дворянець-антоніна-григорівна

В.В. Шевченко.

ДЕБА́ЛЬЦЕВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 2015 — бої між підрозділами сил *Антитерористичної операції* (АТО; ЗС України, Нац. гвардією України і добровольчими батальйонами) і пророс. незаконними збройними формуваннями та регулярними армійськими підрозділами РФ за контроль над стратегічно важливим залізничним вузлом Донбасу м. Дебальцеве та навколишніми територіями, які тривали з кінця січня до 18 лютого 2015; одна з найбільших воєн. операцій в ході російсько-укр. війни на сх. України.

Військ. експерти вважають Д.о. зразком вдало реалізованого оперативного плану з виведення великого військ. угруповання зі складного становища з мінімаль-

ними втратами. Водночас у частини сусп-ва під інформаційним впливом противника сформувалося сприйняття цих подій як свідчення прорахунків та некомпетентності військ. кер-ва, воєн. поразки.

Дебальцеве — місто *Донецької області*, важливий залізничний вузол Донбасу, що також перебуває на перетині автошляхів М03 (*Харків*—Бахмут (див. *Артемівськ*) — кордон з РФ) і М04, що поєднує *Луганськ* із *Донецьком*. Від квітня 2014 місто перебувало під контролем пророс. сил т. зв. Донец. нар. республіки (ДНР; відповідно т. зв. Луган. нар. республіка — ЛНР), а наприкінці липня було звільнене підрозділами 25-ї окремої повітрянодесантної бригади ЗС України. Звільнення Дебальцевого надало силам АТО можливість контролювати гол. шлях комунікації між т. зв. ДНР і ЛНР (трасу Донецьк—Луганськ).

Район, який утримували укр. військовики, утворював виступ шириною бл. 20 км та до 40 км завдовжки, витягнутий у пд.-сх. напрямку. На поч. вересня 2014 лінія зіткнення в цьому районі утворювала т. зв. Дебальцевський виступ, окреслений умовними лініями населених пунктів Попасна—Чорнухине—Нікішине на сх. та Світлодарськ—Вуглегірськ—Орлово-Іванівка на зх. З оперативного погляду виступ мав дві чітко визначені зони, які умовно можна назвати «Логвиновський коридор» і «Дебальцевський укріпрайон». Логвиновський коридор — досить вузька ділянка місцевості (шириною до 10 км й довжиною бл. 18 км), розташов. між с. Луганське й м. Дебальцеве, обмежена р. Карапулька (прит. Лугані, бас. Дону) із зх. та р. Скелева (прит. Булавинки, бас. Міусу) зі сх. Дебальцевський укріпрайон — контрольована силами АТО територія навколо м. Дебальцеве радіусом до 20 км. Тут до поч. лютого 2015 були зосереджені осн. сили і дислокувався штаб Сектору «С».

Для виконання завдань у Секторі «С» на Дебальцевському напрямку залучалися: 128-ма окрема гірсько-піх. бригада разом із доданими до неї 13-м, 25-м, 40-м і 43-м окремими мотопіх. батальйонами, 17-й та 42-й окремі мотопіх. батальйони 57-ї окремої мотопіх. бригади, 54-й окремий розвідувальний батальйон (без розвідувальної роти та роти вогневої підтримки), гаубичний артилер. дивізіон (без 3-ї гаубичної артилер. батареї) 44-ї окремої артилер. бригади, 1-ша гаубична артилер. батарея 1-го гаубичного артилер. дивізіону 55-ї окремої артилер. бригади, 5-та реактивна артилер. батарея 2-го реактивного артилер. дивізіону 27-го реактивного полку, 2-й протитанк. артилер. дивізіон 26-ї артилер. бригади. Тут перебувала і зведена група 69-го навч. центру Сухопутних військ ЗС України, а також кілька міліцейських формувань (*«Світязь»*, *«Львів»*, *«Артемівськ»*). Заг. чисельність особового складу підрозділів становила бл. 4,7 тис. військовиків ЗС України та 500 бійців Нац. гвардії України, МВС України та Служби безпеки України. У підрозділах сил АТО налічувалося до 50 танків, 40 артилер. систем та 15 реактивних систем залпового вогню. Вздовж лінії силами АТО були організовані позиції, що включали 23 блокпости і 37 опорних пунктів (14 опорних пунктів захищали формування МВС України, а один опорник («Балу») — військовики спільно із прикордонниками). Військовики також обороняли 4 об'єкти. Водночас сили угруповання було розтягнуті вздовж фронту на майже 90 км, що не давало змоги наявними засобами забезпечити достатню для суцільної лінії оборони щільність опорних пунктів.

Силам АТО в районі Дебальцевого протистояло угруповання російсько-терористичних військ, яке складалося із 7 батальйонних тактичних груп зі складу т. зв. 1-го армійського корпусу «ДНР» і 2 батальйонних тактичних груп т. зв. 2-го армійського корпусу «ЛНР». Крім того, навколо дебальцевського виступу було розгорнуто до 8 батальйонних тактичних груп ЗС РФ. Чисельність незаконних збройних формувань сягала 7—9 тис. осіб, які мали на озброєнні до 120 танків, до 180 артилер. систем, до 60 реактивних систем залпового вогню.

В оперативному плані контроль над Дебальцевським виступом давав змогу розділити дві контрольовані незаконними збройними формуваннями агломерації та ускладнював бойовикам можливості перекидання сил, постачання з *Горлівки* та Донецька. В політ. сенсі утримання урядовими силами Дебальцевого робило неможливим реалізацію на окупованих територіях проєкту єдиної *«Новоросії»*.

У вересні—грудні 2014 інтенсивність бойових дій у районі проведення АТО знизилася. Відповідно до Мінських домовленостей, досягнутих у вересні (див. *Мінська угода 2014*), здійснювалося відведення озброєння калібром більше 100 мм від лінії зіткнення на встановлені відстані.

Чергове загострення обстановки в районі АТО відбулося в січні—лютому 2015. Дослідники визначають події цього періоду як окремий 5-й етап збройного конфлікту на сх. України — відбиття 2-го наступу рос. окупаційних військ (15 січня — 20 лютого 2015). (Докладніше див. *Воєнні дії в окремих районах Донецької та Луганської областей у січні—лютому 2015*.)

Створивши т. зв. 1-й та 2-й армійські корпуси «ДНР» і «ЛНР», доукомплектувавши їх російськими найманцями, забезпечивши озброєнням і військ. технікою, з поч. зими противник активізував обстріли позицій укр. військ, намагаючися знайти слабкі місця в їхній обороні. Користуючися режимом припинення вогню, пророс. сили значно збільшили кількість безпілотних літальних апаратів, вчиняли диверсії та дестабілізували ситуацію в зоні конфлікту. Тривали постачання зброї під виглядом «гуманітарних конвоїв», забезпечення та підготовка незаконних збройних формувань.

У серед. січня противник значно збільшив кількість обстрілів сил АТО з метою їх витіснення із займаних позицій. Найбільш інтенсивні обстріли здійснювалися на Дебальцевському та Донец. напрямках. Наступ бойовиків та захоплення ними нових територій мусили стати фактором тиску на укр. владу під час чергового раунду переговорів у Мінську.

Цей період позначився запеклими боями в районі Донец. аеропорту (докладніше див. *Донецький міжнародний аеропорт, оборона 2014—2015*).

Наприкінці січня 2015 загострилася обстановка на Дебальцевському плацдармі, де від літа 2014 не відбувалось активних дій. Після захоплення Донец. аеропорту бойовики за підтримки підрозділів регулярних ЗС РФ

активізували зусилля на Дебальцевському напрямку, маючи намір оточити зосереджене тут угруповання сил АТО. Наприкінці січня — на поч. лютого 2015 посилились артилер. обстріли укр. позицій на Дебальцевському виступі.

Склад угруповання військ та конфігурація лінії зіткнення сторін у районі Дебальцевого не давали змоги підрозділам сил АТО створити тут глибоко ешелоновану оборону та надавали противнику перевагу для проведення штурмових дій одночасно з 3 напрямків. У самому місті діяли диверсійно-розвідувальні групи ворога, а частина місц. населення була на боці незаконних збройних формувань, надавала інформацію про позиції та чисельність урядових військ.

З 15 по 25 січня 2015 обстановка в Секторі «С» поступово загострювалася. Противник не раз здійснював спроби штурму підрозділів сектору в районі населених пунктів Нікішине, Чорнухине, Малоорлівка, Вуглегірськ. Наступальні дії незаконних збройних формувань розпочалися наприкінці січня 2015 з проведення потужних вогневих обстрілів із використанням артилерії, реактивних систем залпового вогню, танків і мінометів по позиціях укр. підрозділів біля населених пунктів Вуглегірськ, Нікішине, Рідкодуб, Чорнухине, Санжарівка, Троїцьке, Попасна та Дебальцеве.

25 січня 2015 бойовики здійснили невдалу спробу захопити опорний пункт «Валєра» (висоту 307,5) біля с. Санжарівка — ключову висоту для контролю над трасою Дебальцеве—Троїцьке. Взвод 128-ї гірсько-піх. бригади, посилений танком і однією бойовою машиною піхоти, відбив танк. атаку рос. найманців зі складу т. зв. механізованого батальйону «Август», знищивши 3 танки та значну кількість живої сили противника. Під час бою укр. військовики вбили рос. найманця-танкіста О.Житеньова з м. Орськ Оренбурзької обл. РФ. Ще один росіянин (Р.Гаджиєв), водій-механік одного із підбитих танків, був затриманий і згодом засуджений укр. судом за звинуваченням у тероризмі (обміняний наприкінці 2019). У бою загинули 7 захисників опорного пункту: 5 військовослужбовців 128-ї окремої гірсько-піх. бригади та 2 бійці 54-го окремого розвідувального батальйону.

Перший масований удар пророс. загони завдали у напрямку Горлівка—Вуглегірськ. Місто на той час обороняли підрозділи 13-го окремого мотопіх. батальйону, посиленого протитанк. батареєю і ротою МВС України «Світязь», які 18 січня змінили на цих позиціях 42-й батальйон. На в'їздах до міста були обладнані блок-пости: «1301» (з боку Горлівки, в районі залізничного переїзду) і «1302» (на пд.-зх. околиці міста з боку *Єнакієвого*).

У ніч на 29 січня (за даними Генштабу ЗС України — у ніч на 30 січня) 2015 після мінометно-артилер. підготовки штурмова група противника відтіснила укр. бійців з опорного пункту «1301». Противник продовжив наступ, зайняв частину м. Вуглегірськ і надалі намагався оточити дислоковане там невелике угруповання сил АТО. Спроби 30 та 31 січня відбити Вуглегірськ силами підрозділів 30-ї окремої механізованої бригади і добровольчих батальйонів не мали успіху. Проте укр. військовикам під прикриттям артилерії вдалося забезпечити вихід заблокованих у місті підрозділів на нові позиції без утрат.

Використовуючи чисельну перевагу, противник просунувся далі з Вуглегірська в напрямку Дебальцевого і впритул наблизився до позицій артилерії ЗС України в районі с. Комуна (нині Дебальцівське). 2 лютого противник спробував захопити село штурмом, проте зазнав невдачі.

Одночасно з початком наступу на Вуглегірськ ворог почав атакувати оборону сил АТО фланговим ударом у напрямку з пд. на пн. Ключовими опорними пунктами на цій ділянці були «Нікішине», «Станіслав-128» і «Балу».

29 січня почався масований обстріл опорного пункту «Нікішине», на опорний пункт висунулися штурмові групи противника. Укр. бійці були змушені залишити зайняті позиції і відійти на опорний пункт «Станіслав-128» на околиці с. Рідкодуб, після чого противник узяв під контроль Нікішине й пд. частину с. Рідкодуб. Вогнем танків і артилерії противник фактично заблокував опорний пункт «Станіслав-128». Спроба підрозділів антитерористичних сил 1 лютого надати підтримку оборонцям опорного пункту та евакуювати з цих позицій поранених зазнала невдачі. 4 лютого противник вчергове штурмував згаданий опорний пункт, але відступив, зазнавши значних втрат. Заблоковані підрозділи продовжували утримувати позиції впродовж кількох наступних днів. 6 лютого штурмова група, сформована з бійців 30-ї і 128-ї механізованих бригад та спецпризначенців 73-го мор. центру спец. операцій і 140-го центру спецпризначення вибила противника з більшої частини села та забезпечила виведення з оточення особового складу опорного пункту «Станіслав-128» (102 бійці). Після прибуття підкріплення противник за підтримки вогню артилерії та мінометів повернув село під свій контроль.

Протягом 7—11 лютого тривали бойові дії в районі смт Чорнухине, де розташовувалися опорні пункти 128-ї бригади. Під тиском ворожих обстрілів особовий склад окремих опорних пунктів («Саша-128», «Діма-128», «Буц-128», «Лама-128») вимушений був відійти на пн. Залишені позиції зайняли підрозділи 25-го окремого мотопіх. батальйону. Підрозділи сил АТО в цьому районі зазнавали систематичних обстрілів та протистояли штурмам противника. Просуванню пророс. бойовиків у бік Новогригорівки завадила артилерія ЗС України. Укр. війська залишили Чорнухине 19 лютого 2015, після завершення Д.о.

Важкі наслідки мала втрата силами АТО позицій біля с. Логвинове (нині село Бахмутського р-ну Донец. обл.). 9 лютого група бойовиків атакувала спостережний пост 54-го окремого розвідувального батальйону на околиці села. Українці-військовики змушені були залишити зайняті позиції. Незаконні збройні формування ввійшли до населеного пункту і перекрили трасу Луганське—Дебальцеве. Обладнавши обабіч шляху вогневі точки, бойовики обстріляли укр. військ. колони, які через слабку комунікацію вчасно не припинили рух трасою (внаслідок цього загинули 25 військовиків).

Кілька спроб сил АТО 9, 10 та 12 лютого відбити с-ще закінчилися невдачею. Використовуючи кількісну перевагу (угруповання бойовиків біля Логвиного було підсилене бронетехнікою 5-ї

танк. бригади ЗС РФ), панівні висоти, вогонь артилерії та реактивних систем залпового вогню, противник відтіснив підрозділи 30-ї окремої механізованої та 79-ї окремої аеромобільної бригад від Логвинового. Укр. підрозділи були вимушені відійти на нові рубежі. Втрата контролю над Логвиновим ускладнила постачання угруповання, яке перебувало під Дебальцевим.

Противник намагався остаточно заблокувати угруповання сил АТО в Дебальцевському виступі до поч. перемовин у Мінську. 11—12 лютого відбувались інтенсивні вуличні бої у сх. частині Дебальцевого. Подальше просування противника і блокування урядових сил у районі Дебальцевого мало стати чинником тиску на укр. делегацію під час чергового раунду перемовин, які почалися в Мінську 11 лютого 2015. В цій ситуації утримання Дебальцевого мало не лише військово-стратегічне, а й політ. значення.

12 лютого 2015 було підписано другу Мінську рамкову угоду («Мінськ-2») (докладніше див. *Мінські угоди 2015*), якою, зокрема, передбачалося запровадження з 15 лютого режиму припинення вогню.

14 лютого противник здійснив спробу заволодіти Дебальцевим: бойовики штурмували місто кілька разів із 3 напрямків — від Нікішиного, з боку Вуглегірська і від Новогригорівки.

Використовуючи режим припинення вогню, противник посилив своє угруповання в районі Дебальцевого. 15—16 лютого тривали обстріли опорних пунктів, блокпостів і базових таборів сил АТО на Дебальцевському виступі з мінометів, танків і реактивних систем залпового вогню, терористи намагалися захопити місто штурмом. Постійні артилер. обстріли, втрата належного зв'язку з осн. силами, медійний пресинг противника негативно позначилися на психологічному стані бійців окремих підрозділів. Як наслідок, 17 лютого 2015 здались у полон бл. 100 укр. військовиків, які виконували завдання на пн.-сх. околиці Дебальцевого, у т. ч. 72 військовослужбовці 40-го батальйону територіальної оборони «Кривбас». Цей факт був використаний рос. стороною в інформаційній війні проти України. Відео з полоненими продемонструвало рос. телебачення, яке активно формувало образ «Дебальцевського котла» (схожі елементи рос. гібридної стратегії вже були відомі по «Ізвариному» й «Іловайську»). Бійці батальйону здачу в полон пояснюють наказами командування: спершу вони мали задачу триматися, а потім був наказ зберігати життя особового складу за будь-яких умов. Водночас 50 бійцям 40-го батальйону вдалося прорватися до осн. сил разом із технікою.

За підтримки артилерії та реактивних систем залпового вогню противнику вдалося вийти до сх. околиці Дебальцевого з боку населеного пункту Вергулівка і взяти під контроль осн. адм. будівлі та залізничний вузол міста.

Після підписання угод у Мінську і зриву режиму припинення вогню політ. складова операції в районі Дебальцевого повністю вичерпалася. Не маючи змоги утримувати позиції під Дебальцевим наявними силами і передислокувати сюди війська з ін. ділянок фронту, Генштаб ЗС України ухвалив рішення до ранку 18 лютого 2015 відвести підрозділи з району міста Дебальцеве у безпечні райони.

Планування операції з виведення Дебальцевського угруповання проходило з максимальним дотриманням режиму секретності. Остаточне рішення щодо маршруту виведення угруповання було ухвалене в останній день, після чого було знищено залізничну інфраструктуру міста, яку противник міг використати для підвезення боєприпасів і поповнення. Важливе значення мало те, що під тиском сил АТО противник змушений був відвести свої артилер. системи зі зручних для обстрілу позицій та був виснажений. Проведенню операції посприяли й погодні умови: морози дали змогу укр. підрозділам рухатися не лише автомобільними, а й польовими дорогами.

Для забезпечення відходу військ, їх вогневої підтримки, прикриття флангів та недопущення переслідування противником підрозділи 1-ї окремої танк. та 30-ї окремої механізованої бригад зайняли панівні висоти і перейшли до оборони. 2-й рубіж мали зайняти відведені підрозділи 128-ї окремої гірсько-піх. бригади. Зведений загін спецпризначення відповідав за прикриття ар'єргардів колон, артилер. розвідку і розмінування маршрутів.

У ніч на 18 лютого зведений загін 95-ї окремої аеромобільної бригади за підтримки артилерії та мінометів зайняв дві ключові висоти (231,6 м та 276 м) на пн. зх. від Дебальцевого, що давало можливість тримати під контролем маршрут виходу підрозділів із Дебальцевого. Водночас дії танків і артилерії сил АТО знизили бойовий потенціал противника й не дали йому змоги активно протидіяти виходу урядових військ із Дебальцевого.

Виведення підрозділів з району Дебальцевого відбувалося в 3 етапи невеликими колонами під прикриттям броньованої техніки та артилерії. На 1-му етапі було здійснено виведення підрозділів 128-ї окремої гірсько-піх. бригади та ротно-тактичної групи 169-го навч. центру Сухопутних військ ЗС України «Десна», які виконували завдання в районі населених пунктів Малоорлівка, Новоорлівка та Орлово-Іванівка. Авангард складали розвідувальна рота та 15-й гірсько-піх. батальйон. На 2-му етапі виводилися підрозділи 128-ї окремої гірсько-піх. бригади, які виконували завдання в районі Чорнухиного (опорні пункти «Балу», «Федір», «Олександр», «Віталій»). На 3-му етапі відбулося виведення підрозділів і командних пунктів 128-ї окремої гірсько-піх. бригади і Сектору «С» безпосередньо з району базового табору в зх. частині Дебальцевого.

Військ. колони рухалися між лініями укр. і ворожих опорних пунктів до Новогригорівки, а звідти розходилися двома маршрутами: на Троїцьке і через Нижнє Лозове на Луганське. Після відведення підрозділи 128-ї окремої гірсько-піх. бригади були зосереджені в м. Артемівськ (нині Бахмут) та сусідньому с. Парасковіївка.

Попри певні помилки і прорахунки командування у підготовці та проведенні складної з оперативного погляду операції виведення угруповання було проведене загалом успішно, зокрема завдяки зусиллям командирів середньої ланки. Командир 128-ї гірсько-піх. бригади полковник С.*Шаптала* за героїзм і грамотні дії під час виведення підрозділів отримав звання «Герой України». Важливу роль відіграла активна підтримка артилерії. Водночас ок-

ремі підрозділи 25-го та 40-го окремих мотопіх. батальйонів, які зосереджувалися в Дебальцевому, здійснили самовільний відхід у тилову смугу Сектору «С» на 2 доби раніше.

За офіц. інформацією, з 2678 осіб, які підлягали відведенню, в ході Дебальцевської операції було виведено 2629 осіб, з них 131 військовослужбовець був поранений. Під час виведення 19 військовиків загинули, 17 — потрапили у полон, 13 — зникли безвісти. Вдалося вивезти більше половини озброєння та військ. техніки, зосередженої в цьому районі.

За ведення бойових дій в районі Дебальцевого державними нагородами України відзначено 379 військовослужбовців (у т. ч. посмертно — 136).

У ході проведення Д.о. ворог не спромігся влаштувати заплановане оточення і розгром («котел») угруповання сил АТО. Активні дії сил АТО завдали противнику значних втрат у техніці та живій силі й істотно послабили його наступальний потенціал. Війська з мінімальними втратами були виведені з-під ударів противника у нові райони, зайняли вигідне оперативне положення. Втрати, завдані противнику, примусили його відмовитися від подальших наступальних дій. Із завершенням Д.о. на Донбасі розпочалося крихке перемир'я.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Серж М.* Хроніка гибридної війни. К., 2016; Широкинська операція: спогади учасників наступу. К.—Маріуполь—Мена, 2016; Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014—2016). К., 2017; *Бура Д., Красовицький О.* Хроніка війни: 2014—2020, т. 2: Від першого до другого «Мінська». Х., 2020; *Гребенюк М. та ін.* Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 — 30 квітня 2018 рр.). «УІЖ», 2020, № 4 (http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_4_16); Дебальцеве було справжньою кісткою в горлі для окупанта. «Інформаційне агентство Міністерства оборони України — АрміяINFORM», 2020, 23 січня (https://armyinform.com.ua/2020/01/debalczeve-bulo-spravzhnoyu-kistkoyu-v-gorli-dlya-okupanta); Дебальцевська хроніка, ч. 1—5. Там само, 2020, 30 січня (https://armyinform.com.ua/2020/01/debalczevska-hronika-chastyna-2); *Жирохов М.* Дебальцевська операція (січень—лютий 2015 р.). Чернігів, 2021; Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014—2015 років. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv--16785; Аналіз Генерального штабу ЗС України щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року. Web: https://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalnogo-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debalczevskomu-placz-darmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html

О.В. Андрощук.

ДЕВЛЕ́Т-САРА́Й (кримськотатар. — «щасливий палац») — резиденція володарів *Кримського ханату*, що була розташована в *Салачику* (нині у складі *Бахчисарая*), в ущелині р. Чурук-Су (прит. Качі), біля підніжжя плато, на якому стоїть фортеця Кирк-Єр (*Чуфут-Кале*). Д.-С. уперше згадується 1502. Сформувався як архіт. комплекс за правління крим. хана *Менглі-Ґерея I*, коли було споруджено ханський палац (1503), мечеть (між 1498 і 1508), навч. заклад Зинджирли-медресе (1500), мавзолей (дюрбе) правлячої династії (1502) і громад. лазню (хамам). Після того, як *Сагіб-Ґерей I* у 1530-ті рр. переніс свою офіц. резиденцію у новозаснований Бахчисарай, Д.-С. став місцем заміського відпочинку крим. ханів. Описаний у творах М.*Броневського* (1578) та *Евлії* Челебі (1666). Був, імовірно, сплюндрований рос. військами під час *Російсько-турецької війни 1735—1739*. Після цього палац, мечеть і лазня прийшли в занепад і згодом були цілком зруйновані. Утім, від палацу, вірогідно, зберігся один фрагмент — портал Демір-Капи (роботи італ. архіт. Алоїзіо, відомого в рос. джерелах як Алевіз Новий), що був перенесений до нового палацу у Бахчисараї. Рештки лазні виявлені розкопками на поч. 2000-х рр.

Зинджирли-медресе — мурована майже квадратна в плані (27×25 м) одноповерхова будівля із внутр. двором, навколо якого розміщені галерея і приміщення для учнів та вчителів. Використовувалося за прямим призначенням до поч. 1920-х рр. Назва (від «зинджир» — ланцюг) пов'язана з тим, що у прольоті вхідної двері висить ланцюг, який примушує нахилятися того, хто входить у будівлю. Реставрована у 2000-х рр.

Мавзолей (дюрбе) Ґереїв — мурована восьмикутна у плані будівля, перекрита банею. Вхід підкреслений порталом, оздобленим різьбленням у сельджуцькому стилі. З писемних джерел відомо, що тут були поховані *Хаджи-Ґерей*, Менглі-Ґерей I і Сагіб-Ґерей I. Імовірно, підземну частину будівлі (склеп із похованнями) споруджено за Хаджи-Ґерея. Реставрований у 2000-х рр. Під час реставрації проведено археол. дослідження підземної частини.

Архіт. та археол. пам'ятки Д.-С. входять до *Бахчисарайського історико-культурного заповідника*.

Літ.: *Засыпкин Б.Н.* Памятники архитектуры крымских татар. «Крым», 1927, № 2; *Эрнст Н.Л.* Бахчисарайский ханский дворец и архитектор великого князя Ивана III фрязин Алевиз Новый. «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии», 1928, т. 2; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; *Гайворонский А.Е.* К дискуссии о дате основания Бахчисарая. В кн.: Сборник материалов II Таврических научных чтений, посвященных 80-летию Центрального музея Тавриды. Симферополь, 2002; *Гаврилюк Н. А., Ибрагимова А.М.* Тюрбе хана Хаджи Герая (по материалам археологических исследований 2003—2008 гг.). К., 2010; *Гайворонский О.* Повелители двух материков, т. 1. К., 2010; *Ибрагимова А.* Кырк-Йер — Бахчисарай. Постановка проблемы. Итоги полевых исследований 2000—2005 гг. В кн.: Південна Україна козацької та післякозацької доби (XVI—XX ст.). Одеса, 2012.

Д.Я. Вортман.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ЗЛО́ЧИНИ КОМУНІ́ЗМУ 2010 — документ, ухвалений 25 лютого 2010 під час проведення міжнар. конференції «Злочини комуністичних режимів». Конференція була організована урядом Чеської Республіки за сприяння Ін-ту з вивчення тоталітарних режимів, спільно з установами-партнерами з робочої групи Європ. пам'яті та совісті та під патронатом прем'єр-міністра Чехії Я.Фішера. Історики, політики, колишні дисиденти у будівлі чеського Сенату впродовж 24—26 лютого 2010 обговорювали методологічні підходи до вивчення злочинів минулих і діючих комуніст. режимів світу, геополіт., екон., демографічні наслідки їхньої діяльності, подолання травми в посткомуніст. сусп-ві. В декларації зазначалося, що комуніст. ідеологія суперечить Європ. конвенції та Хартії осн. прав ЄС. Наголошувалося, що комуніст. режими здійснювали та продовжують здійснювати

в окремих країнах злочини проти людяності, які не мають строку давності, проте їхні злочинні дії не підпадали під юрисдикцію діючих міжнар. судів. Однак злочини комунізму мають бути засуджені за прикладом *Нюрнберзького процесу 1945—1946.* На думку учасників конференції, відсутність покарання комуніст. злочинців послаблює міжнар. право та позбавляє мільйони жертв комунізму права на правосуддя. Тому пропонувалося створити міжнар. суд для покарання злочинів комунізму, прирівняти чи зменшити соціальне забезпечення винуватців злочинів комуніст. режиму порівняно з їхніми жертвами. Підписанти декларації закликали *Європейську комісію* ухвалити загальноєвроп. заборону на виправдання, заперечення чи применшення злочинів комунізму. Пропонувалося збудувати меморіал жертвам світ. комунізму. Декларацію підписали федеральний президент Німеччини Й.Гаук, голова к-ту з прав людини Європ. парламенту Г.Гаутала, колишні дисиденти, члени Європ. парламенту С.Калніете (Латвія), Т.Келам (Естонія), Л.Текеш (Румунія) та інші.

Р.Ю. Подкур.

ДЕКОМУНІЗА́ЦІЯ В УКРАЇ́НІ — процес подолання спадщини рад. комуніст. режиму, ліквідація тоталітарних законодавства, інститутів, політ. й управлінських методів, старого менталітету та неформальних мереж корпоративно-особистих зв'язків бюрократії (*номенклатури компартійно-радянської*).

Д. в У. є складовою ліквідації наслідків тоталітарних комуніст. режимів у країнах Центр. Європи, що розпочалася наприкінці 20 ст. В Європі ставлення до Й.*Сталіна* і комуніст. режимів мало відрізняється від ставлення до А.*Гітлера* й *нацизму*, що відображено в резолюціях *Європейського парламенту*, Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), К-ту міністрів ПАРЄ, *Організації з безпеки та співробітництва в Європі.* 27 червня 1996 ПАРЄ ухвалила засадничу резолюцію 1096 «Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем». У ній містилися рекомендації д-вам — членам ПАРЄ «ліквідувати спадщину колишніх комуністичних тоталітарних систем шляхом реструктуризації старої правової й інституційної системи». Цей процес мав базуватися на принципах демілітаризації найважливіших громадян. інститутів (в'язниць, спец. військ МВС), децентралізації, особливо на місц. та регіональному рівнях, демонополізації та приватизації, а також дебюрократизації. Наголошувалося на потребі засудження злочинів, скоєних за доби комуніст. тоталітарного режиму, що має відбуватися одночасно з реабілітацією осіб, які невинно постраждали за діяння, що не вважаються злочинами в цивілізованому сусп-ві. *Люстрація* визнавалася складовою декомунізації. ПАРЄ в резолюції 1481 (25 січня 2006) засудила злочини комуніст. тоталітарних режимів, висловила співчуття їх жертвам.

Процес непослідовної та суперечливої реабілітації жертв політ. репресій розпочався ще за рад. часів, від серед. 1950-х рр., і триває в Україні донині. Досі не реабілітовано чимало осіб, які постраждали від репресій 1932—33, а також значну кількість депортованих з України протягом 1920—40-х рр. У країнах Центр. Європи реабілітація жертв політ. репресій переважно закінчилася до поч. 2000-х рр. Специфіка процесів і відповідних заходів із декомунізації дає змогу об'єднати країни в декілька груп. До першої належать ті держави, в яких декомунізація охоплювала всі або більшість сфер сусп. життя й у тій чи ін. формі включала: засудження комуніст. режиму з можливою забороною використання комуніст. символіки, люстрацію його колиш. посадовців, забезпечення доступу до архівів комуніст. спецслужб та надання певного статусу особам, які боролися проти комуніст. режиму. Це — Чехія, Польща, країни Балтії. Друга група — країни, в яких декомунізація торкалася лише окремих сфер сусп. життя та обмежилася, напр., люстрацією, відкриттям доступу до архівів комуніст. спецслужб, забороною використання комуніст. символіки тощо. До цієї групи можна зарахувати, зокрема, Німеччину та Албанію. В країнах, що належать до третьої групи, декомунізація або не відбулася взагалі, або ж була суто формальною. Це такі країни, як Білорусь, Молдова, Росія та ін. колишні рад. республіки.

З набуттям Україною незалежності частину комуніст. агітації у вигляді «ленінських кімнат» та музеїв комуніст. діячів прибрали з військ. частин та освітн. закладів. Пам'ятники В.*Леніну* та ін. рад. вождям, рад. монументи зберігалися. Потужний імпульс Д. в Україні надала *Революція гідності 2013—2014.* 8 грудня 2013 в *Києві* було повалено пам'ятник В.Леніну. Це спричинило ланцюгову реакцію — почався процес демонтажу та руйнування, в ході якого масово знищувалися пам'ятники рад. держ. діячам та рад. символіка. Декомунізація отримала законодавче забезпечення 21 травня 2015, коли набули чинності закони «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 років» та «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (ухвалені *Верховною Радою України* 9 квітня 2015). Закони охоплюють широкий спектр сусп. відносин. Унаслідок практичної реалізації згаданих законодавчо-нормативних актів топонімія країни почала позбуватися ознак комуніст. системи. Д-ва засудила злочинний характер комуніст. і нацистського тоталітарних режимів, відмежувалася від практик, притаманних їм, забезпечивши повністю відкритий доступ до архів. інформації про політ. репресії, злочини проти людяності, *геноцид*, воєнні та ін. злочини. У жовтні 2015 *Український інститут національної пам'яті* оприлюднив список із 520 осіб, чия діяльність підпадала під дію законів про декомунізацію. Топоніми на їхню честь мали змінити, ухваливши відповідні рішення громад та органів місц. самоврядування до 21 листопада 2015. Цей процес відбувався складно, особливо у сх. областях України, не кажучи про території *окремих районів Донецької та Луганської областей.* Значущою подією на шляху виконання законів стала заборона діяльності *Комуністичної партії України* за рішенням суду 6 грудня 2015. Оскільки процес ліквідації то-

понімів комуніст. режиму не завершився, ВР України періодично ухвалює постанови щодо зміни назв населених пунктів. 2015 в Україні було демонтовано кілька сотень пам'ятників та погрудь В.Леніна та ін. діячів комуніст. режиму. В лютому 2016 міськрада *Запоріжжя* ухвалила рішення про ліквідацію пам'ятника В.Леніну — останнього в обласних центрах.

Реалізація законів із Д. в У. наразилася на критику з боку окремих д-в, іноз. політиків, громад. діячів та вчених. МЗС РФ висловило стурбованість у зв'язку з прийняттям в Україні закону про заборону пропаганди комуніст. та нацистського режимів. Група із 68 іноз. та укр. науковців, експертів та викладачів закликала Президента України П.*Порошенка* не підписувати закони, які, на їхню думку, політизуватимуть історію та суперечать конституційному праву на свободу слова. Президент Польщі Б.Коморовський заявив, що закон про визнання *Української повстанської армії* ускладнює польсько-укр. істор. діалог. 18 грудня 2015 Європ. комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) зазначила, що закони про декомунізацію не відповідають стандартам *Ради Європи*, яка надала Україні низку рекомендацій із цього приводу, що дають змогу привести укр. законодавство у відповідність до стандартів Ради Європи, одночасно забезпечивши реалізацію завдання із заборони комуніст. та націонал-соціаліст. пропаганди.

Впродовж 2014—15 у межах демілітаризації найважливіших громадян. ін-тів відбувалася реформа МВС України, що, зокрема, передбачала реорганізацію міліції в поліцію, перегляд функцій держ. автоінспекції, створення муніципальної поліції. 2 вересня 2015 за рішенням *Кабінету Міністрів України* запроваджено центр. орган виконавчої влади — Нац. поліцію України, що підпорядкована МВС України, яке перетворюється на цивільний орган із функцією політ. керування. Нині до органів внутр. справ входять МВС, Нац. поліція та Нац. гвардія — нова воєнізована структура з функціями захисту громад. порядку та конституційного ладу. Поетапно відбуваються зміни у пенітенціарній системі, що підпорядкована Мін-ву юстиції України. На часі закриття 18 в'язниць та поліпшення умов утримання арештованих.

В Україні впроваджується децентралізація влади (див. *Децентралізація в Україні*). Відбувся певний перерозподіл податкової політики на користь місц. громад, збільшилась їхня фінансова самостійність та розширені права у цій сфері. Створюються укрупнені територіальні громади. Проте на шляху децентралізації є чимало перешкод.

У царині дебюрократизації провідну роль відіграє Мін-во юстиції України, гол. досягненням якого стало переведення держ. послуг в електронний формат. Спільно з волонтерами Мін-во юстиції створило платформу електронних держ. послуг «iGov.ua». Запроваджено електронний обіг документів у сфері адм. послуг та можливість надання послуги незалежно від місця реєстрації особи. Відкрито понад 100 центрів із надання безоплатної юрид. допомоги. Проте керівники Мін-ва юстиції України заявляють, що місц. влада саботує процес децентралізації повноважень із реєстрації бізнесу та нерухомості, втрачає гроші, які має отримувати від адм. сервісів. Зі значними труднощами на практиці стикається процес люстрації, започаткований 2015. Люстрація не відбулася в системі Ген. прокуратури України та суд. системі. Майже 7,5 тис. суддів ще мають пройти процедуру оцінювання їхньої діяльності та професійних якостей.

Попри численні суперечності, проблеми та певну соціальну напругу, процес Д. в У. триває і набув незворотного характеру.

Літ.: *Захаров Є.Ю.* Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР. Х., 2013; *Буркхардт Ф.* Законы о декоммунизации: историческая политика и законодательная деятельность Верховной Рады Украины. «Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры: русское издание», 2015, № 1; Декомунізація: що і чому перейменовувати й демонтувати: збірник матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». К., 2015; *Сидорчук О.* Реформа децентралізації в Україні: перспективи і загрози: аналітична записка. К., 2015 (https://dif.org.ua/article/reforma-detsentralizatsii-v-ukraini-perspektivi-i-zagrozi); *Shevel O.* Decommunization in Post-Euromaidan Ukraine: Law and Practice. «Ponars Eurasia», 2016, January (http://www.ponarseurasia.org/ru/node/8179).

В.Ю. Васильєв.

ДЕНЬ ПЕРЕМÓГИ, День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років — держ. свято в Україні, щороку відзначається 9 травня, присвячене завершенню *Другої світової війни* в Європі. Одне з небагатьох рад. свят, що збереглося в Україні.

Дата пов'язана з повторним підписанням акта беззастережної капітуляції Німеччини у війні в рад. зоні окупації в передмісті Берліна м. Карлсхорст (нині у складі м. Берлін; Німеччина) 8 травня 1945. Напередодні, 7 травня, був підписаний акт про беззастережну капітуляцію Німеччини в м. Реймс (Франція; від *СРСР* — генерал-майором І.Суслопаровим), проте рад. уряд наполіг на підписанні ін. акта на території, контрольованій Червоною армією. Формально вибір дати для свята 9, а не 8 травня пояснюють різницею в часі — і перший, і другий Акт про капітуляцію набував чинності 8 травня о 23.01 за центральноєвроп. часом, що за моск. часом було 9 травня о 00.01. Але указ «Про оголошення 9 травня святом Перемоги» Президія ВР СРСР ухвалила ще 8 травня 1945, що свідчить про наміри рад. кер-ва розмежуватися із союзниками по *Антигітлерівській коаліції* у святкових заходах.

В указі 9 травня називалося «днем всенародного торжества» і оголошувалося неробочим. 9 травня Президія ВР СРСР видала указ «Про заснування медалі "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр."». А фінальним акордом відзначення перемоги над Німеччиною став військ. парад на Красній площі 24 червня 1945. 1945 ще один день — 3 вересня — було оголошено «святом перемоги над Японією» і вихідним днем (указ Президії ВР СРСР від 2 вересня 1945). 1947 обидва «свята перемоги» було позбавлено статусу вихідного дня і в СРСР повернулися до довоєн. календаря, коли лише 5 святкових днів мали статус неробочих. У наступні десятиліття «перемога над Японією» втратила окремий статус і перетворилася на один із багатьох епізодів війни, тоді як

9 травня набуло виняткового значення і стало офіційно називатися «День перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

Традицію відзначення цієї дати умовно можна розділити на 3 періоди. Перший тривав від 1945 до травня 1965, коли формувався меморіальний простір і започатковувалися традиції святкування. Другий — від квітня 1965, коли Д.П. повернули статус вихідного дня, і до розпаду СРСР — період розквіту культу «Великої перемоги» як найвищого досягнення рад. сусп-ва. Третій період почався після розпаду СРСР і триває до цього часу та характеризується трансформацією святкових церемоній 8—9 травня у пострад. і постсоціаліст. д-вах.

Сценарій святкування Д.П. в СРСР передбачав надання воїнських почестей загиблим на війні та вшанування живих ветеранів. Цього дня або напередодні відбувалися урочисті збори представників органів влади за участі ветеранів війни, а також мітинги і збори на підпр-вах та в ін. установах, організовувалися зустрічі школярів і робітників із героями війни. У газетах та на радіо оприлюднювали наказ міністра оборони СРСР із привітанням учасникам війни, тематичні статті й передачі, на вулицях організовували народні гуляння, святкові концерти, ввечері незмінно відбувався артилер. салют у *Москві*, столицях рад. республік та *містах-героях*. У цей час сформувався урочистий траурний ритуал покладання квітів до пам'ятників загиблим воїнам і полководцям. Напр., у *Києві* після відкриття 1957 першого в СРСР меморіального комплексу «Невідомому солдату» в парку Вічної Слави цей комплекс став центром урочистих заходів у Д.П. як для влади, так і для пересічних громадян, та залишається таким до сьогодні. Саме в період «хрущовської відлиги» відбувся перехід у святкових церемоніях від звеличування «батька-Сталіна» до шанування пересічного воїна в образі «невідомого солдата».

1965 святкування 20-річчя Перемоги зазнало змін. 26 квітня був опубл. указ Президії ВР СРСР, згідно з яким 9 травня знову оголошувалося неробочим днем. На Красній площі в Москві провели військ. парад із демонстрацією військ. техніки, ввечері традиційно відбувся артилер. салют. 7 травня з'явився указ Президії ВР СРСР про заснування ювілейної медалі «Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»; 8 травня 1965 запровадили Положення про почесне звання «Місто-Герой», присвоєння почесного звання «Місто-Герой» Москві та Києву. Від 8 травня 1967 після відкриття в Олександрівському саду Москви могили «Невідомого солдата» до святкового церемоніалу по всій країні було введено елементи ритуалу, що вже існував в ін. містах: покладання квітів до «Вічного вогню» на згадку про загиблих у війні. Важливим засобом меморіальної політики стало телебачення. З 9 травня 1965 ввечері на телебаченні та радіо транслювалася передача «Хвилина мовчання», що віддавала данину пам'яті загиблих.

Почала формуватися офіц. система винагород, благ, привілеїв для тих, хто воював і вцілів, і тим самим формувалася когорта «публічних людей», авторитетна роль яких полягала в забезпеченні передачі пам'яті про війну наступним поколінням. Тим самим колиш. учасники війни отримали символічну інтеграцію їхнього життя як осмисленого цілого, яке оцінили, надаючи відповідну винагороду, нащадки. У майбутньому ветерани виявилися найактивнішими учасниками репродукції та часткової реставрації радянського в політ. і повсякденній к-рі пострад. сусп-в. Зміщення акцентів у тактиці й риториці влади з війни на перемогу мало кілька цілей. По-перше, виводилися в тінь трагічні й непривабливі сторони війни, що затьмарювалися за допомогою нового тріумфального образу війни, яка вінчалася примирливою для всіх перемогою. По-друге, це забезпечувало легітимацію брежнєвської влади з наголосом на «новій історичній спільності людей — радянському народі». Сама назва свята 1975 змінилася на «День перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні». Але Д.П. не став центр. елементом рад. святкової системи. Державоутворюючими святами в СРСР залишалися річниця Жовтневої революції 7 листопада та Міжнар. день солідарності трудящих — 1 травня. Тобто Д.П. певною мірою конкурував із уже традиційними святковими датами й не мав універсального значення в рад. святковому календарі. Лише в окремих випадках День перемоги над нацизмом відзначали проведенням військ. парадів. У Москві вони проводилися тричі: у ювілейні 1965, 1985 та 1990 роки. У рад. Києві такі паради пройшли у 1965 та 1990. Інколи в ювілейні роки проводили ще демонстрації ветеранів по вулиці *Хрещатик*, мітинг або військово-спортивну виставу на Центр. стадіоні (1975, 1985). Загалом упродовж рад. доби характер святкування Д.П. змінювався й у брежнєвський період: дедалі більше свято набувало елементів розваг та споживання (продаж святкової символіки, торгівля їжею та напоями тощо), тоді як європ. традиції комеморативних практик про II світ. війну робили наголос на скорботі, передбачали участь у реліг. службах у пам'ять про загиблих рідних.

Розпад СРСР привів до поступових змін культ. ландшафту в колиш. союзних республіках, переосмислення святкових дат і церемоній. У РФ відбулася інкорпорація Д.П. до нац. святкового календаря, як найбільш значущої події в історії Росії, зі збереженням цілісного наративу Д.П., що розділяє людей на переможців і переможених, не залишає місця для дискусії про сумний і різноманітний досвід війни. Відзначення 9 травня в Росії — це яскравий приклад «громадянської релігії». З відходом безпосередніх свідків подій відбувається творення нових перформативних практик, до яких активно залучаються представники всього сусп-ва. Прикладом такої нової меморіальної традиції є хода *«Безсмертний полк»*, яка стає ритуалом у класичному антропологічному розумінні цього терміна: для встановлення зв'язку зі своїми предками люди відчувають потребу вчинити деякі клішовані календарно приурочені дії, причому з року в рік залученість у ці практики посилюється. Комплекс пропаганди, комеморативних практик, святкових та поминальних ритуалів, пов'язаних із Д.П. в РФ, у деяких представників опозиційно налаштованої громадськості отримав влучну назву — рос. мовою «победобесие». Це явище формувалось і функціонує як своєрідна «громадянська релігія» з відповідними атрибутами, «канонами», «ікона-

ми». За підтримки представників центр. та місц. влади гіперболізація святкових заходів із приводу Д.П. в РФ набуває дедалі більш гротескних форм.

Соціологи зазначають неухильне зростання символічної ваги цієї події в рос. сусп-ві, особливо після обрання президентом РФ В.Путіна. Сталося перетворення Д.П. на одне із центр. свят, що демонструє могутність, а також амбіції д-ви як глобального геополіт. гравця, апелюючи до перемоги СРСР над націонал-соціалізмом. Перемога над *нацизмом* стала також одним із центр. компонентів концепції *«Русского мира»*, а пам'ять про рад. минуле становить важливий чинник легітимації сучасного домінування Москви на пострад. просторі. Пам'ять про Велику Вітчизн. війну виявилася зручним механізмом для того, щоби посилити почуття спільності по всьому пострад. простору за допомогою меморіальних акцій, рекламних кампаній, спільних міських ініціатив та публічних видовищ. Прикладом успішного імпорту Росією нових креативних меморіальних практик можна назвати *георгіївську стрічку* та «Безсмертний полк». Таким чином, перемога над нацизмом виявилася лише справою РФ як правонаступниці СРСР.

У пострад. Україні Д.П. почав «конкурувати» з державоутворюючим святом — Днем Незалежності, з меморіальними заходами, присвяченими пам'яті жертв *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. Окрім 9 травня до держ. календаря було включено ін. дати, пов'язані з подіями II світ. війни: День пам'яті жертв Бабиного Яру, річниця визволення України та Києва, Міжнар. день пам'яті жертв Голокосту. Проте соціологічні опитування в Україні у квітні 2013 показали, що 82 % респондентів вважали Д.П. великим святом.

У сценарії 9 травня загалом збереглися універсальні елементи традиційних святкових церемоній (покладання квітів, артилер. салют, урочисті мітинги, «солдатська каша»), сформовані ще за рад. доби естетика і муз. супровід, але обов'язковим символічним елементом урочистостей став держ. синьо-жовтий прапор. Під впливом активізації святкувань в РФ, 2000 *Верховна Рада України* ухвалила Закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», в якому було закріплено «священний обов'язок держави і громадян України шанобливо ставитися до пам'яті про Перемогу і ветеранів Великої Вітчизняної війни», щороку проводити святкові заходи. Після цього офіц. сценарій загальнодерж. святкування 9 травня в Києві та ін. містах України обов'язково містив урочисту ходу ветеранів центр. вулицями. З 2011 цей закон доповнили положенням про обов'язкове використання під час святкових заходів символіки Великої Вітчизн. війни — «прапора Перемоги». За час незалежності на Д.П. в Києві пройшло два паради за участі сучасних військ. підрозділів — 1995 та 2010. 2011—13 в центрі столиці почали організовувати військово-істор. театралізовані шоу, в яких брали участь активісти громад. орг-цій та ветерани війни.

Загалом для пострад. України характерна фрагментація святкового ландшафту та його надзвичайна політизація. В останнє десятиліття святкування Д.П. для укр. президентів фактично перетворилося на «тест на лояльність» до Росії.

Після анексії Криму і початку війни Росії проти України 2014 у комплексі контрпропагандистських заходів воєн. часу напередодні 9 травня 2014 постало питання, чим замінити на тематичних телевізійних логотипах укр. ЗМІ георгіївську стрічку, що вже почала асоціюватися з рос. найманцями. Нову символіку — квітку маку — розробив харків. дизайнер С.Мішакін, який взяв за основу «Remembrance Poppy», відомий у світі знак пам'яті про полеглих під час Першої світової війни та всіх жертв воєнних та громадянських конфліктів, і створив чіткий графічний малюнок у вигляді стилізованої квітки, схожої на рану. Ідея полягала в тому, щоби змістити наголос із пафосу перемоги на усвідомлення жаху війни і збереження пам'яті про загиблих.

9 квітня 2015 ВР України було ухвалено 4 закони, спрямованих на декомунізацію України. Всі чотири закони мають безпосередній вплив на комеморативні традиції, пов'язані з II світ. війною, покликані слугувати деконструюванню комуніст. ідеології та легітимації нових соціокульт. практик. Законом «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років» визначено щорічне святкування на держ. рівні 9 травня Дня перемоги над нацизмом у Другій світ. війні, а 8 травня — Дня пам'яті та примирення. Запровадження використання в офіц. дискурсі терміна «Друга світова війна» замість «Велика Вітчизняна» створило умови для розширення істор. і хронологічного контексту святкувань, залучення до нього нових учасників. Закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» включив до цього кола учасників укр. визвол. руху, членів *Організації українських націоналістів* і бійців *Української повстанської армії*. Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» визначив незаконним використання в акціях 9 травня комуніст. символіки.

День перемоги над нацизмом у Другій світ. війні 1939—45, попри численні спроби в Україні надати цьому святу ін. сенс, продовжує містити значний прорад. і пророс. компонент, поєднує в собі складний вузол різних версій пам'яті про II світ. (Велику Вітчизн.) війну, різні способи відзначення цього дня, а тому залишається джерелом конфліктів у сусп-ві.

Дж.: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 мая 1945 года «Об объявлении 9 мая праздником победы». Web: http://base.garant.ru/57506302; Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 апреля 1965 г. № 3478-VI «Об объявлении 9 мая нерабочим днём». Web: http://base.garant.ru/6341190; Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 апреля 1965 года «О признании утратившей силу статьи 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 23 декабря 1947 г.». Web: http://base.garant.ru/6341191; Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» від 20 квітня 2000 р. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14#Text; Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років» від 9 квітня 2015 р. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text; Resolution 59/26 of 22 November 2004, the UN General Assembly «Time of Remembrance and Reconciliation for Those Who Lost Their Lives during the Second World War, 8—9 May». Web: https://www.un.org/en/events/re-

membranceday/; https://un-docs.org/A/RES/59/26; Resolution 64/257of 2 March 2010, the UN General Assembly «Sixty-fifth anniversary of the end of the Second World War». Web: https://undocs.org/en/A/RES/64/257.

Літ.: *Yekelchyk S.* The Leader, the Victory, and the Nation: Public Celebrations in Soviet Ukraine under Stalin (Kiev, 1943—1953). «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 2006, bd. 54, h. 1; *Рольф М.* Советские массовые праздники. М, 2009;. *Журженко Т.* «Чужа війна» чи «спільна Перемога»?: Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні. «Україна модерна», 2011, № 18.; *Браун Дж.* Перформативная память: празднование Дня Победы в Севастополе. «Неприкосновенный запас», 2015, № 3 (http://magazines.russ.ru/nz/2015/3/12b.html#_ftn39); *Gabowitsch M. та ін.* Kriegsgedenken als Event Der 9. Mai 2015 im postsozialistischen Europa. Verlag Ferdinand Schöningh, 2017; *Pastushenko T.* The War of Memory in Times of War: 9th of May Celebrations in Kyiv in 2014—2015. В кн.: The Burden of the past: History, memory and identity in contemporary Ukraine. Indiana University Press, 2020*; Івченко Б.* Історія свята Дня Перемоги у Радянському Союзі (1947—1965 рр.) Web: https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/05/13/149776; *Ушакин С.* Вспоминая на публике: об аффективном менеджменте истории. Web: http://gefter.ru/archive/13513

Т.В. Пастушенко.

ДЕРЖА́ВНЕ АГЕ́НТСТВО УКРАЇ́НИ З ПИТА́НЬ ВІДНО́ВЛЕННЯ ДОНБА́СУ — центр. орган виконавчої влади України, створений постановою КМ України від 10 вересня 2014 № 442. Діяло до об'єднання з Держ. службою України з питань АР Крим та Севастополя та утворення на базі цих структур *Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України* 20 квітня 2016.

Унаслідок збройної агресії Росії, бойових дій на території Луган. та Донец. областей зазнала значних руйнувань транспортна й енергетична інфраструктура регіону, припинилася чи призупинилася діяльність багатьох підпр-в, розташов. в районі проведення *Антитерористичної операції* (АТО). За інформацією Мін-ва екон. розвитку і торгівлі України, екон. активність на тимчасово неконтрольованих Україною територіях зменшилася в 5 разів. Соціальними наслідками збройної агресії та бойових дій стали військ. мобілізація та масштабні вимушені переміщення населення, дезорганізація системи надання соціальних послуг, повне або часткове руйнування житлового фонду і важливих інфраструктурних об'єктів енерго-, водо- та теплопостачання. За даними Мін-ва регіонального буд-ва України, станом на 1 квітня 2015 в результаті бойових дій у Донец. і Луган. областях зруйновано та пошкоджено понад 11,2 тис. житлових будинків. З тимчасово окупованої території та р-нів проведення АТО до ін. регіонів України станом на жовтень 2015 було переміщено 973 120 осіб. Для вирішення всього комплексу проблем забезпечення життєдіяльності населення, відновлення соціально-екон. інфраструктури в районах проведення АТО у вересні 2014 було ухвалене рішення про створення окремого центр. органу держ. влади — Держ. агентства України з питань відновлення Донбасу.

Діяльність агентства регулювалася положенням, затвердженим постановою КМ України від 26 листопада 2014 № 655, і координувалася *Кабінетом Міністрів України* через Віце-прем'єр-міністра України — Міністра регіонального розвитку, буд-ва та житлово-комунального госп-ва України. Агентство займалося розробкою та реалізацією держ. політики з питань відновлення Донец. та Луган. областей. До його компетенції належали: здійснення заходів із відновлення об'єктів пром-сті, соціальної та транспортної інфраструктури, житлового фонду та систем життєдіяльності населених пунктів Донбасу, участь у забезпеченні соціального захисту, а також соціальної та професійної адаптації переміщених осіб, розробка пропозицій з удосконалення законодавчої бази та координація, збір і аналіз необхідної інформації з питань відновлення й розвитку Донец. та Луган. областей, розробка пропозицій щодо стабілізації ситуації, визначення об'єктів інфраструктури, що потребують першочергового відновлення, та забезпечення сталого соціально-екон. розвитку *окремих районів Донецької та Луганської областей*; організація проєктування, нового буд-ва, реконструкції, капітального та поточного ремонту об'єктів інфраструктури, що потребують відновлення; підготовка пропозицій щодо залучення інвестицій та кредитів, зокрема коштів міжнар. фінансових орг-цій та міжнар. тех. допомоги, розгляд звернень громадян тощо.

Проте через недостатній обсяг повноважень, дискусії щодо підпорядкування агентство не мало змоги в повному обсязі виконувати покладені на нього функції. Тривалий час новостворений орган не мав ні штату, ні бюджету. На забезпечення функціонування агентства 2015 йому передано понад 4,10 млн *гривень* бюджетних коштів (з них витрачено 2,03 млн грн), а за 1-ше півріччя 2016 — 1,47 млн грн.

22 вересня 2014 головою агентства був призначений 1-й заст. керівника Донец. обласної держ. адміністрації А.Ніколаєнко. Після його відставки 14 жовтня 2014 посада очільника держ. агентства залишалася вакантною впродовж 8-ми місяців. Від 26 червня 2015 до 20 квітня 2016 агентство очолював В.Черниш.

За нетривалий час діяльності агентством було зібрано інформацію про потреби населення та установ Донбасу, складена «дорожня карта» руйнувань, проведено переговори з провідними міжнар. партнерами та розроблено механізми залучення міжнар. допомоги й розподілу коштів між територіями.

Літ.: Вадим Черниш, міністр з питань тимчасово окупованих територій та ВПО: «Держава зобов'язана чітко окреслити позицію стосовно окупованих територій і людей, котрі залишилися там». «Дзеркало тижня», 2016, № 14, 15—22 квітня (https://dt.ua/internal/vadim-chernish-ministr-z-pitan-timchasovo-okupovanih-teritoriy-ta-vpo-derzhava-zobov-yazana-chitko-okresliti-poziciyu-stosovno-okupovanih-teritoriy-i-lyudey-kotri-zalishilisya-tam-_.html); «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442. Web: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF; «Питання діяльності Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб», постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2016 р. № 299. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-2016-%D0%BF; «Деякі питання Державного агентства з питань відновлення Донбасу», постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 № 655. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/655-2014-%D0%BF; Донбас і Крим: ціна повернення: монографія. К., 2015; Чому ніяк не запрацює Держагентство з питань відновлення Донбасу? Web: https://www.slovoidilo.ua/2015/05/26/stattja/ekonomika/chomu-niyak-ne-

zapracyuye-derzhahentstvo-z-pytan-vidnovlennya-donbasu

О.В. Андрощук.

ДЕРЖА́ВНИЙ КОМІТЕ́Т З НАДЗВИЧА́ЙНОГО СТА́НУ (рос. — Государственный комитет по чрезвычайному положению) — див. *ГКЧП.*

ДЕРЖА́ВНИЙ РЕЄ́СТР НАЦІОНА́ЛЬНОГО КУЛЬТУ́РНОГО НАДБА́ННЯ УКРАЇ́НИ (ДРНКН України) — перелік пам'яток виняткової істор., худож., наук. чи ін. культ. цінності, об'єктів матеріальної та духовної к-ри, що мають важливе значення для формування нац. самосвідомості укр. народу і визначають його внесок у всесвітню культ. спадщину. Створення ДРНКН України започатковано Постановою КМ України від 12 серпня 1992 № 466, що передбачала проведення держ. обліку та створення електронного ресурсу пам'яток виняткової істор., худож., наук. чи ін. культ. цінності, об'єктів матеріальної та духовної к-ри, що мають важливе значення для формування нац. самосвідомості укр. народу і визначають його внесок у всесвітню культ. спадщину.

У положенні про ДРНКН України визначалося, що об'єктом нац. культ. надбання є унікальні та визначні пам'ятки історії, пов'язані з найважливішими істор. подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, к-ри, життям і діяльністю видатних діячів; а також за напрямами — як пам'ятки археології, пам'ятки містобудування й арх-ри, садово-паркового мист-ва, природні ландшафти; пам'ятки мист-ва — визначні твори монументального, образотворчого і декоративно-вжиткового мист-ва; документальні пам'ятки — унікальні акти державності та ін. важливі архів. документи, в т. ч. кіно-, фото- і фонодокументи, а також рукописні книги, стародруки та рідкісні видання. З огляду на недосконалість остаточного визначення поняття «пам'ятка», пропонувалося долучати до реєстру й ін. об'єкти, що «становлять виняткову цінність з огляду історії, культури, етнології чи науки».

Правила обліку, охорони, реставрації та використання об'єктів нац. культ. надбання визначаються чинним законодавством про пам'ятки історії та к-ри, законами та положеннями про архів., бібліотечний і музейний фонд України, а також інструкціями відповідних центр. органів держ. виконавчої влади, які є обов'язковими для всіх закладів, підпр-в і орг-цій, а також громадян, у власності яких перебувають об'єкти нац. культ. надбання. ДРНКН України тісно пов'язаний із законодавством про к-ру, зокрема із законами «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 № 1068-XIV, «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000, «Про культуру» від 14 грудня 2010.

ДРНКН України структурно розвивався: 1997 виокремлено «Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання» (постанова КМ України від 18 лютого 1997 № 174, з подальшими змінами), до якого внесено унікальні колекції наук. та науково-тех. об'єктів спадщини, що не піддається відтворенню, втрата чи руйнування якого матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та сусп-ва: унікальні об'єкти музейних, архів. фондів, бібліотечних колекцій, особливо цінні та рідкісні видання, ін. пам'ятки історії та к-ри; інформаційні фонди; дослідні установки та обладнання; природні заповідники, біосферні заповідники, нац. природні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, ін. природні території та об'єкти і штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду, що потребують підтримки, не передбаченої Законом України «Про природно-заповідний фонд України»; полігони та ін. унікальні наук. об'єкти. Крім зазначених законів додатково регулюється «Законом про наукову та науково-технічну діяльність» (ст. 16) від 26 листопада 2015 року № 848-VIII.

У 2001 окремо виділений Держ. реєстр нерухомих пам'яток України (ДРНП України), створений відповідно до Постанови КМ України від 27 від 27 грудня 2001 № 1760 «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Започатковано спец. облікову документацію та присвоєння охоронних номерів. Сьогодні створюються електронні реєстри пам'яток арх-ри й містобудування та історико-культ. заповідники України.

Створення реєстрів покладено на Мін-во к-ри та інформаційної політики України. Реєстрація має проводитися після проведення експертизи цінності та за умов грошової оцінки та страхування. Об'єкти нац. культ. надбання не підлягають роздержавленню і *приватизації*, а рухомі пам'ятки — переміщенню за кордони України, крім випадків тимчасового їх перебування з дозволу відповідних центр. органів держ. виконавчої влади для експонування на виставках або для реставрації під держ. гарантії країни, що їх приймає. У цій галузі затверджено низку відомчих методичних рекомендацій: «Методика віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних» (2008), «Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки. Принципи реєстраційного опису» (2007), а також «Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» (2001). У ДРНКН об'єднувалася інформація про рукописні, стародруковані книги, рідкісні та цінні видання, де б вони не зберігалися, в розділі реєстру — «Книжкові пам'ятки України», документи Нац. архів. фонду, незалежно від місця зберігання — у розділі «Унікальні документи Національного архівного фонду України», а музейні пам'ятки (предмети), незалежно від місця зберігання — у розділі «Музейні пам'ятки», відібрані й структуровані за різними категоріями.

Реальне створення електронного ресурсу почалося лише останнім часом, після 2016, останнього пакету методичних документів щодо порядку відбору пам'яток до Державного реєстру нац. культ. надбання. Попередні спроби були не завершеними або фрагментарними.

2019 Мін-во к-ри та інформаційної політики України розробило прототип електронного інформаційного ресурсу культ. спадщини і культ. цінностей, де передбачено об'єднання всіх реєстрів, у т. ч. й Реєстрів викрадених та втрачених культ. цінностей. Їх створення передбачено

наказом Мін-ва к-ри України від 3 вересня 2013 № 819. Прототип ресурсу складається з окремих модулів і реєстрів, кожен з яких потребує додаткової детальної розробки. У рамках прототипу частково функціонуючим є модуль «Музейний фонд України». Переліки ін. пам'яток розміщені на сайтах Нац. б-ки України ім. Ярослава Мудрого та Держ. архів. служби України.

Дж.: Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21 вересня 1999 р., № 1068-XIV. «Відомості ВР України», 1999, № 48; Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. «Відомості ВР України», 2000, № 39; Про культуру: Закон України (підписаний Президентом України 14 грудня 2010 року № 2778-VI). «Відомості ВР України», 2011, № 24 (зі змінами 2021 р.); Положення про Державний реєстр національного культурного надбання: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466: Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF#Text; Положення про Музейний фонд України: затверджено Постановою Кабінету Міністрів від 20 липня 2000 р. № 1147. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF#Text; Порядок визначення категорій пам'яток: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452-2019-%D0%BF#Text; Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України від 03.097 2009, № 928. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF#Text; Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність» (ст. 16) від 26 листопада 2015 року № 848-VIII. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text; Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України від 19 жовтня 2016 р. № 723. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/723-2016-%D0%BF#Text; Прототип електронного інформаційного ресурсу культурної спадщини і культурних цінностей. Web: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245527845

Л.А. Дубровіна.

ДЕРЖПРО́М, Будинок державної промисловості — адм. будівля в *Харкові*. Побудована 1925—28 для розміщення *трестів радянських*, що керували пром-стю УСРР. Видатна пам'ятка арх-ри, взірець рад. модернізму (конструктивізму).

Потреба створення адм. будівель у Харкові постала дуже нагально на поч. 1920-х рр., після того, як місто набуло статусу столиці УСРР. Взимку 1924/25, коли в республіці з'явилися кошти на буд-во, інж. Я.Кенський обґрунтував екон. вигоду від спорудження великого адм. комплексу. У березні 1925 було ухвалене рішення негайно розпочати реалізацію цієї ідеї. З ін. боку, необхідно було не лише юридично оформити існування УСРР, а й наочно продемонструвати образ нової республіки. Реконструйовані дореволюц. будівлі могли забезпечити необхідними площами, проте не відповідали сподіванням творців рад. України, які проголосили створення нової к-ри — інтернаціональної і пролетарської, але водночас із нац. рисами.

Навесні 1925 архіт. О.Молокін за допомогою Я.Кенського створив конкурсне завдання, де було зафіксовано ідеї, що мав ілюструвати майбутній Д. Художні засоби залишалися на розсуд авторів. На архіт. конкурс, що пройшов влітку 1925, було подано багато різноманітних проєктів. Під тиском громадськості отримав 1-шу премію та був прийнятий до реалізації новаторський проєкт під девізом «Непроханий гість» (автори — С.Серафімов, М.Фельгер та С.Кравець). За задумом гол. архітектора будівлі С.Серафімова, Д. — «завод, що став Палацом» (ця ідея ще кілька десятиліть тиражувалася в *СРСР*). Також передбачалася масштабна конструкція трибуни навколо форуму, роль якого відігравала кругла площа. Д. мав бути постійно прикрашений щитами політ. реклами, які передбачалося регулярно змінювати — залежно від подій у світі.

Архіт. рішення Д. лаконічне: він зібраний із простих прямокутних блоків, а всі деталі, що створюють архіт. образ (переходи, балкони, сходи, піддашки, огорожі), — функціональні. Блоки утворюють складну динамічну композицію. Крізь великі скляні поверхні ззовні можна бачити переміщення мас людей та ліфтів усередині будинку, що візуально перетворює його на діючий механізм. Гол. цінність Д. — його простори: напіввідкриті до міста курдонери; напівзакриті тілом будівлі вулиці; об'єднані простором наскрізних вестибюлів складні об'єми парадних сходів, що плавно переходять у зовн. балкони; переходи, що ніби парять над вулицями та залами; локальні вестибюлі, що продовжуються відкритими просторами експлуатованих пласких дахів. У Д. стираються кордони між тими людьми, що знаходяться ззовні, і тими, які перебувають всередині. Особливо наочно це було видно у великому залі засідань, який був завдяки великій кількості скла «відкритий» на площу, бульвар та в курдонери. Балкони, за задумом авторів, давали змогу людям, які приймали рішення, ви-

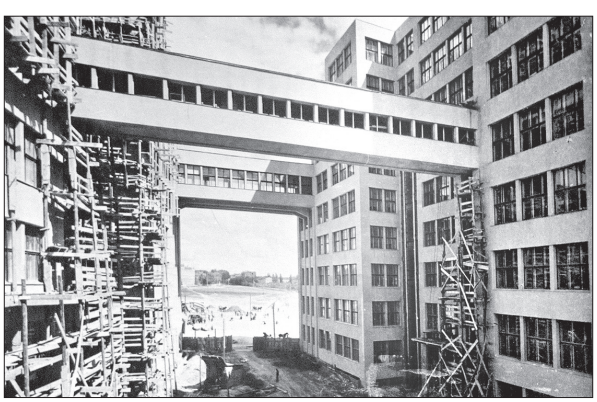

Будівництво Держпрому. Харків. Кінець 1920-х років.

Держпром. Харків. Фото початку 21 ст.

йти із залу та негайно виступити на мітингу. Спец. балкончики для радіозв'язку мали слугувати забезпеченню постійного зв'язку з ін. місцями на планеті.

Команда молодих архітекторів під кер-вом С.Кравця активно просувала ідею створення нового колективного способу життя. Незважаючи на поважні посади діячів, які працювали в Д., всі робочі кімнати мають однаково простий дизайн, а гол. увага приділена колективним приміщенням — залам, вестибюлям, холам, коридорам, їдальням, вбиральням. Пласкі експлуатовані дахи — фірмовий знак передової арх-ри того часу — призначалися насамперед для колективного проведення зарядок під час перерв. Тех. оснащення Д. було на найвищому рівні: автономна система опалення, мех. вентиляція з можливістю підігріву повітря, автономна система водогону, каналізація, електричне освітлення, радіоточки в усіх кабінетах, власна телефонна станція з можливістю забезпечення міжнар. зв'язку, власне поштове відділення з телеграфом, телетайпом і машиною тікера (біржовий зв'язок), перша в Україні система сміттєпроводу, система годинників по всій будівлі, ліфти та підйомники. Спеціально для обслуговування Д. були закуплені перші автобуси, прокладена трамвайна лінія, у будівлі містилася точка продажу працівникам велосипедів.

Д. відобразився в картинах, плакатах, фотографіях, кінохроніці, худож. літературі. В серед. 1930-х рр. преса писала про площу з Д. як про здобуток рад. арх-ри.

Нач. буд-ва був призначений інж. П.Роттерт, який за 3 роки реалізації проєкту не лише спорудив унікальну залізобетонну конструкцію, а й фактично створив укр. буд. індустрію — з новими індустріальними методами ведення буд-ва, буд. конструкціями й матеріалами та робітн. спеціальностями, з використанням перших буд. машин. Колектив, що будував Д., 1927 розділився: частина робітників перейшла на ін. буд. майданчики, зокрема на ДніпроГЕС (див. *Дніпробуд*), а ін. частина продовжила буд-во та розпочала експлуатацію Д.

За задумом С.Серафімова всі внутр. перегородки були тимчасовими, щоби при змінах адм. апарату колектив Д. міг зробити швидкий місц. ремонт з новою конфігурацією приміщень. Тех. оснащення Д. також мало постійно оновлюватися відповідно до вимог часу. Найбільш значні зміни відбулися в частині радіооснащення будинку: наприкінці 1940-х рр. у Д. зібрався гурток інженерів-аматорів, який провів перший на Україні сеанс телевізійної передачі. На поч. 1950-х рр. була змонтована велика антена для посилення телевізійних сигналів, а центр. приміщення Д. перетворені на професійну телестудію. 1960 Д. підключили до міських систем теплопостачання, у зв'язку з чим було демонтовано велику трубу його котельні.

1980 будівля отримала статус пам'ятки арх-ри і містобудування. Наприкінці 1990-х рр. виникла потреба провести значні буд. роботи, значно ґрунтовніші, ніж поточний ремонт. У зв'язку з цим розпочалося дослідження будинку та розробка концепції його збереження. 2017 Україна внесла Д. до попереднього списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Роботи зі збереження Д. тривають.

Після здачі Д. в експлуатацію (1928) і до переносу столиці до *Києва* (1934) в ньому працювали *Рада народних комісарів УРСР*, *Державна планова комісія при Раді народних комісарів УСРР*, Вища рада нар. госп-ва України, нар. комісаріати, галузеві управління і трести. Від 1934 тут працювали відділи Харків. обласного виконкому. Під час гітлерівської окупації в роки *Другої світової війни* будівля стояла порожньою. Відновлення Д. після пошкоджень, отриманих під час окупації, тривало 1943—47. Після цього тут працювали проєктні установи та трести («Електромонтаж», «Південьспецбуд», «Теплоенергомонтаж»). Нині в Д. розміщені різноманітні держ. установи та офіси приватних фірм.

Літ.: *Кенський Я.* Будинок державної промисловости в Харкові. «Науково-технічний вісник», 1926, № 2; *Сосфенов И.* Площадь Дзержинского в Харькове. «Архитектура СССР», 1934, № 2; *Серафимов С.С.* Творческий отчет. «Архитектура СССР», 1935, № 5; *Межиборский Л.* Первое высотное железобетонное здание в СССР. «Наука и жизнь», 1965, № 1; *Николенко Т., Горожанкин В.* Предвосхищение будущего: Дом Госпромышленности в Харькове. «Архитектура СССР», 1984, № 3; *Звоницкий Э.М., Лейбфрейд А.Ю.* Госпром. М., 1992; *Андрущенко М.* Боротьба творчих методів і авторських концепцій при формуванні центральної площі Харкова. «Архітектурна спадщина України: щорічник Держбуду України», 2002, вип. 5: Традиції та новаторство у містобудуванні України; *Чехунов И.В., Дубовис Г.А.* Госпром. Время. Судьба. Харьков, 2004; Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті (Харків). 2005, № 6 (випуск, присвячений Держпрому); *Швиденко О.О.* Держпром у контексті світової архітектури: дис. … канд. арх-ри. Х., 2009; *Швыденко О.А.* Модернистские интерьеры Сергея Саввича Серафимова в Доме государственной промышленности в Харькове. «Revista ARTA», 2017, № 1 (26).

О.О. Швиденко.

ДЕЦЕНТРАЛІЗА́ЦІЯ В УКРАЇ́НІ — процес перерозподілу владно-управлінських повноважень між вищими та нижчими ланками держ. владних структур; процедури ухвалення політичних і суспільно значущих рішень та механізми їх реалізації, що передбачають широку компетенцію органів місц. самоврядування територіальних громад за умов контролю виконавчих органів влади *держави*. Процеси Д. в У. передбачають зміцнення механізмів правової д-ви з дотриманням розподілу влади на законодавчу, виконавчу та суд. гілки, а також передачу широких повноважень на рівень територіальних громад.

До реформи системи управління, що розпочалася 2014, з 11 518 громад України 10 278 були громадами *сіл*. У 92 % сільс. громад мешкало менше 3 тис., а в 47 % — менше 1 тис. осіб. За такої незначної кількості членів громади були не в змозі наповнювати бюджети. В листопаді 2014 лише 9 % українців були задоволені здатністю впливати на рішення місц. органів влади, а 74 % висловлювали невдоволення. Більше 50 % не підтримували діяльність місц. держ. адміністрацій, місц. рад і керівників місц. поселень. Невдоволення було зумовлене нездатністю місц. властей забезпечити високу якість та доступність комунальних послуг, транспорту, дорожньої інфраструктури, охорони здоров'я та освіти. Управління держ. майном, земельними ресурсами здійснювалося неефективно, корумповано та погано контролювалося громадськістю. Територіальним громадам не вистачало ресурсів, щоби перебрати відповідальність за ситуацію. Впродовж 2014—15 була ухвалена значна кількість законодав-

чих актів щодо процесів децентралізації, утворення об'єднаних територіальних громад. У грудні 2014 парламентом внесені зміни у бюджетний та податковий кодекси, що надали значну фінансову автономію місц. бюджетам, збільшилася частка держ. субсидій до місц. бюджетів, надано більше можливостей для підвищення доходів і стягнення податків. Протягом січня—вересня 2015 заг. дохід місц. бюджетів збільшився на 40,7 % порівняно з тим же періодом 2014, а на 2019 він сягнув небачених раніше 165,4 млрд *гривень*. Урядом планувалося зменшити кількість територіальних громад з приблизно 11 500 до 1441 об'єднаних територіальних громад (519,6 тис. км² або 90,3 % від заг. площі України, 39,2 млн осіб або 86,9 % від заг. чисельності населення України). На поч. 2020 в Україні створено 1029 об'єднаних (укрупнених) громад, в яких мешкають 11,7 млн осіб. Об'єднані територіальні громади уклали понад 530 договорів про співробітництво між собою, в них створено 806 центрів із надання адм. послуг. 2019 значно активізувався процес приєднання громад до об'єднаних територіальних громад та міст обласного значення. Процедуру приєднання сусідніх громад пройшли вже понад 100 об'єднаних територіальних громад. Загалом до них доєдналися майже 250 сусідніх сільс. та селищних рад. За спрощеною процедурою понад 100 громад приєдналися до 44 міст обласного значення та мають там адм. центри.

16 квітня 2020 *Верховна Рада України* ухвалила проєкт Закону «Про внесення змін до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні"», що надає можливість уряду затверджувати необхідні рішення щодо адм.-тер. устрою на рівні громад: вводить поняття адм. центру територіальної громади та території територіальної громади; до прийняття закону про адм.-тер. устрій України дозволяє *Кабінету Міністрів України* визначати адм. центри та території територіальних громад, передає повноваження уряду подавати проєкти законодавчих актів щодо утворення та ліквідації *районів*.

Утім, на шляху децентралізації є чимало труднощів. Одна з головних — проголосований 31 серпня 2015 перший варіант конституційних поправок, що стосуються децентралізації, чекає наступної імплементації. Для цього потрібна конституційна більшість — 300 голосів парламентарів. Проте процес гальмується відсутністю єдності в політиків з приводу подальшого втілення реформ, боротьбою за владу та доступ до держ. ресурсів окремих фінансово-пром. і банківсько-аграрних груп. Ситуацію ускладнює невизначеність норм Конституції України та чинного законодавства щодо розподілу функцій *Президента України* та КМ України у сфері кер-ва органами виконавчої влади, структури та функцій центр. влади на місцях, її взаємодії з органами місц. самоврядування тощо. Проблемою є законодавча неврегульованість співіснування новостворених і раніше існуючих територіальних громад. Проблемою є централізація бюджетного фінансування у статтях субвенцій регіонам, що спостерігалося протягом 2020. Це загрожує реформуванню системи охорони здоров'я, освіти, к-ри та соціального захисту в контексті секторальної децентралізації.

Літ.: *Сидорчук О.* Реформа децентралізації в Україні: перспективи і загрози: аналітична записка. К., 2015 (https://dif.org.ua/article/reforma-detsentralizatsii-v-ukraini-perspektivi-i-zagrozi); Портал «Децентралізація». Web: https://decentralization.gov.ua; *Уиланд А.* Реформа децентрализации в Украине с 2014 года: первые достижения и будущие вызовы. Web: https://eedialog.org/ru/2019/10/08/reforma-detsentralizatsii-v-Ukraine-s2014-goda

В.Ю. Васильєв.

ДЕШТ-І-КИПЧА́К (перською — Кипчацький степ) — у перських та араб., пізніше також тюркських джерелах назва території розселення *половців* (*кипчаків*, *куманів*), що простягалася від Дунаю до Іртиша (прит. Обі). Вперше зустрічається в «Дивані» (поема «Уклін Хорасану») перського поета Насіра Хосрова (11 ст.). Крім кипчаків, в Д.-і-К. жили ін. етноси (алани, ємекі, кангли, огузи, саксини тощо). Історично склався поділ Д.-і-К. на Зх. Кипчак і Сх. Кипчак; межею між ними вважали Волгу або Яїк (нині р. Урал). Територія, що приблизно відповідає Зх. Кипчаку, позначалася також хоронімами *Половецька земля* (у давньорус. джерелах) і *Куманія* (переважно в латиномовних джерелах). У 13 ст. Д.-і-К. був завойований монголами і ввійшов до *Золотої Орди*, склавши її осн. частину. Попри те, що етнонім «кипчаки» незабаром після *монголо-татарської навали* перестав бути актуальним, у сх. джерелах аж до ранньомодерного часу вживали термін «Дешт-і-Кипчак», у т. ч. як одну з неофіц. назв Золотої Орди. Титул «падішаг Дешт-і-Кипчак» був складовою титулатури володарів *Кримського ханату* принаймні до кінця 17 ст.

Літ.: *Расовский Д.* Половцы. В кн.: Seminarium Kondakovianum, т. 7—11. Прага, 1935—39 (перевид.: *Расовский Д.* Половцы, торки, печенеги, берендеи. М., 2016); *Ахинжанов С.М.* Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы, 1995; *Фаизов С.* Тугра и Вселенная: мохаббатнаме и шерт-наме крымских ханов и принцев в орнаментальном, сакральном и дипломатическом контекстах. Бахчисарай—М., 2002; *Зайцев И.В.* «Дешт-и-Кыпчак» в османской титулатуре: политические претензии и реальное содержание в системе османских представлений о власти. В кн.: *Зайцев И.В.* Между Москвой и Стамбулом (Джучидские государства, Москва и Османская империя в начале XV — первой половине XVI вв.). М., 2004.

Д.Я. Вортман.

ДЖАНІБЕ́К, Джалал ад-Дін Абу Музаффар Махмуд Джанібек-султан (р. н. невід. — п. 1357) — хан *Золотої Орди* (1342—57). Син хана *Узбека* і Тайдули.

Узбек призначив своїм наступником старшого брата Д. Тінібека, якого вбили прихильники Д. з кола вищої знаті. Після цього Д. став ханом. Розширив володіння Золотої Орди, завоювавши Азербайджан (1356—57). Разом із тим 1349 допустив перехід Галицької Русі під владу польс. короля *Казимира III* Великого. 1348 або 1349 видав моск. кн. Симеону Гордому литов. послів, у т. ч. Коріята — брата Ольгерда Гедиміновича (див. *Коріятовичі*). Регулярно втручався в політику пн.-сх. рус. князівств, не дозволяючи жодному з них отримати перевагу над іншими; робив це переважно у мирний спосіб, за що отримав від літописців прізвисько «Добрий». Водночас уперше за ординського панування запровадив стягнення податків із правосл. священників.

У Криму підтримував дії Венеціанської республіки проти генуезьких колоній. Тричі (1344, 1345, 1346) облягав Кафу (нині

м. *Феодосія*); під час 3-ї облоги, згідно з італ. джерелами, наказав закидати метальними машинами (див. *Пороки*) до міста трупи своїх воїнів, які померли від чуми, що стало, ймовірно, причиною поширення епідемії на всю Європу (дослідники ставлять ці відомості під сумнів). За правління Д. від *Чорної смерті* потерпіла і сама Золота Орда, зокрема, 1346 епідемія спустошила її столицю *Сарай*.

Продовжив розпочате Узбеком поширення *ісламу* в Золотій Орді; відомий як засновник мечетей та медресе. Під час азербайджанського походу захворів і повернувся до Орди; мати Д. Тайдула викликала для його лікування київ. митрополита (що мав резиденцію в *Москві*) Алексія, який мав репутацію цілителя. 1357 помер (за ін. даними, убитий прибічниками свого сина *Бердибека*).

Літ.: *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. М., 1971; *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004; *Почекаев Р.Ю.* Цари ордынские: биографии ханов и правителей Золотой Орды. М., 2009.

О.О. Немировський.

ДЖЕМІ́ЛЄВ Мустафа (кримськотатар. — Mustafa Cemilev), **Мустафа Абдульджемільоглу Джемілєв** (Киримоглу; кримськотатар. — Mustafa Abdülcemil oğlu Cemilev (Qırımoğlu); н. 13.11.1943) — громад. і політ. діяч, лідер нац. руху кримськотатар. народу (див. *Кримські татари*), політв'язень радян. режиму. (Біографічні події до 2004 див. у статті М.*Джемілєв*). Голова *Меджлісу кримськотатарського народу* з 26 червня 1991 до 26 жовтня 2013, нар. депутат України 3—8-го скликань, чл. фракцій (у хронологічному порядку) *Народного руху України*, «Нашої України», «Нашої України — Народної самооборони», «Батьківщини», «Блоку Петра Порошенка». Голова Ради представників кримськотатар. народу при Президентові України з 17 травня 1999 до 3 квітня 2015. Уповноважений Президента України у справах кримськотатар. народу з 20 серпня 2014 до 18 травня 2019. Підтримував опозиційні сили під час *«Помаранчевої революції» 2004* та *Революції гідності 2013—2014.* (див. *Революція гідності 2013—2014 рр.*). Засудив рос. окупацію Криму у березні 2014. Удруге депортований з Криму 22 квітня 2014 за рішенням рос. окупаційних властей, унесений до рос. санкційних списків 1 листопада 2018. Один з ініціаторів громад. акції з екон. блокади окупованого Криму у вересні 2015 — січні 2016. Нагороджений орденом Свободи (23 серпня 2018), багатьма ін. укр. та іноз. держ. та громад. відзнаками.

Тв.: Шлях лідера: статті, виступи, листи. К., 2018.

Літ.: *Sasse G.* The Crimea Question. Cambridge, 2007; *Семена М.* Мустафа Джемілєв. Сімферополь, 2010; *Мусаєва С.* Мустафа Джемілєв: Незламний. Х., 2017; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018.

Т.С. Шульга.

ДЖУМА́-ДЖАМІ́, Хан-джамі (кримськотатар. Cuma Cami — «П'ятнична мечеть», Han Cami — «Ханська мечеть») — пам'ятка сакральної арх-ри, найбільша зі збережених на сьогодні мечетей Криму та єдина вціліла в Україні багатокупольна мечеть. Розташована в м. *Євпаторія*.

Закладена 1552 за хана *Девлет-Гірея I* за проєктом осман. архіт. Ходжи Сінана, освячена 1562, добудована 1564 (у переліку творів зодчого на його надгробку позначена як «мечеть Татар-хана»). Перший із двох мінаретів (лівий) обвалився, ймовірно, внаслідок землетрусу до 1665, другий — до 1793. Внаслідок ремонтних робіт на поч. 19 ст. мечеть втратила первісний вигляд.

З поч. рад. доби у будівлі містився краєзнавчий музей, після *депортації кримськотатарського народу 1944* мечеть була порожньою. Впродовж 1962—85 було здійснено реставрацію споруди: відновлені мінарети, розібрана глуха стіна, яку було пізніше збудовано на місці вхідної галереї, наново перекриті куполи й відновлено внутр. оздоблення. Між 1985 і 1990 — музей, після цього мечеть повернули мусульманській громаді. Пам'ятка арх-ри нац. значення.

Архіт. композиція нагадує Софійський собор / мечеть Ая-Софія у *Стамбулі* — майже квадратна в плані споруда, висота якої зростає від країв до центру. Центр. зал заввишки 22 м перекритий 11-метровим у діаметрі куполом, що спирається на 4 стрілчасті арки. Він освітлюється 16 вікнами з вітражами: теплих кольорів з пд. боку та холодних — з північного. Центр. зал поділений двома колонами і двома пілонами центр. квадрату на 3 нефи, середній з яких удвічі ширший за бічні. Із зх. та сх. до залу прибудовані двоповерхові бічні галереї, перекриті трьома середніми куполами кожна. З пн. — гол. фасад, представлений п'ятиколонною арковою галереєю, перекритою 5-ма меншими куполами. З пд. боку середня частина мечеті перекрита напівкуполом. Заг. кількість вікон — 64. Додаткові входи зі сх. та зх. мають невеличкі портали. Також зі сх. та зх. до мечеті прибудовані два 35-метрові мінарети. Несучі частини собору складені з вапняку; осн. матеріал, використаний при буд-ві, — камінь-черепашник. У дворі — некрополь із мармуровими надгробками осман. офіцерів, загиблих у *Кримській війні 1853—1856.*

Нині використовується за прямим призначенням, має статус соборної мечеті міста. З 2002 відкрита для туристів.

Літ.: *Чепурина П.* Евпаторийская ханская мечеть Джума-Джами (Хан-Джами). Евпатория, 1927; *Пономарьова Л.* Мечеть Джума-Джамі в Євпаторії. В кн.: З історії української реставрації. К., 1996; *Яшлавская А.* Величественная Ханская мечеть. Евпатория, 2003; *Кутайсов* В.А. Мечеть Татар-хана в Гёзлёве. «Историческое наследие Крыма», 2006, № 12.

С.В. Громенко.

ДЖУ́ЧІ (бл. 1182 — бл. 1227) — старший син *Чингіз-хана*. Мати Д. Борте народила його після

М. Джемілєв.

Мечеть Джума-джамі в Євпаторії. Вид із півночі. Фото початку 21 ст.

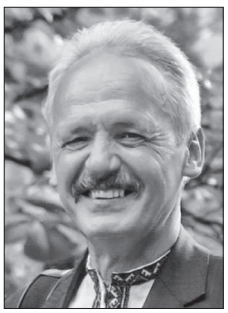

М.С. Дзявульський.

А.І. Дигдалович.

тривалого перебування в полоні у меркітів; тому біологічне батьківство Чингіз-хана сумнівне, хоча він визнав Д. своїм сином. 1207 приєднав до володінь Чингіз-хана землі «лісових народів» на зх. від Байкалу. 1213 брав участь у завоюванні батьком Китаю, 1218—21 — д-ви Хорезмшахів. Згідно із сумнівним повідомленням Джувейні, 1222 відмовився приєднатися до походу на Сх. Європу, через що його відносини з батьком погіршилися. 1224 або 1225 отримав в управління територію, названу «Улусом Джучі» (див. *Золота Орда*); при цьому підкореною монголам була лише сх. частина цієї території (Хорезм, сх. частина *Дешт-і-Кипчаку*), решту треба було завоювати. Д. — родоначальник Джучидів, однієї з гілок Чингізидів. Серед синів Д. — володарі Золотої Орди *Батий* і *Берке*.

О.О. Немировський.

ДЗЯВУ́ЛЬСЬКИЙ Микола Степанович (01.09.1958—20.02.2014) — активний учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Чагерне (колиш. село Красноярського краю РРФСР, нині зняте з обліку). 1962 з батьками переїхав до с. Верба Дубенського р-ну Рівнен. обл. 1976—78 служив у лавах Рад. армії. 1983 закінчив Луцький пед. ін-т. 1985—2004 працював у Городнянській середній школі вчителем географії та біології, заст. директора з наук. роботи. 1994—98 депутат Шепетівської міськради. 2004—06 — зав. орг. відділу виконкому Шепетівської міськради. Мав активну громадян. позицію. Очолював громад. орг-цію «Шепетівська спілка підприємців», Шепетівську міськ. орг-цію Укр. респ. партії «Собор». Був членом Всеукр. об'єднання «Свобода», з 2010 виконував обов'язки помічника нар. депутата. Брав участь у подіях *Революції гідності 2013—2014* з моменту побиття студентів на Євромайдані. Загинув унаслідок смертельного вогнепального поранення в м. *Київ* на вул. Інститутській 20 лютого 2014.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно).

Пам'ять про Д. вшановано меморіальною дошкою на фасаді загальноосвіт. школи в с. Верба (встановлено 2 березня 2014). 19 лютого 2015 в м. *Шепетівка* було відкрито меморіальну дошку, присвячену пам'яті Д. 21 лютого 2014 Шепетівська міськрада ухвалила рішення перейменувати пров. Шварца у м. Шепетівка на пров. Миколи Дзявульського. Д. було присвоєно звання «Почесний громадянин міста Шепетівка».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

І.В. Постольник.

ДИГДАЛО́ВИЧ Андрій Іванович (03.06.1973—20.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Сокільники (нині село Львів. р-ну Львів. обл.). 1991 заснував у с. Сокільники Т-во укр. мови ім. Т.Шевченка. Працював будівельником, був одружений, виховував 2 дітей.

Брав участь у подіях *Революції гідності 2013—2014* з моменту побиття студентів на Євромайдані. В січні 2014 під час зіткнення із співробітниками правоохоронних органів отримав поранення ока. Після одужання знову брав активну участь у подіях Революції гідності. За проявлену активну позицію та героїзм Комендатурою Майдану був нагороджений орденом «За оборону Майдану». Загинув унаслідок смертельного вогнепального поранення на вул. Інститутській в м. *Київ* 20 лютого 2014. Похований 23 лютого 2014 на Алеї Героїв на Личаківському цвинтарі у м. Львів.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Андрій Дигдалович. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/андрій-дигдалович

І.В. Постольник.

«ДИКТА́ТОРСЬКІ ЗАКО́НИ» 2014 — пакет законів, ухвалених 16 січня 2014 парламентською більшістю *Верховної Ради України* з грубим порушенням регламенту, без використання системи «Рада» (підняттям рук) та обговорення. Був спрямований на обмеження прав та свобод громадян і розширення можливостей влади для протидії протестувальникам. Представники *громадянського суспільства* фактично визнавалися «екстремістами» та «іноземними агентами». Роль голови лічильної комісії виконував представник фракції Партії регіонів України В.Олійник. Було проголошено, що за них проголосувало 239 депутатів. Голова ВР України В.Рибак, підписуючи «законопроєкти» в день їх прийняття, також порушив регламент.

Ухвалені закони мали назви: «Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень під час проведення футбольних матчів», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі», «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України», «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо заочного кримінального провадження», «Про внесення змін до Закону України "Про усунення негативних наслідків та недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань"».

«Д.з.» впроваджували низку нових обмежень, а також посилювали відповідальність за деякі вже передбачені законодавством порушення, чимало з яких стосувалися участі в акціях протесту.

Автомобілістам заборонялося їхати в колоні, що містила понад 5 машин. За порушення водій міг сплатити штраф до 850 *гривень*, або втратити водійські права на строк від 1 до 2 років. Цей закон поширювався і на поховальні процесії.

Заборонялася діяльність інформаційних агентств без держ. реєстрації. Ті ЗМІ, що не припинили роботу, мусили сплатити штраф — 17 тис. грн, а майно агентства конфісковувалося.

Мітингувальники втрачали право носити на заходах протесту шолом чи маску, а також

одягати камуфляж. Порушників могли арештувати на 15 діб або зобов'язати виплатити 4 тис. грн штрафу. Вводилося покарання за екстремістську діяльність, за яку визначалися, зокрема, заклики до насильницької зміни конституційного ладу, створення перешкод правоохоронним органам та посадовцям, наклеп у ЗМІ та мережі Інтернет, поширення недостовірних відомостей. Порушник міг сплатити штраф від 850 до 14 тис. грн або отримати 3 роки ув'язнення.

За встановлення намету чи сцени без дозволу міліції передбачався арешт до 15 діб або штраф у розмірі 5 тис. грн. Судовий вирок за участь у груповому протесті передбачав ув'язнення на строк до 2 років. Вводилася норма про обов'язковість продажу SIM-карт для мобільного зв'язку суто за паспортом. Персональна карта ставала персоналізованою та використовувалася як ідентифікатор. За блокування житла чи ін. нерухомості порушник міг бути засудженим до 6 років позбавлення волі. За надання приміщення, транспорту, ін. засобів для проведення незаконних мітингів та акцій запроваджувалися такі покарання: штраф у 10 тис. грн чи 10 діб арешту. Провайдери зобов'язувалися отримати ліцензію на надання послуги доступу до мережі Інтернет або за непослух мали сплатити штраф 7 тис. грн.

Ухвалення «законів» викликало негативну реакцію з боку окремих політиків, інституцій громадян. сусп-ва. Більше сотні громад. орг-цій оголосили мобілізацію на Майдані Незалежності в *Києві*. 16 січня 2014 з ініціативи лідерів *Автомайдану* розпочалася хода на підготовку безстрокового пікету ВР України. Відбулася сутичка учасників ходи із загонами внутр. військ і «Беркуту». Протистояння не вщухало 20 січня. Влада погодилася призупинити процес набуття законами чинності принаймні до закінчення переговорів із лідерами опозиції. Проте 21 січня відповідні домовленості з лідерами Автомайдану були порушені. Газ. «Голос України» опублікувала закони, після чого вони набули чинності. Зх. лідери і дипломати назвали події у ВР України антидемократичними. Найвпливовіші видання світу засудили ухвалення цих законів, називали їх такими, що суперечили Конституції України, Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, прямо суперечили зобов'язанням і обов'язкам України, як члена *Організації Об'єднаних Націй*, *Ради Європи* та *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*.

28 січня 2014 ВР України на позачерговому засіданні визнала такими, що втратили чинність, 9 із 12-ти законів. За це рішення проголосували 361 депутат. Ген. прокуратурою України «Д.з.» розглядалися такими, що були спрямовані на перешкоджання проведенню акцій протесту, розширення репресивних повноважень правоохоронних органів. У спробі їх ухвалення вбачалися ознаки злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України. Ген. прокуратура встановила, що вказівки про прийняття законів виходили від Президента України В.*Януковича*.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави К., 2016.

С.С. Падалка.

ДІВО́ВИЧ (Дзівович) **Олексій Данилович** (р. н. і р. с. невід.) — козац. літописець. Старший брат С.*Дівовича* — автора віршованого твору «Разговор Великороссии с Малороссией» (1764). 1756 розпочав службу в *Генеральній військовій канцелярії*, адвокат Домової екон. канцелярії гетьмана К.*Розумовського* (1757). 1763 був призначений *сотником* Почепської (першої) сотні, де він перебував до 1769. Після сотництва дістав ранг полкового судді *Стародубського полку*. На поч. 1780-х рр. обіймав посаду абшитованого полкового судді Стародубського полку. Після відставки Д. оселився у своєму маєтку, в с. Дубовичі (нині село Конотопського р-ну Сум. обл.), де й жив у 1780—90-х рр.

Упорядник рукописної книги «Две гистории о козацком малороссийском народе» (1756), яка є списком аналогічного рукопису Г.*Покаса* (1751). Крім тексту «Короткого опису Малоросії» (опубл. 2010), доповненого Д., книга містить список хроніки «Описаніе кратчайшее известных действ и случаев» (1506—1734), а також три копії документів: універсал Б.*Хмельницького* 1650, лист запороз. кошового отамана І.*Сірка* з приводу нападу турецько-татар. війська на *Чортомлицьку Січ*, чолобитні київ. митрополита *Макарія II* до рос. царя *Івана IV* та звернення «народа русского до полского Сената, поданого на Сейм в 1638 году». Рукопис зберігається у Відділі книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центр. наук. б-ки Харків. нац. ун-ту ім. В.Каразіна.

Літ.: *Горбань М.* Нариси з української історіографії: новий список літопису «Краткое описание Малороссии», т. 1. Х., 1923; «Короткий опис Малоросії» (1340—1775). К., 2010; *Оглоблин О.* Люди старої України. Острог—Нью-Йорк, 2000; *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: списки та редакції творів. К., 2010; *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини. К., 2010; Короткий опис Малоросії (1340—1776). К., 2012.

А.М. Бовгиря.

С.В. Дідич.

ДІ́ДИЧ Сергій Васильович (03.11. 1969—18.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Навч. в Одес. вищому інженерно-мор. уч-щі. Служив у лавах рад. армії. Закінчив екон. ф-т Львів. ун-ту. Громад. активіст, приватний підприємець, голова Городенківської районної орг-ції Всеукр. об'єднання «Свобода», депутат Городенківської районної ради. Сотник Івано-Франк. сотні «Самооборони Майдану». Загинув 18 лютого 2014 на Кріпосному провулку в *Києві* в результаті наїзду військ. вантажівки ГАЗ-3309 та в умовах нападу і перешкоджання до порятунку з боку силовиків. Один із силовиків, А.Єфімін, був визнаний винним у загибелі Д. й отримав вирок (5 років позбавлення волі умовно з випробувальним терміном на 3 роки, позбавлений права обіймати посади в правоохоронних органах України терміном на 3 роки і позбавлений звання «старший прапорщик міліції»).

Рішенням сесії Городенківської міськради від 22 лютого 2014 № 1940 Д. присвоєно (посмертно) звання «Почесний громадянин міста Городенки».

21 березня 2014 в *Івано-Франківську* з'явилася вулиця Сотника Сергія Дідича. Також на честь Д. перейменована одна із центр. вулиць м. *Городенка*. 24 серпня 2014 в Городенці на будинку № 20 по вул. С.Дідича, де він проживав упродовж 14 років, встановлено меморіальну дошку. 21 листопада 2014 Д. посмертно присвоєно звання «Герой Украї-

І.Ф. Дмитрів.

ни» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Книга пам'яті: Небесна сотня. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Сергій Дідич. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/sergiy-didych

Т.С. Водотика.

ДМИ́ТРІВ Ігор Федорович (09.10. 1983—20.02.2014) — активний учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Калуш*. Закінчив *Прикарпатський національний університет* та 2013 — Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Проживав у с. Копанки Калуського р-ну Івано-Франк. обл.

Уперше взяв участь у подіях *Революції гідності 2013—2014* на поч. лютого 2014. Загинув 20 лютого 2014 внаслідок 4-х вогнепальних поранень.

21 листопада 2014 Д. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Ігор Дмитрів. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/ігор-дмитрів

І.В. Постольник.

«ДНІПРО́-1», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, який сформовано в м. *Дніпропетровськ* у травні 2014. Спеціалізувався на забезпеченні правопорядку на території регіону, охороні блокпостів на межі з *Донецькою областю*. В його складі перебувала рота «Крим», сформована переважно із представників кримськотатар. народу. З червня 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, брав участь у звільненні й обороні *Маріуполя*, боях під м. Іловайськ Донец. обл. У вересні 2014 реорганізовано і розширено до полку. Перший командир — Ю.Береза. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Зиненко Р.* Иловайский дневник. Х., 2016; *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

ДНІПРО́ВСЬКІ МІСТА́ ПТОЛЕМЕ́Я — група населених пунктів, згаданих Клавдієм *Птолемеєм* у творі «Посібник з географії» (книга III, розділ 5). Зазвичай до Д.м.П. відносять 6 міст на р. *Борисфен* (*Дніпро*): Азагарій (Αζαγάριον), Амадока (Αμαδόκα), Сар (Σάρον), Серим (Σέριμον), Метрополь (Μητρόπολις), Ольвія, або Борисфен (Ολβία Βορυσθενίς), Ордесс (Ορδη(σ)υός; розташов. «вище річки Аксіак»; Αξιάκην), а також 3 міста на рукаві Борисфена: Леїн-містечко (Λήινον πόλις), Сарбак (Σάρβακον), Ніосс (Νίοσσον). За винятком *Ольвії*, ці пункти не вдається однозначно ототожнити з конкретними археол. пам'ятками. Найбільш імовірно, що Д.м.П. варто шукати в Нижній Наддніпрянщині.

Літ.: *Брайчевский М.Ю.* Когда и как возник Киев. К., 1964; *Зубарев В.Г.* Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции. М., 2005.

Д.Я. Вортман.

ДОБРИ́ЛОВЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — давньорус. кириличний пергаментний рукопис; повний апракос (зб. євангельських читань на всі дні тижня), написаний 1164. Містить 270 аркушів розміром 24,5×19,7 см. Оздоблений 4-ма поліхромними мініатюрами євангелістів, а також заставками та ініціалами тератологічного та плетінчастого стилів. У післямові вказано імена писця (диякон церкви Святих Апостолів Костянтин-Добрило) та замовника (Симеон, священник церкви св. Іоанна Предтечі) і рік створення манускрипту. Церковнослов'ян. мова східнослов'ян. редакції, якою написано текст, містить риси давньоукр. діалектів. Це робить Д.Є. важливою пам'яткою для вивчення історії *української мови*. Загальновизнано, що рукопис походить із Пд. Русі. Д.Є. зберігається в Рос. держ. б-ці в *Москві*, у Зібранні М.Румянцева (ф. 256, № 103), куди потрапило 1822.

Добрилове Євангеліє. Мініатюра «Євангеліст Лука».

Публікація: Добрилове Євангеліє 1164 року. Львів, 2012.

Літ.: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI—XIII вв. М., 1984; *Запаско Я.П.* Українська рукописна книга. Львів, 1995; *Німчук В.В.* Походження Добрилового Євангелія. В кн.: Слов'янська ономастика: збірник на честь 70-річчя доктора філологічних наук, професора П.П. Чучки. Ужгород, 1998; *Попова О.С.* Византийские и древнерусские миниатюры. М., 2003; *Турилов А.А.* Добрилово Евангелие. В кн.: Православная энциклопедия, т. 15. М., 2007; *Осінчук Ю.В.* Українська мова в Добриловому Євангелії. В кн.: Мовні обрії: збірник на пошану Левка Полюги. Львів, 2011.

В.В. Німчук.

ДОБРОВО́ЛЬЧИЙ РУХ — див. *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*

ДОБРОВО́ЛЬЧИЙ УКРА́ЇНСЬКИЙ КО́РПУС «ПРА́ВИЙ СЕ́КТОР» — добровольче військ. об'єднання, офіційно створене 17 липня 2014 як бойове крило однойменної орг-ції. Відзначився у боях за *Савур-могилу*, під м. Іловайськ Донец. обл., за Донец. аеропорт, на Світлодарській дузі та ін. Перший командир — А.Стемпіцький. У грудні 2015 на основі частини підрозділів цього об'єднання почало створюватися окреме формування «*Українська добровольча армія*». (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; Дівчата зрізають коси: книга спогадів. К., 2018; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018; Усна історія російсько-української війни (2014—2018), вип. 4. К., 2018; *Білозерська О.* Щоденник нелегального солдата. К., 2019.

В.І. Милько.

ДОБРОВО́ЛЬЧІ БАТАЛЬЙО́НИ УКРАЇ́НИ 2014—2019 — парамілітарні, військ. та поліцейські добровольчі формування, що створювалися для захисту незалежності, держ. суверенітету та територіальної цілісності України в р-ні проведення *Антитерористичної операції / Операції об'єднаних сил* (АТО/ООС). Зародження масового добровольчого руху стало логічним продовженням тих форм самоорганізації населення безпекового спрямування, які зародилися під час *Революції гідності 2013—2014*, проявом самовідданого громад. спротиву рос. збройній агресії, практичною демонстрацією бажання жити в незалежній і суверенній д-ві.

Після перемоги Революції гідності, наприкінці лютого — на поч. березня 2014, в умовах здійснення РФ анексії Крим. п-ова та стимулювання нею сепаратистських настроїв, правоохоронні органи регулярно повідомляли про загрози нападу на територію України, здійснення терористичних і диверсійних актів, порушення Держ. кордону України, а також активізацію антиукр. діяльності та зростання ризиків дестабілізації суспільно-політ. ситуації всередині д-ви. Для підвищення ефективності боротьби з цими явищами, зокрема й за рахунок ширшого залучення громадськості, згідно із Законом України «Про Національну гвардію» від 13 березня 2014 було створено Нац. гвардію України в системі МВС України (на базі Внутр. військ, які дискредитували себе через участь у силовому протистоянні з учасниками Революції гідності), що дало змогу сформувати в її складі перші добровольчі об'єднання. Одночасно почали розвиватися незалежний добровольчий рух та створюватися добровольчі формування, підпорядковані Мін-ву оборони України.

Загальновизнаною датою започаткування добровольчого руху в рамках відсічі *збройній агресії Російської Федерації проти України* вважається 14 березня 2014. Цього дня близько 500 добровольців, учасників Революції гідності, які представляли «Самооборону Майдану», вирушили із центру *Києва* до навч. центру МВС України та в подальшому сформували основу 1-го резервного батальйону Нац. гвардії України. Оголошення 17 березня часткової мобілізації в умовах подальшого загострення суспільно-політ. ситуації сприяло розвитку добровольчого руху та дало можливість спрямувати частину його представників до лав ЗС України. За приблизними підрахунками, їхня кількість серед мобілізованих 1-ї хвилі становила 15—20 % (тобто прибл. 5—7 тис. осіб), 2-ї та 3-ї — до 10 % (загалом прибл. 7,5 тис. осіб).

У другій пол. березня 2014 для організації територіальної оборони, охорони стратегічних об'єктів і органів держ. влади, протидії диверсійним групам РФ та контрольованим нею терористичним угрупованням місц. властями були ухвалені рішення про створення із добровольців батальйонів територіальної оборони у *Львівській області* (див. *«Воля»*, добровольчий батальйон), *Івано-Франківській області*, *Полтавській області*, м. *Ніжин* (див. *«Ніжин»*, добровольчий батальйон), полку нац. захисту на Дніпропетровщині (пізніше — батальйон *«Дніпро-1»*, командир — Ю.Береза). В серед. квітня 2014 оголошено про наміри створити 25-й батальйон територіальної оборони Донец. обл. (у подальшому сформовано як батальйон *«Донбас»* на чолі із С.Семенченком; справжнє ім'я — К.Гришин).

У березні—квітні 2014 першими до практичної діяльності перейшли окремі загони укр. добровольців, переважно колиш. учасники Революції гідності (члени «Правого сектору», «Самооборони Майдану», *Автомайдану*, 1-ї Київ. сотні ОУН ім. Є.Коновальця, громад. орг-ції «Патріоти України», загону «Чорний корпус»), які брали учать у сутичках із пророс. бойовиками на Сх. України, здійснювали патрулювання та неофіц. охорону громад. порядку, виконували різноманітні розвідувальні завдання, організовували протидію пророс. мітингувальникам.

Наступного дня після оголошення 14 квітня 2014 початку проведення АТО Міністр внутр. справ України А.Аваков оприлюднив рішення про початок створення на добровольчих засадах корпусу спец. підрозділів патрульної служби у підпорядкуванні відомства. Рішенням від 5 травня цю ініціативу підтримала «Самооборона Майдану», члени якої стали вагомим кадровим джерелом особового складу. За офіц. даними, впродовж травня—червня було сформовано 30 регіональних підрозділів (понад 5,5 тис. осіб): по кілька в Києві (*«Київ-1»*, «Київ-2»), *Київській області* (*«Золоті ворота»*, «Київщина», *«Миротворець»*, *«Січ»*), *Дніпропетровській області* («Дніпро-1», «Січеслав», «Кривбас»), *Харківській області* (*«Харків-1»*, «Харків-2», *«Слобожанщина»*). Крім того, на Дніпропетровщині, переважно з уродженців *Донецької області* та *Луганської області*, створено добровольчі батальйони *«Артемівськ»*, *«Луганськ-1»*, *«Шахтарськ»*. По одному підрозділу сформовано в ін. регіонах («Вінниця», *«Івано-Франківськ»*, «Кіровоград» (із грудня 2016 — «Святослав»), «Львів», «Миколаїв» (також відомий як «Святий Миколай»), «Полтава» (на основі однойменної роти та батальйону «Каскад»), *«Скіф»* (*Запорізька область*), «Суми», «Тернопіль», *«Херсон»*, *«Чернігів»*, *«Шторм»* (в *Одеській області*)), у т. ч. й у статусі роти («Світязь» у *Волинській області*, «Кременчук» у Полтавській, «Богдан» у *Хмельницькій області*). Штатна чисельність кожного була досить різною — від кількох десятків до кількох сотень осіб. Усього понад 6,5 тис. осіб. на поч. весни 2015.

Особовий склад формувався гол. чин. із числа місц. добровольців, а матеріальне забезпечення відбувалося за рахунок обласних бюджетів і доброчинних пожертв. Після здійснення набору та проходження кількатижневої підготовки Д.б.У., за окремими винятками, починаючи з липня 2014, були задіяні в зоні проведення АТО та прифронтових районах, де несли патрульно-постову службу, забезпечували охорону правопорядку у звільнених від пророс. бойовиків населених пунктах, організовували протидію незаконному обігу/вивезенню озброєння, боєприпасів і вибухових речовин, здійснювали охорону об'єктів держ. та місц. значення, протидіяли диверсійно-розвідувальним групам і незаконним військ. формуванням, затримували осіб, які підозрювалися у вчиненні терористичних актів і сепаратистській діяльності.

Восени 2014 в системі МВС додатково було створено кілька підрозділів особливого при-

значення: батальйон *«Свята Марія»* (*Маріуполь*), рота «Болград» (Одещина), рота *«Східний корпус»* (Харківщина). Тоді ж *«Азов»* та «Дніпро-1» було переформатовано у полки з виділенням їм важкого озброєння.

Іншу групу добровольчих батальйонів у підпорядкуванні МВС України формували підрозділи у складі Нац. гвардії України, які мали оперативне призначення (*Батальйон імені Кульчицького*, «Донбас» (С.Семенченко), «Азов» (А.Білецький), *«Крук»* (С.Шуляк)). Їхнім завданням була охорона громад. порядку в зоні АТО, що зумовило оснащення лише легким піх. озброєнням; у подальшому, з огляду на участь у бойових діях, почали виділяти й важке озброєння. У квітні—травні 2014 1-й та 2-й резервний батальйони (пізніше об'єднані в єдиний підрозділ ім. Кульчицького), оперативно сформовані й перекинуті в Донец. обл. для несення служби й оборони блокпостів, стали першим організованим ешелоном протидії розповсюдженню сепаратистського руху.

Частково добровольчими вважаються батальйони територіальної оборони, що входили до складу ЗС України та підпорядковувалися Мін-ву оборони України. Рішення про початок їх створення було прийнято в. о. Президента України О.*Турчиновим* наприкінці квітня 2014, а укомплектування відбувалося переважно районними й обласними військ. комісаріатами у травні—червні за матеріальної підтримки місц. властей. Завданнями батальйонів територіальної оборони стали охорона держ. кордону та стратегічно важливих об'єктів, забезпечення діяльності органів управління, було передбачено можливість застосування в ін. регіонах у разі виникнення в ньому загрози територіальній цілісності України. У зоні проведення АТО вони спеціалізувалися на забезпеченні правопорядку на блокпостах й у звільнених населених пунктах, укріпленні позицій та допоміжній підтримці ЗС України. Штатна чисельність кожного формування (загалом їх було понад 30) становила 426 осіб. Найвідоміший із батальйонів територіальної оборони — *«Айдар»* (командир — С.Мельничук) — створено одним із перших у травні 2014, цілком на добровольчих засадах, без участі військ. комісаріату Луганщини. До його складу входили кілька штурмових рот, «Афганська» і «Волинська» роти, загін «Холодний яр» та ін. Гол. чин. за рахунок добровольців сформовано батальйони територіальної оборони в Києві (11-й, «Київська Русь»), Дніпроп. обл., *Кіровоградській області* («Рух опору» та «Батьківщина»), Львів. обл. (*«Воля»*), *Рівненській області* («Горинь»), Харків. та Хмельн. обл.

Як штатну військ. одиницю у підпорядкуванні Мін-ву оборони України, винятково на добровольчих засадах, у серпні 2014 утворено батальйон *«Фенікс»* (у складі 79-ї окремої десантно-штурмової бригади); а в січні 2015 — із частини бійців добровольчого батальйону «Донбас» — батальйон *«Донбас-Україна»* (у складі 54-ї механізованої бригади ЗС України). Через належність до ЗС України вони мали повноцінну орг. структуру, вирізнялися вищим рівнем озброєння та більшою тривалістю бойової підготовки. За підтримки волонтерів-добровольців сформовано спецпідрозділ «Аеророзвідка», який спеціалізувався на забезпеченні відеоспостереження в зоні бойових дій та зборі розвідувальної інформації за допомогою безпілотної авіації.

Крім того, на Сх. України воювали незалежні добровольчі парамілітарні об'єднання, які певний час не мали офіц. статусу, однак фактично підпорядковувалися командуванню АТО. Їхній склад не був чітко визначеним, назва «батальйон» подекуди мала суто формальний характер, адже йшлося про незначну чисельність або окремі загони та групи, перебування яких в зоні бойових дій могло бути несистематичним чи зводитися до організованих рейдів та операцій. У різні періоди до цієї групи добровольчих об'єднань входили: Окрема добровольча чота «Карпатська Січ» і *Легіон Свободи* (основу складали представники однойменної партії), батальйон *«ОУН»* (за назвою відповідного громад. руху), міжнар. миротворчі батальйони ім. Дж.Дудаєва та ім. шейха Мансура (сформовані в Данії громадсько-політ. рухом «Вільний Кавказ», що об'єднує представників чеченського народу; див. *Батальйон імені Джохара Дудаєва*, *Батальйон імені шейха Мансура*), підрозділ «Сармат», *Грузинський національний легіон*, Київ. рота спецпризначення ім. Т.Шевченка (формування громад. орг-ції «Українське реєстрове козацтво»). Високою боєздатністю, дисциплінованістю та розгалуженістю структури вирізнявся *Добровольчий український корпус «Правий сектор»* (ДУК; командир — А.Стемпіцький), розрізнені загони і групи якого з квітня 2014 брали участь у протидії пророс. бойовикам. Основу його складу сформовано представниками однойменного громад. руху, а також різних націоналістичних орг-цій («УНА-УНСО», «Тризуб», «Січ»). Структурно ДУК охоплював кілька батальйонів та різних підрозділів, серед яких і мед. батальйон «Госпітальєри», тактична група «Білорусь» (до складу входили добровольці з цієї країни). За непідтвердженими даними, 2015 чисельність ДУК на фронті сягала до 700 осіб. Наприкінці 2015 — на поч. 2016 частина батальйонів ДУКу сформувала основу нового незалежного добровольчого формування — *«Української добровольчої армії»* (командир — Д.*Ярош*). Тоді ж розпочато створення батальйону ім. Н.Челебіджіхана (переважно із представників кримськотатар. народу), який дислокувався біля адм. кордону *Херсонської області* та тимчасово окупованого Крим. п-ова.

Основу добровольчого руху становили соціально активні та патріотично налаштовані громадяни (у т. ч. й російськомовні), молодого і середнього віку, учасники Революції гідності, представники націоналістичних орг-цій, частково особи з бойовим досвідом чи досвідом служби у правоохоронних органах. Відповідні батальйони вирізнялися значною боєздатністю за рахунок демократизму у формуванні кер-ва та відносинах між особовим складом, високого морально-бойового духу та вмотивованості, дебюрократизації та оперативності у прийнятті рішень. Через це вони часто ставали об'єктом неправдивих звинувачень, пропагандистської критики та дискредитації з боку рос. ЗМІ. При цьому зафіксовано більш жорстоке ставлення до бійців Д.б.У., які потрапляли у полон до контрольованих РФ незаконних збройних формувань, включно із численними випадками застосуван-

ня тортур і катування (див. *Українські військовополонені, заручники та політв'язні в Росії 2014—2019*).

Серед проблемних тенденцій відзначалися слабкість вертикалі керування, часті зміни молодшого командного складу, низький рівень матеріально-тех. забезпечення, залежність від політ. рішень. Подекуди відсутність належної координації між різними Д.б.У. та регулярними військами ускладнювала ситуацію та спричиняла невимушені втрати, в окремих випадках давалася взнаки відсутність бойового досвіду та дисципліни. Великого резонансу набув випадок із самовільним залишенням бойових позицій батальйоном територіальної оборони «Прикарпаття» в серпні 2014 поблизу м. Іловайськ Донец. обл. Підрозділ було розформовано в січні 2015 після завершення розслідування.

Особливо актуальними для Д.б.У. були питання нестачі озброєння, військ. спорядження (а також його неуніфікованість), що істотно знижувало їхню боєздатність. Частково вони вирішувалися за рахунок трофейної зброї, підтримки волонтерів і доброчинців (див. *Волонтерський рух в Україні*). Деякі відомі Д.б.У. («Азов», «Дніпро-1», «Донбас») отримували фінансування від представників великого бізнесу, зацікавлених у стабілізації політ. ситуації в регіоні. Це породжувало підозри (у т. ч. й інспіровані рос. ЗМІ) щодо можливості використання цих формувань для вирішення приватних соціально-екон. та політ. проблем, спричиняло поширення тез про «приватні армії олігархів». У зоні проведення АТО зафіксовано випадки порушень прав людини, мародерства та скоєння тяжких злочинів з боку представників роти *«Торнадо»*, батальйонів «Слобожанщина», «Шахтарськ».

Д.б.У. відіграли велику роль на початковому етапі війни на сх. України, коли була очевидною організаційно-професійна та кадрова непідготовленість держ. силових структур ефективно протидіяти контрольованим РФ незаконним збройним формуванням, розвідувально-диверсійним групам. Особливо корисними вони стали під час оборони і звільнення низки населених пунктів упродовж квітня—червня 2014 (зокрема, Слов'янська, Маріуполя, в Мар'їнському р-ні (усі Донец. обл.) та ін.), локалізації конфлікту, недопущення його поширення в низці регіонів. Більшість Д.б.У. брали участь і зазнали найбільших втрат (безповоротних і потрапляння у полон) у боях із регулярними рос. військами, передусім за Іловайськ (серпень 2014) та *Дебальцеве* (січень—лютий 2015). Саме в цей період Д.б.У. вперше отримали можливість здобути трофейне важке озброєння.

Держ. політика щодо добровольчого руху поступово змінювалася від невтручання в діяльність незалежних батальйонів і формування окремої контрольованої системи (в системі відомств внутр. справ та оборони) на початковому етапі бойових дій на сх. України (весна—літо 2014) до послідовного переформатування, інтеграції у склад регулярних частин і ліквідації як явища (починаючи з осені 2014). Перехід до активної фази бойових дій на сх. України актуалізував питання про потребу законодавчого врегулювання й легітимації їхнього статусу та надання Д.б.У. важкого озброєння. Вже наприкінці серпня — на поч. вересня 2014 підрозділи, які перебували у складі МВС України, почали його централізовано отримувати через департамент координації добровольчих батальйонів (утім не завжди в достатній кількості та належному стані). Водночас у структурі батальйонів територіальної оборони почали створюватися додаткові підрозділи (зенітні взводи, мінометні батареї тощо). Однак у жовтні—листопаді 2014 вони почали переформовуватися у мотопіх. батальйони із подальшим включенням до складу різних бригад. У цей час деякі ЗМІ почали поширювати думки про ставлення влади до Д.б.У. як внутрішньополіт. загрози.

Після підписання 2-ї Мінської угоди в лютому 2015, де був пункт про «роззброєння всіх незаконних груп», розпочалася системна інтеграція всіх добровольчих об'єднань у складі ЗС України, регулярних частин Нац. гвардії України чи Нац. поліції України (створена в липні 2015), їх відведення з лінії фронту. Позитивним наслідком цього стало підвищення рівня планування й координації дій, матеріально-тех. забезпечення. У квітні 2015 було офіційно оголошено про завершення процесу, втім формально деякі батальйони ДУК, а пізніше і «Української добровольчої армії», перебували на передових позиціях до жовтня 2018. Остаточно цей процес було завершено після того, як 3 добровольчі батальйони («ОУН», ім. шейха Мансура, 8-й батальйон «Української добровольчої армії») передали у вересні 2019 Нац. гвардії України залишки свого озброєння.

Тривалий час невирішеним було питання, пов'язане з наданням добровольцям статусу учасників бойових дій і їх забезпеченням відповідними соціальними гарантіями. У квітні 2015 *Верховна Рада України* передбачила таку можливість лише для підрозділів, які хоч і були створені громад. орг-ціями чи самоорганізувалися, але обов'язково у подальшому були включені до складу ЗС України, Мін-ва внутр. справ України чи Нац. гвардії України. Тобто поза дією цього закону залишилися кілька незалежних батальйонів, а також сотні добровольців (за деякими даними — навіть кілька тисяч, у т. ч. загиблих і поранених), які в різні періоди впродовж 2014—15 брали участь у проведенні АТО. Наслідком неврегульованості цього питання стали соціальна, зокрема мед., незахищеність цих бійців, фактична неможливість для них проходити держ. соціально-професійну адаптацію та психологічну реабілітацію. Впродовж 2015—16 більшість обласних рад самостійно ухвалили рішення щодо місц. громад про надання бійцям усіх добровольчих формувань (навіть тим, які формально не належали до військ. та правоохоронних структур) статусу учасників бойових дій або затвердили звернення до вищих органів влади про необхідність вирішення цієї проблеми в рамках чинного законодавчого поля. Не враховуючи тимчасово окупований Крим. п-ів та Донец. й Луган. обл., де тривали бойові дії та було створено *військово-цивільні адміністрації*, відповідне питання найдовше вирішувалося в Києві (до червня 2017) та на Закарпатті (до червня 2018). У грудні 2019 ВР України включила до переліку учасників бойових дій усіх добровольців, хто впродовж терміну не менше як 30 календарних днів (у т. ч. за сукупністю днів) брав участь у проведенні АТО/ООС. Утім на практиці зберегли-

ся різноманітні бюрократичні перешкоди, й інколи надання статусу учасника бойових дій відбувається лише за рішенням суду.

Незмінним є високий рівень довіри та поваги суспільства до Д.б.У. (на їхню честь названо вулиці в Києві, а також відкрито пам'ятник, *Чернігові*, *Луцьку*, провулок у Дніпрі; див. *Дніпропетровськ*). Це зумовило участь багатьох представників командного складу Д.б.У. у виборчих кампаніях: до ВР України восени 2014 (Ю.Береза, А.Білецький, А.Вітко, Є.Дейдей, Д.Лінько, К.Матейченко, С.Мельничук, І.Мосійчук, С.Семенченко, А.Тетерук) та місц. органів влади восени 2015. На поч. 2017 з метою вшанування мужності й героїзму захисників незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України, сприяння подальшому зміцненню патріотичного духу в сусп-ві, підвищенню сусп. уваги й турботи про учасників добровольчих формувань було встановлено День укр. добровольця (14 березня). 2018 Нац. банк України випустив однойменну пам'ятну монету номіналом 10 грн. За підрахунками Мін-ва оборони України, заг. кількість добровольців за 2014—17 становила понад 100 тис. осіб. Багато з них нагороджені вищими держ. нагородами, зокрема й званням «*Герой України*» (посмертно — Т.Матвіїв, О.Міхнюк, В.Сліпак, А.Снітко, С.Табала, Є.Тельнов, С.Цимбал та ін.).

Літ.: *Бутусов Ю.* Добровольчі батальйони: структура, страхи, проблеми бойового застосування. «ZN. UA», 2014, 29 серпня (https://zn.ua/ukr/internal/dobrovolchi-batalyoni-struktura-strahi-problemi-boyovogo-zastosuvannya-_.html); *Шеремет П.* Батальйони: розформувати не можна реформувати. «Українська правда», 2014, 3 листопада (https://www.pravda.com.ua/articles/2014/11/3/7042927); *Гуральська А.* Звіт: Добровольчі батальйони: виникнення, діяльність, суперечності. «Відкритий Діалог», 2015, 18 травня (https://ua.odfoundation.eu/a/6444,zvit-dobrovolchi-bataljony-vynyknennja-dijalnist-superechnosti); *Puglisi R.* Heroes or Villains?: Volunteer Battalions in Post-Maidan Ukraine. «Istituto Affari Internazionali», 2015, March; *Рущенко І.П.* Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Х., 2015; Усна історія російсько-української війни, вип. 1—5. К., 2015—19; Добровольці і солдати. чим відрізняються підрозділи АТО. «Texty.org.ua», 2016, 30 липня (https://texty.org.ua/articles/64837); *Орел І.* Хроніка одного батальйону. Х., 2016; *Тимчук Д. та ін.* Вторгнення в Україну: хроніка російської агресії. К., 2016; Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014—2016). К., 2017; *Булах А. та ін.* Первые на передовой: отражение военной агрессии России против Украины. Таллинн, 2017; *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

ДО́ГОВІР МІЖ УКРАЇ́НОЮ ТА РОСІ́ЙСЬКОЮ ФЕДЕРА́ЦІЄЮ ПРО СПІВРОБІ́ТНИЦТВО У ВИКОРИСТА́ННІ АЗО́ВСЬКОГО МО́РЯ І КЕ́РЧЕНСЬКОЇ ПРОТО́КИ 2003 — двосторонній міжнар. договір, укладений 24 грудня 2003 президентами Л.*Кучмою* та В.*Путіним* після російсько-укр. конфлікту навколо о-ва *Тузла* в Керченській протоці (вересень—жовтень 2003).

Договір визначає Азовське море та Керченську протоку як «внутрішні води України та Російської Федерації», в яких торг. судна та військ. кораблі обох д-в користуються свободою судноплавства, торг. судна третіх д-в мають право заходу до моря та проходу протокою за умови прямування до укр. або рос. портів або з них, а військ. кораблі третіх д-в мають ті самі права за умови надання дозволу рос. або укр. сторони, погодженого з ін. стороною договору. Документ передбачає майбутню делімітацію кордонів в Азовському морі (фактично не здійснена через опір рос. сторони) та вирішення всіх спорів виключно мирними засобами. Порушується РФ з 27 лютого 2014 дотепер (зокрема, через блокування проходу та захоплення укр. військ. кораблів у Керченській протоці, а також утруднення судноплавства для торг. суден України та третіх сторін), фактично денонсований рос. стороною 21 березня 2014 після анексії Криму (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України 2014—2019*).

Літ.: *Задорожній О.* Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991—2014. К., 2014.

Т.С. Шульга.

«ДОЗО́Р-Б» — один зі зразків новітнього озброєння та військ. техніки ЗС України, укр. багатоцільовий бронеавтомобіль з колісною формулою 4×4. Створений Харків. КБ з машинобудування. Призначений для виконання розвідувальних і патрульних завдань, участі в миротворчих місіях. Може нести різноманітне озброєння (кулемети, автоматичні гранатомети, протитанк. ракетні комплекси). Важить бл. 8,5 т, бойовий розрахунок: 2—3 члени екіпажу та 6—8 осіб десанту.

Бронеавтомобіль «Дозор-Б».

Прототип «Д.-Б» уперше представлений 27 жовтня 2004. 2013 ліцензію на вир-во «Д.-Б» придбала польс. компанія «Міста», яка налагодила випуск бронеавтомобіля під назвою «Онцілла» для експорту (зокрема, до Сенегалу).

2014 «Д.-Б» пройшов держ. випробування в Україні, проте початок серійного вир-ва затримувався через проблеми з постачанням двигунів «Дойц» (із Німеччини) та недостатню якість виготовлення бронеавтомобілів на Львів. бронетанк. ремонтному з-ді. 2015 виготовлено установочну партію з 10-ти екземплярів, які 2016 передані для військ. випробувань до 95-ї окремої десантно-штурмової бригади. Подальше вир-во планувалося на Київ. бронетанк. з-ді, проте ці плани не були реалізовані. Натомість 2019 на озброєння ЗС України було взято бронемашину «Онцілла» польс. вир-ва.

Літ.: *Стечишин В.* «ДОЗОР-Б» у серійному випуску, «Народна армія», 2015, 6 квіт.; *Fedyk I.* The breakthrough of Dozor. «Ukrainian Defense Review», 2015, № 4; *Харук А.І.* Зроблено в Україні. Х., 2019.

А.І. Харук.

ДОМІНІКА́НЦІ — катол. чернечий орден. Був заснований як орден братів-проповідників св. Домініком де Гусманом (1170—1221) у 1214. Від середньовіччя і до сьогодні орден становить розгалужену міжнар. орг-цію, діяльність якої охоплює практично всі континенти. Орден належить до групи т. зв. жебручих орденів,

які мали пропагувати ідею добровільної бідності. До історії домініканський орден увійшов передусім як згромадження інтелектуалів, місіонерів і проповідників, а також очільників Святої інквізиції. В ордені були як чоловіча, так і жін. гілки, а також відгалуження терціаріїв — світських братів і сестер.

Домініканський орден відіграв першочергову роль в оформленні та подальшому розвитку катол. церк. структур і реліг. життя в укр. землях. Орден практично безперервно діяв на теренах України від початку свого існування і був активним носієм зх. реліг., а разом із тим культ., інтелектуальних і світоглядних цінностей та ідей.

1-й період історії ордену в Україні обіймає час з 1220-х рр. до кін. 16 ст. Цю добу відкриває легендарна місія св. Яцека Одровонжа (бл. 1183—1257), під час якої було засновано монастир у *Києві* (а також, за ін. версіями легенди, в *Житомирі* та *Овручі*). Засновниками монастирів у цей період були переважно представники королів. та княжих родин (*Рюриковичів* та *Гедиміновичів*, у т. ч. *Ягеллонів*), а місцями їх заснування — осн. політ. та екон. центри Русі (Київ, *Львів*, *Луцьк*, Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), *Галич*, *Смотрич*, Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Перші монастирі, які виникали на рус. землях, автоматично зараховувалися до Польс. провінції (заснована 1225). Така ситуація тривала до утворення Т-ва братів пілігримів заради Христа (діяло до 1456), яке перебрало місійну акцію на Русі та в Криму. 1378 згідно з папською буллою «Fidei orthodoxae» з Польс. провінції до цього т-ва були передані монастирі у Львові, Кам'янці та Смотричі. 1580—96 в Польс. провінції точилася ідеологічна боротьба за відокремлення під егідою львів. монастиря, що завершилася утворенням 1596 окремої Рус. провінції. Ми не володіємо достатньою інформацією про результати місіонерської діяльності ордену в цей час. Безсумнівною, однак, є активна участь ордену в дипломатії, душпастирстві серед катол. населення великих міст, католизації вірмен та підготовці *Берестейської церковної унії 1596.*

2-й період домініканської діяльності в Україні охоплює 1-шу пол. 17 ст. Він характеризується помітним збільшенням фундацій на Русі, засновниками яких були як *магнати*, так і середня *шляхта*. На рус. землях кількість монастирів зросла з кільканадцяти до 67, здебільшого їх засновували у приватних *містечках* і навіть *селах*. У цей час остаточно оформився поділ між монастирями Польс. та Рус. провінцій, кордон між якими проходив на теренах *Галичини* та *Волині*. У зв'язку з потриденськими реформами в Катол. церкві орден істотно активізував місіонерську роботу. Домініканці Польс. та Рус. провінцій зіграли роль в історії кількох гучних навернень у католицизм із *православ'я* та *кальвінізму*, взяли активну участь у душпастирстві в Криму та у проєктах універсальної унії, що мала злучити з Римом правосл. Київ. митрополію.

3-й період домініканської діяльності охоплює 2-гу пол. 17 — 18 ст. Він визначається помітним зменшенням кількості фундацій та зниженням активності ордену. Внаслідок війн та приєднання *Лівобережної України* до Рос. д-ви домініканські осідки на деякий час або назовсім (напр. монастир у Києві) припинили діяльність. Більшість монастирів зосередилися довкола парафіяльної діяльності. І тільки деякі з них (Львів, Луцьк, Кам'янець) продовжували виконувати роль значних інтелектуальних та духовних центрів. У відповідь на зниження аскетичних ідеалів ордену частина монастирів виокремилися 1671 в Конгрегацію обсервантів св. Людовіка Бертранда. Таким чином, у цей час на території України діяли монастирі трьох домініканських орг-цій (Польс. і Рус. провінцій та Конгрегації обсервантів св. Людовіка Бертранда).

4-й період історії ордену в Україні охоплює 19 — 1-шу пол. 20 ст. Він визначається неухильним зменшенням кількості монастирів. На теренах Рос. імперії Катол. церква від початку розглядалася як інорідний і навіть ворожий елемент. Усі римо-катол. монастирі, незалежно від орденської та провінційної належності, були підпорядковані місц. єпископам, чим ліквідовувалася орденська специфіка катол. чернецтва. Після *Польського повстання 1830—1831* вийшов указ рос. імп. *Миколи I* від 19 липня 1832 про укрупнення і скасування деяких римо-катол. монастирів. *Польське повстання 1863—1864* фактично поклало край існуванню домініканського ордену в підрос. землях. Д., які внаслідок *поділів Польщі 1772, 1793, 1795* опинилися в складі *Австрійських Габсбургів імперії* (з 1867 — *Австро-Угорщина*), були змушені погодитись із секуляризаційними реформами, що істотно скоротили кількість монастирів і ліквідували їхнє землеволодіння. Монастирі, що збереглися на укр. землях, були об'єднані в провінцію Галичини та Волині. 1927 в межах відновленої Польс. д-ви постала єдина Польс. провінція св. Гіацинта. Криваві події, що розгорнулися на теренах України в 1-й пол. 20 ст., безпосередньо позначилися на історії ордену. Під час рад. окупації 1939—41 монастирі всіляко обмежувалися в діяльності. У *Чорткові* дійшло навіть до вбивства місц. Д. 2 липня 1941. Негативним було ставлення до катол. монастирів і з боку підпілля *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії*. У березні 1943 укр. повстанці вибили домініканців із монастиря в *Підкамені*.

Попри важкі умови існування, домініканські монастирі впродовж 19 і на поч. 20 ст. брали активну участь в освіт. діяльності та суспільно-політ. житті. При монастирях діяли школи, шпиталі, притулки та друкарні, представники ордену активно займалися катехитичною, душпастирською та наук. діяльністю.

5-й період діяльності ордену в Україні охоплює часи незалежної Укр. д-ви і постання 1993 Ген. вікаріату домініканського ордену для Росії і України ім. архангела Михаїла. Орден продовжує традиційні напрями роботи, серед яких переважає душпастирська, освітня та доброчинна.

Серед Д., які діяли на території сучасної України, — Мельхіор з Мостиська (бл. 1511—91; пріор Львів. монастиря, провінціал Польс. домініканської провінції, королів. сповідник, єпископ Кам'янецький, Перемиський, архієпископ Львівський), Кароль Франко (п. 1622; родом з *Олики*, аскет, пропагований луцьким конвентом як святий), Симон *Окольський* (1580—1653; автор історії Рус. провінції під назвою «Russia florida»), Е.*Дортеллі д'Асколі* (префект домінікан-

ської місії в Кафі (нині м. *Феодосія*), залишив власний опис місії, датований 1634), Садок *Баронч* (1814—92, домініканський історик, фольклорист й архівіст, член домініканського монастиря в Підкамені).

Серед домініканських монастирів на території сучасної України варто зазначити такі (у дужках — дата заснування): у Києві (1220—30-ті рр., повторно — серед. 15 ст.), Кафі (1298), Львові (1360—70-ті рр.), Смотричі (1375), Луцьку (1390), *Белзі* (1394), *Самборі* (1406), Кам'янці (1420), Підкамені (1464), Володимирі (1497), *Летичеві* (бл. 1606), Чорткові (1610), *Старокостянтинові* (1611), Ляхівцях (нині смт *Білогір'я*; 1612), *Камені-Каширському* (1628), *Любарі* (1630), *Тернополі* (1749).

Літ.: *Loenertz R.* La Société des Frères Pérégrinants et les couvents dominicains de Ruthénie et Moldo-Valachie. В кн.: Archivum Fratrum Praedicatorum, vol. 4. Romae, 1934; *Juràk J.M.* Apoštolskà činnost dominikánske provincie svteho Hyacinta na Rusi. 1595—1650. Praga, 1936; *Kielar P.* Rozbiory i kasaty prowincji dominikanów polskich w latach 1772—1914. «Summarium: Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego», 1973, rocz. 20; *Gwiazda H.* Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648—1696. Там само, 1974, rozc. 21 (1972 r.); *Wenc L.* Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich i bernardyńskich w Polsce w latach 1580—1648. В кн.: Studia nad historią dominikanów w Polsce, t. 1. Warszawa, 1975; *Świętochowski R.* Początki dominikańskiej prowincji ruskiej (1596—1602). «Prawo kanoniczne» (Warszawa), 1980, rocz. 23, nr. 1—2.; *Kłoczowski J.* Kontrata ruska w polskiej prowincji dominikańskiej XIV—XVI wieku. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Львів), 1998, вип. 5: PROSFΩNHMA: історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-літтю академіка Ярослава Ісаєвича; *Мащакевич А.* Руська провінція святого Яцка. В кн.: Історія релігій в Україні: праці XIII міжнародної наукової конференції, кн. 1. Львів, 2003; *Koszewierski W.* Dominikanie klasztorów ruskich: polowa XV — XVI wiek. Lublin, 2006; *Trajdos T.M.* Dominikanie na ziemiach ruskich państwa polsko-litewskiego w średniowieczu. В кн.: Dzieje dominikanów w Polsce: XIII—XVIII wiek: historiografia i warsztat badawczy historyka. Lublin, 2006; *Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII століть). Львів, 2007; *Урсу Н.* Мистецька спадщина домініканського ордену XVII—XIX ст. на території України. Кам'янець-Подільський, 2007; *Miławicki M.* Misyjne tradycje polskich dominikanów: zaangażowanie synów św. Jacka w działalność misyjną Kościoła i Zakonu Kaznodziejskiego. В кн.: Święty Jacek i jego dziedzictwo. Opole, 2008; *Його ж.* Położenie klasztorów dominikańskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. В кн.: Święty Jacek Odrowąż i dominikanie na Śląsku. Katowice, 2008; *Сінкевич Н.* Laudare, benedicere, praedicare: домініканський орден на Волині в кінці 16 — на початку 19 ст. К., 2009; *Miławicki M.* Być prorokiem — męczennicy dominikańscy z Czortkowa. В кн.: Prorocy Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku: Materiały III i IV Forum Teologów Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2009; *Trajdos T.M.* Biskupi dominikanie w średniowiecznym Kijowie. В кн.: Klasztor w Kościele średniowiecznymi nowożytnym. Warszawa—Wrocław—Opole, 2010; *Miławicki M.* Stan i perspektywy badań nad dziejami męskich wspólnot zakonnych Kościoła rzymskokatolickiego w Galicji w latach 1772—1918. В кн.: Galicja 1772—1918: problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań, t. 2. Rzeszów, 2011; *Spież J.A.* Dominikanie na Podolu. В кн.: Kościoły chrześcijańskie na Podolu. Warszawa, 2014.

Н.О. Сінкевич.

Донбас. Завод Новоросійського товариства Дж. Юза. 1911.

«ДОНБА́С», добровольчий батальйон — добровольче формування, створене у квітні—травні 2014 переважно з мешканців *Донецької області* в статусі роти «Донбас-1» у складі Полку нац. захисту Дніпроп. обл. 29 травня 2014 ввійшов до складу Нац. гвардії України. Із червня 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, брав участь у боях за Карлівку (нині село Волноваського р-ну Донец. обл.), під м. Іловайськ Донец. обл., за *Дебальцеве*. Перший командир — Семен Семенченко (справжнє ім'я — Костянтин Гришин). (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019*.)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018; *Михайлишин І.* Танець смерті: щоденник добровольця батальйону «Донбас». Х., 2019.

В.І. Милько.

ДОНБА́С — регіон в Україні та Росії. Особливість Д. — формування як пром. району на сировинній базі покладів кам'яного вугілля. Топонім «Донбас» виник як скорочення геол. терміна «Донецький кам'яновугільний басейн». Відповідно до різних підходів виділяють: «малий Донбас», який територіально охоплює пн. частину *Донецької області* та пд. частину *Луганської області* України (за часів Рос. імперії — Бахмутський і Слов'яносербський повіти *Катеринославської губернії* з прилеглими р-нами *Області Війська Донського*), а також прилеглу частину Ростовської обл. РФ (найбільше місто — Шахти); «великий Донбас», до якого також належать сх. частина *Дніпропетровської області* (найбільше місто — *Павлоград*) і пн.-зх. частина Ростовської обл. РФ (до м. Міллерове). «Західний Донбас» включає сх. частину Дніпроп. обл., «східний Донбас» — пн.-зх. частину Ростовської обл. РФ. У рамках сучасного політ. дискурсу під Д. зазвичай розуміють Донец. і Луган. обл.

Д. сформувався на території, що в ранньому *залізному віці* та *середні віки* була частиною Великого Євразійського степу, який заселяли різноманітні спільноти кочовиків (див. *Кочівництво*). У 17—18 ст. відбувалася слов'ян. колонізація території майбутнього Д., в якій взяли участь *запорозькі козаки*, *донські козаки*, слобідські козаки (див. *Слобідські козацькі полки*), укр. селяни (які становили осн. частку переселенців і становили більшість населення цих територій), а також запрошені рос. урядом з угор. частини *Австрійських Габсбургів держави* «граничари», які раніше служили на кордоні з *Османською імперією*, а в Рос. імперії сформували *Слов'яносербію* (1753—64).

Історію Д. до 2014 можна розділити на 7 періодів: 1) початок пром. освоєння середньої течії Сіверського Дінця (прит. Дону; кін. 18 — серед. 19 ст.); 2) індустріалізація за доби розвитку капіталізму в Рос. імперії (серед.

19 ст. — 1917); 3) Укр. революція (1917—21); 4) пореволюц. відбудова та рад. індустріалізація (1921—41); 5) нім. окупація (1941—43); 6) повоєнна відбудова, подальший розвиток пром-сті та початок «прихованого занепаду» вугільної галузі (1943—91); 7) доба незалежної України, демодернізація та деіндустріалізація регіону (1991—2013).

Початок історії Донбасу як промислового регіону пов'язаний із *Луганським ливарним заводом*, який був заснований 1795 і розпочав роботу 1796. Підпр-во постачало гармати та ядра Чорномор. флоту. Засн. і першим нач. з-ду був інженер із Шотландії Карл (Чарльз) *Гаскойн* (1737—1806), який започаткував у Росії технологію вир-ва гармат з чавуну замість бронзи. Луган. з-д було створено на базі Липецьких з-дів, звідки були переведені майстрові. Чавун для Луган. з-ду постачали уральські металургійні з-ди, а паливо — кам'яне вугілля — було місцевим, видобувалось у Лисячій балці (на місці сучасного м. *Лисичанськ*). Луган. з-д не вдалося зробити металургійним і налагодити виплавку чавуну з місц. руди, проте він був важливим постачальником артилер. озброєння та боєприпасів для рос. армії за часів Континентальної блокади, коли Росія припинила імпортувати зброю з Великої Британії, а також під час *Кримської війни 1853—1856* та *Російсько-турецької війни 1877—1878*.

Луган. ливарний з-д став центром Луган. гірничого округу, який охоплював територію Бахмутського та Слов'яносербського повітів Катериносл. губ., а також прилеглі терени Області Війська Донського. Гірничі інженери з-ду здійснювали геол. дослідження на території гірничого округу, зокрема у 1820-х рр. проводив і публікував перші геолого-стратиграфічні дослідження Донец. кам'яновугільного басейну інж. Єв.*Ковалевський*. Навколо з-ду виникло с-ще під назвою Луганський Завод, після об'єднання якого із с. Кам'яний Брід 1882 було утворено м. *Луганськ* — центр Слов'яносербського повіту Катериносл. губ. 1887 Луган. з-д був закритий як нерентабельний.

Другий період в історії Д. пов'язаний із розвитком капіталізму в Рос. імперії внаслідок реформ рос. імп. *Олександра II*. У 1860—70-х рр. приватні підприємці розпочали буд-во нових шахт, які видобували кам'яне вугілля для потреб металургійного вир-ва та залізничного транспорту. На Д. створювалися великі металургійні та машинобудівні підпр-ва. 1869 брит. інж. та промисловець Дж.Г'юз (див. Дж.*Юз*) заснував металургійний з-д Новорос. т-ва кам'яновугільного, залізоробного та рейкового вир-в (сучасний Донец. металургійний з-д), навколо якого виросло с-ще Юзівка — сучасне м. *Донецьк*. Вир-во на підпр-ві Дж.Г'юза було комплексним: *Новоросійському товариству кам'яновугільного, залізоробного та рейкового виробництв* також належали вугільні шахти в околицях Юзівки.

Серед великих пром. підпр-в Д. були металургійний з-д Донец. т-ва залізоробного та сталеливарного вир-ва в с-щі Дружківка (нині місто Донец. обл.), запущений 1894, металургійний з-д Донецько-Юр'ївського металургійного т-ва (сучасний Алчевський металургійний комбінат), відкритий 1896. 1897 розпочав вир-во Петровський металургійний з-д Російсько-бельг. металургійного т-ва (сучасний *Єнакіївський металургійний завод*), 1898 — Ольховський чавуноплавильний з-д Бельг. т-ва доменних печей і фабрик, 1899 — Макіївський з-д Ген. т-ва чавуноплавильних і сталеливарних з-дів у Росії. 1896 був заснований металевий і машинобудівний з-д Рос. т-ва машинобудівних з-дів Гартмана в Луганську, який з 1900 розпочав вир-во паровозів. 1905 на місці колиш. Луган. ливарного з-ду був відкритий казенний патронний з-д.

З кінця 19 ст. у пром-сті Д. переважав іноз. капітал, здебільшого бельг., через що Д. жартома називали «десятою провінцією Бельгії». Через високі темпи зростання пром. вир-ва регіон іноді називали «новою Америкою». Екон. розвиток Д. зумовлював специфічну етносоціальну структуру населення. Серед робітників і шахтарів Д. переважали етнічні росіяни із Центр. Росії, адже тамтешнім селянам було притаманне шукати додаткові джерела заробітку. Первинно більшість шахтарів становили сезонні робітники. Сільс. населення Д. було здебільшого етнічно українським. Помітною в містах і с-щах була частка єврейс. населення, задіяного переважно в торгівлі та «вільних професіях».

Значна концентрація пром. робітників і гірників зумовлювала виникнення заворушень під час сусп. криз і поширення революц. руху на Д. Під час загально-

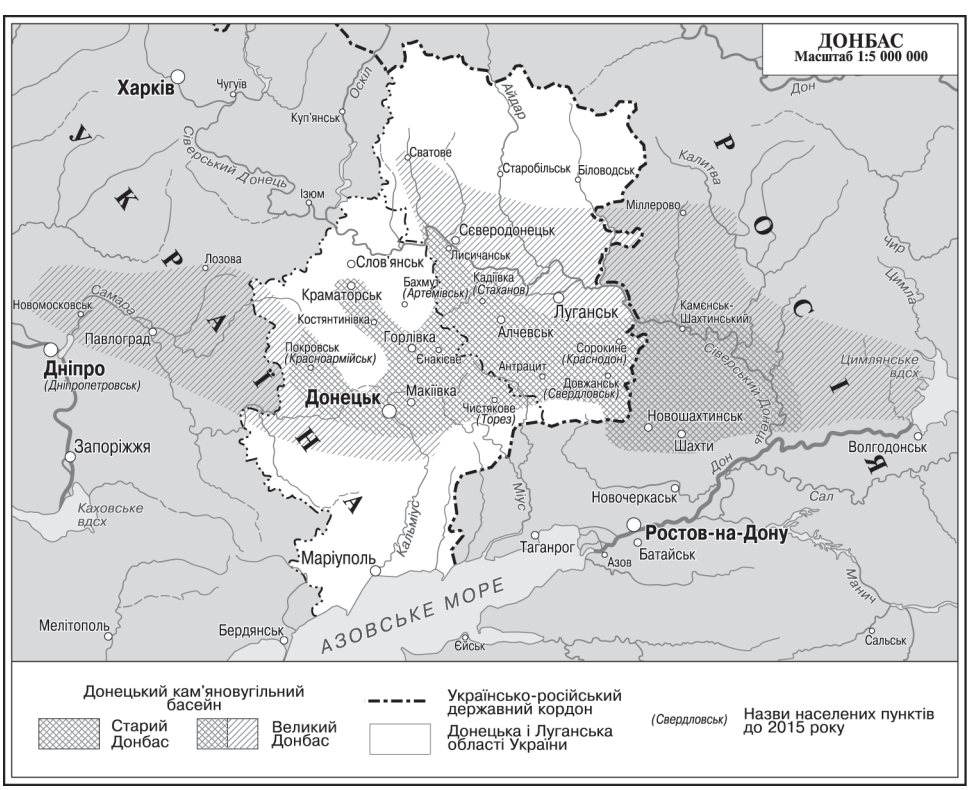

рос. епідемії холери 1892 в Юзівці відбувся «холерний бунт», який переріс у єврейс. погром (див. *Погроми єврейські*). 1902 був організований Луган. к-т *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (РСДРП). 1905 Д. охопила *Революція 1905—1907*. Страйковий рух на окремих підпр-вах Д. розпочався наприкінці січня 1905. Значною подією став страйк на Катерининській залізниці в жовтні 1905, який охопив і станції в межах Бахмутського пов. Катериносл. губ. Після виходу *Маніфесту 17 жовтня 1905* в містах і с-щах Д., як і по всій зх. частині Рос. імперії, знов прокотилися єврейс. погроми. У грудні 1905 відбулися другий страйк на Катерининській залізниці та *Горлівське збройне повстання*.

Під час *Першої світової війни* на підпр-вах Д. зросли обсяги вир-ва. З 1915 було запроваджено відстрочку від призову для кваліфікованих робітників і гірників. Через вироб. потреби й мобілізацію до армії робітників і гірників на поч. війни до заводської праці були залучені некваліфіковані робітники із селян, жінки та підлітки, військовополонені, мешканці Середньої Азії (які були звільнені від військ. служби) та китайс. робітники. 1916 на низці з-дів відбулися страйки.

Третій період. Під час *Української революції 1917—1921* Д. через свій пром. характер набув стратегічного значення для учасників політ. протистояння. 1917 в регіоні створювалися ради робітн. депутатів (див. *Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, депутатів трудящих, народних депутатів*), в яких переважали представники загальнорос. лівих партій. У серпні 1917 на виборах у міську думу Луганська перемогли представники партії *більшовиків*. У вересні 1917 більшовики здобули більшість у радах робітн. депутатів Луганська та Юзівки. Під час *Першої війни Радянської Росії проти УНР 1917—1918*, у грудні 1917, регіон був зайнятий пробільшовицькими військами під командуванням В.*Антонова-Овсієнка* і ввійшов до складу більшовицької Укр. Нар. Республіки (УНР) з центром у *Харкові*. У лютому—квітні 1918 більша частина Д. (Бахмутський і Слов'яносербський пов. Катериносл. губ.) ввійшла до складу *Донецько-Криворізької радянської республіки*, яка не була визнана Рос. Соціаліст. Федеративною Рад. Республікою (РСФРР). У березні—квітні 1918 Д. був зайнятий військами Німеччини та Австро-Угорщини, до грудня 1918 був зайнятий австро-угор. військами та перебував під контролем *Української Держави*. Під час *Війни РСФРР і УНР 1918—1919*, у січні 1919, Д. зайняли частини Червоної армії, і регіон увійшов до складу УСРР. Під час наступу *Збройних сил Півдня Росії*, у березні—травні 1919, Д. захопили білогвард. частини під командуванням генерал-лейтенанта В.*Май-Маєвського*, і в червні 1919 більша частина Д. ввійшла до складу Харків. обл. «Півдня Росії» (території, контрольованої Збройними силами Півдня Росії). Внаслідок контрнаступу Червоної армії в грудні 1919 Д. повернувся під контроль більшовиків, а більша його частина знову ввійшла до складу УСРР. Протягом 1920 на території Д. діяли *Революційна повстанська армія України* під проводом Н.*Махна* та ін. антибільшовицькі повстанські загони, які згодом були розгромлені Червоною армією. Поразці повстанців сприяв, зокрема, *Голод 1921—1923 років в УСРР*. У революц. роки більшовики використовували термін «Донбас» у своїх агітаційних матеріалах.

Плакат «Донбас — серце Росії». 1921.

У четвертому періоді посилився індустріальний потенціал Д., збільшилася питома вага робітників укр. походження. Регіон став полігоном, де випробовували рад. пропагандистські заходи. У 1920-ті рр. відбувалося відновлення з-дів і шахт, зруйнованих і зупинених у революц. роки. Зокрема, станом на 1920 не працювала жодна доменна піч. Під час

Донбас. Мітинг з нагоди пуску доменного цеху на металургійному заводі в м. Сталіно (нині Донецьк). 1924.

запровадження *нової економічної політики* важка пром-сть залишилася в держ. власності. Відбудова і розвиток пром-сті відбувалися переважно в екстенсивний спосіб, тобто за рахунок створення нових вироб. потужностей і залучення нової робітн. сили, а не через запровадження нових технологій. До роботи на підпр-вах залучалися «специ» — представники дореволюц. тех. інтелігенції, проти яких від серед. 1920-х рр. практикувалося висунення пропагандистських обвинувачень у вироб. проблемах. Ця практика, відома як «спецеїдство», та прискорена підготовка інженерно-тех. кадрів пролетарського походження мали на меті змінити «класове обличчя» тех. інтелігенції Д.: замінити фахівців, вишколених за часів Рос. імперії, вихідцями з робітників. Апогеєм «спецеїдства» стали сфабриковані наприкінці 1920-х — на поч. 1930-х рр. політ. звинувачення представників тех. інтелігенції у «шкідництві», найпомітнішими з яких були *Шахтинська справа 1928* і *«Промислової партії» політичний процес 1930*.

Під час перших двох п'ятирічок 1928—32 і 1932—37 Д. став одним із центрів рад. *індустріалізації*, куди спрямовували бюджетні кошти. Бл. 90 % капіталовкладень призначалося для розвитку пром-сті групи «А» — з вир-ва засобів вир-ва, особливо для капітального буд-ва в галузях металургії, машинобудування та енергетики. Зокрема, протягом 1928—37 було введено в експлуатацію 93 нові шахти. Під час індустріалізації, з 1928 по 1936, чисельність зайнятих у пром-сті Д.

зросла з 367,5 до 661,3 тис. осіб, у буд-ві — з 26,6 до 100,6 тис. осіб, у транспорті — з 45,5 до 122,3 тис. осіб. Причому серед робітництва помітно зросла питома вага етнічних українців. Станом на 1926 росіяни становили 51 % робітників, українці — 40 %, а на 1934 р. 53 % робітників були українцями, а 41 % — росіянами.

Поширеними формами рад. пропаганди у вир-ві на Д. стали рух ударних бригад, *соціалістичне змагання*, *ізотовський рух* та *стахановський рух*. 1926 були сформовані молодіжні ударні бригади на Сталінському (сучасному Донецькому) металургійному з-ді. 1929 у соціаліст. змаганнях взяли участь робітн. колективи *Луганського паровозобудівного заводу* і шахт Д. 1929 на шахтах Д. був започаткований ізотовський рух: досвідчені гірники ставали прикладами ударної праці для молодих шахтарів. Рух отримав назву за прізвищем гірника Горлівської шахти № 1 М.*Ізотова*. Пізніше ізотовський рух охопив металургів Д. 1935 серед гірників Д. розпочався стахановський рух — встановлення дійсних і фальшивих вироб. рекордів. Рух названий за прізвищем вибійника шахти «Центральна-Ірміне» О.*Стаханова*, який за допомогою двох ін. вибійників, роль яких замовчувалася рад. пропагандою, встановив рекорд у видобутку кам'яного вугілля за одну зміну. Стахановський рух поширився на ін. галузі вир-ва і за межі Д. Загалом стахановський рух давав лише короткостроковий екон. ефект, призводив до пришвидшеного зношення вироб. фондів та порушення вироб. процесів.

Під час *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* на території сучасних Луган. та Донец. обл., за даними В.*Марочка*, померли 389 тис. осіб, що в 3—4 рази перевищувало середню кількість смертей у 1927—30. Наслідком штучного голоду стало зростання міськ. населення та робітництва Д. через втечу селян з ін. укр. регіонів у міста Д. Через кризу хлібозаготівель 1932—34 продуктове забезпечення населення міст Д. здійснювалося за *картковою системою*. Протягом «Великого терору» 1937—38 в Донец. обл. (сучасні Донец. та Луган. області), за підрахунками В.Нікольського, було заарештовано понад 39 тис. осіб.

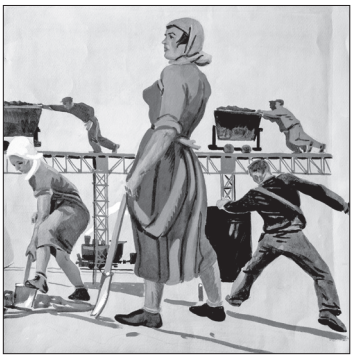

«Вагонетки у Донбасі». Художник О. Дейнека. 1951.

Протягом 1919—38 було проведено кілька реформ адм.-тер. устрою УСРР (з 1937 — УРСР). 1919 було утворено *Донецьку губернію*, до складу якої ввійшли Бахмутський, Слов'яносербський і Маріупольський пов. Катериносл. губ., Старобільський та Ізюмський пов. *Харківської губернії*, а також Таганрозький і частково Донец. та Черкас. округи Області Війська Донського. Спочатку центром губернії був Луганськ, а з 1920 — Бахмут (1924—2016 — *Артемівськ*). 1923 у складі губернії було виділено 7 *округ*: Бахмутська, Луган., Юзівська, Маріупольська, Старобільська, Таганрозька і Шахтинська. 1924 Таганрозька і Шахтинська округи були передані зі складу Донец. губ. УСРР до Пд.-Сх. обл. та Північно-Кавказ. краю РСФРР. 1925 Донец. губ. було розформовано; округи перейшли у пряме підпорядкування респ. центру. 1930 округи були ліквідовано, замість них були створені менші за територією *райони*, напряму підпорядковані респ. центру. 1932 території колиш. Донец. губ. ввійшли до складу новостворених Дніпроп. та Харків. обл. Того ж 1932 було сформовано Донец. обл., яку 1938 розділено на Сталінську (нині Донец.) і Ворошиловградську (нині Луган.) області.

П'ятий період. На початку Німецько-рад. війни 1941—45 (див. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) Д. опинився на лінії фронту. З регіону було евакуйовано бл. 500 тис. фахівців та управлінців і найбільші з-ди. 20 жовтня 1941 нім. війська захопили Сталіно (нині м. Донецьк). Завдяки перемозі Червоної армії в *битві під Москвою 1941—1942* фронт зупинився всередині регіону. На загарбаних теренах встановився жорстокий окупаційний режим і відбувалися масові розстріли євреїв і ромів. Під час наступу нім. військ на Сталінград (нині м. Волгоград, РФ) 17 липня 1942 був захоплений Ворошиловград (нині м. Луганськ). Після перемоги рад. військ під Сталінградом (див. *Сталінградська битва 1942—1943*) розпочалося вигнання окупантів з Д.: 14 лютого 1943 Червона армія ввійшла до Ворошиловграда. Після прориву Міус-фронту (див. *Міуська операція 1943*) в липні—серпні та проведення Донбаської наступальної операції в серпні—вересні 1943 відбулося повне звільнення регіону. (Див. також *Донбаські операції 1941—1943*.) Під час війни та окупації загинули не менше як 500 тис. мешканців Д., 350 тис. осіб були вивезені на роботу до Німеччини, було виведено з ладу більшість пром. підпр-в, зокрема всі шахти.

У шостому періоді регіон був відбудований і досяг максимального за рад. часів рівня соціально-екон. розвитку з одночасним визріванням кризових явищ, які далися взнаки після падіння адміністративно-командної системи та розпаду *СРСР*. З 1943 розпочалася швидка відбудова з-дів і шахт. Загалом станом на 1949 було навіть дещо перевищено довоєнні показники розвитку пром-сті групи «А». На відбудо-

Пам'ятник «Слава шахтарській праці» в Донецьку. Скульптор К. Ракитянський, архітектор П. Вігдергауз, 1967.

ву підпр-в Д. з 1944 масово мобілізовували вихідців із сіл України та Росії, а також ін. республік СРСР. Сільс. місцевість Д. охопив *Голод 1946—1947 років в УРСР*. За офіц. даними 1947, від дистрофії, викликаної штучним голодом, загинули 5,3 тис. мешканців Ворошиловградської та Сталінської обл. З 1957 через постійну нестачу місц. робітн. сили масово відправляли на шахти Д. комсомольців з ін. регіонів СРСР.

У 1970—80-х рр. з'явилися ознаки майбутнього занепаду вугільної галузі Д. Через великі обсяги видобування кам'яного вугілля шахти освоювали дедалі глибші та вужчі горизонти, що призводило до підвищення собівартості вугілля. Через збільшення світ. цін на газ та нафту, видобування яких нарощував СРСР, прибутки від експорту вуглеводів давали змогу перекрити реальну збитковість вугільної галузі Д., забезпечувати порівняно високий рівень заробітної платні шахтарів і товарного забезпечення Д., ліпшого за заг. рівень забезпечення більшості міст СРСР. Наприкінці *Перебудови* в СРСР, 1989—91, Д. став центром страйкового руху шахтарів, які виступали насамперед за корпоративні інтереси вугільної галузі та власної професійної групи. Ці процеси супроводжувалися тотальною *русифікацією* міст і с-щ.

Сьомий період історії Д., за часів незалежної України 1991—2013, визначався демодернізацією та деіндустріалізацією, які відчувалися навіть гостріше, ніж в ін. регіонах України. На межі 20 і 21 ст. Д. був найбільш урбанізованою частиною України: у містах і с-щах міськ. типу Донец. обл. мешкали 90 % жителів Донецької і 87 % — Луган. області. На ці дві області припадало бл. 50 % підпр-в чорної металургії та 45 % видобутку кам'яного вугілля України.

Гол. проблемою Д. стала реструктуризація вугільної галузі, що спричинилася до закриття або переобладнання шахт. Через нерентабельність багатьох шахт звичним явищем 1990-х рр. стали тривалі затримки заробітної платні гірникам. Закриття шахт не супроводжувалося створенням нових робочих місць у містах і с-щах міськ. типу, для яких шахти були містоутворювальними підпр-вами. Нерентабельним виявилося машинобудування Д., що призвело до фактичної зупинки багатьох з-дів.

Прибуткові металургійна та хімічна галузі Д. стали базою для формування фінансово-пром. груп, які поєднували екон. ресурси з політ. впливом. У Донец. обл. виникли: «Індустріальний союз Донбасу» (його активи були продані російським інвесторам після фінансової кризи 2008—09), пов'язаний із С.Тарутою, «Систем Кепітал Менеджмент», підконтрольний Р.Ахметову, «Менеджмент Ассетс Корпорейшн», який очолював О.Янукович — син Президента України 2010—14 В.*Януковича*. У Луган. обл. потужна група впливу була створена навколо особи політика С.Єфремова.

Політ. життя Д. на поч. 21 ст. мало виразну регіональну специфіку. Місц. політики, пов'язані з фінансово-пром. групами, використовували та посилювали настрої значної частки населення, якому було притаманне скептичне ставлення до «націоналізації» України, прагнення зробити рос. мову другою держ. та обстоювання надання *автономії* Донеччині та Луганщині в рамках федеративної України. Це давало змогу регіональним політикам монополізувати владу в органах місц. самоврядування та здобувати максимальну електоральну підтримку на загальноукр. виборах. Починаючи від *«Помаранчевої революції» 2004*, Д. став одним з «електоральних полюсів» України (другим була *Галичина*). На Д. максимальну підтримку на президентських виборах 2004 і 2010 та парламентських виборах 2006, 2007 і 2012 мали уродженець Донеччини В.Янукович та очолювана ним Партія регіонів. Після парламентських виборів 2006 фактичну монополію на владу в органах місц. самоврядування здобули представники Партії регіонів. Друге місце за популярністю на Д. традиційно посідала *Комуністична партія України*, яка на загальноукр. рівні була де-факто «молодшим партнером» Партії регіонів, а на місцевому — каналізувала настрої, опозиційні щодо Партії регіонів.

М.В. Гаухман.

Луганська ТЕС у м. Щастя. Фото початку 21 ст.

Сучасний період історії Донбасу (від 2014) визначається тим, що регіон став ареною неоголошеної російсько-укр. війни, яка має гібридний характер і включає елементи внутрішньоукр. громадян. конфлікту. Війна охопила переважно пн. частину Донецької та пд. частину Луган. областей — урбанізовані території з русифікованим населенням, в яких місц. еліти з Партії регіонів і КПУ до 2014 підтримували регіоналістські та пророс. настрої, а Президент України В.Янукович і Партія регіонів здобували абсолютну більшість голосів на загальноукр. виборах.

Елементи громадян. конфлікту виявляються в підтримці рос. дій частиною місц. еліт і пересічних мешканців Донец. та Луган. областей, у створенні на їхніх теренах маріонеткових квазідержав — «Донецької народної республіки» (далі — «ДНР») та «Луганської народної республіки» (далі —

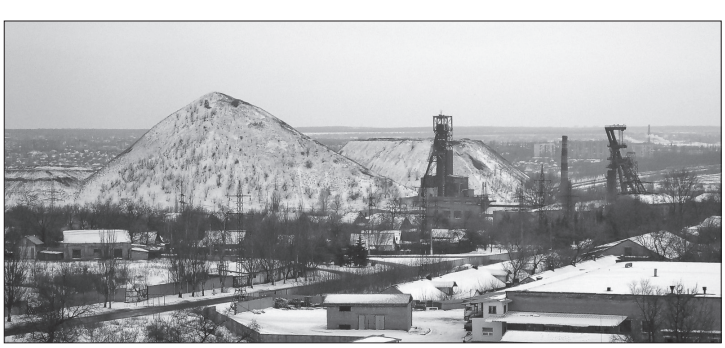

Горлівка. Шахта «Комсомолець». Фото 2011, автор М. Кулішов.

«ЛНР»), підконтрольних Росії. Участь незначної частини населення Луган. та Донец. обл. в масових акціях Антимайдану під час *Революції гідності 2013—2014* та *«Русской весны»* в березні—квітні 2014 сприяли створенню в укр. провладних і рос. федеральних ЗМІ картини громадян. протистояння в Україні, ставши інформаційним прикриттям для організації в регіоні за рос. підтримки незаконних збройних формувань. (Прибічників рос. вторгнення в укр. інформаційному просторі з весни 2014 іменують «сепаратистами», хоча точнішим є формулювання канад. історика Р.*Сербина* — «проросійські анексіоністи» — через їхнє прагнення включити Донец. та Луган. обл. до складу або сфери впливу РФ.)

Органи місц. самоврядування Донец. та Луган. обл., в яких переважали представники Партії регіонів та КПУ, підтримали *«Русскую весну»*, хоч і не схвалювали вуличне насильство та захоплення адм. будівель. На той момент офіц. особи РФ та рос. федеральні ЗМІ, які мали численну аудиторію в Україні, проводили масштабну ідеологічну кампанію, спрямовану на презентацію масових акцій як нібито природного й правомірного протесту «мешканців Південного Сходу України», делегітимацію України і тих політ. сил та осіб, які очолили д-ву внаслідок перемоги Революції гідності. Пропагандистську кампанію підтримали очільники органів місц. самоврядування Донец. та Луган. обл. і підконтрольні їм місц. ЗМІ. Окремі представники місц. самоврядування брали участь в організації незаконних збройних формувань.

Активна фаза неоголошеної російсько-укр. війни тривала з квітня 2014 по лютий 2015. Вона розпочалася з проникнення військового формування під кер-вом І.*Гіркіна* (псевдонім — І.Стрєлков) у м. Слов'янськ Донец. обл. 12 квітня. Воєн. операція ЗС України проти формування І.Гіркіна отримала назву «*антитерористичної операції*» (АТО), яка згодом стала офіц. назвою для всіх бойових дій укр. сил у Донец. та Луган. обл. У квітні в Донецьку та Луганську тривали захоплення адм. будівель, центр. р-ни цих міст стали небезпечними для пересічних громадян, було проголошено створення «ДНР» і «ЛНР». Водночас на тлі початку бойових дій органи держ. влади та місц. самоврядування Донеччини та Луганщини розпочали евакуацію з Донецька й Луганська, чим фактично зняли із себе відповідальність за ситуацію й остаточно віддали обл. центри під контроль незаконних збройних формувань. 11 травня в Донец. і Луган. обл. пройшли сфабриковані референдуми, результатами яких було закріплено «незалежність» самопроголошених «ДНР» і «ЛНР».

Протягом травня 2014 бої поширилися на ін. терени Донец. та Луган. обл. Період червня—серпня відзначився повільним контрнаступом укр. військ на позиції «проросійських анексіоністів»: 13 червня був визволений *Маріуполь*; 5—6 липня — пн.-зх. Донеччина з містами Слов'янськ, *Краматорськ*, Артемівськ (нині м. Бахмут), Дружківка та Костянтинівка; 24 липня — пд.-зх. Луганщина з містами Сєвєродонецьк і Лисичанськ. У відповідь 23—24 серпня на територію України ввійшли рос. регулярні військ. формування. Унаслідок боїв 24—30 серпня укр. війська зазнали поразки та втратили стратегічну ініціативу на Д.

5 вересня 2014 було укладено 1-шу Мінську угоду між представниками *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*, України, Росії, «ДНР» і «ЛНР». Результатом угоди стали набуття воєн. діями позиційного характеру (до січня 2015), фактичне формування «ДНР» і «ЛНР» на теренах сх. частини Донеччини з м. Донецьк і пд.-сх. частини Луганщини з м. Луганськ. У січні—лютому 2015 воєнні дії відновилися за ініціативою Росії, внаслідок чого 22 січня проросс. сили зайняли Донец. аеропорт, а 8 лютого захопили м. Дебальцеве (нині місто Горлівського р-ну Донец. обл.). Цей наступ був приурочений до саміту 11—12 лютого 2015 в *Мінську*, на якому була ухвалена 2-га Мінська угода. З лютого 2015 російсько-укр. війна має позиційний характер. *Мінські угоди 2015* визначили сучасну ситуацію на Д. Донец. та Луган. обл., зокрема поділ «лінією розмежування» на підконтрольні та непідконтрольні Україні території. Непідконтрольна частина Д. офіційно визнана тимчасово окупованою Росією й отримала назву «*Окремих районів Донецької та Луганської областей*» (ОРДЛО), ввійшла до складу «ДНР» і «ЛНР». З метою забезпечення системи держ. управління підконтрольними територіями Донец. обласна держ. адміністрація з жовтня 2014 розташована в м. Краматорськ (до того певний час була розміщена в м. Маріуполь), а Луган. обласна держ. адміністрація — з вересня 2014 в м. Сєвєродонецьк (раніше перебувала в м. *Старобільськ*).

«ДНР» і «ЛНР» існують під контролем, за військ. та фінансової підтримки з боку РФ. Бюрократичний апарат квазідерж. формувань створений на базі органів держ. влади «довоєнних» Донец. та Луган. обл.; періодично відбувається імітація демократ. виборів. Серед перших лідерів «ДНР» і «ЛНР» були особи, раніше пов'язані діловими відносинами з політико-олігархічними кланами Донеччини та Луганщини. На сьогодні вищі посадові особи самопроголошених «народних республік» фактично призначаються з Росії. Заг. тенденція політ. життя з 2014 полягає у відкликанні або вбивствах політично самостійних та ідейно переконаних осіб і заміні їх максимально залежними і лояльними до кер-ва РФ. Посадові особи та ЗМІ «ДНР» і «ЛНР» ідеологічно обґрунтовують існування «народних республік» боротьбою з «фашизмом», який для них утілюють вищі органи влади та посадові особи, що стали до кер-ва Україною після Революції гідності.

Після запровадження транспортної блокади ОРДЛО з 15 березня 2017 окуповані терени перебувають у «рубльовій зоні»: валюта «ДНР» і «ЛНР» — рос. *рубль*. Квазідерж. формування мають власну податкову та банк. системи. Рівень життя в ОРДЛО нижчий, ніж в Україні, значно нижчі розміри соціальних виплат. Мешканці ОРДЛО зберігають право на соціальне забезпечення з боку України, але можуть отримати соціальні виплати винятково на підконтрольній частині Д. У березні 2017 окупаційні адміністрації під приводом екон. блокади з боку України проголосили *«націоналізацію»* місц. пром-сті. Більшість укр. компаній засвідчили втрату оперативного контролю за своїми активами в ОРДЛО. У по-

дальшому спостерігалися спроби відновити роботу підпр-в, зокрема через залучення бізнесменів з оточення колиш. Президента України В.Януковича та з кола підприємців, пов'язаних із рос. спецслужбами. Загалом вони виявилися безуспішними.

Ред.

Літ.: *Модестов В.* Рабочие Донбасса в трёх русских революциях. М., 1974; *Friedgut T.* Iuzovka and Revolution, vol. 1: Life and Work in Russia's Donbass, 1869—1924; Vol. 2: Politics and Revolution in Russia's Donbas, 1869—1924. Princeton — New Jersey, 1989—94; *Wynn Ch.* Workers, Strikes and Pogroms: The Donbas-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870—1905. Princeton — New Jersey, 1992; *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870—1990-ті роки. К., 2002; *Темник Ю.* Столетнее горное гнездо: Луганский завод (1795—1887 гг.), т. 1. Луганск, 2004; *Головко В.* Олигархи из города роз: становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991—2014 гг.). К., 2014; *Донік О.* З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX — початок XX ст.). К., 2014; *Кульчицький С.* Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926—1938: науково-популярний нарис. К., 2015; *Кульчицький С., Якубова Л.* Донеччина і Луганщина у XVII—XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. К., 2015; *Марочко В.* Голодомор 1932—1933 років на Донбасі. К., 2015; *Молчанов В.* Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX — початок XX ст.). К., 2015; *Вєтров І. та ін.* Донбас 1943—1950 років: відновлення промислової і транспортної інфраструктури. К., 2016; *Подкур Р.* «Великий терор» 1937—1938 рр. на Донбасі. К., 2016; *Віхров М.* Дикий Схід: нарис історії та сьогодення Донбасу. К., 2018.

«ДОНБА́С-УКРАЇ́НА», добровольчий батальйон (46-й штурмовий) — добровольчий підрозділ спец. призначення ЗС України, створений у січні 2015 із частини бійців батальйону *«Донбас»* Нац. гвардії України. Перший командир — В.Власенко. Із серпня 2015 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, брав участь у боях на Світлодарській дузі. У березні 2016 перейшов до складу новоствореної 10-ї окремої гірсько-штурмової бригади ЗС України. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Братущак О.* На різних фронтах: як воюють «Донбас-Україна» і колишній «Донбас», «Українська правда», 2017, 13 лютого (https://www.pravda.com.ua/articles/2017/02/13/7135209); *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; Дівчата зрізають коси: книга спогадів. К., 2018.

В.І. Милько.

«ДОНЕ́ЦЬКА НАРО́ДНА РЕСПУ́БЛІКА» — див. *Окремі райони Донецької та Луганської областей.*

«ДОНЕ́ЦЬК — ЦЕ УКРАЇ́НА!», А́КЦІЯ 2014 — проукр. мітинг у *Донецьку*, який відбувався 28 квітня 2014 на тлі зростаючої агресії з боку проросійськи налаштованої частини донеччан та початку захоплення міста бойовиками, організованого рос. спецслужбами. Це була завершальна акція в серії проукр. заходів, що відбувались у березні—квітні 2014 як відповідь на пророс. радикалізацію та повільну окупацію міста.

Акція почалась у 2-й пол. дня (бл. 16 год) і поєднувала пішу ходу та автопробіг учасників місц. *«Автомайдану»*. Маршрут пішої ходи пролягав від стадіону «Олімпійський» до торг. центру «Донецьк-сіті». Кількість учасників акції сягала кількох тисяч осіб (за даними місц. правоохоронців — 1 тис. осіб, за даними інформаційного агентства «Reuters» — удвічі більше).

Мітинг закінчився трагічно — на учасників як ходи, так і автопробігу пророс. активістами було здійснено напади з використанням холодної та травматичної зброї, світлошумових гранат, бит та ланцюгів. У результаті 15 осіб отримали важкі травми, точна кількість легко травмованих невідома. При цьому правоохоронні органи не протидіяли агресивним діям нападників. У подальшому це було кваліфіковано як службову недбалість, прокуратурою Донец. обл. відкрито кримінальне провадження за ч. 2 статті 367 Кримінального кодексу України.

Про події весни 2014, в т. ч. акції 28 квітня, а також людей, які брали активну участь у проукр. спротиві пророс. сепаратизму, цифровий мовник «Громадське телебачення» зняв документальний фільм «Юзівська весна».

Літ.: Донецк, который сопротивлялся. Web: https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29819108.html; Юзівська весна: як ми боролись за Донецьк. Web: https://www.youtube.com/watch?v=0Cy-4kD6g7Q

Т.С. Водотика.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ АЕРОПО́РТ, ОБОРО́НА 2014—2015 — бойові дії між підрозділами ЗС України, загонами спец. призначення і бійцями добровольчих батальйонів, з одного боку, та пророс. незаконними збройними формуваннями — з іншого, за встановлення та утримання контролю над Донец. міжнар. аеропортом, які з різною інтенсивністю тривали від 26 травня 2014 до 22 січня 2015.

Летовище на пн. зх. м. Сталіно (нині м. *Донецьк*) уперше було відкрите 1931. 1973—75 аеропорт був перебудований. У рамках підготовки до Чемпіонату Європи з футболу 2012 збудовано нову злітно-посадкову смугу, зведено найвищу в Україні аеродромно-диспетчерську вежу. 14 травня 2012 відкрито новий термінал оновленого аеровокзального комплексу, який отримав назву «Міжнародний аеропорт "Донецьк" імені Сергія Прокоф'єва» (далі — Донец. аеропорт).

Після анексії Рос. Федерацією Криму, серії пророс. виступів та захоплення загонами під кер-вом офіцерів спецслужб РФ кількох міст на сх. країни й проголошення т. зв. Донец. нар. республіки та Луган. нар. республіки (далі — «ДНР», «ЛНР») в Україні в квітні 2014 р. було запроваджено режим *Антитерористичної операції* (АТО). Укр. силовики розпочали блокування захоплених населених пунктів з метою поступового витіснення бойовиків. Водночас, скориставшись слабкою організацією укр. сил, пророс. формування впродовж квітня—травня 2014 активізували діяльність на території *Луганської області* та *Донецької області*: намагалися захопити адм. будівлі, організовували блокування та штурми військ. частин. З огляду на зростання загрози, підрозділи ЗС України та Нац. гвардії України посилили охорону стратегічно важливих об'єктів, зокрема Луган., Донец., Харків. та Маріупольського аеропортів, Краматорського військ. аеродрому.

Міжнар. аеропорт «Донецьк» з квітня 2014 перебував під охороною загону 3-го окремого полку спец. призначення, який від 2003 дислокувався в *Кіровограді*, та взводу зенітників 25-ї окремої повітрянодесантної бригади. Зведений загін зайняв будівлю старого пасажирського терміналу летовища. 16 та 17 квітня 2014

група пророс. бойовиків уперше спробувала встановити контроль над аеропортом, проте летовище залишилося під контролем укр. військовослужбовців.

26 травня 2014 відбувся перший бій між укр. військовиками та групами рос. спецпризначенців, найманців і місц. пророс. бойовиків за встановлення контролю над Донец. летовищем. Напередодні, 25 травня, в день проведення позачергових президентських виборів в Україні, терористи висунулися в р-н аеропорту. Участь у захопленні Донец. аеропорту 26 травня 2014 брали 3 групи, сформовані в Ростовській області РФ із числа військовослужбовців ЗС РФ та колиш. учасників локальних збройних конфліктів на пострадян. просторі (загін «Іскра», 45—50 осіб), т. зв. чеченської групи (до 40 осіб) та найманців-добровольців, переважно з Криму. Заг. кер-во групами здійснював рос. офіцер, ветеран загону міліції особливого призначення на псевдо «Іскра». Групи приєдналися до незаконного збройного формування т. зв. батальйону «Восток», сформованого із проросійськи налаштованих місц. мешканців. Заг. чисельність зведеного загону пророс. сил становила понад 200 осіб. На той час у будівлі старого терміналу аеропорту перебували 130 укр. військовиків. Бойовики зайняли підходи до аеропорту й проникли в новий термінал, вимагаючи від військовиків залишити летовище. Через загрозу безпеці польотів аеропорт припинив роботу.

У відповідь на дії бойовиків було вирішено деблокувати аеропорт: після евакуації цивільного персоналу висунуто ультиматум бойовикам з вимогою залишити приміщення Донец. аеропорту під загрозою застосування сили.

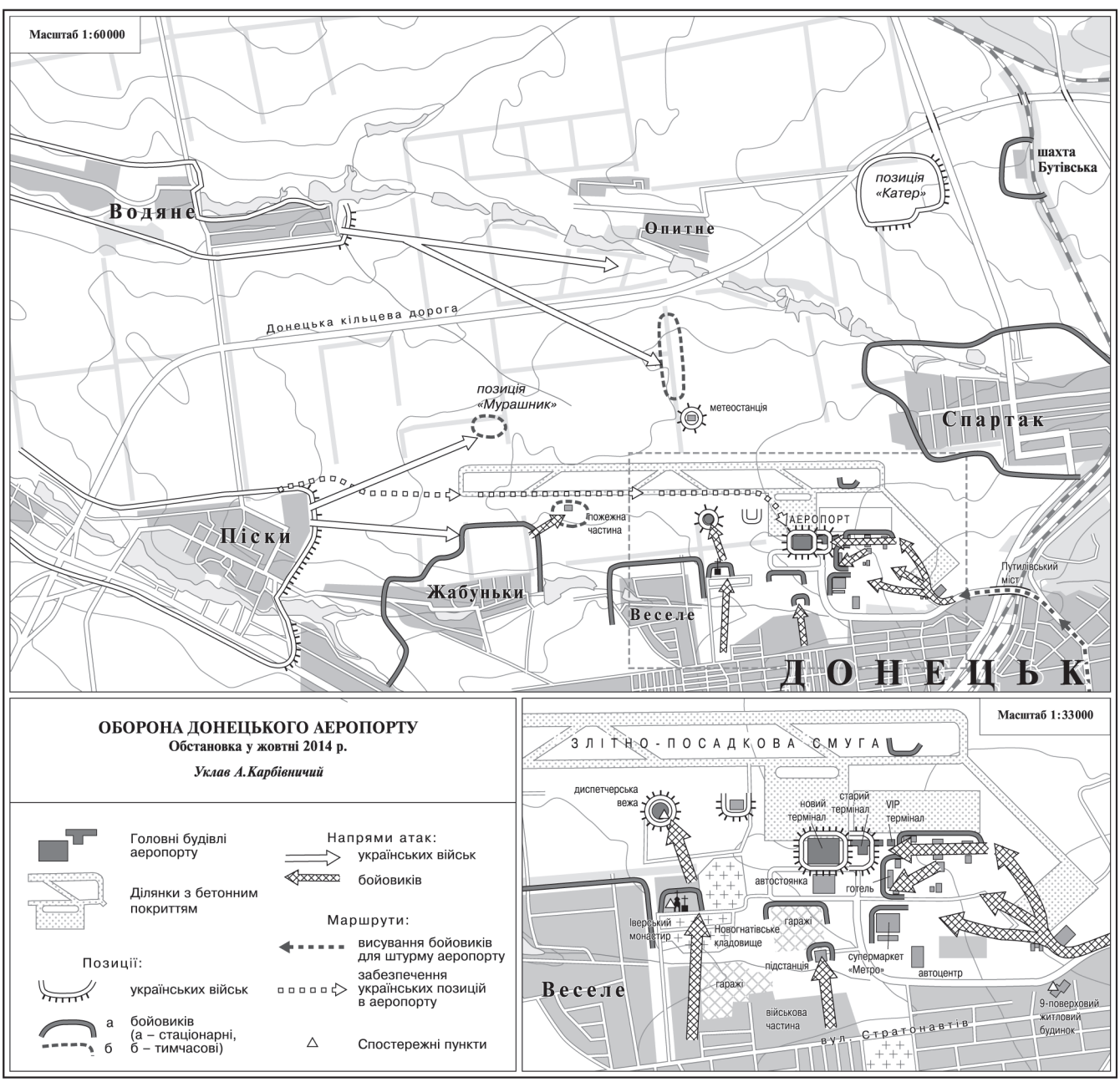

Донецький аеропорт. Руїни диспетчерської вежі. 2014.

Після невиконання вимог ультиматуму відправлені в р-н аеропорту бойові гелікоптери Мі-24 і пара штурмовиків Су-25 завдали кількох ударів по позиціях бойовиків у новому терміналі. Водночас під прикриттям військ. авіації на територію аеропорту висадився десант спецпризначенців і військовослужбовців 25-ї повітрянодесантної бригади (разом 96 бійців).

Зазнавши втрат загиблими і пораненими, пророс. сили відступили до Донецька. На в'їзді до міста дві вантажівки з бойовиками потрапили під т. зв. дружній вогонь т. зв. батальйону «Восток» і були знищені. Під час спроби захоплення Донец. аеропорту 26 травня 2014 загинули, за різними оцінками, від 40 до 100 бойовиків, більшість з яких були рос. громадянами, що мали досвід бойових дій в Афганістані, Придністров'ї, Нагорному Карабасі, чеченських кампаніях. 27 травня проведено зачистку та взяття аеропорту під охорону.

Наприкінці травня захист аеропорту був підсилений спецпризначенцями та підрозділами 72-ї окремої механізованої бригади ЗС України. В наступні місяці відбулося кілька безуспішних спроб бойовиків штурмувати Донец. аеропорт та заблокувати укр. військовиків на його території. Наприкінці липня ЗС України вдалося деблокувати захисників летовища, пробивши вузький «коридор». Укр. військовики утримували старий та новий термінали летовища, а також с-ще Піски у передмісті Донецька — опорний пункт укр. сил, через який забезпечувалося постачання захисників аеропорту та здійснювалася ротація особового складу. Розгорнуті в Пісках артилер. підрозділи забезпечували вогневу підтримку захисникам аеропорту.

В серпні—вересні 2014 підрозділи, які захищали Донец. аеропорт, були підсилені частинами 93-ї окремої механізованої та 17-ї танк. бригад. Серед захисників аеропорту були також бійці добровольчого батальйону «Правий сектор», який займав позиції в с-щі Піски.

До серпня 2014 завдяки низці успішних операцій сили АТО звільнили 2/3 раніше захоплених пророс. бойовиками територій, частково заблокували постачання незаконних збройних формувань найманцями та «відправленими у відпустку» військовослужбовцями ЗС РФ, озброєнням та боєприпасами, завдали значних втрат противнику в особовому складі, озброєнні та військ. техніці. Проте наприкінці серпня 2014 відбулося масштабне вторгнення регулярних військ РФ на територію сх. України, що кардинально змінило ситуацію в зоні АТО. Під прикриттям артилер. обстрілів, зокрема з території РФ, рос. підрозділи та пророс. незаконні збройні формування просунулися вглиб території України в напрямку міст Іловайськ Донец. обл., *Луганськ* та *Маріуполь*. (Докладніше див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*). Сили АТО були оточені та зазнали великих втрат у боях під Іловайськом 24—29 серпня 2014 (див. *Іловайська операція 2014*). Поступово силам АТО вдалося стабілізувати лінію зіткнення і не допустити подальшого просування противника територією України.

На цьому етапі збройного конфлікту на Сх. України Донец. аеропорт став однією із найгарячіших точок в р-ні проведення АТО. В останні дні серпня 2014 розпочався масований артилер. та ракетний обстріл позицій укр. військовиків в аеропорту. Атаки на укр. позиції активізувались у вересні 2014, після укладення угоди щодо врегулювання конфлікту на сх. України (див. *Мінська угода 2014*). Домовленості передбачали припинення вогню, відведення важкого озброєння та встановлення лінії розмежування по тих позиціях, які кожна зі сторін займала станом на 19 вересня 2014.

Від кінця вересня в медійному просторі та соціальних мережах укр. захисників аеропорту почали називати «кіборгами» (у наук. фантастиці кіборги — скорочення від «кібернетичний організм» — описані як люди зі штучно збільшеними фізичними чи розумовими здібностями, частини тіла та органи яких доповнено або замінено механічними чи електронними пристроями, що надає їм особливих властивостей та надзвичайної фізичної сили). За однією із версій, «кіборгами» захисників аеропорту вперше назвав невідомий пророс. бойовик у телефонній розмові, в якій ішлося про безуспішні спроби зломити запеклий опір нечисленних оборонців аеропорту. Слово «кіборги» для позначення героїв-оборонців Донец. аеропорту швидко набуло популярності серед користувачів соціальних мереж, його почали активно використовувати ЗМІ та політики. З часом з'явилися численні зображення (малюнки, фан-арт) на тему «кіборгів», нарукавні знаки тощо.

Обстріли та багаторазові спроби штурму аеропорту із застосуванням танків і систем залпового вогню «Град» призвели до того, що станом на серед. вересня 2014 Міжнар. аеропорт «Донецьк» ім. С.Прокоф'єва як комплекс споруд фактично припинив існування, зазнавши майже цілковитого руйнування.

Атаки бойовиків і рос. найманців на аеропорт повторювалися впродовж 22—29 вересня. 28 вересня 2014 в р-ні аеропорту відбулася т. зв. танк. дуель: танк Т-72 незаконних збройних формувань підбив кілька одиниць військ. техніки ЗС України, але був знищений екіпажем танка під командуванням Є.Межевікіна

(псевдо «Адам»). Укр. військовики відбили спроби масованого наступу бойовиків на аеропорт 1, 2 та 3 жовтня 2014. Внаслідок обстрілу виникла пожежа, що знищила нафтобазу та частину старого термінала аеропорту. На поч. жовтня проведено часткову ротацію сил АТО, які перебували в Донец. аеропорту. Поряд із відбиттям атак на летовище тривали інтенсивні бої за контроль над найближчими до аеропорту селами Спартак та Піски.

Наприкінці листопада інтенсивність обстрілів летовища та спроби захоплення його незаконними збройними формуваннями посилилися. Внаслідок безупинних обстрілів і атак противника десятки захисників аеропорту зазнали поранень, кілька військовиків загинули. Лише під час проведення ротації оборонців аеропорту 28 вересня 2014 внаслідок влучення з ворожого танка у бронетранспортер загинули 7 бійців 79-ї аеромобільної бригади. Періодично сторони домовлялися про короткотривале припинення вогню та взаємну евакуацію вбитих і поранених. Під час боїв за аеропорт було знищено військовиків — громадян РФ, які воювали на боці незаконних збройних формувань. За даними групи «Інформаційний спротив», під час спроби штурму аеропорту 1 грудня загинув в. о. нач. штабу однієї із бригад спец. призначення ЗС РФ.

За умовами оголошеного на поч. грудня 2014 чергового перемир'я евакуація поранених і ротації особового складу підрозділів, які захищали Донец. аеропорт, проводилися під контролем наглядової місії *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*: укр. військовики змушені були проходити перевірку на блокпостах бойовиків, що, за спогадами учасників тих подій, підривало моральний дух захисників аеропорту. В цей час позиції в аеропорту зайняли бійці 90-го окремого батальйону 81-ї аеромобільної бригади (остання ротація відбулася в ніч з 13 на 14 січня 2015; аеропорт залишили підрозділи 93-ї окремої механізованої бригади ЗС України).

13 січня 2015 в результаті масованих обстрілів з боку незаконних збройних формувань частково обвалилася диспетчерська вежа аеропорту, яка була одним із символів його оборони. Укр. військовики продовжували утримувати позиції в новому терміналі летовища, який зазнав значних руйнувань, що ускладнило завдання оборонців. В серед. січня бойові зіткнення між військовиками ЗС України та штурмовими групами незаконних збройних формувань, зокрема т. зв. бригади «Спарта», відбувалися безпосередньо в будівлях нового терміналу. 15 січня противник пішов у черговий наступ, проте в ближньому бою був вибитий з 2-го поверху нового термінала. Після тимчасового відступу атаки бойовиків на летовище поновилися. 16 січня 2015 з метою привернути увагу до ситуації в Донец. аеропорту активісти в *Києві* пікетували Адміністрацію Президента України.

Станом на 17 січня 2015, за інформацією прес-центру АТО, в Донец. аеропорту тривали запеклі бої: укр. «кіборги» утримували 1-й поверх, а підвал і верхні поверхи вже були зайняті бойовиками. Цього ж дня зроблено невдалу спробу контратакувати позиції незаконних збройних формувань та розблокувати захисників аеропорту.

19 та 21 січня бойовики підірвали частину перекриття та опори будівлі нового термінала, що вкрай ускладнило становище оборонців. Унаслідок обвалу бетонних конструкцій кілька десятків укр. військовиків загинули та зазнали важких поранень. У ніч на 22 січня 2015 двом десяткам захисників аеропорту кількома групами під вогнем супротивника вдалося евакуюватися. В аеропорту разом із пораненими та тілами загиблих залишилася частина військовиків, які потрапили в полон. Оборона Донец. аеропорту, що тривала 242 дні й стала однією із героїчних сторінок в новітній історії укр. війська, завершилася.

На початковому етапі оборона Донец. аеропорту разом із встановленням контролю над с-щами Авдіївка, Піски, Опитне, Водяне мали важливе військово-стратегічне значення. Ці території могли стати зручним плацдармом у випадку розгортання подальших операцій проти незаконних збройних формувань та відновлення контролю над захопленими бойовиками населеними пунктами. Інтенсивні бої довкола Донец. аеропорту відволікли значні сили супротивника, завдали йому великих втрат у живій силі та техніці. Водночас значення оборони Донец. аеропорту лежало також у площині психології — формування міфу про військовиків-«кіборгів» сприяло підняттю бойового духу укр. армії, продемонструвало противнику силу і стійкість укр. бійців, готовність рішуче протистояти ворогу (останнє зламало сподівання противника на легке досягнення мети). Бої за Донец. аеропорт стали одним із чинників, що сприяли привернення уваги міжнар. спільноти до російсько-укр. конфлікту, виявленню його змістовних рис та особливостей.

До оборони аеропорту та навколишніх с-щ у різний час були залучені 3-й окремий полк спецпризначення, військовослужбовці зведеного загону Повітряних Сил ЗС України, зведена група 72-ї та 93-ї окремих механізованих бригад, 1-ї танк. бригади, підрозділи 79-ї, 80-ї, 81-ї, 95-ї аеромобільних бригад, 74-го окремого розвідувального батальйону, добровольці *Добровольчого українського корпусу «Правий сектор»* і батальйону МВС України *«Дніпро-1»*. У різний час оборону Донец. аеропорту координували полковники О.Трепак («Редут») і О.Мікац, майор М.Миргородський («Майк»), старший лейтенант І.Зубков («Краб»).

Укр. військовикам протистояли окремі підрозділи ЗС РФ, рос. найманці, а також незаконні збройні формування «Схід», «Кальміус», «Оплот», «Спарта», «Сомалі» під командуванням бойовиків О.Ходаковського, А.Павлова («Моторола») і М.Толстих («Гіві»).

Втрати укр. військовиків під час боїв за Донец. аеропорт становлять бл. 100 загиблих та понад 400 поранених. За оборону аеропорту найвищу держ. відзнаку, звання *Героя України* отримали солдат І.Брановицький, молодший сержант мед. служби І.Зінич, старший лейтенант І.Зубков, капітан С.Колодій, доброволець С.Табала (усі — посмертно), а також майор Є.Межевікін.

2018 Нац. банк України випустив пам'ятну монету, присвячену захисникам Донец. аеропорту. Про бої в Донец. аеропорту та його захисників створено документальний фільм «Добровольці Божої Чоти» (реж. Л.Кантер, І.Ясній; 2015) та повнометраж-

ний худож. фільм «Кіборги» (реж. А.Сеїтаблаєв, 2017). 2015 вийшов друком роман журналіста С.Лойка «Аеропорт».

Літ.: *Боровик Р.* ДАП. К., 2015; *Каліновська О. та ін.* Неоголошена війна: невідомі факти і хроніки АТО. Х., 2015; АД 242: історія мужності, братерства та самопожертви. Х., 2016; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014—2016) К., 2017; Донбас в огні: путівник зоною конфлікту. К., 2017; *Кулик Р. та ін.* 2014: початок російсько-української війни. К., 2019; Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014—2015 років. Web: http://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv--16785; Аналіз ведення АТО та наслідків вторгнення РФ в Україну у серпні—вересні 2014 року. Web: http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali; Щоденні і оперативні звіти Спеціальної моніторингової місії в Україні. Web: https://www.osce.org/special-monitoring-mission-to-ukraine

О.В. Андрощук.

ДОНЕ́ЦЬКІ МИ́РНІ ПЕРЕГОВО́РИ 2014 — спроба укр. влади наприкінці червня 2014 врегулювати політ. шляхом конфлікт на *Донбасі*. Цьому передувало проголошення новообраним Президентом України П.*Порошенком* курсу на мирне врегулювання. 8 червня в *Києві* було проведено зустріч у тристоронньому форматі: посол України в Німеччині П.Климкін (невдовзі призначений Міністром закордонних справ України), спец. представник Ген. секретаря ОБСЄ Х.*Тельявіні* та посол РФ в Україні М.*Зурабов*.

20 червня П.Порошенко оприлюднив мирний план, який ґрунтувався на тому, що протистояння мало внутр. характер, а роль у ньому Росії вторинна. Для його реалізації на 7 діб у зоні *Антитерористичної операції* (АТО) було оголошене припинення вогню з укр. боку. Наступним кроком стало направлення в *Донецьк* делегації для проведення перемовин.

1-й раунд переговорів відбувся 23 червня. Україну представляв Л.*Кучма*, ОБСЄ — Х.Тельявіні, РФ — посол М.Зурабов. На зустрічі також були присутні В.Медведчук та Н.Шуфрич. Пророс. сепаратистів представляли «прем'єр-міністр Донецької народної республіки» О.*Бородай* та «голова Верховної ради Луганської народної республіки» А.Карякін, а також нар. депутат фракції Партії регіонів України О.Царьов. Було досягнуто домовленість про дотримання перемир'я. Однак припинення укр. силовиками активних бойових дій рос. бойовики використали для посилення своїх позицій. Їхні очільники заявляли, що не визнають режим перемир'я, продовжували атаки на підрозділи ЗС України та захоплювали контрольно-пропускні пункти на кордоні, через які інтенсифікувалися поставки озброєння та військ. техніки, а також забезпечувалося спрямування до зони АТО нових бойовиків.

2-й раунд переговорів відбувся 27 червня у тому ж складі. На ньому було погоджено продовження перемир'я ще на 72 години. Були обговорені питання обміну тимчасово утримуваних осіб та повернення повного контролю України над кордоном з Росією. За свідченням Л.Кучми, переговірники з боку пророс. сепаратистів не були самостійними політ. фігурами. По багатьох питаннях, що обговорювалися, вони проводили телефонні консультації з рос. кураторами.

Попри дотримання укр. силовиками режиму перемир'я, атаки пророс. бойовиків продовжувалися. Загалом упродовж 10 днів дії режиму припинення вогню загинули 27 укр. військовослужбовців, а 69 отримали поранення. Оскільки переговорний процес не дав позитивних результатів, 30 червня П.Порошенко, за підсумками засідання *Ради національної безпеки та оборони України,* ухвалив рішення відновити АТО в повному масштабі (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*).

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2.

В.В. Головко.

ДО́НЩИНА — книжна назва регіону, запропонована укр. географами на поч. 20 ст. Може означати: 1) *Область Війська Донського*; 2) лише ту частину Області Війська Донського, в якій станом на поч. 20 ст. переважали етнічні українці; 3) *Донецьку губернію*.

Літ.: *Кубійович В.* Україна як географічне ціле і її частини. В кн.: ЕУ: Загальна частина, т. 1. Мюнхен—Нью-Йорк, 1949; *Кубійович В. та ін.* Донщина. В кн.: ЕУ: Словникова частина, т. 2. Париж—Нью-Йорк, 1957; *Служинська І.* Донщина як ареал порубіжжя й історична земля. «Регіональна історія України», 2011, вип. 5.

Д.Я. Вортман.

ДОПОМІЖНІ́ ІСТОРИ́ЧНІ ДИСЦИПЛІ́НИ — див. *Спеціальні історичні дисципліни*.

ДО́РІ, країна Дорі (Δόρυ) — згідно з *Прокопієм Кесарійським*, регіон у Криму, заселений *готами* — федератами Сх. Рим. імперії / *Візантії*, які в епоху імп. *Юстиніана I* (527—565) мали забезпечувати додатковий захист візант. володінь на п-ові. Легкодоступні для ворожих вторгнень у країну Дорі проходи були перекриті «довгими стінами», спорудженими в рамках «будівельної програми» Юстиніана I (можливо, однією з таких споруд була стіна, рештки якої виявлено в долині поблизу *Мангупа*). Нині серед дослідників переважає думка, що Д. варто ототожнювати з пізнішою *Готією* / Пд.-Зх. Кримом. Раніше була також поширена альтернативна локалізація Д. — на Пд. березі Криму.

Дж.: *Прокопий Кесарийский.* Война с готами. О постройках. М., 1996.

Літ.: *Соломоник Э.И., Домбровский О.И.* О локализации страны Дори. В кн.: Археологические исследования средневекового Крыма. К., 1968; *Фирсов Л.В.* О положении страны Дори в Таврике. «Византийский временник», 1979, № 40; *Сидоренко В.А.* «Готы» области Дори Прокопия Кесарийского и «длинные стены» в Крыму. «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии» (Симферополь), 1991, вып. 2; *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999; *Зубарев В.Г., Ярцев С.В.* К вопросу о расселении приазовских германцев в Крыму. «Проблемы истории, филологии, культуры», 2007, № 17; *Кизилов М.* Крымская Готия. Симферополь, 2015.

Д.Я. Вортман.

ДОРТЕ́ЛЛІ Д'АСКОЛІ́ Емідіо (Emiddio Dortelli d'Ascoli; р. н. і р. с. невід.) — чернець домініканського ордену (див. *Домініканці*), кер. домініканської місії в Кафі (нині м. *Феодосія*) 1624—34, автор твору «Опис Чорного моря і Татарії» (1634). Очевидно, Д.д'А. володів, окрім італ. та латинської, ще грец., турец. та вірм. мовами,

що давало йому змогу розмовляти з жителями Криму без перекладача.

Щодо Татарії Д.д'А. подає геогр. опис, зазначає різницю між *кримськими татарами* та ногайцями (див. *Ногайська орда*), торкається їхніх звичаїв та політ. становища *Кримського ханату*. Важливі дані наведено про боротьбу хана *Мегмед-Ґерея III* та *калги* Шагін-Ґерея (у спілці із запороз. козаками) проти мурзи Кантеміра, турків та їхнього ставленика — хана Джанібек-Ґерея. Подано опис найважливіших міст у Криму та опис Черкесії.

Твір Д.д'А. — важливе джерело з історії України, Крим. ханату та сусідніх земель у 1-й третині 17 ст.

Літ.: *Дашкевич Н.П.* Описание Черноморья, составленное Эмилием д'Асколи в 1634 г. «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», 1891, т. 5, отд. 2; отд. 3; Описание Чёрного моря и Татарии составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Кафы, Татарии и проч. в 1634 г. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1902, т. 24, отд. 2.

М.І. Жарких.

«ДОСТОВІ́РНИЙ РУ́СЬКИЙ ЛІТО́ПИС» — пам'ятка козац. історіописання 17—18 ст. Текст до сьогодні не зберігся, авторство невідоме. Твір можна реконструювати за збереженими фрагментами, включеними до складу творів абшитованого *обозного Лубенського полку* С.*Лукомського*, зокрема «Собрания исторического» (1770). Зміст твору охоплював опис подій від поч. 16 до серед. або 70-х рр. 17 ст.

Дослідження «Д.р.л.» спричинило дискусію щодо його існування і можливості реконструкції тексту. Вперше у вітчизн. історіографії проблему окреслив О.*Левицький*. Згодом її було висвітлено у праці К.Г.*Заклинського*, згідно з якою хронологічні рамки гіпотетичного «Д.р.л.» окреслювалися 1512—1648.

Гіпотези О.Левицького і К.Заклинського про існування «Д.р.л.» підтримав І.*Франко*, який зазначив оригінальність більшості його повідомлень та значний вплив на подальше становлення укр. історіописання. І.Франко висловив припущення щодо авторства цього твору, зазначивши, що ним був письменний козак, знайомий із козац. традиціями від поч. 18 ст.

Значний внесок у дослідження «Д.р.л.» зробили також В.І*конников* та П.*Клепатський*, доводячи спільність походження від цього тексту низки пам'яток укр. істор. думки 18 ст.

Сучасні текстологічні дослідження пам'яток вітчизн. історіописання дають змогу долучити до реконструкції «Д.р.л.» два тексти-редакції «Літопису Граб'янки» — короткої, написаної наприкінці 17 ст., а також не збереженої до сьогодні, цитованої М.*Костомаровим* у монографії «Богдан Хмельницький».

Літ.: *Заклинський К.* Руські літописи і літописці XVII ст. «Зоря», 1880, № 7; *Иконников В.* Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; *Клепацький П.* Про так званий «певний» або «рукописний козацький літопис». «Записки Полтавського інституту народної освіти», 1927, т. 4; *Франко І.* Студії над українськими історичними піснями. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 43. К., 1988; *Бовгиря А.* До питання реконструкції «Достовірного руського літопису». «УЇЖ», 2005, № 6.

А.М. Бовгиря.

ДРУ́ГА МАЛОРОСІ́ЙСЬКА КОЛЕ́ГІЯ — центр. адм. орган Рос. імперії, створений для керування справами *Гетьманщини* (див. також *Українська козацька держава*) після ліквідації *гетьманату інституту*. Заснована згідно з маніфестом рос. імп. *Катерини II* від 10 листопада 1764 «об увольнении от гетманского правления графа Разумовского и учреждении Малороссийской коллегии и генерал-губернатора». Колегія перебрала повноваження *гетьмана*, *Генеральної військової канцелярії*, підпорядкувала центр., полкові та сотенні органи управління (див. *Полковий устрій*). З листопада 1765 стала вищою апеляційною інстанцією Гетьманщини.

Діяла у складі президента (малорос. генерал-губернатора П.*Румянцева-Задунайського*), 8-ми членів присутності («присутствія»), прокурора, 4-х секретарів, бл. 25-ти «канцелярських чинів». Чисельність рядових канцеляристів мінялася: від 29-ти в 1767 до 41-го в 1781. Була розміщена у *Глухові*, з 1774 у спеціально спорудженій будівлі (див. *Другої Малоросійської колегії будівлі*).

Присутність Д.М.к. складалася з 4-х великорос. членів, призначуваних рос. імператрицею або Правительствуючим Сенатом із числа командирів рос. частин, дислокованих у Гетьманщині, та 4-х малорос. членів із кола ген. старшин, рекомендованих Катерині II Колегією закордонних справ.

Канцелярія Д.М.к. була утворена на базі реорганізованої Ген. військ. канцелярії. Поділялася на 3 експедиції: військ., внутр. та судову або апеляційну. Експедиції поділялися на повиття, іменовані за назвами адм.-тер. одиниць Гетьманщини — полків, однак справи у повиттях розглядалися не за територіальним, а за тематичним принципом.

У вересні 1767 колегія завершила підпорядкування *Генерального військового суду*, Канцелярії Малорос. скарбу, *Генеральної лічильної комісії* та *Канцелярії генеральної військової артилерії*, які стали її департаментами.

Зміст діяльності колегії визначався тогочасним політ. курсом Рос. імперії щодо Гетьманщини як найпотужнішого чинника антиімперських загроз і підпорядковувався вирішенню таких завдань: експлуатація укр. ресурсів, перетворення Гетьманщини на «прибуткову провінцію» через запровадження нових податків і насамперед «рубльового окладу»; встановлення таємного нагляду за настроями старшин та всіх верств Гетьманщини; використання соціальних суперечностей («беззаконного и корыстолюбивого своевольства») в Гетьманщині для посилення впливу імперських інституцій спочатку як арбітрів, а потім — повновладних господарів України; переорієнтація настроїв старшин від прагнень відновити держ. статус Гетьманщини до прийняття імперських політ. цінностей, готовності служити «общему отечеству»; «обрусение», уподібнення укр. політико-адм. системи загальноімперській з використанням не лише грубої сили, а й соціально-політ. заохочувальних важелів, застосовуючи «и волчьи зубы, и лисий хвост»; проведення асиміляції краю шляхом тривалих у часі й непомітних для народу змін, «чтобы они обрусели и перестали бы глядеть как волки к лесу»; впровадження заходів щодо ізоляції та нейтралізації впливу *слобідських козацьких полків* і *Запорозької Січі* на Гетьманщину в ході підготовки та безпосередньої ліквідації цих автономних утворень; пе-

ретворення *Лівобережної України* на воєнно-стратегічну базу для наступу на *Османську імперію* та Європу.

Протягом січня 1782 в ході інкорпорації Гетьманщини до складу Рос. імперії (при цьому були створені *Київське намісництво*, *Чернігівське намісництво* та *Новгород-Сіверське намісництво*), Д.М.к. було усунуто від вирішення адм. справ, а її компетенцію обмежено розглядом суд. справ, що затягнулися. Указом Правительствуючого Сенату від 20 серпня 1786 колегію було ліквідовано.

Документи Д.М.к. за 1764—86 (17 978 одиниць зберігання) зберігаються в *Центральному державному історичному архіві України* в *Києві*.

Літ.: Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева. «Киевская старина», 1896, № 12; *Максимович Г.А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией, т. 1. Нежин, 1913; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760—1830. К., 1996; *Струкевич О.К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50—80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). К., 1996; *Його ж.* Не зброєю єдиною (адміністративна діяльність малоросійського генерал-губернатора П.О. Рум'янцева-Задунайського). «Пам'ять століть», 1997, № 4.

О.К. Струкевич.

ДРУ́ГА РІЧ ПОСПОЛИ́ТА (польс. Druga Rzeczpospolita, Druga Rzeczpospolita Polska) — напівофіц. назва, яку вживають на позначення Польс. Республіки, що існувала в період між завершенням *Першої світової війни* та поч. *Другої світової війни*. Символізує продовження держ. традиції *Речі Посполитої* (1569—1795). Д.Р.П. була утворена на колиш. територіях Рос. імперії, *Австро-Угорщини* та Нім. імперії після проголошення незалежності 11 листопада 1918. На поч. жовтня 1939 територія Д.Р.П. була окупована та розділена між Німеччиною, Словаччиною, *СРСР* та Литвою. Більшість структур польс. руху Опору на окупованих територіях під час II світ. війни діяли від імені еміграційного уряду Польщі у Франції, згодом у Великій Британії. Велика Британія та США визнавали еміграційний уряд Польщі до літа 1945, після чого цей уряд продовжував діяльність до 1990, поки не склав повноваження на користь нового демократ. кер-ва Польщі. Після II світ. війни у Польщі був встановлений комуніст. режим, а замість Д.Р.П. існувала Польс. Нар. Республіка.

М.В. Майоров.

ДРУ́ГА УКРАЇ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКА ВІЙНА́ — див. *Українсько-польська війна 1942—1947.*

ДРУ́ГОЇ МАЛОРОСІ́ЙСЬКОЇ КОЛЕ́ГІЇ БУДІ́ВЛІ — адм. будівлі у *Глухові*, в яких містилися органи управління *Гетьманщини*.

Друга Малоросійська колегія протягом 1764—74 містилася у дерев'яній будівлі Старої (1-ї) *Малоросійської колегії*, яка стояла на передмісті Веригин з пд.-зх. боку Ярмаркової площі край Київ. шляху. Буд-во розпочалося згідно з указом Правительствуючого Сенату Рос. імперії від 16 червня 1722. 1723 указ був скасований, проте споруда була зведена. Вона позначена на планах Глухова 1770-х рр. як великий, видовжений з пд. зх. на пн. сх. корпус з кількома ризалітами на поздовжніх фасадах. Белетристичний опис її архіт. декору (який неможливо верифікувати) дав П.*Куліш* у романі «Михайло Чарнишенко, або Малоросія 80 літ назад». У цій будівлі з 1734 містилася Канцелярія Правління гетьман. уряду. Будівля згоріла під час катастрофічної пожежі Глухова 18 (7) серпня 1784.

Нову муровану будівлю 2-ї Малорос. колегії почали будувати 1766 за наказом генерал-губернатора Малоросії і президента Малорос. колегії П.Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський*) за проєктом архіт. А.*Квасова*. Її розмістили в центрі Глухівської фортеці вздовж гол. вулиці Московської поблизу мурованих будівель Моск. брами та *Генеральної військової канцелярії* (обидві не збереглися). Завершили буд-во цієї найбільшої в Україні урядової будівлі 1774, але опоряджувальні роботи тривали до 1782. З 1777 ними керував Ф.Савич, учень А.Квасова.

Корпус колегії був двоповерховим, П-подібним у плані, з триповерховим центр. ризалітом. Довжина чільного фасаду сягала 142 м. Оскільки будинок призначався для службової резиденції генерал-губернатора й різних держ. установ — Ген. суду, *Генеральної лічильної комісії*, Канцелярії Малорос. скарбу, *земського суду*, Глухівського комісарства й архіву, то заг. розпланувальна структура його була секційною: на кожну установу призначалося по одній секції. Секції розділяли наскрізні аркові проїзди. Розпланування кожної секції було коридорним із двобічним розташуванням приміщень. В арх-рі цієї барокової будівлі відбився вплив раннього *класицизму*.

Будівля 2-ї Малорос. колегії згоріла під час пожежі 1784. П.Румянцев-Задунайський просив рос. імп. *Катерину II* дозволити відбудувати споруду й відкрити в ній вищий навч. заклад — Катерининську колегію, проте у відповідь надійшло розпорядження пристосувати будівлю під повітові присутствені місця. Через брак коштів ремонт після пожежі було здійснено на поч. 19 ст., проте залишки споруди далі руйнувалися і дійшли до такого стану, що 1836 стіни і стелі почали обвалюватися. 21 червня 1837 вийшов указ рос. імп. *Миколи I* про знесення будівлі. Цеглою з неї замостили вулиці й площі Глухова. 1856 на збережених підмурках збудували одноповерховий мурований корпус присутствених місць. 1912—15 на тих самих підмурках збудовано двоповерхові муровані будівлі повітової і міської *земських управ*, які збереглися і є пам'ятками історії, арх-ри та містобудування місц. значення.

Літ.: *Новаковська Н.* Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні. В кн.: Питання історії архітектури та будівельної техніки України. К., 1959; *Новаковська Н.* Найкрупніша громадська споруда на Україні в XVIII ст. «Вісник Акаде-

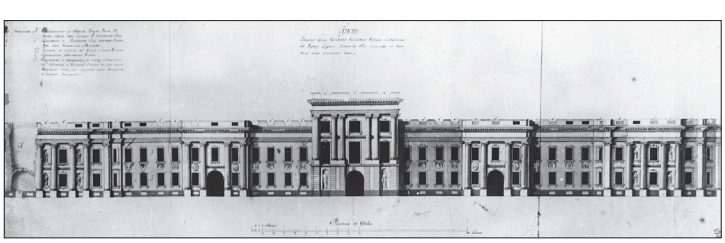

Фасад будівлі Другої Малоросійської колегії в Глухові. Креслення кінця 18 ст.

мії будівництва і архітектури УРСР», 1959, № 1.

В.В. Вечерський.

«ДУГА́» — рад. загоризонтна радіолокаційна станція (ЗГРЛС) для раннього виявлення запусків міжконтинентальних балістичних ракет.

В *СРСР* над системами попередження про ракетний напад працювали з 1960-х рр. На той час жодна із систем не забезпечувала раннього попередження про запуск. Для вирішення цієї проблеми в НДІ далекого радіозв'язку (*Москва*) під кер-вом інженера-конструктора Ф.Кузьмінського було розроблено ЗГРЛС «Дуга». Першу експериментальну систему «Дуга-1» спорудили в околицях м. *Миколаїв*. Станція розпочала роботу 7 листопада 1971. Вона успішно виявляла пуски ракет з космодрому Байконур (відстань 2,5 тис. км). Приймальна антена мала висоту 135 м, ширину 300 м. Передавальна антена була завширшки 210 м і заввишки 85 м. Стаціонарний комплекс включав 26 передавачів, кожен розміром із двоповерховий будинок, які збиралися на Дніпровському машинобудівному з-ді в м. *Дніпропетровськ*. У 1990-х рр. роботу «Дуги-1» зупинили, 2001 її демонтували.

Станція «Дуга-2» була побудована поблизу Комсомольська-на-Амурі (нині місто Хабаровського краю, РФ) для відстежування запусків ракет у Тихоокеанському регіоні. Її зняли з бойового чергування в листопаді 1989.

Станція «Дуга-3» була розгорнута на пн. України і складалася з двох об'єктів: «Чорнобиль-2» (приймальна частина, встановлена неподалік від м. *Чорнобиль*) та «Любеч-1» (передавальна частина; встановлена на відстані 60 км на пн. сх. у смт *Любеч*). Для обслуговування станції побудували «секретне місто» Чорнобиль-2 (між селами Корогод і Копачі; обидва нині у Вишгородському р-ні Київ. обл., зняті з облікових даних). Унікальний радар «Дуги-3» мав велетенські розміри: висота щогли великої антени від 135 до 150 м, довжина від 300 до 500 м. Другий радар був дещо меншим: бл. 250 м у довжину та до 100 м у висоту. Буд-во ЗГРЛС поруч з атомною електростанцією пояснювалося великим енергоспоживанням цього об'єкта.

Перші випробування «Дуги-3» держ. комісією пройшли 1979. Після усунення недоліків 1982 її було взято в дослідну експлуатацію. Станцію модернізували 1985—86, зупинили 26 квітня 1986 у зв'язку з *Чорнобильською катастрофою 1986*. Осн. устаткування демонтували та перевезли до Комсомольська-на-Амурі. Нині рештки антенного комплексу «Дуги-3» є одним із туристичних об'єктів Чорнобильської зони відчуження.

Проєкт ЗГРЛС засвідчив високий рівень рад. військ. науково-тех. потенціалу. Водночас не виключено, що саме «прив'язка» 4-го блока Чорнобильської АЕС до «Дуги-3» (він був збудований саме для обслуговування ЗГРЛС) стала однією з причин Чорнобильської катастрофи.

Літ.: Космонавтика: энциклопедия. М., 1985; Космонавтика СССР. М., 1986; *Первов М.* Системы ракетно-космической обороны России создавались так. М., 2004; Україна космічна: 20 кроків у Космос. Фотоальбом Державного космічного агентства України. К., 2014; Загоризонтная РЛС «Дуга». Web: http://pvo.guns.ru/abm/duga.htm; Краткая история создания ЗГРЛС в г. Чернобыль-2: фотографии и картосхемы. Web: http://chornobyl.in.ua/chernobyl-2.html; Chernobyl-2: Sercet Military Facility in the territory of exclusion zone: text and photos. Там само.

В.І. Онопрієнко.

ДЯКО́ВСЬКИЙ Юрій Іванович (27.02.1989 — квітень 2014) — герой «*Небесної сотні*», Герой України. Н. в м. *Стрий*. 2006 закінчив Стрийську г-зію ім. А.Шептицького, навч. в Івано-Франк. нац. тех. ун-ті нафти і газу. З поч. *Революції гідності 2013—2014* перебував на *майдані Незалежності* в *Києві*. В лютому 2014 ввійшов до київ. осередку «Правого сектору». Під час сутичок з бійцями «Беркуту» отримав кульові поранення в руку і шию. 16 квітня 2014 вирушив до м. Слов'янськ Донец. обл. для збору інформації про сепаратистів, 17 квітня 2014 був захоплений у полон. 28 квітня 2014 його тіло з ознаками насильницької смерті було знайдено в річці Казенний Торець (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону).

Похований у м. Стрий. 20 лютого 2015 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

І.А. Коляда.

Ю.І. Дяковський.

Загоризонтна радіолокаційна станція «Дуга» (Чорнобиль-2). Фото початку 21 ст.

Е

ЕНЦИКЛОПЕДИ́СТИКА ІСТОРИ́ЧНА — напрям і сегмент енциклопедичних студій і практик, предметні межі якого охоплюють *історичну науку* як цілість в її фахово-дисциплінарному й проблемно-тематичному розмаїтті, а також репрезентацію людської минувшини, теорії та методології історії, актуальних і ретроспективних концептуальних пропозицій, наук. стратегій, термінології й дослідницького інструментарію у світлі соціогуманітарного знання, зокрема в розрізі міждисциплінарних сполучень та інтердисциплінарних обмінів і запозичень. За профілем і функціональним призначенням проєкти у сфері Е.і. поділяються на універсально-фахові (охоплюють усю царину істор. знання), фахово-дисциплінарні чи фахово-галузеві (вибрані дисципліни, фахові площини, предметні сфери), фахово-хронологічні (окремі епохи та періоди), універсально-хронологічні, персональні, біографічні, термінологічні, регіональні/краєзнавчі, пам'яткознавчі, інституційні та ін. Крім того, вирізняють низку енциклопедичних проєктів соціогуманітарного спрямування (напр., у царині шевченкознавства), що містять певні масиви гасел, які належать до Е.і.

Людська минувшина з різним ступенем повноти та просторово-хронологічного охоплення репрезентована вже у перших проєктах універсальних/загальнодоступних енциклопедій 18 ст., як-от: «Encyclopédie ou Dictionnaire rai-sonné des sciences, des arts et des métiers» за ред. Д.Дідро й Ж.д'Аламбера (низку статей з історії написав *Вольтер*), «Encyclopedia Britannica» та ін. Важливу роль у становленні Е.і. відіграли етимологічні й тлумачні словники, що репрезентували компендіуми відомостей про походження, циркуляцію, вжиток, значення та історію слів, а також географічно-стат. словники й енциклопедії, в яких подавалася стисла чи більш розлога інформація про «просторову історію» — міст, м-к, населених пунктів, геогр. об'єктів тощо. Зазвичай перші словникові й енциклопедичні компендіуми 18—19 ст. з історії репрезентували синкретичне сполучення з етнографією, міфологією, фольклористикою, побутовими описами, статистикою, географією та ін. спорідненими сферами. Тривалий час Е.і. була представлена як недиференційована складова великих нац. проєктів універсальних енциклопедій або у вигляді синкретичних масивів лексикографічних, географічно-стат., соціогуманітарних та ін. компендіумів. Виокремлення і становлення Е.і. як самостійного, принаймні автономного, сегмента та напряму енциклопедичних практик і студій відбулося на межі 19 і 20 ст. із подальшою дисциплінарною диференціацією соціогуманітаристики та розвитком істор. науки, коли сформувалися структуровані потреби, зацікавлення та запити як професійної спільноти, так і різних категорій читачів у вирізненні, систематизації й укладанні фахових, навч., науково-популярних та ін. енциклопедичних компендіумів.

Формування укр. Е.і. відбувалося уповільнено з огляду на становище укр. соціогуманітаристики в сегментованих культ. просторах імперій Габсбургів та Романових. Тож укр. інтелектуали 19 — поч. 20 ст. здебільшого були включені в інонац. енциклопедичні проєкти. Напр., укр. історик М.*Маркевич* ще в 1-й пол. 1830-х рр. працював над реалізацією проєкту «Большого исторического, мифологического, статистического, географического и литературного словаря Российского государства», з обсягу якого опублікував невеликий фрагмент. Енциклопедичні гасла О.*Огоновського* друкувалися в «Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste» Й.Ерша і Й.Грубера, а Ф.*Вовка* — в «La Grande Encyclopédie». Низку статей істор. та соціогуманітарного спрямування, в т. ч. і про укр. минуле та тогочасних діячів, за авторства А.*Кримського*, І.*Лучицького*, В.*Науменка*, М.*Сумцова*, М.*Туган-Барановського*, І.*Франка* й ін., вміщено в «Энциклопедическом словаре» Ф.Брокгауза й І.Єфрона. Низка гасел в «Энциклопедическом словаре Гранат» опублікували Б.*Грінченко*, М.*Грушевський*, С.О.*Єфремов* та ін. Гадають, що вперше сегмент нац. Е.і. було вирізнено в оглядових працях М.Грушевського «История украинского народа» та «Развитие украинских изучений в XIX веке и раскрытие в них основных вопросов украиноведения», видрукуваних у 1-му томі видання *«Украинский народ в его прошлом и настоящем»* (СПб., 1914—16), що розглядають як одну з перших модерних укр. енциклопедій.

Протягом 1920-х рр. становлення укр. соціогуманітаристики надало потужного імпульсу енциклопедичним проєктам і практикам, зокрема на теренах істор. науки. Однак нав'язана радянізація й реорганізація ВУАН (нині *Національна академія наук України*), репресивні кампанії проти вчених, погром 1934 проєкту 20-томної *«Української радянської енциклопедії»*, в якій чимало місця відводилося історії України, призупинило оформлення Е.і. Галицький проєкт *«Української загальної енциклопедії»* (1930—35) репрезентував лише стислі відомості про укр. історію та к-ру в

межах формату універсальної енциклопедії.

Ситуація змінилася лише після *Другої світової війни*. 1948 в *Києві* поновили проєкт «Української радянської енциклопедії», який набув реальних обрисів лише в серед. 1950-х рр., а на теренах укр. еміграції, згодом — діаспори, розгорнувся масштабний проєкт *«Енциклопедія українознавства»*. Змагання між республіканськo-рад. та еміграційно-діаспорними проєктами на ниві енциклопедистики спричинилося до оформлення істор. сегмента енциклопедичних студій і практик в УРСР у вигляді 4-томної *«Радянської енциклопедії історії України»* (К., 1969—72). «РЕЇУ» як перша універсально-фахова/загальноістор. енциклопедія була певним досягненням у становленні укр. Е.і., хоча й наслідувала канон «Советской исторической энциклопедии» (1961—76). Вперше було виокремлено та впроваджено базові шари гасел про укр. минуле у вигляді окремого багатотомного видання, хоча й ідеологічно заангажованого та прив'язаного до конструкта «історії Української РСР». На тих самих засадах було підготовлено першу краєзнавчу/регіональну енциклопедію — *«Історію міст і сіл Української РСР»* (26 т. К., 1967—73; рос. версія про 18 областей — К., 1978—83). Крім того, в рамках підготовки до святкування 1500-річчя Києва було опубл. видання «Київ: енциклопедичний довідник» (К., 1981), а також 3 перевидання російськомовної версії цього довідника (1982, 1985, 1986). Ще один проєкт з обсягу Е.і. був реалізований до ювілейної річниці Жовтневої революції 1917 — «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник» (К., 1987). Значні пласти історичної інформації було подано й у першій персональній енциклопедії — «Шевченківський словник» (К., 1976—78. Т. 1—2).

Новий етап укр. Е.і. розгорнувся на зламі рад. та пострад. доби, коли постали об'єктивні запити, потреби та зацікавлення щодо упорядкування, систематизації й кодифікації всього діапазону соціогуманітарних знань про історію України та її студіювання, що опрацьовувалися в межах різних енциклопедичних проєктів. Протягом 1990—2010-х рр. було опубл. низку видань у царині Е.і., в т. ч. інституційні енциклопедії: «Києво-Могилянська академія в іменах: XVII—XVIII ст.» (К., 2001), «Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія» (Київ; Львів; Тернопіль, 2012—19. Т. 1—4, видання продовжується), «Острозька академія XVI—XVII століття: енциклопедія» (Острог, 2011); фахово-галузеві, фахово-дисциплінарні та фахово-спеціалізовані: «Археологічне музейництво: енциклопедичний довідник» (К., 2010), «Архівна україніка в Канаді: довідник» (К., 2010), «Державні нагороди та нагороджені в Україні: енциклопедичне видання» (К., 2014), «Енциклопедія некрополезнавства» (К., 2013), «Енциклопедія Трипільської цивілізації» (2 т., 3 кн., К., 2004), «Енциклопедія української діяспори» (Нью-Йорк—Чікаго—Мельборн, 1995, 2009—12. Т. 1, 4.), «Історія війн і збройних конфліктів в Україні: енциклопедичний довідник» (К., 2004), «Мала енциклопедія етнодержавознавства» (К., 1996), «Рух опору в Україні 1960—1990: енциклопедичний довідник» (К., 2010), «Українська архівна енциклопедія» (К., 2008), «Українське козацтво: мала енциклопедія» (Київ; Запоріжжя, 2006); пам'яткознавчі — «Визначні пам'ятки Києва: енциклопедичний довідник» (К., 2005), «Енциклопедія пам'яток» (електронний ресурс, автор О.Панасюк: http://encyclosights.com) та ін.; регіональні/краєзнавчі — «Володимир-Волинська енциклопедія» (Луцьк, 2014), «Донетчина = = Donetsk region: энциклопедия» (К.; Луганск, 2013), «Енциклопедичний словник Лемківщини» (Львів, 2013), «Енциклопедичний словник Теребовлянщини» (Тернопіль, 2014), «Енциклопедія Ічнянщини: 10 тисяч статей, довідок, документів, ілюстрацій: довідник» (К., 2014), «Енциклопедія Коломийщини» (14 т. Коломия, 1996—2007), «Енциклопедія Криворіжжя» (2 т. Кривий Ріг, 2005), «Енциклопедія Львова» (4 т. Львів, 2007—12), «Івано-Франківськ: енциклопедичний словник» (Івано-Франківськ, 2010), «Історична енциклопедія Криворіжжя» (2 кн. Кривий Ріг, 2007—09), «Київ: історико-біографічний енциклопедичний довідник» (К., 2007), «Крымскотатарская энциклопедия» (2 т. Симферополь, 1993—95), «Малая энциклопедия Киевской старины» (К., 2002 та 2005), «Малий енциклопедичний словник Корсунщини» (2 т. Корсунь-Шевченківський, 2004), «Миколаївщина: історія, факти, люди: короткий енциклопедичний словник-довідник» (Одеса, 2012), «Місто і люди: Єлисаветград—Кіровоград, 1754—2004: ілюстрована енциклопедія» (Кіровоград, 2004), «Полтавщина: енциклопедичний довідник» (К., 1992), «Полтавіка: Полтавська енциклопедія» (в 12-ти томах. Полтава, 2009—17; Т. 6, 9, 12, видання продовжується); «Прилуччина: енциклопедичний довідник» (Ніжин, 2007), «Тернопільський енциклопедичний словник» (4 т. Тернопіль, 2004—10), «Тернопільщина: історія міст і сіл» (3 т. Тернопіль, 2014), «Черкащина: універсальна енциклопедія» (К., 2010), «Чернігівщина: енциклопедичний довідник» (К., 1990), «Энциклопедия крымских древностей: археологический словарь Крыма» (К., 2006); біографічні — дві книги енциклопедичного довідника П.*Содоля* «Українська повстанська армія: 1943—1949» (Нью-Йорк, 1994—1995), «Діячі історії, науки і культури Закарпаття: малий енциклопедичний словник» (Ужгород, 1997), «Дослідники археології України: еициклопедичний словник-довідник» (Чернігів, 1997), «Енциклопедія Закарпаття: визначні особи XX століття» (Ужгород, 2007), «Жінки України: біографічний енциклопедичний словник» (К., 2001), «Історична наука у Національній академії наук України в особах: енциклопедичний довідник» (К., 2018), «Київ: історико-біографічний енциклопедичний довідник» (К., 2007), «Николаевцы. 1789—1999: энциклопедический словарь: 2000 персоналий, 1500 портретов и иллюстраций» (Николаев, 1999), «Новітня історія України "Нові імена: Львівщина та львів'яни": історико-біографічний енциклопедичний довідник»» (Львів, 2004. Вип. 1), «Одеські історики: енциклопедичне видання» (Одеса, 2009), «Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник» (Суми, 2003), «Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника» (Львів, 1994—2013. Вип. 1—20), «Українці Австралії: енциклопедичний довідник» (Сідней, 2001), «Шевченківські лауреати 1962—2012:

енциклопедичний довідник» (К., 2012); персональні — «Микола Костомаров: віхи життя і творчості: енциклопедичний довідник» (К., 2005), «Шевченківська енциклопедія» (6 т. К., 2012—15), «Франківська енциклопедія» (у 7-ми томах. Львів, 2016. Т. 1: А—Ж; видання продовжується) та ін. В мережі Інтернет розміщено зведений енциклопедичний довідник про учасників укр. визвол. змагань «Енциклопедія ОУН—УПА» (http://oun-upa.national.org.ua/encyclopaedia).

Окреме місце в Е.і. серед пам'яткознавчих видань посідає «Звід пам'яток історії та культури України: енциклопедичне видання» (див. *«Звід пам'яток історії та культури України»*; видається від 1999, заплановано 28 томів), яке репрезентує розлогі шари гасел, присвячені осн. пам'яткам археології, історії, арх-ри та містобудування, монументального мист-ва в Україні у світлі соціально-екон. і культ. трансформацій у контексті нац. історії.

У 2000-х рр. до Е.і. ввійшли й електронні та мультимедійні енциклопедії, зокрема видання «Київ: історична енциклопедія» (К., 3Media, 2000; 2002).

Засадничим для української Е.і. став проєкт універсально-фахової енциклопедії «Енциклопедія історії України» («ЕІУ»). Первісно цю нішу заповнювали такі довідкові видання, як «Довідник з історії України» (у 3-х томах. К., 1993), «Малий словник історії України» (К., 1997), «Історія України: А—Я: енциклопедичний довідник» (К., 2008). Початкову основу конструкції «ЕІУ» (2003—13, 10 т., понад 11 тис. гасел) склало єдине й універсальне електронне «древо гасел», розроблене на основі багатоцільового евристичного пошуку та систематизації істор. знання за низкою просторово-хронологічних сегментів історії України, а також напрямів, дисциплін і галузей істор. науки. Провідний рефрен був скерований на об'єктивістське подання (подання фактів, подій, явищ, процесів із мінімумом пояснень і оцінок) історії України у межах проєкту «ЕІУ», котрий первісно планувався як 5-томник. Однак до наук. обігу ввійшли величезні обсяги й шари новітнього фактографічного матеріалу, зумовлені «архівною революцією» на межі 1980-х і 1990-х рр. Істотно зросла кількість персоналій та термінів, що вводилися до універсально-фахової енциклопедії з історії України. Протягом 2000-х рр. на повний голос заявили про себе новітні епістемологічні взірці, дослідницькі стратегії, інструментальні та концептуальні новації у світлі антропологічної, культурологічної, постмодерністської та ін. парадигм соціогуманітарного знання. На цьому ґрунті розгорнулося кардинальне переформатування проєкту «ЕІУ» із 5-томника на 8-томник, згодом — 10-томник.

Нині проєкт «ЕІУ» перейшов у нову фазу. Опубліковано 1-шу та 2-гу книги спеціалізованого тому «Україна—українці» (К., 2018—19), що репрезентують серію своєрідних енциклопедичних наративів, які подають генералізуючу й узагальнюючу палітру істор. знання щодо України, а також блок гасел на літеру «У» (понад 400) звичного формату. Готуються до друку кілька книг додаткового тому «ЕІУ», що мають заповнити виявлені фактографічні лакуни та ввести в наук. обіг актуальні відомості, передусім про події новітньої історії від 2014. Розпочато перехід від книжкового (паперового) до цифрового, онлайн-формату «ЕІУ», попри хронічний брак фінансових і матеріальних ресурсів. Ще однією важливою рисою проєкту «ЕІУ» стала поява супутніх або похідних проєктів на ниві істор. енциклопедистики, які пропонують додаткові масиви гасел до предметних, хронологічних і тематичних зрізів нац. минулого. Нині вже йдеться про створення цілої родини спец. фахових істор. енциклопедій, присвячених окремим періодам, епохам чи певним сегментам історії України. Деякі з таких енциклопедій видані у попередніх робочих форматах, зокрема словник-довідник «Україна в міжнародних відносинах» (2009—16, 6 вип.). Певні проєкти опрацьовані й видані окремими книжками, а саме: «Енциклопедія Голодомору» (Дрогобич, 2018). Розгорнулася підготовка таких видань, як «Друга світова війна: Україна: енциклопедія» й «Енциклопедія історії Української революції 1917—1921 років». Значні обсяги та масиви гасел істор. і соціогуманітарного змісту подані в нац. проєктах універсальних енциклопедій, напр.: «Енциклопедія сучасної України» (станом на грудень 2020 видано 22 томи) і «Велика українська енциклопедія» (станом на жовтень 2020 видано 1-й т. і підготовлено кілька наступних томів).

Літ.: *Маркевич Н.* Отрывок из Большого исторического, мифологического, статистического, географического и литературного словаря Российского государства. М., 1836; *Кауфман И.М.* Русские биографические и биобиблиографические словари. М., 1955; *Кубійович В., Маркусь В.* Дві українські енциклопедії. [New York], 1961; *Черниш Н.І.* Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. Львів, 1998; *Борчук С.* Українська енциклопедистична традиція XX ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ, 2014; *Смолій В.А., Боряк Г.В.* «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика. УІЖ, 2014, № 4; *Смолій В.А., Боряк Г.В.* Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку. «Вісник НАН України», 2015, № 3; Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи. К., 2015; Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій. К., 2015; Словник енциклопедії історії Української революції 1917—1921 років. К., 2019; Енциклопедії як глокальні медії. К., 2020.

О.В. Ясь.

ЕПІСТЕМОЛО́ГІЯ ІСТОРИ́ЧНА — див. *Пізнання історичне.*

Епіфаній (Думенко).

ЕПІФА́НІЙ, Єпіфаній (у миру — Думенко Сергій Петрович; н. 03.02.1979) — церк. діяч, митрополит Київ. і всієї України, предстоятель Правосл. церкви України. Д-р богослов'я (2012), проф. (2013). Н. в с. Вовкове (нині село Березівського р-ну Одес. обл.), дитинство провів у с. Стара Жадова (нині село Чернів. р-ну Чернів. обл.). 1996—99 навч. в Київ. духовній семінарії; 1999—2003 — у Київ. духовній академії. 2003 захистив дис. «Формування церковно-канонічних збірників у Донікейський період та їх характеристика», отримав ступінь канд. богослов'я.

2003—05 працював секретарем-референтом Рівнен. єпархіального управління (УПЦ КП) й особистим секретарем митрополита Рівнен. та Острозького Даниїла (Чокалюка). Водночас викладав у Рівнен. духовній семінарії. 2006—07 стажувався на філос. ф-ті Афінського ун-ту. З 2007 викладав у Київ. правосл. богословській академії, з 2008 — доцент,

зав. кафедри філології цієї академії.

З благословення патріарха Київського і всієї України *Філарета* (Денисенка) 21 грудня 2007 прийняв постриг у *Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі*. 6 січня 2008 прийняв сан ієродиякона, а 20 січня 2008 — сан ієромонаха. Від 25 січня 2008 працював секретарем предстоятеля УПЦ КП Філарета. У березні 2008 отримав сан *архімандрита* і призначений намісником *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*. З 30 травня 2008 по 27 липня 2010 — керуючий справами Київ. патріархії (УПЦ КП). З 26 жовтня 2008 єпископ Вишгородський і вікарій Київ. єпархії. 27 липня 2010 призначений ректором Київ. правосл. богословської академії та керуючим Переяслав-Хмельницькою єпархією. 2012 захистив докторську дис. «Вчення Православної Церкви про спасіння в контексті неперервності святоотцівського передання». 2013 отримав звання професора. 23 січня 2012 піднесений у сан архієпископа, з 20 жовтня 2012 — голова Синодального управління у справах духовної освіти. 28 червня 2013 піднесений у сан митрополита Переяслав-Хмельн. і Білоцерківського, одночасно призначений патріаршим намісником з правами єпархіального архієрея і першим постійним членом Священного синоду УПЦ КП.

15 грудня 2018 на Об'єднавчому соборі правосл. церков України (УПЦ КП, *Українська автокефальна православна церква* та представники УПЦ МП) обраний предстоятелем помісної Правосл. церкви України з титулом «Блаженнійший митрополит Київський і всієї України». 6 січня 2019 у *Стамбулі* отримав від константиноп. патріарха *Варфоломія I томос про автокефалію Православної церкви України*. 30 січня 2019 Правосл. церква України під проводом Е. завершила процедуру держ. реєстрації. 3 лютого 2019 у київ. *Софійському соборі* відбулась офіц. інтронізація Е. як предстоятеля Правосл. церкви України.

У повчаннях, зверненнях та виступах Е. підкреслює місію укр. церкви як носія духовних цінностей християн. життя. Е. — поборник ідеї «відкритої до суспільства Церкви», для якої цінніснім є «відчинені двері», служіння народові й активне буття у *громадянському суспільстві*. З постаттю митрополита пов'язують подолання застарілих принципів у церк. управлінні й комунікації з громадськістю та поч. етапу реформ. Е. актуалізує патріотичну й соціальну позицію Церкви. Окрему підтримку він адресує тим українцям, які захищають нац. суверенітет і територіальну цілісність д-ви. Значну увагу Е. приділяє спілкуванню з молоддю, виступає перед освітянськими аудиторіями.

Е. — автор понад 50 наук. публікацій з історії Церкви та правосл. богослов'я. Відзначений держ. і церк. нагородами.

Праці: На шляху до спасіння: проповіді, слова, послання, промови, доповіді, інтерв'ю. Львів, 2012; Обрання першоієрархів-українців на Київську кафедру як шлях до автокефалії Української Православної Церкви. «Труди Київської духовної академії», 2016, № 16; Право на автокефалію Української православної церкви. «Труди Київської духовної академії», 2018, № 18.

Літ.: *Саган О.* Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. К., 2019; Блаженнійший митрополит Київський і всієї України Епіфаній. Web: https://www.pomisna.info/uk/predstoyatel/biografiya; Блаженніший митрополит Київський і всієї України Епіфаній. Web: https://www.kpba.edu.ua/administration/patr.htm

С.І. Присухін.

ЕСКІ́-ЮРТ (кримськотатар. — «старе сельбище», «стара ставка») — зх. передмістя *Бахчисарая*, що мало статус окремого населеного пункту; 1945 перейменоване на Підгороднє, ввійшло до складу Бахчисарая наприкінці 1950-х рр. Розташов. у місцевості, де р. Чурук-Су (прит. Качі) виходить з ущелини на широку міжгірську рівнину. Виникло в добу *Золотої Орди* (не пізніше 14 ст.). Початкова назва невід. (назва «Ескі-Юрт», що відома лише з 16 ст., утворилася після заснування Бахчисарая). За непрямими даними, Е.-Ю. на першому етапі існування мав ознаки міста, що стояло на торг. шляху, який вів зі степових регіонів до Херсона (*Херсонеса Таврійського*) і Каламіти (*Інкермана*). Розквіт поселення припав на 14—15 ст., пізніше воно занепало, поступившися своєю роллю Бахчисараю, та перетворилося на маленьке село.

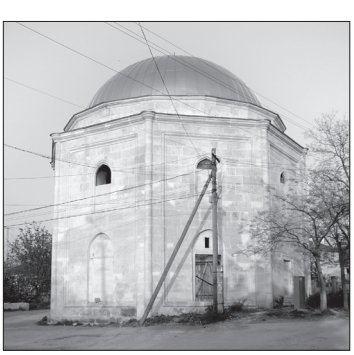

Ескі-Юрт. Мавзолей Мехмед-Герея. Фото початку 21 ст.

Поруч із поселенням існували два старовинні мусульманські кладовища, знищені у 20 ст.: Кирк-Азизлер і Азиз. Територія Азиза тепер забудована, його центром був азиз Мелек-Аштера (азиз — сакральний центр навколо поховання святого), від якого збереглися маленький мінарет (16—17 ст.) і дюрбе (мавзолей; умовна назва — дюрбе Ахмед-бея). Збереглося також ще 3 дюрбе, в одному з яких поховано представників Ґереїв (*Ґіреїв*), у т. ч. ханів *Мегмед-Ґерея II*, Саадет-Ґерея II і *Мегмед-Ґерея III*. У 1920-ті рр. У.*Боданінський* переніс кілька десятків надгробків з обох кладовищ до музею в *Бахчисарайському палаці*. Найдавніший із цих надгробків датований 1316.

Літ.: *Гайворонский А.Е.* К дискуссии о дате основания Бахчисарая. В кн.: Сборник материалов II Таврических научных чтений, посвященных 80-летию Центрального музея Тавриды. Симферополь, 2002; *Гайворонский О.* Мысли об Эски-Юрте. «Qasevet», 2005, № 31; *Харлан О.В.* До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-планувальних особливостей комплексу Азіза Малік-Аштера в м. Бахчисарай. «Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень» (К.), 2014, вип. 9.

Д.Я. Вортман.

Л. Ешколь.

ЕШКОЛЬ Леві (уроджений Школьник Лев Йосипович; 25.10.1895—26.02.1969) — ізраїл. держ. діяч, прем'єр-міністр Ізраїлю (1963—69). Н. в м-ку *Оратів* у хасидській сім'ї, син керуючого маєтком. Навч. в хедері, Віленській г-зії. 1911 став членом молодіжної сіоністської орг-ції «Цейре Сіон», ідеологія якої поєднувала соціаліст. ідеї та мету — заселення Палестини, створення там єврейс. д-ви. 1914 виїхав до Палестини. Працював на цитрусових плантаціях, був членом ради с.-г. робітників. 1915—17 став одним

із лідерів Союзу робітників Іудеї. Під час *Першої світової війни* служив у Єврейс. легіоні брит. армії.

Демобілізувавшись з армії, від 1920 створював кібуц «Дганія-Бет», працював робітником, скарбником поселення. Брав участь в установчому з'їзді профспілки «Гістрадрут», роботі перших зборів вищого представницького органу єврейс. населення Палестини 1920. Навесні 1921 став членом ради «Хагани́» — єврейс. підпільної військ. орг-ції. Незабаром вирушив до Європи для закупівлі зброї. В липні 1922 заарештований у *Відні* поліцією, депортований. У 2-й пол. 1920-х рр. в Литві займався питаннями переселенців до Палестини. 1927 брав участь у роботі кооп. конгресу в *Москві*.

1933—37 працював у Берліні (Німеччина) від імені орг-ції з переселення євреїв до Палестини «Гехолуц» та Всесвітньої сіоністської орг-ції. Очолював поселенський департамент Палестинського бюро, відповідав за перевезення майна єврейс. репатріантів. Коли повертався до Палестини, працював дир. компанії «Nir», що надавала кошти новим с.-г. поселенням. 1937—51 створив та був дир. компанії «Мекарат», що займалася вирішенням проблеми водопостачання.

З липня 1941 — член центр. командування «Хагани́», відповідальний за фінансування закупівлі та вир-ва зброї. Від 1947 — один із команд. центру нар. ополчення. Після утворення Д-ви Ізраїль був призначений ген. дир. мін-ва оборони. З 1949 очолив поселенський відділ Єврейс. агентства. Е. багато зробив для розселення сотень тисяч нових репатріантів, створення нових населених пунктів. 1950—52 займав посаду скарбника Єврейс. агентства, 1951 був міністром сільс. госп-ва. Від 1951 і до кінця життя був депутатом Кнесету, 1952—63 — міністр фінансів Ізраїлю. В червні 1963 після відходу Д.Бен-Гуріона з посади голови уряду і за його рекомендацією Е. був призначений прем'єр-міністром Ізраїлю та міністром оборони (до червня 1967). 1964 він ініціював перепоховання в *Єрусалимі* в Нац. пантеоні пам'яті на г. Герцль праху В.*Жаботинського*. Один із героїв Шестиденної війни 1967.

П. у м. Єрусалим.

2016 8-ма позачергова сесія Оратівської сільради ухвалила рішення про встановлення в райцентрі пам'ятного знака на честь Л.Ешколя.

Літ.: *Баніт А*. Леві Ешколь — хлопець із Оратова, який став ізраїльським прем'єром. «День», 1999, № 36; *Білик Н*. Леві Ешколь. «Сільські вісті Вінниччини», 2003, 20 вересня; *Аблiцов В*. «Галактика "Україна"»: українська діаспора: видатні постаті. К., 2007; *Кавун М*. Вшанують прем'єр-міністра з Оратова. «Вінниччина», 2016, 30 вересня.

І.М. Романюк.

Є

ЄВРЕ́ЙСЬКО-ХОЗА́РСЬКЕ ЛИСТУВА́ННЯ — див. *Гебрайсько-хозарське листування*.

ЄВРОМАЙДА́Н — масова акція протесту, що тривала 1 грудня 2013 — 18 лютого 2014, викликана спробами режиму Президента України В.*Януковича* згорнути євроінтеграційний курс, систематичними порушеннями прав і свобод громадян та неефективною соціально-екон. політикою. Була осн. етапом *Революції гідності 2013—2014*. Їй передували партійний та студентський майдани, а далі вона переросла в Лютневу революцію.

Є. передували протести, що розпочалися 21 листопада 2013 як відповідь на рішення *Кабінету міністрів України* під проводом М.*Азарова* призупинити процес підготовки угод з *Європейським Союзом* за одночасного відновлення «активного діалогу» з РФ, д-ми Митного союзу та *Співдружності Незалежних Держав*. Приводом до різкого зростання масштабів протестів та їх підтримки з боку громадян стало жорстоке придушення співробітниками «Беркуту» Студентського майдану 2013 в ніч з 29 на 30 листопада. Це спричинилося до потужної Акції 1 грудня у Києві, в рамках якої було утворене наметове містечко на майдані Незалежності, укріплене барикадами, а також була сформована «Самооборона Майдану».

Політ. лідерами Є. стали А.*Яценюк*, О.*Тягнибок*, В.*Кличко*. Спочатку гол. вимогами Є. була відставка уряду М.Азарова, притягнення до відповідальності винних у жорстокому розгоні Студентського майдану, відновлення євроінтеграційного курсу д-ви. Однак чинна влада відмовилася йти на поступки. 3 грудня постанова про відставку КМ України не здобула підтримки більшості ВР України, а 17 грудня Президент України В.Янукович та Президент РФ *В.Путін* у *Москві* домовилися про інтенсифікацію євразійського вектора укр. зовн. політики.

На початковому етапі Є. проходив у ненасильницькому форматі, хоча час від часу й відбувалися зіткнення протестувальників та співробітників силових відомств, зокрема 8 грудня 2013, коли протестувальники розширили контрольовану територію до вул. М.Грушевського та по вул. *Хрещатик*. Цього ж дня був демонтований і зруйнований пам'ятник В.*Леніну* на Бессарабській площі. Наступного дня співробітники силових відомств відтіснили маніфестантів до майдану Незалежності та демонтували нові барикади й намети. А в ніч на 11 грудня внутр. війська та бійці спецпідрозділу «Беркут» здійснили безуспішну спробу штурму наметового містечка на майдані Незалежності. Провідні демократ. д-ви заявили про неприпустимість силового розгону протестів та пригрозили введенням санкцій проти режиму В.Януковича.

22 грудня було проголошено створення Всеукр. об'єднання «Майдан» (див. *«Майдан»*), політ. метою якого було визначено відставку В.Януковича. З 29 грудня 2013 (на період свят) Є. дещо згорнув активність, відновивши її 12 січня 2014.

16 січня 2014 у *Верховній Раді України* з явним порушенням чинних регламенту та процедури було ухвалено низку законів, спрямованих на посилення репресій щодо протестного руху (див. *Диктаторські закони*). Це радикалізувало протести. 19 січня, після недільного нар. віча, частина протестувальників вирушили до будівлі ВР України з вимогами скасувати закони 16 січня. Шлях їм перегородили спецпризначенці — на вул. М.Грушевського спалахнули силові зіткнення, цей день дістав назву «Вогнехреща». Відтоді жорсткі протистояння між мітингувальниками та силовиками відбувалися майже постійно. 22 січня на вул. М.Грушевського були застрілені 3 мітингувальники — С.*Нігоян* (за даними слідства, вбитий пострілом картеччю з мисливської зброї), Р.*Сеник* та М.*Жизневський* (померли від поранень, завданих кулями, що зазвичай використовувалися міліцією для зупинення автомобілів). Також цього дня в передмісті Києва було знайдено тіло активіста Є.*Вербицького*, якого напередодні викрали з київ. лікарні *«тітушки»*.

Для того щоб ускладнити владі стягування силовиків до столиці для боротьби з Є., «Рада Майдану» ініціювала активізацію протестних акцій у регіонах. Протягом кількох днів у 7-ми областях було захоплено будівлі держ. адміністрацій. Там, де зробити цього не вдалося, організовувалися акції протесту. В низці регіонів відбулися зіткнення між прихильниками та противниками Майдану, причому останнім зазвичай сприяли місц. власті, на допомогу їм залучалися «тітушки» та відверто кримінальні елементи.

Наприкінці січня 2014 намітився певний прогрес у переговорах щодо політ. врегулювання. 28 січня парламент відправив у відставку М.Азарова, в. о. Прем'єр-міністра України став 1-й віце-прем'єр С.Арбузов. Були скасовані «диктаторські закони» та ухвалений новий закон — про амністію учасникам протестів. В.Янукович допускав входження до нового уряду лідерів Є. та можливе повернення до парламентсько-президентської си-

стеми держустрою. Проте фактично це було затягування часу.

18 лютого мала розпочатися сесія ВР України, на якій передбачалося розглянути наступні кроки з політ. врегулювання. На цей день Є. анонсував «мирний наступ» — акцію протесту біля будівлі парламенту, проте силовики за допомогою «тітушок» намагалися її не допустити. Розпочалися зіткнення, що призвели до численних людських жертв, а ввечері була здійснена спроба ліквідації наметового містечка на майдані Незалежності. Ці дії влади запустили Лютневу революцію, яка привела до повалення режиму В.Януковича.

Літ.: *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Революція гідності 2013—2014 рр. та агресія Росії проти України: науково-методичні матеріали. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Руденко Є., Сарахман Е.* Культурний код Майдану. «Українська правда», 2020, 21 лютого (https://www.pravda.com.ua/articles/2020/02/21/7241172); Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні: Відповідальність за вбивства та насильницькі смерті під час протестів на Майдані. Інформаційні довідки 2019 та 2020. Web: http://www.un.org.ua/ua/publikatsii-ta-zvity; Сторінка Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні — Музею Революції гідності: http://www.maidanmuseum.org

В.В. Головко.

ЄВРОМАЙДА́НУ ШТУРМ 2014 — спроба силовиків 18—19 лютого 2014 придушити силою протести на *майдані Незалежності* в *Києві* під час *Революції гідності 2013—2014.*

Є.ш. передували вуличні бої на *Липках* 18 лютого, під час яких сотні Самооборони Майдану зазнали втрат і були дезорганізовані. Протестувальники були витіснені з урядового кварталу та вул. М.Грушевського, силовики повернули під свій контроль будівлі Укр. дому та Жовтневого палацу.

Вдень було поширене відеозвернення Президента України В.*Януковича*, який звинуватив опозицію в кровопролитті та зриві переговорного процесу. Ввечері розпочалися штурм барикад навколо наметового містечка на майдані Незалежності та операція із захоплення Будинку профспілок. Це відбувалося відповідно до планів антитерористичної операції (план МВС України «Хвиля» та план *Служби безпеки України* «Бумеранг»), яку ще не було офіційно проголошено. Для Є.ш. була залучена бронетехніка.

Під час бою за Будинок профспілок у ньому спалахнула пожежа. Мітингувальникам довелося проводити термінову евакуацію людей, включаючи поранених. Своєю чергою, протестувальники захопили будівлю Київ. міської держадміністрації та закликали своїх прихильників вийти на захист *Євромайдану*. В західноукр. регіонах були захоплені будівлі обласних держадміністрацій, розпочалися захоплення арсеналів зброї в місц. управліннях СБУ та МВС України. Після чого автоколони маніфестантів рушили на Київ.

Силовикам не вдалося остаточно зачистити Євромайдан, і наметове містечко на майдані Незалежності встояло, хоча його площа істотно скоротилася. Безуспішний Є.ш. ознаменував поворотну точку Революції гідності та став першою фазою Лютневої революції, що привела до падіння режиму В.Януковича.

Дж.: Звіт тимчасової слідчої комісії щодо трагічних подій 18—20 лютого в Києві. «Ділова столиця», 2014, 7 липня (https://www.dsnews.ua/politics/zvit-timchasovoyi-slidchoyi-komisiyi-shchodo-tragichnih-podiy-18-07072014114900); Алгоритм проведення антитерористичної операції в центрі м. Києва. Web: http://moskal.in.ua/?p=37233; Оперативний задум нейтралізації екстремістської діяльності учасників протестних заходів. Web: http://moskal.in.ua/?p=37230

Літ.: *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Революція гідності 2013—2014 рр. та агресія Росії проти України: науково-методичні матеріали. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКА ІНТЕГРА́ЦІЯ УКРАЇ́НИ — процес зближення України з *Європейським Союзом*. Такий зовнішньополіт./цивілізаційний вибір пов'язаний з обранням ефективної моделі екон. розвитку, демократ. політ. системи та послідовного захисту прав людини. Є.і.У. тісно пов'язана зі становленням України як незалежного суб'єкта міжнар. відносин. Історію відносин між Україною та ЄС можна розділити на 4 етапи: 1) від здобуття незалежності України до підписання Угоди про партнерство і співробітництво з Європ. Співтовариством (1991 — червень 1994); 2) від 1994 до масштабного розширення ЄС (1 травня 2004) і «*Помаранчевої революції» 2004* (листопад—грудень 2004); 3) від 2004 до *Революції гідності 2013—2014* і підписання Угоди про асоціацію (весна 2014); 4) від весни 2014 донині.

На початковому етапі пострад. держави у відносинах з Європ. Співтовариствами (так до 1 листопада 1993 називався Європ. Союз) спиралися на угоду 1989 про співпрацю СРСР із Європ. Співтовариствами. Постанова ВР УРСР від 25 грудня 1990 «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990) у сфері зовнішніх зносин» зобов'язала виконавчу владу зосередити зусилля на забезпеченні безпосередньої участі УРСР у загальноєвроп. просторі та європ. структурах. Європ. екон. співтовариства 2 грудня 1991 спеціальною декларацією визнали демократ. характер Всеукр. референдуму 1 грудня 1991 та закликали Україну підтримувати зі Спільнотою відкритий і конструктивний діалог.

1992 Рада Європ. Співтовариств запропонувала підписати угоди про партнерство і співробітництво з усіма пострад. республіками, за винятком Балт. країн, які набули статусу асоційованих д-в, що готувалися до вступу в ЄС. 1 січня 1993 Україна долучилася до системи заг. торг. преференцій Європ. Співтовариств. У Постанові ВР України «Основні напрями зовнішньої політики України», прийнятій 2 липня 1993, визнано «перспективною метою зовнішньої політики членство України в Європейських Співтовариствах». У квітні 1994 Європ. Співтовариства затвердили Стратегію відносин з Україною, що охоплювала підписання Угоди про партнерство і співробітництво, реалізацію програм тех., фінансової, гуманітарної допомоги, налагодження політ. і культ. контактів. У рамках реалізації цієї стратегії в жовтні 1993 в *Києві* розпочало роботу Представництво Комісії Європ. Співтовариств в Україні. В липні 1995 Україна відкрила своє представництво при Європ. Співтовариствах в Брюсселі (Бельгія). 1 листопада 1993 набув чинності *Маастрихтський договір 1992*, завдяки чому було створено ЄС.

14 червня 1994 в Люксембурзі (Велике Герцогство Люксем-

бург) було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, покликану стати правовою основою відносин. *Верховна Рада України* ратифікувала цю угоду 10 листопада 1994. Процес ратифікації Угоди про партнерство та співробітництво після вступу 1 січня 1995 до ЄС Австрії, Швеції та Фінляндії затягнувся і був завершений 1 березня 1998. Дату підписання угоди можна умовно вважати завершенням початкового етапу Е.і.У. На той час ЄС розглядав Україну як європ. д-ву, розташов. між Росією та сх. сусідами ЄС.

Угода про партнерство та співробітництво охоплювала 28 сфер співробітництва між Україною та ЄС, які стосуються усього спектра взаємин — від пром. кооперації до питань к-ри та захисту прав споживачів. У межах угоди відбувався регулярний політ. діалог між Києвом та Брюсселем на всіх політ. рівнях. Правові положення Угоди про партнерство та співробітництво регулювали питання переміщення товарів, послуг, осіб, капіталів, поточних платежів, умови підприємництва, інвестування, політику конкуренції тощо. Особливе значення в угоді надавалося положенням про верховенство права та поваги до людини, екон. і політ. свобод. Статті угоди, які стосувалися положень про політ. діалог, заснування компаній, співробітництва у сфері економіки та фінансів, відповідали змісту угод про асоціацію з центральноєвроп. д-вами, які претендували на вступ до ЄС. Але ці угоди відрізнялись від Угоди про партнерство та співробітництво в частині трактування перспектив розвитку торг. відносин. На відміну від угод про асоціацію, підписаних на поч. 1990-х рр. країнами Центр. Європи, ця угода не передбачала перспективи членства України в ЄС. Попри зазначені обмеження, Угода про партнерство та співробітництво стала базовим документом, що визначив правовий механізм співробітництва України з ЄС, заклав підвалини для політ., екон., фінансової, соціальної та культ. співпраці. Угоду про партнерство та співробітництво доповнювали галузеві угоди у сфері торгівлі текстильними та сталеливарними виробами (1993, 1997, 2000), у сфері енергетики (1999), з наук. та технологічного співробітництва (2002), у сфері транспорту і зв'язку (2005).

Упродовж 1990-х рр. унаслідок двох російсько-чеченських війн відносини Росії та ЄС погіршилися. На цьому тлі ЄС прийняв 6 грудня 1996 План дій, який передбачав підтримку політики макроекон. стабілізації та екон. реформ, сприяння входженню України до європ. системи безпеки, підтримку процесів демократ. трансформації укр. сусп-ва, надання допомоги у проведенні адм. та законодавчої реформ, підтримання регіонального співробітництва, допомогу в реформуванні енергетичного сектору України.

1998 було затверджено Стратегію інтеграції України в ЄС, де було визначено пріоритети діяльності держ. органів із забезпечення європ. інтеграції на період до 2007. Цей документ визначив входження України до політ., інформаційного, екон. і правового простору ЄС. Першочерговим питанням на шляху реалізації стратегії стало питання адаптації чинного укр. законодавства до правових норм ЄС. 9 лютого 1999 було затверджено Програму адаптації законодавства України до норм ЄС.

Важливою складовою відносин України з ЄС стали щорічні саміти, перший з яких відбувся у вересні 1997. У грудні 1999 ЄС відмовився вважати Україну претендентом на вступ. Натомість було затверджено розраховану на 4 роки «Спільну стратегію ЄС щодо України». Стратегія передбачала підтримку процесів демократизації та екон. реформ, зміцнення безпеки та співробітництва в Європі. ЄС запевнив, що його двері будуть відкриті для України, якщо нею будуть виконані всі умови для набуття членства. Першочерговими завданнями для України ЄС визначив вступ до *Світової організації торгівлі* і формування зони вільної торгівлі з ЄС.

На паризькому саміті Україна—ЄС, який відбувся 15 вересня 2000, було досягнуто домовленості про фінансову підтримку України. На копенгагенському саміті Україна—ЄС 4 липня 2002 пріоритетним напрямом співпраці було визначено підтримку України в адаптації нац. законодавства до норм ЄС. У липні 2003 ВР України прийняла Закон «Про основи національної безпеки України», в якому одним із пріоритетів було визначено інтеграцію України до європ. політ., екон., правового простору та до євроатлантичного простору безпеки. Після розширення ЄС 1 травня 2004 у Євросоюзі утворилася група друзів України, яку склали д-ви Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина, до Вишеградської групи також входить Угорщина) та д-ви Балтії (Естонія, Латвія, Литва).

Поворотним моментом у відносинах ЄС та України стала «Помаранчева революція» 2004, що привела до влади в Україні проєвроп. політ. сили. 21 лютого 2005 було підписано новий План дій Україна—ЄС на 2005—07, який визначав пріоритетні сфери двостороннього співробітництва. На заваді його реалізації стала запекла боротьба за владу в Україні. У березні 2008 за результатами спільної оцінки Плану дій термін його дії було продовжено до весни 2009. Також було затверджено пріоритети реформ: посилення ефективності та стабільності політ. інститутів, що гарантують демократію та верховенство права, продовження співробітництва у сфері регіональної безпеки та імплементації європ. політ. цінностей в Україні.

З метою підготовки Угоди про асоціацію 16 червня 2009 на засіданні Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС було схвалено Порядок денний асоціації. Для забезпечення щорічного моніторингу та перегляду цього документа було створено Спільний к-т старших посадових осіб. Було визначено, що невід'ємною складовою угоди про асоціацію має бути створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

Переговори про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС розпочалися 18 лютого 2008. У травні 2008 Україна вступила до Світ. орг-ції торгівлі, виконавши одну з гол. вимог ЄС щодо розвитку торговельно-екон. співпраці. Дипломатичний процес із підготовки угоди про зону вільної торгівлі проводився за такими напрямами

Карикатура, присвячена отриманню Україною безвізового режиму. Художник О. Кустовський. 2017.

співпраці: торгівля товарами, тарифна пропозиція, тех. бар'єри в торгівлі, інструменти торг. захисту, санітарні та фітосанітарні заходи, співробітництво в митній сфері, правила походження товарів, торг. відносини в енергетичній сфері, послуги, заснування компаній, інвестиції, рух капіталів та поточні платежі, права інтелектуальної власності (включно із захистом геогр. зазначень), конкурентна політика (антимонопольні заходи та держ. субсидії), держ. закупівлі, торгівля та сталий розвиток, транспарентність, урегулювання спорів (загальних та у сфері енергетики), інституційне забезпечення. Найбільш проблемними виявилися питання доступу укр. товарів на спільний аграрний ринок ЄС, ринок послуг, а також питання свободи здійснення підприємницької діяльності. Також одним із ключових питань співробітництва України та ЄС є взаємодія у сфері юстиції, свободи та безпеки. Важливість такого співробітництва передусім зумовлена наявністю спільного кордону. Гол. напрямами співпраці України з ЄС у цій сфері є міграція, захист кордону, візова підтримка, безпека документів, боротьба з організованою злочинністю, тероризмом, відмиванням грошей, торгівлею людьми, наркотиками тощо. 2008 набула чинності угода про реадмісію між Україною та ЄС, згідно з якою Україна зобов'язалася приймати всіх нелегальних мігрантів, які перетнули укр. кордон на шляху до ЄС, тобто не лише громадян України, а й третіх д-в, які використовують територію України як транзитну зону. В обмін на угоду про реадмісію ЄС спростив оформлення віз для громадян України, бо для громадян д-в ЄС Україна запровадила безвізовий режим у травні 2005. Спрощено було отримання віз бізнесменам, водіям, які здійснюють міжнар. перевезення, журналістам, учасникам наук., освіт. та культ. заходів. Ще одним елементом спрощеного режиму стало надання довгострокових багаторазових віз та безоплатних віз для дипломатів та інвалідів.

Правові основи співпраці між Україною та ЄС в енергетичній сфері заклав Меморандум про взаєморозуміння в енергетичній галузі, підписаний 1 грудня 2005. Документ передбачає співпрацю у сфері ядерної безпеки, інтеграції ринків електроенергії та газу, підвищення безпеки енергопостачання і транзиту вуглеводнів, охорону довкілля у вугільній галузі, забезпечення енергоефективності. 1997 Україна підписала Енергетичну хартію Європи, а 24 серпня 2010 приєдналася до Європ. енергетичного т-ва.1 липня 2010 ВР України прийняла Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», в якому законодавці намагалися поєднати європ. інтеграцію з розвитком стратегічного партнерства на євразійському просторі. Незважаючи на це, пріоритетним напрямом зовн. політики України залишалося забезпечення інтеграції України до європ. політ., екон., правового простору з метою подальшого вступу до ЄС. У квітні 2011 в *Європейському парламенті* вперше було створено депутатську групу «Друзі України».

У березні 2012 в Брюсселі було частково (за винятком численних положень щодо зони вільної торгівлі) парафовано (підписано кожну сторінку угоди уповноваженими особами) Угоду про асоціацію. У травні 2012 ЄС висунув Україні додаткові вимоги: відмова від вибіркового правосуддя, проведення суд. реформи, проведення вільних та чесних парламентських виборів, пришвидшення програми реформ. Невиконання цих вимог у грудні 2012 зірвало проведення саміту Україна—ЄС. 28 листопада 2013 Президент України В.*Янукович* відмовився підписувати Угоду про асоціацію. Брутальний розгін на майдані Незалежності у ніч на 30 листопада 2013 протестувальників, які вимагали підписання Угоди про асоціацію, започаткував *Євромайдан*. Так було відкрито нову сторінку історії Є.і.У.

Росія відреагувала на ці події агресивно. 16 березня 2014 з використанням політ. технології референдуму РФ було здійснено анексію Криму. Одночасно розпочалася рос. агресія на Донбасі. 20 березня 2014 Прем'єр-міністр України А.*Яценюк* підписав політ. частину Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. 27 червня 2014 у Брюсселі Президент України П.*Порошенко* підписав екон. частину Угоди про асоціацію, включно з Угодою про зону вільної торгівлі. Після збиття 17 липня 2014 над *Донецькою областю* пасажирського літака «Боїнг 777», що здійснював плановий рейс MH17 із Нідерландів до Малайзії, ЄС запровадив екон. та частково політ. санкції проти РФ. Відтоді внаслідок відмови РФ від послідовного виконання *Мінських угод 2015*, санкції регулярно продовжували.

16 вересня 2014 ВР України та Європ. парламент синхронно ратифікували *Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом*. Політ. складова Угоди про асоціацію набула чинності 1 листопада 2014, а Угода про зону вільної торгівлі — 31 грудня 2015.

Літ.: *Проді Р*. Задум об'єднаної Європи. К., 2002; *Волес В*. Творення політики в Європейському Союзі. К., 2004; *Копійка В.В*. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. К., 2005; Європейський Союз: словник-довідник. К., 2006; *Тодоров І*. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. Донецьк, 2006; *Барановський Ф.В*. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу. Луганськ, 2007; *Артьомов І.В*. Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції. Ужгород, 2008; *Бояр Ю.А*. Торговельно-економічні відносини України та ЄС: регулювання зовнішньої торгівлі та конкуренції в умовах єдиного ринку ЄС. К., 2008; *Guero U*. Warum Europa eine Republik werden muss. Bonn, 2017; *Ther P*. Die Außenseiter: Flucht, Flüchtlinge und Integration im modernen Europa. Berlin, 2017; *Welfens P*. BREXIT aus Versehen: EU zwischen Desintegration und neuer EU. Wiesbaden, 2017.

А.Ю. Мартинов, С.С. Падалка.

«ЄВРОПЕ́ЙСЬКА СОЛІДА́РНІСТЬ» (скорочено — «ЄС») — укр. політ. партія, створена 24 травня 2019 на основі «Блоку Петра Порошенка "Солідарність"» (див. *«Блок Петра Порошенка»*).

Після поразки на президентських виборах 2019 П.*Порошенко* вирішив оновити свою партію «Блок Петра Порошенка "Солідарність"». 24 травня 2019 вона була перейменована на «Європейську солідарність». Відбулося кадрове оновлення — з лав вийшов «УДАР» В.*Кличка*, але ввійшла низка представників *«Народного фронту»*. 31 травня 2019 головою «ЄС» був обраний П.Порошенко. Осн. мета переформатованої політ. сили — продовження руху України в *Європейський Союз* та *Північноатлантичний альянс*. Партія декларує пра-

ве ідеологічне спрямування, заг. ідеологією є християнська демократія, консерватизм і пан'європеїзм.

На позачергових парламентських виборах в липні 2019 у багатомандатному окрузі партія отримала 4-те місце з результатом 8,1 %. У *Верховній Раді України* 9-го скликання партія сформувала однойменну фракцію в кількості 27 депутатів та перебуває в опозиції до монобільшості, сформованої партією *«Слуга народу»*.

На місц. виборах 2020 «ЄС» перемогла у 5-ти регіонах: *Львівській області*, *Рівненській області*, *Тернопільській області*, *Київській області* та м. *Київ*. «ЄС» стала єдиною партією в Україні, що пройшла в усі обласні ради та у міськради всіх обласних центрів. Із заг. кількості обраних депутатів, які висувалися від політ. партій, «ЄС» отримала 10,73 % (5-те місце). А її представники стали мерами в 41 місті (5,6 % від заг. кількості, 6-те місце серед політ. партій).

Офіц. вебсайт партії: https://eurosolidarity.org

Літ.: *Бабіч Ю.* Партія «Європейська солідарність»: історія створення, програма та результати на виборах-2020. «24 канал», 2020 24 жовтня (https://vybory.24tv.ua/yevropeyska-solidarnist-poroshhenka-programa-na-viborah-2020_n1442346); ЦВК назвала партії, які взяли найбільше мандатів на місцевих виборах. «РБК.юа», 2020, 18 листопада (https://vybory.rbc.ua/ukr/2020/tsik-nazval-partii-kotoryevzyali-bolshe-1605726497.html); Політична партія «Європейська солідарність» [«Deutsche Welle»]. Web: https://www.dw.com/uk/evropeiska-solidarnist/t-49082706

Я.В. Борщик.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ ДЕНЬ ПА́М'ЯТІ ЖЕРТВ СТАЛІНІ́ЗМУ ТА НАЦИ́ЗМУ. 23 вересня 2008 *Європейський парламент* ухвалив Заяву щодо проголошення 23 серпня Європ. днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму. Зазначалося, що такий політ. крок має сприяти збереженню пам'яті про жертв масових депортацій та винищення й одночасно зміцнювати демократ. права, мир і стабільність у д-вах континенту. Дату було обрано не випадково. Європ. парламентарі звертали увагу, що саме цього дня *Пакт Молотова-Ріббентропа 1939* завдяки секретним додатковим протоколам розділив Європу на дві сфери інтересів тоталітарних д-в. У контексті актів агресії *сталінізму* й *нацизму* здійснені цими д-вами масові депортації, вбивства, поневолення ін. країн та народів є воєн. злочинами та злочинами проти людяності. Вони не мають строку давності, що зафіксовано в сучасних нормах міжнар. права. Наголошувалося, що мешканцям Європи й нині мало відомо про вплив рад. устрою та окупації на долю мільйонів людей. На виконання резолюції відповідній комісії європарламентарів доручалося надати інформацію щодо необхідності розробки додаткового законодавства, зокрема з проблем злочинів комуніст. режимів. 2 квітня 2009 Європарламент ухвалив резолюцію про європ. совість та тоталітаризм, що засудила злочини проти людяності та порушення прав людини, які здійснили тоталітарні та авторитарні режими. Висловлювалося співчуття жертвам цих злочинів та рішуче підтверджувалося щорічне відзначення 23 серпня як дня вшанування жертв усіх тоталітарних й авторитарних режимів. Зазначалося, що, на жаль, доступ до архів. документів доби комуніст. режимів у різних д-вах обмежений, *Європейську комісію* та держави-члени *Європейського Союзу* закликали створити Платформу для європ. пам'яті та совісті. Таке об'єднання 57-ми орг-цій із 20-ти д-в Європи почало діяти з березня 2011. В рамках цієї платформи здійснюються розслідування злочинів комуніст. режимів, виявляються особи, відповідальні за здійснені злочини, відповідну інформацію передають правоохоронним органам. 23 серпня 2011 у *Варшаві* вперше відзначався Європ. день пам'яті жертв тоталітарних режимів. Було підписано декларацію про ініціативи щодо запобігання розвитку тоталітарних режимів. 19 вересня 2019 Європарламент ухвалив резолюцію про важливість європ. пам'яті для майбутнього Європи, в якій закликав держави — члени ЄС відзначити 23 серпня як Європ. день пам'яті жертв тоталітарних режимів на рівні ЄС та на національному рівні.

Літ.: Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism. Web: https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//EN; European Parliament resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism. Web: https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//EN#def_1_2; European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe. Web: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html; Platform of European Memory and Conscience. Web: https://www.memoryandconscience.eu

В.Ю. Васильєв.

ЄДИСА́Н — паралельна назва *Очаківської землі* (степове межиріччя Дністра та Пд. Бугу). Почала вживатися після того, як у 1720—30-ті рр. на цій території оселилася *Єдисанська орда*.

Ред.

ЄДЛЬНЕ́НСЬКИЙ ПРИВІЛЕ́Й (польс. przywilej jedlneński) — ген. привілей для мешканців *Королівства Польського*, прийнятий у с. Єдльня (нині село Радомського пов. Мазовецького воєводства, Польща) 4 березня 1430 і затверджений у *Кракові* 9 січня 1433. *Шляхта* погодилася визнати одного із синів Владислава II *Ягайла* польс. *королем* і отримала за це підтвердження всіх здобутих нею прав (Кошицький 1374, Пйотркувський 1388, Червінський 1422 привілеї). Є.п. обмежував владу короля у наданні урядів, гарантував осілій шляхті неможливість арешту без правомочного рішення суду за місцем проживання (володіння) земською нерухомістю («neminem captivabimus nisi iure victum»). Після затвердження цього привілею 1433 його положення були поширені на *Руський домен короля*. Унаслідок цього стало можливим утворення 1434 *Руського воєводства* і *Подільського воєводства* та запровадження в них місцевої урядницької ієрархії (див. *Уряди земські 15—18 ст. у Королівстві Польському і Речі Посполитій*).

Літ.: *Uruszczak W.* Historia państwa i prawa polskiego, t. 1. Warszawa, 2013.

В.М. Михайловський.

Ж

А.Г. Жаловага.

Є. Желехівський.

ЖАЛОВА́ГА Анатолій Григорович (13.03.1980—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України.

Н. в м. *Львів*, дитинство провів у м. *Дубляни*. Навч. у Львів. уч-щі фізичної к-ри, Львів. держ. ун-ті фізичної к-ри (1997—2002). Займався гандболом, брав участь у спортивних змаганнях європ. рівня, канд. у майстри спорту. Проживав у Львові, працював на буд-ві, на ремонтних роботах в Україні та за кордоном.

Брав участь у *«Помаранчевій революції» 2004.* Під час *Революції гідності 2013—2014* приїхав на майдан Незалежності в *Києві* 18 лютого 2014. Загинув від кулі снайпера у «чорний четвер» 20 лютого 2014 на вул. Інститутській в Києві.

Похований у м. Дубляни. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка», 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.Є., Шахівський О.Л.* Небесна сотня. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Анатолій Жаловага. Web: http://nebesnasotnya.com/anatolij-zhalovaga.html; Анатолій Жаловага. Web: www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/анатолій-жаловага

О.О. Маєвський.

ЖЕЛЕХІ́ВСЬКИЙ Євген Ієронімович (24.12.1844—18.11.1885) — лексикограф, фольклорист, літ. критик, педагог, громад. діяч. Н. в с. Хишевичі (нині село Львів. р-ну Львів. обл.) у сім'ї греко-катол. священника. 1869 закінчив філос. ф-т Францового ун-ту у *Львові* (нині *Львівський національний університет*). Викладав укр. мову та класичну філологію в г-зіях *Перемишля* (1870—72) і Станіслава (нині м. *Івано-Франківськ*; від 1872 до кінця життя). Один із засн. т-ва «Просвіта» у Львові (див. *«Просвіта»*). 1877 організував її філію у Станіславі та був обраний її головою. Обирався міськ. радником і членом повітової ради.

Автор 2-томного «Малоруського-німецького словаря» (1886; вид. упорядкував і видав С.Недільський; він же є фактичним співавтором 2-го тому). Словник містить понад 64 тис. слів, уживаних як у підавстрійс., так і в підрос. Україні. Свого часу він був найповнішим джерелом для ознайомлення з лексикою *української мови*, відіграв важливу роль у поширенні нової укр. літ. мови в *Галичині* та витісненні з ужитку *«язичія»*. У словнику була застосована «желехівка» — розроблений Ж. фонетичний правопис, який згодом (1892) був запроваджений у шкільництві й урядовому діловодстві *Австро-Угорщини* як обов'язковий, а також використовувався у виданнях *народовців* і *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові. Ж. — автор публікацій з історії, етнографії, фольклору, літературознавства та мистецтвознавства.

П. у м. Станіслав. Могила просвітника розташов. в Меморіальному сквері Івано-Франківська.

Літ.: *Худаш М.Л.* Є.І. Желехівський. «Мовознавство», 1970, № 1; *Качкан В.А.* «Всеоживляюча душа» «Станіславської громади» — Євген Желехівський. В кн.: Українське народознавство в іменах, ч. 2. К., 1995; *Гуцаленко Т.* Желехівський Євген Ієронімович. В кн.: Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника, вип. 5. Львів, 1998; *Нахлік Є., Нахлік О.* Іван Франко та Євгеній Желехівський: амплітуда взаємин. «Українська мова», 2011, № 3.

Ред.

«ЖЕНЕ́ВСЬКИЙ ФОРМА́Т» — тип зустрічей між представниками 4-х сторін (Україна, США, *Європейський Союз* та РФ), де обговорюються питання щодо *збройної агресії Російської Федерації проти України*. У такому форматі переговори проходили лише одного разу — у м. Женева (Швейцарія) 17 квітня 2014. Делегації очолювали в. о. міністра закордонних справ України А.Дещиця, держ. секретар США Дж.Керрі, верховна представниця із закорд. справ та політики безпеки ЄС К.Ештон, міністр закордонних справ РФ С.Лавров.

Переговори були спробою світ. співтовариства оперативно відреагувати на брутальне порушення норм міжнар. права з боку РФ, яка окупувала Крим та розпочала «гібридну війну» на сх. України. На цій стадії конфронтації РФ намагалася грати на суперечностях між державами-членами ЄС та США, щоб врегулювати «українську кризу» на вигідних для себе умовах. Дипломатична боротьба розгорнулась навколо визначення формату переговорів. Росія намагалася залагодити конфлікт на засадах «особливих відносин» із провідними державами — членами ЄС, насамперед із Німеччиною та Францією. США спромоглися запобігти реалізації рос. сценарію трансатлантичного розколу та стимулювали рішення ЄС про запровадження екон. санкцій проти РФ за окупацію та *анексію* Криму.

17 квітня 2014 за результатами переговорів усі їх учасники підписали Женевську заяву. Вона фіксувала зобов'язання всіх сторін утримуватися від будь-яких форм насильства, залякування чи провокаційних дій; засуджувала прояви екстремізму, расизму та реліг. нетерпимості; проголошувала роззброєння всіх незаконних озброєних формувань та звільнення захоплених пророс. бойовиками будівель в укр. містах; водночас учасникам протестів і тим, хто звільнить будівлі та ін. громад. місця та доб-

ровільно складе зброю, була гарантована амністія, за винятком тих, хто скоїв тяжкі злочини. Було узгоджено, що спец. моніторингова місія *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* відіграватиме провідну роль у сприянні деескалації конфлікту, а США, ЄС та Росія надішлють до неї спостерігачів. Росія намагалася наполягти на проведенні конституційної реформи в Україні, спрямованої на її федералізацію, натомість у заяві зазначалося: «Анонсований [українською владою] конституційний процес буде всеохопним, прозорим і відповідальним. Він включатиме негайне започаткування широкого національного діалогу, який враховуватиме інтереси всіх регіонів і політичних кіл України, а також дозволить врахувати громадську думку та запропоновані зміни».

У рамках реалізації положень заяви укр. влада організувала низку круглих столів нац. примирення. Проте політ. врегулюванню кризи завадила агресивна позиція Росії, кер-во якої обрало курс на створення «Новоросії», що, зокрема, мало забезпечити сухопутний коридор між РФ та Кримом. РФ також продовжила ескалацію конфлікту на сх. України, а розгортання Україною *Антитерористичної операції* трактувала вже на поч. травня 2014 як зрив женевських домовленостей.

Рос. пропаганда тлумачила розвиток подій як спробу США за допомогою України зробити неможливим союз РФ та ЄС, який мав об'єднати європ. капітали й технології з рос. ресурсами. До такої позиції схилилася частина європ. еліт, що ускладнило подальшу безпосередню участь США в «Ж.ф.» в рамках дипломатичного врегулювання україно-рос. конфлікту. Однак рос. стратегічна мета «ізоляції» США від участі в деескалації конфлікту на сх. України виглядала утопічною, зважаючи на глобальні інтереси США, спрямовані на недопущення рос. домінування в Євразії. Зміна «Ж.ф.» на *«Нормандський формат»* залишила США в дипломатичній грі.

Літ.: *Березовець Т.* Анексія: острів Крим: хроніки «гібридної війни». К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016. Женевська заява від 17 квітня 2014 року. Web: https://ua.interfax.com.ua/news/general/201256.html

А.Ю. Мартинов.

ЖЕРЕБНИ́Й Володимир Миколайович (06.10.1985—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Вишня (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.), дитинство провів у м. Рудки Самбірського р-ну Львів. обл. Закінчив Рудківську школу, Вишнянський коледж Львів. нац. аграрного ун-ту (де залишився працювати), Львів. нац. аграрний ун-т (заочно).

Після початку *Революції гідності 2013—2014* приїхав на *майдан Незалежності* в *Києві*. Загинув від кулі снайпера в «чорний четвер» 20 лютого 2014 в ході зіткнень на вул. Інститутській в Києві.

Похований на цвинтарі м. Рудки. На будівлі місцевих школи та коледжу встановлено меморіальні дошки на його честь. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка», 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.Є., Шахівський О.Л.* Небесна сотня. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Володимир Жеребний. Web: www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/володимир-жеребний; Володимир Жеребний. Web: http://nebesnasotnya.com/volodymyr-zherebnyj.html

І.А. Коляда.

ЖИДИ́ЧИНСЬКИЙ СВЯТО-МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл./греко-катол. чол. монастир у с. Жидичин Луцького р-ну Волин. обл. (фактично це пн. передмістя *Луцька*), на правому березі р. Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Вперше згадується в *Галицько-Волинському літописі* при описі подій 1227. Вважають, що вже до 1335 очільники обителі мали сан *архімандрита*. Очевидно, з часу заснування тут перебувала якась Микільська святиня (ймовірно, ікона або частка мощів), яку на поч. 15 ст. перенесли в м. Лукомль (нині село Вітебської обл., Білорусь). У 15 ст. Ж.С.-М.м. мав значну б-ку. У 14—15 ст. його покровителями були представники вищої знаті *Великого князівства Литовського*. 1496 (1495) монастир був зруйнований татарами, проте незабаром відроджений завдяки місц. правосл. *шляхті*.

1507 кн. К. *Острозький* отримав монастир (разом із доходами від його володінь) у пожиттєве користування, включно із правом призначати архімандрита (кандидатуру якого мали пропонувати «князі, пани і зем'яни Волинської землі» разом із жидичинськими ченцями). 1569—80 Ж.С.-М.м. тримав луцький єпископ Іона (Борзобагатий), який розорив монастирське госп-во і навіть виніс з обителі документи і церк. начиння. З 1596 за монастир ішла боротьба між православними (львів. єпископ Гедеон (*Балабан*), його племінник архімандрит Григорій (Балабан), луцький єпископ Афанасій (Пузина; див. *Пузини*) та унійними (луцькі єпископи Кирило (*Терлецький*) та Єремія (Почапівський)) ієрархами. Остаточно Жидичинська архімандрія перейшла до унійної церкви 1638. З цього часу Ж.С.-М.м. став постійною резиденцією луцьких унійних єпископів. Деякий час у 17 ст. в монастирі перебувала *Холмська ікона Богородиці*. З 16 ст. Ж.С.-М.м. був великим землевласником. На поч. 19 ст. в його володіннях мешкали 1,6 тис. підданих.

Повідомлення *Літопису Самовидця*, згідно з яким в Ж.С.-М.м. прийняв постриг і став його архімандритом Ю.*Хмельницький*, має легендарний характер.

1828 Ж.С.-М.м. був закритий. Монастирська церква стала парафіяльною. Ін. будівлі використовували для різних потреб (в них розміщувалися військ. підрозділи, дитячий притулок, загальноосвітня школа). 1935—36 на території монастиря мав резиденцію єпископ *Полікарп* (Сікорський) — тоді вікарій Волин. єпархії *Польської православної церкви*.

У 2000-х рр. монастирські будівлі були поділені між парафіяльною громадою УПЦ (МП) та монастирською громадою УПЦ КП. 2019 обидві грома-

В.М. Жеребний.

Жидичинський Свято-Миколаївський монастир. Церква св. Миколая. Фото початку 21 ст.

М.М. Жизневський.

ди перейшли до Правосл. церкви України.

До поч. 18 ст. всі монастирські споруди були дерев'яними. 1723 з ініціативи унійного холмського єпископа Й.Левицького був споруджений мурований храм — тринавна чотиристовпна базиліка з напівкруглою апсидою. У 1720-х рр. постали двоповерховий архієрейський будинок із приміщенням консисторії і покоями єпископа, келії, пізніше — будівля семінарії, двоярусна дзвіниця. Комплекс має статус пам'ятки арх-ри нац. значення.

Літ.: *Малевич А.* Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни. Почаев, 1905; Памятники градостроительства и архитектуры УССР, т. 2. К., 1985; *Рожко В.Є.* Православні монастирі Волині і Полісся: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2000; *Рудецький П.* Жидичинський монастир в релігійному житті Волині XVI — першої третини XVII ст. В кн.: Етнічна історія народів Європи, вип. 11. К., 2001; *Ластовский В.В.* Жидичинский во имя святителя Николая Чудотворца мужской монастырь. В кн.: Православная энциклопедия, т. 19, М., 2008 (http://www.pravenc.ru/text/182287.html).

Д.Я. Вортман.

ЖИЗНЕ́ВСЬКИЙ Михайло Михайлович (26.01.1988—22.01.2014) — учасник *Революції гідності 2013—2014*, журналіст, громадянин Респ. Білорусь.

Н. в м. Гомель (нині місто в Білорусі). Здобув середню професійну освіту (зварювальник). 2005 емігрував до України. Працював зварювальником та монтажником вікон у різних регіонах України, був позаштатним кореспондентом газ. «Соборна Київщина». Прихильник *Української національної асамблеї*.

З перших днів Революції гідності 2013—14 належав до «Самооборони Майдану», брав активну участь у акціях протесту на *майдані Незалежності* в *Києві*. Убитий 22 січня 2014 під час сутичок на вул. М.Грушевського (Київ) невід. особами. Похований на кладовищі поблизу с-ща Стяг Праці Гомельської обл. Білорусі. Станом на червень 2020 розслідування його загибелі не завершене.

27 листопада 2014 нагороджений орденом Героїв Небесної Сотні (посмертно) за громадянську мужність, патріотизм, обстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, виявлені під час Революції гідності. 13 червня 2017 Ж. присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка» (посмертно) за особисту мужність та героїчне обстоювання засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння укр. народу, виявлені під час Революції гідності.

На честь героя названо вул. в м. *Овруч*, установлено меморіал на місці його загибелі в Києві, написано кілька поетичних творів. 2016 засновано щорічну літ. премію «Воїн світла» пам'яті М.Жизневського.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014.

Т.С. Шульга.

ЖО́ВКІВСЬКА ДРУКА́РНЯ — поліграфічне підпр-во в *Жовкві*, найстаріша з діючих друкарень в Україні. Відкрита в серпні 1895 у василіанському *Жовківському монастирі Різдва Христового* за сприяння його ігумена Купріяна (Козловського) та протоігумена Галицької провінції Чина св. Василія Великого (див. *Василіани*) Клима (Дарницького). Швидко стала одним із гол. видавничих осередків *Галичини*. У Ж.д. виходили богослужбові, наук., науково-популярні, художньо-реліг., дитячі (реліг. змісту) видання. Тут друкували реліг. час. «Місіонар» (з травня 1897; заснований А.*Шептицьким*; закритий 1944, відновлений 1992) та *«Записки Чина святого Василія Великого»* (з 1924 до 1939). 1939 друкарня була націоналізована рад. владою та передана редакції районної газети. Під час гітлерівської окупації (1941—44) друкарню повернули василіанам, а в серпні 1944 її націоналізували вдруге. 1993 друкарню знову повернули василіанам, вона стала підрозділом видавничо-вироб. підпр-ва «Місіонер» (засноване 1991).

Літ.: *Стасів К.-В.* Місія високого слова: василіянське книговидання: минуле, сучасне і майбутнє. Жовква, 2015; *Серкіз Я.* Історія друкарні Отців Василіян у Жовкві. Web: http://vzhovkvi.com/istoriya/istoriya-drukarni-ottsiv-vasyliyan-u-zhovkvi.html

Д.Я. Вортман.

ЖО́ВКІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р РІЗДВА́ ХРИСТО́ВОГО, Жовківський василіанський монастир — чол. монастир (спочатку правосл., згодом — унійний) і архіт. ансамбль у м. *Жовква*. Виник наприкінці 17 ст. при церкві Різдва Христового, що існувала від заснування міста як парафіяльна. 1682 із санкції львів. єпископа Йосифа (*Шумлянського*) при церкві оселилося кілька ченців, а польс. король *Ян III Собєський* дав дозвіл на заснування монастиря і буд-во нової мурованої церкви. З 1691 в обителі жив сучавський митрополит Досифей (Бариле; п. 1693, похований у монастирському храмі), який привіз мощі св. Іоанна Нового (Сучавського), що стали гол. монастирською святинею. 1700 монастир став унійним, із 1739 — у складі Чину св. Василія Великого (див. *Василіани*). 1753—1855 очільники монастиря мали сан *архімандритів*. 1783 мощі св. Іоанна Нового згідно з указом імп. *Йосифа II* Габсбурга повернули до *Сучави*, а 1784 монастир отримав ін. святиню — мощі св. Парфенія, передані з *Відня*. Ж.м.Р.Х. перетворився на важливий релігійно-культ. осередок після реформування Чину св. Василія Великого наприкінці 19 ст. 1895 при монастирі розпочала роботу *Жовківська друкарня*.

Під час *Першої світової війни* частину монахів вивезли до Росії. Після того як Жовква перейшла під контроль Польщі (1919), ченців за підтримку *Західноукраїнської Народної Республіки* інтернували в таборі *Домб'є*, монастирські архіви, б-ки і друкарня були конфісковані. Монастир відновив діяльність 1921. Після встановлення рад. влади монастир 1945 закрили, в його будівлях до 1952 було розміщено відділ НКВС/МВС УРСР, потім різні установи. 1952—90 церква діяла як парафіяльна (РПЦ). 1990 діяльність василіанського монастиря було відновлено. 2002 виявлено поховання репресованих осіб, страчених НКВС.

Монастирський ансамбль. Спочатку всі споруди були дерев'яними. У 1690-ті рр. було споруджено мурований храм, 1721—30 — триярусну надбрамну дзвіницю, 1780 — пн. корпус (прилягає до церкви), 1790 — зх. корпус. 1833 монастир сильно постраждав від пожежі. 1902—06 за проєктом Е.Ковача збудовано новий монастирський храм, при цьому більшу частину старої церкви розібрали, а фрагменти її стін увійшли до нової будівлі, яка отримала й нову посвяту — Серця Христового. 1912—14 споруджено корпус друкарні (1930—33 добудовано).

Церква Серця Христового (відома також як церква Христа-Чоловіколюбця) — хрещата у плані, однобанева; в її арх-рі присутні риси *Відродження*, *бароко* та візант. стилю. Центр. нава видов-

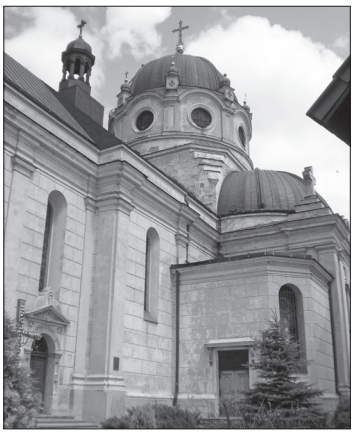

Жовківський василіанський монастир Різдва Христового. Храм Серця Христового. Фото початку 21 ст.

жена, апсида і бічні рамена напівциркульні. До апсиди симетрично прибудовані гранчасті у плані захристії, до нави — дві каплиці та притвір. Центр. частина перекрита великим напівсферичним куполом на світловому барабані. Пд. і зх. входи обрамлені порталами. Фасади розчленовані пілястрами тосканського ордера, увінчані антаблементом. Зх. фасад завершений бароковим фронтоном, прикрашеним мозаїчним панно.

Більшу частину інтер'єру розписав Ю.*Буцманюк* у стилі модерн: 1910—11 — каплицю Благовіщення, а 1932—39 — центр. простір храму. Серед творів митця — унікальні за тематикою композиції, присвячені важливим подіям укр. історії — *Берестейській церковній унії 1596* та *Акту Злуки* (1919). В них зображено багатьох істор. діячів, зокрема І.*Потія*, М.*Рогозу*, Й.*Рутського*, П.*Могилу*, М.*Смотрицького*, І.*Вишенського*, Б.*Хмельницького*, І.*Мазепу*, П.*Конашевича-Сагайдачного*, П.*Дорошенка*, С.*Петлюру*, М.*Грушевського*, П.*Скоропадського*, К.*Левицького*, Є.*Петрушевича*, А.*Шептицького*. Ін. композиція присвячена житію св. Йосафата *Кунцевича*. У традиційних сюжетах зі Св. Письма персонажі одягнуті як українські селяни, козацька старшина, рус. князі. В рад. час «ідеологічно шкідливі» розписи були побілені, а 1993—96 розчищені та частково реставровані. Новий іконостас для церкви створив С.Скіра.

Літ.: Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР, т. 3. К., 1985; *Слободян В.М.* Жовківщина: історико-архітектурні описи церков. Жовква, 1998; *Яремич Г.* Формування комплексу Василіянської церкви та монастиря в Жовкві. В кн.: Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації, використання. Жовква—Львів, 1998; *Білик Е.* Розпис жовківської церкви Пресвятого Серця Христового оо. василіян — зразковий твір Юліана Буцманюка. В кн.: Сакральне мистецтво Бойківщини. Дрогобич, 1999; *Гах І., Сидор О.* Юліан Буцманюк: стінопис Жовківської церкви Христа-Чоловіколюбця. Львів, 2006; *Садова О.* Комплексна реконструкція сакральної споруди на прикладі монастирської церкви Пресвятого Серця Христового у Жовкві. «Вісник Львівського університету: серія "Мистецтво"», 2008, вип. 8; *Кубай М.* Дати і події в історії церкви Різдва Христового і монастиря отців Василіян у Жовкві. «Жовква крізь століття» (Львів), 2014, вип. 3; *Мороз В. та ін.* Василіянські монастирі України: Галичина і Закарпаття. Тернопіль, 2015; *Гросул В.Я.* Досифей. Web: http://www.pravenc.ru/text/180313.html; *Каськун С.В.* Юліан Буцманюк: воїн, митець. Web: http://zhovkva-zamok.do.am/publ/1-1-0-35; *Турилов А.А.* Иоанн Новый, Сочавский. Web: http://www.pravenc.ru/text/471404.html

Д.Я. Вортман.

ЖУДЕ́ЦЬ (румун. — Judeţ) — адм.-тер. одиниця. Використовувалася в державно-адм. устрої Валаського князівства (*Волощини*), починаючи з 1392 (час правління Мірчі Старого, 1386—1418). Найменування більшості жудецьів утворено від назв місц. річок: Олт, Арджеш, Яломиця тощо.

На чолі жудецьів, аж до реформи 1864, перебували призначені володарем капітани, згодом справники, на яких покладалися функції адм., суд. та військ. кер-ва. До обов'язків глави Ж. входили: контроль за збиранням податків, забезпечення порядку і припинення заворушень, забезпечення справедливого судочинства, мобілізація ополчення в період зовн. воєн. загрози, буд-во мостів і доріг та багато ін.

З утворенням Румун. д-ви, за законом, затвердженим кн. Александром Кузою 31 березня 1864, структура і функціонування жудецьів зазнали змін. Кер-во почала здійснювати рада, до обов'язків якої входив захист інтересів Ж. перед центр. владою. До складу Ж. входили т. зв. околи — дрібніші адм. одиниці, які об'єднували міськ. і сільс. управи. Вони мали право обирати раду Ж. Своєю чергою, рада обирала постійний к-т, що складався з 3-х членів (згодом із 5-ти), а також префекта, який був комісаром уряду при раді й очолював його. 1904 жудецям надали статус юрид. особи. Наприкінці 1930-х рр. у Королів. Румунії був 71 жудець, а до кінця 1940-х рр. їх кількість скоротилася до 58.

1950 Великі Нац. Збори Нар. Республіки Румунія затвердили закон про новий адм.-тер. поділ країни. Жудеці були скасовані та замінені областями в кількості 28 одиниць. Ця структура проіснувала до 1968, коли було затверджено новий адм.-тер. устрій Румунії з відновленням жудецьів. У наш час Румунія поділена на 41 жудець. Крім Румунії, Ж. як адм.-тер. одиниця короткий час проіснував у сучасній Республіці Молдова: 1998 *райони* були замінені на 10 жудецьів, проте вже 2002 повернулися до колиш. системи територіально-адміністративного поділу.

Літ.: Instituţii feudale din Ţările Române. Bucureşti, 1986; Monitorul Oficial (Chişinău), 1998, Noiembrie 12; Те саме, 2002, Ianuarie 29; Istoria Românilor, vol. 6. Bucureşti, 2002; Vol. 5. Bucureşti, 2003; Vol. 7, t. 1. Bucureşti, 2003; *Alexandru I. та ін.* Sisteme politico-administrative europene. Târgovişte, 2007; *Săgeată R.* Organizarea administrativ-teritorială a României. Evoluţie: propuneri de optimizare. Bucureşti, 2013.

В.І. Цвіркун.

М.І. Жук.

ЖУ́К Михайло Іванович (02.10. 1883—08.06.1964) — художник, педагог і письменник. Член *Асоціації революційного мистецтва України* та *Асоціації художників Червоної України* (1920-ті рр.), Спілки художників України (1947). Н. в м. *Каховка* в сім'ї робітника. 1896—1900 навч. в *Київській рисувальній школі М.Мурашка*, потім — у Моск. уч-щі живопису, скульптури та арх-ри. 1904 закінчив Краківську акад. мист-в (майстерня С.Виспянського та Ю.Меггофера). Під час навчання товаришував з І.*Франком*, В.*Стефаником* та сім'єю Грушевських.

З 1905 по 1916 викладав малювання в Черніг. приватній жін. г-зії та Черніг. духовній семінарії. Товаришував з родиною Коцюбинських, М.В.*Лисенком*, М.Вороним, П.*Тичиною*. В цей період розпочав літ. творчість. У *«Літературно-науковому віснику»* вийшли оповідання «Мені казали: ще молодий!» (1906), новела «Дора» (1907), поезія «Захмарилось небо» (1908). 1912 в *Чернігові* надрукована перша зб. його віршів «Співи землі», а 1918 у «ЛВН» вийшов «Вінок сонетів». Друкувався в часописах «Молода Україна», «*Дзвін*», «Шлях», «Музагет», «Шквал».

О.І. Журба.

1917 разом із Г.*Нарбутом*, М.*Бойчуком*, О.*Мурашком*, В.*Кричевським*, Ф.*Кричевським*, А.Маневичем та М.*Бурачеком* заснував *Українську академію мистецтв*. 1918 Ж. став автором перших укр. сонетів.

1919 повернувся до Чернігова, з 1925 працював в Одес. худож. уч-щі на посаді проф. кафедри графіки, згодом — керамічного ф-ту. Автор мистецтвознавчих статей, дитячих казок й оповідань — «Ох» (1908), «Казки» (1920), «Дрімайлики» (1923), «Прийшла зима» (1927), «Годинник: сценка-забава» (1928).

У лютому 1931 був заарештований *Державним політичним управлінням УСРР*, звільнений через півроку та поновлений на посаді. Під час гітлерівської окупації в роки німецько-рад. війни 1941—45 лишався в *Одесі*. Після визволення продовжив роботу в худож. уч-щі.

Працював у жанрі портрета, книжкової і станкової графіки, кераміки. Поєднував модерні форми з нар. мотивами. Протягом життя написав низку казок, п'єс, оповідань, новел, лишив спогади про М.*Коцюбинського*, І.Франка, М.Лисенка, І.*Нечуя-Левицького*, Лесю *Українку*. Переклав драму О.Блока «Троянда і Хрест» та низку п'єс О.Вайлда.

П. у м. Одеса.

Літ.: *Михайлів Ю.* Михайло Жук: альбом. К., 1987; *Голобородько Я.* Мистецький симфонізм Михайла Жука. «Дивослово», 2002, № 7; *Бушак С.* Утверджуючи свої етнокорені: виповнилося 120 років від дня народження М.Жука. «Образотворче мистецтво», 2004, № 2.

Я.Л. Примаченко.

ЖУРБА́ Олег Іванович (н. 28.09. 1960) — дослідник історії укр. істор. науки та археографії 18 — поч. 20 ст., історіограф. Д-р істор. н. (2004). Н. в м. Потсдам (Німеччина). Закінчив істор. ф-т Дніпроп. ун-ту (нині Дніпровський нац. ун-т ім. О.Гончара (див. *Дніпропетровський національний університет*); 1983). 1983—85 працював учителем історії у середній школі № 126 м. *Дніпропетровськ*. 1985—88 — аспірант Дніпроп. ун-ту. Від 1988 працює в Дніпроп./Дніпровському ун-ті (1988—89 — асистент кафедри історіографії та джерелознавства; 1989—92 — викладач, 1992—2005 — доцент, 2005—06 — професор кафедри історії України; від 2006 — зав. кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства).

1989 у Дніпроп. ун-ті захистив канд. дис. «Діяльність Київської археографічної комісії з видання та вивчення джерел з історії України періоду феодалізму» (наук. кер. — проф. М.П.*Ковальський*). 2004 там же — докторську дис. «Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII — першої половини XIX століття» (наук. консультант — проф. А.Болебрух). 1994 здобув учене звання доцента, 2007 — професора.

Розробив навч. курси: «Історія України (друга половина XIV — перша половина XVII ст.)», «Українська археографія», «Актуальні проблеми історії України», «Теорія і методологія архівознавства», «Теорія і методологія історіографії», «Історіографія», «Вступ до спеціальності».

Опублікував бл. 200 наукових праць, зокрема 2 монографії, присвячені переважно проблемам історії укр. істор. науки, теорії історіографії, історії архів. справи та археографії.

Засн. і гол. ред. «Дніпропетровського історико-археографічного збірника», гол. ред. збірника наук. праць «Історіографічні та джерелознавстві проблеми історії України». Член редколегії «Вісника Дніпропетровського національного університету: серія "Історія і археологія"», «Досліджень з історії і філософії науки і техніки» та «Харківського історіографічного збірника». Підготував 7 канд. істор. наук.

Фахівець у галузі історії укр. істор. науки, історії вітчизн. археографії. Запропонував оригінальну концепцію формування й розвитку вітчизн. історіописання, побудовану на теоретико-методологічних підходах регіональної історіографії. Активний прихильник суттєвого розширення предметного і дисциплінарного простору традиційної сцієнтистської історіографії до його переосмислення як істор. к-ри сусп-ва. Обґрунтовує необхідність перегляду етнонац. концепції презентації укр. історіописання на користь культурологічного розуміння процесу розвитку укр. істор. знання/пізнання.

Праці: Київська археографічна комісія. 1843—1921: нарис історії і діяльності, К., 1993; Комплектування архівних зібрань і колекцій на Катеринославщині у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. «Архіви України», 2002, № 4—6; Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції, Дніпропетровськ., 2003; Ф.Й. Туманський. «УІЖ», 2003, № 3, 6; 2004, № 1; Теоретичні проблеми української археографії. «Україна Модерна», 2005, № 9; Образ «української історіографії» другої половини XVIII — першої половини XIX ст. в історичній літературі. В кн.: Historia—mentalność—tożsamość: miejsce i XX wieku. Rzeszów, 2008; Проблеми історіографічного районування та пошуки регіональних ідентичностей. «Регіональна історія України», 2008, вип. 2; Політичні ідеали малоросійського дворянства другої половини XVIII — першої половини XIX ст. в історіографії. В кн.: Historia—mentalność—tożsamość: studia z historii, historii historiografii i metodologii historii. Poznań, 2010; «Дніпропетровський історико-археографічний збірник» и его историографическая среда. «Мир историка: историографический сборник» (Омск), 2011, вып. 7; Проблемы историографического районирования в презентациях истории украинского историописания. В кн.: Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве, М., 2011; «Національне» та «регіональне» у модерних репрезентаціях історії українського історіописання. «Український гуманітарний огляд», 2013, вип. 18; Имперский запрос и украинский ответ: Киевская археографическая комиссия как организатор региональной исторической науки. В кн.: Російська імперія у XIX — на початку XX ст.: влада і суспільство: механізми взаємодії. Чернігів, 2014; Коммуникации Владимира Валериановича Данилова или отечественный гуманитарий XX века на дисциплинарных и культурных порубежьях. «Мир историка: историографический сборник» (Омск), 2014, вып. 9; «Историографическая экспансия» как инструмент формирования национальной историографии. «Вестник Омского университета: исторические науки», 2015, № 4; Українська історіографія: від етнічної до культурологічної репрезентації. «Історія та історіографія в Європі», 2016, вип. 5 (у співавт.); Історія освіти в українській історіографії другої половини XVIII століття. «Дриновський збірник» (Софія—Х.), 2018, т. 11; «Українські» національні проекти довгого XIX ст. в імперському просторі. «Історія та історіографія в Європі», 2019, вип. 6; Понятие «Малороссия» и национальные проекты XVIII — XIX века. «Българска украинистика: алманах» (Софія), 2020, № 9; Гетманщина в представлениях украинской интеллектуальной элиты второй половины XVIII — середины XIX в. «Диалог со временем» (М.), 2021. вип. 75 (у співавт.).

Літ.: Журба Олег Іванович. В кн.: Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: 1918—2008. Дніпропетровськ, 2008; *Короткий В.А.* Журба Олег Іванович. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 9. К., 2010 (http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18512).

Т.Ф. Литвинова.

«З АРХІ́ВІВ ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ» — науково-документальний часопис. Видається відповідно до постанови *Кабінету Міністрів України* № 530 від 11 вересня 1992. Ініціаторами його заснування були Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», *Інститут історії України НАН України*, *Служба безпеки України*, Державна архівна служба України, Національна спілка краєзнавців України. Нині відповідно до чинного законодавства України засн. — Ін-т історії України НАН України. Періодичність виходу — 2 числа на рік. 1994—2005 редколегію журналу очолював канд. істор. н. Ю.Данилюк, із 2005 дотепер — д-р істор. н., проф. О.*Рубльов*.

Перший номер надруковано у серпні 1994. В ньому опубл. статті про політ. репресії 1920—30-х рр., переслідування нац. громад у *СРСР*, біографічні нариси репресованих політ. діячів, а також архів. документи з фондів КДБ УРСР (див. *Комітет державної безпеки СРСР*).

Надалі були запроваджені такі рубрики: «З історії спецслужб», «Державний терор радянської доби», «Церква і влада», «Особа у контексті історії», «З історії Другої світової війни», «Терор і пропаганда», «Історіографічні та джерелознавчі дослідження». До видання журналу долучалися й учасники дисидентського руху та громад. діячі — С.*Глузман*, Є.Захаров, І.*Дзюба*.

Розповсюджується як в Україні, так і за кордоном. Публікується за спонсорські кошти. Станом на 2020 опубліковано 54 числа.

Окремі випуски повністю присвячені публікації документів з архівно-кримінальних справ, зокрема «Справи Єврейського антифашистського комітету (ЕАК)» (1998, № 3/4 (8/9)); «Справи "Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації"»; «Справи "Весна" 1930—1931 рр.» (2002, № 1 (18) — № 2 (19)); «Влада і Костьол в радянській Україні, 1919—1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму» (2003, № 2 (21)). 2015 у випусках № 1 (44) і № 2 (45) вчені України, США, Канади та Зх. Європи опублікували результати дослідження міжнародного проєкту «Відлуння Великого терору: співробітники НКВС на лаві підсудних (1938—1941)».

Електронний архів часопису: http://archive-vuchk.history.org.ua; http://www.reabit.org.ua/magazine; http://www.history.org.ua/?askAbout=gpu

Р.Ю. Подкур.

«ЗА ПОВЕ́РНЕННЯ КРИ́МУ», медаль — відомча нагорода міноборони РФ. Запроваджена після рос. окупації Крим. п-ова наказом міністра оборони РФ № 160 від 21 березня 2014.

Медаль виготовляється з металу сріблястого кольору, має форму кола із рельєфним зображенням на лицьовому боці контуру Крим. п-ова, обрамленого в нижній частині лавровими гілками, 5-променевою зіркою у місці їх схрещення та рельєфним зображенням емблеми мін-ва оборони Російської Федерації з написами рос. мовою: «За возвращение Крыма 20.02.14—18.03.14» (під емблемою), «Министерство обороны Российской Федерации» (по колу) — на зворотному боці медалі. 5-кутна колодка медалі обтягнута смугастою кольоровою стрічкою — помаранчева смуга шириною 10 мм, облямована праворуч чорною смугою шириною 2 мм, лівіше — біла смуга, облямована праворуч синьою і зліва — червоною смугами шириною 2 мм кожна. При розробці нагороди за прототип узято затверджений 1944 проєкт радянської медалі «За визволення Криму», нагородження не проводилося.

Згідно з положенням медаллю «За повернення Криму» нагороджуються військовослужбовці та цивільний персонал ЗС РФ за заслуги, «пов'язані із захистом прав і життя громадян Криму, проведенням референдуму в Криму 16 березня 2014, входженням Криму до складу Російської Федерації», а також ін. громадяни та іноземці «за сприяння у вирішенні завдань, покладених на Збройні сили Російської Федерації при забезпеченні безпеки заходів у Криму».

24 березня 2014 першими нагородженими медаллю стали укр. колаборанти, колишні співробітники та військовослужбовці ліквідованого в Україні спецпідрозділу МВС *«Беркут»*, рос. мор. піхотинці, офіцери з командування Чорномор. флоту ВМФ Росії. Того ж дня нагороду отримав голова самопроголошеного уряду Республіки Крим С.*Аксьонов*. Пізніше медаллю нагороджено військовослужбовців Центр. та Пд. військових округів ЗС РФ, бійців т. зв. сил самооборони Криму, російських та кримських урядовців і чиновників різного рангу, громадських і політичних діячів.

Поява нагороди викликала в сусп-ві та фаховому середовищі помітний резонанс, зумовлений кількома обставинами. Про

Медаль РФ «За повернення Криму». Аверс (із колодкою) і реверс.

М.В. Забродський.

заснування медалі не було повідомлено на офіц. вебсайті мін-ва оборони РФ, а фото нагороди було видалено з сайту незабаром після публікації. Це спричинило до появи чуток про те, що нова медаль — фальшивка («фейк»). Водночас на офіц. ресурсі мін-ва оборони РФ збереглися матеріали, які опосередковано підтверджують існування нагороди: про нагородження медаллю згадувалося в розділі сайту «Керівництво» (у довідці про директорку департаменту соціальних гарантій) і у кількох інформаційних повідомленнях у розділі «Новини» (про нагородження спеціального кореспондента телеканалу «Россия-24» та військовослужбовця 49-ї армії Пд. військ. округу РФ).

Виявлено й ін. підтвердження реального існування медалі та нагородження нею. Станом на липень 2021 рос. сегмент інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» містив щонайменше 137 статей про осіб, нагороджених медаллю «З.п.К.». В мережі Інтернет збереглися численні повідомлення рос. засобів інформації з фотографіями нагороди, відеорепортажі про нагородження медаллю. Рос. видання «Новая газета» за 16 червня 2014 опублікувало інформацію про відзначення різними нагородами людей, причетних до «повернення Криму».

Ін. курйоз пов'язаний із написом на нагороді. На зворотному боці медалі вказало термін проведення «спецоперації»: 20 лютого — 18 березня 2014. Зазначена дата (20 лютого 2014) слугує опосередкованим підтвердженням того, що операція «за повернення Криму» розпочалася в день, коли в *Києві* стався розстріл *«Небесної сотні»* на вул Інститутській, а В.*Янукович* ще залишався чинним президентом д-ви. Цього ж дня в Києві тривали переговори за участю міністрів закордонних справ Німеччини Ф.-В.Штайнмаєра, Франції — Л.Фабіусата, Польщі — Р.Сікорського — та спец. представника РФ В.Лукіна. Це руйнує рос. пропагандистський міф про те, що відокремлення Криму було реакцією на «дії київської хунти» та «державний переворот в Україні», а втручання Росії розпочалось лише після зміни влади у Києві та втечі й самоусунення В.Януковича 22 лютого 2014.

Літ.: Герои под грифом «Секретно». «Новая газета», 2014, 16 июня (https://novayagazeta.ru/articles/2014/06/16/59974-geroi-pod-grifom-171-sekretno-187); Таємна медаль «За повернення Криму». «Радіо "Свобода"», 2014, 26 квітня (https://www.radiosvoboda.org/a/25363506.html); *Березовець Т.* Анексія: острів Крим: хроніки «гібридної війни». К., 2016; *Зыгарь М.В.* Вся кремлевская рать: краткая история современной России. М., 2016; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018. Сайт «Ордена и медали России: каталог-определитель наград Российской империи, СССР и РФ». Web: https://nagrada.moscow

О.В. Андрощук.

ЗАБРО́ДСЬКИЙ Михайло Віталійович (н. 24.01.1973) — укр. військовик, генерал-лейтенант (2016). Герой України (2014). Командувач десантно-штурмових військ (2015—19), 1-й заст. кер. Антитерористичного центру при СБУ і кер. *Антитерористичної операції* на території Донец. та Луган. обл. (2017). Нар. депутат України 9-го скликання.

Н. в м. *Дніпропетровськ* у сім'ї військовослужбовця. Закінчив Військ. інженерно-космічну академію ім. О.Можайського (*Санкт-Петербург*). 5 років служив у РФ, після чого повернувся до України, де розпочав військ. службу на посаді командира взводу протитанк. керованих ракет 95-ї окремої аеромобільної бригади Високомобільних десантних військ ЗС України. 2006 закінчив коледж Командування армії та Ген. штабу США, у червні 2017 — Нац. ун-т оборони України ім. І.Черняховського, здобув диплом магістра.

З листопада 2009 по серпень 2010 — нач. штабу в ранзі 1-го заст. командира 95-ї окремої аеромобільної бригади Високомобільних десантних військ ЗС України проходив службу на території колиш. *Югославії*, у Косово, де був командиром укр. частини спільного українсько-польс. миротворчого батальйону «УкрПолбат» багатонац. бригади «East». Серед виконуваних завдань — здійснення патрулювання, забезпечення безпеки пересування місц. жителів, несення служби на спостережних постах, надання гуманітарної допомоги, перевірка автомобільного транспорту та населення на наявність зброї, вибухівки, наркотичних речовин та контрабанди, охорона істор. пам'яток тощо.

У січні 2013 призначений командиром 95-ї окремої аеромобільної бригади Високомобільних десантних військ ЗС України (*Житомир*). З весни 2014 брав участь в Антитерористичній операції на сх. України. Під безпосереднім кер-вом З. у стислі строки на високому професійному рівні планувалися завдання підрозділам під час блокування міст Слов'янськ Донец. обл. та *Краматорськ*. 95-та окрема аеромобільна бригада без втрат захопила та утримувала оперативно важливий пункт — г. Карачун.

У червні 2014 поблизу с. Селезнівка (нині село Краматорського р-ну Донец. обл.) завдяки вмілим та чітким діям З. в умовах інтенсивного обстрілу було знищено два блокпости пророс. бойовиків та зірвано спробу прориву з м. Слов'янськ групи бойовиків чисельністю 200 осіб.

У липні—серпні 2014 під командуванням З. було здійснено рейд десантників 95-ї бригади тилами проросійських сил. Цю операцію називають найдовшим рейдом бронетехніки у новітній воєнній історії (тривав з другої половини липня по 10 серпня). Рейдові загони пройшли понад 400 км, 170 з яких з боями на території супротивника. Для виходу з оточення інших підрозділів під обстрілами було організовано переправу через річку Міус. Загони відтягнули на себе значні сили бойовиків.

З березня 2015 — команд. Високомобільних десантних військ ЗС України. 3—5 червня 2015 керував операцією зі звільнення м. Мар'їнка (нині місто Покровського р-ну Донец. обл.) від пророс. бойовиків. 1 серпня 2015 отримав звання генерал-майора, 5 грудня 2016 — генерал-лейтенанта.

9 листопада 2017 призначений команд. сил АТО.

29 серпня 2019 обраний нар. депутатом України 9-го скликання, 1-й заст. голови К-ту ВР України з питань нац. безпеки, оборони та розвідки. Член депутатської фракції політ. партії «Європейська солідарність» (з 29 серпня 2019).

Присвоєно звання «Герой України» з врученням ордена «Золота зірка» (23 серпня 2014), нагороджений орденами Данила

Галицького (22 лютого 2010) та Богдана Хмельницького 3-го ст. (21 жовтня 2014), медалями «10 років Збройним Силам України», «15 років Збройним Силам України», «За сумлінну службу» 2-го і 1-го ст., «За спільну службу» спільного українсько-польс. миротворчого батальйону «УкрПолбат», нагрудним знаком «15 років аеромобільним військам Сухопутних військ Збройних Сил України».

Ред.

ЗАВА́ДА Богдан Олексійович (26.06.1979—16.07.2014) — укр. військовик, лейтенант, командир механізованої роти спец. призначення 9-го полку спецпризначення Пд. оперативно-територіального об'єднання Національної гвардії України, Герой України. Н. в м. *Запоріжжя*. Службу розпочав у грудні 1997 в полку спец. призначення «Гепард» внутр. військ МВС України (Запоріжжя). У грудні 1998 підписав контракт про проходження служби у внутр. військах. Паралельно зі службою заочно здобув вищу освіту у Запоріз. нац. тех. ун-ті, згодом призначений на посаду командира взводу, 2012 став командиром роти спецпризначення полку спецпризначення «Гепард» внутр. військ МВС України (з березня 2014 — у складі Нац. гвардії України). 2013 отримав звання лейтенанта.

Влітку 2014 брав участь в *Антитерористичній операції* на сх. України. 16 липня 2014 блокпост Нац. гвардії України під прикордонним с. Маринівка (нині село Горлівського р-ну Донец. обл.) атакували бл. 100 пророс. бойовиків за допомогою 4 одиниць бронетехніки. Із лісосмуги почалася ін. атака за підтримки двох бронетранспортерів. У ході бою з переважаючими силами противника З. прикривав товаришів по службі, відкривши вогонь із протитанкового гранатомета. З. вдалося підбити ворожий бронетранспортер і знищити 10 бойовиків. Цим він допоміг перегрупуватися бійцям Нац. гвардії України на блокпосту, чим врятував їм життя, але сам загинув під кулеметним вогнем. Тіло З. залишилося на тимчасово непідконтрольній території, місце поховання невід.

19 липня 2014 «за виняткову мужність, героїзм і самопожертву, виявлені у захисті державного суверенітету і територіальної цілісності Української держави, вірність військовій присязі» посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Ім'я З. вибито на одній із плит меморіалу загиблим працівникам МВС України в *Києві* на Солом'янській площі.

Літ.: Герой України Богдан Завада. Web: http://www.veteranovd.zp.ua/2014/07/blog-post_28.html; Завада Богдан Олексійович. Web: http://ngu.gov.ua/ua/zavada-bogdan-oleksiyovych

Ред.

Б.О. Завада.

ЗАГОРО́ДНІЙ Анатолій Глібович (н. 29.01.1951) — учений у галузі теор. фізики, організатор науки. Д-р фізико-мат. н. (1990), проф. (1998). Дійсний член (з 2006) і президент НАН України (з 2020). Засл. діяч н. і т. України (2012). Член-кореспондент Міжнар. академії наук, мист-в і гуманітаристики (Париж (Франція),

А.Г. Загородній.

2004), іноз. член-кореспондент Австрійс. АН (2012), дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (2015). Почесний д-р Ін-ту фізики конденсованих систем НАН України (2010), Харків. нац. ун-ту ім. В.Каразіна (2011), Одес. нац. ун-ту ім. І.Мечникова (2015) та Київ. нац. ун-ту імені Т.Шевченка (2018), почесний професор Цзілінського ун-ту (Чаньчунь (Китай), 2017) і почесний учений Міжнар. ін-ту прикладного системного аналізу (2020). Н. в с-щі *Велика Багачка*. 1967—72 навч. спочатку в Харків. ін-ті радіоелектроніки, а після закінчення 4-го курсу — у Харків. ун-ті (нині *Харківський національний університет*), до складу якого був переведений фізичний ф-т Харків. ін-ту радіоелектроніки. 1978 захистив канд. дис. «Флуктуації і спектри випромінювання обмеженої плазми», 1990 — докторську дис. «Електромагнітні флуктуації в обмежених плазмово-молекулярних системах», здобув науковий ступінь д-ра фізико-мат. наук за спеціальністю «Фізика плазми», з 1998 — професор.

З 1972 працював в Ін-ті теоретичної фізики ім. М.Боголюбова АН УРСР — НАН України: 1980—88 — учений секретар, 1989—2002 — заст. дир. з наук. роботи, 1996—2016 — зав. відділу теорії та моделювання плазмових процесів, з 2002 і дотепер — директор.

Досліджував проблеми в галузі теор. та мат. фізики, теорії плазми, стат. фізики. Розробив стат. теорію просторово-обмежених плазмено-молекулярних систем; послідовну кінетичну теорію запорошеної плазми і сформулював строгі мікроскопічні рівняння й ланцюжок рівнянь Боголюбова для такої плазми; розвинув теорію гальмівного випромінювання у плазмено-молекулярних системах. Розвинув теорію броунівського руху порошинок, знайшов нетривіальні розподіли порошинок за швидкостями у плазмі, а також частинок у звичайних колоїдах. Здійснив об'єднане описання дифузійних процесів на довільних часах еволюції.

2004—06 — голова Міжнар. конгресу з фізики плазми.

З 2011 — гол. ред. «Українського фізичного журналу». З 2020 — гол. ред. «Вісника Національної академії наук України».

За сумісництвом працював 1992—2005 професором кафедри фізико-мат. наук Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» (див. *Києво-Могилянська академія*) та з 1996 і дотепер — професор кафедри квантової теорії поля фізичного ф-ту *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Із січня 2017 — голова Наглядової ради Харків. нац. ун-ту ім. В.Каразіна. З 2018 викладає в Київ. академічному ун-ті НАН України і Мін-ва освіти і науки України.

З 1997 — член-кореспондент, з 2006 — дійсний член НАН України. 2009—11 — гол. учений секретар НАН України, 2011—20 — віцепрезидент НАН України. 2010—20 — голова Комісії НАН України з наук. спадщини акад. В.Вернадського, ініціював і брав безпосередню участь у виданні багатотомного зібрання «Вибрані наукові праці академіка В.Вернадського» (2011—13), 2015—20 — голова Комісії НАН України з питань євроінтеграції (нині це Комісія НАН України з питань інтеграції до європ. дослідницького простору). 2017—20 — голова К-ту з наук. термінології НАН України.

7 жовтня 2020 обраний президентом НАН України. З 20 січня 2021 — член *Ради національної безпеки та оборони України*.

Лауреат премії ім. К.Синельникова НАН України (1991; за цикл робіт зі стат. теорії плазмово-молекулярних систем), Держ. премії України в галузі н. і т. (2005; за праці з фізики плазми), премій НАН України ім. М.Боголюбова (2012; за цикл робіт «Розвиток ідей М.Боголюбова у теоретичній та математичній фізиці») та ім. О.Давидова (2020; за роботу «Розвиток аналітичних методів статистичної фізики для пояснення нових ефектів у структурно-невпорядкованих багато-частинкових системах»).

Нагороджений Почесною грамотою ВР України (2004), орденом «За заслуги» 3-го (2008), 2-го (2016) і 1-го ст. (2021).

Праці: Statistical theory of plasma-molecular systems. «Physics Reports», 1989, 175 (5—6; у співавт.); Статистическая теория плазменно-молекулярных систем. М., 1990 (у співавт.); Statistical theory of turbulent transport (non-markovian effects). «Physics of Plasmas», 1999, 6 (6; у співавт.); Stationary velocity and charge distributions of grains in dusty plasmas. «Physical Review», 2000, letter 84 (16; у співавт.); Screening of dust grains in a weakly ionized gas: effects of charging by plasma currents. Там само, 2003, E 67 (62; у співавт.); Screening of the dust-particle charge in a plasma with an external ionization source. «Journal of Experimental and Theoretical Physics», 2007, 104 (1; у співавт.); Non-markovian renormalization of kinetic coefficients for drift-type turbulence in magnetized plasmas. «Physics of Plasmas», 2009, 16 (5; у співавт.); Stochastic processes crossing from ballistic to fractional diffusion with memory: exact results. «Physical Review», 2010, E: Statistical, Nonlinear, and Soft Matter Physics, 81 (3; у співавт.); Ion drag force on a dust grain in a weakly ionized collisional plasma. «Physics of Plasmas», 2013, 20 (у співавт.); Введение в физику плазмы. К., 2014 (у співавт.); Вступ до кінетичної теорії плазми. К., 2015 (у співавт.); Electron density fluctuations in collisional dusty plasma with variable grain charge. «Physical Review», 2019, E 99 (у співавт.).

Літ.: Загородній Анатолій Глібович. В кн.: Імена України: біографічний щорічник. К., 1999; Загородній Анатолій Глібович. В кн.: Хто є хто в Україні. К., 2004; *Храмов Ю*. История физики. К., 2006; Загородній Анатолій Глібович. В кн.: Велика українська енциклопедія: словник. К., 2015; *Литвинко А., Пономаренко Л*. Міжнародні контакти фізиків України з ученими Західної Європи в XIX — на початку XX ст. «Питання історії науки і техніки», 2016, № 4; *Сюндюков І*. Анатолій Загородній — новий президент Національної академії наук України. «День», 2020, 9—10 жовтня; Академік Анатолій Глібович Загородній: до 70-річчя від дня народження: матеріали до біобібліографії. К., 2021.

Л.А. Дубровіна, В.А. Смолій.

ЗАДНІПРО́ВСЬКІ МІСЦЯ́, Задніпрські місця — термін, яким наприкінці 17 — у 18 ст. позначали землі на правобережжі *Дніпра* в його середній течії. Спочатку так називали чітко не окреслену смугу вздовж Дніпра, з 1730-х рр. — регіон, обмежений на пн. і зх. кордоном з *Річчю Посполитою*, на пд. — із *Вольностями Війська Запорозького низового* (нині це територія *Кіровоградської області*, частини правобереж. р-нів *Черкаської області* і частково Кременчуцького р-ну *Полтавської області*).

Поштовхом до виділення З.м. стали події «Руїни» (див. *Громадянські війни в Україні другої половини 1650-х — першої половини 1660-х років*). Згідно з договором про *«Вічний мир» 1686* З.м. отримали статус незаселеної буферної зони. У 7-й статті договору йшлося про те, що населені пункти «от местечка Стаек, вниз Днепра по реку Тясмину» до *Крилова* і *Чигирина* мали залишатися порожніми. У найближчі десятиліття в міжнар. договорах знову порушу-

валися питання належності цих територій та їх залюднення (підсумкові документи *Карловицького конгресу 1698—1699*, *Прутський трактат 1711*). 1711 Росія втратила контроль над ними, а 1732 його поновила; з 1725 відзначають активність польс. сторони у залюдненні З.м.

На час *Російсько-турецької війни 1735—1739* населення З.м. було змушене виїхати в *Лівобережну Україну*. З 1740-х рр. відбувалося активне освоєння З.м. козаками та посполитими з Лівобережжя. З.м. де-факто були приєднані до *Гетьманщини*, на їх терени поширився її адм.-тер. устрій (див. *Полковий устрій*, *Сотенний устрій*). З.м. були поділені між трьома сотнями *Полтавського полку* та шістьма сотнями *Миргородського полку*, з них три — із центрами у Крилові, Цибулеві (нині с. Цибулеве Кропивницького р-ну Кіровогр. обл.) та Архангелогороді (нині смт. Новоархангельськ Голованівського р-ну Кіровогр. обл.) — розташовувалися виключно на Правобережжі. Тоді ж почалися конфлікти із *Запорозькою Січчю*, яка вважала більшість цих земель власними володіннями.

З.м. описані комісією генерал-квартирмейстра К. фон Штофеля (1732) та Д.*Дебоскетом* (1745). На 1745 у З.м. проживали бл. 20 тис. осіб. Найбільш освоєною була сх. придніпровська частина.

Нова хвиля тиску на жителів З.м. пов'язана з організацією *Нової Сербії*. Укр. населення, яке мало покинути виділену балканським переселенцям територію, згодом отримало дозвіл селитися поруч із новосербськими «шанцями» (поселеннями) в глибині запороз. земель, що поклало початок *Новослобідському козацькому полку*.

Після ліквідації Нової Сербії та Новослобідського козац. полку (1764) колишні З.м. опинилися у складі новоутвореної *Новоросійської губернії*.

Літ.: *Шамрай С.* До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветщина). «Записки історико-філологічного відділу ВУАН» (К.), 1929, кн. 24; *Полонська-Василенко Н.Д.* Заселення Південної України в першій половині XVIII ст., ч. 1. Мюнхен, 1960; *Крикун М.Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993; *Посунько О.М.* Заселення «задніпровських місць» у середині XVIII ст. «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» (Дніпропетровськ), 2001, вип. 1; *Пивовар А.В.* Поселення «Задніпрських місць» до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. К., 2003; *Дідик С.* Новослобідський козацький полк (1752—1764) (серія «Запорозька спадщина», вип. 18). К., 2013.

О.М. Посунько.

ЗАЙКО́ Яків Якович (04.04.1940—18.02.2014) — укр. громадсько-політ. діяч, журналіст, письменник, учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Делятичі (нині село Гродненської обл., Білорусь). Трудову діяльність розпочав з 1957, працював у *Житомирі* бетонником, столяром, слюсарем. Навч. в місц. професійно-тех. уч-щі № 5. З 1965 займався журналістикою — працював на різних посадах у газетах «Радянський шлях» (*Бердичів*), «Промінь», «Комсомольська зірка», «Зоря комунізму», «Новини Житомирщини», «Трудова Волинь» (Житомир) та ін. З 1989 — гол. ред. київ. газ. «Фермер — вільний селянин». З 1964 — член Спілки журналістів України, з 1984 — секретар правління її Житомир. обласної орг-ції. Гол. ред. газ. і ж. «Голос громадянина».

Член *Комуністичної партії Радянського Союзу* 1970—89. Заочно навч. у ВПШ при ЦК КПРС. Голова Громадян. фронту Житомирщини 1989—93. Нар. депутат України 1990—94, входив до опозиційного об'єднання «Народна рада», член Комісії ВР УРСР/України з питань гласності та ЗМІ. 1990—93 — віце-президент Асоціації фермерів України, голова Житомир. обласної орг-ції фермерів. Входив до складу правління Асоціації нар. депутатів України минулих скликань.

Автор літературно-публіцистичного та політ. дослідження «Духовність життєдій» (у 6 томах, 1957—2005), трилогії «Юля» (1998—2005), дилогії «Месія» (2000—06), кількох малотиражних видань тощо. Гол. ред. серії книг «Верховна Рада України», «Літопис державотворення», «Декларація про державний суверенітет України: історія прийняття, документи, свідчення», «Здобуття незалежності України 1991: історія проголошення, документи, свідчення» та ін.

Держ. службовець 1-го рангу (2000).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го (1997) та 2-го ст. (2011), Почесною грамотою ВР України (2002).

Після початку *Революції гідності 2013—2014* регулярно відвідував *майдан Незалежності* в *Києві*. 18 лютого 2014 помер від серцевого нападу під час сутичок із «Беркутом».

Похований у м. Житомир. На його честь встановлено меморіальну дошку на будівлі однієї зі шкіл Житомира та перейменовано одну з вулиць міста. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». Посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (2015), Почесною грамотою глави УГКЦ митрополита Святослава (Шевчука; 2016).

Літ.: Зайко Яків Якович. В кн.: Почесні імена України — еліта держави [довідник], т. 2. К., 2013; Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Він був справжнім: спогади про Якова Зайка. Житомир, 2018; Зайко Яків Якович. Web: https://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/DEPUTAT1/153.htm; Яків Зайко. Web: http://nebesnasotnya.in.ua/portfolio/яків-зайко

В.І. Милько.

ЗАКО́Н ПРО АДМІНІСТРАТИ́ВНО-ТЕРИТОРІА́ЛЬНИЙ ПО́ДІЛ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1918 — див. *Адміністративного устрою Української Народної Республіки проєкт.*

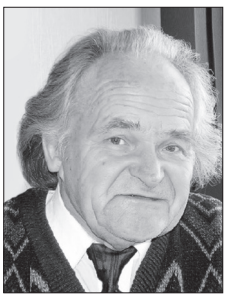

Я.Я. Зайко.

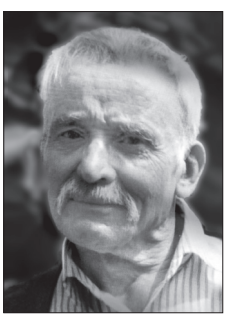

О.І. Заливаха.

ЗАЛИВА́ХА Опанас (Панас) **Іванович** (26.11.1925—23.04.2007) — живописець, графік, шістдесятник, учасник Руху опору. Політв'язень рад. тюрем і таборів (1965—70). Член Нац. спілки художників України (1989). Засл. худож. України (1999). Н. в с. Гусинка Куп'янського р-ну Харків. обл. 1933, рятуючись від голоду, родина переїхала на Далекий Схід. Навч. в Іркутську (нині місто в РФ), середній худож. школі в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*); під час Німецько-радянської війни 1941—45 евакуйований до Самарканда (нині місто в Узбекистані), згодом — у Ленінгр. ін-ті живопису, скульптури та арх-ри ім. І.Рєпіна. Був відрахований за політ. мотивами. Поновлений 1955, закінчив ін-т 1960. Працював у Калінінграді, Тюмені (нині оби-

В.М. Замана.

два — міста в РФ). Відлік професійних успіхів починав від гравюри, яку було прийнято на всесоюзну художню виставку. Серед перших творів — картини «Леніну», «Возз'єднання». Студентом побував у *Косові*. Прикарпаття захопило його, він переїхав на Україну, оселився в *Івано-Франківську*, де 1962 відбулася персональна виставка. Восени 1962 ввійшов у культ. середовище *Києва*, потоваришував з І.*Світличним*, А.*Горською*, М.Коцюбинською, М.*Горинем* та Б.*Горинем*. За словами З., завдяки їм «зрозумів суть Московської імперії», виробив життєву позицію: «Треба так прожити життя, щоб удруге не кортіло».

До 150-річчя від дня народження Т.*Шевченка* (1964) у майстерні А.Горської З. виконав присвячену Кобзарю мозаїку, а у співавторстві з нею — гравюру «Прометей»). Створив кілька версій композиції «Немезіда» (нинішнє місцезнаходження оригіналів невід.). Розробив концепцію і взяв активну участь у виконанні вітража «Возвеличу малих отих рабів німих» у вестибюлі Київ. ун-ту ім. Т.Шевченка (нині *Національний університет імені Тараса Шевченка*; співавтори — А.Горська, Л.*Семикіна*, Г.*Севрук* та Г.Зубченко). Передбачаючи небажаний сусп. резонанс від цього твору, парт. функціонери розпорядилися його розбити. Відтоді З. перебував під постійним наглядом спецслужб. Заарештований 27 серпня 1965 в Івано-Франківську разом з учителями М.Озерним та В.Іванишиним. На закритому процесі засуджений до 5 років ув'язнення за антирад. пропаганду й агітацію. Відбував покарання в Мордовії. Передав на волю різку заяву з протестом проти сваволі партноменклатури. Його підтримували однодумці: 20 квітня 1966 до Верховного суду УРСР звернулись із клопотанням з вимогою переглянути справу З. такі видатні митці, як В.*Зарецький*, О.Данченко, Г.*Якутович*, В.Задорожний, Л.Семикіна. Перебуваючи в таборі, З. листувався з А.Горською, І.Світличним, В.*Чорноволом*. Незважаючи на заборону малювати, створив чимало рисунків, гравюр, зокрема екслібрисів, присвячених репресованим колегам, які вивіз із табору. При обшуках його роботи вилучались і, як запевняла адміністрація пенітенціарної установи, знищувалися (пропало 200 робіт). Звільнений 28 серпня 1970. Перебуваючи під гласним наглядом, виїхав на похорон А.Горської, що було різко негативно розцінено місц. властями. Розгортання психологічного терору проти З. й підтримку, яку висловлювали його однодумці, систематично документував *«Український вісник»*. Опротестував ув'язнення історика й публіциста В.*Мороза*. Протестуючи проти конформістської діяльності офіц. творчих спілок, 1987 став одним з ініціаторів створення *Української асоціації незалежної творчої інтелігенції*.

Осн. твори З.: «Пієта» (1980), «Коло криниці» (1989), «Дзвонар» (1990), «Козак Мамай» (1993), «Борітеся — поборете» (1995). Виконав проєкт обкладинки самвидавчого час. «Український вісник» (виходив нелегально у *Львові* (6 вип.) із січня 1970 по березень 1972, згодом різні упорядники підготували вип. 7—13); книжок В.*Стуса* «Палімпсести» (упорядниця Н.*Світлична*, передмова Ю.*Шевельова*; Мюнхен (ФРН), 1986); Є.*Сверстюка* «Блудні сини України» (упорядниця Т.*Марусик*; К., 1993). 1988 після багаторічних заборон влаштовано персональні виставки в Івано-Франківську, Львові; 1989 — в Нац. музеї Т.Шевченка, згодом — у Торонто (Канада), Лондоні (Велика Британія), Нью-Йорку (США). Твори З. зберігаються у помешканнях І.Світличного, Є.Сверстюка, Е.Біняшевського, а також в укр. колекціонерів Великої Британії та США. Наук. каталогізація мистецької спадщини З. ще не починалася.

Лауреат премій ім. В.Стуса (1989), Л. і О. Тарасевичів та Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1995).

Похований у м. Івано-Франківськ.

Яскраві спогади про митця залишили шістдесятники І.Жиленко, В.Зарецький, Г.Севрук, М.Плахотнюк, С.Шабатура, С.Кириченко, І.Русин. Його твори досліджували мистецтвознавці Б.Горинь, В.Підгора, І.Герета. Художні твори присвячували І.*Драч*, І.Світличний, К.Скуєнієкс, Яр *Славутич*.

Літ.: Лихо з розуму: збірник матеріалів. Париж, 1967; *Boer S.P. de et al.* Biographical Dictionary of Dissidents in the Soviet Union, 1956—1975. The Hague — Boston — London, 1982; *Стус В.* Твори, т. 6, кн. 2. К., 1997; Довідник членів Національної спілки художників України. К., 2003; Опанас Заливаха: альбом. К., 2003; *Стус Д.* Василь Стус: життя як творчість. К., 2004; *Овсієнко В.* Світло людей, т. 1—2. К., 2005; Міжнародний біографічний словник дисидентів, т. 1: Україна, ч. 1. Х., 2006; *Чорновіл В.* Твори, т. 3. К., 2006; *Горинь Б.* Не тільки про себе, кн. 2—3. К., 2008, 2010; *Світличний І.* Голос доби, кн. 2. К., 2008; *Жиленко І.* Homo feriens. К., 2011; Плеяда нескорених: біобібліографічний нарис. К., 2011; *Горинь Б.* Заливаха Опанас. В кн.: Шевченківська енциклопедія, т. 2. К., 2012; *Плахотнюк М.* Коловорот. К., 2012; *Кириченко С.* Люди не зі страху. К., 2013; *Лісовий В.* Спогади. Поезії. К., 2014; Алла Горська: душа українського шістдесятництва. К., 2015; *Русин І.* Невільничі мандри. Х., 2015.

С.І. Білокінь.

ЗАМА́НА Володимир Михайлович (н. 03.12.1959) — укр. воєначальник, генерал-полковник (2012). Н. в с. Омбиш (нині село Ніжинського р-ну Черніг. обл.). Закінчив Харків. гвард. вище танк. командне уч-ще (1982), Військову академію бронетанк. військ ім. Р.Малиновського (1993), Національну академію оборони України (2004).

До здобуття Україною незалежності перебував у лавах Рад. армії. Проходив службу у Групі рад. військ у Німеччині та у військах Туркестанського військ. округу, обіймаючи посади командира танк. взводу, командира танк. роти, нач. штабу — командира танк. батальйону, командира танк. батальйону.

1993 після закінчення навчання в академії продовжив службу в ЗС України в Одес. військ. окрузі та в Пн. оперативному командуванні. Обіймав посади нач. штабу — заст. командира танк. полку, командира танк. полку, командира танк. бригади, нач. навч. центру підготовки молодих спеціалістів танк. військ.

2004 призначений на посаду заст. командувача корпусу, а 2005 — командира гвард. армійського корпусу Сухопутних військ ЗС України. 2007 посів посаду нач. територіального управління Зх. оперативного командування, із 2009 — заст. командувача Сухопутних військ ЗС України з бойової підготовки — нач. управління бойової підготовки. 2012 призначений на посаду нач. Генштабу ЗС України.

2014 під час *Революції гідності 2013—2014* відмовився виконувати наказ чинного кер-ва д-ви про застосування військ.

сили до учасників протестних акцій і подав у відставку. Призначений *Верховною Радою України* уповноваженим з контролю за діяльністю Мін-ва оборони України — тобто на номінальну і мало впливову посаду.

Після анексії Криму РФ звинувачував укр. владу в політ. безпорадності, тактичній бездіяльності та навмисній кон'юнктурній здачі п-ова.

2019 за висунутими Військ. прокуратурою України звинуваченнями у підозрі в держ. зраді був взятий під варту. Зокрема, підозрювався у змові з Президентом України В.*Януковичем* у діяннях на шкоду обороноздатності та держ. безпеці: підписання директив на скорочення чисельного складу ЗС України, легітимізація продажу зенітно-ракетних комплексів, скорочення кількості військ. комісаріатів, що в подальшому створило перешкоди під час здійснення мобілізації військовослужбовців. Апеляційний суд м. Києва (24 травня 2019) скасував попереднє суд. рішення.

Літ.: Генерал-лейтенант Замана В.М. «Військо України», 2009, № 12; Экс-начальник Генштаба Замана: Янукович не отдавал приказ стрелять. Лебедев, Якименко, Пшонка. «Гордон ЮА», 2014, 31 июля (https://gordonua.com/publications/eks-nachalnik-genshtaba-zamana-yanukovich-ne-otdaval-prikaz-strelyat-po-maydanu-zachistit-ego-prikazali-lebedev-yakimenko-i-pshonka-33981.html).

С.С. Падалка.

ЗА́МЧИЩЕ (варіанти: замковище, замчисько; буквально — «місце, де стояв замок», «руїни замку») — нар. геогр. термін, синонім *городища*.

Ред.

ЗАПОРО́ЖЖЯ, Запоріжжя, Запороги — 1) в істор. джерелах з 2-ї пол. 16 ст. — долина *Дніпра* «за порогами», тобто між *дніпровими порогами* та Дніпровським лиманом. Топонім «Запорожжя» виник не пізніше 1570-х рр., про що свідчить фіксація джерелами похідних термінологічних конструкцій «запорозькі козаки», «запорожці» (ймовірно, найдавніші згадки — в універсалах польс. короля *Стефана Баторія* від 27 липня і 10 вересня 1578, де присутні вислови «mołojcom zaporoznym i ich starszym», «mołojcy Zaporożcy»).

Долину Дніпра в межах З. можна поділити на такі відтинки (природні умови описані станом до спорудження *Каховської ГЕС* й утворення *Каховського водосховища*): 1) від Кічкаської переправи (див. *Кічкас*) до нижнього кінця о-ва *Хортиця* (ширина долини — 4 км; русло ділиться на два рукави, які утворюють о-в Хортиця; 2) від нижнього кінця о-ва Хортиця до гирла р. *Базавлук* (ширина долини — до 20 км; русло ділиться на численні рукави; заплава має характер плавнів — вкрита листяними лісами, заростями очерету та рогозу, заливними луками, болотами; зустрічаються також сухі піщані ділянки — кучугури; у межах заплави виділяють два великі масиви: *Великий Луг* (Конські плавні) та Базавлуцькі плавні, роз'єднані звуженою ділянкою долини в районі *Нікополя*; на цьому відрізку були розташовані *Томаківська Січ*, *Базавлуцька Січ*, *Микитинська Січ*, *Чортомлицька Січ* та *Нова Січ*; 3) нижче гирла р. Базавлук (ширина долини — 3—7 км, у дельті — до 10 км; заплава, як і на попередньому відтинку, має характер плавнів; тут були розташовані *Кам'янська Січ* і *Олешківська Січ*, а також *Таванська переправа*);

2) те саме, що *Низ*, тобто неконтрольована держ. владою частина Подніпров'я без осілого населення;

3) з 19 ст. в історіографії та в «ментальній географії» — синонім *Вольностей Війська Запорозького низового* (степів між Пд. Бугом та *Кальміусом*), тобто території, яку вважали «своєю» запорожці в часи Нової Січі (1734—75).

Літ.: Zaporoże, Zaproże. В кн.: *Linde S.B.* Słownik języka polskiego, t. 6. Warszawa, 1814; Zaporoski, Zaporozki, Zaporowski. Там само; *Jabłonowski A.* Zaporoże. В кн.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 14. Warszawa, 1895; Дніпро. В кн.: ЕУ, т. 2. Львів, 1993; Запороги. В кн.: Словник української мови XVI — першої половини XVII ст., вип. 10. Львів, 2003; Запорожецъ, Запорозецъ. Там само; Запорожъє. Там само; *Вирський Д.* Географія Запоріжжя: за описами М.Пашковського (1615) та С.Шимановського (1642). «Історико-географічні дослідження в Україні», 2012, вип. 12; *Його ж.* Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. — 1659). К., 2013; *Його ж.* Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI — середина XVII ст.). К., 2016.

Д.Я. Вортман.

ЗА́УЕР Йоганн-Баптист (Sauer; р. н. невід. — п. 1700) — архітектор, представник стилю *бароко*. Н. в м. Казімеж (нині у складі *Кракова*). Німець за походженням. 1658—65 — старший майстер цеху мулярів і каменярів у Кракові. На замовлення великого гетьмана литов. і віленського воєводи М.-К.Паца спорудив собор Святих Петра і Павла монастиря августинців у Вільно (нині м. *Вільнюс*; 1668—87; у цілому повторює схему церкви Іль Джезу в Римі (Італія) 1575, яка стала першим твором бароко в арх-рі). 1680 на запрошення архієпископа Лазаря (*Барановича*) прибув до *Чернігова* і спорудив у *Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі* Свято-Троїцький собор, що був закладений 1679. На замовлення гетьмана І.*Самойловича* звів Спасо-Преображенський собор *Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря* (1684—92). 1690—93 перебудував після пожежі собор Св. Хреста і Різдва Діви Марії в Ясногорському монастирі (м. Ченстохова; Польща). 1695 почав будувати трапезну *Мгарського Лубенського Спасо-Преображенського монастиря*.

З. привніс в арх-ру *Лівобережної України* форми європ. бароко, тим самим посприявши формуванню стилістики т. зв. укр./козац. бароко, особливо в монументальному сакральному буд-ві за гетьманування І.*Мазепи*.

Літ.: *Адруг А.* Творчість архітектора Йоганна-Баптиста Зауера. Сіверянський літопис, 2006, № 5.

Ред.

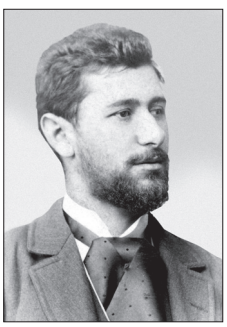

А.-В. Захаревич.

ЗАХАРЕ́ВИЧ Альфред-Владислав (Захарієвич; польс. — Zachariewicz; 26.08.1871—11.07.1937) — архітектор. Н. в м. *Львів*. Син Ю.-О.*Захаревича*. Навч. у львів. г-зії ім. Франца-Йосифа I, Вищій реальній школі (1887—90), Вищій політех. школі (нині це Нац. ун-т «Львівська політехніка»; 1890—95), Вищій тех. школі у *Відні* (1895—96). Асистент кафедри будівництва Вищої політех. школи (1897—1900). 1892—1901 працював у проєктному бюро І.*Левинського*. Від 1899 — член Політех. т-ва у Львові. 1902 разом з архіт. Ю.Сосновським за участю інж. М.Фінкельштейна заснував власне архіт. бюро і буд. підпр-во. 1903 після складання 2-го держ. іспиту у Вищій політех. школі отримав концесію на

Ю.-О. Захаревич.

О.В. Захарченко.

буд-во у Львові. Того ж року заснував найбільшу в *Галичині* ф-ку залізобетонних виробів, розгорнув діяльність у галузі пром. буд-ва (до 1914 фірма спорудила понад 200 мостів по всій Галичині). 1910 взяв участь у виставці польс. архітекторів у Львові. Був одним із засновників створеного в червні 1908 Кола польс. архітекторів у Львові, перед *Першою світовою війною* очолював його президію. Був одним із співвласників кондитерської ф-ки «Dr. Jan Rucker i Sp.». Виконував обов'язки почесного консула Данії у Львові (1908—14). 1915 був депортований рос. окупаційними властями до Росії, повернувся до Львова 1918. Після I світ. війни разом з архіт. Є.-К.Червінським створив нову буд. фірму. 26 листопада 1926 обраний до правління Кола польс. архітекторів у Львові. 1929 входив до складу журі конкурсу зі створення проєкту будинку МЗС Польщі. 1934 виїхав до *Варшави*.

Працював у різних архіт. стилях: модерн (сецесія), неокласицизм, ар-деко. За проєктами З. збудовано прибуткові будинки, вілли, громад., офісні, навч., пром., транспортні споруди (переважно у Львові). Серед них — пасаж Міколяша (1899—1900, разом з І.*Левинським*; не зберігся), Торгово-пром. палата (1907—10; нині тут обласна прокуратура), будинок Теодора Балабана на вул. Галицькій, 21 (1908—09, разом з Ю.Сосновським), Кредитне т-во землевласників (1912—14; нині тут обласне відділення Нац. банку України; усі — у Львові), санаторій «Львігруд» у м. Криниця (нині м. Криниця-Здруй Малопольс. воєводства, Польща; 1926, разом з Є.Червінським). Проєктував також вітражі, меблі, вжиткові предмети.

П. у м. Варшава.

Літ.: *Żuk I.* Julian Zachariewicz, 1837—1898, Alfred Zachariewicz, 1871—1937: Wystawa twórczości: Stowarzyszenie Architektów Polskich Oddział Warszawski. Warszawa, 1996; *Бірюльов Ю.* Захаревич Альфред Владислав. В кн.: Енциклопедія Львова, т. 2. Львів, 2007; Архітектура Львова: час і стилі: XIII—XXI ст. Львів, 2008; *Бірюльов Ю.О.* Захаревичі: творці столичного Львова. Львів, 2010.

Ред.

ЗАХАРЕ́ВИЧ Юліан-Октавіан (Захарієвич; польс. — Zachariewicz; 17.07.1837—27.12.1898) — архітектор, теоретик та історик арх-ри, педагог. Засн. й організатор Львів. архіт. школи, яка визначала архіт. обличчя *Львова* 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Батько А.-В.*Захаревича*. Н. в м. Львів. Навч. у Львів. реальній школі, Тех. академії (нині це Нац. ун-т «Львівська політехніка»; 1852—57), Вищій тех. школі у *Відні* (закінчив 1858). Проходив практику в архіт. бюро Л.Ернста у *Відні*. Працював інж.: 1860—65 на Галицькій залізниці ім. Карла-Людвіга, 1865—71 — на Чернів. залізниці. З 1871 і до кінця життя мешкав у Львові, працював у Вищій політех. школі (нині Нац. ун-т «Львівська політехніка»): звичайний професор кафедри буд-ва (з 1871), декан буд. (архіт.) ф-ту (1872—81), ректор (1877—78, 1881—82).

За заслуги перед містом одержав додаток до прізвища — Захаревич-Львігруд. Був піонером створення у Львові комплексних архітектурно-буд. компаній. Зібрав колекцію творів укр. вжиткового мист-ва.

Працював у різних архіт. стилях: неоренесанс, історизм (неоготичний, неороманський, мавританський стилі), модерн (сецесія). За проєктами З. збудовано сакральні, житлові, навч., офісні, транспортні споруди, зокрема: гол. корпус Вищої політех. школи (1873—77); костьол Найсвятішого Серця Ісусового і монастир францисканок (1876—88); Галицька ощадна каса (1888—91; нині тут розташов. *Музей етнографії та художнього промислу*); вілла худож. Я.Стики (1889—90; нині тут художньо-меморіальний музей О.*Новаківського*), ряд вілл у районі Кастелівка, у т. ч. власна вілла «Юлієтка» (1874; всі — у Львові); вокзал у м. Ясси (Румунія; 1869—70); синагога «Темпль» у м. *Чернівці* (1873—77); палац графів Реїв у с. Псари (нині с. Приозерне Івано-Франк. р-ну Івано-Франк. обл., 1880—82); палац графа А.Голуховського в м. *Гусятин* (1889; не зберігся); костьол Св. Войцеха (нині церква Святих Петра і Павла) у с. Буцнів (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.; 1890—91); церква Різдва Пресвятої Богородиці в с. Маркопіль (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.; 1892—96); реставровано чи перебудовано кілька храмів у Львові (костьоли єзуїтів, Іоанна Хрестителя, Марії Магдалини, Марії Сніжної).

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі*.

Літ.: *Żuk I.* Julian Zachariewicz, 1837—1898, Alfred Zachariewicz, 1871—1937: Wystawa twórczości: Stowarzyszenie Architektów Polskich Oddział Warszawski Warszawa, 1996; *Бірюльов Ю.* Захаревич Юліан Октавіан. В кн.: Енциклопедія Львова, т. 2. Львів, 2007; *Черкес Б.С., Жук О.К.* Юліан Захарієвич — основоположник львівської архітектурної школи. «Вісник Національного університету "Львівська політехніка"», 2007, № 585; Архітектура Львова: час і стилі: XIII—XXI ст. Львів, 2008; *Бірюльов Ю.О.* Захаревичі: творці столичного Львова. Львів, 2010.

Ред.

ЗАХА́РЧЕНКО Олександр Володимирович (26.06.1976—31.08. 2018) — донец. колабораціоніст, один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Н. в м. *Донецьк*, закінчив середню школу № 4. Вчився у Донец. технікумі пром. автоматики, де отримав спеціальність «гірничий електромеханік». Навч. в Донец. юрид. ін-ті МВС України, однак не завершив навчання.

Працював електромеханіком на одній із шахт Донецька, але згодом почав роботу в приватному секторі. Займався підприємницькою діяльністю, пов'язаною з незаконним видобутком вугілля («копанки»). У 2000-х рр. став одним із засн. низки комерційних компаній, серед його партнерів були люди, пов'язані з функціонерами Партії регіонів в *Донецькій області*, або ж нар. депутати від Партії регіонів.

2010 очолив донец. філію харків. орг-ції «Оплот», офіційно створеної для допомоги співробітникам міліції, які постраждали під час роботи, та їхнім сім'ям. До складу цієї орг.-ції входив однойменний бійцівський спортивний клуб, члени якого були задіяні для протистояння антиурядовим протестам під час *Революції гідності 2013—2014*.

Долучився до створення та забезпечення функціонування злочинного угруповання «Донецька народна республіка». Під час подій *«Русской весны»* в Донецьку З. разом з ін. учасниками «Оплоту» брав участь у низці антидерж. акцій, включаючи захоплення адм. будівель. У травні 2014 був призначений військ. комендантом Донецька, а в липні став «заступником міністра внутрішніх справ Донецької народної республіки». Брав участь у воєн. діях на території Донец. обл. як ватажок батальйону «Оплот».

8 серпня «верховна рада Донецької народної республіки» «призначила» З. головою «ради

міністрів Донецької народної республіки». З. змінив на посаді голови окупаційного уряду громадянина Росії О.*Бородая*. Під час незаконних виборів 2 листопада 2014 було імітовано його обрання главою «Донецької народної республіки». Також продовжив керувати «радою міністрів Донецької народної республіки» та був «головнокомандувачем збройних сил Донецької народної республіки». 2015 очолив політ. структуру «Донецька республіка» («правляча партія»). Фігурує як підписант (без зазначення посади та будь-якого статусу) Мінського протоколу від 4 вересня 2014 (Мінськ-1) та Комплексу заходів з імплементації Мінських угод від 12 лютого 2015 (Мінськ-2; див. *Мінська угода 2015*). У серпні 2018 публічно зустрічався з тодішнім помічником президента РФ В.*Сурковим* під час відвідування Пд. Осетії у 10-ту річницю утворення рос. анклаву. Нагороджений орденом Дружби Республіки Пд. Осетія (2015).

З. було оголошено в розшук *Службою безпеки України* через звинувачення за ч. 1 статті 258-3 Кримінального кодексу України («створення терористичної групи чи терористичної організації»). Був включений до бази даних центру *«Миротворець»*.

31 серпня 2018 загинув унаслідок вибуху в донец. ресторані «Сєпар». За осн. версією укр. правоохоронців, це стало наслідком кримінальних розборок у середовищі пророс. сепаратистів.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2; Захарченко Олександр Володимирович. Web: https://myrotvorets.center/criminal/zakharchenko-aleksandr-vladimirovich-2; Связи ДНР: тень «хозяев Донбасса». Web: http://www.theinsider.ua/business/5412a6d620c10

О.О. Кравченко, В.В. Головко.

ЗА́ХІДНИЙ КРАЙ, західні губернії, Західна Росія — назва регіону Рос. імперії, запроваджена після того, як 16 вересня 1831 за усною вказівкою рос. імп. *Миколи I* було створено К-т зх. губерній (офіц. назва — «Комитет, учрежденный для рассмотрения разных предположений по губерниям, от Польши возвращенных»; діяв до 1848). З.к. обіймав територію, загарбану внаслідок *поділів Польщі 1772, 1793, 1795*: з 1840-х рр. він поділявся на Пн.-Зх. край (6 «литовських і білоруських губерній» — Віленська, Вітебська, Ковенська, Гродненська, Мінська, Могилівська) та *Південно-Західний край* (3 губернії *Правобережної України — Волинська губернія*, *Київська губернія* і *Подільська губернія*).

Літ.: *Архипова Т.Г.* Комитет западных губерний: 1831—1848 гг. «Труды Московского государственного историко-архивного института», 1970, т. 28; *Лепеш О.* К вопросу об управлении Юго-Западным краем в 30—40-х гг. XIX в. «Український історичний збірник», 2010, вип. 13.

Д.Я. Вортман.

ЗАХІДНОУКРА́ЇНСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ ВІЙСЬКО́ВА ПРИСЯ́ГА — військ. присяга для вояків *Західноукраїнської Народної Республіки*, затверджена постановою Укр. нац. ради (див. *Українська національна рада ЗУНР*) 13 листопада 1918 у *Львові*.

Текст присяги: «Присягаємо торжественно Всемогучому Богу повинуватися вірно і слухняно Західно-Українській Народній Республіці, Її Верховній Владі, Її Правительству, Її Армії, як також всім Її отаманам та всьому Її Начальству, їх поважати і захищати, їх прикази і припущення у всякій службі виконувати, проти всякого ворога, хто-небудь ним був би і де тільки воля Її Верховної Влади вимагатиме, на водах, на сушах, у воздусі, в день і в ночі, у боях, наступах, сутичках і всякого рода підприємах, словом на кождому місці, в кожду пору, в кождім случаю хоробро і мужно боротися, наших військ, прапорів і оружя в ніякому случаю не покидати, з ворогом ніколи в найменші порозуміння не входити, завсігди так нестися, як сього воєнні закони вимагають та як чесним воїнам лицює і в сей спосіб в чести жити і умирати. — Так нам Боже, допоможи — Амінь».

Дж.: Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923: документи і матеріали, т. 4. Івано-Франківськ, 2008 (http://www.ucrainarma.org/doc/prysiaha-vijsk-zunr.html).

Я.В. Борщик.

ЗАХО́ПЛЕННЯ БУДІ́ВЛІ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ АВТОНО́МНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ КРИМ 2014 — військ. операція Росії 27 лютого 2014, з якої розпочалася активна фаза окупації Крим. п-ова.

Напередодні, 26 лютого, спікер ВР АР Крим В.*Константинов* скликав позачергову сесію з метою відставки уряду А.Могильова та запуску сепаратистського сценарію. Біля будівлі парламенту відбулися масові політ. акції. Мітинг на підтримку збереження цілісності України зібрав понад 12 тис. осіб, значну частку яких становили кримськотатар. та укр. активісти. На пророс. акцію вийшли кілька тисяч осіб. Сталися зіткнення, в натовпі були затоптані 2 людини.

У такій ситуації пророс. політики не наважилися проводити позачергову сесію за відсутності кворуму. Вони почали готуватися до нового протистояння. Т. зв. крим. самооборона збудувала імітацію барикади навколо будівлі парламенту. Рос. кер-во вирішило зрушити ситуацію та перейти до активних силових дій. У ніч на 27 лютого рос. військовики без розпізнавальних знаків (у зах. та укр. ЗМІ їх назвали «зеленими чоловічками») захопили будинок парламенту та РМ АР Крим. Вони ігнорували «кримську самооборону» та не погоджували свої дії з крим. пророс. політиками. Після захоплення будівлі відразу змінили укр. прапори на російські. Кістяк штурмової групи складали військовослужбовці Сил спец. операції Мін-ва оборони РФ (створені 2009, в них служать виключно за контрактом і майже всі посади є офіцерськими). За даними *Служби безпеки України*, були задіяні бійці 45-го окремого гвард. розвідувального полку спецпризначення, що дислокований у м. Кубинка-1 Моск. обл. РФ.

Прем'єр-міністр АР Крим А.Могильов намагався провести переговори з нападниками. Однак вони відмовилися. Відповідно громадянам рекомендували не наближатися до захопле-

Російський спецназ біля будівлі Верховної Ради АР Крим. 27 лютого 2014.

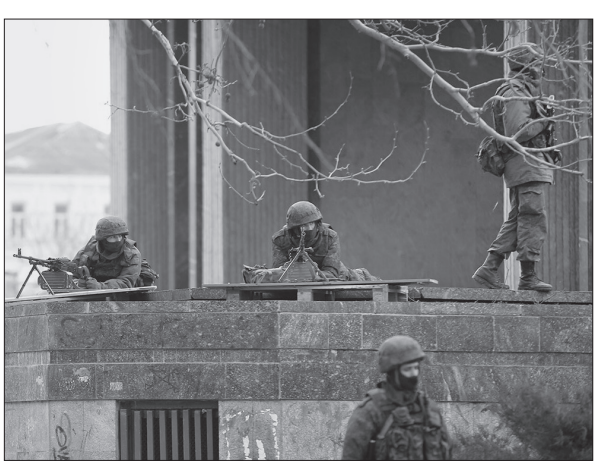

Л.О. Зашкільняк.

ної будівлі. Проте пророс. сили зібралися на масову акцію (бл. 2 тис. учасників). При цьому В.Константинов переконував, що «зелені чоловічки» — це «бійці самооборони Криму». Своєю чергою, В.*Путін* деякий час стверджував, що рос. спецпризначенці начебто лише допомагали «кримській самообороні».

Після захоплення рос. спецпризначенцями будівлі парламенту знову почали збирати депутатів на позачергову сесію. За свідченнями І.*Гіркіна* (псевдо — Стрєлков), їх доводилося заганяти силою. Хоча не було кворуму, пророс. сепаратисти оголосили засідання правомочним. Уряд А.Могильова був відправлений у відставку, новим прем'єром був призначений кер. партії «Російська єдність» (рос. — «Русское єдинство») С.*Аксьонов*. Крім того, було призначено незаконний референдум щодо визначення статусу АР Крим.

26 лютого 2015 президент РФ В.Путін підписав указ про встановлення 27 лютого Дня сил спец. операцій, приурочений до захоплення будівлі крим. парламенту.

2020 Президент України В.*Зеленський* проголосив відзначення 26 лютого як Дня спротиву окупації АР Крим та міста Севастополя.

Літ.: *Головко В.В.* Оккупация Крима. К., 2016; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018.

В.В. Головко.

ЗАШКІЛЬНЯ́К Леонід Опанасович (н. 25.08.1949) — історик. Д-р істор. н. (1993), проф. (2000). Дійсний член *Українського історичного товариства*, член Комісії істориків України і Польщі, член Нац. к-ту істориків України (з 2008), член правління Історіографічного т-ва (Польща). Почесний професор Жешувського держ. ун-ту (2009), заслужений професор Львів. нац. ун-ту ім. І.Франка (2014). Н. в м. *Львів* у сім'ї службовців. 1966—71 навч. на істор. ф-ті Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*), після цього (1971—74) — в аспірантурі при кафедрі історії пд. і зх. слов'ян цього ж вишу. 1974—76 — асистент, 1976—78 — старший викладач, 1978—92 — доцент кафедри історії пд. і зх. слов'ян Львів. ун-ту. Після перебування в докторантурі зі всесвітньої історії (1988—91) продовжив працювати там же: 1991—95 — доцент кафедри історії слов'ян. країн (1992 кафедра історії пд. і зх. слов'ян перейменована на кафедру історії слов'ян. країн), 1995—97 — професор, 1997—2007 — зав. кафедри історії слов'ян. країн. 2007—10 — заст. дир. з наук. роботи *Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*, з 2010 — зав. кафедри археології та спец. галузей істор. науки Львів. нац. ун-ту Франка, з 2016 — зав. кафедри історії Центр. та Сх. Європи.

Сфера наук. зацікавлень — нова і новітня історія Польщі та українсько-польс. стосунків, польс., укр. та зарубіжна історіографія 19—21 ст., теор. проблеми істор. науки. Дослідницьку роботу розпочав із вивчення питань політ. боротьби у Польщі після *Другої світової війни*. Канд. дис. («Боротьба Польської робітничої партії проти реакції за встановлення і зміцнення народно-демократичного ладу в Польщі (1944—1948 рр.)», 1975) підготував і захистив за канонами рад. історіографії. Надалі вивчав питання впливу марксизму на еволюцію польс. та зарубіжної історіографії, суспільно-політ. розвиток слов'ян. країн у новий і новітній час. 1993 захистив докторську дис. «Польська історіографія 40—60-х років XX ст. (питання організації і методології)», в якій показав особливості розвитку істор. науки в Польщі у період комуніст. правління. Після розпаду *СРСР* розпочав студії зі світ. історіографії, стажувався в Ін-ті історії Варшавського ун-ту (1989, 1995), Ін-ті історії Люблінського ун-ту ім. М.Кюрі-Склодовської (1995), Центрально-Європ. ун-ті в *Будапешті* (1995, 1996). Опублікував низку праць із методології історії («Вступ до методології історії», 1996; «Методологія історії від давнини до сучасності», 1999), які привернули увагу до проблем розвитку світ. істор. науки, а згодом — узагальнені студії з історії світ. історіографії («Сучасна світова історіографія», 2007). Реалізував низку н.-д. проєктів, у т. ч. підтриманих зарубіжними фондами, які завершилися публікацією монографій або серій наук. збірників. Це, зокрема, перший укр. університетський посібник «Історія Центрально-Східної Європи» (2001), «Українська історіографія на зламі XIX і XX століть» (2002—03), «Історія Польщі» (2002), «Історичне середовище Львова у XIX і XX століттях» (2001—05), «Історія — ментальність — ідентичність» (2007—11), «Історичні міфи і стереотипи в міжнаціональних відносинах сучасної України» (2008—09), «Історія та навчання історії у Львівському університеті» (2012—14). Брав участь у роботі українсько-польс. наук. семінарів *«Україна—Польща: важкі питання»* (1997—2008), опублікував щоденники М.*Грушевського* (1995—97). Автор чи упорядник понад 400 наук. і науково-популярних публікацій, навч. посібників, монографій, збірників документів, член редколегій багатьох періодичних істор. видань в Україні та за кордоном, зокрема: «Проблеми слов'янознавства» (Львів), «Вісник Львівського університету: серія історична» (Львів), *«Україна модерна»* (Львів), «Український гуманітарний огляд» (*Київ*), «Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки» (Київ), «Галичина» (*Івано-Франківськ*), «Studia Historica Gedanensia» (Ґданськ; Польща), «Polish Biographical Studies» (Щецін; Польща), «Historia Slavorum Occidentis» (*Познань*; Польща), «Klio Polska: Studia i Materiały z Dziejyw Historiografii Polskiej» (*Варшава*), «Res Historica: Czasopismo UMCS» (*Люблін*; Польща).

Лауреат нагороди час. *«Przegląd Wschodni»* (Польща) за краще закордонне видання з історії Польщі (2003, спільно із проф. М.*Крикуном*), лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (2016).

Відзначений нагородою люблінського архієпископа «Memoria iustorum» — «Пам'ять праведників» за заслуги в розвитку діалогу к-р, який служить розбудові Європи і зміцненню спільних цінностей у сусп-ві, що має великі рани і конфлікти (2008), держ. нагородою Республіки Польща «Кавалерський Хрест Ордену Заслуги Польщі» (2009), нагородою Поєднання Капітулу польсько-укр. поєднання (2015).

Праці: Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов, 1986; Историография истории южных и западных славян. М., 1987 (у співавт.); Польська історіографія після II світової війни: проблеми національної історії (40—60-ті роки). К., 1992; Вступ до методології історії. Львів, 1996; Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999; Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002 (у співавт.); Сучасна світова історіографія: посібник для історичних спеціальностей університетів. Львів, 2007; Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Rzeszów, 2007—14, t. 1/2 (наук. ред. і співавтор).

Літ.: Историки-слависты СССР: биобиблиографический словарь-справочник. М., 1981; Українські історики XX століття: біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Хто є хто в Україні. К., 2007; *Віднянський С.В., Крикун М.Г.* До 60-річчя доктора історичних наук, професора Л.О. Зашкільняка. «УІЖ», 2009, № 5; *Шкраб'юк П.* Леонід Зашкільняк та його історія: начерки до ювілейного портрета. В кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 18. К., 2009; Зашкільняк Леонід Опанасович. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 10. К., 2010.

В.В. Трофимович.

ЗБИТТЯ́ БО́ЇНГА МАЛАЙЗІ́ЙСЬКИХ АВІАЛІ́НІЙ 2014 — див. *Боїнг Малайзійських авіаліній, збиття 2014.*

ЗБО́РІВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1649, Зборівський договір між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою 18 серпня 1649 (офіц. назва: «Декларація ласки його королівської милості на пункти супліки Війська Запорозького») — мирна угода між гетьман. урядом Б.*Хмельницького* і польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза. Ратифікований *вальним сеймом Речі Посполитої* 7 січня 1650.

Укр. сторона укладала договір, втративши воєнно-політ. та дипломатичну ініціативу, зазнаючи тиску крим. хана *Іслам-Гірея III*, який, знехтувавши умовами воєн. союзу з *Військом Запорозьким*, припинив участь у *Зборівській битві 1649* та уклав із польс. королем Яном II Казимиром Ваза мирну угоду (див. *Зборівський договір Криму з Польщею 1649*).

Підписанню договору передували напружені дебати сторін із приводу розроблених укр. дипломатами «пунктів прохання Війська Запорозького». Переговірники вимагали: визнання *автономії* Укр. козац. д-ви у територіальних межах *Брацлавського воєводства*, *Чернігівського воєводства*, *Київського воєводства*, сх. районів *Подільського воєводства* та *Волинського воєводства*; необмежуваної польс. урядом чисельності козац. реєстру (див. *Реєстри козацькі*); скасування *Берестейської церковної унії 1596*, зрівняння правосл. Церкви з католицькою, надання київ. митрополиту та двом правосл. єпископам статусу сенаторів у сеймі Речі Посполитої тощо.

Гетьман. уряд, наштовхнувшись на протидію новоутвореного кримсько-польс. союзу, змушений був піти на істотні поступки. Військо Запорозьке погодилося на автономію у складі Брацлавського, Київ. і Черніг. воєводств. Кордон пролягав на зх. від лінії: *Димер — Коростишів* — Паволоч (нині село Житомир. р-ну Житомир. обл.) — *Вінниця — Брацлав — Ямпіль* (нині місто Він. обл.). Зазначена лінія проходила східніше лінії розмежування, встановленої перемир'ям у Переяславі (див. *Переяслав-Хмельницький*) 24 лютого 1649. Чисельність козац. війська обмежувалася 40 тис. осіб (див. *Реєстр Війська Запорозького 1649*). Вирішення питання щодо скасування унії та повернення правосл. Церкві захоплених храмів і майна відкладалося до рішення сейму; лише київ. митрополит отримував право засідати в сенаті.

Водночас польс. король погодився на визнання «давніх козацьких прав і вольностей», козац. судочинства; влади гетьмана Б.Хмельницького над Військом Запорозьким; виключного права правосл. шляхтичів обіймати держ. посади у козац. Україні; виведення польс. військ із території козац. автономії; проголошення амністії учасникам визвол. боротьби; діяльності в козац. Україні лише рус. шкіл тощо.

З.д. перекреслив наміри гетьман. уряду створити 1649 незалежну Укр. д-ву, продемонстрував ненадійність воєнно-політ. союзу із крим. ханом. Водночас договір узаконював факт існування укр. держ. автономії та зобов'язував Річ Посполиту враховувати її інтереси, створював передумови для продовження боротьби за держ. суверенітет, надавав Війську Запорозькому статус суб'єкта міжнар. відносин.

Договір не задовольняв обидві сторони, і вони продовжили підготовку до нового етапу війни. В лютому 1651 умови договору було порушено нападом польс. армії на Брацлавщину. В червні 1651 пропозиція польс. сторони про замирення на умовах З.д. надійшла від частини старшин і козаків з оточеного табору під Берестечком (див. *Берестецька битва 1651*). Проте польс. король проігнорував пропозицію.

Після *Батозької битви 1652* укр. збройні сили зупинилися на кордонах 1649, а укр. дипломатія, маючи на меті цілковиту незалежність України, погоджувалася на нове замирення з Річчю Посполитою лише на умовах З.д.

У листопаді—грудні 1653 деклараціями про відновлення чинності З.д. намагалися дезінформувати Б.Хмельницького під Жванцем (див. *Жванецька облога 1653*) крим. та польс. дипломати, ведучи за його спиною переговори про укладення нової мирної угоди крим. хана Іслам-Гірея III з польс. королем Яном II Казимиром Ваза.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею, т. 3, СПб., 1861; Доба Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961; *Radziwill A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647—1656, t. 3. Warszawa, 1980; ЦДІА України, ф. 1230, оп. 1, спр. 194.

Літ.: Historia dyplomacji Polskiej, t. 2. Warszawa, 1982; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 3. К., 1995; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Видання друге, виправлене і доповнене. Львів, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. Wrozław—Warszawa—Kraków, 1997; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001.

О.К. Струкевич.

ЗБРО́ЙНА АГРЕ́СІЯ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ ПРО́ТИ УКРАЇ́НИ — сукупність воєн., політ., екон., інформаційних та ін. ворожих дій Росії 2014—20 проти українських д-ви та сусп-ва. Метою цих дій на різних етапах були демонтаж незалежності України, згортання курсу на європ. та євроатлантичну інтеграцію, загарбання частини укр. території, формування псевдодерж. утворень, зниження екон. та науково-технологічного потенціалу, дестабілізація суспільно-політ. ситуації, ускладнення міжнар. положення країни тощо. Реалізовувалася через мережу агентів впливу та бойовиків-найманців, підтримку незаконних та кримінальних збройних угруповань, ракетно-артилер. обстріли укр. території, вторгнення регулярних підрозділів ЗС РФ, проведення терористичних актів та кібератак, інформаційні операції для провокування внутрішньополіт. криз, захоплення укр. військ. кораблів та цивільних суден тощо.

Термінологія та хронологічні рамки. Ворожі дії Росії проти України мали різноплановий та тривалий характер, на різних

етапах відрізнялися різним ступенем інтенсивності та залучення до них укр. та іноз. громадян, що ускладнює питання їх чіткого термінологічного окреслення. Термінологія має охоплювати кілька процесів: окупацію Росією Криму, розгортання сепаратистських рухів та участь рос. регулярних військ, підривну та терористичну діяльність із залученням парамілітарних структур, застосування методів інформаційної війни та пропаганди у глобальному масштабі тощо. У вітчизн. наук. літературі використовуються визначення «російсько-українська війна», «визвольна війна», «війна за незалежність»; є спроби використання термінів «гібридна» чи «проксі-війна». Натомість рос. пропаганда, в т. ч. під виглядом псевдонаук. публікацій, намагається просувати тезу про «внутрішньоукраїнський конфлікт», «громадянську війну» тощо, заперечуючи причетність своїх офіц. структур до агресивних дій проти України.

У цілому ворожі дії РФ підпадають під Резолюцію ООН *«Про визначення агресії»* від 14 грудня 1974. Гол. ознака, за якою дії Росії можна визначити як «збройну агресію», — присутність рос. військ. та ін. силових підрозділів на укр. території — у Криму (визнається Росією) та в *окремих районах Донецької та Луганської областей* (ОРДЛО; тут присутність не визнається Росією, проте фіксується і визнається міжнар. співтовариством). Збройна агресія у міжнар. праві вважається тяжким злочином, що не має терміну давності.

Нижня хронологічна межа збройної агресії РФ — 20 лютого 2014, яким датується початок рос. військ. операції з окупації Крим. п-ова. Верхньою хронологічною межею стане повернення повної юрисдикції України над тимчасово окупованими територіями АР Крим та ОРДЛО.

Збройна агресія РФ проти України розгорталася в рамках таких етапів: 1) окупація Криму (активна фаза 20 лютого — 18 березня 2014); 2) організація пророс. вуличних акцій (березень — серед. квітня 2014); 3) диверсійно-терористична діяльність (2-га половина квітня — червень 2014; перші три фази в рос. пропагандистському дискурсі називаються *«Русской весной»*); 4) воєнна кампанія липня — поч. вересня 2014 (до підписання перших Мінських угод); 5) воєнна кампанія січня—лютого 2015 (до підписання других Мінських угод); 6) позиційна війна (з березня 2015 по нинішній час), яка супроводжувалася протистоянням у дипломатичній сфері та в царині діяльності спецслужб, а також воєн. ескалаціями (бої під Мар'їнкою та на Світлодарській дузі, Керченська криза тощо).

Передумови збройної агресії. Територіальні претензії до України з боку Росії висувалися ще до розпаду *СРСР*. Зокрема, про них заявляв ряд рос. депутатів під час ратифікації угоди між УРСР та РРФСР 1990. У відповідь на проголошення Акту незалежності України з боку Росії знову пролунали погрози з боку президента Б.*Єльцина* через його прес-секретаря П.Вощанінова та з боку мера Москви Г.Попова. Під час переговорів про розпуск СРСР та створення *Співдружності Незалежних Держав* Б.Єльцин намагався порушити питання статусу Криму. Далі приводами до агресивних кроків із боку Росії були доля ядерної зброї, розташов. на укр. території, підпорядкування, а в подальшому умови розділу Чорномор. флоту СРСР; здійснювався тиск через підвищення цін на енергоносії, роздмухування сепаратистських настроїв у Криму та на Закарпатті, проголошення рос. парламентом м. *Севастополь* російським тощо. Після підписання *Будапештського меморандуму 1994* та *Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997* агресивність Росії дещо знизилася. Вона почала надавати перевагу методам «м'якої сили», спрямованим на утримання України у сфері свого впливу (через СНД) та її приєднання до нових інтеграційних проєктів (через формат *Єдиного економічного простору*). Цей підхід активізувався з обранням В.*Путіна* новим президентом РФ (31 грудня 1999).

Після *«Помаранчевої революції» 2004* та обрання В.*Ющенка* Президентом України (23 січня 2005) Росія відновила інтенсивні ворожі дії проти України. Для цього використовувався тиск через пророс. українські та вільно трансльовані в країні власне рос. ЗМІ, через встановлення торг. бар'єрів та розв'язування т. зв. газових війн, що тривали впродовж січня 2006, лютого—березня 2008 та, особливо гостро, січня 2009. Поряд із цим поширювалася практика вільного надання рос. громадянства мешканцям АР Крим, вкорінення агентів впливу в укр. органи держ. влади, силові структури, політ. партії, громад. орг-ції. 2008 пролунали прямі військ. погрози. Під час засідання Ради «Росія—НАТО» В.Путін погрожував у випадку приєднання України до *Північноатлантичного альянсу* окупувати Крим, пд. та сх. області України.

Після перемоги В.*Януковича* на президентських виборах 2010 Росія намагалася розширити вплив на укр. економіку та домоглася пролонгації терміну перебування Чорномор. флоту на укр. території після 2017 (т. зв. Харків. угоди).

Новий етап рос. агресивної політики був пов'язаний із перспективою укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, запланованого на листопад 2013. З літа в Україні були активізовані пророс. громад. орг-ції та ЗМІ, які виступили проти підписання Угоди. В серпні рос. уряд ускладнив митні процедури для імпорту укр. товарів. В.Путін провів низку переговорів з В.Януковичем, на яких, зокрема, погрожував анексувати частину укр. території у випадку набуття Україною асоційованого членства в *Європейському Союзі*. Врешті-решт укр. президент погодився відмовитись від європ. курсу та розпочати рух у бік Митного союзу. На заваді цьому стала *Революція гідності 2013—2014*. В.Путін спонукав В.Януковича до силового розгону протестів. Після того, як *Євромайдан* 18—19 лютого 2014 встояв, попри штурм внутр. військ та «Беркуту», рос. кер-во усвідомило, що втрата В.Януковичем влади — лише питання часу і що Україна й надалі дотримуватиметься євроінтеграційного вектору. Тоді воно вдалося до збройної агресії.

Окупація Криму — загарбання Росією укр. території; найактивніша фаза цього процесу припадає на лютий—березень 2014. На етапі підготовки до нападу РФ діяла переважно через місц. агентів впливу та неофіц. канали. Безпосередні переговори з лідерами місц. еліт щодо участі в анексії укр. території розпочалися в серед. січня 2014. Емісарами виступили рос. олігарх К.*Малофєєв* і член Ради Федерації Федеральних зборів РФ Д.Саблін, які супроводжували в Криму правосл.

святині «Дари волхвів». Активно діяли рос. спецслужби та командування Чорномор. флоту РФ. Згідно зі свідченнями, зібраними рос. журналістами, інформація серед рос. військових про плани окупації Криму стала циркулювати на поч. лютого.

Щоби послабити укр. владу, із серед. лютого 2014 окремі крим. політ. сили намагалися винести на порядок денний питання відставки уряду АР Крим, сформованого переважно з представників донец. політ. еліти і очолюваного А.Могильовим — довіреною особою В.Януковича. Зокрема, вони висували вимоги щодо розширення прав для автономії та під пророс. гаслами організовували проплачені мітинги. Політ. кер-во та спецслужби, які були сфокусовані на протистоянні з *Євромайданом*, майже не перешкоджали цій активності.

19—20 лютого у *Москві* з візитом перебував голова парламенту АР Крим В.*Константинов*. За офіц. повідомленнями, він зустрічався з головою Держ. думи РФ С.Наришкіним, із представниками Комуніст. партії РФ, Ліберально-демократ. партії Росії, «Справедливої Россії» та «Єдиної Росії». На підсумковій прес-конференції В.Константинов заявив, що у випадку перемоги Євромайдану в *Києві* АР Крим буде вважати денонсованим «рішення Президії ЦК КПРС від 1954» про передачу півострова до складу УРСР.

Саме 20 лютого, після політ. підготовки, Росія розпочала військову фазу. Із цього дня спостерігається нарощування рос. військ. угруповання у Криму. Ця ж дата зазначена на медалі *«За повернення Криму»* мін-ва оборони РФ. «Кримською операцією» керував безпосередньо президент РФ В.Путін зі своєї резиденції в Ново-Огарьово. Також у ній брали участь міністр оборони РФ С.Шойгу, секретар Ради безпеки РФ М.Патрушев, глава Федеральної служби безпеки А.Бортников, глава Адміністрації Президента РФ С.Іванов.

Росія використала деморалізацію укр. політ. кер-ва. Після втечі в ніч з 21 на 22 лютого з Києва В.Янукович сподівався об'єднати навколо себе еліти сх. та пд. областей країни, щоби повернути повноту влади. Після безуспішних переговорів у *Донецьку* 23 лютого росіяни переправили його до Криму. Однак і тут з'ясувалося, що В.Янукович не зможе розраховувати на підтримку не лише крим. еліт, а і власних ставлеників: очільники місц. силових структур та прем'єр АР Крим А.Могильов уникали спілкування з ним. Тому наступного дня В.Янукович виїхав до Росії.

Росія розпочала дестабілізацію політ. ситуації із Севастополя. Тут 23 лютого відбувся мітинг під пророс. гаслами, на якому «народним мером» проголосили О.*Чалого*, місц. підпри-

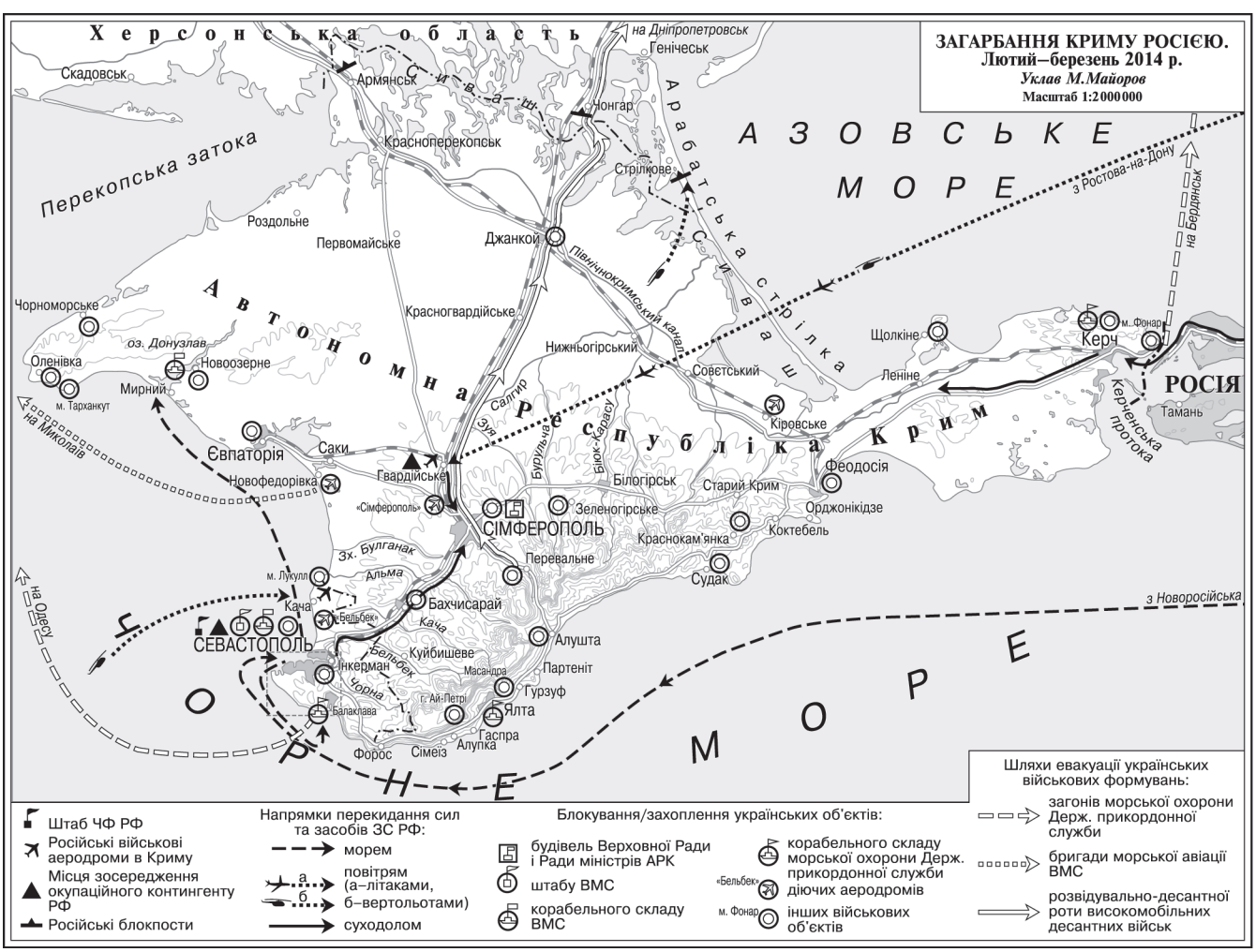

ємця, який мав рос. громадянство. Наступного дня голова Севастопольської міської держ. адміністрації В.Яцуба подав у відставку (це подання було задоволено лише 7 березня, відтоді функції в. о. голови виконував Ф.Рубанов). Водночас на офіц. вебсайті відомства з'явилася заява про незаконність обрання О.Чалого «мером» та про визнання нової влади в Україні. Однак спроба правоохоронців заарештувати О.Чалого провалилася через протидію з боку мітингувальників, які були робітниками його ж компаній. Тому місц. власті пішли на компроміс: Севастопольська міськрада створила для О.Чалого окрему структуру «Севастопольське міське управління із забезпечення життєдіяльності міста», його також призначили головою «координаційної ради» з невизначеними повноваженнями. Того ж вечора на прапорницях поряд із будівлею міськ. ради з'явилися рос. прапори. А одним із перших рішень О.Чалого була відмова виконувати наказ нового міністра внутр. справ України А.Авакова про ліквідацію підрозділу «Беркут», натомість було прийнято рішення про створення «спеціального муніципального підрозділу міліції "Беркут"». У подальшому очолюване О.Чалим управління діяло як альтернативний центр влади. При цьому пророс. сепаратисти в Севастополі спиралися на відкриту військову підтримку з боку Чорномор. флоту РФ.

Станом на 24 лютого до Криму вже були перекинуті додаткові рос. військ. підрозділи, зокрема повітрянодесантні війська, без знаків розрізнення на формі. На територію п-ова спрямовувався потік членів рос. парамілітарних і військово-патріотичних орг-цій. Так, лише від «Кубанського козацтва» через керченську паромну переправу прибули 450 осіб. Усе це робилося, з одного боку, для маскування рос. агресивних кроків, а з другого — у випадку початку антитерористичної операції укр. силовиків Росія публічно б заперечувала, що в нападі беруть участь регулярні військ. підрозділи.

Російські окупанти блокують 36-ту окрему бригаду берегової оборони. Перевальне, березень 2014.

26 лютого було здійснено спробу запуску політ. прикриття окупації: для її легалізації В.Константинов скликав позачергову сесію ВР АР Крим. Проте вона не відбулася — не було кворуму, а провести засідання без нього заважала акція протесту перед будівлею парламенту. Проукр. сили зібрали понад 12 тис. прихильників, яким протистояли кілька тисяч проросійськи налаштованих громадян. У тій ситуації ледь вдалося уникнути масового кровопролиття, хоча й загинули 2 особи — вони були затоптані в натовпі.

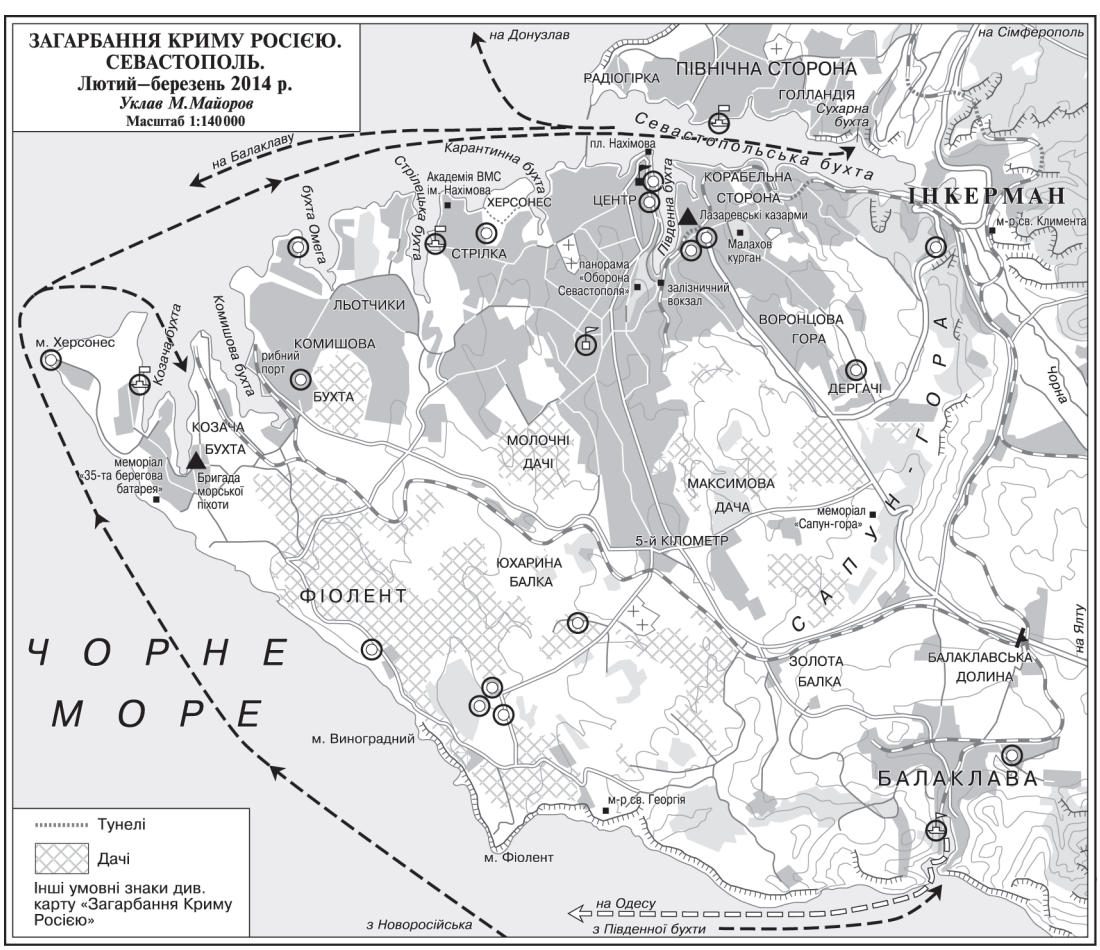

Провал позачергової сесії крим. парламенту спонукав рос. кер-во до активних силових дій. У ніч на 27 лютого 2014 рос. військовики без розпізнавальних знаків (у зх. та укр. ЗМІ їх назвали «зеленими чоловічками») захопили будинок парламенту та Ради міністрів АР Крим у *Сімферополі*. Мета — дати можливість В.Константинову провести позачергову сесію, не маючи кворуму. На ній був відправлений у відставку А.Могильов. Новим главою уряду був призначений кер. партії «Російська єдність» (рос. — «Русское единство») С.*Аксьонов*. Крім того, на 25 травня 2014 було призначено референдум про статус АР Крим. Питання було сформульоване так: «Автономна Республіка Крим має державну самостійність і входить до складу України на основі договорів і угод?». Відповідь пропонувалося обрати «так» або «ні». Але вже тоді рос. Держ. дума терміново внесла «під кримську ситуацію» зміни до порядку включення до складу РФ нових суб'єктів.

Одночасно з політ. переворотом у Сімферополі рос. війська розпочали блокування укр. військ. частин і транспортних шляхів із материкової України до п-ова. Блокування починали місц. мешканці та рос. громадяни під виглядом «самооборони», відтак підтягувалися рос. спецпризначенці. Були також заблоковані кораблі ВМС України. Гол. розвідувальне управління Генштабу ЗС РФ перервало спецзв'язок Києва з місц. силовиками, ускладнивши тим самим керування військами та спецслужбами. Були захоплені аеродроми «Сімферополь» та «Бельбек». 28 лютого була захоплена Крим. держ. телерадіокомпанія, на території якої був телепередавач. Після цього відбулося відключення укр. телеканалів, а трансляція російських продовжилася — вони залишалися одним з гол. джерел інформації про поточні події. Були заблоковані транспортні комунікації між континентальною Україною та п-овом. На Перекопському перешийку та на Чонгарі на блокпостах стояли крим. беркутівці та «кубанські козаки» (які становили більшість), а за ними — рос. військ. підрозділи з важким озброєнням (формальним приводом для цього стали військ. навчання, які проводили ЗС України на пд. України).

Київ не визнав нелегітимну зміну влади в Сімферополі та Севастополі. Однак наказ військ. частинам про застосування сили проти нападників не був відданий. Таке рішення було ухвалене на засіданні *Ради національної безпеки та оборони України* (РНБО України) 28 лютого. Це було насамперед зумовлено розумінням військ. домінування Росії на п-ові, а також тим, що в разі початку антитерористичної операції рос. війська могли розпочати пряме вторгнення за донец., харків. та київ. напрямками. Також були враховані пророс. настрої крим. населення, відсутність необхідної кількості дієздатних підрозділів як на п-ові, так і в континентальній Україні. В. о. міністра оборони України І.*Тенюх* тоді констатував, що було лише 5 тис. боєздатних військовослужбовців, яких можна було спрямувати до Криму, а з 15 тис. військовиків, які служили в Криму, готовими до виконання наказу про застосування зброї були до 2 тис. осіб. Їм протистояло рос. військ. угруповання, яке, лише за офіц. даними, налічувало 20 тис. осіб (насправді — більше). Крім них, Росія залучала сотні цивільних осіб: членів «козацьких» орг-цій, колиш. «афганців», боксерів, байкерів, членів військово-патріотичних клубів і представників охоронних структур. Вони допомагали блокувати укр. військовиків під виглядом місц. мешканців і робили необхідну картинку для ЗМІ.

Як свідчить розслідування, проведене Військ. прокуратурою України, частина військовослужбовців Криму були попередньо завербовані рос. спецслужбами. Це підтверджує той факт, що зрадили насамперед ті офіцери, чиї підрозділи мали першими протистояти рос. агресії (розвідники, берегова оборона, зв'язок). Із початком блокування військ. частин з рос. боку укр. військовослужбовці почали отримувати пропозиції про перехід на сторону агресора. У кінцевому підсумку, за зраду військ. присязі звільнено більше 12 тис. працівників органів внутр. справ України в Криму, 1371 співробітника Гол. управління СБУ в АР Крим і управління СБУ в м. Севастополь, 413 працівників органів прокуратури АР Крим. Також на службу до ЗС РФ, за деякими оцінками, перейшли понад 10 тис. військовослужбовців ЗС України.

З боку Росії здійснювався тиск на укр. кер-во. Голова Держ. думи РФ С.Наришкін дзвонив О.*Турчинову* і погрожував від імені В.Путіна: якщо загине хоч один рос. військовослужбовець, то укр. урядовців оголосять воєн. злочинцями і переслідуватимуть по всьому світу. Також було заявлено: у випадку, якщо в. о. Президента України О.Турчинов спробує прилетіти до Криму (була підготовлена група спецназу для затримання верхівки кримських сепаратистів), його літак буде збитий.

28 лютого *Верховна Рада України* закликала Росію припинити агресивні кроки, а ін. держав-підписантів Будапештського меморандуму — підтвердити гарантії безпеки України. Крім цього, запрошувалися місії *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* та *Ради Європи* для перевірки дотримання прав громадян України — представників усіх національностей і релігій у Криму й у будь-яких ін. регіонах країни.

1 березня відсторонений від влади згідно з постановою ВР України Президент України В.Янукович з Ростова-на-Дону (РФ) надіслав Президенту РФ В.Путіну лист та заяву, в яких, посилаючись на Договір про дружбу, партнерство та співробітництво між двома державами, закликав Росію ввести війська в Україну для «відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності та захисту населення України». Він зазначав, що під впливом зх. д-в на пд. сх. і у Криму відбуваються терор і репресії. Цей документ наступного дня був оприлюднений представником Росії в *Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй* і надалі використовувався для формального прикриття рос. військ. втручання. 4 березня 2014 В.Путін отримав згоду Ради Федерації РФ на застосування регулярних рос. військ на укр. території.

1 березня в. о. Президента України О.Турчинов на основі рішення РНБО України видав указ про приведення армії в повну бойову готовність і збори резервістів. Від застосування зброї Україну наполегливо відмовляли її зх. партнери, які недооцінили агресивні наміри Росії, сподіваючись, що вона лише брязкає зброєю. 5 березня згідно з Будапештським меморандумом були проведені консультації Ук-

раїни, США та Великої Британії. Останні чітко висловилися на підтримку територіальної цілісності України, тоді як запрошена РФ проігнорувала зустріч. Утім США та Велика Британія вказали на те, що де-юре документ не є угодою про надання гарантій безпеки. Ін. ядерні д-ви — Франція і Китай — трактували його положення так, що вони самі не загрожують Україні, але не мають обов'язків змушувати треті д-ви виконувати меморандум. При цьому Франція заявила про підтримку України, а Китай утримався від будь-яких заяв. Своєю чергою, В.Путін заявив, що після Революції гідності («держперевороту» в дискурсі рос. термінології) Україна перестала бути правонаступницею д-ви, що підписувала Будапештський меморандум. А прем'єр-міністр РФ Д.Медвєдєв сказав, що цей документ зобов'язує Росію захищати Україну лише від зазіхань третіх д-в.

З початку березня рос. кораблі на чолі з ракетним крейсером «Москва» заблокували вихід з озера Донузлав, перекривши доступ до Пд. військово-мор. бази України та ще декількох об'єктів, що перебували в підпорядкуванні ВМФ України. Для ускладнення проходу росіяни спеціально затопили на виході списане судно «Очаків» та поставили на якірну стоянку буксир. Тим самим були заблоковані 2 мор. тральщики «Чернігів» і «Черкаси», рейдовий тральщик «Генічеськ», торпедолов «Херсон», 2 десантних кораблі «Кіровоград» і «Костянтин Ольшанський».

Користуючися слабкістю укр. влади та розгубленістю світ. співтовариства, Росія взяла курс на пришвидшення анексії АР Крим і м. Севастополь. 3 березня «референдум» був перенесений з 25 травня (коли були призначені позачергові президентські вибори в Україні) на 30 березня. Це рішення ухвалював навіть не парламент АР Крим, а лише його президіум за поданням С.Аксьонова. А 6 березня «референдум» був знову перенесений — на 16 березня. Одночасно були скориговані й питання «референдуму». Вони були сформульовані таким чином:

• «Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?

• Ви за відновлення чинності Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?»

1 березня незаконний референдум призначила й Севастопольська міськрада, доручивши його підготовку «Севастопольському міському управлінню із забезпечення життєдіяльності міста» на чолі з О.Чалим. Ці кроки були викликані бажанням Москви обмежити простір для маневру зх. країн у рамках протидії окупації, а Україні — не дати зібратися із силами. Рос. спецслужби також активізували вуличні протести в пд. і сх. укр. регіонах (див. *«Русская весна»*).

11 березня 2014 міськрада Севастополя та парламент АР Крим прийняли декларації про держ. суверенітет. ВР України ухвалила звернення до держав-гарантів безпеки України, яке містило вимоги до Росії припинити воєн. агресію, а до держав-гарантів — «вжити практичних заходів, спрямованих на забезпечення територіальної цілісності та оборони України». 14 березня 2014 *Конституційний суд України* визнав референдум неконституційним. Наступного дня ВР України ухвалила рішення про розпуск крим. парламенту. Попри це «референдум» 16 березня був проведений, причому із численними порушеннями. Зокрема, це було зафіксовано Радою при президентові РФ з розвитку громадян. сусп-ва та прав людини, але згодом відповідний звіт був названий «неофіційним». За рос. офіц. даними, анексію підтримали: по Криму — 96,77 % (а 2,51 % — «за» відновлення Конституції 1992), у Севастополі — 95,6 % населення. Укр. та кримськотатар. громади бойкотували рос. акцію. Його результати не визнала абсолютна більшість д-в світу.

17 березня ВР України прийняла Закон «Про затвердження Указу Президента України "Про часткову мобілізацію"». Того ж дня В.Путін підписав указ «Про визнання Республіки Крим». 18 березня була підписана *«Угода між Російською Федерацією та Республікою Крим щодо прийняття у склад Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі РФ нових суб'єктів»*. Згідно із цим документом до 1 січня 2015 мав тривати перехідний період для інтеграції нових суб'єктів до екон., фінансової, кредитної та правової системи РФ (особи, які проходили військ. службу чи мали бути призвані до лав ЗС РФ до 2016, мали служити на території п-ова). Формально офіц. мовами визнавалися рос., укр. та кримськотатарська (проте, як показали події подальших років, дві останні мови були фактично витіснені з ужитку в держ. органах влади, а також із інформаційного простору). Нарешті всі мешканці Криму автоматично визнавалися громадянами РФ, за винятком тих, хто протягом місяця подасть заяву про збереження укр. громадянства. До 21 березня 2014 рос. влада провела всі формальні процедури із включення АР Крим і Севастополя до складу РФ. І цього ж дня був утворений Крим. федеральний округ.

З дня підписання угоди розпочалося захоплення укр. військ. частин і кораблів у Криму, які продовжували чинити опір окупантам. Під час штурму 18 березня 13-го фотограметричного центру Гол. управління оперативного забезпечення ЗС України в Сімферополі рос. спецпризначенцями (ними керував І.*Гіркин*; псевдо — Стрєлков) був убитий прапорщик ЗС України С.Кокурін. При цьому рос. медіа намагалися списати злочин на анонімного «17-річного снайпера з "Правого сектору" зі Львівської області», який начебто з метою провокації ще й застрелив рос. військовика — Р.Козакова. Наступного дня були захоплені штаби ВМС України та база у Донузлаві. Окупаційна адміністрація Криму заявила, що «майно, у тому числі військова техніка, озброєння, є державною власністю Криму». «Черкаси», «Генічеськ», «Костянтин Ольшанський» не підкорилися злочинному наказу і кілька разів спробували вирватися з Донузлаву, проте безуспішно. 24 березня росіяни захопили «Генічеськ» і «Костянтин Ольшанський», 25 березня — «Черкаси». Всього в Криму росіянами були захоплені 70 укр. кораблів та суден.

24 березня був оприлюднений указ в. о. Президента України О.Турчинова про передислокацію військ. частин, установ і організацій ЗС України, ін. військ. формувань та правоохоронних органів із тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополь в ін. регіони

України. Напередодні відповідне рішення ухвалила РНБО України — мотивом цього було бажання уникнути кровопролиття та зберегти ядро ВМС, а також озброєння та військ. техніку. Наступного дня за підсумками переговорів нач. Генштабу ЗС України М.Куцина та нач. Генштабу ЗС РФ В.Герасимова було досягнуто домовленості щодо виведення укр. військ. частин у повному складі «з озброєнням на штатній основі». За оцінками Мін-ва оборони України, вартість військ. майна в Криму становила понад 11 млрд дол. США.

Уникнути кровопролиття повністю не вдалося. Вночі 6 квітня в с. Новофедорівка Сакського р-ну АР Крим молодший сержант мор. піхоти Чорномор. флоту РФ Є.Зайцев застрелив, здійснивши постріл у спину, начальника оперативного від-ня штабу 10-ї мор. авіац. бригади ЗС України майора С.Карачевського. За цей тяжкий злочин рос. суд дав Є.Зайцеву показово м'яке покарання — 2 роки колонії-поселення.

Рос. сторона ускладнювала та гальмувала передислокацію укр. військ. техніки, а також намагалася вивести її з ладу. Протягом квітня—травня 2014 в нейтральних водах Росія повернула Україні кілька десятків кораблів і суден. З розгортанням збройної агресії Росії на Донбасі повернення озброєння та військ. техніки припинили. 5 липня 2014 МЗС РФ заявило, що передача озброєнь і техніки з Криму відновиться лише після «повного припинення українськими силовиками бойових дій на Донбасі». У підсумку в Криму залишилися 11 бойових кораблів, серед яких — великий десантний корабель «Костянтин Ольшанський», корабель управління «Славутич», протичовнові корвети «Тернопіль» та «Луцьк», мор. тральщики «Черкаси» і «Чернігів», підводний човен «Запоріжжя», рятувальний буксир «Кременець». У січні 2018 В.Путін заявив, що Росія готова передати Україні військ. кораблі, бронетехніку та авіатехніку з окупованого Криму, додавши, що вона в жалюгідному стані, оскільки не обслуговувалася в останні роки. Укр. сторона проігнорувала цю пропозицію.

2 квітня 2014 Росія денонсувала 4 міждерж. угоди, які регламентували перебування Чорномор. флоту РФ на укр. території. Поміж іншого це мало на меті посилення екон. тиску на Україну — автоматично розривалися угоди, що гарантували зниження вартості рос. газу, укладені 2010 в *Харкові*. Своєю чергою, Україна ухвалила рішення припинити подачу дніпровської води до Криму, яка забезпечувала 80—87 % потреб п-ова (переважно в сільс. госп-ві).

Після окупації в Криму розпочався процес демонтажу підвалин громадян. сусп-ва. Передусім це торкнулося етнічних українців і *кримських татар*. Їх звинувачували в екстремізмі, рос. спецслужби проводили обшуки, вилучали національну символіку, книжки укр. та кримськотатар. мовами, припиняли діяльність громад. орг-цій та ЗМІ, заборонили в'їзд на п-ів громадським активістам (у т. ч. лідерам кримськотатар. народу Р.*Чубарову* та М.*Джемілєву*), примушували місцевих мешканців відмовлятися від укр. громадянства на користь рос., закривали укр. школи й класи, ф-ти укр. мови у вишах тощо. Першою жертвою рос. окупантів став кримськотатар. громад. активіст Р.*Аметов* — його викрали 3 березня, а 15 березня знайшли його тіло зі слідами катувань. Наслідком такої політики РФ став значний переселенський рух: десятки тисяч людей були змушені залишити домівки та виїхати з п-ова до континентальної України. Зі свого боку, Росія започаткувала внутр. міграцію, щоби змінити етнічний склад п-ова та збільшити частку населення, яке не проживало тут до 2014.

Для легітимізації своєї влади в Криму Росія організувала у вересні 2014 незаконні місц. вибори. В результаті окупації економіка Криму опинилась у скрутному становищі. Після включення до складу Росії і розриву госп. зв'язків з Україною, які формувалися впродовж десятиліть, перед п-овом постала низка проблем: насамперед транспортного сполучення, постачання продуктів харчування, водо- та енергопостачання. Екон. розвиток також уповільнився через застосування санкцій із боку Заходу та України проти юрид. осіб (крим. компаній і компаній ін. країн, у разі, якщо вони здійснювали госп. діяльність на анексованому п-ові) та проти фізичних осіб (політиків та їхніх спонсорів, відповідальних за анексію), були також введені візові обмеження для мешканців п-ова. Відповідно провідні рос. компанії та банки намагалися утримуватися від поширення своєї діяльності на територію Криму, щоб уникнути санкцій.

2015 у зв'язку з різким зменшенням дохідної частини держ. бюджету РФ через міжнар. санкції та падіння цін на нафту рос. уряд у 3,7 раза скоротив обсяги запланованого фінансування Криму. 15 липня було розформовано Мін-во РФ у справах Криму з офіц. поясненням, що завдання з інтеграції п-ова до складу Росії виконані, його функції були передані Мін-ву з екон. розвитку РФ. На практиці Мін-во РФ у справах Криму реально не запрацювало, зокрема не стало розпорядником бюджетних коштів. Наприкінці липня 2016 В.Путін видав указ про ліквідацію «Кримського федерального округу» і передачу п-ова до Пд. федерального округу РФ. Таким чином Крим було зведено до статусу звичайного рос. регіону.

Росія проводила мілітаризацію п-ова. Зокрема, створено автономне військ. угруповання з потужним ударним компонентом: сформований десантно-штурмовий полк, збільшена чисельність підрозділів мор. піхоти, переведені на постійну дислокацію літаки стратегічної авіації, оприлюднені плани з розміщення оперативно-тактичних ракетних комплексів «Іскандер-М» та «Іскандер-К». Реалізовувалися заходи щодо модернізації військ. інфраструктури, поповнення новими кораблями Чорномор. флоту РФ, було відновлено потужності для зберігання ядерного озброєння. Звичайною справою для Криму стали регулярні військ. навчання рос. армії, які відбувалися також із використанням цивільної інфраструктури. Останнє призводило до паніки серед місц. населення.

Росія на міжнар. арені намагалася просувати тезу, що начебто «питання приналежності Криму категорично закрите». Крим. питання посіло важливе місце в розбудові ідеологічних наративів путінського режиму. Президентські вибори 2018 були спеціально призначені на день «приєднання» п-ова до Росії — 18 березня. І ця тема стала центральною в передвиборчій кампанії В.Путіна, який, зокрема, проголосив *Херсонес Таврійський* «російською

Меккою», з якої розпочалося укріплення централізованої рос. д-ви. Тим самим Крим був проголошений невід'ємною засадою політичного режиму, побудованого В.Путіним.

З огляду на збройну агресію Росії на Донбасі та посилення соціально-екон. кризи крим. питання втрачало пріоритетність для офіц. Києва, який був змушений діяти переважно дипломатичними та нормативно-правовими шляхами. Зокрема, в Криму був формально запроваджений режим «вільної економічної зони» (скасований 2021). В серпні 2014 ВР України прийняла відповідний закон, який звільняв на період до деокупації п-ова від сплати податків та ін. зборів юрид. та фізичних осіб, що залишилися в Криму, вводив мультивалютність у розрахунках, надавав право не виплачувати іпотечні кредити місц. банкам тощо.

У травні 2014 представництво Президента України в АР Крим було переміщене в м. *Херсон*. У січні 2016 був виданий указ Президента України, який вдосконалював його роботу, — було сформовано Службу з питань реінтеграції та деокупації АР Крим. 17 липня 2014 *Кабінет Міністрів України* створив Держ. службу України з питань АР Крим, міста Севастополя та тимчасово переміщених осіб. Проте з огляду на її штат (лише 35 співробітників) і мінімальний бюджет значного впливу на ситуацію вона не мала. 20 квітня 2016 її об'єднали з *Державним агентством України з питань відновлення Донбасу* у рамках *Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньопереміщених осіб України*.

В умовах недостатньої уваги з боку центр. укр. влади до крим. питання до рішучих дій вдалися громад. активісти. У вересні 2015 вони разом із бійцями добровольчих батальйонів розпочали блокувати проїзд до п-ова вантажівок із продовольством. Виникали конфлікти, на які центр. влада вже не могла не реагувати. Питання було внесене до порядку денного КМ України, який ухвалив рішення про запровадження обмежень щодо постачання укр. товарів на тимчасово окуповані території. А з листопада 2015 розпочалася так звана енергетична блокада Криму (координаційний штаб Громад. блокади Криму очолив Л.Ісламов). Тоді були підірвані електроопори, через що тимчасово припинилося постачання електроенергії на п-ів.

Через енергетичну та транспортну блокаду п-ова Росії довелося терміново інвестувати у відповідну інфраструктуру — створення енергомосту (електрокабель був протягнутий через Керченську протоку) та буд-во *Кримського мосту*, що з'єднав окупований укр. Керченський п-ів та рос. Таманський п-ів. Також рос. сторона вдалася до ускладнення навігації в Керченсько-Єнікальському каналі під виглядом забезпечення безпеки Крим. мосту, що спричинилося до *Керченської кризи* листопада 2018.

Протягом 2017—21 зусилля України переважно спрямовувалися на забезпечення міжнар. солідарності щодо невизнання рос. окупації Криму, продовження антирос. санкцій та відновлення інформаційного впливу на населення п-ова.

23 серпня 2021 у Києві був проведений установчий саміт Крим. платформи. Це консультаційно-координаційний інструмент, спрямований на підвищення ефективності міжнар. реагування на окупацію Криму, посилення міжнар. тиску на РФ, запобігання подальшим порушенням прав людини та захист жертв окупаційного режиму, а також досягнення гол. мети — деокупації Криму та повернення його Україні мирним шляхом.

Проросійські акції лютого—квітня 2014 на півдні та сході України. На початковому етапі розгортання збройної агресії Росія експлуатувала антимайданні настрої, що були притаманні певній частині населення. Після революц. зміни влади в Києві 23—24 лютого у сх. та пд. регіонах України відбулися вуличні акції на підтримку режиму В.Януковича, під час яких лунали критика Євромайдану та вимоги вступу до Митного союзу. На них тестувалися також відверто пророс., антиконституційні та сепаратистські гасла. Ці акції не мали широкої підтримки і зазвичай збирали не більше кількох сотень учасників (відомо лише про кілька мітингів, учасниками яких стали понад 1 тис. осіб). Були й спроби захопити органи держ. влади, посилаючись на подібні дії активістів Євромайдану в Києві та ін. регіонах. Проте в цілому укр. правоохоронцям вдавалося утримувати ситуацію під контролем.

Важливим інструментом для стабілізації ситуації в регіонах став курс нової укр. влади на пошук порозуміння з місц. елітами та великим бізнесом. 2 березня головою Дніпроп. обласної держ. адміністрації був призначений І.*Коломойський*, а Донец. обласної держ. адміністрації — С.*Тарута*, 3 березня головою Одес. обласної держ. адміністрації був призначений власник «Стальканат Силур» В.Немировський.

Нова хвиля ескалації протестного руху була пов'язана з намаганням Росії відволікти увагу укр. влади від окупації Криму. Так, 1 березня 2014 в Донецьку відбулася масова акція симпатиків Росії, на якій підняли рос. прапори, проголосили невизнання зміни влади в Києві, донеччан закликали приєднуватися до «народного ополчення», виголосили звернення до Росії ввести війська. «Народним губернатором» був проголошений П.*Губарєв*. Під тиском мітингувальників міськрада ухвалила відповідну політичну заяву, яку невдовзі оскаржили правоохоронні органи.

Того ж дня перед будівлею Донец. обласної держ. адміністрації був організований мітинг на підтримку єдності України. Почасти цей захід проводився за «традиційним» бюрократичним зразком: більшість учасників складали працівники закладів та установ бюджетної сфери, рівень мотивації яких щодо участі в акціях відповідно залишався доволі низьким, хоча й були присутні щирі проукраїнськи налаштовані громадяни. Пророс. активісти відтіснили учасників офіц. мітингу та повісили рос. прапори біля будівлі держ. адміністрації, але захопити її того дня не спромоглися. Однак 3 березня будівля адміністрації перейшла під контроль пророс. сил. Новина про призначення головою держ. адміністрації С.Тарути була негативно сприйнята пророс. сепаратистами — лунали гасла, що «народ не підкориться олігархам». 5 березня лад в адм. будівлях намагалися навести співробітники МВС без застосування грубої сили. Будівля обласної держ. адміністрації двічі переходила з рук у руки. Натомість 6 березня *Служба безпеки України* заарештувала П.Губарєва та бл.

10 його поплічників, після чого ситуація в місті дещо стабілізувалася.

За сценарієм, подібним до донецького, розгорталися події в *Луганську* та Харкові 1 березня: мітинг і штурми будівель обласних держ. адміністрацій, підняття рос. прапорів, заклики вступати до «Луганської гвардії» та харків. «Оплоту». Проте після затримання самопроголошеного «губернатора Луганщини» О.Харитонова та колиш. голови Харків. обласної держ. адміністрації М.Добкіна ситуація також стабілізувалася.

У *Дніпропетровську* цей сценарій був зірваний. Тут із самого початку потенційні організатори масових заворушень були ізольовані, а місц. власті дали зрозуміти, що протидія спробам дестабілізації буде жорсткою. Тому в місті відбулися лише мітинги, де лунали критика зміни влади в Києві та заклики щодо приєднання до Митного союзу, але без антиконституційних гасел і тим більше без захоплень адм. будівель. Водночас відбувалися й масові укр. патріотичні акції. Подібна картина спостерігалася й у *Запоріжжі*, *Миколаєві*, Херсоні, *Одесі* та ін. містах пд. та сх. країни.

16 березня, в один день із нелегітимним «референдумом» у Криму, у 8-ми областях сх. та пд. України мала розпочатися операція «Русская весна» за такою схемою: спочатку — пророс. мітинги, на яких мали бути проголошені «народні губернатори», а далі — захоплення держ. органів влади. Тоді укр. спецслужбам вдалося зірвати цей сценарій. Втім гол. метою даних акцій було відволікти ресурси укр. влади на фінальному етапі операції з окупації Криму. Після проведення крим. «референдуму» пророс. мітинги, які відбувалися в пд. і сх. областях України наприкінці березня, дещо втратили агресивність. За інформацією укр. правоохоронців, від кінця лютого до поч. квітня 2014 в Україні було проведено 320 сепаратистських акцій, в яких взяли участь 242 тис. осіб.

Диверсійно-терористична фаза. Із 6 квітня у сх. областях України почалася нова хвиля вуличних акцій і захоплень адм. будівель. У них уже брали участь не лише місц. пророс. агенти впливу та політ. маргінали, а й рос. громадяни, включно зі співробітниками спецслужб. Одночасно із захопленням адм. будівель було проголошено створення Донец., Луган., Харків. «народних республік», планувалося це зробити також у Дніпропетровській, Одеській та ін. областях. Усе це відбувалося за крим. сценарієм, лише за одним винятком: у захопленні органів держ. влади не брали участі «зелені чоловічки» — військ. підрозділи ЗС РФ. Кінцева мета, як це було заявлено рос. можновладцями, полягала у федералізації України, що мало зупинити європ. та євроатлантичну інтеграцію країни.

Російські військовослужбовці на території Луганської області. 3 травня 2014.

6 квітня у Харкові захопили будівлю обласної держ. адміністрації, також спробували захопити телевежу. Місц. правоохоронці намагалися не допустити великого кровопролиття, симпатії деяких із них були на боці пророс. активістів (після прориву міліцейського кордону та захоплення обласної держ. адміністрації частина силовиків аплодували сепаратистам). Місц. власті, які бачили, що ситуація вийшла з-під контролю, дистанціювалися від подій і зайняли вичікувальну позицію. 7 квітня «альтернативні депутати обласної ради» у вестибюлі обласної ради (до залу їх не пустили) проголосили *«Харківську народну республіку»*, звернулися до В.Януковича з проханням легітимізувати їхню владу та закликали Росію допомогти у проведенні референдуму щодо незалежності. Ввечері в. о. міністра внутр. справ України А.Аваков оголосив антитерористичну операцію в Харкові. До ранку бійці підрозділу «Ягуар», що базувався у *Вінниці*, звільнили будівлю обласної держ. адміністрації та заарештували до 70 сепаратистів. Після цього сепаратизм у Харкові вщух, хоча до кінця квітня відбувалися пророс. мітинги, які переростали у спорадичні зіткнення з проукр. активістами.

У Луганську та Донецьку сепаратисти застосували ін. тактику — їхньою гол. метою стало захоплення будівель правоохоронних органів, а також здобуття зброї. Після цього Росія отримала нагоду переправляти зброю через кордон, а бойовики видавали її за «захоплену» в місц. силовиків. Останні були деморалізовані й налаштовані проти «майданного уряду», симпатизуючи пророс. силам. Через витік інформації закінчилася невдачею операція луган. СБУ із затримання ватажка сепаратистів В.*Болотова.*

У Донецьку будівлі управління СБУ, обласної держ. адміністрації й обласної ради були захоплені пророс. бойовиками з меншими зусиллями, ніж у Луганську. 7 квітня було створено «народну раду» і проголошено т. зв. Донец. нар. республіку («ДНР»), а на 11 травня призначено референдум про «самовизначення». Главою «тимчасового уряду» став Д.*Пушилін.* Де-факто «влада» сепаратистів поширювалася лише на будівлю Донец. обласної держ. адміністрації. Її глава С.Тарута наполягав на штурмі, за прикладом Харкова. Проте спецпризначенці не зважилися взяти на себе відповідальність, і шанс придушити сепаратизм, поки виступи не набули загрозливих масштабів, був змарнований. У місті встановилося двовладдя. 28 квітня відбулася масова (до 10 тис. осіб) акція *«Донецьк — це Україна!»*, яка викликала агресивні дії з боку проросійськи налаштованих активістів. Постраждали 12 осіб, а п'ятеро були ув'язнені у штабі екстремістів (згодом відпущені). Це був останній проукр. масовий захід у місті весною 2014.

6 квітня в Луганську захопили будівлю управління СБУ. Після того, як 16 квітня обласна рада відмовилась виконувати ультиматум сепаратистів, тут проголосили формування *«Федерації Південно-Східної України»*, створення спільної армії на основі луган. та донец. «самооборони», перехід в госп. розрахунках на рос. *рублі.* Автором усіх заяв став самопроголошений «президент» — суддя Луган. апеляційного суду генерал-полковник юстиції А.Візір. 21 квітня «народним губернатором» проголосили В.Болотова, за тиждень проголосили «Луганську народну республіку» («ЛНР»), а

наступного дня після проголошення «республіки» захопили будівлю обласної держ. адміністрації.

З огляду на складнощі з розгортанням проросійських сепаратистських рухів в обласних центрах рос. спецслужби змінили фокус уваги й діяльності на міста районного значення. 12 квітня угрупування бойовиків, ядро якого становили рос. спецпризначенці, захопило м. Слов'янськ. Ними керував І.Гіркін. Звідти почалося захоплення влади в містах Краматорської агломерації, але цей процес набував дедалі ширших масштабів.

З появою рос. спецпризначенців на Донбасі почалися політ. вбивства. Одне з перших відбулося під час захоплення влади пророс. сепаратистами та рос. бойовиками в *Горлівці*. 17 квітня депутат Горлівської міської ради від «Батьківщини» В.*Рибак* під час мітингу на підтримку легального мера міста Є.Клепи зірвав прапор «ДНР» з будівлі міськради та намагався повернути укр. прапор. В.Рибак був затриманий і вивезений у невід. напрямку, згодом його вбили (за матеріалами слідства — катували, а потім втопили). Разом з його тілом знайшли труп (теж зі слідами подібних катувань) студента Нац. ун-ту «Київський політехнічний інститут» Ю.*Поправки*, який був активістом Євромайдану (бойовики звинуватили його в підготовці диверсії).

Зовсім ін. ситуація склалась у *Дніпропетровській області*, де місц. влада дотримувалася проукр. політ. курсу за всебічної підтримки із боку спецслужб у справі профілактики сепаратизму. Було заявлено, що в разі спроб захоплення будівель СБУ та МВС України по нападниках буде відкрито вогонь на враження. Пророс. масові акції, хоча й відбувалися, але мали мирний характер. Місц. еліти також підтримали ініціативи патріотичних орг-цій щодо створення добровольчих батальйонів.

Спроби розгорнути сепаратистський рух в Одесі призвели 2 травня до трагедії із численними людськими жертвами (див. *Одеська трагедія 2014*).

На поч. травня сталася спроба дестабілізації в *Маріуполі*. Спочатку за звичайним сценарієм пророс. сепаратисти захопили будівлю мерії. Ситуація

Знищений табір українських військ під Зеленопіллям. 11 липня 2014.

загострилася на День Перемоги (9 травня). Поки проходив мітинг під егідою *Комуністичної партії України*, із пророс. гаслами та вимогами «миру», група озброєних осіб атакувала міське управління міліції. Командний склад силовиків, які саме тоді проводили у будівлі нараду, прийняв нерівний бій. Силовики, які прибули на допомогу, змусили нападників відступити. Однак місце подій оточили мітингувальники. З будівлі управління міліції, що палала, почали рятувати правоохоронців (семеро отруїлися чадним газом, загинули також двоє пожежників), і одного з них — начальника Маріупольського міськ. управління міліції В.Андрущука — агресивно налаштовані особи з натовпу затримали та силою вивезли в невідомому напрямку (пізніше його відпустили). Також почалися напади на військовослужбовців. Щоб не загострювати ситуацію, силовики залишили місто й розташувалися на території військ. частини у передмісті. Проте протестувальники намагалися взяти її штурмом, у т. ч. із застосуванням зброї. Щоб уникнути масового кровопролиття, військовиків перевезли на територію аеропорту «Маріуполь». У цілому через ці події загинули 5 цивільних, 6 силовиків, 46 осіб отримали вогнепальні поранення (з них 5 військовослужбовців).

Після відходу укр. силовиків у Маріуполі встановилося двовладдя. Для стабілізації ситуації 15 травня місц. власті ініціювали укладання *«Меморандуму про порядок і безпеку»*, який було підписано очільниками органів місц. влади та міліції, директорами металургійних комбінатів, які належали підприємцю Р.Ахметову, представниками близько десятьох місц. громад. орг-цій і маріупольським представником «громадської організації "Донецька народна республіка"». Рос. і пророс. ЗМІ подали цей меморандум як «визнання Донецької народної республіки Ахметовим», що сам бізнесмен заперечив, виступивши з категоричною проукр. заявою.

У відповідь на засилання Росією диверсантів та розширення контрольованої ними території на Донбасі 14 квітня в. о. Президента України О.Турчинов оголосив проведення *Антитерористичної операції* (АТО). На відміну від бойовиків українська сторона спочатку не була готова до широкомасштабних воєн. операцій, які би призводили до втрат серед мирного населення та масових руйнувань. Вони не були готові діяти і в умовах *гібридної війни*, коли виконанню бойових завдань перешкоджає власне населення, а також рос. громадяни, які видають себе за пересічних українців. Тому силовики у квітні—травні обрали тактику облоги населених пунктів та поступового витіснення бойовиків. Це затягувало час проведення АТО і викликало критику з боку частини укр. політикуму й особливо добровольчих батальйонів, які почали виявляти власну ініціативу. Так, 20 квітня під Слов'янськом відбулося одне з перших боєзіткнень між бійцями *Добровольчого українського корпусу «Правий сектор»* та бойовиками. Частина укр. збройних сил була спрямована для контролю україно-рос. кордону, оскільки поряд із ним дислокувалися регулярні частини армії РФ під приводом військ. навчань.

17 квітня відбулися перші міжнар. переговори щодо врегулювання ситуації на Донбасі — у *«Женевському форматі»*. На них Україна висунула до Росії такі вимоги: 1) припинити підтримку з боку Росії терористичних угруповань; 2) відвести рос. війська від україно-рос. кордону; 3) відкликати рішення Держ. думи РФ про дозвіл Президенту РФ В.Путіну використовувати війська на території України; 4) вивести рос. війська з Криму, скасувати юрид. рішення щодо анексії п-ова; 5) повернути Крим під юрисдикцію України. Росія, своєю чергою, виступила з такими вимогами: 1) федералізація України; 2) врегулювання напруги у сх. регіонах шляхом деескалації на основі законів України без жертв і кровопролиття; 3) легітимація ситуації щодо Криму; 4) легітимні вибори

президента (чергові вибори мали відбутися у грудні 2014, і до тих пір главою д-ви мав залишатися В.Янукович) і формування договороспроможного уряду. Крім того, Росія в ході переговорів намагалась отримати гарантії щодо позаблокового статусу України (тобто невступу до НАТО), чим продемонструвала гол. мету своїх агресивних кроків на Донбасі. У фінальній заяві за підсумками переговорів було лише частково враховано 1-й пункт укр. вимог, тоді як Москві вдалося винести за дужки питання Криму, своєї участі в конфлікті на Донбасі, при цьому повністю було враховано 2-й і частково 4-й пункт рос. вимог.

Міжнар. переговори не мали позитивних наслідків. Протягом квітня—травня бойовики нарощували свій контроль на території Луган. та Донец. областей. 11 травня вони імітували незаконні «референдуми про незалежність народних республік», не намагаючися надати їм зовнішньо легітимного вигляду, як це було зроблено під час окупації Криму. «Народне волевиявлення» проводилося «під картинку» для рос. та пророс. ЗМІ. Наступного дня «республіки» оголосили «незалежність».

Попри ескалацію подій на Донбасі місц. еліти не полишали надії повернути розвиток ситуації в мирне русло. Спробою перехопити ініціативу в сепаратистів стала ідея провести регіональний референдум щодо додаткових повноважень місц. органів влади, статусу рос. мови, права створення муніципальної міліції. Ідею сформулював С.Тарута 23 квітня на спільному засіданні мерів міст, голів місц. рад і районних держ. адміністрацій. 25 квітня він і мер Донецька О.Лук'янченко висловили цю пропозицію в. о. Президента України О.Турчинову, який допустив можливість проведення такого референдуму. Проте на заваді цьому стали формальні перешкоди: «виконувач обов'язків президента» не мав права оголошувати референдум, до того ж ВР України мала прийняти закон про місц. референдуми. А після нелегальних «референдумів» 11 травня проводити регіональний референдум уже не було сенсу.

Після «імітаційних референдумів» поряд із Д.Пушиліним співголовою «Ради міністрів Донецької народної республіки» був призначений О.*Бородай* — рос. політ. авантюрист з оточення олігарха К.Малофєєва. Дедалі частіше повідомлялося про нові штурми військ. частин, розташов. на Донбасі, спроби заволодіння зброєю, захоплення адм. будівель тощо. Наприкінці травня, у переддень виборів Президента України, «ЛНР» і «ДНР», за вказівкою з Москви, підписали угоду про утворення «конфедеративного союзу народних республік "Новоросії"», яким мала управляти «рада» (по 3 представники від кожної «республіки»). Втім у середовищі сепаратистів виникли різні трактування нового об'єднання. Якщо «народний губернатор Донецької народної республіки» П.Губарєв вважав, що сформовано нове держ. утворення, то його луган. «колега» В.Болотов наполягав, що жодного об'єднання в рамках єдиної д-ви не відбувалося, наполягаючи, що це лише союз «двох незалежних республік». Такий перебіг подій свідчив, що подібні «державницькі» ініціативи приходили ззовні, а місц. лідери сепаратистів самі не розуміли, що і для чого вони роблять. Ще одним доказом підживлення сепаратизму ззовні стало призначення «головою парламенту Новоросії» О.Царьова — нар. депутата від Партії регіонів, уродженця Дніпропетровська. Дніпроп. та донец. еліти між собою традиційно суперничали, тому цей крок рос. кураторів викликав обурення серед донец. сепаратистів. Один з активних організаторів незаконного «референдуму» Р.Лягін назвав організаторів з'їзду «Новоросії» «пройдисвітами», які не мають жодного відношення до Донбасу.

Після проведення виборів Президента України у травні 2014 силовики посилили тиск на пророс. бойовиків, розпочавши активні наступальні дії. 26 травня було звільнено Донец. міжнар. аеропорт, а 13 червня був звільнений центр Маріуполя. Відповіддю на це стали терористичні акти. Зокрема, 14 червня при заході на посадку в Луган. аеропорт був збитий військово-транспортний літак Іл-76 із 40-ма дніпроп. десантниками 25-ї бригади та 9-ма членами екіпажу.

Червневе перемир'я. З обранням 25 травня нового Президента України відкрилося вікно можливостей перевести врегулювання силового конфлікту з Росією в політ. площину. П.*Порошенко* 20 червня виступив з мирним планом (усього 15 пунктів), який, зокрема, передбачав:

- амністію укр. громадянам, які не були причетні до загибелі військовослужбовців та мирних жителів;
- формування коридору на кордоні для повернення рос. бойовиків до Росії (важке озброєння має бути залишене);
- проведення дострокових місц. виборів, щоби населення обрало своїх справжніх представників для налагодження діалогу із центр. владою;
- проведення децентралізації влади; надання гарантій вільного використання рос. мови в регіоні, дотримання поваги до права місц. громад на особливості істор. пам'яті, пантеон героїв, реліг. традицій; здійснення інвестицій в екон. реконструкцію Донбасу та створення нових робочих місць;
- проведення дострокових парламентських виборів.

Для реалізації цього плану було оголошено в односторонньому порядку припинення вогню в зоні АТО з 20 червня на 7 днів. Однак цей мирний план не влаштовував Росію, оскільки не передбачав гарантій припинення європ. та євроатлантичної інтеграції України та не визнавав законності *анексії* Криму. Відповідно пророс. бойовики не дотримувалися режиму припинення вогню, мотивуючи це тим, що Київ не веде прямих переговорів із «народними республіками». Вже 21 червня був захоплений прикордонний пункт «Ізварине», а згодом — «Довжанський» і «Червонопартизанський», через які з Росії йшли озброєння та військ. техніка, а також «жива сила» для поповнення незаконних збройних формувань.

23 і 27 червня у Донецьку відбулися два раунди мирних переговорів: з одного боку — за участі України (Л.*Кучма*), ОБСЄ (спецпредставник Х.*Тельявіні*), РФ (посол М.*Зурабов*), з іншого — «ДНР» (О.Бородай) і «ЛНР» («голова Верховної ради» А.Карякін). Також під час зустрічей були присутні В.Медведчук і Н.Шуфрич (з боку офіц. осіб), а також О.Царьов (з боку бойовиків). Переговори не дали позитивних результатів, хоча Президент України П.Порошенко на прохання зх. партнерів продов-

жив режим припинення вогню (на 72 год.).

Бойові дії липня—серпня 2014. Попри те, що Росія і Захід знову звернулися до П.Порошенка з проханням ще раз продовжити перемир'я, 30 червня воєн. дії відновилися, укр. силовики перейшли в наступ. Серед бойовиків почалася паніка. 4 липня «міністр оборони Донецької народної республіки» І.Гіркін видав «наказ про демобілізацію особового складу ополчення Донецької народної республіки» і прорвався, прикриваючись цивільними, з оточення у Слов'янську до Донецька, втративши 90 % бронетехніки. У пророс. ЗМІ була організована піар-кампанія: стверджували, що «наказу про демобілізацію» не було і що це дезінформація укр. спецслужб. У Донецьку терміново провели прес-конференцію О.Бородая та І.Гіркіна, на якій вони оголосили, що «боротьба за незалежність Донецької народної республіки триває».

Після поразки під Слов'янськом Росія розширила військ. допомогу сепаратистам. Була збільшена кількість рос. бойовиків, які переправлялися на укр. територію (за словами І.Гіркіна, додатково було направлено 500 осіб), серед яких були представники рос. націоналістичних орг-цій, відверто кримінальні елементи, а також «відставники» (в недалекому минулому — військовослужбовці ЗС РФ, які мали досвід експлуатації складної військ. техніки та участі в спец. операціях) та «відпускники» (кадрові військовослужбовці ЗС РФ, яких спрямували на Донбас). Розпочалися ракетно-артилер. обстріли укр. підрозділів із рос. території, а найманці — громадяни України — проходили прискорений вишкіл у рос. військ. таборах. Крім того, було розгорнуто широкомасштабне постачання озброєння та військ. техніки, в т. ч. важкої (самі сепаратисти іронічно називали цю допомогу «воєнторгом», ніби зброю можна купити в рос. магазинах, в яких торгують товарами для військовослужбовців). Було дві логістичні точки, де спочатку зосереджувалися найманці та зброя: біля Сніжного (контрольно-пропускний пункт «Дмитрівка») та біля Краснодона (контрольно-пропускний пункт «Ізварине»). З 2-ї пол. липня 2014 укр. армія почала завдавати по них ракетно-артилер. й авіац. удари. Росія у відповідь застосовувала бойову авіацію та засоби протиповітряної оборони. 13 липня повідомлялося про перше використання росіянами штурмовиків Су-25 проти укр. військ. Крім того, ще один укр. військово-транспортний літак Ан-24, за однією з офіц. версій, міг бути збитий 14 липня рос. бойовим літаком. А 16 липня ракетою «повітря-повітря» був збитий укр. бойовий літак Су-25 (це зробили рос. літаки, які баражували біля укр. кордону). Росія традиційно заперечувала свою причетність до цих нападів.

Полонені російські десантники на прес-конференції СБУ. 27 серпня 2014.

17 липня пророс. бойовики ракетою з протиповітряної установки «Бук» збили авіалайнер «Боїнг 777» Малайзійських авіаліній з 283-ма пасажирами та 15-ма членами екіпажу. Експертна група *«Bellingcat»* 8 вересня 2014 оприлюднила докази того, що «Бук» — російський і належав 53-й зенітно-ракетній бригаді ЗС РФ, розташованій під Курськом (РФ). В листопаді 2014 було оприлюднено доповідь про те, як саме комплекс протиповітряної оборони потрапив на укр. територію. У травні 2016 побачила світ ще одна доповідь «Bellingcat» із додатковими доказами рос. злочину. Згодом Рада безпеки Нідерландів виступила з новою доповіддю, в якій підтвердила цю версію. Проте Росія публічно продовжила заперечувати свою причетність. Нарешті міжнар. об'єднана слідча група в листопаді 2019 висунула підозру та викликала до суду, що розпочався у березні 2020 в Гаазі (Нідерланди), 4-х рос. громадян, серед яких був й І.Гіркін. Також були представлені перехоплені записи телефонних розмов, що доводять як причетність рос. високопосадовців та військ. чинів до збиття цивільного літака, так і в цілому пряму воєн. агресію Росії проти України.

Попри агресивну протидію з боку РФ укр. силовики неухильно зменшували площу території, підконтрольної пророс. бойовикам. Стратегія була такою: блокувати бойовиків у населених пунктах й одночасно з пн. і пд. відрізати їх від україно-рос. кордону, щоби припинити поставки «живої сили» та військ. техніки з Росії. Силовики «перерізали» комунікації між «ДНР» та «ЛНР», а також між Донецьком і Горлівкою. Сепаратисти почали розробляти плани евакуації з Донецька.

Блокпост на східній околиці Маріуполя. 29 серпня 2014.

Наприкінці липня сепаратисти в координації із ЗС РФ (ракетно-артилер. обстріли) завдали контрудар у районі *Савур-могили* (пд. сх. Донец. обл.), в результаті якого частина укр. військ опинилася в оточенні. На поч. серпня бл. 400 військовослужбовців були змушені перетнути україно-рос. кордон (згодом були повернуті Україні), а кілька тисяч бійців прорвалися з оточення і з'єдналися з ін. укр. підрозділами в районі Савур-могили. Цьому сприяв рейд в тилу бойовиків, здійснений підрозділами 95-ї окремої аеромобільної та 30-ї окремої механізованої бригад на чолі з М.*Забродським*, які навели переправу через р. Міус та утримували її, поки не переправилися усі відступаючі частини.

Осн. тягар воєн. дій несли ЗС України, Нац. гвардія МВС України та спецпризначенці СБУ. Водночас значну роль у протидії терористам, особливо на першому етапі, відіграли добровольчі батальйони, сформовані переважно з активістів Євромайдану (див. *Добровольчі батальйони України 2014—2019*).

Значних масштабів набув волонтерський рух на підтримку укр. військовиків та біженців із зони конфлікту (див. *Волонтерський рух в Україні 2014—2019*).

Станом на серед. серпня 2014 в запеклих боях укр. війська звільнили значну частину Донбасу, захоплену терористами у квітні—травні. Зокрема, були створені передумови для звільнення Луганська та Донецька.

Імовірна поразка сепаратистів загрожувала високими внут-

рішньополіт. ризиками для режиму В.Путіна. Від кінця липня загони пророс. бойовиків були поповнені «живою силою» та новим озброєнням. Рос. громадяни, які очолювали «ЛНР» і «ДНР», були відкликані до Москви, а на їхні місця призначені місц. мешканці — І.*Плотницький*, який до цього був «міністром оборони Луганської народної республіки», та О.*Захарченко*, який очолював незаконне військ. формування «Оплот». Із серед. серпня для матеріально-технічного забезпечення військ. угруповання Росією стали використовуватися «гуманітарні конвої». Крім того, рос. регулярні війська не лише продовжували обстріли укр. силовиків, а й заходили на територію України.

Вторгнення російських регулярних військ. Початкова фаза прямої агресії з боку Росії розпочалася 20 серпня, а активний етап — 24 серпня. Цього дня почався контрнаступ, в якому гол. силою були регулярні російські війська, що складалися з 8-ми батальйонних тактичних груп: чотири з них були задіяні на Донец. напрямку і ще чотири — на Луганському. На Донец. напрямку вони завдали ударів на пд. сх. в районах Амвросіївки—Кутейникова, Тельманова та Новоазовська. Виникла загроза захоплення Маріуполя і «пробиття» коридору до Криму. Рос. війська зупинилися на околицях Маріуполя, укр. регулярні частини почали залишати місто, і його захищали лише легкоозброєні добровольчі підрозділи. Достеменно невідомо, чому штурм не відбувся; за поясненнями військ. фахівців, спочатку захоплення Маріуполя відтягнули запеклі бої в м. Іловайськ (Донец. обл.) і втрати рос. військ в них. Згодом, 1 вересня, по рос. військ. угрупованню був завданий удар ракетами «Точка-У», в результаті чого воно втратило боєздатність. Нарешті 4 вересня бійці 79-ї та 95-ї аеромобільних бригад у взаємодії з підрозділами Нац. гвардії України та 17-ї танк. бригади розпочали рейд, який змусив ворога перейти до оборони. Було відновлено контроль над кількома населеними пунктами. Подальше просування укр. військ було призупинено через укладання мирних домовленостей в Мінську.

Поразкою закінчилася *Іловайська операція 2014* укр. силовиків. На Луган. напрямку укр. війська після запеклих боїв були змушені залишити Луган. аеропорт (у ніч на 31 серпня).

Укр. армія показала, що здатна завершити визволення Донбасу від бойовиків, проте до повномасштабних бойових дій із регулярною рос. армією вона не була готова.

«Мінські домовленості-1» та їх наслідки. 26 серпня в *Мінську* відбулася багаточасова розмова президентів П.Порошенка та В.Путіна, переговори продовжилися 3 вересня в телефонному форматі. У підсумку 5 вересня в рамках Трьохсторонньої контактної групи був підписаний «Протокол відносно спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П.Порошенка та ініціатив Президента Росії В.Путіна». Домовленості передбачали формування 30-кілометрової зони розмежування та контроль українсько-російського кордону фахівцями ОБСЄ; Україна де-факто згодилася надати територіям, що на поч. вересня опинилися під контролем «ЛНР» і «ДНР», права автономії і при цьому не припиняти їх субсидування. Відповідний статус мав бути наданий на 3 роки, а в короткі терміни мали бути проведені демократ. місц. вибори. Протокол був підписаний Х.Тельявіні, Л.Кучмою, М.Зурабовим, також стояли підписи І.Плотницького та О.Захарченка, але без згадування посад та невизнаних квазідерж. утворень, які вони представляли. У розвиток протоколу 19 вересня також був підписаний меморандум, що деталізував режим припинення вогню, зокрема передбачав відведення важкої техніки, заборону на використання бойової авіації тощо.

Мінські угоди були неоднозначно сприйняті в укр. сусп-ві. Ухвалення закону, який імплементував мінські домовленості, у ВР України супроводжувалося гарячими дискусіями, відбувалося за особистої участі Президента України; для гарантування необхідного результату був порушений регламент роботи парламенту.

Водночас підсумки воєн. кампанії весни—літа 2014 не влаштовували Росію, оскільки вона не спромоглася зупинити проєвроп. курс України. Тому Москва відійшла від вересневих мінських домовленостей. Уздовж лінії розділення постійно відбувалися воєнні дії низької та середньої інтенсивності, а на деяких ділянках — високої — зокрема в Донец. аеропорту та у пром. зоні м. Авдіївка (Донец. обл.). Росія посилила військ. присутність на сх. України, спрямовуючи туди ще більше досвідчених кадрових військових. Водночас РФ обмежувала потік неконтрольованих «добровольців», які лише дезорганізовували сепаратистські сили. Крім того, вона почала приборкувати «вольницю» польових командирів — деяких із них знищували, а деяких вивозили на рос. територію.

Задля імітації «державотворення» Росія ініціювала проведення 2 листопада власних виборів глав «ЛНР» і «ДНР» та депутатів «парламентів» (результати «виборів» були визначені заздалегідь). Це прямо суперечило Мінським угодам. Відповідно місцеві вибори 7 грудня, які були передбачені Законом України «Про тимчасовий порядок місцевого самоуправління в окремих районах Донецької та Луганської областей», проведені не були. У відповідь Україна призупинила дію цього закону. Було припинено фінансування бюджетних установ та субсидування держ. шахт в ОРДЛО. Навколо окупованих територій інтенсивно будувалися фортифікаційні лінії. А 23 грудня 2014 конституційною більшістю ВР України був ухвалений закон про відмову від політики позаблоковості через агресію РФ. 29 грудня закон був підписаний Президентом України П.Порошенком.

Бойові дії січня—лютого 2015 та «Мінські домовленості-2». У перші дні 2015 напруга на Донбасі зросла. До лінії розмежування з обох сторін були повернуті важкі озброєння, відведені за вересневими Мінськими домовленостями. Чергові раунди переговорів, що відбулися в Мінську й мали підготувати фундамент для саміту в *«Нормандському форматі»* (планувався в Астані (Казахстан) 16 січня), не продемонстрували жодного прогресу. Росія продовжувала наполягати на прямих переговорах Києва із сепаратистами, заперечуючи свою участь у конфлікті. Натомість Україна, закономірно вважаючи І.Плотницького та О.Захарченка рос. маріонетками, вимагала вивести рос. війська та повернути

контроль над кордоном під укр. юрисдикцію.

14 січня Прем'єр-міністр України А.*Яценюк* дав доручення Ген. прокуратурі України та СБУ провести процедурну підготовку щодо визнання «ДНР» і «ЛНР» терористичними організаціями. Своєю чергою, голова ВР України В.*Гройсман* підтвердив, що в парламенті готується відповідна постанова. Крім того, укр. прем'єр-міністр звернувся до міжнар. партнерів із проханням зробити подібні кроки й у своїх нац. законодавствах. Зі свого боку Росія запропонувала «скорегувати» лінію розмежування (16 січня В.Путін звернувся до П.Порошенка з відповідним листом, але Київ залишив його без офіц. відповіді, вважаючи, що Росія має повернутися до листопадових домовленостей). 16 січня представник укр. сторони у Тристоронній контактній групі Л.Кучма не приїхав до Мінська. Все це означало фактичне припинення дії вересневих мінських угод. Відновлення воєн. дій стало неминучим. Ознакою цього була насамперед інтенсифікація Росією обстрілів з використанням важкої артилерії, а також терористичні акти, зокрема в містах Волноваха (Донец. обл.) та Маріуполь.

Президент України підписав указ про нову хвилю часткової мобілізації із 20 січня. А 18 січня укр. військам було надано право завдавати превентивні удари по позиціях сепаратистів (до цього удари дозволялося завдавати лише у відповідь). Бойові дії активізувалися на Донец., Горлівському та Дебальцевському напрямках, на околицях Маріуполя.

«ДНР» і «ЛНР» за підтримки рос. військовиків розпочали наступ. 21 січня укр. війська з боями залишили Донец. аеропорт. Наступною метою бойовиків було захоплення м. Дебальцеве (нині місто Горлівського р-ну Донец. обл.). Цей великий залізничний вузол був важливим для забезпечення надійної транспортної комунікації між «ЛНР» і «ДНР». Крім того, він «нависав» над контрольованими бойовиками Горлівкою та *Алчевськом*, чим створював загрозу оточення в разі проведення наступальної операції укр. стороною. При цьому «Дебальцевський виступ» був уразливий для атак із трьох боків. Активна фаза наступу бойовиків розпочалася 27 січня 2015: у першому ешелоні йшли формування з місц. сепаратистів і рос. найманців, у другому — «відпускники», тобто рос. регулярні війська. За оцінками Генштабу ЗС України, лише в районі дебальцевського плацдарму було задіяно 8 батальйонних тактичних груп ЗС РФ. Запеклі бої тривали 2 тижні.

На 11 лютого був запланований саміт у Мінську в «Нормандському форматі». В цьому зв'язку перед підрозділами ЗС РФ та незаконними збройними формуваннями було поставлене завдання захопити Дебальцеве до мінської зустрічі, проте цього не вдалося зробити. Напередодні саміту П.Порошенко виступив із публічною заявою, що Київ не піддасться на шантаж із боку Москви й не піде на поступки щодо Донбасу навіть під загрозою широкомасштабного вторгнення. Він також проголосив, що у випадку провалу переговорів буде впроваджено воєн. стан, щоби мобілізувати всі ресурси на захист країни.

11 лютого переговори у «Нормандському форматі» тривали 16 годин, і 12 лютого був підписаний «Комплекс заходів з виконання Мінських угод», названий «Мінськ-2» (див. *Мінська угода 2015*). 13 лютого в ході чергового раунду переговорів В.Путін сказав, що має інформацію про оточення укр. військ під Дебальцевим. Саме в цей день укр. експерти зафіксували збільшення кількості рос. регулярних військ, що брали участь у наступальній операції, тобто вони перейшли із другого ешелону наступального шикування в перший. Це було зумовлено тим, що згідно з Мінськом-2 з 15 лютого мав бути припинений вогонь, а тому місто могло залишитися під контролем України. 14 лютого після підготовчих заходів укр. Генштаб віддав наказ про організований вихід підрозділам за двома осн. напрямками, а ще на одному напрямі імітувався відхід. У підсумку Дебальцеве було втрачене, але укр. армія уникла поразки.

Позиційна війна. Попри перемир'я час від часу на лінії зіткнення спалахували воєн. дії. Найзапеклішими стали бої під м. Мар'їнка (нині місто Покровського р-ну Донец. обл.) в червні 2015 та на Світлодарській дузі у грудні 2016. Укр. силовики протистояли спробам бойовиків проводити повзучу окупацію території Донец. та Луган. областей. Своєю чергою, й укр. підрозділи намагалися знайти слабкі місця в позиціях бойовиків. У цілому ж із військ. погляду на Донбасі склалася ситуація, коли в Україні було достатньо сил, щоби звільнити регіон від бойовиків, але за умов невтручання рос. регулярних військ. Офіц. рос. посадовці категорично заперечували участь своїх військовослужбовців у бойових діях на укр. території. Тому Україна запропонувала залучити для врегулювання конфлікту на Донбасі міжнар. миротворчі сили: тоді б Росії довелося або виводити своїх «відпускників», або ж визнавати себе стороною, що веде бойові дії. Тому Росія спробувала змінити підходи: сформувати сепаратистські підрозділи переважно з місц. мобілізаційного ресурсу, чому сприяло тотальне безробіття в регіоні. Однак на керівних та командних посадах в окупаційній адміністрації та військ. підрозділах здебільшого перебували рос. громадяни.

Згідно з Мінськими угодами мав відбутися обмін тимчасово утримуваними особами за схемою «всі на всіх». Проте Росія постійно його зривала — це був засіб тиску на укр. владу, щоби примусити її прийняти закон про амністію бойовиків, що також було передбачено угодою «Мінськ-2». Політ. умов для прийняття закону про амністію не було. В ході переговорів Тристоронньої контактної групи досягався компроміс про обмін частини тимчасово утримуваних осіб, однак бойовики раз у раз зривали домовленості. Натомість Росія проводила показові суд. процеси над українцями, за вироками яких присуджувалися великі терміни ув'язнення. Широкого резонансу набув суд над бійцем добровольчого батальйону *«Айдар»* Н.*Савченко*. З огляду на міжнар. тиск Росія погодилася обміняти її на двох співробітників Гол. розвідувального управління Генштабу ЗС РФ, затриманих на Донбасі зі зброєю в руках. У червні 2016 було обміняно ще двох укр. громадян — Г.Афанасьєва (кримчанин, якого звинуватили у тероризмі) та Ю.Солошенка (74-річний колиш. дир. полтав.

з-ду «Знамя», якого засудили за шпигунство).

Поч. 2017 ознаменувався новою ескалацією воєн. дій. 29 січня бойовики почали штурм пром. зони м. Авдіївка. Атаку було відбито, й укр. військовики просунулися вперед та зайняли нові позиції в «сірій зоні».

У січні 2017 почалася «громадська» транспортна блокада ОРДЛО. З такою ініціативою виступив ряд нар. депутатів, насамперед від фракції «Самопоміч», та ветерани АТО. Вони вимагали звільнити укр. військовополонених та припинити контрабанду через лінію розмежування. Спочатку вищі посадові особи України висловилися проти припинення товарообігу та транспортного сполучення з окупованими районами, оскільки це призвело б до значних екон. втрат та створило б ризики для енергетичної системи на підконтрольній Україні території Донбасу. Водночас 11 січня КМ України ухвалив розпорядження, що частково враховувало вимоги протестувальників. Зокрема, були поставлені завдання: посилити боротьбу з контрабандою через лінію розмежування; створити «гуманітарно-логістичні центри» поряд із контрольно-пропускними пунктами, щоби мешканці окупованих територій могли купувати товари першої необхідності; урегулювати правові питання, пов'язані з екон. діяльністю укр. компаній на окупованих територіях та з наданням адм. і соціальних послуг громадянам з ОРДЛО в населених пунктах поряд із лінією розмежування; сприяти навчанню молоді з ОРДЛО в укр. освіт. закладах; посилити інформаційну присутність України в зоні конфлікту тощо.

Транспортна блокада призвела до зменшення запасів вугілля на укр. теплових електростанціях до критичного рівня. Уряд був змушений впровадити надзвичайний режим в електроенергетиці, який допускав віялові відключення споживачів у ряді регіонів України. Підрозділи МВС України кілька разів намагалися деблокувати залізничні шляхи. Проте це викликало негативний сусп. резонанс, який міг перерости у глибоку політ. кризу. Зокрема, 19 лютого під час акції, присвяченої 3-й річниці загибелі протестуючих на Євромайдані, кілька сотень членів радикальних орг-цій намагалися блокувати Адміністрацію Президента України, відбулися зіткнення з правоохоронцями, бл. 10-ти громадян були затримані (наступного дня всі були звільнені). Політ. лідерами акції виступили нар. депутати В.*Парасюк*, Є.Соболєв та С.Семенченко, які намагалися подати інцидент як початок «нового Майдану». Наприкінці лютого 2017 транспортну блокаду спробували поширити з лінії розмежування з ОРДЛО на ін. ділянки українсько-рос. кордону. Штаб блокади анонсував плани до 2 квітня заблокувати 8 осн. залізничних прикордонних переходів, через які ввозилися рос. товари, при цьому обіцялося безперешкодно пропускати транзитні вантажні та пасажирські потяги.

У відповідь на транспортну блокаду лідери сепаратистської влади ОРДЛО 1 березня провели «націоналізацію» підпр-в укр. юрисдикції, що працювали на території «ДНР» та «ЛНР». Інструментом тиску на Україну також став указ президента РФ В.Путіна «Про визнання в Російській Федерації документів і реєстраційних знаків транспортних засобів, виданих громадянам України та особам без громадянства, які постійно мешкають на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей». За цим документом, зокрема, визнавалися «паспорти», які видавалися в «ДНР» та «ЛНР», з ними дозволялося в'їжджати та виїздити з Росії.

Щоб запобігти політ. кризі, укр. влада під тиском громад. думки пішла на поступки у питанні блокади ОРДЛО. 16 березня Президент України за підсумками засідання РНБО України підписав рішення про тимчасову заборону переміщення товарів через лінію розмежування. Таким чином блокада стала офіц. позицією України і мала здійснюватися силами Нац. гвардії, Нац. поліції, Держ. фіскальної служби та за участю СБУ. Однак уже й після цього рішення П.Порошенко виступив із заявою, що блокада «виявилася спецоперацією з виштовхування окупованих районів Донбасу в Росію». Також на вказаному засіданні РНБО України були введені санкції проти рос. банків («Сбербанк», «Банк ВТБ», «Ві Ес Банк», «Промінвестбанк», «Банк Москви») — їм заборонялося виводити кошти з України на користь пов'язаних з ними осіб. За місяць, 28 квітня, РНБО України ухвалила рішення «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», яке було 15 травня введено в дію відповідним Указом Президента України. Цей документ узагальнив попередні 5 указів та істотно розширив їх: санкції були впроваджені проти 468 укр. і рос. компаній, а також проти 1228 фізичних осіб. Принципово новим стало включення до санкційного переліку рос. IT-компаній — «ВКонтакте», «Mail.Ru Group», «Яндекс», які контролювали популярні в Україні соціальні мережі «ВКонтакте», «Одноклассники» та ін. IT-сервіси. Це було зроблено, щоби послабити рос. інформаційний вплив. Інтернет-провайдери мали блокувати доступ до них протягом 3-х років. Втім громадянам не заборонялося користуватися цими ресурсами, жодної відповідальності фізичних осіб за обхід блокування не передбачалася.

Наступним кроком у напрямку протидії рос. інформаційному впливу став курс на посилення позицій *української мови*. Наприкінці травня 2017 ВР України ухвалила норми, якими зобов'язала загальнонац. та регіональні телеканали транслювати 75 % контенту українською, а для місцевих телеканалів (рівень міста чи району) встановлювалася квота в 60 %. Ці норми стосувалися осн. категорій телепродукції — новин, передач, фільмів. Увесь іноз. контент мав дублюватися українською, за винятком рад. фільмів, для яких можна було обмежитися субтитрами. Водночас вводився перехідний режим тривалістю майже в 1,5 року, щоби телекомпанії могли адаптуватися до нових норм.

Щоб обмежити інфільтрацію рос. бойовиків та агентів, де-факто був упроваджений візовий режим для рос. громадян. Указом Президента України було введене в дію рішення РНБО України, яким РФ вносилася до переліку д-в міграційного ризику. Росіяни могли в'їжджати до України лише за закордонними біометричними паспортами.

Зміна формату силової протидії агресії. Станом на серед. 2017 стало очевидним, що фор-

мат АТО на Донбасі не відповідав офіц. позиції України про міждерж. конфлікт з Росією. У липні 2017 був опублікований проєкт Закону «Про особливості державної політики з відновлення державного суверенітету України над тимчасово окупованою територією Донецької та Луганської областей України». Він був розроблений РНБО України за ініціативою її секретаря О.Турчинова. За інформацією журналістів, 19 липня документ мав бути винесений на розгляд РНБО України, проте його відклали: як пояснив О.Турчинов, через «необхідність додаткових консультацій з нашими стратегічними партнерами». Оновлений законопроєкт був внесений у парламент президентом у жовтні 2017 як невідкладний та був прийнятий у лютому 2018. В ньому чітко зазначалося, що ОРДЛО — це тимчасово окуповані Росією території. Закон поширював на них норми Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який стосувався АР Крим та м. Севастополь. Гол. нововведенням стала трансформація АТО в *Операцію об'єднаних сил* (ООС) — це означало перехід стратегічного кер-ва від СБУ до Генштабу ЗС України, що й було реалізовано 30 квітня 2018. Цим було зафіксовано офіц. позицію України, що конфлікт на Донбасі є міждерж. воєн. протистоянням. ООС керували: С.*Наєв* (із 16 березня 2018), О.*Сирський* (з 6 травня 2019), В.*Кравченко* (з 5 серпня 2019), О.Павлюк (з 28 липня 2021).

У жовтні 2017 парламент пролонгував дії закону про особливий статус ОРДЛО, який первісно був прийнятий згідно із зобов'язаннями за Мінськими угодами вересня 2014. Те ж саме було здійснено й у жовтні 2018 — чинність закону було продовжено на термін до 31 грудня 2019. Метою цього було не дати Росії аргументів, що Україна не виконує свої міжнар. зобов'язання, і добитися таким чином пом'якшення санкційного тиску. Наприкінці грудня 2017 був проведений обмін тимчасово утримуваними особами: Україна передала Росії 233 особи, повернувши з ОРДЛО 73 укр. громадян.

Протягом 2017—18 Росія провела ротацію кер-ва ОРДЛО. У листопаді 2017 був зміщений «глава Луганської народної республіки» І.Плотницький. Він конфліктував за владу з кер. силових структур бойовиків, проте не розрахував своїх сил, і ті змусили його втекти до Росії. «Виконувачем обов'язків глави Луганської народної республіки» став «міністр державної безпеки» Л.*Пасічник*, колиш. співробітник СБУ. 31 серпня 2018 у центрі Донецька загинув внаслідок вибуху ватажок «ДНР» О.Захарченко. Рос. та сепаратистські ЗМІ намагалися звинуватити Україну в проведенні теракту, проте жодних доказів цього так і не було надано. Після нетривалого кулуарного протистояння пророс. сепаратистське об'єднання очолив Д.*Пушилін*. З метою легітимізації ватажків ОРДЛО 11 листопада 2018 були проведені чергові підробні вибори — на них «перемогли» призначені Росією Д.Пушилін та Л.Пасічник. Подібним чином були оновлені й «народні ради».

Керченська криза. З весни 2017 спостерігалася неухильна ескалація в Чорноморсько-Азовській акваторії. Так, у районі Одес. газового родовища з однієї раніше захопленої бурової платформи (розташов. за 55 км від о-ва Зміїний та 100 км від Одеси) був обстріляний зі стрілец. зброї військово-транспортний літак ВМС України. Нова точка напруги виникла через незаконне буд-во Росією мосту через Керченську протоку — з Таманського п-ова до тимчасово окупованого Криму. Першу чергу мосту було введено в експлуатацію у травні 2018. Висотний габарит у 35 м не давав можливості проходити під мостом судам класу «Panamax» (їхня висота від ватерлінії до найвищої точки — 58 м), які використовувалися для вивезення вантажів з портів Бердянська та Маріуполя.

Далі сталося кілька конфліктів навколо риболовецьких суден. Наприкінці березня 2018 укр. прикордонники затримали в Азовському морі судно «Норд», приписане до порту *Керч*, використання якого було заборонене Україною через окупацію Криму Росією. При цьому Україна вважала екіпаж укр. громадянами, які проживають на тимчасово окупованій території та порушили правила виїзду з них; крім того, їм інкримінувалася незаконна екон. діяльність. У відповідь Росія затримала в Чорному морі біля мису Тарханкут укр. судно за начебто незаконний вилов риби у «виключній економічній зоні Російської Федерації».

У травні Росія закрила частину Азовського моря, досить близьку до укр. узбережжя, начебто для проведення бойових стрільб. У відповідь Україна проголосила частину акваторії, що межує з Росією, зоною проведення постійних військ. навчань. Наступним приводом для ескалації стало обмеження Росією проходу через Керченсько-Єнікальський канал суден з/до укр. портів *Бердянськ*, *Генічеськ* та Маріуполь під приводом забезпечення безпеки навігації та Крим. мосту. Для цього з Каспійського моря перекинули 35 бойових катерів, які начебто мали запобігти укр. диверсійним атакам на міст.

Своєю чергою, Україна ухвалила рішення посилити свою військ. присутність в Азовському морі, укріпити берегову охорону на його узбережжі та утворити там військово-мор. базу. Із цією метою до Бердянська спочатку наземним транспортом перевели 2 артилер. катери — «Лубни» та «Кременчук» (типу «Гюрза»). У вересні 2018 через Керченську протоку в Азовське море з Одеси перевели буксир «Кореєць» та пошуково-рятувальне судно «Донбас». Укр. занепокоєння було підтримане на міжнар. рівні: в жовтні *Європейський парламент* ухвалив резолюцію, що засуджувала дії Росії в Азовському морі у вигляді тотальних перевірок цивільних суден.

25 листопада ситуація різко дестабілізувалася. Укр. корабельна група, до складу якої входили 3 кораблі (два малих броньованих артилер. катери «Нікополь» і «Бердянськ», рейдовий буксир «Яни Капу»), намагалася пройти через Керченську протоку в Азовське море. Рос. сторона цьому перешкодила: прохід під Крим. мостом був заблокований цивільними судами, укр. буксир рос. кораблі намагалися протаранити, а по артилер. катерах був відкритий вогонь на враження, кілька укр. моряків були поранені. Кораблі були захоплені рос. спецпризначенцями, коли намагалися повернутися до Одеси, та підконвойовані до Керчі. Загалом 24 укр. військовослужбовці (22 члени екіпажу та 2 співробітники СБУ) були заарештовані росіянами та пере-

правлені до Москви. У подальшому в РФ розпочався суд над ними за «незаконний перетин кордону», тоді як Україна вважала їх військовополоненими. Спроби провести обмін виявилися безуспішними — В.Путін принципово не хотів іти на поступки П.Порошенку. Обмін відбувся аж у вересні 2019, вже на початку каденції Президента України В.*Зеленського*.

Ввечері 25 листопада П.Порошенко терміново скликав Воєн. кабінет. ЗС України були приведені у стан підвищеної боєготовності. Далі було проведено засідання РНБО України, на якому було ухвалено запровадження воєн. стану, але «без загальної мобілізації та обмеження конституційних прав і свобод громадян». Наступного дня ВР України після гострої дискусії (деякі фракції звинуватили П.Порошенка, що той намагається зірвати президентські вибори) підтримала запровадження воєн. стану, проте обмежила його 10-ма областями України (Він., Одес., Миколаїв., Херсон., Запоріз., Донец., Луган., Харків., Сум., Чернігівською), які межували з Росією та з невизнаною «Придністровською Молдавською республікою» або ж виходили на Чорне та Азовське моря. Також воєн. стан був запроваджений у «внутрішніх водах України Азово-Керченської акваторії». Крім того, він був введений не на 60, а на 30 діб — до 27 грудня, що давало змогу безперешкодно розпочати виборчий процес.

Міжнар. спільнота підтримала Україну в керченському інциденті. ЄС продовжив режим санкцій проти Росії. НАТО посилила військ. присутність у Чорному морі та збільшила кількість військово-мор. навчань. У Європарламенті було ухвалено резолюцію, в якій буд-во Крим. мосту називалося незаконним та екологічно небезпечним, засуджувалися блокування навігації та інспектування суден в Азовському морі, було висловлено занепокоєння через мілітаризацію Росією Азовського моря та незаконний видобуток нею нафти та газу в укр. виключній екон. зоні Чорного моря. В документі також містилися заклик до ОБСЄ посилити моніторингову місію в районі Азовського моря та вимога покарати європ. компанії, що узяли участь у буд-ві Крим. мосту.

Український офіцер веде спостереження на лінії зіткнення. Лютий 2019. Фотограф Б. О'Рейлі.

На тлі воєн. стану Президент України подав законопроєкт «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ». Цей крок був підтриманий парламентом і, згідно з нормами міжнар. права, договір утратив чинність з 1 квітня 2019. Своєю чергою, Росія наприкінці грудня 2018 запровадила санкції проти 68 укр. компаній та 322 укр. громадян. Напередодні 2-го туру укр. президентських виборів, 18 квітня, рос. уряд проголосив новий пакет санкцій — з 1 червня 2019 вводилися обмеження на постачання з Росії нафти та нафтопродуктів, вугілля, коксу тощо. Крім того, рос. ринок закривався ще для певних груп укр. товарів на заг. суму обсягом 250 млн дол. США. А відразу після 2-го туру виборів, 24 квітня, В.Путін підписав указ, що спрощував надання рос. громадянства мешканцям ОРДЛО. Ці кроки були інструментами тиску на нового укр. президента, примусу його до поступок Росії. Однак гол. напрямом тиску з боку Москви була економіка.

Після президентських виборів в Україні 2019 спостерігалося певне розмороження політико-дипломатичного діалогу навколо конфлікту на Донбасі. Каменем спотикання став порядок імплементації Мінських домовленостей. Росія домагалася від України згоди на проведення позачергових місц. виборів в ОРДЛО до виведення незаконних військ. формувань та окупаційних військ (т. зв. формула Штайнмаєра — алгоритм дій, запропонований тогочасним міністром закордонних справ Німеччини Ф.-В.Штайнмаєром восени 2016, який був погоджений усіма учасниками «Нормандського формату»). Це було в принципі неприйнятним для України, яка фактично виступала за перегляд Мінських домовленостей. Стратегічна мета Росії — повернення ОРДЛО до складу України з умовою, що конституційний статус цієї території даватиме змогу блокувати європ. та євроатлантичну інтеграцію країни, утримувати країну в рос. зоні впливу.

Втрати України від збройної агресії Росії на Донбасі. За даними Моніторингової місії ООН, оприлюдненими у січні 2019, з квітня 2014 до грудня 2018 з обох боків лінії розмежування було вбито від 12,8 тис. до 13 тис. осіб. Серед них 4 тис. осіб — укр. військовослужбовці, 5,5 тис. — озброєні пророс. бойовики (смерті рос. військовослужбовців приховуються — в Росії ці дані становлять держ. таємницю), 3,3 осіб — мирні мешканці Донбасу. Поранень зазнали від 27 до 30 тис. осіб.

Через рос. агресію постала надзвичайно гостра проблема з вимушеними переселенцями. За даними Агентства ООН з питань переселенців (з посиланням на Мін-во соціальної політики України), станом на лютий 2015 (закінчення активної фази воєн. протистояння) в Україні налічувалося 980 тис. внутр. переселенців із Криму та Донбасу. Крім того, ще 600 тис. осіб шукали притулку в ін. країнах — Росії, Білорусі, Молдові, Польщі, Угорщині, Румунії.

До деокупації ОРДЛО досить важко визначити весь обсяг шкоди, що її Росія завдала людям, нар. госп-ву, інфраструктурі, довкіллю. Зокрема, у 2013 підпр-ва регіону виробляли бл. 15 % ВВП України (або 240 млрд *гривень* на рік). Зараз економіка ОРДЛО неухильно занепадає й руйнується. Через занепад інфраструктури підвищуються ризики екологічних катастроф, наслідки яких можуть зачепити й інші регіони України. Окремою гострою проблемою, яка залишатиметься нагальною ще впродовж десятиліть, є мінування великих територій: за оцінками ООН, схід України став одним із найбільш замінованих регіонів у світі. В цілому окуповані території стрімко перетворюються на криміналізовану зону.

Літ.: *Турченко Г., Турченко Ф.* Проект «Новоросія» 1764—2014 рр.: ювілей на крові. Запоріжжя, 2014; Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про

відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"». «Відомості Верховної Ради України», 2015, № 22; *Головко В.В.* Оккупация Крыма. К., 2016; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Добробати. Х., 2016; Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014—2016). К., 2017; *Перепелиця Г.* Україна—Росія: війна в умовах співіснування. К., 2017; Світова гібридна війна: український фронт. К., 2017; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018; *Якубова Л.* «Русский мир» в Україні: на краю прірви. К., 2018; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1—2; Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014—2015 років. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv--16785; Аналіз ведення АТО та наслідків вторгнення РФ в Україну у серпні-вересні 2014 року. Web: ttps://www.mil.gov.ua/news/2015/08/13/analiz-vedennya-antiteroristichnoi-operaczii--12694; Докази причетності російських військових до обстрілів Маріуполя. Web: https://www.youtube.com/watch?time_continue=3&v=lCjnwurFL2A; Идентифицированы российские офицеры и боевики, осуществившие обстрел Мариуполя в январе 2015 года. Web: https://ru.bellingcat.com/novosti/russia/2018/05/07/mariupol-shelling-identified; Комплекс мер по выполнению Минских соглашений. Web: https://www.osce.org/ru/cio/140221; Меморандум об исполнении положений Протокола по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П.Порошенко и инициатив Президента России В.Путина. Web: https://www.osce.org/ru/home/123807; Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П.Порошенко и инициатив Президента России В.Путина. Web: https://www.osce.org/ru/home/123258; *Huis P. van.* A Reconstruction of Clashes in Mariupol, Ukraine, 9 May 2014. Web: https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2015/01/28/a-reconstruction-of-clashes-in-mariupol-ukraine-9-may-2014

В.В. Головко.

ЗВЕНИ́ГОРОД, Звенигород на Дністрі — *городище* біля с. Дзвенигород Чортківського р-ну Терноп. обл., на лівому березі *Дністра*, де впадає в нього р. Дзвинячка. Збереглися вали, що охоплюють площу бл. 7 га. Згідно з результатами археол. розвідки 1922 може бути гіпотетично датоване 11—15 ст. Ототожнюється із замком Swiniacze, який під 1442 згадується як «порожній» (зруйнований). Спроби ототожнити З. із літописним *Звенигородом Галицьким* непереконливі. Село Дзвенигород (Звенигород) уперше згадується 1466.

Літ.: *Liwoch R.* Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z poczatków późnego średniowiecza na zachodnieej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski). «Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archejlogicznego», 2003, t. 24; *Михайловський В.* Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. К., 2021.

Д.Я. Вортман.

ЗГІН НАСЕ́ЛЕННЯ З ПРАВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇ́НИ В ЛІВОБЕРЕ́ЖНУ 1711—1712 — примусове переселення мешканців *Правобережної України* на *Лівобережну Україну* за наказом рос. царя *Петра I* 1711—12. Згін охопив межиріччя Пд. Бугу та Дніпра — сх. Брацлавщину та пд. Київщину. Було переселено від 100 до 200 тис. осіб з території площею 35 тис. км^2, унаслідок чого Правобережжя майже повністю знелюдніло.

Згону передувала боротьба за Правобережжя, що розпочалася після *Полтавської битви 1709.* 1710 *Османська імперія* оголосила війну Рос. д-ві, маючи на меті запобігти її посиленню (див. *Російсько-турецька війна 1710—1711*, *Прутський похід 1711*). 1711 гетьман П.*Орлик* здійснив похід на Правобережжя. Похід закінчився невдачею, але більшість правобереж. козацтва підтримала П.Орлика, що спричинилося до репресій з боку рос. уряду. Нелояльну козац. верхівку було заарештовано або заслано.

Першою метою переселення було позбавити П.Орлика підтримки в разі повторного наступу. Також на рішення впливало те, що 1710 Росія пообіцяла повернути Правобережжя *Речі Посполитій* за умовами *«Вічного миру» 1686.*

23 вересня 1711 Петро I видав наказ, згідно а яким усі мешканці правобереж. полків мали переселитися на лівий берег із відшкодуванням втраченого майна. Підставою для переселення було названо повернення цих земель Речі Посполитій. Згодом гетьман І.*Скоропадський* видав універсал, в якому також закликав до переселення.

Відповідальним за згін був генерал-фельдмаршал Б.*Шереметєв*, проводив його ген. від кавалерії К.-Е.Ренне, який очолював загін у 5—7 тис. осіб, що складався із 5 драгунських полків (див. *Драгуни*) і нерегулярних формувань. Із правобереж. козац. полковників активно брали участь в організації згону білоцерківський полк. А.Танський (див. *Танські*), чигиринський полк. Г.Ґалаґан (див. *Ґалаґани*) та брацлавський полк. Г.*Іваненко*.

У грудні 1711 у *Білій Церкві* було розміщено війська ген. від кавалерії К.-Е.Ренне і почалася активна фаза згону. Козацтво підлягало обов'язковому переселенню, *посполиті* мали змогу відмовитися, проте їхнє житло та харчі в усякому разі знищувалися.

Під час згону було зруйновано фортецю в *Немирові*, велику кількість поселень навколо *Фастова*, Білої Церкви, *Брацлава*, *Чигирина*, *Канева*, *Умані* та *Богуслава*. По завершенні згону війська стали у збережених укріпленнях у *Черкасах*, Каневі, Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), Ольшаниці (нині село Білоцерківського р-ну Київ. обл.), Богуславі, *Лисянці*.

Згін завершився з відходом рос. військ із Правобережжя, що знаменувало втрату його Росією. Осман. імперії також не вдалося створити тут козац. д-ву.

1712 на спустошених землях почали оселятися запорожці, але 1713 польс. військо здійснило рейд, вбивши бл. 1,5 тис. козаків. Після цього частина запорожців перейшла на Лівобережжя, а решта заснували *Олешківську Січ*. 1714 Правобережжя остаточно повернула собі Річ Посполита.

Дж.: Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): материалы. «Сборник военно-исторических материалов» (СПб.), 1898, вып. 12; Фельдмаршал граф Б.П. Шереметев: Военно-походный журнал 1711 и 1712 гг. СПб., 1898; Письма и бумаги императора Петра Великого, т. 11, вып. 1. М., 1962; Т. 11, вып. 2. М., 1964.

Літ: *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711—1712 років (до питання про політику Петра I стосовно України). «Україна Модерна», 1996, ч. 1; Те саме. В кн.: Між війною і радою: козацтво правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. К., 2006.

І.В. Лужанов.

ЗЕЛЕ́НСЬКИЙ Володимир Олександрович (н. 25.01.1978) — укр. держ. і політ. діяч, 6-й Президент України (з 20 травня 2019). Н. в м. *Кривий Ріг* у сім'ї інженерів. Отримав вищу юрид. освіту (2000). Творчу діяльність розпочав 1997 як актор, сценарист і худож. керівник команди Клубу веселих і кмітливих «Квартал 95». 2003 разом із колегами створив Т-во з обмеженою відповідальністю «Студія "Квартал 95"». Працював на телебаченні, автор, сценарист і продюсер багатьох медійних проєктів, лауреат міжнар. фестивалів. Інформаційний контент студії став популярним через сатиричну критику чинної влади, відомих політ. діячів.

Широке сусп. визнання З. здобув як продюсер і виконавець гол. ролі у телесеріалі та фільмі «Слуга народу» (2015—17). Наприкінці 2017 під такою назвою була зареєстрована політ. партія. (2018 З. уперше ввійшов до соціологічних рейтингів майбутніх президентських виборів, отримавши 5,4 % підтримки. Упродовж року цей показник сягнув майже 30 %, значно випередивши показники ін. претендентів на пост глави д-ви. У телезверненні 31 грудня 2018 на телеканалі «1+1» З. публічно оголосив про намір балотуватися на пост *Президента України*. 30 січня 2019 офіційно зареєстрований ЦВК України кандидатом у Президенти України від партії *«Слуга народу»* як безпартійний.

У 1-му турі виборів 31 березня 2019 за участю кількох десятків претендентів З. зайняв перше місце, отримавши 30,24 % голосів, чинний Президент України П.*Порошенко* набрав 16,95 %. 2-й тур президентських перегонів був позначений жорстким протистоянням претендентів. Передвиборча програма З. декларувала як популярні гасла — народовладдя, людиноцентричність, рівність усіх перед законом, гідне пенсійне забезпечення, здоров'я нації, так і нагальні проблеми — завершення війни на Сх. країни, перемога над корупцією, формування прозорого ринку землі, проведення суд. реформи, підтримка зарубіжного інвестора тощо.

21 квітня у 2-му турі З. здобув перемогу з результатом 73,22 % голосів виборців, отримавши величезний кредит довіри сусп-ва і широкі можливості реалізації задекларованих програмних завдань. Феномен його успіху був визначений потужним сусп. запитом на нову генерацію політиків, покликаних завершити війну, побороти корупцію, провести ефективні екон. й соціальні реформи, поглибити євроантлантичну інтеграцію країни.

20 травня 2019 З. урочисто склав присягу і вступив на посаду Президента України. Брак у глави д-ви досвіду політ. і держ. діяльності мала компенсуватися формуванням молодої і креативної президентської команди. До неї ввійшли Д.*Разумков*, Р.Стефанчук, І.Баканов, О.Данилюк, І.Венедиктова, Р.Рябошапка, Д.Гетьманцев, М.Федоров, Є.Комаровський та ін.

Проте кадрова політика нового Президента України обумовлювалася швидкоплинністю приходу на Банкову, короткою «лавкою запасних» партії «Слуга народу», передвиборчою обіцянкою привести у владу порядних і патріотичних фахівців. Ці обставини надали процесу добору кадрів несистемного і суперечливого характеру. Особливо рельєфно це позначилося на формуванні робочого апарату глави д-ви, що дістав нову назву — Офіс Президента України. З. був змушений заповнювати його структури поряд із фаховими управлінцями друзями, колегами, діловими партнерами. Невдалим виявився вибір глави Офісу Президента України А.Богдана, якому закидалися зв'язки з підприємцем І.Коломойським і втрата відчуття ієрархічної відстані щодо глави д-ви. Згодом його замінив А.Єрмак — помічник Президента України, який мав досвід фахового юрид. практика.

Під час інавгураційних урочистостей 20 травня 2019 З. оголосив про розпуск *Верховної Ради України* 8-го скликання і видав відповідний указ про проведення дострокових парламентських виборів, які були призначені на 21 липня 2019. Юрид. підставою була визнана тривала відсутність у ВР України коаліції фракцій, фактично підтверджена *Конституційним Судом України*. Це був стратегічно обґрунтований крок, розрахований на динамічне використання електоральних ресурсів довіри до глави д-ви. У виборах до ВР України фактично віртуальній партії «Слуга народу» довелося конкурувати зі «старими» парламентськими партіями і створеними ними виборчими блоками. Через відсутність низових структур партії, орг. слабкість деяких регіональних штабів серед висуванців виявилися і слабкі претенденти. Проте вирішальну роль відіграли масова підтримка нового глави д-ви, перенесена на його політ. силу. Партія «Слуга народу» здобула переконливу перемогу, отримавши 254 мандати і можливість створити монофракційну більшість. 29 серпня 2019, набувши повноважень, нар. депутати ВР України 9-го скликання обрали кер-во парламенту, створили фракції і сформували парламентські к-ти. Головою ВР України став № 1 виборчого списку партії «Слуга народу» Д.Разумков, більшість к-тів очолили його однопартійці. Цього ж дня був затверджений склад нового *Кабінету Міністрів України* на чолі з О.*Гончаруком* — заст. керівника Офісу Президента України, правником ліберальних поглядів. Після формування вищих законодавчого і виконавчого органів влади новообраний Президент України отримав інституційні важелі реалізації власної передвиборчої програми, задекларувавши намір обмежити своє президентство лише однією каденцією.

В.О. Зеленський.

На початковому етапі далися взнаки брак у Президента України відповідного досвіду, складнощі формування нової дипломатичної команди, повільна ротація посольського корпусу. Проте тріумфальне сходження до влади, неординарна особистість привернули увагу керівників провідних д-в до постаті нового укр. лідера. Телефонна розмова із Президентом США Д.*Трампом*, візити до Парижа (Франція), Берліна (Німеччина), Торонто (Канада) сприяли формуванню позитивного міжнар. іміджу З. На передньому плані дипломатичних зусиль нової влади перебувало відновлення миру на Донбасі. Консолідуючи міжнар. підтримку, укр. сторона спромоглася досягти позитивних зрушень: проведення Паризького саміту глав д-в (грудень 2019), розблокування після трирічної перерви *«нормандського формату»*, активізація діяльності укр. частини *Тристоронньої контактної групи*, повернення бл. 100 полонених українців, розведення сил у кількох локаціях на лінії розмежування. З кінця 2020 зусиллями представників

РФ переговорний процес заведений у глухий кут, постійно порушується режим припинення вогню, спостерігається періодичне загострення безпекової ситуації. З. вбачає перспективи «нормандського формату» у залученні до нього нових «великих гравців» — США, Канади, Великої Британії.

В реалізації цих стратегічних завдань вдалося досягти позитивних результатів, проте водночас залишаються й нерозв'язані проблеми, зумовлені як повільними внутр. реформами, так і глобальними викликами міжнар. характеру.

Перед З. і його командою постали завдання завершення розпочатих і проведення нових реформ. При цьому важлива роль відводилася новому Кабінету міністрів. До його складу рекрутувалися здебільшого молоді фахівці з певним досвідом низового менеджменту, який не відповідав сучасним потребам адміністрування загальнодерж. рівня. Уряд «технократів» О.Гончарука вже через пів року був відправлений у відставку. Новим Прем'єр-міністром України у березні 2020 був призначений Д.Шмигаль. Регіональний управлінський корпус також формувався із суттєвими труднощами.

Для реалізації задекларованої реформаторської політики З. досить активно використовує право законодавчої ініціативи. За два роки президентства він подав 128 проєктів законів, з яких 77 (60 %) стали чинними. Спільними зусиллями Президента України і ВР України вдалося довести до фінальної стадії найдовготривалішу з укр. реформ — земельну, реалізація якої стримувалася постійними подовженнями мораторію на продаж-купівлю земель с.-г. призначення. Після жорсткого протистояння прихильників і противників відкриття вільного ринку землі 31 березня 2021 ВР України на позачерговому засіданні ухвалила закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення». Мораторій було скасовано, право набуття власності земельних ділянок с.-г. призначення отримали громадяни України, територіальні об'єднання, д-ва. У липні—жовтні 2021 було проведено понад 11 тис. операцій купівлі-продажу товарних земель. «Камінь спотикання» парламентських баталій — можливість купівлі землі іноземцями, має вирішити всеукр. референдум.

2020—21 в Україні було проведено черговий етап реформи децентралізації. Впроваджено новий адм.-тер. поділ, за яким утворено 136 районів і 1469 територіальних громад. Проведені вибори органів місц. самоврядування, які отримали більш широкі правові і фінансові можливості розвитку сфери освіти, к-ри, охорони здоров'я, соціальної опіки. Реалізується ініційована Президентом України програма «Велике будівництво» — масштабний інфраструктурний проєкт, що передбачає в 2021 зведення, завершення розпочатого буд-ва чи реконструкцію 6,6 тис. км доріг, десятків шкіл, дитячих садків, мед. закладів, спортивних об'єктів по всій країні. Значні бюджетні витрати на виконання програми в умовах ковідної пандемії зустріли неоднозначне ставлення частини сусп-ва. Проте глава д-ви впевнений у позитивних, у т. ч. й віддалених наслідках виконання цього проєкту.

Реальні воєн. загрози, незавершеність воєн. дій на Сх. країни, завдання стратегічного євроатлантичного курсу України вимагали від Президента України З. як Верховного головнокомандувача ЗС України реалізації дієвих заходів із зміцнення Збройних сил, реформування оборонно-пром. комплексу, розширення міжнар. співробітництва у військ. сфері. Була розроблена і затверджена «Стратегія воєнної безпеки України», збільшена чисельність військ, зросли бюджетні видатки на армію, посилився соціальний захист військовослужбовців, проведені кадрові ротації і структурні зміни в кер-ві ЗС України. Нова «Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу» спрямована на кардинальне переозброєння армії, вир-во новітніх видів зброї та озброєнь, наближення до стандартів армій зарубіжних військ. партнерів. Принципово нові безпекові підходи запропоновано в законі «Про основи національного спротиву», яким передбачено комплекс заходів, здійснюваних з метою сприяння обороні України шляхом максимально широкого залучення громадян України до дій, спрямованих на посилення воєнної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності д-ви. Активізувалася координаційна діяльність очолюваної Президентом України *Ради національної безпеки та оборони України*.

Реалізується положення програми З. — «Електронна країна». Стабільно працює новоутворене Мін-во цифрової трансформації України. Функціонує єдиний портал держ. послуг «Дія», яким користуються мільйони громадян. Розширюється доступ до мережі Інтернет, зокрема в сільс. місцевості. Президент розглядає цифрову трансформацію як важливий інструмент подолання корупції.

Однією з найбільш складних стала суд. реформа, нагальність якої обумовлювалася не лише потребами внутр. розвитку, а й вимогами міжнар. партнерів України. Проте законодавчі спроби Президента України запустити реформу правосуддя гальмувалися суддівським корпусом, складністю процедур та політизацією обрання різних органів суд. системи. А рішення Конституційного Суду України (жовтень 2020) про відміну окремих ключових положень антикорупційного законодавства спричинило резонансну конституційну кризу, пошуки розв'язання якої затяглися. Як наслідок — в Україні критичний кадровий дефіцит суддів, накопичення нерозглянутих справ, неподоланність корупційних дій, зростання сусп. недовіри до суд. системи.

У червні 2021 З. вніс до ВР України як невідкладний проєкт закону про деолігархізацію, покликаний мінімізувати вплив укр. олігархів на політ., екон., соціальні процеси в країні та на ЗМІ. Законопроєкт викликав реакцію неприйняття з боку частини вітчизн. політикуму і зарубіжних експертів. Його ухвала супроводжувалася гострим протистоянням у ВР України, взаємними звинуваченнями у порушенні регламенту, зверненнями до Венеційської комісії. 23 вересня 2021 закон був прийнятий, хоча наявні в ньому правові колізії та ініційована фракцією «Слуга народу» відставка голови ВР України Д.Разумкова, який виявив незгоду з окремими положеннями законопроєкту, відтермінували його подання на підпис Президентові України. В листопаді 2021 після підписання Президентом України закон набрав чинності.

Навесні 2020 глобальна пандемія вірусу COVID-19 поширилася в Україні, поставивши Президента України, уряд, усіх громадян перед серйозними випробуваннями. У серед. березня були запроваджені карантинні обмеження, а невдовзі введено режим надзвичайного стану. У квітні був створений Фонд боротьби проти коронавірусної хвороби — тимчасовий фінансово-управлінський механізм мобільного спрямування коштів на протидію пандемії. На початку активи фонду становили 64,67 млрд грн. Завдяки цьому вдалося провести підготовку опорних лікарень, придбати сучасне мед. обладнання, засоби індивідуального захисту мед. персоналу, встановити надбавки до зарплати. Влітку 2020 після спаду захворюваності було проведено перерозподіл коштів фонду на різні екон. й соціальні видатки. Левова частка — 26 млрд грн була спрямована на зведення і реконструкцію автомобільних доріг у рамках президентської програми «Велике будівництво». В лютому 2021 в Україні стартувала кампанія щеплення проти COVID-19, що ускладнювалася нестачею вакцин, масовим острахом стосовно щеплень і нарешті, осіннім вакцинувальним бумом. На поч. листопада 2021 повною вакцинацією охоплено лише 21 % дорослого населення. З. в умовах викликів пандемії підтримав створення антиковідного фонду, активно включився в організацію міжнар. протиепідемічної підтримки України, ініціював прийняття закону про одноразову допомогу (8 тис. грн.) фізичним особам — підприємцям, які внаслідок локдауну втратили частину доходів, проведення всеукр. форуму «Україна 30. Коронавірус: виклики і відповіді». Президент одним із перших публічно щепився, постійно наголошує у телезверненнях на потребі вакцинації, схвалив Нац. план вакцинопрофілактики ковідної хвороби.

У серпні 2021 З. затвердив Стратегію зовн. політики України — комплексний перспективний документ, що визначає пріоритети зовнішньополіт. діяльності: забезпечення суверенітету й територіальної цілісності України; протидію агресивній політиці РФ; курс на членство в *Європейському Союзі* і *Північноатлантичному альянсі*; захист прав та інтересів громадян України за кордоном; просування укр. експорту та залучення іноз. інвестицій; піднесення позитивного іміджу нашої д-ви у світі.

За ініціативи З. вдалося повернути до порядку денного міжнар. політики проблему деокупації території Криму шляхом створення переговорного майданчика, який дістав назву «Кримська платформа». Зусиллями укр. дипломатії в установчому саміті платформи (серпень 2021) взяли участь лідери і представники 47 д-в і орг-цій, у т. ч. всі члени ЄС і НАТО. Була підписана спільна декларація із закликом відновити територіальну цілісність України в офіційно визнаних кордонах. Для досягнення зовнішньополіт. цілей України З. активно використовує міжнар. заходи — засідання *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй*, зустріч лідерів Сх. партнерства, саміт Україна-ЄС, світ. екон., інвестиційні, екологічні форуми. У 1-й половині своєї каденції Президент України здійснив бл. 40 закордонних візитів, провів численні телефонні розмови з лідерами ін. д-в.

У серпні 2021 відбувся візит Зеленського до США. Переговори з Президентом США Дж.Байденом засвідчили послідовну підтримку України, зокрема й у військ. сфері. Активна дипломатична діяльність глави укр. д-ви сприяла реалізації більш системної і цілеспрямованої зовн. політики.

1-ша половина президентської каденції З. позначена низкою резонансних історій, які опоненти намагалися використати для погіршення сусп. рейтингу Президента України та його команди (т. зв. справа «Вагнергейт» і масштабний витік документів «Pandora Papers» («Досьє Пандори») про офшорні операції глав д-в, олігархів, чиновників, зірок кіно та естради).

Попри зниження популярності, на середину своєї каденції З. продовжує тримати лідерство у президентських рейтингах. За результатами соціологічного опитування, за умови проведення виборів Президента України в жовтні 2021, його підтримали б 21,8 % тих, хто мав намір голосувати і визначився з вибором.

Літ.: Вибори Президента України 31 березня 2019 року: аналітичний звіт ЦВК України. К., 2019; *Гарань О.* Від Брежнєва до Зеленського: дилеми українського політолога. К., 2021; *Мендель Ю.* Кожен з нас президент. К., 2021; *Руденко С.* Зеленський без гриму. К., 2021; Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. Web: https://program.ze2019.com

Ред.

ЗЕЛЕ́НСЬКИЙ Євген Олександрович (28.01.1991—24.06.2014) — укр. військовик, командир спецгрупи 8-го полку спецпризначення оперативного командування «Північ» Сухопутних військ ЗС України, старший лейтенант. Герой України (2014, посмертно). Н. в м. Потсдам (Німеччина) у сім'ї військовослужбовця. Після закінчення школи 2008 вступив до Академії сухопутних військ ім. П.Сагайдачного у *Львові*, де здобув фах військ. розвідника. 2012 був скерований для проходження служби на посаду командира спец. групи 8-го окремого полку спец. призначення оперативного командування «Північ» Сухопутних військ ЗС України (*Хмельницький*).

Є.О. Зеленський.

З весни 2014 у званні старшого лейтенанта брав участь в *Антитерористичній операції* на Сх. України. Перебував у найгарячіших точках, виконував відповідальні завдання. 17 червня 2014 у м. Щастя Луганської обл. групі З. було поставлено бойове завдання визволити з полону ін. групу. Потрапивши в засідку, під вогнем пророс. бойовиків З. до останнього прикривав бійців, чим надав їм можливість перегрупуватися. Група відбила напад, але командир отримав важкі поранення від пострілу з реактивного протитанк. гранатомета та був госпіталізований у реанімаційне відділення Центр. військ. клінічного шпиталю в м. *Київ*, де помер. Похований у Києві на Совському кладовищі.

23 серпня 2014 «за героїзм і самопожертву, виявлені у захисті територіальної цілісності Української держави, вірність військовій присязі» посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 25 квітня 2015 в Києві на фасаді будинку № 3-г на вулиці Трутенка, де проживав герой, на його честь було відкрито меморіальну дошку. У грудні 2014 до дня ЗС України Укр. держ. підпр-во поштового зв'язку «Укрпошта» започаткувало випуск серії худож. маркованих конвертів під назвою

О.С. Зінкевич.

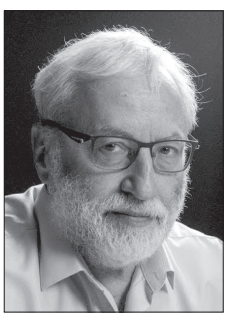

Й.С. Зісельс.

«Героям Слава!», один з яких присвячений Є.Зеленському.

Літ.: Зеленський Євгеній Олександрович. Web: http://memorybook.org.ua/9/zelensky.htm; Старший лейтенант Зеленський Євгеній Олександрович. Web: http://www.asv.gov.ua/?q=knyga-pamyati/starshyy-leytenant-zelenskyy-yevgeniy-oleksandrovych

А.О. Науменко.

ЗІНКЕ́ВИЧ Осип Степанович (04.01.1925—18.09.2017) — хімік, літературознавець, видавець, громад. діяч. Н. на х. Малі Микулинці (нині у складі с. Потічок Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.) в сел. родині. Після *Другої світової війни* опинився в Зх. Німеччині; навч. в таборі біженців в Учительській семінарії, яку закінчив із дипломом учителя. Працював на вугільній шахті у пн. Франції. Після закінчення 1954 Паризького ін-ту індустріальної хімії працював у Парижі (Франція) як хімік, був активним членом студентських орг-цій. У паризькій укр. газ. *«Українське слово»* разом із ін. студентами заснував сторінку «Смолоскип», яка згодом перетворилася на самостійний журнал. 1956 переїхав до США, де працював у різних дослідних закладах за фахом. У США продовжував видавати ж. *«Смолоскип»*, створив однойменне вид-во, яке згодом прибрало ім'я В.*Симоненка*. Найзначнішими виданнями цього вид-ва, над якими працював З., були 5-томник творів М.*Хвильового*, збірник творів Леся *Курбаса*, *«Українські вісники»* В.*Чорновола*, книжки Л.*Костенко*, М.Осадчого, Є.*Сверстюка*, В.*Голобородька*, І.Калинця, А.Амальрика, О.*Теліги*, О.*Ольжича*, матеріали *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод*, енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960—1990», «Українське дошкілля» (9 видань), «Український декламатор».

1976 ввійшов до складу Вашингтонського к-ту Гельсінкських ґарантій для України. 1991 оселився в *Києві*, 1992 сюди ж перевів вид-во «Смолоскип». Одноосібно та у співавторстві упорядкував майже 20 видань і збірок творів.

Організатор і перший голова *Самвидаву українського музею-архіву і документаційного центру* (1998), член Нац. спілки письменників України (1994), член редколегії газ. «Літературна Україна». Голова правління вид-ва «Смолоскип», президент Між-нар. благодійного фонду «Смолоскип».

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го ст. (1997), Ярослава Мудрого 5-го ст. (2010).

П. у м. Балтимор (США), похований на греко-катол. кладовищі Св. Архангела Михаїла.

Тв.: З генерації новаторів: Світличний і Дзюба: у джерел модерної української критики. Балтимор, 1967; Ukrainian Olympic Champions. Baltimore, 1984.

Літ.: *Астаф'єв А.* «Шинель» Осипа Зінкевича. До 75-літнього ювілею. «ЛУ», 2001, 17 лютого; *Дубинянська Я.* Осип Зінкевич: повернення емігранта. «Дзеркало тижня», 2001, 21 липня; Хто є хто в Україні. К., 2001; *Матусевич М.* «Я приїхав в Україну жити і працювати, а не доживати віку…». «Дзеркало тижня», 2003, 21 червня; *Мельник О.* Голова МБФ «Смолоскип» Осип Зінкевич: «В Україні є над чим і для кого працювати». «Українська газета», 2003, 20—26 листопада; *Позняк Н.* Простий пенсіонер: Осип Зінкевич — від простого солдата до західного мецената. «Без цензури», 2003, 5 вересня; *Слабошпицький М.* Відкрита система (Осип Зінкевич). В кн.: Не загублена українська людина (55 портретів з української діаспори). К., 2004; *Старовойт І.* Зінкевич Осип. В кн.: Енциклопедія української діяспори, кн. 1. Нью-Йорк—Чикаго, 2009; In memoriam: помер засновник і голова видавництва «Смолоскип» Осип Зінкевич. «Українська правда», 2017, 20 вересня.

І.І. Винниченко.

ЗІ́СЕЛЬС Йосиф Самуїлович (н. 02.12.1946) — укр. громад. діяч, дисидент і правозахисник, учасник й організатор укр. та між-нар. єврейс. руху. Н. в м. Ташкент (нині столиця Узбекистану) в сім'ї службовця, мобілізованого за часів *Другої світової війни* до служби на залізниці. Наприкінці 1947 сім'я переїхала до *Чернівців*. Навч. в Чернів. середній школі № 6. Після закінчення школи 1964 поступив на фізичний ф-т Кишинівського ун-ту. Після смерті батька в червні 1965 перевівся до Чернів. ун-ту на 2-й курс фізичного ф-ту. Закінчив фізичний ф-т Чернів. ун-ту (1969). Служив у ВМФ СРСР (1969—70) у м. Кронштадт (нині місто у складі м. *Санкт-Петербург*). Працював інженером тех. контролю в Чернів. радіотелецентрі (1971—78). Розповсюджував *самвидав* з кінця 1960-х рр. Від поч. 1970-х рр. — активний учасник дисидентського руху (див. *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні*). Допомагав родинам, які виїжджали до Ізраїлю. 1972 виключений із *Всесоюзної Ленінської комуністичної спілки молоді* за обстоювання права на репатріацію євреїв — публічний захист колеги, який подав документи на виїзд до Ізраїлю. Активно поширював самвидав (до арешту в грудні 1978), у лютому 1977 був попереджений про відповідальність у випадку продовження «антирадянської діяльності». Член *Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод* (із серпня 1978). Співпрацював із Моск. Гельсінською групою, моск. та чернів. єврейс. «відмовниками» (особами, яким д-ва відмовила у праві виїхати за кордон), Робочою комісією з розслідування використання психіатрії в політ. цілях, Фондом допомоги політ. в'язням. Збирав інформацію про Дніпроп. спец. психіатричну лікарню. Автор низки повідомлень до «Хроніки поточних подій», в якій відображалися діяльність правозахисного руху та репресивні заходи супроти нього. У грудні 1978 заарештований після кількох обшуків із вилученням самвидаву і картотеки в'язнів психлікарень та ін. матеріалів. 1979 засуджений до 3 років позбавлення волі за ст. 187 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР (наклепницькі вигадки, які паплюжать рад. держ. і сусп. лад). Покарання відбував у м. Сокиряни (нині місто Дністровського р-ну Чернів. обл.) в колонії посиленого режиму. Звільнений у грудні 1981. Після звільнення поновив зв'язки з Укр. групою сприяння виконанню Гельсінських угод, Комісією з розслідування використання психіатрії в політ. цілях, а також діячами єврейс. руху в *Москві*. Організовував допомогу родинам репресованих, брав участь у створенні групи з вивчення мови іврит та підготовки підручників. Двічі відвідував політ. засланців у Казахській РСР. У жовтні 1984 заарештований у Чернівцях. 1985 повторно засуджений до позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму за тією самою статтею Кримінального кодексу УРСР, що й першого разу. Покарання відбував у 30-й зоні у Львові, згодом — у 12-й зоні в Нижньому Тагілі (нині місто Свердловської обл., РФ). В січні 1987 відкинув пропозицію про дострокове звільнення за відмову від правозахисної діяльності у межах кампанії, відомої як «горбачовська амністія». Звільнений

у жовтні 1987. Після звільнення працював електриком, але рік перебував під адм. наглядом. Співпрацював з Укр. Гельсінською спілкою. Брав участь в організації *Народного руху України*. Один із засновників Ради національностей Нар. руху України. 1988 створив першу єврейс. орг-цію в Україні — Чернівецький єврейс. культурно-громад. фонд. Один із засновників і співголова Конфедерації єврейс. орг-цій і громад СРСР (1989). Від січня 1991 — співголова, а від квітня 1992 — голова Асоціації єврейс. громад. орг-цій та общин України (*Ваад України*). Від квітня 1999 — виконавчий віце-президент Єврейс. конфедерації України. Від 2002 — голова Ген. ради Євроазіатського єврейс. конгресу. Член Європ. ради єврейс. громад, Європ. і Світ. єврейських конгресів, Світ. сіоністської орг-ції та ін. Автор низки публіцистичних праць із багатьох проблем суспільно-політ., громад. та культ. життя України. Співзасновник Музею історії та к-ри євреїв Буковини (2008).

Лауреат премії Свободи Т-ва допомоги єврейс. іммігрантам (Hebrew Immigrant Aid Society; США; 1992).

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го ст. (2005), «За мужність» 1-го ст. (2006), Jewish Destiny Award (2012).

Праці: Єврейські організації і Народний рух України. «Сучасність», 1989, № 12; Если я только для себя… (сборник статей). К., 2000; Если не сейчас..: статьи, интервью, выступления: 1989—2006 гг. К., 2006; Господи, Ти відкриєш уста мої..: Йосиф Зісельс у розмовах із Ізою Хруслінською. К., 2017.

Літ.: Дружина Зісельса просить про допомогу її чоловікові. «Свобода» (Джерзі Сіті), 1980, № 120, 24 травня; Дружина політв'язня благословляє інших дружин політв'язнів. Там само, 1980, № 122, 28 травня; *Строката Н.* Українська гельсінкська група: від заснування (1976) до виарештування (1980). «Сучасність», 1980, № 10; *Білінський Я.* Причини і наслідки заснування Української гельсінкської групи (деякі думки з нагоди п'ятиліття заснування групи). Там само, 1981, № 11; Українська гельсінкська група 1978—1982: документи і матеріяли. Торонто—Балтимор, 1983; У дружбі — сила народів (розмову з Йосифом Зісельсом провів Тарас Гунчак, 20 липня 1990 р.). «Сучасність», 1991, № 5; Нові реалії України: українсько-єврейський діалог. К., 1997; Хто є хто в Україні. К., 2001; *Квіт С.* Йосиф Зісельс: «А я й є український єврей». «День», 2017, № 46/47, 17 березня; *Карасик С.* Зісельс Йосиф Самуїлович. Web: https://web.archive.org/web/20100319200357/http://khpg.org/archive/index.php?id=1113910960; Українська Гельсінська спілка з прав людини. Web: https://helsinki.org.ua/kerivni-orhany/josyp-zisels

О.В. Ясь.

«ЗОЛОТІ́ ВОРО́ТА», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, який сформовано в *Київській області* у травні 2014. Із початку серпня 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, брав участь у звільненні від терористів кількох населених пунктів *Луганської області*. Перший командир — М.Шваля. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Билина П.* Війна кличе. Стань переможцем!: нотатки на полях російсько-української війни. К., 2017; *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018; *Билина П.* Моя війна: нотатник. К., 2019.

В.І. Милько.

ЗУБА́НИЧ Василь Іванович (н. 09.02.1983) — укр. військовик, командир 15-го окремого гвард. гірсько-піх. батальйону 128-ї гірсько-піхотної бригади ЗС України, підполковник. Герой України (2015). Н. в с. Голятин (нині село Хустського р-ну Закарпат. обл.). У зоні бойових дій — із травня 2014. Керуючи батальйоном, брав участь у боях за Луган. аеропорт та *Дебальцеве*. Під час прориву у складі штурмової групи в Луган. аеропорт для забезпечення відходу підрозділів з оточення отримав численні поранення, проте відмовився від госпіталізації та продовжував керування підрозділом. З листопада 2014 виконував завдання на Дебальцевському напрямку.

«За виняткову особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народові» 23 березня 2015 З. присвоєно звання «Герой України» з врученням ордена «Золота зірка».

Літ.: *Василенко О.* Вибір Героя. Web: http://www.mil.gov.ua/news/2015/09/07/vibir-geroya.

О.Л. Скрябін.

ЗУБЕ́НКО Владислав Віталійович (22.04.1991—28.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Харків*. Після закінчення школи навч. у Харків. залізничній академії, працював контролером. Брав участь у програмах із пропагування здорового способу життя, був волонтером-скаутом молодіжної орг-ції «YMCA» України, волонтером Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Дзержинського р-ну м. Харків, захоплювався історичною реконструкцією. Після початку *Революції гідності 2013—2014* брав участь у Харків. Євромайдані. На *майдан Незалежності* в *Києві* приїхав 19 лютого 2014. 20 лютого 2014 отримав тяжке вогнепальне поранення під час протистояння на вул. Інститутській, від якого помер 28 лютого 2014.

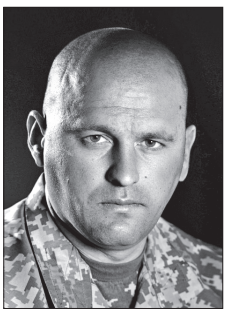

В.І. Зубанич.

В.В. Зубенко.

Похований у м. Харків. 21 листопада 2014 йому посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України». 2016 на його честь перейменовано вул. Тимурівців у Харкові. 2017 його ім'ям названо потяг за маршрутом «Харків—Рахів» (із кінця року «Харків—Чернівці») та лабораторію інформаційних систем і технологій в ун-ті залізничного транспорту в Харкові, рішенням КМ України засновано іменну стипендію для студентів спеціальності «залізничний транспорт».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Владислав Зубенко. Web: www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/владислав-зубенко

К.Р. Литовка.

«ЗУБР», малий десантний корабель проєкту 12322 «Зубр» — найбільший у світі десантний корабель на повітряній подушці. Буд-во 4-х перших десантних кораблів на повітряній подушці по-

Десантний корабель «Зубр».

М.Ю. Зурабов.

чалося в 1983 на суднобудівних з-дах «Алмаз» (Ленінград; нині м. *Санкт-Петербург*), Феодосійського вироб. об'єднання «Море» (*Феодосія*) і в Хабаровську (нині місто в РФ). У подальшому воно продовжилося в Санкт-Петербурзі та Феодосії. Перший корабель був побудований 1986 і після тривалих випробувань увійшов до бойового складу ВМФ СРСР 1988. За результатами випробувань до конструкції серійних кораблів були внесені зміни, зокрема щодо складу радіоелектронного озброєння. До початку 1990-х років у складі ВМФ СРСР налічувалося 8 малих десантних кораблів на повітряній подушці, які базувалися в Балтійську (Балт. флот) і в Донузлаві (Чорномор. флот).

Після розпаду *СРСР* і розділу Чорномор. флоту Україні було передано 3 готові кораблі («Краматорськ», «Горлівка», «Артемівськ») і 2 недобудовані (на верф'ях у Феодосії), один з яких («Донецьк») у червні 1993 було добудовано і введено до складу ВМС України, ін. кораблі в море не виходили та перебували в резерві.

Малий десантний корабель на повітряній подушці проєкту 12322 «Зубр» призначений для прийому з обладнаного чи необладнаного берега підрозділів мор. десантів із бойовою технікою, перевезення морем, висадки на узбережжі противника та вогневої підтримки десантних військ. Крім того, він може здійснювати транспортування мін та постановку мінних загороджень. Корабель здатний виходити на берег, долати рови і траншеї, рухатися по болотах і висаджувати десант у глибині оборонних позицій противника. Для малого десантного корабля на повітряній подушці «Зубр» для висадки десантів доступні до 70 % заг. довжини берегової лінії морів та океанів світу.

Всього на феодосійському суднобудівному з-ді Феодосійської суднобудівної компанії «Море» було побудовано 12 кораблів у рамках цього проєкту: 10 — для ВМФ Росії і 2 — для ВМС Греції. Ще 2 кораблі, що будувалися для ВМФ Росії, залишилися недобудованими й були розібрані.

«З.» оснащений двома 140-міліметровими установками МС-227 «Вогонь» для стрільби некерованими реактивними снарядами (боєкомплект — 66 снарядів), переносними зенітними ракетними комплексами «Ігла» (8 ракетних комплексів) і двома 30-міліметровими автоматичними артилерійськими установками АК-630 (боєкомплект — 3 тис. снарядів) із системою керування стрільбою.

Корабель здатний перевозити: 3 осн. бойові танки сумарною масою до 150 т; 10 бронетранспортерів сумарною масою до 131 т і 140 осіб десанту або 8 бойових машин піхоти сумарною масою до 115 т; 8 плаваючих танків. Для десанту передбачено 4 приміщення на 140 місць. Замість бойової техніки приміщення може бути обладнане для розміщення додатково ще 366 осіб (усього бл. 500 осіб).

Станом на кін. 2002 в бойовому складі ВМФ Росії перебувало 3 кораблі цього класу. 2001—04 4 кораблі «З.» (по два Росією та Україною) були поставлені до Греції.

«З.» є постійним учасником міжнар. виставок і салонів сучасних озброєнь і військ. техніки.

Серійне вир-во було налагоджено на з-ді Феодосійської суднобудівної компанії «Море» у Феодосії. З-д займався виконанням грец. і китайс. замовлень. Модернізована укр. версія корабля отримала назву «Бізон» проєкту 958. В Україні побудовано 2 малі десантні кораблі проєкту 958 «Бізон». Контракт на буд-во малих десантних кораблів на повітряній подушці для ВМС Китаю став найбільшим контрактом військ. кораблебудування за часів незалежної України.

Літ.: 12322 Зубр—POMORNIK. «Military Russia», 2013, 18 апреля; Сучасний український корабель-амфібія відправився в Китай. «Військова панорама», 2013, 27 квітня; Україна відправила до Китаю десантний корабель. «УкрІнформ», 2013, 29 липня.

В.І. Онопрієнко.

ЗУРА́БОВ Михайло Юрійович (н. 03.10.1953) — рос. держ. діяч, дипломат. Глава рос. делегації у Тристоронній контактній групі з мирного врегулювання ситуації в Донец. і Луган. областях з червня 2014 до квітня 2015. Н. в м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*) у сім'ї вчених (батько — розробник міжнар. космічн. системи рятування кораблів, високопосадовець мін-ва мор. флоту СРСР, мати — мікробіолог, д-р біологічних наук). Навч. в Моск. ін-ті управління ім. С.Орджонікідзе (закінчив 1975). Наприкінці 1970-х — у 1980-х рр. працював інженером-асистентом у цьому виші, навч. в аспірантурі, викладав тощо. 1983—88 — старший наук. співробітник, нач. лабораторії Всесоюзного н.-д. і конструкторського ін-ту монтажної технології. 1988—92 — заст. нач. тресту «Моспромтехмонтаж». 1992—98 — ген. дир. мед. страхових акціонерних компаній «МАКС» та «МАКС-М». Обіймав також посаду голови ради директорів АТ «Конверсбанк».

Від 1998 — у політиці. 1998—99 і 2007—09 — радник президента РФ. 1999—2004 очолював Пенсійний фонд РФ. 2004—07 — на чолі мін-ва охорони здоров'я та соціального розвитку РФ. На цій посаді відомий серед іншого запровадженням монетизації пільг.

2009 (2010) — 28 липня 2016 — посол РФ в Україні. Указ про призначення З. послом був підписаний в серпні 2009, втім через виборчий процес в Україні та напружені відносини між РФ та Україною він зміг взятися до виконання обов'язків лише в січні 2010. 19 січня 2010 і 2 серпня 2012 — 4 серпня 2016 — спецпредставник із розвитку торговельно-екон. відносин РФ з Україною.

З. був фактично відкликаний з України 23 лютого 2014 і не перебував постійно в *Києві* до моменту звільнення з посади. Як представник Росії брав участь у *Донецьких мирних переговорах* 23 та 27 червня 2014, виступив підписантом Мінських угод вересня 2014 та лютого 2015 (див. *Мінська угода 2015*).

Наступник З. у Києві — тимчасовий повірений у справах РФ в Україні О.Лукашик, а в тристоронній контактній групі — Б.*Гризлов*.

Дипломатичний ранг: надзвичайний і повноважний посол (2011).

Літ.: 25 років незалежності: Нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2.

Т.С. Водотика.

І

«ІВАНО-ФРАНКІ́ВСЬК», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, який сформовано в *Івано-Франківській області* в червні 2014. Із серпня 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, де брав участь у боях під м. Іловайськ Донецької обл. Командир — О.Поліщук. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

ІГНА́ТІЙ, Ігнатій Маріупольський (в миру — Іаков Газадінов; р. н. невід. — п. 16(03).02.1786) — митрополит Готський і Кафінський. 11 червня 1997 рішенням Священного Синоду УПЦ (МП) зарахований до лику місцево шанованих святих, день пам'яті вшановується 3 лютого (ст. ст.).

Відомості про ранній період його життя містяться лише в пізніх наративних джерелах (і тому не викликають довіри). 1771 був призначений митрополитом *Готської єпархії* та прибув до Криму, майже вся територія якого була на той час зайнята рос. військами (в ході *Російсько-турецької війни 1768—1774*). 15 серпня 1771 І. прибув до Кафи (нині м. *Феодосія*). 29 вересня написав у Найсвятіший Синод прохання про прийняття його єпархії в юрисдикцію Рос. церкви. 8 грудня 1772 направив рос. імп. *Катерині II* листа з проханням прийняти греків Криму в рос. підданство (оригінали цих листів не знайдені, немає і свідчень про їх розгляд урядовими інстанціями в *Санкт-Петербурзі*).

1778 за рішенням імп. Катерини II почалося *Переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1780.* Особливу роль в організації переселення відігравав І. 16 липня 1778 командувач рос. військ у Криму і на Кубані генерал-поручик О.*Суворов* прийняв складену І. «Постанову кримських християн», в якій були сформульовані їхні умови щодо переселення: поселення окремо від ін. народів, громадян. і церк. автономія, дозвіл заг. вільними виборами визначати свою адміністрацію, збереження за І. титулу *митрополита* до кінця його життя. 17 липня 1778 І. просив надати монаршу грамоту, яка гарантуватиме виконання умов, оскільки через невизначеність майбутнього багато хто з християн відмовлявся від переселення (грамота, підписана імператрицею 25 травня 1779, була вручена І. в листопаді 1779). Переселення розпочалося 28 липня і 18 вересня 1778 було майже завершено. Цього дня І. вирушив із Криму разом з останньою партією переселенців. 24 жовтня він приїхав в Олександрівську фортецю (нині м. *Запоріжжя*), де прибулі проходили реєстрацію. Рос. влада високо оцінила заслуги І.: О.Суворов виплатив йому 6550 *рублів*.

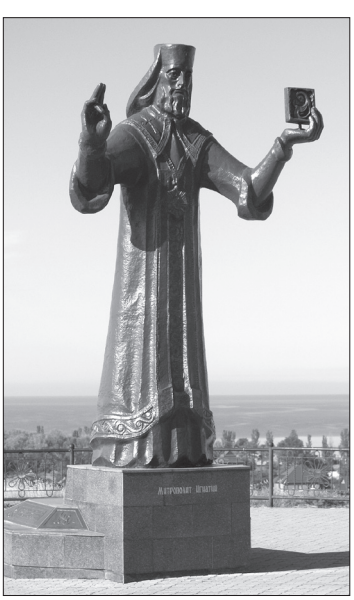

Пам'ятник митрополиту Ігнатію у Маріуполі біля собору Архістратига Михаїла. Художники В. Константинов і Л. Кузьмінов, 1998. Фото 2016.

14 березня 1779 указом імп. Катерини II І. був прийнятий у рос. підданство. І., оселившись у *Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі*, відвідував греків, які тимчасово були поселені вздовж річок Оріль та Самара (обидві прит. Дніпра) у вкрай скрутних умовах, писав прохання та скарги в різні інстанції. При цьому переселенці звинувачували митрополита у своїх бідах. Після звернення до кн. Г.*Потьомкіна* І. був запрошений до С.-Петербурга, де брав участь в узгодженні місць проживання переселених християн (його поїздка тривала з липня до грудня 1779). Завдяки наполегливості І. для греків був створений Маріупольський повіт. У квітні 1780 почалося його заселення, будувався *Маріуполь*, було утворено Маріупольський грец. суд — орган, що виконував адм., поліцейські та суд. функції в повіті. Уже 1780 І. вибудував у Маріуполі кілька церков, в одній з яких — Свято-Успенській — була поміщена старовинна ікона Божої Матері «Одигітрія», привезена з Криму. Брав участь у буд-ві й освяченні сільс. церков повіту.

Через голод і нові людські втрати напружені відносини між І. та частиною грец. громади зберігалися і в Маріуполі. У вересні 1780 стався конфлікт, у ході якого противники І. знесли огорожу та знищили сад у заміській садибі митрополита. Конфлікт тривав

аж до смерті І. і вплинув навіть на церемонію його поховання.

Літ.: *Серафимов С.А.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. «Херсонские епархиальные ведомости: прибавление», 1862, ч. 5, № 3; *Гедьо А.В.* Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. «УЇЖ», 2001, № 1; Документы по истории греков Приазовья, т. 1: От Крыма до Мариупольского греческого округа. Донецк, 2008; *Калоеров С.А.* Игнатий (Газадини, Гозадино). В кн.: Православная энциклопедия, т. 21. М., 2009; *Жарких М.І.* Виведення християн з Криму в 1778 р. К., 2016 (https://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/BaxchisarajUspenSkelja/Appendices/GreeksEmigration.html).

М.І. Жарких.

ІЛІЧЕ (Illice)**, також Lerici, Elexe, Erexe** — пристань, поселення і замок у гирлі Дніпра. Згадується у джерелах 14—15 ст.

Згідно з уривчастими згадками у джерелах у 2-й пол. 14 ст. І. — торг. порт і поселення, в якому існувала громада генуезців (див. *Італійські колонії у Північному Причорномор'ї*) на чолі з консулом (згадки 1374, 1381, 1386—87, 1390). У 1-й пол. 15 ст. генуезці спорудили тут замок (уперше згадується 1440), який мав статус приватної сеньйорії, але з 1441 був підпорядкований комуні Кафи (нині м. *Феодосія*). Весною 1455 замок захопили мешканці Білгорода (нині м. *Білгород-Дністровський*), яких підтримав молдав. господар Петро III Арон. Спроба Кафи повернути І. успіху не мала. Подальша доля І. у джерелах не відображена. Імовірно, замок перебував під контролем *Молдавського князівства* аж до 1484 (завоювання Білгорода *Османською імперією*).

Археол. матеріали (кераміка 13—15 ст.) і знахідки монет (зокрема молдавських) дають підстави ототожнити І. з *городищем* Дніпровське-2 (в районі злиття Дніпровського та Бузького лиманів, за 2 км на пд. зх. від с. Дніпровське (колиш. Сари-Камиш) Миколаїв. р-ну Миколаїв. обл.). Городище складається з двох частин (площею 0,25 га і 0,85 га). На відстані 1,2 км від Дніпровського-2 розташов. поселення Аджигол-1 (з матеріалами 10—14 ст.); є підстави розглядати обидві пам'ятки як частини одного комплексу.

Аналіз *портоланів*, які фіксують топонім «Elexe»/«Erexe» починаючи з 1296, дає підстави стверджувати, що генуезці використовували пристань у гирлі Дніпра принаймні з кінця 13 ст. Можливо, що топонім «Elexe» — спотворена назва давньоруського *Олешия*.

Літ.: *Тодорова Е.* Северное побережье Черного моря в период позднего средневековья: историко-географическое исследование. «История СССР», 1989, № 1; *Буйських С.Б., Ієвлев М.М.* Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу у X—XIII ст. «Археологія», 1991, № 4; *Руссев Н.Д., Мельников О.Н.* Тайна «каратов замка Илличе». «Stratum plus», 2003/04, № 6; *Руссев Н.Д.* Олешье, или Ильиче, — белое пятно на фоне темных веков. «Libra [збірник наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.Мечникова]», 2014, вип. 3; *Його ж.* Два варианта городской истории средневекового Причерноморья — Белгород и Олешье. В кн.: Генуэзская Газария и Золотая Орда. Казань—Симферополь—Кишинев, 2015.

Д.Я. Вортман.

ІЛОВА́ЙСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 2014 — бойова операція в ході війни на сх. України в серпні 2014, яка мала на меті встановлення та утримання контролю над стратегічно важливим населеним пунктом — м. Іловайськ Донец. обл. Внаслідок вторгнення в Україну рос. регулярних частин сили, задіяні в *Антитерористичній операції* (АТО), зазнали важких втрат і були вимушені перейти від наступальних дій до оборони й стримування противника. Події під Іловайськом стали поворотним пунктом початкового етапу збройного конфлікту на сх. України та привели до підписання угоди про тимчасове перемир'я (див. *Мінська угода 2014*). В ЗМІ та публічному дискурсі події під Іловайськом серпня 2014 часто називають «Іловайською трагедією», «Іловайським котлом».

На початок серпня 2014 сили АТО, що перебували в оперативному районі вздовж кордону з Росією на території *Луганської області* та *Донецької області* (Сектор «Д»), під тиском постійних обстрілів та, уникаючи оточення, були змушені залишити позиції. Було втрачено контроль над частиною українсько-рос. кордону, що дало змогу Росії безперешкодно постачати незаконним збройним формуванням боєприпаси та забезпечити притік найманців. У такій ситуації укр. армія розпочала наступ на стратегічно важливі об'єкти — міста Іловайськ і Міусинськ, висоту *Савур-могила*.

План операції зі взяття під контроль Іловайська (розташований за 40 км на пд. сх. від *Донецька*) розроблявся кер-вом Сектору «Б» на поч. серпня 2014 і згодом був затверджений рішенням штабу АТО. Проведення операції було частиною плану кер-ва АТО з оточення Донецька, що передбачала перекриття осн. шляхів комунікацій противника та блокування Іловайська з двох напрямків: 1) з пн. боку, з району смт Верхньоторецьке війська мали заблокувати осн. шляхи сполучення між Донецьком та *Горлівкою* і вийти до смт Нижня Кринка; 2) із пд. планувалося завдати гол. удару з району смт Старобешеве на Іловайськ, а потім — на міста *Харцизьк* і *Зугрес*. Кільце оточення навколо Донецька мало зімкнутися в районі м. Зугрес.

І.о. почалася 4 серпня 2014, коли штаб АТО видав бойовий наказ військам Сектору «Б» на оточення Донецька. Виконання завдань покладалося на підрозділи 17-ї окремої танк. бригади, 93-ї та 51-ї окремих механізованих бригад ЗС України, які мали блокувати місто. Для розгрому осн. сил противника та зачистки міста передбачалося залучити добровольчі формування МВС та Нац. гвардії України. За попередньою інформацією штабу АТО, на той час безпосередньо в Іловайську мали перебувати від 30 до 80 бойовиків незаконних збройних формувань із числа місц. мешканців зі стрілец. зброєю. При плануванні операції не були додатково перевірені розвідувальні дані про чисельність і позиції противника; не було також враховано можливість швидкого підсилення незаконного збройного угруповання додатковими силами та засобами з найближчих міст — Донецька та Шахтарська; наступ мали здійснювати добровольчі підрозділи, при цьому не було забезпечено належної підтримки броньованою технікою та важким озброєнням. Тому укр. війська не отримали чисельної переваги, а перевага у техніці нівелювалася поганим станом та низькою тех. готовністю бойових машин.

7 серпня 2014 було здійснено невдалу спробу наступу на Іловайськ через опорні пункти між

селами Олександрівка та Чумаки підрозділами 40-го батальйону територіальної оборони *«Кривбас»*, посиленого двома танками і двома бойовими машинами піхоти 51-ї окремої механізованої бригади і загоном бійців *Добровольчого українського корпусу «Правий сектор»*.

10 серпня 2014 бійці добровольчих батальйонів *«Азов»*, *«Донбас»* і *«Шахтарськ»* (разом — бл. 200 бійців), підсилених підрозділами 51-ї окремої механізованої бригади, батальйону «Кривбас» і військовою технікою (1 танк, 1 бойова машина піхоти та броньована вантажівка «КамАЗ» «Пряник»), пішли в наступ на Іловайськ із двох напрямків. Натрапивши на добре укріплені позиції противника, укр. сили спромоглися зламати опір на 1-й лінії оборони, проте розвинути успіх не вдалося. В наступні дні (11—12 серпня) підрозділи 40-го батальйону територіальної оборони встановили 4 блокпости на шляхах довкола Іловайська, створивши сприятливі умови для штурму міста. Після невдалих перших спроб наступу під Іловайськ були стягнуті додаткові сили: добровольчі батальйони та кілька щойно доукомплектованих тактичних груп ЗС України. У цей час обстановка в зоні проведення АТО змінилася: противник, отримавши через неконтрольовані ділянки українсько-рос. кордону техніку та боєприпаси, під прикриттям артилерії спромігся зайняти ключові пункти на цій ділянці фронту і пробити «коридор» до м. Сніжне.

16 серпня на нараді за участю кер-ва Сектору «Б», заст. міністра внутр. справ України та командирів 4-х добровольчих батальйонів було узгоджено новий план взяття під контроль Іловайська. У черговому наступі на місто, що розпочався 18 серпня, брали участь переважно добровольчі батальйони: «Донбас» (220 бійців), *«Дніпро-1»* (78 бійців), *«Миротворець»* (74 бійці), *«Херсон»* (30 бійців) та *«Івано-Франківськ»* (33 бійці), спецрота міліції *«Світязь»* (спочатку — 40, потім — 30 бійців). Підтримували наступ зведена рота 51-ї окремої механізованої бригади і ротно-тактична група 17-ї окремої танк. бригади. Більшість задіяних в операції добровольчих формувань (окрім батальйону «Донбас») не мали досвіду участі у бойових діях.

18 серпня батальйон «Донбас» за підтримки військовослужбовців і броньованої техніки 51-ї окремої механізованої та 17-ї окремої танкової бригад увійшов і закріпився в зх. частині Іловайська. Відтак у місто зайшов батальйон «Дніпро-1». Добровольчі підрозділи зайняли приміщення місц. школи № 14 та залізничне депо. 19 серпня в районі проведення операції почав виконувати бойові завдання батальйон «Азов». За кілька днів добровольці взяли під контроль частину Іловайська на зх. від залізниці, що проходить містом з пн. на пд. Незаконні збройні формування продовжували контролювати територію на сх. від залізничної колії. Водночас 19 серпня батальйон «Шахтарськ» продовжував відволікати противника, розділившись і рухаючись із пд. двома частинами. Намагання укр. сил того ж дня закріпитися у сх. частині міста не дали бажаного результату.

Під час спроби 20 серпня ввійти до міста з боку с. *Виноградне* батальйони «Шахтарськ» та «Азов» потрапили під обстріл, відступили й більше не брали участі в операції: бійці «Азову» повернулися на базу до *Маріуполя*, а батальйон «Шахтарськ» був відведений у м. Комсомольське (від 2016 — Кальміуське).

На підтримку добровольців штаб АТО спрямував 1-й механізований батальйон та зведену роту 93-ї окремої механізованої бригади ЗС України. 21 серпня ці підрозділи разом із частинами 51-ї окремої механізованої бригади, які відступили із с. Петрівське (біля Савур-могили), зосередилися в базовому таборі військ Сектору «Б» поблизу с-ща Дзеркальне (нині с-ще Кальміуського р-ну Донец. обл.). Сюди ж прибули дві групи (по 30 бійців) із 3-го полку спец. призначення та 73-го мор. центру спец. операцій. З бійців 93-ї окремої механізованої бригади було сформовано зведений загін, який отримав завдання забезпечити підтримку групи полк. І.*Гордійчука*, що утримувала висоту Савур-могила.

23 та 24 серпня до Іловайська зайшли добровольці батальйонів «Херсон» та «Миротворець» і зайняли позиції в р-ні залізничного депо. У місті тривали вуличні бої, а 25 і 27 серпня бойовики спробували взяти штурмом позиції укр. сил. 25 серпня 2014 під Іловайськом, потрапивши в засідку, загинув командир батальйону «Херсон» Р.*Сторчеус*.

Тим часом до військ. командування почала надходити інформація від прикордонників та офіцерів штабу Сектору «Д» про перетин українсько-рос. кордону колонами військ. техніки. Попри відсутність на техніці відповідного маркування ін. факти (зразки техніки, емблеми військ. частин, організованість і порядок руху колон тощо) свідчили про те, що це регулярні частини ЗС РФ. На той час цю інформацію штаб АТО офіційно не підтверджував.

У ніч на 24 серпня почалося вторгнення в Україну рос. регулярних військ (див. *Вторгнення російських військ в Україну 2014*). Колони рухалися вглиб території України в напрямку смт Старобешеве, відрізаючи укр. підрозділи в районі Іловайська. У ніч на 24 серпня 2014 на територію України зайшли 9 батальйонно-тактичних груп регулярних військ РФ: 3,5 тис. осіб, 60 танків, 320 бронемашин, 110 гармат, мінометів, протитанк. ракетних комплексів. Того ж дня ватажки незаконних збройних формувань оголосили про початок масштабного наступу на позиції укр. військ. Противник намагався оточити добровольчі батальйони в Іловайську наступом із пн. зх. (зі сторони Донецька) та з пд. (з району Амвросіївки). Напередодні, 23 серпня 2014, незаконні збройні формування розпочали наступ на позиції ЗС України в Секторі «Д» в районі Амвросіївки, систематично обстрілюючи ці території з важкої артилерії. З того часу й до поч. прориву з оточення обстріли іловайського угруповання не припинялися. Такі дії противника завадили зведеній роті 93-ї окремої механізованої бригади закріпитися в с. Петрівське неподалік Савур-могили та примусили загін повернутися до с-ща Дзеркальне. Водночас після масових обстрілів противника особовий склад 5-го батальйону територіальної оборони «Прикарпаття» 23 серпня залишив зону бойових дій і вирушив до місця постійної дислокації в *Івано-Франківській області*. В такій ситуації частини Нац. гвардії України після кількох бойових зіткнень із незаконними збройними формуваннями

та рос. диверсійними групами відступили в район м. Комсомольське. Слідом за цим, після мінометного обстрілу району смт Кутейникове, залишили позиції та відійшли в напрямку смт Старобешеве більшість мобілізованих солдатів батальйонно-тактичної групи 28-ї механізованої бригади, перед тим переведеної в оперативне підпорядкування Сектору «Б» (в районі операції залишилися тільки 17 офіцерів і добровольців). 24 серпня разом із частиною штабного складу 8-го армійського корпусу залишив позиції в районі населених пунктів Амвросіївка, Сонцеве, Гранітне, Благодатне батальйон територіальної оборони «Горинь». Водночас підрозділи 51-ї окремої механізованої бригади, які несли службу на блокпостах південніше Донецька, відступили спочатку до базового табору в районі с. Березове, а згодом понад 1,2 тис. військовослужбовців залишили базовий табір (при цьому частина військовослужбовців бригади залишилися на позиціях і продовжили виконували завдання в районі Іловайська). Частина згаданих підрозділів були оцінені командуванням як такі, що неспроможні виконувати завдання, і спрямовані в тил для відновлення боєздатності.

Таким чином, у зоні бойових дій в Секторі «Д» залишилася незначна кількість військовослужбовців, озброєних переважно стрілец. зброєю, які не могли ефективно організувати оборону та протистояти просуванню регулярних військ РФ. Фактично фронт у районі Амвросіївки, який захищав іловайське угруповання укр. сил із пд., перестав існувати, а залога на висоті Савур-могила опинилася в цілковитому оточенні. Кілька днів із району Іловайська через Старобешеве в напрямку м. Волноваха ще вдавалося вивозити поранених. У такій ситуації (нещільного оточення) необхідно було або істотно посилювати угруповання, розривати кільце оточення й остаточно брати Іловайськ під контроль, або ж терміново виводити військ. підрозділи із зони можливого оточення. 27 серпня 2014 ротна група 92-ї окремої механізованої бригади, спрямована для посилення позицій біля Старобешевого, потрапила під артилер. вогонь, втратила техніку і відступила. Відтоді кільце оточення довкола Іловайська остаточно зімкнулося.

Вторгнення рос. військ різко змінило співвідношення сил. 24 серпня відбулися бойові зіткнення укр. частин із підрозділами регулярної армії РФ: в районі смт Кутейникове підрозділи 51-ї окремої механізованої бригади вступили у бій з однією із рос. колон, що рухалася без розпізнавальних знаків. Під час бою було знищено 2 бойові машини десанту противника та захоплено у полон 10 десантників 331-го повітряно-десантного полку 98-ї повітряно-десантної д-зії РФ. В районі смт Старобешеве противник мінометним обстрілом знищив 2 артилер. батареї 55-ї окремої артилер. бригади. У ніч на 25 серпня зазнала важких втрат мінометна батарея 51-ї окремої механізованої бригади, що знаходилася на блокпосту 39.06 під Іловайськом: від обстрілу загорілася й вибухнула військ. вантажівка, 17 військовослужбовців загинули, багато бійців зазнали поранень. Укр. підрозділи намагалися зупинити просування противника: артилерія ЗС України завдала вогневого ураження противнику в районі с. Агрономічне. 26 серпня під час бою в районі с. Новодвірське вдалося захопити танк новітньої рос. модифікації Т-72Б3, що належав до 6-ї танк. бригади РФ (пізніше танк був використаний для прориву з оточення). Того ж дня поблизу с. Многопілля із протитанк. гармати «Рапіра» 51-ї окремої механізованої бригади було знищено кілька одиниць бронетехніки з рос. колони, що рухалася до Іловайська. Під час бою загинули кілька солдатів противника, трьох військовослужбовців ЗС РФ було взято у полон.

Тим часом батальйонно-тактична група 72-ї окремої механізованої бригади не змогла виконати завдання та зупинити подальше просування противника на рубежі Старобешеве—Комсомольське. 26 серпня рос. війська зайняли Старобешеве та Кутейникове на пд. від Іловайська. У цей час тривали бої в Новоазовську, противник намагався прорватися в напрямку Маріуполя.

В іловайського угруповання, яке від 27 серпня перебувало у повному оперативному оточенні, закінчувалися боєприпаси, вода і продовольство. Бійці та командири через рідних і близьких вимагали від політ. і військ. кер-ва країни спрямувати до Іловайська підмогу. Під Адміністрацією Президента України і Генштабом ЗС України відбулися пікети з вимогами терміново прийняти необхідні рішення. В цих обставинах командування АТО здійснило спробу прорвати зовні кільце оточення. 27 серпня зведена ротно-тактична група 92-ї окремої механізованої бригади прибула з *Харківської області* в м. Комсомольське й отримала завдання: діючи спільно з підрозділами 42-го батальйону територіальної оборони «Рух Опору», розблокувати оточені під Іловайськом укр. сили. Більшість особового складу в обох формуваннях складали мобілізовані військовослужбовці, які не мали бойового досвіду, нечітко розуміли ситуацію та поставлені завдання. В ніч на 28 серпня колона ротно-тактичної групи, що зупинилася на ґрунтовій дорозі Новозар'ївка — Войкове (нині с. Кам'яне), зазнала масованого обстрілу з кулеметів, мінометів, систем залпового вогню та ствольної артилерії: 13 військовослужбовців загинули, більшість техніки було спалено.

Тоді ж (27 серпня) із *Краматорська* до с. Березове гелікоптерами було перекинуто зведений загін 42-го батальйону територіальної оборони «Рух опору». Звідси підрозділ, посилений двома бойовими машинами піхоти зі складу 51-ї окремої механізованої бригади, на вантажівках вирушив у напрямку с-ща Колоски, де мав зустрітися з групою 92-ї бригади. Вночі колона також зазнала артилер. обстрілів, а зранку 28 серпня була остаточно розбита легкою бронетехнікою противника. Вцілілі частини обох груп спробували прорватися, проте в районі с. Новокатеринівка (нині село Кальміуського р-ну Донец. обл.) 180 військовиків були взяті у полон (більшість полонених невдовзі були відпущені).

Оточене під Іловайськом укр. угруповання налічувало, за різними підрахунками, 1,2—1,4 тис. бійців й у кілька разів поступалося чисельністю незаконним збройним формуванням і рос. регулярним військам, що блокували місто. Зважаючи на таке співвідношення сил, укр. сторона намагалася домовитися з противником про гуманітарний коридор для виведення угрупован-

ня з оточення. Перемовини про це велись одночасно на кількох рівнях: 1) на рівні безпосередніх учасників бойових дій — кер-вом Сектору «Б»; 2) на рівні Мін-ва оборони України і Генштабу ЗС України відбувалася комунікація із заступником керівника Генштабу ЗС РФ; 3) переговори на політ. рівні відбулися 26 серпня під час зустрічі президентів України та Росії в *Мінську*.

28 серпня було досягнуто домовленості кер-ва Сектору «Б» з представниками ЗС РФ про вихід із технікою та зброєю завчасно узгодженими маршрутами т. зв. зеленим коридором під гарантії рос. сторони. 29 серпня 2014 о 1-й год. ночі офіц. вебпортал президента РФ опублікував звернення В.*Путіна* до незаконних збройних формувань надати укр. підрозділам в Іловайську т. зв. зелений коридор для виходу з оточення.

В цій ситуації кер. Сектору «Б» генерал-лейтенант Р.*Хомчак*, після консультацій з командирами батальйонів, прийняв рішення про вихід. 29 серпня о 04:45 укр. підрозділи розпочали запланований вихід на рубіж Многопілля—Агрономічне і прибули на визначене місце бл. 07:00—07:30 ранку. В цей момент перемовники від рос. сторони повідомили нові умови: противник вимагав від укр. частин залишити техніку та озброєння. В ситуації, коли рос. сторона висунула нові умови та просила затриматися з виходом, на рівні безпосереднього командування укр. угрупованням було прийняте рішення виходити під гарантії рос. сторони, а в разі бойового зіткнення — прориватися з боєм. При цьому вище військ. кер-во фактично не давало наказу про вихід, сподіваючися провести операцію з прориву кільця оточення на поч. вересня. Отже, це було колегіальне рішення командування Сектору «Б» і командирів добровольчих формувань. Такий план виходу, на думку військ. експертів, мав кілька серйозних недоліків: укр. силам бракувало бронетехніки в разі бойового зіткнення, а завчасно узгоджений із противником маршрут виходу дав змогу останньому облаштувати зручні позиції для обстрілу українських колон.

29 серпня оточені частини сформували 2 похідні колони та о 8:15 ранку почали рух за визначеними маршрутами. Пн. колона з кодовою назвою «Булава» під командуванням генерал-лейтенанта Р.Хомчака складалася з підрозділів 17-ї окремої танк. бригади, кількох підрозділів 93-ї окремої механізованої бригади, бійців добровольчих формувань «Дніпро-1», «Миротворець», «Херсон», «Івано-Франківськ», спецроти міліції «Світязь», батальйонно-тактичної групи 51-ї окремої механізованої бригади і батальйону «Кривбас» — разом 850 військовослужбовців ЗС України та 222 бійці добровольчих батальйонів. У колоні було 4 танки та кілька бойових машин піхоти. Колона мала рухатися маршрутом Многопілля—Агрономічне—Новодвірське—Михайлівка—Андріївка—Горбатенко—Чумаки—Новокатеринівка.

Пд. колона «Вітер», якою керував нач. відділу підготовки військ штабу оперативного командування «Південь» полк. О.Грачов, мала просуватися за маршрутом Многопілля—Червоносільське—Осиково—Побєда—Новокатеринівка. Колона складалася з батальйонно-тактичної групи 93-ї окремої механізованої бригади (293 особи), групи 3-го полку спецпризначення (бл. 30 осіб), підрозділів 39-го батальйону територіальної оборони «Дніпро-2» і 40-го батальйону територіальної оборони «Кривбас» (разом — 50—60 бійців), групи полк. І.*Гордійчука*, яка 28 серпня відійшла з позицій на Савур-могилі (14 осіб), батальйону «Донбас» (бл. 200 осіб) та кількох десятків бійців з різних підрозділів. Всього в колоні налічувалося бл. 650 бійців, 2 танки (Т-64БВ зі складу 93-ї окремої механізованої бригади та трофейний рос. Т-72Б3, яким керував зведений екіпаж полк. Є.Сидоренка). Зустрівшись у Новокатеринівці, обидві колони мали відступити до базового табору в м. Комсомольське.

Пн. колона розтягнулася на значну відстань і пройшла перше коло оточення без зіткнень. Противник перебував на позиціях неподалік Новодвірського і спочатку не відкривав вогню, що зіграло на руку укр. військовикам. Голова пн. колони пройшла Новодвірське, Михайлівку, Андріївку, коли надійшла інформація про обстріл військ, що рушили пд. маршрутом. Біля с. Чумаки противник розпочав обстріл укр. військовиків і добровольців зі стрілец. зброї та важкого озброєння (ручних протитанк. гранатометів, протитанк. керованих ракетних комплексів, танків). Після початку обстрілу машини кер. Сектору «Б» Р.Хомчака, командира батальйону Ю.Берези, офіцерів штабу, зв'язківців та бойова машина піхоти 51-ї бригади встигли повернути та виїхати до Чумаків. Колона розділилася на 2 частини. Через с. Горбатенко на Новокатеринівку пройшли танк. група і кілька бойових машин піхоти, автомобілі Р.Хомчака, Ю.Берези, полк. Б.Кифоренка, бронетранспортер зв'язку, а також кілька машин батальйону «Кривбас». Ця частина колони на в'їзді до Новокатеринівки була обстріляна з рос. танків та бойових машин піхоти: бронетехніку було підбито, екіпажі танків встигли залишити машини. З оточення вдалося вийти 42 бійцям 17-ї та 93-ї бригад, а також 28 бійцям батареї 51-ї бригади. Машини штабної групи певний час намагалися триматися разом. Згодом, скориставшися стовпом пилу, який здійнявся внаслідок руху важкої техніки, генерал-лейтенанту Р.Хомчаку, командирам батальйонів Ю.Березі, А.Тетеруку і військовикам, які були з ними, вдалося окремими групами вийти з оточення. В цей час були підбиті бойова машина піхоти 51-ї бригади, бронетранспортер зв'язку й автомобіль з офіцерами штабу оперативного командування «Південь».

Більшість машин добровольчих батальйонів, що рухалися в пн. колоні, прийняли бій в урочищі Червона Поляна біля с. Горбатенко. Противник знищив 6 бойових машин піхоти, кілька вантажівок та автобусів, на яких пересувалися бійці батальйонів «Миротворець», «Херсон» та «Івано-Франківськ». Прорватися вдалося машинам батальйону «Дніпро-1», автобусу спецроти «Світязь» та легкому броньованому багатоцільовому тягачу 51-ї бригади, на якому виїхали 12 бійців із різних частин (далі вони вибиралися з оточення пішки: троє потрапили в полон, а ін., у більшості поранені та контужені, змогли дістатися до с. Роздольне, де перебували частини Нац. гвардії України).

Багато добровольців з колони, що була знищена в урочищі Червона Поляна, загинули, зазнали поранень чи потрапили в полон, решта бійців намагалися пробитися малими групами. Більшість тіл загиблих з урочища Червона Поляна було зібрано 31 серпня, тіла 6-х загиблих знайшли члени Місії «Евакуація-200» («Чорний тюльпан») 14 вересня. Прорватись через Червону Поляну спромоглася група у складі танка Т-64 і кількох бойових машин піхоти. Під Олександрівкою бійцям групи вдалося знищити техніку 21-ї мотострілец. бригади РФ.

Пд. колона вирушила із Многопілля, її бронегрупа встигла минути с. Червоносільське, коли противник відкрив по ній вогонь, підбивши танк 93-ї окремої механізованої бригади та відрізавши решту колони (переважно автомобільний транспорт), що розтягнулася на дорозі між Многопіллям та Червоносільським. Із цього моменту пд. колона розділилася: одна її частина продовжила рух на Новокатеринівку, тоді як інша «застрягла» в Червоносільському та потрапила під нищівний вогонь противника. У цій групі ворог знищив 2 бойові машини піхоти та кілька вантажівок, на яких рухалися добровольці та бійці з групи полк. І.Гордійчука (кілька бійців загинули, інші дістали поранення). На околиці Червоносільського автомашини та броньована техніка потрапили під вогонь танків. Бійці «Донбасу» змогли закріпитися в населеному пункті й дати бій противнику: було захоплено та знищено 2 ворожі танки, взято в полон 4 військовослужбовців із 6-ї танк. бригади та 31-ї десантно-штурмової бригади РФ. У Червоносільському зосередилися загалом бл. 300 укр. бійців із батальйону «Донбас», групи 3-го полку спецпризначення, 39-го батальйону територіальної оборони та ін. частин. Кільком десяткам військовиків вдалося вночі вийти з оточення зі зброєю в руках. Більша частина групи, за домовленістю з рос. офіцерами, залишила зброю та 31 серпня була передана представникам Червоного Хреста в обмін на полонених рос. військовослужбовців. Проте 108 добровольців батальйону «Донбас» були передані бойовикам т. зв. Донец. нар. республіки та перевезені до Донецька, де вони утримувались як полонені й були звільнені з полону в грудні 2014 — січні 2015.

Друга частина колони (підрозділи 93-ї бригади), проминувши села Червоносільське та Володарське, була обстріляна при в'їзді до с. Осикове. Тут отримав пошкодження та був залишений, а згодом захоплений незаконними збройними формуваннями трофейний танк Т-72Б3, знищені 2 бойові машини піхоти, в одній з яких загинув полк. О.Грачов. На виїзді із с. Осикове було підбито бойову машину піхоти: більшість екіпажу та десанту встигли вискочити, кількох бійців підібрала вантажівка «Урал» з військовиками 93-ї окремої механізованої бригади. Щойно вантажівка почала рух після зупинки, як у неї влучило кілька снарядів: більшість бійців загинули, поранені потрапили у полон. Така ж доля спіткала укр. бійців, які рухалися на вантажівці, в яку противник влучив на під'їзді до с. Новокатеринівка. Ті, хто не загинув, потрапили у полон, кількох бійців ворог розстріляв. З пд. колони з оточення вдалося вирватись лише легковій машині із журналістами та броньованому мікроавтобусу батальйону «Донбас».

Під час боїв в районі Іловайська для підтримки та прикриття укр. підрозділів було задіяно військ. авіацію (армійські гелікоптери, пару штурмовиків Су-25, один з яких було підбито під час виконання завдання), далекобійну артилерію (для створення «вогневого коридору» та ураження місць розташування противника вздовж маршруту виходу).

Дані про втрати укр. сторони в І.о. змінювалися залежно від просування розслідування всіх обставин тих подій. Згідно з проміжним звітом Тимчасової слідчої комісії ВР України, оприлюдненим 20 жовтня 2014, заг. кількість загиблих, поранених і тих, які померли від ран, військовиків у боях під Іловайськом становила до 1 тис. осіб (понад 300 осіб загинули безпосередньо під час виходу з оточення). У березні 2015 слідством Військ. прокуратури України встановлена загибель понад 360 військовослужбовців ЗС України та ін. формувань і підрозділів, залучених до проведення І.о., бл. 180 осіб вважалися зниклими безвісти, понад 500 військовиків отримали поранення. В серпні 2015 гол. військ. прокурор України оприлюднив уточнені дані: 366 військовиків загинули, 158 осіб вважалися зниклими безвісти, 429 бійців дістали поранення. Пізніше повідомлялося, що 300 осіб потрапили в полон. Наведені цифри втрат були підтверджені у звіті Ген. прокуратури України, опубл. 14 серпня 2017. За даними Генштабу ЗС України, безпосередньо під час спроби виходу т. зв. зеленим коридором 29 серпня 2014 загинули 129 військовослужбовців ЗС України, 18 осіб були поранені, 22 особи зникли безвісти (ці дані не враховували втрат добровольчих формувань). Більшість тіл укр. військовослужбовців і добровольців, загиблих під Іловайськом, на поч. вересня 2014 було доставлено до Дніпроп. та Запоріз. обласних бюро судово-мед. експертизи. Впродовж наступних років тривав процес ідентифікації та перепоховання загиблих. Під час виходу з оточення укр. сили зазнали значних втрат в озброєнні та військ. техніці. За даними доповіді *Організації Об'єднаних Націй*, опубл. у серпні 2018, в районі І.о. під час бойових дій загинула також 41 цивільна особа.

Для розслідування обставин подій під Іловайськом *Верховна Рада України* 4 вересня 2014 створила Тимчасову слідчу комісію на чолі з депутатом А.Сенченком. У проміжному звіті комісії, оприлюдненому в жовтні 2014, критикувалися дії тогочасного міністра оборони України В.Гелетея і нач. Генштабу ЗС України В.*Муженка*, вказувалося на допущені військ. командуванням помилки в організації оборони, що призвели до дезорганізації керування воєн. діями. Йшлося також про помилкові кадрові рішення та несвоєчасну реакцію згаданих посадовців на інформацію про вторгнення рос. військ. Розслідування цієї справи супроводжувалося низкою резонансних заяв політиків та високопосадовців.

14 серпня 2017 Ген. прокуратура України оприлюднила повний звіт про результати розслідування кримінального провадження за фактом розв'язання і ведення представниками влади

та ЗС РФ агресивної війни проти України, що спричинило загибель людей та ін. тяжкі наслідки. Гол. чинником, що призвів до трагічних подій під Іловайськом, названо військ. агресію ЗС РФ, пряме військ. вторгнення на територію України. Керуючись цими висновками, Ген. прокуратура України передала до Офісу прокурора Міжнар. кримінального суду інформацію про масове вбивство військовиків ЗС України під Іловайськом 2014.

Слідство визначило також ін. фактори, що мали вплив на перебіг подій під Іловайськом у серпні 2014: факти дезертирства укр. військовиків і самовільного залишення позицій, помилки кер-ва АТО при плануванні та проведенні воєн. операцій, низький рівень боєздатності ЗС України, зумовлений неналежним управлінням армією колиш. Президентом України В.*Януковичем* та кер-вом Мін-ва оборони України і командуванням Генштабу ЗС України 2010—14.

Водночас безпосередні учасники подій відзначали неналежне забезпечення підрозділів для виконання поставлених завдань (зв'язок, карти місцевості, матеріальне забезпечення); саботаж важливої інформації, бездіяльність і неадекватну оцінку командуванням реальних можливостей ЗС України; відсутність координації між військ. з'єднаннями та секторами тощо.

У серпні 2020 Департамент Офісу Ген. прокурора України з нагляду в кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, оприлюднив інформацію про результати дослідження всіх обставин, причин та наслідків Іловайської трагедії. Відповідно до висновків експертів і комплексу ін. здобутих доказів єдиним фактором, що призвів до трагічних подій під Іловайськом, визнано військ. агресію ЗС РФ.

З метою вшанування пам'яті загиблих у війні на сх. України, у т. ч. у боях під Іловайськом, на стінах муру *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря* (вздовж вул. Трьохсвятительська) облаштовано Стіну пам'яті полеглих за Україну. На ній розміщено конструкції зі світлинами та коротким життєписом укр. добровольців, військовослужбовців та представників укр. силових структур, які загинули у війні на сх. України. 2020 стіна Пам'яті була оновлена — додано 4,5 тис. нових світлин. З 2019 в Україні запроваджено День пам'яті захисників України (29 серпня). Дата приурочена до дня виходу з оточення в Іловайську, коли укр. армії було завдано найбільших втрат у війні на сх. України. Події І.о. описано в худож. літературі (Є.Положій. «Іловайськ: розповіді про справжніх людей», 2015), відображено в кінематографі (фільм «Іловайськ 2014. Батальйон Донбас», 2019), численних документальних та істор. працях, спогадах і щоденниках безпосередніх учасників.

Літ.: *Бутусов Ю.* Подвиг і трагедія Іловайська. «Дзеркало тижня», 2014, № 31, 5 вересня — 12 вересня (https://zn.ua/ukr/internal/podvig-i-tragediya-ilovayska-.html); Проміжний звіт ТСК з розслідування трагічних подій під Іловайськом. Опублікував інтернет-ресурс «Українська правда», 2014, 20 жовтня (https://www.pravda.com.ua/articles/2014/10/20/7041381); Неоголошена війна: невідомі факти і хроніки АТО. Х., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Добробати: історія подвигу батальйонів, що врятували країну. Х., 2016; Донбас в огні: путівник зоною конфлікту. К., 2017; *Зіненко Р.А.* Іловайський щоденник. Х., 2017; Іловайський мартиролог 7—29 (31) серпня 2014 року. «Український тиждень», 2017, № 35: Спецвипуск «Іловайськ: кров за незалежність». https://tyzhden.ua/Society/199083; *Стеблюк В.* Синдром АТО: нотатки «Айболіта». К., 2017; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1—2; *Зіненко Р.А.* Війна, якої не було: хроніка Іловайської трагедії, ч. 1—2. Х., 2019; *Вовк І.* На щиті: спогади родин загиблих воїнів. Іловайськ. Х., 2020; Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24—29 серпня 2014 року. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354; Аналіз ведення АТО та наслідків вторгнення РФ в Україну у серпні—вересні 2014 року. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2015/08/13/analiz-vedennya-antiteroristichnoi-operaczii--12694; *Павлюк А.* «Іловайська трагедія» 2014 р.: події та відповідальність. Web: https://precedent.in.ua/2016/09/05/ilovajska-tragediya-2014-r-podiyi-ta-vidpovidalnist

О.В. Андрощук.

ІЛЬКІВ Богдан Іванович (03.07. 1962—22.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в смт *Щирець*. Закінчив залізничний технікум, працював старшим машиністом Стрийської дистанції електропостачання Львів. магістралі. Після початку *Революції гідності 2013—2014* не раз приїздив на *майдан Незалежності* в *Києві*, належав до Стрийської сотні Самооборони Майдану. 20 лютого 2014 отримав тяжке вогнепальне поранення під час протистояння на вул. Інститутській в Києві, від якого помер 22 лютого 2014.

Б.І. Ільків.

Похований у м. *Львів*. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015. Богдан Ільків. Web: http://nebesnasotnya.com/bogdan-ilkiv.html

Н.І. Загребельна.

«ІМПЕ́РІЯ ПОЗИТИ́ВНОЇ ДІ́Ї» («імперія національного вирівнювання»; англ. — «affirmative action empire») — концепція амер. вченого, проф. Гарвардського ун-ту Т.*Мартина*, сформульована й висунута в однойменній англомовній монографії «The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939» (2001). Концептуальна пропозиція Т.Мартина полягала в новій візії *СРСР* сталінської доби — особливої політ. системи, що спиралася як на соціалістичні, так і на націоналістичні засади. Т.Мартин вважав, що таке сполучення виявилося в підтримці окремих великих *етносів*, для чого створювалися своєрідні «титульні» території з різним ступенем автономності, зокрема з уведенням притаманних нац. д-вам інституцій та орг. форм, наданням офіц. статусу мові «корінної» нації, запровадженням відповідних орієнтирів і настанов у кадровій та культурно-освіт. політиці тощо. На думку Т.Мартина, ці заходи можна розглядати як самобутній аналог поширеної в країнах ліберальної демократії соціальної та культ. практики, відомої як «affirmative action», зорієнтованої на підтримку пригноблених груп і спільнот. Як самобутні приклади рад. «affirmative action» Т.Мартин розглядав *українізації політику* 1920-х рр., практики культ. революції та *«коренізації»* на рад. Сході, кампанію з лати-

В.Ф. Інкін.

нізації тощо. Хронологічно рад. історія сталінської доби у світлі концепції «affirmative action» поділяється на 3 періоди: 1) розбудова «Імперії позитивної дії» чи «Імперії національного вирівнювання» від поч. 1920-х рр. до 1932; 2) політ. криза «Імперії національного вирівнювання» 1932—33; 3) ревізія чи згортання «Імперії національного вирівнювання» 1933—39 (за визначенням Т.Мартина — «політика Великого відступу», що поєднувалася з «Великим терором»), пов'язана з піднесенням статусу рос. нації та РСФРР у Рад. Союзі, що виявилося, зокрема, у розширенні культ. простору *русифікації* та впровадженні дискурсу «дружби народів». Цю періодизацію рад. історії Т.Мартин напівіронічно порівнює з переінакшеною типологією М.Гроха, в якій 1-й період можна розглядати як первісний етап розвитку *націоналізму*, тобто насадження згори неполіт. почуття нац. ідентичності; 2-й період — як час плекання надії щодо появи нац. *еліти*, що обстоюватиме політично інтерпретовану *ідентичність національну*; 3-й період пов'язаний із впровадженням превентивного Великого терору проти нібито вже зародкової нац. еліти з метою усунення потенційно небезпечних елементів. Концептуальна пропозиція Т.Мартина по-різному сприймається в рос. та укр. історіографії. В рос. соціогуманітаристиці робиться акцент на т. зв. позитивній програмі більшовицької імперії, що корелює з низкою спроб концептуалізувати рад. минувшину як звичайну чи «нормальну» історію з огляду на перспективу її *вестернізації* або принаймні наближення до зх. культ. і політ. взірців. Натомість в укр. соціогуманітаристиці наголошується на нац. трансформаціях у політ., соціальних і культ. практиках рад. *тоталітаризму* та їх значенні для України та українства. Зокрема, це виявилося у відмінних версіях рос. та укр. перекладів монографії Т.Мартина — «Імперія позитивної дії» (рос. — «Империя положительной деятельности») й «Імперія національного вирівнювання».

Літ.: *Martin T.* An Affirmative Action Empire: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism? «Ab imperio», 2002, № 2; *Мартин Т.* Империя «положительной деятельности»: нации и национализм в СССР, 1923—1939. М., 2011; *Мартин Т.* Імперія національного вирівнювання: нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923—1939 роки). К., 2013.

О.В. Ясь.

ІНДЖИ́-БЕЙ ХАТУ́Н МЕДРЕСЕ́ — пам'ятка археології та арх-ри в м. *Старий Крим*. Найдавніша будівля середньовічного навч. закладу на території України. Збереглася в руїнах.

Споруджено 1332/33 (733 р. гіджри) коштом Інджи-бей Хатун — імовірно, дружини Тулек-Тімура, намісника Крим. улусу *Золотої Орди* (дата та ім'я фундаторки були зазначені в написі, про який повідомляє *Евлія* Челебі; дата не суперечить археол. даним). 1371 одне з приміщень перебудували під дюрбе (гробницю) Інджи-бей Хатун. Навч. заклад, що був гол. осередком мусульманської освіти в Криму, припинив діяльність не пізніше поч. 15 ст., коли будівлю було сильно пошкоджено (ймовірно внаслідок землетрусу 1423). Наприкінці 15 ст. до її пн. стіни було прибудовано *Узбека мечеть*; після цього на території медресе влаштували некрополь, який протягом 16—18 ст. прийшов у занедбаний стан.

Пам'ятку досліджували 1925—27 (І.Бороздин та ін.) і 1978—83 (М.Крамаровський).

Медресе — мурована з каменю, майже квадратна у плані, будівля (приблизні розміри 29×28,5 м) із внутр. двором, орієнтована по сторонах світу. Зі сх. було влаштовано вхід, оформлений монументальним пишно декорованим порталом, до якого ізсередини прилягала глибока екседра з нішами. На кожну зі сторін двору (крім східної) виходило по одному великому айвану (нішеподібні приміщення — зали для навчання в теплу пору року). Між ними були розміщені худжри (келії для студентів та викладачів), аудиторії та ін. приміщення. Всі приміщення мали склепінчасті перекриття. Двір оточувала аркова колонада. В центрі двору був розташов. фонтан.

Пам'ятка має типові риси сельджуцької арх-ри. Її найближчий аналог серед збережених споруд Малої Азії (звідки, вірогідно, походять будівничі) — медресе Буруждіє в м. Сівас (Туреччина).

Літ.: *Кирилко В.П.* Солхатское медресе. «Stratum plus», 2011, № 6; *Ломакин Д.А.* Медресе-мечеть Узбека в Старом Крыму: сквозь пространство и время. «Пространство и время», 2014, № 2 (16); *Гайворонський О.* Країна Крим. К., 2017; *Корженков А.М. и др.* О следах сильных позднесредневековых землетрясений в комплексе медресе-мечеть Узбека (г. Старый Крым). «Геофизические процессы и биосфера», 2017, № 3.

Д.Я. Вортман.

Медресе Інджи-бей хатун. Портал. Вид із південного сходу. Художник М. Іванов, 1783.

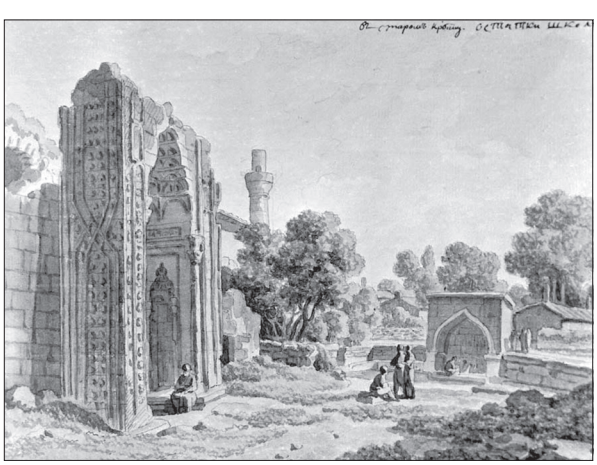

ІНКІН Василь Фадейович (22.02. 1922—31.01.1999) — укр. історик, джерелознавець, педагог. Д-р істор. н. (1979), професор (1981). Н. в посаді *Добрянка* в робітн. сім'ї. Середню школу закінчив із відзнакою 1940. Спроба вступити 1941 до Харків. ін-ту іноз. мов виявилася нереалізованою через поч. Німецько-рад. війни 1941—45, в роки якої разом із матір'ю був евакуйований до Оренбурзької та Свердловської областей РРФСР, де працював робітником. 1942 вступив до Чкаловського пед. ін-ту. Після звільнення *Чернігова* 1944 повернувся до міста, після чого продовжив навчання в Ніжин. пед. ін-ті. Завершував навчання 1944—46 на істор. ф-ті Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*). 1946—47 працював асистентом кафедри історії СРСР, а впродовж 1947—48 навч. в аспірантурі на кафедрі історії УРСР Львів. ун-ту. З 1948 по 1956 працював асистентом і старшим викладачем кафедри історії СРСР Львів. пед. ін-ту. Реформування пед. ін-ту 1956 сприяло переходу вченого на роботу до Львів. ун-ту, в якому пропрацював до виходу на пенсію: з 1958 — доцентом, а з 1981 — професором. З 1993 по 1998 займав посаду доцента-дослідника

Ін-ту істор. досліджень Львів. ун-ту. У березні 1955 захистив канд. дис. «Селяни Самбірської економії в середині XVIII ст. (40-ві — 60-ті роки)». В січні 1979 захистив докторську дис. «Селянський общинний устрій у Галицькому Прикарпатті (спроба порівняльного вивчення поземельних союзів)». Осн. наук. зацікавленнями вченого були соціально-екон. відносини та *звичаєве право* Галицького Прикарпаття у період пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Крім того, низку студій присвячено історії *Львова*, зокрема монографія про екон. розвиток міста у 18 ст. Дослідження вченого вирізняються винятковою увагою до джерел та максимальним залученням фахової, зокрема іноз., літератури. Багато уваги вчений приділяв студіюванню питань правового становища селян та їхнього самоврядування і судівництва, порівняльній характеристиці життя укр. та молдов. селян, розвитку фільваркового госп-ва. Хоча пріоритетними для вченого були 16—18 ст., чимало уваги в дослідженнях І. приділялося періоду *Київської Русі* та *Галицько-Волинської держави*, зокрема простеженню тяглості тогочасних звичаєвих практик у наступні періоди (це стосувалося коментування статей *«Руської Правди»*, інституту «гоніння сліду», достовірності грамот кн. *Лева Даниловича* тощо). Робота в ун-ті передбачала значне пед. навантаження, з чим гідно справлявся І., його лекції користувалися незмінним успіхом у студентів. Читав курси «Історія СРСР (період феодалізму)», «Історіографія СРСР», «Руська Правда — пам'ятник феодальних відносин стародавньої Русі», а також низку спецкурсів.

П. у м. Львів.

Праці: К вопросу о социально-политической организации галицких сел на волошском праве (о сборах-вечах). В кн.: Карпато-Дунайские земли в средние века: сборник статей. Кишинев, 1957; Про вплив «промислів» на розшарування селян Галичини в середині XVIII ст. В кн.: Питання історії СРСР. Львів, 1958; Расслоение крестьян Самборской экономии в середине XVIII в. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1960. М., 1962; Особенности социальной борьбы королевских крестьян в Галичине в XVIII в. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1961. Рига, 1963; К вопросу об эволюции феодальной ренты в Галичине XVI—XVIII вв. (по материалам столовых имений). В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1963. Вильнюс, 1964; Дворище и лан в Галичине XV—XVIII вв. В кн.: Тезисы докладов и сообщений Восьмой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. М., 1965; Ремесленное производство в королевских городах Галицкого Подгорья в XVI—XVIII вв. В кн.: Города феодальной России: сборник статей. М., 1966; Фольварок и рынок в Червонной Руси в XVI в. В кн.: Доклады восьмой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. 1964. Кишинев, 1966; Розвиток феодальної ренти в Самбірській економії у другій половині XVI — на початку XVII ст. «Вісник Львівського університету: серія історична», 1967, вип. 4; «Дедичное» право на землю, обычай наследования и неразделенная семья королевских крестьян в галицких прикарпатских имениях XVI—XVIII вв. В кн.: Тезисы докладов и сообщений XI сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы: 1969. Одесса, 1969; Дворище и сельская община в селах волошского права Галицкого Подгорья XVI—XVIII вв. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1966. Таллин, 1971; Сільські суди німецького права в Галичині XVI—XVIII ст. «Вісник Львівського університету: серія історична», 1974, вип. 20; Пережитки волосної альменди та їх значення в боротьбі королівських селян Галичини проти шляхти в XVI—XVIII ст. «Вісник Львівського університету: серія історична», 1974, вип. 10; Волость (краина) и вече (сбор) на Галиции в XV—XVIII вв. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1970. Рига, 1977; К вопросу о происхождении и эволюции волошского института «князя» (кнеза) в галицкой деревне XV—XVIII вв. В кн.: Славяно-волошские связи: сборник статей. Кишинев, 1978; Крестьянское право «дедичности» и «ближести» на землю в коронных имениях Галичины XVI—XVIII вв. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1969. К., 1979; Історична оцінка панщинно-фільваркової системи феодального господарства Польщі. «Проблеми слов'янознавства» (Львів), 1982, вип. 26; «Гонение следа» в галицкой общинной практике XV—XVIII вв. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования 1985. М., 1986; Чи є історична основа в фальсифікатах грамот князя Льва Даниловича? «Вісник Львівського університету: серія історична», 1988, вип. 24; Статьи Русской Правды о мести в свете обычной практики галицких общинных судов (по актам XVI—XVIII вв.) «Вестник Московского университета: серия 8: История», 1990, № 1; Архів Самбірської економії. «ЗНТШ» (Львів), 1996, т. 231; Інститут співприсяжництва та громадські сільські суди в галицькій звичаєвій практиці XVI—XVIII ст. порівняно з Руською Правдою. «Україна модерна» (Львів), 1996, ч. 1; Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII ст. Львів, 2004.

Літ.: Історичний факультет Львівського національного університету. В кн.: Ювілейна книга. Львів, 2000; *Крикун М.* Передмова. В кн: *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII ст. Львів, 2004; *Явор Г.* Замість висновків. Там само; *Мазур О.* Інкін В.Ф. В кн.: Енциклопедія Львова, т. 2. Львів, 2008; *Зашкільняк Л.* Інкін В.Ф. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 11. К., 2011; *Павлишин О. та ін.* Інкін В.Ф. В кн.: ENCYKLOPEDIA: Львівський національний університет, т. 1. Львів, 2011.

А.Є. Заяць.

Т. Іннітцер.

ІННІТЦЕР Теодор (Theodor Innitzer; 25.12.1875—09.10.1955) — політ. і реліг. діяч, кардинал, архієпископ *Відня*, організатор міжнар. та міжконфесійних акцій проти голодомору в Україні та *СРСР* 1932—33, упорядник перших видань про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*. Н. в м. Вейперт (нині м. Вейпрті, Чехія). Освіту здобув у г-зії та на теологічному ф-ті Віденського ун-ту (1902). Захистив дис. про послання апостола Павла до Ефесян і до Колоссян, мав ступінь д-ра богослов'я (1906), приват-доцент, професор Віденського ун-ту (1908, 1911—32), обирався деканом ф-ту (1918/19, 1923/24, 1931/32 навч. роки), ректором (1928/29 навч. рік). Призначався федеральним міністром соціальних справ Австрії, домігся зміни пенсійного законодавства (1929—30), прелат папського двору Папи Римського *Пія XI* (1931). Архієпископ Відня (1932—55), кардинал-священник (із березня 1933).

1933 І. спільно з ген. секретарем Європ. нац. конгресу Е.Амменде видав брошуру про голод в Україні та на Пн. Кавказі. Вона розпочиналася зі звернення кардинала І. до світ. спільноти про необхідність надання допомоги мільйонам голодуючих. У зверненні І. згадав про заяви митрополита А.*Шептицького* щодо створення міжнар. к-ту допомоги, про листи брит. журналіста Г.*Джоунса* стосовно чверті голодуючого населення, серед яких і представники нац. мен-

Інокентій (Борисов).

шин та реліг. конфесій. У закликy використано термін «голодова катастрофа», підкреслено штучне походження голоду, адже він тривав, коли вже був новий урожай — а селян позбавили хліба. Тому І. закликав «цивілізований світ» надати допомогу. Його звернення були адресовані Міжнар. Червоному Хресту для організації «акцій допомоги», а також із метою створення міжнар. і міжконфесійного к-ту допомоги. Книга, яку він благословив власною участю, містила статті та промови Е.Амменде, повідомлення нім. дипломата та аналітика О.Шіллера, брит. кореспондента М.Маггеріджа, франц. журналіста з газ. «Le Temps» П.Берлана, дир. Ін-ту Сх. Європи д-ра О.Аугагена. 16 жовтня 1933 І. скликав у Відні нараду представників різних конфесій з метою створення «допомогового комітету». Оголосив збір коштів для підтримки К-ту допомоги Україні (Hilfskomitee für die Ukrainer), осередки якого діяли в європ. країнах та в *Галичині*. 16—17 грудня 1933 в резиденції кардинала відбулася міжнар. конференція представників усіх допомогових к-тів голодуючим в СРСР, конфесій та громад. орг-цій. У вітальній промові І. виклав гол. мету зібрання: оголосити сигнал біди (SOS-Rufe). Він зазначив, що допомога голодним — святий обов'язок кожного і конкретний вияв любові до ближнього. Конференція ухвалила відповідну декларацію про створення к-ту допомоги.

У роки панування гітлерівського режиму після приєднання Австрії до Третього райху (березень—квітень 1938) І. закликав вірян не відповідати злом на зло. Особисто зустрівся з А.*Гітлером*, фактично визнав «аншлюс» 1938. Папа Пій XI викликав кардинала І. для пояснень його неприпустимих дій, особливо щодо підписання ним «Урочистої декларації» (визнання анексії Австрії). І. зазначив, що він не схиляв вірян до духовного сприйняття націонал-соціалізму та *фашизму*. Виступив проти законів Третього райху про шлюб та розлучення, ущемлення катол. шкіл. 7 жовтня 1938 заявив, що для католиків справжній «фюрер» (тобто провідник) — Ісус Христос. Під час нападу на резиденцію архієпископа загонів гітлерюгенда був поранений. 1940 переховував євреїв і ромів, сприяв їх відправленню до США та Бразилії.

П. у м. Відень, похований у Віденському кафедральному соборі Св. Стефана.

Літ.: Hungersnot Authentische Dokumente über des Massensterben in der Sowjetunion: Des Reinerträgnis dieses Heftes ist zu Gänze von Seiner Eminenz Kardinal Erzbischof Dr. Theodor Innitzer. Wien, 1933; *Ruegenau A.H.* Theodor Innitzer — Wiens neuer Kardinal Erstbischof. Wien, 1933; Kardinal Innitzer, 1875—1945. Wien, 1945; Kardinal Innitzer: Ein Erinnerungsbuch. Wien, 1956.

В.І. Марочко.

ІНОКЕ́НТІЙ (у миру — Іван Олексійович Борисов; 27(15).12.1800—07.06(26.05).1857) — церк. історик, правосл. проповідник, письменник і богослов. Н. в м. Єлець (нині місто Липецької обл., РФ) в сім'ї священника. Закінчив Воронезьке духовне уч-ще (1812), Орловську духовну семінарію (1819), *Київську духовну академію* (1823). З 1823 — інспектор Петерб. духовної семінарії, професор церк. історії та грец. мови, ректор петерб. Олександро-Невського уч-ща. 1823 прийняв чернечий постриг. Бакалавр богословських наук (з 1824), інспектор (з 1825), екстраординарний професор (з 1826) Петерб. духовної академії. Висвячений на архімандрита (1826), д-р богослов'я (1829); ректор (1830—39) і професор богословських наук (1830—37) Київ. духовної академії. 1836 в *Санкт-Петербурзі* висвячений митрополитом Московським Філаретом (Дроздовим) на єпископа Чигиринського, вікарія Київ. єпархії з керуванням *Київським Свято-Михайлівським Золотоверхим монастирем*. 1841 призначений на Вологодську кафедру, 1842 — на Харківську, 1845 висвячений на архієпископа, 1848 призначений до *Одеси* архієпископом Херсонським і Таврійським, з 1856 — член Найсвятішого Синоду.

І. реформував викладання: надав новий — історичний — напрям вивченню догматів, скасував викладання латиною. Відновлював у Криму християн. старожитності, відкрив чернечі скити, маючи намір створити тут «російський Афон». Під час *Кримської війни 1853—1856* здійснював богослужіння в похідних храмах, надихав солдатів проповідями (квітень 1854), за що був нагороджений діамантовим хрестом для носіння на клобуку. Проповіді І., за які він отримав прізвисько «російський Золотоуст», друкували не лише в духовних, а й у світських газетах і журналах. В одній із перших і найвідоміших своїх праць «Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа» І. ілюстрував подробиці євангельської історії даними із заг. історії, археології та ін. наук. Чимало творів І. були перекладені франц., нім., польс., сербською, новогрец. і вірм. мовами. Невиданими залишилися: 2 томи величезної праці, якою І. займався все життя, — «Пам'ятка віри», або «Догматичний збірник» — переклади всіх найважливіших сповідань правосл. віри, прийнятих Вселенською церквою; «Вертоград духовного красномовства» — хронологічний збірник кращих зразків християн. проповіді всіх часів; «Церковний архів» — б-ка давніх і нових істор. творів про правосл. церкву; «Історія соборів в актах або діяннях їх»; «Історія Церкви Російської у зв'язку з історією Церкви інших єдиновірних нам племен слов'янських»; «Богословський словник»; рос. переклад *Кормчої*. І. листувався з багатьма духовними і світськими особами, вченими та літераторами. Заснував у *Києві* час. «Воскресное чтение» (1837).

Почесний член усіх рос. духовних академій та ун-тів, Археол., Геогр., Вільного економічного та ін. т-в.

Нагороджений орденом св. благовірного кн. Олександра Невського (1853).

П. у м. *Одеса*.

Канонізований РПЦ 1997. 2007 в Одесі мощі св. І. урочисто перенесли зі Свято-Успенського кафедрального собору до Спасо-Преображенського кафедрального собору. День пам'яті — 7 червня (25 травня).

Праці і тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1843 (2-е изд. — т. 1—12. СПб.—М., 1901); Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа, ч. 1—5. Одесса, 1857 (переизд. — М., 2003); Никто да не теряет надежды: проповеди. М., 1996; О грехе и смерти. М., 1996; О путях промысла Божия в жизни человеческой. М., 1996.

Літ.: *Буткевич Т.* Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский. СПб., 1887; *Востоков Н.М.* Ин-

нокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. «Русская старина», 1878, № 2, 4, 10; 1879, № 4; *Петровский С.* Семь Херсонских архиепископов. Одесса, 1894; *Барсов Н.И.* Архиепископ Иннокентий Борисов по новым о нем материалам. В кн.: *Барсов Н.И.* Несколько исследований исторических и рассуждений о вопросах современных. СПб., 1899; *Петровский С.* Иннокентий, архиепископ Херсоно-Таврический: к столетию со дня его рождения. Одесса, 1901; *Л.М.* [*Мацеевич Л.С.*] Высокопреосвященный Иннокентий Борисов, архиепископ Херсонский и Таврический: заметки и материалы для полного издания сочинений Иннокентия Борисова. Одесса, 1907; *Барсов Н.И.* К биографии Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического. «Русский архив», 1911, № 10.

Т.О. Богданова.

ІНСТИТУ́Т ВСЕСВІ́ТНЬОЇ ІСТО́РІЇ НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа у складі *Національної академії наук України*. Історія ін-ту розпочалася 7 жовтня 1992 з організації в *Києві* Ін-ту східноєвроп. досліджень АН України. Директором призначено колиш. кер. *Східноєвропейського дослідного інституту* у Філадельфії (США) проф. Я.*Пеленського*. У травні 2001 установу перейменували на *Інститут європейських досліджень НАН України*, а згідно з постановою Президії НАН України від 21 вересня 2011 на базі ін-ту створено Ін-т всесвітньої історії НАН України. З листопада 2008 ін-т очолює д-р істор. н., проф. А.Кудряченко. В січні 2014 ін-т поповнився науковцями із числа співробітників ліквідованого *Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України*. Було сформовано 5 наук. відділів та скориговано напрями наук. досліджень. Нині штат налічує 60 наук. співробітників, які працюють у відділах теорії та методології всесвітньої історії, трансатлантичних досліджень, історії нових незалежних д-в, історії країн Азії і Африки та відділі глобальних і цивілізаційних процесів. Постановою Президії НАН України «Про впорядкування мережі наукових установ Національної академії наук України» від 2 липня 2014 було визначено додаткові напрями дослідницької діяльності ін-ту: світосистемні трансформації в умовах глобального розвитку, система міжнар. відносин у контексті планетарних викликів; цивілізаційні зрушення та конкуруючі версії прогресу сучасності; суспільно-політ. та культ. взаємини України з країнами світу, аналіз і прогнозування розвитку цих взаємин; соціально-політ. та інформаційні чинники сучасного світ. розвитку; міжнар. безпека, врегулювання міжнар. конфліктів; вплив геополіт. процесів, міжетнічних та міжконфесійних відносин на міжнародну безпеку; глобалізація та регіоналізація. Розпорядженням Президії НАН України «Про координацію та організаційне забезпечення в НАН України вирішення питань євроатлантичної інтеграції та міжнародної безпеки» від 14 лютого 2019 на ін-т покладено функції базової установи НАН України з дослідження проблем *європейської інтеграції* та міжнар. безпеки.

Ін-т має аспірантуру та докторантуру, в ньому діють школа молодого вченого та Рада молодих учених, яка активно співпрацює із радами молодих учених ін. установ НАН України та Радою молодих учених Відділення історії, філософії та права НАН України.

Серед академічних видань, підготовлених інститутом упродовж 1992—2008: «В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна» (Київ—Філадельфія, 1994), «В'ячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів» (Київ—Філадельфія, 1995), «Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР, 1918 р.: збірник документів і матеріалів» (Київ—Нью-Йорк—Філадельфія, 1999). Узагальненим підсумком напрацювань 2008—13 став вихід друком циклу колективних монографій: «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» (Київ, 2009), «Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку» (Київ, 2010), «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин» (Київ, 2011), «Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації» (Київ, 2014). Наук. напрацювання співробітників ін-ту протягом 2008—13 були опубліковані в численних вітчизн. та закордонних виданнях, а також у 6-ти інститутських збірниках наук. праць: «Європейська перспектива» (Київ, 2009), «Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів» (Київ, 2011), «Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри» (Київ, 2012), «Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи» (Київ, 2012), «Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії» (Київ, 2013), «Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні засади державотворення» (Київ, 2013).

Науковці ін-ту розробили теоретико-методологічні засади дослідження проблем війни та миру, проаналізували специфіку гонки озброєнь у 20 ст., зміст та особливості міжнар. безпеки поч. 21 ст. Досліджено процеси інтеграції України в міжнар. товариство з огляду на імплементацію міжнар. нормативно-правових принципів і стандартів у структуру укр. законодавчих реалій і водночас зворотного впливу укр. нац. цінностей на культ. простір європ. співтовариства. Вивчено феномен глобальної комунікації поч. 21 ст. як визначального фактора сучасного світ. розвитку. Проаналізовано стан відносин України з д-вами, визначеними як стратегічні партнери, обґрунтовано пріоритети у відносинах із США, д-вами *Європейського Союзу* та ін. стратегічно важливими д-вами.

За результатами досліджень видано монографії: «Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації» (за редакцією А.Кудряченка; Київ, 2014); «Еволюція світ-системи глобалізму» (за редакцією О.Білоруса; Київ, 2014); Білорус О.Г. «Економічна світ-система глобалізму» (польс. мовою; Київ., 2014); Ткаченко В.М. «Україна — не Росія: випробування Майданом» (Київ, 2015) та «Росія: ідентичність агресора» (Київ, 2016); Перга Т.Ю. «Глобальна екологічна політика та Україна» (Київ, 2014); Фесенко М.В. «Консолідація суб'єктів світ-системи у розбудові нового міжнародного порядку» (Київ, 2015); Канигін Ю.М., Кушерець В.І. «Кто мы в истории?: системная историография» (Київ, 2016).

У зарубіжних виданнях за авторством співробітників ін-ту ви-

йшло друком понад 40 статей і 8 розділів у колективних монографіях. До найбільш значущих видань цих років належать: започатковане унікальне енциклопедичне вид. «Країни світу і Україна» в 5 томах. (редколегія: А.І. Кудряченко (голова) та ін.; т. 1: «Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа»; наук. ред. 1-го т. А.Бульвінський; Київ, 2017); монографії: Ткаченко В.М. «Україна: Quo Vadis — куди йдемо?» (Київ, 2017), Ткаченко В.М. «Україна: в пошуку ідентичності (нариси політичної освіти)» (Київ, 2018); Ткаченко В.М. «Україна—Росія: на сконі "пропащого часу"». (Київ, 2018), Sribniak I. «Encyklopedia jeniectwa: ukraiński Aleksandryw» (Warszawa—Paryż, 2018, електронне видання, URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/24208), Якуба В. «Каїну дай розкаяння». (Київ, 2019); Зернецька О.В. «Глобальна комунікація» (Київ, 2017), Фощан Я.І. «Георгій Кониський: від України до Білорусі» (Київ, 2017), Срібняк І.В. «Енциклопедія полону: українська Tuchola» (Київ—Париж, 2017), «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» (за редакцією А.Бульвінського; Київ, 2017), Ильин В.В. «Деньги и власть: искушение или смысл?» (Київ, 2018), «Україна—Китай — 25 років співробітництва: результати та перспективи: "Один пояс, один шлях"» (кер. авторського колективу і наук. ред. О.Олійник; Київ, 2018), Хижняк І.А. «Від "навіки разом" до "omnes et singulos" (разом і окремо): Україна у системному протистоянні глобальних полюсів сили» (Київ, 2018), «Політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї (кінець XX — початок XXI ст.)» (за редакцією А.Кудряченка та О.Потєхіна; Київ, 2019), «Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору» (за редакцією А.Бульвінського; Київ, 2020), Кудряченко А.І. «Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження» (Київ, 2020). Ін-том видано низку збірників наук. праць та матеріалів наук. конференцій.

Ін-том з 2016 видається наук. час. «Проблеми всесвітньої історії», у соціальній мережі «Фейсбук» постійно оновлюється сторінка ін-ту, на якій копіюються посилання на всі нові публікації на офіц вебсайті (адреса сторінки: https://www.facebook.com/ivinas.gov.ua). Від 2020 діє вебсайт часопису ін-ту: http://journal.ivinas.gov.ua

Офіц. вебсайт ін-ту: http//www.ivinas.gov.ua

Літ.: 25 років ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К., 2017.

А.І. Кудряченко.

ІНСТИТУ́Т СВЯТО́ГО КЛИМЕ́НТА-ПА́ПИ В РИ́МІ — див. *Український католицький університет імені святого Климента.*

ІНСТИТУ́Т СХІДНОЄВРОПЕ́ЙСЬКИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ НАН УКРАЇ́НИ — див. *Інститут всесвітньої історії НАН України.*

ІНСТИТУ́ЦІЄЗНА́ВСТВО ІСТОРИ́ЧНЕ, історія державних установ, історія урядуючих інститутів, інституційна історія — спец. наука історико-гуманітарного циклу. Вона має істор. спрямування, міждисциплінарну функцію, близька до багатьох істор. наук (політ., екон., регіональної історії, історії д-ви і права, політології, історії політ. думки, історії державної служби та держ. управління тощо), а також соціології, етнології, культурології, українознавства. І.і. пов'язане з низкою спец. істор. наук джерелознавчого циклу: джерелознавством, архівознавством, істор. документознавством, історією діловодства. У всіх них спільним є понятійний, термінологічний, методологічний апарат, навіть об'єкт дослідження (політ. і правові інститути), як у випадку з історією д-ви і права. Проте І.і. як окрема істор. наука має власний предмет і завдання. Це дослідження заг. процесу становлення та еволюції держ. органів, з'ясування їх внутр. організації, специфіки практичної діяльності, питомої ваги конкретних установ у реалізації завдань держ. управління та системі зв'язків *держава*—сусп-во; виявлення соціально-екон. і політ. умов становлення апарату держ. управління в цілому та в розрізі окремих установ; з'ясування орг. будови держ. інституцій, напрямів, результативності й ефективності їхньої діяльності; аналіз процесу розвитку та реформування держ. апарату. Також вивчає компетенцію конкретних держ. установ, завдання, обсяги повноважень, функції, місце кожної інституції в заг. системі виконання д-вою своїх функцій щодо сусп-ва й людини. При тому варто враховувати вплив на держ. управлінські органи громад. та політ. об'єднань (як-от комуніст. партії за рад. часів зрощення партійного і державного апаратів), важливий особистісний чинник — на певних етапах становлення держ. установ провідну роль відігравали «посади-установи» (*воєвода*, *тивун* у середньовіччі, *полковник козацький* за *Гетьманщини*, генерал-губернатор за Рос. імперії). Еволюцію держ. системи варто аналізувати, виходячи не із загальновизнаних заслуг ініціаторів реформ, а з огляду на ефективність і життєдайність самого держ. апарату. Гол. індикатором цього є створення діючого й ефективного механізму злагодженої роботи всіх органів держ. влади, взаємодії центр. та місц. держ. установ, що забезпечує єдність усіх частин д-ви, цілісність її території.

І.і. має власну джерельну базу, що частково збігається із джерельною базою наук історико-гуманітарного циклу та ін. спец. галузей істор. знання, але за визначальними ознаками є специфічною. Особливості має класифікація *джерел історичних*, що розкривають історію створення та функціонування, завдання, сфери відповідальності та ефективність діяльності держ. установ в Україні. Засадничою ознакою постає оприлюдненість або ж неопублікованість таких джерел.

Глибоку традицію інституціезнавчих досліджень мають держави Європи та Пн. Америки з тяглою й безперервною інституційною історією. Для визначення такої науки англомовний світ користується поняттями «Institutional History», «History of State Institutions», «History of Governmental Institutions», «History of Public Institutions» або «History of Public Bodies». Кожен із таких термінів має власні змістовні нюанси; найбільш уживаними для визначення інституціезнавства є два останні. Класичними працями є твори Дж.Бентама, Г.*Спен-*

сера, А. де Токвіля, Р.Гнейста, в яких формулювалося розуміння функцій д-ви та її інституцій. Остаточно інституцієзнавча наука в Європі сформувалася у 2-й пол. 19 ст.

Широко відомою у світі стала школа рос. інституцієзнавців: дослідників історії установ центр. та місцевої адміністрації Рос. д-ви/імперії 15—18 ст., (Ю.*Готьє*, А.*Градовський*, В.*Ключевський*, В.*Романовський*, А.*Славатинський*) та 19 ст. (П.*Зайончковський*). За рад. часів інституційну історію Росії та *СРСР* вивчала школа науковців Моск. державного історико-архів. ін-ту (М.Єрошкін, О.Степанський, Т.Коржихіна, В.Куликов); нині наук. традиції наслідують М.Бабич, А.Бахтуріна, Л.Писарькова.

Укр. інституцієзнавчі студії присвячені дослідженням історії створення і функціонування урядуючих органів на укр. землях доби середньовіччя у 9—12 ст., держ. системи Гетьманщини 17—18 ст. Вагомими є наук. дослідження історії рос. *генерал-губернаторств* 19 ст., розвідки з історії укр. державотворення та інституцій 19 — поч. 20 ст. Вони присвячені важливим етапам заг. нац. інституційного процесу, проте комплексної й повноцінної його картини не відтворюють. На заваді розвиткові вітчизн. науки стоять такі вагомі фактори, як тривалі бездерж. періоди існування України, позірна розірваність вітчизн. інституцієтворчих традицій, коли процес держ. управління на її території здійснювався установами ін. д-в від імені закордонного суверена. Практично відсутні дослідження з історії установ *Кримського ханату*. Останнім часом зростає інтерес науковців до історії держ. служби та окремих владних інститутів.

Літ.: *Градовский А.Д.* Высшая администрация России XVIII в. и генерал-прокуроры: собрание сочинений, т. 1. СПб., 1899; *Його ж.* Исторический очерк учреждения генерал-губернаторства в России. Там само; История местного управления в России. Там само, т. 2. СПб., 1899; *Довнар-Запольский М.В.* Зарождение министерств в России. М., 1902; *Романовский В.Е.* Государственные учреждения древней и новой России. М., 1911; *Слабченко М.* Центральные учреждения Украины XVII—XVIII веков. Одесса, 1918; *Коржихина Т.П.* История и современная организация государственных учреждений СССР: 1917—1972 гг. М., 1974; *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; Уряди України у XX ст. К., 2001; *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802—1856: функції, структура, архів. К., 2001; *Котляр М.Ф.* Історія давньоруської державності. К., 2002; *Ключевский В.О.* Боярская дума древней Руси. В кн.: О государственности в России. М., 2003; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005; *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805—1900). Миколаїв, 2006; *Єрмолаєв В.М.* Історія вищих представницьких органів влади в Україні. Х., 2007; *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: эволюция бюрократической системы. М., 2007; *Котляр М.Ф., Ричка В.М.* Княжий двір Південної Русі X—XII ст. К., 2008; Нариси історії державної служби в Україні. К., 2008; *Воробей Р.* Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. Чернігів, 2009; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009; Історія державної служби в Україні, т. 1—5. К., 2009; *Ричка В.М.* «Вся королівська рать» (влада Київської Русі). К., 2009; *Папакін Г.* Історія державних установ України: урядуючі інституції та державні установи IX — початку XX ст. К., 2010; *Смолій В., Степанков В.* Інститут влади в політичній системі України (середина — друга половина XVII ст.). К., 2014.

Г.В. Папакін.

«ІНФОРМАЦІ́ЙНИЙ СПРО́ТИВ» (рос. — «Информационное сопротивление») — недерж. волонтерський проєкт, спрямований на протидію інформаційній агресії РФ (в рамках гібридної агресії — аналіз тенденцій інформаційної агресії, інформаційних підробок та резонансних подій) та розвиток медіа-грамотності укр. громадян. Заснований 2 березня 2014 неурядовою орг-цією «Центр військово-політичних розслідувань», до складу якої входили кілька офіцерів запасу. Її фундатор — журналіст та підполковник у відставці Д.*Тимчук* (загинув 2019). Основою проєкту був вебсайт, який став платформою для публікації новин, журналістських розслідувань, аналітичних матеріалів та новин. Методологія аналітичних досліджень та розслідувань групи — OSINT-технології (open-source intelligence — розвідка на основі дослідження відкритих джерел та даних), ретельна верифікація джерел, за можливості — пошук очевидців та учасників події.

«І.с.» став невід'ємною складовою волонтерського руху, а також системи протидії інформаційній агресії РФ. Співпрацював з укр. неурядовими орг-ціями, держ. структурами та міжнар. орг-ціями. «І.с.» на початковому етапі рос. збройної агресії проти України фактично замінив держ. інформаційну машину в питаннях інформування сусп-ва про дії Росії, виконав мобілізаційну функцію для волонтерського руху, став потужним каналом поширення інформації про ситуацію в Україні для зовн. світу.

Офіц. вебсайт проєкту: www.sprotyv.info

Т.С. Водотика, Є.В. Магда.

ІНФОРМАЦІ́ЙНІ ВІ́ЙНИ 21 СТОЛІ́ТТЯ ТА УКРАЇ́НА. У 20 ст. під поняттям «інформаційна війна» розуміли систему «спеціальних інформаційних операцій», що мали деморалізувати противника та схилити його до капітуляції під час конвенційних бойових дій. Унаслідок розвитку модерного *інформаційного суспільства* поняття «інформаційна війна» розширилося за межі свого традиційного предмету. Загальновизнаним стає принцип: хто володіє інформацією — той володіє світом. Глобальний капіталізм у колоніальній та постколоніальній фазах розвитку вимагав прогресу інформаційно-комунікативних технологій, які, своєю чергою, сприяли розвитку глобального капіталізму та функціонально інтегрованих до нього вільного ринку й ліберальної демократії. Сучасний глобальний інформаційний простір складається з організаційно-керівних структур, нац., регіональних та світ. інформаційних ресурсів, інформаційної інфраструктури та телекомунікаційних технологій, систем медіа. Метою авторитарних та неототалітарних політ. режимів є досягнення абсолютного держ. контролю за функціонуванням інформаційного простору та нівелювання впливу *громадянського суспільства* на інформаційний простір і на процес прийняття політ. рішень. За цих обставин свобода слова стає жертвою глобальної інформацій-

ної війни, а також її конкретних регіональних сегментів.

2008 з метою ведення глобальної інформаційної війни проти зх. інформаційних впливів у РФ було створено держ. інформаційний холдинг «Russia Today». Відтоді зростала інтенсивність спец. інформаційних операцій РФ проти України. Гібридний інформаційно-медійний характер рос. агресії проти України засвідчив наявність значної кількості інформаційних ресурсів, що загрожують нац. безпеці, недостатню захищеність від неліцензованих трансляцій вітчизн. інформаційного простору, неефективність нормативно-правової бази з регулювання інформаційного сектору. залежність журналістської спільноти від власників ЗМІ, дефіцит дієвих інституцій, здатних оперативно реагувати на інформаційну агресію та протидіяти поширенню дезінформації. Істотна частка заходів РФ була спрямована на здійснення інформаційно-психологічного тиску на особовий склад ЗС України в зоні проведення *Антитерористичної операції / Операції об'єднаних сил*. Унаслідок інформаційної окупації з боку РФ анексованих та тимчасово непідконтрольних укр. територій з 2014 влада України втратила фізичні можливості реалізації концепції єдиного інформаційного простору д-ви. Його відновлення в повному обсязі є передумовою для відтворення суверенітету і територіальної цілісності України.

Рос. інформаційні війни у глобальному гібридному протистоянні мають забезпечити вирішення стратегічних завдань Кремля щодо забезпечення міжнар. ідентичності Росії як імперії. Серед цих завдань: забезпечення рос. гегемонії на пострад. просторі; набуття права вето у процесах прийняття рішень з європ. безпеки; обмеження присутності США в Європі; здобуття максимуму переваг від політ. та екон. співпраці із Заходом без поступок з рос. боку.

Навесні 2014 Президент РФ В.*Путін* пояснював порушення рос. гарантій безпеки України, зафіксованих у *Будапештському меморандумі 1994*, нібито «перервою тяглості української державності» внаслідок *Революції гідності 2013—2014*, яка начебто «анулювала» всі зобов'язання Москви щодо Києва. Фактично інформаційна політика РФ забезпечує виправдання збройного втручання на колиш. пострад. просторі під приводом необхідності «самооборони» від впливу революц. ідеології. Інформаційною противагою цим відцентровим тенденціям з погляду Кремля мав стати проєкт *«Русского мира»* — візія колиш. *СРСР* як єдиного простору російськомовної к-ри, скріпленого спільною історією. Інформаційні війни на істор. фронті є важливими складовими рос. стратегії інформаційно-психологічних операцій. Сакралізація перемоги СРСР над *нацизмом* стала важливим елементом легітимізації сучасних імперських амбіцій Кремля. Месіанство має вибілити темні сторінки історії СРСР та виправдати всі наступні війни, які веде сучасна Росія. Водночас збереження істор. пам'яті про трагедії *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* та подій *Голокосту* на укр. землях, відновлення істор. справедливості, в т. ч. щодо тих, хто боровся за незалежність нашої д-ви та чию пам'ять на догоду своїм інтересам зганьбила пропагандистська машина СРСР, і надалі залишатимуться важливими напрямами держ. політики України.

З метою протидії інформаційній війні, яку РФ веде проти України на міжнар. арені, має посилюватись інструментарій інформаційної роботи з цільовими внутр. та закордонними аудиторіями. Це надасть можливість розглядати інформаційні стратегічні комунікації як ефективний інструмент протидії дезінформації та інформаційній агресії. У новій редакції Стратегії нац. безпеки України (2020) закріплено визначення стратегічних комунікацій, також створено Партнерство зі стратегічних комунікацій між Україною та НАТО. Протидія рос. інформаційній війні проти України потребує подальших інституціоналізації та нормативно-правового закріплення.

Літ.: *Магда Є.* Гібридна війна: вижити і перемогти. К., 2015; Світова гібридна війна: український фронт. Х., 2017; *Почепцов Г.* Пропаганда. К., 2019.

А.Ю. Мартинов.

ІОА́ННА ПРЕДТЕ́ЧІ ЦЕ́РКВА в Керчі — пам'ятка арх-ри в м. *Керч*. Один із найдавніших збережених християн. храмів на території України.

Церква св. Іоанна Предтечі в Керчі. Фото початку 21 ст.

Попередницею існуючого храму була церква-базиліка, споруджена не пізніше 2-ї чв. 6 ст. (її ототожнюють із храмом Святих Апостолів, що згадується в письмовому джерелі 9 ст.). Наприкінці 9 — на поч. 10 ст. або в 1-й пол. 10 ст. на її місці побудували хрестово-купольний храм (дата, встановлена за результатами археол. досліджень 1960—70-х рр., досі не визнається багатьма науковцями). В 14 ст. його перебудували, тоді ж інтер'єр прикрасили *фресками*. Після того, як Керч увійшла до складу Рос. імперії (1774), церква стала реліг. і культ. осередком грец. громади міста та відігравала цю роль аж до поч. 20 ст. 1937 храм було зачинено і перетворено на склад, 1966 тут розміщено лапідарій Керченського історико-археол. музею (див. *Керченський державний історико-культурний заповідник*). З 1963 церква має статус пам'ятки арх-ри. З 1990 — знову діючий храм. Протягом 19 ст. храм значно розширили за рахунок прибудов; при спорудженні нового притвору 1834 розібрали зх. частину середньовічного ядра.

Найраніша згадка про церкву належить араб. мандрівнику Ібн Баттуті, який відвідав Керч бл. 1334. У творі Е.*Дортеллі д'Асколі* (1634) вперше вказано присвяту храму: св. Георгія. Сучасна назва фіксується з 1770-х рр.

Пам'ятку досліджували М.*Мурзакевич*, О.Авдеєв, Н.*Кондаков*, В.*Латишев*, П.Покришкін, Ю.Марті та Б.Засипкін, М.Брунов, В.*Блаватський*, А.Якобсон, О.Домбровський, М.Фронджуло і Є.Веймарн, І.Зеєст, Т.Макарова та ін.

Сучасний вигляд пам'ятки — результат реставрації, проведеної 1968—80 (кер. — Є.Лопушинська). Найдавніша частина будівлі — мурований з вапнякових блоків і плінфи чотиристовпний хрещато-баневий тринавовий храм із трьома гранчастими апсидами й однією банею. Фасади прикрашені перспективними арками й уступчастими пілястрами. Стовпи середохрестя спираються на мармурові колони з різьбленими капітелями; капітелі за типологією датуються кін. 5 — поч. 6 ст. Колони і капітелі — вторинного використання, на одній із колон зберігся напис із датою «6265 рік [від створення світу]» (757 н. е.). В інтер'єрі частково збереглися давні фрески.

Із зх. до давнього ядра прилягає притвор у псевдовізантійському стилі (1832—34; на місці попереднього, спорудженого 1801) та дзвіниця у класицистичному стилі (1842—45; на місці попередньої, спорудженої 1832—34), з пн. — каплиця-притвор (1894—96).

Літ.: *Домбровский О.И.* Фрески средневекового Крыма. К., 1966; Памятники градостроительства и архитектуры УССР, т. 2. К., 1985; *Макарова Т.И.* Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи. «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии» (Симферополь), 1998, № 6; *Пономарев Л.Ю.* Средневековая Керчь. Керчь, 1999; *Тищенко О.І.* Церква Святого Іоана Предтечі. В кн.: Пам'ятки архітектури та містобудування України. К., 2000; *Макарова Т.И.* Боспор-Корчев. В кн.: Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века. М., 2003; *Пономарев Л.Ю. и др.* Церковь Иоанна Предтечи в Керчи (в источниках и историографии XIV—XX вв.). «Sacrum et Profanum: религия в жизни человека и общества» (Севастополь), 2009, вып. 4; *Пономарев Л.Ю., Бейлин Д.В.* Церковь Иоанна Предтечи в Керчи (третья четверть XVIII — XX вв.). «История и археология Крыма» (Симферополь), 2016, вып. 3; *Музалон*. Церковь Иоанна Предтечи. Web: http://theatron.byzantion.ru/topic.php?forum=12&topic=103

Д.Я. Вортман.

ІОА́ННА СВЯТО́ГО ФОРТЕ́ЦЯ (Sente Johannesburg) — фортеця на *Дніпрі*, споруджена вел. кн. литов. *Вітовтом* «із глини з камінням упродовж 4-х тижнів» влітку 1398 під час походу в степ (з метою відновити владу хана *Тохтамиша* в *Золотій Орді*). Про цей похід відомо із двох нім. хронік (Йоганна фон Посільге та продовжувача Дітмара). «Фортеця Святого Іоанна» цих джерел може бути гіпотетично ототожнена з *городищем* біля с. Тягинка Бериславського р-ну Херсон обл. (див. *Тягин*).

Літ.: *Біляєва С.О. та ін.* На розі двох світів: історична спадщина України та Литви на території Херсонської області. К.—Херсон, 2018; *Polechow S.* Itinerarium Witolda, wielkiego księcia litewskiego: 4/5 VIII 1392 — 27 X 1430. «Rocznik Lituanistyczny» (Warszawa), 2019, t. 5.

Д.Я. Вортман.

ІСРАЕ́ЛЬ БЕН ЕЛІЕ́ЗЕР — див. *Бешт*.

ІСТОРИ́ЧНА БЕЛЕТРИ́СТИКА — див. *Українська історична белетристика*.

ІСТОРИ́ЧНА ЕНЦИКЛОПЕДИ́СТИКА — див. *Енциклопедистика історична*.

ІСТОРИ́ЧНА ПА́М'ЯТЬ — сукупність цілеспрямовано сконструйованих засобами істор. політики порівняно сталих взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле, що стандартизовані й кодифіковані в сусп., культ. і політ. дискурсах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках. Ключовою функцією І.п. є передача досвіду та знань про минуле як основи самоідентифікації. І.п., з одного боку, є результатом культ., соціальної, політ. інженерії, а з іншого — інструментом конструювання культ., соціальної, політ., реліг. ідентичності, що в епоху *націоналізму* синтезується в *ідентичність національну*.

Людські спільноти мають здатність колективно пам'ятати минуле. І.п. є складним, до кінця не розпізнаним соціокульт. феноменом, дослідження якого можна зарахувати до найактуальніших проблем сучасної гуманітаристики. Стан та перспективи становлення І.п. укр. народу є вкрай важливими для подальшого розвитку *держави*, її демократ. європ. майбутнього. Деконструювання імперсько-рад. стереотипів І.п. українців, конструювання нац. істор. наративу є необхідною умовою успішної реалізації укр. нац. проєкту. Вирішення цього завдання потребує ефективної держ. політики пам'яті, концептуальні засади якої мають спиратися на сучасну наук. базу, новітні методології, величезний масив фундаментальних і прикладних досліджень з теорії І.п. як зарубіжних, так і вітчизн. науковців.

Дослідження теор. аспектів І.п. посідає помітне місце у працях відомих європ. істориків — Ф.Аккерманна, А.Ассман, Я.Ассмана, М.Гальбвакса, Е.Гобсбаума, Ж. Ле Гоффа, П.Коннертона, П.Нора, Д.Оліка, Й.Рюзена та ін.

Значний науковий інтерес до проблем І.п. сформувався серед гуманітаріїв наприкінці 20 ст. І.п. з худож. метафори перетворилася на наук. поняття. Пошук новітніх методів історіографії сприяв проблематизації істор. пам'яті. І.п. як самостійна тема для досліджень виникла разом зі становленням постмодерністських підходів в історії. Вивчення механізмів функціонування колективної пам'яті перестало бути виключно прерогативою істориків: І.п. досліджують і соціологи, і психологи, й антропологи. Репрезентація історії в худож. творах та ЗМІ досліджується філологами, мистецтвознавцями та журналістами і фахівцями із соціальних комунікацій. З розвитком інформаційних і комунікаційних технологій дослідження І.п. набувають прикладного характеру. Управління І.п. стає невід'ємною складовою політ. менеджменту, вагомим засобом впливу на масову свідомість, інструментом легітимації держ. утворень, політ. рухів та ідеологічних течій. Дискусії та суперечки навколо І.п. виходять далеко за межі наук. студій та фахових видань. Інструменталізація історії відбувається в рамках реалізації політики пам'яті.

Актуалізація проблеми І.п. спонукала до диференціації дотичних понять і дефініцій: істор. свідомості, істор. к-ри, істор. мислення, нац. пам'яті, пам'яті поколінь тощо. В зх. наук. світі поширені також супутні авторські концепції: М.Гальбвакса — про соціальні рамки пам'яті, Я.Ассмана — про культ. пам'ять, П.Нора — про місця пам'яті, П.Коннертона — про пам'ять-звичку та ін.

Такий соціокульт. феномен, як І.п., важко піддається однозначній характеристиці та потребує міждисциплінарного підходу. Інтерпретація І.п. завжди буде відмінною в дискурсах різних наук. дисциплін та в різних смислових контекстах. Зміст по-

няття «історична пам'ять» еволюціонує в часовому вимірі під впливом переважаючих у гуманітаристиці філос. та ідеологічних доктрин.

Початком системних теор. досліджень І.п. є фундаментальні праці М.Гальбвакса «Соціальні рамки пам'яті» (1925) та «Колективна пам'ять» (1950), в яких І.п. розглядається виключно як соціальне явище, як масове (колективне) уявлення соціуму про своє минуле. М.Гальбвакс довів, що І.п. функціонує в соціальному контексті, індивідуальні спогади швидко згасають, якщо не спираються на соціальні фактори. В 1990-х рр. фундаментальні дослідження І.п. було здійснено рос. істориками. Л.Рєпіна розглядала І.п. як символічну репрезентацію істор. минулого, один із вимірів індивідуальної та колективної пам'яті, канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важливу складову самоідентифікації людини та соціальних груп. Значний внесок у дослідження проблеми І.п. зробили сучасні укр. історики О.Бойко, Я.*Грицак*, Г.*Касьянов*, А.Киридон, І.*Колесник*, Л.Нагорна та ін. Досліджено механізми взаємодії істор. та нац. пам'яті, історіографії та політики І.п. Взаємодія І.п. з історіографією особливо яскраво проявилася на межі 20 і 21 ст. у «повороті до пам'яті», продемонструвавши чимало новацій у цій царині, включаючи розвиток інтелектуальної історії, психоісторії, численні заклики постмодерністів до розмежування істор. науки та І.п., її індивідуалізації та персоналізації.

Нині в Україні проблематикою І.п. займаються, крім академічних та університетських істориків, науковці Нац. ін-ту стратегічних досліджень, *Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*, *Українського інституту національної пам'яті*, а також представники ін. галузей знань, завдяки чому значно розширився горизонт уявлень про зміст, структуру, форми побутування, значення нац. та істор. пам'яті.

В новітній укр. історії терміни «історична пам'ять» та «національна пам'ять» і не ототожнюються, і не протиставляються. Вони розглядаються здебільшого як синоніми, поєднані спільним поняттям «пам'ять», що належить до найцінніших еволюційних властивостей людини і людства, завдяки чому фіксуються, запам'ятовуються, зберігаються, примножуються й передаються наступним поколінням найважливіші відомості про події, факти, постаті минулого. Дефініцію нац. пам'яті більшість дослідників виводять із поняття І.п., шукаючи в тому етнічну складову й екстраполюючи її на етнонац. реалії (Л.*Зашкільняк*, Я.*Калакура*, В.*Солдатенко*).

Для осмислення тенденцій розвитку істор. та нац. пам'яті укр. народу важливе значення має з'ясування найпоширеніших у його історії різноманітних моделей загальноукр. та регіональної пам'яті у просторовому і часовому вимірах. В історіографії побутують такі категорії та поняття, як «пам'ять княжої доби», «козацька пам'ять», «культура пам'яті», «православна пам'ять», «радянська модель пам'яті», «офіційна пам'ять» тощо. Більшість із цих моделей пов'язана з успадкуванням певних стереотипів, що прямо чи опосередковано впливають на сучасне трактування характеру і стану нац. пам'яті, яка, за деякими оцінками, має «гібридний» характер (В.Гриневич).

Виходячи із результатів порівняльних досліджень моделей І.п., українські історики (зокрема В.Кривошея) вважають, що європ. країни пройшли етапи функціонування двох осн. моделей: етнічної та громадянської. Діапазон істор. та нац. пам'яті укр. народу по мірі формування *громадянського суспільства* й укр. політ. нації як громадянської неминуче має збагачуватися відомостями з історії кримськотатар. народу, нац. меншин, чиє істор. минуле невіддільне від їхнього побутування в межах сучасного ареалу України.

Укр. історики переконані в тому, що тенденція до *глобалізації* та полікультурності не має призводити до розмивання нац. пам'яті. Історія вчить, що кожен народ, кожна нація творить, осмислює та зберігає насамперед власну пам'ять, яка постає щитом для захисту етнічної самобутності, а нав'язування «чужої пам'яті» завдає великої шкоди і веде до девальвації нац. цінностей.

Укр. історики сформулювали також власні підходи до типологізації істор. та нац. пам'яті, класифікації її за певними різновидами. В.Масненко класифікував види пам'яті таким чином: 1) міфологічна (міфотворча) І.п., яка нерідко конкурує з наук. версіями; 2) безпосередня, або споглядальна, пам'ять, яка притаманна учасникам та свідкам подій; 3) наукова, що ґрунтується на відомостях та оцінках, підтверджених джерелами і доведених наукою; 4) пам'ять, постійно відтворювана за допомогою наук. та навч. літератури, ЗМІ, усної історії, родинного виховання і власного життєвого досвіду. Дослідники звертають також увагу на те, що в сусп-ві може функціонувати кілька різних канонів І.п. Ті самі події, явища, постаті по-різному відклалися та неоднаково інтерпретуються в нац. пам'яті українців, що породжує відповідні конфлікти або «війни пам'ятей». Меморіальні війни в Україні спалахують, тихо тліють або зовсім завмирають навколо пам'ятників, у зв'язку з перейменуванням вулиць, зміною практик увічнення пам'ятних дат, держ. нагород, створення пантеону видатних постатей укр. історії. В нинішній культурно-інтелектуальній ситуації в Україні відбувається зближення пам'яті та історії. Спрацьовує закономірність, яка полягає в тому, що І.п. загострюється в тих народів, які тривалий час були позбавлені незалежності чи будь-яких форм держ. буття. Зміст механізму пам'яті становить процес перетворення індивідуальних споминів на колективну (істор.) пам'ять завдяки штучній, цілеспрямованій діяльності її творців (політиків, митців, письменників, істориків та ін.).

Головне своє завдання укр. історики вбачають у створенні позитивного мнемонічного простору українців. Для цього пропонується (І.Колесник) реалізувати проєкт «Місця пам'яті» — топографічні, монументальні, символічні, — з якими сучасне сусп-во пов'язує свої спомини. Логічно обґрунтований перелік подій, імен та пам'яток утворює позитивний мнемонічний простір, що репрезентує Україну у світі й у межах якого кожен українець почувається психологічно комфортно та водночас реконструює ментальну історію країни. Формування позитивного мнемонічного простору українців напряму пов'язане з історіографією, яка, за визначенням П.Нора, є одним із важливих «місць пам'яті».

Для здійснення такої місії історики мають створити сучасний нац. наратив, який цілком відповідав би канону європ. істор. письма.

І.п. та істор. наука, інструменталізуючись в інтересах політикуму, знаходять відображення в політиці пам'яті. Політика пам'яті — це прерогатива д-ви, оскільки вона чи не найбільше зацікавлена в неухильному збереженні своєї незалежності, цілісності, соборності, консолідації та стабільності сусп-ва, в запобіганні конфліктам, а всього цього неможливо досягти без діалогу носіїв пам'яті, вироблення «неконфліктної моделі пам'яті», досягнення певного балансу поглядів.

Літ.: *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають. К., 2004; Феномен прошлого. М., 2005; *Зерній Ю.О.* Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті. «Стратегічні пріоритети», 2006, № 1; *Зашкільняк Л.О.* Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Львів), 2006/07, вип. 15; *Киридон А.М.* Концепт «історична пам'ять»: варіативність, дефініювання. «Україна—Європа—Світ: серія "Історія"» (Тернопіль), 2009, вип. 3; *Удод О.А.* Історична пам'ять в Україні та європейські цінності. В кн.: Державно-правові та суспільно-політичні перетворення в Україні: проблеми і перспективи. К., 2010; *Кривошея В.В.* Моделі пам'яті і державна політика пам'яті. «Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу: національна та історична пам'ять», 2011, вип. 1; *Солдатенко В.Ф.* Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять. «Українознавство», 2011, № 2; Историческая политика в XXI веке: сборник статей. М., 2012; *Нагорна Л.П.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К., 2012; *Колесник І.І.* Історична пам'ять. В кн.: *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013; Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. К., 2013; *Ле Гофф Ж.* История и память. М., 2013; *Удод О.А.* Україна і Польща у XX столітті: суперництво історичних пам'ятей. В кн.: Війни пам'ятей та політичне примирення: збірник наукових праць. К., 2013; Історія, пам'ять, політика: збірник статей. К., 2016; *Касьянов Г.В.* Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію і генеалогію понять. «УІЖ», 2016, № 2; *Касьянов Г.* Past Continuous: історична політика 1980-х — 2000-х: Україна та сусіди. К., 2018; *Сафронова Ю.А.* Историческая память. СПб., 2019; Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы: акторы, институты, нарративы. СПб., 2020.

О.А. Удод.

«ІСТОРИ́ЧНА СВОБО́ДА» — програма журналіста Д.*Шурхала* про укр. історію на *«Радіо Свобода»*. За авторським визначенням, є об'єктивістським поглядом на історію України — «без брому, гніву та пристрасті». Виходить як щотижневі тематичні випуски переважно у форматі 20—30 хв із запрошеними до студії гостями — істориками, політологами, вченими, громад. і культурними діячами, інколи — з очевидцями й учасниками резонансних подій тощо. Низку тематичних випусків присвячено відомим істор. особистостям, зокрема: королеві Франції *Анні Ярославні* (червень 2017), гетьманам П.*Дорошенку* (жовтень 2016), І.*Виговському* (вересень 2017), К.*Розумовському* (травень 2017), графу Я.*Потоцькому* (січень 2020), М.*Костомарову* (травень 2017), С.*Петлюрі* (травень 2019), Г.*Котовському* (жовтень 2016), Г.*Жукову* (липень 2019), кубинському лідеру Ф.Кастро Рус (грудень 2016), шляхтичу та письменнику М.*Чайковському* (лютий 2021); річницям визначних подій, зокрема 1030-й річниці *Хрещення Русі 987—988* (липень 2018), 830-й річниці першої згадки про Україну (лютий 2017), 640-річчю *Куликовської битви 1380* (вересень 2020), 620-літтю битві на р. Ворскла (прит. *Дніпра*; див. *Ворскла, битва на річці 1399*; серпень 2019), 500-річчю кн. Д.*Вишневецького* (грудень 2017), 500-літтю початку *Реформації* в Європі (жовтень 2017), 500-літтю підкорення Америки (грудень 2018), 360-річчю гетьманства І.Виговського (вересень 2017), 450-літтю *Люблінської унії 1569* (червень 2019), 350-річчю *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* (лютий 2017), 330-річчю гетьманства І.*Мазепи* (липень 2017), 160-літтю *Галицького крайового сейму* (квітень 2021), 150-річчю *Австро-Угорщини* (липень 2017), 100-річчю *Галицької соціалістичної радянської республіки* (серпень 2020), 100-літтю *Лютневої революції 1917* (березень 2017), 100-річчю *Першого Універсалу Української Центральної Ради* (червень 2017), 100-літтю *Західноукраїнської Народної Республіки* (жовтень 2018), 100-річчю *нової економічної політики* (квітень 2021), 100-літтю «Південноукраїнської трудової федерації» чи «Вільного району» під проводом Н.*Махна* (жовтень 2019), 100-річчю *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* (березень 2021), 100-річчю УАН (нині *Національна академія наук України*; листопад 2018), 80-річчю початку *Другої світової війни* (вересень 2019), 80-літтю *Карпатської України* (березень 2019), 70-річчю *Північноатлантичного альянсу* (квітень 2019), 70-літтю ФРН (травень 2019), 30-літтю завершення *«холодної війни»* (листопад 2019); значущим істор. подіям і процесам, а саме: холерним бунтам 19 ст. у Рос. імперії (лютий 2020), *Протигетьманському повстанню 1918* (листопад 2016), завершенню визвол. змагань у листопаді 1921 (листопад 2016), *Війні РСФРР і УНР 1918—1919* (січень 2017), *Паризькій мирній конференції 1919—1920* (квітень 1917), Великому терору 1937—38 (січень 2017), операції «Вісла» (див. *«Вісла», акція 1947*; квітень 2017), сел. повстанському руху в Україні 1918—22 (травень 2017); рецепції відомих подій і явищ з укр. перспективи: *Радянсько-фінляндської війни 1939—1940* (грудень 2016) та ін.; соціокульт. спадщині і традиціям, у т. ч. *трипільській культурі* (жовтень 2017), спадщині *Золотої Орди* (лютий 2017), співіснуванню *козаків українських* і *кримських татар* протягом 16—18 ст. (травень 2017). Крім того, у тематичних випусках порушуються злободенні питання, пов'язані з істор. проблематикою, зокрема, політика нац. пам'яті (жовтень 2016), ядерне роззброєння (жовтень 2016), а також з «гарячими» подіями новітньої укр. історії, зокрема у випуску, присвяченому 3-й річниці *Іловайської операції 2014* (серпень 2017).

Аудіофайли більшості випусків програми «І.С.» розміщено за адресою: https://www.radiosvoboda.org/z/20340, а текстові виклади випусків — за адресою: https://www.radiosvoboda.org/z/20340/articles?withmediaplayer=1

О.В. Ясь.

Д. Шурхало.

«ІСТОРИ́ЧНІ ЗО́ШИТИ» — експериментальна н.-д. та видавнича серія істор. студій, що публікувалася у форматі препринту (попередньої публікації) на поліграфічній базі Ін-ту історії АН УРСР — *Інституту історії України НАН України*. Започаткована 1988. Видавалася невеликим накладом від кількох десятків до 200 прим. Обсяг від 1,5—2

до 8—10 друкованих арк. Спершу препринти публікувалися з послідовною нумерацією видань серії протягом поточного року, але на поч. 1990-х рр. від такої нумерації відмовилися. «І.з.» постали в умовах гострої кризи соціогуманітарного знання та масштабних соціокульт. трансформацій наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр., що потребувало оперативного реагування з боку укр. істориків на актуальні виклики сучасності, опосередковано визначивши вибір формату препринту. Відіграли помітну роль у заповненні тогочасних прогалин і лакун істор. знання, зокрема т. зв. білих плям і білих полів, а також спричинилися до початку розробки багатьох питань історії України практично всіх періодів. Наприкінці 1980-х — у 1990-х рр. мали неабияку популярність в царині укр. соціогуманітаристики. У серії «І.з.» була видрукувана низка студій багатьох фахівців як з Ін-ту історії України НАН України, так і науковців з ін. інституцій та установ: М.Абдулаєвої — «Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII — на початку XX ст.» (2000); Н.Барановської — «Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи» (2001); Н.Бацак — «Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII—XIX)» (1998); П.Бондарчука — «Українізаційні процеси у профспілковому русі УСРР (20-і роки)» (1999); С.Борового — «Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации» (1991); С.Васюти — «Постчорнобильський період в Україні: національний досвід в контексті цивілізаційних стратегій» (2001); Я.Верменич — «Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу» (2001); С.Віднянського — «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921—1945)» (1994); Т.Вронської — «В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943—1945)» (1995); О.Ганжи — «Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР» (1996); Н.Герасименко — «Історичні події на Україні 1657—1659 рр. (гетьманство І.Виговського) у висвітленні С.В. Величка» (1999); О.Горенка — «Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна» (2002); В.Горобця — «Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст.» (1995); В. та Л. Гриневичів — «Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів Київського військового округу (липень 1917 — січень 1918)» (2001); О.Гуржія — «Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення» (1992) та «Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII—XVIII ст.)» (1994); В.Даниленка — «Співробітництво країн-членів Ради економічної взаємодопомоги: критичний аналіз проблеми» (1989); В.Дзьобака — «Отаман Тарас Бульба-Боровець (штрихи до політичного портрета)» (1995); М.Дмитрієнко та Ю.Савчука — «Короткий нарис міської геральдики Поділля» (1994); О.Дубини — «Геополітичні долі України» (1992); Г.Єфіменка — «Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932—1938 рр. (освіта та наука)» (2000); С.Кокіна та О.Мовчан — «Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні: 1920—1924 рр.» (1993); В.Коваля — «Радянсько-німецький пакт 1939 р.» (1989), «Путь к Бабьему Яру (германский антисемитизм: история, теория, политика)» (1991) та «Довкола радянсько-польської війни 1939 року» (1991); М.Коваля «Друга світова війна і Україна (1939—1945 рр.): історіософські нотатки» (1999); М.Котляра — «Утворення Давньоруської держави» (1993) та «Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII—XIII)» (1998); О.Кудлай — «Законотворча діяльність народного міністерства судових справ Української Центральної Ради» (2002); С.Кульчицького «Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні» (1989); С.Кульчицького та М.Мовчан — «Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні» (1993); І.Лісевича — «У затінку двоглавого орла: польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку XX ст.» (1993); О.Лупандіна — «Українсько-російські мирні переговори 1918 р.» (1994); А.Мартинова — «Українсько-німецьке співробітництво у контексті європейської інтеграції (90-ті роки XX ст.)» (2000); В.Матях — «Медієвістика в Україні другої половини XIX — початку XX століття: криза чи прогрес?» (1996); Л.Новохатька — «Національний аспект доктрини "соціалістичної реконструкції" (спроба історико-теоретичного переосмислення)» (1997); В.Палієнка — «Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX — XX ст.» (1998); В.Панашенко — «Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII)» (1997); В.Прилуцького — «Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928—1933 рр.)» (2001); О.Реєнта — «Робітництво України і Центральна Рада» (1993) та «Більшовизм і українська революція 1917—1920 рр.: спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів» (1994); О.Реєнта та Б.Андрусишина — «З'їзд поневолених народів 8—15 вересня 1917 р. (21—28 вересня н. ст.» (1994); О.Реєнта та О.Лисенка — «Огляд видань Інституту історії НАН України за останнє 10-річчя» (1997); В.Рички — «Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект)» (1994); І.Романько — «Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917—1920 рр.)» (1999); А.Санцевича — «Видатний український історик М.Є. Слабченко» (1993); Р.Симоненка — «Вічноживі гілки України: Північна Буковина й Південна Бессарабія» (1992), «До концепції багатотомної "Історії українського народу" (міжнаціональний та міжнародний аспекти)» (1993) та «Нариси історії виконавчої влади в Україні: 1917 — квітень 1918» (2000); О.Струкевича — «Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50—80-х рр. XVIII ст.» (1996); В.Ткаченка — «Україна: історіософія самоорганізації» (1994); О.Толочка — «Русь: держава і образ держави» (1994); І.Хміля — «Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І.Лисяка-Рудницького» (1993) та «Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.)» (1992); Є.Чернухіна «Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела» (1998); Т.Чухліба — «Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.)»

(1996); Ф.Шабульда — «Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання» (1998); Н.Шип — «Церковно-православний рух в Україні» (початок XX ст.)» (1995); О.Щусь — «Всеукраїнські військові з'їзди» (1992); Д.Яневського — «Маловідомі конституційні акти України 1917—1920 рр.» (1991) та ін. На поч. 2000-х рр. експериментальний формат серії «І.з.» був згорнутий, оскільки була розбудована розгалужена мережа фахових періодичних видань і збірників Ін-ту історії України НАН України, що охоплювали майже всі періоди історії України та репрезентували більшість галузей і дисциплін укр. істор. науки. Більшість випусків із серії «І.з.», шо вийшли друком до поч. 2000-х рр., у форматі pdf розміщені на вебпорталі Ін-ту історії України НАН України (http://history.org.ua).

Літ.: *Реєнт О., Лисенко О.* Огляд видань Інституту історії НАН України за останнє 10-річчя. К., 1997; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; Праці Інституту історії України НАН України, видані на власній поліграфічній базі (1988—2005 рр.). К., 2006.

О.В. Ясь.

«ІСТО́РІЯ УКРАЇ́НИ: МАЛОВІДО́МІ ІМЕНА́, ПОДІ́ЇЇ, ФА́КТИ» — наук. збірник *Інституту історії України НАН України*. Видається з перервами з 1996. Побачило світ 37 вип. Редколегію збірника очолював дійсний член НАН України П.*Тронько*, нині очолює д-р істор. н., проф. О.*Рубльов*. Для публікації відбиралися наук. розробки з регіональних проблем історії України, теорії та практики істор. краєзнавства. У рамках реалізації видавничої програми науково-документальної серії книг *«Реабілітовані історією»* редколегія гол. увагу приділила підготовці публікацій з проблеми політ. репресій як засобу здійснення влади в УСРР—УРСР. На сторінках наук. збірника публікувалися статті про еволюцію поглядів вищого компартійно-рад. кер-ва *СРСР* та УРСР щодо принципів держ. управління республікою, розкривалися механізми здійснення держ. терору (зокрема його регіональні особливості), діяльності органів держ. безпеки, функціонування наук. та творчих установ в умовах жорсткого ідеологічного тиску та політ. цензури, форми та методи переслідування інакомислячих та дисидентів, вірян, розглядалися питання реабілітації постраждалих та жертв політ. репресій тощо.

Електронний архів часопису розміщений на вебпорталі Ін-ту історії України НАН України (http://www.history.org.ua).

Р.Ю. Подкур.

Й

ЙО́СИФ I Габсбург (26.07.1678—17.04.1711) — володар *Австрійських Габсбургів держави*; імператор *«Священної Римської імперії германської нації»* (1705—11), король Угорщини (1687—1707, 1711), король Богемії (1705—11), король Галіції і Лодомерії. Син герм. імп. *Леопольда I* Габсбурга та Елеонори Пфальц-Нойбурзької. Н. в м. *Відень*. Отримав добру освіту і вирізнявся (порівняно з ін. представниками династії) віротерпимістю. Здійснив адм. реформу, скоротивши кількість міністрів і посадовців при імператорському дворі, проте очікуваних кардинальних реформ не проводив. Сприяв посиленню впливу Габсбурзької імперії в Європі. В результаті успішних дій армії на чолі з Євгеном Савойським у Війні за іспанську спадщину 1701—14 *Габсбурги* отримали Пн. Італію, Іспанські Нідерланди (нині це Бельгія), Люксембург та частину Пн. Франції.

Й. I вдалося зупинити *Національно-визвольну війну угорського народу 1703—1711*, в ході якої угорський сейм ухвалив рішення про позбавлення Габсбургів права обіймати угор. королів. стіл (1707). За умовами Сатмарського миру (21 лютого 1711) Габсбурги обіцяли Угорщині конституцію та реліг. свободу.

Йосиф I Габсбург.

Й. I був одружений з Вільгельміною-Амалією (1673—1742), донькою герцога Йоганна-Фрідріха Ганноверського. У шлюбі народилися дві доньки: Марія-Жозефа (1699—1757), яка стала дружиною польс. короля *Августа II* Веттіна, та Марія-Амалія (1701—56), яка була одружена з курфюрстом Баварії Карлом-Альбрехтом Віттельсбахом.

П. від віспи у Відні.

Літ.: *Wandruszka A.* Das Haus Habsburg: Die Geschichte einer europäischen Dynastie. Wien, 1989; *McGuigan D.G.* Familie Habsburg (1273—1918). München—Wien, 1990; *Mark R.A.* Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung—Kirche—Bevölkerung. Marburg, 1994.

І.В. Малацай.

К

Б.М. Калиняк.

Канцерка. Глеки (масштаб різний).

КА́ЗА (від араб. каза' — «вирок»), **кадилик** (від араб. каді — «суддя») — в ісламських країнах, зокрема в *Османській імперії*, це назва суд. округи, що перебувала у віданні судді (*кадія*). Формально К. вважалася підрозділом провінції (*ейялету* чи *санджаку*), але кадії представляли судову, а не виконавчу (військово-адм.) владу. Службовою резиденцією кадіїв служило приміщення суду (маг-кеме). Кадій головував на суд. засіданнях. У штаті службовців кадія були територіальні заступники (наїби), писар (кятіб), пристав (мугзир), присяжні свідки (шугуду-ль-галь), слідчі чи знавці (егль-і-гібре).

За адм. реформою 1840 К. стала територіальною округою провінцій (санджаків), що перебували під урядом мудіра — цивільного адміністратора (призначався на посаду губернатором провінції).

Літ.: *Shaw S., Shaw E.K.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 2. Cambridge, 1977; *Іналджик Г.* Османська імперія: класична доба: 1300—1600. К., 1998.

О.І. Галенко.

КАЛИНЯ́К Богдан Михайлович (29.01.1962—28.01.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України.

Н. в м. *Коломия*. Працював слюсарем на з-ді «Сільмаш», пізніше займався підприємництвом. Брав участь у *«Помаранчевій революції» 2004.* Після початку *Революції гідності 2013—2014* кілька разів приїздив на *майдан Незалежності* в *Києві*.

П. у м. *Івано-Франківськ*, за однією з найпоширеніших офіц. версій — від запалення легень, на яке захворів після того, як протестувальників у Києві в січні 2014 обливали водою з водометів. За ін. версією, смерть настала внаслідок гострого панкреонекрозу.

Похований у Коломиї. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Я.М. Камбалова.

КАНЦЕ́РКА, Канцирка — археол. пам'ятка, ранньосередньовічний ремісничий гончарний центр. Розташов. між селами Любимівка Башмачанської сільради Дніпровського р-ну Дніпроп. обл. та Федорівка Запоріз. р-ну Запоріз. обл., у балці Канцерка, на правому березі Дніпра. Досліджували стаціонарними розкопками В.*Грінченко* 1929—31 та А.*Сміленко* 1964—70.

Пам'ятка складається із трьох поселень, розташов. на відстані 1—2 км одне від одного. Всього тут досліджено 18 гончарних горнів (ще 2 зафіксовано магніторозвідкою), 6 заглиблених житлово-вироб. споруд, 5 госп. споруд. Осн. вид продукції канцерівських гончарів — глеки кількох типів, що слугували тарою для рідини. Найближчі аналогії для канцерівських посудин — матеріали з пам'яток Пн. Кавказу, що атрибутують як аланські. Ревізія датуючих матеріалів К., здійснена О.Комаром, дає змогу визначити час функціонування пам'ятки в межах 2-ї пол. 7 — 1-ї пол. 8 ст. Горни з подібною керамікою були відкриті також поблизу с. Мачухи Полтав. р-ну Полтав. обл. Зважаючи на це, вчені дійшли висновку, що в Наддніпрянщині за часів панування *Хозарського каганату* діяли артілі аланських майстрів, які забезпечували посудом госп-ва вищих верств каганату. К. — перше свідчення відновлення масового ремісничого вир-ва товарів у причорноморських степах у післярим. час.

Літ.: *Мінаєва Т.В.* Кераміка Балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі. «Археологія», 1961, вип. 13; *Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975; *Володарець-Урбанович Я.В.* Гончарні горни балки Канцерка. «Археологія», 2011, № 4; *Володарець-Урбанович Я.В.* Гончарні майстерні балки Канцерка. «Археологія і давня історія України», 2011, вип. 5; *Його ж.* Проблеми вивчення гончарних осередків типу Балка Канцерка. «Археологія», 2014, № 2; *Komar O.* Archaeological and Archaeomagnetic Dating of Early Medieval Kantsyrka Type Pottery. «Archaeologia Bulgarica», XXII, 2018, № 3.

Д.Я. Вортман.

КАПІНО́С Олександр Анатолійович (10.03.1984—19.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Дунаїв Кременецького р-ну Терноп. обл. Закінчив Нац. лісотех. ун-т України за спеціальністю «Технологія деревообробки» (2001—06). Займався фермерством, а також громадською та благодійною діяльністю. Очолював громад. орг-ції «Патріот Волині» та «Сколоти». Брав участь у громадян. патріотичних акціях, маршах на честь воїнів *Української повстанської армії*, культурно-мистецьких молодіжних заходах. 2012 протестував проти прийняття «мовного закону Ківалова—Колесниченка».

Після поч. *Революції гідності 2013—2014* багато разів приїздив на *майдан Незалежності* в *Києві*, належав до складу сотні «Волинська Січ» Самооборони Майдану. Загинув від поранення під час сутичок із силовиками біля Будинку профспілок.

Похований у с. Дунаїв, де йому встановлено пам'ятник. На честь К. було встановлено меморіальні дошки на фасаді будівлі Нац. лісотех. ун-ту України та будинку к-ри в с. Куликів Кременецького р-ну Терноп. обл. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Олександр Капінос: короткий життєпис. Web: http://nebesnasotnya.com/oleksandr-kapinos.html; Сашко Капінос. Web: http://nebesnasotnya.in.ua/portfolio/сашко-капінос

О.О. Маєвський.

КАПІТА́НСТВО ГО́ТІЇ — військово-адміністративно-територіальне утворення у складі крим. володінь Генуезької республіки (див. також *Готія*). Створене, ймовірно, не раніше 1428. Мало забезпечувати контроль над ділянкою мор. узбережжя між консульствами із центрами в Чембало (див. *Балаклава*) і Солдайї (нині м. *Судак*). Очолювалося капітаном (capitaneus Gotie), якого призначав уряд *Генуї* (після 1454 — протектори банку Св. Георгія) і який підпорядковувався консулу Кафи (нині м. *Феодосія*). Поштовхом для створення К.Г. стала війна з князівством *Феодоро*, володарі якого претендували на узбережжя. На території К.Г. відомо 4 консульства із центрами в *Алушті*, *Партениті*, *Гурзуфі*, *Ялті* (консули, які їх очолювали, були цивільними чиновниками, на відміну від капітана — військовика). Імена осіб, які обіймали посаду капітанів Готії, відомі в проміжку між 1429 і 1474 (з перервами). Невідомо, чи була в них постійна резиденція (припускають, що вона могла розташовуватися в Алушті).

Літ.: *Мыц В.Л.* Укрепления Таврики X—XV вв. К., 1991; *Типаков В.А.* Общины Готии и Капитанство Готии в уставе Каффы 1449 г. «Культура народов Причерноморья», 1999, № 6; *Мыц В.Л.* Генуэзская Луста и Капитанство Готия в 50—70-е гг. XV в. В кн.: Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней. К., 2002; *Бочаров С.Г.* Заметки по исторической географии генуэзской Газарии XIV—XV вв.: Южный берег Крыма. В кн.: О древностях Южного берега и гор Таврических: сборник научных трудов по материалам международной научной конференции в честь 210-летия со дня рождения П.И. Кеппена. К., 2004.

Д.Я. Вортман.

КАПРА́ЛЬ Мирон Миколайович (н. 29.03.1968) — історик, д-р історичних н. (2004), професор (2013). Н. в с. Млиниська (нині село Стрийського р-ну Львів. обл.). 1989—94 навч. на істор. ф-ті Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*), який закінчив із відзнакою. З 1992 почав працювати у Львівському відділенні Ін-ту української археографії АН України (див. *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*). 1996 захистив кандидатську дис. «Фінансові книги Львова другої чверті XVI ст. як джерело дослідження історичної демографії та соціотопографії» під керівництвом Я.*Дашкевича*. 2000—03 навч. в докторантурі Львів. нац. ун-ту. 2004 захистив докторську дис. «Національні громади Львова XVI—XVIII ст. (соціально-правові взаємини)». З березня 2010 — виконувач обов'язків, з липня 2012 — кер. Львів. відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, водночас від 1998 — у Львів. ун-ті: асистент, доцент, а від 2007 — професор кафедри давньої історії України і архівознавства (за сумісництвом). Стажувався у Ун-ті Альберти в Едмонтоні (Канада; 2003), Ін-ті Гердера в Марбурзі (Німеччина; 2009), Гарвардському ун-ті в Кембріджі (США; 2011).

К. здійснив наук. редакцію та впорядкував понад 50 наук. видань. Автор бл. 300 праць з укр. історії, історіографії, джерелознавства, історії ранньомодерного міста, історії демографії, економіки, картографії. Видавець 3-томного видання джерел до історії міста *Львів*: «Привілеї міста Львова XIV—XVIII ст.» (1998); «Привілеї національних громад міста Львова XIV—XVIII ст.» (2000); «Економічні привілеї міста Львова XV—XVIII ст.» (2007). Дослідник середньовічного та ранньомодерного Львова з наголосом на соціальні, культ., нац. взаємини в міськ. середовищі. Видавець праць Д.*Зубрицького*, І.*Крип'якевича*, М.*Грушевського*, Я.Дашкевича. Ініціював серійне картографічне видання «Атлас українських історичних міст» (т. 1—4, 2014—20).

Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, Міжнар. комісії з історії міст. Нагороджений премією Канад. ін-ту укр. студій за найкращу роботу в ділянці україністики за 2012—14. Лауреат премії Президії НАН України ім. М.Грушевського за видатні наук. роботи в галузі істор. україністики та соціології (2015).

Праці: Львів: історичні нариси. Львів, 1996 (у співавт.); Національні громади Львова XVI—XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003; Urzędnicy miasta Lwówa w XIII—XVIII wieku (spisy urzędników miejskich z obszaru dawnej Rzeczypospolitej, Śląska i Pomorza Zachodniego), t. 7, z. 1. Toruń, 2008; L'viv and its Ethnic Groups in the Second Half of the 16th Century. В кн.: Martin Gruneweg (1562 — after 1615): a European Way of Life. «Quellen und Studien des Deutschen Historischen Instituts Warschau», 2009, band 21; Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII—XVIII ст. Львів, 2012; Богоявленське братство Львова у XVIII ст.: дослідження та матеріали. Львів, 2016.

Літ.: Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Львів, 2000; Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (1991—2011). К., 2011; Енциклопедія сучасної України, т. 12. К., 2012; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України: бібліографічний покажчик (1992—2012). Львів, 2012; Мирон Капраль: біобібліографічний покажчик. Львів, 2018.

А.В. Фелонюк.

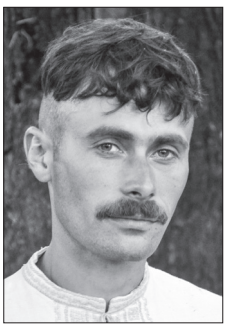

О.А. Капінос.

М.М. Капраль.

КА́ПУШ Олександр Васильович (27.07.1991—06.02.2015) — укр. військовослужбовець, учасник *Антитерористичної операції*. Герой України. Н. в м. *Ужгород*. 2006 закінчив 9 класів загальноосвітньої школи. Вступив до лав ЗС України за контрактом. Служив у 15-му окремому гвардійському гірсько-піх. батальйоні 128-ї окремої гвард. гірсько-піх. бригади Сухопутних військ ЗС України.

З травня 2014 брав участь в Антитерористичній операції, зокрема в обороні Міжнар. аеропорту «Луганськ». Мав військ. звання старший солдат, командував розвідувальним від-ням. Загинув у районі смт Чорнухине (нині с-ще міськ. типу Алчевського р-ну Луган. обл.) під час

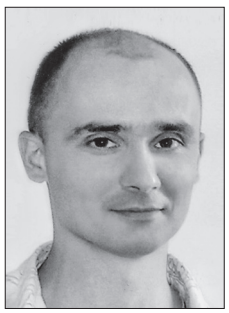

С.О. Кемський.

оборонних боїв за Дебальцевський виступ, прикривши собою товариша від ворожої гранати.

Похований 18 лютого 2015 на Пагорбі Слави кладовища «Кальварія» в Ужгороді.

2015 рішенням Ужгородської міської ради К. присвоєно звання почесного громадянина міста Ужгород (посмертно). 2016 одна з вулиць Ужгорода перейменована на честь Олександра Капуша.

2017 Указом Президента України К. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка» «за виняткову мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі». Нагороджений нагрудним знаком «За оборону Луганського аеропорту» (посмертно), відзнакою Президента України «За участь в антитерористичній операції» (посмертно).

Літ.: Указ Президента України № 320/2017 «Про присвоєння О.Капушу звання Герой України». Web: https://www.president.gov.ua/documents/3202017-22814

В.В. Головко.

КАРЛ VI Габсбург (01.10.1685—20.10.1740) — володар *Австрійських Габсбургів держави*; імператор *«Священної Римської імперії германської нації»* (1711—40), король Угорщини під ім'ям Карл III (1711—40), король Богемії під ім'ям Карл II (1723—40), король Галіції і Лодомерії. Останній нащадок *Габсбургів* за прямою чол. лінією. Н. в. м. *Відень*. Другий син герм. імп. *Леопольда I* Габсбурга та Елеонори Пфальц-Нойбурзької.

Під час Війни за іспанську спадщину 1701—14 проголошений королем Іспанії під ім'ям Карл III (1703). За Раштадським миром 1714 Габсбурги отримали Неаполітанське королівство, о-в Сардинію, частину Тоскани, Міланське герцогство та іспанські Нідерланди (сучасна Бельгія).

Після смерті брата *Йосифа I* (квітень 1711) К. VI став імператором Священної Рим. імперії герм. нації. У внутр. політиці велику увагу приділяв об'єднанню всіх частин імперії в єдину д-ву, задля чого розвивав шляхи сполучення. Однак прагнення імператора до власного звеличення призвело до спустошення скарбниці наприкінці правління К. VI.

Карл VI Габсбург.

В результаті відновлення війни із Францією (1717) К. VI втратив Сардинію, натомість отримав Сицилію й остаточно відмовився від претензій на іспанський престол (1725). Унаслідок Австро-турец. війни 1716—18 за умовами Пожаревацького миру (21 липня 1718) до Австрії відійшли Пн. Сербія з Белградом (нині столиця Сербії), Банат, Олтенія (істор. область *Волощини*).

Досягнувши вагомих зовнішньополіт. успіхів, К. VI прикладав багато зусиль для закріплення та подальшого збереження новопридбаних територій за династією Габсбургів. Імператор не мав синів, і йому довелося впродовж кількох десятиліть врегульовувати питання успадкування престолу. Він склав Прагматичну санкцію (1713), що ввійшла до осн. законів імперії. Документ проголошував нероздільність спадкових земель Габсбургів і порядок наслідування престолу, за яким у разі відсутності синів його могла посісти майбутня донька.

Останні роки правління К. VI видалися менш успішними. У Війні за польську спадщину 1733—35 за умовами Віденського прелімінарного мирного договору (3 жовтня 1735) Габсбурги втратили Пд. Італію (Неаполітанське королівство). Результатом наступної війни Австрії проти *Османської імперії* (1735—39) стала втрата Сербії разом із Белградом, частини Боснії та Волощини. За Белградським договором (1 вересня 1739) був визначений австро-турец. кордон на наступні півтора століття.

Був одружений із принцесою Єлизаветою-Христиною Брауншвейг-Вольфенбюттельською (1691—1750). У шлюбі народилися дві доньки: *Марія-Терезія* (1717—80) — майбутня імператриця, дружина Франца-Стефана Лотаринзького, та Марія-Анна (1718—44).

Літ.: *Kann R.A.* A History of the Habsburg empire: 1526—1918. Berkeley — Los Angeles — London, 1977; *Wandruszka A.* Das Haus Habsburg: Die Geschichte einer europäischen Dynastie. Wien, 1989; *McGuigan D.G.* Familie Habsburg (1273—1918). München—Wien, 1990; *Mark R.A.* Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung—Kirche—Bevölkerung. Marburg, 1994; *Wheatcroft A.* The Habsburgs. London, 1995.

І.В. Малацай.

КЕ́МСЬКИЙ Сергій Олександрович (15.11.1981—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Керч*. Закінчив філос. ф-т *Львівського національного університету*, здобув наук. ст. магістра політології. Проживав у м. *Коростень*. Працював аналітиком Ін-ту політ. та екон. ризиків і перспектив, писав статті для «Української правди», газ. «День», перекладав з англ. Засн. та адміністратор онлайн-ресурсу «Кооперативний рух».

З листопада 2013 брав участь в протестах на Євромайдані та в *Революції гідності 2013—2014*. Загинув на вул. Інститутській в *Києві* — куля снайпера влучила в шию.

Похований у смт Яблунець (нині с-ще міськ. типу Новоград-Волин. р-ну Житомир. обл.). 15 листопада 2014 на його честь відкрито меморіальну дошку на фасаді будинку по вул. Жовтневій у м. Коростень, де 2007—14 він мешкав. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Сергій Кемський. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/сергій-кемський

Я.В. Борщик.

КЕ́РЧЕНСЬКА КРИ́ЗА 2018 — одна з подій *Збройної агресії Російської Федерації проти України*, що сталася в листопаді 2018. Після окупації Криму Росія узяла курс на мілітаризацію Чорноморсько-Азовської акваторії. Ситуація почала загострюватися з весни 2018. У березні укр. прикордонники затримали в Азовському морі судно «Норд», приписане до порту *Керч*, екс-

плуатація якого була заборонена Україною в рамках антирос. санкцій. Україна вважала екіпаж укр. громадянами, які проживають на тимчасово окупованій території та порушили правила виїзду з неї. Крім того, їм інкримінувалася незаконна екон. діяльність. У відповідь Росія затримала у Чорному морі, біля мису Тарханкут, укр. судно за начебто незаконний вилов риби у «виключній економічній зоні РФ». У травні Росія закрила частину акваторії Азовського моря, досить близької до укр. узбережжя, — начебто для проведення бойових стрільб. Україна натомість проголосила частину акваторії, що межує з Росією, зоною проведення постійних військ. навчань.

Наступним приводом для ескалації стало обмеження Росією проходу через Керченсько-Єнікальський канал суден з/в укр. порти *Бердянськ*, *Генічеськ* та *Маріуполь* під приводом забезпечення безпеки *Кримського мосту*. Для цього з Каспійського моря були перекинуті 35 бойових катерів, що, як передбачалося, мали запобігти укр. диверсійним атакам. У відповідь укр. кер-во ухвалило рішення посилити військ. присутність в Азовському морі, укріпити берегову охорону на його узбережжі та утворити там військово-мор. базу. Із цією метою до Бердянська наземним транспортом були переведені два артилер. катери — «Лубни» та «Кременчук» (типу «Гюрза»). У вересні 2018 через Керченську протоку в Азовське море з *Одеси* було переведено буксир «Кореєць» та пошуково-рятувальне судно «Донбас». Укр. занепокоєння рос. діями в чорноморсько-азовській акваторії було підтримано на міжнар. рівні. Зокрема, 24 жовтня 2018 *Європейський парламент* ухвалив резолюцію, в якій засуджувалися надзвичайні дії Росії в Азовському морі у вигляді тотальних перевірок цивільних суден.

25 листопада чергова укр. корабельна група, до складу якої входили 3 кораблі (2 малих броньованих артилер. катери «Нікополь» і «Бердянськ», рейдовий буксир «Яни Капу»), намагалася пройти через Керченську протоку в Азовське море. Рос. сторона цьому перешкодила: прохід під Керченським мостом був заблокований цивільними суда-

Отвір від влучання снаряду у рубці катера «Бердянськ». 27 листопада 2018.

ми, рос. кораблі намагалися протаранити укр. буксир, а по артилер. катерах був відкритий вогонь на враження, кілька укр. моряків отримали поранення. Кораблі були захоплені рос. спецпризначенцями в міжнар. водах, коли намагалися повернутися до Одеси, та конвойовані до Керчі. Загалом 24 укр. військовослужбовці (22 члени екіпажу та 2 співробітники *Служби безпеки України*) були заарештовані та переправлені до *Москви*. У подальшому рос. сторона судила їх за «незаконний перетин кордону», тоді як Україна вважала їх військовополоненими в Росії.

Надвечір 25 листопада Президент України П.*Порошенко* терміново скликав Воєн. Кабінет *Ради національної безпеки та оборони України*. ЗС України були приведені у стан підвищеної боєготовності. Відбулося засідання Ради нац. безпеки і оборони, на якому було ухвалено запровадження воєн. стану в Україні, але «без загальної мобілізації та обмеження конституційних прав і свобод громадян». Наступного дня *Верховна Рада України* після гострої дискусії (деякі фракції звинуватили П.Порошенка в намаганні зірвати президентські вибори) підтримала запровадження воєн. стану, проте обмежила його 10-ма областями України (Він., Одес., Миколаїв., Херсон., Запоріз., Донец., Луган., Харків., Сум., Чернігівська), які межували з Росією та з невизнаною *Придністровською Молдавською республікою* або мали вихід на узбережжя Чорного та Азовського морів. Також воєн. стан був упроваджений у «внутрішніх водах України Азово-Керченської акваторії». Крім того, його було введено не на 60, а на 30 діб — до 27 грудня, що давало змогу безперешкодно почати виборчий процес.

Міжнар. спільнота висловила чітку позицію з підтримки України в керченському інциденті. *Європейський Союз* продовжив режим санкцій проти Росії. *Північноатлантичний альянс* посилив військову присутність у Чорному морі та збільшив кількість військово-мор. навчань. У Європарламенті було ухвалено резолюцію, в якій буд-во Крим. мосту називалося «незаконним» та «екологічно небезпечним», засуджувалися блокування навігації та інспектування суден в Азовському морі, було висловлено занепокоєння через мілітаризацію Росією Азовського моря та незаконний видобуток нафти та газу на окупованій укр. території (шельфі). У документі також містилися заклик до *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* посилити моніторингову місію в районі Азовського моря та вимога покарати європ. компанії, що взяли участь у буд-ві Крим. мосту.

Укр. влада намагалася провести обмін затриманих моряків на засуджених рос. громадян, однак Росія відмовлялася. 25 травня 2019 за позовом України Міжнар. трибунал ООН з мор. права ухвалив рішення (лише рос. представник виступив з «окремою думкою», що юрисдикція трибуналу не поширюється на цю справу), згідно з яким Росія була зобов'язана негайно звільнити захоплені кораблі та всіх членів екіпажів. Проте вона фактично відмовилася його виконувати.

Укр. військовослужбовці, захоплені під час К.к., були звільнені 7 вересня 2019 в рамках взаємного обміну утримуваних осіб. А кораблі, попередньо розграбовані, були передані Україні 17 листопада 2019.

24 липня 2020 СБУ затримала судно під назвою «Nika Spirit», яке під прапором Росії зайшло в порт *Ізмаїл*. Було встановлено, що воно під назвою «Neyma» використовувалося для блокування

Керченської протоки в листопаді 2019. А назву рос. власники змінили спеціально, щоби приховати його причетність до тих подій. Екіпаж був звільнений, а саме судно залишене як речовий доказ для проведення подальших слідчих дій.

Літ.: Керченська криза: СБУ затримала один із російських кораблів, що блокували українські катери. Web: https://www.radiosvoboda.org/a/news-sbu-zatrymaly-rosisskyi-korabel-yakyi-blokuvav-protoku/30074963.html; Українці, які повернулися на батьківщину 7 вересня у рамках взаємного звільнення Україною та РФ утримуваних осіб. Web: https://www.president.gov.ua/news/ukrayinci-yaki-povernulisya-na-batkivshinu-7-veresnya-u-ramk-57137

В.В. Головко.

Добровольчий батальйон «Київ-1». Нарукавний знак.

Добровольчий батальйон «Київська Русь». Нарукавний знак.

КИЗИ́Л-КОБИ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра пізнього *бронзового віку* — раннього *залізного віку*. Виокремив 1926 Г.*Бонч-Осмоловський* за матеріалами епонімної пам'ятки в печері Кизил-Коба. К-ра розділена в часі на 3 періоди: два дотаврських (старший — 11 — 1-ша пол. 9 ст. до н. е.; молодший — серед. 9 — 1-ша пол. 8 ст. до н. е.) і таврський (серед. 8 — межа 4 і 3 ст. до н. е.). Територіально охоплює Крим. гори та передгір'я. Пам'ятки дотаврських періодів представлені неукріпленими й укріпленими поселеннями (серед останніх вирізняється Уч-Баш) та поодинокими похованнями; таврського періоду — неукріпленими поселеннями й могильниками (поховання у кам'яних скринях). Основу госп-ва становили скотарство та землеробство при вагомій ролі рибальства та полювання. У дотаврський період значного розвитку досягли землеробство, гончарство, металургія бронзи й заліза, обробка каменю. Кераміку таврського періоду знайдено на синхронних антич. пам'ятках Криму. К.-к.к. дотаврських періодів належить невідомому народу, таврського — може бути ототожнена із *таврами* антич. писемних джерел.

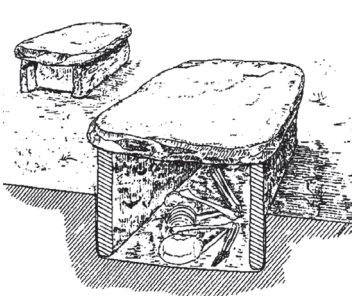

Кизил-кобинська культура. Поховання у кам'яних скринях. Реконструкція С. Мульда.

Літ.: *Лесков А.М.* Горный Крым в I тыс. до нашей эры. К., 1965; *Колотухин В.А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века. К., 1996; *Кравченко Е.А.* Кизилкобинська культура у Західному Криму. К.—Луцьк, 2011.

Е.А. Кравченко.

КИ́ЇВ, ШТУРМ БАТИ́ЄМ 1240 — один з епізодів *монголо-татарської навали*, центр. подія походу на Пд. Русь.

Здобуття столиці Русі було для *Батия* гол. завданням на поч. кампанії осені 1240 — весни 1241. Імовірно, монгол. військо наприкінці літа перейшло на правий берег *Дніпра*, через *Поросся* — землю *клобуків чорних* — рушило на *Київ* і десь у 1-й пол. осені (за даними псковського літописання 15 ст., 5 вересня) взяло місто (власне добре укріплене Верхнє місто; див.: *Старокиївська гора*; *Місто Ярослава*) в облогу. Захисників — міське ополчення та, вірогідно, невеликий загін професійних воїнів — очолював *Дмитро*, намісник кн. *Данила Галицького*. Коли кияни вже були виснажені тривалою облогою, монголи здійснили штурм. Гол. удару було завдано в районі Лядських воріт — найзручнішої ділянки для застосування облогової техніки — *пороків*, унаслідок використання яких утворився пролом, де й розпочався запеклий бій, що тривав до настання темряви: кияни спромоглися зупинити ворога, який намагався вдертися в місто. Вночі кияни відійшли та облаштували якісь укріплення навколо *Десятинної церкви*. Наступного ранку (6 грудня або, за ін. даними, 19 листопада) монголи атакували і прорвали цю лінію оборони. Останні захисники загинули в Десятинній церкві (за літописом, її стіни впали через те, що на її склепіннях зібралося багато людей; за археол. даними, церкву охопила пожежа). Місто було спалене, більшість киян загинули або потрапили в полон. Катастрофічні наслідки штурму підтверджуються археол. дослідженнями.

Подію реконструйовано за кількома джерелами (рус. літописи, твори *Плано Карпіні*, Рашида ад-Діна та ін.), осн. з яких — *Галицько-Волинський літопис*, що містить докладну оповідь про облогу і штурм Києва. Проте варто зауважити, що деякі деталі літописної оповіді, що здається ледь не написаною зі слів свідка, — це літ. кліше, запозичені з творів Йосифа Флавія та Георгія *Амартола*.

Літ.: *Каргер М.К.* Киев и монгольское нашествие. «Советская археология», 1949, № 11; *Ставиский В.И.* О двух датах штурма Киева 1240 г. по русским летописям. «Труды Отдела древнерусской литературы» (Л.), 1990, т. 43; *Толочко А.П.* Взятие Киева монголами: источники летописного описания. «Palaeoslavica», 2014, vol. 22/2; *Ивакин Г.Ю., Комар А.В.* После катастрофы: Киев в 1241 г. «Stratum plus», 2016, № 5.

Д.Я. Вортман.

«КИ́ЇВ-1», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, який сформовано в *Києві* наприкінці квітня 2014. Вперше задіяний до виконання завдань під час протистояння активістів із різними політичними поглядами в *Одесі* 2 травня 2014. Із червня 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, брав участь у звільненні м. Слов'янськ Донец. обл. Перший командир — В.Сатаненко. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

«КИ́ЇВСЬКА РУСЬ», добровольчий батальйон — добровольче формування, офіційно створене 4 червня 2014, переважно із представників Самооборони Майдану та добровольців *Київської області*, як 25-й батальйон територіальної самооборони. У зоні проведення *Антитерористичної операції* перебував із кінця серпня 2014, брав участь у боях під Іловайськом, за Дебальцеве (обидва — міста Донец. обл.). В листопаді 2014 реорганізований у 25-й окремий мотопіх. батальйон, у вересні 2015 ввійшов до складу 54-ї окремої механізованої бригади ЗС України. Пізніше в його складі воювали представники *Грузинського національного легіону*. Перший командир — А.Янченко. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Братущак О.* Історія 25-го добробату: від Дебальцевого до

злиття. «Українська правда», 2017, 10 серпня (https://www.pravda.com.ua/articles/2017/08/10/7151848); *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018; «Київська Русь» [вебсайт батальйону]. Web: https://25ompb-kyivrus.site123.me

В.І. Милько.

КИ́ЇВСЬКИЙ БУДИ́НОК НАРО́ДІВ СХО́ДУ (КБНС) — заклад культурно-освіт. роботи та політ. виховання серед етнічних меншин, що діяв 1925—36 в *Києві*. Його заснування було одним із проявів політики *«коренізації»*. Організований з ініціативи Центр. комісії нац. меншостей при ВУЦВК та Ради нац. меншин при Наркомосі УСРР. Створюючи заклад, рад. влада брала під контроль наявні на той час етнічні громад. об'єднання, які «добровільно-примусово» припинили діяльність та ввійшли до царини КБНС. Діяльність установи охоплювала не лише представників «народів Сходу» (ассирійців (айсорів), вірмен, грузинів, іранців, китайців, корейців, татар, турків, народів Пн. Кавказу), а й болгар, греків, угорців.

Складався із секцій, утворених за етнічним принципом (ассирійська, вірм., грузин., дагестансько-гірська, китайська, корейська, тюрко-перська, тюрко-татарська та ін.). Їх кількість коливалася від 3-х (на поч. роботи в квітні 1925) до 11-ти (1931). Очолюваний КБНС був правлінням, яке переобиралося щороку (по 2 представники від кожної секції). Посаду кер. КБНС обіймали Біт-Шумуні (ассирієць; до 1928) і Окроберідзе (грузин; від 1928). Діяльністю закладу фактично керувала Комісія нац. меншин Київ. окружного виконкому.

Кількість членів в окремі роки перевищувала 2 тис. осіб. Найбільшою соціальною групою серед них були кустарі. Чоловіків було набагато більше, ніж жінок. Чимало членів були неписьменними.

Важливими напрямами діяльності, що здійснював КБНС у лавах своїх членів були: працевлаштування безробітних (для цього створювалися невеличкі підпр-ва, майстерні та артілі, що виготовляли іграшки, взуття та одяг, пекли і продавали хлібобулочні вироби тощо); правова допомога (було відкрито юрид. пункт, що надавав консультації); ліквідація неписьменності та підвищення культурно-освіт. рівня (працювали шк. з кількома різномовними групами, курси ліквідації неписьменності, політично-освіт., робкорівський, стінкорівський, спортивні та драматичні гуртки, б-ка; проводилися різноманітні вечори, шахово-шашкові турніри, вистави, лекції, виголошувалися доповіді (деякі з них готували члени *Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства*)); здійснювалися заходи з мед. забезпечення; розгорталися робота із жінками (діяли жінвідділ, що провадив культурно-просвітницьку роботу, школа-майстерня трикотажно-панчішного ремесла, гуртки крою та шиття, дитячі садочки) та ідеологічне виховання молоді (було створено піонерський загін та юнацькі секції).

У своїй діяльності КБНС стикався з проблемою незадовільного матеріального та фінансового забезпеченням та її наслідками. Його приміщення («флігель» колиш. Ін-ту шляхетних дівчат, тепер «мала зала» Жовтневого палацу) було замалим для організації роботи із залученням значної кількості людей, і тому для проведення деяких заходів доводилося орендувати робітн. клуби.

На поч. 1930-х рр. діяльність КБНС почала згортатися і 1934 майже припинилася. 1936 постановою Президії Київ. міськради заклад було ліквідовано.

Літ.: Київ: провідник. К., 1930; *Черніков І.Ф.* Дружня підтримка і співробітництво: Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1922—1939). К., 1973; *Ставицька Н.П.* Культурно-просвітницька робота центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. «Історія України: маловідомі імена, події, факти», 1996, вип. 1; *Савченко Г., Чорна Л.* Створення та діяльність Будинку народів Сходу в місті Києві (1920—1930-ті рр.). «Етнічна історія народів Європи», 2009, вип. 29.

І.Ф. Черніков.

КИ́ЇВСЬКИЙ ЗА́МОК — комплекс споруд, що існував у *Києві* в литовсько-польс. добу; фортеця, яка забезпечувала захист для киян та слугувала адм. осередком *Київського воєводства*. Належав до категорії держ. (великокнязівських, королів.) замків. Був розташов. на *Замковій горі* — пагорбі, який на 70 м підноситься над долиною *Дніпра* і панує над *Подолом*. Заснування замку історіографія традиційно пов'язує з переходом Києва під владу *Великого князівства Литовського* (остання третина 14 ст.). Спорудження замку пов'язане насамперед із тим, що периметр укріплень Верхнього міста (див. *Старокиївська гора*) після 1240 став занадто великим для Києва, населення якого різко скоротилося внаслідок *монголо-татарської навали*. Усі споруди замку були дерев'яними. Перші згадки містяться у *«Списку міст Свидригайла»* (1432), «Історії Польщі» Я.*Длугоша* (при описі подій 1416), подорожніх нотатках А.*Контаріні* (відвідав Київ 1474). 1482 замок був спалений крим. ханом *Менглі-Ґереєм I*, проте за кілька років відбудований заходами центр. влади ВКЛ, яка вбачала в ньому найважливішу фортецю Середньої Наддніпрянщини. Наприкінці 16 ст. К.з. втратив оборонне значення: 1592 його легко захопили козаки під час *Косинського повстання 1591—1593*. Занепаду замку сприяла та обставина, що, починаючи з князя В.-К.*Острозького* (київ. *воєвода* з 1559), воєводи не використовували його як резиденцію. На поч. 17 ст. замок постраждав від пожеж; він був відновлений, але залишався занедбаним. Замку

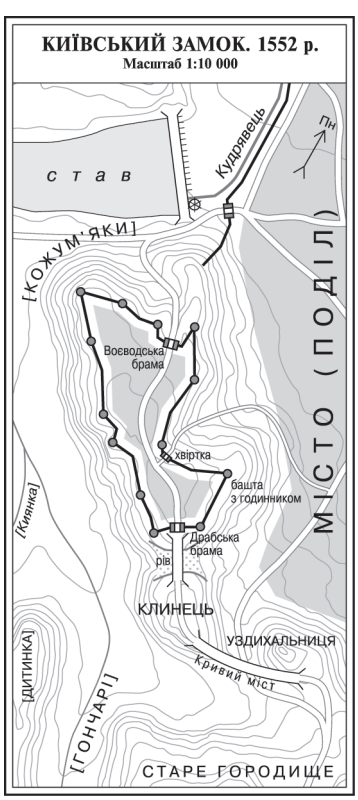

Д.І. Кіпіані.

Я.П. Кісь.

стали більше приділяти уваги 1649—52, коли в ньому мешкав київ. воєвода А.*Кисіль*. Проте з появою в Києві моск. залоги (1654), для потреб якої було засновано *Старокиївську фортецю*, К.з. був остаточно залишений, його споруди згнили або ж були розібрані.

Конкретну інформацію про К.з. (укріплення та ін. споруди, залога, функції) джерела подають із серед. 16 ст. (*люстрації* 1552, 1570 і 1622, інвентар 1619 тощо). Замок зображений на плані Києва — ілюстрації до «Тератургіми» (див. *Атанасій Кальнофойський*; 1638) та на одному з малюнків А.*Вестерфельда* (1651). Археол. дані мають допоміжний характер через незначну площу розкопок на Замковій горі. Топографія гори, чий майданчик площею 2 га витягнутий з пн. зх. на пд. сх., зумовила планування замку і, зокрема, розташування двох його брам — Воєводської та Драбської. У 16 ст. укріплення складалися зі стін (утворених прямокутними зрубами і увінчаних бойовими галереями) та башт, що стояли в лінії стін (їх кількість становила в 1552 — 15, у 1570 — 7, із них 2 — надбрамні), у 17 ст. — із частоколу, двох надбрамних башт і однієї башти, що стояла окремо. На одній із башт у серед. 16 ст. діяв годинник з боєм. Усередині стояли будівлі житлового (їхні власники жили переважно поза замком і використовували їх під час воєн. небезпеки) і адм. призначення, православні і католицький храми, склади зброї та продовольства. У замку мешкали київ. воєводи (до 1559) або їхні намісники (підвоєводи), діяла канцелярія, відбувалися засідання *гродського суду*.

Дж.: Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 1. К., 1886 (люстрація 1552); Źródła dziejowe, t. 20. Warszawa, 1894 (люстрації 1570, 1622); Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 3. К., 1905 (люстрація 1570); *Яковенко Н.М.* Нове джерело про Київський замок. «Архіви України», 1980, № 2 (інвентар 1619).

Літ.: *Годованюк Е.* Киевский замок на горе Киселевке. В кн..: Архитектура Киева. К., 1982; *Стрельцова Т.Е., Харламов В.А.* Каким был Киевский замок. «Строительство и архитектура». 1983, № 5; *Стрельцова Т.Е.* Киевский замок в середине XVI в. В кн.: Памятники культуры: новые открытия: 1999. М., 2000; *Климовський С.І.* Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя. К., 2002; *Климовский С.И.* Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории. К., 2005; *Попельницька О.* Київський замок XIV—XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел. «Історико-географічні дослідження в Україні», 2006, № 9; *Капустін К.* Археологічні дослідження Литовського замку. Web: http://mdch.kiev.ua/node/430

Д.Я. Вортман.

КИ́ЇВЩИНА — неофіц. назва регіонів із центром у *Києві*: 1) *Київської землі*; 2) *Київського князівства*; 3) *Київського воєводства*; 4) *Київської губернії*; 5) *Київської області*.

Ред.

КИПЧАКИ́ — назва *половців* у сх. (араб., перських, вірм., грузин.) джерелах; на думку деяких дослідників — самоназва половців. Перші достовірні згадки етноніма «кипчаки» містяться в текстах 11 ст. («Диван» (поема «Уклін Хорасану») перського поета Насир-і Хосрова; «Словник тюркських говорів» Махмуда Кашгарського). Назву «кипчак» мають також окремі родо-племінні утворення (племена) у складі кількох сучасних тюркських народів (алтайці, башкири, казахи, каракалпаки, киргизи, *кримські татари*, ногайці, узбеки).

Літ.: *Golden P.B.* Nomads and their neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs. Abingdon-on-Thames, 2003; *Янгузин Р.З.* Кыпсак. В кн.: Башкирская энциклопедия, т. 3. Уфа, 2007; *Гаркавец А.Н.* Откуда есть пошли кыпчаки и кимаки. «Золотоордынская цивилизация», 2012, № 5.

Д.Я. Вортман.

«КІ́БОРГИ» — див. *Донецький аеропорт, оборона 2014—2015.*

КІППА́НІ Давид Ілліч (28.06.1980—21.02.2014) — учасник *Революції гідності 2013—2014*, герой *«Небесної сотні»*. Н. в м. Тбілісі (нині столиця Грузії), громадянин Грузії українсько-грузин. походження. Певний час жив в Україні, працював за робочими спеціальностями. Від 2012 — член грузин. політ. об'єднань (правоцентристська партія «Єдиний національний рух», створена М.Саакашвілі 2001; грузин. молодіжне неурядове об'єднання «Вільна зона»). Брав активну участь у подіях Революції гідності 2013—14, входив до грузин. загону 28-ї сотні Самооборони Майдану.

Пізно ввечері 20 лютого 2014 К. було знайдено непритомним у підземному переході на Хрещатику біля Центр. універмагу. На ньому був прострілений у двох місцях бронежилет. Смерть настала 21 лютого 2014 внаслідок зупинки серця через непомірні психологічні та фізичні навантаження. Наступного дня, 22 лютого 2014, у грузин. столиці Тбілісі відбувся багатотисячний мітинг на підтримку Революції гідності, а також вшанування загиблих героїв, у т. ч. — громадян Грузії. Того ж дня відбулося прощання з К. на *майдані Незалежності* в *Києві* та авіатранспортування тіла до Грузії. 25 лютого 2014 відбулися прощання та похорон у Тбілісі. Міська влада Тбілісі надала фінансову допомогу родині загиблого та взяла на себе витрати з її утримання.

Удостоєний ордена Героїв Небесної сотні (27 листопада 2014) та медалі УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (червень 2015).

Літ.: Указ Президента України від 27 листопада 2014 року № 893/2014 «Про нагородження орденом Героїв Небесної Сотні». Web: https://www.president.gov.ua/documents/8932014-18046

Т.С. Водотика.

КІСЬ Ярослав Павлович (01.09.1918—31.08.1986) — історик. Н. в с. Підмихайлівці (нині село Івано-Франк. р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив приватну укр. г-зію у *Рогатині*. 1937—39 навч. на філос. відділі *Греко-католицької богословської академії* у *Львові*. Восени 1939 вступив на істор. ф-т Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*). У жовтні 1940 призваний до Червоної армії. 1943 направлений на роботу в *Київ*. 1943—45 працював у Житомир. р-ні на Бистрянському баластному кар'єрі, де займав посаду бухгалтера-колектора, потім — інспектора з кадрових питань. Навесні 1945 повернувся до Львова, де, ймовірно, відновився на філос. відділі *Греко-католицької академії*. Але у квітні 1945 його знову призвали до армії, проходив службу в складі 132-го запасного стрілец. полку в *Білій Церкві* як кулеметник, потім — батальйонний фізрук. Восени 1945 демобілізований і поновлений на 2-й курс істор. ф-ту Львів. ун-ту. 1948 закінчив ун-т, отримавши диплом із відзнакою, почав працювати викладачем кафедри історії середніх віків Львів. ун-ту. 13 квітня 1953 на засіданні вченої ради істор. ф-ту

Львів. ун-ту захистив канд. дис. «Селяни львівських міських сіл в XIV—XVII ст.».

2-га пол. 1950-х — 1960-ті рр. стали періодом найпродуктивнішої наук. роботи вченого. 1968 вийшла монографія «Промисловість Львова у період феодалізму (XII—XIX ст.)», а 1969 К. захистив докторську дис. «Соціально-економічні відносини і класова боротьба у Львові в період феодалізму (XIII — перша половина XIX ст.)». Також досліджував заг. питання та соціально-екон. історію західноукр. міст, цій проблематиці присвячено понад 40 його наук. праць.

З 1957, з часу переходу на кафедру історії УРСР і до 1986, вчений викладав бл. 10-ти нормативних та спеціалізованих дисциплін. Його запрошували для читання лекцій виші *Ужгорода*, *Вінниці*, *Тернополя*. Протягом 1957—73 К. керував роботою секції феодалізму студентського наук. гуртка на кафедрі історії УРСР Львів. ун-ту. В різний час займав посади голови Т-ва з охорони пам'ятників історії та к-ри Львів. ун-ту, був членом науково-методичної ради Музею нар. арх-ри, координаційної ради «Історичне краєзнавство в УРСР» Ін-ту історії АН УРСР.

1973 органи КДБ при РМ УРСР розпочали кампанію із цькування К. Підставою для переслідувань професора стала участь 7-ми з 14 членів «націоналістичного угруповання» в діяльності наук. гуртка при кафедрі історії УРСР Львів. ун-ту, який він очолював. Можливості вченого публікуватися з наук. розвідками були зведені до мінімуму, тому К. зосередився гол. чин. на підготовці до друку навч. посібників та методичної літератури. З-під його пера вийшли «Палеографія» (1975) та «Етногенез слов'ян» (1985).

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі*.

Праці: Виникнення і розташування міст на території Руського та Белзького воєводств від XIV до середини XVII ст. «Архіви України», 1968, № 1; Промисловість Львова у період феодалізму (XII—XIX ст.). Львів, 1968; Легенди і факти про Роксолану. Там само, 1970, № 6; Палеографія: навчальний посібник. Львів, 1975; Питання генезису капіталізму в Східній Галичині. «Вісник Львівського університету», 1976, № 12; Етногенез слов'ян. Львів, 1985.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1998; *Яремчук В.* Проблеми історичної науки в працях Я.П. Кіся: автореферат дис. … канд. істор. н. Львів, 1998; *Яремчук В.* Ярослав Кісь — дослідник середньовіччя. «Пам'ять століть», 2003, № 2; *Кісь Я.І.* Краєзнавчі дослідження професора Львівського університету Я.П. Кіся (до 90-річчя від дня народження). «Прикарпатський вісник Наукового товариства імені Шевченка», 2008, № 3.

А.З. Королько.

КІЩУ́К Володимир Юрійович (22.02.1956—18.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України.

Н. в с. Новгород (нині село Пологівського р-ну Запоріз. обл.) в сім'ї колиш. політв'язнів. Проживав у смт *Димер*. Закінчив Київ. ПТУ, мав фах зварювальника. Займався малим підприємництвом. Після початку *Революції гідності 2013—2014* періодично приїздив на *майдан Незалежності* в *Києві*. П. 18 лютого 2014 від вогнепального поранення.

Похований у смт Димер. На фасадах будівель місцевих школи та г-зії встановлено меморіальні дошки на його честь. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Владимир Кищук. Web: https://nebesna.pravda.com.ua/vladimir-kishhuk.html; Володимир Кіщук. Web: https://nebesnasotnya.in.ua/portfolio/володимир-кіщук; Кіщук Володимир Юрійович. Web: http://nebesnasotnya.com/volodymyr-kishhuk.html

І.А. Коляда.

КЛЕЙН Лев Самуїлович (02.07.1927—07.11.2019) — археолог-теоретик, культурантрополог. Н. в м. Вітебськ (нині місто в Білорусі) в сім'ї лікарів. У дитинстві отримав різнобічну освіту (іноз. мови, музика, малювання). 1943 добровольцем пішов на фронт. 1951 закінчив із відзнакою Ленінгр. ун-т, де його вчителями були М.*Артамонов*, В.*Мавродін*, В.Пропп.

1957—60 навч. в аспірантурі Ленінгр. ун-ту. 1968 захистив кандидатську дис. «Походження Донецької катакомбної культури». З 1962 працював асистентом, а з 1976 — доцентом кафедри археології Ленінгр. ун-ту. Брав участь та керував низкою археол. експедицій, переважно на пд. України та Росії. 5 березня 1981 був ув'язнений на 1,5 року за сфабрикованою справою. 1993 здобув ст. д-ра істор. н. за працю «Археологічна типологія» (1991). Займався викладацькою діяльністю. Був одним із засн. Європ. ун-ту (у *Санкт-Петербурзі*), працював там професором. Після виходу на пенсію 1997 продовжував викладати в ун-тах в Берліні (Німеччина), *Відні*, Даремі (Велика Британія), Кишиневі (Молдова), Копенгагені (Данія), Любляні (Словенія), Турку (Фінляндія), Тромсе (Норвегія), Сієтлі (США). Виступав з наук. доповідями в Кембриджі, Лондоні, Оксфорді (усі міста у Великій Британії), Мадриді (Іспанія), Стокгольмі (Швеція) та ін. наук. центрах.

В.Ю. Кіщук.

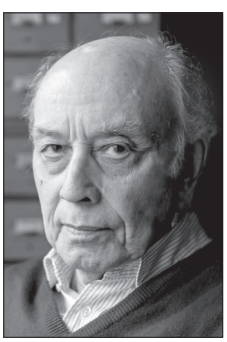

Л.С. Клейн.

Як археолог-практик К., хоч і не зосереджувався на вивченні однієї доби, більше відомий як фахівець з енеоліту (*мідно-кам'яного віку*) — *бронзового віку*. Одна з перших його значних праць була присвячена датуванню *Карбунського скарбу* (*трипільська культура*), згодом він займався вивченням *катакомбної культурно-історичної спільності*. У своїх теоретичних дослідженнях К. запропонував нетрадиційний для рад. науки погляд на археологію як джерелознавчу дисципліну, систематизував різні прийоми дослідження та ввів їх до заг. наук. обігу. Серед здобутків К. — встановлення принципової різниці між класифікацією та типологією, роль передзнання для побудови працюючої типології. К. висловив важливу для розвитку культ. антропології та археології ідею про можливість застосування теорії комунікації до культ. еволюції. К. показав, що система гол. принципів археології розколота на дві суперечливі системи (це спостереження є важливим для царини наук. знання взагалі). Вагомим є внесок К. в розробку теорії міграцій за археол. даними. Мають велике значення роботи вченого з дослідження східнослов'ян. *язичництва*, Гомерівського епосу, походження індоєвропейців (див. *Індоєвропейська спільність*) та *норманської проблеми*. К. — автор бл. 800 публікацій (разом із перевиданнями та перекладами), у т. ч. 20 монографій. Займався перекладами

В.В. Кличко.

рос. мовою праць зх. істориків та археологів.

Праці: Археологические источники. Л., 1978 (2-е изд., доп. — СПб., 1995); Археологическая типология. Л., 1991; Феномен советской археологии. СПб., 1993; Бесплотные герои: происхождение образов «Илиады». СПб., 1994; Миграция: археологические признаки. «Stratum plus». 1999, № 1; Другая любовь: природа человека и гомосексуальность. СПб., 2000; Принципы археологии. СПб., 2001; Другая сторона светил: необычная любовь выдающихся людей: Российское созвездие. СПб., 2002; Анатомия «Илиады». СПб., 2004; Введение в теоретическую археологию, кн. 1: Метаархеология. СПб., 2004; Воскрешение Перуна: к реконструкции восточнославянского язычества. СПб., 2004; Новая археология (критический анализ теоретического направления в археологии Запада). Донецк, 2009; Спор о варягах: история противостояния и аргументы сторон. СПб., 2009; Время кентавров: степная прародина греков и ариев. СПб., 2010; Перевёрнутый мир (2-е изд., испр. и доп.). Донецк, 2010; Формула Монтелиуса (шведский рационализм в археологии Мальмера). Донецк, 2010; Трудно быть Клейном. СПб., 2010; История археологической мысли, т. 1—2. СПб., 2011; Гармония эпох: антропология музыки. СПб., 2012; Археологическое исследование: методика кабинетной работы археолога, т. 1—2. Донецк, 2012, 2013; Этногенез и археология, т. 1—2. СПб., 2013; Время в археологии. СПб., 2014; История антропологических учений. СПб., 2014; Расшифрованная «Илиада». СПб., 2014.

Бібліогр.: Список печатных работ Л.С. Клейна. Web: http://www.archaeology.ru/Download/Full_Bibliography.pdf

Літ.: *Генинг В.Ф.* Археология — целостная научная система или «дилетантские вылазки» и «полуфабрикат знания»? (по поводу концепции объекта и предмета археологии Л.С. Клейна). «Советская археология». 1989, № 3; *Григорьев Г.П. и др.* Отвергнутая рецензия. «Вопросы истории естествознания и техники», 1991, № 4; Археолог: детектив и мыслитель: сборник статей, посвященных 77-летию Льва Самойловича Клейна. СПб., 2004; Ex ungue Leonem: сборник статей к 90-летию Льва Самуиловича Клейна. СПб., 2017; In memoriam [Льва Самуиловича Клейна]. Web: https://www.archaeolog.ru/ru/press/in-memoriam/-lev-samuilovich-kleyn

С.Ж. Пустовалов.

КЛИЧКО́ Віталій Володимирович (н. 19.07.1971) — укр. боксер, громад. і політ. діяч. Канд. наук з фізичного виховання і спорту (2000). Герой України (2004). Чемпіон світу ЮНЕСКО (2006), володар боксерського Оскара від Всесвітньої боксерської ради (WBC; 2010). Н. в с. Біловодське (нині село в Киргизстані) в сім'ї військовослужбовця. 1984 з батьками та молодшим братом Володимиром переїхав до України. 1995 закінчив Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди, здобувши фах викладача фізкультури. В Нац. ун-ті фізичного виховання і спорту України навч. в аспірантурі та захистив канд. дисертацію (лютий 2000). У січні 2011 закінчив Нац. академію держ. управління при Президентові України, здобувши ступінь магістра в галузі «управління суспільним розвитком».

Розпочав заняття боксом з дитинства (від 1985). 6-разовий чемпіон світу з кікбоксінгу (двічі — серед аматорів і 4 рази — серед професіоналів), а також 3-кратний чемпіон України з боксу, чемпіон 1-х Всесвітніх ігор військовослужбовців (1995), срібний призер Чемпіонату світу з боксу серед аматорів.

Від листопада 1996 виступав на професійному боксерському ринзі: чемпіон Європи, інтерконтинентальний чемпіон за версіями WBO і WBA, чемпіон світу з боксу в суперважкій ваговій категорії за версіями WBO і WBC. Мав спортивне прізвисько — «Доктор Залізний Кулак» (Dr. Ironfist). Всесвітня боксерська рада назвала К. «кращим нокаутером в історії суперважкого дивізіону». 1998 його включили до «Книги рекордів Гіннесса» як першого чемпіона, який виграв 26 боїв з найменшими витратами часу. Обраний членом Нац. Олімпійського комітету України (червень 2005). 8 вересня 2012 відіграв останній боксерський поєдинок, здобувши перемогу. На професійному ринзі провів 47 боїв, здобув 45 перемог.

Від поч. 2000-х рр. дедалі активніше займався громад. діяльністю. 2003 разом із братом Володимиром заснував доброчинну орг-цію «Фонд братів Кличків». Під час *«Помаранчевої революції» 2004* підтримував кандидата в Президенти України В.*Ющенка*, не раз піднімався на трибуну на *майдані Незалежності* на знак підтримки «помаранчевої команди». 12 грудня 2004 у Лас-Вегасі (США) у боксерському двобою виступав, пов'язавши помаранчеву стрічку на поясі та, виборовши перемогу, здійняв над головою помаранчевий прапор. 2005 призначений позаштатним радником Президента України, 2006—08 був його штатним радником.

2006 розпочав власну політ. кар'єру, коли одночасно балотувався до *Верховної Ради України*, до Київ. міської ради, а також на пост голови Київ. міської ради як очільник гомадян. блоку «Пора — партія "Реформи і порядок"». За підсумками виборів очолив фракцію в Київ. міській раді. Навесні 2008 після дочасних виборів мера та до Київ. міськ. ради блок «Блок Віталія Кличка» удвічі збільшив своє представництво в міськраді. Проте кандидату не вдалося стати новим міським головою.

У квітні 2010 очолив політ. партію «УДАР (Український демократичний альянс за реформи)». В лютому 2011 фракція «Блок Кличка» в Київ. міській раді була перейменована на фракцію «УДАР Віталія Кличка». 2012 обраний нар. депутатом України 7-го скликання, членом К-ту ВР України з питань держ. буд-ва та місц. самоврядування. В жовтні 2013 висловлював намір стати «єдиним кандидатом» від опозиції на чергових президентських виборах, запланованих на 2015.

К. став одним із лідерів *Революції гідності 2013—2014*, ввійшовши разом з О.*Тягнибоком* та А.*Яценюком* до складу «тріумвірату», який представляв протестувальників у перемовинах із владними структурами та силовиками. Під час штурмів барикад часто перебував у гущині подій і не раз звертався до керівників Внутр. військ МВС України не застосовувати силові методи проти мітингувальників. К. звертався до канцлера Німеччини А.*Меркель* ввести санкції проти Президента України В.*Януковича* та його побічників. 25 січня 2014 В.Янукович, сподіваючись на припинення протестних акцій, запропонував К. посаду Віце-прем'єра України з гуманітарних питань (А.Яценюку — посаду Прем'єр-міністра України). Опозиція такі умови відхилила. 21 лютого 2014 К. був одним із підписантів угоди опозиції з Президентом України В.Януковичем про подолання кризи в Україні (не була підтримана на Майдані).

Навесні 2014, напередодні позачергових виборів *Президен-*

та України К. розглядався як імовірний учасник і реальний кандидат на найвищу посаду в д-ві. Проте він вирішив балотуватися на пост мера *Києва*, а на президентських виборах підтримати П.*Порошенка*. 5 червня 2014 обраний київ. міським головою за результатами позачергових виборів, здобувши підтримку 56,7 % голосів виборців, а його партія «УДАР» отримала більшість місць у Київ. міській раді. 25 травня 2014 призначений главою Київ. міської держ. адміністрації. Восени 2015 на чергових місц. виборах знову обраний мером Києва, отримавши 66,5 % голосів виборців. 2016 став головою Асоціації міст України.

Після обрання Президентом України В.*Зеленського*, влітку 2019 в Офісі Президента України постало питання про розподіл повноважень столичного мера і голови Київ. міськ. держ. адміністрації. 4 вересня 2019 новосформований *Кабінет Міністрів України* підтримав звільнення голови Київ. міської ради К. з посади глави Київ. міськ. держ. адміністрації. Проте К. оспорив це рішення в суді. На чергових місц. виборах 25 жовтня 2020 К., який балотувався від партії «УДАР», у 1-му турі набрав 50,5 % голосів киян і втретє став Київ. міськ. головою.

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го (1999) і 1-го ст. (2008), «За мужність» 1-го ст. (квітень 2004), «За заслуги перед ФРН» (2010). 31 грудня 2004 удостоєний звання «Герой України» із врученням ордена Д-ви.

Літ.:. Брати Клички — спортивна гордість України. В кн.: Україна: хронологія розвитку: новітня історія (1917—2010). К., 2011; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; *Кульчицький С.В.* Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 — першій половині 2015 рр. «УІЖ», 2015, № 3; *Кузьо Т.* Війна Путіна проти України: революція, націоналізм і криміналітет. К., 2018; Лідер партії [«УДАР» Віталія Кличка]. Web: klichko.org/leader/09/06/2019

Л.В. Ковпак.

КЛІТИ́НСЬКИЙ Олександр Іванович (15.05.1988—19.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Чернелівці (нині село Хмельн. р-ну Хмельн. обл.). Після закінчення школи поїхав на заробітки до *Києва*. З початком *Революції гідності 2013—2014* перебував на *майдані Незалежності* в Києві, належав до орг-ції «Білий молот». Загинув під час пожежі в Будинку профспілок, де допомагав гасити полум'я та переносити поранених, щоби вони не згоріли, в ніч на 19 лютого 2014.

Похований на *Аскольдовій могилі* в Києві. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Клітинський Олександр Іванович. Web: http://nebesnasotnya.com/oleksandr-klitynskyj.html; Олександр Клітинський. Web: http://nebesnasotnya.in.ua/portfolio/олександр-клітинський

О.О. Маєвський.

«КНИ́ГА ПА́М'ЯТІ ПОЛЕ́ГЛИХ ЗА УКРАЇ́НУ» — електронний неурядовий ресурс, на якому розміщено інформацію про загиблих внаслідок *збройної агресії Російської Федерації проти України* (від березня 2014). До переліку вносяться імена, світлини та короткі біографії військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, добровольців та волонтерів, а також дані про тимчасово невстановлених загиблих. Враховуються всі бойові та більшість небойових втрат.

Ресурс заснований 22 липня 2014 та функціонує за інституційної підтримки Нац. військово-істор. музею України. Водночас проєкт є волонтерським. Так, над ним працюють М.Попов, Я.Тинченко, Г. Шаповаленко, С.Коваленко, О.Руденко (візуальна складова) та ін.

Інформація надходить з відкритих джерел (офіц. ресурси Мін-ва оборони України, Нац. гвардії України, Держ. прикордонної служби України, Служби безпеки України, МВС України тощо), а також надається громадськістю (родичі та близькі загиблих). Станом на січень 2021 в «Книзі пам'яті» вміщено інформацію про понад 4,3 тис. осіб, що робить її одним із найбільш повних та впорядкованих ресурсів про загиблих під час українсько-рос. збройного протистояння.

На вебсторінці працює пошук за іменем, датою загибелі, місцем поховання, місцем несення служби тощо. Є можливість покласти віртуальні квіти на вшанування пам'яті того чи ін. загиблого.

Офіц. вебсайт ресурсу: http://memorybook.org.ua

Сторінки ресурсу в соціальних мережах «Інстаграм», «Твіттер» та «Фейсбук»: https://www.instagram.com/memorybook.org.ua; https://twitter.com/MemoryBookUA; https://www.facebook.com/Memorybook.org.ua

Т.С. Водотика.

КОБЯ́К, Кобяк Карлийович (р. н. і р. с. невід.) — вождь («князь») однієї з половецьких орд (див. *Половці*). 1171 разом з *Кончаком* пустошив *Переяславське князівство*. 1181 також спільно з Кончаком допомагав *Ольговичам*, які вели війну з *Ростиславичами смоленськими*. 1183 (чи 1184) разом з ін. половецькими князями був розгромлений *Святославом Всеволодовичем* і *Рюриком Ростиславичем*, потрапив у полон (див. *Орель, битва на річці 1183*). Мав сина Данила, який згадується під 1201.

Ред.

КОВА́ЛЬЧИК Єжи-Антоні (Jerzy Antoni Kowalczyk; 03.08.1930—04.10.2018) — історик мист-в, професор, доктор габілітований, іноз. член Нац. академії мист-в України (2011), автор бл. 300 статей та 8 книг. Н. в с. Горай (нині місто Люблінського воєводства, Польща,). Навч. 1950—53 в Люблінському катол. ун-ті, згодом — у Варшавському ун-ті, де 1955 закінчив студії за фахом «Історія мистецтв». 1955—78 — працівник Ін-ту історії мист-в Варшавського ун-ту, де захистив канд. і докторську дисертації (1971 і 1973 відповідно). Від 1978 — наук. співробітник Ін-ту мист-в Польс. АН. 1988—96 — гол. ред. мистецтвознавчого час. «Biuletyn Historii Sztuki», куратор наук. стипендій Каси ім. Ю.Мяновського (Польща) для вчених з України, Білорусі, Литви. Коло наук. інтересів пов'язане з історією ренесансової та барокової арх-ри *Речі Посполитої*, зокрема на теренах *Волині*, *Поділля*, *Галичини*. Низка публікацій К. стосується територій Зх. України, зокрема монографія «Пізньобарокові святині на Кресах: костьоли та кляштори в дієцезіях на Русі Коронній» (2006).

Праці: Пізньобарокові костели Кам'янецької дієцезії. В кн.: Архітектурна спадщина України, т. 4—5. К., 1997—2002; Пізньобарокові резиденції на Волині. «Замосцько-Волинські

О.І. Клітинський.

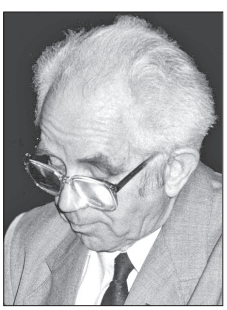

Є. Ковальчик.

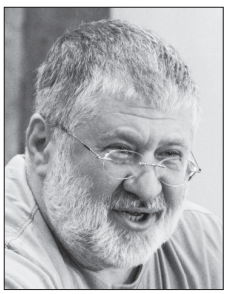

І.В. Коломойський.

музейні зошити» (Замосць), 2004, т. 2; Ян Замойський — фундатор і меценат. Там само, 2005, т. 3; Świątznie późnobarokowe na Kresach: kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006.

П.А. Ричков.

КО́ДЕКС ГЕРТРУ́ДИ — див. *Трирський псалтир.*

КО́ЛКІВСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — повстанська республіка, розташов. на території площею прибл. 2,5 тис. км², яка у березні—квітні 1943 була звільнена загонами *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії* від нім. окупаційної влади та червоних партизанів. К.р. (назва походить від м-ка Колки (нині с-ще міськ. типу Луцького р-ну Волин. обл.) в центрі цього утворення) розглядалася як частина Укр. Д-ви, відновленої актом ОУН від 30 червня 1941 (див. *Акт Тридцятого червня 1941*). Приблизні межі республіки: р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) — залізниця Костопіль—Сарни (нині обидва міста Рівнен. обл.) — далі р. Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) — шосейна дорога *Клевань—Рівне*—Олександрія (нині село Рівнен. р-ну Рівнен. обл.). В різний час до складу К.р. входило від двох до чотирьох десятків населених пунктів (нині *Волинської області* та *Рівненської області*). На звільненій від гітлерівців та червоних партизанів території діяли: укр. адміністрація (виборні ради та управи різних рівнів — сільські, міські, повітові); поліційна станція; жандармерія; революц. суд (голова — Т.Регещук). У Колках зосереджувалися політ. і військ. проводи ОУН і УПА: штаб Д.*Клячківського* («Клим Савур»); штаб групи УПА «Турів», під командуванням М.Ковтунюка («Олег»), а з липня 1943 — Ю.Стельмащука («Рудий»); штаб командира Пн. групи УПА І.Литвинчука («Дубового»), згодом перенесений у найближчі села. На території К.р. дислокувалися різні підрозділи УПА. Доросле населення республіки проходило військ. вишкіл: суспільно-політ., старшинський, підстаршинський, розвідувальний тощо. Діяли школа артилеристів і мінерів, курси самооборонної кінної розвідки та політосвіти. Для охорони населення використовувалася самооборона: місц. населення, яке відповідало за дотримання громад. порядку.

На теренах К.р. скасовувалася колг. система, відроджувалося право приватної власності на землю. Всі госп-ва нім. і польс. колоністів переходили у власність укр. селян. Розподіл землі здійснювали громад. управи й земельні комісії, вибрані заг. зборами громадян. Допускалося наділення селян землею в кількості, яку зможе обробити одна сім'я, або збереження колективних форм господарювання — за бажанням населення. Було відкрито 6 кравецьких і швейних майстерень, пункти з переробки продуктів харчування та виготовлення товарів широкого вжитку: мила, паперу, воску, мед. спирту тощо. Працювали хлібопекарня, молочарня, млин, діяли дві їдальні. У вересні 1943 в кількох населених пунктах відновили роботу середні школи. Для надання мед. допомоги в селах відкривалися санітарні пункти, а також невеличкі лікарні (на 5—6 ліжок). У с. Куликовичі (нині село Луцького р-ну Волин. обл.) діяв польовий шпиталь. На поч. листопада 1943 за підтримки регулярних частин, артилерії, танків та авіації гітлерівцям вдалося розгромити повстанців. 4 листопада 1943 К.р. припинила існування.

В смт Колки на честь захисників К.р. 1998 встановлено пам'ятний знак.

Літ.: *Никончук О.* Колківська республіка. В кн.: Реабілітовані історією: збірник наукових статей і матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 2003; *Дмитрук В.* Вони боролися за волю України, т. 3. Луцьк, 2006; *Фоменко А.* Усе таємне стає явним: вигадки і правда про радянсько-німецьку війну 1941—1945 років: історичний нарис. Дніпропетровськ, 2006; *Лавринович О.Ю.* Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк, 2011; *Стасюк О.Й.* Підпільні друкарні ОУН (1941—1953 рр.). Львів, 2011.

М.К. Лобода.

КОЛОМО́ЙСЬКИЙ Ігор Валерійович (н. 13.02.1963) — підприємець, один з організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*. Громадянин України, Ізраїлю та Кіпру. Н. в м. *Дніпропетровськ*. 1980—85 навч. у Дніпроп. металургійному ін-ті за спеціальністю «теплотехніка та автоматизація металургійних печей». З 2-ї пол. 1980-х рр. почав займатися підприємництвом.

Гол. бізнес-партнерами К. були Г.Боголюбов, О.Мартинов, Л.Милославський (мав широке коло ділових партнерів, з якими вибудовував окремі бізнеси). За пропозицією С.Тигіпка 1992 вони разом створили «Приватбанк», який згодом став найпотужнішим комерційним банком країни (2016 банк було націоналізовано з метою фінансової стабілізації установи). Протягом 1990—2000-х рр. сформували багатогалузевий міжнар. конгломерат компаній, що отримав неформальну назву «група Приват». Зокрема, група контролювала активи в металургійній і нафтогазовій сферах, агропромі, а також у царинах авіаперевезень, масмедіа, рекреаційному та готельному бізнесі, спорті (зокрема, К. був президентом футбольного клубу «Дніпро») тощо. Бізнес-стратегія групи відзначалася зухвалістю та жорсткістю, «групу Приват» також звинувачували в рейдерстві, вона мала затяжні корпоративні конфлікти з багатьма фінансово-пром. групами та д-вою.

К. підтримав *«Помаранчеву революцію» 2004.* 2005 за підтримки уряду Ю.*Тимошенко* безуспішно намагався перебрати контроль над Нікопольським з-дом феросплавів у підприємця В.Пінчука, згодом ці бізнесмени досягли компромісу, але вже без залучення д-ви. 2008—10 К. мав конфлікт із Прем'єр-міністром України Ю.Тимошенко, тому на певний час виїхав за межі України. На президентських виборах 2010 підтримав В.*Януковича*.

2008 був обраний президентом Об'єднаної єврейс. громади України, а 2010 — президентом Європ. єврейс. ради.

В умовах розгортання збройної агресії Росії проти України К. запропонував в. о. Президента України О.*Турчинову* призначити у проблемних регіонах головами обласних держ. адміністрацій представників великого бізнесу. 2 березня 2014 К. був призначений головою Дніпроп. обласної держ. адміністрації. До кер-ва області (як своїх заступників) залучив Б.Філатова, Г.Корбана, С.Олійника, на яких ліг осн. тягар з організації протидії рос. збройній агресії проти України, рос. диверсантам та агентам впливу (зокрема вони підтримали ідею створення добровольчих батальйонів та волонтерський рух). Сам К. у цей період часто пере-

бував за кордоном. Публічно декларував проукр. позицію. Уже 4 березня 2014 депутати фракції Комуніст. партії РФ звернулися до Ген. прокуратури РФ з вимогою перевірити рос. дочірню структуру «Приватбанку» — «Москомприватбанк» — на причетність її власників до фінансування радикальних орг-цій. За два дні у банку було введено тимчасову адміністрацію, а впродовж місяця банк було продано новим власникам. У липні 2015 «Приватбанк» подав позов до Гаазького арбітражного суду щодо відшкодування втрат, понесених через рос. окупацію Криму.

Відставка К. з посади голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації була пов'язана з бізнес-конфліктом навколо компанії «Укрнафта». Попри те, що на 51 % вона перебувала в держ. власності, операційна діяльність контролювалася топ-менеджерами, наближеними до К. 19 березня парламент ухвалив закон, що дозволяв повернути д-ві контроль над «Укрнафтою». У відповідь К. заблокував офіс компанії в *Києві*, залучивши до цього бійців добровольчих батальйонів. Щоб не допустити боєзіткнень у столиці, в ситуацію втрутився Президент України П.*Порошенко*. Він також зустрівся з командирами добровольчих батальйонів і заявив, що жоден губернатор не матиме в Україні «приватної армії». 24 березня 2015 К. подав заяву про відставку, яку було прийнято Президентом України. У відставку з посади заст. голови Дніпроп. обласної держ. адміністрації пішов Г.Корбан, однак С.Олійник залишився на своїй посаді (Б.Філатов пішов ще в листопаді 2014, оскільки був обраний нар. депутатом України).

У публічній площині К. та П.Порошенко демонстрували конструктивні відносини, проте обставини, які спричинилися до виникнення конфлікту між ними, залишалися. К., який заявив, що йде з політики, намагався розвинути власний парт. проєкт — «УКРОП». Однак після арешту Г.Корбана в жовтні 2015 поступово згорнув цю активність. Водночас підконтрольні К. мас-медіа проводили критичну лінію щодо чинного Президента України. Конфлікт загострився після націоналізації «Приватбанку» в грудні 2016, який був визнаний НБУ неплатоспроможним. К. разом із партнерами написали листа до *Кабінету Міністрів України* з проханням націоналізувати банк. Втім далі вони намагалися оскаржити *націоналізацію* в укр. та міжнар. судах. З 2017 К. перебував за межами України. У листопаді 2018 його не було включено Росією до санкційного списку проти укр. юрид. та фізичних осіб, натомість до нього потрапив бізнес-партнер К.Боголюбов.

2018—19 підтримав кандидата у Президенти України В.*Зеленського*. Після перемоги останнього зх. партнери України висловлювали занепокоєння щодо надмірного впливу К. на нового президента. Після перемоги В.Зеленського К. повернувся до України. В численних інтерв'ю почав просувати рос. версію конфлікту на Донбасі («внутрішньоукраїнський громадянський конфлікт») та пропонував скасувати частину антирос. санкцій, за що був внесений до бази *«Миротворець»*. Влітку 2019 бізнес-структури К. певний час імпортували рос. електроенергію в Україну.

У вересні 2019 К. публічно заявив, що сподівається отримати компенсацію від націоналізації «Приватбанку» грішми чи акціями. *Міжнародний валютний фонд* як обов'язкову умову для продовження програми з кредитування України висунув ухвалення закону, який би унеможливлював повернення «Приватбанку» колиш. власникам.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2006).

Літ.: *Головко В.* Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991—2009 рр. К., 2012; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

«КОЛЬЧУ́ГА» — один зі зразків новітнього озброєння та військ. техніки ЗС України, укр. автоматизована станція радіотех. розвідки. За принципом дії — це пасивний радар. Пасивна радіолокація — на відміну від активної радіолокації, за якої радіолокаційна станція «підсвічує ціль» і порівнює параметри сигналу свого опромінювання та відбитого сигналу, — це визначення напряму місцезнаходження об'єкта за його власним випромінюванням. Це може бути об'єкт, що випромінює радіохвилі (ракета, літак, гелікоптер, радіостанція, станція радіоелектронної боротьби, ін. активна радіолокаційна станція, бронеоб'єкт, де радіостанція працює на передачу, елементи мобільного стільникового зв'язку тощо). Або ж радіолокація ведеться по інфрачервоному випромінюванню (теплова локація). Завдяки відсутності активного випромінювання «К.» не може бути виявлена засобами радіоелектронної розвідки. «К.» визначає ціль за випромінюванням бортових радіо- та електротех. приладів, встановлених на цілі.

Станція радіотехнічної розвідки «Кольчуга» на шасі КрАЗ-6322. Міжнародний авіаційно-космічний салон. Москва, 2009.

Тех. характеристики: радіус дії: 600 км у глибину території, 150 км по фронту. Для повітряних цілей на висоті до 10 км радіус дії в глибину території становить до 800 км. Чутливість радіотракту становить від 110 до 155 дБ/Вт у смузі панорамного огляду. Це забезпечують 5 антенних систем, розрахованих на різну довжину хвилі. «Кольчуга-М» контролює імпульсне та безперервне випромінювання на частотах 135—170, 230—470 та 750—18 000 Мгц. Оскільки одна станція здатна визначити лише напрям на ціль, для локалізації цілі (відстань, висота, напрям, швидкість) необхідне використання одночасно не менше 3-х станцій. Уперше широкому загалу «Кольчуга-М» була представлена 2000 на виставці «Sofex-2000» в Йорданії.

У квітні 2002 колиш. майор держ. охорони М.Мельниченко дав свідчення Великому журі Сан-Франциско, що в його записах зафіксовано розмову, яка відбулася 2000, коли Президент України Л.*Кучма* обговорював можливість продажу в Ірак, в обхід міжнар. санкцій, 4-х «Кольчуг». Незважаючи на подані укр. стороною аргументи і на те, що «Кольчуг» в Іраку не виявили,

О.А. Коляструк.

скандал завдав значних репутаційних та екон. збитків Україні.

2004 виріб «К.» удостоєно Держ. премії України в галузі н. і т. Колектив підпр-ва отримав 4 міжнар. нагороди за розробку «К.».

Станцію виробляв донец. з-д «Топаз», проте після поч. російсько-укр. війни (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*) вир-во було перенесене до науково-вироб. комплексу «Іскра» (*Запоріжжя*).

Літ.: Defense Express, 2020, November 12; Український мілітарний портал, 2020, 8 листопада.

В.І. Онопрієнко.

КОЛЯСТРУ́К Ольга Анатоліївна (н. 03.02.1958) — історикиня, дослідниця повсякдення. Д-р історичних н. (2010), проф. (2013). Н. в м. *Вінниця*. Закінчила істор. ф-т Він. пед. ін-ту (1979). Працювала вчителькою історії в середній школі; з 1980 працює у Він. пед. ін-ті (нині — Він. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського), очолювала кафедру етнології та спец. істор. дисциплін (2010—12), кафедру філос., соціально-політ. дисциплін та етнології (2012—16), від 2016 — зав. кафедри історії та к-ри України. Дослідниця соціокульт. історії рад. періоду, історії партійно-рад. преси УСРР в умовах більшовицької українізації, історії інтелігенції 1920—30-х рр., повсякденного життя сусп-ва в умовах репресивно-тоталітарного режиму, вітчизн. к-ри; краєзнавець, історик міста. Захистила кандидатську дис. «Преса УСРР в контексті політики українізації (20-ті — 30-ті роки XX ст.)» (2003) та докторську дис. «Повсякденне життя інтелігенції УСРР у 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий дискурс» (2010). За ініціативою К. створено Центр історії рад. повсякдення. Авторка ідеї, організаторка і керівниця Всеукр. науково-теор. семінару з історії рад. повсякдення (2015—19); засновниця наук. школи з історії рад. повсякдення. Учасниця міжнар. наук.-теор. проєктів з історії повсякдення та усної історії (Польща, Німеччина, Росія). Активна громад. діячка, ініціаторка і реалізаторка регіональної освітньо-виховної програми «Народна культура Поділля в національному вихованні дітей та молоді» (2011—16), міськ. проєкту «Культурний ландшафт Вінниці: від минулого до майбутнього» (2016—18), усно-істор. студій з історії *Революції гідності 2013—2014* та *Антитерористичної операції* (з 2014). Наук. редакторка серій «Структури повсякденності» (з 2010), «Подільська інтонація» (з 2012), «Повсякдення: візії та смисли» (з 2015). Дослідниця і популяризаторка вітчизн. і світ. к-ри, лекторка «Відкритої школи історії», Кафедри міжнар. школи бізнесу, співзасновниця громад. орг-ції «Інститут розвитку освіти». Авторка 5 авторських та 4 колективних монографій, двох підручників для вишів та вчителів, понад 250 статей.

Відмінник освіти України (2003), має почесні нагороди Мін-ва освіти і науки України.

Праці: Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Х., 2008; Інтелігенція УСРР у 1920-ті рр.: повсякденне життя. Х., 2010; Україна і Росія на перехрестях історії: посібник для вчителів. К., 2012; Преса УСРР в контексті політики українізації (1920—1930-ті рр.). Х., 2016; Радянська повсякденність у культурній пам'яті суспільства. Вінниця, 2017; Радянськість: спроба діагностики крізь призму повсякденності. Вінниця, 2017.

Літ.: Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. Вінниця, 2005; Українські історики XX ст.: біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2006; *Гальчак С.Д.* Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі. Вінниця, 2011; Відомі випускники Вінницького державного педагогічного університету. Вінниця, 2017.

В.М. Даниленко.

КОМІ́СІЯ ІЗ ПРОТИДІ́Ї СПРО́БАМ ФАЛЬСИФІКА́ЦІЇ ІСТО́РІЇ НА ШКО́ДУ ІНТЕРЕ́САМ РОСІ́Ї, Комісія при Президентові Російської Федерації із протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії (рос. — Комиссия при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России) — консультативний і дорадчий орган при Президентові РФ, що діяв протягом травня 2009 — лютого 2012. Відразу після створення низка ЗМІ афористично охрестили його «Комісією Правди». Заснована указом № 549 від 15 травня 2009 Президента РФ Д.Медведєва. Діяла на засадах положення, затвердженого Президентом РФ. Засідання комісії мали проводитися двічі на рік. До компетенції комісії входили систематизація та координація дій федеральних установ й орг-цій, а також розробка стратегії проведення держ. політики з істор. пам'яті, впорядкування циркуляції та обігу інформації про рос. минувшину. Зокрема, до функцій комісії було віднесено відстеження, аналіз та систематизація відомостей про фальшування рос. історії в інформаційному просторі, вироблення стратегії протидії таким спробам, підготовка відповідних пропозицій Президенту РФ та координація діяльності федеральних структур в зазначеній сфері. Кер. комісії був призначений голова адміністрації Президента РФ С.Наришкін. До її складу входили представники низки держ. установ та орг-цій, а також відомі вчені: кер. Федерального архів. агентства В.Козлов, дир. Ін-ту рос. історії РАН А.Сахаров, дир. Ін-ту заг. історії РАН О.Чубар'ян та ін. Згідно з указами Президента РФ Д.Медведєва № 97 від 22 січня 2010 та № 1103 від 8 вересня 2010 було проведено низку кадрових змін у персональному складі комісії. У межах діяльності комісії були складені анотовані переліки історико-культ. фальсифікацій рос. минувшини, а також розіслані запити про діяльність рос. учених-гуманітаріїв із «викриття фальсифікацій та історико-культурних концепцій, що шкодять інтересам Росії». Окрема увага приділялася питанням висвітлення та подання історії *Другої світової війни*, зокрема її численним ревізіям, що відбувалися після 1991 у країнах Балтії, Україні, Польщі, Грузії та ін. У межах цього підходу ревізіоністські прочитання та демонтаж рад. схеми історії II світ. війни розглядалися як «фальсифікації», що становлять загрозу держ. інтересам РФ. Передусім до таких «шкідливих» істор. сюжетів комісія відносила подання ролі *Української повстанської армії*, Білорус. крайової оборони, *Армії Крайової* (Польща), «лісових братів» (країни Балтії) та ін. збройних формувань, що воювали з Червоною армією, відомості про брутальну поведінку рад. збройних формувань у Сх. і Центр. Європі 1944—45, що супроводжувалася масованими гвалтуваннями та убивствами цивільного населення, масову загибель полонених із ворожих армій (німців, японців

та ін.), які де-факто опинилися в концентраційних таборах Сибіру, Далекого Сх., Середньої Азії тощо. Ці питання розглядалися як «наруга над пам'яттю» рад. визволителів Європи та «великим подвигом радянського народу у Великій Вітчизняній війні». У процесі роботи комісії висловлювалася думка, що для покарання як громадян РФ, так й іноземців, які поширюють таку «неправдиву інформацію», мають застосовуватися суворі заходи, а саме: штрафи і навіть позбавлення волі (терміном до 5 років). Водночас поширення «фальсифікацій» мало бути прирівняне за законодавством РФ до противоправних дій, рівнозначних пропаганді *нацизму*. Засідання Комісії проводилися 19 травня та 28 серпня 2009, 17 січня 2010. 7 вересня 2010 відбулося спільне засідання комісії з Міжвідомчою комісією із захисту держ. таємниці, присвячене перспективам розвитку архів. справи та комплексу заходів, спрямованих на «правдиве й об'єктивне відображення історії Росії». Створення і діяльність комісії спричинили численні відгуки та коментарі, як апологетичні (обстоювання істор. справи, необхідність існування координаційного органу для захисту нац. інтересів і тому подібне), переважно в РФ, так і негативні (безплідна і шкідлива бюрократична ініціатива, орган цензурування істор. науки, чергова кампанія кремлівської фальсифікації тощо), у т. ч. за кордоном. Комісія припинила діяльність 14 лютого 2012, оскільки указ про її заснування було скасовано.

Літ.: *Левченко А.* Комиссия правды. «Газета.ru», 2009, 19 мая (http://www.gazeta.ru.politics/2009/05/19_a_2988155.shtml); Медведєв вирішив цензурувати історію. «Українська правда», 2009, 19 травня (http://www.pravda.com.ua.news/2009/05/19/3952753/); *Присяжнюк А.* Дмитрий Медведев научит россиян истории. Чем закончится для Украины переписывание общего прошлого в Кремле? «СейЧас», 2009, 21 травня (http://www.seychas.com.ua); *Смилян М.* Историю признали президентским делом: экс-президент СССР усомнился в полезности комиссии по борьбе с фальсификацией истории. «Epoch Times», 2009, 22 мая (http://www.epochtimes.ru/content/view/24886/3); Газета.ru, 2009, 23 мая (http://www.gzt.ru/politics/2009/05/19/171046.html); *Соловьев С.* Комиссия и история. «Скепсис», 2009, 25 мая — 1 июня (https://scepsis.net/library/id_2476.html); *Дюков А.* Бояться деятельности Комиссии по борьбе с фальсификацией истории могут только те, кто эту историю фальсифицируют. Web: http://yarcenter.ru/articles/politics/braces/boyatsya-te-kto-etu-istoriyu-falsifitsiruyut-20995; *Зубов А.* Покушение на историю. Web: http://grani.ru/blogs/free/entries/227406.html; Профессор Юрий Чернышов о создании президентской «Комиссии по противодействию фальсификациям истории»: администраторы и силовики, аргументами которых являются приказ и дубинка, не должны указывать профессиональным историкам… Web: http://www.bankfax.ru/news/60496; РФ создает комиссию по противодействию попыткам фальсификации истории. Web: https://ria.ru/20090519/171517015.html; СМИ: комиссия по борьбе с фальсификацией истории сама может превратиться в инструмент фальсификаций. Web: http://polit.ru/news/2009/05/20/false.html; Стенограмма заседаний Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России. Web: http://www.mgimo.ru/victory65/documents/stemogramma.pdf

О.В. Ясь.

КОНСТАНТИ́НОВ Володимир Андрійович (н. 19.11.1956) — кримський колабораціоніст, один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Н. в с. Володимирівка (нині село Слободзейського р-ну Молдови). Після закінчення 1973 Научненської загальноосвіт. шк. (Бахчисарайський р-н Крим. обл. УРСР) К. працював на Альмінському комбінаті буд. матеріалів тресту «Кримбуддеталь» (*Сімферополь*). 1974—79 навч. в Сімферопольському філіалі Севастопольського приладобудівного ін-ту. Після його закінчення працював на різних посадах — від майстра до гол. інж. — до 1993 у Крим. спеціалізованому ремонтно-буд. управлінні Сімферополя (з перервою 1979—81, коли проходив службу в ЗС СРСР). На поч. 1990 управління було перетворене спочатку на орендну фірму «Консоль», а потім на комерційну структуру з тією самою назвою. До грудня 2001 К. її очолював, а потім зайняв посаду кер. корпорації «Укрросбуд». Особисті статки К. оцінювалися в десятки мільйонів дол. США.

З кінця 1990 зайнявся політ. діяльністю. Обирався депутатом до парламенту АР Крим 1998 як безпартійний, а 2006 та 2010 — як член Партії регіонів. 2002 балотувався на виборах до *Верховної Ради України* за списком партії «Озиме покоління» (не подолала виборчий бар'єр). 2004 брав активну участь у виборчій кампанії кандидата в Президенти України В.*Януковича*, а також працював у штабі Партії регіонів під час парламентських виборів 2006 (чергових) та 2007 (позачергових). У березні 2010 був обраний главою ВР АР Крим. Із квітня 2010 — 1-й заст. глави, із лютого 2014 — глава Крим. респ. орг-ції Партії регіонів.

В.А. Константинов.

Із серед. лютого 2014 почав виголошувати сепаратистські гасла, особливо після візиту до *Москви* 20 лютого. Після прийняття ВР України 22 лютого постанови про самоусунення Президента В.Януковича від виконання конституційних повноважень К. заявив, що не визнає нову владу в *Києві*, але деякий час не виступав за приєднання Крим. п-ову до Росії. Після захоплення 27 лютого 2014 будівлі ВР АР Крим рос. військовослужбовцями («зеленими чоловічками») публічно змінив політ. позицію та почав сприяти узурпації влади і створенню окупаційної адміністрації, зокрема усуненню з посади тогочасного глави РМ АР Крим А.Могильова та призначенню на його місце ін. кримського колабораціоніста С.*Аксьонова*. 15 березня 2014 ВР України ухвалила рішення про розпуск парламенту АР Крим через грубі порушення Конституції України, проте К. не підкорився цьому рішенню.

К. був одним з організаторів неконституційного референдуму 16 березня 2014 на території АР Крим. 17 березня його посада була перейменована на «глава Державної ради Республіки Крим». 18 березня 2014 разом із нелегітимними «главою Ради міністрів Республіки Крим» С.Аксьоновим, «главою Севастополя» О.*Чалим*, а також президентом РФ В.*Путіним* К. підписав *«Угоду між Російською Федерацією і Республікою Крим щодо прийняття до складу Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів»*.

7 квітня вступив до лав рос. політ. партії «Єдина Росія». У вересні брав участь у незаконних виборах до «Державної ради Республіки Крим» (утворена замість парламенту АР Крим) від Крим. регіонального від-ня «Єдиної Ро-

А.П. Корнєєв.

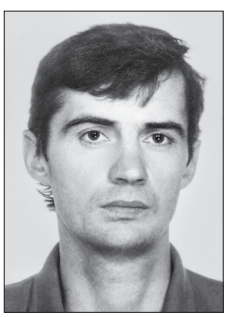

А.Б. Корчак.

сії». 19 вересня 2014 обраний главою «Державної ради Республіки Крим» 1-го скликання, а після чергових виборів 20 вересня 2019 — 2-го скликання.

З весни 2014 і до сьогодні К. надавав і надає підтримку незаконним військ. формуванням на сх. України та окупаційним адміністраціям *окремих районів Донецької та Луганської областей*. У квітні 2018 закликав мешканців окупованого Криму не відвідувати Україну.

Отримав низку нагород та відзнак від д-ви Україна: почесні звання «Заслужений будівельник України» (1999) та «Заслужений будівельник Автономної Республіки Крим», почесний знак МВС України (2000), ордени «За заслуги» 3-го (2001), 2-го (2004) і 1-го ст. (2006), кн. Ярослава Мудрого 5-го (2007) і 4-го ст. (2011). Лауреат Держ. премії України в галузі арх-ри (2006).

Від РФ вже 2014 отримав орден «За заслуги перед Вітчизною» 1-го ст., а 2015 — звання «Почесний громадянин Республіки Крим».

К. оголошений *Службою безпеки України* в розшук за «дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади» (стаття 109, частина 1 Кримінального кодексу України). Проти нього введені персональні санкції США, *Європейського Союзу* та України (за «причетність до терористичної діяльності»).

Літ.: *Головко В.В.* Оккупация Крыма. К., 2016; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018; *Ветров К.* Портреты крымской «власти»: система Константинова. «Лівий берег», 2018, 29 жовтня (https://lb.ua/news/2018/10/29/410656_portreti_krimskoy_vlasti_sistema.html); *Лукашова С., Будерацький Є.* Кримські зрадники: як склалось життя лідерів окупації півострова. «Українська правда», 2020, 25 лютого (https://www.pravda.com.ua/articles/2020/02/25/7241548); Константинов Владимир Андреевич. Web: https://myrotvorets.center/criminal/konstantinov-vladimir-andreevich

В.В. Головко.

КОРДО́НІВ ТЕО́РІЯ — див. *Лімологія історична.*

КОРНЄ́ЄВ Анатолій Петрович (23.01.1961—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Гаврилівці (за ін. даними — в с. Цвіклівці; нині обидва села Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.). Під час Євромайдану регулярно приїздив до *Києва*, привозив продукти. Загинув у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській (див. *Революція гідності 2013—2014*) від кулі снайпера в серце.

Похований на кладовищі с. Руда Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. 27 березня 2014 Кам'янець-Подільська міськрада присвоїла одній із вулиць міста ім'я Анатолія Корнєєва. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Г.О. Харлан.

КОРЧА́К Андрій Богданович (18.07.1964—18.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Борислав*. Проживав у м. *Стрий*. Мав вищу освіту. Перебував на *майдані Незалежності* в *Києві* з 30 листопада 2013, був десятником 3-го десятку Стрийської 3-ї сотні Самооборони Майдану. Поранений у голову бійцями спецпідрозділу МВС України «Беркут» 18 лютого 2014 під час сутичок на вул. Інститутській в Києві. П. у київ. лікарні № 17.

Похований на кладовищі в м. Стрий. 25 березня 2014 одну з вулиць міста перейменовано на його честь. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Г.О. Харлан.

КОРЮ́КІВСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1943 — вбивство 6,7 тис. мешканців смт Корюківка (нині місто Черніг. обл.) і повне спалення с-ща окупаційними військами під час проведення антипартизан. каральної операції 1—2 і 9 березня 1943. Це була наймасштабніша акція знищення гітлерівськими карателями населених пунктів разом із мешканцями у *Другій світовій війні* в Європі.

Приводом для каральної акції стала діяльність рад. партизан. з'єднання під командуванням О.*Федорова* (понад 5 тис. бійців), яке в лютому 1943 повернулося з Брянщини в корюківські ліси та розпочало збір продовольства по селах та диверсійні операції. У відповідь окупанти арештували в Корюківці членів сімей партизанів. Саме на прохання командира диверсійного взводу Ф.Ступака (його двох синів теж посадили до корюківської в'язниці, а дружину розстріляли 26 лютого 1943) М.*Попудренко*, який на час відсутності О.Федорова виконував обов'язки командира з'єднання, дав команду провести напад на с-ще (зберігся відповідний наказ нач. штабу Д.Рванова).

У ніч на 27 лютого 1943 партизани розгромили німецько-угор. гарнізон Корюківки, кустову жандармерію, підірвали склади, залізничну колію, ешелон, що стояв на станції, дерев'яний міст, взяли багато військ. та продовольчих трофеїв. Визволили, за різними даними, від 37 до 97 в'язнів із Корюківської тюрми.

Каральну акцію проводив збірний загін, що складався з каральної команди (Strafkommando) 399-ї гол. польової комендатури (Oberfeldkommandantur (OFK) 399), представників зондеркоманди поліції безпеки та СД 4-а (командир — штурмбанфюрер СС Т.Хрістенсен) та допоміжних частин місц. поліції й жандармерії. Офіц. мета: знищення с-ща Корюківка та всіх його мешканців — «помста і залякування».

Вранці 1 березня 1943 з м. Сновськ (нині місто Корюківського р-ну Черніг. обл.) в Корюківку прибув каральний загін окупантів. Населений пункт було оточено. Всіх мешканців групами по 50—100 осіб під приводом перевірки документів зганяли в будинки й розстрілювали. Цого дня знищили в помешканні ресторану в центрі міста — до 500 осіб, у церкві — понад 200 осіб. Одночасно до 10 машин із карателями прочісували всі хати й околиці с-ща і вбивали жителів як у помешканнях, так і на вулицях. Наступного дня, 2 березня 1943, після знищення всіх знайдених корюківців, карателі спалили с-ще, насамперед ті будинки, де відбулися розстріли. Оче-

видці розповідали, що дим і заграву від пожеж було видно за десятки кілометрів у Сновську, *Сосниці*, у Холмах (нині с-ще міськ. типу Корюківського р-ну Черніг. обл.). Пізніше, 9 березня 1943, карателі повернулися, щоби допалити с-ще і добити вцілілих.

Упродовж усієї каральної акції, яка проводилася планомірно з 09:00 до кінця «робочого» дня о 17:00, рад. партизан. з'єднання О.Федорова, що перебувало в лісах за 15 км від Корюківки, залишалося на місці та по суті спостерігало за винищенням цивільного населення, що стало відплатною каральною операцією у відповідь на їхні дії.

В акті Черніг. обласної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашист. загарбників у Корюківці від 17 грудня 1943 вказано, що 1 та 2 березня 1943 було вбито 6700 осіб, спалено 1290 будинків (вціліло тільки 10 цегляних).

За 70 років, що минули після знищення Корюківки, свідкам трагедії, органам влади, рідним, близьким та знайомим загиблих, історикам і краєзнавцям вдалося встановити поіменно тільки 1893 жертви — це 28 % усіх вбитих під час каральної акції.

У повоєнний час прокуратура Франкфурта-на-Майні (ФРН) провадила слідство у кримінальній справі проти колиш. нач. штабу 399-ї оберфельдкомендатури Б.-Ф.Баєра (Beier; засуджений на Черніг. суд. процесі 17—25 листопада 1947 до 25 років виправно-трудових таборів разом із 13 угор. та 2 ін. нім. військовополоненими), який звинувачувався крім ін. злочинів й у знищенні цивільного населення Корюківки в березні 1943. Проте справа так і не дійшла до суду, оскільки Б.-Ф.Баєр помер 1961.

Дж.: Вінок безсмертя: книга-меморіал. К., 1988; Корюківка, 1943: злочин проти людяності. Чернігів, 2010; Мартиролог встановлених прізвищ жертв Корюківської трагедії 1943 року. Чернігів, 2011; Спалені села України (1941—1944 рр.): анотований покажчик. К., 2012; Спалені села Чернігівщини: збірник документів і матеріалів. Чернігів, 2012; Мартиролог встановлених прізвищ жертв Корюківської трагедії 1943 року: довідник. Чернігів, 2013.

Літ.: *Наріжний Б.М.* Горобинова заграва: розповідь-документ про героїзм і трагедію Корюківки [текст]. К., 1988; *Бутко С.* Корюківська трагедія 1943 року: анатомія злочину. Web: http://www.memory.gov.ua/news/sergii-butko-koryukivska-tragediya-1943-roku-anatomiya-zlochinu; *Веденєєв Д.* Корюківка: імена нацистських катів стають відомі. Web: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/1/115268; *Зінченко О.* Чотири документи про Корюківську трагедію. Web: http://www.istpravda.com.ua/articles/4d70282a9c47a; *Поташний Ю.* Корюківка: забута трагедія: як нацисти знищили 7-тисячне містечко. Web: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/2/28636

С.В. Бутко, Т.В. Пастушенко.

КОСМІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ УКРАЇ́НИ — комплекс підпр-в, науково-тех. установ, інфраструктурних об'єктів, який виробляє техніку та обладнання для здійснення досліджень космосу й освоєння косміч. простору. Україна вважається однією із 6 провідних країн у косміч. галузі, що володіють технологіями як у вир-ві пускових установок і супутників, так і в їх запуску та керуванні. До ракетно-косміч. галузі країни входять 40 підпр-в. Провідним центром серед них є всесвітньо відоме КБ «Південне» та Державне підпр-во «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод імені О.М. Макарова» у Дніпрі (див. *Дніпропетровськ*), де створюють та серійно виробляють ракетоносії, косміч. апарати, системи керування, орієнтації і траєкторних вимірювань. На сьогодні в цих установах сконструйовано та виготовлено понад 400 штучних супутників Землі.

Дослідження космосу в Україні започатковано народовольцем М.*Кибальчичем*, який 1881, перебуваючи в ув'язненні, висунув ідею створення ракетного літального апарату зі змінним вектором тяги, що мало бути реалізовано за допомогою похилої камери згоряння. За кілька днів до страти М.Кибальчич розробив оригінальний проєкт літального апарату, що був здатен здійснювати косміч. перельоти. Його прохання про передачу рукопису в Імператорську АН слідчою комісією не було задоволене, проєкт був опубл. лише 1918 в ж. «Былое». Ще один піонер ракетної техніки й теорії косміч. польотів — Ю.*Кондратюк* уперше обґрунтував екон. доцільність вертикального злету ракет, створення проміжних баз під час польотів, гальмування у верхніх шарах атмосфери, використання сонячної енергії косміч. апаратами тощо. Найбільшим його досягненням є проєкт розрахунків схеми траєкторії польоту людини на Місяць, який використали у США, реалізовуючи запуск астронавтів на косміч. кораблях «Аполлон» («траса Кондратюка»).

Становлення косміч. галузі України почалося 1937 зі створення в Харків. авіац. ін-ті «реактивної групи» під кер-вом Г.Проскури, що здійснила запуск великої стратосферної ракети під *Харковом*. 1951 автомобільний з-д, що будували в Дніпропетровську, перетворили на з-д № 586 для вир-ва рад. ракет Р-1. Для створення ракети Р-12 на території з-ду 1954 створили Окреме КБ, гол. конструктором якого призначили М.*Янгеля*. 1966 з-д перейменували на «Південний машинобудівний завод» («Південмаш»), а КБ — на «Південне». 1957 цей комплекс створив на базі Р-12 космічну ракету-носій «Космос», що експлуатувалася до 1977.

Укр. підпр-ва й установи «Комунар», «Арсенал», «Моноліт», Євпаторійський космічний центр брали участь у підготовці запуску першого штучного супутника Землі, виведеного на орбіту 4 жовтня 1957. З поч. 1960-х рр. підпр-ва України почали розробку й вир-во систем керування, бортової автоматики й ін. систем і приладів для косміч. об'єктів. 12 квітня 1961 рад. модифікована міжконтинентальна балістична ракета Р-7, обладнана приладами, виробленими на підпр-вах «Комунар» і «Арсенал», вивела на навколоземну орбіту косміч. корабель «Восток-1» з космонавтом Ю.Гагаріним на борту.

Діяльність КБ «Південне» у царині наук. досліджень почалася з розробки косміч. апаратів «Метеор» і «Стріла». 1962 ракетаносій «Космос» вивела на орбіту перший супутник дніпроп. розробки ДС-2, 1967 цією ракетою-носієм на орбіту було виведено супутник «Космічна стріла». Від 1965 в «Південному» почалися роботи зі створення серії малих уніфікованих супутників для проведення наук. досліджень, косміч. ракет-носіїв «Циклон» на базі бойових міжконтинентальних ракет Р-36. 1969 з ініціативи «Південного» реалізувалася міжнар. косміч. програма «Інтеркосмос»: відбулося виведення на орбіту першого супутника «Інтеркосмос-1». У рамках співробітництва із Франц. косміч. цент-

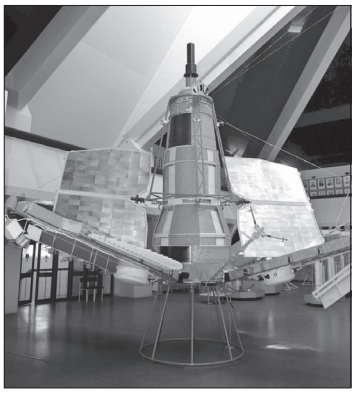

Космічний апарат «Січ-1». Експозиція Національного центру аерокосмічної освіти молоді ім. О.М. Макарова (м. Дніпро). Сучасне фото.

ром 1971—82 були здійснені запуски наукових супутників серії «Ореол», створеними КБ «Південне» і «Південмашем». На поч. 1970-х рр. «Південне» зайнялося розробкою автоматичних універсальних орбітальних станцій з орієнтацією на Землю та Сонце. 1975—79 здійснювалася тех. допомога Інд. орг-ції косміч. досліджень під час розробки і запусків інд. супутників «Аріабхата» і «Бхаскара». 1976 під кер-вом В.Уткіна розпочалися роботи зі створення косміч. ракетного комплексу «Зеніт» (тривали 10 років) та організації запусків косміч. апаратів серії «Океан» для дистанційного зондування і дослідження Світ. океану.

Після розпаду *СРСР* і проголошення незалежною Україною без'ядерного статусу постало питання про долю галузі. Україна успадкувала $^1/_3$ промислово-космічн. потенціалу колиш. СРСР, це бл. 30 установ, що включали пром. підпр-ва, конструкторські бюро, військ. об'єкти, дослідницькі ін-ти та ін. орг-ції. Серед них, крім згаданих дніпропетровських Держ. підпр-в «Конструкторське бюро "Південне"» і «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод імені О.М. Макарова», харківські «Комунар», «Хартрон», НДІ радіовимірювань, київські Центр. КБ, з-ди «Арсенал», «Київприлад» і Київ. радіозавод, Євпаторійський центр дальнього космічн. зв'язку, підпр-во «ЧЕЗАРА» в *Чернігові*.

29 лютого 1992 було створено Нац. (нині Держ.) космічне агентство України. Через два роки було прийнято першу Держ. космічн. програму України на 1993—97. «Південне» та «Південмаш» разом із партнерами зі США, Росії та Норвегії 1995 почали реалізацію унікального проєкту «Морський старт» зі створення ракетно-космічн. комплексу з однойменною назвою. Одночасно з космодрому Плесецьк ракета-носій «Циклон-3» вперше під юрисдикцією України здійснила запуск на орбіту штучного супутника «Січ-1». 1996 були створені Ін-т космічн. досліджень і Нац. центр керування та випробувань космічн. засобів у м. *Євпаторія*, прийнятий Закон України «Про космічну діяльність». 1997 КБ «Південне» у кооперації з рос. й укр. підпр-вами почало створення космічн. ракетного комплексу «Дніпро» на базі міжконтинентальних балістичних ракет РС-20 (SS-18 «Сатана» за класифікацією *Північноатлантичного альянсу*). 1997 в рамках розвитку міжнар. співробітництва відбувся політ першого космонавта-дослідника незалежної України Л.*Каденюка* у складі екіпажа амер. космічн. корабля «Колумбія» місії STS-87.

Україна є учасником найважливіших міжнар. угод у космічн. галузі, в т. ч. Договору про принципи, які регулюють діяльність д-в у дослідженні і використанні космосу, включно з Місяцем та ін. небесними тілами (1967) та Угоди про створення спільного наук. і технологічного простору між членами СНД (1995). З моменту створення Держ. космічн. агентства України наша країна підписала 38 міждерж. і міжвідомчих угод з 16-ма д-вами. Україна є членом більшості міжнар. орг-цій у сфері космосу: К-ту ООН з мирного використання космічн. простору, Світ. к-ту з питань космічн. досліджень, Координаційного міжвідомчого к-ту з питань забруднення в космосі, а також орг-цій із нерозповсюдження зброї масового враження.

В космічн. сфері Україна тісно співпрацює зі світ. співтовариством. Найбільшим партнером України в космічн. сфері до серед. 2010-х рр. була Росія. Нині Україна віддає перевагу співробітництву з *Європейською комісією* та Європ. космічн. агенцією в рамках першої європ. космічн. програми, а також участі в програмах «Аврора», «Галілео», «GMES» та «FLPP» (перспективні носії виведення). Укр. підпр-ва задіяні в програмі «ВЕГА» у співпраці з «Фіат Авіа» (Італія). *Європейський Союз* та Україна домовляються також про співробітництво у питаннях вивчення й реалізації арх-ри наземної системи запуску ракет і дійшли тимчасового порозуміння щодо поширення системи «EGNOS» на територію України, використовуючи наземну інфраструктуру, що складається з укр. станцій контролю. Здавна ведеться співпраця на рівні космічн. агентств між Україною та США. Останні були одним з ініціаторів і гол. інвестором у рамках створення проєкту «Морський старт». Партнерами України в космічн. сфері виступають Індія, Китай, Бразилія, Японія, Іспанія, Єгипет, Алжир та ін. д-ви.

Україна відома на світ. ринку своєю космічн. продукцією: ракетами-носіями «Зеніт-2», «Циклон-3», «Дніпро»; космічними апаратами «Січ» і «АУОС»; апаратурою стикування «Курс» для Міжнар. космічн. станції; системами наведення ракет, апаратурою систем керування для космічн. комплексів «Союз», «Прогрес», «Протон»; унікальними об'єктами наземної інфраструктури: радіотелескопом РТ-70, контрольно-коригувальними станціями для глобальних навігаційних супутникових систем, мережею спостережень геофізичних явищ. Космічна сфера стала однією із ключових галузей нац. економіки, а космічн. діяльність України є важливою складовою міжнар. ініціатив із дослідження та використання космічн. простору. Досягненнями укр. фахівців стало створення космічн. апаратів «Січ-1», «Океан-О», «АУОС» та «Мікрон», ракетоносіїв «Зеніт-3SL», «Дніпро», «Циклон-3».

Офіц. вебсайт Держ. космічн. агентства України: http://www.nkau.gov.ua/NSAU/nkau.nsf

Офіц. вебсайт Держ. підпр-ва «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод імені О.М. Макарова»: http://www.yuzhmash.com

Літ.: Космонавтика: энциклопедия. М., 1985; Космонавтика СССР. М., 1986; Державне космічне агентство України: міжнародні космічні проекти. К., 2014. Україна космічна: 20 кроків у Космос: фотоальбом Державного космічного агентства України. К., 2014.

В.І. Онопрієнко.

КОСМІ́ЧНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ В УКРАЇ́НІ — вивчення космічн. простору за допомоги астрономії, космічн. технологій, пілотованих космічн. польотів та автоматизованих космічн. апаратів. Першу в Україні астрономічну об-

серваторію заснував 1821 віцеадмірал А.Грейг у *Миколаєві* для обслуговування потреб Чорноморського флоту. 1845 закінчено буд-во обсерваторії Київ. ун-ту. Відкрито обсерваторії в *Одесі* (1871) та *Харкові* (1888), 1900 створено обсерваторію Львів. ун-ту. У *Сімеїзі* 1908 було організовано астрофізичний відділ Пулковської обсерваторії, який в рад. часи входив до складу Крим. астрофізичної обсерваторії АН СРСР. У *Полтаві* 1926 створено гравіметричну обсерваторію, гол. завданням якої є вивчення рухів земних полюсів і припливів у земній корі. 1945 в Голосієві на пд. околиці *Києва* створено астрономічну обсерваторію АН УРСР.

Значні астрометричні роботи виконали в Україні І.Кортацці, Б.Остащенко-Кудрявцев, Л.Семенов (Миколаїв), В.Фабріціус, М.Диченко (Київ), М.Ціммерман, Б.Новопашенний (Одеса), Г.Левицький, Л.Струве, М.Євдокимов (Харків), О.Орлов, Є.Федоров (Полтава). Визначним організатором київської школи теор. астрономії був М.Хандриков. Важливі дослідження провадив у Києві А.Яковкін. У галузі астрофізики значних успіхів досягли С.Всехсвятський (Київ), О.Кононович і В.Цесевич (Одеса), В.Фесенков, М.Барабашов (Харків), Г.Неуймін, Г.Шайн, Е.Мустель (Крим), Е.Рибка, В.Степанов, М.Ейгенсон (*Львів*) та ін.

Початком епохи технологічного освоєння космосу можна вважати запуск першого штучного супутника Землі — «Супутник-1», запущеного *СРСР* 4 жовтня 1957. З розвитком космонавтики змінилася тематика астрономічних досліджень, які швидко включилися в космічні програми досліджень.

Гол. астрономічна обсерваторія (ГАО) НАН України здійснює наук. дослідження за напрямами: позиційна астрономія та космічна геодинаміка; фізика Сонця й тіл Сонячної системи; фізика й еволюція зірок і галактик; фізика косміч. плазми; астрономічне та космічне приладобудування. Обсерваторія посідає чільне місце в Україні з досліджень обертання Землі й побудови координатних систем у косміч. просторі, фізики фотосфери Сонця й тіл Сонячної системи, формування й еволюції зірок і галактик. Співробітники обсерваторії беруть участь у низці міжнар. проєктів із дослідження космосу. Обсерваторія була ініціатором і учасником міжнар. програм і проєктів, зокрема створення каталогу слабких зірок та фотографічного огляду неба, спостереження комети Галлея, визначення варіацій глобальних характеристик Сонця, а також брала участь у підготовці та здійсненні косміч. проєктів «ВЕГА», «ФОБОС», «КОРОНАС» та ін. З 1991 ГАО координує діяльність установ України з проблеми координатно-часового забезпечення, бере участь у виконанні Держ. косміч. програми України та Держ. екологічної програми.

В сучасній Україні Держ. косміч. агентство України спільно з НАН України координує різнопланові космічні дослідження. Одним із провідних напрямів є дослідження Землі та навколоземного простору, вивчення процесів у магнітосфері та іоносфері Землі, спричинених активністю Сонця. Виявлено істотний вплив косміч. погоди на самопочуття людей, стан тех. систем у навколоземному просторі. ГАО НАН України займається вивченням сонячної активності шляхом здійснення спостережень з поверхні Землі, а також з борту косміч. апаратів серії «Коронас». Діяльність фахівців *Харківського національного університету* та *Київського національного університету імені Тараса Шевченка* зосереджено на дослідженні процесів в активних частинах сонячної атмосфери і розробці моделі сонячного вітру. В Ін-ті іоносфери НАН України та Мін-ва освіти і науки України вивчається механізм виникнення іоносферних штормів під час сонячних спалахів. Радіоастрономічним ін-том НАН України проведено цикл спостережень в радіохвильовому діапазоні за викидами сонячної маси в міжпланетний простір. В Ін-ті косміч. досліджень НАН України — Держ. косміч. агентстві України виконано цикл робіт із дослідження нелінійних хвильових процесів у навколоземному просторі, впливу сонячних збурень на гео- і біосферу Землі; для надання громадянам даних щодо косміч. погоди створюється відповідна інформаційна система.

Під проводом Львів. центру Ін-ту косміч. досліджень НАН України — Держ. косміч. агентства України виконується проєкт «Варіант» з вимірювання електричних струмів та електромагнітних полів іоносферної плазми з борту супутника «Січ-1М» для прогнозу іоносферних явищ, зумовлених сейсмічною активністю. Учасники робіт — міжнародний колектив фахівців із Великої Британії, Польщі, Франції, Росії та України. У ході проєкту «Іоносфера» здійснюється наземний і супутниковий моніторинг іоносферних параметрів, дослідження процесу передачі енергії від поверхні Землі в іоносферу через акустичний канал. Проведено комплексні експерименти в обсерваторії Ін-ту іоносфери НАН України — Мін-ва освіти і науки України та наземно-космічн. акустичний експеримент із франц. супутником «DEMETER». В результаті експериментів встановлено вплив акустичних збурень на процеси в іоносфері та верхній атмосфері Землі. Прикладними аспектами досліджень є прогноз землетрусів, розробка методів керування погодою.

Наук. центр аерокосмічних досліджень Землі Ін-ту геол. наук НАН України працює над проєктом «Зондування» з метою вирішення актуальних екологічних та природоресурсних завдань. Учені відпрацювали методи косміч. моніторингу техногенного впливу на території, визначення стану та складу лісів, параметрів снігового покриву, вологості та вологозапасу ґрунтів с.-г. угідь, покладів вуглеводнів на шельфі, виконали експериментальні дослідження з моніторингу параметрів моря, розробили тематичні карти для Нац. атласу України. Виконали низку робіт у рамках участі України в міжнар. орг-ціях зі спостереження Землі.

2005 завершився масштабний міжнар. проєкт «КОРОНАС-Ф», присвячений дослідженням Сонця з використанням фотометра «ДИФОС», створеного за участю спеціалістів ГАО НАН України. Отримано нові наук. результати щодо спектрів потужності коливань сонячного випромінювання, їх просторових і фазових властивостей. Дані орбітальних досліджень зіставлялися з результатами синхронних наземних спостережень. Отримані аналітичні узагальнення розширюють теор. та експериментальні уявлення фізики Сонця.

І.І. Костенко.

Співробітники Харків. нац. ун-ту протягом кількох років комплексно досліджують Сонце на спеціалізованому супутнику та вивчають вплив сонячної активності в різних діапазонах довжин хвиль на електромагнітну та радіаційну обстановку довкола Землі в ході міжнар. експерименту «КОРОНАС-ФОТОН». Укр. учасники експерименту розробляють супутниковий телескоп електронів і протонів «СТЕП-Ф» для вивчення динаміки високоенергетичних заряджених часток магнітосферного та сонячного походження. Метою проєкту «Інтерферометр» (Радіоастрономічний ін-т НАН України) є спостереження об'єктів ближнього та дальнього космосу за допомогою радіотелескопа РТ-70, який є однією з найбільших у світі антенних систем. Виконано радіолокацію об'єктів Сонячної системи (планет, астероїдів, що наближаються до Землі), вивчено радіозображення галактичних та позагалактичних джерел, здійснено картографування радіовипромінювання Галактики та побудовано карту радіояскравості досліджуваних областей неба. Проведено успішні експерименти з прийому телеметричних сигналів апаратів далекого космосу («Марс-Експрес» і «Розетта») та експерименти в рамках міжнародної РНДБ-мережі. Отримано дані спостережень каталогізованого «космічного сміття», вперше виявлено дрібні фрагменти «космічного сміття» на геостаціонарних орбітах.

ГАО НАН України створювало наукову апаратуру — ультрафіолетовий статичний фур'є-спектрометр та спектрометр-поляриметр — для українсько-рос. космічн. експерименту «Планетний моніторинг — Спектрометр-поляриметр» на борту Міжнар. космічн. станції (проєкт «Астро»). Використання цих приладів дає змогу вивчати властивості газово-аерозольного шару планетних атмосфер, безатмосферні тіла Сонячної системи, інтенсивність випромінювання Сонця в УФ-діапазоні та ін. Реалізація результатів робіт матиме велике значення для дослідження природи кліматичних змін.

У рамках проєкту «Сегмент» (Відкрите АТ «Науково-виробничий комплекс "Курс"» та кооперація ін-тів НАН України) ведеться підготовка до реалізації на борту Міжнар. космічн. станції циклу космічн. експериментів для вивчення впливу невагомості на живі об'єкти, фізико-хімічні процеси та властивості речовин. Результатом робіт стане отримання принципово нових знань у галузі фізики, біології, медицини, а також створення перспективних космічн. і наземних технологій.

Завдання проєктів медико-біологічного профілю «Клітина» і «Космобіологія» (Ін-т ботаніки НАН України) — вивчення гравічутливості живих істот на різних рівнях їхньої організації, зокрема механізмів адаптації до умов мікрогравітації, розробка космічн. обладнання та біотехнологій. У цій галузі космічн. науки Україна посідає одне з провідних місць у світі. Серед результатів робіт — принципово нова наук. інформація щодо причино-наслідкових зв'язків між змінами в клітинах і змінами на рівні організму в цілому. Вперше на рівні нанорозмірних підсистем кісткової тканини визначено механізми демінералізації кісток, що дозволяє ґрунтуючись на нових принципах розробляти контрзаходи для гальмування демінералізації кісткової тканини як в умовах невагомості, так і при остеопорозі в земних умовах. Досліджено відповідь системи «вірус—рослина» на дію мікрогравітації, запропоновано нові моделі для вивчення її впливу на біологічні ритми в організмі людини, імунну та нервову систему, мікроциркуляцію крові. Розроблено технології культивування низки біооб'єктів для систем життєзабезпечення космонавтів у тривалих космічн. подорожах. Отримані результати є основою для з'ясування біологічної ролі гравітації в існуванні та функціонуванні біосфери Землі, вагомим внеском у розвиток гравітаційної та заг. біології.

В Ін-ті тех. механіки НАН України — Держ. космічн. агентстві України завдяки проєкту «Система» розроблено можливі сценарії розвитку космічн. діяльності та космічні програми України. Відповідно до завдань розвитку технологічного потенціалу галузі систематизовано стратегічно важливі та перспективні космічні технології, опрацьовано заходи щодо їх впровадження. Попри складну ситуацію останніх років дослідження космосу залишаються однією із провідних сфер наук. діяльності в Україні.

Офіц. вебсайт Держ. космічн. агентства України: http://www.nkau.gov.ua/NSAU/nkau.nsf

Офіц. вебсайт Держ. підпр-ва «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод імені О.М. Макарова»: http://www.yuzhmash.com

Літ.: Державне космічне агентство України: міжнародні космічні проекти. К., 2014. Україна космічна: 20 кроків у Космос: фотоальбом Державного космічного агентства України. К., 2014; Космічні дослідження в Україні: 2012—2014. К., 2014; Комплексне управління, безпека і робастність. К., 2014. *Соколовская А.В.* Космический мониторинг городских территорий (на примере города Киева). «Современные проблемы дистанционного зондирования Земли из космоса», 2014, т. 10, № 1; *Lyalko V.I. та ін.* Prototype of satellite infrared spectroradiometer with superresolution. «Journal of Information, Control and Management Systems», 2014, vol. 12, no. 2.

В.І. Онопрієнко.

КОСТЕ́НКО Ігор Ігорович (31.12. 1991—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Зубрець (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.). 2009 закінчив Бучацький колегіум ім. св. Йосафата та вступив на географ. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І.Франка. Працював журналістом інтернет-видання «Спортаналітика», був дописувачем укр. розділу «Вікіпедії». Під час Євромайдану регулярно приїздив до *Києва*. Загинув у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час протистояння на вул. Інститутській в Києві (див. *Революція гідності 2013—2014*) від кульових поранень.

Похований на кладовищі с. Зубрець. Одній з аудиторій Львів. нац. ун-ту ім. І.Франка присвоєно ім'я Ігоря Костенка. 10 серпня 2014 посмертно був оголошений вікіпедистом року. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 29 лютого 2015 посмертно визнаний кращим освітянином року за версією Всеукр. громадсько-політ. тижневика «Освіта», став лауреатом відзнаки «У твоєму імені живу» за «самопожертву в ім'я України». 18 лютого 2015 в Бучацькому колегіумі ім. св. Йосафата на його честь відкрито меморіальну дошку.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная

история. К., 2015; Костенко Ігор Ігорович: короткий життєпис. Web: http://nebesnasotnya.com/igor-kostenko.html

Г.О. Харлан.

КОСТИ́ШИН Михайло Йосипович (09.04.1971—26.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Нижній Струтинь (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). З 30 листопада 2013 брав участь в акціях протесту Євромайдану (див. *Революція гідності 2013—2014*), входив до однієї із сотень Самооборони Майдану. Внаслідок побиття з 27 січня 2014 перебував у Комунальній міській клінічній лікарні м. Львів, де п. 26 лютого 2014.

Похований на кладовищі с. Нижній Струтинь. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Г.О. Харлан.

КОСТЬО́Л БО́ЖОГО ТІ́ЛА у Львові — найзначніша катол. пам'ятка зх. регіонів України 18 ст. у стилістиці центральноєвроп. динамічного *бароко*, зведена 1749—98 за проєктом архіт. Я. де *Вітте*. Буд-вом керував М.Урбанік, а після його смерті з 1764 — К.Мурадович. Після двох пожеж 1766 і 1778 оздоблення фасадів завершив 1792—98 К.Фесінгер. Це репліка костьолу Санта Марія ін Монтесанто, збудованого між 1662 і 1679 в Римі (Італія), а також трохи зменшена і спрощена репліка костьолу Св. Карла Борромея, збудованого 1716—37 у *Відні*. Центр композиції львів. домініканського костьолу — еліптичного плану нава, увінчана масивною світловою банею. На сх. і зх. нава продовжується прямокутними об'ємами вздовж поздовжньої вісі. Ці об'єми разом із високими каплицями обабіч нави формують об'ємний хрест, а понижені об'єми у міжрукав'ях підкреслюють хрещато-центричну структуру костьолу. Осн. засобом худож. виразності фасадів є здвоєні колони й пілястри колосального іонічного ордера. Фасади й інтер'єр пишно прикрашені скульптурою львів. майстрів

Костьол Божого Тіла у Львові. Інтер'єр. Вівтар. Фото 2008.

доби бароко, в т. ч. С.Фесінгера. Автор скульптурного вівтаря — М.Полейовський. На фронтоні гол. фасаду — напис «Soli Deo honor et gloria» (лат. «Єдиному Богу — честь і хвала»). 1865 за проєктом архіт. Ю.-О.*Захаревича* до костьолу з пн. боку прибудували увінчану куполом чотирирусну дзвіницю у формах необароко. 1895 перебудовано ліхтар на бані костьолу, 1905—14 реставровано його інтер'єр.

Корпус келій, збудований у 15 ст., прилягає впритул до костьолу з пн. боку. Корпус перебудований 1556—1621 і відновлений після пожеж 1766 і 1778. Він зберіг риси й елементи готичної арх-ри. Триповерхова будівля утворює чотирикутний у плані квартал, має два внутр. дворики й типову для катол. монастирських споруд коридорну систему планування. Всі приміщення перекриті склепіннями. Тут у лютому—березні 1707 відбувалися засідання вальної ради (керівного органу Сандомирської конфедерації) та за участю рос. царя *Петра I* був підписаний документ, що підтверджував *Нарвський договір 1704.*

Літ.: *Corona M.* Speculum Provincie Russiae et M.D. Lithuaniae Ordinis s. Francisci, Fr. Minorum conventualium. Vilnae, 1637; *Chodykiewicz I.* De rebus gestis in provincia Russiae Ordinis Praedicatorum Commentarius libris XI. Berdyczoviae, 1780; *Barącz S.* Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce, t. 1—2. Lwów, 1861; *Гербільський Г.Ю.* Петро Перший в Західній Україні. Львів, 1948; *Markowski F.* Gotycki klasztor dominikański we Lwowie w świetle rękopisu z XVI wieku. «Kwartalnik Architektury i Urbanistyki», 1969, t. 14, z. 2; *Kłoczowski J.* Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222—1972: zarys dzeijów. В кн.: Studia nad historiją dominikanów w Polsce. Warszawa, 1972; *Вуйцик В.* Державний історико-культурний заповідник у Львові. Львів, 1991; *Hornung Z.* Jan de Witte architekt kościoła dominikanów we Lwowie. Warszawa, 1995; *Трегубова Т.* Домініканський монастир. В кн.: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Чорний М.* Дослідження історії домініканського ордену в державах Центральної та Східної Європи. «Вісник Львівського університету: серія історична)», 2000, вип. 35—36.

В.В. Вечерський.

КОТ Сергій Іванович (н. 22.10. 1958) — укр. історик, краєзнавець, пам'яткоохоронець, педагог, публіцист. Д-р історичних н. (2021). Відмінник народної освіти (1988). Засл. працівник к-ри України (2008). Н. в м. *Київ*. 1980 закінчив історико-пед. ф-т Київ. пед. ін-ту (нині *Національний педагогічний університет*). З 1980 працює в *Інституті історії України НАН України* (до 1991 — Ін-т історії України (до 1990 — Ін-т історії) АН УРСР). Розпочав діяльність у відділі історико-краєзнавчих досліджень (з 2006 — Центр Зводу пам'яток історії та к-ри України, з 2012 — Центр досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України 2-ї пол. 20 ст.) як старший інж., з 1982 — старший лаборант, з 1985 — молодший наук. співробітник, з 1991 — наук. співробітник, з 1993 — старший наук. співробітник, з 2017 — провідний наук. співробітник. З 2012 — кер. Центру досліджень історико-культ. спадщини України. З 1999 — кер. неструктурної групи «Центр досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей». 1991—95 — вчений секретар, старший наук. співробітник Центру пам'яткознавства НАН України та Укр. т-ва охорони пам'яток історії та к-ри (за сумісництвом). 1990 захистив канд. дис. з історії становлення охорони пам'яток в УРСР у 1943 — на поч. 1960-х рр. (наук. кер. — акад. П.*Тронько*). 1997 присвоєно наук. звання старшого наук. співробітника.

Поряд із наук. працею займався пед. діяльністю, 1996—98 — старший викладач Нац. ун-ту «Слов'янський університет», одночасно 1996—2000 — доцент Київ. нац. ун-ту к-ри (за сумісництвом). Одним із пер-

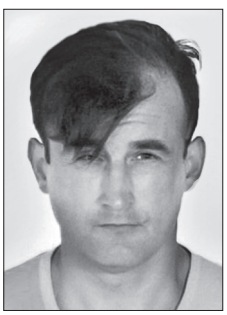

М.Й. Костишин.

С.І. Кот.

ших в Україні розробив авторські програми та курси лекцій з пам'яткознавства, охорони пам'яток історії та к-ри, основ реставрації об'єктів культ. спадщини, краєзнавства, музеєзнавства та ін.

Гол. тематика наук. досліджень — теор. та практичні проблеми пам'яткознавства, охорони та збереження історико-культ. спадщини, історія становлення охорони пам'яток в Україні, питання розшуку, повернення та реституції втрачених культ. цінностей. Зокрема, вперше в Україні було розроблено і застосовано оригінальний структурний аналіз історії розвитку охорони нерухомих об'єктів культ. спадщини та обставин втрат укр. культ. цінностей на різних етапах сусп. розвитку, здійснено комплексний аналіз особливостей вживання в укр. мові термінів «пам'ятка» і «пам'ятник», який став підставою для зміни назви *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* та науково-методичного бюлетеню т-ва *«Пам'ятки України: історія та культура»*, теоретично обґрунтовано значення пам'яткознавства як окремої наук. дисципліни. Відкрив імена репресованих рад. тоталітарним режимом визначних краєзнавців, музейних і бібліотечних діячів Г.*Брілінга*, І.*Зборовського* та В.*Отамановського*, зробив низку публікацій про визначних діячів укр. науки і к-ри Д.*Антоновича*, Й.*Гермайзе*, П.*Клепатського*, П.*Курінного*, І.*Моргилевського*, Г.Стеллецького, В.Січинського, С.*Таранушенка*, В.*Шугаєвського*, Я.*Шульгина*, П.*Холодного* та ін. Увів до наук. обігу дані про заснування та діяльність *Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини* та його місц. структур (1919—22), здійснив перегляд традиційного для рад. історіографії трактування евакуації укр. музеїв до глибокого тилу *СРСР* у роки *Другої світової війни* та навів докази щодо її фактичного провалу. Автор досліджень про історію взаємин України з Росією, Німеччиною, Польщею, Королівством Нідерландів у сфері повернення та реституції культ. цінностей. Опублікував статті з історії підпілля *Організації українських націоналістів* в окупованому гітлерівцями Києві під час ІІ світ. війни (1941—43), історії *Буковинського куреня* 1941, свідчення очевидців трагічних подій, пов'язаних із масовим знищенням цивільного населення у *Бабиному Яру* 1941.

Брав активну участь у практичній діяльності з охорони культ. спадщини, повернення в Україну втрачених культ. цінностей. 1991—93 — вчений секретар Респ. комісії у справах розшуку та повернення в Україну втрачених культ. цінностей при Мін-ві к-ри України. Один з ініціаторів створення та 1993—96 — консультант Нац. комісії з питань розшуку та повернення в Україну втрачених культ. цінностей при КМ України. 1994 — член офіц. делегації України на переговорах з РФ щодо підготовки міждерж. рамкової угоди про культ. співробітництво. 1992—96 — відп. секретар, з 2012 — заст. голови, керівник робочої групи Гол. редколегії «Зводу пам'яток історії та культури України». 2007—10 — член Експертної ради зі складання Нац. реєстру історико-культ. спадщини України, 2015—17 — голова Науково-методичної ради з питань охорони культ. спадщини Мін-ва к-ри України (з 2021 — заст. голови). 1998—2002 — позаштатний консультант, 2000—03 — член Громад. ради при К-ті з питань к-ри і духовності ВР України. 1991—93 отримав грант Держ. к-ту України з питань науки і технологій в рамках Держ. науково-тех. програми «Створення засобів інформаційного забезпечення історико-культурного відродження України» як автор і кер. першого в Україні проєкту «Створення на базі сучасних інформаційних технологій Банку даних про історико-культурну спадщину України», який був успішно виконаний і рекомендований до практичної реалізації, заклав підвалини для створення електронних баз даних про пам'ятки в Києві, *Львові* та АР Крим. Автор базового варіанта Закону України «Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей» (1999), один із розробників проєкту Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000). З 2017 — член Міжвідомчої робочої групи з питань розшуку і повернення викрадених та втрачених культ. цінностей. Член міжурядових українсько-рос. (1998—2013), українсько-польс. (з 1997) та українсько-нім. (з 2018) комісій з питань повернення втрачених культ. цінностей, учасник офіц. міждерж. переговорів. Ініціатор та автор багаторічних досліджень з питань повернення з Росії *мозаїк* і *фресок* Свято-Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, 1998—2004 — член двосторонньої українсько-рос. Комісії експертів з питань мозаїк та фресок Михайлівського собору, що перебувають на території РФ.

Як фаховий експерт забезпечив повернення з Держ. Ермітажу (*Санкт-Петербург*) 11 фресок 12 ст.; із США — б-ки та частини архіву укр. архітектора та мистецтвознавця О.Повстенка.

1992—94 — відп. секретар урядової Міжвідомчої комісії з питань повернення в Україну спадщини О.Довженка, брав безпосередню участь у переговорах щодо повернення в Україну архів. матеріалів, б-ки, особистих речей та творів мист-ва, які належали О.*Довженку*, а також меморіальних предметів, що перебували в його помешканні при житті, особисто перевозив його меморіальну спадщину з *Москви* до Києва (1994). Розшукав і повернув з Росії відомий «Автопортрет» О.Довженка, який вважався втраченим.

1997—2019 був одним з ініціаторів вшанування на держ. рівні визначних постатей історії України, зокрема С.*Петлюри* та О.*Ольжича*.

Лауреат премії ім. Д.Яворницького Нац. спілки краєзнавців України (2015).

Праці: Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. К., 1987 (у співавт.); Історичне краєзнавство в Українській РСР. К., 1989 (у співавт.); Охорона, збереження та використання пам'яток історії та культури в Українській РСР, ч. 3 (1945 — поч. 60-х рр.). К., 1989; Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення (1917—1918): збірник документів. К., 1996 (у співавт.); Українці в світі: книга-альбом. К.—Мельбурн, 1995 (у співавт.); Українські культурні цінності в Росії: проблеми повернення в контексті історії та права. К., 1996; Волинський краєзнавчий музей: доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї, вип. 1. К.—Бремен, 1996 (у співавт.); Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. К., 1998 (у співавт.); Слава українського козацтва: книга-альбом. Мельбурн, 1999 (у співавт.); Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. К., 1999 (у співавт.); Видатні діячі науки і культури Києва в історико-

краєзнавчому русі України: біографічний довідник. К., 2005 (у співавт.); *Лоутон Л.* Українське питання. К., 2006 (упорядник); Эхо войны: судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым. К., 2010; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: історичні нариси. К., 2011 (у співавт.); Історія української культури, т. 5, кн. 4. К., 2013 (у співавт.); Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». К., 2015 (у співавт.); Искусство в пламени войны: произведения западноевропейской живописи в собрании Симферопольского художественного музея: каталог и альбом. Симферополь—К., 2016 (у співавт.); Битва за український кінематограф: документи, пов'язані з діяльністю Олександра Довженка під час Другої світової війни. «Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.Карпенка-Карого», 2018, вип. 22; Київ 1941 р. Бабин Яр: спогади сучасників. К., 2019 (упорядник); Повернення та реституція культурних цінностей: світові тенденції і виклики для України. В кн.: Academia / Terra Historiae: студії на пошану Валерія Смолія, кн. 2. К., 2020. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — початок XXI ст.). К., 2020.

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998.

Г.Г. Денисенко.

КОТЕ́ЛЬНИЦЯ — давньорус. укріплений населений пункт у *Київській землі*. Не раз згадується в *Київському літописі*: вперше — при описі подій 1143/44, востаннє — 1167. Під 1146 і 1148 згадується як один із 5 «городів», які тримали князі — васали київ. князя. Ототожнюється з *городищем* у с. Стара Котельня Житомир. р-ну Житомир. обл., розташов. на правому березі р. Гуйва (прит. Тетерева, бас. Дніпра). Городище згадується в 16 ст. як порожнє. Археологічно не досліджувалося. Площа городища 2,3 га.

Літ.: *Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв. М., 1996.

Ред.

КОТЛЯ́Р Євген Миколайович (14.04.1980—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Харків*. Працював пром. альпіністом, був активістом екологічної орг-ції «Зелений фронт». З поч. грудня 2013 брав участь в акціях протесту Євромайдану, належав до 3-ї сотні Самооборони Майдану. Загинув у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській в *Києві* (див. також *Революція гідності 2013—2014*) від кулі снайпера.

Похований 23 лютого 2014 на 17-му кладовищі Харкова. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Г.О. Харлан.

КОЦЮ́БА Віталій Миколайович (07.02.1982—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Вороблячин Яворівського р-ну Львів. обл. Загинув у «чорний четвер» 20 лютого 2014 в *Києві* (див. також *Революція гідності 2013—2014*) від кулі снайпера.

Похований 23 лютого 2014 на кладовищі с. Вороблячин. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Г.О. Харлан.

КРА́ВЧЕНКО Володимир Анатолійович (р. н. невід.) — укр. військовик, один з організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України* 2014—20.

До 2009 був командиром 51-ї окремої механізованої бригади. 2014 очолив сектор «А» (*Луганська область*), потім керував військами в зоні проведення *Антитерористичної операції* та *Операції об'єднаних сил*. 2014 отримав звання генерал-майора. 2015—19 — нач. штабу, командир Оперативного командування оперативно-тактичного угруповання «Північ» Сухопутних військ ЗС України. В серпні 2018 отримав звання генерал-лейтенанта.

29 березня 2019 підписав зі сторони Оперативного командування оперативно-тактичного угруповання «Північ» меморандум з *Українським інститутом національної пам'яті* щодо налагодження партнерських відносин і співпраці у рамках заходів національно-патріотичного виховання молоді та військовослужбовців.

5 серпня 2019 призначений командувачем Операції об'єднаних сил. 28 липня 2021 звільнений з посади.

Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. (2020).

Літ.: Кравченко Володимир Анатолійович. Web: https://rus.lb.ua/file/person/5022_kravchenko_volodimir_anatoliyovich.html

В.В. Головко.

КРАЗ, спеціальні автомобілі військового призначення — один зі зразків новітнього озброєння та військ. техніки ЗС України, автомобілі вир-ва Кременчуцького автомобільного з-ду. За рад. часів з-д спеціалізувався на вир-ві дизельних тривісних автомобілів підвищеної прохідності — повноприводних (6×6) для військ. потреб і неповноприводних (6×4) для цивільних. 1960—63 виготовлявся автомобіль КрАЗ-214 вантажопідйомністю 7 т із двигуном ЯАЗ-206Б (205 кінських сил), 1963—67 — КрАЗ-214Б з удосконаленою підвіскою і 24-вольтовим електрообладнанням. КрАЗ-214/214Б служили шасі для пускової установки ракетного комплексу 2К5 «Коршун», машини понтонного парку ПМП, важкого механізованого мосту ТММ, екскаваторів ЕОВ-305В і ЕОВ-4421.

1967—94 виготовлялись автомобілі КрАЗ-255Б (з 1979 — в удосконаленому варіанті КрАЗ-255Б1) — військ. модифікація цивільного КрАЗ-257. Гол. нововведення: двигун ЯМЗ-238 (240 кінських сил), збільшена до 7,5 т вантажопідйомність, широкопрофільні шини із централізованою системою регулювання тиску. Шасі КрАЗ-255Б/Б1 використовували для перевезення елементів понтонного парку ПМП-М, важкого механізованого моста ТММ-3, як база для екскаваторів ЕО-305БВ, ЕО-4421, автоцистерни АЦ-8,7 та ін. На основі КрАЗ-255 виготовлялися сідловий тягач КрАЗ-255В, тягач

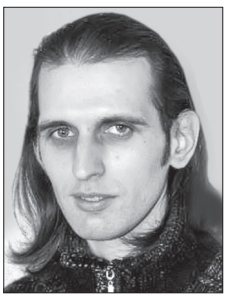

Є.М. Котляр.

В.М. Коцюба.

В.А. Кравченко.

Пускова установка ракетного комплексу 2К5 «Коршун» на шасі КрАЗ-214.

КрАЗ-255Д для роботи з активним причепом ММЗ-881, лісовоз КрАЗ-255Л з причепом ТМЗ-803К. Виготовлено понад 82 тис. автомобілів КрАЗ-255 в усіх варіантах.

1981—93 виготовлявся автомобіль КрАЗ-260 — військ. модифікація цивільного КрАЗ-250. Головні нововведення: двигун ЯМЗ-238Л (300 кінських сил), збільшено до 9 т вантажопідйомність, оновлена кабіна. Для транспортування напівпричепів повною масою до 27,5 т з пусковими установками зенітних ракет, радіолокаційними станціями та ін. обладнанням виготовлялися сідлові тягачі КрАЗ-260В. Випускалися подовжене шасі КрАЗ-260Г, екскаватор ЕО-4422, автоцистерна АЦ-10-260. В роки незалежності створені й прийняті на озброєння ЗС України машина важкого механізованого мосту ТММ-3М1 і шасі для реактивної системи залпового вогню БМ-21К «Град» із подовженою кабіною.

1994 почався випуск автомобіля КрАЗ-6322 «Солдат» вантажопідйомністю 10 т із двигуном ЯМЗ-238Д (330 кінських сил) з 8-ступінчатою мех. коробкою передач (на вимогу замовника — з дизельними двигунами «Форд», «Каммінз», «Дойц» із 9-ступінчатою коробкою передач). Для іноз. замовників був створений варіант із правим розташуванням керма. Для монтажу військ. обладнання виготовлене подовжене шасі КрАЗ-63221 вантажопідйомністю 11 т. Автомобіль КрАЗ-6322РА «Бастіон» служить для монтажу ракетних систем залпового вогню «Град» та «Ураган». На базі КрАЗ-6322 створено ремонтно-евакуаційні машини КрАЗ-6322-056 та КрАЗ-6333. Сідловий тягач КрАЗ-6446 «Титан» призначений для буксирування напівпричепів із важкою технікою (включно з танками), а також обладнанням зенітних ракетних комплексів і радіолокаційних станцій. Шасі КрАЗ-6322 використовуються у бронеавтомобілях «Раптор», «Пантера» та «Фіона». Автомобілі родини КрАЗ-6322 використовуються ЗС України, а також поставляються у 15 країн (Ірак — понад 2800 (з 2004), Єгипет — понад 500 (2008—14), Нігерія, Таїланд, Грузія та ін.).

Реактивна система залпового вогню «Бастіон-01» на шасі КрАЗ-6322РА.

Автомобіль КрАЗ-5233ВЕ.

З 2007 виготовляється двовісний (4×4) автомобіль КрАЗ5233ВЕ «Спецназ» вантажопідйомністю 6 т із двигуном ЯМЗ-238Д потужністю 330 кінських сил (на вимогу замовника — з дизельними двигунами «Форд», «Каммінз», «Дойц»). Використовується також як шасі для бронеавтомобіля «Шрек».

З 2019 до ЗС України постачається чотиривісне (8×8) шасі КрАЗ-7634НЕ, що слугує для монтажу елементів берегового ракетного комплексу «Нептун», ракетної системи залпового вогню «Вільха» та радіолокаційної станції «Бурштин-1800». Двовісне (4×4) шасі КрАЗ-5401НЕ з безкапотною кабіною використовується для монтажу ракетної системи залпового вогню БМ-21УМ «Берест». Однак з 2019 Мін-во оборони України припинило закупівлі автомобілів КрАЗ, оскільки підпр-во перебуває у стадії банкрутства.

Літ.: Автомобили КрАЗ-260, КрАЗ-260В, КрАЗ-260Г: руководство по эксплуатации. Х., 1990; *Харук А.І.* Зроблено в Україні. Х., 2019; Армейские автомобили 1956—1990 гг. ЯАЗ/КрАЗ-214/255/260. Б/м, 2000.

А.І. Харук.

КРАМАТО́РСЬК як тимчасовий адміністративний центр Донецької області — місто обласного підпорядкування *Донецької області* України, в якому через з*бройну агресію Російської Федерації проти України* від жовтня 2014 тимчасово перебували Донец. обласна держ. адміністрація та її структурні підрозділи.

Після захоплення пророс. силами *Донецька* та проголошення т. зв. Донец. нар. республіки діяльність обласних органів держ. управління й територіальних підрозділів силових відомств у червні 2014 було перенесено до *Маріуполя*. Проте через ризики захоплення міста та брак приміщень для розміщення всіх обласних структур призначений 10 жовтня 2014 головою Донец. обласної державної адміністрації О.Кіхтенко ініціював перенесення адм. центру до К., звільненого на поч. липня 2014 від незаконних збройних формувань.

Згідно з розпорядженням голови Донец. обласної адміністрації О.Кіхтенка від 21 жовтня 2014 структурні підрозділи обласної влади планувалося розмістити у трьох містах: К., *Слов'янську* та Маріуполі. Офіс обласної держ. адміністрації розмістився в приміщеннях міськради К. У місті також перебували координаційний центр *Антитерористичної операції* (АТО), обласний центр зайнятості, регіональне управління юстиції, торгово-пром. палата та ін. установи. Кілька відомств переведено до м. Слов'янськ. Обласні управління МВС України, *Служби безпеки України*, прокуратури та низки ін. відомств залишилися в Маріуполі.

Від березня 2015 у К. перебувала *Військово-цивільна адміністрація Донецької області*, яка перебрала частину функцій Донец. обласної ради. Від серпня 2017 структурні підрозділи обласної військово-цивільної адміністрації розміщувалися в адм. будівлі одного із з-дів на околиці міста.

Попри інтенсивні бойові дії місто не зазнало значних руйнувань упродовж квітня—липня 2014, проте постраждало від обстрілів, що здійснювалися незаконними збройними формуваннями з боку окупованих Слов'янська, а згодом — *Горлівки*. Найбільшої шкоди К. завдав ракетний обстріл 10 лютого 2015, внаслідок якого загинули 17 мирних жителів, понад 60 отримали поранення.

Соціально-екон. ситуація в місті визначалася кількома факторами: ризиками, пов'язаними із близькістю до зони проведення АТО (згодом *Операції об'єднаних сил*), зниженням обсягів пром. вир-ва, наявністю великого числа внутрішньо переміщених осіб. Станом на поч. 2016 майже $^1/_3$ мешканців К. становили переселенці, при цьому лише невелика частка з них постійно проживала в місті. Водночас місто стало не лише адм. центром: сюди пере-

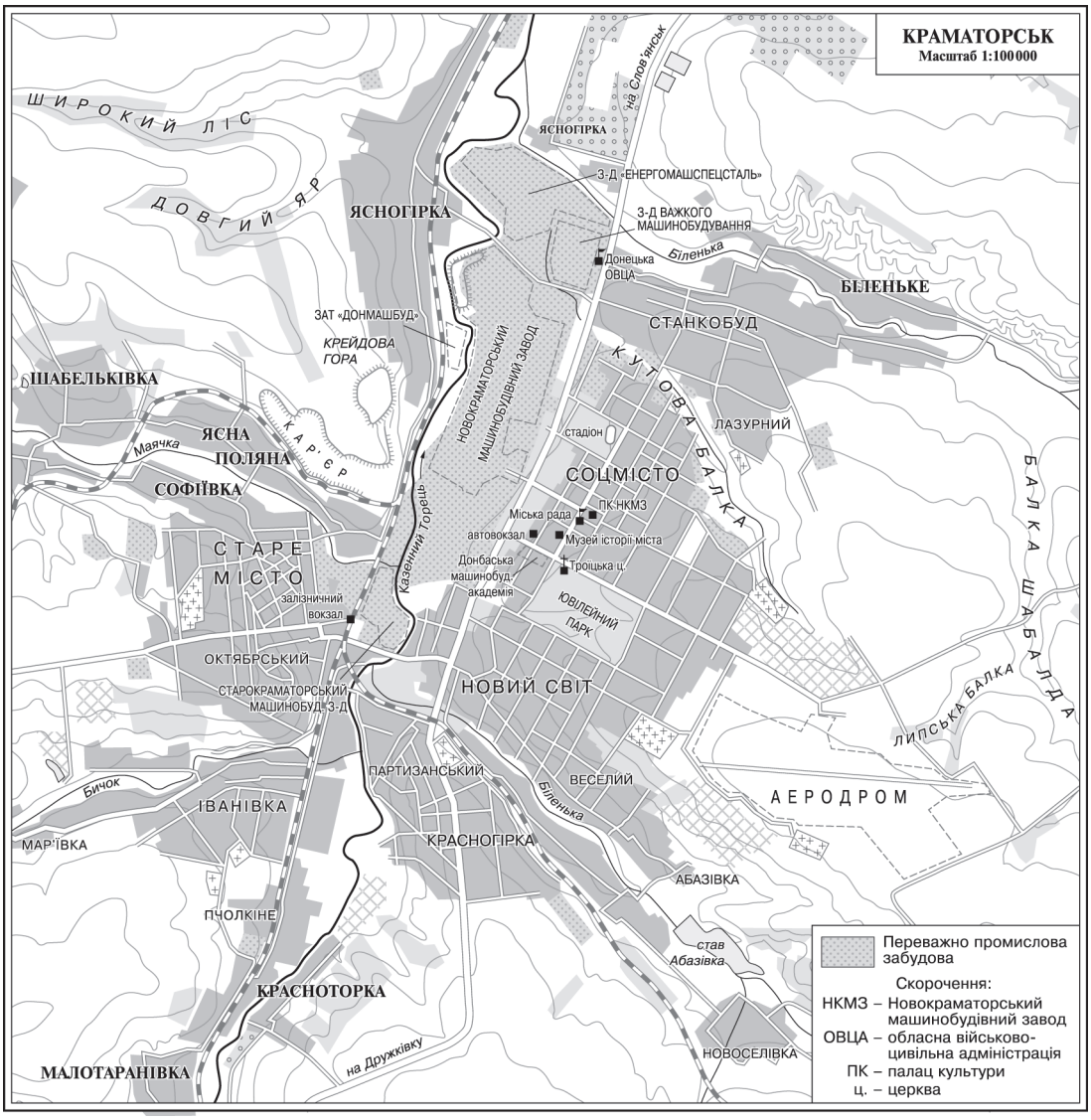

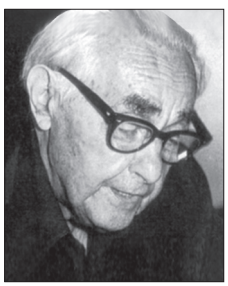

С.-Н. Крамер.

їхали культурно-освітні, мед. заклади, зокрема Донец. мед. ун-т, Донбаська нац. академія буд-ва та арх-ри.

Літ.: Донецька ОДА переїхала. «Українська правда», 2014, 21 жовтня (https://www.pravda.com.ua/news/2014/10/21/7041503/); Стратегія розвитку Донецької області на період до 2020 року. Web: https://dn.gov.ua/storage/app/sites/1/strategy/obl/_%20498%20від%2021.06.2016%20СТРАТЕГІЯ.pdf; Стратегія розвитку Донецької області на період до 2027 року. Web: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/doneczka-strategiya-rozvytku-doneczkoyi-oblasti-na-period-do-2027-roku.pdf

О.В. Андрощук.

КРА́МЕР (Kramer) **Семюел-Ной** (28.09.1897—26.11.1990) — сходознавець, шумеролог, ассиролог, єгиптолог, перекладач. Д-р філософії в галузі сх. досліджень (1929), проф. Пенсильванського ун-ту (США) та Ун-ту ім. Бар-Ілана в Рамат-Гані (Ізраїль). Н. в м-ку *Жашків* в ортодоксальній єврейс. сім'ї. 1905 разом із родиною переїхав до США. Навч. в пед. коледжі у Філадельфії (South Philadelphia High School). Закінчив Сх. відділення Пенсильванського ун-ту, де вивчав єгиптологію та ассиріологію. Захистив дисертацію з аккадського дієслова. У подальшому зосередився на шумерології. Брав участь у археол. розкопках в Іраці. Після повернення з Бл. Сходу викладав курси шумерології та ассирології у Пенсильванському ун-ті. Був куратором зібрання клинописних табличок Музею Пенсильванського ун-ту. Опрацьовував шумерські тексти Стамбульського музею Давнього Сх.

1957 відвідав *СРСР*, де опрацьовував шумерські тексти Пушкінського музею в *Москві*. 1968 вийшов на пенсію, проте продовжував займатися наук. дослідженнями. 1980 за ініціативи К. в Ун-ті ім. Бар-Ілана в Рамат-Гані (Ізраїль) створений Інститут ассиріології. Після смерті К. цей ін-т носить його ім'я (The Samuel Noah Kramer Institute of Assyriology).

Досліджував давні шумерські тексти. Автор перекладу одного з перших в історії законодавчих збірників — законів Ур-Намму (бл. 2050 до н. е.) та ін. пам'яток. Один із провідних шумерологів світу, популяризував шумерську літературу. Автор понад 250 праць. Отримував стипендію Гугенхайма.

П. у м. Філадельфія (США).

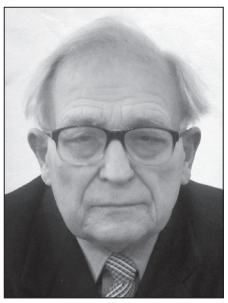

М.Г. Крикун.

Праці і тв.: The verb in the Kirkuk tablets. Philadelphia, 1931; Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium. Philadelphia, 1944; History Begins at Sumer: Thirty-Nine Firsts in Man's Recorded History. Philadelphia, 1956; Mythologies of the Ancient World. Chicago, 1961; The Sumerians: Their History, Culture, and Character. Chicago—London, 1963; История начинается в Шумере. М., 1965; The Sacred Marriage Rite. London, 1969; From the Poetry of Sumer: Creation, Glorification, Adoration. Berkeley — Los Angeles — London, 1979; In the World of Sumer, An Autobiography. Detroit, 1988; Myths of Enki, the Crafty God. Oxford, 1989 (у співавт.); Шумеры: первая цивилизация на Земле. М., 2002.

Літ.: *Струве В.* Предисловие. В кн.: *Крамер С.Н.* История начинается в Шумере. М., 1965; *Афанасьева В.К.* Шумеры, шумерологи и шумерология: Сэмюэл Ной Крамер. В кн.: *Крамер С.Н.* История начинается в Шумере. М., 1991.

В.В. Масненко.

«КРИВА́ВЕ ВОДОХРЕ́ЩЕ» 2014, «Криваве Водохреще» 19 січня 2014 в Києві — див. *Євромайдан.*

«КРИВА́ВИЙ ЧЕТВЕ́Р» 2014, «Кривавий четвер» 20 лютого 2014 в Києві — див. *Революція гідності 2013—2014.*

«КРИВБА́С», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ, сформований у травні—червні 2014 як 40-й батальйон територіальної оборони в *Дніпропетровській області* з підпорядкуванням Мін-ву оборони України. Із червня 2014 здійснював рейди в зону проведення *Антитерористичної операції*, брав участь у боях під Іловайськом, за Дебальцеве (обидва міста Донец. обл.). В листопаді 2014 реорганізовано в 40-й окремий мотопіх. батальйон у складі 17-ї окремої танк. бригади ЗС України. Перший командир — В.Почерняєв. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018; *Жирохов М.* 40-й батальон территориальной обороны в войне на Донбассе (июль—август 2014 года). Чернигов, 2020.

В.І. Милько.

КРИВОНО́СОВ Сергій Сергійович (26.06.1978—04.08.2014) — укр. військовик, майор ЗС України, нач. штабу — 1-й заст. командира 2-го батальйону 79-ї окремої аеромобільної бригади ЗС України. Герой України. Н. в м. *Миколаїв* у родині військових. Закінчив Одес. ін-т Сухопутних військ. Брав участь в *Антитерористичній операції* на Сх. України, очолював зведений підрозділ ротної тактичної групи, що охороняла держ. кордон з РФ в районі с. Д'якове (нині село Ровеньківського р-ну Луган. обл.). 4 серпня 2014 під час артилер. обстрілу позицій укр. військ зі сторони РФ ракета влучила у бліндаж, де перебував К. разом із підлеглими. Відчуваючи смертельну небезпеку для них, К. прикрив собою товаришів, чим врятував їм життя. П. від отриманих поранень.

Похований на Алеї Слави центр. кладовища м. Миколаїв. 4 грудня 2014 «за виняткову мужність і самопожертву, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України» посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Ред.

КРИКУ́Н Микола Григорович (н. 09.05.1932) — історик. Д-р істор. н. (1992), проф. (1994). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (2005), засл. проф. Львів. ун-ту (2008), почесний д-р (doctor honoris causa) Ун-ту Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща; 2012). Н. в м. *Житомир.* Як круглий сирота виховувався в дитячих будинках різних міст, середню освіту здобув у середній школі № 5 м. *Стрий.* Після закінчення істор. ф-ту Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*; 1957) короткий час працював учителем історії в середній школі с. Гірське (нині село Миколаїв. р-ну Львів. обл.). Від 1958 — у Львів. ун-ті: старший лаборант, аспірант (1959—63), асистент (1960—70), доцент (1971—84) — зав. кафедри історії пд. і зх. слов'ян (1984—92), 1992—93 — доцент, а 1993—2013 — професор кафедри історії слов'ян. країн (з 2010 — кафедра історії Центр. та Сх. Європи). 2013 вийшов на пенсію, проте продовжує активну наук. діяльність. Кандидатську дис. «Народонаселення Подільського воєводства в XVII—XVIII ст. (1629—1776 рр.)» захистив 1965 під кер-вом проф. Д.*Похилевича.* 1992 захистив докторську дис. «Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України у XV—XVIII ст. (воєводства і повіти)».

Розпочав істор. дослідження з вивчення аграрних стосунків на *Правобережній Україні* в 17—18 ст., але зацікавився демографічною ситуацією на Правобереж. Україні — саме її вивченню присвятив докторську дис. і низку великих нарисів, опубл. у різний час та в різних виданнях України й за кордоном. Віднайшов в архівосховищах України, Польщі, Росії, опрацював і запровадив до наук. обігу сотні нових документів до історії ранньомодерної України, супроводжуючи їх наук. коментарями та глибокими джерелознавчими розвідками («Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 рр.», 2008; «Брацлавське воєводство у XVI—XVIII ст.», 2008; «Інвентар Меджибізької волості 1717 року», 2009; «Подільське воєводство у XV—XVIII століттях», 2011; «Воєводства Правобережної України у XVI—XVIII ст., 2012; «Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678—1679 років», 2015; «Кордони воєводств Правобережної України у XVI—XVIII століттях», Львів, 2016). Глибокі знання джерельного матеріалу спричинилися до появи численних досліджень з істор. географії України ранньомодерного часу, зокрема щодо локалізації населених пунктів укр. *воєводств*, а згодом — узагальненої картини адм.-тер. устрою Правобережної України в 15—18 ст. На основі нововідкритих документів Б.*Хмельницького* та Подільського полку (див. *Могилівський полк*) К. дослідив окремі епізоди історії правобереж. козацтва та гетьманів у вказаному регіоні. Одним зі здобутків археогр. студій вченого стало академічне перевидання магістерської дис. М.*Грушевського* «Барське староство» з розлогим наук. коментарем (1996). Став співавтором узагальнювальних праць з історії Центр.-Сх. Європи (2001) та Польщі (2002), низки ін. науково-істор. видань. Під наук. редакцією К. вийшли друком численні наук. монографії та періодичні видання укр. і польс. істориків. Завжди залишався прихильником

ґрунтування істор. досліджень на фаховому опануванні джерельного матеріалу.

Відзначений нагородою час. *«Przegląd Wschodni»* (Польща) за краще закордонне видання з історії Польщі (2003).

Праці: Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993; Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.: збірник документів і матеріалів. К., 1993 (відп. ред. і упорядник); Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002 (у співавт.); Між війною і радою: козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. К., 2006; Брацлавське воєводство у XVI—XVIII ст.: статті і матеріали. Львів, 2008; Документи Брацлавського воєводства 1506—1606 рр. Львів, 2008 (упорядник і ред.); Інвентар Меджибізької волості 1717 року. Львів, 2009 (ред. і упорядник); Подільське воєводство у XV—XVIII століттях: статті і матеріали. Львів, 2011; Воєводства Правобережної України у XVI——XVIII ст. Львів, 2012; Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678—1679 років. Львів, 2015; Кордони воєводств Правобережної України у XVI—XVIII століттях. Львів, 2016.

Літ.: Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Львів, 2000; *Зашкільняк Л.* Штрихи до портрета історика. «Вісник Львівського університету» (серія історична), 2002, вип. 37, ч. 1; *Заяць А.* Микола Крикун. «Вісник Наукового товариства імені Шевченка», 2007, № 38; Крізь століття: студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. Львів, 2012; Mykoła Hryhorowycz Krykun, doktor honoris causa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin, 2012.

Ред.

«КРИ́ЛА ФЕ́НІКСА», Благодійний фонд «Крила Фенікса» — див. *Волонтерський рух в Україні 2014—2019.*

«КРИМ: ЗОЛОТИ́Й О́СТРІВ У ЧО́РНОМУ МО́РІ» — виставка археол. знахідок з території Криму (період від 6 ст. до н. е. до 6—7 ст.), організована 2013 за участю 5-ти укр. установ: *Музею історичних коштовностей України* (філія *Національного музею історії України*; *Київ*), Центр. музею Тавриди (див. *Кримський республіканський краєзнавчий музей*), *Бахчисарайського історико-культурного заповідника*, Керченського історико-археол. заповідника (див. *Керченський державний історико-культурний заповідник*) та Нац.

«Крим. Золотий острів у Чорному морі». Афіша виставки над входом до Музею А. Пірсона.

заповідника «Херсонес Таврійський» (див. *«Херсонес Таврійський»*). Виставка експонувалася у двох європ. музеях: у Рейнському регіональному музеї (Бонн, Німеччина; 3 липня 2013 — 19 січня 2014) та в Музеї Алларда Пірсона (Амстердам, Нідерланди; 6 лютого 2014 — 28 травня 2014). На виставці було представлено 19 експонатів з Музею істор. коштовностей України та 565 експонатів із крим. установ. Під час відкриття виставки в Музеї Алларда Пірсона всіма учасниками проєкту були підписані додаткові угоди щодо продовження терміну експонування в Амстердамі до 31 серпня 2014.

16 березня 2014 відбулася анексія Криму Росією, і крим. установи припинили відносини з Мін-вом к-ри України та укр. інституціями. Мін-во к-ри України визнало, що існує загроза втратити музейні предмети, що експонуються на виставці в Нідерландах, і 31 березня 2014 звернулося до Музею Алларда Пірсона з проханням розглянути можливість дострокового повернення експонатів (як «київських», так і «кримських») до України. Крім того, Мін-во к-ри України повідомило Музей Алларда Пірсона про те, що до врегулювання ситуації в АР Крим колекції будуть передані на зберігання до Нац. музею історії України. Попри переговори, які провело Мін-во к-ри України з представниками Музею Алларда Пірсона та з представниками урядових структур Нідерландів за активної участі МЗС України, питання вирішити не вдалося. Чотири кримські установи не пролонгували, як того вимагало укр. законодавство, додаткові угоди щодо продовження експонування музейних предметів за межами України, а Музей Алларда Пірсона відмовився підписувати нову додаткову угоду з Нац. музеєм історії України про продовження роботи виставки до 31 серпня 2014 (оскільки Музей Алларда Пірсона вважав, що для продовження виставки було достатньо додаткових угод, підписаних із крим. установами). Таким чином, з 13 червня 2014, відповідно до укр. законодавства, 565 крим. експонатів (більшість яких — вироби з дорогоцінних металів) стали вважатися такими, що незаконно вивезені з території України.

Незважаючи на конструктивну позицію укр. сторони та її підтримку з боку МЗС Нідерландів, Музей Алларда Пірсона відмовився повернути крим. частину виставки на територію України і 20 серпня 2014 оприлюднив офіц. заяву про своє рішення залишити її на зберіганні у м. Амстердам до прийняття остаточного рішення уповноваженим суд. органом. 19 експонатів з колекції Музею істор. коштовностей України після закриття виставки були повернуті на територію України 4 вересня 2014. Представники крим. установ 19 листопада 2014 подали позовну заяву в Окружний суд Амстердама до Музею Алларда Пірсона про повернення експонатів виставки у відповідні крим. музеї, тобто на територію окупованого Криму. Україна в особі Мін-ва юстиції України була допущена до суд. процесу як позивач у справі про повернення частини експонатів виставки (Рішення Окружного суду Амстердама). Колегія у складі трьох суддів Окружного суду Амстердама розглянула цю справу на суд. засіданні 5 жовтня 2016. Представництво та захист інтересів України здійснювала юрид. фірма «Bergh Stoop & Sanders N.V.» (Нідерланди).

Суд 14 грудня 2016 оголосив рішення у справі, визнавши, що музейна колекція виставки підлягає поверненню на територію України, а саме в Київ (до Нац. музею історії України). Суд визнав, що предмети спірної музейної колекції є культ. цінностями, які незаконно перебувають на території Нідерландів. Суд наголосив, що артефакти належать д-ві Україна, яка має право вимагати повернення музейної колекції на підставі положень Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання

незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культ. цінності (1970). Суд наголосив, що не має повноважень на визнання речового права на музейну колекцію, а отже, після того, як культ. цінності будуть повернуті на територію України, питання про право власності на музейні експонати має вирішуватися судами України в рамках законодавчо-нормативного поля України. Представники крим. музеїв 16 січня 2017 подали заяву про апеляційне оскарження рішення Окружного суду Амстердама. 11 березня 2019 відбулися слухання в Апеляційному суді Амстердама. 26 жовтня 2021 оголошено рішення суду про повернення музейної колекції виставки в Україну.

Літ.: *Строкова Л.* Так зване «скіфське золото» з кримських музеїв: проблема повернення культурних цінностей України з Нідерландів. В кн.: Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації. К., 2016; *Її ж.* «Крим: Золотий острів у Чорному морі»: хроніка боротьби за «скіфське золото» України. «Пам'ятки України», 2019, № 4—6.

Л.В. Строкова.

КРИ́МСЬКИЙ МІСТ — інфраструктурний проєкт, спрямований на утримання Крим. п-ова під окупацією РФ.

Відсутність прямого автомобільного та залізничного сполучення між Кримом та Росією обмежувала вплив останньої на соціально-екон. процеси на п-ові та можливості підтримки свого військ. угруповання. Тому протягом 1990-х рр. з боку рос. високопосадовців та політиків не раз порушувалося питання про буд-во мосту між Керченським та Таманським п-овами. Укр. політ. кер-во, усвідомлюючи стратегічні ризики, ухилялося від реалізації цього проєкту. Намагання Росії розпочати буд-во в односторонньому порядку призвело до Тузлинської кризи 2003 (див. *Тузла, конфлікт 2003*). Після приходу до влади 2010 В.*Януковича* Росія намагалася схилити його до згоди на буд-во мосту: цей проєкт з'явився у Харків. угодах 2010, проте до практичного втілення справа не дійшла.

Після окупації Росією *Автономної Республіки Крим* 2014 та впровадження Україною транспортної блокади п-ова, РФ терміново розпочала буд-во мосту: відповідне доручення мін-ву транспорту РФ В.*Путін* віддав уже 19 березня 2014. В січні 2015 було затверджено концепцію транспортного переходу. Держ. замовником виступила Федеральна казенна установа «Управління федеральних автомобільних шляхів "Тамань"» Федерального дорожнього агентства, ген. підрядником — ВАТ «Стройгазмонтаж» (підконтрольне наближеному до В.Путіна олігарху А.Ротенбергу), проєктувальником — ЗАТ «Інститут Гіпростроймост-Санкт-Петербург». Для керування будівництвом 2015 було створено т-во з обмеженою відповідальністю «СГМ-Мост».

15 травня 2018 було завершено буд-во автомобільного мосту, рух розпочався з 16 травня. У грудні 2019 заявлено про завершення буд-ва залізничного мосту, однак рух розпочався лише 30 червня 2020. Щоб уникнути міжнар. санкцій проти ВАТ «Російські залізниці» залізничний міст передали на баланс Крим. залізниці.

Заг. довжина К.м. — 19 км, проходить через о-в Тузла та Тузлинську косу. Висота зводів над водою — 35 м, що не дає можливості проходити судам класу «Panamax» (їх висота від ватерлінії до найвищої точки становить 58 м), які активно використовувалися для перевезення продукції з та в укр. порти Азовського моря.

Буд-во К.м. відбувалося всупереч міжнар. праву. У вересні 2016 США і в червні 2018 *Європейський Союз* запровадили санкції проти компаній, задіяних у буд-ві К.м. У відповідній заяві *Ради Європи* його назвали «черговим заходом, що підриває територіальну цілісність, суверенітет і незалежність України». Після відкриття залізничного мосту були введені додаткові міжнар. санкції.

К.м. використовується Росією для нарощування військ. присутності в Криму. Під приводом контрдиверсійного захисту обмежується навігація через Керченсько-Єнікальський канал. 25 листопада 2019 це призвело до *Керченської кризи 2019.*

Літ.: *Головко В.В.* Оккупация Крыма. К., 2016; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018.

В.В. Головко.

Кримський міст у процесі спорудження. Грудень 2017.

КРИ́МСЬКИЙ РЕФЕРЕ́НДУМ 2014, неконституційний Кримський референдум 16 березня 2014. Після захоплення 27 лютого 2014 рос. силами спец. операцій будівлі ВР АР Крим місц. пророс. сепаратисти провели позачергову сесію, для якої не було кворуму депутатів. Поміж іншого було ухвалене рішення призначити на 25 травня 2014 референдум про статус *Автономної Республіки Крим*. Запитання було сформульоване так: «Автономна Республіка Крим має державну самостійність і входить до складу України на основі договорів і угод (так чи ні)?».

1 березня незаконний референдум призначила й Севастопольська міська рада. Його підготовка була доручена Севастопольському міськ. управлінню із забезпечення життєдіяльності міста, яке очолював рос. громадянин О.*Чалий*.

3 березня «референдум» в АР Крим був перенесений із 25 травня (на коли були призначені позачергові президентські вибори в Україні) на 30 березня. Це рішення ухвалював не парламент АР Крим, а лише його президіум з подачі С.*Аксьонова*. А 6 березня «референдум» був знову перенесений — на 16 березня. Водночас були скориговані й запитання «референдуму». Вони були сформульовані таким чином:

• «Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?

• Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?»

11 березня 2014 міська рада м. *Севастополь* та ВР АР Крим усупереч крим. та укр. конституціям ухвалили декларації про держ. суверенітет. *Верховна Рада України* ухвалила звернення до держав-гарантів безпеки України. У ньому вона вимагала від Росії припинити військ. агресію, а від держав-гарантів — «вжити практичних заходів, спрямованих на забезпечення територіальної цілісності та оборони України». 14 березня 2014 *Конституційний Суд України* визнав плани проведення референдумів у АР Крим та м. Севастополь неконституційними. Наступного дня ВР України ухвалила рішення про розпуск крим. парламенту.

Незаконний «референдум» 16 березня був проведений із численними порушеннями. Зокрема, це було зафіксовано Радою при президентові РФ з розвитку громадян. сусп-ва та прав людини, але згодом відповідний звіт був названий «неофіційним». За рос. «офіційними» даними, «за» *анексію* висловилися по Криму — 96,77 % (2,51 % — за відновлення конституції 1992), у Севастополі — 95,6 % населення. Укр. та кримськотатар. громади бойкотували рос. акцію.

17 березня президент РФ В.*Путін* підписав указ «Про визнання Республіки Крим». 18 березня була підписана *«Угода між Російською Федерацією та Республікою Крим щодо прийняття у склад Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів»*. До 21 березня 2014 рос. влада швидко провела всі формальні процедури із включення АР Крим і Севастополя до складу РФ. І цього ж дня був утворений *Кримський федеральний округ*.

Результати незаконних референдумів були з ентузіазмом сприйняті рос. сусп-вом. По РФ прокотилася хвиля масових акцій на підтримку окупації під гаслом «Крим наш!».

Незаконні референдуми в Криму не були визнані абсолютною більшістю д-в світу та провідними міжнар. орг-ціями. 27 березня 2014 *Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй* ухвалила резолюцію 68/262 «Територіальна цілісність України». Демократ. д-ви впровадили проти РФ низку санкцій через окупацію п-ова.

Літ. *Головко В.В.* Оккупация Крыма. К., 2016; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018.

В.В. Головко.

КРИ́МСЬКИЙ ФЕДЕРА́ЛЬНИЙ О́КРУГ Російської Федерації 2014—2016 — адм. утворення, створене згідно з указом президента РФ В.*Путіна* від 21 березня 2014 на укр. території після окупації РФ Криму. До складу округу ввійшли 2 адм.-тер. одиниці України — *Автономна Республіка Крим* та м. *Севастополь*. Особливістю утворення було те, що воно не межувало на суходолі з ін. округами й осн. територією Росії та було найменшим серед федеральних округів за кількістю суб'єктів, чисельністю населення і розмірами території. Оскільки федеральні округи не є суб'єктами федерації (територіальної одиниці найвищого рівня) і не передбачені Конституцією РФ, їхній правовий характер не визначений, частина фахівців вважає їх адм.-тер. одиницями нового типу.

Найвищими органами влади округу було визначено т. зв. Держ. раду Республіки Крим і Законодавчі збори Севастополя, адм. центром округу — м. *Сімферополь*. Одночасно з утворенням К.ф.о. запроваджено посаду повноважного представника президента РФ в Криму, на яку призначено рос. держ. та військ. діяча, віце-адмірала О.Бєлавенцева.

Створенню федерального округу передували ратифікація 20 березня 2014 Держ. думою РФ підписаного 18 березня в Кремлі В.Путіним і нелегітимними керівниками крим. влади і Севастополя (самопроголошеними головою РМ АР Крим С.*Аксьоновим*, головою ВР АР Крим В.*Костантиновим* та «головою координаційної ради зі створення управління з забезпечення життєдіяльності Севастополя» О.*Чалим*) «Угоди між РФ і Республікою Крим щодо прийняття до складу РФ Республіки Крим й утворення у складі РФ нових суб'єктів» та ухвалення «Федерального конституційного закону про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим й утворення у складі РФ нових суб'єктів — Республіки Крим і міста федерального значення Севастополя». 21 березня 2014 згаданий закон був ратифікований Радою Федерації РФ.

Впродовж наступних років Кремль поступово обмежував права Криму: під виглядом «*націоналізації*» розпочався переділ власності на п-ові, зростала критика місц. політиків і чиновників, час від часу загострювалося політ. протистояння з Москвою. Зрештою 15 липня 2015 було розформоване мін-во РФ у справах Криму (створене 31 березня 2014) з офіц. поясненням, що завдання з інтеграції п-ова до складу РФ виконані. Його функції були передані мін-ву з екон. розвитку РФ (характерно, що при цьому в структурі рос. уряду продовжували діяти окремі мін-ва у справах Пн. Кавказу та Далекого Сходу). До складу органів держ. управління Криму і Севастополя були введені заступники федеральних міністрів у ранзі не нижче заступників відповідних крим. мін-в. Таких призначень мало бути бл. 40, проте місц. крим. кер-во саботувало ці призначення. Залишилися безрезультатними спроби крим. «політикуму» законодавчо закріпити окремий статус у РФ на зразок Чечні чи Татарстану, внісши поправки до майже 50 федеральних законів із метою збільшення своїх повноважень.

28 липня 2016 К.ф.о. був скасований, як зазначалось в указі, «з метою підвищення ефективності діяльності федеральних органів державної влади». Його територію було передано до складу Пд. федерального округу РФ з центром у м. Ростов-на-Дону. Відтак до складу округу входили Республіка Адигея, Республіка Калмикія, Республіка Крим, Краснодарський край, Астраханська обл., Волгоградська обл., Ростовська обл., м. Севастополь. Це рішення мало наслідком фак-

А.І. Кудряченко.

тичне нівелювання окремого становища Криму до статусу звичайного рос. регіону та завдало удару по амбіціях місц. правлячої еліти.

Літ.: *Черкасов К.В.* Федеральные округа: сущность и место в территориальном устройстве России. «Государство и право» (М.), 2008, № 12; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018; *Федорец М.Н.* Федеральные округа: значимость и роль в государственно-территориальном устройстве Российской Федерации. «Государство и право» (М.), 2018, № 10; *Якубова Л. та ін.* Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: аналітична доповідь. К., 2018; Договор между РФ и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов: 18 марта 2014. Web: http://kremlin.ru/events/president/news/20605; Указ Президента Российской Федерации от 28 июля 2016 № 375 «О Южном федеральном округе». Официальный интернет-портал правовой информации. Web: http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201607280046?index=0&rangeSize=2

О.В. Андрощук.

КРИ́МУ АНЕ́КСІЯ РОСІ́ЙСЬКОЮ ФЕДЕРА́ЦІЄЮ 2014 — див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України.*

КРОПИВНИ́ЦЬКИЙ (назва міста з 14 липня 2016) — див. *Кіровоград.*

«КРУК», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ у складі Нац. гвардії України, сформований на поч. серпня 2014. Місце постійної дислокації — м. *Івано-Франківськ*. Із кінця серпня 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, виконував бойові завдання у м. Попасна (нині місто Сєвєродонец. р-ну Луган. обл.). Перший командир — С.Шуляк. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Флурі Ф., Бадрак В.* Національна гвардія України: шляхи розвитку. Женева—К., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

КУБРА́Т (грец. також Куврат, Коврат, Кроват; давньовірм. Хубраат, Худбадр; болг. Курт із роду Дуло; р. н. невід. — п., імовірно, бл. 660—65) — у серед. 7 ст. володар *Великої Болгарії* (див. також *Булгари)*. Згаданий у «Бревіарії» Никифора Константинопольського (імовірно бл. 780—90), «Хронографі» *Феофана Сповідника* (між 810 і 814), «Вірменській географії» (680-ті), «Іменнику» володарів *болгар дунайських* (складений наприкінці 9 ст.). Після смерті К. (ближче до кінця правління візант. імп. Константа II (641—68), ймовірно бл. 660—65) очолюване ним об'єднання розпалося; частина булгар на чолі із сином К. Батбаяном була підкорена *хозарами*, інші мігрували, зокрема й племена під проводом другого сина К. — *Аспаруха*, який заснував болг. д-ву на Дунаї.

Імена, зіставні з «Кубрат»/«Куврат», згадуються в джерелах при описі ін. подій 7 ст., серед них — Кувар (в ін. уривках з «Бревіарія») — вождь булгар-унногундурів, небіж Органи; між 634 і 640 звільнився від влади *аварів*, став союзником візант. імп. Іраклія (610—41), отримав ранг патрикія. З К. співвідносять також Кетрадеса (за «Хронікою» Іоанна Нікуїського, кін. 7 ст.) — володаря народу «Мутанес», небожа (чи брата в перших) Куєрнака; виховувався при візант. дворі, наближений до імп. Іраклія, перемагав «язичників і варварів», вважався причетним до планів зведення на візант. престол після смерті Іраклія його вдови Мартини з її синами.

Деякі реконструкції поєднують ці біографії (або їхні частини) так, що вони стосуються однієї або двох осіб. За ін. версіями, у пізніх джерелах змішана інформація про трьох різних вождів булгар 7 ст. Зокрема, сюжет про повстання Кувара проти аварів пов'язують із повідомленням «Чудес святого Дмитрія Солунського» про Кувера (за припущеннями, ще один син К.), який очолював в Аварському каганаті регіон із різноетнічним залежним населенням (зокрема з полоненими сирмісіанами, яких авари вивели з Візант. імперії), згодом повстав проти аварів й відвів своїх людей до Фессалоніки (нині м. Салоніки, Греція).

Й.Вернер висловив припущення, що *Малоперещепинський скарб* — залишки могили К.; це припущення знайшло як прибічників, так і опонентів.

Літ.: *Чичуров И.С.* Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. М., 1980; *Бешевлиев В.* Кубрат. «Известия на народния музей Варна», 1992, т. 28; *Комар А.В.* Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII вв. В кн.: Степи Европы в эпоху средневековья, т. 5. Донецк, 2006; *Мингазов Ш.Р.* Кубрат — правитель Великой Болгарии и Кетрадес — персонаж Иоанна Никиусского. Казань, 2012.

О.В. Комар.

КУДРЯЧЕ́НКО Андрій Іванович (н. 08.02.1954) — історик, політолог-міжнародник, дипломат, фахівець у галузі всесвітньої історії Новітнього часу. Засл. діяч н. і т. України (2012), дир. *Інституту всесвітньої історії НАН України*, д-р істор. н. (1995), проф. (1997). Дійсний член Міжнар. кадрової акад. (1997), Акад. вищої школи України (2012), Акад. політичних наук України (2016), чл.-кор. *Національної академії наук України* (2018), член правління Наук. т-ва дослідження історії та к-ри Пн.-Сх. Європи (Геттінген, Німеччина; з 2012), член Наглядової ради музейної історії Австрії (*Відень*—Грац, Австрія; з 2015); член правління Всеукр. спілки краєзнавців (з 2010).

Н. в с. Бирзулове (нині село Новоукр. р-ну Кіровогр. обл.), закінчив із відзнакою істор. ф-т Ін-ту проблем молоді — Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ (*Москва*, 1978); докторантуру *Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України* (*Київ*, 1994). За спеціальністю «Всесвітня історія» захистив канд. дис. «Науково-технічна політика НДР у 1976—1986 роках» (1987) та докторську дис. «Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина (1970—1991 рр.)» (1995), має вчене звання професора (1997).

1987—91 працював науковим, старшим наук. співробітником у Відділі наук. інформації із сусп. наук АН УРСР; 1994—97 — провідним наук. співробітником Ін-ту світ. економіки і міжнар. відносин НАН України; водночас — професором кафедри політології і соціології *Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова*. 1997 — гол. наук. консультант управління внутр. політики Адміністрації Президента України, радник управління країн Зх. Європи і Пн. Америки МЗС України. 1998—2000 — радник-

посланник Посольства України у ФРН. 2000—04 — дир. Ін-ту соціальних наук і міжнар. відносин ім. Г.Алієва Міжрегіональної акад. управління персоналом. 2005—08 — зав. відділу розвитку громадян. сусп-ва Нац. ін-ту стратегічних досліджень. З листопада 2008 очолив Ін-т європ. досліджень НАН України. Водночас викладав у Київ. нац. екон. ун-ті ім. В.Гетьмана, Ін-ті міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка, Київ. ун-ті права і Дипломатичній акад. України при МЗС України.

Автор та співавтор понад 400 наук. публікацій, зокрема понад 20 монографій та підручників, з яких у 5 монографіях та 2 підручниках є керівником авторського колективу. Досліджує закономірності та особливості істор. розвитку країн Європи новітнього періоду, міжнар. відносини, політ. історію України 20 ст. та її істор. зв'язки з країнами світу. Пріоритетами наук. діяльності вченого є германістика, проблеми цивілізаційно-культ. взаємодії д-в і народів світу в новітній період, дослідження перспектив України у світ. геополіт. просторі. Публікувався в Австрії, Азербайджані, Білорусі, Греції, Німеччині, Молдові, Південно-Афр. Республіці, Польщі, Росії, Румунії та Словаччині. Під його кер-вом підготовлено понад 20 канд. і д-рів істор. та політ. наук.

Лауреат премії НАН України ім. Д.Чижевського за цикл наук. праць «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» (2007), відмінник освіти України (2004), нагороджений медаллю «15 років Збройним силам України» (2006), нагрудним знаком Мін-ва освіти і науки України «Василь Сухомлинський» (2007), відзнакою НАН України «За професійні здобутки» (2014); орденом «За заслуги» 3-го ст. (2017); пам'ятною відзнакою на честь 100-річчя НАН України (2018).

Праці: Научно-техническая политика зарубежных стран. К., 1987 (у співавт.); Восточная Европа — вектор перемен. К., 1990; Східна Європа на шляху змін. К., 1990; Взаємовідносини ФРН—НДР: від визнання до єднання. К., 1994 (у співавт.); Chancen in Osteuropa und die Folgen für Deutschland. Leipzig, 1994 (у співавт.); Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення. К., 1995 (у співавт.); Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970—1991 рр.). К., 1996; Порівняльний аналіз політичних структур України і Австрії. Львів, 1996 (у співавт.); Політологія: підручник. К., 1998 (2-ге вид. — 2001; 3-тє вид. — 2006; усі у співавт.); Глобалізація і безпека розвитку. К., 2001 (у співавт.); Проблеми та перспективи української реформації (у співавт.). К., 2001; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. К., 2002 (у співавт.); Геополітика: підручник (у співавт.). К., 2004; Політична історія України XX століття: підручник. К., 2006 (кер. автор. кол.); Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. К., 2007 (кер. автор. кол.); Голодомор в Україні 1932—1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина. К., 2008; Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. К., 2010 (кер. автор. кол.); Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку. К., 2010 (у співавт.); Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз. К., 2011 (у співавт.); Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. К., 2011 (кер. автор. кол.); Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз. К., 2013 (у співавт.); Loyaliteat, Legimität, Legaliteat. Zerfalls, Separations- und Souveränisierungsprozesse in Ostmittel- und Osteuropa 1914—1921. Wiesbaden, 2014; Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації. К., 2014 (кер. автор. кол.); Формування взаємовідносин «особа—суспільство—держава» в країнах Центрально-Східної Європи: досвід для України. К., 2014 (кер. автор. кол.); Роль міжнародних організацій у діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні. К., 2015 (кер. автор. кол.); Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами. К., 2016 (у співавт.); Політична наука України. К., 2016 (у співавт.); 25 років ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К., 2017 (кер. автор. кол.); Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України. К., 2017 (кер. автор. кол.); Країни світу і Україна. Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа. К., 2017 (кер. автор. кол.); Міжнародні регіональні процеси та зовнішньо-політичні пріоритети України. К., 2017 (у співавт.); Україна — контекст світових подій. К., 2017 (у співавт.); Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь. К., 2017 (у співавт.); Ein Jahrhundert Ost—West—Beziehungen. Lüneburg, 2018; Інституалізація історичної пам'яті як складова формування національної єдності в країнах світу: досвід для України. К., 2018 (кер. автор. кол.); Європейський вектор України. Національна доповідь. К., 2019 (у співавт.); Політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї: кін. XX — поч. XXI ст. К., 2019 (у співавт.); Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження. К., 2020.

Літ.: Краєзнавці України: дослідники рідного краю, т. 1. К., 2003; Трибуна, 2004, № 3—4; *Рудич Ф.М.* Кудряченко Андрій Іванович. В кн.: Політологічний словник. К., 2005; *Рудий Г.Я.* Кудряченко Андрій Іванович. В кн.: Українські історики XX століття: бібліографічний довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2006; Україна дипломатична, 2009, вип. 10. (укр. і англ. мовами); Кудряченко Андрій Іванович. В кн.: Науковці України: еліта держави, т. 2. К., 2012; *Меншун В.І.* Його ім'я створює прекрасний імідж очолюваного ним інституту. «Трибуна», 2013, № 5—8; *Врадій В.О.* Кудряченко Андрій Іванович. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 15. К., 2015; *Бологов В.В.* Кудряченко Андрій Іванович. В кн.: Державні нагороди України: кавалери та лауреати: довідково-енциклопедичне та бібліографічне видання, т. 7. К., 2019.

В.М. Ткаченко.

КУЛЬТУ́РНА ДИПЛОМА́ТІЯ — комплекс заходів і засобів, поєднаних інструменталізацією *культури* у політ. цілях; процес урахування в дипломатичній діяльності *держави* культ. факторів для досягнення міждерж. порозуміння; інструмент реалізації концепції «м'якої сили»; форма та процес міжнар. комунікації, спрямований на просування образу країни, формування довіри до неї та її авторитету, яка також дає можливість зрозуміти к-ру, цінності та цілі ін. країн і народів світу.

Одні з перших спроб окреслити термін «культурна дипломатія» здійснив амер. дослідник Ф.Баргхорн (F.Barghoorn), який у 1950—60-ті рр. досліджував відповідні практики в *СРСР*. Класичне визначення К.д. надав М.Каммінгс: «обмін ідеями, інформацією, цінностями, системами, традиціями, переконаннями й іншими аспектами культури з метою сприяння розвиткові взаєморозуміння» (2003).

Елементи К.д. були присутні в міжнар. відносинах задовго до появи терміна та оформлення відповідних усталених практик. Перші орг-ції, які ставили за мету поширення та промоцію нац. к-ри, з'явилися наприкінці 19 ст. у Франції (н.-д. асоціація Alliance Française (Франц. альянс; 1883) та Італії (Societa

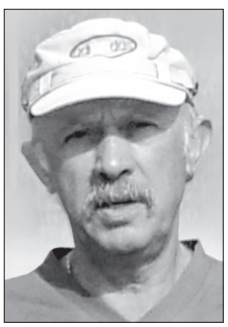

В.С. Кульчицький.

С.П. Кульчицький.

Dante Alighieri (Т-во Данте Аліґ'єрі; 1889). Наступний період інституціалізації припав на міжвоєнну добу. В цей час були засновані кілька орг-цій, що переслідували відверто пропагандистські цілі (Instituto Dante Alighieri (Ін-т Данте Аліґ'єрі) та Deutsche Akademie (Нім. академія); обидві — 1925). 1934 засновано British Council (Брит. рада) — одну з найефективніших інституцій у сфері К.д. Після *Другої світової війни* почали формуватися практики публічної дипломатії і К.д. стала однією з наймасштабніших із них, також почала відбуватися її спеціалізація. Нині К.д. вважається центр. компонентом міжнар. відносин.

Завдання та функції К.д.:

- поширення інформації про країну через проведення культ. і мистецьких заходів, роботу культ. інституцій, популяризацію та пропаганду мови, мист-ва, культ. спадщини і нац. кухні;
- формування позитивного іміджу країни у світі;
- налагодження двосторонніх зв'язків із країною перебування;
- поширення політ. впливу у країнах перебування;
- сприяння екон. розвитку д-ви, вихід на нові ринки.

К.д. має внутрішній і зовнішній вектори. Засоби К.д. можуть слугувати для пошуку сусп. консенсусу, формування та реалізації внутр. культ. політики д-ви, зміцнення нац. безпеки та *ідентичності національної*, вони впливають на розвиток нац. к-ри та економіки, її інтеграцію у світ. контекст. К.д. може здійснюватися на держ., громад. та приватному рівнях. Актуальним також є державно-приватне партнерство на етапах формулювання, створення та реалізації культ. продуктів. Інструменти К.д. — поп-культура (фільми, музика, танці), література (книжкові виставки, заснування та наповнення б-к, програми перекладів тощо), мова (мовні курси), мист-во (живопис, скульптура, фотографія), освітні програми, виставки, програми наук., арт- та освіт. обмінів, інформаційна присутність (радіо, телебачення), кулінарна дипломатія, використання впливу церкви, зокрема ініціативи з налагодження міжконфесійних діалогів.

Нині ключовими інституціями К.д. у світі є Брит. рада (Велика Британія), Франц. ін-т (Франція), Чеський центр (Чехія), Польс. ін-т (Польща), Ін-т Сервантеса (Іспанія), Ґьоте-Інститут (Німеччина) та ін. В Україні К.д. здійснюють Мін-во к-ри та інформаційної політики України, МЗС України, Мін-во освіти і науки України, Держ. к-т телебачення і радіомовлення України, Укр. ін-т, неурядові громад. орг-ції та приватні особи. Ключовим моментом у процесі інституалізації укр. К.д. є створення Укр. ін-ту, що був заснований *Кабінетом Міністрів України* 2017 та належить до сфери управління МЗС України.

Літ.: *Barghoorn F.C.* The Soviet Cultural Offensive. Princeton, New Jersey, 1960; *Cummings M. C. Jr.* Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey. Washington, 2003; *Bound K. та ін.* Cultural Diplomacy. London, 2007 (http://www.demos.co.uk/files/Cultural_diplomacy_-_web.pdf); *Paschalidis G.* Exporting national culture: histories of Cultural Institutes abroad. «International Journal of Cultural Policy», 2009, issue 15 (3); Searching for a Cultural Diplomacy. New York, 2010; *Шамборовський Г., Мусієнко Н.* Завдання і можливості культурної дипломатії у розвитку сучасної держави та інститутів громадянського суспільства в Україні. «Агора: збірник наукових статей», 2015, вип. 14: Музеї та культурна дипломатія; *Розумна О.* Культурна дипломатія України: стан, проблеми, перспективи: аналітична доповідь. К., 2016; *Faucher C.* Cultural Diplomacy and International Cultural Relations in Twentieth-Century Europe. «Contemporary European History 25», 2016, no. 2.

Є.В. Магда.

КУЛЬЧИ́ЦЬКИЙ Володимир Станіславович (25.07.1949—18.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Брав участь в акціях протесту Євромайдану разом із сином Ігорем. Загинув на барикадах від кульових поранень 18 лютого 2014 під час штурму Будинку профспілок спецпідрозділом «Беркут» (див. *Революція гідності 2013—2014*).

Похований 22 лютого 2014 на кладовищі с. Нові Петрівці Вишгородського р-ну Київ. обл. 21 листопада 2014 К. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Кульчицький Володимир. Web: http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/kulchytskyj-volodymyr.html

Г.О. Харлан.

КУЛЬЧИ́ЦЬКИЙ Сергій Петрович (17.12.1963—29.05.2014) — укр. військовик, нач. Управління бойової та спец. підготовки Нац. гвардії України, генерал-майор (2013). Герой України (2014, посмертно).

Н. у м. Веймар (нині місто у ФРН) в сім'ї рад. військовика (який був родом із Тернопільщини). 1967 сім'я переїхала на Далекий Схід у зв'язку з переводом батька на ін. місце служби. Після закінчення 8 класу середньої школи навч. в Уссурійському суворовському військ. уч-щі (1979—81), а потім — у Далекосх. вищому загальновійськ. уч-щі (1981—85; відділення мор. піхоти; закінчив із відзнакою у званні лейтенанта).

Почав професійний шлях військовика в с. Печенга-1 Мурманської обл. РРФСР з посади командира десантно-штурмового взводу. 1989 підняв укр. прапор над м. Сєвероморськ Мурманської обл. У складі Пн. флоту СРСР служив до 1992. Після перевівся до України, почав службу в лавах Нац. гвардії України.

Проходив службу в *Тернополі*, *Сімферополі*, *Феодосії*, *Івано-Франківську* на різних посадах в Нац. гвардії України до 2003. Восени 1998 брав участь у ліквідації повені на Закарпатті. Дослужився до посади командира 24-го окремого батальйону 5-ї д-зії Нац. гвардії України (Івано-Франківськ).

З 2003 служив у МВС України. 2003—05 — заст. начальника штабу — начальника оперативного відділу Управління МВС України в Івано-Франк. обл. 2005—10 — командир 2-ї окремої Галицької бригади Зх. територіального командування Внутр. військ МВС України, військ. частина 3002, м. *Львів*.

2010 закінчив Нац. акад. оборони України. 2010—12 — заст. нач. управління Зх. територіального командування Внутр. військ МВС України. З серпня 2012 — нач. управління бойової та спец. підготовки Головного управління Внутр. військ МВС України (з березня 2014 — Гол. управління

Нац. гвардії України). 24 серпня 2013 отримав звання генерал-майора.

З початком *збройної агресії Російської Федерації проти України* брав особисту участь у формуванні та тренуваннях першого добровольчого підрозділу, особовий склад якого був сформований із Самооборони Євромайдану (1-й резервний батальйон Нац. гвардії України).

Загинув 29 травня 2014: гелікоптер Мі-8МТ (борт «16») Нац. гвардії України, на борту якого був К. і ще 12 осіб, був збитий пророс. бойовиками з переносного зенітно-ракетного комплексу. Подія сталася поблизу м. *Слов'янськ*. Гелікоптер виконував місію доставки харчів та ротації особового складу на 4-й блокпост на г. Карачун. Після влучання гелікоптер почав втрачати висоту, і при зіткненні із землею вибухнули паливні баки. Загинули 12 осіб, серед них і генерал-майор К. Тіла загиблих та ще живого другого пілота довелося евакуювати з боєм.

Похований 31 травня 2014 на Полі почесних поховань *Личаківського цвинтаря* у Львові.

Нагороджений орденами Богдана Хмельницького 3-го ст. (2008) і «За мужність» 3-го ст. (1999), Герой України з удостоєнням ордена «Золота зірка» (2014, посмертно).

30 листопада 2016 батальйону оперативного призначення Нац. гвардії України, який колись почав формувати К. і який досі виконує бойові завдання на *Донбасі*, присвоєно його ім'я. Іменем К. названі вулиці у Львові, Івано-Франківську, Кропивницькому (див. *Кіровоград*), Дніпрі (див. *Дніпропетровськ*), *Вишгороді*, *Бучі*. На місці загибелі К. встановлено пам'ятний хрест (15 листопада 2014). Спец. наказом командувача Нац. гвардії України К. було навічно зараховано до списків військ. частини 3002, а на площі перед місцем її постійної дислокації у Львові встановлено його погруддя (29 травня 2019). Також погруддя встановлено в Гол. управлінні Нац. гвардії України в *Києві*.

Літ.: Кульчицький Сергій Петрович. Web: https://ngu.gov.ua/ua/kulchyckyy-sergiy-petrovych-0; Кульчицький Сергій Петрович. Web: https://memorybook.org.ua/14/kulchicky.htm

Т.С. Водотика.

КУМА́НИ, комани (лат. Comani, грец. Κο[υ]μάνοι) — назва *половців/кипчаків* у латиномовних і візант. джерелах. Відома з 2-ї пол. 11 ст. («Алексіада» Анни Комнін). Запозичений із цих джерел етнонім «кумани» зрідка вживався в араб. і давньорус. текстах. Існує думка, що термін стосується лише тих половців, які жили на зх. від Дніпра або Волги.

Літ.: *Добродомов И.Г.* О половецких этнонимах в древнерусской литературе. В кн.: Тюркологический сборник: 1975. М., 1978.

Д.Я. Вортман.

КУМА́НІЯ (лат. Cumania, Comania)**, країна/земля куманів** — регіони, назви яких пов'язані з етнонімом *кумани* (*половці*):

1. Те саме, що *Дешт-і-Кипчак* або ж його зх. частина — *Половецька земля*, Зх. Кипчак. Згідно з ал-*Ідрісі* («Книга Рожера», 1154) К. лежить між Дніпром на зх. та Волгою на сх. Згідно із *Плано Карпіні* («Історія монголів», 1240-ві рр.) К. на зх. охоплює правобережжя Дніпра, а на сх. — лівобережжя Яїка (Урала). Хоронім «Куманія» вживали в європ. літературі принаймні до 15 ст.: напр., у лат. перекладі твору кілікійського історика Хетума Патміча (бл. 1307), у творах італ. місіонера Іоанна де Галоніфонтибуса («Книга пізнання світу», 1404) та Й.*Барбаро* («Подорож до Тани», бл. 1489).

В історіографії поширена хибна думка, що у творі ал-Ідрісі йдеться про три частини К. — Білу, Чорну і Зовнішню. Насправді ж згадувані там «Біла Куманія» і «Чорна Куманія» — назви міст, а «зовнішня Куманія» — характеристика геогр. положення країни відносно інформатора.

2. Регіони розселення куманів на території Угорщини — Мала Куманія (лат. Cumania Minor, угор. Кіш-Куншаг (Kiskunság), між Дунаєм та його прит. Тисою) і Велика Куманія (лат. Cumania Major, угор. Надь-Куншаг (Nagykunság), між середньою течією Тиси та її лівою прит. Керешем). Обидва регіони в 16—19 ст. мали статус окремих адм.-тер. утворень (остаточно скасований 1876).

3. Лівобережна частина Нижнього Подунав'я — об'єкт експансії Угор. королівства у 13—14 ст. З 1236 до 1918 титул «король Куманії» входив до титулатури угор. королів.

Літ.: *Коновалова И.Г.* Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. М., 1999; *Hévizi J.* Autonomies in Hungary and Europe: A Comparative Study. Budapest, 2004; *Spinei V.* The Cuman Bishopric: Genesis and Evolution. В кн.: The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. Leiden—Boston, 2008; *Його ж.* The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century. Ann Arbor, 2009 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450—1450, vol. 6); Titles of European hereditary rulers: Hungary & Croatia. Web: http://eurulers.altervista.org/hungary.html

Д.Я. Вортман.

КУМА́НСЬКА ЄПА́РХІЯ — церковно-адм. одиниця Римо-катол. церкви, що існувала в 1-й пол. 13 ст. Була заснована наприкінці 1227 постановою естергомського архієпископа Роберта (мав повноваження папського легата в Угор. королівстві), затверджена буллою «Gaudemus in Domino» Папи Римського Григорія IX від 21 березня 1228 і підпорядкована безпосередній юрисдикції Святого Престолу буллою того ж понтифіка від 13 вересня 1229. Приводом для створення єпархії стало хрещення у 2-й пол. 1227 очільника придунайських *половців* (*куманів*) на ім'я Бортц з його найближчим оточенням; а це, своєю чергою, було наслідком успішної проповідницької діяльності угор. *домініканців* серед кочівників, починаючи приблизно з 1224. Першим і єдиним главою К.є. був Теодорик — домініканець угор. чи нім. походження, який очолював до цього Угор. провінцію ордену домініканців. Гіпотезу, згідно з якою центр єпархії перебував на р. Мілков (права прит. Путни, бас. Дунаю), джерела прямо не підтверджують. Єпархія охоплювала територію з етнічно строкатим населенням: половцями та *бродниками* в степах Нижнього Придунав'я; *волохами* в Карпатах; угорцями, нім. колоністами («саксонцями») та секеями на пд. сх. Трансильванії.

К.є. дістала назву у зв'язку з тим, що домініканські проповідники спромоглися схилити місц. куманів до хрещення. Рішення очільника куманів, однак, мало й політ. підґрунтя і, вірогідно, було пов'язане із прагненням Бортца послабити військ. тиск трансильванського герцога Бели (майбутнього угор. короля *Бели IV*). Бела, проте, продовжив зазіхати на володіння куманів, що ви-

Л.Д. Кучма.

кликало їх відхід від катол. віри, починаючи з 1229. У подальшому, отримавши 1236 відомості про початок 3х. походу монголів під кер-вом *Батия* (див. *Монголо-татарська навала*), кумани спробували зблизитися з Угор. королівством, щоб заручитися його військ. підтримкою. Це зближення сприяло колективному хрещенню куманів і трьома роками пізніше підштовхнуло очільника дніпровських половців *Котяна* шукати притулку в Угорщині.

Місіонерські успіхи домініканців мали короткочасний характер: К.є. була знищена монголами на поч. 1241 в ході їхнього наступу на Трансильванію. Пізніші спроби відродження єпархії 1278 і 1322 з боку, відповідно, Рим. Пап Миколая III та Іоанна XXII не мали успіху.

Літ.: *Параска П.Ф.* Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства. В кн.: Карпато-дунайские земли в Средние века. Кишинев, 1975; *Berend N.* At the Gate of Christendom: Jews, Muslims, and «Pagans» in Medieval Hungary, c. 1000 — c. 1300. Cambridge (UK) — New York, 2001; *Spinei V.* The Cuman Bishopric: Genesis and Evolution. В кн.: The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. Leiden—Boston, 2008; *Хаутала Р.* От «Давида, царя Индий» до «ненавистного плебса Сатаны»: антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. Казань, 2015.

Р.В. Гаутала.

КУ́ЧМА Леонід Данилович, діяльність 2014—2020 — глава укр. делегації у Тристоронній контактній групі у *Мінську*.

У відповідь на дестабілізацію Росією ситуації на сх. України навесні 2014 поряд із проголошенням *Антитерористичної операції* (АТО) укр. влада демонструвала готовність до сусп. діалогу щодо перспектив подальшого розвитку країни в цілому та окремих регіонів зокрема. У рамках цього підходу було проведено 3 засідання Всеукр. круглого столу нац. єдності: 14 травня в *Києві*, 17 травня в *Харкові* та 21 травня у *Миколаєві*. Серед інших їхнім постійним учасником виступав Президент України (1994—2005) К.

Після проголошення 20 червня Мирного плану Президента України П.*Порошенка* були ініційовані *Донецькі мирні переговори 2014*. Укр. делегацію на них очолив К., як, з одного боку, неофіц. особа, щоб проводити комунікацію із проросійс. сепаратистами, а з другого — відомий укр. держ. діяч, не пов'язаний із новою революц. владою в Києві. Два раунди переговорів 23 та 27 червня були безуспішними: за свідченням К., переговірники з боку пророс. сепаратистів не були самостійними і з багатьох питань вели телефонні консультації з рос. кураторами.

8 липня 2014 П.Порошенко видав розпорядження про уповноваження К. представляти Україну у Тристоронній контактній групі з мирного врегулювання ситуації в Донец. і Луган. областях (на громад. засадах).

Після активізації АТО на Донбасі та вторгнення рос. регулярних військ в Україну 5 вересня 2014 у Мінську в рамках Тристоронньої контактної групи К. підписав з укр. боку «Протокол відносно спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П.Порошенка та ініціатив Президента Росії В.Путіна» як «Другий Президент України» (також були підписи від *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* — Х.*Тельявіні*, від РФ — посла Росії в Україні М.*Зурабова* і ватажків «Луганської народної республіки» та «Донецької народної республіки» І.*Плотницького* та О.*Захарченка* без згадування посад та утворень, які вони начебто представляли). Таким же чином 19 вересня 2014 К. був підписаний «Меморандум про виконання положень Протоколу за підсумками консультацій Тристоронньої контактної групи відносно кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П.Порошенка та ініціативи Президента Росії В.Путіна» та 12 лютого 2015 — «Комплекс заходів щодо виконання Мінського протоколу» (т. зв. Мінськ-2).

2015—18 К. регулярно брав участь у засіданнях Тристоронньої контактної групи. 2016 К. повідомив ЗМІ, що не раз просив П.Порошенка його замінити. У вересні 2018 він заявив про свою відставку, пояснивши, що більше, як 100 разів, побував у Мінську на засіданнях і втомився від заздалегідь відомого негативного результату, оскільки ін. сторона приїжджала з уже підготовленими відповідями. У листопаді 2018 К. був звільнений з посади.

З активізацією переговорного процесу після президентських виборів 2019 К. в червні знову був призначений очільником укр. делегації в Тристоронній контактній групі. Наприкінці червня 2020 він пішов у відставку, пояснюючи це проблемами зі здоров'ям.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Головко В.* «Владу створюють…»: політична біографія Леоніда Кучми. К., 2018.

В.В. Головко.

Л

ЛА́БОРЕЦЬ, Лаборц (лат. Loborc) — персонаж угор. хроніки 13 ст. «Gesta Hungarorum» (див. *Анонім Угорський*). Фігурує в легендарній розповіді про завоювання *уграми* Середнього Подунав'я (кін. 9 ст.): Л., правитель (comes, граф) замку Унг (див. *Ужгородський замок*), при наближенні угрів на чолі з Алмошем (див. *Арпади*) втік, проте був схоплений угор. воїнами і страчений на березі річки, яка з того часу дістала назву Лаборець (права прит. Латориці, бас. Дунаю). Аналіз джерела привів дослідників (О.*Петров* та ін.) до висновку, що Л. (так само, як й ін. деталі розповіді) — продукт фантазії хроніста, а ім'я цього «графа» утворено від назви річки.

У 19 ст. у творах письменників-романтиків (Б.Носак-Незабудов, А.*Кралицький*) був створений образ Л. — слов'ян. князя, борця проти чужоземних загарбників. Таке уявлення про Л. перейшло не лише в худож. літературу 20 ст. (твори В.*Пачовського*, С.Папа та ін.), а й в істор. наративи (чехословац., рад., український), автори яких із патріотичних міркувань стверджували, що Л. — реальна істор. особа. У закарпат. регіональній традиції Л. набув рис нац. героя.

Літ.: *Юрасов М.К.* «Деяния венгров» магистра П., которого называют Анонимом (продолжение). «Петербургские славянские и балканские исследования», 2013, № 1, январь—июнь; *Прохненко І.А.* Середньовічні городища Закарпаття в аспекті описаного анонімом угро-слов'янського конфлікту. В кн.: III Международный мадьярский симпозиум по археологии: Будапешт, 7—8 июня 2016 г. / 3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia: Budapest, 2016, június 6—10 (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia, vol. 10 / Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok, vol. 6). Budapest, 2018.

Д.Я. Вортман.

ЛАФІ́ТТ-КЛАВЕ́ Андре-Жозеф (André-Joseph Lafitte-Clavé; 23.02.1740—11.02.1794) — франц. військ. інженер. Н. в м-ку Монкрабо (Франція). Після закінчення Королів. інженерної школи у Мезьєрі (нині м. Шарлевіль-Мезьєр, Франція) служив у франц. армії (дослужився до чину бригадного генерала, 1792).

1783—88 в чині капітана (з 1786 — майора) перебував у *Стамбулі* у складі франц. місії, організованої для надання військово-тех. допомоги *Османській імперії*. Викладав у Імперській інженерно-мор. школі. Розробив проєкти реконструкції фортець на Чорномор. узбережжі, зокрема на території сучасної України — в *Очакові* та *Ізмаїлі*. 1784 уклав плани *Хаджибея*, о-ва *Березань*, Очакова. 1786 чи 1787 перебував у Очакові, де очолював франц. військ. місію і керував фортифікаційними роботами. Імовірно, 1788 керував фортифікаційними роботами в Ізмаїлі.

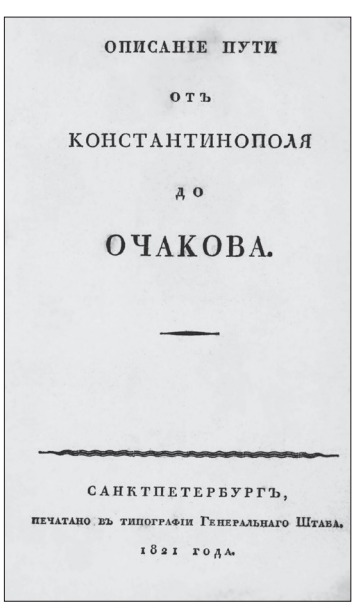
ОПИСАНІЕ ПУТИ
ОТЪ
КОНСТАНТИНОПОЛЯ
ДО
ОЧАКОВА.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ,
ПЕЧАТАНО ВЪ ТИПОГРАФІИ ГЕНЕРАЛЬНАГО ШТАБА.
1821 ГОДА.

Лафітт-Клаве. «Описание пути от Константинополя до Очакова». Титул видання 1821.

Л.-К. — вірогідний автор анонімного опису шляху від Стамбула до Очакова. Це джерело, що відоме в рос. перекладі з французької, містить цінні відомості про територію *Сілістрійсько-Очаківського ейялету*, зокрема про Ізмаїл, Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*), *Татарбунари*, Гаджи-Дере (нині м. *Овідіополь*), Хаджибей.

П. у м. Перпіньян (Франція).

Тв. (вірогідно): Описание пути от Константинополя до Очакова. СПб., 1821.

Літ.: *Robinet J.-F. E., Le Chapelain J.* Dictionnaire historique et biographique de la révolution et de l'empire, 1789—1815, vol. 2. Б/м, б/р (Librairie Historique de la révolution et de l'empire); *Duvignau, général*. Le général Lafitte-Clavé. «Revue de l'Agenais», 1879, t. 6; *Сапожников И.В.* Хаджибей та Північне Причорномор'я у 1780-х роках. Іллічівськ, 1999; *Його ж.* Миссия Лафитта-Клаве в Очаковской области и Буджаке в 1784—1789 гг. «Stratum plus», 2001—02, № 5.

Д.Я. Вортман.

ЛЕВЕНЦІ́ (румун. Leveni, від осман. терміна «левенд» — вояк-найманець) — 1) у *Молдавському князівстві* і Валаському князівстві (див. *Волощина*) в 16—18 ст. — загони найманих вояків, переважно з Молдови. Укр. козаки стикалися з Л. під час походів у Молдову (напр., Л. воювали проти війська Т.*Хмельницького* 1653);

2) у *Речі Посполитій* — термін на позначення козаків (найманих стрільців-піхотинців), вжитий, зокрема, кн. А.*Курбським* у його «Історії Івана Грозного» (1578);

3) на *Поділлі* — загони розбійників/повстанців, що у 1650-х рр. діяли на обох берегах Дністра (яким проходив кордон між Молдав. князівством та Річчю Посполитою). Джерела називають їх

«волохами» (тобто за походженням із Молдови). Під час *Національної революції 1648—1676* брали участь у бойових діях на боці *Війська Запорозького*. 1650 Л. звернулися до Б.*Хмельницького* зі скаргою на польс. військо, кілька *корогв* якого розбили їхній загін за наказом великого гетьмана коронного М.*Потоцького*; в цьому контексті їх названо «Дністровським полком» козац. війська. 1654 Л. стійко захищали м-ко *Буша* від поляків (див. *Буші оборона 1654*). Під час війни І.*Виговського* проти Моск. д-ви кілька тисяч Л. було у війську, що діяло проти воєводи В.*Шереметєва*. В історіографії 19 — поч. 21 ст. їх часто некоректно ототожнюють з *опришками* або гайдамаками (див. *Гайдамацький рух*).

Літ.: Сказания князя Курбского. СПб., 1842; *Iorga N.* Istoria armatei românești. București, 1970; *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999 (Україна крізь віки, т. 7).

А.А. Галушка.

ЛЕГІО́Н СВОБО́ДИ — комбатантське об'єднання представників політ. партії «Свобода», які у складі різних добровольчих формувань (перш за все батальйону *«Січ»* й Окремої добровольчої чоти «Карпатська Січ») та регулярних підрозділів ЗС України (насамперед добровольці 93-ї окремої механізованої бригади) брали учать у бойових діях на сх. України. Офіційно створений у лютому 2015. Очолив О.Куцин. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Черненко Т.* «Легіон Свободи» готуватиме українців до боротьби із окупантами. «Українські національні новини», 2016, 14 жовтня (https://www.unn.com.ua/uk/news/1609998-legion-svobodi-gotuvatime-ukrayintsiv-do-borotbi-iz-okupantami).

В.І. Милько.

ЛЕНДЗЯ́НИ — гіпотетичний союз слов'ян. племен, згадки про який містять лише т. зв. *Баварський географ* (у формі Lendizi) та твір візант. імп. *Константина VII Багрянородного* «Про управління імперією» (у формі Λενζανηνοί). Етимологія етноніма дискусійна, більшість дослідників виводять його з реконструйованого давньослов'ян. «led»/«лядо» («щойно розчищена під поле ділянка»); тобто Л. — «мешканці щойно підданих аграрній колонізації місцевостей». Локалізація ареалу Л. також проблематична; найбільшу кількість прихильників має думка про його розташування на прикордонні сучасних Польщі, Білорусі та України (здебільшого — у сх. частині Малопольщі). Час існування цього об'єднання визначається суто гіпотетично: «Баварський географ» дослідники схильні датувати серед. — 2-ю пол. 9 ст., написання «Про управління імперією» відносять до 950-х рр., тож виводити період існування Л. поза межі цього інтервалу підстав немає. Так само суто гіпотетичним є намагання вбачати в Л. предків ранньосередньовічних поляків (літописних «ляхів»).

Найбільшою проблемою щодо Л. залишається контекст, у якому вони згадуються у трактаті Константина VII Багрянородного: Л. згадані як одні з «пактіотів росів» (данників *русі*) та є єдиною зі «славіній», що не фігурує згодом у недатованій частині *«Повісті временних літ»* як «літописне княжіння» (див. *Плем'я літописне*). На сучасному етапі досліджень усунути ці суперечності важко.

Літ.: *Ильинский Г.А.* Кто были λενζανινοι Константина Багрянородного? «Slavia», 1925/26, т. 4; *Lehr-Splawinski T.* Ledzice—Ledzanie—Lachowie. В кн.: Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata. Poznan, 1959; *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. М., 1964; *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. М., 1991; *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. Kraków, 1991; *Конча С.* Лензаноні Констянтина Багрянородного у контексті проблеми ляхів-лендзян. «Вісник Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка: серія "Історія"», 2007, вип. 11.

Є.В. Синиця.

«ЛЕНІНОПА́Д» — поняття, яким у публічному та медійному дискурсі означують рух з масового повалення пам'ятників В.*Леніну* в Україні. Поняття було створене зі слів «Ленін» і «падає», що мало би підкреслити стихійність, спонтанність та тотальність цього явища. Водночас означення формує уявлення про рух, що відбувся сам собою. Такий підхід помітний і у повідомленнях ЗМІ, коли не згадувались імена осіб, які здійснили демонтаж пам'ятника. Поняття «Л.» з'явилося 2013, коли почастішали випадки пошкодження та повалення пам'ятників В.Леніну на території України, але справжнього поширення набуло в лютому 2014, коли було знесено рекордну кількість пам'ятників — 367. Також можна зустріти означення «Ленінопoвал», яке теж почали використовувати 2013, але загалом ним користуються російськомовні ресурси і воно менш уживане. На відміну від «Л.» це поняття вказує на активні дії з повалення пам'ятників В.Леніну.

«Л.» став складовою *Революції гідності 2013—2014*, проте його хронологічні рамки дещо ширші. «Л.» прийнято обмежувати періодом від 8 грудня 2013 (знесення пам'ятника В.Леніну на Бессарабській площі в центрі *Києва*) до 21 травня 2015 (дата набуття чинності закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», який зобов'язував місц. владу здійснити демонтаж пам'ятників В.Леніну та ін. комуніст. діячам). Таким чином, дії зі знесення рад. пам'ятників були переведені у правове поле.

В історії «Л.» можна виокремити 3 етапи:

- від повалення пам'ятника В.Леніну в Києві 8 грудня 2013, після «Маршу мільйона», коли на вулиці столиці вийшли кількасот тисяч людей на знак протесту проти силового розгону *Євромайдану* та відмови від підписання Договору про асоціацію з ЄС, до серед. лютого 2014. Відповідальність за повалення пам'ятника в Києві взяли на себе представники Всеукр. об'єднання «Свобода»;
- лютий—березень 2014 — найактивніша фаза «Л.», яка припала на перші дні після розстрілів протестувальників у Києві 18—20 лютого. У цей період були знесені пам'ятники В.Леніну в *Дніпропетровську*, *Чернігові*, *Житомирі*, *Полтаві*, *Херсоні*, *Миколаєві*. Знесення пам'ятника в обласному центрі було поштовхом до аналогічних дій у районах. У час найбільшого загострення протистояння на Майдані, колапсу політ. влади в Києві демонтаж пам'ятників В.Леніну став символом протесту проти дій центр.

Демонтаж пам'ятника Леніну в м. Коростень. 22 лютого 2014.

влади і виявом солідарності з активістами Євромайдану. У *Вінницькій області* та *Хмельницькій області* було знесено найбільшу кількість пам'ятників В.Леніну. В умовах колапсу центр. влади місц. влада була дезорієнтована і часто не наважувалася йти на конфлікт з активістами Євромайдану та захищати пам'ятник;

- із квітня 2014 до травня 2015, почавшися з областей Центр. України, рух поступово поширився на сх. і пд. регіони країни. Після того, як до «Л.» долучилася місц. влада, він набував більш організованих форм. Окрім В.Леніна, об'єктами демонтажу поступово стали пам'ятники ін. рад. комуніст. діячам. Найбільш резонансною подією цього періоду було повалення пам'ятника В.Леніну в *Харкові* 28 вересня 2014, з огляду на те, що цей пам'ятник був об'єктом гострих протистоянь. Харків. міський голова Г.Кернес виступав проти знесення, а дозвіл надав глава Харків. обласної держ. адміністрації І.Балута.

Ініціаторами та рушійною силою масового демонтажу пам'ятників рад. діячам були національно-патріотичні сили, зокрема Всеукр. об'єднання «Свобода» та громад. рух «Правий сектор», активісти місц. осередків Євромайдану, а також окремі представники місц. влади, особливо в останній період руху. «Л.» можна розглядати як соціальний рух, складову антиурядових акцій протесту Революції гідності 2013—14, за допомогою якого активісти на місцях висловлювали свою солідарність з протестними акціями в Києві; а також як символічний акт поривання з комуніст. минулим. Демонстративне руйнування статуї супроводжувалося підняттям нац. символіки, особливо на поч. 2014. Учасників демонтажу пам'ятників не переслідували в суд. порядку, більше того, Міністр внутр. справ України А.Аваков під час скинення пам'ятника В.Леніну в Харкові відкрито заявив, що міліція не буде порушувати кримінальні справи проти учасників знесення. Таким чином нова влада від початку заявила про підтримку «Л.».

Підрахунок демонтованих пам'ятників ускладнюється відсутністю офіц. обліку пам'ятників до початку «Л.». За підрахунками *Українського інституту національної пам'яті*, в Україні 2013—14 було повалено 552 пам'ятники В.Леніну, на грудень 2015 були знесені понад 800 пам'ятників, тоді як бл. 1,4 тис. пам'ятників В.Леніну (1,2 тис. на підконтрольних Україні територіях) залишалися на своїх місцях, здебільшого це були закриті території підпр-в. Найбільше пам'ятників було повалено у *Дніпропетровській області* — 99.

В окремих контекстах словом «Л.» позначають увесь процес знесення пам'ятників В.Леніну після здобуття Україною незалежності 1991. Згідно з цим підходом «Л.» закінчиться лише зі зникненням останнього пам'ятника В.Леніну в Україні. За повідомленням укр. ЗМІ, на території, що контролюється укр. владою, останній пам'ятник В.Леніну був демонтований у *Новгород-Сіверському* 24 жовтня 2016.

Після прийняття *Верховною Радою України* закону про очищення простору від комуніст. символіки демонтаж рад. пам'ятників отримав підтримку на найвищому держ. рівні та став частиною держ. політики. Представники місц. влади по різному реагували на закон: одні ініціювали демонтаж, ін. здійснили його лише під тиском громадськості та ЗМІ, які приділяли особливу увагу цій темі. 2015—16 демонтувалися переважно рад. пам'ятники на околицях населених пунктів, на закритих територіях. Крім пам'ятників В.Леніну, під демонтаж потрапили ще безліч пам'ятників рад. політ. діячам.

Найбільш помітним у цей період став демонтаж пам'ятника В.Леніну в *Запоріжжі*. Обговорення демонтажу цього пам'ятника почалося ще 2014, проте з огляду на його величину, 19,8 м, та розташування на схилі неподалік від Дніпрогесу, рішення не було прийняте. Демонтований пам'ятник був лише 17 березня 2016. 15 травня 2016, у промові під час церемонії вшанування пам'яті жертв політ. репресій у Нац. історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили», Президент України П.*Порошенко* зазначив, що з грудня 2013 по квітень 2016 демонтовано більше 2 тис. пам'ятників В.Леніну та бл. 150 пам'ятників іншим радянським діячам.

Після *анексії* Криму 2014 та поч. агресії РФ на Сх. України ставлення до пам'ятників В.Леніну формувалася під впливом неоголошеної російсько-укр. війни. Пам'ятники В.Леніну ще більше почали означуватися як символи проросійських настроїв, а тому їх повалення стало частиною символічного маркування українського, так само, як і встановлення прапора України.

Літ.: *Gaidai O.* Memorization of Lenin: Legislation and Attitudes (On the Materials of Kyiv, Vinnytsia and Cherkasy Regions). «Kyiv-Mohyla Humanities Journal», 2015, № 2 (http://kmhj.ukma.edu.ua/article/view/51031); Голос України, 2015, № 87, 20 травня (http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19); *Гайдай А., Любарец А.* «Ленинопад»: избавление от прошлого как способ конструирования будущего (на материалах Днепропетровска, Запорожья и Харькова). «Вестник Пермского университета: серия: "История"», 2016, № 2 (33) (http://histvestnik.psu.ru/table/381-2-33); *Гайдай О.* Кам'яний гість: пам'ятники Леніну в Центральній Україні. К., 2018; *Судин Д.* «Чорно-білі» рішення декомунізації. Web: http://uamoderna.com/blogy/danilo-sudin/black-and-white-decommunization

О.Ю. Гайдай.

Леопольд I Габсбург.

ЛЕОПО́ЛЬД I Габсбург (09.06. 1640—05.05.1705) — володар *Австрійських Габсбургів держави*; імператор *«Священної Римської імперії німецької нації»* (1658—1705), король Угорщини, Богемії, Галіції і Лодомерії, граф Тірольський. Н. в м. *Відень*. Другий син герм. імп. Фердинанда III Габсбурга та Марії-Анни Іспанської. За час правління зосередив увагу на збереженні та примноженні володінь *Габсбургів*. Був ревним католиком. Гол. напрямом його зовн. політики на Сході було протистояння з *Османською імперією*, на Заході — боротьба з Францією

за гегемонію в Європі. Більшість перемог була заслугою полководців (*Ян III Собєський*, Карл Лотаринзький, Євгеній Савойський та ін.), адже сам Л. I уникав присутності на полі бою.

Першу значну перемогу над османами Л. I здобув у битві між Могерсдорфом та Сентготтхардом. У результаті був підписаний Вашварський мир (серпень 1664), що гарантував 20-річний мир з Осман. імперією.

Боротьба з Осман. імперією ускладнювалась антигабсбурзькими настроями хорватського та угор. дворянства. Щоби зміцнити особисту владу, 1671 Л. I розправився з представниками двох найвпливовіших дворянських родів Хорватії (Зрінських та Франкопанів), які намагалися організувати виступ проти Габсбургів. У результаті Угор. повстання 1673—81 Л. I був змушений піти на поступки і визнати графа Імре Текелі королем Верхньої Угорщини (нині Словаччина та зх. частина Закарпаття). Лише після здобуття Буди (нині у складі м. *Будапешт*; 1687) імператору вдалося приєднати угор. землі до габсбурзьких володінь — угор. сейм визнав спадкове право чол. лінії Габсбургів на угор. корону. Проте посилення політики *абсолютизму* та утиски протестантів (угорці в більшості прийняли кальвінізм) спричинили *Національно-визвольну війну угорського народу 1703—1711.*

Перемога під Віднем (1683), звільнення Буди (1686) і Бєлграда (нині столиця Сербії; 1688) та підписання Карловицького миру (1699), за яким майже вся територія Угорщини, *Трансильванське князівство*, Славонія та Хорватія переходили під владу Габсбургів, підняли авторитет Л. I. У війнах із Францією на кін. 17 ст. Габсбурги втратили лише Страсбург (нині місто у Франції). Л. I здобув перемогу у війні із франц. королем Людовіком XIV Бурбоном за іспанську спадщину (серпень 1704).

Л. I підтримував розвиток наук і мист-ва. За імператорськими указами були засновані ун-ти в Інсбруку (Австрія; 1669), Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща; 1702).

Був тричі одружений: перший шлюб (1666) — з інфантою Маргаритою-Терезою Іспанською (1651—73), в якому народилася донька Марія-Антонія, котра вийшла заміж за курфюрста Баварії; другий (1673) — з ерцгерцогинею Клавдією-Фелісіта Австрійською (1653—76); третій (1674) — з Елеонорою Пфальц-Нойбурзькою. В останньому шлюбі народилися спадкоємці престолу Йосиф і Карл.

Літ.: *John P.S.* Leopold I Zur Macht nicht geboren. Graz—Wien—Köln, 1981; *Wandruszka A.* Das Haus Habsburg: Die Geschichte einer europäischen Dynastie. Wien, 1989; *McGuigan D.G.* Familie Habsburg (1273—1918). München—Wien, 1990; *Mark R.A.* Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung—Kirche—Bevölkerung. Marburg, 1994; *Wheatcroft A.* The Habsburgs. London, 1995.

І.В. Малацай.

ЛИ́ПКИ — одна з істор. частин *Києва*; від кінця 1930-х рр. — район розміщення вищих органів влади УСРР/УРСР (до 1991) та незалежної України (від 1991). З погляду рельєфу Л. — плато, обмежене з пн. сх. крутими схилами з боку *Дніпра*, з пд. сх. і пд. — долиною р. Клов (прит. Либеді, бас. Дніпра) — та з пн. зх. — Хрещатою долиною (див. *Хрещатик*). Липки поєднані з Печерським плато в районі з-ду «Арсенал». Назва «Липки» відома з 1-ї пол. 19 ст.

З 10 ст. територія Л. входила до найближчих околиць Києва. Через неї проходив шлях на *Берестове*, Печерський монастир / *Києво-Печерську лавру* та до переправи через Дніпро. У 11—13 ст. тут діяв *Кловський монастир*. Майже на його місці принаймні з поч. 18 ст. стояв Кловський двірець (госп. подвір'я), що належав Києво-Печерській лаврі. До кінця 18 ст. більша частина території Л. залишалася незабудованою, її використовували як с.-г. угіддя, що в 16—18 ст. (до *секуляризації* 1786) належали Києво-Печерській лаврі та *Київському Свято-Микільському Пустинному монастирю.*

Липки. Особняк С. Аршавцева («Будинок невтішної вдови»; архітектор Е. Брадтман, 1907). Фото 2020.

У 1710—20-ті рр. на території Л. були насаджені виноградники, фруктові сади та розбиті шовковичні плантації. На замовлення рос. імп. *Єлизавети Петрівни* 1752—55 був споруджений Царський палац (у рад. час дістав назву «*Маріїнський палац*»), а при ньому розбитий Царський сад (пізніше поділений на Царський і Купецький сади; у рад. час — Першотравневий і Піонерський парки, нині — Міський і Хрещатий парки). У Кловському двірці 1752—61 був споруджений цегляний будинок, відомий як Кловський палац (первісне призначення — покої для печерського архімандрита та почесних гостей Києво-Печерської лаври). Між двома палацами була прокладена дорога, обсаджена липами (звідки походить назва місцевості). 1787 був розроблений перший проєкт розпланування вулиць, а реальна забудова Л. почалася у 1800-ті — 1830-ті рр., коли територію між двома палацами розбили на великі ділянки і надали їх під забудову аристократичним родинам. У пд.-зх. частині плато 1812 виникла нім. колонія, центром якої була кірха Св. Катерини (1856 замість дерев'яної споруджено муровану). У 1830—70-ті рр. сформувалася мережа вулиць, що існує дотепер. З кінця 18 ст. на Л. розміщувалися резиденції осіб, які керували *Київським намісництвом*, *Київською губернією*, *Південно-Західним краєм* (з 1832) та *Київським військовим округом* (з 1891), адм., навч., громад., мед., доброчинні заклади та установи: губернські присутствені місця (з 1790-х до серед. 1850-х рр.), штаб Київ. військ. округу (з 1877), Київ. контора Держ. банку (з 1839), біржа (1873—85; див. *Київська товарна біржа*), 1-ша Київ. г-зія (містилася 1812—57 у Кловському палаці), Ін-т шляхетних дівчат (з 1838), дворянські збори (з поч. до серед. 19 ст.), Олександрівська міська лікарня (з 1875), доброчинний комплекс «Сулимівка» (з 1859) та ін. 1874 на місці плац-параду перед Царським палацом закладено Маріїнський парк.

В останні десятиліття 19 ст. змінився характер житлової забудови та соціальний склад мешканців Л.: на зміну дворянським садибам з дерев'яними ампіровими будинками прийшли муровані особняки, що належали пере-

ЛИПКИ
Масштаб 1:8 000
ДНІПРО
Набережне шосе
ХРЕЩАТИЙ ПАРК
Володимирський узвіз
Возз'єднання України з Росією
амфітеатр
Філармонія
Музей води
водонапірні вежі
Закоханим
Парковий міст
Ляльковий театр
Європейська пл.
Парламентська б-ка
Петрівська алея
ресторан «Динамо»
ресторан «Зозуля»
Паркова дорога
СТАДІОН «ДИНАМО»
літня естрада
М.Глинці
М.Заньковецькій
конференц-центр «Парковий»
МІСЬКИЙ САД
Лесі Українці
А.Ахматовій
Маріїнський палац
пл. Конституції
МІН-ВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я
МАРІЇНСЬКИЙ ПАРК
М. Ватутіну
ц. св. Олександра Невського
Учасникам Січневого повстання
ВР України
ос. Гальперіних
ос. Зайцева
Комітети ВР
ос. Полякова
ос. Івенсен
готель «Київ»
ос. Закса
готель «Національний»
Будинок офіцерів
ЗСУ
посольство Китаю ос. Драгомирова
Кріпосний пров.
Шовковична вул.
Інститутська вул.
вул. М. Грушевського
Липська вул.
Виноградний пров.
вул. П. Орлика
П. Орлику
Театр на Липках Клуб НКВС
ос. Демченка
Верховний суд
Кловський палац
Центр культури та мистецтв МВС
Кловський узвіз
ЗАВОД «АРСЕНАЛ»
Жеглову і Шарапову
МВС
вул. Акад. Богомольця
І.Козловському
О.Богомольцю
Ін-т фізіології ім. О. Богомольця
пров. К. Гордієнка
пров. І. Мар'яненка
хмарочос «Кловський узвіз, 7-а»
церква св. Михаїла
ОЛЕКСАНДРІВСЬКА ЛІКАРНЯ
ТРЦ «Гулівер»
Трьохсвятительська вул.
костьол св. Олександра
Данте Аліг'єрі
Український дім
Костьольна вул.
вул. Хрещатик
готель «Дніпро»
Будинок профспілок
Гуманітарні ін-ти НАНУ
майдан Незалежності
Засновникам Києва
Незалежності
ТРЦ «Глобус»
Муз. академія (Консерваторія)
вул. Архіт. Городецького
Жовтневий палац Ін-т шляхетних дівчат
Інститутська вул.
Жертвам репресій
готель «Україна»
каплиця Небесної сотні
Хрещатик
Пасаж В.Городецькому
Ольгинська вул.
СПУ ос. Лібермана
вул. Станіславського
С.Данченку
пл. І. Франка
М.Яковченку
Г.Юрі
Театр ім. І. Франка
І.Франку
«Будинок з химерами»
Банкова вул.
Лютеранська вул
«Сулимівка»
кірха св. Катерини
Круглоуніверситетська вул.
посольство Ірану ос. Савицького
Крутий узвіз
вул. Кропивницького
вул. Дарвіна
пров. І. Козловського
Шовковична вул.
Нац. худож. музей
Музейний пров.
В. Лобановському
Футболістам
В. Чорноволу
ос. Толлі
місце для музею Революції гідності
Клуб КМ Торгова біржа
КМ України
Нац. банк
Садова вул.
палац генерал-губернатора
офіс Президента ЦК КПУ
Ін-т соціології ос. Шталь
ос. Шестакова
ос. Аршавського
«Будинок невтішної вдови»
ос. Ковалевського
«Шоколадний будинок» ос. Могильовцева
Укр. ін-т нац. пам'яті ос. Уварової
Хрещатик
Івановська вул.
А.Солов'яненку
Ольгинська вул.
Інститутська вул.
Лютеранська вул.
Банкова вул.
Шовковична вул.
Липська вул.
Кловський узвіз
Виноградний пров.
Кріпосний пров.
Функції/назви існуючих будівель
офіс Президента ЦК КПУ
сучасні
колишні
палац генерал-губернатора
Втрачені будівлі
Скорочення:
ос. – особняк
СПУ – Спілка письменників України
ТРЦ – торгово-розважальний центр

важно великим підприємцям (зокрема власникам цукрових з-дів). Значна частина цих особняків, збудованих у стилях історицизму та модерну, збереглася до нашого часу («Будинок невтішної вдови», «Шоколадний будинок» та ін.) У 1900-ті рр. на Л. почали споруджувати і багатоповерхові прибуткові будинки, найвідоміший з яких — «Будинок з химерами» (архіт. В.*Городецький*, 1901—03).

О.Є. Лисенко.

Під час існування *Української Держави* у колиш. генерал-губернаторському палаці містилася резиденція гетьмана П.*Скоропадського*. За рад. влади націоналізовані палаци та особняки використовували для розміщення вищих органів влади (1918 і 1919), різних установ та орг-цій. 1919 у кількох особняках були розміщені катівні *ВУЧК*. 1931—34 на території Першотравневого парку збудовано стадіон «Динамо». Після перенесення столиці республіки з *Харкова* до Києва (1934) на Л. спорудили будівлі для Верховної Ради УРСР (див. *Верховної Ради України будівля*), РНК УРСР (див. *Кабінету міністрів України будівля*), штабу Київ. військ. округу (згодом ЦК КПУ; див. *Адміністрації Президента України будівля*), а також житлові будинки для *номенклатури партійно-радянської* (проєкти архітекторів С.Григор'єва, Й.Каракіса та ін.).

Розташування на Л. вищих органів держ. влади зумовило те, що, починаючи з 1990, у місцевості не раз відбувалися масові акції протесту, а під час *Революції гідності 2013—2014* — і зіткнення включно з людськими жертвами (18—20 лютого 2014).

Літ.: *Петров Н.* К исторической топографии Печерска и Клова. «Киевская старина», 1896, № 4; *Шероцкий К.* Киев: путеводитель. К., 1917; Київ: провідник. К., 1930; *Рибаков М.* Про Клов, Липки та інші печерські старожитності. В кн.: *Рибаков М.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. К., 1997; *Ковалинський В.* Київські мініатюри, кн. 1. К., 2002; *Малаков Д., Друг О.* Особняки Києва. К., 2004; *Попельницька О.* Історична топографія київських Липок за картографічними та писемними джерелами XVIII — початку XX ст. «Історико-географічні дослідження в Україні», 2004, вип. 7.

Д.Я. Вортман.

ЛИ́СЕНКО Олександр Євгенович (н. 27.06.1955) — укр. історик, дослідник історії України періоду *Другої світової війни* та історії церкви. Д-р істор. н. (1999), проф. (2005). Н. у смт *Катеринопіль*. 1978 закінчив історико-пед. ф-т Київ. пед. ін-ту. Працював учителем-організатором виховної роботи у школі, викладачем Київ. держ. муз. уч-ща ім. Р.Глієра. 1984—87 навч. на заочному відділенні аспірантури Київського пед. ін-ту. 1990—92 — молодший наук. співробітник, 1992—95 — наук. співробітник, 1995—2000 — старший наук. співробітник, з 2000 — зав. відділу історії України періоду Другої світ. війни Ін-ту історії України НАН України. Канд. дис. «Роль робітничого класу України у створенні та зміцненні органів державної влади (1919—1920)» (1992, наук. кер. — канд. істор. н. І.Ганжа). Докторська дис. «Релігійна ситуація в Україні в 1941—1946 рр.» (1999, наук. консультант — д-р істор. н. М.*Коваль*). З 2000 по теперішній час — член редколегії *«Українського історичного журналу»*, *«Енциклопедії історії України»*, «Наукового вісника Національної академії Служби безпеки України», відп. ред. зб. наук. праць *«Сторінки воєнної історії України»*.

Член спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій Ін-ту історії України НАН України та Нац. ун-ту оборони України ім. І.Черняховського. У різний час був членом спец. рад Прикарпатського нац. ун-ту імені В.Стефаника, Черкас. нац. ун-ту ім. Б.Хмельницького, Переяслав. держ. пед. ун-ту ім. Г.Сковороди, Експертної ради з істор. наук ВАК України. 2009—13 був членом Міжнар. Освенцимської ради від України при Мін-ві к-ри Польщі. Член українсько-словац. та українсько-нім. комісій істориків. Член правління Спілки краєзнавців України, наук. консультант Нац. музею історії України у Другій світ. війні. З 2017 — член робочої групи при Ін-ті історії України НАН України з меморіалізації Бабиного Яру, що розробила Концепції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру та комплексної меморіалізації Бабиного Яру з розширенням меж історико-меморіального заповідника «Бабин Яр».

До кола наук. зацікавлень ученого належать дослідження про перебіг бойових дій на радянсько-нім. фронті, внесок військовослужбовців укр. походження, які проживали в різних країнах, у перемогу над нацизмом, проблеми воєн. колаборації, мобілізаційні акції, військ. втрати тощо. Дослідник працює в царині укр. національно-визвол. руху воєн. доби, вивчає різноманітні питання нацистського окупаційного режиму та діяльності рад. спецслужб.

Значний сегмент науково-орг. роботи Л. пов'язаний із міжнар. контактами, він співпрацює з багатьма д-вами й неурядовими установами, навч. закладами, ветеранськими об'єднаннями, орг-ціями, що займаються увічненням пам'яті про жертви *нацизму*.

Автор і редактор бл. 400 наук. праць та збірників документів. Підготував 23 канд. і 15 д-рів наук.

Лауреат премії ім. М.Костомарова НАН України (1998) та Держ. премії України в галузі н. і т. (2016).

Праці: Звитяга і жертовність: українці на фронтах Другої світової війни. К., 1997 (у співавт.); Церковне життя в Україні, 1943—1946. К., 1998; Політичний терор і тероризм в Україні. К., 2002 (у співавт.); Київ у дні нацистської навали (за документами спецслужб). К.—Львів, 2003 (у співавт.); Політична історія України. XX ст., т. 4. К., 2003 (у співавт.); Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси, т. 2: Радянський проект для України. К., 2004 (у співавт.); Історія українського селянства: нариси, т. 2. К., 2006 (у співавт.); ОУН в 1942 р.: документи. К., 2006 (у співавт.); Історія державної служби в Україні, т. 2. К., 2009 (у співавт.); Нариси державної служби України. К., 2009 (у співавт.); Економічна історія України: історико-економічне дослідження, т. 2. К., 2011 (у співавт.); Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття, кн. 1—2. К., 2011 (відп. ред.); Київ: війна, влада, суспільство (за документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). К., 2014 (у співавт.); Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів. Х., 2014 (у співавт.); Стратегічна та фронтові операції на території України у 1943—1944 рр. К., 2015 (у співавт.); Донбас 1943—1950 років: відновлення промислової і транспортної інфраструктури. К., 2016 (у співавт.).

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник. К., 1998 (Українські історики, вип. 1); Українські історики XX ст.: біобібліографічний довідник. К.—Львів, 2003 (Українські історики, вип. 2, ч. 1); Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; Олександр Євгенович Лисенко, доктор історичних наук, професор: до 60-річчя від дня народження: бібліографічний покажчик. К., 2015.

Т.В. Пастушенко.

ЛИТВИ́НОВА Тетяна Федорівна (н. 01.10.1955) — історик, дослідниця історії сусп. думки, соціальної та інтелектуальної історії України 18—19 ст. Д-р істор. н. (2012), проф. (2015). Н. в с. Киселівка (нині село Херсон. р-ну Херсон. обл.). Закінчила істор. ф-т Дніпроп. ун-ту (1989). 1989—94 — викладач, 1994—2013 — доцент кафедри історії України Дніпроп. ун-ту (з 2008 — Дніпроп. нац. ун-т ім. О.Гончара). Від 2013 — професор кафедри історії України Дніпроп. (з 2017 — Дніпровський) нац. ун-ту ім. О.Гончара.

1993 у Дніпроп. ун-ті захистила канд. дис. «Общественная мысль Украины второй половины XVIII — первой половины XIX вв.: Григорий и Василий Полетики» (наук. кер. — проф. Г.Швидько). 2012 там же — докторську дис. «Селянське питання та дворянство Лівобережної України у 80-ті роки XVIII — першій половині XIX століття: ідеологічний аспект» (науковий консультант — проф. Г.Швидько). 2003 отримала вчене звання доцента, 2015 — професора.

Розробила навч. курси: «Давня та нова історія України (середина XVII — XVIII ст.)», «Історія української культури», «Соціальна історія України XVIII — XIX ст.», «Інтелектуальна історія України XVIII — XIX ст.», «Актуальні проблеми історії України», «Історія освіти в Україні».

Опублікувала понад 100 наук. праць, член редколегії «Дніпропетровського історико-археографічного збірника», «Вісника Дніпропетровського національного університету. Серія: історія і археологія». Підготувала 3-х канд. істор. н.

Фахівець у галузі історії укр. сусп. думки, соціальної та інтелектуальної історії України 18—19 ст. У фундаментальній монографії «"Поміщицька правда": дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект)» (2011) подала колективні уявлення *дворянства* щодо ідеалів соціальної взаємодії в умовах засвоєння елітними групами нових соціальних ролей під час суспільно-політ. та соціально-екон. трансформацій. Осн. пафос праці спрямований на руйнування міфу про «соціальний егоїзм» та «національну зраду» *елітою* інтересів укр. народу.

Праці: «Прогресивний консерватизм» — випадкове словосполучення чи факт української суспільної думки другої половини XVIII ст. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 1997, вип. 1; Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века. Там само, 2001, вип. 2; «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України на початку XIX ст. «УІЖ», 2005, № 2; Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії. «Архіви України», 2006, № 1—6; Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф.Й. Туманського. «УІЖ», 2007, № 1; «Земледельческая газета» як джерело до історії соціально-економічної думки України 30—50-х рр. XIX ст. Там само, 2008, № 4; Епістолярні джерела в дослідженні Селянської реформи 1861 р. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2009, вип. 3; Социально-экономическая история XIX в. и национальный дискурс в современной украинской историографии. В кн.: Идеи академика И.Д. Ковальченко в XXI веке. М., 2009; Традиції та перспективи дослідження ідентичностей українських еліт другої половини XVIII — першої половини XIX ст. В кн.: Historia—mentalność—tożsamość: studia z historii, historii historiografii i metodologii historii. Poznań, 2010; «Поміщицька правда»: дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ, 2011; Взгляд изнутри, но с другого берега (размышления над «малой украинской трилогией» Даниэля Бовуа). В кн.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: професійна етика історика у міждисциплінарному просторі. Дніпропетровськ, 2013; «Глобус России» не должен превратиться в историографическую реальность. «Российская история», 2013, № 4; Образ идеального помещика: к проблеме преемственности/разрывов в украинской общественной мысли конца XVIII — первой половины XIX вв. «Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: історичні науки», 2014, вип. 10; Г.А. Полетика: «публичный интеллектуал» второй половины XVIII в. «Вестник Омского университета: исторические науки», 2015, № 2.

Л.Ю. Жеребцова.

ЛІ́ГА АМЕРИКА́НСЬКИХ УКРАЇ́НЦІВ (ЛАУ) — культурно-просвітницька та громад. орг-ція представників української діаспори у США, створена на Першому укр. робітн. конгресі у квітні 1924 у Нью-Йорку (США) під назвою «Союз українських робітничих організацій» (СУРО). Виникла на основі лівих укр. орг-цій, т-в, драм. та хорових гуртків. 1932 орг-цію було перейменовано на «Союз українських робітників» (СУР), а з жовтня 1940 — на Лігу американських українців. Упродовж існування вона співпрацювала з Комуніст. партією США. Активною була її співпраця з Т-вом культ. зв'язків з українцями за кордоном (згодом — т-во «Україна»; нині — т-во «Україна—Світ»); вона підтримувала перетворення в соціаліст. Україні та пропагувала її «досягнення» серед українців Америки.

Т.Ф. Литвинова.

1924 у 15-ти відділах СУРО налічувалося 200 членів, 1926 — 55 відділів і 1,3 тис. членів, 1928 — 100 відділів та 2,5 тис. членів, на кін. 1940-х рр. — 14 відділів і 2 тис. членів. Відділи та самодіяльні колективи розташовувалися переважно у місцях компактного проживання іммігрантів з України (зокрема Нью-Йорку, Детройті, Чикаго, Піттсбурзі).

Відомими керівниками та членами ЛАУ були М.Ткач, М.Андрійчук, М.Тарновський, М.Ракочій, В.Рибак, М.Ганусяк (був головою виконавчого к-ту з 1971), П.Керкера.

Друкованими органами ЛАУ були «Українські щоденні вісті» (1920—56, з 1957 — тижневик «Українські вісті») та «Ukrainian American».

Попри розбіжності у політ. поглядах і реліг. переконаннях, які були властиві для українців Америки, всі їхні орг-ції, свідомі представники діаспори активно переймалися подіями, що відбувалися на істор. батьківщині. Це стосується і СУРО: він надавав допомогу населенню в *Західній Україні*, збирав кошти на підтримку жертв водопілля і «*пацифікації*» на західноукр. землях.

1921—22 увага СУРО була прикута до голоду, що охопив низку с.-г. регіонів України та Росії. Так, орг-ція закликала ін. робітн. т-ва збирати кошти «На поміч голодуючим у радянській Росії». Вся укр. діаспора у США займала консолідовану позицію щодо допомоги постраждалим співвітчизникам. Укр. видання у США постійно інформували своїх читачів про акції допомоги (зокрема, було зібрано понад 10 тис. дол. США).

У 1920-х рр. у центрі уваги укр. діаспори було становище співвітчизників на західноукр. землях у складі 2-ї Речі Посполи-

тої, зважаючи на те, що більшість переселенців походили саме із цього регіону. Цим переймалася також СУРО. Так, на 1-му з'їзді СУРО заявила про моральну та матеріальну підтримку українців у «старому краї». Завдяки орг. роботі цього т-ва було проведено понад 50 мітингів-протестів проти польс. окупаційного режиму. На допомогу політв'язням та їхнім сім'ям було відправлено 12 тис. дол. США. У грудні 1926 був проведений другий з'їзд, на якому члени орг-ції зібрали і надіслали ще 4200 дол. США допомоги політв'язням та їхнім родинам на Зх. Україні. Зважаючи на той факт, що більшість українців у США були незаможними, то ці суми виявляються досить гідними.

У зв'язку з політикою пацифікації польс. влади на землях Зх. України члени та прихильники СУРО провели 40 масових зібрань і надіслали президенту Польщі І.Мосціцькому проєкт резолюції з протестами проти нац. гноблення українців. Продовжувався також збір коштів на допомогу політв'язням. В Укр. робітн. клубі Нью-Йорка була проведена зустріч із послом до польс. парламенту, членом комуніст. фракції А.Пащуком, який доповів про становище українців краю та закликав допомогти селянам і робітникам у їхній боротьбі проти гноблення.

Голодомор 1932—1933 років в УСРР ще більше посилив протистояння всередині укр. діаспори між прогресистами та націоналістами. Останні загалом докладали багато зусиль для поширення достовірної інформації про Голодомор та збереження істор. пам'яті про ці жахливі події. Це були численні публікації на шпальтах укр. часописів, зустрічі з політиками та громад. діячами, численні мітинги й демонстрації у багатьох містах США із засудженням політики *СРСР*, жалобні зібрання, встановлення пам'ятників і меморіалів для вшанування пам'яті закатованих тощо. Проте прогресисти, зокрема СУРО, не визнавали голод та репресії щодо українців цілеспрямованою політикою рад. влади. Серед членів цієї орг-ції поширювалися думки, що всі ці закиди — брудні наклепи ворогів на першу у світі соціаліст. д-ву, в лавах яких активно діють «українські буржуазні націоналісти». Щоправда, деякі представники прогресистів згодом усе ж відійшли від радикального захисту рад. режиму у питаннях Голодомору.

Із 1940 діяльність ЛАУ зосереджувалася у суспільно-культурницькій царині, зокрема, на створенні шкіл для навчання дітей укр. мови, заснуванні б-к, курсів із підготовки вчителів, діячів мист-ва, організації різноманітних велелюдних заходів та лекцій як засобів пропагування миру і дружби з СРСР, а також «успіхів цієї країни у побудові комунізму».

У роки *Другої світової війни* ЛАУ активно популяризувала серед укр. діаспори ідеї боротьби проти *фашизму*, брала активну участь у кампаніях зі збирання коштів для допомоги постраждалим від воєн. дій. ЛАУ тісно співпрацювала з К-том допомоги СРСР та ін. орг-ціями, метою діяльності яких було встановлення дружби народів СРСР та США. Зокрема, члени ЛАУ зібрали понад 100 тис. дол. США на обладнання госпіталю матері й дитини у *Львові*.

Тривалий час ЛАУ була однією із найвпливовіших укр. орг-цій США, особливо в роки Другої світ. війни та відразу по її закінченні. До постання незалежної Укр. д-ви 1991 була єдиною громад. орг-цією українців у США, яка, завдячуючи прорад. позиції більшості своїх прихильників, мала зв'язки з Україною. Її зусиллями і зусиллями Т-ва культ. зв'язків з українцями за кордоном організовувалися концерти митців з України, зустрічі з письменниками, художниками, громад. діячами рад. України тощо.

У 2-й пол. 20 ст. чисельність ЛАУ суттєво скоротилася, послаблювався її вплив на укр. громаду Америки, зокрема й у зв'язку з появою в країні післявоєн. (політичної) імміграції, котра була носієм альтернативної адекватної думки щодо розвитку подій у соціаліст. Україні. У 1990-х рр. орг-ція припинила активну діяльність.

Літ.: Ювілейний альманах Ліги американських українців: 1924—1974. Нью-Йорк, 1974; *Картунов О.В.* Прогресивні українські організації США і Канади в боротьбі проти фашизму (1941—1945 рр.). УЇЖ, 1975, № 9; *Марунчак М.* Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі. Вінніпег, 1982; Історія української іміграції в Америці: збереження культурної спадщини. Нью-Йорк, 1984; *Толопко Л.* Трудові українці США, кн. 1: 1890—1924 рр. Нью-Йорк, 1984; *Ковальчук О., Марусик Т.* Голодомор 1932—1933 рр. в УРСР і українська діаспора Північної Америки. Чернівці, 2010; Ліга Американських Українців (League of American Ukrainians). В кн.: Енциклопедія української діяспори, т. 1: Сполучені Штати Америки, кн. 2. Нью-Йорк—Чікаго, 2012.

О.О. Петраускас.

ЛІМОЛО́ГІЯ ІСТОРИ́ЧНА, теорія кордонів, теорія пограниччя (від лат. limes — кордон, межа) — наук. напрям, зосереджений на комплексному дослідженні кордонів і погранич. У контексті «нової просторової науки», яка щойно формується, поняття кордону виходить за межі його традиційних визначень як територіально-держ. порубіжної лінії, набуваючи значення певної універсалії з ознаками таксономічної багаторівневості.

Пограниччя як перехідні й стикові зони набули в цьому контексті нового смислу — діючого суб'єкта як у системі центр-периферійних відносин, так і у просторі мережевих транснац. структур глобалізованого світу. Значне розширення діапазону дослідження регіональності досягається завдяки введенню практики формування локальних хронотопів у струнку рефлексивну систему, здатну впливати на перебіг процесів інтеграції й диференціації, а отже — і на визначення стратегічних цілей і політ. завдань суб'єктів політики. Виникнувши у «стикових полях» культурно-соціологічних, постструктуралістських, неофрейдистських, неомарксистських підходів, новий наук. напрям активно освоює сфери антропології, соціології, філософії, культ. географії, історії. У контексті постколоніальних досліджень (Е.Саїд, Х.Бгабга, Г.Співак та ін.) позитивного значення набуло поняття культ. гібридності, а пограниччя осмислюється як територія діалогу й співробітництва носіїв різних культ. традицій. Водночас робиться наголос і на нових ризиках, пов'язаних із феноменом трансграничності.

На макрорівні витлумачене у такий спосіб пограниччя постає як простір зіткнень і боротьби імперських структур, потужних церк. інститутів, консолідованих нац. рухів, дискур-

сивних стратегій. А на мікро- і мезорівнях — це простір усвідомлення індивідами власної етнічності й ідентичності та відповідного вибору, завжди непростого, іноді нестерпно болючого. І що особливо важливо — нац. рухи, які зазвичай розглядаються в історіографії ізольовано, у рамках таких проєктів органічно вписуються в контекст пов'язаних із кордоном самоідентифікацій.

Сучасна лімологія тяжіє до перетворення на нову субдисципліну, що пройшла початковий етап концептуалізації на базі політ. географії, а нині розвивається на стику географії, історії, політології, соціології, культурології, етнопсихології, аксіології. В її основі — бачення кордону не стільки як розмежувальної лінії, скільки у вигляді соціального й політ. конструкта, який детермінує навколишній простір, перетворюючи його на зону комунікацій і взаємовпливів.

Пріоритетними напрямами лімологічних досліджень вважаються і проблеми прикордонної безпеки, впливу геополіт. ситуації на характер реалізації й захисту нац. інтересів у прикордонному просторі, а також міграційного чинника на ситуацію на прикордонні. Прикладні відгалуження лімології зайняті переважно проблемами, пов'язаними з охороною кордону. Одним із них є прикордонознавство, що ставить собі за мету наук. забезпечення прикордонної політики.

У руслі цих нових підходів істотно переосмислено проблеми рубіжності. У такому баченні (а саме воно відповідає новітнім, антропоцентристським в основі тенденціям розвитку світ. науки) ареал пограниччя постає не стільки як реальний, скільки як уявлений, значною мірою символічний соціокультурний простір, що об'єктивно стає полігоном згладжування сформованих історично міждерж., міжетнічних, міжкульт. відмінностей і пошуку форм діалогічної взаємодії. За сприятливих умов у таких ареалах формується локальна ідентичність, за несприятливих — виникає конфлікт нерозуміння. І в тому, і у другому випадках дослідження пограниччя кидає виклик усталеній системі бачення центрпериферійних відносин як домінантних у системі соціального аналізу. Хоч яким потужним є центр, сама наявність кордону і його вплив на процеси переміщення людей, ідей, товарних потоків змушують відмовлятися від спрощеного погляду на проблеми домінування й управління.

Теор. лімологія простежує кілька парадигм дослідження кордонів — з кінця 19 ст. і до наших днів. У межах історико-геогр. підходу, що домінував у 1-й пол. 20 ст., були обґрунтовані наук. уявлення про еволюцію кордонів і прикордонних територій, з'явилися концепції кордонів і *фронтирів*. 1950—60-ті рр. стали часом домінування функціональних підходів — із дослідженням взаємовпливу кордонів та елементів природного й соціального ландшафтів, транскордонних потоків людей, товарів, інформації. У 1970-ті рр. стався бурхливий розвиток політологічних підходів, зосереджених на аналізі місця й ролі кордонів у міжнар. конфліктах.

Надалі під сильним впливом постмодернізму кордони почали активно досліджувати крізь призму концепцій світ. систем та ідентичностей. Прикордоння в рамках світсистемного аналізу розглядається як новий політ. і культ. феномен, що набуває окремого значення в умовах руйнування Вестфальської системи міжнар. відносин і зміни функцій нац. д-ви під впливом процесів *глобалізації*. Постмодерністські підходи дали змогу «засипати прірву» в дослідженнях зовн. і внутр. політики, ввести проблему в контекст кордонів як глобальних сутностей. З'явився погляд на кордон як двоєдиний чинник об'єднання всередині та відмежування зовні, дістало ґрунтовну розробку поняття культ. кордону, далеко не завжди співмірного із формальними кордонами. Розпочалися ґрунтовні дослідження кордонів із погляду безпеки, зокрема мілітаризованих зон. З'явився окремий наук. напрям, зосереджений на дослідженні проникності тих чи ін. кордонів і їх розрізненні за цією ознакою. Зрештою, дедалі більшого розвитку дістають уявлення про кордони як соціальні конструкти, сформовані відповідними дискурсами. Особливої актуальності набувають екополіт. підходи, що вивчають проблеми транскордонних забруднень. У предметному полі лімології сформувалась окрема міждисциплінарна галузь, що досліджує транскордонні еколого-політ. проблеми.

У межах лімології застосовується цілий ряд класифікацій кордонів за різними критеріями. Відповідно до запропонованого О.-Дж.Мартінесом функціонального підходу кордони поділяють на відчужувальні (alienated), співіснуючі (co-existent), взаємозалежні (interdependent) та інтегровані (integrated). В основу типології тут покладено ступінь інтегрованості — від запровадження прикордонного регіону до утворення повністю інтегрованих територій.

Істор. критерій передбачає поділ кордонів на антецедентні, субсеквентні та реліктові. Перші прокладаються по ще не заселених територіях, другі — по вже освоєних, треті є стертими, проте закріпленими у ландшафтних відмінностях. Геогр. підхід передбачає поділ на природні та штучні кордони, функціональний — на такі, що відчужують, з'єднують або інтегрують. Кордони можуть бути прозорими, напівпрозорими чи закритими. Усі ці класифікації виходять, однак, із домінування геогр. чи етнічних чинників. Але ж за всієї поваги до теор. лімології вона не в змозі охопити проблему кордонів у всій її цілісності й розмаїтті. Бо в найширшому, філос., сенсі кордон — це будь-яка межа, реальна чи віртуальна.

Продуктивним як така широка пояснювальна парадигма виявився концепт лімінальності (від лат. limen — поріг), зручний для характеристики нерівноважних станів систем, що перебувають на порозі непередбачуваних змін. Лімінальність в її просторовому вимірі — це і є перебування у просторі між певними полюсами тяжіння із притаманними йому ознаками незавершеності, перехідності, невизначеності. У цей контекст легко вписуються проблеми, що виникають на порубіжжях, насамперед пов'язані з наростанням явищ маргінальності, неконтрольованості міграційних потоків, девальвації концепцій мультикультуралізму тощо. Територіальність як така набуває нових смислів, а рубіжність стає пояснювальним концептом у тих далеко не поодиноких випадках, коли кордони й межі виявляються розмитими.

Ситуація, в яку потрапила Україна у зв'язку з анексією Ро-

Турецька делегація на Лозаннській міжнародній конференції. 1923.

сією Криму і тривалим збройним протистоянням на Донбасі, засвідчує актуальність створення розгалуженої системи теор. і прикладного кордонознавства з наголосом на проблемах держ. етики і розробки концепцій бодай умовного мирного співіснування з РФ та її сателітами. Л.і. належить визначальна роль у відновленні взаємодовіри на різних рівнях і формуванні «простору безпеки» на основі по-новому осмисленого історичного досвіду.

Повна або бодай часткова відмова від «фронтиризації» наук. дискурсів потягне за собою переосмислення відправних віх вітчизн. історії (включно із «цивілізаційними контактами», оцінками місця й ролі Степу в укр. повсякденності, відмовою від надмірної глорифікації козац. доблестей тощо). У контексті «перехресних», «пов'язаних», «інтегрованих» історій буде значно легше створити об'єктивну картину формування приграничних ареалів і простежити відповідні історіографічні рефлексії. Л.і., що сформувалася як наук. напрям у контексті руху від епізодичних «фронтир-студій» до осмислення всієї сукупності взаємодій у міждерж., міжетнічному, міжконфесійному просторі, фокусує увагу, з одного боку, на дослідженні співвідношення бар'єрних і контактних функцій кордонів, а з другого — на компаративному дослідженні пограничних ареалів.

Літ.: *Колосов В.* Теоретическая лимология: новые подходы. «Международные процессы», 2003, № 3; *Бреский О., Бреская О.* От транзитологии к теории пограничья. Вильнюс, 2008; *Кравченко В.* Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс, 2010; *Беспамятных Н.Н.* Границы и пограничья: подходы, понятия, перспективы. Минск, 2012; *Верменич Я.В.* Историческая лимология: проблемы концептуализации. Saarbrücken, 2013; *Її ж.* Історична регіоналістика: навчальний посібник. К., 2014; *Цветкова О.В.* Территория и границы: внутристрановое и межрегиональное измерение. М., 2014; *Верменич Я.В.* Концептуалізація теорії й історії пограниченя в сучасних наукових дискурсах. «Регіональна історія України», 2015, вип. 9; *Її ж.* Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. К., 2015; *Коцан Р.І.* Сучасні напрями розвитку лімології. «Політичне життя», 2017, № 4; *Верменич Я.В.* Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. К., 2018; *Її ж.* Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи. К., 2019; *Її ж.* Теоретико-методологічні детермінанти дослідження кордонів та пограничного простору. УЇЖ, 2020, № 5.

Я.В. Верменич.

ЛОЗА́ННСЬКА МІЖНАРО́ДНА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1922—1923 — міжнар. конференція, ініційована урядами Великої Британії, Франції та Італії з метою врегулювання відносин з турец. д-вою після перемоги сил Мустафи Кемаля (див. М.*Ататюрк*) у Війні за незалежність Туреччини та у Греко-турец. війні 1919—22. Засідання Л.м.к. проходили у м. Лозанна (Швейцарія) з 21 листопада 1922 до 24 липня 1923 з перервою між 4 лютого та 23 квітня 1923.

Османська імперія зазнала поразки у *Першій світовій війні*, в ході якої збройні сили Брит. імперії та араб. повстанці зайняли Хіджаз, Месопотамію, Палестину, Сирію та ін. осман. провінції. Після Мудроського перемир'я (30 жовтня 1918) війська Брит. імперії, Франції, Італії та Греції додатково окупували зону *чорноморських проток* та ін. осман. території. Столиця *Стамбул* разом з осман. урядом опинилися під контролем військ. адміністрації держав-переможців. 10 серпня 1920 делегація Осман. імперії підписала Севрський мирний договір з переможцями Першої світ. війни, за яким передбачалися суверенізація, *анексія* та окупація низки осман. територій. Стамбул та зона чорномор. проток мали бути демілітаризовані та передані під контроль міжнар. адміністрації. Обмежувався суверенітет Осман. імперії у військ. та фінансово-екон. сферах.

Стихійне невдоволення іноз. окупацією та важкими умовами миру призвели до Війни за незалежність Туреччини на чолі з Мустафою Кемалем. Великі нац. збори (парламент, скликаний прихильниками Мустафи Кемаля) відмовилися визнавати Севрський мирний договір. У вересні 1922 війська Мустафи Кемаля завдали остаточної поразки грец. військам у Малій Азії та наблизилися до зони проток, контрольованої брит., франц. та італ. військами. Перспектива збройного конфлікту з турец. військами спричинила кризу у відносинах між союзниками. Франція та Італія відкликали свої війська, а намір брит. уряду протистояти турец. наступу не підтримали брит. домініони Канада та Південно-Афр. Союз. 11 жовтня 1922 уряд Великих нац. зборів підписав Муданійське перемир'я з Великою Британією, Францією та Італією, яким окремі положення Севрського мирного договору були переглянуті на користь турец. д-ви. 14 жовтня 1922 до Муданійського перемир'я приєдналася Греція. В листопаді 1922 уряд Великих нац. зборів усунув від влади султана Мехмеда VI та скасував султанат. Постала необхідність підписання нового мирного договору з турец. д-вою замість Севрського.

У Л.м.к. взяли участь делегації Великої Британії, Франції, Італії, турец. д-ви, Греції, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців (див. *Югославія*), США (представлені спостерігачем) та Японії. Для розгляду окремих питань на Л.м.к. були запрошені делегати Албанії, Бельгії, Іспанії, Португалії, Нідерландів, Норвегії та Швеції. Делегація рад. республік (РСФРР, УСРР, Грузин. СРР) та делегація Болгарії були допущені для обговорення питання про режим чорномор. проток. Головуючим на Л.м.к. був міністр закордонних справ Великої Британії Дж.Керзон.

Турец. делегація на чолі з міністром закордонних справ Мустафою Ісметом наполягала на повному суверенітеті турец. д-ви, зокрема над зоною проток, виступала за скасування екстериторіальних прав іноземців, висувала територіальні претензії на контрольовані Грецією території Фракії та контрольований брит. адміністрацією Мосульський регіон. Брит. делегація зайняла жорстку переговорну позицію, Італія та Франція схилялися до поступок турец. д-ві.

Об'єднана делегація рад. республік прибула на конференцію 28 листопада 1922; до її складу входили нар. комісар закордонних справ РСФРР Г.Чичерін (голова), голова РНК і нар. комісар закордонних справ УСРР Х.*Раковський*, представник кер-ва Грузин. СРР П.Мдівані. Рад. делегація була уповноважена вести переговори з усіх питань, винесених на Л.м.к. Продовжуючи курс більшовиків на підтримку Мустафи Кемаля під час Війни за незалежність Туреччини, рад. делегація виступила проти брит. умов мирного договору. Рад. делегація також наполягала на повній забороні проходу в Чорне море військ. кораблів нечорномор. країн, намагаючись у такий спосіб убезпечити рад. республіки від інтервенції з боку військово-мор. сил д-в *Антанти* та її союзників.

У січні 1923 турец. та брит. делегації спромоглися дійти згоди з низки суперечливих питань, зокрема щодо кордонів турец. д-ви (крім належності Мосульського регіону, питання про який було відкладено на пізніше). Турец. уряд прагнув налагодження відносин із Великою Британією, а тому відмовився від максималістських вимог, на яких продовжувала наполягати рад. делегація. Однак через незгоду турец. сторони з брит. вимогами фінансово-екон. характеру та щодо статусу іноземців (режим капітуляцій) переговори були перервані.

Після відновлення переговорів у квітні 1923 їхні учасники зосередилися на вирішенні екон. питань та перегляді режиму капітуляцій. Франц. делегація ініціювала розгляд питання репарацій Осман. імперії за Першу світову війну, а турецька — репарацій Греції за Греко-турец. війну. Після низки обговорень сторони дійшли згоди з питання виплат осман. держ. боргу та про відмову від стягнення репарацій з Греції в обмін на передачу турец. д-ві населеного пункту Караагач (передмістя м. Едірне) й ін. поступки. Позиції делегації рад. республік під час другого етапу Л.м.к. були послаблені через готовність турец. сторони до компромісів із брит. та франц. делегаціями. Крім того, 10 травня 1923 в результаті замаху в Лозанні загинув рад. делегат В.*Воровський*.

Підсумком Л.м.к. стало підписання низки документів, найважливішими серед яких були Лозаннський мирний договір та Конвенція про режим чорномор. проток 24 липня 1923. За Лозаннським мирним договором, турец. д-ва набувала повного суверенітету: були скасовані режим капітуляцій та міжнар. фінансовий контроль, натомість турец. уряд погодився на сплату частини осман. боргу. Турецькими залишалися регіон Ізміра, Сх. Фракія, Кілікія, Зх. Вірменія та Курдистан, втрату яких Осман. імперією передбачав Севрський мирний договір. Водночас турец. уряд відмовлявся від араб. провінцій Осман. імперії. Лозаннський мирний договір встановив сучасні кордони Туреччини за винятком ділянок, спільних з Іраком (Мосульський регіон) та Сирією (регіон Хатай). Конвенція про режим чорномор. проток передбачала право вільного проходу цивільних і військ. суден та демілітаризацію зони проток. Оскільки це суперечило рад. інтересам, *СРСР* відмовився від її ратифікації. (1936 в Монтрьо, Швейцарія, була ухвалена нова, більш вигідна для Туреччини Конвенція про протоки.)

Під час Л.м.к. 30 січня 1923 була також підписана Конвенція про обмін грец. і турец. населенням, що передбачала виселення до Греції греків Туреччини (крім Стамбула), а до Туреччини — турків Греції (крім Зх. Фракії). Ця конвенція стала прецедентом для пізніших угод про обмін населенням, зокрема для радянсько-польс. угод 1944 і 1951, за якими здійснювався обмін укр. і польс. населення.

Літ.: *Cemil M.* Lozan. Istanbul, 1933; *Кемаль Мустафа.* Путь новой Турции: 1919—1927, т. 4: Победа новой Турции: 1921—1927. М., 1934; *Миллер А.Ф.* Очерки новейшей истории Турции. М.—Л., 1948; *Воровский В.В.* Статьи и материалы по вопросам внешней политики. М., 1959; Ataturkun Soylev ve Demecleri. Ankara, 1961; *Чичерин Г.В.* Лозаннская конференция и мировое положение. В кн.: *Чичерин Г.В.* Статьи и речи по вопросам международной политики. М., 1961; *Черніков І.Ф.* Радянсько-турецькі відносини в 1923—1935 рр. К., 1962; Lozan Baris Konferansi. Tutanaklar. Belgeler, cilt 1, Kitap 1—2. Ankara, 1969; *Cleveland W.L.* A History of the Modern Middle East. Boulder, Colorado, 2004; *Hanioğlu M.Ş.* A Brief History of the Late Ottoman Empire. Princeton, 2008; *Hirschon R.* History's Long Shadow: The Lausanne Treaty and Contemporary Greco-Turkish Relations. В кн.: In the Long Shadow of Europe: Greeks and Turks in the Era of Post-nationalism. Leiden—Boston, 2009; *Романенко В.С.* Эволюция политики СССР на Ближнем и Среднем Востоке в период НЭП: 1921—1927. Саарбрюккен, 2011.

М.В. Майоров, І.Ф. Черніков.

Г.Є. Лозино-Лозинський.

ЛОЗИ́НО-ЛОЗИ́НСЬКИЙ Гліб Євгенович (07.01.1910(25.12.1909) —28.11.2001) — конструктор авіац. і косміч. двигунів, літаків-винищувачів і багаторазових косміч. систем. Д-р тех. н., проф., академік і віцепрезидент Рос. інженерної академії. Академік Академії космонавтики ім. К.Ціолковського, Академії інженерних наук України, член Міжнар. академії аеронавтики.

Н. у *Києві* у сім'ї дворянина, присяжного повіреного. Родина тривалий час мешкала в *Кременчуку*. 1926—30 навч. в Харків. механіко-машинобудівному ін-ті. За розподілом потрапив на Харків. турбогенераторний з-д. 1932 перейшов на роботу до Харків. авіац. ін-ту інженером науково-випробовувальної станції, де брав участь у розробці першого рад. газотурбінного двигуна РТД-1. 1939 переведений до Центр. котлотурбінного ін-ту (Ленінград; нині м. *Санкт-Петербург*). Разом з А.*Люлькою* розробляв проєкт авіац. силової установки з поршневим двигуном і форсажною камерою.

На поч. 1941 повернувся до Києва. У серпні 1941 евакуйований до Куйбишева (нині м. Самара, РФ). У березні 1942 прийнятий до конструкторського бюро А.Мікояна, брав участь в організації серійного вир-ва родини літаків МіГ. Згодом разом із конструкторським бюро А.Мікояна переїхав до *Москви*.

Талант організатора та конструктора розкрився під час створення багаторазової авіаційно-

космiч. системи «Спiраль», що була рад. вiдповiддю на створення в США ракетоплана «Х-15». «Спiраль» складалася з орбiтального пiлотованого лiтака з ракетним прискорювачем i гiперзвукового лiтака-розгонника. Запуск орбiтального ступеня мав вiдбуватися на висотi 24—30 км на швидкостi, що в шiсть разiв перевищує швидкiсть звуку. Пiсля успiшного польоту амер. багаторазового корабля «Спейс Шаттл» (1972) проєкт «Спiраль» був зупинений.

1976 Л.-Л. очолив науково-вироб. об'єднання «Молнiя», якому була доручена розробка багаторазового орбiтального корабля «Буран» як вiдповiдника «Шаттлу». 15 листопада 1988 рад. «Буран» здiйснив свiй перший (i останнiй) космiч. полiт. Через фiнансовi й iн. проблеми *СРСР* скоротив свої космiч. програми, зокрема й програму «Буран».

Наприкiнцi 1980-х рр. Л.-Л. разом iз групою однодумцiв паралельно осн. роботi розробляв багаторазову авiацiйно-космiчну систему «МАКС». Ця система мала низьку собiвартiсть, могла базуватися на звичайних аеродромах i вписувалася в наявнi системи наземного комплексу керування космiч. польотами. Лiтаком-розгiнником у системi «МАКС» планувався створений у Києвi Авiац. науково-тех. комплексом iм. О.Антонова лiтак-гiгант Ан-225 «Мрiя» (нинi в РФ розглядаються проєкти повернення до роботи над «МАКС»).

Двiчi лауреат Сталiнської премiї (1950, 1952), лауреат Ленiнської премiї (1962).

Нагороджений орденом Червоної Зiрки (1945), 2-ма орденами Ленiна (1957, 1975), орденами Трудового Червоного Прапора (1971), Жовтневої Революцiї (1990), рос. орденом «За заслуги перед Вiтчизною» 4-го ст., медалями.

П. у м. Москва.

Iменем Л.-Л. названо астероїд.

Лiт.: *Хлистун Ю.* I в 90 рокiв генеральний конструктор «Бурану» продовжує працювати над новим космiчним лiтаком. «Факти i коментарi», 1999, 25 грудня; *Абiцов В.* Галактика «Україна»: українська дiаспора: видатнi постатi. К., 2007; Лозино-Лозинський Глiб Євгенович. В кн.: Зарубiжнi вченi — вихiдцi з України в галузi фундаментальних i технiчних наук: бiографiчний енциклопедичний словник. К., 2017.

В.І. Онопрієнко.

ЛТА́ВА — населений пункт у *Переяславському князiвствi*, що згадується в *Київському лiтописi* в описi подiй 1174. Ототожнюється з *городищем* 9—14 ст. у центрi сучасної *Полтави*.

Д.Я. Вортман.

«ЛУГА́НСЬК-1», добровольчий батальйон — добровольчий пiдроздiл патрульної служби мiлiцiї особливого призначення МВС України, сформований *у Днiпропетровськiй области* в червнi 2014. У зонi проведення *Антитерористичної операцiї* брав участь у звiльненнi ряду населених пунктiв *Луганської области*, боях за *Лисичанськ*. Перший командир — А.Вiтко. (Див. також *Добровольчi батальйони України 2014—2019*.)

Лiт.: *Гладка К. та iн.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українськi добровольчi формування: створення та функцiонування (2014—2015 рр.): дис. ... канд. iстор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

«ЛУГА́НСЬКА НАРО́ДНА РЕСПУ́БЛІКА» — див. *Окремi райони Донецької та Луганської областей*.

ЛУГА́НСЬКИЙ АЕРОПО́РТ. ОБОРО́НА 2014 — бойовi дiї мiж пiдроздiлами ЗС України i загонами спецпризначення, з одного боку, та пророс. незаконними збройними формуваннями й регулярними частинами армiї РФ — з другого, за встановлення й утримання контролю над Луган. мiжнар. аеропортом, що точилися вiд поч. квiтня до 1 вересня 2014.

Пiсля *анексiї* Рос. Федерацiєю Криму, хвилi пророс. виступiв у мiстах на сх. країни i проголошення т. зв. Донец. та Луган. народних республiк в Українi в квiтнi 2014 було запроваджено режим *Антитерористичної операцiї* (АТО). Пiдроздiли ЗС України та Нацгвардiї України розпочали блокування захоплених незаконними збройними формуваннями населених пунктiв та посилили охорону стратегiчно важливих об'єктiв, зокрема Мiжнар. аеропорту «Луганськ», розташованого за 9 км на пд. вiд мiської межi обласного центру. 8 квiтня 2014 Луган. аеропорт був узятий пiд охорону пiдроздiлами 80-ї аеромобiльної бригади (одна аеромобiльна рота та 10 одиниць БТР-80).

Пророс. бойовики робили безуспiшнi спроби тиску, щоб примусити захисникiв аеропорту залишити стратегiчний об'єкт. 11 травня 2014 на частинi територiї *Луганської области* пророс. сили провели незаконний референдум про держ. самостiйнiсть самопроголошеної «Луганської народної республiки». Загонам незаконних збройних формувань поступово вдалося оточити i заблокувати пiдроздiли ЗС України, якi перебували в Луган. аеропорту. Десантники зайняли кругову оборону на територiї летовища, яке певний час продовжувало дiяти, приймаючи військ. лiтаки. Це дало змогу налагодити постачання оборонцiв аеропорту продуктами харчування, водою та боєприпасами. Водночас в аеропорт додатково лiтаками перекинули ще дванадцять рот 80-ї аеромобiльної бригади, неповну мiнометну батарею, iнженерно-саперну роту та частину розвiдувальної роти 1-ї окремої танк. бригади, а також зведену роту 25-ї окремої повiтрянодесантної бригади.

14 червня 2014 проросiйськi бойовики обстрiляли транспортний конвой лiтакiв до аеропорту «Луганськ» та при заходi на посадку збили лiтак Iл-76МД, унаслiдок чого загинули 40 десантникiв 25-ї окремої Днiпроп. повiтрянодесантної бригади та 9 членiв екiпажу. (Докладнiше див. *Військово-транспортний лiтак Iл-76МД (збиття поблизу Луганська)*.)

Станом на серед. червня 2014 в аеропорту перебували 350—370 військовослужбовцiв та військ. технiка (16 БТР-80, 7 БМД-2, 6 мiнометiв 120-мiлiметрового калiбру, 6 одиниць Зу-23-2 та кiлька автомобiлiв ГАЗ-66). Пiсля збиття військово-транспортного лiтака постачання захисникiв аеропорту, якi перебували в повному оточеннi, здiйснювалося парашутним способом. За таких умов першочерговим завданням було розблокувати аеропорт i розширити кiльце з подальшим оточенням *Луганська*. Одну зi спроб було здiйснено в серед. червня 2014, коли 3-тя батальйонна тактична група 80-ї окремої аеромобiльної бригади, пiдроздiли 15-го батальйону 128-ї окремої гiрсько-пiх. бригади та добровольчого батальйону тер. оборони *«Айдар»* здiйснили прорив у районi с-ща Металiст iз метою деблокади Луган. аеропорту. Бої за контроль

над с-щем тривали кілька днів, спричинивши важкі втрати серед укр. військових, спецпризначенців і добровольців.

На поч. липня артилер. обстріли території летовища посилилися, а 6 липня захисників аеропорту вперше обстріляли реактивними системами залпового вогню «Град». З огляду на ситуацію в серед. липня 2014 командування АТО прийняло рішення про розблокування Луган. аеропорту та створення коридору для забезпечення його оборонців боєприпасами та продовольством і в подальшому розширення контрольованої зони і звільнення Луганська.

13 липня 2014 військ. колона ЗС України (два рейдові загони включали загін 8-го полку спецпризначення, посилений трьома бронетранспортерами і двома танками, підрозділи 80-ї окремої аеромобільної бригади, механізовану роту 128-ї окремої гірсько-піх. бригади і танк. роту 1-ї танк. бригади разом із реактивною батареєю БМ-2, гаубицями Д-30, самохідними артилер. установками 2С3 «Акація» 51-ї окремої механізованої бригади та 2С5 «Гіацинт-С» 26-ї окремої артилер. бригади) вийшла з м. Щастя Луган. обл. у напрямку Луган. аеропорту. На той час уся територія за р. Сіверський Донець (прит. Дону), крім Луган. аеропорту, вже контролювалася російсько-терористичними військами. Під час затримки із наведенням понтонного мосту поблизу с. Сабівка по колоні укр. сил було завдано ракетно-артилер. удару, який не спричинив значних втрат. Після цього другий рейдовий загін повернувся назад, а перший загін, змінивши маршрут, продовжив виконання завдання. Неподалік аеропорту, при переїзді через естакаду в районі с. Розкішне, колона потрапила в засідку та була обстріляна бойовиками. Після кількох бойових зіткнень частині бронегрупи (5 танків Т-64БМ, 6 гаубиць Д-30, 5 БТР-80 та кілька БМП-2, військ. інженерна техніка та вантажівка з танк. набоями) вдалося прорватися до аеропорту. У складі підрозділів до аеропорту прибули нач. штабу 80-ї окремої аеромобільної бригади полковник А.*Ковальчук* (2016 нагороджений званням «Герой України»), командир 15-го батальйону 128-ї гірсько-піх. бригади, підполковник В.*Зубанич* (2015 відзначений званням «Героя України»).

Вночі та вранці наступного дня (14 липня) внаслідок потужного обстрілу аеропорту системами залпового вогню частину прибулої військ. техніки було знищено. Ситуація оборонців летовища суттєво погіршилася, проте 20 липня 2014 підрозділи 24-ї окремої механізованої бригади і добровольчого батальйону «Айдар» почали наступ під Луганськом, звільнивши населені пункти Георгіївка, Новосвітлівка, Хрящувате. Прикриваючи проходження військ. колони до Луган. аеропорту, потрапила в засідку і прийняла бій група з 8-го полку спецпризначення, зазнавши втрат загиблими і пораненими. Взяття під контроль Хрящуватого і Новосвітлівки, блокування дороги на *Краснодон* та Ізварине перекрили шляхи постачання незаконних збройних формувань зброєю та найманцями і фактично завершило блокування Луганська. Після зайняття укр. військовиками ключових пунктів навколо міста інтенсивність бойових дій у цьому секторі зменшилася. Разом із низкою ін. успішних операції сил АТО на поч. серпня 2014 це дало змогу розірвати комунікації угруповань бойовиків і підрозділів, що підтримували їх із боку РФ, забезпечило перевагу ЗС України та добровольчих формувань над противником і створило можливості для остаточного взяття під контроль ситуації на території *Донецької області* та Луган. обл. Проте наприкінці серпня 2014 відбулося масштабне вторгнення регулярних військ РФ на територію сх. України, що рішуче змінило розстановку сил в зоні АТО (докладніше див. *Вторгнення російських військ в Україну 2014*). Водночас під прикриттям гуманітарної допомоги (т. зв. *гуманітарні конвої*) Росія здійснювала постачання бойовиків продовольством, зброєю, амуніцією та паливно-мастильними матеріалами. Завдаючи потужних артилер. обстрілів, зокрема з території РФ, пророс. незаконні збройні формування та рос. регулярні частини просунулися вглиб території України. У неоголошеній війні з Україною ворог використовував батальйонні та ротні тактичні групи, що формувалися з кадрових рос. військовиків, базувалися на кордоні з Україною і залучались у критичні для бойовиків т. зв. Донец. і Луган. народних республік моменти. В мережі Інтернет збереглися численні відеодокази участі рос. військовиків і найманців у бойових діях проти ЗС України. За інформацією міжнар. волонтерської спільноти *«InformNapalm»* та вебсайту незалежних журналістських розслідувань *«Bellingcat»* у боях за Луган. аеропорт брали безпосередню участь спецпризначенці та кадрові військовослужбовці РФ, зокрема зі 104-го десантно-штурмового полку, 136-ї мотострілецької бригади, 200-ї мотострілец. бригади, 3-ї бригади спецпризначення, а також використовувалася новітня та модернізована рос. військ. техніка.

Наприкінці серпня 2014 пророс. сили здійснили невдалу спробу штурму опорного пункту ЗС України на схід від аеропорту, поблизу с. Новоганнівка. Під тиском переважаючих сил противника укр. військовики відступили з плацдарму біля Хрящуватого та Новосвітлівки до Луган. аеропорту та у напрямку с-ща Лутугине.

На кін. серпня 2014 безпосередньо аеропорт утримували бл. 400 оборонців, які після наступу регулярних рос. військ знову потрапили в оточення.

30 серпня 2014 захисники аеропорту витримали перший масований штурм Луган. летовища після потужної артилер. підготовки. Під вечір ворог, не досягнувши успіху, зупинився.

31 серпня 2014 відбувся остаточний штурм аеропорту загонами незаконних збройних формувань. Скориставшись із відступу укр. танків із позицій на летовищі, піхота і бронетехніка противника впритул підійшли до залишків укріплень і терміналу аеропорту. У штурмі були задіяні новітні рос. танки Т-90, самохідні артилер. установки 2С 7 «Піон» та самохідні міномети 2С 4 «Тюльпан». Проте завдяки підтримці авіації та артилерії (оборонці викликали вогонь на себе) ворог був зупинений і змушений був відступити з великими втратами. Частині захисників аеропорту вдалося протриматись у протиядерному бункері на території летовища, кілька укр. військовиків потрапили в полон. В серед. дня було прийнято рішення про відхід з аеропорту. Десантники залишали аеро-

О.Г. Лукашенко.

порт окремими групами, час від часу вступаючи у вогневе протистояння з ворогом.

Втративши цього дня загиблими 12 військовослужбовців і понад 20 зниклими безвісти, в ніч на 1 вересня 2014, після 146 днів оборони, решта десантників залишили руїни повністю зруйнованого аеропорту, здійснивши 17-кілометровий піший марш. Два дні після відходу укр. військовиків територію летовища продовжувала обстрілювати ворожа артилерія. У боях за Луган. аеропорт загинули понад 30 укр. бійців. Унаслідок інтенсивних ворожих обстрілів будівлі та інфраструктура міжнар. аеропорту «Луганськ» були вщент зруйновані.

Літ.: *Каліновська О. та ін*. Неоголошена війна: невідомі факти і хроніки АТО. Х., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014—2016). К., 2017; Донбас в огні: путівник зоною конфлікту. К., 2017; У вогняному кільці: оборона Луганського аеропорту. К., 2018; *Кулик Р., Майоров М*. 2014: початок російсько-української війни. К., 2019; Аналіз ведення АТО та наслідків вторгнення РФ в Україну у серпні—вересні 2014 року. Web: http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali

О.В. Андрощук.

ЛУКАШЕ́НКО Олександр Григорович (Аляксандр Рыгоравіч Лукашэнка; н. 30.08.1954) — президент Республіки Білорусь (із серпня 2020 за результатами президентських виборів не визнаний демократ. д-вами), політ. і держ. діяч. Н. в смт Копись (нині міськ. с-ще Оршанського р-ну Вітебської обл., Білорусь). Дід Л. був родом із Сумщини. 1975 закінчив істор. ф-т Могильовського пед. ін-ту за спеціальністю «історик, викладач суспільних дисциплін», 1985 заочно закінчив Білорус. с.-г. академію у м. Горкі Могильовського р-ну за спеціальністю «економіст, організатор сільського господарства». Під час служби в рад. армії Л. був інструктором політ. відділу Зх. прикордонного округу (Брест; нині місто в Білорусі), заст. командира частини з політ. роботи. Очолював к-т комсомолу Могильовського міськ. харчового торгу. З початком *перебудови* 1985 став секретарем парт. орг-ції колгоспу ім. Леніна Шкловського р-ну Могильовської обл. 1988 став дир. радгоспу «Городець» Шкловського р-ну. У березні 1989 Л. програв тодішньому заст. голови РМ Білорус. РСР В.Кебічу на виборах до *Верховної Ради СРСР*.

1990 Л. був обраний нар. депутатом Білорус. РСР. У парламенті очолив Комісію з боротьби із корупцією. 10 липня 1994 Л. на президентських виборах переміг В.Кебіча. На референдумі у травні 1995 Л. отримав право розпускати парламент. На референдумі в листопаді 1996 було прийнято нову конституцію, що запровадила президентську республіку, ввела двопалатний парламент і продовжила термін повноважень президента до 2001. Обидва референдуми не були визнані легітимними *Європейським Союзом*, де Л. називають «останнім диктатором Європи». Наприкінці 1999 Білорусь залишили чимало опозиційних політиків, громад. діячів та журналістів.

8 грудня 1999 в *Москві* було підписано Договір про створення Союзної д-ви Росії та Білорусі, що передбачав поглиблення інтеграції, проте без втрати суверенітету республіки.

2001, 2006, 2010, 2015 Л. переобирався президентом Білорусі. У серпні 2020 Центр. виборча комісія Білорусі знову оголосила Л. переможцем виборів. При цьому низка кандидатів у президенти були ув'язнені за надуманими приводами. Опозиція заявила про численні фальсифікації. Кандидатка від опозиції, яка брала участь у виборах, С.Тихановська закликала прихильників домагатися скасування результату виборів. У країні відбулися масові протести та страйки, на що власті відповіли репресіями. 17 серпня Л. оголосив, що нових виборів не буде, а страйкарі будуть звільнені. 20 серпня 2020 Слідчий к-т Білорусі відкрив справу по «Координаційному комітету опозиції» за звинуваченням у спробі держ. перевороту. Проти режиму Л. були введені санкції США та *Європейським Союзом*, які не визнали його легітимним президентом.

23 травня 2021 білорус. військовики посадили пасажирський літак, що здійснював рейс Афіни (Греція) — *Вільнюс*, у літаку перебував засновник опозиційного «телеграм-каналу» «NEXTA» Р.Протасевич, який був заарештований. Його зусилля в серпні—грудні 2020 були важливими для координації вуличних протестів через мережу Інтернет. У відповідь на цей акт держ. піратства були введені додаткові міжнар. санкції проти режиму Л. 28 червня 2021 МЗС Білорусі оголосило, що Білорусь виходить із формату «Східне партнерство» з ЄС.

12—16 вересня 2021 на території Білорусі проходили російсько-білорус. військ. навчання «Захід-2021». У листопаді 2021 Л. організував т. зв. міграційну кризу на кордонах з Литвою та Польщею, спровокувавши потік нелегальних мігрантів білорус. територією до ЄС. Це призвело до військово-політ. загострення в регіоні. У листопаді 2021 у рамках засідання Вищої держ. ради Союзної д-ви Л. і президент РФ В.*Путін* підписали декрет про затвердження 28 програм, спрямованих на поглиблення міждерж. інтеграції.

Українсько-білорус. відносини за президентства Л. носили переважно конструктивний характер, особливо в екон. сфері. Україна не приєднувалася до міжнар. санкцій проти Білорусі. Під час *збройної агресії Російської Федерації проти України* Л. намагався зайняти нейтральну позицію. Столиця Білорусі стала переговорним майданчиком Тристоронньої контактної групи з урегулювання конфлікту на Донбасі. У лютому 2015 глави д-в Нормандської четвірки (Україна, Німеччина, Франція, РФ) у *Мінську* підписали Мінські угоди.

2015 Л. погодився на демаркацію і делімітацію держ. білорусько-укр. кордону. Це мало засвідчити надійність Білорусі як нейтральної сторони українсько-рос. конфлікту. Білорусь залишалася важливим постачальником нафтопродуктів та електроенергії до України.

У липні 2020 Україна запросила Білорусь до «Люблінського трикутника» (Україна, Польща, Литва). 5 серпня 2020 Президент України В.*Зеленський* закликав Л. видати Україні арештованих бойовиків приватної військ. компанії «Вагнер», які воювали на Донбасі. Проте 7 серпня 2020 президент РФ В.Путін переконав Л.,

що «це провокація українських спецслужб», і 14 серпня найманці були повернуті до Росії.

Після виборів у Білорусі 2020 Україна не визнала Л. легітимно обраним президентом. 28 серпня 2020 та 26 лютого 2021 приєдналася до пакетів санкцій ЄС, запроваджених проти білорус. чиновників, причетних до фальсифікації виборів і придушення протестів. Було також порушено питання про перенесення з Мінська переговорів Тристоронньої переговорної групи щодо Донбасу.

Намагання Л. за будь-яку ціну утримати владу сприяє переходу Білорусі до рос. сфери впливу та перетворенню її на ще один рос. плацдарм *гібридної війни* проти України та Заходу.

Літ.: *Батенко Т.* Олександр Лукашенко: європейський Кастро. В кн.: Королі СНД. Львів, 2000; *Федун С.* Александр Лукашенко: политический портрет. М., 2010.

А.Ю. Мартинов.

«ЛЬВІВ», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, сформований у квітні—червні 2014 у *Львівській області*. Із кінця липня 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, брав участь у боях під Іловайськом, за Дебальцеве. Перший командир — І.Вольський. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

ЛЬВІ́ВСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО (польс. wojewydztwo lwowskie) — адм.-тер. одиниця Польс. Республіки, що існувала на землях колиш. *Королівства Галіції і Лодомерії* 1921—39. Утворилося після захоплення Польщею території *Західноукраїнської Народної Республіки*.

Постановою сейму Польщі від 3 грудня 1920 та розпорядженням РМ Польщі від 14 березня і 17 травня 1921 на цих землях було запроваджено новий адм.-тер. поділ і від 1 вересня 1921 утворено Л.в. з адм. центром у *Львові*.

Функції вищого держ. управлінського органу покладалися на новоутворені воєводські управління. *Воєводства* поділялися на *повіти*, які в *Галичині* були оформлені ще австрійс. законами 1866. За старими законами (з 1889 та 1896) продовжували діяти міські управління — їхня компетенція стосувалася лише вузько місц. питань (законом від 23 березня 1933 було ще більше обмежено права органів місц. самоврядування та посилено їхню залежність від держ. органів).

Територія Л.в. становила 1921 — 27 024 км² (орні землі займали 48,4 %, луки — 11,6, пасовища — 9,5, ліси — 25,7 %), а 1931 — 28 402 км². Воно межувало на зх. із Краківським воєводством, на пн. зх. — з Келецьким, на пн. — з Люблінським, на пн. сх. — з *Волинським воєводством*, на сх. — з *Тернопільським воєводством*, на пд. сх. — зі *Станіславівським воєводством,* а на пд. — з *Чехословаччиною*.

Л.в. складалося початково із 28-ми повітів: Бобрецького, Бжозівського, Городоцького, Добромильського, Дрогобицького, Жовківського, Кольбушовського, Коросненського, Ланьцутського, Ліського, Львівського, Львів. міського, Мостиського, Нисько-го, Перемиського, Переворського, Равського, Рудківського, Ряшівського, Самбірського, Сокальського, Старосамбірського, Стрижівського, Сяніцького, Тарнобжеського, Цішанівського, Яворівського і Ярославського. Адм.-тер. поділ Л.в. зазнавав змін, і до 1939 кількість повітів скоротилася до 27-ми. 1 липня 1925 центр повіту перенесено з Цішанова до Любачева і повіт дістав назву Любачівського. 17 квітня 1931 Турківський повіт відокремлено від Станіславівського воєводства і включено до Л.в. 1 квітня 1932 ліквідовано Старосамбірський і Стрижівський повіти, а їхні території приєднано до Самбірського, Коросненського та Ряшівського.

Станом на 1921 у Л.в. було 60 міст і 2203 сільс. громади (гміни), а після змін поділу 1934 — 58 міських і 252 сільс. гміни.

Населення Л.в., за даними перепису 1921, налічувало 2 718 014 мешканців. За переписом 1931, населення зросло до 3 127 409 осіб (зокрема у Львові — 312 231 особа).

Реліг. склад населення Л.в., за переписом 1931: римо-католики — 1 448 826 (46,3 %), греко-католики — 1 305 339 осіб (41,7 %), іудеї — 342 405 (10,9 %), протестанти — 13 090 (0,4 %), православні — 9027 (0,3 %).

Л.в. ліквідовано на поч. *Другої світової війни*, коли 17 вересня 1939 рад. війська перетнули польсько-рад. кордон і згодом зайняли територію *Західної України*, яка була приєднана до УРСР. Зх. повіти були включені до області держ. інтересів Німеччини, а з більшості території Л.в. 4 грудня 1939 утворено *Львівську область* та *Дрогобицьку область* УРСР.

Дж.: Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1920, nr 117, poz. 768; 1921, nr 46, poz. 282; 1931, nr 34, poz. 238; 1932, nr 6, poz. 36; Monitor Polski, 1922, nr. 282, poz. 204; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Tablice państwowe. Warszawa, 1927; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Polska (dane skrycone). Warszawa, 1937.

Літ.: *Maliszewski E., Olszewicz B.* Podręczny słownik geograficzny, t. 1—2. Warszawa, 1925—27; *Romer E.* Powszechny atlas geograficzny. Lwów—Warszawa, 1928; *Wąsowicz J., Zierhoffer A.* Świat w cyfrach: rocznik 1938. Lwów—Warszawa, 1938; *Кубійович В.* Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Вісбаден, 1983.

А.Б. Гречило.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ БЕРНАРДИ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, монастир Святого Бернардина Сієнського й Апостола Андрія — римо-катол. монастир, пам'ятка арх-ри нац. значення; складова істор. центру *Львова* — пам'ятки, внесеної до Списку світ. спадщини ЮНЕСКО.

Бернардинці прибули до Львова із *Кракова* 1460 на запрошення рус. воєводи А.Одровонжа. Завдяки старанням можновладця на Галицькому передмісті, неподалік від однойменної міської брами, було зведено невеликий монастир, усі споруди якого (також і костьол св. Бернардина Сієнського й апостола Андрія) були дерев'яними. Під час нападу на Львів молдав. господаря *Богдана III* Одноокого (1509) обитель згоріла, проте невдовзі її відбудували із застосуванням фахверко-

Львівський Бернардинський монастир. Костьол св. Андрія. Вид із заходу. Фото початку 21 ст.

вих конструкцій. У наступні десятиліття осередок динамічно розвивався, а монахи активно займалися душпастирською діяльністю. При монастирі засновано ряд братств: св. Бернардина Сієнського, св. Анни, архістратига Михаїла. Бернардинці пропагували страсні богослужіння, зокрема хресну дорогу. Серед місц. населення бернардинці уславилися як проповідники, найвідомішим з яких був Ян з Дуклі (1414—84). Чисельність спільноти поступово зростала: 1530 у монастирі проживали 40 монахів, а майже через століття —70.

Упродовж перших двох десятиліть 17 ст. осередок розбудовувався. Ініціатором перебудови дерев'яних об'єктів на муровані став провінційний настоятель Бенедикт Гонсьорек. Проти розбудови обителі виступила міська влада, бо це створювало небезпеку для обороноздатності міста. Завдяки посередництву польс. короля *Сигізмунда III* Ваза конфлікт було залагоджено і досягнуто домовленості, що монастир матиме оборонний характер. 1648 під час облоги Львова військам Б.*Хмельницького* і *Тугай-бея* не вдалося захопити обитель. Захист міста й монастиря згодом приписали молитовному заступництву Яна з Дуклі.

1637 монастир став осередком Рус. провінції бернардинців. Тут містилася резиденція провінційного настоятеля, а також діяли провінційна курія, новіціат і філософсько-теологічні студії. Протягом 17—18 ст. в обителі відбулося 9 провінційних капітул. Найважливішою подією в житті спільноти стало проголошення блаженним Яна з Дуклі, яке здійснив 1733 Папа Римський Климент XII.

Після 1-го поділу Речі Посполитої (1772), коли Львів перейшов до *Австрійських Габсбургів імперії*, у монастирі перебував 61 монах. 1785 ухвалено декрет про закриття обителі, а її споруди передано під урядові будівлі. Проте завдяки старанням провінційного настоятеля Еукарпія Вайгля і допомозі губернатора Й.Бригідо ліквідаційний декрет було відкликано. Однак монастирський костьол перейшов у руки парафіяльного кліру. Лише на поч. 19 ст. бернардинці повернули його собі. З 1829 при монастирі діяли Ген. студії для монахів. 1946 у зв'язку з обміном населення між *СРСР* і Польщею бернардинці були змушені залишити Львів. Тепер у монастирських приміщеннях міститься *Центральний державний історичний архів України*, а у храмі св. Андрія правлять службу ченці-василіани.

О.З. Дух.

Монастирський ансамбль — одна із класичних пам'яток римо-катол. монастирської арх-ри на теренах України. Він займає трикутну в плані дільницю, прилягаючи ззовні до пд. фронту укріплень львів. середмістя між Галицькою брамою і Королів. бастіоном. Монастир був самостійним укріпленням, оточеним мурами та ровом, але водночас пов'язаним із загальноміськ. фортифікаціями. 16 вересня 1600 заклали й освятили наріжний камінь мурованого монастиря. Проєкт розробив Павло Римлянин. Спочатку буд-вом керував бернардинський чернець Бернард Авелідес (р. н. невід. — п. 1617), протягом 1613—17 — А.Прихильний. Буд-во фінансували король Сігізмунд III та львів. староста Є.Мнішек (1548—1613). Перша служба в новому костьолі Св. Андрія відбулася ще до завершення буд-ва 30 листопада 1609. Мурований костьол споруджувався у спосіб, традиційний на Русі: старий фахверковий костьол не розбирали, а оббудовували ззовні новими мурованими стінами. Після перекриття нового костьолу склепіннями старий розібрали і його залишки вивезли 1614. Завершили оздоблення костьолу 1630. До 1626 роботи велися під кер-вом архітектора з Вроцлава (нині місто в Польщі) А.Бемера (1555—1626). Він звів башту, що прилягає до пн.-сх. кута будівлі, й виконав завершення фасадів. Корпус келій збудовано 1620—30. Фортечні мури збереглися частково. Вціліла також одна з двох надбрамних башт. До мурів ізсередини прилягають госп. споруди — кузня, стайня та ін., а також башта-дзвіниця. На площі перед костьолом стоїть пам'ятна колона, а на пд. від нього — ротонда над монастирською криницею.

Монастирський костьол, зведений із тесаного каменю, має вигляд тринавової базиліки з видовженим гранчастим хором (пресбітерієм). Гол. фасад має два яруси, вирішені різними архітекторами у відмінній стилістиці. Нижній ярус витримано у традиціях італ. ренесансу, що характерно для творчої манери Павла Римлянина: членування нижнього ярусу фасаду спареними пілястрами чітко виявляє тринавову композицію храму. У тих же суворих і чітких формах вирішені бічні фасади. З усім цим контрастують ускладнені обриси й пластика фронтону — горішнього ярусу гол. фасаду, виконаного А.Бемером у стилістиці пн. (німецько-фламандського) ренесансу (маньєризму). Інтер'єр костьолу зазнав радикальної переробки протягом 1736—40, тому витриманий у бароковій стилістиці, включно із 16 дерев'яними різьбленими вівтарями. Тоді ж було виконано й настінні розписи під кер-вом Б.Мазуркевича.

Башта, що прилягає до пн.-сх. рогу костьолу, мала годинник і використовувалася для спостереження за місцевістю. Мурований корпус келій звели впритул до пн. стіни костьолу. Він має складний план із квадратовим клуатром — внутр. двориком — і коридорною системою розпланування. Приміщення перекриті склепіннями. Будівля загалом триповерхова, з окремими чотириповерховими частинами. Дзвіниця монастиря була прибудована до старого оборонного муру з пд. боку від костьолу 1733—34. Вона двоярусна, має наметовий дах і декор, аналогічний декору нижнього ярусу костьолу. Ротонда над криницею св. Яна з Дук-

лі, збудована 1748—55, — це відкрита аркова альтанка, увінчана пласким куполом зі скульптурною постаттю цього святого. Пам'ятна колона св. Яна з Дуклі була встановлена перед гол. фасадом костьолу 1736 коштом коронного кравчого С.-М.Ржевуського у пам'ять про врятування Львова від козацько-татар. облоги 1648. Її увінчувала скульптура святого, яка зникла після 1944.

В.В. Вечерський.

Літ.: *Prochaska A.* OO. Bernardyni lwowscy. Lwów, 1919; Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych: dzieło zbiorowe. Kalwaria Zebrzydowska, 1985; *Трегубова Т.* Бернардинський монастир. В кн.: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Sitnik A.K.* Bernardyni lwowscy: historia klasztoru i kościoła pod wezwaniem świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (1460—1785). Kalwaria Zebrzydowska, 2006; *Дух О.* Бернардинці (францисканці—обсерванти). В кн.: Енциклопедія Львова, т. 1. Львів, 2007.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ВАСИЛІА́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р СВЯТО́ГО ОНУ́ФРІЯ — монастир (спочатку — православний, потім — греко-католицький) у *Львові*; пам'ятка арх-ри нац. значення. Розташов. на Підзамчі. Дата фундації невід. Традиційно час заснування відносять до 13 ст. і пов'язують із грамотою кн. *Льва Даниловича*, наданою 1292 для львів. церкви св. Миколая (фальсифікат 15 ст., підтверджений королем польс. і вел. кн. литов. *Казимиром IV* Ягеллончиком). Перші документальні відомості належать до 2-ї пол. 15 ст. (привілеї львів. міщанина Степана (Станіслава) Дропана від 1460 та 1463). Константиноп. патріарх *Єремія II* Транос грамотою від 13 листопада 1589 звільнив монастир з-під юрисдикції архімандрита Унівського монастиря (див. *Унівська Свято-Успенська лавра*) та львів. єпископа і передав під протекцію *Львівського братства*. З 1708, після визнання братством *Берестейської церковної унії 1596*, підпорядковувався Риму. 1739 монастир увійшов до Святопокровської провінції Чину св. Василія Великого (див. *Василіани*). Від 1762 незалежний від братства.

Перші монастирські будинки були дерев'яними. Муровані будівлі (церква і монастир) на сучасному місці постали в 16 ст. завдяки кн. В.-К.*Острозькому*, який докупив прилеглі ґрунти. 1550 вибудувано муровану церкву, що стала ядром сучасної. Ця церква складалася із двох храмів: більшого св. Онуфрія та меншого св. Трійці, які до 18 ст. мали окремі входи. Водночас споруджено муровані чернечі келії, до яких 1592—1600 стараннями Львів. братства прибудовано мурований шпиталь. Усю територію обведено муром з бійницями. Значного лиха монастиреві завдали нищівна пожежа 1623 та осман. облога 1672. Відбудовчі роботи проводилися у 18 ст. 1718 збудовано новий бабинець, який розібрали 1824, замінивши сучасним. 1765 будинок шпиталю передано ченцям. 1769 збудовано малий шпихлір (амбар) та броварню. 1776 церкви Св. Онуфрія і Св. Трійці об'єднали в один храм. В цей час встановлено нові вівтарі та іконостас. До 1869 у церкві було 5 бічних вівтарів (збереглося три).

У 1-й третині 19 ст. перебудовано монастирські споруди: надбудовано другий поверх над старими келіями (1815—19), споруджено нову муровану вежу-дзвіницю (1820), розроблено проєкт на розширення монастиря, встановлено новий іконостас роботи Луки Долинського (1820).

1906 церкву розмалював худож. Й.Бала поверх стінопису М.Яблонського 1854. 1907—10 нові ікони іконостасу у неовізант. стилі виконав М.*Сосенко*. У процесі нового оздоблення інтер'єру церкви багато старих цінних мистецьких пам'яток (вівтарі, ікони) 17—18 ст. вилучено та передано до провінційних монастирів і парафій, частина з них залишилася у монастирському музеї.

При монастирі був цвинтар, на якому поховані духовні провідники василіан Арсеній Радкевич, Теофан Голдаєвич, Модест Гриневецький, а також друкар І.*Федоров*.

Монастир був столицею Галицької провінції Чину св. Василія Великого, тут містилися гол. архів, б-ка та музей. Діяв до 1946, поки не був ліквідований рад. владою. Матеріали архіву та б-ки потрапили до держ. збірок і сьогодні зберігаються в *Центральному державному історичному архіві України у Львові* та Відділі рукописів Львів. нац. наук. б-ки ім. В.Стефаника НАН України. Церкву Св. Онуфрія використовував музей етнографії і худож. промислу, а з 1977 — музей І.Федорова.

1989 монастир повернули василіанам. 1990—91 обновлено інтер'єр церкви Св. Онуфрія. 1991—92 побудовано корпус келій з укомплектованою в ньому каплицею. Сучасний монастир — осідок протоігумена Провінції Найсвятішого Спасителя в Україні Василіанського чину св. Йосафата.

Літ.: *Ваврик М.* По василіянських монастирях. Торонто, 1958; *Патрило І.* Нарис історії василіян від 1743 до 1839 року. «Записки Чину святого Василія Великого», серія II, секція I (Рим), 1992; № 5; *Крип'якевич І.* Середньовічні монастирі в Галичині: спроба каталогу (передрук праці 1930 р.). «Лавра», 1999; *Вуйцик В.* Монастир Святого Онуфрія у Львові.

Львівський василіанський монастир Св. Онуфрія. Вид з півночі. Фото початку 21 ст.

«Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація» (Львів), 2004, число 14; *Його ж.* Дзвіниця церкви Святого Онуфрія василіянського монастиря у Львові. Там само; Монастир Святого Онуфрія у Львові: Сьомі наукові драганівські читання. Львів, 2007.

Ю.О. Стецик.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р ДОМІНІКА́НЦІВ — чол. римо-катол. монастир, пам'ятка арх-ри, складова істор. центру *Львова* — пам'ятки, внесеної до Списку світ. спадщини ЮНЕСКО. Точна дата заснування монастиря невід. Традиційне датування 13 ст. було поширене домініканською історіографією 16—18 ст. Версії про рус. князів Данила Романовича (*Данила Галицького*), *Льва Даниловича* чи дружину останнього Констанцію Угорську як можливих засновників чи доброчинців Л.м.д. — пізня історіографічна традиція, що не спирається на достовірні джерела. Найраніша згадка про Л.м.д. датується 1375 (послання Яна з Бжега, очільника Польс. провінції Ордену проповідників (див. *Домініканці*), про призначення гол. вікарія в «руських монастирях»). Вірогідно, перша згадка про монастирський храм Божого Тіла міститься в заповіті вірм. купця Тайчадина 1376. 1385 домініканці придбали цегельню, що свідчить про значні буд. роботи, які монастир провадив у той час або ж планував на майбутнє. Серед жертводавців монастиря були король польс. і найвищий кн. литов. Владислав II *Ягайло*, *магнати* і *шляхта*, багаті львів. *міщани*.

Від 1416 львів. домініканці сплачували *чинш* (2 *копи грошів*) на користь міста за землі, на яких розташовувалися їхні костьол і монастир. Станом на 1578 монастир мав у власності 6 сіл. З 1458 Л.м.д. офіційно належав до Польс. провінції Ордену проповідників та був найбагатшим монастирем цієї провінції. 1612 львів. домініканці заснували Рус. провінцію Ордену проповідників, адм. центром якої став Л.м.д. (в якому на той час було 100 ченців). 1785 у Л.м.д. проголосили формування Галицької провінції Ордену проповідників.

Святинею монастиря був чудотворний образ Богородиці, який, за легендою, належав пензлю св. Луки. 1751 катол. архієпископ М.Вижицький здійснив урочистий обряд коронації образу.

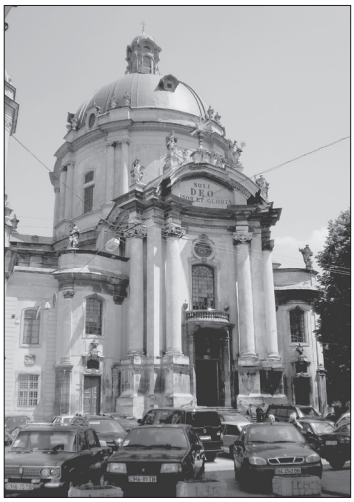

Львівський монастир домініканців. Костьол Божого Тіла. Вид із заходу. Фото початку 21 ст.

Монастир уник ліквідації під час *секуляризації* кінця 18 ст. 1820 в ньому було 12 ченців. Від 1804 домініканці Галичини викладали в загальноосвіт. навч. закладах, до 1816 під патронатом Л.м.д. у Львові відкрито чол. г-зію. Під час «Весни народів» (див. *Революції в Європі 1848—1849*; *Львівське повстання 1848*) львів. домініканці підтримували польс. національно-визвол. рух. Після скасування *панщини* 1848 монастирське землеволодіння частково стало орендним. 1923—35 на землях монастирських сіл масово поселялися польс. осадники. Домініканці припинили діяльність у Львові 1946, виїхавши до Гданська (Польща) у тамтешній орденський монастир св. Миколая.

Муровані з каменю та цегли монастирські костьол і келії постали на місці згорілих монастирських споруд на поч. 15 ст. Буд-во розпочав Миколай Чех 1407. 1511 та 1527 комплекс зазнавав пошкоджень від пожеж, а 1571 так само через пожежу завалилося склепіння костьолу. 1-ша пол. 18 ст. позначена невпинною руйнацією споруди; 1745 готичний костьол розібрали (про його арх-ру можна судити лише за скупими іконографічними та картографічними джерелами, а також короткими описами очевидців), а на його місці коштом Ю.Потоцького (див. *Потоцькі*) почалося буд-во барокового храму за проєктом Я. де *Вітте*. Буд-вом керував М.Урбаник, а після його смерті з 1764 — К.Мурадович. Після двох пожеж (1766, 1778) оздоблення фасадів завершив 1792—98 К.Фесінгер. 1865 за проєктом Ю.*Захаревича* до костьолу прибудували чотириярусну дзвіницю у формах необароко. 1895 був перебудований ліхтар на бані костьолу, а 1905—14 реставрований його інтер'єр. 1972, після реставрації, тут відкрили Львів. музей історії релігії та атеїзму. З кінця 1990-х рр. у костьолі влаштовано греко-катол. храм св. Євхаристії. Монастирські будівлі надалі використовуються як *Львівський музей історії релігії*.

Літ.: *Corona M.* Speculum Provincie Russiae et M.D. Lithuaniae Ordinis s. Francisci, Fr. Minorum conventualium. Vilnae, 1637; *Chodykiewicz I.* De rebus gestis in provincia Russiae Ordinis Praedicatorum Commentarius libris XI. Berdyczoviae, 1780; *Barącz S.* Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce, t. 1—2. Lwów, 1861; *Гербільський Г.Ю.* Петро Перший в Західній Україні. Львів, 1948; *Markowski F.* Gotycki klasztor dominikański we Lwowie w świetle rękopisu z XVI wieku. «Kwartalnik Architektury i Urbanistyki» (Warszawa), 1969, t. 14, z. 2; *Kloczowski J.* Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222—1972: zarys dzeijów. В кн.: Studia nad historiją dominikanów w Polsce. Warszawa, 1972; *Вуйцик В.* Державний історико-культурний заповідник у Львові, вид. 2. Львів, 1991; *Трегубова Т.* Домініканський монастир. В кн.: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Чорний М.* Дослідження історії домініканського ордену в державах Центральної та Східної Європи. «Вісник Львівського університету: серія історична», 2000, вип. 35/36; *Kozubska O.* The Dominicans in Thriteenth-Century Kievan Rus': History and Historiography. «Annual of Medieval Studies at Central European University» (Budapest), 2003, issue 9.

О.Б. Козубська.

ЛЬВІ́ВСЬКИЙ ФРАНЦИСКА́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — чол. римо-катол. монастир, що діяв у 14—18 ст. у *Львові*. Був розташов. у пн.-зх. частині середмістя.

Точна дата фундації осідку львів. *францисканців* невід. Історіографічна традиція, яка виникла в 17 ст., безпідставно датує початки монастиря 1230-ми рр. Найдавніший документ, що підтверджує присутність ордену в Галицькій Русі (див. *Руський домен короля*), — привілей Папи

Римського Інокентія VI 1353 для рус. вікарія Миколая Мельсака з Кросна і братів ордену, які перебували в рус. землях і працювали над наверненням схизматиків. Миколай Мельсак поділив свою вікарію на дві кустодії: львівську та молдавську. Наступна звістка стосується безпосередньо францисканців Львова: у листі польс. короля *Казимира III* Великого до рим. папи 1363 йдеться про відпуст для «монастиря святого Франциска ордену цього ж святого у Львові, в землі схизматиків». Грамота кн. Владислава *Опольського* 1372 засвідчує надання будинку біля Низького замку (див. *Львівські замки*) на потреби ордену і, вірогідно, містить першу згадку про посвяту монастиря св. Хресту.

Більшість прибутків монастиря надходила зі скромних, проте чисельних надань львів. *міщан*. Парафіянами монастирського храму були переважно ремісники, а один з його вівтарів наприкінці 16 ст. належав цеху пекарів. З'ясовано також, що громада, яка відвідувала святиню, мешкала переважно в районі, обмеженому мурами, Татарською вулицею та Ринком.

1394 вперше згадується монастирський храм св. Хреста. 1527 він уцілів під час пожежі. Наступна пожежа 1565 спалила дощенту монастир і костьол. Бл. 1600 велися масштабні буд. роботи: конвент вирішив запустити власну цегельню в с. Ганачів (існувало на території сучасного Львів. р-ну Львів. обл.) й уклав контракт із перемиським будівничим Андрієм.

Деяку інформацію про монастирський комплекс наприкінці 16 ст. подав на сторінках своїх нотаток М.*Ґруневеґ*:

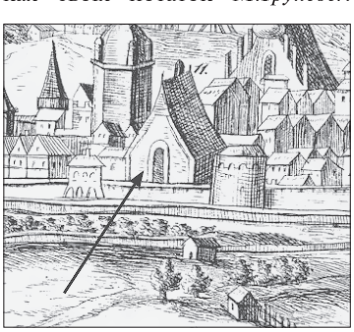

Львівський францисканський монастир [позначений стрілкою і номером 11] на панорамі Львова 1618.

«...Святого Хреста — гарний, великий костьол і при ньому великий францисканський монастир, який тоді стояв у жалюгідному вигляді після пожежі, але згодом він набув різних дібр. [За мого часу] пів костьолу було перекрито дахівкою; зверху встановлено вежку. Збудовано новий орган і до чотирьох вівтарів намальовано нові образи (картини)... Великий образ Марії вмістили посеред костьолу... У цьому монастирі раніше жили близько 20 братів, але тепер майже ще стільки ж».

1733 костьол і монастир знову горіли; 1753 після реставрації велися плановані оздоблювальні роботи. Коли 1786 внаслідок реформ імп. *Йосифа II* Габсбурга орден розпустили, монастирські приміщення стали використовуватись як школа, а в костьолі розміщено театр (перший стаціонарний театр у Львові). Комплекс зазнав руйнувань під час *Львівського повстання 1848* і після цього був розібраний.

Іконографічні та картографічні джерела 17—19 ст. дають змогу в заг. рисах уявити арх-ру Л.ф.м. Гол. спорудою комплексу був готичний костьол з прямокутною у плані навою та видовженою вівтарною частиною, що мала полігональне завершення. Ймовірно, він належав до зального типу храмів, на зразок тих, що, починаючи з 2-ї пол. 13 ст., будувалися в Чехії, Моравії та Силезії. До костьолу з пн. прилягали житлові та службові приміщення, утворюючи внутр. двір.

Літ.: *Pirawski T.* Relatio status almae archidiocesis Leopoliensis. Leopoli, 1893; *Żyła W.* Kościół i klasztor dominikanów we Lwowie. Lwów, 1923; *Wadding L.* Annales minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum. Editio tertia accuratissima auctior et emendatior... Cura et studio sodalium eiusdem Ordinis, vol. II (1221—1237). Florence, 1932; *Kantak K.* Franciszkanie Polscy, t. 1: 1233—1517. Kraków, 1937; *Moorman J.* Medieval Franciscan Houses. New York, 1983; *Trajdos T.* Dobroczyńcy mendykantów średniowiecznego Lwowa. В кн.: Społeczeństwo Polski Średniowiecznej. Warszawa, 1999; *Козубська О.* Францисканська архітектура середньовічного Львова. «Пам'ятки України», 2004, № 1.

О.Б. Козубська.

ЛЬВІ́ВСЬКІ ЗА́МКИ — два оборонно-житлові комплекси й адм. осередки, що існували у *Львові* у 2-й пол. 14—18 ст. Їхні назви пов'язані з топографією: Високий замок (далі В.з.) стояв на вершині пагорба (що тепер має назву *Високий Замок*), Низький замок (далі Н.з.) — у долині р. Полтва (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли). Перший називали також Великим замком, другий — Малим замком (площа бл. 0,8 га і 0,7 га відповідно).

Л.з. засновані після приєднання Львова до володінь польс. короля *Казимира III* Великого (1349) і не пізніше його смерті (1370). Перші згадки про Л.з. в актових джерелах датовані 1368 (перша згадка замку у Львові як адм. осередку), 1372 (перша опосередкована згадка Н.з.), 1382 (перша пряма згадка Н.з. й опосередкована — В.з.), 1416 (перша пряма згадка В.з.). Гіпотеза, згідно з якою Л.з. засновані кн. *Левом Даниловичем* (Р.Могитич, Ю.Диба), спирається лише на легендарні повідомлення пізніх наративних джерел — твори М.*Ґруневеґа* і В.*Зіморовича*. (Розписи в «руському стилі», які бачив М.Ґруневеґ у каплицях обох замків, не свідчать про їх створення в Княжу добу, оскільки запрошення рус. майстрів для декорування катол. храмів було поширеною практикою в Польс. королівстві в 14—15 ст.)

Л.з. були держ. (королів.) замками і разом утворювали адм. центр *Руського генерального староства*. В обох замках були резиденції бурграфа — урядовця, що керував територією старостинської (замкової) юрисдикції (охоплювала частину Краківського передмістя Львова). (Уряд рус. ген. старости обіймали представники вищої знаті, які постійно мешкали не у Л.з., а у своїх маєтках.)

Високий замок. Про вигляд В.з. в 14—15 ст. дані відсутні. Найдавніший з *інвентарів* (1495) не подає жодних згадок про будівлі, але наступні (1537, 1558, 1570, 1593) дають змогу уявити план і якоюсь мірою вигляд замку. В.з. займав вершину пагорба і мав план прямокутника, сильно витягнутого по осі сх.—зх. Головним був сх. двір, що мав на сх. рогах круглі башти і з трьох боків був захищений муром. З четвертого (зх.) боку розміщувався палац. У центрі двору був

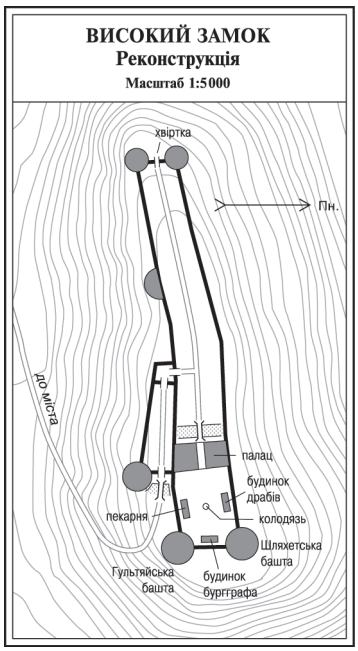

колодязь, а перед зх. фасадом палацу — рів з містком. Таким чином, сх. двір був самодостатнім укріпленням і, мабуть, найдавнішою частиною замку. На першому поверсі палацу містилася брама, що сполучала зх. і сх. двори, на другому — каплиця та парадна кімната. На території двору були житлові будинки та кухня, нижні яруси башт слугували в'язницями. Із зх. до палацу примикав зх. двір. Його коротка зх. стіна була фланкована двома круглими баштами, між якими розміщувалася брама (хвіртка). Пд. стіна була додатково укріплена півбаштою. Жодних будівель на цьому дворі не було; імовірно, він служив прихистком для навколишнього населення під час воєн. загроз. Гол. під'їзд до замку вів з пд., з боку міста. Рельєф не давав змоги влаштувати тут класичний барбакан, тому додатковий захист брами мав вигляд захаба (пригородка) — двора, витягнутого зі сх. на зх. уздовж пд. стіни замку. В його сх. стіні була передова брама, додатково захищена круглою баштою, а осн. прямокутна надбрамна башта в зх. кінці двора мала проїзд, що повертав під прямим кутом. Замок мав досить значне артилер. озброєння.

Упродовж 15—16 ст. замок не вів безпосередніх бойових дій. Ремонти й перебудови В.з. датуються 1535—38, 1574—75, 1586—89. Інвентарі 1645 і 1661 засвідчують занепад замку. Зокрема, обвалився колодязь, і замок був позбавлений джерела води, а отже, і можливості витримати довгу облогу.

14 жовтня 1648 замок уперше (і безуспішно) намагався стримати натиск ворога. Загони укр. козаків і повстанців під командуванням М.*Кривоноса* здобули замок і полишили його поруйнованим. Оборона В.з. під час облоги Львова об'єднаним українсько-моск. військом (на чолі з Б.*Хмельницьким* та В.*Бутурліним*) у вересні—жовтні 1655 була успішною. Під час облоги Львова осман. військом (вересень—жовтень 1672) польс. гарнізон В.з. утік з укріплення, котре було зайняте турками 27 вересня. Наступного дня турки без бою полишили В.з., і польс. вояки знову його зайняли. В лютому 1695 В.з. брав участь в обороні від татар, які підступили до міста. У вересні 1704 під час нападу шведів на Львів В.з. уже ніхто не захищав. Досвід бойового використання В.з. показав, що на цей час його укріплення давно застаріли і замок не був ключовим елементом оборони (місто могло захищатись і без нього, а ворог міг встановити батареї для обстрілу середмістя на будь-якій із навколишніх висот). Серія планів Львова 18 ст. показує прогресуюче руйнування укріплень В.з. До наших днів уцілів лише невеликий фрагмент муру пригородка (за А.Чоловським).

Низький замок стояв у пн.-зх. куті середмістя, розпланованого у 1350—60-ті рр. Із зх. та пн. його територія була захищена багнистою заплавою р. Полтва та безіменного струмка — її допливу. За Ф.Марковським, зразком при буд-ві Н.з. міг бути Вавель — королів. замок у *Кракові*. Від кінця 14 ст. Н.з. служив помешканням для польс. королів під час їхніх приїздів до Львова. Н.з. зазнав руйнувань від пожежі 1381. Він уцілів під час великої пожежі 1527, але пожежа у квітні 1565 завдала нових руйнувань. Під час відбудови первісна готична арх-ра Н.з. набула ренесансних рис.

Вигляд Н.з. можна уявити за описами 1570 і 1765, гравюрою А.Пассаротті—А.Гогенберга (1618) та серією планів 18 ст. (починаючи від 1704). У плані замок був п'ятикутним. Його пн. та зх. мури становили частину Високого (внутр.) муру середмістя, ззовні вони були прикриті валами та бастеями т. зв. третьої лінії оборони. На стику пд. й зх. мурів Н.з. стояла кругла башта (Судова, або Шляхетська) — одна з численних башт Високого муру. В'їзд до замку був зі сх. боку, з вулиці Гродської (сучасна Театральна).

Двір Н.з. мав щільну периметральну забудову. У пн.-зх. куті стояв двоповерховий палац (Великі покої) із наріжною баштою та костьолом (каплицею) св. Катерини (досить подібною до готичної каплиці Вавельського замку), уздовж пн. та сх. мурів ішли суцільні пристінні корпуси, а вздовж пд. і частково зх. мурів — окремі будинки. На території Н.з. був колодязь.

Протягом усього 18 ст. Н.з. невпинно занепадав. Після переходу Львова під владу австрійс. *Габсбургів* (1772) висувалися проєкти перебудови або нової забудови його місця, проте вони не були реалізовані. У серпні 1802 територію Н.з. викупила міська влада, рештки забудови були знесені й на їхньому місці влаштовано торг. майданчик.

У Н.з. діяла канцелярія рус. ген. старости та засідали земський і гродський суди (збереглися документи за 1440—1786).

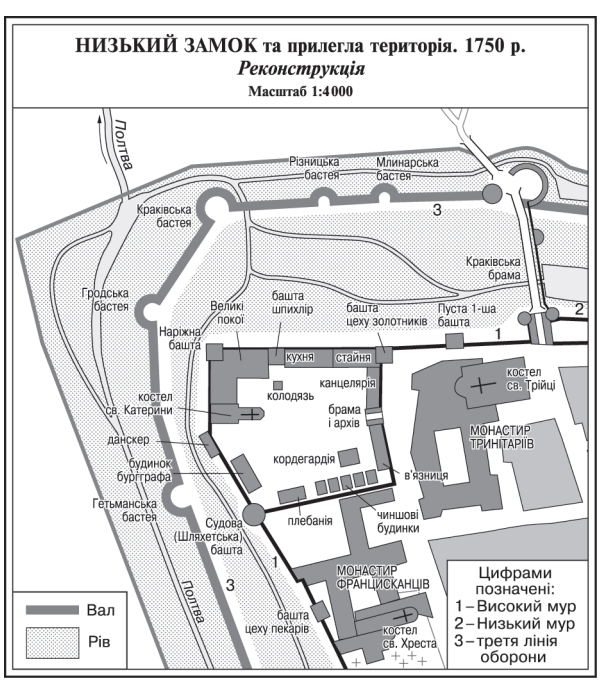

Літ.: *Czołowski A.* Wysoki Zamek. Lwów, 1910 (https://polona.pl/item/wysoki-zamek,MjUyNTUxNjU/4/#item; укр. переклад: *Чоловський А.* Високий замок. В кн.: Львів давній. Львів, 2017); *Markowski F.* Niski zamek we Lwowie. «Kwartalnik Architektury i Urbanistyki», 1972, t. 17, nr 3; *Александрович В.* Українське малярство XIII—XV століть. Львів, 1995; *Могитич Р.* Високий замок у Львові. «Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація"» (Львів), 2005, число 15; *Козицький А.* Високий замок. В кн.: Енциклопедія Львова, т. 1. Львів, 2007; *Його ж.* Замок. Там само, т. 2. Львів, 2008; *Фелонюк А.* Органи влади на території замкової юрисдикції Львова в другій половині XVII — XVIII ст. В кн.: Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym w okresie od XV do XIX wieku. Kraków, 2010; *Бевз М.* Архітектурно-планувальна структура Низького і Високого замків у місті Львові за картографічними матеріалами кінця XVIII — початку XIX ст. В кн.: Замки України: дослідження, збереження, використання: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 3 листопада 2011 р. Галич, 2011; *Могитич Р.* Низький замок у Львові. Web: http://postup.brama.com/000209/pp24_9.html

М.І. Жарких.

ЛЮДО́ВИК I Великий, Людовик I Угорський (угор. I. Nagy Lajos, польс. Ludwik Węgierski; 05.03.1326—10.09.1382) — угор. (1342—82) та польс. (1370—82) король з Анжуйської династії (франц. Anjou; відгалуження Капетингів). Син угор. короля Карла I Роберта (1288—1342) та Ельжбети (1305—80), доньки польс. короля *Владислава I* Локетека.

Н. у Вишеґраді (Visegrád; замок в Угорщині). Після прийняття влади зробив спробу опанувати Неаполь (Італія) після смерті свого брата Андрія (Андраша), герцога Калабрійського. 1351 видав ген. привілей, яким зрівняв у правах *шляхту* та *магнатів* Угор. королівства. 1350 уклав угоду зі своїм дядьком, польс. королем *Казимиром III* Великим про взаємне успадкування престолів у разі смерті одного з учасників угоди. 1351—52 сприяв Казимиру III у боротьбі за спадщину *Галицько-Волинської держави*. У 1350—60-ті рр. поширив вплив Угор. королівства на більшість країн регіону; володарі *Молдавського князівства* і *Волощини* стали його васалами. 1370 став польс. королем. Взамін на визнання однієї зі своїх доньок польс. королем надав 1374 польс. шляхті Кошицький привілей, яким зменшив податки, обмежив права короля щодо використання шляхти у воєн. кампаніях тощо. 1371—78 в *Руському домені короля* від його імені правив кн. Владислав *Опольський*. 1377 взяв дієву участь у конфлікті з *Великим князівством Литовським* (здобуття *Белза*). 1378 прийняв васальну присягу від володарів *Подільського князівства* Костянтина та Бориса Коріятовичів (див. *Коріятовичі*) і сприяв появі катол. кафедри у Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*).

Був одружений першим шлюбом з Маргаритою (п. 1349), донькою герм. імп. Карла IV Люксембурга та Бланки де Валуа. Другою дружиною була Єлизавета (п. 1387), донька бана Боснії Стефана II Котроманича та Ельжбети Куявської. У другому шлюбі мав трьох доньок: Катерину (1370—78); Марію (1371—95), королеву Угорщини та дружину майбутнього герм. імп. Сигізмунда I Люксембурга (1368—1437); *Ядвігу* (1374—99), королеву Польщі та першу дружину Владислава II *Ягайла*.

П. у м. Трнава (нині місто у Словаччині). Був похований у кафедральному соборі в Секешфегерварі (Угорщина).

Літ.: *Engel P.* The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895—1526. London — New York, 2001; *Kurtyka J.* Odrodzone królewstwo: monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań. Kraków, 2001.

В.М. Михайловський.

ЛЮСТРА́ЦІЯ В УКРАЇ́НІ 2014—2018 — див. *«Про очищення влади»*, Закон України від 16 вересня 2014.

ЛЯЩЕ́ВСЬКИЙ (Лащевський) **Варлаам** (у миру — Василь; бл. 1704 — 28.07.1774) — мовознавець і педагог, діяч Правосл. церкви.

Н. у с. Кобильниця Волоська (нині село Любачівського пов. Підкарпатського воєводства, Польща) в сім'ї священника. Навч. в Київ. академії (див. *Києво-Могилянська академія*; 1732/33 навч. р. — студент класу філософії). Як здібний до іноз. мов студент, найкращий учень мовознавця проф. С.Тодорського, коштом митрополита Київського Рафаїла (*Заборовського*) був направлений на навчання до ун-ту в м. Галле (Німеччина). Повернувшись до Київ. академії, 1739/40 навч. р. слухав богослов'я й одночасно викладав у класі фари (аналогії). 1740/41 навч. р. — викладач піїтики. Уклав для студентів як посібник з поетики трагікомедію «О награждении в сем свете приисканных дел мзды в будущей жизни вечной». 1740 прийняв чернечий постриг. 1741/42 навч. р. викладав риторику. Після виклику Симона (Тодорського) до *Москви* (травень 1742) заступив його на посаді професора єврейс. і грец. мов. 1744 переклав для вел. кн. Петра Федоровича (майбутнього рос. імп. *Петра III*) з грецької «Зерцало должности государей». 1746 уклав латиною за матеріалами лекцій Симона (Тодорського) граматику грец. мови, яку того ж року було видано у Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща). 1746—47 навч. р. Л. — професор богослов'я й префект Київ. академії. У травні 1747, не скінчивши читати курс, змушений за ухвалою Найсвятішого Синоду виїхати до *Санкт-Петербурга* для перегляду й виправлення слов'ян. перекладу *Біблії*. Після успішного завершення роботи над перекладом Л. отримав архімандритство у моск. Донському монастирі (1753). 1753—54 — ректор *Московської слов'яно-греко-латинської академії*. 1754—58 — член Найсвятішого Синоду з місцем проживання в С.-Петербурзі. У 1770-х рр. зробив щедрі пожертви Київ. академії.

П. у м. Москва в сані архімандрита Донського монастиря, похований у монастирській Стрітенській церкві.

Літ.: *Болховитинов Е.* Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви, т. 1—2. СПб., 1818 (перевид. — М., 1995); *Смирнов С.К.* История Московской славяно-греко-латинской академии. М., 1855; *Вишневский Д.К.* Киевская академия в первой половине XVIII ст. К., 1903; *Харлампович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. 1. Казань, 1914; *Хижняк З.І.* Лящевський (Лащевський) Василь. В кн.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст.: енциклопедичне видання. К., 2001.

Ред.

М

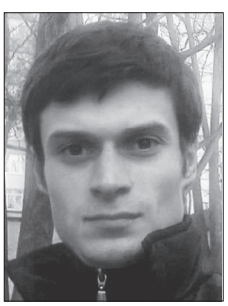

А.А. Мазур.

П.А. Мазуренко.

Д.О. Майборода.

МА́ЗУР Артем Анатолійович (06.08.1987—03.03.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Хмельницький.* Два місяці брав участь у мітингах Євромайдану, був чотовим 9-ї чоти 15-ї сотні Самооборони Майдану. Поранений осколками гранати 18 лютого 2014 під час зіткнень у Маріїнському парку (див. *Революція гідності 2013—2014*), отримав відкриту черепно-мозкову травму. П. у Київ. міській клінічній лікарні швидкої допомоги 3 березня 2014, не виходячи з коми.

Похований на кладовищі м. Хмельницький. 5 березня 2014 Хмельн. технологічний багатопрофільний ліцей, в якому раніше навч. М., було названо його ім'ям. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 18 лютого 2015 в Хмельницькому багатопрофільному ліцеї ім. А.Мазура відкрито меморіальну дошку на його честь. У червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Мазур Артем. Web: http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/mazur-artem.html

Г.О. Харлан.

МАЗУРЕ́НКО Павло Анатолійович (02.12.1971—22.12.2013) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в смт *Любар.* Проживав у м. *Київ*, працював інженером-програмістом. Брав участь в акціях протесту Євромайдану. 18 грудня 2013 на Борщагівці біля торг. центру «Квадрат» по вул. Гната Юри був жорстоко побитий силовиками. П. 22 грудня 2013 в реанімації Київ. міської клінічної лікарні № 12.

Похований на кладовищі м. Вишневе (нині місто Бучанського р-ну Київ. обл.). 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Павло Мазуренко. Web: http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/pavlo-mazurenko.html

Г.О. Харлан.

МА́ЙБОРОДА Дмитро Олександрович (17.04.1980—14.07.2014) — укр. військовик, командир екіпажу літака Ан-26 456-ї окремої бригади військово-транспортної авіації Повітряних сил ЗС України, військ. льотчик 1-го класу, підполковник. Герой України (2014). Н. в м. *Вінниця.* Навч. у він. середніх загальноосвіт. школах № 4 і 26. 2002 закінчив Харків. ін-т льотчиків. Військ. службу проходив у 456-й окремій бригаді військово-транспортної авіації Повітряних сил ЗС України, що дислокується в аеропорту «Вінниця» (Гавришівка), де обіймав посаду нач. служби безпеки польотів.

З травня 2014 брав участь в *Антитерористичній операції* (АТО) на сх. України. Як командир екіпажу літака АН-26 (бортовий номер 19), з травня по липень 2014 виконав 35 бойових вильотів зі здійснення авіаційно-транспортного забезпечення, перебазування повітряним ешелоном особового складу, інженерно-тех. майна авіац. частин на аеродроми базування, аеромед. евакуації поранених і хворих та десантування парашутним способом озброєння, матеріально-тех. засобів та гуманітарних вантажів у зоні проведення АТО. Всього перевіз 750 військовослужбовців та 28 т вантажу, провів десантування парашутним способом бл. 55 т озброєння, матеріально-тех. засобів та гуманітарних вантажів у райони дислокації підрозділів ЗС України, чим забезпечив повне виконання поставлених завдань у зоні проведення АТО. Як командир корабля забезпечив виконання особовим складом екіпажу літака поставлених бойових завдань при польотах на малих та середніх висотах в умовах, пов'язаних із ризиком для життя у зв'язку з постійним застосуванням рос. бойовиками засобів ураження.

14 липня 2014 під час виконання бойового завдання з десантування вантажів парашутним способом у районі проведення АТО біля с. Давидо-Микільське (нині село Довжанського р-ну Луган. обл.) літак М. був атакований керованою ракетою типу «повітря-повітря» на висоті 6500 м. У результаті ураження лівий двигун та електрообладнання літака відмовили, в корпусі фюзеляжу з'явилася пробоїна, відбулося різке задимлення салону літака. Зусилля екіпажу щодо флюгерування лівого двигуна результатів не дали, літак почав завалюватися на ліве крило з розворотом вліво. Командир корабля М. намагався вирівняти траєкторію польоту літака та уникнути звалювання в штопор для надання можливості екіпажу залишити літак, який уже почав втрачати керованість. Екіпаж у кількості 6 осіб за його наказом залишив літак. М. доклав максимум зусиль для утримання літака в повітрі та своїми діями забезпечив безпечне евакуювання з літака членів екіпажу, проте сам засобами аварійного спасіння скористатися не встиг і загинув. Похований у Вінниці на Центр. міськ. кладовищі.

Нагороджений відзнаками Мін-ва оборони України: медаллю «15 років Збройним Силам України», медаллю «За сумлінну службу» 3-го ст. 4 грудня 2014 «За виняткову мужність і самопожертву, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності Української держави, вірність військо-

вій присязі» М. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 30 квітня 2015 у Вінниці на фасаді будівлі середньої загальноосвіт. школи № 26 (Хмельн. шосе, 27), де навчався герой, на його честь відкрито меморіальну дошку. У квітні 2015 АТ «Укрпошта» продовжило випуск серії худож. маркованих конвертів під назвою «Героям Слава!», започатковану у грудні 2014, один з яких присвячений Д.Майбороді.

Літ.: Майборода Дмитро Олександрович. Web: http://memorybook.org.ua/16/mayboroda.htm

А.О. Науменко.

«МАЙДА́Н», Всеукраїнське об'єднання «Майдан» — суспільно-політ. рух, створений під час *Євромайдану* (див. також *Революція гідності 2013—2014*).

Утворення Нар. об'єднання «Майдан» було проголошене на Нар. вічі 22 грудня 2013. Згідно з його резолюцією до складу «М.» могли входити політ. партії, громад. орг-ції та громадяни. Кінцевою метою проголошувалося сформування нової України та нової укр. влади. Одним із задекларованих завдань були дострокові президентські вибори. До цього підштовхнула згода Президента України В.*Януковича* за підсумками переговорів у *Москві* 17 грудня 2013 з Президентом РФ В.*Путіним* посилити євразійський вектор інтеграції України.

Як керівний орган була утворена рада. До її складу ввійшли Т.Бойків, О.Гарань, В.Гацько, І.Жданов, А.Іллєнко, І.Карпа, С.Квіт, В.Кириленко, І.Коліушко, В.*Кличко*, Р.Кошулинський, І.Крулько, Р.Лижичко, І.Луценко, Ю.Луценко, М.Матіос, А.Мохник, В.Пацкан, О.Осуховський, А.*Парубій*, О.Положинський, П.*Порошенко*, В.Портников, С.Рахманін, Є.Соболєв, С.Соболєв, Ол.Сушко, В.Сюмар, Б.Тарасюк, Ю.*Тимошенко*, О.*Турчинов*, О.*Тягнибок*, В.Чалий, В.Чумак, Т.Чорновіл, З.Шкіряк, Є.Щепетильникова, А.*Яценюк*. Список учасників ради був відкритий. Співголовами ради були обрані С.Квіт, Р.Лижичко, В.Кличко, Ю.Луценко, Ю.Тимошенко, А.Яценюк та О.Тягнибок.

«М.» був спробою політ. опозиції очолити протестний рух і консолідувати його навколо себе. Одночасно представники творчої інтелігенції запропонували утворити Громад. раду Майдану з тими самими завданнями. Виникла напруга, зокрема, Ю.Макарова та О.Богомолець не допустили до сцени для проголошення маніфесту Громад. ради Майдану. Висувалися претензії також щодо непрозорої діяльності об'єднання.

Вже 26 грудня 2013 назва була скоригована на Всеукраїнське об'єднання «Майдан». Крім того, був скасований інститут співголів, замість нього обрана президія Ради Майдану. Тоді ж до членів Ради Майдану було прийнято музиканта Фому (С.Фоменко) з гурту «Мандри» та голову Незалежної профспілки гірників України М.Волинця. Координатором президії Всеукр. об'єднання «Майдан» на місяць було обрано Р.Лижичко. Вона мала подавати документи для реєстрації відповідно до законодавчих норм.

Загострення ситуації навколо Євромайдану з 2-ї пол. січня 2014 відсунуло питання легалізації Всеукр. об'єднання «Майдан» у відповідних органах влади. Водночас Рада Майдану виступала як представник маніфестантів та інструментом колегіального ухвалення рішень. Зокрема, дала згоду на підписання лідерами опозиції з В.Януковичем *«Угоди про врегулювання кризи в Україні»* 21 лютого 2014, яка не була підтримана протестувальниками.

Після Лютневої революції 2014 Всеукр. об'єднання «Майдан» втратило суспільно-політ. значення.

Літ.: На Євромайдані створили народне об'єднання «Майдан». «Українська правда», 2013, 22 грудня (https://www.pravda.com.ua/news/2013/12/22/7007993); *Славінська І.* Про «Всеукраїнське об'єднання Майдан». Там само, 2013, 26 грудня (https://blogs.pravda.com.ua/authors/slavinska/52bc75a414a0e/page_2); *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Революція гідності 2013—2014 рр. та агресія Росії проти України: науково-методичні матеріали. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Сторінка Національного меморіального комплексу Героїв Небесної сотні — Музею Революції гідності: Web: http://www.maidanmuseum.org

В.В. Головко.

МАЙДА́Н НЕЗАЛЕ́ЖНОСТІ — гол. площа *Києва*. Площу перетинає *Хрещатик*, який ділить її на дві частини. Частина, розташов. на парному боці Хрещатика, утворилася у 1830-ті рр., а розташов. на непарному — у 2-й пол. 1940-х рр. Площа мала назви: Хрещатицька (з 1830-х рр., офіційно з 1869 до 1878), Думська (1878—1919), Радянська (1919—35), Калініна (1935—77), Жовтневої революції (1977—91), майдан Незалежності (з 1991).

Площа утворилася на місці Печерської брами *Староки-ївської фортеці* (брама існувала до поч. 1830-х рр.). 1833—66 на площі діяв базар. У 1830-х рр. тут з'явилися перші одно- та двоповерхові будинки. До останньої третини 19 ст. весь периметр площі було забудовано дво- і триповерховими цегляними спорудами різних стилів. У триповерховій цегляній будівлі на розі Хрещатика (1851; не збереглася) з 1861 діяли губернські *дворянські збори*. У 1870-ті рр. на площі постала будівля *міської думи* (архіт. О.Шіле). У вересні 1913 перед її пд.-сх. фасадом було встановлено пам'ятник П.*Столипіну* (скульп. Е.Ксименес), знесений у березні 1917; на його місці 1922 поставили пам'ятник К.*Марксу* з п'єдесталом у формах кубізму (скульп. Й.Чайков; знесений 1933). Після встановлення радянської влади будівлю міської думи займали парт. та рад. установи. Дореволюц. забудова площі в основному зберігалася до вересня 1941, коли значна її частина (за винятком пн.-сх. боку) була зруйнована вибухами та пожежею.

Згідно з проєктом реконструкції Хрещатика (архітектори О.Власов, А.Добровольський та ін.) площа розширилася більше ніж удвічі за рахунок розчищення від руїн непарного боку Хрещатика між вулицями Жовтневої революції (нині вул. Інститутська) та К.Маркса (нині вул. Архіт. Городецького) та міс-

Майдан Незалежності в Києві. Вид зі сходу. Фото початку 21 ст.

Монумент Незалежності України в Києві. Статуя, що вінчає колону.

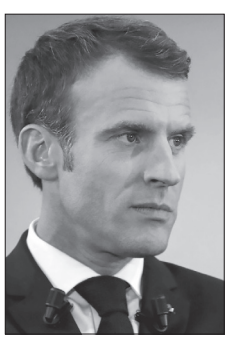

Е. Макрон.

ця колиш. міської думи. До кінця 1950-х рр. створився новий вид площі, сформований будівлями Головпоштамту, Жовтневого палацу к-ри (реконструйована будівля *інституту шляхетних дівчат*), готелю «Москва» (нині «Україна»), колонного залу консерваторії (нині оперна студія Нац. муз. академії України).

1976—82 проведено реконструкцію (архітектори О.Малиновський, О.Комаровський, О.Зибін), в ході якої знесли будинки 19 ст. на пн.-сх. боці площі. На їх місці спорудили Будинок профспілок (1977), готель «Козацький» та житловий будинок. Було проведене комплексне впорядкування із заміною асфальтового покриття на гранітне. Площу прикрасили фонтанами та монументом на честь Жовтневої революції (1977, скульптори В.*Бородай*, В.Зноба, І.Зноба, архітектори О.Малиновський, М.Скибицький; демонтовано 1991) із парадними сходами до готелю «Москва». Авторський колектив був нагороджений Держ. премією СРСР в галузі арх-ри (1985).

2000—02 в ході нової реконструкції (архітектори О.Комаровський та ін.) було споруджено кількаповерховий підземний торг. комплекс «Глобус», встановлено монумент Незалежності України (2001, скульп. А.Кущ, архітектори С.Бабушкін та ін.), пам'ятник легендарним засновникам Києва (2001, скульп. А.Кущ, архітектори С.Бабушкін та ін.), Печерську браму (умовне відтворення споруди 18 ст.), знищено старі елементи впорядкування і замінено новими (фонтани, гранітне покриття тощо). Проєктувальники залежали від бізнес-інтересів інвесторів і примітивних смаків замовників. У результаті ансамбль площі, що сформувався внаслідок попередньої реконструкції, втратив позитивні якості (продумана компо-

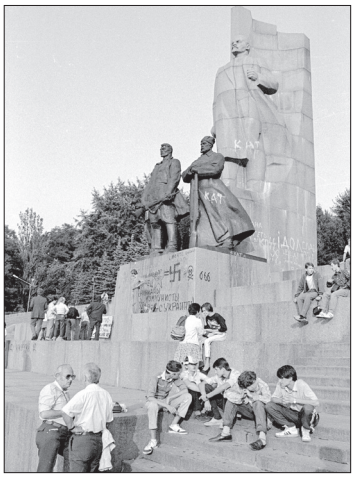

Монумент Жовтневої революції в Києві. Фото 1991.

зиція, чітке функціональне зонування, художньо-стильова єдність із Хрещатиком). Оновлений М.Н. зазнав дошкульної критики з боку архітектурно-мистецьких кіл.

1905 і 1917 на площі відбувалися багатолюдні мітинги, пов'язані з революц. подіями. Від кінця 1980-х рр. за площею закріпилася роль столичного форуму. Тут не раз відбувалися масові акції протесту. Традиційною формою таких акцій, окрім мітингів, стали наметові містечка, які стояли на площі під час голодування студентів у жовтні 1990 (див. *Революція на граніті*), акції *«Україна без Кучми»* у грудні 2000 — лютому 2001, *«Помаранчевої революції» 2004* в листопаді—грудні 2004 та *Революції гідності 2013—2014* у листопаді 2013 — травні 2014. На площі та прилеглій частині Інститутської вул. стихійно склався нар. меморіал, присвячений героям і жертвам подій січня—лютого 2014.

Літ.: *Комаровский А.В.* Главная площадь республики. «Строительство и архитектура» (К.), 1978, № 5; *Зинченко А.П.* Жизнь площади. «Архитектура СССР», 1986, № 4; *Кілессо С.К.* Київ архітектурний. К., 1987; *Рибаков М.* Хрещатик відомий і невідомий. К., 2003; *Ковалинський В.* Від Козиного болота — до майдану Незалежності. В кн.: *Ковалинський В.* Київські мініатюри, кн. 3. К., 2004; *Духовичний Г. та ін.* Майдан Незалежності. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Київ, кн. 1, ч. 3. К., 2011; *Бєломєсяцев А.Б. та ін.* Забудова Києва доби класичного капіталізму. К., 2012.

Д.Я. Вортман.

Київська міська дума. Фото початку 20 ст.

МАКРО́Н Емануель, Макрон Емманюель Жан-Мішель Фредерік (Emmanuel Jean-Michel Frédéric Macron; н. 21.12.1977) — франц. держ. і політ. діяч. Н. в м. Ам'єн (Франція) в сім'ї професора неврології. Навчався в елітних навч. закладах. Закінчив Ун-т Париж X — Нантер. Вивчав політологію в Ін-ті політ. досліджень, має диплом Нац. школи адміністрації. Впродовж 1999—2001 був особистим секретарем відомого франц. філософа-постмодерніста П.Рікера. 2004—08 працював інспектором у мін-ві економіки Франції. 2006—09 був членом Соціаліст. партії Франції. З 2007 співпрацював з відомим франц. глобалістом Ж.Атталі, що завершило його ідейне формування як євроціла та євроатлантиста. 2009—12 працював інвестиційним банкіром у «Rothschild & Cia Bank», де його називали «фінансовим Моцартом». З травня 2012 до серпня 2014 був радником президента Франції Ф.Олланда. 26 серпня 2014 Ф.Олланд призначив М. міністром економіки Франції. 6 серпня 2015 Нац. збори Франції прийняли «закон Макрона» про дерегуляцію франц. економіки, перегляд соціальних зобов'язань д-ви. 16 листопада 2016 М. оголосив про свою участь у наступних президентських виборах, 8 травня 2017 обраний президентом Франції. Перша каденція на цій посаді — з 14 травня 2017 до 14 травня 2022.

М. модернізує «голлізм» (домагання провідної ролі Франції в Європі і світі) шляхом проведення внутр. реформ і активної зовн. політики. У березні 2019 М. приймав по черзі у Парижі кандидатів на посаду Президента України П.*Порошенка* і В.*Зеленського*. М. після президентських виборів в Україні наполягав на активізації мирного процесу на *Донбасі*. 10 грудня 2019 в Парижі (Франція) відбулася чергова зустріч у *«нормандському форматі»* (Франція, Німеччина, Україна, Росія). Президент РФ В.*Путін* схиляв М. до «союзу» *Європейського Союзу* і Росії шляхом нормалізації відносин незалежно від оцінок *анексії* Криму та війни на Донбасі. Це не відповідає позиції франц. політ. класу загалом. Внутрішньополіт. проблеми М. пов'язані з соціальними протестами «жовтих жилетів» проти демонтажу соціальної д-ви, підняття пенсійного віку.

Літ.: *Олланд Ф.* Уроки влади. Х., 2019.

А.Ю. Мартинов.

МАКСИ́МОВ Дмитро В'ячеславович (17.11.1994—19.02.2014) — дзюдоїст-дефлімпієць міжнар. рівня. Герой *«Небесної сотні»*. *Герой України* (2014). Н. в м. *Київ*. Навч. у школі № 118 до 9-го класу. Згодом здобував освіту в Київ. фінансово-екон. коледжі Нац. ун-ту Держ. податкової служби України (*Ірпінь*). Професійно займався дзюдо, майстер спорту України. Брав участь у низці змагань міжнар. рівня для людей з вадами слуху: чемпіонат світу зі сх. єдиноборств серед глухих (о-в Маргарита (Венесуела), 2012, бронз. призер), Дефлімпійські ігри (Софія, Болгарія), 2013, срібний призер у командному заліку та бронзовий в особистому). За спортивні досягнення нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (3 грудня 2013).

Брав участь у подіях *Революції гідності 2013—2014*. Загинув від втрати крові та через важкі травми, отримані внаслідок влучення та вибуху протипіхотної осколкової гранати 18 лютого 2014. Після поранення був доправлений у Будинок профспілок, де й помер. Тіло перемістили до Свято-Михайлівського Золотоверхого собору, де він упродовж кількох діб залишався невпізнаним.

21 листопада 2014 нагороджений званням «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка» (посмертно). Також посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (2015).

На будівлях навч. закладів, де здобував освіту М., встановлені меморіальні дошки. З 2014 проводиться щорічний Всеукр. турнір із дзюдо серед спортсменів з порушеннями слуху пам'яті Д.Максимова. 2017 започаткована «Відзнака імені Героя "Небесної сотні" Дмитра Максимова», що впроваджується під патронатом Мін-ва молоді та спорту України для відзначення діяльності зі створення найкращих умов для заняття фізичною к-рою та спортом для людей з інвалідністю на всій території України.

Літ.: Відзнака імені Дмитра Максимова. Web: http://heavenly-hundred.org.ua/vidznaka-imeni-dmytra-maksymova-2020; Постанова Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 857 «Про заснування державних іменних стипендій найкращим молодим вченим для увічнення подій Революції гідності та вшанування подвигу Героїв України — Героїв Небесної сотні». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/857-2017-%D0%BF#Text; Указ Президента України від 21 листопада 2014 року № 890/2014 «Про присвоєння звання Герой України». Web: https://www.president.gov.ua/documents/8902014-18037

Т.С. Водотика.

МА́КУХ Василь Омелянович (14.11.1927—06.11.1968) — учасник укр. руху Опору в *СРСР*. Н. у с. Карів (нині село Червоноградського р-ну Львів. обл.) у багатодітній родині. Закінчив початкову школу, працював у поміщика в госп-ві, допомагав греко-катол. священникові. В листопаді 1944 М. було призвано на службу в Червоній армії, проте дорогою на призовний пункт він утік, перейшов кордон Польщі та вступив до лав *Української повстанської армії*. У військ. розвідці діяв як «Микола» та «Співак». У лютому 1946 під час виконання бойового завдання на території *Львівської області*, його поранили та заарештували рад. прикордонники. Спочатку М. тримали в тюрмі № 4 м. *Львів* («Бригідки»), а після вироку — 10 років таборів з обмеженням у правах на 5 років — у виправно-трудовій колонії № 32 (жовтень 1947 — серпень 1948), потому — у таборах на території РРФСР (до 1955) та на спецпоселенні (до 6 квітня 1956). Від 1956 мешкав у *Дніпропетровську*, де закінчив вечірню школу, вступив до ун-ту, з якого його через «неблагонадійність» було виключено. Вів активну діяльність спротиву як укр. патріот.

5 листопада 1968 о 16.30 (напередодні традиційного свята річниці Великої Жовтневої соціаліст. революції), протестуючи проти колоніального становища України у складі СРСР та проти введення рад. військ у *Чехословаччину*, здійснив у *Києві*, на Хрещатику, акт самоспалення. Своєю самопожертвою він сподівався сколихнути українців до активної боротьби, пробудити уряди вільних країн від байдужого ставлення до долі сусідніх окупованих д-в. Від отриманих опіків помер наступного дня. Похований на Клочковському кладовищі в Дніпрі.

У відкритому в листопаді 2008 громад. музеї «Смолоскип» (*Донецьк*, вул. Північна, 19; 2014 приміщення захоплено бойовиками т. зв. Донец. нар. республіки; доля музею невідома) гол. експозиція була присвячена М. (та О.*Гірнику*). Про М. створено документальний фільм «Василь Макух: вільний син невільного народу», видано двотомник «Василь Макух у спогадах і документах» та зб. «Воїн Армії безсмертних». У Карові встановлено меморіальну дошку М. У Празі (Чехія) 2018 на його честь було названо міст через р. Ботіч (прит. Влтави, бас. Ельби).

Літ.: *Тупілко В.* Пам'яті Василя Макуха. «Наше слово» (Варшава). 2013, 1 грудня; Людина, яка згоріла за Україну: сьогодні 85 років із дня народження Василя Макуха. Web: http://texty.org.ua/pg/news/movchun/read/41232/Ludyna_jaka_zgorila_za_Ukrajinu_Sogodni_85; *Рудяченко О.* Василь Макух: безсмертний із Пожежної вулиці. Web: www.ukrinform.ua/rubric-culture/3131717-vasil-makuh-bezsmertnij-iz-pozeznoi-vulici.html; Таких у КДБ боялись навіть мертвими — небіж Василя Макуха. Web: www.radiosvoboda.org/content/article/25158242.html; У Празі на честь українського дисидента Василя Макуха назвали міст. Web: www.radiosvoboda.org/a/news-vasyl-makukh/29583786.html

І.І. Винниченко.

Д.В. Максимов.

В.О. Макух.

МАЛА́ СКІ́ФІЯ (Μικρά Σκυθία) — згідно зі *Страбоном*, антич. назви двох регіонів: 1) Крим і територія між Перекопським перешийком та Нижнім Дніпром; 2) територія між Чорним морем і Нижнім Дунаєм (пізніша *Добруджа*).

1. «Кримсько-Нижньодніпровська» Мала Скіфія. В історіографії (П.Шульц, Е.*Соломоник*, Б.Граков) назва «Мала Скіфія» вживалася для позначення пізньоскіф. д-ви, що гіпотетично обіймала територію, вказану Страбоном. У наш час поширена думка (яка ґрунтується на археол. джерелах), що ця д-ва обіймала лише частину Криму.

2. «Нижньодунайська» Мала Скіфія. Набіги *скіфів* на Добруджу почалися у 5 ст. до н. е., а в 3—2 ст. до н. е. вони тут жили постійно (разом із місц. фракійськими племенами та грец. колоністами). Знахідки монет з іменами скіф. володарів дають підставу припускати, що в Добруджі у 3—2 ст. до н. е. існувало поліетнічне держ. утворення, в якому скіфи домінували.

Назву «Скіфія» почали застосовувати для Добруджі не пізніше межі 3 і 2 ст. до н. е. (згадка в декреті на честь Агафокла, виданому в грец. полісі Істрія; давнє місто неподалік сучасного м. Констанца, Румунія) і використовували навіть тоді, коли скіфів тут уже давно не було. Наприкінці 3 — на поч. 4 ст. у Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*)

Ю.В. Мамчур.

під час адм. реформи імп. Діоклетіана було утворено провінцію Скіфія (до 536 входила до складу діоцезу Фракія), що охоплювала територію Добруджі і проіснувала до поч. 7 ст., коли імперія втратила контроль над цією територією.

Літ.: *Анохин В.А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. К., 1989; *Андрух С.И.* Нижнедунайская Скифия в 6 — начале 1 вв. до н. э.: этнополитический аспект. Запорожье, 1995; *Колтухов С.Г., Юрочкин В.Ю.* От Скифии к Готии. Симферополь, 2004.

Ред.

МАЛОФЄ́ЄВ Костянтин Валерійович (н. 03.07.1974) — рос. підприємець, політ. і громад. діяч. Один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Декларує радикальні консервативні реліг. та політ. погляди, близькі до монархічних, імовірно, входить до групи т. зв. консервативних ідеологів Кремля. Н. в м. Пущино Моск. обл. РРФСР. Навч. на юрид. ф-ті *Московського університету*. Працював у фінансовому секторі РФ. Власник низки бізнесів — вир-ва дитячого харчування, інвестиційного фонду «Marshall Capital», холдингу «Царьград», до складу якого входить медіаактив «Царьград-ТВ» (засновано 2015, контент має переважно консервативне реліг. спрямування), в т. ч. мав бізнес на території України (вир-во дитячого харчування на Хорольському молочно-консервному комбінаті дитячих продуктів).

Підтримує різноманітні праві радикальні патріотичні орг-ції та рухи, напр. «Двоголовий орел». 2018 придбав за заниженою ціною санаторій «Лівадія» в окупованому Криму (в його складі 3 об'єкти культ. спадщини України: «Пральня з кімнатою для праски, початок XX століття», «Малий службовий будинок, початок XX століття», «Світський будинок, XIX століття»).

Займається доброчинністю в Росії (напр. фінансує проєкт правосл. г-зії та низку доброчинних фондів). Є заступником моск. патріарха Кирила у Всесвітньому Рос. нар. соборі. У вересні 2019 очолив наглядову раду Міжнар. агентства суверенного розвитку, яке залучало мільярди дол. США для допомоги країнам Африки.

В січні 2014 фінансував та супроводжував експозицію правосл. святинь «Дари волхвів» у Криму, під час візиту проводив консультації з місц. елітами щодо сприяння можливій рос. *анексії* п-ова. За інформацією рос. «Нової газети», в лютому 2014 М. передав в адміністрацію президента РФ аналітичну записку, в якій обґрунтовував потребу окупації Криму та сх. регіонів України. Фінансував парамілітарні та терористичні угруповання. Так, у нього певний час працювали терористи І.Стрєлков (*Гіркін*) та О.*Бородай*. М. вважався тією людиною, яка зв'язувала терористичні угруповання з рос. владними елітами в ході агресії і продовжує це робити. Хоча в низці публічних виступів М. заперечував таку свою роль, наголошуючи лише на власній гуманітарній діяльності на тимчасово окупованій території. Також пов'язаний із радикальними польс. та ін. європ. орг-ціями, які за гроші здійснювали антиукр. акції.

2014 США та *Європейський Союз* запровадили персональні санкції проти М. МВС України провадить розслідування діяльності М. Оголошений у всеукр. (2014) та міжнар. (2017) розшук.

Має низку рос. держ. та реліг. нагород.

Літ.: *Липский А.* «Представляется правильным инициировать присоединение восточных областей Украины к России». «Новая газета», 2015, 25 февраля (https://novayagazeta.ru/articles/2015/02/24/63168-171-predstavlyaetsya-pravilnym-initsiirovat-prisoedinenie-vostochnyh-oblasteyukrainy-k-rossii-187); *Головко В.* Оккупация Крыма. К., 2016; Малофеєв Константин Валерьевич. Web: https://myrotvorets.center/criminal/malofeev-konstantin-valerevich

Т.С. Водотика.

МА́МЧУР Юлій Валерійович (н. 15.08.1971) — укр. військ. і політ. діяч, командир 204-ї Севастопольської бригади тактичної авіації ім. О.Покришкіна повітряного командування «Південь» Повітряних сил ЗС України (2013—14), військ. льотчик 1-го класу, полковник. Учасник російсько-укр. війни. Нар. депутат ВР України 8-го скликання (№ 6 у списку Блоку Петра Порошенка «Солідарність»). Н. в м. *Умань*. Освіту здобув у Черніг. вищому військ. авіац. уч-щі льотчиків (випуск 1991). Після уч-ща служив 9 років в Озерненському гарнізоні (смт Озерне Житомир. р-ну Житомир. обл.).

На момент поч. *анексії Автономної Республіки Крим* був командиром 204-ї Севастопольської бригади тактичної авіації, що дислокувалася на аеродромі Бельбек. 28 лютого 2014 аеродром був захоплений спецпризначенцями без розпізнавальних знаків на формі, доступ до літаків було перекрито, їх навмисно пошкодили. На заблокований особовий склад чинився психологічний та інформаційний тиск. У відповідь під кер-вом М. було здійснено спробу повернути контроль над аеродромом шляхом психологічного тиску та переговорів. 4 березня 2014 кількадесят неозброєних укр. вояків під бойовим стягом бригади та держ. прапором України пішли колоною в бік машин та спецпризначенців, які блокували прохід до військ. частини. Під час імпровізованої ходи вояки співали бойові пісні та гімн України. В результаті переговорів М. вдалось домовитися про часткове повернення території бази під укр. контроль. Утім ненадовго, адже 22 березня 2014 204-та бригада і всі споруди аеродрому Бельбек остаточно були захоплені рос. спецпризначенцями, попри спротив особового складу бригади.

Після захоплення частини М. опинився в рос. полоні, кілька діб перебував в одиночній камері севастопольської військ. в'язниці, зазнавав психологічного тиску. 26 березня 2014 М. з 5-ма ін. захопленими укр. офіцерами у супроводі рос. автоматників залишив територію Криму. У квітні 2014 його частина (не в повному складі) переведена до *Миколаєва*.

Від 27 листопада 2014 і до 29 серпня 2019 — нар. депутат України. У *Верховній Раді України* працював заст. голови к-ту з питань нац. безпеки і оборони. Від 1 листопада 2018 — у санкційних списках РФ. Балотувався у ВР України 9-го скликання (93-й виборчий округ, *Київська область*), проте безуспішно.

Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст., іменною вогнепальною зброєю, пам'ятним знаком «За військову доблесть», ін. держ. відзнаками, орденом св. архистратига Михаїла 2-го ст. Правосл. церкви України.

Профіль М. у соціальній мережі «Facebook»: Web: https://www.facebook.com/profile.php?id=100008577309283

Літ.: Belbek: as it was / Бельбек: як це було / Бельбек: как это было. Web: https://www.youtube.com/watch?v=D_wRhScXKXE; Мамчур Юлій Валерійович. Web: https://www.chesno.org/politician/26304; Українська час-

тина ППО спробувала повернути контроль над аеропортом «Бельбек». Web: https://www.youtube.com/watch?v=iDR7gxeJXGI

Т.С. Водотика.

МАРИНО́ВИЧ Мирослав Франкович (н. 04.01.1949) — правозахисник, публіцист, релігієзнавець. Н. в с. Комаровичі (нині село Самбірського р-ну Львівської області). Після завершення 1972 навчання у Львів. політех. ін-ті за спеціальністю «інженер напівпровідникових приладів» працював перекладачем на івано-франк. з-ді «Позитрон», тех. редактором час. «Початкова школа» та у вид-ві «Техніка» (*Київ*). У листопаді 1976 став одним із членів-засновників Укр. громад. групи сприяння виконанню Гельсінських угод (див. *Українська Гельсінська спілка*). У квітні 1977 заарештований рад. органами держ. безпеки за звинуваченням у «проведенні антирадянської агітації і пропаганди» (ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР). У березні 1978 засуджений Київ. обласним судом у м. *Васильків* до 7 років позбавлення волі в колонії суворого режиму та 5 років заслання. Перебуваючи у пермській виправно-трудовій колонії ВС-389/36, брав участь в акціях протесту рад. політв'язнів. Заслання відбував у с. Саралжин (нині село Західно-Казахстанської обл., Казахстан). Після звільнення у березні 1987 працював оператором нафтопереробного з-ду в *Дрогобичі*. 1991 заснував Дрогобицьку групу Міжнар. амністії, першої групи «Amnesty International» на території колиш. *СРСР*. Протягом 1994—97 — голова Нац. к-ту Укр. асоціації Міжнар. амністії. У 1990-х рр. викладав історію *християнства* у Дрогобицькому пед. ін-ті й був співробітником Ін-ту східноєвроп. досліджень НАН України (Київ). З 1997 М. — засн. і перший дир. Ін-ту релігії і сусп-ва Львівської богословської академії (нині ця академія — *Український католицький університет*; УКУ); з 2000 — віце-дир. із зовн. зв'язків УКУ, 2005—08 — 1-й віце-ректор УКУ, з 2008 — віце-ректор з питань призначення та місії УКУ. У вересні 2010 очолив укр. від-ня міжнар. ПЕН-клубу. Один із учасників ініціативної групи «Першого грудня».

Лауреат премії ім. В.Стуса (2009).

Нагороджений орденом «За мужність» 1-го ст. (2006), кавалерським хрестом ордена Заслуги Республіки Польща (2006), орденом Свободи (2008).

Праці і тв.: Україна на полях Святого Письма. Дрогобич, 1989; Україна: дорога через пустелю. Х., 1993; Маринович М., Глузман С., Антонюк З. Листи з волі. К., 1999 [один з авторів листів]; Українська ідея і християнство, або Коли гарцюють кольорові коні Апокаліпсису. К., 2003; Вибране, т. 1—6. Львів, 2010; Всесвіт за колючим дротом. Львів, 2016.

Літ.: *Захаров Б.* Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР, т. 1: Україна, ч. 1. Х., 2006.

О.Г. Бажан.

МАРІУ́ПОЛЬ як тимчасовий адміністративний центр Донецької області — місто обласного підпорядкування в *Донецькій області*, в якому через рос. збройну агресію в Україні (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*) від червня 2014 тимчасово перебували офіси низки держ. управлінських структур Донец. обл.: обласна держ. адміністрація, обласні управління МВС, *Служби безпеки України* і Нац. поліції, Держ. фіскальна служба.

Після захоплення *Донецька* пророс. силами та проголошення у квітні 2014 т. зв. Донец. нар. республіки керовані рос. спецслужбовцями учасники незаконних збройних формувань зайняли приміщення обласної держ. адміністрації, військ. прокуратури та обласних підрозділів силових відомств, а також будівлі обласної держ. телерадіокомпанії, місц. офіси держ. казначейства, управління Нац. банку України, торгово-пром. палати, обл. центру зайнятості та Пенсійного фонду. Відтак діяльність органів держ. управління, розміщених в обл. центрі, була паралізована. Неможливість функціонування місц. органів держ. влади в окупованому місті зумовила потребу перенесення їхньої діяльності в ін. місце.

13 червня 2014 сили підрозділів з добровольчого батальйону *«Азов»*, спецбатальйону поліції *«Дніпро-1»*, Нац. гвардії України та МВС України звільнили М., який від травня 2014 перебував під контролем пророс. терористичних формувань. Того ж дня, за повідомленням прес-служби Президента України П.*Порошенка*, він дав доручення голові Донец. обласної держ. адміністрації С.*Таруті* тимчасово перенести офіс Донец. обласної держ. адміністрації до звільненого від бойовиків міста. З огляду на загрози можливого захоплення, до М. перенесли лише гол. офіс та переведено частину заступників і апарату обласної держ. адміністрації.

У листопаді 2014 було прийняте рішення про тимчасове розміщення в М. силових відомств: територіальних управлінь МВС та Мін-ва надзвичайних ситуацій, Нац. поліції, СБУ, обласної прокуратури, держ. казначейства, держ. фіскальної служби, сх. митниці та ін.

Після остаточного захоплення пророс. бойовиками 6 квітня 2014 будівлі обласної ради в Донецьку депутати обласної ради ще кілька разів збиралися в різних місцях. 24 вересня 2014 у *Святогірську* відбулася остання сесія Донец. обласної ради, а її виконавчий апарат переїхав до М. і розмістився у будівлі колиш. філії Держ. ін-ту з проєктування металургійних з-дів. У березні 2015 частину функцій Донец. обласної ради перебрала *Військово-цивільна адміністрація Донецької області*. Станом на липень 2021 в обласній раді залишилися 150 депутатів, діяв офіц. вебсайт установи.

Впродовж кількох місяців М. фактично був центром Донец. обл.

13 жовтня 2014 відповідно до розпорядження новопризначеного голови Донец. обласної держ. адміністрації О.Кіхтенка обласна держ. адміністрація та більшість її структурних підрозділів розмістилися в *Краматорську* та Слов'янську (див. *Слов'янськ, окупація 2014*). У М. залишилися обласні управління всіх силових структур — МВС, СБУ, прокуратури та ін. відомств.

Карта центр. частини міста вміщена на стор. 356.

Літ: Порошенко доручив Таруті перенести адміністрацію в Маріуполь. Web: https://www.pravda.com.ua/news/2014/06/13/7028907; Столицею Донбасу побуде Маріуполь. Web: https://www.slovoidilo.ua/news/3181/2014-06-13/stolicej-donbassa-pobudet-mariupol.html; Тарута: в Маріуполь переїхала не вся Донецька ОДА, а тільки заступники. Web: https://ukranews.com/ua/news/251835-taruta-v-mariupol-pereikhala-ne-vsya-donecka-oda-a-tilky-zastupnyky

О.В. Андрощук.

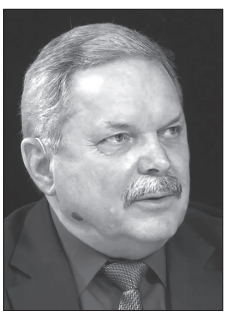

М.Ф. Маринович.

МАРІУ́ПОЛЬСЬКИЙ ТЕРОРИСТИ́ЧНИЙ АКТ 2014 — одна з подій *збройної агресії Російської Федерації проти України*, напад на міськ. управління міліції, вчинений у м. *Маріуполь* 9 трав-

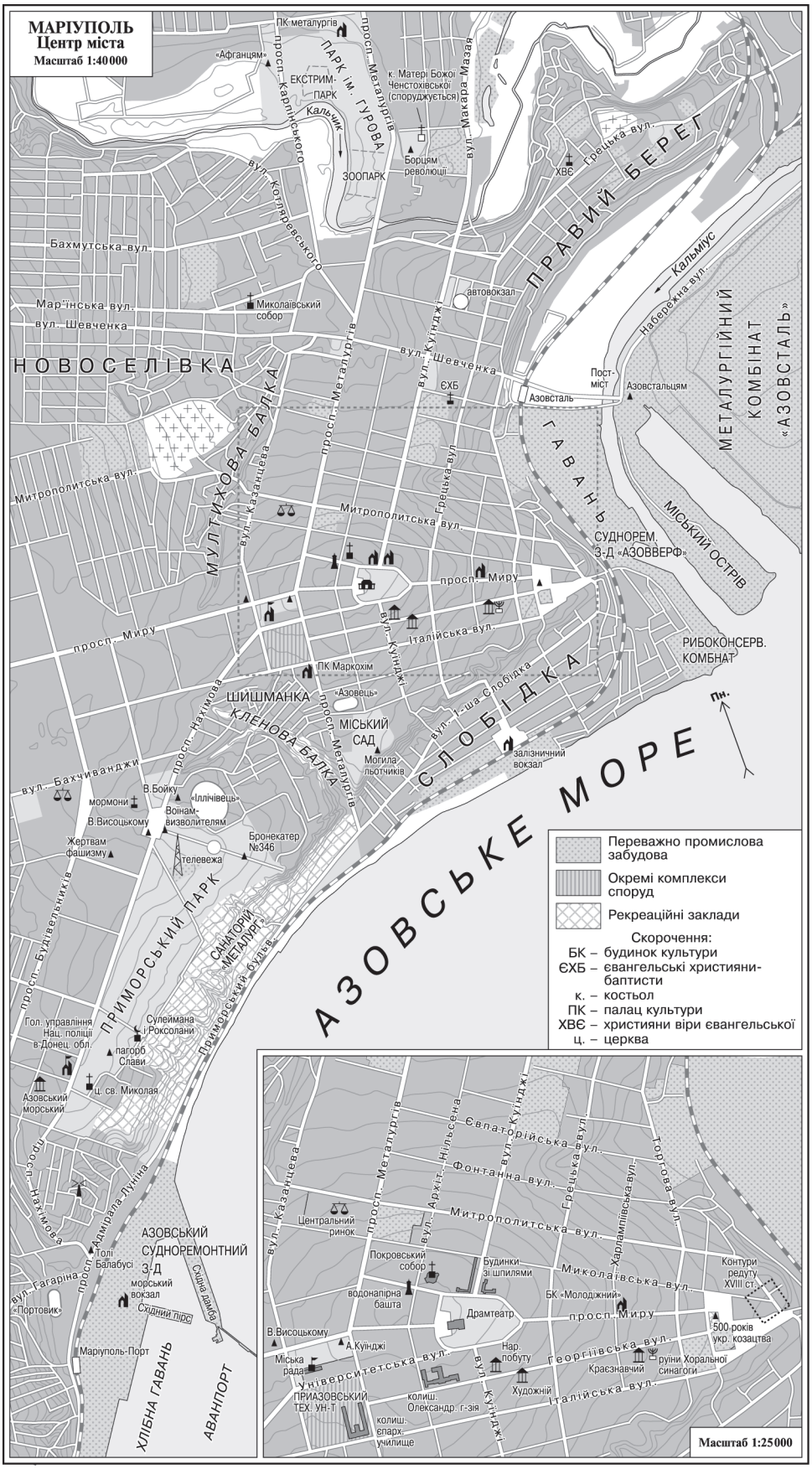

ня 2014. Йому передували спроби пророс. бойовиків за стандартним сценарієм (див. *«Русская весна»*) захопити будівлю мерії Маріуполя. 7 травня вона була звільнена правоохоронцями із застосуванням спецзасобів, але без людських жертв, частина нападників була заарештована. Наступного дня мерія знову була зайнята пророс. бойовиками.

9 травня, поки проходив святковий мітинг, який організував місц. осередок *Комуністичної партії України* до Дня Перемоги з гаслами за мир та за інтеграцію з Росією, група з 10—15 осіб, озброєних автоматичною зброєю та ручними гранатами, за підтримки снайперів у навколишніх будинках атакувала міськ. управління міліції. У будівлю нападники проникли, застосувавши хитрість, — начебто привезли злочинця. Командний склад укр. силовиків, який саме тоді проводив нараду, забарикадувався на 3-му поверсі будівлі і прийняв нерівний бій (мали 2 автомати та пістолети). Їм на допомогу були спрямовані бійці *«Азова»*, 72-ї механізованої бригади та окремого загону спец. призначення 1-ї бригади оперативного призначення Нац. гвардії України (вилетіли вертольотом з *Чугуєва*). Нападники відступили (п'ятеро з них загинули, всі — мешканці Маріуполя). З будівлі управління міліції, що палала, почали евакуювати правоохоронців (семеро отруїлися чадним газом, загинули двоє пожежників), і одного з них — нач. Маріупольського міськ. управління міліції В.Андрущука — агресивно налаштовані особи затримали та силою вивезли в невід. напрямку (пізніше, побивши, його відпустили).

Місце подій оточив натовп із комуніст. мітингу: на ньому повідомили, що укр. військовики штурмують управління міліції, яка начебто перейшла на бік пророс. сепаратистів. Мітингувальники поч. нападати на військовослужбовців в центрі міста. Їх підбурювали особи, які брали участь у нападі на міліцію. Дослідницька група *«Bellingcat»* зафіксувала принаймні одну особу, яка провокувала конфлікт — стріляла по укр. військовослужбовцях з пістолета і потім ховалася за місц. мешканцями. Щоби запобігти нападам, військовослужбовці стріляли в повітря і під ноги атакуючим, в останньому

випадку рикошетом було поранено кілька осіб.

Щоби в подальшому не загострювати ситуацію, силовики залишили місто, передислокувавшись на територію військ. частини у передмісті. Однак натовп намагався взяти її штурмом із застосуванням зброї. Щоб уникнути масового кровопролиття, військовиків перевезли на територію аеропорту «Маріуполь». Після цього до військ. містечка зайшла озброєна група людей і здійснила погроми приміщень та підпали складів.

Рос. ЗМІ намагалися подати інцидент у Маріуполі як «придушення українськими солдатами мирних виступів протесту». Деякі зх. ЗМІ також піддалися цій фальшивці. 2015 дослідницька група «Bellingcat» видала доповідь з реконструкцією ходу подій, що розвінчувала рос. міф.

Загалом під час інциденту загинуло 5 цивільних, 6 силовиків, 46 осіб отримали вогнепальні поранення (з них 5 військовослужбовців). Після відходу укр. силовиків у Маріуполі встановилося двовладдя. Для запобігання подальшої ескалації конфлікту був укладений *«Меморандум про порядок і безпеку»*. Остаточно Маріуполь був звільнений від пророс. бойовиків 13 червня 2014.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування фактів загибелі громадян у містах Одесі, Маріуполі, а також в інших містах Донецької та Луганської областей України. Web: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52134; *Huis P. van*. A Reconstruction of Clashes in Mariupol, Ukraine, 9 May 2014. Web: https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2015/01/28/a-reconstruction-of-clashes-in-mariupol-ukraine-9-may-2014

В.В. Головко.

МАРІУ́ПОЛЬСЬКИЙ ТЕРОРИСТИ́ЧНИЙ АКТ 2015 — один з епізодів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. 24 січня 2015 із систем реактивного залпового вогню «Град» ЗС РФ був обстріляний житловий мікрорайон *Маріуполя* «Східний». Обстріли відбувалися о 9:15, 13:00 та 17:00. Унаслідок цього загинули 29 та поранені 92 осіб (це був вихідний день, що збільшило кількість жертв). Ввечері того ж дня ватажок «Донецької народної республіки» («ДНР») О.*Захарченко* розповів місц. ЗМІ, що «ДНР» розпочала наступ на Маріуполь. Згодом пророс. бойовики стали заперечувати свою та рос. причетність до терористичного акту і звинуватили укр. силовиків у провокації (начебто обстріл відбувався з контрольованої Україною території на пн. зх. від міста). Майже відразу представники Спец. моніторингової місії ОБСЄ, які на місці досліджували трагедію, визначили, що обстріл вівся з окупованої РФ території Донец. обл.

У травні 2018 *Служба безпеки України* оприлюднила результати слідства, згідно з якими з території РФ обстрілом Маріуполя безпосередньо керував нач. ракетних військ і артилерії Пд. військ. округу ЗС РФ генерал-майор С.Ярощук, з окупованого Донецька — полковник ЗС РФ О.Цаплюк, координацію дій рос. реактивних дивізіонів здійснював підполковник ЗС РФ М.Власов. Обстрілювали підрозділи, що перетнули українсько-рос. кордон і належали до 200-ї Печенської окремої мотострілец. бригади та 2-ї гвард. Таманської мотострілец. д-зії (колишня 5-та окрема гвард. Таманська мотострілец. бригада). Тоді 2 дивізіони реактивних систем залпового вогню БМ-21 «Град» здійснили понад 120 пострілів по Маріуполю реактивними осколково-фугасними снарядами С-21ОФ. 11 військовослужбовцям ЗС РФ, а також їх пособникам із числа бойовиків «ДНР» висунуто підозру у вчиненні терористичного акту. Відповідні матеріали були передані до Міжнар. суду ООН у Гаазі (Нідерланди).

У травні 2018 результати свого дослідження оприлюднила група *«Bellingcat»*. Згідно з її даними, за день до обстрілу Маріуполя з РФ в Україну були переправлені 2 батареї ракетних систем залпового вогню. Вранці 24 січня 2015 ці батареї були розгорнуті поряд із с. Безім'янне, звідки й вели обстріли, а потім були повернуті до РФ. «Bellingcat» оприлюднила прізвища організаторів та керівників теракту, які збігаються з даними СБУ.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Идентифицированы российские офицеры и боевики, осуществившие обстрел Мариуполя в январе 2015 года. «Bellingcat», 2018, 7 мая (https://ru.bellingcat.com/novosti/russia/2018/05/07/mariupol-shelling-identified); Маріуполь у 2015 році розстріляли російські військові — СБУ. «Українська правда», 2018, 7 травня (https://www.pravda.com.ua/news/2018/05/7/7179657); Докази причетності російських військових до обстрілів Маріуполя. Web: https://www.youtube.com/watch?time_continue=3&v=lCjnwurFL2A

В.В. Головко.

МАРІУ́ПОЛЯ ОБОРО́НА 2014 — див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*.

«МА́РКИ» — перший філателістичний часопис на теренах *Російської імперії*, видавався в *Києві*. Виходив з підтитулом: «Перший російський ілюстрований щомісячний журнал для любителів і збирачів поштових та інших марок». Виходив з березня 1896 до кінця 1901.

У перший рік вид. часопис виходив рос. та франц. мовами форматом 22×30 см. З 1897 журнал почав виходити в половинному розмірі і вже тільки рос. мовою. У перші роки часопис (з № 3 1896 р. по № 13 1897 р.) вважався органом Моск. т-ва збирачів поштових марок. Потім став органом Київ. гуртка збирачів поштових марок.

Журнал цілком відповідав тогочасним потребам філателістів. На шпальтах часопису подавалася свіжа й актуальна інформація про випуски нових марок у всьому світі, в кожному номері журналу вівся каталог земських поштових марок, друкувалися теор. матеріали з основ колекціонування, некрологи чи життєписи видатних філателістів.

До солідних наук. статей журналу можна віднести: «Німецький поштовий музей», «Пошта в Китаї», «Історія марок Великої Британії», «Про старі марки Нового Південного Валліса», «Австрійські передруки, їх випуски і відмінні ознаки», «Всесвітні поштові марки», «Пошта і телеграф в Японії», «Абісинська пошта», «До історії земської пошти в Росії», «Морська голубина пошта», «Різновиди бельгійських марок». Усі ці статті друкувалися в кількох номерах журналу. З часописом співпрацював перший фахівець з історії земської пошти Рос. імперії С.Копровський з Дядькович на Волині. Від моменту заснування в редакції журналу також були власні агенти: Е.-Д.Хіссард (*Стамбул*), Х.-Л.Шлаттерер (Женева; Швейцарія), І.Чіарді (*Санкт-Петербург*), І.Парес-Лелауран (Париж; Франція) і Н.Аксюк (*Одеса*).

А.М. Климчук.

Є.К. Марчук.

МА́РКОВ Михайло Єгорович (1760—1819) — історик, освіт. і громад. діяч, краєзнавець. Багаторічний кер. освіт. закладів Чернігівщини. Навч. у гімназії Петерб. АН. На військ. службі займав посади рахівника полкових сум, квартирмейстера, аудитора, конференц-секретаря Комісії укладання Георгієвського трактату з Грузією, правителя канцелярії генерал-поручика М.Потьомкіна, правителя таємної експедиції Кавказ. губернії у стосунках з іноз. країнами (1777—89).

Прокурор Петерб. верхньої розправи (1790—94), новгород-сіверський губернський прокурор (1794—97), радник Малорос. казенної палати (1797—1799). З 1799 до смерті очолював заклади освіт. відомства регіону: дир. нар. шкіл Малорос. губ. (1799—1805), перший дир. Черніг. г-зії (1805—19). Член Харків. т-ва наук.

За його життя надруковано 6 праць з історії Чернігівщини і Малоросії. Два твори, «Замечания о первоначальной истории Малороссии» і «История учебных заведений Черниговской дирекции», вважаються втраченими. Співпрацював з графом М.*Румянцевим* та його гуртком у справі пошуку істор. джерел. Склав великий рукописний зб. істор. досліджень, виписок, матеріалів (зберігається нині в *Москві* у Відділі рукописів Рос. держ. б-ки). Знавець історії *Лівобережної України*. Був знайомий і співробітничав з Ф.*Туманським*, О.*Шафонським*. Залучався до проєкту створення цілісної історії Малоросії Д.*Бантиша-Каменського*. У проблематиці істор. творів М. переважали сюжети з давньорус. часів.

Активно співпрацював із харків. час. «*Украинский вестник*». Разом із І.*Квіткою* — учасник першої у вітчизн. історіографії наук. дискусії з приводу історії та використання термінів «Україна» і «Малоросія» (1816).

Виступив із пропозицією написати перший підручник з місц. історії і географії (1803). Розробив програму екон., стат. та топографічного опису *Чернігівської губернії* (1814). Стояв біля витоків процесу професіоналізації укр. історіописання.

Праці: Письмо в Черниговскую гимназию о древности города Чернигова с мнением о произведении названия его, Т.К., с ответом на сие письмо М.М[аркова]. «Лицей», 1806, ч. 2, № 1; О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовской летописи и в продолжателях оной до 1206 года. «Периодические сочинения о успехах народного просвещения», 1815, № 40; О достопамятностях Чернигова. Там само, 1816, № 41; Замечание на статью о Малороссии, помещенную во 2-й и 3-й книжках Украинского вестника. «Украинский вестник», 1816, № 8; Письмо к одному из издателей. Там само; Введение в малороссийскую историю или краткое описание южной части Российского государства во времена древние: как находилась она во владениях Литвы и Польши, как возвратилась России и получила название Малороссии. Там само, 1817, № 9.

Літ.: *Тутолмин М.Т.* Столетие Черниговской гимназии: 1805—1905, Чернигов, 1906; *Бережков М.М.* М.Е. Марков и его рукописный сборник о черниговской старине. «Сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине», т. 4, 1903; *Його ж.* Михайла Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. В кн.: Труды 14-го археологического съезда в Чернигове, т. 3. М., 1911; *Воїнов С.* Михайло Марков: матеріали до історії учбових закладів чернігівської дирекції: 1804—1805 навчальний рік. «Сіверянський літопис», 1999, № 4; *Журба О.І.* Михайло Єгорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку XIX ст. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2001, вип. 2; *Його ж.* Становлення української археографії, люди, ідеї, інституції. Дніпропетровськ, 2003; *Журба О.І., Литвинова Т.Ф.* Дослідник Чернігівської старовини Михайло Єгорович Марков. В кн.: Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи, Чернігів, 2007; *Тоцька Ж.* Внесок М.Є. Маркова у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. «Сіверянський літопис», 2014, № 5; *Маслійчук В.* Пропозиція Михайла Маркова щодо викладання історії 1803 р. Там само, 2015, № 1.

О.І. Журба.

МАРЧУ́К Євген Кирилович як учасник Тристоронньої контактної групи з мирного врегулювання ситуації в Донецькій і Луганській областях. Участь М. у роботі тристоронньої контактної групи зумовлювалася ухваленням Президентом України П.*Порошенком* відповідних розпоряджень та проходила у два взаємопов'язані етапи. 6 травня 2015 він був призначений представником робочої підгрупи з питань безпеки Тристоронньої контактної групи, на яку покладалися завдання з узгодження та реалізації заходів з припинення вогню на *Донбасі*. Протягом 2015—18 підгрупа під кер-вом М. напрацювала взаємоприйнятні для всіх сторін пропозиції з відведення і підконтрольного *Спеціальній моніторинговій місії ОБСЄ в Україні* зберігання важких озброєнь. Були узгоджені і частково реалізовані заходи з припинення вогню. За її ініціативи сторони регулярно обговорювали модальності розгортання на території України комбінованої місії з цивільним і військ. компонентом під егідою *Організації Об'єднаних Націй* і *Європейського Союзу*. На думку М., параметри миротворчої місії вдалося узгодити на 30 %. 21 вересня 2016 підгрупа ініціювала Тристоронній контактній групі ухвалити важливе рамкове рішення з розведення живої сили і засобів протидіючих сторін на трьох ділянках, розташов. на лінії зіткнення — *Станиці Луганської*, Золотого і Петровського в *Донецькій області*.

Новий етап участі М. у роботі Тристоронньої контактної групи розпочався після призначення його представником України в Тристоронній контактній групі з урегулювання ситуації на Донбасі. 21 листопада 2018 Президент України П.Порошенко видав розпорядження, за яким здійснювати цю діяльність М. мав на громад. засадах. На цій посаді він змінив Л.*Кучму*, який подав у відставку. На М. як фахівця з питань нац. безпеки та досвідченого переговірника главою д-ви, очевидно, покладалося завдання поліпшити роботу укр. сторони в Тристоронній контактній групі, а отже, й відкорегувати ситуацію в переговорному процесі в *Мінську*. Водночас експерти застерігали, що кадрові рішення Президента України не могли впливати на роботу контактної групи, а М. не наділявся достатніми для цього повноваженнями для ефективного ухвалення рішення. Крім того, М. прийшов на цю посаду в т. зв. застійний період у роботі Мінського процесу, коли по-особливому загострювалися взаємні звинувачення укр. і рос. сторін у невиконанні *Мінських угод*. Попри цю ситуацію, М. вдавалося запропонувати нові підходи до ухвалення рішень Тристоронньою контактною групою. Відразу він ініціював проведення ревізії виконання раніше укладених домовленостей, наполіг на уточненні лінії зіткнення сторін, яка до цього збігалася з денонсованою угодою. М. як представнику укр. переговорної групи вдалося кілька разів поспіль внести вигідні

для України зміни в порядок денний переговорів. Одна з них — це доповнення Концепції врегулювання конфлікту пунктами про звільнення всіх окупованих територій, включаючи і *Автономну Республіку Крим*. Крім того, укр. сторона робила спроби включити до порядку денного роботи Тристоронньої контактної групи питання скасування результатів фальшованих виборів 11 листопада 2018 і розпуску незаконних угруповань «Луганська народна республіка» і «Донецька народна республіка». За кер-ва М. укр. представництвом вирішувалася низка питань гуманітарного і соціального характеру, які не потребували обов'язкового погодження на рівні «нормандської четвірки». Не раз досягалися домовленості про використання можливостей технології «режиму тиші». «Дні тиші» залишалися важливим чинником для переміщення цивільного населення. Групі вдалося домовитися в низці тактичних моментів, зокрема про ремонт Донец. фільтрувальної станції та ще 12 інфраструктурних об'єктів. М. дипломатично протистояв спробам РФ хитрощами вивести Україну на прямі переговори з представниками *окремих районів Донецької та Луганської областей*, також він запропонував створити 5-ту групу з питань кордону та мінної безпеки як засіб, що дав би змогу зрозуміти, чи буде Росія передавати кордон Україні, який нею контролювався з обох боків, тощо.

19 травня 2019 М. залишив посаду представника України в Тристоронній контактній групі в Мінську відповідно до указу Президента України П.Порошенка, який склав повноваження глави д-ви.

П. 5 серпня 2021. Похований на *Байковому цвинтарі*.

Літ.: *Мальчевська О., Шрамович В.* Марчук Є.: «Росія дала вказівки нічого не вирішувати в Мінську». «BBC News», 2018, 4 грудня (https://www.bbc.com/ukrainian/features-46431950); Марчук Є. «Все і одразу не вийде, потрібно терпляче відвойовувати своє». Web: https://youtu.be/IvdhXozUKCo

С.С. Падалка.

МАТВІЄВСЬКА Галина Павлівна (н. 13.07.1930) — історик математики і мат. астрономії, сходознавець. Д-р фізико-мат. наук (1969). Засл. діяч науки Узбецької РСР (1980). Дійсний член Міжнар. академії історії науки (1993), почесний академік АН Узбекистану (2000). Член Спілки письменників Росії. Н. в м. *Дніпропетровськ*. Дочка П.*Матвієвського*. Дитячі роки М. пройшли в *Харкові*, де батько працював заст. директора істор. музею. Наприкінці 1930-х рр. батько був репресований, засуджений на 10 років таборів. Термін відбував у Хабаровську (нині місто в РФ). Згодом вирок було переглянуто і його звільнили. Батько влаштувався на посаду доцента у Чкаловському (з 1957 — Оренбурзькому) пед. ін-ті й відтоді пов'язав своє життя з цим містом.

В Оренбурзі (нині місто в РФ) М. захопилася математикою, вступила на механіко-мат. ф-т Ленінгр. ун-ту. Патріарх всесвітньовідомої мат. школи акад. В.Смірнов допоміг їй визначитися зі спеціалізацією — нею стала теорія чисел. Він же зорієнтував її на роботу з архівом Л.Ейлера, що після *Другої світової війни* опинився в *СРСР*. У пригоді стали знання осн. європ. мов, латини, якою писав Л.Ейлер. В архіві виявилися неопубл. матеріали з оригінальними ідеями. Після захисту в Ін-ті історії природознавства та техніки АН СРСР канд. дис. (1958) М. переїхала з чоловіком за розподілом до Ташкента (нині столиця Узбекистану), де з часом стала істориком середньовічної араб. математики. М. спромоглася влитися одночасно у два наук. співтовариства: істориків математики та сходознавців. Історикам араб. математики у 2-й пол. 20 ст. вдалося подолати традиційний погляд на неї як на суто прикладну дисципліну; гол. здобутком араб. математиків вважалися переклади грец. класиків араб. мовою і передавання їх у цьому форматі до Європи, де вони були осмислені й стали стимулом для швидкого розвитку мат. теорії. Але після II світ. війни з'явилися нові переклади європ. мовами раніше невід. араб. творів, що спростовували цей погляд, давали змогу ліквідувати прогалину в «арабському» періоді в історії математики і більш адекватно його оцінити. Праці М. стали неоціненним здобутком на цьому полі. Розшифровані нею араб. трактати про співмірні і неспівмірні величини математика 10—11 ст. Ібн ал-Багдаді, про теорії квадратичних ірраціональностей засвідчили оригінальну природу араб. математики. Вони ввійшли в її книгу «Вчення про число на середньовічному Близькому і Середньому Сході» (1967). Згодом М. досліджувала долю цього вчення в Європі, куди араб. математична література проникла у 12 ст. У *Москві* й Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*) М. ознайомилася із середньовічними лат. творами. Ці матеріали ввійшли до її книги «Розвиток вчення про число в Європі до XVII століття» (1971) та докторської дис. «Вчення про число в середні віки» (1968). Зазначені праці склали цілісну картину розвитку середньовічної математики і стимулювали М. персоніфікувати її. В результаті в «Науково-біографічній серії» вид-ва «Мысль» з'явилася низка праць про сх. математиків і астрономів: Хорезмі, Абд ар-Рахмана ас-Суфі, Абу Рейхана Беруні, Ібн Сину, Улугбека, а також про Р.Декарта — франц. математика, філософа, фізика і фізіолога, творця аналітичної геометрії і сучасної алгебраїчної символіки; про його співвітчизника — П. де ла Рамуса — філософа, математика, педагога 16 ст. Вийшла друком її книга про митця Відродження А.Дюрера, який виявився оригінальним математиком.

Г.П. Матвієвська.

Після розпаду *СРСР* родина М. опинилася у складному становищі. 1994 М. переїхала з Ташкента до Оренбурга, почала викладати в Оренбурзькому пед. ун-ті, повернулася до роботи над архівом Л.Ейлера, зайнялася опрацюванням творчої спадщини батька. В Оренбурзі з'явилося нове захоплення — краєзнавство: створені праці М. про В.*Даля* та Я.Ханикова. М. обрана членом Спілки письменників Росії. Продовжує працювати над енциклопедією к-ри Оренбуржжя.

Лауреат Держ. премії Узбецької РСР ім. Абу Райхона Беруні, премії «Оренбурзька ліра», Всерос. премії «Капітанська дочка». 1992 Кембриджський ун-т присвоїв їй звання «Жінка року».

Праці: Учение о числе на средневековом Востоке. Ташкент, 1967 (2-ге вид. — М., 2012); Развитие учения о числе в Европе до XVII века. Ташкент, 1971 (2-ге вид. — М., 2020); Рене Декарт. М., 1976 (Научно-биографическая серия) (2-ге вид. — М., 2014); Рамус: 1515—1572. М., 1981 (Научно-биографическая серия); Альбрехт Дюрер — учёный: 1471—1528. М., 1987 (Научно-биографическая литература) (2-ге вид. — М., 2013; 3-тє вид. — М., 2019); Владимир Иванович Смирнов: 1887—1974. М., 1994 (Научно-биографическая литература) (2-ге вид. — М., 1996); Всеволод Иванович Романовский: 1879—1954. М., 1997 (Научно-

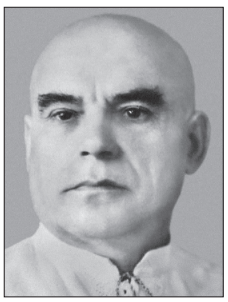

П.Є. Матвієвський.

Є.М. Межевікін.

биографическая литература) (у співавт.); Улугбек: 1394—1449. М., 1997 (Научно-биографическая литература) (у співавт); Институт математики АН УзбССР имени В.И. Романовского. Ташкент, 2001 (у співавт.); Владимир Иванович Даль: 1801—1872. М., 2002 (Научно-биографическая литература) (у співавт.); Яков Владимирович Ханыков: 1818—1862. М., 2006 (Научно-биографическая литература); История математики: курс лекций. М., 2019.

Літ.: Интервью с Г.П. Матвиевской. «Архив истории науки и техники» (М.), 2007, вып. 3; *Оноприенко В.И.* Наука как призвание: книга интервью. К., 2011.

В.І. Онопрієнко.

МАТВІЄ́ВСЬКИЙ Павло Євменович (03.03.1904—03.03.1987) — укр. історик, краєзнавець. Канд. істор. н. (1943), проф. (1966). Батько Г.*Матвієвської*. Н. в с. Бобрик (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.). 1928 закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти. 1928—31 — в аспірантурі (наук. кер. — акад. Д.*Яворницький*). Одночасно — зав. відділу етнографії Дніпроп. крайового історично-археол. музею. 1931—37 — заст. дир. Харків. істор. музею ім. Г.Сковороди. 1937—39 репресований, засланий до Хабаровського краю. Від 1940 працював у Чкаловському (з 1957 — Оренбурзькому) пед. ін-ті. 1941—46 — декан істор. ф-ту, 1943—70 — зав. кафедри історії СРСР, 1950—55 — проректор з наук. роботи. 1943 захистив канд. дис. «Бунтари Глушковской мануфактуры в конце XVIII в.».

Автор понад 150 наук. і науково-популярних праць, у т. ч. 3 монографій. М. — перший історик Дніпроп. істор. музею. Досліджував історію колонізації і пром-сті Степової України. Відомий історик Оренбурзького краю, його освоєння, к-ри, повстання під проводом О.Пугачова.

Читав курси з історії Росії та історіографії історії СРСР.

П. у м. Оренбург (нині місто в РФ).

Праці: 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. «Збірник Дніпропетровського історично-археологічного музею», 1929, т. 1; Дещо з роботи Дніпропетровської науково-дослідної катедри українознавства. «Україна», 1930, № 7/8; Абулхаир — поборник единения казахского народа с русским. «Ученые записки Чкаловского педагогического института», 1948, вып. 1; Об образовании русской нации. «Вопросы истории», 1956, № 8; Очерки истории Оренбургского края XVIII—XIX веков. Оренбург, 2005; Петр Иванович Рычков (1712—1777). М., 1991 (у співавт.).

Літ.: *Портнов А.* Павло Матвієвський — маловідомий історик-краєзнавець. «Бористен», 2000, №. 8; *Його ж.* Історії істориків: обличчя й образи української історіографії XX століття. К., 2011.

О.І. Журба.

МАТВІ́ЄЦЬ Роман Михайлович (13.06.1989—23.07.2016) — військовослужбовець ЗС України, заступник командира групи 8-го окремого полку спец. призначення, старшина. *Герой України* (2019, посмертно). Н. в с. Хорошів (нині село Шепетівського р-ну Хмельн. обл.). 2008 закінчив Рівнен. торгово-пром. ліцей. Згодом вступив на заочну форму навчання у Нововолин. електромех. технікум. З 2008 — у лавах ЗС України, служив за контрактом у 8-му окремому полку спец. призначення. З 2014 — у зоні бойових дій на *Донбасі*, псевдо «Матвій», заст. командира групи спец. призначення. Брав участь в обороні Краматорського аеродрому, а також у боях за м. Дебальцеве Донец. обл. Був поранений, знову повернувся до лав ЗС України.

Героїчно загинув 23 липня 2016 в бою поблизу с. Новозванівка (нині село Сєвєродонец. р-ну Луган. обл.). Під час закріплення на спостережному посту та відновлення системи інженерних загороджень група укр. військовослужбовців висунулась уперед, щоби не допустити раптового нападу противника, де вступила з ним у вогневий контакт. М. ліквідував ворожий кулеметний розрахунок і ще двох вояків противника у рукопашному бою, будучи на той момент уже пораненим. Цим вчинком він дав можливість урятуватись ін. бійцям, але від отриманих ран помер на місці.

Нагороджений медаллю «За військову службу Україні» (6 січня 2016). За свій вчинок нагороджений орденом «За мужність» 3-го ст. (6 квітня 2018, посмертно), а також у 2019 отримав звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка» (посмертно).

26 жовтня 2016 в с. Хорошів на фасаді загальноосвіт. школи М. встановлено меморіальну дошку. Був також нагороджений званням «Почесний громадянин м. Хмельницького» (25 вересня 2020, посмертно).

За мотивами життя М. було розпочато зйомки фільму «За Україну, за її волю». Автор ідеї та режисер — О.Пушкін, сценарій О.Деркачової.

Літ.: На Хмельниччині попрощалися з командиром, який ціною власного життя знешкодив кулемет бойовиків. Web: //https://tsn.ua/ato/na-hmelnichchini-poproschalisya-iz-komandirom-yakiy-cinoyu-vlasnogozhittya-zneshkodiv-kulemet-boyovikiv-704696.html; Указ Президента України від 5 грудня 2019 року № 885/2019 «Про присвоєння Р.Матвійцю звання «Герой України». Web: https://www.president.gov.ua/documents/8852019-30889

Т.С. Водотика.

МАУЦИ́, Моуци (лат. Mouci, Mauci; р. н. і р. с. невід.) — намісник *Батия*, очільник одного із золотоординських туменів (див. *Тьма*), розташов. між *Дніпром* та *Доном*. Згаданий *Плано Карпіні* (1246). Вірогідно, під іменем «Могучій» фігурує в розповіді *Галицько-Волинського літопису* про події 1245. Може бути гіпотетично ототожнений з Муджи Яя (ін. варіант прочитання — Мочи Єбе; син Чагатая, онук *Чингіз-хана*), який згаданий Рашидом ад-Діном у переліку *Чингізидів*.

Ред.

МЕЖЕВІ́КІН Євген Миколайович (н. 21.05.1982) — укр. військовик, командир 1-го танк. батальйону, 1-ї окремої гвард. танк. бригади, майор. *Герой України* (2015). Н. в смт Удачний (нині місто Республіки Саха (Якутія), РФ). 2004 закінчив навчання в Харків. ін-ті танк. військ Нац. тех. ун-ту «Харківський політехнічний інститут».

З травня 2014 брав участь в *Антитерористичній операції* (АТО) на Сх. Україні, виконував завдання з виставлення блокпостів, супроводження колон, ведення розвідки. 21 липня під Пісками (нині с-ще Покровського р-ну Донецької області) після поранення командира танк. батальйону 93-ї окремої механізованої бригади прийняв командування підрозділом. 23—24 липня взяв участь у звільненні с-ща Піски від пророс. бандформувань. У вересні 2014 відбувся бій укр. Т-64, яким командував М., проти 3-х російських Т-72, один із них було підбито, другий пошкоджено. Цими діями екіпаж М. змусив противника до відступу. Через кілька днів екіпаж «Адама» (позивний М.) знищив 2 ворожих танки біля старого Донец. терміналу. В наступних боях було підбито ще 2 ворожі танки. У Донец. аеропорту (див. *Донецький аеропорт, оборона 2014—2015*) екіпажу М. довелося від-

тягувати бойову машину піхоти під ворожим вогнем, вивозити поранених і постачати продовольство та боєприпаси захисникам «дорогою Життя». Крім того, екіпаж «Адама» знищив 1 бойову машину піхоти, 2 бронетранспортери, кілька одиниць колісної техніки, кулеметні й мінометні та протитанк. розрахунки противника.

Станом на вересень 2015 — слухач Нац. ун-ту оборони України ім. І.Черняховського.

Нагороджений званням «Герой України» з врученням ордена «Золота зірка» (14 жовтня 2015) — «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності Української держави, вірність військовій присязі», орденами Б.Хмельницького 3-го ст. (21 жовтня 2014; «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі») та 2-го (4 грудня 2014; «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі, високий професіоналізм та з нагоди Дня Збройних Сил України»), «Народний Герой України» (4 червня 2015), нагрудним знаком Нач. Ген. штабу ЗС України «Слава і честь».

А.О. Науменко.

МЕЛЬНИЧУ́К Володимир Валерійович (22.08.1974—20.02.2014) — учасник *Євромайдану,* герой *«Небесної сотні»*, *Герой України*. Н. і мешкав у м. *Київ*. Закінчив Малинський лісогосп. коледж, де здобув спеціальність «майстер лісозаповідної зони». Займався підприємницькою діяльністю.

З поч. *Революції гідності 2013—2014* регулярно перебував на *майдані Незалежності* в Києві. Працював волонтером, знімав відео та фото, вивозив поранених, доставляв продукти, прибирав вулицю, зводив барикади. Був смертельно поранений від пострілу в «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час сутичок на вул. Інститутській у Києві.

Похований у м. *Вишгород*. У Києві на фасаді будівлі школи № 214 на його пам'ять відкрито меморіальну дошку. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Володимир Мельничук. Web: http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/volodymyr-melnychuk.html; Мельничук Володимир Валерійович. Web: http://pamjat.org/memory/79-melnichuk.html

Н.І. Загребельна.

МЕМ — у широкому значенні це «одиниця значущої для культури інформації» (Р.Докінз). Проте зазвичай у теоріях масової комунікації та інформаційного сусп-ва поняття застосовується дещо вужче. Це нестандартний термін (та навіть «ерратон» — свідоме викривлення початкового слова), який, з'явившися, набуває неочікуваної популярності та починає в мережі соціальних комунікацій «жити власним життям» і «розмножуватися», «мутувати» в сенсі виникнення ін., нових смислів терміна (зміни, напр., негативної інтерпретації на позитивну, і навпаки), який різниться залежно від соціального контексту вживачів терміна. Інтернет-меми — один із популярних засобів в інформаційних війнах (див., зокрема, *Ватники*, *Укри*, *Укропи*).

Літ.: *Докинз Р.* Эгоистичный ген. М., 1993; *Brett Th.* Meme Manual: A Cybernaut's User's Guide to Mind Viruse. New York, 1995.

К.Ю. Галушко.

«МЕМОРА́НДУМ ЗЛА́ГОДИ І МИ́РУ» 2014 — заява, ухвалена *Верховною Радою України* 20 травня 2014. Ідея такого документа була озвучена під час 2-го засідання Загальноукр. круглого столу нац. єдності 17 травня в *Харкові* (форум представників укр. влади та політ. еліт, включно з тогочасним Прем'єр-міністром України А.*Яценюком*, а також Л.*Кравчуком* і Л.*Кучмою*). 19 травня проєкт меморандуму був зареєстрований у ВР України В.Новинським (фракція «Партія регіонів України»). Наступного дня був відізваний для доопрацювання і знову зареєстрований у парламенті в ширшому колі співавторів: крім В.Новинського — С.Соболєв (фракція «Батьківщина»), В.*Пинзеник* (партія «УДАР»), І.Єремеєв (група «Суверенна європейська Україна»), А.*Кінах* (група «Економічний розвиток»). У пояснювальній записці потреба прийняття меморандуму зумовлювалася необхідністю деескалації напруги у сусп-ві та відновлення безпеки громадян. «За» проголосували 252 нар. депутати, жодного голосу не дали фракції Всеукр. об'єднання «Свобода» та КПУ. 23 травня відповідна постанова була підписана Головою ВР України О.*Турчиновим*.

В.В. Мельничук.

У меморандумі зазначалося, що ВР України підтримує загальнонац. діалог у рамках круглого столу нац. єдності та проведення виборів *Президента України* 25 травня 2014. Останнє називалося запорукою миру та єдності в сусп-ві. Всі органи держ. влади закликалися забезпечити безпеку громадян під час голосування та встановлення результатів виборів. Парламент засуджував протиправне застосування зброї і насильства, що призвело до масових убивств людей та ін. злочинів проти людства. Парламент обіцяв проведення конституційної реформи, в основу якої буде покладено децентралізацію держ. влади, що передбачало:

- закріплення статусу України як парламентсько-президентської республіки та встановлення балансу влади між усіма її гілками на центр. та місц. рівнях;
- забезпечення повноважень регіонів необхідними фінансовими ресурсами за рахунок встановлення справедливого розподілу доходів бюджетів;
- широкомасштабну суд. реформу з метою гарантування прав громадян на чесний і справедливий суд і закріплення незалежності суд. системи;
- реформу правоохоронних органів та прокуратури з метою забезпечення прав і свобод людини, безпеки громадян і відновлення довіри до правоохоронної системи, зокрема шляхом скасування функцій заг. нагляду прокуратури;
- боротьбу з корупцією на всіх рівнях держ. влади. Створення нац. антикорупційного органу України з широкими повноваженнями для здійснення контролю за діяльністю чиновників.

Разом із цим парламент закликав не допустити міжконфесійних та міжнац. конфліктів у країні. У меморандумі зазначалося, що «поруч із конституційним статусом української мови як державної Верховна Рада України забезпечить гарантування статусу російської мови, а держава також гарантуватиме підтримку мов національних меншин у міс-

цях їх компактного проживання». Анонсувалося ухвалення закону про місц. референдуми і закон щодо недопущення кримінального переслідування громадян за участь у масових акціях в Україні, за умови звільнення ними захоплених будівель, ін. громад. місць та добровільного складення зброї, за винятком осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини проти життя і здоров'я людей. У меморандумі містився заклик до роззброєння незаконних збройних формувань і здачі незаконної зброї громадянами, повернення всіх захоплених будівель, звільнення зайнятих вулиць, площ та ін. громад. місць.

Меморандум мав за мету демонструвати єдність укр. політ. еліти в питаннях збереження територіальної цілісності України. Втім, фактично він стосувався ситуації у пд.-сх. регіонах країни, уникаючи питання рос. окупації Криму. Цей документ став попередником плану мирного врегулювання конфлікту на Донбасі, запропонованого П.*Порошенком* після обрання його 25 травня 2014 Президентом України.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Постанова Верховної Ради України «Про Меморандум порозуміння й миру». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-18#Text

В.В. Головко.

«МЕМОРА́НДУМ ПРО ПОРЯ́ДОК І БЕЗПЕ́КУ» 2014 — спільна заява громадськості і місц. влади м. *Маріуполь*, ухвалена 15 травня 2014. Після *Маріупольського терористичного акту 2014* і відходу укр. силовиків у місті стрімко погіршилася криміногенна ситуація і стала згортатися робота комунальної сфери та роздрібної торгівлі. Місц. влада разом з адміністрацією великих пром. підпр-в створили нар. дружину з робітників, які разом із міліцією почали відновлювати лад. Політ. гасел при цьому не спостерігалося. 14 травня була розібрана частина барикад у центрі міста.

Наступним кроком для уникнення подальшої дестабілізації і заспокоєння населення стало ініціювання «Меморандуму про порядок і безпеку». У документі зазначалося, що гол. пріоритет — «мир у Маріуполі, спокійне життя міста, забезпечення стабільної роботи промислових і комунальних підприємств», також вказувалося, що «ідеологічні та політичні розбіжності — це не привід для кровопролиття». Зазначалася роль нар. дружин і довіра до міліції у підтримці порядку в місті. «Київській владі» пропонувалося передати контроль на блокпостах на в'їздах до Маріуполя дружинникам і міліціонерам. Був заклик у подальшому відмовитися від насильства і «до роззброєння будь-яких збройних формувань, що з'явилися в місті на хвилі протесту». При цьому в тексті фіксувалося: «Лідери Донецької народної республіки, народні дружини, міліція забезпечують у Маріуполі відмову від будь-яких незаконних дій (насильство, захоплення будівель, застосування зброї)». Підписи під меморандумом поставили дир. металургійних комбінатів Р.Ахметова, мер Маріуполя, в. о. глави міськ. міліції, «лідер прихильників Донецької народної республіки в м. Маріуполь», ректори місц. вишів, глави місц. громад. орг-цій (профспілки, жін., молодіжні, нац. меншин тощо).

Документ мав великий резонанс у медіа: рос., пророс. і значною мірою укр. ЗМІ подавали меморандум як «визнання Донецької народної республіки Р.Ахметовим». А від представників «Донецької народної республіки» («ДНР») була оприлюднена інформація, що начебто на маріупольських металургійних комбінатах збирають підписи із закликом до РФ ввести війська на Донбас. Адміністрації металургійних комбінатів випустили заяви із запереченням цієї інформації. А Р.Ахметов виступив із відеозверненням, в якому назвав пророс. бойовиків «купкою пройдисвітів, які тероризують Донбас», і заявив, що «Донбасу з ДНР не по дорозі!». У відповідь один із ватажків сепаратистів П.*Губарєв* зазначив: «Ключ до Донбасу — це Ахметов, проте він пручається. Я вас запевняю: це його останні корчі». Меморандум та дії місц. влади заспокоїли громад. думку в Маріуполі. Підконтрольною пророс. сепаратистам залишилася невелика територія в центрі міста, оточена барикадами. 13 червня 2014 цей осередок був очищений укр. силовиками.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; У Маріуполі влада, металурги та ДНР домовилися про порядок (текст меморандуму). Web: http://www.theinsider.ua/politics/537519b7182b2

В.В. Головко.

МЕНГУ́-ТИМУ́Р (Мунке-Темур; р. н. невід. — п., вірогідно, 1282) — володар *Золотої Орди* (1267—82). Син Тукана, внук *Батия*. Став правителем після смерті *Берке*. На поч. правління привласнив повноваження володаря *Монгольської імперії*, видаючи відповідні *ярлики* і карбуючи власну монету. 1268 втрутився у міжусобну боротьбу *Чингізидів*, приєднавшись до противників великого хана Хубілая. Успішні дії військ М.-Т. спричинилися до зміцнення сепаратистських настроїв всередині імперії і врешті — до *курултаю* 1269, на якому було зафіксовано незалежність улусів Джучі, Чагатая та Угедея, а їхні правителі (в т. ч. М.-Т.) проголосили себе повноправними *ханами*. Надалі не втручався напряму в дії супротивників, але вів власну гру, стаючи на той чи ін. бік залежно від політ. ситуації.

1268 в союзі з єгип. султаном Бейбарсом продовжив війну (розпочату ще Берке) проти д-ви Хулагуїдів, однак після першої ж поразки припинив бойові дії й уклав мир. 1277—78 провів успішний похід проти аланів (див. *Алани середньовічні*), здобувши м. Дедяків (гіпотетично ототожнюється з Верхньоджулатським городищем у Кіровському р-ні Республіки Пн. Осетія — Аланія, РФ).

У відносинах з Руссю дотримувався поміркованої політики. Підтвердив надані попередниками пільги правосл. церкви. Кілька разів власним авторитетом гасив внутр. конфлікти *Владимиро-Суздальського князівства*. 1275 надав військ. допомогу галицькому кн. *Леву Даниловичу* під час походу на Литву.

Сприяв розвитку міжнар. торгівлі: наказав вел. кн. владимирському Ярославу Ярославичу «дать путь» через його землі «німецьким» купцям; дозволив генуезцям заснувати колонію *Кафа* в Криму.

Помер унаслідок невдалої операції з видалення пухлини в горлі.

Літ: *Мыськов Е.П.* Политическая история Золотой Орды (1236—1313 гг). Волгоград, 2003; История татар, т. 3. Казань, 2009.

О.О. Немировський.

МЕНТА́ЛЬНІ КА́РТИ (mental maps, mind maps; від лат. mental — розум, розумовий, духовний) — створене людиною чи спільнотою зображення частини навколишнього простору, інструмент та особлива техніка візуалізації мислення, зручний і ефек-

тивний спосіб зображення процесу заг. системного мислення за допомогою схем. Вони відображають світ таким, яким його уявляє собі людина чи спільнота, і тому можуть бути хибними, спотворювати картини дійсності. Кут зору конкретної особи на світ впливає на змістовне наповнення ментальної карти. Але можливо вести мову і про колективну ментальну картографію, оскільки не лише окремий індивід, а й групи людей, спільноти чи колективи можуть створювати своєрідні в істор. і культ. сенсі уявлення про навколишній світ та його просторову структуру. Отже, ментальне картографування (mental mapping) є способом орг-ції мислення, фіксації, аналізу та упорядкування інформації, алгоритмізації мислення. Часом вживають близькі до «ментальна карта» терміни — «когнітивна карта», «інтелектуальна карта», «карта пам'яті», «карта думок».

Поняття «ментальна карта» («mental map», «kognitive landkarte»), яке останнім часом активно використовується в міждисциплінарному дискурсі, уперше впроваджено амер. психологом Е.Ч.Толменом (E.C.Tolman) 1948. Однак осн. роботи з цієї проблематики з'явилися в 1970-х рр. і належали авторському колективу географа Р.Доунза та психолога Д.Стеа, які визначили ментальну картографію як «абстрактне поняття, котре охоплює ті ментальні й духовні здібності, що дають нам можливість збирати, упорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті інформацію про навколишній простір», а ментальну карту — як «створене людиною зображення частини навколишнього простору», що «відображає світ таким, як його уявляє людина, і може бути неправдивою». Просторові уявлення напрацьовуються внаслідок їх активного конструювання людиною через контакти із зовн. світом і залежать від віку, статі, рівня освіти, соціального середовища, фаху та динаміки життєвого досвіду. М.к. — активні структури, спрямовані на пошук, збереження й отримання інформації про просторове оточення. Водночас вони також спрямовують дію людей і спільнот. Важливим чинником створення та зміни М.к. постають політ. події — війни, революції, соціальні кризи, геополіт. стратегії, а також ідеології, що конструюють, нав'язують, змінюють просторові уявлення та образи просторовості. Вони слугують засобом маніпулювання, політ. тиску в руках географів, істориків, політиків. Картографування означає впорядкування та креслення мап. Ментальне ж картографування — це відображення геогр. знань і просторових уявлень конкретних груп людей, які мають спільне місце проживання. М.к. бувають індивідуальні й колективні. Перші відображають просторові уявлення індивіда, другі — геогр. знання великих груп людей. М.к. територій конструюються «зсередини» і «ззовні», напр., ментальна карта України етнічних українців, які мешкають у *Лівобережній Україні*, істотно відрізняється від просторових уявлень рос. географів, істориків і держ. діячів, носіїв імперської свідомості.

Ширшого значення категорії «ментальні карти» надав брит. психолог Т.Б'юзен (T.Buzan), який у 1970-х рр. спільно з братом Б.Б'юзеном запропонував техніку творення та візуалізації мислення («mind maps»). Нині інтелектуальні карти значно розширили сфери застосування, вважаються ефективним інструментом для проведення досліджень свідомості, організації думок і вдосконалення інтелекту. Когнітивні (розумові/уявні) карти слугують основою певних технологій — «mind mapping», «concept mapping», «cognitive mapping» — себто візуалізації пізнавального процесу, когнітивних дій. Зміст техніки когнітивних карт означає візуалізацію процесів мислення, процедур пошуку, обробки та схематичної репрезентації інформації. Когнітивні карти постають водночас як техніка візуалізації мислення та метод альтернативного (нелінійного, нетекстового) запису. Вони мають вигляд графічної схеми подання інформації, діаграми зв'язків, інфосхеми. Зазвичай це деревоподібна схема, в центрі якої — ключове слово/поняття, від якого гілками розходяться похідні слова, поняття, означення дій та розумових опцій. Інтелектуальні карти охоплюють і допомагають записати, запам'ятати, з'єднати й вивести інформацію візуально. Вони ефективно використовуються під час роботи з великими обсягами інформації, навчання, творення і репрезентації текстів, а тому застосовуються в науці, освіті, управлінні, бізнесі.

Ментальне картографування (mental mapping) сьогодні є важливою дослідницькою дисципліною, що поєднує здобутки психології, біології, географії, історії, соціології та ін. наук у вивченні індивідуальної і колективної свідомості, зокрема уявлень членів спільноти про навколишній простір. Воно дає змогу прослідкувати структуру уявлюваних просторів окремих людей і спільнот різних часів, зумовлену усталеними або навіяними традиціями просторової культ. або пізнавальної орієнтації. М.к. певною мірою пов'язують з новим напрямом у науці — «гуманітарною географією», яка виникла у США і яку також називають «ментальною географією». Вона вивчає просторові уявлення, ідеї, концепції, геогр. образи й механізми їх утворення в людській свідомості та вплив на поведінку людей і спільнот. Як молода галузь міждисциплінарних досліджень вона акумулює здобутки, технології та практики картографії, соціальної географії, культурології, психолінґвістики, історії, політології. Ментальна географія становить інтерес для істориків з погляду культ. моделювання простору, конструювання мап територій і цивілізаційно-геогр. образів. Яскравим прикладом такого конструювання став опис амер. істориком Л.Вулфом «винайдення Східної Європи» наприк. 18 ст. (Вулф Л. «Винайдення Східної Європи: мапа цивілізацій у свідомості епохи Просвітництва», К., 2009).

Ментальна карта України як цілісної територіальної структури і політ. одиниці була сконструйована укр. інтелектуалами в добу Модерну (19 ст.) внаслідок усвідомлення мовної, етногр. і культ. спільності населення територій, розділених між різними імперськими утвореннями. Водночас це спричинило виникнення «пограничних» уявлень про Україну «між Сходом і Заходом», між західно-лат. і східно-візант. цивілізаціями, створювало труднощі для емансипації укр. істор. процесу від польс., рос., австрійс. Модерну «ментальну географію» України в узагальненому вигляді сформував М.*Грушевський*, спираючись на творчість своїх укр. попередників. Він виходив із культурно-психологічних особливостей «західного» і «східного» відламів українства, котрі були носіями специфічних мен-

С.І. Меняйло.

А. Меркель.

тальних рис. Його учень географ С.*Рудницький* удосконалив ментальну карту України, виділивши ще й регіональні особливості просторової свідомості українців.

Літ.: *Downs R.M., Stea D.* Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping. New York, 1977; *Portugali J.* The Construction of Cognitive Maps. Dortrecht, 1996; *Шенк Ф.Б.* Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе от эпохи просвещения до наших дней. «Новое литературное обозрение» (М.), 2001, № 6 (52); *Бьюзен Т., Бьюзен Б.* Супермышление. Минск, 2003; *Колесник І.І.* Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим. «УЇЖ», 2012, № 5; *Мюллер Х.* Составление ментальных карт: метод генерации и структурирования. М., 2007; *Buzan T. та ін.* The Most Important Graph in the World: …and How it Will Change Your Life! Proactive Press, 2012.

Л.О. Зашкільняк.

МЕНЯ́ЙЛО Сергій Іванович (н. 22.08.1960) — рос. військ. і держ. діяч, віцеадмірал (2007). Один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Н. в м. Алагір (нині місто Республіки Пн. Осетія — Аланія, РФ). 1983 закінчив Каспійське вище військово-мор. училище за спеціальністю «інженер-штурман». Служив на Пн. флоті ВМФ *СРСР*. Вступив до *Комуністичної партії Радянського Союзу*. 1990 обраний депутатом Мурманської обласної ради, 1993 через розпуск останньої втратив мандат.

Після закінчення 1995 Військово-мор. академії ім. М.Кузнецова був призначений нач. штабу — заст. командира з'єднання кораблів Каспійської флотилії ВМФ РФ, 1998 — її командир. 2002—04 — слухач Військ. академії Ген. штабу ЗС РФ. 2004 — нач. штабу, а 2005 — командир Новорос. військово-мор. бази. Під час рос. агресії проти Грузії в серпні 2008 командував загоном кораблів Чорномор. флоту РФ, задіяних у військово-мор. десантній операції в Абхазії. У травні 2009 призначений заст. командувача Чорномор. флоту РФ. У квітні 2010 був висунутий партією «Єдина Росія» одним із трьох канд. на посаду глави Республіки Північна Осетія — Аланія (суб'єкт РФ). У грудні 2011 звільнений у запас. Чим займався 2012—13, невідомо.

У лютому 2014 брав безпосередню участь у формуванні незаконних військ. формувань у м. *Севастополь* та орг-ції антиукр. акцій. 17 березня щойно сформований нелегітимний уряд *Автономної Республіки Крим* на чолі з С.*Аксьоновим* ухвалив термінове рішення про «*націоналізацію*» крим. мор. портів та створення «державного підприємства "Кримські морські порти"», яке очолив М.

14 квітня 2014 «виконувач обов'язків губернатора Севастополя» О.*Чалий* відмовився від посади на користь М. (у жовтні 2014 посада позбулася приставки «в. о.»). На цій посаді М. сприяв розбудові окупаційної адміністрації в Севастополі. З осені 2014 між М. та О.Чалим, який очолив окупаційні «законодавчі збори», розгорівся конфлікт, пов'язаний як з бізнес-інтересами, так і з суперечкою, хто з них більше допомагав Росії при окупації Крим. п-ова. Це вилилося у протистояння між ланками окупаційної адміністрації. О.Чалий заявляв про «некомпетентність і чванство» М. У липні 2016 М. був звільнений з посади «губернатора» та призначений повноважним представником президента РФ в Сибірському федеральному окрузі.

Нагороджений рос. орденами «За заслуги перед Вітчизною» 4-го ст. із зображенням мечів (серпень 2008), Олександра Невського (квітень 2014), «За військові заслуги», медаллю «За бойові заслуги».

Проти М. введені персональні санкції США, *Європейським Союзом* та Україною.

Літ.: *Головко В.В.* Оккупация Крыма. К., 2016; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018; Меняйло Сергей Иванович. Web: https://myrotvorets.center/criminal/menyajlo-sergej-ivanovich

В.В. Головко.

МЕ́РКЕЛЬ Анґела, Меркель Анґела-Доротея (Angela Dorothea Merkel; у дівоцтві — Каснер; н. 17.07.1954) — нім. держ. і політ. діяч. Н. в м. Гамбург (ФРН) у сім'ї лютеранського пастора. 1957 лютеранська церква перевела її батька до м. Темплін (Нім. Демократ. Республіка; НДР) у місц. лютеранську церкву. Тут Анґела Каснер 1961 пішла в середню школу. 1973 вступила на хімічний ф-т Лейпцизького ун-ту. 1977 одружилась з У.Меркелем і перебрала прізвище чоловіка. 1978 після закінчення ун-ту працювала в Ін-ті фізичної хімії АН НДР. 1989 вступила до опозиційного руху «Демократичний призов». У березні 1990 була обрана до Нар. палати НДР від «Альянсу за Німеччину». 4 серпня 1990 стала членом Християнсько-демократ. союзу (ХДС). Голова ХДС Г.Коль сприяв розвитку федеральної політ. кар'єри М. 1991—94 працювала міністром у справах жінок і молоді, а 1994—98 — міністром охорони навколишнього середовища в урядах канцлера Г.Коля. На другій посаді вперше відвідала Україну, наполягаючи на закритті Чорнобильської атомної станції. В лютому 2000 М. стала керівником ХДС. 2002—05 була лідером опозиції до «червоно-зеленої» коаліції Соціал-демократ. партії *Німеччини* і партії «Союз 90/Зелені». 22 листопада 2005 М. першою серед жінок обрана бундесканцлером, 2009—13 відпрацювала другу каденцію на посаді канцлера вже не у «великій коаліції», а в коаліції блок ХДС/ХСС (блок ХДС і Християнсько-соціального союзу в Баварії) — Вільна демократ. партія Німеччини («вільні демократи»). В цей час «вільні демократи» наполягали на завершенні переговорів щодо підготовки Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Водночас М. була проти надання перспективи вступу до *Європейського Союзу* Україні та Туреччині. Після виборів 2013 знову довелося створювати «велику коаліцію» християн. демократів і соціал-демократів. У лютому 2015 М. на зустрічі «нормандської четвірки» в *Мінську* наполягала на завершенні війни на *Донбасі*. Водночас М. засудила *анексію* Криму та сприяла запровадженню екон. санкцій ЄС проти РФ. У вересні 2018 М. вчетверте стала бундесканцлером «великої коаліції». 10 грудня 2019 на паризькій зустрічі «нормандської четвірки» М. не виключила можливості модернізації умов *Мінських угод 2015* заради просування мирного процесу. У вересні 2021 закінчилась остання, 4-та каденція канцлерства М., яка супроводжувалася, попри критику США, добудовою газопроводу «Північний потік-2» в обхід території України та Польщі. Неврегульованість конфлікту на Донбасі завадила М. отримати наприкінці політ. кар'єри Нобелівську премію миру.

Літ.: Краткая история Германии. М., 2015.

А.Ю. Мартинов.

МЕТАГРАФУВА́ННЯ (від грец. μετα — «після» та γράφω — «пишу», відповідно — «те, що

слідує за написанням») — процес підготовки тексту документа чи пам'ятки для відтворення засобами друку, унормований правилами публікації архів. документів. Термін запроваджений В.*Німчуком*. У вузькому розумінні пов'язане з передаванням тексту джерела в публікації (археографія, джерелознавство, літературознавство). Іноді для окреслення цього процесу вживається термін «скриптура» (В.Німчук). У мовознавстві термін використовується стосовно процесу передавання усної мови на письмі, в лінгвістиці — переведення тексту з однієї графічної системи в ін.

Археогр. М. як одна з важливих складових археогр. процесу визначається залежно від виду і типу вид. В академічній публікації текст джерела відтворюється в суворій відповідності до оригіналу, з використанням усіх тогочасних літер та знаків, поданням усіх наявних редакцій (дипломатичний метод). Виправлення помилок, варіанти різночитань, пропуски тексту, розшифрування незрозумілих місць, скорочень тощо подаються у примітках або за допомогою умовних позначок, символів. М. іншомовного джерела здійснюється шляхом повного відтворення вихідного тексту та поданням поруч із ним перекладу сучасною мовою. У науково-популярній публікації текст відтворюється сучасною графікою, з виправленням помилок, використанням найкраще збереженого або інформаційно вагомішого примірника джерела (критичний метод). Іншомовні тексти подаються тільки в сучасному перекладі. Засади М. обов'язково зазначаються в археогр. передмові до вид. Електронна археогр. публікація, що повністю відтворює електронними засобами зовн. вигляд та особливості джерела, практично не вимагає М. При наведенні в електронній публікації лише тексту джерела використовуються заг. норми метаграфування.

Літ.: Передача текстів документів і пам'яток: методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. К., 1990; *Німчук В.В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції, ч. 1. К., 1995.

Г.В. Папакін.

МИ́РНИЙ ПЛАН ПЕТРА́ ПОРОШЕ́НКА 2014, «Мирний план Президента України щодо врегулювання ситуації у східних регіонах України» 20 червня 2014 — спроба укр. влади врегулювати політ. шляхом конфлікт на *Донбасі*. Позачергові вибори *Президента України* 25 травня 2014, на яких переміг П.*Порошенко*, легалізували демократ. шляхом зміну влади внаслідок *Революції гідності 2013—2014*. Це створювало умови для мирних переговорів, які базувалися на тому, що протистояння на Донбасі мало внутр. характер, а роль у ньому Росії вторинна.

8 червня в *Києві* була проведена зустріч у тристоронньому форматі: посол України в Німеччині П.Климкін (невдовзі призначений міністром іноз. справ), спец. представник Ген. секретаря ОБСЄ Х.*Тальявіні* та посол Росії в Україні М.*Зурабов*. 16 червня *Рада національної безпеки та оборони України* (РНБО України) підтримала, а 20 червня П.Порошенко указом увів у дію «Мирний план Президента України щодо врегулювання ситуації у східних регіонах України». Він передбачав:

1. Гарантії безпеки для всіх учасників переговорів.
2. Звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто склав зброю і не здійснив тяжких злочинів.
3. Звільнення заручників.
4. Створення 10-кілометрової буферної зони на українсько-рос. держ. кордоні. Вивід незаконних збройних формувань.
5. Гарантований коридор для виходу рос. та укр. найманців.
6. Роззброєння.
7. Створення у структурі МВС України підрозділів для здійснення спільного патрулювання.
8. Звільнення незаконно утримуваних адм. будівель в *Донецькій області* та *Луганській області*.
9. Відновлення діяльності місцевих органів влади.
10. Поновлення центр. теле- і радіомовлення у Донец. і Луган. областях.
11. Децентралізація влади (шляхом обрання виконкомів, захист рос. мови; проєкт змін до Конституції України).
12. Узгодження губернаторів до виборів з представниками Донбасу (за умови погодження єдиної кандидатури, при розбіжностях рішення приймає Президент України).
13. Дострокові місц. та парламентські вибори.
14. Програма створення робочих місць у регіоні.
15. Відновлення об'єктів промисловості та соціальної інфраструктури.

Для реалізації плану на 7 діб у зоні *Антитерористичної операції* (АТО) було оголошене припинення вогню з укр. боку. Наступним кроком стало спрямування переговорної делегації в Донецьк. Відбулися два раунди переговорів (див. *Донецькі мирні переговори 2014*). За свідченням глави укр. делегації Л.*Кучми*, переговірники з боку проросс. сепаратистів не були самостійними і постійно проводили телефонні консультації з рос. кураторами. Оскільки переговорний процес не приніс позитивних результатів, 30 червня П.Порошенко за підсумками засідання РНБО України прийняла рішення відновити АТО у повному масштабі (див. *Збройна агресія Росії проти України*).

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2.

В.В. Головко.

«МИРОТВО́РЕЦЬ», інформаційна база «Миротворець» і Центр дослідження ознак злочинів проти національної безпеки України, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку «Миротворець» — неурядовий проєкт, що спеціалізується на дослідженнях уже скоєних та потенційних злочинів проти нац. суверенітету України, а також зборі даних про осіб, які скоїли такі злочини. «М.» створений на волонтерських засадах групою вчених і фахівців з питань дослідження ознак злочинів проти нац. безпеки України, миру, безпеки людства та міжнар. правопорядку. Дир. — Р.Зайцев (з 2021).

Проєкт було започатковано в березні 2014 і станом на 2020 до бази даних вебсайту занесено бл. 200 тис. осіб. Дані, які публікуються на сайті, — прізвище, ім'я та по батькові укр., рос. та англ. мовами, домашня адреса та ін. контактні дані, дата народження, короткий опис діяльності, сторінки в соціальних мережах, фотографії тощо.

Складовими проєкту є «Чистилище» (власне база даних) та «Identigraf» (система розпізнавання обличчя). Методологія, що використовується в проєкті, — це OSINT-технології (пошук, вибір

та збирання інформації з відкритих джерел) та збір даних від користувачів.

Діяльність «М.» не раз опинялась у центрі скандалів, у т. ч. міжнародних, через внесення до бази тих чи ін. осіб, а також оприлюднення їхніх персональних даних. Так, 10 червня 2016 списки укр. та міжнар. журналістів, які працювали за акредитацією «Донецької народної республіки», опинились у відкритому доступі на сайті «М.». Це викликало негативну реакцію на укр. та міжнар. рівнях і призвело до закриття сайту на певний час. Також у жовтні 2018 розгорівся дипломатичний скандал через включення до бази понад 300 укр. чиновників, працевлаштованих у *Закарпатській області*. Підставою для включення стала наявність у них угор. паспорта.

«М.» часто перебуває у конфронтації з органами держ. влади, через що відбувалися перебої в роботі ресурсу. Вимоги закрити сайт не раз лунали як з боку МЗС країн-членів *Європейського Союзу*, так і з боку *Організації Об'єднаних Націй*, — з огляду на порушення. Водночас фахівці визнають перспективи використання баз даних «М.» правоохоронними органами та ЗС України для підвищення ефективності їхньої роботи у сфері протидії гібридним агресивним діям. Силами «М.» та у співпраці з правоохоронними органами було проведено кілька спец. операцій, головно інформаційного характеру.

Діяльність «М.» варто розглядати в контексті українсько-рос. кібервійни та інформаційного протистояння *збройній агресії Російської Федерації проти України*.

Від січня 2018 в Литві діє інтернет-ресурс «Vatnikas» («Ватники»), спроєктований за аналогією з ресурсом «М.».

Офіц. вебсайти проєкту: https://myrotvorets.center; https://myrotvorets.news

Літ.: *Верголяс О.О.* Інформаційно-правове забезпечення спеціальних інформаційних операцій. «Інформація і право», 2018, № 4 (27).

Т.С. Водотика.

«МИРОТВО́РЕЦЬ», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, сформований у *Київській області* наприкінці травня 2014 гол. чин. з осіб із досвідом військ. служби, учасників міжнар. миротворчих місій. Із липня перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*. Брав участь у боях під м. Іловайськ Донец. обл. наприкінці серпня 2014. Перший командир — А.Тетерук. У серпні 2015 реорганізований і розширений до полку особливого призначення із включенням до його складу батальйонів «Київщина» і «Гарпун» та частини роти *«Торнадо»*. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019*.)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. наук. К., 2018.

В.І. Милько.

МИХАЇ́Л — легендарне ім'я «першого руського митрополита», який нібито очолив Київ. митрополію одразу після *хрещення Русі 987—989*. Традиція вважати, що перший *митрополит* мав таке ім'я, відпочатково заснована на текстах церк. уставу князя Володимира (див. *Статути церковні*). В окремих ізводах його старших редакцій (Синодальній, Оленінській та Волинській, за класифікацією *Я.Щапова*), відомих за рукописами 15 ст., згадано митрополита Михаїла, з яким нібито радився київ. кн. *Володимир Святославич* при наданні уставу церкві. Прикметно, що протягом 14 ст. у створених на теренах пн.-сх. Русі текстах першим митрополитом називали почергово Михаїла та Леонтія (Леона). Останнє за частотністю вживання було навіть більше поширеним. Уперше воно з'явилося в тексті церк. уставу Володимира, вписаного протягом 14 ст. на додаткових аркушах Новгород. Синодальної кормчої 1282; потім розповсюджувалось у багатьох списках Синодальної та Оленінської редакцій уставу у складі кормчих та зб. 15 ст., зустрічається воно і в літописах новгородсько-софійської групи 14—15 ст. Утім, у створених у *Москві Никонівському літописі* (1520-ті рр.) та Степенній книзі (1560) остаточно утверджується версія, що першим рус. митрополитом був Михаїл, а його наступником — Леон. Так само думали і книжники з тогочасної Київ. митрополії, що охоплювала терени сучасних України і Білорусі. Так, у текстах київ. церк. авторів 1-ї пол. 17 ст. фігурують імена Михаїла та Леонтія як першого і другого митрополитів відповідно. У такій послідовності їх розміщували в каталогах рус. митрополитів 17—18 ст. Більше того, у виданій 1638 у *Києво-Печерській друкарні* «Тератургемі» *Атанасія Кальнофойського* було навіть вказано на місцезнаходження його мощей (першими із входу в Антонієву печеру). Київ. правосл. автори навряд чи були знайомі з «історією діяльності» першого митрополита Михаїла, яку містили тексти моск. істор. традиції 16 ст. Адже їхня версія оповіді засновувалася на описі діяльності «святого митрополита Михаїла» в самому лише *Києві* (охрещення киян, синів кн. Володимира у Хрещатицькому ручаї та буд-во перших церков). Натомість у моск. істор. наративах першоієрарх не називався святим і йому приписувалося заснування єпископій у Новгороді, Ростові та Суздалі. До слова, унійні автори (передусім Л.Кревза в «Обороні церковної єдності») теж вважали першим митрополитом Михаїла, котрий нібито «тримав Русь у єдності з Римом».

Протягом 18 ст. зусиллями *Києво-Печерської лаври* остаточно сформувався культ першого митрополита Михаїла. Початком цього стало урочисте перенесення приписуваних йому мощей з Антонієвих печер до монастирського *Успенського собору*, здійсненого у вересні 1730 на підставі спец. указу рос. імп. *Анни Іоанівни* (показово, цей дозвіл не погоджувався із Найсвятішим Синодом). Після цього у 1730—50-х рр. у друкованих лаврських акафістах та мінеях (див. *Четьї-Мінеї*) розміщувалися тексти служб і пам'яті Михаїла, а на мідній таблиці біля раки з його мощами — короткий істор. життєпис. Цю раку кілька разів відвідала рос. імп. *Єлизавета Петрівна* 1744, що спеціально відзначено в журналі її подорожі до України. На серед. 18 ст. зображення першоієрарха з'явилися на іконостасах та стінах київ. храмів — *Софійського собору, Андріївської церкви* та Видубицької обителі (див. *Видубицький Свято-Михайлівський монастир*), і на той час культ Михаїла став візитівкою Києва, нагадуючи про виняткове істор. значення міста в Рос. імперії. Варто відзначити, що першим засумнівався у достовірності особи Михаїла як першого рус. митрополита лише придворний історіограф М.*Карамзін*.

Поза тим, у *«Повісті временних літ»* уперше ім'я рус. митрополита з'являється в повідомленні під 1039. Ним є *Феопемт*, котрий, як сказано в літописі, заново освятив *Десятинну церкву*. Як доводить А.Поппе на підставі пізніх грец. текстів, першим митрополитом, імовірно, був *Феофілакт* Севастійський. Проте місц. джерела ієрарха з таким іменем не знають.

Літ.: *Малышевский И.И.* Кто был первый митрополит киевский? «Труды Киевской духовной академии», 1883, № 10; *Павлов А.С.* Догадка о происхождении древнерусского предания, которое называет первого руского митрополита Михаилом Сириным. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1896, № 11 (отделение 2); *Лебединцев П.* Примечания к «Догадке» А.С. Павлова. Там само; *Poppe A.* Michał. В кн.: Słownik Starożytności Słowiańskich, t. 3. Wrocław, 1961; Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. М., 1976; *Poppe A.* The Original Status of the Old-Russian Church. «Acta Poloniae Historica», 1979, vol. 39; *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси XI—XIII вв. М., 1989; *Лосева О.В.* Русские месяцесловы 11—14 вв. М., 2001; *Затилюк Я.В.* «Перепрочитання історії» хрещення Русі князем Володимиром в історичній культурі ранньомодерної України. «Україна в Центрально-Східній Європі», 2014, вип. 14; *Його ж.* Хрещення Русі князем Володимиром: конструювання історичної оповіді та її доповнення православними книжниками XII—XVI ст. «УЖ», 2014, № 1; *Ткачук В.А.* Культы древнерусских святых в Киевской митрополии XVII — первой половины XVIII в. как инструмент исторической и политической легитимации. В кн.: Нарративы Руси конца XV — середины XVIII в.: в поисках своей истории. М., 2018; *Затилюк Я.В.* Перший київський митрополит: утвердження культу протягом XVIII століття. В кн.: В орбіті християнської культури: науковий збірник. Львів, 2020 (Київське християнство, т. 21).

Я.В. Затилюк.

МІ-24ПУ1 — укр. варіант модернізації двомоторного ударного вертольота Мі-24П. Контракт на його створення Мін-во оборони України 2007 уклало з Конотопським авіаремонтним з-дом. Співвиконавцями є АТ «Мотор Січ» та низка ін. компаній. Модернізація передбачала встановлення нових двигунів ТВ3-117ВМА-СБМ1В, оновлення бортового прицільно-навігаційного обладнання, встановлення нових радіостанцій та засобів захисту. Склад озброєння розширений за рахунок протитанк. керованих ракет «Бар'єр-В».

Вертоліт 2МСБ.

28 серпня 2008 представлений демонстраційний зразок модернізації Мі-24П з новими двигунами, в січні 2012 був готовий повністю модернізований вертоліт з новим обладнанням. У травні 2012 Мі-24ПУ1 прийнятий на озброєння ЗС України. У жовтні 2016 три модернізовані Мі-24ПУ1 передані ЗС України. Напрацювання за програмою Мі-24ПУ використовуються Конотопським авіаремонтним з-дом.

Літ.: *Тішков Ю.М., Шалигін А.А.* Особливості модернізації вертольота Мі-24 для Збройних сил України. «Системи озброєння і військова техніка», 2011, № 4; *Туровець Р.* Збройні сили підсилять модернізованими ударними вертольотами. «Народна армія», 2016, 14 вересня.

А.І. Харук.

МІ-2МСБ — укр. варіант модернізації легкого двомоторного багатоцільового вертольота Мі-2. Розроблений компанією «Мотор Січ» за фінансування Мін-ва оборони України. Осн. елемент модернізації — заміна двигунів ТВД-350 на потужніші АЇ-450М; також посилена конструкція фюзеляжу, оновлене бортове обладнання. Військ. варіант може нести озброєння — некеровані ракети, кулемети тощо.

Перші два Мі-2 пройшли переобладнання на з-ді у *Вінниці* 2011. 28 листопада 2014 перший екземпляр Мі-2МСБ переданий для випробувань ЗС України. 26 грудня 2016 Мі-2МСБ прийнятий на озброєння ЗС України. 2014—18 ЗС України отримали 10 Мі-2МСБ-В.

На основі Мі-2МСБ створений вертоліт МСБ-2 «Надія» з новим фюзеляжем. Він уперше піднятий у повітря 16 квітня 2018.

Літ.: *Воронков С.* Модернізований Мі-2 піднімається на висоту до 5 км. «Народна армія», 2017, 26 січня 2017; *Яцик А.* Мі-2: український варіант. Там само, 2018, 31 травня.

А.І. Харук.

МІ-8МСБ — укр. варіант модернізації середнього двомоторного транспортного вертольота Мі-8. Розробляється компанією «Мотор Січ» з кінця 1990-х рр. Осн. елемент модернізації — заміна двигунів ТВ2-117 на потужніші ТВ3-117ВМА- СБМ1В серії 4Е; також посилена конструкція фюзеляжу, внесені деякі ін. зміни.

Перший цивільний Мі-8МСБ був представлений громадськості у травні 2012. 19 квітня 2014 на озброєння ЗС України прийнятий військ. варіант Мі-8МСБ-В. Він відрізняється можливістю підвищення озброєння (некерованих і керованих ракет різних типів, авіабомб, контейнерів з гарматами й кулеметами тощо), а також наявністю спец. військ. обладнання (у т. ч. засобів захисту від зенітних ракет). 2014—18 ЗС України отримали 23 Мі-8МСБ-В.

Вертоліт Мі-24ПУ1.

Вертоліт Мі-8МСБ-В.

Цивільні Мі-8МСБ експлуатуються в Україні, Білорусі, Німеччині. 15 серпня 2013 Мі-8МСБ встановив світ. рекорд висоти польоту (в підкласі Е-1g — двомоторні вертольоти злітною масою 6—10 т) — він піднявся на висоту 9150 м.

Літ.: Універсальний і всепогодний: що таке вертоліт Мі-8МСБ-В. «Народна армія», 2015, 23 липня; *Воронков С.* Модернізація по-українськи: Мі-8МСБ-В — багатофункціональний вертоліт-рекордсмен. Там само, 2016, 23 липня.

А.І. Харук.

МІЖНАРО́ДНИЙ ДЕНЬ ГЕРО́ЇВ БОРОТЬБИ́ ПРО́ТИ ТОТАЛІТАРИ́ЗМУ. 19 вересня 2019 *Європейський парламент* ухвалив Декларацію про важливість європ. пам'яті для майбутнього Європи, в якій закликав до щорічного відзначення Міжнар. дня

героїв боротьби проти тоталітаризму. Ця декларація стала черговим кроком на шляху зусиль політиків *Європейського Союзу* щодо формування єдиної к-ри пам'яті, яка заперечує злочини фашист., сталінського та ін. тоталітарних режимів минулого з метою підвищення міцності проти сучасних загроз *демократії*, особливо серед молодого покоління. Нагадувалося, що *європейська інтеграція* від початку була відповіддю на страждання, спричинені двома світ. війнами та нацистською тиранією, що призвело до *Голокосту* й розширення тоталітарних і авторитарних комуніст. режимів у центр. та сх. Європі. Нацистський та комуніст. режими здійснили масові вбивства, *геноцид* і депортації, наслідком яких стала загибель людей у 20 ст. у масштабах, небачених в історії людства. Спогади про трагічне минуле Європи мають бути збережені, щоби вшанувати пам'ять жертв, засудити злочинців та закласти основу для примирення, заснованого на істині та пам'яті. Європ. парламентарі висловили глибоку повагу до кожної жертви тоталітарних режимів, звернулися до інститутів ЄС з рекомендацією зробити все можливе для забезпечення того, щоби жахливі тоталітарні злочини проти людства та системні грубі порушення прав людини запам'ятались і передавались до суду. Наголошувалося на важливості відзначення 23 серпня як *Європейського дня пам'яті жертв сталінізму та нацизму*, зокрема щоби підвищити обізнаність молодого покоління з цими проблемами, а також включити історію та аналіз наслідків тоталітарних режимів до навч. планів і підручників усіх шкіл ЄС. У декларації було вміщено заклик до того, щоби 25 травня (річниця страти героя *Освенціму* ротмістра В.*Пілецького*) відзначалось як Міжнар. день героїв боротьби проти тоталітаризму. Це стане виявом поваги до всіх тих, хто боровся з тиранією, демонстрували свій героїзм та справжню любов до людства, і водночас покаже майбутнім поколінням приклад правильного ставлення до загрози тоталітарного пригноблення. Підкреслювалося, що європ. інтеграція як модель миру та примирення була вільним вибором народів Європи, які сподівалися на спільне майбутнє, тому ЄС несе особливу відповідальність за стимулювання та захист демократії, повагу прав людини та верховенство закону не лише в Євросоюзі, а й за його межами. Трагічне минуле Європи має і надалі слугувати моральним та політ. стимулом для вирішення проблем сучасного світу, зокрема боротьби за більш справедливий світ, створення відкритих і терпимих сусп-в та громад, що охоплюють етнічні, реліг. й сексуальні меншини, а також — європ. цінностей, що працюють в ім'я всього людства.

Літ.: Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism. Web: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0439_EN.html; European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe (2019/2819(RSP)). Web: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html; Report from the Commission to the European Parliament and to the Council the memory of the crimes committed by totalitarian regimes in Europe. Web: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52010DC0783

В.Ю. Васильєв.

МІНІСТЕ́РСТВО З ПИТА́НЬ ТИМЧАСО́ВО ОКУПО́ВАНИХ ТЕРИТО́РІЙ ТА ПЕРЕМІ́ЩЕНИХ ОСІ́Б УКРАЇ́НИ (МТОТ України) — центр. орган виконавчої влади в Україні, утворений 20 квітня 2016 шляхом злиття *Державного агентства України з питань відновлення Донбасу* і Держ. служби України з питань АР Крим та м. Севастополя.

Потреба в утворенні окремого профільного мін-ва була викликана необхідністю оперативного реагування на проблеми та загрози, зумовлені проведенням *Антитерористичної операції* на територіях Донец. та Луган. областей, а також тимчасовою окупацією частини територій України. Попередньо сформовані структури (держ. агентство та держ. служба) не мали достатніх повноважень і були неспроможними виконати покладені на них завдання. У зв'язку з такою ситуацією 14 квітня 2016 до складу уряду ввели посаду Міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України. Наступним рішенням стало утворення профільного мін-ва шляхом реорганізації наявних інституцій — Держ. агентства України з питань відновлення Донбасу та Держ. служби України з питань АР Крим та м. Севастополя.

У структурі мін-ва діяли 4 управління (з питань сх. регіонів; з питань внутрішньо переміщених осіб та гуманітарного співробітництва; з питань АР Крим і м. Севастополя; управління адміністративно-орг. діяльності), 5 відділів (з питань конфліктного та постконфліктного врегулювання; з питань осіб, позбавлених особистої свободи; правового забезпечення; бухгалтерського обліку та звітності; роботи з персоналом), 6 секторів (екон. аналізу; взаємодії зі ЗМІ та громадськістю; з питань контролю; сектори у Донец., Луган. та Херсон. областях). Мін-во очолив В.Черниш, юрист, адвокат, у минулому — голова Кіровогр. обласної держ. адміністрації (2006—07) та кер. Держ. агентства України з питань відновлення Донбасу (2015—16). Найбільша кількість працівників мін-ва була визначена законодавством — 119 осіб.

Згідно з «Положенням про Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України» МТОТ України було гол. органом у системі центр. органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує держ. політику з питань тимчасово окупованих територій у Донец. і Луган. областях та тимчасово окупованої території АР Крим. Діяльність мін-ва спрямовувалася на вирішення проблем реінтеграції тимчасово окупованих територій, забезпечення умов для реалізації прав і свобод громадян України з тимчасово окупованих територій України та внутрішньо переміщених осіб, захист держ. активів на цих територіях. Мін-во координувало діяльність з надання гуманітарної допомоги цивільному населенню під час збройних конфліктів та задоволення соціально-екон., екологічних і культ. потреб громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України.

Упродовж 2017—18 ухвалено низку рішень, які безпосередньо стосувалися сфери діяльності мін-ва. Зокрема, Законом України від 18 січня 2018 «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях» р-ни Донец. та Луган. областей, непідконт-

рольні уряду України, отримали статус «тимчасово окупованих територій», що змінило систему визначення суб'єктів, відповідальних за відновлення, і створило умови для отримання потрібних для відновлення ресурсів від міжнар. фінансових орг-цій. У грудні 2017 ухвалено «Державну цільову програму відновлення та розбудови миру в східних регіонах України», що містить детальний перелік робіт для стабілізації соціально-екон. становища в цих регіонах. У лютому 2018 *Кабінет Міністрів України* уточнив список населених пунктів, непідконтрольних уряду України, що дало можливість розробляти для цих територій детальні прогнози розвитку. Ці заходи сприяли активізації діяльності МТОТ України. 2017 мін-во спільно зі Світ. банком (The World Bank) і Стокгольмським ін-том дослідження проблем миру розробило інтернет-платформу «Портал економічного та соціального відновлення» для онлайн-моніторингу реалізації проєктів з відновлення об'єктів інфраструктури, розвитку та підтримки громад, а також залучення інвестицій і кредитів на відновлювальні роботи від міжнар. фінансових орг-цій та міжнар. тех. допомоги. Згідно зі «Звітом щодо виконання завдань і заходів Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України в 2018 році», підготовленим МТОТ України, 2018 спільно з ін. держ. органами та міжнар. орг-ціями було розпочато капітальний ремонт 14 освіт. об'єктів, проведено роботи з відбудови 7 закладів охорони здоров'я, відновлено низку об'єктів житлового фонду та проведено ремонт автомобільних доріг тощо в постраждалих від збройного конфлікту регіонах. Реалізовано низку ініціатив з метою створення нових робочих місць та підвищення рівня зайнятості, а також розроблено пропозиції щодо фінансової підтримки малого і середнього підприємництва на підконтрольних територіях Донец. і Луган. областей. МТОТ України спільно з Мін-вом інформаційної політики України, Мін-вом к-ри України, міжнар. партнерами та громад. орг-ціями проводило різноманітні заходи (круглі столи, зустрічі, тренінги, культурно-мистецькі заходи, інформаційні кампанії тощо) для підвищення рівня ефективності діалогів з питань примирення в територіальних громадах у Луган., Дніпроп., Донец., Харків., Запоріз. областях.

2018 МТОТ України провело дослідження щодо стану радикалізації сусп-ва, розробило та презентувало «Методичні рекомендації щодо оцінки ризиків виникнення конфліктів у громадах, що зазнали негативного впливу внаслідок збройного конфлікту». Мін-во виступило бенефіціаром проєкту міжнар. тех. допомоги «Зміцнення громадської довіри (UCBI II)» за підтримки Управління перехідних ініціатив Агентства США з міжнар. розвитку. За даними мін-ва, 2018 фактично за рахунок міжнар. тех. допомоги профінансовано 47,156 млн *гривень* та реалізовано низку важливих проєктів («Допомога внутрішнім вимушеним переселенцям у Східній Україні», «Економічні можливості постраждалим від конфлікту», «Зміцнення громадської довіри», «Професійна інтеграція внутрішньо переміщених осіб», «Діалог заради реформ та суспільного єднання в Україні» тощо).

У новосформованому 29 серпня 2019 уряді України МТОТ України було об'єднано з *Міністерством у справах ветеранів України*. Нове відомство дістало назву «Міністерство у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України». Таке рішення викликало критику з боку низки політ. партій та неурядових орг-цій. Новосформоване мін-во від 29 серпня 2019 очолила О.Коляда.

У структурі мін-ва станом на кін. 2019 діяли департамент соціального захисту, департамент реабілітації та соціальної реадаптації, департамент вшанування пам'яті та зв'язків з громадськістю, департамент європ. інтеграції та стратегії розвитку, а також низка секторів, управлінь і територіальних відділів в областях України.

На початковому етапі діяльності мін-во фінансувалося недостатньо, а виділені кошти витрачали переважно на утримання та розбудову самого відомства.

11 березня 2020 КМ України скасував своє попереднє рішення про реорганізацію мін-ва, відновивши та перейменувавши два окремі центр. органи виконавчої влади — *Міністерство у справах ветеранів України* та Мін-во з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. 4 березня 2020 МТОТ України очолив О.Резніков.

Офіц. вебсайт мін-ва: https://minre.gov.ua

Інтернет-платформа «Портал економічного та соціального відновлення»: https://portal.mtot.gov.ua/ua/about-project

Літ.: Аналітична записка «Відділу регіональної політики Національного інституту стратегічних досліджень. Заходи з відновлення територій Донбасу, постраждалих внаслідок бойових дій» (березень 2018 р.). Web: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Shevtchenko_zahodu-d3a97.pdf; Звіт щодо виконання завдань та заходів Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України в 2018 році. Web: https://mtot.gov.ua/files/uploads/43940750-7557-11e9-ac50-d7a53d5522f0.pdf; Інформаційно-аналітичні матеріали щодо поточного стану справ діяльності Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України станом на 4 вересня 2019 року. Web: https://mtot.gov.ua/ua/informacino-analitichni-materiali-schodo-potochnogo-stanu-sprav-dijalnosti-mtot-stanom-na-04092019

О.В. Андрощук.

МІНІСТЕ́РСТВО У СПРА́ВАХ ВЕТЕРА́НІВ УКРАЇ́НИ — центр. орган виконавчої влади в Україні, створений 28 листопада 2018 шляхом реорганізації Держ. служби України у справах ветеранів (була утворена 11 серпня 2014 як Держ. служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції замість Держ. служби України з питань інвалідів та ветеранів). Мін-во мало забезпечувати формування та реалізацію держ. політики у сфері соціального захисту ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалих учасників *Революції гідності 2013—2014*, осіб, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та членів сімей ветеранів. Подібні центр. органи влади існують в урядах Канади, США, Хорватії.

Законопроєктну роботу в цій сфері здійснює профільний К-т ВР України у справах ветеранів, учасників бойових дій, учасників антитерористичної операції та людей з інвалідністю.

У лютому 2018 *Верховна Рада України* рекомендувала *Кабінету Міністрів України* створити мін-во у справах ветеранів. Необхідність створення нового центр.

органу виконавчої влади обґрунтовувалася тим, що впродовж останніх років відбулися суттєві зміни законодавства у сфері соціального захисту учасників *Антитерористичної операції* (АТО) та членів сімей загиблих учасників АТО і його адаптація до реалій військ. агресії проти України та її наслідків. Проте розгалужена система органів держ. влади, що опікувалися цими питаннями (більше 20 мін-в, відомств, а також органи місц. самоврядування та місц. органи виконавчої влади), призводила до бюрократичного хаосу та перешкоджала своєчасному й повному вирішенню важливих соціальних питань. Було також узято до уваги рекомендації парламентських слухань на тему: «Державні гарантії соціального захисту учасників антитерористичної операції, Революції гідності та членів їхніх родин: стан і перспективи», що відбулися в лютому 2017. Процес формування мін-ва розпочався наприкінці березня 2018. 22 листопада 2018 ВР України призначила міністром у справах ветеранів нар. депутата з фракції «Блок Петра Порошенка» І.Фріз.

До сфери відповідальності мін-ва входили питання забезпечення прав та інтересів ветеранів і членів їхніх сімей (соціальна підтримка та мед. забезпечення ветеранів), вшанування пам'яті ветеранів, сприяння популяризації та забезпечення формування позитивного образу ветерана, створення та забезпечення функціонування інформаційно-аналітичної системи обліку для адміністрування потреб ветеранів. До повноважень мін-ва належало створення Єдиного державного реєстру ветеранів війни — єдиної держ. інформаційно-телекомунікаційної системи для збирання, реєстрації, накопичення, зберігання, захисту і знеособлення інформації про ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалих учасників Революції гідності, членів сімей таких та ін. осіб, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». За даними Мін-ва у справах ветеранів, в Україні станом на 1 лютого 2021 було понад 405 тис. осіб, які мали статус учасника бойових дій.

У сформованому 29 серпня 2019 уряді України Мін-во у справах ветеранів було об'єднано з *Міністерством з питань тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб України*. Нове відомство дістало назву «Міністерство у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України». Таке рішення викликало критику з боку низки політ. партій та неурядових орг-цій. Новосформоване мін-во від 29 серпня 2019 очолила О.Коляда (до цього працювала в МВС України, ЗС України, остання посада — заст. міністра у справах ветеранів України).

У структурі мін-ва станом на кін. 2019 діяли департамент соціального захисту, департамент реабілітації та соціальної реадаптації, департамент вшанування пам'яті та зв'язків з громадськістю, департамент європ. інтеграції та стратегії розвитку, а також низка секторів, управлінь й територіальних відділів в областях України.

На початковому етапі діяльності мін-во фінансувалося недостатньо, а виділені кошти витрачали переважно на утримання та розбудову самого відомства.

11 березня 2020 КМ України скасував своє попереднє рішення про об'єднання двох мін-в, відновивши два окремі центр. органи виконавчої влади — Мін-во у справах ветеранів України та Мін-во з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Впродовж 4 березня — 15 грудня 2020 мін-во очолював укр. військовик, генерал-лейтенант С.Бессараб. 18 грудня 2020 на посаду Міністра у справах ветеранів України призначена Ю.Лапутіна.

Офіц. вебсайт Мін-ва у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України: https://mva.gov.ua

Офіц. вебсайт Держ. служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції: http://dsvv.gov.ua

О.В. Андрощук.

МІ́НСЬКА УГО́ДА 2014 — міжнар. документи, підписані у вересні 2014 в *Мінську*, щоб припинити воєн. протистояння РФ та України на *Донбасі*. Цьому передувало вторгнення рос. регулярних військ, що мало на меті не допустити успішного завершення укр. силовиками *Антитерористичної операції* (АТО) проти пророс. сепаратистів в Луган. і Донец. областях. 26 серпня в Мінську відбулися багаточасові переговори Президента України П.*Порошенка* і Президента РФ В.*Путіна*. Вони закінчилися безрезультатно, і воєн. дії продовжилися. 3 вересня відбувся раунд телефонних переговорів, під час яких президенти погодили «дорожню карту» врегулювання. У підсумку 5 вересня 2014 в Мінську в рамках Тристоронньої контактної групи був підписаний «Протокол відносно спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П.Порошенка та ініціатив Президента Росії В.Путіна». Документ передбачав, зокрема, припинення вогню, проведення децентралізації в регіоні через ухвалення Закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоуправління в окремих районах Донецької та Луганської областей» (з уточненням, що це «закон про особливий статус»), проведення позачергових місц. виборів в *окремих районах Донецької і Луганської областей* (ОРДЛО), термінове звільнення всіх заручників, ухвалення закону про амністію, виведення незаконних збройних формувань, військ. техніки, бойовиків та найманців з території України, ухвалення програми екон. відродження Донбасу тощо. Протокол був підписаний від України Л.*Кучмою*, від *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* — Х.*Тельявіні*, від Росії — послом РФ в Україні М.*Зурабовим*, також стояли підписи ватажків «Луганської народної республіки» та «Донецької народної республіки» І.*Плотницького* й О.*Захарченка* без згадування посад та утворень, які начебто вони представляли.

Мінські домовленості були неоднозначно сприйняті укр. сусп-вом та політ. елітами. На виконання протоколу 16 вересня 2014 з гострими дискусіями та за особистої участі Президента України у засіданні *Верховна Рада України* ухвалила Закон України «Про тимчасовий порядок місцевого самоуправління в окремих районах Донецької та Луганської областей».

На розвиток протоколу 19 вересня був підписаний «Меморандум про виконання положень Протоколу за підсумками консультацій Тристоронньої контактної групи відносно кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П.Порошенка та ініціативи Президента Росії В.Путіна». Документ деталізував режим припинення

вогню, зокрема передбачав відведення важкої техніки, заборону використання бойової авіації тощо. Сторони домовилися про формування 30-кілометрової зони розмежування, контроль українсько-рос. кордону співробітниками ОБСЄ. До меморандуму був підготовлений додаток з фіксацією лінії розмежування на карті, проте він не був остаточно погоджений.

У подальшому РФ не виконувала положення Мінських домовленостей. Уже 2 листопада 2014 в ОРДЛО була проведена імітація виборів глав «народних республік» та депутатів «народних рад» з метою формальної легітимації призначених рос. кураторами очільників терористичних угруповань. 13 листопада представниками РФ та України був підготовлений проєкт графіка імплементації Мінських домовленостей, однак згодом Росія відкликала свій підпис із-під документа. Мінські домовленості вересня 2014 фактично втратили чинність з відновленням воєн. дій між Україною та Росією наприкінці січня 2015.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1—2; Меморандум об исполнении положений Протокола по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П.Порошенко и инициатив Президента России В.Путина. Web: https://www.osce.org/ru/home/123807; Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П.Порошенко и инициатив Президента России В.Путина. Web: https://www.osce.org/ru/home/123258

В.В. Головко.

МІ́НСЬКІ УГО́ДИ 2015, Резолюція Ради Безпеки ООН № S/RES/2202 від 17 лютого 2015 — рішення, яким було надано характеру міжнародно-правового документа, обов'язкового для виконання конфліктуючими сторонами, комплексу заходів з виконання Мінських угод, ухвалених у *Мінську* 12 лютого 2015.

При ухваленні резолюції *Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй* виходила зі статей 39 і 41 VI Статуту ООН, які визначали наявність будь-якої загрози чи порушення миру або ж акту агресії, містили рекомендації щодо того, які заходи слід застосовувати для підтримки та відновлення міжнар. миру та безпеки, а також уповноважували її вирішувати, які заходи, не пов'язані з використанням збройних сил, мають застосовуватися для виконання відповідних рішень.

Резолюція формувала механізм контролю за виконанням М.у., який реалізувався в *«нормандському форматі»* та базувався на Додатку 2 до Рішення (Резолюції) Ради Безпеки ООН 2202 (2015) від 17 лютого 2015 «Декларація Президента Російської Федерації, Президента України, Президента Французької Республіки та Канцлера Федеративної Республіки Німеччина на підтримку Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод». Крім того, передбачалося проведення регулярних зустрічей на рівні вищих посадових осіб, які представляли мін-ва закордонних справ.

Резолюція містила кілька додатків, які були внесені Україною, зокрема один із них містив пропозицію стосовно проведення незалежного розслідування обставин збиття малайзійського авіалайнера над Донбасом і загибелі 298 осіб (див. *Боїнг Малайзійських авіаліній, збиття 2014*), а також притягнення винних до відповідальності. Експерти сходилися на думці, що ухвалення Резолюції було нічим іншим, як спробою надати гібридному політ. змісту юридично обов'язкової форми. В такий спосіб було закладено низку правових колізій. У процесі прийняття Резолюції була порушена процедура голосування, яка передбачалася статутом ООН, де прямо зазначалося, що «сторона, яка брала участь у конфлікті», мусить утриматися від голосування при ухваленні рішення. Крім того, було зроблено спробу персоніфікувати предмет правового регулювання, а саме *окремі райони Донецької та Луганської областей*, легалізувати підконтрольні агресору незаконні утворення «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка», які не мали міжнар. суб'єктності, переформатувати статус д-ви-агресора у статус д-ви-посередника, а статус потерпілої д-ви звести до статусу д-ви-деліквента. Експерти застерігали також, що гібридний зміст Резолюції 2015 матиме негативні наслідки для України на міжнар. суд. процесі в рамках позову України проти РФ за Міжнар. конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму.

Дж.: Резолюція № S/RES/2202 (2015). Web: https://uk.wikisource.org/wiki/Резолюція_Ради_Безпеки_ООН_№_S/RES/2202_(2015)

Літ.: *Менджул М.* Поновлення територіальної цілісності в умовах кризи глобальної системи безпеки. «Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць» (Ужгород), 2016, вип. 2 (17); Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010; *Тарасов О.В.* Юридична гібридизація як процес викривлення міжнародно-правових відносин відповідальності. Web: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/14082?locale=uk

С.С. Падалка.

О.І. Міхнюк.

МІХНЮ́К Олег Іванович (27.10. 1965—20.08.2014) — укр. військовик, заст. голови Укр. спілки ветеранів Афганістану (УСВА), учасник *Революції гідності 2013—2014.* Герой України (2015, посмертно). Н. в смт Мала Дівиця Прилуцького р-ну Черніг. обл. 29 жовтня 1983 призваний до лав ЗС СРСР. Закінчив навч. підрозділ 44-ї навч. повітрянодесантної д-зії, що дислокувалася в Литов. РСР, отримав військ. звання «сержант». З 4 березня 1984 служив у 56-й окремій гвард. десантно-штурмовій бригаді в Афганістані (див. *Афганська війна 1979—1989*). Був заступником командира 3-го десантно-штурмового взводу 7-ї роти.

31 травня 1984 під Гардезом (Афганістан), намагаючись витягнути поранених товаришів з-під прицільного вогню снайпера, був важко поранений. 21 травня 1985 отримав друге поранення під час проведення операції в Маравар-ській ущелині. Брав участь у ветеранському русі, організовував зустрічі ветеранів-«афганців».

З 1991 по 1993 — нач. медико-соціального відділу Укр. спілки ветеранів Афганістану. З 1994 по 1995 — заст. голови правління Київ. обласної Спілки воїнів-інтернаціоналістів. З 1995 працю-

В.Путін, Ф.Олланд, А.Меркель і П.Порошенко на переговорах у Мінську. 11—12 лютого 2015.

А.С. Мовчан.

О.Ф. Можайський.

вав в УСВА кер. управління реабілітації та лікування.

У період *Євромайдану* був сотником 8-ї «афганської» сотні Самооборони Майдану. У квітні 2014 опублікував статтю в «Українській правді», де розкритикував стан справ в укр. армії за підсумками рос. вторгнення в Крим.

Під час війни на сх. України пішов добровольцем до 24-го батальйону територіальної оборони *«Айдар»*. Загинув у бою за визволення *Луганська* біля с-ща Новосвітлівка на трасі *Краснодон*—Луганськ.

Нагороджений 2-ма орденами «Червона зірка», медаллю «За відвагу», орденом «За мужність» 3-го (15 лютого 1999), 2-го (11 лютого 2004) і 1-го ст. (21 серпня 2014, посмертно), званням «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка» (21 серпня 2015, посмертно; «за виняткову мужність, героїзм і самопожертву, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі»).

Тв.: Діставай н/з. «Українська правда», 2014, 1 квітня (http://www.pravda.com.ua/columns/2014/04/1/7020987).

Літ.: Міхнюк Олег Іванович («Батя»). Web: http://memorybook.org.ua/16/mihnyuk.htm

А.О. Науменко.

МОВЧА́Н Андрій Сергійович (17.01.1980—20.02.2014) — громад. активіст, учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Великі Осняки (нині село Черніг. р-ну Чернігівської області). Мешкав і навч. у школі в *Києві*. Мав диплом кухаря, проходив військ. службу в армії, закінчив Київ. ПТУ № 17 (нині це Київ. вище професійне уч-ще залізничного транспорту ім. В.Кудряшова). Мав спеціальність інженера-електромеханіка. Працював за фахом у моторвагонному депо Фастів. 2002—07 навч. в Київ. ін-ті залізничного транспорту (нині це Київ. ун-т інфраструктури та технологій). З 2009 працював електромеханіком, а з 2012 — електроосвітлювачем у Нац. академічному драм. театрі ім. І.Франка.

Брав участь у *«Помаранчевій революції» 2004*. Був членом Демократ. альянсу, працював в інформаційній службі орг-ції. З початком *Революції гідності 2013—2014* був волонтером на *майдані Незалежності* в Києві, розносив їжу на барикади. Загинув від кульового поранення за невідомих обставин у «чорний четвер» 20 лютого 2014.

Похований у рідному селі.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». На його честь на фасаді будівель ун-ту інфраструктури та технологій, уч-ща залізничного транспорту і школи № 73 у Києві встановлено меморіальні дошки (2015—16), пам'ятний знак у с. Великі Осняки (2015), перейменовано вулицю та провулок у *Чернігові* (2016). 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України», 2016 — Почесною грамотою глави УГКЦ митрополита Святослава (Шевчука).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Сидорова В.* Герой небесної сотні Андрій Мовчан. «Отчий поріг», лютий 2015, № 2 (158); Андрій Мовчан. Web: http://nebesnasotnya.com/andrij-movchan.html

В.І. Милько.

МОГИ́ЛКО Костянтин Вікторович (27.05.1978—06.06.2014) — укр. військовик, командир літака, командир ескадрильї «Блакитна стежа» 15-ї окремої бригади транспортної авіації Повітряних Сил ЗС України (авіабаза Бориспіль), підполковник. Герой України (2014, посмертно). Н. в м. *Вінниця*. 1995 закінчив місц. загальноосвіт. школу № 23, 1999 — Харків. ін-т льотчиків. Військ. службу проходив у Львів. авіац. бригаді, згодом у *Борисполі* в складі авіац. ескадрильї «Блакитна стежа», працював за програмою «Відкрите небо».

З весни 2014 як командир транспортної авіац. ескадрильї «Блакитна стежа» 15-ї бригади транспортної авіації Повітряних Сил ЗС України брав участь в *Антитерористичній операції* на Сх. України.

6 червня 2014 літак-розвідник АН-30Б, яким керував М., фотографував місцевість над містом *Слов'янськ*. В екіпажі було 7 осіб. О 17:04 на висоті 4050 м літак підбила ракета, випущена рос. бойовиками з переносного зенітного ракетного комплексу. Удар ракети припав у правий двигун, почалася пожежа, Ан-30Б почав втрачати висоту. Командир наказав команді залишити літак, а сам відвів його від житлових кварталів Слов'янська. М. загинув при падінні літака. Похований на кладовищі с. Пирогове Він. р-ну Він. обл.

Нагороджений медаллю «За військову службу Україні» (6 грудня 2012). 20 червня 2014 «за виняткову мужність і героїзм, незламність духу у боротьбі за незалежну Українську державу, вірність військовій присязі» посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

17 вересня 2014 у Вінниці на фасаді будівлі загальноосвіт. школи № 23 (проспект Космонавтів, 32), де навч. Герой, на його честь відкрито меморіальну дошку. 26 серпня 2015 ім'я М. присвоєно літаку Ан-30Б (бортовий номер 86) 15-ї бригади транспортної авіації Повітряних Сил ЗС України. У грудні 2014 до Дня ЗС України АТ «Укрпошта» започаткувало випуск серії худож. маркованих конвертів під назвою «Героям Слава!», один з яких присвячений К.Могилку.

Літ.: Могилко Костянтин Вікторович. Web: http://memorybook.org.ua/16/mogilko.htm

А.О. Науменко.

МОЖА́ЙСЬКИЙ Олександр Федорович (21.03.1825—01.04.1890) — винахідник у галузі літальних апаратів, один з основоположників авіації, контрадмірал (1886). Н. в м. Роченсальм (нині м. Котка, Фінляндія) в сім'ї мор. офіцера. Після закінчення 1841 Мор. кадетського корпусу служив у військово-мор. флоті (1841—62, 1879—82), у цивільних відомствах (1862—79). Протягом багатьох років вивчав польоти птахів, повітряних зміїв, моделей літальних апаратів, діяння повітряних гвинтів; виконав важливі теор. дослідження, пов'язані зі створенням літальних апаратів.

Після трагічної смерті брата М. переїхав у маєток у м-ку *Вороновиця*, в якому мешкав протягом 1869—76, займав посаду помічника волосного мирового судді, а також служив у *Російському товаристві пароплавства і торгівлі*. Контора т-ва була в м. *Одеса*. Часто їздив у справах до *Вінниці*, *Немирова* та ін. міст.

Саме на Вінниччині він виконав значну роботу, що передувала побудові повітроплавальних моделей. Він проводив досліди з птахами, вивчаючи умови горизонтального польоту, моделював велетенські повітряні змії, які вже в той час мали шасі на колеса. Від 1873 створював перші моделі і випробовував їх неподалік на своїй дачі в урочищі «Дубина» біля с. Потуш (нині село Він. р-ну Він. обл.). 1876 створив і піднявся в небо на пові-

тряному «змієві». Планер прив'язували довгим мотузком до трійки коней. Коли коні швидко тягли вози, особливо з гори, планер злітав у повітря і рухався за возом, при зменшенні швидкості апарат знижувався і котився на візку.

З листопада 1881 одержав держ. привілей (за заявкою від 4 червня 1880) на винайдений ним «повітролітальний снаряд» (літак-моноплан), що мав усі осн. частини сучасного літака. Влітку 1882 літальний апарат з двома паровими машинами було побудовано, проте виконати самостійний політ на ньому не вдалося. В липні 1882 капітана 1-го рангу М. було звільнено від служби в запас з присвоєнням звання генерал-майора. 1886 його було підвищено до контрадмірала.

Досліди М. викликають зацікавленість як одна із перших спроб побудувати літак, пілотований людиною.

П. у м. *Санкт-Петербург*, похований на Смоленському кладовищі.

Нині маєток М. у Вороновиці — пам'ятка арх-ри України. Тут з 1971 розміщується Вороновицький музей історії авіації та космонавтики.

Літ.: *Лазаренко В.* «Крилаті» люди Вінниччини. «Поділля», 2000, 1 грудня; *Скрипник В.* Перший літак піднявся в небо з берега Південного Бугу. «Голос України», 2001, 16 листопада; *Дем'яненко В.* Літак Можайського: до 180-річчя з дня народження винахідника. «Хочу все знати», 2005, 26 березня; *Ковтонюк І.* Тут він злетів над Бугом-рікою. «Вінницька газета», 2013, 29 листопада.

І.М. Романюк.

МОЙСЕ́Й Василь Михайлович (27.03.1992—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Зубрець (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.). Навч. в місц. школі, пізніше проживав в *Івано-Франківську*. З 2010 навч. в Луцькому ін-ті розвитку людини Ун-ту «Україна». Брав участь у студентському житті, проведенні спортивно-масових заходів. Був членом Всеукр. об'єднання «Свобода» та Всеукр. громад. орг-ції «Українське реєстрове козацтво».

З поч. *Революції гідності 2013—2014* не раз приїжджав до *Києва*. В лютому 2014 записався до 35-ї штурмової резервної сотні «Волинська Січ» Самооборони Майдану. Загинув у «чорний четвер» 20 лютого 2014 від вогнепального поранення під час сутичок на вул. Інститутській у Києві.

Похований у *Луцьку* на Меморіалі Слави. 2014 Луцька міська рада посмертно присвоїла йому звання «Почесний громадянин міста Луцька». 21 листопада 2014 посмертно М. присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 в Івано-Франківську на фасаді будівлі школи № 21 та в Луцьку на фасаді будинку по вул. В.Липинського на його честь відкриті меморіальні дошки, перейменовано частину проспекту Перемоги Луцька. 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України», 2016 — Почесною грамотою глави УГКЦ митрополита Святослава (Шевчука). 2017 школа в с. Зубрець отримала назву імені Героїв «Небесної сотні» Ігоря Костенка та Василя Мойсея, на його честь Постановою КМ України засновано іменну стипендію для студентів спеціальності «фізична терапія, ерготерапія».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Крем'янчанка Н.* Рабів до раю не пускають: нариси, оповідання. Тернопіль, 2015; Небесна сотня: історія нескорених: жива історія героїв. Нововолинськ, 2015; Василь Мойсей. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/василь-мойсей

В.І. Милько.

МОТРО́НИНСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — археол. пам'ятка скіф. доби (див. *Скіфи*), розташов. в урочищі *Холодний Яр*, на краю Холодноярського плато, поблизу с. Мельники Черкас. р-ну Черкас. обл. Пам'ятку досліджували О.*Бобринський*, В.*Хвойка*, Б.Ханенко (див. *Ханенки*), І.Фабриціус, Є.Покровська, М.Вязьмітіна, О.*Тереножкін*, В.Іллінська, В.Григор'єв, Г.Ребедайло, С.Безсонова, С.Скорий та Я.Хохоровський. М.г. існувало з серед. 7 до серед. 5 ст. до н. е. Майданчик *городища* неправильної овальної форми оточений складною системою валів та ровів, що формують зовн. і внутр. лінії оборони. Найбільш потужна зовн. лінія має довжину бл. 4 км і оточує площу бл. 110 га. Ззовні до неї з трьох сторін прилягають три відрізки валу довжиною 50—200 м. Сучасна висота валу з напільного боку сягає 6—7 м при глибині рову до 7 м. Зовн. вал має розриви в 7 місцях: два з них пов'язані з ярами, в яких розташовані джерела, що забезпечували водою мешканців М.г.; частина ін. відповідають стародавнім в'їздам до городища.

Внутр. лінія оборони представлена рештками рову, що з пд., сх. та зх. оточує ділянку площею

В.М. Мойсей.

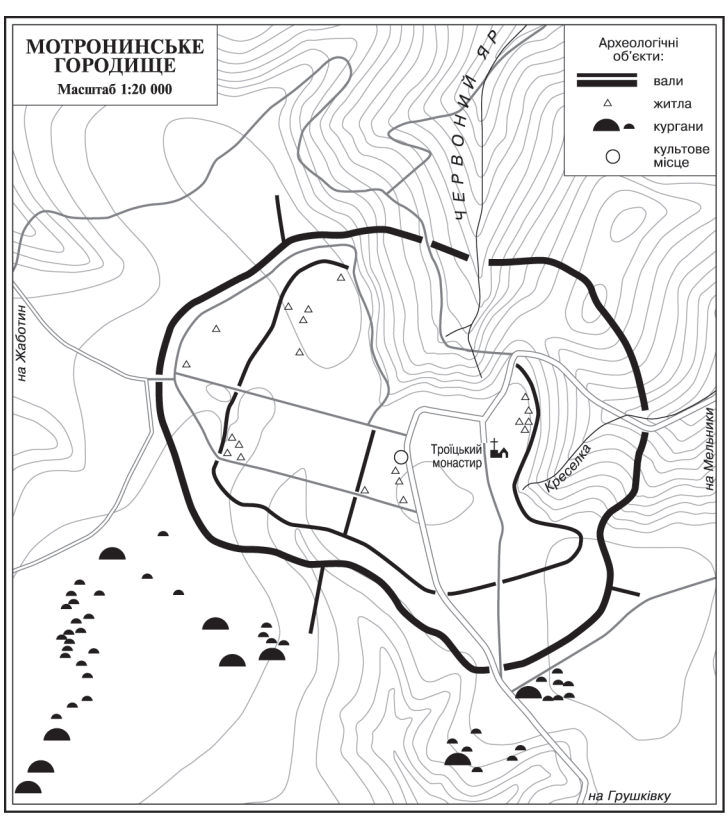

бл. 49 га. З пн. вона обмежена крутими схилами яру. Внутр. ділянка додатково розділена на дві половини прямим відрізком валу. На території городища досліджені житлові, госп. та культові споруди. Тип забудови — кущовий.

З пд. зх та пд. безпосередньо до городища прилягає курганний могильник (60 насипів, три курганні групи). Найбільший курган Скіф. Могила висотою 7,75 м розташов. у 50 м від зовн. лінії оборони.

На території городища споруджено *Мотронинський Свято-Троїцький монастир*.

Літ.: *Скорий С.А., Безсонова С.С.* Кургани скіфської доби біля Мотронинського городища (за матеріалами досліджень 1988, 1990 рр.). В кн.: Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси, 1995; *Бессонова С.С., Скорый С.А.,* Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.). К.—Краков, 2001; *Скорий С.А., Хохоровський Я.* Оборонні споруди Мотронинського городища скіфського часу. «Вісник національної академії оборони України», 2006, № 2; *Хохоровский Я., Скорый С.* Оборонительная система Мотронинского городища. «Археологічний літопис Лівобережної України», 2006, № 1; *Скорый С.А., Хохоровский Я.* Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь). «Stratum plus», 2009, № 3; *Дараган М.Н.* Начало раннего железного века в Днепровской правобережной лесостепи. К., 2011.

М.М. Дараган.

«МОЧЕМО́РДИ» — див. *Товариство мочемордія*.

МУЖЕ́НКО Віктор Миколайович (н. 10.10.1961) — укр. воєначальник, організатор протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*, генерал армії України (2015). Канд. військ. наук. Н. в с. Виступовичі (нині село Коростенського р-ну Житомир. обл.). Закінчив Ленінгр. вище загальновійськ. командне уч-ще (1983). З 1983 проходив військ. службу у ЗС СРСР, зокрема в Закавказ. військ. окрузі та Групі рад. військ у Німеччині на посадах командира мотострілецького взводу (1983), роти (1984), батальйону (1986).

З 1992 перебував на посадах у ЗС України: офіцера, старшого офіцера відділу бойової підготовки танк. армії, нач. штабу — заст. командира полку танк. армії Прикарпатського військ. округу, командира танк. полку, командира механізованого полку, нач. штабу — 1-го заст. командира танк. д-зії Пн. оперативного командування ЗС України.

2003—04 брав участь у виконанні міжнар. миротворчої місії в Іраку на посаді нач. штабу — 1-го заст. командира 5-го армійського корпусу.

Після закінчення Нац. академії оборони України 2005 призначений нач. штабу — 1-м заст. командира, а 2010 — командиром 8-го армійського корпусу. 2012 призначений заст. начальника Генштабу ЗС України. 2010—15 був депутатом Житомир. обласної ради, обирався від Партії регіонів, в лютому 2014 вийшов із її лав.

З травня 2014 з поч. рос. агресії призначався: 1-м заст. керівника Антитерористичного центру при СБУ, а згодом — нач. Генштабу ЗС України. Учасник *Антитерористичної операції* (АТО) на Сх. України.

2014—16 Слідчий комітет РФ порушив проти М. кілька кримінальних справ і намагався оголосити його в міжнар. розшук. Однак Інтерпол відмовив Росії.

У травні 2019 звільнений Президентом України В.*Зеленським* з посади нач. Генштабу ЗС України, а у вересні 2019 — з військ. служби в запас.

Нагороджений орденами князя Данила Галицького (2004), Б.Хмельницького 3-го ст. (2016), медаллю «За бездоганну службу» 3-го ст. (2001) та ін. відзнаками.

Літ.: Муженко Віктор. Web: https://file.liga.net/persons/muzhenko-viktor

С.С. Падалка.

МУЗЕ́Й-АРХІ́В І ДОКУМЕНТАЦІ́ЙНИЙ ЦЕНТР УКРАЇ́НСЬКОГО САМВИДА́ВУ — див. *Самвидаву українського музей-архів і документаційний центр.*

«М'ЯКА́ СИ́ЛА», поняття — концептуальний підхід у міжнар. відносинах, що характеризується використанням методів переконання та приваблення для досягнення бажаних результатів.

Автором концепції «М.с.» є амер. політолог Дж.Най, який опублікував низку статей з цієї проблеми наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. Він визначав її як спроможність *держави* досягти бажаних результатів у міжнар. відносинах через переконання та здатність приваблювати, а не примус, протиставляючи її «жорсткій силі», котра спирається на воєн. та екон. могутність.

«М.с.» має три компоненти — нац. к-ра, політ. цінності та зовн. політика. Ефект від використання засобів «жорсткої сили» є обмеженим у часі і вимагає значних витрат. Порівняно з цим засоби «М.с.» дешевші, а ефект від їх використання триваліший. До культ. складових «М.с.» належать «висока» к-ра (освіта, культ. контакти, академічні й наук. обміни, література, мист-во) і поп-к-ра (телебачення, кінематограф, спорт, популярна музика, товари масового споживання). Дотримання чи, навпаки, недотримання внутр. політ. цінностей, таких як прозорість, справедливість, рівність, демократ. вибори, багатопартійність, права людини, також впливає на ресурс «М.с.». Інструментами є також інтелектуальні паттерни, привабливі ідеї та символи, стиль життя тощо. Такий вплив здійснюється на знаково-символічному та ідейно-ціннісному рівнях. Стратегія використання «М.с.» включає використання інструментів публічної дипломатії та *культурної дипломатії*.

Реалізовувати «М.с.» можуть як державні інституції, так і недерж. актори — неурядові організації, ун-ти, ЗМІ, митці тощо. При цьому вони можуть володіти власною «М.с.».

Критика концепції зводиться до таких аргументів:

- привабливість країни не справляє вирішального впливу на прийняття конкретних політ. рішень;
- складно оцінювати реальну здатність однієї д-ви впливати на ін. та відрізнити наслідки застосування власне «М.с.» від ін. факторів;
- привабливість є суб'єктивним досвідом, тож одні й ті самі ідеї чи явища є привабливими для одних і непривабливими для інших.

Літ.: *Nye J.* Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York, 2004; The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations: Studies in Diplomacy and International Relations. Palgrave Macmillan, 2005; «М'яка сила» України в регіоні: інструмент ефективної зовнішньої політики. К., 2011; *Renalda B.* None-State Actors in International System of States. В кн.: The Ashgate Research Companion to Non-State Actors. Routledge, 2011.

Є.В. Магда.

В.М. Муженко.

Н

НАБО́КА Сергій Вадимович (26.04.1955—18.01.2003) — журналіст, видавець, учасник *правозахисного руху в УРСР*. Н. в м. Тула (нині місто в РФ) в сім'ї журналістів. 1981 закінчив ф-т журналістики Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1976 разом із товаришами випускав художньо-літ. альманах для молоді «ХЛАМ», виготовив на друкарській машинці зб. «Прозріння», написав статтю «На роздоріжжі: псевдосоціалізм», в якій слідство згодом виявило «наклепи на радянську дійсність», 1978 зробив фотокопію статті «Испанское интервью» О. *Солженіцина* (з ж. «Континент», № 8). Працював редактором вид-ва «Мистецтво» (1980—81). Співзасн. Київ. демократ. клубу (1980), де проводили літ., філос., реліг. семінари. Н. писав вірші, статті, викриваючи імперську суть *СРСР*; разом з однодумцями 1980 склав листівку із закликом підтримати бойкот Олімпіади-80 у зв'язку з рад. інтервенцією в Афганістан (див. *Афганська війна 1979—1989*), згодом — «Маніфест», де йшлося про узурпацію влади в СРСР. 11 січня 1981 напередодні Дня укр. політв'язня заарештований під час розклеювання листівок, 29 червня 1981 засуджений до 3 років позбавлення волі. 1984 звільнений, повернувся до *Києва*. Працював двірником, бібліотекарем, вантажником. У період *перебудови* брав активну участь у відродженні *Української автокефальної православної церкви*. 1987—89 — засн., голова *Українського культурологічного клубу*; 1988—90 — член Всеукр. координаційної ради Укр. Гельсінської спілки (див. *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод*) та спец. кореспондент газ. «Атмода» (Рига; нині столиця Латвії); від 1989 — видавець першої масової непідцензурної київ. газ. «Голос Відродження», політ. оглядач радіо «Свобода»; дир., від 1992 — ген. дир. першої в Україні недерж. інформаційної агенції «Республіка»; 1989—90 — у керівних органах *Народного руху України* та *Української республіканської партії*. З 1991 — співзасн. і член керівництва профспілки журналістів України «Незалежність», від 1994 — президент Укр. медіаклубу. Стажувався в США (1994) та Канаді (1996). Сценарист, автор «Укртелефільму» (1993—94), продюсер, редактор, автор щотижневої аналітичної телепередачі «Десятка» (1993—95), автор циклу телепередач «Погляд ззовні» на УТ-2 (1993—94), від 1999 — телеведучий програми «Доброї ночі, Україно!» (телерадіокомпанія «ЕРА»). Автор зб. поезій «Увага № 0» (К., 2003).

Був одружений з Інною Чернявською-Набокою (н. 1954) — медиком, учасницею правозахисного руху.

П. у м. *Вінниця* під час журналістського відрядження по таборах, де раніше перебував в ув'язненні.

Похований у Києві на *Байковому цвинтарі*. Посмертно нагороджений орденом «За мужність» 1-го ст. (2009).

Літ.: «Я "по жизни" журналіст, редактор, видавець...»: останнє інтерв'ю Сергія Набоки. «Україна молода», 2003, 23 січня; *Романюк Н.* «Щоб навіки прийти з небуття». «Дзеркало тижня», 2005, 23 квітня; *Чечель Л.* Незабутній. «Столиця», 2005, 12 травня; *Кіпіані В.* Сергій Набока — володар слова. «Свобода», 2005, 20 травня; Набока Сергій Вадимович. Web: http://museum.khpg.org/index.php?id=1113923308

В.В. Овсієнко.

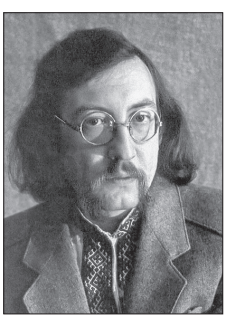

С.В. Набока.

НАВЗДОГІ́ННА МОДЕРНІЗА́ЦІЯ — запозичення соціально-екон. і/або суспільно-політ. здобутків передових країн відсталими країнами задля виживання чи експансії. Яскравим прикладом успішного використання Н.м. була політика рос. правлячих кіл, спрямована на збереження і розширення імперії в її дореволюц. і рад. оболонках.

Масштабне запозичення екон. (насадження *мануфактур*), орг. (передусім — держ. служба), військ., культ. і побутових сторін життя провідних країн Європи почалося в добу *Петра I*. Рос. монархи набагато успішніше використовували техніко-екон. аспекти Н.м., ніж осман. султани, внаслідок чого завжди виявлялися переможцями у тривалій смузі російсько-турец. війн. Поразка у *Кримській війні 1853—1856* змусила правлячі кола Росії доповнити техніко-екон. аспекти Н.м. соціальними. Ліквідація кріпосного права в поєднанні з масштабним залізничним буд-вом і пром. революцією дали змогу Росії залишитися великою д-вою на зламі 19 і 20 ст. Однак самодерж. лад а priori не міг здійснювати радикальних політ. перетворень. Тому багатонац. Рос. імперія не витримала навантажень *Першої світової війни* і розпалася. Проте в добу, коли імперії стали анахронізмом, більшовикам вдалося відродити Рос. імперію під облудною формою федерації. Після перетворення *СРСР* на наддержаву рад. імперія збагатилася зовн. поясом д-в-сателітів з тенденцією дальшого поповнення д-вами т. зв. третього світу, взятими на екон. утримання.

У період індустріалізації 1930-х рр. Н.м. набула форми сліпого копіювання купованих зразків західноєвроп. і амер. техніки. Прикладом такого копіювання був верстат «ДИП» (абревіатура рос. слів «догнать и перегнать»). Одиничні зразки цього верстата

С.І. Наєв.

Н.А. Назарбаєв.

були закуплені й розібрані на деталі, кожна з яких ретельно відтворювалася в серійному вир-ві у потрібних кількостях. Цей спосіб Н.м. давав змогу наблизитися до тех. рівня верстатобудівної пром-сті країн Заходу, але аж ніяк не випередити його. У повоєнні десятиліття рад. уряд дістав можливість закуповувати на Зх. цілі з-ди, що давало змогу підвищувати тех. рівень вітчизн. пром-сті, але знову-таки друга половина гасла «наздогнати і випередити» залишалася недосяжною. Характерно, що керівники д-ви навіть не розуміли принципової відмінності тех. прогресу в директивній і ринковій економіці. Виступаючи на Волзькому автомобільному з-ді (ВАЗ) в Тольятті (нині місто Самарської обл. РФ) у квітні 1986, М.*Горбачов* поставив перед його колективом завдання випередити рівень світ. автомобілебудування. Проте ВАЗ за означенням не був спроможний вийти за межі тех. характеристик, наявних у момент його купівлі в італійців «під ключ».

Завдяки можливості зосереджувати максимум ресурсів на виконанні обмеженої кількості завдань СРСР міг на рівних конкурувати з провідними д-вами в ті часи, коли у світі панувала економіка вугілля і сталі. Однак у повоєнні десятиліття він дедалі більше відставав за тех. рівнем від країн Заходу. Рад. *командна економіка* не могла здійснити перехід від індустріального до постіндустріального сусп-ва. Інструменти Н.м. більше не спрацьовували з належною ефективністю.

Літ.: *Кульчицький С.* Більшовицькі методи «навздогінної» модернізації (1929—1938). В кн.: Економічна історія України, т. 2. К., 2011.

С.В. Кульчицький.

НАГІЄ́ (араб. «сторона, округа, околиця») — в *Османській імперії* назва найменшої територіально-адм. одиниці, відома з 15 ст. Н. не мала ні визначених кордонів, ні спец. цивільно-військ. адміністратора і підлягала віданню наїба, себто заступника *кадія* (судді) на певній території. Отже, Н. була підрозділом суд. округи (*кази* / кадилика). Переважно Н. утворювалися з кількох сіл. Проте у *Кримському ханаті* Н. включали і міськ. дільниці: напр., каза Карасу-Базара (див. *Білогірськ*) складалася з 12 Н.

За адм. реформою 1840 Н. стали офіційно визначеними територіальними підрозділами округ (каза) провінцій (див. *Санджак*), що перебували під урядом мухтара — цивільного адміністратора (призначався на посаду губернатором провінції).

Літ.: *Shaw S., Shaw E.K.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 2. Cambridge, 1977; *Özdem Z.* Kırım Karasubazar'da sosyo-ekonomik hayat. Ankara, 2010.

О.І. Галенко.

НА́ЄВ Сергій Іванович (н. 30.04. 1970) — укр. військовик, один з організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*, генерал-лейтенант (2016). Н. в м. *Могилів-Подільський*. 1987 закінчив Калінінське суворівське уч-ще (нині Калінін — м. Твер; РФ). Після закінчення 1991 Моск. вищого загальновійськ. командного училища проходив службу на посаді командира мотострілец. взводу в Зх. групі військ СРСР (ФРН). Після виведення рад. військ з Німеччини перебував у розпорядженні командувача Далекосх. військ. округу в РФ.

З травня 1993 служить у ЗС України. Проходив службу на командних посадах: командира механізованого взводу, розвідувальної роти, нач. штабу та командира механізованого батальйону, нач. штабу мотострілец. (механізованого) полку Прикарпатського військ. округу (пізніше цей округ трансформувався в Зх. оперативне командування).

1999—2001 — слухач ф-ту підготовки офіцерів оперативно-тактичного рівня Нац. академії оборони України, яку закінчив із золотою медаллю. 2001—03 — командир механізованого полку Зх. оперативного командування. 2003—06 — командир окремої механізованої бригади Пд. оперативного командування.

2006—07 — слухач ф-ту підготовки фахівців оперативно-стратегічного рівня Нац. академії оборони України (як кращий випускник був нагороджений другою золотою медаллю та особливою перехідною відзнакою — Мечем Її величності Королеви Великої Британії, яку вручав посол Великої Британії в Україні).

2007—12 — заст. нач. штабу, заст. командира, 1-й заст. командира 13-го армійського корпусу Сухопутних військ ЗС України. 2013 отримав звання генерал-майора і був призначений на посаду нач. управління особового складу — заст. нач. штабу Командування Сухопутних військ ЗС України.

2013—15 — нач. штабу — 1-й заст. командувача військ Оперативного командування «Південь» Сухопутних військ ЗС України. 2015—17 — командувач військ Оперативного командування «Схід» Сухопутних військ ЗС України. 2016 отримав звання генерал-лейтенанта. 2017—18 — нач. штабу — 1-й заст. командувача Сухопутних військ ЗС України. 5 березня 2018 призначений на посаду заст. нач. Генштабу ЗС України. З 16 березня 2018 — нач. Об'єднаного оперативного штабу ЗС України — командувач Операції об'єднаних сил. 6 травня 2019 звільнений з посади командувача Операції об'єднаних сил. 27 березня 2020 призначений командувачем Об'єднаних сил ЗС України.

Нагороджений орденом Б.Хмельницького 3-го ст. (2019), медалями «За військову службу Україні» (1998), «Захиснику Вітчизни» (2016), ін. відзнаками.

Літ.: *Бутусов Ю.* Новий командувач ООС Сергій Наєв: біографія, перспективи. Чому не Забродський? «Цензор.нет», 2018, 17 березня (https://censor.net/ua/resonance/3056176/novyyi_komanduvach_oos_sergiyi_nayev_biografiya_perspektyvy_chomu_ne_zabrodskyyi); Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2; Генерал-лейтенант Наєв Сергій Іванович. Web: https://www.mil.gov.ua/ministry/kerivnicztvo/kerivnicztvo-gsh-zsu/general-lejtenant-naev-sergij-ivanovich.html

В.В. Головко.

НАЗАРБА́ЄВ Нурсултан Абішевич (Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев; н. 06.07.1940) — перший президент Казахстану, політ. і держ. діяч. Н. в с. Чемолган (нині село Шамалган Алматинської обл., Казахстан) у бідній сел. родині. 1960 закінчив професійно-тех. уч-ще в м. *Дніпродзержинськ*. Після повернення в Казахстан працював на Карагандинському металургійному комбінаті. 1969 став зав. відділу Теміртауського міськ. к-ту Комуніст. партії Казахської РСР (далі — КПК). 1973 за протекцією 1-го секретаря ЦК Комуніст. партії Казахської РСР Д.Кунаєва

став секретарем Карагандинського обл. к-ту Комуніст. партії Казахської РСР. 1979 Н. — секретар ЦК Комуніст. партії Казахської РСР. 1984—89 був головою РМ Казахської РСР. 1989—91 — 1-й секретар ЦК Комуніст. партії Казахстану, член політбюро ЦК КПРС. З 24 квітня 1990 до 20 березня 2019 — перший Президент незалежного Казахстану.

16 грудня 1991 Казахська РСР проголосила незалежність від *СРСР*. 21 грудня, підписавши Алма-Атинську декларацію, Казахстан приєднався до *Співдружності Незалежних Держав*. У жовтні 1992 Казахстан підписав Договір про колективну безпеку СНД і визнав рад. ядерну зброю, розташов. у Казахстані, російською.

10 грудня 1997 Н. прийняв рішення про перенесення столиці з Алмати до Астани. Восени 1998 Н. проголосив програму «Казахстан-2030», метою якої було перетворення Казахстану на «центральноазіатського барса і приклад для інших країн, що розвиваються». У червні 2010 за Н., згідно з новою Конституцією Казахстану, був закріплений статус «Лідера нації» (Єлбаси).

20 березня 2019 Н. залишив крісло президента, але зберіг за собою посади глави Ради безпеки Казахстана, глави правлячої партії «Нур Отан», а також став членом Конституційної Ради Казахстану. Тоді ж Астана перейменована у Нур-Султан на честь Назарбаєва. З 20 березня 2019 Н. є членом Конституційної Ради Казахстану.

Українсько-казахстанські відносини були особливо близькими за президентства Л.*Кучми* (1994—2004). Певна стагнація у двосторонніх відносинах спостерігалася 2005—14. Під час рос. *анексії* Криму та війни на *Донбасі* Казахстан зайняв нейтральну позицію. Проте гібридна війна РФ проти України стала приводом переглянути засади етнонац. політики Казахстану у спробі запобігти потенційному сепаратизму російськомовних громадян, які проживають на пн. країни.

Літ.: Казахстан-2030. Алматы, 1998; *Батенко Т.* Нурсултан Назарбаєв: нащадок Чингізхана. «Королі СНД». Львів, 2000.

А.Ю. Мартинов.

НА́ЙЄМ Мустафа-Масі (н. 28.06. 1981) — укр. журналіст, політ. і держ. діяч, нар. депутат України 8-го скликання. Н. в м. Кабул (Афганістан), за етнічним походженням — пуштун. Від 1991 проживає в Україні.

Змінив кілька професій — від інженера до актора, врешті зупинився на журналістиці. З вересня 2004 — політ. кореспондент. Ініціатор проведення одних із перших в Україні онлайн-марафонів (лютий 2012), а також створення інтернет-телеканалу «Громадське телебачення», що вийшов в ефір у перші дні *Євромайдану*.

Н. мав безпосереднє відношення до поч. громад. акції на підтримку підписання угоди про асоціацію з *Європейським Союзом* на Вільнюському саміті Сх. партнерства (28—29 листопада 2013). 21 листопада 2013 на власній сторінці в соціальній мережі «Facebook» він закликав виходити на *майдан Незалежності* в *Києві*. Його наступний пост став *мемом*: «Встречаемся в 22:30 под монументом Независимости. Одевайтесь тепло, берите зонтики, чай, кофе, хорошее настроение и друзей. Перепост всячески приветствуется!». Охочих виявилося понад 1 тис. осіб. Ця акція переросла в протест проти рішення уряду та президента відкласти підписання угоди про асоціацію з ЄС. Це було сприйнято сусп-вом як рішення загальмувати чи/та припинити євроатлантичну інтеграцію і врешті викликало протести. На початках Н. також очолював координаційний центр акції протесту. Згодом відійшов від виконання цієї задачі та надалі перебував на Майдані виключно як журналіст.

З вересня 2014 займався політ. діяльністю. Обраний до *Верховної Ради України* 8-го скликання за списком Блоку Петра Порошенка «Солідарність» (№ 20). У ВР України був заст. голови фракції «Блоку Петра Порошенка», а також членом К-ту з питань європ. інтеграції. Автор і співавтор низки законопроєктів, був головою підкомітету з питань інформаційного забезпечення К-ту ВР України з питань європ. інтеграції. Вів активну парламентську та політ. діяльність (хоча й пропустив бл. $^1/_3$ засідань), був членом міжфракційного об'єднання «Єврооптимісти». Брав участь у запуску патрульної поліції в низці регіонів України.

Після розпуску ВР України 8-го скликання влітку 2019 не балотувався. Розпочав кар'єру держ. службовця — став заст. ген. директора держ. концерну «Укроборонпром» (листопад 2019).

Автор книги на основі інтерв'ю з Ю.*Луценком* «По обидва боки колючого дроту».

Лауреат низки нагород у сфері журналістики та громадян. активності.

Сторінка Н. у соціальній мережі «Facebook»: https://www.facebook.com/Mustafanayyem

Тв.: По обидва боки колючого дроту. К., 2014 (у співавт.).

Т.С. Водотика.

НАКОНЕ́ЧНИЙ Іван Максимович (18.10.1931—07.03.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Краснопілка (нині у складі с. Бурти Обухівського р-ну Київ. обл.). Пережив *Голодомор 1932—1933 років в УСРР* та *Другу світову війну*. Після війни 3 роки служив матросом на військ. кораблі в *Севастополі*. Навч. у мор. учщі, отримав звання лейтенанта. Прослужив 5 років у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), був офіцером Балт. флоту. Після виходу у відставку у 1980-х рр. переїхав з сім'єю до *Києва*. 2012 втратив дружину та одного з двох синів. У листопаді 2013 долучився до Євромайдану після розгону студентів. З того дня був учасником протестів, постійно відвідував *майдан Незалежності* в Києві. Смертельно поранений бл. 15:30 18 лютого 2014, отримав тяжкі травми голови та шийного відділу хребта під час сутичок на вул. Інститутській в Києві (див. *Революція гідності 2013—2014*). П. у київ. лікарні, перебуваючи в комі.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». Нагороджений посмертно медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (червень 2015). 8 травня 2016 посмертно нагороджений Почесною грамотою верховного архієпископа Києво-Галицького УГКЦ Святослава (Шевчука). Ім'я та портрет героя викарбувані на меморіалі Героїв «Небесної сотні» в Києві, а також на Меморіалі пам'яті Героїв «Небесної сотні» у *Львові* (вул. І.Кривоноса). 19 лютого 2016 в Києві на фасаді будинку, в якому він жив (вул. Лісківська, 28), та 2 вересня 2019 на фасаді Буртівської загальноосвіт. школи, в якій він навч., відкрито меморіальні дошки. 21 серпня 2020 у с. Бурти відкрито пам'ятник «Розстріляна Гідність».

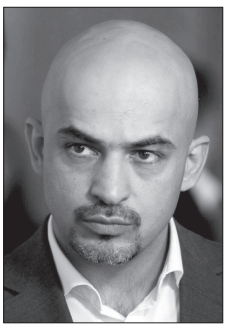

М.-М. Найєм.

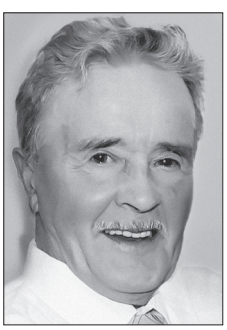

І.М. Наконечний.

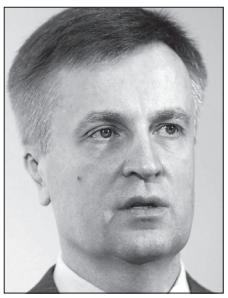

В.О. Наливайченко.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Іван Наконечний. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/ivan-nakonechnyij.html; Іван Наконечний. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/іван-наконечний; На батьківщині Героїв Небесної Сотні продовжують відкривати меморіальні дошки. Web: http://www.maidanmuseum.org/uk/node/816; Наконечний Іван. Web: http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/nakonechnyj-ivan.html; У Буртах відкрили монумент «Розстріляна Гідність». Web: http://www.maidanmuseum.org/uk/node/1144

Є.В. Сафар'янс.

НАЛИВА́ЙЧЕНКО Валентин Олександрович (н. 08.06.1966) — держ. діяч, дипломат, політик, один з організаторів відсічі рос. збройній агресії 2014—15, надзвичайний і повноважний посланник 1-го класу (2004). Н. в м. *Запоріжжя*. Після закінчення 1983 з відзнакою середньої школи в Запоріжжі навч. у Харків. ун-ті, а 1984—86 проходив строкову службу у ЗС СРСР. 1990 з відзнакою закінчив Київ. ун-т за спеціальністю «філолог, референт-перекладач з англійської мови». 1990—91 викладав у Київ. інженерно-буд. ін-ті, після чого 2 роки працював у малому бізнесі; водночас 1991—94 навч. у Червонопрапорному ін-ті Служби зовнішньої розвідки РФ ім. Ю.В. Андропова в *Москві*.

12 років віддав дипломатичній службі України: 1994—97 працював у посольстві у Фінляндії (за сумісництвом Данії та Норвегії), 2001—03 — Ген. консул у США, 2005 — посол у Білорусі, 1998—2001 і 2003—05 — на відповідальних і керівних посадах в апараті МЗС України. Після *«Помаранчевої революції» 2004* був заст. Міністра закордонних справ України.

У *Службі безпеки України*: з червня 2006 — 1-й заст. голови СБУ — кер. Антитерористичного центру при СБУ, з 22 грудня 2006 — в. о. голови, з 6 березня 2009 — голова СБУ. 22 травня 2009 СБУ порушила карну справу щодо вчинення *геноциду* в Україні 1932—33, розслідування якої завершилося обвинувачувальним вироком організаторам голоду. Н. сприяв розсекреченню архіву спецслужби для доступу науковців та громадськості.

Після звільнення 11 березня 2010 розпочав громадсько-політ. діяльність: у травні 2010 очолив громад. ініціативу «Оновлення країни»; член, а згодом голова політ. ради партії «Наша Україна» (вересень 2010 — травень 2012), член партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка», за списком якої 28 жовтня 2012 був обраний нар. депутатом, де був заст. Голови К-ту ВР України у закордонних справах, членом Постійної делегації України в Парламентській асамблеї ОБСЄ.

Учасник *Революції гідності 2013—2014*. 22 лютого 2014 *Верховна Рада України* призначила Н. уповноваженим з контролю за діяльністю СБУ (юрид. статус цієї посади не був визначений). 24 лютого 333 нар. депутати підтримали призначення його головою СБУ. Н. сприяв оновленню та демократизації спецслужби, провів її масштабну кадрову реорганізацію, а 25 листопада 2014 була створена Громад. рада з питань оновлення СБУ.

В умовах рос. збройної агресії діяльність СБУ спрямовувалася на очищення служби від рос. агентів, виявлення диверсійних і терористичних груп, протидію інформаційній війні з боку РФ. 14 червня 2014 СБУ передала Мін-ву юстиції України документи про антидерж. діяльність членів *Комуністичної партії України*, що стали аргументами для заборони діяльності цієї партії. 4 вересня 2014 на майданчику СБУ за дорученням Президента України П.*Порошенка* створено Міжвідомчий центр з питань допомоги громадянам у питаннях звільнення полонених, заручників та віднайдення зниклих безвісти. 19 грудня 2014 Гол. слідче управління Слідчого к-ту РФ порушило щодо Н. кримінальну справу. Як кер. СБУ йому інкримінували викрадення рос. журналістів у зоні *Антитерористичної операції* (АТО), перешкоджання законній професійній діяльності журналістів, застосування щодо них насилля, наклеп.

18 червня 2015 248 нар. депутатів підтримали подання Президента України П.Порошенка про звільнення Н. з посади голови СБУ. Підставами для відставки глава д-ви назвав незадовільні результати роботи СБУ щодо протидії корупції та контрабанді. Створена 11 березня 2015 політ. партія «Прогрес» 12 квітня 2016 була перейменована на «Громадсько-політичний рух Валентина Наливайченка "Справедливість"», яку він і очолив. На позачергових виборах до ВР України 21 липня 2019 Н. був обраний нар. депутатом за списком Всеукр. об'єднання «Батьківщина», секретарем К-ту з питань інтеграції України в ЄС.

Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого 5-го (2007) і 4-го ст. (2010), Командорським хрестом ордена «За заслуги перед Литвою» (2009).

Літ.: Валентин Наливайченко: «Для мене патріотизм — це дія». «Універсум», 2010, № 7/8; *Капсамун І.* «Про лінію водорозділу». «День», 2014, 19 червня; Ударний день цинізму. Там само, 2015, 19—20 червня.

В.О. Крупина.

НАРО́ДНА РА́ДА, парламентська група 1991—1994 — назва парламентської опозиції у *Верховній Раді УРСР / Верховній Раді України* 12-го (1-го) скликання, сформованій після виборів до респ. і місц. органів влади 4 і 18 березня 1990. *Конституційна реформа в СРСР 1988* повернула народу узурповане більшовиками після *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917* право наділяти владою своїх керівників. *Комуністична партія Радянського Союзу* втратила диктаторські функції, тобто перестала бути держ. структурою, перетворившись на політ. партію. Між двома турами голосування під час виборів до респ. і місц. органів влади відбувся позачерговий 3-й з'їзд нар. депутатів *СРСР*. Він скасував ст. 6 Конституції СРСР, яка проголошувала, що КПРС є керівною і спрямовуючою силою рад. сусп-ва, ядром його політ. системи, держ. і громад. орг-цій. Перші вільні вибори в укр. парламент відзначалися високою активністю: на виборчі дільниці з'явилися 85 % тих, хто був занесений до списків виборців. ВР УРСР оновилася на 90 %.

15 травня 1990 розпочала роботу перша сесія парламенту, який ставав вищим органом влади в Україні. Вона тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше, коли ВР УРСР була декоративним псевдопарламентом, що штампував підготовлені апаратом закони, тексти яких розроблялися або схвалювалися в секретаріаті КПУ. 380 нар. депу-

татів із 443 були членами КПУ. Більше ніж наполовину депутатський корпус складався з голів та заст. голів обласних, міськ. і місц. рад, міністрів та їхніх заступників, керівників великих підпр-в та їхніх заступників, голів колгоспів і директорів радгоспів, співробітників парт. апарату, тобто *номенклатури компартійно-радянської*. Комуніст. більшість прогнозовано обрала на посаду Голови парламенту 1-го секретаря ЦК КПУ В.*Івашка*.

Демократ. опозиція в парламенті оформилася 6 червня під назвою «Народна рада». Основу її становив утворений у листопаді 1989 Демократ. блок у складі 108 депутатів (*Народний рух України*, екологічна асоціація «Зелений світ», історико-культ. т-во «Меморіал», *Українська Гельсінська спілка*, Т-во укр. мови ім. Т.Шевченка). Майже повністю в Н.р. влилася утворена напередодні виборів Демократ. платформа в КПУ. Обрані від неї нар. депутати виступали за скасування ст. 6 Конституції СРСР, рівні права політ. партій, реальний федералізм у побудові СРСР, плюралізм форм власності. Всього до Н.р. ввійшло 125 нар. депутатів, у т. ч. 24 — від *Львівської області*, 17 — від *Києва*, 11 — від *Івано-Франківської області*, 10 — від *Харківської області*, 8 — від *Тернопільської області*. Головою парламентської опозиції став І.*Юхновський*, заступниками голови — О.Ємець, Л.*Лук'яненко*, Д.*Павличко* і В.Філенко, секретарем — Л.*Танюк*.

Одразу після відкриття першої сесії парламенту В.*Чорновіл* запропонував здійснювати пряму трансляцію її роботи по радіо і телебаченню, з чим комуніст. більшість мусила погодитись. Як наслідок, дискусії в парламенті почали безпосередньо впливати на настрої в сусп-ві. Своєю чергою, процеси, що відбувалися в сусп-ві, впливали на позицію парламентарів під час обговорення доленосних для України питань.

Переважаючи кількісно, компартійно-рад. номенклатура не панувала в парламенті. Опозиційні депутати вміло використовували методи парламентської боротьби, щоби пропагувати свої цілі і нав'язувати їх політ. супротивнику. Супротивник перебував у стані паніки, тому що горбачовська *«перебудова»*, задумана як «революція згори», на очах перетворювалася на «революцію знизу». Утворена номенклатурою група з 239 депутатів («За Радянську суверенну Україну») не мала стратегічної лінії і пливла за потоком подій, бажаючи пристосуватися до швидких змін у сусп-ві і зберегти владу. В.Івашко уникав прямої конфронтації з опозицією і погодився, щоби вона взяла під контроль 7 парламентських комісій із 23-х наявних. Голови комісій ставали за посадою членами Президії ВР України, яка почала відігравати велику роль у політ. житті у зв'язку з набуттям парламентом статусу верховної влади в республіці.

Прагнення до суверенізації після виборів 1990 в респ. і місц. органи влади найбільш яскраво проявилося не в нац. республіках, за винятком республік Балтії і Грузії, а в РРФСР. Росія була державоутворюючою республікою, і загальносоюзний центр завжди відстоював її інтереси. Проте формально вона була політично ущемленою, тому що Кремль не міг собі дозволити існування двох центрів влади — союзного і рос. Однак березневі вибори 1990 утворили в СРСР 15 центрів влади в незрозумілих відносинах із загальносоюзним центром. У травні 1990 відбувся 1-й з'їзд нар. депутатів РРФСР, на якому головою ВР РРФСР обрали Б.*Єльцина* — найбільш послідовного антагоніста М.*Горбачова*. Б.Єльцин заявив, що виходить із КПРС. У ранзі голови парламенту він мав намір скористатися закладеними в конституціях СРСР та союзних республік нормами, щоб усунути від влади загальносоюзний компартійно-рад. центр. Будучи фіктивними, коли партія здійснювала диктатуру, ці норми ставали реальністю після конституційної реформи 1988.

12 червня 1990 З'їзд нар. депутатів РРФСР прийняв Декларацію про держ. суверенітет РРФСР. Встановлювалася повнота влади РРФСР у вирішенні питань держ. і громад. життя, за винятком тих, які вона добровільно передала б у відання центру. Ст. 7 проголошувала: РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановленому Союзним договором і заснованим на ньому законодавством. Право союзних республік на вихід із СРСР декларувалося в усіх рад. конституціях, але тільки тепер виникав механізм виходу. Менше за все Б.Єльцин бажав розпаду СРСР. Закладені в конституціях декларації він використовував з прагматичною метою: подолати М.Горбачова, який залишався ген. секретарем ЦК КПРС, але у березні 1990 на 3-му з'їзді нар. депутатів СРСР був обраний президентом СРСР.

У цій ситуації компартійно-рад. номенклатура в нац. республіках перестала розраховувати на підтримку *Москви*. У середовищі ортодоксальних номенклатурників України почали множитися т. зв. суверен-комуністи. Вони розглядали Н.р. не як противника, а як ситуативного союзника в суверенізації республіки. Найбільш далекоглядним в оцінці політ. ситуації виявився Л.*Кравчук*, який 1989 став зав. ідеологічного відділу ЦК КПУ, а в червні 1990 отримав пости члена політбюро і 2-го секретаря ЦК КПУ.

19—23 червня 1990 в Києві відбувався XXVIII з'їзд КПУ, на якому В.Івашко відмовився від посади 1-го секретаря ЦК КПУ на користь С.*Гуренка*. 28 червня ВР УРСР за рос. прикладом почала обговорювати питання про держ. суверенітет України, але через кілька днів 63 нар. депутати на чолі з В.Івашком відбули до Москви на XXVIII з'їзд КПРС. На вимогу Н.р., підтриману «групою 239», вони були відкликані з Москви, проте В.Івашко не повернувся. 11 липня він прислав заяву про відставку з посади голови парламенту. Через кілька днів з'ясувалося, що він прийняв пропозицію М.Горбачова зайняти пост заст. ген. секретаря ЦК КПРС. Капітулянство В.Івашка деморалізувало комуніст. більшість парламенту і полегшило опозиції прийняти 16 липня радикальну за змістом *Декларацію про державний суверенітет України*. Політико-психологічна ситуація, в яку потрапила КПУ після відставки В.Івашка, не дала змоги 1-му секретареві ЦК КПУ С.Гуренку взяти участь у балотуванні. Більшість депутатів, яка представляла інтереси номенклатури, віддала перевагу Л.Кравчуку.

«Група 239» проголосувала за Декларацію про держ. суверенітет майже в повному складі. Однак надалі комуніст. більшість у парламенті заблокувала зусилля Н.р. втілювати в життя революц. положення цього документа. В одному всі представлені у ВР УРСР

політ. сили виявили твердість: в утвердженні її статусу як найвищого законодавчого органу. Друга сесія ВР УРСР 23 жовтня прийняла Закон «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного закону) Української РСР», в якому із 7-місячним запізненням порівняно з 3-м з'їздом нар. депутатів СРСР скасовувалася стаття про «керівну і спрямовуючу» роль комуніст. партії в житті д-ви й сусп-ва. Змінювалася ст. 71 всупереч бажанням М.Горбачова: тепер вона проголошувала на території УРСР верховенство законів республіки, а не загальносоюзних актів.

Ідучи за прикладом РРФСР, ВР УРСР прийняла 3 липня 1991 три закони, які впроваджували в рад. систему влади чужорідний елемент — пост президента з обранням його на заг. виборах: «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР». Вибори призначалися на 1 грудня 1991.

У ніч на 19 серпня 1991 в Москві постав Держ. к-т із надзвичайного стану (рос. абревіатура — *ГКЧП*). Путч очолили вищі керівники загальносоюзного центру. Упродовж 19—20 серпня голови 8 виконавчих к-тів обласних рад, які контролювалися ЦК КПУ, а також кер-во Крим. АРСР визнали його повноваження. В.Чорноволу вдалося знайти у Львів. обласному к-ті КПУ шифрограму за підписом С.Гуренка, що давала вказівку всім парт., районним і обласним к-там КПУ підтримати заколотників. 23 серпня Президія ВР УРСР засідала майже безперервно під акомпанемент повідомлень із надзвичайної сесії рос. парламенту — про арешт В.Івашка, перепідпорядкування Рад. армії рос. кер-ву, опечатування приміщень ЦК КПРС тощо. Ортодокси в комуніст. більшості парламенту раптом перетворилися на суверен-комуністів. У ВР УРСР склався блок з Н.р. і «групи 239», який згуртувався навколо Л.Кравчука. Поставлений 24 серпня на голосування *Акт проголошення незалежності України* було схвалено конституційною більшістю нар. депутатів. Президія ВР України 26 серпня видала указ про тимчасове припинення діяльності КПУ. 30 серпня, коли створена Президією ВР України комісія довела участь парт. апарату КПУ у підготовці та здійсненні путчу, Л.Кравчук підписав указ про заборону діяльності КПУ. На президентських виборах, що відбулися 1 грудня 1991, Л.Кравчук переміг, набравши 62 % голосів уже в 1-му турі. Тоді ж всенар. референдум висловився на підтримку прийнятого парламентом Акта проголошення незалежності України. У референдумі взяли участь 84 % громадян, занесених до виборчих списків. За незалежність республіки проголосували 90,3 % з них. На поч. грудня 1991 президенти Б.Єльцин, Л.Кравчук і голова ВР Білорусі С.Шушкевич зустрілися у держ. резиденції Віскулі (Зх. Білорусь) і підписали Біловезькі угоди, якими припинялося існування СРСР (див. *Біловезька угода про створення СНД 1991*).

ВР України 12-го (1-го) скликання працювала до березня 1994. Перетворення ортодоксів на суверен-комуністів дало змогу колиш. компартійно-рад. номенклатурі зберегти владу в умовах незалежності. Представлений Н.р. соціально-демократичний табір розколовся вже під час президентських виборів 1991. Його ключові діячі не спромоглися домовитися про єдину кандидатуру, яку можна було би протиставити Л.Кравчуку. За президентський мандат без будь-якої надії здобути його боролися В.Чорновіл (набрав 23,3 %), Л.Лук'яненко (4,5 %) та І.Юхновський (1,7 %). Частина діячів Н.р. розійшлися по партіях правого і правоцентристського спрямування. Частина колиш. дисидентів пішла на компроміс з учорашніми опонентами, які запозичили їхні гасла та ідеї.

Літ.: Хроніка опору: документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчиненого так званим ГКЧП у серпні 1991 року. К., 1991; *Пихоя Р.* Советский Союз: история власти (1945—1991). М., 1998; Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. К., 2000; *Бойко О.* Україна в 1985—1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. К., 2002; *Кравчук Л.* Маємо те, що маємо: спогади і роздуми. К., 2002; *Баран В.* Україна: новітня історія (1945—1991). Львів, 2003; Політична історія України XX століття, т. 6. К., 2003; *Литвин В.* Україна: утвердження незалежної і суверенної держави (1991—2004). К., 2005; Прорыв к свободе: о перестройке двадцать лет спустя: критический анализ. М., 2005; *Касьянов Г.* Україна 1991—2007: нариси новітньої історії. К., 2007; Союз можно было сохранить: Белая книга: документы и факты о политике М.Горбачова по реформированию и сохранению многонационального государства. М., 2007; Декларація про державний суверенітет України: історія прийняття, документи, свідчення. Житомир, 2010; Здобуття незалежності України, 1991: історія проголошення, документи, свідчення, т. 1—2. Житомир, 2011; *Деревинський В.* В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець. Тернопіль, 2013; *Кульчицький С.* Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі, кн. 1—3. К., 2013; *Підкова І.* Парламентська опозиція в процесах суверенізації Української РСР: Народна рада і Всесоюзний референдум 1991. «Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки» (Луцьк), 2014, вип. 11/12; *Його ж.* Формування багатопартійної системи в Українській РСР: участь Народної ради у становленні Української республіканської партії та Демократичної партії України. «Вісник Національного університету "Львівська політехніка"», 2014, № 809; *Кульчицький С.* Діяльність В'ячеслава Чорновола у Верховній Раді України (1990—1991 рр.). «Україна XX століття: культура, ідеологія, політика», 2018, вип. 23; *Його ж.* Передумови, перебіг і підсумки «параду суверенітетів». «УІЖ», 2018, № 5.

С.В. Кульчицький.

НАРО́ДНЕ ВІ́ЧЕ — форма координації протестів у період *Революції гідності 2013—2014*. Проходило зазвичай щонеділі на *майдані Незалежності* в *Києві*. Було проявом прямого народовладдя і спиралося на укр. істор. вічові традиції (див. *Віче*).

Вперше пройшло 8 грудня 2013. Зі сцени перед протестувальниками виступали очільники *Штабу національного спротиву*, укр. та закордонні політики та громад. і культ. діячі тощо. Проголошувалися політ. вимоги *Євромайдану* до влади та народу України, оприлюднювалися подальші стратегії та кроки протестної активності. Було інструментом збереження порядку та координованості дій маніфестантів.

Після перемоги Революції гідності нар. віча продовжували збиратися. Спочатку були однією з форм легалізації нової революц. влади та тиску на неї щодо виконання вимог Євромайдану. На них представляли нових міністрів, яким висувалися вимоги та накази. Мірою стабілі-

зації держ. органів управління нар. віча втрачали свої функції та вплив. Одним з останніх потужних проявів стало Н.в. 1 червня 2014, коли активісти вимагали публічного звіту за 100 днів роботи уряду А.*Яценюка*. Останній не прийшов, але в ньому брав участь кандидат на посаду мера Києва В.*Кличко*. На віче був ухвалений маніфест, в якому, зокрема, зазначалася вимога збереження наметового містечка на майдані Незалежності.

Останнє Н.в. Євромайдану було проведене 10 серпня 2014, вже після ліквідації наметового містечка в центрі столиці.

Літ.: *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

«НАРО́ДНИЙ ГЕРО́Й УКРАЇ́НИ», орден і звання — недерж. почесний знак та почесне звання, засновані волонтерами 2015 як відзнака за мужність, відвагу, самовідданість, героїзм, виявлені при захисті незалежності України, засвідчення шани та поваги укр. сусп-ва.

Створений за ініціативою колекціонера антикваріату і волонтера А.Боєчка та ювеліра Д.Щербакова. Ідея виникла під час відвідин поранених у шпиталях, коли представники волонтерських орг-цій знайомилися з історіями тих, хто брав участь у протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*, але не був жодним чином відзначений за свої героїчні вчинки. Спочатку для них на волонтерських засадах стали виготовлятися підвісиобереги зі срібла (яке надавали доброчинці з усього світу) у вигляді *тризуба*, які стали прообразом ордена.

Орден налічує один ступінь та дві номінації. Нагороджені орденом «Народний герой України» набувають почесного звання «Народний герой України». Клопотання про нагородження орденом порушують перед головою Нагородної ради члени Нагородної ради, командири військ. підрозділів та керівники волонтерських орг-цій. Висування кандидатур здійснюється гласно. У поданні зазначаються конкретні заслуги особи, що стали підставою для порушення клопотання про нагородження. Вручення ордена проводиться в урочистій обстановці. Почесну відзнаку вручає зазвичай голова Нагородної ради. Нині ним є волонтер і громадсько-політ. діяч Г.*Тука*.

Нагорода має форму тризуба з накладеним по центру піднятим мечем, підвішеного до орденської планки, смужка на орденській планці має червоно-чорний колір для нагороджених за участь у воєн. діях, та жовто-блакитний — за волонтерську діяльність. До комплекту нагороди входять також знак ордена, грамота про нагородження та банк. картка. Знак ордена носиться на грудях зліва. Всього було нагороджено бл. 300 осіб.

Сторінка спільноти «Народний герой України» у соціальній мережі «Facebook»: https://www.facebook.com/hero.ukraine/about

Літ.: Андрей Боечко: «Серебро для изготовления орденов нам присылают со всего мира». «Факти», 2015, 22 квітня (https://ukrainenews.fakty.ua/198809-andrej-boechko-serebro-dlya-izgotovleniya-ordenov-nam-prisylayut-so-vsego-mira); *Котляр А.* Нагорода героям від вдячного народу України. «Дзеркало тижня», 2015, 24 квітня (https://zn.ua/ukr/SOCIUM/nagoroda-geroyam-vid-vdyachnogo-narodu-ukrayini-_.html).

Я.В. Борщик.

«НАРО́ДНИЙ ФРОНТ» — укр. політ. партія, а також однойменна фракція *Верховної Ради України* 8-го скликання. Була утворена після *Революції гідності 2013—2014*. Формально політ. партія «Н.ф.» зареєстрована Мін-вом юстиції України 31 березня 2014.

24 липня 2014 парламентські фракції «УДАРу» та Всеукр. об'єднання «Свобода» за активної підтримки Президента України П.*Порошенка* оголосили про вихід із коаліції «Європейський вибір» (утворена в лютому 2014). Це викликало негативну реакцію Голови ВР України О.*Турчинова* та Прем'єр-міністра України А.*Яценюка*. Останній у відповідь на розвал коаліції подав у відставку. Це було обумовлено тим, що *Кабінет Міністрів України* наприкінці липня планував ухвалити низку непопулярних антикризових соціально-екон. заходів, спрямованих на скорочення держ. витрат (секвестр бюджету, заморожування пенсій і зарплат, скорочення надбавок держ. службовцям, відправлення співробітників бюджетних орг-цій у вимушені неоплачувані відпустки тощо). А.Яценюк і О.Турчинов як політики не хотіли йти на вибори з таким тягарем. Натомість на цьому тлі позиції Президента України посилювалися: прогрес у проведенні *Антитерористичної операції* (АТО) на сх. країни зміцнював його авторитет, навколо П.Порошенка почали консолідуватись ін. політ. сили, тому можна було очікувати на перемогу його політ. сили на позачергових виборах.

Парламент не підтримав відставку А.Яценюка, згодом уряд скоротив перелік непопулярних соціально-екон. заходів. 27 серпня 2014 П.Порошенко у зв'язку з тим, що минув місяць із дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій, оголосив про дострокове припинення повноважень ВР України 7-го скликання і проведення позачергових парламентських виборів, призначивши їх на 26 жовтня 2014.

Наприкінці серпня А.Яценюк та О.Турчинов проголосили про вихід зі складу Всеукр. об'єднання «Батьківщина». До них приєдналися й ін. впливові парт. функціонери (зокрема, А.Аваков і А.*Парубій*). 10 вересня відбувся установчий з'їзд «Н.ф.». Главою був обраний А.Яценюк, а очільником передвиборного штабу — О.Турчинов. Тоді ж було проголошено об'єднання з партією «За Україну!» В.Кириленка, який був включений до виборчого списку «Н.ф.».

Суспільно-політична ситуація на час проведення позачергових парламентських виборів рішуче змінилася. Через пряме вторгнення рос. регулярних військ АТО на *Донбасі* була призупинена, а Україна була змушена погодитися на підписання невигідної *Мінської угоди 2014*. Це вдарило по електоральних позиціях «Блоку Петра Порошенка». На цьому тлі «Н.ф.» просував національно-патріотичну ідеологію, позиціонувавши себе як політ. силу, здатну протидіяти *збройній агресії Російської Федерації проти України*. Зокрема, до парт. списку «Н.ф.» були включені командири добровольчих батальйонів (зокрема, командир *«Миротворця»* А.Тетерук, командир *«Дніпра-1»* Ю.Береза, командир *«Артемівська»* К.Матейченко, *«Києва-1»* Є.Дейдей) та волонтери (Т.Чорновіл, Д.Тимчук та ін.).

На виборах у голосуванні за парт. списками «Н.ф» отримав 1-ше місце, набравши 22,14 % голосів. Партія разом із «Бло-

Орден «Народний герой України».

В.Г. Наумов.

В.Р. Нахманович.

ком Петра Порошенка», «Самопоміччю», Радикальною партією О.Ляшка та Всеукр. об'єднанням «Батьківщина» утворила коаліцію «Європейська Україна». Лідер «Н.ф.» А.Яценюк знову був обраний прем'єр-міністром, А.Парубій став 1-м віце-спікером ВР України, а О.Турчинов був призначений секретарем *Ради національної безпеки і оборони України*.

Протягом 2015 наростали суперечки між Президентом України П.Порошенком та лідерами «Н.ф.», насамперед з прем'єр-міністром А.Яценюком. Президентські сили розпочали підготовку до ще одних дострокових парламентських виборів, щоби знизити свою залежність від «Н.ф». Наприкінці лютого 2016 робота уряду А.Яценюка Верховною Радою була визнана незадовільною, але постанову про його відставку підтримали лише 194 нар. депутати при 226 необхідних голосах. З коаліції вийшли фракції «Батьківщина» та «Самопоміч», і вона фактично припинила існування (Радикальна партія О.Ляшка вийшла ще раніше). 10 квітня 2016 А.Яценюк виступив із відеозверненням про добровільну відставку. Втім було оголошено про дієздатність коаліції «Європейська Україна»: після залучення у фракції «Н.ф.» та «Блоку Петра Порошенка» нових депутатів, вона формально стала налічувати 227 голосів (документально це підтверджено так і не було). При цьому була проведена кадрова ротація: 14 квітня новим Прем'єр-міністром України був обраний В.*Гройсман* (до цього був Головою ВР України за квотою «Блоку Петра Порошенка»), а його місце посів нар. депутат «Н.ф.» А.Парубій. Така конфігурація зберігалася до президентських виборів 2019. При цьому напруга у відносинах лідерів «Н.ф.» та чинного президента зберігалася. Зокрема, «Н.ф.» виступав за проведення політ. реформи в напрямі зменшення президентських повноважень (з цим був також солідарний В.Гройсман). Проте П.Порошенко на це не погодився і, як наслідок, не отримав підтримки з боку «Н.ф.», що стало однією з причин його поразки на президентських виборах.

«Н.ф.» не брав участі ні в місц. виборах 2015 (тоді «Блок Петра Порошенка» надав цій політ. силі 25-відсоткову квоту у своїх списках), ні в президентських виборах 2019, ні в позачергових парламентських виборах 2019. Це було зумовлено тим, що електоральний рейтинг політ. сили був «спалений» непопулярними антикризовими заходами, які проводили прем'єр-міністр А.Яценюк та міністри, призначені за квотою «Н.ф.».

У подальшому лідери «Н.ф.» стали співпрацювати з ін. політ. проєктами: А.Парубій отримав мандат нар. депутата за списком «Європейської солідарності», О.Турчинов очолив її штаб з літа 2020, А.Аваков продовжив працювати міністром внутр. справ в урядах О.*Гончарука* та Д.*Шмигаля* за погодженням із Президентом України В.*Зеленським*, А.Яценюк став займатися громад. діяльністю.

Офіц. вебсайт партії: http://nfront.org.ua

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

НАУ́МОВ Володимир Григорович (09.03.1970—18.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Шевченко (нині с-ще Покровського р-ну Донец. обл.). Проживав у м. Родинське (нині місто Покровського р-ну Донец. обл.). Закінчив Слов'ян. с.-г. технікум. Працював у житлово-експлуатаційній конторі водієм.

Під час *Революції гідності 2013—2014* — член Самооборони Майдану. 18 лютого 2014 його тіло знайшли на Трухановому о-ві в *Києві* зі слідами насильницької смерті. Похований у м. Родинське.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 5 липня 2015 нагороджений почесною медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно). 19 лютого 2015 в загальноосвіт. школі с-ща Світле (нині с-ще Покровського р-ну Донец. обл.), де навч. Н., встановлено меморіальну дошку.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; Володимир Наумов. Web: http://nebesnasotnya.com/volodymyr-naumov.html; Володимир Наумов. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/володимир-наумов; Наумов Володимир Григорович. Web: http://www.ukrpatriots.com.ua/uk/heroes/наумов-володимир-григорович

В.В. Шевченко.

НАХМАНО́ВИЧ Віталій Рафаїлович (н. 20.10.1966) — історик, етнополітолог, музейник і громад. діяч. Син укр. кінорежисера-документаліста Р.Нахмановича (1927—2009). Співредактор і співупорядник (разом із Г.Нахманович) спогадів і зб. кінофільмів Р.Нахмановича «Возвращение в систему координат, или Мартиролог метека» (К., 2013). Н. закінчив школу в м. *Київ*. Служив у Рад. армії (1984—86). Закінчив істор. ф-т *Московського університету* (1994). Віце-президент Єврейс. культ. асоціації (*Москва*, 1994—2000). Відп. секретар Конгресу нац. общин Росії (1996—2000). 2000 повернувся до України. Виконавчий дир. Єврейської конфедерації України, шеф-редактор газ. «Еврейский обозреватель» (2000—02). Звільнений з обох посад через організовану ним у газеті кампанію публічного опору проєкту зведення у *Бабиному Яру* Єврейс. общинно-культ. центру «Спадщина». Від 2003 співзасн. (разом з І.*Дзюбою*, М.*Поповичем* і С.*Глузманом*) та відп. секретар Громад. к-ту для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Ред. інтернет-порталу цього к-ту (від 2007). Автор Концепції створення держ. історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (2006). Куратор Відкритого міжнар. архіт. конкурсу ідей комплексної орг-ції та благоустрою історико-меморіальної зони «Бабин Яр — Дорогожицький некрополь» (2015—16). Продюсер документального кінофільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті» (2017). Від 2017 — заст. голови Робочої групи з розробки концепції меморіалізації Бабиного Яру при Ін-ті історії України НАН України. Співавтор Концепції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру (2017), Концепції комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Нац. історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (2019). Зав. відділу (2005—08), провідний наук. співробітник (від 2011) *Музею історії міста Києва*. Автор і куратор мультимедійних музейно-виставкових проєктів: «Війна. Місто. Люди», до 70-річчя звільнення Києва від нацистської окупації (2013), «Майдан: від Незалежності до Свободи», до 25-ї річниці *Революції на граніті 1990* (2015—16), «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», до 75-х роковин тра-

гедії Бабиного Яру (2016—17), «Бабин Яр: віртуальний спогад» (2020). 2013—14 під час *Революції гідності 2013—2014* та поч. рос. інтервенції в Україну виступив з низкою публічних звернень: «До Президента України» (8 грудня 2013), «До світової демократичної спільноти (13 грудня 2013), «До лідерів Майдану» (20 січня 2014), «До євреїв усього світу» (2 лютого 2014), «До громадянського суспільства» (6 березня 2014), «До майбутнього президента Росії» (2 вересня 2014). Автор багатьох праць з історії євреїв, *Голокосту*, *Другої світової війни*, істор. пам'яті, етнонац. проблем сучасної України та ін. Організатор і співорганізатор низки наук. конф., семінарів, наук., науково-популярних і культурно-просвітницьких проєктів, зокрема наук. конференцій «Друга світова війна і доля народів України» (2005, 2007, 2008) та ін. Відп. ред. матеріалів 2-ї Всеукр. наук. конференції «Друга світова війна і доля народів України (м. Київ, 30—31 жовтня 2006 р.)» (К., 2007) та ін. Співупорядник і співред. низки наук. вид., як-от: «Бабий Яр: человек, власть, история: документы и материалы» (К., 2004. Кн. 1; від 2019 як онлайн-видання: http://history.kby.kiev.ua), матеріалів міжнар. наук. конференції «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього (24—25 жовтня 2011 р., м. Київ)» (К., 2012), всеукр. наук. конференції «Від України до УРСР: до 80-річчя перенесення столиці Радянської України до міста Києва (12 грудня 2014 р., м. Київ)» (К., 2015) та ін. Член редколегії наук. часопису «Голокост і сучасність: студії в Україні та світі» та ін. Викладач міждисциплінарної сертифікатної програми з юдаїки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» (2012—13). Брав участь у розробці низки законопроєктів у сфері національно-культ. політики та політики пам'яті, документів міжнац. об'єднань і громад. орг-цій. Член Наук. ради з проблем нац. відносин при НАН України, Експертної ради Мін-ва к-ри України з питань етнополітики, Експертної ради Нац. меморіального комплексу Героїв Небесної сотні — Музею Революції гідності. Експерт Конгресу нац. громад України.

Праці: Еврейский вопрос во внутренней политике Александра II. В кн.: Россия и реформы. М., 1991; Еврейская политика царского правительства в 1870-х гг.: деятельность Комиссии по устройству быта евреев. М., 1996; Евреи в украинских народных песнях середины — третьей четверти XIX в. В кн.: «Штетл» як феномен єврейської історії (матеріали конференції 30 серпня — 3 вересня. 1998 р.). К., 1999; Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941—1943 гг.: проблемы хронологии и топографии. В кн.: Бабий Яр: человек, власть, история: документы и материалы, кн. 1: Историческая топография и хронология событий. К., 2004; Динаміка етнонаціональних процесів в Україні і завдання державної етнополітики. В кн.: Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. К., 2004; На вашу національність рознарядки немає? (до питання про «політичне русинство»). «Форум націй», 2007, № 4; Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. «УЇЖ», 2007, № 3; До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941—1943). В кн.: Друга світова війна і доля народів України (м. Київ, 30—31 жовтня 2006 р.). К., 2007; Выборы в Украине: этноязыковая составляющая политических предпочтений. «Форум націй», 2008, № 1; Голокост як наукова і світоглядна проблема: погляд з України. В кн.: Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття, кн. 2. К., 2011; Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (роздуми до 70-річчя київської масакри 29—30 вересня 1941 р.). «УЇЖ», 2011, № 6; Моделі побудови поліетнічного і поліконфесійного суспільства: перспективи застосування в Україні. В кн.: Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України. К., 2012; Голокост: у пошуках парадигми пам'яті. В кн.: Боротьба за Україну в 1943—1944 роках: влада, збройні сили, суспільство. К., 2014; «Рідна влада», або Досвід однієї успішної окупації. «Історична правда», 2015, 5 травня (http://www.istpravda.com.ua/columns/2015/05/5/148226); Світові війни — вивчити уроки чи змінити парадигму? «Historians.in.ua», 2015, 6 травня (http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1509-vitalii-nakhmanovych-svitovi-viiny-vyvchyty-uroky-chy-zminyty-paradyhmu); Феномен «Свободи»: виборці радикальних націоналістів у дзеркалі соціології. К., 2016; Babyn Yar: A Place of Memory in Search of a Future. В кн.: Babyn Yar: History and Memory. Kyiv, 2016; Babyn Yar: The Holocaust and Other Tragedies. Там само; Бабин Яр: пам'ять на тлі історії: альбом-каталог мультимедійної виставки до 75-річчя трагедії Бабиного Яру. К., 2017; Єврейське питання в Україні: ставлення населення. В кн.: Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі. К., 2017; Історик: реквієм за ремеслом. В кн.: Academia Terra Historiae: студії на пошану Валерія Смолія, кн. 2. К., 2020.

О.В. Ясь.

НАЦІОНА́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ АГРА́РНИХ НАУ́К УКРАЇ́НИ (НААН України) — галузева академія наук, держ. наук. орг-ція, утворена 1931 під назвою «Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук».

Передісторія НААН України сягає часів *Української революції 1917—1921.* Вперше на загальнодерж. рівні про потребу створення науково-освіт. Академії хліборобства та лісівництва в *Харкові* проголосив на 1-му Всеукр. агрономічно-екон. з'їзді 26 жовтня 1917 в *Києві* М.Кухаренко. Для її організації було створено Укр. краєвий к-т по дослідній справі на чолі з С.*Франкфуртом*. Перший статут розробив міністр земельних справ УНР М.Ковалевський для Київ. с.-г. академії як освітньо-наук. установи. За часів *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського* із початком дискусій щодо створення УАН (нині *Національна академія наук України*) акад. В.*Вернадський* у первісній орг. структурі із чотирьох відділень передбачив четвертим відділення прикладного природознавства, яке мало би займатися земельними, водними і лісовими ресурсами. Для цього до складу Комісії для вироблення законопроєкту про заснування УАН був включений С.Франкфурт. При остаточному затвердженні Статуту УАН 14 листопада 1918 від цієї ідеї відмовилися, включивши зазначений напрям як п'ятнадцятий («сільськогосподарська біологія») до фізико-мат. відділення. На пропозицію В.Вернадського наказом № 162 по мін-ву земельних справ Укр. Д-ви з 1 листоп. 1918 був створений С.-г. вчений (з 1920 — наук.) к-т України (СГВКУ/СГНКУ), що засвідчило перший крок з інституалізації укр. аграрної науки. Під кер-вом В.Вернадського (листопад—грудень 1918), П.*Тутковського* (січень—травень 1919), С.Франкфурта (червень 1919 — жовтень 1920), М.Ковалевського (листопад 1920 — січень 1922), С.*Веселовського* (лютий 1922 — грудень 1923), М.Вольфа (червень 1924 — січень 1926), О.Соколовського (січень 1926 — вересень 1927) до ліквідації (через «націоналістичні

прояви») 1 жовтня 1927 СГВКУ/СГНКУ фактично виконував функції академії. Орг. діяльність к-т здійснював через пленуми (заг. збори), обрану президію та її бюро. Структурно поділявся на секції (відділення), комісії, к-ти та бюро, що проводили дослідження на універсальних (крайових, районних) та спеціалізованих дослідних станціях і полях. На пленумі обирали дійсних членів і членів-кореспондентів. Серед 39 дійсних членів — В.Вернадський, В.Ковалевський, П.Тутковський, К.Глінка, Є.Вотчал, О.Фортунатов, Д.Прянішніков. Після створення при УАН у травні 1919 Комісії з вивчення природних ресурсів України Наркомос УСРР вперше ініціював приєднання СГВКУ до Академії. Надзвичайне спільне зібрання УАН від 26 липня 1919 (протокол № 36) цю ідею не підтримало. Згодом (5 січня 1920) Надзвичайне спільне зібрання УАН (протокол № 42) створило Комісію з представництв 2-го та 3-го відділів під головуванням акад. Р.Орженцького з приєднання к-ту до академії. Вже 1 лютого 1920 Комісія концептуально ухвалила розроблений від імені СГВКУ М.Флоровим, В.Огієвським та О.Янатою новий «Статут» у пристосуванні до АН. Заг. збори УАН від 8 березня 1920 (протокол № 47) прийняли доопрацьований 2-м відділом «Статут» СГВКУ як автономної орг. одиниці академії. 24 травня 1920 Надзвичайне спільне зібрання УАН погодило повернення СГВКУ до складу гол. аграрного відомства на весь період його функціонування (протокол № 55). Зі створення Ін-ту популяризації новітніх установ с.-г. знання ім. В.Огієвського (дир. К.Осьмак) розпочалася перша хвиля інституалізації української аграрної науки. До 1925 функціонували ін-ти: синоптично-кон'юктурний (дир. С.Веселовський), експериментального ґрунтознавства (Г.Махов), с.-г. хімії (О.Душечкін), селекції (В.Колкунов) та насіннєзнавства (О.Яната). Серед здобутків СГНКУ — створення першої карти ґрунтів України, масштабу в 1 дюймі 25 верст, заснування розгалуженої мережі метеостанцій (бл. 100) для створення синоптичної карти погоди Європи й України, розроблення економічно обґрунтованої методики с.-г. районізації УСРР, першої ботаніко-геогр. карти УСРР, видання перших підручників держ. мовою — «Ґрунтознавство», «Сільськогосподарська ботаніка» — та галузевих довідково-номенклатурних довідників.

Від 1927 координацію галузевого дослідництва згідно із постановою РНК УСРР № 63/542 від 29 грудня 1927 здійснювала науково-консультаційна рада (НКР) при колегії наркомата земельних справ УСРР. Її першим головою став Б.Паншин, згодом — нарком земельних справ УСРР О.*Шліхтер*, який із січня 1928 очолював виконавчий орган у вигляді бюро. Свою діяльність НКР здійснювала через проблемні комісії. Постановою РНК УСРР №11/64 від 3 жовтня 1930 замість НКР при колегії наркомату земельних справ УСРР була створена наук. рада на чолі з наркомом земельних справ М.*Демченком*. Саме вони сприяли остаточній інституалізації галузевого дослідництва та його академізації. 22 травня 1931 постановою № 154 РНК УСРР було утворено Всеукр. академію с.-г. наук (ВУАСГН).

У системі ВУАСГН працювали 1132 науковці й навч. 448 аспірантів. Її першим президентом було призначено академіка ВУАН О.Соколовського. Президія академії була розташована в м. *Харків*. Найвагоміші н.-д. роботи — орг. робіт з вапнування ґрунтів та їх агроінвентаризації, обстеження ґрунтів 35 бурякових *машинно-тракторних станцій*. За кілька років ВУАСГН звинуватили у наслідках *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* та пропагуванні націоналістичних ідей; наказом наркомату земельних справ УСРР від 31 березня 1935 № 167 її ліквідували.

Відповідно до постанови РНК УРСР № 170 від 13 лютого 1941 під кер-вом М.Ольшанського в Києві розпочала діяльність Укр. філія Всесоюзної академії с.-г. наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ), створеної у *Москві* 1929. До початку Німецько-рад. війни 1941—45 її заг. мережа складалася з 10 НДІ, Центр. наук. с.-г. б-ки, 28 дослідних станцій, 16 дослідних полів і 42 опорних пунктів, що фінансувалися по лінії наркомату земельних справ УРСР.

Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1945 галузева наука вперше офіційно репрезентувалася у складі АН УРСР у вигляді Відділу с.-г. наук. Його гол. завданням стало керування всебічним і повним вирішенням теор. питань, пов'язаних із підвищенням родючості ґрунтів, створення нових більш урожайних к-р, розробка ефективних способів живлення рослин, а також розв'язання завдань с.-г. машинобудування і тракторобудування. Протягом 1945—48 відділ очолював М.Гришко, а після 4-ї (серпневої) сесії ВАСГНІЛ 1948 та розширеного засідання Президії АН УРСР 4—6 жовтня 1948 і до грудня 1956 — П.Власюк.

Відповідно до постанови РМ УРСР № 1566 від 30 грудня 1956 була створена науково-освітня Укр. академія с.-г. наук на чолі з акад. П.Власюком, що підпорядковувалася мін-ву сільс. госп-ва УРСР і розташовувалася в Києві. Серед найбільш вагомих результатів — обстеження ґрунтів України протягом 1957—60 на площі 13,1 млн га та складання ґрунтових карт і рекомендацій для 8716 колгоспів і 138 радгоспів. Втім невдовзі постановою ЦК КПУ і РМ УРСР № 487 від 4 травня 1962 цю академію ліквідували.

Спец. постановою РМ УРСР від 2 серпня 1962 було затверджено «Положення про відділ сільськогосподарських наук АН УРСР», на який покладалася розробка теор. основ у важливих галузях сільс. госп-ва та координація разом із мін-вом сільс. госп-ва УРСР спец. досліджень, що проводилися с.-г. дослідними установами та вишами республіки. Мова насамперед йшла про 32 ін-ти, філіали, дослідні станції, опорні пункти та дослідні госп-ва, де працювали 13 224 особи, з яких 817 були науковцями. У зв'язку з постановою ЦК КПУ і РМ УРСР від 28 травня 1963 № 643 «Про заходи з поліпшення діяльності Академії наук УРСР», що визначала пріоритетними напрямами в її роботі природничі та сусп. дисципліни, відділ с.-г. науки в її структурі був ліквідований.

Наприкінці 1969 створено Пд. відділення ВАСГНІЛ. Рішенням Президії ВАСГНІЛ було призначене орг. бюро Пд. відділення у складі В.Пересипкіна (голова), Й.Даниленка, П.Дмитренка, В.Зубенка, І.Лукінова, М.Лупашку, І.Мартиненка, П.Пастернака, В.*Ремесла*, З.Скородинського. За

період існування Пд. відділення ВАСГНІЛ особовий склад його президії, як й ін. структурних складових, змінювався. Постановами РМ СРСР від 12 грудня 1969 № 945 та РМ УРСР від 5 січня 1970 № 1 визначалося, що це відділення є науково-методичним центром із керування наук. дослідженнями в галузі сільс. госп-ва в УРСР і Молдав. РСР.

З метою усунення відомчих бар'єрів між н.-д. установами аграрного профілю, створення умов для технологічного завершення наук. розробок, комплексного підходу до наук. забезпечення всіх галузей агропром. комплексу постановою РМ УРСР № 279 від 22 вересня 1990 було засновано Укр. академію аграрних наук (УААН) на чолі з академіком О.Созіновим. Указом Президента України В.*Ющенка* від 6 січня 2010 № 8/2010 УААН отримала статус національної. Із 1996 по 2011 президентом УААН був акад. УААН М.Зубець, 2011—12 — акад. НААН М.Безуглий, 2013—14 — В.Петриченко, від серпня 2014 Нац. академію аграрних наук України очолює акад. НААН Я.Гадзало.

НААН України є самоврядною держ. наук. орг-цією, що самостійно визначає тематику досліджень, свою структуру, вирішує науково-орг., госп., кадрові питання, здійснює міжнар. наук. зв'язки.

На сьогодні у структурі академії 6 відділень, створених за галузевою ознакою: 1) землеробства, меліорації і механізації; 2) рослинництва; 3) ветеринарної медицини; 4) зоотехнії; 5) аграрної економіки та продовольства; 6) наук. забезпечення інноваційного розвитку.

Гол. завданням академії згідно з її статутом є наук. забезпечення розвитку галузі агропром. комплексу, що включає: 1) координацію досліджень і методичне кер-во наук. діяльністю наук. установ, вищих навч. закладів 3-го і 4-го рівнів акредитації, проєктно-конструкторських та ін. орг-цій, діяльність яких пов'язана із розв'язанням проблем агропром. комплексу; 2) організацію проведення і координацію фундаментальних та прикладних наук, досліджень із проблем агропром. комплексу; 3) пошук і впровадження досконаліших форм, методів і засобів ведення наук. роботи; 4) підготовку наук. кадрів вищої кваліфікації; 5) проведення аналізу та прогнозування напрямів науково-тех. прогресу в агропром. комплексі; 6) забезпечення правової охорони результатів наук. досліджень, конкурентоспроможності продукції наук. установ, що перебувають у віданні академії; 7) сприяння інтеграції вчених у світ. наук. співтовариство; 8) методичне забезпечення впровадження досягнень науки, техніки і передового досвіду у вир-во; 9) розроблення науково-тех. інноваційної моделі розвитку агропром. комплексу; 10) надання інформаційних послуг суб'єктам агропром. вир-ва незалежно від форми власності; 11) вир-во елітного насіння та насіння вищих репродукцій, садивного матеріалу с.-г. к-р, племінної продукції; 12) збереження генотипів с.-г. рослин і тварин, колекцій штамів корисних і патогенних мікроорганізмів.

Академія також виконує замовлення органів держ. влади на визначення засад держ. наук. і науково-тех. політики в агропром. комплексі та проведення наук. експертизи проєктів держ. рішень і програм, формує галузеві наук. та науково-тех. програми з питань розвитку агропром. комплексу, сприяє розвиткові інноваційної діяльності та міжнар. наук. співробітництва, підготовці наук. кадрів.

До складу академії зараз входять: 101 дійсний член (академік), 106 членів-кореспондентів, 32 іноземні та 22 почесні члени і провідні вчені аграрного профілю.

У мережі академії: 88 наук. установ, у т. ч. 10 нац. наук. центрів, 34 ін-ти, 49 науково-дослідних станцій, 153 держ. підпр-ва дослідних госп-в, біосферний заповідник «Асканія-Нова» ім. Ф.Фальц-Фейна (див. *«Асканія-Нова»*), Нац. наук. с.-г. б-ка та ін. орг-ції.

Нині у віданні НААН України перебувають 177 установ, підприємств та орг-цій.

Експериментальна база академії представлена 153 дослідними госп-вами, за якими закріплено бл. 464,4 тис. га землі. Вони здійснюють вир-во й реалізацію понад 2134 сортів і гібридів с.-г. к-р, що на 90 % забезпечує потребу д-ви в елітному насінні с.-г. к-р та на 25 % — у племінному молодняку с.-г. тварин.

Заг. чисельність працюючих у мережі НААН України становить 6302 особи, з них — 3196 наук. працівників, у т. ч. 381 д-р і 1394 кандидати наук. Упродовж 2018—19 захищено 193 канд. та 49 докторських дисертацій.

Осн. джерелами фінансування наук. діяльності академії є держ. бюджет України та надходження за госп. договорами. Бюджетні кошти розподіляються за результатами конкурсу наук. проєктів із виконання нац., держ., регіональних та галузевих науково-тех. програм.

У складі НААН України є наук. установи, що мають важливе наук., істор. та міжнар. значення. Це — Нікітський ботанічний сад (після анексії Криму РФ 2014 підпорядкований т. зв. мін-ву освіти, науки і молоді Криму) та біосферний заповідник «Асканія-Нова» ім. Ф.Фальц-Фейна. Ряду наук. установ НААН України надано статус нац. наук. центрів. Серед них, окрім зазначеного вище Нікітського ботанічного саду, — Ін-т землеробства, Ін-т бджільництва ім. П.Прокоповича, Ін-т виноградарства і виноробства ім. В.Таїрова, Ін-т експериментальної і клінічної ветеринарної медицини, Ін-т тваринництва степових районів ім. М.Іванова, Ін-т механізації та електрифікації сільс. госп-ва, Ін-т ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Соколовського, Ін-т аграрної економіки, Селекційно-генетичний ін-т. Крім того, статус національної отримала наук. с.-г. б-ка. До унікальних наук. об'єктів, що є нац. надбанням, зараховано Банк генетичних ресурсів рослин України, Банк генетичних ресурсів тварин, Банк штамів мікроорганізмів для ветеринарної медицини та Колекцію штамів промислово-цінних мікроорганізмів для виноградарства й виноробства. Академія здійснює науково-тех. співробітництво з наук. установами й орг-ціями 53 країн світу.

Офіц. вебсайт академії: http://www.naas.gov.ua.

Літ.: *Вергунов В.А.* Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні, ч. 1—3. К., 2018.

В.А. Вергунов.

НАЦІОНА́ЛЬНА БІБЛІОТЕ́КА УКРАЇ́НИ І́МЕНІ В.І. ВЕРНА́ДСЬКОГО — див. *Бібліотека національна України імені В.І. Вернадського.*

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ АРХІ́В УКРАЇ́НИ, проєкт — поліфункціональна інституція пам'яті, що передбачала створення гол. держ. сховища архів. документів загальнонац. значення; водночас могла виконувати функцію центр. органу виконавчої влади у сфері архів. справи та діловодства. В Україні ідея створення нац. архіву пов'язана з державотворенням доби *Української революції 1917—1921*, проте досі не реалізована. Водночас нац. архіви діють у багатьох д-вах світу, разом із нац. б-ками вони є незмінними атрибутами і своєрідними культурно-духовними символами д-ви.

Нац. архіви створювалися впродовж серед. 19 — поч. 21 ст. як держ. архівні установи з означенням «національний» у назві; вони різнилися за функціями. Це були архівні установи з правами органу виконавчої влади; синкретичні «установи пам'яті», що поєднували функції архіву і б-ки; центр. архівні установи; архівні установи, яким надано статус національних із конкретних причин за відповідної мотивації.

Нац. архіви створено в Австралії, Андоррі, Вірменії, Білорусі, Бразилії, Великій Британії, Угорщині, Грузії, Індії, Індонезії, Ірландії, Ісландії, Казахстані, Кореї, на Кубі, в Люксембурзі, Мальті, Нідерландах, Норвегії, Пакистані, Румунії, Словаччині, Франції, Чехії, Чилі, Швеції, Японії; Нац. архів і б-ку — у Болівії, Єгипті, Іраку, Ірані, Канаді; Центр нац. архівів — у Лівані; Ген. архів нації — у Мексиці; Нац. архівне управління — у Монголії; Нац. центр документації та досліджень — в Об'єднаних Араб. Еміратах; Адміністрацію нац. архівів та документації — у США; Нац. архівну службу — у Фінляндії; Службу нац. архіву та архів. документів — у Пд.-Афр. Республіці. Тенденція створення нац. архівів притаманна країнам із високим рівнем «архівної самосвідомості». При цьому зміст і функції поняття «національний архів» у країнах Європи чи Пн. Америки та пострад. д-вах мають деякі відмінності. У першому випадку, в централізованих архів. системах, нац. архіви становлять заг. архів. центр, що розташовується в столиці, в регіонах діють держ./регіональні архіви, адм., наук. кер-во та заг. фінансування яких здійснює гол. директор/гол. архівіст. У децентралізованих архів. системах нац. архіви зберігають архіви федеральних установ. У пострад. д-вах долучення до назви архіву прикметника «національний» на сучасному етапі радше надає установі певного статусу (пов'язаного в т. ч. і з матеріальним забезпеченням її діяльності), ніж визначає її особливі функції у світогляді нації. Зокрема, у Білорусі одночасно діють Нац. архів Республіки Білорусь та Нац. істор. архів Білорусі, у Казахстані разом із Нац. архівом Республіки Казахстан діє Центр. держ. архів Республіки. У світ. практиці набуває поширення тенденція до об'єднання в одній синкретичній установі нац. архівів і б-к. Таке поєднання відбулося, напр., у Канаді.

В Україні спроби створення нац. архіву відомі з 1917 у контексті розроблення концепції держ. реформи архів. справи, що реалізовувалися бібліотечно-архів. відділом при ген. секретарстві УЦР справ освітніх на чолі з О.*Грушевським* та архівно-бібліотечним відділом мін-ва нар. освіти Укр. Д-ви під кер-вом В.*Модзалевського*. Ключовим моментом архів. реформи з проголошенням держ. незалежності *Української Народної Республіки* була ідея нац. архіву, що належала М.*Грушевському*. Проєктований нац. архів мав стати центр. архів. установою для зберігання документів держ. значення. Його створення та підтримка наявних районних архівів (або заснування за потреби нових) планувалися з метою зосередження й рятування архів. документів; порушувалося питання про наук. розроблення архів. документів, видання спец. археогр. часопису, координацію наук. археогр. робіт, що проводилися архів. комісіями, створення зведеного реєстру архів. документів, у т. ч. зарубіжної україніки. Вимагалося припинити передавання матеріалів до Моск. архіву Гол. штабу, а упорядковані документи з описами передавати на держ. зберігання. Гол. умовою збирання нац. архів. спадщини була комплексність. Питання про заснування нац. архіву широко обговорювалося.

Важливою ідеєю, запровадженою до концепції архів. реформи В.Модзалевським, був принцип аполітичності архівів. Розроблений ним проєкт реформи передбачав централізацію архів. справи, впровадження держ. власності на архівні документи, концентрацію архів. документів, створення нац. архіву, центр. археогр. комісії та спеціалізованого вищого навч. закладу при ньому. Нац. архіву мали підпорядковуватися губернські архіви (де зберігалися б документи губернських інституцій) і наук. архівні комісії на місцях (із правами держ. інституцій і обов'язками «догляду за існуючими архівами ріжних відомств»). Найбільшою проблемою провідників архів. реформи був брак коштів і фахівців. Архівно-бібліотечному відділу не вдалося остаточно завершити розроблення архів. реформи в Україні. Проєкт архів. реформи із незначними змінами В.Модзалевський подав уряду *Директорії* УНР у січні 1919. Його новація полягала у створенні при нац. архіві наук. б-ки і заснуванні наук. видань. 8 лютого 1919 Директорія УНР ухвалила у *Вінниці* закон «Про заснування Національного архіву у Києві» та виділила з Держ. скарбниці авансове фінансування в розмірі 300 тис. *карбованців* терміном до 1 липня 1919 на розроблення концепції нац. архіву. На її реалізацію не вистачило часу. Вірний принципу аполітичності архівів, В.Модзалевський продовжив працю щодо реформування архів. справи в рад. архів. установі на посаді зав. архів. секції Всеукр. к-ту охорони пам'яток мист-в і старовини, однак у його новому проєкті термін «національний» було замінено на «головний». Для більшовиків назва «національний архів» була неможлива через негативне з погляду марксистсько-ленінської методології значення поняття «національний» (з огляду на політико-правовий підхід до розуміння цього терміна, похідного від терміна «нація» як політ. об'єднання людей — громадян тієї чи ін. д-ви), що вступало у протиріччя з поняттям «радянський».

Укр. науковці повернулися до ідеї нац. архіву на поч. 2000-х рр. Створення нац. архіву як держ. органу у сфері архів. справи й діловодства та установи, покликаної забезпечити потреби сусп-ва у ретроспективній документній інформації та належній організації документообігу в установах, орг-ціях, на підпр-вах України, дискутується в контексті реорганізації архів. справи.

Літ.: *Боряк Г.В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка»: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. К., 1995; *Матяш І.* Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О.С.Грушевського). «Студії з архівної справи та документознавства», 1997, т. 2; *Її ж.* Модель архівної реформи в Україні 1918 р. Там само, 1999, т. 5; *Її ж.* Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років. К., 2000; *Мельник Р.* Законотворча діяльність у сфері архівної справи Польщі у повоєнний період (1950-ті рр.). «Архіви України», 2009, вип. 1/2; *Надольська В.В.* Архівне законодавство Білорусі та України: порівняльний аналіз. Там само, 2010, вип. 3/4; *Мельник Р.* Поняття Національного архівного фонду в архівному законодавстві Польщі. Там само, 2012, вип. 4.

І.Б. Матяш.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КУЛЬТУ́РНИЙ ЦЕНТР УКРАЇ́НИ В МОСКВІ́ — див. *«Український дім» у Москві.*

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й «МЕМОРІА́Л ЖЕРТВ ГОЛОДОМО́РУ» — н.-д. і культурно-освіт. заклад, завданням якого є вшановування пам'яті померлих від голоду, інформувати сусп-во про акт *геноциду* укр. народу, збирати, вивчати та популяризувати дослідження, пов'язані з *Голодомором 1932—1933 років в УСРР*, сприяти попередженню подібних злочинів у майбутньому. Створений як Держ. музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» постановою КМ України від 22 квітня 2009. Указом Президента України В.*Ющенка* від 18 лютого 2010 музею надано статус національного. На підставі наказу Мін-ва культури України від 31 липня 2015 музей перейменовано на «Меморіал жертв Голодомору».

Автор ідеї меморіального комплексу — нар. художник України А.*Гайдамака*, гол. архіт. проєкту — Ю.Ковальов, скульптори — М.Обезюк і П.Дроздовський. Територія меморіального комплексу займає 22 100 м², експозиційна площа — меморіальна Зала пам'яті — 452 м². Меморіал складається з трьох осн. частин: Свічі пам'яті, Зали пам'яті та Алеї «Чорних дощок України», на якій розміщено назви населених пунктів, що постраждали в роки Голодомору. Вхідним порталом до меморіалу слугують скульптурні композиції «Ангели скорботи», які символізують охоронців душ померлих. До центру меморіалу веде бруківка, що імітує зоране, проте не засіяне поле та символізує родючі укр. чорноземи. Через це алея має назву «Рілля пам'яті». Вона веде до площі «Жорна долі». Тут по колу розташовані 12 композицій кам'яних жорен, інкрустованих хрестами у вигляді колосків пшениці. Площа з жорнами має подвійне смислове навантаження. З одного боку, вони засвідчують трагічність людської долі, а з іншого — жорна разом з ін. домашнім приладдям конфісковували, прирікаючи селян на голодну смерть.

У центрі площі встановлена скульптура «Гірка пам'ять дитинства»: дівчинка тримає у руках п'ять пшеничних колосків. Бронз. фігура слугує пам'ятником дітям — жертвам Голодомору. Колоски в руках — натяк на постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації» — репресивного рад. закону. Свіча пам'яті заввишки 34 м орнаментована скляними хрестами різної величини. Вони символізують душі померлих, малі хрести — душі дітей, хрести більшого розміру — дорослих. У підніжжі Свічі — 4 металеві чорні хрести, стилізовані ґратами. Перед Свічею пам'яті встановлена композиція «Жага до свободи»: лелека, що виривається з оков і поривається в небо. Вона демонструє незнищенність укр. народу, його прагнення до незалежності. Поряд розміщена композиція «Заборонена стерня» — колоски, до яких не можна дотягнутися. Вона слугує натяком на врожайні укр. землі, що належали комуніст. д-ві, а не людям.

Зала пам'яті — центр. частина меморіалу. При вході розміщено світлини укр. родин поч. 20 ст. Вони передають атмосферу побуту до встановлення комуніст. режиму. Стіни Зали становлять великі екрани для демонстрації відео- та аудіопродукції. Півколом у Залі пам'яті розташовано 19 томів *«Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні»* з інформацією про Голодомор та мартиролог померлих із голоду. У центрі Зали міститься символічний вівтар, виготовлений у формі хреста. Всередині — зерно як символ утрат укр. народу. Над вівтарем установлено символічний оберіг. Подібні обереги, виготовлені із соломи, розміщувались у традиційних сел. домівках. По зовн. колу Зали пам'яті розташовано експозицію з автентичних предметів сел. побуту та знарядь праці, які були у вжитку укр. селян 1-ї пол. 20 ст. Виходячи із зали, відвідувачі проходять «Брамою пекла», декорованою негативами фотографій, що демонструє символічний шлях страждань укр. народу. Вихід із Зали пам'яті веде до оглядової площадки, з якої відкривається панорама лівого берега Дніпра. Тут встановлений «Дзвін пам'яті» як символ минулого в ім'я майбутнього. Кожен охочий може вдарити у дзвін, складаючи пошану померлим від голоду.

Сходи спогадів прямують до Алеї «Чорних дощок України». По обидва боки від перил викарбувані цитати з праць дослідників Голодомору, письменників, свідків Голодомору. Завершальна частина меморіалу — символічна Алея «Чорні дошки України» — нагадує про один із репресивних заходів рад. режиму. Колгоспи, села, р-ни, які не виконували плани хлібозаготівель, заносилися на *«чорні дошки»*. Вони оточувалися військ. загонами. У такі населені пункти припинялося постачання продовольчих товарів, заборонялися торгівля та виїзд. На Алеї розміщені символічні дошки із чорного лабрадориту, на яких викарбувані назви областей колиш. УСРР з бл. 6 тис. населених пунктів, що найбільше постраждали в роки Голодомору. Завершальним елементом Алеї є плити з висловлюваннями рад. лідерів про підкорення України та її народу.

Фонди музею представлені етногр. предметами, які були у вжитку українців до серед. 20 ст. Серед архів. джерел музею — свідчення очевидців Голодомору, копії документів, що засвідчують репресивну політику комуніст. режиму в колиш. УСРР, аудіота відеоматеріали, електронні копії фотодокументів, документальні та художні фільми на цю тематику. Основу бібліотечного фонду становлять книги, передані *Українським інститутом національної пам'яті*, а також приватними особами. На сьогодні в б-ці музею знаходиться понад 1,5 тис. книг. Загалом фонди музею налічують бл. 8 тис. одиниць зберігання. Живописна колекція му-

Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні. «Свіча пам'яті» — центральна споруда меморіалу. Фото 2020.

зею представлена дитячими роботами, а також картинами В.Франчука з циклу «Розгойдані дзвони пам'яті».

Офіц. вебсайт музею: http://memorialholodomor.org.ua

Літ.: Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодомору в Україні»: фотопутівник. Б/м, б/р; *Горбик Р.* Екскурсія Меморіалом пам'яті жертв Голодомору. Web: http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/24/101436; Закон України «Про голодомор 1932—1933 років в Україні». Web: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi; *Огієнко В.* Два в одному: «храм» та етнографічний музей у репрезентації меморіального комплексу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Web: http://www.memory.gov.ua/publication/dva-v-odnomu-khram-ta-etnografichnii-muzei-u-reprezentatsii-memorialnogo-kompleksu-pamya

Л.В. Онишко.

НАЦІОНА́ЛЬНІСТЬ — категорія офіц. класифікації та пов'язаної з нею самоідентифікації громадян у багатьох *державах*, що стосується гаданої належності особи до певної спадкової спільноти з особливими культ. характеристиками, зокрема мовою та звичаями. У популярному вжитку такі спільноти називають «національними» (або ж «національностями»), хоча в наук. дискурсі вони мають назву «етнічних» (див. *Етнос*). Синонімічне вживання в укр. мові прикметників «національний» і «етнічний» на позначення спільнот, їхніх характеристик та ідентифікації індивідів із такими спільнотами відображає вплив зх. мов, зокрема англійської, де ці спільноти називають «етнічними», а слово «національний» має натомість значення «громадянський» (див. також *Нація*).

Уявлення про важливість нац./етнічних спільнот виникло в європ. філософії наприкінці 18 ст. Протягом 19 ст. низка європ. д-в запровадили етнонац. класифікацію населення, маючи на меті з'ясувати належність індивідів до певних спільнот, щоби враховувати їхні потреби в держ. політиці. Проте практики класифікації та заснованої на ній диференціації не лише з'ясовували, а й підтримували і навіть посилювали ідентифікацію індивідів із відповідними групами.

Особливо яскраво вплив офіц. класифікації на самоідентифікації виявився в *СРСР*, де Н. стала однією з осн. характеристик особи, а етнонац. спільноти було наділено «власними» територіальними утвореннями. На відміну від Рос. імперії та країн Сх. Європи, котрі визначали Н. особи за її рідною мовою (чи, в деяких випадках, релігією), рад. режим запровадив безпосереднє з'ясування Н. під час *переписів населення*, що мало виявити первісну етнічну належність, яка могла не відповідати поточній мовній практиці. При цьому влада встановлювала перелік нац. спільнот, до яких індивіди могли визнавати себе належними, таким чином по суті створюючи деякі групи, що раніше не існували в сусп. свідомості, а деякі інші позбавляючи права на таке існування. Хоча спочатку Н. було оголошено справою особистого вибору, вже в 1930-ті рр. влада фактично зобов'язала громадян декларувати ту саму Н., яку мали їхні батьки, а вибирати дозволила лише тим, чиї батьки мали різну Н. Її почали записувати в паспорті (див. *Паспортизація населення*) й ін. документах, тому вона впливала на те, як д-ва до цієї особи ставилася, тобто які можливості надавала їй для праці, освіти, місця мешкання тощо. Найразючішим виявом дискримінації на підставі Н. стали здійснені у 1930—40-х рр. тотальні депортації гаданих членів низки етнонац. спільнот СРСР, зокрема *кримських татар*, німців, греків і вірмен, що мешкали в Криму (див. *Депортації народів Криму в роки ІІ світової війни*, *Депортація кримськотатарського народу 1944*).

Після розпаду СРСР більшість незалежних д-в, що постали з колиш. союзних республік, певною мірою використовували Н. як категорію класифікації громадян, зокрема, зберегли питання про Н. в анкетах перепису населення, проте припинили її реєстрацію в особових документах. В Україні зменшення сусп. значення цієї категорії виявилося в поступовому припиненні згадок про неї в публічному дискурсі та відповідно дедалі активнішому вживанні поняття «українці» не в етнічному, а в громадян. сенсі. Соціологічні опитування свідчать, що громадяни все ще переважно сприймають Н. як спадкову категорію, проте дедалі більше людей визначають свою Н. за країною, в якій живуть. Переосмислення цієї категорії активізувалося після 2014, коли рос. агресія спонукала більшість укр. громадян ідентифікувати себе як українців, а поняття «росіяни» пов'язувати передусім із населенням однойменної д-ви. Ін. етнонац. спільноти, що їх колись називали «національностями», тепер здебільшого фігурують у публічному дискурсі як «національні меншини». Таким чином, поняття «національність» великою мірою втратило сусп. значущість, а для більшості громадян, особливо народжених за часів незалежності України, воно вже не є важливою категорією самоідентифікації.

Літ.: *Hirsch F.* The Soviet Union as a work-in-progress: ethnographers and the category *nationality* in the 1926, 1937, and 1939 censuses. «Slavic Review», 1997, vol. 56, N 2; *Arel D.* Recreating Majorities: The Use of Nationality and Language in the First Post-Soviet Censuses. Washington, 2001; *Байбурин А.* Советский паспорт: история—структура—практики. СПб., 2017 (додатковий тираж — 2019); *Kulyk V.* Shedding Russianness, recasting Ukrainianness: The post-Euromaidan dynamics of ethnonational identifications in Ukraine. «Post-Soviet Affairs», 2018, vol. 34, N 2—3.

В.М. Кулик.

«НЕБЕ́СНА СО́ТНЯ» — символічна назва загиблих учасників *Революції гідності 2013—2014.* За осн. версією, була сформульована поетесою Т.Домашенко 23 лютого 2014 під час церемонії прощання на *майдані Незалежності* в *Києві* з протестувальниками, яких було вбито 20 лютого на вул. Інститутській. У подальшому метафора «герої Небесної сотні» була поширена на всіх загиблих активістів у період грудня 2013 — лютого 2014. На їхню пам'ять виконувалася нар. пісня «Пливе кача на Тисині».

До «Н.с.» зараховують 107 осіб. Хронологічно першим героєм «Н.с.» був П.*Мазуренко*, який був побитий співробітниками «Беркута» у грудні 2013 і згодом помер у лікарні. Формування пантеону «Н.с.». почалося із загиблих 22 січня 2014 С.*Нігояна*, Р.*Сеника*, М.*Жизневського* (під час силового протистояння на вул. Грушевського в Києві) та Ю.*Вербицького* (був викрадений з лікарні «*тітушками*», побитий та покинутий без одягу в лісосмузі під Києвом). Більшість героїв «Н.с.» загинули 18—20 лютого.

18 лютого *Євромайдан* проголосив ходу «Мирний наступ» до будівлі *Верховної Ради України*,

щоби вплинути на депутатський корпус ухвалити повернення до Конституції України 2004. Правоохоронці намагалися завадити цьому з використанням спецзасобів (сльозогінний газ, світлошумові гранати тощо), помпових рушниць та інколи стрілец. зброї. При цьому їм допомагали «тітушки» та учасники «Антимайдану». Витіснивши протестувальників з урядового кварталу Липок та вул. М.Грушевського і повернувши контроль над будівлями Українського дому та Жовтневого палацу, силовики увечері того ж дня розпочали штурм Майдану, який тривав до ранку. Осн. атаки йшли від Європ. площі та по вул. Інститутській. Спецпризначенці спробували захопити гол. осередок Євромайдану — Будинок профспілок. У ньому спалахнула пожежа — мітингувальникам довелося проводити термінову евакуацію людей, включаючи поранених. У ході зіткнень 18—19 лютого загинули щонайменше 36 осіб.

Вранці 20 лютого бойові дії відновилися. Протестувальники, намагаючись відновити територію, яку займав Євромайдан до 18 лютого, просунулися в бік вул. Грушевського та вгору по вул. Інститутській. По них був відкритий вогонь на враження з автоматичної стрілец. зброї, також вівся снайперський вогонь. У результаті цього загинули 48 майданівців (слідство встановило, що їхні смерті були між 9 та 12 годинами), ще одна людина була вбита снайпером о 17 годині.

До героїв «Н.с.» зараховують також активістів, які загинули в ін. регіонах країни. Зокрема, учасник запоріз. «Євромайдану» С.*Синенко* 13 лютого був спалений у власному автомобілі, відповідальність за вбивство взяло на себе угруповання «Привиди Севастополя», Д.*Пагор* був смертельно поранений при спробі штурму будівлі *Служби безпеки України* у *Хмельницькому*, В.*Чернець* був смертельно травмований у *Черкаській області* під час блокування колони силовиків, які прямували на Київ (обидва 19 лютого) тощо.

24 лютого посередині вул. Інститутської квітами та лампадками був викладений «шлях Небесної сотні». Був встановлений поминальний хрест, поряд з яким були виставлені світлини загиблих маніфестантів. Згодом вул. Інститутська була офіційно закрита для проїзду автомобільного транспорту, і в січні 2015 частина вулиці отримала назву Алея Героїв «Небесної сотні». На місцях загибелі були встановлені пам'ятні знаки. Була збудована каплиця, де регулярно проводилися поминальні богослужіння. У багатьох населених пунктах країни площі та вулиці називалися імені «Героїв "Небесної сотні"», а також прізвищами загиблих.

24 лютого була ухвалена Постанова ВР України «Про вшанування учасників збройних конфліктів під час мирних акцій протесту», в якій Президента України закликали посмертно присвоїти звання *«Герой України»* полеглим цивільним учасникам збройних конфліктів під час мирних акцій протесту в Україні впродовж листопада 2013 — лютого 2014 (згодом додали також смертельно поранених). 21 листопада 2014 Президент України П.*Порошенко* присвоїв (посмертно) звання «Героя України» 99 особам, яких зараховують до «Н.с.». 20 лютого 2015 звання «Герой України» було присвоєно посмертно ще 5 особам — один з них загинув під час Євромайдану (О.*Бадера*), ще четверо були учасниками Революції гідності, яких убили навесні 2014 рос. бойовики на Донбасі (Ю.*Дяковський*, Ю.*Поправка*, В.*Рибак*, Д.*Чернявський*).

У липні 2014 за пропозицією Президента України П.Порошенка ВР України ухвалила рішення про заснування *Героїв Небесної сотні ордена*, який був упроваджений Указом Президента України від 3 листопада 2014. Його кавалерами (посмертно) стали троє активістів (М.*Жизневський*, Д.*Кіпіані*, З.*Хурцій*), які загинули під час Революції гідності, та активіст Т.*Більчук*, який помер у серпні 2017.

11 лютого 2015 Указом Президента України П.Порошенка був встановлений День Героїв Небесної сотні. Він відзначається щорічно 20 лютого «з метою увічнення великої людської, громадянської і національної відваги та самовідданості, сили духу і стійкості громадян, завдяки яким змінено хід історії нашої держави, гідного вшанування подвигу Героїв Небесної сотні, які віддали своє життя під час Революції гідності (листопад 2013 року — лютий 2014 року), захищаючи ідеали демократії, відстоюючи права і свободи людини, європейське майбутнє України».

До 2-ї річниці початку Революції гідності було ухвалено рішення про створення «Національного меморіального комплексу Героїв Небесної сотні — Музею Революції гідності» (див. *Революції Гідності музей*). Будівлю для музею планувалося побудувати на Алеї Героїв Небесної сотні. Проте через слідчі дії та брак фінансування станом на 2020 буд-во так і не розпочалося. Восени 2018 у відреставрованому Будинку профспілок було відкрито Інформаційно-виставковий центр меморіального комплексу.

Літ.: Постанова Верховної Ради України «Про вшанування учасників збройних конфліктів під час мирних акцій протесту». «Відомості Верховної Ради», 2014, № 12 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/774-18); Звіт тимчасової слідчої комісії щодо трагічних подій 18 — 20 лютого в Києві. «Ділова столиця», 2014, 7 липня (https://www.dsnews.ua/politics/zvit-timchasovoyi-slidchoyi-komisiyi-shchodo-tragichnih-podiy-18-07072014114900); 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Москвичова А.* Розстріл Небесної сотні: що ми знаємо про 20 лютого. «Радіо Свобода», 2019, 20 лютого (https://www.radiosvoboda.org/a/maidan-20-ljutogo-5-rokiv-potomu/29779320.html); *Руденко Є., Сарахман Е.* Культурний код Майдану. «Українська правда», 2020, 21 лютого (https://www.pravda.com.ua/articles/2020/02/21/7241172); Сторінка Національного меморіального комплексу Героїв Небесної сотні — Музею Революції гідності. Web: http://www.maidanmuseum.org; Указ Президента України «Про орден Героїв Небесної сотні». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/844/2014; Указ Президента України «Про присвоєння звання Герой України». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/890/2014

В.В. Головко.

НЕБЛЬ — давньорус. «город» у *Турово-Пінському князівстві*. Згадується в *Галицько-Волинському літописі* в описі подій 1262. У *Київському літописі* під 1158 згадується Небльська волость. Н. ототожнюється з *городищем*, розташов. на території с. Нобель Вараського р-ну Рівнен. обл., на півострові, на узбережжі оз. Нобель (у долині р. Стоход; прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Городище округле у плані, площею бл. 0,5 га. Укріплення не збереглися. Поруч виявлено с-ще (*посад*).

За попередніми археол. даними, городище виникло у 12 ст.

Літ.: *Лысенко П.Ф.* Города Туровской земли. Минск, 1974; *Томашевський А.П. та ін.* Розвідки середньовічних пам'яток в околицях оз. Нобель. В кн.: Археологічні дослідження в Україні: 2012. К.—Луцьк, 2013.

Д.Я. Вортман.

НЕЗАКО́ННІ ЗБРО́ЙНІ ФОРМУВА́ННЯ, Незаконні збройні формування в окремих районах Донецької та Луганської областей — один із засобів *збройної агресії Російської Федерації проти України.* На початковому етапі в лютому—березні 2014 помітну активність проявляли злочинні орг-ції та угруповання, які були так чи інакше пов'язані з «Антимайданом». Вони мали криміналізований характер та були пов'язані з місц. правоохоронними органами. Із запуском РФ терористично-диверсійної операції проти України (див. «*Русская весна*») з поч. квітня ці угруповання отримали орг., матеріальну та кадрову підтримку з боку рос. спецслужб і перетворилися на бандформування на чолі з вихідцями з укр. правоохоронної системи чи кримінальних кіл. Серед них можна згадати такі: «Восток», «Оплот», «Призрак», «Слов'янський», «Кальміус», «Православна армія», «Спарта», «Зоря». Вони намагалися подавати себе як місц. самооборону, «народну міліцію», «повстанців» тощо. У цей же період на *Донбасі* з'явилися рос. парамілітарні орг-ції — козац., ветеранські, військово-патріотичні та ін. Також створювалися «інтернаціональні бригади» — з найманців із різних країн. Для координації дій Н.з.ф. було проголошено утворення «Армії Південного Сходу» в *Луганській області* та «Народного ополчення Донбасу» в *Донецькій області.*

Для посилення Н.з.ф. на Донбасі з поч. квітня 2014 РФ спрямувала кадрових диверсантів і спецпризначенців, а також групи, які формували з рос. громадян, що мали досвід воєн. дій чи експлуатації складної військ. техніки, та з військовослужбовців ЗС РФ, які найнялися «на добровільних засадах». Перших називали «відставниками», других — «відпускниками» (начебто вони поїхали зі своїх військ. частин у відпустку відпочивати). За оцінками укр. військ. експертів,

Бойовик незаконного збройного формування «Спарта» біля російської броньованої вантажівки «Урал-4320». Фото 2015.

станом на червень 2014 Н.з.ф. на Донбасі складалися з таких компонентів: 7—10 % — професійні рос. диверсійні сили, які грали керівну та мобілізуючу роль в агресії проти України; до 50 % — рос. найманці; 30—40 % — бойовики з місц. населення, які були найменш боєздатними і при цьому висувалися рос. командирами на передові позиції (відповідно при боєзіткненнях з укр. силовиками гинули першими, що подавалося рос. пропагандою як доказ «громадянської» природи конфлікту).

З літа 2014 у військ. таборах на рос. території відбувався прискорений вишкіл найманців — укр. громадян. У 2-й пол. серпня їх перевели через україно-рос. кордон для поповнення Н.з.ф. в *окремих районах Донецької і Луганської областей* (ОРДЛО). На укр. територію також вторгнулися рос. регулярні війська. За інформацією Мін-ва оборони України, було введено до 8 батальйонних тактичних груп ЗС РФ. Загалом угруповання ЗС РФ налічувало понад 6 тис. вояків, до 70 танків, до 270 бойових броньованих машин, до 90 артилер. систем і до 85 реактивних систем залпового вогню.

Мінська угода вересня 2014 (див. *Мінська угода 2014*) передбачала виведення Н.з.ф. з ОРДЛО. Попри це РФ наростила та упорядкувала свою військ. присутність на Донбасі. Були створені 1-й («Донецька народна республіка») та 2-й («Луганська народна республіка») «армійські корпуси народної міліції», які мали структуру, побудовану за рос. взірцем, і належали до 8-ї загальновійськ. армії Пд. військ. округу ЗС РФ. Безпосереднє керування здійснювало 12-те командування резерву Пд. військ. округу ЗС РФ. Командний склад і військ. спеціалісти, що обслуговували складні системи озброєння, були рос. громадянами (на ротаційній основі). У лави цих Н.з.ф. намагалися залучити місц. мобілізаційний ресурс. Проте, як показала воєнна кампанія січня—лютого 2015, зробити це кількісно та якісно не вдалося — РФ знову довелося застосовувати власні регулярні підрозділи у воєн. діях. Напр., тільки на дебальцевському напрямку було розгорнуто 8 батальйонних тактичних груп ЗС РФ, а у боях за донец. аеропорт загинуло 300 кадрових рос. військовиків.

Після Мінських угод лютого 2015 (див. *Мінські угоди 2015*), коли стало зрозуміло, що конфлікт затягується на роки, РФ взяла курс на щонайбільше залучення місц. мобілізаційної складової. Попереднім етапом для цього стало знищення ряду польових командирів, які під впливом риторики про «незалежні народні республіки» намагалися діяти на власний розсуд. Зокрема, були вбиті О.Мозговий, П.Дрьомов, О.Бєднов, Є.Іщенко. Після цих прикладів ін. польові командири вирішили залишити ОРДЛО і виїхати до Росії (напр., ватажок горлівського бандформування І.Безлер, «отаман Всевеликого війська Донського» М.Козицин, ватажок «Востоку» О.Ходаковський). Очолювані ними бандформування у подальшому були остаточно інтегровані в рос. військ. структури.

На території окремих районів Донец. обл. було створено Оперативно-тактичне командування «Донецьк». Його чисельність оцінюється до 16 тис. осіб. Воно складалося з 4 мотострілецьких бригад, артилер. бригади, 2 мотострілец. полків, танк. батальйону, 2 батальйонів спецпризначення, окремих мотострілецького («Сомалі») та розвідувального («Спарта») батальйонів. Мало на озброєнні понад 210 танків, майже 600 бойових броньованих машин, 70 установок реактивних систем залпового вогню, 230 артилер. систем, майже 80 засобів протиповітряної оборони, 30 безпілотних літальних апаратів тощо.

На території окремих районів Луган. обл. було сформовано «Другий армійський корпус

народної міліції Луганської народної республіки». Його чисельність сягає 12,5 тис. осіб. Він складався з 3 мотострілец. бригад, артилер. бригади, мотострілец. полку, спец. механізованого батальйону «Панцир», окремого розвідувального батальйону «Грека». Мав на озброєнні 130 танків, 365 бойових броньованих машин, 60 установок реактивних систем залпового вогню, 120 артилер. систем тощо.

В ОРДЛО продовжують перебувати рос. кадрові військовослужбовці. За оцінками командування *Операції сполучених сил*, станом на грудень 2018 з формованого в ОРДЛО 32-тисячного військ. угруповання 11 тис. військовиків були рос. громадянами. З них 2 тис. осіб становили його кістяк: здійснювали кер-во та управління окупаційними адміністраціями, були співробітниками Сил спец. операцій, інструкторами, утворювали особовий склад підрозділів, що випробовують новітні зразки озброєння і військ. техніки, тощо.

Наявність Н.з.ф. в ОРДЛО є одним із чинників, який у принципі унеможливлює врегулювання конфлікту. Позиція України полягає у тому, що будь-який політ. діалог чи місц. вибори можуть проводитися лише після їх повного виведення з укр. території.

Літ.: Постанова ВРУ «Про Заяву Верховної Ради України “Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків”». «Відомості Верховної Ради», 2015, № 22, ст. 153 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text); 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Перепелиця Г.* Україна—Росія: війна в умовах співіснування. К., 2017; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2; Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014—2015 років. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv--16785; Аналіз ведення АТО та наслідків вторгнення РФ в Україну у серпні—вересні 2014 року. Web: https://www.mil.gov.ua/news/2015/08/13/analiz-vedennya-antiteroristichnoi-operaczii--12694; Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П.Порошенко и инициатив Президента России В.Путина. Web: https://www.osce.org/ru/home/123258

В.В. Головко.

НЕКРА́СОВ Микола Олексійович (10.12(28.11).1821—08.01.1878 (27.12.1877)) — рос. поет, письменник і публіцист. Н. в м. *Немирів* у сім’ї дрібнопомісного дворянина. У ранньому дитинстві мешкав у с. Юзвин (нині с. Некрасове Він. р-ну Він. обл.), а від 1824 — у маєтку батька в с. Грешньово (нині село Ярославської обл., РФ). Навч. у Ярославській г-зії (1832—37). Від 1839 — у *Санкт-Петербурзі*. Вільний слухач у *Петербурзькому університеті* (1839—41). Від 1841 — співробітник бібліографічного відділу час. *«Отечественные записки»*. Автор славнозвісної поеми «Кому на Руси жить хорошо» (1876) та багатьох ін. поетичних і прозових творів, у яких підтримував ідею скасування *кріпацтва*. Разом з І.Панаєвим видавав час. *«Современник»* (1847—66).

Один із найвизначніших представників натуральної школи рос. літератури серед. 19 ст. У творах Н. простежуються ліричні та сатиричні мотиви, зокрема, висвітлюється кріпосницьке гноблення, повсякденне буття селянства, в які вводяться фольклорні елементи та замальовки. Підтримував взаємини з рядом укр. діячів, зокрема з М.*Костомаровим*, Марком *Вовчком* та ін. Переробив на комедію роман «Жизнь и похождения Петра Степанова сына Столбикова...» Г.*Квітки-Основ’яненка*. Брав участь у церемонії похорону Т.*Шевченка* у С.-Петербурзі. Написав вірш «На смерть Шевченка» (1861), через цензурні обмеження опубл. лише 1886. Розглядав біографію Т.Шевченка як приклад трагічної та жорстокої долі талановитого сучасника. 1871 виступав як експерт (разом із М.Костомаровим і О.*Пипіним*) у суд. справі І.Лисенкова супроти Д.Кожанчикова із приводу контрафактного видання «Кобзаря» Т.Шевченка. Окремі твори Н. перекладали М.*Вороний*, П.*Грабовський*, Н.*Забіла*, М.Пригара, М.*Рильський*, Мик.І.*Терещенко*, П.Усенко, І.*Франко* та ін.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Полное собрание сочинений и писем, т. 1—12. М., 1948—53.

Літ.: *Пыпин А.Н.* Н.А. Некрасов. СПб., 1878; *Лобода А.* Шевченко і Некрасов. В кн.: Шевченко та його доба, збірник перший. К., 1925; *Евгеньев-Максимов В.* Шевченко и Некрасов. «Звезда», 1939, № 3; Некрасовский сборник, т. 1—9. Л., 1951—88; *Чалый Д.* Некрасов и украинская дооктябрьская поэзия. К., 1971; *Шабліовський Є.* М.О. Некрасов і українська література. К., 1971; *Теплинський М.* Запис про Миколу Некрасова у щоденнику Тараса Шевченка. «Київська старовина», 1998, № 3; *Назаренко М.* Некрасов Микола Олексійович. В кн.: Шевченківська енциклопедія, т. 4. К., 2013.

О.В. Ясь.

М.О. Некрасов.

«НЕОБХІ́ДНІСТЬ МІЖНАРО́ДНОГО ЗАСУ́ДЖЕННЯ ЗЛО́ЧИНІВ ТОТАЛІТА́РНИХ КОМУНІСТИ́ЧНИХ РЕЖИ́МІВ» — Резолюція 1481 Парламентської асамблеї Ради Європи, в якій суворо засуджуються численні порушення прав людини, вчинені тоталітарними комуніст. режимами, висловлюється співчуття жертвам цих злочинів, визнаються їхні страждання. Вона є логічним продовженням резолюції 1096 (1996) «Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадку колишніх комуністичних тоталітарних режимів» Парламентської асамблеї Ради Європи і спрямована на підтримку процесу декомунізації в країнах, де свого часу діяли такі системи влади. Резолюція 1481 ухвалена 25 січня 2006 після гострих дискусій в асамблеї. Доповідач — Г.Ліндблед (Швеція) зазначав, що комуніст. правління тривало понад 70 років у країні, в якій воно вперше виникло, а саме — Росії, перейменованій на *СРСР*. В ін. європ. країнах воно продовжувалося бл. 45 років. Значну частину 20 ст. комуніст. партії правили в Азії, Африці, Лат. Америці. Для демократ. країн найбільш очевидною характеристикою комуніст. режимів стало жахливе порушення прав людини та громадянина, держ. терор, масові насильство та вбивства. У доповіді наводилися документовані, але приблизні підрахунки (точні дані не доступні) масових убивств: СРСР — 20 млн жертв; Китай — 65 млн; В’єтнам — 1 млн; Пн. Корея — 2 млн; Кампучія — 2 млн; Сх. Європа — 1 млн; Лат. Америка — 150 тис.; Африка — 1,7 млн; Афганістан — 1,5 млн жертв. Автор наполягав на відновленні істор. справедливості та засудженні злочинів комуніст. режимів, на зразок того, як у Нюрнберзі (Німеччина) на суд. процесах

2-ї пол. 1940-х рр. засудили злочини *нацизму*. Більшість рос. політиків сприйняли підготовку доповіді та проєкт резолюції як образу їхньої країни та «ревізію історії». Делегація РФ голосувала проти (окрім В.*Жириновського*). Не підтримали проєкт європ. комуністи та соціалісти. В результаті в тексті замість «злочинів комунізму» з'явилися «злочини тоталітарних комуністичних режимів». Резолюція 1481 підкреслила численні порушення прав людини такими режимами: індивідуальні та масові вбивства і страти, смерть у концентраційних таборах, голодомори, депортації, катування, примусова праця та ін. форми масового фізичного терору, переслідування з етнічних чи реліг. мотивів, порушення свободи совісті, думки й вираження поглядів, порушення свободи преси, а також відсутність політ. плюралізму. Зазначалося, що злочини виправдовували теорією класової боротьби та принципом *диктатури пролетаріату*. Наголошувалося, що міжнар. співтовариство не притягнуло винуватих у цих злочинах до суду, як це було із жахливими злочинами нацизму. Вказувалося, що знання історії є однією з передумов запобігання подібним злочинам у майбутньому. Моральна оцінка та засудження злочинів мають велике значення для виховання молоді, а ставлення міжнар. співтовариства до минулого може стати орієнтиром на майбутнє. Асамблея висловила впевненість, що така чітка позиція міжнар. співтовариства сприятиме подальшому примиренню та надихатиме істориків в усьому світі продовжувати дослідження з метою встановлення та об'єктивної перевірки фактів. Положення й висновки Резолюції 1481 та ін. документів *Ради Європи* стали основою чинного законодавства, що визначає процес декомунізації в Україні.

Літ.: *Захаров Є.Ю.* Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР. Х., 2013; Резолюция 1481 [Парламентской ассамблеи Совета Европы] «О необходимости осуждения международным сообществом преступлений тоталитарных коммунистических режимов». Web: https://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5BRussian_documents%5D/%5B2006%5D/%5BJan2006%5D/Res1481_rus.asp

В.Ю. Васильєв.

НЕОЯЗИ́ЧНИЦТВО — див. *Язичництво*.

«НЕПТУ́Н» — один зі зразків новітнього озброєння та військ. техніки ЗС України, укр. протикорабельний ракетний комплекс. Розроблений Держ. Київ. конструкторським бюро «Луч».

Ключовий елемент комплексу — протикорабельна ракета Р-360, вперше продемонстрована у вересні 2015. Льотні випробування почалися 30 січня 2018. Маса ракети — 870 кг, маса осколково-фугасної бойової частини — 160 кг, дальність пуску — від 7 до 280 км, швидкість польоту — 970 км/год. Система наведення на початковій ділянці польоту — інерційна з GPS-коректуванням, на кінцевій — активна радіолокаційна. Крім кораблів, ракета Р-360 може вражати й наземні цілі.

Пускова установка УСПУ-360 ракетного комплексу «Нептун».

5 квітня 2019 відбулися перші випробування комплексу «Н.» у повній конфігурації для берегового базування. Крім власне ракети, до нього входять рухомий командний пункт РКП-360, уніфікована пускова установка УСПУ-360, транспортно-заряджальна машина ТЗМ-360, транспортна машина ТМ-360. Усі машини комплексу виготовлені на шасі автомобілів *КрАЗ*. 23 серпня 2020 комплекс «Н.» офіційно взятий на озброєння ЗС України В серійному варіанті буде використане шасі «Tatra».

Крім берегового варіанта комплексу «Н.», створено його корабельний (для ракетних катерів і корветів) і авіаційний варіанти.

Літ.: *Zhurec S.* Neptun — ukraiński rakietowy system obrony wybrzeża. «Wojsko i Tehnika», 2019, nr. 5.

А.І. Харук.

«НЕПТУ́Н-47» — хімічний препарат, розроблений у секретній токсикологічній лабораторії МДБ СРСР, якою керував Г.Майрановський. Хімічний склад цього спец. засобу на сьогодні невідомий. Існує припущення, що в основі «Н.-47» був рослинний алкалоїд — скополамін (лат. Scopolaminum; C17H21NO4). Цей алкалоїд міститься в рослинах сімейства пасльонових (скополія, красавка, блекота, дурман та деякі ін.). Можливо, у «Н.-47» додавалися також наркотичні речовини.

«Н.-47» співробітники МДБ УРСР почали використовувати для боротьби з укр. націоналістичним підпіллям на території *Західної України* з 1950. Зазвичай «Н.-47» використовувався або співробітником МДБ УРСР, або проінструктованим агентом. Він додавався в рідку їжу (суп, молоко, компот) чи спиртні напої (горілка). Після споживання їжі препарат починав діяти через 15—20 хв: людина спочатку втрачала здатність рухатися, а потім засинала на 5—8 год. Іноді агенти пробували «заправлену» страву разом із підпільниками і свідчили, що відчували легкий присмак гіркоти в роті.

Крім того, дія препарату на людину викликала галюцинації, просторову дезорієнтацію, нестерпну спрагу та ін. побічні ефекти. Людина після пробудження ще годину залишалася із затьмареною свідомістю, цей стан був зручним для «активного допиту».

«Н.-47» застосовували в тому випадку, коли поблизу мали можливість таємно перебувати оперативні групи МДБ, які могли через невеликий проміжок часу захопити підпільників, що перебували під дією препарату.

Підпілля, дізнавшися про випадки захоплення повстанців за допомогою снодійного засобу, в серпні 1951 розповсюдило спец. інструкцію «Про снодійні засоби». Її автором був референт Служби безпеки Коломийського окружного проводу ОУН Р.Тучак («Кіров», «Т-48»). Водночас у підпіллі розробили короткі поради під назвою «Пересторога» про способи використання МДБ отруйних речовин із рекомендаціями, як уберегтись від цього.

Операції із застосування «Н.-47» дали змогу співробітникам МДБ УРСР захопити чи знищити окремих керівників і рядових учасників укр. визвол. руху. У вересні 1952 на Тернопільщи-

ні спецпрепарат було застосовано для захоплення 4 підпільників Шумського районного проводу ОУН на чолі з М.Тарановським («Яструбом»). 1953 захоплено члена *Української головної визвольної ради*, керівника підпілля на *Волині* та *Поліссі* В.*Галасу* («Орлана») та його дружину — підпільницю М.Савчин («Марічку»), знищено кер. Луцького окружного проводу ОУН О.Савиру («Яроша») та кер. надрайонного проводу ОУН М.Стасюка («Василя»).

Літ.: *Ведєнєєв Д., Биструхін Г.* Двобій без компромісів: протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій: 1945—1980-ті роки. К., 2007; *Іщук О., Ніколаєва Н.* Застосування радянськими спецслужбами допоміжних засобів у боротьбі з підпіллям ОУН(б) і УПА. К., 2008; *Ільницький В.І.* Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945—1954). Дрогобич, 2016; *Романюк М.* Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937—1953). Львів, 2016.

І.В. Марчук.

НЕЧИПОРЕ́НКО Анатолій Ілліч (01.09.1941—11.04.2014) — учасник *Революції гідності 2013—2014*, Герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в смт Брусилів Житомир. обл. Після школи працював різноробочим на цегельному з-ді, проходив службу в армії. Працював водієм рейсового автобуса і таксі в *Києві*, у «Київзовніштрансі» на міжнар. перевезеннях. Після виходу на пенсію охороняв гаражний кооператив. Багато мандрував Україною та Європою. Після початку Революції гідності періодично відвідував *майдан Незалежності*. 18 лютого 2014 отримав черепно-мозкову травму під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві. Тривалий час перебував у комі в лікарні, де п. від травм.

21 листопада 2014 Н. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Анатолій Нечипоренко. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/анатолій-нечипоренко; Нечипоренко Анатолій. Web: http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/nechyporenko-anatolij.html

Я.М. Камбалова.

НИЗ, Дніпровий низ — регіон у нижній течії *Дніпра*:

1) у 16—17 ст. — неконтрольована держ. владою частина Подніпров'я без осілого населення; територія за межами *Волості*. Від топоніма «Низ» походять термін *«низові козаки»* та означення «Низове» у назві «Військо Запорозьке Низове» (див. також *Запорожжя*);

2) у часи *Нової Січі* (1739—75) — пониззя Дніпра та Інгула (прит. Пд. Бугу) на пд. від російсько-осман. кордону.

Ред.

НИЗОВІ́ КОЗАКИ́, низовці — козаки, які мешкали на *Низу*; термін, відомий з поч. 1570-х рр., застосовувався при потребі відрізнити цю частину *козацтва українського* від іншої — *городових козаків*, які мешкали на *Волості*; те саме, що запороз. козаки у вузькому розумінні.

Ред.

НИЩУ́К Євген Миколайович (н. 29.12.1972) — актор театру та кіно, громад. і політ. діяч, активний учасник *«Помаранчевої революції» 2004* та *Революції гідності 2013—2014* («голос Майдану»), Міністр к-ри України (2014 — у першому уряді А.*Яценюка*, 2016—19 — в уряді В.*Гройсмана*). Нар. артист України (27 березня 2015). Н. в м. *Івано-Франківськ*. Батько Н. воював в *Українській повстанській армії*. Н. навч. в Київ. нац. ун-ті театру, кіно і телебачення ім. І.Карпенка-Карого (закінчив 1995). Грав у київ. театрах — «Ательє 16», театр поезії «Мушля», Київ. академічна майстерня театрального мист-ва «Сузір'я». Нині актор *Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка* (з 2015). Грав у низці укр. фільмів, дублював та озвучував українською мовою десятки закордонних фільмів і серіалів.

Брав активну участь у «Помаранчевій революції» та Революції гідності. В обох революціях був модератором і спікером на сцені на *майдані Незалежності*. Не полишав сцену в найбільш небезпечні та трагічні моменти (штурм у ніч з 10 на 11 грудня 2013, пожежа в Будинку профспілок 19 лютого 2014 та ін.). Кілька разів балотувався до *Верховної Ради України*: 2006 — по списку «Нашої України — Народної самооборони», 2019 — по списку «Української стратегії Гройсмана», жодного разу не пройшов.

Доклав зусиль до становлення ряду культ. інституцій (Укр. ін-т книги, Укр. культ. фонд), ініціював реформування мистецької освіти. Реалізував включення України до проєкту «Креативна Європа», започаткував низку культ. програм, спрямованих на культ. інтеграцію сх. регіонів України, а у перспективі — на реінтеграцію тимчасово окупованих територій. Також ініціював проведення відкритого конкурсу на концепцію оновленого громад. простору з увічненням пам'яті *«Небесної сотні»* («Територія гідності»). Конкурс відбувся, проте проєкт-переможець його так і не був реалізований.

Продовжує громад. та професійну діяльність у сфері к-ри і після звільнення з посади Міністра к-ри України.

Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого 5-го ст. (4 травня 2019).

Сторінка Н. у соціальній мережі «Facebook»: https://www.facebook.com/Yevhen.Nyschuk

Літ.: *Ковтунич Т., Привалко Т.* Майдан від першої особи: 45 історій Революції гідності. К., 2015; Євген Нищук: «Мені досі сниться, що палає будинок профспілок». Web: https://lb.ua/society/2015/02/18/295896_ievgen_nishchuk_meni_dosi_snitsya_shcho.html

Т.С. Водотика.

«"НІ!" КАПІТУЛЯ́ЦІЇ» — див. *Рух опору капітуляції.*

НІГОЯ́Н Сергій Гагікович (02.08.1993—22.01.2014) — учасник *Євромайдану*, перший загиблий герой *«Небесної сотні»*. Герой України (2014, посмертно). Н. в с. Березнуватівка (нині село Дніпровського р-ну Дніпроп. обл.). Батьки — вірмени, які мешкають в Україні з 1992, переїхавши з Нагірного Карабаху через війну. Громадянин України. Навч. у коледжі фізичного виховання у м. *Дніпродзержинськ*.

З 8 грудня 2013 — учасник київ. Євромайдану, записався до 3-ї сотні «Самооборони Майдану». Охороняв протестувальників та їхні намети навколо Головпоштамту, поблизу Печерських (Лядських) воріт та біля Будинку профспілок. 21 грудня 2013 з Н. було записано відеоінтерв'ю (реж. С.Проскурня, проєкт «Наш Шевченко»), де він декламував

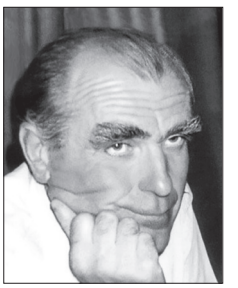

А.І. Нечипоренко.

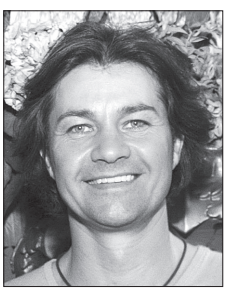

Є.М. Нищук.

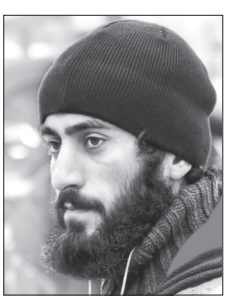

С.Г. Нігоян.

укр. мовою уривок з поеми «Кавказ» Т.*Шевченка*. Відео набуло широкої популярності в соціальних мережах.

Загинув 22 січня 2014 на вул. М.Грушевського. За матеріалами розслідувань Генеральної прокуратури України, отримав два наскрізні дробові поранення свинцевими кулями грудної клітини з ураженням легень і серця та одне проникаюче поранення в голову. Пораненого Н. перенесли до медичного пункту, облаштованого волонтерами на 1-му поверсі будівлі НАН України (вул. М.Грушевського, 4). Реанімаційні дії лікарів були безуспішними, смерть настала о 6:30 ранку.

Похований у с. Березнуватівка. Похорон відбувався за участі кількох тисяч людей. У Києві на вул. М.Грушевського, 1, встановлено меморіальний пам'ятник Н. з підписом «Вдячна Україна».

21 листопада 2014 Н. присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка» (посмертно) за громадян. мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння українському народу, виявлені під час *Революції гідності 2013—2014*. У червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України». Ім'ям героя названо площі, вулиці, навч. заклади, установи в різних містах і селах України.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерасказанная история. К., 2015; *Кузьо Т.* Війна Путіна проти України: революція, націоналізм і криміналітет. К., 2018; *Кульчицький С., Міщенко М.* На порозі об'єднаної Європи. К., 2018; Сергій Нігоян: Наш Шевченко [запис 22 грудня 2013]. Web: https://www.youtube.com/watch?v=CyFqqstK7e0; Указ Президента України від 21 листопада 2014 р. № 890/2014 «Про присвоєння звання Герой України». Web: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/890/2014

Л.В. Ковпак.

«НІЖИН», добровольчий батальйон — добровольче формування, створене 20 березня 2014 рішенням міської ради *Ніжина* у статусі місц. «зведеного батальйону територіальної оборони». Перший командир — О.Породько. Певний час був тісно пов'язаний із батальйоном *«ОУН»* (єдине командування, спільні тренування і завдання). Розформований 27 листопада 2014 у зв'язку з дублюванням ним функцій, завдань і повноважень ін. військових формувань. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Пархоменко В.* Владислав Попович, командир першого взводу 3-ї роти, про батальйон «Ніжин». «Чернігівщина: події і коментарі», 2014, 23 вересня (http://pik.cn.ua/41769); *Волосянкін І.* Батальйон «Ніжин» буде розформований за рішенням виконкому. «Gorod.cn.ua: портал Чернігова», 2014, 28 листопада (https://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/60307-batalion-nizhin-bude-rozformovanii-zarishennjam-vikonkomu.html).

В.І. Милько.

НІ́ЖИНСЬКА НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНА КА́ФЕДРА ІСТО́РІЇ КУЛЬТУ́РИ ТА МО́ВИ — н.-д. установа, створена наприкінці лютого 1922 як складова системи н.-д. закладів у структурі Наркомосу УСРР, створених упродовж 1920-х рр. Фактично діяла при Ніжинському ін-ті нар. освіти, на який покладалося кадрове й матеріально-тех. забезпечення її діяльності. Складалася із секцій антич. історії (згодом — секція антич. к-ри), укр. та рос. історії, історії рос. та укр. мови і літератури; 1925 до структури кафедри було введено педологічно-пед. секцію, що офіційно була структурним підрозділом Харків. н.-д. кафедри педагогіки; 1926 секцію історії рос. та укр. мови і літератури було розділено на секцію заг. та рос. літератури та секцію укр. мови та літератури (при останній діяли термінологічна комісія (1925—28) та семінар для виучування нац. меншин (1930)). Також у структурі кафедри діяли семінар із марксознавства для аспірантів (з 1927) та комісія з дослідження пролетарської к-ри (з 1928). Наприкінці 1929 планувалося замість 4 секцій створити 3 окремі н.-д. кафедри: історії к-ри, педології та педагогіки, українознавства та славістики. На кафедрі працювали П.Тихомиров (перший кер.), В.Рєзанов (кер. з 1923), М.*Бережков*, М.Даденков, Я.*Колубовський*, В.*Ляскоронський*, Г.*Максимович*, М.*Петровський*, О.*Покровський*, Є.*Рихлік*, І.Семенов, І.Турцевич, К.*Штеппа* (усі різного часу керували секціями), Т.Алексєєв, О.Грузинський, А.*Єршов*, О.Карпеко, М.Куїс, В.Кукаркін, М.Рябко, Б.Шифрін, В.Щербаков. При кафедрі від часу створення діяла аспірантура, найбільш відомі з її випускників: Т.Алексєєв, В.*Дубровський*, В.*Євфимовський*, А.Єршов, І.Миронець, П.Одарченко, О.Пулинець, І.Павловський, М.Петровський, В.Пухтинський, М.Рябко, І.*Спаський*, В.Фесенко, К.Штеппа (загалом — 39 аспірантів, 5 з яких відбули промоцію (захистили дис.) й розпочали наук. діяльність на н.-д. кафедрі в Ніжині). Співробітники кафедри досліджували давньорим. епіграфіку, суспільні рухи у *Візантії* (І.Турцевич), історію антич. Греції доби раннього християнства (К.Штеппа), соціальні рухи в антич. Римі, сучасні тенденції в укр. книгознавстві (Т.Алексєєв), козац. добу в історії України (Г.Максимович, М.Петровський, А.Єршов), регіональну історію Чернігово-Сіверщини й новітню укр. історіографію (М.Бережков, В.Фесенко), історію середньовічного, у т. ч. укр., театру, історію рос. літератури періоду *романтизму* (В.Рєзанов), українсько-польські літ. взаємини (Є.Рихлік), теор. засади педології (Я.Колубовський), рефлексологічні особливості профорієнтації (М.Рябко), укр. палеографію та діалектологію (О.Грузинський) тощо. Співробітники й аспіранти кафедри брали активну, часто вирішальну участь у розбудові ряду місц. науково-просвітніх установ, що для кафедри відігравали роль науково-допоміжних: архів. гуртка при місц. відділенні Черніг. губернського (крайового) архіву (В.Фесенко, А.Єршов, М.Петровський), Ніжинського наук. т-ва краєзнавства при ВУАН (усі співробітники), Ніжинського окружного музею та Інститутського музею ім. М.Гоголя (О.Грузинський, К.Штеппа, О.Пулинець, І.Спаський), б-ки Ніжинського ін-ту нар. освіти (М.Бережков, В.Пухтинський). Більшість співробітників кафедри викладали в Ніжинському ін-ті нар. освіти, здійснювали науково-методичну діяльність в освіт. і методично-пед. установах *Ніжина* та *Ніжинської округи*. Осн. формою роботи кафедри були спільні засідання, де вирішувалися науково-орг. питання, заслуховувалися й обговорювалися наук. доповіді співробітників й аспірантів як результат їхньої самостійної н.-д. роботи. Наприкінці 1920-х рр. було здійснено кілька колективних наук. досліджень, зокрема з педології та

рефлексології. Влаштовувалися окремі прилюдні засідання з приводу святкування вагомих ювілейних дат (100-річчя появи збірки М.*Максимовича* «Малороссийские песни», 75-річчя від дня народження М.*Гоголя*, 100-річчя від дня народження Л.*Толстого* тощо), захисту промоційних робіт аспірантів (М.Петровського (номінально), К.Штеппи, А.Єршова, М.Рябка, Т.Алексєєва), а також жалібні — з приводу смерті співробітників кафедри (І.Семенова, В.Ляскоронського, О.Покровського) та пам'ятні (з приводу 15-річчя смерті М.*Коцюбинського*). Загалом упродовж 8 років існування Ніжинської н.-д. кафедри відбулося 181 засідання (у т. ч. 11 спеціально приурочених до певної події), де було виголошено 99 наук. доповідей (у т. ч. 5 промоційних). У межах діяльності кафедри упродовж 1920-х рр. почали формуватися філологічна, історичні (з вітчизняної й античної історії) та педолого-рефлексологічна наук. школи. Співробітники кафедри мали налагоджені наук. зв'язки з установами ВУАН, РАН / АН СРСР), а також з ін. н.-д. установами, що перебували у структурі Наркомосу УСРР і рядом громад. наук. т-в УСРР (*Києва*, *Чернігова*, *Харкова*), РСФРР (*Сімферополь*). Кафедра здійснювала видавничу діяльність: 1924 було випущено вип. 1/2 власного «Бюлетеня» (1925 підготовлено до друку, проте не було видано вип. 3/4), 1925—30 за участю співробітників кафедри (з 1926 кафедра була співвидавцем) було започатковано й видано 10 вип. *«Записок Ніжинського інституту народної освіти»*, де друкувалися здебільшого наук. студії якраз співробітників кафедри. Загалом співробітниками кафедри. за час її існування було надруковано 199 наук. праць у різних виданнях України, Росії, Польщі та Німеччини. З боку рад. кер-ва наукою в УСРР Ніжинську н.-д. кафедру кілька разів намагалися ліквідувати чи реорганізувати. 1923 під приводом неактуальності для рад. сусп-ва тематики досліджень було закрито аспірантуру, а кафедру знято з держ. фінансування. Діяльність кафедри було поновлено за фактом включення до напрямів наук. студій співробітників і аспірантів дослідження революц. рухів, насамперед новітніх, творчості сучасних пролетарських митців і перелаштування методології наук. досліджень на марксистські засади. У 2-й пол. 1920-х рр. у відборі кандидатур до аспірантури вирішальним став соціальний чинник, також до штату співробітників кафедри було введено кілька представників місц. парт. номенклатури, у структурі кафедри з'явилися спец. утворення (постійні комісії та семінари) з помітним ідеологічним забарвленням.

Кафедра припинила діяльність восени 1930 внаслідок реорганізації мережі н.-д. установ Наркомосу УСРР, більшість співробітників кафедри залишилися працювати в Ніжин. ін-ті нар. освіти, частина перейшла працювати до н.-д. установ Києва та Харкова.

Літ.: *Бойко О.Д.* Дослідницька кафедра Ніжинського інституту народної освіти. «Сіверянський літопис», 1998, № 5; *Острянко А.М.* Ніжинська історична школа в українській історіографії кінця XIX — першої третини XX ст. «Література та культура Полісся» (Ніжин), 2002, вип.18; *Зозуля С.Ю.* Корпусна публікація архівних джерел до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922—1930). «Архіви України», 2003, № 1—6; *Його ж.* Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014.

С.Ю. Зозуля.

НІ́ЖИНСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО КРАЄЗНА́ВСТВА при ВУАН — громад. науково-просвітня орг-ція. Установчі збори відбулися в *Ніжині* 21 січня 1925, Президія ВУАН легалізувала діяльність т-ва 9 березня 1925, Наркомос УСРР — наприкінці травня 1925. Т-во продовжило традиції вивчення й пропагування місц. історії, к-ри і старожитностей, започатковані в Ніжині у дореволюц. час, зокрема *Історико-філологічним товариством при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині.* Безпосередньому створенню т-ва передував процес генерування краєзнавчої роботи у персональній діяльності кількох професорів Ніжинського ін-ту нар. освіти, зокрема О.Грузинського, В.Рєзанова та М.*Бережкова.* Керівники т-ва: В.Рєзанов (січень—травень 1925), П.Булаєвський (1925—27), А.*Єршов* (вересень 1927 — лютий 1928), М.Куїс (1928—30). Членами т-ва були майже всі наук. співробітники й аспіранти *Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови* (з найбільш помітних: М.Бережков, І.Турцевич, В.Рєзанов, Є.*Рихлік*, М.*Петровський*, А.Єршов, В.Фесенко, І.*Спаський*, П.Одарченко, М.Морачевський), кілька викладачів (П.Бєльський, П.Булаєвський, В.Вєліканов, Є.Теплов) і студентів Ніжинського ін-ту нар. освіти, а також представники ніжинської інтелігенції. Як представники т-ва П.Бєльський і А.Єршов були делегатами 1-ї Всеукр. краєзнавчої конференції в *Харкові* (28—31 травня 1925). Т-во здійснювало діяльність у межах 4 секцій: історичної, статистично-екон., етногр. та природничої. При т-ві було засновано б-ку краєзнавчої літератури. Члени т-ва налагодили контакти з аматорськими краєзнавчими гуртками *Ніжинської округи.* Крім кабінетних наук. студій, члени т-ва практикували польові археол. й етногр. дослідження, проведення екскурсій, пропагування результатів краєзнавчих досліджень серед місц. населення, насамперед школярів; вивчення місц. старожитностей, консультування у межах краєзнавчої тематики регіону, географічно окресленого межами Ніжинщини, Пн. Прилуччини та Пн.-Зх. Роменщини. Чітким вододілом у діяльності т-ва є 1928 р.: на зміну переважно персональним наук. краєзнавчим розвідкам прийшли колективні просвітницько-пропагандистські форми й методи: вивчення продуктивних сил регіону, влаштування тематичних і святкових масових заходів тощо; з ін. боку, помітно «радянізувався» персональний склад т-ва, зокрема його головою був обраний політ. комісар Ніжин. ін-ту нар. освіти М.Куїс.

Т-во припинило діяльність на межі 1920-х і 1930-х рр. на тлі тотального погрому краєзнавства в УСРР, насамперед репресій і знищення учасників краєзнавчого руху. Щодо т-ва це проявилося в арешті й засланні секретаря т-ва П.Одарченка (1929), що призвело до вилучення всієї документації т-ва; арешту й страти заст. голови т-ва Є.Рихліка, арешту члена ради т-ва А.Єршова, а також переведення голови т-ва М.Куїса з Ніжинського до Дніпроп. ін-ту нар. освіти (1930).

Літ.: *Ткаченко В.В.* Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств у 20—30-х рр. XX ст. В кн.: Україна і Росія в панорамі століть: збірник наукових праць на пошану професора К.М. Ячменіхіна. Чернігів, 1998; *Коваленко О.Б.* Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині. «Краєзнавство», 2000, № 1; *Зозуля С.Ю.* Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014.

С.Ю. Зозуля.

НОВІ́СТИКА — фундаментальна міждисциплінарна наук. галузь, у вужчому значенні — істор. субдисципліна з чітко виокремленими предметною та об'єктною сферами, що вивчає Новий час як у глобальному, так і в регіональному, нац. та локальному вимірах. Дефініція набула поширення з 2-ї пол. 20 ст., що пов'язано з процесами легітимації в зарубіжному історіографічному просторі диференційованої системи сучасної *історичної науки*. Значення міждисциплінарного напряму дослідження «еволюції глобальних процесів» Нового часу, що виступають конституціювальними динамічними детермінантами «становлення сучасного світу», Н. набула із серед. — 2-ї пол. 1990-х рр. з подачі рос. вченого Б.Комісарова. В понятійному апараті укр. істор. науки термін закріпився на межі 2000 і 2010-х рр.

Сучасний конструкт укр. Н. становить багатовимірну й багаторівневу наук. модель, представлену як горизонтальною площиною, так і вертикальними зрізами дослідження процесів нагромадження (у концептуальному, проблемному, інституційному, персоналізованому, компаративному вимірах) укр. істор. думкою наук. знань у царині вивчення одного з важливих етапів нац. історії — нового часу, складовими якого є дві фази: ранньонова доба (умовно окреслена 2-ю пол. — кін. 16—18 ст.) та доба розвинутого модерну (19 — поч. 20 ст.). Предмет укр. Н. спрямовує дослідницьку практику на вивчення широкого кола проблематики укр. Нового часу; синтез здобутих наук. знань у цій сфері, надання останній орг. форм; виявлення закономірностей та особливостей у процесі осягнення нової доби вітчизн. та світ. наук. думкою. Відповідно її об'єктом постає результативність діяльності як окремих наукових установ, так і безпосередньо тих науковців чи творчих колективів, які причетні до створення в українській історичній науці багатовимірної та виваженої реконструкції укр. істор. процесу Нового часу.

Як осн. тематичні блоки, які практично незмінно (ін. справа, що з різною глибиною зосередженості на них у різні періоди науковців та евристичної результативності) перебували в полі зору укр. учених-новістів, варто виділити соціальні та національно-визвол. змагання українців; добу *Національної революції 1648—1676* та революц. ситуацій поч. 20 ст.; військово-політ. виступ мазепинців поч. 18 ст.; інкорпораційні аспекти політики імперських урядів в укр. питанні; добу національно-культ. відродження 19 ст.; аграрний та урбаністичний процеси; індустріальну модернізацію економіки; процеси етностановлення й націєтворення; нац. державотворення нової доби, соціальну стратифікацію та сусп. інституціоналізацію тощо. У проблемне поле Н. входить і наук. аналіз повноти дослідження тієї чи ін. проблеми з історії укр. Нового часу, застосовуваних дослідниками інтерпретаційних можливостей та емпіричної бази, виявлення фактора достовірності набутих знань тощо.

До кола осн. завдань історіографа-новіста належать теор. та методологічні аспекти студіювання в добі укр. Нового часу, питання становлення вітчизн. новістичної школи та визначення осн. етапів, які пройшла укр. Н. у своєму розвитку, й тих закономірностей, що визначали на кожному з них проблемне поле досліджень та зміну дослідницьких пріоритетів; окреслення характеристичних особливостей того наук. середовища, в соціокультурній атмосфері якого в різні історіографічні періоди формувалися заг. історіософське осмислення та концептуальні оцінки місця і значення модерної доби в історії України; оцінка особистого внеску окремо взятого вченого в заг. скарбницю наук. знань. Не менш важливим завданням є реставрація діяльності окремих творчих осередків, т-в, університетських кафедр та академічних установ, що в різний час спеціалізувалися на дослідженні різних аспектів нової історії України, видавничій практиці або поширенні на широкий загал надбань української новістичної школи. Важливим є співвіднесення плюралістичних поглядів і вироблених у різних світоглядних парадигмах концепцій та інтерпретаційних моделей, вписання досягнень у вивченні укр. Нового часу в заг. історіографічний доробок дослідження модерної цивілізації.

В методологічному аспекті студіювання у сфері Н. цілковито підпорядковуються тим осн. закономірностям, які є характерними для методологічної бази істор. науки загалом.

Літ.: *Барбашина О.И., Жиряков И.Г.* Австроведческая новистика в России: зарождение и основные этапы развития. М., 2000; *Комиссаров Б.Н.* Новистика и изучение глобальных процессов современности. В кн.: Междисциплинарность в науке и образовании: труды всероссийской научно-методической конференции 11—13 октября 2001 г., Санкт-Петербург. СПб., 2001; *Его же.* История нового времени и новистика: соотношение понятий. В кн.: Россия в контексте мировой истории: сборник статей. СПб., 2002; *Его же.* О понятии «истории нового времени». В кн.: Проблемы истории международных отношений и историографии всеобщей истории: сборник статей памяти В.К. Фураева. СПб., 2002; *Его же.* История нового времени и новистика: синонимы или разные группы знания? В кн.: Петербургские Кареевские чтения по новистике, вып. 3: Становление мира как «общего дома человечества»: динамика, этапы, перспективы (XV—XXI вв.): материалы конференции, 6—9 декабря 1999 г. СПб., 2003; *Хут Л.Р.* Новистика: вопросы теории. Л., 2003; *Её же.* Теоретические проблемы новистики: методические рекомендации. Майкоп, 2003; *Бодров О.В.* Новистика в Казанском университете, 1943—2003. Казань, 2004; *Хут Л.Р.* Проблема периодизации истории нового времени в отечественной историографии рубежа XX—XXI веков. «Новая и новейшая история», 2009, № 6; Британская ойкумена российской новистики: к 70-летию профессора И.И. Шарифжанова. Казань, 2010; *Хут Л.Р.* Изучение истории нового времени и новистика. «Научные ведомости: серия "История. Политология. Экономика. Информатика"», 2010, № 1 (72), вып. 13; *Матях В.М.* Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України. К., 2011.

В.М. Матях.

«НОВОРО́СІЯ» — 1) **російська доктрина** — псевдоістор. концепція, виголошена президентом РФ 17 квітня 2014 під час «Прямої лінії з Володимиром Путіним», щоб обґрунтувати *збройну агресію Російської Федерації проти України* та втручання у внутр. справи України. Наполягаючи на штучності укр. державності, В.*Путін* заявив: «...Питання в тому, щоби забезпечити законні права та інтереси росіян і російськомовних громадян південного сходу України — нагадаю, користуючись термінологією ще царських часів, це Новоросія: Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України за царських часів, це все території, які були передані в Україну у 20-ті роки радянським урядом». Це трактування не відповідає істор. реаліям та історико-геогр. термінології (зокрема, Харківщина за доби Рос. імперії не належала до *Новоросійської губернії*). Крім того, В.Путін у цьому виступі не згадав у складі «Новоросії» *Дніпропетровськ* та *Запоріжжя*: перший тоді був важливим форпостом у протистоянні рос. агресії, а друге за своєю назвою напряму відсилало до запороз. козаків, що явно дезавуювало твердження про подаровані Україні землі.

Після виступу В.Путіна концепт «Н.» був узятий на озброєння рос. пропагандою та пророс. сепаратистами на сх. країни. Зокрема, 24 травня було проголошено утворення «конфедеративного союзу народних республік “Новоросії”».

Проте «Н.» була терміном, що відображав імперський погляд на пд. і сх. України і не мав опертя на самоусвідомлення місц. населення. Тому для підривної роботи в Україні та прикриття агресії на Донбасі стали використовувати ін. концепти. Тоді як у рос. публічному просторі, який ґрунтується на засадах імперського дискурсу, В.Путін регулярно актуалізовував цю псевдоістор. доктрину;

2) **«Конфедеративний союз народних республік “Новоросії”»** — один із рос. проєктів з імітування державотворчих процесів на *Донбасі* з метою політ. прикриття збройної агресії РФ проти України. Реалізовувався відповідно до псевдоістор. доктрини, публічно сформульованої президентом РФ В.Путіним 17 квітня 2014. У травні з ініціативами утворення «Н.» виступали колаборанти О.Царьов (нар. депутат фракції Партії регіонів) та П.*Губарєв* («народний губернатор»).

24 травня, у переддень позачергових виборів *Президента України*, в *Донецьку* «прем’єр-міністр Донецької народної республіки» О.*Бородай* і «прем’єр-міністр Луганської народної республіки» О.Карякин підписали угоду про утворення «конфедеративного союзу народних республік “Новоросії”». Вона передбачала, що цим утворенням буде керувати «рада», до складу якої ввійдуть по 3 представники від кожної «республіки». Проголошувалося утворення «парламенту Новоросії», главою якого був призначений О.Царьов. Анонсувалися плани об’єднання в цьому проєкті 8 регіонів пд. та сх. України (крім Донеччини та Луганщини, також Дніпроп., Запоріз., Миколаїв., Одес., Харків., Херсон. області).

У середовищі пророс. сепаратистів виникли різні трактування нового об’єднання. П.Губарєв заявляв, що сформовано нове держ. утворення, а «глава Луганської народної республіки» В.*Болотов* наполягав, що ніякого об’єднання в єдину д-ву не відбулося, це тільки союз «двох незалежних республік». Своєю чергою, донец. колаборант Р.Лягін назвав організаторів з’їзду «Н.» «пройдисвітами», які не мають стосунку до Донбасу.

31 травня було заявлено про затвердження офіційного прапору «Н.».

У подальшому Росія змінила пропагандистську риторику на Донбасі — відійшла від імперського дискурсу, змінивши його на радянський. Відповідно концепт «Н.» був замінений на більш знайомі для місц. населення концепти. 24 червня було проголошено утворення «Союзу народних республік», главою його «парламенту» та одночасно главою «держави» був призначений О.Царьов. У подальшому російські колаборанти заявляли, що проєкт «Н.» «заморожений» через Мінські угоди (див. *Мінська угода 2014*, *Мінські угоди 2015*).

Літ.: *Турченко Г., Турченко Ф.* Проект «Новоросія» 1764—2014 рр.: ювілей на крові. Запоріжжя, 2014; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

НОВОСЛОБОДСЬКА́ ТРАГЕ́ДІЯ 1942 — знищення с. Нова Слобода (нині село Конотопського р-ну Сум. обл.) 7 липня 1942. Акцію помсти за підтримку мешканцями села рад. партизанів здійснив підрозділ зі складу 105-ї королів. угор. д-зії після його невдалого бою з партизан. з’єднанням С.*Ковпака* (його штаб на той час дислокувався на

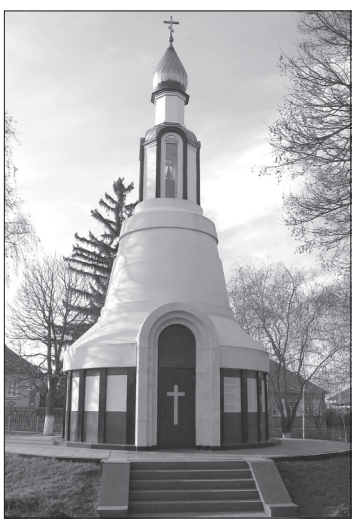

Нова Слобода. Меморіал «Дзвін скорботи».

території *Софроніївського монастиря*). Під час акції було вбито 586 жителів (256 жінок, 70 дітей від 1 до 10 років, 260 підлітків і людей похилого віку), знищено понад 600 дворів або будинків. 2004 в с. Нова Слобода споруджено меморіал «Дзвін скорботи» (архіт. А.Дейнека) у пам’ять про жертви трагедії.

Літ.: *Ковпак С.А.* Від Путивля до Карпат. К., 1984; Вінок безсмертя: книга-меморіал. К., 1987; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941—1945: сборник документов и материалов. К., 1988; Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941—1944 рр.): анотований покажчик. К., 2012 (http://www.ww2.memory.gov.ua/wp-content/uploads/2016/03/UKRAYINA-pid-NATSYSTSKOYU-OKUPATSIYEYU.-SPALENI-SELA-1941-1944.pdf).

І.Т. Черняков.

«НОРМА́НДСЬКИЙ ФОРМА́Т» — тип зустрічей, дипломатичний інструмент чотиристоронніх переговорів України, Німеччини, Франції та РФ, спрямований на

зупинення активної фази та поетапне врегулювання рос. збройної агресії проти України в Криму та на Донбасі. У березні—квітні 2014 за рос. підтримки були проголошені т. зв. Донец. і Луган. народні республіки (далі — «ДНР» та «ЛНР»). У серед. квітня 2014 розпочалась *Антитерористична операція* ЗС України на частині території Донец. і Луган. областей, що була захоплена пророс. бойовиками та регулярними військ. підрозділами РФ. Вирішення конфлікту ускладнювалося слабкістю укр. держ. інститутів під впливом зміни політ. режиму внаслідок *Революції гідності 2013—2014*. У квітні 2014 була здійснена спроба міжнар. посередництва між Україною та Росією у *«женевському форматі»* переговорів, однак Росія не виконувала досягнуті домовленості. Після того, як 25 травня 2014 у 1-му турі президентських виборів главою д-ви був обраний П.*Порошенко*, відкрилося «вікно можливостей» для нового раунду міжнар. переговорів. Демонструючи готовність до мирного врегулювання, Україна в односторонньому порядку оголосила про припинення вогню.

Після цього 6 червня 2014 в Нормандії (Франція) під час урочистостей з нагоди 70-річчя відкриття Другого фронту в Європі відбулися переговори Президента України П.Порошенка, Президента США Б.*Обами*, Президента Франції Ф.Олланда, Канцлера ФРН А.*Меркель* та Президента Росії В.*Путіна*. Ця зустріч започаткувала роботу «Н.ф.» врегулювання конфлікту на *Донбасі*. Однак Б.Обама дистанціювався від дипломатичного процесу у «Н.ф.», віддавши ініціативу Німеччині та Франції. Зі свого боку ні сепаратисти, ні їхні рос. покровителі не були готові до жодних поступок, розраховуючи «примусити» Україну до миру на власних умовах. Бойові дії відновилися на поч. липня 2014. 17 липня 2014 над окупованою частиною «ДНР» загін І.Стрєлкова (*Гіркіна*) збив малазійський пасажирський літак. Після цього *Європейський Союз* і США додали до екон. санкцій проти РФ, введених за *анексію* Криму, додаткові санкції. У серпні 2014 рос. регулярні війська надали безпосередню воєн. допомогу «арміям ДНР та ЛНР», завдавши поразки укр. силовикам. Такий розвиток подій 5 вересня 2014 привів до підписання в *Мінську* протоколу про запровадження постійного припинення вогню на Донбасі. 19 вересня 2014 було укладено додатковий меморандум про тех. умови контролю за припиненням вогню. Проте рос. агресія не припинялась. Найзапекліші бойові дії відбувалися за контроль над стратегічним транспортним вузлом м. Дебальцеве Донец. обл. За підтримки рос. армії «ДНР» захопила це місто. 11—12 лютого 2015 в Мінську відбулися напружені переговори у «Н.ф.» Президента України П.Порошенка, Президента Росії В.Путіна, Президента Франції Ф.Олланда, Канцлера ФРН А.Меркель. Була підписана Мінська угода (див. *Мінські угоди 2015*) про припинення вогню на Донбасі та умови політ. врегулювання конфлікту Її імплементація передбачалася впродовж 2015. Проте не вдавалося досягнути навіть стабільного припинення вогню. Наприкінці листопада 2015 в Парижі (Франція) учасники «норманського формату» переговорів домовилися продовжити термін виконання умов замирення на 2016. У жовтні 2015 міністр закордонних справ ФРН Ф.-В.Штайнмаєр запропонував політ. механізм надання *Верховною Радою України* тимчасового (на період остаточного повернення «*окремих районів Донецької і Луганської областей*» до правового порядку України) статусу т. зв. «ДНР» і «ЛНР». Проте впродовж 2016 також не вдалося досягнути стабільного режиму припинення вогню вздовж усієї лінії зіткнення. У жовтні 2016 було зірвано процедуру розведення військ конфліктуючих сторін уздовж усього периметру фронту. 19 жовтня 2016 у Берліні (Німеччина) відбулися нові переговори у «Н.ф.» Канцлера ФРН А.Меркель, Президента України П.Порошенка, Президента Франції Е.*Макрона*, Президента РФ В.Путіна. Сторони погодили «дорожню карту» виконання Мінських угод 2015. Але впродовж 2017 регулярні телефонні переговори за участю глав держав-учасниць «Н.ф.», Мінської контактної групи з питань урегулювання, міністрів закордонних справ не привели до успіху в процесі замирення. 10 травня 2018 в Аахені (Німеччина) провели переговори Канцлер ФРН А.Меркель, Президент Франції Е.Макрон та Президент України П.Порошенко. Проте Президент РФ В.Путін продовжував саботувати виконання Мінських угод 2015. Укр. сторона звертала увагу на неможливість проведення виборів на окупованих територіях без виведення іноз. військ та повного відновлення контролю укр. прикордонників за втраченою в серпні 2014 ділянкою українсько-рос. кордону. У відповідь рос. сторона вимагала прийняття на конституційному рівні закону про автономію «ДНР» і «ЛНР» у складі України, повну амністію бойовиків і визнання факту відмови РФ від відшкодування збитків, завданих Україні анексією Криму та *гібридною війною* на Донбасі.

25 листопада 2018 два прикордонних судна РФ в районі Керченської протоки взяли на абордаж буксири укр. ВМФ, які здійснювали плановий перехід з *Одеси* до *Маріуполя*. Внаслідок загрози повномасштабної війни з РФ у період 28 листопада — 27 грудня 2018 в укр. областях, що межують з Придністров'ям, Кримом і Донбасом було введено воєн. стан. Переговорний процес у «Н.ф.» був фактично зупинений. У 2-му турі виборів 21 квітня 2019 Президентом України був обраний В.*Зеленський*. Під час візиту 17—18 червня 2019 до Берліна (Німеччина) і Парижа він наголосив на важливості відновлення «Н.ф.» на вищому рівні. Завдяки наполегливим дипломатичним зусиллям 9 грудня 2019 у Парижі відбулися переговори Президента Франції Е.Макрона, Президента України В.*Зеленського*, Канцлера ФРН А.Меркель, Президента РФ В.Путіна. Рос. сторона знову відмовилася від перегляду послідовності виконання Мінських угод 2015. Стратегічною метою РФ залишалося «примушення України до миру» на умовах Кремля. Наступна зустріч у «Н.ф.» була запланована на квітень 2020 у Берліні. Проте пандемія коронавірусу, яка змусила країни Європи, Україну і Росію вдатися до карантинних заходів, призводила

до відкладення берлінської зустрічі. Сторони продовжили переговори щодо звільнення полонених і заручників, оскільки на той час не було звільнено «всіх утримуваних на всіх утримуваних». У квітні 2021 В.Путін висунув ультиматум, вимагаючи, щоби Україна вела переговори з «ДНР» та «ЛНР». На женевській червневій 2021 зустрічі з президентом США Дж.Байденом В.Путін зажадав додаткового тиску на Україну з вимогою виконання Мінських угод. У такому випадку В.Путін погоджувався на повернення США до «Н.ф.». Такі ультимативні вимоги залишали мирний процес у глухому куті.

Літ.: *Кошкіна С.* Євромайдан. К., 2014; *Фельштинский Ю., Станчев М.* Третья мировая: битва за Украину. К., 2014; *Березовець Т.* Анексія: острів Крим. хроніки «гібридної війни». К., 2015; *Магда Є.* «Гібридна війна»: вистояти і перемогти. Х., 2015; *Ложкин Б.* Третья республика. Х., 2017; *Горбулін В.* Світова гібридна війна: український фронт. К., 2018; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018; *Олланд Ф.* Уроки влади: мемуари. Х., 2019; *Якубова Л.* Інтеграція Донбасу і Криму vs. дезінтеграція України: історичний досвід, сучасні виклики (аналітична доповідь). К., 2019; *Винницький М.* Український Майдан, російська війна: хроніка та аналіз Революції гідності. Львів, 2021.

А.Ю. Мартинов.

НОРМА́НИ (лат. Normanni, однина Normannus; від давньосканд. norðmaðr «людина з Півночі», «півничанин») — у Зх. Європі назва скандинавів у добу вікінгів (кін. 8 — серед. 11 ст.). (Див. також *Варяги*, *Норманська проблема*.)

Ред.

О

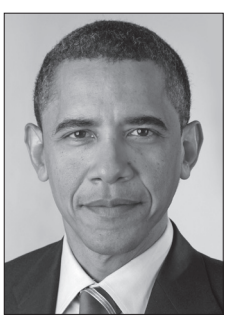

Б. Обама.

ОБА́МА Барак, Обама Барак-Хусейн (Barack Hussein Obama; н. 04.08.1961) — амер. політ. і державний діяч, 44-й президент США (2009—17). Н. в м. Гонолулу (шт. Гаваї, США) у змішаній американо-афр. родині. Батько-кенієць рано помер. Після смерті батька разом з матір'ю 1967 переїхав до вітчима в Джакарту (Індонезія). 1979 закінчив школу в Гонолулу. 1983 отримав ступінь бакалавра з міжнар. відносин Колумбійського ун-ту. Переїхав до Чикаго (США) 1985, де брав участь у громад. роботі. 1988—91 навч. на юриста в Гарвардському ун-ті. Викладав право у Чиказькому ун-ті 1993—2004. 1996 обраний до сенату шт. Іллінойс. 2004 обраний до Сенату США. У серпні 2005 разом із сенатором Р.Лугаром єдиний раз відвідав Україну для контролю за процесом роззброєння.

У серпні 2008 виграв попередні вибори відбору кандидата у президенти США від Демократ. партії у Г.Клінтон, яка стала держ. секретарем США під час першої 4-річної каденції О. 4 листопада 2008 обраний 44-м президентом США, був президентом США із 20 січня 2009 по 20 січня 2017 від Демократ. партії, ставши першим в історії США президентом-афроамериканцем.

Величезні зусилля О. були спрямовані на подолання негативного впливу на економіку США світ. екон. кризи, що розпочалася восени 2008. У зовн. політиці О. декларував намір завершити війни в Афганістані та Іраку. Проте до кінця двох президентських термінів вирішити ці проблеми не вдалося. Виведення амер. військ із Іраку та їхня заміна на найманців приватних військ. компаній спровокувала захоплення пн. районів Іраку радикальними ісламістами, які 2012 створили «Ісламську державу Іраку і Леванту». 1 травня 2011 О. оголосив про ліквідацію Усами бен Ладена, натхненника терористичних атак 11 вересня 2001. Навесні 2011 США підтримали революц. зміни в Єгипті, Тунісі, Лівії, Сирії, Ємені. О. виступав за замирення ізраїльтян і палестинців у кордонах 1967, що негативно позначилося на американсько-ізраїл. відносинах за часів його президентства.

Адміністрація О. взяла курс на поліпшення відносин з Росією. У липні 2009 О. відвідав *Москву*. 9 жовтня 2009 О. отримав Нобелівську премію миру. Впродовж першого президентського терміну О. Україна не була серед пріоритетів його зовн. політики. Спочатку не було бажання Вашингтона знову дратувати Росію перспективою вступу України і Грузії до *Північноатлантичного альянсу*. Тому адміністрація О. до часів *Революції гідності 2013—2014* в Україні більше уваги приділяла питанням демократ. перетворень і вступу України до *Світової організації торгівлі*.

9—10 грудня 2009 Вашингтон (США) відвідав міністр закордонних справ України П.*Порошенко*. 13—14 квітня 2010 Президент України В.*Янукович* зустрівся з О. на Вашингтонському саміті з питань ядерної безпеки. Україна погодилася вивезти високозбагачений уран. У квітні 2011 США виділили Україні 240 млн дол. США на добудову саркофага над Чорнобильською атомною станцією. 25 червня 2011 США засудили суд. процес над Ю.*Тимошенко*.

О. не наважився активно підтримати сусп. протести рос. лібералів проти обрання В.*Путіна* на 3-й президентський термін і 10 березня 2012 привітав його з перемогою на президентських виборах у РФ. У травні 2012 корпорації «Шелл» і «Ексон-Мобіл» вели переговори про видобуток сланцевого газу на сх. України. У червні 2012 О. відстояв у суді мед. реформу, яка була його гол. внутрішньополіт. проєктом. 1 листопада 2012 з амер. в'язниці вийшов найвідоміший укр. корупціонер свого часу П.*Лазаренко*.

6 листопада 2012 О. вдруге обраний на посаду президента США. Республіканці наполягали на скороченні бюджетних витрат. Було запропоновано за 2013—21 скоротити бюджетний дефіцит на 1,2 трлн дол. США. Заг. борг США становив 16,4 трлн дол. США. У грудні 2013 сенатор-республіканець Дж.Маккейн підтримав *Євромайдан*. 1 березня 2014 О. закликав Росію поважати суверенітет і територіальну цілісність України. 17 березня 2014 США запровадили обмежені санкції проти Росії за *анексію* Криму. Укр. проблемою зайнявся віце-президент США Дж.Байден. 4 червня 2014 у *Варшаві* відбулися переговори О. і Президента України П.Порошенка. Але його адміністрація відмовилася постачати Україні амер. летальну зброю.

20 січня 2015 О. заявив конгресу, що «Росія ізольована, її економіка в руїнах». 3 березня 2015 США на рік продовжили санкції проти Росії. 26—29 вересня 2015 Президент України П.Порошенко відвідав США. У жовтні 2015 Президент США О. оголосив про підписання США, Канадою, Мексикою, Перу, Чилі, Брунеєм, В'єтнамом, Сінгапуром, Австралією та Новою Зеландією Угоди про транстихоокеанське партнерство. 7 листопада 2015 у Вашингтоні відкрито меморіал жертвам *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. 30 березня — 2 квітня 2016 Президент України П.Порошенко відвідав США, проте попри продовження антиросійських санкцій обсяг

військово-політ. допомоги США Україні так і не вийшов на рівень стратегічних союзних відносин з Україною як країною за межами НАТО. У вітанні президента США О. з нагоди 25-річчя незалежності України зазначалося, що «цей день є особливо важливим у світлі загрози суверенітету та територіальній цілісності України, яка виникла в результаті російської агресії на сході України та спроби анексії Криму». 20 січня 2017 О. передав президентські повноваження новообраному 45-му Президентові США Д.*Трампу*.

Тв.: A Promised Land. New York, 2020.

Літ.: *Михайленко М.* Под знаком Обамы. К., 2010; *Тіндалл Дж., Шай Д.* Історія Америки. Львів, 2010; *Клінтон Г.* Важкі рішення. К., 2016.

А.Ю. Мартинов.

ОВСІЄ́НКО Василь Васильович (н. 8.04.1949) — правозахисник, громад. діяч, публіцист. Н. в с. Леніне (нині с. Ставки Житомир. р-ну Житомир. обл.). Під час навчання 1967—72 на філол. ф-ті Київ. ун-ту брав активну участь у розповсюдженні укр. *самвидаву* в молодіжному середовищі. 1972 сприяв дисидентам В.Лісовому та Є.Пронюку у підготовці 6-го числа позацензурного суспільно-політ. час. *«Український вісник»*. Із серпня 1972 працював учителем укр. мови та літератури в с. Ташань (нині село Бориспільського р-ну Київ. обл.). Заарештований 5 березня 1973 за звинуваченням у проведенні антирад. агітації і пропаганди (ст. 62, ч. 1 Кримінального кодексу УРСР). На поч. грудня 1973 разом із В.Лісовим та Є.Пронюком засуджений Київ. обласним судом до 4 років позбавлення волі у таборах суворого режиму. Перебуваючи в мордовських таборах, брав участь в акціях протесту рад. політ. в'язнів. Звільнившись у березні 1977, жив під адм. наглядом у рідному селі та працював у колгоспі художником-оформлювачем. З листопада 1978 — член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (див. *Українська Гельсінська спілка*). В лютому 1979 ув'язнений на 3 роки позбавлення волі (ст. 188-1, ч. 2) за сфабрикованим звинуваченням в опорі міліції. Покарання відбував у виправних колоніях № 55 (м. Вільнянськ Запоріз. обл.) і № 71 (*Коростень*). За звинуваченням у проведенні «антирадянської агітації та пропаганди» вчергове засуджений Житомир. обласним судом 26 серпня 1981 на 10 років таборів особливого режиму та 5 років заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом. Покарання відбував у таборах Пермської обл. РРФСР. Після звільнення (на підставі указу ВР СРСР від 12 серпня 1988) працював у колгоспі на Житомирщині. Реабілітований 1992. У вересні 1988 ввійшов до Всеукраїнської координаційної ради Укр. Гельсінської спілки (УГС). У липні 1989 обраний головою Житомир. філії УГС. З квітня 1990 — секретар Укр. респ. партії з видавничих справ. З 1990 — співголова Укр. к-ту «Гельсінкі-90». З травня 1997 по квітень 2001 — заст. голови Респ. християн. партії. З 1998 — працівник Харків. правозахисної групи.

Учасник експедиції на Урал, що перевезла восени 1989 в Україну тлінні рештки В.*Стуса*, Ю.*Литвина*, О.*Тихого*. Член Ради Музею історії політ. репресій «Перм-36», який діяв у с. Кучино на Уралі до 2014. Один з ініціаторів відновлення могил учасників *Другого Зимового походу Армії УНР 1921* у с. Базар на Житомирщині (див. *Базар*). Упродовж 1999—2005 — організатор щорічних експедицій укр. громадськості на Дні пам'яті в урочище Сандормох та на *Соловки*.

Автор численних публікацій з історії правозахисного руху в Україні.

Лауреат премій ім. В.Стуса (2000), імені І.Огієнка (2006), Фундації родини Воскобійників (2006).

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го ст. (2005 р.), «За мужність» 1-го ст. (2006), князя Ярослава Мудрого 5-го ст. (2009).

Праці: Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод: документи і матеріали, т. 1—4. Х., 2001; Три повстання Січків: спогади, інтерв'ю, листи, документи, т. 1—2. Х., 2003; Добром нагріте серце: до 90-річчя І.Б. Бровка. Х., 2005; *Мешко Оксана*: Не відступлюся!: до 100-річчя з дня народження. Х., 2005; Світло людей: мемуари та публіцистика, кн. 1—2. К., 2005; Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР, т. 1: Україна, ч. 1—3. Х., 2006; Василь Стус у віддзеркаленнях: спогади Василя Овсієнка про Василя Стуса. Полтава, 2007; Горинь Михайло Миколайович: запалити свічу. Х., 2009; Олекса Тихий: думки про рідний Донецький край, т. 1: Олекса Тихий у спогадах, роздумах, літературі; т. 2. Донецьк, 2012; Василь Стус: поет і громадянин: книга спогадів та роздумів. К., 2013; На полі чести, кн. 2: Наш сучасник Євген Сверстюк. К., 2015; Іван Русин: невільничі мандри. Х., 2015.

Літ.: *Хейфец М.* Василь Овсієнко — мученик ГУЛАГу: українські силуети. Нью-Йорк, 1983; Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР, т. 1. Україна, ч. 2. Х., 2006; *Кравченко В.* Невиправний Василь Овсієнко. «Дзеркало тижня», 2008, № 31 (710), 29 серпня; *Сверстюк Є.* Василь ранній. «ЛУ», 2009, № 16 (5304), 23 квітня; Рух опору в Україні: 1960—1990: енциклопедичний довідник. К., 2010.

О.Г. Бажан.

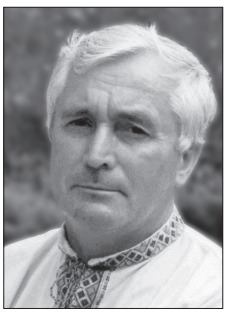

В.В. Овсієнко.

ОДЕ́СЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 2014 — одна з подій *збройної агресії Російської Федерації проти України*; масова загибель мітингувальників в *Одесі* 2 травня 2014. Їй передували спроби рос. спецслужб дестабілізувати суспільно-політ. ситуацію в пд. і сх. регіонах України (див. *«Русская весна»*). Цю активність підтримували рос. мас-медіа, які просували в укр. публічному просторі ідеї «федералізації» України та *«Новоросії»*, висловлені президентом РФ В.*Путіним* 17 квітня.

Протягом квітня в Одесі масових зіткнень не спостерігалося. Прихильники «федералізації» проводили відносно мирні акції протесту та організували наметове м-ко на Куликовому полі (за 3 км від середмістя), де зазвичай відбувалися офіц. масові заходи. Оскільки наближалося свято 9 травня, місц. влада ініціювала перенесення наметового м-ка в ін. місце (у «Парк 411-ї бата-

Проросійські бойовики під час вуличного протистояння в Одесі. 2 травня 2014.

реї»). Принципової домовленості було досягнуто, і частина протестувальників переїхала на нове місце, частина планувала зробити це пізніше, але деякі наполягали, що в жодному разі не залишать Куликове поле. Щодо останніх обласна і центр. влада наполягала на застосуванні сили, проте місц. правоохоронці відмовлялися це робити.

За даними укр. силовиків, на поч. травня рос. спецслужби планували реалізувати в Одесі сценарій захоплення адм. будівель та проголошення «народної республіки», використовуючи пророс. настрої частини населення. Для цього мали бути організовані масові заворушення під час футбольного матчу 2 травня «Чорноморець» (Одеса) — «Металіст» (*Харків*). 29 квітня секретар Ради нац. безпеки та оборони України А.*Парубій* провів розширену нараду із силовиками Одещини щодо протидії сепаратистській активності. В умовах бездіяльності правоохоронців демонтувати місц. антимайдан мали активісти «Самооборони майдану», одес. та харків. футбольні ультрас (останні вже мали досвід протидії сепаратистським рухам у Харкові й готувалися приїхати на футбольний матч). Цей сценарій попередньо був погоджений неофіц. каналами з очільниками антимайдану.

На 2 травня в центрі Одеси був запланований марш проукр. активістів «За єдину Україну!» на шляху до футбольного стадіону (формальну санкцію на його проведення місц. влада не давала). Своєю чергою, місц. «федералісти» та пророс. симпатики збудували барикади в центрі міста. Вони спробували захопити арсенал зброї в Одес. ін-ті внутр. справ, де зберігалося 500 автоматів, тож зброя була терміново перевезена до будівлі обласного управління МВС України.

Масові заворушення розпочалися з нападів сепаратистів на учасників маршу «За єдину Україну!». Певний час міліції вдавалося запобігати масштабному кровопролиттю, прикриваючи барикади, побудовані «федералістами». Частина правоохоронців, включаючи заст. нач. Гол. управління МВС України в Одес. обл. Д.Фучеджі, відкрито сприяла пророс. симпатикам під час зіткнень. Після того, як було вбито 2 проукр. активістів, ситуація вийшла з-під контролю. Лави правоохоронців і барикади «федералістів» були прорвані. Частина сепаратистів відступила до антимайдану на Куликовому полі, а частина забарикадувалась у будівлі торг. центру «Афіна». Завдяки діям бійців спецпідрозділу «Сокіл» будівля не була спалена: обидві сторони вже готувалися застосовувати «коктейлі Молотова». Під загрозою застосування бойової зброї вони заарештували «федералістів», що були в торг. центрі «Афіна» й відправили тих до слідчого ізолятора. На цей час уже було 6 жертв з обох боків.

Після зіткнень у центрі міста укр. активісти вирушили на Куликове поле для демонтажу антимайдану. Мешканці наметового м-ка вирішили забарикадуватись у найближчій будівлі — Будинку профспілок. Після знесення наметів почалася облога будівлі. На відміну від ситуації в центрі міста тут правоохоронці не втрутились у конфлікт. З обох сторін полетіли «коктейлі Молотова». Заг. кількість жертв становила 42 людини. За свідченням пожежників, дехто з обложників намагався протидіяти локалізації пожежі, не припиняючи кидати «коктейлі Молотова» у будівлю. Також на відео зафіксований принаймні один факт побиття людини, яка вистрибнула з будівлі, що палала.

За підсумком подій, правоохоронці затримали 127 осіб, причетних до масових зіткнень, частина з них мали рос. громадянство. 4 травня понад 1 тис. осіб розпочала штурм управління міліції, де перебували затримані пророс. сепаратисти. За письмовими поясненнями Д.Фучеджі (3 травня його призначили в. о. нач. Гол. управління МВС України в Одес. обл.), він віддав наказ відпустити 63 заарештованих без процесуального оформлення (частина з них терміново покинула межі України та згодом приєдналася до пророс. бойовиків на Донбасі). При цьому небажання застосовувати зброю проти штурмовиків для захисту держ. установи він пояснив тим, що навколо будівлі начебто їздили автобуси з озброєними бійцями «Правого сектора» і з початком стрілянини вони мали атакувати громадян, які штурмували будівлю. Згодом Д.Фучеджі, який мав рос. громадянство, втік з України (орієнтовно до Придністров'я), після чого був оголошений у міжнар. розшук.

3 і 4 травня 2014 були оголошені в Україні днями жалоби по громадянах, які загинули під час протистояння в Одесі.

Російська пропаганда регулярно використовувала дату трагедії 2 травня для просування свого трактування суспільно-політ. подій в Україні 2014 року і обґрунтування збройної агресії проти України.

13 травня 2014 *Верховна Рада України* утворила тимчасову слідчу комісію, щоб з'ясувати, серед іншого, обставини О.т. До складу комісії було обрано 10 нар. депутатів під головуванням А.Кіссе, обраного на окрузі в *Одеській області* (фракція Партії регіонів). 20 червня 2014 парламент заслухав попередній звіт комісії, а на 5 вересня 2014 було призначено підготовку остаточного звіту (він не був затверджений парламентом 7-го скликання, і відповідний проєкт був відкликаний у зв'язку з переобранням ВР України).

Тимчасова слідча комісія виявила, що попри норми чинного законодавства правоохоронні органи 2 травня в Одесі не ввели в дію оперативний план «Хвиля» (протидія масовим заворушенням), а нач. Гол. управління МВС України в Одес. обл. не затвердив наказ «Про застосування силових дій під час ліквідації масових заворушень» (його намагалися підписати заднім числом). У звіті повідомлялося, що слідство відпрацьовує 4 основні версії трагедії:

1) масові заворушення та вбивства, організовані на замовлення керівників екстремістських груп із метою дестабілізації обстановки як в Одес. обл., так і в ін. регіонах України;

2) масові заворушення та вбивства, організовані представниками місц. влади та правоохоронних органів із метою дискредитації центр. органів влади України;

3) масові заворушення та вбивства стали наслідком неконтрольованих дій фанатів футбольних клубів «Чорноморець» та «Металіст», а також проросійськи налаштованих груп за злочинної бездіяльності представників влади та міліції;

4) масові заворушення та вбивства умисно спровоковані радикально налаштованими особами

з числа націоналістичних партій з метою залякування прибічників федералізації України в Одес. обл. та в ін. регіонах країни.

Судячи з дій органів досуд. слідства, осн. версіями є 1-ша та 3-тя. Станом на 2020 кримінальна справа щодо розслідування О.т. не була доведена до суд. слухання.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Звіт Міжнародної дорадчої групи про проведення нагляду за розслідуванням подій в Одесі 2 травня 2014 року. Web: https://rm.coe.int/16804884cb; Звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування фактів загибелі громадян у містах Одесі, Маріуполі, а також в інших містах Донецької та Луганської областей України. Web: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52134

В.В. Головко.

ОЗБРО́ЄННЯ ТА ВІЙСЬКО́ВА ТЕ́ХНІКА УКРАЇ́НИ 2014—2020. На початок рос. агресії проти України основою озброєння та військ. техніки (далі — ОВТ) ЗС України були зразки рад. часів. Упродовж 2014—20 відбувалося оновлення ОВТ кількома осн. способами: 1) власне вир-во (у т. ч. нових взірців, які раніше не випускалися в Україні); 2) закупівля за кордоном рад. взірців ОВТ для компенсації бойових втрат; 3) надходження з-за кордону нових взірців ОВТ (у т. ч. за програмами військ. допомоги).

Стрілецьке озброєння. Основні взірці — автомати АК-74, АКС-74, АКС-74У, ручні кулемети РПК-74, ПКМ та ін. 2014 прийняті на озброєння пістолети «Форт-14», «Форт-17» вир-ва Науково-виробничого об'єднання «Форт». На з-ді «Маяк» налагоджено вир-во 7,62-міліметрових кулеметів КМ-7,62 (аналог ПКМ), КТ-7,62 (аналог ПКТ), на Науково-тех. комплексі «Завод точної механіки» — 12,7-міліметрових кулеметів КТ-12,7 (аналог НСВТ). 2018 прийнята на озброєння снайперська гвинтівка UR-10 вир-ва т-ва з обмеженою відповідальністю «Зброяр». У США закуплені снайперські гвинтівки SRS-1A, «Баррет» M107A1 та ін.

Гранатомети. На озброєнні перебувають ручні протитанк. гранатомети РПГ-7 (багаторазові), РПГ-18, РПГ-22, РПГ-26 (багаторазові), 73-міліметрові станкові протитанк. гранатомети СПГ-9, 30-міліметрові автоматичні станкові гранатомети АГС-17. Держ. підпр-во «Конструкторське бюро "Артилерійське озброєння"» виготовляє аналоги АГС-17 — КБА-117 (для встановлення на бойові машини) і КБА-119 (станковий). З-д «Кузня на Рибальському» виготовляє 40-міліметрові автоматичні станкові гранатомети УАГ-40.

Міномети. Осн. взірці — рад. 120-міліметровий 2Б11, 82-міліметровий 2Б14 «Піднос», 82-міліметровий автоматичний 2Б9 «Васильок». Для їх заміни створені й випускаються укр. відповідники — 120-міліметровий М120-15 «Молот» (з-д «Маяк», 2015) 82-міліметровий КБА-48М (Держ. підпр-во «Конструкторське бюро "Артилерійське озброєння"», 1997). Створені міномети нового класу — 60-міліметрові, призначені для частин спец. призначення і десантно-штурмових військ: КБА-118 (Держ. підпр-во «Конструкторське бюро "Артилерійське озброєння"», 2015), М60-16 «Камертон» (з-д «Маяк», 2016).

Протитанкові ракетні комплекси (ПТРК). Осн. взірці — рад. переносні «Конкурс», «Фагот», самохідні «Штурм-С». 2020 почалися випробування модернізованого ПТРК «Штурм-СМ» з новими ракетами і прицільною станцією. 2011 прийнятий на озброєння переносний ПТРК середнього класу «Стугна-П», а 2017 — легкий ПТРК «Корсар» (обидва — розробки КБ «Луч»). 2018 почалося постачання зі США легких ПТРК «Джавелін».

Артилерійське озброєння. Основою його є артилер. системи рад. часів, зокрема самохідні артилер. установки (САУ) 2С1 (калібр 122 мм), 2С3, 2С5, 2С19 (152 мм), 2С7 (203 мм), буксирувальні гармати Д-30 (122 мм), Д-20, 2А36, 2А65 (152 мм). У частинах десантно-штурмових військ у невеликій кількості використовуються 120-міліметрові САУ 2С9. Для компенсації втрат 2018—19 в Чехії закуплено 49 САУ 2С1, а 2020 замовлено 26 152-мм САУ «Дана-М2». Ведуться випробування укр. колісної 152-міліметрової САУ 2С22 «Богдана».

Реактивні системи залпового вогню (РСЗВ). Осн. взірці — 122-міліметровий БМ-21 «Град», 220-міліметровий БМ-27 «Ураган», 300-міліметровий БМ-30 «Смерч». 2019 прийнята на озбр. модернізована 122-міліметрова РСЗВ «Верба», 2018 — 300-міліметрова РСЗВ *«Вільха»* з коригованим боєприпасом. 2020 почалися випробування модернізованої 220-міліметрової РСЗВ «Буревій».

Тактичні ракетні комплекси. На озброєнні перебуває ракетний комплекс *«Точка-У»*. Ведеться створення оперативно-тактичного ракетного комплексу «Грім-2». Для ВМС створений протикорабельний ракетний комплекс *«Нептун»* у береговому варіанті, ведуться роботи зі створення його варіантів авіац. та корабельного базування.

Танки. Осн. тип танка Сухопутних військ України — Т-64БВ. Здійснюється програма його модернізації до рівня БМ «Булат». У невеликій кількості є сучасні танки укр. вир-ва БМ «Оплот». Також використовуються танки Т-72 і Т-80 кількох модифікацій.

Броньовані машини. Основні взірці — бойові машини піхоти БМП-1, БМП-2, бронетранспортери БТР-80. У частинах десантно-штурмових військ використовується невелика кількість бойових машин десанту БМД-1, БМД-2. Для компенсації втрат закуплені у Польщі 200 БМП-1АК, здійснюється модернізація застарілих БТР-70 до рівня БТР-70Ді. 2012 на озброєння прийнятий бронетранспортер укр. вир-ва БТР-4, 2015 — БТР-3. 2015 у Великій Британії придбано 75 БТР «Саксон». Укр. пром-сть виготовляє кілька типів бронеавтомобілів (*«Дозор-Б»*, *«Варта»*, «Козак-2» та ін.).

Засоби протиповітряної оборони (ППО). У Сухопутних військах осн. засобами ППО є переносні зенітні ракетні комплекси (ПЗРК) «Стріла-2М», «Ігла», зенітні ракетні комплекси (ЗРК) малої дальності «Оса-АКМ» і «Стріла-10», зенітні самохідні установки ЗСУ-23-4 і 2С6, буксирувані зенітні гармати ЗУ-23.

На озброєнні частин ППО Повітряних сил станом на 2014 були ЗРК великої дальності С-300ПТ, С-300ПС, середньої «Бук-М1». Після початку рос. агресії здійснюються ремонт, модернізація і повернення до бойового складу раніше знятих з озброєння ЗРК малої дальності «Тор», середньої С-125М1, великої С-300В1.

Бойові літаки. На озброєнні Повітряних сил — 4 типи бойових літаків — бомбардувальники

Су-24М (у т. ч. розвідувальний варіант Су-24МР), штурмовики Су-25 та винищувачі МіГ-29 і Су-27. Оновлення авіапарку здійснюється шляхом модернізації наявної техніки. Модернізацію МіГ-29 здійснює Львів. держ. авіаремонтний з-д. 2009 прийнятий на озброєння варіант МіГ-29МУ1, з 2019 випробовується варіант МіГ-29МУ2 (з розширеними можливостями ударів по наземних цілях). Су-25 і Су-27 модернізуються на з-ді «МіГремонт» у *Запоріжжі*. 2010 прийняті на озброєння варіанти Су-25М1 (бойовий) і Су-25УБМ1 (навчально-бойовий), 2015 з'явилися вдосконалені літаки Су-25М1К і Су-25УБМ1К. 2014 прийняті на озброєння модернізовані літаки Су-27С1М, Су-27П1М, Су-27УБ1М і Су-27УП1М.

Транспортна та навчальна авіація. Осн. типами військово-транспортних літаків (ВТЛ) Повітряних сил є важкі Іл-76МД і легкі Ан-26. 2015 на озброєння прийнятий ВТЛ Ан-70. Планується закупівля середніх ВТЛ Ан-178 (випробовується з 2015).

Для навчання пілотів використовуються реактивні літаки L-39. Модернізація їх здійснюється Одес. авіац. з-дом. 2009 прийнятий на озброєння варіант L-39М1, а 2015 — L-39М, який відзначається розширеними можливостями (дає змогу імітувати роботу бортового обладнання винищувача МіГ-29).

Гелікоптери. Осн. типами гелікоптерів ЗС України є багатоцільові Мі-8 та ударні Мі-24. В авіації ВМС служить невелика кількість спец. (протичовнових і пошуково-рятувальних) гелікоптерів Мі-14 і Ка-27. З 2014 ЗС отримали деяку кількість модернізованих легких гелікоптерів *Мі-2МСБ*, які використовуються як допоміжні й навчальні. 2012 на озброєння прийняли модернізований гелікоптер *Мі-24ПУ1*, створений на Конотопському авіаремонтному з-ді. Машина отримала нові двигуни, прицільне обладнання, ПТРК «Бар'єр» та удосконалені засоби захисту. Ведеться робота зі створення досконалішого варіанта Мі-24ПУ2. 2014 прийнятий на озброєння модернізований гелікоптер Мі-8МСБ-В з новими двигунами й обладнанням, створений АТ «Мотор-Січ».

Безпілотні літальні апарати (БПЛА). На момент початку рос. агресії на озброєнні Повітряних сил перебував єдиний тип БПЛА — Ту-143. Упродовж 2014—20 ЗС отримали БПЛА різних класів і моделей. 2016 72 БПЛА RQ-11 «Рейвен» надійшов зі США. 2015 прийнятий на озброєння БПЛА «Фурія» (виробник — Науково-вироб. підпр-во «АтлонАвіа»), 2019 — БпАК-МП-1 «Спектатор» (ВАТ «Меридіан»). У дослідній експлуатації перебувають БПЛА «Лелека-100», PD-1, F-2M, ACS-3 та ін. 2019 до Повітряних сил надійшли розвідувально-ударні БПЛА «Байрактар» ТВ2 турец. вир-ва.

Військово-морська техніка. Внаслідок рос. окупації Криму ВМС України втратили більшість бойових кораблів і допоміжних суден. У складі ВМС залишилися сторожовий корабель «Гетьман Сагайдачний», середній десантний корабель «Юрій Олефіренко» та кілька менших катерів. 2015—19 отримано 7 малих броньованих артилер. катерів проєкту 58155, 2018 — 2 десантно-штурмових катери проєкту 58503 (усі — вир-ва з-ду «Кузня на Рибальському»). 2019 передані 2 (із запланованих 5) амер. патрульні катери типу «Айленд».

Літ.: *Згурец С.* Блеск и скрежет стали: уроки войны, т. 1: Боевые бронированные машины. К., 2016; *Харук А.* Зроблено в Україні. Х., 2019.

А.І. Харук.

Окопи Святої Трійці. Львівська брама. Фото початку 21 ст.

О́ЙУМ, Оюм (лат. Oium; імовірно від готського Aujom — «країна, де багато води», «земля річок») — згідно з *Йорданом* земля, куди прийшли *готи*, просуваючися з басейну Вісли на пд. Якщо розуміти джерело буквально, це готська назва *Скіфії*. Деякі дослідники, по-різному інтерпретуючи окремі деталі тексту Йордана, розміщували О. за межами Скіфії (За В.Сєдовим — на *Волині* та в сусідніх з нею районах Мазовії та *Підляшшя*) або намагалися локалізувати його на порівняно невеликій території у межах Скіфії (за О.Скржинською, О. — це Геродотова *Гілея*, за О.Шаровим — степове лівобережжя Дніпра).

Літ.: *Седов В.В.* Славяне в древности. М., 1994; *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. СПб., 1997; *Шаров О.В.* Данные письменных и археологических источников о появлении германцев на Боспоре (проблема выделения «германских древностей» на Боспоре). «Stratum plus», 2010, № 4.

Д.Я. Вортман.

ОКО́ПИ СВЯТО́Ї ТРІ́ЙЦІ, Окопи Гори Святої Трійці, Фортеця Святої Трійці, Окопівська фортеця — фортеця й поселення кінця 17 — поч. 18 ст. Рештки — пам'ятка арх-ри нац. значення — розташов. на території с. Окопи Чортківського р-ну Терноп. обл., на лівому березі *Дністра*, де впадає *Збруч*. Заснована під час Польсько-турец. війни 1683—99 як опорний пункт для блокади м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), що контролювалося тоді осман. військом. Ініціатором буд-ва був великий гетьман коронний С.-Я.*Яблоновський*, роботами на місці керував генерал коронної артилерії М.Контський. Імовірно, проєкт виконав архіт. Т. ван Гамерен. Фортецю споруджено восени—взимку 1692. Її гарнізон громив осман. конвої, робив вилазки до околиць Кам'янця і водночас давав відсіч спробам противника захопити твердиню.

Після того, як *Річ Посполита* повернула собі Кам'янець (1699), О.С.Т. втратили стратегічне значення. Поселення, оточене укріпленнями, 1700 отримало *магдебурзьке право*, статус *містечка* і привілеї на проведення щотижневих *торгів* і щорічних *ярмарків*. У серед. 18 ст. м-ко занепало.

Укріплення не підтримувалися в належному стані й також почали занепадати. На території фортеці до літа 1768 стояв невеликий гарнізон коронних військ. У листопаді 1768 її зайняв загін *Барської конфедерації 1768* під командуванням К.Пуласького. 8 березня 1769 фортецю здобув рос. загін на чолі з ген. С.Ізмайловим. У подальшому тривала руйнація укріплень. 1905 Польс. т-во ша-

нувальників старовини відреставрувало фортечні брами та костьол, але пізніше ці об'єкти знову прийшли у занедбаний стан. Значну частину валів знесли 1915 під час прокладання залізниці.

Фортеця вдало розміщена на вузькому перешийку. З пд. і пн. сторін її надійно захищали круті скелясті схили (у бік Дністра і Збруча відповідно), доповнені невисокими мурами вздовж верхніх бровок. Із зх. і сх. сторін було споруджено земляні бастіонні укріплення. У куртинах кожного із фронтів влаштовано муровані брами: на зх. — Львівська, на сх. — Кам'янецька. Крім того, на території фортеці було збудовано муровані дозірну вежу та Троїцький костьол (1693), в якому на рубежі 17 і 18 ст. відбувалися сеймики *Подільського воєводства*. До нашого часу збереглися руїни брам і вежі, фрагменти земляних укріплень та костьол (реставрований 2014).

Літ.: *Finkel L.* Okopy Św. Trojcy: Dwa epizody z dziejów Polski. Lwów, 1889; *Mossakowski S.* Czy proektant Okopów Św. Trojcy? В кн.: Sztuka baroku: materialy z sesji naukowej. Kraków, 1991; *Marcinek R.* Okopy Świętej Trojcy. «Teka Komisji Urbanistyki i Architektury», 1995, t. 27; *Ричков П.* Першоджерела до історії архітектури та містобудування України в збірках Відня. «Архітектурна спадщина України», 1996, т. 3, № 2; *Nicieja S.* Twierdze kresowe Rzeczypospolitej: historia, legendy, biografia. Warszawa, 2006; *Парацій В.М.* Окопи Св. Трійці: історична доля та пам'яткоохоронна традиція однієї з «нездоланних твердинь» Поділля. «Сіверщина в історії України» (К.—Глухів), 2010, вип. 3; *Лукомська З.В.* Історична фортеця «Окопи Святої Трійці» на Тернопільщині. «Вісник Національного університету "Львівська політехніка": серія "Архітектура"», 2016.

Д.Я. Вортман.

ОКРЕ́МІ РАЙО́НИ ДОНЕ́ЦЬКОЇ ТА ЛУГА́НСЬКОЇ ОБЛАСТЕ́Й (ОРДЛО) — територія України, окупована РФ (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*). Для політ. прикриття окупації РФ використовуються імітаційні квазі-державні структури — «самопроголошені» «Донецька народна республіка» («ДНР») та «Луганська народна республіка» («ЛНР»). Їх формування відбувалося за однаковим сценарієм. 6 квітня 2014 активізувалися проpос. масові акції, що супроводжувалися захопленням адм. будівель. Учасники акцій проголошували «декларації суверенітету» та «народних губернаторів». У *Донецьку* проголошення «суверенітету» відбулося 7 квітня. В *Луганську* цього намагалися безуспішно домогтися від депутатів обласної ради, тому проголосили пізніше — 27 квітня. 11 травня на території обох регіонів були імітовані «референдуми про самовизначення» (див. *Референдуми неконституційні 2014*). 12 травня «ДНР» та «ЛНР» синхронно проголосили «незалежність». 24 травня представники обох угруповань проголосили утворення «конфедеративного союзу народних республік "Новоросія"» (див. *«Новоросія»*), до якого начебто мали приєднатися ще 6 укр. регіонів.

Проведення укр. силовиками *Антитерористичної операції* (АТО) протягом липня—серпня 2014 поставило ці імітаційні проєкти на межу зникнення. Проте після вторгнення регулярних рос. військ в Україну їх реалізація продовжилася в урізаному вигляді. Окуповані РФ території були інституйовані Мінською угодою вересня 2014 («Протокол відносно спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П.*Порошенка* та ініціатив Президента Росії В.*Путіна*» від 5 вересня; див. *Мінська угода 2014*). Саме в ній згадується зобов'язання України ухвалити Закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», що і було зроблено 16 вересня. У рамках Мінської угоди був підписаний меморандум (19 вересня 2014), в якому виступали як переговорна сторона «представники окремих районів Донецької та Луганської областей». До нього мав бути підписаний додаток, де на карті була би зафіксована лінія розмежування, але він так і не був погоджений.

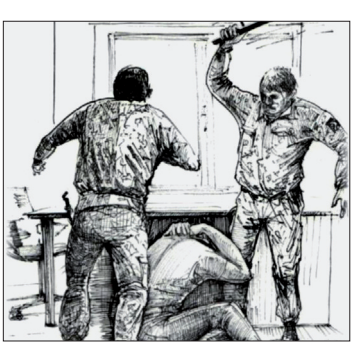

У в'язниці в Донецьку. Малюнок з графічного роману С. Захарова «Діра».

З метою утвердження окупаційної адміністрації та імітації державотворення 2 листопада 2014 в ОРДЛО були проведені вибори глав «республік» і депутатів «народних рад». У публічній риториці представники «ДНР» та «ЛНР» наполягали на тому, що територія їхніх утворень сягає адм. кордонів *Донецької області* та *Луганської області* відповідно. Формально це стало одним із приводів воєн. ескалації січня—лютого 2015.

У таких умовах укр. влада визнала ОРДЛО тимчасово окупованими територіями, а Росію — державою-агресором. Ця позиція була закріплена у Зверненні ВР України від 27 січня 2015. Принциповим моментом у ньому було визначення «ДНР» та «ЛНР» як терористичних орг-цій.

У мінських домовленостях лютого 2015 (див. *Мінські угоди 2015*) містився пункт про проведення конституційної реформи в Україні з набуттям чинності до кінця 2015 нової *Конституції України*, яка мала враховувати особливості ОРДЛО, узгоджені із представниками цих районів. Україна зобов'язувалася ухвалити постійне законодавство про особливий статус ОРДЛО. Також не пізніше, ніж за 30 днів, *Верховна Рада України* мала ухвалити постанову, в якій би визначалася територія, на яку поширюється особливий режим самоврядування, встановлений у меморандумі від 19 вересня 2014 (при цьому фактична лінія розмежування, що сформувалася в лютому 2015, не відповідала меморандуму 2014). Відповідний документ був ухвалений 17 березня 2015. У ньому тимчасово запроваджувався особливий порядок місц. самоврядування в р-нах або їхніх частинах, містах, с-щах і селах, що перебувають на територіях, розташов. між держ. кордоном України з РФ, берегом Азовського моря та лінією, яка визначалася в додатку до постанови. Тоді ж парламентарі внесли застереження в Закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», що особливий порядок буде реалізовуватися виключно органами місц. самоврядування, які

обрані на позачергових виборах, призначених і проведених відповідно до Конституції України та законів України.

Мінські домовленості привели до певного зменшення масштабів воєн. дій у зоні конфлікту. Росія була змушена дотувати регіон і продовжувати імітацію місц. державності.

У концептуальних документах України — «Стратегії національної безпеки» (травень 2015) та «Воєнній доктрині» (вересень 2015) — був зафіксований статус ОРДЛО. Зокрема, у «Стратегії...» у переліку агресивних дій РФ згадувалися «створення і всебічна підтримка, зокрема військова, маріонеткових квазідержавних утворень на тимчасово окупованій території частини Донецької та Луганської областей». При цьому в «Доктрині...» концептуально розрізнялися «тимчасова окупація» Криму і *Севастополя* та «збройна агресія Росії» в ОРДЛО.

Попри визначення ОРДЛО як окупованих територій у соціально-екон. сфері 2015—16, товарообмін і транспортне сполучення з ними були збережені. Наприкінці грудня 2016 «організації ветеранів АТО» за підтримки деяких нар. депутатів (насамперед фракції «Самопоміч») ініціювали транспортну блокаду ОРДЛО. Спочатку Президент України П.Порошенко та глава уряду В.*Гройсман* до цього поставилися негативно (натомість секретар Ради нац. безпеки та оборони України О.*Турчинов* її підтримав). У подальшому, щоб запобігти внутрішньополіт. кризі та під тиском громад. думки, укр. влада пішла на поступки. 16 березня 2017 Президент України П.Порошенко за підсумками засідання *Ради національної безпеки та оборони України* ввів у дію рішення про тимчасову заборону переміщення товарів через лінію розмежування з ОРДЛО. Однак уже й після цього П.Порошенко виступив із заявою, що торг. блокада «виявилася спецоперацією з виштовхування окупованих районів Донбасу в Росію». У відповідь на транспортну блокаду ватажки ОРДЛО О.*Захарченко* та І.*Плотницький* проголосили впровадження «зовнішнього управління» на всіх підпр-вах укр. юрисдикції, що працювали на території «ДНР» та «ЛНР» («*націоналізацію*»), а також припинили поставки вугілля.

Інструментом тиску на Україну став указ президента РФ В.Путіна від 18 лютого 2017 «Про визнання в Російській Федерації документів і реєстраційних знаків транспортних засобів, виданих громадянам України та особам без громадянства, які постійно мешкають на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей». Цей документ, зокрема, визнавав «паспорти», які видавалися в «ДНР» та «ЛНР». З ними віднині дозволялося в'їжджати в РФ та виїжджати з неї. За офіц. позицією РФ, це було зроблено начебто «з гуманітарних міркувань». МЗС України заявило, що «це де-факто є визнанням контрольованих Росією на окупованих українських територіях Донбасу нелегітимних органів влади». П.Порошенко назвав цей крок «черговим доказом російської окупації».

В умовах замороження конфлікту пророс. бойовики інколи намагалися вдаватися до «державотворчих піар-акцій», щоб відволікти увагу місц. населення від важкого соціально-екон. стану. Зокрема, 18 червня 2017 О.Захарченко проголосив створення «нової конфедеративної республіки» під назвою «Малоросія», до складу якої мали начебто ввійти всі області України. Це було не погоджено з Москвою, тому звідти прийшла директива, що «проєкт Малоросії є більше літературним, ніж політичним» та було наказано забути його протягом місяця.

У лютому 2018 ВР України на законодавчому рівні чітко зафіксувала в Законі «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», що ОРДЛО є тимчасово окупованими РФ територіями. Такими визнавалися території України, в межах яких встановили та здійснюють заг. контроль збройні формування РФ та окупаційна адміністрація РФ, а саме:

«1) сухопутна територія та її внутрішні води у межах окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей;

2) внутрішні морські води, прилеглі до сухопутної території, визначеної пунктом 1 цієї частини;

3) надра під територіями, визначеними пунктами 1 і 2 цієї частини, та повітряний простір над цими територіями».

Межі та перелік р-нів, міст, с-щ і сіл, частин їхніх територій, тимчасово окупованих у Донец. та Луган. областях, визначаються Президентом України за поданням Мін-ва оборони України, підготовленим на основі пропозицій Генштабу ЗС України. Крім того, закон поширював на ОРДЛО дію норм Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який стосується *Автономної Республіки Крим* та м. *Севастополь*. Цим документом також змінювався формат протистояння рос. збройній агресії в ОРДЛО — з АТО на *Операцію об'єднаних сил*.

Отримання контролю над пром. активами в ОРДЛО призвело до посилення протиріч у середовищі очільників окупаційних адміністрацій. У листопаді 2017 виплеснувся назовні конфлікт між ватажками силових структур «ЛНР» та оточенням глави «республіки» І.Плотницького. Після нетривалого збройного протистояння останній був змушений втекти до Росії, а на його місце був поставлений «міністр державної безпеки» Л.*Пасічник*. У подальшому найпотужніші пром. активи в ОРДЛО перейшли під оперативний контроль комерційних структур, пов'язаних із родиною колиш. Президента України В.*Януковича*. 31 серпня 2018, ймовірно, внаслідок кримінальних розборок, був убитий ватажок «ДНР» О.Захарченко. З метою легітимації нових призначенців на чолі окупаційних адміністрацій в ОРДЛО 11 листопада 2018 були проведені «вибори» глав «республік» та нових депутатів «народних рад». З метою тиску на Україну 24 квітня 2019 президент РФ В.Путін підписав указ про спрощений порядок надання мешканцям ОРДЛО рос. громадянства (пізніше ця норма була розповсюджена на всіх мешканців Луган. та Донец. областей).

Після президентських виборів в Україні 2019 спостерігалося певне розмороження політико-дипломатичного діалогу навколо ОРДЛО. Каменем спотикання став порядок імплементації Мінських домовленостей. РФ намагалася домогтися згоди на

проведення позачергових місц. виборів у ОРДЛО до виведення незаконних військ. формувань та окупаційних військ. Це було неприйнятним для України, яка фактично виступала за перегляд алгоритму врегулювання конфлікту, зафіксованого Мінськими домовленостями. Стратегічною метою РФ є повернення ОРДЛО до складу України з умовою, що їх конституційний статус даватиме змогу блокувати європ. та євроатлантичну інтеграцію країни, утримувати її в рос. зоні впливу.

Літ.: Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей. «Відомості Верховної Ради України», 2014, № 45, ст. 2043 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18/ed20140916#Text); Постанова Верховної Ради України «Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування». Там само, 2015, № 21, ст. 142 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-VIII#Text); Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"». Там само, 2015, № 22, ст. 153 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text); 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2; Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19; Комплекс мер по выполнению Минских соглашений. Web: https://www.osce.org/ru/cio/140221; Меморандум об исполнении положений Протокола по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П.Порошенко и инициатив Президента России В.Путина. Web: https://www.osce.org/ru/home/123807; Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П.Порошенко и инициатив Президента России В.Путина. Web: https://www.osce.org/ru/home/123258

В.В. Головко.

«ОКСАМИ́ТОВА РЕВОЛЮ́ЦІЯ» 2000, «Оксамитова революція» в Україні 2000 — політ. переворот у *Верховній Раді України*, що позбавив ліві партії вирішального впливу на вищий законодавчий орган д-ви в лютому 2000, тобто між парламентськими виборами 1998 і 2002. Вважається точкою неповернення у тривалій боротьбі між законодавчою владою, яка прагнула під впливом лівих партій загальмувати перехід України до ринкової економіки, та політ. силами, що відображали інтереси новопосталих олігархів і спиралися на підтримку президентської влади.

Передумови для «О.р.» визріли після перемоги чинного *Президента України* у 2-му турі президентських виборів у листопаді 1999. Тоді Л.*Кучму* підтримали 15,87 млн виборців (56,25 % тих, хто взяв участь у голосуванні). За провідника *Комуністичної партії України* П.Симоненка проголосували 10,67 млн виборців (37,8 %). 23 грудня 1999 ВР України дала згоду на призначення головою уряду кер. Нац. банку України В.*Ющенка*. Наступного дня керівники 11 парламентських фракцій парафували сенсаційну угоду про створення більшості у ВР України, яка мусила підтримати курс реформ і взаємодіяти з урядом В.Ющенка. Нова більшість зобов'язалася відправити у відставку Голову ВР України, фактичного керівника «Лівого центру» О.*Ткаченка* та його 1-го заст., комуніста А.Мартинюка.

Згідно з регламентом для зміни кер-ва парламенту був необхідний кворум у $^2/_3$ складу депутатів. Кожного разу, коли поставало це питання, комуністи, соціалісти й депутати від Сел. партії України не реєструвалися, створюючи ситуацію штучної відсутності кворуму. В разі ж, якщо за потреби вирішення ін. питань кворум був зареєстрований, спікер порушував регламент, відмовляючись надати слово тим депутатам, які могли запропонувати зміну кер-ва парламенту, або ж не ставлячи вже внесену таку пропозицію на голосування. Дні йшли за днями, а вже сформована більшість не могла себе проявити. «Більшовики» змушені були покинути приміщення ВР України по вул. М.Грушевського і перебратися в Укр. дім на Європ. площі. «Меншовики» продовжували перебувати у приміщенні ВР України, проте не могли працювати через відсутність кворуму. 21 січня 2000 239 депутатів, що зібралися в Укр. домі, проголосували за відставку спікера і його 1-го заступника. Після цього заст. Голови ВР України В.Медведчук разом із координатором більшості Л.*Кравчуком* почали переговори з фракціями про переобрання всіх керівних осіб, які саботували роботу парламенту. 1 лютого більшість, яка зросла до 255 депутатів, знову зібралася на пленарне засідання в Укр. домі й затвердила «в пакеті» домовленості про всі нові призначення. Головою ВР України було обрано І.*Плюща* (Народно-демократ. партія), 1-м віце-спікером — В.Медведчука (Соціал-демократ. партія України (об'єднана)), віце-спікером — С.Гавриша (фракція «Відродження регіонів»). Було переобране кер-во 8 к-тів, які раніше очолювали представники лівих партій.

Одночасно ВР України ухвалила новий порядок обчислення скликань. Тепер обчислення починалося зі складу Верховної Ради, сформованого на перших вільних виборах 1990. Цей склад депутатів схвалював *Декларацію про державний суверенітет України* та *Акт проголошення незалежності України*. Отже, на 9-му році існування незалежної д-ви ВР України відмовилася від традиції обчислення скликань, які ґрунтувалися на Конституції УРСР 1937.

До Кодексу законів про працю були внесені зміни: скасовувалися вихідні 7 і 8 листопада «на честь свята Великої Жовтневої соціалістичної революції». Депутати ухвалили також постанову про заміну рад. символів на фасаді будинку ВР України держ. символікою незалежної України. Ще під час ремонту фасаду влітку 1999 вони пропонували збити рельєф держ. герба УРСР, проте О.Ткаченко не побажав поставити це питання на голосування.

Ліва меншість парламенту не визнала рішень, які журналісти назвали «оксамитовою революцією». Невизнання нового кер-ва ВР України вони аргументували порушенням регламенту: рішення про його обрання ухвалювалися за відсутності потрібного кворуму. Попередні порушення регламенту О.Ткаченком вони до уваги не брали. Проте Мін-во юстиції України визнало дії більшості депутатів легітимними. Цим рішенням правова колізія була вичерпана.

29 лютого 2000 мала розпочатися 5-та сесія ВР України 3-го

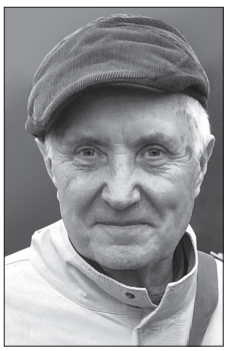

В.І. Онопрієнко.

В.А. Опанасюк.

скликання. У відновленні роботи парламенту були однаково зацікавлені всі депутати. Якби протягом місяця ВР України не спромоглася розпочати спільні засідання, для Президента України виникла б єдина передбачена конституцією можливість розпустити її. Тому ліві фракції змушені були погодитися з переобранням кер-ва парламенту і зареєструватися в залі засідань.

Літ.: Державотворчий процес в Україні: 1991—2006. К., 2007; Україна: політична історія: XX — початок XXI ст. К., 2007, Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008.

С.В. Кульчицький.

«ОКСАМИ́ТОВІ РЕВОЛЮ́ЦІЇ» — див. *Революції кінця 1980-х — початку 1990-х років у країнах Центрально-Східної Європи.*

ОКУПА́ЦІЯ КРИ́МУ РОСІ́ЙСЬКОЮ ФЕДЕРА́ЦІЄЮ — див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України.*

ОНОПРІЄ́НКО Валентин Іванович (н. 02.04.1939) — історик науки і техники, соціолог, д-р філос. н. (1982), проф. (1992). Академік АН вищої школи України та Академії буд-ва України. Н. в м. Алдан (нині місто в Республіці Саха (Якутія), РФ). 1955—57 працював мотористом у м. *Ірпінь*. 1962 закінчив *Московський університет*, 1966 — аспірантуру кафедри філософії науки цього ун-ту. 1962—63 — наук. співробітник у Карельській філії АН СРСР (Петрозаводськ; нині столиця Республіки Карелія, РФ), 1964—75 — викладач Київ. політех. ін-ту, 1975—86 — старший, згодом провідний наук. співробітник Сектору історії природознавства і техніки Ін-ту історії АН УРСР, 1986—2015 — зав. відділу методології та соціології науки Ін-ту досліджень науково-тех. потенціалу та історії науки ім. Г.Доброва, з 2015 — гол. наук. співробітник цього ін-ту.

У 1960-ті рр. почалося його плідне співробітництво з акад. О.Поваренних і проф. С.Морозом з розробки актуальних методологічних проблем геології. Серія праць з уточнення логічних процедур отримання істор. знання в геології, використання методу ретромовлення, специфіки генетичних побудов, теорій, моделей, формалізації та математизації отримала визнання в *СРСР* та за кордоном. Із серед. 1980-х рр. захопився наук. біографістикою. Півтора десятка його книжок про вчених видано вид-вом «Наука» (*Москва*) в серії «Науково-біографічна література», багато таких книжок вийшли також в Україні.

Ініціатор і учасник численних соціологічних досліджень наук. системи України та *Національної академії наук України*, результати яких набули широкого сусп. розголосу. Обґрунтував сучасний статус соціології науки і технологій, наукознавства в цілому. Ґрунтовну аргументацію з його боку отримали методологічні питання сучасного наукознавства, соціокульт. та методологічні зрушення в наук. знанні у період трансформації наук. системи, дослідження інноваційного потенціалу інформації та знання в методології знаннєвого суспільства, проведення соціологічного моніторингу інноваційних можливостей ін-тів НАН України, дослідження соціокульт. перетворень у *постіндустріальному суспільстві* під впливом інформаційно-комунікаційних знань і технологій.

Учасник багатьох міжнар. форумів, конгресів, симпозіумів, автор публікацій у рейтингових зарубіжних і міжнар. часописах. На Міжнар. конгресі з історії науки (Льєж (Бельгія), 1997) відбулося прийняття О. в члени Міжнар. союзу історії і соціології науки Нац. к-ту істориків науки України, О. затверджено його президентом.

Протягом життя займався викладацькою діяльністю: в Моск. ун-ті, Київ. політех. ін-ті, Київ. нац. ун-ті ім. Т.Шевченка, Київ. ін-ті к-ри, Київ. нац. лінгвістичному ун-ті, нині — в Нац. авіац. ун-ті, Центрі гуманітарної освіти НАН України, Фізико-тех. навчально-наук. центрі НАН України. Член ради Держ. фонду фундаментальних досліджень (з 1996), член редколегій журналів «Наука та наукознавство», «Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія», «Totallogy: постнекласичні дослідження».

Лауреат премії ім. М.Грушевського НАН України.

Нагороджений медаллю РАН ім. акад. О.Яншина.

Праці і тв.: Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К., 2008 (у співавт.); Науковедение: поиск системных идей. К., 2008; Чирвинские. М., 2008; Из истории освобождения отечественной промышленности от импорта минерального сырья. К., 2010 (у співавт.); Юрий Александрович Билибин. К., 2010; Век Яншина. К., 2011; В.И. Вернадский: Наука. Философия. Человек, кн. 1. К, 2011 (у співавт.); Історія української науки: курс лекцій. К., 2011 (у співавт.); Наука как призвание: книга интервью. К., 2011; В.И. Вернадский: Наука. Философия. Человек, кн. 2: Наука и ее инструментарий. К., 2012; Гавриил Иванович Горецкий. К., 2012 (у співавт.); Геологи на Крайнем Севере. К., 2012; Минералогия: экскурсы в прошлое и будущее. К., 2012; Письма Я.В. Самойлова В.И. Вернадскому. К., 2012; Николай Иванович Андрусов: 1861—1924. К., 2013; В.И. Вернадский: школы и ученики. К., 2014; Історія, філософія, соціологія науки і технологій: навчальний посібник для університетів. К., 2014; Уппсальский университет. Века истории. Достижения. Личности. К., 2014; Легенды советской науки: очерки об учёных. Saarbrücken, 2015; Образ науки в меняющемся мире. Saarbrücken, 2015; Яков Владимирович Самойлов: 1870—1925. К., 2015; Николай Барбот де Марни (1832—1877). Saarbrücken, 2017; Вице-президент Академии наук Украины, геолог Николай Свитальский. Saarbrücken, 2018; Владимир Амалицкий. Saarbrücken, 2018; Герменевтика биографии ученого. К., 2019.

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник. К., 1998 (Українські історики, вип. 1); *Соколовская З.К., Соколовский В.И.* 550 книг об ученых, инженерах, изобретателях: справочник-путеводитель по серии РАН «Научно-биографическая литература: 1959—1997». М., 1999; Інститут історії України Національної академії наук: 1936—2006. К., 2006; *Вергунов В.* Шлях до нових знань. «Вісник НАН України», 2008, № 7; Професори Національного авіаційного університету. К., 2008; *Руженкова О.* Творчий неспокій наукознавця. «Вісник НАН України», 2009, № 4; Академія будівництва: справи та особистості. К., 2011; Академія наук вищої школи України. К., 2012.

О.О. Ковальчук.

ОПАНАСЮ́К Валерій Адамович (20.05.1971—20.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Дюксин (нині село Рівнен. р-ну Рівнен. обл.). Проживав у м. *Рівне*, де працював автомеханіком.

Взимку 2013/14 перебував на *майдані Незалежності* в *Києві*, був учасником *Революції гідності 2013—2014*. Загинув 20 лютого 2014 внаслідок вогнепального поранення.

Похований у м. Рівне. 3 червня 2014 рішенням Рівнен. міськ-

ради О. посмертно присвоєне почесне звання «Почесний громадянин міста Рівного» та був нагороджений відзнакою «За заслуги перед містом».

21 листопада 2014 О. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; Опанасюк Валерій. Web: http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/opanasyuk-valerij.html; Опанасюк Валерій Адамович. Web: http://www.ukrpatriots.com.ua/uk/heroes/опанасюк-валерій-адамович; Опанасюк Валерій Адамович. Web: http://pamjat.org/memory/80-opanasyuk.html

Н.В. Пазюра.

ОПЕРА́ЦІЯ ОБ'Є́ДНАНИХ СИЛ (ООС) — комплекс військ. та організаційно-правових заходів, здійснюваних на сх. України силовими структурами України з метою забезпечення нац. безпеки та оборони, відсічі й стримування *збройної агресії Російської Федерації проти України*, запроваджений 30 квітня 2018 Указом Президента України про введення в дію рішення Ради нац. безпеки та оборони України від 30 квітня 2018 «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в *Донецькій* та *Луганській областях*». ООС — новий формат організаційно-правового забезпечення діяльності органів держ. влади та силових структур у зоні збройного конфлікту, який змінив правовий режим *Антитерористичної операції* (АТО).

Правовою підставою переформатуванням АТО в ООС стало ухвалення *Верховною Радою України* 18 січня 2018 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (підписаний Президентом України П.*Порошенком* 20 лютого 2018; опубл. у газ. «Голос України» від 23 лютого 2018). Закон передбачав можливість завершення АТО на *Донбасі* у зв'язку із введенням воєн. чи надзвичайного стану або через початок здійснення нових заходів із протидії збройній агресії РФ. Планування, організація та контроль за виконанням заходів на окупованих частинах Донбасу відтепер покладалися на Об'єднаний оперативний штаб ЗС України, а безпосереднє кер-во силами та засобами ЗС України, МВС України, Нац. поліції України, залученими до протидії незаконним збройним формуванням та агресії РФ у Донец. та Луган. областях, передавалося командувачу об'єднаних сил, якого призначав Президент України за поданням нач. Генштабу (ст. 9.). До повноважень Об'єднаного оперативного штабу належали також координація та контроль за діяльністю *військово-цивільних адміністрацій* у Донец. і Луган. областях з питань нац. безпеки та оборони.

Від початку АТО у квітні 2014 внутрішньополіт. обставини в Україні та зовнішньополіт. ситуація істотно змінилися. На думку політиків та експертів, існували кілька підстав для переформатування АТО: 1) АТО станом на літо 2017 виконала покладені на неї найголовніші завдання — дала змогу стабілізувати ситуацію в частині Луган. і Донец. областей, провести в Україні позачергові парламентські та президентські вибори і звільнити частину контрольованих незаконними збройними формуваннями територій; 2) на серед. 2017 стало очевидним, що формат АТО не відповідав офіц. позиції України про міждерж. конфлікт на Донбасі; 3) з'явилися нові виклики і загрози, які неможливо було вирішувати у форматі АТО. У червні 2017 секретар Ради нац. безпеки та оборони України О.*Турчинов* заявив, що воєн. дії на сх. України за тривалістю та масштабами вже переросли формат АТО і назріла потреба нового формату захисту від *гібридної війни* з боку РФ. Президент України П.Порошенко пропонував розробку дієвої альтернативи АТО в рамках напрацювання законопроєкту щодо реінтеграції Донбасу. Водночас партія *«Народний фронт України»* анонсувала внесення на розгляд парламенту законопроєкту про переформатування АТО на Донбасі. У жовтні 2017 після консультацій із зовнішньополіт. партнерами Президент України П.Порошенко подав до парламенту проєкт закону, який було ухвалено ВР України 18 січня 2018. Від цього часу розпочалася підготовка до зміни правових та орг. умов діяльності в зоні збройного конфлікту на Сх. України. 22 лютого 2018 нач. Ген. штабу ЗС України В.*Муженко* повідомив, що триває зміна формату АТО на ООС. 16 березня 2018 командувачем ООС призначений заст. кер. Генштабу ЗС України генерал-лейтенант С.*Наєв*. Того ж дня в ході візиту на Донбас Президент України П.Порошенко оголосив про юрид. завершення АТО.

23 квітня 2018 Міністр оборони України С.*Полторак* заявив, що наприкінці квітня на Донбасі завершиться АТО і почнеться новий формат під кер-вом Об'єднаних сил. 28 квітня 2018 Мін-во оборони України оприлюднило Особливий порядок, який мав діяти з моменту оголошення початку проведення ООС на території Донец. та Луган. областей. Документ передбачав надання органам сектору безпеки й оборони, ін. держ. органам України спец. повноважень, необхідних для здійснення заходів із забезпечення нац. безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії РФ у Донец. та Луган. областях.

30 квітня 2018 Указом Президента України № 116 було введене в дію рішення Ради нац. безпеки та оборони України (РНБО України) від 30 квітня 2018 «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях». Глава д-ви також підписав Наказ Верховного головнокомандувача ЗС України «Про початок операції об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей». Згідно з наказом із 14:00 години 30 квітня 2018 розпочато ООС відповідно до затвердженого плану. Указ № 116 був опубл. в «Офіційному віснику Президента України» в день його прийняття, однак додане в ньому рішення РНБО України мало статус «для службового користування», тож його зміст не було оприлюднено. Попри відсутність в офіц. документах прямих згадок про закінчення АТО низка подальших рішень та дій влади (внесення парламентом змін у законодавство, офіц. заява Президента України) свідчили про завершення режиму АТО.

ООС охоплювала Луганську область, Донецьку область та азовське узбережжя. Гол. особливостями нового формату операції були централізація керування, розширення повноважень військ.

формувань, введення особливого порядку вздовж лінії зіткнення на Донбасі. З початком ООС вводилися поняття «райони бойових дій» (території, охоплені бойовими діями вздовж лінії зіткнення, де відповідні військ. та правоохоронні підрозділи виконують завдання із недопущення прориву ворога далі на територію України) та «зони безпеки» на контрольованих Україною територіях поруч із лінією розмежування на Донбасі. В «зоні безпеки» могли створюватися «райони обмеженого доступу» та «райони забороненого доступу», а також вводитися різні режими перебування: «зелений» (без обмежень перебування та переміщення), «жовтий» (перебування та переміщення дозволене за наявності відповідних документів) та «червоний» (перебування частково обмежене чи цілком заборонене). На території проведення ООС запроваджувався особливий порядок та суттєво розширювалися права і повноваження військовослужбовців.

У рамках ООС відбулася деокупація окремих територій та населених пунктів, захоплених незаконними збройними формуваннями. 13 червня 2018 КМ України відновив офіц. юрисдикцію над с-щами Гладосове і Травневе Донец. обл. та Новоолександрівкою Луган. обл., які перебували в т. зв. сірій зоні та були зайняті підрозділами ЗС України в листопаді 2017 і січні 2018. До літа 2018 під контроль ЗС України перейшли також с-ща Верхньоторецьке Донец. обл., Катеринівка та Південне на Луганщині. До кінця вересня 2018 сили ООС повністю зайняли с-ще Золоте (об'єднані в один населений пункт 5 с-щ — Золоте-1, Золоте-2, Золоте-3, Золоте-4 і Золоте-5), частини якого раніше контролювалися незаконними збройними формуваннями та перебували в т. зв. сірій зоні.

На кінець грудня 2018 ЗС України взяли під контроль майже всю «сіру зону» на Донбасі. Процеси деокупації призупинилися після агресії РФ в Керченській протоці та запровадження 26 листопада 2018 воєн. стану (діяв до 26 грудня 2018). За офіц. даними, 2018 на Донбасі загинули у боях та під час виконання бойових завдань 119 військовослужбовців ЗС України, Нац. гвардії України, *Служби безпеки України* та добровольчих підрозділів, понад 800 осіб зазнали поранень.

Після президентських виборів 2019 політ. команда новообраного Президента України В.*Зеленського* виступила з ініціативою розведення військ на Донбасі, яке розглядалось як одне з положень т. зв. формули Штайнмаєра та необхідна умова для організації чотиристоронньої зустрічі в *«нормандському форматі»*. Після заяв Президента щодо можливого розведення військ у кількох містах України відбулися громад. протестні акції під гаслом «"Ні!" капітуляції».

Наприкінці червня 2019 відбулося розведення сил на лінії зіткнення в *Станиці Луганській*, а 20 листопада 2019 тут було відкрито новозбудований міст через р. Сіверський Донець (прит. Дону). Ініціатива відведення укр. військ у районі населеного пункту Золоте викликала спротив частини добровольчих формувань, які вважали, що це дасть змогу незаконним збройним формуванням зайняти «сіру зону». Зрештою 29—31 жовтня 2019 укр. війська залишили позиції в Золотому, а 11 листопада завершилося розведення сил і засобів на лінії розмежування біля Богданівки та Петрівського Донец. обл.

Під час переговорів у «нормандському форматі» в Парижі (Франція) 9 грудня 2019 за участю лідерів України, Росії, Франції та Німеччини було досягнуто домовленості про нове розведення сил ще на трьох ділянках уздовж лінії розмежування на Донбасі.

Початок ООС організаційно означав перехід стратегічного кер-ва від СБУ до Генштабу ЗС України. Водночас зміна організаційно-правового формату на змістовному та символічному рівнях зафіксувала конфлікт на Донбасі як міждерж. військ. протистояння.

Від початку ООС командувачами об'єднаних сил на Донбасі були: генерал-лейтенант С.Наєв (16 березня 2018 — 6 травня 2019), генерал-лейтенант О.Сирський (6 травня 2019 — 5 серпня 2019), генерал-лейтенант В.*Кравченко* (5 серпня 2019 — 28 липня 2021), генерал-лейтенант О.Павлюк (призначений 28 липня 2021).

Літ.: Турчинов: Подальше звільнення окупованих територій у рамках формату АТО є неможливим. «Інтерфакс-Україна», 2017, 13 червня (https://ua.interfax.com.ua/news/political/428292.html); Муженко: АТО на Донбасі завершується, операцію Об'єднаних сил очолить військове керівництво. «Радіо Свобода», 2018, 22 лютого (https://www.radiosvoboda.org/a/news/29056099.html); На виконання вимог Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України...» «Голос України», 2018, № 80, 28 квітня (http://www.golos.com.ua/article/302548); Ухвалений закон про реінтеграцію Донбасу визнає Росію країною-агресором. «Голос України», 2018, № 12, 19 січня; Щодо правової невизначеності у питанні про закінчення АТО в Україні. «Юридична газета», 2018, № 32/33 (634/635), 14 серпня (https://yur-gazeta.com/publications/practice/trudove-pravo/shchodo-pravovoyi-neviznachenosti-u-pitanni-pro-zakinchennya-ato-v-ukrayini.html); Бойові втрати 2018 року: аналіз причин загибелі на фронті за рік. Web: https://censor.net.ua/r3104959; Загальні узгоджені висновки Паризького саміту в Нормандському форматі 9 грудня 2019 року. Web: https://www.president.gov.ua/news/zagalni-uzgodzheni-visnovki-parizkogo-samitu-v-normandskomu-58797; Указ Президента України № 116/2018 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року "Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях"». Web: https://www.president.gov.ua/documents/1162018-24086

О.В. Андрощук.

«ОПОЗИЦІ́ЙНА ПЛАТФО́РМА — ЗА ЖИТТЯ́» (ОПЗЖ) — укр. політ. партія, а також однойменна фракція *Верховної Ради України* 9-го скликання.

Утворена 2018 на базі партії «За життя» на чолі з В.Рабіновичем (зареєстрована 1999 як Всеукр. об'єднання «Центр», перейменована 2016), до якої приєдналися учасники руху «Український вибір» В.*Медведчука* та група колиш. членів партії *«Опозиційний блок»*, лідером яких є Ю.Бойко. В.Рабінович та Ю.Бойко — співголови ОПЗЖ, а В.Медведчук — голова політ. та стратегічної ради партії. До керівних органів як керівник виконавчого к-ту також входить С.Льовочкін, колиш. голова Адміністрації Президента України В.*Януковича*.

До 2019 провадила діяльність як позапарламентська, однак до складу «ОПЗЖ» входив ряд діючих народних депутатів, обраних від «Опозиційного блоку» або безпартійних. За результатами позачергових парламентських

виборів 21 липня 2019 отримала 13,05 % голосів і зайняла 2-ге місце після пропрезидентської партії *«Слуга народу»* (43,16 %). Фракція ОПЗЖ у ВР України 9-го скликання налічує 44 депутати.

ОПЗЖ опонує чинній владі, просуваючи концепти, наближені до рос. офіц. позиції:

• Україна має припинити воєнні дії в *Донецькій області* та *Луганській області*, встановити мир та провести реінтеграцію окупованих територій. При цьому в процесі встановлення миру ОПЗЖ вважає прийнятним виконати вимоги, що лунають з боку РФ на різних майданчиках — у Тристоронній контактній групі й у рамках *«нормандського формату»*. Зокрема, розпочати прямі переговори з ватажками угруповань «ДНР» та «ЛНР», надати Донбасу широку *автономію* у складі України, закріпивши це в конституції д-ви, припинити екон. блокаду окупованих територій тощо;

• Україна мусить зберігати нейтралітет та уникати участі у військово-політ. альянсах (напр. *Північноатлантичному альянсі*);

• європ. вибір був помилкою України, а євроінтеграційні процеси шкодять нац. економіці. Натомість варто відновити екон. зв'язки з РФ та країнами *Співдружності Незалежних Держав*.

У рамках передвиборчої кампанії 2019 лідери ОПЗЖ здійснили кілька візитів до РФ, чого не робила жодна політ. сила чи представники укр. влади після *анексії* Криму та воєн. дій на *Донбасі*. У березні 2019 В.Медведчук та Ю.Бойко зустрілися з тодішнім прем'єр-міністром РФ Д.Медвєдєвим та головою правління Публічного АТ «Газпром» О.Міллєром, з якими обговорили «економічну кооперацію» та відновлення прямих поставок природного газу з РФ. Схожа зустріч з Д.Медвєдєвим знову відбулася в липні (були присутні також В.Рабінович і Т.Козак). А В.Медведчук зустрівся із Президентом РФ В.*Путіним*. Уже в статусі обраного нар. депутата 10 березня 2020 В.Медведчук знову зустрівся із президентом РФ, щоби подати йому проєкт «парламентського виміру нормандського формату» (намагання створити коаліцію з депутатів парламентів України, Росії, Франції та Німеччини, які б чинили додатковий тиск на владу України щодо законодавчого закріплення *Мінських угод 2015*; «вимір» не має офіц. статусу, підтриманий нечисельними європ. депутатами маргінальних політ. рухів). Чергова їхня зустріч відбулася 6 жовтня 2020.

Партія мала прямий вплив на 3 інформаційні телеканали — «112 Україна», «NewsOne» та «ZIK». Кінцевим бенефіціаром холдингу «Новини», до якого входили ці мовники, був Т.Козак, нар. депутат від ОПЗЖ. 2 лютого 2021 Президент України В.*Зеленський* увів у дію рішення *Ради національної безпеки та оборони України* щодо впровадження екон. санкції проти Т.Козака та 8 юрид. осіб, через які контролювалися телеканали. Через це вказані медіа припинили мовлення.

У травні 2021 *Служба безпеки України* звинуватила В.Медведчука та Т.Козака в держ. зраді через протиправну співпрацю з країною-агресором. Т.Козак переховувався за кордоном, В.Медведчук був відправлений під домашній арешт. Станом на серед. 2021 тривали слідчі дії.

Офіц. вебсайт партії: https://zagittya.com.ua

В.В. Головко, О.О. Кравченко.

«ОПОЗИЦІ́ЙНИЙ БЛОК» — укр. політична партія, а також однойменна фракція *Верховної Ради України* 8-го скликання.

Політ. сила була утворена після *Революції гідності 2013—2014* внаслідок розвалу правлячої *Партії регіонів*. «О.б.» був сформований у вересні 2014 «Партією розвитку України», партіями «Центр», «Нова політика», «Україна — Вперед!», «Трудова Україна», Партією держ. нейтралітету України. Юрид. оформлення відбулося шляхом перейменування партії «Закон і порядок» (зареєстрована 2010).

На позачергових парламентських виборах у жовтні 2014 партія отримала 9,4 % голосів і створила однойменну фракцію, до якої ввійшли понад 40 нар. депутатів. Її очолив Ю.Бойко. В політ. силі виділялися 3 центри впливу: пром. лобі, газове лобі та група нар. депутатів, наближених до В.*Медведчука*. Між ними регулярно виникали внутр. суперечки (зокрема щодо формату співпраці з чинною укр. владою та з РФ). 2016 зі складу «О.б.» вийшла партія «Центр», очолювана В.Рабіновичем. Восени 2018 відбувся остаточний розкол. Пром. лобі утворило політ. силу «Опозиційний блок — Партія миру та розвитку» (зареєстрована у грудні 2018 шляхом перейменування «Партії миру та розвитку»), а фракцію «О.б.» очолив В.Новинський. Газове лобі та група В.Медведчука (їх очільників виключили зі складу фракції «О.б.») разом із «За життя» (колиш. «Центр») В.Рабіновича утворили *«Опозиційну платформу — За життя»* (ОПЗЖ).

На президентських виборах 2019 «Опозиційний блок — Партія миру та розвитку» висунув кандидатом О.Вілкула, який у 1-му турі отримав 4,5 % голосів. Від ОПЗЖ у виборах брав участь Ю.Бойко, який формально йшов як самовисуванець, але все ще як член політ. партії «О.б.» (отримав 11,67 % голосів).

На позачергові парламентські вибори 2019 «О.б.» пішов в оновленому складі: під цією назвою об'єдналися представники власне «О.б.», Партії миру і розвитку, партій «Наші», «Відродження», «Довіряй ділам». Політ. сила, набравши 3,03 % голосів, не потрапила до ВР України, але отримала 6 мандатів за рахунок перемоги своїх кандидатів на мажоритарних округах. Після цього активність «О.б.» відчутно зменшилася, а його лідери стали розвивати власні політ. проєкти.

Офіц. вебсайт партії: https://opposition.com.ua

В.В. Головко.

ОРДА́-БАЗА́Р — у степових державах 14—17 ст. (зокрема в *Золотій Орді* та д-вах, що утворилися внаслідок її розпаду) — термін, що означав пересувну ставку володаря (яка становила «місто на колесах») або її «господарську частину» (обоз). У легендах багатьох мідних і срібних монет, карбованих золотоординськими і крим. ханами (*пули*, *дирхеми*, *акче*), «орда-базар» згадується як місце випуску; звідси походить хибне уявлення, ніби О.-б. — це назва конкретної місцевості або «справжнього» міста.

Літ.: *Пачкалов А.В.* О локализации монетного двора Орда-Базар (XV в.). «Российская археология», 2005, № 2; Стенограмма круглого стола «Орда-базар: кочевая ставка или кочевой город». «Золотоордынское обозрение», 2015, № 1.

Д.Я. Вортман.

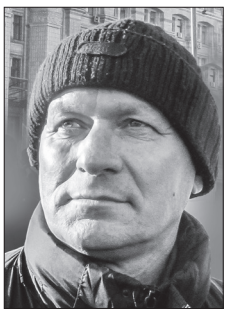

В.М. Орленко.

ОРЛЕ́НКО Віктор Миколайович (08.03.1961—03.06.2015) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Талалаївка Ніжинського р-ну Черніг. обл. Закінчив професійно-тех. уч-ще в м. *Чернігів* за спеціальністю «помічник машиніста». 1980—83 проходив строкову військ. службу, брав участь в *Афганській війні (1979—1989)*. Після повернення в Україну жив у *Києві*, працював машиністом в локомотивному депо на станції «Дарниця».

Разом зі своїми дорослими дітьми брав участь у *Революції гідності 2013—2014*. Отримав снайперське кульове поранення в голову 18 лютого 2014 під час спроби допомогти сину, біля якого розірвалася граната. Поранення виявилося надзвичайно важким, куля розірвалася на частини й О. впав у кому. Завдяки сприянню волонтерів і доброчинній допомозі був спрямований на лікування до берлінської клініки «Шаріте», де перебував до 7 липня 2014. До 20 жовтня 2014 проходив реабілітацію в берлінському центрі «Медікал парк». Після цього повернувся до Києва, й реабілітація продовжилася в київ. міській лікарні. Втім травма була надзвичайно важка, і досягнений у «Шаріте» прогрес зійшов нанівець. Стан О. погіршувався, і 3 червня 2015 він помер. Наступного дня його пам'ять вшанували хвилиною мовчання у *Верховній Раді України*. Увесь цей час лікування оплачувалося за рахунок добровільних пожертв та доброчинної допомоги. Став останнім героєм «Небесної Сотні».

Згідно з Указом Президента України № 56/2016 від 17 лютого 2016 О. присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка» (посмертно). Нагороду отримала родина.

Ім'я героя вшановано в Києві (ім'я та портрет викарбувані на меморіалі Героїв Небесної Сотні на вул. Інститутській). 19 лютого 2016 на фасаді Талалаївської середньої загальноосвітньої школи відкрито меморіальну дошку. Також меморіальна дошка встановлена на фасаді Черніг. професійного ліцею залізничного транспорту — ім'я О. в числі випускників закладу, які загинули під час російсько-укр. війни.

Літ.: *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Указ Президента України від 17 лютого 2016 року № 56/2016 «Про присвоєння В.Орленку звання Герой України». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2016#Text

Т.С. Водотика.

ОСВІ́ТА В УКРАЇ́НІ — див. *Вища освіта в Україні*, *Освіта жіноча в Україні*, *Середня освіта в Україні*.

«О́СІНЬ НАРО́ДІВ ЦЕНТРА́ЛЬНО-СХІ́ДНОЇ ЄВРО́ПИ» — див. *Революції кінця 1980-х — початку 1990-х років у країнах Центрально-Східної Європи*.

ОСОБЛИ́ВИЙ ПОРЯ́ДОК МІСЦЕ́ВОГО САМОВРЯДУВА́ННЯ В ОКРЕ́МИХ РАЙО́НАХ ДОНЕ́ЦЬКОЇ ТА ЛУГА́НСЬКОЇ ОБЛАСТЕ́Й — див. *«Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей»*, Закон України.

ОСТРО́ЗЬКА Гальшка (Єлизавета) **Іллівна** (1539—1582) — княжна з роду *Острозьких*, спадкоємиця половини Острозького князівства, вважається фундаторкою *Острозької академії*. Н. восени 1539 у сім'ї брацлавського і вінницького старости кн. Іллі Острозького (1510—39) та Беати з Костелецьких (1515—76). За заповітом батька, померлого 19 серпня 1539, її виховувала матір під опікою членів королів. родини (короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда I* Старого, польс. королеви і литов. великої княгині Бони Сфорца «Арагонської» та їхнього старшого сина — майбутнього короля *Сигізмунда II* Августа), а також підляського *воєводи* І.Сапіги, луцького римо-катол. єпископа Ю.Фальчевського, маршалка Волин. землі кн. Ф.Сангушка, земського підскарбія І.Горностая і госп. писаря Михайла Васильовича.

У вересні 1553 дядько Гальшки кн. В.-К.*Острозький* напав на *Острозький замок* (в якому вона на той час мешкала разом із матір'ю), здобув його штурмом, після чого примусив небогу одружитися із житомир. старостою кн. Д.Сангушком. Через протест Беати Острозької і втручання в цю справу перших осіб д-ви кн. Д.Сангушко змушений був переховуватися і не з'явився на королів. суд, що відбувся у січні 1554 в Книшині та завершився підписанням декрету *баніції*. За цих обставин кн. Сангушко вирішив, прихопивши із собою молоду дружину, виїхати до *«Священної Римської імперії германської нації»*, аби заховатися на певний час у замку Раудніце, що належав Я.-А.Тарновському (тестю кн. В.-К.Острозького). Проте опоненти кн. Д.Сангушка, очолювані каліським воєводою М.Зборовським, наздогнали весільний кортеж у містечку Лиса в Богемії, схопили і згодом вбили Д.Сангушка (3 лютого 1554).

1555 під тиском короля польс. і вел. кн. литов. Сигізмунда II Августа та без благословення матері княжну одружили з бресткуявським воєводою Л.Ґуркою. Оголосивши цей шлюб недійсним, Беата Острозька забрала до себе дочку і 1557—59 переховувалася разом із нею у *Львівському домініканському монастирі*. Тут же у березні 1559 мати одружила Гальшку з кн. С.Слуцьким (п. 1560), проте за кілька тижнів відповідно до королів. мандата змушена була передати її Л.Ґурці (на той момент уже ленчицькому воєводі).

Наступні роки княжна Острозька мешкала в його резиденції, розташов. у Шамотулах під Познанню. Після смерті чоловіка (23 січня 1573) переїхала на Волинь до дядька кн. В.-К.Острозького, який того ж року став її опікуном, а трохи згодом (з 1574) — розпорядником маєтків. У тестаменті, написаному в *Турові* 16 березня 1579, Гальшка Іллівна заповідає деякі з них Острозькій академії, а своїми спадкоємцями визнає двоюрідних братів — князів Януша, Костянтина й Олександра Острозьких. Померла вдова Л.Ґурки восени 1582, можливо у *Степані*; похована в грудні 1582 в острозькому фарному костьолі.

У жодному із трьох шлюбів дітей не мала. Пережиті потрясіння й тяжкі умови утримання в Шамотулах стали причиною психічної хвороби жінки. Свідчення про недуг уперше фіксуються в джерелах ще у 1-й пол. 1570-х рр. На думку ряду дослідників, ця обставина може вказувати на користь підробки опікуном Гальшки Іллівни її розпоряджень і листів, датованих 1573—82.

Драм. доля княжни О. здавна приваблювала вчених і митців. Образ Гальшки змальований у творах Ю.-І.*Крашевського*, Я.*Матейка*, Ю.Нікітіна, А.Пше-

здзецького, Ю.-А.*Роллє*, І.*Шараневича* та ін.

Дж.: Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579 р., березня 16. В кн.: Острозька давнина: дослідження і матеріали, т. 1. Львів, 1995; *Górnicki Ł.* Dzieje w Koronie Polskiej. Wrocław, 2003.

Літ.: *Przezdziecki A.* Jagiełłonki polskie w XVI w.: obrazy rodziny i dworu, t. 2. Kraków, 1868; T. 5. Kraków, 1878; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990; *Ketra T.* Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2002; *Яковенко Н.* Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. К., 2002; *Zagórska S.* Halszka z Ostroga: między faktami a mitami. Warszawa, 2006; *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. К., 2012; *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К., 2012; *Демченко Л., Тесленко І.* Тестаменти князів Острозьких XVI століття. «Острозька давнина», 2014, вип. 3; *Тесленко І.* Про час і місце поховання княжни Гальшки Острозької. «ЗНТШ», 2015, т. 268.

І.А. Тесленко.

ОСТРО́ЗЬКИЙ ЛІТОПИ́СЕЦЬ — див. *Літописець острозький.*

«ОУ́Н», добровольчий батальйон — добровольче формування, офіційно створене в серпні 2014 на основі колиш. 1-ї сотні ОУН ім. Є.Коновальця Самооборони Майдану. До цього його представники воювали у складі батальйону *«Азов»*, потім сформували основу батальйону *«Ніжин»* та входили до *«Добровольчого українського корпусу "Правий сектор"»*. У зоні проведення *Антитерористичної операції* батальйон брав участь у боях за *Савур-могилу*, тривалий час базувався в с-щі Піски поблизу Донец. аеропорту. Перший командир — М.Коханівський. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Скобало Ю.* Війна не поставила нас на коліна. Львів, 2016; *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

О́ФІСУ ПРЕЗИДЕ́НТА УКРАЇ́НИ БУДІ́ВЛЯ — див. *Адміністрації Президента України будівля.*

ОЧА́КІВСЬКА ЗЕМЛЯ́ (в османсько-турец. джерелах — «Очаківський вілайєт» (Ozi vilayeti), у рос. джерелах — «Очаковская область», також «Очаківський степ») — термін, що вживався в 16—18 ст. на позначення регіону із центром в *Очакові.* Охоплював межиріччя *Дністра* і *Пд. Бугу*, з пн. зх. був обмежений річками Ягорлик (прит. Дністра) і Кодима (прит. Пд. Бугу). Інколи до О.з. зараховували й територію між нижніми течіями Пд. Бугу та *Дніпра.* Термін відомий з 16 ст., вийшов з ужитку після переходу регіону від *Османської імперії* до Рос. імперії (1791). Після того, як у 1720—30-ті рр. на території О.з. оселилася *Єдисанська орда*, вживалася також назва «*Єдисан*». Адміністративно О.з. належала до *Очаківсько-Силістрійського ейялету.*

Літ.: *Середа О.* Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII століття. Одеса, 2015.

Ред.

«ОЧИ́МА КУЛЬТУ́РИ» — серія телепередач українсько-канад. літературознавця та письменника д-ра М.-Р.Стеха. Проєкт присвячено різноманітним питанням укр. культ. спадщини та нац. ідентичності. Започаткований у березні 2011 на українсько-канад. телеканалі «Контакт» (Kontakt Ukrainian TV). Виходить як стислі тематичні випуски, переважно на 8—10 хв. Передачі присвячені *«Слову о полку Ігоревім»* (№ 2 і 100), поету В.*Свідзинському* (№ 3), мандрівному філософу Г.*Сковороді* (№ 4), письменнику В.*Шевчуку* (№ 5), *Відродженню* та *Бароко* (№ 6), І.*Котляревському* (№ 7), Т.*Шевченку* (№ 8 і 64), П.*Кулішу* (№ 9), вченому та письменнику В.П.*Петрову* (№ 10), славісту та мовознавцю Ю.*Шевельову* (№ 11), режисеру і драматургу Л.*Курбасу* (№ 12), митцям О.*Мурашку* й А.*Маневичу* (№ 13), письменниці Н.*Королеві* (№ 14), давній історії України від *трипільської культури* до скіфо-сарматських часів (№ 15), терміну *«Русь»* (№ 16), письменнику І.Костецькому (№ 17), канцлеру кн. О.*Безбородьку* (№ 20), живописцю А.*Лосенку* (№ 21), художнику М.Андрієнко-Нечитайлу (№ 22), письменнику В.*Винниченку* (№ 23), поету та прозаїку Ю.*Косачу* (№ 24), композитору та диригенту М.*Березовському* (№ 26), композитору Д.*Бортнянському* (№ 27), композитору А.*Веделю* (№ 28), поету П.*Тичині* (№ 30), прозаїку М.*Хвильовому* (№ 31), поету і літературознавцю М.*Зерову* (№ 32), драматургу М.*Кулішу* (№ 33), поету М.*Семенку* (№ 34), письменниці Е.Андієвській (№ 35), художнику-графіку О.*Богомазову* (№ 36), художнику М.*Бойчуку* (№ 37), художниці Г.*Севрук* (№ 38), композитору Б.*Лятошинському* (№ 39), кінорежисеру О.*Довженку* (№ 41), письменнику М.*Коцюбинському* (№ 44), композитору Вас.*Барвінському* (№ 46), письменниці О.*Кобилянській* (№ 47), поетесі Лесі *Українці* (№ 48), кінорежисеру Ю.*Іллєнку* (№ 49), кіноактору І.*Миколайчуку* (№ 51), письменнику й поету Т.*Осьмачці* (№ 52), письменнику В.*Барці* (№ 53), художнику-графіку Г.*Нарбуту* (№ 55), укр. історії права (№ 57), історику М.*Костомарову* (№ 58), *Кирило-Мефодіївському товариству* (№ 59), *громадам* і М.*Драгоманову* (№ 60), вченому-славісту Д.*Чижевському* (№ 61), історії філософії в Україні (№ 62), письменнику М.*Гоголю* (№ 63), художнику М.*Ге* (№ 65), письменнику В.*Стефанику* (№ 66), живописцю О.*Новаківському* (№ 67), письменнику та критику О.Турянському (№ 68), київ. неокласикам (№ 74), письменнику М.*Рильському* (№ 75), І.*Франку* (№ 76 і 77), архітектору В.*Кричевському* (№ 89 і 91), художницям К.*Білокур* і Г.*Собачко-Шостак* (№ 93), поету й літературознавцю Б.-І.*Антоничу* (№ 96), художнику та педагогу К.*Звіринському* (№ 98), героїчним билинам давньої Русі (№ 101) та ін.

Програма на вебсайті телемережі «Контакт»: https://www.youtube.com/results?search_query=очима+культури

Блоґ програми М.-Р.Стеха «Очима культури» в «YouTube»: http://kharkiv-nspu.org.ua/archives/category/istoriya/eye_on_culture

О.В. Ясь.

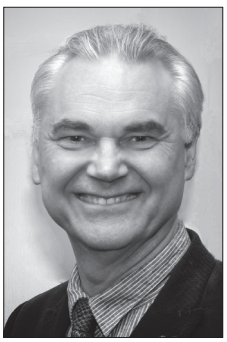

М.-Р.Стех.

П

Д.О. Пагор.

ПАВЛЮ́К Володимир (1974—20.02.2014) — герой *«Небесної сотні»*. 20 лютого отримав 4 поранення — три в ногу та одне в око, від отриманих травм помер у 17-й лікарні в *Києві*. У ЗМІ трапляються свідчення, що П. проживав у м. *Коломия*. Втім очільник міста спростував цю інформацію. Встановити походження та біографію П. не вдалося.

Т.С. Водотика.

ПАГО́Р Дмитро Олексійович (10.04.1992—19.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Хропотова (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.). Навчався в Кам'янець-Подільському держ. аграрно-тех. ун-ті (заочно).

21 лютого 2014 помер від вогнепального поранення, яке отримав під стінами будівлі обласного управління *Служби безпеки України* в *Хмельницькому*.

21 листопада 2014 П. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 1 грудня 2014 при вході в Ін-т механізації та електрифікації сільс. госп-ва Подільського держ. аграрно-тех. ун-ту встановлено пам'ятний знак герою. У червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Книга пам'яті: Небесна сотня. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Т.С. Водотика.

«ПАМ'ЯТКИ́ УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ» — серія видань писемних пам'яток та джерел 13—19 ст., які здійснюють *Інститут мовознавства НАН України*, *Інститут української мови НАН України*, *Бібліотека національна імені В.І. Вернадського* з метою забезпечення джерельної бази для дослідження мовознавчих, літ., культ., істор. процесів у середньовічній та сучасній Україні. У підготовці текстів до друку беруть участь науковці ін. ін-тів *Національної академії наук України*. Виходить у *Києві* з 1961. Засадничим для серії було дослідження специфіки укр. істор. джерел. Для підготовки текстів до друку використовуються спец. «Правила видання пам'яток української мови 14—18 ст.» (К., 1961), складені М.Пещак та В.*Русанівським*, «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» В.*Німчука* (К., 1995). Ці правила передбачали диференційований підхід до пам'яток різних епох: джерела 14—15 ст. відтворювалися фототипічно та транслітераційно, 16—18 — переважно методом транскрипції. Проте спостерігалися деякі відхилення, зокрема, у відтворенні графічних варіантів літер, вживанні великої літери тощо. Видання «П.у.м.» здійснюється в кількох уненормованих підсеріях: пам'ятки укр. мови 13—19 ст. (12 публікацій); актові джерела, актові документи і грамоти, юрид. література (13 публікацій); козац. літописи (1 публікація); канонічна і конфесійна література (3 публікації); худож. література (2 публікації); наук. література (2 публікації); приватні листи (1 публікація); словники (1 публікація); «Волинській текст» (1 публікація). Кожне видання зазвичай супроводжується вступним археогр. і лінгвістичним дослідженнями. Подаються словнички давніх і малозрозумілих лексем, списки скорочень, переліки літератури, покажчики власних і геогр. назв, ілюстрації. Рукописні тексти публікуються за допомогою метаграфування, рідше — транскрипційно, друковані — факсимільно. Завдяки ставленню до опубл. текстів як до цілісних мовних пам'яток (навіть якщо йшлося про тематичні групи джерел — актові, суд. документи, приватне листування), дотриманню академічного підходу у виданнях «П.у.м.» за рад. часів удавалося обходити обов'язкову вибірковість, фрагментарність, втручання в текст джерела. У період «маланчуківського погрому» істор. науки «П.у.м.» ставали єдиною можливістю повноцінної публікації джерел 14—18 ст. Ними фактично було закладено підмурок розвитку укр. археографії 2-ї пол. 20 — поч. 21 ст.

Друком вийшли такі видання: «Лексикон словенороський Памви Беринди» (1961), «Лексис Лаврентія Зизанія. Синонима славенороссская» (1964; обидві підготував В.Німчук), «Українські грамоти 15 ст.» (1965; підготував В.Русанівський), «Актова книга Житомирського міського уряду кінця 16 ст. (1582—1588)» (1965; підготував М.Бойчук), «Граматика слов'янська І.Ужевича» (1965, підготували І.*Білодід*, Є.Кудрицький), «Словник української мови» П.*Білецького-Носенка* (1966; підготував В.Німчук), «Вірші. Приповісті посполиті» К.*Зіновієва* (1971; підготували І.Чепіга й В.Колосова, відп. ред. В.Німчук), «Лексикон латинський» *Єпіфанія* (Славинецького), «Лексикон словено-латинський» Єпіфанія (Славинецького) і Арсенія (Корецького-Сатановського; 1973; підготував В.Німчук), «Грамоти 14 ст.» (1974; упорядниця М.Пещак), «Ділова і народно-розмовна мова 18 ст.: матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України» (1976; підготував В.Передрієнко), «Мелентій Смотрицький. Граматики славенскія правилное синтагма (1619)» (1979; підготував В.Німчук), «Грамматіка словенська» Лаврентія Зизанія (1980;

підготував В.Німчук), «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини 17 ст.: збірник актових документів» (1981; підготували В.Німчук, В.Русанівський та ін.), «Лікарські та господарські порадники 18 ст.» (1984; підготував В.Передрієнко, відп. ред. В.Німчук), «Ключ розуміння» Йоаникія (*Галятовського*; 1985; підготувала І.Чепіга), «Лохвицька ратушна книга другої половини 18 ст.: збірник актових документів» (1986; підготували О.Маштабей та ін., відп. ред. І.Чепіга), «Приватні листи 18 ст.» (1987; підготував В.Передрієнко, відп. ред. М.Жовтобрюх), «Книга Київського підкоморського суду (1584—1644)» (1991; підготували Г.Боряк та ін., відп. ред. В.Німчук), «Волинські грамоти 16 ст.» (1995; підготували В.Задорожний, А.Матвієнко), «Гисторія... Г.Граб'янки. Летописъ краткій...» (2001; упорядник В.Мойсієнко, відп. ред. В.Німчук), «Євсевієве Євангеліє 1283 року» (2001; підготували Г.Арполенко та ін., відп. ред. В.Німчук), «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року» (2002; упорядники А.Матвієнко, В.Мойсієнко, відп. ред. В.Німчук), «Тинченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови 15—18 ст.» у 2 т. (2002—03; підготували В.Німчук, Г.Лиса), «Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р.» (2004; підготував В.Мойсієнко, відп. ред. В.Німчук), «Добрилове Євангеліє 1164 року» (2012; упорядник Ю.Осінчук, відп. ред. В.Німчук), «Книга Овруцького замкового уряду 1678 року» (2013; підготувала О.Макарова), «Луцька замкова книга 1560—1561 рр.» (2013; підготували В.Мойсієнко, В.Поліщук), «Акти Вижвівської міської книги 17 ст.» (2015; підготувала І.Царалунга, відп. ред. В.Мойсієнко), «Псалтир: переклад новою літературною українською мовою П.С.Морачевського (1865)» (2015; підготувала Л.Гнатенко, відп. ред. Л.Дубровіна), «ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ, албо Вдячность...» (2016; підготували В.Мойсієнко, З.Головецька, відп. ред. В.Німчук), «Акти Полтавського полкового суду 1668—1740 рр.: збірник актових документів» (2017; упорядники І.Чепіга, У.Штанденко, відп. ред. В.Німчук), «Бучацьке Євангеліє XII—XIII ст.» (2017; підготував Ю.Осінчук, відп. ред. В.Німчук), «Лікарство на оспалый оумыслъ чоловічій» у 3 т. (2017; підготували В.Мойсієнко та ін.).

Літ.: *Маврін О.* Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві — 80-ті роки XX ст.). К., 2018.

В.В. Німчук, Г.В. Папакін.

ПАНТЕЛЄЄВ Іван Миколайович (01.12.1981—20.02.2014; псевдо — Креман) — поет, музикант, учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. і деякий час проживав у м. *Краматорськ* (за ін. даними — в Ясинуватському р-ні Донецької обл.). Після закінчення школи навчався у Краматорському машинобудівному коледжі Донбаської держ. машинобудівної академії. Останні роки мешкав у с. Дмитрівка (нині село Краматорського р-ну Донец. обл.). Грав на різних муз. інструментах, складав вірші та писав пісні, був солістом рок-гурту «Небо Мінуса».

З грудня 2013, після початку *Революції гідності 2013—2014*, приїхав до *Києва* та ввійшов до 1-ї сотні Самооборони майдану. Загинув у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві.

Похований у с. Дмитрівка. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 у Краматорську на його честь встановлені меморіальні дошки на фасаді будівель школи та машинобудівного коледжу, щорічно проводиться фестиваль мист-в. 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України», 2016 — Почесною грамотою глави УГКЦ митрополита Святослава (Шевчука).

Літ..: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Іван Пантелєєв. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/ivan-panteleev.html; Іван Пантелєєв. Web: http://www.nebesnasotnya in.ua/portfolio/іван-пантєлєєв; Іван Пантелєєв. Web: http://nebesnasotnya.com/ivan-pantyelyeyev.html

В.І. Милько.

ПАНЧУ́К Май Іванович (01.05. 1937—04.08.2018) — історик, етнополітолог, українознавець. Д-р істор. н. (1983), проф. (1987). Засл. діяч н. і т. України (1997). Акад. Академії наук вищої школи України (1994) та Укр. акад. політ. наук (1996). Н. в с. Попільня (нині с-ще міськ. типу Житомир. р-ну Житомир. обл.) в сім'ї колгоспників. Закінчив історично-філософ. ф-т (1960) та аспірантуру (1968) Київ. ун-ту.

Трудову діяльність розпочав заст. зав. відділу, секретарем, 2-м секретарем Полтав. обласного к-ту ЛКСМУ (1960—65). Працював асистентом, старшим викладачем Київ. технологічного ін-ту харчової пром-сті (1967—69), лектором ЦК КПУ (1969—76). 1976—89 — старший наук. співробітник Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. 1989—91 — зав. сектору Ін-ту політ. досліджень ЦК Компартії України. 1991 — провідний наук. співробітник Ін-ту історії України АН України. 1992—94 — зав. відділу Ін-ту нац. відносин і політології АН України, 1994—96 — в. о. заст. дир. Ін-ту нац. відносин і політології НАН України. 1996—97 — 1-й заст. голови, 1997—98 — голова Вищої атестаційної комісії України. Із 1998 — зав. відділу нац. меншин Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України (із 2005 — Ін-ту політ. і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України).

І.М. Пантелєєв.

М.І. Панчук.

Як учений-історик став відомим з серед. 1970-х рр. низкою опубл. праць з проблем укр. руху в *Галичині*, його регіональної специфіки, участі у ньому різних політ. сил, у т. ч. ліворадикальних. В часи «*перебудови*» вчений досліджував такі трагічні сторінки укр. історії, як політика «українізації» і причини її згортання, масові репресії сталінського режиму, насильницька колективізація, *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*. Першим з материкових укр. істориків підняв завісу над табуйованою в рад. історіографії постаттю визначного укр. політ. діяча О.*Шумського*. Ініціював ряд студій і дискурсів, пов'язаних із заповненням т. зв. білих плям в укр. історії (індивідуальна праця «Білі плями» героїчного літопису» (1987), колективні монографії «Про минуле — заради майбутнього» (1989), «Маршрутами історії» (1990), «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (1990).

Працюючи на керівних посадах ВАК України, започаткував діяльність Гол. наук. ради ВАК України. Водночас не поривав зв'язків з академічною на-

М.О. Паньків.

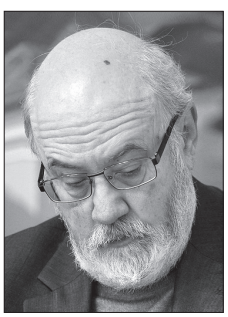

Г.В. Папакін.

укою (керівник авторського колективу «Національні відносини в Україні у XX столітті: збірник документів і матеріалів» (1994), історико-картографічного атласу «Національні меншини в Україні: 1920—1930-ті роки» (1996).

Новий етап науково-орг. діяльності вченого пов'язаний з поверненням до Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України. Продовжуючи наук. пошуки з питань історії національно-визвол. руху, нац. політики, етногенезу укр. народу, формування укр. нації, утвердження її ідентичності, вчений аналізував етнонац. проблеми сьогодення, їх тенденції і регіональну специфіку, шляхи гармонізації нац. відносин, уникнення конфліктних ситуацій, інтеграції етнонац. спільнот в укр. сусп-во. За його кер-ва реалізуються важливі науково-дослідні проєкти: «Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект», «Крим в етнополітичному вимірі», «Закарпаття в етнополітичному вимірі», «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості», «Донбас в етнополітичному вимірі», «Галичина в етнополітичному вимірі». Співавтор навч. посібників з історії України, політології для студентів вишів. Творчий доробок ученого налічує бл. 400 наук. і науково-популярних праць, у т. ч. понад 20 індивідуальних і колективних монографій. Під його кер-вом підготовлено 5 докторських та понад 30 канд. дисертацій, авторами яких є відомі на сьогодні дослідники проблем етнополіт. процесів та етнонац. відносин в Україні.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го (2007) і 2-го ст. (2012), Почесною грамотою Президії ВР України (1987), Знаком Петра Могили Мін-ва освіти і науки України (1997), почесними грамотами Мін-ва освіти і науки України (2002) та КМ України (2003), 5 медалями.

Відмінник освіти України (1997), лауреат нагороди Ярослава Мудрого Академії наук вищої школи України (2002).

П. у м. Київ.

Праці: «Білі плями» героїчного літопису: із історії Комуністичної партії Західної України. К., 1989; Про минуле — заради майбутнього. К., 1989 (у співавт.); Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990 (у співавт.); Національні відносини в України у XX ст.: збірник документів і матеріалів. К., 1994 (у співавт.); Національні меншини в Україні, 1920—1930-ті роки: історико-картографічний атлас. К., 1996 (у співавт.); Український національний комунізм: трагічні ілюзії. К., 1997 (у співавт.); Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. К., 2000 (у співавт.); Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник. К., 2002 (у співавт.); Крим в етнополітичному вимірі. К., 2005 (у співавт.); Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. К., 2005 (у співавт.); Закарпаття в етнополітичному вимірі. К., 2008 (у співавт.); Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. К., 2009 (у співавт.); Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. К., 2011 (у співавт.); Політологічні розвідки. К., 2012; Донбас в етнополітичному вимірі. К., 2014 (у співавт.); Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. К., 2015 (у співавт.).

Літ.: Вчені Інституту історії України: бібліографічний довід. К., 1998 (Українські історики, вип. 1); *Кармазіна М.* Панчук Май Іванович. В кн.: Політологічний словник. К., 2005; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; Життя в координатах пізнання: до ювілею Мая Івановича Панчука. К., 2012; *Коцур В.П.* З новою повноводною весною вченого і громадського діяча. «Наукові записки з української історії: збірник наукових статей» (Переяслав-Хмельницький), 2012, вип. 28.

В.А. Войналович.

ПА́НЬКІВ Микола Олександрович (06.02.1975—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Лапаївка (нині село Львів. р-ну Львів. обл.). Мешкав у с. Холодновідка (нині село Львів. р-ну Львів. обл.). Займався підприємництвом, продажем будматеріалів. Після початку *Революції гідності 2013—2014* регулярно їздив на *майдан Незалежності* в *Київ*. Активіст «Правого сектору». Загинув від кулі снайпера у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві.

Похований у с. Лапаївка.

Почесний громадянин Пустомитівського р-ну Львів. обл. (посмертно; р-н існував до 2020).

Посмертно П. присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка», 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.Є., Шахівський О.Л.* Небесна сотня. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Микола Паньків. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/микола-паньків

І.А. Коляда.

ПАПА́КІН Георгій Володимирович (н. 20.05.1953) — історик, архівознавець, джерелознавець. Д-р істор. н. (2005), старший наук. співробітник (2014). Засл. працівник к-ри України (2003). Держ. службовець 5-го рангу. Н. в м. *Київ* у сім'ї військовослужбовця. Закінчив істор. ф-т Горьківського ун-ту (1975). 1976—2008 працював у системі Гол. архівного управління України: старший хранитель фондів, старший наук. співробітник, зав. архівосховища *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України*, 1980—99 — пом. нач. Гол. архів. управління України, нач. відділу; 2000—08 — нач. відділу управління Держ. к-ту архівів України. 2008—11 — нач. відділу архівування документів *Українського інституту національної пам'яті*.

У березні 1995 захистив канд. дис. «Археографічна комісія Центрального архівного управління УСРР: історія створення і науковий доробок (1928—1934)» (наук. кер. — чл.-кор. НАН України П.*Сохань*). У квітні 2005 захистив докторську дис. «Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини XVII — XX ст. (на прикладі архівної спадщини роду Скоропадських)».

Від 2008 працює в *Інституті історії України НАН України* (за сумісництвом), 2011—13 — старший наук. співробітник відділу спец. галузей істор. науки та електронних ресурсів цього ін-ту. З червня 2013 — професор, зав. кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями Нац. академії керівних кадрів к-ри і мист-ва, за сумісництвом — старший наук. співробітник відділу спец. галузей істор. науки та електронних ресурсів Ін-ту історії України НАН України. У грудні 2013 призначений в. о. дир. *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, у березні 2015 обраний директором цього ін-ту і членом бюро Відділення історії, філософії і права НАН України.

Досліджує джерела та проблеми укр. історії кінця 19 — 1-ї пол. 20 ст., зокрема постать П.*Скоропадського*, укр. визвол.

змагання поч. і серед. 20 ст., *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*, теор. проблеми архівознавства, археографії та джерелознавства, історії держ. установ (інституціезнавства).

Автор і редактор більше 300 наук. праць, у т. ч. 14 монографій, збірників, довідників, підручників. Упорядник двох видань «Спогадів» П.Скоропадського. Член редколегії довідників і путівників держ. архів. установ, виданих 2000—09. Член Гол. ред. колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» від часу її створення (див. *«Реабілітовані історією»*). Гол. редактор *«Українського археографічного щорічника»*, «Сфрагістичного збірника», «Наукових записок», «Славістичної збірки» та ін. продовжуваних видань Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України.

Праці: От марта до сентября: штрихи к портрету Александры Коллонтай. К., 1989; Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України, вип. 1: Анотований покажчик фондів УПА (1942—1946). К., 1999 (у співавт.); Фонди з історії УПА у державних архівосховищах України (1941—1957), вип. 2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбилася боротьба з УПА. К., 2000; Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: історико-архівні нариси. К., 2003; Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII — XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. К., 2004; Уряди Центральної Ради, Української Держави, Української Народної Республіки доби Директорії, Західноукраїнської Народної Республіки, Криму, Карпатської України. К., 2008; Архівознавство: підручник. К., 2009 (у співавт.); Герої Крут: трагічні події 29 січня 1918 р. та вшанування пам'яті (до 91-ї річниці подій): Документи. Фотодокументи. Публікації преси. К., 2009; Історія державних установ України: урядуючі інституції IX — початку XX ст.: лекції. К., 2010; Українські визвольні змагання 1939—1956: джерельний контент, вип. 1: Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження. К., 2012; «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932—1933). К., 2013; Донбас на «Чорній дошці»: 1932—1933. К., 2014; Павло Скоропадський та Українська академія наук. К., 2018.

Літ.: Українські архівісти (XIX—XX ст.): біобібліографічний довідник. К., 2007.

Л.М. Васько.

«ПАРА́Д СУВЕРЕНІТЕ́ТІВ» — метафорична назва подій, пов'язаних із розпадом *СРСР*. Приписується ген. секретарю ЦК КПРС М.*Горбачову*. Реформатори з команди М.Горбачова прагнули демократизувати рад. лад, пристосовуючи його до викликів сучасності, однак несподівано для них здійснювана в рамках *«перебудови» конституційна реформа в СРСР 1988* перетворила традиційну для країни бюрократичну «революцію згори» на некеровану «революцію знизу», що розвалила *Комуністичну партію Радянського Союзу* і всю багатонац. д-ву.

Формально СРСР існував як федерація республік-держав, кожна з яких володіла конституційним правом виходу із союзу. На ділі завдяки диктатурі вождів КПРС д-ва була унітарною, з найвищим ступенем централізації влади. Метою конституційної реформи було досягнення, як офіційно заявлялося, «повновладдя Рад», тобто звільнення їх від парт. диктату, а також дозвіл обирати депутатів рад усіх рівнів на виборах з довільною кількістю кандидатів на кожне депутатське місце. Ще до затвердження конституційної реформи позачерговою 12-ю сесією ВР СРСР 11-го скликання (29 листопада — 1 грудня 1988) 16 листопада 1988 ВР Естон. РСР прийняла Декларацію про суверенітет Естон. РСР, в якій проголошувалося верховенство респ. законів на її території порівняно із загальносоюзними законами. Приклад Естонії згодом наслідували Литов. РСР (26 травня 1989), Латв. РСР (28 липня 1989) та Азербайджанська РСР (23 вересня 1989). В усіх чотирьох випадках мова не йшла про вихід республік із СРСР.

З першими вільними виборами на З'їзді нар. депутатів СРСР сформувалася демократ. опозиція, до якої примкнув потужний суперник М.Горбачова Б.*Єльцин*. Диктат КПРС над сусп-вом ще залишався ззовні непорушним, але тільки тому, що парт. функціонери звикли керувати, а радянські — бути керованими. Проте комуніст. ідеологія, яка завжди була важливою підпорою диктатури, справляла дедалі менший вплив на сусп-во.

У березні 1990 на позачерговому 3-му з'їзді нар. депутатів СРСР М.Горбачова змусили відмовитися від зафіксованого в 6-й статті Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у д-ві та сусп-ві, що було логічним продовженням конституційної реформи 1988. Члени ЦК КПРС зрозуміли нарешті, що завдяки цій реформі вони втратили владу над сусп-вом, і звинуватили в цьому свого ген. секретаря. Щоби відійти на певну відстань від ЦК КПРС, М.Горбачов поспішив очолити рад. вертикаль влади. Він уже володів найвищою посадою в цій вертикалі — голови ВР СРСР. Проте відповідником поста повновладного ген. секретаря ЦК дореформеної КПРС була посада глави д-ви, а не парламенту, і З'їзд нар. депутатів СРСР подарував йому незвичний для рад. системи влади пост президента СРСР. Виставити свою кандидатуру на загальносоюзні президентські вибори М.Горбачов не наважився, щоб не конкурувати з Б.Єльциним, який завдяки союзу з демократ. силами набував дедалі більшої популярності.

«Повновладдя Рад», тобто утворення залежної від виборців єдиної вертикалі влади, означало, що д-ва перетворилася з тоталітарної на демократичну. Однак СРСР залишався надто своєрідною демократ. країною: без традицій *демократії*, із сусп-вом, яке в усьому покладалося на д-ву, з комуніст. кістяком у своїй товщі, який паралізував вільні рухи сусп. організму. Та фіктивний у силовому полі диктатури конституційний демократизм у побудові СРСР як «незламного союзу вільних республік» після зникнення компарт. вертикалі влади негайно перетворився на цілком реальний.

Напередодні перших вільних виборів до законодавчих органів союзних республік, що відбулися у березні 1990, в країні розвинувся нац.-визвол. рух, спрямований проти загальносоюзного центру, який тримав союзні республіки в «чорному тілі». Мова йшла не тільки про республіки Балтії. В Україні могутнім чинником суспільно-політ. життя ставав утворений у вересні 1989 Нар. рух за перебудову (див. *Народний рух України*). У політ. процес активно втрутилася рос. інтелігенція, підтримана *номенклатурою компартійно-радянською*, яка стояла на відстані від загальносоюзного центру й об'єдналася навко-

ло Б.Єльцина. Одним із передвиборних зобов'язань Б.Єльцина була обіцянка внести зміни в Конституцію РРФСР, запровадивши пост президента і взяти участь у всерос. президентських виборах. На засіданні політбюро ЦК КПРС 9 листопада 1989 голова РМ СРСР М.Рижков зауважив: «Треба боятися не Прибалтики, а Росії та України. Тхне загальним розвалом».

Березневі (1990) вибори до верховних рад союзних республік та місц. рад засвідчили, що в країні утворилося 15 регіональних центрів влади за числом союзних республік, включно з рос. центром у *Москві*, який протистояв загальносоюзному. Влада в УРСР, як і раніше, зосереджувалася в руках 1-го секретаря ЦК КПУ В.*Івашка*, проте його ключове місце в політ. системі обумовлювалося посадою голови парламенту. Кількість комуністів у *Верховній Раді УРСР* нового скликання навіть збільшилася, але поряд із комуністами-ортодоксами з'явилися т. зв. суверен-комуністи.

У новій суспільно-політ. ситуації, яка склалася в країні після виборів до верховних рад союзних республік та місц. рад, парламент Литов. РСР 11 березня 1990 ухвалив Акт відновлення незалежності Литов. д-ви. ВР Латв. РСР 4 травня ухвалила Декларацію про відновлення незалежності Латв. Республіки. Не менш радикальну постанову з проголошення виходу зі складу СРСР ухвалила Естон. РСР 8 травня 1990. Парламентарі країн Балтії мали рацію: СРСР включив ці незалежні д-ви до свого складу на підставі злочинного таємного *пакту Молотова—Ріббентропа*, наявність якого визнав і засудив у грудні 1989 2-й з'їзд нар. депутатів СРСР. Після проголошення незалежності 3 країни Балтії понад рік залишались у невизначеному статусі. Держ. рада СРСР все-таки змушена була визнати їх незалежність 6 вересня 1991.

У травні 1990 відбувся 1-й з'їзд нар. депутатів РРФСР. Попри відчайдушну протидію загальносоюзного центру головою ВР РРФСР став Б.Єльцин. Парадоксально, але прагнення суверенізації найбільш яскраво проявлялося не в нац. республіках (за винятком республік Балтії і Грузії), а в Рос. Федерації. Становище Росії в СРСР завжди залишалося двозначним. Росія була державоутворюючою республікою, і загальносоюзний центр відстоював передусім її інтереси. В неофіц. «табелі про ранги» росіяни вважалися титульною нацією в масштабі не лише Росії, а й усього СРСР, а це означало, що вони не ставали нац. меншиною в будь-якій союзній республіці. Проте в очах респ. компартійно-рад. номенклатури Росія вважалася політично ущемленою, бо Кремль не міг собі дозволити існування двох центрів влади — загальносоюзного та російського.

Б.Єльцин мав намір скористатися закладеними в Конституції СРСР і в конституціях союзних республік нормами, щоб усунути від влади загальносоюзний компартійно-рад. центр. 12 червня 1990 З'їзд нар. депутатів РРФСР ухвалив Декларацію про держ. суверенітет РРФСР і заявив про свій намір створити демократ. правову д-ву у складі оновленого Союзу РСР. Встановлювалася повнота влади РРФСР у вирішенні всіх питань держ. і громад. життя, за винятком тих, які вона добровільно передасть у ведення Союзу РСР. Дія актів Союзу РСР, які вступали у суперечність із суверенними правами РРФСР, припинялася. Ст. 7 проголошувала: РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановленому Союзним договором і заснованому на ньому законодавстві.

Компартійно-рад. номенклатура в нац. республіках перестала розраховувати на підтримку Москви, де точилася боротьба між двома центрами влади, і в її середовищі почала збільшуватися к-сть суверен-комуністів. В Україні найбільш далекоглядним в оцінці політ. ситуації виявився Л.*Кравчук*. Від 28 червня 1990 у ВР УРСР почалося обговорення питання про держ. суверенітет. Воно відбувалося в уповільненому темпі, оскільки 63 нар. депутати разом із В.Івашком, які були делегатами XXVIII з'їзду КПРС, виїхали в Москву. На вимогу опозиції всі повернулися в *Київ*, за винятком В.Івашка, який подав у відставку з посади голови укр. парламенту, оскільки дав згоду працювати в Москві на посаді заст. ген. секретаря ЦК КПРС.

Капітуляція В.Івашка деморалізувала комуністичну більшість парламенту й полегшила опозиції прийняття радикального за змістом документа, що утверджував суверенітет України. Враховуючи істор. значення документа, депутати багатократно зважували кожне слово, а за їхніми дебатами по телебаченню і радіо стежила вся республіка. 16 липня 1990 ВР УРСР поіменним голосуванням прийняла *Декларацію про державний суверенітет України*. Головою ВР УРСР став Л.Кравчук.

Раніше від Росії (26 травня 1990) Декларацію про держ. суверенітет прийняла Грузія. Услід за Росією декларації про повноту влади на своїй території і пріоритетність респ. законів перед загальносоюзними прийняли Узбецька РСР (20 червня) і Молдав. РСР (23 червня). Після України з подібними заявами виступили Білорус. РСР (27 липня), Туркменська РСР (22 серпня), Таджицька РСР (24 серпня), Казахська РСР (25 жовтня) і Киргизька РСР (15 грудня). «Парад суверенітетів» проігнорувала лише Вірменія.

Щоби політично знецінити проголошувані декларації, команда М.Горбачова на 4-му з'їзді нар. депутатів СРСР (листопад 1990) проштовхнула рішення організувати всесоюзний референдум у питанні про збереження СРСР. Організатори розраховували на те, що більшість громадян висловляться за збереження країни, в якій вони народилися. Справді, на референдумі 17 березня 1991 більшість населення дала позитивну відповідь на питання про долю СРСР. Передбачаючи це, парламенти республік Балтії, Вірменії, Грузії і Молдови відмовилися брати участь у референдумі. У ВР УРСР тон задавали комуністи-ортодокси, тож республіка прагнула підтримувати діалог із центр. владою.

Підтримуючи діалог, Л.Кравчуку все-таки вдалося відстояти Декларацію про держ. суверенітет. Поряд із референдумом в Україні було організоване опитування за формулою «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» Ствердну відповідь на референдумі дали 70,2 %, а в опитуванні — 80,2 % громадян.

Розглядаючи підсумки референдуму як свою перемогу,

М.Горбачов запропонував республікам укласти новий Союзний договір. Узгодження змісту договору з республіками, які брали участь у т. зв. *Новоогарьовському процесі*, тривало кілька місяців. Підписання договору було заплановане на вересень—жовтень 1991. 20 серпня Союзний договір мали підписати Росія, Казахстан та Узбекистан, проте підписанню перешкодив путч найближчих співробітників М.Горбачова у загальносоюзному центрі влади. Провал путчу прискорив розпад СРСР.

Дж.: *Горбачов М.С.* Жовтень і перебудова: революція продовжується: 1917—1987: доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РСФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 2 листопада 1987 року. К., 1987; *Горбачев М.С.* Революционной перестройке — идеологию обновления: речь на пленуме ЦК КПСС 18 февраля 1988 года. М., 1988; *Его же.* К полновластию Советов и созданию социалистического правового государства: доклад и заключительное слово на внеочередной двенадцатой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва. 29 ноября — 1 декабря 1988 года. М., 1988; Союз можно было сохранить: Белая книга: документы и факты о политике М.С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. М., 2007; Декларація про державний суверенітет України: історія прийняття, документи, свідчення. Житомир, 2010; Здобуття незалежності України, 1991: історія проголошення, документи, свідчення, т. 1—2. Житомир, 2011.

Літ.: *Прокоп М.* Напередодні незалежної України: спостереження і висновки. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто—Львів, 1993; Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал, т. 2: Апогей и крах сталинизма. М., 1997; *Пихоя Р.Г.* Советский Союз: история власти. 1945—1991. М., 1998; *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії: 1917—1991. К., 2000; *Кульчицький С.* Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. К., 2001; *Бойко О.* Україна у 1985—1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. К., 2002; *Литвин В.* Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції. К., 2005; Прорыв к свободе: о перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). М., 2005.

С.В. Кульчицький.

ПАРАЛА́ТИ — згідно з міфом про походження *скіфів* у переказі *Геродота* — одне із племен *сколотів*. Родоначальником П. був *Колаксай,* молодший син *Таргітая*. Виклад легенди див. у статті *Таргітай*.

Літ.: *Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

Ред.

ПАРАСЮ́К Володимир Зіновійович (н. 09.07.1987) — укр. громад. і політ. діяч, учасник *Антитерористичної операції*, нар. депутат України 8-го скликання (позафракційний). Н. в с. Майдан (нині село Львів. р-ну Львів. обл.). У студентські роки був членом різних громад. і політ. орг-цій, зокрема *Конгресу українських націоналістів*. Проходив мілітарні вишколи. Здобув кваліфікацію «бакалавр з економіки підприємства» у Львів. нац. ун-ті ім. І.Франка.

Активний учасник *Революції гідності 2013—2014*. 18—20 лютого 2014 з учасниками протестів зайняв приміщення київ. консерваторії, де організував сотню, яку й очолив. 21 лютого 2014 виголосив зі сцени майдану від імені своєї сотні ультиматум до Президента України В.*Януковича* та опозиції. У заяві йшлося, що В.Янукович має до 10:00 22 лютого 2014 піти з посади — або його сотня розпочне збройний штурм урядових будівель. Ця промова змусила лідерів опозиції відмовитися від пошуків компромісу з В.Януковичем і стала каталізатором політ. змін в Україні. У ЗМІ та укр. сусп-ві переважає думка, що саме ця промова стала переломною в подіях Революції гідності.

З початком *збройної агресії Російської Федерації проти України* воював у складі добровольчого батальйону *«Дніпро-1»*. На позачергових виборах до *Верховної Ради України* 8-го скликання (26 жовтня 2014) обраний по 122-му одномандатному округу (самовисуванець). Не входив до жодної фракції. Працював в К-ті ВР України з питань запобігання та протидії корупції.

Під час дострокових парламентських виборів 2019 знову виставляв свою кандидатуру на 122-му окрузі, проте не був зареєстрований ЦВК України кандидатом у нар. депутати через порушення процедурних вимог при реєстрації.

О.А. Алфьоров.

ПАРАЩУ́К Юрій Григорович (01.07.1966—20.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Тальне*. Після закінчення школи працював столяром у *Харкові*, *Москві*. З поч. *Революції гідності 2013—2014* кілька разів приїздив на *майдан Незалежності* в *Київ*, вступив до Всеукр. об'єднання «Свобода». Загинув від кулі снайпера у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час сутичок на вул. Інститутській у Києві.

Похований на кладовищі в Тальному. 21 листопада 2014 П. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 він посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Юрій Паращук. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/юрій-паращук

С.І. Вергун.

ПАРУБІ́Й Андрій Володимирович (н. 31.01.1971) — укр. держ. діяч, один із лідерів *Революції гідності 2013—2014* та організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*. Голова *Верховної Ради України* (квітень 2016 — серпень 2019).

Н. в м. *Червоноград*. З юнацтва займався суспільно-політ. діяльністю. 1988 приєднався до Орг-ції укр. молоді «Спадщина», був обраний її головою, написав текст гімну орг-ції «В спадок залишили нам батьки наші славні». 1989 був затриманий за організацію несанкціонованого мітингу. 1990—94 — депутат Львів. обласної ради, працював секретарем постійної комісії з питань молоді та спорту. 1991 виступив одним із засновників Соціал-нац. партії України (з 2004 — Всеукраїнське об'єднання «Свобода»), був головою її Львів. обласної організації.

1994 закінчив істор. ф-т Львів. держ. ун-ту ім. І.Франка. 1994—98 — депутат Львів. міської ради. 1996 обраний керівником Т-ва сприяння ЗС та ВМФ України «Патріот України». 2002—06 — депутат, а з квітня 2006 по 2007 — заст. голови Львів. обласної ради. Брав активну участь у *«Помаранчевій революції» 2004*, зокрема був комендантом в Укр. домі (*Київ*). 2005 був

В.З. Парасюк.

Ю.Г. Паращук.

А.В. Парубій.

Л.І. Пасічник.

Ю.О. Пасхалін.

головою партії «Народний союз Українці!», згодом реорганізованої в громад. об'єднання «Український дім».

За підсумками позачергових парламентських виборів 2007 обраний нар. депутатом за списком блоку «Наша Україна — Народна самооборона» (номер 80). Працював в к-ті у закордонних справах, був головою підкомітету з питань контролю за здійсненням зовн. відносин.

За підсумками парламентських виборів 2012 обрався в парламент за списком Всеукр. об'єднання «Батьківщина» (номер 21). Працював у к-ті з питань науки і освіти.

Виступив одним із лідерів *Євромайдану*. Очолював «Самооборону майдану», був комендантом Євромайдану. 27 лютого 2014 призначений секретарем *Ради національної безпеки і оборони України*, у зв'язку з чим склав депутатські повноваження. На поч. серпня 2014 через розбіжності з Президентом України П.*Порошенком* у питаннях стратегії навколо *Донбасу* подав у відставку та був звільнений із посади.

Наприкінці серпня разом з ін. впливовими парт. функціонерами вийшов з політ. ради «Батьківщина». У вересні 2014 відбувся установчий з'їзд політ. партії *«Народний фронт»*, П. увійшов до її керівних органів. На позачергових парламентських виборах у жовтні 2014 отримав мандат нар. депутата за списком «Народного фронту» (номер 4). Був обраний 1-м заст. Голови ВР України (грудень 2014), а 14 квітня 2016 — Головою ВР України (склав повноваження 29 серпня 2019 у зв'язку з обранням нового складу парламенту).

За підсумками позачергових парламентських виборів 2019 отримав депутатський мандат за списком *«Європейської солідарності»* (номер 2). Працює у к-ті з нац. безпеки, оборони і розвідки.

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го ст. (2006), кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2009).

Літ.: Андрій Парубій. Web: http://nfront.org.ua/team/member-details/andrii-parubii

В.В. Головко.

ПА́СІЧНИК Леонід Іванович (н. 15.03.1970) — луган. колабораціоніст, один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Н. в м. Ворошиловград (нині м. *Луганськ*). Батько був кадровим співробітником правоохоронних органів, майже все життя пропрацював у структурах Відділу з боротьби із розкраданням соціаліст. власності СРСР. 1975 був направлений обслуговувати копальні золота у Магадан (нині місто в РФ), куди також перевіз сім'ю.

П. закінчив школу в Магадані та повернувся в Україну, де вступив до Донец. вищого військово-політ. уч-ща інженерних військ і військ зв'язку (роки навчання невідомі). З 1993 працював на різних посадах в Управлінні СБУ в Луган. обл. У цей час закінчив Нац. академію СБУ. Керував підрозділом з боротьби із контрабандою Гол. відділу «К» Управління СБУ в Луган. обл. 2006 затримав партію контрабанди, яку оцінили у 1,94 млн дол. США та 7,24 млн руб. У зв'язку з цим відзначений 2007 медаллю «За військову службу Україні». 2010 переведений на посаду нач. Стахановського міжрайонного відділу СБУ в Луган. обл., де пропрацював до 2013. У грудні 2013 вийшов на пенсію за вислугою років у званні полковника.

9 жовтня 2014 очолив т. зв. Мін-во держ. безпеки Луган. нар. республіки (утворене злочинним угрупованням «Луганська народна республіка» (далі — «ЛНР») для узурпації влади замість обласного управління СБУ), сприяв розбудові окупаційної адміністрації. Чим займався від поч. 2014 невідомо.

2015 вступив у конфлікт із тодішнім керівником «ЛНР» І.*Плотницьким*, через що на певний час був відсторонений від виконання обов'язків. Стосунки між ними залишалися напруженими до 2017, коли в листопаді внаслідок перевороту за участі кер. «міністерства внутрішніх справ ЛНР» І.Корнета І.Плотницький виїхав з окупованих районів Луган. обл. до Росії, а П. посів його місце як «виконувач обов'язків голови ЛНР». 25 листопада «народна рада ЛНР» (створена для узурпації влади замість обласної ради) затвердила П. на посаді «виконувача обов'язків голови». Також очолив «громадський рух "Мир Луганщине"» (фактично «правляча політична партія»), який висунув П. як кандидата на посаду глави «ЛНР» на незаконних виборах восени 2018. За результатами незаконного голосування був обраний «главою ЛНР», очолює угруповання донині.

Сприяв встановленню «зовнішнього управління» на ряді захоплених укр. металургійних та вугільних підприємств Донбасу південноосетинською фірмою ЗАТ «Внєшторгсервіс», яку пов'язують із родиною колиш. Президента України В.*Януковича*.

У серпні 2018 публічно зустрічався з тодішнім помічником Президента РФ В.*Сурковим* під час відвідування Пд. Осетії в 10-ту річницю утворення рос. анклаву. Від окупаційної влади Пд. Осетії отримав «Орден Дружби». З червня 2019 координував організацію процесу видачі паспортів РФ жителям окупованих територій згідно з указом Президента РФ В.*Путіна* про спрощення процедури вступу в рос. громадянство для жителів *окремих районів Донецької та Луганської областей*.

Служба безпеки України оголосила П. у розшук за ст. 109, частина 1 Кримінального кодексу України («дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій»). Внесений до санкційних списків *Європейського Союзу*, США, України. Включений до бази даних вебсайту *«Миротворець»*.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2; Пасечник Леонид Иванович. Web: https://myrotvorets.center/criminal/pasechnik-leonid-ivanovich

В.В. Головко, О.О. Кравченко.

ПАСХА́ЛІН Юрій Олександрович (18.01.1984—19.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Носачів (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.). Закінчив школу в м. *Сміла*. Вихованець Школи олімпійського резерву в *Харкові* (займався штангою). В останні роки проживав у *Києві*, працював комірником на приватному підпр-ві.

Після поч. *Революції гідності 2013—2014* періодично відвідував Євромайдан. П. 19 лютого 2014 від кількох пострілів у спину.

Похований у с. Носачів. На його честь перейменовано одну з

вулиць села та встановлено меморіальну дошку на будівлі школи. 21 листопада 2014 П. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка», 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Юрій Пасхалін. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/юрій-пасхалін; Юрій Пасхалін. Web: http://nebesnasotnya.com/yurij-pashalin.html

С.І. Вергун.

ПАТО́Н Володимир Євгенович (18.02.1917—28.02.1987) — науковець у галузі металургії та електрозварювання. Н. в м. *Київ*. Син Є.*Патона*, старший брат Б.*Патона*. Під час *Другої світової війни 1939—1945* закінчив Свердловський індустріальний ін-т. До листопада 1943 працював технологом на металургійному з-ді. Надалі перейшов до Ін-ту електрозварювання АН УРСР. Його шлях у науці — типовий для інженера-технолога і винахідника: колективна праця над розширенням спектра зварювальних технологій. З поверненням ін-ту до Києва до кінця життя — нач. відділу і заст. нач. дослідницького конструкторсько-тех. бюро електрозварювання.

Під час будівництва моста Патона в Києві впровадив технологію автоматичного зварювання вертикальних швів, сконструював апарат, що повзе по стінці.

Спеціаліст і винахідник у царині металургії та електрозварювання; 1951 захистив канд. дис. Заслужений винахідник УРСР (1982), автор 49 винаходів.

Займався вдосконалюванням основ проєктування нової зварювальної техніки, систем керування зварювальними процесами, устаткування для виробництва металевих конструкцій, вирішенням ін. конструкторських проблем.

Одним із перших в ін-ті отримав Сталінську премію 3-го ст. за корінне вдосконалення методів буд-ва магістральних газопроводів (1949). Лауреат Держ. премії УРСР (1972).

Захоплювався спортом та мисливством, колекціонував альбоми з живопису.

Нагороджений орденами «Знак Пошани» (1976), Трудового Червоного Прапора (1984).

В.І. Онопрієнко.

ПАТРИЛЯ́К Іван Казимирович (н. 02.12.1976) — історик, дослідник історії укр. визвол. руху 1920—50-х рр., історії укр. *націоналізму*, історії *Другої світової війни 1939—1945*, історії *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Д-р істор. наук (2012), проф. (2015). Н. в м. *Київ* у сім'ї науковців-хіміків. Закінчив київ. середню школу № 200 (1991), Укр. гуманітарний ліцей при Київ. ун-ті ім. Т.Шевченка (1993) та істор. ф-т Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка (1998). Від травня 1996 до вересня 1998 працював помічником нар. депутатів України. У жовтні 1998 розпочав навчання в аспірантурі істор. ф-ту Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка, де під кер-вом проф. В.Мусієнка підготував і в березні 2001 достроково захистив канд. дис. «Діяльність Організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940—1942 рр. (військовий аспект)». У вересні 2012 захистив докторську дис. «Діяльність українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в роки Другої світової війни» (наук. консультант — проф. А.*Слюсаренко*).

З 2001 працює в Київ. нац. ун-ті ім. Т.Шевченка: молодший наук. співробітник, наук. співробітник н.-д. частини істор. ф-ту, зав. Музею історії Київ. ун-ту (2002—14), асистент кафедри археології та музеєзнавства (2003—05), асистент кафедри новітньої історії України (2005—07), доцент кафедри новітньої історії України (2007—12), з 2012 — професор кафедри новітньої історії України. 25 грудня 2014 обраний деканом істор. ф-ту, Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка.

Член ряду урядових робочих груп із дослідження важких сторінок українсько-польс. взаємин, історії *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії*, спеціалізованих учених рад, голова експертної ради з істор. наук при Мін-ві освіти і науки України. Підготував 10 канд. істор. н. та 1 д-ра філософії.

Вперше в укр. історіографії здійснив цілісне дослідження історії бандерівської ОУН, від моменту її появи 1940 до кінця 1942. Завдяки актуалізації цілої низки раніше невідомих джерел зумів реконструювати хід і показати масштаби антирад. збройних повстань літа 1941, військовотворчі зусилля укр. націоналістичного руху на початку ІІ світ. війни. Зробив значний внесок у вивчення проблем історії *Служби безпеки ОУН(б)*, українсько-польс. конфлікту 1940-х рр., повсякденного життя учасників УПА. Одним із перших в укр. істор. науці звернуся до всебічного дослідження питання підготовки старшинських і підстаршинських кадрів в УПА, агентурної боротьби рад. органів держ. безпеки проти укр. націоналістичного підпілля, бойових зіткнень повстанських відділів із військами НКВС на території центрально-укр. областей. Його перу належить одне з найповніших синтетичних досліджень з історії ОУН і УПА від початку ІІ світ. війни до ліквідації збройного націоналістичного підпілля на території УРСР у 1960-ті рр.

Автор і співавтор понад 240 наук., науково-популярних і науково-методичних праць.

І.К. Патриляк.

Праці: Легіони українських націоналістів: історія виникнення та діяльності. К., 1999; Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр.: збірник документів. К., 2003 (зі співупорядниками); Військова діяльність ОУН(Б) в 1940—1942 роках. К., 2004; Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. К., 2005 (у співавт.); Україна в Другій світовій війні: навчальний посібник. К., 2009 (у співавт.); Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. К., 2010 (у співавт.); Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. К., 2011 (у співавт.); Встань і борись! Слухай і вір…: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух в 1939—1960 рр. Львів, 2012; Історія України: новітня доба. К., 2012 (у співавт.); Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення. К., 2012 (у співавт.); Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939—1960 рр. Львів, 2012, Х., 2015; Історія Київського університету. К., 2014 (у співавт.); Партизанські колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років». К., 2014 (у співавт.); Україна: хроніка

А.-С. Пашко.

визволення: дослідження, документи, свідчення. К., 2014 (у співавт.); Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення. К., 2015 (у співавт.); Агентурна справа «Щур» як джерело до вивчення методів агентурної роботи радянських органів держбезпеки проти керівників українського визвольного руху. «УІЖ», 2018, № 4; Збройний антикомуністичний опір УПА на Вінниччині весною—влітку 1944 р. (за матеріалами командування Внутрішніх військ НКВД. В кн.: Ozbrojený protikomunistický odpor v krajinách Strednej a Východnej Európy (1944—1953). Banská Bystrica, 2019 (у співавт.); Українсько-польський конфлікт і питання повоєнної належності Львова у світлі звітів підпілля ОУН(Б) (вересень 1943 — квітень 1945 рр.). «УІЖ», 2019, № 6; Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939—1960). К., 2020; Unusual nazism: Ukrainian national-socialist workers' party in the post-war Donbas. «Східноєвропейський історичний вісник» (Дрогобич), 2020, вип. 17 (у співавт.).

Літ.: Українські історики XX століття: біобібліографічний довідник. К., 2006; Професори Київського університету: біографічний довідник, т. 2. К., 2019.

А.О. Руккас.

ПАШКО́ Атена-Святомира Василівна (10.10.1931—20.03.2012) — поетеса, громад. діяч. Н. в с. Бистриця (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.) у вчительській родині. Вищу освіту здобула у Львів. лісотех. ін-ті за спеціальністю «інженер-технік». Учасниця укр. правозахисного руху. За виступи на захист укр. політ. в'язнів зазнавала переслідувань (звільнення з роботи, ув'язнення, заборона на друк). 1969 познайомилися із правозахисником В. *Чорноволом*, з яким зареєструвала шлюб у с. Чаппанда (нині село Республіки Саха (Якутія), РФ), де він відбував покарання як дисидент. 1970—72 брала активну участь у виданні позацензурного час. *«Український вісник»*.

На поч. 1990 П. брала активну участь у відновленні та розбудові укр. організованого жін. руху. У грудні 1991 обрана головою Всеукр. жін. громадсько-просвітницької орг-ції «Союз українок». 1995 — делегатка 4-ї Всесвітньої конференції зі становища жінок у Пекіні (Китай). 1999 була серед ініціаторів створення громад. організації «Національна рада жінок України».

Після загибелі чоловіка у березні 1999 стала президентом Міжнародного благодійного фонду В.Чорновола.

Авторка збірок поезій: «На перехрестях» (Мюнхен, 1989), «На вістрі свічки» (Балтимор—Торонто, 1991), «Лезо моєї стежки» (К., 2007).

О.Г. Бажан.

ПЕРЕЙМЕНУВА́ННЯ ГЕОГРАФІ́ЧНИХ НАЗВ УКРАЇ́НИ 2015—2016 — процес, під час якого назви адміністративно-територіальних одиниць та населених пунктів були позбавлені комуністичної символіки.

9 квітня 2015 було ухвалено Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки», (який увійшов до т. зв. «декомунізаційного пакету» (див. *Декомунізація в Україні*). Комуніст. символіка, згідно із законом «Про засудження ... тоталітарних режимів...», включає, зокрема, «назви областей, районів та населених пунктів, у яких використані імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), [...] пов'язані з діяльністю комуністичної партії (включаючи партійні з'їзди), річницями Жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті (крім назв, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури)». Таким чином, *області*, *райони* та населені пункти, в назвах яких міститься комуніст. символіка, підлягають обов'язковому перейменуванню.

Закон «Про засудження ... тоталітарних режимів...» дав місц. органам влади з дня набрання чинності акта 6 місяців для проведення громад. слухань і внесення на розгляд *Верховної Ради України* пропозицій щодо перейменування відповідних об'єктів. Після цього парламент мав ухвалити рішення про перейменування з урахуванням цих пропозицій, а також рекомендацій *Українського інституту національної пам'яті* (УІНП), а в разі відсутності пропозицій місц. органів влади — лише на підставі рекомендацій УІНП.

УІНП склав орієнтовний список об'єктів для перейменування. Втім реалізація закону «Про засудження ... тоталітарних режимів...» протягом 2015 ускладнювалася військово-політ. ситуацією: у *Криму* та в частині *Донбасу* перестали діяти легітимні органи місц. влади, які могли би подати пропозиції ВР України. З ін. боку, у багатьох випадках представники органів місц. самоврядування відверто саботували виконання цього закону, намагаючись уникати «непопулярних рішень»; деякі навіть будували свою виборчу кампанію на популістських гаслах «не допустити перейменування». У сусп-ві активно ширилися чутки про необхідність для громадян негайно змінювати документи, в яких вказані старі адреси, та про високу вартість відповідних адм. послуг. Були випадки нагнітання атмосфери спротиву будь-яким перетворенням під приводами побутової зручності та «збереження історії».

У грудні 2015 УІНП створив експертну комісію у складі співробітників та залучених фахівців з історії, картографії, лінгвістики. Протягом грудня 2015 — лютого 2016 комісія виробляла пропозиції щодо нових назв. При цьому вона насамперед керувалася принципом: повертати населеним пунктам їхні істор. «некомуністичні» назви; у випадках, коли таких назв не існувало (чи неможливо їх встановити), коли істор. назви були немилозвучними (або ж невідповідними сучасності) або коли ці назви апелювали до рос. імперської спадщини, — присвоювати нові назви, підібрані за результатом детальніших досліджень й обговорень.

Пропозиції враховували також доцільність відродження назв зниклих населених пунктів; підкреслення в назвах унікальності місц. топонімів (яри, річки, ліси тощо); врахування геогр., екон. та етнічних особли-

востей населених пунктів; вшанування істор. подій і постатей, пов'язаних із цими населеними пунктами.

За цей час УІНП опрацював понад 1,5 тис. звернень і запитів стосовно перейменувань. У більшості випадків, коли пропозиції УІНП та органів місцевої влади не збігалися, ВР України надавала перевагу пропозиціям місц. влади як виразника волі громад.

Звісно, що рос. окупаційна адміністрація Криму та фактична адміністрація т. зв. Донец. і Луган. народних республік залишалися поза процесом перейменувань. З приводу перейменувань на території *Автономної Республіки Крим* та м. *Севастополь* комісія провела спільне засідання із представниками *Меджлісу кримськотатарського народу*, які мають власні законодавчі ініціативи щодо відродження істор. топонімії Криму, радикально зміненої після *депортації кримськотатарського народу 1944.*

Загалом з 25 листопада 2015 до 14 липня 2016 ВР України ухвалила 13 постанов, якими були перейменовані 987 населених пунктів та 25 р-нів (разом 1012 перейменувань). Більшість нових назв р-нів утворено від нових назв районних центрів. Винятками стали Перекопський р-н АР Крим (колиш. Красноперекопський, центр — Яни Капу), Вітовський р-н Миколаїв. обл. (колиш. Жовтневий, центр — Миколаїв), Лиманський р-н Одес. обл. (колиш. Комінтернівський, центр — Доброслав).

Постанова ВР України «Про перейменування окремих населених пунктів та районів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» (від 12 травня 2016) містить застереження, що цей акт набуває чинності з моменту повернення тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополь під заг. юрисдикцію України. Ін. постанови набули чинності з дня, наступного після їх опублікування. Зміна назв *Дніпропетровської області* та *Кіровоградської області* очікується в рамках конституційної реформи, що триває.

Загалом осн. етап перейменування населених пунктів та районів на виконання закону «Про засудження ... тоталітарних режимів...» завершено. Звісно, що в подальшому можливі випадки встановлення фактів належності назв окремих населених пунктів України до комуніст. символіки і звернення з цього приводу до ВР України, але такі випадки будуть поодинокими.

Перейменування населених пунктів та р-нів відбулися в усіх областях України, крім *Івано-Франківської області.* Найбільша кількість цих об'єктів — на території *Донецької області* (109), *Харківської області* (103) та Дні-

Таблиця

Міста та селища міського типу, перейменовані у 2015—2016

Стара назва	Нова назва	Тип	Адміністративно-територіальне підпорядкування
Артемівка	Скороходове	смт	Полтавська область
Артемівськ	Бахмут	місто	Донецька область
Артемівськ**	Кипуче	місто	Луганська область
Артемове	Залізне	місто	Донецька область
Бірюкове**	Криничне	смт	Луганська область
Брагинівка	Залізничне	смт	Дніпропетровська область
Вахрушеве**	Боково-Хрустальне	місто	Луганська область
Войкове**	Благодатне	смт	Донецька область
Войковський**	Копані	смт	Донецька область
Володарськ**	Ведмеже	смт	Луганська область
Володарськ-Волинський	Хорошів	смт	Житомирська область
Володарське	Нікольське	смт	Донецька область
Дзержинськ	Торецьк	місто	Донецька область
Дзержинський**	Любимівка	смт	Луганська область
Димитров	Мирноград	місто	Донецька область
Димитрове	Олександрійське	смт	Кіровоградська область
Дніпродзержинськ	Кам'янське	місто	Дніпропетровська область
Дніпропетровськ	Дніпро	місто	Дніпропетровська область
Енгельсове**	Буран	смт	Луганська область
Жовтневе	Миролюбів	смт	Житомирська область
Жовтневе	Миколаївка	смт	Сумська область
Іллічівськ	Чорноморськ	місто	Одеська область
Калінінське	Калинівське	смт	Херсонська область
Калінінський**	Кундрюче	смт	Луганська область
Карло-Марксове**	Софіївка	смт	Донецька область
Кірове	Північне	смт	Донецька область
Кіровоград	Кропивницький	місто	Кіровоградська область
Кіровськ	Зарічне	смт	Донецька область
Кіровськ**	Голубівка	місто	Луганська область
Кіровське	Обухівка	смт	Дніпропетровська область
Кіровське*	Іслям-Терек	смт	АР Крим
Кіровське**	Хрестівка	місто	Донецька область

Продовження таблиці

Стара назва	Нова назва	Тип	Адміністративно-територіальне підпорядкування
Комінтернівське	Доброслав	смт	Одеська область
Комсомольськ	Горішні Плавні	місто	Полтавська область
Комсомольське	Слобожанське	смт	Харківська область
Комсомольське*	Бакачик-Кият	смт	АР Крим
Комсомольське**	Кальміуське	місто	Донецька область
Комсомольський	Графське	смт	Донецька область
Комсомольський**	Дубове	смт	Луганська область
Котовськ	Подільськ	місто	Одеська область
Красний Лиман	Лиман	місто	Донецька область
Красний Луч**	Хрустальний	місто	Луганська область
Красний Октябр**	Липське	смт	Донецька область
Красні Окни	Окни	смт	Одеська область
Красноармійськ	Покровськ	місто	Донецька область
Красногвардійське*	Курман	смт	АР Крим
Краснодон**	Сорокине	місто	Луганська область
Краснодон**	Тепле	смт	Луганська область
Красноперекопськ*	Яни Капу	місто	АР Крим
Кудрявцівка	Токарівка	смт	Миколаївська область
Кузнецовськ	Вараш	місто	Рівненська область
Куйбишеве	Більмак	смт	Запорізька область
Куйбишеве*	Албат	смт	АР Крим
Леніна**	Марія	смт	Луганська область
Леніне*	Єди-Кую	смт	АР Крим
Ленінське	Південне	смт	Донецька область
Ленінське**	Вальянівське	смт	Луганська область
Лотикове**	Іванівське	смт	Луганська область
Октябрське*	Біюк-Онлар	смт	АР Крим
Орджонікідзе	Покров	місто	Дніпропетровська область
Орджонікідзе*	Кайгадор	смт	АР Крим
Партизани	Рикове	смт	Херсонська область
Петрівка	Петропавлівка	смт	Луганська область
Петровське**	Петрово-Красносілля	місто	Луганська область
Пролетарське**	П’ятипілля	смт	Донецька область
Пролетарський**	Картушине	смт	Луганська область
Свердлове**	Холодне	смт	Донецька область
Свердловськ**	Довжанськ	місто	Луганська область
Совєтське*	Долосси	смт	АР Крим
Совєтський*	Ічкі	смт	АР Крим
Стаханов**	Кадіївка	місто	Луганська область
Тельманове**	Бойківське	смт	Донецька область
Торез**	Чистякове	місто	Донецька область
Ульяновка	Благовіщенське	місто	Кіровоградська область
Фрунзе**	Сентянівка	смт	Луганська область
Фрунзівка	Захарівка	смт	Одеська область
Цюрупинськ	Олешки	місто	Херсонська область
Чапаєве	Слобожанське	смт	Харківська область
Червоне	Есмань	смт	Сумська область
Червоний Донець	Донець	смт	Харківська область
Червоноармійськ	Пулини	смт	Житомирська область
Червоногвардійське**	Криничанське	смт	Луганська область
Червонозаводське	Заводське	місто	Полтавська область
Червонопартизанськ**	Вознесенівка	місто	Луганська область
Щорс	Сновськ	місто	Чернігівська область
Щорськ	Божедарівка	смт	Дніпропетровська область
Ювілейне	Слобожанське	смт	Дніпропетровська область
Ювілейне**	Катеринівка	смт	Луганська область
Юнокомунарівськ**	Бунге	місто	Донецька область

Позначені населені пункти, розташовані на тимчасово окупованих територіях:
* Автономна Республіка Крим.
** окремі райони Донецької та Луганської областей.

проп. обл. (97). Було перейменовано 32 міста, з них майже половина — на тимчасово окупованих територіях. Загалом на тимчасово непідконтрольних органам влади територіях України було перейменовано 8 р-нів і 148 населених пунктів, з яких 14 — міста.

З назв, які зникли з карти в результаті перейменування, 133 були на честь *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917*, 108 — на честь В.*Леніна*, 69 — Г.*Петровського*, 48 — С.*Кірова*, 35 — В.Чапаєва. Відновлено понад 300 історичних назв, із них бл. 70 належать до культурної спадщини корінних народів та етнічних громад України — *кримських татар*, болгар, греків, євреїв та ін.

Процес перейменування викликав помітний сусп. резонанс. Дискусії, публічні коментарі та громад. акції, пов'язані зі зміною назв міст *Дніпропетровськ* (Дніпро), *Кіровоград* (Кропивницький) та Комсомольськ (Горішні Плавні), активно висвітлювалися у ЗМІ та обговорювалися в загальнонаціональному масштабі.

Дж.: Перелік нових і старих назв населених пунктів: алфавітний покажчик. Web: http://www.memory.gov.ua/page/perelik-novikh-i-starikh-nazv-naselenikh-punktiv

Літ.: *Короленко Б. та ін.* Декомунізація назв населених пунктів та районів України: підстави, процес, підсумки. Web: https://old.uinp.gov.ua/page/dekomunizatsiya-nazv-naselenikh-punktiv-ta-raioniv-ukraini-pidstavi-protses-pidsumki?q=page/dekomunizatsiya-nazv-naselenikh-punktiv-ta-raioniv-ukraini-pidstavi-protses-pidsumki&fbclid=IwAR0B8TNJLLT9d4iettr-oZt-0Ms4tz67BjyhIVIA8CB4uPbGERU-pJQdIRHk

Г.В. Боряк, Д.Я. Вортман.

ПЕРЕПЕ́ТОВЕ ПО́ЛЕ, Перепетівське поле — місцевість у *Київській землі*, що згадується в *Київському літописі* при описі подій 1150 і 1169. На П.п. були розташов. Перепетові могили, згадані в тому ж джерелі під 1151 і відомі у пізніші часи як кургани Переп'ят і *Переп'ятиха* (біля сучасних сел Фастівець Фастівського р-ну і Мар'янівка Білоцерківського р-ну (обидва Київ. обл.) відповідно). П.п. ототожнюється з Білоцерківським степом — так у 19 ст. називали безлісу рівнину між *Васильковом* і *Білою Церквою*. Пн. межею П.п. був один зі *Змієвих валів*, що проходить південніше Стугни (прит. Дніпра).

Літ.: *Андриевский М.* Перепетовское поле. «Киевская старина», 1882, № 9; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 7. Warszawa, 1886.

Д.Я. Вортман.

«ПЕРЕПИСНІ́ КНИ́ГИ» 1666 — одні з перших економіко-стат. джерел лівобереж. земель Укр. козац. д-ви (Гетьманату) 2-ї пол. 17 ст. Ініціатива проведення перепису 1666 належала царському уряду *Олексія Михайловича* і була підпорядкована реалізації завдання впровадження в життя постанов нав'язаного лівобереж. гетьман. уряду І.*Брюховецького Московського договору 1665* щодо підпорядкування некозац. населення України рос. *воєводам* і стягнення з нього податків до царської скарбниці. Перепис був покликаний визначити кількість «тяглого» населення у *Лівобережній Україні* та його госп. спроможність сплачувати грошові й натуральні збори.

Призначені для проведення перепису моск. воєводи та приказні люди прибули на Лівобережжя вже на поч. 1666, проте через напруженість ситуації в лівобереж. Гетьманаті, викликану негативним сприйняттям інформації щодо змісту нав'язаного рос. владою нового договору з гетьман. урядом, а також через пасивність адміністрації І.Брюховецького, розпочати роботу спромоглися лише на поч. червня. Втім вибух повстання в *Переяславському полку* (однією з причин якого і став перепис 1666) знову загальмував роботу. Завершити перепис вдалося вже в грудні 1666 чи навіть на поч. 1667.

Перепис проводився представниками рос. влади, але із широким залученням до нього й представників міськ. самоврядування — міських писарів, а також вибраних «окладників», які володіли інформацією стосовно екон. спроможності двору, специфіки госп. діяльності його членів. Розміри оподаткування встановлювалися з огляду на місц. звичаї, але нерідко траплялись випадки, коли воєводи, відштовхуючись від практики московських т. зв. *кормлінь*, свідомо завищували нормативи, демонструючи тим самим цареві власне «радєніє». На цьому ґрунті нерідко виникали конфліктні ситуації, найбільш гострим проявом яких стало *Переяславського полку повстання 1666*. Намагаючись пом'якшити суспільне невдоволення від перепису, козацька адміністрація за свідомого потурання гетьманського уряду вдавалася до практики переведення окремих представників міського стану в козацтво.

По закінченні роботи переписні книги (білові, чистовики) були відправлені в *Москву* до *Малоросійського приказу*, а за залишеними на місцях чорновими (первісними) книгами розпочався збір податків.

Переписні книги містять надзвичайно цінну, по суті унікальну інформацію про населені пункти лівобереж. Гетьманату 2-ї пол. 17 ст., співвідношення міських і сільс. поселень, кількість і становий склад населення, його госп. заняття, землеволодіння і землекористування, розвиток ремесел, промислів і торгівлі, адм. управління тощо. Аналіз переписних книг дає змогу з'ясувати характер вироб. занять у різних типах поселень, перевагу певного виду діяльності в тій чи ін. місцевості. За книгами можна підрахувати кількість млинів, рудень, гут, бобрових промислів, бортей, які належали до власності міста, м-ка чи ін. поселення. Водночас, зважаючи на фіскальні мотиви проведення перепису 1666, ним не охоплені населені пункти, що перебували у володінні монастирів, церков та *козацької старшини*, а також козац. двори в описаних населених пунктах, оскільки всі вони не підлягали оподаткуванню на користь царської скарбниці. Тому переписні книги 1666 не дають повного уявлення про кількість населення лівобереж. Гетьманщини, співвідношення козац. і цивільного населення, госп. заняття не охоплених переписом мешканців тощо. Відсутні (радше за все втрачені) переписи *Полтави*, *Глухова*, *Кролевця*, *Новгорода-Сіверського*, *Корона*, сотенного м-ка *Вороніж*.

Першим серед дослідників увагу на факт імовірної наявності цього різновиду джерел звернув Д.*Бантиш-Каменський*, ви-

явивши в оригінальному документі 1779 інформацію про проведення перепису 1666. Утім розшукати переписні книги дослідникy не пощастило. І лише у 1880-ті рр. співробітники Моск. архіву Мін-ва юстиції Рос. імперії виявили переписні книги *Київського полку*, Переяслав. полку, *Ніжинського полку*, *Чернігівського полку* і *Лубенського полку* та повідомили про це М.*Костомарову*, який першим і опублікував витяги з них у монографії «Руїна». У 1890-ті рр. В.*Ейнгорн* у фонді «Малоросійські справи» Моск. гол. архіву МЗС Рос. імперії виявив опис *Стародубського полку*, а між книгами «Малоросійського приказу» Моск. архіву Мін-ва юстиції Російської імперії — описи частини Ніжинського полку. 1900 О.*Лазаревський* уперше видав переписні книги 1666 *Прилуцького полку*, Лубенського полку, *Миргородського полку* і *Полтавського полк*у (перепис Лубенського полку містив лише раніше не опубл. М.Костомаровим у витягах частини). 1933 В.*Романовський* опублікував переписні книги Київ., Ніжинського і Переяслав. полків (включаючи й матеріал, вміщений у монографії М.Костомарова), доповнивши публікацію палеографічним описом оригіналів, реєстром і покажчиком населених пунктів, що потрапили до перепису. Судячи зі змісту передмови, ґрунтовний археогр. опис усіх переписних книг дослідник мав намір додати до публікації перепису Стародубського полку, яку, втім, через його арешт і заслання за надуманими звинуваченнями в належності до контрреволюц. орг-ції здійснити не зумів. Натомість 1967 В.Романовський підсумував свої археогр. напрацювання у спец. монографії. В серед. 1980-х рр. Г.Швидько виявила датовану 17 ст. переписну книгу міст *Чернігів*, *Любеч*, *Седнів*, Слабин (нині село Черніг. р-ну Черніг. обл.) та належних до них сіл, яку дослідниця ідентифікувала як частину перепису 1666. 2013 І.Ситий і С.Горобець упорядкували й опублікували переписну книгу Черніг. полку.

Дж.: *Лазаревский А.М.* Малороссийские переписные книги 1666 года. К., 1900; *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений, кн. 6, т. 15. СПб., 1905; Переписні книги 1666 року. К., 1933; Чернігівська переписна книга 1666 року. Чернігів, 2013.

Літ. : *Эйнгорн В.О.* О вновь найденных малороссийских переписных книгах. В кн.: Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете за 1895 г., кн. 2. М., 1895; *Романовский В.А.* Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. Ставрополь, 1968; *Швыдько А.К.* «Пашенные люди» городов Левобережной Украины (по переписным книгам 1666 г.). В кн.: Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР: сборник научных трудов. Днепропетровск, 1981; *Швидько Г.К.* Переписні книги 1666 року як джерело до історії Української козацької держави періоду її формування «Січеславський альманах: збірник наукових праць з історії українського козацтва» (Дніпропетровськ), 2014, вип. 7.

В.М. Горобець.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКОЇ РА́ДИ АРХІ́В — умовна назва сукупності архів. документів, пов'язаних з укладенням Переяслав. угоди 1654. Попри надзвичайну популярність в історіографії П.р.а. є незначним за обсягом і вкрай фрагментарно збереженим комплексом документів. Первісний склад архіву з часом був істотно деформований щодо змісту, а значна частина відомостей фальсифікувалася вже на стадії створення. Осн. масив документів зберігається в Рос. держ. архіві давніх актів у Москві (ф. 124: Малорос. справи; ф. 229: Малорос. приказ).

Центр. сегментом П.р.а. є найчастіше використовуваний «статейний список» (звіт) великого посольства Моск. царства, яке очолював боярин В.*Бутурлін*, — тенденційне джерело, що трактує події з позиції Москви. Містить багато недостовірних відомостей: за свідченням сучасника, дяка Г.Котошихіна, який втік до Швеції у 1660-х рр. і склав там меморандум про Московію, послиупорядники статейних списків перебільшували свої заслуги, бажане видавалося за дійсне з розрахунку «на большую себе честь и жалованье» у царя.

До звіту В.Бутурліна прилягають ще 3 документальних блоки: 1) список 18 полків *Гетьманщини*, що мали присягати цареві; 2) присяжні книги Білоцерківського, Ніжинського, Полтав., Корсунського та Кальницького полків, присяжні списки Переяслава (див. *Переяслав-Хмельницький*), *Києва*, *Ніжина*; 3) зведені дані з усіх присяжних книг про кількість осіб, які присягали. Містять цінний ономастичний матеріал, але мають сліди серйозних фальсифікацій. Зокрема, подають дані про присягу в тих містах (Германівка, *Фастів*, Триліси), які на той час були цілком спустошеними і знелюдненими через війну з *Річчю Посполитою*. Аналіз маршруту царських представників, які відбирали присягу, доводить його цілковиту нереальність. Вони використовували полкові чи сотенні списки 1649 та 1651 і звідти переписували прізвища *козаків*, а присягу якщо й брали, то тільки у частини козаків, *міщан* і *духовенства* (про селян, які становили більшість населення, не могло бути й мови, так само як і про населення тієї частини Правобережжя, що входила до складу Речі Посполитої).

Оригінал тексту договору 1654 не зберігся (сама ймовірність його існування сумнівна; є також припущення про його свідоме знищення Москвою); списки, що збереглися до нашого часу, містять різну кількість статей (20, 23 та 11 статей). Текст однобічний, — він не має дзеркальної укр. версії, як мало би бути у випадку укладення повноцінного міжнар. договору. Непорушність договору «гарантувалася» укр. стороні царськими грамотами 1654.

Реконструювати склад укр. частини П.р.а. неможливо через значні втрати архівів за доби Руїни і в пізніші часи.

Дотичні джерела до історії Переяславської ради 1654. Дотичними джерелами є наративи (переважно 18 ст.) — літописи Самовидця, Г.*Граб'янки*, С.*Величка* та деякі ін., що писалися на території підлеглої Москві лівобічної Гетьманщини і тому містили зазвичай стислі позитивні оцінки Переяслав. ради; подеколи їй надавалися стриманіші оцінки (хроніка Ф.*Софоновича* 1672—73). Промосковськи налаштований київ. полковник В.*Дворецький* чи особа, близька до нього, — творці трактату «Пересторога України» (1669) — обмежилися констатацією ролі Моск. царства:

«Тяжка Польща Україні, а Москва совіто тяжча», тобто вдвічі тяжча. Переяслав. полковник і дипломат П.*Тетеря* — активний учасник переговорів у Переяславі та *Москві* 1654 — заявив 7 жовтня 1655 під час перемовин з послами Речі Посполитої: «Військо Запорозьке не віддавалося царю в рабство! Йшлося за нашу свободу, за війну проти ляхів!». Правобережні літописи зі свідченнями про Переяславську раду внаслідок Руїни не збереглися.

Оскільки укладення договору продовжилося в Москві (березень—квітень 1654), до П.р.а. умовно можна зараховувати: низку дотичних документів Б.*Хмельницького* (лист від 31 березня 1654 (н. ст.) до царя *Олексія Михайловича* з проханням підтвердити права і привілеї *Війська Запорозького*; лист до укр. представників С.*Богдановича-Зарудного* та П.Тетері з наказом домагатися від моск. уряду підтвердження прав; інструкцію послу Ф.*Гаркуші* аналогічного змісту); лист ген. писаря І.*Виговського* царю від 6 травня 1654 (н. ст.); петиції царю міст Київ, Ніжин та Переяслав із проханням підтвердити *магдебурзьке право* та ін. привілеї, надані польс. королями та великими князями литовськими; «7 статей» укр. правосл. духовенства (врешті воно таки не погодилося на умови Москви; чернець *Києво-Печерської лаври* Макарій (Криницький) був посланий митрополитом Київським Сильвестром (*Косовим*) до *Луцьк*а, щоби заявити протест правосл. духовенства щодо незаконної вимоги присягати цареві. Водночас з укр. боку вийшли свідчення деяких сучасників (насамперед чорнобильського протопопа), які містили картини гострого неприйняття російсько-українського союзу і присяги цареві Олексію Михайловичу, зокрема мешканцями Києва, Переяслава, *Чорнобиля*, ряду полків).

З боку Речі Посполитої дійшло небагато дотичних епістолярних та наративних джерел, зокрема: листи білорус. шляхтича С.Павші до польного гетьмана литов. кн. Я.*Радзивілла* (7 і 11 січня, 21 лютого і 7 квітня 1654), лист черніг. воєводи Юрія (Єжі) Тишкевича до коронного канцлера С.Корицінського (1 березня 1654), в яких відбилося гостре невдоволення рішеннями Переяслав. ради. Близькими за тональністю є наративи Й.*Єрлича*, В.*Коховського*, анонімна Віршована хроніка (1682). Решта джерел до історії Переяслав. ради — це стислі звістки у хроніках та публіцистичних творах.

З наративних джерел, створених за межами України, Моск. царства і Речі Посполитої, історії Переяславської ради стосується фундаментальна німецька хроніка «Theatrum Europaeum» (Франкфурт-на-Майні, 1663, т. 6—7). Тут наведено деякі пункти, що викликали особливо негативну реакцію (напр., пункти про повторне хрещення правосл. мешканців України, заборону паління тютюну, заборону приватного винокуріння) і тому були відхилені укр. стороною. Близькими до них є свідчення ряду нім. газет, інформацію яким надавали німці, що воювали в Україні (переважно на боці Речі Посполитої). Ін. іноз. джерела значно поступаються обсягом та цінністю інформації про Переяслав. раду.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 10. СПб, 1878; Воссоединение Украины с Россией, т. 3. М., 1954; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961; Присяжні книги 1654 р.: Білоцерківський та Ніжинський полки. К., 2003; Переяслав: 1654 р. К., 2012; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., т. 3: 1652—1654. К., 2014.

Літ.: *Грушевский М.* К истории Переяславской Рады 1654 года. В кн.: Доклады Академии наук СССР. Л., 1929; *Апанович О.* Доля оригіналів тексту договора. В кн.: *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 року: міфи і реальність. К., 1994; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1995; *Мицик Ю.* Довкола «архіву Переяславської ради»: міфи та реалії джерельної бази. «Архіви України», 2003, № 4/6.

о. Ю.А. Мицик.

«ПЕ́РШОГО ГРУ́ДНЯ», ІНІЦІАТИ́ВНА ГРУ́ПА — неформальне об'єднання укр. інтелектуалів (представників духовенства, політиків, дисидентів). Ств. у 20 річницю референдуму про незалежність України — 1 грудня 2011.

Утворення ініціативної групи стало відповіддю на заклик трьох традиційних укр. церков (Укр. правосл. церкви Київ. патріархату, *Української греко-католицької церкви* та Укр. правосл. церкви (Моск. патріархату)) до «до тих, хто має авторитет і повагу людей, мудрість та життєвий досвід» об'єднати зусилля для служіння укр. народу.

Ініціативна група діє на засадах програмних документів — Декларації Ініціативної групи «Першого грудня» (містить базові принципи для об'єднання укр. народу) та Хартії вільної людини, представленої 8 грудня 2012 (див. *Українська хартія вільної людини*). Свою місію ініціативна група визначає як встановлення в країні правил гри, які спиратимуться на загальнолюдські цінності і які сьогодні є затребуваними укр. сусп-вом.

До складу групи входили в різний час В.Брюховецький (до 2019), Б.*Гаврилишин* (до часу смерті 24 жовтня 2016), С.*Глузман* (до 2012), О.Гнатюк, В.Горбулін (до 2015), кардинал Л.*Гузар* (до часу смерті 31 травня 2017), І.*Дзюба* (до 2019), В.Єрмоленко, Є.Захаров, Й.*Зісельс*, І.Козловський, М.*Маринович*, В.Панченко (до часу смерті 14 жовтня 2019), М.*Попович* (до часу смерті 10 лютого 2018), Є.*Сверстюк* (до часу смерті 1 грудня 2014), В.Речицький (до 2019), В.Скуратівський (до 2019), І.*Юхновський*, Ю.*Щербак* (до 2019), Я.*Яцків*.

Ініціативна група проводить заходи (переважно у формі круглих столів; так, серія заходів у форматі дискусій у рамках першого Нац. круглого столу відбулась у вересні—грудні 2020) та видає звернення з тих чи ін. питань поточного суспільно-політ. та духовного життя д-ви. Періодичність заяв та заходів відсутня. Члени групи брали участь у подіях *Революції гідності 2013—2014*, виступали із заявами з приводу реалізації проєкту «Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр"» у *Бабиному Яру* в *Києві*, група давала поради щодо виходу з конституційної кризи кінця 2020.

2018 вийшла книга «Слово про свободу і відповідальність», в якій вміщені програмні документи групи, також її звернення та

О.П. Петраківський.

І.О. Пехенько.

заяви від часу заснування. Один з випусків науково-популярного часопису НАН України «Світогляд» (2019, № 6) майже повністю присвячений діяльності членів цієї групи.

Офіц. вебсайт групи: http://1-12.org.ua

Офіц. сторінка групи в соціальній мережі «Фейсбук»: https://www.facebook.com/1grudnya

Сторінка Нац. круглого столу в соціальній мережі «Фейсбук»: https://www.facebook.com/NationalRoundTable

Дж.: Слово про свободу і відповідальність, 2018: звернення традиційних Українських Церков до вірних та до всіх людей доброї волі з нагоди двадцятиліття референдуму на підтвердження Акту проголошення незалежності України. Web: https://risu.ua/zvernennya-tradiciynih-ukrajinskih-cerkov-do-virnih-ta-do-vsih-lyudey-dobroji-voli-z-nagodi-dvadcyatilittya-referendumu-na-pidtverdzhennya-aktu-progoloshennya-nezalezhnosti-ukrajini_n52815

Літ.: Світогляд, 2019 [№ 6: номер присвячений роботі групи «Першого грудня»].

Т.С. Водотика.

ПЕТРАКІ́ВСЬКИЙ Олександр Петрович (н. 04.06.1988) — укр. військовик, командир роти 8-го окремого полку спец. призначення, полковник (2021). Герой України (2014). Н. в м. *Житомир* у сім'ї військовиків. Закінчив ф-т аеромобільних військ Академії сухопутних військ ім. гетьмана П.Сагайдачного. Брав участь в *Антитерористичній операції* на Сх. України, очолював групу спец. призначення оперативного командування «Північ» ЗС України. 20 липня 2014 група під його кер-вом, забезпечуючи проходження колони техніки ЗС України та підрозділів добровольчого батальйону *«Айдар»* до аеропорту *Луганська*, потрапила в засідку. В ході бою П. отримав важке поранення в голову, проте продовжував керувати діями групи, виносив поранених у безпечне місце, що дало змогу забезпечити передислокацію колони.

«За виняткову мужність, героїзм і незламність духу, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України» 4 грудня 2014 йому присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Літ.: Герой України Петраківський Олександр Петрович. Web: http://gur.mil.gov.ua/content/petrakivskyi-oleksandr-petrovych.html

О.Л. Скрябін.

ПЕХЕ́НЬКО Ігор Олександрович (19.07.1970—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой «*Небесної сотні*», Герой України. Н. в м. *Вишгороді*. Навч. в муз. школі. Після закінчення школи служив на Уралі у внутр. військах. Брав участь в експедиціях, організованих *Інститутом археології НАН України*. Працював у зоопарку, цирку, театрі *Києва*. Був активістом Євромайдану, отримав тяжкі тілесні ушкодження в результаті побиття 30 листопада, після чого тривалий час лікувався. З 17 лютого знову був в епіцентрі подій. Загинув від пострілу снайпера біля Будинку профспілок в «чорний четвер» 20 лютого 2014. Похований на кладовищі м. Вишгород.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Є.В. Сафар'янс.

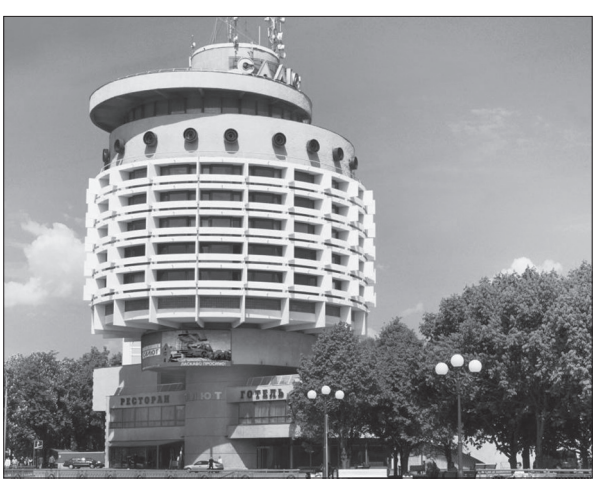

Печерськ. Готель «Салют».

ПЕЧЕ́РСЬК — істор. місцевість в *Києві*, на пд. від центру міста, на плато, яке зі сх. обмежене схилами в бік *Дніпра*, з пн. — Кловською долиною, з пд. — Неводницькою долиною. У 9—10 ст. уздовж схилів Дніпра виникли населені пункти київ. околиці (*Берестове*, *Угорське*), а в 11 ст. — кілька монастирів, серед них Печерський (від нього згодом утворилася назва «Печерськ»; див. *Києво-Печерська лавра*). Імовірно, вже у 12 ст. навколо Печерського монастиря утворилося значне поселення (у джерелах згадується з 16 ст., з поч. 17 ст. відоме як Печерське м-ко). Його мешканці були підданими Києво-Печерської лаври. На території м-ка були *Київський Свято-Вознесенський монастир*, кілька парафіяльних церков, ринок. Принаймні з 1630-х рр. м-ко мало укріплення. На пн. від м-ка був розташов. *Київський Свято-Микільський Пустинний монастир*, навколо якого існувало невелике поселення.

Печерськ. Башта № 2 (на передньому плані) і забудова бульвару Лесі Українки.

М-ко знесли у зв'язку із заснуванням Печерської фортеці (1706; див. *Київська фортеця*). Його мешканці, оселившися за межами фортеці, утворили Печерський форштадт, який (разом із фортецею) на поч. 19 ст. набув статусу однієї із трьох частин Києва (першою і другою були Старий Київ та *Поділ*). Наприкінці 18 — у 1-й третині 19 ст. «Печерська частина» відігравала роль другого (після Подолу)

міськ. центру: тут містилися органи управління *Київської губернії*, ринок, гостиний двір; до правосл. храмів додалися костьол і синагога. Але у зв'язку з буд-вом нової Київ. фортеці (1830—60-ті рр.) багато печерських кварталів знесли, а їхніх мешканців переселили у долину р. Либідь (прит. Дніпра), де виник новий міський район — «Новое строение». Обличчя П. аж до поч. 20 ст. визначали монастирі та розміщені у фортечних спорудах військ. частини і з-д «Арсенал». У зв'язку з дією до 1909 т. зв. еспланадних правил, які забороняли на П. капітальне буд-во, житлова забудова була переважно малоповерховою. Тому значна частка наявної забудови П. належить до 20 — поч. 21 ст. Серед помітних споруд рад. часу — Міський палац піонерів, меморіал Вічної слави, меморіальний комплекс «Національний музей історії України у Другій світовій війні», готель «Салют». На поч. 21 ст. на П. почали споруджувати висотні будинки, які докорінно змінюють масштаб і силует забудови.

Літ.: Київ: провідник. К., 1930; *Трегубова Т.А.* К истории развития Печерска в Киеве. «Строительство и архитектура», 1979, № 6; *Алферова Г., Харламов В.* Киев во второй половине XVII века. К., 1982; *Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1983; *Мовчан І.І.* Давньокиївська околиця. К., 1993; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996; *Ситкарева О.В.* Киевская крепость XVIII—XIX вв. К., 1997; Звід пам'яток історії та культури України, кн. 1, ч. 1. К., 1999; *Климовський С.І.* Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII ст. К., 2002.

Д.Я. Вортман.

ПИРІ́Г Олександра Андріївна (н. 13.03.1948; у дівоцтві — Венжега) — дослідниця історії ринку, торгівлі та приватного підприємництва в Україні, проблем краєзнавства. Д-р істор. н. (2002), професор (2004). Відмінник нар. освіти (1998). Дружина Р.*Пирога*. Н. в м. *Горлівка*. 1970 закінчила істор. ф-т Харків. ун-ту. Працювала викладачем Харків. ун-ту, навч. в аспірантурі Київ. ун-ту, де 1983 захистила канд. дис. «Партійне керівництво розвитком радянської торгівлі в роки дев'ятої п'ятирічки (на матеріалах Української РСР)» (наук. керівник — канд. істор. н., доцент В.Крижанівський). З 1983 — старший викладач, доцент, професор Київ. торгово-екон. ін-ту (з 1994 — Київ. торговельно-екон. ун-т; з 2000 — Київ. нац. торговельно-екон. ун-т). 2002 в *Інституті історії України НАН України* захистила докторську дис. «Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект» (наук. консультант — д-р істор. н., проф. С.*Кульчицький*). З 2006 — зав. кафедри гуманітарної освіти Київ. екон. ін-ту менеджменту.

Авторка понад 150 наукових праць.

Праці і тв.: Ринок і торгівля України (історичний аспект). К., 1996; НЕП: більшовицька політика імпровізації. К., 2001; Історія підприємництва України: навчальний посібник. К., 2004; Історія України: хрестоматія, ч. 1—2. К., 2004 (у співавт.); Історія Київського національного торговельно-економічного університету. К., 2006 (у співавт.); Село Уляники: хода крізь віки. К., 2007; Історія України: посібник для практичних занять. К., 2008; Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення. К., 2011 (у співавт.); Мозаїка мого життя. К., 2018.

Літ.: Біобібліографічний словник учених Харківського університету, т. 2. Х., 2001; Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете. Х., 2002; Київський національний торговельно-економічний університет: біографічний довідник: ректори, проректори, декани, завідувачі кафедр, професори. К., 2006; Історики Харківського університету (1905—2012). Х., 2013.

С.В. Кульчицький.

ПІВДЕ́ННИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д, Державне підприємство «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод імені О.М. Макарова» — провідне укр. підпр-во з вир-ва ракетно-космічн. техніки та технологій оборонного, наук. та народногосп. призначення у м. Дніпро (див. *Дніпропетровськ*). Виробляє найбільш екологічні ракети-носії у світі.

Утворене 21 липня 1944 як автомобілебудівний з-д. 1951 перепрофільоване на серійний випуск ракет Р-1, Р-2 та Р-5 розробки С.*Корольова*. З 1954 розпочалося вир-во балістичних ракет стратегічного призначення Р-12, Р-16, Р-36 та ін. розробки КБ «Південне» під кер-вом М.*Янгеля*. Починаючи з 1960-х рр., окрім бойових ракет, стало виробником ряду унікальних космічн. носіїв, а також космічн. апаратів.

У вир-ві поєднані технології, що об'єднують металургійну, металообробну, збирально-зварювальну, інструментальну галузі вир-ва. Продукція: серійне вир-во супутників та космічн. систем «Зеніт» — ракетно-космічн. комплексу для виводу на орбіту корисного вантажу вагою до 12 т. (у рамках міжнар. програми «Морський старт» здійснено 28 успішних запусків ракетиносія «Зеніт-3 SL» із закордонними комерційними супутниками); трактори марки ЮМЗ, відомі в 11-ти країнах світу; тролейбуси розробки КБ «Південне» для внутр. і зовн. ринків; трамваї за конструкторсько-тех. документацією Спільного підпр-ва «ТатраЮг»; шасі для літаків розробки Авіац. науково-тех. комплексу ім. О.Антонова (Ан-140, Ан-148 та ін.). Підпр-во отримало статус світ. лідера в галузі ракетобудування і становить основу ракетно-космічн. пром-сті України. Було створено 4 генерації ракетних комплексів стратегічного призначення, бл. 400 космічн. апаратів 70 різних модифікацій, космічні ракети-носії сімейств «Циклон», «Космос», «Зеніт». Є підпр-вом повного циклу, на власній унікальній вироб. базі здійснює вир-во більшості комплектуючих деталей і вузлів, складання та випробування в умовах, наближених до природного середовища. Має у розпорядженні потужні галузеві вир-ва: металургійне, складальне, випробувальне, зварювальне, ливарне, ковальське та механообробне. На підпр-ві освоєні та впроваджені унікальні технологічні рішення. Багатопрофільність дає змогу виготовляти продукцію для таких напрямів діяльності, як вир-во, випробування, експлуатація ракет-носіїв космічн. апаратів, оборонна пром-сть, авіац. транспорт, с.-г. машинобудування, теплові електростанції тощо. Підпр-во здійснює зовнішньоекон. діяльність у 23-х країнах світу. Амер. «Orbital ATK (NASA: O.A.)», світ. лідер аерокосмічної та військ. пром-сті, уклала з NASA (National Aeronautics and Space Administration; Нац. управління з аеронавтики і дослідження космічного простору) 8-річний контракт на бл. 1,5 млрд дол. США на забезпечення з 2019 6-ти комерційних вантажних рейсів на

О.А. Пиріг.

В. Пілецький.

Міжнар. космічну станцію за допомогою винайденої і виготовленої в кооперації з Україною ракети-носія «Antares».

У складі підпр-ва — 86 цехів і 82 відділи, де працюють бл. 12 тис. осіб.

Директори: Л.Смирнов (1952—57), О.Макаров (1961—86), Л.*Кучма* (1986—92), Ю.Алексєєв (1992—2005), В.Щеголь (2005—14), С.Войт (з 2014).

Офіц. вебсайт підпр-ва: www.yuzhmash.com

Літ.: Космонавтика: энциклопедия. М., 1985; Космонавтика СССР: сборник. М., 1986; Державне космічне агентство України: міжнародні космічні проекти. К., 2014; Україна космічна: 20 кроків у Космос: фотоальбом Державного космічного агентства України. К., 2014; Державне космічне агентство України. Web: http://www.nkau.gov.ua

В.І. Онопрієнко.

ПІВНІ́ЧНЕ ПРИЧОРНОМО́Р'Я, Надчорномор'я — регіон, що прилягає з пн. до *Чорного моря* та *Азовського моря*. Охоплює території, що належать Україні, Росії, Молдові та Румунії. З боку морів обмежене ділянкою узбережжя між дельтою *Дунаю* та Цемеською бухтою. З боку суходолу чіткої межі не має. Часто вважають, що пн. межа регіону збігається з пд. межею лісової зони.

Ред.

ПІЛЕ́ЦЬКИЙ Вітольд (Witold Pilecki; псевдоніми: Witold, Druh, Roman Jezierski, Tomasz Serafiński; 13.05.1901—25.05.1948) — діяч польс. руху Опору в роки *Другої світової війни*, один з організаторів Секретної Польс. армії (Tajna Armia Polska) в окупованій Польщі, підпілля в нацистському концтаборі Аушвіц-Біркенау (див. *Освенцім*), офіцер *Армії Крайової*. Автор першого узагальненого звіту польс. розвідки щодо ситуації в Освенцімі та інформацій про *Голокост*. Н. в м. Олонець (нині місто Республіки Карелія, РФ) у сім'ї засланого польс. шляхтича. З 1910 мешкав у Вільно (нині м. *Вільнюс*), навч. в комерційній школі. 1921 отримав атестат зрілості. Протягом 1918—21 служив уланом у Війську Польському. Під час *Польсько-радянської війни 1919—1920* брав участь в обороні м. Гродно (нині місто в Білорусі), Варшавській битві 1920, захопленні Вільно частинами польс. армії. Двічі нагороджений Хрестом за доблесть. Демобілізований. З 1922 навч. в Ун-ті Стефана Баторія, займався землеробством на хуторі Сукурче неподалік Гродна, читав лекції з агрономії селянам.

26 серпня 1939 мобілізований, у званні ротмістра призначений командиром кавалерійс. взводу, вів бої з гітлерівцями. Після вторгнення Червоної армії в Польщу продовжив партизан. боротьбу. 17 жовтня після отримання наказу про припинення збройного опору розпустив свою частину, перейшов на нелегальне становище. Разом зі своїм командиром майором Я.Влодаркевичем створив осередки Секретної Польс. Армії, що незабаром увійшла до Армії Крайової під орудою уряду Польщі в Лондоні (Велика Британія). Після конфлікту з Я.Влодаркевичем, який підтримував антисемітські настрої, П. заявив про рівність поляків та євреїв як польс. громадян і надав кер-ву польс. руху Опору план проникнення в концтабір Освенцім для збору інформації та організації опору ув'язнених. Отримавши згоду та документи на ім'я Тадеуша Серафінського, 19 вересня 1940 під час нім. облави у *Варшаві* навмисно потрапив до нацистів. Разом із 2 тис. польс. громадян П. відправили до Освенціму, де він організував підпільний Союз Військ. орг-ції (Związek Organizacji Wojskowej). Звіти П. про суцільне знищення євреїв і масові вбивства полонених червоноармійців з використанням газових камер із жовтня 1940 надходили до осн. орг-ції польс. Опору 1940—42, Союзу збройної боротьби (Związek Walki Zbrojnej), від березня 1941 — польс. уряду в Лондоні. МЗС цього уряду в грудні 1942 на основі матеріалів П. підготувало першу доповідь д-вам *Антигітлерівської коаліції* про *геноцид* єврейс. народу на окупованих гітлерівцями територіях. Він просив командування розбомбити залізничні колії, що вели до табору, або ж сам табір (в'язні підтримували таку дію), готував повстання в Освенцімі у випадку атаки Армії Крайової чи десантування 1-ї парашутної бригади, що базувалася у Великій Британії. Кер-во США та Великої Британії відмовилося від ідеї бомбардування, очільники Армії Крайової вважали, що без бомбардування для захоплення табору не вистачить сил.

В ніч з 26 на 27 квітня 1943 П. із двома товаришами втік із табору, отримав поранення. Перебував на нелегальному становищі, від серпня 1943 працював у розвідці Армії Крайової, в листопаді йому присвоєно звання ротмістра. Брав участь у Варшавському повстанні 1 серпня — 2 жовтня 1944 спочатку бійцем, а після загибелі багатьох офіцерів під псевдонімом «Капітан Роман» командував ротою «Варшав'янка». Після придушення повсталих 5 жовтня здався гітлерівцям, перебував у тюрмах і таборах військовополонених у Німеччині. Звільнений 28 квітня 1945 амер. військами. У липні 1945 переведений до підрозділу військ. розвідки 2-го Польс. корпусу ген. В.Андерса в Італії. Написав книгу про перебування в Освенцімі. Після погіршення відносин між польс. урядом у Лондоні та прорад. урядом Б.Берута в жовтні 1945 спрямований до Польщі для збору інформації про становище в країні. У грудні 1945 повернувся до Варшави, де створив розвідувальну групу, що не лише збирала соціально-політ. відомості, а й здійснювала розвідку проти мін-в держ. безпеки, оборони, закордонних справ тощо. 1946 органи безпеки комуніст. режиму виявили його діяльність, П. отримав наказ повернутися з Польщі, проте відмовився. Надав інформацію щодо єврейс. погрому в Кельце (Польща), де юрба, яку підбурювали місц. чиновники, вбила 37 осіб. У квітні 1947 почав збирати докази рад. злочинів, здійснених 1939—41, а також незаконних переслідувань ветеранів Армії Крайової та ін. структур польс. Опору.

8 травня 1947 заарештований, перебував у варшавській в'язниці Мокотов, де його піддавали тортурам. На останній зустрічі з дружиною зауважив, що у порівнянні з Мокотовим Освенцім був «дитячими іграшками». Ключовий свідок у його справі — в. о. ген. секретаря Польс. соціаліст. партії Ю.Циранкевич. Він у роки війни перебував в Освенцімі, потому намагався об'єднати партію з польс. комуністами. Після фальсифікованих виборів у січні 1947 став прем'єр-міністром Польщі. До виборів мав зустріч із Й.*Сталіним*. Цей політ. діяч, ін. свідки, органи слідства звинува-

чували П. в незаконному перетині кордону та володінні зброєю, використанні підроблених документів, плануванні вбивств співробітників держ. безпеки, шпигунстві на користь В.Андерса. П. відкинув звинувачення, але визнав, що передавав інформацію у 2-й Польс. корпус, офіцером якого себе вважав. Він стверджував, що не порушував польс. законів. 25 травня 1948 страчений.

Реабілітований у вересні 1990, нагороджений орденами Республіки Польща, 2013 йому присвоєно звання полковника ЗС Республіки Польща. Протягом 2000-х рр. про П. знято низку худож. і документальних стрічок, доповідь П. про таємну місію в Освенцімі надрукована 2012 англ. мовою.

19 вересня 2019 *Європейський парламент* ухвалив резолюцію про важливість європ. пам'яті для майбутнього Європи, в якій закликав до відзначення 25 травня — «річниці страти героя Освенціму ротмістра Вітольда Пілецького» як Міжнар. дня героїв боротьби проти тоталітаризму.

Дж.: Raport Witolda: Raport, napisany przez «ochotnika» do Auschwitz Rotmistrza Witolda Pileckiego. Web: http://www.polinst.kyiv.ua/storage/raport-witolda.pdf

Літ.: *Cyra A., Garliński J.* Ochotnik do Auschwitz: Witold Pilecki (1901—1948). Oświęcim, 2000; Captain Witold Pilecki: The Auschwitz Volunteer: Beyond Bravery. Aquila Polonica (U.S.) LTD, 2012; *Cyra A.* Pilecki Rotmistrz: ochotnik do Auschwitz. Warszawa, 2014; *Fairweather Jack.* The Volunteer: The True Story of the Resistance Hero Who Infiltrated Auschwitz. London, 2019; European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe: 2019/2819(RSP). Web: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2019-0097_EN.html

В.Ю. Васильєв.

ПІСОЧИ́НСЬКИЙ Олександр герба «Лис» (бл. 1583 — січень 1646) — держ. і військ. діяч *Речі Посполитої.* Старший син Л.Пісочинського (наприкінці життя — рус. писар, королів. секретар, брацлавський *підкоморій*). Навч. у *Краківському університеті* й Вюрцбурзькому ун-ті. Охрещений як православний, в юнацькому віці перейшов у католицизм. Після смерті батька (1606) успадкував його земельні володіння у *Брацлавському воєводстві*, *Волинському воєводстві* і *Київському воєводстві* (до 1615 володів брацлавськими й волин. маєтностями спільно з братом Якубом).

Розпочав кар'єру як посол (депутат) на *вальний сейм* від Брацлавського воєводства (1620). Обіймав уряди уланівського старости (див. *Староство*; з 1627), кам'янецького *каштеляна* (з 1631), новгород-сіверського старости (з 1634), київ. каштеляна (з 1635). Сенатор з 1631. Виконував обов'язки люстратора королів. маєтностей у Подільському, Брацлавському і Київ. воєводствах, королів. дворянина (див. *Дворянин господарський*) і посла від короля на *сеймик* Брацлавського воєводства (1621—22), посланника до *Османської імперії* (1630), ротмістра козац. *корогви* у *кварцяному війську* (1631), керівника посольства до *Москви* (лютий—квітень 1635), одного з комісарів для розмежування Київ. та Черніг. воєводств (1638).

На початку *Польсько-російської війни 1632—1634* очолив усі військ. підрозділи на Задніпровській Україні, організував два походи на *Путивль* (1633). Пізніше брав участь у бойових діях під Смоленськом (нині місто в РФ). Протягом 1642—43 утримував власну гусарську корогву, в лютому 1644 взяв участь у експедиції проти татар.

Із серед. 1630-х рр. приділяв велику увагу Чернігово-Сіверщині (див. *Сіверське (Чернігівське) князівство*; *Чернігівське воєводство*). Крім новгород-сіверського староства, отримав тут низку маєткових комплексів (зокрема Глухівську, Погарську, Сосницьку, Конотопську, Батуринську волості), де його осадчі розгорнули інтенсивну колонізаційну діяльність. Мав у регіоні розгалужену клієнтелу, з якої міг, на думку сучасників, сформувати 5-тис. військо. У *Новгороді-Сіверському* утримував власним коштом озброєну залогу, брав участь у формуванні гродського уряду й *гродського суду.* 1636 з ініціативи П. і значною мірою його коштом у місті був фундований єзуїтський колегіум (див. *Єзуїтські школи*). Представники П. брали участь у визначенні лінії кордону між Річчю Посполитою та Моск. д-вою.

На поч. 1640-х рр. висунув проєкт військ. реформи. Заснував монастир *бернардинців* в Уладівці (нині село Хмільницького р-ну Він. обл.).

Був одружений першим шлюбом із Гальшкою з Рогозинських (перед цим дружиною Івана Мелешка), другим — з Ельжбетою-Констанцією, донькою познанського воєводи Яна Остророга.

Літ.: *Urwanowicz J.* Piaseczyński (Piasoczyński) Aleksander h. Lis. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 25. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1980; *Pułaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy, t. 2. Warszawa, 1991; *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). К., 2006; Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років. Львів, 2008; *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях: статті і матеріали. Львів, 2008; Poselstwo Aleksandra Piaseczyńskiego i Kazimierza Leona Sapiehy do Moskwy w 1635 roku. Opole, 2017.

П.М. Кулаковський.

ПЛАТФО́РМА ЄВРОПЕ́ЙСЬКОЇ ПА́М'ЯТІ ТА СУМЛІ́ННЯ (Platform of European Memory and Conscience) — міжнар. проєкт, започаткований Вишеградською групою (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина), призначений досліджувати діяльність і злочини тоталітарних режимів у Європі в 20 ст. та не допустити відновлення *тоталітаризму* в Європі.

Передумовами створення проєкту («Платформи») стало прагнення європ. політиків засудити *комунізм* на рівні з *нацизмом* («Нюрнберг-2») та прийняття таких документів, як «Празька декларація про європейське сумління та комунізм» (2008) і «Декларація про злочини комунізму» (2010).

14 жовтня 2011 у Празі (Чехія) під час саміту прем'єр-міністрів Вишеградської групи прийнято рішення про створення платформи, що об'єднує зусилля н.-д. установ, громад. рухів у питаннях глибшого вивчення нацистських і комуніст. злочинів. В основу діяльності платформи закладені принципи, які поділяють більшість учених-істориків; вони зафіксовані у Резолюції Європ. парламенту від 2 квітня 2009 «Європейське сумління і тоталітаризм»: професійні історики використовують наук. методи для вивчення минулого і намагаються бути неупередженими, наскільки це можливо; жоден політ. орган та жодна політ. партія не мають монополії на інтерпретацію історії; офіц. політ. інтерпретація істор. фактів не має затверджува-

О.В. Плеханов.

І.В. Плотницький.

тися мажоритарними рішеннями парламенту; парламент не може ухвалювати закони, що стосуються минулого.

Станом на травень 2015 платформа об'єднувала 51 учасника (нац. ін-ти пам'яті, архіви, музеї, меморіали, неурядові, громад. орг-ції) із 13-ти країн *Європейського Союзу*, Молдови, України, Ісландії, США та Канади.

2012 до платформи приєдналися дві орг-ції з України: *Меджліс кримськотатарського народу* та *Центр досліджень визвольного руху*, а 2014 членство у платформі отримав *Український інститут національної пам'яті.*

8—9 листопада 2012 у Берліні (Німеччина) відбувся з'їзд платформи, який конкретизував її завдання. Було утворено 5 робочих груп, які займаються такими напрямами діяльності: «Музей тоталітаризму», «Освіта і шкільна програма», «Архіви і документація», «Новий міжнародний суд і правова справа», «Сміливі громадські проєкти». Також платформою засновано правову експертну групу для роботи над створенням наднац. інституції правосуддя засудження важких злочинів, скоєних комуніст. тоталітарними режимами. З різкою критикою діяльності платформи виступили політики та історики РФ, звинувачуючи європ. співтовариство у спробах «прирівнювання комуністів і фашистів» та просуванні ідеї «Нюрнбергу-2».

2016 в Україні вийшла книга, підготовлена в рамках проєкту. Це читанка для учнів старших класів середньої школи в усіх європ. країнах за редакцією Дж.Певез «Щоб не забули: пам'ять про тоталітаризм в Європі».

Першим президентом платформи був Г.Ліндблад (Швеція), а виконавчим дир. — Н.Вінкельманн-Гейровська (Чехія). З 2017 президентом був обраний Л.Камінські (Польща), а виконавчим дир. — П.Рендек (Словаччина).

Штаб-квартира проєкту розташов. у Празі (Чехія).

Офіц. вебсайт проєкту: http://www.memoryandconscience.eu

Літ.: Щоб не забули: пам'ять про тоталітаризм в Європі: читанка для учнів старших класів середньої школи в усіх європейських країнах. К., 2016; *Кургинян И.* Платформа фашизации. Web: https://gazeta.eot.su/article/platforma-fashizacii; Український інститут національної пам'яті увійшов до Платформи європейської пам'яті та сумління. Web: http://www.memory.gov.ua/news/ukrainskii-institut-natsionalnoi-pam-yati-uviishov-do-platformi-evropeiskoi-pamyati-ta-sumlinny

О.А. Удод.

ПЛЕХА́НОВ Олександр Вікторович (07.03.1991—18.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. і жив у *Києві*, навч. в г-зії № 19. Студент архіт. ф-ту Київ. нац. ун-ту буд-ва й арх-ри. П. 18 лютого 2014 у 17-й лікарні м. Київ унаслідок кульового поранення в голову. Похований на Лісовому кладовищі у Києві.

16 червня 2014 у вестибюлі г-зії № 19 було відкрито меморіальну дошку на його честь. 21 листопада 2014 П. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 28 листопада 2014 біля архіт. корпусу Київ. нац. ун-ту буд-ва й арх-ри (Київ, вул. Преображенська 2), в якому навч. П., йому відкрили пам'ятник. У червні 2015 нагороджений посмертно медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України». 15 листопада 2017 засновано 5 академічних стипендій імені П. за спеціальністю «архітектура та містобудування».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Книга пам'яті: небесна сотня. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Т.С. Водотика.

ПЛО́ТНИЦЬКИЙ Ігор Венедиктович (н. 24.06.1964) — луган. колабораціоніст, один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України.* Н. в смт *Кельменці*. З 1982 до 1991 служив у ЗС СРСР (імовірно, в Пензі; нині місто в РФ). 1987 закінчив Пензенське вище артилер. інженерне уч-ще. 1991 звільнився у званні майора запасу та переїхав до *Луганська*.

Протягом 1992—2004 працював у різних приватних структурах на посадах від менеджера до керівника з комерційних питань. 1996 заснував та очолював приватне підпр-во «Скарабей ТФ» (до 2002), яке займалося продажами паливно-мастильних матеріалів і мало власну автозаправну станцію.

З 2004 і до 2012 працював на різних посадах в інспекції з питань захисту прав споживачів *Луганської області*, певний час відповідав за сектор непродовольчих товарів та паливо-мастильних матеріалів. Одночасно навч. в магістратурі Східноукр. нац. ун-ту ім. В.Даля за спеціальністю «державна служба» (закінчив 2008). Чим займався з 2012 до 2014 — невідомо.

У квітні 2014 долучився до створення та очолив незаконний воєнізований батальйон «Зоря», який угруповання «Луганська народна республіка» («ЛНР») використовувало для захоплення окремих районів Луган. обл. 21 травня очолив «міністерство оборони ЛНР», створене для узурпації влади. 14 серпня став керівником «ЛНР» спочатку в статусі «виконувача обов'язків», а вже 20 серпня був затверджений на посаді голови «верховною радою ЛНР» (незаконно створена на базі Луган. обласної ради). Протягом 20—26 серпня також очолював «раду міністрів ЛНР», доки її керівником не обрали Г.Циплакова.

На незаконних виборах 2 листопада 2014 «обраний» главою «ЛНР». Був одним з підписантів як підписант (без зазначення посади та будь-якого статусу) Мінського протоколу від 4 вересня 2014 (Мінськ-1) та Комплексу заходів з імплементації Мінських угод від 12 лютого 2015 (Мінськ-2).

Очолював угруповання «ЛНР» до 2017, поки в листопаді внаслідок перевороту за участі керівника «міністерства внутрішніх справ ЛНР» І.Корнета виїхав з окремих районів Луган. обл. в Росію. Його місце як «виконувач обов'язків глави ЛНР» зайняв Л.*Пасічник*. У ЗМІ була інформація, що П. був заарештований і поміщений у слідчий ізолятор «Хрести» в *Санкт-Петербурзі*.

Від влади рос. анклаву Пд. Осетія 2015 отримав «Орден Дружби».

Служба безпеки України оголосила П. в розшук за ст. 109, ч. 1 Кримінального кодексу України («дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій»). Перебуває в санкційному списку США, *Європейського Союзу*, України. Включений до бази даних сайту *«Миротворець»*.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та дер-

жави. К., 2016; Памяти Валерия Болотова с его первым замом В.Зарубой. Web: https://www.youtube.com/watch?v=KuFbEmOntgg; Плотницкий Игорь Венедиктович. Web: https://myrotvorets.center/criminal/plotnickij-igor-venediktovich

В.В. Головко, О.О. Кравченко.

ПОАЛЕ́Й-ЦІО́Н (Поалей Сіон; мовою іврит — «Робітники Сіону») **в Україні** — громадсько-політ. рух, учасники якого поділяли соціаліст. та сіоністські ідеологеми. Перші осередки та гуртки виникли на поч. 20 ст. у *смузі осілості*, на території сучасних України (Катеринослав (див. *Дніпропетровськ*), *Одеса*, *Полтава*), Білорусі (Вітебськ), Литви (Вільно; нині м. *Вільнюс*). Вони по-різному трактували марксизм (від «ортодоксального» до соціал-реформізму), частина груп виступала за створення єврейс. д-ви в Палестині, інші — за самостійну д-ву в Уганді чи Месопотамії. В орг-ціях працювали майбутній перший прем'єр-міністр Ізраїлю Д.Бен-Гуріон, майбутній другий президент Ізраїлю І.Бен-Цві та ін. Всі члени руху виступали за створення сіоністської орг-ції єврейс. пролетаріату та спільну діяльність у межах Всесвітньої сіоністської орг-ції. 1903 групи П.-Ц. з'явилися в США, 1904 — *Австро-Угорщині*, 1906 — Палестині (тоді це було володіння *Османської імперії*). У серпні 1905 члени П.-Ц. — палестинофіли — на конференції в м. Цюріх (Швейцарія) заснували Єврейс. соціал-демократ. робочу партію (ЄСДРП П.-Ц., лідер — Б.Борохов). У грудні 1905 на конференції орг-цій П.-Ц. Пд.-Зх. краю в м. *Бердичів* частина учасників (т. зв. сеймовці) утворили орг-цію «Серп». Інші, на чолі з Б.Бороховим, провели в лютому 1906 в *Полтаві* Всерос. з'їзд і підтвердили назву ЄСДРП П.-Ц. Наприкінці березня 1906 в м. Костянтиноград (нині м. *Красноград*) кер-во партії скликало теор. конференцію для розробки програми, яку ухвалили на 2-му з'їзді партії 20—29 липня 1907 у м. *Краків*. У ній наголошувалося на необхідності усуспільнення засобів вир-ва та перебудови сусп-ва на соціаліст. засадах шляхом класової боротьби єврейс. пролетаріату в лавах інтернац. соціал-демократії, стверджувалося, що реалізація сіонізму можлива лише через класову боротьбу, демократизацію сусп-ва, створення територіальної автономії для євреїв у Палестині. 1906 в Полтаві друкувався офіц. орган партії — ж. «Еврейская рабочая хроника».

1917 за ініціативою відомого поалей-ціоніста С.*Гольдельмана* пд.-зх. відділ П.-Ц. (перша з неукр. партій) визнав *Українську Центральну Раду*. В липні 1917 С.Гольдельман увійшов до Малої Ради УЦР (див. *Комітет Української Центральної Ради*). *Жовтневий переворот у Петрограді 1917* значна частина П.-Ц. зустріла негативно. В Росії виникла ліва течія «Радикальний Поалей-Ціон», що підтримувала *більшовиків* і виступала за створення в Палестині д-ви рад. типу. В червні 1918 членів П.-Ц. виключили з рад різних рівнів, але дозволили легальну діяльність, представники партії брали участь у роботі дорадчих органів Єврейс. комісаріату. В Україні фактичний лідер П.-Ц. С.Гольдельман працював в УЦР і на відповідальних посадах в мін-ві праці УНР. На останньому засіданні УЦР 28 квітня 1918 він від імені П.-Ц. виступив із засудженням політики нім. влади в України. 1918 П.-Ц. видавало в Одесі газету мовою ідиш «Ундзер лебн». Наприкінці 1918 партія підтримала *Директорію Української Народної Республіки*. До призначення 26 грудня 1918 міністром єврейс. справ УНР А.Ревуцького (член П.-Ц.) обов'язки секретаря з нац. питань виконував С.Гольдельман, за пропозицією якого 10 грудня була ухвалена постанова про відновлення в УНР *національно-персональної автономії*. 1919 С.Гольдельман працював товаришем (заст.) міністра торгівлі та пром-сті УНР, згодом — товаришем (заст.) міністра праці УНР. 26 серпня 1919 в м. *Кам'янець-Подільський* відбулася конференція П.-Ц., яка схвалила діяльність уряду УНР, особливо у справі боротьби з погромами (цього дня С.*Петлюра* оприлюднив звернення до вояків *Армії Української Народної Республіки*, спрямоване проти погромів). Конференція П.-Ц. визначила кандидатів на відповідальні держ. посади в УНР. Чимало діячів П.-Ц., які підтримували УНР, зокрема С.Гольдельман, 1920 емігрували з України.

В УСРР втілювали політ. настанови вождів РКП(б): 27 липня 1919 ВУЦВК опублікував розпорядження вважати П.-Ц. такою, що стоїть на платформі рад. влади. Ліва течія П.-Ц. діяла легально, ін. члени партії зазнавали утисків та арештів. У серпні 1919 в м. Гомель (Білорусь) проголосили створення Єврейс. комуніст. партії П.-Ц. У грудні 1922 ця партія заявила про самоліквідацію в рад. республіках, зокрема в Україні. Частина її членів у листопаді 1923 проголосила про створення Єврейс. комуніст. робітн. партії П.-Ц., яку заборонили 1928.

Літ.: *Гольдельман С.* Жидівська національна автономія в Україні (1917—1920). Мюнхен—Париж—Єрусалим, 1967; Еврейский вопрос: поиски ответа: документы 1919—1926 гг., вып. 1. Винница, 2003; *Гай-Нижник П.* Соломон Гольдельман (нарис життєвого шляху політика-сіоніста, державного діяча УНР і дослідника українського єврейства). В кн.: Десятые запорожские еврейские чтения. Запорожье, 2006; *Френкель Й.* Пророчество и политика: социализм, национализм и русское еврейство: 1862—1917. Б/м, 2008; *Назарова Є.П.* Основні напрями діяльності Поалей-Ціон на Півдні України на початку XX ст. «Вісник Дніпропетровського університету: серія "Історія та археологія"», 2013, т. 21, вип. 21; *Стаценко Д.В.* Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон) на Полтавщині у світлі джерел (початок 1920-х років). «Історична пам'ять», 2015, вип. 33.

В.Ю. Васильєв.

ПО́ВНЕ ЗІБРА́ННЯ ТВО́РІВ МИХА́ЙЛА ГРУШЕ́ВСЬКОГО — див. *Грушевського Михайла «Твори» у 50-ти томах*.

ПОВНОВА́ЖНИЙ ПРЕДСТАВНИ́К УСРР У СПРА́ВАХ ГОСПОДА́РСЬКОГО БУДІВНИ́ЦТВА ПРИ РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКОМУ У́РЯДІ РСФРР (Повпред УСРР в РСФРР) — посада, утворена рішенням *Всеукраїнського центрального виконавчого комітету* від 14 вересня 1921 з метою відстоювання укр. інтересів у *Москві*. У листопаді—грудні 1921 Управління повноважного представника УСРР у справах госп. буд-ва при Робітничо-сел. уряді РСФРР було об'єднане з укр. дипломатичною місією у «Повноважне представництво УСРР в РСФРР». Сам повноважний представник у діловому листуванні та офіц. постановах іменувався «повпредом УСРР в РСФРР» або «уповноваженим уряду УСРР в РСФРР».

Після прийнятої під тиском зовн. та внутр. обставин відмови Кремля від включення УСРР до складу РСФРР 28 грудня 1920 було укладено *«Союзний робітниче-селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою»*, в якому Кремль уперше формально визнав незалежність рад. України. Згідно з договором 7 нар. комісаріатів в УСРР (військ. і мор. справ, ВРНГ, зовн. торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфів) отримали статус об'єднаних, які перебували у подвійному підпорядкуванні як укр., так і рос. вищих органів влади. Цим самим кер-во УСРР отримувало хоч і обмежені, але реальні повноваження у названих сферах, яких воно було позбавлене 1920. Для здійснення цих повноважень і для захисту екон. інтересів УСРР потрібно було, щоби в центр. рос. органах влади регулярно враховували потреби України. Така потреба зумовила появу представника України при центр. органах влади РСФРР.

Завдання захисту екон. інтересів УСРР в Москві стало ще актуальнішим із запровадженням у березні 1921 *нової економічної політики*. Питання про представника України в екон. нар. комісаріатах РСФРР вперше було порушене на засіданні політбюро ЦК КП(б)У у квітні 1921. Після відповідних узгоджень 15 червня 1921 ВУЦВК заснував посаду «Представника УСРР в Раді праці та оборони РСФРР і в плановій комісії при народному комісаріаті фінансів» (ним став М.*Полоз*). У звіті ЦК КП(б)У за серпень 1921 відзначалася його позитивна роль у захисті укр. інтересів у Москві. Щоби розширити його орг. можливості, кер-во УСРР 14 вересня 1921 ухвалило «Положення про Повноважного представника УСРР у справах господарського будівництва при Робітниче-селянському уряді РСФРР». Повпред став членом Ради праці та оборони РСФРР.

Згідно з положенням повноважному представникові УСРР в РСФРР надавалося право вести безпосередні перемовини від імені УСРР з усіма центр. органами, у т. ч. і з РНК РСФРР та Всерос. ЦВК. Одночасно повпред УСРР в РСФРР був повноправним членом РНК УСРР, брав участь у його засіданнях із правом вирішального голосу. Управління повпреда УСРР в РСФРР було укр. органом, який мав провадити зносини із центр. органами влади РСФРР від імені УСРР.

Із тексту положення випливає, що укр. сторона не розглядала відносини з РСФРР як взаємини «окраїни» із «центром». Зокрема наголошувалося, що уповноважений має узгоджувати «єдиний господарський план УСРР із госпланом РСФРР для встановлення загальнорадянського єдиного госпплану». Неототожнення РСФРР із загальнорад. федерацією простежується і в ін. пунктах положення. Представництво ставало таким укр. центром у Москві, через який мали йти будь-які перемовини як із найвищими органами влади РСФРР (Всерос. ЦВК та РНК), так і з окремими нар. комісаріатами РСФРР. Із рос. стороною було узгоджено, що екон. нар. комісаріати РСФРР мали надсилати копії своїх постанов, що стосувалися України, до укр. представництва при уряді РСФРР.

Оскільки в РСФРР із грудня 1920 формально діяла укр. дипломатична місія, то незабаром «виявилася потреба в об'єднанні економічного та дипломатичного представництва в Москві». Вже 1 листопада політбюро ЦК КП(б)У запропонувало злити дипломатичну місію УСРР із Повноважним представництвом у справах госп. буд-ва. Керівником єдиного представництва України в РСФРР пропонувалося призначити очільника дипломатичної місії Ю.*Коцюбинського*, але політбюро ЦК РКП(б), незважаючи на дворазові протести УСРР, наполягло на кандидатурі М.Полоза. Об'єднання, щоправда без відповідного формального рішення у вигляді постанови ВУЦВК, було завершене в грудні 1921. З того часу в Москві діяло єдине «Повноважне представництво УСРР в РСФРР». На Повпредство було покладено як дипломатичну роботу, так і роботу з узгодження екон. політики УСРР та РСФРР та «участь у розробці і переведенню єдиного господарчого плану союзних республік і репрезентацію України в загальнорадянському центрі економічного будівництва та військовій акції в "Раді труда й оборони"».

Протягом 1922 повпредство перетворилося на потужний центр укр. впливу із власним інформаційним відділом. Повпредство здійснило низку важливих заходів у справі захисту укр. інтересів. Зокрема, воно жорстко протидіяло планам рос. господарників розділити Україну на 2 екон. райони. Повпред УСРР в РСФРР був серед ініціаторів й активних координаторів відомої «комісії Фрунзе», рішення якої підвищували статус України в її взаєминах з РСФРР.

Навесні 1922 було засновано посаду заст. повпреда УСРР в РСФРР, яким став А.*Приходько*. Влітку 1922 при повпредстві було створено посаду представника уповноваженого нар. комісаріату фінансів УСРР при нар. комісаріаті фінансів РСФРР, що сприяло збільшенню відсотка України при розподілі бюджетних коштів. До літа 1922 під заг. кер-вом повпредства здійснювали роботу відряджені до відповідних рос. наркоматів представники українських Наркомосвіти, Наркомзему, Наркомфіну, Наркомзовнішторгу, Наркомшляхів, Держплану, Радіотелеграфного агентства України та Концескому. 1 серпня 1922 такий стан речей було унормовано рішенням РНК УСРР: «Всі представництва наркоматів і центральних організацій УСРР, які знаходяться у Москві, підлягають повноважному представництву. Представники окремих наркоматів є разом з тим радниками повноважного представництва у своїй галузі». Серед важливих кроків повпредства варто назвати участь у розробці *Конституційного проєкту договору про утворення СРСР у редакції УСРР* та відстоювання міжнар. суб'єктності УСРР у 1-й пол. 1923.

Із введенням у дію Договору про створення СРСР постало питання про формат подальшого представництва УСРР в Москві. З огляду на те, що формального рішення вищих органів влади про злиття Повноважного представництва УСРР у справах госп. буд-ва з дипломатичною місією УСРР при уряді РФСРР не було, то при реорганізації представництва ВУЦВК 2 січня 1924 скасовував наявну постанову від 14 вересня 1921: «Посаду Повноважного представника УСРР у справах господарського будівництва при Робітниче-селянському уряді

РСФРР вважати за скасовану із 6 липня 1923 р. — з дня утворення Союзу РСР». Все майно та документи передавалися Постійному представництву УСРР при уряді СРСР.

Літ.: Повноважне представництво У.С.Р.Р. в Росії (розмова з Повпредом т. Полозом). «Вісті ВУЦВК», 1922, 20 липня; Положение о полномочном представителе УСРР по делам хозяйственного строительства при Рабоче-крестьянском правительстве РСФСР. В кн.: Сборник постановлений Всеукраинского центрального исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов 5 созыва, вып. 2: 1 июля — 15 ноября 1921 года. Х., 1922; *Бабій В.М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925). К., 1961; *Чехович В.А.* Победа Великого Октября и становление государственного союза советских республик (1917—1922 гг.). К., 1986; *Його ж.* Постійне представництво Ради міністрів Української РСР при Раді міністрів Союзу РСР: історія і сучасність. «Правова держава: республіканський міжвідомчий збірник», 1992, вип. 1; *Його ж.* Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. Х., 1995; *Єфіменко В.* Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР. «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», 2010, вип. 19, ч. 1; *Єфіменко Г.* За лаштунками комісії по з'ясуванню взаємовідносин між РСФРР та УСРР (січень—травень 1922 р.). Там само.

В.В. Єфіменко, Г.Г. Єфіменко.

ПОГРАНИ́ЧЧЯ ТЕО́РІЯ — див. *Лімологія історична.*

ПОДІ́ЛЛЯ (польс. Podole, лат. Podolia) — істор. регіон на території України. Охоплює майже всю сучасну *Вінницьку область*, пд. частини *Хмельницької області* й *Тернопільської області*, а також пн. частину *Одеської області*.

Назву «Поділля» від серед. 14 ст. почали використовувати для позначення *Пониззя* — пд.-сх. частини *Галицько-Волинського князівства* з центром у м. *Бакота* на р. *Дністер*. Після переходу регіону наприкінці 1340-х рр. під владу литов. князів *Коріятовичів* П. ввійшло до складу *Великого князівства Литовського*. Віддаленість П. від ядра ВКЛ призвела до переходу краю спочатку під владу польс. короля *Казимира III* Великого (перед 1366), а пізніше (1378) — угор. короля *Людовика I* Великого (див. *Подільське князівство*). Територія П. простягалася від межиріччя Стрипи та Золотої Липи (ліві притоки Дністра) на зх. до *Дніпра* на сх.; пд.-сх. межею був Дністер, а на пн. кордон проходив вододілом Пд. Бугу та правих приток Прип'яті (прит. Дніпра). На пн. П. межувало з *Київським князівством* і *Волинською землею*, на зх. — з *Галицьким князівством*, на пд. сх. — з *Молдавським князівством* і володіннями *Золотої Орди*, а від серед. 15 ст. — із *Кримським ханатом*. Першою столицею *Подільського князівства* було м. *Смотрич*. На поч. 1370-х рр. гол. містом П. став Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Наприкінці 1370-х рр. була заснована катол. дієцезія з центром у Кам'янці, влада кам'янецького єпископа поширювалася на все П. та сусіднє Молдав. князівство.

Внаслідок походу вел. кн. литов. *Вітовта* 1394 володарі Подільського князівства Федір та Василь Коріятовичі втекли в Угор. королівство. 1395 П. було поділене на 3 частини: Східне П. з містами *Брацлав*, *Вінниця*, Сокілець (нині село Він. р-ну Він. обл.) перейшло під владу Вітовта, Західне П. з містами Кам'янець, Смотрич, Бакота, *Червоногрод* було передане на княжому праві краківському воєводі та старості *Спитку з Мельштина*, а зх. округи (повіти) з центрами у Стінці (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.) та *Теребовлі* були приєднані до *Руського домена короля*. Після загибелі Спитка з Мельштина у битві на Ворсклі (див. *Ворскла, битва на річці 1399*) Західне П. було передане кн. *Свидригайлу Ольгердовичу*. 1402—11 воно перебувало під владою короля польс. і найвищого кн. литов. Владислава II *Ягайла*. Після *Грюнвальдської битви 1410* Владислав II Ягайло передав Західне П. вел. кн. литов. Вітовту, яким той володів до 1430. Після смерті Вітовта ця частина П. повернулася під владу короля польс. і найвищого кн. литов. Владислава II Ягайла, а з поширенням 1434 положень Єдльненського привілею на рус. землі тут було утворено *Подільське воєводство* з центром у Кам'янці.

На території Східного П. 1566 було утворене *Брацлавське воєводство* з центром у Брацлаві. Відповідно до рішень Люблінського сейму 1569 Брацлавське воєводство було інкорпороване до складу *Польського королівства*. Від 1580-х рр. центром Брацлавського воєводства де-факто стало м. *Вінниця*.

1672 територія П. внаслідок війни *Речі Посполитої* з *Османською імперією* була поділена. За *Бучацьким мирним договором 1672* на П. був утворений *Кам'янецький ейялет* із центром у Кам'янці. Сх. частина П. була передана гетьману П.*Дорошенку*. Згідно з договором від 16 січня 1699, укладеним на *Карловицькому конгресі 1698—1699*, П. поверталося до складу Речі Посполитої і відновлювалися Подільське та Брацлавське воєводства.

Внаслідок 1-го поділу Речі Посполитої (1772; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) територія Червоногродського повіту (на зх. від р. *Збруч*) відійшла до *Австрійських Габсбургів держави*. Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793) Подільське та Брацлавське воєводства відійшли до Рос. імперії; на цій території були утворені *намісництва* з центрами у Брацлаві та Кам'янці, а 1797 їх об'єднали у *Подільську губернію*.

Літ.: *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1885; *Грушевский М.С.* Барское староство. В кн.: Исторические очерки (XV—XVIII вв.). К., 1894; *Prochaska A.* Podole lennem Korony 1352—1430. В кн.: Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny, seria 2, t. 7. Kraków, 1895; *Abraham W.* Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim. В кн.: Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytutu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza, t. 1. Lwów, 1912; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672—1699. Warszawa, 1994; *Tęgowski J.* Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku. В кн.: Teki krakowskie, t. 5. Kraków, 1997; Urzędnicy podolscy XIV—XVIII wieku: spisy. Kórnik, 1998; Kamieniec Podolski: studia z dziejów miasta i regionu, t. 1/2. Kraków, 2000—05; *Погорілець О., Саввов Р.* Монета подільського князя Костянтина. «Нумізматика. Фалеристика», 2004, № 3; *Крикун М.* Подільське воєводство у XV—XVIII ст.: статті і матеріали. Львів, 2011; *Kurtyka J.* Podole w czasach jagiełłońskich: studia i materiały. Kraków, 2011; *Михайловський В.* Еластична спільнота: подільська шляхта у другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. К., 2012; *Крикун М.* Кордони воєводств Правобережної України у XVI—XVIII ст. Львів, 2016; *Mykhaylovskiy V.* European Expansion and the Contested Borderlands of Late Medieval Podillya Ukraine. Leeds, 2019;

О.В. Подригун.

Михайловський В. Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. К., 2021.

В.М. Михайловський.

ПОДРИГУ́Н Олександр Володимирович (23.01.1972—23.02.2014) — активний учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Залужжя (нині село Шепетівського р-ну Хмельн. обл.). Працював в одній із фірм у смт Білогір'я (нині с-ще міськ. типу Шепетівського р-ну Хмельн. обл.). Служив у лавах ЗС України. Працював у м. *Київ*. Брав участь у подіях *Революції гідності 2013—2014* з моменту побиття студентів на Євромайдані. 21 лютого 2014 був жорстоко побитий невідомими, госпіталізований до лікарні. П. унаслідок тілесних ушкоджень 23 лютого 2014. Похований у с. Залужжя.

21 листопада 2014 П. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 він був нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

І.В. Постольник.

ПОЗЕ́Н Михайло Павлович (1798—23.11.1871) — держ. і громад. діяч, статс-секретар (1836), таємний радник (1842), великий полтав. землевласник, поміщик, учасник *Селянської реформи 1861*, доброчинець. Дід Л.*Позена*. Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї лікаря-єврея, який перейшов у *протестантизм* і 1836 отримав диплом на *дворянство* та герб. Служив у мін-ві нар. освіти (1817—23), мін-ві держ. маєтностей (1823—28), воєн. мін-ві (1828—43) Рос. імперії, працював у К-ті з дослідження зловживань у заготівлі та доставці лісу для кораблебудування (1826—28), був чиновником для особливих доручень при управителі військ. мін-вом, керував 1-м відділенням канцелярії Генштабу, 1-м відділенням канцелярії військ. мін-ва, був старшим чиновником Воєнно-похідної канцелярії Його Імператорської Величності, управляв справами К-ту з устрою Закавказ. краю (1829—32). П. змінив чимало посад, часом навіть займаючи кілька одночасно: 1830 виконував обов'язки управителя справами Комісії зі справ Сестрорецького збройного з-ду, був членом К-ту з облаштування Чорномор. козац. війська. Брав участь у виданні «Зводу військових законів» (1838) та в укладанні його продовження (1840), уклав проєкт «Положення про керування Закавказьким краєм» (1839). Завдяки П. та його програмі організації цивільного керування цим краєм, представленій рос. імп. *Миколі I*, було створено 6-те тимчасове відділення у складі Канцелярії Його Імператорської Величності та К-т у справах Закавказ. краю (1842). П. був призначений керуючим 6-м відділенням і водночас членом К-ту із Закавказзя (1843—45). Став першим головою реформованого К-ту у справах Закавказзя. З ініціативи П., підтриманої Миколою I, 1844 були започатковані спец. стипендії для кавказ. вихованців, які навч. в Лазаревському ін-ті сх. мов, у Межовому ін-ті, на мед. ф-ті Моск. ун-ту.

Вийшов у відставку 1845.

П. і сучасниками, й істориками визнавався однією з важливих фігур у процесі підготовки Сел. реформи. Його вплив на урядову політику 1857—58 беззаперечний. 1855—56 одним із перших подав рос. імп. *Олександру II* кілька записок, що стосувалися організації процесу підготовки реформ. За розпорядженням імператора записка «Про засоби звільнення кріпосних селян» розглядалася в МВС Рос. імперії та Секретному к-ті, які ще не мали чіткої програми реформування. Записка «Про систему покращення з основних предметів державного керування» відіграла значну роль у створенні *Ради міністрів Російської імперії* (1857). За дорученням голови Редакційних комісій Я.Ростовцева уклав програму для роботи губернських к-тів з облаштування побуту поміщицьких селян (1858).

Відіграв значну роль у роботі Полтав. губернського к-ту, де представляв дворянство Хорольського пов., і за вибором став заступником головуючого, губернського предводителя Л.Кочубея (1858—59). Разом із О.Богдановичем був обраний представляти інтереси Полтав. губернії в Редакційних комісіях, де вони активно відстоювали специфіку Малоросії, притаманну краю до 1783. Попри визначення в історіографії П. «кріпосником» він був переконаним прихильником реформування всієї системи імперії та перетворення селян на поземельних власників. Як визнаний в Росії фінансист П. вважав необхідним викуп сел. наділів й активну участь д-ви в такій операції. У цьому П. розходився з ліберальною бюрократією, що й стало причиною закріплення за ним у сусп. думці та історіографії несправедливих оцінок «кріпосник», «плантатор», противник ліквідації кріпосного права.

Почесний член ради Полтав. ін-ту шляхетних дівчат (з 1857).

Нагороджений орденами св. Володимира 4-го (1827), 3-го (1832) і 2-го ст. (1840), св. Анни 2-го (1830) і 1-го ст. (1839), прусським орденом Красного Орла 3-го ст. (1833), австрійс. орденом Леопольда (1835), орденом Станіслава 1-го ст. (1837).

Праці: Ответы на вопросы Комитета господ сахароваров, по Марьинскому свеклосахарному заводу, помещика М.П. Позена, Полтавской губернии Хорольского уезда, при с. Демяновке. «Журнал сельского хозяйства», 1855, № 6; О настоящем устройстве крестьян имения Позена Московской губернии в Богородицком уезде. Там само, 1858, № 8; О статистических сведениях по губернским комитетам (письмо к издателю). «Сельское благоустройство», 1858, № 9; Письмо тайного советника М.П. Позена к господину председателю Редакционных комиссий. В кн.: Приложения к трудам Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости: отзывы членов, вызванных из губернских комитетов, т. 1. СПб., 1860; Бумаги по крестьянскому делу М.П. Позена. Дрезден, 1864.

Літ.: Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II, т. 1—3. Берлин, 1860—61; *Скребицкий А.* Крестьянское дело в царствование императора Александра II, т. 1—4. Бонн-на-Рейне, 1862—68; *Давидович И.* Позен Михаил Павлович. В кн.: Русский биографический словарь, т. Плав.—Прим. СПб., 1905; *Павловский И.Ф.* К истории Полтавского дворянства: 1802—1902: очерки по архивным данным, т. 2. Полтава, 1907; *Чернуха В.Г.* Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. Л., 1978; *Чулков Н.П.* Русское дворянство еврейского происхождения. «Вестник архивиста», 2002, № 4/5; *Литвинова Т.Ф.* Ненадруковані папери М.П. Позена. «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: серія "Історія"», 2006, № 728; *Її ж.* «Поміщицька правда»: дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій полови-

ні XIX століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ, 2011; *Січкар О.* Як М.П. Позен став «кріпосником» (до персоналістики Селянської реформи 1861 р.). В кн.: Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Дніпропетровськ, 2011; *Литвинова Т.Ф.* Прижизненная репутация и историографическая судьба М.П. Позена. «Вестник Омского университета: серия "Исторические науки"», 2014, № 4; *Литвинова Т., Буланий М.* Життя та діяльність М.Позена в джерелах особового походження. В кн.: Roxolania Historica = Historical Roxolania: науковий збірник. Дніпропетровськ, 2019; *Литвинова Т.* «Помещичья правда»: дворянство Левобережной Украины и крестьянский вопрос в конце XVIII — первой половине XIX века. М., 2019.

Т.Ф. Литвинова.

ПОЗНЯ́К Андрій Анатолійович (30.04.1988—03.03.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, *Герой України*. Н. в с. Борівка (нині село Бучанського р-ну Київ. обл.). Після закінчення школи служив у ЗС України, працював в охоронній фірмі в *Києві*. Після поч. *Революції гідності 2013—2014* перебував на *майдані Незалежності* в Києві. 3 березня 2014 знайдений у центрі Києва мертвим — загинув від вогнепального поранення в голову.

Похований у с. Борівка, де на фасаді будівлі місц. школи на його честь відкрито меморіальну дошку. 21 листопада 2014 П. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

І.А. Коляда.

ПОКО́РСЬКИЙ-ЖОРА́ВКО Олександр Іванович (20.06.1813—07.06.1874) — письменник, публіцист, учений, громад. діяч, теоретик і практик бджільництва, *предводитель дворянства* Мглинського пов. Черніг. губ., діяч *Селянської реформи 1861*, нащадок відомих козацько-старшинських родів, статський радник. Н. в м. *Санкт-Петербург* у дворянській сім'ї. Навч. в Новгород-Сіверській г-зії (1824—30), на юрид. ф-ті Харків. ун-ту (1830—34), який закінчив зі званням дійсного студента. Служив у С.-Петербурзі у мін-ві юстиції, мін-ві держ. маєтностей (1835—43) на посаді пом. редактора, а згодом — редактора стат. відділення. 1843 вийшов у відставку й остаточно оселився в родовому маєтку «Аннінське» на Чернігівщині.

Належить до плеяди діячів, які поклали початок новому періоду розвитку раціонального бджільництва в Росії. За завданням 3-го департаменту держ. маєтностей 1841 уклав істор. огляд бджільництва, подав опис методу бджільництва в деяких повітах *Чернігівської губернії*, написав бл. 30 творів із бджільництва, які перекладалися нім. і франц. мовами, були відомі у Франції, Великій Британії, Бельгії. Крім наукових, П-Ж. писав популярні праці з бджільництва, намагаючися поширити цю справу в народі.

З 1840 — член *Вільного економічного товариства*, з 1841 — чл.-кор. Паризького політех. т-ва; чл.-кор. вченої комісії мін-ва держ. маєтностей Рос. імперії; член Моск. т-ва дослідників природи (з 1844); член К-ту бджільництва при Моск. т-ві сільс. госп-ва (з 1849); з 1850 — член цього т-ва; член Рос. т-ва акліматизації тварин та рослин (з 1852); почесний «соревнователь» Рос. геогр. т-ва (з 1846); член-співробітник Комісії з опису губерній Київ. навч. округу при Київ. ун-ті. Ред. «Трудов» Вільного екон. т-ва (1842—43). 1841 видав на громад. засадах під власною редакцією «Атлас Музеума Императорского вольного экономического общества» з описом і кресленнями знарядь та машин, що належали до с.-г. пром-сті та ремесла.

Активно співробітничав із виданнями «Земледельческая газета», «Посредник, газета промышленности, хозяйства и реальных наук». Публікувався в «Трудах» Вільного екон. т-ва, «Журнале» мін-ва держ. маєтностей Рос. імперії, «Журнале сельского хозяйства и овцеводства», «Журнале общеполезных сведений», «Сельском хозяйстве», «Русском вестнике».

Поміщик-практик, прихильник раціонального господарювання. На своєму хуторі мав велику добре облаштовану пасіку, винокурню, цукровий з-д, лакову та політурну, сургучну ф-ки.

Предводитель дворянства Мглинського пов. Черніг. губ. (1849—60), інтереси якого представляв у Губернському к-ті з облаштування побуту кріпосних селян (1858—59). Під час засідань виступав щодо всіх ключових проблем, які обговорювалися. Разом із В.Дуніним-Борковським, О.Бакуринським, Г.*Ґалаґаном* був обраний членом ред. комісії, що безпосередньо займалася остаточним оформленням проєкту Положення про селян Черніг. губ. Категорично висловлювався за ліквідацію кріпосного права, яке порівнював зі «смертельно хворим», виступав за створення «здорових основ» нового землекористування та землеволодіння і вважав це моральним завданням *дворянства*, виконання якого можливе за умови винайдення балансу інтересів між селянством і дворянством.

Брав активну участь у впровадженні в життя сел. реформи, був почесним мировим суддею, головою з'їзду мирових суддів, гласним *земства*. 1867 обраний мглинським, а 1869 — стародубським і суразьким дворянством головою Мглинської межової комісії, яким був до своєї смерті.

П.-Ж. активно займався фотографією, розробляв способи вдосконалення цієї справи. Започаткував періодичне вид. «Светописная Русь» (1859), підготовлений 1-й номер якого не вийшов через цензурні перешкоди. За його ініціативи були зроблені фотографії всіх членів Черніг. губернського к-ту з облаштування побуту кріпосних селян.

За активну громад. роботу був нагороджений орденами св. Володимира 4-го ст. та св. Станіслава 2-го ст. (1866).

П. у маєтку «Аннінське», де й похований.

1923 будинок П.-Ж. був зруйнований. Там загинули його унікальна б-ка, що налічувала більше 17 тис. томів цінних видань з усіх галузей природничих наук, більше 20 томів ретельно укладеного гербарію «Флора Аннинского хутора, Мглинского уезда Черниговской губернии», та колекція метеликів цієї місцевості. Задля пошуку золотих речей була піддана руйнуванню і могила-склеп О.Покорського-Жоравка.

Праці і тв.: Появление искусственного ухода за пчелами между крестьянами в России. СПб., 1841; Опыт исторического обзора развития пчеловодства в России. СПб., 1843; Хозяйственные замечания о Черниговской губернии. «Журнал Министерства государственных имуществ», 1844, ч. 13; Опыт словаря терминов,

А.А. Позняк.

употребляемых в пчеловодстве. М., 1851; Что стоило нам крепостное право? «Русский вестник», 1858, т. 18, кн. 2, ноябрь; Гребенчатая шандра (Elsholtzia Cristata Wilden). «Сельское хозяйство», 1862, № 10, октябрь; Конопля и ее значение. Там само, 1862, № 2; Житель Черниговской губернии: слово из провинции. «Современная летопись при Московских ведомостях», 1863, № 19; О пчеловодстве в мелких хозяйствах. «Труды Вольного экономического общества», 1874, т. 1; Заметки на заграничные заметки. Там само, 1874, т. 2; Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне, рожденной Потье-дела-Фромандиер (1858—1859) с приложением отрывка воспоминаний А.И. Покорского-Жоравко о Черниговском губернском комитете об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян. «Труды Черниговской архивной комиссии», 1915, вып. 11.

Літ.: *Г. П*[*арадиев*]. А.И. Покорский-Жоравко. «Пчеловодный музей», 1901, № 4; *Жоравко-Покорская Д.А.* А.И. Покорский-Жоравко. Там само; *Гарский Б.* Покорський-Жоравко А.И. В кн.: Русский биографический словарь, т. Плав.—Примо. СПб., 1905; *Дорошенко П.Я.* Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии. «Труды Черниговской архивной комиссии», 1912, вып. 9; Материалы по истории освобождения крестьян. Там само, 1912, вып. 12; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; *Бочков Д.А.* Памяти Александра Ивановича Покорского-Жоравко (1813—1913 гг.). «Труды Черниговской архивной комиссии», 1915, вып. 11; *Литвинова Т.Ф.* «Поміщицька правда»: дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ, 2011; *Її ж.* А.И. Покорский-Жоравко и крестьянский вопрос: проблема реформаторства и «помещичьей правды». «Вестник Омского университета: серия “Исторические науки”», 2015, № 4 (8); *Її ж.* «Помещичья правда»: дворянство Левобережной Украины и крестьянский вопрос в конце XVIII — первой половине XIX века. М., 2019.

Т.Ф. Литвинова.

ПОЛИТИ́КА (Полетика) **Василь Григорович** (31.12.1765 — липень 1845) — історик, громад. діяч, бібліофіл, статський радник (1825). Н. в м. *Санкт-Петербург.* Син Г.*Политики.* За порадою єпископа Могильовського, Мстиславського і Оршанського Георгія (*Кониського*) навч. у Віденському ун-ті (1782—85). До 1790 служив у рос. армії, пішов у відставку в чині майора. Як і батько, став завзятим бібліофілом, колекціонером джерел з історії України, які розшукував по всій Європі. Був кілька років *предводителем дворянства* Роменського пов. (1802, 1805—12). Опікувався шкільною освітою. П. — автор праці «Спроба роздумів про початкові справи світу, про стародавній Єгипет, про асирійців, мідян і персів» (СПб., 1788) та кількох дрібніших праць, опубл. у різних виданнях того часу. П. бажав здійснити батьків задум — написати історію України. Із цією метою він листувався з А.*Чепою*, визбирував найменші відомості про Україну, високо цінував літопис С.*Величка.* Батькову б-ку вважав своїм найдорожчим скарбом і відмовлявся продати її за найвищу ціну; нею користувалися, коли писали свої праці, історики кн. М.Щербатов і А.-Л.*Шлецер.* На думку деяких дослідників (О.*Лазаревського*, В.*Горленка*, Л.Майкова, І.*Борщака* та ін.), П. разом із батьком або й сам був автором *«Історії Русів»*. Збереглася частина цікавого листування П. з А.Чепою та В.Чернишем, опубл. в *«Киевской старине»* (січень, 1893).

П. у с. Коровинці (нині село Роменського р-ну Сум. обл.), де й похований.

Літ.: *Лазаревский А.* Отрывки из семейного архива Полетик. «Киевская старина», 1891, т. 33; *Горленко В.* Из истории южно-русского общества начала XIX в. Там само, 1893, № 1; *Майков Л.* К вопросу об «Истории руссов». «Журнал Министерства народного просвещения», 1893, № 5; *Модзалевский В.* Полетика Василий Григорьевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. Плав.—Примо. СПб., 1905; *Єршов А.* До питання про час написання «Истории Русов», а почасти про автора її. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського, т. 1. К., 1928; *Литвинова Т.Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія і Василя Полетик. В кн.: Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Дніпропетровськ, 1998. *Її ж.* Матеріали до біографії Василя Григоровича Полетики. В кн.: Історія і особистість історика. Дніпропетровськ, 2004.

Я.І. Дзира.

ПОЛІ́СЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО (польс. wojewydztwo poleskie) — адм.-тер. одиниця Польс. республіки, сформована з пд. частин колишніх Гродненської та Мінської губерній і пн. повітів *Волинської губернії* 1921—39. Утворилося після підписання в Ризі (Латвія) прелімінарної мирної угоди між Польщею, УСРР та РСФРР, якою визначався держ. кордон між д-вами.

Постановою сейму Польщі від 4 лютого 1921 на цих землях було запроваджено новий адм.-тер. поділ і від 1 березня 1921 утворено П.в. з адм. центром у *Пінську*, однак через пожежу в серпні 1921 його переведено у Брест-Литовський (нині м. Брест, Білорусь).

Територія П.в. становила: 1921 — 42 286 км^2 (у т. ч. орні землі займали 27,2 %, луки — 14,3 %, пасовища — 6,8 %, ліси — 30,5 %), а 1931 — 36 665,4 км^2. Воно межувало на пд. з *Волинським воєводством,* на зх. — з Люблінським, на пн. зх. — з Білостоцьким, на пн. — з Новогрудським воєводством, а на сх. — з *СРСР.* Функції вищого держ. керівного органу покладалися на новоутворені воєводські управління. *Воєводства* поділялися на *повіти.*

П.в. складалося з 9-ти повітів: Берестейського, Дрогичинського, Камінь-Каширського, Кобринського, Косівського, Лунінецького, Пінського, Пружанського і Сарненського. Адм.-тер. поділ П.в. зазнавав змін, хоча до 1939 залишилося 9 повітів. З 1 січня 1923 із частин Лунінецького, Пінського і Сарненського повітів було утворено окремий Столінський повіт. 16 грудня 1930 Сарненський пов. відокремлено від П.в. і включено до Волин. воєводства. 1 квітня 1935 центр повіту переведено з Косова до Івацевичів (нині обидва міста Брестської обл., Білорусь), а повіт отримав назву Івацевицького.

Станом на 1921 у П.в. було 27 міст і 118 сільс. громад (гмін), а після змін поділу станом на 1939 — 12 міськ. і 79 сільс. гмін.

Населення П.в., за даними перепису 1921, налічувало 881 005 мешканців. За переписом 1931, населення зросло до 1 131 939 осіб.

Реліг. склад населення П.в., за переписом 1931: православні — 875 803 особи (77,4 %), римо-католики — 124 951 (11 %), іудеї — 113 988 (10,1 %), протестанти — 14 827 (1,3 %), греко-католики — 1780 (0,15 %).

П.в. ліквідоване на поч. *Другої світової війни*, коли 17 вересня 1939 рад. війська перетнули польсько-рад. кордон і згодом зайняли цю територію, що була

приєднана до Білорус. РСР та УРСР. З більшості території П.в. 4 грудня 1939 утворено Брестську область Білорус. РСР, а частини пд. повітів увійшли до *Волинської області* та Ровенської обл. (нині *Рівненська область*) УРСР.

Дж.: Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskie, 1921, nr. 16, poz. 93; 1922, nr. 116, poz. 1051; 1929, nr. 35, poz. 318; 1930, nr. 82, poz. 649; 1931, nr. 111, poz. 867; Monitor Polski, 1921, nr. 55, poz. 97; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. В кн.: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Tablice państwowe. Warszawa, 1927; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo poleskie. Warszawa, 1938.

Літ.: *Maliszewski E., Olszewicz B.* Podręczny słownik geograficzny, t. 1—2 Warszawa, 1925—27; *Romer E.* Powszechny atlas geograficzny. Lwów—Warszawa, 1928; Атляс України і суміжних країв, 1937; *Wąsowicz J., Zierhoffer A.* Świat w cyfrach: rocznik 1938. Lwów—Warszawa, 1938.

А.Б. Гречило.

ПОЛІ́СЬКИЙ О́КРУГ, Поліське староство — нова адм.-тер. одиниця у складі *Української Держави* 1918. Політика Укр. Д-ви в територіальному питанні була спрямована на приєднання всіх земель, етнографічно та історично пов'язаних з Україною. Зі стратегічних міркувань Укр. Д-ва заявила претензії на частину *Полісся*, населену українцями та білорусами. Білорус. народ на той час перебував у стані боротьби за державність. Проголошена у березні 1918 Білорус. Нар. Республіка не була визнана Німеччиною (чиї війська окупували територію Білорусі), її уряд не був допущений до управління й трактувався німцями як нац. громад. орг-ція. За згодою нім. командування уряд Укр. Д-ви поширив свою владу на пн. на всі спірні території й 7 червня 1918 ухвалив принципове рішення створити з них окрему адм. одиницю. 14 серпня 1918 постановою *Ради міністрів Української Держави* був утворений Поліський округ (староство) у складі Мозирського, Пінського й Річицького повітів Мінської губ. Адм. центр був у Мозирі (нині місто Гомельської обл., Білорусь). Окружним старостою 23 серпня 1918 був призначений П.Патон. Закон про створення Поліського окружного управління та відповідне фінансування був ухвалений РМ Укр. Д-ви лише 30 листопада 1918. До цього часу поліські землі тимчасово входили до *Волинської губернії*.

Літ.: *Бойко О.* Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917—1921 рр.). К., 2007; Українська Держава (квітень—грудень 1918 року): документи і матеріали, т. 1—2. К., 2015.

О.Д. Бойко.

ПОЛТА́ВЩИНА — неофіц. назва регіонів із центром у *Полтаві*: 1) *Полтавської губернії*; 2) *Полтавської області*.

ПОЛТОРА́К Степан Тимофійович (н. 11.02.1965) — укр. військ. діяч, генерал армії (2015). Канд. пед. н. (2003), д-р наук із держ. управління (2018). Засл. працівник освіти України. Н. в с. Весела Долина (нині село Болградського р-ну Одес. обл.). Закінчив Орджонікідзевське вище військ. командне училище МВС СРСР, Військ. академію ЗС України. Військ. службу розпочав у ЗС СРСР. З 1983 працював на посадах командира взводу, роти, нач. штабу батальйону, командира батальйону, полку Внутр. військ МВС СРСР. Після 1991 займав посади в управлінні бойової та спец. підготовки Внутр. військ МВС України. 2002 призначений нач. Академії внутр. справ МВС України, 2014 — командувачем Внутр. військ МВС України (28 лютого); командувачем Нац. гвардії України (15 квітня); Міністром оборони України (14 жовтня). Після відставки уряду А.*Яценюка* 2016 зберіг посаду Міністра оборони України в кабінеті міністрів В.*Гройсмана*. У жовтні 2018 звільнився з військ. служби та продовжив очолювати Мін-во оборони України як цивільна особа. Після президентських виборів 2019 у травні подав у відставку, однак *Верховна Рада України* її не прийняла. Полишив посаду міністра 29 серпня 2019 у зв'язку із призначенням нового уряду.

2015 слідчий к-т РФ порушив кримінальне провадження за справою у підозрі в застосуванні заборонених засобів ведення війни. У листопаді 2018 Росія включила П. до переліку осіб, які перебувають під санкціями.

Повний кавалер ордену Б.Хмельницького, нагороджений медаллю «За бойові заслуги», медаллю МВС України «За професіоналізм в управлінні», знаком Президента України «За бездоганну службу», «Почесним знаком МВС України», знаками МВС України «Лицар Закону», «Хрест Слави», «За безпеку народу» 2-го і 1-го ст., «Закон і честь» і «За розвиток науки, техніки та освіти» 2-го і 1-го ст.

Літ.: Степан Полторак: «Чекати, коли відновиться мир, часу немає. І права на помилку немає». «Лівий берег», 2016, 9 жовтня (https://lb.ua/news/2016/10/09/347382_stepan_poltorak_chekati_koli.html); Полторак Степан Тимофеевич. Web: https://www.city.kharkov.ua/uk/o-xarkove/pochetnyie-xarkovchane/poltorak-stepan-timofiyovich.html

С.С. Падалка.

С.Т. Полторак.

ПО́ЛЬСЬКО-УКРАЇ́НСЬКА ВІЙНА́ 1918—1919 — див. *Українсько-польська війна 1918—1919.*

ПО́ЛЬСЬКО-УКРАЇ́НСЬКА ВІЙНА́ 1942—1947 — див. *Українсько-польська війна 1942—1947.*

ПОЛЯ́НСЬКИЙ Леонід Петрович (24.10.1975—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Жмеринка*. Навч. у Жмеринській середній школі № 6. Трудову діяльність розпочав залізничником у Жмеринці, останні роки працював і мешкав у *Києві*. Етнічний поляк, римо-католик. З грудня 2013 — активіст Євромайдану, член його самооборони. 20 лютого 2014 загинув на вул. Інститутській у Києві, куля снайпера влучила йому в груди.

Похований у м. Жмеринка на римо-катол. кладовищі. 29 квітня 2014 на фасаді будівлі місц. школи № 6 на його честь було відкрито меморіальну дошку. 21 листопада 2014 П. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Леонід Полянський. Web: http://nebesnasotnya.com/leonid-polyanskyj.html; Леонід Полянський. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/leon%D1%96d-polyanskij.html

Я.В. Борщик.

Л.П. Полянський.

ПОПРА́ВКА Юрій Юрійович (11.09.1995 — квітень 2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. у с. Морозівка (нині село Броварського р-ну Київ. обл.). Піс-

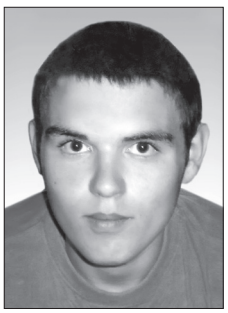

Ю.Ю. Поправка.

П.О. Порошенко.

ля закінчення київ. г-зії заочно навч. на ф-ті соціології та права *Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Працював в Ощадбанку в м. *Київ*. Після поч. *Революції гідності 2013—2014* постійно перебував на *майдані Незалежності* в Києві. Зарахований до 23-ї сотні Самооборони, записався до «Правого сектору». 16 квітня 2014 вирушив до м. *Слов'янськ* для збору інформації про бойовиків. 17 квітня 2014 був викрадений. 22 квітня 2014 його тіло було знайдене в р. Казенний Торець (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону) поблизу Слов'янська з ознаками насильницької смерті разом із тілом Ю.*Дяковського*.

Похований у с. Морозівка. У Києві на подвір'ї г-зії № 183 «Фортуна» на його честь відкрито пам'ятний знак. 20 лютого 2015 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Я.М. Камбалова.

ПОРОШЕ́НКО Петро Олексійович (н. 26.09.1965) — укр. держ. діяч, *Президент України* (7 червня 2014 — 20 травня 2019), великий підприємець. Канд. юрид. н. (2002). Засл. економіст України (1997). Н. в м. *Болград*. 1978 родина переїхала до м. Бендери (нині місто в Молдові), де 1982 він закінчив школу (див. *Тигіна*). 1989 з відзнакою закінчив ф-т міжнар. відносин та міжнар. права Київ. ун-ту за спеціальністю «міжнародні економічні відносини». Період навчання був перерваний службою в рад. армії 1984—86. 1989—92 — аспірант-асистент кафедри міжнар. економіки Київ. ун-ту.

1998 обраний нар. депутатом України в мажоритарному окрузі у *Вінницькій області*, йшов як безпартійний, одночасно балотувався під номером 11 у виборчому списку Соціал-демократ. партії України (об'єднаної; СДПУ(о)). У *Верховній Раді України* приєднався до фракції СДПУ(о). 2000 вийшов з її складу і почав розвивати власний політ. проєкт «Партія солідарності України». Тоді ж став одним із засн. Партії регіонального відродження «Трудова солідарність України» (за рік перейменована на «Партію регіонів України»).

2001 П. вийшов із лав Партії регіонів України і разом із партією «Солідарність» увійшов до «Блоку Віктора Ющенка "Наша Україна"». 2002 обраний нар. депутатом у мажоритарному окрузі у Він. обл.: йшов від «Блоку Віктора Ющенка "Наша Україна"» як член партії «Солідарність». Очолив парламентський к-т з питань бюджету. 2002 в Одес. юрид. академії захистив канд. дис.в галузі юрид. н.

2004 був одним з очільників передвиборчої кампанії кандидата в Президенти України В.*Ющенка*. Був активним учасником *«Помаранчевої революції» 2004.* В лютому 2005 призначений на посаду секретаря *Ради національної безпеки та оборони України*. Мав конфлікт із тогочасним Прем'єр-міністром України Ю.*Тимошенко*, що призвело до відставки їх обох у вересні 2005.

2006 знову обраний нар. депутатом, цього разу за виборчим списком блоку «Наша Україна» (номер 33). Очолював парламентський к-т із фінансів (2006—07). 2007 призначений головою ради Нац. банку України.

З жовтня 2009 по березень 2010 займав посаду міністра закордонних справ у другому уряді Ю.Тимошенко (призначений за президентською квотою). 23 березня 2012 призначений Міністром екон. розвитку і торгівлі України в уряді М.*Азарова*. На цій посаді працював до 3 грудня 2012.

2012 обраний нар. депутатом у мажоритарному окрузі у Він. обл., йшов самовисуванцем. Був позафракційним членом К-ту ВР України з питань європ. інтеграції.

Брав активну участь у *Революції гідності 2013—2014.* 25 травня 2014 за підсумками 1-го туру позачергових виборів обраний Президентом України з результатом 54,7 % голосів. На той момент П. став наймолодшим президентом України. У позачергових парламентських виборах 2014 брав участь «Блок Петра Порошенка», який посів 2-ге місце у багатомандатному окрузі, проте з урахуванням мажоритарників сформував найбільшу фракцію у ВР України.

П. став одним з гол. ідеологів та організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*, керував оборонною та зовн. політикою на цьому напрямі. Його позиція пройшла еволюцію від висунення мирного плану (див. *Мирний план П.Порошенка 2014*) через *Мінську угоду 2014* та *Мінські угоди 2015* до визнання РФ державою-агресором.

27 червня 2014 підписав екон. частину Угоди про асоціацію з ЄС (політ. частина з укр. боку була підписана 21 березня 2014 Прем'єр-міністром України А.*Яценюком*). Політ. курс П. характеризувався поглибленням співпраці з *Північноатлантичним альянсом* та *Європейським Союзом* (до найбільших досягнень України можна зарахувати отримання безвізового режиму з д-вами ЄС в червні 2017), роботою над запровадженням та посиленням антирос. санкцій, досягненням газової незалежності д-ви, впровадженням комплексу соціально-екон. та суспільно-політ. реформ (див. *Реформи 2014—2018 в Україні*). П. взяв активну та безпосередню участь у сприянні отримання автокефалії Православною церквою України (див. *Томос про автокефалію Православної церкви України*). Водночас президенство П. відбувалося в умовах жорсткої політ. боротьби та глибокої екон. кризи, що зумовило його низькі електоральні рейтинги та конфлікти з найближчими політичними союзниками з *«Народного фронту»*. Під час президентських виборів 2019 П. вийшов до 2-го туру, проте поступився В.*Зеленському*, отримавши 24,45 % голосів.

На дострокових парламентських виборах 2019 очолив список партії *«Європейська солідарність»* (сформована на основі партії «Блок Петра Порошенка»). Вона посіла 4-те місце з результатом 8,1 % голосів. У ВР України 9-го скликання працював у К-ті з питань інтеграції України з ЄС.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го (1998) і 2-го ст.

(1999). Має низку почесних нагород іноз. д-в.

Літ.: *Червоненко В.* П'ятий президент: шлях Порошенка до посади. «BBC Україна», 2014, 28 травня (https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/05/140528_poroshenko_biography_profile_vc); Європейська солідарність [офіційний вебсайт партії]. Web: https://eurosolidarity.org; *Магазова А.* Досьє кандидата: 13 фактів про Петра Порошенка. Web: http://surl.li/jmcg

Я.В. Борщик.

ПОРТОЛА́Н (портулан, карта-портолан, англ. — portolan chart) — рукописна мор. навігаційна карта, гол. чин. на пергаменті, що використовувалася за прямим призначенням упродовж 13—17 ст. Відома також як «румбова» чи «компасна» карта. Оригінальні титули таких карт складаються з термінів «карта» («mappa», «carta») із прикметниками «морська» («maritime») або «навігаційна» («nautical», «navegare»). Сучасна назва «карта-портолан» надана в 2-й пол. 19 ст., щоби відрізнити її від текстового опису узбережжя, тобто лоції (італ. «portolano» — лоція). Для портоланів характерними є т. зв. лінії румбів — прямі, які продовжують напрямки «компасних роз» (зображень сторін світу у вигляді яскраво оздоблених зірок, розділених на 32 промені), розташов. по полю карти. Лінії румбів призначалися для прокладання курсу корабля. Ін. елементи змісту П. майже ідентичні змісту сучасної навігаційної карти (берегова лінія, навігаційні небезпеки, назви населених пунктів тощо). Найстаріший П., т. зв. Пізанська карта, виготовлений наприкінці 13 ст.; на ньому було зображено Середземне та Чорне моря. Перші портолани виготовлялися в майстернях примор. міст Італії та на о-ві Мальорка, згодом — в Іспанії, Португалії, Греції, Франції, Голландії, Туреччині, Англії. Відома також япон. школа портоланів (кін. 16 — поч. 17 ст.). Із початком *Великих географічних відкриттів* (кін. 15 ст.) і виходом в Атлантичний океан виявилася практична непридатність портоланів у мореплавстві — вони не враховували сферичність земної поверхні, що спричинило їх заміну на карти в проєкції Г.Меркатора (серед. 17 ст.). Утім мореплавці Середземного та Чорного морів використовували їх аж до поч. 18 ст. На сьогодні відомо бл. 5,5 тис. портоланів, із них бл. 680 із зображенням Чорного моря та *Азовського моря*.

Висока точність берегової лінії та багата топонімія роблять портолани цінним історичним джерелом, зокрема для історико-геогр. реконструкцій Причорномор'я і Середземномор'я 13—17 ст. Вітчизн. вчені до останнього часу майже не використовували портолани у своїх працях, оскільки лише одиниці з них зберігаються на території колиш. *СРСР*.

Літ.: *Campbell T.* Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500. В кн.: The History of Cartography, vol. 1. Chicago, 2007; *Фоменко И.К.* Образ мира на старинных портоланах: Причерноморье: конец XIII — XVII в. М., 2007; *Гордеев А.Ю.* Карти-портолани XIII—XVII ст.: особливості та роль у розвитку картографії. К., 2009; *Гордєєв А.Ю.* Карти-портолани Чорного моря XIV—XVII століття / Portolanos charts of the Black sea from the 14-th — 17-th century [атлас]. К., 2015; *Гордеев А.Ю., Терещенко А.А.* Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV—XVII веков, т. 1—2. К., 2017 (https://www.academia.edu/35778167/v_1; https://www.academia.edu/35778168/v_2).

А.Ю. Гордєєв.

ПО́СОХОВ Сергій Іванович (н. 19.07.1964) — історик, історіограф. Д-р істор. н. (2006), проф. (2008). Засл. працівник освіти України (2010). Почесний член Всеукр. спілки краєзнавців (1995), засл. професор Харків. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна (2016). Н. в м. *Харків*. 1981—86 навч. на істор. ф-ті Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*), який закінчив з відзнакою. 1985—90 працював учителем історії в середній школі № 53 м. Харків. З 1990 — викладач кафедри історіографії, джерелознавства та археології істор. ф-ту Харківського ун-ту. 1993 захистив канд. дис. «Соціальна історія радянської науки (кінець 1920-х — початок 1940-х рр.): проблеми історіографії», 2006 — докторську дис. «Університети Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. у публіцистиці та історіографії». 1995—97 — заст. декана істор. ф-ту з наук. роботи, 1997 — заст. проректора ун-ту з навч. роботи, 1997—2016 — декан істор. ф-ту Харків. нац. ун-ту ім. В.Каразіна, від 2001 — також зав. кафедри історіографії, джерелознавства та археології цього ф-ту. 2000—20 — дир. Східнорегіонального відділу Центру пам'яткознавства НАН України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та к-ри. 2004—16 — співголова Харків. історико-археол. т-ва. Читав та читає заг. курси: основи історіографії, укр. історіографія, спец. істор. дисципліни, істор. наука та освіта в Харків. ун-ті, вступ до спеціальності, а також спецкурси: «Історична термінологія», «PR-технології в архівній справі». Автор більше 400 наук., науково-популярних і методичних праць, у т. ч. 3-х одноосібних монографій. Брав участь у низці колективних праць, у т. ч. «Історія м. Харкова XX століття», «Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років» та ін. Ред. кількох періодичних видань, зокрема «Вісника Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна: серія "Історія"», «Харківського історіографічного збірника», «Старожитностей (Харківського історико-археологічного щорічника)», «Актуальних питань вітчизняної та всесвітньої історії».

Гол. наук. напрям досліджень — історія та теорія істор. науки та освіти. Працював над визначенням предмета та завдань соціальної історії науки, запропонував методику аналізу історіографічних образів, вивчає історію та історіографію ун-тів, історію м. Харків. Бере активну участь у популяризації істор. знань та пам'яткоохоронній діяльності. Підготував 9 кандидатів наук.

2008—14 — член експертної ради ВАК України та наук. ради

С.І. Посохов.

Портолан Чорного моря зі збірки портоланів Батисто Аньєзе, 1544. Фрагмент із зображенням Криму.

Мін-ва освіти та науки України за напрямом «історія».

Лауреат Харків. муніципальної премії в галузі краєзнавства ім. Д.І.Багалія (1998), переможець обласного конкурсу «Вища школа Харківщини: кращі імена» у номінації «декан факультету» (2007).

Нагороджений знаком «Відмінник освіти України» (1998); Почесною грамотою ВР України (2005), знаком «За заслуги» Болг. АН (2007), Почесною грамотою НАН України (2017).

Праці: Социальная история советской науки (конец 1920-х — начало 1940-х гг.): проблемы историографии. Х., 1994; Губернаторы и генерал-губернаторы. Х., 1996; Попечители Харьковского учебного округа. Х., 2000; Історіографічний словник: навчальний посібник. Х., 2004; Розвиток освіти та науки [1917—1941 рр.]. В кн.: Історія міста Харкова XX століття. Х., 2004; Харківський університет у другій половині XIX ст. В кн.: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна за 200 років. Х., 2004; Образи університетів Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. в публіцистиці та історіографії. Х., 2006; Университетская идея в Российской империи XVIII — начала XX веков: антология: учебное пособие для вузов. М., 2011; Харківський університет XIX — початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців, т. 1—2. Х., 2008—11; Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны: сборник документов. СПб., 2012; Университет в Российской империи XVIII — первой половины XIX века. М., 2012; Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII — первая половина XIX вв.). Х., 2014.

Бібліогр.: Сергій Іванович Посохов — професор Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна: біобібліографічний покажчик. Х., 2009.

Літ.: *Савчук В.О.* Посохов Сергій Іванович. В кн.: Краєзнавці України: довідник, т. 1. К.—Кам'янець-Подільський, 2003; Посохов Сергій Іванович. В кн.: Кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна — 40 років. Х., 2004; Посохов Сергій Іванович. В кн.: Професори Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Х., 2009; Посохов Сергій Іванович. В кн.: Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник. Х., 2013.

О.М. Богдашина.

ПОСТКОМУНІСТИ́ЧНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО є перехідним від *тоталітаризму* до *демократії*, від *командної економіки* до ринкової економіки. Комуніст. *держави* докорінно відрізняються від д-в із традиційним, демократ. або тоталітарним устроєм: комуніст. перетворення призводять до ліквідації в сусп-ві *приватної власності,* тобто фундаменту, на який спирається вся людська цивілізація. Всупереч твердженням основоположників марксизму приватну власність як об'єктивно наявну соціально-екон. категорію не можна ліквідувати вольовим рішенням. Тому, будучи ліквідованою в суспільстві, вона концентрується на вершині влади, побудованої за *демократичного централізму принципом*. Концентрація політ. й екон. влади робить комуніст. вождів уособленням д-ви, яка здатна маніпулювати сусп-вом. Разом із тим концентрація всієї власності об'єктивно зобов'язувала вождів брати на себе турботу про матеріальне забезпечення членів сусп-ва: пристойного, але диференційованого за посадами — максимального для провідників диктатури, мінімального — для всіх інших. Унаслідок цього в П.с. істор. пам'ять сусп-ва набуває роздвоєності. Оцінюючи минуле, одні громадяни ставлять на перший план репресивний характер політ. режиму і відсутність будь-яких свобод (політ., екон., духовної тощо), а інші — держ. патерналізм.

Комуніст. лад поєднує в собі тоталітарний політ. режим із позбавленою ринкових регуляторів економікою. Маючи здатність зосереджувати максимально можливу кількість людських і матеріальних ресурсів, він може ефективно відповісти на виклики часу. Проте ця перевага має зворотний бік: несумісність командної економіки з інтенсивними чинниками екон. зростання. Рано чи пізно екстенсивні чинники мають вичерпатися з неминучим наслідком — екон. колапсом.

Цілковита залежність комуніст. сусп-ва від д-ви виключає можливість народження в ньому паростків позасистемного соціально-екон. ладу. Це означає, що вихід в П.с., будучи за характером революцією, має бути або революцією розпаду, супроводжуваною госп. колапсом, хаосом і анархією, або ж «революцією згори», подібною до тієї, яка силовими засобами насадила комунізм. 20 ст. показало наявність двох принципово різних варіантів «революції згори». Китайс. Нар. Республіка з ініціативи Ден Сяопіна розпочала, зберігаючи тоталітарний політ. устрій, переведення економіки на ринкові засади. *СРСР* після приходу до влади М.*Горбачова* розпочав *«перебудову»*, сподіваючися дати друге життя комуніст. способу вир-ва. Непродумані й неглибокі реформи лише розбалансували економіку. Провал «перебудовних» зусиль уряду був очевидним. *Конституційна реформа в СРСР 1988* позбавила громадян політ. залежності від держ. партії. Після цього «перебудова» переродилася на неконтрольовану правлячими колами д-ви «революцію знизу». Скріплювані лише диктатурою комуніст. вождів, д-ви «соціалістичної співдружності» і СРСР розпалися.

В П.с. формування демократ. устрою і ринкової економіки (яка становить базис демократії) відбувається уповільненими темпами. Монополістичний характер вир-ва і триваюча залежність громадян від д-ви призвели до появи олігархів, які обзавелися кишеньковими партіями і за їхньою допомогою вписалися в конституційний простір. Як показала ваучерна *приватизація*, громадяни не спромоглися або не захотіли скористатися процесом роздержавлення власності. Вони навіть не змогли дати собі раду із власними невеликими нагромадженнями, коли вкладали їх у фінансові піраміди.

Відсутність системних реформ в Україні впродовж трьох десятиріч після набуття незалежності показала нездатність політ. лідерів пристосуватися до реалій посткомуніст. сусп-ва.

Літ.: Політологія посткомунізму. К., 1995; *Головаха Є.* Суспільство, що трансформується: досвід соціологічного моніторингу в Україні. К., 1997; *Гаврилишин О.* Капіталізм для всіх чи для обраних?: розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень. К., 2007; *Норгард О.* Економічні інституції та демократична реформа: порівняльний аналіз посткомуністичних країн. К., 2007.

С.В. Кульчицький.

ПОСТТОТАЛІТА́РНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО є перехідним від *тоталітаризму* до демократ. суспільно-політ. устрою. Повернення громадянам права самостійно формувати органи держ. управління на вільних виборах одномоментно змінює *державу*, але не електорат і політ. клас.

Тяжка спадщина тоталітаризму, яка проявлялася у відсутності інститутів *громадянського суспільства* та інерційності мислення й поведінки як тих, хто обирає, так і тих, кого обирають, зумовлювала надто повільне формування демократ. засад у суспільно-політ., екон. і культ. житті. Тим не менше після поразки Німеччини та Італії в *Другій світовій війні* перехідний період виявився порівняно недовгим унаслідок активного впливу д-в, які їх окупували, на законодавство і суд. переслідування політ. і військ. діячів тоталітарної доби, котрі були винні у скоєнні воєн. злочинів і *геноциду*.

Набагато довшим був перехідний етап до *демократії* в країнах, які пережили тоталітаризм у його комуніст. формі. Це пов'язане не лише і не стільки з відсутністю зовн. втручання у процес руйнування комунізму, скільки з органічною відмінністю цієї форми тоталітаризму від ін. Різновидом П.с. є *посткомуністичне суспільство*.

Літ.: *Головаха Е.И. и др.* Демократизация общества и развитие личности: от тоталитаризма к демократии. К., 1992; *Gellner E.* Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. London, 1994; *Полохало В.* Неототалітарні трансформації посткомуністичної влади в Україні. В кн.: Політологія посткомунізму. К., 1995; *Головаха Є.В.* Суспільство, що трансформується: досвід соціологічного моніторингу в Україні. К., 1997; Democratic Changes and Authoritarian Reactions in Russia Ukraine, Belarus and Moldova. Cambridge, 1997; Становление конституционного государства в посттоталитарной России, вып. 2. М., 1998; *Таран В.О.* Ідеологія перехідного суспільства: соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні. Запоріжжя, 2000; *Толстоухов А.* Самоорганізація суспільства і влада. «Філософська і наукова думка», 2000, № 1.

С.В. Кульчицький.

ПОСТТРАВМАТИ́ЧНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО — сусп-во, в якому нац. трагедії різного характеру (криваві революції, громадян. війни, голодомори, окупаційні режими тощо) мали і довготривалі, й віддалені наслідки у вигляді деформованої демографічної структури, уповільнення екон. й соціального розвитку, деформації істор. пам'яті тощо. Поняття «посттравматичне суспільство» запровадив у наук. обіг І.*Лисяк-Рудницький*. Вивчаючи вплив революцій на долю народів, він піддав критиці популярні в рад. історіографії уявлення про органічну тотожність Великої Франц. революції (як переходу від *феодалізму* до *капіталізму*) і Великої Жовтневої соціаліст. революції (як переходу від капіталізму до *соціалізму*). Безвідносно до того, що подібні уявлення випливали з *формаційної теорії*, тобто були штучними самі по собі, вони виправдовували терор як засіб досягнення поставленої революціонерами мети. Якобінський терор перекреслив найвищі здобутки революції (зокрема «Декларацію прав людини і громадянина») і травматично позначився на франц. сусп-ві. Вчений заперечив будь-які порівняння якобінського терору з більшовицьким, спрямовані на істор. виправдання останнього. За твердженням І.Лисяка-Рудницького, терор якобінців становив результат тяжких обставин, в яких опинилася революція 1793—94, і його можна розглядати як короткотривалий вибух колективної істерії. Терор, здійснюваний під час «революції згори» в *СРСР*, своєю довготривалістю, майже механічною систематизованістю, багатомільйонною кількістю жертв і свідомим використанням його як засобу соціальної перебудови та екон. політики був явищем ін. істор. виміру.

У результаті масового терору, припиненого лише смертю Й.*Сталіна*, рад. сусп-во виявилося травмованим на довгі десятиліття. Найбільш тяжко від держ. терору постраждали нерос. регіони СРСР унаслідок тієї очевидної обставини, що в них соціальний терор поєднувався з терором національним.

Літ.: *Лисяк-Рудницький І.* Французька і совєтська революції. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994.

С.В. Кульчицький.

ПОХІ́Д НА КИ́ЇВ І ОДЕ́СУ 1919 — спільна наступальна операція *Армії Української Народної Республіки* та *Української Галицької армії* у війні з більшовицькою Росією в серпні—вересні 1919. Перехід проводу *Західноукраїнської Народної Республіки* на *Наддніпрянську Україну* зміцнив військові сили УНР. УГА об'єдналася з Армією УНР, був створений підпорядкований С.*Петлюрі* Штаб Головного отамана на чолі з генерал-полковником Армії УНР М.*Юнаковим*; ген.-квартирмейстером і нач. оперативного відділу стали галичани генерал-чотар В.*Курманович* і полк. К.Долежаль. Спільними зусиллями обидві армії до кінця липня стабілізували протибільшовицький фронт. Влітку 1919 Червона армія (див. *Радянська армія*) вела запеклі бої зі *Збройними силам Півдня Росії*, в її тилу діяли загони Н.*Махна*, масово повставало незадоволене політикою *воєнного комунізму* укр. селянство. Воєнно-політ. ситуація сприяла контрнаступу у *Правобережній Україні*.

Політ. кер-во *Української Народної Республіки* та ЗУНР мало різне бачення подальших дій об'єднаної армії. Провід ЗУНР у боротьбі з Польщею та рад. Росією не виключав союзу з білими, тоді як *Директорія* вважала їх такими самими ворогами, як і більшовиків. Наддніпрянці висували стратегічною метою похід на *Київ*, галичани пропонували спершу зайняти *Одесу*, шлях до якої був значно коротшим, створити там базу армії і звідти поширювати свою владу на територію України. Сторони дійшли компромісу: одночасно наступати на Київ та Одесу. По суті це було помилкове рішення, яке призвело до розпорошення сил та втрати часу. Армія була переформована і поділена на Західну, Середню та Східну групи. Середня під командою генерал-чотара А.*Кравса* (1-й і 3-й галицькі корпуси та Запоріз. корпус) наступала на *Бердичів*, *Козятин*, *Сквиру* і далі на Київ. Західна (2-й Галицький корпус та Корпус січових стрільців) під командою полк. А.*Вольфа* підтримувала її ліве крило. Схід-

Вояки Запорізького корпусу скидають з будинку Київської міської думи російський прапор. 31 серпня 1919. Художник Л. Перфецький.

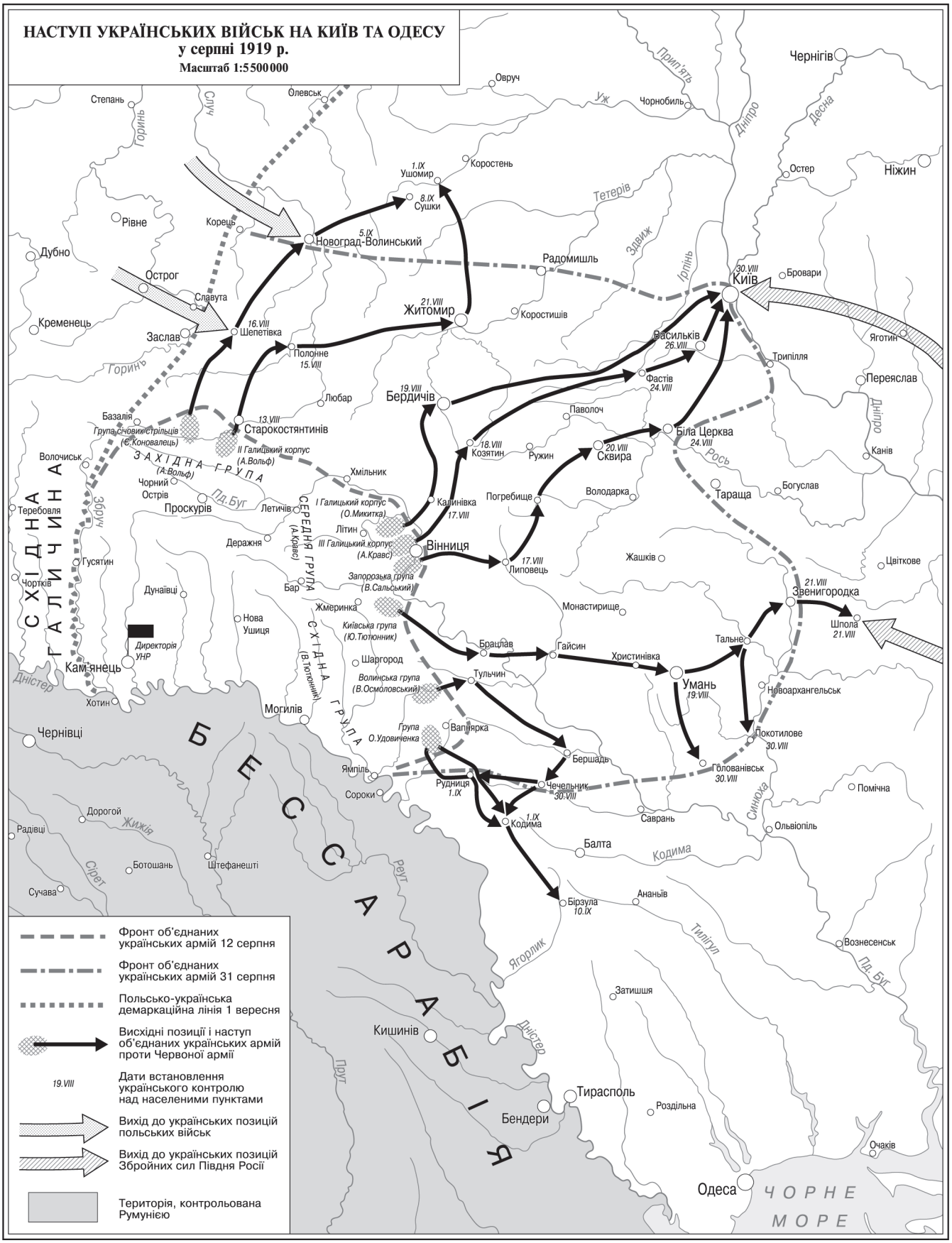
НАСТУП УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬК НА КИЇВ ТА ОДЕСУ
у серпні 1919 р.
Масштаб 1:5500000
Фронт об'єднаних українських армій 12 серпня
Фронт об'єднаних українських армій 31 серпня
Польсько-українська демаркаційна лінія 1 вересня
Висхідні позиції і наступ об'єднаних українських армій проти Червоної армії
19.VIII
Дати встановлення українського контролю над населеними пунктами
Вихід до українських позицій польських військ
Вихід до українських позицій Збройних сил Півдня Росії
Територія, контрольована Румунією
ЗАХІДНА ГРУПА
(А.Вольф)
СЕРЕДНЯ ГРУПА
(А.Кравс)
СХІДНА ГРУПА
(В.Тютюнник)
СХІДНА ГАЛИЧИНА
БЕССАРАБІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
Група Січових стрільців (Є.Коновалець)
II Галицький корпус (А.Вольф)
I Галицький корпус (О.Микитка)
III Галицький корпус (А.Кравс)
Запорозька група (В.Сальський)
Київська група (Ю.Тютюнник)
Волинська група (В.Осмоловський)
Група О.Удовиченка
Директорія УНР
Київ 30.VIII
Житомир 21.VIII
Бердичів 19.VIII
Вінниця 17.VIII
Старокостянтинів 13.VIII
Новоград-Волинський 5.IX
Шепетівка 16.VIII
Полонне 15.VIII
Сушки 8.IX
Ушомир 1.IX
Васильків 26.VIII
Фастів 24.VIII
Біла Церква 24.VIII
Сквира 20.VIII
Козятин 18.VIII
Калинівка 17.VIII
Липовець 17.VIII
Звенигородка 21.VIII
Шпола 21.VIII
Умань 19.VIII
Христинівка
Гайсин
Брацлав
Тульчин
Бершадь
Чечельник 30.VIII
Рудниця 1.IX
Кодима 1.IX
Бірзула 10.IX
Голованівськ 30.VIII
Покотилове 30.VIII
Тальне
Кам'янець
Проскурів
Радомишль
Корсунь
Тараща
Трипілля
Переяслав
Канів
Богуслав
Чернігів
Ніжин
Остер
Бровари
Яготин
Рівне
Дубно
Острог
Славута
Кременець
Заслав
Базалія
Волочиськ
Чорний Острів
Теребовля
Гусятин
Чортків
Хотин
Чернівці
Дорогой
Радівці
Ботошань
Сучава
Штефанешті
Могилів
Ямпіль
Сороки
Вапнярка
Балта
Ананьїв
Затишшя
Кишинів
Тирасполь
Бендери
Роздільна
Одеса
Очаків
Вознесенськ
Ольвіопіль
Помічна
Новоархангельськ
Монастирище
Жашків
Володарка
Погребище
Паволоч
Ружин
Хмільник
Літин
Деражня
Бар
Жмеринка
Шаргород
Нова Ушиця
Дунаївці
Летичів
Любар
Овруч
Олевськ
Степань
Корсунь
Коростень
Коростишів
Чорнобиль
Тетерів
Здвиж
Ірпінь
Уж
Припять
Дніпро
Десна
Горинь
Случ
Збруч
Пд. Буг
Дністер
Прут
Реут
Сірет
Жижія
Ягорлик
Тилігул
Кодима
Синюха

на (наддніпрянські частини та 11-та Галицька бригада) під командою полк. В.*Тютюнника* наступала на *Умань*, Бірзулу (нині м. Подільськ Одес. обл.) і далі на Одесу. Об'єднані сили мали до 50 тис. бійців УГА та понад 35 тис. вояків армії УНР. Проте через брак зброї та амуніції реальна боєздатність обмежувалася 18 тис. багнетів і шабель в УГА і 12 тис. в армії УНР. 12 серпня Штаб Гол. отамана наказав армії розпочати наступ на Київ і водночас рухатися на Одесу. Наступ спочатку розвивався успішно — до кінця серпня Західна та Середня групи зайняли *Вінницю*, *Житомир*, Бердичів, Попільню (нині с-ще міськ. типу Житомир. р-ну Житомир. обл.), *Білу Церкву*. Із захопленням *Фастова* і *Василькова* вони впритул наблизилися до Києва. Сх. група просувалася на пд. і в ході запеклих боїв на поч. вересня зайняла Бірзулу, проте подальший її наступ зупинився. На той час чорномор. узбережжя вже було зайняте білими, які 23—25 серпня оволоділи *Миколаєвом*, *Херсоном* та Одесою. Водночас *Добровольча армія* (її Київ. група під командою генерал-лейтенанта М.*Бредова*) розвивала наступ на Київ. Протягом липня—серпня білі зайняли *Полтаву*, *Суми*, *Лубни*, *Пирятин*, Гребінку (нині місто Лубенського р-ну Полтав. обл.).

УНР не бажала війни з А.*Денікіним*. 22 серпня Директорія ухвалила рішення про переговори щодо встановлення між арміями демаркаційної лінії, 24 серпня Штаб Гол. отамана наказав не допускати бойових сутичок між українською і білою арміями. Тоді ж генерал-лейтенант А.Денікін остаточно вирішив не визнавати Армію УНР союзником у боротьбі проти більшовиків й заборонив військам будь-які контакти з українцями. Натомість вимагалося «дружнє ставлення» до вояків УГА з метою вивести їх із підпорядкування С.Петлюри.

30 вересня укр. армія підійшла до Києва з боку його пд.-зх. передмість, вранці 31 серпня над міськ. думою було піднято синьо-жовтий прапор. Трохи пізніше з-за Дніпра до міста ввійшов передовий загін 7-ї д-зії білогвардійців. Оскільки укр. армія мала наказ уникати збройних сутичок із денікінцями, командири-галичани намагалися порозумітися з білими. І хоча перші спроби переговорів не дали результатів, на міськ. думі поруч з укр. прапором з'явився рос. триколор. Це не сподобалося запорожцям, які сприйняли дії галичан як зраду. Кінний загін командира Запоріз. корпусу полк. В.*Сальського* скинув та потоптав рос. прапор. Це стало сигналом до збройного протистояння, підрозділи Добровольчої армії отримали наказ роззброювати укр. частини.

Після кількох годин вуличної перестрілки розпочалися переговори. Пропозицію генерал-чотара А.Кравса про спільний контроль над містом білогвардійці відкинули. Українцям довелося піти на поступки, залишити Київ і відійти на лінію Гнатівка (нині село Бучанського р-ну Київ. обл.) — Васильків — Германівка (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.), де вони мали чекати результатів переговорів між гол. командуванням Добровольчої армії та армії УНР. Події 31 серпня увійшли в історію національно-визвол. змагань як «Київська катастрофа».

Похід укр. армій на Київ та Одесу не досяг стратегічної мети і завершився по суті капітуляцією перед білогвардійцями. Здача Києва була не лише воєн. поразкою, вона деморалізуюче вплинула на армію та укр. громадянство. На думку командувача УГА генерал-чотара М.*Тарнавського*, Київ не вдалося утримати не через зраду, а тому, що денікінці були сильніші, краще знали топографію міста, мали підтримку населення. Але причини поразки українців були глибшими. В основі їх лежали політ. суперечності всередині укр. нац. табору, різні підходи у ставленні до армії А.Денікіна.

Літ.: *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції: 1917—1921. К., 2003; *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ і Одесу в 1919 році, кн. 1—2, ч. 1—3. К., 2004; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року. К., 2006; *Машкевич С.* Два дня из истории Киева: 30—31 августа 1919 г. К., 2010; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 2. К., 2011.

О.Д. Бойко.

«ПРА́ВИЙ СЕ́КТОР», корпус — див. *Добровольчий український корпус «Правий сектор»*.

ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА УКРАЇ́НИ — див. *Українська православна церква*.

ПРА́ЗЬКА ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ЄВРОПЕ́ЙСЬКЕ СУМЛІ́ННЯ ТА КОМУНІ́ЗМ 2008 — документ, ухвалений 3 червня 2008 під час міжнар. конференції «Європейське сумління і комунізм». Конференція була організована 2—3 червня 2008 сенатським к-том з питань освіти, науки, к-ри, прав людини у Празі (Чехія) під егідою віцепрем'єр-міністра Чеської Республіки з європ. справ А.Вондри. Історики, політики, колиш. дисиденти заявили, що одним із чинників європ. єдності є визнання *комунізму* і *нацизму* спільною спадщиною. Зазначалося, що комуніст. ідеологія безпосередньо відповідальна за злочини проти людства. Тому європ. громадськості необхідно їх усвідомити як і злочини нацистського режиму. Широке обговорення і глибоке усвідомлення злочинів комунізму є необхідною умовою інтеграції європ. націй. Підписанти закликали до загальноєвроп. засудження комуніст. і нацистських злочинів через застосування методів терору, попрання громадян. і особистих прав і свобод, розв'язання війн із агресивною метою. Вони наполягали на засудженні комуніст. злочинів проти людства за прикладом Нюрнбергського трибуналу (див. *Нюрнберзький процес 1945—1946*), формулюванні спільного однозначного підходу до таких злочинів. Ухвалення відповідного законодавства дасть змогу судам засуджувати винуватців злочинів і надасть можливість матеріального відшкодування жертвам комунізму. Пропонувалося визнати комунізм невід'ємною і жахливою частиною спільної історії Європи і водночас заг. європ. відповідальність за злочини, вчинені комунізмом. У європ. д-вах, що перебували під владою комуніст. режимів, пропонували створити комісії з незалежних експертів, які мали збирати факти злочинів комуніст. влади і співпрацювати з експертами комісії *Ради Європи*. Для забезпечення їхньої діяльності в європ. країнах мав бути забезпечений необмежений доступ до архів. документів із інформацією про злочини комунізму. Передбачалося заснувати Ін-т європ. пам'яті і совіс-

ті, який мав би відігравати роль науково-просвітницького центру і європ. музею-меморіалу жертвам тоталітарних режимів. Підписанти вимагали встановлення 23 серпня (дата підписання *пакту Молотова—Ріббентропа 1939*) днем пам'яті жертв комуніст. і нацистського режимів. Відповідне рішення було ухвалене в Декларації Європ. парламенту «Європейська свідомість і тоталітаризм» від 2 квітня 2009. Декларацію підписали колиш. дисиденти і політ. діячі — президент Чеської Республіки В.Гавел, федеральний президент Німеччини Й.Гаук, голова Сейму Литов. Республіки В.Ландсбергіс, член Європ. парламенту Т.Келам (Естонія), голова Ін-ту вивчення тоталітарних режимів Чеської Республіки П.Жачек та інші.

Р.Ю. Подкур.

ПРИАЗО́ВСЬКА РУСЬ, Азово-Чорноморська Русь — гіпотеза про заселення слов'янами Приазов'я і Пн.-Зх. Кавказу в 9—10 ст. і раніше. У наш час визнана ненауковою.

Концепція П.Р. виникла в рос. істор. науці наприкінці 18 ст. і пов'язана з освоєнням Рос. імперією Причорномор'я і Передкавказзя, вона розвивалася в руслі пошуку витоків *Київської Русі*. Аж до 1930-х рр. ця гіпотеза не виходила за рамки тлумачень мізерних наративних даних.

Зародження гіпотези про П.Р. пов'язане з працями Й.-Ф.*Еверса*, П.*Буткова*, В.*Ламанського*, які з позицій антинорманізму (див. *Норманська проблема*) вважали, що здавна у Передкавказзі мешкали «руси-роксолани» (див. також *Русь*, *Роксолани*), які нібито допомогли 965 київ. кн. *Святославу Ігоровичу* здобути перемогу над *ясами* і *касогами*.

Ідея про П.Р. отримала обґрунтування після поразки Рос. імперії в *Кримській війні 1853—1856*. У 1860—80-х рр. у працях С.Гедеонова, М.Ламбіна, Д.*Іловайського*, Є.*Голубинського* та ін. була подана слов'янофільська ідея (див. *Слов'янофільство*), згідно з якою руси ототожнювалися з *тавроскіфами* (*скіфами*; див. також *Скіфський міф*). Джерелом її послужила *«Записка готського топарха»* (підробка 19 ст., як було доведено в наш час). Крім того, визнавалася азіат. прабатьківщина слов'ян.

У 1-й чверті 20 ст. провідниками ідеї про П.Р. були В.*Пархоменко*, Г.*Вернадський*, В.Мошин та ін., які намагалися підкріпити письмові свідчення археол. даними. Відповідно до їхніх праць *анти* (ототожнювані з народом «рос» із візант. джерел) не пізніше 9 ст. створили д-ву (запозичивши її устрій у *Хозарського каганату*) у Приазов'ї і Криму з центром у *Тмуторокані* й на чолі з рус. *каганом* (т. зв. *Руський каганат*).

З ін. боку, на поч. 20 ст. концепція П.Р. зазнавала критики з боку археологів (О.Спіцин, Ю.*Готьє*) і джерелознавців (Ф.Вестберг, С.Середонін), які вказували на заселення Кубано-Азовського регіону тюркомовними (*хозари*) та іраномовними (*алани*) народами і пов'язували початок слов'яно-рус. колонізації з походом кн. Святослава Ігоровича 965.

Проте лише з 1920-х рр. археол. дослідження внесли суттєві зміни в розгляд цього питання — гіпотеза про П.Р. була визнана ненауковою внаслідок відсутності даних про наявність на Нижньому Дону, в Приазов'ї та Криму рус. населення аж до кінця 10 ст. (праці О.Міллера, М.*Артамонова*, І.*Ляпушкіна*, А.Якобсона та ін.). Було доведено, що рус. колонізація цих територій почалася після розгрому Хозарії кн. Святославом Ігоровичем.

Спроба В.*Мавродіна* в 1930-ті рр. відстояти тезу про існування П.Р. з опорою виключно на письмові джерела провалилася — згодом автор відмовився від цієї концепції.

Наприкінці 1940-х — на поч. 1950-х рр. ряд авторів (П.Третьяков, Б.*Рибаков*, О.Смирнов та ін.) постулювали у своїх працях ідею про рух слов'ян до Криму і на Тамань, починаючи вже з 3—5 ст. Ці спроби «реанімації» П.Р. були пов'язані з уявленням про те, що пам'ятки *черняхівської культури* залишені долітописними слов'янами (антами), а також з політизованою Крим. сесією Від-ня історії і філософії АН СРСР 1952, де розглядалося питання про місце Криму в історії слов'ян.

У 1960—70-х рр. рецидиви концепції П.Р. відзначені в працях Д.Березовця, І.Гапусенка і Д.Таліса.

В останні роки спостерігаються спроби відродження концепції П.Р. серед ряду маргінальних авторів, зокрема на Пн. Кавказі.

Тим часом, починаючи з 1970-х рр. і аж до поч. 21 ст., дані проведених масштабних археол. робіт у Приазов'ї, Передкавказзі й Криму дали можливість остаточно відмовитися від тверджень про слов'ян. колонізацію цих територій у 9—10 ст. (О.Гадло, О.Назаренко, В.Чхаїдзе). Сучасний стан джерельної бази дає змогу стверджувати лише про незначну присутність у 9—10 ст. слов'ян. етнічного компонента у складі місц. населення (греки, *булгари*, алани, предки сучасних адигів та ін.). При цьому немає і жодних свідчень масового переміщення й переважання в регіоні слов'ян протягом 11—12 ст. Як показали етногр. дослідження, слов'ян. населення з'явилося в Приазов'ї, Передкавказзі та Криму не раніше кінця 18 ст., що було пов'язано із просуванням Рос. імперії на південь.

Праці прихильників Приазовської Русі: *Третьяков П.Н.* Восточнославянские племена. М., 1948; *Рыбаков Б.А.* Славяне в Крыму и на Тамани. Симферополь, 1952; *Смирнов А.П.* К вопросу о славянах в Крыму. «Вестник древней истории», 1953, № 3; *Веймарн Е.В., Стржелецкий С.Ф.* К вопросу о славянах в Крыму. «Вопросы истории», 1954, № 4; *Рыбаков Б.А.* Древние славяне в Причерноморье. «Славяне: ежемесячный журнал славянского комитета», 1954, № 2; *Смирнов А.П.* К вопросу об истоках Приазовской Руси. «Советская археология», 1958, № 2; *Гапусенко И.М.* Борьба Киевской Руси за северное побережье Черного моря: автореф. дис. … канд. истор. н. К., 1962; *Талис Д.Л.* Топонимы Крыма с корнем «рос-». В кн.: Античная древность и средние века, сб. 10, 1973; *Талис Д.Л.* Росы в Крыму. «Советская археология», 1974, № 3; *Хотко С.Х.* Очерки истории черкесов. В кн.: От эпохи киммерийцев до Кавказской войны. СПб., 2001; *Кузьмин А.Г.* Начало Руси. М., 2003; *Радомский Я.Л.* Этнический состав Причерноморской Руси: автореф. дис. … канд. истор. н. М., 2004; *Королев А.С.* Можно ли ставить точку в изучении проблемы Приазовской Руси? «Сборник Российского исторического общества», 2006, № 10 (158): Россия и Крым; *Дудин В.В.* Взаимоотношения Древнерусского государства с народами Северного Кавказа и Предкавказья во второй половине IX — XI вв.: автореф. дис. … канд. истор. н. Ставрополь, 2013.

Літ.: *Гадло А.В.* Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о Южном Приазовье VIII—X вв. «Вестник Ленин-

градского государственного университета», 1968, № 14; *Його ж.* О начале славяно-русской миграции в Приазовье и Таврику. В кн.: Славяно-русская этнография. М., 1973; *Брайчевський М.Ю.* Кримська сесія 1952 року. «Ruthenica» (К.), 2001, т. 1; *Амелькин А.О.* Проблема Тмутороканского княжества в исторической мысли допетровской России. «Восточная Европа в древности и средневековье» (М.), 2002, вып. 14: Мнимые реальности античной и средневековой историографии; *Медведев И.П.* К вопросу о неподлинности так называемой «Записки готского топарха». В кн.: Мир Александра Каждана: к 80-летию со дня рождения. СПб., 2003; *Гадло А.В.* Предыстория Приазовской Руси: очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. СПб., 2004; *Кириленко С.О.* Причорноморсько-Азовська Русь: історіографічний нарис. «УЇЖ», 2004, № 3; *Boeck B.J.* Stone of Contention: Medieval Tmutarakan' As a Measure of Soviet Archeology in 1950s and 1960s. «Ruthenica» (К.), 2005, т. 4; *Войтович Л.* Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хозарських стосунків X ст. «Хазарский альманах», 2007, т. 6; *Прокофьев Р.В.* Славяно-русские памятники Нижнего Дона в отечественной историографии. В кн.: Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья. Воронеж, 2008; *Хапаев В.В.* Славянская диаспора в средневековом Крыму: к преодолению историографических иллюзий. «Сугдейский сборник», 2008, вып. 3; *Назаренко А.В.* Русь IX века: обзор письменных источников. В кн.: Русь в IX—X веках: археологическая панорама. М.—Вологда, 2012; *Чхаидзе В.Н.* Славяно-русские поселения X—XII вв. на Тамани? В кн.: Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. СПб., 2012; *Його ж.* Тмутаракань: печальный опыт историографии начала XXI века: Addenda et Corrigenda. М., 2018.

В.М. Чхаїдзе.

ПРИВА́ТНА ВЛА́СНІСТЬ є правом фізичних або юрид. осіб володіти, користуватися і розпоряджатися певною річчю чи сукупністю речей. Приватні особи чи орг-ції, з яких вони складаються, можуть мати всю сукупність правомочностей, окреслених поняттям «приватна власність», або їх частину. Користування і розпоряджання є похідними від гол. правомочності — володіння.

Еволюція П.в. в часі та просторі перебуває у полі зору правознавчої науки. Взаємозв'язок категорії «приватна власність» з еволюцією самого сусп-ва, тобто її істор. вимір, досліджують історики. Правознавці розрізняють такі форми власності, як приватна, держ. і колективна, поділяючи кожну з них на різновиди залежно від наявної структури сусп-ва. Історики мають розрізняти лише колективну і приватну форми власності на майно та природні ресурси, якими володіли, користувалися й розпоряджалися людські спільноти. Закономірності державотворчого процесу в його істор. вимірі змушують стверджувати, що держ. власність потрібно розглядати як різновид П.в.

У доцивілізаційну епоху майном, якщо воно існувало, люди володіли колективно, так само як природними ресурсами, від яких залежало їхнє життя. Економіка громад обмежувалася збиральництвом і полюванням. Людина тоді лише починала відокремлюватися від тваринного світу, в якому істоти відстоюють право на певну територію, що рівнозначне праву на життя. Коли з'явилися відтворювальні галузі вир-ва (*землеробство*, тваринництво), первинна орда поступилася місцем родоплемінним колективам. Людство розвивається за кількома паралельними вимірами: соціальним, екон., тех., суспільно-політ. Поява П.в. в соціально-екон. вимірах порівнянна з винайденням колеса або ж використанням вогню в тех. вимірі істор. процесу.

Будучи монополією на володіння, користування й розпоряджання майном та природними ресурсами, П.в. формувала між людьми соціальні відмінності, які складалися у певну систему. У спільнотах з більш-менш розвинутою структурою починалися процеси державотворення, внаслідок чого вони діставали перевагу перед іншими в боротьбі за територію. Коли внаслідок досконаліших засобів вир-ва людина набула здатності виробляти матеріальні блага в більших, ніж потрібно для її фізичного існування, кількостях, вона сама ставала ресурсом, придатним для володіння, користування і розпоряджання. Боротьба за територію починала трансформуватися в боротьбу за привласнення рабської праці. Однак гол. об'єктом привласнення була не людина-бранець, яку перетворили на раба, а населена селянами-общинниками земля. Давні д-ви, зокрема Грецію і *Рим Стародавній*, не варто називати «рабовласницькими». Античні д-ви спиралися на вільного землероба, якого змушували виконувати повинності, щоби забезпечити власне існування. Саме землероб становив основу війська, без якого *держава* була немислимою.

Соціальний і екон. виміри істор. процесу характеризувалися тривалим, аж до 2-ї пол. 19 ст., пануванням *аграрного суспільства*. На цій стадії д-ва могла набувати різних форм, але в основі її, за винятком кочових сусп-в, корінилася власність на землю. Як правило, держ. власність на землю персоналізувалася в особі монарха. Правилом було й те, що монарх реалізував право власності на землю шляхом передачі частини правомочностей державним службовцям, які виконували військ., адм., судові та ін. функції. Частина правомочностей передавалася й селянам: їм дозволялося за умови виконання повинностей спільно користуватися землею, яка в додерж. часи була колективною власністю общини. Отже, державотворчий процес уперше відокремив функцію володіння від функцій користування і розпоряджання.

Необхідність примушування селян виконувати повинності з часом розвинулася в кріпосницьку залежність від монарха або його васалів, які здобували право розпоряджання землею. У Зх. і Центр. Європі виникли багатоступінчасті феод. відносини землевласників і землерозпорядників. Правило «васал мого васала — не мій васал» обмежило владу сюзерена. Коли монархи змогли спертися на бурж. прошарки, що виникли завдяки розвиткові ринкових відносин, сформувався політ. устрій, який сучасники назвали *«абсолютизмом»*. Франц. король Людовік XIV Бурбон міг із повним правом сказати про себе: «Держава — це я». Натомість у Сх. Європі замість класичних феод. відносин виникла холопська залежність представників шляхетного стану, не виключаючи й церковників (аж до патріарха), від царя-самодержця, а кріпосницька залежність селян від царських холопів із часом виродилася мало не в рабство.

На стадії переростання аграрного сусп-ва в *індустріальне суспільство* (соціальний, екон. і тех. виміри істор. процесу) і тради-

ційного сусп-ва — у *громадянське суспільство* (суспільно-політ. вимір) держ. власність перестала уособлюватися монархом. Навіть у дореволюц. Росії, яка до кінця зберігала самодерж. форму правління, вона відділилася від власності царської сім'ї. За указом рос. імп. *Павла I* (1797) *державні селяни*, які працювали на виділеній у власність імператорської родини землі, були перетворені на окремий стан *удільних селян*. Від особистої залежності їх звільнили за кілька років до скасування кріпосного права.

Соціальний прогрес, одним із проявів якого було формування елементів громадян. сусп-ва всередині традиційного, надав держ. власності більш публічного характеру. Навіть у самодерж. Росії, де елементи громадян. сусп-ва розвивалися в уповільненому темпі, верховна влада приватизувала окремі сегменти держ. сектору економіки, якщо цього вимагали інтереси уособлюваної нею д-ви. Займаючись *навздогінною модернізацією*, рос. цар *Петро I* практикував буд-во *мануфактур* за казенний кошт, а потім віддавав їх у власність приватних підприємців. Майже вся первинна залізнична мережа в Росії була побудована приватними концесіонерами на західноєвроп. облігаційний капітал, дохідність якого гарантувалася держ. казною.

Пізніше царський уряд викупив залізниці й перетворив держ. шляхи сполучення на ефективний важіль свого впливу на економіку. Однак в усіх випадках держ. власність на засоби вир-ва, майно і природні ресурси залишалася різновидом П.в. за змістом, тому що функціонувала в ринковому середовищі.

Ідею ліквідації П.в. висунули т. зв. утопічні комуністи — Г.Бабеф, Е.Кабе, Р.Оуен та ін. К.*Маркс* і Ф.*Енгельс*, яких прийнято вважати основоположниками наук. *комунізму*, вперше обґрунтували її в опубл. напередодні європ. революцій 1848—49 «Маніфесті Комуністичної партії». Як конкретно функціонуватиме сусп-во, позбавлене П.в. і пов'язаних із нею товарно-грошових відносин, вони не повідомляли. Йшлося тільки про те, що після приходу до влади пролетаріат налагодить планове вир-во та розподіл матеріальних і культ. благ між людьми на зрівняльних засадах. Допускалася лише різниця в організації споживання, пов'язана з рівнем вир-ва матеріальних благ. У зв'язку з цим розрізнялися нижча фаза комунізму (комунізм вир-ва) і вища (комунізм споживання). На першій фазі блага мали розподілятися за працею, на другій — за потребами. Нижча фаза стала ототожнюватися марксистами із *соціалізмом* — популярним у масах поняттям. Немарксисти під соціалізмом здебільшого розуміли політику держ. допомоги незахищеним верствам сусп-ва, здійснювану за рахунок додаткового обкладання податками заможних верств.

Після публікації «Маніфесту» (1848) К.Маркс прожив ще 35, а Ф.Енгельс — 47 років. Але обидва не знайшли часу, щоби роз'яснити своїм послідовникам специфіку, механізми і форми трансформації П.в., на якій ґрунтувалася вся попередня історія людства, у власність колективну, загальнонар., комуністичну. Ніколи не відмовляючися прямо від висунутих у «Маніфесті» прогнозів, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм сусп-ва, яке називали «капіталістичним». Однак гол. праця К.Маркса «Капітал» містила фундаментальний постулат, який перекреслював революц. нетерпіння «Маніфесту»: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами».

Революції 1848—49 покінчили з гострою соціальною напругою в Європі та створили умови для розвитку громадян. сусп-ва. Комуністи перетворилися на соціал-демократів, тому що обирали демократ., а не революц. форми політ. діяльності. Вони переконались у тому, що краще рухатися в напрямку узгодження інтересів праці й капіталу, ніж знищувати капітал, який був рівноправним із робочою силою агентом вироб. процесу. Екон. діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали таким же полем для прикладення інтелекту, як і діяльність у сфері науки, к-ри, релігії. Більше того: вони розглядали приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, що матеріально забезпечувала всі ін. сфери і давала можливість здійснювати соціаліст. заходи.

Демократ. вибір європ. марксистів знайшов узагальнене визначення в афористичному висловлюванні Е.Бернштейна: «Те, що звикли називати кінцевою метою соціалізму, є для мене ніщо, а рух — це все». Ф.Енгельс його підтримував, хоча прилюдно відмовлятися від догм революційного марксизму не бажав. У цьому з ним був солідарний К.Каутський, під впливом якого нім. соціал-демократія прийняла 1891 Ерфуртську програму. Кінцевою метою соціал-демократ. руху програма оголошувала ліквідацію П.в. і заміну анархії ринку централізованим розподілом продукції. Засоби вир-ва мали стати колективною, тобто комуніст., власністю. Однак Ерфуртська програма, як і створений за 43 роки до неї «Маніфест Комуністичної партії», не пояснювала механізму трансформації власності. Різниця між цими документами полягала тільки в тому, що Ерфуртська програма передбачала досягти кінцевої мети реформою, а не революцією.

Лідери європ. *соціал-демократії* відмовилися від догм революц. марксизму, тому що зрозуміли конструктивну роль *капіталізму* у вир-ві й можливість встановлення соціального миру в сусп-ві. Основоположники «наукового» комунізму не сперечалися зі своїми учнями, але не змогли переступити через погляди, які поділяли раніше. Та в них знайшлися й такі послідовники, особливо в середовищі рос. соціал-демократів, які проігнорували тезу про неможливість перескочити через природні фази розвитку або скасувати їх революц. декретами. Якщо західноєвроп. марксисти спочатку були комуністами, а потім стали соціал-демократами, то частина рос. марксистів, які утворили 1903 соціал-демократ. партію, пройшла зворотну еволюцію. Після *Лютневої революції 1917* в Росії вождь *більшовиків* В.*Ленін* захопив владу, перейменував свою партію із «соціал-демократичної» на «комуністичну», заснував *Інтернаціонал Комуністичний* і почав будувати державу-комуну. Більшовики піднесли умоглядні догми революц. марксизму і зробили спробу втілити їх у життя. Озвучена В.Леніним ідея держави-комуни від початку була утопією, але стала реалізованою утопією. Біль-

шовики спромоглися реалізувати її за допомогою держ. терору.

Відповідно до Марксової тези про неможливість скасування природних фаз розвитку декретами П.в. на засоби вир-ва в СРСР збереглася після кампаній з *націоналізації* та усуспільнення. Здійснені в ленінсько-сталінську добу соціально-екон. перетворення призвели, як проголошувалося, до появи загальнонар. власності в «командних висотах» економіки і колгоспно-кооп. власності в сільс. госп-ві та дрібній пром-сті. Однак народ (етнос, нація) є безструктурною спільнотою, і від його імені націоналізованою власністю стала володіти держава, побудована на засадах *демократичного централізму принципу*. Посадові особи (номенклатурні працівники), які очолювали ланки держ. (компартійно-рад.) ієрархії, були наділені відповідними своїй посаді владними повноваженнями і функціями розпоряджання власністю. Але ці повноваження і функції належали посаді, а не людині, яка могла бути позбавлена посади в будь-який момент. П.в. становила незнищенну категорію, і функція володіння власністю зосередилася після націоналізації на вершині піраміди влади. Власником «командних висот» економіки стала владна верхівка більшовиків — політбюро ЦК РКП(б)/ВКП(б)/КПРС (див. *Політбюро*). Закладений у статут цієї партії принцип колективності кер-ва не запобігав появі одноосібної диктатури і не означав перетворення узурпованої в *буржуазії* власності із приватної на колективну. Поєднання політ. диктатури з економічною зробило державу-комуну всесильною, а сусп-во — абсолютно безсилим перед обличчям влади.

Соціально-екон. перетворення в сільс. госп-ві спочатку привели до ліквідації класу *поміщиків* і розподілу їхньої власності на зрівняльних засадах між селянами (крім землі, яка була оголошена загальнонар. власністю). Надалі можновладці Кремля здійснили методами «революції згори» примусову колективізацію сільс. госп-ва. Однак колгоспи лише формально належали тим колгоспникам, які в них працювали. Вони ввійшли в *командну економіку*, але на засадах автономії. Під час колективізації селяни відвоювали право на присадибне госп-во. Через ідеологічні причини воно було оголошене особистою власністю селян, хоча насправді залишалося П.в. колг. двора.

Сказане вище не означає, що колективна власність на засоби вир-ва може існувати тільки в умовах первіснообщинного ладу. Повернення людства до неї можливе в ході тривалої еволюції. Але час, коли всі без винятку матеріальні і культ. надбання людства належатимуть усім і кожному, прийде не скоро. Упродовж багатьох століть комунізм приречений залишатися не науковим, а утопічним ученням. Штучне наближення «світлого майбутнього» силовими засобами потягне за собою, як це вже трапилося у 20 ст., колосальні жертви, причому без жодного позитивного результату.

Літ.: *Норре Н.-Н.* A Theory of Socialism and Capitalism: Economics, Politics and Ethics. Boston—London, 1989; *Шумпетер Й.* Капіталізм, соціалізм і демократія. К., 1995; *Валіцький А.* Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії. К., 1999; *Шубин А.* Социализм: «Золотой век» теории. М., 2007; *Кульчицький С.* Історичний вимір приватної і колективної форм власності. В кн.: Україна крізь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. К., 2010.

С.В. Кульчицький.

ПРИСЯ́ГА ГРОМАДЯ́Н ХЕРСОНЕ́СА — епіграфічний документ, знайдений в *Херсонесі Таврійському* 1890—91. Це видовжена пласка мармурова плита, що трохи розширюється донизу й увінчана карнизом із трикутним фронтоном та антефіксами, завдовжки 1,39 м, шириною 0,38—0,42 м, товщиною 0,11—0,13 м. Датується поч. 3 ст. до н. е.

П.г.Х. — безцінне джерело з давньої історії Пн. Надчорномор'я. Херсонесити клянуться захищати свій *поліс* та його територію, а також берегти держ. устрій. Поява присяги відображає політ. боротьбу в Херсонеському полісі, пов'язану зі спробою повалення *демократії*, можливо через зовн. загрозу. Містить відомості про політ. устрій, зокрема про обов'язки магістратів (міськ. чиновників) та членів держ. ради. П.г.Х. безцінна для вивчення просторової структури Херсонеського полісу, в ній, крім Херсонеса, центру полісу, згадані ін. міста, які входили до його складу, — *Керкінітида* та *Калос Лімен*, а також τὰ τείχη — укріплені поселення сільс. території (хори) та сама ця територія. У присязі згадана «рівнина» (τὸ πεδίον) — територія Зх. Криму, де херсонесити вирощували хліб, який мали вивозити тільки в Херсонес. Відображено також динаміку росту території полісу, оскільки на момент появи присяги якась її частина Херсонесом вже була втрачена. П.г.Х. зберегла відомості про держ. пантеон Херсонеса на чолі з Партенос (Дівою) та олімпійськими богами, чиїми іменами клянуться громадяни. Містить гапаксний термін «σαστήρ», який херсонесити клялися «зберегти для народу». За новітньою інтерпретацією, це означає міську скарбницю або держ. фінанси, а отже П.г.Х. відображає екон. стан Херсонеського полісу та певні проблеми в керуванні міськ. фінансами.

Дж.: Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae [IOSPE] I². 401.

Літ.: *Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И.* Образование территориального херсонесского государства. В кн.: Эллинизм: экономика, политика, культура. М., 1990; *Макаров И.А.* Греческое письмо, найденное в Херсонесе Таврическом, и проблемы интерпретации термина ΣΑΣΤΗΡ (IOSPE I². 401). «Вестник древней истории», 2009, № 2.

А.В. Буйських.

Мармурова плита з текстом присяги громадян Херсонеса.

«ПРО ВЗЯТТЯ́ ПОЛІТИ́ЧНОЇ ВІДПОВІДА́ЛЬНОСТІ ЗА СИТУА́ЦІЮ В УКРАЇ́НІ» — постанова *Верховної Ради України* від 22 лютого 2014, що наділяла голову парламенту повноваженнями координатора роботи уряду.

Після масових розстрілів громадян на *майдані Незалежності* в м. *Київ* 18—20 лютого 2014 і втечі Президента України В.*Януковича* та в. о. голови КМ України С.Арбузова ВР України виявилася єдиним дієздатним органом держ. влади. На фоні напруженої ситуації в країні, коли у зх. областях України громили відділки міліції та офіси *Комуністичної партії України* та Партії регіонів, відсутність системності й злагодженості в роботі органів виконавчої влади загрожувала д-ві втратою керованості. Коаліція «Стабільність і реформи» втрачала депутатів, і 22 лютого замість В.Рибака новим очільни-

ком парламенту став представник опозиційної фракції Всеукр. об'єднання «Батьківщина» О.*Турчинов*.

Проєкт постанови «Про взяття політичної відповідальності за ситуацію в Україні» був внесений до парламенту 22 лютого А.*Яценюком*, В.*Кличком*, О.*Тягнибоком* та І.Єремєєвим. Доцільність делегування голові ВР Украни повноважень «координувати та спрямовувати роботу Кабінету Міністрів України» обґрунтовувалася фактичним самоусуненням глави д-ви від виконання своїх повноважень, усвідомленням депутатами відповідальності за долю держави, прагненням запобігти погіршенню ситуації, забезпечити екон. стабільність та потребою зберегти керованість д-вою. На закиди окремих нар. депутатів щодо недоцільності суміщення посад глави парламенту й очільника уряду та створення паралельних структур виконавчої влади О.Турчинов відповів, що цей документ передбачає виконання спікером суто орг. функцій з налагодження роботи уряду та співробітництва останнього з парламентом. Постанову підтримали 314 нар. депутатів, вона набула чинності з моменту прийняття і мала діяти «до формування коаліційного Уряду».

З обранням 27 лютого 2014 Прем'єр-міністром України А.Яценюка постанова втратила силу.

Дж.: Відомості Верховної Ради, 2014, № 11, ст. 154.

В.О. Крупина.

«ПРО ВИ́ЗНАЧЕННЯ АГРЕ́СІЇ», резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 3314 від 14 грудня 1974 — одне з ухвалених міжнар. орг-ціями визначень, спрямованих на закріплення визнаних світ. спільнотою принципів міжнар. права із заборони акту агресії у будь яких проявах.

В резолюції агресія розглядалася як акт застосування *державою* збройної сили проти суверенітету, територіальної недоторканності або політ. незалежності ін. д-ви або вчинення ін. дій, несумісних зі Статутом ООН. Це визначення розмежувало агресію на ту, що «призводила до міжнародної відповідальності», і військ. агресію як «злочин проти міжнародного миру». Актами агресії визначалися: збройні вторгнення чи напади, обстріли, блокади території, незаконне вторгнення військ, використання ін. д-вами власної території для вчинення актів агресії та залучення збройних нерегулярних сил або найманців для здійснення актів агресії на території ін. д-в. Резолюція визначала військ. агресію як низку дій, вчинених зі стійкими намірами. Розмежування в резолюції цих актів було зроблено, аби дати зрозуміти, що не кожен акт агресії становить злочин проти миру, а лише військ. агресія, а на д-ви покладалася відповідальність за ці акти.

Визначення піддавалося критиці з боку експертів. Зокрема вважали, що в ньому розпливчато формулювалися положення про використання нерегулярних збройних підрозділів, зберігалася неясність меж рівня «участі», за якою наставала відповідальність д-ви. Крім того, визначення покладало лише осн. відповідальність за вчинення акту агресії на д-ву. Внутр. або транснаціональні групи як ключові гравці конфліктів не підпадали під визначення агресора. Визначення не встановлювало відповідальності за акти агресії окремих осіб. Воно не було імплементоване в міжнар. право, а тому не існувало і покарань за вчинення агресії.

2014 світ. співт-во засудило грубе порушення РФ цієї резолюції. МЗС України започаткувало практику щорічного ухвалення заяви, де засуджувалося застосування РФ збройної сили проти суверенітету, територіальної цілісності та політ. незалежності України, вчинення акту класичної агресії. Заклик України до РФ виконати резолюцію ГА ООН та припинити збройну агресію залишався непочутим.

Літ.: *Манжала В.* Агресія. В кн.: Політична енциклопедія. К., 2011; *Денисов В.* Агресія (міжнародне право). В кн.: Велика українська енциклопедія, т. 1. К., 2016; *Трішена С.* Поняття агресії в площині сучасних міжнародно-правових відносин. «Молодий вчений», 2018, № 11.

С.С. Падалка.

«ПРО ВІ́ДСІЧ ЗБРО́ЙНІЙ АГРЕ́СІЇ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ ТА ПОДОЛА́ННЯ ЇЇ НА́СЛІДКІВ», Заява Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» від 21 квітня 2015. Підписання в лютому *Мінських угод 2015* ознаменувало зниження інтенсивності воєн. дій на сх. України і переміщення російсько-укр. протистояння переважно в дипломатичну сферу. Для створення юрид. підґрунтя для пред'явлення Україною консолідованої претензії Росії було необхідне офіц. визнання *Верховною Радою України* як представницьким органом укр. народу факту, обсягу, наслідків та вимог, пов'язаних зі збройною агресією РФ.

Ініціаторами ухвалення заяви були нар. депутати О.Сироїд, І.Климпуш-Цинцадзе, О.Ляшко, О.Березюк, В.Вовк, З.Огнєвіч, О.Семерак. Проєкт був поданий до ВР України 5 березня, остаточно ухвалений 21 квітня. «За» проголосували 259 нар. депутатів, «проти» — жодного, утримався 1, не голосували 56 депутатів. Жодного голосу «за» не дала лише фракція «Опозиційного блоку».

У заяві початок збройної агресії РФ проти України датувався 20 лютим 2014, коли розпочалися захоплення і військова окупація *Автономної Республіки Крим* та м. *Севастополь*. 2-га фаза агресії датувалася квітнем 2014, коли контрольовані, керовані та фінансовані спецслужбами РФ озброєні бандитські формування проголосили створення «Донецької народної республіки» (7 квітня 2014) та «Луганської народної республіки» (27 квітня 2014). Зазначалося, що з липня 2014 підрозділи ЗС України почали зазнавати систематичних обстрілів, що велися з території РФ за допомогою артилер. систем та реактивних систем залпового вогню «Град», а також нападів регулярних підрозділів ЗС РФ. 3-тя фаза збройної агресії РФ датувалася 27 серпня 2014 і пов'язувалася з масовим вторгненням на територію *Донецької області* та *Луганської області* регулярних підрозділів ЗС РФ.

Заяви рос. кер-ва про непричетність РФ до збройної агресії проти України оцінювалися як необґрунтовані та неспроможні. Наводився перелік міжнар. актів, які Росія грубо порушила. Вказувалося на те, що загарбання укр. територій супроводжується незаконним привласненням держ. майна України в АР Крим та м. Севастополь, а також тотальним знищенням інфраструктури і пром. підпр-в у Донец. та Луган. областях.

Окрема увага в заяві приділялася вчиненню Росією численних воєнних злочинів та злочинів проти людяності (див. *Воєнні злочинці*), порушенню нею прав громадян України, зокрема: прав на життя, на повагу до честі і гідності, заборону катування, перебування у рабстві чи підневільному стані, права на свободу й особисту недоторканність, права на справедливий суд, права не бути покараним без суду, права на повагу до приватного і сімейного життя, права на свободу думки, совісті та релігії.

В заяві зазначалося, що Україна як д-ва, що безпосередньо постраждала від збройної агресії, має право на повернення всіх анексованих й окупованих укр. територій, відшкодування всієї заподіяної їй шкоди та притягнення осіб, винних у здійсненні збройної агресії та скоєнні воєн. злочинів і злочинів проти людяності, до кримінальної відповідальності.

ВР України в заяві висунула 8 вимог РФ:

1) невідкладно звільнити всіх військовополонених, заручників та незаконно утримуваних громадян України;

2) терміново вивести з території України всі військ. формування ЗС РФ та припинити будь-яку підтримку терористичних орг-цій на Сході України;

3) безумовно виконувати Мінські домовленості;

4) негайно повернути анексовані території АР Крим та м. Севастополь під контроль України;

5) повністю відшкодувати всю заподіяну збройною агресією шкоду;

6) негайно припинити незаконне переміщення з території РФ через держ. кордон України вантажів під приводом надання «гуманітарної допомоги»;

7) відвести від українсько-рос. кордону ЗС РФ;

8) притягнути до кримінальної відповідальності та покарати осіб, винних у плануванні, підготовці, початку та здійсненні агресії проти України та скоєнні воєн. злочинів і злочинів проти людяності.

У заяві висловлювалася вдячність укр. народу та всій волонтерській спільноті за підтримку ЗС України та збройних добровольчих формувань. Відзначалося, що ВР України надає перевагу мирним шляхам урегулювання та вітатиме розгортання на території України міжнар. операції з підтримання миру та безпеки. У разі відмови Росії від припинення збройної агресії ВР України закликала міжнародне співтовариство до посилення санкцій щодо РФ та прискорення надання Україні розширеної фінансової допомоги і постачання зброї з огляду на те, що Україна стала на захист об'єднаної демократ. Європи та всього вільного світу.

Літ.: Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"». «Відомості Верховної Ради України», 2015, № 22, ст. 153 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text); 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

«ПРО ДО́ГОВІР ПРО ДРУ́ЖБУ, СПІВРОБІ́ТНИЦТВО І ПАРТНЕ́РСТВО МІЖ УКРАЇ́НОЮ І РОСІ́ЙСЬКОЮ ФЕДЕРА́ЦІЄЮ 1997», Рішення Ради національної безпеки та оборони України, відповідні Указ Президента України та Закон України, прийняті у вересні та грудні 2018 — комплекс документів, ухвалених органами влади України і міжнар. орг-ціями у відповідь на *збройну агресію Російської Федерації проти України*, порушення нею договірних зобов'язань та територіальної цілісності України.

2014—15 дипломатичні відомства та окремі політики України і РФ оприлюднили кілька заяв, у яких ішлося про наміри розриву дипломатичних відносин між двома д-вами, а також висловили застороги про можливі негативні наслідки денонсації «Великого договору» 1997. 2016 МЗС України підготувало і подало позов України до Міжнар. суду ООН у Гаазі (Нідерланди), в якому РФ висувалося звинувачення в порушенні двох міжнар. конвенцій: Конвенції про протидію фінансуванню тероризму та Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. 16 січня 2017 суд його розглянув та відкрив справу «Україна проти Російської Федерації». У березні 2018 МЗС України оприлюднило заяву про одностороннє припинення лише деяких положень договору, зокрема тих, що стосувалися військ. і стратегічного співробітництва. Україна мала намір скористатися нормами чинного договору, які стосувалися суверенітету, територіальної цілісності, міжнародно визнаних кордонів у ході суд. засідання в Гаазі. 12 квітня 2018 Президент України П.*Порошенко* зробив заяву про намір внести відповідний законопроєкт до *Верховної Ради України*. 28 серпня 2018, виступаючи перед керівниками зарубіжних дипломатичних установ в Україні, глава д-ви оприлюднив рішення України денонсувати цей договір. 31 серпня 2018 Міністр закордонних справ України П.Клімкін поінформував громадськість про завершення підготовки Україною пакету документів та оприлюднив дату припинення дії договору — 30 вересня 2018. ЗМІ України спростували низку заяв рос. політиків, зокрема про те, що дії України є незрозумілими і спрямованими на погіршення відносин між двома д-вами.

6 вересня 2018 *Рада національної безпеки та оборони України* (РНБО України) ухвалила рішення про припинення Україною дії договору відповідно до його ст. 40. Рішення підписав Секретар РНБО України О.*Турчинов*. 12 вересня 2018 Президент України П.Порошенко на 11-му форумі безпеки, що проходив у *Києві*, оприлюднив рішення внести до ВР України законопроєкт про припинення дії окремих положень договору, «в яких [передбачені] дії ... несумісні з національними інтересами держави і реалізації права на самооборону». 17 вересня 2018 Президент України П.Порошенко видав Указ «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 вересня 2018 року "Про Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією"», який набував чинності з дня опублікування офіц. друкованим органом.

3 грудня 2018 Президент України П.Порошенко вніс до ВР України як невідкладний проєкт Закону «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією», в якому пропонувалося припинити його дію з 1 квітня 2019. 6 грудня 2018 ВР України ухвалила відповідний закон. За нього проголосували 277 нар. депутатів. Не підтримала голосування частина депутатів опозиційних фракцій. У тексті закону зазначалося:

«Припинення дії цього договору звільняє Україну від будь-якого зобов'язання щодо його виконання і не впливає на права, зобов'язання чи правове становище України, що виникли в результаті виконання договору до проникнення його дії відповідно до статті 70 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів». 10 грудня 2018 Президент України П.Порошенко підписав закон. На церемонії підписання глава д-ви зазначив: «Непродовження договору з Росією варто розглядати не як епізод, а як частину нашої стратегії на остаточний розрив з колоніальним минулим і переорієнтацією на Європу». Закон вступав у дію з 12 грудня 2018.

У березні 2019 до України надійшла нота від МЗС РФ, в якій була викладена позиція РФ стосовно дій України. 1 квітня 2019 договір офіційно припинив дію.

26 вересня 2019 Україна надіслала ноту Ген. Асамблеї ООН та Раді Безпеки ООН для розповсюдження як офіц. документа.

Дж.: Закон України «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією». «Відомості Верховної Ради України», 2019, № 1, ст. 2; Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 вересня 2018 року "Про Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією"». Web: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/483.html?PRINT

С.С. Падалка.

«ПРО ЗАСА́ДИ ДЕРЖА́ВНОЇ МО́ВНОЇ ПОЛІ́ТИКИ», Закон України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 — закон, що розширив використання регіональних мов, робив *українську мову* необов'язковою в окремих сферах сусп. життя, ніс потенційну загрозу цілісності України.

На розгляд *Верховної Ради України* законопроєкт був внесений 7 лютого 2012 нар. депутатами В.Колесніченком та С.Ківаловим (тому у публічній сфері його називали «закон Ківалова—Колісниченка»). 5 червня ВР України ухвалила його у 1-му читанні (234 голоси «за»). Фізично за нього проголосували лише 172 депутати (при голосуванні була використана практика голосування чужими картками). 3 липня 2012 вчергове з порушенням регламенту роботи ВР України (не був витриманий належний термін між 1-м і 2-м читаннями, не було схвального висновку профільного парламентського к-ту, не обговорювалися поправки, внесені після 1-го читання, голосування проводилося за відсутності спікера тощо). 248 голосами депутатів йому було надано статусу закону. Це викликало протестні акції в *Києві* та ін. містах України, які були названі «Мовним майданом». 5 депутатів від політ. опозиції на знак протесту оголосили голодування біля Укр. дому в Києві. 8 липня під час мітингу голодуючих, на який зібралися бл. 1 тис. осіб, міліція та бійці спецпідрозділу «Беркут» кілька разів блокували Укр. дім, щоби перешкоджати його проведенню.

31 липня 2012 законопроєкт підписав Голова ВР України В.*Литвин*, після чого Україною прокотилася хвиля акцій, які містили заклик до Президента України В.*Януковича* не підписувати закон. Проте 8 серпня 2012 той його підписав.

Провідні укр. та зарубіжні експерти оцінили цей закон як такий, що суперечив Конституції України. Негативні висновки щодо закону надали Венеціанська комісія Ради Європи та Верховний комісар ОБСЄ у правах нац. меншин. У фахівців викликала застереження його назва, оскільки закон України не має визначати засади держ. мовної політики, вони сформульовані Конституцією України. Закон містив декларативні положення про «обов'язкове застосування», а також про «сприяння використанню» укр. мови. При цьому обов'язковість застосування її в окремих сферах нівелювалася статтями 9, 11 і 14 закону. Він суперечив як Конституції України, так і Декларації прав національностей, Європ. хартії регіональних мов або мов меншин (1996). Закон розширював поле для неоднозначного застосування норм, які стосувалися мов загалом і державної зокрема. Із цього часу почала простежуватися тенденція до прийняття рішень органами місц. самоврядування, які в порушення статті 10 Конституції України передбачали можливість застосування у сфері публічних відносин рос. мови замість державної.

23 лютого 2014 ВР України скасувала закон, проте відповідне рішення не підписав в. о. Президента України О.*Турчинов*. 57 нар. депутатів звернулися з поданням до Конституційного Суду України щодо визнавання закону неконституційним. 13 січня 2016 під будівлею Конституційного Суду України відбувся пікет за скасування закону. В Києві на Європ. площі щороку широка громадськість проводила акції «За закон про мову», метою яких було привернути увагу сусп-ва до ненормальності мовної ситуації. 17 листопада 2016 Конституційний Суд України почав розгляд справи. 28 лютого 2018 він дійшов висновку, що порушення конституційної процедури розгляду та ухвалення закону ВР України 3 липня 2012 мали системний характер та істотно вплинули на остаточний результат його прийняття. Суд визнав його неконституційним. Закон утратив чинність.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Кановець М.* Нормативно-правове регулювання державної мовної політики в Україні: проблеми та основні виклики у її реалізації. «Публічне адміністрування: теорія і практика», 2016, вип. 2 (16); *Шевченко В.* Становлення інституту державної мови в Україні. «Теорія держави і права», 2019, № 3; Висновок Венеціанської комісії щодо освітнього закону. Web: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/8/7074838

С.С. Падалка.

«ПРО ЗАСУ́ДЖЕННЯ ЗАСТОСУВА́ННЯ НАСИ́ЛЬСТВА, ЩО ПРИЗВЕЛО́ ДО ЗАГИ́БЕЛІ ЛЮДЕ́Й», постанова Верховної Ради України від 20 лютого 2014. Зупинила застосування сили проти учасників *Революції гідності 2013—2014* та поклала край кровопролиттю на *майдані Незалежності* в м. *Київ*.

З метою підтримки вимог парламентської опозиції, яка заради розв'язання суспільно-політ. кризи закликала відновити чинність Конституції України в редакції 2004, уранці 18 лютого 2014 розпочалася мирна хода протестувальників із майдану Незалежності до *Верховної Ради України*, котра мала розпочати чергову сесію. У місцях блокування підходів до парламенту між учасниками ходи та міліцією, якій надавали підтримку «*тітушки*», виникли сутички, що пере-

росли в активне протистояння із застосуванням вогнепальної зброї та спецзасобів проти мітингувальників. Київ. міська влада зупинила роботу метро, а *Кабінет Міністрів України* оголосив про обмеження з наступного дня в'їзду транспорту в столицю. 18 лютого сутички набули кривавого характеру. 19 лютого *Служба безпеки України* поширила заяву про початок проведення на території України *антитерористичної операції* (у т. ч. із залученням ЗС України), а в. о. Міністра внутр. справ України В.Захарченко закликав «екстремістів» скласти зброю. Після певного затишшя у протистоянні 19 лютого в Києві в зх. областях України відбувалася ескалація напруги. Переговори лідерів опозиції та Президента України В.*Януковича* виявилися безрезультатними. Наступний день став найбільш кривавим за весь час Революції гідності 2013—14, кількість загиблих і поранених по обидва боки барикад у столиці істотно зросла (див. «*Небесна сотня*»).

Через відсутність депутатів провладних фракцій Партії регіонів та *Комуністичної партії України*, а також кер-ва парламенту 20 лютого ВР України довго не могла розпочати роботу, а після появи кворуму засідання вів заст. голови ВР України Р.Кошулинський. Того ж дня після обіду було частково відновлено рух метро у столиці, а стрілянина в центрі припинилася.

Ухвалити постанову про заборону використання зброї проти протестувальників та виведення підрозділів різних силових структур із Києва запропонував О.Ляшко та був підтриманий ін. депутатами. Її проєкт, розроблений А.*Яценюком*, О.*Тягнибоком*, В.*Кличком*, О.Ляшком, М.Рудьковським, Ю.Дерев'янком та В.Развадовським, пізно ввечері 20 лютого був уключений до порядку денного, прийнятий за основу і після короткого обговорення та внесення поправок підтриманий у цілому 236 депутатами з 238 присутніх.

Постанова висловлювала стурбованість нар. депутатів ситуацією в Україні, де впродовж листопада 2013 — лютого 2014 мали місце «численні факти вбивств, поранень та каліцтв людей, інших дій, які підпадають під ознаки злочинів проти людяності». Визнаючи неконституційність проведення антитерористичної операції СБУ та Антитерористичного центру України й залучення ЗС України та ін. військ. формувань для обмеження прав і свобод громадян, а також констатуючи «наявність ознак фактичного запровадження надзвичайного стану в Україні за відсутності юридичних підстав для його введення», ВР України категорично засуджувала «всі вияви насильства, що призвели до загибелі, поранень та каліцтв людей, їх тортур і катування».

Нар. депутати вимагали від силових структур і відомств «негайно припинити і не допускати надалі застосування сили», зброї та спец. засобів проти учасників акцій протесту. З цією метою ВР України зобов'язувала СБУ та Антитерористичний центр України скасувати проведення антитерористичної операції, МВС України — припинити блокування об'єктів і доріг у Києві та ін. містах, а особовий склад внутр. військ та ЗС України (окрім задіяного в охороні держ. об'єктів) повернути до місць постійної дислокації. Уряд мусив розблокувати в'їзди в столицю, забезпечити лікування поранених і надати допомогу сім'ям загиблих. Органам держ. влади та місц. самоврядування належало у 5-денний строк привести свої рішення у відповідність із Конституцією та законами України.

СБУ та Ген. прокуратура України мусили розслідувати факти діяльності та заклики, що містили загрози територіальній цілісності України, а факти загибелі, поранень, травмування учасників акцій протесту від 30 листопада 2013 підлягали повному розслідуванню Ген. прокуратурою України. Арештованих протестувальників належало звільнити з-під варти (окрім причетних до вбивств) та закрити відповідні кримінальні провадження. Постанова набувала чинності з моменту її ухвалення.

Попри деякі юридично некоректні положення постанови (напр., щодо можливості парламенту керувати діяльністю органів держ. влади і місц. самоврядування за допомогою постанов) вона відіграла позитивну роль у припиненні кровопролиття в центрі столиці. Постанова стала не лише правовим, а й психологічним чинником деескалації насилля. Її ухвалення за участі 35 депутатів пропрезидентської фракції Партії регіонів (за відсутності 169 інших), разом із масовим виходом з її складу, оприявнило зміну розстановки сил і втрату президентом підтримки більшості в парламенті. Після обіду 21 лютого загони внутр. військ та підрозділи міліції особливого призначення «Беркут» звільнили урядовий квартал у Києві. Того ж дня депутати відсторонили з посади В.Захарченка. На перемовинах лідерів опозиції та Президента України В.Януковича, що відбулися 21 лютого за участі іноз. представників, було знайдено способи політ. розв'язання кризи та підтверджено відмову сторін від намірів застосовувати силу.

Наступного дня ВР України посилила свій нагляд за силовими мін-вами і спецслужбою. Депутати звільнили Ген. прокурора України В.Пшонку, призначили в. о. Міністра внутр. справ України А.Авакова, В.*Наливайченка* — уповноваженим парламенту з контролю за діяльністю СБУ, О.Махніцького — уповноваженим парламенту з контролю за діяльністю Ген. прокуратури України, В.Заману — уповноваженим парламенту з питань діяльності Мін-ва оборони України. Крісло Голови ВР України В.Рибака, який подав у відставку, зайняв представник Всеукр. об'єднання «Батьківщина» О.Турчинов.

Літ.: Відомості Верховної Ради України, 2014, № 10, ст. 126; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.О. Крупина.

«ПРО ЗАСУ́ДЖЕННЯ КОМУНІСТИ́ЧНОГО ТА НАЦІОНА́Л-СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО (НАЦИ́СТСЬКОГО) ТОТАЛІТА́РНИХ РЕЖИ́МІВ В УКРАЇ́НІ ТА ЗАБОРО́НУ ПРОПАГА́НДИ ЇХНЬОЇ СИМВО́ЛІКИ», Закон України від 9 квітня 2015 № 317-VIII зі змінами. Один із чотирьох т. зв. декомунізаційних законів, прийнятих 9 квітня 2015, які набули чинності 21 травня 2015. Підготовлений та поданий *Українським інститутом національної пам'яті.* Ключові положення закону:

1. Поняття пропаганди комуніст. та націонал-соціаліст. (нацистського) тоталітарних режимів містить: публічне заперечення, зокрема через ЗМІ, злочинного характеру комуніст. тоталітарно-

го режиму 1917—91 в Україні, націонал-соціаліст. (нацистського) тоталітарного режиму; поширення інформації, спрямованої на виправдання злочинного характеру комуніст., націонал-соціаліст. (нацистського) тоталітарних режимів, діяльності рад. органів держ. безпеки, встановлення рад. влади на території України або в окремих адм.-тер. одиницях, боротьби проти учасників боротьби за незалежність України у 20 ст.; виготовлення та/або поширення, а також публічне використання продукції, що містить символіку комуніст., націонал-соціаліст. (нацистського) тоталітарних режимів.

2. Символіка відповідно до норм закону містить будь-яке зображення держ. прапорів, гербів та ін. символів *СРСР*, УРСР (УСРР), ін. союзних або автономних рад. республік у складі СРСР, д-в т. зв. народної демократії; гімни СРСР, УРСР (УСРР), ін. союзних або автономних рад. республік або їх фрагменти; прапори, символи, зображення або ін. атрибутику, в яких відтворюється поєднання серпа та молота; серпа, молота та п'ятикутної зірки; плуга (рала), молота та п'ятикутної зірки; зображення гасел комуніст. партії, цитат осіб, які обіймали керівні посади у комуніст. партії; символіку комуніст. партії або її елементи та ін.

3. Заборона не поширюється на використання символіки в мистецьких, освіт. та наук. цілях (тобто в музейних експозиціях, підручниках, наук. працях тощо), а також на надгробках, пам'ятниках і пам'ятних знаках, розташов. на території кладовищ (цвинтарів).

4. Встановлення кримінальної відповідальності за виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуніст., націонал-соціаліст. (нацистського) тоталітарних режимів, у т. ч. сувенірної, публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), ін. союзних рад. республік або їх фрагментів, крім зазначених вище п'яти винятків, що карається обмеженням волі на строк до 5 років або позбавленням волі на той самий строк із конфіскацією майна або без такої.

5. Обмеження виборчих прав, зокрема права бути кандидатом у депутати чи на посаду президента, якщо особа висувається від партії, котра пропагує вказані режими чи їхню символіку.

6. Визначення процедури перейменування геогр. назв, а також знесення пам'ятників, що пропагують згадані режими чи їхню символіку.

Закон критикували за нечіткість положень, невиправдано широкі та розмиті формулювання, непропорційно суворі покарання за використання символіки чи її виготовлення.

У 2017 46 депутатів *Верховної Ради України* звернулися до Конституційного Суду України із проханням визнати закон неконституційним. 16 липня 2019 Конституційний Суд України визнав, що закон про декомунізацію не суперечить Конституції.

Нині в Україні вже напрацьована правозастосовна практика щодо використання цього закону. Так, при Мін-ві юстиції України працює Комісія з питань дотримання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Дж.: Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», 9 квітня 2015, № 317–VIII зі змінами. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text

Літ.: *Берченко Г.В.* Декомунізація в Україні: конституційно-правові аспекти. «Форум права: електронне наукове фахове видання», 2017, № 4 (http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2017_4_4.pdf); Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) та Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ: спільний проміжний висновок щодо закону України про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. Web: https://www.osce.org/files/f/documents/c/f/216291.pdf; *Яворський В.* Аналіз закону про заборону комуністичних символів. Web: http://khpg.org/index.php?id=1430493970

Т.С. Водотика.

«ПРО ОСОБЛИ́ВИЙ ПОРЯ́ДОК МІСЦЕ́ВОГО САМОВРЯДУВА́ННЯ В ОКРЕ́МИХ РАЙО́НАХ ДОНЕ́ЦЬКОЇ ТА ЛУГА́НСЬКОЇ ОБЛАСТЕ́Й», Закон України № 1680-VII від 16 вересня 2014, прийнятий *Верховною Радою України* в рамках виконання *Мінської угоди 2014* та зумовлений заг. станом військово-політ. ситуації на поч. осені 2014 на Сх. України. Відповідно до редакції закону 2014 року в *окремих районах Донецької та Луганської областей*, які на момент припинення вогню між сторонами військ. конфлікту були непідконтрольні Україні, визначався тимчасовий порядок організації місц. самоврядування, діяльності органів місц. самоврядування терміном на 3 роки.

Закон складається з 10 статей, статті 1—2 мають загальнодекларативний характер щодо втілення наступних, конкретизованих за формою викладу, положень.

Формулювання ст. 3 закону фактично повністю звільняє від будь-якої відповідальності осіб, долучених до діяльності т. зв. Донец. та Луган. народних республік, не допускає будь-якої їх дискримінації у прийнятті на роботу чи можливості займати посади по всій території України. Наступні статті мали зняти формальні суперечності між центр. владою та населенням Донбасу, розтиражовані пророс. пропагандою: захист рос. мови, збереження, розвиток екон. та близьких соціокульт. відносин з РФ. У ст. 4 гарантується вільне користування рос. чи будь-якою ін. мовою у сусп. та приватному житті. У спрощеному викладі названої статті йшлося про право органів місц. самоврядування та органів виконавчої влади окремих районів Донец. та Луган. областей на проведення власної мовної політики.

У ст. 5 зроблене застереження, що місц. самоврядування має здійснюватися на основі Конституції України та відповідних законів, однак подальші формулювання цієї та наступних статей надавали органам місц. самоврядування окремих районів Донец. та Луган. областей функції і повноваження, абсолютно відмінні від аналогічних інституцій решти територій України — стосовно участі органів місц. самоврядування у призначенні керівників органів прокуратури та судів (процедуру чи особливий порядок цього процесу не прописано).

Ст. 6 передбачає для налагодження співробітництва органів місц. самоврядування окремих районів Донец. та Луган. областей з органами центр. влади України можливість укладення

угод щодо екон., соціального та культ. розвитку окремих районів. Процедура укладення останніх детально прописана, що продиктовано важливістю відновлення стабільного торгово-екон. зв'язку з непідконтрольними центр. владі територіями.

Ст. 7 передбачає надання д-вою соціально-екон. підтримки, можливостей для розвитку, відбудови інфраструктури та екон. переорієнтації пром-сті окремих районів Донец. та Луган. областей. Фінансовими джерелами передбачених заходів мали стати: особливий інвестиційний клімат, спец. держ. цільова програма та щорічні, стабільні в обсягах, видатки з держ. бюджету України.

Особливий характер прикордонного співробітництва з РФ визначено у ст. 8, але без деталізації щодо особливостей чи змістового наповнення угод, що могли укладатися між органами місц. самоврядування окремих районів Донец. та Луган. областей та адм.-тер. одиницями РФ.

Найбільше нарікань зі сторони укр. політикуму та громадськості викликала ст. 9, в якій декларувалося право органів місц. самоврядування окремих районів Донец. та Луган. областей створювати загони нар. міліції для охорони громад. порядку. Без пояснення вертикалі підпорядкування чи структури, повноважень та функцій у законі зазначалося, що координація діяльності загонів нар. міліції з охорони громад. порядку в населених пунктах здійснюється відповідним сільс., селищним, міськ. головою. У такому вигляді ця норма закону оцінювалася громадськістю як можливість легалізації збройних формувань і «польових командирів», названих сепаратистськими та рос. ЗМІ «ополченцями».

У прикінцевих положеннях (ст. 10) передбачалося набуття чинності закону з дня його опублікування та призначення виборів органів місц. самоврядування на 7 грудня 2014. Відповідно до «Пояснювальної записки» до проєкту закону, підписаної представником Президента України у ВР України Р.Князевичем, фінансування виборів мало здійснюватися з резервного фонду бюджету України.

Закон отримав неоднозначну суспільно-політ. оцінку, скепсис щодо можливості його втілення, у т. ч. з огляду на непродуманість алгоритму набуття чинності його норм. 17 березня 2015 ВР України ухвалила Закон «Про внесення зміни до статті 10 Закону України "Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей"», за яким статті 2—9 вступали в дію після набуття повноважень органами місц. самоврядування окремих районів Донец. та Луган. областей, обраними на основі укр. законодавства та за умов дотримання стандартів *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* щодо проведення демократ. виборів. Серед заг. демократ. умов і стандартів, яких мають дотримуватися при проведенні виборів, була прописана необхідність «виведення всіх незаконних збройних формувань, їхньої військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України». Норми закону так і не вступили у пряму дію, його ухвалення було продиктоване потребою виказати готовність України до мирного врегулювання ситуації в регіоні.

10 жовтня 2017 ВР України пролонгувала дію закону на 1 рік. 5 жовтня 2018 він був пролонгований до 31 грудня 2019, а 19 грудня 2019 — до 31 грудня 2020. При цьому жодних змін в осн. текст закону не вносилося.

Дж.: Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» від 16.09.2014 № 1680-VII. «Голос України», 2014, № 201, 18 жовтня; Закон України «Про внесення зміни до статті 10 Закону України "Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей"» від 17.03.2015 № 256-VIII. «Голос України», 2015, № 50, 20 березня; Постанова ВР України «Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування, від 17.03.2015 № 252-VIII». «Голос України», 2015, № 63, 8 квітня.

О.Ю. Кирієнко.

«ПРО ОЧИ́ЩЕННЯ ВЛА́ДИ», Закон України від 16 вересня 2014 («Закон про люстрацію»). Закон установив обмеження для посадових осіб, які через свою поведінку в минулому могли би становити небезпеку демократизації укр. сусп-ва.

Ухвалений 16 жовтня 2014 *Верховною Радою України*. Становив суміш правового акта й політ. документа. Під перевірку потрапляли чиновники, які протягом року та більше обіймали котрусь із довгого переліку посад у період з 25 лютого 2010, тобто дня інавгурації В.*Януковича*, до 22 лютого 2014, моменту його втечі з України. Закон на 10 років закривав доступ до держ. посад для тодішніх членів уряду, голів обласних держ. адміністрацій, призначених В.Януковичем, перших осіб *Служби безпеки України*, податкової та митної служби, командного складу ЗС України. Додатковим критерієм для *люстрації* виступала обставина, за якої особа займала посаду під час подій на *майдані Незалежності* з 22 листопада 2013 по 22 лютого 2014 і не звільнилася за власним бажанням. На цей критерій перевірялися правоохоронці, які затримували активістів і складали щодо них рапорти і протоколи про правопорушення, слідчі та прокурори, а також судді, які приймали рішення про ув'язнення затриманих учасників *Євромайдану*. Доступ до влади закривався і тим посадовцям і правоохоронцям, які своїми діями чи бездіяльністю перешкоджали реалізації права громадян на мирні зібрання під час подій на Майдані. Закон передбачив, що причетні до цього особи могли вивести себе з-під дії закону, якщо брали участь у військ. діях на Сх. України.

Крім цього, закон заборонив на 10 років доступ до влади діячам рад. часу. Ішлося про тих керівників *Комуністичної партії Радянського Союзу*, які займали посади секретаря райкому і вище, штатних працівників і негласних агентів КДБ, а також випускників вишів КДБ, окрім тих, які навч. на тех. спеціальностях. На 5 років заборонялося перебувати на держ. посадах тим, хто співпрацював з іноз. спецслужбами, публічно закликав до порушення територіальної цілісності України та розпалював міжнац. ворожнечу. Ці обставини мали встановлюватися рішенням суду.

В Україні люстраційний закон був прийнятий зі значним запізненням на 26-му році держ. незалежності. Під впливом громадськості органи держ. влади забезпечили правові підстави процесу люстрації. Закон мав характерні особливості, що відрізняло його від законів д-в Цент-

рально-Сх. Європи. Його дія поширювалася не лише на період правління комуніст. режиму, а й на період президенства В.Януковича. Відповідно до закону під люстрацію підпадали особи, які були причетні до процесу узурпації влади та корупції, зокрема вищі посадові особи д-ви, чиновники середньої керівної ланки, співробітники правоохоронних органів. Коло цих осіб визначала ч. 2 ст. 3 закону. Передбачалися колективна, а не індивідуальна відповідальність щодо зазначених осіб та усунення їх із посад терміном на 5 або 10 років.

Низка положень цього закону суперечила конституційним правам людини і громадянина та ставила під сумнів ті демократ. цінності, які люстрація була призначена захищати. 2015 Венеціанська комісія надала рекомендації, які мали усунути недоліки закону: забезпечення прав людини, верховенства права досягалося балансом захисту демократ. сусп-ва, з одного боку, та захистом прав людини, з другого; люстрація мала здійснюватися централізовано, з чітко визначеною компетенцією виконавчого органу влади, який діятиме як орган адм. розгляду, відкрито для скарг осіб, що підпадали під люстрацію; необхідно розмежувати люстрацію і боротьбу з корупцією; виключити із закону положення про люстрацію суддів, що регулює ін. закон; запровадити індивідуальну, а не колективну відповідальність; звузити коло осіб, які підпадали під люстраційну перевірку; люстрація не мусить заміняти структурні реформи, спрямовані на верховенство права та боротьбу з корупцією, вона має доповнювати їх як винятковий захід *демократії*.

Результатом люстраційного процесу на 2016 стало внесення до єдиного держ. реєстру осіб, щодо яких застосовувалися положення цього закону, 936 осіб.

Дж.: Закон України «Про очищення влади». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18

Літ.: *Усенко І.* Очищення влади по українськи. «Відомості Верховної Ради України», 2014, № 44, ст. 2041; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Ковальчук В., Пивовар М.* Люстрація, як механізм захисту основ демократії та прав людини в Україні. «Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: юридичні науки», 2017, № 865 (http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_865_85); Проміжний висновок щодо Закону «Про очищення влади» в Україні: схвалений Венеціанською комісією на 101-й пленарній сесії 12—13 грудня 2014 року. Web: https://www.venice.coe.int/webforms/documents

С.С. Падалка.

«ПРО ПЕРЕДИСЛОКА́ЦІЮ ВІЙСЬКО́ВИХ ЧАСТИ́Н З АВТОНО́МНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ КРИМ», Указ Президента України від 24 березня 2014 — указ *Президента України*, яким вводилося в дію рішення *Ради національної безпеки і оборони України* (РНБО України) від 23 березня 2014 «Про передислокацію військових частин (підрозділів), установ та організацій Збройних сил України, інших військових формувань і правоохоронних органів України з тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь в інші регіони України». Після проведення незаконного референдуму 16 березня та підписання 18 березня 2014 *«Угоди між Російською Федерацією та Республікою Крим щодо прийняття у склад Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі РФ нових суб’єктів»* укр. військ. угруповання на п-ові опинилося у скрутному становищі. Рос. армія розпочала захоплення укр. військ. частин і кораблів, які чинили опір окупантам. Під час штурму 18 березня 13-го фотограметричного центру Гол. управління оперативного забезпечення ЗС України в *Сімферополі* рос. спецпризначенцями був убитий прапорщик ЗС України С.Кокурін. При цьому рос. медіа намагалися списати злочин на анонімного «17-річного снайпера з “Правого сектору” зі Львівської області», який начебто з метою провокації ще й застрелив рос. окупанта Р.Козакова. Наступного дня були захоплені штаби ВМС України та база у Донузлаві. Окупаційна адміністрація Криму заявила, що «майно, в тому числі військова техніка, озброєння, є державною власністю Криму». Росіяни намагалися захопити укр. кораблі, які не підкорилися злочинному наказу.

У тогочасній ситуації Україна не мала належної військ. сили для деокупації Крим. п-ова. 23 березня було проведено засідання РНБО України, на якому з огляду на потребу збереження життя та здоров’я укр. військовослужбовців, працівників ЗС України, ін. військ. формувань, працівників правоохоронних органів України було визнано доцільним провести передислокацію військ. частин, установ та орг-цій ЗС України, ін. військ. формувань і правоохоронних органів України з тимчасово окупованої території *Автономної Республіки Крим* та м. *Севастополь* в ін. регіони України. Крім того, передбачалася евакуація держ. службовців та окремих категорій громадян України, які виявили бажання залишити тимчасово окуповані території, а також членів родин укр. силовиків. Одночасно РНБО України ухвалила рішення забезпечити першочергове фінансування мобілізаційних заходів, здійснюваних на виконання Указу Президента України від 17 березня 2014 «Про часткову мобілізацію».

24 березня в. о. Президента України О.*Турчинов* своїм указом увів рішення РНБО України в дію.

25 березня за підсумками переговорів начальника Генштабу ЗС України М.Куцина та нач. Генштабу ЗС РФ В.Герасимова було досягнуто домовленості щодо виведення укр. військ. частин у повному складі «з озброєнням на штатній основі». Вночі 6 квітня в с. Новофедорівка Сакського р-ну АР Крим молодший сержант мор. піхоти Чорномор. флоту РФ Є.Зайцев застрелив у спину нач. оперативного відділення штабу 10-ї мор. авіац. бригади ЗС України майора С.Карачевського. За важкий злочин рос. суд дав Є.Зайцеву показово м’яке покарання — 2 роки колонії-поселення.

За оцінками Мін-ва оборони України, вартість військ. майна, яке перебувало в Криму, становила понад 11 млрд дол. США. Рос. сторона ускладнювала та гальмувала передислокацію укр. військ. техніки, а також намагалася вивести її з ладу. Протягом квітня—травня 2014 в нейтральних водах Росія передала Україні кілька десятків захоплених кораблів та суден. Мірою розгортання збройної агресії РФ на Донбасі процес повернення озброєння та військ. техніки загальмувався. 5 липня 2014 МЗС РФ заявило, що РФ припинила передачу Україні озброєнь і техніки з Криму до «повного припи-

нення українськими силовиками бойових дій на Донбасі». Відтак у Криму залишилися 11 бойових кораблів, серед яких великий десантний корабель «Костянтин Ольшанський», корабель управління «Славутич», протичовнові корвети «Тернопіль» та «Луцьк», мор. тральщики «Черкаси» і «Чернігів», великий підводний човен «Запоріжжя», рятувальний буксир «Кременець». У січні 2018 президент РФ В.*Путін* заявив, що Росія готова передати Україні військ. кораблі, брене- та авіатехніку з окупованого Криму, додавши, що вона перебуває в жалюгідному стані, тому що не обслуговувалася в останні роки. Укр. сторона проігнорувала цю пропозицію.

Дж.: Рішення Ради національної безпеки та оборони України «Про передислокацію військових частин (підрозділів), установ та організацій Збройних сил України, інших військових формувань і правоохоронних органів України з тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя в інші регіони України». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002525-14#n2

Літ.: *Головко В.В.* Оккупация Крыма. К., 2016; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018.

В.В. Головко.

«ПРО САМОУСУ́НЕННЯ ПРЕЗИДЕ́НТА УКРАЇ́НИ ВІД ВИКОНА́ННЯ КОНСТИТУЦІ́ЙНИХ ПОВНОВА́ЖЕНЬ ТА ПРИЗНА́ЧЕННЯ ПОЗАЧЕРГО́ВИХ ВИ́БОРІВ ПРЕЗИДЕ́НТА УКРАЇ́НИ», постанова Верховної Ради України від 22 лютого 2014 — один із ключових документів *Революції гідності 2013—2014*, який засвідчив падіння політ. режиму В.*Януковича*. Була ухвалена *Верховною Радою України* на фоні глибокої політ. кризи, втечі президента на *Донбас* з метою зосередити там лояльні до нього силові підрозділи, дезорганізації держ. управління, розгортання Росією збройної агресії проти України.

22 лютого 2014 було переобрано кер-во парламенту. Новим спікером став О.*Турчинов*. Потім ВР України ухвалила рішення про остаточне введення в дію Конституції України в редакції 2004 року. Згодом була ухвалена постанова «Про взяття політичної відповідальності за ситуацію в Україні», в якій О.Турчинову доручалося координувати роботу *Кабінету Міністрів України*. Бл. 16:00 було розповсюджене відеозвернення Президента України В.Януковича, який заявив, що не збирається йти у відставку і не буде підписувати закони, ухвалені ВР України. У відповідь парламент, виходячи з того, що «неможливо встановити знаходження Президента України», ухвалив постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». Авторами проєкту виступили лідери партії «УДАР» В.*Кличко*, всеукр. об'єднань «Батьківщина» А.*Яценюк* та «Свобода» О.*Тягнибок*. За її прийняття проголосували 328 нар. депутатів.

У преамбулі документа зазначалося: «Президент України В.Янукович самоусунувся від виконання конституційних повноважень, що загрожує керованості держави, територіальній цілісності і суверенітету України, масовому порушенню прав і свобод громадян...». Виконувачем обов'язків *Президента України* відповідно до Конституції України був призначений спікер О.Турчинов, а також була визначена дата проведення позачергових виборів — 25 травня 2014.

Дж.: Постанова Верховної Ради України «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-18

Літ.: *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Революція гідності 2013—2014 рр. та агресія Росії проти України: науково-методичні матеріали. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

«ПРО УСУ́НЕННЯ НЕГАТИ́ВНИХ НА́СЛІДКІВ ТА НЕДОПУ́ЩЕННЯ ПЕРЕСЛІ́ДУВАННЯ ТА ПОКАРА́ННЯ ОСІ́Б З ПРИ́ВОДУ ПОДІ́Й, ЯКІ́ МА́ЛИ МІ́СЦЕ ПІД ЧАС ПРОВЕ́ДЕННЯ МИ́РНИХ ЗІБРА́НЬ», Закон України, редакції 19 грудня 2013, 16 січня, 29 січня і 21 лютого 2014. Згідно із законом, ухваленим 19 грудня, звільнялися від відповідальності особи, які були учасниками акцій протесту та масових заходів з 21 листопада 2013 і до дня набуття чинності. Президент України В.*Янукович* підписав закон 23 грудня, а вступив в дію цей закон за 10 днів. Це була перша спроба амністувати учасників *Революції гідності 2013—2014*, яка була спрямована на зменшення напруги між режимом В.Януковича та *Євромайданом*. Втім суди відмовлялися його використовувати, посилаючися на відсутність конкретних правових норм.

16 січня 2014 закон був викладений у новій редакції (автором змін був нар. депутат від Партії регіонів С.Ківалов). У ній були конкретизовані статті Кримінального кодексу України, за якими проводилася амністія, та коло осіб, на яких вона поширювалася, уточнювалися сфери відповідальності судів і прокуратури. На виконання закону відводився один місяць. Окремо наголошувалося, що амністія проводиться «з принципу гуманізму», тобто фактично вказувалося на винність маніфестантів. Оновлена редакція закону була підписана 18 січня Президентом України В.Януковичем.

29 січня був ухвалений ще один однойменний закон (як альтернативний), який ув'язував амністію маніфестантів зі звільненням ними приміщень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, допуском до робочих місць осіб, які там працюють, розблокуванням транспортних комунікацій на вул. Грушевського та ін. вулицях, площах, провулках і бульварах у м. *Київ* та ін. населених пунктах (крім тих, на яких відбуваються мирні акції протесту). Для цього надавалося 15 діб, контроль мала здійснювати Ген. прокуратура України. У разі нездійснення цих вимог закон втрачав чинність. Автором редакції був нар. депутат від Партії регіонів Ю.Мірошниченко. Для її ухвалення не вистачало голосів нар. депутатів, і 29 січня В.Януковичу довелося приїздити особисто в парламент, щоби документ був прийнятий. 31 січня закон був підписаний Президентом України В.Януковичем. Євромайдан у цілому виконав вказані умови, і 16 лютого Ген. прокуратура України оголосила, що він набув чинності. Було звільнено більшість затриманих протестувальників. В умовах Лютневої революції 21 лютого *Верховна Рада України* ухвалила Закон «Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведен-

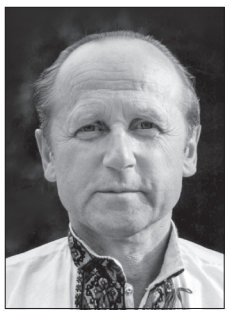

Є.В. Пронюк.

ня мирних зібрань, та визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України». Ним була розширена безумовна амністія для маніфестантів та скасовані всі попередні закони із цього приводу. 26 лютого він був підписаний в. о. Президента України О.*Турчиновим*. У подальші роки став юрид. основою для запобігання кримінальному переслідуванню активістів Революції гідності 2013—14.

Дж.: Закон України «Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань, та визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-18#n28

Літ.: *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Революція гідності 2013—2014 рр. та агресія Росії проти України: науково-методичні матеріали. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

«ПРОБЛЕ́МИ ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НИ XIX — ПОЧА́ТКУ XX СТ.» — збірник наук. праць на істор. тематику, заснований *Інститутом історії України НАН України*. Видається з 2000 відділом історії України 19 — поч. 20 ст. за участі провідних фахівців ін. наук. установ України та з-за кордону. Програмні цілі збірника — публікація оригінальних та оглядових робіт із проблем історії укр. земель протягом 19 — поч. 20 ст. Періодичність — двічі на рік. Від грудня 2002 зареєстрований у держ. реєстрі як друкований засіб масової інформації. Наклад — 300 прим. 2000—19 гол. редактор — д-р. істор. н., проф., чл.-кор. НАН України О.*Реєнт*. На 2020 вийшло друком 30 випусків.

Видання продовжує традицію публікації результатів науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів та здобувачів ін-ту, працівників провідних вітчизн. наук. установ та викладачів вищих навч. закладів України, започатковану вип. 9 «Історіографічних досліджень в Україні» (К., 1999). Структура збірника підпорядкована тенденціям розвитку світ. та вітчизн. науки. Друкуються розвідки з широкого кола проблем екон., соціально-побутового, суспільно-політ., духовно-культурницького життя 19 — поч. 20 ст. Висвітлюються націєтворчі, демографічні процеси, міжетнічні відносини, питання військ. та воєн. історії. Представлені теор., біографічні, історіографічні, джерелознавчі студії, огляди та рецензії.

Окремі випуски повністю або частково присвячуються найважливішим подіям тієї доби, її відомим діячам і дослідникам: вип. 3 (К., 2001) — декабристському руху (матеріали науково-теор. конференції з нагоди 175-ї річниці повстання декабристів); випуски 4, 9, 23 (К., 2002, 2005, 2014) — проблемам *Першої світової війни* та її впливу на укр. землі (матеріали н.-д. роботи Ін-ту історії України НАН України, всеукр. наук. конференцій до 90—100-річчя початку Великої війни 1914—18); випуски 6, 15 (К., 2003, 2008) — пам'яті д-ра істор. н., проф. В.*Сарбея* (матеріали істор. читань, проведених у січні 2003 і 2008); вип. 13 (К., 2007) — ювілею І.*Франка* (матеріали круглого столу, присвяченого 150-річчю від дня народження); вип. 18 (К., 2011) — *Селянській реформі 1861* (матеріали всеукр. наук. конференції «Велика реформа 1861 року», приуроченої 140-річчю скасування кріпосного права в Рос. імперії); вип. 21 (К., 2013) — *Війні 1812* (матеріали міжнар. науково-методичної конференції «Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки»).

Ред. колегія постійно працює над удосконаленням і розвитком концепції видання. Визначено низку конкретних проблемно-тематичних напрямів репрезентації окресленого в назві істор. періоду, на основі яких формуються відповідні рубрики. На сторінках збірника регулярно друкуються студії як авторитетних науковців, досвідчених істориків, так і молодих дослідників.

Літ.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., 2003, вип. 6; *Терещенко Ю.І., Гнатюк С.Л.* Проблеми історії України XIX — початку XX століть, вип. I—IV. К., 2000—2002 рр. УІЖ, 2003, № 4; *Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В.* Проблеми історії України XIX — початку XX століть, вип. V—IX. К., 2002—2005 рр. Там само, 2005, № 6; *Реєнт О.П.* Актуальні дослідницькі проблеми в історіографічній спадщині Віталія Григоровича Сарбея. «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2008, вип. 15; *Лисенко О.Є.* Життєвий і творчий шлях О.П. Реєнта. В кн.: Реєнт Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України: біобібліографічний покажчик. К., 2014.

О.П. Реєнт.

ПРОЄ́КТ АДМІНІСТРАТИ́ВНОГО У́СТРОЮ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ — див. *Адміністративно-територіального устрою Української Народної Республіки проєкт.*

ПРОНЮ́К Євген Васильович (н. 26.09.1936) — правозахисник, громадський діяч. Герой України (2006). Н. в с. Хом'яківка (нині село Івано-Франк. р-ну Івано-Франк. обл.). Батько був учасником підпілля *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії*. В 11-річному віці П. був депортований із сім'єю в Казахстан. Після завершення навчання на філос. ф-ті Київ. ун-ту 1962 працював наук. співробітником Ін-ту філософії АН УРСР. Одночасно з наук. роботою (досліджував життя та творчість літературознавця О.С.*Терлецького*) брав активну участь у розповсюдженні укр. *самвидаву*. 1964 написав для самвидаву статтю «Стан і завдання Українського визвольного руху». 1972 разом із В.*Лісовим* підготував число 6 позацензурного суспільно-політ. час. *«Український вісник»*.

Заарештований 6 липня 1972 за звинуваченням у проведенні антирад. агітації і пропаганди (ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР). На поч. грудня 1973 засуджений Київ. обласним судом на 7 років ув'язнення в колонії суворого режиму і 5 років заслання. Перебуваючи у пермських виправних колоніях суворого режиму, брав участь в акціях протесту рад. політ. в'язнів. Заслання відбував у Казахстані.

Звільнившись у квітні 1984, жив під адм. наглядом у *Києві* та працював бібліотекарем в Держ. автотранспортному н.-д. і проєктному ін-ті «Державтотранс-НДІпроект». У часи Горбачовської *«перебудови»* — один з організаторів Укр. Гельсінської спілки (див. *Українська громадська группа сприяння виконанню Гельсінських угод*; 1988), Укр. добровільного культурно-просвітницького правозахисного благодійного т-ва «Меморіал» ім. В.Стуса (1989), Всеукр. т-ва політ. в'язнів і репресованих (з 1989 — його голова), *Народного руху України* (1989), *Української республіканської партії* (1990).

2006 П. присвоєно звання «Герой України».

О.Г. Бажан.

ПРОСКУ́РОВ Іван Йосипович (18.02.1907—28.10.1941) — військ. діяч, генерал-лейтенант авіації (1940). Герой Рад. Союзу (1937). Н. в с. Мала Токмачка (нині село Пологівського р-ну Запоріз. обл.) у сім'ї залізничника. Із квітня 1931 — у Червоній армії. Навч. в 7-й школі військ. льотчиків (Сталінград; нині м. Волгоград, РФ), із березня 1934 — у школі військово-мор. льотчиків. Із травня 1934 — командир екіпажу і командир загону 23-ї авіац. бригади, із 1936 — командир 89-ї ескадрильї важких бомбардувальників (с-ще Моніно; нині с-ще міськ. типу Моск. обл., РФ). У жовтні 1935 — учасник і переможець Міжнар. авіац. салону в Бухаресті (Румунія). 1936 за завданням уряду здійснив протягом 28 годин переліт за рекордним на той час за протяжністю маршрутом *Москва* — Хабаровськ (нині місто в РФ). Із жовтня 1936 — командир 1-ї інтернац. бомбардувальної ескадрильї «Іспанія», піддавав бомбовим ударам війська франкістів, їхніх нім. та італ. союзників в Каса-дель-Кампо (парк у передмісті Мадрида, Іспанія), ешелони з боєприпасами, виводив із ладу оборонні об'єкти, а 27 травня 1937 знищив флагман нім. ВМФ лінкор «Дойчланд». 27 червня 1937 йому присвоїли звання «Герой Радянського Союзу», нагородили орденами «Червоного прапора» та «Червоної зірки».

1938 очолив 54-ту авіац. бригаду в *Білій Церкві*, незабаром — 2-гу авіац. армію особливого призначення у Воронежі (нині місто в РФ). У квітні 1939 призначений нач. 5-го управління РСЧА, із червня 1940 — Розвідувального управління Генштабу РСЧА — заст. наркома оборони СРСР, отримав звання генерал-лейтенанта авіації. Намагався припинити переслідування працівників центр. апарату управління, які значною мірою були винищені під час сталінських репресій 1930-х рр. Окрему увагу приділяв активізації роботи розвідувальних підрозділів військ. частин, агентурної мережі за кордоном. Це дало змогу відновити діяльність розвідувального управління. Зокрема, завдяки повідомленням підтриманих П. розвідників Р.Зорге, Ш.Радо, Л.Треппера, А.Гуревича, Ф.Моравца та ін. було отримано дані про плани гітлерівської Німеччини, мілітаристської Японії та їхніх союзників. Принципове відстоювання П. достовірності розвідувальної інформації викликало в тодішніх можновладців роздратування. Цим для дискредитації керівника розвідувального управління скористався нарком оборони СРСР маршал С.Тимошенко, якого П. не раз критикував за неувагу до розвідки, а також працівники НКВС СРСР, незадоволені його протидією репресіям проти військ. розвідників. 27 липня 1940 П. звільнили з посади керівника рад. військ. розвідки й затвердили інспектором Гол. управління Військово-повітряних сил з дальньобомбардувальної авіації, а з 18 червня 1941 — командувачем військово-повітряними силами 7-ї армії, що дислокувалася біля Ладозького оз. На останній посаді він устиг розосередити ввірені йому літаки, завдяки чому жоден з них не постраждав від бомбових ударів гітлерівців 22 червня 1941 по військ. об'єктах у Карелії.

27 червня 1941 П. за безпідставними звинуваченнями був заарештований, а 28 жовтня 1941 — без суду (на підставі розпорядження наркома внутр. справ СРСР Л. *Берії*) страчений. 11 травня 1954 Військ. колегія Верховного суду СРСР визнала такі дії щодо П. неправомірними через відсутність у його діяльності складу злочину, 15 травня 1954 реабілітований.

Меморіальні дошки П. встановлені на прохідній кабельного з-ду в *Запоріжжі* та будинку, де він мешкав у смт Моніно Моск. обл. РФ.

Літ.: *Лакизюк В.* Две весны генерала Проскурова: о судьбе начальника разведуправления Генштаба РККА. «В мире спецслужб», 2003, № 2—3, 5; *Сувениров О.Ф.* 1937: трагедия Красной армии. М., 2009; *Бортаковский Т.* Расстрелянные Герои Советского Союза. М., 2012; *Черушев Н.С., Черушев Ю.Н.* Расстрелянная элита РККА (командармы 1-го и 2-го рангов, комкоры, комдивы и им равные): 1937—1941: биографический словарь. М., 2012.

В.Ф. Шевченко.

ПРОТОБОЛГА́РИ, «першоболгари» — наук. термін, що часто використовується як синонім терміна «праболгари» («предки болгар», «стародавні болгари»). Наук. терміни «праболгари» і «першоболгари» спочатку були введені в болг. істор. науці для розрізнення тюркського і слов'ян. компонентів у формуванні середньовічного болг. етносу (*болгар дунайських*) у 8—9 ст. Термін вживали також для позначення предків тюркомовних *булгар Аспаруха*; тут «протоболгари» — збірна назва різних булгарських племен Сх. Європи 5—7 ст. (див. *Велика Болгарія*). У рад. історіографії значення термінів «протоболгари» і «праболгари» було поширене на предків *болгар волзьких* періоду 8—9 ст., а також на синхронне споріднене населення Сх. Європи з ареалу *салтівсько-маяцької культури* 8—10 ст.

Спробу регламентувати використання термінів «протоболгари» і «праболгари» зробив В. *Генінг*, який запропонував синтезну періодизацію етапів розвитку різних булгарських етносів: протоболг. етап — формування предків булгар в Азії до міграції в Європу; праболг. етап (4—6 ст.) — початковий етап історії булгарських племен після міграції в Сх. Європу; болг. етап (7 ст.) — час консолідації розрізнених племен у ранньодерж. об'єднання та його розколу; постболг. етап (з кінця 7 ст.) — період розвитку окремих народів: дунайських, волзьких, донец. і кавказ. болгар. У сучасній істор. літературі або розрізняють протоболгар—праболгар—болгар (як послідовні стадії розвитку етносів), або ж паралельно використовують ці терміни, що свідчить про відсутність уніфікації термінології в цій царині.

Літ.: *Мерперт Н.Я.* К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань, 1957; *Ангелов Д.* Образуване на българската народност. София, 1981; *Бешевлиев В.* Първобългари: история. София, 1984; *Генинг В.Ф.* Некоторые вопросы периодизации этнической истории древних болгар. В кн.: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989; История татар, т. 1: Народы степной Евразии в древности. Казань, 2002.

О.В. Комар.

І.Й. Проскуров.

В.П. Прохорський.

ПРОХО́РСЬКИЙ Василь Петрович (04.05.1980—18.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Щуча Гребля (нині село Ніжинського р-ну Черніг. обл.) у сім'ї нащадків козаків Прохорських — вихідців із Прохорівської сотні *Ніжинського полку*. Закін-

В.О. Прохорчук.

чив середню школу в смт Дмитрівка (нині с-ще міськ. типу Ніжинського р-ну Черніг. обл.). Після служби в армії деякий час працював у органах МВС України в м. *Київ* та в охоронній фірмі — охоронцем, а пізніше — електриком торг. обладнання. Заочно здобував юрид. освіту, займався спортом. З початком *Революції гідності 2013—2014* брав участь в акціях Євромайдану як волонтер мед. служби, допомагав із постачанням медикаментів. П. від пострілу снайпера 18 лютого 2014 під час штурму спецпідрозділом «Беркут» барикади на вул. Інститутській. На момент смерті допомагав завантажувати поранених до карети швидкої допомоги.

Похований у смт Дмитрівка біля обеліска Слави. На фасаді будівлі школи на його честь встановлена меморіальна дошка та відкрито пам'ятник у центрі с-ща (2014), перейменовано вулицю в *Чернігові* (2016). 21 листопада 2014 П. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 він посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України», 2016 — Почесною грамотою глави УГКЦ митрополита Святослава (Шевчука).

Літ.: *Забіян М.* «Рабів до раю не пускають», — Василь Прохорський. «Вісник Ч: обласна газета», 2014, № 9 (1451); Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; Прохорський Василь Петрович. Web: http://cg.gov.ua/index.php?id=14511&tp=1

В.І. Милько.

ПРОХОРЧУ́К Віктор Олександрович (25.05.1975—18.02.2014) — активний учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в смт *Володарськ-Волинський*. Брав участь у подіях *Революції гідності 2013—2014* з моменту побиття студентів на Євромайдані. Зник 18 лютого 2014. Його тіло було знайдене з ознаками насильницької смерті у дворі одного з будинків на *Хрещатику* в м. *Київ*. Похований 27 лютого 2014 у Володарську-Волинському.

21 листопада 2014 П. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 він посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

І.В. Постольник.

ПСАЛТИ́Р ЕГБЕ́РТА — див. *Трирський псалтир.*

ПСИХОІСТО́РІЯ (англ. Psychohistory) — термін для позначення: 1) наук. напряму, що постав у річищі неофройдизму 1960-х рр., зокрема у працях Е.Еріксона та його послідовників; 2) низки конкуруючих концептуальних пропозицій «глибинної психології» 2-ї пол. 20 ст., які висунули/запропонували певні способи психологічного осягнення *історичного процесу*, як-от неофройдизм, аналітична психологія, екзистенційний аналіз та ін. Фундатором П. вважають амер. психолога-неофройдиста, психотерапевта та представника неопсихоаналізу Е.Еріксона (1902—94), котрий запропонував екстраполяцію і застосування модифікованих фройдистських принципів для аналізу історії у «глибинних» біографічних студіях. Е.Еріксон обстоював думку про соціокульт. зумовленість людської психіки, яку пов'язував із психосоціальною ідентичністю — цілісним образом Его та зумовленими ним способами поведінки. За візією Е.Еріксона, у процесі вивчення особистості варто акцентувати увагу не на ірраціональних виявах психіки генія та психосексуальних практиках його дитинства, що повсюдно домінували у сенсаційно-скандальних біографічних студіях фройдистів 1920—30-х рр., а на соціально-психологічних рисах і настановах певної істор. епохи, котрі доволі часто співпадали/корелювалися із психологічним обрисом політ. діяча, реформатора чи героя, що показано на прикладі біографій М.Ганді, Максима *Горького*, Т.Джефферсона, М.Лютера, Б.Шоу та ін. На думку Е.Еріксона, життєвий цикл особистості представлений 8 стадіями зростання (стадіями ідентичностей), з яких перші 4 загалом узгоджуються із 4 фазами дитячої сексуальності, описаними З.Фройдом. Е.Еріксон розглядав стадії зростання як послідовні подолання криз ідентичностей у становленні особистості, кожна з яких давала можливість здобути/набути/засвоїти конкретні соціальні властивості, як-от автономія, ініціатива тощо. Тому Е.Еріксон намагався пояснити істор. процес динамікою взаємозв'язку різних стадій зростання чи криз ідентичностей особистості (теорія стадіального формування психосоціальної егоідентичності), зокрема переважно зосереджувався на духовних і культ. кризах особистості зрілого віку (сформованої ідентичності), на відміну від З.Фройда, який здебільшого обмежувався психоаналізом дитячої сексуальності. За концептуалізацією Е.Еріксона, П. не мусить перебирати функції класичного істор. аналізу, а навпаки, має стати допоміжним/доповнюючим способом соціального пізнання, інструментом, що розкриває ірраціонально-психологічний підтекст і мотиваційне підґрунтя подій минулого, зокрема відмовитися від однозначної психологічної редукції фактів і процесів світ. історії та к-ри. Протягом 1960—80-х рр. ідеї та концепти П. справили неабиякий вплив на істор. та літ. біографістику, культурологічні студії, вивчення мотивацій і устремлінь соціальних груп із різними девіаціями та ін. Втім поруч зі здобутками П. постала низка суттєвих пізнавальних пересторог і методологічних суперечностей. Напр., один із засновників франц. школи «Анналів» Л.*Февр* застерігав від «психологічного анахронізму», який споглядав у практиках прибічників фройдистського подання істор. біографій, тобто від небезпеки проєкцій світу історичної Людини тієї чи ін. епохи на психологію Людини 20 ст., що повною мірою стосується й неофройдизму, зокрема П. в її розмаїтих версіях. Одна з найбільших теор. проблем П. виявилась у складності та розмитості перенесення процедур психоаналізу/неопсихоаналізу з конкретних осіб на документи й матеріали, пов'язані з тими чи ін. істор. діячами. Власне постала проблема психоаналізу документа як істор. джерела й інформаційної основи для психоаналітичної інтерпретації. Ці та ін. проблеми й суперечності спричинили вкрай скептичне і навіть негативне ставлення до П. та її пізнавальних можливостей з боку багатьох фахових істориків, які піддають обґрунтованим сумнівам достовірність і коректність висновків таких студій у світлі сучасної епістемології. Нині по-

бутує чимало відмінних версій та варіацій П., які тією чи ін. мірою тяжіють до концептуалізацій неофройдизму, проте містять й ін. інтелектуальні включення/запозичення.

Літ.: *DeMause L.* The New psychohistory. New York, 1975; New Directions in Psychohistory: The Adelphi Papers in Honor of Erik H. Erikson. Lexington, 1980; *Prisco S.* An introduction to psychohistory: theories and case studies. Lanham, 1980; *Могильницкий Б.Г. и др.* Американская буржуазная «психоистория»: критический очерк. Томск, 1985; Psycho/history: readings in the method of psychology, psychoanalysis, and history. New Haven, 1987; Emotion and social change: toward a new psychohistory. New York, 1988; К новому пониманию человека в истории: очерки развития современной западной исторической мысли. Томск, 1994; Методологические вопросы истории: американская психоистория и историческая информатика: сборник статей. Минск, 1996; *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис. М., 1996; *Демоз Л.* Психоистория. Ростов-на-Дону, 2000; Я и Мы: история, психология, перспективы: материалы международной научной конференции (30—31 мая, 2002 г., Санкт-Петербург). СПб., 2002; Пространство и время в восприятии человека: историко-психологический аспект: материалы всероссийской научной конференции (16—17 декабря 2003 г., Санкт-Петербург). СПб., 2003; Историческая психология, психоистория, социальная психология: общее и различия: материалы всероссийской научной конференции (11—12 мая 2004 г., Санкт-Петербург). СПб., 2004; *Зборовська Н.В.* Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури. К., 2006; *Фурсов А.И.* Борьба вопросов: идеология и психоистория: русское и мировое измерения. М., 2017; *Elovitz P.H.* The making of psychohistory: origins, controversies, and pioneering contributors. New York, 2018.

О.В. Ясь.

ПСИХОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА ПОЛІТИ́ЧНОЇ ЕКОНО́МІЇ, Київська психологічна школа, реально-психологічна школа, Київська наукова школа політичної економії. Сформувалася в останній третині 19 — на поч. 20 ст. Основоположник — професор політ. економії, ректор Київ. ун-ту М.*Бунге*. Представники Київ. психологічної школи — випускники Київ. ун-ту, учні та послідовники М.Бунге вчені-економісти А.Антонович, Д.*Піхно*, Г.Цехановецький, Є.*Слуцький*, О.Білімович — відмежувалися від панівної на той час класичної парадигми політ. економії, виступивши з обґрунтуванням власної наук. позиції, що синтезувала традиції вітчизняної екон. думки та здобутки світ. екон. науки. Спільна проблематика досліджень представників психологічної школи охоплювала питання методології політ. економії, розробку теорії цінності і теорії розподілу, проблеми взаємодії соціальних та екон. інститутів у контексті розвитку ринкових відносин, визначення меж і форм держ. втручання в економіку.

Новизна методологічних підходів до трактування закономірностей екон. розвитку полягала у визначенні предмета політ. економії як науки про закони сусп. діяльності людей, спрямованої на задоволення потреб; застосуванні етико-істор. підходу до аналізу госп. явищ, дослідженні й формалізації психологічних чинників екон. взаємодії. Вихідною екон. категорією представники школи вважали не товар чи гроші, а потреби, які не зводили виключно до матеріальних. Цінність товару розглядали в контексті врахування психологічних чинників — як суб'єктивну оцінку спроможності блага задовольняти певну потребу. Найвагоміший внесок школи в розвиток світ. екон. науки — теорія збалансованого бюджету споживача, розроблена Є.Слуцьким на основі застосування граничних величин і мат. методів аналізу. Маржинальний напрям (теорії граничності) розвивали також Р.Орженцький та О.Білімович.

Визнаючи, що вільне підприємництво і вільна торгівля найповніше відповідають екон. інтересам як окремої особи, так і всього сусп-ва, представники школи разом із тим виступали за регулюючий вплив д-ви на екон. процеси, зокрема щодо стабілізації грошового обігу (М.Бунге, А.Антонович), обґрунтовану кредитну й тарифну політику, антимонопольне регулювання (А.Антонович, Д.Піхно, Г.Цехановецький), запровадження робітн. законодавства (М.Бунге).

Критично ставилися до трудової концепції вартості та екон. теорії К.*Маркса*. Із багатьох найважливіших питань екон. теорії і політики представники школи категорично розходилися з моск. школою, що була, за висловом О.Білімовича, марксистською в теорії і народницькою в політиці. Вважали, що екон. та загальносоціальний поступ залежить від переходу общинної власності у повну приватну власність і розвитку вільного підприємництва. Виступали із критикою соціаліст. ідей, вказуючи, що вони «позбавляють людей реальних життєвих орієнтирів, обертаються диктатом держави і жорстоким пригніченням найелементарніших прав особи» (М.Бунге).

Серед вихованців і послідовників М.Бунге, чиї наук. погляди були близькими до представників психологічної школи, — професори Г.Сидоренко, І.Патлаєвський, І.Тарасов, М.Яснопольський. У близькому за методологією та принципами наукових досліджень руслі працювали Т.*Рильський*, О.Миклашевський, Л.Федорович, Р.Орженцький, М.Цитович, М.*Туган-Барановський*, В.Желєзнов та ін. укр. вчені, які, хоча й не належали до київ. наук. школи безпосередньо, проте мали з нею багато спільного, зокрема етико-істор. підхід до трактування економіки, обґрунтування ринкової перспективи госп. розвитку, критичне ставлення до соціаліст. ідей.

Наук. доробок учених Київ. психологічної школи здобув високу оцінку в західноєвроп. літературі. Зокрема, відзначалися їхні здобутки в дослідженні проблем цінності, розподілу та ін., поєднання історико-реалістичного погляду на проблеми нар. госп-ва з їх ґрунтовною теор. розробкою тощо. Дослідження в працях М.Бунге та ін. представників школи ролі неекон. чинників розвитку сусп. госп-ва, залучення до екон. аналізу соціології, права, психології, етики та ін. галузей суспільствознавства, морально-етична інтерпретація категорій політ. економії, застосування суб'єктивно-психологічного методу вказують на формування інституційних засад в укр. екон. думці останньої третини 19 — поч. 20 ст. Використання граничних величин і мат. методів у дослідженнях О.Білімовича, С.Слуцького, Р.Орженцького засвідчує внесок укр. учених у становлення маржинального та неокласичного напрямів екон. науки.

Праці: *Цехановецкий Г.М.* Значение А.Смита в истории политико-экономических систем. К., 1859; *Його ж.* Краткий обзор политической экономии. «Университетские из-

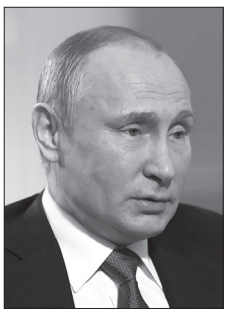

В.В. Путін.

вестия» (К.), 1866, № 3; *Його ж.* Железные дороги и государство: опыт исследования о важнейших предметах экономии и политики железных дорог. К., 1869; *Бунге Н.Х.* Основания политической экономии. К., 1870; *Антонович А.* Теория ценности: критико-экономическое исследование. Варшава, 1877; *Його ж.* Основания политической экономии, вып. 2. Варшава, 1879; *Пихно Д.И.* Закон спроса и предложения: к теории ценности. К., 1886; *Його ж.* Основания политической экономии. К., 1890; *Бунге Н.Х.* Очерки политико-экономической литературы. СПб., 1895; *Слуцкий Е.Е.* Теория предельной полезности. Б/м, 1911; *Билимович А.Д.* К вопросу о расценке хозяйственных благ. Б/м, 1914; *Його ж.* Социальная теория распределения. «Университетские известия» (К.), 1916; *Слуцкий Е.Е.* К теории сбалансированного бюджета потребителя. «Экономико-математические методы» (М.), 1963, вып. 1.

Літ.: Історія Київського університету. К., 1959; *Горкіна Л.П.* Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX — перша третина XX ст.). К., 1994; *Ущаповський Ю.В.* Еволюція теорії цінності в українській економічній думці (від давнини до початку XX ст.). Житомир, 2002; *Злупко С.М.* Засновник Київської школи в політичній економії. В кн.: Українська економічна думка: постаті і теорії. Львів, 2004; М.Бунге: сучасний дискурс. К., 2005; *Небрат В.В.* Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX століть. К., 2007; Є.Слуцький: визнання: творча спадщина з погляду сучасності. К., 2007; *Новікова І.Е.* Історичний розвиток банківської системи в Україні в умовах становлення ринкових відносин (друга половина XIX — початок XX ст.). Кам'янець-Подільський, 2011; *Ущаповський Ю.В.* Ідеї інституціоналізму в економічній думці України XIX — поч. XX ст. К., 2012; *Небрат В.В.* Еволюція теорії державних фінансів в Україні. К., 2013; *Кудласевич О.М.* Українські джерела теорії підприємництва. К., 2014; Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку. К., 2014; *Боднарчук Т.Л.* Протекціонізм в економічній історії України (XIX — початок XX ст.). К., 2017; *Шевченко О.О.* Еволюція господарської системи: методологія аналізу у світовій економічній думці (кінець XIX — початок XXI ст.). К., 2017; Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз. К., 2019.

В.В. Небрат.

ПУ́ТІН Володимир Володимирович (н. 07.10.1952) — президент РФ, рос. держ. діяч, один з ідеологів й організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Канд. екон. н. (1997). Н. в м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*). Після закінчення юрид. ф-ту Ленінгр. ун-ту працював в органах держ. безпеки *СРСР* (1975—90), у т. ч. в Дрездені (Нім. Демократ. Республіка).

Після повернення до СРСР працював на посаді пом. ректора Ленінгр. ун-ту з міжнар. питань. З червня 1991 перейшов на роботу головою К-ту із зовн. зв'язків С.-Петербурга, а 1994 також працював 1-м заст. голови уряду С.-Петербурга.

Після програшу А.Собчака на виборах мера був звільнений. 1996 переїхав до Москви. У березні 1997 призначений на посаду заст. глави Адміністрації президента РФ, нач. Гол. контрольного управління президента РФ. 1997 захистив канд. дис. з економіки в Петерб. гірничому ін-ті. У травні 1998 призначений 1-м заст. глави Адміністрації президента РФ, в червні 1998 — дир. Федеральної служби безпеки РФ, з березня 1999 одночасно обійняв посаду секретаря Ради безпеки РФ.

У серпні 1999 призначений прем'єр-міністром РФ. 31 грудня 1999 хворий президент РФ Б.*Єльцин* пішов у відставку і призначив П. в. о. президента РФ під гарантії недоторканності — особистої та своєї родини. 26 березня 2000 П. обраний президентом РФ. Відразу взяв курс на демонтаж незалежних від д-ви ЗМІ та великого бізнесу. У результаті впливові ЗМІ та цілі сектори рос. економіки опинилися під контролем держ. чи формально приватних корпорацій, якими керували чи володіли особи з найближчого оточення П. — його друзі, університетські однокурсники та викладачі, колеги по службі в КДБ та мерії С.-Петербурга, спортивні тренери, родичі та ін. Відзначився жорстким придушенням національно-визвольного руху в Чеченській Республіці («Друга чеченська війна»).

14 березня 2004 вдруге обраний президентом РФ. У жовтні 2006 проголосив як свій ідеологічний фундамент концепцію *«Русского мира»*. В лютому 2007 виступив із «мюнхенською промовою», що ознаменувала повернення кер-ва Росії до конфронтаційної риторики *«холодної війни»*.

2008 з метою дотримання норм конституції РФ, що забороняла тричі обиратися президентом, вдався до ротації: на виборах главою д-ви став колиш. глава Адміністрації президента РФ Д.Медведєв, який призначив П. прем'єр-міністром РФ, і осн. влада при цьому залишилася в останнього. 2012 відбувалася чергова ротація — П. втретє був обраний президентом РФ, а Д.Медведєв призначений прем'єр-міністром РФ. Це викликало сусп. протести, найбільші з них та найтриваліші проходили на Болотній площі у Москві.

18 березня 2018 П. став президентом РФ вчетверте. 2020 до конституції РФ були внесені поправки, які зняли обмеження на кількість термінів, на які П. міг обиратися главою д-ви (т. зв. обнуління).

Володимир Путін та Україна. Із приходом на вищий щабель рос. політ. кер-ва П. розгорнув тиск на Україну. Так, у грудні 1999 за його ініціативи було проголошено ембарго на поставки газу, нафти та електроенергії до України. Формально це пояснювалося спірними питаннями в енерговідносинах, а фактично було проявом невдоволення прозахідним курсом переобраного Президента України Л.*Кучми* (ембарго було проголошено на тлі його візиту до Франції та США).

Ставши президентом РФ, П. почав транслювати сигнали, що одним із гол. його пріоритетів є реінтеграція пострад. простору. Вже 2000 він заявив, що розпад СРСР був однією з найтрагічніших катастроф 20 ст. Україна посідала центр. місце в його планах. 12 лютого 2001 П. та Л.Кучма досягли домовленостей про поглиблення «стратегічного партнерства». У подальшому, користуючися внутрішньополіт. кризою в Україні, значною мірою інспірованою з рос. сторони, П. домігся 2003 приєднання України до інтеграційного проєкту *Єдиного економічного простору*.

Під час президентських виборів в Україні 2004 відкрито підтримував пророс. кандидата В.*Януковича*. *«Помаранчеву революцію» 2004* сприйняв як особисту поразку та як можливий варіант, за яким сам може позбутися влади. З 2005 розширив підтримку пророс. сил в Україні, став тонше грати на внутр. суперечках між укр. політиками. Ідео-

логічною основою для рос. втручання стала доктрина «Русского мира», проголошена П. у жовтні 2006. Водночас був посилений екон. тиск на Україну, насамперед через нав'язування нерівноправних відносин у сфері газових поставок. Останнє проявилося у т. зв. газових війнах — у січні 2006 та особливо деструктивно в січні 2009.

2008 П. різко виступив проти поглиблення відносин України та *Північноатлантичного альянсу*. Під час засідання НАТО—Росія на полях Бухарестського саміту НАТО він висунув територіальні претензії до України та пригрозив збройною агресією у випадку подальшої реалізації її євроатлантичного курсу.

Під час президентських виборів 2010 підтримав В.Януковича як пророс. кандидата. Після його перемоги домігся підписання Харків. угод (зокрема пролонгації перебування Чорномор. флоту РФ до 2042 в обмін на газові знижки). У грудні 2012 Україна мала приєднатися до Митного союзу РФ, Білорусі та Казахстану, проте саміт в останній момент був зірваний, оскільки В.Янукович погодився на пропозицію *Європейського Союзу* підписати Угоду про асоціативне членство України.

З літа 2013 за наказом П. на Україну здійснювався потужний та системний політ., екон. та інформаційний тиск. 9 листопада він висунув прямий ультиматум — окупація частини території (*Криму* і *Севастополя*, *Луганська*, *Донецька*, *Херсона*, *Миколаєва*, *Одеси*, *Запоріжжя*) у випадку підписання угоди з ЄС. Після цього В.Янукович погодився змінити зовнішньополіт. курс.

П. негативно сприйняв *Євромайдан*, вважаючи його організованим Заходом держ. переворотом з використанням місц. екстремістських елементів. Надавав інформаційну та військово-тех. допомогу режиму В.Януковича, схиляючи останнього до силового розгону масових протестів. Представник П. в міжнар. посередницькій групі В.Лукін за вказівкою з Кремля відмовився візувати *Угоду про врегулювання кризи в Україні* 20 лютого 2014. Вночі 20 лютого розпочалася військ. фаза окупаційної операції в *Автономній Республіці Крим*. П. публічно заперечував рос. належність військовослужбовців, які захопили будинок парламенту АР Крим та ін. органи влади, а також блокували укр. військ. частини та транспортні шляхи. Одночасно з цим Кремль здійснював тиск на нове укр. політ. кер-во, щоби воно не розпочинало силової операції з відбиття рос. агресії. В інформаційній площині проводились інтенсивні пропагандистські кампанії щодо «державного перевороту в Києві» та приходу до влади «українських націоналістів», які планують «репресії проти російськомовного населення».

1 березня 2014 В.Янукович звернувся з листом до П. із проханням провести консультації щодо здійснення Росією в Україні «військової чи поліцейської миротворчої місії», а згодом — з окремою заявою із закликом застосувати ЗС РФ для «відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності та захисту населення України». Того ж дня П. звернувся до Ради Федерації РФ за дозволом на використання армії РФ «на території України» у зв'язку із загрозою життю «співвітчизників, особового складу військового контингенту Збройних сил РФ» у Криму. Дозвіл був наданий того ж дня. На кордонах з Україною було зосереджене 100-тис. рос. ударне угруповання. На поч. березня П. прийняв рішення про *анексію* Крим. п-ва, що було зроблено через проведення незаконних референдумів в АР Крим та м. Севастополь, а 18 березня у Кремлі були підписані «угоди» про їх входження до складу РФ, які порушували норми міжнар. права та міжнар. зобов'язання Росії, включно з Угодою про дружбу, співробітництво та партнерство з Україною та Будапештським меморандумом.

З кінця березня 2014 П. висунув вимогу проведення федералізації України. Одночасно з цим на сх. та пд. України РФ вдалася до агресивних дій за допомогою пророс. орг-цій, представників рос. парамілітарних орг-цій та співробітників рос. спецслужб. 28 березня П. вніс законопроєкт про денонсацію низки російсько-укр. угод, зокрема про умови розподілу Чорномор. флоту від 28 травня 1997, про статус та умови перебування Чорномор. флоту РФ на території України від 28 травня 1997, про взаєморозрахунки, пов'язані з розподілом і перебуванням Чорномор. флоту РФ на території України від 28 травня 1997, а також із «харківською угодою» щодо умов перебування Чорномор. флоту РФ на території України від 21 квітня 2010 (розташування в країні рос. військ. флоту в обмін на газову скидку). До 2 квітня цей документ був ухвалений Держ. думою РФ та Радою Федерації.

17 квітня П. виступив із заявою, що Україна є штучною д-вою, чия територія сформована за рахунок «подарунків» Рос. імперії та СРСР. І висунув вимогу перетворити Україну на федерацію, складовою якої мала стати *«Новоросія»*. Після цього рос. спецслужби активізували операції з імітації державотворення у сх. та пд. областях України: це вдалося лише частково зробити у Донецьку та Луганську, а в Одесі зокрема, призвело до трагедії 2 травня.

6 червня 2014 П. узяв участь у мирних переговорах у Нормандії з новообраним Президентом України П.*Порошенком* за посередництва Канцлера Німеччини А.*Меркель* та Президента Франції Ф.Олланда (далі цей формат отримав назву «нормандський»). Згодом П. публічно підтримав мирний план П.Порошенка і пішов на символічний крок, звернувшися 24 червня до Ради Федерації, щоби скасувати дозвіл на використання збройних сил проти України, що і було зроблено. Але, згідно з рос. законодавством, у президента РФ залишалася легальна можливість використовувати армію за кордоном. Час перемир'я був використаний для посилення сепаратистських сил рос. зброєю та бойовиками.

П. розкритикував відновлення *Антитерористичної операції* після провалу Донец. переговорів. А коли вона почала наближатися до успішного завершення, вдався наприкінці серпня до прямого застосування рос. регулярних підрозділів проти України. 26 серпня в *Мінську* відбулися багаточасові переговори П.Порошенка та П. з широкого кола питань — від війни до газу. Вони закінчилися безрезультатно, і воєн. дії продовжилися. На-

ступного дня Москва порушила питання про потребу зміни тексту Угоди України та ЄС про асоційоване членство та зону вільної торгівлі. 5 вересня 2014 у Мінську у рамках Тристоронньої контактної групи був підписаний «Протокол відносно спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П.Порошенка та ініціатив Президента Росії В.Путіна» (т. зв. Мінськ-1; див. *Мінська угода 2014*).

17 вересня, наступного дня після синхронної ратифікації Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі *Європейським парламентом* та *Верховною Радою України*, П. надіслав лист обом сторонам з вимогою внести зміни до тексту домовленостей. Після отримання негативної відповіді 19 вересня глава рос. уряду Д.Медведєв підписав постанову щодо введення *мита* на укр. товари, якщо Україна почне практичне застосування Угоди з ЄС.

17 жовтня у Мілані (Італія) відбулися переговори П.Порошенка та П. за міжнар. посередництва (2-й саміт *«нормандського формату»*) з усіх проблемних питань. П. продовжував наполягати на *федералізації* України, а умовою мирного врегулювання в *окремих районах Донецької та Луганської областей* (ОРДЛО) висував «прямий» діалог Києва та маріонеткових утворень т. зв. Донец. та Луган. народних республік (далі — ДНР і ЛНР). Україна відмовилася приставати на ці вимоги, і Росія фактично вийшла з мінських домовленостей, провівши в ОРДЛО імітацію місц. виборів із наперед визначеними переможцями.

Далі воєнно-політ. ситуація погіршувалася. 16 січня 2015 П. звернувся до П.Порошенка з листом із пропозицією «скоригувати» лінію розмежування, зафіксовану за підсумками вересневих Мінських домовленостей. Лист був проігнорований, після чого відновилися воєн. дії. 12 лютого після важких переговорів у «нормандському форматі» (2-й саміт) був підписаний «Комплекс заходів із виконання Мінських угод», названий «Мінськ-2» (див. *Мінські угоди 2015*). У подальшому П. постійно апелював до цього документа, який вважав переліком односторонніх зобов'язань України. Українське ж кер-во на підставі документа наполягало на першочерговому виконанні безпекових положень домовленостей. У такій ситуації П. узяв курс на поступову інтеграцію в Росію ОРДЛО у військ., гуманітарній, екон. сферах, без формального політ. визнання «ДНР» і «ЛНР».

19—20 жовтня 2016 відбувся 4-й саміт у «нормандському форматі». Гол. домовленістю стала згода на розробку «дорожньої карти» з імплементації мінських угод на засадах німецько-франц. пропозицій, власне «формули Ф.-В.Штайнмаєра», однак письмово вона не була погоджена. Лідери «Нормандської четвірки» домовилися про 4 нові зони розведення сил та про можливості введення озброєної поліцейської місії *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* на Донбас. Проте в подальшому Україна та Росія по-різному трактували досягнуті принципові домовленості, і переговорний процес знову загальмувався.

2018 П. різко виступив проти створення помісної церкви в Україні. Так, у жовтні він провів окреме засідання Ради безпеки РФ, за підсумками якого висловив загрозу у бік України. У листопаді схвалив захоплення укр. військ. кораблів під час *Керченської кризи 2018*. У грудні 2018 ввів санкції проти укр. фізичних та юрид. осіб. 18 квітня 2019 рос. уряд проголосив новий пакет санкцій: з 1 червня 2019 вводились обмеження на поставку з РФ до України нафти та нафтопродуктів, вугілля, коксу тощо, одночасно рос. ринок закривався від нових груп укр. товарів (труби, папір, вироби легкої пром-сті тощо). Відразу після 2-го туру укр. президентських виборів, 24 квітня, П. підписав указ про спрощення процедури надання рос. громадянства мешканцям ОРДЛО.

Після перемоги на президентських виборах в Україні В.*Зеленського* і пом'якшення зовнішньополітичної позиції Києва П. пішов на деякі поступки, зокрема погодився на проведення обміну військовополонених у вересні 2019. Водночас він посилив вимоги щодо імплементації «формули Ф.-В.Штайнмаєра» до укр. законодавства, проте через сусп. невдоволення в Україні це не було зроблене.

9 грудня 2019 після більш, ніж 3-річної перерви, у Франції відбувся черговий (5-й) саміт у «нормандському форматі». Проривних домовленостей досягнуто не було, однак були окреслені найближчі цілі (активізація обміну полоненими, збільшення ділянок розведення сил та контрольно-пропускних пунктів тощо). Було домовлено також, що наступна зустріч у «нормандському форматі» мала відбутися за 4 місяці. У розвиток домовленостей наприкінці грудня був проведений обмін: в Україну повернулися 76 осіб, в ОРДЛО передані 123. Однак далі цього процес урегулювання не пішов.

У квітні 2021 під виглядом військ. навчань РФ зосередила на українсько-рос. кордоні потужне військ. формування, здатне до широкомасштабної агресії проти України. 13 квітня президент США Дж.Байден зателефонував П. і закликав зменшити напругу, водночас запропонував провести очну зустріч. На саміті президентів США та РФ, який відбувся 16 червня 2021, одними із центр. питань були врегулювання на Донбасі та енергетична безпека України (у контексті прокладання в обхід укр. території газопроводу «Північний потік-2»). Компромісу з укр. питання досягнути не вдалося.

12 червня 2021 П. оприлюднив на офіц. вебсайті президента РФ рос. та укр. мовами псевдонаук. статтю «Про історичну єдність росіян та українців». У ній були викладені рад. та імперський погляди на історію України, а гол. тезою було те, що і сьогодні росіяни, українці та білоруси — «єдиний народ». Поряд із цим Україні висувалися прямі територіальні претензії. Стаття П. стала демонстрацією того, що Росія має наміри продовжити агресивний курс щодо України, не виключаючи повномасштабного вторгнення на її територію.

Літ.: *Dawisha K.* Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia? New York, 2014; *Salminen V.* Putin. Praha, 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Кловер Ч.* Черный ветер, белый снег: новый рассвет национальной идеи. М., 2017; Світова гідридна війна: український фронт. Х., 2017; *Якубова Л. та ін.* Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: аналітична доповідь. К., 2018; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1—2; *Stent A.* Putin's World: Russia Against the West and with the Rest. New York, 2019; *Belton C.* Putin's People: How the KGB

Took Back Russia and Then Took on the West. Б/м, 2020.

В.В. Головко.

ПУШИ́ЛІН Денис Володимирович (н. 9.05.1981) — донец. колабораціоніст, один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. Н. в м. *Макіївка* в сім'ї працівників Макіївського металургійного з-ду. 1998 закінчив Макіївський ліцей № 1. Після школи служив у батальйоні спецпризначення Нац. гвардії України в Криму. 2000 вступив до Донбаської нац. академії буд-ва та арх-ри на ф-т економіки підпр-ва, проте навчання не завершив. Протягом 2011—13 був членом руху «МММ» С.Мавроді (фінансова піраміда). Коли була зареєстрована однойменна політ. партія, висунув свою кандидатуру на перевиборах у *Верховну Раду України* у 94-му окрузі (Київ. область, 2013). Зайняв 19-те місце, отримавши 0,08 % голосів (77 голосів).

Навесні 2014 виступив одним із організаторів збройного захоплення влади в *Донецькій області*, яке відбулося за сприяння Росії (див. *«Русская весна»*). 5 квітня, після арешту П.*Губарєва*, який проголосив себе «народним губернатором» Донеччини, П. назвався його заступником й очолив пророс. мітинг у м. *Донецьк*, а вже 6 квітня очолювана ним група людей захопила будівлю Донец. обласної держ. адміністрації. 7 квітня взяв участь у створенні «суверенної "Донецької народної республіки"» та став співголовою «тимчасового уряду». Протягом наступних місяців «Донецька народна республіка» (далі — «ДНР») за підтримки військовослужбовців рос. армії окупувала сх. частину Донец. обл.

Був одним із організаторів незаконного референдуму 11 травня. 15 травня призначений главою «президіуму верховної ради ДНР» (створена для узурпації влади замість Донец. обласної ради). На поч. червня зазнав замаху, після чого втік до РФ. 18 червня, перебуваючи в *Москві*, склав повноваження «глави президіуму верховної ради ДНР». Натомість очолив орг-цію «Народний фронт Новоросії», яка була створена для просування ідеї об'єднання пд. та сх. областей України в рамках псевдодерж. утворення «Новоросія», однак згодом втратила актуальність.

Восени 2014 повернувся в Донецьк для участі в незаконних виборах до «народної ради ДНР», за результатами яких 14 листопада був призначений заст. голови. У вересні 2015 зайняв посаду «голови народної ради ДНР», змістивши А.Пургіна. Долучився до формування органів окупаційної влади та створення окремої нормативної бази на захоплених територіях.

Наприкінці 2017 очолив орг-цію «Русский центр», створену в окремих районах Донец. обл. (ОРДО; див. також *Окремі райони Донецької та Луганської областей*; ОРДЛО) на виконання функцій «Інтеграційного комітету Росія—Донбас», координатором якої є депутат Держ. думи РФ від анексованого Криму А.Козенко. Структура, сформована у березні 2017, організовує співпрацю адміністрацій рос. міст і регіонів із населеними пунктами ОРДЛО, сприяє обміну досвідом між ОРДЛО та РФ у сфері адм. діяльності, освіти, к-ри, спорту тощо.

31 серпня 2018 в Донецьку внаслідок вибуху загинув ватажок «ДНР» О.*Захарченко*, що спровокувало переділ влади на окупованій Донеччині. П. спромігся заручитися підтримкою РФ. «Народна рада ДНР» призначила його в. о. глави «республіки», а вже після незаконних виборів, які відбулися в ОРДО 11 листопада за повної відсутності конкурентів, П. закріпив за собою статус глави «ДНР». Він також очолив «громадський рух "Донецька республіка"». За сприяння П. в ОРДО була введена практика поділу посад «глави республіки» і «глави уряду». «Раду міністрів ДНР» очолив О.Ананченко.

Сприяв встановленню «зовнішнього керування» на ряді захоплених українських металургійних і вугільних підпр-в Донбасу південноосетинської фірми ЗАТ «Внєшторгсервіс», яку пов'язують із родиною експрезидента В.*Януковича*. З червня 2019 координував організацію процесу видачі паспортів РФ жителям окупованих територій згідно з указом президента РФ В.*Путіна* про спрощення процедури вступу в рос. громадянство для жителів ОРДЛО. Сам П. також отримав рос. громадянство.

Служба безпеки України оголосила П. в розшук за ст. 109, ч. 1 Кримінального кодексу України («дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій»). Внесений до санкційних списків *Європейського Союзу*, США, України. Включений до бази даних вебсайту *«Миротворець»*.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2; Пушилин Денис Владимирович. Web: https://myrotvorets.center/criminal/pushilin-denis-vladimirovich

В.В. Головко, О.О. Кравченко.

Д.В. Пушилін.

Р

РА́БСТВО — соціальний стан, за якого індивіда позбавлено природного права власності на його тіло з усіма його біологічними функціями, а також права на результати праці. Ці права переходять на користь ін. індивіда чи групи, що визнаються власником раба.

Р. важко піддається ідентифікації на тлі ін. станів з ущемленими соціальними правами. Раби часто входили разом із вільними особами до одних соціальних груп (напр., вождівських гвардій (comitatus), монгол. нукерів) чи бюрократії (напр., в *Османській імперії*). Джерела рідко надають можливість вирізнити такі маргінальні групи. Пізніші інтерпретації ще й навмисне заплутують справу, вживаючи термін «раби» для дисфемічного означення нерабських станів (напр., до кріпаків; див. *Кріпацтво*). Тому критерії Р. ще залишаються дискусійною проблемою.

Відчуження від індивіда контролю за тілом та його біологічними функціями вирізняє цей стан від ін. експлуатованих, для яких властиве відчуження результатів праці та обмеження соціальних прав і свобод (напр. селян (див. *Селянство*) та пролетаріату). Оскільки це відчуження найповніше реалізується у праві власника на вбивство, Р. правомірно трактується як «відстрочена смерть». Раб залишається в Р. до тих пір, поки його життя належить комусь іншому, незалежно від того, які екон. та соціальні функції в сусп-ві виконує раб — жебрака чи прем'єр-міністра.

Джерелом Р. є насильство. Тому Р. також вважається формою, функцією насильства. За цим підходом зміст Р. точніше висловлюють синоніми поняття «рабство» — «несвобода» або «неволя», оскільки вони граничнo точно відображають різницю між станом раба та вільної людини. Розуміння форм насильства, властивих Р., дає ключ до ідентифікації представників цього стану в історії та сучасності.

Форми насильства по відношенню до раба. Відчуження від раба права на власне тіло та його біологічні функції знімає обмеження на інтенсивність експлуатації, а також на форми і способи застосування фізичного насильства, аж до позбавлення життя. Вони залежать від біологічної функції чи придатності до певної праці, які експлуатує власник.

Фізичне насильство над рабом, окрім убивства, включає таврування, фізичну іммобілізацію шляхом ув'язнення та каліцтва (осліплення, утинання кінцівок тощо), примус до служби через застосування тілесних покарань або їх загрозу, позбавлення тілесних органів (для фетишизму, залякування; у зв'язку з освоєнням сучасною медициною техніки трансплантації — для донорства органів). Поширене в усі часи сексуальне насильство є різновидом фізичного насильства, оскільки спрямоване на експлуатацію біологічних функцій людини. Крім звичайної практики ґвалтування раба з боку власника, поширеними формами є примусова проституція, контроль шлюбного вибору раба, позбавлення прокреативної функції через ізоляцію (напр., гаремна обслуга) чи каліцтво (євнухи).

Крім осн. способу примусу невільника — фізичного насильства — існують ще 3 форми насильства, які доповнюють чи заміняють його заради ефективнішого функціонування інституту рабства: соціальний, психологічний і культ. примус.

Соціальний примус, що реалізується через правові норми, забезпечує власникам соціально-правові механізми для застосування фізичного насильства щодо раба. Це — позбавлення рабів громадян. прав і свобод, доступних для вільних членів громадян. сусп-ва (узаконення статусу власності, відсутність чи зниження відповідальності за насильство над рабом, обмеження прав раба в суді), засоби соціальної іммобілізації (закріплення станової належності, збереження клієнтських зобов'язань у разі звільнення). Першим проявом соціального примусу є відчуження раба від біологічної родини. Звідси — принцип «раб — це людина без сім'ї», що позбавляє його захисту з боку родичів. Однак концепцію рабства як «соціальної смерті» не варто догматично трактувати як безповоротну смерть. Для деяких соціальних систем, напр. для ісламського сусп-ва, було характерне моральне заохочення власників до звільнення рабів та його юридично-суд. унормування — це служило засобом для спонукання раба до лояльної служби.

Психологічний примус проявлявся у формуванні стереотипних норм взаємного ставлення вільних та невільних членів сусп-ва, а також у вихованні в невільника позитивного сприйняття обставин неволі та усвідомлення його життєвих інтересів. Показне ігнорування сусп-вом існування Р. є водночас проявом як психологічного пристосування вільних осіб до нерівноцінного, нелюдського ставлення до людської істоти в статусі раба, так і засобом психологічного тиску на невільника, а отже методом контролю. У цьому полягає гол. причина мовчання чи непрозорості істор. джерел, коли йдеться про Р.

Культурний примус спрямовувався на виховання в невільниках покірності як обов'язку і здійснювався через соціально

марковані норми мови та к-ри. Власники користувалися правом вибору імені для раба, як правило, із прийнятого сусп-вом рабського антропонімікону. Для рабів встановлювався код вбрання. Рабовласницьке сусп-во впроваджувало культ. сегрегацію невільників. Невільництво викликало до життя псевдонаук. теорії природженості певних народів до Р. та теорії етнічної спеціалізації рабів; їх різновидом є расизм. Подразнюючий ефект цих засобів прямого культ. терору проти невільників компенсувався застосуванням евфемістичної термінології для понять, пов'язаних із Р. Останнє ускладнює розпізнавання Р. в істор. джерелах.

Типи рабства за об'єктом та метою експлуатації. Оскільки людина — це водночас біологічна та соціальна істота, а обмежень на її експлуатацію немає, різні її тілесні органи, а також їхні функції, навички та здібності можуть експлуатуватися одночасно. Тому в чистому вигляді способи експлуатації, як правило, не зустрічаються. Через цільність людської природи неможливо також застосувати критерії прогресу для встановлення ієрархії нижчих та вищих форм експлуатації, напр., доводити вищий характер екон. Р. над патріархальним. Крім того, способи експлуатації не жорстко детерміновані соціальними нормами, й одні й ті самі форми зустрічаються в різних соціальних системах.

Натуралістичне рабство експлуатує раба як біологічну істоту задля задоволення насамперед біологічних потреб власника. Будучи проявом біологічної природи людини, зокрема закладених у ній насильницьких («тваринних») інстинктів і психічних збочень, натуралістичне Р. не є функцією соціальної природи людини. Навпаки, соціально-правові норми людського сусп-ва із плином часу обмежували певні прояви натуралістичного Р., але насильство, що триває, залишається для нього гол. передумовою виживання. Натуралістичною експлуатацією були наполовину забуті нині ритуальні жертвоприношення, використання людських органів (скальпів, черепів, шкіри, волосся, вух, крові, серця, печінки, ін. зовн. та внутр. органів) з різними цілями, зокрема в ролі фетишів, символів влади. В умовах сплеску насильства, напр., під час війн, ці форми знаходять прояв і в сучасності — знущання над військовополоненими є проявом натуралістичної експлуатації, спричиненим психічними аномаліями «рабовласника». Разом із тим натуралістичне Р. в сучасних умовах розвинуло нову форму, що полягає у використанні органів невільника для трансплантації. Однією з найпоширеніших форм натуралістичного Р. (у т. ч. і в сучасності) є сексуальне Р. Найм'якшою формою натуралістичного Р. є використання рабів у ролі ознаки сусп. статусу власника; незважаючи на соціальну обумовленість цієї форми Р., мірилом статусу є передусім кількість задіяних душ, а не їхні здібності.

Невільничий ринок в Алжирі. Фрагмент гравюри. Художник Ян Луйкен, 1684.

Невільничий ринок. Арабська мініатюра 15 ст.

Работоргівлю можна тлумачити як різновид натуралістичного Р., оскільки її метою є використання раба передусім як живої істоти («живий товар»), а не якихось її специфічних функцій чи частин. Тому торг рабами був різновидом торгівлі худобою (звідси поширення значення терміна «бидло» на рабів; польс. bydło — велика рогата худоба), а однією з осн. професійних вимог для работоргівлі були знання біології людини (як фізіології, так і психіки) та мед. практика. Завдяки професійним вимогам репутація професії работоргівця набула слави не лише брудної, а й інтелігентної. Найпримітивнішою ж за соціальною організацією формою работоргівлі є продаж батьками власних дітей.

Натуралістичне Р. — це історично перший, найпримітивніший і безумовно найжорстокіший тип Р. Однак, будучи викликаним біологічними інстинктами, цей тип Р. пристосовувався, як і насильство, до будь-яких соціальних умов і спромігся дожити до сучасності.

Економічне рабство експлуатує здатність раба працею (фізичною та розумовою) продукувати товари і послуги. Звідси походить родове поняття «раб» у слов'ян. мовах. У рим. праві раб кваліфікувався як «instrumentum vocalis» («інструмент, що розмовляє») і аналогічно — в ісламському праві. Та з огляду на садизм натуралістичного Р. всі ці поняття, що вказують на екон. функцію раба, є евфемістичними. Залежно від екон. організації сусп-ва воно мало 2 підтипи:

1) домове Р. передбачало використання невільників у ролі хатньої прислуги (челяді) та робочої сили в сімейних госп-вах. Однак неодмінним супутником домового Р. було сексуальне насильство над рабами з боку рабовласника та старших членів його родини. Із цієї причини хатня прислуга вважалася частиною родини рабовласника, що відобразилося і в термінології. Так, збірне поняття хатніх рабів латинською «familia» (однина — «famulus») перетворилося в європ. мовах на поняття родини. В араб. та османсько-турец. мовах термін «a'ile» історично означав родину в широкому сенсі — кровних родичів разом із челяддю. Через право глав сімейств на сексуальне насильство над невільниками домове Р. по традиції звужено називається також «патріархальним». Однак ця форма експлуатації була не єдиною і не основною, бо родина була також екон. ланкою сусп-ва, причому в умовах *натурального господарства* осн. типом експлуатації було домове Р.;

2) капіталістичне Р. експлуатувало працю невільників задля одержання від неї прибутку у вигляді доданої вартості. Цю форму, яка ще неточно нази-

вається «продуктивним» або «виробничим» Р., тлумачать як класичну. Це однак, — лише данина традиціям західноєвроп. науки 19 ст., для якої античні Греція та Рим визнавалися класичними зразками сусп-ва, тоді як Р. в ін. сусп-вах та епохах науково ще не вивчалося. Марксистська *формаційна теорія*, згідно із цією ж традицією, визнала капіталіст. Р. суспільно вищою формою Р. в цілому. Проте встановлення ієрархії між домовим і капіталіст. Р. має сенс виключно у межах опозиції простого та розширеного вир-в, яким відповідали домове та капіталіст. Р. З огляду на існування ін. форм експлуатації рабів висування капіталіст. Р. на роль вищої форми Р. не має сенсу. До того ж воно ніяк не підлягає критеріям істор. прогресу, оскільки в теперішніх умовах не існує економік, заснованих на рабстві, тоді як «нижча» натуралістична експлуатація все ще існує.

Окремий різновид цього типу Р. — експлуатація невільників на держ. підпр-вах. Її перші приклади дають госп-ва храмів і правителів у найраніших *державах*, а останній — система каторжних таборів у *СРСР* доби сталінізму (відома як *Гулаг*), що обслуговувала новобудови та держ. підпр-ва з важкими умовами праці.

Військове рабство експлуатує бойові навички людини разом з її життям. Історично засвідчені форми воєн. використання рабів мали як примітивні, так і складні з погляду військ. та соціальної організації зразки без виразної тенденції еволюції в часі. До примітивних належать живі заслони (заслони з полонених в монгол. війську), «гарматне м'ясо» з колоніальних солдатів у модерній історії. Серед складних у плані соціальної організації форм військ. Р., яких дуже багато відомо в історії, були кінні євнухи з кочовиків та фінікійські моряки у війську Новоассирійського царства, скіф. лучники в ролі солдатів і поліцейських в Афінах (Греція) та ін. грец. *полісах*, чакари (треновані охоронці) согдійців, тюркська гвардія Аббасидських халіфів, єгип. мамлюки, осман. *яничари*, «балабани» Делійського султанату. Організоване тренування з бойових спеціальностей, наближеність до правлячих осіб і вищих класів сусп-ва, високий рівень матеріального достатку таких невільників та часто-густо наділення їх владними повноваженнями й таке інше разом створюють враження належності цих рабів до вищих верств сусп-ва, маскують їхній справжній соціальний статус невільників. Але точним критерієм їхнього рабського статусу була відсутність у них права розпоряджатися власним життям: вони гинули за хазяїна на полі бою, передавалися в розпорядження іншого, а при перемінах влади не раз знищувалися, як це часто траплялося під кінець мамлюцької династії в Єгипті. Суміщення адм. та військ. функцій виконавчої влади в домодерні часи справедливо зближувало військ. Р. з елітним: військові потрапляли до *еліти*: тюркські гвардійці Аббасидів, висунувшися на військ. службі, перетворювалися на адміністраторів — атабеків, а єгип. мамлюки навіть спромоглися утворити династію (1250—1517). Навпаки, елітне оточення правителів виконувало функції стратегів (переможець варварів у 3х. Рим. імперії Нарсес у 6 ст. та Феофан, переможець рус. флотилії 941 на Босфорі, були палацовими євнухами візант. імператорів). Однак на загал ці два типи не збігалися.

Елітне (бюрократичне) рабство вирізняється від інших тим, що гол. об'єктом його експлуатації є розумові та творчі здібності. Елітність обумовлювалася тим, що такі невільники не були зайняті у вироб. сфері, що потребувала фізичної праці, а обслуговували різноманітні спец. потреби економічно забезпечених верств сусп-ва (правлячого класу, *купецтва*, *духовенства*, бюрократії), що потребували особливих творчих здібностей або спец. підготовки та досвіду. Серед елітних рабів були секретарі, прикажчики, рахівники, літератори, митці та ремісники, архітектори, танцюристи, церемоніальні слуги та представники ін. професій. Такі особи формували передусім обслугу та оточення правителів д-в. Нерідко вони залучалися до виконання держ. функцій, таких як кер-во скарбницею, дипломатична служба, буд. проєкти, адміністрування провінцій. У такому разі вони звичайно походили з військ. невільників і разом утворювали військово-бюрократичний прошарок елітного невільництва, а в соціальному плані — самостійну (часто маргінальну) групу правлячого класу.

Як й ін. типи невільництва, елітні невільники піддавалися різноманітним формам насильства. Так, кастрація, що була дуже частим супутником елітного невільництва, була як засобом соціальної та фізичної іммобілізації, так і різновидом натуралістичного Р., тому що вона здійснювалася як засіб надання рабам нових якостей — ін. голосу, більшої інтелігентності (у дусі наук. уявлень свого часу), потрібних для культових цілей соматичних ознак (відсутність оволосіння, чистота та юнацька свіжість кольору шкіри, огрядність статури), персональної відданості хазяїну. Факт кастрації зазвичай точно вказує на невільницький статус держ. службовців (за винятком окремих випадків, коли кастрація застосовувалася як спосіб покарання, що, напр., практикувалося в Китаї та *Візантії*). Перший такий досвід використання рабів на адм. службі належить до часів Новоассирійського царства.

Рабство в історії людства. Раби — це історично перший експлуатований сусп. стан. Продемонструвавши багатство форм пристосування до різних екон. і соціальних систем, Р. збереглося до сучасності. При цьому найбільш живучим виявився історично перший його тип — натуралістичне Р. Ін. типи Р. — екон., військ. та елітне — були відповіддю на конкретні сусп. виклики в конкретних істор. умовах. Тому в історії окремих сусп-в чи регіонів Р. переживало по кілька піднесень, як, напр., у країнах Середземномор'я (особливо Італії, Іспанії, Єгипті) у давнину та пізньому середньовіччі, Великій Британії в давнину та модерні часи. Специфічність соціальних умов, що викликали повстання проти Р., полягала в тому, що раби в жодному сусп-ві не були одним-єдиним гнобленим станом — поряд із ним існував щонайменше ще один, який відрізнявся від стану рабів більшою особистою свободою. Усе це заперечує ідею подавати експлуатацію рабів як відмінну ознаку якогось періоду людської історії, не кажучи вже про те, щоби вбачати в ній базис специфічної соціально-екон. формації. Неможливою є також еволюційна регіонально-хронологічна класифікація Р., напр., із такими стадіями, як патріархальне, античне, модерне тощо.

Нерівномірністю в хронологічно-регіональному вимірі відзначалася також работоргівля. Попри її загалом значне поширення у світі, основні її потоки зумовлювалися конкретними регіонами споживання та постачання, а також інфраструктурою доставки.

Роль Р. була неоднаковою в історії різних сусп-в і тому не піддається широким узагальненням. Воно обумовлювалося різноманітними чинниками, передусім соціальним ладом, держ. інститутами, екон. системою, нарешті типом Р. та роллю певного сусп-ва в работоргівлі. Демократ. сусп-ва, з їхнім порівняно чисельним середнім класом, створювали умови для значного поширення екон., передусім капіталіст., Р. та работоргівлі (античні Греція та Рим, середньовічні Венеція та Генуя). Там використання рабів на держ. службі — цивільній та військовій — зводилося до короткочасних експериментів і було радше винятком (Афіни). У деспотичних патримоніальних д-вах найбільш звичайною формою Р. було екон. домове, а ізольованість держ. апарату від сусп-ва створювала потребу в мілітарному та елітному Р., які обслуговували д-ву (ісламські країни, Китай, *Київська Русь*, Моск. д-ва, степові імперії Євразії). Регіони споживання та регіони-посередники, де перебували гол. работорг. ринки, становили передові екон. та соціальні системи свого часу (Рим. імперія, Араб. халіфат, Хорезм, Согдіана, Китай, Генуезька та Венеціанська республіки, європ. колоніальні імперії ранньомодерного часу, США). Навпаки, регіони постачання переживали тривалі періоди соціальної та екон. відсталості та стагнації (Сх. Європа, Кавказ, Африка) — це відбувалося через розбіжність інтересів правлячих еліт, залучених у работоргівлю, з інтересами підданців, які виконували роль товару.

Рух за знищення Р. (аболіціонізм), що виник у 3х. Європі та США наприкінці 18 ст., привів там до заборони Р. до кінця 1860-х рр. Під тиском європ. д-в і США на д-ви Сходу (він, щоправда, переслідував також колоніалістські цілі) Р. було заборонене в більшості д-в світу. 1926 в рамках *Ліги Націй* була ухвалена перша міжнар. Конвенція проти рабства. *Загальна декларація прав людини*, ухвалена *Організацією Об'єднаних Націй* 1948, проголосила заборону Р. та работоргівлі.

Однак Р. не зникає і в сучасному світі, що доводить фундаментальність причин його існування. Конвенція ООН про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами (1950) і Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства (1956), засвідчили пристосування Р. до сучасних умов поширення *демократії* та відкритості влади. Зникли лише ті форми, що відкрито обслуговували державні, а отже публічні, функції, — військ. та елітне Р. Проте і в сучасних умовах зміцнення гарантій прав людини та демократ. форм державоустрою сусп-ва попросту виробили ін. ефективні способи виконання відповідних функцій особисто вільними громадянами (хоч поняття «служба», яке досі описує персональні зобов'язання бюрократії та військовиків, вказує на колишні засади цієї діяльності). Публічна демонстрація статусу сусп. лідера розмірами особистого почту вже не потребує використання невільників. Натомість приватні сфери людського життя, такі як хатнє госп-во і персональне обслуговування, приватні підпр-ва, проституція, донорство, залишили простір для екон. та натуралістичного Р. Ще не зникло Р. у країнах, що розвиваються, хоча існує там нелегально, в обмеженому масштабі. Не зникають, а в посткомуніст. д-вах Сх. та Пд.-Сх. Європи навіть переживають сплеск Р. та работоргівля з метою сексуальної експлуатації. За даними правозахисних орг-цій, щорічно у світі поневолюються до 700 тис. людей, а за оцінками уряду США, — до 2 млн. Сексуальна та екон. експлуатація приносять кримінальним угрупованням до 7 млрд дол. США річного прибутку. Натуралістичне Р. знаходить також дедалі нові прояви. Тому Р. як функція насильства може відмерти тільки разом із насильством.

Літ.: *Лучицкий И.В.* Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV—XV вв. К., 1886; *Його ж.* Рабство и русские рабы в Руссильоне в XIV—XV вв. «Университетские известия» (К.), 1886, № 11; *Ингрэм Дж.К.* История рабства от древнейших до новых времен. СПб., 1896; *Летурно Ш.* Эволюция рабства. М., 1898; *Hadjinicolaou-Marava A.* Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin. Athénes, 1950; *Westermann W.L.* The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia, 1955; *Verlinden Ch.* L'esclavage dans l'Europe mé, diévale, t. 1. Brugge, 1955; T. 2. Gent, 1978; *Łowmiański H.* Zagadnienie niewolnictwa u słowian we wczesnym średniowieczu». В кн.: VIII powszechny sjazd historyków polskich: historia Polski do połowy XV wieku. Warszawa, 1960; *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. В кн.: *Маркс К.* и *Энгельс Ф.* Сочинения, т. 21. М., 1961; *Маркс К.* Капитал, т. 3. Там само, т. 25, ч. 2. М., 1962; *Köpstein H.* Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz: Philologisch-Historische Untersuchung. Berlin, 1966; *Gioffré D.* Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV [Collanta storica di fonti e studi diretta da G.Pistarino], t. 11. Genova, 1971; *Fisher A.* Muscovy and Black Sea Slave Trade. «Canadian-American Slavic Studies», 1972, vol. 6, nr. 4; *Rubin G.* The Traffic in Women: Notes on Political Economy of Sex. В кн.: Toward an Anthropology of Women. New York, 1975; *İnalcık H.* The Servile Labor in the Ottoman Empire. В кн.: The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern. New York, 1979; *Crone P.* Slaves on the Horses: The evolution of Islamic Polity. Cambridge, 1980; *Fisher A.* Chattel Slavery in the Ottoman Empire. «Slavery and Abolition», 1980, vol. 1, N 1 (May); *Wiedemann T.E.J.* Greek and Roman Slavery. Oxford, 1981; *Heers J.* Esclaves et domestiques au Moyen Age dans le monde méditerranéen, Paris, 1981; *Hellie R.* Slavery in Russia 1450—1725. Chicago, 1982; *Patterson O.*Slavery and Social Death: A Comparative Study. Cambridge, Massachusetts, 1982; *Phillips W.D.* Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade. Minneapolis, 1985; Рабство в странах востока в средние века. М., 1986; *Gordon M.* L'esclavage dans le monde arabe, Vile — XXe siécle. Paris, 1987; *Karras R.M.* Slavery and Society in Medieval Scandinavia. New Heaven — London, 1988; *Wallon H.* Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité. Paris, 1988; *Lewis B.* Race and slavery in the Middle East: An Historical inquiry. New York — Oxford, 1992; *Lal K.S.* Muslim Slave System in Medieval India. New Delhi, 1994; *Erdem H.Y.* Slavery in the Ottoman Empire and its demise, 1800—1909. Oxford, 1996; *Фроянов И.Я.* Рабство и данничество у восточных славян (VI—X в.). СПб., 1996; *Пріцак О.* Походження Русі, т. 1—2. К., 1997; Slavery in the Islamic Middle East. Princeton, 1999; *Golden P.* The Terminology of slavery and Servitude in Medieval Turkic. В кн.: Studies in Central Asian History in honor of Yuri Bregel. Bloomington, Indiana, 2001; *McCormick M.* Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300—900. Cambridge, 2001; *Quirini-Poplawska D.* Włoski handle czarnomorskimi niewolnikami w

Д.О. Разумков.

późnym śreniowieczu. Kraków, 2002; *Meouak M.* Saqāliba, Eunuques et esclaves á la conqête du pouvoir: Géographie et histoire des élites politiques 'marginales' dans l'Espagne umayyade. Helsinki, 2004.

О.І. Галенко.

РА́ДА МАЙДА́НУ — див. *«Майдан»*.

РАДИКА́ЛЬНА ПА́РТІЯ ОЛЕ́ГА ЛЯШКА́ — укр. партія, що постала як парламентська на хвилі сусп. попиту на нових політиків і політ. сили за підсумками *Революції гідності 2013—2014.*

Була утворена на основі Укр. радикально-демократ. партії (сформована в серпні 2010, зареєстрована Мін-вом юстиції України 28 вересня 2010). У серпні 2011 партія змінила назву на «Радикальна партія Олега Ляшка». Лідером став О.Ляшко. 2014 партія, відійшовши від попереднього образу «самотнього бунтаря», трансформувалася в самодостатню політ. силу. Стрімке зростання рейтингу партії та її лідера відбувалося внаслідок ефективного «політтехнологічного винаходу» її розбудови як протестної політ. сили та обрання символом партії «вил», що формально вказувало на сел. протест проти влади. Р.п.О.Л. створювалася як класична лідерська партія, що прагнула залучити на свій бік якомога більше потенційних виборців з укр. «глибинки», насамперед за рахунок розмиття програмних ідей і зведення їх до якоїсь максими, що часто межувала з популізмом.

У березні 2014 позачерговий з'їзд Р.п.О.Л. висунув О.Ляшка кандидатом на пост *Президента України*. На позачергових виборах 25 травня він посів 3-тє місце, одержавши 8,3 % голосів виборців.

Партія у вигідному для себе руслі взяла участь у позачергових парламентських виборах 2014. Зареєстрований ЦВК України парт. список налічував 223 кандидати в депутати. До «прохідної» частини були включені парт. активісти, учасники *Антитерористичної операції*, діячі к-ри, а також представники великого бізнесу. Соціологи зазначали, що виборцями Р.п.О.Л. були громадяни, більш вразливі до популізму, з порівняно невисоким рівнем освіти і здебільшого молодь.

Сформована у *Верховній Раді України* фракція Р.п.О.Л. швидко набула достатнього впливу, попри те, що її склад становив лише 5 % заг. чисельності депутатів. Вона ввійшла до коаліції з «Блоком Петра Порошенка», *«Народним фронтом»*, «Батьківщиною», *«Самопоміччю»*. Представники Р.п.О.Л. отримали посади в уряді (зокрема портфель віцепрем'єра), а також її представники ввійшли до складу кер-ва кількох парламентських к-тів.

Як парламентська партія Р.п.О.Л. обслуговувала кілька груп інтересів. Депутати фракції діяльності левову частку зусиль спрямовували на пошук ситуативного партнерства, яке давало змогу ухвалювати рішення, вигідні для бізнесу партійців, лобіювали інтереси ін. фінансово-пром. груп. 1 вересня 2015 фракція Р.п.О.Л., висловивши незгоду зі змінами, прийнятими ВР України до Конституції України (стосувалися децентралізації), оголосила про перехід в опозицію та відкликала свого представника з *Кабінету Міністрів України*.

Антикорупційні органи не раз висували депутатам від Р.п.О.Л. звинувачення у причетності до корупції. 2015 *Служба безпеки України* у залі засідання ВР України провела затримання депутата-радикала І.Мосійчука за підозрою в політ. корупції.

На позачергових виборах до ВР України 9-го скликання (21 липня 2019) партія набрала 4,1 % голосів виборців, що не дало їй можливості здобути статус парламентської партії.

Офіц. вебсайт партії: http://liashko.ua

Літ.: *Гладких В.* В компании Ляшко: кого ведет в Раду радикал. «РБК-Украина», 2014, 3 октября (https://daily.rbc.ua/rus/show/kampaniya-lyashko-kogo-vedet-v-radu-radikal-03102014163300); *Чернышев Р.* Люди и вилы: анализ передвыборного списка партии Олега Ляшка. «Liga.net», 2014, 26 сентября (https://news.liga.net/politics/articles/lyudi_i_vily_analiz_predvybornogo_spiska_partii_olega_lyashko); *Кривко А., Кузіва О.* Радикальна деградація: від Франка до Ляшка. «Українська правда», 2017, грудень (https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/12/radykalna_degradacija).

С.С. Падалка.

РАЗУМКО́В Дмитро Олександрович (н. 08.10.1983) — політик, держ. діяч, Голова *Верховної Ради України* (29 серпня 2019 — 7 жовтня 2021). Н. в м. *Бердичів*. Закінчив *Київський національний університет імені Тараса Шевченка* за спеціальністю «міжнародні економічні відносини» (2007), Нац. ун-т держ. податкової служби України (2011), здобув кваліфікацію економіста та юриста. Трудовий шлях розпочав у Мін-ві регіонального розвитку та буд-ва України. Місяць працював у *Кабінеті Міністрів України*. Потім перейшов у підприємництво — займався політ. піаром.

2006 вступив до Партії регіонів, був помічником нар. депутата від Партії регіонів (до 2007). 2010 вийшов із лав цієї політ. сили. Співпрацював із С.*Тігіпком* над політ. проєктом «Сильна Україна». 2013—14 був радником голови Кіровогр. обласної держ. адміністрації. Навесні 2014 входив до штабу кандидата на пост Президента України С.Тігіпка на позачергових президентських виборах. 2015—18 повернувся до піар-бізнесу.

2018 увійшов до політ. команди кандидата на пост Президента України В.*Зеленського*. Спочатку працював радником із внутр. політики, а після створення виборчого штабу — його спікером, займався формуванням статусу кандидата як політ. фігури. Вважається одним із творців політтехнології роботи з виборцями, коли ставка робиться на молодь. 27 травня 2019 обраний головою партії *«Слуга народу»*, яка взяла участь у дострокових виборах до ВР України 9-го скликання. На загальнодерж. виборчому окрузі 21 липня 2019 обраний нар. депутатом України. 29 серпня 2019 обраний Головою ВР України («за» проголосували 382 депутати). Ініціював зміни в організації роботи ВР України: зняття депутатської недоторканності, протидію т. зв. кнопкодавству, запобігання прогулам депутатів тощо.

Брав активну участь у міжнар. політиці, зокрема в роботі органів міжпарламентського співробітництва. 2019 обраний співголовою Міжпарламентської асамблеї ВР України, Сейму Литов. Республіки і Сенату Республіки Польща, Міжпарламентської асамблеї Парламенту Грузії, Парламенту Республіки Молдова і ВР України, головою Виконавчого к-ту Нац. парламентської групи в Міжпарламентському союзі. 2021 між Р. та В.Зеленським

посилилися політ. протиріччя (зокрема стосовно дотримання регламенту роботи ВР України та ухвалення рішень *Ради національної безпеки та оборони України*). Після кількох публічних конфліктів 7 жовтня 2021 Р. був відправлений у відставку.

Літ.: Руденко С. 10 фактів із життя лідера партії «Слуга народу» Дмитра Разумкова. «Espreso.tv», 2019, 27 травня (https://espreso.tv/article/2019/04/08/10_faktiv_iz_zhyttya_dmytra_razumkova_golovnogo_polittekhnologa_zelenskogo); Кравець Р. Дмитро Разумков: Я не бачу передумов ні для ротації уряду, ні для дострокових виборів. «Українська правда», 2019, 21 листопада (https://www.pravda.com.ua/articles/2019/11/20/7232452); *Неймырок Д., Поддубный Н.* Разумков: «С Богданом рабочие отношения. Мы часто друг с другом не соглашаемся, назовем это так. Но драк с ним не было». «Гордон», 2020, 15 января (https://gordonua.com/publications/razumkov-s-bogdanom-rabochie-otnoshenija-my-chasto-drug-s-drugom-ne-soglasha-emsja-nazovem-eto-tak-no-drak-s-nim-ne-bylo-1479912.html).

С.С. Падалка.

РАЙ — «город», що двічі згадується в *Галицько-Волинському літописі*: 1) у статті за 6763 р. (події зими 1253/54; король *Данило Галицький* під час походу на *ятвягів* (або повертаючися з цього походу) бачить на березі якогось озера «гору красну и градъ, бывшій на нєй прєжє, имєнємъ Рай»); 2) у статті за 6795 р. (події зими 1287/88; у Р. зупиняється під час подорожі хворий волин. кн. *Володимир Василькович* і укладає тут заповіт).

Традиційно (починаючи з М.Балінського і М.*Барсова*) Р. ототожнювали з Райгородом (нині м. Райгруд Граєвського пов. Підляського воєводства, Польща), розташов. на березі Райгродського оз. (оз. Лик). П.*Раппопорт* вважав, що в літописі йдеться про два різних пункти: Р., згаданий у статті за 6763 р., був розташов. у землях ятвягів (а отже, може бути ототожнений з Райгрудом у сучасній Польщі), а Р., згаданий у статті за 6795 р., — це городище в с. Яревище Ковельського р-ну Волин. обл. (на березі р. Прип'ять; прит. Дніпра). О.Златогорський і С.Демедюк локалізують Р. в урочищі Гора/Сад на сх. околиці смт *Шацьк* (на березі оз. Люцимир), де вони досліджують багатошарову археол. пам'ятку (*лужицька культура*, *поморська культура*, *вельбарська культур, празька культура*, *райковецька культура*, давньорус. період 10 ст., давньорус. період 11 — 1-ї пол. 12 ст., давньорус. період 12—13 ст., середньовічний період 15—16 ст.).

Літ.: *Раппопорт П.А.* Город Рай. «Acta Baltico—Slavica» (Białystok), 1969, t. 6; *Златогорський О., Демедюк С.* Рятівні дослідження у селищі Шацьк на Волині 2009—2010 рр. В кн.: Археологічні дослідження в Україні: 2010. К.—Полтава, 2011; *Їх же.* Давньоруське городище «Рай» у селищі Шацьк на Поліссі. «Археологія і давня історія України», 2013, вип. 11.

Д.Я. Вортман.

РА́ССЕЛ Бертран (Бертран Артур-Вільям Рассел, 3-й граф Рассел; Bertrand Arthur William Russell, 3. Earl Russell; 18.05.1872—02.02.1970) — брит. філософ, логік, математик, громад, діяч, один із найвпливовіших європ. інтелектуалів 20 ст., якого інколи порівнювали з *Вольтером*. Один з основоположників англ. неореалізму та неопозитивізму. Н. в Рейвенскрофті, що нині перебуває в графстві Гвент (Уельс, Велика Британія). Походив з аристократичної родини, яка відзначалася традиціями вільнодумства та лібералізму. Вищу освіту здобув у Трініті-коледжі Кембриджського ун-ту. Викладав в ун-тах Великої Британії, Китаю та США.

Автор бл. 4,3 тис. публікацій, серед яких чільне місце посідають праці з мат. логіки та аналітичної філософії, а також есе з різноманітних питань освіти, історії, політ, теорії, релігієзнавства, етики тощо. Особливу популярність здобули праці Р. «Проблеми філософії» («The Problems of Philosophy»; 1912) та «Історія західної філософії» («A History of Western Philosophy»; 1945).

Із кінця 19 — поч. 20 ст. брав активну участь у громадсько-політ. житті під гаслами демократизації виборчого законодавства, пацифізму, *соціалізму*, через що зазнавав переслідувань. 1920 у складі делегації Лейбористської партії здійснив поїздку до РСФРР, де перебував бл. 5 тижнів і мав зустрічі з В.*Леніним,* Л.*Троцьким,* Максимом *Горьким*. Соціаліст. симпатії не завадили Р. різко негативно оцінити комуніст. режим. Свої враження від перебування в РСФРР Р. відобразив у книзі «Практика та теорія більшовизму» («The Practice and Theory of Bolshevism»; 1920). Із серед. 20 ст. Р. брав активну участь у боротьбі за мир, проти гонки озброєнь і війни у В'єтнамі в ролі одного з організаторів і керівника Пагуошського руху (1957), засн. Фонду миру та ін. Відкрите листування Р. з лідерами *СРСР* та США наприкінці 1950-х — у 1960-х рр. мало на меті схилити керівників наддержав до компромісу. Одночасно Р. гостро засуджував рад. інтервенцію в Угорщину (1956) та Чехословаччину (1968).

Лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1950).

Дослідженням життя та творчої спадщини Р., популяризацією його ідей сьогодні займаються Расселовський дослідницький центр Мак-Мастерського ун-ту в Канаді, Фундація миру ім. Б.Рассела, Т-во ім. Б.Рассела.

Праці і тв.: The Basic Writings of Bertrand Russell, 1903—1959. London — New York, 1961; The Autobiography of Bertrand Russell, vol. 1—3. London, 1967—69; Collected Papers, vol. 1—15, 28, 29. Routledge and Taylor & Francis Group, 1983—2005 (усього намічено видати 34 т.).

Літ.: *Lewis J.* Bertrand Russell: Philosopher and Humanist. London, 1968; *Eames E.R.* Bertrand Russell's Theory of Knowledge. London, 1969; *Jager R.* The Development of Bertrand Russell's Philosophy. London, 1972; *Clark R.W.* The Life of Bertrand Russell. London, 1975; *Clark R.W.* Bertrand Russell and His World. London, 1981; *Ryan A.* Bertrand Russell: A Political Life. New York, 1988; *Moorehead C.* Bertrand Russell. New York, 1992; *Hager P.I.* Continuity and Change in the Development of Russell's Philosophy. Dordrecht, 1994; Bertrand Russell and the Origins of Analytic Philosophy. Bristol, 1996; Bertrand Russell's Ethics. Bristol, 2006; *Monk R.* Bertrand Russell: 1872—1920. The Spirit of Solitude, vol. 1: 1921—1970; The Ghost of Madness, vol. 2. New York, 1997—2001; Bertrand Russell's Life and Legacy. Vernon Press, 2017; *Santayana G.* The Philosophy of Bertrand Russell. Jovian Press, 2018.

В.В. Кравченко.

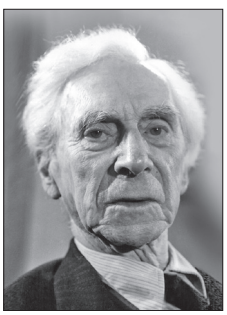

Б. Рассел.

Н.С. Рашба.

РА́ШБА Ной Самійлович (05.06.1916—29.08.1986) — історик, фахівець із пізньосередньовічної та ранньомодерної історії України, Польщі, Туреччини, ін. країн Центр. і Сх. Європи та Передньої Азії. Н. в м. *Київ*. Після революції його родина переїхала до *Харкова*. 1938 заочно закінчив Ленінгр. пед. ін-т. 1945—50 викладав у Харків. вчительському ін.-ті, а з 1950 до виходу на пенсію 1976 працював викладачем, старшим викладачем, доцентом Харків. ін-ту к-ри (до 1964 — Харків.

Музей Революції гідності. Фрагмент експозиції в Інформаційно-виставковому центрі. Київ, Будинок профспілок. Фото 2019.

держ. бібліотечний ін-т). 1961 захистив канд. дис. «Польсько-турецькі відносини наприкінці XVI — на початку XVII ст. і зовнішня політика Польщі в період польсько-турецької війни 1620—1621 рр.», в якій докладно розглядалася *Хотинська війна 1621.* Р. ініціював створення збірника джерел «Османська імперія у першій чверті XVII ст.», в якому вперше було надруковано переклади джерел (з вірм., турец., польс., нім. мов), що висвітлюють історію міждерж. відносин у Центрально-Сх. Європі в 1-й чверті 17 ст., підготував для видання синтетичний нарис з історії взаємин *Речі Посполитої* та *Османської імперії* 16 — 1-ї пол. 17 ст., переклади і коментарі джерел польс. і нім. мовами. Багато уваги приділяв історії м. *Кам'янець-Подільський*, особливо його вірм. громади. Автор бл. 50 наук. праць.

П. у м. Харків.

Праці: Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. і Росія. «УІЖ», 1959, № 6; К истории польско-турецкой войны 1620—1621 гг. «Краткие сообщения Института славяноведения», 1963, вып. 37; Армяне на польской дипломатической службе в XVI—XVII веках. «Историко-филологический журнал Академии наук Армянской ССР», 1974, № 2 (у співавт.); Общественно-политическая жизнь армянской колонии в Каменце-Подольском (XVI—XVII вв.). Там само, 1976, № 4; Wojna chocimska 1621 roku. Kraków, 1979 (у співавт.); Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII ст. В кн.: Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов. М., 1984.

Літ.: *Головко О.Б., Лиман С.І.* Відносини Речі Посполитої і Османської імперії XV—XVII ст. у науковій спадщині Н.С. Рашби. «Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені І.Огієнка: історичні науки», 2010, т. 20; *Їх же.* Сходознавчі дослідження українського історика Н.С. Рашби. «Східний світ», 2011, № 2.

О.Б. Головко.

РЕВОЛЮ́ЦІЇ ГІ́ДНОСТІ МУЗЕ́Й, Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної сотні — Музей Революції гідності — багатофункціональна музейна н.-д., культурно-освітня та науково-методична державна інституція, що належить до сфери управління *Українського інституту національної пам'яті* і розміщується в м. *Київ*. Місія музею: збирати, досліджувати, презентувати й поширювати досвід і пам'ять про боротьбу за нац. й особисту свободу, гідність і права; на прикладі *Революції гідності 2013—2014* та жертви героїв *«Небесної сотні»* плекати ідеали Майдану — солідарність, спільну відповідальність і дію; сприяти дискусії та осмисленню історії; спонукати творчість і критичне мислення; заохочувати громад. ініціативи для становлення демократ. цінностей в Україні. Музей створено розпорядженням *Кабінету Міністрів України* від 18 листопада 2015. 18 січня 2016 зареєстровано держ. заклад «Меморіальний комплекс Героїв Небесної сотні — Музей Революції гідності». Указом *Президента України* від 12 квітня 2016 йому надано статус національного. У вересні 2016 ген. дир. музею за результатами конкурсу обрано І.Пошивайла.

Р.г.м. започатковано ініціативою «Музей Майдану / Музей Свободи», яка працювала над концепцією музею, збирала артефакти та свідчення, забезпечувала зберігання, дослідження й популяризацію об'єктів, предметів і місць, пов'язаних з подіями Революції гідності 2013—14. Створення музею на різних етапах підтримували Самооборона Майдану, родини героїв «Небесної сотні», ініціативна група поранених/постраждалих на Майдані, а також Укр. ін-т нац. пам'яті, Мін-во к-ри України, Київ. міська держ. адміністрація, Музей І.Гончара, Нац. заповідник «Софія Київська» (див. *«Софія Київська»*), Нац. музей історії України у ІІ світ. війні (див. *Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років національний музей*).

2014—15 Київ. міська держ. адміністрація, залучивши експертів і громадськість, провела міжнар. відкритий конкурс «Територія гідності / Terra Dignitas». 21 лютого 2017 *Верховна Рада України* ухвалила закон, яким зобов'язала вибрати проєкт меморіально-музейного комплексу за результатами архіт. конкурсу. 2017—18 Київ. міська рада надала музею у постійне користування земельні ділянки на алеї Героїв Небесної сотні заг. площею бл. 3 га. 2017 указом Президента України створено орг. к-т з питань розвитку меморіального комплексу; за дорученням к-ту експертна група розробила концепцію, яка передбачає 3 осн. організаційно-функціональні компоненти закладу: Меморіал Героїв, Музей Майдану і Дім Свободи. 2017—18 згідно з розпорядженням КМ України відбувся міжнар. відкритий архіт. конкурс (замовник — Мін-во к-ри України, організатор — нім. бюро «Phase eins»), на який подано 65 заявок із 12 країн. У номінації «Меморіал Героїв Небесної сотні» міжнар. журі визначило переможцями архіт. конкурсу І.Волинець і М.Процик («MIstudio», *Львів* — Роттердам; Нідерланди), у номінації «Музей Революції гідності» — архіт. Я.Кляйгуса і Й.Кресснера («Kleihues+Kleihues Gesellschaft von Architekten mbH», Берлін; Німеччина). 2018 КМ України визначив, що музей є замовником буд-ва. Реалізація проєктів ускладнюється затягуванням слідчих дій і суд. розглядів у кримінальних провадженнях про злочини, вчинені у зв'язку з масовими протестами 2013—14. Для вирі-

шення проблемних питань постановою КМ України від 26 травня 2021 утворено міжвідомчу робочу групу з питань реалізації проєкту «Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної сотні — Музей Революції гідності».

Музей активно діє на тимчасових майданчиках, зокрема в Інформаційно-виставковому центрі Музею Майдану (в Будинку профспілок), Дослідницько-ресурсному й експозиційному центрі та Галереї протестного мист-ва Музею Майдану (колиш. особняк графині Уварової, нині — адм. будівля на вул. Липській, 16), освітньо-виставковому просторі «М³: Майдан, Меморіал, Музей» (місце майбутньої музейної будівлі на алеї Героїв Небесної сотні, 3-5). Музей має великий фото- і відеоархів (медіатеку), документи, книжки майданівської ініціативи Б-ки Майдану й наук. книгозбірню — сучасних видань на тему протестів і революцій. Збірка музею налічує бл. 3 тис. одиниць зберігання й активно поповнюється. Її складові: взірці політичні агітації, предмети побуту й захисту, барикадний «хендмейд», протестне мист-во. Серед артефактів — інсталяція «Різдвяна шопка», живописні полотна «Майбутнє України», простелений сітілайт з вул. Інститутська, поплавлені пожежею речі з Будинку профспілок, конструкція «Йолки» із прапорами, постерами та слоганами, пневмогармата і катапульти, автомобіль автомайданівця, польова кухня, мармурова плита-скульптура «Новій Україні» митця П.Роті з Франції, велоконструкція француза Г.Аламі, «коктейлі Молотова», речі героїв «Небесної сотні», мальовані каски і щити. У мистецькій колекції — твори художників Ю.Білака (Франція), О.Белюсенка, О.Босак, Г.Вишеславського, М.Гончарова, А.Єрмоленка, А.Кахідзе, О.Ком'яхова, В.Корчинського, О.Манна, О.Мельника, А.Набоки, І.Пішти, О.Рондяк (США), С.Радька, О.Ройтбурда, К.Ткаченко, І.Семесюка, М.Соченко, Н.Тітова, Л.Хоменко, О.Чекменьова, Т.Чепрасової та ін.

2016—21 музей провів бл. 400 культурно-освіт. і комеморативних заходів, організував понад 100 виставкових проєктів (у т. ч. мультимедійні, мандрівні, вуличні та закордонні, зокрема на *майдані Незалежності*, у «Мистецькому арсеналі», Укр. домі, ВР України, парламенті Шотландії, Домі європ. історії Європ. парламенту в Брюсселі (Бельгія), Музеї плакату в Польщі, Укр. музеї в Чикаго; США); встановив інформаційно-навігаційні стенди «Місця Революції гідності» в центрі Києва; бл. 40 тематичних видань (зокрема «Небесна сотня: життєписи»; «Майдан: пряма мова», графічні романи «Історія з Майдану» і «Мальована історія Майдану» О.Ком'яхова, каталог «Революціонуймо!», серія книг листівок «Візуальна історія Майдану»), зініціював проведення щорічного наук. форуму «Революція гідності: на шляху до історії» і видання збірника його матеріалів. Музей — ініціатор та організатор інформаційних кампаній і заходів із відзначення Дня героїв Небесної сотні, Дня гідності та свободи, співорганізатор відзнак ім. героїв Небесної сотні, засновник Укр. коаліції пам'яті. Музей — член Міжнар. ради музеїв і Міжнар. коаліції місць сумління (США).

І.В. Пошивайло.

РЕВОЛЮ́ЦІЇ КІНЦЯ́ 1980-х — ПОЧА́ТКУ 1990-х РОКІ́В У КРАЇ́НАХ ЦЕНТРА́ЛЬНО-СХІ́ДНОЇ ЄВРО́ПИ, «оксамитові революції», «осінь народів Центрально-Східної Європи» — процес повалення комуніст. режимів у країнах регіону, початок посттоталітарної суспільно-політ. трансформації д-в колиш. «соціалістичної співдружності». Це були демократ., національно-держ. зміни, що підбили підсумок понад 40-річному пануванню рад. комуніст. режиму та відкрили європ. інтеграційні перспективи перед країнами-учасницями «соціалістичного табору» — колиш. *Ради економічної взаємодопомоги* та Орг-ції Варшавського договору (див. *Варшавський договір 1955*). Ці події 2-ї пол. 20 ст., в результаті яких відбулися не лише кардинальні внутр. зміни у країнах регіону, а й виникла нова розстановка сил на міжнар. арені, відновилися демократ. д-ви в Центрально-Сх. Європі, спричинили якісно нові зміни в розвитку європ. цивілізації.

Передумови революц. змін у країнах регіону складались у внутрішньополіт. і зовнішньополіт. середовищі поступово. Свідченням кризи нав'язаної рад. системи соціалізму стали нар. повстання 1953 в Нім. Демократ. Республіці, 1956 — у Польс. Нар. Республіці та Угор. Нар. Республіці, 1968 — Чехословац. Соціаліст. Республіці. Придушення силами *СРСР* та його союзниками по Орг-ції Варшавського договору *«Празької весни» 1968* супроводжувалося появою т. зв. доктрини Брежнєва, що полягала у самопроголошеному праві СРСР втручатися у внутр. справи д-в Центрально-Сх. Європи, якщо там виникають загрози наявному політ. устрою.

У 2-й пол. 1980-х рр. ці д-ви опинилися у стані глибокої екон. та соціально-політ. кризи. Їхнє відставання від індустріально розвинених д-в Європи посилювалося, спроби реформування суспільно-політ. системи не мали успіху, наростало невдоволення широких верств населення, а під впливом «*перебудови*», розпочатої М.*Горбачовим* в СРСР у квітні 1985, набували розвитку різні громадян. ініціативи. Зміни в СРСР сприяли дискредитації кер-ва комуніст. партій і посиленню реформістського крила в них, що виступало за «оновлення соціалізму». Відмова від «доктрини Брежнєва» (виступ М.Горбачова на Ген. Асамблеї ООН у грудні 1988 із заявою, що СРСР визнає право народів Центрально-Сх. Європи на вільний вибір будь-якого політ. режиму і свого шляху розвитку) активізувала опозиційні комуніст. партіям сили і спричинила в окремих країнах проведення «круглих столів» — публічного діалогу комуністичних лідерів із представниками опозиції, що легалізувало опозиційні партії та громад. об'єднання. Наслідком таких дискусій майже у всіх країнах регіону став спочатку прихід до влади прихильників «оновлення соціалізму» в комуніст. партіях. На перших вільних демократ. виборах в результаті гострої внутрішньополіт. боротьби, масових виступів більшість отримували демократ. політ. сили. У більшості колиш. соціаліст. д-в зміна влади відбулася мирним шляхом, лише в Румунії диктаторський режим Н.Чаушеску був повалений збройним повстанням. В *Югославії* міжетнічні та міжреліг. конфлікти, спроби здобути незалежність і держ. самостійність її народами вилились у 1990-х рр. у війну.

В Угорщині у 2-й пол. 1980-х років відбувалася т. зв. тиха революція, яка стала спробою повернутися до насильницьким чином перерваних 1956 реформ. У травні 1988 реформаторське крило в Угор. соціаліст. робітн. партії на чолі з І.Пожгаї та К.Гросом виступило за необхідність проведення політ. та екон. реформ, було змінено кер-во партії. Нові лідери виступили з ініціативою проведення «круглого столу» з опозиційними партіями, яких на кінець 1988 налічувалося бл. 40. Наприкінці жовтня 1989 Угор. Нар. Республіка була перейменована на «Угорську Республіку». На вільних демократ. виборах 29 березня 1990 переміг Угор. демократ. форум на чолі з Й.Анталлом, який став прем'єр-міністром, а президентом держави парламент обрав представника Союзу вільних демократів А.Гьонца.

У Польс. Нар. Республіці навесні—влітку 1988 за підтримки незалежної профспілки *«Солідарність»* відбулися масові робітн. страйки проти підвищення цін і тарифів. Польс. об'єднана робітн. партія (ПОРП) не вдалася до силових методів, а погодилася започаткувати за посередництва Римо-катол. церкви «круглий стіл» з опозицією. Його засідання відбувались у кілька етапів з 5 лютого до 6 квітня 1989. Влада та опозиція погодилися здійснити мирні, еволюційні зміни фактично революц. характеру. У двох турах виборів нового складу Сейму 4 і 18 червня 1989 ПОРП зазнала поразки і перемогу святкувала «Солідарність». Проте згідно з умовами компромісу 19 липня 1989 президентом Польщі був обраний колиш. комуніст. лідер В.Ярузельський. У вересні 1989 перший некомуніст. уряд Польщі після 1945 очолив радник профспілки «Солідарність» Т.Мазовецький. У січні 1990 ПОРП саморозпустилася, а її залишки створили партію Соціал-демократія Республіки Польща. В грудні 1990 на всенар. виборах президента переміг лідер «Солідарності» Л.Валенса. Еволюційні, але радикальні політ. зміни і широкомасштабні екон. реформи, т. зв. шокова терапія, у Польщі стали прикладом для ін. країн колиш. соціаліст. табору.

Кер-во Нім. Демократ. Республіки на чолі з Е.Хонеккером особливо критично поставилося до перебудови в СРСР. Поштовх до змін дали сфальсифіковані результати виборів 7 травня 1989 до місц. органів влади НДР. Влітку 1989 сотні тисяч громадян НДР намагалися виїхати на Зх. через Польщу, Чехословаччину, Угорщину. 18 жовтня 1989 Е.Хонеккер залишив посади ген. секретаря Соціаліст. єдиної партії Німеччини (СЕПН) і Держ. ради НДР. Його наступником став Е.Кренц. 4 листопада 1989 півмільйонна демонстрація відбулася у Сх. Берліні. Її учасники вимагали справжніх реформ, запровадження багатопартійності. 9 листопада 1989 було відкрито перехід через Бранденбурзькі ворота, що стало символом падіння Берлінського муру. 3 грудня 1989 Е.Кренц пішов у відставку. СЄПН була перейменована на «Партію демократичного соціалізму». Нагальним стало питання возз'єднання НДР і ФРН. 17 листопада 1989 канцлер ФРН Г.Коль висунув план поетапного створення конфедеративного об'єднання двох нім. д-в, підтриманий рад. лідером М.Горбачовим. Проте революц. події диктували власні логіку і темп змін. 18 березня 1990 відбулися перші демократ. вибори до Нар. палати НДР, перемогу на яких здобув «Альянс за Німеччину». Після створення 1 липня 1990 митного, валютного та екон. союзу двох нім. д-в возз'єднання ФРН і НДР стало невідворотним. 3 жовтня 1990 Німеччина офіційно стала єдиною.

«Оксамитова (ніжна) революція» в Чехословац. Соціаліст. Республіці розпочалася 23 серпня 1988 з відзначення 20-річчя введення рад. військ у Чехословаччину. До осені 1989 у країні тривали вуличні протести проти наявного політ. устрою. Подією, що прискорила зміни, стала спроба поліції в День студента 17 листопада 1989 розігнати мирну акцію протесту, що вкрай обурило чехословац. сусп-во. 19 листопада 1989 дисидент В.Гавел утворив політ. орг-цію «Громадянський форум». Унаслідок продовження протестів 24 листопада 1989 у відставку пішло комуніст. кер-во д-ви на чолі з Г.Гусаком і М.Якешем. На вимогу «Громадянського форуму» та словац. блоку «Громадськість проти насилля» 29 листопада Федеральні збори Чехословац. Соціаліст. Республіки скасували статтю конституції про провідну роль комуніст. партії, а 10 грудня було сформовано Уряд нац. порозуміння з некомуніст. більшістю на чолі з М.Чалфою. Історичний для країни 1989 рік завершився двома важливими подіями: 27 грудня головою парламенту Чесько-Словац. Федеративної Республіки (ЧСФР) став один із гол. натхненників «Празької весни» 1968 О.Дубчек, а 29 грудня президентом ЧСФР відкритим голосуванням у парламенті було обрано В.Гавела. Завершальним етапом демонтажу тоталітарної системи стали вільні парламентські вибори в червні 1990, на яких перемогли «Громадянський форум» та «Громадськість проти насилля». Так само мирно відбулося «розлучення» Чехії і Словаччини й утворення 1 січня 1993 Чеської та Словацької республік як нових демократ. д-в Європи.

9 листопада 1989 на засіданні політбюро Болг. комуніст. партії у «добровільну» відставку пішов довгорічний лідер партії Т.Живков. Його наступником став П.Младенов. 7 грудня 1989 десять антикомуніст. партій Болгарії об'єднались у «Союз демократичних сил» на чолі з дисидентом-інтелектуалом Ж.Желєвим. У січні 1990 Болг. комуніст. партія була перейменована на Болг. соціаліст. партію, а П.Младенов у квітні 1990 став президентом Болгарії. Проте під тиском протестів він пішов із посади, і 1 серпня 1990 президентом Болгарії став Ж.Желєв.

У Соціаліст. Республіці Румунія зміна політ. ладу відбувалася за кривавим сценарієм. 16 грудня 1989 у трансильванському м. Тімішоара сили безпеки придушили протест угорської нац. меншини проти арешту пастора Л.Тьокеша. Тут почалися антиурядові виступи, що перекинулися на ін. міста країни. Диктатор Румунії Н.Чаушеску спробував перехопити ініціативу. Проте організований владою мітинг у Бухаресті 22 грудня 1989 перейшов у вуличні бої, внаслідок яких загинули понад 1 тис. громадян і військовиків. Армія та міліція перейшли на бік повстанців. 23 грудня 1989 Фронт нац. порятунку на чолі з І.Ілієску оголосив про падіння режиму клану Чаушеску і ліквідацію всіх держ. структур, що діяли в часи диктатури, у т. ч. комуніст. партії. 25 грудня 1989 Н.Чаушеску та його дружину стратили за вироком закри-

того військ. трибуналу. 29 травня 1990 Соціаліст. Республіка Румунія отримала назву «Румунія», і д-ва стала на шлях демократ. перетворень.

Гострі міжнац. і соціально-екон. суперечності між республіками Соціаліст. Федеративної Республіки Югославія виключили можливість мирного сценарію зміни політ. устрою. Криза стала перманентною після смерті 4 травня 1980 довгорічного лідера країни Й.Броза Тіто. У березні 1989 Сербія позбавила статусу нац. автономій Косово і Воєводину. У вересні 1989 парламенти Хорватії і Словенії започаткували процедури виходу зі складу Югославії. В січні 1990 на 14-му з'їзді Союзу комуністів Югославії була здійснена невдала спроба порятунку «самоврядного соціалізму». У січні 1990 сербські власті ввели надзвичайний стан у Косово. У квітні—травні 1990 на виборах у Словенії перемогла демократ. опозиція на чолі з М.Кучаном, а в Хорватії — Хорватська демократ. співдружність, очолювана Ф.Туджманом. Комуністи зазнали поразки у Словенії, Боснії і Хорватії. У Македонії вони поділили владу з новими політ. силами, але утрималися під гаслом демократ. соціалізму при владі в Сербії і Чорногорії. Трагічні сторінки історії югославських народів, строкатість етнічного та конфесійного складу прискорили процес розпаду Югославії. 26 червня 1991 незалежність проголосили Словенія і Хорватія, 14 жовтня 1991 — Боснія і Герцеговина, 17 листопада 1991 — Македонія. Натомість Сербія і Чорногорія 27 квітня 1992 оголосили про створення Союзної Республіки Югославія. Суперечливі революц. зміни дали старт громадян. і міжнац. війнам 1990-х рр. на Балканах.

Перебудова в СРСР сприяла новому етапу національно-визвол. боротьби колиш. балт. республік. Навесні 1988 із фестивалів нац. естон. пісні розпочалася «співаюча революція». У квітні 1988 виник Нар. фронт Естонії. У листопаді 1988 ВР Естон. РСР прийняла декларацію про суверенітет республіки, а у березні 1990 — Акт про держ. статус Естонії. У жовтні 1988 відбувся установчий з'їзд литов. руху за перебудову «Саюдіс» (лідер — В.Ландсбергіс), який узяв курс на відновлення незалежності Литви. У грудні 1989 20-й з'їзд Комуніст. партії Литви на чолі з А.Бразаускасом ухваливв рішення про вихід із КПРС і створення на соціал-демократ. засадах Демократ. партії праці Литви. 11 березня 1990 ВР Литов. РСР прийняла Акт про відновлення незалежності Литов. Республіки. В ніч на 13 січня 1991 рад. армія здійснила невдалу спробу держ. перевороту у *Вільнюсі*. 1988 у Латвії було створено Нар. фронт Латвії, на противагу якому КДБ СРСР створив «Інтернаціональний фронт», що виступав за збереження соціаліст. ладу. 4 травня 1990 ВР Латв. РСР ухвалилала Декларацію про відновлення незалежності Латв. Республіки, яка була підтримана 3 березня 1991 на референдумі. 21 серпня 1991 РРФСР визнала незалежність Литви, Латвії та Естонії.

Резонанс від революц. подій у країнах Центрально-Сх. Європи досягнув України. 1987 у *Львові* був створений К-т захисту Укр. греко-катол. церкви, 1988 з вимогами легалізації виступив Ініціативний к-т з відродження Укр. автокефальної правосл. церкви і почала діяти *Українська Гельсінська спілка*, а у вересні 1989 в *Києві* виник «Народний рух України за перебудову» (див. *Народний рух України*). 16 липня 1990 *Верховна рада УРСР*, обрана у березні 1990, вперше демократ. шляхом, ухвалила *Декларацію про державний суверенітет України*, якою проголосила «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у міжнародних відносинах». У жовтні 1990 у *Києві* відбулася студентська *«Революція на граніті»* з вимогами відмови від переговорів про «оновлення» СРСР та повну незалежність України, а 24 серпня 1991 ВР УРСР ухвалила *Акт проголошення незалежності України*.

Демократ. революції кінця 1980-х — поч. 1990-х рр., ідейними натхненниками яких здебільшого виступали інтелектуали-дисиденти, а провідною силою були великі соціальні групи, підвели риску під історією рад. моделі соціалізму у країнах Центр. та Південно-Сх. Європи, привели до повалення комуніст. режимів, фактично відкрили шлях відновленню цивілізаційної єдності європ. субконтиненту.

Літ.: Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20—80-е годы XX века): материалы международной научной конференции, т. 1—2. Х., 1994—95; Центральная Европа как исторический регион. М., 1996; История стран Центральной и Юго-Восточной Европы XX века. М., 1997; Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов. М., 1997; Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х — перша половина 90-х років XX ст.): матеріали міжнародної наукової конференції 26—27 вересня 1996 року. Ужгород, 1997; Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи: доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Гранчака Івана Михайловича 7 жовтня 1997 року. Ужгород, 1998; *Страшнюк С.Ю., Пугач Є.П.* Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи. Х., 1998; *Волков В.К.* Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 2000; Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя. «Новая и новейшая история», 2000, № 2; Історія Центрально-Східної Європи: посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. Львів, 2001; *Кривогуз И.М.* Крушение «реального социализма» в Европе и судьбы освободившихся народов. М., 2001; *Тисменяну В.* Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела, 2003; *Вандич П.* Ціна свободи: історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К., 2004; Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен. М., 2007; *Віднянський С.В.* Вацлав Гавел: символ демократичних змін у Центрально-Східній Європі (до 30-річчя «оксамитової революції» у Чехословаччині). «Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал», 2019, № 2 (8); *Скороход О.* Від «оксамитових революцій» були захмарні очікування. Це одна з причин чому сьогодні у Польщі та Угорщині при владі популісти, — історик Олег Бажан. Web: https://censor.net.ua/resonance/3175610/vd

С.В. Віднянський.

РЕВОЛЮ́ЦІЯ ГІ́ДНОСТІ 2013—2014 — політ. активність укр. громадян наприкінці 2013, що привела до зміни кер-ва укр. д-ви на поч. 2014. Викликана спробами режиму Президента України В.*Януковича* згорнути євроінтеграційний курс, систематичними порушеннями прав і свобод гро-

мадян та неефективною соціально-екон. політикою.

Термінологічні аспекти, хронологічні межі, періодизація. Протести проти влади, що розгорнулися в листопаді—грудні 2013, спочатку мали назву «*Євромайдан*». Проте активісти, які сповідували націонал-патріотичну ідеологію, піддавали цю назву критиці, оскільки вважали протести початком нац. революції, за підсумками якої мала бути побудована «національна держава». Під час внутр. дискусії членів Всеукр. об'єднання «Свобода» 2 грудня 2013 назву «Революція гідності» сформулював нар. депутат однойменої парламентської фракції Ю.Сиротюк. 4 грудня він запропонував трактувати протести як Р.г. під час виступу на телеканалі «ТВі». 8 грудня зі сцени на *майдані Незалежності* цю назву озвучив лідер Всеукр. об'єднання «Свобода» О.*Тягнибок*. У подальшому термін «Революція гідності» використовувався поряд з ін. назвами. У міру історіографічного опрацювання він став найбільш усталеним поняттям для історіописання подій кін. 2013 — поч. 2014.

Нижня хронологічна межа Р.г. датується 21 листопада 2013, коли *Кабінет Міністрів України* М.*Азарова* оприлюднив рішення щодо призупинення процесу підготовки підписання угоди про асоціацію з *Європейським Союзом* і ввечері на майдан Незалежності вийшли перші протестувальники.

Верхня хронологічна межа Р.г. залишається дискусійним питанням, оскільки на неї накладалися *збройна агресія Російської Федерації проти України* та державотворчі процеси. У вузькому сенсі її завершують кінцем лютого 2014, коли В.Янукович був позбавлений *Верховною Радою України* повноважень *Президента України* (фактично 23 лютого) та була утворена нова парламентська більшість і сформований легітимний уряд (27 лютого). Такий підхід властивий для осн. держ. нормативно-правових актів. За ін. підходом Р.г. закінчується всеукр. демократ. виборами нового Президента України 25 травня 2014 та позачерговими парламентськими виборами жовтня—листопада 2014. У найширшому контексті Р.г. як процес, спрямований на розбудову нової української *держави*, продовжився й надалі, а станом на 2020 ще не закінчився.

В Р.г. можна виокремити етапи: партійного та студентського майданів, Євромайдану, Лютневої революції, легітимізації революц. влади та затухання Євромайдану.

Передумови. В основі Р.г., як і попередньої *«Помаранчевої революції» 2004*, лежали фундаментальні процеси, запущені виходом України із *СРСР*, її цивілізаційна переорієнтація з євразійського на європ. вектор розвитку, дерадянізація та декомунізація, пошук сучасної арх-ри соціально-політ. та екон. ладу.

Революц. ситуація формувалася під впливом соціально-екон. стагнації 2012—13 (зростання ВВП в ці роки було нульовим), авторитарних тенденцій (обмеження діяльності політ. опозиції та ув'язнення її лідерів Ю.*Луценка* та Ю.*Тимошенко*, посилення правоохоронних органів при одночасному послабленні громадян. контролю за ними), звуження можливостей для легального політичного протесту, розкол усередині політичних та бізнес-еліт через надмірну корумпованість режиму В.Януковича та використання ним держ. структур для отримання екон. визиску тощо.

Безпосереднім поштовхом до Р.г. стали різкі коливання зовнішньополіт. курсу. Активізація з весни 2013 європ. інтеграційного вектора (у вигляді підготовки до підписання угоди про асоціаціативне членство України в ЄС та утворення зони вільної торгівлі з ЄС) в умовах системного тиску з боку Росії тимчасово консолідувала навколо режиму В.Януковича укр. сусп-во та значну частину політ. та бізнес-еліти. Однак на поч. листопада В.Янукович під тиском президента РФ В.*Путіна* зупинив євроінтеграцію та фактично взяв курс на вступ до Митного союз РФ, Білорусі та Казахстану. Проявом цього стало оприлюднення 21 листопада розпорядження КМ України, в якому проголошувалося призупинення процесу підготовки угод з ЄС при одночасному відновленні «активного діалогу» з РФ, д-вами Митного союзу та *Співдружності Незалежних Держав*.

Початковий етап: партійний та студентський майдани. У відповідь на розпорядження уряду громад. активісти та журналісти ввечері 21 листопада в соціальних мережах закликали громадян вийти на майдан Незалежності на знак протесту. Тоді в центрі *Києва* зібралися бл. 1,5 тис. осіб.

Оскільки В.Янукович не коментував рішення уряду, то залишалися сподівання, що держ. зовнішньополіт. лінія не зазнає зміни і на Вільнюському саміті ініціативи ЄС «Східне партнерство» 28—29 листопада *європейська інтеграція* буде продовжена. Тому спочатку громадян. консолідація була слабкою. Політ. опозиція, насамперед парламентські політ. сили «Батьківщина», «Свобода», «УДАР», провели 24 листопада масштабний мітинг за продовження європ. інтеграції. Натомість громад. активісти, враховуючи досвід протестів попередніх років (опозиційні акції жорстко блокувалися правоохоронцями, а неполітичні, як напр., «податковий майдан», навпаки, приводили до зміни в урядовій політиці), відмежувалися від опозиційних сил. У центрі Києва утворилися два центри протестів. Перший — наметовий табір без політ. символіки, під прапорами України та ЄС на майдані Незалежності. Більшість у ньому становили молоді люди, він отримав назву «студентський майдан». Другий центр — акція протесту опозиційних партій на Європ. площі.

24 листопада провладні сили організували на Михайлівській площі акцію на підтримку уряду. В ній узяли участь кілька тисяч осіб.

26 листопада студенти низки столичних вишів проголосили страйк. Тоді ж було вирішено об'єднати студентську та опозиційну протестні акції і проводити їх без парт. символіки. Частину наметів з Європ. площі перенесли на майдан Незалежності. Планувалося, що акція триватиме до 1 грудня. 27 листопада було проведено кілька акцій протестів. Організована політ. силами акція відбулася поряд із будівлею КМ України. А студенти столичних вишів пройшли маршем від майдану Незалежності й пікетували будівлю Адміністрації Президента України.

29 листопада стало остаточно відомо, що В.Янукович також виступив проти укладання угод з ЄС, лише уточнивши, що мова йде не про зупинення, а перенесення їх підписання. Ввечері того ж дня суспільно-політ. ситуація в

Києві була спокійною. На майдані Незалежності продовжували залишатися кілька сотень переважно молодих людей. Однак вночі міліція, прикриваючися зверненням з боку київ. міськ. влади з проханням сприяти комунальним службам встановити традиційну новорічну ялинку, жорстоко розігнала протестувальників, 35 осіб були затримані. Частині маніфестантів вдалося сховатись у *Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі*. Безпосереднім кер. розгону був глава Гол. управління МВС у Києві В.Коряка, а бійцями «Беркуту» командував С.Кусюк, політ. координацію здійснював заст. секретаря Ради нац. безпеки і оборони України В.Сівкович.

30 листопада В.Янукович публічно дистанціювався та засудив жорстокість дій міліціонерів. Проте з огляду на підконтрольність силовиків президенту, йому не вдалося переконати громад. думку щодо своєї непричетності до їхніх дій. На порядок денний одночасно з питанням зовнішньополітичного вибору вийшло гасло спротиву авторитарним тенденціям режиму В.Януковича.

Євромайдан. Сусп-во та еліти вкрай негативно оцінили інцидент, що стався вночі 30 листопада. Про вихід із фракції Партії регіонів України заявили два нар. депутати. Подав у відставку глава Адміністрації Президента України С.Льовочкін (але вона не була прийнята). Дії міліції на майдані Незалежності осудили 10 обласних рад, включно з Донецькою та Луганською. Вже 30 листопада на Михайлівській площі відбувся багатотисячний мітинг (понад 15 тис. осіб), на якому були засуджені дії силовиків та проголошено утворення *Штабу національного спротиву*. Його очолили лідери опозиційних парламентських сил А.*Яценюк*, О.Тягнибок, В.*Кличко*.

1 грудня в Києві відбулася масштабна і значною мірою спонтанна акція протесту, в якій узяли участь, за різними підрахунками, 500 тис. осіб і більше. В її ході опозиційний та громадський протести остаточно були об'єднані в один рух. Маніфестанти вимагали відставки міністра внутр. справ В.Захарченка та прем'єр-міністра М.Азарова. Протестувальники повернули фактичний контроль над майданом Незалежності: було утворено новий наметовий табір, який перекрив рух по вул. *Хрещатик*, та розпочалося спорудження барикад навколо нього. Були зайняті Будинок профспілок та будівля Київ. міської державної адміністрації. Розпочала формуватися «Самоборона Майдану» — загони для підтримування порядку і протидії можливим спробам розгону протестів. Акція 1 грудня супроводжувалася зіткненнями протестувальників із правоохоронцями. Зокрема, су-

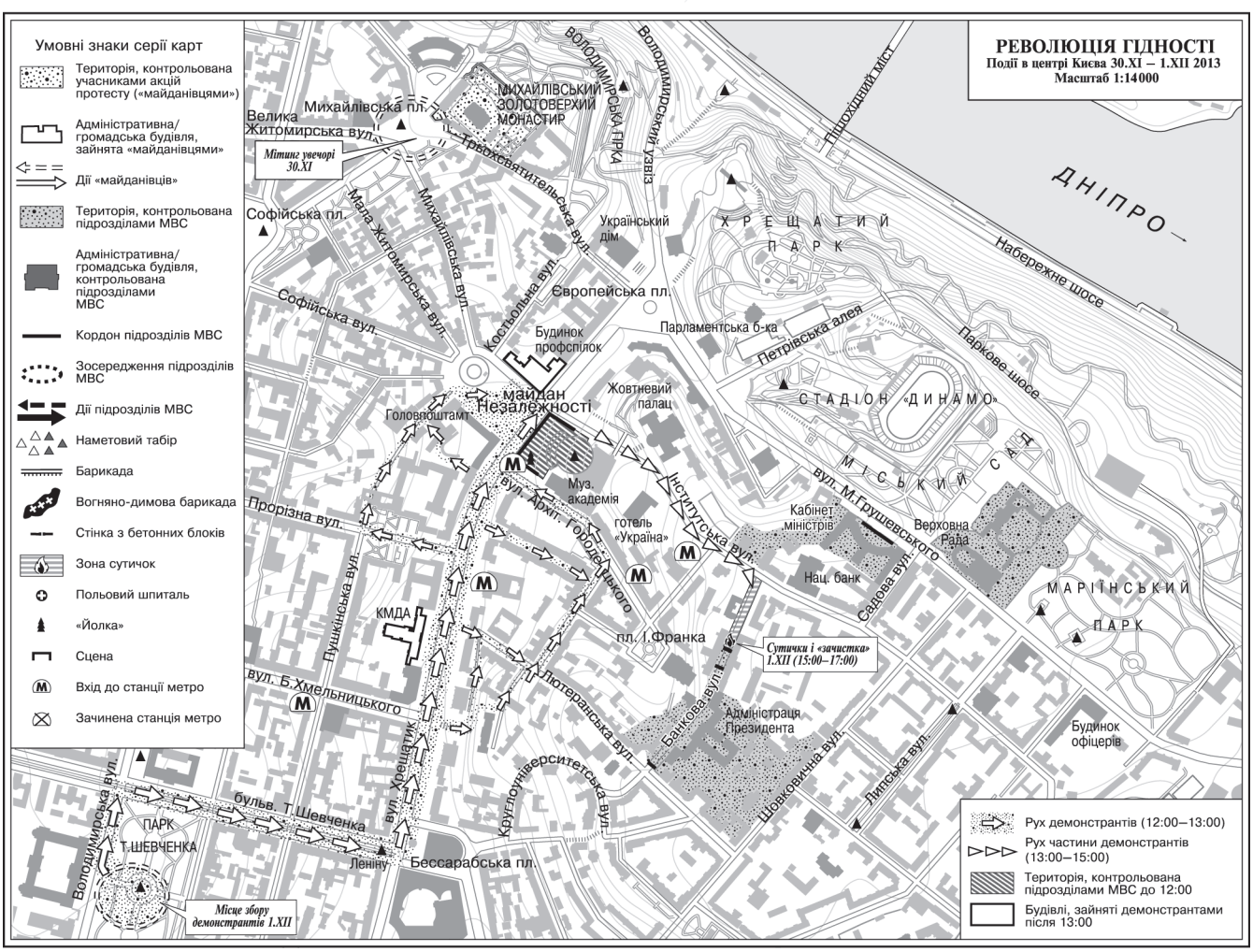

тички відбулися під будівлями КМ України та Адміністрації Президента України. Опозиційні лідери намагалися утримати ситуацію від переходу спротиву в силове протистояння. Сотні громадян на власних автомобілях намагалися заблокувати резиденцію В.Януковича в Межигір'ї, однак були перехоплені спецпідрозділом «Беркут». Знаковою подією стала спроба повалення пам'ятника В.*Леніну* на Бессарабській площі, проте силовики в останній момент цього не допустили.

Демонстранти на майдані Незалежності. 8 грудня 2013. Фотограф М. Білоусов.

3 грудня у ВР України було внесене питання відставки уряду М.Азарова за жорстокий розгін «студентського майдану» і за порушення норм укр. законодавства (розпорядження про призупинення підписання Угоди з ЄС та про активний діалог з РФ і Митним союзом суперечили положенням Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики України»). Однак влада відмовилася від шансу врегулювати суспільно-політ. кризу шляхом зміни складу КМ України (відставку підтримали лише 187 нар. депутатів). Маніфестанти Євромайдану почали пікетувати будівлі ВР України, КМ України та Адміністрації Президента України з вимогами дострокових виборів парламенту та президента. Показово, що того ж дня В.Янукович відбув із держ. візитом до Китайс. Нар. Республіки, повернувшися в Україну 6 грудня. Причому на зворотному шляху він зробив зупинку в Сочі (РФ) для переговорів із президентом РФ В.Путіним.

Із 4 грудня у Маріїнському парку біля будівлі парламенту була організована постійна акція на підтримку чинної влади (т. зв. Антимайдан). У ньому брали участь від кількох сотень до кількох тисяч осіб.

На режим В.Януковича тиснули міжнар. партнери: Захід виступав за знаходження компромісу, Росія — за придушення протестів. У неділю 8 грудня в центрі столиці відбулося багатотисячне «*Народне віче*». Після нього протестувальники розширили контрольовану територію, заблокувавши весь «урядовий

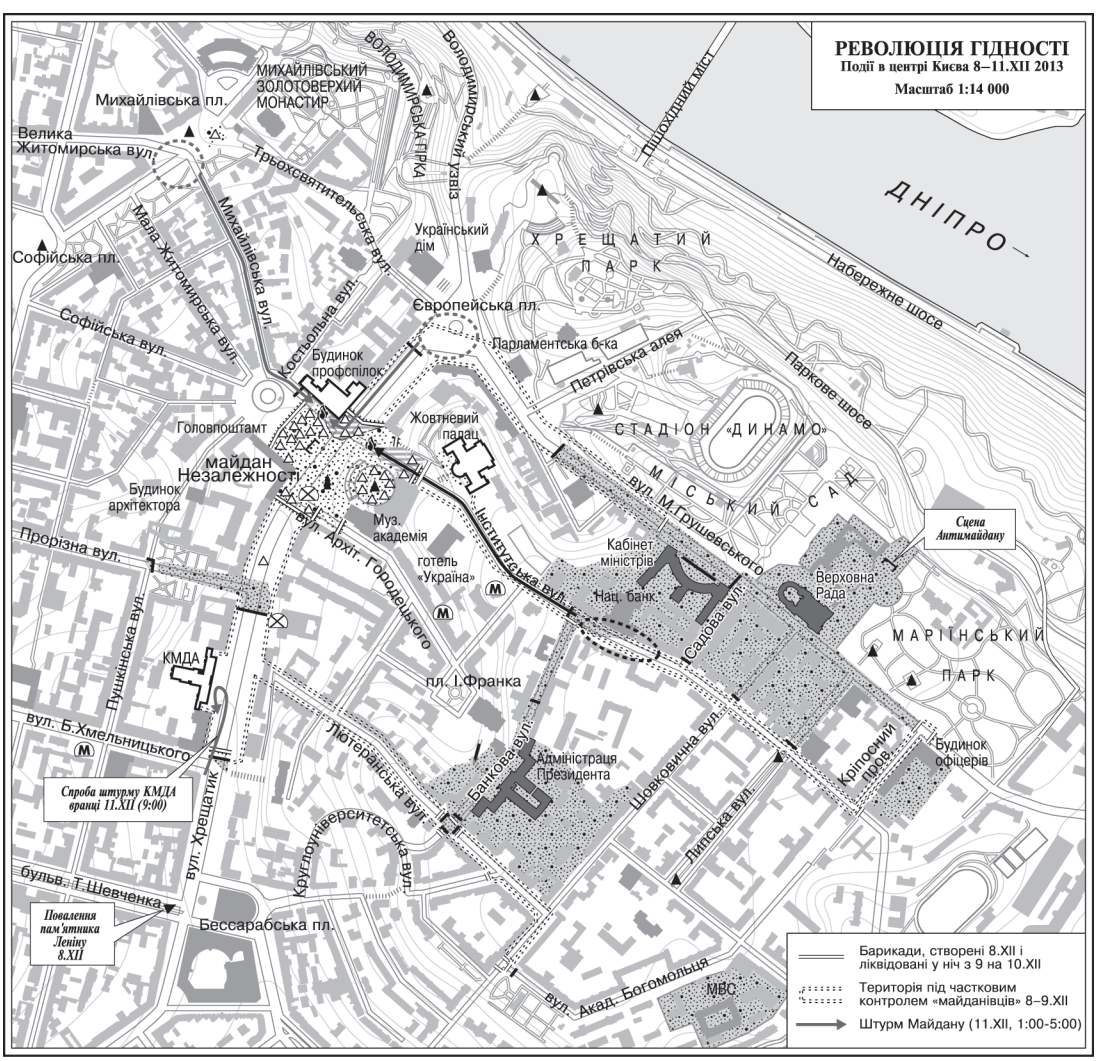

Протестувальник перед кордоном силовиків. Перехрестя вулиць Банкової та Лютеранської, 8 грудня 2013. Фотограф С. Бабенко.

квартал». Зокрема, були збудовані барикади у *Липках* та встановлені намети по вул. М.Грушевського, вул. Лютеранський, Кріпосному провулку. Тоді ж був повалений пам'ятник В.Леніну на Бессарабській площі. Наступного дня силовики відтіснили маніфестантів до майдану Незалежності та демонтували нові барикади і намети. Фактично це була перша спроба силового розгону Євромайдану.

10 грудня відбулася зустріч Президента України В.Януковича з трьома першими Президентами України Л.*Кравчуком*, Л.*Кучмою* та В.*Ющенком* щодо шляхів виходу з політ. кризи. Того ж дня для переговорів з В.Януковичем та лідерами протестів Київ відвідали верховна представниця ЄС з іноз. справ та політики безпеки К.Ештон та помічниця держ. секретаря США В.Нуланд. Обидві наполягали на подоланні кризи виключно мирним шляхом, через політ. діалог. При цьому, щоби знизити сусп. підтримку Євромайдану, офіц. Київ запропонував уже 11 грудня провести переговори у Брюсселі стосовно продовження роботи над угодою щодо асоціації.

В ніч на 11 грудня внутрішні війська та «Беркут» здійснили

Барикада на майдані Незалежності біля Будинку профспілок. 8 грудня 2013. Фотограф Б. Пошивайло.

спробу штурму наметового містечка на майдані Незалежності. Проте досягнути мети не вдалося, оскільки на захист Майдану вийшли громадяни — чисельність протестувальників зросла з кількох тисяч вночі до понад 10 тис. зранку і продовжувала зростати. ЄС та США засудили застосування сили, переговори про євроасоціацію були скасовані. Про серйозність ситуації

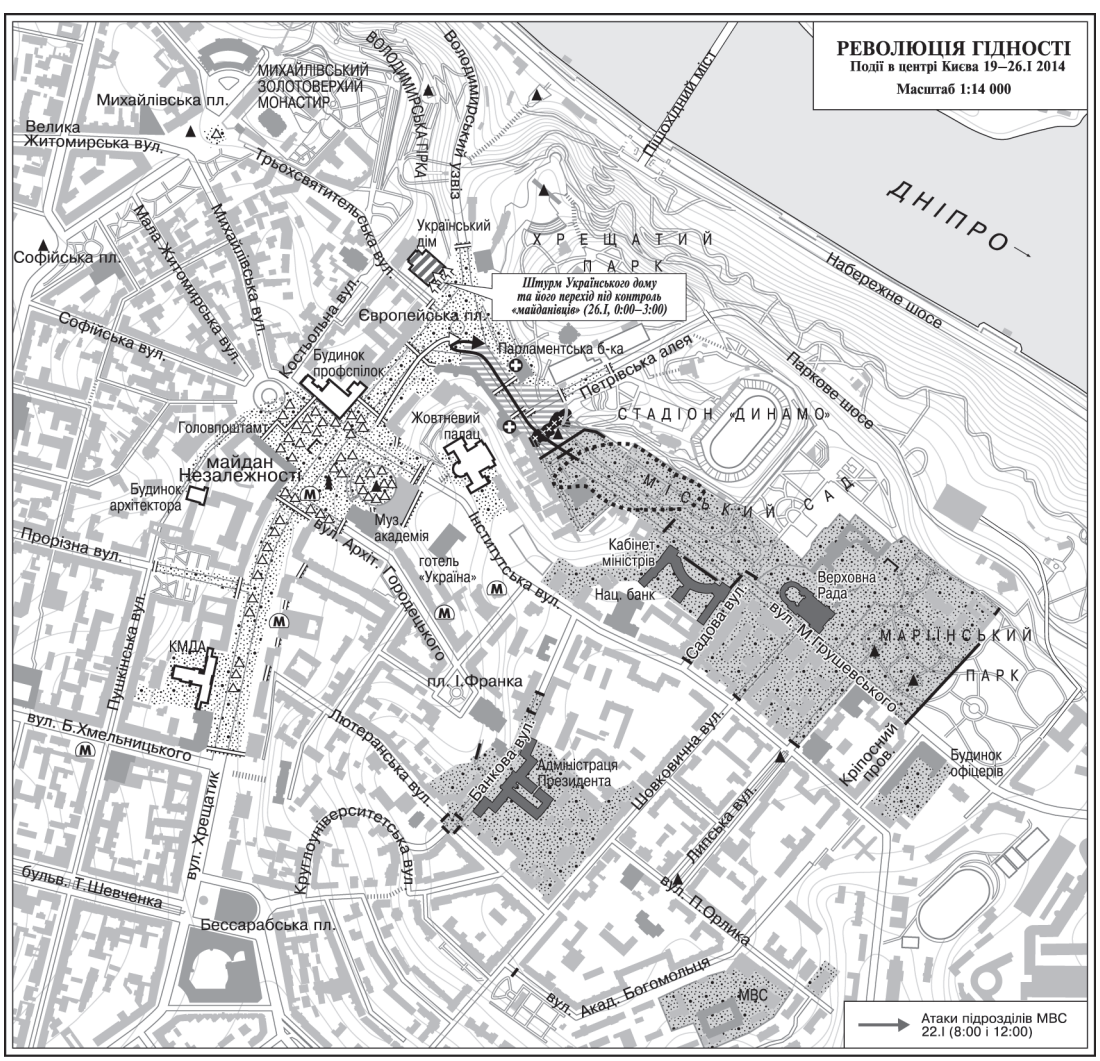

свідчить те, що Міністру оборони України П.Лебедєву дзвонив Міністр оборони США Ч.Хейлі з попередженням про недопустимість застосування армійських підрозділів для придушення протестів. В.Янукович був вимушений піти на поступки і закликав опозицію повернутися до переговорів. Своєю чергою, МВС України розповсюдило заяву, що правоохоронці були змушені вдатися до силових кроків, оскільки мали реагувати на численні скарги з боку мешканців центр. кварталів міста.

13 грудня відбувся круглий стіл «Об'єднаймо Україну» між опозиційними лідерами та Президентом України В.Януковичем у присутності Л.Кравчука, Л.Кучми та В.Ющенка. На ньому В.Янукович допустив можливість амністії для затриманих учасників протестів. Своєю чергою, опозиція закликала владу відмовитися від планів силового розгону Майдану, покарати винних у побитті молоді 30 листопада, проголосити дострокові парламентські та президентські вибори, відмовитися від планів вступу до Митного союзу.

Після невдалої спроби влади придушити Майдан протестний рух організаційно укріпився. Йому надавали допомогу прості громадяни та підприємницькі кола, як середнього і малого, так і великого бізнеса, які всі були незадоволені режимом В.Януковича. Рушійною силою та обличчям Майдану була молодь: авторитарні тенденції режиму В.Януковича, як і зовнішньополіт. розворот у напрямку Митного союзу створювали гнітючу атмосферу. Широко була представлена творча та наук. інтелігенція, невдоволена гуманітарною політикою попередніх років. Показовим стало виникнення волонтерських проєктів — Відкритого ун-ту Майдану (читання лекцій відомими вченими та громад. активістами біля Печерських воріт) та Мистецької сотні (донесення вимог Майдану через мистецтво). За період Р.г. на сцені на майдані Незалежності відбулося понад 20 тис. виступів різноманітних творчих колективів. Осн. ведучими були Є.*Ніщук* та В.Гонський.

Протестувальники відпочивають у залі засідань Київської міської ради. 11 грудня 2013. Фотограф М. Білоусов.

Медики-волонтери на майдані Незалежності. 15 грудня 2013. Фотограф М. Білоусов.

Силовики захищаються від майданівців. Липки, 18 лютого 2014. Фотограф О. Фурман.

Розгортання протестного руху живила й екон. стагнація — до нього залучалися як активні підприємці, так і соціально вразливі верстви населення (пенсіонери, безробітні, низькооплачувані категорії робітників). Протести об'єднали представників різноманітних ідеологічних течій — від ліберальних до екстремістських. Були й учасники різноманітних радикальних орг-цій, які становили кістяк низки сотень «Самооборони Майдану». Специфічною формою протестної боротьби став *«Автомайдан»* — громадяни на власному транспорті блокували будівлі органів влади, правоохоронних органів, помешкання високопосадовців, переслідували рух мобільних груп міліції тощо. З відповідних фахівців була організована медична служба Майдану: зокрема, були облаштовані лікарня в Жовтневому палаці, медпункти на вул. М.Грушевського, 1, та на вул. М.Грушевського, 4, в Укр. домі, діяли мобільні мед. бригади.

Режим В.Януковича намагався продемонструвати, що Майдан не висловлює інтересів усього укр. сусп-ва. 14 грудня до Києва за рознарядкою місц. адміністрацій були звезені десятки тисяч людей, переважно з пд. та пд.-сх. регіонів, для проведення масштабної провладної акції на Європ. площі, а наступного дня — у Маріїнському парку. Одночасно масштабну акцію на майдані Незалежності провели і прихильники Майдану. Обидва заходи пройшли в цілому спокійно й обійшлося без зіткнень.

Провладна масова акція мала ще одну мету — надати своєрідний соціальний мандат В.Януковичу на поглиблення відносин з Росією. 17 грудня за підсумками чергових переговорів В.Януковича з В.Путіним у *Москві* Україна отримала потужну екон. підтримку в обмін на інтенсифікацію євразійського вектора інтеграції. Це призвело до нової хвилі посилення Майдану. 22 грудня було проголошено створення Всеукр. об'єднання «Майдан» (див. *«Майдан»*), політ. метою якого була заявлена відставка В.Януковича.

Щоби збити хвилю невдоволення, влада погодилася на амністію учасників антиурядових акцій. За відповідний законопроєкт 19 грудня проголосували 339 нар. депутатів, а 23 грудня він був підписаний В.Януковичем. Також на період новорічних і різдвяних свят було проголошено про згортання Антимайдану. Але 25 грудня був здійснений напад на активістку Т.Чорновол, яку жорстоко побили.

Із 29 грудня на період свят Євромайдан також дещо згорнув активність. Вона відновилася з 12 січня 2014, коли відбулося чергове недільне Нар. віче. А з 16 січня в розвитку Майдану почався етап силового протистояння. Це було пов'язано з ухваленням парламентом (з явним порушенням регламенту та процедури) низки законів, спрямованих на посилення репресій щодо протестного руху. Зокрема, ними передбачалося:

- запровадження кримінальної відповідальності за екстремістську діяльність, включно виготовленням, зберіганням та поширенням екстремістського контенту (останній трактувався досить широко), та за наклеп (насамперед для ЗМІ, які тепер можна було легше залучати до кримінальної відповідальності за будь-який критичний матеріал чи сюжет);

• спрощення процедури зняття депутатської недоторканності (це було спрямоване на залякування опозиційних фракцій та їх лідерів);

• запровадження заочного кримінального провадження (для ускладнення повернення опозиційних політиків і громад. активістів, які раніше були змушені виїхати за межі України);

• для громад. орг-цій вводився статус «іноземних агентів» (некомерційні орг-ції, які отримували іноз. гранти, мали проводити особливу процедуру реєстрації та для них вводилися спец. умови оподаткування);

• ускладнення процедури організації та проведення масових акцій;

• введення заборони на рух в автоколонах (захід проти «Автомайдану»), на використання касок і масок, що закривали обличчя (захід проти маніфестантів);

• заборона на блокування доступу до помешкань;

• посилення відповідальності за несанкціоноване втручання в роботу держ. інформаційних ресурсів (захід проти ІТ-спеціалістів, які отримували несанкціонований доступ до вебсайтів органів держ. влади і розміщали на них політ. вимоги Євромайдану);

• введення продажу сім-карток мобільного зв'язку лише за умов надання паспортних даних;

• посилення відповідальності за заклики щодо повалення конституційного ладу тощо.

Ухвалення законів, які отримали назву «диктаторських», радикалізувало ситуацію. Час став грати проти протестувальників — влада отримала більше законних повноважень для придушення Майдану. Одночасно із влади пішли посадовці, які виступали проти силового сценарію врегулювання політ. кризи — у відставку подали глава Адміністрації Президента України С.Льовочкін, прес-секретар Президента України Д.Чепак, дир. Нац. ін-ту стратегічних досліджень А.Єрмолаєв, команд. Сухопутних військ ЗС України Г.Воробйов та ін.

19 січня після недільного Народного віча Майдан перейшов у наступ — частина протестуючих вирушила до будівлі ВР України з вимогами скасувати закони 16 січня. Шлях їм перегородили спецпризначенці — на вул. М.Грушевського спалахнули силові зіткнення, цей день отримав назву «Вогнехреща». Відтоді жорсткі протистояння між мітингувальниками та силовиками стали відбуватися постійно. Бійці «Самооборони Майдану» застосовували «коктейлі Молотова», бити, арматуру тощо, силовики МВС — сльозогінний газ, кийки, гумові кулі та час від часу відтісняли протестувальників від своїх позицій до барикад на майдані Незалежності, заарештовуючи найактивніших із них. Політ. лідери Майдану намагалися дистанціюватися від насильницьких дій. Зокрема В.Кличко намагався особисто не допустити ескалації.

22 січня в ході протистояння на вул. М.Грушевського були застрелені 3 мітингувальники — С.*Нігоян* (згідно з даними слідства вбитий пострілом картеччю з мисливської зброї), Р.*Сеник* і М.*Жизневський* (померли від поранень, завданих кулями, які зазвичай використовувала міліція для зупинення автомобілів). Також цього дня у пригороді Києва було знайдено мертве тіло активіста Майдану Ю.*Вербицького*, якого разом з ін. активістом І.Луценком напередодні викрали з київ. лікарні невідомі особи. Їх розділили, піддали тортурам, щоби вони щось розповіли про організацію та фінансування антиурядових протестів, потім побитими та роздягнутими кинули у лісосмузі за містом. І.Луценко спромігся вибратися та був госпіталізований із численними травмами.

Для того, щоб ускладнити владі стягування силовиків до столиці, «Рада Майдану» ініціювала активізацію протестних акцій у регіонах. Протягом кількох днів у 7 областях було захоплено будівлі держ. адміністрацій. Там, де зробити цього не вдалося, організовувалися акції протесту. В ряді регіонів відбулися зіткнення між прихильниками та противниками Майдану, втім останнім зазвичай сприяла місц. влада та залучалися *«тітушки»* й відверто кримінальні елементи.

Вуличні зіткнення в центрі столиці активізували політ. діалог. 20 січня була створена робоча група із врегулювання кризи, яку очолив секретар Ради нац. безпеки та оборони України А.Клюєв (із 25 січня призначений новим главою Адміністрації Президента України). 23 січня було встановлено тимчасове перемир'я для переговорів влади з лідерами опозиції, які виступили з вимогами відставки КМ України, перевиборів Президента України та скасування «диктаторських законів». Однак в умовах високої напруги дрібні компроміси вже були неприйнятні: так, домовленість про чергову амністію учасників протестів в обмін на розблокування урядового кварталу та звільнення ряду адм. будівель Майдан не підтримав. У ніч на 24 січня була зайнята будівля Мін-ва аграрної політики та продовольства України. На цьому тлі в КМ України була підготовлена постанова, що розширяла повноваження органів внутр. справ при розгоні масових протестів (вона набула чинності попри відмову Прем'єр-міністра України М.Азарова її підписувати).

Наприкінці січня 2014 намітився певний прогрес у переговорах щодо політ. врегулювання. Влада намагалася розколоти Майдан. Зокрема, Міністр внутр. справ України В.Захарченко пропонував політ. лідерам тимчасово перенести протести з майдану Незалежності в ін. місце, далі міліція «зачистить радикалів», а тоді маніфестантам дадуть можливість повернутись і продовжити акцію. 25 січня А.Яценюку було запропоновано посаду Прем'єр-міністра України, а В.Кличку — віцепрем'єра з гуманітарної політики в коаліційному уряді. Вони відмовилися, проте 28 січня парламент відправив у відставку М.Азарова, а в. о. Прем'єр-міністра України став 1-й віцепрем'єр С.*Арбузов*. Тоді ж були скасовані «диктаторські закони». До порядку денного був винесений новий законопроєкт про амністію для учасників протестів, яка ув'язувалася зі звільненням мітингувальниками будівель органів держ. влади. Депутатський корпус вагався, оскільки вимогою часу було проведення амністії без додаткових умов. В.Януковичу довелося особисто прибути у ВР України, щоби вплинути на нар. депутатів ухвалити його законопроєкт. Поряд із цим на обговорення фракції Партії регіонів було винесене питання підтримки надзвичайного стану, якщо президент його впровадить, тобто придушення протестів. Депутатські групи, що орієнтувалися на Р.Ахметова

та С.Тігіпка, виступили проти цього.

Лютнева революція. Ухвалені парламентом рішення сприяли тому, що на поч. лютого напруга між владою та протестувальниками дещо спала, хоча спорадичні зіткнення силовиків і протестувальників тривали. Політичні лідери Майдану заявляли, що готові очолити уряд, якщо будуть дотримані кількох умов: його персональний склад буде сформований опозицією, політ. система повернеться до парламентсько-президентської форми зразка 2004 року, будуть проведені дострокові президентські вибори. Режим В.Януковича на це не погодився, вважаючи, що його згоди на коаліційній уряд на чолі з опозиціонерами вже достатньо. Обидві сторони почали готуватися до нового протистояння. Водночас маніфестанти звільнили ряд раніше зайнятих адм. будівель в Києві та регіонах, щоби розпочав діяти закон про амністію. І до серед. лютого було випущено більшість заарештованих активістів.

18 лютого розпочинала роботу нова сесія ВР України, на якій мали бути окреслені подальші кроки щодо врегулювання політ. кризи, зокрема можливість повернення до парламентсько-президентської форми правління та формування нового уряду. До цієї дати опозиція та лідери Євромайдану планували масштабну акцію біля будівлі ВР України — «мирний наступ». Однак правоохоронці намагалися завадити маршу: в 1-й пол. дня 18 лютого в урядовому кварталі розгорнулися вуличні бої, в яких частину сотень Майдана було розгромлено. При цьому силовики, яким допомагали «тітушки» та учасники «Антимайдану», застосовували не лише спецзасоби (сльозогінний газ, світлошумові гранати, травматичну зброю тощо), а й стрілец. зброю. Остання, хоча й у меншому масштабі, застосовувалась і протестувальниками.

Розправа силовиків із майдановцем (учасником самооборони). Липки, 18 лютого 2014.

До вечора 18 лютого силовики спромоглися витіснити протестувальників з Липок та вул. М.Грушевського, повернути контроль над будівлями Укр. дому та Жовтневого палацу і розпочати штурм барикад навколо наметового містечка на майдані

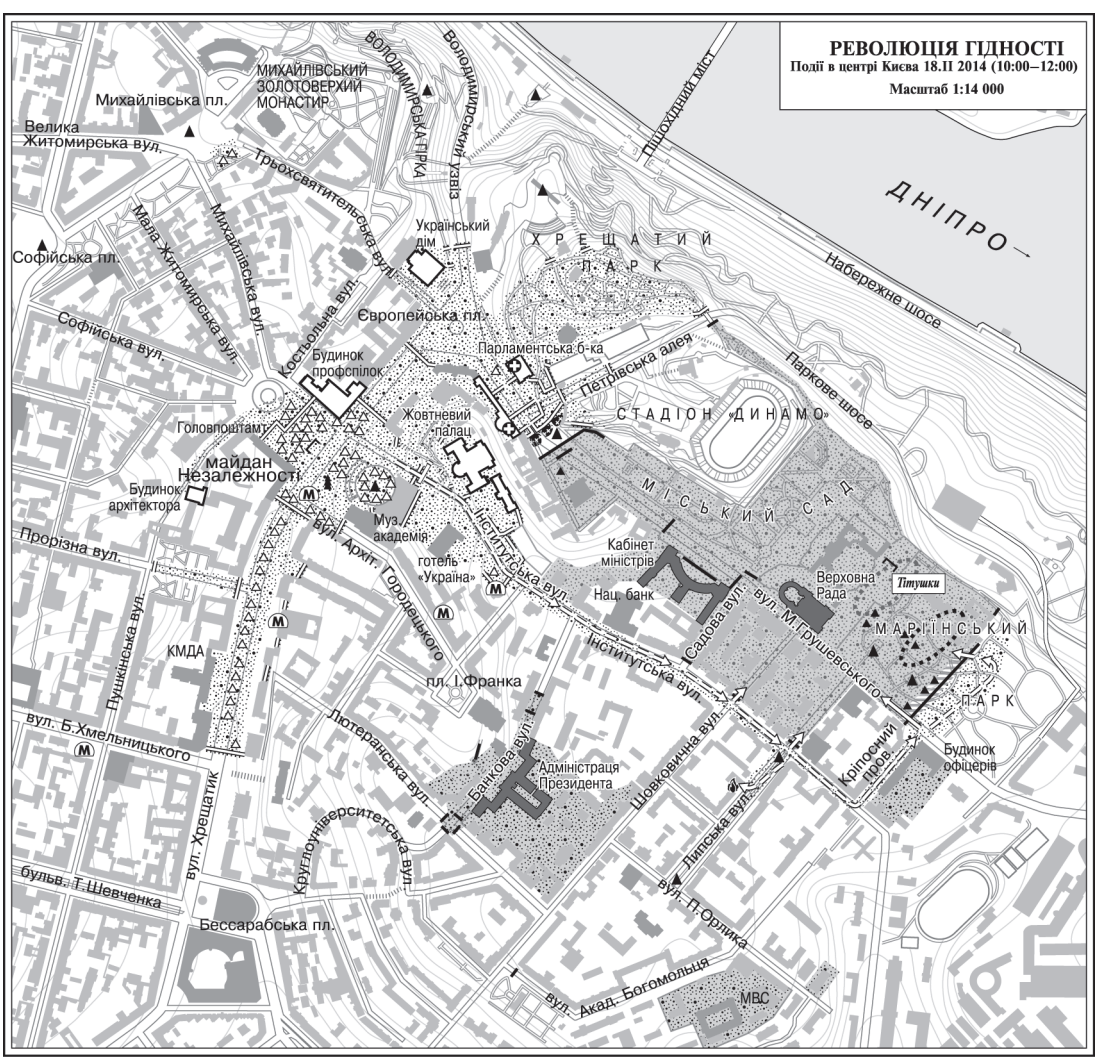

Силовики йдуть у наступ. Вулиця М. Грушевського, 18 лютого 2014.

Незалежності. Тоді ж було розповсюджено відеозвернення В.Януковича, який звинуватив опозицію у кровопролитті та зриві переговорного процесу.

Під приводом загрози терактів для ускладнення приїзду нових активістів була зупинена робота метрополітену, а співробітники держ. автоінспекції намагалися обмежити рух автомобілів у напрямку центру та їх в'їзд у столицю. Спецпризначенці спробували захопити гол. осередок Майдану — Будинок профспілок. У ньому спалахнула пожежа — майданівцям довелося проводити термінову евакуацію людей, включно з пораненими. Своєю чергою протестувальники знову захопили будівлю Київ. міської держ. адміністрації і закликали прихильників вийти на захист Майдану. У західноукр. регіонах знову були захоплені будівлі обласних держ. адміністрацій, розпочалися захоплення арсеналів зброї в місц. управліннях *Служби безпеки України* та МВС україни. Після цього автоколони активістів рушили на Київ.

Силовикам не вдалося остаточно «зачистити» Майдан. За свідченнями В.Захарченка, він наполягав на фінальному штурмі барикад, проте відповідний наказ так і не надійшов, зокрема командування Внутр. військ МВС України затягувало час. Крім того, виникли перебої з доставкою боєприпасів, в т. ч. світлошумових гранат. Наметове містечко на майдані Незалежності та прилеглій частині Хрещатика встояло, проте його площа істотно скоротилася. У ході зіткнень 18—19 лютого загинули щонайменше 36 осіб. В.Янукович видав указ про проголошення 20 лютого днем жалоби.

Зіткнення в центрі укр. столиці мали великий міжнар. резо-

Будинок профспілок після пожежі. 18 лютого 2014.

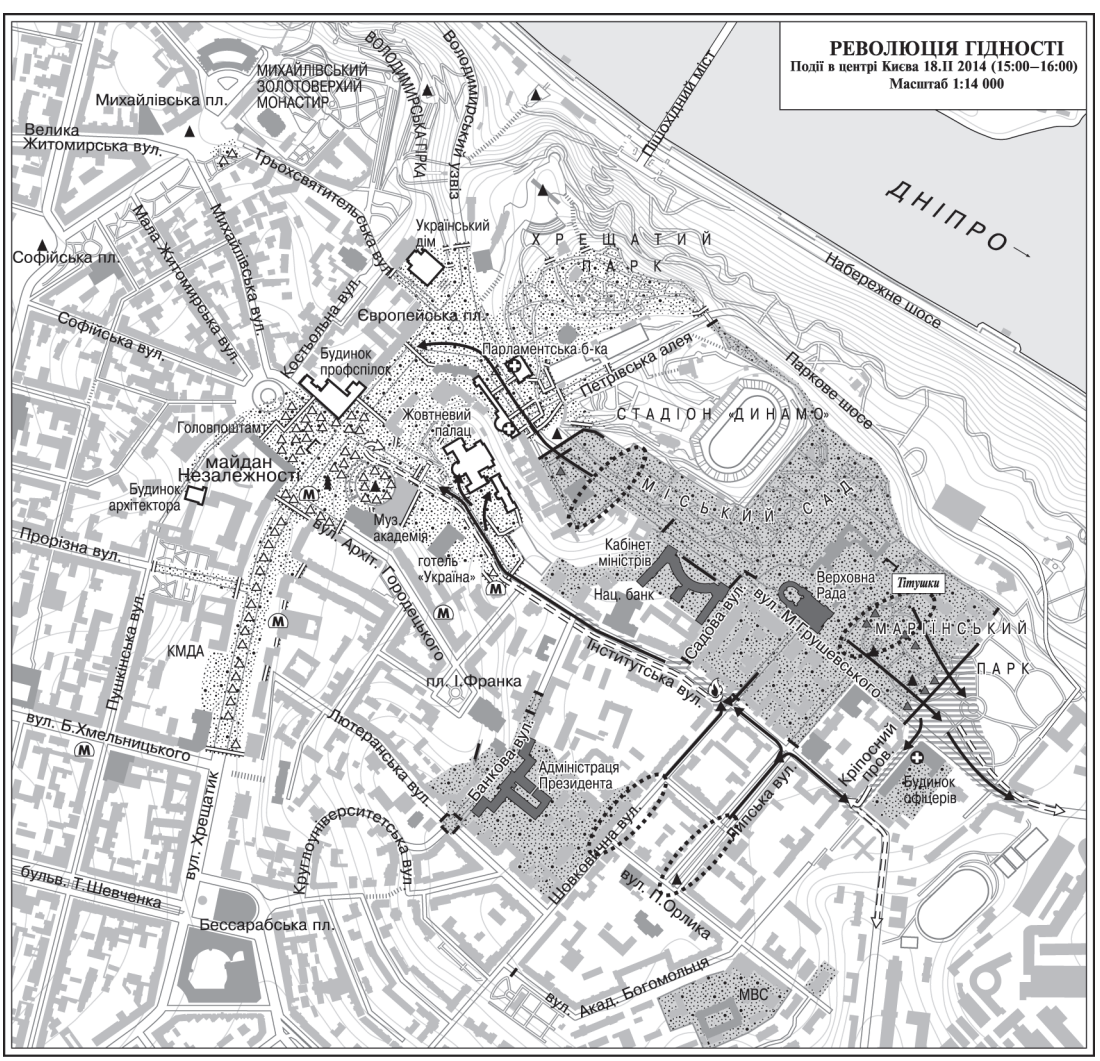

Протестувальники несуть пораненого товариша. Вулиця Інститутська, 20 лютого 2014. Фотограф І. Варламов.

нанс. Світ. лідери чітко висловили позицію щодо недопустимості застосування надмірної сили проти маніфестантів і про відповідальність політ. кер-ва України. З боку Росії, навпаки, В.Януковичу надавалася політ. та військово-тех. допомога, зокрема постачалися засоби боротьби з масовими заворушеннями. До Києва вирушили міністри закордонних справ Польщі, Франції та Німеччини, свого представника надіслала і Росія. Водночас почала розвалюватися пропрезидентська більшість у ВР України. На майдан Незалежності прибували нові активісти, щоби відновити барикади та готуватися до протистояння новому штурму.

19 лютого вночі розпочалися переговори В.Януковича з лідерами опозиції за участю міжнар. посередників. Було проголошено перемир'я, нового штурму не відбулося. Президент запропонував протестувальникам фактично капітулювати. За даними Ген. прокуратури України, В.Янукович проводив постійні телефонні консультації з В.Путіним, коли в резиденції останнього перебував колиш. Прем'єр-міністр України М.Азаров. Того ж дня глава СБУ О.Якименко заявив про початок проведення *антитерористичної операції* на території України: проти майданівців мала бути застосована сила, включаючи армійські підрозділи. Міністр оборони України П.Лебедєв віддав наказ наступати на Київ повітряно-десантним частинам із Миколаїв. та Дніпроп. областей. У відповідь на ці кроки влади у відставку подав нач. Генштабу — головнокоманд. ЗС України генерал-полковник В.*Замана.*

20 лютого бойові дії відновилися. За даними слідства, зранку були обстріляні силовики, 4 з них були вбиті з 8:30 до 9:10 пострілами з будинку Консерваторії. Правоохоронці почали відступати. Протестувальники, намагаючись відновити територію, яку займав Майдан до 18 лютого, просунулися в бік вул. М.Грушевського та вгору по вул. Інститутській. По них був відкритий вогонь на враження з автоматичної стрілец. зброї, також вівся снайперський вогонь. У результаті за-

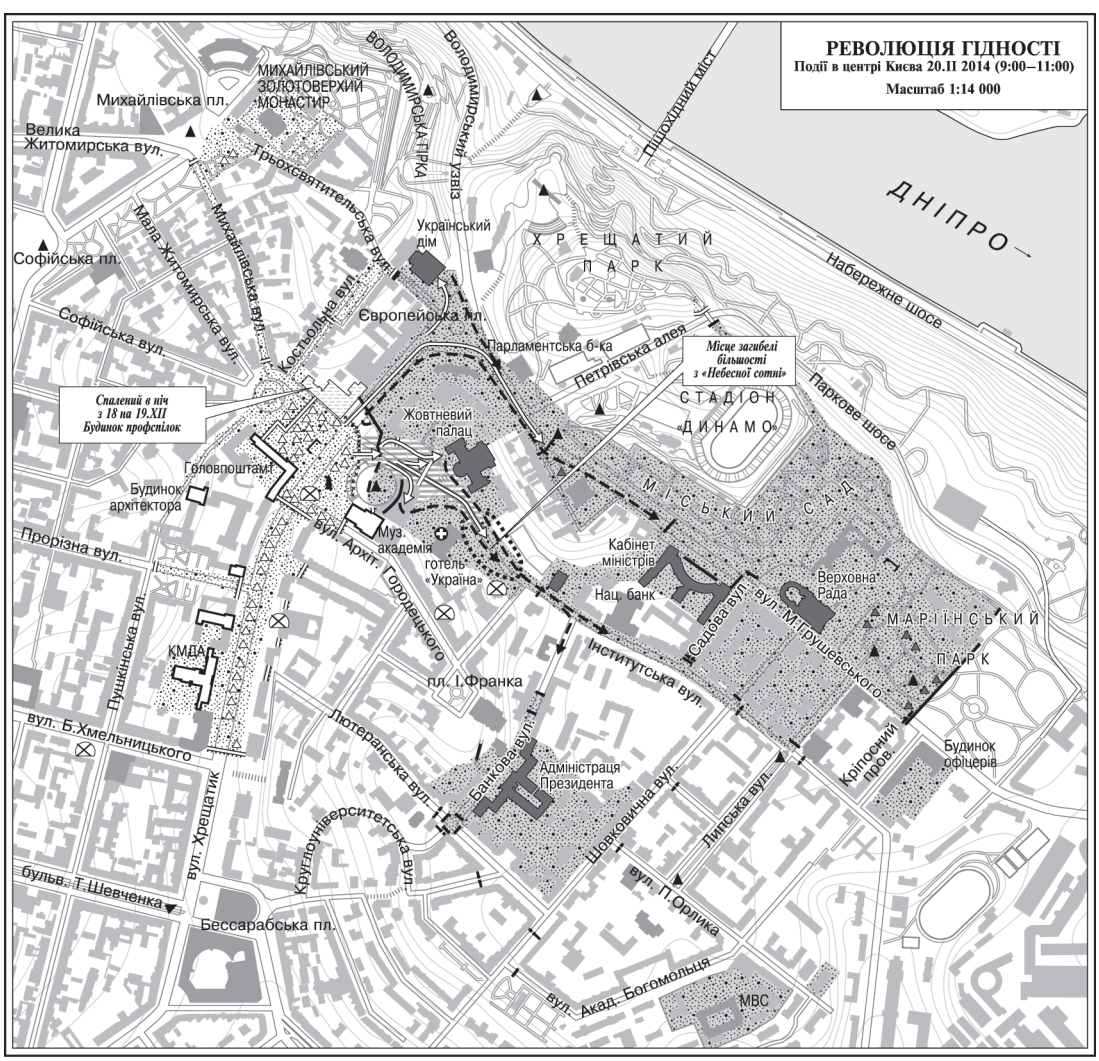

гинули 48 майданівців (слідство встановило, що смерті відбулися між 9-ю та 12-ю годинами), ще одна людина була вбита снайпером о 17-й год. Цей день отримав назву «кривавий четвер».

Інцидент шокував країну і світ. Громадяни масово прибували на майдан Незалежності, щоби відновити барикади і приєднатися до «Самооборони». За кілька годин після ранкової трагедії на вул. Інститутській голова Київ. міської держ. адміністрації В.Макеєнко виступив із заявою про вихід із лав Партії регіонів України, в якій засудив дії влади і повідомив, що перебирає відповідальність за життєдіяльність Києва. Зокрема, він видав наказ про відновлення роботи метрополітену та зняття постів держ. автоінспекції, що блокували під'їзди до центру столиці.

На 15:00 було призначено позачергове засідання ВР України, на якому серед іншого мала розглядатися й конституційна реформа. Кер-во фракції Партії регіонів України намагалося зірвати його проведення. Однак ці кроки були безуспішні, і парламент розпочав засідання о 18:00. 236 голосами (серед яких було 35 із фракції Партії регіонів України) була ухвалена постанова «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей». Вона прямо вказувала правоохоронцям не застосовувати зброю проти мітингувальників, забороняла проведення антитерористичної операції, Мін-ву оборони України наказувалося повернути військові підрозділи у пункти постійної дислокації, Ген. прокуратурі України — провести термінове розслідування. Цей документ не мав юрид. сили в рамках чинної на той час Конституції України, однак він чітко зафіксував, що В.Янукович не зможе прикривати свої дії парламентом і подальшими його кроками може бути лише повна узурпація влади. Про те, що такий сценарій існував, свідчить і позиція тогочасних очільників силових структур. Також показовим було те, що в ніч на 21 лютого у відставку через незгоду з політикою втягування ЗС України в політику подав заст. нач. ген. штабу ЗС України генерал-лейтенант Ю.Думанський. А вранці до будівлі ВР України були введені кілька десятків бійців Внутр. військ МВС України з автоматичною зброєю начебто

Протестувальники розбирають бруківку на матеріал для барикад. Хрещатик, 20 лютого 2014. Фотограф І. Варламов.

для охорони парламенту, за ін. версією — щоби сховатися від пострілів майданівців.

Протягом ночі з 20 на 21 лютого на переговорах влади та опозиції було підготовлено проєкт «Угоди про врегулювання кризи в Україні», яка передбачала повернення до парламентсько-президентської республіки, проведення у грудні 2014 дострокових президентських виборів, утворення нового коаліційного уряду. Проєкт був винесений на розгляд парламенту та Ради Майдану. Якщо депутатський корпус у цілому її підтримав, то лідерів протестів був вимушений умовляти міністр закордонних справ Польщі Р.Сікорський. У підсумку Рада Майдану підтримала угоду із застереженнями про недопустимість появи в новому уряді осіб, причетних до насильницьких дій стосовно до протестувальників.

Близько півдня 21 лютого із заявою про врегулювання політ. кризи виступив Президент України В.Янукович. О 16:00 було розповсюджено інформацію щодо підписання В.Януковичем, А.Яценюком, В.Кличком, О.Тягнибоком «Угоди про врегулювання кризи в Україні». Її засвідчили міністр закордонних справ Німеччини Ф.-В.Штайнмаєр, міністр закордонних справ Польщі Р.Сікорський, кер. департаменту континентальної Європи МЗС Франції Е.Фур'є. Представник Росії В.Лукін після консультацій з Москвою засвідчити цей документ відмовився. За годину запрацювала ВР України, яка ухвалила повернення до Конституції 2004 та відправила у відставку главу МВС України В.Захарченка (хоча до підписання конституційних змін В.Януковичем цього робити не мала права). Також були ухвалені рішення, які забороняли переслідування мітингувальників та внесені зміни у Кримінальний кодекс України, що дало можливість звільнити Ю.Тимошенко.

Угода, досягнута політиками, не була підтримана маніфестантами на майдані Незалежності. Політ. лідери не були спроможні контролювати революційно налаштовані маси, які вимагали негайної відставки президента. В.Януковича також угода не задовольняла — він вилетів спочатку до *Харкова*, а потім планував переїхати в *Донецьк*, щоби звідти почати відновлювати «конституційний лад». Для цього В.Захарченко віддав наказ підрозділам Внутр. військ МВС України та підрозділам міліції швидкого реагування «Беркут» залишити Київ і передислокуватися на Донбас.

22 лютого було переобрано кер-во парламенту (В.Рибак та І.Калетник подали у відставку). Новим спікером став О.*Турчинов*. ВР України ухвалила рішення про остаточне повернення чинності Конституції 2004 року. Згодом була ухвалена постанова «Про взяття політичної відповідальності за ситуацію в Україні», в якій О.Турчинову доручалося координувати роботу КМ України. Також були зроблені й кадрові перестановки — МВС України очолив А.Аваков, а Ген. прокурор України В.Пшонка був відправлений у відставку. Бл. 16:00 було розповсюджено відеозвернення В.Януковича, який заявив, що не збирається йти у відставку і не буде відписувати закони, ухвалені ВР України. За годину парламент, виходячи з того, що «неможливо встановити знаходження Президента України», ухвалив постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». В. о. Президента України був призначений О.Турчинов та була визначена дата проведення позачергових виборів — 25 травня 2014. Того ж дня була звільнена Ю.Тимошенко.

22 лютого в Харкові відбувся «З'їзд депутатів усіх рівнів південно-східних областей України, Автономної Республіки Крим і Севастополя». Його ідею раніше висував В.Захарченко. Як і подібний захід у листопаді 2004 в м. *Сєвєродонецьк* Луган. обл. він мав на меті надати В.Януковичу платформу для повернення до

влади, спираючися на компліментарний електорат та політ. еліти пд. та сх. України. У з'їзді взяли участь рос. офіц. особи — голови к-тів з міжнар. справ Ради Федерації та Держ. думи РФ О.Пушков і М.Маргелов, губернатори прикордонних з Україною рос. областей. Однак В.Янукович не з'явився, оскільки, на думку охорони, це було небезпечно. Натомість він попрямував у Донецьк, проте лідери місц. політ- і бізнеселіт тоді відмовилися підтримувати сценарій розколу країни та фактичного розв'язування громадян. війни. Також стало відомо, що внутр. війська та «Беркут» не прибудуть до Донецька — їх повернули у місця постійної дислокації, а деякі загони роззброїли.

В.Янукович з охороною намагався відлетіти до Росії з донец. аеропорту, проте прикордонники цьому завадили. Потім він вирішив їхати до Криму, щоби перетворити його на плацдарм для повернення до влади. Якщо вірити В.Януковичу, його кортеж переслідували правоохоронці, які перейшли на бік революц. властей: за свідченнями В.Януковича, охороні нібито довелося відстрілюватися. Ввечері він разом з оточенням був вивезений рос. військ. гелікоптерами на територію Росії. Наступного дня В.Янукович літаком прибув у Крим, на авіабазу Чорномор. флоту РФ в смт Гвардійське Сімферопольського р-ну АР Крим. Він віддав наказ, щоби крим. «Беркут» заблокував Перекопський перешийок. Водночас прем'єр уряду АР Крим А.Могильов не виходив на зв'язок, також уникали зустрічі з відставленим президентом очільники управлінь МВС АР Крим та м. *Севастополь*. А його найближче оточення висловило сумніви, що крим. населення підтримає сепаратистські ініціативи, тим більше, що Росія вже запустила сценарій *анексії* п-ова. В.Янукович був непотрібний: 24 лютого на військ. кораблі Чорномор. флоту РФ він повернувся до Росії.

Демократична легітимація революційної влади та затухання Майдану. Регіонами країни прокотилася хвиля зайняття будівель місц. органів влади прихильниками Р.г., від функціонерів режиму В.Януковича, керівників правоохоронних структур, очільників ін. держ. та комунальних установ активісти вимагали відставки, інколи це робилося під загрозою застосування сили. Набула поширення т. зв. сміттєва люстрація: чиновників чи депутатів від провладних партій активісти закидали у баки для сміття як вияв сусп. зневаги. Мали місце захоплення резиденцій високопосадовців, зокрема В.Януковича та колиш. ген. прокурора В.Пшонки.

Перед новою революц. владою постало питання суспільно-політ. стабілізації, недопущення самосудів і насильства. Першим кроком стало формування дієздатного уряду. Згідно з нормами Конституції (редакції 2004), 27 лютого була утворена коаліція «Європейський вибір» та був сформований новий КМ України, який очолив А.Яценюк. Секретарем Ради нац. безпеки та оборони України був призначений А.*Парубій*.

Розпочалася робота над легалізацією «Самооборони Майдана» як силової структури. Спочатку був поданий законопроєкт «Про варту», який вводив у правове поле бойові сотні як один із видів самоорганізації громадян. Однак розгортання збройної агресії Росії проти України вимагало посилення офіц. правоохоронних структур. Тому 12 березня було ухвалено закон про відновлення Нац. гвардії України. Частина бійців «Самооборони Майдану» перейшли до неї на службу. Ін. частина в подальшому стали кістяком для формування добровольчих батальйонів. МВС України проголосило кампанію з добровільної здачі населенням зброї. Також проводилися спецоперації з роззброєння груп активістів. Під час однієї з таких операцій 24 березня загинув координатор «Правого сектору» на Зх. Україні О.Музичко («Сашко Білий»). Це призвело до ескалації: 27 березня члени «Правого сектору» намагалися штурмувати будівлю ВР України, вимагаючи відставки Міністра внутр. справ України А.Авакова. Конфлікт був урегульований, і лідер «Правого сектору» Д.*Ярош* заявив, що надалі його орг-ція буде координувати дії з *Радою національної безпеки та оборони України* (РНБО України). 1 квітня бійці «Правого сектору» були виведені з центру Києва. На поч. квітня бійці «Самооборони», що залишалися на Майдані, були роззброєні — вони склали не лише стрілец. зброю, а й кийки, біти, щити, «коктейлі Молотова», арматуру тощо.

У березні—червні 2014 помітну роль у політ. житті відігравали «народні віча», які збиралися щонеділі. Вони були інструментом прямої демократії та тиску на нову владу щодо виконання вимог Р.г. Одним з останніх подібних масових заходів стало «Народне віче» 1 червня, коли активісти вимагали публічного звіту за 100 днів роботи уряду А.Яценюка. Унаслідок того, що революційна влада зміцнювалася, а найактивніші протестувальники зосередилися на протидії рос. агресії, наметове містечко на майдані Незалежності стало занепадати та поступово перетворюватися на притулок для маргінальних елементів. Частина його мешканців не бажали переїжджати із самого центру столиці на нове місце, визначене місц. владою для маніфестантів. У підсумку містечко було демонтоване (обійшлося без кровопролиття) за участю бійців добровольчих батальйонів і співробітників МВС України напередодні 24 серпня, щоби забезпечити проведення військ. параду.

Легітимізація революц. влади відбулася завдяки демократично проведеним позачерговим президентським та парламентським виборам 2014. Перемога на них П.*Порошенка* як одного з лідерів Євромайдану та політ. партій, що проголошували гасла Євромайдану, доводила, що Р.г. спиралася на широку підтримку народу України.

Розслідування злочинів, скоєних під час Революції гідності. 16 січня 2014 у ВР України була утворена Тимчасова слідча комісія «З питань розслідування протиправних діянь правоохоронних органів та окремих посадових осіб, посягань на права і свободи, життя і здоров'я громадян під час подій, пов'язаних з масовими акціями суспільно-політичного протесту, що відбуваються в Україні з 21 листопада 2013 року». Її гол. завданням було одержання повної та достовірної інформації щодо протиправних діянь правоохоронних органів й окремих посадових осіб, пов'язаних із масовими акціями суспільно-політ. протесту; встановлення конкретних осіб, винних в організації силового розгону мирних демонстрацій, побитті

громадян, нападах на журналістів та перешкоджанні їхній професійній діяльності; підготовка та надсилання відповідних матеріалів до Ген. прокуратури України з метою притягнення до відповідальності вищезазначених осіб. Главою комісії був обраний нар. депутат від «Батьківщини» Г.Москаль, а його заст. — нар. депутат від Партії регіонів України О.Бондаренко. У її складі були 4 депутати від Партії регіонів України, 2 — від «Батьківщини», по одному від *Комуністичної партії України*, «УДАРу», *«Свободи»* і 1 позапартійний. Тобто половина учасників була від правлячих Партії регіонів України та КПУ. Спочатку діяльність комісії була заблокована — Голова ВР України В.Рибак не підписував постанову про її утворення.

Діяльність комісії активізувалася після Лютневої революції, втім члени від Партії регіонів України продовжували ігнорувати її роботу. Всередині квітня 2014 був підготовлений і переданий до Ген. прокуратури України звіт щодо розгону студентського майдану в ніч з 29 на 30 листопада. Відповідальність була покладена на Міністра внутр. справ України В.Захарченка. Далі гол. увага комісії була приділена подіям 18—20 лютого 2014. На поч. липня комісія надала звіт, в якому відповідальність за загибель людей 18—20 лютого покладалася на злочинну орг-цію, очолювану В.Януковичем. До неї були зараховані весь склад КМ України, очільники силових структур, повний склад суддів Печерського районного суду м. Києва та ін. За інформацією комісії, безпосередній наказ про застосування стрілец. зброї 20 лютого віддав В.Захарченко. У звіті також зазначалося, що частина речових доказів (зброя, гільзи, картки видачі зброї тощо) була втрачена вже після зміни кер-ва МВС України — вивезена з місць зберігання за наказом командира «Беркута» С.Кусюка, який з ін. співробітниками виїхав до Росії. Матеріали, зібрані комісією, були надіслані до Ген. прокуратури України.

17 квітня 2014 була утворена Тимчасова слідча комісії ВР України з питань розслідування фактів масового переслідування водіїв, які були учасниками мирних акцій протесту з використанням колісних транспортних засобів, та їх притягнення до адм. відповідальності (тобто проти Автомайдану). Її главою був обраний нар. депутат від «Батьківщини» В.*Яворівський*, а заст. — нар. депутат від «Свободи» А.Іллієнко. Однак вона не запрацювала ефективно, частково через небажання співпрацювати з боку правоохоронних органів.

У ВР України 8-го скликання, обраній на позачергових виборах у листопаді 2014, висловлювалися плани (зокрема спікером В.*Гройсманом* у липні 2015) утворити нову тимчасову слідчу комісію щодо розслідування злочинів під час Р.г. Проте до практичної реалізації справа так і не дійшла.

Навесні 2014 проти В.Януковича та його оточення було відкрито кілька кримінальних проваджень, зокрема пов'язаних зі злочинами проти учасників Р.г. 19 січня 2015 Печерський районний суд м. Києва виніс заочне рішення про арешт В.Януковича. З боку укр. правоохоронців було подано відповідне звернення до Інтерполу та прохання до РФ щодо екстрадикції колиш. президента. Росія відмовила, Інтерпол лише на деякий час уніс В.Януковича до переліку осіб, які розшукуються, а за кілька місяців зняв його з розшуку, посилаючися на сумнівність інформації, поданої Україною. В листопаді 2016 відбувся допит В.Януковича в режимі відео-конференції Святошинським районним судом м. Києва у справі щодо розстрілів на майдані Незалежності. Той заперечив, що віддавав відповідний наказ, і звинуватив у цьому, зокрема, співробітників «Беркута». 7 лютого 2018 Печерський районний суд м. Києва дозволив проведення заочного розслідування причетності колиш. президента В.Януковича до вбивств протестувальників у Києві у період з 18 до 20 лютого 2014. 24 січня 2019 експрезидент був заочно засуджений на 13 років позбавлення волі, але за держ. зраду та пособництво у веденні війни проти України. Однак ступінь провини колиш. очільника д-ви за злочини під час Р.г. досі не отримав суд. оцінки.

Згідно з офіц. даними, під час Р.г. були вбиті 84 протестувальники, журналіст, особа, яка не брала участі у протестах (тех. співробітник, який загинув під час пожежі в офісі Партії регіонів України) та 13 правоохоронців. Оскільки довіри до МВС України щодо розслідування цих злочинів у сусп-ва не було, на поч. грудня 2014 у Ген. прокуратурі України був створений департамент спец. розслідувань (у липні 2018 був реорганізований в управління спец. розслідувань). З листопада 2019 карні справи щодо Р.г. були передані до Держ. бюро розслідувань, однак ситуація кардинально не покращилася.

Станом на 2020 розслідування цих інцидентів було незадовільним. Усього встановлені виконавці 55 вбивств. Проте до суду була доведена лише одна справа: протестувальник був визнаний винним у ненавмисному вбивстві ін. протестувальника (під час сутичок здійснив випадковий наїзд на захопленому міліцейському автомобілі). Зокрема, гол. карні провадження щодо розслідування вбивств такі:

1) проти лідера групи «тітушок» щодо захоплення та вбивства Ю.Вербицького 21 січня 2014;

2) проти колиш. нач. Гол. управління СБУ в м. Київ та Київ. обл. та заст. нач. Департаменту громад. безпеки МВС України щодо звинувачення у перевищенні влади, яке призвело до вбивства 15 маніфестантів 18—19 лютого 2014 в столиці;

3) проти члена групи «тітушок», якого звинувачують у замаху на вбивство протестувальника вночі 19 лютого 2014 у м. Київ;

4) проти 2 співробітників СБУ у звинуваченні у перевищенні влади, яке призвело до ненавмисного вбивства жінки у м. *Хмельницький* (під час спроби штурму будівлі СБУ);

5) проти 5 співробітників «Беркута» щодо звинувачення у вбивствах 48 протестувальників (у грудні 2019 на вимогу рос. сторони їх включили у перелік осіб, яких обміняли на укр. заручників, які утримувалися в *окремих районах Донецької та Луганської областей*) і снайпера Внутр. військ МВС України щодо підозри у вбивстві одного протестувальника 20 лютого в м. Київ.

У квітні 2020 Держ. бюро розслідувань оголосило підозру в умисному вбивстві людини активістці Євромайдану Т.Чорновол (вона брала участь у підпалі офісу Партії регіонів, коли згодом там задихнувся від диму тех. співробітник) та підозру чинному кер. слідчого відділу од-

ного з районних управлінь Нац. поліції м. Києва (під час подій Р.г. був старшим слідчим) за звинуваченням у безпідставній перешкоді акціям протесту та незаконне ув'язнення одного з протестувальників. Також було повідомлено про завершення суд. слідства проти двох співробітників МВС України, які незаконно перешкоджали акціям протесту.

Станом на кінець 2018 були винесені суд. рішення у 52 справах, пов'язаних з Р.г. Серед них — 48 вироків, але лише 9 були обвинувальними і передбачали подальше позбавлення волі.

З 2020 спостерігалася спроба дати імпульс справам щодо вбивств правоохоронців. До 2019 цей напрям майже не розроблявся з політ. причин. Був визначений один підозрюваний, однак Ген. прокуратура України законно відмовилася від його кримінального переслідування, посилаючися на норми закону про амністію активістам 2014. У квітні 2020 новопризначений Ген. прокурор України І.Венедиктова визнала можливим скасування цього закону, посилаючись на вимоги міжнар. правових інституцій.

Було кілька причин незадовільного розслідування злочинів під час Р.г.: висока політизація самого слідства; прямий саботаж і затягування з боку правоохоронних та суд. структур; втеча великої кількості підозрюваних до Росії, причому деяких — уже після висунення звинувачень та за рішеннями судів щодо звільнення під різні види зобов'язань; кадрова плинність серед слідчих; а головне — відсутність політ. волі на вищій ланці держ. управління.

Вшанування пам'яті про Революцію гідності. Увічнення пам'яті про героїв революції відбувалося майже одночасно з подіями Р.г. Вже у січні 2014 виникла громад. ініціатива «Музей Майдану». Після загибелі 22 січня 2014 на вул. Грушевського С.Нігояна, Р.Сеника, М.Жизневського були утворені місця пам'яті. Під час прощання 26 січня з М.Жизневським пролунала нар. пісня «Пливе кача на Тисині», яка стала своєрідним гімном Євромайдану.

21 лютого після розстрілів активістів були створенні місця пам'яті на вул. Інститутській. При жалобній церемонії 23 лютого був сформульований термін *«Небесна сотня»* (його авторкою вважалася поетеса Т.Домашенко), який швидко набув поширення. У багатьох населених пунктах країни площі та вулиці називали іменами «Героїв Небесної сотні», а також прізвищами загиблих. 24 лютого посередині вулиці квітами та лампадками був викладений «шлях Небесної сотні». Був встановлений поминальний хрест, поряд з яким були виставлені світлини загиблих маніфестантів. Згодом вул. Інститутська була офіційно закрита для проїзду автомобільного транспорту, і в січні 2015 частина вулиці отримала назву «Алея Героїв Небесної сотні». На місцях загибелі були встановлені пам'ятні знаки. Була збудована каплиця, де регулярно проводилися поминальні богослужіння.

24 лютого була ухвалена постанова ВР України «Про вшанування учасників збройних конфліктів під час мирних акцій протесту», в якій Президента України закликали посмертно присвоїти звання *«Герой України»* вбитим учасникам збройних конфліктів під час мирних акцій протесту в Україні впродовж листопада 2013 — лютого 2014 (згодом додали — також смертельно пораненим). 21 листопада 2014 Президент України П.Порошенко присвоїв (посмертно) звання «Герой України» 99 особам, яких зараховують до «Небесної сотні». 20 лютого 2015 звання «Герой України» було присвоєно посмертно ще 5 особам — один із них загинув під час Євромайдану (О.*Бадера*), ще четверо учасників Р.г. були вбиті навесні 2014 пророс. бойовиками на Донбасі (Ю.*Дяковський*, Ю.*Поправка*, В.*Рибак*, Д.*Чернявський*).

У липні 2014 за пропозицією Президента України П.Порошенка ВР України ухвалила рішення про заснування *Героїв Небесної сотні ордена,* який був упроваджений Указом президента від 3 листопада 2014. Його кавалерами (посмертно) стали троє активістів (М.Жизневський, Д.*Кіпіані*, З.*Хурцій*), які загинули під час Р.г., та активіст Т.*Більчук*, котрий помер у серпні 2017.

21 листопада 2014 Указом Президента України був уведений День гідності і свободи, приурочений до дня початку антиурядових протестів (раніше в цю дату відзначався День свободи на честь поч. «Помаранчевої революції» 2004). У ньому згадувалося «віддання належної шани громадянському подвигу, вшанування патріотизму і мужності людей, які виступили на захист демократичних цінностей, відстояли національні інтереси і європейський вибір нашої держави».

11 лютого 2015 Указом Президента України був встановлений День героїв Небесної сотні. Він відзначається щорічно 20 лютого «з метою увічнення великої людської, громадянської і національної відваги та самовідданості, сили духу і стійкості громадян, завдяки яким змінено хід історії нашої держави, гідного вшанування подвигу героїв Небесної сотні, які віддали своє життя під час Революції гідності (листопад 2013 року — лютий 2014 року), захищаючи ідеали демократії, відстоюючи права і свободи людини, європейське майбутнє України».

З 2015 за ініціативою Мін-ва освіти та науки України вивчення подій Р.г. було введено до шкільної програми. У квітні 2015 було вперше презентовано відповідні науково-методичні матеріали та додаток до підручника, які були розміщені у вільному доступі на вебсайті відомства.

До 2-ї річниці поч. Р.г. було ухвалено рішення про створення *Революції гідності музею* (з 2016 — «Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної сотні — Музей Революції гідності»). Його дир. був призначений І.Пошивайло. Будівлю для музею планувалося побудувати на Алеї Героїв Небесної сотні. Проте через слідчі дії та брак фінансування станом на 2020 буд-во фактично так і не розпочалося. Восени 2018 у відреставрованому Будинку профспілок було відкрито Інформаційно-виставковий центр музею, який проводив активну виставкову, архівну (включаючи створення бази інтерв'ю щодо подій Р.г.), наук. та популяризаторську діяльність

Літ.: Звіт тимчасової слідчої комісії щодо трагічних подій 18—20 лютого в Києві. «Ділова столиця», 2014, 7 липня (https://www.dsnews.ua/politics/zvit-timchasovoyi-slidchoyi-komisiyi-shchodo-tragichnih-podiy-18-07072014114900); Революція гідності 2013—2014 рр. та агресія Росії проти України: науково-методичні матеріали. К., 2015; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; 25 років незалежності: нари-

си історії творення нації та держави. К., 2016; *Москвичова А.* Розстріл Небесної сотні: що ми знаємо про 20 лютого. «Радіо Свобода», 2019, 20 лютого (https://www.radiosvoboda.org/a/maidan-20-ljutogo-5-rokiv-potomu/29779320.html); *Руденко Є., Сарахман Е.* Культурний код Майдану. «Українська правда», 2020, 21 лютого (https://www.pravda.com.ua/articles/2020/02/21/7241172); Алгоритм проведення антитерористичної операції в центрі м. Києва. Web: http://moskal.in.ua/?p=37233; Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні: відповідальність за вбивства та насильницькі смерті під час протестів на Майдані: інформаційні довідки 2019 та 2020. Web: http://www.un.org.ua/ua publikatsii-ta-zvity; Оперативний задум нейтралізації екстремістської діяльності учасників протестних заходів. Web: http://moskal.in.ua/?p=37230; Сторінка Національного меморіального комплексу Героїв Небесної сотні — Музею Революції гідності. Web: http://www.maidanmuseum.org

В.В. Головко.

«РЕВОЛЮ́ЦІЯ НА ГРАНІ́ТІ» 1990 — масова акція громадян. непокори, організована в м. *Київ* переважно студентською молоддю України в жовтні 1990. Вважається першим укр. «майданом».

У зв'язку із прийняттям декларацій про держ. суверенітет союзних республік Союзний договір 1922 втратив правову основу. Тому загальносоюзний центр на чолі з президентом СРСР М.*Горбачовим* розробив і розіслав у союзні республіки проєкт нового договору. Цей документ визнавав республіки суверенними д-вами, які мали всю повноту влади на своїй території, але проголошував верховенство законів Союзу над республіканськими.

Після того, як *Верховна Рада УРСР* 16 липня 1990 ухвалила *Декларацію про державний суверенітет України*, компартійно-рад. більшість голосами 239 депутатів обрала головою парламенту секретаря ЦК КПУ Л.*Кравчука*. Більшість, яку назвали «групою 239», не виявила бажання відставати від ін. республік, коли з'явилася нагода збільшити свої повноваження, і проголосувала за Декларацію про держ. суверенітет майже одностайно. Проте в неї не було бажання розвалити рад. наддержаву. Тому вона надалі заблокувала зусилля Нар. ради в парламенті втілювати в життя революц. положення декларації. КПУ виступила як дисциплінований провідник волі союзних структур влади. Питання про її орг. відокремлення від *Комуністичної партії Радянського Союзу*, яке дедалі частіше піднімалося рядовими членами партії, апаратники вважали єретичним. 29 вересня 1990 ЦК КПУ опублікував звернення до комуністів, усіх громадян республіки, прийняте у зв'язку з тим, що «готуються масові акції, спрямовані на дискредитацію вищого органу державної влади в республіці — Верховної Ради УРСР, підштовхування до загострення кризової ситуації». Наголошувалося, що «деструктивні сили» закликають ознаменувати відкриття 2-ї сесії ВР УРСР у понеділок 1 жовтня загальнресп. страйком і загальнонац. маніфестацією. ЦК КПУ закликав не піддаватися на «провокаційні заклики».

30 вересня, в неділю на заклик *Народного руху України* на Респ. стадіоні Києва відбувся мітинг під гаслом «Ні — новоствореному Союзному договору!», в якому взяли участь майже 300 тис. осіб. Були висунуті вимоги: вихід України зі складу СРСР; виконання постанови ВР УРСР «Про проходження строкової військової служби громадянами Української РСР та використання працівників правоохоронних органів республіки за її межами» від 30 липня 1990. Виходячи з декларації про держ. суверенітет, ця постанова доручала *Раді міністрів УРСР* протягом місяця забезпечити повернення до постійного місця служби працівників правоохоронних органів республіки, які брали участь в охороні громад. порядку та локалізації міжнац. конфліктів в ін. регіонах *СРСР*. До 1 жовтня 1990 РМ УРСР мала вирішити питання про переведення громадян України, які проходили строкову військ. службу, з районів, де відбувалися міжнац. конфлікти, на територію власної республіки. На мітингу висувалися також вимоги про розпуск КПУ і *націоналізацію* її майна, демонтаж пам'ятника В.*Леніну*, відставку Л.Кравчука і голови уряду В.*Масола*. Мітинги з подібними вимогами 30 вересня і 1 жовтня пройшли також в *Івано-Франківську*, *Донецьку*, *Львові* та ін. містах. Однак опозиції не вдалося організувати загальнресп. страйк і загальнонац. маніфестацію.

За півгодини до поч. роботи 2-ї сесії ВР УРСР 12-го (1-го) скликання до її будинку підійшла демонстрація, на транспарантах якої містилися заклики про розпуск парламенту і КПУ, відставку уряду, вихід України зі складу СРСР. Через дві години кількість протестувальників під стінами парламенту збільшилася до 100—120 тис. осіб. Увечері на площі Жовтневої революції (нині — *майдан Незалежності*) відбувся мітинг, в якому взяли участь бл. 20 тис. осіб. Наступного дня у протистояння між владою та опозицією потужно втрутилися студентські орг-ції.

Мітинги, демонстрації і страйки як форми громадян. непокори стали вже звичними в охопленій екон. і політ. кризою Україні. Київ. від-ня Укр. студентської спілки (УСС) ще влітку 1990 під час святкування 500-річчя укр. козацтва у *Запоріжжі* уперше висловило пропозицію обрати більш дієву форму протесту — політ. голодування. Студентське братство Львова (СБ Львова) на мітингу, що відбувся 21 вересня, заявило, що львів. студенти протестуватимуть проти підписання Союзного договору перед будівлею парламенту в Києві, використовуючи голодування під гаслом «Воля або смерть!»

Початок акції, форми і методи її розгортання були узгоджені в ході переговорів між УСС і СБ Львова, що відбулися в рамках зустрічі молодіжних і студентських орг-цій у *Вільнюсі*. Були схвалені сформульовані Київ. УСС вимоги: дострокове припинення повноважень ВР УРСР 12-го скликання і призначення нових виборів на багатопарт. основі восени 1991; ухвалення закону про націоналізацію

Голодуючі студенти на площі Жовтневої революції. Жовтень 1990.

майна КПУ і *Ленінської комуністичної спілки молоді України*; недопущення підписання Союзного договору. Львів'яни додали дві вимоги, що стосувалися служби юнаків у війську в межах України та відставки В.Масола. Керівниками акції були визначені троє співголів: О.Доній (УСС Києва), М.Іващишин (СБ Львова) і О.Барков (УСС Дніпродзержинська).

О 10-й ранку 2 жовтня бл. 40 активістів УСС і СБ Львова розстелили на гранітних плитах площі Жовтневої революції перед пам'ятником із центр. фігурою В.Леніна матраци, встановили транспаранти з гаслами та вимогами й оголосили про початок голодування. О 20-й год. вони за 2—3 хв. встановили намети, позначивши цим намір залишитися на площі на невизначений строк. Керi-во ВР УРСР зайняло вичікувальну позицію, паралізуючи цим дії стягнутих у великій кількості правоохоронців. Визначитися з оцінкою акції мусила в цій ситуації Київ. міськрада, в якій питома вага представників Демократ. блоку становила до 40 %. О 23-й год., тобто заднім числом, вони ухвалили після бурхливих дебатів такий документ: «Дозволити під час роботи другої сесії Верховної Ради Української РСР проведення в центральній частині міста масових заходів, що не заважають рухові транспорту». Легалізація протестної акції мала велике значення для забезпечення її впливу на радикалізацію політ. ситуації в республіці. Провал всеукр. страйку (в ньому взяли участь 10 тис. осіб із 25 млн працюючих) засвідчив, що опозиційні сили мали слабку соціальну базу, а влада зберегла контроль за формуванням громад. думки.

3 жовтня на майдані вже стояли 49 наметів, а в голодуванні брали участь 137 студентів Києва, Львова, *Дніпропетровська*, Івано-Франківська та ін. міст України. Здійснювався постійний мед. огляд, лікарі щоденно брали аналіз крові на цукор. Цим забезпечувався нагляд за станом здоров'я голодуючих й унеможливлювалося харчування, вживання соків і підсолодженої води.

4 жовтня в голодуванні взяла участь 151 особа. Про голодування вже знала вся Україна. Табір голодуючих відвідала група нар. депутатів СРСР від України — О.*Гончар*, О.Ємець, С.Конєв, В.Черняк, Ю.*Щербак*, В.*Яворівський* та ін., які вмовляли студентів зняти вимогу про дострокові вибори у парламент, але безуспішно.

5 жовтня в наметовому містечку відбулася зустріч Л.Кравчука з О.Донієм та М.Іващишиним. Телерепортаж про зустріч уперше ознайомив укр. громадян із вимогами студентів. Зустріч не дала результатів.

6 жовтня у палаці *«Україна»* відбулися збори ветеранів війни. Після зборів ветерани прийшли до площі Жовтневої революції з наміром знести намети, щоби покласти квіти до пам'ятника В.Леніну. Провокація зазнала невдачі, на захист студентів стали до 50 тис. киян.

8 жовтня ВР УРСР створила комісію на чолі з І.*Юхновським*, яка доповіла, що голодують вже 158 осіб із 24 міст. Під час його доповіді один із депутатів «групи 239» звинуватив студентів у тиску на парламент, його підтримали оплесками, які справили на громадськість гнітюче враження, — обговорення транслювалося по телебаченню. О.Гончар записав у щоденнику: «Страшні ці в парламенті "239". Юхновський як голова комісії доповідає їм про вимоги голодуючих студентів, про те, що звідчаєні молоді люди готові на все, "аж до масового самоспалення", а у відповідь йому — регіт, жирне іржання цих парламентських жеребців! І серед таких — жити? Від таких ждати гуманних законів? Ні, неможливий з ними ніякий мир, ніяке порозуміння». Повернувшись додому, письменник написав заяву про вихід із КПРС.

9 жовтня відбувся «круглий стіл». На ньому були присутні: з одного боку, Л.Кравчук і всі члени Президії ВР УРСР, представники мін-в, із другого — 6 студентських активістів: О.Барков, О.Доній, М.Іващишин, О.Кузан, В.Кириленко, Ю.Герцик. Після важкої дискусії Л.Кравчук пообіцяв поставити питання про відставку прем'єра перед парламентом, а запис «круглого столу» показати по телебаченню в повному обсязі. Проте слова він не дотримав, запис показали із купюрами.

10 жовтня голова ВР УРСР поставив на таємне голосування питання про недовіру В.Масолу, але депутати із цим не погодилися. На відкрите голосування було поставлено питання про включення до порядку денного обговорення студентських вимог, проте ця пропозиція набрала лише 161 голос. Порушуючи заборону Київ. міськради, студенти організували 10-тис. демонстрацію, що перекрила рух на *Хрещатику* і заблокувала будинок Держ. к-ту телебачення і радіомовлення УРСР. На знак підтримки вимог і дій студентів до наметового містечка приєдналися і почали голодувати разом з ними нар. депутати В.Бедь, М.*Горинь*, Л.Горохівський, О.Гудима, Я.Зайко, В.Колінець, Я.Кендзьор, М.Куземко, Б.Ребрик, Ф.Свідерський, С.*Хмара*.

11 жовтня в Києві пройшла 100-тис. демонстрація на підтримку голодуючих. Від 13 жовтня студенти почали захоплювати будівлі, де вони навчалися 16 жовтня голодували вже 298 студентів, 27 з них — від першого дня. Біля будівлі ВР УРСР утворилося друге наметове «містечко свободи» з голодуючими. У страйку на підтримку голодуючих з 85 тис. студентів стаціонару, які навч. в Києві, взяли участь 30 тис., у Львові з 65 тис. — майже 59 тис., у *Тернополі* та Івано-Франківську — практично всі студенти. До акції протесту висловлювали готовність приєднатися робітн. колективи, працівники н.-д. ін-тів. М.Горбачов почав одержувати листи від занепокоєних долею протестувальників конгресменів і сенаторів США, керівників укр. діаспори.

16 жовтня у парламенті була утворена тимчасова узгоджувальна комісія для розгляду вимог голодуючих студентів. До її складу ввійшли по 5 депутатів від «групи 239» і Нар. ради, І.*Плющ* — від Президії ВР УРСР і 5 представників голодуючих студентів. Увечері 17 жовтня, коли депутати ознайомилися з протоколами комісії, Л.Кравчук запропонував їм ухвалити скріплений підписами її 16 членів текст постанови такого змісту:

- провести у 1991 всенар. голосування з питань довіри ВР УРСР 12-го скликання і за його результатами вирішити питання про проведення нових виборів до кінця року;
- забезпечити проходження строкової служби громадянами

республіки тільки за добровільною згодою громадянина поза її межами;

• розглянути в парламенті питання про націоналізацію майна КПРС і ВЛКСМ на території України і до 1 грудня 1990 утворити тимчасову комісію ВР УРСР із цього питання;

• укладення Союзного договору вважати передчасним;

• вирішити питання стосовно відставки голови РМ УРСР В.Масола у порядку, передбаченому ст. 97, частина 9 і ст. 108, частина 4 Конституції СРСР;

• до 30 листопада 1990 привести чинну Конституцію УРСР у відповідність до положень Декларації про держ. суверенітет України.

Ця постанова була схвалена голосами 314 нар. депутатів із наявних 352. Проти неї проголосували 38 депутатів.

18 жовтня на площі Жовтневої революції пройшло святкове завершення акції протесту. О.Доній та М.Іващишин виступили по телебаченню з інформацією про припинення голодування і звільнення «окупованих» студентами приміщень вищих навч. закладів. На пресконференції, влаштованій у цей день Нар. рухом України, М.Горинь підкреслив: «Те, чого не могла домогтися Народна рада, досягла студентська молодь. Це наше найбільше завоювання».

Літ.: *Гарань О.В.* Убити дракона: з історії Руху та нових партій України. К., 1993; *Масол В.* Упущенный шанс. К., 1993; *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. К., 1994; *Чемерис В.* Президент. К., 1994; *Доній О., Синельников О.* Історія УСС мовою документів і фактів (1989—1999). К., 1999; *Алексєєв Ю.М. та ін.* Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985—1999 рр.). К., 2000; *Куліш В. та ін.* Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива. К., 2000; Українська студентська спілка у боротьбі за незалежність України. В кн.: Тисяча років української суспільно-політичної думки, т. 9. К., 2001; *Бойко О.* Україна у 1985—1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. К., 2002; Здобуття незалежності України: 1991: історія проголошення, документи, свідчення, т. 1. Житомир, 2011; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Даниленко В.* Україна в 1985—1991 рр.: остання глава радянської історії. К., 2018.

С.В. Кульчицький.

РЕЗОЛЮ́ЦІЯ РА́ДИ БЕЗПЕ́КИ ОРГАНІЗА́ЦІЇ ОБ'Є́ДНАНИХ НА́ЦІЙ ВІД 17 ЛЮ́ТОГО 2015 — див. *Мінські угоди 2015.*

РЕ́ЙГАН Рональд Вільсон (Ronald Wilson Reagan; 06.02.1911—05.06.2004) — 40-й президент США (20 січня 1981 — 20 січня 1989), двічі поспіль обирався на цю посаду (1980 і 1984). Н. в шт. Іллінойс у сім'ї дрібного бізнесмена. 1928—32 навч. в Юерік-коледжі на ф-ті економіки і соціології. Після закінчення його розпочав кар'єру спортивного радіокоментатора в Айові, 1937 переїхав до Голлівуда, де став професійним кіноактором. Виконував переважно другорядні ролі, зіграв у 77 телевізійних і худож. фільмах. Обраний головою профспілки голлівудських акторів, що стало стартом його політ. кар'єри. 1947—52 і 1959—60 — президент голлівудської Гільдії кіноакторів, згодом — член Амер. кіноакадемії, його зірка є на «Алеї слави» в Голлівуді. 1937, після проходження заочних військ. курсів Р. присвоєно звання другого лейтенанта кавалерійс. офіцерського резервного полку в Де-Мойні (шт. Айова). 1941 вступив добровольцем до армії, проте був визнаний непридатним для служби за кордоном через короткозорість, отримав посаду офіцера служби зв'язку із громадськістю, згодом у складі 1-го кіновироб. відділу брав участь у зйомках навч. та патріотичних фільмів у Голлівуді. У поглядах еволюціонував від ідей лібералізму до *консерватизму*, брав участь у президентських кампаніях Д.Ейзенхауера, Р.Ніксона, Б.Голдуотера. 1963 вступив до Респ. партії, притримувався її правого крила. 1967—75 — губернатор Каліфорнії, 1976 — суперник Дж.Форда при висуванні кандидатів на пост президента від Респ. партії. 1980 обраний президентом США (50,7 % голосів), переміг у 45 із 50 штатів кандидата від Демократ. партії Дж.Картера. Домігся домінування в Сенаті. 30 березня 1981 був здійснений замах на його життя. 1984 переобраний на 2-й термін (58,4 % голосів). Його політика екон. зростання шляхом обмеження держ. регулювання приватного бізнесу, скорочення соціальних видатків із подальшою компенсацією за рахунок приватного бізнесу, проведення жорсткішої кредитно-фінансової політики, значного зменшення податку на прибуток (25 %) — т. зв. рейганоміка, складова консервативної хвилі 1980-х рр. у країнах Заходу. 1981 припинив страйк авіадиспетчерів. Результати президентства: значне зниження інфляції, стійке екон. зростання, зростання ВВП на 33 %, створення 18 млн нових робочих місць.

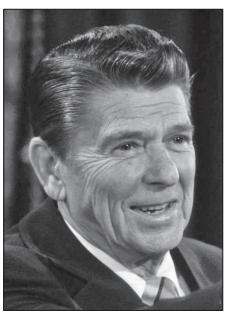

Р. Рейган.

На поч. 1980-х рр. в умовах ескалації міжнар. напруженості (введення рад. військ до Афганістану) назвав *СРСР* «імперією зла», закликав до «хрестового походу» проти нього, передбачив крах *комунізму*. Провів масштабне переозброєння амер. армії, розміщення ракет середньої дальності в країнах Зх. Європи. Не зупинявся перед застосуванням сили у боротьбі з комуніст. експансією (схвалив висадку амер. військ на Гренаді 1983) та диктаторськими режимами, що підтримували міжнар. тероризм. Ініціював масштабну військ. програму Стратегічної оборонної ініціативи, яка прискорила системну екон. кризу в СРСР та його політ. крах. Із приходом до влади в СРСР М.*Горбачова* (1985) і проголошенням політики «нового політичного мислення» провів із рад. лідером 4 зустрічі на найвищому рівні: Женевський саміт 1985, Рейк'явікський саміт 1986, Вашингтонський саміт 1987, Моск. саміт 1988. Підсумком переговорів стало підписання американсько-рад. договору про ліквідацію ракет середньої та малої дальності (1987), розроблення американсько-рад. договору про скорочення й обмеження наступальних озброєнь (1991). На поч. 2-го президентського терміну його високі рейтинги побили всі рекорди. Проте згодом вибухнув скандал «Іран—контрас», було викрито причетність членів адміністрації до продажу зброї Ірану й передавання виручених коштів борцям антикомуніст. уряду в Нікарагуа. Американці в цілому схвалювали політику Р., обравши 1988 президентом Дж.Буша (віце-президент США 1981—88).

У період президентства Р. актуалізувалось укр. питання. 1980 було створено Українсько-Балт. комісію Конгресу США у складі 80 конгресменів і сенаторів на чолі з конгресменом Д.Майком і відомим дослідником історії України Дж.-Е.*Мейсом*. Конгрес

ухвалив резолюцію щодо підтримки нерос. народів СРСР. Із нагоди вшанування укр. діаспорою США 50-х роковин *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* 1933 був утворений громад. к-т з ушанування пам'яті мільйонів укр. селян, полеглих від терору голодом. Конгрес ухвалив закон про утворення комісії з розслідування голоду в Україні. 12 жовтня 1984 Р. затвердив цей закон. У публічному виступі Р. дав високу оцінку діяльності укр. журналіста-дисидента В.*Марченка*. Аварія на Чорнобильській АЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*) вкотре привернула увагу в США до України як суб'єкта, що не є органічною частиною Росії. 1988 Р. зустрівся в амер. посольстві в *Москві* з колиш. політ. в'язнями, правозахисниками, діячами гнаних церков рад. республік. Серед учасників зустрічі були укр. політ. репресовані М.*Горинь*, О.Горинь, В.*Чорновіл*. Зустріч продемонструвала підтримку адміністрацією Р. дисидентського руху. Після цієї зустрічі один із фундаторів *Української Гельсінської спілки* М.Горинь назвав Р. «лицарем свободи».

Літ.: *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України: Витоки. Концепції. Практична еволюція. К.,1998; Президент Рональд Рейган: в поисках мира дорогой свободы. USIA, 1988; *Лігостова О.* Борець з «імперією зла»: Рональд Рейган у спогадах українських дисидентів. «Voice Of America News», 2001, 4 лютого (https://ukrainian.voanews.com); *Кульчицький С.* Він мав мужність пізнати і розповісти правду про український голодомор. «День», 2002, 19 лютого; *Тэтчер М.* Искусство управления государством: стратегия для меняющегося мира. М., 2003; *Cannon L.* Ronald Reagan: A Life in Politics. Public Affairs, 2004; Ronald Reagan: The Power of Conviction and the Success of His Presidency by Peter Wallison. «Basic Books», 2004, 14 April; Ronald Reagan. The Notes: Ronald Reagan's Private Collection of Stories and Wisdom. Harper Collins, 2011, 10 May; *Rossinow D.* The Reagan Era: A History of the 1980s. Columbia University Press, 2015.

О.С. Черевко.

РЕПРЕ́СІЇ ПРО́ТИ КРИМСЬКОТАТА́РСЬКОЇ ТА УКРАЇ́НСЬКОЇ ГРОМА́Д У КРИМУ́ 2014—2019 — цілеспрямовані протиправні заходи РФ із придушення громадян. опору окупації *Автономної Республіки Крим*; здійснюються систематично силовими структурами РФ чи пророс. парамілітарними формуваннями Криму щодо *кримських татар* або етнічних українців, підозрюваних у нелояльності, у вигляді адм. чи кримінального переслідування, супроводжуються порушенням прав людини, включно з правом на життя. Репресії мають на меті ліквідацію неконтрольованої громадян. активності та формування політ. і релігійно-культ. пророс. гомогенності на п-ові.

Тиск і силове придушення спротиву здійснювалися ще в ході підпорядкування п-ова РФ. На поч. березня 2014 представники «Севастопольської самооборони» та ФСБ РФ провели незаконний обшук у медіацентрі «Громадська оборона» в Севастополі. 3 березня представники «Кримської самооборони» викрали в м. *Сімферополь* крим. татарина Р.*Аметова*, який вийшов на одиночний пікет проти окупації АР Крим. 15 березня його знайшли мертвим зі слідами катувань. 9 березня 2014 координатори руху «Євромайдан Крим» А.Ковальський та А.Щекун були викрадені дружинниками «Російської єдності» в м. Сімферополь і після тортур відпущені на адм. кордоні з Кримом 20 березня. Надалі види репресій розширились, а кількість постраждалих істотно зросла.

Після окупації Криму РФ насадила власну правову систему, чим порушила міжнар. гуманітарне право. Автоматична натуралізація РФ усіх громадян України та осіб без громадянства, які на 18 березня 2014 «постійно проживали на території Республіки Крим та Севастополя», спричинила примусове застосування щодо них норм рос. внутр. законодавства та ускладнила доступ укр. консула до переслідуваних на п-ові громадян. Затягування зі справедливим розслідуванням викрадень активістів стало системною практикою. Суворість покарання незгідних значно перевищує міру необхідності та ступінь «провини» за вчинки, які згідно з міжнар. правом взагалі не належать до правопорушень. РФ регулярно порушує в Криму такі базові міжнар. документи, як «Загальна декларація прав людини», «Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації», «Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів».

Репресії проти кримськотатар. та укр. громад на п-ові РФ здійснює в громадсько-політ., екон., реліг. та національно-культ. сферах. Вони застосовуються як щодо окремих осіб, так і їх груп («Справа 26 лютого 2014», «Справа 3 травня 2014», «Справа Олега Сенцова», «Справа диверсантів» та ін.).

Перешкоджання у здійсненні незалежної громад. діяльності, фактична заборона на організацію незалежних від влади масових заходів, безпідставні затримання кримськотатар. і проукр. активістів та обшуки їхніх осель, викрадення активістів, їх побиття та тортури становлять неповний перелік видів політ. репресій. Вони здійснюються із показовою демонстрацією або застосуванням надмірної сили задля залякування сусп-ва. Методи ведення слідства, серед інших, становлять «профілактичні бесіди», «каральна психіатрія» та тортури.

Заклики до бойкоту «референдуму» 16 березня 2014, «виборів до кримського парламенту» 14 вересня, організація проукр. акцій у лютому—березні 2014 стали підставами для заборони *Меджлісу кримськотатарського народу*, що 26 квітня 2016 «Верховним судом Республіки Крим» був визнаний екстремістською орг-цією. При забороні було порушено 5 статей «Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод», а заклики міжнар. орг-цій відновити його діяльність РФ ігнорує. Заст. голови меджлісу А.Чийгоза засудили до 8 років ув'язнення суворого режиму за нібито організацію масових заворушень біля ВР АР Крим 26 лютого 2014. Заст. голови меджлісу І.Умеров 27 вересня 2017 був засуджений за «публічні заклики до реалізації дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності Російської Федерації (включаючи мережу "Інтернет")» до 2 років позбавлення волі та 2 років заборони займатися публічною діяльністю. У результаті українсько-рос. переговорів за посередництва Туреччини 25 жовтня 2017 обидва були звільнені.

Обшуки, побиття, присудження виправних робіт, адм. переслідування, ув'язнення та кримінальний вирок про засудження до 3 років 7 місяців позбавлення волі в колонії-поселенні та штрафу в 10 тис. *рублів* стали відповіддю рос. репресивної системи В.Балуху, який демонстрував свою проукр. позицію розміщенням на власному будинку в с. Се-

ребрянка Роздольненського р-ну держ. прапора України і таблички «Вулиця Героїв Небесної сотні». Він був звільнений 7 вересня 2019.

Проведення одиночного пікетування, єдино можливої в РФ акції незгоди, що не потребує попередньої санкції влади, супроводжується перешкоджанням чи затриманням учасників. Присутність сусідів та активістів заради моральної підтримки обшукуваних односельчан та однодумців кваліфікується РФ як «несанкціонований масовий захід» з адм. покаранням його учасників у вигляді штрафу чи арешту. Підставами для кримінального чи адм. покарання можуть стати фотографування з укр. прапором, наявність символіки *Української повстанської армії* тощо. З.Умерову в липні 2017 оштрафували за публікацію в мережі Інтернет повідомлень проукр. змісту. Окупаційні власті забороняють проведення мітингів та акцій комеморативного характеру під формальним приводом. Так, заборона проведення жалобної акції з нагоди Європ. дня пам'яті жертв сталінізму та нацизму в парку «Салгірка» в Сімферополі 23 серпня 2014 була обґрунтована «надто спекотною погодою, що може погіршити самопочуття учасників мітингу».

За даними Уповноваженого ВР України з прав людини Л.Денісової, на кінець 2020 з політ. мотивів РФ ув'язнила 93 крим. татар.

Екон. репресії на п-ові проявляються у формі незаконного відчуження майна, перешкоджання діяльності офісів громад. чи культурницьких т-в, псування невід. особами культових споруд, високих штрафах у рамках адм. покарання. 18 вересня 2014 було опечатано, а 30 квітня 2015 націоналізовано приміщення Меджлісу кримськотатарського народу. Обшуки підозрюваних часто проводяться з пошкодженням майна та вилученням цифрової техніки. Кампанія солідарності з переслідуваними шляхом збору коштів задля сплати ними штрафів («Кримський марафон») дала змогу покрити значну частку витрат.

Порушення майнових прав значною мірою відчули реліг. орг-ції. Так, в УПЦ КП відібрали храм Священномученика Климента Римського в м. Севастополь та церкву Покрови Пресвятої Богородиці в с. Перевальне Сімферопольського р-ну. У щорічній доповіді Уповноваженого ВР України з прав людини за 2020 Л.Денісова констатувала, що «Для більшості релігійних конфесій за винятком УПЦ (МП) стало неможливим проведення богослужінь в їхніх власних храмах чи молитовних будинках через захоплення окупаційною владою церковних споруд та реальну загрозу ідентифікації прихожан і подальшого їх переслідування». Непомірно високі штрафи, що накладаються за відсутність на приміщенні, де проводяться проповіді, вивіски з повною назвою реліг. орг-ції, свідчать про екон. тиск на реліг. орг-ції з метою витіснення їх із п-ова.

Реліг. законодавство РФ має більш суворий і регламентуючий характер, аніж відповідне українське. Труднощі з перереєстрацією УПЦ КП, *Української греко-католицької церкви*, тиск на священнослужителів та вірян, схиляння священнослужителів до співпраці з властями спричиняють їх еміграцію та згортання діяльності, є свідченнями цілеспрямованої політики РФ із підпорядкування владі духовної сфери. Перереєстрація за рос. законодавством майже втричі зменшила кількість реліг. громад на п-ові.

Колективні репресії окупаційна влада застосовує щодо членів та прихильників панісламістських орг-цій «Хізб ут-Тахрір» та «Тиблігі-Джамаат», що вільно діють в Україні, проте заборонені в РФ як терористичні та екстремістські. Так, до 7 років ув'язнення засуджено Р.Зейтуллаєва, якому інкриміновано створення у березні 2014 у Балаклавському р-ні Севастополя групи «Хізб ут-Тахрір»; згодом строк збільшили до 15 років. За даними Л.Денісової, 2014—19 за звинуваченням у зв'язках із групами «Хізб ут-Тахрір» у Криму заарештовано та/або засуджено 59 осіб.

Перешкоджання у здійсненні на п-ові свободи віросповідання проявляються в обшуках і затриманнях мусульман після традиційних молитов по п'ятницях, встановленні в деяких мечетях відеокамер, скасуванні вихідного дня з нагоди свята Курбан-Байрам у Севастополі 24 вересня 2015, годівлі ув'язнених мусульман м'ясом свинини, забороненим до вживання ісламським віровченням. Включення до «списку екстремістських матеріалів» багатьох ісламських реліг. праць коштувало штрафів їхнім власникам, а поширення в мережі Інтернет символіки «Хізб ут-Тахрір» (включно до 2014) оберталося репресіями. Аналітикам громад. орг-ції «КримSOS» та Крим. правозахисної групи не вдалося виявити фактів обмеження, порушення прав громад і вірян УПЦ (МП).

Репресії відбуваються в національно-культурній сфері. Хоча «Конституція Республіки Крим» визначає держ. мовами п-ова рос., укр. і кримськотатарську, їхній реальний статус визначається окремим законодавством РФ і «Республіки Крим». На практиці має місце зросійщення й витіснення укр. мови з публічного простору та звуження можливостей здобуття на ній освіти. Якщо у 2013/14 навч. р. у загальноосвіт. навч. закладах укр. мовою навч. 12,6 тис. дітей, то у 2014/15 навч. р. — бл. 2 тис.; кількість дітей, які вивчали укр. мову, за цей час скоротилася в 4 рази. Попри збереження доокупаційних показників навчання крим. татар рідною мовою створюються перешкоди для її вивчення, а випускні іспити проводяться винятково російською. На поч. 2014/15 навч. року в Таврійському нац. ун-ті ім. В.Вернадського закрито кафедру кримськотатар. літератури. Має місце вилучення україномовної літератури під приводом боротьби з «українським націоналізмом» та «екстремізмом».

Доповідь Ген. секретаря ООН А.Гутерреша «Становище у сфері прав людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі, Україна» від 2 серпня 2019 констатувала «звуження простору для проявлення української та кримськотатарської самобутності і користування своєю відповідною культурою в Криму», а «Громадська діяльність, що має на меті зберегти українську культуру і самобутність, у тому числі вияви пошани до історичних діячів, часто зазнає обмежень і/або блокується».

Численні порушення прав людини та репресії проти кримськотатар. та укр. громад на п-ові перебувають під моніторингом Уповноваженого ВР України з прав людини. Після припинен-

ня 7 квітня 2014 роботи його представництва в АР Крим моніторинг здійснюється у дистанційному режимі. З огляду на недостатню реакцію Уповноваженого з прав людини в РФ та його територіальних 7 підрозділів на звернення укр. колеги або взагалі відсутність відповіді, 2020 Л.Денісова констатувала «відсутність дієвого механізму забезпечення прав громадян України», які проживають на території тимчасово окупованих АР Крим та м. Севастополь.

Несприятливе середовище для своєчасного реагування на репресії створюють замовчування інформації заляканими жертвами, перешкоджання діяльності журналістів, відсутність незалежних моніторингових місій на п-ові, маніпуляції окупаційних властей зі статистикою. Перереєстрація ЗМІ за рос. законодавством спричинила їх скорочення з майже 3 тис. до окупації до 232 (у т. ч. 25 новостворені) навесні 2015, з майже 10 тис. громад. орг-цій до поч. окупації на п-ові діяли 1852 у вересні 2017. Під формальними приводами не було допущено перереєстрацію ЗМІ медіахолдингу «ATR», у результаті чого 1 квітня 2015 на п-ові припинив мовлення єдиний у світі кримськотатар. канал «ATR». Незалежні кримськотатар. ЗМІ перебралися на материкову Україну. Натомість репресії проти кримськотатар. та укр. громад підконтрольними окупаційним властям ЗМІ висвітлюються маніпулятивно. Мова ворожнечі у крим. ЗМІ застосовується щодо українців, крим. татар, вірян Правосл. церкви України та УГКЦ, протестантів.

Переслідування кримськотатар. та укр. громад постійно перебуває в полі зору міжнар. орг-цій, що суголосно констатують погіршення ситуації з дотриманням прав людини на п-ові і звуження ступеня свободи. Так, міжнар. правозахисна орг-ція «Нагляд за правами людини» («Human Rights Watch») у звіті за 2016 констатувала, що на окупованому РФ п-ові «влада не проводить ефективні розслідування насильницьких зникнень кримськотатарських та проукраїнських активістів, які сталися у 2014 році. Крім того, влада, як і раніше, змушує мовчати критиків і продовжує чинити тиск на кримських татар — етнічну меншину, яка відкрито критикує дії Росії в Криму». 19 квітня 2017 Міжнар. Суд ООН частково задовольнив позов України про попередні заходи щодо Росії у межах Міжнар. конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Звіт про рівень політ. прав і громадян. свобод «Freedom House» 2019 констатував, що окупаційні власті Криму «ставляться з особливою підозрою» до крим. татар та етнічних українців, які зазнають більш жорстких переслідувань, ніж етнічні росіяни.

Літ.: Енциклопедія репресій в Криму з моменту окупації Росією: звіт [громадської ініціативи «КримSOS»], т. 1—2. К., 2017—19; Свобода религии и убеждений в Крыму: аналитический обзор о ситуации в сфере свободы религии и убеждений в условиях оккупации Крыма (апрель 2014 — январь 2018). К., 2018; Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [офіційний вебсайт]. Web: http://www.ombudsman.gov.ua

В.О. Крупина.

РЕФЕРЕ́НДУМИ В ОКРЕ́МИХ РАЙО́НАХ ДОНЕ́ЦЬКОЇ ТА ЛУГА́НСЬКОЇ ОБЛАСТЕ́Й 2014, неконституційні референдуми в окремих районах Донецької та Луганської областей у травні 2014. Одним із способів дестабілізації рос. спецслужбами ситуації на сх. України була імітація державотворення через проведення 11 травня «референдумів» у *Донецькій області* та *Луганській області.* На них виносилося запитання про підтримку «актів проголошення самостійності народних республік». «Референдуми» у принципі мали неконституційний характер, оскільки були проголошені в незаконний спосіб, питання зміни територіального устрою на плебісцит може виносити лише *Верховна Рада України*, не було законодавчих засад (закону про місц. референдуми). Фінансувала підготовку до імітаційного голосування Росія. Однак публічно вона дистанціювалася від цієї ініціативи: 7 травня 2014 президент РФ В.*Путін* звернувся до «представників Південного Сходу України» із проханням відкласти «референдум», але ті, виказуючи начебто «незалежність», відмовилися це робити.

Пророс. сепаратисти, проводячи «референдуми», не намагалися надати їм ознак легітимності, як це було зроблено, напр., під час окупації Криму. Організатори не мали доступу до реєстру виборців, який був заблокований ЦВК України. Тому «голосування» проводилося «під картинку» для рос. та пророс. ЗМІ. В населених пунктах облаштовували 1—2 «дільниці», куди приходили пророс. симпатики й утворювали черги. Це давало можливість рос. медійникам показувати «всенародну підтримку» «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» (далі — «ДНР» і «ЛНР»). Саме голосування відбувалося переважно у підконтрольних пророс. бойовикам населених пунктах чи там, де їм симпатизувала місц. влада. На етапі підготовки мало місце залякування керівників бюджетних орг-цій, які відмовлялися брати участь в організації незаконного голосування. Було проголошено створення виборчих дільниць у Росії, на яких могли проголосувати укр. громадяни з донбаською реєстрацією. Укр. військовики затримали вантажівку із заздалегідь заповненими «бюлетенями».

За підсумками «голосування» було проголошено, що явка становила 75 %, тоді, як за даними укр. влади, — не більше 25—30 %. Начебто позитивну відповідь на запитання дали 89 % населення в Донец. обл. і 96 % — у Луган. обл. Україна та міжнар. спільнота не визнали цих результатів. 12 травня «ДНР» і «ЛНР» синхронно проголосили «незалежність». На початковому етапі операції рос. спецслужби планували на 18 травня ще один «референдум» — про приєднання «ДНР» і «ЛНР» до РФ, однак зі зміною стратегії Кремля щодо України це не було реалізовано.

Для акцентування уваги на нелегітимності «сепаратистського референдуму» за ініціативи кер-ва Дніпроп. обласної держ. адміністрації, а формально — груп громадян, 11 травня в деяких населених пунктах Донец. та Луган. областей проводилася низка «референдумів» (консультативних опитувань). Перший — «За мир, порядок та єдність», на якому ставилося запитання про входження цих регіонів до складу *Дніпропетровської області.* Його організатори заявили, що в опитуванні взяли участь 2,8 млн осіб і 2 млн виступили за запропоновані територіальні зміни. Другий — про приєднання *Донецька* до Великої Британії, оскільки засновником м. *Донецьк* був брит.

підприємець Дж.*Юз* і місто спочатку називалося «Юзівка». Третій — про територіальну цілісність України. Голосування проводилося у спец. наметах. Ці «референдуми» мали явний неконституційний характер, а їхні організатори не очікували від їхніх підсумків жодних наслідків, це були піар-акції, що підкреслювали фейковість дій Росії на Донбасі.

Літ.: Путин попросил перенести референдум на юго-востоке Украины. «Интерфакс», 2014, 7 травня (https://www.interfax.ru/world/375300); У Донецькій області проходять відразу чотири «референдуми». «Лівий берег», 2014, 11 травня (https://lb.ua/news/2014/05/11/266015_donetskoy_oblasti_prohodyat_srazu.html); За приєднання до Дніпропетровської області проголосували 70 % мешканців Донбасу. «Дзеркало тижня», 2014, 13 травня (https://zn.ua/ukr/UKRAINE/za-priyednannya-do-dnipropetrovskoyi-oblasti-progolosuvali-70-meshkancivdonbasu-143158_.html); Постанова ВР України «Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"». «Відомості Верховної Ради України», 2015, № 22, ст. 153 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text); 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

РЕФО́РМИ 2014—2018 В УКРАЇНІ. Події на *майдані Незалежності* 2013—14 засвідчили високий сусп. запит на оновлення і забезпечення якості соціально-екон. та політ. життя. Держ. влада спільно з *громадянським суспільством* запропонувала пакет реформ. Їх ефективну імплементацію стримували *збройна агресія Російської Федерації проти України* та конфлікти всередині політ. еліт.

З метою зниження корупційних ризиків і підвищення прозорості держ. закупівель 12 лютого 2015 почала працювати система публічних електронних закупівель «Prozorro». 2015 Мін-во охорони здоров'я України передало закупівлю по 12 держ. програмах трьом міжнар. орг-ціям: Дитячому фонду ООН, Програма розвитку ООН та «Crown Agents». Протягом 2015—16 було оприлюднено низку держ. баз даних, що мали важливе сусп. значення: інформацію про держ. закупівлі, держ. реєстр юрид. та фізичних осіб — підприємців із зазначенням кінцевого бенефіціарного власника, містобудівну документацію. Крім того, було відкрито інформацію про власників чи ін. володільців речових прав на рухоме і нерухоме майно, земельні ділянки, інформація передавалась у відкритий доступ і в мережу Інтернет. Ці зміни сприяли захисту права власності, а також виявленню корупції та незаконного збагачення публічних осіб. В Україні вперше було створено єдиний портал використання публічних коштів, на якому подавалася інформація про їх використання установами, а також держ. та комунальними підпр-вами. 15 вересня 2015 на порталі відбулася перша щоденна публікація транзакцій, проведених Держ. казначейством України з єдиного держ. казначейського рахунку. На 2016 на вебсайті вже було опубліковано 22,6 млн транзакцій. Бл. 40 % усіх розпорядників й одержувачів бюджетних коштів створили на порталі зареєстровані службові кабінети. З 1 квітня 2016 телеканали та радіостанції України почали щорічне оприлюднення інформації про кінцевих власників, вводилася обов'язкова практика подачі відомостей про осіб, які прямо чи опосередковано володіли часткою того чи ін. ЗМІ.

Почалося формування антикорупційних інституцій: Нац. антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Нац. агентства з питань запобігання корупції. Тривалий час антикорупційні органи перебували на різних стадіях процесу орг., кадрового, професійного становлення. Ця обставина значною мірою впливала на характер їхніх взаємовідносин між собою та з Ген. прокуратурою, *Службою безпеки України*, МВС України. До цього долучалися політ. чинники та амбіції керівників цих органів. 2017—19 їхня діяльність супроводжувалася низкою публічних протистоянь.

Патрульно-постову службу і держ. автомобільну інспекцію замінили новоствореною патрульною поліцією. Відбір кандидатів до патрульної поліції відбувався на засадах конкурсів із залученням громадськості до відбіркових комісій. Перші патрульні полісмени склали присягу в липні 2015 у м. *Київ*, згодом — в ін. містах України.

За рахунок укладання договорів з європ. постачальниками газу вже 2014 вдалося диверсифікувати його закупівлю, а згодом відмовитися від рос. газу. Вживалися заходи і для популяризації енергозбереження в Україні.

З ухваленням 2015 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» розпочався процес формування спроможних громад на основі механізму добровільного об'єднання (децентралізація). Створювалися громади на основі перспективних планів, які розроблялися обласними держ. адміністраціями та затверджувалися обласними радами. Новоутворені громади отримували додаткові фінанси та повноваження на рівні великих міст обласного значення, зокрема в бюджетах громад залишалося: 60 % податку з доходу фізичних осіб, плата за землю, єдиний податок, акцизний податок, також громадянам надавалися широкі повноваження зі встановлення місц. податків і зборів. Громади мали прямі міжбюджетні відносини з Держ. бюджетом (прямі держ. субвенції на фінансування медицини та освіти, базову дотацію).

У процесі втілення децентралізації в Україні з'явилися проблеми. Через незрозумілу на самому поч. інформаційну політику та відсутність роз'яснень щодо процесів децентралізації їй опиралися як жителі, так і районні держ. адміністрації та місц. ради. Пояснювався опір переважно тим, що будуть втрачені робочі місця та повноваження. Нагальною проблемою залишалася неузгодженість повноважень між органами. Збільшення числа громад не завжди супроводжувалося збільшенням субвенцій від д-ви на розвиток інфраструктури, що істотно зменшувало мотивацію їх до об'єднання. Серйозною проблемою були брак кадрів, низька кваліфікація службовців органів місц. самоврядування. Це призводило до неготовності кадрів сприймати інновації, розробляти й ухвалювати ефективні управлінські рішення.

Робилися кроки і в напрямку демократизації політ. системи. Впроваджувалися електронне звернення та електронна петиція як інструменти впливу громадян на вироблення нац. та місц. політики. Було запроваджено обов'язкове поіменне голосування депутатів місц. рад та оприлюднення результатів голо-

сувань, що сприяло підвищенню відповідальності місц. депутатів перед виборцями.

Протягом 2014—18 були створені законодавчі умови для оновлення суд. системи. Закон України «Про судову систему і статус суддів» встановив стандарти суддівської незалежності, забезпечив більшу прозорість і підзвітність суддів перед сусп-вом. Реалізовувалося кілька стратегій реформування суд. влади. Перша стратегія — дати суддям інструменти для самоочищення і покарання винних, посилення незалежності суддів. Вочевидь парламент виходив із того, що судді були жертвою режиму В.*Януковича*. Тому Законом України «Про відновлення довіри до судової влади», ухваленим у квітні 2014, суддям дали можливість виправити ситуацію. Проте судді здебільшого залишили на посадах тих самих голів судів і через суд. рішення надовго заблокували формування нового складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів і Вищої ради юстиції. Далі були зроблені спроби через реорганізацію суд. системи забезпечити її радикальне оновлення на конкурсних засадах і вже оновлений суддівський корпус наділяти більшою незалежністю. В лютому 2015 *Верховна Рада України* ухвалила Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд», яким запровадила кваліфікаційне оцінювання (переатестацію) всіх суддів. 2016 одночасно зі змінами до Конституції України було ухвалено нову редакцію Закону України «Про судоустрій і статус суддів», спрямовану на реорганізацію суд. системи, починаючи з її вищого рівня. Закон передбачив ліквідацію трьох касаційних судів і Верховного Суду України і створення замість них цілком нового Верховного Суду України з добором суддів на конкурсних началах. Суттєво посилювалися механізми кваліфікаційного оцінювання суддів, через які мав пройти кожен суддя.

2016 Мін-во оборони України затвердило план дій щодо впровадження оборонної реформи 2016—20. В основу оборонної реформи покладалися цілі Стратегії нац. безпеки України, зокрема щодо забезпечення інтеграції України до *Європейського Союзу* та формування умов для вступу в *Північноатлантичний альянс*. Серед них: об'єднання кер-ва силами оборони, що здійснювалося відповідно до принципів і стандартів, прийнятих д-вами — членами НАТО; ефективна політика, система планування та керування ресурсами в секторі оборони з використанням сучасних євроатлантичних підходів; оперативні спроможності сил оборони, необхідні для гарантованої відсічі збройній агресії, оборони д-ви, підтримання миру та міжнар. безпеки; об'єднана система логістики і система мед. забезпечення, здатні надати підтримку всім компонентам сил оборони; професіоналізація сил оборони та створення необхідного військ. резерву.

Найпомітнішим досягненням 2017 було скасування візового режиму для короткострокових подорожей до д-в ЄС (безвіз).

Восени 2017 уряд намагався активізувати реформи та закликав парламент ухвалити законодавчі акти для п'яти з них — земельної, держ. власності (приватизації), мед., пенсійної та освітньої. До логічного кінця були доведені три останні.

З новацій Закону України «Про освіту» найбільший резонанс викликали перехід на 12-річну систему навчання та значне зменшення обсягу навчання мовами нац. меншин. Останнє фактично було спрямоване на зменшення рос. впливу на укр. сусп-во через освітні інструменти, однак спровокувало певну напругу із зх. сусідами України. Більшість проблемних питань укр. дипломатії вдалося зняти, за винятком пов'язаних з Угорщиною. Кер-во цієї центральноєвроп. д-ви, яке продовжувало тісне співробітництво з Росією, загрожувало, що буде гальмувати європ. та євроатлантичну інтеграцію України, поки остання не змінить норми закону про освіту. Через це, напр., вимушено змінився формат комісії Україна—НАТО на тристоронній: Грузія—Україна—НАТО.

З 11 жовтня 2017 набула чинності пенсійна реформа. Вона була спрямована на скорочення дефіциту Пенсійного фонду України і передбачала підвищення страхового стажу для виходу на пенсію. Зокрема, замість норми про вихід на пенсію в 60 років зі страховим стажем не менше 15 років, з 2018 ставав необхідним стаж 25 років при виході на пенсію в 60 років і 15 років при виході на пенсію в 63 роки. У подальшому норма необхідного стажу буде підвищуватися, і з 2028 при виході на пенсію потрібно буде мати 35 років стажу. Якщо стажу не буде вистачати — його можна буде докупити або вийти на пенсію пізніше. Крім того, були скасовані спец. пенсії більшості категоріям спецпенсіонерів (держ. службовцям, прокурорам, податківцям, митникам, дипломатам, наук. співробітникам та ін.). Їх перевели на пенсійне забезпечення на заг. засадах. Спецпенсії залишилися тільки для військовослужбовців (ЗС України) та правоохоронців (СБУ, Нац. поліція України, Нац. гвардія України, прикордонники та ін.). Також був знижений коефіцієнт урахування страхового стажу в заг. розмірі пенсій з 1,35 до 1. Тобто ключовим фактором, який впливав на розмір пенсій, став розмір зарплати, це мало стимулювати найманих працівників боротися за високу «білу» оплату праці. Нарешті, впроваджувалась автоматична індексація пенсій залежно від рівня інфляції та скасовувалось оподаткування пенсій працюючих пенсіонерів. Також анонсувалося запровадження з 1 січня 2019 2-го рівня пенсійної системи — накопичувального (кошти мали автоматично перераховуватися роботодавцем на рахунок працівника), однак цього не було зроблено.

Мед. реформа передбачала фундаментальну зміну способу фінансування сфери охорони здоров'я. Замість принципу оплати «койко-місця» запроваджувався принцип «гроші йдуть за пацієнтом». Для реалізації цього 30 березня 2018 був створений центр. орган виконавчої влади — Нац. служба здоров'я України. Остання укладала угоди з мед. закладами (незалежно від форми власності) та лікарями, а громадяни за первинною мед. допомогою могли вільно обирати, до кого з них звертатися (сімейні лікарі, педіатри, терапевти), підписавши відповідну декларацію. Новий підхід дав змогу переглянути заробітну плату лікарів. Раніше в тих, хто працював у бюджетних закладах, рівень оплати був досить низьким. У рамках реформи найбільш затребувані лікарі стали отримувати гідну своєї компетенції оплату. Ідеологію ре-

форм розробляла й реалізовувала команда в. о. Міністра охорони здоров'я України У. *Супрун*.

Водночас низка важливих реформ не була проведена. Зокрема, не була впроваджена конституційна реформа, не реформовані виборча система, структура керування держ. власністю та оборонно-пром. комплекс, що призвело до підвищення корупційних ризиків; не були запущені велика приватизація та земельна реформа. Особливо проблемною стала відсутність уваги до стимулювання наук. та інноваційної діяльності, які є основою для розвитку сучасного сусп-ва. Зокрема, це відобразилось у хронічному недофінансуванні сектору, підштовхуванні НДІ до мех. скорочення наук. персоналу, відсутності держ. стратегії розвитку наук. та науково-тех. потенціалу. В умовах протидії гібридній агресії Росії проти України явним стратегічним прорахунком стали адм. заходи, які фактично призводили до паралічу подальшого розвитку соціогуманітарних досліджень. Зокрема, необґрунтовані та непрораховані ініціативи Мін-ва освіти і науки України у грудні 2018 щодо впровадження наукометричних індикаторів оцінки ефективності поставили на межу ліквідації 80 % вітчизн. наук. журналів і збірників соціогуманітарного профілю. У стратегічній перспективі виникають серйозні ризики для фундаментальних досліджень, які формують засади сучасної укр. нац. ідентичності.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Корнєва О.В.* Основні проблеми проведення реформи децентралізації в Україні у 2014—2018 роках. «Порівняльно-аналітичне право», 2018, № 3; Реформа системи державного управління та місцевого самоврядування в Україні; стан, виклики, перспективи здійснення: наукова доповідь. К, 2018; Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015—2020 роки. К., 2018; Україна 2017—2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки). К., 2018; *Попик В.* Про кризову ситуацію з реформуванням системи вітчизняної фахової наукової періодики та майбутнє журналів соціогуманітарного профілю: аналітична записка. Web: http://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/19116.1.056.pdf

В.В. Головко, С.С. Падалка.

РЕЦЕ́НЗІЯ (від лат. recensio — розгляд, обстеження) — 1) газетно-журнальний жанр; 2) критичний огляд й оцінка наук. праць і худож. творів зі стислим висвітленням їх змісту. Первісно Р. розглядалася переважно як літ. жанр, у межах якого тлумачилися й оцінювалися белетристичні та поетичні твори, зокрема в контексті актуальних проблем соціально-політ., нац., духовного та культ. життя, формування сусп. свідомості та ін. Такий погляд на Р. спирається на теорію й історію літератури, філософію, психологію та естетику літ. творчості. Поширення Р. часто пов'язується зі становленням політ. публіцистики. Вважають, що Р. як літ. жанр склалася в Європі в 1-й пол. 19 ст. (Т. *Карлейль*, Ш.-О.Сент-Бев, В.Бєлінський та ін.).

Початки Р. як особливого виду наук. праць сягають щонайменше 18 ст. Саме в цей час у періодичних виданнях з'явилися невеличкі замітки, присвячені новим наук. студіям чи прозовим творам. Первісно Р. виконувала здебільшого критично-оцінювальну функцію, тобто подавала думку рецензента про новітні видання, висвітлювала їх позитиви та негативи, хоч і не була позбавлена певних інформаційних елементів. У добу зародження академічної історіографії (кін. 18 — поч. 19 ст.) були постульовані нові вимоги та стандарти до продукування істор. знань. Зокрема, в дослідницьку практику широко впроваджувалася критика *джерел історичних* (Б.-Т. *Нібур*, А.-Г.Геерен, Л. фон *Ранке* та ін.), що згодом поширилася на інтерпретацію та витлумачення фактів. Відтак Р. поступово перетворилася на одну з найоперативніших форм реагування дослідника на появу нових студій, у т. ч. на підходи, ідеї, концепти та фактографічний матеріал, поданий у цих виданнях, зокрема на актуальні проблеми та явища тогочасного наук., культурно-освіт. та суспільно-політ. життя. Тоді ж кардинально змінилися соціокульт. умови функціонування історіографії, її інституційна структура, а також тех. засоби, що забезпечували трансляцію науково-істор. знань. У 19 ст. стрімке зростання обсягів наук. продукції та її проблемно-тематичної і фахово-дисциплінарної диференціації потребувало бібліографічної фіксації опубл. студій, інформаційного супроводу й забезпечення їх поширення серед читацької аудиторії. Внаслідок істотного збільшення кількості наук. і худож. видань виникла потреба в ознайомленні з ними не тільки фахівців, а й усього освіченого загалу, постала необхідність у виявленні інтелектуальних новацій, аналізові провідних тенденцій тощо. Тож інформаційна функція Р. набувала дедалі більшої ваги. Відтоді науковці при виборі студій поза межами своєї спеціалізації значною мірою покладалися на авторитетні оцінки відомих рецензентів чи знаних спеціалістів у відповідній галузі. Така довіра читача означала помітну трансформацію оцінювальної функції Р., яка набула рис експертної оцінки, що враховувалась у процесі вибору конкретних праць, а також при розгляді кваліфікаційних наук. досліджень (дисертацій). Зрештою виділення функції експертної оцінки Р. відбувалося не лише у повсякденній читацькій практиці, а й у формальному плані. Водночас Р. стала одним із найпоширеніших видів наук. публікації. Означені зміни зумовили істотні перетворення у структурі багатьох суспільно-політ. і наук. часописів, зокрема формування великих відділів критики та бібліографії. У *Санкт-Петербурзі* видавався спеціальний тижневик «Рецензент» (1821). Великі критичні та бібліографічні рубрики мали т. зв. товсті рос. часописи 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. (*«Вестник Европы»*, *«Отечественные записки»*, *«Современник»*, «Русское богатство», «Мир Божий», «Русская мысль» та ін.), які вирізнялися універсальним спрямуванням, поєднували висвітлення широкого спектра питань у галузі соціо-гуманітарних дисциплін із розглядом суспільно-політ. проблематики на теренах Рос. імперії та у світі. Схожі тенденції ширилися і в укр. наук. виданнях, напр. у час. *«Киевская старина»*. Зразковий відділ рецензій та бібліографії створив М. *Грушевський* у *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»*. У ньому систематично подавалися бібліографічна інформація та критика багатьох закордонних видань, рецензувалася велика кількість праць з укр. проблематики. Універсальність жанру Р. давала можливість реагувати на най-

різноманітніші публікації у проблемно-тематичному сенсі, розглядати й деталізувати певні нюанси фактографічного матеріалу, авторської манери, техніки викладу, системи аргументації або, навпаки, зосереджувати увагу на гол. ідеях і концептах студії, її методологічних і теор. засадах тощо. Крім того, вона надавала змогу рецензентові якнайповніше зосередитися на власних пріоритетах і мотивах у висвітленні тих чи ін. аспектів. Іноді критик узагалі відхилявся від розгляду конкретного рецензованого видання, зосередившися натомість на ін. проблемах чи висловлюючи свої абстрактні роздуми і враження. Так виявилася величезна здатність до формозміни і трансформації структури Р., яка зумовлена композиційним динамізмом, властивим цьому жанру. Більше того, Р. досить чітко відображає особливості взаємин між дослідниками, зокрема певні етичні, психологічні та ін. аспекти. Інколи Р. містить цікавий матеріал для відтворення творчої лабораторії історика чи неформальних стосунків учитель/учень. Зокрема, М.Грушевський активно залучав своїх студентів до роботи в рецензійному відділі «ЗНТШ» і в такий спосіб уводив молодих людей до світу науки. Водночас аналіз Р. дає можливість простежити авторську реакцію на певні наук. та суспільно-політ. питання, коло наук. зацікавлень ученого, виявити індивідуальні риси його стилю мислення, здійснити докладнішу реконструкцію поглядів, уточнити і повніше окреслити коло підходів до розробки певних проблем, а також процес упровадження тієї чи ін. концепції в наук. та сусп. середовище. Характер та конкретний зміст Р. залежить від низки чинників: 1) фахового профілю й культурно-освіт. та наук. традицій видання, в якому вона опублікована; 2) виду рецензованої продукції (монографія, стаття, збірка документів, часопис, серійне видання, спогади, навч. посібник, словник, довідник тощо); 3) відповідності осн. проблематики рецензованого видання дисциплінарній спрямованості часопису; 4) функціонального призначення та різновиду Р. та ін. Втім найважливішу роль відіграють власні вподобання і переконання вченого, які здебільшого є провідними чинниками у процесі написання Р. Зазвичай Р. вирізняється поліфункціональністю: інформаційно-довідкова, критично-оцінювальна, експертна, комунікативна та ін. функції.

В укр. академічній історіографії представлено кілька різновидів Р., які виокремлюються на основі їхніх функціонального призначення та адресної спрямованості: 1) бібліографічні або рецензійні нотатки; 2) власне Р.; 3) відгуки на кваліфікаційні студії та ін. праці, в яких подається формальний висновок-оцінка; 4) критично-бібліографічні огляди; 5) рецензійні статті; 6) рецензії-трансформери чи рецензійні розвідки з подвійною видовою належністю (рецензії-есе, рецензії-монографії та ін.). Втім існують й ін. поділи рецензій. Напр., О.*Оглоблин* поділяв рецензії на 3 різновиди: 1) наукові; 2) науково-інформаційні; 3) інформаційні. Сучасні автори часто виокремлюють різновиди Р. за комунікаційними та мотиваційними критеріями: ініціативні й обов'язкові; оціночним вислідом — негативні та дефектні тощо.

Рецензійні нотатки — найпростіший різновид Р. за формою та способом викладу матеріалу, в яких, окрім суто бібліографічної інформації (вихідних даних), міститься стислий виклад змісту й осн. ідей дослідження. Вони фактично є розширеною анотацією (1,5—2 тис. друкарських знаків). Характерною рисою бібліографічних нотаток є майже повна відсутність оцінювальних елементів. Суб'єктивізм рецензента в цьому випадку виявляється в доборі тих ідей та проблем твору, на яких він вважає доцільним спинитися. Прикладом рецензійних нотаток можуть слугувати невеликі замітки (1—1,5 сторінки), які часто подавалися на перших чи останніх сторінках часописів 19 — поч. 20 ст. У бібліографічних нотатках домінує виключно інформаційна функція, а критично-оцінювальні аспекти представлені фрагментарно чи взагалі відсутні. Втім наук. практика свідчить, що означені канони цього різновиду Р. є досить умовними. Напр., М.Грушевський навіть у таких дрібних замітках подавав численні оцінювальні коментарі та власні судження. Натомість С.*Томашівський* у невеличких текстових фрагментах (15—20 речень) репрезентував ідейну квінтесенцію рецензованої студії, часто уникав конкретних оцінок, пропонуючи читачеві матеріал для роздумів та заохочуючи його прочитати книжку. Як правило, це були нові іноз. видання. Іноді наприкінці нотаток С.Томашівський подавав невеликий коментар, скеровуючи читача на найцікавіші моменти.

Традиційна Р. з неодмінними атрибутами жанру — критичним розглядом студії, її осн. ідей та проблем — має різний обсяг: від двох-трьох до кількох десятків сторінок. Критичний огляд, представлений у Р., складається з ряду традиційних елементів: базова бібліографічна інформація (вихідні дані рецензованої праці); підкреслення новизни й оригінальності ідей, висунутих підходів і концептів, повноти висвітлення проблеми; впровадження в наук. обіг новітнього фактографічного матеріалу (неопубл. архів. джерел), методика його опрацювання; наявність джерельної бази і структурованість роботи; типовидові та жанрові особливості; стиль і характер викладу; порівняння з попередніми виданнями (у разі перевидання роботи) та ін. працями автора із цієї проблематики (аналіз еволюції поглядів ученого), а також зі студіями, що стосувалися споріднених питань. Окрім того, в Р. розглядається й низка ін. характеристик: функціональне призначення рецензованого видання (фахова чи дисциплінарно-галузева належність, відповідність кваліфікації читача, на якого розраховане видання), особистий внесок автора в розробку провідної дослідницької проблематики, термінологія, наук. апарат, бібліографічне й ілюстративне оформлення тощо. Інколи подаються також відомості про особу автора, наклад, особливості поліграфії, вид-во (друкарню), в якому опубліковано працю, тощо. Структура Р., як правило, довільна. Здебільшого вона складається зі стислого введення в проблему вивчення, викладу змісту рецензованого видання, критично-аналітичної частини й оцінювального резюме. Проте зазначені структурні елементи іноді подаються в різній послідовності, а деякі можуть бути відсутні. Найцікавішу частину Р. зазвичай становить не стільки прикінцеве резюме, як критично-аналітична частина, де обґрунтовано оцінку рецензента. Вважають, що саме останні еле-

менти Р. містять найважливіший матеріал для розуміння менталітету співтовариства істориків, особливостей та специфіки комунікації в академічному середовищі, поєднання формальних і неформальних складових в оцінювальних резюме тощо.

Із формального боку рецензії традиційно пов'язують із відгуками на дисертаційні студії та ін. наук. праці. Це свого роду експертний висновок, що має певні наслідки: присудження наук. ступеня, відзначення премією чи нагородою, рекомендація до публікації чи схвалення фінансування проєкту або відповідні негативні рішення. Відгуки з формальною експертною оцінкою вирізняються більш стислим і сконцентрованим способом викладу матеріалу. В них акцентується увага на дисциплінарно-фаховій належності роботи, її джерельній базі, новизні й оригінальності, структурі, методах дослідження, системі аргументації, висновках та ін. вимогах (методологічних, методичних, технічних), що висуваються до цієї роботи. У Р. з експертним висновком домінує бінарна сув'язь — вимоги/оцінка, навколо якої вибудовується аналіз студії. Ін. елементи, як і у звичайній Р., вводяться й застосовуються на розсуд рецензента для належного обґрунтування оцінок і кваліфікаційного висновку. Проте і в такій Р. залишається досить значний простір для реалізації фахових зацікавлень її автора. Водночас експертні висновки, подані в Р., відіграють і неформальну роль, зокрема сприяють циркуляції в академічному середовищі різних стратегій, стереотипів і думок. До Р. з експертною оцінкою належить т. зв. внутр. Р., яку виконує спеціально призначена особа за завданням редакції, вид-ва на той чи ін. рукопис. Внутр. Р. зазвичай не призначена для публікації та зберігається в архіві редакції. Своєрідною формою внутр. Р. є рецензійні анкети, що набули значного поширення в сучасних ред. практиках наук. журналів і збірників.

Проміжне місце між бібліографічними нотатками та рецензіями посідають критичні огляди наук. літератури з певної тематики/проблематики або за фіксований хронологічний період, а також висвітлення змісту часописів і періодичних видань. Критично-бібліографічні огляди вирізняються зміщенням пріоритетів від оцінки до викладу інформації про нові видання. Проте оцінювальні риси присутні й у таких оглядах, хоча й меншою мірою. Вони найчастіше будуються за хронологічним і проблемним принципом, у деяких випадках застосовується комбінований підхід. Іноді подається аналіз кількох наук. студій зі спорідненою чи близькою проблематикою. Крім власне інформаційного призначення, огляди іноді використовують для актуалізації певних ідей, обґрунтування відповідних положень чи проєктів тощо. Напр., 1866 в 1-му томі час. «Вестник Европы» (за редакцією М.Стасюлевича) співред. М.*Костомаров* опублікував великий бібліографічний огляд науково-істор. публікацій, уміщених на сторінках його однойменного попередника (що виходив протягом 1802—30 за редакцією рос. історика М.*Карамзіна*). М.Костомаров використав цей матеріал для обґрунтування доцільності заснування нової версії «Вестника Европы»: відновити традиції та роль цього видання, спираючись на засоби й ідеї нової доби.

Особливу роль відіграють рецензійні статті, написані з нагоди появи певної студії. Вони містять не стільки аналіз конкретної праці, як запропоновані самим рецензентом підходи. Рецензована робота у таких розвідках здебільшого є лише приводом для розробки тієї чи ін. проблематики, поширення альтернативних ідей, поглядів і концептів, а власне оцінювання використовується як структурний елемент огляду. Обсяг рецензійних статей зазвичай більший, ніж обсяг рецензій. Утім визначальним критерієм, перш за все, є самодостатність і самоцінність авторського підходу, а рецензована студія фактично відсувається на другий план. Такий прийом досить часто використовував М.*Драгоманов*. Натомість у звичайній Р. техніка викладу та аргументації, особисті погляди рецензента подаються в контексті критичного розгляду конкретного твору, тобто розгортаються у межах його проблематики. Рецензійні статті використовуються також для популяризації ідей та концептуальних підходів, особливо важливих, на думку рецензента, для істор. науки чи сусп-ва певної доби.

Виняткове становище у структурі науково-істор. продукції посідають статті з подвійною видовою належністю — рецензії-есе, рецензії-нариси і навіть рецензії-монографії. Такі розвідки, умовно названі «трансформерами», не виняткові на теренах нац. історіографії, хоч і трапляються нечасто. Напр., рецензією-трансформером (рецензією-монографією) є допис відомого рос. історика В.*Мякотина* на 2-й том праці О.*Лазаревського* «Описание Старой Малороссии», поданий на здобуття нагород графа С.Уварова. За обсягом, технікою викладу, поділом і складом матеріалу, у т. ч. 12 додатків документів до Р., системою аргументації та наук. апаратом ця рецензійна стаття є самодостатньою монографічною студією, побудованою навколо огляду роботи О.Лазаревського. Рецензент В.Мякотин фактично використав рецензійний допис як нагоду монографічно опрацювати, опублікувати та висвітлити новий фактографічний матеріал.

Р. є першорядним джерелом з історії *історичної науки*, позаяк дає можливість дослідникові реконструювати та проаналізувати як етично-психологічні особливості взаємин між ученими в академічному середовищі, так і осн. тенденції науково-істор. процесу, специфіку пізнавальної ситуації, поширення наук. інформації, рецепцію різноманітних теорій, методологічного інструментарію та ін. Зокрема, аналіз рецензій дає змогу скласти уявлення про особливості функціонування істор. науки протягом певного періоду, а також вказує на типові зауваження рецензентів, систему аргументації, спрямування тогочасної наук. полеміки, окреслює коло актуальних проблем тощо. Напр., критичні дописи істориків-позитивістів здебільшого репрезентували типовий набір зауваг: фактичні перекручення, помилкова інтерпретація джерел, недостатність джерельної бази, неповне охоплення наявної наукової літератури, недоліки в оформленні наук. апарату (цитування без зазначення джерела, труднощі у прочитанні посилань) та ін. Натомість у 1-й третині 20 ст. ситуація суттєво змінилася. Відтепер рецензенти звертали увагу на провідні ідеї та концеп-

В.І. Рибак.

ти науково-істор. студії, прагнули з'ясувати їхню новизну та оригінальність, широко коментували погляди автора в компаративному сенсі, аналізували його дослідницькі інтенції, інструментарій, понятійний апарат, систему аргументації тощо. Зокрема, рецензії М.Грушевського, опубл. протягом 1920-х рр., дають змогу проаналізувати його рецепцію неокантіанства, феноменології та різних версій соціологізації історії. У сучасних Р. приділяється значна увага висвітленню наративної стратегії автора в поданні фактографічного матеріалу, аналізу способів одержання наук. результатів, стилістичній довершеності тексту, пошуку прихованих і очевидних смислів, семантиці вживаних термінів та іншому. Ці тенденції сучасних Р. простежуються у публікаціях час. «Критика», який первісно орієнтувався на концепції амер. «New York Times Review of Books» та брит. «Times Literary Supplement».

Від 2000-х, а особливо від 2010-х рр. в укр. соціогуманітаристиці істотно зростає сегмент рецензій чи рецензійних/бібліографічних нотаток, що публікуються у web-версіях, зокрема як багатоманітні дописи, коментарі, фахові оцінки у соціальних мережах, на спеціалізованих наук. сайтах і порталах, а також у публікаціях електронних журналів. Очевидною перевагою таких рецензійних дописів є швидкість реагування на появу новітніх студій, гнучкість форматів, що зорієнтовані на сприйняття віртуальної аудиторії споживачів/читачів, оперативне розширення можливостей інтерактивного діалогу автор—рецензент—читач—коментатор тощо. Деякі науковці навіть обстоюють думку про докорінну трансформацію Р. і навіть її відмирання як жанру чи виду публікацій із поширенням web-форматів. Натомість ін. вчені більш стримані й обережні у рефлексіях і прогностичних оцінках, оскільки розглядають публікації у всесвітній мережі як доповнення до класичного жанру Р. Проте майже всі науковці визнають вагомі перетворення і впливи сучасного інформаційного середовища на рецензійні практики та тексти.

Літ.: *Мякотин В.А.* К истории Нежинского полка в XVII—XVIII вв.: рецензия на книгу: Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. К., 1893. Т. 2: Полк Нежинский [отдельный оттиск из «Отчета о 37-м присуждении наград графа Уварова»]. СПб., 1896; *Ломоносов М.В.* Рассуждения об обязанностях журналистов. В кн.: *Ломоносов М.В.* Полное собрание сочинений, т. 3. М.—Л., 1952; *Вандаловская М.Г.* К изучению рецензии как историографического источника. «Ученые записки Казанского государственного пединститута: вопросы историографии и источниковедения», 1974, вып. 21; *Эльзон М.Д.* Анонимные рецензии на историческую литературу в «Русском богатстве» (1895—1917). В кн.: История и историки: историографический ежегодник: 1973. М., 1975; *Соколишин О.* Що читач хотів би знати про нові видання (або як не слід писати рецензії). «Українська книга» (Філадельфія), 1975, № 3/4; *Сахаров А.М.* О некоторых вопросах историографических исследований. В кн.: *Сахаров А.М.* Методология истории и историография (статьи и выступления). М., 1981; *Бодрова Э.В., Корзун В.П.* Рецензии на работу П.Н. Милюкова «Главные течения русской исторической мысли» как историографический источник. В кн.: Источники и методы исследования социальных и культурных процессов: межведомственный тематический сборник научных трудов. Омск, 1988; *Тавризян Г.М.* Рецензия на метод, или Метод рецензии. «Вопросы философии», 1990, № 12; *Михальченко С.И.* Рецензии И.А. Линниченко как источник по истории Киевской школы. В кн.: Одесі — 200: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста (Одеса, 6—8 вересня 1994 р.), ч. 2. Одеса, 1994; *Тельвак В.В.* Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.С.Грушевського — рецензента (1894—1914 рр.). «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2001, вип. 2; *Пришляк В.* Мирон Кордуба та Іван Джиджора: рецензент і автор. В кн.: До джерел: збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, т. 2. К.—Львів, 2004; *Ясь О.* Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. «Україна модерна», 2007, ч. 12 (1); *Гирич І.* Рецензійний жанр у творчості М. Грушевського. В кн.: *Грушевський М.* Твори, т. 14. Львів, 2008; *Корнєва Н.А.* Рецензія в сучасному науковому дискурсі: семантико-композиційний та комунікативно-прагматичний аспекти: автореф. дис. … канд. філол. н. К., 2010; *Капраль М., Фелонюк А.* Рецензійна діяльність Михайла Грушевського у 1905—1913 рр. В кн.: *Грушевський М.* Твори, т. 16. Львів, 2012; *Понкин И.В.* Рецензия на книгу: понятие, значение, формат, виды. «Администратор образования», 2020, № 16; *Chong Ph.K.* Inside the Critics' Circle: Book Reviewing in Uncertain Times. Princeton, 2020.

О.В. Ясь.

РЖЕ́ВСЬКИЙ Матвій Іванович на прізвисько «Дяк» (н. не пізніше поч. 1530-х рр. — п. після 1579) — рос. держ. і військ. діяч на службі в царя *Івана IV* Грозного. Походив з аристократичного роду, на початку кар'єри — син боярський, у 1570-х рр. — моск. дворянин. Прізвисько «Дяк» отримав за освіченість. 1550 призначений головою (командиром) одного з підрозділів новоств. війська *стрільців*. 1552 брав участь в облозі та штурмі Казані (нині столиця Республіки Татарстан, РФ). Був намісником у *Путивлі* (1556—57), *Чернігові* (1557 — після 1559), Ряжську (1573—76; нині місто Рязанської обл., РФ). 1570 — 2-й воєвода у великому полку. З 1578 — товариш (заст.) воєводи в Полоцьку (нині місто Вітебської обл., Білорусь).

Протягом 1556—60 взяв участь у 4 походах, що були підготовкою до запланованого царем Іваном IV підкорення *Кримського ханату* (1556 і 1560 очолював експедиції, 1558 діяв під орудою кн. Д.*Вишневецького* та І.Заболоцького, 1559 — Д.*Адашева*). Перший із цих походів розвідав водний шлях до Криму: загін на чолі з Р. спустився Пслом (прит. Дніпра) і Дніпром, дійшов до *Очакова* і спалив його передмістя. Крім московитів, у рейді взяли участь 300 канівських козаків на чолі з отаманами Млимським і М.Єськовичем.

1565—66 брав участь у поході на Пн. Кавказ. 1571 під кер-вом кн. М.Воротинського займався організацією прикордонної і сторожової служби на пд. рубежі Моск. царства. 1579 брав участь в обороні Полоцька від військ польс. короля *Стефана Баторія*, потрапив у полон, де, вірогідно, й помер.

Літ.: *Пенской В.В.* Центурионы Ивана Грозного: воеводы и головы московского войска второй половины XVI в. М., 2017.

Д.Я. Вортман.

РИБА́К Володимир Іванович (30.11.1971 — квітень 2014) — укр. політик, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Горлівка*. Навч. в Горлівському автотранспортному технікумі, Автомобільно-дорожньому ін-ті Донец. нац. тех. ун-ту, Міжрегіональній академії управління персоналом на ф-ті правознавства. З 2009 входив до Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», з

2010 — депутат Горлівської міськради, член комісії міськради з питань житлово-комунального госп-ва. Брав участь у виборах 2012 до *Верховної Ради України*.

Навесні 2014 брав участь у громад. заходах на підтримку єдності України. Викрадений 17 квітня 2014 після мітингу в Горлівці, під час якого він намагався зняти з будівлі міськ. ради прапор т. зв. Донец. нар. республіки і встановити Держ. прапор України. 22 квітня 2014 його тіло було знайдено в р. Казенний Торець (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону) поблизу м. *Слов'янськ* з ознаками насильницької смерті разом із тілами Ю.*Дяковського* та Ю.*Поправки*.

Похований у м. Горлівка. 20 лютого 2015 Р. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Рыбак Владимир Иванович. Web: http://heroes.profi-forex.org/ua/rybak-vladimir-ivanovich

Н.І. Загребельна.

РИ́МСЬКИЙ КЛУБ — міжнар. неприбуткова неурядова орг-ція, що об'єднує представників світ. наук., фінансової та політ. *еліти*, які переймаються актуальними проблемами людства.

Заснована 1968 італ. економістом і громад. діячем А.Печчеї та відомим брит. науковцем А.Кінгом з метою дослідження людства в епоху науково-тех. революції. Гол. ціллю Р.к. став пошук вирішення «проблем людства», пов'язаних із фізичною обмеженістю земних ресурсів та бурхливим ростом вир-ва і споживання. Свою назву орг-ція отримала за місцем першого засідання, яке відбулося в Римі (Італія) в Нац. академії деї Лінчеї. Із 2008 штаб-квартира клубу перебуває в м. Вінтертур (кантон Цюрих, Швейцарія), а також її допоміжний офіс — у Брюсселі (Бельгія). Р.к. не має штату і формального бюджету. Членство в Р.к. обмежене (100 осіб). Відповідно до правил члени клубу не можуть займати офіц. урядові посади чи представляти інтереси якої-небудь д-ви. Діяльність клубу координує виконавчий к-т (12 осіб), який призначає президента клубу. Із дати заснування Р.к. і до самої своєї смерті (1984) президентом клубу був А.Печчеї. Із 2018 керується 2 співпрезидентами: С.Діксон-Деклев (Бельгія) та М.Ремпеле (Південно-Афр. Республіка). Роботі Р.к. сприяють 35 нац. асоціацій, які об'єднують понад 1,5 тис. осіб, котрі пропагують ідеї клубу на всіх п'яти континентах.

2005 була заснована укр. асоціація Р.к., яка має на меті популяризувати ідеї клубу, сприяти впровадженню в Україні засад «сталого розвитку» і «еко-соціальної економіки» та підтримати процес постіндустріальної модернізації України. Головою укр. асоціації є економіст та громад. діяч, депутат *Верховної Ради України* 8-го скликання В.Галасюк. Загалом вона налічує понад два десятки членів, серед яких у різний час були: нар. депутат 1—4-го скликань ВР України І.Заєць, президент Асоціації укр. банків О.Сугоняко, представник України в Раді ООН з прав людини В.Василенко, екологи Я.Мовчан і Т.Гардащук.

Свою роботу Р.к. будує у формі організації зібрань, симпозіумів, семінарів, зустрічей із відомими вченими, політ. лідерами, впливовими бізнесменами. На замовлення Р.к. відомі вчені здійснили 45 дослідницьких проєктів, результати яких опубліковані у формі доповідей. Найвідоміші, що свого часу викликали бурхливі наук. дискусії: «Межі росту», 1972 (Д.Меддоуз); «Стратегія виживання», 1974 (М.Месарович, Е.Пестель); «Цілі для людства», 1977 (Е.Ласло); «Дороговкази в майбутнє», 1980 (Б.*Гаврилишин*). 1991 була підготовлена перша доповідь від імені самого Р.к. — «Перша глобальна революція» (А.Кінг, Б.Шнайдер).

Р.к. відіграв провідну роль в осмисленні глобальних проблем людства та гармонізації відносин людини і природи. Члени клубу вперше застосували метод комп'ютерного моделювання для вивчення світ. динаміки. У своїх розробках Р.к. поєднав глобальні та регіональні підходи, запропонував модель розвитку, де світ. система розглядається не як єдине ціле, а як система регіонів, що взаємодіють. Значна увага приділяється інституційній методології, яка базується на міждисциплінарному підході й першочерговій увазі до інститутів, орг-цій та культ. цінностей. Великий вплив на розвиток теорії глобалістики мала концепція синергетики І.Пригожина.

Теор. висновки Р.к. знайшли практичне підтвердження. Члени Р.к. передбачили енергетичну кризу, яка охопила цілий ряд країн, що розвиваються; білковий дефіцит у країнах третього світу; екологічні наслідки неконтрольованого екон. росту.

Протягом 1970—90-х рр. діяльність Р.к. сприяла переглядові та корекції традиційних уявлень про феномен росту. Майже половина доповідей Р.к. присвячена проблемам країн третього світу. Процеси, що відбуваються в цих країнах, справляють істотний негативний вплив на світ. динаміку, ускладнюючи екон. стан, дестабілізуючи політ. ситуацію, постаючи важливим екологічним фактором.

Шлях у подоланні екологічно-соціального колапсу Р.к. вбачає в налагодженні системи ефективного глобального керування. Р.к. продовжує дослідження сучасного світу.

2008 була розроблена нова 3-річна програма «Новий шлях світового розвитку», яка зосередилася на 5 «кластерах»: 1) довкілля і ресурси; 2) глобалізація; 3) світ. розвиток; 4) соціальна трансформація; 5) мир і безпека.

2018, до 50-річчя Р.к., його тодішні співпрезиденти Е.-У. фон Вайцзеккер та А.Війкман підготували провокаційну доповідь: «Come on!: капіталізм, недалекоглядність, населення та руйнування планети», що фокусувалася на гол. викликах, перед якими постане людство в найближче десятиліття, і мала великий міжнар. резонанс.

Станом на 2020 Р.к. налічує 100 дійсних членів із понад 35-ти країн світу, а також 24 асоційованих членів, у т. ч. віце-президента укр. асоціації Р.к. — укр. науковця, депутата ВР України 8-го скликання В.Вовка. Р.к. має також почесних членів, серед яких був президент НАН України Б.*Патон*.

Офіц. вебсайт клубу: https://clubofrome.org

Офіц. вебсайт Укр. асоціації Р.к.: http://www.clubofrome.org.ua

Літ.: *Лось В.А.* Кассандра XX века (к 25-летию Римского клуба). «Вестник Российской академии наук», 1994, т. 64, № 9; *Гвишиани Д.М.* Римский клуб: история создания, избранные доклады и выступления. М., 1998;

Римський клуб. Емблема.

Вовк В. «Від застережень — до рішень». «Всеукраїнська технічна газета», 2007, 29 листопада; *Меддоуз Д. та ін.* «Межі зростання: 30 років по тому». К., 2018; *Дубровик-Рохова А.* «Come on, Ukraine!», або Чому доповідь Римського клубу до 50-річчя організації варто прочитати кожному українцю. «День», 2019, № 62/63.

Я.Л. Примаченко.

«РІ́ДНЕ СЛО́ВО» — неперіодичне видання громади українців Челябінської обл. РФ «Троянда». Зареєстроване в регіональній інспекції із захисту свободи преси та масової інформації (м. Єкатеринбург Свердловської обл., РФ). Редактор — Г.Щербина. Обсяг газети — 4 сторінки. 1-ше та 2-ге числа вийшли у грудні 1994 накладом 4 тис. прим. Своє найголовніше завдання редакція вбачала в тому, щоби «...задовольняти інформаційний та духовний попит тисяч і тисяч українців, яких добра чи зла доля спонукала до мешкання на уральській землі». Газета інформувала читачів про події в громадсько-політ., наук. та культурницькому житті України, розповідала про діяльність громади, містила матеріали на істор. теми (серед яких спогади Т.Бойченко, жительки с. Новоукраїнка Чесменського р-ну Челябінської обл., про історію заснування села переселенцями з Чернігівщини), різного роду поради із садівництва, городництва, рукоділля та нар. ремесел. Був у газеті й куточок гумору.

Через скрутне фінансове становище 3-тє число газети вийшло в серпні 1995 накладом 2 тис. прим., 4-те в жовтні 1995 — накладом 1 тис. прим. Усього побачили світ 5 чисел газети (останнє — у грудні 1995 накладом 2 тис. примірників).

А.А. Попок.

РОСІ́ЙСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО З ВИ́ВЧЕННЯ КРИ́МУ (рос. Российское общество по изучению Крыма, РОПИК; з 1927 — Общество по изучению Крыма, ОПИК) — громад. наук. об'єднання, що діяло 1922—32. Ств. 13 жовтня 1922 у *Москві* науковцями та рад. урядовцями (серед яких — історики та археологи О.Башкиров, І.Бороздін, Б.Добринін, етнограф Б.Куфтін, літературознавець Є.Лейтнеккер, зав. Головнауки Наркомосу РСФРР Ф.Петров, нар. комісар охорони здоров'я РСФРР М.Сємашко, один з організаторів курортів у рад. Криму лікар М.Тезяков). Завданнями т-ва були всебічне наук. вивчення Криму та популяризація знань про нього, що мало сприяти розвитку рекреаційної галузі на п-ові. Було утворено 5 секцій: природничо-геогр., історико-археол. та етногр., мед., екскурсійну, видавницько-редакційну.

Перший статут т-ва затверджено у травні 1923, другий — у квітні 1927 після проведення 1-го з'їзду РОПИК у *Сімферополі*. У другому статуті було змінено назву орг-ції (вилучене слово «Російське»), територією діяльності визначений весь *СРСР* (а не РСФРР, як у першому статуті), правління перемістилося з Москви до Сімферополя. Головами т-ва були М.Тезяков (із травня 1923) і педагог А.Пінкевич (із грудня 1924).

1925—29 т-во видавало громадсько-наук. та екскурсійний час. «Крым» (вийшло 10 чисел). 1925 спільно з Моск. фізико-терапевтичним т-вом було видано книгу «Крым: путеводитель». У вересні 1925 за участі т-ва відбувся 1-й Крим. краєзнавчий з'їзд.

РОПИК мало регіональні від-ня у містах Криму: *Ялті*, *Керчі* (засновані восени 1923), Сімферополі, *Феодосії*, *Судаку*, *Бахчисараї*, *Севастополі* (1924), Джанкої (нині місто АР Крим), *Євпаторії*, *Алушті* (1925), а також у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*; засноване 1924). Вони проводили наук. експедиції (самостійні чи спільно з ін. установами), робили наук. доповіді та публікації, організовували публічні лекції, вечори, екскурсії. 1923—26 діяла Гурзуфська (Південнобережна) наук. база т-ва на чолі з Б.Добриніним.

1929 т-во під тиском влади значно скоротило роботу, а в січні 1932 ухвалило рішення про саморозпуск та долучення до Крим. обласного бюро краєзнавства.

2011 у Москві було створено нове РОПИК як регіональне від-ня Спілки краєзнавців Росії.

Літ.: *Козлов В.Ф.* Из истории деятельности Российского общества по изучению Крыма (РОПИК). В кн.: Москва—Крым: историко-публицистический альманах. М., 2000; *Севастьянов А.В.* Из истории деятельности Гурзуфской научной базы Российского общества по изучению Крыма (1923—1926 гг.). «Культура народов Причерноморья», 2005, № 66; Общественно-научный и экскурсионный журнал «Крым»: справочник. Симферополь, 2006 (http://tavrida-museum.ru/component/k2/item/485-obshchestvenno-nauchnyj-i-ekskursionnyj-zhurnal-krym); *Григорьева Л.И.* Вклад российского общества по изучению Крыма (РОПИК) в становление музейной этнографии (20-е годы XX ст.). «Культура народов Причерноморья», 2008, № 144; *Севастьянов О.* Десять років на службі краєзнавству: Російське товариство з вивчення Криму (1922—1932 рр.). «Краєзнавство». 2009, № 3—4.

Д.Я. Вортман.

РОСІ́ЙСЬКИЙ ФАШИ́ЗМ — 1) морально-психологічний і соціально-політ. феномен, ідеологічна доктрина і суспільно-політ. практика рос. націоналістичних, антидемократ. білоемігрантських кіл Європи, Азії, Америки 1920—40-х рр.; 2) комплекс неофашист. теорій і практик глобалістського та панславістсько-елітаристського розуміння ролі та місця сучасної Росії у світ. просторі та на теренах колиш. *СРСР*.

1) Поява Р.ф. стала результатом впливу заг. політ. тенденцій у Європі, пов'язаних із кризою демократ. політ. форм і поширенням тоталітарної течії у вигляді *фашизму*. Рос. фашист. політ. рух організаційно оформився у 1920—30-ті рр. Був представлений наступними орг. утвореннями: Нац. орг-ція рос. фашистів (виникла 1924 в Сербії, керівники — проф. Д.Рузський і генерал-майор П.Черський); Всерос. фашист. орг-ція (створена 1933 у США, лідер — А.Вонсяцький); Всерос. фашист. партія (створена 1925 у Маньчжурії, лідер — К.Родзаєвський; з 1937 по 1943 — Рос. фашист. союз). Після закінчення *Другої світової війни* ці орг-ції припинили діяльність.

Ідеології Р.ф. 1920—40-х рр. притаманна еклектична суміш італ. фашизму, рос. монархізму, євразійства, нім. *нацизму* та філос., соціологічних теорій, політ. концепцій епохи модерну. Стрижень рос. фашист. ідеології становлять ортодоксальні антикомунізм, антидемократизм та антилібералізм. До числа найбільш послідовних ідеологів Р.ф. належить І.Ільїн.

З ідеології італ. фашизму при створенні його рос. аналога були запозичені ідеї боротьби з комуніст. *тоталітаризмом*, консолідації правих сил сусп-ва на засадах збереження національно-культ. норм і традицій. На формування

рос. фашист. ідеології вагомий вплив справили охоронна монархістська ідеологія «православ'я—самодержавство—народність», що базувалася на реліг. ортодоксії, авторитаризмі, держ. націоналізмі, та євразійство з його ідеями ідеократії та *етатизму*. Програмні документи рос. фашистів мали яскраво виражений антисемітський характер, що поєднувало їх із ідеологією нім. нацизму. Принциповою константою ідеології Р.ф. було заперечення расистських поглядів нацистів на слов'ян як «унтерменшів» («недолюдей»). Ідеологи Р.ф. критично ставилися до світоглядних настанов нім. нацизму та італ. фашизму, пов'язаних з їхнім ворожим ставленням до релігії, правовим тоталітаризмом парт. монополії, одержавленням госп-ва та сакралізацією політ. лідерів, що, на думку рос. фашистів, пов'язувало ці політ. рухи зі сталінським *соціалізмом*. Пострад. д-ва мала будуватися на корпоративних засадах, принципах класової солідарності та примирення праці й капіталу з використанням протягом перехідного періоду авторитарних методів націоналістичної диктатури.

2) Системні деструктивні процеси в СРСР наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. спровокували появу проєктів збереження імперської наддержави, які об'єктивно мали ознаки реанімації фашист. ідеології. Це сприяло появі в РФ низки націоналістичних орг-цій відверто фашист. спрямування з елементами ідеології нацизму. До найвідоміших належать Націонал-патріотичний фронт «Пам'ять» (ств. 1980, засн. — Д.Васильєв); Рос. нац. єдність (ств. 1990, засн. і кер. до 2000 — О.Баркашов); Слов'ян. союз (ств. 2000, кер. — Д.Дьомушкін); Рух проти нелегальної імміграції (ств. 2002, кер. — В.Єрмолаєв). До структурно неоформлених соціальних рухів фашист. спрямованості варто зарахувати наці-скінхедів. Особливістю організаційно-парт. буд-ва більшості політ. об'єднань фашист. спрямування є дотримання мережевого принципу.

Ідеологія сучасного Р.ф. спирається на засади примітивного расизму, крайнього шовінізму, тотальної ксенофобії з використанням елементів теорії нацизму та рос. монархізму. Найяскравішим ідеологом рос. неофашизму (до 2000) можна вважати О.Дугіна.

Заг. принципами, на яких побудовано програми сучасного Р.ф., є радикальний рос. *націоналізм*, націонал-соціаліст. ідеологія, правосл. ортодоксія, традиціоналізм, ксенофобія, антилібералізм, *імперіалізм*.

Радикальний російський націоналізм притаманний здебільшого всім сучасним рос. фашист. орг-ціям. Гол. метою рос. фашистів є створення етнічної рос. д-ви. Націонал-соціаліст. ідеологію проголошено світоглядною основою й у відверто екстремістських орг-ціях, які в РФ заборонені, й у легальних політ. спільнотах. Правосл. ортодоксія рос. фашист. орг-цій зазвичай дублює світоглядні константи монархічної тріади «православ'я—самодержавство—народність». Оптимальною формою держ. устрою правосл. рос. фашисти вважають ідеалізовану монархічну модель Рос. імперії. Традиціоналізм в ідеології рос. фашистів спирається на визнання міфологізованих уявлень про самобутній істор. шлях рос. народу. Ксенофобія в сучасній фашист. ідеології Росії має поліваріантний характер. Об'єктами її застосування постають американці, євреї, представники етносів Кавказу та Центр. Азії, останнім часом — українці. Антилібералізм принципово заперечує всі універсальні ідеології: *демократію*, соціалізм, лібералізм — і єдиною формою політ. режиму вважає авторитарну модель. Імперіалізм у програмних документах сучасних рос. фашист. орг-цій пов'язаний переважно із «захистом російської діаспори» й усіх російськомовних і таких, хто себе ідентифікує з рос. мовою та к-рою на пострад. просторі, та відновленням «історичної справедливості» об'єднання рос. народу.

Літ. *Ильин И.А.* Национал-социализм: новый дух. «Возрождение», 1933, 17 мая; *Родзаевский К.В.* Азбука фашизма. Харбин, 1934; *Ильин И.А.* О фашизме. В кн.: Наши задачи, т. 1. Париж, 1956; *Стефан Д.* Русские фашисты: трагедия и фарс в эмиграции: 1925—1945. М., 1992; *Дугин А.Г.* Консервативная революция. М., 1994; *Його ж.* Основы геополитики. М., 1997; *Дадиани Л.* Фашизм в России: мифы и реалии. «Социологические исследования», 2002, № 3; Русская эмиграция и фашизм: статьи и воспоминания. СПб., 2011.

Р.В. Гула, І.Г. Передерій.

РОСІ́ЙСЬКІ ВІЙСЬКО́ВОСЛУЖБОВЦІ, ЇХНЯ У́ЧАСТЬ У НЕОГОЛО́ШЕНІЙ ВІЙНІ́ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ ПРО́ТИ УКРАЇ́НИ ВІД 2014 ДОТЕПЕ́Р — див. *Незаконні збройні формування в окремих районах Донецької та Луганської областей.*

РОСІ́ЙСЬКО-ПЕ́РСЬКА ВІЙНА́ 1722—1723 — див. *Перський похід 1722—1723.*

РОСІ́ЙСЬКО-СКАНДИНА́ВСЬКА ДУГА́ МЕРИДІА́НА — див. *Геодезична дуга Струве.*

РОСІ́ЙСЬКО-УКРАЇ́НСЬКА ВІЙНА́ (від 2014) — див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України.*

«РОССПІВРОБІ́ТНИЦТВО» (рос.—«Россотрудничество»), **Федеральне агентство у справах Співдружності Незалежних Держав, співвітчизників, які проживають за кордоном, і з міжнародного співробітництва** — один з інструментів агресії РФ проти України. Є федеральним органом виконавчої влади, підпорядкованим МЗС РФ. Виступає одним з елементів рос. *«м'якої сили»* та просування ідеології *«Русского мира»*. Станом на 2020 заявляло про присутність у 80 д-вах світу, маючи 97 представництв (73 рос. центри науки і к-ри у 62 д-вах, 24 представники агентства працюють у складі посольств РФ в 21 д-ві). В Україні діють 2 представництва — у *Києві* та *Одесі*. Укр. та закордонні правоохоронці фіксували численні випадки діяльності співробітників агентства, яка була несумісна з їхнім дипломатичним статусом.

Ств. 6 вересня 2008 на базі Федерального агентства у справах СНД та Рос. центру міжнар. наук. та культ. співробітництва при МЗС РФ. Згодом «Р.» почало вести свою історію від Всесоюзного т-ва культ. зв'язку із закордоном (ств. 1925), Союзу рад. т-в дружби та культ. зв'язків (ств. 1958), Рос. агентства міжнар. співробітництва та розвитку (ств. 1992), — формально всі вони не були держ. структурами. Одним із мотивів утворення «Р.» була потреба покращити репутацію Росії після російсько-грузин. війни серпня 2008.

Першим кер. «Р.» був Ф.Мухаметшин — виходець із рад.

С.П. Руда.

партійно-комсомольської номенклатури, а у 1990-х рр. — один із впливових політиків Республіки Татарстан. Йому було поставлено завдання створити рос. аналог USAID — Агентства США з міжнар. розвитку. Проте це не вдалося через провали в орг. роботі: у деякі роки агентство освоювало лише бл. 40 % виділених бюджетних асигнувань. У березні 2012 Ф.Мухаметшин був замінений на професійного дипломата К.Косачева, який до цього був головою к-ту Держ. думи РФ у міжнар. справах. Водночас було збільшено фінансування «Р.» із цільовим призначенням — просування у *Співдружності Незалежних Держав* ідеї Євразійського екон. союзу. Зокрема, на укр. напрямі було передбачено освоїти 1 млрд *рублів*.

За К.Косачева активність «Р.» набула більшого масштабу. Базовий алгоритм дій був таким: відкриття у країні присутності рос. культ. центру, під егідою якого проводилися освітні, культ., наук., суспільно-політ. та ін. заходи. Окремий наголос робився на взаємодії з місц. орг-ціями, пов'язаними з російськомовним населенням. Згодом ці орг-ції виступали від імені російськомовних громад у комунікації з держ. владою країни присутності. Ще одним напрямом роботи було забезпечення «співвітчизників» інформаційною продукцією (газети, журнали, книги, буклети тощо), включно з підтримкою видавничої діяльності пророс. орг-цій. За описаною схемою агентство вело роботу із сотнями укр. громад. орг-цій, щорічно проводилися десятки великих і маленьких публічних заходів. Провал проєктів «Русской весны» та *«Новоросії»* 2014 виявив, що ці орг-ції мало кого реально представляли. В рос. ЗМІ тоді була опубл. низка критичних матеріалів, які покладали провини за провал на укр. напрямі великою мірою на агентство. Кер-во агентства це виправдовувало нестачею коштів. Натомість аудит Рахункової палати РФ зафіксував фінансові махінації та зловживання в «Р.».

К.Косачева звільнили і відправили в почесну відставку — сенатором у верхню палату Федеральних зборів РФ. Новим кер. у березні 2015 призначили Л.Глєбову, яка тривалий час співпрацювала з С.Кирієнко (на той час кер. корпорації «Росатом», а нині — 1-й заст. голови Адміністрації президента РФ). 2008—11 його заст. зі стратегічного розвитку в «Росатомі» був один з ідеологів концепції «Русского мира» П.Щедровицький.

Нова управлінська команда змістила наголос на освітню та культ. активність агентства. Було озвучено, що «Р.» буде шукати реальних партнерів на місцях. Нововведенням стало розширення кола тих, кого зарахували до «Русского мира», — таким став вважатися кожен, хто виступав за поглиблення відносин з Росією. Відповідно розширилася географія діяльності агентства. 2017 було задекларовано посилення екон. складової у діяльності «Р.» — «гуманітарна безпека міжнародних бізнес-проєктів», що реалізуються під егідою Росії, та «гуманітарний супровід російського бізнесу».

Присутність «Р.» в Україні проводиться на основі Угоди між КМ України і Урядом РФ про заснування та умови діяльності інформаційно-культ. центрів, підписаної 1998. В лютому 2016 у *Верховній Раді України* був зареєстрований законопроєкт щодо денонсації угоди, проте у травні він був уже відкликаний. Одна з гол. причин — погроза Росії у відповідь закрити Нац. культ. центр України в м. *Москва*.

За підривну діяльність «Р.» Україна ввела обмеження. У березні 2018 в числі 13 рос. дипломатів, пов'язаних зі спецслужбами, була вислана й керівник представництва агентства в Одесі. Кількість укр. громад. орг-цій, що в той чи ін. спосіб співробітничали з агентством, істотно скоротилася. А самі його ініціативи звузилися до культурно-освітньої сфери та взаємодії з дітьми, щоби не викликати жорсткіших кроків з боку укр. влади і зберегти інституційну присутність через власні представництва в Україні.

У вересні 2017 Л.Глєбова була звільнена з посади голови агентства та, як і попередник К.Косачев, переведена сенатором у Раду Федерації. Її наступницею у грудні 2017 стала колиш. посол РФ при ЮНЕСКО Є.Митрофанова (2003—04 була 1-м заст. міністра закордонних справ РФ, а з 2004 очолювала Рос. центр міжнар. наук. та культ. співробітництва при МЗС РФ). Пріоритетом у діяльності структури були задекларовані демонстрація рос. к-ри та гуманітарна присутність РФ за кордоном.

У червні 2020 був призначений новий дир. — Є.Примаков (онук колиш. голови Служби зовн. розвідки РФ і колиш. голови уряду РФ Є.Примакова). В листопаді 2020 він проголосив чергову радикальну зміну стратегії. Агентство мало суттєво переглянути географію своєї діяльності — відмовитися від дорогої активності у дальньому зарубіжжі та зосередитися на пострад. просторі. За повідомленнями рос. ЗМІ, укр. напрям знову був визнаний пріоритетом у роботі агентства. Зокрема, вже був розроблений план дій в Україні — зі встановленими термінами та прописаними заходами: їхня тематика зміститься з культурно-освітньої на перетворення «організацій співвітчизників» на форпости захисту рос. інтересів. За основу була взята схема роботи з пророс. орг-ціями в Криму у період 1992—94 (серед іншого — просунення політиків та громад. діячів, здатних за потреби виводити людей на вулиці). Є.Примаков заявив, що ключовими напрямами будуть формування громад. думки, допомога «співвітчизникам» у збереженні ідентичності та базової політ. лояльності, а також їхня правова підтримка.

У грудні 2020 агентство заявило про плани ребрендингу: був проголошений конкурс на нову неофіц. назву замість «Россотрудничество».

Літ.: *Якубова Л. та ін.* «Русский мир» на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: аналітична доповідь. К., 2018; Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заснування та умови діяльності інформаційно-культурних центрів. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_090#Text

В.В. Головко.

РУДА́ Світлана Петрівна (н. 27.11.1936) — історик науки, д-р істор. н. (2002), проф. (2006). Н. в м. *Київ* у сім'ї науковців. Мати — Н.Крутікова — чл.-кор. НАН України. 1958 закінчила Київ. ун-т (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) за спеціальністю біолог-фізіолог рослин. 1958—67 — інженер НДЛ антибіотиків Київ. ун-ту, з 1967 — канд. біологічних н.; 1967—68 — молодший

наук. співробітник Київ. НДІ спиртової пром-сті; 1968—70 — наук. співробітник-консультант науково-орг. відділу Президії АН УРСР; 1970—78 — старший наук. співробітник Ін-ту мікробіології і вірусології АН УРСР; 1978—86 — старший наук. співробітник Сектору історії природознавства і техніки Ін-ту історії АН УРСР; 1986—92 — старший наук. співробітник Центру досліджень науково-тех. потенціалу та історії науки НАН України; 1992—96 — зав. відділу історії науки; 1996—2010 — провідний наук. співробітник.

Авторка понад 230 наук. публікацій з історії біології та медицини, історії наук. т-в та інституцій, 14 монографій. Підготувала 11 канд. наук.

Учасник багатьох міжнар. конгресів, симпозіумів. Чи не єдиний представник України на міжнар. конгресах з історії науки за останні 20 років. На Міжнар. конгресі з історії науки (Льєж (Бельгія), 1997) затверджена вченим секретарем Нац. к-ту істориків науки України.

Викладала курси з історії науки у вищих навч. закладах м. Київ. Член редколегії ж. «Наука та наукознавство». Член Комісії з історії науки Наук. т-ва ім. Т.Шевченка. Академік АН вищої школи України.

Праці: Развитие биологии на Украине, т. 1—3. К., 1984—85; Природознавство в Україні до початку XX ст. К., 2001 (у співавт.); Владимир Константинович Високович: 1854—1912. М., 2004; Тартуский университет и Украина. К., 2004; Григорий Николаевич Минх, 1836—1896 К., 2011; Письма Я.В. Самойлова В.И. Вернадскому, 1897—1921 гг. К., 2013 (у співавт.).

Літ.: «Наука та наукознавство», 2006, № 4; 2012, № 4; 2016, № 4.

В.І. Онопрієнко.

РУМУ́НСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА МІ́СІЯ В ТРАНСНІ́СТРІЇ (румун. Misiunea Ortodoxă Română on Transnistria) — церковно-адм. орган, утворений Патріархатом і Священним синодом Румун. правосл. церкви на окупованих укр. землях між Дністром і Пд. Бугом (губернаторство *Трансністрія*). Діяв упродовж 1941—44.

Р.п.м. в Т. розпочала діяльність 15 серпня 1941, перебуваючи в м. *Тирасполь*; у жовтні 1942 була переміщена до м. *Одеса*. Від літа 1941 місію очолював архімандрит Юлій (Скрібан).

Кер-во Р.п.м. в Т. організувало 13 повітових протоієрейств і призначило 63 районних субпротоієреїв. Духовним центром був кафедральний собор Св. Іллі в Одесі. Місія надсилала священників-місіонерів, займалася відбудовою храмів, монастирів, налагодженням духовної освіти, хрещенням дітей, розповсюдженням християн. літератури тощо. Проте християн. «місіонерство» здійснювалося на укр. землях із метою румунізації, денаціоналізації церк. життя, шляхом нав'язування румун. мови в богослужіннях та церк. календарі.

Від листопада 1942 до грудня 1943 керівником Р.п.м. в Т. був митрополит Віссаріон (Пую), за якого відбувалося зближення зі слов'ян. християн. населенням, розпочато реформаторську програму, спрямовану на утворення трьох вікаріатів (Одеського, Балтського і Тульчинського). Було реорганізовано канцелярію, підібрано персонал, відбудовано зруйнований більшовиками колиш. єпархіальний палац в Одесі.

У березні 1942 кількість церковнослужителів у губернаторстві становила лише 285 осіб (203 священники, 15 дияконів та 67 канторів). Попри брак правосл. кліру в повітовій глибинці кер-во місії здійснювало фільтрацію місц. духовенства, позбавляючи його права на єпитрахильну діяльність. 1942 лише 30 місц. священників зі 150 змогли повернутися до церковнослужіння. Лише з відкриттям в Одесі й Дубоссарах (нині місто в Молдові) семінарій та духовних уч-щ ситуація змінилася на краще. Наприкінці 1943 на понад двомільйонне населення Трансністрії припадало 617 священників, з яких 265 прибули з Румунії, решта були місцевими.

Були відбудовані десятки правосл. храмів і молитовних будинків, відродилися християн. традиції хрещення, вінчання тощо, які з 1920-х рр. не підтримувалися через богоборчу політику *більшовиків*; християн. мораль, виховання дітей та молоді отримали новий поштовх у людських серцях. Наприкінці 1943 в Одесі функціонували 29 відреставрованих церков, а у межах губернаторства Трансністрія їх чисельність становила 474 і ще 118 церков були у стадії ремонту, 41 будувалася, а 258 лишалися у зруйнованому стані. Діяли також 119 молитовних будинків, 16 перебували у процесі буд-ва. Загалом упродовж двох років у губернаторстві було відкрито 632 храми, 309 — перебували у стадії ремонту. Церк. адміністрація використовувала ініціативу правосл. населення, активістів реліг. громад у процесі фінансування й відбудови храмів, популяризувала досягнення в цій справі шляхом церемоній освячень.

Наприкінці діяльності місії (із грудня 1943) її останнім керівником був колиш. вікарій, архімандрит Антім (Ніка). У березні 1944 з відступом румун. військ Р.п.м. в Т. припинила діяльність.

Літ.: *Stavarache D., Vasilescu G.* Misiunea bisericească Română in Transnistria (1941—1944). «Document, buletinul Arhivelor Militare Române», 1998, an 1, nr. 2/3; *Petcu A.N.* 1942—1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române in Transnistria. В кн.: Studii şi materiale de istorie contemporană. Inst, de istorie «Nicolae Iorga», Serie nouă, vol. 1, 2002; *Solovei R.* Activitatea Guvernamintului Transnistriei on domeniul social-economic şi cultural: 19 auq. 1941 — 29 ian. 1944. Iasi, 2004; *Михайлуца М.І.* Діяльність Румунської православної місії в «Трансністрії» 1941—1943 рр. (на основі румуномовних джерел). «Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей», 2005? вип. 9, ч. 2; *Його ж.* Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х — 1944 рр.). Одеса, 2006; *Його ж.* Релігійна ситуація в «Трансністрії» (1941—1944 рр.). В кн.: Архіви окупації: 1941—1944. К., 2006; *Його ж.* Одеський період діяльності Румунської православної місії: Організація, особливості, прорахунки (жовтень 1942 — березень 1944 рр.). «Наукові записки» (К.), 2007, т. 65: Історичні науки; *Його ж.* Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939—1945). Одеса, 2008 (Історія Православної церкви); *Його ж.* Деукраїнізація церковного життя в «Трансністрії» (1941—1944). «Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис» (Івано-Франківськ), 2008, № 14.

М.І. Михайлуца.

РУНВІ́РА, Рідна українська національна віра (РУНВіра) — див. *Язичництво*.

РУ́СИ (однина «рус») — термін, прийнятий в історіографії на позначення представників народу / соціальної групи (9—11 ст.), що у давньорус. джерелах згадується як «русь» (однина «русин»), у візант. — οἱ Ρώς, в араб. — ar-Rūs або Rūsiyyah, у західноєвроп. (лат.) — Rhos або Ruzzi. Інколи

«русами» називають і слов'ян. населення *Київської Русі* (до якого коректніше застосовувати «русь» у множині й «русин», «русинка» в однині; див. *Русь*).

Штучний антропонім «Рус» (легендарний предок русі/русинів) відомий у польс. літературі з межі 14—15 ст. (див.: *Чех, Лех і Рус*; *Слов'янські етногенетичні легенди*).

З кін. 16 ст. термін «руси» фіксується у текстах, створених у Моск. царстві (Житіє княгини Ольги у складі «Степенної книги»; Статейний список посольства М.Спафарія в Китай, 1675—78). У рос. історіографії термін першим вжив В.*Татищев*. В укр. літературі вперше застосований в *«Історії русів»*.

Літ.: Словарь русского языка XI—XVII вв., вып. 22. М., 1997; Национальный корпус русского языка. Web: http://www.ruscorpora.ru

Д.Я. Вортман.

РУСОФО́БІЯ (також «росіянофобство»; від російсько-інтернац. кореня «рус-» і грец. φόβος — страх) — упереджено негативне ставлення до росіян, Росії (у різних сенсах, включно із *СРСР*), рос. мови чи держ. політики Росії; соціально-психологічне явище, історично властиве спільнотам, країнам та д-вам, що стикалися з практиками рос./рад. імперіалізму та рос./рад. експансією. У підоснові Р. містить як реальні істор. травми внаслідок воєн. дій, репресивної політики, актів *геноциду*, політ. конфліктів та дискомфортних обставин життя, так і подальшу інтерпретацію цих явищ у контексті держ. політики пам'яті чи опірної реакції за умов активізації експансіоністської політики РФ у 21 ст. Варто звернути увагу на те, що явища Р. ксенофобського характеру можуть накладатися на «радянофобію», коли негативний досвід глобальної та внутр. політики СРСР почав стійко асоціюватися з Росією як такою, з рос. д-вою. Тому не варто змішувати явища ксенофобсько-шовіністичної Р. зі світоглядним засудженням певних рос. держ. істор. практик, що аж ніяк не пов'язано з етнофобією побутового чи персонального характеру. Однак сучасна рос. офіц. пропаганда схильна змішувати ці явища, ретранслюючи будь-яке засудження злочинів рад. режиму як прояв *націоналізму* та Р. Загалом Р. там подається як тривала цілеспрямована змова ненависників Росії, що триває з 16 ст. і вже давно набула системного характеру.

Не варто вважати «русофобією» типові політ. декларації антирос. характеру, які вживалися в офіц. документах д-в, за певних обставин ворожих Рос. д-ві, — а це практично всі її сусіди та члени ворожих військ. коаліцій, з якими вона конфліктувала, з 16 ст. до сьогодення. Росія/СРСР у діалогах з ними використовувала аналогічну ворожу риторику. Про Р. як про фіксоване культ. явище, що вже визначається цим терміном, ми можемо говорити з 1840-х рр., коли поширилася праця франц. філософа та мандрівника А. де Кюстіна «Росія у 1839 році». Після придушення 1849 рос. військами Угор. революції 1848—49 на хвилі ліберально-демократ. настроїв у Європі Росія стає втіленням деспотизму, «жандармом Європи». Відсутність демократ. інститутів схиляла тодішніх європ. (та й багатьох рос.) інтелектуалів вбачати в Росії «азійське суспільство», реалії якого суперечать цінностям «цивілізованих спільнот».

Оцінка А. де Кюстіном рос. побуту як негативного відхилення зі шляху європ. цивілізації потрапила й у сферу внутрішньорос. полеміки, коли Р. почали протиставляти *панславізму*. Тобто «відповіддю» на уявну чи явну Р. була вочевидь експансіоністська доктрина. Це збіглося в часі з подальшими дискусіями між прибічниками *слов'янофільства* та *західниками*, пошуку особливого місця чи місії Росії в історичному процесі, ідеями «особливої російської цивілізації» (чи «культурно-історичного типу» за М.*Данилевським*). Ця опозиція Зх. особливо посилилася внаслідок *Кримської війни 1853—1855*, коли провідні європ. д-ви зайняли ворожу до Росії позицію. У неї на тривалий час зникли «щирі» союзники.

Це поглибило прагнення рос. інтелектуалів знайти в такому зовн. ігноруванні чи критиці системні або позачасові «глибинні смисли». Парадоксально, але саме поняття змісту та причин Р. найбільше розроблялося в самій Росії, аніж формувалося десь поза її межами в якомусь «ворожому середовищі». Варто зважати на те, що Р. у країнах, віддалених від геополіт. зазіхань рос. д-ви, мала радше теор. чи світоглядний характер: виправдання політ. чи військ. стримування Росії на підставі несумісності системи цінностей. Це властиве і європ. лібералізму 19 ст., і «совєтології» часів *«холодної війни»*, і режиму міжнар. санкцій після 2014. Це ніколи не впливало на гідну оцінку досягнень рос. елітарної к-ри (література, музика, балет). Проте в регіонах, що зіткнулися у власному екзистенційому досвіді із репресивними практиками Рос. імперії / СРСР / РФ, Р. має більш строкатий та глибинний характер.

Як і будь-яке явище «адресної фобії» у масових масштабах, Р. коріниться в колективному соціальному та істор. досвіді, який має травматичний характер та пов'язується з певним втіленням джерела страху та травматичного досвіду в різних аспектах усього, що пов'язується з «Росією» (у найширшому сенсі). Явище Р. властиве різним спільнотам від *Центрально-Східної Європи* до Америки та Азії, включно з територією самої поліетнічної РФ. Залежно від історично-геогр. контексту це може бути пов'язаним як з реальним знайомством із соціальними, політ. та військ. практиками Рос. імперії / СРСР / РФ, так і з ретранслюванням досвіду цих практик на нові покоління та ін. спільноти як уже набутого істор. досвіду і запобіжника можливих майбутніх втрат.

Р. можна вважати якоюсь мірою проявом ксенофобії, але із суттєвою поправкою. Прояви Р. у країнах пострад. простору та колиш. сфери впливу СРСР в Європі далеко не завжди стосуються персонально етнічних росіян. Поліетнічна структура колиш. рад. республік призвела до того, що в низці регіонів фактично неможливо відрізнити за соціокульт. та ідентичностними проявами етнічних росіян від корінних мешканців та представників ін. істор. мігрантів. Цьому сприяли тривалі процеси *русифікації*, цілеспрямованих міграцій населення, створення пром. агломерацій загальносоюзного значення. Тому той варіант побутової к-ри, який утворювався за таких обставин, можна інтерпретувати як (пост)рад. ідентичність, що не відокремлює на рівні культ. порога людей різного етнічного походження і може трансформуватися

в різні варіанти ідентичності — від *«Русского мира»* до націоналізму місц. титульного етносу.

Прояви Р. передовсім спричинені досвідом і практиками зовн. та нац. політики Рос. д-ви (до 1917) чи СРСР як її втілення у комуніст. формі (до 1991), або експансіоністських дій РФ після 2000 (агресія проти Грузії 2008 та України з 2014), підтримка низки невизнаних міжнар. співтовариством сепаратистських утворень, як-от *Придністровська Молдавська Республіка*, Абхазія, Пд. Осетія, втручання в Сирії).

Політика примусової русифікації була властива внутр. асиміляційній політиці Рос. імперії як щодо східнослов'ян. народів (українці та білоруси, які формально вважалися «росіянами»), так і ін. етнічних та конфесійних спільнот (євреї, поляки, фіни, народи Балтії, Поволжя, Сибіру, Кавказу, Центр. Азії). Ці дії могли мати адм. характер, а могли набувати форм насильницького придушення національно-визвол. рухів та масових репресій (*Польське повстання 1830—1831* та *Польське повстання 1863—1864*, Кавказ. війна 1817—64, завоювання Центр. Азії 1860—70-х рр., придушення там антирос. повстання 1916). Адм. діяльність рос. органів влади могла мати сегрегаційно-обмежувальний характер щодо опозиційно налаштованих прошарків та еліт підкорених народів.

Особливого розвитку політика великодерж. *шовінізму* набула з 1870—80-х рр. та на поч. 20 ст., що проявилося в обмеженнях нац. життя фінів, балт. німців, українців, вірмен. Після 1905 це супроводжувалось створенням шовіністичних орг-цій («Союз російського народу», «Союз Михаїла Архангела», *«Чорна сотня»*), які підтримувалися д-вою та Рос. правосл. церквою і здійснювали погромні акції проти «інородців». Це викликало в різних етнічних спільнот антирос. настрої, оскільки їхня політ. емансипація у виборюванні суверенітету чи просто культ. прав не могла реалізуватися за рос. влади.

Розпад Рос. імперії призвів до збройної боротьби за незалежність нових нац. держ. утворень проти обох сторін, що змагалися між собою в рос. громадян. війні (більшовики та «білі»). І ті, і ті, хоча використовували різну риторику, однаково прагнули відновити контроль Росії над колиш. володіннями.

За часів СРСР нац. політика швидко відійшла від тимчасової політики *«коренізації»* до цілеспрямованих репресій проти цілих народів чи їхніх локальних частин, або проти їхніх нац. культ. та реліг. еліт. Це містило в собі як практики геноциду (*Голодомор 1932—1933 років в УСРР*), так і депортацій (крим. татари, чеченці та ін.) та масових репресій. У 1944 — 1950-х рр. було придушено рух опору тоталітаризму на *Західній Україні* та в Литві. Після 1945 вплив СРСР поширився на Центр. Європу, де місц. д-вам було перешкоджено самостійно розвиватися, а на їхніх територіях були розташов. рад. війська. Опір контролю Кремля вилився в Угор. повстання 1956 та *«Празьку весну» 1968*, придушених військ. силою. Це зумовило стійкі русофобські настрої в Центр. Європі та опозиційні щодо рад. режиму та русифікації погляди дисидентських рухів у рад. республіках. Саме нав'язування рос. к-ри як невід'ємна складова рад. політики сполучило ідеологічну опозиційність з русофобськими настроями у певних регіонах та сусп. прошарках СРСР.

Перебудова 1985—91 привела до розпаду СРСР та виходу д-в Центр. Європи з рад. військ. блоку. Проте вже у 1990-ті рр. розпочалися спроби геополіт. реваншу РФ, які проявлялися у прагненні розколоти сусп-ва нових незалежних д-в публічним обговоренням проблем територіальних претензій (зокрема щодо статусу *Криму* та *Севастополя*) під гаслами підтримки «російськомовного населення», «канонічного православ'я». Після приходу до влади В.*Путіна* 2000 експансіонізм і реваншизм стали офіц. політикою Кремля, і ця загроза врешті була усвідомлена міжнар. співт-вом 2014 після агресії проти України та порушення низки міжнар. договорів.

Ці події стали причиною спалаху русофобських настроїв в Україні та країнах Балтії. Але повторимося, персонально етнічних росіян — громадян цих д-в — це стосується лише зрідка. Р. спрямована передовсім проти держ. політики РФ і зумовлена прагненням збільшити ідеологічну та військ. опірність. Політика Кремля призвела до ситуації нової «холодної війни», конфлікту з д-вами Зх., який традиційно конспірологічно інтерпретується у Кремлі як боротьба проти «анти-Росії» чи світ. антирос. змови. Така політика природно активізує у державах-сусідів Росії та у світ. потуг побоювання ескалації, за умов, коли її ініціатор відомий і очевидний.

В Україні етнічних росіян можна ідентифікувати/зафіксувати лише за їхнього власного бажання при різного роду соціологічних чи стат. дослідженнях. Згідно з регулярним моніторингом *Інституту соціології НАН України* індекс дистанціювання росіян від українців є найнижчим серед нетитульних етнічних груп д-ви. Тому можна стверджувати, що наявні прояви антирос. настроїв в Україні зумовлені не стільки етнофобією щодо етнічних росіян, скільки негативним досвідом, пов'язаним з політикою РФ.

Літ.: О русофобии в постсоветском пространстве. «СоцИс», 2000, № 4; *Кінан Е.* Російські історичні міти. К., 2003; *Кюстін А. де*. Правда про Росію: подорожній щоденник. К., 2009; *Галушко К.* Украинский национализм: ликбез для русских. К., 2012; *Неменский О.* Русофобия как идеология. «Вопросы национализма», 2013, № 13; *Darczewska J., Żochowski P.* Russophobia in the Kremlin's strategy: a weapon of mass destruction. «Point of View» (Warsaw), 2015, № 56, october; *Тютчев Ф.* Русофобия против империи. Web: http://www.pravoslavie.ru/analit/rusideo/tutchev.htm

К.Ю. Галушко.

«РУ́ССКАЯ ВЕСНА́» — 1) термін «русская весна» запропонував рос. публіцист націоналістичного толку Є.Холмогоров 24 лютого 2014 як метафору, описуючи пророс. акції в Україні. За основу взята аналогія з терміном «арабська весна» (масові протестні акції протягом 2011, що привели до зміни політ. режимів у ряді країн Магрибу та Бл. Сходу). У рос. політ. дискурсі «арабська весна» вважалася інспірованою Заходом, відповідно «Р.в.» трактувалась як відповідь на це Росії та проявом її «національного відродження».

Термін підхопили рос. пропаганда та мас-медіа, щоби прикрити ним розгортання *збройної агресії Росії проти України*, включно з окупацією *Криму*, подаючи це начебто як «революцію знизу». Тоді ж був створений однойменний інформаційний інтернет-ресурс, який став одним з інструмен-

тів гібридної війни Росії проти України (з 2017 рішенням *Ради національної безпеки та оборони України* (РНБО України) укр. інтернет-провайдери зобов'язані блокувати доступ до нього).

2) «Р.в.» — спец. операція рос. спецслужб із дестабілізації ситуації в Україні з метою відволікання укр. влади від протидії окупації Криму Росією. Первісно публічно про неї повідомив тогочасний секретар РНБО України А.*Парубій*. Мала розпочатися 16 березня 2014 — у день проведення незаконного референдуму в *Автономній Республіці Крим*. Передбачала проведення масових акцій у 8 областях сх. та пд. України, на яких планувалося проголосити «народних губернаторів» і захопити будівлі держ. обласних адміністрацій. На 21 березня планувався наступ на *Київ* під виглядом «хресної ходи». Тоді укр. силовики зірвали ці плани. Втім частково операція була реалізована у квітні—травні 2014 в *Донецькій області* та *Луганській області*, також за подібним сценарієм планувалося дестабілізувати ситуацію в м. *Одеса*, що призвело до трагедії 2 травня.

3) «Р.в.» — пісня рос. рок-гурту «ДДТ» Ю.Шевчука (2018), яка містила критику путінського режиму. Худож. засобами передані моральний, сусп. та екон. занепад у сучасній Росії за панування великодерж. пропаганди і в умовах розбудови поліцейської д-ви.

Літ.: Парубій заявив про зрив широкомасштабної операції російських сепаратистів з вторгнення в Україну. «Дзеркало тижня», 2014, 16 березня (https://zn.ua/ukr/UKRAINE/parubiy-zayaviv-pro-zriv-shirokomasshtabnoyi-operaciyi-rosiyskih-separatistiv-z-vtorgnennya-v-ukrayinu-139757_.html); Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"». «Відомості Верховної Ради України», 2015, № 22, ст. 153 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text); 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; ДДТ — Русская весна (Official Music Video). Web: https://www.youtube.com/watch?v=7DTK6Qc4PaU

В.В. Головко.

«РУ́ССКИЙ МИР» — рос. держ. ідеологія та політ. технологія, яка є одночасно обґрунтуванням та інструментом для втручання *Росії* у внутр. справи пострад. країн, а також окупації частини їхньої території.

Карикатура. Художник О. Кустовський.

Як держ. ідеологія намагалася постулювати цивілізаційну унікальність Росії. Своїми коренями входить у концепцію «Москва — третій Рим», імперську ідеологію поч. 18 ст., погляди «почвеніков» 19 ст., концепцію культурно-істор. типів М.*Данилевського*, рос. месіанізм і великодерж. шовінізм, рад. ідеологічні настанови та політику пам'яті тощо.

У своєму нинішньому вигляді концепт «русский мир» виник у середовищі рос. інтелектуалів навколо економіста та філософа С.Чернишова та публіциста Г.Павловського на поч. 1990-х рр. як реакція на розпад *СРСР* і суспільно-політ. кризу в Росії. Первісну ідею сформулював рад. і рос. філософ М.Гефтер у статті «Мир Миров: российский зачин», розміщеній у збірнику «Иное» (1994): на його думку, Росія мала еволюціонувати в багатоукладну цивілізовану країну, яка повинна стати одним зі світів серед ін. світів. У статті М.Гефтера не згадувалося словосполучення «Р.м.», але воно містилося у післямові до неї, підготовленій Г.Павловським.

Наступним етапом у розвитку концепту «Р.м.» стало створення у березні 1996 «Русского института». Його засновниками виступили Г.Павловський, С.Чернишов та економіст Я.Кузьмінов. Місією ін-ту було проголошено формування «інститутів нової суспільної ідентичності» та створення інтелектуального простору для пошуку «російської самосвідомості». В рамках цього осередку «Р.м.» став трактуватись як елемент рос. цивілізаційної ідентичності, якому одночасно загрожували «націоналізм» і «космополітизм». С.Чернишов тоді осн. проблему «Р.м.» вбачав у роз'єднаності «русской идеи» та «русской власти».

Завершальний етап концептуалізації «Р.м.» був пов'язаний із представниками т. зв. методологічної школи — філософом П.Щедровицьким та політтехнологом Є.Островським. 2000 у статті «Русский мир» П.Щедровицький дав таке визначення: «це мережева структура великих і маленьких спільнот, які думають та розмовляють російською мовою», при цьому вказувалося, що на території, охопленій адм. кордонами РФ, проживає ледве половина «Р.м.». А наступного року П.Щедровицький закликав Рос. д-ву офіційно визнати «Р.м.». Тоді ж на запит одного з функціонерів рос. уряду П.Щедровицький та Є.Островський підготували проєкт концепції стратегії політики РФ щодо *Співдружності Незалежних Держав* СНД, яка базувалася на ідеологемі «Р.м.». Після 2014 П.Щедровицький у своїх інтерв'ю визнавав, що висунута ними ідея «Р.м.» була дискредитована діями рос. влади.

З поч. 2000-х рр. ідея «Р.м.» стрімко набувала популярності у рос. політ. еліти. 2004 з подачі Г.Павловського (на той час — консультанта Кремля з передвиборчої стратегії) заступник кер. адміністрації Президента РФ В.Сурков схвалив використання ідеологеми «Р.м.» для другої президентської виборчої кампанії В.*Путіна*.

У листопаді 2006 В.Путін виступив із програмною заявою, в якій відзначив, що рос. мова є універсальною основою Рос. д-ви і ширше — «Р.м.». Відповідно останній «може і повинен об'єднати усіх тих, кому дороге російське слово і російська культура, де б вони не жили, у Росії або за її межами, і до якої б етнічної групи не належали. Частіше вживайте це словосполучення — "Русский мир"!». Ця фраза ознаменувала прийняття Кремлем концепту «Р.м.» на озброєння держ. ідеології.

З 2007 концепція «Р.м.» стала гол. ідеологічною підвалиною путінського авторитарного режиму і наріжним каменем зовн. політики РФ на пострад. просторі. Рос. інтелектуальні кола у цілому щиро підтримали цей курс. Була розгорнута імітація наук. вивчення «Р.м.» на засадах, подібних до вивчення марксизму-ленінізму у пізньому СРСР. Для просування цієї ідеології рос. д-ва створювала відповідні інсти-

туції: 2007 був заснований фонд «Русский мир», а 2008 — *«Росспівробітництво»*.

У подальші роки концепт «Р.м.» стрімко втратив філософське та істор. підґрунтя та остаточно став політ. технологією для просування рос. великодерж. шовінізму і втручання у внутр. справи пострад. країн. Саме у такому вигляді ідеологія «Р.м.» була використана Росією під час окупації укр. Криму та агресії на Донбасі. З того періоду в рос. публічному полі стали проводитися тези, що «русский мир — об'єктивна реальність», а «Путін є гарантом безпеки русского мира».

Станом на 2020 політтехнологія «Р.м.» на регулярній основі, зокрема використовується для ідеологічної мобілізації рос. населення та підвищення його лояльності до політ. режиму В.Путіна, для обґрунтування окупації Крим. п-ова та для пропагандистської обробки укр. громадян в окупованих ОРДЛО.

Літ.: *Якубова Л.* «Русский мир» в Україні: на краю прірви. К., 2018; *Якубова Л. та ін.* Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: аналітична доповідь. К., 2018; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2.

В.В. Головко.

РУСЬ-УКРАЇ́НА — див. *Україна-Русь*.

РУ́ТСЬКИЙ Йосиф-Вельямин (світське ім'я Іван; між 01.04.1574 і 01.04.1575—05.02.1637) — митрополит унійної церкви (див. *Українська греко-католицька церква*) 1614—37. Н. в маєтку Рута (нині с. Дольна Рута Гродненської обл., Білорусь) у родині шляхтичів-кальвіністів. Батько Фелікс-Вельямин походить з роду Рутських (попереднє прізвище — Вельяминови / Вельяминовичі) герба «Букраба» (версія про їхнє рос. походження тепер не має переконливих аргументів). Мати Богумила — з роду Корсаків.

Імовірно, здобув освіту в кальвіністських школах у *Новогрудку* та Вільно (нині м. *Вільнюс*). Бл. 1591 почав навчатися за кордоном (у Празі та Вюрцбурзі). За однією з версій, 1600 в Римі (Італія) вступив до Грец. колегії, де умовою вступу було прийняття сх. віровизнання (унії).

1601 повернувся в *Річ Посполиту*, 1602 очолив у Вільні унійну семінарію. 1605 підготував трактат «Дискурс», в якому обґрунтував реформу освіти та виховання. 1606 з місійною метою відвідав *Москву*. Зблизився з ченцем Віленського Свято-Троїцького монастиря Йосафатом (*Кунцевичем*). 6 вересня 1607 вступив до місц. чернечої спільноти, 1608 був висвячений на диякона Віленського Свято-Троїцького монастиря. 1608 видав «Тезиси» — своєрідну доктрину унійців у ділянці вчення про святі тайни. В липні 1608 митрополит І.*Потій* призначив Р. своїм намісником Віленського Свято-Троїцького монастиря, чим викликав спротив архімандрита Самуїла (Сенчила) та його прихильників. 1609 розгорівся конфлікт між православними (очолюваними Самуїлом (Сенчилом)) та унійцями, який за допопомогою польс. короля *Сигізмунда III* Ваза був вирішений на користь останніх. Р. отримав під свою юрисдикцію Свято-Троїцький монастир (а також усі маєтності унійної церкви у Вільно). У червні 1611 Р. став помічником-коад'ютором митрополита з правом наступництва, був рукопокладений на єпископа. 16 червня 1612 польс. король Сигізмунд III Ваза надав Р. титул єпископа Галицького і сан «надворного владики» — керівника всієї церк. адміністрації. Після кончини І.Потія 5 квітня 1614 Апостольська столиця затвердила Р. предстоятелем унійної церкви.

Восени 1615 Р. відвідав у Римі папу Павла V, який надав йому титул асистента Папського престолу. Під час візиту київ. митрополит домігся низки привілеїв для своєї церкви, здобув стипендії для русинів-унійців у різних папських колегіях в Європі, також подбав про привілеї на заснування богословських шкіл у Київ. митрополії на зразок єзуїтських і заборону для русинів змінювати віросповідання на римокатолицьке.

Упродовж свого митрополичого служіння Р. зосередив зусилля на реформі *чернецтва*, піднесенні освіт. рівня та морального стану *духовенства*, захисті прав і прерогатив унійної церкви, пошуку шляхів порозуміння із православними (особливо після відновлення правосл. ієрархії; див. *Феофана III місія в Україні 1620*). Захищаючи свою церкву, Р. мусив очолювати боротьбу католиків сх. обряду із православними, які домагалися повернення рус. храмів і монастирів, та з «латинниками» й королів. адміністрацією, що практикували принцип «praestantia ritus latini» (перевага лат. обряду).

Р. обговорював з І.*Борецьким* і П.*Могилою* ідею спільного Київ. патріархату. Було вирішено скликати 1629 об'єднавчий собор у *Львові*, проте цей проєкт не був реалізований.

Для підготовки кандидатів до духовного стану Р. заснував 1616 школи при монастирях у *Мінську* й Новогрудку (пізніше також у Жировичах (нині село Гродненської обл., Білорусь), *Володимирі-Волинському* та Борунах (нині село Гродненської обл., Білорусь)). 1626 Р. скликав у Кобрині (нині місто Брестської обл., Білорусь) перший в історії унійної церкви провінційний собор, що майже на століття визначив засади організації Київ. митрополії.

Р. відкрив у Битенському Свято-Успенському монастирі (нині в Івацевицькому р-ні Брестської обл., Білорусь) спільний новіціат для всіх кандидатів-ченців Київської митрополії, чим заклав першу підвалину під об'єднання всіх монастирів в один орден (чин). Перший монаший собор (капітула), що відбувся в Новогрудку 20—26 липня 1617 під орудою митрополита, постановив створити єдину Конгрегацію Пресвятої Трійці, що об'єднала всі монастирі Київ. митрополії в «Чин святого Василія Великого» (ЧСВВ; див. *Василіани*). Р. уклав кілька документів («Правила для монахів», «Загальні правила», «Партикулярні правила», «Капітульні конституції», «Правила для єпископів»), які регулювали внутр. організацію ЧСВВ.

Р. навернув до унії полоцького правосл. архієпископа, письменника і полеміста М.*Смотрицького*. Виступив ініціатором беатифікації Й.Кунцевича (сама беатифікація відбулася аж 1643).

Серед літ. спадщини Р. — твори, написані в ході полеміки з М.Смотрицьким («Подвійна вина» та «Екзамен Оборони», 1621). Дослідники відзначають літ. талант Р., який розкривається через багатство худож. прийомів, образність мови, поетич-

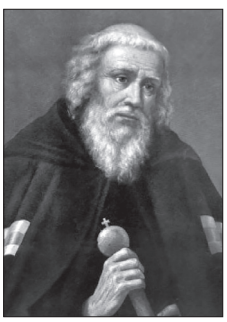

Й.-В. Рутський.

ність стилю, сміливе використання народно-поетичних символів, рим. і грец. міфології.

20 жовтня 1636 Р. написав духовний заповіт. 6 лютого 1637 він помер у *Дерманському Свято-Троїцькому монастирі*. Був похований у Троїцькій церкві у Вільно; 1655, коли моск. військо окупувало місто, останки митрополита вивезли до Росії (їхня подальша доля невід.). Уже невдовзі після кончини Р. його почали вшановувати як блаженного.

Літ.: *Жукович П.Н.* Жизнеописание митрополита Иосифа Вельямина Рутского, составленное митрополитом Рафаилом Корсаком, и сочинение Рутского об улучшении внутреннего строя униатской церкви. «Христианское чтение», 1909, т. 89, август—сентябрь; *Турук Ф.* Униатский митрополит Рутский. «Журнал Министерства народного просвещения», 1916, т. 62, кн. 3; *Хомин П.* Митрополит Йосиф Велямин Рутський. «Богословія», 1923, т. 1; Epistolae Jozephi Velamin Rutskyj, metropolitae Koiviensis catholici (1613—1637). Romae, 1956; *Szegda M.* Vita Rutscii: prima biographia J.V.Rutskyj, metr. Kioviensis (1613—1637). «Analecta Ordinis S. Basilii Magni», 1963, vol. 4: Miscellanea in honorem Cardinalis Isidori (1463—1963); *Szegda M.* Działalność prawno-organizacyjna metropolity Jozefa IV Welamina Rutskiego (1613—1637). Warszawa, 1967; *Підручний П.* Два програмові писання Рутського: Discursus і Programma Unionis. «Analecta Ordinis S. Basilii Magni», 1974, vol. 15; *Senyk S.* Rutskyj's Reform and Ortodox Monasticism: A Comparison: Eastern Rite Monasticism in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Seventeeth Century. «Orientalia Christiana Periodica», 1982, vol. 48, № 2; *Szegda M.* Rutski Jan. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 33/2, zesz. 137. Kraków—Wrocław, 1991—92; *Саверчанка І.* Апостал яднання і веры: Язэп Руцкі. Мінск, 1994; *Сеник С.* Два митрополити — Потій і Рутський. В кн.: Історичний контекст, укладення Берестейської унії та перше поунійне покоління: матеріали Перших «Берестейських читань» (Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1—6 жовтня 1994 р.), Львів, 1995; *Лисейчиков Д.* Завещание митрополита Иосифа Вельямина Рутского. В кн.: Завещания униатских иерархов Киевской митрополии XVII и XVIII вв. как пример религиозной культуры общества Речи Посполитой. Люблин, 2016.

Л.В. Тимошенко.

РУХ ÓПОРУ КАПІТУЛЯ́ЦІЇ (РОК) — коаліція громад. орг-цій, дипломатів, ветеранів *Антитерористичної операції / Операції об'єднаних сил*, науковців, волонтерів, експертів та активістів. Її заявлена мета — запобігти неприйнятним політ. поступкам України перед РФ як державою-агресором.

Офіційно заснована 3 жовтня 2019. Цьому передувала низка потужних громад. акцій, де проголошувалися для влади «червоні лінії», перехід яких може знівелювати здобутки *Революції гідності 2013—2014*, зумовити поразку в неоголошеній війні з РФ та втрату незалежності. Виконавчим органом руху є координаційна рада, до якої входят представники бл. 20 громад. орг-цій. Гол. дорадчим органом є стратегічна рада, до якої увійшли: В.Василенко, Й.*Зісельс*, В.Брюховецький, В.Огризко, С.Квіт, Р.Безсмертний, Д.Лубківський і М.Гончар.

Одразу ж після заснування, 6 жовтня на *майдані Незалежності* в *Києві* рух організував *віче* «Не допустимо капітуляції!», на яке зібралися бл. 20 тис. громадян. Упродовж першого року діяльності РОК був організатором чи співорганізатором кількох десятків багатотисячних акцій сусп. невдоволення. Серед інших, це «Варта на Банковій» 8—9 грудня 2019, «Марш добровольців» 14 березня 2020. 20 лютого 2020 на пішохідному мості над алеєю Небесної сотні в Києві активісти руху вивісили великий банер «Росія почала війну тут!».

31 жовтня 2019 стратегічна рада руху презентувала «Українську доктрину безпеки та миру», в якій запропонована стратегія звільнення окупованих територій України. Рух був ініціатором низки важливих звернень *громадянського суспільства*. Зокрема, це «Заява щодо так званих 12 кроків "мирного врегулювання" для України», «Звернення учасників Революції гідності проти реваншу», «Меморандум єдності українських сил» та ін. публічні звернення щодо захисту нац. інтересів та взаємодії державницьких сил.

Офіц. вебсайт коаліції: http://rok.org.ua

Офіц. сторінка коаліції в соціальній мережі «Facebook»: https://www.facebook.com/rok.org.ua

Літ.: Українська доктрина безпеки та миру. Web: http://rok.org.ua/doktryna

М.М. Басараб.

САВУ́Р-МОГИ́ЛА, БОЇ 2014 — бойові дії під час війни на сх. України, що точилися в червні—серпні 2014 за контроль над стратегічною висотою — природним курганом Савур-могила (277,9 м), розташов. у Шахтарському р-ні Донец. обл. Утримання висоти давало змогу контролювати навколишні території радіусом до 40 км і велику ділянку українсько-рос. держ. кордону. На вершині кургану 1967—75 був споруджений меморіальний комплекс із музейною експозицією військ. техніки на честь військовиків Червоної армії, які загинули під час *Другої світової війни*. В ході боїв за Савур-могилу в червні—серпні 2014 пагорб почергово займали підрозділи ворогуючих сторін, а після вторгнення в Україну регулярних військ РФ наприкінці серпня 2014 висота остаточно перейшла під контроль самопроголошеної «Донецької народної республіки» («ДНР»; відповідно «Луганська народна республіка» — «ЛНР»).

В ході проведення *Антитерористичної операції* (АТО) підрозділам ЗС України в серед. червня 2014 вдалося провести успішну операцію з прикриття більшої частини українсько-рос. кордону та блокування осн. угруповань терористів на території *окремих районів Донецької та Луганської областей*. Урядові війська перекрили гол. шляхи постачання незаконним збройним формуванням військ. техніки, боєприпасів і найманців з РФ та відновили контроль над рядом захоплених терористами населених пунктів регіону. Уздовж українсько-рос. кордону утворився довгий і вузький виступ, який контролювався укр. військами (неконтрольованою залишилася ділянка кордону завдовжки бл. 80 км). Водночас ЗС України не вдалося здобути контроль над кількома важливими транспортними магістралями і осн. висотами Донец. кряжу. Війська, що перебували у прикордонних районах, зазнавали систематичних артилер. та мінометних обстрілів із боку противника.

Важливе значення в операції з перекриття держ. кордону мало зайняття висоти Савур-могила, з якої проглядався і простріловувався весь прикордонний коридор. Курган прикривав із пд. лінію оборони самопроголошених республік, що проходила через міста східніше *Донецька*. Західніше Савур-могили розташов. м. Сніжне, яким станом на липень 2014 проходив єдиний контрольований бойовиками шлях (Харцизськ — Шахтарськ — Торез — Сніжне — Красний Луч), який сполучав Донецьк і *Луганськ*. Взяття під контроль висоти 277 дало би змогу контролювати за допомогою артилерії частину цієї дороги, а у подальшому розвинути наступ і розділити терористів «ДНР» та «ЛНР», позбавивши їх сполучення та постачання.

На поч. червня 2014 бойовики із загону «Восток» зайняли висоту й почали обстрілювати позиції сил АТО у прикордонних районах. Надалі інтенсивність обстрілів, артилерійських ударів і бойових зіткнень поблизу Савур-могили поступово зростала. Бойовики намагалися перерізати постачання угруповання сил АТО, зосередженого в районі пропускного пункту «Ізварине», роблячи спроби утворити «котел».

Попри розуміння ключового тактичного і стратегічного значення висоти антитерористичні сили не зайняли Савур-могилу відразу на поч. операції з перекриття держ. кордону. На поч. червня 2014 на пд. від кургану укр. війська за підтримки авіації вели бої з угрупованнями, які намагалися прорватися в Україну з території РФ в районі пункту пропуску «Маринівка».

12 червня 2014 підрозділи сил АТО перейшли в наступ, розпочавши операцію з прикриття держ. кордону з РФ і заблокування шляхів постачання незаконним збройним формуванням військ. техніки, боєприпасів і найманців з РФ. Того ж дня (12 червня 2014) відбулося перше бойове зіткнення за висоту Савур-могила. Для оволодіння курганом командування ЗС України задіяло підрозділи 79-ї окремої аеромобільної бригади та 3-го полку спецпризначення. При цьому укр. військовики не мали достатньої інформації про перебування загонів терористів безпосередньо на кургані та їхню чисельність. Вранці 12 червня, після артилер. підготовки, колона військовиків і техніки 79-ї бригади (бл. 10 бронетранспортерів, гаубична батарея, зенітні

С

Савур-могила. 12 червня 2014.

установки) та 3-го полку спецпризначення (загалом бл. 100 бійців) під командуванням командира десантного батальйону, майора М.Миргородського (позивний «Майк») висунулася для зайняття висоти і була раптово атакована у полі на підступах до кургану незаконними збройними формуваннями. Після кількагодинного бою, в якому були задіяні артилерія та вертольоти, укр. військовики змушені були відійти в район контрольно-пропускного пункту «Маринівка». У ході бою зазнали поранень 23 військовослужбовці, загинули два бійці 79-ї бригади (С.Татарінов та С.Шерстньов).

Зробивши ще кілька невдалих спроб зайняти Савур-могилу, надалі військ. командування відмовилось від спроб взяти висоту штурмом. Вирішено обійти курган з пн., вивести війська на лінію Дякове—Зеленопілля—Довжанське і перекрити кордон із Росією. До кінця червня 2014 було відновлено контроль над 250 км українсько-рос. кордону. В прикордонних районах укр. військовики зайняли позиції на панівних висотах і перейшли до оборони. При цьому задіяні в АТО силові структури та підрозділи були розгорнуті на велику відстань уздовж усього периметру протидії незаконним збройним формуванням. Через нестачу сил та засобів залишилася неприкритою ділянка Ізварине—Сєверо-Гундорівський—Пархоменко (нині Макарів Яр), через яку на територію України переправлялися найманці, зброя та військ. техніка з РФ.

Паралельно з розгортанням силових дій проти незаконних збройних формувань укр. влада шукала політ. інструменти врегулювання конфлікту на Донбасі: 20 червня 2014 був оголошений в односторонньому порядку режим припинення вогню в зоні АТО. Скориставшись ситуацією, бойовики наростили сили і спромоглися захопити наприкінці червня 2014 контрольно-пропускні пункти «Ізварине», «Довжанський» і «Червонопартизанськ», що дало бойовикам змогу безперешкодно отримувати зброю та підкріплення з РФ. Після закінчення 10-денного режиму припинення вогню воєн. дії на сх. України відновилися. Укр. силовики перейшли до активних дій та у перші дні липня звільнили цілий ряд населених пунктів Донбасу. Водночас бойовики зосередили сили і засоби у Сніжному, створивши ударне угруповання для знищення укр. підрозділів в Секторі «Д». (Докладніше див. *Бойові дії на Донбасі в липні—серпні 2014.*) Були розгорнуті масштабні поставки озброєння та військ. техніки з РФ, зросла кількість рос. бойовиків, які переправлялися на територію України, почалися ракетно-артилер. обстріли укр. підрозділів з рос. території. Внаслідок активізації ворожих дій у цьому районі на невигідних позиціях (затиснутим між Савур-могилою, містами Сніжне і Торез та рос. кордоном від Маринівки до Червонопартизанська) опинилося значне угруповання урядових сил. Водночас після перегрупування сил бойовиків у прикордонних районах станом на 23 липня відрізаними від осн. сил Сектору «Д» опинилися підрозділи 24-ї і 72-ї окремих механізованих і 79-ї окремої аеромобільної бригад та артилер. батареї 51-ї і 55-ї окремих механізованих бригад, які прикривали кордон на ділянці Ізварине—Кумачове і зазнавали систематичних обстрілів артилерією та реактивними системами залпового вогню з території РФ. Осн. сили АТО мали доступ у цей вузький коридор лише з району Амвросіївки. Використовуючи Савур-могилу, противник постійним артилер. вогнем відрізав підрозділи сил АТО від усіх видів постачання.

Завдання з деблокування оточених військ у Секторі «Д» отримали підрозділи 30-ї та 51-ї окремих механізованих, 95-ї аеромобільної та 25-ї повітряно-десантної бригад. Планувалося завдати одночасно ударів у напрямку на Савур-могилу та на міста Шахтарськ, Торез і Сніжне.

27 липня 2014 завдання захоплення висоти було поставлене рейдовій групі 95-ї окремої десантно-штурмової бригади, яку мала підтримати 1-ша батальйонна тактична група 30-ї окремої механізованої бригади (командир — підполк. С.*Собко*; у березні 2015 удостоєний звання «Герой України» з врученням ордена «Золота зірка»). Вранці 28 липня в ході стрімкого штурму та завдяки тактичним хитрощам висота була взята. Після виконання завдання підрозділи 95-ї та 30-ї бригад залишили цей район та висунулися для звільнення с. Степанівка. Здобуті позиції на Савур-могилі були передані батальйонній тактичній групі «Колос» 51-ї механізованої бригади. При цьому підрозділи 51-ї механізованої бригади не спромоглися утримати зайняті позиції через постійні обстріли висоти артилерією противника і вранці 29 липня, зазнавши втрат (загинув нач. зв'язку бригади майор В.Хмелецький, 18 бійців отримали поранення), змушені були відступити. Пагорб знову опинився під контролем бойовиків.

Залишивши висоту, батальйонно-тактична група «Колос» розташувалася поблизу селища Петрівське. Новим командиром групи був призначений підполк. М.Капінос (позивний «Нептун»). Відтак станом на 1 серпня 2014 підрозділи сил АТО займали села Петрівське і Степанівка, а на Савур-могилі перебували бойовики, розстрілюючи звідти колони урядових військ.

У перші дні серпня було здійснено кілька невдалих спроб повернути контроль над Савур-могилою. Щільність артилер. вогню та вигідне розташування вогневих точок терористів на схилах пагорбу не давали змоги укр. військам взяти висоту простими штурмовими методами. При цьому ворог завдавав артилер. ударів по підрозділах сил АТО одразу з 3 сторін: зі Сніжного, Тореза і з території РФ. У цей час при Гол. управлінні розвідки Мін-ва оборони України формувалися 3 групи добровольців («Харків», «Луганськ» і «Крим»). На поч. серпня група добровольців, яку очолив полк. І.*Гордійчук* (позивний «Сумрак»), була перекинута в базовий табір у Петрівському на підсилення підрозділів ЗС України, які безуспішно намагалися повернути під контроль Савур-могилу.

Для остаточного взяття під контроль висоти командування АТО вирішило задіяти підрозділи 25-ї повітряно-десантної бригади, загін добровольців «Сумрака» та вогнеметну групу 72-ї окремої механізованої бригади.

4 серпня спробу зайняти висоту здійснили підрозділи 51-ї бригади, вогнеметники 72-ї бригади і бійці 3-го полку спецпризначення. По штурмовій групі бойовики вели вогонь зі стрілец. зброї та було завдано артилер.

удару. Зазнавши втрат, укр. військовики відступили.

5 серпня спробу штурму кургану здійснили десантники 25-ї бригади: штурмову групу, що налічувала до 190 бійців, очолив командир 1-го батальйону підполк. Є.Мойсюк. Атакувати висоту планувалось одночасно з двох напрямків, але через активні дії ворожої артилерії та мінометів взяти пагорб штурмом не вдалося. Невдачі та бойові втрати негативно позначились на психологічному стані бійців.

Після цього по позиціях бойовиків на кургані було завдано ударів з важкого озброєння: 6 серпня артилерія і танки 17-ї бригади обстрілювали висоту з метою знищити вогневі точки противника. Водночас до табору в Петрівському прибули додатково добровольці з груп «Крим» і «Харків».

Черговий штурм висоти був ретельно спланований: відібрані добровольці, потрібна кількість бойових машин і сформовані 2 штурмові групи з десантників 25-ї бригади і бійців 51-ї механізованої бригади, підсилених добровольцями. Танки мали забезпечувати вогневу підтримку штурмових груп, артилеристи мали накрити прямим попаданням вершину пагорбу і «задимити» терикони й висоти в районі Сніжного і Тореза, щоби завадити діям ворожої артилерії.

7 серпня після артобстрілу почався штурм висоти. На Савур-могилу прорвався зведений підрозділ із 15 десантників 25-ї бригади й 6 добровольців групи «Крим» під командуванням І.Гордійчука та перебрав контроль над спостережним пунктом на її вершині. З ін. (пн.-сх.) боку на пагорб піднялися добровольці з груп «Харків» та групи Т.Юлдашева (позивний «Тренер»). Бійці 51-ї бригади вели бій на підступах до пагорбу, а танки 17-ї бригади прикривали атаку вогнем. У штурмі та обороні кургану брали участь також кілька бійців Добровольчого укр. корпусу «Правий сектор». В результаті успішних дій противник був вибитий з висоти. Серед сил АТО були вбиті та поранені, а спрямований для евакуації поранених вертоліт був обстріляний терористами.

8 серпня укр. війська остаточно закріпилися на Савур-могилі. В наступні дні Савур-могила була повністю передана під контроль 51-ї бригади: частина добровольців була відведена в Петрівське. 9 серпня висоту також залишив І.Гордійчук із групою (повернувся до штабу АТО в м. *Краматорськ*), а підрозділи 25-ї бригади висунулися в бік с-ща Кутейникове. На Савур-могилі залишився невеликий загін десантників і добровольців, а також група коригувальників артилер. вогню 26-ї артилер. бригади. Укр. бійці почали облаштовувати позиції для оборони й утримання висоти, перебуваючи під регулярними артилер. обстрілами противника. Через специфіку місц. ґрунтів облаштувати надійні укріплення було неможливо (як укриття військовики використовували воронки від вибухів артилер. снарядів та залишки споруд меморіалу). Завдяки коригувальникам вдавалося відстежувати переміщення техніки і живої сили противника та завдавати прицільних ударів по його позиціях, що мало важливе значення для контролю ситуації в усьому прикордонному районі. Розуміючи це, противник, своєю чергою, намагався всіма силами вибити укр. підрозділи з висоти, завдаючи масованих артилер. ударів та час від часу вдаючись до штурмових дій. Унаслідок постійних ворожих атак та обстрілів частина оборонців отримали контузії та осколкові поранення, була виведена з ладу апаратура зв'язку, проте бійці продовжували утримувати позиції.

Після взяття силами АТО Савур-могили і виведення підрозділів із небезпечного прикордонного району стало очевидним, що незаконні збройні формування опинилися на межі розгрому й поразки. В цій ситуації Росія вдалася до відкритої агресії і застосування своїх регулярних армійських частин. 12 серпня рос. підрозділи та загони незаконних збройних формувань захопили Степанівку, яка на той момент була важливим пунктом постачання для оборонців Савур-могили. Село було вщент зруйноване артилер. ударами противника. Втрата Степанівки вкрай ускладнила становище залоги, що перебувала на кургані.

Після того, як на пагорб були перекинуті добровольці з груп «Крим», «Луганськ» і «Харків» і повернувся І.Гордійчук, тут перебували бл. 15 бійців включно з артилер. спостерігачами-коригувальниками. 17 серпня добровольцям, які утримували позиції біля підніжжя пагорбу, довелося витримати масований штурм противника, кілька бійців отримали поранення. Більшість добровольців відійшли в Петрівське, решта піднялись нагору і приєдналися до групи І.Гордійчука.

На серед. серпня 2014 становище захисників Савур-могили значно ускладнилося: вони були виснажені постійними боями й артилер. обстрілами, існувала потреба ротації особового складу або підкріплення. Завдання привести підкріплення на Савур-могилу отримав полк. П.Потєхін, який у цей час виконував у Секторі «Д» завдання з координації, зв'язку і постачання військ. підрозділів. Завдання полягало в тому, щоби разом із групою добровольців з 25-ї окремої повітряно-десантної бригади пробитися до Савур-могили, яка була блокована практично зусібіч (за виключенням шляху через Петрівське, який противником також постійно обстрілювався). Супровід групи забезпечили бійці 3-го полку спец. призначення. Полк. П.Потєхіну вдалося зібрати групу з 7 добровольців-саперів 25-ї бригади. Пізніше до них приєдналися одна з груп розвідників-добровольців Т.Юлдашева (добровольці були добре екіпіровані, але більшість не мали бойового досвіду) та група розвідників підрозділу «Харків» (старший групи — підполк. О.Мельниченко, позивний «Сокіл»). 18 серпня 2014 колона з 3 вантажівок, 2 бронетранспортерів та 1 бойової машини піхоти пробилася на Савур-могилу, де підкріплення зустрів «Сумрак» із бл. 10 добровольцями.

Після ротації бійці, які вже 2 тижні оборонялися на висоті (зокрема групи «Крим»), відійшли в Петрівське, де перебував нечисельний підрозділ 51-ї бригади з технікою. З 18 по 24 серпня на Савур-могилі перебувала також група саперів Центру розмінування (*Кам'янець-Подільський*).

19 серпня оборонці Савур-могили витримали найважчий бій за утримання позицій. Десантники зайняли оборону біля стели, нижче розмістилися добровольці та бійці територіального батальйону. Противник почав штурм із застосуванням танків та

під прикриттям артилер. обстрілу. Ворожі снаряди влучили в окоп, в якому перебували 4 десантників: один боєць загинув на місці (В.Кандела), інші зазнали поранень (у т. ч. П.Потєхін). Попри чисельну перевагу противника оборонці втримали позиції: бойовики, зазнавши великих втрат, відступили.

Не спромігшися взяти висоту штурмом, противник у ніч на 20 серпня вчергове застосував масований артилер. обстріл пагорбу та с. Петрівське. Зазнавши пошкоджень від влучання танків та артилерії, 21 (22) серпня остаточно впала стела меморіального комплексу. В цій ситуації військ. командування прийняло рішення залишити Петрівське та евакуювати оборонців. Вдалось евакуювати поранених і вивезти з висоти частину бійців і коригувальників. Решта оборонців Савур-могили від цього часу (20 серпня) залишилися фактично заблокованими і витримували атаки та обстріли противника наступні 4 доби. У захисників висоти почали закінчуватися вода, продукти та набої.

23 серпня Савур-могила опинилась у смузі наступу рос. регулярних частин, які рухалися, щоби заблокувати сили АТО в Іловайську. Утримання пагорбу зі стратегічного погляду втратило зміст, проте «Сумрак» продовжував передавати дані про просування ворожих сил.

24 серпня відбувався черговий штурм незаконними збройними формуваннями Савур-могили. Атака була відбита з численними втратами противника. Вранці 24 серпня на висоту на автомобілі пробилися спецпризначенці 3-го полку, щоб евакуювати поранених. Забравши найважчих поранених (у т. ч. командира групи добровольців Т.Юлдашева), на зворотному шляху автомобіль потрапив у засідку при виїзді з Петрівського та був розстріляний терористами. Трьом бійцям вдалося врятуватися, двоє потрапили в полон (у т. ч. снайпер І.Журавльов, який пізніше був звільнений під час обміну полоненими), доля решти трьох певний час залишалася невідомою. Згодом було встановлено, що ці бійці загинули — їхні тіла, поховані в районі Савур-могили, були знайдені пошуковою місією навесні 2015. Серед загиблих був командир групи добровольців, триразовий чемпіон Європи з паверліфтингу Т.Юлдашев (26 травня 2015 перепохований на Лук'янівському військ. кладовищі в *Києві*).

Наказ про відхід із висоти надійшов пізно ввечері 24 серпня. Оборонці пробивалися до осн. сил, рухаючись невеликими групами. Першою з пагорбу вирушили 5 добровольців з групи «Харків» і солдат 42-го батальйону територіальної оборони. Група кілька днів ішла територією, контрольованою противником, а 31 серпня була затримана рос. десантниками біля Кутейникового. Одному бійцю (О.Кириченко, позивний «Лис») при цьому вдалось уникнути полону. Пізніше його затримали бойовики, а рос. журналісти зняли сюжет про полоненого «укропа»: при цьому укр. боєць сміливо заявив, що на території України воює рос. армія (за таку позицію його не подавали на обмін аж до грудня 2017). Затримані були спрямовані до фільтраційного табору (1 вересня з табору втік ще один боєць групи — А.Пальваль з позивним «Шаман», який згодом описав ці події у спогадах).

Друга група (сапери 43-го Центру розмінування, десантники 25-ї бригади, бійці 42-го батальйону територіальної оборони — разом 14 бійців) на чолі з І.Гордійчуком рухалися до найближчих укр. підрозділів. Групі вдалося пройти тилами противника бл. 60 км і приєднатися до укр. частин, які на той час уже були заблоковані поблизу Багатопілля. Військ. угруповання готувалося виходити з оточення «гуманітарним коридором» під гарантії рос. сторони. Група оборонців Савур-могили рухалася на відремонтованій саперами цивільній вантажівці, в яку влучили ворожі снаряди і міни. Внаслідок обстрілу загинув боєць В.Бражник, важке поранення отримав І.Гордійчук (бойовий офіцер вижив, пройшов тривалий курс лікування та реабілітації в Україні та США. 21 жовтня 2014 Указом Президента України йому було присвоєно звання «Герой України» із врученням ордена «Золота зірка», а 2016 призначено нач. Київ. військ. ліцею імені Івана Богуна).

Решта групи, крім В.Ковальчука (позивний «Славута»), якому вдалося самостійно пробитись у «сіру зону», була захоплена в полон росіянами, і невдовзі бійці були повернуті в Україну медиками 8-ї окремої мед. роти (під час обміну полоненими).

З оточення бойовиків з-під Савур-могили вдалося також вийти 21 бійцю з розвідувально-штурмового відділення 40-го батальйону територіальної оборони (командиром групи був капітан А.Вовкунович). Група потрапила в оточення, коли терористично-рос. сили зайняли Амвросіївку, й відходила без важкої техніки, використовуючи тактику заплутування (через 16 діб групі вдалося вийти з оточення без втрат).

За час боїв за Савур-могилу в червні—серпні 2014 загинули 25 бійців із різних підрозділів 79-ї окремої аеромобільної бригади, 25-ї окремої повітряно-десантної бригади, 51-ї та 30-ї окремих механізованих бригад, 3-го окремого полку спец. призначення та добровольчих формувань, десятки військовиків отримали поранення та потрапили в полон.

Літ.: Битва за Савур-Могилу: хроніка подій. «Український тиждень», 2015, 14 грудня (https://tyzhden.ua/Society/153886); *Каліновська О. та ін.* Неоголошена війна: невідомі факти і хроніки АТО. Х., 2015; Правда про битви за Савур-могилу влітку 2014 року. «Радіо Свобода», 2015, 18 серпня (https://www.youtube.com/watch?v=rH-OSuiIHxI); 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Серж М.* Хроніка гібридної війни. К., 2016; Хоробрі серця: Савур-могила. «Телеканал 2+2. Документальний серіал», 2016, вип. за 22 травня (https://www.youtube.com/watch?v=h9rX-_oawIM); *Музика М. та ін.* Савур-могила: військові щоденники. Х., 2017; *Жирохов М.А.* Саур-Могила: последний рубеж. К., 2018; *Його ж.* Забытые защитники Саур-могилы (рота глубинной разведки ГУР МОУ июль—август 2014). Чернигов, 2019; *Бура Д., Красовицький О.* Хроніка війни: 2014—2020, т. 1: Від Майдану до Іловайська. Х., 2020; *Гребенюк М. та ін.* Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 — 30 квітня 2018 рр.). «УІЖ», 2020, № 4 (http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_4_16); Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24—29 серпня 2014 року (https://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354); Аналіз ведення АТО та наслідків вторгнення РФ в Україну у серпні—вересні 2014 року (https://www.mil.gov.ua/news/2015/08/13/analiz-vedennya-antiteroristichnoi-operaczii--12694); Історії війни: Савур-могила: подвійна пастка (https://www.youtube.com/

watch?v=K19QkOnon7E); Книга Пам'яті полеглих за Україну: Савур-могила (http://memorybook.org.ua/operations/saur.htm); «Спочатку я був «двохсотим»: вихід із Савур-могили: історія Ігоря «Гордєя» Гордійчука (https://www.youtube.com/watch?v=bYhVlRxqZds&t=1101s).

О.В. Андрощук.

СА́ВЧЕНКО Надія Вікторівна (н. 11.05.1981) — укр. військова, громадсько-політична діячка. Герой України (2015). Народна депутатка ВР України 8-го скликання. Делегатка Парламентської асамблеї Ради Європи (2015—16), голова партії «Громадсько-політична платформа Надії Савченко». Капітан ЗС України. Н. в м. *Київ*. Закінчила Харківський університет повітряних сил за спеціальністю «штурман» (2009), має також фах дизайнера-модельєра. Служила штурманом-оператором гелікоптера Мі-24 3-го окремого полку армійської авіації Повітряних сил України, брала участь у миротворчій місії в Іраку (2004—2005).

Брала участь у бойових діях на Сході України в складі добровольчого батальйону «Айдар». 17 червня 2014 потрапила до полону пророс. терористичних сил під час боїв біля селища Металіст під Луганськом. Була звинувачена у коригуванні вогню української артилерії, в результаті чого загинули два російських журналісти. С. на початку липня доправили до Росії, де тривало слідство і суд. Рішенням Правозахисного центру «Меморіал» її було офіційно визнано політичним в'язнем. Захисниками С. під час процесу були російські адвокати І.Новіков, М.Полозов та М.Фейгін. Під час перебування під вартою в РФ С. оголошувала голодування.

Через деякий час після ув'язнення С. заочно стала учасницею українського політичного процесу, її образ був використаний під час парламентської кампанії. 14 вересня 2014 з'їзд партії «Батьківщина» прийняв С. до партії та висунув її кандидаткою у депутати *Верховної Ради України*, віддавши перше місце в партійному списку на позачергових парламентських виборах. Таким чином С. стала народною депутаткою України. Під час перебування в ув'язненні С. опрацювала закон, відомий як «Закон Савченко» (за ін. даними це зробив один з її адвокатів І.Новіков). Згідно із цим законом, прийнятим 26 листопада 2015, засудженим зараховується строк попереднього ув'язнення з розрахунку один день попереднього ув'язнення за два дні позбавлення волі. Закон із часом було розкритиковано, адже згідно з його положеннями на волі опинилися сотні небезпечних злочинців. 18 травня 2017 закон було скасовано рішенням ВР України.

22 березня 2016 С. було засуджено до 22 років ув'язнення та 30 тис. *рублів* штрафу за незаконний перетин кордону, а також пособництво у вбивстві російських журналістів І.Корнелюка і А.Волошина. 25 травня 2016 С. була помилувана В.*Путіним* і повернулась в Україну. Це стало можливим завдяки домовленостям між президентами РФ та України (фактично її обміняли на двох рос. офіцерів Гол. управління Генштабу ЗС РФ Є.Єрофеєва та О.Александрова).

За час перебування в Росії стала одним із символів опору російській агресії, її медіаобраз був не раз використаний, у тому числі для унаочнення російської агресії, а також різними силами для отримання політичних дивідендів. С. висловлювали підтримку політ. та культ. діячі України та світу, її було номіновано на премію А. Сахарова.

Однак після повернення в Україну та долучення до активного політ. життя її поведінка була ексцентричною, провокативною, скандальною, і подекуди викликала сумніви в проукр. позиції. Так, С. проводила самостійні перемовини із пророс. терористичними угрупованнями на Сході та відвідувала укр. військовополонених без узгодження з укр. владою. Через це була включена до бази сайту *«Миротворець»*. Наприкінці 2016 С. покинула партію «Батьківщина».

С. від 22 березня 2018 перебувала під слідством за підозрою у підготовці терактів в Києві та держ. перевороту разом із В.Рубаном (громад. діяч, який став відомий завдяки участі в переговорах із представниками *окремих районів Донецької та Луганської областей* щодо звільнення заручників). За словами тогочасного Ген. прокурора України Ю.Луценка, планувалось за допомогою гранат знищити ложі в сесійному залі ВР України та розстрілювати людей мінометами через купол. Була позбавлена депутатської недоторканості та заарештована. Кілька місяців перебувала під вартою, але звільнена за рішенням суду 16 квітня 2019. Втім слідство триває. Намагалась висуватись на посаду *Президента України* на виборах 2019. Балотувалась у нар. депутати від виборчого округу № 51 під час парламентської кампанії 2019, втім отримала лише 8 голосів. Після цього відійшла від політ. справ.

Має низку держ. та міжнародних нагород.

Особиста сторінка Н. Савченко в соціальній мережі «Фейсбук»: https://www.facebook.com/Savchenko.Nadiia

Літ.: *Савченко Н.В.* Сильне ім'я Надія. К., 2015. Савченко Надія Вікторівна. Web: https://myrotvorets.center/criminal/savchenko-nadezhda-viktorovna

Т.С. Водотика.

Н.В. Савченко.

СА́ГИ (давньоісландською saga — розповідь, історія) — оповідний жанр середньовічної сканд. літератури. С. створювали й записували в період з кінця 12 ст. до серед. 14 ст. в Ісландії та, меншою мірою, у Норвегії. До нас вони дійшли в більш пізніх манускриптах. У широкому сенсі «сагами» називають різноманітні перекладні оповідні, агіографічні та повчальні твори, складені давньоісландською мовою, проте вони не належать до власне жанру саги. Одночасно із С. розвивалися й ін. прозові (історіографія) та поетичні (еддична та скальдична поезія) жанри. Питання генези саги породило дискусію про співвідношення усної та писемної традиції в розвитку цього жанру, яка триває до сьогодні. Наразі усталилося зважене трактування С. як одночасно істор. і літ. творів з більшим акцентом на останньому.

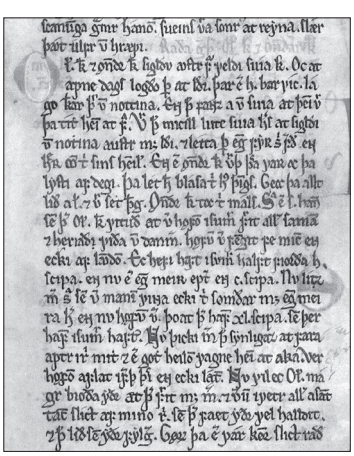

Хеймскрінгла. Єдина збережена сторінка рукопису. Бл. 1260. Фрагмент. Національна й університетська бібліотека Ісландії.

А.С. Саєнко.

С. поділяються на кілька груп у залежності від тематики та часу їх створення. Так, виділяють «саги про ісландців», які у свою чергу діляться на «родові (або сімейні) саги» та «саги про сучасність»; «саги про конунгів» (або «королівські саги»), «саги про давні часи». Серед останніх виділяють «героїчні», «вікінгські» та «пригодницькі» С. До «саг про давні часи» нерідко зараховують і «рицарські саги», які спершу постали як ісландські та норвез. переклади й перекази 13—14 ст. європ. рицарських романів. Підгрупою «саг про сучасність» вважають «саги про єпископів».

«Саги про ісландців» характеризуються об'єктивним стилем, який створює уявлення реалістичності описуваних подій. «Родові саги» формувалися на основі усної традиції, зібраної та переробленої анонімними авторами; втім не останню роль в їх генезі відіграли місц. та іноз. писемні джерела. У С. йдеться про суспільно-політ. життя ісландців, причому стрижнем оповіді є кровна ворожнеча, чвари. «Родові саги» охоплюють період від заселення острова до серед. 11 ст. («Сага про Н'яля»), а «саги про сучасність» (найбільша з них — «Сага про Стурлунгів») — 12—13 ст. «Саги про єпископів» («Хунгрвака») як жанр перебувають на межі, власне, С., агіографічних творів та церк. історії.

Жанрово споріднені з «родовими сагами» «саги про конунгів» охоплюють ширший геогр. ареал і присвячені сканд. правлячим династіям. Існують С., присвячені окремим конунгам («Сага про Сверіра»), зведення С. («Коло земне»), які охоплюють більший проміжок історії Норвегії, компіляції 14—15 ст. («Флатейярбук»), котрі зберігають більш ранні С. Крім усних переказів про давніх конунгів, автори текстів використовували скальдичну поезію, архівні матеріали королів, канцелярій Норвегії та Данії, свідчення очевидців, лат. агіографічні твори. У низці випадків збереглося ім'я імовірного автора.

Насичені казково-фантастичними елементами, «саги про давні часи» («Сага про Інгвара Мандрівника») здобули найбільшу популярність у пізнє середньовіччя, хоча записувалися з кін. 12 ст. Суміш фольклорних та реалістичних елементів, повторюваність сюжетних мотивів, особливості композиції, анонімність авторства складають типові риси цієї групи.

Саги, що містять інформацію про Східну Європу. Найбільший масив інформації про Сх. Європу містять «саги про конунгів». Повідомлення в основному стосуються ранньої історії *Київської Русі* (10 — серед. 11 ст.), при цьому велику увагу приділено правлінню князів *Володимира Святославича* та *Ярослава Мудрого* («Сага про Олава Харальдссона»). У С. висвітлюються відносини Русі зі Скандинавією в політ. та торг. сферах («Сага про Кнютлінгів»), повідомляється про походи вікінгів, зокрема до регіону Білого моря та Пд.-Сх. Прибалтики («Сага про Інглінгів»), шлюбні зв'язки між представниками правлячих династій («Сага про Харальда Сігурдарсона»), діяльність сканд. найманців на Русі («Сага про Еймунда»), згадуються східнослов'ян. топоніми. Історичність повідомлень про Сх. Європу в «сагах про конунгів» залежить від характеру та співвідношення джерел, які використовувалися для їх написання, та авторського задуму. Так, скальдична поезія загалом вважається надійним істор. джерелом, оскільки скальди були сучасниками та нерідко учасниками описуваних подій.

«Саги про єпископів» згадують про місію ісландця Торвальда Мандрівника, який після невдалої спроби навернути ісландців у християнство на межі 10—11 ст. вирушив на Русь («Сага про хрещення»). У сазі поряд з усними та писемними джерелами відчувається вплив латиномовної християн. літератури.

«Родові саги» містять поодинокі відомості про Сх. Європу («Сага про Егіля Скаллагрімссона»). Незважаючи на обережне ставлення до усної традиції, яка лежить в основі цієї групи, вважається, що в згадках про Давню Русь — а це подорожі ісландців на Русь та їхні зносини з володарями та знатними людьми — відображено загальноістор. ситуацію.

Поєднання істор. та казкових сюжетів у «сагах про давні часи» («Сага про Одда Стрілу») вимагає обережного їх використання в якості джерела з історії Сх. Європи. Їхня інформація здебільшого стосується походів та діяльності скандинавів на Русі.

Вид.: Altnordische Saga-Bibliothek, vol. 1—18. Halle an der Saale, 1892—1929; Íslenzk fornrit, vol. 1—27. Reykjavík, 1933; Sturlunga saga, vol. 1—2. Reykjavík, 1946; Fornaldar Sögur Nordurlanda, vol. 1—4. Reykjavík, 1950; Editiones Arnamagnaeanae. København, 1958; Biskupa sögur, vol. 1—2. Reykjavik, 2002—03.

Літ.: *Nordal S.* Sagalitteraturen. В кн.: Nordisk kultur, b. 8: Litteraturshistorie. Stockholm—Oslo—Copenhagen, 1953; *Turville-Petre G.* Origins of Icelandic Literature. Oxford, 1953; *Baetke W.* Über die Entstehung der Isländersagas. Berlin, 1956; *Andersson Th.M.* The problem of Icelandic saga origins, a historical survey. New Haven — London, 1964; *Schier K.* Sagaliteratur. Stuttgart, 1970; *Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.): Тексты, перевод, комментарий. М., 1993; *Її ж.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.): Тексты, перевод, комментарий. М., 1994; *Глазырина Г.В.* Исландские викингские саги о Северной Руси: Тексты, перевод, комментарий. М., 1996; *Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI — середина XIII в.): Тексты, перевод, комментарий. М., 2000; *Глазырина Г.В.* Сага об Ингваре Путешественнике: Текст, перевод, комментарий. М., 2002; *Пріцак О.* Походження Русі, т. 2 : Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. К., 2003 (Київ, б-ка давнього укр. письменства. Студії. т. 3.).

І.О. Кравченко.

САЄ́НКО Андрій Степанович (26.10.1962—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Сміла*. З дитинства проживав у м. *Фастів*. Після закінчення школи, проходив службу в армії, воював у Афганістані. Працював електромонтером, займався підприємництвом. Брав участь у *«Помаранчевій революції» 2004*, Податковому Майдані 2010. Займався вільною боротьбою. Після початку *Революції гідності 2013—2014* постійно перебував на *майдані Незалежності* у *Києві*. Входив до сотні Самооборони, будував барикади. Загинув у «чорний четвер» 20 лютого 2014 від вогнепального поранення під час сутичок на вул. Інститутській.

Похований у м. Фастів на Інтернаціональному кладовищі. На фасаді будівлі місцевої школи було встановлено меморіальну дошку на його честь; рішенням Фастівської міськради від 7 серпня 2014 присвоєно звання «Почесний громадянин міста Фастова» (посмертно). 21 листопада

2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: Герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Н.І. Загребельна.

СА́ЙДІК Мартин (н. 14.01.1949) — австрійс. дипломат, політик, підприємець. Н. в м. *Відень*. Навчався на юридичному ф-ті Віденського ун-ту (1967—1971), продовжував студії в Моск. держ. ун-ті ім. М.Ломоносова (міжнар. право, 1972—73) та Ун-ті Дж.Гопкінса (міжнар. відносини, 1973—74).

Професійну діяльність почав у МЗС Австрії, займаючи різноманітні посади до 1978. 1978—80 — другий секретар постійного представництва Австрії при підрозділі *Організації об'єднаних Націй* в Женеві. 1980—85 — працював на різних посадах у посольстві Австрії в СРСР, у Москві. У 1986—87 — кер. пресдепартаменту Наради з безпеки і співробітництва в Європі у Відні. 1987 повернувся в Москву і зайняв пост глави представництва австрійс. банку Creditanstalt-Bankverein. 1991—97 працював у структурах австрійс. будівельної компанії Maculan Holding.

Від 1997 знову на дипломатичній службі. 1997—2003 був головою департаменту з питань розширення *Європейського союзу*, торгівлі, торговельних відносин з країнами, що не входять в ЄС, і д-вами Центральної Азії. 2003 повернувся в МЗС Австрії на пост ген. дир. з екон. справ і євроінтеграції. З 2007 був послом Австрії в Китаї, Монголії та КНДР. Постійний представник Австрії при ООН (2012—15). У 2014—15 обіймав посаду голови Екон. та соціальної ради ООН у Нью-Йорку.

Спец. представник Діючого голови *Організації з безпеки і співробітництва в Європі* у Тристоронній контактній групі (ТКГ) щодо врегулювання ситуації на Донбасі (від 22 червня 2015 до 29 січня 2020). На цю посаду його призначив І.Дачич, тогочасний очільник ОБСЄ, міністр закордонних справ Сербії. Його наступниця — Х.Ґрау.

Нині С. перейшов на аналітичну роботу: з липня 2020 він є співпрезидентом Віденського центру ICEUR.

Має тісні зв'язки з теренами колишнього СРСР. Дружина — Т.Отунбаєва, дочка І.Отунбаєва, члена Верховного Суду Киргизької РСР (1967—92), її сестра киргизька політикиня Р.Отунбаєва, Голова Уряду нар. довіри Киргизії (2010), Президент Перехідного періоду Киргизії (2010—11).

Під час роботи спец. представником Діючого голови ОБСЄ у ТКГ щодо врегулювання ситуації на Донбасі брав участь у розробці мирного плану з врегулювання протистояння — так званий план Сайдіка—Апакана—Мореля. Серед авторів також — голова Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні Е.Апакан та представник ОБСЄ в політичній підгрупі в Мінську П.Морель, можливо, до розробки плану долучились представники РФ. Вперше документ представили вузькому колу дипломатів на полях засідання Ради міністрів закордонних справ ОБСЄ 6—7 грудня 2018 в Мілані. Тоді документ «Спільна місія ООН/ОБСЄ в Східній Україні» і був анонсований як документ/концепт для обговорення. Загалу про документ стало відомо у січні 2019 після інтерв'ю С. газ. «Kleine Zeitung» 24 січня 2019. Ідея полягала в посиленні реалізації Мінських домовленостей (див. *Мінські угоди, 2015*) шляхом запровадження нових інструментів контролю за ситуацією на тимчасово окупованих територіях, а також створення інструментів для відбудови цих теренів.

Ключові положення «плану Сайдіка»:

- введення спільної місії ООН і ОБСЄ;
- у складі цієї місії — поліцейські та військ. підрозділи, а також міжнар. цивільна адміністрація;
- одна із задач цивільної місії — забезпечення безпеки у проведенні виборів відповідно до стандартів ОБСЄ, що мають бути організовані місцевою адміністрацією;
- створення перехідної адміністрації ООН в *окремих регіонах Донецької та Луганської областей*, що має слідкувати за реалізацією плану;
- створення Агентства з відновлення Донбасу за підтримки ЄС;
- фінансування відновлення регіону ляже на плечі зх. донорів та України;
- план має бути підписаний керівниками д-в «нормандської четвірки», а також ратифікований парламентами цих д-в.

«План Сайдіка» отримав більше негативних відгуків, аніж позитивних. З укр. сторони лунали звинувачення в тому, що план є приховуванням намірів РФ з реінтеграції тимчасово окупованих територій до складу України на вигідних для себе умовах, а також легалізації незаконних збройних формувань, що діють на Донбасі. Втім план було розкритиковано і з боку РФ.

Літ: План Сайдика для Донбасса. Web: http://youtu.be/Q_i_DjHt7cA; Sondergesandter Sajdik: Haben neuen Plan zur Lösung der Ukraine-Krise. «Kleine Zeitung», 24/01/2019. Web: http://www.kleinezeitung.at/politik/aussenpolitik/5567894/ExklusivInterview_Sondergesandter-Sajdik_Haben-neuen-Plan-zur; Мартін Сайдік: Мій план щодо Мінських угод є актуальним і сьогодні. Web: http://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3125413-martin-sajdik-specpredstavnik-diucogo-golovi-obse-v-ukraini-i-v-tkg-20152020.html

Т.С. Водотика.

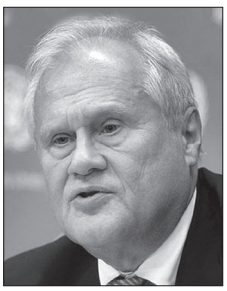

М. Сайдік.

СА́КДЖА — див. *Вічина*.

СА́КІВ (давньорус. Саковъ) — давньоруський «город» на лівобережжі Дніпра, на порубіжжі *Київської землі* і *Переяславського князівства*. Згадується у літописах при описі подій 1095, 1101 і 1150. Як припускають, С. міг бути центром «задніпровської округи», підпорядкованої Києву. За однією версією, С. ототожнюють з *городищем* Сальково, яке згадується у джерелі 15 ст. і локалізується біля с. Сальків (тепер у складі с. Проців Бориспільського р-ну Київ. обл.; городище не збереглося). Інша версія пропонує ототожнювати С. з пам'яткою, що збереглася, — городищем біля с. Старе (Бориспільського р-ну Київ. обл.). Городище кругле в плані, площею 0,5 га, датоване 11—13 ст.

Літ.: *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. К., 1891 (перевидання: К., 1990); *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Одесса, 1912 (пере-

вид.: Біла Церква, 2007); *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. К., 1980; *Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв. М., 1996.

Ред.

САКМА́, сокма — у рос. джерелах 16—17 ст. термін, що мав значення «слід від загону вершників», «степовий шлях». Сакмами, зокрема, називали гол. маршрути татар. набігів на територію Моск. царства (*Бакаїв шлях*, *Ізюмський шлях*, *Кальміуський шлях*, *Муравський шлях*). Імовірно, термін походить від реконструйованого тюркського sok — «бити».

Літ.: Словарь русского языка XI—XVII вв., вып. 23. М., 1996; Етимологічний словник української мови, т. 5. К., 2006; *Каленюк С.* Сліди на сакмі. Лисичанськ, 2014.

Ред.

САЛАЧИ́К (кримськотатар. «маленьке селище») — сх. передмістя *Бахчисарая*, що мало статус окремого населеного пункту; 1945 перейменоване на Старосілля, увійшло до Бахчисарая у 1954—68. Розташов. в ущелині р. Чурук-Су (притока Качі), біля підніжжя плато, на якому стоїть фортеця Кирк-Єр (*Чуфут-Кале*). Виникло не пізніше 15 ст. Початкова назва невідома (назва «Салачик», що відома лише з 16 ст., утворилася після заснування Бахчисарая), але існує припущення, що топонім «Кирк-Єр» поширювався не лише на фортецю, а й на поселення-«супутник» у долині. На зламі 15 і 16 ст. у С. було споруджено *Девлет-Сарай* — офіц. резиденцію володарів *Кримського ханату*. З кінця 16 ст. відома Успенська печерна церква (див. *Бахчисарайський Успенський монастир*). З 1500 до поч. 1920-х рр. у С. діяв мусульманський навч. заклад — Зинджирле-медресе, для якого у 1908 збудовано новий корпус. Поруч із ним поховано І.*Гаспринського*. На території С. відомо кілька археол. пам'яток різних епох, серед них — палеолітична стоянка *Старосілля*.

Д.Я. Вортман.

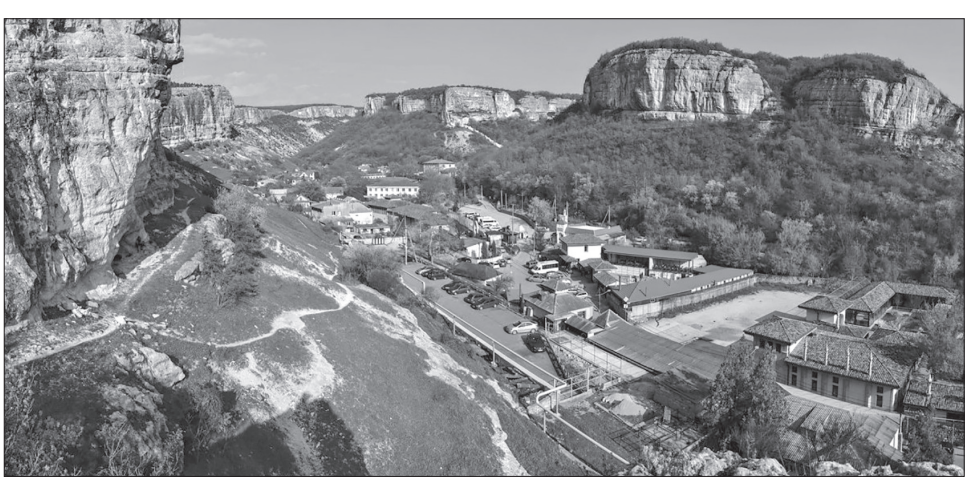

Салачик. Вид із заходу. Фото 2019.

САМВИДА́ВУ УКРАЇ́НСЬКОГО МУЗЕ́Й-АРХІ́В І ДОКУМЕНТАЦІ́ЙНИЙ ЦЕНТР, Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву — відділення вид-ва «Смолоскип», створене 1998. Упродовж короткого часу до м. *Київ* було перевезено весь архів укр. *самвидаву* і укр. правозахисного руху, який комплектувало протягом багатьох років вид-во «Смолоскип» у США. Багато документів укр. самвидаву отримано вже в Україні. Колекція самвидавних журналів і неформальних часописів, яка нараховує близько тисячі найменувань, чи не найбільша в Україні (а може, й у світі). Колекцію документів і матеріалів (видання політ. партій, рухів, самодіяльних громад. об'єднань, т-в, нац. меншин і конфесій) доповнює велика збірка світлин колиш. політв'язнів і репресованих. Всі матеріали й документи упорядковуються за відповідною системою; готується електронний каталог усіх архівних документів. У серпні 2005 було підготовано перший випуск інформаційного бюлетеня музею-архіву під назвою «Український самвидав» (його редагував дослідник дисидентського руху О.Обертас). У листопаді 2005 музей-архів став членом-засн. Міжнар. асоціації з вивчення та дослідження спадщини самвидаву (The International Samizdat [Research] Association (ISRA), до якої увійшли понад 20 знаних європ. наук. інституцій, дослідницьких орг-цій та архівів. Кер-во музеєм-архівом здійснює його дирекція, яку очолював О.Зінкевич (п. 18 вересня 2017). Музей-архів розміщений у власному будинку вид-ва «Смолоскип» (Київ, вул. Межигірська, 21).

Літ.: *Миколаєнко А.Ю.* Український період видавництва «Смолоскип» (1992—2013): трансформації редакційно-видавничого процесу. «Вісник Харківської державної академії культури», 2014, вип. 44.

І.І. Винниченко.

«САМООБОРО́НА МАЙДА́НУ» — форма самоорганізації укр. громадян під час *Революції гідності 2013—2014*. Почала формуватися у ході Акції Першого грудня 2013 в Києві для охорони наметового табору *Євромайдану*, недопущення його розгону силовиками, як це було зроблено зі Студентським майданом, контролю за правопорядком тощо.

Посилення тиску на Євромайдан з боку режиму В.*Януковича* підштовхувало орг. розвиток «С.М.». Зокрема імпульс йому надав безуспішний штурм бійцями Внутр. військ МВС України та «Беркуту» в ніч на 11 грудня наметового містечка на *майдані Незалежності*. На кінець грудня «С.М.» складалася із 17 сотень. Їхня чисельність постійно коливалася від кількох десятків до кількох сотень добровольців. Серед них були переважно молоді люди (хоча були й «афганська сотня» — з ветеранів *Афганської війни 1979—1989*, «офіцерська сотня» — колишні офіцери ЗС України, МВС України, *Служби безпеки України* тощо), у т. ч. учасники праворадикальних рухів та орг-цій.

Кер. «С.М.» був нар. депутат від «*Батьківщини*» А.*Парубій*. Він мав кількох заступників, сотнями керували сотники, нижчими підрозділами — десятники. Штаб «С.М.» розташовувався у Будинку архітекторів. Бійці «С.М.» були екіпіровані шоломами, щитками для рук і ніг, щитами, палками, битами тощо. У структурі «С.М.» були розвідувальний підрозділ, служба внутр. безпеки, група швидкого реагування.

Чисельність та роль «С.М.» зросли після ухвалення 16 січня 2014 «диктаторських законів» та з початком силових зіткнень на

вул. М.Грушевського з 19 січня. Кількість сотень зросла до понад 30. Для керування ними були потрібні чіткіші процедури та структура. 7 лютого комендатура «С.М.» оголосила про створення і розширення Всеукр. структури самооборони по всій Україні (сотні почали створюватися в регіонах країни). 11 лютого А.Парубій підписав наказ «Про основні засади організації "Самооборони Майдану"». Згідно з документом, базовою структурною одиницею визнавалася сотня, яка налічувала від 70 до 150 осіб. Сотні могли створюватися за територіальним та за екстериторіальним (профільним) принципом. Сотні ділилися на десятки (рої) у 8—12 осіб, які, своєю чергою, могли об'єднуватися в чети (3—4 рої). Усі сотні мали бути зареєстровані в центр. штабі або ж змінити назву, щоб їх не асоціювали із «С.М.».

«С.М.» брала активну участь у «мирному наступі» 18 лютого, захисті Євромайдану 18—21 лютого, зайнятті урядового кварталу 22 лютого. Після Лютневої революції перетворилася на всеукр. позадпарт. громад. рух. Він був спрямований на протистояння *збройній агресії Російської Федерації проти України*. А.Парубій був призначений секретарем *Ради національної безпеки та оборони України*, а його заст. у «С.М.» М.Величкович — заст. міністра внутр. справ України.

6 травня 2014 А.Парубій видав наказ про переформатування сотень «С.М.» у резервні батальйони Нац. гвардії України, спецпідрозділи МВС України та батальйони територіальної оборони ЗС України. При «С.М.» був створений Центр підтримки добровольців. У подальшому діяльність «С.М.» спостерігалася переважно в інформаційній сфері.

Офіц. вебсайт руху: http://www.samooboronaua.org

Літ.: *Стек Л.* Самооборона Євромайдану: завдання, структура, методи роботи. «Радіо Свобода», 2013, 21 грудня (http://www.radiosvoboda.org/a/25207800.html); Революція гідності 2013—2014 рр. та агресія Росії проти України: науково-методичні матеріали. К., 2015; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Вебсайт Національного меморіального комплексу Героїв Небесної сотні — Музею Революції гідності. Web: http://www.maidanmuseum.org

В.В. Головко.

«САМОПО́МІЧ», партія «Об'єднання "Самопоміч"» — укр. політ. партія, ств. 2012, з ініціативи міськ. голови м. *Львів* А.Садового. Ідеологія політсили тісно пов'язана з назвою партії та ґрунтується на християнсько-консервативних цінностях. Офіц. девіз «С.» «В єдності — сила!». Свої витоки партія вела від кооперативного руху поч. 20 ст., а безпосередньо — від однойменної громад. орг-ції, заснованої А.Садовим у листопаді 2004 (на той час — депутат Львів. міськради, 2006 обраний мером Львова).

14 жовтня 2012 А.Садовий оголосив про ініціативу створення нової політ. партії — Об'єднання «Самопоміч». Зареєстрована Мін-вом юстиції України 29 грудня того ж року. 2013 у Києві відбувся установчий з'їзд «С.».

На дострокових виборах до Київ. міськради 25 травня 2014, які стали першим електоральним досвідом партії, «С.» здобула третє місце з результатом 7,4 % голосів виборців та отримала 5 депутатських мандатів. Ще кращі результати були отримані на позачергових парламентських виборах жовтня 2014: по загальнодерж. багатомандатному округу «С.» отримала 10,97 %, або 1750 тис. голосів виборців (при цьому А.Садовий ішов під номером 50 у парт. списку). Один кандидат від партії переміг у мажоритарному окрузі.

«С.» сформувала фракцію у *Верховній Раді України* у складі 33 нар. депутатів, яку очолив О.Березюк. Увійшла в коаліцію «Європейська Україна» (разом із фракціями «Народного фронту», Блоку Петра Порошенка, Батьківщини та Радикальної партії України). Депутат від «С.» О.Сироїд була обрана на посаду віце-спікера (вийшла зі складу фракції). Троє представників фракції очолили парламентські к-ти — із питань запобігання і протидії корупції, інформатизації і зв'язку та у закордонних справах. Також партія отримала квоту на посаду міністра агропром. політики та продовольства (ним став О.Павленко). За інформацією, оприлюдненою партією, протягом роботи ВР України 8-го скликання фракція «С.» напрацювала понад 500 законопроєктів (бл. 200 із них — авторські, інші — у співпраці з депутатами ін. фракцій). Зокрема, це пакет з антикорупційного законодавства, спрощення процедур, пов'язаних з об'єднаннями співвласників багатоквартирних будинків, зниження навантаження на фонд оплати праці через зменшення ставки єдиного соціального внеску, законодавство про трансфертне ціноутворення, пакети законів щодо врегулювання сфер енергетики, інформаційних технологій тощо.

На місц. виборах 2015 члени «С.» отримали бл. 900 мандатів депутатів місц. рад, а 9 стали міськими та селищними головами.

У лютому 2016 на позачерговому Всеукр. з'їзді партії (проходив у *Харкові*) була ухвалена резолюція з вимогою відставки кабінету міністрів на чолі з А.*Яценюком*. Після провалу відповідного голосування у парламенті фракція С. 18 лютого заявила про вихід з коаліції «Європейська Україна».

У січні 2019 «С.» висунула А.Садового кандидатом на президентських виборах 2019, однак на початку березня він зняв свою кандидатуру і закликав виборців підтримати А.Гриценка. На дострокових парламентських виборах 2019 у загальнодерж. багатомандатному окрузі С. отримала 0,62 % голосів (або 91,5 тис. виборців), не подолавши виборчий бар'єр (парт. список очолював А.Садовий). Один висуванець від С. П.Бакунець (мер м. Яворів Львів. обл.) виграв на мажоритарному окрузі.

На парт. з'їзді «С.» листопада 2019 А.Садовий подав у відставку. Новим лідером «С.» була обрана О.Сироїд.

Офіц. вебсайт партії: https://samopomich.ua

Я.В. Борщик.

«САМОСТІ́ЙНА УКРАЇ́НА» («Вільна Україна», кодова назва — «Афродита») — див. «*Афродита*», підпільна радіостанція.

САНА́ЦІЯ (польс. sanacja від лат. sanatio — оздоровлення), **санацизм** — авторитарний політ. режим у *Польщі* 1926—39. Складна екон. ситуація, міжнац. та міжреліг. конфлікти, низький рівень політ. к-ри призвели до кризи парламентської демократії у Польщі. Різноманітність політ. симпатій виборців спричинила неможливість ефективної роботи парламенту — Сейму, а президент і уряд були істотно обмежені у своїх повноваженнях нормами конституції 1921. Політ. криза досягла апо-

гею наприкінці 1925 — на поч. 1926 рр. У травні 1926 було сформовано уряд на чолі з В.Вітосом, що не був популярним у народі. Колиш. тимчасовий нач. д-ви і маршал Польщі Ю.*Пілсудський*, який від 1923 перебував у відставці, повернувсь у політику й оголосив, що д-ва перебуває на межі нац. катастрофи. 12 травня 1926 він очолив військ. частини, які перебували на маневрах під *Варшавою*, і вирушив з ними до міста, прагнучи здійснити тиск на владу. У столиці Польщі зав'язалися бої, жертвами яких стали 379 загиблих і 920 поранених із обох сторін. 14 травня 1926 через значну перевагу заколотників, загрозу громадян. війни, сепаратизму та загострення міжнар. становища Польщі уряд В.Вітоса та президент С.Войцеховський подали у відставку.

Згідно з конституцією, д-ву очолив голова Сейму М.Ратай, який за згодою з Ю.Пілсудським сформував новий уряд. 31 травня 1926 Сейм обрав Ю.Пілсудського президентом Польщі, однак той відмовився займати посаду, не наділену реальними повноваженнями. Наступного дня президентом обрали І.Мосцицького (залишався на посаді протягом усього періоду С., був переобраний 1933), натомість Ю.Пілсудський зайняв посади ген. інспектора польс. збройних сил, військ. міністра і в 1926—28 і 1930 очолював уряд, зосередивши реальну владу в своїх руках. У серпні 1926 були прийняті поправки до конституції, які значно посилили виконавчу владу за рахунок законодавчої.

Подібно до ін. д-в Центр. та Пд.-Сх. Європи в Польщі було встановлено авторитарний режим. Від жовтня 1926 в Польщі було запроваджено С. — оздоровлення моралі, політики, економіки. Ю.Пілсудський розумів С. як перехідний етап, з яким д-ва повинна була пережити період політ. та ідеологічної кризи. Після перевороту в Польщі настала стабілізація політ. ситуації, однак запровадження С. не привело до помітного розвитку д-ви. Влада у Польщі належала представникам лише одного політ. напряму — «пілсудчикам» (частина з них були соратниками Ю.Пілсудського по службі в *Легіонах Польських*). У країні були заборонені всі прокомуніст. політ. сили, багатьох політ. діячів було засуджено за держ. зраду, велися переслідування опозиціонерів. У період С. політ. партії фактично не впливали на держ. життя в країні. Після встановлення режиму С. дещо зросли показники польс. економіки, скоротилося безробіття, однак світ. екон. криза важко вдарила по країні 1929. Особливо скрутне екон. становище було в білорус. та укр. воєводствах Польщі. Зовн. політика С. відзначалася балансуванням між Німеччиною та *СРСР* задля протидії їх зближенню, напруженими стосунками із сусідніми д-вами, підтримкою тісних зв'язків із Францією, Великою Британією та Румунією. У вересні 1938 Польща приєдналася до ініційованого А.*Гітлером* розподілу *Чехословаччини* (окупувала Тєшинську Силезію), проте відкинула ультимативні вимоги Німеччини, які та висунула до Польщі в листопаді 1938.

Після перевороту Ю.Пілсудський відродив політику «*прометеїзму*» — підтримки антирад. рухів серед народів, які населяли СРСР, зокрема українського. Було поновлено діяльність військ. мін-ва УНР, що займалося підготовкою укр. армії для боротьби проти *більшовиків*, із цією ж метою укр. старшини проходили підготовку як контрактні офіцери Війська Польського. На території УСРР було розгорнуто активну розвідувальну діяльність, яка мала б допомогти укр. емігрантам у майбутній війні з СРСР. У *Волинському воєводстві* започатковано «Волинський експеримент» — толерантне ставлення до укр. більшості та інтеграція її в польс. сусп-во на рівноправних засадах. Водночас у *Галичині*, де були сильні позиції укр. націоналістів, період С. позначився репресіями щодо укр. населення. 1930 у відповідь на антипольс. виступи *Організації українських націоналістів* влада провела *пацифікацію* (замирення) українців *Львівського воєводства, Тернопільського воєводства* і *Станіславівського воєводства*, що проявилася в насильницьких діях і нищенні майна українців поліцією та солдатами, забороні укр. культ. і громад. об'єднань. 1934 в *Березі-Картузькій* було відкрито табір для утримання без суду представників особливо небезпечних для режиму С. політ. течій, серед яких опинилися й члени ОУН, комуніст. партій Зх. України та Польщі.

На хвилі зростання соціальної напруженості у зв'язку з екон. кризою 1931 відбувалися виступи проти режиму С. з вимогами повернутися до парламентської демократії, однак вони зазнали невдачі. Задля зміцнення режиму С. у квітні 1935 було прийнято нову конституцію. Вона вже формально скасувала демократ. устрій і встановила диктаторський режим: Сейм, Сенат, уряд і ЗС опинилися під контролем Президента. Після смерті Ю.Пілсудського 1936—37 країну охопила нова хвиля антисанаційних виступів, однак група генералів на чолі з Е.*Ридз-Смігли* зуміла втримати владу. Надалі режим С. поступово послаблювався. Проте у нац. питанні після 1935 були скасовані позитивні зрушення політики Ю.Пілсудського, посилилися процеси нац. і культ. гноблення українців та білорусів. Режим С. було ліквідовано з початком *Другої світової війни* внаслідок нім. та рад. вторгнення до Польщі у вересні 1939. 18 вересня 1939 польс. уряд опинився в еміграції.

Літ.: *Ajnenkiel A.* Polska po przewrocie majowym. Warszawa, 1980; *Chojnowski A.* Piłsudczycy u władzy: Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. Wrocław, 1986; *Potocki R.* Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930—1939. Lublin, 2003; *Яровий В.* Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн: XX століття. К., 2005; Warszawa, maj 1926. Warszawa, 2006; *Kornat M.* Polityka równowagi 1934—1939: Polska między Wschodem a Zachodem. Kraków, 2007; *Snyder T.* Tajna wojna: Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Kraków, 2008; *Комар В.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921—1939 рр.). Івано-Франківськ, 2011.

А.Г. Папакін.

СА́НКЦІЇ ПРО́ТИ РОСІ́Ї ЗА ОКУПА́ЦІЮ КРИ́МУ ТА ЗБРО́ЙНУ АГРЕ́СІЮ ПРО́ТИ УКРАЇ́НИ — спец. режим екон. і політ. обмежень, накладених світ. спільнотою, рядом міжнар. орг-цій та окремими країнами на компанії, політиків і громад. діячів, окремі галузі рос. економіки у відповідь на збройну агресію РФ проти України та анексію *Криму*.

Норми міжнар. права визнають режим санкцій інструментом впливу на порушників міжнар. порядку. Новітня історія знає чи-

мало таких прецедентів. У формі «санітарної» ізоляції обмеження на контакти з рад. Росією діяли від 1917 по 1922 (рік активного міжнар. визнання *більшовиків* західноєвроп. д-вами). США встановили дипломатичні відносини з *СРСР* тільки 1933. Вперше офіційно у міжнар. праві положення про режим санкцій було зафіксовано після *Першої світової війни* у Статуті Ліги Націй (1919). Приводом для їх запровадження була агресія Італії проти Ефіопії (1935), а також агресія Японії в Китаї (1931). Не всі країни Ліги Націй тоді чесно дотримувалися режиму санкцій, і агресори не були покарані.

Після *Другої світової війни* СРСР і США неодноразово вдавалися до режиму санкцій і контрсанкцій, щоби завдати удар інтересам ідеологічного супротивника. Наприкінці 1940-х рр. за ініціативи США було створено Координаційний механізм контролю за експортом технологій до СРСР та його сателітів. Наприкінці 1970-х на поч. 1980-х рр. США намагалися перешкодити побудові рад. газопроводу до країн Зх. Європи. Найдовший режим санкцій США підтримували щодо Куби (1962—2016). Після терактів 11 вересня 2001 режим амер. санкцій діє проти країн «вісі зла»: Ірану, Корейської Народно-Демократ. Республіки, Іраку (за С.Хусейна), Лівії (за М.Каддафі). Після самопроголошення 2012 терористичної «Ісламської держави Іраку і Леванту» міжнар. спільнота та окремі країни ввели санкції проти цієї «держави».

Запровадження санкцій проти РФ було пов'язане з *Революцією гідності 2013—2014* та спробами Кремля вплинути на внутрішньополіт. події в Україні. 28 лютого 2014, коли набувала обертів рос. спец. операція з *анексії* Криму, президент США Б.*Обама* попередив Кремль щодо неприйнятності таких дій. Мірою розгортання збройної агресії Росії проти України санкції міжнар. орг-цій та окремих країн проти РФ набули системного характеру. У квітні 2014 *Північноатлантичний альянс* увів обмеження на військово-політ. контакти з РФ. 12 березня 2014 Орг-ція екон. співробітництва й розвитку відмовилася розвивати зв'язки з РФ. За анексію Криму *Європейський Союз* увів 17 березня 2014 персональні санкції проти ряду рос. політиків, причетних до цього злочину проти міжнар. права. Після самопроголошення т. зв. Донец. і Луган. народних республік 26 липня 2014 ЄС увів санкції проти усіх політиків, причетних до цього злочину, а також запровадив заборону європ. політикам відвідувати Крим включно із м. Севастополь та здійснювати інвестиції на ці території. 19 березня 2014 Європ. асоціація вільної торгівлі відмовилася від переговорів із очолюваним РФ Митним союзом. 25 травня 2014 Рада Європи призупинила повноваження рос. делегації. Однак, переживаючи кризу фінансування своєї діяльності, у вересні 2019 *Рада Європи* повернула повноваження рос. делегації, але за винятком депутатів, обраних у Криму і Севастополі. Європ. банк реконструкції й розвитку, а також Світ. банк відмовилися від проєктів, які планувалося реалізувати в РФ.

До санкцій ЄС і НАТО проти РФ долучилися окремі д-ви: Австралія, Албанія, Велика Британія, Грузія, Естонія, Ісландія, Канада, Латвія, Ліхтенштейн, Литва, Косово, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, США (крім аерокосмічного сектору), Франція, Чорногорія, Чехія, Швейцарія, Японія. Найбільших збитків від дії санкцій зазнали окремі сектори рос. пром-сті, інформаційних технологій банківсько-фінансової галузі, туризму. У березні-квітні 2014 РФ запровадила санкції у відповідь. Було накладено ембарго на купівлю продуктів харчування у країнах-членах ЄС. РФ дотрималася дзеркального режиму санкцій проти міжнар. орг-цій і окремих країн.

17 липня 2014 після збиття підконтрольними Росії бойовиками над м. Сніжне Донец. обл. малайзійського пасажирського літака «Боїнг» рейсу MH17 (див. *Санкції проти Росії за окупацію Криму та збройну агресію проти України*) режим санкцій проти РФ було розширено.

Україна поетапно вводила санкції проти РФ у міру посилення «гібридної війни». 29 березня 2014 було заборонено продаж зброї і військ. техніки до РФ. 11 квітня 2014 Україна приєдналася до санкцій ЄС проти РФ. 13 травня 2014 припинилося постачання води Північнокрим. каналом. 16 травня 2014 Україна відмовилася від продажу електроенергії Криму. 28 жовтня 2014 були введені обмеження на виступи рос. діячів к-ри, показ кінофільмів і продаж книжок пропагандистського змісту. 1 березня 2015 громадянам РФ було заборонено відвідувати Україну за внутр. паспортами. 21 травня 2015 Україна денонсувала угоду з РФ про військово-тех. співробітництво і співпрацю у сфері розвідки та охорони таємної інформації. 25 жовтня 2015 Україна ввела заборону на авіац. сполучення з РФ. 10 січня 2016 перелік екон. санкцій було доповнено забороною на експорт продовольства та ін. товарів укр. виробників до РФ. У березні 2018 *Верховна Рада України* не визнала вибори, проведені агресором в укр. Криму. Була ухвалена постанова «Про комплекс невідкладних заходів щодо практичної реалізації міжнародно-правової відповідальності Російської Федерації за збройну агресію проти України». 2 травня 2018 *Рада національної безпеки і оборони України* (РНБО України) ухвалила рішення «Про застосування та скасування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». У травні 2018 постійна палата третейського суду в Гаазі (Нідерланди) задовольнила колективний позов 18 укр. компаній проти РФ через втрачені ними активи в результатів анексії Криму. Таке рішення стало першим, за яким Москва змушена була виплатити компенсацію внаслідок агресії. 6 вересня 2018 Президент України П.*Порошенко* підписав Указ про денонсацію Договору про дружбу і співробітництво з РФ від 31 травня 1997. У жовтні 2018 *Служба безпеки України* ініціювала застосування спец. санкцій до окремих суб'єктів підприємницької діяльності РФ, які укладають контракти з підпр-вами транспортної галузі, підконтрольними окупаційній адміністрації *окремих районів Донецької та Луганської областей*.

25 листопада 2018 рос. військ. кораблі влаштували провокацію укр. катерам, які планово йшли з *Одеси* до *Маріуполя*. Україна зажадала міжнар. реакції на провокацію (див. *Керченська криза 2018*). Вона звернулася до Арбітражного трибуналу, який розглядає спір між Україною та РФ

щодо порушення Росією Конвенції ООН з мор. права в Чорному морі, Азовському морі та Керченській протоці. 25 грудня 2018 РФ оголосила про запровадження персональних екон. санкцій проти 567 фізичних та 75 юрид. осіб України. У грудні 2018 Конгрес США заборонив президенту приймати рішення про скасування режиму санкцій проти РФ без консультацій з обома палатами Конгресу США. Президент США Д. *Трамп* увів санкції проти компаній, які будували другу чергу газопроводу «Північний потік».

У лютому 2019 постійна палата Третейського суду в Гаазі (Нідерланди) оприлюднила часткове арбітражне рішення на користь «Приватбанку» у справі проти Росії щодо активів банку у Криму. 12 березня 2019 ЄС ухвалив рішення, яким визнав, що РФ більше не є стратегічним партнером ЄС. 1 квітня 2019 офіційно припинено дію Договору 1997 між Україною і РФ. Рада нац. безпеки і оборони України запровадила додаткові санкції проти Росії. Загалом у переліку антирос. обмежень — 294 юрид. та 848 фізичних осіб. У квітні 2019 міжнар. арбітражний суд ухвалив рішення стягнути з РФ на користь компанії «Укрнафта» 44,4 млн дол. США компенсації за експропріацію майна компанії в анексованій *Автономній Республіці Крим*.

У травні 2019 у Міжнар. трибуналі з мор. права відбулися слухання у справі захоплених 25 листопада 2018 у Керченській протоці укр. моряків. Трибунал закликав РФ безумовно звільнити укр. громадян. У червні 2019 Постійна палата Третейського міжнар. суду розпочала слухання у спорі України з РФ про порушення Москвою міжнар. мор. права в Чорному морі. 15 липня 2019 Україна продовжила дію усіх санкцій проти РФ до 1 січня 2021.

23 грудня 2019 Україна висловила протест РФ у зв'язку із запуском залізничного сполучення із *Кримським мостом*. 1 березня 2020 Україна дозволила своїм громадянам відвідувати РФ виключно за біометричними паспортами.

Кер-во РФ на офіц. рівні заявляло, що санкції більше шкодять економіці європ. країн, а рос. економіка навпаки стає ефективнішою за рахунок освоєння нових видів продукції в рамках імпортозаміщення. Однак на практиці санкційний режим заморозив розвиток рос. компаній у багатьох напрямах. Зокрема, відсутність поставок зх. мікроелектроніки ускладнило реалізацію ракетно-космічн. програми РФ; припинення поставок обладнання змусило згортати плани видобування енергоносіїв в Арктиці, істотно скоротилися інвестиції в рос. економіку. Відповідно Росія намагалася порушити єдність ЄС у питанні пролонгації санкційного режиму (зазвичай відповідні рішення ухвалюються кожні півроку). Особлива лобістська активність рос. спецслужб та дипломатії спостерігалася на італ. напрямі.

З початком пандемії коронавірусної хвороби COVID-19 в Європі Росія активізувала заклики щодо необхідності зняття санкцій із себе та своїх союзників начебто з метою посилення міжнар. співпраці та через гуманістичні цінності. 25 березня 2020 Україна закликала ЄС не скасовувати режим санкцій проти РФ під приводом протидії пандемії коронавірусу.

26 березня 2020 Україна засудила заборону укр. громадянам купувати землю в Криму. ЄС заявив, що практика військ. призову до рос. армії молоді Криму є порушенням міжнар. права. У березні—травні 2020 пандемія коронавірусу стимулювала стрімке падіння світ. цін на нафту, що змусило РФ заради виконання держ. бюджету звернутися до «недоторканого запасу», накопиченого за роки високих цін на нафту і газ. 2 лютого 2021 РНБО України закрила рупори рос. пропаганди в Україні телеканали «Newsone», «ZIK», «112». Провалилися рос. спроби зірвати проведення «Кримської платформи», що була покликана повернути Крим на міжнар. порядок денний і предметно займатися його деокупацією. 23 серпня 2021 засновниками «Кримської платформи» стали 44 д-ви та міжнар. організації, такі як ЄС, НАТО, Рада Європи, ГУАМ (див. *ГУУАМ*).

Активна фаза рос. «гібридної війни» проти України перетворила «політику санкцій» із ненормального стану міжнар. відносин на «гібридну нормальність». Санкції є інструментом впливу на рос. авторитарний політ. режим та засобом стимулювання істор. змін.

Літ.: *Березовець Т.* Анексія: острів Крим: хроніки «гібридної війни». К., 2015; *Фельштинский Ю., Станчев М.* Третья мировая: битва за Украину. К., 2015; *Херпен М.Х.* Війни Путіна: Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Х., 2015; *Ткаченко В.* Росія: ідентичність агресора. К., 2016.

А.Ю. Мартинов.

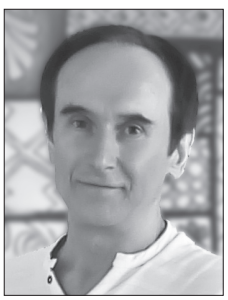

П.М. Сас.

САРТА́К (р. н. невід. — п. 1256) — володар *Золотої Орди* (1255—56), син *Батия*. У 1-й пол. 1250-х рр. очолював тумен (див. *Тьма*), розташов. між Доном і Волгою. Після смерті батька великий хан Мунке призначив С. правителем Улусу Джучі. Проте невдовзі С. помер (імовірно, був отруєний; замовником вбивства міг бути його дядько і суперник *Берке*). Був християнином (імовірно, несторіанином). Поширене твердження про побратимство С. з вел. кн. київ. і владимирським *Олександром Невським* не спирається на істор. джерела — це плід літ. фантазії.

Літ.: *Мыськов Е.П.* Политическая история Золотой Орды (1236—1313 гг). Волгоград, 2003; *Майоров А.В.* Письмо римского папы Иннокентия IV золотоордынскому хану Сартаку (текст, перевод, комментарий). «Mongolica», 2013, № 10.

О.О. Немировський.

САС Петро Михайлович (н. 20.07. 1955) — історик. Д-р істор. н. (1999), засл. діяч н. і т. України (2013), лауреат Державної премії України в галузі н. і т. (2014). Н. в с. Ладижинські Хутори Гайсинського р-ну Він. обл. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1977). Фахова наук. діяльність пов'язана з *Інститутом історії України НАН України*: 1980 — молодший наук., 1987 — наук., 1989 — старший, 1999 — провідний, від 2013 — гол. наук. співробітник. 1986 захистив канд. дис. «Соціально-економічне становище та адміністративний устрій феодальних міст України (кінець XV — 60-ті роки XVI ст.)», 1999 — докторську дис. (двічі) «Політична культура запорозького козацтва (кінець XVI — перша половина XVII ст.)».

Досліджує історію України ранньомодерної доби, зокрема в царині істор. урбаністики, політ. к-ри, інтелектуальної, соціальної та військ. історії. Становлення С. як вченого тісно пов'язане з підготовкою ним праць з екон. та

політ. історії укр. міст раннього Нового часу. В подальшому коло його наук. інтересів розширилося. Одним із перших у вітчизн. історіографії почав розробляти проблематику політ. к-ри тогочасного укр. сусп-ва. Набутий у цій сфері досвід спонукав С. дослідити масштабну наук. проблему зародження укр. ранньомодерної нації — 2010 побачила світ його монографія «Витоки українського націотворення». Вчений звернувся також до вивчення герба *Війська Запорозького*, істор. реконструкції якого присвятив книжку (2010). До наук. зацікавлень С. належить істор. постать П.*Конашевича-Сагайдачного*. Праця над дослідженням біографії та життєвого шляху цього запороз. гетьмана втілилася у кількох його монографіях, що з'явилися друком упродовж 2006—20. Дослідницьке поле вченого охоплює також великі воєнні конфлікти 17 ст.: *Польсько-московську війну 1617—1618* і *Хотинську війну 1621*. Щодо першої із цих воєн, то С. присвятив її вивченню монографію (2010), в якій, окрім іншого, висвітлив бойові операції запороз. козаків на території Моск. д-ви, а також укладення *Деулінського перемир'я 1618*. Протягом 2011—12 побачили світ декілька його книжок з історії Хотинської війни 1621. На відміну від усталеної історіографічної традиції вивчення цієї проблематики у працях С. встановлено реальний масштаб мор. фази війни між запороз. та осман. флотами. На основі джерел докладно висвітлено розстановку сил і перебіг боїв на сухопутному театрі бойових дій, наголошено на конкретному внеску укр. козаків у відсічі армії турец. султана Османа II. С. узяв участь в розробці концептуальних засад «Енциклопедії історії України» та «Історії української культури», він є автором низки статей у цих багатотомних академічних виданнях. Нині С. займається зокрема підготовкою монографічних досліджень, пов'язаних з історією медицини і фармації в Україні в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. Його перу належить перше у вітчизн. історіографії ґрунтовне монографічне дослідження, присвячене історії епідемій чуми на *Волині* та Київщині (2021). Автор, крім іншого, простежив тривалість епідемічних циклів і рівень смертності населення, висвітлив карантинні заходи властей і спроби лікарів впоратися зі смертельною недугою, на широкому джерельному матеріалі розкрив особливості епідеміологічної свідомості і способу життя українців у часи епідемій чуми 16—17 ст.

Праці: Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.): навчальний посібник. К., 1998; Історія України XVI—XVIII століття: навчальний посібник. Львів, 2001; Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. К., 2006; Витоки українського націотворення. К., 2010; Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. К., 2010; Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617—1618 рр. Біла Церква, 2010; Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу. К., 2011 (у співавт.); Chotyno mūšis 1621 — mūšis dėl Vidurio Europos. Vilnius, 2011 (у співавт.); Хотинська війна 1621 року. К., 2011 (2-ге вид., виправлене і доповнене — Біла Церква, 2012); Полководець Петро Сагайдачний. К., 2014 (2-ге вид. — К., 2021); Петро Конашевич-Сагайдачний: чесний лицар. К., 2020 (http://www.history.org.ua/?litera&id=9456); Чумні часи: епідемії на Волині і Київщині в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 2021.

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник. К., 1998 (Українські історики, вип. 1); *Ричка В*. У вимірі політики та культури. «Сучасність», 1999, № 4; *Longworth Ph*. Ukraine: History and Nationality. «The Slavonic and East European Review», 2000, vol. 78, no. 1, January; Українські історики XX ст.: біобібліографічний довідник. К.—Львів, 2003 (Українські історики, вип. 2, ч. 1); Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

В.М. Ричка.

«САТАНА́», міжконтинентальна балістична ракета Р-36 (Індекс Гол. ракетно-артилер. управління — 15П014, за договором СНО—РС-20А, за класифікацією мін-ва оборони США і НАТО — SS-18 Mod.1,2,3 Satan (укр. «Сатана») — рад. стратегічний ракетний комплекс 3-го покоління, з важкою двоступеневою рідинною, ампулізованою міжконтинентальною балістичною ракетою 15А14 для розміщення в шахтній пусковій установці 15П714 підвищеної захищеності типу ОС (одиночний старт). Найпотужніша у світі міжконтинентальна балістична ракета; входить до «Книги рекордів Гіннеса»; потужність заряду до 8мт, вага ракети — 200 т. Створювалася в КБ «Південне» (*Дніпропетровськ*), гол. конструктори: М.*Янгель* (1969—71) і В.Уткін (з 1971). Система керування розроблена харків. науково-вироб. об'єднанням «Електроприлад». Гол. конструктор системи керування — В.Уралов.

Осн. риси комплексу: пускова установка — стаціонарна, шахтна; ракета — двоступенева із рідинним ракетним двигуном на висококиплячих компонентах палива (аміл-гептилова суміш), з мінометним стартом із транспортно-пускового контейнера; система керування ракети — автономна, інерційна, на основі бортової цифрової обчислювальної машини; ракета допускає застосування різних видів бойового оснащення (гол. частин), у т. ч. роздільних, з індивідуальним наведенням бойових блоків.

За технологічним рівнем комплекс не має аналогів серед зарубіжних ракетних комплексів. Ракетний комплекс із багатоцільовою міжконтинентальною балістичною ракетою важкого класу призначений для враження всіх видів цілей, захищених сучасними засобами, у будь-яких умовах бойового застосування, в т. ч. при багаторазовому ядерному впливі на позиційний район. Його застосування дає змогу реалізувати стратегію гарантованого удару у відповідь.

Розробку стратегічного ракетного комплексу Р-36М з важкою міжконтинентальною балістичною ракетою 15А14 і шахтною пусковою установкою підвищеної захищеності 15П714 вело КБ «Південне». У новій ракеті були використані всі кращі напрацювання, отримані при створенні попереднього комплексу — Р-36. Застосовані тех. рішення дали змогу створити найпотужніший у світі бойовий ракетний комплекс. Він значно перевершував свого попередника — Р-36.

Двоступенева ракета Р-36М була виконана за схемою «тан-

Ракета 15А18М у цеху Центру ліквідації міжконтинентальних балістичних ракет. Центр експлуатації об'єктів наземної космічної інфраструктури. РФ, 2016.

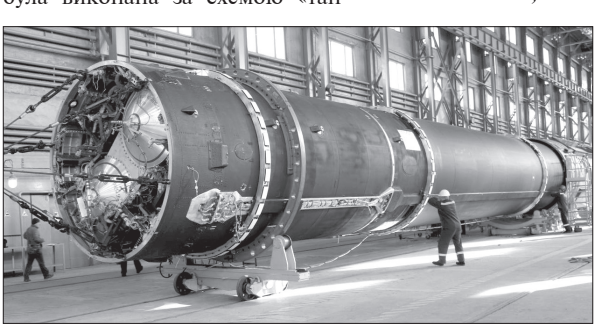

дем» із послідовним розташуванням ступенів. Для найкращого використання обсягу складу ракети були виключені сухі відсіки, за винятком міжступінчатого перехідника 2-го ступеня. Застосовані конструктивні рішення дали змогу збільшити запас палива на 11 % при збереженні діаметра і зменшенні сумарної довжини перших двох ступенів ракети на 400 мм порівняно з ракетою 8К67. На 1-му ст. застосована рухова установка РД-264, що складається з 4 працюючих із замкнутою схемою однокамерних двигунів 15Д117, розроблених КБ «Енергомаш» (гол. конструктор — В.*Глушко*). Двигуни закріплені шарнірно, і їх відхилення по командах системи управління забезпечують керування польотом ракети. На 2-му ст. застосована рухова установка, що складається з працюючого за замкнутою схемою осн. однокамерного двигуна 15Д7Э (РД-0229) і чотирикамерного рульового двигуна 15Д83 (РД-0230), що працює за відкритою схемою. Вдалося домогтися збільшення часу перебування у повній бойовій готовності до 10—15 років з потенційною можливістю експлуатації до 25 років.

«С.» надійшла на озброєння 1975. На озброєнні *СРСР* була також модифікація ракети Р-36М УТТХ.

9 серпня 1983 постановою РМ СРСР КБ «Південне» було поставлено завдання доопрацювати ракету Р-36М УТТХ, щоби вона могла долати перспективну систему амер. протиракетної оборони. Крім того, було необхідно підвищити захищеність ракети і всього комплексу від дії вражаючих факторів ядерного вибуху.

Нова модифікація — ракетний комплекс четвертого покоління Р-36М2 «Воєвода» (15П018М) з багатоцільовою міжконтинентальною ракетою важкого класу 15А18М призначений для враження всіх видів цілей, захищених сучасними засобами протиракетної оборони, за будь-яких умов бойового застосування, у т. ч. при багаторазовому ядерному впливі по позиційному району. Його застосування давало змогу реалізувати стратегію гарантованого удару у відповідь.

Льотно-конструкторські випробування комплексу Р-36М2 почалися на Байконурі 1986. Перший ракетний полк з міжконтинентальними балістичними ракетами Р-36М2 встав на бойове чергування 30 липня 1988. 11 серпня 1988 ракетний комплекс прийнятий на озброєння. Льотно-конструкторські випробування нової міжконтинентальної ракети 4-го покоління Р-36М2 (15А18М — «Воєвода») з усіма видами бойового оснащення були завершені у вересні 1989. На травень 2006 до складу Ракетних військ спец. призначення РФ входили 74 шахтні пускові установки з МБР Р-36М УТТХ і Р-36М2, оснащені 10 бойовими блоками кожна.

Ракета-носій «Дніпро» — конверсійна космічна ракета-носій, створена на базі міжконтинентальних балістичних ракет Р-36М УТТХ і Р-36М2 «Воєвода», що підлягають ліквідації, в кооперації рос. і укр. підпр-в, і призначена для виведення до 3,7 т корисного навантаження космiч. апарата чи групи супутників на орбіти висотою 300—900 км.

Офіц. вебсайт держ. підпр-ва «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод ім. О.М.Макарова» «Південмаш»: www.yuzhmash.com

Літ.: Космонавтика: энциклопедия. М., 1985; Космонавтика СССР: сборник. М., 1986; Державне космічне агентство України: міжнародні космічні проекти. К., 2014; Україна космічна: 20 кроків у Космос: фотоальбом Державного космічного агентства України. К., 2014; Державне космічне агентство України. Web: http://www.nkau.gov.ua/NSAU/nkau.nsf

В.І. Онопрієнко.

«СВІ́ТЯЗЬ», добровольча рота — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, сформований у *Волинській області* в червні 2014. У зоні проведення *Антитерористичної операції* перебував із серед. серпня 2014, брав участь у боях під Іловайськом, за Вуглегірськ (грудень 2014 — січень 2015). Перший командир — О.Фацевич. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати, Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018; *Зек Б.* Вогняні дороги роти «Світязь»: до 5-ї річниці створення. «Історична правда», 2019, 8 червня (https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/06/8/155788).

В.І. Милько.

«СВОБО́ДА», Всеукраїнське об'єднання «Свобода» — укр. політ. партія, а також однойменна фракція *Верховної Ради України* 7-го скликання.

Первісно створена як Соціал-нац. партія України (СНПУ) в результаті об'єднання активістів націоналістичних громад. орг-цій «Варта Руху», «Студентське братство», Орг-ція укр. молоді «Спадщина», «Українські ветерани Афганістану». Збори ініціативної групи відбулися у *Львові* 29 вересня 1991, а 13 жовтня 1991 — установчий з'їзд. Головою СНПУ був обраний Я.Андрушків. Було проголошено, що ідеологічні засади партії базуються на праці Я.*Стецька* «Дві революції».

Була зареєстрована Мін-вом юстиції України 16 жовтня 1995. Брала участь у парламентських виборах 1998 у складі виборчого блоку «Менше слів!» (спільно з партією «Державна самостійність України»), але він отримав лише 0,16 %. Один із лідерів партії О.*Тягнибок* здобув депутатський мандат у Буському мажоритарному окрузі *Львівської області*. На парламентських виборах 2002 він повторно обрався нар. депутатом у тому ж окрузі (тоді висувався від «Блоку Віктора Ющенка "Наша Україна"»).

14 лютого 2004 року 9-й з'їзд СНПУ ухвалив рішення про перейменування партії на «Всеукраїнське об'єднання "Свобода"». Тоді ж її головою був обраний О.Тягнибок. Також було змінено символіку — замість знаку «ідея нації» партією став використовуватися «тризуб-воля».

Під час президентських виборів 2004 партія підтримала кандидатуру В.*Ющенка*. А її представники приймали активну участь у *«Помаранчевій революції» 2004.*

«С.» взяла самостійну участь у чергових парламентських виборах 2006 та позачергових 2007, проте не подолала прохідний бар'єр (отримавши 0,36 % та 0,76 % голосів відповідно). Знаковою подією стала перемога 2009 «С.» на позачергових виборах до Терноп. обласної ради: отримавши 34,69 % голосів виборців вона створила найбільшу фракцію, а її представник О.Кайда став головою Терноп. обласної ради.

На президентських виборах 2010 кандидат від «С.» О.Тягнибок отримав 1,43 % голосів виборців. На місц. виборах 31 жовтня 2010 партія отримала по

Україні 4,97 %, що дало змогу сформувати фракції у 8 обласних радах та 9 міськрадах обласних центрів, 2012 на парламентських виборах «С.» отримала 10,44 % і сформувала фракцію у ВР України 7-го скликання, яка налічувала 37 депутатів (25 «списочників» та 12 мажоритарників). А представник «С.» Р.Кошулинський був обраний віцеспікером парламенту.

У березні 2013 «С.» разом із партією «Батьківщина» ініціювали всеукр. акцію «Вставай, Україно!» з метою імпічменту Президента України В.*Януковича*. Члени партії брали активну участь у *Євромайдані*. О.Тягнибок став одним із політ. лідерів протестів.

Після *Революції гідності 2013—2014* представники «С.» ввійшли до складу коаліційного уряду. Зокрема О.Сич став віце-прем'єр-міністром із гуманітарних питань, І.Швайка — міністром аграрної політики та продовольства, А.Мохник — міністром екології та природних ресурсів, І.Тенюх — в. о. міністра оборони, О.Махницький — в. о. ген. прокурора.

На позачергових президентських виборах травня 2014 кандидат від «С.» О.Тягнибок отримав 1,16 % голосів виборців.

24 липня 2014 фракції «С.» та «УДАРу» оголосили про свій вихід із парламентської коаліції «Європейський вибір» (утворена в лютому 2014). Це мало наслідком позачергові парламентські вибори в жовтні 2014. На них «С.», набравши 4,71 %, не подолала прохідний бар'єр. Водночас на мажоритарних округах представники партії отримали 7 мандатів.

На президентських виборах 2019 кандидат від «С.» Р.Кошулинський отримав 1,62 % голосів виборців. На позачергових парламентських виборах 2019 партія об'єднала у своєму списку представників «Національного корпусу», «Правого сектору», «Української добровольчої армії», ОУН і *Конгресу українських націоналістів* (номер 1 у списку був О.Тягнибок). Однак, отримавши 2,15 % голосів, не подолала прохідний бар'єр. На мажоритарному окрузі перемогла представник «С.» О.Савчук.

Офіц. вебсайт партії: https://svoboda.org.ua

Літ.: Історія Всеукраїнського об'єднання «Свобода». Web: https://svoboda.org.ua/party/history

В.В. Головко.

«СВЯТА́ МАРІ́Я», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, ств. у вересні 2014. Неофіційно характеризується як «перший християнський батальйон». Місцем дислокації визначено *Маріуполь*. Його основу склали бійці роти «Ісуса Христа» (від назви однойменної майданної сотні, сформованої представниками партії «Братство» під час *Революції гідності 2013—2014*), яка до цього обороняла місто у складі батальйонів *«Азов»* і *«Шахтарськ»*. Перший командир — Д.Линько.

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

СВЯТОПО́ЛЧ, Новгород-Святополч — давньорус. «город» у *Київській землі* на правому березі Дніпра. Заснований 1096 київ. кн. *Святополком Ізяславичем*, 1223 здобутий монгол. загоном, що здійснив рейд до пд. рубежів Русі після битви на Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*). Ототожнюється з одним із двох (південним) *городищ* біля с. Витачів Обухівського р-ну Київ. обл. (див. *Витачів*).

Ред.

СВЯТОЮ́РСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1922—1923 — перший у Польс. Республіці гучний суд. процес над членами Комуніст. робітн. партії Польщі (КРПП) та Комуніст. партії Сх. Галичини (КПСГ), що проходив 22 листопада 1922 — 11 січня 1923 у *Львові*. 30 жовтня 1921 польс. поліція заарештувала учасників нелегальної конференції (з'їзду) КПСГ, що відбувалась у приміщенні нар. школи ім. Б.Грінченка на території соборного комплексу Св. Юра у Львові (див. *Юра Святого собор*), упродовж кількох тижнів було затримано бл. 150 комуністів. При цьому поліцією застосовувався механізм політ. провокацій, фальсифікацій, проводилися безпідставні арешти та ув'язнення, порушувалися громадян. права. До суду було притягнуто 39 діячів КПСГ і КРПП, серед них — Й.*Крілик* (Васильків), С.Круліковський (член ЦК КРПП), А.Лянгер (О.Длуський), М.Теслюк, Н.Хомин, загалом 22 українці, 10 євреїв, 6 поляків. Їм було пред'явлене звинувачення за ст. 58 та 65 австрійс. кримінального процесуального кодексу 1873 (держ. зрада та намагання відокремити *Східну Галичину* від Польщі та приєднати її до УСРР за допомогою підривних протидерж. дій). Процес відбувся перед лавою суддів присяжних (прокурор — А.Ґюртлер, голова трибуналу — К.Ляйдлер). Підсудних захищали 9 адвокатів, серед яких були відомі укр. правники Л.*Ганкевич*, Є.Давидяк, польський комуніст Т.Дурач. Обвинувачені використали процес для пропаганди комуніст. ідей і рад. ладу, що існував у *СРСР*, популяризації КПСГ, до того майже невідомої широкому загалові. Суд присяжних виправдав 29 осіб. 10 підсудних (М.Гізовську, Ч.Гроссерову, Й.Крілика, С.Круліковського, А.Лянгера, Ф.Ленчицького, А.Самета, С.Сеника, Н.Хомина, К.Чічовського) було засуджено до позбавлення волі на строк від 2 до 3 років. Більшість відбули покарання, але гол. обвинуваченого С.Круліковського незабаром звільнили через обрання під час слідства послом (депутатом) сейму, Й.Крілика було випущено під заставу. С.п. широко висвітлювався у тогочасній укр., польс. та рад. пресі.

Літ.: *Hołowka A.* Proces komunistów we Lwowie (sprawa świętojurska): sprawozdanie stenograficzne. Lwów, 1923; *Сеник С.Ф.* Святоюрський процес. В кн.: Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьби за радянську владу на західноукраїнських землях. Львів, 1957; Proces komunistów we Lwowie (sprawa świętojurska): sprawozdanie stenograficzne. Warszawa, 1958; *Гошко Ю.Г.* Документи святоюрського процесу. «УІЖ», 1960, № 6; *Papierzyńska-Tórek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczy Pospolitej 1922—1926. Kraków, 1976; *Сливка Ю.* Сторінки історії КПЗУ. Львів, 1989; *Гловацький І.* Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921—1939). Львів, 2003; *Ruzik K.* Teodor Duracz (1883—1943). Szkic do portretu. «Komunizm: System—Ludzie—Dokumentacja: rocznik naukowy», 2013, nr. 2.

Г.В. Папакін.

СЕ́ВОЛОЖ — див. *Всеволож.*

СЕНА́ТОРИ-РЕЗИДЕ́НТИ — інститут політ. системи *Речі Посполитої*, що являв собою дорадчий орган на постійній основі при *королі*. Складався з обмеже-

Р.Ф. Сеник.

Т.М. Сенюк.

ної кількості світських і духовних сенаторів. Його виникнення припало на королювання в Речі Посполитій Генріха Валуа (1573—74). Реального значення набув лише в 2-му десятиліттi 17 ст., після Сандомирського рокошу (рокошу Зебжидовського; див. *Рокош*) 1606—07. Функціонував на правовій підставі *Генрикових статей 1573* і діяв у період між *вальними сеймами*. Здебільшого його роль у політ. системі Речі Посполитої була незначною. Представлений членами (після 1641 їх стало 28) із числа єпископів, *воєвод* і *каштелянів*, яких призначали дорадниками короля терміном на 2 роки. До їхньої компетенції входили дорадчо-контрольні функції (фактично здійснювали політ. нагляд). Про свою діяльність вони звітували на вальному сеймі. Упродовж 6 місяців при королеві постійно перебували по 4 С.-р., потім на такий самий термін їх змінював черговий склад С.-р. Згідно з *конституцією сеймовою* 1717 король зобов'язаний був виконувати рекомендації С.-р. Невдовзі цей інститут був витіснений радою сенату, що складалася з міністрів (див. *Сенат у Речі Посполитій*), деяких С.-р., а також сенаторів, яких запрошував король. Рада сенату давала королю рекомендації у формі письмово оформлених ухвал, котрі зачитували на початку кожного вального сейму. *Шляхта* домагалася від сенату, у т. ч. С.-р., виконання низки своїх станових вимог.

Літ.: Volumina Legum, t. 2. Petersburg, 1859; *Czapliński W.* Z problematyki sejmu polskiego w pierwszej połowie XVII wieku. «Kwartnalnik Historyczny», 1970, rocz. 76, zesz. 1; *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652. Warszawa, 1995; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996; *Augustyniak U.* Historia Polski 1572—1795. Warszawa, 2008; *Ochmann S.* Projekty reformy Rady Senatorów Rezydentów w pismach politycznych czasów Jana Kazimierza Wazy. «Czasopismo Prawno-Historyczne», 2008, t. 60, zesz. 1.

П.М. Сас.

СЕ́НИК Роман Федорович (26.07. 1969—25.01.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Наконечне Друге Яворівського р-ну Львів. обл. Служив миротворцем у контингенті миротворчих сил ООН у *Югославії*, де був прапороносцем. Мав бойові нагороди. Останні роки життя мешкав у м. *Турка*, працював оператором на автозаправній станції. З початком *Революції гідності 2013—2014* тричі приїздив до *Києва*. Входив до 29-ї Бойківської сотні Самооборони Майдану. 22 січня 2014 був тяжко поранений на вул. М.Грушевського в Києві. Проходив лікування у Київ. міськ. клінічній лікарні № 17, де переніс кілька операцій. П. у цій же лікарні, не приходячи до тями.

Похований у с. Наконечне Друге. 9 червня 2014 на стіні школи в с. Наконечне Перше Яворівського р-ну Львів. обл., в якій навч. С., встановлено меморіальну дошку. 21 листопада 2014 йому посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». Рішенням Яворівської районної ради С. посмертно присвоєно звання «Почесний громадянин Яворівського району».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Роман Сеник. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/роман-сеник; Роман Сеник. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/roman-senyik.html; Web: Сеник Роман. http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/senyk-roman.html

Н.В. Пазюра.

СЕНЮ́К Тарас Михайлович (22.06.1980—03.06.2014) — укр. військовик, командир 1-го аеромобільно-десантного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади Високомобільних десантних військ ЗС України, полковник (посмертно). Герой України (2014, посмертно). Н. в м. *Коломия*. 1997 закінчив Коломийську середню школу № 6, 2001 — Одес. ін-т сухопутних військ. 2001 був направлений для проходження служби у 95-ту окрему аеромобільну бригаду Високомобільних десантних військ ЗС України (*Житомир*). Пройшов шлях від командира взводу до командира батальйону.

2003—05 брав участь у миротворчій місії в Іраку. Служив командиром механізованого розвідувального взводу з дислокацією у т. зв. точці «Форт» на самому кордоні з Іраном. Миротворці контролювали 150-кілометровий відтинок ірано-іракського кордону, здійснювали патрулювання, несли службу на блокпостах, допомагали працювати місц. прикордонникам і митникам на офіц. пункті пропуску «Арафат». 2007 брав участь у миротворчій місії на території колиш. *Югославії*, у Косово — як заст. командира укр. частини спільного українсько-польс. миротворчого батальйону «УкрПолбат» багатонац. бригади «East». Здійснював патрулювання, супроводжував миротворчі колони, чергував на стаціонарних блокпостах.

З весни 2014 як командир 1-го аеромобільно-десантного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади Високомобільних десантних військ ЗС України брав участь в *Антитерористичній операції* на Сх. України.

2 травня 2014 його військова колона вирушила на виконання бойового завдання. Бл. 4:00 під час висування противник вдався до спроби обстрілу, зав'язався бій. Вогонь було зосереджено на перших трьох бронетранспортерах, в одному з яких перебував С. Бій тривав бл. 10 хв, вогневі точки противника були надійно подавлені. Бл. 5:30 в районі мосту поблизу м. *Слов'янськ* знову зав'язався бій. Рос. бойовиків було витіснено з блокпоста, і міст опинився під контролем підрозділу С. Біля мосту з обох боків почав збиратися натовп з метою заблокувати рух колони. Протягом усього дня від представників рос. бойовиків лунали погрози знищити підрозділ і пропозиції перейти на бік противника. С. відкидав погрози та не реагував на вимоги. Бл. 17.00 серед натовпу були помічені рос. бойовики зі зброєю. Командир наказав зайняти кругову оборону. В цей час у бік підрозділу пролунали перші постріли, полетів перший «коктейль Молотова» в один із бронетранспортерів. С. особисто керував розбиранням барикад, щоби створити прохід для виведення колони у безпечне місце. З усіх напрямків посилювався вогонь із різних видів зброї. С. завдяки чітким і вправним діям урятував від загибелі особовий склад і не допустив втрати озброєння та військ. техніки.

3 червня 2014 батальйон С. отримав чергове бойове завдання — знищити блокпост противника під м. Слов'янськ. Тактична група С. висунулася вперед. У ході бойового зіткнення завдання було виконане, але командир батальйону С. загинув від кулі ворожого снайпера.

Похований у м. Коломия на Центр. міськ. цвинтарі.

20 червня 2014 «за виняткову мужність і героїзм, виявлені у захисті територіальної цілісності і незалежності України, жертовне служіння Українському народові» С. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка».

Літ.: Сенюк Тарас Михайлович. Web: http://memorybook.org.ua/21/senyk.htm

А.О. Науменко.

СЕРГІЄ́НКО Василь Миколайович (23.04.1956—04.04.2014) — журналіст, поет, учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. на Черкащині, проживав у *Запоріжжі*, з 2009 — у м. *Корсунь-Шевченківський*. Закінчив журналістський ф-т Київ. ун-ту ім. Т.Шевченка. Займався журналістською діяльністю, працював в обласних газетах Запоріжжя та Черкащини, дописував для київ. видань. В останні роки публікував розслідування про корупцію на Корсунщині. Автор кількох праць із соціології, збірки поезій. Займався громад. діяльністю, був членом *Української республіканської партії*, входив до складу її Центр. контрольно-ревізійної комісії, був заст. голови Нар. ради Корсунщини. Після поч. *Революції Гідності 2013—2014* не раз бував на *майдані Незалежності* в *Києві*. 4 квітня 2014 був викрадений із подвір'я власного будинку, знайдений мертвим 5 квітня 2014 у Виграївському лісі зі слідами жорстоких катувань.

Похований у м. Корсунь-Шевченківський. 21 листопада 2014 йому посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

І.А. Коляда.

СЕРДЮ́К Ігор Миколайович (03.11.1969—18.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України, приватний підприємець. Закінчив кременчуцьку СШ № 18. 1988—90 проходив службу в лавах Рад. армії. З поч. 1990-х рр. брав участь у нац. русі в м. *Кременчук*. Член Всеукр. об'єднання «Свобода». На Євромайдані був прапороносцем 9-ї сотні Самооборони Майдану. Загинув від пострілу в обличчя впритул 18 лютого 2014.

21 листопада 2014 С. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: *Шахівська Т.* Книга пам'яті: небесна сотня. К., 2014; Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Т.С. Водотика.

СЕРЕ́ДНЯ ОСВІ́ТА В УКРАЇ́НІ.

В епоху середньовіччя та раннього модерного часу середня освіта мала власну специфіку з огляду на багатоконфесійність та культ. і політ. ситуацію. Свій внесок в її формування та розвиток внесли як правосл., катол., унійна церква та протестантські громади, так і світські орг-ції, зокрема *братства*, та окремі меценати. У поняття західноєвропейської середньовічної середньої школи входило вивчення традиційних т. зв. семи вільних мист-в (див. *«Сім вільних наук»*). Вони складалися з курсів тривіуму — граматика, діалектика, риторика — та квадріуму — арифметика, геометрія, астрономія, музика. В основі лежало вивчення лат. мови, нею ж викладалися й ін. науки. Тип середньої школи не був чітко визначений. Досить часто в ній поєднувалася початкова із середньою та елементами вищої. В епоху Ренесансу формується новий тип середньої гуманістичної школи — г-зії, де важливого значення надавали вивченню лат., грец. мов, засвоєнню антич. літератури. Мовою викладання у таких школах була латинська. У часи *Реформації* поряд із класичними мовами широко впроваджується і вивчення давньоєврейс. як однієї із трьох святих мов, формується т. зв. тримовна школа. Подібні школи із програмою «семи вільних наук» починають з'являтися на укр. землях наприкінці 16 ст. Але вони тут трансформувалися у «слов'яно-греко-латинську» школу, в якій зберігалися грекослов'ян. культ. традиції й засвоювалися надбання шкільної освіти Центр. та Зх. Європи. Поряд із латинською та грецькою в них вивчалися церковнослов'янська, а також польська, укр. книжна мови, поетика, риторика. У деяких запроваджувалися курси філософії, що наближало їх до рівня вищих. Першою такою школою стала Острозька (див. *Острозька академія),* заснована кн. В.-К. *Острозьким.* Рівень середніх шкіл мали і провідні братські — Київська, Луцька, Львівська.

Поряд зі школами на правосл. ґрунті діяли польські католицькі школи. До середніх можна зарахувати Львів. кафедральну школу. У серед. 16 ст. ректор Бенедикт Гербест запровадив вивчення «семи вільних наук». Із поширенням реформаційних течій у 2-й пол. 16 ст. виникають протестантські школи. У них вивчалися давньоєврейс., грец., лат., а також церковнослов'янська мови, риторика, діалектика, математика, катехізис. Найбільші з них — кальвіністська школа в Дубецьку (*Руське воєводство*), в якій навчалися 300 учнів, та у м. Панівці на *Поділлі* (діяла 1590—1611), де, крім ін. предметів, вивчалися елементи філософії та теології. До середніх шкіл належали й соцініанські школи в *Черняхові*, *Гощі*, Киселині (нині с. Кисилин Локачинського р-ну Волин. обл.; її називали академією). Тип середньої школи розвивався в єзуїтських колегіумах (див. *Єзуїтські школи)*, які діяли в багатьох містах України та були розраховані також на православних. Подібно до єзуїтських шкіл формувався Києво-Могилянський колегіум (академія; див. *Києво-*

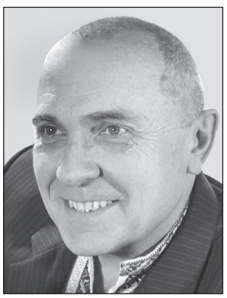

В.М. Сергієнко.

І.М. Сердюк.

Ratio Studiorum — документ, що регулював діяльність єзуїтських навчальних закладів 16—18 ст. Рим, 1606.

Могилянська академія). До його програми, поряд із вивченням мов, риторики та поетики, входив також курс філософії, що наближало цей навч. заклад до типу вищих.

Остаточний переділ укр. земель між Моск. царством і *Річчю Посполитою* за умовами *«Вічного миру» 1686* поглибив особливості системи шкільної освіти, яка мало різнилася за програмою, але перебувала під егідою правосл., катол. та унійної церков, що накладало відбиток на зміст навчання та виховання в дусі догматів тих чи ін. конфесій. У *Лівобережній Україні* та *Слобідській Україні* у 18 ст. створюється своєрідна система середньої школи, конфесійної за характером, на основі *Чернігівського колегіуму*, *Харківського колегіуму* та *Переяславського колегіуму*. Вони мали відповідну програму, яка розширювалася за рахунок уведення додаткових предметів, зокрема вивчення європ. мов — франц. та нім. поряд із латинською, яка продовжувала зберігати свою роль мови науки та освіти, а також російської. Запроваджувалося вивчення філософії, богослов'я. Це були всестанові загальноосвіт. школи, якими опікувалася правосл. церква, вони ж готували і церк. клір. У *Правобережній Україні* та *Галичині* продовжували діяти єзуїтські школи (до ліквідації єзуїтського ордену 1773). Поряд з ними діяли і школи середнього типу ін. катол. ордену — піарів у *Межиричі*, *Холмі*, *Золочеві*, *Львові*, *Дубровиці*, *Любешеві*. Вони також були двох рівнів — три- і шестикласні, що відповідали типу середніх. Школи розраховувалися на молодь різних віросповідань. Кількість учнів була досить великою. Так, у Межиріцькій школі навчалося 300 учнів. Унійна церква також сформувала свою систему освіти, якою опікувався василіанський орден (див. *Василіани*). Однією з перших унійних шкіл, які відповідали рівню середньої, була школа у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*). Цю школу забезпечив своєю фундацією ще митрополит Іпатій *Потій*. Бл. 1616 вона була реформована за типом єзуїтських колегіумів. У 18 ст. були засновані василіанські школи у Львові, *Любарі*, *Шаргороді*, *Бучачі*, *Барі*, *Умані*, *Каневі*. Школа в Холмі називалася колегією, 1779 єпископ Максиміліан Рилло перетворив її на духовну семінарію. Програма василіанських шкіл будувалася за зразком єзуїтських колегіумів. Але курси були не постійними, що залежало від матеріальних можливостей та наявності відповідних вчителів.

В останній третині 18 ст. під впливом ідей Просвітництва, де освіта розглядалася як один із важливих чинників вдосконалення особистості, сусп-ва і д-ви, розпочинається процес секуляризації шкільної освіти, внаслідок якого школа переходить під опіку д-ви. Однією з перших цю реформу розпочала Річ Посполита. Із ліквідацією єзуїтського ордену була створена *Едукаційна комісія*, яка розпочала формування нової системи освіти, пристосовуючи її до збереження станової нерівності та забезпечення державницької ідеології. Середніми стали шестикласні окружні школи для всього округу, на укр. землях їх було дві — у *Вінниці* та *Кременці*.

У них поряд із лат., польс. мовами, поетикою, риторикою, які зберігалися в програмах, вивчали франц. і нім. мови. Запроваджувалися курси математики, фізики, права, історії, географії, політ. економії, оновлювався курс філософії. Викладання велося польс. мовою. Програма піарських та василіанських шкіл була реформована відповідно до вимог Едукаційної комісії, завдяки чому їм вдалося зберегти свій вплив на шкільну освіту.

На укр. землях, що входили до складу *Австрійських Габсбургів держави*, система освіти формувалася за єдиним принципом, реформа здійснювалася відповідно до держ. програми. Осн. її засади були сформульовані в «Загальному шкільному порядку» (1774). Впровадження було покладено на Надвірну шкільну комісію, яка почала діяти в Галичині 1776. Передбачалося утворення трьох типів шкіл: народних однокласних; тривіальних — трикласних — і головних, або нормальних — чотирикласних, які відповідали рівню середніх шкіл у великих містах, останні — з нім. мовою викладання. У нормальних викладали нім., грец., лат. мови, історію, географію, математику. Першою гол. школою стала Львівська. На 1798 в Галичині діяло 9 гол. шкіл, мовами навчання в яких були нім. та польс.

На час приєднання *Буковини* (1775) тут були всього три школи підвищеного рівня — митрополича в Сучаві, владича в Радівцях і монастирська в Путні (нині усі в Румунії). У них навчали читанню і письму церковнослов'ян. і румун. мовами, церк. співу, риториці, церк. історії. Австрійс. адміністрація почала запроваджувати систему шкільної освіти, спільну для всієї імперії. 1787 було організовано дві гол. школи — у Чернівцях і Сучаві (1784). Реформа освіти поширилася й на Закарпаття. 1777 був виданий закон «Система виховання і шкільної справи в Угорському королівстві і приєднаних до нього провінціях», за яким впроваджувалася шкільна система, що складалася з елементарних, тривіальних і нормальних шкіл. Запровадження викладання нім., польс. та угор. мовами відповідало урядовій політиці Габсбургів.

В Гетьманщині та Слобідській Україні козац. еліта розуміла необхідність секуляризації освіти. Організовували приватні пансіони, виношували плани відкриття гімназій, зокрема у планах заснування Батуринського ун-ту чи в наказах депутатам у Законодавчу комісію. При Харків. колегіумі протягом 1768—89 діяли додаткові класи з розширеною програмою, розраховані на всі стани. На їх основі утворилося Казенне училище. Проте реформи шкільної освіти розпочались у масштабах Рос. імперії із затвердженням у 1786 імп. *Катериною II* «Статуту народних училищ», за яким у кожному губернському місті мали бути відкриті гол. нар. уч-ща, а у повітових — малі (початкові) нар. училища. Головні складалися з 4 класів (розрядів), курс навчання тривав 5 років. У програму вхо-

Клас поетики Переяславського колегіуму. Експозиція меморіального музею Г. Сковороди.

дило вивчення іноз. мов, російської, латинської, арифметики, начал математики, геометрії, історії, географії, природничої історії, арх-ри, креслення та ін. В них готували за бажанням учителів для малих нар. училищ. 1789 гол. нар. уч-ща були відкриті в Києві, Чернігові, *Новгороді-Сіверському*, *Харкові*. На кінець 18 ст. в укр. губерніях Рос. імперії діяли 8 гол. шкіл, де навч. 1701 учень. Освіту одержували спільно дівчата і хлопці. Започаткована уніфікація системи освіти для всієї імперії з рос. мовою викладання неминуче сприяла *русифікації* її нац. окраїн. Внаслідок реформи освіти колегіуми, що діяли в Лівобереж. Україні та на Слобожанщині, були реформовані в духовні семінарії, вони готували священиків. У Правобереж. Україні для підготовки правосл. *духовенства* було відкрито Волинську в *Луцьку* (1796) та Подільську в Шаргороді (1797) духовні семінарії. Греко-катол. духовенство одержувало освіту в семінарії у *Відні* (1774—84), Львів. ген., в якій поєднувалися середня школа з елементами вищої. 1774 була заснована духовна семінарія в *Мукачевому*, переведена 1778 до *Ужгорода*.

Літ.: *Харлампович К.В.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898; *Левицький І.* Погляд на розвій низшого і вищого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800. В кн.: Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII—XIX ст. Львів, 1902; Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII—XIX веках. СПб., 1910; *Савич А.* Нариси історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі в XVI—XVIII ст. К., 1929; *Сірополко С.* Історія освіти на Україні. Львів, 1937; *Мишанич О.В.* Література Закарпаття: XVII—XVIII ст. К., 1964; *Ісаєвич Я.Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму. К., 1972; *Любар О.О.* Школа на Лівобережній Україні (друга половина XVII — XVIII ст.). «Радянська школа», 1991, № 3; *Ступарик Б.М.* Шкільництво Галичини (1772—1939). Івано-Франківськ, 1994; *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1996, *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). Х., 1999; *Травкіна О.І.* Чернігівський колегіум (1700—1786). Чернігів, 2000; Історія української культури, т. 2—3. К., 2001—03; *Пенішкевич О.І.* Зміст і методичне забезпечення шкільної освіти на Буковині (XVIII — початок XX ст.). Чернівці, 2001; *Посохова Л.Ю.* На перехресті культ. традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVIII — початку XIX ст. Х., 2011; *Маслійчук В.* Здобутки та ілюзії: освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII — початку XIX ст. Х., 2018.

О.М. Дзюба.

Середня освіта в Україні 19 — початку 20 ст. розвивалася відповідно до освіт. політики урядів тих д-в, до складу яких входила її територія, та з огляду на сусп. потреби і рівень розвитку наук. знань. В укр. губерніях Рос. імперії в 1-й пол. 19 ст. діяла багатоступенева неперервна система освіти — парафіяльна школа, повітові уч-ща, г-зії, ун-ти, в якій середню освіту надавали в основному г-зії. Законодавчі положення 1803—04 проголошували г-зії всестановим середньоосвіт. закладом, але на практиці в умовах кріпосницької системи ці принципи не могли бути реалізованими. За статутом 1828 вони були перетворені на становий заклад, в основному для освіти дворян і *різночинців*. Г-зії з чотирирічним терміном навчання (із 1828 — семирічним) відкривалися найперше у губернських містах на базі вищих класів колиш. гол. нар. уч-щ (1805 — у *Харкові*, *Новгороді-Сіверському*, *Катеринославі* та Чернігові, 1808 — у *Полтаві*, *Кам'янці-Подільському* і *Херсоні*, 1840 — Ніжинська при ліцеї кн. Безбородька та ін.). На Правобереж. Україні з метою прискорення русифікації нелояльної шляхти г-зії засновувалися не лише в губернських центрах, а й у містечках, що були локальними господарсько-культ. центрами і в яких були розташов. маєтки польс. магнатів. 1832 відкрита г-зія в Луцьку (переведена 1832 до *Клевані*, а 1839 — до Ровно (нині м. *Рівне*), для якої двоповерхове кам'яне приміщення спеціально вибудував кн. Ф.Любомирський). Він. г-зія 1832 була переведена до Білої Церкви й розміщена в будинку спадкоємців графа Браницького, родина якого вносила й значні кошти на її утримання. 1833 г-зія відкрита в *Житомирі*, 1838 — у *Немирові*. Програми г-зій мали загальноосвіт. характер і передбачали вивчення мов — лат., франц., нім., рос. словесності, математики, історії, географії, статистики, технології, філософії, природознавства, політ. економії, предметів мистецького ряду. Починаючи з 1828, навч. курс було спрощено і скорочено кількість предметів за рахунок відмови від філософії, політ. економії, предметів природничо-мат. циклу. Навч. дисципліни регулювалися програмами, укладеними на консервативних ідеологічних засадах Уваровської політики — «самодержавство, православ'я, народність». Освіті надавалося великого політ. значення для русифікації підданих, оскільки єдиною мовою викладання була російська.

Із 1849 у програмах запроваджено розподіл навч. предметів: для майбутніх чиновників викладалося рос. законодавство, для бажаючих здобути університетську освіту — латина і грец. мова. Закінчення гімназичного курсу гарантувало продовження навчання в ун-ті, давало змогу працювати викладачами у початкових і середніх школах. При відмінних успіхах у класичних мовах при вступі на держ. службу випускник г-зії міг отримати найнижчий у Табелі про ранги чин 14-го класу, а без похвального атестата — посаду канцеляриста (без чину). У правобереж. г-зіях умови були дещо зміненими — там замість класичних мов вимагалося знання рос. мови.

Г-зії перебували у віданні мін-ва нар. освіти, підпорядковувалися попечителеві *навчального округу*. Більшість дівочих навч. закладів перебували у відомстві імп. Марії та духовного відомства (св. Синоду). Деякі г-зії мали статус вищих. Так, у Кременецькій г-зії 1805—19 курс навчання

Гімназист-першокласник. Карикатура. Художник В.Кадулін. 1911—1915.

УЧЕБНИКЪ
РУССКОЙ ИСТОРІИ
съ рисунками, картами, таблицами и вопросами для повторенія.
ЭЛЕМЕНТАРНЫЙ КУРСЪ.
для среднихъ учебныхъ заведеній и городскихъ училищъ.

Составилъ М. Острогорскій.

ЧЕТЫРНАДЦАТОЕ ИЗДАНІЕ.
Перепечатано съ девятаго изданія, допущеннаго Ученымъ Комит. Мин. Народн. Просв. въ качествѣ учебнаго руководства для городскихъ, по положенію 31 мая 1872 г., училищъ и для III класса женскихъ гимназій и институтовъ.

Цѣна 75 коп.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типографія Траншеля и Фишсона, Миссиліевскій переулокъ, домъ № 18.
1907.

Підручник російської історії. Укладач М. Острогорський. СПб., 1907. Титульна сторінка.

був розрахований замість чотирирічного на 10 років. При них, зокрема 1-й Київській, яка також мала 1809—34 статус вищої гімназії, засновувалися шляхетні пансіони та училище землемірів. Фінансувалися за рахунок держави через прикази громад. опіки, плати за навчання, за винятком кількох г-зій Правобереж. України, що утримувалися на кошти місц. знаті, едукаційного фундуша та маєтностей закритих катол. монастирів. Внаслідок використання коштів колиш. польс.-литов. д-ви деякий час дискутувалося питання про мову навчання — польську чи російську, яке вирішилося в 40-х рр. 19 ст. на користь рос., яка примусово ставала обов'язковою. Кількість учнів у г-зіях була різною: від 300 до 500 осіб.

Внаслідок освіт. реформи 1864, 1872 середню освіту надавали навч. заклади з більшою палітрою шкіл різного типу, проте г-зії продовжували залишатися осн. типом навч. закладів. Вони проголошувалися всестановими та поділялися на класичні (із викладанням двох давніх мов — лат. та грец. — або однієї латинської) та реальні — без викладання класичних мов із переважанням природничо-мат. предметів і запровадженням єдиних навч. програм. Класичні г-зії надавали право вступу до ун-тів, а реальні (із 1872 — реальні уч-ща) — у вищі тех. навч. заклади, для чого відкривався сьомий клас. Реальні уч-ща існували в 40-ка укр. містах і містечках (Київ, Ровно, Біла Церква, *Ромни*, *Кременчук*, *Суми*, *Севастополь*, *Миколаїв*, *Мелітополь*, Житомир, Одеса, *Феодосія*, Херсон та ін.). Внаслідок реформ місц. самоврядування 1864, 1870, 1875, 1890 і 1892 *земства* та *міські думи* отримали можливість формувати мережу середньоосвіт. закладів і впливати на демократизацію навч. процесу шляхом виділення коштів на утримання г-зій та підбору пед. кадрів, а також запровадженням окремих предметів з українознавства. Напередодні 1917 в укр. губерніях було понад 130 юнацьких г-зій, учнівський контингент яких становив бл. 54 тис. осіб. Більшість із них утримувалися за рахунок держ. фінансування. Г-зії засновувалися практично у всіх містах, а не тільки в губернських, як було раніше. Багато міськ. дум споруджували будівлі під юнацькі й дівочі гімназії. І там, і там середню заг. освіту отримували не лише діти дворянства чи підприємців, а й вихідці з міщан, ремісників і селян. Вона ставала вимогою часу, й тому 1914 міністр нар. освіти Л.Кассо вперше висловився за обов'язкову заг. неповну середню освіту.

Поряд із г-зіями діяли приватні заклади, серед яких виділяється київ. *Колегія Павла Ґалаґана* (із 1871). Складалася з 4 класів, що відповідали старшим класам класичної г-зії, перебувала під протекторатом Ун-ту Св. Володимира у Києві. Крім г-зій, середню освіту отримували в закритих виховно-навч. закладах — приватних юнацьких пансіонах (у Києві П.Гедуена з 1842, у Немирові Л.Грудлинського з 1844, у Полтаві М.Ганнота з 1847 та ін.), але кількість їх була незначною внаслідок розгалуженої мережі держ. г-зій.

Повітові уч-ща, які відкривались у адм. містах із 1804, давали неповну середню освіту дітям купців, міщан і дрібних службовців. Вони готували учнів до вступу в г-зії, закінчення їх забезпечувало також право на держ. службу. Прагнучи охопити навчанням якнайбільше дітей шляхетського походження, уряд пішов на те, щоб на Правобереж. Україні якнайбільше відкривалося повітових п'ятикласних уч-щ, які на відміну від ін. регіонів імперії дістали назву дворянських повітових уч-щ. Всього їх в укр. губерніях діяло бл. 500. 1872 вони були реорганізовані в міські уч-ща.

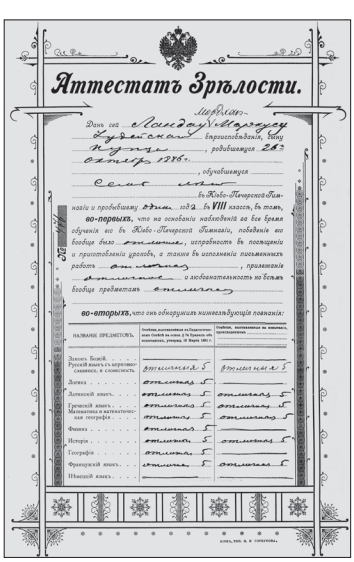
Аттестатъ Зрѣлости.

Атестат про закінчення гімназії. Київ. 1904.

У 1-й пол. 19 ст. середня освіта для дівчат обмежувалася домашньою освітою та їх навчанням і вихованням у держ. закритих навчальних і приватних закладах, що поділялися на кілька категорій (Див. *Освіта жіноча*).

Починаючи від 1864, набувають поширення прогімназії, неповні загальноосвіт. навч. заклади, як юнацькі так і дівочі, держ. і приватні, які засновувалися переважно в провінційних містечках, де не було г-зій. Їх навч. програми відповідали першим чотирьом або шести гімназичним класам, а тому після їх закінчення можна було без екзаменів вступати до наступного класу г-зій. Із 1866 прогімназії отримали право, як і г-зії, приймати іспити на звання вчителя початкової школи і на найнижчий клас чиновника.

Для підготовки духовенства в Києві, Острозі, Кремінці, Кам'янці-Подільському діяли православні семінарії. Вони підлягали духовним академіям і зі свого боку контролювали духовні уч-ща на території єпархії. Їх шестирічні навч. програми з рос. мовою викладання надавали заг. середню освіту (перші чотири роки і два роки — богословську) та готували священників, а також викладачів для початкових церк. шкіл.

Римо-катол. семінарії були відкриті у Житомирі, Луцьку, Олиці, Кам'янці-Подільському, Звенигородці. Унійних священників готували семінарії оо. василіан у Житомирі, Радомишлі, Холмі, Луцьку, Кам'янці-Подільському і Володимирі-Волинському. На 1911 діяло 11 духовних семінарій — у Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Харкові, Одесі, Катеринославі, *Сімферополі*, Єлизаветграді (нині м. Кропивницький, див. *Кіровоград*), Полтаві, Чернігові, Холмі, в яких навчалося 3,7 тис. учнів.

Починаючи з кінця 1860-х рр., зароджується професійна військ. середня освіта. Внаслідок військ. реформи Д.Мілютіна найпершими під профілізацію потрапили кадетські корпуси, що були відкриті у Полтаві з 1840 і Києві з 1852. Ці загальноосвіт. заклади з елементами військ. підготовки та шестирічним терміном навчання перетворювалися на військ. г-зії. У них готували юнаків до вступу у військ. уч-ща. Із 1867 створюються і перші військ. прогімназії з чотирирічним курсом, після за-

кінчення яких навчання продовжувалося в юнкерських уч-щах. Така практика протрималася недовго, була визнана незадовільною, і з літа 1882 військ. г-зії переведено знову в кадетські корпуси. Третій кадетський корпус в Україні був заснований в Одесі (1899), наступний створений у Сумах 1901 на статки цукрозаводчика І.Харитоненка. 1915 було сформовано Севастопольський мор. кадетський корпус. Одночасно з військ. г-зіями відкривалися військово-навчальні заклади зі скороченою програмою навчання, як от: юнкерські уч-ща, з яких кілька розмістилися в укр. містах, а саме піхотні в Одесі, Чугуєві (1865), Києві (1897) та кавалерійське — у Єлисаветграді (1865). Там молоді люди отримували знання, необхідні для офіцера, бо із цього часу умовою для отримання найнижчого офіцерського чину стає військ. освіта. Зокрема, Чугуєвське готувало офіцерів для Харків. військ. округу, а після ліквідації останнього 1889 р. це уч-ще було підпорядковане київ. військ. кер-ву. Єлисаветградське комплектувало офіцерами кавалерійс. частини південно-зх. округів, і при ньому десять років діяло козац. від-ня. Одеське готувало фахівців для важкої артилерії облогово-фортечного типу. У Києві перед *Першою світовою війною* було відкрите друге піхотне уч-ще, а під час війни, 1915, ще два: Миколаїв. артилер. та Олексіївське інженерне уч-ще. У юнкерських уч-щах навч. вихідці з усіх станів, маючи за плечима незакінчену середню освіту, бо часто-густо ними ставали гімназисти, яких було виключено за неуспішність. Наплив у юнкерські уч-ща був досить великим, бо при Київському і Єлисаветградському були відкриті дворічні військово-навч. курси. Їх було реформовано 1900, внаслідок чого вони стали трьохрічними, поєднуючи набуття повної середньої і військ. освіти.

Професійну освіту надавали комерційні уч-ща, перше з яких було відкрите 1812 в Одесі. На 1914 їх було 62. За положенням 1896, вони стали загальноосвіт. навч. закладами із 7—8 річним терміном навчання, в яких поєднувалася заг. й комерційна освіта та на базі яких відкривалися вищі навч. заклади для підготовки фахівців у галузі торгівлі.

Із кінця 1880-х рр. середня професійна освіта розвивалася на основі положень про с.-г., пром. та торг. уч-ща 1883, 1888 і 1896. У таких навч. закладах, що засновувалися та діяли переважно на недерж. кошти (приватні внески підприємців, т-в, міст, плата за навчання), поєднувалися професійні та загальноосвіт. знання. На перше десятиліття 20 ст. в Україні діяло 10 середньопрофесійних навч. закладів (Київ, Кам'янець-Подільський, Одеса, Харків, Єлизаветград, Клинці, Новозибків, Ніжин, Умань). Окремою структурою формувалася, починаючи з 1860-х рр., мережа вчительських семінарій для підготовки пед. кадрів початкових шкіл, навчання в яких тривало 3—4 роки. Таких семінарій в укр. губерніях Росії було засновано 30.

У містах із переважанням євреїв. населення були засновані держ. єврейс. школи 2-ї категорії з рос. мовою викладання на рівні повітових уч-щ, зокрема у Старокостянтинові, Кам'янці-Подільському, Вінниці. Крім реліг. предметів, у них викладалися всесвітня і рос. географія та історія. Передбачалася спільна праця вчителів-євреїв і вчителів християн. конфесій. Мета їх заснування полягала у заохочуванні євреїв до навчання у рос. держ. школах. Єврейс. спільнота боялася втрати власної ідентичності, а тому не поспішала давати дітям держ. освіту. 1847 у Житомирі розпочало підготовку учителів для єврейс. початкових шкіл рабинське уч-ще. У 1873—85 воно діяло як єврейс. училищний ін-т.

У Таврійській губ. середню освіту місц. татар. населення могло отримати у медресе (існували в Криму з 14 ст.). Там викладались араб. мова, Коран, законознавство, риторика, логіка, духовна філософія, арифметика, астрономія. На кін. 19 ст. у Криму функціонувало 80 медресе. На поч. 20 ст. стало зрозумілим, що методика навчання не відповідає потребам часу і соціальним змінам. Постало питання про реформування з переведенням татар до світської освіти, що вимагало праці над абеткою, орфографією та термінами. Суттєву роль відігравали мектеб-рушдії, середні школи з турецько-татар. мовою викладання, які виникли під час *Революції 1905—1907.* Ідея їх заснування належала молодотатарам, прихильникам піднесення освіченості кримськотатар. народу, адже ті готували вчителів для мекдебе. Рос. мова, історія халіфату і султанату в них викладались як окремий предмет. Альтернативна модернізація освіти не зустріла підтримки частини кримськотатар. інтелігенції і рос. д-ви, яка насаджувала власну мережу освітніх закладів, а тому мектебам-руждіє було зачинено. На 1910 у Криму функціонувало 58 російсько-татар. міністерських (держ.) уч-щ, чисельність учнів обох статей зросла до 2157. Однак, не зважаючи на кількість предметів, рівень освіти там був низьким. Міністерські школи не користувалися авторитетом у кримськотатар. населення, бо там не вивчали рідну мову та історію. Навчання у них коштувало дорого. Для підготовки вчителів 1872 була заснована Сімферопольська татар. учительська школа (державна) з 7-річним терміном навчання. Були там і ремісничі класи. Вивчалися: мусульманське віровчення, рос. мова, арифметика, геометрія, педагогіка, скорочені курси географії та історії, малювання, початкова фізика, анатомія, крим. флора.

Розвиток середньої освіти в укр. губерніях Рос. імперії відбувався з поєднанням станових і всестанових принципів, загальноосвіт. і професійних знань, необхідних для участі в сусп. житті. Освітня мережа перебувала у віданні д-ви, яка здійснювала фінансування, забезпечення пед. кадрами, а також навч. програмами та підручниками. Їй були притаманні рання спеціалізація, виразний середній об'єм освіти, проте без різкого поділу між загальноосвіт. і спец. типами шкіл.

Учні талмуд-тори. Вижниця (тепер Чернівецька обл.), 1910.

Зміст не відставав від сусп. потреб і рівня розвитку тогочасної науки. Особливо інтенсивно розвивалась освіта внаслідок ліквідації кріпацтва в 2-й пол. 19 ст. Навч. заклади не лише надавали освіту як певну суму знань і сприяли набуттю практичних професійних навичок, а й виконували чітке дидактичне завдання, поєднуючи це із культ. уніфікацією та мовною асиміляцією населення.

Важливою тенденцією було виховання у молоді вірності правлячій династії, яка вважалась еталоном духовності та моралі, а також у дотриманні традицій *православ'я*. З метою русифікації д-ва відкривала в укр. губерніях більше навч. закладів, ніж у корінних російських, і коштів, у т. ч. й місц. походження, також надавалося більше. Рос. імперія чинила спротив аж до заборонних заходів намаганням місц. нац. еліти розвивати освіту рідною мовою у місцях компактного проживання нерос. етносів.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, т. 9, отд. 2, № 7532; Т. 10, отд. 1, № 8206, 8227; Т. 11, отд. 1: 1836, № 9170; Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913—1914 гг. Одесса, б/р; Памятная книжка Киевского учебного округа на 1916 год. К., 1916.

Літ.: *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802—1902. СПб., 1902; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: 18 — первая половина 19 в. М., 1973; *Beauvois D.* Szkołnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich, 1803—1832, t. 2: Szkoły podstawowe i średni. Rzym—Lublin, 1991; *Zasztowt L.* Kresy 1832—1864: szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1997; *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. К., 2001; *Шандра В.С.* Мережа освітніх інституцій та модернізація функцій освіти в Правобережній Україні в 30-х роках XIX ст. В кн.: Волинські Афіни: 1805—1833: зб. наук. праць. Кременець, 2006; *Хаяли Р.И.* Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке. Симферополь, 2008; *Шмит А.* Кременецький ліцей як зразок просвітницької моделі школи на території України у першій половині XIX століття. Кременець, 2012; *Возгрин В.Е.* История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма, т. 2. Симферополь, 2013; *Маслійчук В.* Здобутки та ілюзії: освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII — початку XIX ст. Х., 2018; *Білик В., Карліна О.* Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII — першої третини XIX століть. Львів, 2018; *Прищепа О.* «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.). Рівне, 2019.

В.С. Шандра.

На західноукраїнських землях, приєднаних до володінь австрійських Габсбургів, проводилася освіт. реформа. Внаслідок реорганізації середнього шкільництва в г-зіях упроваджено нім. мову навчання, з 1818 встановлено 6-річний курс навчання. Ті, хто закінчив г-зію, могли вступати до ліцею з 2-річним курсом навчання. По більших містах існували г-зії класичного типу з поглибленим вивченням грец. та лат. мов і реальні — без вивчення класичних мов, але з більшим наголосом на мат. та природничих науках (загалом класичних г-зій налічувалося значно більше, ніж реальних). Навчання в г-зіях тривало 6 років, по 18 годин на тиждень. Учитель читав 14 годин на тиждень (із 1854 вчителями могли бути лише ті, хто здобув вищу освіту). Викладалися такі предмети, як Закон Божий, лат. і грец. мови, арифметика, історія і географія. Завданням середньої школи була насамперед підготовка фахово вишколених німецькомовних чиновників, брак яких постійно відчувався в Галичині, а також плекання почуття приналежності до єдиного держ. організму. 1848 діяло 8 г-зій — у Львові (дві), *Бережанах*, Бучачі, *Перемишлі*, *Самборі*, Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*), *Тернополі*.

1848—49 в ході шкільної реформи в Австрійс. імперії створене мін-во освіти. Із 1849 відповідно до «Нарису організації гімназій і реальних шкіл» впроваджено прусську освітню систему. У г-зіях, які готували до вступу в ун-т, запроваджено 8-річний курс навчання (1854 цісар підписав оголошений ще 16 вересня 1848 відповідний проєкт мін-ва освіти). У реальних школах, що готували учнів до вступу до тех. вищих навч. закладів (політехніки та ін.), було введено 6-річний курс навчання (із 1868 — 7-річний).

Згідно з розпорядженням австрійс. мін-ва освіти від 29 вересня 1848, у всіх галицьких г-зіях мала бути впроваджена польс. мова навчання. Але на вимогу *Головної руської ради* австрійс. уряд розпорядженнями від 4 грудня 1848 та 8 січня 1849 залишив у східногалицьких г-зіях нім. мову навчання доти, поки не буде підготовлена достатня кількість учителів, які зможуть викладати всі предмети укр. мовою, та запровадив у всіх середніх школах укр. мову як навч. предмет.

Внаслідок адм. реформ 1860—73 Галичина здобула обмежене крайове самоврядування, а фактично владу в цій провінції було віддано полякам, зокрема польс. шляхті. До особливих самоврядних інституцій належала Крайова шкільна рада, створена 1867. Вона розвинула дуже активну діяльність зі створення реальних шкіл та учительських семінарій (учительські семінарії в Австро-Угорщині почали засновувати з 1869), підготовки й видання нових підручників. Чужоземних вчителів замінено місцевими, а польс. мову запроваджено в середньому і вищому шкільництві. Крайова шкільна рада мала деякий час особливі привілеї, яких стосовно ін. країв монархії не мав навіть міністр, — напр., призначати директорів г-зій (в ін. краях — це право цісаря) або засновувати нові г-зії. У результаті її діяльності відчутно зросли як кількість г-зій, так і асигнування крайового бюджету на потреби освіти й к-ри: у 1871 виділено 4 % коштів, а вже у 1900 — 43 %. У 1880-х рр. Галичина займала в монархії 4-те місце за кількістю середніх шкіл, але щодо рівня освіти (кількість шкіл, вчителів і неписьменних) — 11-те місце з 13 коронних країв (у 1880 — 81 % неписьменних, 1890 — 67 %, 1900 — 56 %; гірша ситуація була лише в Далмації і на Буковині, тоді як, напр., на чеських землях — лише 4 %).

Ще 1858 австрійс. уряд дозволив відкрити у *Східній Галичині* першу польс. г-зію (у Львові), а внаслідок порозуміння польс. політиків з австрійс. урядом 1867 в середніх школах Галичини замість німецької була запроваджена польс. мова навчання (крайовий шкільний закон від 22 червня 1867). Цим самим законом також було передбачено, що укр. мова є мовою навчання в *Академічній гімназії у Львові*; укр. мова у польс. г-зіях, а польс. мова в укр. г-зіях на вимогу батьків має бути обов'язковим предметом; також на вимогу батьків що-

найменше 25-ти учнів Крайова шкільна рада може запровадити для деяких предметів у польс. середній школі також укр. мову навчання; відкрити нові держ. укр. г-зії та реальні школи можна лише на основі рішення *Галицького крайового сейму* (для відкриття польс. шкіл такого рішення не вимагалось). Останнім положенням польс. політики, з огляду на їхню абсолютну перевагу в сеймі, хотіли закріпити свій вплив на середню школу як важливу ланку у вихованні майбутніх поколінь, насамперед їх еліт. Це неминуче призвело до тривалої впертої, а часом і кривавої, польсько-укр. боротьби за середню школу.

Лише внаслідок тривалої боротьби із залученням австрійс. уряду українцям вдавалося домогтися дозволу крайового сейму на відкриття укр. г-зій, спершу, в основному, як паралельних класів при польс. г-зіях: 1888 — у Перемишлі, 1893 — у *Коломиї*, 1898 — у Тернополі, 1906 — у Львові, 1905 — у Станіславові. Утраквістичні (двомовні) класи існували при польс. г-зіях у Бережанах (із 1906) і *Стрию* (із 1907).

З ініціативи М.*Грушевського*, незважаючи на перепони зі сторони Крайової шкільної ради, а також на брак кандидатів на учительські посади, почалося створення приватних укр. г-зій: 1908 — у Копичинцях і Яворові, 1909 — у *Городенці* та *Рогатині*. Координаційним центром зі створення і забезпечення функціонування укр. приватних середніх шкіл став Крайовий шкільний союз, створений 22 січня 1910 у Львові. Станом на 1912/13 шкільний рік він опікав уже 8 укр. приватних г-зій (крім згаданих, ще в *Долині*, *Збаражі*, *Чорткові* і реальну г-зію в *Буську*), до яких ходили бл. 2 тис. учнів і в яких працювали 89 учителів. Крім того, були ще 2 приватні г-зії для укр. дівчат: сестер василіанок у Львові (1906) та ліцей (г-зія) Укр. ін-ту у Перемишлі (1903).

Отже, напередодні *Першої світової війни* 1914 у Сх. Галичині було 10 приватних та 6 держ. укр. г-зій (у 1911/12 в цих 6 г-зіях навчалося 4128 учнів).

Однак диспропорція між кількістю укр. і польс. середньоосвіт. закладів залишалася все ще значною. Так, у 1903 з 35 г-зій було лише 4 українські, у 1904 — відповідно 5 із 52 при загалом рівній кількості польс. й укр. населення. Разом польс. середніх шкіл усіх видів у 1910 було 112, а українських — 18 (20). Ремісничих і тех. шкіл того ж року було: польських — 153, українських — 2. У 1914 поляки мали 59 держ. г-зій і 2 приватні, фінансовані д-вою.

Держ. вчительські семінарії (10) були за законом утраквістичні (двомовні), але фактично там також домінувала польс. мова.

У 1854 на 100 учнів г-зій були 42 українці й 40 поляків, однак із часу запровадження польс. автономії 1867 це співвідношення постійно змінювалося не на користь українців; від 1895 відсоток українців дещо зріс, але так і не досягнув рівня 1854 р. У 1904, напр., до середніх шкіл ходили 20 664 учні-поляки й лише 4557 українців (із них лише 2173 могли вчитися рідною мовою). Станом на 1911/12 шкільний рік бл. 3 тис. укр. дітей вчилися в польс. г-зіях, що виразно свідчить про недостатню кількість укр. середньоосвітніх закладів.

Г-зії стали центрами укр. нац. виховання молоді, її самоорганізації. Важливу роль у цьому відіграли таємні гуртки, т. зв. громади (ініціатор — Д.Танячкевич, існували у Львові, Самборі, Тернополі, Перемишлі, Коломиї, *Дрогобичі* та ін. містах).

Свою професійну орг-цію мали й укр. вчителі середніх шкіл у Галичині — т-во «Учительська громада» (організоване 1 листопада 1908 у Львові), в якому було бл. 400 членів (1911), 11 філій, власний друкований орган «Наша школа». Серед осн. заслуг гімназійних учителів — написання оригінальних або переклад низки підручників укр. мовою для курсу всіх предметів середньої школи.

Середня освіта на Буковині також розвивалася в руслі загальноавстрійс. тенденцій. Першу г-зію тут відкрито 1808 в Чернівцях. Спочатку мовою навчання в ній була латинська, а з 1848 — німецька. Із 1851 впроваджено укр. мову як навч. предмет.

1896 в Чернівцях відкрито другу держ. нім. г-зію, а при ній — паралельні укр. класи, кількість учнів у яких доходила до 400. 1904 засновано німецько-укр. г-зію в *Кіцмані*, яка поступово перетворилася на суто українську (за директорства А.Артимовича, від 1910). У ній навчалося бл. 600 учнів. 15 листопада 1908 у *Вижниці* відкрито першу укр. г-зію на Буковині. Крім чотирьох класичних, були ще 2 реальні г-зії: держ. правосл. вища реальна школа в Чернівцях (відкрита 4 вересня 1863) з нім. мовою навчання та приватна реальна г-зія у *Вашківцях* (8 вересня 1912).

На кінець 1913 у всіх укр. середніх школах на Буковині училося бл. 1800 укр. дітей, яких навчали понад 70 учителів-українців.

Укр. вчителі середніх, фахових і вищих шкіл, а також учительських семінарій гуртувалися в «Товаристві учителів вищих шкіл імені Г.Сковороди в Чернівцях» (12 лютого 1908).

На відміну від Галичини та Буковини Закарпаття значно раніше увійшло до складу імперії *Габсбургів* у складі угор. корони. Тривалий час там не існувало середніх освіт. закладів. Ужгородська вчительська семінарія, заснована 1792, спочатку мала характер короткотермінових курсів, від 1843/44 стала 2-класовою школою, від 1872 — 3-класовою, а від 1897 — 4-класовою. У ній

Учениці гімназії василіанок. Львів, 1908—1910.

викладалися нім., угор. та укр. мови, арифметика, церк. спів. катехізис і низка пед. предметів.

1848—49 австрійс. уряд, бажаючи придушити угор. повстання, пішов на деякі поступки закарпат. українцям, зокрема, укр. мова стала обов'язковим предметом навчання у трьох г-зіях — в Ужгороді, Сигіті (нині місто в Румунії) та Мукачевому. 1881 відкрито в Пряшеві (нині м. Прешов, Словаччина) греко-катол. духовну семінарію. Після низки ліберальних постанов у галузі освіти (законом 1868 дозволялося створювати школи з тією мовою викладання, яка переважала в даній місцевості) настала її майже тотальна мадяризація. 1907 у всіх школах запроваджено угор. мову викладання (т. зв. Апоніїв закон).

На час приєднання Закарпаття до *Чехословаччини* тут були дві греко-катол. вчительські семінарії — хлоп'яча та дівоча (заснована 1902), обидві — в Ужгороді. Усі решта середніх шкіл були угорськими (3 класичні г-зії в Ужгороді, Мукачевому та *Береговому* і 1 реальна школа в Мішковцях, учительська семінарія в Мукачевому, дві торг. школи в Ужгороді та Мукачевому).

Літ.: *Majorek Cz.* Projekty reform szkolnictwa ludowego w Galicji u progu autonomii (1860—1873). Wrocław, 1980; *Rzemieniuk F.* Unickie szkoły początkowe w Królewstwie Polskim i w Galicji 1772—1914. Lublin, 1991; *Dutkowa R.* Polityka szkolna w Galicji między autonomią a centralizmem (1861—1875). Kraków, 1995; *Krawczyk J.* Galicyjskie szkolnictwo zawodowe w latach 1860—1918. Kraków, 1995; *Świeboda J.* Średnie szkolnictwo medyczne w Galicji. «Archiwum Historii i Filozofi Medycyny», 1995; *Кошелева Н.* Організації українського вчительства у Східній Галичині в 1881—1914 рр. «Вісник Львівського університету: серія історична», 1997, вип. 33; *Курляк І.Є.* Українська гімназійна освіта у Галичині (1864—1918). Львів, 1997; *Благий В.Б.* Шкільництво в Галичині на початку XX ст.: історико-соціологічний аспект. Львів, 1999; *Геник Л.Я.* Релігійно-моральне виховання в навчальних закладах Східної Галичини кінця XIX — початку XX століття. Івано-Франківськ, 2000; *Moklak J.* W walce o tożsamość Ukraińców: zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866—1892. Kraków, 2004; *Meissner A.* Edukacja młodzieży chłopskiej w Galicji doby autonomicznej. «Biuletyń Historii Wychowania», 2007—08; *Świeboda J.* Szkolnictwo handlowe w Galicji. «Analecta: studia i materiały z dziejów nauki», 2010, t. 19, n. 1—2 (36—37); *Саф'янюк З.* Історико-педагогічні аспекти діяльності реальних гімназій у Підкарпатській Русі. «Гірська школа Українських Карпат», 2014, № 11.

Б.М. Янишин.

Середня освіта в Україні 1917—1945. У період *Української революції 1917—1921* нац. школа створювалася на засадах заг., безкоштовного, обов'язкового, світського початкового навчання, розподілу шкіл між національностями, проводились українізація школи. Школа уявлялась як єдина, загальнодоступна із семирічним терміном навчання.

Навесні 1917 в Україні розпочалася діяльність громад. діячів і вчителів щодо створення нової укр. школи. 5 грудня 1917 школи всіх типів та освітні установи на території УНР було підпорядковано створеному 15 червня 1917 Ген. секретаріату освіти на чолі з І.*Стешенком* (з січня 1918 — Мін-во освіти). Було ліквідовано навч. округи та запроваджено комісаріати, сформовані з представників різних етносів. Комісаріати мали спиратися на спец. губернських та районних комісарів нар. освіти зі шкільними радами при них. З огляду на опір проросійськи налаштованих кіл українізації існуючих, відкривалися нові середні навчальні заклади. Проводилася децентралізація управління освітою. В *Українській Державі* відновлено централізоване управління освітою, міністром освіти призначено М.Василенка, поновлено Харків. і Одес. навч. округи, ліквідовано Гол. шкільну раду та відділи освіти для нац. меншин. Г-зії оголошено середньою загальноосвіт. школою, заохочувалася приватна ініціатива у заснуванні г-зій та середніх шкіл. Відкрито бл. 150 г-зій. У російськомовних навч. закладах як обов'язкові предмети запроваджено укр. мову, історію та географію України, історію укр. літератури.

6 листопада 1918 Укр. нац. рада ЗУНР утворила Держ. секретаріат освіти і віросповідань на чолі з О.Барвінським (з 17 квітня 1919 — А.*Крушельницьким*). У лютому 1919 публічні школи оголошено державними з укр. мовою навчання, частину приватних г-зій націоналізовано, вчителів прирівняно до держ. службовців, вивчення укр. мови запроваджувалось як обов'язковий предмет. Діяли 20 укр. г-зій, 3 реальні школи та 7 учительських чол. і жін. семінарій. Законом «Про основні уладження шкільництва на Західній області Української народної Республіки» від 13 лютого 1919 оголошено усі школи держ., вчителів прирівняно до держ. службовців, гарантовано право на школи з рідною мовою навчання для етнічних меншин, вивчення польс. і нім., євреїс. мов факультативно. Відкрито приватні 4 євреїс. й 1 нім. г-зію, польс. вчителі відмовилися відкривати приватні школи. Приватні школи могли відкривати громадяни УНР на умовах дотримання укр. законів.

Директорія УНР відновила курс УЦР у сфері освіти (див. П.*Холодний,* І.*Огієнко*), у 1919 підготувала «Проект Єдиної школи на Вкраїні», яка поділяла середню освіту на «основну школу» і «колегію». Осн. школа як обов'язкова для всіх дітей поділялася на молодшу і старшу основні школи, навчання в яких мало тривати 4 роки. Чотирирічне навчання у колегії мало відбуватися у гуманітарному, екон., с-г. та ін. відділах. Найбільше занять відводилося на вивчення рідної мови й арифметики. Від лютого 1919 як дорадчий орган Мін-ва нар. освіти діяли Гол. шкільна рада, на місцях — губерніальні, повітові та міські шкільні ради, які обирали управу. Освіт. справа передавалася місц. органам влади.

* * *

Зі встановленням рад. влади середня освіта в Україні, як і в РСФСР, оголошувалася заг., обов'язковою, безплатною, світською, спільною для дівчат і хлопчиків. На поч. 1919 *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України* відокремив школу від церкви, заборонив викладати у школі основи релігії. Передбачалося запровадження «єдиної трудової школи» як осн. форми навч., трудової і виховної діяльності (8—17 років). У вересні 1919 скасовано плату за навчання у школах всіх типів. Навчання мало проводитись укр. та мовами етнічних меншин.

Друга Загальноукр. нарада з питань освіти 1920 поділила середню освіту на школу соціального виховання (до 15 років) і професійну, які б давали учням як середню освіту, так і певну спеціальність. По закінченні профшколи випускники могли

продовжити навчання у технікумах або ін-тах. У 1920-х рр. концепція і модель освіти в УСРР відрізнялись від російських. Якщо модель «трудова школа» була схожою, то укр. концепція передбачала глибшу професійну спрямованість шляхом здобуття знань однієї з професій у профшколі. До поч. 1930-х рр. робота з дітьми відбувалася на основі педології — науки, що у центрі навчально-виховного процесу ставила дитину, інтересам і потребам якої мали підпорядковуватися зміст, організація і методи навчання. Зі зміною суспільно-політ. обстановки у країні на поч. 1930-х рр. змінюється парадигма освіти: центр. місце в школі займає оточення, зокрема дитячий рух, комсомол, комуніст. партія та ін.

Кер-во освітою здійснював Народний секретаріат освіти, який у різні роки очолювали В.*Затонський*, Г.Гринько, О.*Шумський*, М.*Скрипник*. На місцях діяли губернські та повітові відділи нар. освіти. «Кодекс законів про народну освіту в Українській СРР» 1922 визначав метою рад. виховання й освіти «розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їхньої самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією із матеріалістичним світоглядом, основаним на ясному розумінні законів розвитку природи і суспільства». Попри декларації безкласовості, права освіти й виховання надавалися насамперед «пролетарям і незаможним». 1926 комплектування вищих і середніх спец. навч. закладів шляхом «рознарядки місць» окремим орг-ціям і установам замінено суворим соціальним відбором на підставі анкетних даних.

23 серпня 1930 ЦК КП(б)У запровадив в Україні заг. обов'язкове 7-річне навчання у містах і робітн. с-щах та 4-річне на селі. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 «Про початкову і середню школу» встановлювала коло обов'язкових предметів — рідна мова, математика, фізика, хімія, географія, історія. До 1937/38 навч. р. було популярне політех. навчання, що включало мінімальні знання, уміння і навички з пром. і с.-г. вир-ва; при школах відкривалися навч. майстерні.

Урок у школі св. Юзефа. Львів, 1925.

Були засуджені «метод проєктів» та «лабораторно-бригадний метод» навчання, теорія і практика педології. Постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» визначила класно-урочний метод осн. формою навчання, запроваджувала річні підсумкові іспити. 1932/33 навч. р. в республіці налічувалося 21,7 тис. загальноосвіт. шкіл, в яких навч. 4,5 млн учнів, працювали 126 тис. вчителів. Гострою була проблема мізерного держ. фінансування, нестачі підручників, учителів, обладнання, навч. приладів, приміщень. Лише 1936 передбачався перехід на навчання в одну зміну.

На межі 1932 і 1933 українізацію загальноосвіт. закладів було згорнуто, уніфіковано систему нар. освіти для усіх союзних республік. 1934 скасували плату за навчання у вузах і технікумах очної форми навчання республіки. У 1934 встановлено три типи загальноосвіт. шкіл: початкова (1—4 класи), неповна середня (1—7 класи), середня (1—10 класи). Випускники середніх шкіл мали переваги при вступі до вишів.

Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 3 вересня 1935 «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школах» встановлено тривалість навч. року і уроків, шкільну форму для учнів, упорядковано щоденний розклад. Відмінникам навчання дозволялося вступати до вищих навч. закладів без іспитів. На 1935/36 навч. р. поза школою залишалося бл. 35 % дітей шкільного віку. 1935 скасовано заборону вступу до вишів і технікумів для дітей осіб, позбавлених виборчих прав, або через соціальне походження.

1934 запроваджено викладання історії СРСР, географії, 1937 — вивчення Конституції УРСР і СРСР. 1938 до обов'язкових навчальних предметів у школі було включено рос. мову. 2 жовтня 1940 запроваджено платне навчання у 8—10 класах середньої школи і вищих навч. закладах (150 *карбованців* на периферії і 200 крб. на рік у столиці), що суперечило ст. 121 Конституції СРСР 1936.

Середню професійно-тех. освіту надавали профтехкурси, профтехшколи, технікуми, школи фабрично-заводського учнівства, які будували роботу на базі початкової школи і за 3 роки давали політ. і професійну підготовку, знання загальноосвіт. предметів в обсязі семирічної школи. 1920 у складі Наркомосу створено Гол. к-т науково-спец. і професійно-тех. освіти України. 1922 технікуми прирівняли до вищих навч. закладів, 1930 їх передали у підпорядкування галузевим наркоматам, що призвело до розпорошення викладацьких кадрів і надмірного збільшення кількості технікумів. У 1933—37 мережу технікумів впорядкували шляхом укрупнення.

1931/32 навч. р. в Україні працювало 768 середніх спец. навч. закладів, в яких навч. 138 706 осіб. На 1 січня 1941 у республіці діяли 693 середні спец. навчальні заклади зі 196 тис. учнів. У технікумах існувала заочна форма навчання.

На укр. землях міжвоєн. періоду у складі Польщі, Румунії,

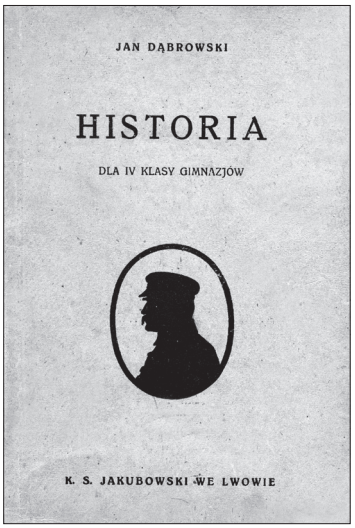

Підручник історії для 4-го класу гімназії. Львів, 1937.

Чехословаччини здобути середню освіту укр. мовою було складно. Кількість україномовних держ. шкіл зменшувалась, не вистачало вчителів, приміщень, обладнання. 31 липня 1924 у Польщі запроваджено особливий («кресовий») закон про утраквістичні (двомовні) школи, що дискримінував україномовні школи. З 3362 держ. укр. шкіл 1919 р. в 1930/31 навч. р. там залишилося тільки 123; 1934/35 навч. р. налічувалося 457 держ. і приватних укр. шкіл разом. Законом 1932 запроваджувалося обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 14 років. На Буковині до кінця 1920-х рр. україномовні школи були румунізовані. На Закарпатті чеська влада відносно толерантно ставилася до нац. середніх шкіл.

* * *

1939—44 на окупованих Німеччиною укр. землях дозволялося розвивати лише початкову освіту. Німці виходили з непотрібності вищої освіти для місц. населення, вважалося, що мінімальний рівень грамотності буде достатнім для робочої сили для Райху.

У дистрикті Галичина освітою опікувався відділ шкільних справ Укр. центр. к-ту; було відкрито 12 г-зій, в яких 1942/1943 навч. р. навч. понад 6 тис. учнів. Встановлювалися стипендії від Укр. центр. к-ту. Відкривалися професійні школи ремісничого, пром., торг. і с.-г. характеру. Не вистачало вчителів, приміщень, обладнання.

У листопаді 1941 у Києві працювали 67 загальноосвіт. семирічних шкіл (зі 150, що існували до окупації), 10 чол. і 12 жін. г-зій, в яких навч. 34 тис. дітей. Після нападу Німеччини на Рад. Союз середня школа в Україні мала розвиватися за нім. зразком. Навчання мало проводитися рідною мовою, запроваджувалося вивчення релігії.

З лютого 1942 дозволялося функціонування лише початкових чотирирічних шкіл. Гостро стояли питання забезпечення підручниками і обладнанням, кадрами, приміщеннями, дровами і харчуванням. Окупаційна влада не мала чітких планів розвитку середньої освіти, політика щодо школи постійно змінювалася та була суперечливою.

Евакуйовані у тил СРСР школи продовжили роботу в РРФСР, Туркменістані, Казахстані, Грузії. У 1943 у тилу створено вечірні школи для підлітків, які працювали на заводах і фабриках. З вигнанням нацистів відбувалося відновлення роботи шкіл. 28 вересня 1943 РНК УРСР ухвалив постанову «Про відновлення роботи шкіл УРСР в 1943/1944 навчальному році» 31 грудня 1943 постановою Раднаркому «Про організацію обліку дітей і підлітків віком 7—15 років і про порядок контролю за виконанням закону про обов'язкове загальне навчання».

У серпні 1943 запроваджено «Правила для учнів», якими регламентовано їхні обов'язки і норми поведінки у школі. 1943/44 навч. р. рад. уряд запровадив оцінювання успішності та поведінки дітей за 5-бальною шкалою, 1944/45 навч. р. — прийом до початкової школи з 7 років. 21 червня 1944 РНК СРСР ухвалила постанову «Про заходи поліпшення якості навчання в школі», згідно з якою було встановлено випускні іспити по закінченні початкової і середньої школи, золоту і срібну медалі відмінникам навчання, іспити на атестат зрілості для випускників середніх шкіл.

Літ.: *Ряппо Я.* Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. Х., 1928; Культурне будівництво в Українській РСР: зб. документів, т. 1. К., 1960; *Гриценко М.С.* Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965). К., 1966; *Філоненко С.М.* Освітня політика українських урядів у 1917—1920 роках. «Педагогіка і психологія», 1995, № 2; *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. Донецьк, 2000; Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929—1941). К., 2003; «Українізація» 1920—1930-х років: передумови, здобутки, уроки. К., 2003; *Заболотна Т.В.* Стан шкільної освіти в окупованому Києві. В кн.: Безсмертя подвигу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. К., 2005; *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941—1944) у світлі німецьких документів. К., 2008.

В.О. Крупина.

Середня освіта в УРСР від Другої світової війни до руйнації СРСР.

Розвитком середньої освіти займалося мін-во освіти УРСР (до 1946 — наркомат освіти), яке очолювали П.*Тичина* (1943—48), М.Савчук (1948—49), Г.Пінчук (1949—57), І.*Білодід* (1957—62), А.Бондар (1962—67), П.Удовиченко (1967—71), О.Маринич (1971—79), М.Фоменко (1979—90) та І.Зязюн (1990—91). 1960 мін-во мало республіканський статус, з 1966 — союзно-респ., зі створенням мін-ва освіти СРСР у 1969 воно втратило навіть позірну самостійність.

Мережа шкіл та кількість учнів. Упродовж війни в республіці було зруйновано понад 20 тис. шкіл, відновлення освіт. системи здійснювалося в умовах руїни, величезної кількості безпритульних дітей, дефіциту вчительських кадрів. На поч. 1945/46 навч. р. відкрилося 30 512 шкіл, в яких навч. 1,851 тис. учнів. 1952/53 навч. р. в республіці налічувалося 28 687 шкіл, 1960/61 навч. р. 6,777 тис. учнів навч. у 37 664 загальноосвіт. школах. У роки реформування освіти наприкінці 1950-х рр., відповідно до закону «Про зміцнення школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» 1959, контингент учнів значно збільшився: 1965/66 навч. р. їх налічувалось 8,671 тис., що було на 2 млн більше, ніж у 1961, проте кількість шкіл у цей період зменшилась на 3064. Через скорочення народжуваності із серед. 1960-х рр. до поч. 1990-х рр. кількість школярів УРСР зменшилась на 1,539 тис., відповідно зменшилась на 12,8 тис. і кількість шкіл. Скорочення мережі шкіл було пов'язане у т. ч. із закриттям, особливо у сільс. місцевості, малокомплектних початкових і восьмирічних шкіл, натомість у великих селах відкривалися інтернати.

Педагогічні кадри. Гострий дефіцит пед. кадрів після війни вирішувався шляхом організації короткотермінових курсів підготовки вчителів, розширенням мережі пед. уч-щ та збільшенням удвічі набору студентів до пед. вищих навч. закладів. До серед. 1950-х рр. випуск молодих спеціалістів щорічно сягав бл. 15 тис. осіб. Завдяки цим заходам вдалося відновити довоєнну комплектацію шкіл учителями і станом на 1953/54 навч. р. у загальноосвіт. школах республіки працювало понад 292 тис. педагогів. Проблему нестачі пед. кадрів в зах. регіоні республіки вирішували шляхом перепідготовки вчителів на курсах, у середніх та вищих пед. навч. закладах, направленням вчителів з ін. областей. До поч. 1950-х рр. до регіону було направлено понад 35 тис. учителів зі сх. України. Упродовж 1945—65 кількість педагогів у зх. регіоні зросла з 22,6 тис. до 94 тис. осіб. На кін. 1960-х рр. чисельність учителів із вищою освітою в зх. областях України становила 60—64 % від їх заг. кількості.

Поспіх у ліквідації нестачі педагогів у кінці 1950-х рр., зумовленої згаданою реформою 1958/59, обертався недостатнім рівнем їхньої кваліфікації. 1958 у загальноосвіт. школах УРСР працювали 328 250 учителів, з яких вищу освіту мали 29,5 %, незакінчену вищу — 26,8 %, середню спец. — 38,4%, середню заг. — 4,0 %, незакінчену середню — 1,4 % учителів. Загалом освіт. рівень учителів зростав, на поч. 1960-х рр. вищу освіту мали 39,7 % вчителів, за період 1970—80 рр. кількість учителів із вищою освітою зросла з 61,1 до 77,3 %.

Типи шкіл та строки навчання. 1944 запроваджено цифрову 5-бальну систему оцінки успішності та поведінки, введено екзамени на атестат зрілості та нагородження випускників-відмінників золотою та срібною медалями. У повоєн. період створювалися дитячі будинки для сиріт, відкривалися нові типи загальноосвіт. закладів — вечірні (змінні) та середні школи робітн. молоді, середні навч. заклади військ. типу для хлопців, чиї батьки полягли на фронті. 1954 остаточно відмовилися від роздільного навчання хлопчиків і дівчаток, що перш за все було зумовлено потребою усунути третю зміну.

1953 відбувся перехід до 4-річної початкової, 7-річної обов'язкової середньої та 10-річної повної заг. освіти. 1959 відбувся перехід до обов'язкового 8-річного навчання, 10-річні загальноосвіт. школи перетворили на 11-річні загальноосвіт. трудові політех. школи з вироб. практикою, що нагадувало уніфіковані трудові школи. Заг. обов'язкова неповна середня освіта дітей та підлітків тривала з 7 до 15—16 років (8-річна школа), отримати повну середню освіту можна було у вечірніх (змінних) середніх загальноосвіт. школах робітн. і сільс. молоді (3 роки); середніх (денних) загальноосвіт. трудових політех. школах із вироб. навчанням (3 роки); технікумах та ін. середніх спец. навч. закладах. 1964 за відсутності належного фінансування та відповідної матеріально-тех. бази для політехнізації шкіл було скасовано 11-річні класи і відновлено 10-річну повну середню школу, неповна середня школа залишалася 8-річною; навчання в початковій школі скорочено до 3 років. 1971/72 навч. р. було завершено перехід до 3-річної початкової школи.

Комуніст. виховання проводилося також через мережу піонерських та комсомольських орг-цій, які діяли на базі шкіл. Учні початкових класів належали до жовтенят, які поповнювали лави піонерів. 1962 піонерська орг-ція налічувала 4 млн дітей та підлітків, до 1990 р. кількість піонерів скоротилася до бл. 3,5 млн осіб. Учні старших класів з 14 років мали право вступати до комсомолу, що активно брав участь у навчально-виховному процесі, наповнюючи культ. заходи ідеологічним змістом.

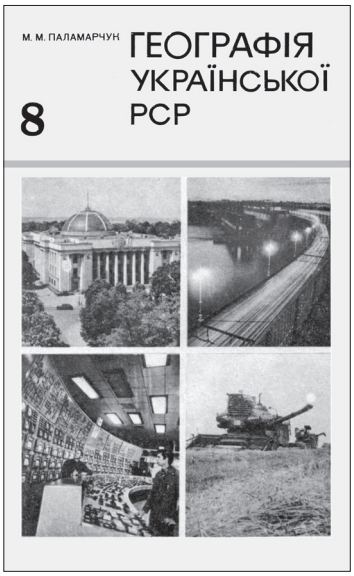

Географія Української РСР. Підручник для 8-го класу. Укладач М. Паламарчук. Обкладинка.

Зміст освіти. Ідеологічні кампанії повоєн. років із поборювання «націоналізму», «космополітизму», «низькопоклонства перед заходом» відображалися в освіті. Мін-во освіти УРСР розробило нові навч. програми та підручники з укр. мови та літератури, історії задля ідеологізації, радянізації, русифікації укр. школи. Шкільні підручники прославляли В.*Леніна*, Й.*Сталіна*, комуніст. партію тощо. Зміст освіти було приведено у відповідність до ленінського гасла про те, що к-ра має бути нац. за формою і соціаліст. за змістом.

У навч. планах 1952/53 навч. р. об'єднали в один предмет укр. мову та укр. літературу, рос. мову та рос. літературу, з'явились предмети психологія та логіка. З навч. програм було вилучено

Учні середньої школи. Київ, 1956.

поняття «український народ», географія та історія України вивчались у контексті вивчення географії та історії усього СРСР. 1954/55 навч. р. до навч. програм молодших класів, а потім до програм учнів старших класів було повернуто трудове навчання. З 1959/60 навч. р. для дівчат обов'язковим став факультативний курс «Домоводство».

1956 у старших класах було скасовано плату за навчання, запроваджену 1940. 1957 відповідно до постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» було оновлено зміст освіти, запроваджено навч. плани для початкової, семирічної та середньої (10-річної) освіти з укр. та рос. мовами навчання, для шкіл із польс. та молдов. мовами, вийшли перероблені підручники з укр. літератури для учнів 5—7 класів і 10 класу, з новітньої історії та історії СРСР для 10 класу. Упродовж реформи освіти в СРСР 1958—64 у школах було збільшено кількість годин на вивчення рос. мови та літератури, одночасно зменшено кількість годин на вивчення укр. мови. Предмет «українська мова та література» були вилучені з навч. програм у школах з польс., молдов. та угор. мовами навчання, а залишені предмети «російська мова та література», «рідна мова та література». Замість предметів «логіка» та «психологія» введені «праця і практичне заняття», практикум із сільс. госп-ва й електротехніки; вилучено предмет «каліграфія». Політехнізація навч. процесу спрямовувалася на прищеплення школярам поваги до фізичної праці й робітн. професії, стимулювання випускників до здобуття тех. освіти з подальшим працевлаштуванням на ф-ках і з-дах, у колгоспах, що розв'язало б проблему дефіциту фахівців середнього рівня на вир-ві. Випускники середніх шкіл, за винятком 20 % кращих учнів, зобов'язані були відпрацювати принаймні 2 роки перед вступом до вишу. 1960 у школах УРСР вивчалось понад 150 спеціальностей. Вироб. навчання забезпечували викладачі, які мали спец. освіту, напр. с.-г., та були вчителями-предметниками (біології, хімії тощо).

Посилилася політизація навчально-виховного процесу: із серед. 1960-х рр. вводився спец. курс суспільствознавства, 1972 у середній школі було запроваджено обов'язкову початкову військ. підготовку, з 1975 — основи рад. д-ви й права.

Реорганізації в шкільній освіті 1964—84 пов'язані з потребою змін в освіті відповідно до науково-тех. зростання. В цей час вживалися заходи для подолання перевантаженості учнів, впроваджувалися тех. засоби та програмоване навчання й надалі зміцнювався марксистсько-ленінський світогляд. 1966 у навч. плані 43 % часу відводилося на гуманітарний цикл, бл. 36 % — на природничо-мат., 9 % — на працю, 7 % — на фізичне виховання, 5 % — на мист-во, було скасовано обов'язкову професійну підготовку учнів у тих школах, де для цього не було необхідної вироб. бази.

1972 ЦК КПРС і РМ СРСР ухвалили постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти і дальший розвиток загальноосвітньої школи», 1973 було прийнято «Основи законодавства СРСР та союзних республік про народну освіту», що визначали завданням шкіл та прирівняних до них закладів надання середньої освіти кожному громадянину незалежно від його бажання та здібностей. 1976 мін-во освіти УРСР констатувало, що в республіці в цілому було завершено перехід до заг. середньої освіти і від 1977 середня освіта стала обов'язковою.

Мова навчання. На кін. 1952/53 навч. р. в республіці налічувалося 25 464 школи з укр. мовою викладання, 2958 — рос. мовою викладання, 175 — молдов., 98 — угор., 6 — польською. Галичина, Волинь і Буковина мали понад 93 % укр. шкіл — найвищий відсоток в УРСР. Проте 17 вересня 1959 ВР УРСР продублювала постанову пленуму ЦК КПРС 1958 про перехід шкіл на рос. мову викладання, що створювало умови для подальшої русифікації навч. процесу. Виступи В.*Сухомлинського*, А.*Малишка*, М.*Рильського*, М.*Бажана*, І.*Дзюби*, М.Шумила, О.*Гончара* на захист укр. мови в школі успіхом не увінчалися. На 1971/72 навч. р. в республіці налічувалося 26 690 шкіл, з них 21 328 шкіл (4458,2 тис. учнів) були з укр. мовою навчання і 4665 шкіл (2919,9 тис. учнів) з рос. мовою навчання. У 18 пед. вишах викладання велося переважно укр., у 12 — переважно рос. мовами. Усього за 1960—80 число україномовних шкіл у республіці скоротилося на 8,7 тис.

Постанова РМ УРСР від 2 листопада 1978 «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в Українській РСР», що мала розвиток у директиві колегії мін-ва освіти УРСР «Про вдосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки», передбачала збільшення кількості вчителів рос. мови для шкіл, для цього планувалося збільшити набір студентів до пед. ін-тів: 1981 — на 300, у 1982/85 навч. р. — на 400, у наступні роки — на 850 осіб. Класи, де навч. понад 25 учнів, були поділені на підгрупи для вивчення рос. мови. Постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від

Буквар. Укладач Н. Гов'ядовська. Київ, 1968. Обкладинка.

Клас у сільській школі 1960-х років. Експозиція музею «Стара школа» у с. Колочава (Закарпатська обл.).

26 травня 1983 «Про додаткові заходи з удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх навчальних закладах союзних республік» «за особливо складні умови роботи» для вчителів рос. мови та літератури встановлено 15 % надбавки до ставки. 1985 прийнято постанову «Про додаткові заходи покращення викладання російської мови в національних середніх загальноосвітніх школах». Русифікація освіти не припинялася. На поч. 1988/89 навч. р. не залишилося жодної укр. школи в Донецьку, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Чернігові.

На рубежі 1970-х і 1980-х рр. ставало очевидним, що рад. освіта помітно поступається світ. стандартам і рівень підготовки випускників не відповідає вимогам часу. Після проголошення курсу на *«перебудову»* в СРСР прискорилась і реалізація реформ в освіті. Прихильники реформ у шкільництві, вчителі-новатори об'єднувалися навколо ідеї гуманітарної педагогіки, концепції «педагогіки співробітництва» (Ш.Амонашвілі, М.Гузик, О.Захаренко, В.Шаталов), таким ініціативам чинили супротив офіц. органи влади, проте в умовах поч. процесів демократизації сусп-ва гуманізація педагогіки була незворотною, почалися дискусії щодо відходу від уніфікації та одноманітності освіти на користь варіативності та індивідуалізації.

1986/87 навч. р. навчання в початковій школі розпочалося з 6 років (за бажанням батьків), початкова школа тривала 4 роки, повна заг. середня освіта стала 11-річною. Навч. програми передбачали нові дисципліни, напр. «Основи виробництва. Вибір професії» (7—8 класи), факультативний курс «Етика і психологія сімейного життя» (9 клас), з 1985 почалося вивчення курсу «Основи інформатики та обчислювальної техніки» (9—11 класи), було оновлено підручники з історії України та СРСР. Демократизація мовної політики привела до збільшення у 9—10 класах кількості годин на вивчення укр., рос. та ін. мов, збільшення кількості годин на рідну мову (мову навчання) у 6—8 класах. Крім поділу школярів на групи для вивчення рос. та іноз. мови, було введено поділ учнів у школах з рос. мовою навчання для вивчення укр. або ін. нац. мови та літератури. Наприкінці 1980-х рр. відкрито 200 шкіл з укр. мовою навчання, удосконалено навч. плани та програми з укр. мови та літератури (на 5 годин на тиждень збільшено час на вивчення цих предметів, введено вивчення рідної мови в 9—10 класах). 28 жовтня 1989 ВР УРСР ухвалила Закон про мови в УРСР. До 1990 додатково планувалося відкрити й відновити 104 школи з укр. мовою навчання, понад 500 україномовних класів у школах з рос. мовою навчання тощо.

Після прийняття *Декларації про державний суверенітет України 1990* учителі одержали право вилучати з навч. процесу матеріал, зміст якого не відповідав часу; в оформленні підручників робився акцент «на національних особливостях життя і побуту» народів України, збільшувалася частка фольклорного матеріалу; школам і вчителям надавалось право наповнювати навчально-виховний процес специфікою регіону, рідного краю; додатково було відкрито й відновлено 367 україномовних шкіл, зросла мережа україномовних класів у школах з рос. мовою навчання, збільшено кількість годин на вивчення укр. мови та літератури; запроваджено поділ класів на групи при вивченні укр. мови та літератури в російськомовних школах, у школах організовано понад 700 факультативних груп для вивчення болг., кримськотатар., польс. та ін. мов нац. меншин; розроблено концепцію педагогіки народознавства, введено на вибір учнів навч. курси «Народознавство», «Етнографія та фольклор України» тощо. Було ухвалено закон УРСР «Про освіту» від 4 червня 1991. Проголошення незалежності України відкрило нові можливості для формування сучасної європ. системи освіти.

Літ.: Українська РСР: закони і постанови: Закон про здійснення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. К., 1959; *Гриценко М.С.* Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965). К., 1966; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: 1917—1967. К., 1967; Освіта в Українській РСР: статистичний збірник. К., 1978; Основні документи про школу: зб.-довідник. К., 1982; Українська РСР, 1981: короткий статистичний довідник. К., 1982; Украинская ССР в цифрах в 1985 году: краткий статистический справочник. К., 1986; *Сворак С.Д.* Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. «УІЖ», 1997, № 2; *Сворак С.Д.* Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944—1966 рр.). К., 1998; *Мешко О.І. та ін.* Історія української школи і педагогіки. Тернопіль, 1999; *Любар О.О.* Історія української школи і педагогіки. К., 2003; *Медвідь Л.А.* Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. К., 2003; *Березівська Л.Д.* Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті. К., 2008; *Лузан П.Г., Васюк О.В.* Історія педагогіки та освіти в Україні. К., 2010; *Пироженко Л.В.* Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х — початок 80-х рр. XX століття). К., 2013; *Марчук О.А.* Учителі України в освітніх реформаційних процесах в період хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х — перша половина 60-х рр. XX ст.): дис. … канд. істор. н. К., 2016; *Богатирчук К.О.* Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х — перша половина 80-х рр. XX ст.): дис. … канд. істор. н. К., 2017; Заклади загальної середньої освіти (за даними Міністерства освіти і науки України). Web: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/znz_u.html

Н.М. Хоменко, О.В. Янковська.

Загальна середня освіта в Україні (1991—2020). Заг. середня освіта — це осн. складова системи безперервної освіти в Україні. Її завдання і зміст визначаються потребами сусп-ва, особистості, розвитку науки, вир-ва та к-ри.

В Україні система заг. середньої освіти сформувалася історично. Її класичний варіант склався у ранньомодерну добу. У 19 — на поч. 20 ст. на території Рос. імперії заг. середню освіту отримували в г-зіях, реальних, комерційних уч-щах, кадетських корпусах, дворянських ін-тах. У рад. період — у середніх загальноосвіт. трудових політех. шко-

Будівля середньої школи у м. Краматорськ. Здана в експлуатацію 1985.

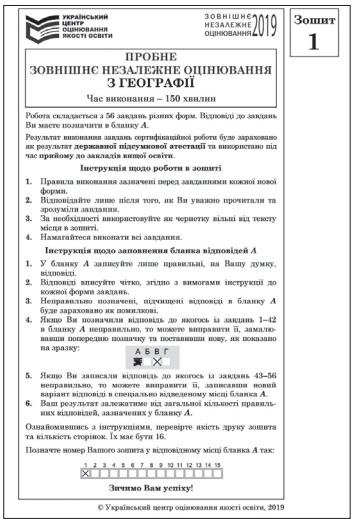

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ

ЗОВНІШНЄ НЕЗАЛЕЖНЕ ОЦІНЮВАННЯ 2019

Зошит 1

ПРОБНЕ
ЗОВНІШНЄ НЕЗАЛЕЖНЕ ОЦІНЮВАННЯ
З ГЕОГРАФІЇ

Час виконання – 150 хвилин

Робота складається з 56 завдань різних форм. Відповіді до завдань Ви маєте позначити в бланку *А*.

Результат виконання завдань сертифікаційної роботи буде зараховано як результат державної підсумкової атестації та використано під час прийому до закладів вищої освіти.

Інструкція щодо роботи в зошиті

1. Правила виконання зазначені перед завданнями кожної нової форми.
2. Відповідайте лише після того, як Ви уважно прочитали та зрозуміли завдання.
3. За необхідності використовуйте як чернетку вільні від тексту місця в зошиті.
4. Намагайтеся виконати всі завдання.

Інструкція щодо заповнення бланка відповідей *А*

1. У бланку *А* записуйте лише правильні, на Вашу думку, відповіді.
2. Відповіді вписуйте чітко, згідно з вимогами інструкції до кожної форми завдань.
3. Неправильно позначені, підчищені відповіді в бланку *А* буде зараховано як помилкові.
4. Якщо Ви позначили відповідь до якогось із завдань 1–42 в бланку *А* неправильно, то можете виправити її, замалювавши попередню позначку та поставивши нову, як показано на зразку:

А Б В Г

5. Якщо Ви записали відповідь до якогось із завдань 43–56 неправильно, то можете виправити її, записавши новий варіант відповіді в спеціально відведеному місці бланка *А*.
6. Ваш результат залежатиме від загальної кількості правильних відповідей, зазначених у бланку *А*.

Ознайомившись з інструкціями, перевірте якість друку зошита та кількість сторінок. Їх має бути 16.

Позначте номер Вашого зошита у відповідному місці бланка *А* так:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15

Зичимо Вам успіху!

© Український центр оцінювання якості освіти, 2019

Пробне зовнішнє незалежне оцінювання з географії. 2019.

лах, а також у спец. навч. закладах (художні, хореографічні, суворовські та ін. уч-ща).

Україна 1991 успадкувала від СРСР потужну розгалужену освіт. систему з передовою на той час інфраструктурою. За роки незалежності фактично відбувалося екстенсивне використання матеріально-тех., кадрових і орг. ресурсів попередньої системи заг. середньої освіти та її пристосування до потреб незалежної д-ви. Відбувався тривалий процес розробки, затвердження та імплементації нових законодавчих і методологічних засад заг. середньої освіти (Закони України «Про освіту» (1991, 2017), «Про загальну середню освіту» (1996), «Про повну загальну середню освіту» (2020), Держ. нац. програма «Освіта» (1993), Нац. доктрина розвитку освіти (2002), Нац. стратегія розвитку освіти (2013), а також похідні нормативні документи щодо організації навчально-виховного процесу, управління галуззю тощо).

У Законі України «Про повну загальну середню освіту» (2020) її визначають як систематизовану та передбачену відповідними держ. стандартами сукупність результатів навчання і компетентностей, здобутих особою на рівнях початкової, базової середньої та профільної середньої освіти. Метою заг. середньої освіти є всебічний розвиток особистості шляхом навчання і виховання, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях і принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, громадян. свідомості, взаємоповаги між націями та народами в інтересах людини, родини, сусп-ва, д-ви. Результатом здобуття заг. середньої освіти є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості учня як громадянина України, який поважає Конституцію і держ. символи, свідомо виконує свої обов'язки, шанує родину, держ. мову, ставиться до свого здоров'я та здоров'я ін. людей як до найвищої цінності.

Заг. середня освіта забезпечує рівень підготовки, достатній для подальшого здобуття освіти на наступних її етапах. Усім громадянам України незалежно від раси, політ. та реліг. переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови д-ва гарантує доступність і безоплатність здобуття заг. середньої освіти в держ. і комунальних навч. закладах.

Систему заг. середньої освіти складають загальноосвіт. навч. заклади всіх типів і форм власності, навчально-вироб. комбінати, позашкільні навч. заклади, науково-методичні установи й органи управління, а також професійно-тех. заклади та ін., що надають повну заг. середню освіту. Науково-пед. супровід функціонування системи заг. середньої освіти здійснює галузева Нац. академія пед. наук України.

Загальноосвіт. навч. заклади забезпечують здобуття учнями освіти трьох рівнів: початкова освіта, базова середня освіта, профільна середня освіта. У відповідності з цим виділяють такі типи загальноосвіт. навч. закладів: 1-й ступінь — початкова школа, 2-й ступінь — осн. школа, 3-й ступінь — старша школа (як правило, профільна). За особливостями організації навчально-виховного процесу розрізняють спец. школи, г-зії, ліцеї, колегіуми, школи-інтернати для дітей, які потребують соціальної допомоги, спец. загальноосвіт. навч. заклади для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, спец. загальноосвіт. санаторні школи, школи соціальної реабілітації з особливими умовами виховання, вечірні (змінні) школи (загальноосвіт. навч. заклади 2—3-го ступенів) для громадян, які не можуть навчатися за денною формою.

Зміст заг. середньої освіти визначає Держ. стандарт, що затверджується постановою КМ України і є основою для освітн. програм загальноосвіт. навч. закладів. Навч. процес здійснюється у таких формах роботи: урочна (класно-урочна система), позаурочна та позашкільна. Законодавством України передбачено можливість здобуття повної заг. середньої освіти екстерном і за домашньою формою.

Контроль якості заг. середньої освіти здійснюється у процесі держ. підсумкової атестації та поточного оцінювання знань. 2006 в Україні введено зовн. незалежне оцінювання, результати якого враховують при вступі до вищих навч. закладів. Його проводить Укр. центр оцінювання якості освіти. 6 грудня 2017 в Україні утворено Держ. службу якості освіти, яка здійснює інституційний аудит закладів заг. середньої освіти.

У 1990-ті рр. та особливо із середини 1-го десятиліття 2000-х рр. у заг. середній освіті України спостерігалося зниження як кількісних, так і якісних показників. Кількість загальноосвіт. навч. закладів скоротилася з 21 825 у 1990 р. до 19 294 у 2013/14 навч. р. Кількість учнів у загальноосвіт. навч. закладах за цей час зменшилася з 7,131 млн до 4,203 млн (на 42 %). Водночас кількість учителів зменшилась на 6 % (з 537 тис. до 508 тис.), що спровокувало диспропорцію у співвідношенні учень—учитель, особливо в сільс. місцевості та призвело до зростання неефективності фінансування середньої освіти. У 2013/14 навч. р. у 6827 міськ. загальноосвіт. навч. закладах навч. 2,915 млн учнів (у середньому 427 на одну школу), а в сільс. школах (12 467 загальноосвіт. навч. закладів) — 1,288 млн учнів (у середньому 103 на одну школу). 2013/14 навч. р. співвідношення учитель—учень у міських загальноосвіт. навч. закладах становило 1:11, а на селі — 1:6. 2014/15 навч. р. це співвідношення загалом по Україні було 1:8.

В Україні де-факто існує монополія держ. загальноосвіт. навч. закладів. Приватних шкіл, що дають середню освіту, менше 1 % від кількості всіх загальноосвіт. навч. закладів. 2019 діяли 80 приватних шкіл, де навч. бл. 20 тис. учнів.

Матеріальна база та інфраструктура заг. середньої освіти

останнім часом значно погіршилися. Понад півтори тисячі шкіл потребували капітального ремонту, 1600 сільс. шкіл не мали центр. опалення. Понад 57 % шкільних комп'ютерів були придбані понад 5 років тому, 12 % були в неробочому стані. Згідно з моніторинговими дослідженнями Ін-ту інноваційних технологій і змісту освіти Мін-ва освіти і науки України (2012—13), частка вчителів, які використовували інформаційно-комп'ютерні технології, становила від 25 % до 35 %. Найголовнішою проблемою в системі заг. середньої освіти є «вимивання» кваліфікованих кадрів зі школи й пов'язане з цим заг. падіння професійного рівня вчителів. Це, своєю чергою, пов'язано з істотним зниженням соціального статусу вчителя: низький рівень доходів, принизлива пенсія й професійна несвобода стали ознакою цієї професії. 2019, за даними Держ. стат. к-ту України, середня зарплата вчителя була 7923 *гривень*, що становило 63 % від рівня, зазначеного у законодавстві (середня зарплата у пром-сті — ст. 57 Закону про освіту). Відчувається старіння пед. персоналу: у 2019 р. 70 тис. вчителів (18 %) належали до групи людей пенсійного віку.

Потребує реформування зміст заг. середньої освіти. Необхідно розв'язати дві осн. проблеми, пов'язані зі змістом: надмірність «академічного» компонента та перевантаження шкільних програм і підручників. Обсяг навч. навантаження у початковій школі не відповідає санітарно-гігієнічним вимогам, в осн. школі навч. навантаження з 2004 по 2011 зросло на 420 годин на рік. За даними Нац. академії пед. наук України граничне допустиме навантаження у початковій школі перевищує на 13—15 % норму, в основній — на 5—14 %, у старшій — на 15 %.

Дискусії щодо змісту навчання в загальноосвіт. навч. закладах, переорієнтації на здобуття компетентностей, розвантаження планів і програм тривають усі роки незалежності України. Заг. середня освіта перебуває у стані перманентного реформування. 2000 було здійснено спробу перейти на 12-річний термін навчання. Проте 2010 у зв'язку з неготовністю до впровадження профільного навчання у старшій школі було внесено зміни до Закону «Про загальну середню освіту», згідно з яким Україна повернулася до 11-річного терміну навчання у загальноосвіт. навч. закладах. 2017 новий закон про освіту передбачив 12-річний термін навчання в середній школі. 2018 понад 460 тис. школярів почали навчання за новими програмами 12-річної школи згідно з концепцією «Нової української школи».

Шляхи реформування освіт. галузі, в т. ч. й середньої школи, відображено в Нац. стратегії розвитку освіти в Україні на 2012—21, ухваленій 3-м Всеукр. з'їздом працівників освіти (жовтень 2011) та затвердженій відповідним Указом Президента України 2013. 2014—15 з'явилися різні варіанти документів (концепції, «дорожня карта», проєкти нових редакцій законів про освіту, про заг. середню освіту та ін.), що започаткували новітній етап реформування заг. середньої освіти. Ініціативні групи реформаторів освіти виступили за 12-річний термін навчання в загальноосвіт. навч. закладах, застосування зовн. незалежного оцінювання при переході на різні рівні навчання у школі, повний перехід старшої школи на профільну підготовку, забезпечення рівного доступу до освіти шляхом легалізації та спрощення процедури сімейного, індивідуального, екстернатного навчання та ін.

Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2014) для укр. системи заг. середньої освіти відкрилися євроінтеграційні перспективи: перебудова вітчизн. системи середньої освіти в напрямі дотримання євростандартів (12-річний термін навчання, 10-місячний навч. рік, старша профільна школа, обов'язковість держ. іспитів для випускників), переймання європ. принципів освіти (автономія, децентралізація, дерегуляція, зростання ролі громад. сектору).

Літ.: Енциклопедія освіти. К., 2008; *Кільова Г., Вачевський М.* Зміст загальної середньої освіти, її реформування, становлення і розвиток. «Молодь і ринок», 2010, № 11; *Березівська Л.Д.* Реформи шкільної освіти в Україні у XX столітті: документи, матеріали і коментарі: хрестоматія. Луганськ, 2011; Матеріали III Всеукраїнського з'їзду педагогічних працівників. К., 2011; *Серебрянський С.М.* Стратегічні аспекти розвитку освіти в умовах інтеграції України в європейський освітній простір. «Вища школа», 2013, № 4; *Касьянов Г.* Освітня система України 1990—2014: аналітичний огляд. К., 2015; Про зміст загальної середньої освіти: науково-аналітична доповідь. К., 2015.

О.А. Удод.

СЄВЕРОДОНЕ́ЦЬК — місто обласного значення *Луганської області*, місце розташування Луган. обласної держ. адміністрації (з вересня 2014; від 5 березня 2015 діє як Луган. обласна військово-цивільна адміністрація). Розташов. на лівому березі Сіверського Донця (прит. Дону), навпроти Лисичанська. До складу міста входять територіально відокремлені с-ща Павлоград, Синецький, Лісова Дача, село Воєводівка та житловий район Щедрищеве. Населення — 112,4 тис. осіб (2020).

Засноване 1934 як с-ще будівельників Лисхімстрой у зв'язку з початком буд-ва Лисичанського хім. комбінату. 1938 селище було виділено з м. Лисичанська, у ньому було утворено Лисхімстроївську селищну раду, до якої увійшли хутори Павлоградський, Бакаї, Новосиротино, Синецький, селище радгоспу Лісова дача та лісові сторожки Агафоново і Горобцово. Планувалося побудувати «соціалістичне місто» на 30 тис. мешканців. Буд-во було перерване війною, обладнання практично готових цехів було вивезене на сх. Окупація гітлерівськими військами тривала з 11 липня 1942 до 1 лютого 1943. Відновлення селища і хімкомбінату відбувалося переважно силами військовополонених й інтернованих та в'язнів рад. концтаборів. Військовополонених повернули додому у 1949. До 1953 Лисхімбуд лишався закритим населеним пунктом, а хімкомбінат — «номерним» підпр-вом.

1950 с-ще отримало статус с-ща міськ. типу і назву Сєвєродонецьк, що походить від рос. «Север Донецкого края». З 27 березня 1958 С. — місто районного підпорядкування, з 30 груд-

Сєвєродонецьк. Палац культури хіміків. Фото початку 21 ст.

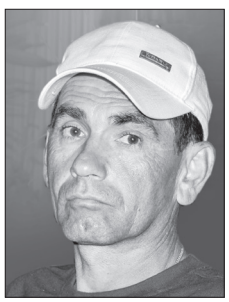

Ю.В. Сидорчук.

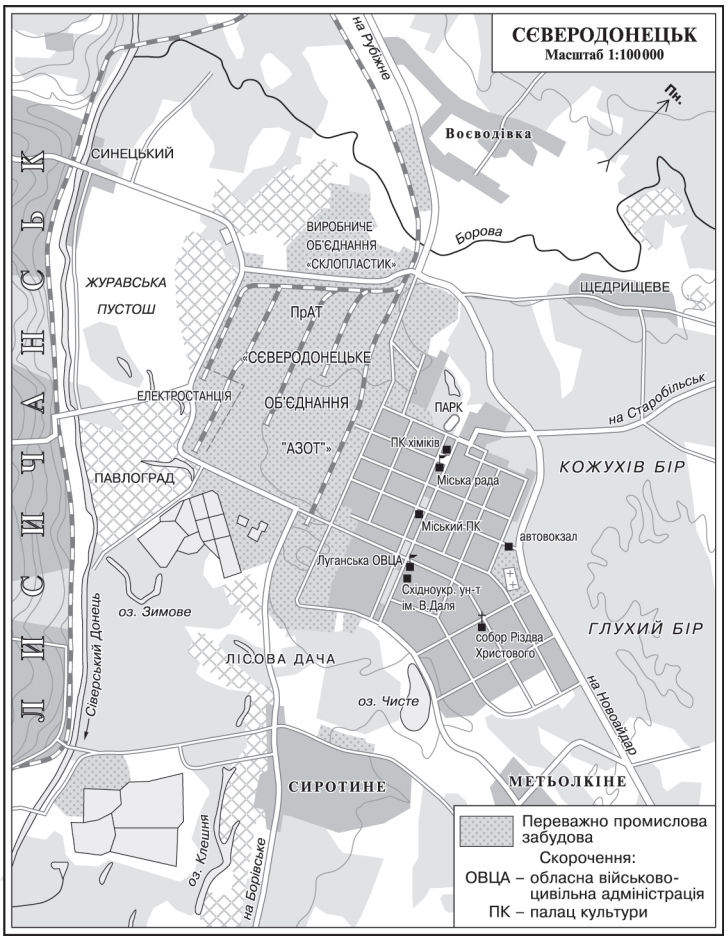

ня 1962 — місто обласного підпорядкування, виведене з-під юрисдикції Лисичанська.

В серед. 1970-х рр. у місті сформувалася потужна буд. база у складі 24 управлінь і трестів, провідними підпр-вами хім. пром-сті *СРСР* були сєвєродонецькі підпр-ва: вироб. об'єднання «Азот» (від 2011 — ПрАТ «Сєвєродонецьке об'єднання Азот»), вироб. об'єднання «Склопластик», хіміко-металургійний з-д. З хім. галуззю були пов'язані 8 н.-д. і проєктно-конструкторських організацій, кілька приладобудівних підпр-в. С. лишається одним з найбільших пром., наук. і культ. центрів Луган. обл.

Під час *«Помаранчевої революції» 2004* 28 листопада у С. відбувся т. зв. *Всеукраїнський з'їзд народних депутатів та депутатів місцевих рад.*

Під час *збройної агресії Російської Федерації проти України* місто було захоплено пророс. бойовиками у квітні 2014, визволено укр. військами 22 липня 2014.

В околицях міста — численні археол. пам'ятки (від неоліту до середньовіччя). У 16—18 ст. в районі С. *Кальміуський шлях* перетинав Сіверський Донець.

Літ.: ІМіС УРСР: Луганська область. К., 1968; *Ковтун В., Степаненко А.* Города Украины: экономико-географический справочник. К., 1990; *Зинов А.* Город, в котором мы живем. Северодонецк, 1994; 70 славных лет. Северодонецк, 2004; *Каленюк С.* Сліди на сакмі. Лисичанськ, 2014.

С.П. Каленюк.

СИДОРЧУ́К Юрій Володимирович (02.05.1961—28.06.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Дерно (нині село Луцького р-ну Волин. обл.). Після закінчення школи навч. в Луцькому ПТУ, проходив строкову та контрактну службу в армії. Проживав у м. *Київ*, займався підприємництвом. Підтримував *Революцію гідності 2013—2014*, перебував в епіцентрі подій з 18 лютого 2014. Цього ж дня був тяжко поранений. Перебував на лікуванні в Чехії (у містах Прага та Оломоуц). П. унаслідок зупинки серця.

Похований на Берковецькому кладовищі в Києві. 21 листопада 2014 йому посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

І.А. Коляда.

СИМУЛЬТА́ННА ІСТО́РІЯ — філософсько-істор. концепція атемпоральної (позачасової) природи світ. подій та явищ. У рамках С.і. стверджується, що всі світ. події та явища відбуваються в єдиному симультанному вимірі, тобто одночасно.

В основі С.і. як філософсько-істор. концепції лежить доктрина філос. посибілізму — вчення про онтологію можливого як існуючого або реального. Стрімкий розвиток цієї доктрини зумовлений заг. зміною гуманітарної парадигми у 20 ст., перенесенням наголосів на питання, пов'язані з онтологією можливого, потенційного, ймовірного, віртуального та абстрактного. Акцентування можливого пов'язане з досягненнями в галузі природничих наук, передусім фізики та інформатики, відкриттями т. зв. квантових і віртуальних станів, природу яких, як виявилося, неможливо пояснити за допомогою традиційних понять буття та небуття (існування та неіснування). На думку В.Гейзенберга, одного з фундаторів квантової механіки, з цими відкриттями в наук. обіг запроваджено «дуже дивний вид фізичної реальності, що перебуває приблизно посередині між можливістю та дійсністю» і «утворює радше світ тенденцій чи можливостей, ніж світ речей і фактів». У сучасних інтерпретаціях (Р.Фейнман) поняття можливого поєднано з поняттям «хвиля» у квантовій механіці.

Гол. онтологічним поняттям С.і. є «потенційоване буття» — буття потенцій, можливостей. С.і. розглядає буття та небуття (в їх традиційному тлумаченні) як складові потенційованого буття. Згідно з С.і. об'єкт може бути і, разом з тим, не існувати.

Питання онтологічного розмежування буття та існування є критерієм для виокремлення в доктрині сучасного філос. посибілізму двох напрямів. Перший пов'язують із філос. традицією

Демокріта—Г.-В.Лейбниця, в рамках якої існування визначається як особлива онтологічна внутр. властивість, завдяки якій можливе стає дійсним. У деяких випадках ця властивість проявляється, і ми кажемо, що річ існує (є дійсною, реальною), в ін. випадках ця властивість не проявляється, і ми кажемо, що річ не існує (не є дійсною, не є реальною). Цей напрям найвиразніше представлений у працях австрійс. філософів А.Мейнонга та Е.Маллі, брит. філософа Б.*Рассела*, австралійс. філософа Дж.Фіндлея, амер. філософів Т.Парсонса, Б.Шнайдера, Р.Крісгольма, Е.Зальти та ін. Другий напрям пов'язують із працями амер. філософів В.-В.Куайна та Д.-К.Люїса, на думку яких, немає різниці між буттям та існуванням, але є різниця між існуванням та реальністю (дійсністю), тобто всі речі існують, але не всі з них є реальними (дійсними); крім того, ця різниця не визначається наявністю якоїсь внутр. властивості, завдяки якій існуюче-в-можливості стає існуючим-в-реальності; реальність є не властивістю, а відношенням, і один об'єкт є реальним по відношенню до іншого лише в тому випадку, якщо обидва належать до одного й того самого світу (Д.-К.Люїс).

У рамках С.і. «розмежування буття та існування vs розмежування існування і реальності» не є істотним, оскільки, в широкому сенсі, мова йде лише про термінологічну різницю. Поняття «потенційоване буття», запроваджене в С.і., усуває цю різницю.

Згідно із С.і., у потенційованому бутті у формі можливостей перебуває все і в усіх сенсах (т. зв. світ plenum formarum). У цьому розумінні поняття «можливість» у С.і. є близьким до «ідей» або «форм» у вченні давньогрец. філософа Платона, який вважав, що за кожною видимою (і мінливою) річчю стоїть незрима (і незмінна) ідея чи образ цієї речі. З другого боку, подібно до квантової фізики, «можливість» у С.і. має «хвильову природу», характеризується певною амплітудою і ритмом, який є унікальним для кожної речі, будучи при цьому носієм заг. світ. ритму (подібно до голографічного зображення, кожен фрагмент якого є зменшеною копією всього зображення, або до завихрення у турбулентному потоці). Ці ритми можуть посилювати один одного, внаслідок чого певна можливість стає видимою (реальною, існуючою) для спостерігача. Можливості в потенційованому бутті С.і. умовно поділяються на два види: проявлені можливості (перцептивно дані спостерігачеві) та непроявлені можливості (перцептивно не дані спостерігачеві). Умовність такого поділу пояснюється вказівним (індексальним) характером поняття «існування». Згідно з теорією можливих світів Д.-К.Люїса, наш світ (всесвіт) є реальним лише з нашого погляду, а всі ін. світи ми уявляємо як можливі; але з погляду будь-якого з можливих світів реальним є лише він, той світ, а наш світ постає для нього як можливий; крім того, всі можливі світи ізольовані один від одного. Згідно із С.і., такими «можливими світами» можуть виступати будь-які об'єкти нашого світу, і ці «світи» не є ізольованими. Таким «можливим світом» є будь-який об'єкт, що перебуває поза перцептивною реальністю спостерігача. Поняття «існування» («реальність») у С.і. безпосередньо пов'язане з поняттям «інформація», яка в рамках цієї концепції розуміється як (1) відмінність об'єкта від ін. об'єктів (просторова, П-інформація) та (2) відмінність об'єкта від самого себе (часова, Ч-інформація). Кількість інформації, яку можна одержати про об'єкт, відображається на мовному рівні та визначає 6 гол. модальностей висловлювань про об'єкт: дійсне (існує), недійсне (не існує), можливе (може існувати), неможливе (не може існувати), необхідне (не може не існувати), випадкове (може не існувати). Існуючим (реальним) уявляється той об'єкт, про який одержано максимум П-інформації і мінімум Ч-інформації. Такою є, напр., перцептивна реальність дослідника (спостерігача). У цій реальності будь-який об'єкт уявляється віддаленим відповідно до кількості інформації, яку можна про цей об'єкт одержати. З погляду С.і. специфіка нашого сприйняття як дослідників чи спостерігачів полягає у тому, що чим менше П-інформації ми одержуємо про об'єкт, тим більш віддаленим від нас (і менш реальним) здається нам цей об'єкт у просторі; і чим менше Ч-інформації ми одержуємо про об'єкт, тим менш віддаленим (і більш реальним) він уявляється в часі (напр., об'єкт, про який немає жодної Ч-інформації, завжди сприймається нами як «новий»). У першому випадку кількість інформації визначає просторову ілюзію (перцептивну перспективу); у другому випадку кількість інформації визначає ілюзію часу. Напр., «найстарішим» об'єктом завжди уявляється той, що містить максимум Ч-інформації, тобто інформації про відношення об'єкта до самого себе. Отже, час, згідно з С.і., не є об'єктивною умовою перебігу фізичних чи психічних процесів, а є лише поняттям, за допомогою якого ми намагаємося пояснити собі цей перебіг.

Відповідно у рамках С.і. як філософсько-істор. концепції час розглядається не як об'єктивна форма руху істор. феноменів, а лише як один з можливих способів описання цих феноменів. «Час не є рушієм історії, час є лише її мірилом» (Ю.Олійник). У цьому розумінні всі «історичні хронології та періодизації» розглядаються в С.і. як цілковито умовні схеми, такі, що їх дослідник накладає на істор. феномени, керуючися при цьому суб'єктивними міркуваннями. За допомогою таких хронологій і періодизацій дослідник, отже, вивчає не самі істор. феномени, а лише самого себе, властивості свого розуму. Відтак варто розрізняти сам істор. феномен та його інтерпретації (подія-якоювона-була versus «літописні» версії цієї події), беручи до уваги те, що будь-яка «літописна» версія завжди створює (активує) особливий контекст, в якому ця версія є єдиноправильною (подібно до того, як будь-яке твердження створює контекст, з погляду якого це твердження є правдивим). Згідно із С.і., до суб'єктивних міркувань належать усі установки та інтенції дослідника, найбільш впливовими серед яких є ідея розвитку та пов'язана з нею ідея прогресу. Саме ці установки привели до появи в істор. науці таких понять, як «закони та закономірності історичного розвитку», «етапи історичного розвитку», «суспільно-історичні формації», «віховий час», «колесо історії» та ін., на основі яких вибудувано більшість доктрин і концепцій *філософії історії*, та склалися уявлення про історію як про розгортання певного смислу (т. зв. історицизм), який мож-

С.П. Синенко.

на опанувати, а відтак спроєктувати на майбутнє. З погляду С.і. ці установки та інтенції породили й відповідну термінологію, зокрема «примітивний» vs «досконалий», «стародавній» vs «новітній», в рамках яких усе «нове» сприймається як «досконаліше». Крім того, вони призвели до проблеми т. зв. істор. фантазмів (термін С.і.), тобто таких псевдоназв (і псевдоконтекстів) істор. феноменів, які не мають нічого спільного із самими істор. феноменами і викликані або хронологічними інтенціями дослідника (напр., «Стародавній Єгипет» vs Та-кемет, «Візантія» vs Василея романська (βασιλεία τῶν Ρωμαίων), «Стародавній Китай» vs Чжун-го, «первісне суспільство» vs «інакше суспільство»), або його ідеологічними установками, напр., «Священна Римська імперія», «Велика Жовтнева соціалістична революція». Проблема таких «універсалій» полягає не лише в невиправданих термінологічних підмінах, а й у провокативній природі самих фантазмів, які стимулюють дослідника (навіть при «об'єктивному» підході — від конкретного до загального) на пошук та групування саме тих істор. феноменів, які вкладаються в рамки цих фантазмів, схиляють його до пошуків відповідних «причин» і «наслідків», утверджуючи його в думці про причинність як про єдиний тип зв'язку між істор. феноменами.

Згідно із С.і., причинний тип зв'язку між істор. феноменами не є визначальним. Такий зв'язок помітний лише в дуже специфічних контекстах. «Дослідник минулого багато в чому подібний до того, хто з вікна будинку спостерігає пожвавлений рух перехожих на вулиці; опанований ідеєю "законів і закономірностей", він може зауважити протягом дня певні регулярності в появі тих чи тих перехожих та утворенні чи розпорошенні певних скупчень людей, а відтак твердити, що між появою певного перехожого та утворенням чи розпорошенням певних скупчень існує причинний зв'язок; хоча насправді жодного причинного зв'язку між ними не існує; точніше, причина для того, щоб з'являтися чи не з'являтися на вулиці у кожного своя» (Ю.Олійник). Це зближує С.і. з ученням шотландського філософа Д.Г'юма про інтенціальний (умоглядний) характер причинного зв'язку між подіями (в історії люди діють не за схемами чи законами історії, а на основі свого характеру, пристрастей та бажань) та вченням нім. психолога К.-Г.Юнга про архетипи — позасвідомі образи, що мотивують людську поведінку. У С.і. акцентовано на інакших типах зв'язку між істор. феноменами, зокрема на фрактальності, тобто поєднанні функціональної залежності з відношеннями симетрії (принцип, за яким поєднані молекули в ланцюгах ДНК).

Центр. поняттям С.і. як філософсько-істор. концепції є поняття «хоріон» (з давньогрец. — «країна», «місцевість», «відтинок простору», «проміжок часу»), запозичене з теорії геосистем, згідно з якою (1) світ створюють складні об'єкти, що мають один і той самий концентричний план будови, подібний до архітектоніки нашої планети; (2) це «матеріальні, матеріально-ідеальні та ідеально-матеріальні утворення, функцію ядра яких виконує одне матеріальне або ідеальне начало (тіло, розсип, поле, хвиля, полум'я, знак чи ідея)» (О.Ретеюм) У С.і. термін «хоріон» використано для опису сукупності подій, що викликана одним ідеальним чи матеріальним началом. Таким началом у С.і. виступає будь-яка можливість, проявлена у формі ідеї, архетипу або певного об'єкта, а також будь-яка непроявлена можливість — «те, що могло б бути, але не стало» (оскільки в соціальному вимірі нереалізовані можливості розглядаються як не менш впливові й значимі, ніж реалізовані). При цьому по відношенню до ядра оболонка хоріону виступає як його «інобуття», тобто його маніфестації. Напр., в основі культу влади (сили), що її розуміють як підпорядкування волі одних волі інших, лежить один і той самий образ харизми (з давньогрец. — «милість», «божий дар»). Влада-як-харизма становить єдиний мезо-хоріон, до складу якого входять хоріони і мікрохоріони, що відповідають різним типам прояву влади. Ядром мезо-хоріону «влада-як-харизма» є космогонічний міф — міф про встановлення порядку з хаосу, зафіксований у всіх відомих міфологіях світу. Загалом, згідно із С.і., людство підпорядковане одному мега-хоріону агресії. До його складу входять два макро-хоріони: агресії біологічної та агресії соціальної. До першого належить уся сукупність подій, речей і явищ, пов'язана зі «зняттям» біологічної агресії, під чим розуміються типи госп. діяльності. До другого макрохоріону належать події, речі та явища, пов'язані із творенням ситуацій, які би розряджали соціальну агресію — соціальні інституції, реліг., політ. та філос. теорії тощо.

Відмітними рисами моделі історії, пропонованої в рамках концепції С.і., є, отже, симультанна (позачасова) природа історії, своєрідна всеприсутність і переконаність у тому, що вся історія відбувається з нами тут і нині, адже минуле не буває мертвим, воно завжди живе в теперішньому. На думку дослідників, С.і. — «це оптимістична онтологія, яка цікавиться живим буттям, маніфестує, що все, що існувало в історії, насправді є вічним» (О.Кулик).

Літ.: *Quine W.V.O.* Mathematical Logic. Cambridge, 1951; *Юм Д.* Трактат о человеческой природе. В кн.: *Его же*. Сочинения, т. 1—2. М., 1965; *Meinong A.* The Theory of Objects. В кн.: Realism and the Background of Phenomenology. Atascadero, California, 1981; *Zalta E.K.* Abstract Objects: An Introduction to Axiomatic Metaphisics. Dordrech—Boston—Lankaster, 1983; *Lewis D.K.* On the Plurality of Worlds. Blackwell, 1986; *Ретеюм А.Ю.* Земные миры. М., 1988; *Гейзенбер В.* Философия и физика: часть и целое. М., 1989; *Олійник Ю.* Симультанна історія (спроба побудови статичної моделі історії). «Всесвіт», 1994, № 5/6; *Його ж.* Листи з потойбіччя. В кн.: *Олійник Ю.* Інферналії. К., 2000; *Кулик О.В.* Філософія історії Юрія Олійника. «Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах "Грані"», 2011, № 1; *Його ж.* Філософія: навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Дніпропетровськ, 2013; *Олейник Ю.* Были ли мы эмбрионами? (к проблеме Я-идентичности). Web: www.academia.edu; *Его же.* Симультанность и симультанная история. Web: www.academia.edu; *Олійник Ю.* Як визначити те, чого немає? (деякі міркування щодо онтології можливого). Web: http://philosophy.ua; *Menzel C.* Classical Possibilism and Lewisian Possibilism. Web: http://plato.stanford.edu

Ю.М. Олійник.

СИНЕ́НКО Сергій Петрович (05.03.1978—13.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Жив у с. Володимирівське Запоріз. р-ну

Запоріз. обл., займався підприємницькою діяльністю. 13 лютого 2014 знайдений у спаленій машині між селами Іван Город і Червоний Яр в Запоріз. обл. Відповідальність за вбивство взяли на себе якісь «Привиди Севастополя», які продемонстрували відповідний відеозапис по Громад. телебаченню вночі 16 лютого 2014.

21 листопада .2014 С. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України». 13 лютого .2015 біля с. Червоний Яр на трасі *Запоріжжя—Дніпропетровськ*, на місці загибелі С. відкрили пам'ятний знак.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Книга пам'яті: небесна сотня. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Т.С. Водотика.

СИ́РСЬКИЙ Олександр Станіславович (н. 26.07.1965) — укр. військовик, один з організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*, генерал-полковник (2020). В 1990-ті рр. командував однією з бригад 6-ї д-зії Нац. гвардії України (*Чугуїв*). В 2000-х рр. — командир 72-ї окремої механізованої бригади (*Біла Церква*). Станом на поч. 2014 був 1-м заст. нач. Гол. командного центру ЗС України, відповідав за співпрацю з *Північноатлантичним альянсом*.

З поч. збройної агресії РФ проти України був призначений заст. кер. Антитерористичної операції (АТО), нач. штабу — 1-м заст. керівника АТО. Під час *Дебальцевської операції* в лютому 2015 командував підрозділами у боях за Вуглегірськ, села Рідкодуб та Логвинове, координував групу «Барс», що прикривала відхід укр. сил із Дебальцевого. 2016—19 був керівником *Антитерористичної операції*.

У травні 2019 отримав звання генерал-лейтенанта. З 6 травня до 5 серпня 2019 — командувач *Операції об'єднаних сил*. З 5 серпня 2019 й донині — командувач Сухопутних військ ЗС України. У серпні 2020 отримав звання генерал-полковник.

Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. (2015).

Літ.: Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2. Сирський Олександр Станіславович: досьє. Web: https://rus.lb.ua/file/person/5071_sirskiy_oleksandr_stanislavovich.html

В.В. Головко.

«СІЧ», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, ств. у червні 2014, головним чином із представників Всеукр. об'єднання «Свобода» (див. *«Свобода»*). Із кінця серпня перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*. Тривалий час брав участь у боях за с-ще Піски (2014—15). Командир — О.Писаренко. (Див. також *Добровольчі батальйони Україні 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

«СКІФ», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, сформований у *Запорізькій області* в червні 2014. В лютому 2015 в зоні проведення *Антитерористичної операції* брав участь у боях за Широкине, обороні м. *Маріуполь*. Перший командир — І.Новосельський. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

«СКІ́ФСЬКОГО ЗО́ЛОТА» СПРА́ВА — див. *«Крим: Золотий острів у Чорному морі»*.

СКОЧИЛЯ́С Ігор Ярославович (05.04.1967—20.12.2020) — історик Церкви, археограф, джерелознавець, педагог. Д-р істор. н. (2011), проф. Укр. катол. ун-ту (2015). Н. в с. Рудка (нині с. Цигани Чортківського р-ну Тернопл. обл.) у вчительській сім'ї. 1984—91, з перервою на службу в армії, навч. на істор. ф-ті Львів. ун-ту. У студентські роки зайнявся наук. роботою, перші публікації з'явилися з історії рідної Борщівщини в місц. часописах 1989—91. Під кер-вом М.*Крикуна* написав дипломну роботу про Теребовельський пов. Галицької землі в ранньомодерний час. Розпочав наук. кар'єру в Держ. архіві Тернопл. обл. (1991—93), продовжив — у Львів. відділенні Ін-ту укр. археографії АН (з 1994 — НАН) України (1993—2010). Довгий час працював за сумісництвом в *Українському католицькому університеті у Львові* (УКУ), куди перейшов остаточно за осн. місцем роботи 2010. Протягом 2010—16 працював деканом гуманітарного факультету УКУ, очолюючи 2013—15 кафедру нової та новітньої історії. 2016—20 перебував на посаді проректора УКУ з наук. роботи. У Львів. відділенні Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, під кер-вом Я.*Дашкевича* захистив 1999 канд. дис. «Протоколи генеральних візитацій Львівської єпархії 1730—1733 рр. як історичне джерело». 2011 здобув наук. ст. д-ра істор. н., захистивши дис. за опублікованою монографією «Галицька (Львівська) єпархія XII—XVIII століть: організаційна структура та правовий статус» (2010). Як гол. тему наук. дослідів вибрав історію Церкви та к-ру України домодерного періоду, вивчення яких у рад. час перебувало під забороною. У численних статтях та публікаціях впровадив у наук. обіг цінні джерела та матеріали з історії Київ. митрополії 15—18 ст. 2004 вийшов друком його фундаментальний каталог «Генеральних візитацій Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії Київської унійної митрополії XVII—XVIII ст.». 2012 видав «Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII — початку XVIII століть». Активно публікував важливі документи правового характеру церк. походження, зокрема матеріали єпархіальних соборів: «Собори Львівської єпархії XVI—XVIII століть» (2006); «Sobory eparchii che mskiej XVII wieku: program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej» (2008). Підсумуванням його досліджень з історії Київської митрополії домодерного періоду стала його спільна з А.Ґілем монографія «Kościoły Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia kijowska w latach 1458—1795» (Lublin—Lwów, 2014). З 2012 ініціював навчально-дослідну програму «Київське християнство та унійна тради-

О.С. Сирський.

І.Я. Скочиляс.

В.Я. Сліпак.

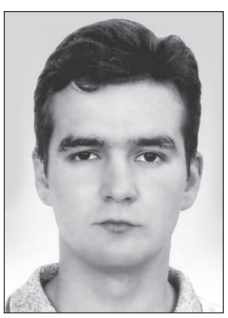

Т.І. Слободян.

ція», в рамках якої організував плідну співпрацю десятків учених Центр.-Сх. Європи. Упродовж 2011—20 в цій серії під редакцією вченого вийшло більше десятка монографій, збірників документів, матеріалів конференцій. Співзасновник історико-краєзнавчого т-ва «Джерело» (1992), член *Наукового товариства імені Шевченка* (2002—10 — голова Істор. комісії НТШ), *Українського богословського наукового товариства* (з 2002), *Українського геральдичного товариства* (з 1993). Ред. та член редколегій часописів «Україна в минулому» (1991—96), «Літопис Борщівщини» (1992—2001), «Ковчег» (2002—12), «Генеалогічні записки» (2009—16), «Історія релігій в Україні» (2011—20) та ін.

П. у м. *Львів*. Похований на *Личаківському цвинтарі*. Після його смерті на його честь названо Центр реліг. к-ри Укр. катол. ун-ту, засновано щорічну ректорську премію та професорську стипендію ім. проф. І.Скочиляса.

Літ.: *Сохацький М.* Скочиляс Ігор Ярославович. В кн.: Тернопільський енциклопедичний словник, т. 3. Тернопіль, 2008; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України: бібліографічний покажчик (1992—2012). Львів 2012; *Альмес І., Татьяніна Ю.* Ігор Скочиляс: біобібліографічний покажчик. Львів, 2017.

М.М. Капраль.

СЛА́ВІЯ — поряд з *Куявією* та *Арсанією* одне з «трьох племен русів» у трактатах араб. географів 10 ст. ал-Істахрі та *Ібн Хаукаля* (які спиралися на твір ал-Балхі 1-ї пол. 10 ст.). (Див. також *Арабські середньовічні географи та історики про землі Східної Європи*.)

За найбільш поширеною гіпотезою С. ототожнюють з регіоном *словен ільменських*, де у 9 ст. можна передбачати існування одного з політ. об'єднань Сх. Європи 9—10 ст. Разом із тим були спроби локалізувати С. (а також Арсанію) у Середньому Подніпров'ї і пов'язати з містом Переяславль (див. *Переяслав-Хмельницький*).

Загалом С. шукають у районах поширення топонімів на «слав» (Славенський кінець у *Новгороді*, Переяславль у Подніпров'ї), й ін. метод справді важко запропонувати. Але повідомлення араб. авторів необов'язково об'єктивно відображають східноєвроп. реалії. В них присутні легендарні мотиви; саме число «племен» — три — занадто підозріле. Цілком імовірно, що звістки про С. (і сама назва «племені») в самій основі спираються на відомості про певні політ. центри, людності чи місцевості у Сх. Європі, які доходили до араб. авторів. Але справжні обриси цих об'єктів у трактатах, вочевидь, викривлено. В усякому разі твердити про С. як один із трьох центрів Русі, що існували одночасно, було б необережно.

Літ.: Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. М., 1965; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982; *Коновалова И.Г.* Рассказ о трех группах русов в сочинениях арабских авторов XII—XIV вв. В кн.: Древнейшиие государства Восточной Европы: материалы и исследования: 1992—1993 г. М., 1995; Древняя Русь в свете зарубежных источников, т. 3: Восточные источники. М., 2009.

В.Ю. Арістов.

СЛІПА́К Василь Ярославович (20.12.1974—29.06.2016) — укр. оперний співак, волонтер, активіст укр. діаспори у Франції, учасник російсько-укр. війни на Сх. України у складі Добровольчого укр. корпусу «Правий сектор» (ДУК «ПС»). Н. в м. *Львів* у сім'ї інженерів. 1983—94 співав у Львів. хоровій капелі «Дударик». 1992—96 здобув вищу муз. освіту у Львів. вищому держ. муз. ін-ті ім. М.Лисенка. 1997—2002 та 2005—16 — співак Опери Бастилія (підрозділ Паризької нац. опери (Франція)). Мешкав у м. Париж (Франція), гастролював у багатьох країнах Європи. Виконував партії в операх переважно італ., рос. та франц. композиторів, також виступав із концертами. Контртенор, пізніше — бас-баритон. Найулюбленіша оперна партія — Мефістофель (опера Ш.Гуно «Фауст»). Переможець конкурсу Гран-Прі «France Telecom» (1994), фіналіст Міжнар. оперного конкурсу Armel (2011). Випущено понад 20 платівок та дисків за його участю.

З 1992 брав участь у волонтерському русі, зокрема акціях допомоги неповносправним особам і неповнолітнім ув'язненим в Україні. Координував акції протесту у Франції на підтримку *Революції гідності 2013—2014*, на захист опозиційних ЗМІ в Рос. Федерації, на підтримку України після початку російсько-укр. війни 2014—20. Проводив систематичну роз'яснювальну роботу із франц. журналістами та політологами на теми Революції гідності та російсько-укр. війни.

У травні 2015 вступив до лав ДУК «ПС» (до політ. орг-ції «Правий сектор» не належав), брав участь у бойових діях у травні—червні 2015, вересні—жовтні 2015 та з 18 червня 2016. Кулеметник 1-ї штурмової роти ДУК «ПС». Загинув у бою 29 червня 2016 поблизу смт Луганське (Бахмутського р-ну Донец. обл.). Похований у Львові.

30 червня 2016 нагороджений орденом «За мужність» 1-го ст. (посмертно) за особисту мужність, виявлену у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння укр. народові. 20 лютого 2017 С. присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка» (посмертно) за виняткову мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння укр. народові.

На честь героя названо вулиці та сквери у *Тернополі*, *Києві*, Львові, *Калуші*, *Кам'янці-Подільському*, встановлено меморіал поблизу місця його загибелі. З 2017 у Львові щорічно проводиться Міжнар. конкурс молодих вокалістів ім. В.Сліпака. Життю С. присвячені фільми «Моя війна» (2017) та «Міф» (2018), а також численні твори худож. літератури, музики й образотворчого мист-ва.

Літ.: *Кізлова О.* Помирав на оперній сцені, загинув від кулі в АТО. «Дзеркало тижня», 2016, 1 липня.

Т.С. Шульга.

СЛОБОДЯ́Н Тарас Ігорович (10.12.1982 — імовірно, кін. грудня 2013 — поч. січня 2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Тернопіль*. Закінчив ф-т міжнар. відносин Терноп. нац. екон. ун-ту. 2006—09 працював методистом англомовної програми з міжнар. економіки та туризму при ф-ті міжнар. бізнесу та менеджменту Терноп. нац. екон. ун-ту. Навч. в аспірантурі. Працював у м. *Київ*. Від поч. Євромайдану брав участь у акціях на *майдані Незалежності* в Києві. Наприкінці 2013 зник. Тіло з ознаками катування було знайде-

но у *Сумській області*. Похований. на Микулинецькому цвинтарі у м. Тернопіль.

21 листопада 2014 С. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

І.В. Постольник.

«СЛОБОЖА́НЩИНА», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, сформований у *Харківській області* в червні 2014 (за ін. даними, виконував завдання з охорони громад. порядку ще з квітня). Спеціалізувався на охороні адм. будівель у *Харкові*, контролі блокпостів на межі з *Донецькою областю*. Наприкінці серпня — на поч. вересня 2014 разом із батальйоном *«Харків-1»* брав участь у боях під Волновахою. Перший командир — А.Янголенко. В жовтні 2014 кер-во батальйону звинувачувалось у злочинах проти мирного населення Донбасу (справу закрито). Розформований у вересні 2015 у зв'язку з підозрою в підготовці серії замахів на вбивство. Значна частина бійців поповнили ряди батальйону *«Східний корпус»*. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*).

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

СЛОВ'Я́НСЬК, ОКУПА́ЦІЯ 2014 — тимчасове перебування м. *Слов'янськ* Донец. обл. під контролем збройних підрозділів РФ та сформованих нею загонів бойовиків (12 квітня — 5 липня 2014). 12 квітня до міста проникло незаконне збройне формування без знаків розрізнення на формі (загін спец. призначення «Крим» чисельністю 52 особи на чолі з рос. громадянином І.*Гіркіним*; псевдо — Стрєлков) і захопило міськ. відділ міліції (над ним вивісили прапор РФ), а також місц. підрозділ *Служби безпеки України* і міськраду. Ця подія стала формальним приводом для оголошення *Антитерористичної операції* (АТО) 13 квітня 2014. Перша збройна сутичка між силами АТО та бойовиками сталася вранці 13 квітня.

Загін І.Гіркіна поповнювався місц. мешканцями та рос. «добровольцями» і згодом досяг чисельності більше 1 тис. осіб.

Сили АТО поступово оточували Слов'янськ, відрізаючи його від шляхів постачання зброї з РФ; оточення було завершене до 25 квітня. Було здійснено кілька спроб штурму міста; оскільки бойовики вели вогонь із житлових кварталів, а укр. командування прагнуло уникнути жертв серед мирного населення, ці спроби були безуспішними. Протягом квітня—травня 2014 тривали обстріли та позиційні бої. Після проведення виборів Президента *України* (25 травня) укр. силовики активізували зусилля щодо звільнення міста, однак штурм був призупинений через проголошення режиму односторонього припинення вогню для проведення переговорів у *Донецьку*.

З відновленням 1 липня активної фази АТО незаконні збройні формування почали тікати зі Слов'янська. 5 липня осн. група на чолі з І.Гіркиним вийшла у напрямку *Горлівки* до Донецька. 5 липня Нац. гвардія України увійшла до Слов'янська. Цей день відзначається щорічно від 2016.

Окупаційний режим у місті супроводжувався забороною укр. політ. партій, переслідуванням україномовних людей, які викликали підозру, утисками за нац. та реліг. ознаками, незаконним вилученням майна, незаконними затриманнями, тортурами, численними порушеннями прав людини, запровадження комендантської години. Певний час діяли так звані воєн. стан та військ. трибунал. Завданням «трибуналу» було засуджувати до смерті за мародерство, за його рішеннями були страчені щонайменше 4 особи. Ін. незаконно затриманих цивільних осіб переводили до слідчого ізолятору у Слов'янську. Складна ситуація із водо- та електропостачанням, побутові труднощі, небезпека репресій спровокували потік біженців із міста.

Міська голова Слов'янська Н.Штепа висловлювала підтримку бойовикам і не перешкоджала захопленню міста. 11 липня її заарештували та висунули обвинувачення в посяганні на територіальну цілісність і недо-

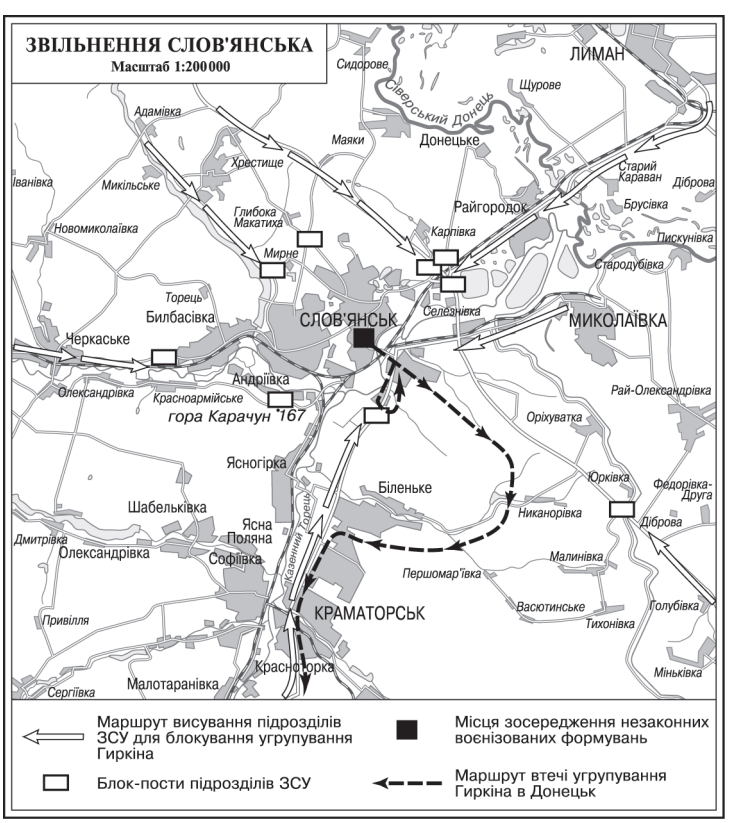

торканність України та створенні терористичної групи чи орг-ції.

Втрати серед цивільного населення за час окупації і бойових дій у Слов'янську становлять 117 осіб загиблими, 198 отримали тілесні ушкодження. Місто зазнало істотних руйнувань, збитки оцінюють у 1,5 млрд *гривень*.

Найважливіші епізоди битви за Слов'янськ відображені в документальному фільмі «Слов'янськ: початок війни».

Літ.: *Серж М.* Хроника гибридной войны. К., 2016; Донбас в огні: путівник зоною конфлікту. Львів, 2017; Доповідь про втрати цивільного населення, руйнування житла та інфраструктури внаслідок збройного конфлікту на сході України. Х, 2018; Місто, з якого почалася війна: на головну роль призначено... . К., 2019.

Т.С. Водотика.

СЛОВ'Я́НСЬКІ ЕТНОГЕНЕТИ́ЧНІ ЛЕГЕ́НДИ 16—17 ст. — гіпотези і теорії в історіографії окремих слов'ян. народів, у т. ч. укр. ранньомодерній історіографії, в яких на рівні міфологічної свідомості, а також тогочасних наук. знань тлумачилося походження праслов'ян. спільноти й окремих слов'ян. етносів. В істор. працях слов'ян. авторів 16—17 ст. опредметнилася притаманна середньовічній анналістиці і літописанню (у т. ч. «*Повісті временных літ*») пояснювальна схема походження різних народів, що опиралася на авторитет Святого Письма. Згідно з нею, після Вавилонського стовпотворіння сини Ноя вирушили із Сеннаарської рівнини в різні сторони світу, зокрема Яфет разом зі своїми нащадками пішли на зх. і пн., поклавши початок народам, які там розселилися, — у т. ч. слов'янським. Тема старозавітних прабатьків слов'ян активно розроблялася в польс. історіографії 16 ст. Таку історіографічну традицію було закладено ще Я.*Длугошем*, який доводив, що серед вихідців із роду Яфета першим прийшов у Європу Алан, а його третій син Негно разом зі своїми чотирма синами став прабатьком слов'ян, причому старший син Негна на ім'я Вандал дав початок полякам. Польс. історики відводили роль прабатьків слов'ян різним бібл. персонажам: *Матвій з Мехова* (1457—1523) вважав, що бібл. родоначальником слов'ян був онук Яфета на ім'я Еліз (син Явана); Б.*Ваповський* (1456—1535) підтримував версію про Мосоха (одного із синів Яфета) як прабатька слов'ян; М.*Бєльський* таку роль відводив Гомеру (сину Яфета) та його синам, котрі стали засновниками сарматів-слов'ян (див. *Сарматизм*), не відкидав він гіпотезу про прабатька Мосоха; М.*Стрийковський* вважав Мосоха слов'ян. «патріархом», який разом із правнуком Ноя Асармотом (Сарматом) прибув у пн. краї, причому від імені останнього дістали назву розселені там народи. Рецепція таких теор. засад польс. історіографії проявилася і в укр. історіографії, зокрема у *Густинському літописі*, творах Пантелеймона Кохоновського, Ф.*Софоновича*, укр. Хронографі за списком Л.*Боболинського*, а також у російській історіографії (твори Т.Каменевича-Рвавського, О.Манкієва та ін.). Критика теорій, згідно з якими слов'яни нібито мали бібл. прабатьків, розпочалася вже в 16 ст. (М.*Кромер*). Серед слов'ян. родоначальників поряд із старозавітними персонажами центр. місце посідали також легендарні Чех, Лех і Рус.

Літ.: *Ulewiez T.* Sarmacja: Studium z problematyki slowiańskiej XV i XVI w. Kraków, 1950; *Мыльников А.С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVII века. СПб., 1996; *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. Біла Церква, 2008; *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.), ч. 1/2. К., 2008.

П.М. Сас.

«СЛО́ВО ПРОСВІ́ТИ» — культурологічна просвітницька щотижнева газета Всеукр. т-ва «Просвіта» ім. Т.Шевченка. Попередником «С.п.» вважається газета «Слово», яка протягом 1989—91 була фактично друкованим органом Т-ва укр. мови ім. Т.Шевченка, проте 1992 змінила спрямування. «С.п.» видається від березня 1993. Спершу друкувалася у Житомирі, а від 1995 — у Києві. Відтоді «С.п.» є центр. органом Всеукр. т-ва «Просвіта» ім. Т.Шевченка. Гол. редактори: А.Журавський (1993—95), Л.Голота (1995—2008, 2009—18), В.Давиденко (березень—листопад 2008), М.Цимбалюк (від 2019). На сторінках «С.п.» друкуються статті та матеріали відомих укр. громадсько-культ. діячів, письменників, митців, культурологів, учених і публіцистів, як-от: Ю.Гнаткевич, І.Дзюба, І.Драч, М.Жулинський, І.Заєць, Ю.Іллєнко, П.Мовчан, О.Пономарів, Д.Степовик, І.Фаріон, І.Ющук, В.Яворівський та багато ін. Публікуються розвідки та матеріали, в яких висвітлюється найширше коло проблем укр. культ., духовного, мистецького, громад., суспільно-політ. життя. Систематично друкуються статті та матеріали культурно-просвітницького спрямування. Газета має розмаїту рубрикацію: «Абетка відомих імен», «Гаряча тема», «Геноцид», «Духовний простір», «З блокнота письменника», «Імпресії», «Культура», «Малі міста України», «Мистецтво», «Мова єдина», «Молода країна», «Музика», «Наша книга», «Неопалима купина», «Освіта», «Очевидець і літописець», «Погляд», «Події, факти, коментарі», «Просвіта», «Родовід», «Свята і традиції», «Суспільство», «Творчий портрет», «Український шлях», «Українці у світі», «Цікаво знати», «Читацьке віче», «Шевченкіана» тощо.

Офіц. вебсайт газети: http://slovoprosvity.org (на ньому також розміщено архів газети від 1995: http://slovoprosvity.org/archive).

Сторінка газети у соціальній мережі «Фейсбук»: https://www.facebook.com/slovoprosvity

Літ.: *Дзюба І.М.* Починаємо з поваги до себе: статті, доповіді [друковані в газеті «Слово Просвіти»]. К., 2002.

О.В. Ясь.

«СЛУГА́ НАРО́ДУ» — укр. політ. партія, офіційно зареєстрована 2 грудня 2017, утворена шляхом перейменування «Партії рішучих змін». Назву отримала від однойменного комедійного серіалу вир-ва «Студії Квартал-95». Першим главою партії був кер. «Студії Квартал-95» І.Баканов.

У січні 2019 партія висунула кандидатом на пост *Президента України* В.*Зеленського*, який за підсумками 2-го туру голосування переміг, отримавши 73,22 %. У травні 2019 головою «С.н.» обраний Д.*Разумков*.

На позачергових парламентських виборах 2019 «С.н.» у багатомандатному виборчому окрузі посіла 1-ше місце, отримавши 43,16 % голосів виборців. На одномандатних округах перемогу здобули 130 кандидатів від «С.н.». Це дало політ. силі мож-

«Депутат — слуга народу». Плакат. Художник Б. Зеленський. 1954.

ливість сформувати правлячу монобільшість у *Верховній Раді України* — вперше в історії незалежної України. Новим очільником політ. сили був обраний нар. депутат О.Корнієнко, оскільки Д.Разумков склав повноваження голови партії через обрання Головою ВР України.

У жовтні 2020 партія взяла участь у місц. виборах та отримала найбільшу кількість депутатських мандатів в обласних, районних, міськ., сільс. та селищних радах. Заг. результат «С.н.» — 6093 депутати та 223 голови об'єднаних територіальних громад. Однак представникам партії не вдалось отримати посаду мера в жодному з обласних центрів чи ін. великих міст.

Офіц. ідеологією політ. сили проголошений «український центризм», що «передбачає відмову від радикальних ідеологій, спрямованих на розкол суспільства».

Офіц. вебсайт партії: http://sluga-narodu.com

Я.В. Борщик.

СМОЛЕ́НСЬКИЙ Віталій Віталійович (05.10.1984—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Фурманка Уманського р-ну Черкас. обл. Останні роки проживав і працював у м. *Київ*. Учасник *Революції гідності 2013—2014.* Загинув від вогнепального поранення у «чорний четвер» 20 лютого 2014, тіло виявили на подвір'ї *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*. Похований у с. Фурманка.

21 листопада 2014 С. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка», 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Віталій Смоленський. Web: http://nebesnasotnya.com/vitalij-smolenskyj.html

С.І. Вергун.

СОБКО́ Сергій Станіславович (н. 11.07.1984) — укр. військовик, командир механізованого батальйону 30-ї окремої механізованої бригади 8-го армійського корпусу, полковник. Герой України (2015). Н. в смт Літин (нині с-ще міськ. типу Він. р-ну Він. обл.). 2001 закінчив Літинську середню загальноосвіт. школу № 2, 2005 — Одес. військ. ін-т Сухопутних військ із відзнакою. Після закінчення ін-ту направлений для проходження подальшої служби у 30-му окрему механізовану бригаду 8-го армійського корпусу Сухопутних військ ЗС України, що дислокується в м. *Новоград-Волинський*, де пройшов шлях від командира взводу гранатометників до командира механізованого батальйону.

2007—08 виконував миротворчу місію у складі нац. контингенту в Косово. Проходив навчання на курсах підвищення кваліфікації за кордоном: вивчення англ. мови (Канада), ведення бойових дій узимку (Норвегія), курси офіцерів-спостерігачів (Німеччина) та підвищений курс офіцерів піхоти (США).

Із 2014 брав участь в *Антитерористичній операції* на Сх. України. 27 липня 2014 батальйонна тактична група під кер-вом С. взяла стратегічний плацдарм Савур-могила. Протягом липня—вересня 2014 підрозділ виконував завдання на території *Луганської області*.

23 березня 2015 «за особисту мужність, самовідданість та високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету і територіальної цілісності України» С. присвоєно звання «Герой України» із врученням ордена «Золота зірка». Нагороджений медаллю НАТО «Non Article V», пам'ятним нагрудним знаком «Воїн-миротворець», нагрудним знаком «Учасник навчань "Перспектива 2012"».

А.О. Науменко.

СОВО́К — термін, який зневажливо оцінює *СРСР* як такий, рад. епоху, а також персоніфіковано — прихильників цінностей рад. режиму чи рад. способу життя; поширився у побуті та інформаційному просторі наприкінці 1980-х — у 1990-ті рр. Згодом також цей термін став політ. інтернет-*мемом*.

Як і у багатьох ін. мемів (*укри*, *укропи*, *ватники* та ін.), його походження дискусійне. Це може бути просто брутальне переінакшення слова «советский» («коли ми пили горілку на дитячому майданчику з дитячих совочків»), а може бути й скороченням від «сов[етская] ок[купация]».

У 2-й пол. 1980-х рр. (доба *перебудови*) та у 1990-х рр. цей термін був широко вживаний ліберальними колами СРСР та пострад. д-в у контексті засудження чи зневаги щодо «консерваторів-реакціонерів». Поняття «совок» вживалося і пізніше (аж до сьогодення), але в контексті політ. конфліктів після 2000 воно позначає переважно саму рад. добу, а персоніфіковано вживається термін «ватник».

Літ.: *Якубова Л.* «Русский мир» в Україні: на шляху до прірви. К., 2018.

К.Ю. Галушко.

СОКА́ЛЬСЬКИЙ КОРДО́Н — умовний термін для означення адм. межі, яка за часів міжвоєн. Польщі відокремлювала *Галичину* (*Львівське воєводство* і *Тернопільське воєводство*) від *Волинського воєводства* і *Холмщини* (колиш. кордон між Рос. імперією та *Австро-Угорщиною*). Назва походить від м. *Сокаль*, розташов. біля цієї межі. Завданням С.к. було припинити політ. і культ. зв'язки між цими укр. територіями. С.к. з огляду на конфесійний поділ до 1944—45 був межею впливів греко-катол. і правосл. церков. Політ. явищем його зробив волин. воєвода Г.*Юзевський*, політика якого була спрямована на виховання у мешканців Волин. воєводства почуття локального патріотизму. С.к. був важливим елементом реалізації принципу регіоналізму — одного з принципів (поряд з індивідуалізацією та селективністю) регіональної політики санаційного режиму Ю.*Пілсудського* (див. також *Санація*). Принцип регіоналізму полягав у застосуванні різних методів нац. політики в окремих областях задля «оздоровлення» політ. й екон. клімату в д-ві. С.к. мав не допустити до зростання на Волині й Холмщині впливів галицьких укр. політ. партій — як поміркованих, так і радикальних (*Організація українських націоналістів* і *Комуністична партія Західної України*), загальму-

В.В. Смоленський.

С.С. Собко.

М. Сокольницький.

вати процеси «українізації». Влада Волин. воєводства заборонила діяльність культурно-освіт. (Т-во «Просвіта» (див. *«Просвіта» (1868—1939)*), *«Рідна школа»* та ін.), громад. (Союз українок), фізкультурних (*«Січ»*, *«Луг»*, «Сокіл» та ін.), екон. (укр. кооперація) установ та орг-цій, які діяли по той бік С.к. Було заборонено поширення укр. книги та преси, що виходила в Галичині («На сліді», «Молодий українець», «Батьківщина», «Червона калина», «Жіноча доля» та ін.).

Створення С.к. не досягло завдань, задля яких реалізовувалося: він сприяв радикалізації укр. політ. життя на Волині та зменшував впливи тих політ. сил, які співпрацювали з польс. адміністрацією. Брак легальних і лояльних до Польщі просвітницьких та госп. орг-цій створював ширше поле для діяльності комуністів і націоналістів, для яких С.к. не становив жодної перешкоди. Галицькі й волин. депутати сейму порушували питання ліквідації С.к., який розділив укр. народ та перешкоджав співпраці між ними, а також поширенню діяльності галицьких орг-цій на волинські землі.

Літ.: *Крамар Ю.В.* «Сокальський кордон» у контексті польсько-українських відносин у міжвоєнний період. В кн.: Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21—22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ, 1996; *Давидюк Р.* «Сокальський кордон» у національній політиці пілсудчиків. «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету», 2006, вип. 10; *Каліщук О.М.* До проблеми сокальського кордону (за матеріалами міжвоєнної преси). «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Львів), 2012, вип. 21: Scripta Manent: ювілейний зб. на пошану Б. Якимовича.

О.М. Каліщук.

СО́КІЛ, археологічна пам'ятка — багатошарове поселення поблизу с. Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. Розташов. на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Дністер. Археол. розкопки проводила Л.Вакуленко 1974—75 і 1977—79, відкрита площа в 5 тис. м^2. Виявлено об'єкти скіф. часу (див. *Скіфи*), *поєнешті-лукашівської культури*, *черняхівської культури*, *райковецької культури* та періоду *Київської Русі*. Найцікавішими виявилися матеріали черняхівського поселення (серед. 3—4 ст.), до якого належать 22 заглиблені житла, 17 госп. і вироб. споруд, 24 ями та 6 вогнищ поза спорудами. Простежений у С. тип жител — напівземлянки з печами-кам'янками — та деякі форми ліпного посуду характерні для наступної ранньосередньовічної к-ри слов'ян.

Літ.: *Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М.* Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. К., 1984.

Л.В. Вакуленко.

СОКОЛЬНИ́ЦЬКИЙ Міхал (Sokolnicki; 28 або 29.09.1760—24.09.1816) — учасник польс. патріотичного руху кінця 18 — поч. 19 ст. Н. в с. Вержея (нині у Шамотульському пов. Великопольс. воєводства, Польща). 1777—79 навч. у Варшавській рицарській школі. 1781—87 подорожував Європою. Після цього служив офіцером в армії *Речі Посполитої* (1787—94), *Легіонах польських* (1800—03, 1806—07), армії *Варшавського князівства* (1808—11), у Великій армії (1812—14). Почав кар'єру підпоручником (1779) і завершив дивізійним генералом (отримав цей чин 1810). Брав участь у російсько-польс. війні (1792; див.: *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), у повстанні під проводом Т.*Косцюшка* (1794), війні проти 2-ї (зокрема у битві при Гогенліндені), 4-ої (зокрема в битві під Пултуськом та облозі Данцигу) та 5-ї (особливо відзначився при взятті та обороні м. Сандомир 1809) антифранц. коаліцій, *Війні 1812* (був поранений у *Бородінській битві 1812*), війні проти 6-ї антифранц. коаліції (зокрема в битві під Лейпцигом та обороні Парижа). У липні—вересні 1812 служив у штабі *Наполеона I*, координував діяльність розвідувального підрозділу. Нагороджений офіцерським хрестом Почесного легіону, командорським хрестом ордену «Віртуті мілітарі».

1789 у Вільно (нині *Вільнюс*) організував Литов. інженерну школу та був її викладачем. 1791 у Саксонії вивчав інженерну справу та гідрографію. 1795—96 перебував у полоні в *Санкт-Петербурзі*. З осені 1797 до весни 1814 (з перервами) жив у Парижі, де увійшов до кола польс. емігрантів. Із 1802 — член Ін-ту Франції, з 1804 — Академічного т-ва наук.

У жовтні 1797 написав памфлет «Думки про Росію» , трактат «Заповіт Петра Великого», який ліг в основу т. зв. Заповіту Петра Великого, що мав переконати франц. уряд у потребі відновлення Польщі як бар'єру проти рос. експансії в Європі. 1811 — на поч. 1812 подав франц. уряду 11 меморандумів, в яких намагався його зацікавити ідеєю відновлення Польс. д-ви в кордонах до 1772, зокрема та схиляв до проведення військ. операцій на пд.-зх. окраїнах Рос. імперії. На поч. січня 1812 був запрошений до співпраці у військ. міністерство. Зокрема, йому доручили укласти рекомендації щодо проведення майбутньої рос. кампанії. 10 лютого 1812 подав Наполеону I «Есе про кілька засобів звільнення Європи від впливу Росії, а разом з нею й впливу Англії», в якому пропонував відродити Річ Посполиту в кордонах до 1772. Разом з цим для захисту відновленої Польс. д-ви від Росії С. запропонував створити на її кордонах низку герцогств: Ливонське-Естонське, Полоцьке, Смоленське, Мстиславське, Чернігівське, Полтавське і *«Наполеоніду»*. Ці держ. утворення мали б подібну до Польщі конституцію, перебували під її *протекторатом*, а їхні уряди мав призначати франц. імператор. Попри те, що пропозиції С. мали певний вплив на плани Наполеона I, всі його меморандуми так і залишилися політ. прожектами, оскільки не збігалися з планами Наполеона I у найголовнішому — питанні відновлення Польс. державності в кордонах до 1772.

З літа 1814 жив у *Варшаві*. Загинув унаслідок падіння з коня під час параду.

Дж.: *Soltyk R.* Napoléon en 1812: mémoires historiques et militaries sur la champagne de Russie … Paris, 1836; *Fabry G.* Campagne de Russe (1812), t. 1—5. Paris, 1900—1903; *Сокольницкий М.* «Исполнено по высочайшему повелению…»: рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки, польским генералом Михалом Сокольницким, с рекомендациями «О способах избавления Европы от влияния России… ». Минск, 2003.

Літ.: *Sokolnicki M.* General Michal Sokolnicki 1760—1815. Kraków—Warszawa, 1912; *Його ж.* Le Testament de Pierre le Grand (Origines d'un pré tendu document historique). «Revue de sciences politiques», 1912, t. 27, N 1; *Ададуров В.В.* Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн: автореф.

дис. ... канд.. істор. н. Львів, 1997; *Бокур Ф.* Польский генерал в свите Наполеона во время русского похода в 1812 г.: Михал Сокольницкий. В кн.: От Москвы до Парижа (1812—1814). Малоярославец, 1998; *Його ж.* Михал Сокольницкий и его записки императору Франции. «Беларускі гістарычны часопыс», 1999, № 2; *Мезин С.А.* Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I. Саратов, 2003; *Безотосный В.М.* Разведка и планы сторон в 1812 году. М., 2005; *Бокур Ф.* Ответственность Польши в русской кампании: трагическое заблуждение Наполеона. В кн.: Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы. Материалы XII Всероссийской научной конференции. Бородино, 6—8 сентября 2004. М., 2005; *Захарчук О.М.* Українська тема в записках польського генерала Міхала Сокольницького. В кн.: Україна дипломатична. Науковий щорічник, вип. 8. К., 2006; *Його ж.* Прожекты польского генерала Михала Сокольницкого и Отечественная война 1812 года. В кн.: Отечественная война 1812 года и российская провинция в событиях, человеческих судьбах и музейных коллекциях: материалы Всероссийской научной конференции. Малоярославец, 2009; *Потрашков С.В.* Тревожное время: юго-западные и южные окраины Российской империи накануне и в начальный период наполеоновского нашествия. В кн.: Отечественная война 1812: Источники. Памятники. Проблемы. Материалы XV Международной научной конференции, 2008, 9—11 сентября. Можайск, 2009; *Ададуров В.В.* Проекти французького, командування стосовно південно-західних земель Російської імперії під час підготовчого та наступального етапів воєнної кампанії 1812 року. «Вісник Львівського університету: серія історична», 2010, т. 45, ч. 2; *Захарчук О.Н.* Волынь в планах польського генерала Михала Сокольницкого. «Минуле і сучасне Волині та Полісся: науковий збірник» (Луцьк), 2012, вип. 41: Україна та Волинь у наполеонівських війнах: матеріали міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11—12 травня 2012 року; *Соколов О.В.* Битва двух империй: 1805—1812. М., 2012; *Захарчук О.М.* Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона I до південно-західних окраїн Російської імперії в 1812 р. «УЇЖ», 2014, № 1; *Промыслов Н.* Французское общественное мнение о России накануне и во время войны 1812 года. М., 2016; *Ададуров В.В.* Деятельность генерала Сокольницкого в качестве «переводчика, отвечающего за специальную службу при Его Величестве» Императоре Наполеоне. (Литва и Беларусь, июнь—август 1812). «Российские и славянские исследования» (М.), 2016, вып. 11; *Його ж.* Наполеоніда на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів, 2018.

О.М. Захарчук.

СОЛО́НІН Марк Семенович (н. 29.05.1958) — публіцист, історик, дослідник *Другої світової війни*, авіац. інженер. Н. в м. Куйбишев (нині м. Самара, РФ). Батько працював технологом на підшипниковому з-ді Куйбишева, мати викладала нім. мову у вишах міста. 1975 відмінно закінчив СШ № 88 і вступив на ф-т літакобудування Куйбишевського авіаційного ін-ту. 1981 захистив з відзнакою дипломний проєкт на тему «Безпілотний літальний апарат багаторазового застосування», після чого 6 років пропрацював конструктором в одному з куйбишевських закритих авіац. КБ. З травня 1988 по серпень 1991 — активний учасник політ. життя Куйбишева (з 1991 — Самара), організатор перших суспільно-політ. клубів і незалежних ЗМІ. Послідовно підтримує рос. демократ. опозицію. У березні 2010 підписав звернення «Путін мусить піти!». 2014—16 опубліковано (на вебсайтах «Ехо Москви» і «Радіо Свобода», в «Новій газеті») кілька публіцистичних статей, присвячених рос. агресії проти України. З березня 2016 живе і працює в Естонії, співвласник і гол. конструктор фірми «Pyroheat OU».

Дослідження в галузі історії присвячені переважно аналізу подій 1941 на радянсько-нім. фронті, поясненню причин поразки Червоної армії, критиці сталінізму. Розвинув концепцію В.*Суворова* про превентивну війну А.*Гітлера* проти Й.*Сталіна*, спростував низку міфів про раптовий, віроломний напад Німеччини на *СРСР*, неготовність Червоної армії до війни. Оригінальний публіцистичний стиль викладу насиченого фактами і стат. даними матеріалу, неочікувані висновки сприяли надзвичайній популярності його книг. На 2010 їх заг. сукупний тираж перевищив 250 тис. прим. У РФ його праці зараховують до наук. ревізіонізму, а автора звинувачують у фальсифікації історії. Перші тексти з історії II світ. війни були написані й опубліковані методом *«самвидаву»* 1983—85. З 1988 публікації на цю тему стали регулярно з'являтися в самарських обласних газетах. 1989 почав працювати над книгою про причини нищівних поразок рад. військ на поч. Німецько-рад. війни 1941—45. Роботі над написанням книги передувала велика пошукова робота в архівах. Написання книги тривало 4 роки. З 2003 почався пошук вид-ва. Тоді 32 рос. і 14 укр. вид-в відмовилися друкувати книгу. Згоду дала тільки Видавнича фірма «Відродження» у *Дрогобичі* (її дир. І.Бабик — колега С. з роботи в аерокосмічній пром-сті).

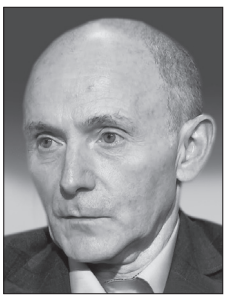

М.С. Солонін.

Перша книга «Бочка і обручі, або Коли почалася Велика вітчизняна війна?» в авторській редакції вийшла великим на той час накладом 6 тис. прим. та була швидко розкуплена. Після цього рос. вид-во «Яуза» погодилося перевидати книгу під ін. назвою «22 червня, або Коли почалася Велика вітчизняна війна» та з ред. правками й обмеженнями. Успіх книги надав С. можливість з кінця 1990-х і до осені 2013 займатися науково-істор. дослідженнями в архівах *Москви*, Подольська (місто Моск. обл., РФ) і Фрайбурга (Німеччина). Автором написано й видано (в Росії та за її межами — в Україні, Естонії, Литві, Польщі, Чехії, Румунії, Болгарії, Німеччині) 7 книг і кілька десятків статей. Книга «22 червня...» з весни 2005 була перевидана понад 10 разів.

Кожна з книг С. становить наук. монографію, вичерпно описує конкретне питання історії II світ. війни, містить численні посилання на документи, наповнена величезною кількістю фактичної інформації про військ. планування, хід бойових дій, товщину танк. броні, калібри артилер. гармат; споряджена авторськими картами-схемами бойових операцій рад. і нім. військ. Історія II світ. війни у роботах С. перетворюється на систему приголомшливих питань, відповіді на які автор шукає разом із зацікавленим читачем. Саме чіткість і ясність авторської позиції, «проблемний підхід» до викладу матеріалу є гол. особливістю істор. досліджень С.

Гол. тема досліджень — питання про те, чому сталінська імперія, яка тривалі роки готувалася до війни з напруженням усіх ресурсів, озброївши свою сухопутну армію та авіацію (найчисленніші в Європі і світі) величезною кількістю новітнього озброєння, зазнала влітку 1941 нищівної поразки. Запропоно-

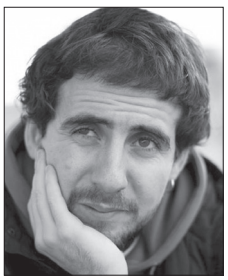

Б.З. Сольчаник.

вана автором відповідь полягає в тому, що гол. причина воєн. катастрофи 1941 перебуває поза сферою проблем тактики, стратегії, техніки озброєнь, «раптового нападу» тощо. СРСР та його збройні сили не були готові до війни в морально-політ. плані. Попри всю позірну кількісну міць Червоної армії і грандіозну за масштабами матеріально-тех. підготовку ця армія виявилася нездатною вести важку, що вимагає великих жертв, війну, оскільки люди, які утворювали цю армію, в більшості не бажали жертвувати життям у сутичці за перерозподіл світу між Й.Сталіним і А.Гітлером. Це виявилося в масовому дезертирстві, здачі в полон противнику, втраті озброєння на полі бою. Фактично влітку 1941 на полях битв зустрілися не дві армії, а організовані та працюючі як налагоджений годинниковий механізм збройні сили гітлерівської Німеччини, з одного боку, і майже некерований озброєний натовп (армія, що розпалася як бочка, з якої зняли обруч) — з другого. Цей висновок у роботах С. доводиться досконалим — по днях і годинах — розбором ходу бойових дій початку війни, скрупульозним аналізом структури втрат особового складу та озброєнь Червоної армії.

При цьому концептуально студії С. перебувають у парадигмі «Великої вітчизняної війни»; деяким твердженням (включно з «українськими питаннями») притаманні суб'єктивізм і вибірковість фактів.

Персональний вебсайт дослідника: http://www.solonin.org

Праці.: Бочка и обручи, или Когда началась Великая отечественная война? Дрогобыч, 2004; 22 июня, или Когда началась Великая отечественная война? М., 2005; На мирно спящих аэродромах. М., 2006; 23 июня: «день М». М., 2007; 25 июня: глупость или агрессия? М., 2007; СССР—Финляндия: мозгоимение: фальшивая история Великой войны. М., 2008; От мирного договора к войне: правда Виктора Суворова: новые доказательства. М., 2008; Нет блага на войне: сборник статей. М., 2010; Новая хронология катастрофы. Одесса—К.—М., 2010; Другая хронология катастрофы: 1941. М., 2011; Июнь 41-го: окончательный диагноз. М., 2013.

Т.В. Пастушенко.

СОЛЬЧА́НИК Богдан Зиновійович (25.07.1985—20.02.2014) — історик, соціолог, громад. діяч, учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Старий Самбір*. Під час навчання у школі був переможцем Всеукр. олімпіади з історії (2001). Закінчив істор. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І.Франка (2002—06), навч. у Міждисциплінарному центрі магістерських програм із соціології та культурології (2006—08). 2008—12 брав участь у докторській програмі «Graduate School for Social Research» Польс. АН (отримав грант для навчання від «Higher Education Support Program»). З 2013 працював у Варшавському ун-ті над дис. на тему: «Виборчі практики в малому західноукраїнському місті 1965—2006 рр.». Учасник кількох сесій літніх шкіл Осередку досліджень антич. традиції при Варшавському ун-ті; міжнар. конференцій, соціологічних форумів в Україні, Польщі, Литві; кількаразовий стипендіат польс. фундацій та мін-ва нац. освіти Польщі; співорганізатор Лаврівської літньої школи для студентів програми Міжінституційних індивідуальних гуманітарних студій (Лаврівський монастир, с. Лаврів Львів. обл.). Останні роки викладав нову та новітню історію в *Українському католицькому університеті* у *Львові*.

Досліджував проблеми пострад. ідентичності та політ. влади посткомуніст. сусп-в у Центрально-Сх. Європі, займався інтерпретацією рад. історії, вивченням стратегій і практик людей у тогочасних інституційних рамках, поясненням феномену «homo sovieticus».

2004—05 брав участь у Громад. кампанії «Пора», *«Помаранчевій революції» 2004* у *Києві*. З початком *Революції гідності 2013—2014* кілька разів приїздив до Києва, брав участь у львів. Майдані. Загинув від кулі снайпера в «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві.

Похований у м. Старий Самбір. На фасаді будівлі місц. школи та будинку, де проживав герой, на його честь встановлено меморіальні дошки, перейменовано одну із вулиць міста, його ім'я надано школі. 2014 видано збірку його віршів «Кухні мого покоління». 21 листопада 2014 С. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України», 2016 — Почесною грамотою глави УГКЦ митрополита Святослава (Шевчука). Із 2014 на Львівщині щорічно проводиться обласний турнір юних істориків ім. Б.Сольчаника. 2016 в Укр. катол. ун-ті на його честь засновано іменну стипендію. Із 2017 громад. об'єднанням «Родина Героїв Небесної сотні» та укр. випускниками Кембриджу й Оксфорду реалізовується тревел-грант ім. Б.Сольчаника.

Праці і тв.: Кухні мого життя. Львів, 2014; Нереалізоване право: спроба оцінки «втрат» у явці виборів в день голосування 31 жовтня 2010 року у Львові. «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», 2014, № 3.

Літ.: Пам'яті Богдана Сольчаника. «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», 2014, № 1; Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; Богдан Сольчаник. Web: http://nebesnasotnya.com/bogdan-solchanyk.html; Богдан Сольчаник. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/богдан-сольчаник; Сольчаник Богдан. Web: http://ukraine-history.ucu.edu.ua/solchanyk-bohdan

В.І. Милько.

СОСНО́ВИЙ Степан Миколайович (23.03.1896—26.03.1961) — агроном-економіст, автор першого дослідження подій *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. Н. в с. Різдвянське (нині смт Сиваське Генічеського р-ну Херсон. обл.) в сел. родині. Разом із братом Тимофієм рано залишилися сиротами. 1910—13 навч. в Лук'янівській нижчій с.-г. школі поблизу м. *Каховка*, 1913—18 — Харків. середньому с.-г. уч-щі, отримав звання агронома. 1919—23 студіював у Харків. с.-г. ін-ті. Отримав кваліфікацію агронома-організатора. Паралельно навчанню з лютого 1919 по лютий 1923 працював у відділі організації Вукоопспілки. У березні 1921 — березні 1925 обіймав посаду агронома-організатора у відділі організації госп-ва наркомату земельних справ УСРР. Упродовж 1920-х рр. написав кілька стат. статей, в яких досліджував аспекти оренди землі в Україні за часів *нової економічної політики*, оптимальної організації польових робіт. З лютого 1925 по жовтень 1929 — старший інспектор с.-г. секції наркомату робітничо-сел. інспекції України. Від 1926 по 1928 — аспірант Харків. с.-г. ін-ту під кер-вом акад. В.*Левитського*, став співавтором колективної монографії «Очерки

по технике крестьянского полеводства на Украине в 1924—1925 году» (ЦСУ України, 1929). Із грудня 1929 по 31 січня 1932 працював наук. співробітником відділу організації при Укр. НДІ економіки й організації госп-ва, суміщаючи ці обов'язки з посадою професора Харків. ін-ту організації території. Звільнився після звинувачень від колег в «антимарксистських ухилах». Від лютого 1932 обіймав посаду агронома-каучуковода в Каучукпромхозі № 6 Акімовського р-ну Запоріз. обл. Паралельно з квітня 1932 до лютого 1934 — економіст-плановик у держ. тресті «Укркаучуконос». У квітні—жовтні 1936 — в. о. старшого агронома в Каучукпромхозі № 16 Велико-Бурлуцького р-ну Харків. обл. У жовтні 1936 — серпні 1939 працював гол. агрономом Дніпровської контрактаційно-заготівельної контори «Союзроткаучук» у *Дніпропетровську*. Із серпня 1939 до 30 жовтня 1941 працював агрономом-семеноводом, а потім — гол. агрономом Харківсько-Полтав. контрактаційно-заготівельної контори тресту «Союзросткаучук» у *Харкові*.

Після захоплення гітлерівцями Харкова залишився в місті, 24 листопада 1941 влаштувався на роботу в Харків. обласну земельну управу. З 1 грудня 1941 по липень 1943 очолював економіко-стат. відділ. Цей структурний підрозділ координував процеси товарного забезпечення Харкова, здійснював облік та аудит людських і матеріальних ресурсів у ході реалізації аграрних перетворень у межах Харків. обл., збирав дані й укладав регулярні стат. звіти, які надсилав нім. командуванню, тощо.

У червні—липні 1942 як консультант і член «Просвіти» долучився до організації виставки «Україна у совєцькому ярмі», відкритої в Харкові 8 листопада 1942. Передав організаторам виставки стат. відомості щодо подій колективізації та Голодомору 1932—33, складені й обґрунтовані особисто. Водночас із вересня 1942 по січень 1943 на шпальтах щотижневих номерів газ. *«Нова Україна»* було опубліковано шість його статей із нищівною критикою політики більшовиків на селі.

На окрему увагу заслуговує стаття «Правда про голод на Україні в 1932—1933 роках», надрукована 8 листопада 1942. У ній автор називає голод, організований більшовиками в Україні, «штучним». Його мета, на думку С., полягала у бажанні Кремля примусити укр. селян працювати в колгоспах. С. довів неприродний характер голоду, здійснивши розрахунок співвідношення між урожайністю (валовим збором злакових к-р) та зерновими потребами населення України. Порівнюючи стат. дані з ін. роками, включно із неврожайними, він стверджував, що в Україні було достатньо збіжжя від врожаю 1932, щоби прогодувати населення і навіть худобу. С. наполягав, що природно-кліматичних факторів, які спричинили неврожай і могли би спричинити голод 1932, не існувало. Вчений наголошував, що надмірний план хлібозаготівель став убивчим чинником для селян, адже для його виконання в них вилучили все до останньої зернини.

Харків. агроном-економіст вважав, що ініціатором колективізації в *СРСР* та гол. винуватцем голоду був Й.*Сталін*. Використавши формулу складних відсотків, оперуючи даними перепису 1926 та низки відкритих статистично-екон. збірників 1930-х рр., він першим з укр. науковців зробив спробу приблизного обрахування жертв Голодомору. Згідно з його даними, внаслідок цієї трагедії в Україні померли 4,8 млн осіб, що становило приблизно 18 % тогочасного населення УСРР. Щоби підкреслити масштабність такого розміру втрат для України, він порівняв його з відсотком втрат населення Індії під час перманентного голоду з 1769 по 1800, а також із масовими жертвами *Першої світової війни* 1914—18, наголошуючи, що відсоток втрат населення в Україні 1932—33 був значно вищим.

Де-факто С. став фундатором кліометричного методу аналізу Голодомору, цифрові показники якого у подальші роки стали науково-теор. підґрунтям уточнення та спростування заг. демографічних утрат України в період сталінської колективізації. Підкреслюючи масштаби таких утрат для України, він спробував вирахувати щомісячну, щоденну, щохвилинну та щосекундну динаміку смертей унаслідок жорстокого вбивства голодом укр. народу — фактично геноциду.

Оцінка С. втрат населення України 1932—33 загалом базується на розрахунку очікуваної чисельності населення України на поч. 1939 за умови відсутності голоду та її порівнянні з офіц. чисельністю населення за переписом 1939. При цьому С. у розрахунку закладає гіпотезу нульової міграції та щорічного природного приросту населення у 2,36 %, послуговуючися при цьому формулою складних відсотків для розрахунку щорічного абсолютного приросту населення. Тобто до базової чисельності населення за переписом 1926 додавався природний приріст, який в абсолютному вияві щороку був більшим, ніж у попередньому році. Отримана різниця між очікуваною й фактичною чисельністями населення України на поч. 1939, за розрахунками С., становила 7,5 млн осіб, проте, як зазначає дослідник, «це не значить, що в 1932—33 роках загинули всі 7,5 мільйонів». Сукупну цифру він розкладає на дві складові, стверджуючи, що «із загальної кількости зумовленої голодом нестачі населення в 7,5 млн людей 4,8 млн загинуло з голоду (1,5 млн у 1932 році і 3,3 млн в 1933 році) і 2,7 млн — зменшення внаслідок зниження приросту населення після голоду».

Вищезазначені цифри втрат від голоду було отримано таким чином. Втрати за 1932 в 1,5 млн осіб розраховано як різницю між чисельністю населення на поч. 1933, яка могла би бути за умови нормального природного приросту упродовж 1932, та офіц. чисельністю населення на поч. цього року, опублікованою в одному зі стат. довідників. Втрати за 1933 у 3,3 млн є різницею між цифрами чисельності населення на поч. 1934, а саме: очікуваної, шляхом додавання до офіц. цифри на поч. 1933 р. $^3/_4$ нормального природного приросту, з одного боку, та тією, яку С. вважав фактичною і отримав шляхом розрахунку від бази перепису 1939, — з іншого.

Віддаючи належне започаткованій роботі С., зазначимо, що його оцінка спиралася, по-перше, на вкрай обмежену інформацію за відсутності детальних стат. даних за 1930-ті рр.; по-друге, осн. гіпотеза про збереження щорічного природного приросту населення у 2,36 % упродовж міжпереписного періоду є малоймовірною, оскільки такий

приріст спостерігався в Україні 1924—26, але надалі знижувався і не міг зберігатися на такому рівні навіть за умови відсутності голоду. До того ж застосування формули складних відсотків призводить до збільшення абсолютних обсягів щорічного приросту населення, що у підсумку завищило очікувану чисельність населення на поч. 1939 і відповідні цифри втрат населення.

Разом із тим кількісні показники втрат унаслідок Голодомору, визначені С., надалі використовували укр. дослідники й політики. Причому політики здебільшого охоче використовували і досі послуговуються сукупною цифрою у «7 мільйонів людей», не пояснюючи її складових та ігноруючи тезу С. про те, що «... число загиблих безпосередньо від голоду буде, як про це сказано раніше, близько 4,8, можливо 5 млн людей». Сьогодні дискусії щодо кількості жертв, методик обрахунків та достовірності джерельної бази тривають. Незалежно від результату вони є свідченням надзвичайно глибокого опанування істориками і демографами проблематики Голодомору.

1943—44 зазначена стаття С. була передрукована окремими газетами. До серед. 20 ст. історико-демографічне дослідження С. не було відоме широкому загалу. І лише 2 і 5 лютого 1950 його надрукувала емігрантська газ. *«Українські вісті»*, що виходила у м. Новий Ульм (Німеччина), який був осередком українців, що отримали статус переміщених осіб. Того ж року статтю опублікували окремою брошурою. 1953 у скороченому та дещо зміненому вигляді і з числом «5,8 мільйонів безпосередніх втрат» вона з'явилася в англ. перекладі у 1-му томі збірника документів і свідчень про масове знищення укр. народу («The Black Deeds of the Kremlin»).

Доля С. у повоєнні роки була трагічною: 21 лютого 1950 його заарештували. Після нетривалого розслідування 27 травня 1950 обласний суд Ізмаїльської обл. засудив С. до 25 років виправно-трудових таборів. Йому інкримінували: колабораціонізм, членство в націоналістичній орг-ції «Просвіта», надання матеріалів при організації виставки «Україна у совєцькому ярмі» та написання 6 статей антирад. змісту для окупаційної газ. «Нова Україна». Покарання відбував у виправному таборі неподалік залізничної ст. Шексна Вологодської обл. РРФСР. 28 серпня 1956 його звільнили, 11 квітня 1958 судимість було знято.

П. у м. *Київ*.

Праці: Нариси з техніки селянського рільництва. Х.., 1926; Оренда землі на Україні. Х., 1926; Аренда земли на Украине в 1923—1926 гг. (по материалам НК РКИ и ЦСУ). «На аграрном фронте», 1927, № 8/9; Райони спеціалізації сільського господарства України (статистично-економічна характеристика). В кн.: Спеціялізація сільського господарства України (районування). Х, 1931; «Що дали большевики українському селянству: знищення худоби та засобів виробництва — основи селянської незалежності». «Нова Україна», 1942, 13 вересня; «Що дали большевики українському селянству: організація голоду як засобу тероризувати селянство та примусити його працювати в колхозах». Там само, 1942, 20—27 вересня; «Правда про голод на Україні в 1932—1933 роках». Там само, 1942, 8 листопада; «Що дали большевики українському селянству: відрізки від садиб і зселення з хуторів». Там само, 1942, 8 листопада; «Що дали большевики українському селянству: совєцькі МТС — знаряддя закріпачення селянства». Там само, 1942, 29 листопада; «Що дали большевики українському селянству: створення великого механізованого господарства та якою ціною воно відбулося». Там само, 1943, 24 січня; Правда про голод в Україні в 1932—1933 рр. «Українські вісті», 1950, 2—5 лютого; Правда про голод в Україні 1932—1933. Новий Ульм, 1950; The Truth about the Famine. В кн.: The Black Deeds of the Kremlin: A White Book, vol. 1 Toronto, 1953.

Дж.: Архів Одеського обласного управління Служби безпеки України, спр. 022649.

Літ.: *Сергійчук В.* Український здвиг, т. 5. К., 2005; *Соловей Д.* Сказати правду: три праці про Голодомор 1932—1933 років. К., 2005; *Кульчицький С.* Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К., 2008; *Салтан О.* Історична цінність дослідження агронома-економіста С.Соснового у висвітленні подій Голодомору на шпальтах газети «Нова Україна». «Студії Голодомору / Holodomor Studies», 2018, № 1; *Його ж.* Штрихи біографії Степана Соснового — першого українського дослідника подій Голодомору 1932—1933 рр. 2019 [рукопис]. Особистий архів О.Салтана; *Його ж.* Степан Сосновий був автором першого комплексного дослідження Голодомору. «Свобода», 2021, 8 січня (http://svoboda-news.com/svwp/wp-content/uploads/current-pdf/Svoboda-2021-02.pdf).

Б. Клід, О.М. Салтан.

СОЦІОЛО́ГІЯ (від лат. societas — суспільство, соціум і грец. λόγος — слово, поняття, наука; буквально — наука про суспільство) — наук. дисципліна, що вивчає соціальну реальність сусп-ва. Із позиції цього визначення випливає, що об'єктом С., у межах якого розгортається й еволюціонує її предметне поле, виступає соціальна реальність сусп-ва як заг. продукт статусних взаємодій людських індивідів та їхніх груп. Цю реальність утворюють соціальні процеси та явища, цінності й норми, дії і вчинки, значимі в контексті сусп. універсуму, насичені певними смислами і позначувані мовно-культ. кодами. Як сукупність усі вони й становлять предмет С., який постійно тематизується через дослідницьку практику, а тому гносеологічно диференціюється і деталізується. Чинником розвитку С. є те, що її предмет — соціальна реальність — історично трансформується і змінюється разом із сусп. розвитком, а отже трансформуються традиційні й виникають нові дослідницькі практики, методології, способи інтерпретації і теоретизування в С., постійно актуалізуючи спроможність соціальних дослідників реконструювати образи соціальної реальності і трансформувати соціальні проблеми в наук. проблеми. Зв'язок тут двоякий: пізнаючи та реконструюючи плинну соціальну реальність, соціологи водночас досліджують і розвивають предмет С., і навпаки.

У період свого конституювання із серед. 18 ст. в Європі С. прагнула відповідати класичним канонам природничих наук. зокрема фізики. С. як позитивне знання про сусп-во, «соціальна фізика» (за виразом О.*Конта*) повинна бути позбавлена будь-яких домішок міфології, релігії та ідеології. Водночас С. навіть в її істор. розумінні мала свою особливість, що відрізняла її від природничих наук і від їх класичного канону науковості. У розуміння соціальної реальності залучена позиція соціального дослідника зі своїм суб'єктивним соціальним досвідом, соціокульт. та статусною позицією, системою цінностей. У цьому відношенні С. є некласичною наук. дисципліною. Некласичність С. слід розуміти також і в тому сенсі, що, попри використання в С. наук. пізнавальних підходів, канони струк-

турної організації і дослідницькі стандарти класичних природознавчих наук залишаються для неї недосяжним еталоном. Сучасна С. не становить чітко впорядкованої системи знань, а є швидше їх комплексом, який динамічно змінюється вслід за плинною соціальною реальністю та дослідницькими практиками.

У глобально-світ. масштабі С. не концентрується навколо єдиного інтелектуального центру. 16-й Всесвіт. соціологічний конгрес (Дурбан, Південно-Афр. Республіка, 2006) засвідчив, що у світ. соціологічній науці та співтоваристві соціологів відбуваються стрімкі інституціональні та професійно-інтелектуальні зміни. Провідними ще залишаються європ. та амер. соціології, але в сучасний період стрімко розвиваються як самостійні австралійська, інд., бразильська, рос., афр. С.

Мультипарадигмальність С. — це багатоманіття її дослідницьких напрямів, підходів і наук. шкіл, котрі з позиції певних методологій, застосовуючи ті чи ін. пізнавально-дослідницькі технології та спираючись на спеціально розроблений понятійний апарат, вивчають соціальні процеси та явища. Школи й парадигми можуть не лише доповнювати одна одну, а й конкурувати між собою. Мультипарадигмальність теж свідчить про плюралістичний характер С., який ґрунтується на розширенні її предметної області, пізнавальних можливостей, дослідницьких практик і масштабів дисциплінарного дискурсу. Оскільки парадигм у С. багато, то найчастіше їх подають групами, виділяючи кілька гол. типологій: 1) макропарадигми позитивістської С. (вивчення соціальних спільнот, інститутів, соціальної структури сусп-ва, заг. закономірностей людської поведінки тощо); 2) мікропарадигми інтерпретативної С. (вивчення та потрактовка індивідуальної людської поведінки — акторів соціальної дії); 3) штеративні парадигми (парадигми заг. С.): реалізуючися на ґрунті різних теоретико-методологічних підходів (діяльнісного, ціннісно-оцінкового, антропологічного, структурального, феноменологічного та ін.), вони стикують або з'єднують різнорівневі соціологічні знання, утворюючи їхні системи або комплекси; 4) парадигми постмодерністської С. розробляються на основі вивчення проявів соціальної реальності, пов'язаних із процесами та явищами самоорганізації, хаосу, невизначеності, багатоваріантності, альтернативності, ризику, розривів тощо. Ці парадигми нерідко містять не лише соціологічні, а й несоціологічні (з ін. наук) знання, певним чином з'єднуючи їх; 5) парадигми постструктуралістської С. запроваджуються на основі уявлень про те, що соціальний світ структурується засобами мови, мовлення, які містять знання як коди певного типу к-ри, внаслідок чого виникає можливість зображувати і «прочитувати» соціальний світ як певний смисловий текст.

Термін «соціологія» для позначення нової соціально-філос. науки впровадив у наук. обіг франц. філософ (він же й першосоціолог) О.Конт (1798—1857), видавши свою 6-томну працю «Курс позитивної філософії» (1830—42). Він запропонував дефініцію соціології як «науки про суспільство». Таке визначення нової на той час наук. дисципліни цілком відповідало проєкту С., розроблюваному О.Контом, а саме філос. С. як п'ятої, вершинної, що інтегрувала в собі попередні знання, частини філософії.

Відмежування С. від філософії спричинило глибокі епістемологічні, методологічні, дисциплінарні наслідки, що не могли не вплинути на її заг. становище і статусні характеристики. Зокрема, С. набула функцій заг. настановної дисципліни стосовно конкретних соціальних наук, розкриваючи для них найсуттєвіші ознаки соціальної реальності та пропонуючи канони її інтерпретації. Вона забезпечує їх наук. картиною соціального світу, визначаючи значною мірою їхній теор. зміст і перспективи розвитку. Відійшовши певною мірою від філос. теорії, С. стимулює розвиток соціальної теорії (однією з форм якої виступає) через свою участь у міждисциплінарному синтезі, який розширює фундаментальні засади цієї теорії та можливості їх рефлексії.

Як наука С. поділяється на теор. та емпіричну частини, які історично формувалися порізному. Першою виникла теор. С. вслід за початковими варіантами соціологічного мислення, яке продукували деякі представники ін. наук (філософи, історики, юристи, економісти, природознавці та ін). Однак генетично базовим для С. було все-таки досоціологічне мислення: буденний «здоровий глузд» та його інтелектуальний досвід, художня образність, філос. рефлексія. Остання, особливо у тих формах соціально-філос. мислення, що їх синтезували О.Конт і Г.*Спенсер* (1820—1903), мала найістотніше значення, бо саме на цьому ґрунті безпосередньо і з'явилася теор. С. Історики теор. С. вважають, що у своєму становленні й розвитку вона пройшла такі етапи: протосоціологічний — від перших знань людини про свій соціальний світогляд 1830—40-х рр., коли в Зх. Європі виникла С.; етап класичної С. — 2-га пол. 19 ст. — 1-ша пол. 20 ст.; етап сучасної С. з її новітнім періодом, що почався в 1970—80-х рр. і продовжується до наших днів. За ін. поділом, коли критерієм береться тип заг. методології, теор. С. пройшла класичний, некласичний і постнекласичний періоди.

Емпірична С. пройшла такі етапи: емпіричної досоціології (Англія і Німеччина 17—18 ст.); емпіричної орієнтації засновувачів С. (серед. 19 ст.); перших класичних емпіричних досліджень (кінець 19 — поч. 20 ст.); період між світ. війнами (1920—30-ті рр.); перші десятиліття після *Другої світової війни* (бурхливий розвиток емпіричних досліджень); сучасний етап. Теор. та емпірична соціології остаточно з'єдналися наприкінці 19 — на поч. 20 ст., утворивши дисциплінарну цілісність, що ґрунтується на умоглядних і конкретно-емпіричних методах вивчення соціальної реальності. З точки зору внутр. організації знань С. має трирівневу структуру: емпіричні мікротеорії, теорії «середнього рівня», макротеорії. Теорії «середнього рівня» виступають нерідко оформленими як галузеві соціології (С. моралі, С. права, С. знання, С. мист-ва тощо), що особливим чином моделюють предмет С.

Упродовж останніх років формується четвертий структурний «поверх» соціологічного знання — мегарівень, або рівень глобальної (міжнар.) С. Він охоплює вивчення відносин між д-вами, сусп-вами, народами, націями, а в цілому — усього соціального світу (або великомас-

штабних його регіонів), які (відносини) складаються внаслідок посилення процесів *глобалізації*. Виникають об'єднання д-в, країн, сусп-в, народів (типу *Європейського Союзу*, *Співдружності Незалежних Держав*, *Організації Об'єднаних Націй*), позначуваних термінами «надсуспільство», «глобальне суспільство», «планетарне суспільство». Для С. вивчення цих агрегатних утворень пов'язане з появою складних теоретико-методологічних проблем, що стосуються її гносеологічного потенціалу.

Пізнавальний процес у С. надзвичайно складний і суперечливий, і цією обставиною теж пояснюється відносно пізня поява даної науки. Соціальна реальність відзначається латентним характером і ніколи не набуває емпірично фіксованих форм свого існування. Відтак до неї не можна застосувати емпіричних методів дослідження, вступити із нею у прямий дослідницький контакт. Напряму досліджується та реальність, яка транслює або виражає через себе реальність соціальну. На основі отриманої інформації про неї, а також соціального досвіду соціолог умоглядним шляхом конструює концепт об'єкта соціальної реальності та конституює його як дійсний об'єкт цієї реальності. Отже, знання про нього може бути лише умоглядним та імовірнісним, яке свідчить про те, що С. — «неточна» наука. Крім того, вона є не так відображувальною (рефлексивною) і репрезентуючою, як маркерною (позначаючою) наукою.

Укр. С. є складовою європ. і світ. С. Усталеним підходом щодо істор. періодизації формування та розвитку вітчизн. С. є виокремлення протосоціологічного, академічного, ранньорад., рад. та сучасного періодів. Досить продуктивний період соціологічних зачинань на рубежі 19—20 ст. пізніше перервався, безперервна істор. традиція соціологічного знання не була сформована. Розрив та занепад вітчизн. соціологічної традиції характерні для рад. періоду 1930—50-х рр.

На переломі 19—20 ст. — у період, коли в Європі С. ствердилася як наук. дисципліна, — укр. сусп. думка активно сприймала соціологічні ідеї того часу. М.*Грушевський* у праці «Початки громадянства, або генетична соціологія» (Відень, 1921) популяризував та адаптував ідеї європ. С., зокрема О.Конта, Е.*Дюркгейма* і В.Вундта. Соціологічні ідеї та підходи розвинулися також у творчості М.*Драгоманова* (ідеї політ. соціології), С.*Подолинського* (розвиток марксистських соціологічних підходів до соціальних аспектів вироб. діяльності, сусп. стратифікації та соціальної мобільності), Б.*Кістяківського* (соціологічні ідеї правової д-ви та права), В.*Липинського* (теорія еліт та вчення про класократію), А.Звоницької (теорія конфліктів і концепція соціального зв'язку), М.Потебні (соціолігінгвістика), М.*Слабченка* «теорія єдиного процесу» та ін. Історія укр. суспільствознавства означена також вагомими здобутками у сфері *етнології*, зокрема представленими у творчості вітчизн. учених М.*Зібера*, М.*Сумцова*, Макс.*Ковалевського*, Ф.*Вовка*, К.*Грушевської*.

Особливість істор. розвитку укр. С. (принаймні в соціологічних підходах М.Драгоманова, М.Грушевського, В.Липинського та М.Шаповала) визначається її підвищеною дослідницькою увагою до політ. сфери, зокрема щодо питань обґрунтування права *нації української* на нац. самоідентифікацію та державність, проблем взаємин сусп-ва, громади та громадянина, соціологічних проблем *еліт*. Водночас істор. трансформація від національної до універсалістської парадигми розвитку соціальних наук, зокрема С., певною мірою пояснює також і теор. труднощі укр. соціальних учених. Зумівши пристосувати до власних досліджень соціологічну методологію, вони постали перед складністю використання теор. моделей, створених для вивчення модерних сусп-в, а отже, за логікою розвитку соціологічної науки того часу, змушені були орієнтуватися здебільшого на міждисциплінарні та етногр. дослідження.

Перша вітчизн. спеціалізована соціологічна інституція — Український соціологічний інститут — була заснована М.Грушевським 1919 у *Відні*. Згодом М.Шаповал 1924 заснував у Празі (*Чехословаччина*) ін. соціологічний ін-т — Укр. ін-т громадянства. Наук. праці та соціологічні ідеї М.Грушевського, М.Шаповала та їхніх колег ще й досі не сповна ввійшли у вітчизн. соціологічну спадщину і не введені ще достатнім чином у наук. обіг сучасної укр. С.

Ранньорад. період історії вітчизн. С. позначився спробами інституціоналізації її як наук. дисципліни, а також поступовим згортанням соціологічних зачинань у процесі трансформації соціологічного знання від парадигм зх. позитивізму та неокантіанства до марксистсько-ленінської соціальної доктрини. У цей період відбувались утвердження та активна популяризація доктрин істор. матеріалізму, який підмінив собою теор. С. Розвивалася й рад. статистика, яка витісняла емпіричну С. Одначе ще майже десятиліття (протягом 1920-х рр.) С. в рад. Україні все ж таки виборювала визнання, розвиваючись у двох паралельних напрямах: соціологічно орієнтоване суспільствознавство, представники якого робили спроби організаційно інституціоналізувати європ. класичну соціологічну традицію в Україні, та марксистська С., яка в цей період все ж ще не остаточно ототожнювалася з істор. матеріалізмом. І хоча намагання М.Грушевського перевести Укр. соціологічний ін-т із Відня до *Києва* не були успішними, одначе в країні в період з кінця 1920-х до поч. 1930-х рр. створилася мережа перших соціололічних осередків. Серед них — секція методології та соціального обґрунтування історії при *Науково-дослідній кафедрі історії України при ВУАН* під кер-вом О.*Гермайзе*, яка працювала за планами Укр. соціологічного ін-ту в структурі ВУАН, *Кабінет примітивної культури та народної творчості при ВУАН* при цій же кафедрі під кер-вом К.Грушевської, Культурно-істор. комісія ВУАН та комісія історії пісенності при історико-філол. відділенні ВУАН. Водночас активно розвивалася та почала домінувати марксистська С., осердям якої в Україні стали філософсько-соціологічна секція при створеному в *Харкові* Укр. ін-ті марксизму-ленінізму, відділ соціально-екон. наук ВУАН, н.-д. кафедра марксизму-ленінізму на базі марксистсько-ленінського семінару при ВУАН. 1921 в Харкові утворилася також ін. інституція — Всеукр. ін-т праці під кер-вом Ф.Дунаєвського. Цей центр досліджував проблеми та координував діяльність лабораторій праці на пром. вир-ві та транспорті в різних її аспектах

(від психофізіологічних до соціальних та організаційних). У подальшому, вже в 1960—80-х рр., С. праці стала одним із важливих напрямів розвитку рад. С. Втім через істор., політ. та ідеологічні обставини дослідницькі зачинання, орієнтовані на традиції європ. С., поступово згорталися в Україні. Партійно-держ. бюрократія з її командно-директивним способом управління сусп. процесами тривалий час не потребувала С.

Одначе вже з кінця 1950-х рр. знову виникло поступове визрівання об'єктивної сусп. потреби в позитивному сусп. знанні навіть у *СРСР*. Сучасна укр. С. на новому етапі свого становлення формувалася вже в лоні рад. соціологічної традиції. Логіка розвитку С. в повоєн. СРСР може бути зрозумілою у взаємодії, принаймні 4-х сусп. факторів, процесів та акторів: 1) сусп. потреби об'єктивного соціального знання; 2) постійного протиборства цього знання з політикою та ідеологією; 3) світ. впливів на розвиток сусп. наук і, зокрема, С. як переважно «західної науки» в СРСР; 4) активності людей, які обирали шлях професійної С. у відстоюванні (навіть несвідомому) та утвердженні її автономного й самодостатнього наук. статусу.

Укр. рад. С. в цей час розвивалась у двох осн. напрямах: 1) теор. дисципліна, що включала в себе істор. матеріалізм як загальносоціологічну методологію і формувалася переважно в академічних центрах країни, у т. ч. в Києві, Харкові, *Одесі* та *Львові*, та 2) конкретно-емпіричні дослідження, які переважно зосереджувалися в галузі С. праці або т. зв. промислової чи заводської С., а також у дослідженнях соціальної структури сусп-ва, соціальних потреб, інтересів і цінностей. Ідеологічні та практичні проблеми формування нових стимулів у соціаліст. вир-ві, соціальні аспекти праці, трудової мотивації та професійних орієнтацій визначили на два рад. десятиріччя (1960—80) осн. напрям розвитку прикладних досліджень рад. та вітчизн. С. Це був соціальний запит рад. д-ви до С., що певною мірою легітимував її існування в СРСР і давав можливість першим рад. соціологам вдосконалювати теоретико-методичний та емпіричний інструментарій своєї науки.

Нові тенденції соціального пізнання поступово поширювались і в республіках, зокрема і в УРСР. 1960 при Ін-ті філософії АН УРСР була створена перша в Україні група соціологічних досліджень, яка вже восени 1960 розпочала активну діяльність. За кілька наступних років практика проведення подібних досліджень стала досить поширеним явищем, вони стали джерельною базою для розвитку соціологічної науки в Україні. Одначе розвиток справжньої соціологічної науки в Україні постійно стикався з політико-ідеологічними перепонами та прагненням влади не допустити краху однієї з опор рад. ідеології — істор. матеріалізму. Розпочалася досить жорстка боротьба за визначення меж предмета С., її методології та ієрархічного підпорядкування в структурі рад. соціальних наук. Початок 1970-х рр. — період відновлення ідеологічних репресій проти С.: розгром Ін-ту конкретно-соціологічних досліджень у *Москві*, гоніння на найактивніших науковців, згортання окремих дослідницьких напрямків. У цей час займатися теоретико-методологічними проблемами С. стало навіть небезпечно — догмати істор. матеріалізму закріплювалися звичними для рад. політико-адм. системи силовими методами.

Понад десятиліття (1960-ті — поч. 1970-х рр.) у рад. соціальній науці тривали дискусії про предметну сферу С., осн. змістом яких було з'ясування відносин між С. та істор. матеріалізмом. Пропонувалися найрізноманітніші варіанти (визнати дуалізм філософії та С. в рамках істор. матеріалізму; розподілити між істор. матеріалізмом, прикладною С. та наук. комунізмом різні сфери сусп. відносин; виокремити С. в окрему самостійну науку). Тимчасовою крапкою в цих дебатах стала т. зв. трирівнева модель, згідно з якою була закріплена наступна структура С. в рад. соціальній науці: 1) істор. матеріалізм як загальносоціологічна теорія та методологічна основа всього суспільствознавства; 2) галузеві соціологічні теорії, які розглядалися деякими рад. ідеологами навіть як розділи наук. комунізму, та 3) конкретні соціологічні дослідження — прикладний інструментарій з бору соціологічної інформації.

Офіц. рад. С. у висновках мусила підлаштовуватися під уже наперед задані схеми-директиви на кшталт стирання соціальних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею або зростання соціальної однорідності рад. сусп-ва та формування нової істор. квазіспільноти — рад. народу. Одначе вже у період 1970—80-х рр. соціологічні дослідження, проведені професійно, виявляли чисельні розбіжності та суперечності поміж декларованою ідеологічно ідеалізованою картиною рад. соціаліст. сусп-ва та справжньою соціальною реальністю. Хоча рад. С. формувалася в цілковитій відповідності з авторитарно-централізованими принципами організації всього сусп. життя, що передбачали жорстку впорядкованість і підлеглість єдиному центрові — ідеологічному, політ., культ. та науковому, саме в рад. період наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. вітчизн. С. інституціоналізувала своє існування як структура, інститути та колективи професійних соціологів. Розгортання науково-дослідницьких соціологічних центрів у держ. та недерж. структурах підпорядкування, заснування окремого Ін-ту соціології в системі АН УРСР восени 1990 та організація вітчизн. соціологічної асоціації свідчили про остаточну легалізацію професійного та наук. статусу вітчизн. С. Приблизно в цю ж пору створений і новий ф-т у Київ. ун-ті, призначений готувати професійних соціологів.

Із проголошенням держ. незалежності 1991 укр. С. ствердилась як наук. дисципліна в корпусі гуманітарних знань вже нової країни. Перед вітчизн. С. доби державної незалежності постали проблеми переосмислення істор. спадку рад. С., виклики трансформації С. в соціальну наук. дисципліну, вільну від догм та ідеологічних упереджень, потенціал і орієнтири розвитку якої повинні бути адекватними сусп. потребам сусп-ва, що трансформується, з'явилися нові інституціональні, орг. та кадрові проблеми. Залучення вітчизн. С. у світ. соціологічний контекст також було і нині залишається актуальною частиною цих завдань.

Варто окреслити характерні особливості сучасної вітчизн. С. Вони є наступними: гуманістична орієнтація, живий інтерес

соціологів до конкретного життєвого світу сусп-ва й особистості; певна настороженість до фундаментального теор. мислення, яке начебто не є притаманним соціологічному світоглядові та до того ж було певною мірою дискредитоване ідеологемами рад. часів; гіпертрофована увага до технік і методик емпіричного соціологічного дослідження, розвиток кількісно-мат. методів при занедбанні якісних підходів у традиціях «розуміючої» С., а отже — формування канону й самого розуміння С. як суто інструментального знання, висновки якого мають ґрунтуватися на емпірично-стат. дослідженнях.

Якщо укр. істор. С., що формувалася на рубежі 19—20 ст., перебувала під впливом європ. соціологічної традиції того часу, то вітчизн. С. в рад. період із 1960-х рр. зазнала вже більш відчутного впливу розвиненого на повоєнний період амер. позитивізму, зокрема парадигми структурно-функціонального аналізу. Під цим впливом у вітчизн. С. домінували позитивістські підходи, що надавали перевагу емпіричним стат. дослідженням перед теоретизуванням. Ще одним поясненням такої методологічної орієнтації є те, що, відкинувши догмати марксистської методологічної парадигми і упереджено ставлячися до теор. узагальнень, вітчизн. С. виявилась особливо вразливою щодо універсальних процесів методологічної кризи соціологічної науки, розпорошення та множинності її сучасних теор. парадигм та щодо таких проблем розвитку сучасної світ. С., як розрив поміж соціологічною теорією і практикою, суперечності поміж мікро- та макрорівневими підходами, процесами теор. синтезу й оновлення класичних традицій тощо. Водночас рецепції та відтворення укр. С. спільних для світ. С. проблем означають її поступову інтеграцію у світ. соціологічний простір та спільний професійний контекст.

З-поміж вагомих досягнень вітчизн. С. за доби незалежності є такі: завершення осн. етапу інституціоналізації С. як повноцінної сфери соціогуманітарних знань, наук. дисципліни та співт-ва професійних соціологів (ф-ти та спеціалізації підготовки фахівців із С. у вузах, соціологічна номенклатура ВАК, створення Соціологічної асоціації України, професійні соціологічні часописи, зокрема науково-теор. двомовний час. «Соціологія: Теорія, методи, маркетинг», заснований *Інститутом соціології НАН України* в липні 1997, публікації наук. соціологічних праць тощо); свідченням визнання важливості соціологічної науки у процесах сусп. трансформацій є Указ Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні» від 25 квітня 2001 (щоправда, багато положень цього указу, зокрема щодо фінансової підтримки соціологічних досліджень з боку д-ви, здебільшого й досі залишаються декларативними); формування професійних принципів і цінностей соціологічної спільноти та діяльності соціологів — зокрема розробка доктором філос. наук Н.Паніною та ін. провідними соціологами України «Кодексу професійної етики»; формування мережі професійних соціологічних центрів опитування громад. думки (Соціс-Геллап, КМІС, центр «Соціальний моніторинг», Ukrainian sociological service, соціологічна служба при Центрі ім. Разумкова та ін.); систематичні емпіричні дослідження процесів трансформації укр. сусп-ва, зокрема унікальний проєкт Ін-ту соціології НАН України «Моніторинг українського суспільства», реалізація якого триває з 1992, дослідження соціальних наслідків *Чорнобильської катастрофи 1986* і вироблення стратегій соціально-психологічної адаптації та реабілітації населення регіонів, що постраждали внаслідок аварії; розвиток порівняльних міжнар. соціологічних досліджень за участю вітчизн. соціологів, в яких представлено укр. сусп-во та громад. думку країни з різних проблем — зокрема, важливим успіхом у цьому напрямі стало перше залучення України та вітчизн. фахівців до масштабного європ. порівняльного соціологічного дослідження (European Social Survey), в якому взяли участь понад 20 країн-членів ЄС.

Спостерігаються підвищення якісного рівня соціологічних досліджень та розширення їх предметного поля у вітчизн. С. (історія, теорія та методологія С., процеси соціальної стратифікації, проблеми сусп. трансформації, С. к-ри та масових комунікацій, політ. та електоральна С., екон. С., С. села, етносоціологія, С. управління). Це свідчить не лише про успішне ствердження С. як актуальної наук. дисципліни, а й виявляє зв'язок її розвитку із динамікою сусп-ва та соціальної реальності, що трансформуються.

Літ.: *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). [Відень], 1921; *Його ж.* Відродження французької соціологічної школи. «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», 1926, вип. 1/2; *Шаповал М.* Українська соціологія. Прага, 1927; *Shlapentokh V.* The Politics of the Sociology in the Soviet Union. Boulder—London, 1987; *Черниш Н.* Соціологічні дослідження українських вчених на еміграції. «Современное общество», 1994, № 1; *Бурлачук В. та ін.* Біля витоків соціологічної думки в Україні. К., 1996; *Танчер В.* Соціологічна думка України на тлі світової соціології. «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», 1998, № 1—2; *Шульга М.* Українська соціологія в пошуках самоідентичності. Там само, 2000, № 2; *Смелзер Н.Дж.* Проблеми соціології: Георг-Зімелівські лекції, 1994. Львів, 2003; *Паніна Н.* Професійна етика і соціологія в Україні (до прийняття Кодексу професійної етики соціолога Соціологічної асоціації України). «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», 2004, № 3; *Резнік В., Резнік О.* Українська соціологія після 1991 року. Там само; Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики. К., 2005; *Штомпка П.* Социология: анализ современного общества. М., 2005; *Тарасенко В.* Науковий інтелект соціології. «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», 2008, № 1; Зарубіжна соціологія (XX—XXI століття): хрестоматія. Дніпропетровськ, 2009; *Гнатчук О.С.* Соціологія постмодернізму: навчально-методичний посібник. Чернівці, 2010; *Пилипенко В.Є.* Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства. Луцьк, 2012; *Болотіна Є.В.* Соціологія: курс лекцій. Краматорськ, 2016; *Бойко І.І.* Соціологія: навчальний посібник. К., 2018; Академічна соціологія в Україні (1918—2018), т. 1—2. К., 2018—19.

В.Ф. Бурлачук, В.С. Степаненко, В.І. Тарасенко.

СОЮ́З НАРО́ДНИХ РЕСПУ́БЛІК — див. *«Новоросія»*.

СПЕЦІА́ЛЬНА МОНІТО́РИНГОВА МІ́СІЯ ОРГАНІЗА́ЦІЇ З БЕЗПЕ́КИ ТА СПІВРОБІ́ТНИЦТВА В ЄВРО́ПІ В УКРАЇ́НІ — міжнар. робочий орган, що складається з неозброєних цивільних спостерігачів і проводить моніторинг ситуації з дотримання прав людини та вивчає гуманітарну обстановку у зоні конфлікту на *Донбасі* та в ін. регіонах Украї-

ни. Місія діє на основі документів, ухвалених керівними органами *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*: рішення постійної ради ОБСЄ від 21 березня 2014 РСДЕС/1117 «Щодо розгортання Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні», Декларація 1034-го (спец.) засідання постійної ради ОБСЄ від 20 січня 2015 РС ДОС/2/15; Декларація на підтримку Спец. моніторингової місії ОБСЄ в Україні внаслідок трагічного інциденту, що стався 23 квітня 2017 (підрив машини зі спостерігачами під *Луганськом*).

Спец. моніторингова місія діє на основі мандату, який щороку продовжувався на наступний 12-місячний період. У роботі місія пройшла кілька етапів. Спочатку вона гол. завданням вбачала збір інформації, підготовку звітів про безпекову ситуацію у зоні відповідальності, проведення моніторингу та підтримання належного ставлення до прав людини, осн. свобод, сприяння діалогу з метою нормалізації ситуації. З підписанням Мінського протоколу (5 вересня 2014) та Мінського меморандуму (19 вересня 2014), а також Комплексу заходів, пов'язаних з імплементацією Мінських домовленостей (12 лютого 2015) розширилося коло завдань у діяльності місії. Вона зосередилася на наданні сприяння щодо виконання цих документів, зокрема проведенні моніторингу за дотриманням режиму припинення вогню, відведення важкого озброєння та встановлення сталого моніторингу ділянки українсько-рос. держ. кордону, яка тимчасово не контролювалася Україною.

Місію очолював посол Е.Алакан (Туреччина), його 1-м заст. працював А.Хуг (Швейцарія). Команди спец. моніторингової місії працювали в 10 містах України: Дніпрі (див. *Дніпропетровськ*), *Донецьку*, *Івано-Франківську*, *Києві*, *Луганську*, *Львові*, *Одесі*, *Чернівцях*, *Харкові*, *Херсоні*. На 2018 було відкрито 9 передових патрульних баз спостереження місії вздовж лінії зіткнення: зокрема 5 — на контрольованих Україною територіях (у Волновасі, Покровському, Світлодарську, Новоайдарі, Щасті) та 4 — на тимчасово окупованих територіях (у *Горлівці*, *Дебальцевому*, Кадіївці, Станиці Луганській). Також діяли 3 регіональні бази (хаби) в *Маріуполі*, *Краматорську* та Сєвєродонецьку і 2 хаби в окупованих Донецьку й Луганську. Місія здійснювала до 45 щоденних патрулювань на Сході та 20 — по ін. території України.

Перший заступник глави Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні А. Хуг та члени місії на лінії розмежування. Комінтернове, 15 січня 2016.

Станом на грудень 2019 складалася з 766 міжнар. спостерігачів, 125 іноз. працівників і 438 місц. працівників. Її бюджет становив 101 млн *євро*. Гол. зусилля місії спрямовувалися на висвітлення реальної безпекової і гуманітарної ситуації на окупованих РФ територіях Донбасу. Робота моніторингової місії ускладнювалася діями окупаційної влади. 1 червня 2019 новим очільником місії був призначений посол Я.-Х.Чевік (Туреччина).

Літ.: *Дубовик В.Б.* Правові механізми взаємодії спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні та представництва президента України в АР Крим. «Науковий вісник публічного і приватного права», 2017, вип. 6, т. 3; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання: доповідь. К., 2019.

С.С. Падалка.

СПИ́ТКО герба Леліва з Мельштина (польс. Spytek z Melsztyna; 1364—1399) — краківський *воєвода* та староста (див. *Староство*), володар Зх. Поділля (1395—99). Походив із малопольс. роду Лелівітів. Син Яна з Мельштина (краківський *каштелян* 1366—80) та Зофії (Офки) із Ксьонжа. У 18 років отримав уряд краківського воєводи (1381—99). Від 1390 поєднував його з урядом краківського старости. Був одним з ініціаторів обрання *Ядвіги*, доньки угор. і польс. короля *Людовика I* Великого, польс. королем та її одруження з вел. кн. литов. *Ягайлом*. Сестра С. Ядвіга була хресною матір'ю Ягайла. У *Руському домені короля* володів Самбірським пов. 13 червня 1395 отримав на княжому праві (ius ducali) у дідичне володіння замки на *Поділлі*: Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), *Смотрич*, *Червоногород*, Скалу (нині смт *Скала-Подільська*), *Бакоту* (1434 ці замки з округами стали основою новоствореного *Подільського воєводства*). Після цього надання С. використовував у документах титулатуру «володар і дідич Подільської землі» (dominus et heres terre Podolie), «князь Поділля» (dux Podolie). Надання подільських замків, імовірно, було пов'язано з позичкою королеві для розрахунку з вел. кн. литов. *Вітовтом* за кампанію 1394. У 1396—98 виконув різні дипломатичні доручення Владислава II Ягайла в Угор. королівстві та *Молдавському князівстві*. Загинув, імовірно, 16 серпня 1399 у битві на Ворсклі (див. *Ворскла, битва на річці 1399*), в якій брав участь з особистою *корогвою*. Був одружений з Ельжбетою, ймовірно донькою Емерика Бебека (або Емерика Лачкфі), намісника Угор. королівства на рус. землях 1383—85. Діти: Дорота, Ядвіга, Катажина, Спитко та Ян.

Літ.: *Dworzaczek W.* Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładstwa Małopolskiego wie XIV—XV. Warszawa, 1971; *Strzelecka A.* Melsztyński Spytek. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 20. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1975; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku. В кн.: Kaminiec Podolski: studia z dziejów miasta i regionu, t. 1. Kraków, 2000; *Михайловський В.* Еластична спільнота: подільська шляхта у другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. К., 2012.

В.М. Михайловський.

СТАВРОПІ́ГІЯ ВСЕЛЕ́НСЬКОГО ПАТРІАРХА́ТУ В КИ́ЄВІ — постійне представництво (місія) *Константинопольського патріархату* в *Києві*. Очолюється екзархом, розташована в *Андріївській церкві*. Значення терміна «ставропігія» тут відрізняється від традиційного (правосл. громада/орг-ція, підпорядкована напряму вищій церк. владі; див. *Ставропігія*).

Була створена (в офіц. термінології – «відновлена») рішенням Синоду Константиноп. патріархату під головуванням патріарха *Варфоломія I* 11 жовтня 2018. Це рішення спирається на скасування патріаршої та синодальної грамоти 1686 (згідно з якою *Московський патріархат* отримав тимчасові повноваження на керування Київ. митрополією та поставлення її предстоятелів). Вислів «відновлена» може бути обґрунтований тим, що в 14—17 ст. існував титул (який інколи перетворювався на посаду/доручення) «екзарх Константинопольського престолу», тобто представник константиноп. патріарха в Київ. митрополії.

18 жовтня 2018 *Верховна Рада України* ухвалила закон, згідно з яким Андріївська церква передана в постійне і безоплатне користування Вселенському патріархату (при цьому Андріївська церква залишилася музеєм у складі Нац. заповідника «Софія Київська»; див. *«Софія Київська»*). 13 грудня 2018 тут відбулася перша архієрейська літургія, яку здійснили священнослужителі Константиноп. церкви.

На посаду екзарха (представника патріарха) в січні 2019 був призначений архімандрит (з листопада 2020 — титулярний єпископ Команський) Михаїл (Аніщенко).

Право Константиноп. патріархату на ставропігію та екзархат в Україні затверджено Томосом про автокефалію Правосл. церкви України (див. *Томос про автокефалію*).

Офіц. вебсайт представництва: http://www.stavropigiainua.org

Літ.: *Ченцова В.Г.* Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии. «Древняя Русь: вопросы медиевистики», 2017, вып. 2 (68); *Кочегаров К.А., Михеев С.Ф.* Вопрос об экзаршестве Варлаама (Ясинского) в связи с его возведением на Киевскую митрополичью кафедру в 1690 г. Web: https://www.sedmitza.ru/lib/text/9985755/?fbclid=IwAR0itUf1cnGZZUz9LHFA2WIixCjsAClVEmqniLoLhKvTJl4gFVyGDnmVqs

Д.Я. Вортман.

СТАНИ́ЦЯ ЛУГА́НСЬКА (до 1710-х рр. — Луганськ, Луганський городок, 1923—35 і 1938—2007 — Станично-Луганське, 1935—38 — Косіорове) — с-ще міськ. типу Щастинського р-ну *Луганської області* Заснована на поч. 1670-х рр. *донськими козаками*. 1684 знищена татарами, незабаром відновлена (1688 безпідставно вважається офіц. датою заснування). 1773 через повені станицю перевели на нове місце (за 3 км від «Старого городка»). Входила до складу Землі Всевеликого війська Донського (з 1870 — *Область Війська Донського*), з 1802 — у складі його Донец. округи. 1898 через С.Л. було прокладено залізницю Луганськ—Міллерово, 1940—41 після спорудження залізниці Валуйки—Довжанська утворився залізничний вузол.

1917—18 контролювалася держ. утвореннями «Область Війська Донського» (листопад 1917 — лютий 1918) і «Всевелике Військо Донське» (із травня 1918). Рад. влада остаточно встановлена у грудні 1919. У серпні 1920 передана до складу УСРР. 1920—25 — у складі *Донецької губернії*. З 1923 — райцентр *Луганської округи*. 1932—38 входило до складу *Донецької області*, а 3 червня 1938 стало райцентром Луган. обл. та отримало статус *селища міського типу*. З 16 липня 1942 до 20 січня 1943 окупована гітлерівцями.

С.Л. — одна із двох колиш. донських станиць на території України. Подібно до населення ін. донських *станиць* упродовж 1917—19 більшість її мешканців боролися проти *більшовиків* на боці «білих», підтримували рух за автономію, виступали за збереження традиційної козац. організації, а після перемоги більшовиків чинили опір радянізації та курсу на ліквідацію козацтва як окремого стану. У роки Німецько-рад. війни 1941—45 частина жителів С.Л. служила в козац. формуваннях *Вермахту* та *військ СС*.

З кінця квітня 2014 С.Л. — під контролем пророс. бойовиків. Звільнена 21 серпня 2014. Після цього опинилася біля лінії розмежування. Через масовані артилер. обстріли зазнали руйнувань щонайменше 40 % житлових будинків (станом на вересень 2014). У березні 2015 було пошкоджено міст через Сіверський Донець (відновлений і відкритий для руху 20 листопада 2019). Протягом 2014—18 загинули 45 мирних мешканців. В с-щі діє контрольний пункт в'їзду-виїзду (КПВВ) «Станиця Луганська». 26 червня 2019 укр. військовики відійшли з позицій поблизу цього КПВВ у рамках розведення військ.

Про події у С.Л. під час російсько-укр. війни знято фільм «Повернути Донбас: Станиця Луганська» (частина спецпроєкту до 5-річчя звільнення міст Донбасу).

З 1988 діє краєзнавчий музей (філіал Луган. обласного краєзнавчого музею). Будівля слугувала бомбосховищем, і її було пошкоджено під час бойових дій 2014—15. Нині в музеї проводиться ремонт, хоч там і відбуваються виставки та публічні заходи.

На території, підпорядкованій селищній міськ. раді, є численні археол. пам'ятки (від неоліту до модерного часу).

Літ.: *Сухоруков В.Д.* Историческое описание земли войска Донского. Новочеркасск, 1903; *Пронштейн А.П.* Земля Донская в XVIII в. Ростов-на-Дону, 1961; *Лунин Б.В.* Очерки истории Подонья—Приазовья, кн. 1/2. Ростов-на-Дону, 1949—51; *Параконий Б.В. и др.* Станично-Луганское: путеводитель. Донецк, 1988; *Королёв В.Н.* Донские казачьи городки. Новочеркасск, 2007; *Сизенко А. и др.* Мы — донские казаки: документы, факты, очерки истории станицы Луганской. Луганск, 2008; Краєзнавчі записки, вип. 5: Археологічне надбання С.О. Локтюшева (до 130-річчя від дня народження). Луганськ, 2009; *Принь М.О.* Станично-Луганський краєзнавчий музей — «Музей козацтва» на сході України: передумови створення та діяльність. В кн.: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: матеріали XIX всеукраїнської науково-практичної конференції: Київ, 24—25 березня 2010 р. К., 2010; Історія одного міста: Станиця Луганська. К., 2018.

Т.С. Водотика, С.А. Теліженко.

СТАНИ́ЧНО-ЛУГА́НСЬКЕ — назва 1938—2007 смт *Станиця Луганська*.

СТАНІСЛА́ВІВСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО (польс. — wojewydztwo stanisławowskie) — адм.-тер. одиниця Польс. Республіки, що існувала на землях колиш. *Королівства Галіції і Лодомерії* 1921—39. Утворилося після захоплення Польщею території *Західноукраїнської Народної Республіки*.

Постановою сейму Польщі від 3 грудня 1920 та розпоря-

дженням Ради міністрів від 14 березня і 17 травня 1921 на цих землях було запроваджено новий адм.-тер. поділ і від 1 вересня 1921 утворено С.в. з адм. центром у Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*).

Функції вищого держ. керівного органу покладалися на новоутворені воєводські управління. *Воєводства* поділялися на *повіти*, які в Галичині були оформлені ще австрійс. законами 1866. За старими законами (з 1889 та 1896) продовжували діяти міські управління — їхня компетенція стосувалася лише вузько місц. питань (законом від 23 березня 1933 було ще більше обмежено права органів місц. самоврядування та посилено їхню залежність від держ. органів).

Територія С.в. становила 1921 — 18 368 км² (у т. ч. орні землі займали 31,5 %, луки —16,5, пасовища —12,2, ліси — 34,9 %), а 1931 — 16 893,9 км². Воно межувало на пн. зх. — із *Львівським воєводством*, на пн. сх. — з *Тернопільським воєводством*, на пд. сх. — з Румунією, а на пд. зх. — з Чехословаччиною.

С.в. складалося початково з 16 повітів: Богородчанського, Городенківського, Долинського, Жидачівського, Калуського, Коломийського, Косівського, Надвірнянського, Печеніжинського, Рогатинського, Сколівського, Станіславівського, Стрийського, Снятинського, Тлумацького і Турківського. Адм.-тер. поділ С.в. зазнавав змін, і до 1939 кількість повітів скоротилася до 12-ти. 1 квітня 1929 було ліквідовано Печеніжинський пов., а його територію приєднано до Коломийського. 17 квітня 1931 Турківський пов. відокремлено від С.в. і включено до Львів. воєводства. 1 квітня 1932 ліквідовано Богородчанський і Сколівський повіти, а їхні території приєднано до Надвірнянського, Станіславівського та Стрийського. Станом на 1921 у С.в. було 29 міст і 905 сільс. громад (гмін), а після змін поділу 1934 — 28 міських і 119 сільс. гмін.

Населення С.в., за даними перепису 1921, налічувало 1 339 191 мешканця. За переписом 1931, населення зросло до 1 480 285 осіб. На 1 січня 1939 у С.в. проживали 1 581 625 мешканців (у т. ч. 1 183 785 українців — 74,8 %, 145 810 євреїв — 9,2 %, 145 470 поляків — 9,2 %, 13 790 польс. колоністів — 0,9 %, 70 625 латинників (римо-католиків з укр. розмовною мовою) — 4,5 %, і 22 145 німців та ін. національностей — 1,4 %).

Реліг. склад населення С.в., за переписом 1931: греко-католики — 1 079 019 осіб (72,9 %), римо-католики — 245 944 (16,6 %), іудеї — 139 746 (9,4 %), протестанти — 12 492 (0,8 %), православні — 891 особа (0,06 %).

С.в. ліквідоване на поч. *Другої світової війни*, коли 17 вересня 1939 рад. війська перетнули польсько-рад. кордон і згодом зайняли територію *Західної України*, яка була приєднана до УРСР. З більшості території С.в. 4 грудня 1939 утворено Станіславську обл. УРСР (див. *Івано-Франківська область*), а Жидачівський і Стрийський пов. включені до складу *Дрогобицької області* УРСР.

Дж.: Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. 1920, nr 117, poz. 768; 1921, nr 46, poz. 282; 1929, nr 20, poz. 190; 1931, nr 34, poz. 238; 1932, nr 6, poz. 37; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Tablice państwowe. Warszawa, 1927; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo stanisławowskie. Warszawa, 1938.

Літ.: *Maliszewski E., Olszewicz B.* Podręczny słownik geograficzny, t. 1—2. Warszawa, 1925—27; *Romer E.* Powszechny atlas geograficzny. Lwów—Warszawa, 1928; *Wąsowicz J., Zierhoffer A.* Świat w cyfrach. Rocznik 1938. Lwów—Warszawa, 1938; *Кубійович В.* Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Вісбаден, 1983; *Пунько Л.Б.* «Перехідні групи» Галичини (1919—1939 рр.): дилема вибору національної ідентичності. «Науковий часопис Національного педагогічного інституту імені М.П. Драгоманова: серія № 6: Історичні науки», 2008, вип. 6.

А.Б. Гречило.

СТАРА́ СКІ́ФІЯ, споконвічна Скіфія, первісна Скіфія (’Αρχαία Σκυθία) — термін, ужитий *Геродотом* при описі *Скіфії* («Історія», кн. IV, 99): «Від Істру це є власне первісна Скіфія, розташована в напрямку до півдня і південного вітру аж до міста, яке називається Каркінітіда». Цей пасаж через малозрозумілість і суперечливість отримав в історіографії 19—20 ст. різні тлумачення, жодне з яких не має вагомого підґрунтя: 1) країна, населена автохтонним населенням, яке було підкорене *скіфами*; 2) зх., землеробська Скіфія, з якою греки познайомилися раніше ін. регіонів Пн. Надчорномор’я; 3) свідоцтво про давній поділ індоіранських племен на іранців-скіфів та індоарійців тощо. Одні дослідники розміщували С.С. на пн. (пн. сх.) від Дунаю (Істра), інші — на пд. (неабияку роль відіграли контомінації, які викликали *Мала Скіфія* та рим. провінція Скіфія, що лежали на пд. від Дунаю, в межах сучасної *Добруджі*).

Літ.: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

Ред.

«СТАРА́ УКРАЇ́НА», «Стара Україна: Часопис історії і **культури»** — ілюстрований істор. місячник, що видавався впродовж 1924—25 у Львові *Науковим товариством імені Шевченка* (спільно б-кою та музеєм). Редактор — І. *Кревецький.* Загалом вийшло 24 числа. Окремі випуски об’єднували кілька номерів (разом 13 випусків) та мали тематичний характер. Зокрема були присвячені таким темам: «350-ліття друкарства на Україні» (1924, чч. 2—5), «Український некрополь» (1924, ч. 6), «Українська мемуаристика XI—XX ст.» (1924, чч. 9—10), «Пам’яті Кобзаря України» (1925, чч. 3—4), «Середньовічні фрески у Львові» (1925, чч. 7—10), «Дмитро Бортнянський: В соті роковини смерті» (1925, чч. 11—12) та ін. Постійні рубрики: хроніка, бібліографія, рецензії, інформація про нові видання. Статті супроводжувалися ілюстративним матеріалом. У часописі публікувалися дослідження І.*Борщака*, М.*Возняка*, Д.*Дорошенка*, І.*Крип’якевича*, І.*Кревецького*, В.М.*Гнатюка*, М.*Кордуби*, І.*Огієнка*, І.*Свєнціцького*, К.*Студинського*, І.Німчука та ін., присвячені історії, спец. істор. дисциплінам, літературознавству, мистецтвознавству. Випуск часопису припинено через фінансові проблеми та тиск польс. влади.

Бібліографічний покажчик журналу: *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914—1939 рр.): Матеріали до бібліографії. Львів, 1998.

Літ.: *Тернопільський Ю.* Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерзі Сити, 1974; *Животко А.* Історія

української преси. Мюнхен, 1989—90; *Головата Л.В* «Стара Україна»: бібліологічний аспект В кн.: Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди: матеріали круглого столу. Львів, 1996; *Черниш Н.І.* Проблеми книжкової справи та історії книги на шпальтах часописів Галичини початку ХХ ст. (за матеріалами часопису «Стара Україна»). «Наукові записки Інституту журналістики», 2007, т. 26: січень—березень.

А.Б. Гречило.

СТЕПАНКІ́ВСЬКИЙ Володимир Якович (псевдоніми: В.Коваль; В.Подолянин; С.Подолянин; В.Вержбицький; 13.01.1885—1957) — громадський і політичний діяч, публіцист. Н. у дворянській сім'ї на Сх. Поділлі. 1903 навч. на юрид. ф-ті Ун-ту Св. Володимира в *Києві*. Член київ. студентської громади. З 1904 — член ЦК *Революційної української партії*, а після її реорганізації — *Української соціал-демократичної робітничої партії*. Виступав проти злиття членів РУП з рос. соціал-демократами та за зняття парт. гасла автономії України у складі майбутньої федеративної Росії. Перебував у м. Київ на нелегальному становищі. 1905 переклав укр. мовою «Маніфест комуністичної партії» К.*Маркса*. У листопаді 1905 відряджений ЦК РУП до *Полтави* для агітації проти групи укр. соц-демократів на чолі з Д.*Антоновичем*, які виступали за пріоритет соціального питання над нац. 25 червня 1906 обраний до Ради *Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка*. Заарештований у справі укр. газ. «Громадська думка». З квітня 1907 співробітничав з укр. щотижневою газ. УСДРП «Слово». У першій пол. травня 1907 достроково звільнений з Лук'янівської в'язниці під грошову заставу родини Юркевичів. 12 жовтня 1907 з В.*Винниченком* та А.*Жуком* емігрував до Австро-Угорщини, маючи намір у подальшому їхати до США для збору коштів на видання збірника «Дзвін», але через фінансові обставини дістався лише до Женеви. Згодом переїхав до Франції, а у 1911 — до Великої Британії. З січня 1908 почав активне листування з М.*Грушевським*, пропонував йому власні послуги перекладача з нім., франц., англ., польс. та рос. мов, а також сприяння у виданні в Англії «Очерков истории украинского народа». В липні 1908 брав участь у створенні у *Львові* Закордонної групи УСДРП. У травні 1910 увійшов до нового складу об'єднаного ЦК УСДРП. У лютому 1911 надрукував у львів. час. «Наш голос» статтю «Національні питання та робітництво в Англії», зазначивши, що політ. боротьба не має практичного значення для англ. робітництва, яке екон. засобами досягає вигідніших умов існування. Один із ініціаторів проведення 4—6 березня 1911 львів. таємної наради укр. політ. діячів. Відстоював ідею заснування т. зв. «молодоукраїнської» партії з метою піднесення самостійницької ідеології. Одночасно підкреслював важливість міжнар. чинників для розвитку українства. Разом із В.Кушніром вважав, що у здобутті держ. незалежності українці Росії мають орієнтуватися на зовн. сили, зокрема на допомогу *Австро-Угорщини*. Це була т. зв. група «австрофілів» до якої невдовзі приєдналися М.Залізняк та М.Гаврилко. Однак, подібна точка зору призвела до протиріч із В.*Липинським*, який був безкомпромісним самостійником і орієнтацію на Австро-Угорщину та *Німеччину* вважав лише тактичним кроком. У 1911 Закордонна група УСДРП була розпущена, а С. як опортуніст виключений з партії (разом із В.Дорошенком, А.Жуком та О.Назаріївим) ортодоксальною частиною УСДРП на чолі з Л.Юркевичем. На поч. липня 1912 опублікував у львів. газ. «Вперед» статтю «Соціал-демократія чи молодоукраїнство», яка викликала неоднозначну реакцію серед однопартійців. У 1912 брав участь у дискусії про українців *Галичини* та укр. руху загалом, яка розгорнулася в англ. пресі. У квітні 1912 виступив із критикою панславістських поглядів голови «Галицько-руського добродійного товариства», рос. монархіста графа В.Бобринського, який на сторінках час. «The Times» ототожнював укр. населення Галичини з росіянами. У травні 1912 зав'язав знайомство з англ. журналістом консервативного напрямку Дж.Раффаловичем, якого зацікавив *українознавством*. Прагнучи актуалізувати роль України в міжнар. політиці великих д-в, С. у своїх роботах свідомо вдавався до авантюризму у висвітленні укр. історії. 4 липня 1912 надрукував до сторічного ювілею війни 1812 в газ. «Рада» статтю «Наполеон і Україна», перевидану з деякими доповненнями у 1912 («Ukrainische Rundschau») та 1915 («L'Ukraine»), в якій вперше сформулював цю проблему в історіографії та вдався до її міфологізації. У грудні 1912 у Львові брав участь у створенні «Молодоукраїнського комітету» (із В.Дорошенком, Ф.Королівим та М.Гаврилком), який проіснував до січня 1913. У січні—лютому 1913 надрукував у газ. «Діло» низку статей з укр. питання. 16 березня 1913 взяв участь у заснуванні в Лондоні Українсько-брит. к-ту (The Ukraine-British Committee). У 1914 за фінансової підтримки австрійс. посольства у Лондоні надрукував брошури «Російські плани по захопленню Галичини. Австрійська Рутенія» («The Russian plot to seize Galicia (Austrian Ruthenia)» та «Рутенське питання» («The Ruthenian Question»), де викривав русифікаторську політику Рос. імперії та її загарбницькі плани щодо Галичини. У лютому 1914 брав участь у лондонському «Конгресі поневолених народів». У червні 1914 спробував заснувати в Лондоні окремий «Ruthenian Committee» (за підтримки М.Василька, К.Левицького та Є.Петрушевича). Напередодні *Першої світової війни* виїхав до Відня. Звернувся до австрійс. уряду із закликом організувати повстання на території підрос. України. Наприкінці вересня 1914 з метою поширення антирос. пропаганди виїхав до Бухареста, де зацікавлював місц. журналістські кола «українським питанням». У листопаді 1914 подав протест К.Левицькому (з О.Назаріївим та Д.Донцовим) проти визнання галичанами та буковинцями права СВУ на репрезентацію інтересів Наддніпрянської України. Наприкінці травня 1915 виїхав до Лозанни, з червня 1915 почав співпрацю з дипломатичними службами Німеччини, за допомогою яких заснував Укр. прес-бюро в Лозанні. 15 червня 1915 почав видавати в Лозанні громадсько-політ. газ. «I'Ukraine» («Україна»), яка виходила франц. мовою (за час існування до 1921 світ побачили 124 номери газети). У серпні 1915 перевидав у США брошуру «Російські плани по захопленню Галичини (Австрійська Рутенія»), (The Russion plot to seize Galicia (Austrian Ruthenia)». У березні 1916 брав участь у створенні під егідою Німеччини «Ліги неросій-

ських народів» (Liga der Fremdölker Russlands). 26 червня 1916 брав участь у 3-й конференції націоналістів, організованій в Лозанні за фінансової підтримки МЗС Німеччини. У січні 1917 започаткував новий франкомовний час. «Bulletin des Nationalités de Russe», який видавався також нім. та англ. мовами. Влітку 1917 встановив контакти та обмінювався інформацією з журналістами Антанти Г.Уайтом та В.Сватковським. Через Г.Уайта почав співробітничати з англ. дипломатичними службами, сподіваючися на підтримку укр. руху Великою Британією. У червні 1917 отримав завдання від МЗС Німеччини встановити контакти з кер-вом Центр. Ради. У липні 1917 після нетривалого перебування у Стокгольмі виїхав до Петрограда. 7 серпня 1917 у Борнео (Фінляндія) був заарештований як нім. агент контррозвідкою Петрогр. військ. округу за підозрою у співпраці з німцями і 12 серпня 1917 ув'язнений у «Хрестах», де перебував разом із Л.*Троцьким*. 29 вересня 1917 під час допиту дав свідчення про діяльність СВУ, був звільнений після *Жовтневого перевороту в Петрограді*. На поч. грудня 1917 прибув до Лондона та звернувся з листом до кер-ва англ. МЗС, пропонуючи надати інформацію про нім. плани щодо Росії, під час зустрічі переконував англійців у бажанні України співробітничати з Антантою. На поч. 1918 повернувся до Швейцарії, а 3 квітня 1918 за завданням англ. та нім. розвідок виїхав до України, де став свідком приходу до влади П.*Скоропадського*. 23 травня 1918 за завданням німців відвідав Олександрівськ (Запоріжжя), де мав зустріч з австрійс. ерцгерцогом Вільгельмом Габсбургом (Василем *Вишиваним*), після того побував в Одесі та Криму, у липні 1918 зустрічався у Львові з митрополитом А.*Шептицьким*. 2 серпня 1918 через Німеччину дістався Швейцарії, де продовжив переговори з представниками англ. посольства про підтримку уряду П.Скоропадського. Навесні 1919 звернувся до дипломатичного представництва Великобританії в Берні з проханням активізувати антирад. інтервенцію в Україні. У жовтні 1920 брав участь у нарадах в Берліні з представниками гетьманського руху, взяв на себе місію репрезентувати їхні інтереси у Великій Британії. У жовтні 1921 був присутній на аудієнції міністра МЗС Німеччини з приводу підтримки П.Скоропадського. 1922 зустрівся в Лозанні з І.Борщаком, якій згодом підхопив від нього естафету міфологізації проблеми «Наполеон та Україна». У серед. 1920-х рр. виїхав до США, де відійшов від політ. діяльності. У 1953 був упорядником «Американсько-українського навігаційного словника» («The American-Ukrainian Nautical Dictionary»). У 1956 написав «Спогади», що зберігаються в Музеї-Архіві УВАН ім. Д.Антоновича.

П. у м. Нью-Йорк (США).

Праці і тв.: Весь світ в українській справі: подія 12-го квітня 1908 року [відгуки преси на вбивство А.Потоцького]. К., 1908; *Коваль В.* Національні питання та робітництво в Англії. «Наш голос», 1911, число 3, лютий; Соціял-демократія чи молодоукраїнство. «Вперед», 1912, № 23, 22 червня; *Подолянин С.* Наполеон і Україна. «Рада», 1912, 4 липня; *Подолянин С.* Ucraina seu Terra Cosacorum. «Рада», 1912, 28 вересня; Бобринському знову утерто носу. «Діло», 1913, число 1, 1 січня; Українські справи в Англії. «Діло», 1913, число 42, 25 лютого; The Ruthenian Question: an exposé. London, 1914; *Padoljoyn S.* Napoléon et L'Ukraine. «L'Ukraine», 1915, № 5; *Podolianyn S.* I'Ukraine Cosaque. Там само, 1915, № 6; The rassion plot to seize Galicia. London, 1915; Russland als Weltreich und Nationalstaat. «Ukrainische Rundschau», 1915, nr. 1; American-Ucrainion nautical dictionary. New York, 1953; Мандрівка в минуле. Web: https://yatran.com.ua/mt-content/uploads/2020/03/tsnna-broshura.pdf

Дж.: Протокол допроса В.Степанковского 29 сентября 1917 г. В кн.: Следственное дело большевиков: материалы Предварительного следствия о вооруженном выступлении 3—5 июля 1917 г. в Петрограде против государственной власти: июль—октябрь 1917 г.: сборник документов, кн. 2, ч. 1. М., 2012; *Левицький А.* Листування (1919—1953). К., 2019.

Літ.: *Мілюков П.* История второй русской революции, т. 1, вып. 1. К., 1919; *Жук А.* До історії української політичної думки перед світовою війною. «Визволення», 1923, N 3, квітень; *Жук А.* Як ми їхали до Америки (уривок із споминів). «Сучасність» (Мюнхен), 1964, N 5 (травень); *Hoffman J.H.* V.Stepankovsky, Ukrainian Nationalist and German Agent. «The Slavonic and East European Review» (London), 1972, t. 50, N 121; *Zetterberg S.* Die Liga der Fremdvölker Russlands 1916—1918. Helsinki, 1978; *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба: дослідження, критика, полеміка. Нью-Йорк, 1980; *Головченко В.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку XX століття. Х., 1996; *Греков Б.* Национальный аспект внешней политики Германии в годы Первой мировой войны (Лига нерусских народов России). В кн.: Первая мировая война: пролог XX века. М., 1998; *Середа О.* Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни. В кн.: Львів: місто—суспільство—культура: збірник наукових праць. Львів, 1999; *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000; *Осташко Т.* Українські монархічні кола на початку 1920-х років за даними дипломатичної служби УНР. «Архівознавство. Археографія: Лінгвістичний збірник наукових праць», 2002, вип. 5; *Митухина И.В.* Украинский вопрос в России (конец XIX — начало XX века). М., 2003; *Гирич І.*, *Тодійчук О.* Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського. «Український археографічний щорічник» (К.—Нью-Йорк), 2004, т. 11/12; *Гирич І.* Українські есдеки: між національним і класовим вибором (листи В.Винниченка, М.Залізняка, В.Степанківського, Л.Юркевича до А.Жука (вересень—жовтень 1912 р.). «Український археографічний щорічник: нова серія», 2010, вип. 15; *Миронець Н.* Листування Володимира Винниченка з Сергієм Єфремовим (1905—1916). «Український археографічний щорічник», 2010, вип. 15; *Гирич І.*, *Кавунник В.* «Опортунізм» чи «соціалізм»: до проблеми про внутрішньопартійну дискусію в УСДРП 1909—1912 років: листи В.Садовського до А.Жука. Там само, 2013, вип. 18; *Магурчак А.* Швейцарська місія Андрія Жука. Там само, 2014, вип. 17; *Захарчук О.* Наполеон та українське суспільство: історичні документи в інтерпретаціях дослідників. «УІЖ», 2015. № 2; *Його ж.* Отношения между Россией и Францией накануне и во время войны 1812 года в интерпретации украинской историографии конца XIX — начала XX в. «Российские и славянские исследования: сборник научных трудов» (Минск), 2016, вып. 11.

О.М. Захарчук.

СТОЛИ́ЦЯ — гол. місто та адміністративно-політ. центр *держави*; як правило, місце перебування найвищих органів держ. влади.

Генетично С. виростають з міст-д-в (Карфаген, Рим), династійних резиденцій (*Москва*, Берлін), вигідно розташов. торгово-пром. центрів (Стокгольм, Амстердам) або ж цілеспрямовано створюються як С. (*Санкт-Петербург*, Вашингтон). Деякі С. виникають у політ. центрах колиш. колоніальних та залежних територій (Алжир, Гавана),

дістаються у спадок від зруйнованих імперій (*Відень* — від *Австро-Угорщини* до Австрійс. Республіки, *Стамбул* — від *Візантії* до *Османської імперії*) чи ін. держав-попередниць (Белград — від *Югославії* до Республіки Сербії, Бухарест — від Валаського князівства (*Волощини*) до Румунії). Поширені випадки, коли новостворені д-ви обирають С. міста, які мають велике культурно-істор. значення (Афіни, *Вільнюс*). Часто при виборі нової столиці враховують міркування стратегічного розташування (Анкара (Туреччина), Додома (Танзанія), Нурсултан (Казахстан)).

Сама поява С. свідчить про наявність відносно централізованої д-ви з розвинутим управлінським апаратом, оскільки д-ва як така цілком може існувати і без С. (Ефіопія до 1889). З ін. боку, місто може бути символічним центром певної території, навіть якщо ця територія не має політ. єдності (*Київ* на Русі у 1132—1240, Рим у середньовічній Європі), але навряд чи такі центри можна вважати С. у сучасному розумінні цього слова. Міста, в яких перебувають органи влади та представництва залежних територій або адм.-тер. одиниць, як правило, називають не С., а адм. центрами.

У деяких випадках юрид. (встановлена відповідним правовим актом) та фактична (функціональна) С. розведені у просторі (так, Амстердам і Сукре — юрид. С. відповідно Нідерландів та Болівії, а Гаага і Ла-Пас — фактичні). Інколи найвищі держ. інституції перебувають у різних містах, тим самим утворюючи декілька фактичних С. в одній д-ві (напр., в Японії у 1603—1869 Едо був резиденцією сьогунського уряду, а Кіото — імператора; кабінет міністрів і президент Південноафр. Республіки працюють у Преторії, парламент — у Кейптауні, верховний суд — у Блумфонтейні; в об'єднаній Німеччині федеральні законодавчі та більшість виконавчих органів функціонують у Берліні, але деякі з останніх лишилися в Бонні, а верховний суд — у Карлсруе).

Міжнар. конфлікти можуть призводити до невизнання значною частиною чи навіть більшістю світ. співт-ва столичного статусу певного міста (зокрема, *Єрусалима* як С. Ізраїлю із 1948, а у 1949—90 — Берліна як С. Зх. Німеччини), і тоді д-ва має як мінімум 2 С. — встановлену нац. правом і міжнародно визнану. Історично досить поширеними були також тимчасові фактичні С., поява яких так само була, як правило, наслідком міждерж. протистояння (напр., Каунас був тимчасовою С. Литви у 1920—39 через загарбання Вільнюса Польщею, а Чунцин — тимчасовою С. Китаю під час японсько-китайс. війни 1937—45). У минулому також існували сезонні фактичні С. (Сімла — літня С. Брит. Індії).

Було б абсолютно некоректно ототожнювати С., незважаючи на її статус як гол. міста (який свідчить виключно про її політ. роль), із найбільшим містом, культ. чи екон. центром д-ви, оскільки протягом усієї відомої історії людства ми зустрічаємося зі С., які значно поступаються ін. містам д-ви за цими ознаками. Так, Ісламабад (Пакистан) поступається Карачі та Пешавару; Рабат (Марокко) за населенням менше Касабланки, а історично менш визначний ніж Фес; Шанхай ще на поч. 20 ст. перетворився на найбільше місто та найважливіший екон. центр Китаю, незважаючи на повну відсутність загальнодерж. політ. функцій.

Тим не менше С., котрі стали найпотужнішими екон. та культ. осередками у своїх країнах, — правило, а не виняток. Велику роль у цьому відіграє політика нац. еліт, і зокрема урядів, котрі, як правило, розвивають С. за рахунок ресурсів усієї д-ви (це особливо характерно для країн, що розвиваються). Більше того, деякі С. ставали (і стають) не тільки нац., а й міжнар. екон. та культ. центрами (напр., Александрія елліністичної доби, стародавній та модерний Рим, пізньоант. і середньовічний *Константинополь*, модерні Лондон, Париж, Токіо). Протягом останнього століття міжнар. інтеграція сприяла появі нового феномена міст, у котрих концентруються наднац. управлінські функції (поряд із нац. владними інституціями чи навіть за їх відсутності). Так, Брюссель — не тільки С. Бельгії, а й один із політ. центрів Євросоюзу. Ще один політ. центр ЄС — Страсбург — звичайне провінційне місто Франції.

Історія України демонструє приклади багатьох вищеописаних явищ та процесів, пов'язаних із С. *Пантікапей* перетворився з міста-д-ви на столицю *Боспорського царства*. *Бахчисарай* був С. *Кримського ханату* як резиденція династії *Гіреїв*. *Київ* також був династійною резиденцією (і важливим осередком торгівлі та ремесла) у 10—13 ст., а у 1917 знову став С. (*Української Народної Республіки*) через свою роль центру укр. відродження, символу нац. єдності та істор. тяглості. При цьому він поступався на той момент *Одесі* і за чисельністю населення, і за рівнем екон. розвитку. Протягом 20 ст. Київ випередив решту міст України за показниками чисельності населення та екон. розвитку, демонструючи наслідки послідовної централізаторської політики рад. та пострад. політ. та екон. еліт. Козацькі С. (*Чигирин*, *Батурин*, *Глухів*) не були ані визначними історико-культ. центрами *Гетьманщини*, ані найбільшими її містами; вони відігравали суто політ. роль. До проголошення Львова С. *Західноукраїнської Народної Республіки* це місто було адм. центром австрійс. краю *Королівства Галіції і Лодомерії*, а також укр. культурно-нац. центром. У зв'язку із окупацією Львова та Києва під час *Української революції 1917—1921* органи влади ЗУНР і УНР перебували у тимчасових С.: *Тернополі*, Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*), *Вінниці*, *Кам'янці-Подільському* та ін. Харків був С. УСРР з огляду на стратегічні міркування (близькість до рад. Росії) та як найбільший пром. центр республіки.

Літ.: *Рудницький С.* Про давні і нові столиці України. Відень, 1922; *Cornish V.* The Great Capitals. Westport, Connecticut, 1971; Capital Cities / Les Capitales. Ottawa, 1993; Соціально-економічна географія. Львів, 1994; World Cities in a World-System. Cambridge, UK — New York, 1995; *Campbell S.* The Changing Role and Identity of Capital Cities in the Global Era. Ann Arbor, 2000 (http://www-personal.umich.edu/~sdcamp/cc1.html); *Hall P.* Seven Types of Capital City. В кн.: Planning Twentieth Century Capital Cities. New York, 2006; *Назаренко А.В.* Была ли столица в Древней Руси?: некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения. В кн.: *Назаренко А.В.* Древняя Русь и славяне. М., 2009.

Т.С. Шульга.

СТУДЕ́НТСЬКИЙ МАЙДА́Н 2013 — акція протесту листопада 2013, викликана згортанням європ. інтеграції режимом В.*Януковича*. Її жорстокий розгін

Учасниця мітингу на майдані Незалежності. Імовірнр, 21 листопада 2013. Фотограф Т. Стеценко.

міліцією став тригером для активізації масових протестів, які переросли у *Революцію гідності 2013—2014.*

21 листопада *Кабінет Міністрів України* видав розпорядження про призупинення процесу підготовки угод з ЄС при одночасному відновленні «активного діалогу» з РФ, д-вами Митного союзу та *Співдружності Незалежних Держав.* Того ж вечора відбулася громад. акція протесту. 24 листопада відбулися дві масштабні протестні акції — організовані опозиційними та громад. активістами. Остання проходила без політ. символіки, під прапорами України та *Європейського Союзу* на *майдані Незалежності.* Її осн. учасниками були молоді люди, які сформували наметове містечко.

26 листопада студенти ряду столичних вишів (зокрема Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка, Нац. тех. ун-ту «Київський політехнічний інститут», Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія») проголосили страйк і приєдналися до громад. акції на майдані Незалежності. Тоді ж було вирішено об'єднати студентську та опозиційні протестні акції і проводити їх без парт. символіки. Частину наметів з Європ. площі перенесли на майдан Незалежності. Планувалося, що акція триватиме до 1 грудня. Вона отримала назву «Студентський майдан».

27 листопада студенти провели багатотисячну акцію протесту. Колони з різних вишів пройшли маршем, об'єднавшися на майдані Незалежності (при цьому не заважаючи руху автотранспорту). Далі продовжили протести перед Адміністрацією Президента, скандуючи: «Україна — це Європа», «Молодіжна акція — за євроінтеграцію», «Якщо не пустите в ЄС — у нас буде великий стрес». У марші зокрема брали участь студенти Нац. ун-ту харчових технологій, Нац. пед. ун-ту ім. М.Драгоманова, Нац. тех. ун-ту «Київський політехнічний інститут», Нац. мед. ун-ту ім. О.Богомольця, Київ. нац. екон. ун-ту, Нац. авіац. ун-ту, Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка, Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» та ін. Подібні акції відбулися й у багатьох регіонах України.

У деяких вишах адміністрація намагалася завадити участі своїх студентів у протестах. А Міністр освіти і науки України Д.*Табачник* пригрозив позбавити протестувальників стипендій.

28 листопада було організоване всеукр. студентське віче, яке паралельно проходило у багатьох містах України.

29 листопада, коли стало відомо, що В.Янукович остаточно виступив проти укладання угод про асоціацію з ЄС, студентська акція почала згортатися. На майдані Незалежності продовжували залишатися декілька сотень людей, переважно молодих. О 4-й год. ранку міліція, прикриваючися зверненням з боку київ. міськ. влади з проханням сприяти комунальним службам встановити традиційну новорічну ялинку, жорстоко розігнала протестувальників. 35 осіб були затримані. Частині маніфестантів вдалося сховатися у Михайлівському соборі. Безпосереднім кер. розгону був глава Гол. управління МВС України в Києві В.Коряка, а бійцями «Беркуту» командував С.Кусюк, політ. координацію здійснював заст. секретаря Ради нац. безпеки та оборони України В.Сівкович.

Жорстока розправа сколихнула громад. думку. 30 листопада В.Янукович був вимушений публічно дистанціюватися від дій міліціонерів та осудив їхню жорстокість. Їх осудили також 10 обласних рад, включаючи Донецьку та Луганську. 1 грудня у Києві відбулася масштабна та значною мірою спонтанна акція протесту, в якій узяли участь, за різними підрахунками, понад 500 тис. осіб. Її учасниками також стали десятки тисяч студентів.

16 січня 2014 у *Верховній Раді України* була утворена Тимчасова слідча комісія «З питань розслідування протиправних діянь правоохоронних органів та окремих посадових осіб, посягань на права і свободи, життя і здоров'я громадян під час подій, пов'язаних з масовими акціями суспільно-політичного протесту, що відбуваються в Україні з 21 листопада 2013 року». Серед її завдань було встановлення конкретних осіб, винних в організації силового розгону С.м. Її главою був обраний нар. депутат від «Батьківщини» Г.Москаль. Спочатку діяльність комісії була заблокована — спікер ВР В.Рибак не підписував постанову про її утворення. Діяльність комісії активізувалася після Лютневої революції. В серед. квітня 2014 був підготовлений і переданий до Ген. прокуратури звіт щодо розгону С.м. Згідно з висновками комісії наказ віддавав міністр внутр. справ В.Захарченко, який уникнув кримінальної відповідальності, оскільки у лютому 2014 виїхав до Росії.

С.м. став початковою фазою *Євромайдану* і в ширшому плані — Революції гідності 2013—14. Студентська молодь була їх рушійною силою та обличчям.

Літ.: *Суржик Л., Онищенко О.* Студентський Євромайдан: кров і грім. «Дзеркало тижня», 2013, 6 грудня; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Революція гідності 2013—2014 рр. та агресія Росії проти України: науково-методичні матеріали. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Сафар'янс Є.* Студентський страйк 2013 року: початок Євромайдану. В кн.: Революція гідності: на шляху до історії. К., 2020; Сторінка Національного меморіального комплексу героїв Небесної сотні — Музею Революції гідності. Web: http://www.maidanmuseum.org

В.В. Головко.

О.В. Стяжкіна.

СТЯ́ЖКІНА Олена Вікторівна (н. 25.02.1968) — історикиня, письменниця та публіцистка. Д-р істор. н. (2003). Н. у м. *Донецьк*. Закінчила істор. ф-т (1990) й аспірантуру (1993) Донец. держ. ун-ту. 1993—2015 — старший викладач, доцент, професор кафедри історії слов'ян Донец. нац. ун-ту ім. В.Стуса. У 1996 захистила канд. дис. «Культурні процеси в Донбасі в 1960—1990 роки XX століття», а у 2003 — докторську дис. «Жінки в історії української культури другої половини XX століття». 2015—16 — професор кафедри істор. дисциплін Маріупольського держ. ун-ту. У травні 2016 викладала гостьовий курс для магістрантів Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Від 2016 —

старша, провідна наук. співробітниця відділу історії України 2-ї пол. 20 ст. *Інституту історії України НАН України*. 2016—17 стажувалася в Ін-ті дослідження людини у Відні (Institut für die Wissenschaften vom Menschen). 2019 викладала гостьові курси для магістрантів *Українського вільного університету* (Мюнхен; ФРН).

22 квітня 2014 виступила у *Москві* на врученні «Русской премии» та публічно звинуватила Росію у збройній агресії супроти України. У 2014 через російсько-українську війну покинула Донецьк, займалася організацією переїзду та налагодженням діяльності Донец. нац. ун-ту ім. В.Стуса у *Вінниці*. 2014—16 — активна учасниця багатьох публічних заходів на підтримку ЗСУ, мобілізації сусп-ва на відсіч рос. агресії, протидію пропагандистським атакам як в Україні, так і за кордоном. Засновниця громад. руху «Деокупація. Повернення. Освіта». Дослідниця у галузі жін. історії, істор. антропології, рад. повсякдення, *Другої світової війни*. Гол. редакторка наук. час. «Нові сторінки історії Донбасу» (з 2000); членкиня редколегії «Наукових записок НаУКМА. Історичні науки»; виконавчої ради Укр. центру міжнар. PEN-клубу (з 2014); правління Укр. асоціації дослідників жін. історії (з 2010); Укр. асоціації усної історії (з 2009).

Авторка багатьох худ. творів, як-от: «Великое никогда» (1993), «Кухонный вальс» (2003), «Купите бублики: Повести, рассказы» (2006), «Ты посмотри на нее!» (2006), «Фактор Николь: Повести и рассказы» (2009), «Все так» (2012), «Один талант» (2014), «На языке Бога» (2016), «Мовою Бога» (пер. з рос. К.Сінченко; 2016), «Розка» (2018), «Смерть лева Сесіла мала сенс» (2021) та ін. Худож. твори С. переважно написані у жанрі психологічної жін. прози, в якій висвітлюються нелінійні біографії пересічних жінок і чоловіків, аналізуються розмаїтні культ. практики та явища.

Опублікувала 5 наук. монографій та бл. 100 наук. праць, виданих в Україні та поза її межами. У наук. студіях С. розглядає гендерні аспекти рад. повсякденності, механізми соціальної антропології рад. сусп-ва, рад. хронології, ефективності рад. мови, практики освоєння радянського як свого і способів його самопрезентації. У низці наук. праць порушувала проблематику Другої світ. війни, передусім рад. концепту «Великої вітчизняної війни», травматичного досвіду буденного буття жінок за тоталітарної катастрофи, зокрема у лещатах нацистського і сталінського режимів, які метафорично охрестила «стигмою окупації».

Дипломантка міжнар. літ. конкурсів. Номінантка премії ім. В.Стуса Укр. центру міжнар. PEN-клубу за особливий внесок в укр. к-ру та стійку громадян. позицію (2016). Вела авторську колонку на різноманітних медійних ресурсах, зокрема «Deutsche Welle», «Тиждень.ua», «Новое Время.ua».

Праці: Жінки в історії української культури другої половини XX століття. Донецьк, 2002; Людина в радянській провінції: освоєння (від) мови. Донецьк, 2013; Жінки України в повсякденні окупації: фактори відмінності сценаріїв й досвідів. В кн.: Гендерні дослідження, проєкт «Донбаські студії», Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бьолля. К., 2015; «Нескорені» Бориса Горбатова як джерело мистецтва історії та мистецтва кіно. В кн.: Кінематографічна ревізія Донбасу. К., 2015; Годинник і календар у підрадянській Україні 1920—1930-х років: механізми привласнення часу і хронотопу. «Народна творчість та етнологія», 2016, № 4; Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України. «Нові сторінки історії Донбасу: збірник статей», 2016, кн. 25; Окуповані жінки: жіноче повсякдення у роки Другої світової війни. В кн.: Українські жінки у горнилі модернізації. Х., 2017; Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. К., 2019; Друга світова війна в житті та смерті українців: спроба налаштування методологічної оптики. В кн.: Academia. Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смолія, кн. 2. К., 2020: Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. К., 2020; Zero Point Ukraine: Four Essays on World War II (Ukrainian Voices, vol. 10). [Stuttgart], 2021; Мінусники: покарані простором. К., 2021 (у співавт.)

Літ.: Учені Донецького національного університету. Донецьк, 2006.

Т.В. Пастушенко.

СУБЕДЕЙ (китайс. ієроглифами — Су-бу-тай; монгол. Субеетай-Баатур, перс. Субудай, давньорус. Себідяй-богатур, лат. Sibedei; 1175—1248) — полководець *Монгольської імперії*, служив її володарям *Чингіз-хану* та його наступнику Угедею. Біографія С. міститься в офіц. хроніці династії

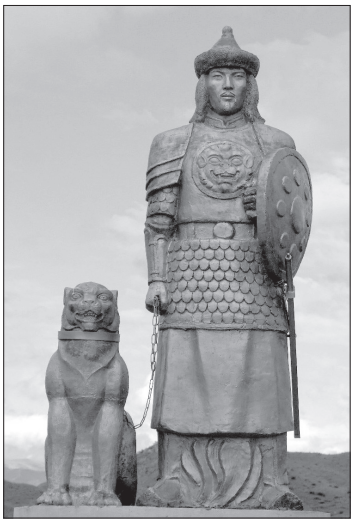

Статуя Субедея біля в'їзду до Бай-Тайгинського району, Тува, РФ. Скульптор С. Ойдуп, 2016.

Юань, згадки про С. є в «Таємній історії монголів», збірці літописів Рашида ад-Діна, «Історії завойовника світу» Джувейні, *Галицько-Волинському літописі*, «Історії монголів» *Плано Карпіні*, «Скорботній пісні» магістра Рогерія.

Походив із монгол. племені урянхай. Почав військ. кар'єру (імовірно, в серед. 1190-х рр.) як особистий охоронець Чингіз-хана, згодом очолював сотню, тисячу (вперше згадується як тисячник 1206) і тумен (див. *Тьма*). Брав участь у завоюванні Пн. Китаю (1211—15, 1229—34) та д-ви Хорезмшахів (1219—20), розгромі меркітів (між 1216 і 1219). 1220—23 разом із Джебе очолював окремий корпус, що діяв спочатку у Пн. Ірані (завдання схопити хорезм-шаха (султана) Ала ад-Діна Мухаммеда виконати не вдалося через його смерть), а потім пройшов через Кавказ у приазовський степ. У ході цього стратегічно-розвідувального рейду були розгромлені війська Грузин. царства, аланів, *половців* та рус. князівств (див. *Калка, битва на річці 1223*).

1235—36, очолюючи авангард війська, спрямованого проти ще не підкорених монголами зх. країн, розгромив Волзьку Болгарію та половців на Нижній Волзі. Після того, як 1237 до авангарду приєдналися гол. сили на чолі з *Батиєм*, С. став його гол. радником (іноді навіть стверджують, що С. фактично очолював військо при номінальному коман-

дуванні Батия). У такій ролі взяв участь у походах на Рязанську і Владимиро-Суздальську землі (грудень 1237 — травень 1238), Київ., Волин. та Галицьку землі (осінь 1240 — зима 1241), Угор. королівство (1241—42). Джерелами зафіксована участь С. у штурмі *Києва* та у битві на р. Шайо (прит. Тиси, бас. Дунаю). (Див. також *Монголо-татарська навала*.)

1246 С. взяв участь у *курултаї*, що обрав великим ханом Гуюка. Після цього жив на батьківщині на р. Туул (прит. Орхону, бас. Селенги), де й помер.

1229 С. одружився із царівною-чингізидкою Тухмегань. Син С. Урянхатай був визначним полководцем.

Дж.: Золотая Орда в источниках. В кн.: Арабские и персидские сочинения в пер. В.Г. Тизенгаузена, т. 1. М., 2003; Золотая Орда в источниках, т. 3: Китайские и монгольские источники. М., 2009.

Д.Я. Вортман.

СУГРО́В, ШАРУКА́НЬ, БАЛИ́Н — «городи» у *Половецькій землі* на Сіверському Донці (літописному Доні), що згадуються у *«Повісті временних літ»* у зв'язку з походами рус. князів проти *половців* 1111 і 1116 (див. *Сіверський Донець, бої у верхів'ях річки 1111*). Топонім «Шарукань» у деяких літописних списках замінений на «град Осенів» або «Чешуїв». С., Ш., Б. могли бути ставками (зимовими стійбищами) половецьких князів. Дослідники (В.*Городцов*, К.Кудряшов, М.Сібільов, Б.*Рибаков*, С.Плетньова, Б.*Шрамко* та ін.) пропонували для цих пунктів різні варіанти локалізації (район *Ізюма*; район *Харкова*; район *Чугуєва—Змієва*), жоден з яких не є загальновизнаним. Спроби пов'язати С., Ш., Б. з конкретними городищами (Донецьке, Каганове (Кабанове), Маяцьке, Сидорівське, Чугуївське тощо) або залучити дані лінгвістики (топоніміки) непереконливі. Думка, що там мешкали *алани* (яси), не підтверджена археол. даними.

Літ.: *Кудряшов К.В.* Половецкая степь. М., 1948; *Сібільов М.В.* Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського. «Археологія» (К.), 1950, т. 4; *Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. М., 1958 (Материалы и исследования по археологии СССР, № 62); *Бубенок О.Б.* «...И города поима Половецкие, Галин, Чешуев, Сугров...». «Східний світ», 2009, № 1; *Колода В.В.* Картографирование средневековых городищ Днепро-Донского междуречья как метод определения этапов славяно-кочевнических отношений. «Древности» (Х.), 2010, вып. 9.

Д.Я. Вортман.

СУЛЬКЕ́ВИЧ Сулейман (Мацей; Матвій) **Олександрович** (20.07. 1865—15.07.1920) — військ. та політ. діяч кримськотатар. національного руху, генерал-лейтенант (1915). Н. в с. Кемейші (нині село Гродненської обл., Білорусь) в сім'ї спадкового дворянина, гусарського полковника. На військовій службі — з 1883, закінчив Михайлівський кадетський корпус у Воронежі (нині місто в РФ; 1883), Михайлівське артилер. уч-ще (1886) та Миколаївську академію Генштабу (1894) у *Санкт-Петербурзі*. Учасник війни в Китаї (1900—01), *Російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*. Генерал-майор (1910), генерал-лейтенант (1915), командувач 1-го Мусульманського корпусу рос. армії (1918). Нагороджений 6-ма орденами та іменною Георгіївською зброєю. З 1912 — член *Таврійської вченої архівної комісії*.

З 25 червня до 15 листопада 1918 — прем'єр-міністр, а також міністр внутр., військ. і мор. справ першого Крим. крайового уряду. Виступав за створення незалежної Крим. д-ви. Провадив дипломатичну та екон. боротьбу з урядом *Української Держави* за визнання самостійності Криму, організував розбудову окремої правової системи, власної армії та громадянства. Не мав широкої підтримки серед населення, переважно спираючися на нім. війська. Після їхнього виходу з п-ва С. передав владу уряду на чолі з С.*Кримом*.

З грудня 1918 — в Азербайджані: командир 1-ї мусульманської піх. д-зії (1919), з 26 березня 1919 — нач. Генштабу армії Азербайджанської Демократ. Республіки, ініціатор воєн. союзу Азербайджану та Грузії (укладений 16 червня 1919) та протистояння з *Добровольчою армією*. Після того, як Баку (Азербайджан) захопила Червона армія (28 квітня 1920) С. був заарештований (на поч. травня) і розстріляний без суду в бакинській Баїлівській в'язниці.

Дружина С. Марьям була активісткою жін. руху в Азербайджані.

Літ.: *Оболенский В.А.* Крым в 1917 — 1920-е годы. «Крымский архив», 1994, № 1; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Крымское Краевое правительство М.А. Сулькевича и его политика. «Отечественная история», 1995, № 3; *Мальгин А.В.* Внешняя политика Крымского Краевого правительства генерала Сулькевича. «Крымский музей», 1995, № 1; *Линев К.К., Шарапа В.Ф.* Крымское краевое правительство С.Сулькевича. «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии», (Симферополь), 1996, вып. 5; *Клавинг В.В.* Белая гвардия. СПб., 1999; *Зарубин В.Г., Надикта В.М.* Под командой Сулькевича и Шнейдера. «Историческое наследие Крыма», 2005, № 10.

Т.Б. Бикова.

С. Сулькевич.

СУРКО́В Владислав Юрійович (н. 21.11.1964) — рос. держ. діяч, один з ідеологів та організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*. 1982 вступив до Моск. ін-ту сталі та сплавів, але не закінчив його. 1983—85 проходив службу в ЗС СРСР — в окремому розвідувальному батальйоні Пд. групи рад. військ в *Угорщині* (входила до складу Гол. розвідувального управління Генштабу ЗС СРСР). Після демобілізації провчився три курси в Моск. держ. ін-ті к-ри на ф-ті режисури масових театралізованих заходів. Згодом вступив до Міжнар. ун-ту в *Москві*, який закінчив 1993 за фахом економіст.

З кінця 1980-х до серед. 1990-х рр. працював у комерційних структурах, підконтрольних М.Ходорковському (фінансово-пром. група «Менатеп»). 1992 був призначений консультантом Апарату уряду РФ по зв'язках із громадськістю. Був помічником на громад. засадах депутата Держ. думи РФ I скликання, голови Аграрної партії Росії М.Лапшина.

1997 працював 1-м заст. голови ради директорів «Альфа-банку» (власник — М.Фридман, з яким С. був знайомий з часів навчання в Моск. ін-ті сталі та сплавів). 1998—99 — перший заст. ген. дир., дир. по зв'язках із громадськістю «Суспільного російського телебачення» (ОРТ, нині — «Перший канал»).

З 1999 по 2008 працював заст. глави Адміністрації президента РФ — спочатку — Б.*Єльцина*, а згодом — В.*Путіна*. Був куратором внутр. політики, виборчих кампаній, зв'язків із політ.

В.Ю. Сурков.

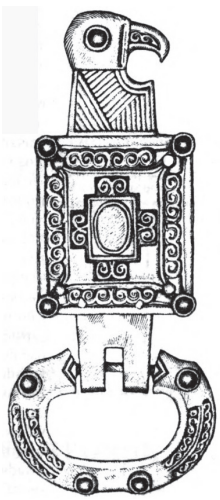

Суук-Су. Пряжка, прикрашена орлиною головою.

партіями та рухами, ЗМІ. Висунув концепцію «суверенної демократії» та сприяв інсталяції концепту «русский мир» в рос. держ. ідеологію. На межі 2000-х рр. організовував виборчі блоки «Єдинство» (1999) і «Родіна» (2003), молодіжні рухи «Ті, які ідуть разом» (2000) та «Наші» (2005), адміністрував парт. буд-во «Єдиної Росії» (2003) та «Справедливої Росії» (2006). 2000 отримав ранг дійсного держ. радника РФ I класу. 2004—06 займав посаду голови ради директорів компанії «Транснафтопродукт».

2008—11 працював 1-м заст. голови Адміністрації президента РФ Д.Медведєва, 2011—13 — 1-м заст. голови уряду РФ. У травні 2013 пішов у відставку.

Намагаючися повернутися у велику політику, почав більше уваги приділяти пострадян. простору. 20 вересня 2013 призначений помічником Президента РФ з соціально-екон. співробітництва з Абхазією та Пд. Осетією (невизнані світ. спільнотою квазідерж. утворення, фактично окуповані Росією). Однак осн. увагу приділяв укр. напряму — недопущенню євроінтеграції України восени 2013, а з поч. 2014 — розгортанню збройної агресії Росії проти України. У січні—лютому принаймні двічі був у *Києві* для переговорів з президентом В.Януковичем як емісар В.Путіна. Був безпосереднім куратором «ДНР» та «ЛНР», координатором гібридної війни проти України.

З переходом україно-рос. конфлікту переважно у дипломатичну фазу представляв Росію на переговорах у Трьохсторонній контактній групі в Мінську, брав участь у перемовинах у «нормандському форматі». Відзначився низкою антиукр. публічних заяв. Через провал на укр. напрямі 18 лютого 2020 був звільнений з посади помічника президента РФ.

Відомий як політ. публіцист, що у своїх текстах озвучував стратегічні напрями розвитку рос. д-ви: зокрема у статті «Націоналізація майбутнього» (2005) змальовував курс на путінський авторитаризм («суверенна демократія»); у статті «Самотність напівкровки» (2018) декларував, що після 2014 Росія буде дотримуватися геополіт. ізоляціонізму; у статті «Довга держава Путіна» (2019) постулював курс на фактичне встановлення монархії («верховного правителя») в Росії. Автор книг «PRO суверенну демократію: тріада руських цінностей, ми і захід, нова російська еліта, що таке суверена демократія» (2007), «Тексти 97—07» (2008). С. вважається автором художніх творів — романів «Околоноля» (2009) та «Машинка і Велік, або Спрощення Дубліна», під псевдонімом Натан Дубовицький.

Літ.: *Якубова Л. та ін.* Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: аналітична доповідь. К., 2018; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2; Сурков Владислав Юрьевич. Web: https://myrotvorets.center/criminal/surkov-vladislav-yurevich

В.В. Головко.

СУУ́К-СУ, могильник — археол. пам'ятка 6—10 ст. Розташов. між смт *Гурзуф* і зх. схилом г. Аю-Даг (частково — на території міжнар. дитячого центру Артек; Ялтинська міськрада, АР Крим). Відкритий в 1889 А.Харузіним, досліджувався в 1903, 1905, 1906 М.Рєпніковим. У 217 могилах і родинних склепах 2-ї пол. 6—7 ст. виявлено 334 трупопокладення, що містили велику кількість срібних і бронзових прикрас (персні, фібули, у т. ч. пальчасті, пряжки, прикрашені орлиними головами, сережки, браслети, бурштинове і сердолікове намисто тощо), а також зброю. 42 могили 8—10 ст. були обкладені кам'яними плитами і майже не містили інвентарю, що пов'язано з поширенням *християнства*. Належить *готам* і *аланам*.

Літ.: *Репников Н.И.* Некоторые могильники области крымских готов. «Известия Императорской археологической комиссии», 1906, вып. 19; *Кропоткин В.В.* Могильник Суук-Су и его историко-археологическое значение. «Советская археология», 1959, № 1; *Якобсон А.Л.* Средневековый Крым, М.—Л., 1964; *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма, Симферополь, 1999.

Н.С. Абашина.

«СХІ́ДНИЙ КО́РПУС», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, сформований у Харків. обл. в листопаді 2014 на основі однойменного громад. руху. Із поч. лютого 2015 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, задіювався для виконання бойових завдань на території Донецької області, на сх. від *Маріуполя*. Перший командир — О.Ширяєв. (Див. також Добровольчі батальйони України 2014—2019.)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

Т

Т-64БМ «БУЛА́Т» — один зі зразків новітнього озброєння та військ. техніки ЗС України, укр. осн. бойовий танк, модернізація танків Т-64БВ з метою доведення їхніх бойових можливостей до рівня Т-84У. Розроблявся з 1991. 24 серпня 1999 продемонстровано прототип Т-64У («об'єкт 447АМ-1»). 2004 танк прийнятий на озброєння під позначенням Т-64БМ «Булат». До 2014 модернізовано 85 танків.

Осн. відмінності Т-64БМ «Булат» від Т-64БВ: заміна системи управління вогнем 1А33-1 «Об» на 1А45 «Іртиш»; заміна системи керованої ракетної зброї «Кобра» на «Комбат» (дальність пуску збільшено з 4 до 5 км, зросла бронебійність); встановлення системи динамічного захисту «Ніж» (стійкість лобової і бортової проєкцій танка від ураження сучасними протитанк. засобами зросла удвічі); заміна двигуна 5ТДФ (700 кінських сил) на 5ТДФМ (850 кінських сил). Усі комплектуючі для модернізації — укр. вир-ва. Осн. озброєння — 125-міліметрова гармата, спарений з нею 7,62-міліметровий кулемет і 12,7-міліметровий зенітний кулемет — змін не зазнало, так само, як і ходова частина.

На експорт для Демокр. Республіки Конго виготовлявся спрощений варіант Т-64БМ1М. У вересні 2014 10 таких танків передано Нац. гвардії України.

Більшість Т-64БМ увійшли до складу 1-ї окремої танк. бригади ЗС України, у складі якої взяли активну участь у відбитті рос. агресії в *Донецькій області* та *Луганській області*. Станом на кінець 2017 ЗС України мали бл. 100 танків Т-64БМ.

Танк Т-64БМ «Булат».

2021 замовлено перші 12 танків Т-64БМ2 «Булат». Від Т-64БМ вони відрізняються потужнішим двигуном 6ТД-1 (1000 кінських сил).

Літ.: *Тарасенко А.* Бронетанковая техника Украины: итоги, потенциал, перспективы… «Техника и вооружение», 2008, № 1; *Згурец С.* Блеск и скрежет стали: уроки войны, т. 1: Боевые бронированные машины. К., 2016; Czołgi na Ukrainie 2014—2015. «Wozy bojowe świata», 2017, № 4; *Харук А.І.* Зроблено в Україні. Х., 2019.

А.І. Харук.

Т-84У «ОПЛО́Т» ТА БМ «ОПЛО́Т» — зразки новітнього озброєння і військової техніки ЗС України, укр. осн. бойові танки, розвиток конструкції Т-80УД. Т-84У («об'єкт 478ДУ9») створений 1999. Відрізняється від Т-80УД новою баштою вдосконаленої конструкції, тепловізійним прицілом, системою динамічного захисту «Ніж», комплексом оптико-електронної протидії «Варта», двигуном 6ТД-2 потужністю 1200 кінських сил (замість 1000 кінських сил на Т-80УД) та ін. удосконаленнями. Значна частина рос. комплектуючих замінена українськими. Танк прийнятий на озброєння ЗС України, проте через брак коштів було виготовлено тільки 12 екземплярів. 2018 танки Т-84У «Оплот» пройшли модернізацію. На базі Т-80У створена броньована ремонтно-евакуаційна машина БРЕМ-84 «Атлет».

Танк БМ «Оплот» (до прийняття на озброєння — «Оплот-М») отримав новий панорамний приціл командира, окремий (незалежний від навідника) тепловізор і лазерний віддалемір

Танк БМ «Оплот».

командира, систему динамічного захисту «Дуплет», нові засоби радіозв'язку, комплексну систему керування рухом та ін. нововведення. 2009 танк БМ «Оплот» прийняли на озброєння ЗС України, було замовлено 10 танків, проте через брак фінансування замовлення не виконане. 2011 замовлено 49 танків «Оплот-Т» для Таїланду (поставлені 2014—18). Шасі БМ «Оплот» служить для розробки 155-міліметрової самохідної артилер. установки і важкої бойової машини піхоти «Берсерк».

2021 «Укрспецекспорт» замовив виготовлення 1 танка «Оплот-2М» для просування його на зовн. ринках. Реалізується програма «Бастіон», що передбачає модернізацію танка БМ «Оплот» і повне усунення рос. комплектуючих. Дослідний взірець за цією програмою має бути готовий до 2023.

Літ.: *Тарасенко А.* Бронетанковая техника Украины: итоги, потенциал, перспективы… «Техника и вооружение», 2008, № 1; *Згурец С.* Блеск и скрежет стали: уроки войны, т. 1: Боевые бронированные машины. К., 2016; Czołgi na Ukrainie 2014—2015. «Wozy bojowe świata», 2017, № 4; *Харук А.І.* Зроблено в Україні. Х., 2019.

А.І. Харук.

ТАВА́НСЬКА ПЕРЕПРА́ВА — переправа через *Дніпро* на стратегічно важливому шляху з *Криму* на *Правобережну Україну*.

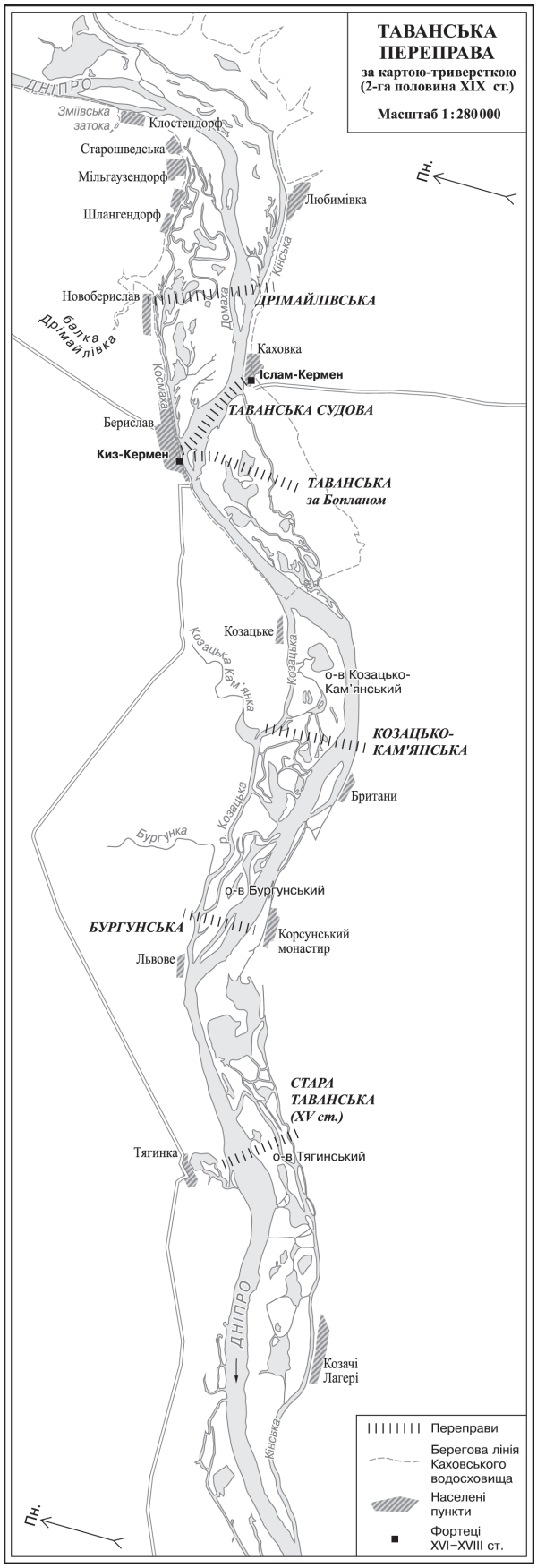

Перша документальна згадка про Т.п. («Тованские перевозы») міститься в описі пд.-сх. кордону *Великого князівства Литовського* (бл. 1471). Існує думка, що у 15 ст. Таванською називали переправу біля р. Тягинка (див. *Тягин*), про що свідчить позначення Ескі-Тавань (Стара Тавань) на карті Річчі Занноні (1776). Через *Тавань* проходило декілька переправ: Дрімайлівська, переправа біля сучасного м. *Берислав* (за якою і закріпилася назва «Таванська»), Козацько-Кам'янська, Бургунська. На деяких з них можна було переправлятися вбрід, на інших — за допомогою плавзасобів (пороми тощо). Цими переправами користувалися крим. татари, коли здійснювали набіги на укр. землі та поверталися зі здобиччю та *ясиром*; тому на картах Г. де *Боплана* вони позначені як Великі чи Великі татарські. Крим. хани за допомогою *Османської імперії* зводили укріплення для контролю за Т.п. Перша з фортець, відома як Кизи-Кермен чи Газі-Кермен (*Казікермен*), якщо вірити *Евлії Челебі*, була збудована наприкінці 14 ст. За правління хана *Менгли-Ґерея I* у 1505—17 на лівому березі Дніпра було споруджено Іслам-Кермен (Аслан, Ослам), що стояв на місці сучасного м. *Каховка* (за ін. версією, за 6 км вище за течією, ототожнюється з Любимівським городищем). У 17 ст. на о-ві Тавань спорудили додаткові фортеці для контролю за переправою та створення перешкод для руху козац. флотилій. У пн. частині о-ва Тавань на березі р. Конка (Кінські Води; прит. Дніпра) було збудовано Шахін-Кермен («Шангирей» за рос. джерелами), згодом на цьому ж місці (або поряд) — Мубарек-Кермен. Навпроти Кизи-Кермена на о-ві було споруджено Мустріт-Кермен. Ці фортеці діяли до 1695, коли вони були захоплені гетьмансько-моск. військом (див. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*). Поромна переправа від Берислава до Каховки функціонувала до поч. 20 ст. Під час створення Каховського водосховища о-в Тавань та сусідні о-ви було затоплено.

Літ.: *Эвлия Челеби*. Книга путешествия, вып. 1: Земли Молдавии и Украины. М., 1961; *Князьков Ю.* О местонахождении «Тавани» и Таванской переправы в XV—XVII веках. «Придніпровський науковий вісник», 1997, № 2; *Тимченко В.* Таванська переправа на Дніпрі у XVI—XVII ст. (за археологічними та писемними джерелами). В кн.: Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр. К., 2003; *Яворницький Д.* Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис. В кн.: *Яворницький Д.* Твори, т. 2. К.—Запоріжжя, 2005.

Т.М. Ґедзь.

ТАВРІ́ЙСЬКИЙ О́КРУГ — нова адм.-тер. одиниця у складі *Української Держави* (1918). Утворений постановою *Ради міністрів Української Держави* 20 червня 1918 з материкової частини колиш. *Таврійської губернії*. Складався з Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського повітів. Адм. центром Т.о. був *Бердянськ*. Окружним старостою був призначений О.Десницький. Закон про створення Таврійського окружного управління та відповідне фінансування був ухвалений РМ Укр. Держави лише 30 листопада 1918. До цього часу Дніпровський пов. тимчасово входив до *Херсонської губернії*, Бердянський та Мелітопольський повіти — до *Катеринославської губернії*.

Літ.: *Бойко О.* Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917—1921 рр.). К., 2007; Українська Держава (квітень—грудень 1918 року): документи і матеріали, т. 1—2. К., 2015.

О.Д. Бойко.

ТАГАНРО́ЗЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1918 відбулася 19—20 квітня 1918 в м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) для розгляду питання організації майбутніх дій комуністів в Україні в умовах австро-нім. окупації. У нараді взяли участь члени більшовицької фракції ЦВК Рад. України, *Народного секретаріату*, окремі представники лівих із *Партії соціалістів-революціонерів* та *Української соціал-демократичної робітничої партії*, які порвали зі своїми партіями, — усього 71 особа. На нараді зіткнулися три протилежні концепції бачення перспектив «світової» та рос. революції. Відповідно висловлювалися різні пропозиції щодо утворення єдиного більшовицького центру в Україні. Представники лівого крила (Г.*Пятаков*, А.*Бубнов*, С.*Косіор*, І.Крейсберг, В.*Затонський* та ін.) виступали за негайне повстання. Е.*Квірінг* та Я.Яковлев (Епштейн), В.Аверін та ін. озвучили позицію «правих», які вважали, що Центр. рада прийшла «всерйоз і надовго», а отже,

більшовикам треба зосередити увагу на розбудові парт. мережі й тих можливостях, які дає робота в легальному секторі: профспілках, кооперативах, лікарнях та ін. орг-ціях. Вступ у збройне протистояння з німецько-австрійс. військами вони вважали абсолютною авантюрою. Очолювані М.*Скрипником* «центристи» виступали за визнання Брестського договору відносно Росії, пропонуючи провадити боротьбу проти *Української Центральної Ради* та австро-нім. військ, не вступаючи у відкрите протистояння.

Пропозиція Е.Квірінга загалом відповідала ідеї збереження єдності РКП(б), враховувала ставлення ЦК партії до утворення всеукр. партоб'єднання у грудні 1917. Однак унаслідок поточної політ. ситуації, пов'язаної з укладенням Брестського мирного договору (див. *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*), створення парт. орг-ції більшовиків України на таких принципах створювало прецедент для звинувачення РСФРР з боку її контрагентів по Брестському договору у порушенні його умов і втручанні у внутр. справи України. Саме цими міркуваннями, очевидно, й керувалася більшість учасників наради, відхиляючи пропозиції Е.Квірінга.

Нарада ухвалила рішення про об'єднання всіх більшовицьких орг-цій України в Комуніст. партію (більшовиків) України, формально незалежну від РКП(б), а також рішення про тактику боротьби за владу в краї в умовах австро-нім. окупації. Було обрано Орг. бюро для підготовки і скликання 1-го з'їзду більшовицьких орг-цій України у складі М.Скрипника (секретар), А.Бубнова, Я.*Гамарника*, В.Затонського, С.Косіора, І.Крейсберга, Г.Пятакова.

Визнавши формально факт існування суверенної й незалежної Укр. д-ви, більшовицький уряд РСФРР не збирався випускати Україну зі сфери своїх зовнішньополіт. та екон. інтересів. 5—12 липня 1918 у *Москві* відбувся перший з'їзд більшовиків України, на якому була створена КП(б)У. Зв'язана з РКП(б) не тільки ідейно, а й організаційно, вона, по суті, становила собою підпільний філіал РКП(б) в Україні. Вищі органи партії більшовиків України діяли в Москві під безпосереднім кер-вом ЦК РКП(б). Створення подібної політ. орг-ції на території ін. д-ви було порушенням не тільки умов Брестського миру, а й взагалі будь-яких норм міжнар. права, оскільки це було прямим втручанням у справи ін. д-ви.

Літ.: Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: рік 1918. К., 2010; Нариси історії Української революції 1917—1921 років, кн. 2. К., 2012.

О.І. Лупандін.

ТАЛЕРГО́Ф (Thalerhof) — табір для інтернованих, один із перших у Європі 20 ст., створений владою *Австро-Угорщини* 4 вересня 1914 на поч. *Першої світової війни*. Розташовувався у районі м. Граца (Штирія) на пд. сх. Австрії.

Причиною арештів і відправлення в Т. (а також у Терезин та ін. табори) стала активізація москвофільської (русофільської) течії (див. *Москвофільство*) напередодні Першої світ. війни: пропаганда *православ'я*, заклики до відкриття нижчих та вищих шкіл з рос. мовою викладання, виховання москвофільської молоді у дусі рос. патріотизму, активна пропаганда ідеї культ. єдності галицьких українців з «русским народом» (як із малоросами у Підрос. Україні, так і з росіянами на території Росії), котра у роки Першої світ. війни перейшла у декларації політ. характеру. Це привело до заборони діяльності москвофілів напередодні Першої світ. війни.

Перед наступом рос. військ влада провела арешти серед укр. населення *Галичини* та *Буковини*. Арештовували активних діячів москвофільського руху (М.Антоневич, М.Глібовицький, Я.Качмарчик, К.Вальницький, Є.Вальницький, К.Пелехатий, С.Бендасюк та ін.) та їхніх симпатиків. Серед арештованих були також представники укр. демократ. табору, поляки, євреї. Боротьбу між укр. партіями — москвофілами та українофілами — влада використала для ослаблення укр. руху. До арештів спричинилася місц. влада, котру в Галичині в основному репрезентували поляки, а на Буковині — румуни. За її доносами здійснювалися арешти людей, які не мали відношення до жодної із політ. партій.

Талергофське питання стало черговою причиною протистояння між москвофільською та укр. суспільно-політ. течіями: у своїх арештах москвофіли звинувачували не лише владу, а й українофілів. Незважаючи на те, що 18 серпня 1914 *Українська парламентарна репрезентація* вимагала від уряду слідства у справі вбитих австрійс. військами громадян та звільнення депортованих у Т., дії українофілів на свій захист москвофіли вважали малоефективними.

Ув'язнені поступово зуміли налагодити своє культурно-реліг. та побутове життя. До зими 1915 у Т. не було бараків, люди спали на землі під відкритим небом. Антисанітарія призводила до виникнення різних епідемій та хвороб (які ставали причиною смерті в'язнів). Побутові умови поліпшилися із буд-вом бараків, кухні, лазні, лікарні та ін. Ув'язнені організували дрібний промисел: селяни виготовляли солом'яне взуття, шили одяг, виготовляли натільні хрестики, табакерки, коробочки та ін. Це купувала інтелігенція, котра отримувала фінансову підтримку з дому.

У вересні 1915 табірна адміністрація віддала в'язням дзвіницю, дозволила проводити православні та греко-катол. богослужіння, священникам хрестити новонароджених, сповідати, хоронити померлих. В'язні створили хор (для відспівування померлих), згодом було збудовано правосл. церкву, школу, організовано курси рос. мови та ін. Табірне життя характеризувалось існуючими суперечками москвофілів та українофілів.

Для кожного з десяти бараків військ. влада призначала наглядача — офіцера у чині лейтенанта. Адміністрація табору проводила допити, тортури та страти ув'язнених. Серед страчених у таборі: Р.Березовський, Л.Кобилянський, П.Жабяк, О.Полянський, М.Людкевич, О.Куровський. Жертвами Т. стали бл. 2—3 тис. осіб.

Достовірну кількість інтернованих у Т. важко встановити. Найбільш вірогідними є висновки польс. історика Т.Ольшанского: у Т. одномоментно було не менше 6 тис. осіб, а загалом за час війни пройшло не більше 8 тис. Близькі до цього висновки дає можливість зробити москвофільський опис Т.: три окремих подвір'я по 10 бараків (у бараці перебувало до 140 осіб) у кожному; отже, одночасно в таборі могло перебувати бл. 4200 осіб.

У березні 1917 рескриптом імп. *Карла I* Габсбурга табо-

ри було ліквідовано, ув'язнених звільнено. У Т. на цей момент перебувало 3 тис. інтернованих.

Талергофське питання стало однією з об'єднуючих ідей відновленого у міжвоєн. період москвофільського руху. Москвофіли заснували Талергофський к-т, осн. завданнями якого були повернення на батьківщину останків загиблих талергофців, захоронених біля табору (бл. 1700 осіб) та збір інформації про цю подію. Здійснити перепоховання співвітчизників к-т не зумів, пояснюючи це у 1934 відсутністю грошей. На місці кладовища було збудовано аеропорт «Грац», а перепоховання здійснено на цвинтарі м-ка Фельдкірхен-бай Грац. К-т видав 4 випуски «Талергофського альманаху» (1924, 1925, 1930, 1932), в яких опублікував джерела особистого характеру: мемуари, спогади, щоденники тощо. Актами комеморації для москвофілів, пов'язаних з Т., стали Талергофські з'їзди (1928 і 1934) та пам'ятник на *Личаківському цвинтарі*, споруджений за проєктом архіт. О.Луцика та інж. І.Туровича: великий восьмикутний хрест із білого мармуру, вписаний в чорну мармурову стелу, внизу напис: «Жертвам Талергофа: 1914—1918. Галицька Русь», облямований терновим вінком.

1934 у *Музеї Ставропігійського інституту* було створено Талергофську кімнату, того ж року організовано виставку. Після ліквідації *Ставропігійського інституту* 1940 більшість цієї музейної колекції перейшла до *Львівського історичного музею*, *Центрального державного історичного архіву України у Львові*, окремі експонати зберігаються у фондах *Львівського музею історії релігії*.

Літ.: *Ваврик В.Р.* Терезін і Талергоф. Львів, 1928; *Маковський В.* Талергоф: спогади і документи. Львів, 1934; *Орлевич И.* Документы к изучению вопроса о «Талергофской трагедии». В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины и источниковедение: современные исследования и перспективы развития: материалы XXVII Международной научной конференции: Москва, 9—11 апреля 2015 г. М., 2015; *Гайсенюк В.В.* Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. істор. н. Чернівці, 2016.

І.В. Орлевич.

ТА́ЛЬКО-ГРИНЦЕ́ВИЧ (Talko-Hryncewich) **Юліан** (псевд. — Iłgowski; 10.07.1850—26.04.1936) — антрополог, етнограф та археолог. Н. в маєтку Рукшани Ковенського пов. Ковенської губ. в сім'ї лікаря. Навч. в Петерб. медико-хірургічній академії (1870—72) та на мед. ф-ті Київ. ун-ту, який закінчив 1876. 1878—91 працював лікарем у *Звенигородці* й у той же час встигав вивчати лікарську справу за кордоном. У Парижі (Франція) був серед перших учнів П.Брока — засн. сучасної антропології. Одночасно з лікарською практикою Т.-Г. почав багаторічні антропологічні дослідження. 1892 дістав призначення на посаду лікаря до Троїцькосавська (нині м. Кяхта Республіки Бурятія, РФ), де до 1908 сполучав лікарську практику з дослідженнями в галузі антропології та археології. 1908 Т.-Г. отримав посаду професора на відкритій кафедрі антропології *Краківського університету*, а згодом очолив її. *Перша світова війна* застала Т.-Г. в Росії, і лише в березні 1918 він через *Київ* дістався *Кракова*, де продовжив викладацьку та дослідницьку діяльність.

Т.-Г. — автор понад 300 наук, публікацій польс. та рос. мовами, у т. ч. з питань антропологічної характеристики українців, етнографії та археології України. Книга Т.-Г. «Нариси народної медицини Південної Русі» («Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi południowej»; Краків, 1893) написана на великому фактичному матеріалі та є одним із ґрунтовних джерел вивчення історії нар. медицини в Україні. Зокрема, Т.-Г. — автор розвідки про *караїмів* (Краків, 1904), великої монографії про народи Центр. Азії (Краків, 1908) та мемуарів «З пережитого (1850—1908)» (Варшава, 1930) і «Спогади з останніх років) (1908—1932)» (Варшава, 1932).

Літ.: *Болтарович З.Є.* Україна у дослідженнях польських етнографів XIX ст. К., 1976; *Митыпова Г.С.* О возможном пребывании Ю.Талько-Грынцевича в должности старшего врача Бурятского петроградского лазарета в годы Первой мировой войны. Улан-Удэ, 1999; *Spiss A.* Muzeum Etnograficzne. «Tygodnik Salwatorski», 2001, nr. 49/364 z 9 grudnia; *Эйльбарт Н.В.* Юлиан Доминикович Талько-Грынцевич — исследователь Забайкалья, 1850—1936. М., 2003. *Supady J.* Julian Talko-Hryncewicz — lekarz, antropolog i badacz Syberii. «Polskie Archiwum Medycyny Wewnętrznej», 2007, vol. 117, nr. 11/12.

В.А. Старков.

ТАМА́НСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця *Чорноморського козацького війська*. У процесі переселення чорномор. козаків на *Кубань* в 1792—94 почав формуватися перший адм.-тер. поділ на паланки — за зразком *Війська Запорозького*. Перепис 1793—94 зафіксував 3 паланки — Єйську, Єкатеринодарську і Копильську з невизначеними межами. Курені та курінні отамани у той час містилися в Тамані, Єкатеринодарі (нині м. Краснодар, РФ) та біля Кизилташського лиману, поселення і хутори виникали стихійно в різних місцях. Копильська паланка охоплювала населені пункти на зх. від р. Протока і включала територію «острова Таман» (він же — Фанагорійський острів). На підставі *«Порядка общей пользы»*, прийнятого 1 січня 1794, Чорноморія (територія Чорномор. козац. війська) була розподілена на 5 округ: Єкатеринодарську, Бейсузьку, Єйську, Григор'євську і Фанагорійську. Остання включала в себе поселення колиш. Копильської паланки на зх. від р. Протока. Були визначені також місця для курінних поселень (їх назви збігалися з назвами 38 куренів *Запорозької Січі*, а також були два нових — Березанський і Єкатериновський). У 1802 замість п'яти округ було створено чотири, а Фанагорійська округа була перейменована на Таманську. Для управління округами створювалися однойменні земські розшукні начальства. До Таманської округи належали: Тамань, яка вважалася містом, і 2 курінних поселення — Вишестебліївське і Старотитаровське, але територія округи простиралася на сх. до р. Протока. В 1842 було затверджено нове «Положение о Черноморском казачьем войске», згідно з яким Чорноморія розподілялася на 3 округи, а курінні поселення були перейменовані на станиці. Територія Таманської округи була збільшена, і з 1842 до неї належали станиці: Ахтанизовська, Вишестебліївська, Єлизаветинська, Івановська, Мар'янська, Медведовська, Нововеличковська, Новомишастовська, Новонижестебліївська, Новотитаровська, Петровська, Полтавська, Поповичевська, Старовеличковська, Староджереліївська, Старонижестебліївська, Старотитаровська, Темрюцька, Черкеський аул, татар. поселення Ади, м. Тамань. Адм. центр округи до 1842

був у Тамані, у 1842—43 — у станиці Петровській, з 1843 — у Полтавській. Управління округами, як і раніше, здійснювали окружні земські начальники, а для військ. управління були створені окружні чергування. Тамань вважалася містом «единственно по историческому значению», але в 1849 в цьому «місті» проживало 260 осіб чол. населення, і управлялося воно із сусідньої станиці Ахтанизовської. 1849 Тамань отримала статус станиці.

8 лютого 1860 був виданий указ про найменування правого крила Кавказької лінії Кубанською областю, а 19 листопада 1860 Чорномор. козац. військо було перейменоване на *Кубанське козацьке військо*, до якого приєднали також 6 бригад Кавказ. лінійного козац. війська. Проте внутр. поділ на округи в колиш. Чорноморії зберігся, і Таманська округа була ліквідована у зв'язку з утворенням повітів Кубанської області на підставі указу від 30 грудня 1869 «О преобразовании административных учреждений в Кубанской и Терской областях». Більша частина ліквідованої Таманської округи увійшла до складу Темрюцького повіту.

Літ.: *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1/2. Екатеринодар, 1910—13; Основные административно-территориальные преобразования на Кубани (1793—1985 гг.). Краснодар, 1986.

А.М. Авраменко.

ТАМА́НСЬКИЙ ВІ́ДДІЛ (до 1910 — Темрюцький відділ) — адм.-тер. одиниця Кубанської області та *Кубанського козацького війська*. На підставі «Учреждения управления Кубанской и Терской областей и Черноморского округа» 1888 замість ліквідованих повітів (де цивільне управління було відокремлено від військ.) були створені 7 відділів, отамани яких очолили військ. і цивільне управління. До складу Темрюцького відділу увійшла територія колиш. Темрюцького повіту і частина територій Єкатеринодарського та Закубанського повітів, міста Темрюк (адм. центр відділу) і Анапа. До складу відділу увійшли станиці: Абінська, Анапська, Анастасіївська, Ахтанизовська, Ахтирська, Благовещенська, Вареникoвська, Верхнебаканська, Гостагаєвська, Гривенсько-Черкеська, Дядьковська, Еріванська, Івановська, Кореновська, Кримська, Курчанська, Медведовська, Мінгрельська, Натухайська, Неберджаєвська, Нововеличковська, Новоджереліївська, Новокорсунська, Новомишастовська, Новонижестебліївська, Петровська, Полтавська, Поповичевська, Раєвська, Роговська, Сергієвська, Славянська, Старовеличковська, Староджереліївська, Старонижестебліївська, Старотитаровська, Таманська, Тимашевська, Троїцька, Холмська, Шапсузька. На території Темрюцького відділу були Полтавський і Таманський полкові округи Кубанського козац. війська, де комплектувалися однойменні кінні полки (у воєн. час — 1-й, 2-й і 3-й полки відповідних назв). У 1890 у зв'язку зі зміною меж полкових округів станиці Дядьковська, Кореновська, Медведовська, Новокорсунська, Сергієвська, Тимашевська були передані із Темрюцького в Кавказький відділ. Згідно з новим розкладом, затвердженим Військ. радою 7 лютого 1891, у Темрюцький відділ із Єйського була передана станиця Бриньковська, а з Єкатеринодарського — станиці Азовська, Їльська, Мар'янська. Згідно з «Положением об общественном управлении в казачьих войсках», затвердженим у 1891, всі козац. селища стали називатися хуторами. В 1897 адм. центр Темрюцького відділу був перенесений в станицю Славянську. В 1910 відділ перейменовано на Таманський. До 1917 на території Т.в. з'явилися нові станиці: Андрєєвська (до 1909 — х. Мишастовський), Бородінська (до 1913 — х. Новомар'янський), Верхнебаканська (заснована як станиця в 1862, деякий час була селищем), Вишестебліївська (заснована як курінне поселення в 1794, після переселення значної частини жителів у 1862 у станицю Гостагаєвську була селищем, згодом — знову станиця), Гладковська, Голубицька, Гривенська (колишня Новонижестебліївська), Дніпровська (до 1913 — х. Роговської), Запорозька, Нижнебаканська (заснована як станиця в 1862, в 1871—88 — селище), Новониколаєвська, Ольгинська, Приморсько-Ахтарська, Степна, Фонталовська, Хмельницька. Територія Т.в. була розподілена на 4 дільниці, на чолі з дільничними начальниками. Після встановлення рад. влади Т.в. існував у складі Кубано-Чорноморської області в 1920, але 18 листопада 1920 Т.в. був ліквідований, його територія була розділена між новими Темрюцьким, Тимашевським і Славянським відділами.

Літ.: Основные административно-территориальные преобразования на Кубани (1793—1985 гг.). Краснодар, 1986; Очерки истории органов внутренних дел Кубани: 1793—1917. Краснодар, 2002.

А.М. Авраменко.

ТАМГИ́, тамгоподібні знаки (від тюркського тамгъа, tam'a — мітка, пляма, тавро, печать) — поширені у багатьох народів знаки власності (індивідуальної, сімейної, родової) на худобу, землю, окремі речі. Т. ставили на шкірі тварин, межових знаках, бортних деревах, зброї тощо. В основі рисунків Т. — прості геометричні фігури або спрощені символічні зображення. Родова/сімейна Т. могла графічно змінюватися з кожним новим поколінням. Тамгоподібні знаки правлячих родів використовувались як елементи мілітарних атрибутів і озброєння, а згодом — як символи держ. влади. Приклади тамгоподібних знаків із території України: знаки на посуді давніх степових народів (носіїв *ямної культурно-історичної спільності*, *зрубної культурно-історичної спільності*, *багатоваликової (багатопружкової) кераміки культури* та ін.), знаки *сарматів* та *Боспорського царства*, знаки *Рюриковичів* (див. *Тризуб*) та ін. знаки періоду *Київської Русі*, знаки тюркських народів середньовічного Криму (найвідоміший — тамга *Гіреїв*, яка з 1917 використовується як нац. геральдична емблема *кримських татар*), геральдичні фігури у гербах *шляхти*, які були запозичені старшиною *козацтва українського*.

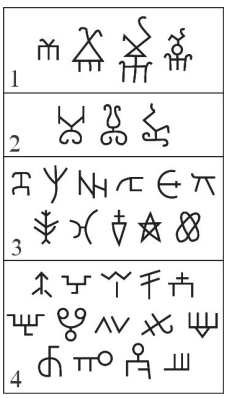

Тамги, тамгоподібні знаки (за В. Драчуком): 1 — Боспорське царство; 2 — сармати; 3 — візантійська Таврика; 4 — кримські татари.

Літ.: *Акчокраклы О.* Татарские тамги в Крыму. Симферополь, 1927; *Драчук В.С.* Системы знаков Северного Причерноморья: тамгообразные знаки северной периферии античного мира первых веков нашей эры. К., 1975; *Отрощенко В.В., Формозов А.А.* К проблеме письменности у племен Северного Причорноморья в эпоху раннего металла. «Studia Praehistorika» (Sofia), 1988, vol. 9; *Ольховский В.С.* Тамга (к функции знака). «Историко-археологический альманах» (Армавир), 2001, № 7; *Яценко С.А.* Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. М., 2001; *Туалагов А.А.* Тамгообразные знаки Боспорских царей. «Археология», 2002, № 1; *Бушаков В.* Ймовірна семантика тамг ханів Золотої Орди. «Знак», 2004, № 33.

О.Є. Кислий.

ТА́НКОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ УКРАЇ́НИ — галузь пром-сті, що спеціалізується на вир-ві танків і машин на їхній базі. Навесні 1920 на Харків. паровозобудівному заводі почався ремонт танків, захоплених у білогвардійців — важких Mk V, середніх Mk A (обидва — брит. вир-ва) та легких «Рено» (франц. вир-ва). Пізніше на з-ді налагодили вир-во гусеничних тракторів «Комунар» (на базі нім. «Ганомаг» WD-50). Цей досвід дав змогу включити Харків. паровозобудівний з-д до програми рад. танкобудування. 1927 почалося проєктування «маневреного» (середнього) танка Т-12. Компоновка була запозичена в амер. танків М 1921 та М 1922. Силову установку — бензиновий двигун М-6 (адаптований варіант авіац. мотора — копії франц. «Іспано-Сюїза» HS 8Fb) — виробляв з-д № 29 (*Запоріжжя*). Броньовані корпуси постачав Іжорський з-д (Росія). За виготовлення ходової частини й кінцевий монтаж танка відповідав Харків. паровозобудівний з-д. Випробування дослідного екземпляра почались у грудні 1929, однак через низку недоліків у серійне вир-во Т-12 не впроваджували. З кінця 1929 велося проєктування полегшеного варіанта «маневреного» танка, що отримав позначення Т-24. У 1931 виготовили 24 такі машини, які стали першими рад. серійними середніми танками.

У квітні 1930 *СРСР* придбав ліцензію на амер. колісно-гусеничний танк М 1931 конструкції В.Крісті. 13 лютого 1931 машину прийняли на озброєння Червоної армії (див. *Радянська Армія*) під позначенням БТ-2 (рос. «быстроходный танк»). Танк міг рухатись як на гусеницях, так і на колесах. У поєднанні з авіамотором «Ліберті» потужністю 400 кінських сил (в СРСР випускався за ліцензією як М-5) це забезпечувало машині масою 11 т виняткові швидкісні характеристики: по шосе БТ-2 розвивав 51 км/год на гусеницях і

Танк Т-12.

Танк Т-34 випуску 1940 р.

72 км/год на колесах. Озброєння (відповідно до проєкту) — одна 37-міліметрова гармата і один 7,62-міліметровий кулемет. Екіпаж — 3 особи.

Виготовлення БТ-2 спочатку планувалось налагодити в Ярославлі, потім — у Ленінграді (нині *Санкт-Петербург*), але вирішили налагодити на ХПЗ, де вже були необхідне обладнання, дільниця складання танків, а також спец. танко-конструкторське бюро. Перші три БТ-2 були готові до 1 листопада 1931, повномасштабне вир-во почалося 1932. Впровадження у вир-во БТ-2 супроводжувалось численними проблемами: довелося пристосовувати конструкцію танка Крісті, який був, по суті, експериментальною машиною, до вимог масового вир-ва. Як наслідок, із 600 танків, запланованих на 1932, з-д здав лише 396. Всього упродовж 1932—33 Харків. паровозобудівний з-д виготовив 620 танків БТ-2, більшість з яких через нестачу гармат отримали лише кулеметне озброєння (три 7,62-міліметрових кулемети).

У березні 1933 почався випуск БТ-5 — модернізованого БТ-2 з новою баштою, озброєного 45-міліметровою гарматою і 7,62-міліметровим кулеметом. Частина танків обладнувалась радіостанціями (за рахунок зменшення боєкомплекту до гармати). Башти спочатку виготовляли Маріупольський з-д (з малою кормовою нішею) та Іжорський з-д (з великою нішею, уніфікована з баштою Т-26). 1934 єдиним постачальником башт лишився Іжорський з-д.

1933 нач. інспекції автотранспортних військ нім. райхсверу Г.Гудеріан відвідав Харків. паровозобудівний з-д і звернув увагу, що там збирається 22 танки на день. Загалом 1933—34 виготовили 1887 танків (263 з радіостанціями). 50 з них у 1937 поставили в республіканську Іспанію. 1935—40 на Харків. паровозобудівному з-ді (з 1936 — з-д № 183) виготовляли танк БТ-7. Гол. відмінності від БТ-5 — зварний корпус і новий двигун М-17Т потужністю 500 кінських сил (танкова модифікація авіамотора М-17 — ліцензійного варіанта нім. BMW VI). Також була дещо збільшена товщина броні. Маса БТ-7 порівняно з БТ-5 зросла з 11,5 до 13,9 т, але завдяки більш потужному двигуну швидкість лишилась попередньою — 52 км/год на гусеницях і 72 км/год на колесах. Усього виготовили 5328 штук, тобто більше, ніж усіх ін. типів танків у країнах світу на 1939.

В РСЧА танки серії БТ надходили на озброєння танк. бригад, а з 1940 — танк. д-зій. Вони брали участь у конфліктах на оз. Хасан (1938) і р. Халхін-Гол (1939), у поході РСЧА в Зх. Україну і Зх. Білорусь (1939), *Радянсько-фінляндській війні 1939—1940*, Німецько-радянській війні 1941—45 (див. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) та війні проти Японії (1945). Саме БТ стали початком розвитку укр. школи танкобудування. Напрямами вдосконалення стали посилення бронювання (протиснарядне замість протикульного), посилення озброєння (76-міліметрова довгоствольна гармата), перехід до дизельної силової установки і гусеничного ходу (замість колісно-гусеничного). Це привело до появи танка *Т-34*, створеного під кер-вом М.Кошкіна (після смерті М.Кошкіна 1940 доопрацювання конструкції здійснювалося під кер-вом О.Морозова). 1940—41 на з-ді № 183 виготовили 1677 Т-34. У вересні—жовтні 1941 з-д № 183 евакуювали до м. Нижній Тагіл, де на його базі (а також на базі місц. Уралвагонзаводу і кількох евакуйованих підпр-в, у т. ч. Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча) створили Уральський танковий з-д № 183.

Восени 1943 почався процес відновлення танкового вир-ва у м. *Харків*. Відбудоване підпр-во отримало позначення № 75, яке до війни носив Харків. з-д дизельних двигунів. Для вир-ва у Харкові обрали танк Т-44, створений О.Морозовим на базі дослідних зразків Т-34М і Т-43. При масі 31 т машина могла розігнатись до 60 км/год. Т-44 прийняли на озброєння в липні 1944. До травня 1945 в Харкові виготовили 190 таких танків Т-44, до припинення випуску в 1947 — 1823 танки. Т-44 не встиг взяти участь у *Другій світовій війні*. Єдиною бойовою операцією, в

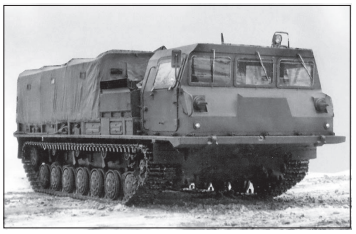

Тягач МТ-Т.

якій використовувалися такі танки, було придушення революції в Угорщині 1956. З озброєння Рад. армії Т-44 зняли наприкінці 1970-х рр.

З жовтня 1944 у Нижньому Тагілі під кер-вом О.Морозова проєктувався танк Т-54 зі 100-мм гарматою. 1947 з-д № 183 випустив установочну партію, а 1948 почався їх серійний випуск на з-дах № 183 в Нижньому Тагілі, № 75 в Харкові та № 174 в Омську. 1951 почався випуск вдосконаленого Т-54, того ж року до Харкова на його власне бажанні був переведений О.Морозов, який очолив місц. конструкторське бюро. Це бюро, відоме як Харків. КБ з машинобудування, займалось удосконаленням Т-54 та перспективними розробками.

Т-54 «зразка 1951 року» випускався трьома з-дами до 1955 (7009 штук). У 1955—57 випускався Т-54А, а у 1957—59 — Т-54Б. Статистика випуску цих модифікацій на з-ді № 75 невідома, але лише тут виготовлявся вогнеметний танк ТО-54, на якому пороховий вогнемет встановлювався поряд із гарматою, замість кулемета (110 штук). Від 1948 у КБ з-ду № 75 велась розробка танкового мостоукладальника МТУ-54 на базі Т-54. За його допомогою можна було долати перешкоди завширшки до 11 м. Серійний випуск МТУ-54 почався у 1956, а з 1950 почався випуск небронь-ованого важкого артилерійського тягача АТ-Т, створеного на базі Т-54. Ця машина виготовлялася до 1979. На її основі створили цілу низку спец. модифікацій (інж. машини БАТ-1 і БТМ, носії РЛС, антарктичний всюдихід «Харків'янка» та ін.). Від 1958 до 1962 на з-ді випускався танк Т-55, а у 1963—67 (паралельно з налагодженням випуску нового танка Т-64) виготовлявся вдосконалений варіант Т-55А.

1955 під кер-вом О.Морозова почалася розробка принципово нового середнього танка з більш потужним озброєнням, кращою захищеністю та вищими динамічними характеристиками. 1962 був прийнятий на озброєння Т-64. Цей танк відзначався цілою низкою нововведень, що дало можливість позиціонувати його як перший у світі танк третьої генерації і перевести з класу середніх танків до нового класу осн. бойових танків (поєднували масогабаритні характеристики середніх танків із вогневою потужністю важких). Серед нововведень — комбінована броня (композитна багатошарова зі спец. наповнювачем); автомат заряджання гармати (що дало змогу скоротити екіпаж з 4 до 3 осіб); малогабаритний турбопоршневий багатопаливний дизельний двигун. Озброєння Т-64 — 115-міліметрова гладкоствольна гармата Д-68 і 7,62-мм кулемет. Двигун 5ТДФ потужністю 700 кінських сил давав можливість машині масою 36 т розвивати швидкість 60 км/год. 1964—68 Харків. з-д транспортного машинобудування (нова назва з-ду № 75) виготовив 1192 танки. Глибокою модернізацією Т-64 став танк Т-64А, який випускався з 1969.

З 1973 велась розробка танка Т-64Б (з комплексом керованої ракетної зброї), який прийняли на озброєння у 1976, а разом із ним — спрощений і дешевший варіант Т-64Б-1. До 1985 на Харків. з-ді транспортного машинобудування обсяг вир-ва Т-64Б склав приблизно 4200 штук, а Т-64Б-1 — 1200. 1985—87 випускались танки Т-64БВ і Т-64БВ-1, обладнані блоками навісного динамічного захисту «Контакт». В Рад. армії танки родини Т-64 вважалися зброєю першого удару — ними насамперед комплектувались д-зії Групи рад. військ в Німеччині. За кордон Т-64 не постачались.

З використанням елементів шасі Т-64 на Харків. з-ді транспортного машинобудування у 1979 налагодили вир-во важкого транспортера-тягача МТ-Т «Еней». На його базі випускались інж. машини БАТ-2, МДК-3, БГ-1, КГС-25, УПГ-92. Також елементи шасі Т-64 використані у плаваючих транспортерах ПТС-2 і ПТС-3, які були створені відповідно у 1973 і 1988. Випускалися Луган. тепловозобудівним з-дом.

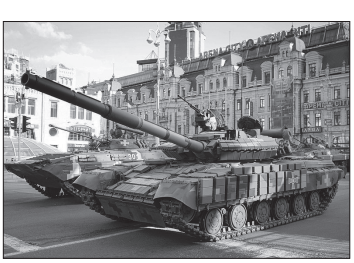

Танк Т-64БВ зразка 2017 р.

Кер-во СРСР розглядало Т-64 як єдиний осн. бойовий танк. Однак спроби налагодити його випуск на з-дах у Нижньому Тагілі й Омську привели до появи ще двох моделей. У Нижньому Тагілі впровадили у вир-во Т-72 — спрощений варіант Т-64 із двигуном В-46 (розвиток В-2, який встановлювався ще на Т-34) й ін. ходовою частиною. В Омську ж почали випуск Т-80 — глибоко модифікованого Т-64 із газотурбінним двигуном. Ця машина стала фаворитом Мін-ва оборони СРСР, незважаючи на високу ціну. Планувалося налагодити випуск Т-80 і у Харкові. Однак Харків. КБ з машинобудування запропонувало альтернативу — новий дизельний двигун 6ТД (1000 кінських сил), за потужністю порівняний із газовою турбіною. У підсумку газотурбінних танків Т-80У в Харкові випустили тільки 45, а з 1987 почали вир-во танків Т-80УД «Береза» («об'єкт 478Б»). Ця модель комплектувалася двигуном 6ТД і важила 46 т. Озброєння аналогічне Т-64Б, але встановлені ін. система керування вогнем (1А45) і комплекс керованої ракетної зброї (9К119). З 1988 замість навісного динамічного захисту встановлювався вбудований. Насамперед Т-80УД надходили на озброєння Таманської й Кантеміровської д-зій, дислокованих у Підмосков'ї.

Після розпаду СРСР обсяги вир-ва танків на Харків. з-д транспортного машинобудування істотно скоротилися. Підпр-во розпочало активний пошук зарубіжних покупців. Найбільшим успіхом став контракт із Пакистаном, відповідно до якого 1997—99 було поставлено 320 танків Т-80УД. Паралельно під кер-вом М.Борисюка велись роботи з удосконалення танка. У 1999 на озброєння ЗС України прийнято танк Т-84 із двигуном 6ТД-2 (1200 кінських сил), новою баштою, вдосконаленим динамічним захистом та ін. змінами. У серійне вир-во впровадили варіант Т-84У «Оплот», на якому було замінено значну частину рос. комплектуючих. Однак через недостатнє фінансування було виготовлено тільки 12 та-

Л.В. Таран.

І.М. Тарасюк.

ких танків. У 2009 прийнято на озброєння ЗС України вдосконалений танк БМ «Оплот» (відомий також як «Оплот-М»), який серійно виробляється з 2013 і постачається на експорт (до Таїланду — 49 танків «Оплот-Т» 2014—18). Крім того, реалізуються програми модернізації раніше випущених танків Т-64Б і Т-64БВ (які становлять основу танкового парку ЗСУ) — Т-64БМ «Булат» і Т-64Б1М. Обмежений і дешевший варіант модернізації — Т-64БВ зразка 2017 (2017—19 модернізовано понад 150). 2021 видане замовлення на перші 12 танків Т-64БМ2 «Булат», які відрізняються від Т-64БМ потужнішим двигуном.

Літ.: *Свирин М., Бескурников А.* Первые советские танки. М., 1995; Харьковское конструкторское бюро по машиностроению имени А.А. Морозова. Х., 2002; *Березкин В.* Харьковские «восьмидесятки». М., 2007; *Коломиец М.* Легкие танки БТ. М., 2007; *Павлов М., Павлов И.* Средний танк Т-54 и машины на его базе. М., 2008; *Шумилин С. и др.* Средний танк Т-55. М., 2008; *Борзенко В.* Основной боевой танк Т-64. М., 2012; *Коломиец М.* Маневренные танки СССР Т-12, Т-24, ТГ, Д-4 и др. М., 2014; *Його ж.* Танки в гражданской войне. М., 2014; *Згурец С.* Оружие Украины, т. 1: Танки. Боевые бронированные машины. К., 2016.

А.І. Харук.

ТАРА́Н (Пирогова, Пироговa-Таран, L.T, Lidia Taran) **Лідія Валентинівна** (н. 06.03.1937) — історик. Д-р істор. н. (1994), проф. (1996). Н. в м. *Ніжин* у сім'ї вчителів. З відзнакою закінчила істор. ф-т Одес. ун-ту (1959). Викладач Ніжинського пед. ін-ту (1959—62). Навч. в аспірантурі істор. ф-ту Одес. ун-ту (1962—65). Захистила канд. дисертацію «Еволюція традиційного напряму французької історіографії (70-ті рр. XIX — 60-ті рр. XX ст.) і творчий шлях П'єра Ренувена» в Одес. ун-ті (1970). Викладачка кафедри всесвітньої історії Ужгородського ун-ту (1965—70). Доцент кафедри всесвітньої історії Київ. пед. ін-ту (1970—73, 1979—95). 1973—79 працювала у Берліні як викладачка школи при Групі рад. військ у Німец. Демократ. Республіці. Захистила докторську дисертацію «Розвиток французької та російської історичної думки (70-ті рр. XIX ст. — 40-ві рр. XX ст.) в контексті вивчення Французької революції кінця XVIII ст.» в Ужгородському ун-ті (1994). Ця праця була в числі перших, що ініціювали методологічну перебудову істор. науки в Україні. 1995—97 — професор військ. кафедри, 1998—99 — кафедри права Ужгородського. держ. ін-ту інформатики, економіки й права, 2000—05 — кафедри історії Міжнар. Соломонового ун-ту. Від 2003 — професор кафедри всесвітньої історії Ніжинського держ. пед. ун-ту ім. М.Гоголя за сумісництвом, а протягом 2005—15 — штатний професор цієї ж кафедри.

Авторка понад 100 наук., науково-методичних праць, зокрема 5 монографій з історії країн Європи й Америки Нового часу, теорії, методології, епістемології історії, франц., рос. й укр. історіографії.

Лауреатка премії ім. М.Василенка НАН України (1996).

Праці: Ніжинщина: історико-економічний нарис. К., 1964 (у співавт.); Деякі питання французької історіографії і творчий шлях П'єра Ренувена. «УІЖ», 1970, № 2; П'єр Ренувен як історик міжнародних відносин. «Питання нової та новітньої історії», 1970, вип. 11; Теория исторического синтеза Анрио Бера. В кн.: Французский ежегодник, 1968. М., 1970; Деякі тенденції розвитку історичної науки у Франції в I половині XX ст. «Питання нової та новітньої історії», 1974, вип. 19; Питання теорії джерелознавства у засновників напряму «Анналів» Л.Февра і М.Блока. Там само, 1975, вип. 21; П'єр Ренувен про роль економічного фактора у міжнародних відносинах. «Вісник Київського університету: історичні науки», 1983, вип. 25; І.В. Лучицький — дослідник історії французької революції (до 200-ліття революції). «УІЖ», 1989, № 7; Письма И.В. Лучицкого. В кн.: Французский ежегодник, 1987. М., 1989; Французька історіографія (70-ті рр. XIX — 80-ті рр. XX ст.): навчальний посібник. К., 1991; Развитие французской, русской и украинской исторической мысли (70-е гг. XIX — 40-е гг. XX в.) в контексте изучения Великой французской революции. К., 1993; Историческая мысль Франции и России (70-е гг. XIX — 40-е гг. XX в.). К., 1994; Рівень наукового пошуку в XX ст. і французька школа «Анналів». «Харківський історіографічний збірник», 1997, вип. 2; Провідні тенденції світової історіографії XX ст. і проблема кризи сучасної української історичної науки. «УІЖ», 1998, № 5; 1999, № 1; Школа «Анналів» — погляд з кінця XX ст. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», 1999, ч. 3; Від школи «Анналів» до постмодернізму. «Література та культура Полісся» (Ніжин), 2000, вип. 13; Иван Васильевич Лучицкий (1845—1918). В кн.: Портреты историков: время и судьбы, т. 2. М.—Иерусалим, 2000; Новые тенденции мировой и украинской историографии. «Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории» (М.), 2004, вып. 13; The latest trends in world and Ukrainian historiography. «Rocznik Antropologii Wiedzy» (Wrocław), 2006, r. 2; Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (французька, російська та українська історіографія). «УІЖ», 2007, № 2; Проблемы истории Украины в трудах И.В. Лучицкого. «Вопросы истории», 2007, № 3 (у співавт.); Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії (нотатки на полях книги А.Я. Гуревича «История историка»). «УІЖ», 2007, № 4; Ewolucji obrazu rewolucji francuskiey w historiografii XIX—XXI w. Kries two warsawskie w historii i tradycii napoleonskiey (1807—2007). Częstochowa, 2008; Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX — початок XX ст.). Ніжин, 2009; Етнологія та/чи історична антропологія. «УІЖ», 2013, № 1; Іван Васильович Лучицький: історик і час. Ніжин, 2015 (у співавт.); Институт истории Украины: итоги научных исследований за полвека (1936—1986): в связи с выходом книги А.В. Яся «На чолі республіканської науки...», Інститут історії України (1936—1986). «Науковий вісник Ужгородського університету: серія "Історія"», 2017, вип. 2 (37), Л.В. Таран: страницы жизни и творчества: библиографический указатель Посвящено 85-летию со дня рождения. К., 2021.

О.П. Реєнт.

ТАРАСЮ́К Іван Миколайович (28.01.1993—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Залісоче (нині село Луцького р-ну Волин. обл.), де і провів дитинство. Проживав у смт *Олика*. Після закінчення школи навч. в Луцькому мед. коледжі «Монада», проходив строкову військ. службу. Грав у футбольному клубі «Олика». Підтримував *Революцію гідності 2013—2014*, 18 лютого 2014 приїхав до *Києва* на *майдан Незалежності*. Загинув у «чорний четвер» 20 лютого 2014 від вогнепального поранення під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві.

21 листопада 2014 Т. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Іван Тарасюк. Web: http://nebesnasotnya.com/ivan-tarasyuk.html; Іван Тарасюк. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/ivan-tarasyuk.html

Я.М. Камбалова.

ТАРИ́ФНИЙ МАЙДА́Н 2015 — акція протесту, оголошена *Ради-*

кальною партією Олега Ляшка 20 жовтня 2015 в м. *Київ* з метою домогтися зниження тарифів на житлово-комунальні послуги. В її ході було облаштовано наметове містечко в Маріїнському парку, сцену, налагоджено систему доїзду та ротації учасників (переважно пенсіонерів). Активну участь в Т.м. брали партія «Батьківщина» та її лідерка Ю.*Тимошенко*, втім політ. партнерство було ситуативним (хоча у подальшому «Батьківщина» мала намір продовжити протести — напр. восени 2016). Практично одночасно в Маріїнському парку стояли намети ін. Т.м., організованого нар. депутатом С.Капліним.

Акція тривала до 17 листопада 2015. Протест був згорнутий, зважаючи на загострення ситуації в зоні *Антитерористичної операції* на сх. України, а також очевидну безрезультатність та безперспективність. Підняття тарифів на житлово-комунальні послуги відбувалося в рамках процесу приведення їх у відповідність з ринковими цінами, тож домогтися зниження цін не вдалось.

Термін «Тарифний майдан» є також збірною назвою акцій протесту, гол. вимогою яких є зниження тарифів на житлово-комунальні послуги. Проходили в різний час у різних містах України, найчастіше — у період опалювального сезону. Напр., у листопаді—грудні 2015 — у *Вінниці*, 30 травня 2016 — в *Запоріжжі* (організатор — Всеукр. об'єднання «Свобода»; див. *«Свобода»*), 20 жовтня 2016 — в 11 містах одночасно відбулась акція «Тарифний спротив» (організатор — політик Є.Мураєв, який 2014 був обраний нар. депутатом за списком *«Опозиційного блоку»*), наприкінці листопада 2019 — на поч. січня 2020 — у *Черкасах*.

Т.С. Водотика.

ТАРУ́ТА Сергій Олексійович (н. 23.07.1955) — укр. промисловець та підприємець, один з організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*. Н. в с. Виноградне (нині у складі м. *Маріуполь*). 1974—79 навч. на механіко-металургійному ф-ті Жданівського металургійного ін-ту за спеціальністю інженер-механік. 1999 закінчив ф-т менеджменту управління Донец. держ. академії управління за спеціальністю «менеджер зовнішньоекономічної діяльності».

З 1979 працював на металургійному комбінаті «Азовсталь». На поч. 1990-х рр. очолював зовнішньоекон. службу меткомбінату. 1995 створив зовнішньоторг. фірму «Азовімпекс», яка займалась експортом металопродукції. 1996 вона виступила одним із співзасн. корпорації «Індустріальний союз Донбасу». Протягом 2-ї пол. 1990-х — 2000-х рр. в орбіту корпорації увійшли компанії металургійної, машинобудівної, буд. галузей, мес-медіа, готелі та ін. Т. став її виконавчим директором, з 2002 — головою її Ради директорів. Входив до спостережних рад ряду укр. та іноз. компаній, які належали корпорації.

Депутат Донец. обласної ради (1998—2006), був членом постійної комісії з питань землі та природних ресурсів. 2004—05 — член Ради підприємців при КМ України. Підтримав *«Помаранчеву революцію» 2004*. Перебував у дружніх стосунках із Президентом України В.*Ющенком*.

Представники корпорації протягом 2005—10 залучалися до розробки та реалізації урядової пром. та енергетичної політики. «ІСД» реалізовувала велику програму модернізації вир-ва на своїх активах в *Алчевську*. Через кризу 2008—09 компанія опинилася у фінансовій скруті. Тому в січні 2010 стало відомо про вихід із числа акціонерів корпорації В.Гайдука та одночасну перепродажу його частини акцій «анонімним російським інвесторам». Самі акції знаходилися на рахунках рос. держ. банку «ВЕБ», який згодом фактично і став ними керувати.

2014 погодився на пропозицію посісти посаду глави Донец. обласної держ. адміністрації (призначений 2 березня), з огляду на обіцяну підтримку з боку впливового в регіоні підприємця Р.Ахметова. У квітні виступав за силову зачистку будівлі адміністрації, захоплену пророс. бойовиками та рос. спецпризначенцями (однак укр. силовики, які прибули в *Донецьк*, через певний час відмовилися від штурму і покинули місто). Після цього пророс. бойовики розгромили офіс «ІСД» у центрі Донецька. Т. разом з апаратом обласної держ. адміністрації був змушений переїхати до *Маріуполя*.

Виступав з критикою дій Президента України П.*Порошенка*, тому 10 жовтня 2014 був відправлений у відставку з посади глави Донец. обласної держ. адміністрації. За підсумками позачергових парламентських виборів жовтня 2014 виграв на мажоритарному окрузі у Маріуполі як самовисуванець і отримав мандат нар. депутата. У *Верховній Раді України* 8-го скликання не приєднався до жодної з фракцій. Працював главою підкомітету з питань охорони історико-культ. спадщини К-ту з питань культури і духовності. З 2017 брав участь у діяльності політ. партії «Основа».

С.О. Тарута.

У зв'язку з агресією Росії «ІСД» та особисто Т. втратили активи у Криму та в *окремих районах Донецької та Луганської областей*, а також виникли труднощі щодо контролю зарубіжних активів. Один з укр. акціонерів корпорації О.Мкртчан був ув'язнений в Росії за звинуваченнями начебто у махінаціях з коштами рос. держ. «Внєшекономбанку». Публічно Т. заявляв, що перестав бути олігархом.

Висунув свою кандидатуру на президентських виборах 2019. Згодом зняв її на користь кандидатури Ю.*Тимошенко* та закликав виборців голосувати проти П.Порошенка. На позачергових парламентських виборах 2019 знову обраний нар. депутатом (йшов під № 2 у списку Всеукр. об'єднання «Батьківщина»). Став першим заст. голови к-ту з питань екон. розвитку, ініціював активізацію держ. пром. політики.

Т. має колекцію антикваріату, яка містить, зокрема, артефакти *трипільської культури*, та виробів мист-ва. Зокрема, згідно з його декларацією 2016, володів 332 предметами антикваріату та 198 картинами, серед яких — полотна К.*Брюллова*, І.*Айвазовського* та М.Шагала.

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го (2006) і 2-го (2009) ступенів.

Літ.: *Головко В.* Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991—2009 рр. К., 2012; *Його ж.* Олигархи из города роз: становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991—2014 гг.). К., 2014; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

ТАТАРБУНА́РИ (раніше — Татар-Бунар, тюркське — Tatar-Punar, Tatar-Bunar, румун. — Tătărăşti) — місто Білгород-Дністровського р-ну *Одеської області*, розташов. на лівому березі р. Когильник, при впадінні в неї р. Кагач (Фонтанка), неподалік від узбережжя лиману Сасик (Кундук). Нас. 11 тис. осіб (2013).

Імовірно, засновані як фортеця — опорний пункт *Османської імперії* у захопленому нею *Буджаці*. Прямокутна у плані мурована фортеця не збереглася (розібрана на поч. 19 ст.), але зафіксована на плані 1790; за типологічними ознаками вона не могла бути споруджена пізніше 16 ст. Перші відомі згадки про Т. (серед. 17 ст.) — зображення на карті Г. де *Боплана* та опис міста у творі *Евлії* Челебі, який зазначає, що фортецю було відновлено (чи відремонтовано) 1636/37. З кінця 17 ст. Т. — центр судово-адм. округу (*каза*) у складі Акерманського санджака *Очаківсько-Сілістрійського ейялету*.

Після встановлення рос. влади (де-факто — 1807, де-юре — 1812) відбулася повна зміна населення: місце тюрок-мусульман, які залишили Т., зайняли українці, молдовани, євреї, росіяни. З 1812 Т. мали статус *містечка* Бессарабської області/губернії (див. *Бессарабія*): до 1818 — у складі Бендерського цинуту, потім — Акерманського цинуту/повіту. 1856—78 у Т., які опинилися біля кордону Рос. імперії з *Молдавським князівством*, діяла митниця. У 2-й пол. 19 ст. у м-ку з'явилися невеличкі пром. підпр-ва, зокрема суконна ф-ка. За переписом 1897, у Т. мешкали 6 тис. осіб, з них 81 % православних і 17 % іудеїв.

З березня 1918 Т. — під владою Румунії, мали статус села у складі Акерманського жудеця, з 1938 — Дністрянського цинуту. У вересні 1924 Т. стали центром *Татарбунарського повстання 1924* (на братській могилі учасників повстання 1974 встановлено пам'ятник). Із серпня 1940 — у складі УРСР, райцентр *Ізмаїльської області* (з 1954 — Одес. обл.). З 23 липня 1941 до 25 серпня 1944 — де-факто знову у складі Румунії. 1957 Т. отримали статус *селища міського типу*, 1978 — міста.

Літ.: ІМіС УРСР: Одеська область. К., 1969; *Фидчунова М.* Татарбунары: краеведческий очерк. Одесса, 1984; *Шлапак М.* Белгород-Днестровская крепость: исследования средневекового оборонного зодчества. Кишинев, 2001; *Середа О.* Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку. «Чорноморська минувшина: записки відділу історії козацтва на півдні України» (Одеса), 2009, вип. 4; *Полторак В.М.* Татарбунари: час виникнення міста (історична довідка). Web: /http://tat-muzey.at.ua/load/tatarbunari_chas_viniknennja_mista_istorichna_dovidka/1-1-0-25

Д.Я. Вортман.

ТАТАРБУНА́РСЬКЕ ПОВСТАННЯ́ 1924 — збройний виступ селян на пд. *Бессарабії* проти місц. румун. адміністрації. Бунт розпочався 11 вересня в с. Миколаївка (нині село Ізмаїльського р-ну Одес. області) через вбивство жандармами селянина-українця Ткаченка. Кілька десятків селян, напавши на примарію, вбили примаря села та двох жандармів, заволоділи гвинтівками, набоями і гранатами, знищили документи. Румун. власті спрямували на придушення бунтівників жандармів і регулярні війська. Було проведено ряд арештів, що спричинило відкрите невдоволення мешканців ін. сіл (переважно українських) пд. Бессарабії: Чичма (нині Струмок), Нерушай, Акмангит (нині Білолісся), Михайлівка, Байрамчі (нині Миколаївка-Новоросійська), Плахтіївка та ін.

Значною організованістю виділялося збройне повстання у *Татарбунарах* і навколишніх селах. Причинами Т.п. рад. історіографія донедавна вважала невдоволення селянства аграрною політикою румун. влади в регіоні (аграрною реформою 1921), голодування населення через засушливі й неврожайні 1920-ті рр., вилучення врожаю місц. чиновниками в рахунок сплати податків, а також політику *румунізації*; корупцію та побори урядовців.

Згодом було з'ясовано, що кер-во *СРСР* скористалося зручним моментом для дестабілізації ситуації в *Бессарабії*, яка з січня 1918 належала Румунії. Метою вождів РКП(б) було створення приводу для введення Червоної армії на ці землі. В серпні 1924 виконком *Інтернаціоналу Комуністичного* ухвалив план, згідно з яким Румунія поділялася на 5 зон активних дій прокомуніст. та прорад. елементів, котрі мали в серед. вересня ініціювати антиурядові виступи. Агентів, зброю, набої та вибухівку вночі перевозили човнами через Дністер, яким проходив радянсько-румун. кордон.

У ніч на 16 вересня 1924 поблизу Татарбунар бл. 100 повстанців, озброєних гвинтівками, револьверами, косами, вилами та сокирами, розділившись на кілька загонів, почали сутички із жандармами на околицях сіл Михайлівка і Камчик (нині Заря) та залізничної ст. Сарата. Підготовку виступу та кер-во очолювали агенти Комінтерну — голова Південнобессарабського революційного к-ту А.Клюшников (Ненін), М.Шишман, Ю.Батіщев, М.Лісовий. Серед місц. ватажків були Г.Черненко, І.Щербина та ін. Захопивши Татарбунари, повсталі проголосили Молдав. рад. республіку у складі УСРР, вивісили червоні прапори. Ненін зібрав мешканців, заявив, що Бессарабія стає республікою, а Червона армія перейшла Дністер. Одночасно рад. артилерія влаштувала демонстративні маневри-навчання поблизу *Овідіополя*. 17 вересня повстання охопило значну частину пд. Бессарабії, бл. 6 тис. учасників створювали революц. к-ти, міліцію, загони Червоної гвардії. Повсталі за короткий час звільнили з ув'язнення заарештованих, запровадили охорону на ф-ці Ессена, сформували кавалерійс. підрозділ. По селах утворювалися сел. к-ти та загони самооборони. Намагаючись паралізувати органи влади, знищували телефонний зв'язок, архіви примарій та жандармських постів.

Румун. влада спрямувала на придушення повстання до 10 полків, артилерію, військ. кораблі. Поблизу залізничної ст. Сарата повстанці зазнали поразки і змушені були відійти до Татарбунар. 18 вересня після зіткнень, кількох спроб вийти з оточення, за значних втрат і відсутності боєприпасів, повсталі склали зброю. Більшість учасників повернулися до домівок, не вбачаючи у своїх діях злочину. Ненін та Ю.Батіщев намагалися втекти за межі Татарбунарського пов., але першого смертельно поранили, а другого, який прихопив із собою гроші татарбунарців, згодом упіймали. 19 вересня по бунтівних селах розпочалися арешти. Тільки в с. Акмангит було заарештовано того ж дня 35 осіб, більшість із них розстріляли без суду. Арешти й допити тривали більше півроку. Заг. кількість убитих і розстріляних становила бл. 3 тис. осіб, арештованих — 1,6 тис. Через величезний відголос у світі, піднятий відомими представниками науки та літератури — А.Енштейном, Т.Драйзером, А.Барбюсом, Р.Роланом, Б.Шоу, Т.Манном та ін., багатьох підозрюваних було звільнено. З 24 серпня до 2 грудня 1925 відбувся «суд п'ятисот» — військ. трибунал над арештованими.

Смертна кара до всіх підсудних була відхилена, більше 80 засуджених отримали різні терміни каторги чи ув'язнення (від 1 року тюрми до 15 років каторги). До серед. 1930-х рр. в Румунії громадськість намагалася покарати тих, хто розстрілював учасників заворушень.

Літ.: *Смішко П.Г.* Татарбунарське повстання 1924 р. К., 1974; *King Ch*. The Moldovans. Hoover Press, 2000; *Rotari L*. Miscarea Subversiva in Basarabia 1918—1924. В кн.: Editura Enciclopedica, Б/м, 2004; *Босенко М*. Нариси з історії села Акмангит (Білолісся). К., 2009; *Clark Ch.U*. Bessarabia: Russia and Roumania on the Black Sea: Chapter XXVIII. «The Tatar-Bunar Episode». Web: http://depts.washington.edu/cartah/text_archive/clark/bc_28.shtml

В.Ю. Васильєв, М.І. Михайлуца.

ТАТА́РСЬКИЙ ШЛЯХ — див. *Via tartarica*.

ТЕЛЬЯВІ́НІ Хайді (н. 1950) — швейцарська дипломатка, спец. представниця ОБСЄ в Україні, учасниця Тристоронньої контактної групи із врегулювання ситуації на Донбасі. Н. в м. Базель (Швейцарія). 1982 почала працювати у Федеральному департаменті закордонних справ Швейцарії. 1995 — членкиня першої групи сприяння ОБСЄ в Чечні. 1996 працювала у посольстві Швейцарії в *Москві*. 1998—99 — заст. голови місії ООН у Грузії. 2000—01 — особиста представниця чинного голови ОБСЄ на Кавказі. 2001—02 — посол Швейцарії у Боснії і Герцеговині. 2002 очолила місію ООН зі спостереження в Грузії. З 2006 зайняла посаду заст. глави Політ. управління Федерального департаменту закордонних справ.

21 листопада 2008 призначена головою комісії з розслідування причин Російсько-грузин. війни 2008. У заключній доповіді, опубл. 30 вересня 2009, зроблено висновок, що «почала війну Грузія, але обидві сторони несуть відповідальність за ескалацію конфлікту». Доповідь була розкритикована як щонайменше занадто компліментарна до РФ, а то й відверто неправдива.

2009—10 очолювала місію ОБСЄ зі спостереження за президентськими виборами в Україні. З 8 червня 2014 по 8 червня 2015 — спец. представниця ОБСЄ в Україні. 23 і 27 червня брала участь у переговорах у *Донецьку*, а також за участі представників України, РФ і т. зв. Донец. та Луган. народних республік (див. *Донецькі мирні переговори червня 2014*). Як спец. представниця брала участь у діяльності та засіданнях Тристоронньої контактної групи та підписанні 1-х і 2-х Мінських домовленостей (на одне із засідань у *Мінську* 19 вересня 2014 вона прибула в одному автомобілі із рос. представником М.*Зурабовим*). На цій посаді Т. також запропонувала створити робочі групи з безпекових, політ., екон. та гуманітарних питань в рамках виконання Мінських домовленостей. Ці робочі групи діють досі.

6 червня 2015 пішла з посади спецпредставниці ОБСЄ у Тристоронній контактній групі. Імовірною причиною була відсутність поступу в реалізації *Мінських угод 2015*.

Володіє 7 мовами. Авторка книги «Ознаки руйнування» (1998), написаної під враженнями перебування у Чечні. Співредакторка збірки «Захист майбутнього: Кавказ у пошуках миру» (2000 — російською, 2001 — англійською).

Літ.: Защита будущего: Кавказ в поисках мира. М., 2000; The Caucasus — Defence of the Future: Twenty-four Writers in Search of Peace. Б/м, 2001; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1/2; Independent international fact-finding mission on the conflict in Georgia, report, vol. I—III, 2009. Web: https://www.mpil.de/en/pub/publications/archive/independent_international_fact.cfm

Т.С. Водотика.

ТЕМРЮ́ЦЬКИЙ ПОВІ́Т — адм.-тер. одиниця Кубанської обл. та *Кубанського козацького війська*. Створений на підставі указу від 30 грудня 1869 «О преобразовании административных учреждений в Кубанской и Терской областях». Адм. центр — м. Темрюк (нині місто Краснодарського краю, РФ). У склад Т.п. було включено більшу частину ліквідованої Таманської округи, частину колиш. Єкатеринодарської округи, а також зх. частину Закубання. Розподіл населених пунктів за повітами був затверджений 1873. До складу Т.п. увійшли *станиці*: Абінська, Азовська, Анапська, Анастасіївська, Ахтанизовська, Благовещенська, Варениковська, Верхнебаканська, Гостагаєвська, Гривенсько-Черкеська, Еріванська, Івановська, Їльська, Кримська, Курчанська, Мар'янська, Мінгрельська, Натухайська, Неберджаєвська, Нижнебаканська, Нововеличковська, Новоджереліївська, Новомишастовська, Новонижестебліївська, Петровська, Полтавська, Поповичевська, Раєвська, Роговська, Северська, Славянська, Старовеличковська, Староджереліївська, Старонижестебліївська, Старотитаровська, Суворово-Черкеська, Таманська, Троїцька, Холмська, Шапсузька. Територія повіту була розподілена на 2 поліцейських дільниці (на чолі з приставами) із центрами у станицях Полтавській і Кримській. 1876 в області були створені 2 нових повіти (Закубанський і Кавказький), у зв'язку з чим до складу Закубанського пов. були передані станиці Азовська, Еріванська, Їльська, Мінгрельська, Северська і Холмська; до складу Єкатеринодарського пов. були передані станиці Івановська, Мар'янська, Новомишастовська, Нововеличковська, Новоджереліївська, Поповичевська, Роговська, Старовеличковська. 1877 з Єкатеринодарського пов. у Темрюцький були повернуті станиці Івановська і Поповичевська. Начальники повітів керували цивільною адміністрацією, а у військово-адм. відношенні територія Кубанського козац. війська від 1878 була розподілена на 3 відділи, які включали 10 полкових округів. 1888 замість повітів у Кубанській обл. були створені відділи, з повною зміною адм. меж. Територія Т.п. увійшла до складу Темрюцького відділу (з 1910 — Таманський відділ).

Літ.: Основные административно-территориальные преобразования на Кубани (1793—1985 гг.). Краснодар, 1986; Очерки истории органов внутренних дел Кубани: 1793—1917. Краснодар, 2002.

А.М. Авраменко.

ТЕ́НЮХ Ігор Йосипович (н. 23.05. 1958) — укр. військовик, один з організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*, адмірал (2008). В. о. Міністра оборони України в лютому—березні 2014. Н. в м. *Стрий*. Після закінчення 1982 Ленінгр. вищого військово-мор. уч-ща — командир мінно-торпедної бойової частини корабля. 1983—91 — командир рейдового тральщика, командир перегінного екіпажу, старший помічник командира мор. тральщика, командир мор. тральщика, нач. відділу зберігання озброєння і техні-

Х. Тельявіні.

І.Й. Тенюх.

Кирило Терлецький.

ки бази мінного та протичовнового озброєння.

1991 брав учать у розробці законопроєктів щодо створення ЗС України у Комісії ВР України з питань оборони та держ. безпеки. Входив до орг. групи зі створення Мін-ва оборони України на чолі з першим Міністром оборони України К.Морозовим. 1991—95 — старший офіцер відділу забезпечення бойових дій управління ВМС Мін-ва оборони України, нач. відділу напрямків управління ВМС Гол. штабу ЗС України, нач. відділу напрямків Гол. оперативного управління Генштабу ЗС України. 1990—94 обирався депутатом Севастопольської міськради.

1994 закінчив Ін-т іноземних мов Мін-ва оборони США, 1997 — ф-т підготовки фахівців оперативно-стратегічного рівня Нац. академії оборони України. 1997—2005 — командир бриґади надводних кораблів, кер. орг. групи з формування ескадри різнорідних сил, командир ескадри різнорідних сил ВМС України. 2002 був в. о. командувача Спільної чорномор. ґрупи військово-мор. співробітництва «BlackSeaFOR».

Підтримав *«Помаранчеву революцію» 2004*, входив до К-ту нац. порятунку. У липні 2005 подав заяву про звільнення, пояснивши своє рішення небажанням брати участь у «руйнуванні та знищенні ВМС». У листопаді 2005 призначений заст. нач. Генштабу ЗС України, відповідав за європ. та євроатлантичну інтеграцію, міжнар. військ. співробітництво. З березня 2006 по березень 2010 — командувач ВМС ЗС України. В червні 2006 отримав звання віце-адмірала, у серпні 2008 — адмірала.

Після перемоги на президентських виборах В.*Януковича* був звільнений у березні 2010 з посади командувача ВМС ЗС України, а 30 квітня 2010 — звільнений у запас із правом носіння форми. 2012 вступив до лав Всеукр. об'єднання «Свобода» (див. *«Свобода»*). На парламентських виборах 2012 йшов як самовисуванець на мажоритарному окрузі у м. Стрий, але програв.

Був учасником *Революції гідності 2013—2014.* 27 лютого 2014 *Верховна Рада України* 326 голосами проголосувала за призначення Т. в. о. Міністра оборони України. Виступив проти застосування військ. сили під час активної фази рос. окупації Криму. Через критику своєї позиції подав у відставку 25 березня. Звільнений з посади ВР України лише з другого голосування.

У липні 2019 Всеукр. об'єднання «Свобода» на позачергових парламентських виборах висувала кандидатуру Т. по мажоритарному округу у м. *Львів*, проте він не пройшов.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2007).

Літ.: Біла книга 2006: оборонна політика України. К., 2007.

В.В. Головко.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Кирило Семенович (р. н. невід. — п. 21.05.1607) — діяч правосл., потім — унійної церкви, один з ініціаторів і лідерів *Берестейської церковної унії 1596.* Походив із дрібного шляхетського роду герба «Сас» з Перемишльської землі. 1576 Т. був священником замкової церкви Св. Димитрія в *Пінську*, пінським протопопом. Був одружений, мав доньку Анну (вірогідно до 1576 став удівцем). 1576 став пінсько-туровським єпископом, перед єпископською хіротонією прийняв постриг зі збереженням імені. З 1585 — луцький і острозький єпископ. Вірогідно, призначенню сприяв кн. В.-К.*Острозький*, підтримкою якого Т. користувався до 1591.

1589 в Бересті (нині м. Брест, Білорусь) константиноп. патріарх *Єремія II* Транос призначив Т. патріаршим екзархом (грамота від 14 серпня 1589; це була нова посада у правосл. церкві *Речі Посполитої*; створюючи її, патріарх відкрито висловив недовіру київ. митрополиту Михаїлу *Рагозі*). Після цього Т. (у складі груп ієрархів) зустрічався з патріархом у Замості, Красноставі (нині обидва міста Люблінського воєводства, Польща) і *Тернополі*. Т. брав участь у церк. соборах у Бересті (20 червня 1590, жовтень 1591, червень 1594), в нараді єпископів у *Сокалі* (27 червня 1594; там було ухвалено остаточне рішення про підпорядкування папі римському і Т. отримав повноваження вести відповідні переговори), на зустрічі з катол. єпископом Бернардом Мацейовським та Іпатієм *Потієм* наприкінці 1594 в Торчині (маєток Мацейовського під *Луцьком*). На з'їзді правосл. єпископів у червні 1595 у Бересті був укладений остаточний текст умов, на яких вони погоджувалися підкоритися владі папи; умови були звернені до папи і до польс. короля *Сигізмунда III* Ваза.

У листопаді 1595 — березні 1596 Т. та Іпатій Потій як представники правосл. єпископату Речі Посполитої перебували в Римі (Італія) задля укладення унії з катол. церквою. 23 грудня 1595 вони зачитали перед папою Климентом VIII сповідання віри «за формою, запропонованою для греків, які повертаються до єдності з Римською церквою»; цей акт символізував підпорядкування Київ. митрополії Риму.

Повернувшися з Риму, Т. звернувся до короля з проханням про видачу йому нової грамоти на Луцьку єпископію (замість нібито втраченої) і отримав її 21 травня 1596. Через кілька днів король надав Т. в довічне управління Кобринський Спаський монастир з усіма маєтками.

На унійному соборі у Бересті 1596 Т. був єдиним представником Луцько-Острозької єпархії (тоді як на «паралельному» правосл. соборі від Луцької єпархії були присутні 22 духовні особи і 29 мирян).

Після укладення Берестейської унії Т. зіткнувся з опором, який чинила йому частина волин. *шляхти* і *магнатів* на чолі з кн. В.-К.*Острозьким* (останній відібрав у Луцької кафедри частину її володінь). Відомо про кілька випадків гонінь із боку Т. на священників, які не прийняли унію.

Т. був противником *братств*, не допустив їх створення ні в Пінсько-Турівській, ні в Луцько-Острозькій єпархії. Підтримував львів. єпископа Гедеона *Балабана* (з яким мав близькі стосунки) в його суперечці з *Львівським братством*.

П. у м. Луцьк.

Літ.: К портрету Кирилла Терлецкого. «Киевская старина», 1884, т. 10, № 10; *Левицкий О.И.* Кирилл Терлецкий, епископ Луцкий и Острожский. В кн.: Памятники русской старины в западных губерниях, изданные П.Н. Батюшковым, вып. 8. СПб., 1885; *Титов Ф.И.* Кирилл Терлецкий. В кн.: Православная богословская энциклопедия, т. 10. Б/м, 1909; *Кралюк П.М.* Луцько-Острозький єпископ Кирило Терлецький: питання оцінки діяльності. В кн.: Історія релігій в Україні: праці XIII міжнародної наукової конференції (Львів, 20—22 травня 2003 р.), кн. 1. Львів, 2003; *Тимошенко Л.В.* Єпископ Кирило Терлецький: родовід і початок духовної кар'єри. «Дрогобицький краєзнавчий збірник», 2005, вип. 9; *Тимошенко Л.В.* Заповіти, смерть і поховання Кирила Терлецького. Там само, 2008, т. 11—12; *Тимошенко Л.В.* Діяльність єпископа Кирила Терлець-

кого на уряді Луцько-Острозької кафедри. В кн.: Studia z dziejów i tradycji metropolii Kijowskiej XII—XIX w. Б/м, 2009; *Тимошенко Л.В.* Князь Василь-Костянтин Острозький і єпископ Кирило Терлецький: до проблеми взаємовідносин світського і релігійного лідерів Волині доби Берестейської унії. В кн.: Kościoł unicki w Rzeczypospolitej. Białystok, 2010; *Тимошенко Л.В.* Кирилл (Терлецкий). В кн.: Православная энциклопедия, т. 34. М., 2014 (http://www.pravenc.ru/text/1840347.html).

Ред.

ТЕРНА́ВА — місцевість або населений пункт; згадується в *Галицько-Волинському літописі* під 1262 і 1266. Перша згадка пов'язана з княжим з'їздом, на якому *Данило Галицький* і *Василько Романович* із синами домовилися про мир із сандомирським кн. Болеславом Соромливим (див. *Пясти*). 1266 Т. мала стати місцем ще одного з'їзду князів, проте він був зірваний Болеславом. Ототожнюється із сучасним с. Тарнава-Дужа (гміна Туробін Люблінського воєводства, Польща). В цьому районі перетиналося кілька шляхів з Русі в Польщу.

Літ.: *Poppe A.* Gród Wołyń: z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim. «Studia wczesnośredniowieczne», 1958, t. 4; *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. К., 1984; *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1991.

В.М. Петегирич.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — тимчасова адм.-тер. одиниця у складі Рос. імперії під час *Першої світової війни*. Після окупації рос. армією *Східної Галичини* і *Буковини* (див. також *Галицька битва 1914*) було створено 4 вересня 1914 військ. генерал-губернаторство Галичини (див. *Галицьке генерал-губернаторство*) у складі Львів., Перемишльської, Терноп. (спочатку називалася Галицькою) і Чернів. губерній. Т.г. мала 15 *повітів*, територія яких зберігалася в межах часів *Австро-Угорщини*. В січні 1915 площа Т.г. становила 13 707 км², населення — 1484 тис. осіб. Адм. влада належала губернатору (кн. І.Чарторижський) і підлеглим йому начальникам повітових управлінь (ними були офіцери). Кадри органів цивільної влади складалися з офіцерів і прибулих з рос. губерній службовців. Була створена жандармерія. Гол. завдання цивільної адміністрації: заборона укр. шкіл і т-в, боротьба з *«мазепинством»*, забезпечення порядку і госп. розвитку, продовольча допомога населенню, відшкодування завданих рос. солдатами збитків, мобілізація матеріальних ресурсів (реквізиції), примусове залучення людей на окопні, шляхові й ін. роботи, контроль за міським і сільс. самоврядуванням тощо. Після наступу німецько-австрійс. військ влітку 1915 Т.г. зменшилася до 8 її сх. повітів. Вона існувала й після розформування військ. генерал-губернаторства Галичини 23 листопада 1915. У результаті *Брусиловського прориву 1916* Т.г. відновилася знову до 15 повітів. Разом з Чернів. губ. вона ввійшла до створеного 3 липня 1916 військ. генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни. Зміни в управлінні Т.г. настали з початком *Української революції 1917—1920.* У квітні 1917 *губернським комісаром* призначений І.*Красковський*, потім в. о. губернського комісара став К.*Лоський*. Були замінені всі повітові начальники; жандармерія розпущена і замість неї діяла міліція. На поч. серпня 1917 німецько-австрійс. війська зайняли майже всю територію Т.г., за винятком Збаразького і Скалатського повітів. Її органи управління були евакуйовані на схід і 7 листопада 1917 розформовані. За умовами *Брестського мирного договору Української Народної Республіки з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* вся *Галичина* повернулася під владу Австро-Угорщини.

Літ.: Тернопільщина: історія міст і сіл, т. 1. Тернопіль, 2014.

П.З. Гуцал.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО (польс. wojewydztwo tarnopolskie) — адм.-тер. одиниця Польс. Республіки, що існувала на землях колиш. *Королівства Галиції і Лодомерії* 1921—39. Утворилося після захоплення Польщею території *Західноукраїнської Народної Республіки*.

Постановою сейму Польщі від 3 грудня 1920 та розпорядженням Ради міністрів від 14 березня і 17 травня 1921 на цих землях було запроваджено новий адм.-тер. поділ і від 1 вересня 1921 утворено Т.в. з адм. центром у *Тернополі*.

Функції вищого держ. управлінського органу покладалися на новоутворені воєводські управління. Воєводства поділялись на повіти, які в Галичині були оформлені ще австрійс. законами 1866. За старими законами (з 1889 та 1896) продовжували діяти міські управління — їх компетенція стосувалася лише вузько місц. питань (законом від 23 березня 1933 було ще більше обмежено права органів місц. самоврядування та посилено їхню залежність від держ. органів).

Територія Т. в. становила у 1921—26 рр. 240 км² (у т. ч. орні землі займали 63,3 %, луки — 8,3 %, пасовища — 4,7 %, ліси — 17,4 %), а 1931 — 16 532,9 км². Воно межувало на зх. з *Львівським воєводством*, на пн. — з *Волинським воєводством*, на пд. зх. — зі *Станіславівським воєводством*, на пд. — з Румунією, а на сх. — з *СРСР* (кордон проходив по р. *Збруч*).

Т.в. складалося із 17 повітів: Бережанського, Борщівського, Бродівського, Бучацького, Гусятинського, Заліщицького, Збаразького, Зборівського, Золочівського, Кам'янко-Струмилівського, Перемишлянського, Підгаєцького, Радехівського, Скалатського, Теребовлянського, Тернопільського і Чортківського. Адм.-тер. поділ Т.в. зазнавав незначних змін. 1 липня 1925 центр повіту переведено з Гусятина до Копичинець, і повіт отримав назву Копичинецького.

Станом на 1921 у Т.в. було 35 міст і 1076 сільс. громад (гмін), а після змін поділу 1934 — 36 міських і 169 сільс. гмін.

Населення Т.в., за даними перепису 1921, налічувало 1 428 520 мешканців. За переписом 1931, населення зросло до 1 600 406 осіб. На 1 січня 1939 у Т.в. проживало 1 726 310 мешканців (у т. ч. 1 050 630 українців — 61 %, 176 350 поляків — 10 %, 38 810 польс. колоністів — 2 %, 316 685 латинників (римо-католиків з укр. розмовною мовою) — 18 %, 137 315 євреїв — 8 % і 6 520 німців та ін. національностей — менше 1 %).

Реліг. склад населення Т.в., за переписом 1931: греко-католики — 871 971 особа (54,5 %), римо-католики — 586 603 (36,7 %), юдеї — 134 117 (8,4 %), протестанти — 3749 (0,2 %), православні — 1882 (0,1 %).

Т.в. ліквідоване на поч. *Другої світової війни*, коли 17 вересня 1939 рад. війська перетнули польсько-рад. кордон і згодом зайняли територію *Західної України*, яка була приєднана до УРСР. З більшості території Т.в. 4 грудня 1939 утворено *Терно-*

пільську область УРСР, а Бродівський, Золочівський, Кам'янко-Струмилівський, Перемишлянський і Радехівський повіти включені до складу *Львівської області* УРСР.

Дж.: Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1920, nr 117, poz. 768; 1921, nr 46, poz. 282; Monitor Polski, 1925, nr. 160, poz. 717; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Tablice państwowe. Warszawa, 1927; Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo tarnopolskie. Warszawa, 1938.

Літ.: *Maliszewski E., Olszewicz B.* Podręczny słownik geograficzny, t. 1—2. Warszawa, 1925—27; *Romer E.* Powszechny atlas geograficzny. Lwów—Warszawa, 1928; Województwo tarnopolskie. Tarnopol, 1931; *Wąsowicz J., Zierhoffer A.* Świat w cyfrach: rocznik 1938. Lwów—Warszawa, 1938; *Кубійович В.* Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Вісбаден, 1983: *Пунько Л. Б.* «Перехідні групи Галичини» (1919—1939 рр.): дилема вибору національної ідентичності. «Науковий часопис Національного педагогічного інституту імені М.П. Драгоманова: серія № 6: Історичні науки», 2008, вип. 6.

А.Б. Гречило.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1973 — закрите суд. засідання в м. *Тернопіль* 17—24 вересня 1973 у справі щодо звинувачення 9 членів нелегальної молодіжної національно-патріотичної групи в с. Росохач Чортківського р-ну Терноп. обл. Вона сформувалася в листопаді 1972 під кер-вом В.Мармуса. Своїм завданням її члени ставили поширення забороненої в тодішньому *СРСР* правдивої інформації про національно-визвол. боротьбу українців та їхніх героїв і держ. діячів, про репресії комуніст. режиму і розглядали свою діяльність як ідейну підготовку до боротьби за незалежну Україну. В ніч з 21 на 22 січня 1973 члени групи з нагоди 55-річчя незалежності *Української Народної Республіки* встановили на громад. будинках 4 синьо-жовті прапори і розклеїли 19 листівок націоналістичного змісту в м. *Чортків*. Ця подія, що відбулася невдовзі після офіц. відзначення 50-ліття СРСР, стала резонансною в УРСР. Розслідування справи перебувало під контролем ЦК КПУ. У лютому—квітні 1973 КДБ при РМ УРСР провів арешти. Згодом відбувся закритий суд. процес, жодної інформації про нього в СРСР не подавалося. Судили членів групи за ст. 62 частинами 1 і 64, а її керівника — ще й за статтями 208 і 222 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР. Суд повністю підтримав звинувачення і виніс покарання, якого вимагав прокурор. В.Мармус отримав 6 років ув'язнення у виправно-трудовій колонії суворого режиму і 5 років заслання, М.Мармус і С.Сапеляк — відповідно 5 і 3 роки, П.Винничук і В.Сеньків — 4 і 3 роки, М.Слободян і А.Кравець — 3 і 2 роки. Вироку в касаційному порядку ніхто із засуджених не оскаржував. Неповнолітній П.Вітів не був засуджений, але надалі перебував під наглядом КДБ при РМ УРСР. М.Лисий, згідно з ухвалою обласного суду, провів у слідчому ізоляторі КДБ 1 рік. Всі засуджені відбули свої терміни покарання повністю. Реабілітовані в незалежній Україні. С.Сапеляк нагороджений 2005 орденом «За заслуги» 3-го ст., ін. члени групи 2006 — орденом «За мужність» 1-го ст. У Чорткові 26 січня 2012 встановлено меморіальну таблицю на честь акції Росохацької групи 1973.

Літ.: *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). К., 2000; *Сапеляк С.* Хроніки дисидентські від головосіку: невольнича мемуаристика. К., 2003; *Мармус В.* Доля обрала нас: передумови формування руху опору молоді Галичини 50—70 років XX ст. Тернопіль, 2012.

П.З. Гуцал.

ТЕТІ́ЇВ — місто Білоцерківського р-ну *Київської області*. Розташов. на р. Роська (прит. Росі, бас. Дніпра). Нас. — 13,3 тис. осіб (2014).

Т. уперше згадується 1600 як поселення на теренах *Брацлавського воєводства*. Перші власники — пани Кошки — 1605 продали Т. (у складі великого комплексу маєтностей) кн. Я.*Острозькому*, який 1606 спорудив замок (на правому березі Роськи, на мисі, утвореному її притоками Дубравкою і Росішкою) і осадив м-ко, якому було надано *магдебурзьке право* і право на *ярмарки*. У 19 ст. ще існували рештки земляних укріплень замку і м-ка.

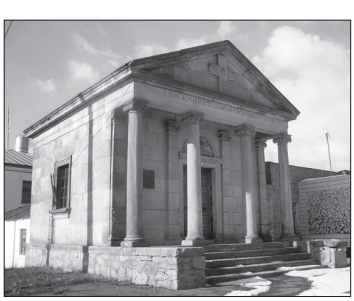

Тетіїв. Каплиця Свейковських. Фото початку 21 ст.

Після смерті кн. Я.Острозького (1620) Т. перейшов до князів *Заславських*. З 1648 — під владою *Війська Запорозького*, згадується як центр сотні (1649 у складі *Кальницького полку*, 1654 — *Паволоцького полку*). Під час *Національної революції 1648—1676* м-ко знелюдніло, після повернення під владу *Речі Посполитої* (1714) було заново осаджене новим власником кн. Я.Сангушком (п. 1775; див. *Сангушки*). У 18 ст. — центр деканату *Київської унійної митрополії*. Під час *Коліївщини* в липні 1768 захоплений повстанцями. Після придушення повстання — одне з місць страт його учасників.

З 1793 — у складі Рос. імперії, з 1797 — у П'ятигорському (з 1800 — Таращанському) повіті *Київської губернії*. Залишався приватновласницьким м-ком аж до 1917. За переписом 1897, у Т. (разом із передмістями, які офіційно мали статус окремих населених пунктів) жили 10,5 тис. осіб, з них православних 64 %, іудеїв 32 % (при цьому саме м-ко було чисто єврейським). У 2-й пол. 19 ст. у Т. з'явилися дрібні пром. підпр-тва, зокрема чавуноливарний з-д.

26 березня 1920 загін отамана О.Куровського подолав спротив єврейс. самооборони і вчинив погром, після якого єврейс. громада Т. припинила існування (ті, хто вижив, виїхали з м-ка).

1923—2020 Т. — райцентр (спочатку — у складі *Білоцерківської округи*, з 1932 — Київ. обл.). 1927 через Т. пролягла залізниця Козятин (нині місто у Вінницькій обл.) — *Жашків*. З 17 липня 1941 по 3 січня 1944 окупований гітлерівцями. 1956 отримав статус *селища міського типу*, 1968 — міста. У рад. час у Т. розвивалася переважно харчова і радіотех. (з 1975) пром-сть.

Зі старовинних споруд у Т. збереглися мурований костьол (1804, у спотвореному вигляді) і поруч із ним у доброму стані — каплиця-усипальня Свейковських, цінна пам'ятка класицистичної арх-ри поч. 19 ст.

У Т. народилися ізраїльський письменник Я.Орланд, рад. фізик Д.Фішман.

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864 (перевид. — Біла Церква, 2005); Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12. Warszawa, 1892; *Roth S.N.* The Massacres of Tetiev. В кн.: Pogroms in the Ukraine Under the Ukrainian Government (1917—1920). Paris, 1927 (http://kehilalinks.jewishgen.org/tetiev/massacresoftetiev.htm); ІМіС УРСР: Київська область. К., 1971; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 1. К., 1983; *Перерва В.* Тетіїв і Тетіївщина: з православної спадщини. Біла Церква, 2006; *Сабадаш М.* Тетіїв на перехресті віків: історичний огляд. Фастів, 2006; *Крикун М.* Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття. В кн.: Брацлавське воєводство у XVI—XVIII століттях. Львів, 2008; *Доценко А.І.* Міста, селища та села Київщини: економіко-географічний довідник. К., 2015; *Маковский В.* Две улицы Тетиева получили еврейские имена. Web: http://hadashot.kiev.ua/content/dve-ulicy-tetieva-poluchili-evreyskie-imena

Д.Я. Вортман.

ТИМЧУ́К Дмитро Борисович (27.06.1972—19.06.2019) — укр. військ., громад. і політ. діяч, військ. журналіст, підполковник. Нар. депутат *Верховної Ради України* 8-го скликання. Н. в м. Чита (нині центр Забайкальського краю, РФ) в сім'ї військовослужбовців. Жив спершу в Нім. Демократичній Республіці, згодом — у *Бердичеві*. Навч. у Бердичівському політех. коледжі, 1995 закінчив Львів. вище військово-політ. уч-ще (спеціальність — військ. журналістика).

Після завершення навчання ніс службу у військах протиповітряної оборони (1995—97), штабі Нац. гвардії України (1997—2000) та в Мін-ві оборони України (2000—12). Зі службовими цілями відвідував Ірак, Ліван та Косово під час перебування там укр. миротворчих контингентів у складі миротворчих сил ООН.

Від 2008 — на чолі інтернет-проєкту «Флот-2017» (початково був присвячений діяльності рос. Чорномор. флоту, 2017 — рік виходу флоту з Криму, ресурс діє до сьогодні) та громад. орг-ції «Центр військово-політичних досліджень». 2000—17 — член Нац. спілки журналістів України.

Із березня 2014 — координатор та засн. групи *«Інформаційний спротив»*. Від того часу і до моменту загибелі — один із найпопулярніших блогерів в укр. інтернет-просторі, його сторінка у соціальній мережі «Facebook» у цей час була джерелом достовірної інформації про перебіг гібридної агресії та збройного протистояння з РФ. Т. та його проєкти стали одними із системоутворюючих компонентів протидії інформаційним атакам з боку РФ та забезпечення інформування укр. населення. Ці аналітичні центри зберігають значення до сьогодні.

У жовтні 2014 на дочасних виборах був обраний до парламенту за списком партії «Народний фронт» (№ 13). Був автором бл. 70 законопроєктів. 1 листопада 2018 увійшов до списку персональних санкцій від РФ.

19 червня 2019 о 12:15 до правоохоронних органів звернулася дружина Т., яка виявила його тіло з вогнепальним пораненням у голову. Вистріл було здійснено, імовірно, з нагородної зброї Т. Від того часу слідство триває. Розглядалися версії нещасного випадку, необережного поводження з вогнепальною зброєю, навмисного убивства.

22 червня 2019 похований у Бердичеві.

27 червня 2019 посмертно нагороджений орденом «За мужність» 3-го ст..

Офіц. інтернет-сторінка нар. депутата Д.Тимчука: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat?d_id=17950&skl=9

Сторінка Д.Тимчука в соціальній мережі «Фейсбук»: http://www.facebook.com/dmitry.tymchuk

Дж.: Офіційний вебсайт групи «Інформаційний спротив». Web: http://sprotyv.info

Т.С. Водотика.

ТИ́СЯЦЬКИЙ — на Русі (у *Київській Русі* та держ. утвореннях — її наступниках, зокрема у князівствах Пн.-Сх. Русі, — до 2-ї пол. 14 ст. (у *Москві* — до 1374), у *Новгороді Великому* — до 1477) представник князівської адміністрації у містах. Найімовірніше, Т. очолював міське ополчення, або точніше, відповідав за його організацію. Під час воєн. дій був першим помічником князя, керуючи великими військ. підрозділами. У мирний час Т. виконував й певні «поліцейські» функції. Т. входили до найближчого оточення князя. За спостереженнями П.*Толочка*, Т. ставали лише досвідчені бояри, які встигли проявити себе як воєводи та посадники.

Перший відомий з джерел Т. — *Янь Вишатич*, який у літописній статті 1089 названий «воєводою київської тисячі». За гіпотезою О.*Пресняковa*, Т. з'явилися внаслідок «осідання воєвод на землю» і заснування князями «тисяч» — військ. територіальних орг-цій. Залишається відкритим питання про існування на Русі єдиної децимальної орг-ції, посадовими особами в якій були Т., соцькі та десяцькі. Проте є підстави вважати, що цілісної адм. системи у домонгольській Русі вироблено не було, а «тисячі» і «сотні», хоч і були однаково елементами князівського управління, мали різні функції і виникали незалежно («тисячі» були радше військово-судовою одиницею, «сотні» — господарсько-адм.).

Перетворення Т. на постійну інституцію міськ. управління відбувається тільки у Новгороді Великому і не раніше кінця 12 ст. Там Т. став однією з перших (виборних) посадових осіб поряд з *посадником*. Його компетенція, серед іншого, поширювалася на судочинство і контроль над торгівлею.

Літ.: *Пресняков А.Е.* Кормилец, воевода, тысяцкий. В кн.: Известия отделения русского языка и словесности Академии наук, т. 13, кн. 1. СПб., 1908; *Кучкин В.А.* Институт тысяцких в средневековой Руси. В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1993; *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. М., 1993; *Толочко П.П.* Тысяцкие в Южной Руси. В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 2007; *Бассалыго Л.А.* Новгородские тысяцкие, ч. 1. «Новгородский исторический сборник» (СПб.), 2008, вып. 11 (21).

В.Ю. Арістов.

ТИ́ЩЕНКО Костянтин Миколайович (н. 30.07.1941) — мовознавець, викладач. Д-р філол. н. (1992), проф. (1995). Н. в м. *Глухів*. 1963 закінчив Київ. ун-т (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Від цього часу працює в цьому ун-ті (з 1975 — доцент, з 1995 — професор). 1969 захистив кандидатську дис. «Дієслівна парадигма романських мов: зіставно-типологічне дослідження», а 1992 — докторську дис. «Метатеорія мовознавства». Автор понад 180 праць з метатеорії мовознавства, знакової теорії мови, лінгвістичних закономірностей, з питань оптимізації морфологічних описів мов, лінгвопедагогіки, проблем розвитку мови та ін.

Гол. наук. досягненням ученого вважається розробка метатеорії мовознавства. Стислий опис

Д.Б. Тимчук.

К.М. Тищенко.

концепції вперше з'явився 1989; таким чином, Т. першим застосував метатеорію щодо мовознавства. Це спроба відобразити взаємне розташування і співвідношення наявних знань про мови світу. У праці «Метатеорія мови» (2000) дано розгорнутий виклад теорії, де 110 полів представлено у вигляді 5-вимірної матриці, утвореної 10 об'єктними метаполями (транстопіка, евлектика, інтекстика, синтактика, десигніка, десигнія, синтактія, інтекстія, евлектія, транстопія) і 11 суб'єктними (галузі, теорії, аксіоми, номенклатура, одиниці, методи, закономірності, класифікації, причини, література з мовознавства, сторінки мовознавчої роботи).

Серед непрофесіоналів Т. став відомим своїм революц. переглядом схеми спорідненості мов, зокрема слов'янських. Він піддає сумніву обґрунтованість традиційного розподілу слов'ян. мов на 3 групи і пропонує новий метод визначення близькості за допомогою власного «методу спільних рис». Для *української мови* Т. відбирає 82 риси, з яких 32 є оригінальними, тобто вони відсутні в будь-якій ін. мові. Близькість до тієї чи ін. мови визначається кількістю виявлених спільних рис. Виходячи з підрахунків, у східнослов'ян. мов виявляються всього 12 спільних рис (в українській і російській 11, при цьому немає жодної риси, яка була би спільною тільки для двох цих мов), тоді як в українській і лужицьких Т. налічує 14 спільних рис (на схожість української і лужицьких звернув увагу ще в 1970-х рр. лужицький мовознавець Х.Шустер-Шевць). Із запропонованої Т. схеми випливає, що укр. мова є найменш спорідненою з російською (спільних рис у них менше, аніж у будь-якої ін. пари слов'ян. мов). Наведені Т. цифри створюють зовсім ін. картину, ніж дані у списку Сводеша (загальновизнаний інструмент для оцінки ступеня спорідненості між різними мовами за ознакою схожості найсталішого базового словника) для слов'ян. мов, а також порівняльної граматики (за якими рос. мова стоїть за рівнем спорідненості з українською на другому місці після білоруської). Ідеї Т. отримали широку підтримку нефахівців, чому останніми роками сприяла і *збройна агресія Російської Федерації проти України*. Т. відомий роботами в галузі етимології і *топоніміки*. Етимології геогр. назв України, на відміну від тлумачень більшості авторів, відзначаються залученням матеріалу мов, поширених у наш час далеко від укр. територій, піддають перегляду традиційні погляди на мовні контакти.

Генеалогічні та етимологічні теорії Т. часто піддаються критиці. Критики концепції класифікації мов звертають увагу на те, що його теорія спільних рис не відділяє генетичної спорідненості від структурної, крім того, він надто довільно відбирає ці риси. Трапляються у перелічуваних типологічних рисах і фактичні помилки. Етимології Т. часто входять у суперечність із традиційними (напр. з «Етимологічним словником української мови»), звинувачують його і в нехтуванні принципами самої етимології. На думку канд. філол. н. С.Вербича, він надто довільно тлумачить багато укр. топонімів, залучаючи араб., кельтські, іранські, готські лексеми в тих випадках, де назви можна цілком пояснити на матеріалі слов'ян. мов. Багато тверджень Т. суперечать сучасним наук. уявленням: напр., що *печеніги* (які нібито становили більшість населення сучасної України) в 11 ст. сповідували іслам; що багато назв в Україні мають араб. походження (напр. Залібівка, Залип'я, Саливонки, Салів, Залевки); що від остаточної ісламізації Україну врятувала *монголо-татарська навала*. Деякі тези (напр. пов'язання образу Змія Горинича з Гаруном-аль-Рашидом) мають фантастичний характер.

Праці: Метатеорія мовознавства. К., 2000; Литва на Сіверщині: топонімічні свідчення. «Пам'ятки України», 2001, № 1; Мовні контакти: свідки формування українців. К., 2006; Етномовна історія прадавньої України. К., 2008; Іншомовні топоніми України: етимологічний словник-посібник. Тернопіль, 2010; Халіфат і сівера: топонімічний слід в Україні. К., 2011; Ключі з Астурії від минулого України. К.—Дрогобич, 2015.

Літ.: Тищенко К.М. В кн.: Українська мова: енциклопедія. К., 2005; *Вербич С.* Наукове й ненаукове в етимології онімної лексики. «Вісник Національної академії наук України», 2010, № 2.

Р.А. Знаменський.

«ТІТУ́ШКИ» — неологізм, збірний термін, що ідентифікує групу осіб, яких за грошову винагороду політ. режим В.*Януковича* використовував для перешкоджання конституційним проявам громад. опору як підбурювачів і найманців для організації силових провокацій, бійок, ін. акцій із застосуванням фізичної сили та психологічного тиску. Також «Т.» залучали окремі підприємці до неполіт. акцій, пов'язаних із рейдерським захопленням власності, охороною незаконних забудов тощо.

Термін походить від прізвища жителя *Білої Церкви* Вадима Тітушка (н. 1993) на прізвисько «Вадік Румун», кандидата у майстри спорту з рукопашного бою, раніше судимого за крадіжку комп'ютерів з оптової бази, за що відбув 2 роки умовного засудження. 18 травня 2013 він відзначився під час акції протесту проти режиму Президента України В.Януковича «Вставай, Україно!». Був задіяний в акції Партії регіонів «В Європу без фашистів!» як «наглядач за громадським порядком». Під час мітингу опозиційних партій на вул. Велика Житомирська в *Києві* сталася бійка між активістами *«Свободи»* та групою невідомих, одягнених переважно у спортивний одяг. В.Тітушко був серед тих, хто погрожував журналістам, прихильникам опозиції та провокував масову бійку. Постраждали кілька людей, зокрема журналістка «5 каналу» О.Сніцарчук і фотокореспондент газ. «Коммерсант» В.Содель. Саме з цього дня прізвище В.Тітушка стало прозивним. Його затримали правоохоронці, спершу висунувши обвинувачення за ст. 125, ч. 1 («умисне легке тілесне ушкодження»), а після тиску активістів на міліцію — і за ст. 171 («перешкоджання журналістській діяльності»), та згодом відпустили під заставу. 2013 В.Тітушко, який спершу заперечував побиття журналістів, визнав провину й уклав

Тітушки у Маріїнському парку. Київ, 18 лютого 2014. Фотограф О. Білозерська.

із потерпілими мирову угоду. Як наслідок, отримав 2 роки умовного покарання (вирок винесли у вересні 2013).

Термін «Т.» набув широкого поширення і популярності у ЗМІ після листопада 2013, з початком *Євромайдану*. Їх використовували представники влади для протидії протестувальникам. Під виглядом «Т.» інколи діяли працівники силових структур. Навесні 2014 «Т.» залучалися до пророс. вуличних акцій. У подальшому термін «Т.» став переважно застосовуватися до молодиків, яких залучали до корпоративних конфліктів, рейдерських захоплень, охорони об'єктів, проти буд-ва яких виступали громадяни, тощо. Для прикриття «Т.» часто використовували статус журналістів чи громад. активістів.

Літ.: Сучасна політична лексика: навчальний енциклопедичний словник-довідник. Львів, 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Миронюк Д.І.* Як «тітушки» стають журналістами. «Держава та регіони: серія "Соціальні комунікації"», 2016, № 1 (http://nbuv.gov.ua/UJRN/drsk_2016_1_18); Усна історія російсько-української війни (2014—2016 роки), вип. 3. К., 2017.

О.О. Маєвський.

ТКАЧУ́К Ігор Михайлович (01.09.1975—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. та проживав у с. Велика Кам'янка Коломийського р-ну Івано-Франк. обл. Після закінчення школи проходив строкову службу у ЗС України. Мав освіту слюсаря, працював будівельником, їздив на заробітки за кордон. Після поч. *Революції гідності 2013—2014* двічі їздив на *майдан Незалежності* в *Київ*. Загинув від кулі снайпера у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві. Похований у с. Велика Кам'янка.

Посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка», 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.Є., Шахівський О.Л.* Небесна сотня. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; *Бардяк Є.* Прикарпатська «Небесна сотня»: Ігор Ткачук. Web: http://vikna.if.ua/blog/author/908/17198/view; Ігор Ткачук. Web: www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/ігор-ткачук; Ігор Ткачук. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/%D1%96gor-tkachuk.html

Н.І. Загребельна.

ТОВАРИ́СТВО ВИ́ВЧЕННЯ ІСТО́РІЇ ОБОРО́НИ ЛЬВО́ВА І ПІВДЕ́ННО-СХІ́ДНИХ ВОЄВО́ДСТВ (Towarzystwo badania historji obrony Lwowa i województw Południowo-Wschodnich) — польс. наук. громад. інституція, що займалася збиранням, наук. опрацюванням та публікацією істор. документів, які стосувалися генези українсько-польс. протистояння в листопаді 1918 у *Львові* та встановлення польс. державності у *Східній Галичині* 1918—20. Створене у Львові 22 вересня 1928 за ініціативою Військово-істор. бюро у Варшаві, представників львів. властей, наук. і громад. кіл міста.

Згідно зі статутом члени т-ва поділялися на «засновників», «звичайних» та «почесних». «Звичайним» членом формально міг стати кожен громадянин Польщі, якого прийняло до т-ва його правління і котрий сплачував щомісячно грошовий внесок у розмірі 1 *злотого*. Органами т-ва були заг. збори, правління та ревізійна комісія. Правління, яке обиралося раз на 2 роки, складалося з голови та 6 членів, вибраних заг. зборами. Також до складу правління входили представники від Військово-істор. бюро у Варшаві, командування 6-го військ, округу, воєводського уряду у Львові, Держ. архіву у Львові та Архіву міста Львова. Члени правління обирали з-поміж себе 2 віце-голів, секретаря, скарбника та керівника науково-видавничих справ т-ва (наук. комісії). Ухвали правління приймалися більшістю голосів за умови присутності щонайменше 4 членів правління. Фінансову основу т-ва творили держ. дотації, допомога органів самоврядування, грошові пожертви осіб і приватних інституцій, кошти, отримані з реалізації друкованої продукції, та членські внески. Фінансову діяльність адміністрував скарбник на підставі ухваленого бюджету і вказівок правління. Контроль за діяльністю скарбника здійснювала ревізійна комісія з 3 осіб, яку обирали заг. збори.

1928—39 до гол. правління т-ва належали відомі науковці, політики, військ. діячі та підприємці.

Товариство утворило філії у *Бережанах*, *Бориславі*, *Городку*, *Дрогобичі*, *Жовкві*, *Заліщиках*, *Збаражі*, *Золочеві*, Кам'янці-Струмилівській (нині м. *Кам'янка-Бузька*), *Коломиї*, *Перемишлі*, *Раві-Руській*, *Самборі*, Станиславові (нині м. *Івано-Франківськ*), *Теребовлі*, *Тернополі*, *Ходорові*, *Чорткові* та *Яворові*. При локальних відділах були створені секції збирання істор. матеріалів, які підпорядковувалися наук. комісії т-ва. Централь т-ва була розташована за адресою: площа Бернандинська, 6; бюро наук. комісії та архів — у приміщенні командування Львів. гарнізону на вул. Валовій, 16. Збір, систематизацію, копіювання істор. джерел та підготовку їх до друку здійснювала наук. комісія т-ва. Збиралися друки, рукописи, машинописні тексти, копії, літографії, малюнки, ескізи, фотографії, фотографічні кліше, печатки, військ. та цивільні плани, карти. 1932 комісія розіслала бл. 1900 прим. «Анкети у справі оборони Львова 1918—1919 рр.». До 500 осіб у Львові та у провінції було надіслано листи із проханням написати спогади і надсилати матеріали, що стосуються подій 1918—20. Археографічна діяльність наук. комісії т-ва відбувалася в контакті з Військово-істор. бюро у Варшаві, якому після копіювання передавалася частина документів. Комісія співпрацювала також із верифікаційно-реєстраційною комісією «Союзу оборонців Львова з листопада 1918 р.». Перевірялися анкети громадян, котрі заявили про свою участь у подіях листопада 1918. Упродовж 1934—39 було розглянуто 10 599 справ, зверифіковано документи і зареєстровано 6355 осіб, не підтверджено участі в листопадовій обороні Львова 4244 особам. Бюро наук. комісії давало відгуки на особові справи для ін. громад. орг-цій — Капітули Хреста і Медалі Незалежності та Капітули Хреста оборони Львова.

Т-во реалізувало такі видавничі проєкти: «Оборона Львова 1—22 листопада» (т. 1—3, 1932—39), «Матеріали до бібліографії історії оборони Львова і Південно-Східних воєводств» (1935). Сьогодні більшість зібраних т-вом документальних матеріалів зберігається в Держ. архіві Львів. обл. (ф. 257; 2337 одиниць зберігання).

І.М. Ткачук.

Літ.: *Павлишин О.* Товариство досліджень історії оборони Львова і південно-східних воєводств: структура і діяльність (1928—1939). В кн.: Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w., t. 2. Rzeszów, 2004.

О.Й. Павлишин.

ТОВАРИ́СТВО ЗВ'ЯЗКІ́В З УКРАЇ́НЦЯМИ ЗА МЕ́ЖАМИ УКРАЇ́НИ, Товариство «Україна—Світ» — всеукр. громад, самоврядна орг-ція, правонаступниця *Українського товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами* (УТДЗК). Із 1926 в *Харкові*, і з 1934 — у *Києві* діяли осередки Укр. т-ва культ. зв'язків із закордоном. Наприкінці 1950-х рр. в умовах *«холодної війни»* постала потреба проведення пропаганди науково-тех., культ. досягнень *СРСР*, рад. способу життя серед населення зарубіжних країн. Цьому сприяли підписання угод про дружбу і культ. співробітництво із десятками д-в світу, пом'якшення міжнар. напруги, розширення участі СРСР у мистецьких заходах за кордоном. Діяльність Всесоюзного т-ва культ. зв'язків із закордоном та його респ. осередків постановою ЦК КПРС від 16 лютого 1957 була визнана пасивною. На конференції 17—18 лютого 1958 у *Москві* Всесоюзне т-во культ. зв'язків із закордоном ліквідували і заснували Союз рад. т-в дружби і культ. зв'язку із зарубіжними країнами, що об'єднало т-ва, асоціації, галузеві секції, респ. т-ва культ. зв'язку з закордоном тощо. На установчій конференції 05.03.1959 у Києві було створене УТДЗК, що стало колективним членом Союзу рад. т-в дружби і культ. зв'язку із зарубіжними країнами. Така підпорядкованість зумовила зв'язок із зарубіжними країнами членів УТДЗК лише у складі загальносоюзних делегацій. Діяльність УТДЗК суворо контролювалася ЦК КПУ. У різний час т-во очолювали І.*Гуржій*, К.Колосова, В.Дмитрук, В.*Шевченко*, М.Орлик, Ю.*Смолич*, О.Підсуха і В.Бровченко та ін. УТДЗК видавало щомісячний бюлетень «По Радянській Україні». Із 1970 за т-вом закріплена назва «Україна».

У рад. період т-во активно використовувалося 1-м гол. управлінням (зовн. розвідка) КДБ при РМ СРСР для проведення агентурно-оперативних операцій серед укр. діаспори. Окремі посадові особи та члени т-ва під час закордонних відряджень виявляли осередки «прогресивних, патріотично налаштованих емігрантів» для подальшої пропагандистської та шпигунської роботи. Зокрема, КДБ при РМ СРСР активно використовував членів Т-ва об'єднаних українців Канади для проведення розкладницької роботи серед емігрантів, рад. пропаганди, введення до країни перебування агентури тощо. Окремий інтерес для КДБ при РМ СРСР становили емігранти — члени осередків, які мали доступ до оборонних технологій, працювали в наук. центрах, викладали у провідних ун-тах чи мали вплив у політ. колах.

Із червня 1992 правонаступником УТДЗК стало Т-во зв'язків з українцями за межами України «Україна—Світ», яке очолив І.*Драч*.

Метою діяльності т-ва стало розширення співпраці з українцями за кордоном, зміцнення їхніх зв'язків з прабатьківщиною та об'єднання зусиль світ. українства в розбудові Укр. д-ви.

Структурними підрозділами т-ва є культурно-освітнє, інформаційно-аналітичне та координаційне відділення. У своїй діяльності т-во застосовує різноманітні методи й форми: конференції, семінари, конкурси, видання творів видатних українців, культ. обмін тощо. Т-во було одним з ініціаторів ухвалення Держ. програми «Українська діаспора на період до 2000 р.» та Нац. програми «Закордонне українство». У доробку т-ва організація і проведення щорічних семінарів для вчителів укр. зарубіжжя в Києві та виїзних семінарів в укр. освіт. закладах за кордоном, зокрема по сільс. школах Придністров'я (див. *Придністровська Молдавська Республіка*), організація та проведення конференцій керівників укр. закордонних масмедіа; організація і проведення міжнар. науково-практичної конференції «Геополітичне значення етнополітичних процесів в Україні й українському зарубіжжі» та 1-ї міжнар. науково-практичної конференції «Освіта в українському зарубіжжі». Мистецька секція т-ва зініціювала постійно діючий Фестиваль мист-в укр. зарубіжжя «Український спів у світі».

Т-во допомагає забезпеченню укр. закордонних громад, освіт. інституцій підручниками, навч. посібниками, методичною літературою, організовує виступи за кордоном вітчизн. мистецьких колективів та поїздки в Україну представників укр. зарубіжжя, зокрема вчителів і учнів. За участі т-ва підготовлено й видано інформаційні каталоги «Зарубіжне українство», бібліографічний покажчик літератури «Українське зарубіжжя», навч. посібник з укр. літератури для шкіл *Кубані* «Козак Мамай», збірник «Україна на порозі XXI століття» та ін. Т-во спільно з Нац. радіокомпанією України на доброчинних засадах здійснило аудіозапис і поширило «Антологію української хорової музики».

Задля відзначення осіб за їхній вагомий внесок у розвиток співпраці України із закордонним українством та їхню активну участь у процесі розбудови Укр. незалежної д-ви 2000 засновано Почесну відзнаку Т-ва «Україна—Світ» «Єднання у співпраці».

Т-во «Україна—Світ» є співзасновником газ. «Український форум» та час. «Український світ», що висвітлюють різноманітні аспекти життя України і закордонного українства.

Спільна робота з діаспорою проводиться з підготовки й випуску худож. книг і наук. досліджень. Активно працюють обласні відділення т-ва. Зокрема, члени Донец. осередку т-ва — учасники ряду конференцій та круглих столів із питань укр. діаспори в Києві, Воронежі (РФ), Філадельфії (США), Москві, *Краснодарі*, *Санкт-Петербурзі*.

Громадсько-культурні зв'язки т-ва з діаспорою охоплюють творчі контакти з українцями Польщі (*Краків*, *Варшава*), Франції (Париж), США (Філадельфія, Чикаго, Вашингтон, Пітсбург та ін.), Канади, Великої Британії, Росії (Москва, С.-Петербург, Воронеж, Краснодар та ін.). Спільно з т-вом «Надсяння» проведено вшанування жертв операції «Вісла» (див. *«Вісла», акція 1947*) в м. Явожно Силезького воєводства Польщі.

Ознайомлення із досягненнями укр., польс., нім. к-ри відбувалися за ініціативи т-ва у *Віденському університеті*. У *Відні* друкується видання Українсько-австрійс. т-ва «Österreichisch-Ukrainische Rundschau».

Члени Львів. відділення т-ва провели низку культурологічних заходів, зокрема вечори до

150-річчя І.*Франка* у *Перемишлі* в Укр. нар. домі та в *Саноку*. До ювілею І.Франка спільно із Союзом українців Румунії та за підтримки мін-ва к-ри Румунії т-во провело Міжнар. наук, конференцію в Бухаресті (Румунія).

Т-во залучає до роботи ін. громад, орг-ції й освітні установи, зокрема, т-ва «Надсяння», «Холмщина», «Любачівщина», «Лемківщина», «Гуцульщина», *«Просвіта»*. Т-во співпрацює з низкою громад. об'єднань — *Українською всесвітньою координаційною радою*, Європ. конгресом українців, *Світовим конгресом українців* та ін.

Літ.: Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества. К., 1974; Матеріали звітно-виборчої конференції товариства «Україна—Світ». «Український форум», 2000, число 36 (87), 19 жовтня; Товариство зв'язків з українцями за межами України (Товариство «Україна—Світ»): інформаційний довідник. К., 2001; На скрижалях історії: з історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-х — 1980-ті роки: збірник документів та матеріалів, кн.1. К., 2003; *Дітковська С.* Передумови створення та початки діяльності Українського товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами. «Грані», 2014, № 5.

О.М. Веселова.

ТОВАРИ́СТВО МОЧЕМО́РДІЯ (мочеморди, самоназва — Общество мочемордия) — літературно-мистецька спілка, до якої належав Т.*Шевченко* в 1840-х рр. Назву отримала від вислову «мочити морду», що означав «пиячити». Ядро т-ва становили укр. ліберальні поміщики на Полтавщині, Чернігівщині і Київщині, серед них брати В. і П. Закревські, Я. де *Бальмен* та С. де Бальмен, І.Корбе, історик І.Маркевич, поет-романтик В.*Забіла*. Вони залучали до зібрань поета Є.*Гребінку*, письменника О.*Афанасьєва-Чужбинського*. У них гостювали лексикограф В.*Даль*, композитор М.*Глинка*. Найчастіше мочеморди зустрічалися в родовому маєтку *Закревських* у с. Березова Рудка (нині село Лубенського р-ну Полтав. обл.), який Т.Шевченко відвідав 5 разів, проте з ними він познайомився під час своєї першої поїздки в Україну, 29 червня 1843, на балу у поміщиці Т.Волховської у с. Мойсівка (нині село Золотоніського р-ну Черкас. обл.), прозваному «малоросійським Версалем», куди його привів Є.Гребінка. Зазвичай до неї на іменини її покійного чоловіка приїздило до 200 осіб. Багато хто з молодих людей знали Шевченка, одні — як художника, інші — як автора «Кобзаря».

Мочеморди провадили веселе товариське життя з бенкетами й пиятикою, грою в карти, пародійно створювали власний ритуал та чинопочитання («високомочемордіє», «п'янейшество», «високоп'янейшество»), а також присвоювали один одному й гетьман. звання, що нагадувало бурсацькі витівки з пародіюванням модних тоді масонських лож. В.Закревський очолював т-во і мав титул «високоп'янейшество». Перевагу віддавали настоянкам, наливкам, простої горілки вживали мало. У розмовах притримувалися певного відтінку цинізму, відкидаючи застарілі моделі поведінки. На відміну від правобереж. балагулів (див. *Балагульство*) мочемордам властиві були глибші художньо-культ. та громадсько-політ. інтереси і прагнення, що приваблювало в них Т.Шевченка. Їхні гуляння супроводжувалися бесідами про творчість, з орієнтацією на європ. ідеї парламентаризму. В.Закревський проголошував тут тости за французьку й українську республіки, за що притягувався до відповідальності. Т.Шевченко на цих балах зустрічався з укр. панством, писав і читав власні вірші чи творив художні образи. Там же він багато читав худож. літератури, перекладав поезію А.*Міцкевича*, писав портрети П.Закревського та його дружини та ще 8 портретів ін. гостей, а також акварельні малюнки. Заслуховувався грою на роялі Г.Закревської та її співом. З багатьма з мочеморд Т.Шевченко заприятелював, з багатьма подружився, потім листувався. Серед них Я. де Бальмен, який разом із художником М.Башиловим проілюстрував рукописну збірку «Wirszy T.Szewczenko», переписану латинкою для видання за кордоном. Як виявилося пізніше, Я. де Бальмен писав повісті, вів щоденник, що були видані 1963. Йому Т.Шевченко присвятив поему «Кавказ», бо саме там загинув молодий офіцер царської армії Я. де Бальмен. У *Яготині* він познайомився з О.Капністом, сином поета В.*Капніста*, «Ода на рабство» якого була протестом проти скасування автономії України. Брати О.Капніста Іван, Олексій і Семен були причетні до руху декабристів. Т.Шевченко користувався б-кою *Капністів*, вони ж познайомили його з родиною кн. М.Г.*Рєпніна*, в маєтку якого Т.Шевченко мешкав восени 1843 і виконував копію з портрета князя.

Княжна В.*Рєпніна*, М.*Костомаров*, П.*Куліш* не схвалювали поведінки мочемордів, боячися, щоби Т.Шевченко не піддався житейським спокусам і не спився в їхній компанії. Попри їхні докори Т.Шевченко не відцурався мочемордів, він не був принциповим ворогом чарки і на критику відповідав: «Я свою п'ю, а не кров людськую». Проте почав рідше відвідувати т-во. М.*Драгоманов* вважав, що перебування Т.Шевченка в колі мочемордів було корисним для нього, бо там він знайомився зі сміливими європ. думками, оскільки багато хто з мочемордів читали В.Гюго, А. де Ламартіна, не кажучи вже про поезію А.Міцкевича. С.Закревська друкувалася в *«Отечественных записках»*. На зібраннях т-ва часто панувала атмосфера творчості і взаємного порозуміння.

Така чи подібна форма проведення вільного часу з недотримуванням загальноприйнятої поведінки тоді зустрічалася по всій Європі. Діячі нім. *романтизму* (А. фон Арнім і К.Брентано) заснували на поч. 19 ст. Християнсько-нім. застільне т-во. У Франції також траплялися його прихильники, одним з яких був Т.Готьє. У *Правобережній Україні* його виказували балагули. В рос. худож. літературі воно набуло худож. образу зайвої людини. Ця поведінка провокувалася заг. культ. меланхолією, рутинністю провінційного побуту, панською деморалізацією. Вона свідчила про розчарування серед малорос. *дворянства*, про відсутність покликання до великих справ і була своєрідним протестом проти задушливої політ. атмосфери, а також невміння і небажання вести самостійну роботу. Саме тому О.*Кониський* назвав явище мочемордія «вертепом панської деморалізації», а І.*Франко* вважав, що Т.м. було елементарною, цинічною реакцією проти фальші шляхетсько-панського життя, що виробилося віками.

Дж.: *Афанасьєв-Чужбинський О.С.* Спомини про Т.Г. Шевченка. В кн.: Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982; *Драгоманов М.П.* Шевченко, українофіли й соціалізм. В кн.: *Драгоманов М.П.* Вибране. К., 1991.

Літ.: *Гнатюк В.* Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина). В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського, т. 2. К., 1928; *Франко І.Я.* «Король балагулів»: Антін Шашкевич і його українські вірші. В кн.: *Франко І.Я.* Зібрання творів, т. 35. К., 1986; *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. К., 1991; *Зеров М.* Хронологічна канва Шевченкової біографії. В кн.: *Зеров М.* Твори, т. 2. К., 1990; Мочеморди. В кн.: ЕУ, т. 5. Львів, 1996; *Дзюба І.* Тарас Шевченко: життя і творчість. К., 2008; *Окаринський В.М.* «Щирий жрець спиртуозностей» Тарас Шевченко на тлі «Товариства мочемордія». В кн.: Гуржіївські історичні читання. Черкаси, 2011.

В.С. Шандра.

ТОВАРИ́СТВО УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ І́МЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕ́НКА (ТУМ) — перша масова неформальна орг-ція всеукр. масштабу, що починала діяльність у різних населених пунктах України з розрізнених орг-цій та гуртків. Перше потужне обласне т-во виникло у *Львові* в червні 1988 (голова Р.*Іваничук*), активно розгорнули діяльність його первинні осередки. Ключовим завданням учасники вбачали відродження й утвердження *української мови*. Орг. оформлення всеукр. т-ва відбулося в *Києві* 11—12 лютого 1989 під час установчої конференції, що стала першим легальним форумом незалежної громад. орг-ції. Було прийнято статут, обрано голову — Д.*Павличка*, та керівні органи (гол. раду, центр. правління, секретаріат). Навколо осередків ТУМу об'єднувалися всі національно-свідомі сили сусп-ва. Навіть сам факт належності тоді до т-ва та спілкування укр. мовою були виявами протесту, політ. вчинком. Діяльність ТУМу не обмежувалася культурництвом, його члени брали активну участь у громадсько-політ. житті сусп-ва кінця 1980-х рр. Гол. напрями діяльності: організація первинними осередками різноманітних просвітницьких заходів, спрямованих на розвиток укр. мови та відродження нац. традицій; участь представників т-ва в організації *Народного руху України*, у виборах до *Верховної Ради УРСР* 1990, маніфестаціях 30 вересня і 1 жовтня 1990 в Києві, які переросли в знамените голодування укр. студентів на *майдані Незалежності* (див. також *«Революція на граніті» 1990*), та в ін. проявах громадсько-політ. життя України напередодні прийняття *Акта незалежності України* 24 серпня 1991.

29—30 вересня 1990 у Києві на черговій конференції було прийнято пропозицію Львів. обласної орг-ції ТУМу присвоїти назву «Просвіта» Т-ву укр. мови ім. Т.Г. Шевченка. Тоді ж ухвалили новий статут, переобрали на голову П.*Мовчана*. За рішенням 3-ї позачергової конференції 12 жовтня 1991 оголосили про реорганізацію у Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т.Шевченка (див. *«Просвіта»*). Водночас ряд регіональних орг-цій т-ва піддали сумніву легітимність цього заходу. Протистояння між лідерами, що супроводжувалося відсутністю єдиної чіткої програми розвитку в середовищі ТУМу, спричинилося до згортання активності в первинних осередках т-ва аж до їх розпаду та розчарування прихильників. Особливо гострі протиріччя відбувалися в таких регіонах, як Крим., Донец. і Луган. області. Під час проведення 4-го з'їзду 4—5 грудня 1993 закріплено остаточну реорганізацію ТУМу у Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т.Шевченка. Частина т-в укр. мови, які не ввійшли до «Просвіти», утворили Асоціацію т-в укр. мови.

Літ.: Статут Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка. «ЛУ», 1989, 2 березня; Просвіта: історія та сучасність (1868—1998). К., 1998; *Секо Я.* Товариство української мови імені Тараса Шевченка в системі національних організацій боротьби за незалежність: В кн.: «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України. Хмельницький, 2005; *Мельник Г.* З історії створення народного руху України та відродження «Просвіти» (1988—1991): спогад. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 2010, вип. 19; Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: документи і матеріали: до 20-ї річниці незалежності України. К., 2011.

М.К. Смольніцька.

ТОВАРИ́СТВО ХУДО́ЖНИКІВ І́МЕНІ К.КОСТАНДІ́, Художнє товариство імені К.Костанді — творче художнє об'єднання митців та аматорів мист-ва. Засноване 1922 в *Одесі* з ініціативи худож. Є.*Буковецького* та групи членів *Товариства південноросійських художників*. Названо на честь худож. К.*Костанді,* який до своєї смерті 1921 очолював Т-во південнорос. художників. За задумом його засновників П.Волокідіна, В.Заузе, Т.Дворникова, О.Кіпена, О.Стиліануді, В.Лазурського, П.Шварца, у нових соціально-політ. умовах т-во мало наслідувати кращі традиції Т-ва південнорос. художників, продовжувати реалістичну спрямованість мист-ва. Ставило за мету об'єднати діячів образотворчого мист-ва, які вважали своїм завданням «художнє відображення революційної сучасності», розвиток нової к-ри, поширення серед населення знань у галузі образотворчого мист-ва, пошуки нових шляхів його розвитку. До складу т-ва входили художники-професіонали В.Бальц, Л.Бродський, Є.Буковецький, П.Васильєв, С.Василопуло, О.Гауш, Г.Головков, А.Кобцев, Д.Крайнєв, В.Синицький, О.Смірнов, О.Шовкуненко та ін., а також учені, письменники, викладачі, серед яких: професори медицини офтальмолог В.*Філатов* та хірург-педіатр В.Снєжков, професор-анатом М.Лисенков, учений-виноградар В.Таїров та ін. Т-во очолював письменник, професор Одес. с.-г. ін-ту О.Кіпен, товаришем (заст.) голови 1922—24 був Є.Буковецький, із 1924 — В.Філатов. Обов'язки секретаря виконував літературознавець, професор Новорос. ун-ту В.Лазурський.

Члени т-ва брали участь у власних та заг. виставкових проєктах. Із 1924 по 1929 було організовано 7 великих експозицій: дві посмертні, присвячені К.Костанді (1924) і Т.Дворникову (1925), та 5 загальних, які репрезентували роботи членів т-ва, а також іногородніх учасників — живописців і графіків із Криму, *Харкова*, *Москви*, Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*), зокрема К.Богаєвського, М.*Волошина*, А.Гауша, В.Конашевича, Є.Лансере, Д.Митрохина, К.Петрова-Водкіна. Тематично на виставках переважали пейзажі, портрети, натюрморти. Останню, п'яту, виставку відвідали більше 4 тис. осіб. Т-во влаштовувало й виставки етюдів, виставки-лотереї, а також концерти з доброчинною метою, зібрало кошти на встановлення надгробних пам'ятників К.Костанді і Т.Дворникову, ставило питан-

ня про охорону пам'яток. Із 1925 проводило публічні засідання, на яких зачитувалися доповіді та реферати з питань мист-ва, літератури, естетики, психології худож. творчості, сучасного худож. життя. Усього було проведено 80 зібрань, на яких виголошено 75 доповідей, з якими виступили літературознавці, письменники, історики, журналісти, композитори, музиканти, театральні діячі. Серед них М.Боголюбов, Б.*Варнеке*, О.Гутор, О.Дерібас, В.Лазурський, Л.*Ревуцький*, В.Селінов, О.Серафимович, В.Філатов. Відстороненість членів т-ва від завдань ідеологічної пропаганди, підпорядкованість їхньої творчої діяльності естетичним принципам і критеріям стали причиною гострої критики його в рад. пресі. На окремих учасників здійснювався тиск. У результаті зі складу об'єднання були змушені вийти Д.Крайнєв, В.Заузе, П.Волокідін. Т-во саморозпустилося 1929. Попри відносно нетривалий термін діяльності воно відіграло помітну роль у збереженні класичних традицій нац. образотворчого мист-ва, становленні одес. школи живопису.

Літ: К.К. Костанди. Художественное общество имени К.К. Костанди: каталог выставки. Одесса, 2003; *Снежков В.П.* Краткая история Художественного общества имени Кириака Константиновича Костанди. В кн.: Дерибасовская—Ришельевская. Одесса, 2008 (Одесский альманах, кн. 33); *Савченко В.* Товариство імені К.Костанді, або Ті, хто не вписався у «велике Сьогодні». «Образотворче мистецтво», 2009, № 1 (69); *Верховецкая М.* Деятельность художественного общества имени К.К. Костанди в Одессе в 1921—1929 гг. и «карательная» пролетарская пресса. «Південний Захід: Одесика: історико-краєзнавчий науковий альманах» (Одеса), 2013, вип. 16.

Н.Г. Ковпаненко.

ТОВАРИ́СТВО ЧЕРВО́НОГО ХРЕСТА́ УКРАЇ́НИ (ТЧХУ) — всеукр. добровільна громад. гуманітарна орг-ція. Гол. метою діяльності є захист життя людини, попередження та полегшення людських страждань під час збройних конфліктів, стихійного лиха, катастроф та аварій, надання допомоги мед. службі ЗС і органам охорони здоров'я, сприяння органам держ. влади України в їхній діяльності в гуманітарній сфері. Т-во допомагає д-ві у наданні мед. і гуманітарної допомоги під час збройних конфліктів та в мирний час, бере участь у наданні міжнар. допомоги в разі катастроф і надзвичайних ситуацій, забезпечує медико-соціальну допомогу найменш соціально захищеним верствам населення. Законодавство України про ТЧХУ та про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала ґрунтується на Конституції України, Женевських конвенціях про захист жертв війни від 12 серпня 1949 та Додаткових протоколах до них 1977, складається з ін. міжнар. договорів України. ТЧХУ — складова Міжнар. червонохресного руху, що керується єдиними принципами: гуманність, неупередженість, нейтральність, незалежність, добровільність, єдність, універсальність.

1863 у Швейцарії розпочав роботу Міжнар. к-т допомоги пораненим, що 1876 дістав назву Міжнар. к-ту Червоного Хреста. В Рос. імперії, до якої входила значна частка укр. етнічних територій, 1867 було організовано «Общество попечения о больных и раненых воинах», пізніше назване Рос. т-вом Червоного Хреста. Його орг-ції, що діяли в Україні, надавали значну допомогу військово-мед. службі армії в усіх війнах Росії, а також цивільному населенню під час мед. обслуговування. В *Харкові* діяла поліклініка Червоного Хреста, де 1902 проф. І.Троїцьким була заснована дитяча лікарня. Київ. та Подільська філії Червоного Хреста взяли участь у заснуванні в *Києві* Т-ва боротьби із заразними хворобами і буд-ві при ньому Бактеріологічного ін-ту, а також лікарні для некваліфікованих робітників. З поч. *Першої світової війни* українські управи Червоного Хреста відкрили понад 40 шпиталів, 71 етапний і 37 рухомих лазаретів на 35 тис. ліжок та організували 24 передові мед. загони. В Києві на кінець 1914 для обслуговування поранених військовиків було відкрито 100 шпиталів Червоного Хреста. До 1917 чисельність ліжко-місць у шпиталях Червоного Хреста зросла до 300 тис., їх обслуговували бл. 2,5 тис. лікарів та 20 тис. сестер милосердя, ще майже 10 тис. медпрацівників Червоного Хреста працювали у шпиталях Гол. військово-санітарного управління рос. армії. Надавалася продовольча допомога через відкриття спец. харчових пунктів, боротьба з інфекційними хворобами за допомогою спеціально обладнаних бараків та пропускних пунктів, постачання біженців, у міру можливостей, білизною та верхнім одягом.

У *Східній Галичині* від 1881 діяли орг-ції австрійс. Червоного Хреста. Під час І світ. війни відбувся масовий приплив біженців з прифронтових районів до власне австрійс. регіонів: 137 тис. біженців з *Галичини* та *Буковини Північної* опинилися у *Відні*, 24 394 — у Штирії, 59 863 — у Нижній Австрії. Крім доброчинних орг-цій, що опікувалися їхньою долею, допомогу надавали установи Червоного Хреста. Саме вони після евакуації зі *Львова* австрійс. військ під час рос. окупації міста (3 вересня 1914 — 22 червня 1915) відкрили низку шпиталів. Від 1914 діяв Укр. к-т допомоги пораненим укр. жовнірам у Відні, який у взаємодії з Червоним Хрестом, зокрема, допомагав пораненим захисникам Львова, біженцям, бездомним городянам, голодним дітям. В умовах *Українсько-польської війни 1918—1919* функції Червоного Хреста виконувала жін. секція Укр. горожанського к-ту, що розпочала діяльність 29 листопада 1918. Було створено статистично-інформаційне бюро, яке займалося списками укр. полонених, інтернованих, політ. в'язнів, померлих жовнірів на території Польщі та сусідніх д-в. Працівниці бюро, які вели листування та кореспонденцію з Міжнар. к-том Червоного Хреста, віднайшли також більше, ніж 2 тис. зниклих безвісти жовнірів укр. армії. Секція налагодила активне листування з полоненими за межами Галичини, які потребували негайної допомоги. З цією метою провели збір коштів, що надсилалися в табори для харчування та покращення умов перебування українців, здійснювалася допомога вдовам та сиротам, котрі залишилися без годувальників. Лише в лютому 1920 ці повноваження перебрало Польс. т-во Червоного Хреста Центр. інформаційного бюро полонених та інтернованих. Документів цього органу не віднайдено і сьогодні, але відомо, що польс. сторона не надала дозволу на заснування відділу Укр. Червоного Хреста.

У *Закарпатській Україні* діяльність Червоного Хреста почалася з 1881. Осередки т-ва (*Бере-*

гове, *Ужгород*, *Свалява*, Севлюш (нині м. *Виноградів*) та ін.) займалися придбанням медикаментів, оснащенням лікарень, навчанням мед. персоналу, організацією добровільних мед. загонів та лікувальних пунктів. Здійснювалася грошова допомога потребуючим та тим, які страждали від періодичної повені. Під час І світ. війни Червоний Хрест займався лікуванням поранених солдатів у тилу. Завдяки діяльності Червоного Хреста в Ужгороді обладнали лікарню, в якій було розміщено поранених бійців. Ця лікарня діяла до кінця війни. Місц. філії Червоного Хреста надсилали на фронт подарунки, організовували та підтримували зв'язок між військовиками на фронті та їхніми родичами. Червоним Хрестом було виконано бл. 970 тис. запитів населення з розшуку рідних. В Ужгороді була організована кухня, де харчувалися діти та вдови військовослужбовців.

У квітні 1918 на території *Української Народної Республіки* розпочав діяльність *Український Червоний Хрест*. З поч. 1920, після здобуття значної частини України Червоною армією, тут відновилася діяльність орг-цій рад. Червоного Хреста під контролем нар. комісаріату охорони здоров'я УСРР. 1921 Червоний Хрест отримав право утворення й розпорядження мед. і санітарними закладами. Гол. джерелом фінансування Червоного Хреста поряд із держ. асигнуваннями і пожертвами стали членські внески. Розпочалося буд-во громад. пралень та лазень, заснування й обладнання фельдшерсько-акушерських пунктів, аптек, магазинів санітарної гігієни, лікувальних пунктів для боротьби з епідеміями. Під час *Голоду 1921—1923 років в УСРР* Червоний Хрест організував сотні безкоштовних їдалень, надав селянам мільйони продовольчих пайків, отриманих від фонду Ф.*Нансена* та *Американської адміністрації допомоги*. 1923 т-во Червоного Хреста України увійшло до союзу т-в Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР (Рад. Червоний Хрест і Червоний Півмісяць), який став членом міжнар. організації Червоного Хреста. Це позбавило Червоний Хрест в УСРР певної автономії в діяльності. Від поч. 1930-х рр. інтереси рад. д-ви відігравали вирішальну роль для Червоного Хреста, що послаблювало самодіяльні засади т-ва. Так, перший з'їзд Рад. Червоного Хреста і Червоного Півмісяця 1932 визнав гол. завданням боротьбу за покращення санітарно-побутових умов життя, зміцнення військово-санітарної обороноздатності *СРСР* та «участь у соціалістичному будівництві». Для цього вже існувала доволі потужна матеріальна база. На поч. 1930-х рр. Червоний Хрест УСРР мав у власності 119 мед., 206 профілактичних та дитячих закладів, четверту частину всіх протитуберкульозних диспансерів, 36 оздоровчих установ, 800 лазень, 300 фельдшерсько-акушерських пунктів, 400 аптек і магазинів санітарії та гігієни. Засновувалися загони санітарної авіації, підготовлювалися сестри милосердя, санітарні дружинниці та інструктори, розгорнулося навчання населення в гуртках першої допомоги. Проте майже нічого не відомо про діяльність Червоного Хреста під час *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*.

Напередодні Німецько-рад. війни 1941—45 осередки рад. Червоного Хреста були перетворені на санітарний резерв армії, а медично-оздоровчі заклади т-ва повторно передані наркомату охорони здоров'я. Під час війни осередки Рад. Червоного Хреста підготували і спрямували на фронт 263 669 медсестер, 457 286 дружинниць та санінструкторів, 39 956 санітарів, для місц. протиповітряної оборони сформовано 5247 сандружин і 210 тис. санітарних постів. 18 вихованок Червоного Хреста отримали звання Героя Радянського Союзу, одна — повний кавалер ордена Слави. В рад. тилу осередки Червоного Хреста УРСР приділяли значну увагу не лише підготовці санітарних інструкторів і медсестер, а й збиранню крові для забезпечення шпиталів. Перший донорський пункт був відкритий у червні 1941 в Києві на вул. Виноградній. В цілому на фронт було надіслано 700 тис. літрів донорської крові. Активісти т-ва доглядали поранених та хворих, надавали допомогу органам охорони здоров'я в ізоляції та госпіталізації інфекційних хворих тощо. Понад 600 тис. активістів здійснювали шефство над 8 тис. госпітальними палатами, 163 будинками інвалідів, 628 дитячими будинками. За роки війни вони зібрали для евакуаційних госпіталів понад 165 т продовольства, пошили 940 т білизни. 1944 Червоний Хрест сформував 30 санітарно-епідеміологічних загонів для виявлення та госпіталізації хворих, здійснення щеплень в Україні, Білорусі, Молдові. Вони обстежили 517 597 садиб та хат, лікували 74 188 амбулаторних хворих, госпіталізували 10 127 осіб. Санітарну обробку в загонах отримали бл. 400 тис. осіб, побудовано 670 лазень, продезінфіковано понад 840 тис. комплектів одягу та білизни, зроблено 110 тис. щеплень. У березні 1945 було створено Центр. довідкове бюро щодо переміщених осіб, яке підпорядковувалося виконкому Рад. Червоного Хреста.

У повоєнні роки акценти в діяльності ТЧХУ були перенесені на залучення населення до участі в заходах щодо ліквідації санітарних наслідків війни та санітарно-освітню роботу. Активісти брали участь у проведенні профілактичних оглядів населення, патронуванні хворих вдома, боротьбі з туберкульозом, безкоштовному донорському русі. 1960 при Червоному Хресті утворені бюро мед. патронажних сестер з догляду за інвалідами та людьми похилого віку. Після *Чорнобильської катастрофи 1986* співробітники Червоного Хреста склали списки евакуйованих, допомогли в розселенні десятків мешканців *Прип'яті*. Евакуйованим надавалася грошова та мед. допомога, для обслуговування мешканців забруднених районів було виділено 213 сестер милосердя. За ініціативою ТЧХУ 1990 почала діяти комплексна Чорнобильська програма, в рамках якої проведено більш ніж 240 тис. дозиметричних обстежень у 70 населених пунктах. У *Житомирській області* та *Рівненській області* діяли пересувні діагностичні лабораторії Червоного Хреста, за допомогою яких щороку обстежувалися до 30 тис. жителів із радіаційно забруднених районів.

Зі здобуттям незалежності України ТЧХУ набуло самостійності, а 1993 стало членом міжнар. руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. 1992 при т-ві утворено службу пошуку, 2000 — організовано службу катастроф. Нині патронажна служба ТЧХУ налічує понад 3 тис. сестер милосердя, щороку обслуговуються тисячі самотніх хворих

похилого віку, інвалідів війни та праці, учасників Німецько-рад. війни 1941—45, інвалідів дитинства тощо. Здійснюються гуманітарні програми, основними з яких є медико-соціальна допомога, профілактика ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, міжнар. Чорнобильська програма, заохочення донорського руху, допомога при надзвичайних ситуаціях та стихійних лихах, з'ясування долі членів роз'єднаних родин, розшук документів, протидія торгівлі людьми та виховування ідеалів гуманізму і толерантності в суспільстві шляхом популяризації гуманітарних цінностей.

З поч. *Революції гідності 2013—2014* вже 1 грудня 2013 волонтери ТЧХУ надавали допомогу постраждалим. У ході подій на *Євромайдані* невідкладна допомога силами і засобами Червоного Хреста була надана понад 1,5 тис. учасникам протесту. При зіткненнях біля будівлі *Верховної Ради України* 21 лютого 2014 волонтери надали допомогу 32 постраждалим міліціонерам. 8 волонтерів Червоного Хреста були поранені в ході подій. З поч. *збройної агресії Російської Федерації проти України* ТЧХУ зосередило роботу на допомозі постраждалим громадянам, посиленні потенціалу функціонування загонів першої допомоги, допомозі мед. та соціальним закладам, сприянні внутрішньо переміщеним громадянам з місць військ. подій та анексованої території, навчанні населення навичкам надання першої допомоги тощо. За сприяння доброчинних орг-цій світу та нац. т-в Червоного Хреста і Червоного Півмісяця надавалася допомога постраждалим. Станом на 1 червня 2015 заг. сума наданої ТЧХУ від іноз. партнерів допомоги становила 249,3 млн *гривень*. Орг-ції ТЧХУ використали ці кошти для допомоги закладам охорони здоров'я (в т. ч. шпиталям), осередкам тимчасового колективного перебування переміщених осіб (транзитні пункти для переміщених), іноді — переміщеним особам індивідуально. Щоби надати допомогу в лікуванні та реабілітації поранених були організовані поставки гуманітарної допомоги в заклади охорони здоров'я, що приймали на лікування постраждалих у ході воєн. дій. Надавалися медикаменти, перев'язувальні матеріали, засоби індивідуального захисту для медиків, мед. обладнання. На 1 червня 2015 заг. сума наданої лікарняним закладам допомоги склала 83 млн грн. За період з квітня 2014 по 1 червня 2015 гуманітарну допомогу отримали 706 729 переміщених осіб. Окрема увага приділялася гуманітарній підтримці мешканців *Луганської області* та *Донецької області*, хоча певний період часу волонтери міжнар. Червоного Хреста і Червоного Півмісяця були позбавлені можливості діяти у т. зв. Донец. і Луган. народних республіках.

Нині ТЧХУ зосереджене на таких напрямах діяльності: допомога при надзвичайних ситуаціях та стихійних лихах; гуманітарні програми, основними з яких є медико-соціальна допомога, профілактика ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, Міжнар. Чорнобильська програма, заохочення донорського руху; з'ясування долі членів роз'єднаних родин, розшук документів, з'ясування стану могил, підтримка через послання Червоного Хреста; розвиток молодіжного руху в рамках своєї діяльності; протидія торгівлі людьми та виховування ідеалів гуманізму і толерантності в сусп-ві шляхом популяризації гуманітарних цінностей, основ міжнар. гуманітарного права, впровадження кампаній зі зменшення стигми та дискримінації вразливих верств населення.

Видання ТЧХУ — час. «Вісник Червоного Хреста України» (з 1997), що виходить за сприяння Регіональної делегації Міжнар. к-ту Червоного Хреста (http://www.icrc.org/rus) в Україні, Білорусі та Молдові. Випускається щомісячний бюлетень Нац. комітету ТЧХУ.

Офіц. вебсайт т-ва: http://redcross.org.ua

Літ.: «Червоний Хрест» (Х.), 1928—41; Про Червоний Хрест. К., 1971; *Івченко Л.* Український Червоний Хрест в Києві (1919—1942 рр.). В кн.: Матеріали до історії української медицини, т. 2. Чикаго, 1988; *Кармалюк С.* Організація Червоного Хреста в Україні в 1867—1920 рр.: дис. ... канд. істор. н. Кам'янець-Подільський, 1998; *Журба М.А.* Міжнародні зв'язки Українського Червоного Хреста. К., 2007; *Гоцко-Ней Л.* Українське лікарське товариство у Львові 1910—1939 — 1990—2010 рр. Львів, 2010; *Бежук О.М.* Благодійна діяльність самаритянської секції українського горожанського комітету у Львові. «Вісник Національного університету "Львівська політехніка"», 2011, № 693: Держава та армія; *Грибан О.Г.* Історичні обставини створення та початковий етап діяльності Російського товариства Червоного хреста в українських губерніях (кінець XIX — початок XX ст.). «Вісник аграрної історії: збірник наукових праць», 2012. № 3; *Рожков М.В.* Міжнародна діяльність Товариства Червоного Хреста УСРР в 20—30-ті рр. XX століття. «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету», 2013, вип. 36; Вісник Червоного Хреста України, 2014, № 1 (67); Бюллетень № 10 Национального комитета Общества Красного Креста Украины: август 2015. Web: http://redcross.kliaksa.in/local/bulletin_august_rus.pdf

В.Ю. Васильєв.

ТОКМА́К (1861—1962 — Великий Токмак) — місто Пологівського р-ну *Запорізької області*. Розташов. на берегах р. Токмак (один із витоків р. Молочна). Населення 32,7 тис. осіб (2015).

Село Т. засноване укр. селянами-переселенцями на поч. 1790-х рр. на території *Таврійської області*, 1796 було призначено центром Мелітопольського пов. З кінця 1796 — у складі *Новоросійської губернії*, центр Маріупольського пов. (до 1801). З 1802 — у складі Бердянського пов. *Таврійської губернії*.

1861 село отримало статус *містечка* і прикметник «Великий» у назві. В середині 19 ст. Великий Токмак перетворився на значний торгово-пром. центр. 1882 і 1885 у Великому Токмаку було засновано 2 з-ди землеробських машин і знарядь (власники Й.Фукс та І.Клейнер відповідно). 1910 через Великий Токмак пройшла залізниця Федорівка (станція в с. Новобогданівка; нині село Мелітопольського р-ну Запоріз. обл.) — Царекостянтинівка (нині смт Більмак Пологівського р-ну Запоріз. обл.). За переписом 1897, в м-ку було 19,3 тис. мешканців, з них 85 % православних, 12 % іудеїв.

Під час *Української революції 1917—1921* влада не раз змінювалася. 28 жовтня 1920 остаточно встановлено рад. владу. З 1923 — райцентр із статусом *селища міського типу*, 1938 отримав статус *міста*. З 7 жовтня 1941 по 20 вересня 1943 був окупований гітлерівцями. З 1962 Т. — місто обласного підпорядкування. У рад. час Великий Токмак перетворився на значний індустріальний центр (машинобудування,

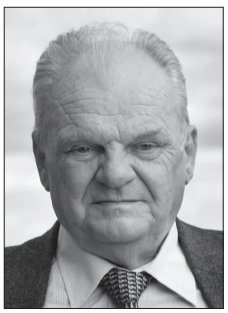

В.І. Толмачов.

В.В. Томозов (Томазов).

харчова пром-сть тощо). Провідним підпр-вом був з-д, ств. 1922 через об'єднання з-дів Й.Фукса та І.Клейнера (спочатку мав назву «Червоний прогрес», з 1935 — ім. С.Кірова, з 1976 — гол. підпр-во вироб. об'єднання «Південдизельмаш»); його гол. продукцією були трактори (до 1927), дизельні двигуни (з 1933) і торпеди (з 1938). У 2000-ті рр. підпр-во занепало і фактично припинило існування. 17 липня 2020 Токмацький р-н було ліквідовано, місто включене до складу Пологівського р-ну Запоріз. обл.

У Великому Токмаку народилися П.*Єфіменко* і М.*Безручко*.

Літ.: ІМіС УРСР: Запорізька область. К., 1970; *Сосна Н.П.* Так рождались традиции: краткий очерк истории ордена Трудового Красного Знамени дизелестроительного завода имени С.М. Кирова. Днепропетровск, 1977; *Медведський В.І.* Токмак: географія, природа. Токмак, 2004; *Медведський В.І.* Токмак: археологія, історія. Токмак, 2005; *Саенко В.Н.* К вопросу о времени основания Токмака. Web: http://tokmak.pp.ua/osnovanie-istanovlenie/osnovanie-tokmaka.html

Ред.

ТОКТА́ (Токтагу; бл. 1274 — 1312) — хан *Золотої Орди* (1291—1312). Син хана *Менгу-Тімура*. У 16-річному віці змушений був тікати до сх. земель Золотої Орди після замаху на його життя, організованого ін. синами та племінниками Менгу-Тімура на чолі із самим ханом *Тула-Букою*. 1291 заручився підтримкою *Ногая*, який захопив Тула-Буку та його спільників і видав їх Т. Після страти ворогів (сімох рідних, єдинокровних та двоюрідних братів) й укладення домовленостей з ін. братами Т. був обраний ханом. Кілька років удавано підкорявся волі Ногая, водночас консолідуючи впливові опозиційні сили. 1294 уклав мир з Іраном (д-вою Ільханів), забезпечивши спокій кордонів на час неминучої міжусобиці. 1298 відкрито виступив проти Ногая і 1300 здолав його у вирішальній битві. Ногай був убитий одним із рус. дружинників Токти; до 1302 було покінчено і з трьома синами Ногая, а розкол у д-ві остаточно ліквідовано.

Ставши одноосібним володарем Золотої Орди, Т. взяв активну участь у війнах нащадків Джучі, Чагатая та Угедея. Приєднався до загальномонгол. договору, який визнавав сюзеренітет імператора династії Юань Тімура. Підгримував дружні відносини з *Візантією* (взяв за дружину позашлюбну дочку візант. імп. Андроніка II Палеолога) і з Єгиптом. 1305 за підтримки єгип. султана ан-Насіра Насір-ад-Діна Мухаммада розпочав війну з Іраном, яка тривала до кінця його правління. 1308 спрямував каральну експедицію проти генуезької Кафи (нині м. *Феодосія*; рятуючись, генуезці підпалили Кафу і втекли в море на кораблях).

1293 під час походу війська Т. на Русь («Дюденєва рать») були вщент розорені міста Пн.-Сх. Русі, а замість вел. кн. владимирського Дмитрія Олександровича на престол був посаджений його брат Андрій, фаворит Т. Надалі ставився до рус. князівств миролюбно, намагаючися змусити князів вирішувати конфлікти мирним шляхом; виступав арбітром у їхніх династичних чварах. 1308 підтвердив ярлик Менгу-Тімура про надання пільг та звільнення від податків правосл. церкви.

Упорядкував карбування монети в д-ві, встановивши єдиний зразок для всіх монетних дворів та заборонивши старі гроші. Вважався покровителем учених і лікарів.

1312 корабель, на якому плив Т., потонув на Волзі; хана оголосили загиблим у катастрофі, але побутувала думка, що він був отруєний прибічниками наступного хана *Узбека*.

Літ.: *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. М., 1971; *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004; *Почекаев Р.Ю.* Цари ордынские: биографии ханов и правителей Золотой Орды. СПб., 2012.

О.О. Немировський.

ТОЛМАЧО́В Віктор Ілліч (11.08. 1934—07.06.2018) — авіаконструктор, один із творців Ан-124 «Руслан» та Ан-225 «Мрія». Н. в м. Курськ (нині місто в РФ). З дитячих років захопився авіацією, займав призові місця у змаганнях з авіамодельного спорту. 1959 закінчив з відзнакою Харків. авіац. ін-т. 1964 вступив на роботу в КБ «Антонов» як інженер-конструктор. 1964—71 — нач. бригади перспективних розробок Окремого КБ Антонова, 1971—83 — провідний конструктор проєкту «Ан-124». 1983—86 — заст. гол. конструктора по літаку «Ан-124». 1986—92 — гол. конструктор літаків «Ан-124» «Руслан» і «Ан-225» «Мрія».

Брав участь у розробці і створенні практично всіх антоновських літаків та їх модифікацій — Ан-2, Ан-14, Ан-8, Ан-10, Ан-12, Ан-24, Ан-22, Ан-26, Ан-32, Ан-28, Ан-124 «Руслан» і Ан-225 «Мрія». 1985—87 брав участь у програмі «Буран-Енергія» із транспортного блоку — так була створена на базі «Руслана» Ан-225 «Мрія» як перевізник «Бурана» і «Енергії».

1991—2018 — тех. дир. рос. вантажної авіакомпанії «Волга-Дніпро» (Ульяновськ, РФ). За 3 місяці 1992 «Волга-Дніпро» Ульяновського авіаційно-пром. комплексу «Авіастар» і Авіац. науково-тех. комплекс ім. О.Антонова провели цивільну сертифікацію Ан-124; літак отримав позначення Ан-124-100.

Член Рос. академії природничих наук (1997) та Міжнар. академії авторів наук. відкриттів і винаходів (1998).

Лауреат Держ. премії України (1992; за створення Ан-124).

П. після важкої хвороби в Росії.

Літ.: *Барановский А.* Главному конструктору Руслана и Мрии Виктору Толмачеву — 75 лет. Web: http://web.archive.org/web/20140501235510/http://www.space.com.ua/gateway/news.nsf/PagesHistoryR/54CE737EC52F32CFC225760E003470E1!open; Помер розробник літака «Мрія» Віктор Толмачов. Web: http://24tv.ua/pomer_rozrobnik_litaka_mriya_viktor_tolmachov_n980393

В.І. Онопрієнко.

ТОМОЗО́В (Томазов) **Валерій В'ячеславович** (н. 27.02.1968) — історик, педагог, громад. і культ. діяч, фахівець у галузі *спеціальних історичних дисциплін*, зокрема *генеалогії історичної*, *біографістики*, *некрополістики*, *просопографії*, а також етнічної історії України, історії науки та укр. к-ри. Д-р істор. н. (2021). Старший наук. співробітник (2007). Засл. працівник к-ри України (2016). Н. в м. Магдебург (Нім. Демократ. Республіка) у сім'ї військовика. 1991 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. 1991—94 — аспірант, із 1994 — молодший, із 2006 — старший наук. співробітник *Інституту історії України НАН України*, із 2009 — зав. сектору генеалогічних та геральдичних досліджень відділу спец. галузей істор. науки та електронних інформаційних ресурсів цього ін-ту. 1996—2002 — дир. Ін-ту проблем нар. к-ри — заст. ген. директора Укр. центру культ. досліджень

Мін-ва к-ри і мист-в України. З 2016 — наук., а з 2018 — старший наук. співробітник Ін-ту біографічних досліджень Нац. б-ки України ім. В.Вернадського (див. *Бібліотека національна України імені В.І. Вернадського*; за сумісництвом). З 2016 — доцент (погодинно) Навчально-наук. ін-ту історії, етнології та правознавства імені О.Лазаревського Нац. ун-ту «Чернігівський колегіум» ім. Т.Шевченка (читає авторський спецкурс «Генеалогія»). 2005 захистив канд. дис. «Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина 17 — початок 21 ст.)» (наук. керівник — Ю.*Пінчук*), 2021 — докторську дис. «Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. — 1917 р.): просопографічний портрет етносоціальної спільноти».

Автор понад 350 наукових і науково-популярних праць, зокрема індивідуальних та колективних монографій, ілюстрованих альбомів, навч. посібника. Куратор низки культурологічних і мистецьких проєктів (Виставка образотворчого та декоративно-вжиткового мист-ва України (*Київ*, 1999), Дні укр. к-ри в Аттиці (Афіни (Греція), 2001), «Українські кольори: сучасне українське мистецтво» (Афіни, 2003) та інші).

Відп. редактор наук. альманаху «Генеалогія», заст. відп. редактора періодичного наук. збірника *«Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики»*, член редколегії низки наук. видань, зокрема «Історико-географічні дослідження в Україні», «Праці Державного архіву Одеської області» «Сфрагістичний щорічник» тощо. Дійсний член *Українського геральдичного товариства* (із 1994), Російського генеалогічного т-ва в Санкт-Петербурзі (із 1995), Історико-родословного т-ва в Москві (із 1995), голова Укр. генеалогічного т-ва (1996—2008), чл.-кор. Міжнар. академії генеалогії (Франція; із 2011), член Ради (1996—2008) та секретар (1996—2008) Київ. наук. історико-філол. т-ва А.Білецького, член президії Київ. відділення Т-ва Данте Аліг'єрі (із 2001), колегії Київ. (із 2005) та Укр. (із 2011) т-в охорони пам'яток історії та к-ри, Експертної ради з питань дизайну пам'ятних монет України при Нац. банку України (із 2006), Укр. к-ту за возз'єднання мармурових скульптур Парфенону (із 2009), Нац. спілки краєзнавців України (із 2014) та член правління київ. міської орг-ції цієї спілки (із 2016), наук. керівник секції «Історія України» Київ. Малої академії наук (2010—15), голова журі 2-го (міського) етапу Всеукр. конкурсу — захисту робіт учнів — членів Київ. Малої академії наук (з 2016), член журі Всеукр. бібліотечного «Біографічного рейтингу» (з 2018).

Відзначений стипендією для молодих учених НАН України (1996—98), стипендіат Фонду держ. стипендій Грец. Республіки (1998—99), стипендіат-дослідник Мін-ва освіти та реліг. культів Грец. Республіки (2004).

Лауреат премії НАН України для молодих учених (2004).

Нагороджений Грамотою ВР України (2011), подякою Київ. міськ. голови (2004), Почесними грамотами Президії НАН України (2018), а також грамотами, медалями і подяками Мін-ва к-ри України, Посольства України в Грец. Республіці, ін. держ. установ і наук. т-в.

Праці: Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії: документи, матеріали, карти. К., 2000 (у співавт.); Родовід: науково-методичний посібник. К., 2001; Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XXI ст.). К., 2006; Україна [альбом]. К., 2007. (у співавт.); Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К., 2008 (у співавт.); Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία: η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα (Рід Маврогордато (Маврокордато) в Російській імперії: історія роду в документах і фактах). Χίος, 2010; Грецькі сторінки української історії: популярний виклад, К., 2013 (у співавт.); Рід Патонів: Історико-генеалогічне дослідження. Документи. К., 2013 (у співавт.); Патони: родинна хроніка. К., 2018 (у співавт.); Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. — 1917 р.): між традиціями національного самозбереження і практиками соціокультурної адаптації. К., 2020.

Археогр. праці: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, том 5, вып. 2. К., 1998; Вып. 3—5. К.—СПб., 2004; *Нірод Ф.* Спогади художника, або Записки щасливої людини. К., 2003.

Літ.: Томазов Валерій В'ячеславович. В кн.: Український центр культурних досліджень. К., 2002; Томозов (Томазов) Валерій В'ячеславович. В кн.: Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006; Томозов (Томазов) Валерий Вячеславович. В кн.: Члены российских генеалогических обществ. М., 2011.

Г.В. Боряк.

ТО́МОС (грец. τόμος — «відрізана частина [сувою]») — постанова очільника/очільників Церкви щодо важливих питань віровчення чи церк. устрою. Відомі томоси, видані рим. папами, константиноп. (вселенськими) патріархами, моск. патріархами, соборами сх. патріархів та спільно рим. папою і константиноп. патріархом. Кілька томосів фіксують надання церквою-матір'ю своїй частині (церкві-доньці) автономії в керуванні або автокефалії (див. *Автокефальна церква*).

Див. також *Томос про автокефалію Православної церкви України*.

Ред.

ТО́МОС ПРО АВТОКЕФА́ЛІЮ ПРАВОСЛА́ВНОЇ ЦЕ́РКВИ УКРАЇ́НИ, Патріарший і синодальний томос надання автокефального церковного устрою Православній церкві України — церковно-правовий акт, підписаний 5 січня 2019 у *Стамбулі* Вселенським патріархом *Варфоломієм I* та 12 митрополитами *Константинопольського патріархату*.

Томос надав Правосл. церкві України (ПЦУ; див. *Українська православна церква*) статус автокефальної помісної церкви (див. *Автокефальна церква*). 6 січня 2019 патріарх Варфоломій I у своїй стамбульській резиденції — соборі Св. Георгія — урочисто вручив документ предстоятелю ПЦУ митрополиту *Епіфанію* (Думенку). В січні 2019 томос привезли в Україну. Цього ж місяця ПЦУ була внесена до дипти-

Митрополит Епіфаній і Президент України П. Порошенко демонструють томос на різдвяній літургії в Софії Київській. 7 січня 2019.

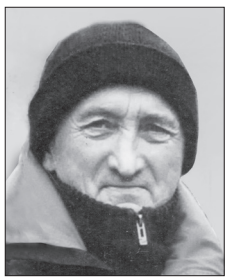

В.П. Топій.

ха (перелік автокефальних правосл. церков) Константиноп. патріархату під номером 15 і розпочався процес її визнання ін. автокефальними правосл. церквами (станом на поч. 2021 це зробили Елладська церква (12 жовтня 2019), Александрійська церква (8 листопада 2019) і Кіпрська церква (24 жовтня 2020)).

Томос обґрунтовує надання автокефалії ПЦУ наявністю політ. незалежності України, а також тим, що її церк. та держ. діячі «вже майже тридцять років палко просять про її церковне самоврядування»; проголошує ПЦУ «канонічно автокефальною, незалежною та самоврядною»; визначає титул її предстоятеля («блаженніший митрополит Київський і всієї України»); визнає ПЦУ духовною донькою Константиноп. церкви та закликає всі правосл. церкви визнавати її своєю сестрою; зазначає, що юрисдикція ПЦУ обмежується територією Укр. д-ви; встановлює засади внутр. церк. управління ПЦУ («те, що стосується внутрішнього церковного управління, розглядається, судиться та визначається виключно ним [митрополитом] і Священним синодом»); зберігає право духовенства ПЦУ на апеляційне звернення до Вселенського патріарха; згадує, що ПЦУ, так само як й ін. правосл. церкви, «визнає головою Святіший Апостольський і Патріарший Вселенський Престол»; визначає місце ПЦУ у диптиху (після Правосл. церкви Чеських земель і Словаччини); зобов'язує очільника ПЦУ брати участь у міжправосл. нарадах; передбачає, що ПЦУ має отримувати святе миро від Константиноп. церкви; наголошує, що «для вирішення значних питань церковного, догматичного та канонічного характеру» предстоятель ПЦУ має звертатися до Вселенського патріарха; згадує про право Вселенського патріарха мати в Україні своє представництво (екзархат) і свої подвір'я (ставропігії). У документі вказано, що він вручений митрополиту Епіфанію та Президенту України П.Порошенку.

Отримання томосу завершило сторічний період (що почався 1917), протягом якого правосл. церква в Україні робила кілька спроб отримати статус незалежної церкви, який би з огляду на церк. право міг бути визнаний ін. правосл. церквами.

Підписанню томоса передувала низка акцій у політ. та церковно-правовій сферах: звернення *Верховної Ради України* до патріарха Варфоломія I із проханням про надання автокефалії правосл. церкві в Україні (16 червня 2016); переговори президента П.Порошенка з патріархом Варфоломієм I (Стамбул, 9 квітня 2018; усі наступні дати — також 2018); звернення П.Порошенка до Вселенського патріарха із проханням про надання автокефалії правосл. церкві в Україні (звернення підтримали ВР України та більшість обласних рад); зустрічі П.Порошенка із предстоятелями УПЦ КП, *Української автокефальної православної церкви* та УПЦ (МП; 18 квітня); звернення всіх архієреїв УПЦ КП і УАПЦ та деяких архієреїв УПЦ (МП) до Вселенського патріарха з проханням про надання автокефалії; прийняття синодом Константиноп. патріархату цих звернень до розгляду (22 квітня); зустріч патріарха Варфоломія I з моск. патріархом Кирилом, під час якої останній намагався переконати співрозмовника утриматися від надання автокефалії правосл. церкві в Україні (Стамбул, 31 серпня); доповіді патріарха Варфоломія I «Про право Константинополя односторонньо надавати автокефалію» та «Право Константинополя розглядати апеляції інших церков», прочитані на відкритті зібрання архієреїв Константиноп. патріархату (1 вересня); призначення патріархом Варфоломієм I (для взаємодії з укр. владою в підготовці об'єднавчого собору) до *Києва* двох екзархів (представників; 7 вересня); засідання синоду Константиноп. патріархату, на якому було підтверджено рішення надати автокефалію правосл. церкві в Україні, створення *Ставропігії Вселенського патріарха в Києві*, скасування патріаршої та синодальної грамоти 1686 (згідно з якою *Московський патріархат* отримав тимчасові повноваження на керування Київ. митрополією та поставлення її предстоятелів) — таким чином було відновлено владу Константинополя над Київ. митрополією, скасування анафем, накладених на очільників УПЦ КП та УАПЦ (9—11 жовтня); проведення Об'єднавчого собору правосл. церков (УПЦ КП, УАПЦ, представники від УПЦ (МП)), на якому було утворено ПЦУ (15 грудня).

Дж.: Звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія. Web: http://www.president.gov.ua/administration/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-vselenskogo-patriarha-varf-438; Патріарший і синодальний томос надання автокефального церковного устрою Православній церкві України [переклад з грецької]. Web: http://www.ukrinform.ua/rubric-society/2614225-tomos-povnij-tekst-ukrainskou.html; Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні». Web: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19#Text; Томос про автокефалію українського православ'я: значення і виклики. Web: http://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/tomos-pro-avtokefaliyu-ukrainskogo-pravoslavya-znachennya-i

Д.Я. Вортман.

ТОПІ́Й Володимир Петрович (26.04.1955—19.02.2014) — активний учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Вишня (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.). Працював водієм, на з-ді «Електрон» у м. *Львів*, в аграрному технікумі. З поч. Євромайдану періодично приїздив до *Києва*. В ніч з 18 на 19 лютого 2014 загинув унаслідок пожежі в будівлі Будинку профспілок у м. Київ. Похований 4 березня 2014 в м. *Городок* Львів. обл.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

І.В. Постольник.

«ТОРНА́ДО», добровольча рота — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, ств. в *Запорізькій області* у вересні 2014 на базі розформованого батальйону *«Шахтарськ»*. Перший командир — Р.Онищенко. Розформовано в червні 2015 у зв'язку зі скоєнням тяжких злочинів у зоні бойових дій на Донбасі (кількох бійців було засуджено до різних термінів позбавлення волі). (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

ТО́ЧИН Роман Петрович (06.08. 1970—20.02.2014) — активний учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України, підприємець. Н. в м. *Ходорів*. Брав участь у подіях *Революції гідності 2013—2014* з моменту побиття студентів на Євромайдані. Загинув 20 лютого 2014 внаслідок вогнепального поранення в голову на вул. Інститутська в м. *Київ*. Похований 23 лютого 2014 в м Ходорів.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Роман Точин. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/роман-точин

І.В. Постольник.

ТРАМП Дональд, Дональд-Джон Трамп (Donald John Trump; н. 14.06.1946) — амер. мільярдер, підприємець у галузі нерухомості, ігорного і готельного бізнесу, 45-й президент США. Н. в м. Нью-Йорк (США). Навч. у приватній школі, 1968 закінчив Бізнес-школу, отримавши кваліфікацію «бакалавр економіки». З 1971 займався бізнесом. 1997 збанкрутував, проте поступово відновив статки. 1996—2005 був власником прав та організатором конкурсів «Міс Всесвіт». 2004—15 — телевізійний ведучий, продюсер реаліті-шоу «Кандидат» на телеканалі «NBC». У грудні 1999 анонсував участь у президентських перегонах як кандидат «Партії реформ», проте на їх старті навесні 2000 відмовився від президентських амбіцій. Після світ. фінансової кризи 2008 зайнявся формуванням власного політ. іміджу.

16 червня 2015 заявив про намір балотуватися на посаду президента США. 21 липня 2016 з'їзд Респ. партії офіційно висунув Т. кандидатом від партії на посаду президента США. 8 листопада 2016 він переміг кандидата від Демократ. партії Г.Клінтон і став найстаршим (70 років) та найбагатшим президентом США. Гаслом виборчої кампанії стало «Зробимо Америку знову великою!» («Make America Great Again!»). Він рішуче приступив до вирішення насамперед внутрішньополіт. проблем США, створення нових робочих місць у країні, відмови від ліберальних принципів торгівлі з Китаєм, побудови прикордонної стіни з Мексикою, обмеження еміграції до США. Цей президентський порядок денний поляризував громад. думку США. Консервативна частина амер. сусп-ва вважає його втіленням амер. мрії, людиною, яка «сама себе зробила». Ліберальна частина амер. сусп-ва була шокована його політ. стилем і програмою дій, що полягала у згортанні проєкту ліберальної *глобалізації* та в умовній самоізоляції США на міжнар. арені. Зовнішньополіт. програма Т. початково була орієнтована на відмову від глобального просування *демократії*, спроб зробити світ безпечним для демократії, змін авторитарних урядів у ін. країнах, протидії ісламському тероризму та посилення конфронтації з Китаєм.

Американсько-укр. відносини на початковому етапі першого президентського терміну Т. розвивалися під впливом невдоволення частини його команди активною підтримкою укр. політ. елітою Г.Клінтон. У серпні 2016 старший радник виборчої кампанії Т. П.Манафорт був звинувачений укр. стороною в отриманні неоподаткованих гонорарів від Партії регіонів за часів президентства В.*Януковича*. Проте неоконсерватори в Респ. партії декларували готовність продовжити захищати Україну від рос. тиску та виступали проти скасування антирос. санкцій без повернення Україні Криму і припинення агресії на *Донбасі*. Всередині першого президентського терміну Т. стався черговий конфлікт із демократами, які в листопаді 2018 отримали більшість у палаті представників. Приводом для бюджетного конфлікту стало бажання Т. реалізувати проєкт побудови прикордонної стіни на американсько-мексиканському кордоні. Метою цієї будови в ідеалі мало стати перекриття потоку нелегальних мігрантів на територію США. Опоненти Т. вважають це злочином проти ліберальних цінностей. Т. посилив тиск на Німеччину, щоби запровадженням санкцій у відповідь на побудову 2-ї черги газопроводу «Північний потік» стимулювати нім. бізнес до купівлі амер. скрапленого газу. На відміну від Б.*Обами* Т. ухвалив рішення про надання Україні летальної зброї для захисту від рос. агресії. США намагалися стримувати амбіції Росії у Чорноморсько-Каспійському регіоні та на Бл. Сході. Зазначений курс мав сприяти ізоляції Ірану та зміцненню безпеки Ізраїлю. На азійському напрямку Т. вибудовував коаліцію, метою якої було стримування екон. потуги Китаю, без чого неможливо повернути робочі місця у США. У липні 2019 Т. вимагав від обраного того ж року Президента України В.*Зеленського* розпочати слідство щодо можливої корупції, проявом якої могло стати призначення сина віце-президента США (2008—17) Дж.Байдена — Х.Байдена — у газовидобувній компанії «Бурізма». Восени 2019 це стало приводом для започаткування процедури імпічменту проти Т. (він став третім в історії президентом США після Е.Джонсона і Б.*Клінтона*, щодо яких Конгрес розпочав, але не закінчив процедуру імпічменту). 4 грудня 2019 Палата представників Конгресу США більшістю голосів конгресменів від Демократ. партії проголосувала за імпічмент Т. 21 січня 2020 демократи передали справу про імпічмент до Сенату, де більшість була за Респ. партією. До 4 лютого 2020 процедура імпічменту завершилася за умов чіткого парт. голосування — імпічмент не було оголошено. Т. вступив у боротьбу за право висунення від Респ. партії кандидатом на президентські вибори 3 листопада 2020. Проте 45-м президентом США був обраний кандидат демократів Дж.Байден. Спроба прихильників Т. 6 січня 2021 штурмом приміщення Конгресу США зірвати процес офіц. визнання перемоги Дж.Байдена зазнала невдачі. Штурм Конгресу дав привід демократам ініціювати другу процедуру імпічменту Т. 8 лютого 2021 міжпарт. протиріччя привели до провалу другої спроби імпічменту Т. Таким чином Т. став першим і поки що єдиним президентом США, який був підданий процедурі імпічменту раз під час президентства і вдруге після завершення повноважень. Якби

Р.П. Точин.

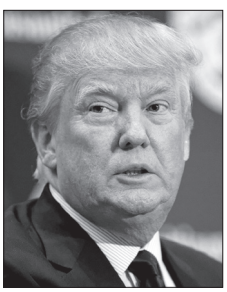

Д. Трамп.

процедура імпічменту вдалася, Т. втратив би право продовжувати політ. діяльність. Натомість у березні 2021 Т. заявив про намір балотуватися на посаду президента США в листопаді 2024. Втілення цієї політ. амбіції залежить від розстановки внутрішньополіт. сил у США. Першим маркером для Т. є проміжні вибори до Сенату і Палати представників у листопаді 2022. У разі отримання республіканцями більшості в обох палатах шанси Т. знову бути обраним президентом зростають. У випадку збереження за демократами принаймні Палати представників Конгресу політ. сподівання Т. можуть і не дістати достатнього політ. ресурсу.

Літ.: *Trump D.* Crippled America: How to make America Great Again. New York, 2015; *Трамп Д.* Искусство заключать сделки. М., 2017; *Гингрич Н.* Понимая Трампа. М., 2018.

А.Ю. Мартинов.

ТРА́СПІЇ — згідно з міфом про походження *скіфів* у переказі *Геродота* одне з племен *сколотів*. Родоначальником Т. був *Арпоксай,* середній син *Таргітая*. (Виклад легенди див. у статті *Таргітай*.)

Літ.: *Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

Ред.

ТРЕПА́К Олександр Сергійович (н. 15.09.1976) — укр. військовик, командир 3-го окремого полку спец. призначення оперативного командування «Південь» Сухопутних військ ЗС України, полковник. Герой України (2015). Н. в м. *Вінниця* в сім'ї військовослужбовця. Після закінчення школи 1993 обрав військ. кар'єру. Під час офіцерської служби обіймав різні посади в розвідувальних підрозділах ЗС України та прослужив у кількох видах розвідки: військ., радіорозвідці та інформаційній.

З 2008 проходив службу у лавах 3-го окремого полку спец. призначення оперативного командування «Південь» Сухопутних військ ЗС України, штаб якого був розташов. в м. *Кіровоград*, де став командиром загону спец. призначення.

З квітня 2014 брав участь в *Антитерористичній операції* на Сх. України. 7 червня 2014 поблизу *Артемівська* у складі групи спец. призначення брав участь у пошуку та евакуації важкопораненого командира Центру забезпечення бронетанк. озброєнням. На чолі підгрупи з 8 бійців захопив блокпост рос. бойовиків на в'їзді в місто та протягом 3 годин утримував його, забезпечивши коридор безпеки для доставки другою підгрупою командира центру до місця евакуації гелікоптером. Під час бою отримав кульове поранення в ногу, проте від евакуації відмовився і протягом 2 діб керував відбиттям атак рос. бойовиків на Центр. артилер. базу озброєння в с. Парасковіївка (нині село Бахмутського р-ну Донец. обл.).

Після лікування у шпиталі з 27 серпня по 3 жовтня 2014 був старшим військ. начальником з оборони території Донец. аеропорту. Здійснював кер-во відбиттям усіх спроб штурму та захоплення аеропорту рос. бойовиками, під час яких було підбито 8 танків, 1 танк із незначними пошкодженнями було захоплено та евакуйовано, знищено більше 270 та захоплено в полон 6 рос. бойовиків. Особисто організував контрдиверсійну та контрзасадну роботу в околицях аеропорту.

Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го (19 липня 2014) та 2-го ст. (6 жовтня 2014). 12 лютого 2015 «за особисту мужність, героїзм та високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету і територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народові» удостоєний звання «Герой України» з врученням ордена «Золота зірка».

А.О. Науменко.

ТРИБУНА́ЛИ МІЖНАРО́ДНІ були створені державами-переможницями в *Другій світовій війні* з метою справедливого суд. покарання нім. та япон. *воєнних злочинців*. 8 серпня 1945 в Лондоні (Велика Британія) США, Велика Британія, *СРСР* та Франція підписали угоду про суд. покарання воєн. злочинців. Угода передбачала створення Міжнар. військ. трибуналу для гол. підсудних. Щодо ін. воєн. злочинців пропонувалося застосовувати принцип підсудності за місцем скоєння злочину. 20 листопада 1945 — 1 жовтня 1946 в Палаці юстиції Нюрнберга (Німеччина) відбувався міжнар. суд. процес (див. *Нюрнберзький процес 1945—1946*). Ще до суду покінчили життя самогубством А.*Гітлер*, Г.Гіммлер, Й.Геббельс. У камері нюрнберзької в'язниці покінчив життя керівник «Трудового фронту» Р.Лей. Заочно судили заступника А.Гітлера по нацистській партії М.Бормана.

На лаві підсудних були держ. керівники Третього райху — Г.*Герінг*, Р.Гесс, В.Фрік, провідні нацистські дипломати — Й. фон Ріббентроп, К. фон Нейрат, Ф.-Й. фон Папен, вище командування *Вермахту* — В.*Кейтель*, А.Йодль, К.Дьоніц, Е.-Й.Редер, нацистські фінансисти — Я.Шахт, Г.-Г.Крупп, В.-Е.Функ, А.Шпеєр, представники каральних органів — Г.Франк, А.*Розенберг*, А.Зейсс-Інкварт, Е.Кальтенбруннер. До складу трибуналу ввійшли: від СРСР — заст. голови Верховного суду СРСР І.Нікітченко, від США — член Верховного суду Ф.Біддл, від Великої Британії — член Верховного суду Дж.Лоуренс, від Франції — професор права А.Доннедьє де Вабр. Головою трибуналу був обраний Дж.Лоуренс. Сторона звинувачення була представлена: від СРСР — прокурором УРСР Р.Руденком, від США — членом Верховного суду Р.Джексоном, від Великої Британії — ген. прокурором Х.Шоукроссом, від Франції — міністром юстиції Ф. де Ментоном, а після його відставки — О.Шампетьє де Рібом. Підсудних захищали 25 нім. адвокатів.

Усього відбулося 403 відкритих суд. засідання Нюрнберзького міжнар. трибуналу. Було допитано 116 свідків та 19 підсудних. Підсудним були висунуті звинувачення у скоєнні злочинів проти миру, воєн. злочинів та злочинів проти людяності. У звинувачувальному акті пропонувалося визнати злочинними орг-ціями імперський кабінет міністрів, кер-во нацистської партії, охоронні загони (Schutzstaffeln (SS); СС) включно зі службою безпеки імперського провідника охоронних загонів (Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD); СД), держ. таємну поліцію *гестапо*, штурмові загони (Sturmabteilung (SA); СА), ген. штаб нім. збройних сил. Трибунал визнав злочинними всі нацистські орг-ції та групи. США та Велика Британія заперечили проти визнання злочинними орг-ціями нім. уряду, ген. штабу та верховного коман-

дування Вермахту. Вирок трибуналу присудив 12 підсудних — Г.Герінга, Й. фон Ріббентропа, В.Кейтеля, Е.Кальтенбруннера, А.Розенберга, Г.Франка, В.Фріка, А.Зейсс-Інкварта, Ю.Штрайхера, Е.-Ф.Заукеля, А.Йодля, М.Бормана (заочно) — до смерті через повішення. Р.Гесс, В.-Е. Функ та Е.-Й.Редер отримали пожиттєве ув'язнення. Б. фон Ширах та А.Шпеєр — по 20 років ув'язнення, К. фон Нейрат — 15 років, К.Дьоніц — 10 років. Я.Шахт, Ф.-Й. фон Папен та Г.Фріче всупереч позиції СРСР були виправдані. Г.-Г.Крупп був визнаний психічно хворим та непідсудним.

Після того, як союзницька Контрольна рада для Німеччини відхилила прохання про помилування, 16 жовтня 1946 вирок було виконано щодо 10 підсудних. Г.Герінг покінчив життя самогубством напередодні страти, а М.Бормана так і не знайшли. Останнім воєн. злочинцем у західнонім. в'язниці Шпандау був Р.Гесс, який помер 1987 за загадкових обставин.

2 вересня 1945 капітулювала Японія. 9 д-в, які підписали акт про її безумовну капітуляцію, — СРСР, США, Велика Британія, Китай, Франція, Австралія, Канада, Нова Зеландія та Нідерланди — домовилися про створення спец. міжнар. трибуналу для Далекого Сх. 19 січня 1946 командувач амер. окупаційних військ в Японії ген. армії Д.Макартур наказав створити Токійський військ. трибунал. 26 квітня 1946 було затверджено його статут. До 9 держав-учасниць приєдналися ще Індія та Філіппіни.

Головою Токійського трибуналу був обраний член Верховного суду австралійської провінції Квінсленд У.Уебб. Звинувачення підтримував амер. юрист Дж.Кінан. Від СРСР участь у роботі Токійського трибуналу брали С.Голунський та А.Васильєв. Гол. япон. воєн. злочинців захищали як японські, так і амер. адвокати. На першому засіданні трибуналу 3 травня 1946 на лаві підсудних опинилися японські політики, дипломати, військові: Х.Тодзіо, К.Хіранума, К.Хірота, Й.Мацуока, С.Аракі, С.Окава, С.Ітагакі, Й.Умедзу та ін. — усього 28 осіб.

4 листопада 1948 після ретельного суд. розгляду Токійський трибунал приступив до оголошення 1214 сторінок вироку, який зачитували до 12 листопада. Жоден підсудний не був виправданий. 23 грудня 1948 смертні вироки було виконано в токійській в'язниці Сугамо. Прах япон. воєн. злочинців поховано в синтоїстському храмі Ясукуні.

26 листопада 1968 *Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй* прийняла Міжнар. конвенцію про незастосування терміну давності до воєн. злочинців. 1991 була скасована страта за воєнні злочини. Вищою мірою покарання стало пожиттєве ув'язнення.

Після закінчення *«холодної війни»* низка кривавих конфліктів, етнічних чисток, актів масового *геноциду* змусили *Організацію Об'єднаних Націй* повернутися до практики проведення Т.м. 1993 в м. Гаага (Нідерланди) було створено Міжнар. трибунал з воєн. злочинів, скоєних на території колиш. Югославії після 25 червня 1991. 1997—2000 в м. Аруша (Танзанія) діяв Міжнар. трибунал ООН із розслідування геноциду народності тутсі в Руанді.

Влітку 1991 в процесі розробки Кодексу злочинів проти міжнар. миру та безпеки Комісія з кодифікації міжнар. права запропонувала створити постійно діючий міжнар. кримінальний суд. Нац. законодавство багатьох д-в світу не передбачає процедури видачі своїх громадян Міжнар. трибуналу. Конституція США забороняє це робити. Однак після 1991 склалася суд. практика видачі колиш. нацистських злочинців д-вам по місцю скоєння злочинів з одночасним суд. позбавленням амер. громадянства. 28 червня 2001 Сербія створила прецедент, видавши колиш. югославського президента С.Мілошевича Гаазькому трибуналу. Після терактів 11 вересня 2001 експерти з міжнар. права пропонують передавати міжнар. трибуналам організаторів терактів. Але залишаються правові перешкоди, пов'язані з різним тлумаченням норм нац. законодавства. Станом на 2010 США, Росія, Китай, Індія та ін. впливові д-ви не ратифікували статут міжнар. кримінального суду.

Дії Росії 2014—20, спрямовані на «гібридний» перегляд світ. порядку, який склався після завершення «холодної війни», актуалізували міжнар. дискусії щодо створення більш ефективних інститутів і правових механізмів покарання за скоєні воєн. злочини. Під м. Торез (нині Чистякове) Донец. обл. 20 липня 2014 рос. бойовики збили пасажирський літак (див. *Боїнг Малайзійських авіаліній, збиття 2014*). Загинули всі пасажири та екіпаж (298 осіб). 9 березня 2020 у Нідерландах розпочався заочний суд над звинуваченими у скоєнні цього воєн. злочину. Міжнар. правозахисні орг-ції впродовж 2015—20 регулярно звинувачували РФ у потуранні воєн. злочинам на території Сирії (Алеппо, Ідліб тощо). Реагуючи на ці тенденції, Росія внесла поправку до Конституції РФ 1993, яка скасовує зобов'язання виконувати рішення міжнар. суд. органів. Політично-правові можливості покарання за воєн. злочини обмежені заг. кризою ООН і міжнар. права.

Літ.: *Решетов Ю.А.* Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности. М., 1983; *Ушаков Ю.А.* Основания международной ответственности. М., 1983; *Звягинцев А.Г.* Нюрнбергский процесс: без грифа «Совершенно секретно». М., 2010; Міжнародний трибунал. В кн.: Політологічний словник. Х., 2015; Світова гібридна війна — український фронт. Х., 2017.

А.Ю. Мартинов.

ТРИДЦЯТИРІ́ЧНА ВІЙНА́ 1618—1648 — традиційна назва і датування для серії війн між багатьма європ. д-вами: *«Священною Римською імперією германської нації»* та її союзниками, з одного боку, та коаліціями їхніх супротивників — з другого. Театром воєн. дій стала вся Європа, а Вестфальська мирна угода, що завершила більшість цих війн, кардинально змінила карту Європи.

Традиційне трактування війни як релігійно-політ. конфлікту протестантських д-в Пн. Європи з Габсбурзькими Священною Рим. імперією герм. нації та Іспанією як провідниками катол. *Контрреформації* приваблює простотою, але не бере до уваги того, що більшість учасників конфлікту керувалися передусім власними держ. чи династичними, а не реліг. інтересами. Крім того, протестантсько-катол. дихотомія конфлікту ускладнена тим, що на поч. 17 ст. *протестантизм* сам уже не був єдиним, а розділився на *лютеранство* й *кальвінізм*, останній з яких не був визнаний Аугсбурзькою угодою 1555 (що завершила попередній раунд ре-

ліг. війн в імперії), проте набував дедалі більшої сили. На поч. 17 ст. кальвіністи успішно протистояли збройною силою Габсбурзькій Іспанії у Нідерландах і Габсбурзькій Священній Рим. імперії герм. нації в Угорщині й *Трансильванському князівстві*, а також у Чехії. Побоюючись наступу протестантів, катол. д-ви Священної Рим. імперії герм. нації об'єдналися в Катол. лігу на чолі з Баварією. Протестантські д-ви утворили власний Союз. Кожна зі сторін вважала свої дії суто оборонними, трактуючи дії супротивної сторони як неспровоковану агресію.

Свій традиційний початок Т.в. бере з нового збройного протистояння в землях Чеської корони. Також традиційно війну ділять на 4 періоди: чесько-пфальцський (1618—24), данський (1625—29), швед. (1630—35) та франко-шведський (1635—48).

Чесько-пфальцський період. Коли новий чеський король (невдовзі також герм. імператор) Фердинанд Габсбург (див. *Габсбурги*), спираючись на збройну допомогу Іспанії (перебувала у перемир'ї з повсталими протестантськими провінціями Нідерландів; Голландія), спробував скасувати поступки кальвіністам, яких ті добилися збройним шантажем від його попередника, *стани* Чехії позбавили Фердинанда Габсбурга чеської корони та обрали чеським королем пфальцського курфюрста Фридриха, який сповідував кальвінізм. Оскільки чеський король також був одним із 7 курфюрстів (виборців імператора Священної Рим. імперії герм. нації), з яких 3 вже були протестантами, це означало величезний зсув рівноваги в імперії у бік протестантського табору.

Спочатку війна йшла вдало для протестантів. Підтримані одновірцями з Угорщини та трансильванським кн. Г.Бетленом, вони перейшли в наступ і навіть обложили *Відень*. Але якщо на допомогу Фердинанду Габсбургу (влітку 1619 став новим герм. імператором), крім Іспанії, прийшли як Катол. ліга, так й ін. катол. д-ви, протестантські д-ви імперії (крім Пфальца) на цьому етапі утрималися від підтримки того, що вони сприймали як заколот проти легітимної влади. Голландія не стала порушувати перемир'я з Іспанією, а тесть новообраного чеського короля англ. король Яків I Стюарт також утримався від прямої військ. допомоги. Тим часом король *Речі Посполитої Сигізмунд III* Ваза послав до Угорщини військо *лісовчиків*, які по закінченні війни у Моск. д-ві почали створювати внутр. проблеми для Сигізмунда III. Перемога лісовчиків над трансильванськими військами під Гуменним (нині місто у Словаччині) 1619 змусила війська Г.Бетлена зняти облогу Відня та дала Габсбургам важливий перепочинок. Пізніше лісовчики ще 20 років воювали у складі імперської армії. Оскільки у тогочасних джерелах їх часто називали «польськими козаками», деякі укр. історики хибно ототожнили їх із запорожцями (див. *Козацтво українське*).

Поступово Габсбурги почали брати гору у війні. Іспанські війська з Нідерландів незабаром зайняли Нижній Пфальц на Рейні, тоді як баварська армія окупувала Верхній Пфальц, що межував із Баварією. 1620 імперська й баварська армії, посилені іспанськими й італ. військами, ввійшли до Чехії. 8 листопада 1620 біля Білої Гори (західніше Праги) 48-тис. баварсько-імперська армія під проводом Й.Церкласа графа Тіллі повністю розбила 33-тис. армію Фридриха Пфальцського. Фридрих утік із Праги (Чехія), і в результаті цієї поразки Чехія була позбавлена *автономії* та потрапила під владу імперії Габсбургів на 300 років. Катол. церква відновила панівні позиції в чеських землях, багато протестантів були змушені емігрувати, в т. ч. до Речі Посполитої.

Перемога в Чехії дала змогу Габсбургам перекинути сили на Рейн. Попри відновлення війни з Голландією 1621 серія перемог імперської та іспанської армій у Зх. Німеччині 1622 привела до виходу з війни підтримуваного Англією Фридриха Пфальцського. Імператор у нагороду за допомогу передав його землі та титул курфюрста баварському герцогу Максиміліану I Віттельсбаху. Оскільки це було порушенням імперської конституції, протестантські князі імперії, які до того зберігали нейтралітет, відчули загрозу катол. реваншу і звернулися за допомогою до короля Данії Крістіана IV Ольденбурга.

Данський період. Окрім захисту одновірців, Крістіан IV прагнув поставити під свій контроль багаті північнонім. міста. На театрі війни залишалася також колишня армія Фридриха Пфальцського, якою командував Петер-Ернст граф Мансфельд і яка перетворилася фактично на автономну грабіжницьку компанію. Але 1625 П.-Е. фон Мансфельд був розбитий новою зіркою імперської армії, лояльним Габсбургам чеським аристократом Альбрехтом графом Вальдштейном (чи Валленштайном), а наступного року Й. фон Тіллі в серії битв розбив данські війська. Протестантський союз розпався.

Імператор Фердинанд II Габсбург отримав шанс встановити мир у імперії, але втратив його, видавши 1629 Реституційний едикт, що повертав катол. церкві всі території, втрачені після 1555. Цим імператор знову збурив нім. протестантів. Крім того, розгром Данії означав посилення впливу Габсбургів на пд. узбережжі Балт. моря, що разом із планами створити балт. флот для боротьби з голл. балт. торгівлею було сприйнято як загроза у Швеції, також протестантській.

Шведський період. Швеція всі 1620-ті рр. вела війну з Річчю Посполитою через претензії польс. короля Сигізмунда III Ваза на швед. престол, який він утратив 1598. Ця війна спершу йшла вдало для шведів, що спромоглися відібрати в Речі Посполитої Ліфляндію з Ригою (нині столиця Латвії), проте затягнулася (в т. ч. через військ. допомогу Сигізмундові III з боку імперії), і Швеція не мала змоги прийти на допомогу протестантам імперії. Одначе посилення імперії стурбувало також її давнього супротивника — Францію. Франція 1629 завершила війну проти власних протестантів, підтриманих Англією, та одразу втягнулася у конфлікт в Італії проти Священної Рим. імперії герм. нації та Іспанії. Франц. (і англ.) дипломатам вдалося добитися перемир'я на 6 років між Швецією і Річчю Посполитою (на невигідних для останньої умовах), і вже в липні 1630 швед. король Густав II Адольф Ваза висадився з військом загартованих у боях ветеранів на балт. узбережжі біля Штральзунда (Німеччина). За його словами, він прийшов «боронити імперські свободи».

А. Валленштайн.

Оскільки імператор та його катол. союзники на чолі з Баварією не йшли на жодні поступки щодо Реституційного едикту, північнонім. протестантські князі (насамперед саксонський герцог Йоганн-Георг I Веттін) були змушені з'єднати свої сили зі швед. військом. 17 вересня 1631 під Брайтенфельдом поблизу Лейпцига (Німеччина) 30 тис. шведів Густава II Адольфа разом із 10 тис. саксонців Йоганна-Георга I перемогли 32-тис. катол. армію Й. фон Тіллі. Вся пн. частина імперії опинилася у швед. руках. Влітку 1632 шведи вдерлися до Баварії, проте змушені були звідти забратися під тиском нової імперської армії під проводом А. фон Валленштайна. Хоча під Лютценом, на пн. зх. від Лейпцига, 16 листопада 1632 шведам вдалося перемогти А. фон Валленштайна, але платою за перемогу стала загибель у бою Густава II Адольфа. За 2 роки й сам А. фон Валленштайн був убитий за наказом імператора, який дізнався про його переговори з ворогом.

Щоби надійно запобігти можливості того, що Річ Посполита скористається зі складної позиції Швеції та відновить війну, швед. дипломатія заохотила Моск. д-ву до нападу на Річ Посполиту. Скориставшися періодом безкоролів'я після смерті Сигизмунда III, моск. військо обложило Смоленськ (нині місто в РФ), втрачений 20 років тому. Хоча ця Смоленська війна (*Польсько-російська війна 1632—1634*), в якій активну участь на боці Речі Посполитої взяли укр. козаки, й закінчилася невдало для Моск. д-ви, Річ Посполита не змогла атакувати Швецію.

Постійні бої та виснаження позбавили швед. армію її кращих загартованих у боях вояків, що висадилися на балт. узбережжі імперії 1630. На їхнє місце прийшли найманці без особливої відданості швед. інтересам. Це сприяло поразці шведів у вересні 1634 під Нердлінгеном (Німеччина) від об'єднаної імперсько-іспанської армії. Швед. військо було повністю знищене, втративши 14 тис. бійців і всі гармати. Шведи очистили пд. Німеччини, а саксонський курфюрст Йоганн-Георг I, який почав шукати миру з імператором одразу після загибелі Густава II Адольфа, погодився на серйозні поступки (напр. відмовився від вимоги амністії Фридрихові Пфальцському) та 30 травня 1635 уклав у Празі мирну угоду з імперією, до якої протягом року приєдналися ін. протестантські володарі імперії. Повстання протестантів проти імператора закінчилося. Проте війна тривала.

Франко-шведський період. Уряд Франції на чолі з кардиналом А.-Ж. дю Плессі герцогом де Рішельє, що вже кілька років активно підтримував антигабсбурзьку сторону у війні, вирішив прямо вступити у війну, щоби не допустити посилення Імперії. На поч. 1635 Франція уклала воєнні союзи зі Швецією, Голландією та Савоєю, спрямовані проти Габсбургів, та у травні 1635 оголосила війну. Щоби забезпечити швед. тил, Франція після закінчення укладеного 1629 перемир'я між Швецією та Річчю Посполитою добилася — на сприятливих для Речі Посполитої умовах — миру між цими д-вами, що протривав наступних 20 років.

Густав II Адольф.

Швед. армія, посилена шотландськими найманцями, відновила свій втрачений під Нердлінгеном авторитет у жовтні 1636 у битві біля села Віттшток (нині місто на пн. зх. землі Бранденбург; Німеччина), розбивши імперсько-баварсько-саксонську армію. Голландці 1639 розгромили біля англ. берегів іспанський Атлантичний флот і поставили Іспанію на межу екон. колапсу. 1640 оголосили незалежність від Іспанії Португалія й Каталонія (першій вдалося зберегти незалежність назавжди). А у травні 1643 франц. армія під команду-

Битва під Лютценом. Гравюра середини 17 ст. Художник Маттеус Меріан Молодший.

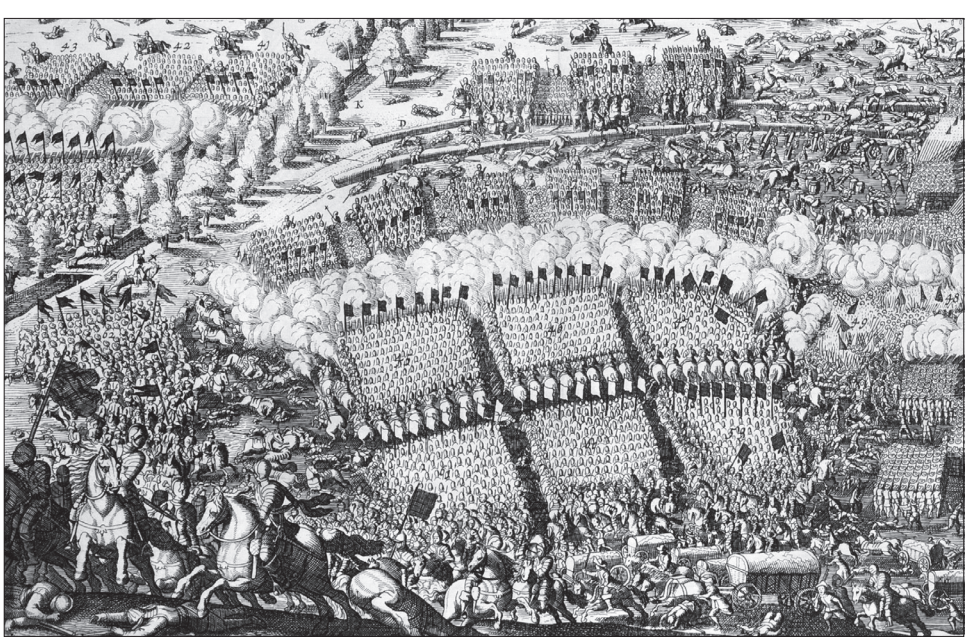

ванням молодого Луї герцога Енгієнського (згодом принца Конде, одного з кращих європ. полководців серед. 17 ст.) розбила до того непереможну іспанську армію під Рокруа на кордоні Франції та Іспанських Нідерландів. На землях імперії вели спустошливі, проте малорезультативні, кампанії шведські та французькі армії.

Вестфальський мир. Війна виснажила всіх учасників, і переговори про мир почалися 1644 у містах Оснабрюк і Мюнстер у Вестфалії, на пн. імперії. 1645 після нових швед. успіхів Саксонія уклала сепаратну угоду зі шведами і фактично вийшла з війни. Переговори велися протягом кількох років, але компромісу досягти було неможливо, поки в січні 1648 Іспанія не уклала мирну угоду з Голландією, завершивши 80-річну війну, і поки франц. перемоги 1648 не підштовхнули герм. імп. Фердинанда III Габсбурга до миру. Всі європ. д-ви, за винятком Англії, Речі Посполитої, *Османської імперії* та Моск. д-ви, стали сторонами мирної угоди, підписаної 24 жовтня 1648 (див. *Вестфальський мир 1648*). Вона принципово окреслила ситуацію в Центр. Європі аж до Наполеонівських війн через півтора століття. Війна Франції з Іспанією тривала ще 11 років, тобто воєн. союз між іспанськими та імперськими Габсбургами розпався.

Мирна угода значно послабила владу імператора у Священній Рим. імперії герм. нації. Натомість зріс вплив Бранденбургу, Баварії і власне Габсбурзьких земель (Австрії). Гол. агресори — Франція та Швеція — отримали нові території за рахунок імперії і стали гарантами мирної угоди. Роздробленість Німеччини було законсервовано більш як на два наступних століття. У реліг. аспекті мирна угода визнала легальність кальвінізму, підтвердила проголошений 1555 принцип «чия влада, того й віра» (тобто віросповідання суверена визначає офіц. віросповідання його володінь), але допустила певний ступінь реліг. толерації.

Одними із найбільш очевидних дальших наслідків війни були демографічні втрати. Крім смертей на полі бою (що оцінюються між 200 та 300 тис. вбитих протягом усієї війни), багато людей померли від голоду й епідемій, що були викликані воєн. спустошеннями. За деякими підрахунками, чисельність населення нім. земель упала з прибл. 20 млн до 16—17 млн (ця оцінка нижча від попередньої та часто цитованої цифри про 10 млн смертей чи $^1/_3$ населення). Відбулася також масова міграція населення з найбільш вражених війною територій. Війна посилила екон. занепад нім. земель.

У мілітарному аспекті війна стала важливим кроком до переходу від ранньомодерних «підприємницьких» армій до впізнавано сучасних. Армії ставали дедалі більшими і часто краще організованими, а головне — дорожчими, так що сучасну армію вже могла собі дозволити лише сильна д-ва. Зросла сила гармат і рушниць, що супроводжувалося зародженням нової лінійної тактики. Ветерани Т.в. протягом наступних трьох десятиліть стояли на чолі європ. армій. Досвід війни, здобутий найманцями із Шотландії й Англії, багато в чому визначив результат громадян. війни в Англії та Англ. революції серед. 17 ст. Багато ветеранів війни також взяли участь у боротьбі Речі Посполитої проти повстання під проводом Б.*Хмельницького* (див. *Національна революція 1648—1676*), початок якого співпав із закінченням Тридцятирічної війни.

Літ.: *Wedgwood C.V.* Thirty Years War. New York, 2005 (first edition 1938); *Поршнев Б.Ф.* Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства. М., 1976; *Parker G.* The Thirty Years' War. London, 1984; *Ивонина Л.И., Прокопьев А.Ю.* Дипломатия Тридцатилетней войны. Смоленск, 1996; *Kamptmann Ch.* Europa und das Reich im Dreißigjährigen Krieg. Stuttgart, 2008; *Arndt J.* Der Dreißigjährige Krieg 1618—1648. Stuttgart, 2009; The Thirty Years' War: A Documentary History. Indianapolis, 2009; *Wilson P.H.* Europe's Tragedy: A History of the Thirty Years War. Belknap Press, 2009; The Thirty Years' War: A Sourcebook, 2010.

А.А. Галушка.

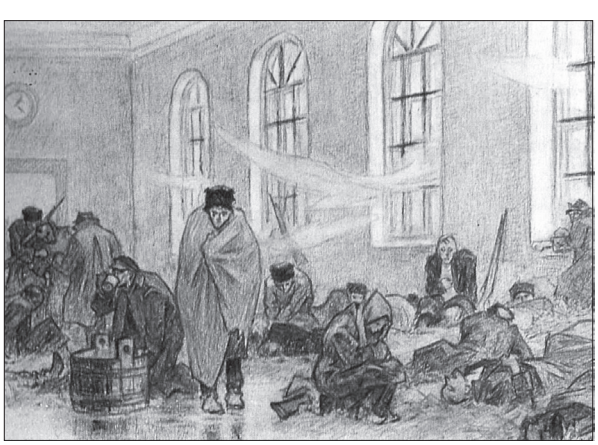

Станція в Жмеринці. Хворі на тиф. Зима 1919. Художник Л. Перфецький.

«ТРИКУ́ТНИК СМЕ́РТІ» — символічне визначення в наук. та мемуарній літературі для характеристики військово-політ. ситуації, в якій опинилися держ. установи та військо *Української Народної Республіки* наприкінці листопада — на поч. грудня 1919 внаслідок поразок у війні з білогвард. армією генерал-лейтенанта А.*Денікіна*.

У листопаді 1919 білогвардійці вели наступ проти укр. армії, намагаючись відтіснити її до зх. кордону (район *Старокостянтинова—Шепетівки*), щоби завдати там завершального удару. З боями, а подекуди й без них, денікінці захопили *Жмеринку* (11 листопада), *Могилів-Подільський* (11 листопада), станцію Бар (14 листопада), *Деражню* (18 листопада), Проскурів (нині м. *Хмельницький*; 22 листопада), Старокостянтинів (28 листопада). У полон потрапили сотні вояків (більшість із них хворі на тиф), у захоплених білогвардійцями містах залишалося озброєння, військ. та держ. майно, яке укр. армія не встигала евакуйовувати. Наступ «великоросів» супроводжувався грабунками, насильствами, вбивствами мирного населення.

На фронті з *Українською Галицькою армією* бойові дії практично не велися, адже в цей час тривали переговори командування УГА про її перехід на бік *Збройних сил Півдня Росії* (ЗСПР). Завершилися вони підписанням спочатку на станції Зятківці (6 листопада), а згодом — в *Одесі* (17 листопада) відповідних угод. З боку білогвардійців останню ратифікував командувач Новорос. армії ЗСПСР генерал-лейтенант Н.Шиллінг, а 19 листопада 1919 у *Вінниці* — начальний вождь УГА генерал-чотар О.*Микитка*. Вести переговори з представниками УНР білогвард. командування категорично відмовлялося, вважаючи їх «злочинцями» та «зрадниками Росії». Перехід УГА на бік ЗСПР означав розкол «соборного» укр. фронту, ускладнив становище *Армії Української Народної Республіки*, деморалізуюче вплинув на її командування та вояків. Послаблювали

боєздатність укр. вояцтва епідемія тифу, що посилювалася кожного дня, слабке матеріальне забезпечення, відсутність озброєння та амуніції.

Станом на 29 листопада 1919 Гол. отаман Армії УНР С.*Петлюра* та урядовий апарат УНР перебували в м. *Любар*, де намагалися організувати свою діяльність. На той час Армія УНР була оточена польс., більшовицькими, білогвард. військами в районі Любар—Печанівка—Чортория—Остропіль — у т. зв. трикутнику (чотирикутнику) смерті. Переговори, які намагалися вести представники УНР з Польщею, д-вами *Антанти*, *більшовиками* та білогвардійцями, результатів не принесли. Для порятунку залишалося два шляхи: перетнути українсько-польс. кордон і скласти зброю або ж перейти до партизан. методів боротьби.

3 грудня 1919 на держ. нараді за участю С.Петлюри, І.П.*Мазепи*, В.*Тютюнника*, Є.*Коновальця* було озвучено думку про продовження збройної боротьби партизан. методами. 5 грудня 1919 Гол. отаман Армії УНР С.Петлюра призначив генерал-хорунжого М.*Омеляновича-Павленка* командувачем Дієвої армії УНР, а вже наступного дня (6 грудня) армія під його командуванням вирушила в партизан. похід на зайняті білогвардійцями землі, що ввійшов в історію як *Перший Зимовий похід Армії УНР 1919—1920.*

Літ.: *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. К., 1995; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. К., 2006; *Омелянович-Павленко М.В.* Спогади командарма (1917—1920). К., 2007; *Тютюнник Ю.Й.* Записки генерал-хорунжого. К., 2007.

Я.М. Файзулін.

ТРИ́РСЬКИЙ ПСАЛТИ́Р (Кодекс Гертруди, Псалтир Егберта) — ілюмінований кодекс (обсяг 233 аркушів), що був виконаний наприкінці 10 ст. в скрипторії в Райхенау (бенедектинський монастир, нині в землі Баден-Вюртемберг, Німеччина) на замовлення Егберта (архієпископ м. Трир (нині місто в землі Рейнланд-Пфальц, Німеччина) 977—993). В 11 ст. потрапив у власність Гертруди, доньки польс. короля *Мешка II* та вдови київ. кн. *Ізяслава Ярославича*. Гертруда, використовуючи Т.п. як приватний молитовник, замовила 5 нових повносторінкових мініатюр. 4 з них були намальовані на доданих аркушах перед осн. частиною рукопису: молитва Гертруди та її сина *Ярополка Ізяславича* в супроводі жін. фігури (її ідентифікують як персоніфікацію Справедливості або як Ярополкову дружину Кунігунду), Різдво Христове, Розп'яття, коронації Ярополка та Кунігунди. 5-та мініатюра, намальована на вільному аркуші осн. частини, зображає Богородицю з Дитям на престолі. Крім того, на замовлення Гертруди (або, як вважають деякі дослідники, нею особисто) на доданих аркушах та на вільних місцях в осн. частині рукопису було записано понад 90 молитов лат. мовою (підрахунок кількості відрізняється залежно від розбивки тексту), в яких згадуються сама Гертруда та її син Ярополк.

Трирський псалтир. Мініатюра «Різдво Христове».

Оскільки в молитвах не згадано про Гертрудиного чоловіка Ізяслава і його портрет відсутній поруч із портретами Гертруди, Ярополка та Кунігунди, то в історіографії усталилася думка, що Гертрудині доповнення належить датувати періодом після смерті Ізяслава (1078). Відповідно верхня хронологічна межа — рік смерті Гертрудиного сина Ярополка (1086), який згадується в текстах молитов як живий. Найвірогідніше, Гертрудині доповнення були створені бл. 1085 у період ув'язнення Гертруди в *Києві* після невдалої спроби повстання її сина Ярополка проти київ. кн. *Всеволода Ярославича*. Молитви та мініатюри відображають як ніжні материнські почуття, так і політ. надії княгині-вдови — вона, схоже, сподівалася, що її син здобуде київ. престол як спадщину свого батька.

Стилістично та іконографічно Гертрудині мініатюри тісно пов'язані з мист-вом Києва 2-ї пол. 11 ст. Разом з тим відчутнє прагнення майстра задля інтеграції нових мініатюр до рукопису імітувати стиль та деталі оттонівських мініатюр осн. частини. Ці зх. риси спонукали деяких дослідників датувати Гертрудині мініатюри (усі або частину) часом перебування кн. Ізяслава Ярославича та його родини у вигнанні в Зх. Європі 1073—77. Оскільки на той час Ізяслав ще був живий, ця гіпотеза малоймовірна через відсутність згадок про нього в Гертрудиних доповненнях. Висловлювались також припущення, що мініатюри могли бути створені у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*) або *Турові* — містах, у яких після смерті батька правив Ярополк. Проте відсутність порівняльних мистецьких матеріалів не дозволяє обґрунтувати ці гіпотези.

За нез'ясованих обставин рукопис знову потрапив на Захід у власність Єлизавети Угорської (донька угор. короля *Андраша II* Арпада і дружина тюринзького ландграфа Людовіка IV). Вона передала його аквілейському патріархові (1218—51) Бертольдові, який своєю чергою подарував рукопис кафедральному костьолу в м. Чивідале-дель-Фріулі (Італія, нині в регіоні Фріулі-Венеція-Джулія). На поч. 20 ст. Г.Зауерланд ідентифікував замовницю доповнень до рукопису як київ. княгиню Гертруду. Т.п. зберігається в Нац. археол. музеї в Чивідале-дель-Фріулі.

Трирський псалтир. Мініатюра «Коронація Ярополка та його дружини Кунігунди».

Вид.: Psalterium Egberti: Facsimile del. ms.CXXXVI del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli. Friuli-Venezia Giulia, 2000.

Літ.: *Sauerland H.V., Haseloff A.* Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier. Codex Gertrudianus, in Cividale. Trier, 1901; *Кондаков Н.П.* Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. СПб., 1906; *Kämpfer F.* Das russische Herrscherbild von den Anfängen bis zu Peter de Grossen: Studie zur Entwicklung politischer Ikonographie im byzantinischen Kulturkreis. Recklinghausen, 1978; *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга. Львів, 1995; *Michałowska T.* Ego Gertruda: studium historycznoliterackie. Warszawa, 2001; *Smirnova E.* The Miniatures in the Prayer Book of Princess Gertrude: Program, Dates, Painters. «Russia Meadievalis», 2001, t. 10/1; *Smorąg Różycka M.* Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy: o kontekstach ideowych i artystycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI wieku. Kraków, 2003; *Козак Н.* Образ і влада: княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. Львів, 2007; *Преображенский А.* Ктиторские портреты Средневековой Руси XI — начало XVI в. М., 2010.

Н.Б. Козак.

ТРИСТОРО́ННЯ КОНТА́КТНА З МИ́РНОГО ВРЕГУЛЮВА́ННЯ СИТУА́ЦІЇ В ДОНЕ́ЦЬКІЙ І ЛУГА́НСЬКІЙ ОБЛАСТЯ́Х (ТКГ) — посередницький інструмент ведення перемовин та вирішення поточних питань, які стосуються життя на тимчасово окупованих територіях, а також збройного протистояння між Росією та Україною. Діє під егідою *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*. Учасники — представники сторін конфлікту (РФ та України), а також представник ОБСЄ.

Створена 6—8 червня 2014 (6 червня — пропозиція з боку президентів України, Франції та РФ, а також канцлера Німеччини — це було своєрідним підсумком зустрічі глав д-в на полях заходів, присвячених 70-й річниці висадки союзних військ у Нормандії; 8 червня — перше засідання) з метою налагодження дипломатичного діалогу між Україною та РФ, а також обговорення реалізації мирного плану Президента України П.*Порошенка*.

Персональний склад ТКГ (станом на січень 2021) — Л.*Кравчук* (голова укр. делегації), Х.Грау (спец. представниця Діючого голови ОБСЄ) та Б.*Гризлов* (голова рос. делегації). Також у засіданнях беруть участь представники тимчасово окупованих територій. У різний час до ТКГ входили Х.*Тельявіні*, М.*Зурабов*, Л.*Кучма*, Є.*Марчук*, М.*Сайдік*, В.Медведчук, Н.Шуфрич, О.Рєзніков, В.*Фокін*, Р.Безсмертний та ін. Склад укр. делегації та її головуючий визначаються указами та розпорядженнями Президента України. Так, головами укр. делегації були Л.Кучма (2 лютого 2015 — 2 жовтня 2018, 3 червня 2019 — 28 липня 2020), Є.Марчук (21 листопада 2018 — 19 травня 2019) та Л.Кравчук (з 30 липня 2020).

Структура медіації була розроблена ОБСЄ. Робочі зустрічі спершу були спорадичні, нині — регулярні, тож ТКГ є постійно діючим органом. Коло питань, які обговорюються в ТКГ, — обмін заручниками та полоненими, перемир'я, розведення військ, припинення вогню та нагляд за цими процесами, розмінування, допуск міжнар. місій до місця падіння літака рейсу МН17, надання гуманітарної допомоги, полегшення пересування населення тощо. У структурі ТКГ працюють кілька робочих груп (згодом — підгруп) — з безпекових, політ., соціально-екон., політ. і гуманітарних питань. Їхня діяльність спрямована на виконання Мінських домовленостей.

Діяльність робочої групи з питань безпеки зосереджена довкола розробки та впровадження планів деескалації, розведення військ, впровадження та дотримання режиму припинення вогню, свободи пересування та забезпечення доступу міжнар. експертів до моніторингу.

Робоча група з гуманітарних питань опікується звільненням заручників та полонених, наданням гуманітарної допомоги у зоні конфлікту, питаннями поліпшення доступу до відповідних послуг, а також координацією дій гуманітарних орг-цій.

Робоча група із соціально-екон. питань опікується проблемами відновлення соціально-екон. зв'язків між непідконтрольною та підконтрольною територіями, доступу до пенсій та ін. соціальних виплат, відновлення комунальної інфраструктури тощо.

Підгрупа з політ. питань має у фокусі уваги заг. проблеми щодо врегулювання конфлікту та визначення статусу тимчасово непідконтрольних територій.

Нині у складі ТКГ діють такі підгрупи — з політ., соціально-екон., безпекових та гуманітарних питань. Сфера компетенції підгруп залишається загалом без принципових змін, трансформуючись відповідно до поточного порядку денного.

Рішення в ТКГ ухвалюються консенсусом (якщо його досягнуто в одній із робочих груп). Водночас ці рішення не обов'язкові до виконання, мають декларативний характер.

У ході діяльності було прийнято низку нормативно-правових актів:

- Протокол за підсумками консультацій ТКГ щодо спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П.Порошенка та ініціатив Президента Росії В.Путіна, 1 вересня 2014;
- Меморандум про виконання положень Протоколу за підсумками консультацій ТКГ щодо кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П.Порошенка та ініціатив Президента Росії В.Путіна, 19 вересня 2014;
- Комплекс заходів з виконання Мінських домовленостей, 12 лютого 2015;
- Рамкове рішення ТКГ про розведення сил і засобів, 21 вересня 2016;
- Заг. узгоджені висновки Паризького саміту в Нормандському форматі 9 грудня 2019.

Офіц. сторінка Укр. делегації для участі у Тристоронній контактній групі у соціальній мережі «Фейсбук»: https://www.facebook.com/UkrdelegationTCG

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1—2; Указ Президента України «Про делегацію України для участі у Тристоронній контактній групі». Web: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167/2020#Text

Т.С. Водотика.

ТРО́ЇЦЬКА НАДБРА́МНА ЦЕ́РКВА Києво-Печерської лаври — пам'ятка арх-ри та монументального мист-ва 12—18 ст. Споруда оформлює гол. вхід (Святу браму) на територію *Києво-Печерської лаври*.

Перша письмова згадка про Т.н.ц. належить М.*Ґруневеґу* (1584).

Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. Вид зі сходу. Фото початку 21 ст.

Першу істор. довідку про церкву склав *Атанасій Кальнофойський* («Тератургима», 1638), який пов'язав її буд-во з постриженням у ченці кн. *Святослава Давидовича* і датував буд-во 1106—08. Ці дані не підтверджуються ін. джерелами, і тому їх варто розглядати лише як гіпотезу (помилкову) самого Атанасія Кальнофойського.

Від 17 ст. церква була гол. храмом Больницького Свято-Троїцького монастиря.

Церква вимурована у змішаній техніці (із застосуванням каменю та плінфи), дещо архаїчній для поч. 12 ст. Орієнтовно її буд-во можна датувати часом між 1115 та 1128. Давньорус. церква збереглася винятково добре. В нижньому ярусі середину приміщення займав проїзд заввишки бл. 4 м, перекритий півциркульним склепінням (нині рівень підлоги в проїзді підвищився і висота зменшилась). З пн. і пд. до проїзду примикали приміщення, утворюючи заг. план у формі квадрата. Нині входи в ці бічні приміщення прорізані на пн. та пд.; чи були ці приміщення в давнину додатковими проходами і чи з'єднувались із центр. проїздом — невідомо. Над ярусом брами підноситься 4-стовпна церква. Три її невеликі апсиди утоплені в товщі сх. стіни і ззовні не проявляються. Церква увінчана одним куполом на 8-гранному барабані. Купол було перекладено заново у 17 ст., мабуть у часи П.*Могили*. Єдиний вхід до церкви — на пн. фасаді. В давнину імовірно тут був дерев'яний ґанок, а в 1720-х рр. замість нього побудували мурований притвор, пишно оздоблений у стилі укр. *бароко*.

Наприкінці 12 ст. навколо монастиря спорудили цегляну стіну (імовірно оборонного призначення; пізніше її розібрали); розкопками виявлено її ділянку, що примикала до пд.-зх. рогу церкви. Наприкінці 17 ст. під час побудови існуючих дотепер лаврських мурів Т.н.ц. ввійшла до їх периметру, при цьому перед нею влаштовано невеликий курдонер.

1731 сх. та зх. фасади облицьовано новою цеглою та прикрашено рясним ліпленим декором і розписами у стилі бароко. Пізніше цей декор поновлювався, але в цілому храм зберіг своє барокове опорядження. 1734 лаврські живописці завершили розпис інтер'єру церкви. Розпис виконано у стилі бароко, з використанням як зразків гравюр із Біблії Піскатора та ін. західноєвроп. ілюстрованих біблій. 1734 встановлено іконостас. 1744 завершено розпис притвору. Комплекс опорядження інтер'єру є найкраще збереженим зразком ансамблю в стилі укр. бароко.

Літ.: *Уманцев Ф.С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. К., 1970; *Ісаєвич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва (Мартин Груневег і його опис Києва). В кн.: Київська Русь: Культура. Традиції. К., 1982; *Вортман Д.* Про час спорудження Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря. «Київська старовина», 1998, № 1; *Павленко С.* Портрет І.Мазепи та його наближених у Києво-Печерській лаврі. «Сіверянський літопис», 2008, № 1; *Лопушинська Є. та ін.* Церква Свято-Троїцька над Святою брамою. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Київ, кн. 1, ч. 3. К., 2011; *Кондратюк А.* Європейський вплив на іконографію розписів Троїцької надбрамної церкви. «Пам'ятки України», 2012, № 6.

М.І. Жарких.

ТРО́ЙНИЦЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Павла** Т. (р. н. невід. — п. до 1740), полтав. полкового писаря (1717) та келебердянського *сотника* (1717—22, 1730—32). Старший з його синів — **Петро Павлович** (р. н. невід. — п. бл. 1800) — обіймав уряд білицького сотника (1753—64), інші служили *військовими товаришами* та *значковими товаришами*. До цього роду належить **Олександр Григорович** (1807—71), статистик, педагог, журналіст, держ. діяч, гол. редактор *«Одесского вестника»* (1833—57) та «Journal d'Odessa» (1833—51), керуючий одес. міськ. типографією (1833—55), зав. Стат. к-ту (1857—58) та обов'язковий член Центр. стат. к-ту (1858—61) МВС Рос. імперії, товариш (заст.) міністра внутр. справ (1861—67) та член Держ. ради Рос. імперії (1867—71), таємний радник (1860), сенатор (1862), член *Одеського товариства історії та старожитностей* (із 1845), дійсний член (із 1855) та член Ради (із 1859) Імператорського Рос. геогр. т-ва, член Імператорського Вільного екон. т-ва (із 1865) та багатьох ін. к-тів і т-в, відіграв визначну роль у становленні рос. держ. статистики, автор праць «О числе крепостных людей в России» (1858), «Крепостное население в России по 10 народной переписи» (1861). Його брат — **Микола Григорович** (1811—92), дійсний статський радник (1869), керівник Одес. сухопутної (1850—54, 1858—59) та портової (1854—58) митниці, керівник Одес. контори Держ. банку (1862—76), письменник, мемуарист, приятель М.*Гоголя* та Л.Пушкіна, сини — **Микола Олександрович** (1842—1913), статистик, держ. діяч, ярославський віцегубернатор (1869—76), в'ятський (1876—82) та рязанський (1882—83) *губернатор*, директор Центр. стат. к-ту (1883—97) та голова Стат. ради (1897—1913) МВС Рос. імперії, віцепрезидент Міжнар. стат. ін-ту (1897—1913), сенатор (1904), дійсний таємний радник (1905), один з організаторів 1-го Всерос. перепису населення, результати якого було видано під його редакцією («Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.»); **Григорій Олександрович** (1844—1914), дійсний таємний радник (1912), сенатор (1904); **Володимир Олександрович** (1847—1919), таємний радник (1906), симбірський віцегубернатор (1876—86), тобольський губернатор (1886—92), гласний Петерб. (із 1914 — Петрогр.) міської думи (1898—1917), онуки — **Олександр Миколайович** (1869 — після 1935), дійсний статський радник (1911), тобольський віцегубернатор (1902—08), військ. губернатор Семипалатинської обл. (1908—13), тульський губернатор (1914—17); **Сергій Миколайович** (1882—1948), мис-

тецтвознавець, геральдист, генеалог, співробітник відділу середніх віків та доби Відродження (1908—13) і зберігач відділення коштовностей (1913—17) Імператорського Ермітажу, вчений секретар (1919—21) та товариш (заст.) голови (1921—29) Держ. академії матеріальної к-ри, зав. історико-худож. відділу Держ. Ермітажу (1918), директор (1918—27), зав. відділу прикладного мист-ва (1927—31), 1931 звільнений, згодом заарештований та засланий до Уфи (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), останні роки працював співробітником Музею порцеляни та фаянсу в Кусково (нині у складі м. *Москва*), редактор час. «Гербовед» та один із засн. альманаху «Старые годы», автор фундаментальних праць з рос. геральдики та історії порцеляни.

Рід внесено до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Херсон. та Самарської губерній, а герб — до 15-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Тройницкий С.Н.* Краткая родословная дворян Тройницких. СПб., 1911; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 1. К., 1996.

В.В. Томазов.

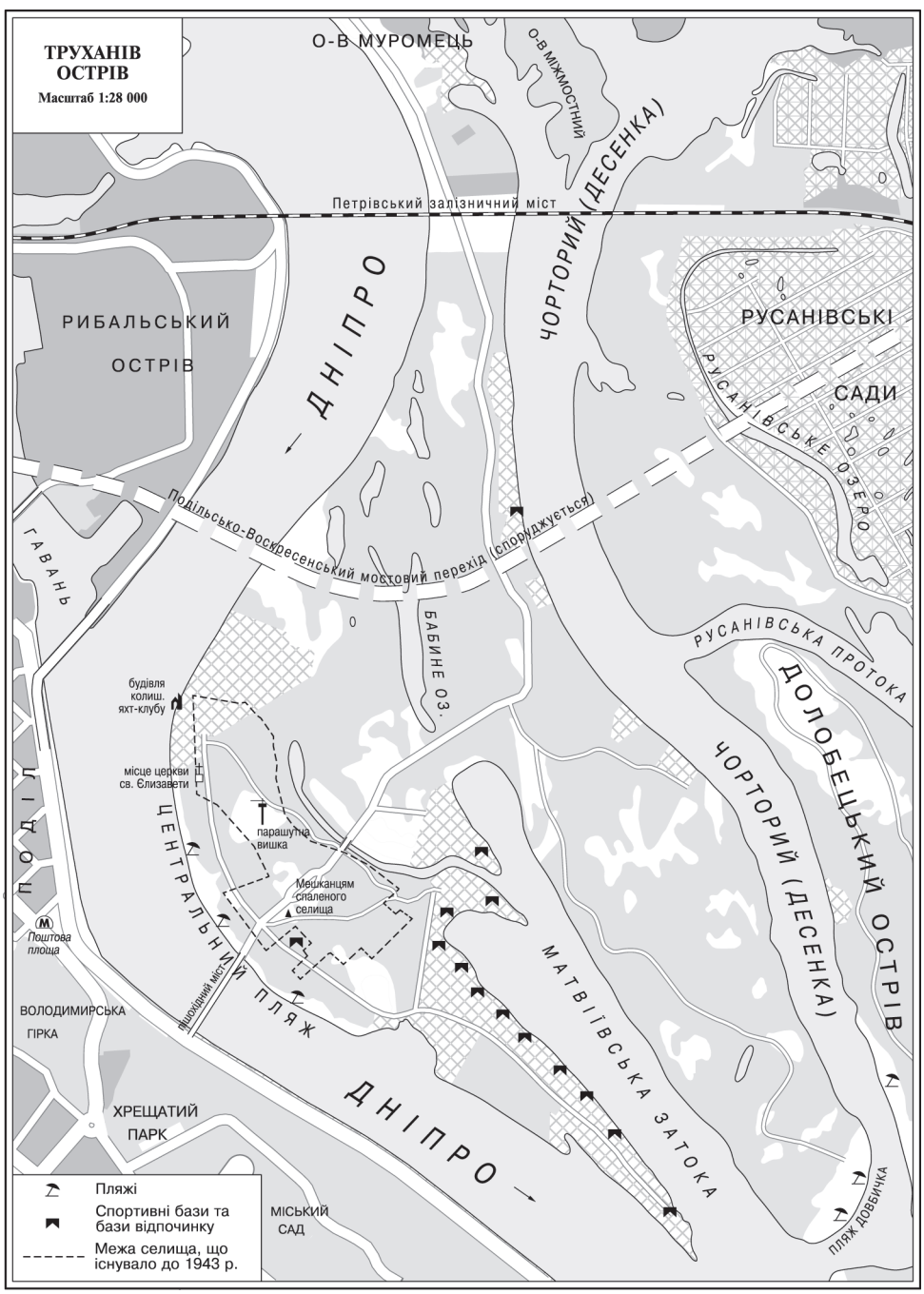

ТРУХА́НІВ О́СТРІВ — острів на *Дніпрі* в межах *Києва*. Лежить між осн. руслом річки і рукавом Чорторий (Десенка). На пн. з'єднується з о-вом Муромець. Топонім (походить від власного імені Трухан — нар. форми імені Трифон) уперше згаданий 1508. Обриси Т.о. з 18 ст. (час перших його зображень на картах) зазнали суттєвих змін. До зарегулювання Дніпра (1960—70-ті рр.) в середньому раз на 2 роки заливався під час весняних повеней. Протягом 16—17 ст. за право на володіння о-вом між містом (Київ. магістратом) і *Київським Свято-Микільським пустинним монастирем* тривала боротьба, в якій врешті-решт перемогло місто. З 1797 Т.о. входив до Остерського пов. *Чернігівської губернії*, проте залишався в розпорядженні міської влади Києва. До серед. 19 ст. о-в використовували переважно як сіножаті. У 1860-ті рр. тут з'явилися розважальні заклади. Після 1885 на Т.о. було засноване велике підпр-во — майстерні 1-го Пароплавного т-ва по Дніпру та його притоках, працівники якого почали оселятися поруч. Стихійно виникло с-ще, яке було легалізоване 1907. 1909 в с-щі відкрито уч-ще, 1910 освячено церкву Св. Єлизавети. 1887—1915 на Т.о. діяв яхт-клуб, 1910—15 — Дніпровська біологічна станція Київ. т-ва аматорів природи. З поч. 1920-х рр. і до нашого часу на Т.о. діє впорядкований пляж (вважається, що започаткований німцями 1918). У вересні 1943 с-ще спалили гітлерівські окупанти (1989 на згадку про знищене с-ще та його мешканців встановлено пам'ятник; скульп. В.Чепелик, архіт. Г.Кислий). Після 1945 Т.о. використовується тільки як зона масового відпочинку. З 1949 велися роботи, в ході яких насаджено лісопарк, споруджено водноспортивні станції, бази відпочинку, піонерський табір. 1957 споруджено пішохідний міст, який з'єднав Т.о. з правим берегом Дніпра (до цього на о-в діставалися човнами й катерами).

Літ.: Труханов остров: к истории его развития и благоустройства. К., [1911]; *Рибаков М.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. К., 1997; *Смаль О.Л.* Назва Труханів острів: семантика і структура. В кн.: Система і структура східнослов'янських мов. К., 2004; *Вишневський В.І.* Дніпро біля Києва. К., 2005; *Ковалинський В.* Київські мініатюри, кн. 7: Київ на воді. К., 2008; *Парнікоза І.* Острова Муромець-Труханів — смарагдові перлини Дніпра. Web: http://h.ua/story/369605

Д.Я. Вортман.

ТУДА́-МЕНГУ́ (Туда-Мунке; р. н. невід. — п. 1287) — хан *Золотої Орди* (1281—87). Обраний ханом на *курултаї* після смерті свого старшого брата *Менгу-Тімура*. Фактично ділив владу з темником *Ногаєм*, володарем зх. частини Золотої Орди. Власної політики не вів, підтримуючи закладені за Менгу-Тімура дружні відносини з Єгиптом та ворожі з хулагуїдським Іраном. Відібрав великокнязівський ярлик у вел. кн. владимирського Дмитрія Олександровича на користь його брата Андрія, але не надав тому дієвої допомоги, коли Дмитрій за підтримки Ногая повернув собі престол. Взагалі Т.-М. вважається слабким та інертним правителем, нездатним протистояти Ногаєві. 1283 прийняв *іслам*, ставши прихильником суфізму; під впливом цього аскетичного вчення почав виявляти байдужість до влади і відразу до держ. справ. Уже 1285 частину ханських обов'язків виконував його племінник *Тула-Бука*. 1287 був визнаний божевільним і змушений зректися трону на користь Тула-Буки; невдовзі помер або, що вірогідніше, був убитий.

Літ.: *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. М., 1971; *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004; *Почекаев Р.Ю.* Цари ордынские: биографии ханов и правителей Золотой Орды. СПб., 2012.

О.О. Немировський.

ТУ́ЗЛА, РОСІ́ЙСЬКО-УКРАЇ́НСЬКИЙ КОНФЛІ́КТ НАВКО́ЛО О́СТРОВА 2003. 29 вересня 2003 начебто з ініціативи місц. влади Краснодарського краю РФ розпочалося буд-во дамби, яка мала з'єднати Таманський п-ів із незаселеним укр. о-вом *Тузла*. Формальним приводом була потреба збереження берегової лінії від розмиву. Однак за цією ініціативою стояли інтереси частини рос. політикуму: дамба могла стати першим етапом у буд-ві мосту через Керченську протоку, проєкт якого лобіював мер *Москви* Ю.Лужков, відомий своєю підтримкою пророс. сил у Криму.

Труханів острів. Центральний пляж. На задньому плані — пішохідний міст. Фото 1960-х рр.

Для провокації був обраний час напередодні офіц. візиту Президента України Л.*Кучми* в країни Лат. Америки. Сподіваючись, що дамба — це ексцес регіонального виконавця, укр. МЗС передало рос. стороні ноту, в якій нагадало про укр. належність Тузли, а укр. прикордонники облаштували там заставу. У відповідь рос. МЗС стало вимагати документального обґрунтування того, що о-в належить Україні.

Л.Кучма, який був змушений перервати латиноамер. турне, 21 жовтня 2003 підписав указ про призупинення участі України в *Єдиному економічному просторі*, якщо буд-во дамби буде продовжено. На о-в Тузла були перекинуті прикордонники та десантники.

Переговори голів урядів України та РФ В.*Януковича* і М.Касьянова завершилися компромісом: на час суперечки Росія зобов'язалася припинити буд-во дамби, що і було зроблено 23 жовтня, а Україна відкликала військовиків. 28 жовтня в рос. газ. «Известия» було опубліковано інтерв'ю Л.Кучми, де, зокрема, він зазначав: «Чим ближче дамба до

Президент України Л. Кучма на Тузлі. Жовтень 2003.

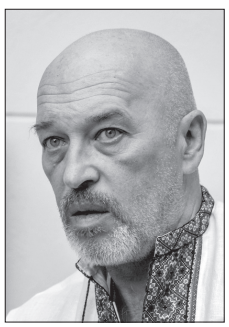

Г.Б. Тука.

наших берегів, тим ближче ми за своїм настроєм до Європи, до Заходу в цілому».

Напруга навколо Тузли спала лише після підписання українсько-російського Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки (підписаний 24 грудня 2003, ратифікований Україною 23 квітня 2004).

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, 24 грудня 2003. Web: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205

В.В. Головко.

ТУ́КА Георгій Борисович (н. 24.11. 1963) — укр. громад. і політ. діяч, волонтер, підприємець. Н. в м. Київ. Вищу освіту здобув на ф-ті автоматизованих систем керування Київ. політех. ун-ту (1982—86). 2009—10 працював керівником відділу продаж на підпр-ві, що займалося телекомунікаціями; 2011—12 — директором компанії, що поставляла обладнання для операторів мобільного зв'язку. Пізніше більше 2 років реалізовував бізнес-проєкт у телекомунікаційній сфері в Єгипті.

Брав участь у *Революції гідності 2013—2014*, отримав поранення 18 лютого 2014 під час зіткнень із спецпідрозділом «Беркут». Навесні 2014 створив волонтерську орг-цію «Народний тил» (див. *Волонтерський рух в Україні 2014—2019*) для надання підтримки ЗС України і добровольчим батальйонам та неурядову орг-цію *«Миротворець»*, що займається дослідженням ознак злочинів проти основ нац. безпеки України, миру, безпеки людства та міжнар. правопорядку. Брав участь у парламентських виборах 2014 (№ 5 у списку партії «Україна — єдина країна»). Виступав за люстрацію всіх органів влади, проти федералізації України та за її вступ до *Європейського Союзу* і *Північноатлантичного альянсу*.

Навесні 2015 за дорученням Міністра оборони України С.*Полторака* керував проєктом «Волонтерський ревізор», завданням якого була ревізія об'єктів солдатського побуту та складів речового забезпечення військовослужбовців. З червня 2015 — голова Консультативно-волонтерської Ради при Гол. військовій прокуратурі Ген. прокуратури України. Тоді ж брав участь у роботі спец. мобільних груп із боротьби з контрабандою в зоні проведення *Антитерористичної операції*.

22 липня 2015 призначений головою військово-цивільної адміністрації *Луганської області*. Відомий жорстким стилем керування, боротьбою з нелегальними перевезеннями товарів на окуповані території Сходу України та корупцією в області, перш за все, при видачі перепусток для перетину лінії зіткнення. Виступав за торг. блокаду окупованої частини Донбасу.

29 квітня 2016 звільнений з посади голови Луган. обласної військово-цивільної адміністрації і того ж дня призначений заст. Міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України. В листопаді 2018 Росія включила Т. до переліку осіб, які перебувають під санкціями. 4 вересня 2019 рішенням *Кабінету міністрів України* звільнений з посади заст. міністра.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2014).

Літ.: 10 фактів з життя Георгія Туки. «Еспресо», 2015, 22 липня (http://espreso.tv/article/2015/07/22/10_osobystostey_georgiya_tuky); Тука Георгій. Web: http://file.liga.net/persons/tuka-georgiy

В.І. Милько.

ТУМА́Щ — давньорус. населений пункт у *Київській землі*. Згадується в *Київському літописі* при описі подій 1150 і 1168. Ототожнюється з *городищем* на зх. околиці с. Старі Безрадичі Обухівського р-ну Київ. обл., в урочищі Городок. Городище розташов. на високому лівому березі р. Стугна (прит. Дніпра), на мисі при впадінні в неї струмка Тихань. Складається з двох частин: *дитинця* площею 1,8 га і окольного города площею бл. 8 га. Збереглися лише земляні укріплення дитинця (про укріплення окольного города відомо зі спостережень дослідників поч. 20 ст.). Городище не раз досліджували археологи, які датують його 11—13 ст.

Літ.: *Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. М., 1956 (Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 52); *Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв. М., 1996.

Ред.

«ТУРБОА́ТОМ» — турбінобудівне підпр-во в м. *Харків*, одне з найбільших у світі. Спеціалізується на вир-ві парових турбін для теплових і атомних електростанцій, гідравлічних турбін для гідроелектростанцій і гідроакумулюючих електростанцій, газових турбін для теплових електростанцій. Здійснює повний цикл вир-ва: проєктування, виготовлення, постачання, налагодження та фірмове обслуговування турбінного устаткування для всіх типів електростанцій. 75,22 % акцій належить д-ві Україна і перебуває в управлінні Фонду держ. майна України, бл. 14 % належить компаніям, афілійованим з «Енергетичним стандартом» підприємця К.Григоришина; решта акцій належить міноритаріям, найбільшим з яких є «Мегабанк». Входить у перелік підпр-в, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки України. Площа земельної ділянки 50,5 га. Чисельність працюючих бл. 4 тис. осіб. Харків. турбінний з-д був побудований 1929—34, за 3,5 року, і 21 січня 1934 був введений в експлуатацію. 1935 із заводського стенду зійшла перша стаціонарна парова турбіна потужністю 50 МВт, а 26 липня 1938 були виготовлені перша парова турбіна потужністю 100 МВт і генератор до неї. У зв'язку з наближенням лінії фронту восени 1941 з-д був евакуйований до м. Свердловськ (нині м. Єкатеринбург, РФ) і вже у грудні 1942 розпочав вир-во турбоагрегатів, запасних частин до парових турбін, а також продукції для фронту.

Після визволення Харкова 23 серпня 1943 почалося відновлення практично повністю зруйнованого з-ду. 1944 з-дом було виготовлено першу парову турбіну потужністю 50 МВт для Зуївської держ. районної електростанції, виконувалися замовлення ремонту турбін для електростанцій пром. центрів *Донбасу*, Харкова, *Києва*. Відновлення цехів було переважно завершене до серед. 1946.

Профіль заводу остаточно склався у 1950-ті рр. З-д почав спеціалізуватися на вир-ві потужних парових і газових турбін. 1953 було проведено роботу з тех. переозброєння вир-ва парових турбін, в результаті 1953—54 з-д освоїв вир-во гідравлічних турбін для гідроелектростанцій, а вир-во

генераторів було передано спеціалізованим з-дам.

За порівняно короткий термін (1955—58) були спроєктовані й виготовлені парові турбіни потужністю 100 і 150 МВт, а 1960—65 — парові турбіни потужністю 300 і 350 МВт для Придністровської, Криворізької, Запоріз., Ладижинської, Троїцької, Рефтинської, Трипільської, Назаровської та ін. держ. районних електростанцій. 1965 на з-ді було виготовлено першу в *СРСР* одновальну парову турбіну потужністю 500 МВт, на той момент — найпотужнішу з випущених у світі.

1967 почалося створення потужних парових турбін для атомних електростанцій. 1969 з-д освоїв вир-во парових турбін для електростанцій потужністю 220 МВт, які й зараз успішно експлуатуються в Україні, Росії, Німеччині, Болгарії, Угорщині, Фінляндії. На поч. 1970-х рр. було налагоджено вир-во турбін для АЕС потужністю 500 МВт, що забезпечило різке зниження капітальних витрат на спорудження електростанцій. Турбінами такого типу були укомплектовані Ленінгр., Курська, Смоленська АЕС. 1977 з-д перетворено у вироб. об'єднання атомного турбобудування «Харківський турбінний завод ім. С.Кірова» (з 1982 — ВО «Турбоатом»). До складу ввійшли харків. з-д «Турбодеталь», КБ «Турбоатом» і КБ «Гідротурбомаш». 1978 випущені з-дом турбіни були встановлені на більш ніж 100 електростанціях СРСР, а також на електростанціях у багатьох країнах світу.

У 1980-ті рр. підпр-во далі нарощувало і технічно переозброювало вир-во — були введені в експлуатацію нові корпуси, унікальне обладнання. 5 березня 1982 в експлуатацію був введений великий вироб. комплекс, що дав змогу перейти від індивідуального вир-ва парових турбін АЕС потужністю 1 млн кВт до їх серійного вир-ва. До 1985 було освоєно вир-во парових турбін потужністю 1 млн кВт для Запоріз., Балаковської, Ростовської АЕС. До 1986 понад 40 % потужностей ГЕС СРСР було укомплектовано турбінами вир-ва «Т.».

У роки незалежності України виготовлені й поставлені 4 радіально-осьових гідротурбіни потужністю 280 МВт кожна, 4 гідрозатвори діаметром 4 м на натиск понад 500 м. Створено унікальний кульовий затвор, за параметрами він не має аналогів у світ. практиці. 2003 «Т.» здійснив поставку парових турбін для АЕС «Кайга» і «Раджастан» (Індія), гідравлічних турбін для реконструкції ГЕС Дніпровського каскаду (Україна), Камської ГЕС (РФ) та ін. об'єктів енергетики різних країн. 2005—07 були поставлені 2 модернізовані турбіни К-325-23,5 для теплової електростанції «Аксу» (Казахстан) і підписаний контракт на подальшу поставку турбін для неї. 2006 завершено вир-во радіально-осьової гідромашини діаметром 7,3 м, максимальною потужністю 390 МВт для Дністровської гідроакумулюючої електростанції. З 2007 тривала реалізація проєкту реконструкції ГЕС Дніпровського каскаду, виконувалася модернізація парових турбін К-500 для електростанцій Росії. З 2007 було розпочато виготовлення конденсатора парової турбіни К-1000-65/1500 для Південно-Укр. АЕС.

2015 здійснювалися контракти з АЕС «Пакш» (Угорщина) на суму понад 30 млн дол. США, на поставку енергетичного обладнання для реконструкції АЕС Козлодуй у Болгарії, на спільне вир-во сховища для відпрацьованого ядерного палива з «Holtec International» (США) в Чорнобильській зоні. В рамках реалізації програми імпортозаміщення підпр-во освоїло новий вид продукції і відвантажило у вересні 2015 перший ряд титанових лопаток парової турбіни, призначених для заміни зношеного обладнання 5 агрегатів рос. вир-ва на укр. АЕС. «Т.» перебрав обслуговування цих турбін, що раніше виконував завод-виготовлювач. 2016 було оголошено про намір використовувати вироб. потужності ВАТ «Турбоатом» у вир-ві бронетранспортерів БТР-4.

Турбіни вир-ва АТ «Турбоатом» успішно працюють на електростанціях більше 45 країн Європи, Азії, Америки та Африки.

Офіц. веб-сайт т-ва: https://turboatom.com.ua

Літ.: Турбинный завод имени С.М. Кирова. В кн.: Харьков: путеводитель. Х., 1967; Турбинный завод имени С.М. Кирова. В кн.: Знакомьтесь — Харьков. Х., 1979; *Орленко И.А.* Туристу о Харькове: путеводитель. Х., 1986; Постанова Кабінету міністрів України № 1734 від 23 грудня 2004 р. «Про затвердження переліку підприємств, які мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави». Правительство утвердило перечень 50 крупнейших госпредприятий. «Укррудпром», 2015, 17 июня.

В.І. Онопрієнко.

ТУРЕ́Й ЗАГА́В, **«Золота Роза»** — синагога у середмісті *Львова*, визначна пам'ятка арх-ри ренесансу (див. *Відродження*). Збудована 1582 архіт. П.Щасливим, коштом купця Ісака Нахмановича. Із синагогою пов'язане ім'я юдейського вченого Давида Га-Леві Сеґала, автора праці «Турей Загав» («Золоті рядки»). Ця назва трансформувалась у «Рейза Загав» — «Золота Роза», що вдало наклалось на легенду, згідно з якою невістка Ісака Нахмановича Роза віддала себе в жертву лат. єпископу, щоби врятувати святиню свого народу від «невірних».

Буд-во затягнулося, позаяк велося без дозволу катол. влади. Спочатку був збудований гол. молитовний зал та невеликий присінок (пулиш). 1595 над ним звели жін. галерею та об'єднали із залом трьома арками, прорубаними в зх. стіні, 1601 з пд. боку прибудували ще одну галерею для жінок та в'язницю під нею. 1603 *кагал* переніс з міської синагоги реліквії й документи, і синагога Нахмановичів стала «Великою міською синагогою».

Синагога мала вигляд ледь витягнутої брили, увінчаної аттиком. Молитовний зал був заглиблений на кілька сходинок (бл. 1 м), був перекритий двома полями ґотичного склепіння з датою «5342» (1582 н. е.) на його замковому камені, освітлювався крізь 8 стрілчастих вікон. Стіни залу вкривали розписи з гебрайськими написами та рослинним орнаментом. На осі сх. стіни розташовувався Арон га-Кодеш («шафа»

Синагога Турей Загав. Інтер'єр. Фото початку 20 ст.

для зберігання Св. Письма), оздоблений різьбленим порталом; по боках — різьблені офірні плити для свічок, спереду стояв пюпітр для кантора. Посередині залу розташовувалася біма (поміст із кафедрою, звідки читали Тору). У пд.-сх. куті пулишу містилася оливна лампа з вічним вогнем (Нер Тамід). Лави для молільників стояли при пд. і пн. стінах та були повернені до біми. Жін. молитовні з гол. залом поєднувалися сегментними прорізами. Вхід до них вів по зовн. сходах з подвір'я. Наприкінці 18 ст. до зх. фасаду була добудована партерова будівля з гебрайським написом над входом: «Тут молився наш вчитель та рабин Давид Га-Леві»; тоді був розібраний аттик. У 1910—20-х рр. проводилися ремонтно-реставраційні роботи (архітектори Л.Райс, Г.Сальвер), під час яких синагога втратила багато автентичних елементів. 1934 синагогу визнали пам'яткою ренесансової арх-ри Польщі. У серпні 1941 синагога була розграбована, а 1943 підірвана нацистами. Ще збережену будівлю докладно зафіксував архіт. Я.Вітвіцький, автор її реконструкції. У повоєнні роки руїни розчистили, розібравши вцілілу зх. стіну з галереєю та пілонами; збережену пн. стіну вкрили консерваційним дахом. На місці засипаного уламками залу облаштували сквер. 1988—89 були проведені реставраційно-консерваційні роботи синагоги (архітектори А.Новаківська, І.Амбіцький, І.Максим'юк). 2007—08 у молитовному залі та у подвір'ї провели фрагментарні археол. розкопки (архітектор-археолог Ю.Лукомський). 2015 проведені консерваційні роботи зі значним відхиленням від проєкту (архіт. О.Бойко).

Збережені руїни синагоги складаються з решток законсервованих стін, які частково фіксують планувальну і фрагментарно просторову структуру синагоги.

Літ: *Grotte A*. Deutsche, böhmische und polnische Synagogentypen vom XI bis Anfang des XIX Jahrhunderts. Berlin, 1915; *Janusz B*. Przewodnik po Lwowie. Lwów, 1922; *Bałaban M*. Dzielnica żydowska: jej dzieje i zabytki. Warszawa, 1990 (Biblioteka Lwowska, t. 3); Каталаг синагог. «Вісник Інституту "Укрзахідпроектреставрація"», 1998, ч. 9; *Kravtsov S*. Turei Zahav Synagogue. L'viv, Ukraine. Digital reconstruction. Jerusalem, 2006; *Бойко О*. Синагоги Львова. Львів, 2008; Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроєктреставрація», спр. Л-37.

О.Г. Бойко.

ТУРКО́ВСЬКІ — два козацько-старшинських роди, найбільш відомий з яких походить від **Михайла** Т. (р. н. невід. — п. 1739), мглинського *сотника* (1707—08) і *генерального писаря* (1728—39). Мглинським сотником 1733—35 був також його син **Максим Михайлович** (р. н. невід. — п. до 1754). Єдина донька Максима Михайловича — **Марфа Максимівна** (р. н. невід. — п. до 1767) — була дружиною *бунчукового товариша* Василя Андрійовича Дуніна-Борковського (1725—81), після смерті якої цей рід Т. згас.

Ін. рід походить від прилуцького міського (1731) і судового (1739) писаря **Федора Якимовича** Т. (р. н. невід. — п. після 1772), нащадки якого були священнослужителями та дрібними чиновниками.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1: Полк Стародубский. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вип. 3. К.—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

ТУ́РОВ (Турів; білорус. Тураў) — місто Житковицького р-ну Гомельської обл. Білорусі, розташов. на правому березі р. Прип'ять (прит. Дніпра). Населення 2,7 тис. осіб (2015).

Уперше згаданий у *«Повісті временних літ»* під 980 (серед відомостей легендарного характеру). Центр *Турово-Пінського князівства* (з кінця 10 ст.) і Туровської єпархії (заснована не пізніше серед. 12 ст., у 13 ст. центр єпархії переведено в *Пінськ*). 1158 і 1160 витримав облоги воєн. коаліцій рус. князів. На поч. 13 ст. Т. поступився політ. значенням Пінську. У Т. жив *Кирило Туровський*.

З 1-ї третини 14 ст. належав *Великому князівству Литовському*. У 15—18 ст. належав різним власникам (кн. *Свидригайлу Ольгердовичу*, князям *Глинським*, *Острозьким*, магнатам *Сапігам*, *Потоцьким*). З 15 ст. — у складі Троцького воєводства, з 1566 — у складі *Берестейського воєводства*. Під час *Національної революції 1648—1676* і *Російсько-польської війни 1654—1667* Т. сильно постраждав від воєн. дій, що призвело до занепаду міста. Восени 1648 мешканці Т. взяли участь у нар. повстанні, підтриманому укр. козаками. В лютому 1649 місто захопили і спалили каральні війська кн. Я.*Радзивілла*. У вересні 1655 туровці здали місто рос. загону кн. Д.Волконського. Невдовзі Т. перейшов під контроль *Війська Запорозького* (до 1659; входив до складу *Пінсько-Турівського полку*).

З 1793 Т. належав Рос. імперії, мав статус *містечка* Мозирського пов. (з 1796 — у складі Мінської губ.). У 1897 — 4,3 тис. мешканців. Улітку—восени 1918 належав *Українській Державі* (із серпня — у складі *Поліської округи*). 1919—20 контроль над Т. кілька разів почергово переходив до рад. і польс. військ, а нетривалий час у березні 1919 — до *Армії Української Народної Республіки*. За умовами Ризького прелімінарного миру 1920 Т. залишався на

Туров. Музеєфіковані рештки храму 12 ст.

рад. боці кордону і з м-ка виводилися польс. війська. 2 тижні в листопаді 1920 Т. контролювали антирад. загони Рос. нар. добровольчої армії С.Булак-Балаховича, під охороною яких діяла білорус. нац. адміністрація. Рад. владу остаточно встановлено після відступу загонів С.Булак-Балаховича до Польщі.

Окупований гітлерівською Німеччиною з 14 липня 1941 до 5 липня 1944.

Городище давньорус. Т. — майданчик відносною висотою 5—6 м на мисі, утвореному рукавом (старим руслом) Прип'яті Струменем та р. Язда, — складається з двох частин (*дитинець* площею бл. 1 га і окольний город площею бл. 1,5 га), відокремлених одна від одної ровом. З пд. зх. до городища прилягав *посад* площею більше 30 га. За археол. даними, життя на дитинці почалося наприкінці 10 — на поч. 11 ст. В окольному городі виявлено рештки мурованого храму 12 ст. (імовірно, споруджений у 1170-ті рр.; рештки музеєфіковано). З 12 ст. у заплаві Язди діяв Борисоглібський монастир, відомий із письмових джерел. За деякими даними, на дитинці у 2-й пол. 13 ст. було споруджено цегляну оборонну башту «волинського типу».

У місті діє краєзнавчий музей, встановлені пам'ятники Кирилу Туровському і кн. К.*Острозькому*.

Літ.: *Лысенко П.Ф.* Древний Туров. Минск, 2004; *Смиловицкий Л.* Евреи в Турове: история местечка Мозырского Полесья. Иерусалим, 2008; *Чернякевич А.* БНР: триумф побежденных. Минск, 2018.

Д.Я. Вортман.

ТУРЦЕ́ВИЧ Іван Григорович (04.04.1856 — між 20.11. та 20.12. 1938) — антикознавець, візантолог, філолог-латиніст. Н. в с. Суховичі (нині село Гомельської обл., Білорусь) у сім'ї псаломщика. Навч. у Мозирській міськ. прогімназії (1866—70), Шавлівській чол. г-зії (1870—74), Петерб. історико-філол. ін-ті (1874—75) та *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька* (1875—79). Впродовж 1879—92 вчителював у 1-й Київ. г-зії. 1879—80 та 1889—90 перебував у наук. відрядженні до ряду європ. країн, де поглиблював знання з історії, археології (зокрема епіграфіки) та філології стародавніх Греції та Риму. Впродовж 1892—1909 — проф. Історико-філол. ін-ту кн. Безбородька в *Ніжині*; у 1903—04 — член правління цього вишу. Після виходу у відставку оселився в Ніжині, протягом 1909—17 активно займався громад. діяльністю: перебував членом попечительської ради Ніжин. жін. г-зії П.Кушакевич, попечителем 1-го Ніжин. земського міськ. нар. уч-ща; упродовж 1909—14 був гласним Ніжин. міськ. думи. 1917 повернувся до науково-пед. роботи — до 1922 працював на посаді проф. Історико-філол. ін-ту кн. Безбородька в Ніжині, Ніжин. науково-пед. ін-ту та Ніжин. ін-ту нар. освіти. Після встановлення більшовицького режиму в Україні попри лояльне, навіть спершу прихильне ставлення до нової влади, зазнав певних утисків: було націоналізовано його оселю, на певний час усунули від викладання в Ніжин. ін-ті нар. освіти як представника старої професури, в серед. 1920-х рр. йому відмовили у призначенні пенсії, внаслідок чого змушений був розпродувати власну б-ку та здавати залишену йому одну з двох кімнат у власному ж будинку. Попри це 1922—30 був дійсним членом (1925—26 — керівник секції антич. к-ри) *Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови*. 1930 завдяки старанням колиш. аспіранта й колеги по н.-д. кафедрі в Ніжині К.*Штеппи* був обраний дійсним членом і керівником Ніжин. осередку Комісії для дослідів історії Бл. Сходу та Візантії ВУАН. З 1934 — на пенсії. 1936 отримав офіц. запрошення на Міжнар. конгрес у Рим (Італія), проте в силу обставин не зміг взяти участі в його роботі.

Наук. дослідження Т. стосувалися історії рим. д-ви, елементів її політ. системи й окремих аспектів з історії рим. старожитностей, зокрема археології та топоніміки антич. Риму; частина наук. праць охоплює суто філол. проблематику: дослідження з класичного мовознавства, перекладу з класичних мов, тлумачення давньогрец. і давньорим. текстів тощо. В 1920-х рр. до кола наук. інтересів Т. додалися сюжети з історії станової боротьби в антич. світі доби еллінізму та за доби середньовіччя, зокрема суспільно-політ. руху зелотів у *Візантії* серед. 14 ст. Результати досліджень досі залишаються неопубл., як і багата епістолярна спадщина вченого. Наук. праці Т. кінця 19 — поч. 20 ст. витримані в межах методології позитивізму, однак у дослідженнях 1910-х — серед. 1920-х рр. (насамперед неопубл. рукописи) частково використовуються соціологічні методи, відчутний вплив методології структуралізму.

Протягом 1890—1930-х р. Т. був дійсним членом ряду наук. орг-цій: Т-ва класичної філології та педагогіки (*Москва*) (1881), *Історичного товариства Нестора-літописця* (1890), *Історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині* (1894; протягом 1907—09 — голова т-ва). Член Всеукр. к-ту сприяння вченим із 1922.

П. у м. Ніжин, похований на Грец. кладовищі (частина сучасного Троїцького кладовища), могила не збереглася.

Праці: Водоснабжение древнего Рима. «Сборник статей по классической древности» (К.), 1885, вып. 2; Культ Весты в древнем Риме, ч. 1. К., 1887; Новый русский перевод сочинений Тацита. «Журнал Министерства народного просвещения», 1889, № 2; О важности изучения римской государственности и главнейших характеристических чертах ее: вступительная лекция, читанная 7 декабря 1892. Нежин, 1894; Культ Весты в древнем Риме, ч. 2. «Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине», 1895, т. 15; Orbis in orbe: центры и общества земляков и иноверцев в императорском Риме I—III веков. Нежин, 1902; Панегирик Риму Элия-Аристида: греческий текст с русским переводом, введением, комментарием и приложениями, вып. 1. Нежин, 1907; Весталка в аду. «Гермес: научно-популярный вестник античного мира». 1908. № 14; Об ударении прилагательных в греческом языке. Там само. 1908, № 15; Древние рассказы о вдове. «Сборник Историко-филологического общества при Историко-филологическом институте князя Безбородко в Нежине», 1909, т. 6, отделение 2; Филологические этюды и заметки, вып. 1. Нежин, 1909; 300 философских толков у древних греков. «Сборник Историко-филологического общества при Историко-филологическом институте князя Безбородко в Нежине», 1914, т. 9, неофициальное отделение.

Літ.: Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине: 1875—1900: преподаватели и воспитанники. Нежин, 1900; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине: 1901—1912: преподаватели и воспитанники. Нежин, 1913; *Зозуля С.Ю.* Ніжин восени 1919 року: невідомий фрагмент

Туров. Пам'ятник Кирилові Туровському. Скульптор М. Іньков, архітектор Н. Лук'янчик, 1993.

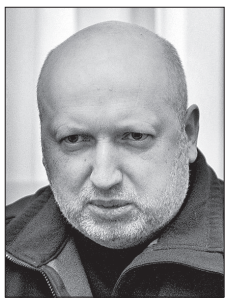

О.В. Турчинов.

щоденника професора Івана Турцевича. «Архіви України», 2001, № 6; *Його ж.* Сходознавча спадщина І.Г. Турцевича: невидані матеріали (передмова до публікації). «Східний світ», 2003, № 1; *Коростильов Т.* Європа очима професора І.Г. Турцевича. «Література і культура Полісся» (Ніжин), 2009, вип. 51; *Єремєєв О., Коростильов Т.* Погляди І.Турцевича на революцію в контексті політичних ідей Е.Бьорка. «Сіверянський літопис», 2011, № 1; *Коростильов Т.* Візантійська тематика в науково-педагогічному доробку професора Івана Турцевича (досвід реконструкції). «Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірник статей на пошану доктора історичних наук професора Н.М. Нікітенко». К., 2011; *Зозуля С.Ю.* Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014.

С.Ю. Зозуля.

ТУРЧИ́НОВ Олександр Валентинович (н. 31.03.1964) — укр. держ. і політ. діяч, один із лідерів *Революції гідності 2013—2014* та організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України.* Голова ВР України (лютий—листопад 2014), в. о. Президента України (лютий—червень 2014). Н. в м. *Дніпропетровськ*. Після закінчення 1986 з відзнакою технологічного ф-ту Дніпроп. металургійного ін-ту за спеціальністю «обробка металів» працював вальцювальником та майстром вир-ва на комбінаті «Криворіжсталь» (нині «Арселор Міттал Кривий Ріг»). Далі перейшов на комсомольську роботу: 1987—90 працював секретарем районного к-ту ЛКСМУ, потім — зав. відділу агітації і пропаганди Дніпроп. обласного к-ту ЛКСМУ. 1990—91 — гол. ред. Укр. відділення інформаційного агентства «ІМА-прес». 1991 очолював Ін-т міжнар. зв'язків, економіки, політики і права, 1992 працював головою екон. к-ту Дніпроп. обласної держ. адміністрації, 1993 — радник з екон. питань Прем'єр-міністра України Л.*Кучми*.

1994—98 займався наук. та викладацькою роботою. Очолював Ін-т екон. реформ, працював зав. лабораторії дослідження тіньової економіки в *Національній академії наук України*, проф. Київ. нац. екон. ун-ту. 1995 захистив канд. дис. «Методичне забезпечення і механізм реформування та оптимізації оподаткування в сучасних економічних умовах», а 1997 докторську дис. «Тіньова економіка (методологія дослідження та механізми функціонування)».

1994 був одним із засн. політ. партії «Громада». 1998 обраний нар. депутатом України за її виборчим списком (номер 12). Після розпаду «Громади» 1999 був виключений з її лав і ввійшов до фракції «Батьківщина». Після переходу Ю.*Тимошенко* 2000 на роботу в *Кабінет міністрів України* Т. очолив фракцію «Батьківщина» і посів посаду голови К-ту ВР України з питань бюджету. 2000—02 був одним з організаторів акції *«Україна без Кучми!»*.

2002 обраний нар. депутатом за парт. списком «Виборчого блоку Юлії Тимошенко» (номер 7). Працював у к-ті з питань регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності. Був одним з організаторів акції протесту «Повстань, Україно!». Став одним із лідерів *«Помаранчевої революції» 2004*, зокрема очолив виконавчий к-т К-ту нац. порятунку.

У лютому—вересні 2005 був головою *Служби безпеки України*. Звільнився через відставку уряду Ю.Тимошенко. За підсумками парламентських виборів 2006 став нар. депутатом за списком «Блоку Юлії Тимошенко» (номер 2). Знову працював у к-ті з питань регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності. На фоні гострого політ. протистояння між «помаранчевим» та «біло-синім» таборами навколо дострокових парламентських виборів у травні 2007 був призначений 1-м заст. голови Ради нац. безпеки та оборони України.

У жовтні 2007 за підсумками позачергових парламентських виборів став нар. депутатом за списком «Блоку Юлії Тимошенко» (номер 2). Після призначення Ю.Тимошенко Прем'єр-міністром України працював у КМ України на посаді 1-го Віце-прем'єр-міністра України. 2008 брав участь у виборах на посаду міськ. голови *Києва*, але програв, посівши 2-ге місце.

Після поразки Ю.Тимошенко на президентських виборах лютого 2010 разом з нею перейшов в опозицію до політ. режиму В.*Януковича*. А після її ув'язнення став керівником партії *«Батьківщина»*. За підсумками парламентських виборів 2012 отримав депутатський мандат за списком «Батьківщини» (номер 3). Працював у К-ті ВР України з питань інформатизації та інформаційних технологій.

У листопаді 2013 — лютому 2014 був одним із лідерів Революції гідності, зокрема очолював *Штаб національного спротиву*. Після розвалу правлячої Партії регіонів 22 лютого 2014 обраний на посаду голови ВР України. А після втечі В.Януковича *Верховною Радою України* на Т. було покладено виконання обов'язків *Президента України* та Верховного Головнокомандувача ЗС України (див. *«Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України»*).

Став одним з організаторів протидії рос. окупації Криму та агресії на Донбасі. У квітні 2014 за підсумками рішення *Ради національної безпеки та оборони України* (РНБО України) проголосив проведення *Антитерористичної операції*. Забезпечив проведення дострокових президентських виборів у травні 2014, не виставляв своєї кандидатури.

Наприкінці серпня 2014 Т. разом з ін. впливовими парт. функціонерами проголосили про вихід зі складу «Батьківщини». 10 вересня відбувся установчий з'їзд політ. партії *«Народний фронт»*, Т. увійшов до її керівних органів та став керівником передвиборчого штабу. На позачергових парламентських виборах жовтня 2014 отримав мандат нар. депутата за списком «Народного фронту» (номер 3).

15 грудня 2014 призначений на посаду секретаря РНБО України. Як принциповий прихильник лінії на жорстку протидію збройній агресії Росії проти України був мішенню критики з боку рос. пропагандистських ЗМІ та пророс. сил. Однак надане ними Т. прізвисько «Кривавий пастор» в укр. публічному просторі отримало позитивну конотацію. Після президентських виборів 2019 15 травня подав у відставку з посади секретаря РНБО України і 19 травня був звільнений. На певний час відійшов від активної політики. У червні 2020 проголосив про своє повернення, очоливши передвиборчий штаб *«Європейської солідарності»*.

Займається літ. творчістю. Автор художніх творів «Ілюзія страху» (2004), «Свідоцтво» (2006), «Таємна вечеря» (2007), «Пришестя» (2012). За мотивами

«Ілюзія страху» 2008 знято однойменний фільм. Член Нац. спілки письменників України (2007).

Нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2018), медаллю «25 років незалежності України», Почесною грамотою ВР України, ін. нагородами та відзнаками.

Офіц. вебсторінка О.Турчинова: https://turchynov.com

Літ.: Олександр Турчинов. Web: http://nfront.org.ua/team/member-details/oleksandr-turchynov

В.В. Головко.

ТЯГНИБО́К Олег Ярославович (н. 07.11.1968) — укр. політ. діяч, один із лідерів *Революції гідності 2013—2014.* Н. в м. *Львів* у сім'ї медиків. 1985 закінчив Львів. спеціалізовану загальноосвітню школу № 8. Вступив до Львів. мед. ін-ту. Після 2-го курсу в липні 1987 був мобілізований у ЗС СРСР. Після закінчення служби у травні 1989 поновив навчання в ін-ті й закінчив його 1993, спеціальність «лікар-хірург». 1989—96 працював санітаром, медбратом, лікарем-інтерном у мед. закладах Львова. 1999 закінчив правничий ф-т Львів. держ. ун-ту ім. І.Франка.

1989 ініціював створення Студентського братства Львів. мед. ін-ту, яке й очолив. 1991 очолив Студентське братство Львова. Був учасником студентської *«Революції на граніті» 1990.* 1991 виступив одним із засн. Соціал-нац. партії України (СНПУ).

1994 обрався депутатом Львів. обласної ради. Йдучи від СНПУ, 1998 здобув мандат нар. депутата в Буському мажоритарному окрузі Львів. обл. У *Верховній Раді України* працював у к-ті з питань бюджету. 2001—02 входив до фракції Укр. нар. руху.

2002 знову обраний нар. депутатом в Буському мажоритарному окрузі, йшов від «Блоку Віктора Ющенка "Наша Україна"». Ввійшов до однойменної парламентської фракції. Але в липні 2004 був виключений з її складу через публічні ксенофобські висловлювання.

В лютому 2004 року очолив СНПУ, яку було тоді ж перейменовано на Всеукр. об'єднання «Свобода» (див. *«Свобода»*). Очолював виборчий список Всеукр. об'єднання «Свобода» на парламентських чергових 2006 та позачергових 2007 виборах, однак, отримавши 0,36 % та 0,76 % голосів, об'єднання не подолало прохідний бар'єр. 2006 обрався депутатом Львів. обласної ради. 2008 безуспішно брав участь у дострокових виборах на посаду міськ. голови *Києва.* У 1-му турі президентських виборів січня 2010 отримав 1,43 % голосів виборців. Восени 2010 Т. знову обрався депутатом Львів. обласної ради, в якій очолив однойменну фракцію.

На парламентських виборах 2012 очолив виборчий список «Свободи», яка сенсаційно отримала 10,44 % і сформувала фракцію у ВР України 7-го скликання. У листопаді 2013 — лютому 2014 був одним із політичних лідерів Революції гідності. Поряд з А.*Яценюком* та В.*Кличком* брав участь у переговорах з В.*Януковичем* щодо політ. врегулювання протистояння.

2014 брав участь у позачергових президентських виборах, отримавши у 1-му турі 1,16 % голосів виборців. Восени 2014 очолив список «Свободи» на позачергових парламентських виборах, однак, отримавши 4,71 %, політ. сила не подолала прохідний бар'єр.

На президентські вибори 2019 Т. не виставляв власну кандидатуру (у них брав участь член «Свободи» Р.Кошулинський). На позачергових парламентських виборах 2019 очолив виборчий список блоку «Свободи», «Національного корпусу», «Правого сектору», «Української добровольчої армії», ОУН і *Конгресу українських націоналістів.* Блок, отримавши 2,15 % голосів, не подолав прохідний бар'єр.

Літ.: Олег Тягнибок. Web: http://svoboda.org.ua/party/leaders

В.В. Головко.

О.Я. Тягнибок.

У

УГО́ДА МІЖ РОСІ́ЙСЬКОЮ ФЕДЕРА́ЦІЄЮ ТА РЕСПУ́БЛІКОЮ КРИМ ЩО́ДО ПРИЙНЯТТЯ́ ДО СКЛА́ДУ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ РЕСПУ́БЛІКИ КРИМ І УТВО́РЕННЯ У СКЛА́ДІ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ НОВИ́Х СУБ'Є́КТІВ 2014 — документ, підписаний з метою надання юрид. легітимності окупації Рос. Федерацією території Криму, що порушує норми міжнар. права та положення двосторонніх та багатосторонніх міжнар. угод. Підписаний 18 березня 2014 в Кремлі президентом РФ В.*Путіним* та нелегітимними прем'єр-міністром самопроголошеної Республіки Крим С.*Аксьоновим*, головою т. зв. Держ. ради самопроголошеної Республіки Крим В.*Константиновим* і представником сепаратистського кер-ва (самопроголошеним мером) *Севастополя* О.*Чалим*.

Договір складається з преамбули і 10 статей. У преамбулі наголошувалося на істор. спільності народів (неназваних безпосередньо), принципі рівноправності й самовизначення народів, закріпленому в Статуті ООН. Зазначалося, що підставою входження Криму до складу РФ були результати проведеного в Криму 16 березня 2014 референдуму (визнаного Україною неконституційним). Зазначені тези мали на меті замаскувати справжній зміст акту агресії. Осн. положення документа передбачали входження самопроголошеної Республіки Крим до складу РФ з моменту підписання договору та утворення на цій підставі двох нових суб'єктів федерації — Республіки Крим і міста федерального значення Севастополь. Формально офіц. мовами визнавалися рос., укр. та кримськотатарська (ст. 3), проте, як засвідчили подальші події, дві останні мови були фактично витіснені зі вжитку в держ. органах влади, публічного та інформаційного простору. Адм. межі самопроголошеної республіки набували статусу держ. кордону РФ (ст. 4), а населення анексованих територій автоматично визнавалося громадянами РФ, за винятком осіб, які впродовж одного місяця заявлять про бажання зберегти укр. громадянство чи залишитись особами без громадянства (ст. 5). Крім того, визначалися умови проходження військ. служби жителями Криму (ст. 7) та призначався час проведення місц. виборів (ст. 8). Угода набувала чинності з моменту її ратифікації, але «тимчасово застосовувалася» вже одразу після підписання (18 березня).

Підписанню угоди передувало подання президента РФ В.Путіна до Конституційного суду РФ, який, попри явні правові колізії (зокрема, закон про прийняття нових суб'єктів до складу РФ не передбачав утворення міста федерального значення) та гостру полеміку серед правників, визнав договір конституційним. У день підписання президент РФ В.Путін виступив із спец. зверненням перед депутатами Держ. думи РФ, членами Ради Федерації, керівниками регіонів Росії і представниками громад. орг-цій.

20 березня 2014 договір ратифікувала Держ. дума РФ (проти проголосував 1 депутат — І.Пономарьов, 4 депутати не голосували). 21 березня 2014 договір одноголосно ратифікувала Рада Федерації.

Підписання угоди викликало негативну реакцію укр. влади та світ. співтовариства. 18 березня 2014 МЗС України вручило відповідну ноту протесту Тимчасовому повіреному у справах РФ в Україні А.Воробйову. *Верховна Рада України* 20 березня ухвалила Декларацію про боротьбу за звільнення України, в якій зазначалося, що РФ зухвало порушила не лише чинне законодавство суверенної України, а й фундаментальні норми міжнар. права.

Світ. співтовариство засудило дії РФ щодо Криму. У спільній заяві Голови Європ. ради Г. ван Ромпея і президента Європ. комісії Ж.-М.Баррозу зазначалося, що *Європейський Союз* не визнає неправомірний референдум у Криму та його результат, а також не визнає і не визнаватиме анексію Криму та Севастополя і приєднання їх до РФ. З подібними заявами виступили голови *Північноатлантичного альянсу*, *Ради Європи* й *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*. Представники США, Німеччини, Франції та Польщі назвали входження Криму до складу РФ «незаконним». Росія була формально виключена зі складу д-в «Великої вісімки», внаслідок чого остання повернулася до формату «сімки»: замість запланованої на червень 2014 зустрічі «G8» в Сочі (РФ) була проведена зустріч «G7» у Брюсселі (Бельгія).

Літ.: *Borgen Ch. J.* Law, Rhetoric, Strategy: Russia and Self-Determination before and after Crimea. «International Law Studies», 2015, vol. 91; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018; *Смолій В., Якубова Л.* Крим і Донбас: проблеми й перспективи інтеграції в модерний український проєкт (аналітична записка). К., 2019; Договор между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов. 18 марта 2014. Web: http://kremlin.ru/events/president/news/20605; О принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов — Республики Крым и города федерального значения Севастополя: федеральный конституционный закон от 21 мар-

та 2014 г. № 6-ФКЗ Web: http://text.document.kremlin.ru/SESSION/PDA/linkProxy?subjectId=70618342&linkType=65537; Оцінка аргументації Російської Федерації щодо приєднання Автономної республіки Крим: аналітична записка. Web: http://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/ocinka-argumentacii-rosiyskoi-federacii-schodo-priednannya-avtonomnoi; Стенограмма триста сорок девятого (внеочередного) заседания Совета Федерации 21 марта 2014 года. Web: http://council.gov.ru/media/files/41d4cfacde1efe65e74b.pdf

О.В. Андрощук.

УГО́ДА МІЖ УКРАЇ́НОЮ ТА РОСІ́ЙСЬКОЮ ФЕДЕРА́ЦІЄЮ З ПИТА́НЬ ПЕРЕБУВА́ННЯ ЧОРНОМО́РСЬКОГО ФЛО́ТУ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ НА ТЕРИТО́РІЇ УКРАЇ́НИ 1997 — один із трьох міждерж. документів, укладених 28 травня 1997, що визначив умови перебування Чорномор. флоту РФ на території України.

Угода скасувала попередні угоди 1992—95 між двома д-вами, які забезпечували тимчасове перебування Чорномор. флоту РФ на території України та укладалася на 20 років, до 28 травня 2017. Парламенти д-в ратифікували угоду 1999.

Підписання цієї угоди стало результатом серйозних поступок Президента України Л.*Кучми*, гол. мета яких полягала у збереженні територіальної цілісності України шляхом нормалізації відносин з РФ. Укладання угоди прямо суперечило ч. 7. ст. 17 *Конституції України 1996*, яка забороняла розташування іноз. військ. баз на території України. Це однак допускалося пунктом 14 «Перехідних положень», в якому йшлося, що «Використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України».

Угода зазначала, що осн. базою ВМФ Росії було м. Севастополь (бухти Карантинна, Пд. і Севастопольська). Використовувалися й ін. місця дислокації та базування. Земельні ділянки та об'єкти, що на них знаходилися, акваторії бухт Севастополя і Феодосійського порту передавалися укр. стороною російській в оренду.

Документ встановлював кількісні обмеження перебування Чорномор. флоту РФ на території України (до 25 тис. особового складу, бойових літаків не більше 22 одиниць, бойових і броньованих машин — не більше, ніж 132 і 22 одиниць). Визначався правовий статус Чорномор. флоту на території України. Рос. сторона зобов'язувалася інформувати Київ про призначення командування флоту та про заг. чисельність особового складу й озброєння щорічно до 1 січня. РФ позбавлялася права розміщувати ядерні озброєння на території України. Російські військові формування в Україні зобов'язувалися поважати суверенітет України та утримуватися від втручання у внутр. політику. Своєю чергою, укр. сторона гарантувала преференції для сімей рос. військовослужбовців які перебували на території України.

Угода мала автоматично пролонговуватися на 5-річні терміни. Взаємні розрахунки базувалися на компенсації укр. стороні за вартість переданих РФ кораблів і здійснювалися у формі погашення кредитних заборгованостей у розмірі 526,509 млн дол. США. Крім того, оплата оренди земельних ділянок, об'єктів інфраструктури, акваторій і бухт, які використовувалися Чорномор. флотом РФ, здійснювалася шляхом щорічного зменшення держ. боргу України перед Росією (97,75 млн дол. США).

Підписані угоди не передбачали реальних механізмів верифікації кількості рос. військ у Криму Україною, а головне — не визначали порядку їх застосування РФ у кризових ситуаціях чи воєн. діях. Це створювало передумови втягнення України у воєн. конфлікти без її погодження. Свідченням цього твердження стала участь рос. кораблів у воєн. кампанії проти Грузії 2008.

21 квітня 2010 у розвиток угоди була підписана Угода між Україною та РФ з питань перебування Чорномор. флоту РФ на території України, яка пролонгувала перебування флоту на 25 років в обмін на знижку при продажі Україні рос. природного газу. Вона було ратифікована *Верховною Радою України* 27 квітня 2010. Після *анексії* Криму Росією Рада Федерації РФ 1 квітня 2014 в односторонньому порядку денонсувала угоди.

Літ.: *Яценко О.* Законодавчі умови перебування іноземних військових формувань в Україні. В кн.: Політика і право Конституції України. К, 1996; *Перепелиця Г.* Проблеми іноземної військової присутності. «Морська держава», 2003, № 5; *Лактийчук П.* Політико-правові і соціально-політичні аспекти перебування Чорноморського флоту в Криму. «Чорноморська безпека», 2006, № 1 (3); 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

С.С. Падалка.

УГО́ДА ПРО АСОЦІА́ЦІЮ МІЖ УКРАЇ́НОЮ ТА ЄВРОПЕ́ЙСЬКИМ СОЮ́ЗОМ 2014, Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони — міждерж. документ, в якому визначені умови переходу від політики партнерства та співробітництва до політ. асоціації та екон. інтеграції України та *Європейського Союзу*. Вона стала новим поколінням угод, які ЄС укладав із третіми д-вами.

6 березня 2014 на екстреному саміті ЄС у Брюсселі (Бельгія), що присвячувався укр. політ. кризі, було розглянуто прохання післяреволюц. укр. влади щодо пришвидшення підписання угоди представниками держав-членів ЄС ухвалили компромісне рішення: до обрання в Україні нової влади угода розділялася на політичну і економічну частину і підписувалася спочатку перша. 21 березня 2014 у Брюсселі відбулася церемонія підписання. З укр. сторони це зробив прем'єр-міністр А.*Яценюк*, з боку ЄС — президент Ради ЄС Г. ван Ромпей, а також президент Європ. комісії Ж.-М.Баррозу і голови 28 держав-членів ЄС. 27 червня екон. угода була підписана Президентом України П.*Порошенком*, обраним на позачергових виборах.

16 вересня 2014 *Європейський парламент* ратифікував угоду синхронно з *Верховною Радою України* (у вигляді телемосту за допомогою технології «Skype»). За ратифікацію проголосували 355 депутатів ВР України та 355 — Європарламенту. Першими з держав-членів ЄС угоду ратифікували Румунія, Литва та Латвія. Проблеми з ратифікацією виникли в Нідерландах, у зв'язку з проведенням референдуму, на

основі якого були скасовані рішення парламенту ратифікувати угоду. 2017 в Нідерландах повторно відбувся процес ратифікації, цього разу успішно й остаточно. Угода набула чинності з 1 вересня 2017 після того, як 11 липня 2017 Рада ЄС ухвалила остаточне рішення про укладання Угоди про асоціацію з Україною від імені ЄС.

На основі угоди створювалася асоціація між Україною та ЄС, цілі якої полягали у сприянні зближенню, тісним зв'язкам, посиленню політ. діалогу, збереженню і зміцненню миру і стабільності в регіоні, запровадженні умов для посилення екон. і торг. відносин, які вестимуть до інтеграції України до внутр. ринку ЄС, в т. ч. завдяки створенню поглибленої і всеохопної зони вільної торгівлі. Текст угоди викладений на 1360 сторінках, з яких 160 сторінок становила осн. частина угоди, решта були додатками у вигляді таблиць, у яких перераховані всі скасовані мита на товари, обладнання, матеріали та сировину.

Угода про асоціацію складається з преамбули, 7 частин, 43 додатків та 3 протоколів. Зокрема, у преамбулі закріплюються принципи асоціації, передусім забезпечення прав людини та осн. свобод, повага до принципу верховенства права, дотримання суверенітету і територіальної цілісності, непорушності кордонів і незалежності. У розділі «Політичний діалог і реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері закордонних справ та політики безпеки» визначено формати політ. діалогу: самітів, зустрічей на міністерському та ін. рівнях. Серед ключових напрямів політ. співробітництва є забезпечення регіональної безпеки, попередження конфліктів, роззброєння та контроль над озброєннями, боротьба проти тероризму.

У частині угоди «Юстиція, свобода і безпека» визначені напрями взаємодії у зазначених сферах. Важливою метою співробітництва є забезпечення верховенства права, незалежності суд. системи. Також передбачено взаємодію у запобіганні нелегальній міграції. Окремі статті присвячені створенню належних умов для працівників, які на законних підставах працюють за кордоном. Передбачено поглиблення співробітництва, яке має запобігати відмиванню грошей та фінансуванню тероризму. Поглиблена та всеохопна зона вільної торгівлі є невід'ємною складовою угоди про асоціацію і передбачає лібералізацію торгівлі як товарами, так і послугами, лібералізацію руху капіталів та до певної міри робочої сили.

Частина угоди «Економічне та секторальне співробітництво» містить положення щодо гармонізації укр. та європ. законодавства, відповідного інституційного реформування в Україні (енергетика, включно з ядерною, транспорт, захист навколишнього середовища, пром. політика та підприємництво, сільс. госп-тво, оподаткування, статистика, надання фінансових послуг, туризм, аудіовізуальна політика, космічні дослідження, охорона здоров'я, науково-тех. співпраця, культура, освіта).

Частина угоди «Фінансове співробітництво» окреслює механізм отримання Україною фінансової допомоги, порядок моніторингу та оцінки ефективності й використання коштів. Відповідно до розділу угоди «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» передбачається запровадження нових форматів та рівнів співробітництва між Україною та ЄС після остаточного набуття чинності угоди про асоціацію. Зокрема, має бути створено раду та к-т з питань асоціації Парламентського к-ту з питань асоціації. З метою долучення до реалізації угоди *громадянського суспільства* буде створена Платформа громадян. сусп-ва. Заради забезпечення належного виконання угоди має бути впроваджений механізм моніторингу та врегулювання спорів, які можуть виникати в ході виконання угоди. У зв'язку з необмеженим терміном дії угоди передбачено можливість її перегляду, в т. ч. щодо цілей, протягом 5 років від набуття нею чинності, а також у будь-який час за взаємною згодою сторін. 11 червня 2017 набула чинності Угода про безвізовий режим для громадян України, які мали право 90 днів на рік перебувати на території держав-членів ЄС.

31 січня 2020 розпочався перехідний період, який мав завершитися виходом Великої Британії з ЄС. Відповідно українсько-брит. відносини переорієнтовувалися на двосторонній формат співпраці. У лютому 2020 розпочалися переговори України та ЄС щодо спрощення процедур сертифікації укр. товарів, щоби ширше відкрити для укр. виробників Спільний ринок ЄС.

Форс-мажорні обставини, які склалися під час пандемії коронавірусної хвороби COVID-19, змінили параметри співпраці держав-членів ЄС. Вимоги самоізоляції призупинили дію «чотирьох головних свобод»: вільного руху товарів, робочої сили, капіталів, послуг. 16 березня 2020 вперше в історії європ. інтеграції ЄС оголосив про закриття як своїх зовн. кордонів, так і кордонів між державами-членами ЄС. На невизначений час відкладалися переговори про вступ до ЄС нових держав-членів. Для України настав час більш ретельного виконання «домашнього завдання» *європейської інтеграції*, щоб у певній перспективі досягнути вимог «копенгагенських критеріїв» членства в ЄС (наявність стабільного демократ. політ. режиму; верховенство права і дотримання прав людини; функціональна ринкова економіка, здатна конкурувати на спільному ринку).

Дж.: Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і іншими державами-членами, з іншої сторони. Міжнародний документ від 27 червня 2014 р. Ратифікована 16 вересня 2014 р. Web: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011

Літ.: Аналітичний огляд проекту Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами з другої сторони. «Державне будівництво та місцеве самоврядування», 2013, вип. 26; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Дем'янчук О., Леденьова А.* Угода про асоціацію між Україною та ЄС крізь призму моделі «Дворівневої гри» Роберта Патнема. «Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія"», 2016, т. 186.

С.С. Падалка.

УГО́ДА ПРО ВРЕГУЛЮВА́ННЯ КРИ́ЗИ В УКРАЇ́НІ 2014 — один із ключових документів *Революції гідності 2013—2014.* Підписана 21 лютого 2014 між Президентом України В.*Януковичем* та лідерами *Євромайдану* А.*Яценюком*, В.*Кличком* та О.*Тягнибоком* з метою подолання глибокої політ. кризи та уникнення подальших людських жертв.

Документ засвідчили міжнародні посередники — від *Європейського Союзу* федеральний міністр закордонних справ Німеччини Ф.-В.Штайнмаєр, міністр закордонних справ Польщі Р.Сікорський та керівник департаменту континентальної Європи МЗС Франції Е.Фурн'є. Представник РФ В.Лукін засвідчувати угоду відмовився.

Згідно з документом протягом 48 годин мав бути прийнятий, підписаний та оприлюднений спец. закон, який відновлював дію Конституції України 2004. Підписанти заявили про намір створити коаліцію та сформувати уряд нац. єдності протягом 10 днів після цього. Конституційна реформа мала розпочатися негайно і завершитися у вересні 2014. Після цього, але не пізніше грудня 2014, мали бути проведені позачергові президентські вибори на засадах нового виборчого законодавства та за нового складу Центр. виборчої комісії. Влада зобов'язувалася не запроваджувати надзвичайний стан, а влада й опозиція — утримуватися від застосування силових заходів. *Верховна Рада України* мала ухвалити новий закон про амністію учасникам протестів. Опозиція погоджувалася звільнити захоплені нею адм. та громад. будівлі, розблокувати вулиці, сквери і площі. Незаконна зброя мала бути здана в органи МВС України протягом 24 годин з моменту набуття чинності закону щодо повернення до Конституції 2004.

Підписання угоди відбулося після вуличних боїв та спроби силового розгону Євромайдану 18 лютого та після масової загибелі майданівців на вул. Інститутській в *Києві* 20 лютого. Переговори щодо положень відбувалися в ніч з 20 на 21 лютого 2014.

Угода була у цілому підтримана депутатським корпусом. Викликала гострі дискусії під час обговорення на *Раді Майдану*, яку був вимушений вмовляти міністр закордонних справ Польщі Р.Сікорський. У підсумку Рада Майдану підтримала угоду із застереженнями про недопустимість появи в новому уряді осіб, причетних до насильницьких дій стосовно протестувальників. Бл. 12:00 21 лютого із заявою щодо врегулювання політичної кризи виступив В.Янукович. О 16:00 було розповсюджено інформацію щодо підписання угоди.

Угода не була підтримана людьми на Майдані. Політ. лідери не могли контролювати революційно налаштовані маси, які вимагали негайної відставки президента. В.Януковича також угода не задовольняла — він вилетів спочатку до *Харкова*, а потім планував переїхати в *Донецьк*, щоби звідти почати відновлювати «конституційний лад». Для цього Міністр внутр. справ України В.Захарченко віддав наказ Внутр. військам МВС України та підрозділам «Беркуту» залишити Київ та передислокуватися на *Донбас*.

22 лютого було переобрано кер-во парламенту — новим спікером став О.*Турчинов*. ВР України ухвалила рішення про остаточне введення в дію Конституції 2004 року. Згодом була ухвалена постанова «Про взяття політичної відповідальності за ситуації в Україні», в якій О.Турчинову доручалося координувати роботу *Кабінету міністрів України*. Бл. 16:00 було розповсюджено відеозвернення В.Януковича, який заявив, що не збирається йти у відставку і що не буде підписувати закони, ухвалені ВР України. За годину парламент, виходячи з того, що «неможливо встановити знаходження Президента України», ухвалив постанову *«Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України»*. В. о. Президента України був призначений О.Турчинов.

27 лютого В.Янукович, який не отримав підтримку своїм сепаратистським ініціативам в *Донецьку* та Криму, оприлюднив заяву, вже перебуваючи в РФ. У ній звинуватив опозицію у невиконанні положень Угоди про врегулювання кризи в Україні. На підтримку колиш. Президента України випустило заяву МЗС РФ, в якій закликало укр. опозицію повернутися до виконання угоди, а зх. партнерів здійснити відповідний вплив. Того ж дня був сформований новий уряд на чолі з А.Яценюком. Останній пояснив, що угода перестала діяти, оскільки В.Янукович відмовився підписувати закон про повернення до Конституції 2004, ухвалений ВР України 22 лютого.

Дж.: Угода про врегулювання кризи в Україні. «Українська правда», 2014, 21 лютого (https://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/21/7015533).

Літ.: *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Революція гідності 2013—2014 рр. та агресія Росії проти України: науково-методичні матеріали. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

УГО́РСЬКА РУСЬ — заг. найменування заселених українцями (*русинами*) земель у складі Угорщини, що вживалося наприкінці 18 — на поч. 20 ст. На сьогодні це *Закарпатська область* України, а також частина території Словаччини (*Пряшівщина*) і Румунії (*Мараморощина*). З кінця 19 до поч. 20 ст. також іноді вживалися назви «Угорська Україна», «Карпатська Русь». Термін «Угорська Русь» використовувався в укр. та рос. науково-популярній літературі, у тому числі в працях *народовців* та прихильників *москвофільства*.

Укр. землі, які після *Першої світової війни* ввійшли до складу Чехословаччини, 1920 отримали офіційну назву «Підкарпатська Русь» (Podkarpatska Rus). У документах 1920—30-х рр. вживалося, крім офіційного, також найменування «Угорсько-руська держава». З кінця 1930-х рр. у вжитку були назви «*Карпатська Україна*», «*Закарпатська Україна*».

Від найменування «Угорська Русь» використовувалися етнічні назви для населення цього регіону — «угророси», «угроруські», «угорські русини», «угорські українці», крім загальних — «руські», «русини», «руснаки».

Літ.: *Томашівський С.* Угорські русини в світлі мадярської урядової статистики. «ЗНТШ», 1903, т. 56; *Дорошенко Д.* Угорська Україна. Прага, 1919; Подкарпатская Русь за годы 1919—1936. Ужгород, 1936; *Ференц П.* Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20—30-ті роки XX століття. Мукачево, 2005; *Ладжун Ю.Ю.* Формування етноніма населення Підкарпатської Русі. «Науковий вісник Ужгородського університету: серія "Історія"», 2013, вип. 2.

Ю.В. Лущай.

УГО́РСЬКЕ — місцевість (урочище, «гора») в околицях давньорус. *Києва* (нині на території міста). Уперше згадується в літописі під 882 (легенда про захоплення кн. *Олегом* Києва і вбивство ним князів *Аскольда* і *Діра*), востаннє — під 1161. В У. в часи створення *«Повісті временних літ»*

(кін. 11 — поч. 12 ст.) існували церква Св. Миколая, двір якогось Ольми та курган, який вважали могилою кн. Аскольда. Літописні статті 1146 і 1151 згадують заміський княжий двір «під Угорським» (імовірно на терасі дніпровського схилу). Традиційне ототожнення У. із сучасною *Аскольдовою могилою* помилкове. Найбільш обґрунтованою є локалізація У. на Печерському плато (див. *Печерськ*), уздовж шляху, що вів із Києва на пд. (район сучасної вул. І.Мазепи).

З У. топонімічно пов'язані Угор. ворота, згадані під 1151. Традиційно вважалося, що це фортифікаційна споруда з нез'ясованим розташуванням. За ін. версією (В.Козюба), це природний об'єкт — виражений у рельєфі перешийок, що сполучає Печерське плато з *Липками* в районі з-ду «Арсенал».

Літописна версія про походження назви «Угорське» від *угрів* сумнівна — адже маршрут їхнього переселення з Пн. Причорномор'я в Середнє Подунав'я, всупереч легенді, не проходив повз Київ.

Літ.: *Козюба В.* Про локалізацію Угорського урочища і Угорської брами у давньому Києві. «Історико-географічні дослідження в Україні», 2008, число 8.

Д.Я. Вортман.

УЗБЕ́КА МЕЧЕ́ТЬ, мечеть хана Узбека (кримськотатар. — Özbek Han camisi) — пам'ятка сакральної арх-ри, найстарша зі збережених до сьогодні мечетей Криму. Розташов. в м. *Старий Крим*.

Попередницю наявної будівлі споруджено 1314/15 (714 р. гіджри) за правління золотоординського хана *Узбека* за участі Абд-уль-Азиза (архітектора чи жертводавця) у тодішній столиці Крим. улусу. Дата та імена фундаторів відомі з араб. напису, розміщеного на порталі мечеті. Не пізніше 1420-х рр. вона була зруйнована під час пожежі чи землетрусу (її локалізація нез'ясована). Нова мечеть, що існує дотепер, була споруджена на ін. місці наприкінці 15 ст.; при цьому її прибудували до пн. стіни *медресе Інджe-бей-хатун* (яке на цей час уже не діяло). З мечеті-попередниці був перенесений портал зі згаданим написом. На поч. 16 ст. відбулася перебудова мечеті: зокрема, з'явилися 2 аркади, що поділили інтер'єр на 3 нави, та мінбар (кафедра для п'ятничної проповіді; згідно з відомостями *Евлії* Челебі, споруджений за велінням крим. хана *Менглі-Ґерея I* 1512/13; не зберігся). Імовірно, тоді мечеть отримала статус соборної. Наприкінці 18 ст. будівля занепала й почала руйнуватися. На рубежі 19 і 20 ст. її відремонтували з істотними змінами зовн. вигляду.

Мечеть Узбека. Інтер'єр. Міхраб. Фото 1888—1889.

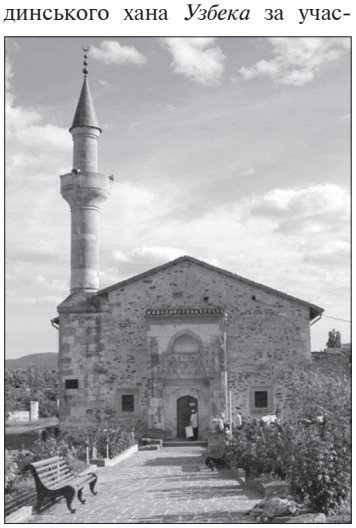

Мечеть Узбека. Вид з півночі. Фото початку 21 ст.

Вивчення пам'ятки розпочав М.*Мурзакевич* (1852). Систематичні наукові дослідження велися 1925—27 (І.Бороздин та ін.) і 1978—83 (М.Крамаровський). З 1963 — під держ. охороною. У 1967 та у 1980-х — на поч. 1990-х рр. проведено ремонтно-реставраційні роботи (зокрема відновлено мінарет), по завершенню яких мечеть знову стала діючою.

Мечеть — будівля базилікального типу, із двоскатним дахом. Стіни з каменю, з дерев'яними в'язями. Один ряд вікон розташовується на 3-метровій висоті над підлогою. У пн.-сх. кут вбудований мінарет. Вхід розташов. з пн. боку, оформлений порталом, на якому вирізьблені рослинний орнамент та араб. напис. Міхраб (ніша в стіні, що вказує напрям на Мекку; ніні місто в Саудівській Аравії) також декорований різьбленням — 255 аятами *Корану*. Арх-ра мечеті зберегла риси сельджуцького стилю, притаманного спорудам золотоординської доби.

Літ.: *Кирилко В.П.* Строительная история крымской мечети Узбека: по материалам реставрационных исследований. В кн.: Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве. Азов, 2009; *Крамаровский М.Г.* Солхат-Крым, XIII—XIV вв. В кн.: Откровения древнего Солхата. Х., 2010; *Ломакин Д.А.* Медресе-мечеть Узбека в Старом Крыму: сквозь пространство и время. «Пространство и Время», 2014, № 2 (16); *Кирилко В.П.* Строительная периодизация т. н. мечети Узбека в Старом Крыму. В кн.: Генуэзская Газария и Золотая Орда. Кишинев, 2015.

С.В. Громенко.

УКРАЇ́НСЬКА ДОБРОВО́ЛЬЧА А́РМІЯ — добровольче військ. об'єднання, ств. у грудні 2015 в результаті виходу частини підрозділів (5-й та 8-й окремі батальйони, мед. батальйон «Госпітальєри») зі складу *Добровольчого українського корпусу «Правий сектор»*. У зоні проведення *Антитерористичної операції* брала участь у боях за м. Авдіївка Донец. обл. (із 2016), виконувала розвідувальні операції на Маріупольському напрямку. Відмовилася ввійти до складу ЗС України, залишалася на передових позиціях до серед. 2018. Перший командир — Д.*Ярош*. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019*.)

Літ.: *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018; *Білозерська О.* Щоденник нелегального солдата. К., 2019.

В.І. Милько.

УКРАЇ́НСЬКА ІСТОРИ́ЧНА БЕЛЕТРИ́СТИКА — літ. твори різних жанрів, у яких у художній формі відтворюються сторінки нац. історії крізь призму долі істор. персонажа або через розкриття істор. подій. Особливості істор. белетристики як образно-словесної трансформації подій та фактів минулого обумовлені світоглядно-творчими настановами письменника, ідейно-те-

матичним, жанрово-стильовим спрямуванням твору, залежать від соціокульт. тенденцій та ідеологічних матриць епохи, в яку живе автор. Звернення до певного періоду минулого чи істор. постаті мотивоване потребою актуалізації сторінок історії, як правило героїчних і трагічних, що часто спроєктовані на сучасність. Тому за всіх часів, хоча й неоднаковою мірою, істор. белетристика була однією із форм збереження етнічної свідомості народу, його істор. пам'яті, способом засвоєння уроків минулого. На основі традицій вітчизн. та світ. літератури сформовані усталені особливості істор. белетристики: документальність фабули (істор. достовірність), істор. конфлікт, часова дистанція між зображуваною епохою й часом, у якому живе письменник. Показова ознака істор. белетристики — історизм худож. мислення. На відміну від наук. історизму худож. історизм, враховуючи суттєве й характерне для певної епохи, зорієнтований на духовний, морально-етичний зміст істор. подій, їх зв'язок із сучасністю. Пошук закономірностей істор. розвитку, розкриття причин і наслідків істор. подій через образне відтворення минувшини забезпечили реалізацію принципу історизму в кращих зразках У.і.б. Визначальна особливість істор. белетристики — синкретизм істор. правди та худож. вигадки. Освоюючи спільний з істориком-науковцем матеріал (певний істор. період, постаті, факти), письменник водночас репрезентує істор. процес через призму людського сприйняття, пізнає його не за допомогою фактів, а через худож. образи. Худож. правда є результатом індивідуально-авторської рецепції та худож. моделювання істор. подій, відповідно вона об'ємніша від конкретних фактів історії. Залежно від ідейно-тематичної настанови, логіки худож. образу, способу обробки й інтерпретації істор. матеріалу твори істор. белетристики вирізняються різним співвідношенням істор. правди та худож. вигадки. Особлива ознака істор. белетристики — актуалізація зв'язку минулого й сучасного: події минулого стають політ., соціальними, моральними уроками для сучасників. Закономірно, що інтенсивний розвиток істор. теми в літературі спостерігається у переломні періоди, у часи світоглядних, соціальних і політ. змін, адже у минулому письменники шукають певні повчальні фрагменти, простежують їхній зв'язок із теперішнім, увиразнюючи тим самим проблеми сучасності, що, своєю чергою, формує відчуття єдності часів й зміцнює нац. самосвідомість народу.

Історична белетристика від давнини до початку 20 ст.

Перші прояви істор. самоусвідомлення виявляються в літописній традиції княжої Русі, а саме в *«Повісті временних літ»* (поч. 12 ст.), *Київському літописі* (2-га пол. 12 ст.), *Галицько-Волинському літописі* (13 ст.). Вже у «Повісті временних літ» маємо взірці істор. оповідань, напр., повість про осліплення *Василька Ростиславича*. Такими ж спробами істор. творів є розповідь про похід новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича* на половців у Київ. літописі та оповідання про євшан-зілля у Галицько-Волин. літописі.

Кілька століть після *монголо-татарської навали* можна охарактеризувати як період перерви у розвитку давньоукр. літератури. Водночас у цей період були укладені *білорусько-литовські літописи*, в яких ідеться, зокрема, про історію укр. земель. У них виокремлюються декілька сюжетів, цілісних змістовно і тематично: «Похвала великому князю Вітовту» і повість «Про Поділля».

У 1-й пол. 16 ст. було укладено Короткий Київ. літопис (у складі *Супрасльського літопису*; назва умовна), в якому у формі стислих коротких записів викладено історію київ., моск. і литов. князів від 862 до 1500.

Зразки творів на істор. тематику з'являються вже наприкінці 16 — у 17 ст. у вигляді істор. пісень (див. *Історичні українські пісні*) та *дум*. У цей період зароджується і розвивається монастирська і міська літописна традиція (Чернігівський, Межигірський, Хмільницький, Острозький, Львівський літописи), аж до «Хроніки» Феофана Сафоновича (1672) та першого систематизованого викладу укр. історії в *«Синопсисі»* (1674), укладеному за розпорядженням Інокентія (*Ґізеля*; питання авторства залишається відкритим). Наприкінці 17 — у 1-й третині 18 ст. з'являються істор. твори Самовидця (1703), Г.*Граб'янки* (1710), С.*Величка* (1720), п'єси істор. характеру «Володимир» (1705) Феофана (*Прокоповича*) та «Милість Божія...» (1728) анонімного автора (найімовірніший автор — І.Нерунович). Ці спорадичні з'яви істор. характеру завершуються драматичним діалогом «Розмова Великоросії з Малоросією» (1762) С.*Дівовича* та історико-публіцистичним трактатом невід. автора *«Історія Русів»* (1790-ті рр.).

Оскільки одне зі значень поняття «белетристика» — легке, доступне письмо, розраховане на «наївного» читача, дослідники, які зосереджувалися на витоках творів істор. характеру в 19 ст., частіше використовували терміни «українська історична проза» та «українська історична романістика» (останнє визначення було із жанровим прицілом). Важливе місце в У.і.б. займає класичний істор. роман, початок якого пов'язують із «Чорною радою» П.*Куліша* (1819—97). У.і.б. 19 — поч. 20 ст. є своєрідним і логічним завершеним циклом худож. інтерпретації минувшини, початки якого йдуть від усної нар. творчості, літописних хронік, віршів, поем і драм істор. тематики.

Появі роману «Чорна рада» (1857) передували публікації укр. історичних пісень і дум: у збірках М.Цертелєва (1819) та М.*Максимовича* (1827, 1834, 1849), на сторінках *«Запорожской старины»* (6 випусків 1833—38); поезії та поеми Т.*Шевченка* (періоду 1838—43), істор. трагедії М.*Костомарова* «Сава Чалий» (1838) і «Переяславська ніч»

П. Куліш. Чорна рада (видавництво «Молодь», Київ, 1990). Обкладинка.

(1841), поема П.Куліша «Україна» (1843).

Процес нац. самоусвідомлення в Україні у 18 — на поч. 19 ст. був тісно пов'язаний із зародженням нового політ. і суспільно-культ. мислення в *Західній Європі* (ідеї Й.-Г.*Гердера*) і Росії (рух декабристів), що знайшло відображення в становленні нового літ. напряму — *романтизму*. Всі ці зміни зумовлювалися також певними істор. подіями: піднесенням нац. свідомості у народів Європи наприкінці 18 ст., *Французькою революцією 1789—1794*, Російсько-франц. війною 1812.

Незважаючи на цілковите ігнорування владою самобутності укр. народу, його держ., культ. традицій, в культурно-громад. осередках України поступово поширювалися думки про значущість істор. минувшини України, про духовний потенціал її народу. Як справедливо зазначав Т.Комаринець, укр. романтизм не можна ототожнювати із західноєвроп. Маючи багато спільних ідейно-естетичних ознак, він, проте, залишився явищем самобутнім, виріс на дещо ін. соціальному ґрунті, живився традиціями укр. дійсності. Якщо у західноєвроп. та окремих слов'ян. літературах «оссіянізм» виявився у формі талановитих підробок під нар. твори (починаючи із «Пісень Оссіяна» Дж.Макферсона, що дало назву вказаному явищу), то укр. письменники, російськомовні поети укр. походження в контексті актуалізації інтересу до історії були зорієнтовані на поетику нар. істор. пісень та дум і, не вдаючися до містифікацій, стилізували їхню форму, залучали зображально-виражальні засоби та образи, інтерпретуючи їх у руслі ідейно-худож. системи романтизму. Зміст і характер укр. романтизму наближали його до рос. та південнослов'янського: він став прапором нац. змагань, а тема «світової туги» трансформувалась у «національну тугу». Показовим тут є доробок укр. поетів 1820—60-х рр., лірична та ліроепічна творчість яких розгорталася в руслі фольклорно-істор. течії романтизму. Поети-романтики будували свої твори на основі істор. легенд, переказів, пісень, історіографічних праць, виражали захоплення героїчними сторінками минувшини, висловлювали тугу за минулою славою, актуалізували переважно події та постаті козаччини. Народнопісенною основою, синкретизмом фольклорного та істор. матеріалу характеризуються поезії М.Костомарова («Спить Вкраїна та руїни...», 1825), Т.*Падури* («Пісня козацька», «Сірко»; обидві — 1827), «Козак», «Кошовий», «Низовець» (усі — 1828), Л.*Боровиковського* («Бандурист» (1830), «Козак» (1831), російськомовна «Пир Владимира Великого» (1928)), А.Метлинського (твори «Степ», «Чарка», «Козак, гайдамак, чумак», «Козак та буря», «Гетьман» зі збірки «Думки і пісні та ще дещо» (1839)). Нац. герої, доба козаччини були об'єктами відтворення у поемах «Богдан Хмельницький» (1833) М.Максимовича, «Максим Перебийніс» (1839) М.Костомарова, «Палій» (1839) В.*Забіли*, «Богдан» (1843) Є.*Гребінки*. Істор. мотиви актуалізували у своїй творчості й галицькі поети-романтики, зокрема М.*Шашкевич* («Хмельницького обступленіє Львова» (1834), «Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139» (1834), «О Наливайку» (надруковано 1912)), М.*Устиянович* («Могила Святослава» (1834), «Ужас на Русі при зближенні монголів в л. 1224» (1860)), А.*Могильницький* (незавершена поема «Скит Манявський» (надрукована уривками 1849)).

Худож. інтерпретацією істор. тем та образів прикметна творчість Т.Шевченка (1814—61), особливо рання, реалізована в руслі романтичної поетики. Хоча для Т.Шевченка, як і для поетів-романтиків, ключове значення мала фольклорна основа, водночас репрезентовані у його творах істор. реалії та постаті є виразнішими й достовірнішими, поглибленими історіософським змістом. У поемах «Тарасова ніч» (1838), «Іван Підкова» (1839), «Гамалія» (1842), переважно уникаючи хронологічної конкретики, автор звертається до постатей козац. ватажків, розгортає актуальні для романтизму мотиви туги за минулою волею та славою України, розкриває популярні в контексті романтизму образи козака, кобзаря, могили, степу, моря та ін. Водночас, на відміну від романтиків, Т.Шевченко не вдається у песимістичні настрої, акцентує на героїзмі, козац. звитязі й волелюбності, показує вплив історії на сьогодення, вболіває за долю України та її народу, виявляючи тим самим глибокі патріотичні почуття й громадян. позицію. Особливе значення в репрезентації Шевченкової історіософії має поема «Гайдамаки» (1841), створена на основі синтезу нар. переказів про *Коліївщину* (розповіді діда поета) і тогочасних істор. знань про соціополіт. контекст 2-ї пол. 18 ст. (хоча сам автор заперечував своє звернення до документальних джерел). Історія постає у творі не лише тлом, а й об'єктом зображення. У контексті індивідуально-авторської полемічної інтерпретації істор. подій та зображенні антагоністичних збірних образів акцентовано на пафосі народно-визвол. боротьби 1768, волелюбності й героїзмі її учасників, увиразнено значення трагічної і героїчної сторінки минулого для сучасних і майбутніх поколінь. Твори «Розрита могила» (1843), «Чигрине, Чигрине...» (1844), «Великий льох» (1845) засвідчують вихід Т.Шевченка за межі романтичної інтерпретації нац. історії, виказують глибоке осмислення ним витоків трагізму істор. долі України, розкривають історію в містерійному ракурсі («Великий льох»), репрезентують «вираження її глибинної, якоюсь мірою провіденційної сутності й сенсу, її метаісторії» (Д.Наливайко). До тем з нац. історії Т.Шевченко звертався в різні періоди своєї творчості («Холодний Яр» (1845), «Іржавець» (1847), «Швачка» (1848), «Заступила чорна хмара...» (1848), «Буває, в неволі іноді згадаю...» (1850) та ін.). Істор. мотиви є важливою й органічною складовою поетики творів «Сон (Комедія)» (1844), «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» (1845), «Невольник» (1845), «Полякам» (1847), «Чернець» (1847) та ін., в яких поет застерігає від істор. помилок та накреслює шляхи здобуття волі й державності. Актуалізуючи істор. пам'ять, Т.Шевченко висловив власне бачення ролі знакових постатей нац. історії, зокрема Б.*Хмельницького* («Розрита могила» (1843), «За що ми любимо Богдана?» (1846), «Якби-то ти, Богдане п'яний...» (1859)), І.Мазепи («Іржавець»), П.*Дорошенка* («Заступила чорна хмара...»); викрив політику Рос. імперії, показав її згубні наслідки для України («Сон (Комедія)», «Юродивий» (1857)); актуалізував для сучасників та нащадків уроки

історії («Іржавець», «Полякам», «Буває, в неволі іноді згадаю...», «Бували войни й військовії свари...» (1860)). Атмосфера серед. 17 ст. у контексті синкретизму романтичних та реалістичних зображально-виражальних засобів зринає в драмі Т.Шевченка «Назар Стодоля» (1843). Хоча у творі розкрито соціально-побутові реалії зазначеної доби, згадано постаті козац. ватажків, проте тут «історичний хронотоп слугує романтизованій умовності, на розвиток же драматичної колізії не впливає» (Н.Малютіна). Звертався Т.Шевченко й до сторінок історії ін. народів. Зокрема, у поемі «Єретик» (1845) поет показав боротьбу катол. церкви кінця 14 — поч. 15 ст. з інакомислячими, акцентувавши на ідеї єднання слов'ян. народів, що була однією з основоположних для представників Кирило-Мефодіївського братства (див. *Кирило-Мефодіївське товариство*), а в «Неофітах» (1857), проводячи промовисті паралелі до тогочасної дійсності, відтворив долю перших християн.

Оскільки нац. ідея проявилася найраніше в усній нар. творчості (насамперед у тих творах, які репрезентували синтез істор. буття народу), стає зрозумілою посилена увага романтиків до неї. Нац. ідея («ідея народу», за Т.Комаринцем) дістає своє вираження в укр. історіографії кінця 17 — 18 ст. Істор. твори Самовидця, Г.Граб'янки, С.Величка, історико-публіцистичний трактат «Історія Русів» виступають як опозиція «до ідеї абсолютистської "освіченої" монархії» (М.Яценко). Розповсюдження у численних рукописних списках і пізніше публікація цих джерел (фольклорних та істор.) сприяли появі укр. істор. прози. Переплітаючись і взаємно доповнюючись, ці джерела були двома сторонами єдиного процесу: «етнографія перейшла із затверділого грунту літописів на живий, родючий грунт національної поезії; історія зі здивуванням побачила себе у різнокольоровому сяючому одязі народної пісні» (П.Куліш).

Володарем дум і сердець стає «шотландський чародій» В.Скотт (1771—1832), якого справедливо вважають «батьком історичного роману». Впливу цього письменника в 1820—30-ті рр. зазнала вся європ. література, включно з рос. Особливо цей вплив відчутний в істор. творах на укр. теми: «Бурсак» (1824), «Гаркуша, малороссийский разбойник» (1825) В.*Наріжного*, «Гайдамак» (1826) П.Байського (літ. псевдонім О.Сомова), «Тарас Бульба» (1835) М.*Гоголя* (повість «Тарас Бульба» теж стала об'єктом наслідування, зокрема в творі Є.*Гребінки* «Чайковський» (1843)). Прикметно, що у першій редакції повісті М.Гоголя «Тарас Бульба» (1835) природним є зв'язок із укр. нац. ідеєю, тоді як у другій (1842) відчутна підпорядкованість рос. імперській ідеології. Про вплив В.Скотта на власне укр. літературу, як вона окреслюється у більшості нинішніх історіях нац. літератури, можемо вести мову, починаючи з появи творів П.Куліша, як його ранніх істор. російськомовних романів «Михайло Чарнышенко» (1843) і «Алексей Однорог» (1852), так і «Чорної ради» (1857). Вагомий внесок у вивчення проблеми впливу В.Скотта на творчість П.Куліша у 1920-х рр. зробили Б.Нейман, Є.Кирилюк і В.Петров; у 1990-х рр. — на поч. 21 ст. — Є.Нахлік, А.Гуляк, В.Івашків і О.Федорук. Творчість шотландського романіста, який «вловив душу нації» (Б.Нейман), викликала зацікавлення й захоплення в П.Куліша, завдяки якому «вальтерскоттівська» традиція відіграла свою позитивну роль у розвитку укр. прози 19 ст., насамперед історичної.

У часи П.Куліша, та і пізніше, ніхто з письменників чи критиків не ставив питання про жанрові особливості істор. роману. Гол. питання, навколо якого точилися дискусії, стосувалося проблеми можливого поєднання істор. науки з мист-вом. Противники істор. роману не стільки заперечували можливість його існування, як вважали істор. роман надуманою формою (напр. О.Сенковський). Воюючи з епігонами В.Скотта, опоненти не взяли до уваги той факт, що романна схема, запропонована шотландським романістом, не була вигадана ним, а запозичена в англ. письменників 18 ст.: Дефо, Річардсона, Філдінга, а справжній елемент новизни — історизм — не був вловлений європ. белетристами поч. 19 ст. Інакше сприймалися істор. романи тих письменників, які, користуючися готовими «вальтерскоттівськими» формулами і типами вигаданих персонажів, творили нац. істор. роман. Їм ставили в заслугу, що вони написали твір, гідний пера В.Скотта, а інколи їм віддавали перевагу над творами останнього. Так було, напр., із «Зарученими» А.Мандзоні в Італії, «Юрієм Милославським» М.Загоскіна в Росії. Так сталося з «Чорною радою» П.Куліша.

Розвиток укр. істор. прози 19 — поч. 20 ст. в умовах несприятливого стану укр. літератури та домінуючих проімперських поглядів на минуле т. зв. окраїн Росії проходив неоднозначно. В цих умовах істор. белетристика не могла бути суцільно однорідною, а виявляла різні підходи авторів як до історії України, так і до характеру епічного повіствування. У цьому контексті поступово народжувалися і вдосконалювалися різні естетико-худож. структури. Для поглибленого вивчення істор. прози дослідники запропонували поділ на певні групи. Зорієнтованість на співвідношення між фактом і вимислом (домислом) уможливлює розв'язання цілого ряду проблем щодо жанрових відмінностей істор. роману. Проблема визначення гол. героя в істор. романістиці дає можливість окреслити часові межі твору. Коли ж її брати за основу поділу, — як це роблять деякі дослідники (Л.Александрова, І.Варфоломєєв), — відбувається зміщення часових дистанцій, тоді до істор. творів зараховують твори недалекого минулого, свідками якого є наші сучасники. При першому підході час дії істор. роману відсувається на відстань, що дорівнює життю одного покоління, тобто не менше 60—70 років (показовою в цьому сенсі є назва першого істор. роману В.Скотта: «Уеверлі, або Шістдесят років тому»). Виходячи із такого співвідношення, істор. прозу більшість дослідників (С.Андрусів, М.Ільницький та ін.) поділяє на три жанрові різновиди: художньо-істор., історико-худож., істор. художньо-документальні твори. У творах першої групи не заперечуються вигадка і домисел: документ, письмово засвідчений істор. факт, наук. дослідження описуваного часу вимагають також власне авторських пошуків, не перенесення фактів у роман, а їх певного відбору й осмислення. Це і є тією невидимою межею, яка робить роман не ілюстрацією історії, а творчим пере-

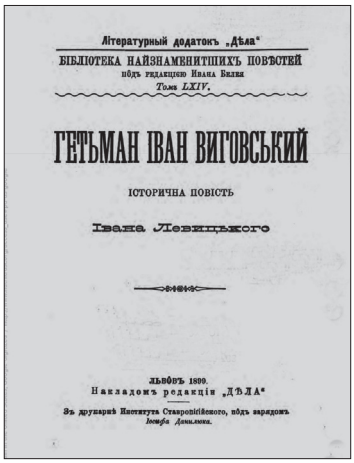
Літературный додатокъ „Дѣла"
БІБЛІОТЕКА НАЙЗНАМЕНИТНІЙШИХЪ ПОВѢСТЕЙ
подъ редакцією Ивана Белея
Томъ LXIV.

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Івана Левицького

ЛЬВОВЪ 1899.
Накладомъ редакціи „ДѢЛА"
Зъ друкарнѣ Института Ставропигійского, подъ зарядомъ Іосифа Дениленка.

І. Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський (видавництво «Діло», Львів, 1899). Титульний аркуш.

живанням її. Саме в такому творі відбувається поєднання таланту митця та ерудиції дослідника, без чого істор. роман є немислимий. У західноєвроп. літературі такий різновид істор. романістики веде свій поч. від творів В.Скотта. Укр. література дала цілий ряд творів подібного взірця: «Чорна рада» П.Куліша, «Маруся» Марка *Вовчка*, «Марко Проклятий» О.Стороженка, «Захар Беркут» І.*Франка*, «Богдан Хмельницький» М.*Старицького*, «Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський» І.*Нечуя-Левицького*, «Ярошенко» О.*Маковея*.

У центрі роману П.Куліша — відомі події української історії 1663 («чорна рада» в *Ніжині*, на якій було обрано гетьманом І.*Брюховецького*, яскраво зафіксована в «Літописі Самовидця»). Кулішевий задум «відчитав» Є.Кирилюк у 1929, висловивши думку, що «у "Чорній раді" є історичні постаті й історичні події, але їх підпорядковано не історії, а художній істині, провідним ідеям твору». У романі П.Куліш вдається до худож. вимислу: поряд з істор. особами діють вигадані герої, завдяки яким авторові вдається підтримувати в читача «романічний» інтерес. П.Куліш не відходить від класичної схеми істор. роману, вдало віднайденої В.Скоттом: істор. лінія переплітається з любовною. Романові П.Куліша тривалий час судилося бути єдиним зразком цього жанру в укр. літературі. Події, що трапилися після виходу роману (*Польське повстання 1863—1864*, *Валуєвський циркуляр 1863* про заборону укр. мови), аж ніяк не сприяли не тільки розвиткові окремого жанру, а й усієї укр. літератури. Потрібен був час, аби письменники могли без страху друкувати твори рідною мовою.

Після яскравого дебюту наприкінці 1850-х рр. повертається до написання творів на укр. тематику Марко Вовчок (1833—1907). Об'єкт її зацікавлення — історія України. Студіювання істор. праць Бантиш-Каменських (батька і сина), М.*Маркевича*, М.Костомарова, збирання усної нар. творчості (пісень, легенд, переказів) визначили форму для втілення авторського задуму — народно-героїчна казка (першим твором такого жанру була «Невільничка» (1865)). Фольклорно-істор. повість «Маруся» (1867) розповідає про події, які відзначилися міжусобною боротьбою претендентів на гетьманську булаву (2-га пол. 1660-х рр.). Марко Вовчок зуміла передати напружену атмосферу тієї пори, уводячи читача у змальовану епоху через конкретику побуту, відтворення психологічного відчуття небезпеки. Як і П.Куліш у «Чорній раді», письменниця використовує композиційний мотив дороги: запорожець-бандурист разом із дівчинкою Марусею пробирається через численні польс. та рос. заслони із Запоріз. Січі в *Чигирин*, а потім — у *Гадяч*, щоб об'єднати зусилля козаків, виступивши проти спільного ворога. Новаторство повісті полягає у відтворенні істор. подій з погляду нар. мас. У творі вдало окреслені постаті гетьманів: І.Брюховецького і П.*Дорошенка*, хоча їхні імена не називаються. У змалюванні гетьманів відчутне авторське ставлення: негативне — до Брюховецького і співчутливе — до Дорошенка, справді трагічної постаті в укр. історії. Нац. героями у повісті виступають запорожець (типізований образ, без імені) та дівчинка Маруся.

1870 у львів. ж. «Правда» (ч. 4) було надруковано початкові розділи твору О.Стороженка (1806—74) «Марко Проклятий»; окремим виданням твір вийшов 1879, але так і залишився незакінченим (надруковано 12 розділів). У романі (авторське визначення — «поема») О.Стороженко звернувся до істор. подій, пов'язаних із Визвольною війною 1648—54, зокрема її початковим періодом. У центрі розповіді — нар. легенда про Марка Проклятого, що і визначило ідейний задум твору. Образ Марка Проклятого доповнює інтерпретаційний ряд біблійного Каїна. Незважаючи на окремі композиційно-змістові прорахунки, твір О.Стороженка є вдалою спробою міфологічно-істор. роману в укр. літературі (фактично він — предтеча такого жанрового різновиду, як «химерний» роман).

У періодиці 1860-х — поч. 1870-х рр. тривали дискусії з питання укр. ідентичності. Позиції окремих рос. і польс. дослідників збігаються: не визнається право українців на нац. й літературно-мистецьку самобутність. Укр. письменники та історики друкують ряд науково-популярних статей з цієї проблематики: «Світогляд українського народу в прикладі до сьогочасности» (І.Нечуй-Левицький, 1868, *Львів*), «Український націоналізм» (О.*Кониський*, 1875, Львів), «Три національні типи народні» (В.*Антонович*, 1888, Львів), якими продовжують розпочату статтею М.Костомарова «Дві руські народности» (1861) наук. аргументацію даної проблеми. У цей період активізується наук. дослідження історії України (нехай і під імперським означником «Юго-Западная Россия»). У 1850-х рр. істор. праці М.Костомарова «Богдан Хмельницкий» (СПб., 1857), «Гетманство Выговского» (СПб., 1862) та П.Куліша «История воссоединения Руси» (у 3 т., СПб, 1874—77) дали поштовх до нових досліджень. З'являється плеяда укр. істориків, найвизначніші з яких створюють свої школи (напр., київ. школа істориків В.Антоновича, серед учнів якої були М.Каманін, О.Левицький, М.*Грушевський*, Д.*Багалій* та ін.). Велику роль у гуртуванні укр. інтелігенції відіграла на поч. 1870-х рр. київ. «Громада», ініціаторами створення якої були М.*Драгоманов*, М.*Зібер*, Б.*Кістяківський*, П.*Житецький*, О.*Русов*, Ф.*Вовк*. Ними проводилася значна просвітницько-культ. робота. Однак цей період чергового відродження укр. культ. руху закінчується Емським указом 1876 (див. *Емський акт 1876*), який майже повністю забороняв друкування укр. книжок. Цей указ, чинність якого фактично тривала аж до кінця 1905, став причиною того, що в підрос. Україні не було надруковано жодного прозового твору істор. тематики укр. мовою. Укр. істор. прозу ре-

презентують у цей період російськомовні твори укр. письменників М.Костомарова, Д.*Мордовця* і М.Старицького.

У 1890-х рр. з'явився ряд істор. романів, які писалися як відповідь на провокативний істор. роман польс. письменника Г.*Сенкевича* «Вогнем і мечем» (1883—84). Однією із перших в цьому ряді була трилогія М.Старицького (1839—1904) «Богдан Хмельницкий» (1894—97). Свій роман (як і подальші істор. твори) письменник писав для російськомовного читача, тому звертався до однієї з найважливіших епох вітчизн. історії, маючи на меті спопуляризувати її серед найширшого кола читачів. Образ Б.*Хмельницького* у трилогії — ідеалізований: це нар. герой, визволитель України, укр. Мойсей (ідею богообраності Хмельницького письменник залучив із козац. літописів). Об'єктивно змальований у романі образ кн. Я.*Вишневецького* (без ореолу святості, як це у творі Г.Сенкевича): князь Ярема — мужній воїн, талановитий полководець, проте водночас жорстокий магнат, який глибоко ненавидить укр. народ, козаків. На відміну від роману польс. письменника, в якому народ репрезентований як дика, некерована стихійна маса, без чітких ідеалів, у творі М.Старицького народ зображений терплячим і мирним, лише безкінечні знущання польської шляхти підняли його на визвол. боротьбу. М.Старицький продовжив традиції «вальтерскоттівської» манери в написанні істор. творів. Для своїх романів письменник обирав найбільш бурхливі епохи, насичені яскравими подіями і визначними представниками. Поряд з істор. особами, у змалюванні яких відчутна ідеалізація, діють вигадані персонажі. У творчій манері М.Старицького вдало поєдналися романтизм (переважає в зображенні героїв) та реалізм (картини сусп. життя); важливу роль виконують елементи сентименталізму, мелодраматизму, пригодництва і любовної інтриги. Трилогія М.Старицького не стала літ. здобутком укр. письменства у час свого написання. Це було викликано рядом причин: трилогія друкувалася рос. мовою на сторінках газ. «Московский листок» (1895—97) і майже не була відома загалу укр. читачів; за життя письменника окремою книжкою вийшла лише перша частина трилогії (повністю надрукована у 1950-х рр.); твір не отримав офіц. критичного відгуку.

Подібною була доля істор. роману І.Нечуя-Левицького (1838—1918) «Князь Єремія Вишневецький». Написаний 1897, він так і не був надрукований за життя автора (вперше побачив світ 1932). Для І.Нечуя-Левицького звернення до істор. тематики почалося ще в 1870-х рр., коли він упродовж короткого часу написав історико-популярні брошури для народу: «Перші київські князі...», «Татари і Литва на Україні», «Унія і Петро Могила» (*Київ*, 1876), «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина», «Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький» (Львів, 1879), «Українські гетьмани Брюховецький та Тетеря» (1899). Ці брошури були одним із перших систематизованих популярних викладів історії України. Хронологічні рамки роману «Князь Єремія Вишневецький» охоплюють 1630-ті — 1640-ві рр., вік «золотого спокою» шляхетського панування в Україні, і початковий етап Визвол. війни під проводом Б.Хмельницького. Проблема нац. манкуртства нащадків давніх укр. родів хвилювала не тільки І.Нечуя-Левицького. Ще П.Куліш звернув увагу на той факт, що укр. землі дали не тільки визначних представників козацтва, а й ревних захисників Речі Посполитої. І.Нечуй-Левицький створив образ укр. манкурта — «перевертня», «одступника» (такими були робочі назви твору). Я.Вишневецький змальований досить реалістично. Починаючи від першої зустрічі з ним, учнем єзуїтської колегії, і до часів, коли він стає одним із наймогутніших магнатів Речі Посполитої, перед читачем проходить життя героя у всій його величі й трагічності. Письменник підкреслив виняткову мужність і загартованість Яреми, зневагу до розкошів під час воєн. походів і, водночас, марнотратство князя, нетерпимість до будь-якої спроби керувати ним і бажання володіти всіма, глузливе ставлення до польс. можновладців і увагу до підлеглих, любов до близьких людей (дружина, син) і ненависть до укр. народу. І.Нечуй-Левицький увиразнив суперечливість характеру Яреми, пояснюючи її вродженим демократизмом і бажанням до всевладності. У романі актуалізована ідея неминучої розплати за зраду свого народу: Ярема, відцуравшись України, вчинив страшний гріх і за це гине безславно сам та його рід. Моральна проблема випробування людини владою і багатством (центр. у романі «Іван Виговський») у творі «Єремія Вишневецький» розкривається через тему зради. Одступництво Яреми задля задоволення власних амбіцій і досягнення примарних вершин влади обертається трагедією для укр. народу, але не для самого Яреми, адже не усвідомлюється ним. Народ бачив у ньому не доброго правителя і захисника, а чужинця-завойовника, який утискав їхні права, нищив давні звичаї. Не намагаючися зрозуміти причин негативного ставлення до себе народу, Ярема прирік себе на політ. і психологічну поразку. Внутр. дисгармонія між вродженим і набутим аристократизмом не стала для Яреми кроком до самооцінки і переосмислення свого життя, а знайшла втілення в нестриманому характері й жорстокій поведінці. В романі «Іван Виговський» (1895) ця проблема розглядається в ін. ракурсі: через розкриття теми розходження інтересів вождя з інтересами його народу, яке закінчується трагедією для обох сторін. Ідея розбудови автономної укр. д-ви у складі Речі Посполитої, що захопила І.*Виговського*, не знайшла підтримки не лише серед простого люду, а й спричинила розкол козац. верхівки. Це призвело до початку довголітньої міжусобної війни, кінцевими результатами якої стали цілковита втрата Україною своїх автономних прав і розділ її території між старим ворогом (Річчю Посполитою) і новоявленим спільником (Моск. царством). Для І.Нечуя-Левицького звертання до періоду гетьманства І.Виговського не було випадковим. Ще в 1879 письменник видав у Львові популярну брошуру, в якій були окреслені осн. підходи до розкриття життя і діяльності гетьмана. І.Нечуй-Левицький переосмислює політ. діяльність І.Виговського і в цілому дає їй позитивну оцінку. Однак він рішуче виступає проти ідеалізації гетьмана окремими істориками (зокрема О.Левицьким) і закликає до об'єктивного висвітлен-

І. Франко. Захар Беркут (видавництво «Література і мистецтво», Харків, 1932). Обкладинка. Художник І. Падалка.

ня його діяльності. І.Виговський у романі зображений обережним, мудрим і хитрим політиком, що не суперечить істор. образові гетьмана.

Повість І.Франка (1856—1916) «Захар Беркут» (1882) знаменувала нові підходи у написанні творів істор. жанру в укр. літературі. У передмові до повісті І.Франко теоретично обґрунтував ці підходи (окреслені Д.Мордовцем), заклавши основи істор. твору, в якому пропагувалися ідеї сучасного авторові життя, прикриті істор. антуражем. Тематичні та хронологічні рамки повісті сформульовані автором у підзаголовку: «Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці». Основу конфлікту складає боротьба між князівським боярином Тугаром Вовком і тухольською сільс. громадою, яка проходить на тлі монголо-татар. навали 1241. Ця боротьба ускладнюється особистісним мотивом — романтичним коханням дочки боярина Мирослави і Максима, сина патріарха тухольської громади Захара Беркута. У повісті відбито драгоманівський ідеал громад. устрою, на що вказував Б.*Грінченко*, відзначаючи, що гол. герой твору Захар Беркут «говорить то як класичний герой, то як старозавітний пророк, то як соціаліст XIX віку в дусі того “громадівства” чи “громадства” (він навіть слово це вживає, яке популяризувала в нас “Громада” Драгоманова» (Б.Грінченко).

Для І.Франка не так важливий історично конкретний герой, як заг. ідея твору: у його ранній повісті «Петрії й Довбущуки» (1876) образ О.*Довбуша* несе не історичне, а символічне навантаження, він орієнтований на осн. ідею твору. Така позиція письменника зумовлена певною залежністю від традицій укр. романтичної драми 1870—80-х рр., яка, будучи гол. чин. історичною, виступала переважно як драма ідеологічна чи драма ідей, що відзначалася значною концентрацією думки, політ. декларативністю монологів і діалогів персонажів. І.Франко, на цей час автор двох істор. драм («Три князі на один престол» (1874), «Славой і Хрудош» (1875)), ще не зміг звільнитися при написанні істор. повісті «Захар Беркут» від відомих йому драматичних прийомів.

Упродовж тривалого часу повість І.Франка залишалася своєрідною вершиною західноукр. істор. прози. Революц. події 1905 в Росії, зняття заборони з укр. друкованого слова на підрос. Україні, заг. піднесення укр. руху знову привертають увагу галицьких письменників до істор. тематики. Причини цього найкраще сформулював В.*Будзиновський*, відзначаючи, що письменникам потрібно було відродити в широких нар. масах спільні істор. традиції. У західноукр. прозі з’являється твір, який пориває з традицією галицького письменства у переважному виборі тем з історії княжої доби і звертається до історії козаччини — «Ярошенко» (1905) О.Маковея (1867—1925). Автор пояснював, що він намагався у своєму творі об’єктивно відтворити істор. події, адже письменник, на думку О.Маковея, повинен керуватися у своїй праці принципом істор. правди. В основі повісті «Ярошенко» лежать події *Хотинської війни 1621*, участь у ній козаків на чолі з гетьманом П.*Конашевичем-Сагайдачним*. Щоб читачі змогли дізнатися, зрозуміти і відчути весь жах Хотинської війни, письменник об’єднав усі події історією простої людини, міщанина із Серета Микули Ярошенка. Петро Сагайдачний змальований мудрим, врівноваженим політиком, талановитим полководцем. Хоча Сагайдачний у повісті не виголошує запальних фраз, не кидається на чолі козац. війська у бій з турками (перебуває ніби у тіні, не проявляє особливої ініціативи), всі козаки у таборі відчувають тверду руку гетьмана.

У творах другої групи — історико-художніх — переважає художня вигадка, документ відходить на другий план, істор. події змальовані поверхово — або через відсутність друкованих згадок про ті часи, або ж тому, що ці події лише виконують роль «екзотичної» пастки для читача. Гол. героєм в історико-худож. творах, як правило, є вигадана особа; історично конкретна постать виступає на другому плані чи зовсім відсутня. Залучення істор. осіб формує заг. тло розповіді, надає більшої достовірності змальованим подіям; їх роль зводиться до певного довідника з історії, до ролі «тіні батька Гамлета», без її смислового навантаження. В укр. істор. прозі 19 — поч. 20 ст. досить непросто визначити групу творів, яку можна зарахувати до запропонованого різновиду, що свідчить про умовність будь-якої класифікації. Крім того, для укр. літератури названий період був епохою нац. відродження. Усвідомлення себе народом спричинило глибоке зацікавлення минулим, у якому шукали своє нац. самовираження. Відкриття минулого як часу свого кращого буття викликало ентузіазм і захоплення, минуле було овіяне романтикою слави, тому не дивно, що саме в істор. літературі воно знайшло своє відображення. Навіть пізніше, коли поширився більш врівноважений підхід до рідної історії, романтична піднесеність залишається домінуючою у творчості укр. письменників. До групи історико-худож. творів можна зарахувати історичну прозу Д.Мордовця («Сагайдачний», 1882), А.*Кащенка* (цикл істор. оповідань та повістей), А.Чайковського (ранні істор. оповідання).

Д.Мордовець (1830—1905), дебютувавши в серед. 1850-х рр. як укр. письменник, на поч. 1860-х рр. працював як історик («Самозванцы и понизовая вольница», 1867, т. 1—2; «Гайдамаччина», 1870; «Политические движения руського народа», 1871, т. 1—2), надрукував суперечливу статтю «Печать в провинции» (1875), в якій визнав неперспективність розвитку нац. к-р, української зокрема (статтю передруковував 1889 у книзі «Исторические пропилеи», що дало підстави Б.Грінченку назвати його «флюгером» і «крутієм»). У полемічній статті «К слову об историческом романе и его критике» (1881) Д.Мордовець виклав власне розуміння цього жанру: він мусить

слугувати сучасним завданням, а історія має бути лише тлом для авторської тенденції. 1882 вийшов окремою книжкою істор. роман Д.Мордовця «Сагайдачный», присвячений одній з найяскравіших постатей укр. історії — П.Конашевичу-Сагайдачному. Письменник обрав для зображення останній період життя укр. гетьмана, пов'язаний з його походами на Синоп і Кафу (1614) та Хотинською війною (1621). Основоположну функцію в романі відіграє матеріал укр. нар. дум («Про козака нетягу Ганджу Андибера», «Про Олексія Поповича і бурю на Чорному морі», «Про Самійла Кішку», «Про Хведора Безрідного»).

Серед істор. творів А.Чайковського (1857—1935) — повісті й оповідання «За сестрою» (1907), «Козацька помста» (1910), «Віддячився» (1913). Оповідання «Віддячився» повертає читача у часи до Хмельниччини, коли укр. народ терпів наругу польс. магнатів, серед яких особливою жорстокістю відзначався кн. Я.Вишневецький. Простий сюжет оповідання сприяв реалізації авторського задуму: популярно викласти події, ознайомити молодих читачів із часами козаччини, розповісти про життя на Січі (через відтворення побутової конкретики), розкрити мужність і сміливість козаків (змальовуючи їх здебільшого в героїко-фантастичному плані). Твори А.Чайковського програвали в худож. плані, але їх виховне значення було очевидним.

Хоча істор. твори укр. письменників періодично з'являлися на літ. горизонті, їх катастрофічно не вистачало. Критики (Б.Грінченко, В.Будзиновський) закликали письменників звертатися до істор. сюжетів, відроджуючи в українців почуття істор. пам'яті. Ситуація ускладнювалася тим, що окремі істор. твори так і не стали подією літ. життя, обмеженим був їх доступ до укр. читача. У цьому контексті своєчасною була поява творів А.Кащенка (1858—1921). Службовець залізниці, А.Кащенко свою літ. діяльність розпочав у 1880-х рр., коли видав декілька нар. казок («Жар-птиця, або З паном не дружись, жінці правди не кажи», 1883) під псевдонімом А.Торішний. Саме в усній нар. творчості, у захопленні нар. піснями, думами треба шукати першоджерело його творчості. Істор. пісні та думи стали для письменника єдиним критерієм правдивості зображених подій і характерів героїв. Ін. джерелом його творчості була повість М.Гоголя «Тарас Бульба». Вивчення укр. історії А.Кащенко проводив за дослідженнями популярного змісту, працями А.*Скальковського*, М.Костомарова, Д.*Яворницького*, П.*Короленка*, Ф.*Щербини* та ін. Істор. твори письменника не відповідали істор. правді, описані події не підтверджувалися істор. джерелами, але щирий патріотизм автора, любов до рідного краю, закоханість в історію козаччини зробили його одним із найпопулярніших істор. белетристів поч. 20 ст. За десятиріччя свого активного перебування в літературі А.Кащенко написав цілий ряд істор. оповідань і повістей: «Запорозька слава» (1906), «Борці за правду», «Під Корсунем», «Над Кодацьким порогом (про гетьмана І.Сулиму)» (всі — 1913), «Зруйноване гніздо» (1919) та ін.

Істор. оповідання О.Островського, що почали з'являтися друком з 1912, можна зарахувати до підгрупи умовно-істор.: хоча в їх основі — певна конкретна подія чи істор. постать, проте, крім назви місцевості чи прізвища героя, вони, як правило, не мають нічого спільного з реальними прототипами. Характерно, що назви цих оповідань були дуже конкретні: «Жовті Води» (1912), «Корсунь (1648)» (1914), «Данило Нечай (1651)» (1914), «Берестечко» (1917), «Іван Богун (1651)» (1918) та ін. В основі творів — єдина схема: белетризований виклад відомої події, взятої із козац. літописів (в осн. з літопису С.Величка), перемежований уривками з козац. дум і пісень.

Доповнюють цю підгрупу численні переробки історико-художніх, нерідко російськомовних, творів. Попри досить низький худож. рівень і довільне трактування істор. фактів в оригіналах ці переробки відіграли й певну позитивну роль. Для широкого загалу укр. читачів вони були іноді першим кроком до пізнання нац. історії. Крім того, при переробці автори старалися по можливості скорегувати деякі фрагменти, ґрунтуючися на власних істор. розшуках. Найпопулярнішими були переробки М.Загірньої «Тиміш Хмельниченко» (1907; за повістю О.Рогової), «Гетьман Петро Сагайдачний» (1909; за повістю Д.Мордовця), М.Левицького «За Коліївщини» (1907; за Падалицею), З.Левицької «При битій дорозі» (1913; за Равітою) та ін.

А. Чайковський. Сагайдачний (видавництво «Дніпро», Київ, 1990). Обкладинка.

Окрему групу творів становлять белетризовані нариси з історії України. Одним із перших, хто зрозумів важливе значення белетризованого нарису, в якому в популярній формі можна було би викласти історію України для простого народу, був П.Куліш. У час. *«Основа»* (1861) він друкує нариси «Хмельнищина» та «Виговщина», давши їм підзаголовок «історичне оповідання». П.Куліш не ідеалізував козаччину, досить критично оцінював діяльність Б.Хмельницького і козаків загалом (вказуючи на їхнє руїнницьке начало), водночас у позитивному плані висвітлював постать І.Виговського. До написання істор. нарисів звертався й М.Драгоманов. 1876 він надрукував популярну брошуру «Про українських козаків, татар та турків», а 1909, вже після смерті вченого, у Львові вийшла брошура «Пропащий час: українці під Московським царством (1654—1876)». У 1870—90-ті рр. ряд белетризованих істор. нарисів друкував І.Нечуй-Левицький: «Унія і Петро Могила» (1875), «Перші київські князі» (1876), «Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький» (1879),

«Українські гетьмани Бруховецький та Тетеря» (1899). Ці нариси були одними з найперших систематизованих популярних викладів історії України. На поч. 20 ст. до белетризованих нарисів звернулися Б.Грінченко на підрос. Україні та В.Будзиновський у *Галичині.* Б.Грінченку належать нариси «Як жив український народ» (1906; викладено історію укр. народу від найдавніших часів до кінця 19 ст.) й «Іван Виговський, його життя й діла» (1909). В.Будзиновський надрукував нариси «Хмельниччина в Галичині» (1906), «Гадяцькі постуляти і гетьман Виговський» (1907), «Наші гетьмани» (1907) та ін. За метою використання ці нариси можна розділити на дві підгрупи. П.Куліш, І.Нечуй-Левицький та Б.Грінченко мали на меті своїми нарисами дати читачам популяризовані життєписи тих чи ін. істор. осіб, до певної міри компенсувавши відсутність істор. романів. Цим зумовлювалася форма їх написання: проста, дохідлива, з використанням стилістики нар. дум (у П.Куліша), олітературненням образів через діалоги та певне емоційне забарвлення. Такі нариси були перехідною формою від історії до істор. романістики. Нариси М.Драгоманова та В.Будзиновського мали ін. завдання й специфіку: вони вимагали хоча б незначної читацької підготовки та були перехідною ланкою від істор. романістики до істор. студій. Відповідно вирізнялися лаконічністю, політ. лексикою, своєрідністю побудови (форма запитань—відповідей, напр., у В.Будзиновського).

У групі істор. художньо-документальних творів осн. структурним елементом виступає документ, істор. факт, зафіксований в архів. джерелах, наук. дослідженнях істориків і власне авторських розшуках. В європ. літературі такий підхід утвердився з появою творів Стендаля і Г.Флобера. Їхня вимога об'єктивності худож. твору, відстороненості автора від змальованих подій була перенесена на істор. роман. Заг. уявлення про далекі часи було замало, виникала потреба у глибокому знанні минулого. Потяг до істор. проблематики був зумовлений прагненням передати худож. словом субстанційні начала нац. історії, вклавши у нього своє бачення цієї історії. На укр. ґрунті першими у цьому руслі почали працювати М.Костомаров і О.Левицький.

М.Костомаров (1817—85) розпочав свою діяльність як укр. поет (значну роль у його зверненні до укр. тематики зіграв альманах «Запорожская старина» І.*Срезневського*, 1833—38), пізніше зайнявся виключно дослідженням історії, написавши ряд праць, що принесли йому заслужене визнання. В серед. 1860-х рр. М.Костомаров повертається до худож. творчості, написавши і видрукувавши декілька істор. повістей, з яких дві («Кудеяр» (1875) і «Чернігівка» (1881)) написані на матеріалі укр. історії. Повість «Чернігівка» цікава ще й тому, що нею започатковано новий тип укр. істор. прози, твореної на основі архів., документального матеріалу. Сюжетним тлом повісті стали події доби Руїни — міжусобна боротьба між гетьманами Лівобереж. і Правобереж. України І.*Самойловичем* і П.Дорошенком, яка закінчилася «почесним» вигнанням П.Дорошенка до Москви. В архівах М.Костомаров знайшов справу чернігівки Ганни Кусівни, викраденої черніг. воєводою, яка повернулася додому завдяки опіці опального гетьмана П.Дорошенка. Її драматична доля і стала основою сюжету повісті. М.Костомаров у «Чернігівці» окреслив осн. принципи нового підходу в худож. освоєнні істор. матеріалу, ключову роль надавши документалізму.

Оповідання О.Левицького (1849—1922) знаменують собою подальший розвиток істор. художньо-документальної прози. 1914 в Києві вийшла збірка письменника «Волинські оповідання», яку склали чотири твори: «Ганна Монтовт», «Пашквіль», «Превелебний сват», «Єзуїтська преподобниця». Увагу читачів і критиків до цих оповідань викликали посилання на фактичний, архів. матеріал. Творча спадщина письменника невелика: всього тринадцять істор. оповідань (за жанровим визначенням автора), що діляться на два цикли: волинський і полтавський. В основу поділу письменник брав територіальний принцип: події твору відбувалися на *Волині* чи Полтавщині й були зафіксовані, відповідно, у документах актових книг луцьких та полтав. судово-адм. установ. Пишучи істор. оповідання, О.Левицький не користувався заг. худож. штампами. Композиція і кут зору оповідача свідчать про сюжетні особливості архівно-документальної розповіді. О.Левицький заперечував стереотипне сприйняття істор. творів як явища масової літератури, відкидав авантюрно-пригодницьку форму втілення істор. подій, не сприймав романтизації відомих істор. персонажів. Письменник намагався підняти істор. прозу до рівня наук. сприйняття, дати такі худож. тексти, які змушували б укр. читача осмислювати нац. історію через конкретику соціально-побутових реалій, усвідомлювати свою самобутність у загальноєвроп. істор. процесі, обороняти її від нац. нівелювання польс. і рос. історіографією та істор. белетристикою.

Істор. тематика була важливою складовою укр. драматургії кінця 19 — поч. 20 ст. Представники першого укр. професійного театру («театру корифеїв»), долаючи цензурні утиски, зверталися до відтворення переважно часів козаччини, значну роль надаючи фольклору. Актуалізуючи ідеї героїзму, волелюбності укр. народу, драматурги розкривали образи його яскравих представників — як конкретно-істор., так і збірні, які є носіями духу й цінностей певної епохи, творцями історії. Так, М.Старицький у драмі «Богдан Хмельницький» (1887; постановка була дозволена 1896) зобразив особливості національно-визвол. боротьби під проводом Б.Хмельницького, показав нар. опір польс. шляхті, реалістично відтворив соціально-політ. атмосферу доби. Образ Б.Хмельницького розкривається в контексті соціальних і особистих колізій. Народнопоетичні мотиви відіграли важливу роль у зображенні образів М.*Кривоноса*, І.*Богуна*, Д.*Нечая.* Самовідданість і героїзм укр. народу втілені в образах героїв драми М.Старицького «Оборона Буші» (1898), створеної на основі конкретного істор. факту. Фольклорний матеріал став основоположним у відтворенні долі гол. героїні п'єси письменника «Маруся Богуславка» (1897), що розкривається на істор. тлі 17 ст. У драматичних творах на істор. теми І.*Карпенка-Карого* (Тобілевича) значну роль відіграли поетика фольклорних жанрів, елементи мелодраматизму та психологізму

(«Бондарівна» (1884), «Паливода XVIII століття» (1893), «Лиха іскра поле спалить і сама щезне» (1896), «Сава Чалий» (1899), «Гандзя» (1902)). Особливе значення в розвитку істор. драматургії має трагедія «Сава Чалий», створена на основі синкретизму істор. та народнопоетичних джерел. Прикметно, що до образу С.*Чалого* — істор. постаті та героя нар. пісні — звертався й М.Костомаров (п'єса «Сава Чалий», 1838), проте, якщо його герой «стає жертвою честолюбства, власної пихи, то у драмі І.Карпенка-Карого конфлікт набуває характеру морального імперативу між внутрішньою свободою і зовнішньою необхідністю» (Н.Малютіна). Образ Сави Чалого у творі І.Карпенка-Карого увиразнює соціально-політичні конфлікти доби (нар. повстання на Правобережжі у першій пол. 18 ст.), актуалізує морально-етичну проблему (обов'язок/почуття, зрадництво), акцентує на зв'язку минулого й сучасного. До істор. мотивів звертався у своїх драматичних творах І.Франко («Три князі на один престол» (1874), «Славой і Хрудош» (1875), «Кам'яна душа» (1895), «Сон князя Святослава» (1895)). Важливим здобутком істор. драматургії як І.Франка, так і загалом кінця 19 ст., стала драма-казка «Сон князя Святослава». Ідейний зміст твору акумульований в образі кн. *Святослава Ігоровича*, який відстоює держ. й культ. єдність *Київської Русі*, постає мужнім воїном, мудрим правителем. У драмі «Кам'яна душа» значну роль відіграє фольклорна основа, що й визначає героїко-романтичний характер твору. Зображуючи образи нар. месників — *опришків*, письменник увиразнив соціальні конфлікти 18 ст. на Закарпатті.

Літ.: *Грінченко Б.* Історичні книжки на селі. «Нова громада», 1906, № 11; *Кирилюк Є.* Перший український роман «Чорна рада». В кн.: *Куліш П.* Твори, т. 3. Х.—К., 1931; *Сиротюк М.* Український радянський історичний роман: проблема історичної та художньої правди. К., 1962; *Калениченко Н.* Українська проза початку XX ст. К., 1964; *Калениченко Н.* Українська література XIX ст.: напрями, течії. К., 1977; *Міщук Р.* Українська оповідна проза 50—60-х років XIX ст. К., 1978; *Варфоломеев И.* Типологические основы жанров исторической романистики (классификация вида). Ташкент, 1979; *Калениченко Н.* Українська література кінця XIX — початку XX ст.: напрями, течії. К., 1983; *Команинець Т.* Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). Львів, 1983; *Павленко Г.* Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. К., 1984; *Александрова Л.* Советский исторический роман: типология и поэтика. К., 1987; *Андрусів С.* Мости між часами (про типологію історичної прози). «Українська мова і література в школі», 1987, № 8; Українські поети-романтики: поетичні твори. К., 1987; *Яценко М.* Романтизм. В кн.: Історія української літератури, т. 1. К., 1987; *Нахлік Є.* Українська романтична проза 20—60-х років XIX ст. К., 1988; *Ільницький М.* Людина в історії. К., 1989; *Івашків В.* Українська романтична драма 30—80 років XIX ст. К., 1990; *Багрій Р.* Шлях сера Вальтера Скотта на Україну («Тарас Бульба» М.Гоголя і «Чорна рада» П.Куліша в світлі історичної романістики В.Скотта). К., 1993; *Гуляк А.* Становлення українського історичного роману. К., 1997; *Баран Є.* Українська історична проза другої половини XIX — початку XX ст. і Орест Левицький. Львів, 1999; *Шумило Н.* Під знаком національної самобутності: українська художня проза і літературна критика XIX — початку XX ст. К., 2003; *Наливайко Д.* Історія і міфологія у Шевченка (у контексті європейського романтизму). В кн.: *Наливайко Д.* Теорія літератури й компаративістика. К., 2006; *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель, т. 1—2. К., 2007; *Малютіна Н.* Українська драматургія кінця XIX — початку XX ст. К., 2010; *Її ж.* «Назар Стодоля». В кн.: Шевченківська енциклопедія, т. 4. К., 2013; *Федорук О.* Роман Куліша «Чорна рада»: історія тексту. К., 2019.

Є.М. Баран.

Західноукраїнська та еміграційна історична белетристика міжвоєнного двадцятиліття. Діаспорна історична проза повоєнної доби.

Літ. дискурс у Галичині 1920—30-х рр. ознаменований неослабною увагою до жанрів істор. белетристики. Утрата державності, болісне пережиття поразки національно-визвол. змагань спонукали західноукр. письменників і письменників-емігрантів з підрад. України звернутися до «золотої доби» Княжої Русі-України й козаччини, виробити виразно нац. історіософську концепцію минулого. Тому істор. белетристика в літ. процесі міжвоєн. двадцятиліття на теренах Галичини стає «найбільш психологічно заангажованим жанром» (С.Андрусів). Натомість у підрад. Україні істор. жанр спочатку був підпорядкований розробці революц. теми та революц. мотивів, у минулому ж переважно акцентувалися події, що слугували ілюстрацією до теорії класової боротьби. Тут потребі пізнання свого минулого протистояло нігілістичне ставлення до історії, насаджуваний фанатиками революції «стереотип нульового часу»: відлік історії почався лише із залпу «Аврори».

О. Назарук. Роксоляна (видавництво «Країна мрій», Київ, 2015). Обкладинка.

У зв'язку з актуальністю істор. тематики в Галичині та еміграційних центрах постала проблема пошуку нових шляхів розвитку істор. белетристики. Йшлося про звільнення від сюжетних і композиційних кліше роману «вальтерскоттівського» типу. Літ. дискусії велися на сторінках періодики щодо визначення критеріїв жанру, співвідношення вигадки й істор. факту, межі між белетризованою історією та істор. твором. Ще 1922 в *«Літературно-науковому віснику»* була опублікована рецензія М.*Кордуби* на істор. повість О.*Назарука* «Князь Ярослав Осмомисл», де критик висловив міркування про потребу обмежити роль авторської фантазії в істор. творі, про важливість відтворення духу часу, водночас залишивши за автором право на зображення вигаданого персонажа.

На сторінках західноукр. періодики 1930-х рр. порушувалася й проблема художності істор. прози — зверталась увага на те, що іноді за «патріотичною фразеологією» приховується слабкий сюжет, де ні «живих людей, ані глибоких проблем». Час. «Назустріч» 1938 публікував статті Ю.*Косача*, в яких автор стверджував актуальність істор. жанрів, порушував проблему худож-

ності істор. прози, а дещо раніше зробив спробу проаналізувати еволюцію жанрів істор. повісті й роману в європ. та укр. літературах. Ю.Косач наголошував на потребі певного зсуву в бік документальності, оскільки «читач тужить за автентичністю».

«Пальма першості» у написанні істор. прози, зорієнтованої на просвітянські стереотипи (акцент на історії як пригоді) у Галичині належала поколінню «літературних батьків» — А.Чайковському, В.Будзиновському, Ю.*Опільському*, Б.*Лепкому*. Для молоді, яку слід було «підготувати до іспиту національної свідомості», до «будування держави», А.Чайковський написав низку істор. повістей та оповідань: «Козацька помста» (1904), «За сестрою» (1907), «Віддячився» (1913), «На уходах» (1921), «З татарської неволі» (1921). Ці твори та їхні герої, що сповідують лицарський кодекс честі й любові до рідної землі та свого народу, не в одного покоління галичан виховували гордість за героїчне минуле Батьківщини, вчили їх цінувати свободу, культивували в читачів почуття відданості Україні. Істор. белетристика 1920-х рр. А.Чайковського, зорієнтована на масового читача, пропонувала йому не тільки легкий і динамічний пригодницький сюжет, а й виконувала певний «терапевтичний» ефект, сприяла подоланню пасіонарного надлому, що стався після поразки національно-визвол. змагань, актуалізуючи героїчну добу козаччини як сакральний час «золотої доби», а поведінкова модель його персонажів становила взірець для наслідування. Творчість цього письменника — це діалог із минулим, у триванні якого сформувався новий тип персонажа — ідеального носія нац. чеснот, репрезентанта «міфу власної досконалості».

У 2-й пол. 1920-х — 1930-х рр. істор. проза А.Чайковського зазнала певної еволюції: від утопійної, ідеалізованої повісті з нескладним сюжетом, з вигаданими персонажами, — до творів, побудованих на істор. подіях, із реальними істор. особами. Історіософська концепція автора розвинулась у таких його творах: трилогії «Сагайдачний» (1918), «Олексій Корнієнко» (ч. 1—3, 1924—29), «Сонце заходить» (1930), «Богданко» (1934), «Полковник Михайло Кричевський» (1935).

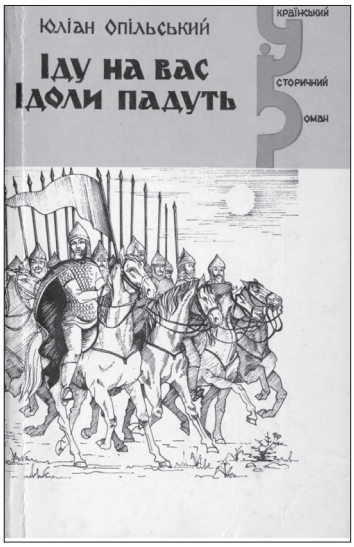

Ю. Опільський. Іду на вас. Ідоли падуть (видавництво «Український центр духовної культури», Київ, 1993). Обкладинка.

Істор. тематику в західноукр. літературі 1920-х рр. активно опрацьовував В.Будзиновський (1868—1935). Естетичні засади В.Будзиновського-письменника влучно схарактеризував його сучасник П.*Карманський*: «...В літературі добачував тільки виховницю сильних характерів, бойовників. Для естетичних вальорів не мав змислу. Його мрією була українська повість в роді Сенкевичевої трилогії, і коли не діждався її, забув про те, що він колишній політик, агітатор і публіцист, — взявся за писання історичних романів».

1920 вийшла друком перша істор. повість В.Будзиновського — «Під одну булаву», істор. тлом якої стали події після смерті Б.Хмельницького. 1920 ж було опубліковано наступний твір — «Осавул Підкова», а 1922 — «Кров за кров». У 1930-х рр. у львів. вид-вах вийшли друком «Пластун», «До віри батьків», «Шагін Герей», «Гримить», «Пригоди запорізьких скитальців», «Перед бурею», «Козак Шуба». Своєрідність істор. белетристики письменника, представленої здебільшого жанром авантюрної повісті, її читабельність визначаються майстерністю побудови фабули, умінням уплітати фактичний матеріал у худож. інтригу.

Цікавою сторінкою У.і.б., позначеною виразним тяжінням до історіософського прочитання минулого, є творчість Ю.Опільського (1884—1937). Зацікавлення історією в Ю.Опільського сформувалося ще в дитячому віці під впливом батька, викладача історії та географії Терноп. г-зії. Студії нім. й класичної філології (спершу — у Львів. ун-ті, згодом — в ун-ті м. Грац; нині місто в Австрії) сприяли поглибленню ерудиції та інтересу до давніх епох в історії людства. Його повісті, що стосуються звитяжних сторінок нашої історії (князювання Святослава Ігоровича й *Володимира Святославича*, боротьба проти іноз. поневолювачів за часів *Данила Галицького*, духовне відродження в 16—17 ст.), цілком відповідали ідейним запитам доби. Домінантами творчості Ю.Опільського стають пошуки державницької традиції та вольової, сповненої прагнення чину особистості. Це засвідчив уже перший його великий твір на істор. тему — повість «Іду на вас» (1918). До часів Київ. Русі письменник звернувся й у наступній повісті «Ідоли падуть» (1927), що разом із першим твором склала белетризовану хроніку княжої доби. Прикметно, що повісті «Іду на вас» та «Ідоли падуть» згодом позначилися на становленні такого майстра істор. прози, як С.*Скляренко*.

Центр. мотив наступних творів письменника — повістей «Вовкулака» (1922), «Сумерк» (1929), а також оповідання «Золотий лев» (1926) — збройний і духовний опір загарбникам. Глибока ерудиція Ю.Опільського давала йому можливість поєднувати істор. правду з переконливим авторським вимислом. Так постали «Під орлами Роми» (повість про заснування золотих копалень на території теперішніх Карпат легіонерами Марка Аврелія), «Танечниця з Пібасту» (1921), «Поцілунок Іштари» (1923), «Школяр з Мемфісу» (1927). Основою худож. конфлікту в цих творах, як і в усій творчості белетриста, є моральне протистояння, що визначає лінію поведінки персонажів.

Істор. проза Ю.Опільського, позначена сильним філософським струменем, засвідчила певну еволюцію істор. жанрів під пером цього автора у порівнянні з творами А.Чайковського. Йдеться, зокрема, про характерне для його прози психологічне втілення духу епохи як одного з важливих

компонентів істор. достовірності завдяки широкій характеристиці світосприймання персонажів. Використання письменником мотивів, образів, почерпнутих із антич. історії, увиразнювало тематичний та образний спектри У.і.б.

Західноукр. прозаїків 1920—30-х рр. особливо приваблювала постать І.*Мазепи*. Харизматична особа гетьмана була в центрі письменницької уваги Ф.*Дудка* («Великий Гетьман») та Б.Лепкого. Саме епопея Б.Лепкого «Мазепа» стала найпопулярнішим твором істор. прози в Зх. Україні. За попереднім задумом автора, твір мав складатися з трьох частин, однак охоплений Б.Лепким великий часовий пласт укр. історії, сповнений героїзму й трагізму, спонукав автора до «невпинного лету фантазії», що вилилась у пенталогію: «Мотря» (1926), «Не вбивай» (1926), «Батурин» (1927), «Полтава» (1923—29), «З-під Полтави до Бендер» (опубл. 1955). Праця над пенталогією тривала з 1923 до самої смерті письменника, однак так і не була закінчена. Під назвою «З-під Полтави до Бендер» вийшла друком перша пол. останньої частини епопеї «Орлик», продовження ж «Орлика» і заключна частина твору — «Войнаровський» — залишилися нереалізованими.

Істор. основу «Мазепи» склали реальні події, пов'язані з укладенням українсько-швед. союзу під час *Північної війни 1700—1721*: від київ. візиту рос. царя *Петра I* — до відступу та еміграційного життя решток українсько-швед. військ. Повістевий цикл має виразні ознаки роману-епопеї та белетристичної хроніки, адже охоплює великий відтинок укр. історії, розповідає про події, значущі в долі народу. Панорамності зображення життя в Україні доби Гетьманщини й істор. вірогідності відтворення доби автор досягнув значною мірою завдяки використанню прийому подорожі. Хронотоп дороги уможливив докладне змалювання і політ. ситуації в тогочасній Україні, й становища підневільного народу. Цій меті підпорядковано й описи злочинів, що їх чинять московити і над мирним укр. населенням, і над козац. військом: письменник намагався підвести читача до усвідомлення думки про необхідність захисту власної свободи. У частині «Мотря» вражають розповіді про втоплених дівчат, спалених дітей. Тут і детальні свідчення тих, хто відчув моск. «ласку» на власній шкурі, й майже легендарні у трагізмі звучання образи (п'ятеро юнаків, осліплених і відпущених у степ на вірну загибель). Кульмінацією всього циклу є «Батурин» — розповідь про героїчну оборону гетьман. резиденції та змалювання жахливої різанини, вчиненої кн. О.*Меншиковим* у місті. Настанова Б.Лепкого на деталізацію, часом утілену в натуралістичних картинах, викликала критику ще в його сучасників — М.*Рудницький* наголосив на «антиісторизмі» роману, а В.Державін звинуватив Б.Лепкого в невмінні відтворити «історичне тло», «незнанні епохи». Однак об'єктивно письменник, за спостереженням Є.-Ю.*Пеленського*, дуже «ретельно відносився до історичного матеріалу». Перед написанням роману автор провів глибоку підготовчу роботу: тогочасну добу Б.Лепкий вивчав із *гетьманських універсалів*, повідомлень рос. царя *Петра I*, листів швед. короля *Карла XII*, істор. монографій. Тому навіть авторський домисел, що стосується доль окремих персонажів, у пенталогії чітко підпорядкований істор. правді, документальним свідченням. Важливо, що події зображуються в романі під кутом філос. осмислення історії, причин поразки українців у національно-визвол. війні. Реабілітовуючи ім'я підданого *анафемі* гетьмана, автор зламав імперську традицію у трактуванні як образу І.Мазепи, так і битви під *Полтавою*.

Б.Лепкого цікавив І.Мазепа як постать «людини великої міри». З образом гетьмана пов'язана й центр. ідея пенталогії — ідея незалежності України, державності як запоруки свободи й можливості реалізовувати себе як для всієї нації, так і для окремої людини. Ця думка наскрізна для усього циклу творів, однак найчіткіше вона викристалізовується у монологах-роздумах персонажів у частинах «Полтава» та «З-під Полтави до Бендер».

Роман, зберігши риси істор. белетристики (хронотоп дороги, динамічний сюжет, цікаво змодельовані лінії приватного життя), постає виразно історіософським твором: автор зумів прочитати у минулому майбутнє, відтак

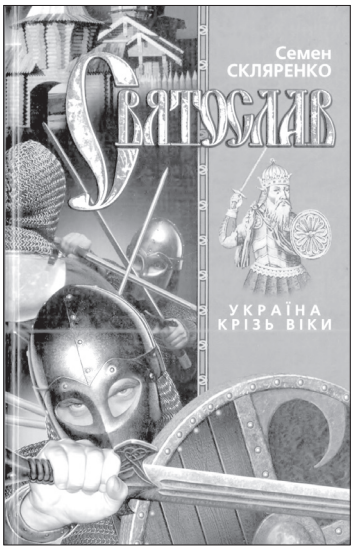

С. Скляренко. Святослав (видавництво «Сталкер», Донецьк, 2004). Обкладинка.

його твір звучав засторогою перед геноцидом укр. народу вже в 20 ст. Тому, попри досить цікаво виписану лінію кохання Мотрі Кочубеївни й Мазепи, перипетії родинного життя Кочубеїв, лінії Войнаровського, Орлика, Чуйкевича, Ганни Обидовської, центр. темою твору є Голгофа України. Апокаліптична картина, що постає в роздумах Мазепи про страшну перспективу замирення з царською політикою, внаслідок якої «край перемінитьcя в пустиню [...] і черепи людські з німим докором глядітимуть чорними очодолами в наше веселе небо», — виразно проєктується на більшовицький апокаліпсис 1930-х рр.

Центр. проблема пенталогії — проблема втрати державності — задіює низку ін.: народ і еліта, нац. характер та державність, війна і мир, демократія й деспотизм. Одним із осн. конфліктів твору є також ідеологічно-політ.: автор прагнув показати функціонування національно-держ. ідеї в Україні у переддень остаточної втрати її, хай і обмеженої, автономії у самодерж. Росії на чолі з деспотичним царем, і в суверенній, європ. Швеції. Вибір союзника Мазепою — це цивілізаційний вибір європ. демократ. традиції, а не рос. деспотизму, жорстокості й свавілля. Цей конфлікт лежить і в основі зіткнення чільних персонажів, їхніх учинків, в оцінці діяльності Мазепи та Петра I, йому підпорядкована

й промовиста деталізація описів («кунсткамера, статуї, французькі танці й компліменти, а перед вікном голови на палях торчать і сморід з них зливається з запахом дорогих заграничних парфум» («Мотря»)). Ідейно-худож. задум автора полягав у тому, щоб розкрити трагедію України, осмислити причини втрати державності, дати надію на відродження самостійності. Тому й окремі персонажі пенталогії ототожнюються з поняттями-символами (Мотря Кочубей з образу жінки, одухотвореної національно-визвол. ідеєю, еволюціонує до уособлення цієї ідеї; Ганна Обидовська символізує надію, нац. оптимізм). Символічною є і дорога розгромленого козац. війська («З-під Полтави до Бендер»): то не тільки реальний шлях у пошуках притулку, але й подорож у вічність крізь людську пам'ять.

Серед істор. творів Б.Лепкого не можна не згадати й оповідання «Каяла» (1935), що з'явилося внаслідок дослідницької роботи над «Словом о полку Ігоревім» (ця робота передувала перекладам давньорус. пам'ятки, які автор зробив укр. та польс. мовами). Княжа Русь-Україна часів *Ольги* та Святослава Ігоровича оживає на сторінках повісті «Вадим» (1930). Епізоди з доби Руїни стали істор. основою цікавої пригодницької повісті «Крутіж» (1941), в якій Б.Лепкий зобразив укр. Дон-Кіхота — зубожілого шляхтича Валентія Босого-Босаковського.

Оригінальністю стилю та новаторськими підходами до істор. тематики вирізняються на тлі західноукр. белетристики твори К.*Гриневичевої* (1875—1947). Протягом 1924—25 у часописах друкувалися її новели, що згодом увійшли до істор. повісті «Шестикрилець». Саме в істор. повістях «Шестикрилець» та «Шоломи в сонці», що становлять дилогію, найповніше розкрився яскравий талант письменниці, її неповторний авторський стиль, в основі якого — тяжіння до неофольклоризму та неоромантизму. Істор. підґрунтям дилогії стали події в *Галицькій землі* і *Волинській землі* 2-ї пол. 12 — поч. 13 ст.: князювання *Романа Мстиславовича*, його ратні подвиги та прихід на княжий престол Романового сина Данила. Авторка віднайшла стиль, що не просто оживив на сторінках циклу добу княжих часів — його енергетика відкрила шлях духовним імпульсам героїчної звитяги, спрацювала на розгортання істор. тематики у вимірах історіософських концепцій «вісниківців». У стилі її істор. повістей органічно поєднано неоміфологізм як відчуття світу, неоромантичну стильову домінанту, що виявилася на всіх рівнях образності й реалізувалася в авторській концепції героя, а також необарокову символіку.

На канві істор. епохи письменниця вимальовує візерунки неоміфологічного бачення світу, що корінням сягає праслов'ян. часів. Повість переткана ритуальними замовляннями, обрядовими піснями, голосіннями. Неоміфологізм худож. мислення К.Гриневичевої вповні виявився в образотворенні, в основі якого — анімалізація та паралелізм (і як засіб передачі психічного стану персонажів, і як вдалий прийом показу нерозривного зв'язку давніх слов'ян із природою, їхнього світобачення — уміло знайдений авторкою спосіб передати «дух часу», такий необхідний для справжнього, високохудож. істор. твору). Попри ускладнені синтаксичні конструкції, архаїзованість мови, незвичність образної палітри все в повісті (і своєрідність композиції, і специфіка творення мікро- та макрообразів) засвідчує яскраву індивідуальність стилю письменниці, що відповідав потребам доби: дати читачеві могутній потенціал любові до рідної землі й гордості за неї. Завдяки новелістичному принципові композиції К.Гриневичевій вдалося позбутися неминучої в істор. белетристиці описовості, створити напружений ритм нарації, що передав дух героїчної доби, поєднати стильові риси необароко й неоготики, розповісти про вічний двобій — між любов'ю й ненавистю в людському серці, де перемагає все ж любов до людини, роду, отчої землі.

Нова сторінка осмислення істор. минулого в худож. прозі починається в Галичині та емігрантських центрах (Подєбрадах, Празі (нині обидва міста в Чехії), *Варшаві*) у 1930-х рр. Істор. проза зазнає остаточної зміни: акцент переноситься з трактування історії як пригоди на наратив, покликаний творити ідентичність шляхом осмислення й переплавлення в горнилі філос. концепцій часових зв'язків у вимірах «минуле—теперішнє—майбутнє». Образно й лаконічно це пояснює теза Д.*Донцова* про «тугу за героїчним». Отже, в центрі уваги постають не так самі події, як розгортання худож. свідомості в часопросторі конкретної епохи. Таким чином історіософічність худож. мислення автора стає визначальним чинником у виборі стилю. Письменник — уже не реставратор історії, а її співтворець: взаємоспроєктовуючи минуле й майбутнє шляхом відродження в стилі тексту, в літ. ідеях та образах важливих для етногенезу пасіонарного духу героїчних сторінок нац. історії, він «посилає відповідні імпульси в майбутнє — по суті, духовно його конструюючи» (М.Ільницький).

Чіткою історіософською концепцією позначений роман Ю.*Липи* «Козаки в Московії» (Варшава, 1934). Усю творчість письменника (поезію, прозу, публіцистику) пронизує цілісна історіософська концепція, найповніше викладена у його праці «Призначення України» (1938). Осердям цієї концепції є глибоке переконання: покликання України — у відновленні духовної енергії укр. народу, формуванні світогляду господаря рідної землі. Виразно звучить вона й у романі «Козаки в Московії», персонажі якого в пошуках свого призначення проходять усі кола «московського пекла». Це різновид історико-авантюрного твору, композиційна основа якого — модель випробування героя. Однак ідейний імператив твору Ю.Липи умотивований розумінням автором минулого й майбутнього України в нерозривному зв'язку, її могутнього духовного потенціалу; прагненням через піднесення зацікавленості Козац. добою утвердити державницьке майбутнє. Ідея твору визначила й виразну необарокову стильову домінанту.

Центр. персонажами, яким судилося пройти випробування «антисвітом», не випадково є купець (Григорій Трембецький), козак (Петро Соколець-В'яжевич) та філософ (Симеон Латка-Старушич). Адже купець, воїн, учений — це не просто представники тогочасного укр. світу. Вони — носії прадавньої укр. вітальної енергії, успадкованої від потужної тріади укр. етнопсихології — трипільського хлі-

боробського, готського та еллінського начал. Героїв роману покликало в дорогу не тільки прагнення віднайти «найбільший скарб Московії», захований царем Іваном Лютим десь на вольських берегах: їх манить передусім дух мандрів, бажання пізнати незвідані землі, про які в Данциґу розповідають моторошні речі, а найголовніше — йти назустріч непізнаному, випробувати себе. Знайомство персонажів з «антисвітом» — Московією — нагадує картини пекла. Виразний інтертекстуальний перегук твору з європ. культ. традицією барокової доби й водночас акцент на укр. духовній спадкоємності забезпечив авторові образ Латки-Старушича, носія укр. «інтелектуальної енергії»: мандрівний філософ виразно нагадує Г.*Сковороду*. Еллінсько-готські риси укр. характеру найповніше втілено в образі молодого козака Петра Сокольця-В'яжевича. Сміливість, лицарська поведінка та «готське відчуття самодисципліни» дають йому змогу сміливо долати всі випробування, що підстерігають мандрівників. Ці риси не суперечать ні еллінським, ні трипільським ознакам натури козака: Соколець тонко відчуває красу, цінує дім і родину. В реалізації осн. авторських концепцій важливу роль відіграють й епізодичні образи-персонажі. Так, державницька ідея роману найповніше реалізувалася в образі Б.Хмельницького, у змалюванні якого відлунює риторика давньої укр. барокової літ. традиції, та безіменного запороз. сотника, гетьманового гінця. Пасивність, філософія споживацтва засуджуються в романі на прикладі образу «гречного господаря Ладики», який сповідує в часи звитяги принцип «моя хата скраю». Трагічний образ татар. князя Рес-Кичі, безсилого свідка упадку власного народу, одуреного Москвою, репрезентує погляди автора на істор. зумовленість загарбницької суті Росії як деспотії.

Необароковий стиль забезпечив авторові повноту реалізації чільних історіософських концепцій, пов'язаних із осмисленням істор. призначення України й укр. людини. Ідіостиль роману «Козаки в Московії» увібрав у себе не тільки барокову риторику, а й символізм, асоціативність укр. барокового мислення, підкреслено антитетичну структуру буття і головне — потужну енергетику чину. Ю.Липа прагнув відтворити героїчний дух рідної історії — «колір, запах, звичаї та обичаї доби становлення Козацької держави» (Л.Череватенко). Цій меті слугує і незвичайна лексика роману: твір написано мовою, стилізованою під книжну мову 17 ст. Роман здобув схвальний резонанс у читачів і критиків. Літературно-критичний оглядач *«Дзвонів»* (1934, ч. 14) наголошував на цінних і суголосних часові «шуканнях сили». Оглядач *«Вістника»* (1934, ч. 6), крім ідейного скерування роману, зупинився й на особливостях стилю, архаїзованій мові, зауваживши доречність такої незвичної лексики, бо «не сахаринову лімоняду п'ється, а важке еспанське вино, що товстою хвилею переливається в горло та буйним хмелем б'є в голову».

Серед авторів істор. прози, які орієнтувалися на кращі мистецькі здобутки літ. Європи й водночас шукали свої, оригінальні шляхи освоєння худож. простору, осібне місце посідає Ю.Косач (1909—90). Митець яскравого обдарування, чий творчий шлях було позначено багатьма роздоріжжями пошуків (насамперед ідеологічними), входив у літературу «з посвідченням роду Косачів і найбільшої з цього роду — Лесі Українки» (Р.Горак). Народився Юрій (Георгій) Косач 5 листопада 1909 в *Києві* в родині М.*Косача*, молодшого брата Лесі *Українки*; навч. у Львів. г-ії, згодом — на правничому ф-ті Варшавського ун-ту; після ув'язнення в польс. тюрмі виїхав до Франції; під час війни повернувся до Львова, у післявоєн. період став активним учасником еміграційного літ. життя в Німеччині, згодом — у США. 1934 захоплення читачів і критиків викликала повість Ю.Косача про декабристів «Сонце в Чигирині». Плідним у царині літ. творчості виявився для письменника й 1936: окрім збірки поезій, виходять літ. нариси «На варті нації» та повість «Дивимось в очі смерті» (Париж, 1936). Про популярність прози Ю.Косача, її резонансність серед літ. критиків свідчить відзначення автора у 1938 премією Т-ва письменників і журналістів ім. І.Франка за три збірки новел: «Чарівна Україна», «Клубок Аріядни» та «Тринадцята чота» (усі 1937). Оригінальну манеру письма Ю.Косача, творчий метод, згодом найменований Ю.Шерехом «трагічним європеїзмом», засвідчила збірка «Чарівна Україна». Її трагічне зерно, на думку Ю.Шереха, у тому, що Ю.Косач «закоханий в Україну — і не може збагнути її». Своєрідним продовженням порушених у «Чарівній Україні» тем, мотивів, образів стала й опублікована в 1939 повість про Настасю Скоропадську «Глухівська пані». Глибинним осмисленням історії, виробленням власної історіософської концепції, блискуче реалізованої в ідейно-худож. структурі мистецького твору, позначено роман Ю.Косача «Рубікон Хмельницького», написаний в дусі необарокової естетики. «Оптимістичний історизм» худож. мислення автора виразно маніфестує його європоцентристську позицію, розуміння культ. традиції України як складника європ. культ. дискурсу. Роман «Рубікон Хмельницького» засвідчив також ті зміни, що активно відбувалися в західноукр. та еміграційній прозі на кінець 1930-х рр. у жанрі історичної белетристики: своєрідний «зсув» від акцентування пригоди до «правди факту» й увиразнення історіософської концепції. Сам автор у передмові до роману писав про сенс власних пошуків: «не хотів розважати читача цукерковою сюжетністю». Прикметно, що роман про Б.Хмельницького Ю.Косач писав двічі: у першому варіанті твору («Затяг під Дюнкерк») автор, за його власним свідченням, зробив акцент на пригодницькому елементі. Друк твору було розпочато в паризькому *«Українському слові»* (1936), однак навіть ті розділи, що були вже видрукувані, пропали в полум'ї перших днів *Другої світової війни*. Намагаючись усе ж утілити задум твору про великого гетьмана, Ю.Косач пише новий варіант роману, датований 1941—42. Цього разу для реалізації своєї історіософської концепції автор обирає дещо ін. подієву основу — його цікавила вже подальша доля козац. корпусу й короткий період в житті Б.Хмельницького після взяття Дюнкерка (нині місто у Франції; від жовтня до кінця грудня 1646), оповитий серпанком таємниці для біографів гетьмана. Ю.Косач відмовився від традиційних для У.і.б. прийомів композиційної організації твору, зо-

крема хронотопу дороги. Адже в бароковому творі «історія народження героя» відбувається саме в період відносної статики, своєрідної зупинки в дорозі й занурення в «себепізнання». Таку ж ситуацію спостерігаємо в романі Ю.Косача: козацький корпус після закінчення переможних військ. акцій під Дюнкерком увійшов до портового Данциґа (нині м. Гданськ, Польща) і чекає на вирішення своєї подальшої долі. Саме Б.Хмельницький має вирішити: повертатимуться козаки на Україну чи вирушать найманцями до чужих берегів. Ю.Косач зумів майстерно «сфокусувати» усі європ. події та їх відлуння довкола постаті укр. гетьмана, тоді ще капітана франц. армії. У маєтку данцигського поважного патриція й художника В.*Гондіуса*, де збираються таємні агенти найвпливовіших партій і політиків Європи, куди запрошено й козац. полк. Б.Хмельницького, перехрещуються інтереси всіх європ. імперій і королівств. Удалою знахідкою автора стала наскрізна метафора гри, що виконує роль композиційної осі й водночас пронизує всі рівні поетикальних структур роману. Твір розпочинається епізодом гри в шахи; «шахують» усі центр. фігури — адже фортуна, мир і війна залежать від результату партії, яку розігрують шпигуни Вовчої ліги, агенти польс. короля, могутніх дворів Відня й Мадрида, інформатори польс. королеви Марії Гонзаги. Шахова партія й шахівниця — то ніби кристалічна решітка мікро- й макроструктур роману, образ-ризома, що проймає тканину твору, увиразнюючи його ідеї та специфіку образотворення. І навіть далека укр. земля на Гондіусовій мапі постає в уяві гравців як «барвиста плахта шахівниці». Відлуння наскрізної метафори вчувається у кожному повороті сюжету — «партія шахів» або триває, або ж розігрується нова, з новими ставками (як у випадку бунту козаків проти Б.Хмельницького, організованого шпигуном Марії Гонзаги). У романі ностальгійним перегуком із добою *бароко* звучать найпопулярніші в дискурсі її поетичної к-ри «фігури й монументи». Одним із лейтмотивних образів роману є зоря, що у фінальній картині трансформується в образ «світлості», який знаменує остаточне усвідомлення персонажем свого призначення й готовність до чину. Європеїзм худож. мислення Ю.Косача виявився в романі насамперед у його європоцентризмі — автор «шукає України в Європі», адже не мислить її поза межами культ. й істор. європ. дискурсу.

Європеїзмом худож. мислення виразно позначена і творчість Н.*Королевої* (1888—1966). Її перше україномовне оповідання «Гріх (з пам'ятної книжки)» було надруковано у віденському укр. тижневику «*Воля*» 1921. Сюжетною основою оповідань першої збірки «Во дні они» (Львів, 1935) стали євангельські легенди з життя Ісуса Христа. 1936 опубліковано наступну збірку оповідань і новел — «Інакший світ: екзотичні оповідання». Моделюючи худож. світ своїх текстів у часопросторових координатах різних віків і різних країн, письменниця не робить екзотику самоціллю: авторка утверджує віру в перемогу найважливіших християн. засад — милосердя й любові до ближнього. В основі сюжету першого роману Н.Королевої «1313» (опубл. 1935) — середньовічна легенда про винайдення пороху. Однак легенда послугувала лише фабульною канвою, бо авторці йшлося не так про дотримання достовірності фактів і подій, як про порушення глибоких філос. проблем — призначення людського життя, життєвого вибору, вірності собі чи зради власних ідеалів, конфлікту між справжніми цінностями й оманливими спокусами. У творі вповні виявилася тенденція неоромантики, яка виражала історіософську зацікавленість минулим. Роман засвідчив глибину осмислення авторкою важливих історіософських проблем, у т. ч. й рецепцію ідей катол. відродження у Франції. Багата ерудиція та яскравий талант письменниці зумовили синтез майстерно вибудуваного сюжету, психологічно тонко відчутої й історично достовірно змальованої атмосфери доби з реалізацією глибоких філос. проблем. Європ. літ. традиція виявилася в романі й мотивом «дияволіади». Змістово-образні концепти твору пов'язані з інфернальними мотивами, тут виразно вчувається рецепція середньовічного світовідчування й світосприймання, серед яких дослідники підкреслюють «містичні видіння, розмову зі Смертю, християнську символіку і знамення».

1936 в час. «Дзвони» друкувалась автобіографічна повість Н.Королевої «Без коріння: життєпис сучасниці». Ця повість мала стати другою частиною задуманої авторкою трилогії (першу («Предок») було опубліковано дещо згодом — 1937, третя ж — «Сестра» — залишилася незавершеною). Якщо доля Ноель, гол. героїні повісті «Без коріння», є худож. проєкцією життєвих випробувань самої авторки в її юні літа, то в основі повісті «Предок» — родові хроніки іспанського гранда Карлоса де Лачерди, далекого предка письменниці, який жив у 16 ст. Твір було тепло сприйнято «Вістником», на відміну від повісті «Сон тіні» (Львів, 1938), яка, на думку редакції часопису, не містила «виразної ідеології». Повість «Сон тіні» свідчить про органічний зв'язок худож. мислення письменниці з культ. «античноєвропейським матірним колом» (Ю.Липа). Назва твору, перефразована з вислову антич. поета Піндара, покликана підкреслити минущість людського життя й водночас ствердити вічність духовних, цивілізаційних набутків людства. Н.Королева ґрунтовно вивчала к-ру Єгипту, а час, проведений у Єгипті на археол. розкопках, залишив у її серці й пам'яті незабутні враження, що й спонукало до написання твору. Істор. основою повісті стали події першої пол. 2 ст. н. е. в єгип. місті Александрія за часів правління рим. імп. Публія Елія Адріана. Авторка зуміла передати на сторінках твору атмосферу антич. світу, з любов'ю змалювати «повну руху й барв» давню Александрію з її прихованою зневагою до рим. завойовників.

1939 Н.Королева почала друкувати у «Дзвонах» нову істор. повість (ін. визначення — роман) «Quid est veritas?» («Що є істина?»). Однак тоді було надруковано тільки два розділи — «З великих днів» і «Рухи стихії». Повністю повість побачила світ лише 1961 в Чикаго (США). У цьому творі письменниця звернулася до історії Іудеї часів Понтія Пілата. Вибудовуючи худож. світ у координатах часу приходу Месії, показуючи поширення світла Його вчення, авторка зосередила увагу на образах Понтія Пілата і Марії Магдалини. Для створен-

ня власної худож. версії пошуку відповіді на одвічне питання Н.Королева використала не тільки події, описані у Св. Письмі, а й мотиви каталонських та прованських легенд, кельтську міфологію. Від жорстокого прокуратора Іудеї — до християн. святого Маріюса — такий шлях проходить у пошуках істини її Пілат. Письменниця активно використала у структурі повісті християн. мотиви чуда, зокрема воскресіння, образи-символи, центр. з-поміж яких є один із вічних образів — св. Ґрааля.

Зацікавлення Н.Королевої *археологією* та історією Русі-України відобразились у збірці «Легенди старокиївські», опублікованій у Празі 1942—43. Письменниця літературно опрацювала 25 яскравих легендарних сюжетів, в яких подано риси давньоукр. духовності. У худож. творах Н.Королевої втілено її світоглядний імператив, що реалізувався в теоцентричності й високих християн. цінностях, закорінених в європ. культ. традицію, саме тому її герої — завжди у пошуках дороги до Істини, Ідеалу, Бога.

Істор. проза 1930-х рр. вражає багатством жанрових модифікацій, тематичних та ідейно-стильових виявів. Переважали істор. роман (О.Назарук «Роксоляна, жінка халіфа й падишаха, Сулеймана Великого Завойовника») та істор. повість (А.*Лотоцький* «Княжа слава», «Кужіль і меч», «Лицар у чорному оксамиті»; В.*Бірчак* «Проти закону»; М.*Голубець* «Жовті води»; Ф.Дудко «Великий гетьман»; Р.Леонтович «На прю»; Ю.Орест (*Крохмалюк*) «Під Львовом плуг відпочиває»; В.Островський «Князь Сила-Тур»; І.Филипчак «Будівничий держави», «Іванко Берладник», «Кульчицький — герой Відня»; С.Ордівський «Багряний хрест», «Срібний череп», «Чорна ігуменя»). Для цієї прози й надалі були актуальними тенденції, що склалися в істор. белетристиці на кінець 1920-х рр.: тяжіння до документалізму, увиразнення «ідеологічного коду», долання романтичного струменя в сюжеті та образотворенні. Істор. белетристика продовжує живити пульсуючий у всіх виявах культ. життя Галичини історизм тогочасного мислення, чільний акцент у якому — на прагненні зреалізувати державотворчі імперативи. Ідея укр. державності пронизує істор. твори А.Лотоцького («Лицар у чорному оксамиті», «Кужіль і меч», «Княжа слава») та В.Бірчака («Володар Ростиславович», «Проти закону»), хоча на художньо-стильовому рівні ця проза становить типову продукцію масової к-ри. Серед авторів, які успішно працювали в жанрі істор. повісті, галицька критика вирізняла І.Филипчака, поціновуючи його прозу за «техніку будови» і «зацікавлюючу нарацію». Хронотоп його творів охоплює давньокняжі та козац. часи: «Княгиня Романова» (1927), «За Сян» (1928), «Будівничий держави» (1935), «Іванко Берладник» («Пропаща сила», 1936), «Кульчицький — герой Відня» (1937).

Істор. белетристика С.Ордівського (справжні ім'я і прізвище — Григір Лужницький; 1903—90), відомого діяча літературно-мистецького руху в Галичині міжвоєн. часу, одного із засновників літ. угруповання «Логос», талановитого критика, драматурга, прозаїка, не втратила худож. вартості та високої ідейної наснаженості й у наші дні. Найяскравіше талант прозаїка розкрився саме в жанрі пригодницько-істор. повісті, до якого він звернувся наприкінці 1930-х рр. Повісті «Багряний хрест» (1937), «Срібний череп» (1937), «Чорна ігуменя» (1938) становлять своєрідну трилогію: вони пов'язані тематично, тут діють одні й ті ж гол. персонажі. У передмові до «Чорної ігумені» автор підкреслював цю цілісність — «фон повісті змінюється, тільки особи й ідея залишаються ті самі». С.Ордівський зумів поєднати досконало опрацьовану форму «сенсаційної» повісті з глибинним осмисленням укр. історії, захоплюючу інтригу — з потужною ідейною домінантою. Воскресивши на сторінках трилогії постаті, що залишалися в затінку історії, автор змалював пригоди справжніх лицарів України, які без вагань віддають за Батьківщину життя. Персонажам його трилогії притаманний аристократизм духу, вони — репрезентанти донцовського типу носіїв ідеології активного чину. Трилогія С.Ордівського була алюзією і на тогочасну політ. ситуацію в Україні. Устами Б.Хмельницького автор виголошує гірку істор. правду: «Ніхто так, як Москва, не винищить України». Піднімається тут і проблема зради власного народу, Батьківщини (полтав. полк. М.*Пушкар*, спокусившись обіцянками царських вельмож, зраджує укр. справу). Повісті С.Ордівського, в яких показано вплив сильної, вольової особистості на хід історії, кидали виклик укр. істор. прозі рад. часу, що акцентувала на вирішальній ролі мас у творенні історії. Хоча сюжети цих повістей розгортаються на міцному каркасі ідеологем, це не шкодить їхній худож. вартості: автор зумів талановито відтворити дух епохи, дати захоплюючу інтригу, дотримати відповідну для пригодницького жанру динаміку розвитку подій, художньо переконливо змалювати переплетення людських доль.

Істор. мотиви та образи відіграли важливу роль у поетичній творчості представників укр. еміграції міжвоєн. періоду, зокрема у доробку митців «Празької школи» — укр. поетів, які зосереджувалися переважно у Празі та Подєбрадах (О.*Ольжич*, Ю.Дараган, Є.*Маланюк*, Н.Лівицька-Холодна, О.Лятуринська, Юрій *Клен* та ін.). Спираючись у творчості на ідеологічні засади *націоналізму* та *волюнтаризму*, інтерпретуючи буття *нації* як осердя історії, «пражани» зосереджували увагу на історіософських мотивах, вольових імперативах, «філософії чину». Шукаючи приклади націєтворчого героїзму та ідеалів державності, вони зверталися до княжих та козац. часів, актуалізували постать сильної, цілеспрямованої особистості. Історизмом, часопросторовим паралелізмом (тогочасна Україна — княжа доба, козаччина), зверненням до старокиївських часів, алюзіями на києворус. літописи, архетипними образами (напр., степ) прикметні поезії Ю.Дарагана (1894—1926) (збірка «Сагайдак»; 1925). Тяглість традиції нац. героїзму, настанову на подолання деструктивних процесів у істор. бутті укр. нації репрезентовано у творах Є.Маланюка (1897—1968), побудованих на антитезах, архетипах, символах, антич., дохристиян. та християн. алюзіях (збірки «Земля й Залізо» (1930), «Земна Мадонна» (1934), «Степова Еллада» (1936), «Перстень Полікрата» (1939)). О.Ольжич (Кандиба; 1907—44) витоки героїчної духовності вбачав у прадавніх часах формування героїчного епосу (цикли «Кремінь»,

«Камінь», «Бронза», «Залізо» (1931—32)), втілюючи героїзм, що є ідейною домінантою його творів, в образі воїна, в символі меча (поезії збірки «Рінь» (1935)). Н.Лівицька-Холодна (1902—2005) та О.Лятуринська (1902—70), поєднуючи індивідуальне й національне, актуалізували популярний у творчості «пражан» архетип степу, апелювали до істор. пам'яті, зокрема через розгортання мотиву спротиву полонянки (поезії збірки «Вогонь і попіл» (1934) Н.Лівицької-Холодної), через розкриття дохристиян. символіки та героїки княжої й козац. доби (твори збірок «Гусла» (1938) та «Княжа емаль» (1941) О.Лятуринської).

Діаспорна істор. белетристика повоєн. доби продовжила гол. ідейно-худож., жанрово-стильові тенденції західноукр. та еміграційної літератури 1920—30-х рр., її спрямованість на створення «держави слова». Письменники-діаспоряни, які зверталися до істор. тематики, також моделювали худож. дійсність у часопросторі епох укр. героїки й державництва. Власний досвід боротьби за Україну, політ. ситуація спонукали їх до активнішого осмислення проблеми зради нац. елітою свого народу.

Однак істор. проза в діаспорі повоєн. років через низку об'єктивних причин розвивалася меншою мірою. Адже увага митців була спрямована до подій *Другої світової війни*, страшної правди про *геноцид* українців. Ще одним чинником була відсутність широкого кола читачів.

Серед прозаїків-діаспорян 1940—60-х рр., у творчому спадку яких значне місце посіла істор. тематика, вирізняються М.Лазорський і С.-М.*Фостун*.

М.Лазорському (1884—1970) судилося пройти через сталінські табори, поневіряння на чужині. Розлука з Батьківщиною спонукала його звернутися до теми боротьби за державність України. Трагічні сторінки поразки під Полтавою — до кінця Гетьманщини й перетворення України в загумінкову провінцію Рос. монархії — ось той часовий відрізок, що став основою хронотопу його дилогії «Гетьман Кирило Розумовський» і «Патріот». Одна з центр. проблем роману-хроніки «Гетьман Кирило Розумовський» (1946—61) — зрада частиною нац. еліти власного народу, перехід на службу імперії, що виразно проєктувалася на ситуацію в рад. Україні. Письменникові вдалося художньо переконливо й історично достовірно розкрити цю проблему на тлі трагічних для України подій 18 ст. завдяки поєднанню енциклопедичних знань з історії й обдаруванню митця. Від дитинства майбутнього гетьмана-маріонетки (лемешівського підпасича Кирика) до останніх днів «ясновельможного графа» автор простежує на тлі епохи долю «вирваного підлітком з рідного оточення» й морально підготовленого до служіння імперії К.*Розумовського*. Любов до розваг, бенкетів і балів, намагання навіть у побуті ідентифікувати себе із петербурзькою аристократією — ось коло зацікавлень майбутнього гетьмана. Його патріотичні наміри щодо власного народу залишаються тільки ілюзіями. Бездарне гетьманування К.Розумовського призводить до ще більших проблем в Україні. За всі роки Кирило лише зрідка приїздив на Батьківщину, та й то турбуючися про власні статки, буд-во палаців. Сини останнього укр. гетьмана, народжені у шлюбі з К.Наришкіною, стають вірними слугами імперії, вони цураються й згадки про те, що в їхніх жилах тече «малоросійська» кров. Безсилля намірів гетьмана-маріонетки, крах його ілюзій, неспроможність протистояти рос. імп. *Катерині II* в її загарбницькій політиці щодо України розкриті автором і як особиста трагедія персонажа. Водночас «пораженчество», нездатність на активні дії (лише нотки пасивного протесту) — виразна алюзія на укр. інтелігенцію 20 ст. Письменник розвінчує міф про нібито заслугу К.Розумовського в збереженні урізаної автономії України й певну романтизацію його постаті. Однак автор показує і народження сили, з якою пов'язана надія на майбутнє: це нова укр. інтелігенція з її ідеями автономії й відродження України (Г.Сковорода, В.*Капніст*, Г.*Политика*, А.Худорба, І.*Котляревський*). У романі-хроніці М.Лазорський також торкається проблеми «українці у світовій історії», розкриваючи її і в наступному істор. романі — «Степова квітка» (1963). Центр. образ твору — легендарна *Роксолана*, однак у М.Лазорського дружина осман. султана Сулеймана I Пишного — не попівна з *Рогатина*, а козачка Настя Висовська із Санжар на Полтавщині. Історія Роксолани показана автором на тлі драм. подій історії України: набіги татар. орд, польс. агресія, загарбницька політика Москви — усі ці лиха, що щільним кільцем облягають укр. землю, посилюються зрадою еліти. Одні ополячуються, інші шукають щастя у Москві. Князі *Глинські*, *Вишневецькі*, *Острозькі* — історія зради цими родами власного коріння й Батьківщини потверджує Шевченкове: «Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття — ваші пани, / Ясновельможнії гетьмани». Широке епічне полотно, розгорнуте автором, змальовує і формування укр. козацтва, звитяжну боротьбу із загарбниками, героїчну постать кн. Д.*Вишневецького* і селянсько-козац. повстання, що готували ґрунт Визвол. війні під проводом Б.Хмельницького.

М.Лазорського продовжувала вабити історія України 18 ст., зокрема діяльність Орликів: Пилипа, ген. писаря І.Мазепи, який після смерті гетьмана продовжив його справу, і Пилипового сина Григора. Із цих зацікавлень постав істор. роман «Патріот». Батько і син Орлики — фактично перші укр. політ. емігранти, тому ця тема була досить близькою для письменника, який і сам жив у вимушеній еміграції. Документальною основою роману стало дослідження І.*Борщака* про трагічну й водночас сповнену величної місії долю Орликів. Автор прагнув змалювати в романі постаті представників укр. еліти, чиї життя були наснажені ідеєю державності України і стали офірою задля втілення цієї ідеї. Г.*Орлик* — представник нового типу укр. політ. діяча, в юності навч. в Польщі, Швеції і Франції; він засвоїв правила європ. парламентаризму, тому використовує парламентські форми боротьби за Україну. Граф Орлик (Орлі) за межами Батьківщини шукав підтримку європ. країн для справи визволення України з-під моск. гніту. Однак обставини складалися не на користь України: частина козац. старшини, на яку покладав надії Григор, переходить на бік ворога, народ, втративши вождів і захисників, перетворюється на безлику масу. Орликові залишається лише надіятися на кращі часи. Як відомо

з історії, граф Орлик загинув під час *Семирічної війни 1756—1763* під Мінденом (Німеччина). Роман М.Лазорського був викликом рад. історіографії, що показувала українців безликою, покірною масою, готовою з радістю слугувати «старшому братові». У постатях батька й сина Орликів автор змалював мужніх лицарів, борців за високу справу визволення своєї Батьківщини, представників справжньої еліти нації.

Тема боротьби за державність України, осмислення звитяги й трагедій поразок була в центрі уваги укр. письменника і журналіста С.-М.Фостуна (1924—2004). Учасник визвол. змагань, вояк *Української повстанської армії*, сотник д-зії військ СС *«Галичина»* пройшов табори військовополонених, випробування злигоднями повоєн. років на еміграції, відтак став помітною постаттю укр. діаспори у Великій Британії. С.-М.Фостун — автор кількох цікавих історичних творів: «Плем'я непокірних» (1971), «Над Галичем гримить» (1973), «Нас розсудить Бог» (1985). Історіософська концепція автора, втілена ним у худож. образах, пов'язана перш за все з роллю сильної, яскравої особистості в історії. Усі три романи підпорядковані меті дати образ такої особистості, справжнього представника укр. еліти. Так, роман «Плем'я непокірних» присвячений українцям-декабристам, а в романі «Над Галичем гримить» постає образ мужнього й мудрого правителя-державника — галицького кн. *Ярослава Володимировича*. Центр. ідеєю роману є ідея необхідності боротьби за єдину й могутню д-ву. Основою сюжету роману «Нас розсудить Бог» стала історія життя П.*Полуботка*, наказного гетьмана, який намагався відстояти козац. права й привілеї, за що був за наказом рос. царя Петра I ув'язнений у *Петропавловській фортеці*. Автор робить акцент на реальних вчинках гетьмана, його мужності, на сміливому протистоянні в'язня пн. деспотові силою духу (на пропозицію Петра I покаятися перед сенатом та його облесливі обіцянки Полуботок рішуче відповідає: «Хочу, щоб Україна була вільною!»). У романі майстерно поєднано істор. правду з правдою худож., він вирізняється динамічним розвитком подій та пригодницькими елементами.

Ю. Косач. Володарка Понтиди (видавництво «А-ба-ба-га-ла-ма-га», Київ, 2015). Обкладинка.

До постаті І.Мазепи звертався Л.Полтава (Єнсен-Пархомович; 1921—90). Постать гетьмана цікавила письменника ще й з тієї причини, що його далекий предок — солдат армії швед. короля Карла XII — воював разом з І.Мазепою. Монументальна праця Л.Полтави — істор. роман «1709» (1961) — охоплює події від 1689, має дві центр. сюжетні лінії: гетьмана і народу. У постаті І.Мазепи автор постійно підкреслює європеїзм. Ерудованість, к-ра, шляхетність гетьмана протиставляються дикості, некерованості натури, підступності Петра I і його вельмож. У романі змальована широка панорама тогочасного укр. життя, складність політ. ситуації, нерозуміння з боку козац. старшини політики гетьмана (конфлікт із С.*Палієм*). Письменник намагався дотримуватися істор. правди, змальовуючи події тієї доби (у творі використано лист посланця від франц. короля Людовіка XIV Бурбона Ж.*Балюза*).

На еміграції продовжував творити Ю.Косач. У Зх. Німеччині 1948 опублікований його 2-томний істор. роман «День гніву», присвячений національно-визвол. боротьбі під проводом Б.Хмельницького. У романі діють представники повсталого козацтва і шляхти, селяни й духовенство. Автор виводить цілу галерею істор. постатей — Хмельницький, Кривоніс, Єремія Вишневецький. До істор. тематики, зокрема подій 18 ст., письменник звернувся і в історико-авантюрному романі «Володарка Понтиди» (1987). Основою сюжету стала історія княжни Тараканової й закоханого в неї укр. юнака. Юрій Рославець, нащадок козац. роду, опиняється в центрі багатьох подій європ. історії. В останньому розділі твору йдеться про боротьбу Юрія за свободу Америки в лавах армії Дж.Вашингтона і його героїчну смерть. Блискуче змальовуючи епоху, Ю.Косач все ж не виробив власної концепції образу-персонажу. Однак «трагічний європеїзм» (Ю.Шерех) стилю, орієнтація на обрії мистецтва «Європи психологічної» скеровували його творчість на утвердження європ. ідентичності України.

Письменників діаспори цікавлять сюжети на бібл. тему, крізь призму яких прочитуються актуальні для України 20 ст. проблеми. Роман Володимир (Роман Кухар; 1920—2007) звертається до цієї теми на матеріалі укр. історії у повісті «Апостол Андрій Первозваний» (1984). Л.Мурович у рецензії на твір зауважила його актуальність: «Вийшла повість саме в ту пору, коли москвини присвоюють собі нашу історичну спадщину, дату хрещення України, обмосковлюють наш народ і намагаються вбити в ньому свідомість про його самобутність та й споконвічну автохтонність на рідній землі. Ідея повісті дасть натхнення й іншим письменникам до відважного і в правдивім насвітленні розробляння праісторії України». Авторові йшлося про істор. достовірність твору, тому худож. повість він супроводив істор. розвідкою «Шляхами апостольської місії в Україну святого Андрія Первозваного у світлі джерельної літератури» та картою місії.

Л.*Мосендз* (1897—1948) у романі «Останній пророк» на матеріалі *Біблії* та історії ін. народу намагався зрозуміти істор. перспективу своєї нації. Твір Л.Мосендза є одним із кращих не тільки в діаспорній прозі повоєн. доби, а й в укр. істор. романістиці 20 ст. На жаль, роман залишився незавершеним (роботу над твором розпочато в серед. 1930-х рр., фрагменти друкувались у «Вістнику» протягом 1937—39, повністю опубліковано в Торонто (Канада) 1960). Фрагментарна композиція твору постає цілісною завдяки центр. образу Івана Хрес-

тителя (Єгоханана). Віссю сюжету є пошук спочатку батьками Єгоханана — Захарією та Елісебою, а згодом і ним самим відповідей на питання про сенс буття, що полягає в очікуванні приходу Месії та служінні йому. Роман складається з трьох частин. У першій («Батьки») ідеться про переживання бездітних Захарії й Елісеби, їхні молитви про сина й обітницю подружжя присвятити його Месії. Друга і третя частини роману — «Вибранець» і «Манівці» — це історія дитинства, юності та змужніння Єгоханана. Розчарувавшись у вченні фарисеїв і садукеїв, Єгоханан переходить до зелотів, а згодом — і до сікаріїв — месників, які зі зброєю в руках боролися як проти римлян, так і проти зрадників власного народу. Однак і в середовищі нар. месників юнак себе не знайшов. Уперше дивлячись у скляніючі під подихом смерті людські очі, Єгоханан відчув ще не вербалізовану антитезу старозавітному «око за око», яка з приходом Месії стане наріжним каменем нового, заснованого на любові, вчення. Тому третя частина роману закінчується зустріччю Єгоханана з есеном — представником ордену лікарів-відлюдників, вільних від захланності та жадоби влади, найбільше наближених своїм життям до тих ідеалів, здійснення яких юнак очікує від Месії. Очевидно, в четвертій частині автор мав намір повести персонажа шляхом, далеким від боротьби як вияву насилля. У передмові до видання 1960 Б.*Кравців* наголосив, що «Останній пророк» — це твір про «становлення і ріст українського націоналізму, персоніфікованого в постаті ізраїльського Єгоханана». Критик сприйняв завершення третьої частини (відхід персонажа від зелотів) як певний злам, спричинений хворобою й «свідомістю неминучої смерти» автора. Обмежувати такий багатоплощинний, багатовимірний філос. твір, яким є роман Л.Мосендза, лише проблемою «становлення й росту українського націоналізму» (хоча проєкції на укр. політ. ситуацію досить виразні), — означає не брати до уваги всю глибину його загальнолюдських, вічних проблем. Об'єктивно завершення роману не сприймається як «злам»: Єгоханан не відмовився від своїх ідеалів, не зневірився в очікуванні Месії. Лише зрозумів, що дороги, які відкривалися перед ним досі, були манівцями. Тому герой не виглядає зламаним: навпаки, він сповнений рішучості ступити на новий шлях. Образ Єгоханана — цілісний, виписаний художньо переконливо у всіх його пошуках, сумнівах і знахідках. Це історія Предтечі, його народження, змужніння, вольових зусиль, прагнення реалізувати себе під знаком Людини. «Останній пророк» — роман високохудожній: ідейне спрямування твору вдало реалізовано в композиційному вирішенні та переконливості художньо-образної системи. Важливу роль відведено образам-символам (для прикладу, образ галілейського міста Сефоріс, що «перший із жінками й дітьми, старими й молодими повстав назустріч Месії», міста, стертого з лиця землі — «навіть саме місце, де колись стояло воно, переможець зорав і посипав сіллю» — символу духу свободи), лейтмотивним образам, описам, в основі яких — антитетичний вид паралелізму, властивий мові Святого Письма.

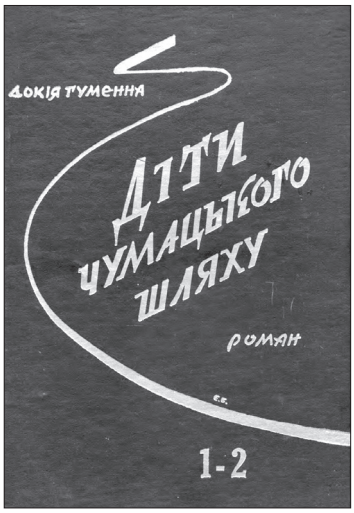

Д. Гуменна. Діти Чумацького Шляху (видання Науково-дослідного товариства української термінології, Нью-Йорк, 1983). Обкладинка.

До істор. тематики зверталась і Д.*Гуменна* (1904—96), авторка тетралогії «Діти Чумацького Шляху», епічної хроніки «Хрещатий Яр», історіософічного роману «Золотий плуг». Письменниця яскравого обдарування, вона внесла в істор. прозу оригінальний історіософічний та міфологічний струмінь. Ще до війни Д.Гуменна брала участь в археол. експедиціях, у розкопках біля *Трипілля*. Захоплення археологією, *трипільською культурою*, яку вважала початками укр. цивілізації, вилились у «Праісторичний цикл» — нариси «Із історії сивої давнини» (1939), «Трипільська статуетка» (1939), «Про мустьєрського хлопчика» (1940). Ця тема знайшла своє продовження й у творчості письменниці на еміграції — казках-есе (таке жанрове визначення дала сама авторка) «Благослови, Мати!» (1966), «Родинний альбом» (1971), в яких Д.Гуменна робить худож. відкриття «на предковічних дорогах українства — від палеоліту до сучасності» (В.Агеєва). На основі дослідження весільного обряду вона осмислює культ Матері, його націєохоронну роль; простежує формування й еволюцію тотемних символів українців. У повісті «Велике Цабе» (1952), жанр якої письменниця визначила як «вигадка на трипільську тему», майстерно використані ґрунтовні знання з археології, поєднані з худож. домислом. Д.Гуменна створила цікавий жанровий підвид істор. прози — історико-фантастичну повість на тлі праісторії. Цікавим постає змодельований авторською уявою світ наших далеких предків. В історіософічному романі «Золотий плуг» (1968) Д.Гуменна поєднала сьогодення з минулим, щоправда, це минуле постає тільки опосередковано, в епізодах вивчення гол. героєм давньої *Скіфії*.

Згодом письменниця відійшла від істор. тематики, її цікавили проблеми з життя амер. українців. Проте таємниці сивої давнини не відпускали її уяву. Досить їй було прочитати наук. дослідження відомого археолога про *Кам'яну Могилу*, як виник задум нових творів — «Минуле пливе в майбутнє» (1978) та «Небесний змій» (1982). У фантастичній повісті з праісторії «Небесний змій» ідеться про кін. 3 — серед. 2 тис. до н. е. Авторка намагалася «реставрувати» процес поширення індоєвроп. мов, вдалася навіть до цікавого худож. експерименту — відтворення мови того періоду, прагнула розкрити систему космогонії давньої цивілізації. У повісті використано мотив подорожі крізь час, діють таємничі прибульці. Про значення худож. відкриттів Д.Гуменної на «предковічних дорогах українства» влуч-

но висловився Г.*Костюк*: вона «як митець-дослідник, як психолог і візіонер, зуміла відтворити дух і провідне місце української людини, відшукати якнайглибші джерела її історичного існування і тим поглибити історичне буття нашого народу».

Увесь корпус західноукр. та еміграційної істор. белетристики міжвоєн. двадцятиліття, діаспорну істор. прозу повоєн. доби об'єднує спрямованість на утвердження ідеї державницького майбутнього України, що на сюжетному рівні виявилось у зверненні авторів до історії козац. доби й України-Руси. Такий вибір поєднується із зацікавленням тематикою сюжетів з європ. історії, прагненням осмислити «призначення України» в контексті цієї історії, акцентуванням на закоріненості України в європ. культ. традиції (Ю.Липа, Ю.Косач, Н.Королева). «Оптимістичний історизм» худож. мислення авторів виразно маніфестує їхню європоцентристську позицію. Росія з її «азіятськими» традиціями деспотизму, нівеляції особистості змальовується авторами як своєрідний антисвіт, постійна загроза державницькому буттю України (Б.Лепкий, С.Ордівський, Ю.Липа, М.Лазорський). Чільними проблемами, до яких звертаються автори, є проблеми державності України, її цивілізаційного вибору, вождя і мас, зради нац. елітою власного народу. Розкриваються в істор. прозі проблеми вождя (К.Гриневичева, М.Лазорський, Б.Лепкий, С.Фостун, Л.Полтава), «черні—народу» (Б.Лепкий, С.Ордівський), «пораженчества» (Ю.Липа), зради власного народу, Батьківщини (С.Ордівський, М.Лазорський). Використання письменниками мотивів, образів, почерпнутих із антич. історії, історії середніх віків, сивої давнини увиразнювали тематичний та образний спектри укр. істор. белетристики (Н.Королева, Ю.Опільський, Д.Гуменна). Істор. белетристика несла потужний заряд оптимізму, віри в державницьке майбутнє України. І хоча сюжети більшості творів у своїй основі мали трагічні події, усе ж пафос творів, їхня символічна образна система спрямовані на утвердження віри в майбутнє України (напр., у «Мазепі» Б.Лепкого це образ степу, не впокореного й не здоланого жодним ворогом; у «Козаках в Московії» Ю.Липи — козац. знамена із золотим левом, символом звитяг не тільки доби Хмельницького, а й доби самого автора; в «Рубіконі Хмельницького» Ю.Косача — образ «зорі», «світлості»).

У.і.б. Галичини й еміграційних центрів міжвоєн. двадцятиліття (певною мірою і діаспорна істор. проза доби повоєнної) становила єдиний «гіпертекст», у якому твори більшої й меншої худож. вартості поєднувалися спільними ідейними домінантами, історіософськими концепціями, пошуками персонажа нового типу — вольової людини. Таким чином література ставала «батьківщиною національного духу», прищеплювала віру в перемогу державницької ідеї. Розвиток істор. прози детермінувався пошуками «великого стилю», засобами якого можна було би змінити наративний дискурс інтерпретації історії, зробити резонансною активізацію істор. процесів, епох укр. героїки й державництва у контексті худож. свідомості, явити, за П.Рікером, «пришестя людини через історію» (зокрема укр. людини, яка, як естафету поколінь, перейняла б героїку княжої й козацької доби й позбулася світоглядного «пораженчества»).

Літ.: *Пеленський Є.Ю.* Богдан Лепкий: 1872—1941: творчий шлях, бібліографія творів. Краків—Львів, 1943; *Костюк Г.* На перехрестях життя та історії (II) (до 70-річчя життя і 50-річчя літературної діяльності Докії Гуменної. «Сучасність», 1975, № 4; *Мовчан Ю.* Незакінчена повість. «Визвольний шлях», 1981, № 3 (396); *Муровича Л.* Апостол Андрій Первозванний серед наших предків. «Гомін України», 1984; *Ільницький М.* Людина в історії. К., 1989; *Горак Р.* Перехресні стежки В'ячеслава Будзиновського. В кн.: *Будзиновський В.* Осавул Підкова: історичні повісті часів козаччини. Львів, 1990; *Шерех Ю.* Українська еміграційна література в Європі 1945—1949. Ретроспективи й перспективи. В кн.: *Шерех Ю.* Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології, т. 1. Х., 1998; *Андрусів С.* Модус національної ідентичності: львівський текст 30-х років XX ст. Львів—Тернопіль, 2000; *Литвиненко Т.* Історіософська концепція пенталогії Б.Лепкого «Мазепа» та її художня реалізація. Суми, 2001; *Набитович І.* Леонід Мосендз — лицар святого Ґрааля: творчість письменника в контексті європейської літератури. Дрогобич, 2001; Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі. К., 2003; *Скорина Л.* Література та літературознавство української діаспори: курс лекцій. Черкаси, 2005; *Коломієць О.* Проза Докії Гуменної (проблемно-тематичні та жанрово-стильові особливості): автореф. дис. ... канд. філол. н. К., 2007; *Мафтин Н.* Західноукраїнська та еміграційна проза 20—30-х років XX століття: парадигма реконкісти. Івано-Франківськ, 2008; *Її ж.* Історіософський контекст художнього мислення в західноукраїнській та еміграційній прозі міжвоєнного двадцятиліття. В кн.: *Мафтин Н.* У пошуках «Grand» стилю. Івано-Франківськ, 2011; *Радишевський Р.* Юрій Косач як голос нації. К., 2018.

Н.В. Мафтин.

Історична белетристика 20 — початку 21 ст.

Розвиток укр. новітнього письменства засвідчив, що «історія зберігає свою роль духовного опертя для української літератури в її поки що актуальній етнозберігаючій, етноохоронній і етнобудівничій місії» (В.Дончик). У.і.б. 20 — поч. 21 ст. характеризується поєднанням традиції та новаторства, стильовим синкретизмом (романтичні, реалістичні, модерні, постмодерні зображально-виражальні засоби), історіософським осмисленням минулого (пошуки трансцендентного сенсу в істор. подіях, розкриття в істор. фактах екзистенційного змісту). Певний відтинок означеного періоду вирізняється своїми особливостями. Так, складними для розвитку істор. белетристики були рад. часи, адже ідеологічне обмеження творчої свободи позначилося на кількості та якості творів, часто зумовлюючи антиістор. підхід до зображуваного. Водночас саме в цей час звернення до істор. тематики стало для багатьох митців способом виходу за вузькі рамки соцреалізму, засобом розкриття тогочасних проблем (через підтекстові паралелі між минулим і сучасним), можливістю увиразнити уроки історії, актуалізувати тему нац. самобутності. Оновленням на рівні форми та змісту, жанрово-стильовим синкретизмом, ідейно-тематичним поліфонізмом, переплетенням часових площин, пошуком нових способів репрезентації історії та розкриття її «білих плям» позначені твори письменників кінця 20 — поч. 21 ст., які засвідчують новий етап еволюції У.і.б. Розкриття істор., соціокульт., філос. домінант певної епохи найчастіше відбувається крізь призму

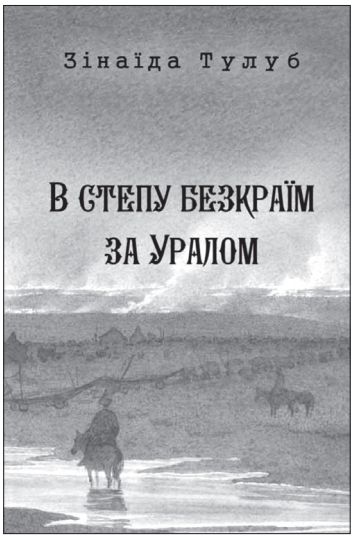

З. Тулуб. В степу безкраїм за Уралом (видавництво «Київ—Париж—Дакар», Київ, 2013). Обкладинка.

сприйняття її окремого представника. Не так відтворити певну істор. подію, як передати дух епохи, мислення її представників — творча стратегія багатьох істор. белетристів новітньої доби. Різні способи репрезентації історії, специфіка трансформації істор. конфлікту в художній зумовили типологію істор. белетристики, зокрема її прозової складової. Так, за особливістю співвідношення істор. фактів та худож. вигадки вирізняють історико-реалістичні, умовно-істор. та історико-синтетичні романи (О.Проценко). Якщо для перших вирішальне значення мають документальні факти, а домисел і вимисел відіграють незначну роль, то для творів другого типу (його ще означують як «вальтер-скоттівський») характерним є достовірне відтворення духу епохи, наявність авантюрного сюжету з вигаданим персонажем у центрі, тоді як фактам відведено додаткову роль. Історико-синтетичні твори, поєднуючи особливості двох попередніх типів, прикметні домінуванням індивідуально-авторського трактування історії. За ідейно-тематичним та стильовим спрямуванням історичну белетристику типологізують на історико-документальні, історико-соціальні, історико-філософські, історико-біографічні, історико-фольклорні (А.Баканов), історико-реалістичні, історико-романтичні, історико-нарисові (І.Варфоломєєв) твори. За особливістю концепції історії, специфікою її літ. втілення й функціями істор. романи поділяють на класичний (прикметний баченням історії як прогресу, виконує національно-дидактичну функцію), романтичний (характерний традиційним літ. втіленням з домінуванням розважальної функції), модерний (розгортає критичну концепцію історії), постмодерний (представляє рецепцію історії як музею з перевагою ігрової функції літератури) (Д.Пешорда). Ознаки майже всіх зазначених типів репрезентовані в істор. белетристиці новітньої доби.

Різнорідним є масив істор. белетристики 1-ї третини 20 ст. Зацікавлення минувшиною заперечувало нігілістичне ставлення до історії, сформоване в руслі революц. ідеології. Істор. проза 1920—30-х рр. вирізняється перевагою істор. правди над худож. домислом і вимислом (В.Разживін) і водночас модерністською парадигмою історизму, для якої характерне домінування суб'єкта, крізь призму якого відтворюються істор. реалії (твори Г.*Хоткевича*, В.Таля, Л.*Старицької-Черняхівської*, Н.Королевої). Істор. белетристика цього часу є різнорідною, що значною мірою обумовлено адміністративно-геогр. чинниками: автори були розділені польсько-рад. кордоном, що спричинило відмінності у виборі істор. матеріалу та способах його худож. інтерпретації. Письменники зі сх. та центр. регіонів України переважно акцентували на соціальних конфліктах відтворюваної істор. епохи, сприймали істор. процес крізь призму подій 1917, зображували позитивну роль Росії в істор. долі України, значну увагу в цьому контексті приділяючи темі Визвол. війни 1648—54 та ідеї українсько-рос. єднання (напр., твори І.*Ле*, О.*Корнійчука*). Натомість західноукр. та еміграційні автори актуалізували в своїх істор. творах нац. та державницькі ідеї (романи й повісті Б.Лепкого, Г.Хоткевича, В.Будзиновського, А.Чайковського, В.Бірчака, Ю.Липи, Ю.*Горліс-Горського*, Ф.Дудка).

Істор. белетристика цього періоду репрезентована розмаїттям жанрів. Малі епічні форми на істор. тематику представлені оповіданнями й новелами М.Дерлиці («На чужім гнізді»), М.Грушевського («Бех-аль-Джугур» (1901), «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (1909), «Предок» (1909), «Розмова з Кривоносом» (1914), «Вихрест Олександер» (1916)), Н.Рибака («Історичні новели» (1938)). Значного розвитку набув жанр історичної повісті, репрезентований трьома різновидами (В.Разживін): історико-пригодницьким (твори А.Чайковського, В.Будзиновського, Г.Хоткевича, Л.Старицької-Черняхівської), власне історичним (повісті І.Филипчака, Ю.Опільського) та історико-біографічним (твори С.*Васильченка*). З-поміж найяскравіших зразків жанру істор. повісті: «Абюдул-Гасіз» (1903) В.*Леонтовича*, «Над колискою Запоріжжя» (1925) С.Божка, «Широкий шлях» (1925) С.Васильченка, «В тумані минулого» (1927), «Козак і воєвода» (1929) М.*Горбаня*, «Незвичайні пригоди бурсаків» (1929) В.Таля, «Діамантовий перстень» (1929) Л.Старицької-Черняхівської, «Шляхом бурхливим» (1931) Г.Бабенка. Жанр істор. роману цього періоду прикметний такими різновидами: власне історичним («Останні орли» (1901) М.Старицького, «Отаман Зелений» (1923), «Гуляйпільський батько» (1925) К.Поліщука, «Тарас Трясило» (1925) В.*Сосюри*, «Богун» (1931) О.Соколовського, «Людолови» (1930—35) З.*Тулуб*), історико-пригодницьким («Пригоди молодого лицаря: роман з козацьких часів» (1937) С.Черкасенка), історико-біографічним (романізовані біографії «Аліна і Костомаров» (1929), «Романи Куліша» (1930) В.П.*Петрова*), історично-легендарним («1313» (1935), «Предок» (1937) Н.Королевої. Особливе значення в розвитку істор. романістики цих часів мав роман-дилогія З.Тулуб «Людолови» (початкова назва — «Сагайдачний»). Поєднуючи ознаки власне істор., соціального, пригодницького різновидів, істор. правду й худож. вигадку, роман подає поліфонічну панораму 1-ї чв. 17 ст. — період військ. й політ. діяльності П.Конашевича-Сагайдачного, часи татар. набігів, посилення сваволі польс. магнатів. На основі істор. документів письменниця розкрила суперечливий образ Петра Сагайдачного, показала різні прошарки тогочасного сусп-ва, відтворила соціальні, політ., церковно-реліг. конфлік-

ти епохи, зобразила важливі події (утворення Київ. братства 1615, заснування друкарні в *Києво-Печерській лаврі* 1616, похід запорожців на Крим і взяття Кафи 1616, Хотинська битва 1621 та ін.), засудила різні форми проявів людоловства. Попри акцентовану в романі тему класового розмежування твір був оголошений «шкідливим», що стало одним із приводів ув'язнення й заслання З.Тулуб (впродовж 1937—56).

У руслі історичної драматургії письменники переважно зверталися до худож. осмислення подій та постатей часів козаччини й Руїни: «Зрада» (1904) Г.*Коваленка*, «Бояриня» (1910) Лесі Українки, «Сонце Руїни» (1911) В.*Пачовського*, «Гетьман Дорошенко» (1911), «Іван Мазепа» (1930) Л.Старицької-Черняхівської. Особливо плідно в цьому контексті працював С.Черкасенко, автор п'єс «Про що тирса шелестіла» (1916), «Чорна рада: картина козацького життя з XVII ст.» (1918), «Северин Наливайко» (1928; перша частина трилогії «Степ»), «Коли народ мовчить» (1933), «Вельможна пані Кочубеїха» (1936). Козац. часи були сюжетною та образною основою і в таких драм. творах, як «Богдан Хмельницький» (1929) Г.Хоткевича, «Гетьман Мазепа» (1933) В.Пачовського, «Маруся Шурай» (1934) І.*Микитенка*, «Павло Полуботок» (1934) К.Буревія (Едварда Стріхи), «Богдан Хмельницький» (1937) О.Корнійчука. Крім козаччини, письменників-драматургів цікавили й княжі часи («О полку Ігоревім» (бл. 1908) Г.Хоткевича, «Роман Великий» (1918) В.Пачовського, «Свіччине весілля» (1930) І.*Кочерги*), а також епізоди світ. історії (напр., «Вавілонський полон» (1903), «На руїнах» (1904), «В катакомбах» (1905), «Три хвилини» (1905), «В дому роботи, в країні неволі» (1906), «Руфін і Прісцілла» (1910), «Адвокат Мартіан» (1911) Лесі Українки, «Аппій Клавдій» (1909) Л.Старицької-Черняхівської). З-поміж зразків істор. лірики та ліро-епосу цього періоду — збірка істор. поезії Т.*Осьмачки* «Скитські вогні» (1925), історико-біографічні поеми П.*Тичини* «Сковорода» (1922) та О.Микитенка «Епохи (Тарасові Шевченку)» (1926), драм. поема «Довбуш» (написана у 1930-ті рр., опубл. 1966) Б.-І.*Антонича*.

В істор. белетристиці 1-ї третини 20 ст. переважає тема козаччини («Останні орли» М.Старицького, «Про батька козацького Богдана Хмельницького» М.Грушевського, «Людолови» З.Тулуб, «В тумані минулого», «Шляхом бурхливим» Г.Бабенка, «Над колискою Запоріжжя» С.Божка, «Козак і воєвода» М.Горбаня, «Богун» О.Соколовського, «Незвичайні пригоди бурсаків» В.Таля, «Северин Наливайко», «Вельможна пані Кочубеїха» С.Черкасенка, «Павло Полуботок» К.Буревія, «Гетьман Мазепа», «Сонце Руїни» В.Пачовського, «Богдан Хмельницький» Г.Хоткевича, «Богдан Хмельницький» О.Корнійчука, «Гетьман Дорошенко» Л.Старицької-Черняхівської та ін.). Важливою темою цього періоду було розкриття особливостей церковно-релігійної ситуації 16—17 ст.: письменники (переважно західноукраїнські) показували втрату укр. церквою автономії, міжконфесійні протиріччя, викликані укладенням *Берестейської церковної унії 1596* («Мазепа» Б.Лепкого, «Єзуїтська преподобниця» О.Левицького, «Кульчицький — герой Відня» І.Филипчака, «Людолови» З.Тулуб), організацію київ. братства (1615) («Людолови» З.Тулуб). Окремий масив істор. белетристики розкриває інонац. тематику. Художньо-образне осмислення епізодів стародавньої та нової історії репрезентують твори Г.Хоткевича «Авірон» (переосмислено бібл. історію про вихід євреїв з єгипетського полону та образ Мойсея), Л.Старицької-Черняхівської «Аппій Клавдій» (розкрито епізод давньоримської історії) та «Діамантовий перстень» (згадано події, пов'язані з Польс. повстанням 1830—31), М.Грушевського «Бех-аль-Джугур» (зображено епізод спротиву арабів англ. колонізаторам у 19 ст.), Н.Кибальчич «Малий Ніно» (показано особливості національно-визвол. боротьби в Італії в серед. 19 ст.), Н.Королевої «1313» (відтворено історико-легендарний факт винайдення на поч. 14 ст. пороху). В істор. творах белетристів цього часу знайшли розкриття образи гетьманів, зокрема П.Конашевича-Сагайдачного («Людолови» З.Тулуб, «Сагайдачний» А.Чайковського), Б.Хмельницького («Про батька козацького Богдана Хмельницького»

П. Загребельний. Первоміст (видавництво «Фоліо», Харків, 2003). Обкладинка.

М.Грушевського, «Богдан Хмельницький» Г.Хоткевича, «Богдан Хмельницький» О.Корнійчука), І.Мазепи («Зрада» Г.Коваленка, «Гетьман Іван Мазепа» Ю.Липи, «Мазепа» Б.Лепкого, «Гетьман Мазепа» В.Пачовського), козац. ватажків («Розмова з Кривоносом» М.Грушевського, «Над колискою Запоріжжя» С.Божка, «Богун» О.Соколовського, «Северин Наливайко» С.Черкасенка, «Шляхом бурхливим» Г.Бабенка.), церк. діячів («Людолови» З.Тулуб).

Ідейно-естетична система У.і.б. 1940—80-х рр. зазнала впливу рад. ідеології, на ній істотно позначилися принципи соцреалізму («соціалістичного реалізму»; твори І.Ле, Н.Рибака, Я.Качури та ін.). Зацікавлення віддаленим минулим не віталося, адже звернення до сторінок укр. історії актуалізувало тему нац. самобутності народу, пробуджувало нац. свідомість. Небагатьом письменникам вдавалося уникати істор. фальсифікацій, долати тенденційність у відтворенні документальних фактів (істор. романістика П.*Загребельного*, Ю.*Мушкетика*, Р.*Іваничука*). Окремі твори (напр., поема «Мазепа» (1960) В.Сосюри, роман «Мальви» (1968) Р.Іваничука, п'єса «За дев'ятим порогом» (1971) О.Коломійця), в яких автори зверталися до сторінок нац. історії, акцентували на ідеї любові до рідної землі, засуджували зрадництво, були проголошені ідеологічно шкідливими.

Активне звернення до історії спостерігалося у 1960—80-х рр.

Р. Іваничук. Мальви (видавництво «Фоліо», Харків, 2018). Суперобкладинка.

У минулому письменники шукали історіософських сенсів та уроків для сучасності. Прикметно, що на ідейно-тематичному рівні, у формі ремінісценцій, ретроспекцій тощо історія проникала й у твори, присвячені сучасності (напр., романи «Собор» (1967), «Берег любові» (1976) О.*Гончара*). Істор. факти, події й постаті ставали засобом розкриття різних аспектів тогочасної дійсності, своєрідними лаштунками, за якими проглядалися проблеми сучасності (напр., твори Р.*Федоріва* «Жбан вина» (1968), «Отчий світильник» (1976), «Кам'яне поле» (1978), «Жорна» (1983), «Ворожба людська» (1987)). Саме істор. белетристика за рад. часів стала способом подолання ідеологічного канону, виходом за вузькі межі соцреалізму. Такі автори, як П.Загребельний, Р.Іваничук, Г.Колісник, Ю.Мушкетик, В.Чемерис, Р.*Іванченко*, на основі опрацювання документальних матеріалів, синкретизму істор. правди й худож. домислу відкривали своїми творами маловідомі, трагічні й героїчні сторінки історії укр. народу, увиразнювали зв'язок минулого й сучасного, історії України та європ. д-в. Важливе значення в істор. белетристиці мали концепт «людина в історії» й тенденція худож., духовного історизму (В.Дончик), з чим пов'язана актуалізація проблем істор. пам'яті та зв'язку часів. Твори кінця 1960-х — 1980-х рр. засвідчують прагнення письменників передати духовну атмосферу епохи крізь призму сприйняття людини, яка жила у вимірах зображуваного істор. часу. Прикметно, що такою людиною часто є не відома істор. постать, а вигаданий (чи гіпотетичний) персонаж (напр., Велесич у романі «Велесич» Вас.Шевчука, Славута у творі «Черлені щити» В.Малика, Павло Любимський у романі «Журавлиний крик» та Лисий Мацько у творі «Манускрипт з вулиці Руської» Р.Іваничука), представник духовно-творчої сфери (напр., літописець Нестор у романі «Гнів Перуна» Р.Іванченко, Іван Русин у творі «Отчий світильник» Р.Федоріва, Семен-затворник у романі «На полі смиренному» Вал.*Шевчука*). Автори історичної белетристики репрезентували занурення у «психологію» часу (М.Їльницький), відтворювали епізоди історії, в яких розкривається людська доля, а через неї — дух епохи та її морально-етичні проблеми з їхнім перегуком із сучасністю (романістика Р.Іваничука, П.Загребельного). Показова особливість істор. романістики цього часу — звернення до фольклору, що став способом відтворення духовної атмосфери зображуваної доби та увиразнення образів героїв («Золоті стремена» Р.Іванченко, «Жбан вина» Р.Федоріва, «Маруся Чурай» Л.*Костенко*).

Найпопулярнішим жанром укр. белетристики рад. часів був істор. роман, показовими зразками якого є «Наливайко» (1940), «Хмельницький» (1965) І.Ле, «Данило Галицький» (1951) А.Хижняка, дилогія «Переяславська рада» (1953) Н.Рибака, «Гомоніла Україна» (1954) П.*Панча*, «Устим Кармелюк» (1954) В.*Кучера*, «Гайдамаки» (1956), «Яса» (1987) Ю.Мушкетика, «Святослав» (1958), «Володимир» (1961) С.Скляренка, «Тисяча сімсот дев'ять» (1961) Л.Полтави, «Князь Лаборець» (1971), «Після довгої ночі» (1975), «Тривожна ніч» (1977), «Плач біля чужої стіни» (1984) П.Угляренка, «Побратався сокіл» (1964), «Великий благовіст» (1983) М.Сиротюка, «Коліївщина» (1966), «Колії» (1968) М.Глухенького, «Початок» (1972) К.Басенка, «Северин Наливайко» (1978), «Максим Кривоніс» (1983), «Мартин Пушкар» (1987), «Дике поле» (1988) В.Кулаковського, «Таїна голубого палацу» (1978) А.Дрофаня, «Балада про вершника на білому коні» (1980) М.*Івасюка*, «Велесич» (1980) Вас.Шевчука, «Мальви» (1967), «Журавлиний крик» (1973), «Черлене вино» (1977), «Манускрипт з вулиці Руської» (1979) Р.Іваничука, «Диво» (1968), «Первоміст» (1972), «Смерть у Києві» (1973), «Євпраксія» (1975), «Роксолана» (1980), «Я, Богдан» (1983) П.Загребельного, «Берестечко» (написано 1967, видано 1999), «Маруся Чурай» (1979) Л.Костенко, «Жбан вина» (1968), «Отчий світильник» (1976) Р.Федоріва, «Меч Арея» (1972), «Похорон богів» (1986) І.*Білика*, тетралогія «Таємний посол» (1982), романи «Князь Кий» (1982) та «Черлені щити» (1985) В.Малика, «Клятва» (1971), «Гнів Перуна» (1982), «Золоті стремена» (1984), «Зрада, або Як стати володарем» (1988) Р.Іванченко, дилогія «Грає синє море» (1985) С.Тельнюка, «Слов'янський острів» (1986) Л.Горлача, «Сіверяни» (1959), трилогія «Синьоока Тивер», «Лихі літа ойкумени», «Розплата» (1987) Д.Міщенка, «Полин чорний, мак гіркий» (1987), «Мазепа — гетьман» (1988) Г.Колісника, «Ольвія» (1983), «Скандал в імператорському сімействі» (1988) В.Чемериса. Розвиток істор. роману прикметний ускладненням структури (дилогії, трилогії, тетралогії), жанровим синкретизмом (поєднання в одному творі істор., пригодницького, філософського, соціально-побутового різновидів, що проявилося у романістиці Ю.Мушкетика, С.Скляренка, С.Тельнюка, Р.Іваничука, П.Загребельного, Р.Іванченко та ін.). Пригодницьке начало в істор.

І. Білик. Меч Арея (видавництво «Веселка», Київ, 2004). Обкладинка.

романі репрезентовано у творах В.Малика, В.Чемериса, С.Тельнюка, П.Угляренка. Увага авторів до постаті відомої особистості, життєвий шлях якої розкривається у руслі суспільно-політ. подій певного істор. періоду, обумовила появу низки історично-біографічних романів: про О. де *Бальзак*а («Помилка Оноре де Бальзака» (1940) Н.Рибака), Т.Шевченка («Поетова молодість» (у 2-х кн.; 1960, 1963) Л.Смілянського, «Тарасові шляхи» (1961) О.Іваненко, «В степу безкраїм за Уралом» (1964) З.Тулуб), Г.Сковороду («Предтеча» (1968), «Григорій Сковорода» (1969) Вас.Шевчука), представників *«Руської трійці»* («Шашкевич» (1981) Р.Горака, «Вода з каменю» (1982) Р.Іваничука), М.*Гулака* та М.Костомарова («Четвертий вимір» (1984) Р.Іваничука), І.Франка («Франко і Беркут» (1956) Д.*Лукіяновича*, «Терен на шляху» (1959) П.Колесника, «Шрами на скалі» (1986) Р.Іваничука), П.Грабовського («Забіліли сніги» (1970) М.Сиротюка), Марка Вовчка («Марія» (1974) О.Іваненко), М.Драгоманова («Клятва» (1985) Р.Іванченко), М.Старицького («Борвій» (1987) Ю.Хорунжого).

Менш інтенсивніше в цей період розвивалися середні й малі епічні жанри істор. белетристики. Зразками істор. повісті цих років є «Іван Богун» (1940) Я.Качури, «Битва на Кодимі» (1945) Ф.Бурлаки, «Семен Палій» (1954) Ю.Мушкетика, «Опришки» (1962) В.*Гжицького*, «Древляни» (1968; збірка істор. повістей) В.Близнеця, «Неопалима купина» (1968) Ю.Колесниченка та С.Плачинди, «Векша» (1969) Б.Комара, «Передчуття весни» (1970) Р.Іванченко, «Іван Підкова» (1971) Я.Стецюка, «Київські фрески» (1982; збірка історичних повістей та оповідань) С.Плачинди, «Над Кодаком» (1970), «Данило Нечай» (1983) Т.Микитина, «Чернець і князь» (1988) Ю.Хорунжого, «Золота галера» (1989) В.Кулаковського. Історико-біографічний різновид повісті представлений творами «Михайло Коцюбинський» (1941) Л.Смілянського, «Остап Вересай» (1945) Ф.Бурлаки, «Петербурзька осінь» (1954) О.Ільченка, «Повість про Гоголя» (1960) О.Полторацького, «Леся Українка» (1971), «Андрій Малишко» (1981) А.Костенка, «Ой, Морозе-

І. Кочерга. Ярослав Мудрий (видавництво «Дніпро», Київ, 1982). Ілюстрація. Художник Г. Якутович.

Морозенку» (1983) Б.Харчука, «Жовтий цвіт кульбаби» (1985) Ю.Мушкетика. Істор. оповідання та новели трапляються у доробку О.Слісаренка («Ігумен і князь» (1943)), Ю.Логвина («Мирон Швачка і кінь Сивко» (1968)), Н.Бічуї («Дрогобицький звіздар» (1970), «Буєсть Митусина» (1972)). До істор. тем і постатей звертаються драматурги: Л.*Первомайський* («Олекса Довбуш» (1940)), І.Кочерга («Ярослав Мудрий» (1944)), О.Копиленко («Чому не гаснуть зорі?» (1944)), О.Коломієць («За дев'ятим порогом» (1971), «Камінь русина» (1981)), М.*Зарудний* («За Сибіром сонце сходить» (1980)) та ін.

Важливе значення в розвитку істор. теми в літературі мав жанр поеми. Зокрема, істор. поема М.*Бажана* «Данило Галицький» (1942), створена на основі літописного повідомлення про сутичку Данила Галицького з рицарями *Добжинського ордену*, та ін. твори цього періоду (напр., «Слово про рідну матір» (1941) М.*Рильського*) актуалізували героїчні сторінки нац. минулого, що було дуже важливо в контексті трагічних реалій ІІ світ. війни. Яскраві зразки жанру істор. поеми репрезентовані у творчості А.*Малишка* («Дума про козака Данила» (1941)), В.Сосюри («Мазепа» (1960)), Д.*Павличка* («Поєдинок» (1978), «Князь» (1986)), Л.Горлача («Ніч у Вишгороді» (1982)), Л.Костенко («Дума про братів неазовських» (1984), «Скіфська одіссея» (1986)). У поетичній творчості цих років спостерігається синкретизм істор. мотивів з філософськими, інтимними, пейзажними (напр., поезії «Шабля Богдана Хмельницького» (збірка «Шабля і хустина» (1981)) І.*Драча*, «Остання сповідь Северина Наливайка» (1966) М.*Вінграновського*, збірка «Над берегами вічної ріки» (1980) Л.Костенко).

Оминаючи табуйовані в рад. літературі теми та персоналії (повстанський рух, визвол. змагання, діяльність *Української Народної Республіки* тощо, постаті І.Мазепи, С.*Бандери*, С.*Петлюри* та ін.), письменники художньо відтворювали переважно часи скіф. доби, східнослов'ян. та ін. кочових племен (трилогія «Синьоока Тивер», «Лихі літа ойкумени», «Розплата» Д.Міщенка, «Меч Арея», трилогія «Скіфи» І.Білика, «Древляни» В.Близнеця, «Князь Кий» В.Малика, «Ольвія» В.Чемериса). Особливе місце в істор. белетристиці рад. часів займала доба Київ. Русі та *Галицько-Волинського князівства*: звертаючися до подій та постатей тих часів, укр. митці розкривали (часто на підтекстовому рівні) процеси становлення державності, акцентували на істор. і нац. витоках народу («Володимир», «Святослав» С.Скляренка, «Похорон богів» І.Білика, «Сіверяни» Д.Міщенка, «Диво», «Первоміст», «Євпраксія» П.Загребельного, «Черлені щити» В.Малика, «Велесич» Вас.Шевчука, «Гнів Перуна», «Золоті стремена», «Зрада, або Як стати володарем» Р.Іванченко, «Володимир Мономах» В.Кулаковського, «Данило Галицький» А.Хижняка, «Отчий світильник» Р.Федоріва). Об'єктом худож. зображення вибірково були епізоди з історії козаччини й гайдамаччини, що висвітлювалися переважно крізь призму тогочасної ідеології (напр., «Переяславська рада» Н.Рибака, «Гомоніла Україна» П.Панча, «Наливайко», «Хмельницький» І.Ле). Водночас талант окремих митців, попри обов'язковість соцреалістичних штампів, уможливлював незаангажоване відтворення сторінок історії укр. народу.

Важливе значення в розвитку істор. белетристики мали твори 1960—80-х рр.: «Мальви», «Манускрипт з вулиці Руської», «Журавлиний крик» Р.Іваничука,

«Диво», «Первоміст», «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан» П.Загребельного, «Яса» Ю.Мушкетика, «Полин чорний, мак гіркий» Г.Колісника. У романі «Мальви» (перша назва «Яничари»), який ішов до читача через заборони й цькування автора, Р.Іваничук на основі історії життя укр. полонянки та її дітей у турец. і татар. неволі напередодні повстання Б.Хмельницького актуалізував проблему зради рідної землі, мови, віри, пов'язавши історію й тогочасну дійсність. Трагічні й переломні часи нац. історії (знищення *Запорозької Січі*, скасування *гетьманату інституту*, доля останнього кошового отамана П.*Калнишевського*, *Коліївщина*) постають крізь призму сприйняття істор. та вигаданих персонажів роману «Журавлиний крик», піднімаючи питання істор. вибору, уроків історії, акцентуючи на проблемі буття поневоленого народу та його нац. свідомості. Образ Б.Хмельницького у незвичному ракурсі відтворено в романі «Я, Богдан» П.Загребельного, що синтезував ознаки історико-біографічного та історико-психологічного жанрових різновидів. У формі монологу-сповіді розкривається внутр. світ Б.Хмельницького, його сприйняття епохи, подій, творцем яких він був, наголошується на єдності індивідуального й загальнонац. Непересічним явищем став істор. роман у віршах «Маруся Чурай» Л.Костенко, опублікований 1979: на основі поєднання істор. матеріалу (період Визвол. війни під проводом Б.Хмельницького) та легендарних постатей і мотивів (образ Марусі *Чурай* та історія її трагічного кохання) письменниця актуалізувала ідею духовної та нац. сили укр. народу, акцентувала на проблемах «митець і народ», «митець та історія». Ін. істор. роману у віршах Л.Костенко — «Берестечко» (написаний 1967), присвяченому історіософському осмисленню проблеми поразки (істор. основою стала поразка військ Б.Хмельницького у *Берестецькій битві 1651*), судилося побачити світ лише 1999. «Білі плями» нац. історії заповнювали своїми творами (зокрема через відтворення подій та постатей періоду Руїни, міжконфесійних протиріч) Ю.Мушкетик («Яса»), М.Сиротюк («Великий благовіст»), Л.Горлач («Чисте поле», «Руїна (або життя і трагедія Івана Мазепи)», К.Басенко («Початок»), Р.Іваничук («Манускрипт з вулиці Руської»), Г.Колісник («Мазепа — гетьман») та ін.

Окрім тем з нац. минувшини, письменники зверталися й до легендарних епізодів стародавньої історії: «Золотий Ра» (1989), «Цар, якого вигодувала собака» (ін. назва «Уклоніться Кіно») (1989) І.Білика, «Діоген» І.Сенченка (1959), «Гробниця» (1970) Ю.*Логвина*, «Смерть Сократа» (1971), «Суд над Сенекою» (1978) Ю.Мушкетика, «Гістієй, тиран Мілета» (1991) В.Жмира.

З-поміж найпопулярніших образів істор. белетристики 1940—80-х рр. — київ. та галицькі князі («Князь» Д.Павличка, «Святослав», «Володимир» С.Скляренка, «Сіверяни» Д.Міщенка, «Диво» П.Загребельного, «Володимир Мономах» В.Кулаковського, «Ніч у Вишгороді» Л.Горлача, «Данило Галицький» А.Хижняка, «Отчий світильник» Р.Федоріва), гетьмани, зокрема Б.Хмельницький («Переяславська рада» Н.Рибака, «Хмельницький» І.Ле, «Я, Богдан» П.Загребельного, «Гомоніла Україна» П.Панча), І.Виговський («На брата брат» П.Загребельного), козац. ватажки, напр., С.Наливайко («Наливайко» І.Ле), І.Богун («Переяславська рада» Н.Рибака), І.*Сірко* («Яса» Ю.Мушкетика, «Іван Сірко» В.Кулаковського), І.*Сулима* («Чому не гаснуть зорі?» О.Копиленка), провідники нар. повстань: М.*Кривоніс*, І.*Гонта*, М.І.*Залізняк*, М.*Швачка*, У.*Кармелюк* («Гомоніла Україна» П.Панча, «Великий благовіст» М.Сиротюка, «Устим Кармелюк» В.Кучера).

Кін. 20 — поч. 21 ст. — новий етап розвитку У.і.б., прикметний жанрово-стильовим, ідейно-тематичним, образним оновленням й активним пошуком нових зображально-виражальних засобів відтворення минулого та неапробованих підходів до худож. інтерпретації історії, прагненням осмислити її замовчувані та маловідомі сторінки.

Істор. белетристика цього часу репрезентована розмаїттям жанрів: поема (напр., «Петрик» (1994), «Петро Могила (1620 р.)» (1997) Д.Павличка), оповідання та новела (збірка «Заклятий вершник» (1990) Ю.Логвина, твори «Дерево пам'яті» (1990), «Між двох вогнів» (1995), «Місія» (1995) Вал.Шевчука, «Сага про Ярославен» (1991) Ю.Колесниченка та Ю.Хорунжого, «Останній кошовий Січі Запорозької» (1992), «І прости нам наші гріхи» (2003) А.Сивирина, «На горі Перуновій» Р.Іванченко), повість («Голодомор» (1990) Є.Гуцала, «Тридцяті» (написана 1966, опублікована 1988) А.Дімарова, «По той бік студеного плину» (1991) С.Майданської, «Шляхами століть» (1992) І.Корбача, «Людям мила» (1993) Ю.Хорунжого, «Гетьманська булава» (1993) О.Лупія, «Тіара скіфського царя» (1996) В.Туркевича, «Житіє ізографа Штефана» (1996) Р.Федоріва, «Дике поле» (2001) Д.Міщенка, «Життя і смерть Володимира Глібовича, князя Переяславського» (2001), «Три шаблі над скарбом» (2004), «Золотий саркофаг» (2009) В.Чемериса).

Романний жанр представлений трилогіями («З меча і до орала» («Полин чорний, мак гіркий» (1988), «Мазепа — гетьман» (1990), «Тризна» (1995)) Г.Колісника), «Скіфи» («Дикі білі коні» (1989), «Цар і раб» (1992), «Не дратуйте грифонів» (1993)) І.Білика, «Засвіти» (1990—93) А.Химка), романами у віршах («Чисте поле» (1990), «Перст Аскольда» (1993), «Руїна (або життя і трагедія Івана Мазепи)» (2004) Л.Горлача, «Северин Наливайко» (1995), «Сповідь Мазепи» (2003) А.Гудими). Продовжує розвиватися історико-біографічний різновид істор. роману, репрезентований, зокрема, творами «Злет і заземлення Григорія Полетики» (1994), «Любов маєш — маєш згоду» (1997), «Вірую» (2001) Ю.Хорунжого, «Саксаул у пісках» (2000) Р.Іваничука. У руслі цього жанрового різновиду працюють сучасні автори, твори яких, базуючися на біографічній та документальній основі, поєднуючи істор., детективні, філос. складові, засвідчують інтерес до постаті Т.Шевченка, осіб з кола його спілкування, представників Кирило-Мефодіївського братства («Зоре моя вечірняя, або Пророк і Марія» (2015) Г.Тарасюк, «Братство» (2019) О.Криштопи, «Донос» (2019) О.Гавроша). Синкретизм традиції й новаторства на рівні форми та змісту репрезентують істор. романи «Падіння давньої столиці» (1991), «Лицарі помсти» (2001) О.Лупія, «Бунтівний князь» (1993), «Згубні вітри над оазою» (1997) Д.Міщенка, «Тиміш Хмельницький, син Богдана» (1992), «Юрась Хмельниченко»

(1995) О.Пахучого, «Єрусалим на горах» (1992) Р.Федоріва, «Сотники» (1995), «Останній похід короля» (1999) І.Корбача, «Гетьманський скарб» (1993), «На брата брат» (1995), «Прийдімо, вклонімося...» (надруковано 1996), «Погоня» (1997), «Останній гетьман» (2009) Ю.Мушкетика, «Орда» (1991), «Вогненні стовпи» (2005), «Хресна проща» (2010), «Торговиця» (2011) Р.Іваничука, «Горить свіча» (1991), «Чумацький шлях» (1993), «Князь Ігор: Слово о полку Ігоревім» (1999) В.Малика, «Отрута для княгині» (1995) Р.Іванченко, «Северин Наливайко» (1996) М.Вінграновського, «Каміння, що росте крізь нас» (1999) Т.Зарівної, «Тема для медитації» (2002) Л.Кононовича, «Між пеклом і раєм» (2004) Г.Тарасюк, «Діоптра» (2007), «Шестиднев, або Корона дому Острозького» (2010), «Данило Острозький: образ, гаптований бісером» (2016) П.Кралюка, «Сині Води» (2011) В.Рутківського, «Смерть Атея» (1990), «Фортеця на Бористені» (1993), «Без права на повернення» (2002), «Сини змієногої богині» (2006), «Марина — цариця Московська» (2009), «Ярославна» (2011), «Трагедія гетьмана Мазепи» (2014), «Тайна імператриці Єлизавети» (2016), «Рогнеда» (2016), «Анна Київська — королева Франції» (2016), «Княгиня і хан» (2017), «Золота осінь Гетьманщини» (2019) В.Чемериса, «Тамплієри короля Данила» (2014), «Ратники князя Лева» (2016), «Отроки княжича Юрія» (2017), «Мушкет з лілією» (2018), «Мій друг Франц Йосиф» (2019) П.Лущика, «Облога Белза» (2017) К.Когтянца, «Хатідже Турхан. Ковилі вітри не страшні» (2017), «Хатідже Турхан. Султана-українка на османському престолі» (2018), «Хатідже Турхан: султана-українка — покровителька козаків» (2019) О.Шутко, «Унія» (2018) В.Єшкілєва, «Козак Байда, або Хортицька Січ» (2018) Д.Воронського, «Гремислава» (2018) О.Ходюк, «Слуги яструба і лілей» (2019) К.Липи, «У мене вечеряв Ісус: княгиня Ольга — велика грішниця, яка стала святою» (2019), «Іван Окаянний: найстрашніші дні гетьмана Мазепи» (2020) В.*Яворівського*, «Олег — імператор русів» (2020) Л.Качковського. Зверненням до замовчуваних за рад. часів сторінок нац. історії, прагненням ак-

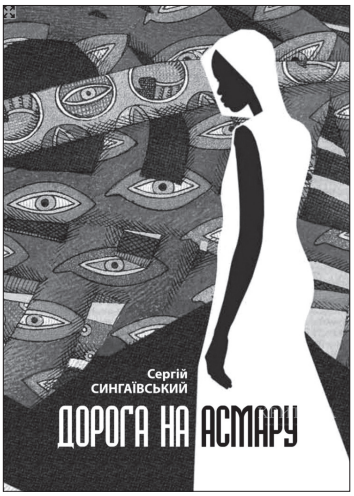

С. Сингаївський. Дорога на Асмару (видавництво «Кліо», Київ, 2016). Обкладинка.

туалізувати істор. пам'ять, оригінальністю інтерпретації істор. фактів, новаторством жанрового вирішення прикметні романи «Гіпсова лялька» (1989) Ю.Бедзика, «Кара без вини» (1993) А.Гудими, «Музей покинутих секретів» (2009) О.Забужко, «Хрест» (2010) В.Базіва, «Чорний Ворон» («Залишенець») (2009), «Маруся» (2014), «Троща» (2017), «Характерник» (2019) В.Шкляра, «Червоний» (2011), «Справа отамана Зеленого» (2014), «Чорний ліс» (2015), «Багряний рейд» (2016), «Біла ніч» (2017) А.Кокотюхи, «Сильні та одинокі» (2011) П.Кралюка, «Танго смерті» (2012) Ю.Винничука, «Вільний світ» (2014) Т.Белімової, «Розколоте небо» (2014) С.Талан, «Чорна дошка» (2014) Н.Доляк, «Черевички Божої Матері» (2013), «Букова земля» (2019) М.Матіос, «Дорога на Асмару» (2016) С.Сингаївського, «Амадока» (2020) С.Андрухович.

Творчість письменників кінця 20 — поч. 21 ст. репрезентує еволюцію та модифікацію жанрової структури істор. белетристики, насамперед істор. роману, що пов'язано з пошуком нових способів худож. осмислення історії та зумовлено настановою на аналітичну рецепцію минулого, розкриття «білих плям» та переосмислення окремих сторінок історії, засвоєння її уроків. Пострад. істор. белетристика представляє різні моделі історії: історія-трагедія, історія-фатум, історія-вчителька, історія-коло, історія-музей, історія-гра, що зумовило жанровий поліфонізм, появу оригінальних синкретичних форм сучасної літератури. Особливим різновидом новітнього істор. роману є роман «зв'язку часів» (В.Дончик; М.Кондратюк). Одним із перших творів цього жанрового різновиду став роман «Диво» П.Загребельного, в якому співіснування віддалених часових пластів (кін. 10 — поч. 11 ст. та серед. 20 ст.) актуалізує ряд історіософських, морально-етичних проблем, розкриває зв'язок минулого й сучасного, своєрідним втіленням якого є наскрізний образ Софії Київської. До творів такого типу можна зарахувати романи «Тисячолітній Миколай» П.Загребельного, «Прийдімо, вклонімося...» Ю.Мушкетика, «Хресна проща» Р.Іваничука, «Єрусалим на горах» Р.Федоріва, «Злет і заземлення Григорія Полетики» Ю.Хорунжого, «Каміння, що росте крізь нас» Т.Зарівної, «Між пеклом і раєм» Г.Тарасюк, «Діоптра» П.Кралюка, «Букова земля» М.Матіос. Особливостями роману «зв'язку часів» є поєднання й чергування декількох часових і просторових пластів, паралельне відтворення різночасових сюжетів, істор. подій та постатей, значна роль гіпотези, наявність єднального чинника (це, як правило, образ-символ), напр. споруда (собор/храм у романах «Диво» П.Загребельного, «Хресна проща» Р.Іваничука), писемна пам'ятка (гайдамацький літопис у романі «Прийдімо, вклонімося...» Ю.Мушкетика, «Історія Русів» у романі «Злет і заземлення Григорія Полетики» Ю.Хорунжого, гіпотетичний твір М.*Смотрицького* у романі «Діоптра» П.Кралюка), певний змістовий концепт (напр., родове дерево у родинній хроніці «Тіні зникомі» Вал.Шевчука),

С. Андрухович. Амадока («Видавництво старого лева», Львів, 2020). Обкладинка.

Вал. Шевчук. Тіні зникомі (видавництво «Темпора», Київ, 2002). Форзац.

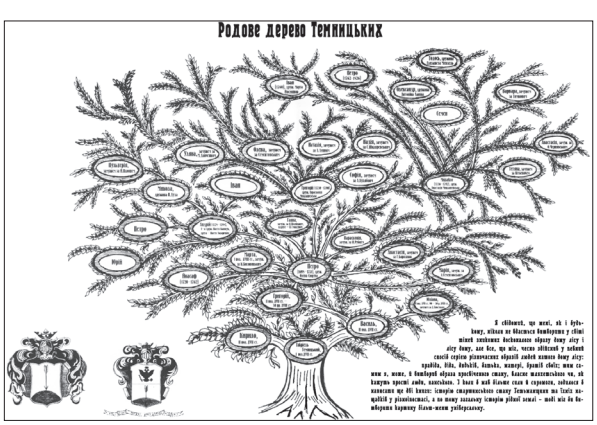

а також герої-двійники («Хресна проща» Р.Іваничука). Ці особливості зумовлюють сюжетно-композиційну організацію творів, визначальними рисами якої є ретроспективність і монтажність. Віддалені в часі епохи на змістовому рівні поєднані ідеєю неперервності істор. поступу, розумінням історії як циклічного процесу, що реалізується через образний (герої-двійники, образи-символи) та сюжетний (паралельне розгортання різночасових історій) плани. В контексті такої формозмістової структури актуалізується концепт історичної пам'яті, розгортаються історіософські й націотворчі мотиви. Худож. реконструкція істор. пам'яті передбачає інтерпретацію істор. інформації, проникнення у підсвідомі площини нац. менталітету. Ключову функцію у цьому виконують символічні образи (істор. артефакти), які не лише поєднують різні часопросторові виміри, тобто є важливим сюжетно-композиційним чинником, адже навколо них розгортаються події минулого й сучасного, а й зберігають та передають істор. інформацію. Показовим є роман «Хресна проща» Р.Іваничука, в худож. світі якого співіснують хронотопи 13 ст. (часи Данила Галицького та його сина *Лева Даниловича*) і 20 ст. (період більшовицького терору і Хрущовської «відлиги»); єднальними чинниками різних часових пластів є Страдчівська печерська лавра, Страдчівський патерик та герої-двійники.

Для істор. белетристики 2-ї пол. 20 — поч. 21 ст. притаманним є індивідуально-авторське трактування історії, що обумовлює зміни на рівні форми й змісту: письменники вдаються до жанрового синтезу, сполучення різних часових і просторових площин, перемежування конкретно- та міфічно-фантастичних парадигм. Своєрідними межовими жанровими утвореннями, що поєднали ознаки істор., соціального, пригодницького, фантастичного, філос. різновидів, є «химерний» роман «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця» (1958) О.Ільченка, романи й повісті Вал.Шевчука, створені на основі худож. інтерпретації легендарного матеріалу («Мисленне дерево» (1986)), агіографії («На полі смиренному» (1983), «Око прірви» (1996)), автобіографічних і щоденникових текстів епохи Бароко, істор. документів 16—19 ст. («Три листки за вікном» (1986), «У пащу Дракона» (1993), «Розсічене коло» (1996), «Темна музика сосон» (1999), «Тіні зникомі» (2002)). Жанровий синкретизм, притаманний сучасній істор. белетристиці, яскраво репрезентує роман-хроніка «Тіні зникомі» Вал.Шевчука. Худож. структура цього твору характеризується поєднанням елементів істор., родинно-побутового, філос. жанрових різновидів, має яскраві ознаки роману «зв'язку часів»: відтворення історії декількох поколінь, представників різних епох крізь призму свідомості героя-наратора — прототипа анонімного автора «Історії Русів», наявність єднального чинника — родового дерева, акцент на відтворенні мислення й долі людини в плині істор. часу, актуалізація концептів родової та нац. пам'яті. Синкретичними в жанровому плані є твори «Погоня», «Прийдімо, вклонімося...» Ю.Мушкетика, «Тіара скіфського царя» В.Туркевича, «Чумацький шлях» В.Малика, «Таємний агент двох престолів, або Хто Ви, за коня викуплений, Іване Остаповичу Виговський?» В.Чемериса, «Музей покинутих секретів» О.Забужко, «Між пеклом і раєм» Г.Тарасюк, «Хресна проща», «Торговиця» Р.Іваничука, «Хрест» В.Базіва, «Танго смерті» Ю.Винничука, «Черевички Божої Матері» М.Матіос, «Справа отамана Зеленого», «Червоний»

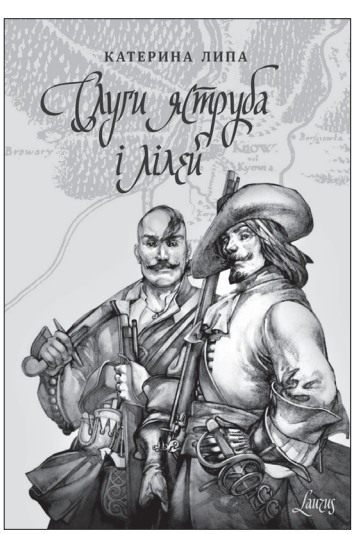

К. Липа. Слуги яструба і лілей (видавництво «Лаурус», Київ, 2019). Обкладинка. Художник Я. Павлишинець.

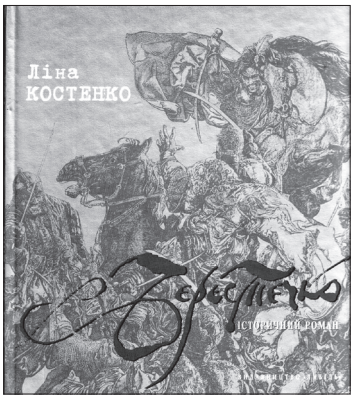

Л. Костенко. Берестечко (видавництво «Либідь», Київ, 2010). Обкладинка.

А.Кокотюхи, «Тамплієри короля Данила», «Мій друг Франц Йосиф» П.Лущика, які поєднують елементи істор., соціального, пригодницького, детективного, філос. жанрових різновидів. Хронотопічна панорамність, до якої вдаються сучасні автори, зумовлює появу таких жанрових утворень, як роман-хроніка («Тіні зникомі» Вал.Шевчука), роман-сага («Музей покинутих секретів» О.Забужко), роман-реконструкція («Данило Острозький: образ, гаптований бісером» П.Кралюка), роман-панорама («Букова земля» М.Матіос) та ін., що розширює й модифікує традиційне уявлення про жанрову систему істор. белетристики.

В образній системі істор. белетристики кінця 20 — поч. 21 ст. фігурують постаті княгинь і князів, зокрема кн. Ольги («Отрута для княгині» Р.Іванченко, «У мене вечеряв Ісус: княгиня Ольга — велика грішниця, яка стала святою» В.Яворівського), кн. Данила Галицького («Падіння давньої столиці» О.Лупія); гетьманів: Б.Хмельницького («Згубні вітри над оазою» Д.Міщенка, «Берестечко» Л.Костенко), його синів («Тиміш Хмельницький, син Богдана», «Юрась Хмельниченко» О.Пахучого, «Останній похід короля» І.Корбача), І.Виговського («На брата брат» Ю.Мушкетика, «Юрась Хмельниченко» О.Пахучого, «Гетьманська булава», «Лицарі помсти» О.Лупія, «Згубні вітри над оазою» Д.Міщенка, «Таємний агент двох престолів, або Хто Ви, за коня викуплений, Іване Остаповичу Виговський?» В.Чемериса), І.Мазепи («Трагедія гетьмана Мазепи» В.Чемериса, «Мазепа — геть-

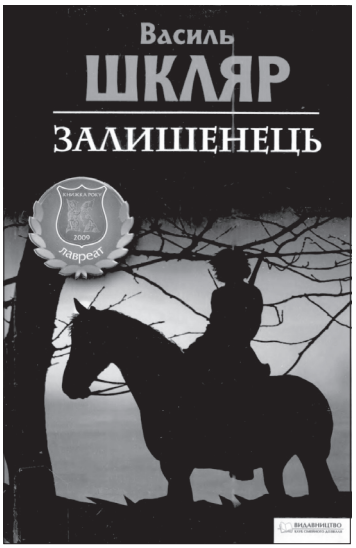

В. Шкляр. Залишенець (видавництво «Клуб сімейного дозвілля», Харків, 2011). Обкладинка.

ман» Г.Колісника, «Іван Окаянний: найстрашніші дні гетьмана Мазепи» В.Яворівського), П.Полуботка («Гетьманський скарб» Ю.Мушкетика), К.Розумовського («Останній гетьман» Ю.Мушкетика); козац. ватажків: С.*Наливайка* («Северин Наливайко» М.Вінграновського), І.Сірка («Характерник» В.Шкляра), останнього кошового отамана П.Калнишевського («Журавлиний крик» Р.Іваничука, «Чумацький шлях» В.Малика); церк. діячів, з-поміж яких: *Антоній Печерський* («Між пеклом і раєм» Г.Тарасюк), Мельхіседек *Значко-Яворський* («Прийдімо, вклонімося...» Ю.Мушкетика,) І.Ґізель, *Іоаникій* (Ґалятовський; «Юрась Хмельниченко» О.Пахучого, «Останній похід короля» І.Корбача), Ф.Прокопович («Гетьманський скарб» Ю.Мушкетика, «Плаче пастушок у довгій негоді» Вал.Шевчука), А.*Шептицький* («Хресна проща» Р.Іваничука), М.Смотрицький («Діоптра» П.Кралюка), Г.*Смотрицький* («Шестиднев, або Корона дому Острозького» П.Кралюка).

Зорієнтованість сучасних письменників на переосмислення істор. подій та їх значення визначила відповідні тематичні та ідейні домінанти істор. белетристики, зумовила оригінальні моделі худож. інтерпретації історії. Тематичними векторами для белетристів кінця 20 — поч. 21 ст. є скіфські («Смерть Атея», «Сини змієногої богині» В.Чемериса), києворуські («Горить свіча», «Князь Ігор: Слово о полку Ігоревім» В.Малика, «Отрута для княгині» Р.Іванченко, «Анна Київська — королева Франції», «Ярославна» В.Чемериса, «Олег — імператор русів» Л.Качковського, «Між пеклом і раєм» Г.Тарасюк), козацькі часи («Дике поле» Д.Міщенка, «Засвіти» А.Химка, «Сотники» І.Корбача, «Без права на повернення», «Трагедія гетьмана Мазепи», «Золота осінь Гетьманщини» В.Чемериса, «Берестечко» Ліни Костенко, «Прийдімо, вклонімося...» Ю.Мушкетика, «Характерник» В.Шкляра, «Іван Окаянний: найстрашніші дні гетьмана Мазепи» В.Яворівського, «Козак Байда, або Хортицька Січ» Д.Воронського), період Руїни («Тиміш Хмельницький, син Богдана», «Юрась Хмельниченко» О.Пахучого, «На брата брат» Ю.Мушкетика, «Слуги яструба і лілей» К.Липи). Здобуття Україною незалежності, вільний доступ до архів. матеріалів обумовили різнобічну рецепцію істор. спадщини, звернення до маловідомих та замовчуваних сторінок історії, зокрема до таких тем, як ліквідація Запорозької Січі, колоніальна політика Рос. імперії («Журавлиний крик», «Орда» Р.Іваничука, «Чумацький шлях» В.Малика, «Падіння давньої столиці» О.Лупія, «Дорога на Асмару» С.Сингаївського та ін.). У своїх творах письменники вдаються до переосмислення значення окремих істор. подій та постатей (напр., *Переяславської ради 1654*, діяльності І.Виговського, І.Мазепи, К.Розумовського тощо). Актуалізацією ідей істор. пам'яті, служіння рідній землі, засудження зрадництва, яничарства, зверненням до «білих плям» нац. історії, увиразненням трагізму істор. долі України прикметні істор. твори Ю.Мушкетика («Прийдімо, вклонімося...»), Р.Іваничука («Орда», «Хресна проща», «Торговиця»), Вал.Шевчука («Дерево пам'яті»), В.Шкляра («Чорний Ворон» («Залишенець»), «Маруся», «Троща»), А.Кокотюхи («Червоний», «Справа отамана Зеленого»). Розгортаючи націотворчі, історіософські мотиви й відновлюючи тим самим нац. пам'ять, сучасні письменники розкривають злочинну суть тоталітаризму та окупаційних режимів — більшовицького і фашистського («Хресна проща», «Торговиця» Р.Іваничука, «Слуга з Добромиля» Г.Пагутяк, «Черевички Божої Матері», «Букова земля» М.Матіос), відтворюють особливості повстанського руху, сторінки історії УПА та *Української Галицької армії* («Вогненні стовпи» Р.Іваничука, «Чорний Ворон» («Залишенець»), «Маруся», «Троща» В.Шкляра, «Справа отамана Зеленого», «Червоний», «Чорний ліс», «Багряний рейд», «Біла ніч» А.Кокотюхи, «Сильні та одинокі» П.Кралюка, «Музей покинутих секретів» О.Забужко), показують трагедію *Голокосту* («Танго смерті» Ю.Винничука, «Черевички Божої Матері» М.Матіос, «Торговиця» Р.Іваничука). Окреме місце в новітній істор. белетристиці займає тема *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. На основі документальних фактів, спогадів, послуговуючися різноманітними жанрово-стильовими засобами, з позицій свідків та нащадків письменники розкривають правду про геноцид українців, долаючи тим самим травматичні наслідки трагедії. Показовими у цьому контексті є твори «Голодомор» Є.*Гуцала*, «Тридцяті» А.Дімарова, «І прости нам наші гріхи» А.Сивирина, «Гіпсова лялька» Ю.Бедзика, «Кара без вини» А.Гудими, «Розколоте небо» С.Талан, «Тема для медитації» Л.Кононовича, «Чорна дошка» Н.Доляк, «Дорога на Асмару» С.Сингаївського.

Значну роль у репрезентації історії укр. белетристами новітньої доби відіграє суб'єктивне, асоціативне трактування історії, яка часто стає тлом для розгортання морально-етичних, філос. концепцій. Письменники вдаються до стилізації, своєрідного «дописування», нехронологічного сприйняття й містифікації подій минулого, осмислення їх на рівні алегорій, символів, архетипів. Такий підхід до історії притаманний творам Р.Федоріва («Єрусалим на горах», «Житіє ізографа Штефана»), П.Загребельного («Тисячолітній Миколай»), Р.Іваничука («Орда», «Хресна проща», «Манускрипт з вулиці Руської»), Вал.Шевчука («Три листки за вікном», «Око прірви», «Розсічене коло»). Напр., віднайдений, прочитаний, але не збережений середньовічний манускрипт у романі «Манускрипт з вулиці Руської» Р.Іваничука визначає особливості співвідношення істор. правди

та худож. вигадки, мотивує індивідуальне тлумачення фактів: відтворюючи те, що запам'ятав із прочитаного в манускрипті, наратор водночас здійснює власну інтерпретацію, «дописування» давнього документа, творячи таким чином своєрідний палімпсест. Худож. моделювання історії в теологічно-містичній площині спостерігається у творах Р.Федоріва («Єрусалим на горах»), Вал.Шевчука («У пащу Дракона», «Око прірви», «Тіні зникомі»), К.Мотрич («Ніч після сходу сонця»). Гол. героями таких творів є, як правило, вигадані персонажі або прототипи реальних осіб, проте діють вони в конкретному істор. часі, їх мислення й долі відображають важливі, переважно замовчувані, сторінки минулого, руйнують імперські міфологеми, актуалізують особливості нац. менталітету та шляхи розвитку укр. нації.

Помітний вплив на особливості худож. інтерпретації історії сучасними письменниками справляють принципи постмодернізму — світоглядно-стильової тенденції новітнього мист-ва. Белетристи осмислюють історію на інтуїтивно-візійному та ревізійному рівнях, містифікуючи й стилізуючи події минулого, репрезентуючи нелінійне сприйняття хронотопу, наративний поліфонізм, децентрацію, інтертекстуальність, що перетворює історію на поле для гри та світоглядно-худож. експериментів. У контексті суб'єктивної рецепції історії, худож. умовності та децентрованості зображуваного формується альтернативне бачення минулого. Постмодерні альтернативні моделі історії представлені у творах «Адепт» (1993) В.Єшкілєва та О.Гуцуляка, «Імператор повені» (2002) В.Єшкілєва, «Рівне/Ровно» (2001) О.Ірванця, «Дефіляда в Москві» (1997), «Конотоп» (1998), «ЛжеNostradamus» (1999), «Срібний павук» (2002) В.Кожелянка.

В. Кожелянко. Дефіляда в Москві («Видавництво старого лева», Львів, 2015). Обкладинка.

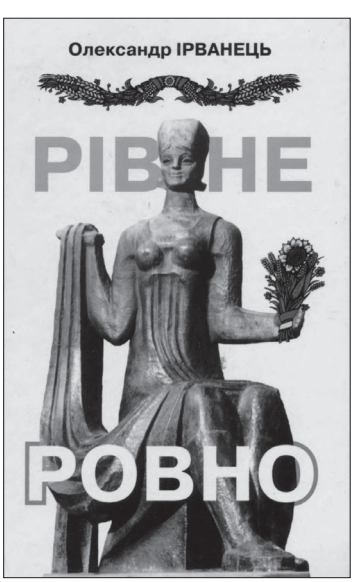

О. Ірванець. Рівне/Ровно (видавництво «Кальварія», Львів, 2002). Обкладинка.

Здобуття Україною незалежності, соціокульт., політ. події сучасності, зростання рівня нац. свідомості українців, розкриття «білих плям» вітчизн. історії, уможливлення доступу до архів. документів, видання й перевидання худож. творів про істор. минуле зумовило потребу вивчення та переосмислення принципів худож. інтерпретації нац. історії. Зростання наук. інтересу до укр. істор. белетристики засвідчують дисертаційні роботи, що з'явилися упродовж 1990—2019: Є.Баран «Українська історична проза другої половини XIX — початку XX ст. і Орест Левицький» (дис. ... канд. філол. н., 1994), Б.Мельничук «Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від початків до сьогодення)» (дис. ... д-ра. філол. н., 1996), А.Гуляк «Становлення українського історичного роману ("Чорна рада" П.Куліша)» (дис. ... д-ра філол. н., 1997), О.Пода «Проблема трансформації історичної правди у творчості І.С. Нечуя-Левицького» (дис. ... канд. філол. н., 2000), Д.Пешорда «Жанрові модифікації сучасного історичного роману» (дис. ... канд. філол. н., 2001), О.Проценко «Еволюція українського історичного роману 90-х років XX століття» (дис. ... канд. філол. н., 2001), Н.Бойко «Українська історична проза другої половини XIX ст. (історичні джерела та художній дискурс)» (дис. ... канд. філол. н., 2002), Н.Горбач «Історична проза Юрія Мушкетика» (дис. ... канд. філол. н., 2002), А.Меншій «Романи Юрія Хорунжого і українська історико-біографічна проза 60—90 років XX ст.» (дис. ... канд. філол. н., 2003), Л.Ромащенко «Інтерпретація національної історії в українській прозі XX століття» (дис. ... д-ра філол. н., 2006), З.Шевчук «Засоби моделювання історії в постмодерній українській прозі» (дис. ... канд. філол. н., 2006), М.Богданова «Жанрово-стильові особливості української історичної малої прози XX століття» (дис. ... канд. філол. н., 2007), М.Кондратюк «Український роман зв'язку часів: проблеми поетики» (дис. ... канд. філол. н., 2007), В.Разживін «Жанрово-стильові особливості української історичної повісті 20—30-х років XX століття» (дис. ... канд. філол. н., 2008), В.Швець «Історична драматургія Людмили Старицької-Черняхівської (проблематика і поетика)» (дис. ... канд. філол. н., 2008), А.Віннічук «Концепція героїчного минулого України та способи її художнього втілення в романній прозі другої половини XX століття (М.Сиротюк, В.Кулаковський, М.Глухенький)» (дис. ... канд. філол. н., 2009), О.Попадинець «Історичний роман Вальтера Скотта та Михайла Старицького: рецепція, типологія» (дис. ... канд. філол. н., 2009), Л.Закалюжний «Історична драма-хроніка: Особливості жанру. Поетика» (дис. ... канд. філол. н., 2011), Л.Коврігіна «Історична романістика Зінаїди Тулуб: генеза жанру» (дис. ... канд. філол. н., 2011), Н.Ляшов «Етноментальні парадигми історичних романів 80-х років XX ст. про козацтво» (дис. ... канд. філол. н., 2013), Т.Кара «Українська історична повість першої половини XX століття» (дис. ... канд. філол. н., 2016), В.Музичук «Художній історизм драматургії Гната Хот-

кевича» (дис. ... канд. філол. н., 2019), О.Товт «Історична драматургія М.Костомарова: проблематика та поетика» (дис. ... канд. філол. н., 2019) та ін.

Літ.: *Сиротюк М.* Український радянський історичний роман: проблема історичної та художньої правди. К., 1962; *Варфоломеев И.* Типологические основы жанров исторической романистики (классификация вида). Ташкент, 1979; *Баканов А.* «Роман-розслідування»: історія і детектив (нотатки про форми сучасної історичної прози). «Всесвіт», 1980, № 12; *Оскоцкий В.* Роман и история (традиции и новаторство советского исторического романа). М., 1980; *Сиротюк М.* Живий перегук епох і народів: ідеї інтернаціоналізму в українському радянському історичному романі. К., 1981; *Дончик В.* Істина—особистість (проза Павла Загребельного): літературно-критичний нарис. К., 1984; *Ільницький М.* Людина в історії (сучасний український історичний роман). К., 1989; *Мельничук Б.* Випробування істиною: проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від початків до сьогодення). К., 1996; *Дончик В.* Національна історія як духовне опертя української літератури. «Слово і Час», 1997, № 9; Історія української літератури XX ст., кн. 1—2. К., 1998; *Пешорда Д.* Жанрові модифікації сучасного історичного роману: автореф. дис. ... канд. філол. н. Львів, 2001; *Проценко О.* Еволюція українського історичного роману 90-х років XX століття: автореф. дис. ... канд. філол. н. Запоріжжя, 2001; *Шевчук З.* Засоби моделювання історії в постмодерній українській прозі: автореф. дис. ... канд. філол. н. К., 2006; *Кондратюк М.* Український роман зв'язку часів: проблеми поетики: автореф. дис. ... канд. філол. н. Кіровоград, 2007; *Разживін В.* Жанровостильові особливості української історичної повісті 20—30-х років XX століття: автореф. дис. ... канд. філол. н. Дніпропетровськ, 2008.

І.Л. Приліпко.

УКРАЇ́НСЬКА РО́ТА І́МЕНІ ТАРА́СА ШЕВЧЕ́НКА (іспанською Compacna interbrigadista ucraniana Taras Shevchenko) входила до складу 13-ї польс. інтернац. бригади ім. Я.Домбровського, яка на боці респ. уряду брала участь у Громадян. війні в Іспанії 1936—39. Складалася переважно з українців із західноукр. земель — громадян Польс. Республіки (здебільшого членів *Комуністичної партії Західної України*), а також осіб, які приїхали з Аргентини, Бразилії, Канади, США, країн Європи; серед них були й представники ін. національностей, зокрема білоруси, поляки, іспанці. Водночас українці воювали і в ін. підрозділах бригади ім. Я.Домбровського. Перше бойове хрещення Р.і.Т.Ш. отримала через кілька днів після створення в липні 1937 у боях під Мадридом. Рота проявила себе і при наступі на Арагонському фронті, в боях на Андалузькому, Каталонському фронтах та ін. За бойові заслуги наказом командування бригади Р.і.Т.Ш. була відзначена, а ім'я бійців В.Лозового, Н.Дем'янчука (політкомісар, загинув 20 грудня 1937, родом з *Волині*, приїхав до Іспанії з Канади), Й.Коновалюка, В.Павлусевича, С.Томашевича (командир роти) та ін. занесені на Червону дошку. Між боями укр. бійці разом із представниками ін. національностей допомагали іспанським селянам збирати врожай, ремонтували школи та шкільне обладнання, збирали кошти на допомогу іспанським сиротам і вдовам. Р.і.Т.Ш. видавала укр. мовою час. «Боротьба». У вересні 1938 уряд Іспанської Республіки прийняв рішення про виїзд добровольців-інтернаціоналістів з Іспанії. Інтернац. формування, у т. ч. Р.і.Т.Ш., були розформовані.

Літ.: Наради і ухвали 16 всекрайового з'їзду ТУРФДім. Вінніпег, 1937; *Кравчук П.* На новій землі: сторінки з життя, боротьби й творчої праці канадських українців. Торонто, 1958; *Шевченко Ф.П.* Рота імені Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937—1938). «УІЖ», 1961, № 1; За нашу і вашу свободу! Торонто, 1976; *Motryk M.* Ukrainian volunteers from Canada in the International brigades, Spain. «Journal of Ukrainian Studies», 1991, vol. 16, no. 1—2; *Голод І.* Галичани в Іспанії: як рота імені Шевченка з фашистами воювала. «Українська правда», 2011, 1 серпня.

О.О. Ковальчук.

УКРАЇ́НСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕ́НІ, ЗАРУ́ЧНИКИ ТА ПОЛІТИ́ЧНІ В'Я́ЗНІ В РОСІ́Ї 2014—2019 — громадяни України, які внаслідок *збройної агресії Російської Федерації проти України* були позбавлені свободи (викрадені, затримані, засуджені) Росією та підконтрольними їй збройними формуваннями на тимчасово окупованих територіях *Автономної Республіки Крим*, *Донецької області* та *Луганської області*. Ця категорія осіб поділяється на 3 групи: 1) військовополонені — представники органів сектору безпеки і оборони України та добровольчих формувань, які здійснювали захист незалежності, держ. суверенітету та територіальної цілісності України у районі проведення *Антитерористичної операції / Операції об'єднаних сил* (АТО/ООС); 2) цивільні заручники — особи, які не брали участі в бойових діях і були позбавлені свободи, щоби здійснювати політ. тиск, заволодівати майном або чинити насильство; 3) політ. в'язні, які постраждали за вияв власних поглядів, громад. чи політ. діяльність.

Перша (активна) стадія бойових дій на Сх. України (квітень 2014 — лютий 2015) відзначена великою кількістю осіб, які потрапляли до місць несвободи, та численними обмінами (більшість непублічні) між укр. стороною та контрольованими Росією збройними формуваннями. Найбільше укр. військовослужбовців потрапляло до полону в період значних боїв: за Іловайськ, Донец. і Луган. аеропорти та Дебальцеве. У цей час велику роль у звільненні полонених та заручників у зоні АТО відігравали громад. орг-ції. Далі на укр. рівні ключова роль у переговорному процесі перейшла до Центру сприяння звільненню заручників при СБУ, Координаційного центру звільнення заручників та відділу взаємодії зі звільнення військовополонених Мін-ва оборони України, з осені 2015 — до новоствореного Об'єднаного центру з координації пошуку, звільнення незаконно позбавлених волі осіб, заручників та встановлення місцезнаходження безвісти зниклих у районі проведення АТО; а на міждержавному — до мінської Тристоронньої контактної групи і Спільного (українсько-рос.) центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін. Це унеможливило подальше проведення невеликих локальних (непублічних) обмінів, значно політизувало процес, збільшило кількість провокацій та «зривів», які застосовувалися рос. стороною з метою дискредитації укр. влади, сформувало нереалістичний сценарій звільнення й обміну всіх заручників та незаконно утримуваних осіб на засадах принципу «всіх на всіх».

За перші 3 роки бойових дій найбільш резонансні та масові обміни укр. полонених відбулися після підписання *Мінської угоди 2014* впродовж вересня—жовтня

2014 (звільнено кілька сотень військовослужбовців та добровольців), 26—27 грудня 2014 (укр. сторона отримала 154 особи, передавши 222 бойовики), 21 лютого 2015 (139 укр. військових обміняно на 52 бойовики), 26—27 серпня 2015 (обмін із представниками т. зв. Донец. нар. республіки за формулою «12 на 12»). Наприкінці 2015 заг. кількість звільнених налічувала до 3 тис. осіб. 2016 інтенсивність та масштаби обмінів істотно знизилися (наймасовіший відбувся 20 лютого — 4 військовики) і звелися переважно до окремих випадків звільнення з рос. ув'язнення відомих осіб після домовленостей на найвищому політ. рівні за посередництва міжнарод. орг-цій (25 травня — Н.*Савченко*, 14 червня — Г.Афанасьєв та Ю.Солошенко, 17 вересня — В.Жемчугов і Ю.Супрун). 25 жовтня 2017 згідно із засекреченими російсько-турец. домовленостями відбулося звільнення крим. політ. в'язнів І.Умерова та А.Чийгоза. За період із кінця 2015 до вересня 2019 відбувся лише один масовий обмін — 27 грудня 2017 укр. сторона звільнила 73 власних громадян (бійці батальйону *«Кривбас»* М.Герасименко, О.Лазаренко, полку *«Азов»* Є.Кузнєцов, захисники Донец. аеропорту О.Морозов та І.Ляса, релігієзнавець І.Козловський, активіст В.Фомічов, представник руху ультрас А.Ахмеров, блогер Е.Неделяєв та ін.), передавши на окуповану територію Донбасу 233 особи. Тоді ж представники Росії вийшли зі складу Спільного центру, що загальмувало динаміку переговорних процесів.

За офіц. даними, станом на березень 2019 за увесь період проведення АТО/ООС було звільнено понад 3200 осіб з окупованих територій Донбасу. Широкого міжнар. розголосу набуло захоплення 25 листопада 2018 в рос. полон 24 укр. моряків та 3 кораблі у Керченській протоці під час їх переходу з *Одеси* до *Маріуполя*. Резолюція про їх звільнення була схвалена Парламентською асамблеєю Ради Європи 24 січня 2019, а 25 травня відповідне рішення прийняв Міжнар. трибунал ООН з мор. права. 7 вересня 2019, після зміни політ. ситуації в Україні, відбувся обмін із Росією за формулою «35 на 35». Серед звільнених — 24 моряки, політ. в'язні О.Сенцов, Р.Сущенко, О.Кольченко, С.Клих, М.Карпюк, В.Балух, викрадений на території Білорусі П.Гриб. Офіційно на Донбасі у полоні залишалися ще понад 220 осіб. 29 грудня 2019 на підконтрольну Україні територію повернулися 76 осіб, натомість представникам *окремих районів Донецької та Луганської областей* (ОРДЛО) були передані 123 особи. Серед звільнених — військовики (зокрема й учасники боїв за Дебальцеве), підприємці (серед них кілька організаторів пасажирських перевезень через лінію розмежування), представники інтелігенції.

На початковому етапі війни на Сх. України були поширені випадки самостійної участі родичів полонених у переговорному процесі, виплати бойовикам грошових викупів, захоплення в заручники під час передачі коштів чи потрапляння на окуповану територію для ведення переговорів. До цього періоду належать практика проведення т. зв. парадів полонених («парадів ганьби») на держ. свята України (24 серпня 2014 та 22 січня 2015 у *Донецьку*), численні зникнення безвісти, викрадення та найбільш масові випадки жорстокого поводження над укр. полоненими, зафіксовані міжнар. правозахисними орг-ціями, розстріли і смерть від тортур (посмертно звання «Герой України» присвоєно закатованим на Донбасі Ю.*Поправці*, В.*Рибаку* і Ю.*Дяковському*, розстріляним Є.Брановицькому та Д.Гончаренку, викраденому і вбитому рос. «загонами самооборони» в Криму Р.*Аметову*).

Не раз зафіксовано застосування фізичного впливу з використанням електричного струму, води, вогню, зброї та будь-яких ін. підручних предметів, удушення, сексуальне насильство, позбавлення сну, їжі й води, інсценування розстрілів, погрози розправ над членами сімей полонених, публічні екзекуції та моральне приниження, змушування до фізичних робіт (від розбирання зруйнованих будівель до участі в розмінуванні територій) і «каяття» (часто перед рос. ЗМІ). Особливо жорстоким було поводження із полоненими бійцями укр. добровольчих батальйонів та представниками певних військ. спеціальностей (снайпери, кулеметники, артилеристи).

На окупованій частині Донбасу як місця ув'язнення використовувалися будівлі колиш. правоохоронних органів, адм. будівлі, військкомати та військ. частини, навч. заклади, готелі, підвали житлових будинків, гаражі, ангари тощо. Зазвичай приміщення не пристосовані для цього, вирізнялися високим рівнем вологості, нестабільним температурним режимом (холод взимку і спека влітку), критичним санітарно-гігієнічним станом. Відомо про майже 100 місць несвободи. Найбільш масові утримання та тортури полонених здійснювалися в Донецьку (будівля колиш. управління СБУ, база «Мотороли»), Сніжному (будівлі колишніх ізолятору тимчасового тримання, військкомату та міськради), *Горлівці* (будівля колиш. управління СБУ), *Луганську* (будівлі колишніх обласної держ. адміністрації та обласної ради), Торезі (автобаза) та *Алчевську* (будівля колиш. військкомату). Украй обмаль інформації про цивільних заручників, які постійно проживали на окупованій території Донбасу та були ув'язнені з метою заволодіння їхнім майном (у т. ч. й бізнес-активами), отримання викупу чи вчинення насильства, під час проведення т. зв. превентивних і адм. арештів. Їх затримували як рос. військовослужбовці та учасники незаконних збройних формувань, так і представники псевдодерж. силових органів, зазвичай у помешканнях за місцем проживання, місцях масового перебування чи за місцем роботи без дотримання жодних правових процедур із застосуванням насильства. Лише в поодиноких випадках міжнар. розголос давав змогу оперативно звільняти таких осіб. Напр., це було після публікації в газ. «New York Times» фото І.Довгань, яку в серпні 2014 прив'язали до «стовпа ганьби» на площі в Донецьку і піддали приниженням та побиттю.

Інформація про утримуваних в Росії та анексованому Криму, на відміну від полонених і заручників на окупованій території Донбасу, є більш відкритою, вони проходять по офіц. кримінальних справах, до них мають певний доступ міжнар. правозахисні орг-ції. Як формальний привід для арешту використовувалися звинувачення в екстремізмі, шпигунстві, підготовці диверсійних та терористичних операцій, невизнанні *анексії* Криму, причетності до заборонених

у Росії орг-цій (гол. чин. релігійних — «Хізб ут-Тахрір», «Табліґ Джамаат», «Свідки Єгови»), порушенні держ. кордону, злочинах, вчинених під час війни в Чечні, розповсюдженні наркотичних речовин тощо. До таких осіб застосовуються фальсифікація звинувачень і доказів, систематичні процесуальні порушення. На знак протесту проти незаконного утримання і вироків укр. політ. в'язні регулярно оголошували голодування, відмовлялися писати прохання про помилування. Вимоги щодо їх звільнення не раз були зафіксовані в резолюціях *Європейського парламенту* (10 вересня 2015, 16 березня 2017, 14 червня 2018, 18 липня 2019) та Парламентської асамблеї Ради Європи (28 січня 2015, 21 квітня 2016, 23 січня 2018, 28 червня 2018, 24 січня 2019), заявах послів і глав МЗС д-в «Великої сімки» (15 березня 2016, 21 червня 2018, 30 листопада 2018, 6 квітня 2019), резолюціях Сенату США (13 лютого 2015, 17 липня 2019) та ін. Масові громад. акції та флешмоби на підтримку ув'язнених регулярно відбуваються в різних містах України.

Станом на вересень 2019 офіційно у списках на звільнення утримуваних у Росії та анексованому Криму налічувалося бл. 110 осіб. Тоді ж Крим. правозахисна група опублікувала поіменний список із 86 осіб (переважно *кримських татар*), незаконно позбавлених волі на п-ові за політ. чи реліг. мотивами. Їх було ув'язнено за т. зв. справами «крим. мусульман», «українських диверсантів», «групи Сенцова», «причетних до батальйону імені Номана Челебіджіхана», «учасників Майдану», а також ін. «кримінальні» переслідування. Звільнення крим. політ. в'язнів не обговорюється під час мінських переговорів чи на будь-якому ін. майданчику. У червні 2020 список громад. орг-ції «Об'єднання родичів політв'язнів Кремля» налічував 94 особи, частина з яких отримала різні терміни ув'язнення — від 2,5 до 19 років.

Невизнання Росією себе як учасника збройного конфлікту, спроби використовувати осіб, позбавлених свободи як інструмент *гібридної війни* для дестабілізації внутрішньополіт. ситуації в Україні та послаблення міжнар. санкційного тиску і блокування з цією метою переговорного процесу, криміналізація кожного випадку позбавлення свободи, правове свавілля надають проблемі наявності укр. військовополонених, заручників та політ. в'язнів перманентного характеру, яка остаточно може бути вирішена лише в рамках заг. врегулювання ситуації. Контрольовані РФ т. зв. Донец. та Луган. народні республіки регулярно практикують ув'язнення місц. жителів за сфабрикованими звинуваченнями у співпраці з укр. спецслужбами з метою додаткового тиску, унеможливлення процесу звільнення за принципом «усіх на всіх» та пропорційного збільшення власного обмінного списку. Використання такого механізму дає Росії змогу передавати Україні політ. в'язнів, отримуючи натомість осіб, яким інкримінують розстріли *«Небесної сотні»*, військові (причетність до збиття літака рейсу MH17) та ін. тяжкі злочини.

З укр. боку результативність дій щодо звільнення зазначених категорій громадян знижується надмірною політизацією процесу, відсутністю єдиного і прозорого механізму переговорів та нац. законодавчої бази, яка дала би змогу повноцінно використовувати міжнар. право щодо вказаних категорій громадян (збройний конфлікт кваліфіковано як АТО/ООС, а не війну, що не дозволяє застосовувати Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими та ін. норми міжнар. гуманітарного права), зволіканням із повноцінним запуском роботи *Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України* (в його структурі створено відділ з питань осіб, позбавлених особистої свободи) і його подальшими кількома реорганізаціями, відсутністю інституту Уповноваженого Президента України зі звільнення з полону заручників та відкритих поіменних списків і загалом єдиної держ. стратегії.

За офіц. даними, станом на поч. 2020 укр. влада проводила переговори щодо звільнення утримуваних громадян за 2 окремими списками — ті, хто перебували на тимчасово окупованій території Донбасу (понад 200 осіб) та в РФ (в т. ч. й окупованому Криму). В укр. сусп-ві питання звільнення військовополонених, заручників та політ. в'язнів знаходить особливу підтримку. Поруч із користю від публічного розголосу це створює додаткові можливості для піару, дає змогу різним політ. силам використовувати відповідну проблему для збільшення власного рейтингу, а рос. стороні — долучати до переговорів лояльні до них партії та публічних осіб.

Дж.: Reports on the human rights situation in Ukraine. «Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights», 2014—19 (https://www.ohchr.org/EN/Countries/ENACARegion/Pages/uareports.aspx); Ті, що пережили пекло: свідчення жертв про місця незаконних ув'язнень на Донбасі. К., 2015; Свідчення українських громадян, які знаходилися у заручниках російських терористичних угруповань на території ОРДЛО, щодо збройної агресії Російської Федерації проти України, нелюдських умов утримання у заручниках, фізичного насилля та катувань, морально-психологічного знущання, вип. 1—6. Б/м, 2016—18; *Бриних Я. та ін*. «Говорять застінки»: воєнні злочини проти полонених і факти присутності військовослужбовців РФ на Донбасі (на основі свідчень жертв полону та тортур). Web: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Report_Torture_ukr_NED-1.pdf;

Літ.: *Shcherbachenko V. та ін.* Places of illegal detention in Eastern Ukraine during the military conflict. Warsaw, 2016; «You Don't Exist»: Arbitrary Detentions, Enforced Disappearances, and Torture in Eastern Ukraine. «Human Rights Watch, Amnesty International», 2016, July (https://www.hrw.org/news/2016/07/21/ukraine-torture-disappearances-east); *Альохін А. та ін*. Війна без правил: гендерно-обумовлене насильство, пов'язане зі збройним конфліктом на сході України. К., 2017; В'язні війни: міжнародна практика щодо звільнення полонених, заручників і політв'язнів: висновки для України. К., 2018; *Золотухін Д.Ю.* Біла книга спеціальних інформаційних операцій проти України 2014—2018. К., 2018; *Котлярова К.* У застінках «Бетмена». В кн.: Жити всупереч: проблеми цивільного населення під час війни на Донбасі. К., 2018; *Одегов О., Гриценко Н.* Злочини без покарання: порушення прав людини під час збройного конфлікту на сході України. К., 2018; *Янова Г.* За ґратами будинку «уряду ЛНР»: аналітичний звіт. К., 2018; Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання (робоча версія аналітичної доповіді Центру Разумкова). К., 2019; *Голубов О.* Сотні невідомих: скільки українців досі утримують в Росії, Криму та на Донбасі. «Deutsche Welle», 2019, 11 вересня (http://www.dw.com/uk/a-50372283); *Katrychenko T.* Military and civilian detainees in Donbas: searching

for the efficient mechanism of release. «Civicmonitoring», 2019, 22 September (http://civicmonitoring.org/wp-content/uploads/2019/09/ENG-DRA-report-donbas-web.pdf); *Шрамович В.* Ті, кого не поміняли: скільки українців ще у полоні? «BBC News Україна», 2019, 9 вересня (https://www.bbc.com/ukrainian/features-49639073); *Кудрін О.* «Сотня політв'язнів»: чи не забули ми про неї? «Укрінформ», 2020, 27 травня (http://www.ukrinform.ua/rubric-world/3034144-sotna-politvazniv-ci-ne-zabuli-mi-pro-nei.html); *Удовенко А.* Хронологія обмінів полоненими: 2014—2020 рр. «Коаліція "Справедливість заради миру на Донбасі"», 2020, 15 травня (http://jfp.org.ua/blog/blog/blog_articles/58); *Gosiewska M.* Russian War Crimes in Eastern Ukraine in 2014. Web: http://wmii.uwm.edu.pl/~panas/Russian_War_Crimes.pdf

В.І. Милько.

Шеврони «Укроп». Художник А. Єрмоленко.

У́КРИ — 1) (Uchri), також украни, вукрани, укряни (Ucrani, Vucrani) — слов'ян. плем'я (імовірно союз племен), що заселяло басейн р. Укер/Іккер (нім. Ucker/Uecker) у міжріччі Одеру та Ельби. Осн. відомості про У. містять джерела 10—11 ст., що описують експансію нім. володарів (насамперед маркграфів Саксонської марки) на землі зх. слов'ян. Остаточне входження земель У. до складу Священної Рим. імперії (див. *«Священна Римська імперія германської нації»*) сталося за результатами т. зв. Хрестового походу проти слов'ян 1147. Після цього розпочалася аграрна колонізація регіону німецькомовними переселенцями, а також активна місіонерська діяльність катол. кліру серед слов'ян. Обидва зазначених фактори визначили доволі швидку асиміляцію У., з 13 ст. згадки про них як окремий народ відсутні.

Є.В. Синиця.

2) Політичний інтернет-*мем*, що з'явився на поч. 2000-х рр. та набув особливого поширення після рос. агресії 2014. Джерелом мема «У.» стало поширення у псевдонаук. укр. літературі концепцій, згідно з якими етнонім *«українці»* в якійсь формі існував / був поширений у стародавні часи (праці В.Бебика та ін.). Ці концепції виникли в контексті формування певної субкультури, зумовленої постколоніальним комплексом меншовартості українців. Він компенсується в декого спробами пошуку істор. підстав (чи конструювання) для такої форми праукр. минувшини, яка протягає витоки укр. народу в епохи, коли він не міг існувати у формі спільноти, що доказово належала до укр. *етносу* чи його безпосередніх предків (див. *Трипільський міф*). У популярній та псевдонаук. літературі з'явилися тези про існування «давніх укрів», які використовували «У.» як самоназву та перебували у генетичному зв'язку із сучасними українцями.

Історично термін *«Україна»* локально вживався з 1187, а «українці» в різних сенсах (територіальному та етнічному) — з 16 — 1-ї пол. 17 ст. Паралельно до 1917 співіснували самоназви *«русини»*, «малороси» (див. *Мала Русь*), «українці». У будь-якому разі до 1187 на основі істор. джерел не має підстав говорити, що існував якийсь етнонім зі складовою «укр», який стосувався предків українців.

Проте, прагнучи задавнити існування українців та одночасно позбутися якихось асоціацій з Росією, автори згаданої концепції штучно уникали сюжетів, пов'язаних з русинами/Руссю, і перестрибували у ще давніші часи, щоби довести: «Русь» — це тимчасовий феномен між У. та українцями, а етнонім «українці» завжди існував у якійсь формі з коренем «укр-». Однією із «підстав» стало існування істор. племені укрів/укранів, що дозволило шукати часи існування укранів/У. як спільноти на території сучасної України або ж вигадувати якісь сакральні зв'язки прибалтійських укранів зі слов'ян. племенами України. Поширення таких абсурдних істор. гіпотез швидко взяли на озброєння в інформаційній війні Росії проти України пропагандисти *«Русского мира»* з метою публічно дискредитувати академічну укр. науку, яка спроможна, начебто, лише на абсурдні націоналістичні вигадки, позбавлені навіть здорового глузду, а не лише якоїсь науковості. Мем «У.» породив похідні (про «укрів, які викопали Чорне море», тощо), які супроводжуються карикатурами та «фотожабами», характеризуються зверхністю та великодерж. шовінізмом (див. *Українофобія*).

Проте з ін. боку, в процесі *Революції гідності 2013—2014* відбулася «мутація мема». Подібно до негативних «русскомирських» шаблонів «бандерівці» та «жидобандерівці» мем «У.» був узятий учасниками *Євромайдану* та *добровольчих батальйонів України* як дзеркально обернений у бік «привласнення», позитивної інтерпретації конфронтаційного характеру (коли негативний образ з боку ворога стає позитивним епітетом, яким можна пишатися). Називання себе такими термінами (не занурюючись у їхнє походження) стало елементом ідентичності укр. соціального активу.

Отже, сучасну ідентифікацію себе з «У.» варто розрізняти на рівні різних субкультур: 1) неоязичництва, «Рунвіри», культу *«Велесової книги»*, «українців-трипільців», некритичного ура-патріотизму; 2) патріотичної термінологічної конфронтації без звернення до її походження чи «історичних витоків» (див. також *Укропи*). Зокрема, останнє тлумачення вже стало об'єктом літератури, пов'язаною з війною на сході України (повість Б.Жолдака «Укри», 2015).

Літ.: *Якубова Л.* «Русский мир» в Україні: на шляху до прірви. К., 2018; *Галушко К.* Чи існують «древні укри» в українських підручниках? Web: http://likbez.org.ua/ua/sushhestvuyut-li-drevnie-ukryi-v-ukrainskih-uchebnikah.html; *Синиця Є.* Укри — найдавніше слов'янське плем'я, пращури українців? Web: http://likbez.org.ua/ua/ukry-ancient-tribe.html

К.Ю. Галушко.

УКРО́ПИ — політ. інтернет-*мем*, який після 2000 став поширеною назвою в рос. інформаційному просторі для «свідомих українців», згодом учасників *Революції гідності 2013—2014* та укр. бійців під час воєн. дій на сх. України. Серед прихильників і пропагандистів *«Русского мира»* поняття «укропи» разом із мемом *«укри»* стало відповіддю на мем *«ватники»*, який використовують в Україні та серед політ. опозиції в Росії. (Існує ще варіант «укропітек».) З укр. мовою мем «укропи» не пов'язаний (російською «укроп» означає рослину кріп) і загалом відзначається ксенофобією та великодерж. *шовінізмом*, дегуманізацією та *українофобією*.

Семантика мему «укропи» була різною в сенсі гри зі словом «українці» та різноманітними скороченнями від висловів «Україна — це Європа», «український патріот», «український опір». Змістовно, крім похідного від «українці», може означати

щось «зелене, незріле». Дегуманізація ж проявляється, зокрема, в метафорі «покосили укроп» (про загибель укр. вояків).

З ін. боку, він був «привласнений» (як і мем «укри») укр. соціальним активом, військовослужбовцями та політиками як негативний образ з боку ворога, яким (образом) можна пишатися в позитивному сенсі. Візуалізований «укроп» як рослина кріп і в укр. масовій к-рі, зокрема на популярному шевроні художника А.Єрмоленка 2014. Також слово було використано для назви політ. партії «УКРОП» (Об'єднання укр. патріотів; засноване 2015).

Дж.: *Якубова Л.* «Русский мир» в Україні: на шляху до прірви. К., 2018; Новый русско-украинский словарь: 10 неологизмов постмайдана. Web: http://www.crimea.kp.ru/daily/26258.5/3137433

К.Ю. Галушко.

УЛАГЧІ́ (Улакчі; у рус. літописах — Улавчий; р. н. невід. — п., імовірно, 1259) — володар *Золотої Орди* (1256—59), син *Сартака*. Після смерті останнього великий хан Мунке поставив У. на чолі Улусу Джучі. Оскільки новий правитель був занадто молодим, реальна влада належала Боракчин, вдові *Батия*. У правління У. було відновлено монгол. контроль над *Галицько-Волинським князівством*. Для цього 1258/59 замість *Куремси* очільником тумена (див. *Тьма*) на правобережжі Дніпра призначили більш рішучого *Бурундая*.

Літ.: *Мыськов Е.П.* Политическая история Золотой Орды (1236—1313 гг.). Волгоград, 2003.

Д.Я. Вортман.

У́МАНСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1768, Уманська різанина — центр. епізод *Коліївщини*, здобуття *Умані* повстанцями під проводом М.І.*Залізняка*.

Наприкінці травня 1768 на Наддніпрянщині почалося гайдамацьке повстання (див. також *Гайдамацький рух*), відоме як «Коліївщина». Коліївщина стала наслідком рос. політики захисту прав дисидентів (некатоликів) у *Речі Посполитій* та реакцією на *Барську конфедерацію 1768* — антирос. повстання катол. *шляхти*. Ядром Коліївщини були запорожці (див. *Козацтво українське*) на чолі з М.Залізняком, до яких приєдналися *надвірні козаки* та місц. селяни. Під гаслом захисту правосл. церков та монастирів «колії» вбивали та грабували євреїв, римо- та греко-католиків. Неправосл. населення шукало захисту в укріплених містах, одним з яких була Умань.

Магнатське володіння Ф.-С.Потоцького (див. *Потоцькі*) і важливий торг. центр із численним єврейс. населенням, Умань була також греко-катол. осередком: з 1765 тут діяв *Уманський василіанський монастир Різдва святого Іоанна Хрестителя* зі школою, у місті проживало 60 шляхетських родин, на момент нападу тут залишалося бл. 200 студентів та шляхтичів. В Умані, за різними оцінками, було від 60 до 100 жовнірів-піхотинців, 400 надвірних козаків та 200 конфедератів. Місто захищали рів і вал з частоколом, обабіч гол. брами були 2 башти, по 2 гармати із запасом картечі в кожній, загалом у місті було кількадесят гармат.

Гайдамацьке військо чисельністю бл. 1 тис. підійшло під Умань 20 (9) червня. Проти гайдамаків вислали 400 надвірних козаків під проводом 2 польс. полковників, проте сотник І.*Гонта* перебрав командування і перейшов на бік нападників. Бл. 19-ї години гайдамаки почали обстріл Умані з рушниць, що тривав усю ніч, та послали селян підрубати палі частоколу; захисники міста відстрілювалися з рушниць та гармат; крім жовнірів, в обороні взяли участь євреї. Через нестачу води в місті збільшилося споживання алкоголю, що негативно вплинуло на бойовий дух захисників. 21 (10) червня між 11-ю і 15-ю годинами гайдамаки атакували Умань, гарматний вогонь з міста не приніс результатів. Нападники вдалися до підступу: до стін під'їхав І.Гонта з білим прапором, обіцяючи життя мешканцям міста, він вимагав видати лише немісц. євреїв. Губернатор Р.Младанович заборонив відкривати по переговорниках вогонь, їх впустили у браму, далі до міста вірвалися гол. сили гайдамаків і почали різанину, в якій також взяли участь селяни. Велика кількість людей загинули в костьолі, василіанській каплиці та синагозі. Жертвами коліїв стали євреї, римо- та греко-католики, а також ті православні, які надавали їм прихисток. Вбивства супроводжувалися паплюженням катол. святинь і грабунком. Деяким вдалося врятуватися від смерті ціною переходу у православ'я, шляхтянки вінчалися із селянами, а молоді шляхтичі записувалися в козац. реєстр. Враження від трагедії було таким сильним, що у польс. джерелах кількість жертв завищувалася й доходила до 12 чи 18 тис. осіб. М.Залізняк на допиті обчислив кількість жертв обох статей, включно з дітьми, у 2 тис. осіб. За оцінкою польс. сеймової комісії, проведеною невдовзі після трагедії, кількість жертв не перевищувала 5 тис. осіб., це число виглядає найбільш виваженим. Як греко-католики, так і православні згадують про 3 тис. загиблих євреїв; якщо додати до них кількість військовиків і студентів, які залишалися в місті, та оціночну кількість мешканців зі шляхти (60 родин по 4 особи), це число наближатиметься до 4 тис осіб.

У місті було пограбовано майно та гроші в еквіваленті 100 тис. *рублів*, награбоване гайдамаки відсилали у свій табір біля *Мотронинського Свято-Троїцького монастиря*. За свідченнями селян, які примкнули до повстання, козаки з ними не ділилися.

Здобувши Умань, гайдамаки її залишили через велику кількість трупів, що починали розкладатися. Ставши табором поблизу міста, М.Залізняк відряджав *отаманів* у навколишні села з дорученням грабувати й страчувати католиків та євреїв на місцях. Гайдамацький ватажок приймав у себе вцілілу шляхту та унійних священників, які для порятунку життя переходили у православ'я. Не пізніше 7 липня (26 червня) рос. війська заарештували гайдамаків. Підданих Речі Посполитої передали польс. стороні, де їх страчували та усікали кінцівки, рос. підданих заслали до Сибіру.

У.т. посіла важливе місце в істор. пам'яті укр., польс. та єврейс. народів. Вона описана у «Гайдамаках» Т.*Шевченка*, поемі, що має великий вплив на сприйняття У.т. в укр. сусп-ві та в історіографії. 1810 засновник брацлавської гілки *хасидизму* (див. також *Брацлавські хасиди*) цадик Нахман із Брацлава переселився до Умані, де заповів себе поховати у пам'ять про замордованих там євреїв. Так Умань стала місцем паломництва хасидів з усього світу під час святкування іудейського Нового року. Спорудження пам'ятника М.Залізняку та І.Гонті в Умані 2015 було не-

гативно сприйняте єврейс. та польс. меншинами й викликало дискусію серед укр. істориків.

Історіографія питання сформувалася у 19 ст., в часи польс. повстань та реакції на них, і тому була сильно політизована. Якщо польс. історики пояснювали різанину нижчим цивілізаційним рівнем українців, то укр. дослідники вдавалися до глорифікації гайдамаків та дегуманізації їхніх жертв. У 20 ст. укр. рад. історики вважали Коліївщину класовою, а деякі емігрантські та пострадянські — нац. боротьбою; обидві версії трактування подій 1768 не знаходять підтвердження у джерелах, які вказують на реліг. чинник як одну з гол. причин Коліївщини та Уманської трагедії.

Літ.: *Serczyk W.* Koliszczyzna. Kraków, 1968; *Храбан Г.* Спалах гніву народного: антифеодальне народновизвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр. К., 1989; *Когут З.* Міти старі та нові: гайдамацький рух і Коліївщина (1768) в історіографії 1960-х — 1970-х років. В кн.: *Когут З.* Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної і модерної історії України. К., 2004; *Skinner B.* Borderlands of faith: Reconsidering the origins of a Ukrainian tragedy. «Slavic Review», 2005, no. 64 (1); *Таїрова-Яковлева Т.* Коліївщина: великі ілюзії. К., 2019.

О.В. Смірнов.

У́МАНСЬКІ ОБОРО́НИ 1654, 1655, 1674 — епізоди *Національної революції 1648—1676.*

Оборона 1654. Після укладення російсько-укр. військово-політ. союзу 1654 (див. *Переяславська рада 1654*; *Березневі статті 1654*) коронні війська *Речі Посполитої* під кер-вом *гетьмана великого коронного* С.*Потоцького* і великого обозного коронного С.*Чарнецького* завдали удару по *Вінниці*, а потім (перед 5 квітня 1654) — по *Умані*, де укрилися уманський полк. Й.*Глух* та він. полк. І.*Богун* зі своїми полками. Унаслідок штурму місту було завдано великої шкоди, але замок вистояв. Польс. війська мусили відступити. Вони знищили під час цього нападу кілька сіл і міст *Уманського полку*. Пізніше по Умані завдав раптового удару крим. загін, проте його вдалося відбити без особливих втрат.

Оборона 1655 розпочалася після чергового наступу польс. військ на землі *Брацлавського полку* та Уманського полку. Після поразки під *Брацлавом* (24 (14) грудня 1654) укр. війська на чолі з прилуцьким полк. Я.Воронченком, брацлавським полк. М.*Зеленським* та сотником М.Махаринським відступили до Умані, де вже перебували сили полковників І.Богуна (він. полковник і очільник оборони міста), С.Оргіяненка (уманський), О.*Гоголя* (подністровський), колиш. уманського полк. Й.Глуха та сотника Ф.Раца (Сербина). Наприкінці грудня 1654 польс. війська великого обозного коронного С.Чарнецького та Соколинського розпочали штурм Умані, проте без особливого успіху. Із приходом сюди гол. сил великого гетьмана коронного С.Потоцького й після відмови обложених повстанців капітулювати у 20-х числах січня 1655 розпочався ген. штурм Умані, під час якого польс. війська активно використовували артилерію, підкопи тощо. Обложені стримували ворожі атаки, незважаючи на тяжкі втрати (зокрема, було поранено С.Оргіяненка й уманським полковником знову став Й.Глух). Польс. хроністи пізніше порівнювали Умань із Бредою (нині місто в Нідерландах), що героїчно оборонялася проти переважаючих іспанських сил. На допомогу обложеним виступив сам гетьман Б.*Хмельницький* зі значним українсько-рос. військом (6 тис. моск. *стрільців* очолював В.*Бутурлін*). На звістку про це поляки відступили з-під Умані 27 січня 1654, причому обложені вдарили їм у тил, і рушили під Охматів (нині село Уманського р-ну Черкас. обл.), де розгорнулася *Охматівська битва 1655.* Українські ж війська в Умані діяли проти польс. і крим. військ, які спустошували край. Оборона Умані знесилила польс. війська, що стало однією з причин успішного наступу укр. і рос. військ влітку—восени 1655.

Оборона 1674. Навесні 1673 в Умані вибухнуло повстання проти гетьмана П.*Дорошенка,* який тоді був під протекторатом *Османської імперії.* Новий уманський полк. С.Яворський прагнув налагодити контакт із лівобереж. гетьманом І.*Самойловичем*. Щоби відновити втрачені позиції на *Поділлі*, султан *Мегмед IV* послав сюди армію на чолі з каймакамом (заст.) великого візира *Кара-Мустафою* та Седіага-пашею. Турки швидко взяли Косницю (нині Кісниця), Стіну, Куниче (нині всі села Тульчинського р-ну Він. обл.), Ладижин (нині місто Він. обл.; після 16 (6) серпня 1674) і підійшли до Умані. В Умані перебували козаки Уманського полку й *Торговицького полку*, жителі навколишніх 15 м-к; були послані листи про допомогу до царських *воєвод* і гетьмана І.Самойловича, проте без наслідків. Обложені відхилили пропозицію капітулювати й відбили перші кілька штурмів з великими втратами противника. Однак турец. командування з допомогою хитрощів під час мирних переговорів схопило полк. С.Яворського і майже всю старшину. Почалися нові штурми, які тривали 9 днів. 4 вересня (25 серпня) 1674 осман. війська вдерлися до міста, де зав'язалися вуличні бої. Умань була спалена, місц. жителі, за незначними винятками, перебиті чи потрапили в полон. Чимало жителів краю після падіння Умані втекли в Лівобережну Гетьманщину. Турки зазнали під стінами Умані великих втрат і змушені були відмовитися від наміру йти на *Київ*.

Літ.: *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). К., 1996; *Мицик Ю.А.* Умань козацька і гайдамацька. К., 2002.

о. Ю.А. Мицик.

У́МАНЦІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Пилипа Івановича** Уманця (Пилипча; р. н. невід. — п. після 1674), глухівського *сотника* (1653—68) та ніжинського полковника (1669—74). Його син — **Дем'ян Пилипович** (р. н. невід. — п. до 1687), глухівський протоієрей (1680), а онук **Петро Дем'янович** (р. н. і р. с. невід.), глухівський сотник (1726—32). Глухівським сотником був також племінник Петра Дем'яновича — **Степан Семенович** (р. н. і р. с. невід.) — у 1732—37, а ін. племінник — **Василь Семенович** (р. н. і р. с. невід.), ніжинський полковий *хорунжий* (1734—38). Ін. представники роду — **Василь Васильович** (р. н. невід. — п. після 1789), янпольський сотник (1777—81); **Пилип Васильович** (р. н. невід. — п. після 1789), полковий *осавул* (1767—73); **Семен Федорович** (р. н. невід. — п. бл. 1795), глухівський сотник (1737—67); **Олексій Федорович** (р. н. невід. — п. після 1782), полковий осавул (1773—82); **Іван Федорович** (р. н. невід. — п. після 1801), полковий

писар (1777—89). До цього роду також належали: **Андрій Семенович** (1762—1830), шеф Кинбурнського драгунського полку (1808—14), генерал-лейтенант (1824), учасник *Російсько-турецької війни 1787—1791* та *Російсько-турецької війни 1806—1812*, Російсько-польської війни 1792—94, антинаполеонівської кампанії 1806—07, *Війни 1812* і закордонного походу рос. армії 1813—14; **Олександр Олексійович** (1808—1877), відомий лікар і письменник, який досліджував епідемію чуми в Єгипті (1842—43) та залишив спогади про подорож на Бл. Схід; **Федір Михайлович** (див. Ф.*Уманець*; 1841—1908), відомий земський діяч та історик.

До цього роду, імовірно, належав **Матвій Олексійович** (імовірно, 1773—1839), учасник Російсько-швед. війни 1788—90, антинаполеонівських кампаній 1798—1800 та 1805 рр., Російсько-турец. війни 1806—12 та *Російсько-турецької війни 1828—1829*, віце-адмірал (1837).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Милорадович І.А.* Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890; *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2. К., 1893.

В.В. Томазов.

УО́ЛД Джордж (англ. George Wald; 18.11.1906—12.04.1997) — амер. біохімік і фізіолог, лауреат Нобелівської премії з фізіології і медицини (1967; спільно з Р.Гранитом та Х.Хартлайном). Н. в м. Нью-Йорк (США), його батько був родом із *Західної України*. Після закінчення Нью-Йоркського ун-ту (1927) отримав ступінь бакалавра зоології, після чого вступив до Колумбійського ун-ту, який успішно закінчив зі ступенем д-ра зоології. Багаторічну науково-експериментальну діяльність у галузі біохімії зору почав у Берлінському та Цюрихському ун-тах. Після перемоги *фашизму* в Європі повернувся до США, отримав посаду професора в Чиказькому і Гарвардському ун-тах. Крім викладання, займався лабораторними дослідженнями.

Голова відділу біології та медицини Нац. наук. фонду США (1954—56), член Т-ва Д. і Ф. Гугенгаймів (1963—64).

Автор численних праць з фізіології та біохімії зору. Відкрив у сітчатці ока вітаміни, що зумовлюють пігментацію ока, за що отримав Нобелівську премію. Крім того, автор ін. праць з медицини, еволюційної біології, фізіології.

Лауреат премії А.Ласкера за фундаментальні мед. дослідження, премії Румфорда (1959), отримав стипендію Гугенгаймів (1963), лауреат Нобелівської премії «За відкриття, пов'язані з первинними фізіологічними та хімічними процесами в очах» (1967).

Нагороджений медаллю Ф.Айвса (1966).

П. у м. Кембридж (шт. Массачусетс, США).

Літ.: Биологи: биографический справочник. К., 1984; *Абліцов В.* Галактика «Україна»: українська діаспора: видатні постаті. К., 2007.

В.І. Онопрієнко.

УПОМИ́НКИ (польс. upominki, рос. поминки) — регулярні дари у вигляді цінних речей та грошей, які володарі *Великого князівства Литовського* (з 1569 — *Речі Посполитої*) та *Великого князівства Московського* (з 1547 — Моск. царства) доставляли крим. *хану* протягом 16—17 ст. В різні періоди учасники та свідки передачі У. означали та тлумачили їх по-різному. Дарувальники воліли підкреслювати, що У. є добровільними подарунками або ж платою за військ. допомогу з боку *Кримського ханату*. Водночас крим. хани погоджувалися з розумінням У. як певного роду дарунків лише в дипломатичній кореспонденції з дарувальниками, тоді як у внутр. документації означали їх терміном «данина» (harac, cizya). Починаючи з 1504, Москва також надсилала У. очільнику *Ногайської орди*, однак до кінця 16 ст. ці У. трансформувалися в платню «за службу» і трактувалися подібним чином обома сторонами.

В моск. дипломатичній практиці терміном «упоминки» означалися як щорічні дари *великого князя* (*царя*), які мусив доставляти посол у ранзі «великого посла», так і традиційні посольські дари, що їх привозили з собою ситуативні посольства з *Москви* до *Бахчисарая* та з Бахчисарая до Москви.

Серед У. були ті, які призначались особисто хану (bölek), і такі, що адресувалися членам його родини та низці урядників (tiyiş). Словосполучення «тішення хана» зустрічається і в моск. документах саме в контексті передачі йому У. Своєю чергою, термін «bölek» співвідносять з терміном моск. дипломатичної практики «дев'ятні дари». Водночас «дев'ятні дари» пов'язують У. із золотоординською традицією сплати щорічної *данини*, яка складалася з 9 предметів і символізувала залежність великого князя московського від хана *Золотої Орди*. Наприкінці 15 ст. «дев'ятні дари» втрачають буквальний зміст і можуть включати ін. число предметів та гроші. Серед дослідників немає консенсусу щодо часу, коли У. у вигляді «дев'ятних дарів» почали доставляти з Москви до Криму. Частина дослідників ведуть відлік від першого задокументованого випадку 1474, інші схильні довіряти повідомленню колиш. служилого Посольського приказу серед. 17 ст. Г.Котошихіна, який називає серед. 13 ст.

На сьогодні дослідники не беруться оцінювати обсяги моск. У. протягом 16 ст., оскільки відповідні облікові документи загинули разом з ін. матеріалами царської скарбниці в пожежі 1626. Однак вони відмічають, що обсяги У. постійно зростали у зв'язку з розширенням ханського двору та збільшенням У. з ВКЛ, а пізніше Речі Посполитої, які у такий спосіб намагалися здобути лояльність крим. ханів під час воєн. конфліктів з Москвою. Як У. з Москви традиційно доставляли соболині хутра та хутра чорнобурих лисиць, мисливських птахів (кречетів, яструбів), моржові ікла («рыбий зуб»), срібний посуд та гроші. Крім того, як У. «на запит» крим. хана надсилалися також хутра куниць, горностаїв та білок, бойові коні, обладунки та майстри (муляри, ювеліри).

Хоча відомо, що великі князі литовські доставляли У. до Криму ще в 15 ст., формально цей обов'язок було закріплено лише в 16 ст. після здобуття Крим. улусом статусу ханату. Зокрема, вперше У. вартістю 4,5 тис. *флоринів* були прописані в угодах 1506—07. Уже в договорі 1510 ця сума зросла до 15 тис. флоринів і залишалась на цьому рівні до серед. 17 ст., коли її було збільшено вдвічі до 30 тис. флоринів (1640) та 40 тис. флоринів (1682). Було зазначено, що У. мають доставляти двома партіями — навесні й восени кожного року, відпо-

чатково прив'язуючись до церк. свят Трійці та дня св. Мартіна (11 листопада). Такі У. доставляли безпосередньо до Бахчисарая лише до серед. 16 ст., коли документи почали фіксувати домовленості про обов'язок доставляти У. до *Перекопа*, Аккермана (нині м. *Білгород-Дністровський*), Ясс (з 1565 столиця *Молдавського князівства*) і Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*), де їх мали зустрічати слуги хана, які з часу передачі перебирали відповідальність за безпечний супровід У. до ханського палацу.

1533 обов'язок польс. короля сплачувати У. (virgüler — податок) крим. хану вперше було внесено в договір (агднаме), котрий надіслав осман. султан *Сулейман I* королю *Сигізмунду I* Старому, який одночасно був і великим князем литовським. Відтоді ця умова фіксується в усіх документах, що регулювали відносини між *Польським королівством* (пізніше Річчю Посполитою) та *Османською імперією*. Терміни «virgüler» та «pişkeş» (подарунок від нижчого вищому) також ситуативно фіксуються на означення У. в крим. договорах 17 ст.

Попри те, що формально великі князі литовські та королі Речі Посполитої зобов'язувалися доставляти У. щороку, насправді в низці випадків вони відмовлялися це робити, посилаючись на факти спустошливих татар. набігів на їхні землі. Найдовший період у взаєминах Речі Посполитої з Крим. ханатом, коли У. доставлялися на щорічній основі, тривав з 1654 по 1666.

Зазвичай У. від великого князя литовського, пізніше польс. короля та короля Речі Посполитої частково сплачувались у грошовій формі (золотими монетами), інша ж частка надавалась у вигляді англ. сукна та хутра відповідної вартості.

На договірному рівні практику сплати У. було скасовано Карловицьким договором з Осман. імперією (1699; див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) для Речі Посполитої та *Константинопольським мирним договором 1700* для Моск. царства. Разом з тим проблема сплати У. спливала під час переговорів між Осман. імперією та Моск. царством аж до 1721.

Літ: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII в. СПб.—Казань, 1887; *Довнар-Запольский М.В.* Литовские упоминки татарским ордам: Скарбовая книга Метрики Литовской 1502—1509 гг. Симферополь, 1898; *Самойлович А.Н.* Тийшь (тишь) и другие термины крымско-татарских ярлыков. В кн.: Известия Российской академии наук. М., 1917; *Шмидт С.О.* К характеристике русско-крымских отношений второй четверти XVI в. В кн.: Международные связи России до XVII в. М., 1961; *Croskey R.* Muscovite Diplomatic Practice in the Reign of Ivan III. New York, 1987; *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV—XVIII w. Warszawa, 1987; *Фаизов С.* Эволюция дани-откупа во взаимоотношениях Русского государства и Крымского ханства в последней четверти XV — XVII вв. (терминологический, юридический и функциональный аспекты). В кн.: Славяне и их соседи: тезисы XI конференции. М., 1992; *Фаизов С.* Поминки-«тыш» в контексте взаимоотношений Руси-России с Золотой Ордой и Крымским юртом (к вопросу о типологии связей). «Отечественные архивы», 1994, № 3; *Хорошкевич А.Л.* Русь и Крым после падения ордынского ига: динамика трибутарных отношений. «Отечественная история», 1999, № 2; *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish diplomatic relations (15th — 18th centuries): an annotated edition of 'ahdnames and other documents. Leiden—Boston—Köln, 2000; *Галенко О.І.* Дипломатія Кримського ханату (середина XV століття — 1783). В кн.: Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Хорошкевич А.Л.* Русь и Крым: от союза к противостоянию: конец XV — начало XVI вв. М., 2001; *Kołodziejczyk D.* La Res Publica polono-lituanienne était-elle le vassal de l'Empire Ottoman? В кн.: Studies in oriental art and culture in honour of Professor Tadeusz Majda. Warszawa, 2006; *Кривцов Д.Ю.* Легенда о происхождении крымских «поминков». В кн.: Репрезентация власти в посольском церемониале и дипломатический диалог в XV — первой трети XVIII века: Третья международная научная конференция «Иноземцы в Московском государстве», 19—21 октября 2006 г.: тезисы докладов. М., 2006; *Виноградов А.В.* Русско-крымские отношения: 50-е — вторая половина 70-х годов XVI века, т. 1. М., 2007; *Гайворонский О.* Повелители двух материков, т. 1—2. К.—Бахчисарай, 2007—09; *Любая А.А.* Татарские «поминки» в контексте взаимоотношений Польского королевства и Великого княжества Литовского с Крымским ханством в XVI в. «Исследования по истории Восточной Европы» (Минск), 2008, вып. 1; *Kołodziejczyk D.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th—18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. Leiden, 2011; *Моисеев М.Д.* Эволюция и содержание посольских даров-«поминок» в русско-ногайских отношениях XVI века. «Вестник Московского государственного гуманитарного университета имени М.А. Шолохова: серия "История и политология"», 2011; *Почекаев Р.Ю.* Дары или дань?: к вопросу о «золотоордынском наследии» в отношениях Московского царства с тюрко-татарскими ханствами. «Средневековые тюрко-татарские государства» (Казань), 2012, вып. 4.

Т.Ю. Григор'єва.

УРУ́МИ — самоназва тюркомовних греків України. «Урум» означає «візантієць», «християнин» і є тюркомовною калькою етноніма «румой» або «ромйос», яким себе називають греки-еллінофони. У. самоідентифікують себе як етнічні греки. Серед У. України дослідники розрізняють тюркомовних маріупольських греків і тюркомовних понтійських греків. Історія та к-ра цих двох груп тюркофонів значною мірою відрізняються, але кожна з них має багато спільного з к-рою маріупольських і понтійських еллінофонів відповідно. Маріупольські У. за часів середньовіччя були компактно розселені в Пд.-Зх. Криму і жили в окремих кварталах в усіх містах п-ова. 1778—80 вони разом з греками-елінофонами, грузинами та волохами переселилися на терени сучасної Донеччини, де заснували м. *Маріуполь* та 10 сіл — сучасні с-ща міськ. типу Старобешеве, Велика Новосілка (разом з елінофонами), села Староласпа, Карань, Старий Крим, Мангуш, Богатир, Камара, Улакли, Старомлинівка. У. називають свою мову «урумділі» («урумська мова»), але у спілкуванні рос. чи укр. мовою з не-греками позиціонують її як «греко-татарську», тобто «татарська, якою розмовляють греки», на відміну від татар. мови, якою в Донбасі говорить численна діаспора казанських татар. Саме так цю мову на поч. 20 ст. стали називати й деякі дослідники, що привело до певної плутанини в термінології й до виникнення низки теорій щодо «татарського етнічного походження» У. та появи в *СРСР* нової національності — «греко-татарин». Згодом від неї, як штучно створеної, відмовилися. Багато років питання етногенезу У. було дискусійним. Їхніми предками вважали *аланів*, *готів*, конгломерат автохтонних племен, християнізованих тюрків: сельджуків, *кипчаків*, *кримських татар* або турків. Зараз найбільш виваженою й аргументованою є версія, що маріу-

польські У. — це нащадки християнізованого населення Криму візант. періоду, які внаслідок інтенсивних міжетнічних контактів і звуження сфери вживання грец. мови за часів *Кримського ханату* зазнали мовної асиміляції з боку панівних етносів — крим. татар і турків. Подібній мовній асиміляції піддалися й ін. мешканці Криму — вірмени, роми та ін. Тотожні процеси проходили й серед понтійських У. у регіонах Каппадокії, Гюмюш-хане, Ерзерума, Бафри Осман. імперії. Греки-тюркофони Понту (в Україні це переважно переселенці з Вірменії, Грузії та Пд. Росії) є носіями анатолійського діалекту турец. мови. Вона відрізняється від мови маріупольських греків-тюркофонів, які мають 4 тюркські говірки з огузо-кипчацькою основою. Деякий час У. Криму (предки сучасних маріупольських греків) та У. Понту записували слова своїх тюркських мов грец. абеткою й так навіть видавали християн. богослужебні книги. Ці тексти дослідники називають «караманлійськими». Наразі серед маріупольських У. спостерігається прогресуюча мовна асиміляція з боку рос. мови. За часи незалежності України чисельність У. трохи зросла за рахунок імміграції понтійських греків-тюркофонів із Грузії та Пд. Росії. Вони дисперсно мешкають у великих пром. містах, а також у деяких селах Криму — Садовому, Луговому, Чистенькому.

Літ.: *Ялі С.Г.* Греки в УРСР. Х., 1931; *Аклаев А.Р.* Этноязыковая ситуация и некоторые особенности этнического самосознания грузинских греков (по материалам исследований в Цалкском районе Грузинской ССР). «Советская этнография», 1988, № 5; *Корелов И.А.* Иноязычные греки (урумы) на территории Грузии. «Известия Академии наук Грузинской ССР: серия истории искусства», 1990, № 2; *Араджиони М.А.* К вопросу об этнолингвистической ситуации в Горном Крыму в XVI—XVIII вв. (по материалам исследований говоров приазовских греков). «Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького», 1998, вип. 2; *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. — 90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999; *Гаркавець О.* Уруми Надазов'я: історія, мова, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. Алма-Ата, 1999; *Чернухин Е.К.* Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования. В кн.: Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності. Донецьк, 2006; Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья. СПб., 2009; *Чернухин Е.К.* Проблеми репертуару та особливості перекладів грецьких богослужбових текстів тюркськими мовами (на матеріалах урумських рукописів XVIII—XIX ст.). «Мова та історія», 2009, вип. 103.

М.А. Араджионі.

УСПЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА у Львові — див. *Успенської церкви ансамбль* у Львові.

УСПЕ́НСЬКИЙ СОБО́Р у Галичі — пам'ятка арх-ри *Галицького князівства*.

Собор уперше згаданий у літописі під 1187 у зв'язку з похованням у ньому галицького кн. *Ярослава Володимировича*, востаннє — при описі подій 1254 (*Галицько-Волинський літопис*, стаття за 6763 рік від створення світу). В 14—16 ст. собор поступово руйнувався, в 16 ст. з каміння його руїн побудовано каплицю Св. Василія на пд.-зх. розі давнього собору та нову церкву Успіння Пресвятої Богородиці на зх. від нього.

Місце давнього собору було повністю забуте, й історики 2-ї пол. 19 ст. висловлювали різні припущення щодо нього.

1890 О.*Чоловський-Сас* висловив припущення, що *Галич (давній)* — це *городище* в сучасному селі *Крилос*. Рештки храму відкрив Я.*Пастернак*, який досліджував його 1936—38. Ці дослідження дали остаточну відповідь на питання про розташування давньорус. Галича та його собору. Найвизначнішою знахідкою було відкриття 1937 білокам'яного саркофагу, який вважається гробівцем кн. Ярослава Володимировича.

Наступні археол. дослідження проводилися 1974—76 (В.*Ауліх*) та 1992—2000 (Ю.Лукомський).

Від собору збереглися фундаменти, незначні рештки надземних частин стін та невеликий фрагмент підлоги. Собор орієнтований апсидами строго на сх. Довжина його — 37,5 м, ширина — 32,4 м. Зі сх. собор мав 3 півциркульних апсиди, з пн., зх. та пд. ядро собору оточене поясом галерей. Фундаменти цих галерей не поступаються за потужністю фундаментам ядра. На цій підставі припускають, що галереї були двоповерховими.

Собор будували довго і важко. План його змінювався тричі. На першому етапі (орієнтовно, в часи галицького кн. *Володимира Володаревича*, тобто перед 1152) планувалася побудова 6-стовпної базиліки (подібної до собору 1-ї пол. 12 ст. в угор. місті Печ). На другому етапі (орієнтовно, в правління кн. Ярослава Володимировича, за непрямими даними — до 1165) собор було добудовано як 6-стовпний храм хрестовокупольної системи. Після цього, десь наприкінці 12 — у 1-й пол. 13 ст., собор зазнав значних руйнувань (з невід. причини), після яких він був відбудований як 4-стовпний з нартексом.

Фрагменти черепиць та свинцю, знайдені під час розкопок, вказують на спосіб улаштування покрівель собору. Проте для з'ясування характеру його верхньої частини бракує фактичних даних. Припущення про завершення однією чи п'ятьма банями, про наявність башт над зх. фасадом, про другий поверх галерей спираються тільки на аналогії.

Уламки декоративних елементів, знайдені під час розкопок, досить виразно засвідчують опорядження собору в романському стилі (аркатурний пояс, капітелі та консолі півколонок, профільовані тяги). Найвизначнішою пам'яткою скульптурного декору є блок із рельєфом змія, який пізніше вмурували в інтер'єрі Свято-Успенської церкви 16 ст.

При розкопках знайдено кам'яні блоки, вкриті залишками фрескового розпису (див. *Фрески*). Цей розпис було виконано після останнього ремонту собору, тобто десь у 1-й пол. 13 ст.

Розкопками відкрито залишки стін, які відходять від собору на пн. та на пд. Припускається, що собор був з'єднаний із князівським палацом переходами на рівні хорів (як у Боголюбовському замку під Владимиром-на-Клязьмі; нині м. Владимир, РФ). Ці погано збережені залишки потребують подальшого дослідження.

1996 виникла ідея відбудови давнього собору. 1999 згідно з рішенням обласної влади розпочалися буд. роботи, в ході яких значну частку фундаментів, збережених упродовж 7 століть, було зруйновано і на їх місці закладено нові стрічкові залізобетонні

фундаменти. Того ж 1999 новобудова була зупинена, нині обговорюються скромніші плани консервації та музеєфікації автентичних решток храму.

Літ.: *Czołowski A.* O położeniu starego Halicza. В кн.: Pamiętnik drugiego zjazdu historików polskich, t. 1. Lwów, 1890; *Воробьёва Е.В.* Рельеф с драконом из Галича. «Советская археология», 1981, № 1; *Лукомський Ю., Петрик В.* Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження. «Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація"», 1997, т. 8; *Александрович В.* Невикористаний аргумент для датування Успенського собору в Галичі. В кн.: Галичина і Волинь в добу середньовіччя. Львів, 2001; *Бевз М. та ін.* Успенський собор Давнього Галича: проблеми дослідження, збереження та консервації. «Пам'ятки України», 2001, № 4; *Лукомський Ю.* Успенський собор Давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992—2000 років). «ЗНТШ» (Львів), 2002, т. 244.

М.І. Жарких.

УСПЕ́НСЬКОЇ ЦЕ́РКВИ АНСА́МБЛЬ у Львові (комплекс Львівського братства) — архіт. ансамбль, утворений Свято-Успенською церквою, каплицею Трьох Святителів, вежею Корнякта та кам'яницями *Львівського братства*. (Перелічені будівлі прилягають одна до одної, утворюючи прямокутний квартал.) Визначна пам'ятка стилю *Відродження* в укр. сакральній арх-рі.

Свято-Успенська церква (церква Успіння Пресвятої Богородиці) в Рус. (укр.) дільниці (звідси назва «Руська церква») львів. Середмістя вперше згадана в документі 1407. Це була споруда «з каменю та цегли». Вона згоріла під час великої пожежі 1527. Новий храм на її місці спорудив архіт. Петро Італієць 1547—59 на громад. кошти та пожертвування правителя *Молдавського князівства* Александра IV Лепушняну (звідси назва «Волоська церква»). 1560 біля неї звели каплицю Св. Юрія. Ця церква і каплиця були пошкоджені пожежею 1571. 1591 Львів. братство уклало угоду з архіт. Павлом Римлянином про зведення церкви за його планом, узгодженим з братством. 1592 до буд-ва залучено архіт. В.Капіноса, а ще через рік — А.Прихильного, який з 1598 керував буд-вом. Павло Римлянин запроєктував на повздовжній осі храму 3 бані, поєднавши місц. буд. традиції із західноєвропейськими. А.Прихильний

Ансамбль Успенської церкви у Львові. Вид зі сходу (Успенська церква і вежа Корнякта). Фото початку 21 ст.

у цілому витримав концепцію Павла Римлянина, хоч у деталях дещо відійшов від проєкту. Кошти на спорудження збирали серед рус. (укр.) громад *Львова* та ін. міст України, великі суми подарували молдов. господарі Єремія і Симеон Могили, гетьман П.*Конашевич-Сагайдачний*, моск. царі Федір Іванович, Борис Годунов, *Лжедмитрій I*. Пожежа 1616 перервала роботи на 11 років. Про завершення буд-ва 1629 сповіщає напис над входом з вул. Руської. 26 січня 1631 Свято-Успенську церкву освятив львів. єпископ Єремія (*Тисаровський*).

Об'єм церкви складається з трьох частин, розташованих по осі зх.—сх.: двоярусного бабинця, центр. частини (нави) та вівтарної апсиди. Храм увінчаний 3 невисокими банями зі світловими ліхтарями. Центр. баню підтримує четверик на попружних арках, що спираються на 4 тосканські колони.

Фасади церкви розчленовані тосканськими пілястрами на поля, в які вписані глухі арки з вікнами. Фасади завершені широким антаблементом з акцентованим карнизом та дорійським фризом, у метопах якого розміщено стилізовані розети і різьблені в камені сцени на бібл. сюжети. В інтер'єрі центр. купол оздоблений кесонами і стюковими розетками. Світло в приміщення потрапляє через високі вікна, оздоблені 1920—30 вітражами П.*Холодного*. Перший іконостас, ікони для якого створили художники Ф.Сенькович та М.Петрахнович, був 1767 проданий церкві в с. Великі Грибовичі (нині село Львів. р-ну Львів. обл.). Теперішній іконостас виконаний 1773 (скульптори М.Філевич та Ф.Олендзький), намісні ікони для нього написав М.Яблонський у серед. 19 ст. Під час реставраційних робіт 1972—73 відкрито настінні розписи М.Яблонського. У підземних криптах храму були поховані діячі Ставропігійського братства, а також І.*Підкова*.

Вежа-дзвіниця Корнякта стоїть на пн. від церкви. Перша дзвіниця, споруджена 1564 (почав будівничий Фелікс Трубач, завершив архіт. П.Красовський), завалилася 1570. 1572—78 будівничий Петро Барбон спорудив нинішню, первісно триярусну, коштом К.*Корнякта*. Його ж коштом відлили і дзвін «Кирило». 4-й ярус і нове барокове завершення вежі з високим ліхтарем в оточенні 4 кручених шпилів належать архіт. П.Беберу (1695). 1779 пожежа пошкодила вежу, реставраційні роботи тривали з 1780 по 1801. У приміщеннях вежі тривалий час зберігалася б-ка братства, яка згоріла при цій пожежі.

Каплиця Трьох Святителів постала наприкінці 16 ст. на місці каплиці Св. Юрія. Звів її архіт. А.Підлісний 1584—91 коштом К.Корнякта. Після пожежі 1671 каплицю відбудував своїм коштом братчик О.Балабан (звідси назва «Балабанівська»). Під час ремонтних робіт 1846—47 у пд. стіні каплиці пробили двері, що з'єднали її зі Свято-Успенською церквою.

Прямокутна в плані каплиця увінчана 3 банями на гранчастих барабанах. Стіни членовані тосканськими пілястрами, що несуть антаблемент, фриз якого оздоблено розетами та крилатими голівками ангелів. У крайніх полях зх. стіни розміщені великі

Ансамбль Успенської церкви у Львові. Каплиця Трьох святителів. Фото початку 21 ст.

півциркульні вікна, а в середньому — вхідні двері з пишно оздобленим порталом. Куполи спираються на складну систему арок та вітрил. Інтер'єр пишно оздоблений стюковою ліпниною, живописом з імітацією мозаїки. Іконостас, який виготовив у 17 ст. худож. О.Ляницький, не зберігся.

Літ.: *Шараневич І.* Исторический очерк о Ставропигии церквы Успеня Пресвятои Богородицы во Львові, т. 1. Львов, 1886; *Czołowski A.* Księga przychodów i rozchodów miasta 1404—1414. В кн.: Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta, t. 2. Lwów, 1896; *Вуйцик В.* Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. Львів, 1991; *Кос Г., Федина Р.* Вулиця Руська у Львові. Львів, 1996; *Зубрицький Д.* Хроніка ставропігійського Братства. Львів, 2011.

В.М. Слободян.

Кам'яниці у пізньосередньовічний та ранньомодерний час були ядром Рус. дільниці Львова. З поч. 16 ст. її нерухома власність поділялася на приватну та громадську. У 17 ст. за кам'яницями закріпилися назви, утворені від прізвищ їхніх актуальних власників. Квартал до поч. 19 ст. був заселений переважно братчиками. На поч. 18 ст. тут з'явилися євреї — винаймачі помешкань та крамниць. Братство, а пізніше *Ставропігійський інститут* протягом 1611—1884 викупили всі кам'яниці кварталу. На поч. 20 ст. за проєктом архітекторів І.Гавришкевича та І.*Левинського* квартал був перебудований в єдиний комплекс.

У ранньомодерний час типова забудова парцелі (ділянки) складалася з чільної кам'яниці та госп. споруд, які слугували помешканням та місцем праці однієї міщанської родини. В 19 ст. переважна частина кам'яниць була перетворена у прибуткові (чиншові) будинки, а їхній стиль змінився з ренесансового на класицистичний.

З 1611 *Львівська братська друкарня* була розташована у Мисцівській кам'яниці, пізніше — в пн.-сх. куті кварталу. 1852 її перенесли у будинок на вул. Руській, 3—5, а після 1904 — в кам'яницю на вул. І.Федорова, 9.

Літ.: *Долинська М.* Приватні і громадські кам'яниці у кварталах Львова біля Успенської церкви у XVIII ст. «Вісник Львівського університету: серія історична», 1997, вип. 32; *Долинська М.* Історична топографія Львова XIV—XIX ст. Львів, 2006; *Долинська М.* Локалізація Ставропігійської друкарні у Львові. «Вісник Львівського університету: серія "Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології"», 2006, вип. 1.

М.Л. Долинська.

УФА́ (башкир. Өфө) — місто в РФ, столиця Республіки Башкортостан. Населення 1105,7 тис. осіб (2016). Стоїть на р. Біла (прит. Ками, бас. Волги), в місці впадання в неї річок Уфа і Дьома. Заснована 1586 як опорний пункт рос. влади у нещодавно приєднаній до Моск. царства Башкирії. 1782—96 — центр Уфимського намісництва, 1802—65 — Оренбурзької губернії, 1865—1922 — Уфимської губернії. З 1922 — столиця Башкирської АРСР (1990—92 — Башкирська РСР, з 1992 — Республіка Башкортостан). 1888—90 через У. пролягла Транссибірська залізнична магістраль. З 1920—30-х рр. — великий пром. центр (гол. галузі — нафтопереробка і нафтохімія, машинобудування), наук., освіт. та культ. центр Башкирії.

Під час *Другої світової війни*, 1941—42, в У. із зх. районів *СРСР* (зокрема з УРСР) було евакуйовано понад 40 пром. підпр-в, Президію і більшість інститутів АН УРСР (див. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*, *Евакуаційні заходи урядів УРСР і СРСР на території УРСР в роки Великої Вітчизняної війни СРСР 1941—1945*, *Національна академія наук України*), ряд наук. установ АН СРСР і вищих навч. закладів, Київ. академічний театр опери та балету (нині це *Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка*) та ін.

В «уфимський період» історії НАН України (з липня 1941 до вересня 1943) НДІ природничо-тех. профілю були орієнтовані на технологічний розвиток промсті та сільс. госп-ва Башкирської АРСР. У жовтні 1941 при Президіумі АН УРСР був створений Науково-тех. к-т сприяння обороні, очолений президентом академії О.О.*Богомольцем*, а 1942 — Комісія з мобілізації ресурсів Башкирії та Пд. Уралу на чолі з віце-президентом академії А.Сапєгіним. В У. було створене Укр. відділення Всесоюзного хімічного т-ва ім. Д.Менделєєва.

Спільні зусилля НДІ АН УРСР і наук. закладів Башкортостану були спрямовані на вивчення нафтових родовищ із застосуванням методів геофізичної розвідки, створення безтарних резервуарів нафти та газу, боротьбу з карстовими явищами, дослідження Улу-Теляцького марганцевого родовища, розробку технології видобутку солі з Красноусольських мінеральних джерел, технології знезараження води, технології вир-ва мед. засобів, зокрема вітамінів і сироватки для лікування вогнепальних поранень та інфекційних хвороб, вирощування цукрового буряку та ін. напрями вироб. сфери.

Уфа. Меморіальна дошка на фасаді будинку по вулиці Пушкінській, 79, де у 1941—1943 розміщалися Президіум та інститути АН УРСР.

Після прибуття в У. у липні 1941 НДІ соціально-гуманітарного профілю — ін-ти мовознавства, літератури, економіки, археології, історії та фольклору, а також Кабінет з вивчення єврейс. мови, літератури та фольклору — були об'єднані в Ін-т сусп. наук. Однак у березні 1942 цей ін-т був розділений на 4 заклади: Ін-т економіки, Ін-т історії і археології, Ін-т мови і літератури ім. Т.Шевченка та Ін-т фольклору і мист-ва. НДІ соціально-гуманітарного профілю зосередили діяльність на створенні колективних узагальнювальних праць з гуманітарних дисциплін, пропагандистської та навч. літератури. Історики під кер-вом М.*Петровського* вели роботу над 4-томною «Історією України»,

Уфа. Будинок по вулиці Пушкінській, 79, де у 1941—1943 розміщалися Президіум та інститути АН УРСР.

О.М. Ушневич.

1-й том якої було опубліковано 1943. В У. були видані «Нарис історії України» (1942), підручник з історії України для початкової школи, пропагандистські брошури і тематичні збірники, серія популярних нарисів «Наші великі предки». Літературознавці працювали над узагальнювальною «Історією української літератури», видали «Нариси історії української літератури», навч. видання з укр. літератури для середньої школи, досліджували творчість укр. письменників рад. періоду. Мовознавці продовжували роботу над «Російсько-українським словником» та українським правописом.

Новим напрямом досліджень лінгвістів, етнографів та фольклористів стала нар. к-ра укр. діаспори Башкортостану — нащадків укр. селян-переселенців кінця 19 — поч. 20 ст. Науковці здійснили експедицію в укр. села Давлеканівського р-ну на зх. Башкирської АРСР. Результатом досліджень стала колективна праця «Українці в Башкирії» (опубл. тільки 2011).

Новою темою фольклористичних досліджень став башкирський муз. фольклор: Ф.*Козицький* вивчав нар. наспіви, а М.*Береговський* — нар. муз. інструменти, зокрема курай — нац. інструмент башкирів і татар.

В У. виходили друком періодичні видання АН УРСР: «Вісті АН УРСР», «Доповіді Відділу суспільних наук», «Наукові записки» ін-тів мови і літератури та історії й археології, журнали «Україна», «Українська література» та «Історичний журнал».

Показником занурення академічних НДІ у башкирську проблематику став лист заст. голови РНК УРСР Ф.Редька до О.Богомольця від березня 1942, в якому високопосадовець зауважив, що «основну увагу» в наук. дослідженнях треба приділяти не «економіці й культурі Башкирії», а «культурі й економіці України».

Внаслідок визволення України від гітлерівської окупації у вересні 1943 структурні одиниці АН УРСР були переміщені до *Москви*, а в березні 1944 повернуті до *Києва*.

Під час перебування в У. Спілка рад. письменників України підготувала серію пропагандистських брошур «Фронт і тил». Укр. письменники займалися перекладами творів башкирської літератури, зокрема П.*Тичина* переклав повість класика башкирської літератури, нар. поета Башкирської АРСР Мажита Гафурі «Чорноликі» та написав брошуру «Патріотизм у творчості Мажита Гафурі». Укр. композитори працювали у складі Спілки композиторів Башкирії. Трупа акторів Київ. театру опери і балету виступала у складі колективу Башкирського держ. театру опери і балету.

Літ.: *Панч П.* На Калиновім мості: повість минулих літ. К., 1983; *Синенко С.* Глубокий тыл: Башкирия в годы Великой Отечественной войны. Уфа, 2005; Історія Національної академії наук України (1941—1945), ч. 1: Документи і матеріали. К., 2007; *Ильгамов М., Саитова М.* «Башкирия далёкой Украине здесь простирает руку, как сестра…»: Академия наук Украинской ССР в Башкирии в годы Великой Отечественной войны. «Родина», 2010, специальный выпуск, посвящённый Республике Башкортостан; *Гриценко П.Ю.* Уфимський період в історії інститутів гуманітарного профілю НАН України. «Вісник НАН України», 2011, № 12; *Рахимкулов М.* От Горького до наших дней, ч. 2: Двадцатый век. Уфа, 2013; *Низамова А., Асфандиярова И.* Об эвакуации промышленных предприятий, образовательных и научных учреждений в Башкирию. «Экономика и управление: научно-практический журнал», 2015, № 2; *Алдашова Е.Н., Ергин Ю.В.* Украинской ССР Академия наук [в эвакуации в Уфе]. Web: http://bashenc.online/ru/articles/77410; *Хажиева Г.Ф.* Украинская литература [во взаимодействии с башкирской литературой]. Web: http://bashenc.online/ru/articles/77482

М.В. Гаухман.

УШНЕ́ВИЧ Олег Михайлович (20.06.1982—20.02.2014) — активний учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Дрогобич*. Закінчив Нац. ун-т «Львівська політехніка». Працював за кордоном. Брав участь у подіях Євромайдану після побиття студентів в ніч з 29 на 30 листопада 2013. 18 лютого 2014 повернувся до *Києва*. Загинув 20 лютого 2014 внаслідок двох вогнепальних поранень в зону серця на вул. Інститутській у Києві.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України». 15 лютого 2015 в м. *Сколе* встановлено меморіальну дошку на його честь. Також меморіальну дошку на його честь встановлено на вул. Інститутській у Києві.

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Олег Ушневич. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/олег-ушневич

І.В. Постольник.

Ф

ФАШИ́ЗМ РОСІ́ЙСЬКИЙ — див. *Російський фашизм.*

ФЕДЕРАЛІЗА́ЦІЯ УКРАЇ́НИ, проєкти 1990—2020. Формування новітньої укр. державності відбувалося в діалектичній суперечці між унітаризмом та *федералізмом*. Наприкінці 1980-х рр. УРСР виступала за наповнення реальним змістом формальних повноважень рад. республік у складі *СРСР* за збереження унітарного ладу всередині. Цей підхід був окреслений у *Декларації про державний суверенітет України 1990*, в якій, зокрема, проголошувався «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території». У розділ 5 «Територіальне верховенство» внесли таке положення: «Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць». Під час обговорення проєкту декларації Територіальна Крим. група нар. депутатів наполягала на такій редакції цього положення: «Послідовно здійснюючи політику повної демократії у сфері міжнаціональних відносин, Українська республіка гарантує всім народам та національним групам, що компактно проживають на території України, право на самовизначення в національно-державних, національно-адміністративних, національно-культурних формах на засадах вільного волевиявлення шляхом референдуму». А мірою виникнення таких автономних утворень декларація мала гарантувати перетворення України на федеративну д-ву із двопалатним парламентом. Ця пропозиція не була підтримана.

Щодо можливої федералізації України тоді розмірковували й представники національно-демократ. та демократ. сил (В.*Чорновіл*, *Я.Дашкевич*, В.Гриньов). Вони виходили з того, що Україна залишиться у складі СРСР і треба зламати єдину керівну компартійно-рад. вертикаль. У серпні 1989 В.Чорновіл пропонував утворити Укр. Федеративну Нар. Республіку, яка би складалася з 11 федеральних земель (Київщина, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, Гетьманщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донеччина, Таврія (Чорноморщина)), і допускав, що Крим може бути «незалежним сусідом» або «автономною республікою в союзі з Україною». Кожна федеральна земля мала би власний парламент і мала б широке політ., соціально-екон. та культ. самоврядування.

Щоби загальмувати державотворчі процеси в рад. республіках, кер-во СРСР намагалося підживлювати федералістські настрої в окремих їхніх регіонах. У квітні 1990 був прийнятий закон СРСР «Про розмежування між Союзом РСР та суб'єктами федерації». В ньому союзні республіки визначалися як «суверенні радянські соціалістичні держави», які мають «усю повноту державної влади на своїй території поза меж повноважень, переданих ними у відання Союзу РСР». Одночасно автономні республіки проголошувалися «суб'єктами Федерації — Союзу РСР», які входять до складу союзних республік на засадах вільного самовизначення народів, мають усю повноту держ. влади на своїй території поза меж повноважень, переданих ними у відання Союзу РСР і союзним республікам. А відносини між автономними республіками та союзними республіками, до складу яких перші входили, мали визначатися угодами й договорами, укладеними в рамках конституції СРСР, конституцій союзних і автономних республік і самого закону. Тоді ж був ухвалений закон СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних із виходом союзної республіки із СРСР». У ньому у ст. 3 зазначалося, що союзна республіка, яка виходить з СРСР і має у своєму складі автономні республіки чи ін. автономні утворення, мусить провести в них окремий референдум щодо виходу зі складу СРСР. У документі також зазначалося: «За народами автономних республік і автономних утворень зберігається право на самостійне вирішення питання про перебування в Союзі РСР чи в союзній республіці, що виходить, а також на порушення питання про свій державно-правовий статус».

В Україні ця політика союзного центру насамперед реалізовувалася в Кримській області. Ініціативи відновити Крим. Автономну Рад. Республіку регулярно генерувалися у *Верховній Раді СРСР* — у Раді Національностей. Практична фаза активізувалася після прийняття Декларації про держ. суверенітет України. 20 січня 1991 був проведений обласний референдум, на який було винесене запитання: «Ви за відтворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?» В ньому взяли участь 81,37 % громадян від внесених до списків і схвальну відповідь дали 93,26 % (1,3 млн осіб). 12 лютого 1991 *Верховна Рада УРСР* ухвалила рішення «відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в межах території Кримської області у складі Української РСР». У червні 1991 ВР УРСР затвердила концепцію нової Конституції України, в якій зазначалося: «Форма

державного устрою — унітарна держава, до складу якої входить Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка».

Після проголошення *Акта незалежності України 1991* у ряді регіонів України під виглядом федералізму намагався активізуватися сепаратизм. Наприкінці серпня 1991 Мукачівська та Берегівська районні ради проголосили ініціативу утворення *автономій*. А 1 жовтня 1991 Закарпат. обласна рада прийняла Декларацію щодо проголошення Закарпат. автономного краю. В її розвиток 31 жовтня було ухвалене рішення про проведення одночасно із загальноукр. референдумом 1 грудня і плебісциту, на який планувалося винести запитання: «Чи бажаєте Ви, щоби Закарпаття отримало статус автономної території як суб'єкта незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?». Голова ВР України Л.*Кравчук* узяв участь у засіданні обласної ради і домігся корегування запитання на варіант: «Чи бажаєте Ви, щоби Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної адміністративної території як суб'єкта незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?». 1 грудня 1991 на плебісциті за незалежність України висловилися 90,13 % закарпатців, а за особливий статус регіону — 78 %.

1 грудня у Берегівському р-ні був проведений референдум щодо утворення Угор. автономного округу. У березні 1992 Закарпат. обласна рада звернулася до *Верховної Ради України* з проханням перейменування Берегівського р-ну на «Угорський автономний округ».

1 грудня відбувся місц. референдум в Болградському р-ні Одес. обл. щодо створення Болг. нац. округу у складі України. За це проголосували 83 % від тих, хто брав участь у голосуванні. Однак він був проігнорований на центр. рівні.

З кінця серпня 1991 у *Сімферополі* лунали заяви, що Крим. АРСР має самостійно підписувати новий союзний договір, якщо Київ не бажає цього робити. 4 вересня 1991 ВР Крим. АРСР прийняла Декларацію про держ. суверенітет Криму, в якій вказувалося, що Крим є «учасником союзного договору», хоча і відзначалося прагнення «створити правову демократичну державу у складі України». Підтримувані Росією сепаратистські сили намагалися одночасно із всеукр. референдумом 1 грудня провести і власний референдум про статус п-ова. Однак укр. правоохоронці не допустили цього. На всеукр. референдумі за незалежність України виступили 52,1 % кримчан та 57 % мешканців *Севастополя*.

Після міжнар. визнання Укр. д-ва стала більш упевнено тримати курс на розбудову унітарної д-ви. Так, звернення Закарп. обласної ради до ВР України з вимогою внести зміни до конституції відповідно до підсумків обласного референдуму було фактично проігноровано. А розроблений у Закарпатті відповідний законопроєкт так і не потрапив до сесійної зали укр. парламенту.

30 січня 1992 парламент *Автономної Республіки Крим* ухвалив заяву з вимогою, що Крим має стати рівноправною стороною на переговорах щодо статусу п-ова та Чорномор. флоту. Зокрема, було запропоновано провести тристоронні переговори за участю Києва, Москви та Сімферополя. На це Україна виступила із категоричним запереченням. Одночасно Верховній Раді АР Крим було запропоновано створити спільну з Верховною Радою України робочу групу для розробки нового закону щодо повноважень автономії. Наприкінці квітня 1992 ВР України ухвалила Закон «Про статус автономної Республіки Крим», і як додаток до нього був також прийнятий закон про розмежування повноважень між центром і регіоном. У них були проігноровані компромісні напрацювання спільної робочої групи укр. та крим. парламентарів. У законі було чітко зазначено, що п-ів є невід'ємною частиною України і не може бути переданий до складу будь-якої ін. д-ви, а повноваження автономії були суттєво урізані порівняно з робочим проєктом. У відповідь крим. парламент проголосив держ. незалежність і прийняв 5 травня конституцію Криму. У ній зазначалося, що відносини з Україною будуються на основі «договору та угод». На 2 серпня 1992 крим. парламент призначив референдум щодо держ. суверенітету.

13 травня ВР України дала парламенту автономії тиждень, щоби скасувати свої рішення, які не відповідають укр. конституції. У разі непокори Київ демонстрував готовність застосувати правоохоронні органи. 21 травня ВР АР Крим перенесла дату проведення місц. референдуму на невизначений термін. Однак цього ж дня рос. парламент ухвалив рішення про неправомірність передачі Крим. п-ова до складу УРСР 1954 і запропонував Україні наново обговорити його політико-правовий статус. 30 червня ВР України ухвалила поправки до закону про розмежування повноважень з АР Крим, в яких частково були враховані напрацювання спільної групи та розширені повноваження автономії.

Курс на збереження унітарного устрою супроводжувався розширенням прав регіонів. У березні 1992 ВР України ухвалила Закон «Про місцеві Ради народних депутатів і місцеве та регіональне самоврядування». Ним впроваджувалося розрізнення місц. (сільрада, с-ще, місто) та регіонального (*район*, *область*) самоврядування. Також суттєво розширялися права виконавчих к-тів рад та їхніх голів. Мета цього була — зняти суперечку по лінії центр—регіони, однак на практиці це означало еволюцію у бік федерального устрою. Для відновлення керованості д-вою Президент України Л.Кравчук 14 квітня видав указ про зміцнення інституту представників Президента України на місцях (див. також *Президент України*). Це запустило боротьбу за повноваження на регіональному рівні — очільники областей стали широко використовувати псевдофедеративні гасла та підштовхували неофіц. місц. структуру до генерування проєктів федералізації України.

Ця подвійність відзначилася й у проєкті нової конституції, який 1 липня 1992 ВР України спрямувала на всенар. обговорення. У главі 15 «Принципи територіального устрою» ст. 104 була такою: «Україна є унітарною державою». При цьому окремо наголошувалося (ст. 106), що «не допускається укладення будь-яких політичних договорів і союзів між окремими адміністративно-територіальними одиницями в особі їхніх органів місцевого і регіонального самоврядування»,

«угоди між ними можуть укладатися лише з питань, які віднесені до їхньої власної компетенції». Водночас у розділі 6 «Місцеве і регіональне самоврядування» були збережені широкі повноваження відповідно до Закону «Про місцеві Ради народних депутатів і місцеве та регіональне самоврядування», прийнятого в березні 1992.

Сигнал Києва про розширення повноважень регіонального самоврядування дещо зняв суперечку із *Закарпатською областю.* Обласна рада наприкінці 1992 відмовилася розглядати проєкт закону про утворення Угор. автономного округу у Берегівському р-ні. Також спостерігалася співпраця центру та місц. еліт для приборкання «русинського сепаратизму» (у травні 1993 у *Мукачевому* було проголошено створення «Тимчасового уряду Підкарпатської Руси»), який перейшов на нелегальне положення.

Поглиблення соціально-екон. кризи на поч. 1990-х рр. окреслило нову тенденцію по всій республіці — до екон. федералізації, яка могла за собою потягнути і політичну. Найбільш яскраво це проявилося на *Донбасі* — у шахтарському страйковому русі. У червні 1993 вперше з часів страйку 1989 шахтарі висунули політ. вимоги, серед яких було й надання *Донецькій області* «регіональної самостійності». Київ був змушений йти на певні поступки та погоджуватися на розширення екон. повноважень промислово розвинутих областей. 1993—94 були видані указ Президента України про делегування Дніпроп., Донец., Запоріз. і Луган. обласним держ. адміністраціям повноважень із керування майном, що перебуває в загальнодерж. власності, та постанова КМ України «Про регіональну економічну кооперацію Дніпропетровської, Донецької, Запорізької і Луганської областей». Ще більшою поступкою регіональним елітам було скасування інституту представників Президента України згідно із законом від 3 лютого 1994 «Про формування місцевих органів влади та самоврядування». Він передбачав обрання голів місц. рад безпосередньо населенням, і вони за посадою очолювали виконавчі к-ти відповідних рад. Це відбувалося на тлі дострокових парламентських виборів. На них також розігрувалися федералістські гасла як інструмент передвиборчої боротьби. У березні 1994 в Донец. та Луган. областях були проведені опитування одночасно з парламентськими виборами. Були винесені питання, пов'язані зі статусом рос. мови та повноцінної участі України у *Співдружності Незалежних Держав*. А на Донеччині також було запитання: «Чи згідні Ви з тим, щоби Конституція України закріпила федеративно-земельний устрій України?». Оскільки опитування були політ. технологією та носили неконституційний характер, юрид. наслідків вони не мали.

З приходом Л.*Кучми* на посаду Президента України за підсумками позачергових виборів 1994 був створений інститут голів держ. адміністрації, які призначалися главою д-ви. На початку практикувалося одночасне обіймання двох посад — голів обласних держ. адміністрацій та голів обласних рад. Ця модель була й зафіксована у Конституційній угоді 1995. Мірою стабілізації суспільно-політ. ситуації і посилення позицій центр. влади уходили з порядку денного й федералістські настрої.

Через постійне втручання Росії вгамування крим. федералізму порівняно з ін. регіонами затягнулося. Антидержавницькі сили на п-ові спробували також скористуватися внутрішньополіт. кризою в Києві. В лютому 1994 були проведені вибори президента Криму, на яких здобув перемогу очільник передвиборчого блоку «Росія» Ю.Мєшков. У травні 1994 крим. парламент ухвалив рішення відновити положення конституції 1992 щодо розбудови відносин з Україною на засадах окремого договору. Перед цим, за указом Ю.Мєшкова, було проведено «опитування кримчан» з цього питання, а також щодо введення подвійного громадянства та надання указам президента Криму статусу законів. Одночасно відновилися спроби розхитати ситуацію в Севастополі: міська рада демонстративно 23 серпня, у переддень Дня незалежності України, ухвалила звернення щодо надання місту рос. статусу.

У вересні 1994 крим. парламент ухвалив новий варіант конституції, який суттєво зменшував повноваження президента Ю.Мєшкова. У відповідь той видав указ про розпуск парламенту і зосередження повноти влади у своїх руках. ВР АР Крим не лише проігнорувала цей указ, а й відправила у відставку уряд. На цьому тлі Президент України Л.Кучма ухвалив рішення про переведення крим. управлінь МВС України, *Служби безпеки України*, Мін-ва юстиції України під прямий контроль центр. влади. 17 березня 1995 ВР України скасувала конституцію Криму та ліквідувала посаду президента автономії. Одночасно з рішенням укр. парламенту в Криму була проведена спец. операція укр. силовиків. У її ході була заблокована будівля парламенту автономії, де містилася резиденція «президента», а сам Ю.Мєшков був заарештований і згодом переданий рос. стороні. 31 березня Л.Кучма своїм указом перепорядкував крим. уряд безпосередньо *Кабінету Міністрів України*. При цьому глава уряду АР Крим мав призначатися Президентом України за поданням голови парламенту автономії. КМ України також мав призначати крим. міністрів (за поданням місц. прем'єра). У відповідь на дії офіц. Києва парламент автономії 20 квітня звернувся до укр. влади з вимогою скасувати свої рішення, а до рос. влади «застосувати заходи щодо захисту співвітчизників». А також призначив на 25 червня референдум, в якому кримчан питали про ставлення до ухвали ВР України скасувати крим. конституцію та до «створення економічного та політичного союзу трьох держав — Білорусії, Росії, України». Укр. парламент проголосив мораторій на проведення референдумів, а правоохоронні органи оскаржили в судах рішення крим. парламенту. Наприкінці травня той був змушений скасувати свої незаконні рішення. У листопаді 1995 була ухвалена нова конституція автономії, в якій уже не було ні вимог договору з Україною, ні посади президента. Вона була схвалена ВР України, за винятком преамбули та деяких норм (зокрема, Севастополь не включався до складу автономії).

Після ухвалення *Конституції України 1996* унітаризм як засадничий принцип новітньої Укр. д-ви утвердився остаточно (у ст. 2 зазначено: «Україна є унітарною державою»). На його розвиток були ухвалені закони «Про

місцеве самоврядування в Україні» 1997 та «Про місцеві державні адміністрації» 1999. ВР України 1998 затвердила нову редакцію Конституції АР Крим. Одночасно з цим на порядок денний вийшло питання адм. реформи та її складової — адм.-тер. реформи, яка мала на меті усунення регіональних диспропорцій та перегляду конфігурації владних повноважень по лінії центр—регіони.

1998 Указом Президента України Л.Кучми були затверджені заходи щодо впровадження Концепції адм. реформи в Україні. Нею передбачалося «реформування єдиної системи державної служби в Україні відповідно до її унітарного устрою», а в процесі трансформації територіального устрою та системи місц. самоврядування враховувати «унітарну форму державного устрою, яка забезпечує збереження соборності України». Якщо держ. служба зазнала трансформації, то адм.-тер. реформа загальмувалася через суспільно-політ. нестабільність.

З приходом до президентської влади В.*Путіна* Росія активізувала тиск на Україну, щоби залучити її до конфедералістських проєктів (зокрема *Єдиного економічного простору*) з перспективою входження до федералістських об'єднань (на зразок Союзної д-ви РФ та Білорусі), а всередині України знову розпочали висувати федералістські чи сепаратистські проєкти. З 2001 активізувався «русинський рух»: почалося просування Декларації підкарпаторусинських орг-цій про повернення Закарпаттю статусу автономної республіки в складі України (підготовлена ще 1999) та було оприлюднене відповідне звернення до *Ради Європи* від «сойма підкарпатських русинів». Активізувалися проросійські рухи в АР Крим. 2002 в *Харкові* відбувся консультативний референдум щодо статусу рос. мови та отримання містом респ. статусу.

Втім, поки Росія сподівалася отримати «всю» Україну, федералістські проєкти мали другорядний характер. Ситуація почала кардинально змінюватися під час президентських виборів 2004. У ході передвиборчої кампанії політтехнологи прем'єр-міністра, очільника Партії регіонів В.*Януковича* робили ставку на наголошування регіональних відмінностей у країні. А коли під впливом *«Помаранчевої революції» 2004* поразка стала очевидною, то команда В.Януковича вдалася до погрози федералізації України. Спочатку низка обласних рад у пд.-сх. областях України проголосила створення виконавчих к-тів, які ухвалювали рішення про перебрання частки держ. повноважень. Зокрема, це було зроблено Луган. та Харків. обласними радами. 26 листопада Луган. обласна рада ухвалила рішення щодо створення «Автономної Південно-Східної Української Республіки». Харківська обласна рада проголосувала за «термінове обговорення» питання створення «Східно-Південної Автономної Республіки» з керівниками відповідних регіонів. 28 листопада 2004 у м. *Сєвєродонецьк* проведений *Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів*. Під час виступів поряд із федералістськими лунали сепаратистські та пророс. заклики. Ввечері того ж дня Донец. обласна рада ухвалила рішення про проведення 5 грудня місц. референдуму про автономію Донец. обл. Наступного дня з'їзд у Сєвєродонецьку був засуджений як «помаранчевою» опозицією, так і діючою владою (відповідну заяву зробив Президент України Л.Кучма, а ВР України ухвалила жорстку постанову). Обласні ради сх. регіонів терміново почали скасовувати свої незаконні рішення, в т. ч. щодо проведення референдуму в Донец. обл.

Мірою поглиблення внутрішньополіт. кризи з 2006 «федералізм» в Україні став відверто використовуватися для просування рос. інтересів. У 2008 він був задіяний для торпедування зближення України і *Південноатлантичного альянсу*. У рамках підготовки до Бухарестського саміту до штаб-квартири НАТО в січні 2008 був надісланий лист за підписом Президента України В.*Ющенка*, Прем'єр-міністра України Ю.*Тимошенко* та Голови ВР України А.*Яценюка* щодо бажання України приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО. У зв'язку з цим Партія регіонів заблокувала роботу парламенту та організувала низку масових акцій протесту. Задля посилення своїх позицій 1 березня 2008 у Сєвєродонецьку Партією регіонів та її політ. союзниками (насамперед *Комуністичною партією України*) був проведений 2-й Всеукр. з'їзд депутатів усіх рівнів. Захід пройшов під егідою критики курсу на вступ до НАТО та за зближення з Росією. При цьому була ухвалена Декларація прав рос. к-ри та к-р ін. народів України. А за місяць, у квітні 2008, президент РФ В.Путін під час засідання Росія—НАТО вперше висловив територіальні претензії до України, які були співзвучні до федералістських гасел пророс. сил усередині країни. Після цього спостерігалося посилення «федералістської» хвилі — радикалізація «русинського питання» у Закарпатті та «російського» в Криму та на Одещині. У жовтні 2008 в Мукачевому був скликаний 2-й Європ. конгрес підкарпатських русинів, який склав Акт проголошення русинської державності. Радикальне крило неорусинства провело в Чехії у квітні 2009 1-й світ. конгрес русинів (за фінансової та медійної підтримки рос. структур), а помірковане крило організувало у Словаччині в червні 2009 10-й світ. конгрес русинів. Порівняно новими стали «федералістські» проєкти, які почали генерувати нар. депутати від Партії регіонів. У жовтні 2009 у парламентській газ. «Голос України» була надрукована стаття «Федеративна Україна: безальтернативна альтернатива розвитку української держави» за авторством нар. депутата В.Колесніченка та політолога Р.Бортника. У ній потреба федералізації обґрунтовувалася особливостями істор. розвитку, цитатами видатних діячів укр. руху 19—20 ст., європ. досвідом та цінностями. Пропонувалося сформувати 5—7 суб'єктів федерації, кожен з яких мав би власний однопалатний парламент і виконавчий орган — уряд. Глави місц. урядів формували верхню палату двопалатного парламенту України. У жовтні 2010 Ін-т країн СНД (РФ) і укр. партія «Родина» провели міжнар. конференцію «Федералізація України: від розколу до єдності». В.Колесніченко на ній був одним із ключових спікерів, показовою також була участь К.Затуліна — 1-го заст. голови К-ту Держ. думи РФ зі справ країн СНГ і зв'язків із співвітчизниками.

З перемогою на президентських виборах 2010 В.Януковича, котрий розглядався Москвою як

прихильник інтеграційних процесів з Росією, федералістські ініціативи були дещо приглушені. Однак за півтора року виникла напруга: В.Янукович не йшов на значні поступки Росії в екон. сфері й використовував можливості унітарної моделі для авторитарної консолідації влади. У відповідь пророс. політ. сили вдалися до гасел федералізації України. З 2011 почалася активна медійна розкрутка теми «Донецько-Криворізької республіки»: про неї видав у Росії книжку В.Корнілов — дир. укр. філіалу Ін-ту країн СНД. У липні 2012 у Криму спеціально під візит Президента РФ В.Путіна на п-ів для зустрічі з Президентом України В.Януковичем була проведена конференція «Федеративна Україна». Організатором заходу виступив «Український вибір» В.Медведчука. На конференції було заявлено про початок реалізації проєкту «Федеративна Україна», який передбачав політ. та громад. лобіювання федералізації.

З початком *Євромайдану*, який, поміж іншого, виступав проти втягування України до Митного союзу, «федералізм» набув одночасно внутрішньополіт. (пропрезидентського) та зовнішньополіт. (пророс. та антиєвроп.), а згодом антидерж. забарвлення. На поч. грудня 2013 Луган. обласна рада закликала провести в *Києві* Всеукр. з'їзд депутатів усіх рівнів (за моделлю з'їздів у Сєвєродонецьку 2004 та 2008), щоби продемонструвати підтримку Президента України В.Януковича. Після загострення протистояння, наприкінці січня — поч. лютого 2014 стали закликати до федералізації народні депутати від КПУ (зокрема П.Симоненко з парламентської трибуни) та Партії регіонів (зокрема В.Колесніченко). Про федералізацію України почали відкрито говорити й рос. офіц. особи (радник президента РФ С.Глазьєв, радник-посланник посольства РФ в Україні А.Воробйов).

Мірою втрати політ. впливу до федералізму став вдаватися В.Янукович. Ще 14 лютого він заявляв, що проведення федералізації не актуально. Однак виїхавши до Росії, експрезидент уже заявив, що без федералізації розпочнеться громадян. війна. На підтримку В.Януковича 22 лютого в Харкові був проведений З'їзд депутатів усіх рівнів Пд.-Сх. областей України, АР Крим і міста Севастополя. На ньому також лунали федералістські гасла.

З лютого 2014 гол. лобістом «федералізації» України став В.Путін. Коли в Москві стало зрозуміло, що Майдан у Києві перемагає, був інспірований регіональний федералізм. У Криму він пройшов стрімку еволюцію від федералістської форми, а далі через сепаратизм — до прикриття рос. окупації п-ова. 25 лютого 2014 у захопленому «зеленими чоловічками» крим. парламенті було ухвалено неконституційне рішення про винесення на референдум 25 травня 2014 федералістського за формою запитання: «Автономна Республіка Крим має державну самостійність і входить до складу України на основі договорів і угод (так чи ні)?». 3 березня «референдум» в АР Крим був перенесений з 25 травня на 30 березня. А 6 березня «референдум» був знову перенесений — на 16 березня. Водночас були скориговані й запитання «референдуму», які остаточно набули сепаратистського й імперського змісту:

- «Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?
- Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?»

11 березня 2014 міська рада Севастополя та парламент АР Крим усупереч кримській та українській конституціям прийняли декларації про держ. суверенітет. 14 березня 2014 Конституційний суд України визнав призначення референдумів у АР Крим та м. Севастополь неконституційним. Наступного дня ВР України прийняла рішення про розпуск крим. парламенту, проте юридичні кроки не могли зупинити державу-агресора.

На відміну від Криму та Севастополя підривна активність Росії у пд. та сх. регіонах України була спрямована на те, щоби через штучну «федералізацію» отримати контроль над усією країною, її внутрішньо- та зовнішньополіт. курсом. Формальні федералістські гасла, які лунали під час пророс. акцій у лютому—травні 2014, приховували ліквідацію держ. суверенітету України. На це було спрямоване проголошення «народних республік» у Харкові, Донецьку, *Луганську*.

29 березня 2014 міністр закордонних справ РФ С.Лавров заявив, що Росія буде наполягати на федералізації України, «тому що це вимога південних та східних регіонів». За 3 тижні, 17 квітня відбулися перші міжнар. переговори щодо Донбасу — у *«женевському форматі»*, — на яких С.Лавров офіційно висунув вимогу про федералізацію. Цього ж дня президент РФ В.Путін публічно заявив про «штучність» Укр. д-ви та окреслив концепт *«Новоросії»* щодо пд. сх. України.

У розвиток путінської ідеології на Донбасі були здійснені спроби імітації «федералізації» у вигляді «Новоросії». 11 травня були проведені імітаційні «референдуми» щодо «державної незалежності» «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки». 24 травня, у переддень позачергових виборів Президента України, в Донецьку була підписана угода про утворення «конфедеративного союзу народних республік "Новоросії"». Анонсувалися плани об'єднання в цьому проєкті 8 регіонів пд. і сх. України (крім Донеччини та Луганщини, також Дніпроп., Запоріз., Миколаїв., Одес., Харків., Херсон. областей). У подальшому Росія змінила свої підходи — відійшла від імперського дискурсу, змінивши його на радянський. Відповідно концепт «Новоросії» був замінений на більш знайомі для місц. населення концепти: 24 червня 2014 було проголошено утворення «Союзу народних республік».

Після Мінських угод ген. лінією Росії була вимога часткової федералізації України — через надання «особливого статусу» *окремим районам Донецької та Луганської областей* (ОРДЛО) у разі їх повернення під повну укр. юрисдикцію. Це вперше на міждерж. рівні було зафіксовано у Мінських угодах вересня 2014 («Провести децентралізацію, в т. ч. шляхом ухвалення Закону України "Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей" (закон про особливий статус)»). Відповідно в рамках реалізації *Мінської угоди 2014* ВР України ухвалила зазначений закон. На виконання *Мінських угод 2015* в липні 2015 Пре-

зидент України П.*Порошенко* подав у парламент «Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», однак з огляду на широку негативну реакцію на нього проходження розгляду акта було заморожене.

На нав'язування Росією «федералізації» Україна відповіла новим підходом до регіональної політики. Перші кроки були здійснені вже у квітні 2014 — КМ України затвердив «Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». Документ передбачав курс на децентралізацію: створення економічно спроможних об'єднаних територіальних громад та передання на їхній рівень максимально можливого обсягу повноважень. Спочатку планувалося провести реформу з децентралізації через внесення змін у Конституцію України. Однак після мінських угод була застосована ін. тактика — був ухвалений пакет законів та внесені відповідні зміни до податкового та бюджетного кодексу. Перша фаза реформи стартувала 2015 і закінчилася в червні 2020, коли уряд затвердив новий адм.-тер. устрій базового рівня. 17 липня 2020 ВР України прийняла постанову про ліквідацію 490 старих р-нів і утворення на їх основі 136 нових районів.

Продовження реформи потребуватиме внесення змін у Конституцію України. Це стосується децентралізації на обласному рівні та формування виконавчих органів місц. рад при скасуванні інституту держ. адміністрацій. Є консенсус, що голови виконавчих к-тів місц. рад не будуть обиратися шляхом прямого голосування громадян, щоби запобігти утворенню квазіфедералістських суб'єктів. Однак питання, якою буде владна конфігурація стримувань та противаг, залишається відкритим. Стратегічним завданням є остаточний перехід від регіональної політики, якій були властиві непрозорість та патерналізм, до політики сталого регіонального розвитку. Одночасно з цим є ризик, що децентралізація перетвориться на «повзучу» федералізацію. Вочевидь Росія напряму та через пророс. сили всередині країни буде продовжувати нав'язувати тему «федералізації» у публічному та політ. порядку денному. При цьому їхня програма-максимум — провести федералізацію всієї держави, розгойдуючи суспільно-політ. ситуацію у регіонах, а програма-мінімум — здобути «окремий статус» для ОРДЛО в рамках мирного врегулювання конфлікту на Донбасі. Натомість з огляду на інтереси України подальше державотворення має відбуватися на засадах децентралізованого унітаризму.

Літ.: Становлення владних структур в Україні. К., 1997; *Надолішній П.* Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми, теорії, методології, практики. К., 1998; *Андрощук О.* В. Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів. «УЇЖ», 2010, № 1; Досвід застосування місцевого референдуму в Україні як складової місцевої демократії. К., 2016; *Белей Л.* «Русинський сепаратизм»: націєтворення in vitro. К., 2017; Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні: наукова доповідь. К., 2020 (https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-09/decentralizacia_sait.pdf); *Чорновіл В.* Моя виборча програма (начерк). Web: http://dakiro.kr-admin.gov.ua/v/2018/02-05/d1.html

В.В. Головко.

ФЕДЕРАЛІ́ЗМ (з франц. federalisme, від лат. feodus — договір, союз) — політико-територіальна концепція, яка передбачає передачу певного суверенітету і владної компетенції від «центру» органам на місцях, у регіони або до ін. частин *держави*. Ф. переважно базується на засаді децентралізації та розділі влади по вертикалі та інтеграції територіальних спільнот в єдине політико-правове поле. Ф. розглядається також як ідеологічна доктрина демократизації відносин між владою та підвладними. Відповідно до федеративної теорії осн. політ. та держ. рішення приймаються на засаді заг. і спільного обговорення, коли всі члени федерації беруть участь у виробленні остаточного рішення. Тому федеративна держ. система здебільшого існує в рамках координації кількох окремих осередків влади. У правовій науці федерація визначається як одна з форм держ. устрою, що є антиподом унітарній системі. Федерація — це союзна д-ва (нім. Bundesstaat). На відміну від унітарного держ. устрою суверенітет у федеративній д-ві розділений та нецентралізований, часто конституційно обмежений. Втілення теорії Ф. в політико-правовій площині передбачає створення цілісної д-ви за рахунок надання різних форм самоврядування й *автономії*. Зміст федеративного устрою полягає у справедливому розподілі повноважень між центр. та місц. владою. Ф. як ідея і політ. практика має досить тривалу історію й походить ще від антич. часів. У *Римі Стародавньому* існували т. зв. федеральні общини, свобода яких забезпечувалася договором; вони також користувалися певною самостійністю, на відміну від податних общин. У період середньовіччя Ф. розвивався переважно в рамках реліг. світогляду тодішніх *еліт* та теології. Він трактувався як модель врівноваження влади монарха. Середньовічне розуміння джерела влади, яким оголошувався монарх відповідно до концепції «божественного права», стимулювало подальший розвиток респ. та федеративних ідей.

У ранньомодерному часі ідеї союзу д-в/монархій на федеративній засаді розглядалися у творчості Ґ.Ляйбніца, Ш. де Монтеск'є, В.Пенна, Ж.-Ж.Руссо, Ф.Фенелона, у 19 ст. — П.Прудона, М.*Драгоманова* та ін. Європ. політ. думка доби Просвітництва розглядала Ф. як систему влади, що стосується не лише принципу адм.-тер. організації, а й природи примусу і свободи. У 19 ст. Ф. посів місце однієї із провідних ідеологій, що розцінювалася як альтернатива для *імперій* та монархічного устрою загалом. Розвиток Ф. в той час тісно пов'язаний з ідеями *демократії* та *гуманізму*, прав людини і громадянина. Тоді ж відбулися найбільші ідеологічні метаморфози з Ф., які були пов'язані із впливом *націоналізму*. Це позначилося на його теор. визначенні: спочатку як ідеології легітимної перебудови імперій, а потім як політ. платформи боротьби проти них.

Федералізм в Україні. У 1840-х рр. виникло *Кирило-Мефодіївське товариство*, члени котрого (М.*Костомаров*, М.*Гулак*, Г.*Андрузький*) розмірковували над федеративними ідеями. У «Начерках конституції республіки» вони описали проєкт «слов'янського союзу», який мав би складатися із 7 «штатів». За взірець було обрано амер. політ. систему. М.Драгоманов визначав федерацію як спілку вільних громад та союзну д-ву, а Ф. як одну із кон-

цепцій забезпечення прав і свобод людини. 1884 М.Драгоманов представив проєкт конституції під назвою «Вільна спілка — Вольный союз», який ґрунтувався на принципі обласної автономії й наданні регіонам Рос. імперії певного суверенітету. Під час революц. подій 1917—21 до Ф. зверталися багато укр. політиків. Певним утіленням федеративної ідеї стало ухвалення *Акта злуки* в січні 1919, коли де-юре було створено конфедерацію *Української Народної Республіки* та *Західноукраїнської Народної Республіки*.

Сьогодні Ф. як теорія і практика становить зміст політ. системи в Австрії, Австралії, США, Німеччині, Швейцарії, Канаді та ін. д-вах. Першим утіленням федерації як форми держ. устрою можна вважати створення США (1789), Швейцарії (1848), Канади (1867), Німеччини (1871) та Австралії (1901). Для цих д-в федеративна система забезпечувала розвиток демократії, хоча за багатьма ознаками функціонування їхніх держ. устроїв та політ. систем різниться.

Спільні риси Ф.: федеративні відносини, які формуються та існують як процес тривалого порозуміння щодо принципів об'єднання, що прописано у конституційних актах; держ. устрій, який функціонує на основі децентралізації влади, що реалізовуються багатьма (або малою кількістю) осередками влади; територіальна демократія, що забезпечується гарантією реалізації прав та обов'язків різних інтересів (нац., етнічних, реліг., культурних та ін.); розвиток інститутів *громадянського суспільства*.

Федеративна д-ва або федерація функціонує на засаді чіткого розмежування владних функцій і компетенцій між загальнодерж., федеральними і місц. органами влади. Федеративні закони діють на території всієї д-ви. Прерогативами центр. влади переважно є проведення зовн. політики, питання нац. безпеки й оборони, забезпечення територіальної цілісності, конституційного ладу і суверенітету, функціонування збройних сил та системи правоохоронних органів. До ін. повноважень можна віднести: забезпечення емісії грошових знаків, керування загальнодерж. фінансовими установами, держ. майном (до якого зазвичай зараховують підпр-ва стратегічного значення, залізниці та шосейні дороги, засоби зв'язку тощо), формування федерального бюджету та ін. функції.

Літ.: Федерализм. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 35. Б/м, б/р; *Roucek J.S.* Regionalism and separatism. В кн.: European ideologies by Feliks Gross. New York, 1948; *Riker W.* Federalism: Origin, Operation, Significance. Boston, 1964; Federalism. В кн.: Encyclopedia Americana: International Edition, vol. 11. Б/м, 1973; Federalizm. В кн.: Britanica: edycja polska, t. 11. Poznań, 1999.

Г.О. Корольов.

«ФЕДЕРА́ЦІЯ ПІВДЕ́ННОГО СХО́ДУ УКРАЇ́НИ» («Федерация Юго-Востока Украины»), **проголошення 16 квітня 2014** — подія в рамках диверсійно-терористичної фази *збройної агресії Російської Федерації проти України*, що відбулася після того, як у масових акціях та захопленнях адм. будівель у пд. та сх. регіонах країни почали брати безпосередню участь співробітники рос. спецслужб. Зокрема, в *Луганську* їй передувало захоплення будівлі управління *Служби безпеки України* (з арсеналом озброєння) 6 квітня. Озброєні бойовики висунули 11 квітня Луган. обласній раді ультиматум проголосити «Луганську народну республіку». Коли 16 квітня обласна рада відмовилася його виконувати, було проголошено формування «Федерації Південного Сходу України». З відповідною відеозаявою виступив екссуддя Луган. апеляційного суду, генерал-полковник юстиції А.Візір, який назвав себе «проголошеним народом президентом». На поширеному в мережах відео, де він з папірця важко зачитує текст заяви, за його спиною сидять два підтягнутих короткострижених чоловіки.

У своєму відеозверненні А.Візір «наказав» органам безпеки України й прокуратури, що перебували на території Луган., Донец., Харків., Одес., Миколаїв., Херсон. областей не заважати «федералізації Південно-Східних областей України». Проголосив утворення «національної армії федерації Південного Сходу України» і пообіцяв спрямувати її у згадані області. Заявив про введення в дію Конституції 1996 року (див. *Конституція України 1996*). Він також відзначив, що економіка нового «утворення» переходить на рос. *рубль*. Звернувся до «братнього російського народу» і президента РФ В.*Путіна* з проханням «підтримати федералізацію Південного Сходу України» і не допустити «захлинутися в крові слов'янському й іншим народам України», а США і *Європейський Союз* закликав «не втручатися в нинішні процеси й реформи федералізації України». При цьому допускав «переговори з Києвом» за умов «визнання федералізації України, заборони фашистської партії "Свобода" й фашистських рухів в Україні, роззброювання націоналістичних бандформувань, визнання державними мовами української та російської, розпуску парламенту». Того ж дня Ген. прокуратура України відкрила карну справу проти А.Візіра. СБУ попередньо кваліфікувала його дії як спрямовані на насильницьку зміну та повалення конституційного ладу, посягання на територіальну цілісність та недоторканність України, самовільне привласнення владних повноважень чи звання посадовою особою (справа заочно розглядалася в суді, станом на 2020 рішення не винесене).

Очевидно, відеозвернення А.Візіра було спеціально організоване під медіа-захід 17 квітня «Пряма лінія з Володимиром Путіним». На ньому рос. президент виступив з антиукр. заявами, що фактично збігалися з тезами «президента Південного Сходу України». Через зміну рос. планів широкомасштабного вторгнення в Україну та провалу у створенні «народних республік» у більшості укр. регіонів проєкт «Федерації Південного Сходу України» був відтермінований. 21 квітня «народним губернатором» у Луганську проголосили В.*Болотова*. За тиждень було проголошено «Луганську народну республіку», а наступного дня — захоплено будівлю Луган. обласної держ. адміністрації (див. також *Окремі райони Донецької та Луганської областей*).

Літ.: Самозванець перевів «Південно-Східну Україну» на рубль і Конституцію-1996. «Українська правда», 2014, 16 квітня (http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/16/7022628); Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"». «Відомості Верховної Ради України», 2015, № 22, ст. 153 (http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text); 25 ро-

ків незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

ФЕДИ́НСЬКИЙ (Fedynskyj) **Олександр Олександрович** (10.12.1914—24.09.1981) — правник і бібліограф. Д-р права (1944). Член *Наукового товариства імені Шевченка.* Брат Ю.*Фединського.* Н. в м-ку *Великі Мости* в сім'ї Олександра та Антоніни (уродженої Зіммерман) Фединських. Курінний таємного юнацького куреня ім. І.Мазепи в м. Станіславів (нині м. *Івано-Франківськ*). Навч. у Станіславові, *Львові* та *Відні.* Політ. в'язень польс. і нім. тюрем. З 1946 — на еміграції в м. Інсбрук (Австрія), а з 1948 — у США. Спершу мешкав у м. Філадельфія (шт. Пенсильванія, США), з 1949 по 1954 — у м-ку Фреквіль (шт. Пенсильванія), а з 1954 — у м. Клівленд (шт. Огайо, США). З 1963 — діловод та бібліограф періодичної преси. Співробітник, голова управи (1977—81) Укр. музею-архіву та кер. Пластового музею в м. Клівленд.

Член НТШ у США, контрольної комісії кредитної спілки «Самопоміч», пластун-сеньйор 7-го куреня ім. А.Войнаровського.

Автор низки студій, присвячених зарубіжній укр. періодичній пресі, зокрема бібліографічного анотованого покажчика укр. преси в діаспорі 1966—78 (6 вип.), в якому поданий огляд понад 400 видань.

П. у м. Клівленд.

Праці: Raeumliche Geltung des Allgemeinen Buergerlichen Gesetzbuches im Wandel der Zeit. Vienna, 1944; Бібліографічний покажчик української преси поза межами України за 1966 рік. Клівленд, 1967; Бібліографічний покажчик української преси поза межами України за 1967 рік. Клівленд, 1968; Бібліографічний покажчик української преси поза межами України: річник 3/4 за 1968—1969 рр. Клівленд, 1970; Бібліографічний покажчик української преси поза межами України: річник 7/9 за 1972—1974 рр. Клівленд, 1975.

Літ.: *Shtohryn O.M.* Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; Олександр Фединський (некролог). «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1981, № 188, 6 жовтня; *Кікта С.* В Пармі поховали доктора О.Фединського. Там само, 1981, № 190, 8 жовтня; *Бойко М.* Українська бібліографія материка і діаспори: матеріали. Блумінгтон, 1989; *Wynar B.* Ukraine: A Bibliographic Guide to English-Language Publications. Englewood, 1990.

О.В. Ясь.

ФЕДОРО́ВИЧ Тарас (р. н. і р. с. невід.) — один із козац. ватажків 1-ї пол. 17 ст. У літературі 19—20 ст. відомий також під прізвиськом Трясило (вперше зустрічається в *«Історії Русів»*). За походженням, як припускають, хрещений татарин («мурза Хасан») або ж виходець з овруцької *шляхти. Нереєстрові козаки* кілька разів обирали Ф. *гетьманом* (1629, 1630, 1632, 1634). 1629 Ф. разом із Г.*Чорним* очолював невдалий похід у Крим (козац. військо, що надавало допомогу претенденту на ханський трон, зазнало великих втрат у боях під *Перекопом*). Очолював *Федоровича повстання 1630* на його першому етапі (під час облоги польс. військом козац. табору під Переяславом (див. *Переяслав-Хмельницький*). У травні 1630 Ф. був скинутий з гетьманства, на його місце був обраний А.*Конашевич-Бут*). Після поразки повстання перебував на Запорожжі, 1631 ходив у мор. похід, 1632 брав участь у козац. раді в Корсуні (див. *Корсунь-Шевченківський*), згадується як чигиринський реєстровий полковник (див. *Чигиринський полк*). 1634 керував козац. загоном, що брав участь у *Польсько-російській війні 1632—1634.* На козац. раді у січні 1635 в *Каневі* був змушений відмовитися від булави. Брав участь у повстанні І.*Сулими* (1635). Після його поразки 1636 разом з групою козаків переселився до Моск. д-ви.

Більшість дослідників ототожнює Ф. з Т.*Чорним*, проте ідентичність цих двох постатей строго не доведена. Припущення про участь Ф. у *Тридцятирічній війні 1618—1648* сумнівне.

Літ.: *Gajecky G.* The origin of Taras Triasylo. «Harvard Ukrainian studies», 1981, vol. 5, no. 3; *Baran A., Gajecki G.* The Cossacks in the Thirty years War, vol. 2: 1625—1648. Rome, 1983; *Щербак В.* Козацька верхівка другої половини XVI — середини XVII ст. «УІЖ», 1997, № 5; *Ковалець Т.* Повстання 1630 р. в Україні за новознайденими польськими реляціями: публікація джерел. «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету», 2014, вип. 41; *Ковалець Т.Р.* Тарас Федорович: спроба реконструкції історичного образу, або Козацька доля — наче голлівудський сценарій. «Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного» (Львів), 2016, вип. 25.

Д.Я. Вортман.

«ФЕ́НІКС», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ у складі 79-ї окремої десантно-штурмової бригади ЗС України, який сформовано у серпні 2014. Значну матеріально-тех. підтримку отримував від волонтерської орг-ції «Крила Фенікса» (див. *Волонтерський рух в Україні 2014—2019*). Перший командир — С.Колейник. Із листопада 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції* під командуванням С.Почтаренка. Брав участь у боях за Широкине, обороні *Маріуполя*, Мар'їнки. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: Усна історія російсько-української війни (2014—2018), вип. 4. К., 2018; *Кривошей В.М.* Утворення та становлення батальйону «Фенікс». В кн.: Роль держави та громадського сектору в соціальній адаптації переміщених осіб із зони агресії РФ та учасників АТО: збірник матеріалів круглого столу до Дня захисника України (Київ, 17 жовтня 2018 р.). К., 2019.

В.І. Милько.

ФІЛОСО́ФІЯ ІСТО́РІЇ — розділ філософії; система філос. знань для інтерпретації істор. феноменів. У вужчому значенні — теор. частина істор. науки.

Ф.і. тісно пов'язана не лише з гол. категоріями і поняттями філософії, такими як буття, час, простір, рух, свідомість, причина, необхідність, можливість, а й з усім масивом гуманітарних знань, а також природничими науками — фізикою, географією, геологією, біологією та ін.

Актуальність Ф.і. пов'язана сьогодні передусім з викликами глобалізаційних процесів, а саме загрозою втрати етнічних, соціальних та істор. орієнтирів як на рівні окремого етносу, так і на рівні індивідуальному.

До гол. питань, які висвітлює Ф.і., належать наступні:

У перетині онтології: що таке минуле і, зокрема, істор. минуле; його зв'язок (якщо існує) з теперішнім і майбутнім та природа такого зв'язку; що таке час (об'єктивна реальність, ілюзія, метод опису минулого, ін.); динаміка минулого і, зокрема, істор. минулого (лінійність, дискретність, циклічність, сталість); зв'язок між істор. феноменами (якщо

існує), природа і механізми такого зв'язку (детермінізм, індетермінізм, «стягненність», фрактальність, самоорганізація та ін.); співвідношення частини і цілого в істор. феноменах (питання повноти та самодостатності); питання можливих істор. феноменів.

У перетині гносеології: пізнання минулого і, зокрема, істор. минулого; об'єктивність істор. минулого (співвідношення істор. феномена та його репрезентацій); критерії об'єктивності; гол. методи пізнання істор. минулого (раціональний, істор., феноменологічний, герменевтичний, діалектичний, структуралістський, конструктивістський, релятивістський, інтуїтивний та ін.); проблеми достовірності істор. феноменів; структура минулого і, зокрема, істор. минулого (темпоральна, атемпоральна); гол. елементи хронології та періодизації минулого і зокрема істор. минулого в темпоральній структурі (ери, століття, роки, епохи, періоди, стадії, формації, етапи, фази, точки біфуркацій та ін.); гол. типи атемпоральної структури (ідеальний/формальний, хоріональний/архетипний, просторовий/географічний, нац., культ., реліг., соціальний, політ., екон., технологічний та ін.) та гол. елементи атемпоральної структури (ідеї/форми, хоріони, архетипи, континенти, центри, світи, цивілізації, к-ри, спільноти, сусп-ва, нації, д-ви та ін.).

У перетині аксіології: проблема заг. спрямованості історії (багатовекторність, одновекторність, циклічність, спіральність); розвиток і зміни в історії (розгортання/згортання, прогрес/регрес, еволюція/інволюція істор. феноменів); проблема законів і закономірностей в історії; рушії та механізми змін в істор. минулому; ймовірний вплив істор. минулого на теперішнє і майбутнє; «початок» і «кінець» історії; ймовірні смисл і логіка історії, проблема їх розкриття та формулювання; визначення місця, статусу та ролі істор. феноменів (у т. ч. істор. особистостей) в істор. минулому («світові події», «світові лінії», «віховий час» та ін.); проблема групування та узагальнення істор. феноменів і роль можливих істор. феноменів у такому визначенні; проблема назв і самоназв істор. феноменів (Стародавній Єгипет чи Та-кемет) та утворення заг. понять істор. науки; питання необхідності накопичення і впорядкування істор. досвіду.

У перетині ідентичності: інтеріоризація та інтерналізація істор. минулого; механізми самоідентифікації (самовизначення індивіда/групи у межах певної спільноти, верстви, класу, нації, цивілізації та роль істор. минулого у такому самовизначенні); «історичні місії» та «історичні завдання», історія як «колективне підприємство»; психологія мас.

У перетині етики: проблема свободи волі людини (реальність чи ілюзорність); моральність/аморальність/нейтральність істор. минулого; добро і зло в істор. ретроспективі; відчуття провини/відповідальності/гордості за істор. минуле; питання істор. цінностей.

У рамках Ф.і. чимало уваги приділяється також питанням про її місце у заг. системі наукових знань, зокрема співвідношення Ф.і. з істор. наукою, соціологією, філософською антропологією та філософією к-ри. У цьому аспекті справедливим є виокремлення двох гол. розділів Ф.і., запропоноване брит. філософ В.Г.Велшем (1913—1986) у праці «Філософія історії: вступ» (1951) і поширене сьогодні в зх. історіографії: а) спекулятивна Ф.і., яка висвітлює питання про те, що таке історія в цілому, якими є ймовірні значення та спрямування (мета, смисл, логіка) істор. процесів; б) критична (аналітична) Ф.і., у рамках якої досліджуються такі питання: що таке *історична наука* та як вона співвідноситься з ін. формами знань; достовірність і факт в історії; об'єктивність істор. досліджень; причини і рушії істор процесів тощо.

Термін «Ф.і.» вперше зазначений у працях франц. просвітителя Вольтера «Філософія історії» (1765) та «Дослід про права та дух народів» (1769), однак спроби інтерпретації історії були відомі задовго до появи цих праць. У поемах *Гомера* (8 ст. до н. е.) «Ілліада» та «Одіссея» історія постає як результат дії божественного провидіння. Для Гомера зміни на світ. арені відбуваються не за заг. законами, а згідно з волею богів. Світ Гомера можна визначити як статичний і атемпоральний. Перша спроба визначити тенденції та напрями світ. розвитку належить давньогрец. поетові Гесіоду (8 ст. до н. е., поема «Роботи і дні»), який розумів історію як рух від створеного богами «золотого покоління людей», яке жило у мирі та достатку, до гордовитого й зарозумілого «срібного покоління», що не вклонялося богам, а тому було богами покарано (зійшло під землю); відтак — до могутнього і войовничого «мідного покоління» та покоління героїв-напівбогів, а після цього — до покоління «залізних людей», що не мали «ані совісті, ні честі». Світ Гесіода не є сталим, він рухається від досконалого до недосконалого. Давньогрец. філософ Геракліт (6—5 ст. до н. е.) першим вказав на мінливість і плинність речей та циклічність світ. історії. Вогонь, що, на його думку, лежить в основі всього, періодично спалахує і згасає, призводить до руйнації старого світу і виникнення нового. Гераклітів вогонь — це принцип єдності, прихований за видимими речами; він наділений рисами божественності та верховного розуму (Логосу) і є незримим суддею світу: «Цей космос, один і той самий для всього існуючого, не створив ніякий бог і ніяка людина, але завжди він був, є і буде вічно живим вогнем, що мірами загоряється і мірами гасне... Вогонь наперед збагне, розсудить і покарає». Ідеї про циклічність світ. історії дотримувався і давньогрец. історик *Полібій* (2 ст. до н. е.) у своїй праці «Загальна історія». Вчення Геракліта було розвинуте і переосмислене давньогрец. філософом Платоном (5—4 ст. до н. е.). Згідно з його доктриною про форми або ідеї за кожною видимою (плинною і недосконалою) річчю лежить незрима (але стала й досконала) ідея цієї речі, незмінна й непідвладна часу. Ці ідеї або форми не є уявними чи ілюзорними. Вони не лише цілком реальні, набагато реальніші, ніж видимі речі, але водночас є їхньою причиною, суттю і силою, що втримує їх у видимому стані. Тобто світ Платона ділиться на позачасовий і позапросторовий світ ідей або форм, який можна осягнути лише за допомогою «чистого знання», і похідний від нього часово-просторовий світ видимих мінливих речей, який ми можемо безпосередньо відчувати і про який можемо висловлювати певні судження. Незважаючи на те, що видимі речі є плинними й недосконалими, їхнє

спрямування до розпаду й недосконалості, за Платоном, не є фатальним і людина може вплинути на цей розпад, запобігаючи змінам або принаймні розуміючи їх причини. Важливим, отже, у Платоновім вченні є і те, що він обстоював можливість наук. пізнання суті речей (у тому числі сусп. феноменів) і можливість коригування напрямів їхнього розвитку. Давньогрец. філософ *Арістотель* (4 ст. до н. е.) обстоював подібні погляди, вважаючи, однак, що будь-яка річ розвивається від досконалої незримої ідеї до недосконалої видимої речі, а відтак знову до досконалої ідеї. Тобто досконалість (добро) є кінцевою метою будь-якої речі і зрозуміти суть самої речі можна, лише ретельно вивчивши історію її розвитку. Отже, Арістотель заклав підвалини наук. пізнання світу через вивчення історії. Важливим є також те, що він зблизив поняття ідеї (форми) з поняттям можливість (потенція), пояснюючи можливість як те, що лежить в основі будь-якої речі чи події. Визначеним заг. напрямом сусп. розвитку позначена і поема давньорим. поета і філософа Тіта Лукреція Кара (1 ст. до н. е.) «Про природу речей», адже в ній ідеться, зокрема, і про вихід людини з первісного тваринного стану завдяки знаряддям праці і про шляхи становлення людського сусп-ва та к-ри. Загалом цікавість до висвітлення й тлумачення світу і, зокрема, істор. минулого у 1 тис. до н. е. не була прерогативою лише Стародавньої Греції. В цей, за висловом нім. філософа К.Ясперса, «віховий час» писані або наративні філос. та істор. концепції стали неодмінною рисою кожної цивілізованої держави тодішньої ойкумени. Одночасно з грец. філософсько-істор. надбанням на Сх. (Індія) розвиваються філос.-реліг. доктрини Вед (Ригведа, Адхарваведа, Яджурведа, Самаведа; з 14 ст. до н. е.) як богооткровення, одержане через «мудріших». Подібно до антич. філос. концепцій світ. історії для Упанішад (священних писань, де вміщено філософсько-реліг. тлумачення Вед) характерними є уявлення про циклічність світ. процесів, наявність вічно сущого (позачасового та позапросторового) Брахмана як першооснови та джерела всього сущого, уособленням якого є Атман — вічне й нетлінне ядро кожної людини. Історія (вічний потік світ. подій, світ вічного переродження та повторення — сансара) є лише відбитком вічно сущого. В той самий час на Бл. Сх. з'являються такі визначні пам'ятки людської думки, як давньоєгип. «Демотична хроніка» (3 ст. до н. е.) з ретроспекціями у події двохсотлітньої давнини та пророцтвами про прихід справедливого правителя, що позбавить країну від іноземного панування; «Вавилонська хроніка», в якій змальовано історію Межиріччя у період 8—3 ст. до н. е. зі своєрідним тлумаченням значення минулих подій; анналі ассирійських царів Ашурнацирапала II (9 ст. до н. е.), Тіглатпаласара III (8 ст. до н. е.), Сінаххеріба та Ашурбаніпала (7 ст. до н. е.), а також «Листи до богів» Саргона II (8 ст. до н. е.) та Асархаддона (7 ст. до н. е.). Характерними для цих джерел є зорієнтованість на минуле (розуміння минулого як того, що чекає попереду), розуміння заг. руху світу у формі космічних циклів, а отже, і циклічності сусп. процесів. Історіософією пройняті і книги Старого Заповіту (13—1 ст. до н. е.), особливо книги біблійних пророків. Історія одного народу викладена у Старому Заповіті у контексті загальносвіт. історії від Сотворіння світу та людини і до 2 ст. до н. е. (дата Книги Пророка Даниїла). У книгах Старого Заповіту виразно прочитуються, зокрема, такі історіософські риси: 1) висловлена ідея про заг. взаємозв'язок подій і явищ; 2) показане заг. спрямування світ. подій; 3) розвинуто ідею про споконвічну єдність людства; 4) вироблено такі абстрактні поняття, як «людина» і «людство» в цілому; 5) показані роль і значення людини як рушія історії (на прикладах людського непослуху — порушення заборони Першолюдьми, Вавилонської вежі і т. п.); 6) виокремлено поняття «народ» — як сукупність людей, пов'язана істор. традиціями; 7) обумовлена «богообранність» одного народу. Поширення християнства привело до формування нового бачення світобудови та історії людей. Згідно з християнським віровченням (Старий та Новий Заповіти) історія світу людей має визначені початок і кінець та розвивається від Сотворіння світу до Страшного суду. Християнство абсолютизувало лінійну концепцію часу, а отже, і лінійне спрямування історії. Антич. лінійність історії (Гесіод) вписана в ширший контекст циклічних уявлень, натомість християнство утвердило єдину часову парадигму, «монотеїзувало» час. Характерною рисою цієї нової парадигми стала абсолютизація теперішнього, коли акт Розп'яття Христа продовжено в минуле (Голгофа як місце погребіння Адама) і майбутнє (Друге пришестя), коли цей акт увібрав у себе і минуле, і майбутнє, помістивши людину у межі одного безконечного біблійного сюжету. Відтак історія перестає бути безконечним потоком різноманітних подій і явищ і стає єдиним «верховним сюжетом». Крім того, християнство наділило історію смислом. Песимістичні сценарії розвитку історії (антич. та близькосх.) було відкинуто, а натомість утверджено більш оптимістичний сценарій поступового вдосконалення керованої Богом людини, коли історія стає ареною відновлення людиною втраченої досконалості. У межах християнської доктрини було розвинуто також концепцію свободи волі людини (як зворотний бік Гріхопадіння і, загалом, покари за гріх). Характерним для християнства стало й те, що воно наголосило на необоротній природі та унікальності кожної події, протиставивши таку необоротність циклічності й повторюваності подій, характерних для уявлень антич. часу. Осмислення (наділення смислом) історії стало фундаментом для багатьох філос. концепцій історії. Однією з найвиразніших було тлумачення історії християн. богословом Августином Блаженним (354—430), викладене ним у праці «Про Град Божий». За Августином, упродовж історії людина розбудовує два «гради»: 1) земний град (світську державу — уособлення зла й гріха), творений силою любові людини до самої себе; 2) град Божий (християнську церкву), творений силою любові людини до Бога. Ця розбудова триває упродовж 6 епох, що послідовно змінюють одна одну: від Адама до Потопу; від Ноя до Авраама; від Авраама до Давида; від Давида до вавилонського полону; відтак — до народження Христа; від Розіп'яття до Страшного суду. Після цього настане кінець людської

історії: громадяни земного граду будуть приречені на довічні муки, а громадяни граду Божого отримають вічне блаженство. Наполягання на існуванні лише однієї правдивої історії людей, зафіксованої в оповіді Св. Письма, є характерною рисою філософсько-теологічної доктрини грец. філософа Оригена (бл. 185 — бл. 254), викладеної в його працях «Про начала», «Проти Цельса» та ін. Історія, за Оригеном, розпочинається від Сотворіння світу, але не завершується Страшним судом; її завершенням є «Боговтілення» людини (цей термін вперше зустрічається саме в працях цього філософа, оскільки він вважав, що Бог насамкінець порятує всіх — і праведників, і грішників). Подальше утвердження християнського бачення історії викладено у працях, зокрема, рим. історика Євсевія Кесарійського (263—340), Ієроніма Блаженного (342—420), нім. історика Оттона Фрейзінгенського (бл. 1113—1158), працях середньовічних схоластів. Важливими для розвитку Ф.і. як окремої галузі знань стала дискусія між схоластами про свободу волі людини, проєкції якої простежуються у суперечці між нідерландським гуманістом Е.*Роттердамським* (1469—1536), котрий обстоював наявність у людини свободи волі, та нім. богословом М.*Лютером* (1483—1546), котрий вважав, що людина у своїх діях є цілковито обумовленою волею Бога, а свобода волі є вимислом (так само вважав і їхній сучасник — франц. богослов Ж.Кальвін). Суперечка була надто важливою з огляду на визначення головного рушія історії. У річищі гуманізму було запропоновано хронологічний поділ історії на стародавню, середню та нову. Критерієм для виділення *нової історії* став злет світської науки й к-ри (Відродження). Спроби наук. переосмислення світу стимулювали появу нових філософсько-істор. доктрин, нового ставлення до історії як такої. Зокрема, у працях італ. фізика Г.Галілея (1564—1642), англ. філософа Т.Гоббса (1588—1679), франц. філософа Р.Декарта (1596—1650), нідерландського філософа Б.Спінози (1632—1677) було сформовано головні ідеї детермінізму (вчення про заг. причинну обумовленість явищ і подій) у його механістичній формі. А у працях англ. філософа Ф.Бекона (1561—1626) «Нова Атлантида» та «Новий органон» була розвинута теорія прогресу, згідно з якою парадигма нового часу є єдиноістинною порівняно з усіма попередніми парадигмами. Так виникла ідея про єдиноправильну і універсально прийнятну істину — істину відрізка. Відтоді й надалі згідно з еталоном нового часу саме цим відрізком і слід було вимірювати всі ін. парадигми, що передували новому часу. Відхилення від цієї моделі були названі «забобонами» і «хибними, помилковими поглядами» епохи «торжества Розуму». Ідею наук. прогресу як рушія та мірила історії розвинули франц. мислителі абат Сен-П'єр (1658—1743) («Замітки про неперервний процес всезагального розуму»), А.Р.Ж.Тюрго (1727—1781) («Міркування про послідовний прогрес людського розуму») та Н. де Кондорсе (1743—1794) («Нариси історичної картини прогресу людського розуму»). Ці та ін. концепції стали тією основою, на якій формувалася Ф.і. як окрема галузь наук. знань. Засновником Ф.і. одні дослідники вважають італ. філософа Д.Віко (1668—1744), ін. — франц. філософа Ш.-Л. де Монтеск'є (1689—1755), ще ін. — араб. історика Ібн Халдуна (1332—1406). Ібн Халдун у своїй праці «Вступне слово» (1377) першим звернув увагу на історію як на окрему галузь, що потребує осмислення. Історія, на його думку, має два рівні: проявлений і непроявлений. Гол. принципами такого осмислення він вважав: вивчення природного середовища, його змін та впливу на людину; вивчення історії кожного народу, трибу його життя, його моралі, цінностей, духовних здобутків; вивчення історії походження різних народів та реліг. течій; чітке розуміння теперішнього життя у його порівнянні з минулим. Д.Віко у праці «Засади нової науки про загальну природу націй» (1725) запропонував новий принцип періодизації культурно-істор. процесу, що докорінно відрізнявся від бібл. Згідно з Віко історію можна поділити на три істор. епохи: доба богів, доба героїв та доба людей, кожній з яких властивий особливий тип господарювання, стосунків та ментальності (тобто кожна доба є водночас і своєрідною к-рою). Прихильник ідеї прогресу, Віко поєднав ідеї про лінійний розвиток історії з уявленнями про її циклічність. Він визначав заг. спрямування історії як вихід з «темних» часів до просвітленості. Однак цей процес не є незворотним: по досягненні вищої точки просвітленості історія повертається до «темних» часів; відтак, подібно до спіралі, розпочинається якісно новий її виток. Ш. де Монтеск'є у праці «Про Дух законів» (1748) сформулював принцип геогр. детермінізму: людською історією рухають не божественне провидіння і не об'єктивні закони сусп. розвитку, а безпосередній вплив природного середовища. Клімат, рельєф, рослинність і тваринний світ регіону визначають гол. риси господарювання, сусп. устрою, зовнішності та менталітету його мешканців. Відтак кліматичні умови, норови й звичаї людей, їхні реліг. вірування, закони й принципи правління, а також їхнє істор. минуле укладають те, що називається «духом народу». Взаємодія між різними по духу народами і є, за Ш. де Монтеск'є, рушієм історії. Розвиваючи ці погляди, нім. мислитель Й.-Г.*Гердер* (1744—1803) у праці «Нариси з філософії історії людини» стверджував, що не лише клімат впливає на людину, а й людина на клімат, а ці кліматичні зміни, у свою чергу, змінюють і саму людину, і тому діяльність людей та їхні здобутки слід вивчати, чітко розуміючи час і місце цієї діяльності, а також нац. характер людини, яка її здійснює. Подібних поглядів дотримувався й укр. історик П.*Куліш* (1819—1897), розвиваючи ідею про «народний дух», який діє в кожній людині, проявляючись у конкретних сусп.-істор. явищах, і який є тим ідеалом, що визначає триб життя кожного народу. Ці самі ідеї обстоювали і укр. письменники-мислителі М.*Гоголь* (1809—1852), зокрема, в статті «Про викладання всесвітньої історії» (1833) та Т.*Шевченко* (1814—1861), дотримуючись бібл. доктрини «богообраності» окремого народу.

19—20 ст. стали періодом бурхливого розвитку філософсько-істор. знань, формування гол. засад вивчення і осмислення істор. феноменів. Розпочався активний процес сегментації Ф.і., виділення в ній окремих напрямів, що відрізнялися як заг. підходом до дослідження історії та

гол. методами й принципами такого дослідження, так і розумінням суті та завдань Ф.і. У працях сучасних дослідників називається чимало шкіл, за якими можна умовно розподілити ті численні філософсько-істор. концепції, що з'явилися в цей період (школа Г.-В.*Геґеля*, шотландська школа, прусська школа, баденська школа, школа філософів життя, марбурзька школа, нова істор. школа, соціологічна школа Е.*Дюркгейма*, англо-амер. школа, позитивістська школа, біологічна школа, школа Г.Плеханова, школа М.*Бердяєва* та ін.), однак такий поділ не є формальним. Загалом філософсько-істор. пошуки в цей період проводилися як на перетині універсалізму, ролі людського фактора в історії та спрямованості істор. процесу (закономірності, причинність, смисл), так і на перетині темпоральності історії та питань об'єктивності наших знань про минуле.

Істотний вплив на формування філос. підходів до вивчення історії мали праці нім. філософа Г.-В.Геґеля (1770—1831), зокрема курс лекцій з Ф.і., читаний ним у Берлінському ун-ті 1822—30. Ф.і. Г.-В.Геґеля обумовлена його загальнофілос. поглядами. Спираючись на філос.-істор. ідеї своїх попередників (зокрема, нім. філософа І.*Канта* (1724—1804), І.-Г.Фіхте (1762—1814), Ф.-В.Шеллінга (1775—1854) та обстоюваний ними універсалізм), Г.-В.Геґель стверджував, що історія має чітко визначений смисл, це сфера самопізнання Світ. духу (Абсолютної ідеї). Історію рухає той народ, дух якого є виразником Світ. духу на певному етапі (в цьому розумінні кожен народ тією чи ін. мірою є виразником Світ. духу); критерієм сусп. поступу є дедалі повніше усвідомлення свободи. Відповідно Г.-В.Геґель виділяє кілька етапів досягнення свободи: сх. світ Індії та Китаю (відсутність свободи); світ еллінів (часткова свобода); рим. світ (більша свобода, порівняно з еллінським світом); і світ християн., зокрема нім., як виразник повної свободи. Палкий прихильник геґелівського універсалізму нім. філософ К.Маркс (1818—1883) використав Ф.і. Г.-В.Геґеля для побудови нової схеми історії, що спиралася на формаційний підхід до істор. процесу. Геґелівські етапи досягнення свободи він поділив на сім сусп.-екон. формацій, замінивши геґелівський критерій сусп. поступу на зростання виробничих сил сусп-ва та сусп. класові антагонізми: родову, азійську, рабовласницьку, феодальну, капіталіст., соціаліст. та комуністичну (див. *Формаційна теорія*). Обидва тлумачення історії мають очевидний прогресистсько-лінійний характер. Крім К.Маркса, послідовниками геґелівського універсалізму вважають таких видатних теоретиків історії, як нім. філософ Л.-А.*Фейєрбах* (1804—1872), Е.Гартман (1842—1906), М.Штірнер (1806—1856), Т.-Л.Адорно (1903—1969), Г.Маркузе (1898—1979), англ. історик А.-Дж.*Тойнбі* (1889—1975), амер. філософ Ф.Фукуяма (н. 1952) та ін. З критикою прогресизму та, зокрема, ідеї про обумовленість людської поведінки заг. законами розвитку виступив укр. філософ П.Юркевич (1826—1874). У праці «З науки про людський дух» (1860) він вказав на гол. небезпеку таких поглядів — можливість маніпулювання людьми та перетворення людини на засіб досягнення певних соц.-політ. цілей. На думку багатьох дослідників, найбільшим недоліком прогресизму й універсалізму з його «загальними законами» стало нехтування ним емпіричними фактами історії, «придумування» історії, а не доскіпливий аналіз істор. феноменів. Вимога чіткого розмежування між «подіями, якими вони були насправді», та суб'єктивним тлумаченням цих подій стала гол. важелем критики універсалізму у працях нім. істориків Л. фон *Ранке* (1795—1886) та Г.Зібеля (1817—1895), які стверджували, що в дослідженні істор. минулого історик має бути подібним до дзеркала, тобто вільним від ідеологічних, реліг. та політ. мотивацій. Ці ідеї були розвинуті т. зв. *Анналів школою*, яскравим представником якої був франц. історик Ф.Бродель (1902—1985). Абсолютизація емпіричного пізнання (пізнання істор. фактів на основі статистики, як у точних науках) була характерною для праць англ. історика Г.Т.Бокля (1821—1862) та франц. філософа О.*Конта* (1798—1857). У «Релігії гуманності» Конт запропонував нову оптимістичну концепцію істор. процесу. Подібно до К. Маркса, він виділив кілька послідовних етапів сусп. просування до істини: теологічний, метафізичний та наук. На останньому етапі (що розпочався після Наполеонівських війн) людство на основі науки має вирішити всі сусп. проблеми. У рамках соціального еволюціонізму сусп.-історичний процес розглядався як складова всесвітнього розвитку (космічного і планетарного). Визнаючи детерміністську обумовленість фіз. процесів у всесвіті, представники цього напряму (англ. філософ Г.*Спенсер* (1820—1903), англійський етнолог Е.-Б.Тайлор (1832—1917) та Ч.-Р.Дарвін (1809—1882), амер. етнолог Л.-Г.Морган (1818—1881), франц. філософ Е.Дюркгейм (1858—1917) та ін.) вважали, що рушіями еволюції виступають природний відбір та боротьба за існування і прогресуючий розум людини зрештою навчиться використовувати цю детерміністську обумовленість у своїх цілях. У їхній концепції соціальної еволюції досягла апогею оптимістична теорія прогресу, розвинута у працях Р.Декарта, Ф.Бекона, Дж.Віко, Г.-В.Геґеля та ін. Стадіальність розвитку людства, поступовий перехід від дикунства до варварства, а відтак — до цивілізації, тобто від недосконалості до досконалості, є характерною її ознакою. Подальший розвиток цієї концепції привів до появи таких напрямів, як неоеволюціонізм, у рамках якого акцентується вже не заг. прогрес, а розвиток технологій та взаємодія людини з довкіллям. Амер. антрополог Л.-А.Вайт (1900—1975) у праці «Еволюція культури: розвиток цивілізації до падіння Риму» (1959) стверджував, що соціальні системи визначаються технологічними системами, і називав 5 послідовних етапів розвитку соціальних систем — від використання енергії власних м'язів та енергії тваринного і рослинного світу до використання ядерної енергії. Натомість амер. антрополог Д.Стюард (1902—1972) у праці «Теорія культурних змін: методологія багатолінійної еволюції» (1955) доводив, що єдиного прогресу не існує і розвиток у кожному регіоні залежить від методів і принципів пристосування людини до довкілля. На його думку, зі зміною базових ресурсів регіону змінюються і ментальність та загалом к-ра цього регіону. Нім. соціолог М.*Вебер* (1864—1920) акцентував на ролі людського фактора в історії, подаючи істор. процес як процес розвитку соціального фактора в людській по-

ведінці та її раціоналізації («теорія соціальної дії» та «ціле-раціоналізація») і розглядаючи соціальні інститути як продукт дії окремих індивідів, наблизивши вивчення соціальних явищ до вивчення індивідуальної поведінки (концепція «ідеального типу»). Крім того, він звернув увагу на роль ідей і моральних цінностей у діяльності людини. Розвиваючи ідеї М.Вебера, амер. соціолог Т.Парсонс (1902—1979) розробив теорію соціального функціоналізму, в рамках якої людська спільнота будь-якого типу (а також будь-яка соціальна інституція) уявляється як певна зрівноважена система (комплекс регулятивних норм і правил людської поведінки для перетворення її на систему ролей і статусів), мета якої — збереження рівноваги на двох рівнях: коригування дисфункцій на рівні кожного елемента системи та збереження власної цілісності щодо середовища. Стрижнем балансування системи виступає нормативний порядок, тобто ієрархія соціальних норм і статусів (легітимізованих правил поведінки). І Вебер, і Парсонс дотримувалися прогресистського (позитивістського) погляду на історію, хоча і в немарксистському його тлумаченні; їхні теорії не є прогностичними. Системний підхід характерний і для концепції нім. соціолога Н.Лумана (1927—1998), котрий вважав стрижнем системи комунікацію. Класичну прогресистську парадигму лінійного соціального і культ. процесу використав укр. історик М.*Грушевський* (1866—1934), поклавши її в основу своєї гол. праці «Історія України-Руси», де вперше показано історію України як єдиний неперервний потік подій від 4 ст. до кінця 19 ст. Укр. філософ Д.*Чижевський* (1894—1977) також дотримувався погляду про поепоховий поділ історії. Визнаючи об'єктивне існування епох, він вважав, однак, що конкретні рамки епохи є умовними і визначаються дослідником. На відміну від М.Вебера, що вважав підставою для виділення епохи узагальнення («усередненість») фактів одного класу, що стосуються даної епохи («ідеальний тип»), Чижевський вказував на найбільш яскраві явища епохи, зведені у ранг типових, як основу для такого виділення. Соціальний еволюціонізм стимулював і розвиток такої галузі наукових знань, як соціобіологія (амер. біолог Е.-О.Вільсон (н. 1929); гол. праця «Соціобіологія: новий синтез», 1975), у рамках якої акцентовано на ролі природного відбору та генетичної обумовленості в розвитку людства. Соціальний еволюціонізм лежить і в основі прогностичних теорій, таких як теорія постіндустріального суспільства (амер. соціолог Д.Белл (1919—2011); гол. праця «Майбутнє постіндустріальне суспільство», 1973), що передбачає поділ всього процесу суспільного розвитку на три етапи: доіндустріальний (аграрний), індустріальний та постіндустріальний. У прогресистському дусі тлумачив історію і англ. філософ Р.-Дж.*Колінгвуд* (1889—1943). У праці «Ідея історії» він, подібно до Г.-В.Гегеля, стверджував, що історія має визначений смисл, а саме — самопізнання людини, досягнення нею свободи. На його думку, при вивченні історії слід насамперед на основі даних нам матеріальних залишків минулого відтворити ті думки, які рухали людьми в минулому. Кожен істор. феномен має дві сторони — внутрішню та зовнішню, і об'єктом історичної науки є не просто подія, а думка, яку ця подія унаочнила. Відтворення думок минулого можливе шляхом «співналаштування» історика на ці думки. Ця концепція істор. пізнання є близькою до концепції інтуїтивного проникнення в істор. минуле, обстоювана італ. філософом Б.*Кроче* (1866—1952), а також рос. філософами М.Бердяєвим (1874—1948) та М.Лоським (1870—1965). До прогресистсько-лінійних моделей історії належить і концепція історії нім. філософа К.Ясперса (1883—1969), викладена ним у праці «Смисл та призначення історії» (1949). Намагаючись показати єдність світ. істор. процесу, Ясперс виокремлює в історії 4 великі періоди: доба доісторії, доба визначних к-р давнини, доба становлення духовної основи людства, доба науки і техніки. Початком доби формування справжньої людини Ясперс вважає 8—2 ст. до н. е., називаючи цей період «віховим часом» (саме в цей час на світ. арені з'являються видатні мислителі, розвивається рефлективний тип мислення, характерний для сучасної людини). Доба науки і техніки, на його думку, має привести до другого «віхового часу» та появи «справжньої людини».

Паралельно з розвитком концепції прогресизму та соціального еволюціонізму з'явилися і менш оптимістичні концепції істор. процесу, в рамках яких теорію єдиного прогресу було піддано критиці з акцентуванням на циклічності істор. розвитку. Сумнівам піддавався як зв'язок «цивілізованість—технологічність», так і «еталонність» зх. цивілізації. До таких належали передусім праці італ. соціолога В.Парето (1848—1923), де висловлено скептичне ставлення до демократії як найбільш оптимального сусп. устрою і стверджувалося, що рушієм розвитку кожної спільноти є зміна еліти, яка цю спільноту очолює («циркуляція еліт»). На ролі еліти у сусп. житті наголошував і укр. філософ В.*Липинський* (1882—1931). Амер. соціолог і культуролог П.*Сорокін* (1889—1968) у праці «Соціокультурна динаміка» (1941) обґрунтував концепцію існування в історії людства трьох суперсистем, що періодично змінюють одна одну: ідеаційної (орієнтація суспільства на трансцендентні цінності), чуттєвої (орієнтація на матеріальні цінності) та ідеалістичної (поєднує риси двох ін. суперсистем); кожній з них притаманні свої закони розвитку. Крім того, існують системи занепаду, в яких співіснують риси всіх трьох суперсистем. Англ. філософ А.-Дж.Тойнбі (1889—1975) у фундаментальній праці «Осягнення історії» запропонував свою схему історії, що дістала назву «теорія локальних цивілізацій». Всупереч прогресистському лінійному тлумаченню істор. процесу Тойнбі виокремив в історії 21 цивілізацію, кожна з яких має свій осібний розвиток, мало залежний від зовнішніх впливів. Рушієм розвитку кожної цивілізації він вважав виклики навколишнього середовища, в якому існує цивілізація, та суспільні «відповіді» на ці виклики. Цивілізація з'являється у відповідь на виклики навколишнього середовища, переживає період розквіту та занепаду. Близькою до теорії А.-Дж.Тойнбі була «теорія культурних кіл», запропонована в працях нім. історика Л.Фробеніуса (1873—1938) «Походження африканських культур» (1898) та нім. етнолога Р.-Ф.Гребнера (1877—1934) «Методи етнології» (1911). Дотриму-

ючись тези про надлюдську природу к-ри (не людина творить к-ру, а к-ра — людину, к-ра як певне живе єство), обидва дослідники вважали, що існують певні культ. форми, які, поширюючи свій вплив, формують довкола себе людські спільноти, взаємодіють одна з одною (подібно до явища дифузії) і поступово згасають «як хвилі від кинутого у воду каменя». К-ри є явищем атемпоральним, вони не розвиваються в часі, а лише взаємодіють одна з одною в геогр. просторі. В історії людства дослідники вказували на існування 12 таких культ. кіл (Ф.Гребнер). Рос. учений Л.Гумільов (1912—92) у «теорії пасіонарного етногенезу» в основу істор. процесу поклав саморозвиток етносів (бл. 40), кожен з яких проходить фази пасіонарності (активності одного або групи індивідів, що опановані певною ідеєю або метою), акматичну фазу (збільшення числа пасіонарних індивідів), фазу надлому (різке зменшення числа пасіонаріїв), інерційну фазу (поступове подальше їх зменшення) та фазу обскурації, коли етнос гине в результаті зовнішнього вторгнення або асиміляції ін. етносами. Погляду на світ. історію як на низку світ. к-р, кожна з яких переживає свої власні періоди зародження, розквіту та занепаду, дотримувався і нім. філософ О.Шпенглер (1880—1936) («Присмерк Європи»), який відкидав поділ історії на стародавню, середньовічну та нову, вважаючи, що кожна к-ра проходить свій осібний період розвитку та занепаду. Занепад, за О.Шпенглером, означає перехід від живої і поступальної к-ри до «сталої» цивілізації. Він визначав 8 таких к-р; європ. к-ру він називає «фаустівською» або «культурою волі», а остаточний її занепад датує 2020 р. Гол. завдання дослідника, на його думку, полягає в «морфологізації» історії та виокремленні т. зв. «паралельних епох», що характеризуються подібними морфологічними рисами. До цивілізаційних та прогностичних моделей належить концепція китайс. філософа Лян Шуміна (1893—1988), розвинута ним у праці «Культури Сходу й Заходу та їхні філософії» (1921), де істор. процес представлено як послідовну зміну 3 к-р: зх. (раціональної), китайс. (пошук гармонії природного та соціального) та інд. (осягнення основ буття), а кульмінація — як вихід людства в нірвану. З різкою критикою прогресистських поглядів на істор. процес виступив австрійс. філософ К.-Р.*Поппер* (1902—1994) у праці «Відкрите суспільство та його вороги» (1945). Аналізуючи Ф.і. концепції прогресизму (від Платона до К.Маркса), він визначає їх як історицистські, яким притаманне нав'язування історії смислу та спрямованості, витлумачення її на підтвердження певних філос. доктрин. Поппер називає такі концепції «лжепророцтвами», оскільки жодне з них не здійснилося. З критикою детермінізму та марксистського розуміння історії виступив і турец. філософ Х.З.Улькен (1901—1974) у праці «Спростування історичного матеріалізму».

Важливим внеском в аналітичний розділ Ф.і. стали концепції дослідження історії, запропоновані нім. філософами В.*Віндельбандом* (1848—1915), Г.*Ріккертом* (1863—1936) та В.*Дільтеєм* (1833—1911). Спільними рисами їхніх історіософських поглядів було те, що: 1) життя є явищем таким глибинним і безмежним, що людина може скласти якісь уявлення лише про незначну частину його проявів — дійсність; 2) головна частина життя відбувається поза межами чуттєвого; 3) досліджуючи дійсність і повторення в ній певних явищ, дослідник робить певні узагальнення і абсолютизує їх у вигляді законів; 4) такі «статистичні» узагальнення годяться, однак, лише для природничих наук. Істор. узагальнення мають зовсім інакшу природу. В історії достовірними узагальненнями (або виділеннями якоїсь події в ранг історично важливої) є співвіднесення певної події з певною заг. цінністю (діяльність Робесп'єра має історичне значення лише тоді, коли її розглядати під кутом певної цінності, напр., досягнення громадян. та політ. свободи в ході Великої французької революції), що робить її значимою в понятійному вимірі; 5) цінності визначаються не за бажанням дослідника (вони не є «оцінкою»), а за віднесенням їх до системи культ. цінностей. Інша філос.-істор. традиція спиралася на концепцію шотландського філософа Д.Юма (1711—1766), згідно з якою між об'єктами природи (і так само між істор. феноменами) не існує причинного зв'язку принаймні у звичній нам формі. Причинний зв'язок є лише результатом синтетичної роботи розуму, і за допомогою того самого розуму будь-який причинний ряд можна розвернути у зворотному напрямі (від наслідку до причини) або уявити його як альтернативу ін. ряду чи подати як випадкову послідовність об'єктів у часі. Мозок людини може створювати будь-які побудови і схеми об'єктів, однак це не означає, що ці побудови і схеми властиві самим об'єктам. Досліджуючи історію Англії («Історія Англії», 1762), Д.Юм показав, що в історії люди діють не за схемами чи законами історії, а на основі свого характеру, своїх бажань, вподобань, пристрастей. Висновки Д.Юма мали доволі несподівані наслідки: багато філософів (Б.Рассел (1872—1970), Л.Вітгенштейн (1889—1951), Р.Карнап (1891—1970) та ін.) схилилися до думки про те, що завдання філософії полягає виключно у поясненні синтаксичних зв'язків між реченнями, поняттями та теоріями. Однак ін. дослідники, зокрема амер. філософи К.Гемпель (1905—97) у роботі «Функція загальних законів в історії» (1942) та Е.Нагель (1901—85), наполягали на необхідності застосування концепції заг. законів для розуміння істор. процесу, безвідносно до умоглядності таких законів. Натомість у працях амер. філософів В.-Г.Дрея (1921—2009) та А.Донагана (1925—91) викладено дещо ін. підхід: 1) в історії не існує достовірних прикладів дії заг. законів — ні в поведінці людей, ні в послідовності істор. подій; 2) існують інші переконливі способи міркувань, за допомогою яких можна зрозуміти істор. процес, і які не передбачають існування заг. законів (напр., способи міркувань, за допомогою яких ми розуміємо раціональну поведінку на індивідуальному рівні).

Паралельно з прогресистськими (лінійними) та непрогресистськими (циклічними) філософсько-істор. доктринами розвивалися вчення про теологічну обумовленість історії, що спиралися на праці теологічних філософів Середньовіччя, таких як Фома Аквінський, П'єр Абеляр, В.Оккам та ін., зокрема на ідею всеєдності світу. Ця ідея була розвинута в працях укр. філософа Г.*Сковороди* (1722—94)

та рос. філософа В.Соловйова (1853—1900). В основі вчень обох філософів — діалектика абсолюту, в якому слід розрізняти дві сторони: абсолют у собі (непроявлене абсолютне суще, Бог) та абсолют у становленні (проявлене суще — неоформлена матерія, яка проходить всі етапи розвитку — космічн., еволюційний та істор.), що спрямовується до абсолютного сущого. Людина є поєднанням обох сторін абсолютного і в цьому розумінні є боголюдиною. Смислом її життя є розкриття в собі божественної природи. Мета історії — створення Царства Божого та злиття з абсолютом. Обидва мислителі розвинули також вчення про Софію як Світову Душу (В.Соловйов) або Істину (Г.Сковорода), продовживши лінію гностичної філософії античності та середньовіччя. Подібних поглядів дотримувався інд. філософ А.Гхош (1872—1950), який розвинув ідею про те, що людство є лише проміжною ланкою еволюції, а її кінцевим пунктом є «супраментальне існування» — злиття людського й божественного. Схожу концепцію розробив рос. філософ М.Бердяєв (1874—1948), котрий, однак, вважав, що явлена історія людей є антигуманним явищем, оскільки вона є байдужою до людських цілей, переслідуючи свої власні цілі — цивілізаційні, держ., нац., класові і т. п. Втім, на його думку, насильство історії — це лише підготовчий етап до метаісторії або Царства Божого. Дещо модифікованою моделлю всеєдинства є концепція світобудови англ. філософа Д.-Е.Мак-Таггарта (1866—1925), викладена у праці «Природа існування» (1921), та франц. філософа П.-Т. де Шардена (1881—1955). У праці «Феномен людини» (1940, опубл. 1955) П.-Т. де Шарден змальовує три послідовні еволюційні етапи: переджиття (літосфера), життя (біосфера) та феномен людини (ноосфера). За П.-Т. де Шарденом, матерія криє в собі особливий вид психічної енергії, проявлений у людині як свідомість. Гол. мета (спрямування) еволюції — розвиток свідомості шляхом ускладнення форм живого та розгортання ноосфери. Кінцевою метою еволюції (та історії) є злиття людства, об'єднаного любов'ю, в «точці Омега» — синергетичному центрі або центрі надсвідомості, в якому, однак, не розмивається індивідуальність кожної людини. В.*Вернадський* (1863—1945), знайомий з поглядами П.-Т. де Шардена, розвинув теорію тричленного послідовного розвитку Землі: геосфера—біосфера—ноосфера.

У 20 ст. відбулося остаточне розмежування двох гол. напрямів Ф.і.: осмислення істор. процесу (спекулятивна ф.і.) та осмислення можливостей істор. пізнання, визначення його меж (аналітична Ф.і.). З одного боку, вплив філос. доктрин екзистенціалізму та філос. феноменології, а з другого — структуралізму та його похідних (семіотика) обумовив появу низки аналітичних концепцій Ф.і. Було піддано критиці традиційні (прогресистсько-марксистські) підходи до вивчення історії, що вносили конкретні істор. феномени в «загальні закони розвитку». Було скритиковано і позитивістську ідею про об'єктивність світу, а також про знання як дзеркало такої об'єктивності. Об'єктивно пізнати істор. феномени неможливо з тієї причини, що «факти, які дають нам наші чуття, є соціально обумовленими на двох рівнях: історичною природою об'єкта, який ми сприймаємо, та історичною природою самого органу сприйняття» (нім. філософ М.Горкгаймер; (1895—1973)). У цьому розумінні наука пізнає не факти, а лише моделі фактів, які сама створила. Об'єднання цих моделей у системи створює особливий «системний світ» зі своєю динамікою та законами, що загрожує поглинути «життєвий світ» самовідтворення і самоінтерпретації людини, переставляючи акценти на сфери, що вже не залежать від людського фактора, як, напр., влада та гроші (нім. філософ Ю.Габермас; н. 1929).

Прогресистські погляди на істор. процес було піддано критиці і з боку прибічників «нового погляду» на світ (відомого як постмодернізм), розвинутого у працях франц. філософів Ж.Лакана (1901—1981), Ж.Дерріди (1930—2004), Л.Альтюссера (1918—90), М.Фуко (1926—1984) та ін. Франц. філософ Ж.-Ф.Ліотар (1924—1998) у своїй праці «Стан Постмодерну» (1979) виступив з різкою критикою прогресистських концепцій історії та загалом таких «універсальних» ідей, як ідея прогресу, можливостей наук. пізнання, ідей досягнення абсолютної свободи (які він назвав «метанаративами») за неспроможність враховувати і пояснити багатоманітність і багатовекторність на рівні «мікронаративів». На думку Ж.-Ф.Ліотара, всі події і явища в історії є рівноцінними, жодне з них не є важливішим за будь-яке ін., а це вимагає перегляду ідеї єдиної історії. Крім того, якщо прогресисти наполягали на утвердженні соціального як гол. ознаки істор. поступу (прогресу) людства, то філософи-постмодерністи (зокрема франц. філософ Ж.Бодріяр (1929—2007); «В затінку мовчазної більшості», 1982) піддають сумнівам існування соціального як такого, вважаючи, що паралельно з прогресом соціального спостерігається не менш потужний його регрес, уособлений у появі «масової людини».

Заг. тенденція до відходу від прогресистських позицій у 20 ст. була обумовлена і великими наук. відкриттями цього періоду, зокрема на рівні мікросвіту, що змусило дослідників переглянути традиційні погляди на світобудову. Були розроблені нові фіз. та філос. моделі світобудови, такі як теорія суперструн, теорія самоорганізації Всесвіту (Пригожин), теорія будстрапа, теорія «блокового Всесвіту», теорія «голографічного Всесвіту» («голорух»), теорія «фрактального Всесвіту» та ін., а також нові філос. концепції часу, що їх можна згрупувати як 3D підхід (презентизм та ендурантизм), 4D підхід (етерналізм та пердурантизм) і концепції ілюзорності або ідеальної природи часу. Відповідно розвиток Ф.і. як окремої галузі наук. знань відбувається як в напрямку критики прогресистського (формаційного) тлумачення історії та розвитку цивілізаційних теорій, так і в напрямку розробки якісно інших моделей історії, що спираються на принципи нелінійної картини світу. До останніх, зокрема в Україні, належать синтетична модель історії (І.Грабовська, Т.Ємець, О.Мостяєв), теорія подієтем (О.Єрьоменко) та «Симультанна історія» (Ю.Олійник).

Літ.: *Walsh W.H.* Philosophy of History: An Introduction. New York, 1960; *Stern A.* Philosophy of History and the Problem of Values. Hague, 1962; *Mazlish B.* The Riddle of History: The Great Speculators from Vico to Freud. New York, 1968; *Аверинцев С.С.* Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья.

В кн.: Античность и Византия. М., 1975; *Гердер И.* Идеи к философии истории человечества. М., 1977; *Вайнштейн О.Л.* Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX—XX вв. М., 1979; *Барг М.А.* Эпохи и идеи: становление историзма. М., 1987; *Вейнберг И.П.* Рождение истории: историческая мысль на Ближнем Востоке середины I тысячелетия до н. э. М., 1993; *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги, т. 1—2. К., 1994; *Фуко М.* Археология знания. К., 1996; *Collingwood R.G. та ін.* The Principles of History: And Other Writings in Philosophy of History. New York, 1999; Философия истории: учебное пособие. М., 1999; *Бойченко І.В.* Філософія історії: підручник. К., 2000; *Будз В.П.* Філософія історії Михайла Грушевського: автореф. дис. … канд. філос. н. Львів, 2001; *Данто А.* Аналитическая философия истории. М., 2002; *Lemon M.C.* Philosophy of History. Routledge, 2003; *Семенов Ю.И.* Философия истории (общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней). М., 2003; *Ящук Т.І.* Філософія історії: курс лекцій: навчальний посібник. К., 2004; *Ankersmith F.R.* Sublime Historical Experience. Stanford, 2005; *Ерёменко А.М.* История как событийность, т. 1—2. Луганск, 2005; *Кислюк К.В.* Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Х., 2008; *Артюх В.О.* Тяглість в історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини XX ст. Суми, 2010; *Klein K.L.* From History to Theory. Berkeley, 2011; *Олійник Ю.М.* Окрай Часу. В кн.: *Олійник Ю.М.* Живі й мертві. К., 2021; Philosophy of History. Web: www.britannica.com; Philosophy of History. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Web: www.plato.stanford.edu; *Филатов В.П.* Два типа философии истории (спекулятивная и критическая философия истории). Web: http://rsuh.ru

Ю.М. Олійник.

ФОРМАЦІ́ЙНА ТЕО́РІЯ — система поглядів на закономірності розвитку людського сусп-ва, основна складова частина *марксизму в історичній науці*. Одна з численних *прогресу історичного теорій*, що спирається на принцип стадіальності історії людського сусп-ва. Запропонована К.Марксом у серед. 19 ст. винятково як соціологічна теорія. У 20 ст. стала основою *матеріалізму історичного* та однією з двох (разом із *цивілізаційною теорією*) домінуючих в *філософії історії* концепцій *всесвітньої історії*.

У наук. спадщині К.Маркса відсутні роботи, спеціально присвячені питанням стадіальності розвитку людського сусп-ва та власне Ф.т. Окремі спостереження розпорошені по сторінках численних робіт, які інколи розділені десятиріччями за часом написання. Ці обставини, а також складності у перекладі з нім. соціально-екон. термінології тривалий час породжували численні інтерпретації та спекуляції стосовно поглядів К.Маркса на ці питання. Здебільшого він уживав термін «формація» у декількох значеннях — «суспільна формація», «економічна суспільна формація», «первинна суспільна формація» (або «архаїчна суспільна формація») та «вторинна суспільна формація» (або «економічна суспільна формація»). Під «суспільною формацією» розумів певні форми існування людського сусп-ва, більші за один конкретний спосіб вир-ва, тобто єдності певного рівня розвитку виробничих сил та обумовленого ним типу виробничих відносин. Усього К.Маркс виділяв чотири способи вир-ва: азіатський, антич. (рабовласницький), феодальний (див. *феодалізм*) та буржуазний (див. *капіталізм*), з яких дав у своїх роботах характеристику лише останньому. «Вторинна суспільна формація», або інакше — «економічна суспільна формація», це всі людські сусп-ва, засновані на експлуатації людини людиною, тобто на азіатському, антич., феод. та буржуазному способах вир-ва (зокрема «До критики політичної економії», 1859; «Начерки відповіді на лист В.Засулич. Начерк перший», 1881). «Архаїчна суспільна формація» — це *первісне суспільство*, яке К.Маркс не вважав «економічною формацією»; відповідно можна реконструювати комунізм як «третинну суспільну формацію» (сусп., але не екон., тобто таку, що не побудована на експлуатації).

1932 в СРСР було опубліковано невідому раніше частину рукописів спільної ранньої (1845—1846) роботи К.Маркса та *Ф.Енгельса* «Німецька ідеологія», у якій робилися спроби представити схему класифікації людських сусп-в за формою власності й відповідно виділялося п'ять сходинок в історії людства: племінна власність, антична (власність громади та державна), феодальна (власність станів), буржуазна (приватна власність) та комуністична (суспільна власність). Попри той факт, що ця частина рукописів була написана задовго до першої згадки в 1851 терміна «формація», носить начерковий характер і так і лишалася за життя авторів неопублікованою, ці чернетки дали змогу сходознавцю В.Струве переглянути традиційну трактовку поглядів К.Маркса, а це зацікавило Й.*Сталіна*. 1938 в укладеному за його безпосередньої участі т. зв. «Краткому курсі історії ВКП(б)» («История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс») вперше у вигляді тез було викладено т. зв. «п'ятичленну схему» — погляд на історію людського сусп-ва як на процес розвитку та послідовну зміну одна одною внаслідок соціальних революцій первісного сусп-ва рабовласницької, феод., капіталістичної та комуніст. суспільно-екон. формацій. *Соціалізм* розглядався як перехідна стадія між капіталістичною формацією та комуніст. сусп-вом, сутність якої полягала (за В.*Леніним*) у тому, що у ролі єдиного капіталіста, єдиного власника засобів вироб-ва виступає держава. В подальші роки ідеологи марксизму-ленінізму (рад. різновиду марксизму) сформували відмінну від Марксової концепцію суспільно-екон. формацій як людських спільнот, що перебувають на певній істор. стадії розвитку сусп-ва, в основі кожної з яких лежить окремий спосіб вироб-ва. Виробничі відносини формують її базис, а сім'я та к-ра — надбудову, що має другорядне значення. Спершу в рад. істор. науці домінувала точка зору, за якою будь-яке людське сусп-во має обов'язково пройти у своєму розвитку всі п'ять стадій розвитку. Приміром, Б.*Греков* на поч. своєї наук. кар'єри сформулював теорію переходу до феодалізму у Давній Русі через революцію рабів, і навіть сформувалася ціла школа дослідників, які виділяли окремий етап історії Русі як рабовласницької д-ви (див. *Рабство в Україні*). Втім штучність і абсолютна необґрунтованість цих поглядів змусили дещо пізніше сформулювати тезу про необов'язковість рабовласницької стадії в історії окремих народів, що доводилося на прикладі давніх германців та слов'ян. У рад. історіографії у серед. 1920-х рр. були змушені відмовитися від застереження К.Маркса, що не буває формації, яка охоплює лише одну

країну. На хвилі розчарування у перспективах світ. революції було проголошено про «побудову соціалізму у одній окремо взятій країні». У 1960-х рр. під впливом національно.-визвол. руху в Африці та Азії з'явилася концепція «некапіталістичного шляху розвитку» окремих країн, які переходять до соціалізму, оминаючи стадію капіталізму.

Втім домінування вульгарної трактовки. Ф.т. у СРСР неодноразово піддавалося сумніву, зокрема під час трьох дискусій щодо Марксового азіатського способу вир-ва — 1925—31, 1957—71, 1971—91. Це був не тільки протест проти очевидного європоцентризму п'ятичленної моделі купки фахівців-сходознавців, як це сприймалося офіційною істор. наукою, але й, починаючи від хрущовської відлиги 1960-х, протест проти форми соціалізму, побудованого в СРСР, де, як і в архаїчних сусп-вах Сх. та Мезоамерики, *держава* безпосередньо експлуатувала все населення країни. У 2-й пол. 1980-х частина рад. сходознавців на хвилі *перебудови* наголосила на особливостях розвитку сусп-в Пд.-Сх. та Пд. Азії порівняно з країнами зх. світу та відверто звернулася до методології цивілізаційної теорії. На зламі 1980-х і 1990-х рр. окремі дослідники навіть проголосили остаточний крах Ф.т.

Втім ще на поч. 20 ст. М.*Вебер* сформулював ін. погляд на Ф.т. як на інструмент для описання розвитку людського сусп-ва за допомогою формацій/способів вироб-ва як ідеальних типів, з якими можна порівнювати конкретні істор. факти, але які все ж таки варто відрізняти безпосередньо від історії, сприймати як один з наук. інструментів, а не як універсальну істор. теорію. Гадають, що потрактування М.Вебера, на відміну від вульгарної рад. п'ятичленної моделі, дає можливість ставитися до Ф.т. як до одного з методів, а не як до складової частини тоталітарної ідеології минулого.

Побутували й спроби поєднати методологію цивілізаційної теорії та Ф.т. Найвдалішою з них уважають концепцію «тотальної історії», сформульовану представниками другого покоління *Анналів школи* А.Берром та Ф.Броделем. Останній розробив універсальну тернарну схему структури сусп-ва: «культура—соціум—економіка», що наголошує на рівноцінності ролі к-ри та економіки у формуванні людських спільнот.

Літ.: *Weber M.* The Methodology of the Social Sciences. Glencoe, 1949; *Поршнев Б.Ф.* Периодизация всемирно-исторического прогресса у Гегеля и Маркса. «Философские науки», 1969, № 2; *Качановский Ю.В.* Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? Спор об общественном строе древнего и средневекового Востока, доколониальной Африки и доколумбовой Америки. М., 1971; *Семенов Ю.И.* Марксистско-ленинская теория общественных формаций и исторический процесс. «Философские науки», 1973, № 5; *Бородай Ю.М. и др.* Наследие К.Маркса и проблемы теории общественных формаций. М., 1974.; Теория общественно-экономических формаций. М., 1982; Формации или цивилизации? (материалы круглого стола). «Вопросы философии», 1989, № 10; *Кобищанов Ю.М.* Теория большой феодальной формации. «Вопросы истории», 1992, № 4—5; *Илюшечкин В.П.* Теория стадийного развития общества. М., 1996; *Иноземцев В.Л.* Очерки истории экономической общественной формации. М., 1996; *Гофман А.Б.* Социологические концепции Карла Маркса. В кн.: История теоретической социологии, т. 2. М., 1997; *Толочко П.П.* Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма). К., 2007; Дискуссия об азиатском способе производства: по докладу М.С. Годеса. 1931. М., 2009.

А.Г. Плахонін.

В основі Ф.т. лежить уявлення, за яким історія трактується як єдиний і універсальний процес лінійного прогресивного розвитку сусп-ва від нижчої до вищої стадії і дає змогу побудувати заг. схему всесвітньо-істор. процесу від початків соціального життя, через сьогодення до його майбутніх досконалих взірців. Прихильники марксистського підходу до пояснення *історичного процесу* трактують формацію як історично визначений щабель у розвитку людського сусп-ва, який характеризується властивим тільки йому способом вир-ва (продуктивні сили і вироб. відносини, «базис») і зумовленими ним соціальними і політ. відносинами, юрид. нормами й установами та ідеологією («надбудова»). Змістом формаційної концепції розвитку сусп-в є розвиток продуктивних сил, що визначається формуванням відповідних їм вироб. відносин, які, своєю чергою, переростають у нові, більш прогресивні, вироб. відносини і приводять до виникнення суперечності з існуючими вироб. відносинами, змінюють їх і визначають зміну сусп. формації і новий розвиток продуктивних сил. Таким чином, абсолютизується роль економіки, матеріального фактора в житті сусп-ва, і недооцінюються ін. чинники.

Термін «формація» на початках використовувався в геології та ботаніці; в науку був запроваджений нім. геологом Г.-К.Фюкселем у 2-й пол. 18 ст., а згодом широко використовувався в геології на позначення комплексу гірських порід, тісно пов'язаних між собою як у вертикальному, віковому, відношенні, так і в горизонтальному, просторовому, відношенні («геологічна система»). Підставою для виникнення теор. підвалин Ф.т. послужили ще уявлення антич. мислителів про сусп-во як «систему» взаємопов'язаних елементів людських взаємин, яку можна зрозуміти й пояснити через вирізнення окремих рис таких взаємин і перенесення їх на все сусп-во — взаємин з богами, сімейних стосунків, природних явищ тощо — і таким чином упорядкувати картину світу в його єдності. Ще давньогрец. мислитель Гесіод у 8—7 ст. до н. е. виокремив певні стадії (епохи) в житті населення середземномор. регіону, виходячи із взаємин людей з богами: «золотий», «срібний», «мідний», «залізний» віки та «вік героїв». Спроби впорядкування заг. картини світу за хронологією розгортання подій спричинили виникнення різних періодизацій сусп. діянь. *Арістотель* намагався віднайти внутр. чинники сусп. життя, вбачаючи їх у взаємовідносинах панування чи підпорядкування в природному світі, залишаючись у рамках циклічного уявлення про чергування одних і тих же станів. Тривалий час соціальні стосунки розглядали як результат дії Божественного провидіння. Тільки в ранній новий час в європ. сусп. думці з'явилися спроби віднайти внутр. соціальні причини сусп. буття, які вбачали в боротьбі за владу і проходженні певних стадій її держ. організації (Н.Макіавеллі, Ф.Гвіччардіні, Ж.Боден). У подальшому стадіальний підхід розвивали багато європ. учених 17—18 ст., вводячи в його сенс різні чинники — геогр., державно-політ., духовно-культурний. Важливий крок упе-

ред в осмисленні істор. процесу здійснили просвітники. Італ. мислитель Дж.Віко (1668—1744) запропонував для розуміння історії вивчати людське сусп-во («громадянський світ»), яке проходить прогресивні стадії розвитку від дикунства до «віку людей» і є характерним для всіх народів і д-в. Просвітники (*Вольтер*, Ш.-Л. де Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Г.-Б. де Маблі, Ж.-А. де Кондорсе, Й.-Г.*Гердер* та ін.) розглядали істор. процес як зміну стадій у розвитку насамперед людського інтелекту на шляху відкриття «природного закону». К.-А. де Сен-Сімон (1760—1825) пішов далі й намагався осягнути розумовий поступ через стадії формування й послідовну зміну сусп. систем — фетишистської (примітивної), антич. (рабовласницької), теологічної (феод.) і позитивної (вільнонаймана праця). Г.-В.*Гегель* своєю філос. історією дав мислителям потужний інтелектуальний інструмент (метод) діалектичного вивчення як духовних, так і соціальних процесів, в основі якого лежав універсальний стадіальний підхід самопізнання Абсолютного Духу.

К.Маркс, прагнучи покласти в основу пояснення істор. процесу «реальний» матеріалістичний чинник поступу, незалежний від свідомості і волі людей, але водночас такий, що визначає їх, обрав із багатоманітності соціальних зв'язків виробничі, соціально-екон. відносини, вважаючи, що в кожному конкретному сусп-ві вироб. відносини утворюють більш чи менш цілісну систему, що є «базисом», фундаментом, основою всіх ін. сусп. відносин. Останні визначаються способом вир-ва матеріальних благ. Дві сторони способу вир-ва — продуктивні сили і вироб. відносини — на певному етапі еволюції вступають у суперечність, яка призводить до соціальної революції і зміни способу вир-ва. Революційне розв'язання цієї суперечності і є законом історії або законом відповідності вироб. відносин характеру та рівня розвитку продуктивних сил, який співвідноситься з природно-істор. процесом зміни сусп. формацій. Конфлікт продуктивних сил і вироб. відносин втілюється в боротьбу двох антагоністичних *класів суспільних* — власників засобів вир-ва — та виробників матеріальних цінностей. Ще одним законом, який випливав із Ф.т., став закон відповідності «базису» (способу вир-ва) всій ідеологічній «надбудові» сусп-ва — політиці, праву, освіті, к-рі й моралі. Спільно з Ф.Енгельсом К.Маркс запровадив формаційний поділ всесвітнього істор. процесу за критерієм типу власності, яка лежить в основі способів вир-ва в сусп-ві, виокремивши 3 великі сусп. формації — архаїчну (спільна власність), економічну (приватна власність) і післяекономічну (спільна власність). Друга з них — «економічна» сусп. формація, заснована на приватній власності й товарному обміні, включала в себе азійський, антич., феод. і капіталіст. способи вир-ва. Керуючись геґелівською логікою і діалектичним методом, К.Маркс чисто умоглядно висунув гіпотезу про майбутню комуніст. формацію, яка буде закономірно реалізована через соціальні революції і розвиток продуктивних сил. Капіталізм він розглядав як останню антагоністичну формацію, за якою повинно з'явитися безкласове комуніст. сусп-во на основі спільної власності. Разом з тим К.Маркс уживав термін «формація» в різних значеннях, зокрема, під час аналізу франц. сусп-ва серед. 19 ст. («Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», 1852), де показав зв'язок ідей із соціально-екон. становищем різних класів, в ін. роботах використовував його до характеристики сусп. підсистем — «економічна формація», «ідеологічна формація», а також для розуміння цілісної сусп. системи — «суспільна формація». Останню він не зводив виключно до вироб. відносин, а вважав наук. способом вивчення сусп. процесів, виявленням того сутнісного і заг., що проявляється в розвитку сусп-ва як такого. К.Маркс був впевнений, що, розкривши осн. закони сусп. розвитку, він допоможе людству подолати вади сучасності та створити досконале сусп-во. Людину він бачив «матеріалом» для побудови соціального організму, в процесі революц. буд-ва якого вона сама буде перетворюватися, щоби стати необхідною ланкою нового механізму сусп. життя. Значно критикуючи своїх попередників за спекулятивність, панлогізм, метафізичність, К.Маркс сам не зміг уникнути теор. вад: його теорія виявилася схематичною, абстрактною, відірваною від реальності.

Рос. послідовники К.Маркса і Ф.Енгельса пішли ще далі, взявши на озброєння передусім букву Марксової теорії, вихолостивши її пізнавальний дух. Термін «суспільно-економічна формація» був запроваджений В.Леніним 1894 («Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве (відображення марксизму в буржуазній літературі)»), згодом закріплений працями Й.*Сталіна* («Короткий курс історії ВКП(б)») і догматизований радянськими ідеологами. В.Ленін, слідуючи за логікою К.Маркса, значно спростив і звузив його, ототожнивши суспільно-екон. формацію зі способом вир-ва і звівши до системи вироб. відносин. У результаті виокремлення вироб. відносин як підстави будь-якого сусп-ва і виявлення низки якісно відмінних їх систем множина соціальних організмів була зведена до кількох осн. типів, які отримали назву «суспільно-економічних формацій». Представники істор. матеріалізму (див. *Матеріалізм історичний*) вважали, що категорія «суспільно-економічна формація» дає змогу зауважити повторюваність в історії і тим самим подати її (історії) суворо наук. аналіз: світ. історія залежно від панівного виду власності на засоби вир-ва була поділена на 5 стадій, які проходять у своєму розвитку всі сусп-ва, — первісну, рабовласницьку, феод., капіталіст. і комуніст. (першою фазою якої є соціалізм). Зміна формацій утворює магістральну лінію поступу, самі формації гинуть через внутр. антагонізми, щоби при досягненні комунізму розпочалася нова, «справжня», неантагоністична історія людства. Кожна наступна формація визріває всередині попередньої, а перехід відбувається стрибкоподібно у формі соціальної революції. Вся історія постає у вигляді зміни суспільно.-екон. формацій. Категорія «суспільно-економічна формація» стала центральною в марксистсько-ленінській теорії сусп-ва (істор. матеріалізмі).

Ф.т. по суті є ідеалізованою раціональною конструкцією, спрямованою на пізнання сусп. процесів, яка абстрагується від сусп. конкретики, беручи до уваги лише спільні риси еволюції суспільств, і як така не має

відповідника в реальному сусп. житті. Формаційний підхід не може пояснити істор. багатоманітності сусп-в, що мають багатоукладну економіку, елементи якої не завжди або й взагалі не пов'язані з панівним способом вир-ва. Прагнення підігнати дійсність під абстрактну схему неминуче провадить до тенденційності й догматизації і, як наслідок, до спотворення реальності. Сучасна наука визначає серйозні обмеження Ф.т.: жорстку прив'язку істор. явищ до способу вир-ва і нехтування людським чинником та культ. факторами, абсолютизацію конфліктних відносин в істор. процесі, насамперед соціального характеру, внесення телеологічних і фаталістичних елементів у розуміння й пояснення істор. еволюції, часову і просторову обмеженість її пізнавального інструментарію. У сучасних умовах вона не може дати позитивного результату в осмисленні як минулого, так і сьогодення. Водночас Ф.т. стала одним з етапів і способів пізнання сусп. історії, на зміну якому прийшли нові історико-соціологічні підходи, засновані на стадіальному поясненні сусп. життя: цивілізаційні теорії (М.*Данилевський,* О.*Шпенглер*, А.-Дж.*Тойнбі*), теорії стадій екон. росту (Р.-К.*Арон,* Д.Белл, Е.Тоффлер, З.*Бжезинський*), теорії модернізації (В.Ростоу, Ш.Ейзенстадт, С.Блек), світ-системного аналізу (І.Валлерстайн) та інші.

Літ.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія. В кн.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 3. К., 1959; *Маркс К.* Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. Там само, т. 8. К., 1961; *Його ж.* До критики політичної економії. Там само, т. 13. К., 1963; *Його ж.* Капітал: критика політичної економії, т. 1, кн. 1. Там само. К., 1968; *Ленін В.І.* Історична доля вчення Карла Маркса. В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 23. К., 1972; *Його ж.* Три джерела і три складові частини марксизму. Там само; *Його ж.* Філософські зошити. Там само, т. 29. К., 1972; *Його ж.* Матеріалізм і емпіріокритицизм. Там само, т. 18. К., 1976; *Giddens A.* A Contemporary Critique of Historical Materialism, vol. 1—2. London, 1981—85; *Илюшечкин В.П.* Теория стадийного развития общества. М., 1996; The Course of Human History: Economic Growth, Social Process, and Civilization. New York, 1996; *Rigby S.H.* Marxism and History: A Critical Introduction. Manchester, 1999; *Ciaessen H.J.M.* Structural Change: Evolution and Evolutionism in Cultural Anthropology. Leiden, 2000; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: философский анализ. К., 2002; *Валентей С.Д.* Развитие общества в теории социальных альтернатив. М., 2003; *Коротаев А.В.* Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции. М., 2003; *Семенов Ю.И.* Философия истории: общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней. М., 2003; Социальная философия: Курс лекций: Учебник. М., 2003; *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство. К., 2005.

Л.О. Зашкільняк.

ФОРТИФІКА́ЦІЇ МАЙДА́НУ — тимчасові укріплення, споруджені під час *Революції гідності 2013—2014* в центрі *Києва*.

Перші барикади з'явилися увечері 1 грудня 2013 по периметру наметового табору на *майдані Незалежності*. У подальшому топографія Ф.м. змінювалася відповідно до того, як змінювався периметр території, контрольованої «майданівцями»: були споруджені барикади у *Липках*, поперек *Хрещатика*, на прилеглих вулицях та алеях парків.

Ф.м. були двох видів: барикади та вогняно-димові завіси. Перші мали символічно позначати межі території, контрольованої протестувальниками, а також перекривати проходи/проїзди на цю територію (хоча за рубіж активної оборони практично не правили). Другі — осн. горючим матеріалом для них були автомобільні покришки — являли собою лінії активного спротиву, створюючи ефективний захист від обстрілу та просування противника. Як додаткові засоби оборони перед фортифікаціями встановлювалися металеві «їжаки», загородження з колючого дроту тощо.

Перші барикади не мали продуманої конструкції і були хаотичним нагромадженням підручних матеріалів. Згодом до них додалися і стали гол. типом Ф.м. барикади з мішків, набитих снігом і политих водою, що замерзала. Ці барикади вже проєктувалися заздалегідь і в зимових умовах відзначалися міцністю та надійністю конструкції. Найбільш потужна з них перекривала вул. Інститутську (ширина у підніжжі бл. 6 м, висота з зовнішнього боку близько 4 м; споруджена 11 грудня 2013). Не менш масштабною спорудою була багаторядна система барикад на вул. М.Грушевського біля стадіону «Динамо» (зведена 24—25 січня 2014). Коли почало теплішати, снігові барикади замінили конструктивно продуманими спорудами з мішків з піском, покришок та тротуарної плитки.

Після перемоги революції значна частина барикад на майдані Незалежності зберігалася до поч. серпня 2014.

Урядові силові структури також використовували захисні споруди: 19—20 лютого 2014 усі проїзди до урядових будівель (див. *Адміністрації Президента України будівля*, *Верховної Ради України будівля*, *Кабінету Міністрів України будівля*) перекрили стінками з бетонних блоків, що за кілька днів були розібрані.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

Д.Я. Вортман.

Г.-М. Франк.

ФРАНК Ганс-Міхаель (Hans Michael Frank; 23.05.1900—16.10.1946) — німецький політик часів націонал-соціалізму, очільник *Генеральної губернії*, райхсляйтер Націонал-соціаліст. нім. робітн. партії (нім. — Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP; НСДАП)). 1926 отримав диплом юриста. На поч. 1920-х рр. вступив у лави штурмових загонів, став членом НСДАП, з 1929 — кер. її юрид. відділу. З 1930 — депутат райхстагу, з 1933—34 — міністр юстиції Баварії, 1934—39 — міністр юстиції Німеччини. У 1930-х рр. як юрист представляв інтереси А.*Гітлера* та ін. нацистів у численних суд. процесах. Був редактором різних юрид. часописів і періодичних вид., кер. заснованих ним Академії нім. права, Націонал-соціаліст. союзу юристів тощо. У жовтні 1939 став генерал-губернатором, кер.

Барикада на майдані Незалежності біля Будинку профспілок. 13 грудня 2013.

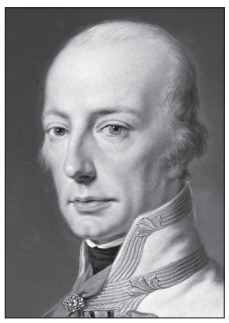

Франц II Габсбург.

Ген. губернії окупованих польс. територій (із серпня 1940 — Ген. губернія), до якої в серпні 1941 приєднано окуповані землі *Західної України* у складі окремого дистрикту *«Галичина»*. На цій посаді підпорядковувався безпосередньо А.Гітлеру. Резиденцією Ф. став замковий комплекс Вавель у *Кракові*, колиш. резиденція польс. королів. В управлінні, з одного боку, декларував як мету підтримання стабільності в Ген. губернії, тому висловлювався проти тотального пограбування та експлуатації ресурсів краю, а з другого — вживав заходів щодо нівелювання польс. к-ри, освіти, науки, конфіскації церк., приватного і колиш. польс. держ. майна, орієнтуючись на майбутню германізацію цих територій, а також вважав за необхідне підтримання порядку шляхом придушення будь-яких проявів непокори. Вважав також, що Ген. губернія має робити внесок у забезпечення потреб Третього райху, тому наклав обов'язкову трудову повинність на польс. населення та організовував масове вивезення примусових працівників до Райху. Причетний до конфіскації майна колиш. польс. знаті на власну користь та пограбування місц. культ. цінностей. Підтримував репресії щодо єврейс. та польс. населення (див. *Геноцид*, *Голокост*), але в управлінні Ген. губернією конфліктував з різними держ. структурами Третього райху, насамперед з СС (охоронні загони; нім. — Schutzstaffeln; SS) і структурами *Вермахту*, а його політика зазнавала критики. В межах боротьби з СС та поліцією за фактичну владу на території Ген. губернії організовував власні суд. процеси на противагу діям поліції і СС, називаючи ці дії «самочинними», та мотивував це дотриманням правового шляху здійснення націонал-соціаліст. правосуддя, через що за наказом А.Гітлера втратив низку своїх парт. посад. Також одним з елементів підтримки своєрідного балансу сил між етнічними меншинами в Ген. губернії, зокрема в дистрикті «Галичина», вважав підживлення українсько-польс. ворожнечі (див.: *Волинська трагедія 1943*). В серед. січня 1945 втік із Кракова до Баварії, де був заарештований на поч. травня амер. військовиками. Постав перед Нюрнберзьким трибуналом (див. *Нюрнберзький процес 1945—1946*), засуджений до смерті. Єдиний із засуджених на смерть, хто повністю визнав свою провину.

Страчений 16 жовтня 1946.

По собі залишив багатотомні щоденники.

Дж.: Dziennik Hansa Franka. Warszawa, 1956 (Sprawy polskie przed Międzynarodowym Trybunałem Wojennym w Norymberdze, t. 1); Proces Hansa Franka i dowody polskie przeciw SS. Warszawa, 1970 (Sprawy polskie przed Międzynarodowym Trybunałem Wojennym w Norymberdze, t. 2); Dr. Hans Frank: Generalgouverneur in Polen als Nazi-Herrscher, 1939—1945: eine dokumentarische Sammlung. Haifa, 1998.

Літ.: *Wulf J.* Dr. Hans Frank: Generalgouverneur im besetzten Polen: Aus Politik und Zeitgeschichte. Bonn, 1961; *Klessmann Ch.* Der Generalgouverneur Hans Frank Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Jahrgang 19, Heft 3. Б/м, 1971; *Schudnagies Ch.* Hans Frank: Aufstieg und Fall des NS-Juristen und Generalgouverneurs. Frankfurt am Main, 1989; *Grünberg K., Otręba B.* Hans Frank na Wawelu. Włocławek, 2001; *Housden M.* Hans Frank: Lebensraum and the Holocaust. Basingstoke, Hampshire — New York, 2003; *Frank N.* Der Vater: eine Abrechnung. München, 2005; *Schenk D.* Hans Frank: Hitlers Kronjurist und Generalgouverneur. Frankfurt am Main, 2008: *Його ж.* Krakauer Burg: Die Machtzentrale des Generalgouverneurs Hans Frank, 1939—1945. Berlin, 2010; *O'Connor G.* The butcher of Poland: Hitler's lawyer Hans Frank. Stroud, Gloustershire, 2013.

Н.Г. Кашеварова.

ФРАНЦ II Габсбург (12.02.1768—02.03.1835) — володар *Австрійських Габсбургів держави*; останній імператор *«Священної Римської імперії германської нації»* (1792—1806), король Чехії, Угорщини, Хорватії, Далмації, Галіції і Лодомерії (1792—1835). Під ім'ям Франц I володарював як перший імператор Австрії (1804—35). Старший син герцога Тосканського, згодом герм. імп. *Леопольда II* Габсбурга та Марії-Людовіки Іспанської. Н. в м. Флоренція (Італія). Виховувався при Віденському дворі. 14 липня 1792 обраний імператором Священної Рим. імперії герм. нації. На фоні своїх ліберальних попередників вирізнявся консервативністю та реакційністю. Перший період правління Ф. II припав на час *Французької революції 1789—1804* та наполеонівських війн (див. *Наполеон I*). Ф. II при незавершених внутр. реформах нерозсудливо вступив у війну з Францією і зазнав суттєвих втрат. За Кампоформійським мирним договором 1797 Франція отримувала Бельгію та Ломбардію, Австрія — частину Баварії, Зальцбург, контроль над Істрією та Далмацією. За Люневільським миром 1801 Ф. II був змушений визнати утворення Батавської (1806—10), Гельветичної (1798—1803) республік (територія Швейцарії), Королівства Етрурія (Тоскана). У серпні 1804 Ф. II проголосив себе спадковим імператором Австрії. Після поразки під Аустерліцем (1807), за Пресбурзьким миром, Австрія втратила володіння в Італії, Істрії, Далмації, поступилася територіями в Німеччині. У серпні 1806 Ф. II був змушений відмовитися від титулу імператора Священної Рим. імперії герм. нації, яка на цьому і припинила існування. За Шенбруннським мирним договором 1809 Австрія втратила Зальцбург, Герц, Істрію, Тіроль, Крайну, частину Каринтії і Хорватії. Нова (Зх.) Галичина (приєднана до володінь Ф. II 1795 за 3-м поділом *Речі Посполитої* (див. також *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) переходила до *Варшавського князівства*, *Тернопільський край* — до Рос. імперії. 1809 Франц I призначив міністром закордонних справ К. фон *Меттерніха*. *Віденський конгрес 1814—1815* визначив нові кордони в Європі; Австрія повернула втрачені та приєднала нові території.

1809 Франц I заборонив діяльність Рус. ін-ту (*Studium Ruthenum*) у *Львові*. На час правління Франца I припала завершальна стадія реформаторської діяльності віденського двору в церк. житті на укр. землях. Львівське греко-катол. єпископство отримало статус митрополії, що підвищило статус *Української греко-католицької церкви* (1808). Реформаторська діяльність Франца I була означена виданням «Громадянського кодексу Австрії» (11 червня 1811), який вступив у дію 1812 як кодифікований законодавчий акт, що регулював правові відносини громадян і на сьогодні є одним із найдавніших громадян. кодексів у Європі.

Був одружений з донькою герцога Фрідріха-Євгена Вюртемберзького (5 січня 1788) — Єлизаветою-Вільгеміною (1767—90); вдруге — з донькою Фердинанда IV Бурбона, короля Неаполя та Обох Сицилій, — Марією-Терезією (1772—1807), яка

народила йому 13 дітей; утретє — з донькою ерцгерцога Фердинанда Моденського — Марією-Людовікою-Біатрисою (1788—1816); вчетверте — з донькою баварського короля Максиміліана-Йосифа Віттельсбаха — Кароліною-Шарлоттою-Августою Баварською (1792—1873).

Літ.: *Berenger J.* History of the Habsburg Empire, 1700—1918. London — New York, 1977; *Kann R.A.* A History of the Habsburg Empire: 1526—1918. Berkeley — Los Angeles — London, 1977; *Wandruszka A.* Das Haus Habsburg: Die Geschichte einer europäischen Dynastie. Wien, 1989; *McGuigan D.G.* Familie Habsburg (1273—1918). München—Wien, 1990; *Mark R.A.* Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung—Kirche—Bevölkerung. Marburg, 1994; *Wheatcroft A.* The Habsburgs. London, 1996.

І.В. Малацай.

«ФРЕ́НТІК» («Frantic») — кодова назва спільної операції військ.-повітряних сил СРСР та США, що передбачала авіаційні удари амер. бомбардувальників по військ. об'єктах Німеччини та її союзників за трикутником Велика Британія — Італія — *Полтава* впродовж червня—вересня 1944. Використання рад. авіабаз для «човникових» польотів обговорювалося на Моск. конференції міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії в жовтні—листопаді 1943, *Тегеранській конференції 1943.* Постановою Держ. к-ту оборони СРСР від 4 лютого 1944 передбачалося обладнання 169-ї авіац. бази особливого призначення в районі м. Полтава під командуванням генерал-майора авіації О.Пермінова. На аеродромах Полтави, *Миргорода* та *Пирятина* було покладено 248 995 м² плит, збудовано будинок на 96 квартир, 3 казарми на 1300 осіб, 7 їдалень, 20 санітарних приміщень, 6 пралень, 150 бомбосховищ, 3 насосні станції. Наземне забезпечення покладалося на 68-й район авіабазування. До його складу входили в Полтаві: 42-й батальйон аеродромного обслуговування, 6-й інженерний батальйон, 168-й автомобільний батальйон, гол. авіац. склад № 20 023; у Миргороді — 1-й батальйон аеродромного обслуговування, 176-й автомобільний батальйон, 336-й інженерний батальйон, 2-й технічний батальйон; у Пирятині — 623-й батальйон аеродромного обслуговування, 826-й автомобільний батальйон, 3-й технічний батальйон. Протиповітряне прикриття здійснював 6-й корпус протиповітряної оборони генерал-майора П.Кривка, авіаційне прикриття під час польотів проводила 329-та винищувальна авіадивізія полковника О.Осипова. Доставку вантажів повітрям забезпечувала 2-га транспортна авіадивізія генерал-майора В.Грачова. В операції «Ф.» брали участь підрозділи 15-ї та 18-ї повітряних армій Військово-повітряних сил США. Безпосередньо розробку та проведення бойових операцій проводило командування Сх. групою Військово-повітряних сил США в Європі (англ. — Eastern Command USSAF) під командуванням генерал-майора Р.Уолша, який прибув зі штабом у Полтаву 14 квітня 1944. Авіабазам було присвоєно номери: полтавській — «AAF-559», пирятинській — «AAF-560», миргородській — «AAF-561» (скорочення від «US AAF Station» — «авіабаза Військово-повітряних сил США»). Перші військовослужбовці США прибули 10 травня 1944 ешелоном із Тебріза (Іран). 130 бомбардувальників «B-17» та 70 винищувачів «P-51» «Shuttle Bombing of Germany» Італії під командуванням генерал-лейтенанта А.Ейкера після авіаційного удару по об'єктах у Румунії здійснили посадку 2 червня 1944 на укр. аеродромах. Однак секретність базування Військово-повітряних сил США на території УРСР зберегти не вдалося. 22 червня 1944 бомбардувальники гітлерівської Німеччини завдали удару по аеродрому Полтави. Усього було знищено 39 «B-17», 4 «C-47», 1 «P-38», пошкоджено 45 літаків, загинули 17 осіб, із них 3 американці. Загалом було проведено 7 човникових операцій, 18 рейдів, із них 15 наскрізних, 3 — із поверненням на 169-ту авіац. базу особливого призначення. Остання «Френтік-VII» (18—19 вересня 1944) була спрямована на підтримку Варшавського повстання 1944. Повстанцям 18 вересня 1944 було скинуто 1248 контейнерів зі зброєю, боєприпасами, спорядженням. Наступного дня 100 «B-17» і 61 «P-51» з аеродромів Полтав. авіабази завдали удару по залізничному вузлу Жолнок (Угорщина) і приземлилися в Італії. Через віддаленість лінії фронту подальше проведення «човникових» операцій було визнано недоцільним. Усього в операції «Ф.» брали участь 2097 літаків, до 10 тис. військовослужбовців Військово-повітряних сил США. На поч. жовтня 1944 чисельність амер. персоналу авіабаз було скорочено до 200 осіб. Евакуацією керував бригадний генерал В.Рітчі. Він останнім залишив Полтав. аеродром 22 червня 1945.

Американський і радянські пілоти біля винищувача P-39 Airacobra.

Операції «Ф.» присвячено експозиції в Національному музеї Військово-повітряних сил США і Полтав. музеї авіації та космонавтики. Амер. студія «Traditions Military Videos» випустила 40-хвилинний документальний фільм «Operation Titanic and Operation Frantic Joe: B17 & B24 Shuttle Bombing of Germany» («Операції «Титанік» і «Френтік Джо»: трансферні бомбардування Німеччини літаками B-17 і B-24»). 2004 кіностудія «Крила Росії» (РФ) випустила документальний фільм «Наскрізний удар: авіабаза особливого призначення» (реж. — К.Давидкін).

Літ: *Орлов А.С.* Челночные операции ВВС США с территории СССР: 1944—1945 гг. «Новая и новейшая история», 1997, № 6; Операція «Френтік»: збірник документів та матеріалів. К., 1998; *Plokhy S.* Forgotten Bastards of the Eastern front. Oxford, 2019.

Р.Ю. Подкур.

ФУ́НА — фортеця 15 ст. у гірському Криму, цінна архітектурно-археол. пам'ятка. Руїни розташовані на уступі пд.-сх. схилу гірського масиву Деміржі за 2 км на північ від с. Лучисте (до 1945 Демерджі, Алуштинська міськрада).

Фортецю було споруджено на території поселення Фуна (у

грец. джерелах — Φουνα, у генуезьких — Fonna), яке вперше згадане у писемних джерелах 1384 і проіснувало до кін. 19 ст. Сама фортеця у писемних джерелах не згадується. З 1-ї пол. 19 ст. пам'ятка привертала увагу багатьох дослідників (Е.Кьолер, П.*Кеппен*, Ф. *Дюбуа де Монперре*, Д.Струков, О.*Бертьє-Делагард*, Е.Веймарн, О.Домбровський, О.Махньова). Достовірно реконструювати її історію та архіт. особливості стало можливо завдяки археол. дослідженням 1980—1996 (В.Миц, В.Кирилко). Після них було проведено музеєфікацію пам'ятки.

Фортеця займає видовжений з пн. на пд. майданчик (площа 0,5 га), який із зх. та пд. зх. захищений крутими схилами та скелями і тому потребує потужних фортифікаційних споруд лише з пн. та сх.

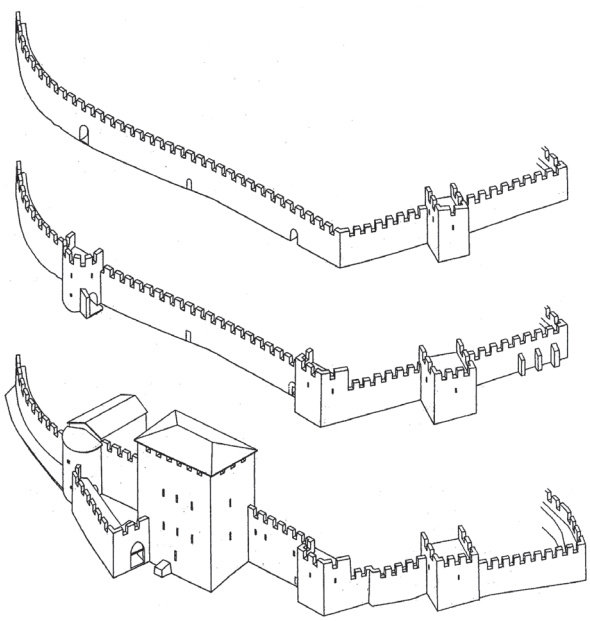

Фуна. Три будівельних етапи укріплень з напольного боку. Вид із північного сходу. Реконструкція В. Кирилка. Згори вниз: 1423; 2-га чверть 15 ст.; 1459—1475.

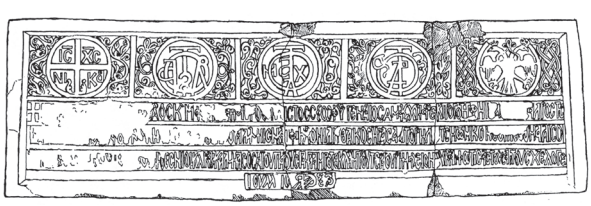

Фуна. Закладна плита з написом 1459 р. Прорис.

Фортецю споруджено 1422 або 1423 як сх. форпост князівства *Феодоро*, що мав протистояти генуезькому Алустону (*Алушті*), а також контролювати один зі шляхів зі степового Криму до узбережжя. У жовтні—листопаді 1423 Ф. була зруйнована землетрусом. Однак незабаром (скоріш за все 1425) фортифікації з напільного боку були відновлені і підсилені. Через деякий час сталася пожежа, імовірна причина якої — напад генуезців (експедиція 1434 на чолі з Карло Ломелліно). 1459 фортеця зазнала другої реконструкції (рік відомий із напису на закладній плиті), при цьому у центр. частині сх. фронту постав комплекс, що складався з потужної башти-донжону, надбрамної церкви і передбрамного укріплення. Всередині фортеця була щільно забудована житловими і госп. спорудами. З укріпленого військ. табору, яким Ф. була на першому етапі свого існування, фортеця перетворилася на замок. Знахідки свідчать, що це була резиденція княжича Александра (згодом — останнього володаря князівства Феодоро). Комплекс припинив існування внаслідок пожежі, яку пов'язують з османським вторгненням 1475.

Фортечні споруди поступово перетворилися на руїни, за винятком надбрамної церкви Св. Феодора Стратилата, що функціонувала як парафіяльний храм с. Фуна аж до *переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1780.* Храм був зруйнований землетрусом 1927.

Літ.: *Кирилко В.П., Мыц В.Л.* Крепость Фуна в системе обороны княжества Феодоро. В кн.: Византийская Таврика. К., 1991; *Кирилко В.П.* Фунский замок Александра — крымского шурина Стефана Великого. «Stratum plus», 2003/04, № 6; *Виноградов А.Ю., Мыц В.Л.* Фунская надпись 1459 г. «Античная древность и средние века», 2005, вып. 36: Материалы XII Международных научных Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6—10 сентября 2004 г.); *Кирилко В.П.* Крепостной ансамбль Фуны (1423—1475 гг.). К., 2005.

Д.Я. Вортман.

ФУНДА́ЦІЯ УКРАЇНОЗНА́ВЧИХ СТУ́ДІЙ АВСТРА́ЛІЇ — доброчинний фонд, створений для фінансової підтримки відділів україністики в держ. ун-тах Австралії.

1971 на наук. конференції орієнталістів, яка відбулася в Австралійс. нац. ун-ті в Канберрі (Австралія), проф. Я.-Б.*Рудницький* порушив питання про відкриття українознавчих ф-тів в ун-тах Австралії. 14 січня 1971 в Сіднеї представники укр. інтелігенції та студентства підтримали пропозицію Я.-Б.Рудницького, створивши в березні 1971 Ф.у.с.А., яка мала здійснювати фінансування українознавчих студій в Австралії.

1978 на кошти, зібрані Ф.у.с.А., було відкрито перший Центр українознавчих студій при Ун-ті ім. Макворі в Сіднеї, програма якого складалась із семінарів і літніх курсів *українознавства*, а 1984 при ф-ті сучасних мов почала працювати кафедра українознавства.

За сприяння Ф.у.с.А. 1983 при від-ні слов'ян. мов Ун-ту ім. Монаша в Мельбурні (Австралія) був заснований Лекторат україністики ім. М.Зерова, який здійснює навч. програми з укр. мови й літератури, готує магістрів і докторантів, проводить наук. дослідження в галузі укр. літературознавства та лінгвістики, публікує спец. зб. та бюлетені.

Центр українознавчих студій і Лекторат україністики спільно з *Науковим товариством імені Шевченка* проводять наук. конференції, результати яких публікуються в серійному виданні «Історія українського поселення в Австралії» та в «Australian Ukrainian Review».

16 лютого 1990 у Мельбурні було створено Асоціацію україністів Австралії (АУА; Ukrainian Studies Association of Australia), яка об'єднує вчених, аспірантів різних галузей українознавства з метою сприяння розвиткові україністики в австралійських університетах. Головою АУА є М.Павлишин. З 1990 АУА входить до Міжнар. асоціації українознавців, з 1991 підтримує зв'язок з Асоціацією славістів Австралії та Нової Зеландії. Асоціація видає власний бюлетень. З липня 2013 АУА була перетворена на асоціацію україністів Австралії та Нової Зеландії (АУАНЗ, Ukrainian Studies Association of Australia and New Zealand).

Офіційний вебсайт Асоціації україністів Австралії: http://www.ukrainianstudies.asn.au

Літ: Альманах українського життя в Австралії. Сідней, 1994; *Кошарська Г.* Центр українських студій, Макворі університет (Сідней). В кн.: Українці в Австралії. Мельбурн, 1998; *Павлишин М.* Лекторат україністики імені Миколи Зерова в Університеті імені Монаша (Мельбурн) і Допомоговий фонд українознавчих студій. В кн.: Українці в Австралії. Мельбурн, 1998; *Гай-Нижник П.* Започаткування та розвиток українознавчих досліджень в Австралії у другій половині XX ст. «Гілея», 2013, вип. 79 (№ 12).

Я.Л. Примаченко.

Х

ХАДЖИБЕ́Й (Ходжабей, Коджабей, Коцюбей, Качибеїв) — населений пункт у Пн.-Зх. Причорномор'ї, що існував у 15—18 ст.; попередник *Одеси*.

У складі земель, які золотоординський хан *Тохтамиш* передав вел. кн. литов. *Вітовту* 1397/98, зазначена Качебіївська тьма (див. *Тьма*). 1415 згадується Качубеїв (Kaczubyeiow) — прикордонний порт, що належав королю польс. і найвищому кн. литов. Владиславу II *Ягайлу*. 29 вересня 1442 польс. та угор. король *Владислав III* Ягеллон передав «Качебіїв, що стоїть над берегом моря» ген. подільському старості Теодорикові з Бучача. 1469 сини Теодорика Міхал та Ян здійснили поділ батькових маєтностей, серед іншого Янові відійшли «Караул, Качибеїв, Маяк, Чорнигрод, Балабки разом із селами, митницями, портами морськими та рибними місцями».

Наступна згадка про Х. зустрічається в осман. документах (1567), де фігурує підвладна *Османській імперії* фортеця Ходжабей з портом, який має кілька причалів та маяк. Поруч з османсько-турецькою назвою «Ходжабей» до 18 ст. використовували кримськотатар. назву «Коджабей/Качибей». *Евлія* Челебі називав його «фортеця Ходжабай». В подорожніх оповіданнях А.-Ж.*Лафітта-Клаве* це поселення згадується як «Коджа-Бей, що лежить на Чорному морі, в затоці чи узмор'ї, яке утворює досить спокійний рейд». Розбудова порту в Х. (1765) привела до перенаправлення сюди торг. потоків з Аджидере (нині смт *Овідіополь*). З Х. відправляли (передусім до *Стамбула*) збіжжя, шкіри, мед, олію, масло. Х. перебував у складі судово-адм. одиниці «каза Акерман» Акерманського санджаку *Очаківсько-Сілістрійського ейялету*. Адм. апарат Х. очолював емін-ага — управитель населеного пункту і митниці, також був присутній *кадій* (суддя). Для охорони фортеці і порту в Х. стояла залога. Від *Кримського ханату* в Х. для контролю за торгівлею в порту був призначений назир (урядник). Відомо, що у Х. були фортеця з адм. будівлями, порт зі складами, караван-сарай, поштове відділення, мечеть.

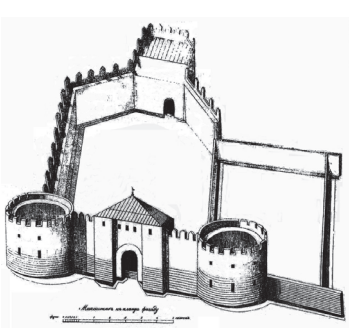

Загальний вид Хаджибейського замку. Рисунок поручика Фрейгана, 1789.

Хаджибейська фортеця була невеликим мурованим укріпленням, типологічно близьким до центрально-східноєвроп. замків 15 ст. Імовірний час її спорудження — між 1420 і 1440. 1764—65 велося буд-во фортеці бастіонного типу, проте воно не було завершене. «Замок» був розібраний у серед. 1790-х рр.

25 (14) вересня 1789 під час *Російсько-турецької війни 1787—1791* загін рос. військ на чолі з Й. де *Рібасом* здобув Х. За *Ясським мирним договором 1791* Х. відійшов до Рос. імперії. На поч. 1795 місто дістало нову назву — Одеса.

Літ.: Хаджибей—Одеса та українське козацтво (1415—1797 роки): серія збірників наукових статей, матеріалів та республікацій, т. 3. Одеса, 1999; *Михайловський В.* Початки уряду Кам'янецького генерального старости (1431—1446 рр.). «Київська старовина», 2001, № 3; *Kurtyka J.* Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewszczyzn na Podolu w XV i XVI wieku): księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka. Kraków, 2004 (Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis: wydanie specjalne, Folia 21: Studia Historica III 2004); *Середа О.* Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку. «Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України» (Одеса), 2009, вип. 4; *Середа А.* Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — началото на XIX в.: административно-територриално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. София, 2009; *Михайловський В.* Південно-східний кордон Корони Польської у XV ст. «Східний світ», 2011, № 3; *Красножон А.В.* Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV—XVIII ст.). Одеса, 2018.

В.М. Михайловський, О.Г. Середа.

О.О. Ханжонков.

ХАНЖО́НКОВ Олександр Олексійович (08.08(27.07).1877—26.09.1945) — кінопідприємець, режисер, один із засновників кіновиробництва в Рос. імперії. Н. в с-щі Нижньокринський-Ханжонков (нині смт Нижня Кринка Донец. обл.) у родині офіцера *Всевеликого Війська Донського*. 1896 закінчив Новочеркаське козац. юнкерське уч-ще. Брав участь у *Російсько-японській війні 1904—1905*.

1905 у *Москві* організував ф-ку з вир-ва кінострічок, 1906 — торговий дім «Э.Ош и А.Ханжонков» і фірму «А.Ханжонков і К°». 1909 вийшла перша продукція: «Драма в таборі підмосковних циган», «Пісня про купця Калашникова», «Російське весілля XVI століття», «Ванька-ключник» та ін. З Х. співпрацювали режисер В.Гончаров і театральна трупа моск. Введенського нар. дому — І.Мозжухін, П.Чардинін та ін. 1910—17 видавав часописи «Вестник кинематографии», «Синема»,

«Пегас». 1911 дебютував як режисер першим рос. повнометражним фільмом «Оборона Севастополя» (спільно з В.Гончаровим). 1912 кінофірма була перетворена на АТ «А.Ханжонков і К°» (комерційні стрічки різних жанрів; освітні, видові й етногр. фільми, серед акторів — В.*Холодна*, В.Караллі, І.Перестіані; пізніше, зокрема, і на базі цього т-ва був організований «Мосфільм»), тоді ж випущений перший у світі мультфільм у техніці об'ємної анімації («Чарівна Люканіда, або Війна вусанів з рогачами» В.Старевича).

1917 Х. організував кіновирво в *Ялті* (націоналізовано рад. владою; на його базі створено Ялтинську кінофабрику). 1918 поставив містичну драму «Великий Аспид» (спільно з О.Уральським). 1920—23 перебував за кордоном. Після повернення до *СРСР* працював у Держкіно, «Пролеткіно» та ін. 1926 звинувачений у фінансових зловживаннях і заарештований (незабаром звільнений, але позбавлений політ. прав із забороною працювати в кіногалузі). 1934 реабілітований.

Автор сценаріїв фільмів Є.Бауера «Брати Борис і Гліб», «Зі світу таємничого», «Ірина Кірсанова» (всі 1915), «Життя, переможене смертю» (1916).

П. у м. Ялта. Похований на місц. Полікурівському кладовищі.

Тв.: Первые годы русской кинематографии. М.—Л., 1937.

Літ.: *Гинзбург С.* Кинематография дореволюционной России. М., 1963; *Янгиров Р.* К биографии А.А. Ханжонкова: новый ракурс. «Киноведческие записки», 2001, № 55; *Чумаков В.* Когда кино было маленьким. «Огонек», 2004, № 17; *Гращенкова И.Н.* Кино Серебряного века: русский кинематограф 10-х годов и кинематограф русского послеоктябрьского зарубежья 20-х годов. М., 2005.

О.В. Шпагін.

ХА́НСЬКА УКРАЇ́НА — умовна назва регіону зі змішаним укр.-молдав. населенням під управлінням носіїв укр. козац. рангів, владою *Кримського ханату* й суверенітетом *Османської імперії*. У 1684—1730-ті рр. Х.У. займала територію у нижній течії р. Ягорлик (прит. *Дністра*), у 1740-ві — 1770-ті рр. — вздовж лівого берега р. Ягорлик і правого берега р. Кодима (прит. Пд. Бугу).

З 1633 Ягорликом і Кодимою проходив кордон між *Брацлавським воєводством Речі Посполитої* та володіннями Крим. ханату. У 1648, під час *Національної революції 1648—1676*, на Брацлавщині запроваджено козацький полково-сотенний лад. У 1651 Річ Посполита відновила контроль над Брацлавським воєводством, за винятком території між Дністром і Ягорликом, яку гетьман Б.*Хмельницький* надав своєму синові Тимошу *Хмельницькому* з нагоди його одруження з Роксандою Лупу (див. Р.*Хмельницька*). Після смерті Тимоша від імені Роксанди цю територію передали Осман. імперії.

Полково-сотенна орг-ція в краї зберігалася до 1684, коли козац. полк. Теодор Сулименко за поданням крим. хана отримав від Порти ранг *гетьмана*. Резиденцією гетьмана стало м. Ягорлик на правому березі гирла однойменної річки (затоплене Дубоссарським водосховищем у 1954—55; поблизу сучасного с. Гоян, Молдова). У 1690 Порта передала крим. хану прерогативу призначення гетьманів на підконтрольних землях України. Першим «гетьманом від хана» став Степан Лозинський (Стецик Ягорлицький, Стефан Іванович). У цей час Х.У. утвердилася як окремий козац. осередок у складі Крим. ханату. Збільшенням населення (українці й молдавани) та добробуту Х.У. завдячувала мінімальним податкам і повинностям. У 1693 в Х.У. мешкало бл. 10 тис. осіб. У 1694 за наказом короля *Яна III Собєського* козац. полк. *Самусь* пограбував і частково знищив села Х.У. Загони С.*Палія* й Самуся 1695 зруйнували м. Ягорлик і навколишні села. С.Лозинський, відбивши третій їхній напад, помер від поранення (1695). До літа 1698 гетьманом у Ягорлику був Іван Багатий, по ньому — П.*Іваненко* (Петрик). Чисельність підвладного йому війська не перевищила 200 осіб.

Карловицький договір 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) позбавив Крим. ханат правових підстав втручатися в справи України й призначати гетьманів до козац. утворень. У 1703 встановлено кордон між Річчю Посполитою й Осман. імперією по річках Дністер, Ягорлик і Кодима. Комісія з розмежування визнала недійсною передачу Р.Хмельницькою межиріччя Ягорлика й Дністра Осман. імперії; до складу Брацлавського воєводства повернули м. Ягорлик, його мешканці — козаки кримського підданства — підлягали виселенню. Х.У. втратила офіційний статус козац. утворення в Крим. ханаті. Новим центром Х.У. стало м. Дубоссари (нині місто у Молдові), резиденція гетьмана П.Іваненка (востаннє згаданий 1712). У вересні 1713 згадано сотника Михайла Пляку (Фляка, Пляцький), який з

дозволу хана оселив слободу на польс. боці р. Ягорлик. За повідомленням 1714, М.Пляку позбавили уряду й оселили в Дубоссарах, де головував Гаврило Олійченко (Алейченко), прибічник С.Палія.

На поч. 18 ст. Х.У. втратила політ. значення. Гетьманом укр. козацтва, що 1709 опинилося в Осман. імперії, став П.*Орлик*. У 1734 від його імені діяв «гетьман і стражник дубоссарський». Цей титул по-різному варіювали до 1770, утім формат «гетьман» (хатман) лишався незмінним. Збереглися ранги полковників (остання згадка 1763) і сотників. Перша документальна фіксація назви Х.У. (1737) стосувалася лівого берега нижньої течії р. Ягорлик. Ця назва увійшла до титулу митрополита «Хотинського, всього побережжя Дунайського і Дністровського і цілої України Ханської». Осман. фіскальна документація того часу зазначала Х.У. як «мукатаа Томбасар» (відкупний округ Дубоссари). Прерогативи гетьмана Х.У. (управління, оподаткування, повинності) віддавали на відкуп здебільшого вірменам (за станом на 1755).

Стабілізація кордонів у 1740-ві рр. створила умови для формування смуги укр.-молдав. населених пунктів вздовж правого (крим.) берега р. Кодима, на яку поширили назву Х.У. (також: «ханські слободи», «Ханщина»). За першого правління хана Крим-Гірея (1758—1764) відбувається інтенсивне територіальне, демографічне й екон. зростання Х.У. За останнього гетьмана Х.У. Якуба Рудзевича (одне з формулювань титулу: «гетьман і воєвода подністровський і комендант границь українських», 1765—1770) полковників і сотників замінили каймакани. Новим центром Х.У. стала слобода *Балта* (заснована бл. 1748), крайнім сх. пунктом, біля гирла Кодими — слобода Голта (1762; нині у складі м. *Первомайськ*). У 1763 згадані Криве Озеро (нині смт, райцентр Миколаївської обл.), Ясенева (нині с. Ясенове-Друге Подільського р-ну Одеської обл.), Гольма (нині село Подільського р-ну Одеської обл.), Перельоти (нині село Подільського р-ну Одеської обл.); пізніше — ще 6 слобід. Більшість із них виникала навпроти однойменних сіл, розташованих на лівому (польс.) березі р. Кодима; слободу Балта з м. Юзефгрод (Палієве Озеро; нині у складі м. Балта) з'єднував міст. По закінченні пільгового строку поселенці переходили з польс. до крим. підданства, отримуючи нові пільги. Мешканці Х.У. 1740-х — 1760-х рр. згадані як «волохи», втім у більшості були українцями; також згадуються євреї, вірмени, болгари, греки. У Балті двічі на рік проходили великі ярмарки з продажем коней, великої рогатої худоби, овець до Польщі, Саксонії, Пруссії. На 1768 Балта була найбільшим центром суходільної зовн. торгівлі Крим. ханату.

Напади гайдамацьких загонів М.*Залізняка* на Балту, Голту та ін. «ханські слободи» в червні 1768 (див. *Коліївщина*) стали приводом для *російсько-турецької війни 1768—1774.* Перехід гетьмана Я.Рудзевича на бік Росії в липні 1770 сприяв її завоюванню Пн.-Зх. Причорномор'я. Мешканців Х.У. хан Каплан-Гірей у серпні 1770 змусив переселитися до Криму. Під час переправи через Дніпро-Бузький лиман частину їх (673 особи: «волохи, євреї і турки») взяли в полон запорожці. «Волохів» оселили в окремій слободі (нині с. Волоське Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.).

Літ.: *Лебединцев А.* Ханская Украина. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1913. т. 31; *Коциевский А.* О русско-украинском и молдавском населении «Очаковской области» до её присоединения к России. «Записки Одесского археологического общества», 1960. т. 1; *Кабузан В.* Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец 17 — первая половина 19 вв.). Кишинев, 1974; *Сапожников І.* Запорожці в Очаківській області та Україні ханській під час «кримської протекції» (1711—1734). «Південна Україна XVIII—XIX ст.», 2003, вип. 7; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714. К., 2003; *Середа А.* Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — нач. на XIX в. Административно-територриално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. София, 2009; *Грибовский В.В.* «Ханская Украина». В кн.: Казачество в тюркском и славянском мирах. Казань, 2018.

В.В. Грибовський.

ХА́РАКС (давньогрец. Χάραζ, лат. Charax) — рим. фортеця (див. також *Рим Стародавній)* на Пд. березі *Криму*. Згадується К.*Птолемеєм*. Ототожнюється з *городищем* на мисі Ай-Тодор (на території смт *Гаспра),* який є найкращим місцем Пд. берега для розміщення спостережного/сигнального пункту.

Розкопки тут проводили вел. кн. Олександр Михайлович (див. *Романови*; із 1896, із 1901 — за участю М.*Ростовцева)*, *В.Блаватський* (1931—32, 1935), К.Орлов (1977—85). Пам'ятку також вивчали В.Дьяков, Л.Фірсов, В.Новіченков і Н.Новіченкова та ін. Досліджено рештки 2-х ліній мурованих укріплень, терм (лазень), німфею (водозбірника), святилища та ін. споруд. Городище (заг. площа бл. 6 га) складається з 2-х частин: верхнього майданчика площею до 2 га (власне фортеця, територія якої була щільно забудована) і незабудованого нижнього майданчика між внутрішнім і зовнішнім мурами. Нетиповий для рим. фортець «нерегулярний» план продиктований топографією місцевості. Водопостачання здійснювалося водогоном, прокладеним зі схилів г. Ай-Петрі.

Археол. дані (зокрема епіграфічні пам'ятки) дають змогу реконструювати історію Х. — рим. опорного пункту, гарнізон якого мав спостерігати за мореплавством уздовж берегів *Таврики* та боротися з піратством місц. населення (див. *Таври, Тавроскіфи*). Перші укріплення і споруди в Х. побудували моряки Равеннської ескадри в 60-ті рр., але невдовзі римляни його залишили. Рим. залога (складалася переважно з військовослужбовців 11 Клавдієвого та 1 Італійського легіонів) знову тут з'явилася не раніше 120 р. і дислокувалася до 230—40-х рр. Після виведення рим. військ р-н Х. був зайнятий населенням, що входило до союзу, очолюваного *готами*. Про це свідчить Ай-Тодорський могильник (2-га пол. 3 — 4 ст.), досліджений в околицях Х.

Нині значна частина пам'ятки зайнята будівлями 19—20 ст. (Ай-Тодорський маяк, маєтки вел. кн. Олександра Михайловича, сучасні санаторії «Дніпро» та «Перлина»), при спорудженні яких було зруйновано фрагменти стародавніх мурів і частково знищено культ. шар.

Літ.: *Блаватский Б.Д.* Харакс. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1951, № 19; *Орлов К.К.* Архитектурные комплексы Харакса. В кн.: Архитектурно-археологические исследования в Крыму. К., 1988; *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический и Римская империя: Очерки военно-политической истории. К., 1994; *Його ж.* Римская крепость Харакс. «Stratum plus», 2000, № 4; *Новиченков В.И., Но-*

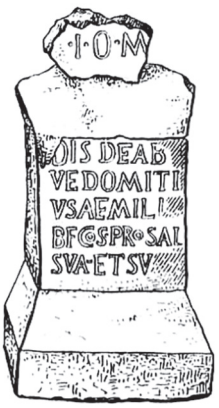

Харакс. Вівтар святилища бенефіціаріїв. Вапняк. Початок 2 — середина 3 ст.

Харакс. Уламок черепиці з клеймом вексиляції Равенської ескадри.

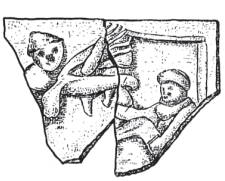

Харакс. Вотивний рельєф із зображенням фракійського вершника зі святилища бенефіціаріїв (фрагмент). Мармур. Початок 2 — середина 3 ст.

виченкова Н.Г. О нижней оборонительной стене римской крепости Харакс. «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии» (Симферополь), 2002, вып. 9 (http://crimeagold.com.ua/stat/maiat%20IX/stat%202.htm); Харакс. Web: http://www.archmap.ru/mondescr/charax.htm?

В.М. Зубар.

ХАРАКТЕ́РНИКИ — фольклорний та постфольклорний образ запорозьких козаків (див.: *Запорозька Січ*; *Козацтво українське*; *Козацтво і фольклор*), наділених особливими, надзвичайними або надприродними властивостями. З'являється в укр. фольклорних збірниках, починаючи з 1850-х рр. Записи про Х. мають локальний характер, обмежуючись *Катеринославською губернією* і *Таврійською губернією*. Образ Х. порівняно пізнього походження, побутує виключно в істор. переказах, які, проте, мають безпосередній зв'язок із попереднім етапом розвитку оповідального *фольклору*, зокрема з казками про богатирів (і навіть батирів з фольклору тюркських народів), переймаючи мотиви військ. хитрощів, чарівних помічників, а також переробляючи на новий лад мотиви змієборства і тюркські фольклорні мотиви боротьби з ди́вами (надприродними істотами). Разом з тим тексти про Х. виявляють подібність із казками та побутовими оповідками про відьом, знахарів, солдатів-чарівників, циганів-шахраїв та ін.

В одних переказах Х. — це запороз. козаки з привабливою маскулінною зовнішністю, наділені кмітливістю, хоробрістю, спритністю, стрілецькою майстерністю і назагал воїнською доблестю, вони вміло володіють зброєю і вигадливі у військ. тактиці. В інших творах Х. — це не зовсім звичайні люди: це воїни, що здатні залишатися неушкодженими в бою, ловити кулі («в пазухи», «в заполи»), гіпнотизувати противника («сон на людей напускать»), виходити сухими з води тощо.

Обкладинка книжки Т.Каляндрука — зразок сучасної маскультурної літератури про характерників.

У переказах про Х. відбувається фольклоризація реальних істор.-побутових фактів за допомогою прийому гіперболізації. У військ. спільнотах усіх часів і народів завжди є особи або й цілі підрозділи, фізичні дані й військ. навички яких є вище середніх, хоча і в межах реальних. Також в істор. військ. спільнотах завжди були знахарі, травники, спеціалісти із замовляння («знаючі люди»), які не лише зупиняли кровотечі від поранень у людей та коней, лікували рани, вправляли кістки, а й застосовували екзотичні практики на кшталт замовлянь «проти шаблі», «проти куль», що було ефективною формою психологічної підготовки воїнів до бою. Так само в чарівних «верцадлах», через які Х. бачили, що діється на великій відстані, легко вгадуються підзорні труби. Особливістю стилю істор. переказів про Х. з фантастичними мотивами нерідко є жартівливий тон, що свідчить про те, що гіперболізація була свідомим поетичним прийомом носіїв фольклору. Часом фольклорна традиція демонізує Х., називаючи їх ґалдунами, ґалдовниками, химородниками тощо.

Незважаючи на те, що у переказах про Х. оповідається про військ. спільноту і про воєнні дії на Запороз. Січі, ці твори — витвір сел. фольклору. В них легко вгадується сел. інтерпретація козац. минувшини, використовуються сюжетні кліше і поетичні прийоми героїчних та фантастичних казок, побутових переказів, а також вірування, забобони.

Термін Х. має свою історію. У 17 ст. у польс. джерелах можна знайти згадки про те, що воїни, аби захистити себе від куль, носили при собі «характери» — картки з диявольськими чарами та магічними знаками. У словнику польс. мови (1807—1814) С.Лінде перші (гол.) значення слова «характер» — «знак», «чародійський знак», «папір з чародійськими знаками», а Х. — це ті, хто «вдаються» до них, «чорнокнижники». В укр. джерелах слово уперше з'являється у вид. «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, села Михайловского, Никиты Леонтьевича Коржа» (Одеса, 1842) вже в контексті запороз. козаків. Х. — чарівники («волшебники»), яких ні куля, ні гармата не беруть і які володіють даром гіпнозу, що дає їм змогу безперешкодно займатися крадіжками; Х. очолювали розбійницькі та грабіжницькі банди, що складалися із утікачів з Січі, а за жорстокі злочини запорожці притягали їх до смертної кари.

З кін. 1850-х рр. слово Х. почало з'являтися в етногр. записах — переказах про запорожців, а також у творах аматорів-істориків — без негативних конотацій. У середовищі збирачів фольклору, любителів старосвітщини, романтично настроєної інтелігенції цей образ сприймався не більше як фольклор, як витвір сел. усно-поетичної творчості. Д.*Яворницький* вживав слово Х. у лапках, додаючи «так званий». У рад. час про Х. майже не згадували у зв'язку з тим, що тема Запороз. Січі була непопулярною. Після проголошення незалежності України, на хвилі нац. піднесення Х. та характерництво, разом з іншими сюжетами маскультури і пост-фольклору нац.-романтичного штибу (*язичництво* як нац. релігія, бойовий гопак як укр. бойове мист-во тощо) стали однією з улюблених тем для носіїв субкультури т. зв. істор. реконструкцій, а також прихильників аматорської історії. Сучасний пост-фольклорний образ Х. досить еклектичний, однак не виходить за рамки жанру фентезі. Як типовий конструкт масової к-ри доби глобалізації, він досить далеко відійшов від фольклорної автентики, разом з тим інкорпорував у себе популярні маскультурні кліше зх. світу, пов'язані з бойовими мист-ми, таємними орг-ціями, екстрасенсорними практиками, набув ознак обраності, таємності, елітності. Таким чином, Х. у сучасній маскультурній інтерпретації — це зберігачі таємних знань про природу, Космос та надприродні можливості людського організму. Попри фентезійний характер сучасний образ Х. для певної частки населення України — це складова конструювання нової укр. ідентичності.

Дж.: *Linde S.B.* Słownik języka polskiego, т. 1, cz. 1: A—F. Warzawa, 1807; Устное повествование запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки,

Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842; *Кулиш П.* Записки о Южной Руси, т. 1. СПб., 1856; *Эварницкий Д.* История запорожских козаков, т. 1. СПб., 1892; Українські записи Порфирія Мартиновича, 1906; *Новицкий Я.* Малорусские народные предания, поверья и рассказы. Александровск, 1907; *Його ж.* Народная память о Запорожье. Екатеринослав, 1911.

Літ.: *Шаменков С.* Ким були справжні характерники? Web: http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-kim-buli-spravzhni-harakterniki.html; *Його ж.* Ким були справжні характерники? (продовження). Web: http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-kim-buli-spravzhni-harakterniki-prodovzhennya.html

М.В. Гримич.

«ХА́РКІВ», добровольчий батальйон — підрозділ патрульної служби поліції особливого призначення МВС України, ств. у жовтні 2015 в *Харківській області* на основі 3-х добровольчих батальйонів: *«Харків-1»*, «Харків-2», *«Слобожанщина»*. Перший командир — В.Проволовський. (Див. також *Добровольчі батальйони України, 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017.

В.І. Милько.

ХА́РКІВ, ТЕРОРИСТИ́ЧНИЙ АКТ 2015 — одна з подій *збройної агресії Російської Федерації проти України*, теракт, здійснений в лютому 2015. 22 лютого у *Харкові* проводився марш до річниці *Революції гідності 2013—2014* та масових виступів проти проведення З'їзду депутатів усіх рівнів південно-східних областей України, АР Крим і Севастополя у 2014. На заході також лунали антипутінські гасла і відбувалося вшанування пам'яті укр. воїнів з Харківщини, що загинули в ході *Антитерористичної операції*. Місцем проведення була обрана площа перед Палацом спорту, в якому в 2014 відбувався сепаратистський з'їзд.

Коли марш пройшов 200 м, відбувся вибух радіокерованої піх. міни. На місці загинули двоє осіб (координатор харків. Євромайдану, фізик І.Толмачьов та підполковник міліції В.Рибальченко, який був відряджений для охорони порядку), згодом ще двоє померли в лікарні (15-річний Д.Дидик та 18-річний студент М.Мельничук), поранення отримали 9 осіб. Жертв могло бути більше, за збігом обставин під час вибуху поряд проїжджав мікроавтобус, на який прийшлася частина осколків.

За підозрою у скоєнні теракту 26 лютого 2015 правоохоронці затримали 3 осіб — В.Дворнікова, В.Тетюцького (колиш. співробітник підрозділу «Беркут», звільнився до 2013), Сергія Башлікова (колишній співробітник виправної колонії). Вони брали участь у силових акціях Антимайдану в Харкові і *Києві*, під час яких і познайомилися. У грудні 2014 утворили злочинне угруповання для «боротьби з хунтою». В.Дворніков контактував з рос. спецслужбами, пройшов спецвишкіл у м. Бєлгород (РФ), а напередодні теракту вивіз туди родину. Наказ та міна для теракту надійшли з Росії, а за його проведення обіцялася винагорода у 10 тис. дол. США.

У квітні 2015 справа була передана в суд. Підозрювані відмовилися визнавати свою провину, заявивши, що первісні свідоцтва про орг-цію теракту дали під впливом катувань. Їхній захист затягував суд. слухання, сподіваючись на зміну влади в Україні. У 2017 у зв'язку із заміною колегії суддів слухання розпочалися спочатку. У грудні 2019 пророс. бойовики включили їх до списку на обмін утримуваних осіб, тим самим опосередковано визнавши причетність Росії до теракту. Суд визнав вину підозрюваних і засудив їх до довічного ув'язнення з конфіскацією усього майна. При цьому запобіжним заходом було встановлено «особисте зобов'язання» у зв'язку з «виключними обставинами». Це дало законні підстави передати їх на обмін. У випадку повернення в Україну їх мають затримати для відбування покарання.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; *Ромалийская И.* «Они уверены, что в Украине победит русский президент». «Цензор», 2017, 28 серпня (http://censor.net.ua/resonance/452972/oni_uvereny_chto_v_ukraine_pobedit_russkiyi_prezident_bolee_dvuh_let_dlitsya_sud_nad_obvinyaemymi_v); Обвиняемые в теракте возле Дворца спорта в Харькове признаны виновными и отпущены для обмена. «Интерфакс-Украина», 2019, 28 грудня (http://interfax.com.ua/news/general/633116.html).

В.В. Головко.

«ХА́РКІВ-1», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, який сформовано в *Харківській області* у червні 2014 (за ін. даними, виконував завдання з охорони громад. порядку ще з квітня). Спеціалізувався на охороні адм. будівель у *Харкові*, контролі блокпостів на межі з *Донецькою областю*. Наприкінці серпня — на поч. вересня 2014 разом із батальйоном *«Слобожанщина»* брав участь у боях під Волновахою. Перший командир — С.Янголенко. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

«ХА́РКІВСЬКА НАРО́ДНА РЕСПУ́БЛІКА» («ХНР») — спроба імітації сепаратистського державотворення в м. *Харків*, здійснена у квітні 2014 з метою прикриття можливого вторгнення рос. військ.

Проголошенню «ХНР» передувало протистояння між Євромайданом та Антимайданом у Харкові. Протягом кін. лютого — поч. квітня 2014 між ними спостерігалося відносно мирне протистояння. 6 квітня ситуація несподівано була дестабілізована: на черговому заході Антимайдану була висунута вимога терміново провести позачергове засідання Харків. обл. ради, на якому планувалося розглянути питання проведення референдуму щодо федералізації та статусу рос. мови. Після цього учасники акції ввечері захопили штурмом будівлю обласної держ. адміністрації (ОДА; за подібним сценарієм у той же день були проведені пророс. акції та захоплені будівлі ОДА у *Донецьку* та управління СБУ у *Луганську*). Щоб утримати ситуацію під контролем, місцева влада пішла на певні поступки і підготувала спільно з представниками Антимайдану проєкт меморандуму, який, зокрема, передбачав позачергове засідання облради у триденний термін. Будівлю ОДА було звільнено.

Поки тривали переговори, координатор орг-ції «Русский восток» А.Гур'янов у будівлі ОДА зачитав «Акт про проголошення державної самостійності Харківської народної республіки» (це було несподівано навіть для ряду лідерів Антимайдану, відповідно меморандум з облрадою став нікчемним). Крім того, було проголошено формування «виконуючої обов'язки Харків. облради «Ради депутатів Харківської територіальної громади». Увійти до

неї міг будь-який антимайданівець, треба було лише записатися у спец. наметі. Після того, як набралося 150 охочих, вони присягнули на вірність «народу Харківщини» та проголосували за акт утворення «суверенної держави — ХНР». Вони також звернулися із закликом до В.*Януковича* легітимізувати повноваження «Ради» та до Росії «забезпечити мирне проведення в Харківській області референдуму (про статус регіону. — *Авт.*) в якості посередників». Ввечері 7 квітня відбулося нове захоплення будівлі Харків. ОДА, на цей раз із застосуванням петард, шумових гранат, коктейлів Молотова.

Антитерористична операція зі звільнення Харків. ОДА була проведена під керівництвом міністра внутрішніх справ А.Авакова та командуючого Нац. гвардією України С.*Полторака*. Попередньо укр. спецпризначенці зайняли Харків. аеропорт, щоб не допустити появи «зелених чоловічків», як це було в *Автономній Республіці Крим*. Штурм будівлі ОДА був здійснений вранці 8 квітня силами спецпідрозділу «Ягуар» з *Вінниці*. Сама спецоперація тривала 15 хв. З будівлі були виведені та затримані 65 осіб, у подальшому 63 з них пред'явлені звинувачення в організації масових заворушень (двоє виявилися випадковими особами).

21 квітня була здійснена спроба ще раз створити постійно діюче наметове містечко Антимайдану на площі Свободи. Однак за декілька годин воно було ліквідовано харків. правоохоронцями. А. Гур'янов виїхав спочатку до Донецька, згодом — до Росії, звідки продовжував пропагувати відновлення «ХНР».

Літ.: Сепаратисти оголосили про створення «Харківської народної республіки». «Українська правда», 2014, 7 квітня (http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/7/7021673); *Хоменко С.* «ХНР»: Харківська невдала республіка. «BBC News», 2015, 8 квітня (http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150406_kharkiv_sx); 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

ХА́РКІВСЬКА ШКО́ЛА РОМА́НТИКІВ — один із найважливіших регіональних осередків укр. *романтизму* в 1820—40-х рр., який справив визначний вплив на укр. сусп.-політ. та істор. думку, мистецтво і літературу. Х.ш.р. перебувала біля витоків укр. романтизму 1-ї пол. 19 ст. Започаткована двома гуртками І.*Срезневського*, які складалися переважно з харківської університетської молоді наприкінці 1820-х — у серед. 1830-х рр. Із першим гуртком були тісно пов'язані Л.*Боровиковський* і особливо О.Шпигоцький. Активними учасниками другого гуртка були М.*Костомаров*, А.Метлинський, Я.*Щоголів*, а також О.*Корсун*. Останній також зібрав навколо себе групу укр. поетів, зокрема М.Петренка, С.Писаревського та ін. Сферою їхньої діяльності стали література, мовознавство, історія, етнографія, фольклористика, краєзнавство тощо. Здобутки Х.ш.р. відображені у великій та різноманітній спадщині, зокрема у виданнях «Украинского альманаха» (1831) та *«Запорожской старины»* (1833—38), працях І.Срезневського, А.Метлинського, М.Костомарова та ін. Х.ш.р. мала багатофункціональне призначення: ідейне обґрунтування культурно-нац. відродження і самобутності укр. народу, опрацювання і видання фольклорних та етногр. матеріалів як гол. джерел укр. історії, осягнення нар. духу в контексті його славетної й легендарної історії тощо. Водночас для Х.ш.р. властива орієнтація на універсальне знання та аматорський характер істор. студій. З-поміж ін. регіональних осередків Х.ш.р. вирізнялася мовним типом дослідницької практики з фольклорним та етногр. компонентами, а також загостреним інтересом до народу як суб'єкта історії. Ця зацікавленість стала підґрунтям для утвердження тези про самоцінність нар. історії (див. *Народницький напрям в історіографії*). Х.ш.р. відіграла неабияку роль у формуванні та становленні істор. поглядів М.Костомарова, зокрема залучила молодого вченого до вивчення етногр. та фольклорних джерел. Її вплив вважають визначальним у творчості М.Костомарова протягом усього харків. періоду життя і творчості цього історика (1833—44).

Літ.: *Срезневский В.И.* Из первых лет научно-литературной деятельности И.И. Срезневского, 1831—1839. СПб., 1898; Автобиография Н.И. Костомарова. М., 1922; *Шамрай А.* До початків романтизму. «Україна», 1929, № 1/2; Харківська школа романтиків, вип. 1—3. Х., 1930; *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. К., 1959; *Айзеншток І.Я.* Українські поети-романтики. В кн.: Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. К., 1968; *Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров. К., 1992; *Костомаров М.* Про відношення історії до географії та етнографії. «Народна творчість та етнографія», 1996, № 4; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Пінчук Ю., Петренко О.* Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М.І. Костомарова. «Народна творчість та етнографія», 1996, № 4; *Легеза С.В.* Українська романтична історіографія: історико-культурний контекст. Дніпропетровськ, 1997; *Чижевський Д.* Філософські твори, т. 1. К., 2005; Харківський університет XIX — поч. XX ст. у спогадах його професорів та вихованців, т. 2, Х., 2011; Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія. К., 2015; Харківський історіографічний збірник, вип. 16. Х., 2017; *Ясь О.* Багатоликий Микола Костомаров. К., 2018.

Ю.А. Пінчук.

ХА́РКІВСЬКИЙ ПРАВО́ПИС (правопис Голоскевича, «скрипниківка») — правопис укр. мови, складений та унормований впродовж 1925—28, затверджений наркомом освіти УСРР М.*Скрипником* 6 вересня 1928. На укр. землях у складі Рос. імперії до 1917 не було усталених правописних норм. Існували окремі правописні та граматичні системи й правила, створені літераторами та науковцями, яких дотримувалися письменники, редактори та видавці. Ситуація змінилася в умовах розпаду імперії та *Української революції 1917—1921*. Центральна Рада (див. *Українська Центральна Рада*) видала 17 січня 1918 «Головні правила українського правопису», а УАН (нині *Національна академія наук України*) впродовж 1919—1920 неодноразово ухвалювала «Головніші правила українського правопису», (оприлюднені 1921 під назвою «Найголовніші правила українського правопису»). Цей «Український правопис 1921» отримав статус першого укр. академічного правопису. Впродовж кількох років потому проведено велику роботу з унормування укр. літературної мови, наук. термінології, словників. Процеси українізації (див. *Українізації політика*) посилили необхідність подальшої роботи над правописом. За постановою РНК УСРР від 23 липня 1925 організували Держ. комісію на чолі з наркомом освіти УСРР О.*Шумським* для впорядкування правопису, до якої увійшло 25 науковців та компартійно-рад. працівників. Упродовж 1925—26 комісія готувала проєкт правопису, який оприлюднили для обговорення у квітні 1926. Його розглянула Всеукр. правописна конференція

(26 травня — 6 червня 1927), у роботі якої брали участь до 75 осіб з УСРР (серед них 5 академіків, 28 професорів лінгвістики й філології, 8 учителів, 7 журналістів і 8 письменників), а також К.*Студинський* та І.*Свєнціцький* від НТШ й В.*Сімович* із Праги. Президія держ. комісії зредагувала пропозиції, що лунали на конференції. 4 вересня 1928 РНК УСРР затвердила Укр. правопис, норми якого стали обов'язковими у вживанні. 31 березня 1929 новий правопис прийняла ВУАН, а 29 травня 1929 — НТШ у *Львові*. Основні положення правопису викладені в книзі О.Синявського «Норми української літературної мови», а 1929 Г.Голоскевич видав «Український правописний словник» (бл. 40 тис. слів, погоджених із правописом). Цей правопис увібрав усе те, що закріпила укр. мовна традиція у писемних джерелах і усному мовленні, відбитому в нар. творчості, з додержанням двох найвагоміших писемних традицій — наддніпрянської (великоукр.) та галицької (західноукр.). Укр. правопис 1928 серед інших норм передбачав у словах іншомовного походження зберігати автентичне звучання літери Gg (окрім грецизмів) за допомогою укр. літери Ґґ. У словах грец. походження радилось передавати літеру θ завжди через «т». Наприклад, етер, катедра, міт, аритметика, логаритм, дитирамб, ортографія, етіопський, Пітагор, Атени, Картагена, Корінт, Методій, Теодор, Теодосій, Теофан. Зберігалася літера «е» в словах Европа, Еспанія, Етіопія. Пропонувалось пом'якшення літери «л», напр.: баляда, балянс, бациля, гіперболя, галянтерія, вакуоля, заля, капсуля, клявіш, клявіатура, кляса, ляборaторія, лява, лябіялізація, лятифундія, паляталізація, плаж, скаля, бальон, бальотувати, бльокада, кольоквіум, кольорит, льозунг, льомбард, пльомба, сольо, фльора, фльота, шабльон, люмпенпролетаріят, альгебра, алькоголь, альхемія, альфа, альфабет, бухгальтер, Альжир, гільдія, Вільсон, бінокль, вексель, водевіль. Виняток становили грецизми та передача буквосполучення «le». Дифтонги au, ou згідно з вимовою треба було передавати через ав, ов: авдиторія, авдієнція, автограф, локавт, бравнінг, фавна, Фавст, Штравс; Бічер-Стов, Бернард Шов. Передача кінцевих tr, dr здійснювалася за допомогою «е» у таких словах, як бурмістер, магістер, міністер, циліндер, Олександер. Застосовувалось відмінювання слів іншомовного походження на -о, напр.: пальто — пальта, метро — метра. Зберігався суфікс -піль у назвах міст: Маріупіль, Мелітопіль, Севастопіль. У назвах міст на -ськ радили вживати укр. форму -ське: Луцьке, Луганське, Смоленське; також: Азовське море — Озівське море, Каховка — Кахівка. Англ. «wi» перед голосними передавалось через «в», а не через «у». Отже, Вайлд, а не Уальд, Вайт, а не Уайт, Велз, а не Уельс, Вітман, а не Уїтман, Вестмінстер, а не Уестмінстр, ват, кіловат і т. ін.

Радилось уживати в родовому відмінку іменників третьої відміни на -ть, а також п'яти винятків (кров, любов, осінь, сіль, Русь) традиційне закінчення -и, а не -і. Отже, треба було писати: вісти, радости, повісти, а також відповідних іменників: крови, любови, осени, соли, Руси. Уживалось закінчення -у в родовому відмінку назв міст: Берліну, Лондону, Парижу, Риму, Нью-Йорку, Херсону. Виняток становили міста з суфіксальним -ів, а також такі міста, як Остер, Житомир, Кам'янець, Перемишль, Відень, які зберігали в родовому відмінку закінчення -а: Харків — Харкова, Чернігів — Чернігова. У давальному відмінку іменників чоловічого роду треба було вживати в основному закінчення -ові, -еві (після голосних -єві): братові, сторожеві, учителеві, роєві, рідше в іменниках середнього роду, здебільшого в назвах істот на -ко: теляткові, дитяткові, ягняткові, лихові, військові, святові, серцеві, сонцеві. А -у (-ю) рекомендовано вживати в усіх іменниках середнього роду: дереву, селу, обличчю, знанню; в іменниках чоловічого роду з закінченнями в називному відмінку на -ів (-їв), -ов (-йов): Львів — Львову, Ковалів — Ковалеву, Мліїв — Млієву.

1933, у ході боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» оголосили, що Укр. правопис 1928 був скерований на нібито штучний відрив укр. мови від рос. Норми правопису переглянули (він діяв до 18.11.1933), наблизили їх до рос. мови (цей процес зафіксували у правописах 1945 та 1969), але він уживався на Зх. Україні, а значна частина укр. діаспори дотримується його донині.

Скасування правопису 1928 стало черговим актом лінгвоциду. Водночас воно було складовою держ. політики нищення українства і однозначно корелювалася з *Голодомором 1932—1933 років в УСРР*.

Протягом існування незалежної України до сучасного правопису внесені окремі виправлення, що наближені до Укр. правопису 1928.

Літ.: *Голоскевич Г.* Правописний словник (за нормами Українського Правопису Всеукраїнської академії наук). Х., 1929; *Скрипник М.* Підсумки правописної дискусії. «Вісті ВУЦВК», 1927, 19 червня; Український правопис, вид. 1. Держ. Вид-во України, 1929; *Синявський О.* Коротка історія «Українського правопису». «Культура українського слова» (Х.—К.), 1931, збірник 1; *Його ж.* Норми української літературної мови. Львів, 1941; Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали. К., 2005; *Ющук І.П.* Український правопис: проект. К., 2008.

В.Ю. Васильєв.

ХА́РКІВСЬКИЙ ФІ́ЗИКО-ТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т (ХФТІ, раніше називався Українським ФТІ) — один з найстаріших і найбільший центр фізичної науки в Україні, був створений 1928 з метою розвитку актуальних наук. напрямків (у той час — ядерної фізики і фізики твердого тіла). Вже через 4 роки, 10 жовтня 1932, був отриманий видатний результат — здійснено розщеплення ядра атома літію. Одночасно фізик-теоретик Л.*Ландау*, який працював в ін-ті 1932—1937, сформував всесвітньо відому школу теор. фізики. 1935 тут відбулася виїзна сесія Академії наук СРСР, на якій акад. С.Вавілов сказав, що вчені ін-ту роблять більше чверті всієї фізики в СРСР.

У наступні роки в ін-ті були отримані рідкі водень і гелій, побудована перша радіолокаційна установка. Ін-т став родоначальником високовакуумної техніки в СРСР, на основі якої згодом було розвинуто новий фіз.-технологічний напрямок — вакуумна металургія. Тут працювали відомі рад. фізики І.В.*Обреїмов*, А.К.Вальтер, К.Д.*Синельников*, О.І.*Лейпунський*, Р.Д.Латишев, Л.В.Шубников, І.В.*Курчатов*, Є.М.*Ліфшиць*, В.М.Ліфшиць, В.О.Іванов та ін.

Ін-т розвивався як міжнар. центр світ. рівня з фундаментальних проблем фізики. Проте рад. кер-во намагалося спрямувати роботу науковців на прикладні та військ. теми. Ін-т мав стати режимним об'єктом із обмеженою взаємодією із зовн. світом. Волелюбність багатьох учених УФТІ заважала владі. 1937 в ін-ті розгорнулися репресії проти співробітників, в результаті було заарештовано 16 осіб, 8 з них розстрі-

ляно. Усі іноземці, які не були заарештовані, назавжди залишили Рад. Союз.

У повоєнні роки ХФТІ був одним з активних учасників робіт з проблеми використання атомної енергії в СРСР. У пром-сть впроваджено низку нових матеріалів, великі технологічні процеси і установки, зокрема: технологія виготовлення тепловиділяючих елементів для атомних реакторів нового типу; технологія вир-ва високотемпературних нагрівачів; технологія нанесення жаромiцних, твердих і надтвердих покриттів на матеріали, які працюють в агресивних середовищах; технології зміцнення металорізального інструмента і деталей машин; вакуумні прокатні стани і технологія гарячої прокатки багатошарових матеріалів у вакуумі; високочисті матеріали і сплави на їх основі; надпровідники; композиційні вуглець-вуглецеві матеріали; малогабаритні прискорювачі заряджених частинок та ін. Після розпаду СРСР ін-т активно включився в процес становлення науково-тех. комплексу України, а також у формування політики та відповідних інституцій України у сфері атомної пром-сті, ядерної енергетики, визначення подальшої долі ядерної зброї, яка дислокувалася в Україні, розвитку матеріалознавства, прискорювальної техніки і нових джерел енергії для потреб держави.

Відмітними особливостями ін-ту завжди було поєднання фундаментального підходу до вирішення проблем з практичною спрямованістю робіт і широтою проведених досліджень. Остання обставина відіграла важливу роль в утворенні на базі ХФТІ декількох великих наук. установ: Фізико-тех. ін-ту низьких температур НАН України, Ін-ту радіофізики та електроніки НАН України та ін. За ініціативою ін-ту було створено перший в Україні фізико-механічний ф-т в Харків. політех. ін-ті та фізико-тех. ф-т в Харків. ун-ті. В ХФТІ є велика кількість унікальних експериментальних установок, у тому числі ряд електронних та іонних прискорювачів, включаючи найбільший в СНД лінійний прискорювач електронів, сімейство термоядерних установок «Ураган», велике дослідно-експериментальне вир-во.

В ін-ті працює бл. 300 кандидатів і 80 д-рів наук, 10 членів НАН України. Більше п'ятдесяти осіб є лауреатами держ. та іменних премій. За останні 15 років співробітниками ін-ту опубліковано бл. 40 монографій. З 1992 отримано 9 Держ. премій в галузі науки і техніки. Гордістю ННЦ ХФТІ завжди були наук. школи, які з покоління в покоління передавали безцінне надбання — наук. знання і досвід. Всьому світу відомі школи акад. Л.Ландау, К.Синельникова, А.Вальтера, В.Ліфшиця, В.Іванова, Б.Лазарєва, А.Ахієзера, Я.Файнберга, Д.*Волкова*.

Ін-т підтримує і розвиває зв'язки з багатьма міжнар. орг-ціями та наук. центрами (МАГАТЕ, ЦЕРН, Об'єднаним ін-том ядерних досліджень у Дубні та ін.).

Понад 200 вчених ін-ту виконують фундаментальні дослідження за підтримки різних міжнар. фондів і орг-цій. Працює регіональний центр системи міжнар. ядерної інформації МАГАТЕ. Розгорнута робота щодо створення при ін-ті технопарку за типом технопарків зарубіжних країн. Указом Президента України 1993 ін-ту було надано статус першого в країні Нац. наук. центру (ННЦ ХФТІ). У ННЦ ХФТІ на основі наук. від-нь утворені Ін-т фізики плазми, Науково-дослідний комплекс «Прискорювач», Науково-тех. комплекс «Ядерний паливний цикл», Ін-т фізики твердого тіла, матеріалознавства і технологій, Ін-т плазмової електроніки і нових методів прискорення, Ін-т теор. фізики, Ін-т фізики високих енергій і ядерної фізики, Центр з проєктування ядерного палива та активних зон атомних реакторів, Науково-виробничий комплекс «Відновлювані джерела енергії та ресурсозберігаючі технології» і деякі ін. У ННЦ знаходиться найпотужніший у СНД лінійний прискорювач електронів. ННЦ ХФТІ як ядерний об'єкт перебуває під гарантіями МАГАТЕ. Видається наук. журнал «Питання атомної науки і техніки», працюють докторантура і аспірантура. Молоді і талановиті наук. співробітники отримують додаткову фінансову підтримку.

1998 Центр був нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, у 2001 — орденом «За трудові досягнення» 4-го ст. Міжнар. відкритого рейтингу «Золота фортуна».

Постановою Кабінету Міністрів України затверджена Держ. програма досліджень з ядерних і радіаційних технологій, яка передбачає проведення досліджень процесів в реакторах, експертизи рівня їх безпеки і надійності, дослідно-конструкторських робіт по удосконаленню реакторів та їх стендових випробувань, вивчення проблем ядерного паливного циклу, в тому числі поводження з радіоактивними відходами, здійснення постійного наук. і тех. супроводу роботи АЕС. 2004 ННЦ ХФТІ увійшов до складу створеного Від-ня ядерної фізики та енергетики НАН України і є гол. орг-цією на виконання згаданої вище Держ. програми.

Основними наук. напрямками робіт ННЦ ХФТІ є: фізика твердого тіла, фізика радіаційних явищ та радіаційне матеріалознавство, технології матеріалів, фізика плазми і керований термоядерний синтез, ядерна фізика, фізика електромагнітних взаємодій, фізика і техніка електронних прискорювачів, плазмова електроніка та фізика потужнострумових пучків, фізика і техніка прискорювачів важких заряджених частинок, нові методи прискорення, теор. фізика.

Серед результатів останніх років такі: запропонована концепція суперсиметрії, на основі якої було введено уявлення про голдстоунівські ферміони зі спіном 1/2 і вперше сформульовані основні поняття теорії супергравітації; ідея суперсиметрії дала змогу вирішити ряд принципових труднощів квантової теорії поля і стала однією з центральних ідей побудови єдиної теорії фундаментальних взаємодій, включаючи гравітацію; розроблені різні аспекти суперсиметрії, супергравітації, суперструн; розвинений мат. апарат теорії суперсиметрії і його застосування в фізиці елементарних частинок; розроблена теорія поляризаційних ефектів для процесів взаємодії фотонів і електронів високих енергій з нуклонами і ядрами на основі загальних принципів релятивістської інваріантності та фундаментальних властивостей симетрії взаємодій; розвинена теорія поляризаційних явищ при народженні псевдоскалярних і векторних мезонів в результаті нуклон-нуклонних зіткнень.

Спільна робота укр. фахівців над створенням установки «Джерело нейтронів» проводиться спільно з колегами з Аргонської нац. лабораторії США, Німеччини, Китаю, Великої Британії, Швейцарії, Франції. Розроблено поляриметр для вимірювання поляризації електронів на прискорювачі СЕБАФ (США).

Літ.: *Павленко Ю.В. и др.* «Дело» УФТИ: 1935—1938. К., 1998; Наукові установи України. К., 2013.

В.І. Онопрієнко.

«ХЕРСО́Н», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, сформований у *Херсонській області* у травні 2014. Із серед. серпня перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*. Брав участь у боях під Іловайськом, де загинув його командир Р.Сторчеус. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

«ХЛІБОРО́БСЬКА УКРАЇ́НА» — неперіодичний друкований орган укр. монархічної орг-ції *Український союз хліборобів-державників* (УСХД). Видавався у *Відні* 1920—25 за редакцією В.*Липинського*. Цей часопис слід вважати першим вид., яке розпочало висвітлення процесу зародження та становлення укр. гетьманського руху. У «Х.У.» були надруковані «Листи до братів-хліборобів» та полемічна праця «Покликання “варягів” чи організація хліборобів» В.Липинського, «Уривок зі “Споминів”» П.*Скоропадського*, Статут і Регламент УСХД, «Лист Українського союза хліборобів державників до старшин і козаків Української Армії», офіційні звернення *гетьмана* П.Скоропадського і Ради присяжних УСХД, полемічні статті В.Липинського (під псевд. В.Правобережець): «Як гетьманець став демократом, республіканцем і членом упревілейованої національної меншості (З розмов емігрантів про діла на Україні)», «Замітки на полях демократичної преси» та ін. Загалом вийшло п’ять зб. «Х.У.». Публікація у ж. «Листів до братів-хліборобів» В.Липинського викликала великий інтерес до вид. як укр. діячів різних політ. спрямувань, так і численних наук. та культ. установ в цілому світі, у тому числі в Радянській Україні та РСФРР. В.Липинському вдалося об’єднати навколо «Х.У.» широковідомих науковців. На сторінках часопису побачили світ статті С.Томашівського «Історія і політика» (кн. 3), «Влада й культура» (кн. 4), І.Борщака «Орлекіана: Опис невиданих матеріалів про Гетьмана Орлика, його родину і оточення» (кн. 4), Д.Олянчина «Два листи Гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до Курфюрста Бранденбургського Фрідріха Вільгельма» (кн. 5), статті М.Тимофієва, О.Скорописа-Йолтуховського, С.Шемета та ін. У 1931—1932 рр. традиція зб. була відновлена у вид. «Збірника Хліборобської України» — неперіодичного друкованого органу Братства українських класократів-монархістів, гетьманців, який виходив у Празі під редакцією Р.Метельського.

Т.С. Осташко.

«ХОЛО́ДНА ВІЙНА́» — феномен Ялтинсько-Потсдамської системи міжнар. відносин (діяла у 2-й пол. 1940-х — на поч. 1990-х рр.), що характеризувався глобальним ідеологічним, політ., військ., науково-тех., екон. й культ. протистоянням США і *СРСР* та очолюваних ними військово-політ. блоків — *Північноатлантичного альянсу* (НАТО) та Орг-ції Варшавського договору (ОВД; див. *Варшавський договір 1955*). Х.в. супроводжувалася небаченою гонкою озброєнь та високим ступенем загрози повномасштабної глобальної війни із застосуванням ядерної зброї, яка могла завершитися тотальним знищенням людства.

Матеріальні витрати сторін у цьому протистоянні впродовж 45 років можна порівняти з витратами на ведення найбільших в історії людства «гарячих» війн. Однак з іншого боку, період «Х.в.» став одним із найтриваліших періодів без війн між великими д-вами, а також характеризувався відсутністю збройних конфліктів у Європі, де кілька століть перед тим війни були невід’ємною та постійною частиною міждерж. відносин. Таким чином для «Х.в.» був характерним високий рівень стабільності світ. системи та її європ. підсистеми, що відрізняло цей період біполярності від традиційних багатополярних структур попередніх епох.

Виникнення «Х.в.», яку деякі дослідники вважають своєрідною формою продовження провідними д-вами світ. війн 1-ї пол. 20 ст. за панування чи домінування у світі, пов’язане із загостренням взаємин між гол. д-вами *антигітлерівської коаліції* з питань післявоєнного устрою у світі на останньому етапі *Другої світової війни 1939—1945* та її розпадом у перші повоєнні роки. Серед дослідників існують розходження щодо дати поч. «Х.в.». Одні з них пов’язують її поч. з атомним бомбардуванням США япон. міст Хіросіма та Нагасакі 6—9 серпня 1945, ін. — із заявою Й.*Сталіна* під час перших повоєнних виборів у СРСР 9 лютого 1946 про необхідність зміцнення обороноздатності країни і розвитку насамперед важкої індустрії (на Зх. це зрозуміли як небажання СРСР роззброюватися), а також із відстрочкою демобілізації рад. солдатів 1926 р. народження та створенням атомної та водневої бомб у СРСР і засобів їхньої доставки, треті — з промовою У.-Л.*Черчілля* у Фултоні (США) 5 березня 1946, в якій екс-прем’єр Великої Британії констатував виникнення «залізної завіси» в країнах Сх. Європи і закликав зх. д-ви до рішучого протистояння СРСР у зв’язку з посиленням комуніст. загрози. Сам термін «холодна війна» в контексті характеристики повоєнного життя в атмосфері взаємної ворожості й страху під постійною загрозою глобальних ядерних битв вперше вжив Дж.Оруелл у жовтні 1945 у статті «Ти та атомна бомба». Масового поширення він набув після того, як був використаний у промові радника президента США Б.Баруха у квітні 1947 та в низці статей відомого амер. політ. оглядача й письменника У.Ліппмана, що того ж року були видані окремою книжкою, яка називалася «Холодна війна: дослідження зовнішньої політики США».

Стратегія «Х.в.» в осн. рисах була запропонована 1946 міністром-радником амер. посольства в СРСР Дж.Кеннаном (його т. зв. Довга телеграма від 22 лютого із закликом США не провокувати СРСР, але демонструвати свою непохитність), ґрунтувалася на принципах, закладених у прийнятому в липні 1947 Законі про нац. безпеку і документі «Цілі Сполучених Штатів стосовно Росії». Передбачалося непримириме системне протистояння комуніст. колективізму та зх. індивідуалізму, адміністративно-командної та вільної ринкової економік, однопарт. *тоталітаризму* та багатопарт. *демократії*. «Х.в.», складовими компонентами якої були пропагандистська чи психологічна війна, активна участь наддержав у регіональних конфліктах, їхня боротьба за вплив у країнах, що розвиваються, екон. війна, технологічна блокада, гонка ракетно-ядерних і звичайних озброєнь, боротьба розвідуваль-

них служб, ідеологічні диверсії, стратегія взаємного залякування, згуртування воєнно-політ. блоків, гонка в галузі космічн. досліджень тощо, у своєму розвитку пройшла декілька етапів.

1) 1945—55 — перше повоєнне десятиріччя, коли стався відхід від принципів співробітництва, зростала напруга у взаємовідносинах між колиш. союзниками по антигітлерівській коаліції (перші зіткнення інтересів СРСР та Зх. сталися під час криз в Ірані, Греції, Туреччині 1945—46, Берлінської кризи 1948—49 та війни в Кореї 1950—53) і світ розколовся на два ворогуючих табори та воєнно-політичні блоки — НАТО (створений 1949) і ОВД (створений 1955). В основу зовнішньополіт. курсу країн Зх. на цьому етапі «Х.в.» було покладено доктрину «стримування комунізму», т. зв. доктрину Трумена, проголошену амер. президентом Г.Труменом 12 березня 1947 на спільному засіданні обох палат Конгресу США. Щоб забезпечити безпеку СРСР і консолідацію союзників, рад. кер-во, у свою чергу, 5 жовтня 1947 скликало міжнар. нараду представників комуніст. партій, на якій було створено Інформаційне бюро комуніст. партій (Комінформ) і секретар ЦК ВКП(б) А.Жданов виклав концепцію протистояння імперіалістичного антидемократ. табору та антиімперіалістичного демократ. табору (доктрина двох таборів), що стала однією з базових для рад. зовн. політики впродовж усієї «Х.в.»;

2) 2-га пол. 1950-х — 1960-ті рр. Тривало загострення міжнар. напруги, протистояння СРСР і США в ході розпаду колоніальної системи у т. зв. третьому світі (локальні війни у В'єтнамі 1945—54 і 1964—73, арабо-ізраїл. конфлікти (Шестиденна війна на Бл. Сх. 1967 та ін.), Берлінська криза 1961 і спорудження Берлінського муру, Карибська криза 1962, нар. революція в Угорщині 1956 і *«Празька весна» 1968* в Чехословаччині та їхнє військ. приборкання СРСР і ОВД (згідно з т. зв. доктриною Брежнєва — концепцією обмеженості суверенітету країн Центр. та Сх. Європи)). Цей період позначений небаченою гонкою звичайних озброєнь і зростанням витрат на їхнє тех. вдосконалення, посиленням ідеологічного протистояння між країнами «соціалістичного табору» та Зх. і водночас спробами послаблення протистояння двох систем та блоків, зокрема укладанням перших міжнар. договорів з обмеження гонки озброєнь (домовленості між СРСР і Францією на поч. 1960-х рр.; переговори щодо контролю за ядерними випробуваннями, які проводилися з 1958 в Женеві (Швейцарія) і завершилися підписанням 5 серпня 1963 в *Москві* Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічн. просторі й під водою та Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968).

3) 1970-ті — 1-ша пол. 1980-х років — період т. зв. розрядки міжнар. напруженості та стабілізації міжнар. системи, важливою передумовою якої стало досягнення військово-стратегічного паритету між СРСР і США та очолюваними ними блоками. Це стало фактором стримування глобальної війни й привело до змін у зовнішньополіт. концепціях СРСР і США. Розпочався і розвинувся т. зв. гельсінський процес (укладення договорів між ФРН і СРСР, ФРН і Польщею про непорушність європ. кордонів 1970, чотирьохсторонньої угоди по Зх. Берліну 1971, підписання радянсько-амер. угод із роззброєння — про обмеження систем протиракетної оборони і про деякі заходи щодо обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1972 та ін., проведення Наради 35 д-в з безпеки та співробітництва в Європі в Гельсінкі 1975, мадридська зустріч країн-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1980—83, Стокгольмська конференція із заходів зміцнення довіри та безпеки й роззброєння в Європі 1984—86). Але гельсінський процес зазнав кризи та був зірваний через насамперед дії СРСР (розміщення в європ. р-нах країни нових мобільних ракет середньої дальності РСД-10 («СС-20»), збройна інтервенція в Афганістані 1979) та реакцію на ці дії США (нова ядерна стратегія 1980, заклик амер. президента Р.*Рейгана* до «хрестового походу» проти СРСР як «імперії зла» 1982, поч. розробки програми Стратегічної оборонної ініціативи (т. зв. програми «Зоряних війн») 1983, доктрини наступального глобалізму і неоглобалізму США 1985).

4) 2-га пол. 1980-х — поч. 1990-х рр. — часи т. зв. нового політ. мислення в зовнішньополіт. курсі СРСР, деідеологізації міжнар. відносин, поступової ліквідації військово-політ. розколу світу й затухання «Х.в.» (рад. програма ядерного роззброєння, нові підходи СРСР до розв'язання регіональних і локальних проблем, відмова від «доктрини Брежнєва» й концепція спільного європ. дому, радянсько-амер. саміти та переговори зі стратегічних й космічн. озброєнь, заборони ядерних випробувань, хімічної зброї та Договір про звичайні збройні сили в Європі 1990, поглиблення загальноєвроп. процесу — Віденська зустріч країн-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1986—89, Паризька хартія для нової Європи і об'єднання Німеччини 1990, завершення процесу деколонізації й підвищення ролі глобальних ін-тів міжнар. співпраці у світ. політиці). Напружене військово-політ. протистояння, а також загострення соціально-екон., суспільно-політ. і міжнац. відносин у період *перебудови* в СРСР 1985—1991 привело до системної кризи й розпаду СРСР, закінчення «Х.в.» і розпаду Ялтинсько-Потсдамської системи міжнар. відносин та суттєвої зміни геополіт. ситуації у світі на користь США та їхніх союзників.

Завдяки важливій ролі УРСР серед інших союзних республік, політ. активності зх. укр. еміграції та укр. дисидентському руху в СРСР укр. питання було весь час на порядку денному ідеологічного і геополітичного протистояння в «Х.в.». По закінченні II світ. війни укр. питання з'явилося на порядку денному міжнар. життя, в першу чергу в зв'язку зі створенням ООН, коли Й.*Сталін*, порушуючи питання про членство України в цій міжнар. орг-ції, прагнув насамперед посилення міжнар. впливу СРСР в умовах «Х.в.», що розгорталася. «Х.в.» продовжила, зокрема, громадян. війну в *Західній Україні*, стимулюючи антирад. дії *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії*, що розраховували на допомогу зх. д-в. 1959 Конгрес США ухвалив публічний закон 86—90 про «Тиждень (декаду) пригноблених націй», у число яких під «четвертим номером» увійшла Україна. Згідно з цим законом, покликаним сприяти поступовій ерозії рад. системи, відбувалися щорічні проклямації президентів США про пригноблені народи СРСР, приймалися постанови й резолюції Кон-

гресу США (лише в 1970-ті рр. кількість законодавчих ініціатив з укр. тематики перевищувала 150), проходили масові мітинги протесту, виступи амер. преси на захист прав народів і націй СРСР тощо. Серед таких акцій слід відзначити й активну амер. пропаганду засобами радіо для громадян України через «*Радіо Свобода*», і численні антирад. заходи *Українського конгресового комітету Америки*, і відкриття 1966 у Вашингтоні (США) пам'ятника Т.*Шевченку*, і створення 1976 в США Укр. громад. групи допомоги виконанню Гельсінських узгоджень і захисту прав людини в Україні, і слухання в Конгресі США у 1980-ті рр. питання про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*, й ін. акції психологічної війни проти СРСР. Адміністрація Р.Рейгана поставила нац. питання в центр свого курсу стосовно СРСР. Рад. дисиденти, правозахисники, борці за розпад «імперії зла», у т. ч. українці В.*Марченко*, В.*Мороз* та ін., стали «совістю вільного світу». Особливого загострення ідеологічні баталії «Х.в.» набули після *Чорнобильської катастрофи 1986*. Через цю трагічну подію про Україну знову заговорили у світі як про суб'єкт, який формально не є частиною Росії. Протягом перших 5 років після катастрофи саме Україна найчастіше згадувалась у вид. амер. конгресу «Конгрешенел Рекорд». Укр. питання знову загострилося за часів перебудови в СРСР («Божою допомогою Україна колись знову втішатиметься свободою і незалежністю» — із заяви Р.Рейгана), а після розпаду останнього — в умовах розширення НАТО на Сх.

Вважається, що кінець «Х.в.» поклали спільна заява рад. лідера М.*Горбачова* і президента США Дж.*Буша* (старшого) на о-ві Мальта в листопаді 1989 (де СРСР і США проголосили, що вони більше не є супротивниками), засудження Москвою свого колиш. союзника — Іраку, який окупував у серпні 1990 Кувейт, і підтримка в *Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй* свого довголітнього супротивника — США, розпуск ОВД в липні 1991 і розпад СРСР у грудні 1991, підписання Дж.Бушем і рос. лідером Б.*Єльциним* Кемп-Девідської декларації про примирення в лютому 1992.

«Х.в.» залишила глибокий слід в житті та діяльності усього людства у 2-й пол. 20 ст. Проте навіть після розпаду СРСР в умовах становлення постбіполярної системи міжнар. відносин людство було і є свідком нових рецидивів «Х.в.», у т. ч. за участю України. Зокрема, анексія Росією Криму та розгортання нею війни на сх. України 2014 і «гібридної війни» проти України в цілому призвели до кризи сучасної системи міжнародної безпеки і вкрай загострили відносини між РФ та державами Заходу, які ввели економічні санкції й фактично політичну блокаду проти агресора, що можна розглядати як прояви нової «Х.в.» в сучасних умовах.

Літ.: *Филитов А.М.* «Холодная война»: историографические дискуссии на Западе. М., 1991; *Батюк В.И.* Истоки «холодной войны»: советско-американские отношения в 1945—1950 гг. М., 1992; *Гончар Б.М.* Кризова дипломатія: СРСР і США в конфліктах «третього світу» (70—80-ті роки). К., 1992; *Рейган Р.* Жизнь по-американски. М., 1992; *Горбачев М.С.* Годы трудных решений. Избранное. 1985—1992 гг. М., 1993; Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945—1985): новое прочтение. М., 1995; СССР и холодная война. М., 1995; Холодная война: новые подходы, новые документы. М., 1995; *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1997; *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. К., 1998; Сталин и холодная война: сборник статей. М., 1998; *Дюрозель Ж.Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. К., 1999; Сталинское десятилетие холодной войны: факты и гипотезы. М., 1999; *Віднянський С.* Українське питання в контексті «холодної війни» (1944—1991 рр.). «Розбудова держави», 2000, № 7—12; *Кальвокоресси П.* Мировая политика после 1945 года, кн. 1. М., 2000; *Орлов А.С.* Тайная битва сверхдержав. М., 2000; *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму: коротка історія XX віку: 1914—1991. К., 2001; Холодная война: 1945—1963 гг.: историческая ретроспектива: сборник статей. М., 2003; Холодная война и политика разрядки: дискуссионные проблемы. М., 2003; *Наринский М.М.* История международных отношений: 1945—1975: Учебное пособие. М., 2004; *Уткин А.И.* Мировая холодная война. М., 2005; Міжнародні системи і глобальний розвиток: Підручник. К., 2008; *Лукас Е.* Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу. К., 2009; *Крушинський В.Ю., Манжола В.А.* Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин: факти, події, коментарі: навчальний посібник. К., 2010; Міжнародні відносини та світова політика: підручник. К., 2010; *Зубок В.М.* Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачова. М., 2011; *Плохій С.* Ялта. Ціна миру. Х., 2019.

С.В. Віднянський.

ХОЛОДО́ВИЧІ — кілька однойменних козацько-старшинських, згодом — дворянських родів, можливо спільного походження. Найбільш відомий заснований **Іваном Холодовичем** (р. н. невід. — п. 1712), славетним паном і купцем воронізьким, знатним військ. товаришем. Один із його синів — **Іван Іванович** (р. н. невід. — п. до 1741), воронізький *сотник* (1716—40). Цей уряд успадкував і син Івана — **Андрій Іванович** (бл. 1720 — до 1778), воронізький сотник (1740—64). Ін. представники роду служили *бунчуковими товаришами*. Внуки родозасновника не залишили нащадків чол. статі, тому рід згас у четвертому коліні.

Другий рід походить від **Івана** Холодовича (2-га йол. 17 ст.), новгород-сіверського сотника, до нащадків якого належав **Іван Осипович** (1776—1843), дійсний статський радник, курський віцегубернатор (1817—22).

Рід внесений до 3-ї частини Родовідної книги *Чернігівської губернії*.

Засновниками ін. родів були шляхтич та *значковий товариш Чернігівського полку* **Мартин Холодович** (2-га пол. 17 ст.) та **Самійло Холодович** (р. н. невід. — п. до 1763), полковий черніг. писар (1734—39) та абшитований полковий суддя (1754).

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 4. К.— СПб., 2004.

В.В. Томазов.

ХОЛО́ПИ — соціальна категорія особисто залежного (невільного) населення у *Київській Русі*, *Великому князівстві Литовському*, Пн. і Пн.-Сх. Русі 13—15 ст., Рос. д-ві до поч. 18 ст.

Холопи в Київській Русі — соціальна категорія особисто залежних людей (особи жін. статі позначались поняттям «роба»), що в юрид. сенсі майже позбавлені прав. Згідно з Просторою редакцією *Руської Правди* (далі — ПрП) Х. були власністю князів, бояр, монастирів (або окремих ченців), працювали в їхніх госп-вах та виконували різного роду доручення. Невільні особи (раби), призначені для продажу,

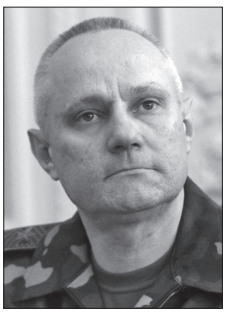

Р.Б. Хомчак.

позначалися збірним поняттям *челядь*.

Як очевидно з юрид. і наративних джерел, Х. — невільні люди (раби), що займалися усіма роботами по домогосп-ву, ремеслом, навіть були «кормильцями» дітей свого господаря. Були серед Х. і такі, які за дорученням господаря вели торг. справи, брали позики (від імені свого власника). За кінцевий результат здійснюваних Х. грошово-кредитних операцій відповідав його ж господар: у випадку боргів, обману чи порушень з боку Х. його власник мав за все розплатитися і відповідно обмежувалося право останнього віддати свого холопа-невдаху за борги як компенсацію. Окремі з Х. були управлінцями — *тивунами* тощо, які вели справи в госп-ві й керували ін. Х. З огляду на сказане вище цілком очевидно, що Х. ставали колишні вільні ремісники, купці, *смерди*, найчастіше — через неспроможність повернути борг своєму позикодавцю. З ін. боку, цьому сприяли соціально-екон. обставини: спустошливі набіги *половців* і часті міжкнязівські війни зумовлювали різке погіршення добробуту нижчих соціальних верств, через що їх представникам легше було втратити власну свободу в обмін на можливість забезпечити своє проживання, ставши холопом більш заможного і «сильного». Відповідно у ПрП чітко окреслено ситуації, за яких вільна людина опинялася в розряді Х.: 1) добровільний самопродаж (при свідках); 2) одруження з «робою» (рабинею) без договору («ряду»); 3) вступ на роботу тивуном (або ключником) без попереднього укладення договору. За ін. статтями ПрП Х. міг стати *закуп*, який, не заплативши боргу, втікає, або у випадку вчинення ним злочину (напр. крадіжка чи втрата коня), штраф за який платить не він, а його господар. В останніх двох випадках такий Х. названий «обель», тобто повний Х. Джерела не дають змоги зрозуміти, чим обельні Х. відрізнялися від решти. Х. міг стати також прохач милостині (т. зв. «одьрень из хлеба»), якщо він її отримував більше року і не відпрацював. Х. ставали також полонені на війні або ті, кого князі «збирали» в ході *полюддя*.

Історики традиційно називають Х. рабами, зважаючи на їх повну особисту залежність від господаря і те, що останній відповідає за їхні злочини. Справді, Руська Правда не передбачає за Х. якихось прав, вони ж і не несуть відповідальності (зокрема, у ПрП вказано, що Х. не сплачують віру і продажу, а ці штрафи, як відомо, сплачують вільні). Зрештою, Х. у давньорус. праві — об'єкт власності. У Руській Правді навіть прописано процедуру розшуку Х. як втраченого майна (якщо він втік, був викрадений і незаконно проданий). З іншого боку, за злочини Х. відповідав його господар, зокрема, платив штраф за вчинену ним крадіжку, відшкодовував зроблені ним боргові зобов'язання (у випадку, якщо той, хто давав в борг, не знав, що позичає холопу). Власник Х. сплачував штраф «за образу», якщо його Х. вдарив «вільного мужа». За вбивство Х. не сплачувалась віра (як у випадку вбивства вільного мужа), цей злочин кваліфікувався не як вбивство, а як пошкодження власності господаря, якому належав вбитий Х. Вбивство господарем власного Х. теж не було злочином, за це на нього накладалась лише церковна епітимія. Крім того, Х. не міг бути учасником суд. процесу та й взагалі — свідком на суді, за деякими винятками.

Поза тим Х. мали майнові права. Окремим Х. за передсмертною волею господаря дарувалася свобода. Вважається також, що Х. дарувалася свобода за добру службу.

Дж.: Правда Русская, т. 1. М.—Л., 1940; Слово Даниила Заточника. В кн.: Библиотека литературы Древней Руси, т. 4. СПб., 1997.

Літ.: *Сергеевич В.И.* Русские юридические древности. т. 1. СПб., 1890; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права, изд. 3-е с дополнениями. К.—СПб., 1900; *Дьяконов М.А.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. СПб., 1908; *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. 3. СПб., 1912; *Романов Б.А.* Люди и нравы Древней Руси (историко-бытовые очерки XI—XIII вв.). Л., 1947; *Зимин А.А.* Холопы на Руси (с древнейших времен до конца XV в.). М., 1973; *Свердлов М.Б.* Челядь и холопы в Древней Руси. «Вопросы истории». 1982, № 9; *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества Древней Руси. Л., 1983; *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992.

Я.В. Затилюк.

Холопи у Великому князівстві Литовському, Північній і Північно-Східній Русі, Російській державі (14 — поч. 18 ст.) — соціальна верства, що складалася з людей, які були позбавлені прав і перебували у власності своїх панів, тобто мали статус рабів. У 14—15 ст. становище Х. у руських землях мало змінилося порівняно з часами «Руської Правди». У землях ВКЛ Х. були відомі як челядь. Термін «челядь» застосовувався і у *Новгородській боярській республіці*, де Х. називали «челяддю дерноватою», «пошлою» або «неотхожою». У землях Пн.-Сх. Русі (Владимир, *Москва*) Х., як правило, називали «люди», залежно від способу навернення в рабство («куплені», «грамотні», «повні», «придані»). У Рязанському князівстві зберігалася реліктова термінологія Руської Правди: поряд з «повними людьми» до Х. застосовувався термін «обель».

У Рос. д-ві кінця 15 — 17 ст. інтитут холопства еволюціонував: з одного боку, з'явилася нова категорія Х. — кабальні люди; з ін. — масове наділення Х. землею привело до утворення категорії задворних людей, які отримали деякі права в суді і з 1679—81 сплачували податки. Остаточно інститут холопства було скасовано в ході реформи подушного оподаткування за *Петра I* 1719—23, коли Х. були включені до складу кріпаків («кріпосних людей»).

Дж.: Судебники XV—XVI вв. М.—Л., 1952; Уложение 1649 г.: Текст. Комментарий. Исследование. Л., 1987; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Менск., 1989.

Літ.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. К.—СПб., 1900; *Дьяконов М.А.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. СПб., 1908; *Пичета В.И.* Институт холопства в Великом княжестве Литовском в XV—XVI вв. «Исторические записки» (М.), 1946, т. 20; *Зимин А.А.* Холопы на Руси (с древнейших времен до конца XV в.). М., 1973; *Helly R.* Slavery in Russia, 1450—1725. Chicago, 1982.

В.А. Аракчеєв.

ХОМЧА́К Руслан Борисович (н. 05.06.1967) — укр. військовик, один з організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*. Н. в м. *Львів*. 1988 закінчив Моск. вище загальновійськ. командне уч-ще, продовжив службу у складі Групи рад. військ у Німеччині та у

Білорусі. З січня 1993 служив у ЗС України на посадах заст. нач. штабу мотострілец. батальйону, заст. нач. штабу мотострілец. полку, заст. командира мотострілец. батальйону, командира мотострілец. (механізованого) батальйону, заст. командира механізованого полку, нач. штабу — 1-го заст. командира механізованого полку 24-ї мотострілец. д-зії 13-го армійського корпусу Зх. оперативного командування.

2001 із золотою медаллю закінчив Нац. академію оборони України (оперативно-тактичний рівень). Перебував на посадах командира 300-го механізованого полку 38-го армійського корпусу Зх. оперативного командування, командира 72-ї окремої механізованої бригади 8-го армійського корпусу Сухопутних військ ЗС України.

2008 із золотою медаллю закінчив навчання на факультеті підготовки фахівців оперативно-стратегічного рівня Нац. академії оборони України. Проходив службу на посадах заст. нач. штабу управління 8-го армійського корпусу Сухопутних військ ЗС України, 1-го заст. командира 6-го армійського корпусу (2010), нач. штабу — 1-го заст. командира 8-го армійського корпусу (2010—12), командира 6-го армійського корпусу (2012—13), який був перейменований у командування «Південь». 2011 Х. присвоєно звання генерал-майора.

Брав участь у відбитті збройної агресії РФ проти України. 2014—15 командував сектором «Б». Зокрема, безпосередньо керував Іловайською операцією в серпні 2014. 2015—17 — начальник штабу — перший заступник командувача Сухопутних військ ЗС України. У серпні—жовтні 2016 в рамках ротації був командувачем усіх сил АТО. 2017—19 — гол. інспектор Мін-ва оборони України. 2019 призначений на посаду нач. Ген. головнокомандувача ЗС України. У грудні 2019 присвоєне звання генерал-полковника. 27 березня 2020 у зв'язку із розділенням посад призначений Головнокомандувачем ЗС України. 27 липня 2021 був звільнений та призначений 1-м заст. секретаря Ради національної безпеки та оборони України.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го (2004) та 2-го ст. (2020).

Літ.: Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання «Національна безпека та оборона», 2019, № 1—2; Генерал-полковник Хомчак Руслан Борисович. Web: http://www.mil.gov.ua/ministry/kerivnicztvo/kerivnicztvo-gsh-zsu/general-lejtenant-homchak-ruslan-borisovich.html

В.В. Головко.

ХОМЯ́К Віктор Борисович (20.02. 1958—27.01.2014) — активний учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Проживав у с. Голишів Луцького р-ну Волин. обл. Брав участь у подіях Євромайдану після побиття студентів у ніч з 29 на 30 листопада 2013. 27 січня 2014 тіло Х. було знайдено повішеним на металевій конструкції «ялинки» на *майдані Незалежності*. Похований у с. Голишів.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». В червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Віктор Хомяк. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/віктор-хомяк

І.В. Постольник.

ХОРУ́НЖИЙ (від польс. chorągiew — знамено) — до 18 ст. військ. і держ. посада, згодом — військ. ранг. З кін. 15 ст. у найманих військах та постійних арміях Європи наймолодший серед ротних офіцерів зазвичай опікувався госп-вом роти, а під час бою ніс ротне знамено. Тому ця посада й подальший офіцерський ранг означувалися похідними від назви знамена термінами: enseigne (старофранц.), vaandrig (нідерландською), Fähnrich (нім.), прапорщик (рос.), заставник (сербською) тощо.

В історії України:

1. Уряд центральний, надвірний і земський у *Короні Польській*, *Великому князівстві Литовському* та *Речі Посполитій*. (Див. *Урядники Корони Польської, Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої*, *Хорунжий великий і надвірний*, *Хорунжий земський*.)

2. Виборна або призначувана службова особа *Коша Запорозької Січі*, *генеральної старшини* (див. *Генеральний хорунжий*), *полкової старшини* та *сотенної старшини реєстрового козацтва* й *охотницьких полків* Речі Посполитої, *Гетьманщини* і *Слобідської України*. Службові обов'язки були пов'язані гол. чином зі збереженням відповідних клейнодів (див. *Клейноди козацькі*) та відзнак (військових, полкових і сотенних прапорів та значків; див. докладніше *Прапор державний України*), церемоніальним їх несенням в урочистих випадках і в бою, командуванням почесною полковою сторожею.

3. Перший офіцерський чин у козац. військах *Російської імперії*. 22 вересня 1798 Х. був прирівняний до прапорщика (корнета) регулярної армії (14-й клас у *Табелі про ранги 1722*), що до 11 червня 1845 давало право на спадкове *дворянство*, а далі — на особисте. У 1884—1917 — чин 12-го класу, прирівняний до підпоручика (корнета). Означення звань і чинів, які існували в козац. військах на терені імперії і загалом відповідали системі істор. укр. козацтва, були взяті за основу при творенні систем рангів у нац. військ. формаціях.

4. Старшинський ранг в укр. військах часів *Громадянської війни в Україні 1917—1921*. У Легіоні Укр. січових стрільців (з 27 грудня 1916) та в *Українській Галицькій армії* (з 22 квітня 1919) відповідав сучасному званню «молодший лейтенант»; у війську *Української Народної Республіки* (з 29 березня 1918, 8 січня 1919) та армії *Української Держави* (з 16 червня 1918) відповідав званню «лейтенант».

Літ.: *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1995; Історія українського війська (1917—1995). Л., 1996; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. К., 1997; *Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н.* Всемирная история войн, т. 2. СПб.—М., 2000; *Шепелёв Л.Е.* Титулы, мундиры и ордена Российской империи. М., 2005; *Войтович Л., Овсінський Ю.* Історія війн і військового мистецтва, т. 1. Х., 2017.

К.Ю. Гломозда.

ХОТИ́НЩИНА — 1) адм.-тер. одиниці з центром у м. *Хотин*, що існували у середньовіччя і модерний час: Хотинський цинут (у складі *Молдавського князівства*), *Хотинське нахіє* (у складі *Османської імперії*), Хотинський повіт (у складі Бессарабської губ.), Хотинський жудець (у складі королівства Румунії);

2) пн. частина *Бессарабії*, яка була виокремлена за етногр./ет-

В.Б. Хомяк.

Хорунжий. Аматорський малюнок у львівській актовій книзі. 1671.

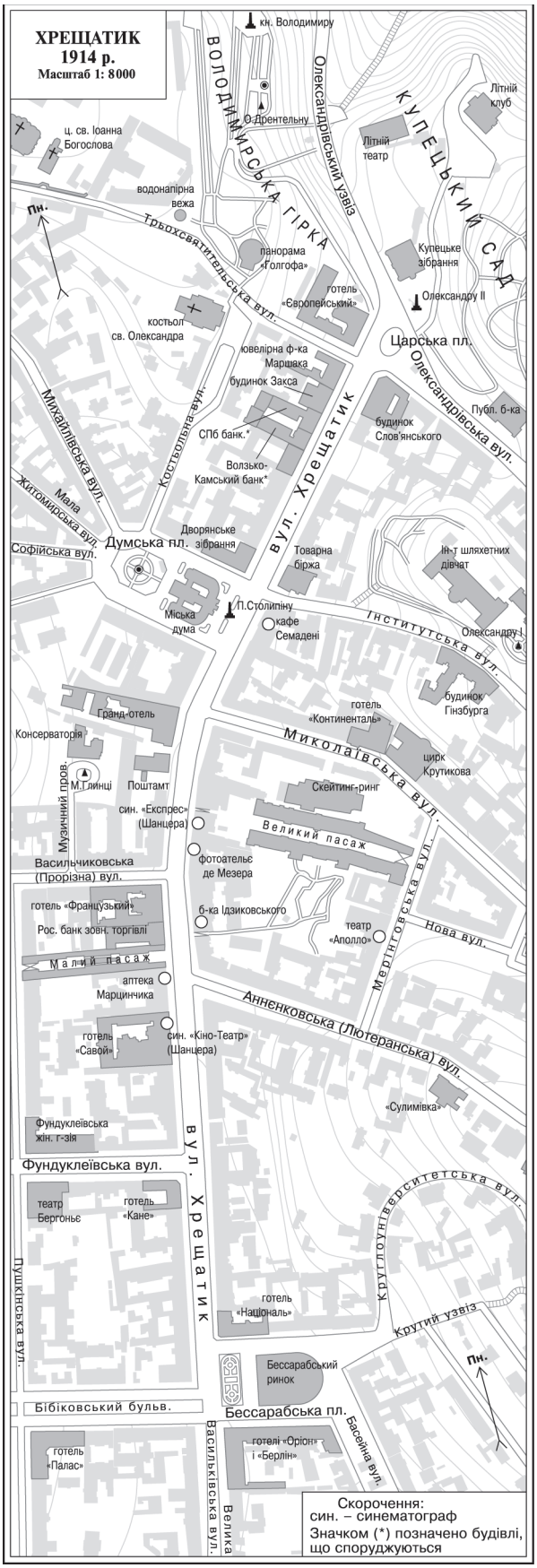

нічним принципом (більшість населення — українці). На цій підставі у 1940, після того, як СРСР анексував Бессарабію, Х. була передана до складу УРСР (у наш час — Кельменецький, Сокирянський, Хотинський, Новоселицький (сх. частина) р-ни *Чернівецької області*);

3) одна з трьох частин, на які можна поділити територію Чернів. обл. за ознакою приналежності різним д-вам до 1918: 1) Північна Буковина (з 1775 належала *Австрійських Габсбургів державі* (з 1867 — *Австро-Угорщині*); 2) Х. (з 1812 належала Рос. імперії); 3) м. Герца з округою (належала Румунії, а до її утворення — Молдав. князівству).

Літ.: *Киртоаге И.* Население хотинских земель 18 — начала 19 вв. В кн.: Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы. Кишинев, 1991; *Добржанський О. та ін.* Хотинщина: історичний нарис. Чернівці, 2002.

Д.Я. Вортман.

ХРАПАЧЕ́НКО Олександр Володимирович (18.09.1987—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. і проживав у м. *Рівне*. Закінчив Рівненський держ. гуманітарний ун-т за спеціальністю «режисер драматичного театру». Під час навчання грав у режисерських роботах студентів, був актором театру вільної пластики «Яблуко» при кафедрі театральної режисури, займався режисерськими постановками вистав. Знявся у фільмі «Воскресіння» вир-ва рівнен. телеканалу «РТБ». Захоплювався альпінізмом та туризмом. Після поч. *Революції гідності 2013—2014* перебував на *майдані Незалежності* в *Києві*. Належав до волин. сотні Самооборони Майдану «Волинська Січ». Загинув від кулі снайпера у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві.

Х. присвоєно звання «Почесний громадянин міста Рівне» (посмертно), нагороджено відзнакою «За заслуги перед містом» 1-го ст. (посмертно) та названо на його честь сквер на вул. Волин. д-зії у м. Рівне, відкрито пам'ятну дошку на стіні гол. корпусу Рівнен. держ. гуманітарного ун-ту.

21 листопада 2014 присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно), 2015 — нагороджено медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.Є., Шахівський О.Л.* Небесна сотня. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Олександр Храпаченко. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/oleksandr-xrapachenko.html; Храпаченко Олександр. Web: http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/hrapachenko-oleksandr.html

І.А. Коляда.

ХРЕЩА́ТИК — головна вулиця *Києва*; містобудівний ансамбль, сформований переважно у добу «сталінської аріхтектури». Має протяжність бл. 1200 м. Вулиця існує з поч. 19 ст. Була відома як «Театральна» (після 1805), «Велика Васильківська» (з 1830-х рр.; як частина вул. Велика Васильківська). З 1837 вживалася назва «Хрещатицька» («Хрещатик»), яка згодом стала офіц. 1923 була перейменована на честь В.*Воровського* (до 1937). За гітлерівської окупації 1941—43 — Ейхгорнштрасе (на честь Г. фон *Ейхгорна*).

Вулиця лежить у долині між *Липками* та Старим Києвом (див. *Старокиївська гора*), сполучає три площі: Європейську, *майдан Незалежності*, Бессарабську. У документах 16—17 ст. долина згадується як Хрещата (топонім «Хрещатик», «Хрещатий» означає «хрестоподібний»; назва пов'язана з перехрестям доріг або хрестоподібним малюнком долини; припущення про зв'язок з урочищем на березі *Дніпра* та *Хрещенням Русі* дискусійне, див. *Хрещатик*, *Святе місце*). Незначна частина долини (у р-ні майбутнього майдану Незалежності) з 11 ст. була охоплена міськ. укріпленнями і входила до *«города Ярослава»* (пізніше — *Старокиївської фортеці*); тут існували Лядські (пізніше — Печерські) ворота, від яких починалися два важливих шляхи: 1) на *Васильків* (йшов долиною вздовж струмка — притоки р. Клов); 2) на Печерський монастир / *Києво-Печерську лавру* та до переправи через Дніпро (перетинав долину і піднімався на плато — майбутні Липки).

Заселення Хрещатої долини почалося наприкінці 18 ст. й активізувалося у зв'язку з пожежею *Подолу* 1811. У пропозиціях щодо розвитку Києва міськ. архіт. А.*Меленського* вулиця вперше намічена як центр. магістраль, що

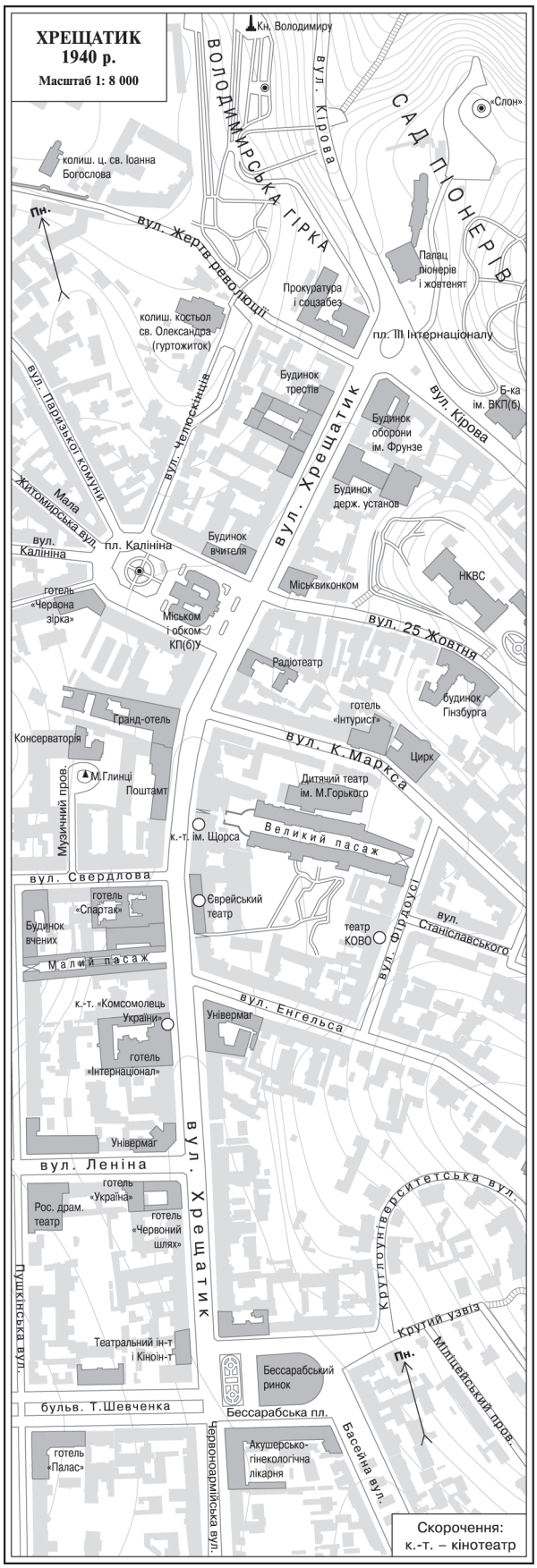
ХРЕЩАТИК
1940 р.
Масштаб 1: 8 000
Кн. Володимиру
ВОЛОДИМИРСЬКА ГІРКА
вул. Кірова
САД ПІОНЕРІВ
«Слон»
колиш. ц. св. Іоанна Богослова
Пн.
вул. Жертв революції
Палац піонерів і жовтенят
Прокуратура і соцзабез
колиш. костьол св. Олександра (гуртожиток)
пл. III Інтернаціоналу
Будинок трестів
Б-ка ім. ВКП(б)
вул. Кірова
вул. Паризької комуни
вул. Челюскінців
Будинок оборони ім. Фрунзе
вул. Хрещатик
Мала Житомирська вул.
Будинок держ. установ
вул. Калініна
пл. Калініна
Будинок вчителя
НКВС
Міськвиконком
готель «Червона зірка»
Міськом і обком КП(б)У
вул. 25 Жовтня
Радіотеатр
будинок Гінзбурга
готель «Інтурист»
Гранд-отель
Консерваторія
вул. К.Маркса
Цирк
М.Глинці
Поштамт
Музичний пров.
Дитячий театр ім. М.Горького
к.-т. ім. Щорса
Великий пасаж
вул. Свердлова
готель «Спартак»
Єврейський театр
Будинок вчених
театр КОВО
вул. Фірдоус
вул. Станіславського
Малий пасаж
вул. Енгельса
к.-т. «Комсомолець України»
Універмаг
готель «Інтернаціонал»
Універмаг
вул. Леніна
вул. Хрещатик
готель «Україна»
Рос. драм. театр
готель «Червоний шлях»
Круглоуніверситетська вул.
Пушкінська вул.
Крутий узвіз
Театральний ін-т і Кіноін-т
Міщанівський пров.
Бессарабський ринок
бульв. Т.Шевченка
Бессарабська пл.
готель «Палас»
Бессарабська вул.
Акушерсько-гінекологічна лікарня
Басейна вул.
Скорочення:
к.-т. – кінотеатр

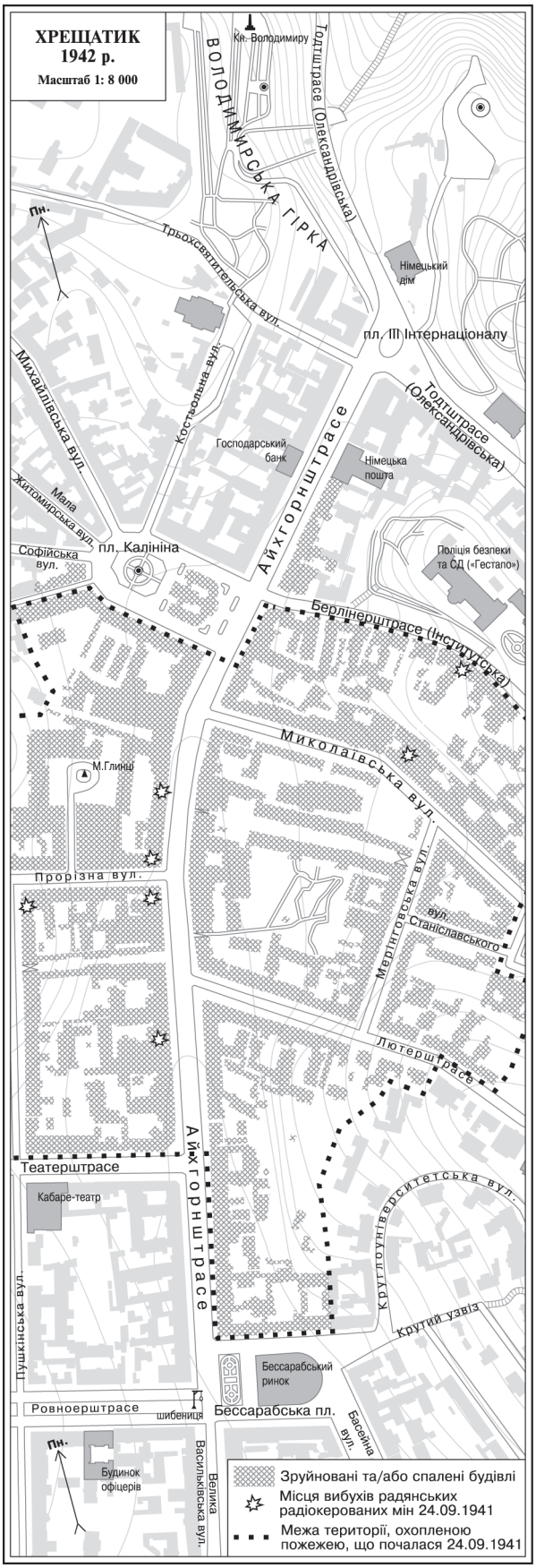
ХРЕЩАТИК
1942 р.
Масштаб 1: 8 000
Кн. Володимиру
Толтштрасе (Олександрівська)
ВОЛОДИМИРСЬКА ГІРКА
Пн.
Трьохсвятительська вул.
Німецький дім
пл. III Інтернаціоналу
Костьольна вул.
Михайлівська вул.
Толтштрасе (Олександрівська)
Господарський банк
Німецька пошта
Айхгорнштрасе
Мала Житомирська вул.
пл. Калініна
Софійська вул.
Поліція безпеки та СД («Гестапо»)
Берлінерштрасе (Інститутська)
Миколаївська вул.
М.Глинці
Прорізна вул.
Мерінгівська вул.
вул. Станіславського
Лютерштрасе
Театерштрасе
Кабаре-театр
Круглоуніверситетська вул.
Пушкінська вул.
Крутий узвіз
Бессарабський ринок
Ровноерштрасе
шибениця
Бессарабська пл.
Басейна вул.
Будинок офіцерів
Велика Васильківська вул.
Зруйновані та/або спалені будівлі
Місця вибухів радянських радіокерованих мін 24.09.1941
Межа території, охопленою пожежею, що почалася 24.09.1941

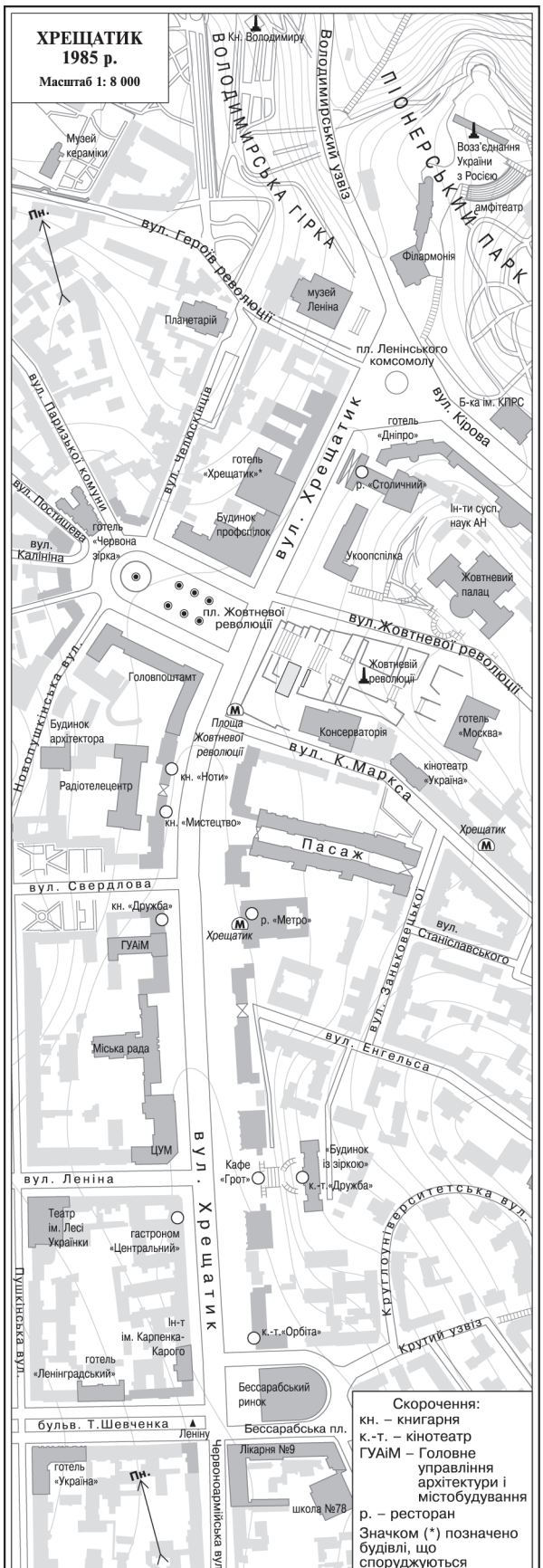
ХРЕЩАТИК
1985 р.
Масштаб 1: 8 000
Кн. Володимиру
Володимирська гірка
Володимирський узвіз
Пионерський парк
Возз'єднання України з Росією
амфітеатр
Філармонія
Музей кераміки
Пн.
вул. Героїв революції
музей Леніна
Планетарій
пл. Ленінського комсомолу
вул. Паризької комуни
вул. Челюскінців
вул. Хрещатик
Б-ка ім. КПРС
вул. Кірова
готель «Дніпро»
готель «Хрещатик»*
р. «Столичний»
Будинок профспілок
Ін-ти сусп. наук АН
вул. Постишева
готель «Червона зірка»
вул. Калініна
Укоопспілка
Жовтневий палац
пл. Жовтневої революції
вул. Жовтневої революції
Жовтневій революції
Головпоштамт
Новопушкінська вул.
Будинок архітектора
Площа Жовтневої революції
Консерваторія
готель «Москва»
вул. К.Маркса
кн. «Ноти»
Радіотелецентр
кн. «Мистецтво»
кінотеатр «Україна»
Хрещатик
Пасаж
вул. Свердлова
кн. «Дружба»
р. «Метро»
ГУАіМ
вул. Станіславського
вул. Заньковецької
Міська рада
вул. Енгельса
ЦУМ
вул. Леніна
Кафе «Грот»
«Будинок із зіркою»
к.-т «Дружба»
Театр ім. Лесі Українки
гастроном «Центральний»
Круглоуніверситетська вул.
Пушкінська вул.
Ін-т ім. Карпенка-Карого
к.-т.«Орбіта»
Крутий узвіз
готель «Ленінградський»
Бессарабський ринок
бульв. Т.Шевченка
Леніну
Бессарабська пл.
Лікарня №9
готель «Україна»
Червоноармійська вул.
школа №78
Скорочення:
кн. – книгарня
к.-т. – кінотеатр
ГУАіМ – Головне управління архітектури і містобудування
р. – ресторан
Значком (*) позначено будівлі, що споруджуються

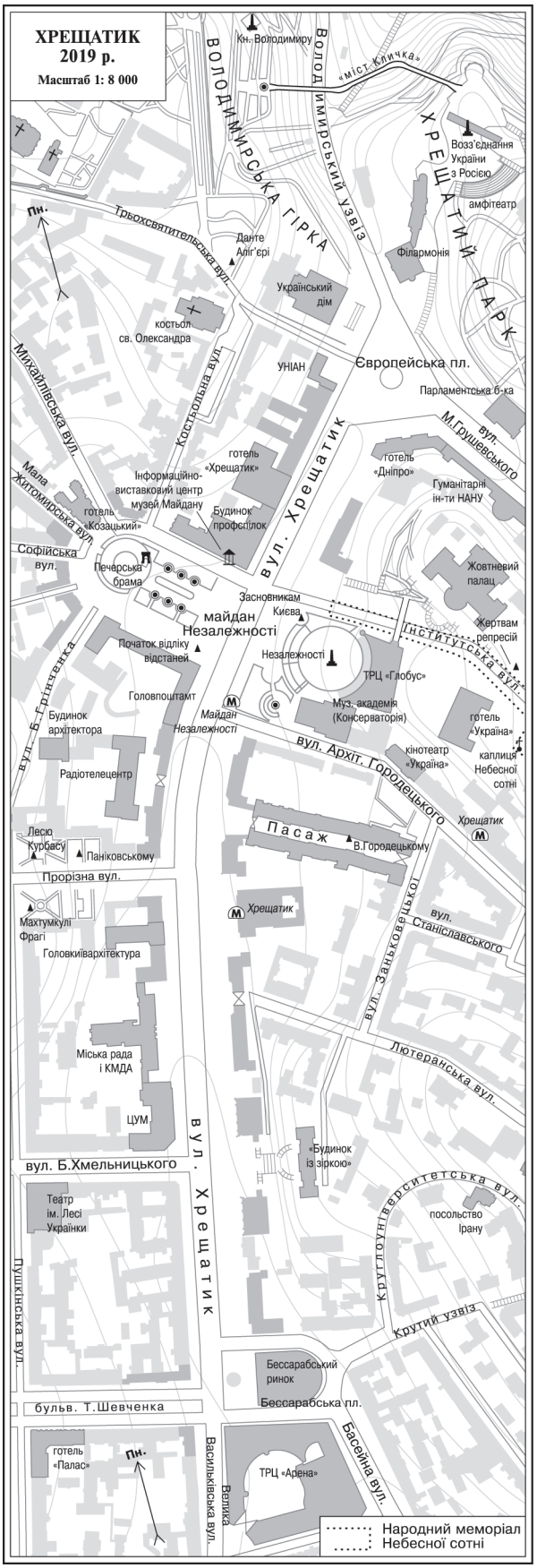
ХРЕЩАТИК
2019 р.
Масштаб 1: 8 000
Кн. Володимиру
Володимирська гірка
Володимирський узвіз
«міст. Кличка»
Хрещатий парк
Возз'єднання України з Росією
амфітеатр
Філармонія
Пн.
Трьохсвятительська вул.
Данте Аліг'єрі
Український дім
костьол св. Олександра
Костьольна вул.
Європейська пл.
УНІАН
Парламентська б-ка
Михайлівська вул.
вул. М.Грушевського
готель «Хрещатик»
готель «Дніпро»
Гуманітарні ін-ти НАНУ
Мала Житомирська вул.
Інформаційно-виставковий центр музей Майдану
готель «Козацький»
Будинок профспілок
вул. Хрещатик
Софійська вул.
Печерська брама
Жовтневий палац
Засновникам Києва
майдан Незалежності
Жертвам репресій
інститутська вул.
Початок відліку відстаней
Незалежності
ТРЦ «Глобус»
Головпоштамт
Муз. академія (Консерваторія)
вул. Б.Грінченка
Будинок архітектора
Майдан Незалежності
готель «Україна»
вул. Архіт. Городецького
кінотеатр «Україна»
каплиця Небесної сотні
Радіотелецентр
Хрещатик
Лесю Курбасу
Паніковському
Пасаж
В.Городецькому
Прорізна вул.
Хрещатик
Махтумкулі Фраги
Головкиївархітектура
вул. Станіславського
вул. Заньковецької
Міська рада і КМДА
Лютеранська вул.
ЦУМ
вул. Б.Хмельницького
«Будинок із зіркою»
Круглоуніверситетська вул.
Театр ім. Лесі Українки
посольство Ірану
Пушкінська вул.
Крутий узвіз
Бессарабський ринок
бульв. Т.Шевченка
Бессарабська пл.
готель «Палас»
Василківська вул.
Велика
ТРЦ «Арена»
Басейна вул.
Народний меморіал Небесної сотні

зв'язує Старий Київ, Поділ і *Печерськ*. За його проєктом 1802—05 на місці сучасного Укр. дому було споруджено перший міськ. театр (цю дерев'яну будівлю розібрано 1856). Остаточних контурів вулиця набула в ген. плані Києва 1837 (архіт. В.*Беретті*, Л.Станзані, інж. Л.Шмигельський). Істотний вплив на її заселення мало буд-во *Київської фортеці* на *Печерську* (1830—50-ті рр.), мешканців якого примусово виселяли в ін. р-ни міста.

У серед. 19 ст. уздовж Х. стояли малоповерхові будинки в стилі класицизму. Забудова мала садибний характер, її щільність не перевищувала 20 %. У 1860-ті — 1870-ті рр. Х. стає центр. вулицею міста (раніше Київ складався з територіально відокремлених частин, кожна з яких мала власний центр). Характер забудови вулиці змінюється: на кін. 19 ст. вона являла собою фронт будинків, що стояли впритул один до одного і мали 3—4, а подекуди і більше поверхів. Щільність забудови досягає 70—75 %. В архіт. стилістиці панує історизм, а з початку 20 ст. — модерн. На вулиці розміщувалися міська дума (1876, архіт. О.Шілле), біржа (1885, архіт. Г.Шлейфер; див. *Київська товарна біржа*), поштамт, найкращі крамниці, готелі, кінотеатри, клуби, вид-ва, банки.

З 1827 вулиця мала покриття з кругляка, а з 1874 — із бруківки. У 1840-ві рр. під вулицею спорудили дощовий колектор («трубу»), який у 1889—90 замінили новим, з більшою пропускною здатністю. До 1870-х рр. освітлення здійснювалося гасовими ліхтарями, згодом — газовими, з 1900 — електричними. 1891 вулицею почався рух кінного трамвая, 1892 його замінили на паровий, а 1894 — на електричний.

У міжвоєнний період на Х. спорудили лише кілька нових споруд, з яких зберігся універмаг Наркомвнуторгу (1935—38, архіт. Л.Мецоян, Д.Фрідман; нині ЦУМ). 1934 зняли трамвайні рейки, 1936 бруківку замінили асфальтом. 1937—2001 вулицею ходили тролейбуси.

На 5-й день гітлерівської окупації, 24 вересня 1941, на Х. сталися вибухи радіокерованих мін, заздалегідь закладених рад. спецпідрозділами; почалася грандіозна пожежа, що тривала два тижні. У результаті весь Х. та прилеглі квартали перетворилися на руїни (вціліли перший і останній квартали на парній стороні вулиці; відбудовано також Пасаж (№ 15), колишній банк (№ 32) та ЦУМ.

Розбирати руїни і проводити роботи з відновлення Х. почали незабаром після вигнання гітлерівців з Києва. 1944 під вулицею проклали колектор для комунікацій, 1945 було проведено озеленення, 1946 на початку бульвару Т.*Шевченка* встановили пам'ятник В. *Леніну* (скульп. С.Меркуров, архітектори О.Власов, В.Єлізаров; скульптуру знищили 2013).

22 червня 1944 було оголошено всесоюзний конкурс проєктів архіт. ансамблю Х. Переможця визначено не було. Авторська група, якій доручили розробку та реалізацію остаточного проєкту (архітектори О.Власов, А.*Добровольський*, В.Єлізаров, О.Заваров, О.Малиновський, Б.Приймак, інженери І.Скачков, В.Реп'ях), творчо використала закладені в премійованих конкурсних проєктах ідеї авторських груп О.Тація (контрастне зіставлення суцільного фронту забудови на парному боці вулиці і розривів із розкриттям схилів на непарному), В.*Заболотного* (використання декору барокових форм), В.Новикова (асиметричний профіль з бульваром).

Х. отримав чітке зонування (непарний бік — житлові споруди, парний — адм. та громад. будівлі; у перших поверхах будівель на обох боках вулиці розташовані крамниці та заклади громад. харчування). За винятком першого кварталу вулиця отримала ширину 70—100 м і асиметричний профіль (тротуар на непарному боці значно ширший, ніж на парному, і складається з двох смуг; 2-га смуга, яка ближча до лінії забудови, розташована вище 1-ї і має каштановий бульвар). Усі будівлі, споруджені до серед. 1950-х рр., мають спільні риси оздоблення: нижні поверхи обличковані гранітом, решта — світлою плиткою; широко застосовано архіт. деталі з кераміки пром. вир-ва. В опорядженні застосовано мотиви різних істор. стилів: укр. бароко, класицизму, ампіру. Внаслідок розпочатої в СРСР 1955 кампанії «боротьби з архітектурними надмірностями» деякі будинки отримали спрощений вигляд, зокрема готель «Москва» (1954—61, архіт. А.Добровольський та ін.; тепер «Україна»), наземний павільйон станції метро «Хрещатик» (1960, архітектори А.Добровольський, В.Єлізаров та ін.).

З архітектурно-мистецького погляду найбільш вдалими спорудами ансамблю визнані: на непарній стороні Хрещатика — група з трьох житлових будинків, що замикає перспективу вул. Б.Хмельницького; на парній сто-

О.В. Храпаченко.

Хрещатик. Вид з боку Бессарабської площі. Фото 1958.

Хрещатик. Квартал між вулицями Леніна та Свердлова. Фото 1920-х років.

З. Хурція.

роні — будівля виконкому міськ. ради (нині міська рада і міська держ. адміністрація).

У 1970—80-ті рр. комплекс вулиці був доповнений кількома новобудовами (зокрема Музей В.*Леніна* (нині Укр. дім, 1978—80, архітектор В.Гопкало та ін.)). 2013 Хрещатик отримав статус комплексної пам'ятки містобудування.

1962—68 на Хрещатику спорудили підземні переходи. 1998 проведено реконструкцію комунікацій та вуличного покриття (при цьому асфальт на тротуарах замінили кольоровою плиткою).

У рад. час на Хрещатику щороку 1 травня і 7 листопада проводили військ. паради та «демонстрації трудящих». З 1994 проводять військ. паради у День Незалежності України (24 серпня). З 2000 у недільні та святкові дні вулицю закривають для транспорту, і вона стає пішохідною. Під час *«Помаранчевої революції» 2004* та *Революції гідності 2013—2014* на Хрещатику відбувалися масові акції протесту.

Літ.: Київ: провідник. К., 1930; *Матушевич А.О.* Хрещатик. К., 1950; *Шулькевич М.М., Дмитренко Т.Д.* Киев: архитектурно-исторический очерк. К., 1982; *Кілессо С.К.* Конкурс на проект повоєнної відбудови Хрещатика (пошуки національної своєрідності). «Архітектурна спадщина», 1995, № 2; Хрещатик: культурологічний путівник. К., 1997; *Рибаков М.* Хрещатик відомий і невідомий. К., 2003; *Малаков Д.* Київ: 1939—1945. Фотоальбом. К., 2005; *Ерофалов-Пилипчак Б.* Архитектура советского Киева. К., 2010; *Кілессо С. та ін.* Хрещатик. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України. Київ, кн. 1, ч. 3. К., 2011; *Бєломєсяцев А.Б. та ін.* Забудова Києва доби класичного капіталізму. К., 2012; *Кондель-Пермінова Н.* Хрещатик — комунікатор між часами. К., 2021.

Д.Я. Вортман.

ХУДО́ЖНЄ ТОВАРИ́СТВО ІМЕНІ К.КОСТА́НДІ — див. *Товариство художників імені К.Костанді*.

ХУ́РЦІЯ Зураб (Zurab Khurtsia; 29.07.1960—18.02.2014) — учасник *Революції гідності 2013—2014*, герой *«Небесної сотні»*. Громадянин Грузії. Н. в м. Ґагра (Абхазія, Грузія). Навч. у Краснодарському політех. ін-ті, здобув фах винного технолога. Мав родинний виноробний бізнес. Приїхав в Україну для налагодження роботи спільного грузинсько-укр. підпр-ва з вир-ва вина.

На *Євромайдані* перебував у лавах Кіровогр. сотні Самооборони Майдану. 18 лютого 2014 на вул. Інститутській, на барикаді поблизу виходу з метро «Хрещатик», виявили тіло чоловіка, який мав паспорт громадянина Грузії на ім'я Zurab Khurtsia. Посольство Грузії в Україні підтвердило особу загиблого. За офіц. даними, оскільки на його тілі не було виявлено пошкоджень та слідів насильницької смерті, Х.З. загинув від серцевого нападу. Висловлювались версії, що він не був учасником протестів, а став випадковою жертвою. Втім ця інформація невдовзі була спростована свідченнями ін. учасників революції.

Похований у м. Сенакі (Грузія).

Х. посмертно отримав кілька нагород за участь в Революції гідності 2013—14. Так, 27 листопада 2014 його нагороджено орденом Героїв «Небесної сотні», 4 липня 2015— почесною медаллю «За жертовність і любов до України» (від патріарха УПЦ КП Філарета), 8 травня 2016 — грамотою Верховного архієпископа Києво-Галицького Святослава (Шевчука). На відміну від ін. героїв «Небесної сотні» і попри акції протесту не є Героєм України, оскільки не був громадянином України.

Літ.: Зураб Хурция. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/zurab-xurcziya.html; The body of Zurab Khurtsia was repatriated in Georgia. Web: http://old.1tv.ge/en/news/view/64084.html

Т.С. Водотика.

Ц

ЦАРЬО́К Олександр Миколайович (02.01.1959—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Васильків* (за ін. даними, в смт Калинівка; нині с-ще міськ. типу Фастівського р-ну Київ. обл.). Закінчив Білоцерківський буд. технікум. Мешкав у м. Васильків, деякий час працював у місц. друкарні. Займався ландшафтним дизайном, озелененням ділянок, створенням декоративних басейнів та водопадів, садівництвом, бджільництвом. З поч. *Революції гідності 2013—2014* постійно перебував на *майдані Незалежності* в *Києві*. Загинув від кульових поранень у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві.

Похований у м. Васильків на Новому кладовищі. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України», 2016 — Почесною грамотою глави УГКЦ митрополита Святослава (Шевчука).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: Герої не вмирають. К., 2014; Александр Царьок. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/aleksandr-czarok.html; Олександр Царьок. Web: http://nebesnasotnya.com/oleksandr-tsarok.html

В.І. Милько.

ЦЕНТР ЗВІ́ЛЬНЕННЯ ПОЛОНЕ́НИХ, Центр звільнення полонених громадської організації «Офіцерський корпус» — центр гуманітарної допомоги зі звільнення полонених та заручників у зоні *Антитерористичної операції*. Офіційно створений у *Дніпропетровську* в липні 2014 під керівом В.Рубана — голови громад. орг-ції «Офіцерський корпус». За даними *Служби безпеки України*, її створено 2012 та офіційно зареєстровано 2013. До цього В.Рубан певний час (після *«Помаранчевої революції» 2004*, у 2004—08) займався виготовленням пророс. пропагандистської літератури для дітей, а напередодні *Революції гідності 2013—2014* брав участь у діяльності пророс. орг-ції В.Медведчука «Український вибір».

На поч. війни на Сх. України В.Рубан вважався гол. посередником на переговорах щодо звільнення укр. військовиків та активістів. За травень—липень 2014 за посередництва очолюваного ним Центру (переговорної групи) із полону було звільнено до 50 осіб. За майже рік (літо 2014 — весна 2015) відомо про участь представників Центру в звільненні до 100 осіб. Ця діяльність набула значного інформаційного розголосу в рос. ЗМІ, де часто наводилися ін., значно більші цифри.

Із весни 2015 діяльність Центру фактично припинилася. Його відсторонили від переговорного процесу у зв'язку з активізацією роботи Центру сприяння звільненню заручників при СБУ, Координаційного центру звільнення заручників та відділу взаємодії зі звільнення військовополонених Мін-ва оборони України, волонтерської групи «Патріот» та пізніше — створенням Об'єднаного центру звільнення заручників.

У березні 2018 В.Рубана затримали за незаконне перевезення зброї та боєприпасів під час виїзду із окупованої території *Донецької області*. Його офіційно звинуватили у змові з метою вчинення насильницького повалення конституційного ладу та захоплення держ. влади (т. зв. справа Рубана—Савченко). Після цього, за даними СБУ, представники «Донецької народної республіки» включили В.Рубана до списків обміну полоненими. Звільнений з-під варти у квітні 2019 у зв'язку із закінченням терміну запобіжного заходу. Після зміни політ. режиму в Україні розгляд справи затягується.

Літ.: *Ільків Т.* Хто такий Володимир Рубан? «Радіо Свобода», 2018, 9 березня (https://www.radiosvoboda.org/a/ruban-biography/29089308.html); *Шевчук І., Тохмахчі А.* Що відомо про затриманого переговорника Рубана. «Громадське», 2018, 9 березня (https://hromadske.ua/posts/shcho-vidomo-pro-zatrymanoho-perehovornyka-rubana).

В.І. Милько.

«ЦЕНТРА́Л» — всеукр. спілка с.-г. кооперації. Ідея створення виникла на всерос. кооп. з'їзді у *Києві* (1913), а в жовтні 1915 було зареєстровано статут Київ. центр. с-г. т-ва. За такої офіц. назви проіснував до 2 січня 1918, коли заг. збори уповноважених замінили статут спілки, яка здобула нову назву — Центр. укр. с.-г. кооп. спілка. Її новий статут ухвалив Київ. окружний суд 8 квітня 1918. Керівними органами «Ц.» були збори уповноважених, правління, рада, ревізійна комісія. Правління перебувало в Києві. «Ц.» займався постачанням, координацією роботи кооп. товариств, відкриттям торгових представництв. Екон. р-ном діяльності «Ц.» були Київ., Полтав., Подільська, Черніг., Волин., Катеринославська, Таврійська губернії та Мінська обл. Білорусі. На час заснування «Ц.» об'єднував 13, а влітку 1919 — 41 кооп. спілку з 260 діючих в Україні, мав 3 філії — у *Харкові*, Катеринославі (див. *Дніпропетровськ*), *Одесі*. Правління мало 14 відділів, а «Ц.» — 183 співробітники, серед яких були М.Ю.*Шаповал*, П.О.Діброва, В.Д.Коваль. «Ц.» володів з-дами, займався збутом продукції, постачанням с.-г. машин селянам тощо. Ліквідований у листопаді 1920 шляхом приєд-

нання до київ. контори Вуксопспілки.

Літ.: Сільський господар, 1918, № 10; Український кооператор, 1918, № 13; Сільський господар, 1919, № 20—21; Центральний український сільсько-господарський кооперативний союз «Централ»: справоздання за 1919 рік та план діяльності на діяльности на 1920 рік. К., 1920.

В.І. Марочко.

ЦЕНТРА́ЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВО УКРАЇ́НСЬКОЇ ЕМІГРА́ЦІЇ В НІМЕ́ЧЧИНІ (ЦПУЕН, до 1953 ЦПУЕ) — засноване на першому з'їзді представників укр. еміграції у Німеччині та Австрії в листопаді 1945 у м. Ашаффенбург (Німеччина). Існувало протягом 1945—2004. Керівні органи — Гол. Рада та Гол. Управа. Офіц. суд. реєстрація орг-ції відбулася 1953 (нім. — Zentralvertretung der ukrainischen Emigration in Deutschland e. V.).

У таборовий і початковий повоєнний період установа мала більш широку назву «Центральне Представництво української еміграції» (ЦПУЕ). За таборового періоду до 1951 Гол. Управа ЦПУЕН намагалася виконувати функції адм.-урядового апарату на зразок воєнного Укр. Центр. Комітету в *Кракові*. Після завершення осн. хвилі повоєнних міграційних процесів орг-ція переживала складний етап адаптації до нових умов і протягом 1952—61 — фінансові труднощі. Дослідники звертають увагу на недостатній зв'язок тогочасного центр. керівництва з низовими орг. ланками і широкою укр. громадськістю. Реальна активність у громад. секторі не відповідала потребам формування нової демократ. свідомості. У брит. зоні в 1956 навіть виникла ідея створення нової центр. інституції укр. еміграції в Німеччині.

З 1961 ЦПУЕН почало отримувати регулярну фінансову підтримку з боку уряду ФРН. Приблизно три чверті видатків забезпечувалися прямими урядовими дотаціями, а решта покривалася за рахунок членських внесків і добровільних пожертв. Зміцнення матеріального підґрунтя установи створило можливості для активізації роботи. З'явилися нові можливості для реалізації освітянських і культурницьких проєктів, розвитку видавничої діяльності та проведення більш активної молодіжної політики. Підтримувалися активні робочі стосунки з Координаційним Осередком Укр. Громад. Центр. Установ (КОУГЦУ) в Європі і Світ. Конгресом Вільних Українців (СКВУ) як найвищою координаційною установою укр. сусп. життя за межами України.

До 1950 відбулися три делегатські з'їзди укр. еміграції: 1945 (Авгсбург), 1947—48 (Регенсбурґ-Діллінґен), 1949 (Авгсбурґ). У наступний період відбулося 9 ген. сесій та делегатських з'їздів ЦПУЕН і 6 з'їздів українців Німеччини: 1962 (Штутгарт), 1965 (Мюнхен), 1967 (Кенігштайн) і 1970, 1975, 1980 (Мюнхен). Проведення заг. зібрань українства належать до розряду найуспішніших ініціатив центр. керівництва укр. еміграції у Німеччині. Принципові питання щодо керівного складу орг-ції вирішувалися напередодні з'їздів на спец. партійно-політ. нарадах, де відчувався незаперечний вплив ЗЧ ОУН (*Закордонної Частини* ОУН). Заходи ЦПУЕН мали на меті ідейно-політ. консолідацію укр. емігрантів, зміцнення нац. свідомості, поглиблення особистих контактів та практичної співпраці українства на теренах Німеччини.

Після виїзду до США у 1949 обраного на установчому з'їзді першого Голови ЦПУЕ Василя Мудрого організацію очолювали: І.Вовчук (1949—50), Ю.Студинський (1950—51 і 1957—61), В.Плющ (1951—53), М.Дорожинський (1953—57), Я.Бенцаль (1961—64), А.Мельник (від 1964). Генеральними секретарями в різні роки були: Р.Ільницький, Н.Гірняк, К.Годованець, З.Пеленський, Р.Громницький, А.Мельник, В.Леник.

Літ.: На громадській ниві (до 25-ліття ЦПУЕН). Мюнхен, 1972; *Маруняк В.* Українська еміграція, т. 2. Б/м, б/р; *Фіголь А.* Центральне представництво української еміграції в Німеччині. В кн.: ЕУ: Словникова частина, т. 10. Париж—Нью-Йорк, 1984 (http://litopys.org.ua/encycl/euii288.htm); *Книш З.* Слідами ЦПУЕН. Web: https://ukrajinciberlinu.wordpress.com; Центральне представництво української еміграції в Німеччині (ЦПУЕН) (1945—2004 рр.). Web: http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Munich_Kirilenko.php

О.М. Горенко.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ СОЮ́З УКРАЇ́НСЬКОГО СТУДЕ́НТСТВА (ЦЕСУС) — провідна орг-ція укр. студентів-емігрантів у 20 ст. ЦЕСУС координував діяльність студентських орг-цій та представляв інтереси укр. студентів-емігрантів у міжнар. сфері.

Центр. союз укр. студентства був заснований на Третьому всестудентському з'їзді, який проходив у Празі 20 травня — 8 липня 1922. Місцями перебування керівних органів ЦЕСУСу були: Прага (1922—34), *Відень* (1935—45), Мюнхен (1946—52, 1954 — кін. 1950-х рр.), Париж (1952—54). З кін. 1950-х рр. осідок ЦЕСУСу переміщується до США.

У статуті Центр. союзу укр. студентства зазначалась мета орг-ції — нести всебічну моральну, культ., станову і матеріальну допомогу своїм членам. Гол. керівним органом орг-ції була Управа ЦЕСУСу на чолі з Президентом, котрого обирали на з'їздах Союзу. В структурі ЦЕСУСу було 4 відділи: екон., міжнар. відносин, культурно-сусп., видавничий, які здійснювали внутрішню і міжнар. діяльність. У 1930-х рр. створено систему представництв Центр. союзу укр. студентства в країнах Європи.

Виданнями ЦЕСУСу були: «Студентський вісник» (1923—31; 1935—39; 1948—49), «Студентський шлях» (1931—34), «Вісті ЦЕСУС» (1947—56).

У роки *Другої світової війни* діяльність Центр. союзу укр. студентства була зведена до напівлегальної. Відновлення повноцінної роботи ЦЕСУСу почалося з березня 1946. Протягом ІІ світ. війни в студентському емігрантському середовищі посилились ідеологічні суперечності, які призвели до виникнення в грудні 1945 в Мюнхені Центр. еміграційного союзу укр. студентства (ЦеСУС), що був утворений за сприяння прибічників ОУН(р) С.*Бандери*. Натомість прихильники ОУН(м) А.*Мельника* підтримували Центр. союз укр. студентства, заснований ще 1922. Після нетривалого часу паралельного існування двох орг-цій вдалося досягти порозуміння між ними, і на Заг. студентському з'їзді 29—30 червня 1947 в Мюнхені відбулося їх об'єднання в Центр. союз укр. студентства (ЦЕСУС).

У післявоєнний період значення ЦЕСУС як головної координуючої організації українського студентства на еміграції

зберігалося. Союз проводив культурно-освітню діяльність, зокрема організовуючи університетські літні курси українознавства, члени його Управи брали участь в міжнар. студентських конференціях тощо.

У США Центр. союз укр. студентства з 1967 брав участь в орг-ції Світ. конгресів українців, які відбувались у Нью-Йорку (1967), Монреалі (1970), Торонто (1973, 1977), Філадельфії (1976). З 1977 в ЦЕСУСі намітилася криза керівництва і його діяльність поступово занепадає.

Літ.: ЦЕСУС 1908—1938. Українське студентство в минулому й сучасному. Відень, 1938; *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч.1. Прага, 1942; Українське студентство в Америці. Пропам'ятна книга СУСТА. Нью-Йорк, 1963; *Антонович М.* Нариси історії Центрального союзу українського студентства (1922—1945). Мюнхен—Нью-Йорк—Торонто, 1976; ЕУ, т. 10. Париж—Нью-Йорк, 1984; *Книш З.* Ярослав Барановський — жертва злоби й ненависти. Париж, 1990; *Плав'юк М.* Народження «Зарева». В кн.: Вишкільна таборівка об'єднання студіюючої молоді «Зарево». Шляхами героїв. Кременець, 2004.

О.А. Гуменюк.

ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕ́ЙСЬКА ІНІЦІАТИ́ВА (ЦЄІ) — регіональне об'єднання, створене 11 листопада 1989 за ініціативи Австрії, Італії, Угорщини, *Югославії*. Гол. цілями співпраці проголошувалися забезпечення стабільності в Європі, налагодження політ., екон., культ. взаємодії в умовах завершення *«холодної війни»* в Європі. 1 серпня 1990 були проголошені осн. принципи діяльності ЦЄІ: розвиток демократії, верховенство права, забезпечення прав і осн. свобод людини. 1995 прийнятий статутний документ «Керівні принципи діяльності та правила процедури Центральноєвропейської ініціативи».

У червні 1996 Україна приєдналася до ЦЄІ. Станом на 1 січня 2020 членами орг-ції були 18 країн: члени *Європейського Союзу* — Австрія, Болгарія, Італія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія; балканські країни, які ведуть переговори про вступ до ЄС, — Албанія, Боснія і Герцеговина, Сербія, Північна Македонія, Чорногорія; східноєвроп. країни — Білорусь, Молдова, Україна.

На урядовому рівні відбуваються зустрічі голів урядів, міністрів закордонних справ; як правило, раз на рік проходять зустрічі глав держав. К-т нац. координаторів взаємодіє із секретаріатом цієї орг-ції, розташованим у м. Трієст (Італія). Функціонує Парламентська асамблея країн-членів ЦЄІ. Функціонує Ініціатива торговельно-промислових палат. У липні 2001 створено Фонд співробітництва ЦЄІ, який фінансує реалізацію спільних проєктів. У ЦЄІ передбачено річне головування однієї з країн-членів за ротаційним принципом. Упродовж 2012 Україна головувала в ЦЄІ. У лютому 2012 на київ. засіданні К-ту нац. координаторів було прийнято програму діяльності орг-ції на 2012—15. У березні 2012 відбувся туристичний форум. У вересні 2012 у *Києві* пройшло засідання Парламентської асамблеї ЦЄІ. У грудні 2012 Україна передала головування Угорщині. Центральноєвроп. ініціатива залишається для України важливим додатковим інструментом регіональної взаємодії з країнами-членами ЄС та засобом реалізації нац. стратегії європ. інтеграції.

Країни ЦЄІ, які є водночас членами ЄС, запровадили екон. санкції проти РФ у відповідь на анексію Криму та *гібридну війну* проти України. Білорусь, Сербія, Угорщина впродовж 2014—19 регулярно вотували резолюції укр. делегації в ЦЄІ щодо політ. засудження дій РФ. Це засвідчило відсутність чіткої позиції ЦЄІ щодо цього питання.

У 2015 президент Польщі А.Дуда ініціював новий вимір співпраці у форматі «Міжмор'я» заради тіснішої взаємодії країн, які мають вихід до Балтійського, Чорного та Адріатичного морів. Фактично ЦЄІ є геополіт. віддзеркаленням цієї ініціативи. Країни «ядра» Євросоюзу (Італія, Німеччина, Франція) охарактеризували проєкт «Міжмор'я» як геополіт. ініціативу США, яка «розколює» Європу.

Різні зовнішньополіт. стратегії країн-учасниць ЦЄІ, типологічні відмінності між ними, істор. особливості їхнього національно-держ. розвитку максимально ускладнюють функціонування цієї орг-ції. Однак ці ж самі фактори продукують дипломатичну інерцію, яка не дає ЦЄІ розпастися. Стратегічно формат ЦЄІ забезпечує функціонування транспортних транзитних коридорів «Захід-Схід», «Північ-Південь» включно з китайс. транзитним новим «Шовковим шляхом». Внаслідок взаємодії зазначених чинників ЦЄІ стала невід'ємним структурним елементом сучасної європ. системи міжнар. відносин.

Літ.: *Черкаський І.* Україна та Центральноєвропейська ініціатива. «Економіка України», 2003, № 5; Европейская система международных отношений: история и современность. М., 2010; *Дукмас О.Л.* Центральноєвропейська ініціатива: структура, функції, діяльність у регіональному форматі (1989—2011). К., 2012; Європейські регіональні організації: довідник. К., 2015; *Smith C.* Central-European Initiative: The Oxford Handbook of International Relations. Oxford, 2019.

А.Ю. Мартинов.

ЦЕНТРА́ЛЬНО-СХІ́ДНА ЄВРО́ПА, Центральна та Східна Європа — багатозначне поняття, яким позначають різні неформальні регіони, що відрізняються за просторовим охопленням і критерієм виділення; спільною рисою цих регіонів є локалізація в центр. і сх. частині Європи. Уперше термін «Центрально-Східна Європа» застосував чеський учений Я.*Бідло* на поч. 1930-х рр. Окреслення меж центрально-східноєвроп. регіону та визначення переліку країн, що входять до нього, є проблемою критеріїв та політ. мотивації різних авторів.

Проблема районування Європи тісно пов'язана з проблемою визначення її сх. меж, уявлення про які змінюються в часі та різняться залежно від розуміння сутності Європи. Протягом істор. розвитку уявлення про сх. кордон Європи як частини світу і цивілізаційної спільноти змінювалися; при цьому осн. тенденцією було перенесення сх. кордону далі на сх. У результаті у 18 ст. у наук. середовищі оформився консенсус, згідно з яким сх. геогр. рубіж частини світу Європа сягає Уральських гір. Проблема визначення сх. цивілізаційного й геополіт. кордону Європи пов'язана з різними підходами щодо цивілізаційного й геополіт. характеру Росії. Якщо Росія належить до Європи, тоді сх. кордон Європи збігається зі сх. кордоном РФ. Якщо Росія є не Європою, а Євразією (або ін., відмінним від Європи, цивілізаційним і геополіт. явищем), тоді зх. кордон РФ є одночасно сх. кордоном Європи.

Також поширений підхід ототожнення цивілізаційного й геополіт. кордону Європи з її геогр. кордоном, що означає охоплення ним частини території РФ. Враховуючи тривалу цивілізаційну й геополіт. присутність Росії на територіях сучасних Білорусі, України та Молдови, ці країни (або окремі їхні території, що більше тяжіють до Росії) інколи розглядають у середині рос. позаєвроп. або східноєвроп. контексту, що впливає на визначення відповідно зовн. сх. кордону Європи або на її внутр. районування.

Загалом існують 3 осн. підходи до визначення просторових меж Ц.-С.Є. По-перше, у вузькому значенні Ц.-С.Є. визначається як сх. частина Центр. Європи й охоплює країни, що належать до Вишеградської групи (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина). Згідно з таким підходом ця група країн разом із Німеччиною, Австрією, Швейцарією та Словенією становить Центр. Європу, а Україна, Росія, Білорусь та Молдова належать до Сх. Європи. Такий підхід широко використовується в контексті геогр. районування Європи. По-друге, у широкому значенні Ц.-С.Є. включає країни Вишеградської групи, а також Білорусь, Україну та Молдову. Цей підхід дістав поширення, зокрема, в укр. гуманітарному дискурсі в контексті пошуку геополіт. та цивілізаційного місця України в Європі. Належність до проміжного центрально-східноєвроп. регіону є альтернативою традиційному поглядові на місце України в східноєвроп. рос. контексті. По-третє, у найширшому значенні, крім групи країн, визначених у другому підході, до Ц.-С.Є. зараховують також Росію. Таким чином, третій підхід полягає в розумінні Ц.-С.Є. як макрорегіону, що об'єднує регіони Центр. та Сх. Європи. Окремо постає питання про належність до центрально-східноєвроп. регіону Албанії, Болгарії, Румунії, країн колиш. *Югославії* (без Словенії), а також Греції. Цю групу країн часом виділяють в окремий регіон Пд.-Сх. Європа, а інколи зараховують до Центр. Європи або Ц.-С.Є. в кожному із трьох вищезазначених підходів. Також поширеним принципом регіоналізації є зарахування Греції та ін. (усіх або деяких) країн цієї групи до регіону Пд. Європи разом з Італією, Іспанією та Португалією.

Концепт Ц.-С.Є. набув поширення лише наприкінці 20 ст. як один із результатів тривалого процесу переосмислення понять «Східна Європа» та «Центральна Європа». На думку Л.Вульфа, ментальний образ «Східної Європи» сформувався в інтелектуальному середовищі країн Зх. Європи у 18 ст. внаслідок переорієнтації уявної вісі Європи з напрямку «Південь—Північ» на «Захід—Схід». У рамках бінарної опозиції «цивілізація—варварство» за «Сходом Європи» була закріплена роль «відсталого» й «дикого». Експансія Рос. імперії вглиб Європи, водночас її відставання в соціально-екон. та суспільно-політ. розвиткові від своїх зх. сусідів, образ «жандарма Європи» закріпили локалізацію «Східної Європи» саме в цій країні (її частині на зх. від Уральських гір). Росія і Сх. Європа стали тим образом, відштовхуючись від якого європейці й Зх. формували свою ідентичність.

Концепцію Серединної (Центр.) Європи (нім. Mitteleuropa) розробили напередодні та протягом *Першої світової війни* нім. вчені й публіцисти Ф.Ліст, Ф.Ратцель, М.*Вебер*, Ф.Науман, П.Рорбах та ін. Серединну Європу уявляли як митний і політ. союз континентальних д-в під егідою Нім. імперії, до якого б належали також *Австро-Угорщина*, Балканські д-ви та нові д-ви, утворені народами зх. периферії Рос. імперії, зокрема Україна. Цей політико-екон. блок д-в розглядали як противагу колоніальним системам Великої Британії та Франції та інструмент досягнення Німеччиною світ. гегемонії за рахунок слабших континентальних партнерів. Перспективу практичної реалізації цієї концепції відкрив Брест-Литовський мирний договір (див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*), однак поразка Центр. д-в у І світ. війні зняла з порядку денного проєкт Серединної Європи. Нім. концепція Серединної Європи за геогр. обсягом наближалася до сучасного широкого розуміння Ц.-С.Є.

Поразка і розпад Рос., Австрійс. та Нім. імперій відкрили шлях для утворення нових д-в: Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Австрії, Югославії, Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви, їхнє геополіт. положення визначалося існуванням зовнішньополіт. загроз із зх., з боку нім. реваншизму, та зі сх., з боку рос. революційно-комуніст. експансіонізму. Переможці в І світ. війні поклали на нові та старі малі д-ви Європи, що лежали між Німеччиною та *СРСР*, місію військово-політ. стримування цих небезпечних сусідів. Ця роль виражалася в таких зневажливих характеристиках малих д-в, як «санітарний кордон» або «лімітрофні держави». У відповідь інтелектуальні й політ. кола малих д-в почали визначати свої країни «Центральною Європою», що мало підкреслити власну геогр. індивідуальність та геополіт. суб'єктність. Президент Чехословаччини Т.-Г.*Масарик* 1921 використав це поняття для позначення особливої зони малих націй між Німеччиною та Росією. Разом із брит. ученим-славістом Р.-В.*Сітон-Вотсоном* він закликав до створення федерації Центр. Європи малих народів між Зх. і Сх. Ідею придунайської конфедерації народів Центр. Європи висунув угор. політик і громад. діяч О.Ясі. Також у цей час польс. та чехословац. науковці (Я.Бідло, П.Вандич, М.*Гандельсман*, Т.Гриддлевич, О.*Галецький*) уважно вивчали питання термінології; його розглядали на *міжнародних конгресах істориків* (Брюссель, 1923; Осло, 1928). Польс. науковець М.Гандельсман підкреслював цивілізаційну місію першої *Речі Посполитої* у виробленні спільних рис країн Центр. Європи. Розбіжності інтересів унеможливлювали ефективну політ. співпрацю центральноєвроп. д-в. Здійснювані спроби інтеграції були безуспішними; часто субрегіональні блоки, напр. *Мала Антанта* та Балканська Антанта, були спрямовані проти ін. країн Центр. Європи.

Після завершення *Другої світової війни* Європа стала ареною протистояння учасників *«холодної війни»*. Через Європу пройшла лінія геогр. розподілу «від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріатиці» (У.-Л.*Черчілль)*. Ця «залізна завіса» розділяла Європу на союзників США на Зх. та союзників СРСР на Сх. Таким чином, на довгі роки закріпився двочлен-

ний геополіт. поділ на Зх. Європу (капіталістичну, демократичну) та Сх. Європу (соціаліст. табір). Поняття «Центральна Європа» зникло з офіц. вжитку. Разом із тим антикомуніст. дисиденти та емігранти з європ. країн соціаліст. табору (М.Кундера, Ч.Мілош) у своїх публікаціях намагалися в цивілізаційному плані відмежувати свої країни від СРСР завдяки продовженню традиції виділяти центральноєвроп. специфіку. Ідея про «забуту» Центр. Європу як сконденсований варіант самої Європи була розвинута в есе чеського дисидента М.Кундери «Трагедія Центральної Європи» (1984). Польс. публіцисти використовували поняття «Центрально-Східна Європа», маючи на увазі колиш. геополіт. та цивілізаційний простір першої Речі Посполитої (П.Вандич, Є.Кложовський). У зв'язку із цим брит. історик Т.Гартон-Еш стверджував: «Скажи мені, якою є твоя Центральна Європа, і я скажу тобі, хто ти».

Відродження понять «Центральна Європа» та «Центрально-Східна Європа» стало можливим завдяки геополіт. змінам після завершення «холодної війни» та розпаду СРСР. Зокрема, з'явилися підстави для диференціації колиш. рад. республік — Росії, з одного боку — та України, Білорусі й Молдови — з другого. Геогр. групування України з країнами Вишеградської групи в рамках Ц.-С.Є. підкреслює європ. цивілізаційну ідентичність України та її прагнення до інтеграції з європ. політ., екон. та військ. об'єднаннями, передусім з *Європейським Союзом*. Попри це після розширення ЄС 2004 і 2007 центрально-східноєвроп. регіон утратив ознаки геополіт. цілісності: зх. його частина увійшла до ЄЄ, а сх. (за винятком Білорусі) перебуває у стані невизначеності векторів та перспектив регіональної інтеграції.

Разом із тим істор. регіон «Центрально-Східна Європа» як наук. категорія і сьогодні зберігає свою пізнавальну цінність і має всі підстави для самостійного вивчення як особливий регіон формування єдиної європ. цивілізації, зокрема, його можна застосовувати до нових інтерпретацій укр. минулого. Приміром, йдеться про наук. аналіз спільних і відмінних рис у культурно-цивілізаційному й соціально-екон. розвитку цього регіону і Зх. Європи, засад формування й діяльності регіональних та субрегіональних об'єднань Ц.-С.Є., нового формату взаємин у площині ЄЄ — Центр. Європа — Сх. Європа (з Україною включно).

Літ.: Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. К., 1996; Центральная Европа как исторический регион. М., 1996; История стран Центральной и Юго-Восточной Европы XX века. М., 1997; Византия между Западом и Востоком: опыт исторической характеристики. СПб., 1999; *Волков В.К.* Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 2000; *Вульф Л.* Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. М., 2003; *Вандич П.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К., 2004; *Віднянський С.В.* Центрально-Східна Європа у XX ст. як особливий регіон: основні напрями та проблеми вивчення. «Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія», 2005, вип. 12; *Кіш Є.Б.* Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції. Ужгород, 2008; *Портнов А.* Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. К., 2009; *Яжборовская И.* «Восточная» или «новая Европа»? «Свободная мысль», 2009, № 8; *Шіммельфенніг Ф., Зедельмаєр У.* Європеїзація Центральної та Східної Європи. К., 2010; *Віднянський С.В.* Рецепції новітньої історії країн Центрально-Східної Європи у наукових працях українських вчених-всесвітників відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України. «Україна—Європа—Світ: Міжнародний збірник наукових праць: Серія: Історія, міжнародні відносини» (Тернопіль), 2012, вип. 10; *Вояковський Д.* Ментальні кордони в Європі без кордонів. К., 2012; *Кіш Є.Б.* Центральна Європа: теоретико-методологічні засади концепту. «Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія», 2012, вип. 28; *Віднянський С., Боровець І.* Історія Центрально-Східної Європи у творчому доробку професора В.П. Газіна. «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць» (Кам'янець-Подільський), 2016, випуск 5; *Корольов Г.* Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: від ідеологічної утопії до реальної політики (1815—1921). К., 2019.

С.В. Віднянський, М.В. Майоров.

ЦЕПУ́Н Андрій Михайлович (14. 10.1978—21.02.2014) — учасник *Революції гідності 2013—2014*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Київ*, де провів свої дитячі роки. 1986—95 навч. у київ. ліцеї № 100 «Поділ». Протягом 1995—2001 продовжив здобуття освіти на радіофакультеті Київ. міжнар. ун-ту цивільної авіації. Працював менеджером, різноробочим, займався приватним підприємництвом. Брав участь у *Євромайдані*, був членом його Самооборони. Чергував на блокпосту на в'їзді до м. Київ з боку Гостомельської траси; після закінчення чергування 21 лютого 2014 його тіло було знайдене зі слідами жорстоких побоїв і несумісними з життям травмами. Похований у с. Кожухівка (нині село Фастівського р-ну Київ. обл.).

А.М. Цепун.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 13 жовтня 2015 на фасаді будівлі Нац. авіац. ун-ту відкрито меморіальну дошку з його ім'ям.

Літ.: Андрій Цепун. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/андрій-цепун; Відкриття меморіальної дошки герою України. Web: http://nau.edu.ua/ua/news/2015/10/vidkrittya-memorialnoi-doshki-geroyu-ukraini.html; Цепун Андрій. Web: http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/tsepun-andrij.html

Н.В. Пазюра.

ЦИВІЛІЗАЦІ́ЙНА ТЕО́РІЯ — див. *Цивілізація.*

ЦИВІЛІЗА́ЦІЯ (від лат. civilis «міський», «державний») — термін, що не має однозначного тлумачення і сам по собі є істор. та культ. феноменом з історією використання бл. 250 років. Тому варто розрізняти: 1) його походження; 2) поширені сьогодні та у минулому тлумачення; 3) конкретно-істор. використання у різні періоди; 4) теор. розробку як одну з концепцій *історичного процесу*.

Ц. узагальнено — це складне сусп-во, в якому існують *урбанізація*, соціальне розшарування, публічна влада та писемність. Залежно від контексту Ц. може інтерпретуватися як: 1) культ. спільнота, локалізована у часі і просторі (напр. «давньоєгипетська цивілізація»); 2) певний етап/стан розвитку сусп-ва («досягнуто цивілізованої стадії»); 3) заг. глобальний стан розвитку людства («людська цивілізація»). Також можливі й ін. тлумачення.

До соціокульт. ознак Ц. традиційно належить ін-т *держави*, а якщо йдеться про «перші Ц.» (тобто Ц. етапу подолання пер-

вісності), то це наявність монументальних споруд (палаців, храмів), відтворюючого госп-ва, поділу праці, екон. чи позаекон. експлуатації людей, спільного реліг. культу (або сталого комплексу кількох релігій).

Протягом існування терміна «цивілізація» у нього історично вкладали доволі різні за значенням смисли та концептуальні обґрунтування, які й сьогодні можуть одночасно співіснувати.

Термін «Ц.» виник у добу *Античності* і відображав самооцінку грец.та рим. к-р як «більш розвинутих» відносно навколишніх, «примітивних» народів, варварів. Це було ознакою як етноцентризму та ксенофобії (властивим багатьом спільнотам), так і (етимологічно) очевидним розрізненням сусп-в із розвинутим міськ. життям та сусп-в, яким таке не було властиве.

Таким чином, Ц. від поч. виступала як елемент дихотомії, термінологічного розрізнення «розвинутих» і «примітивних», «цивілізації» і «варварства», «вищого» і «нижчого». Це розрізнення робили, виходячи з власних культ. стереотипів та системи цінностей. Такий підхід не був і не є властивим виключно європ. к-рам. Він не єдиний, але при тому універсальний у часі і просторі тип культ. ідентифікації та диференціації (від к-р Месоамерики до Африки, *Індії*, *Китаю* та *Японії*). Однак саме запровадження терміна Ц. відноситься до європ. к-ри доби *Просвітництва*.

Поняття «цивілізованість» та «цивілізаційна місія» стали ідеологічним обґрунтуванням колоніальної експансії європ. д-в у 19 ст. Одним із джерел такої ідеології було поширення соціального дарвінізму, який стверджував природність боротьби за панування між різними людськими спільнотами, в якій уявний рівень к-ри та цивілізації — один з важелів успішності.

Після масових жертв під час *Другої світової війни* дихотомія «цивілізація»—«варварство» у царині зх. гуманітарних наук та сусп. дискурсі зникає як обґрунтування «вищості» європ. чи зх. к-ри порівняно з незахідними. Ця дихотомія переходить переважно в категорію універсальних морально-етичних оцінок людської поведінки з огляду на гуманність/людськість («загальнолюдські цінності»). Наслідком цього стало поширення культ. релятивізму та мультикультуралізму, які відкидають саме поняття «вищості»/«нижчості» к-р на користь їх самодостатності. Це стало одним із обґрунтувань процесу деколонізації та врахування інтересів д-в «третього світу» у діяльності *Організації Об'єднаних Націй* та ін. міжнар. інституцій.

Водночас ін. зміст терміна в сенсі «громадянський» вживається в контексті «громадянське суспільство» і є невід'ємним елементом теорій *громадянського суспільства* як передумови демократії та дотримання прав людини.

Історія терміна

Використання терміна «Ц.» в сенсі «цивілізованого стану» сусп-ва чи спільноти поширилося у 1750-х рр. у *Франції*, зокрема завдяки працям енциклопедистів та ідеологів *Просвітництва*, таких як В.Мірабо та П.Гольбах. У 1767 цей термін використовує британ. просвітник А.Фергюсон в сенсі протилежності варварству та брутальності. З 1798 термін «цивілізація» потрапляє до академічних словників. Надалі Ц. стає одним з елементів *прогресу історичного теорії*, яка визначала істор. розвиток людства як поступ від дикості через варварство до цивілізації. Протягом 19 ст. «Ц.» не вживалася у множині, а лише в однині — у сенсі «результат дії прогресу, односпрямованого напряму історичного розвитку».

Підхід, який інтерпретує Ц. саме у цьому значенні, був втілений гуманістом і теологом А.Швейцером («Цивілізація та етика», 1923) та культурологом й соціологом Н.Еліасом («Процес цивілізації», 1939). У їхніх працях, що стали найбільш впливовими для зх. інтелектуальної традиції, Ц. набуває передовсім етичного змісту — як самовдосконалення певної культ. спільноти у бік гуманізації сусп. життя та побуту. Саме такий погляд існує сьогодні в контексті заг. декларованих уявлень про «загальнолюдські цінності» та «політичну коректність».

Ін. підхід до тлумачення Ц. виник у 1-й пол. 19 ст. завдяки прихильникам романтичного *націоналізму*, зокрема Й.*Гердеру*. Його ідея про унікальний «народний дух», який історично втілює певні константи нац. ідентичності та культ. самовираження, була згодом розвинута в контексті не універсальності, а локальності к-р та цивілізацій. Останнє передбачає їх множинність і відповідний об'єктивний незбіг системи цінностей та похідні від цього конфлікти. Такий підхід розвивали, зокрема, філософи С.*Кьєркегор* та Ф.*Ніцше*, проте найбільш завершеним він став після *Першої світової війни* у працях О.*Шпенглера* та А.-Дж.*Тойнбі*.

І світ. війна (або «світова криза») виявила ілюзорність ідеалістичних бачень європ. (зх.) Ц., яку до того вважали взірцем гуманізму та к-ри. Песимістичні оцінки стану Європи спричинили популярність умоглядних концепцій «історичного песимізму», декадансу, «присмерків Європи», а відповідно й занепаду «західної Ц.». Відмова багатьох філософів від концепцій невблаганного лінійного прогресу, властивих як *лібералізму*, так і марксизму, зробила об'єктом аналізу явище «занепаду цивілізації». Істор. прикладом для цього послужила традиційно взірцева для Європи історія античності. Багато інтелектуалів почали вбачати в зародженні, розвитку та занепаді високої греко-рим. к-ри приклад колоподібного руху як поширеного явища, схему істор. процесу у різний час та у різних регіонах світу. Це оживило давні та дало поштовх новим істор. та соціологічним теоріям циклічності розвитку, які беруть свій поч. принаймні від *Платона* та *Полібія*. Це ставало свідомим запереченням теорії прогресу.

Формулюється уявлення про обмеженість цивілізацій у часі та просторі, тобто не її (в однині) універсальності, а навпаки, їх (у множині) локальності. Можливість деградації та занепаду модерної європ. Ц. зрівнювала її з ін., минулими в часі високими к-рами і позбавляла статусу виключності та обраності. Ідеологічний вплив цих ідей на публічний дискурс був двозначним: з одного боку, це підіймало уявний «історичний статус» неєвроп. давніх високих к-р, зрівнюючи їх з Античністю, а з іншого — могло розмивати критерії самого поняття «Ц.» чи «цивілізованості» в етичному сенсі, розмиваючи певну усталену систему цінностей.

Теорії локальних цивілізацій

Вперше термін «локальна Ц.» вжив франц. філософ Ш.Ренувьє у праці «Вступ до давньої філософії» (1844). Невдовзі один з ідеологів *консерватизму* та елітаризму (див. *Елітаризму підхід в історичній науці*) Ж.Гобіно у праці «Про нерівність людських рас» (1853—55) також використав термін, але радше в контексті злету та занепаду аристократій локальних к-р.

Аналіз проблеми продовжив нім. філософ Г.Рюккерт (1861), який вперше охарактеризував істор. процес як паралельне співіснування в часі різних культурно-істор. організмів, але при тому лишався на позиціях вищості європ. цивілізації.

До ідеї співмірності та рівності локальних Ц. («культурно-історичних типів») наблизився рос. ідеолог панславізму М.*Данилевський*, який у праці «Росія та Європа» (1869) вказав на неекслюзивність істор. досвіду Зх. Європи порівняно з рештою к-р світу. Виходячи з цього, він заперечив традиційну періодизацію світ. історії за європоцентричною схемою «античність — середні віки — новий час». Проте дотримання ідеї циклічності розвитку культурно-істор. типів наводило М.Данилевського на думку про те, що Зх. Європа перебуває на стадії занепаду, а сх. слов'янство — підйому, а отже, у майбутньому воно матиме перевагу.

Багато в чому (окрім переваги сх. слов'ян) до цих ідей є близькою одна з найвпливовіших історико-філософських праць 20 ст. — «Присмерки Європи» нім. філософа та культуролога О.Шпенглера (1918). Автор констатував занепад європ. Ц., аналогічний занепаду антич. Автор виділяв 9 к-р: вавилонська, арабо-візантійська, єгип., інд., китайс., майянська, греко-рим., західноєвроп., російсько-сибірська. Вихід цієї яскравої роботи збігся із завершенням І світ. війни, коли в Європі поширилися декадентські настрої. Це обумовило популярність книги та її значний вплив на цілу генерацію істориків та філософів.

Наступний етап розвитку теорій локальних Ц. був визначений фундаментальною 12-томною працею брит. історика А.-Дж.Тойнбі «Дослідження історії» (1934—61). Попри заг. близькість концепції до ідей О.Шпенглера А.-Дж.Тойнбі наповнив цивілізаційний аналіз величезним обсягом конкретно-істор. матеріалу і сприймав цивілізації не як ізольовані один від одного феномени, а як взаємодіючі системи. Їхній розвиток завжди перебував у певному культ. та геогр. контекстах, що здійснювали конструктивний або деструктивний вплив. За А.-Дж.Тойнбі, історія кожної локальної Ц. характеризується однаковими стадіями: поштовх, виклик і відповідь, відхід і повернення. Саме взаємодія різних Ц. і становить єдність істор. процесу.

Загалом, попри популярність і впливовість теорій О.Шпенглера та А.-Дж.Тойнбі, вони не стали загальновизнаним «каноном» інтерпретації істор. процесу, залишившися на маргінесах історіографічних та історико-філос. дискусій. Причинами цього стали об'єктивна неможливість істор. аналізу усіх факторів істор. розвитку конкретних к-р та невизначеність самого критерію, за яким конкретна Ц. вичленовується як окремий феномен. Останній чинник спричинив те, що різні автори виділяли різну кількість локальних Ц. (А.-Дж.Тойнбі на різних етапах свого дослідження наводив їх різну кількість). Один з найвпливовіших критиків теорій локальних Ц. соціолог П.*Сорокін* вказував, що «найсерйозніша помилка цих теорій міститься у змішуванні культурних систем з соціальними системами (групами), у тому, що назва "цивілізація" надається суттєво різним соціальним групам та їх спільним культурам — то етнічним, то релігійним, то державним, то територіальним, то різним багатофакторним групам, а то й навіть конгломерату різноманітних суспільств з властивими їм співіснуючими культурами». За подальший час у лоні цивілізаційних теорій так і не сформувалося єдиної методології та спільного категоріального апарату.

У 2-й пол. 20 ст. західна культ. антропологія постулювала відкритий та безсистемний характер к-ри, розпливчастість самих її критеріїв, а через це й неможливість сформувати культурологічні критерії характеру або змісту істор. процесу, а тим більше саме визначення «локальної цивілізації».

Однак наприкінці 20 ст. та на поч. 21 ст. відбувся певний ренесанс популярності теорій локальних цивілізацій, обумовлений глобальними політ. та соціально-екон. процесами. Дисбаланс рівня екон. розвитку та стабільності країн «першого» та «третього» світів, пострад., посттоталітарних держав спричинили поширені явища кризи ідентичності, обґрунтування «експлуатації», «подвійних стандартів», «самодостатності» (коли формування внутрішньої ідентичності базується на протиставленні зовн. чинникам), конфліктності. Такі настрої призводять до етноцентризму, реліг. фундаменталізму та постімперського синдрому і водночас базуються на елементах вказаних феноменів. Такі тенденції властиві багатьом країнам «третього світу» та, зокрема, публічному офіц. дискурсу Росії. Дослідники явища, зокрема В.Шнірельман, констатують, що сучасний розквіт цивілізаційного підходу в РФ відбувається на тлі кризи ідентичності, підйомі неоконсервативних, шовіністичних та неофашистських ідей. Також відбувається ренесанс давно відкинутих наукою ідей Л.*Гумільова* в контексті «східнослов'янської єдності».

Зх. римейком теорії локальних Ц. стала концепція «зіткнення цивілізацій» амер. політолога С.Гантінгтона (1993). Вона стала спробою пояснити природу міжнар. конфліктів по завершенні «*холодної війни*». Автор вбачає приводи для «постідеологічних конфліктів» в наявності етнокульт. розбіжностей у світі та виділяє 9 к-р (зх., латиноамер., японська, сінська (китайс.), інд., африканська, правосл., ісламська, буддійська). Проте ця теорія, попри її публічну популярність (особливо після терактів 11 вересня 2001), — лише спроба окреслити нову ідентичність Зх. у зміненому світі, а не дієвий метод політ. чи істор. аналізу. Авторові не вдалося пояснити причини «внутрішньоцивілізаційних конфліктів», що власне й стало основною підставою для критики концепції.

Літ.: *Thomas H.* An Unfinished History of the World. London, 1981; *Brinton C. та ін.* A History of Civilization: Prehistory to 1715. New Jersey, 1984; *Февр Л.* Цивилизация: эволюция слова и группы идей. В кн.: *Февр Л.* Бои за историю. М., 1991; *Шпенглер О.* Закат Европы. М., 1993;

Тойнбі А. Дослідження історії. К., 1995; Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия. М., 1999; *Fernández-Armesto F.* Civilizations. London, 2000; *Еліас Н.* Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. К., 2003; *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. М., 2003; *Yurdusev A.N.* International Relations and the Philosophy of History. 2003; *Korotayev A.* World Religions and Social Evolution of the Old World Oikumene Civilizations: A Cross-Cultural Perspective. Lewiston, New York, 2004; *Кузык Б., Яковец Ю.* Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. М., 2006; *Космина В.Г.* Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя, 2011; Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: Національна доповідь. К., 2016.

К.Ю. Галушко.

ЦИМБАЛІ́СТИЙ Петро (16.11. 1921—20.03.2006) — філолог, мовознавець, педагог, громад. і політ. діяч. Н. в с. Пуків (нині село Рогатинського р-ну Івано-Франк. області). Закінчив г-зію в *Рогатині*. З 1947 — у Лондоні (Велика Британія). Навч. у Школі слов'ян. і східноєвроп. студій Лондонського ун-ту. Після ун-ту викладав слов'ян. мовознавство в Лондонському коледжі східноєвроп. і слов'ян. студій; гол. темою його наук. праці була порівняльна філологія. 1991 захистив докторську дис. на основі монографії «Ukrainian Linguistic Elements in the Russian Language, 1680—1760» («Українські мовні елементи в російській мові, 1680—1760»). 1979—2004 (за призначенням патріарха Й.*Сліпого*) був дир. (на громад. засадах) Лондонської філії *Українського католицького університету*. З 1991 — професор *Українського вільного університету*, також професор Укр. катол. ун-ту в Римі (Італія). Після 1991 плідно співпрацював з науковцями Львів. та Київ. ун-тів, Києво-Могилянської академії. Був одним із засновників укр. громад. та політ. життя у Великій Британії, провідним членом *Організації українських націоналістів*, упродовж багатьох років — голова Гол. суду ОУН, член Теренового проводу ОУН у Великій Британії, Укр. інформаційної служби. У громад. житті протягом тривалого часу був головою контрольної комісії *Союзу українців у Великій Британії*, одним із засновників реліг. т-ва «Свята Софія» в Лондоні, членом дирекції кооп. спілки «Нова фортуна», компаній «Бравнджонс» і «Подолія». 1973 обраний до правління Укр. світ. кооп. ради — представником від Великої Британії.

П. у м. Лондон, похований на кладовищі Ганнерсбері.

Праця: Українські релігійно-культурні впливи на Московщину (XVII—XVIII ст.). Мюнхен—Рим—Париж, 1966.

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Глибоко сумуємо. «Шлях перемоги», 2006, 26 квітня; *Лесів М.* Пам'яті професора Петра Цимбалістого (1921—2006). «Наше слово» (Варшава), 2006, 21 травня.

І.І. Винниченко.

ЦИНУ́Т (румун. Ţinut) — адм.-тер. одиниця, подібна за функціями і значенням до *жудеця*. Використовувалася в державно-адм. устрої *Молдавського князівства*, починаючи з 1408. На відміну від Валаського князівства (*Волощини*) формування більшості цинутів відбувалося навколо фортець або міст, що дали їм свої назви (Біхор, Нямц, Сучава та ін.). До 2-й пол. 16 ст. князівство було поділено на 24 цинути. На чолі кожного стояв призначений володарем намісник — пиркелаб. Пізніше, 1741, у період правління Константина Маврокордато, їх змінили справники. Вони належали до категорії сановників найвищого рангу, входячи до складу «боярського дивану» або ради. У Ц. вони керували місц. судово-адм. органами влади, а під час війни формували загони (стяги) ополчення. За свої посадові обов'язки не отримували платні, а користувалися системою *кормління*, тобто жили за рахунок поборів з населення. В адм.-тер. системі Молдав. князівства цинути зберігалися до 1859 — часу об'єднання Молдав. і Валаського князівств в єдину д-ву і перейменування цинутів на «жудеці». У *Бессарабії*, що відійшла за умовами *Бухарестського мирного договору 1812* до Рос. імперії, існувало 6 цинутів, перейменованих 1828 на *повіти*.

Цинути як форма організації адм.-тер. устрою були утворені на нетривалий час у королів. Румунії на поч. 1938. Згідно з новим тер. поділом було створено 10 цинутів, в кожен з яких входило від 4 до 10 жудеців. Керувала діяльністю Ц. рада, обрана з представників комун, а також с.-г., комерційної та пром. палат. На чолі ради був представник уряду, затверджений декретом короля і призначений на 6-річний термін. До завершення *Другої світової війни* цинути були скасовані.

Літ.: Enciclopedia Sovietică Moldovenească, t. 7 Chişinău, 1977; История Молдавской ССР. Кишинев, 1982; Instituţii feudale din Ţările Române. Bucureşti, 1986; *Dragnev D.* Ţara Moldovei în epoca luminilor. Chişinău, 1999; Istoria Românilor, vol. 5. Bucureşti, 2003; Vol. 6. Bucureşti, 2002; Vol. 7, t. 1. Bucureşti, 2003; *Săgeată R.* Organizarea administrativ-teritorială a României. Evoluţie. Propuneri de optimizare. Bucureşti, 2013.

В.І. Цвіркун.

Ч

ЧАЙКО́ВСЬКИЙ Міхал (Садик-Паша, 1804—04.01.1886) — польс. політ. діяч і письменник. Представник т. зв. *української школи в польській літературі* доби *романтизму*. Н. в с. Гальчин (нині село Бердичівського р-ну Житомир. обл.) в родині заможного шляхтича. За родинним переказом, за материнською лінією був нащадком гетьмана Лівобереж. України І.*Брюховецького*. Навч. в Бердичеві, потім — у Межиричі і у Варшавському ун-ті. Брав участь у *Польському повстанні 1830—1831*, після поразки якого емігрував до Франції. Мешкав у Парижі (Франція), де співпрацював спочатку з демократичним, згодом — із монархічним крилом польс. еміграції. Автор низки романів, повістей та оповідань на теми, пов'язані з укр. історією: «Козацькі повісті» (1837), «Вернигора» (1838), «Стефан Чарнецький» (1840), «Кошовата», «Овручанин», «Гетьман України» (1841) та ін. Популяризував козац. традицію в її пропольс. трактуванні й козакофільську романтику поєднував з ідеалізацією козацько-польс. взаємин у минулому. У 1835 брав участь у Паризькому істор. конгресі, де виступив з рефератом про вплив укр. козаччини на європ. літературу. Обстоював ідею відродження колишньої козац. України як автономії у складі відродженої незалежної Польщі в архаїчній формі спадкової монархії, котру вважав справою європ. і навіть світ. значення. Співпрацював із лідером польс. монархічної еміграції кн. А.Чарторийським — ініціатором спільної збройної національно-визвол. боротьби поневолених Росією народів. За його дорученням очолив сх. агентство у *Стамбулі* (1841), звідки координував підривну діяльність політ. емісарів в пд. р-нах Рос. імперії (в Україні, на Дону, Кубані, Кавказі), серед них українців І.Терлецького та М.Свідзинського. Був ініціатором створення в *Добруджі* над Дунаєм, де існували поселення нащадків запорожців та селян-утікачів з України, спец. бази (1844) для проведення відповідної політ. пропаганди серед навколишнього населення та її перенесення в Україну. Щоб уникнути виселення, якого домагалося посольство Росії у Стамбулі, прийняв турец. підданство і перейшов у іслам (1850). Під час *Кримської війни 1853—1856* організував й очолив козац. полк, який брав участь у воєнній кампанії 1854 (звільняв від росіян фортецю Сілістрію та Бухарест). Ч. мав намір на чолі цього формування вступити на територію України, щоб там підняти повстання з метою відновлення Гетьманщини під турец. протекторатом в дусі традиції гетьманів П.*Дорошенка* та П.*Орлика* і вихідців із *Запорожжя* після зруйнування Січі 1775, та, ймовірно, планував стати козац. гетьманом під сюзеренітетом султана або польс. короля. Політ. плани Ч. зазнали фіаско. На поч. 1855 полк був відведений від кордону за межі театру воєнних дій, а згодом включений до складу регулярної турец. армії. Розчарований Ч. 1873 попросив помилування в рос. імп. *Олександра II*, повернувся в Україну і навернувся у православ'я. Покінчив життя самогубством. Залишив дві книги спогадів: одну про своє життя, другу — про Крим. війну.

Літ.: Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego. Lwów, 1898; *Wokulska-Piotrowiczowa J.* «Powieści kozackie» i «Ukrainki» Michała Czajkowskiego.Pamiętnik literacki. Lwów, 1931; *Смоховска-Петрова В.* Михаил Чайковски Садък паша и Българското възраждане. София, 1973; *Łątka J.S.* Carogrodzki pojedynek. Kraków, 1985; *Лисяк-Рудницький І.* Козацький проект Михайла Чайковського. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1. К., 1994; *Стеблій Ф.* Українці-співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії в 40-х рр. XIX ст. «Краківські українознавчі зошити», 1997, т. 5—6; *Єршов В.* Особливості мемуаризації простору Правобережної України у творчості Міхала Чайковського. «Волинь—Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем», 2009, № 18; *Badem C.* Sadyk Pasha in the Light of Ottoman Archives, 1848—1871. В кн.: The Crimean War 1853—1856: Colonial Skirmish or Rehearsal for Word War. Warszawa, 2011.

Ф.І. Стеблій.

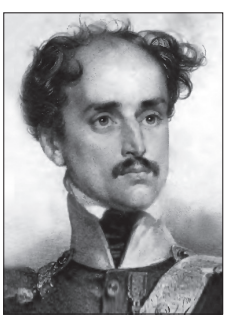

М. Чайковський.

ЧА́ЛИЙ Олексій Михайлович (н. 13.06.1961) — один з організаторів *збройної агресії Російської Федерації проти України*, громадянин РФ. Д-р тех. н. (1997). Н. в м. *Москва*. Внук по батьківській лінії одного з командувачів Чорномор. флоту СРСР В.Чалого. Батьки Ч. навч. в Моск. енергетичному ін-ті, згодом переїхали до *Севастополя*. 1978—81 Ч. навч. в Севастопольському вищому військово-мор. інженерному уч-щі, проте після 3-го курсу покинув і перейшов на заочне навчання у Севастопольському приладобудівному ін-ті (закінчив 1983), одночасно працюючи в його лабораторії електричних апаратів. Очолив її 1988 і за 2 роки перетворив на комерційну компанію «Таврида Електрик», ставши її незмінним директором. Захистив канд. та докторську дисертації з тех. наук (1997). Запатентував декілька десятків винаходів.

О.М. Чалий.

1991 не прийняв держ. незалежності України. З 2004 почав фінансувати антиукр. сили та акції у Севастополі. За його власним свідченням, брав участь у підготовці окупації *Криму* принаймні з 2004. Розповідав, що в серпні 2008 готувався сценарій сприяння захопленню п-ова рос. військами після повернення ко-

раблів Чорномор. флоту РФ після атаки на Грузію. Створив неформальний медіа-холдинг, до якого входили «Незалежне телебачення Севастополя» та інтернет-портал «Форпост», а після окупації п-ова Росією додалися вебсайти «ФедералПрес» та «Примечания». Виступив ініціатором та спонсором впровадження у місц. школах спец. навч. курсу «Севастополезнавство». Фінансував реконструкцію музейного комплексу періоду *Другої світової війни* «35-а берегова батарея».

У листопаді 2013 Ч. був організатором та одним із підписантів «листа 69», в якому лідери громад. думки з Севастополя закликали Президента України В.*Януковича* відмовитися від підписання Угоди про асоціацію України та ЄС. Далі підписанти утворили пророс. орг-цію «Республіка».

23 лютого 2014 був одним з організаторів масової акції в Севастополі під гаслами «Путін — наш президент!», «Росія, ми покинуті, забери нас назад!». У ній значною мірою брали участь співробітники його компаній та їхні родичі. Був проголошений «народним мером Севастополя». Місц. влада відмовилася його визнавати через явну нелегітимність такого рішення. 24 лютого відбулася нова акція, ключовою вимогою якої стало визнання Ч. мером. Укр. правоохоронці ввечері намагалися затримати Ч., проте натовп цьому завадив. Натомість міська рада під головуванням Ч. утворила структуру з невизначеними правами й обов'язками — Координаційну раду щодо організації управління із забезпечення життєдіяльності Севастополя. На певний час утворилося двовладдя. 26 лютого Ч. заявив, що Севастополь не підкориться наказу МВС України щодо ліквідації спецпідрозділу міліції «Беркут».

Після поч. Росією 27 лютого військ. частини операції з окупації Крим. п-ова Ч. став формальним очільником місц. влади та сприяв формуванню окупаційної адміністрації. Був одним з організаторів неконституційного референдуму 16 березня 2014. 18 березня 2014 разом з нелегітимними «главою Ради міністрів Автономної Республіки Крим» С.*Аксьоновим*, «главою Верховної ради Автономної Республіки Крим» В.*Константиновим*, а також президентом РФ В.*Путіним* Ч. підписав *«Угоду між Російською Федерацією і Республікою Крим щодо прийняття до складу Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів»*. Тоді ж вийшов із числа власників компанії «Таврида Електрик» — за власним твердженням, начебто продав, але фактично зробив це, щоби вона не підпала під санкції (афілійовані з нею компанії, включаючи розташовану в *Києві*, продовжили працювати).

1 квітня 2014 призначений «виконувачем обов'язків губернатора Севастополя». Однак 14 квітня відмовився від посади на користь С.*Меняйла*. У вересні 2014 обрався від партії «Єдина Росія» до «Законодавчих зборів Севастополя» (утворені для узурпації влади замість міськ. ради Севастополя). Був обраний їх главою 22 вересня. Згодом вступив у конфлікт із С.Меняйлом. 22 березня 2016 пішов у відставку з посади «глави зборів», але залишався «депутатом» до вересня 2019. Повторно свою кандидатуру на виборах не висував.

Оголошений *Службою безпеки України* в розшук за «дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади» (ст. 109, ч. 1 Кримінального кодексу України). Проти нього введені персональні санкції США, *Європейського Союзу* та України.

Нагороджений орденом РФ «За заслуги перед Вітчизною» 1-го ст. (2014).

Літ.: *Головко В.В.* Оккупация Крима. К., 2016; *Ветров К.* Портрети кримської «влади»: Олексій Чалий — золотий хлопець, що вийшов з ліфта. «Лівий берег», 2018, 5 грудня. (http://ukr.lb.ua/news/2018/12/05/414118_portreti_krimskoi_vladi_oleksiy.html); *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018; *Лукашова С., Будерацький Є.* Кримські зрадники: як склалось життя лідерів окупації півострова. «Українська правда», 2020, 25 лютого (http://www.pravda.com.ua/articles/2020/02/25/7241548); Чалый Алексей Михайлович. Web: http://myrotvorets.center/criminal/chalyj-aleksej-mixajlovich

В.В. Головко.

ЧАПКІ́ВСЬКИЙ Олесь (Олександр) **Станіславович** (08.07.1884—28.04.1938) — журналіст, критик, мистецтвознавець, педагог і громад. діяч. Н. в м. *Шпола* в сім'ї службовця. 1896—1904 навч. в г-зії, 1904 екстерном склав випускні екзамени і вступив на історико-філол. ф-т Моск. ун-ту. Живучи в *Москві*, часто відвідував засідання укр. т-ва «Кобзар», за дорученням т-ва влаштовував концерти і виступи укр. митців. 1917 обраний членом президії Ради укр. військ. депутатів, а згодом — членом *Української Центральної Ради* від Укр. ради військ. депутатів, відтак переїхав до *Києва*, опікувався справою формування укр. державності; став членом фінансової комісії УЦР. Водночас працював тех. редактором у вид-ві «Відродження», яке було осередком виховання нац. свідомості. У березні 1918 обійняв посаду тимчасового комісара м. *Миколаїв*, але за півтора місяця, із приходом до влади гетьмана П.*Скоропадського*, повернувся до Києва, у вид-во «Відродження». Згодом отримав посаду в газ. «Вісті», де редагував статті укр. мовою. Був членом «Гуртка дев'яти», що мав поєднати майстрів різних родів мист-ва і до якого ввійшли також П.*Тичина*, Г.*Нарбут*, Л.*Курбас*, П.*Козицький*, М.*Семенко*, Ю.*Михайлів*. З приходом білих до Києва разом із *Директорією* виїхав до *Кам'янця-Подільського* і за уряду І.П.*Мазепи* обійняв посаду чиновника дорожньо-земського буд-ва в мін-ві внутр. справ УНР, по тому тривалий час поневірявся Україною: жив у Києві, Миколаєві, Катеринославі (див. *Дніпропетровськ*). У травні 1920 повернувся до Києва, де його запросили на посаду інструктора муз. відділу *Дніпровського союзу споживчих товариств* для орг-ції першої пересувної хорової капели. Дещо згодом він виступив із пропозицією організувати другу капелу, яку було створено під кер-вом відомого укр. композитора К.*Стеценка*. Ч. став уповноваженим у справах капели — організовував концерти та виступи в *Лівобережній Україні*. Діяльність цих капел була спрямована на пропаганду укр. і світ. музики серед нар. мас. Після загибелі М.*Леонтовича* в січні 1921 обраний секретарем к-ту зі вшанування його пам'яті; після утворення 1 квітня 1922 *Музичного товариства імені М.Леонтовича* був секретарем цього т-ва до вересня 1924; за цей час визволив з-під арешту М.*Грінченка* та А.Лопатинського. Доклав чимало зусиль для орг-ції 1923 ж. «Му-

зика» під редакцією М.Грінченка і став членом редколегії. Водночас був засновником і завідувачем першого в Києві вечірнього робітфаку. Восени 1924 запрошений до Центр. клубу Спілки робітників освіти на посаду адміністратора хорової студії; із заснуванням у Києві Етнограф. т-ва (1925) перейшов туди на посаду секретаря, брав участь у підготовці до видання першої книги «Записок Етнографічного товариства». У грудні 1925 переїхав до *Харкова* на пед. роботу: викладав укр. мову в Харків. худож. технікумі (з 1927 — ін-ті), 1926—30 — укр. та рос. мови на робітфаці мед. ін-ту, водночас до липня 1927 був консультантом курсів українізації парт. кадрів. 1930—33 викладав рос. та укр. мови в мех. ін-ті й на робітфаці при цьому ж ін-ті. У Києві 1933—34 викладав на енергоробітфаці, юрид. курсах наркомату юстиції УСРР.

У листопаді 1930 Ч. вперше заарештований Київ. окружним відділом ДПУ УСРР, у квітні 1935 — заарештований вдруге. З серпня 1935 висланий із Києва як соціально небезпечна особа. Третій арешт стався в лютому 1938, на цей час Ч. викладав на заочному ф-ті Київ. фармакологічного ін-ту та у фабрично-заводському уч-щі при Центр. телеграфі; потрапив до справи «контрреволюційної військово-повстанської організації», начебто очолюваної секретарем Соціально-екон. відділу АН УРСР акад. М.*Птухою* та науковцем Ін-ту матеріальної к-ри ВУАН (а за часів УНР — співробітником політ. департаменту) М.Ткачем. До справи притягнули 13 осіб, у т. ч. письменника І.*Микитенка*. 11 квітня 1938 суд. трійкою засуджений до смерті. Страчений.

Реабілітований 26 січня 1957 рішенням Військ. трибуналу Київ. військ. округу за відсутністю складу злочину.

Тв.: Микола Леонтович: життя—творчість—смерть. «Музика», 1923, № 1; Звіт діяльності Музичного товариства імені Леонтовича за час з 1 січня до 1 травня 1923 р. Там само, 1923, № 3—5.

Літ.: *Кузик В.* З історії утворення Музичного товариства імені М.Д. Леонтовича. «Український музичний архів», 1995, вип. 2; *Янковська О.* О.С. Чапківський: нарис життя та діяльності (1884—1938). «Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика», 2001, вип. 5; *Бонь О.І.* Музичне середовище Києва 1920 років у дзеркалі его-документів. В кн.: Українська історична наука в сучасному освітньому та інформаційному просторі. Вінниця, 2018; *Кузик В.* Пазли нашої історії: літопис музичного життя України (1921—1923). «Студії мистецтвознавчі», 2018, № 3.

О.В. Янковська.

ЧАПЛІ́НСЬКИЙ Володимир Володимирович (13.01.1970—20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. Сєвероморськ (нині місто Мурманської обл. РФ) у сім'ї військовослужбовців. Після закінчення школи 1986 переїхав в Україну. Закінчив Нетішинське професійно-тех. уч-ще за спеціальністю електромонтер з обладнання. 1990, після служби у рад. армії, працював на Київ. картонно-паперовому комбінаті. Проживав у м. *Обухів*. Після поч. *Революції гідності 2013—2014* перебував на Євромайдані в *Києві*. Належав до 1-ї сотні Самооборони Майдану. Загинув у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві від пострілу снайпера.

Похований у м. Обухів. На його честь у м. Обухів на стіні одного з цехів Публічного АТ «Київський картонно-паперовий комбінат» та на фасаді будинку по вул. Миру відкрито меморіальні дошки; названо одну із вулиць. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Володимир Чаплінський. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/volodimir-chaplinskij.html; Володимир Чаплінський. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/володимир-чаплінський

Я.М. Камбалова.

ЧАСНИКИ́ (Чесноки) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Карпа** Часника (р. н. невід. — п. після 1746), мотовилівського *сотника* (1709—11) та полковника охочекомонного (1715—39), учасника Низового походу (1723). Його сини — **Василь Карпович** старший (р. н. невід. — п. до 1767), сотник новонабраного *компанійського полку* (1744), полковий *обозний* того ж полку (1744—46), обозний третього охочекомонного полку (1746); **Василь Карпович** молодший (р. н. невід. — п. після 1777), в. о. (1737—46), а потім — полковник «старого Чесноківського охочекомонного полку» (1746—51), учасник Очаківського (1738), Дністровського (1738), Хотинського (1739) та ін. військ. походів; **Гнат Карпович** (р. н. невід. — п. після 1766), полковник третього компанійського полку (1746—60), учасник Польс. (1732—35), Крим. (1736) та ін. військ. кампаній; **Карпо Карпович** (р. н. невід. — п. до 1786), сотник шостої новонабраної сотні компанійського полку (1737—46), сотник першої сотні третього компанійського полку (1746—47), полковник третього компанійського полку (1760—76), учасник Великолуцького (1742), Ліфляндського (1746) та ін. військ. походів; **Йосип Карпович** (р. н. невід. — п. до 1764), сотник п'ятої сотні третього компанійського полку. Серед онуків родозасновника найбільш відомий **Олександр Васильович** (бл. 1738 — до 1805), сотник першої сотні третього компанійського полку (1758—72) та сотник срібрянський (1772—75). До цього роду належали також **Павло Іванович** (бл. 1799 — 1863), військ. інженер-будівельник, генерал-майор у відставці (1857), кер. буд-ва Брест-Литовської фортеці (1851), та **Михайло Якимович** (1829 — після 1885), генерал-майор у відставці (1885), командир Амурського кінного козачого полку (1881—85).

Рід внесено до 1-ї частини Родовідних книг Київ. та Черніг. губерній, а герб — до 9-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вип. 4. К.—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

ЧЕБИ́КІН Андрій Володимирович (н. 14.04.1946) — художник-графік, педагог. Проф. (1985). Засл. діяч мист-в УРСР (1979), нар. художник України (1992). Н. в м. *Гайсин* у сім'ї вчителя й домогосподарки. Після закінчення 1970 графічного ф-ту Київ. худож. ін-ту залишився працювати в цьому навч. закладі. Обіймав посади викладача (1970), старшого викладача (1974), доцента, професора і проректора з навч. роботи (1980), кер. майстерні вільної графіки. 1989 став ректо-

В.В. Чаплінський.

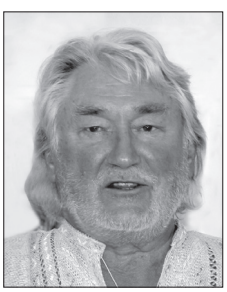

А.В. Чебикін.

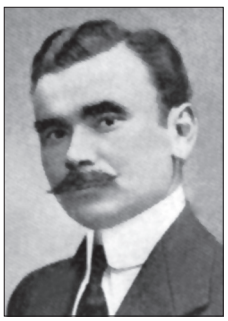

Н. Челебіджихан.

ром. Із 1973 — член Спілки художників України, а 1987—89 — голова її київ. орг-ції.

У грудні 1996 виступив одним із засновників Академії мист-в України, а з 1997 — її президент. 1997—98 — член Ради з питань збереження нац. культ. спадщини. Із 1998 — в. о. члена Президії НАН України. 2001—05 — член К-ту з Нац. премії України ім. Т.Шевченка.

Роботи Ч. були представлені на численних персональних виставках в багатьох містах України, експонувалися на держ. (із 1966) та міжнар. (із 1976) худож. виставках. Автор ілюстрацій до творів І.*Франка*, О.*Гончара*, Б.*Олійника*, В.Грабовського, І.*Гнатюка* та ін. Співавтор посібника «Техніка офорта» (1978).

Графічні цикли: «Село обрадове» (1970), «Солдатські будні» (1974), «Космічні офорти» (1976), «Всесвіт» (1979), «Космос—Земля» (1986), «Американські каньйони» (1990). Ч. є автором серії гобеленів для інтер'єрів Донец. театру опери та балету (1995).

Твори митця зберігаються в *Національному художньому музеї України*, Харків. худож. музеї, Третьяковській галереї (*Москва*) та ін. музеях, а також у приватних колекціях багатьох країн світу.

Лауреат премії ім. І.Огієнка (1995), Нац. премії України ім. Т.Шевченка (2007).

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го (1997), 2-го (2004) і 1-го ст. (2007), Ярослава Мудрого 5-го (2011) та 4-го ст. (2016), медаллю ім. М.Грекова (1990).

В.В. Головко.

ЧЕЛЕБІДЖИХА́Н Номан (Челебієв Челебі; 1885—23.02.1918) — кримськотатар. держ. і політ. діяч. Н. у с. Біюк-Сунак (згодом с. Чирки Джанкойського р-ну Крим. обл.; нині зняте з облікових даних) у сім'ї імама мечеті. Здобув вищу юрид. та богословську освіту в Стамбульському ун-ті. У кримськотатар. нац. русі з 1906, переслідувався царським урядом. У роки *Першої світової війни* — волонтер. 1917 — голова Тимчасового кримсько-мусульманського виконавчого к-ту, демократично обраний муфтій мусульман Криму, член ЦК партії *Міллі-фірка*, голова Нац. уряду (Кримськотатар. директорії), найбільш впливовий лідер кримськотатар. руху. Висловлював погляди поміркованої частини нац. руху, закликав до дій, заснованих на правовій основі, намагався не допустити війни в *Криму* між *більшовиками* та *кримськими татарами*. Був незаконно заарештований, перевезений до *Севастополя*, де згодом розстріляний.

Літ.: *Бочагов А.К.* Милли-Фирка: национальная контрреволюция в Крыму. Симферополь, 1930; *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. М., 1992; *Елагин В.* Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. В кн.: Забвению не подлежит... (из истории крымскотатарской государственности и Крыма). Казань, 1992; *Гарчев П.Н. и др.* Челебиев Челеби. В кн.: Политические деятели России: 1917: биографический словарь. М., 1993; *Зарубин А.Г.* «...Курултай имеет в виду не одних лишь татар...»: к биографии Ч.Челебиева. «Клио» (СПб.), 1999, № 1 (7); Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. П-150, оп. 1.

Т.Б. Бикова.

ЧЕ́ЛЯДЬ — соціальна категорія особисто залежного (невільного) населення у *Київській Русі* та *Великому князівстві Литовському*.

Челядь у Київській Русі — соціальна категорія особисто невільних людей, позбавлених будь-яких юрид. прав, по суті — раби. Історики безпосередньо ототожнюють Ч. з *холопами*, відповідно соціальне становище та юрид. статус Ч. традиційно з'ясовуються завдяки безпосередньому розгляду норм *Руської Правди* про холопів. О.*Зимін* розглядав Ч. як більш ранню назву невільних людей, що з часом було замінено поняттям «холопи». На думку М.Свердлова, поняття Ч. в Давній Русі було збірним і вживалось на позначення широкого кола залежного (невільного) населення, серед якого були холоп і роба (невільна особа жін. статі).

Історики зазвичай вживають поняття Ч. і холопів як взаємозамінні (В.Сергеєвич, Б.*Греков*, С.*Юшков*). Однак кожне з понять мало нюанси. Якщо поняття «холопи» було означенням невільних людей, задіяних у домогосп-ві князя чи боярина, то поняття Ч. вживалось тоді, коли йшлося про невільних осіб (рабів), призначених для продажу, і загалом — як про товар і власність. Саме як власність і об'єкт продажу це поняття фігурує у *договорах Київської Русі з Візантією* (911 і 944), де зафіксовано відшкодування руським купцям вартості челядина у випадку його втечі, викрадення і перепродажу. В наративних пам'ятках Ч. фігурує теж у значенні товару і воєнної здобичі. Імовірно, Ч. спершу формувалась з рабів, яких *руси* «збирали» під час *полюддя* і продавали в *Константинополі*. У Руській Правді (простора редакція) про Ч. згадано як про об'єкт власності: у двох її статтях регламентовано процедуру розшуку господарем свого челядина, який через втечу, викрадення чи незаконний перепродаж опинився в чужій власності.

Дж.: Правда Русская, т. 1. М.—Л., 1940; ПСРЛ, т. 1: Лаврентьевская летопись. М., 1997; ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись. М., 1998.

Літ.: *Сергеевич В.И.* Русские юридические древности, т. 1. СПб., 1890; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. К.—СПб., 1900; *Дьяконов М.А.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. СПб., 1908; Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам И.И. Срезневского, т. 3. СПб., 1912; *Романов Б.А.* Люди и нравы Древней Руси (историко-бытовые очерки XI—XIII вв.). Л., 1947; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. М., 1953; *Зимин А.А.* Холопы на Руси (с древнейших времен до конца XV в.). М., 1973; *Свердлов М.Б.* Челядь и холопы в Древней Руси. «Вопросы истории», 1982, № 9; *Його ж.* Генезис и структура феодального общества Древней Руси. Л., 1983; *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992.

Я.В. Затилюк.

Челядь у Великому князівстві Литовському — категорія слуг у шляхетських дворах та *фільварках*, переважно невільників. У *Статутах Великого князівства Литовського* «челядин», «челядь» жорстко пов'язана з означенням «невольний/невольная». Групу «вічних» невільників за І Литов. статутом 1529 становили: 1) спадкові невільники; 2) полонені; 3) одружені з невільником/невільницею; 4) злочинці (за винятком злодіїв), увільнені від покарання на смерть на прохання постраждалого та передані йому у повну власність разом з наступними поколіннями. Водночас зазначалося, що вільна людина за жоден переступ не може бути віддана у вічну неволю, а лише до виплати завданих нею шкод. Ця норма дещо конфронтувала з попередньою. У ІІ Литов. статуті 1566 цю суперечність зняли, вилучивши з

джерел невільництва пункт про можливість довічної втрати волі через тяжкий злочин. Натомість зазначено, що злочинець, який належав до вільних людей, міг бути відданий у неволю постраждалому лише на час відпрацювання заподіяних шкод; якщо він помирав, не відшкодувавши відповідної суми, його спадкоємці увільнялися від відповідальності. Також у II Литов. статуті зазначалося, що у випадку шлюбу з невільником/невільницею через незнання його/її стану партнер не втрачав волю, якщо розлучався духовним судом. III Литов. статут звів категорію невільників лише до полонених, наказавши ін. «челядь неволную», а також дітей полонених осаджувати на землю і класифікувати як отчичів. Статутом також скасовувалося уживання щодо челяді поняття «невольник», натомість пропонувалося називати її «челедью дворною отчызною, материстою, купленою, або полонениками». Формально рабство дуже обмежувалося, однак очевидно, що процес його скасування мав бути тривалим.

За II Литов. статутом на невільну челядь не поширювалося право отримання свободи через перебування в місті упродовж десяти років, прийняття їх до міськ. права чи володіння нерухомістю, під яке підлягали ін. категорії залежного населення — слуги. III Литов. статут загалом повторював ці положення, хоч і не наголошував на особливому становищі челяді.

Челядь отримувала свободу в тому випадку, якщо під час голоду пан виганяв її з двору, однак цей факт невільники мусили засвідчити перед урядником (повітовим чи міськ.). На практиці господарі часто звільняли свою челядь за заповітом, що розцінювалося в категоріях поведінки доброго християнина.

Невільництво як тимчасовий стан могло поширюватися на осіб вільних, які продавали себе чи дітей в неволю через голод, однак вони увільнялися від залежності після повернення панові грошей.

Статутами фіксувалася вартість утримання челядника упродовж тижня: за I Литов. статутом — 1 гріш, за II Литов. статутом — 2 гроші, за III Литов. статутом — 6 грошів. Оцінювалася і його робота: по шість грошів за тиждень. Ці цифри, щоправда, досить умовні, адже вони згадуються в зв'язку з утечами невільної челяді.

На відміну від Литов. статутів, які характеризували челядників як невільників, в актових книгах зустрічається не лише «челядь невольная», а й «вольна», чиї стосунки з паном усталювалися на підставі домовленостей про службу і плати за неї. Відповідно назва «челядник» указувала не лише на стан, а часто й на характер служби — по забезпеченню функціонування двору, тому серед челядників — двірники, кухарі, конюхи, пастухи, садівники, пралі, швачки, ремісники, будівельники та ін. Інколи челядники згадуються і серед особистих слуг панів.

Челядник (цеховий) — робітник у цехового майстра (див. *Цехи*), що пройшов курс навчання і отримав відповідну кваліфікацію, яка давала змогу перейти з учнівської позиції на становище челядника, однак не давала права на самостійну роботу. Інколи челядники об'єднувалися в братства для захисту своїх прав.

Дж.: Статути Великого князівства Литовського, т. 1—3. Одеса, 2002—04.

Літ.: *Леонтович Ф.* Панский двор в литовско-русском государстве. «Варшавские университетские известия», 1895, V; *Ворончук І.* Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. К., 2012.

Н.П. Старченко.

ЧЕМЕРИ́СИ (початково черемиси) — в Україні 16—18 ст. етнічна група та частина військово-служилого стану. Думка про тотожність чи хоча б спорідненість Ч. з татарами є хибною. Етнонім походить від рос. назви марійців («череміси», «черемша»), які після моск. походу 1523 на Казанський ханат були виведені в полон, розселені на зх. кордонах *Великого князівства Московського*, звідти втекли до *Великого князівства Литовського*, потім мігрували до *Королівства Польського* і 1540—41 зосередилися в м. *Бар*, де отримали земельні угіддя й утворили окрему спільноту (окреме місто Черемиський Бар, згодом — передмістя Бара, нині — с. Черемиси-Барські). 1552 кілька родин Ч. зафіксовані у *Каневі*; відомо також про поселення Ч., утворені на поч. 17 ст. в ін. містах: м. Черемиси (нині зникле) на *Поділлі*, передмістя Черемисівка у м. Сальниці (нині с. Сальник Хмільницького р-ну Він. обл.), Чемерполь (нині с. Чемерпіль Голованівського р-ну Кіровогр. обл.). У серед. 17 ст. Ч. зосереджувалися також у Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Заг. чисельність Ч. на той час становила бл. 10 тис.

Ч. мали статус «королівських слуг». Їх обов'язком було виставляти певну кількість кіннотників, підпорядкованих барському старості; у мирний час Ч. займалися сільс. госп-вом. На поч. *Національної революції 1648—1676* більшість вояків Ч. опинилася у лавах козац. війська. Під час турецько-польської війни 1672—76 і надалі Ч. послідовно виступали на османському боці (зокрема підтримували *гетьмана* П.*Дорошенка*). Після повернення *Поділля* до складу *Речі Посполитої* наприкінці 17 ст. кам'янецькі Ч. пішли з турками і оселилися в гирлі *Дунаю*. Барські Ч. деякий час зберігали етнічну окремішність (у 1850—60-ті роки нащадки Ч. вимагали у рос. адміністрації повернення давніх привілеїв), але були асимільовані українцями і частково липками (*татарами служивими*); ще одна частина Ч. переселилася до *Добруджі*, де була асимільована добруджинськими татарами. Ч. лишили помітний слід в укр. антропоніміці (поширене прізв. Чемерис), топоніміці, матеріальній к-рі та фольклорі.

Літ.: *Дашкевич Я.* Чемерисы в городах Украины XVI—XVIII вв. В кн.: Этнические группы в городах европейской части СССР. М., 1987.

О.О. Немировський.

ЧЕ́ПА Андріан Іванович (поч. 1760-х рр. — п. не пізніше 1819) — любитель історії, колекціонер, збирач матеріалів з історії, фольклору, етнографії Лівобереж. України, знавець місцевих архівів, громад. і освітній діяч. Статський радник. Служив у канцелярії генерал-губернатора Малоросії П.Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський*; 1770—99). 1802 перебував на посаді помічника малорос. пошт-директора. Н. на Полтавщині. Активний учасник інтелектуальної дискусії 1780—1810-х рр. щодо шляхів інтеграції малорос. еліти до імперської системи. В історіографічній традиції Ч. відноситься до «українських патріотів», «ав-

тономістів», «традиціоналістів», погляди і діяльність яких протиставлялися намаганням «асиміляторів» беззастережно знівелювати специфіку колишньої *Гетьманщини*. Такі уявлення представляються нині занадто спрощеними для адекватного розуміння широкого і складного спектра сусп. думки того часу, про що яскраво свідчить нещодавно виявлене листування Ч. з В.*Анастасевичем*.

Будучи палким патріотом Малоросії як особливої адм.-тер. одиниці, Ч. виступав з жорсткою критикою гетьман. режиму, критично ставився до визнання малорос. діалектів окремою мовою, вважаючи, що «Енеїда» І.*Котляревського* написана на місц. варіанті рос. мови. Автор «Записки о преимуществах чинов малороссийских» (1809), яка разом із аналогічними записками регіонального дворянства була спрямована на захист станових прав і вольностей місц. еліти.

Активний учасник проєкту створення «нової малоросійської історії». Вів активне спілкування і листувався з цього приводу з провідними інтелектуалами В.*Политикою*, В.Анастесевичем, В.Чарнишем, Д.*Бантишем-Каменським*, О.*Шафонським*, В.*Ломиковським*, М.*Берлинським*, Я.М.*Марковичем*. Останньому передав 13 власних, переважно рукописних, книг з документами для «сочинения малороссийской истории», які були використані при написанні «Записок о Малороссии, её жителях и произведениях» (1798). Більшість цих книг була втрачена. Брав активну участь у збереженні і намагався організувати публікацію рукопису О.*Ригельмана* «Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще».

У вітчизняній археографії та джерелознавстві Ч. належить пріоритет щодо ідеї публікації корпусу гетьман. договірних статей (1816) та намагання створити генералізуючу схему джерельної бази вивчення вітчизняної історії.

Після смерті два тексти із рукописів Ч. були надруковані М.*Стороженком*. Також йому приписується твір «Нежинские греки» (Украинский альманах, 1831).

Разом із дружиною у власному маєтку заснував школу для сільс. дітей (1804), за що одержав схвальні відгуки від малорос. генерал-губернатора кн. О.*Куракіна* та міністра нар. освіти П.Завадовського, а також благовоління від імп. *Олександра I*.

П. на Полтавщині.

Праці і тв.: Два письма А.И. Чепы, собирателя конца XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии. «Киевская старина», 1890, № 5; *Стороженко Н.В.* Заметки А.И. Чепы о таможнях. Там само, 1890, № 12; *Його ж.* Малороссийския суеверия, коим мало кто верил, собранныя 1776 года (рукопись А.И. Чепы). Там само, 1892, № 1; Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чепы (1809 г.). Там само, 1897, № 4—5 (перевид. в кн.: Пам'ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.): хрестоматія. Дніпропетровськ, 1995; Листування А.І. Чепи з В.Г. Анастасевичем (1812—1816). «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2009, вип. 3.

Літ.: Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии. «Киевская старина», 1891, № 1; *Горленко В.* Из истории южнорусского общества начала XIX века (письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним). Там само, 1893, № 1; *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малорусской старины: І. Яков Михайлович Маркович. Там само, 1894, № 12; *Р-в В.* Чепа Андриан Иванович. В кн.: Энциклопедический словарь, т. 38а. СПб., 1903; *Павловский И.Ф.* Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1914; *Абросимова С.В., Гурай Л.Г.* А.Чепа і невідомі маргіналії з його бібліотеки. «Січеславський альманах» (Дніпропетровськ), 2006, вип. 2; *Журба О.І.* «Представьте Вы себе, какой зверь был гетман! Это были пренечестивые деспоты!» (з листа свідомого українського патріота, автономіста та традиціоналіста початку XIX століття). «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2009, вип. 3.

О.І. Журба.

«ЧЕРВО́НА РУ́ТА» (RutaFEST) — фестиваль сучасної укр. пісні та популярної музики. Проводиться раз на два роки з 1989 в одному з міст України.

Отримав назву від відомої пісні композитора В.*Івасюка* «Червона рута» (1970), яку вперше на сцені Чернів. філармонії в жовтні 1970 під час творчого звіту обласної спілки композиторів виконали солісти самодіяльного ансамблю «Смерічка» Н.*Яремчук* та В.Зінкевич. «Смерічка» стала першим в Україні ансамблем, що отримав звання «Народний самодіяльний вокально-інструментальний ансамбль» та був нагороджений Почесною грамотою Президії ВР УРСР. Саме із цим ансамблем до серед. 1980-х рр. пов'язала свій шлях С.*Ротару*.

1971 пісня «Червона рута» була записана на платівку, яку випустила фірма «Мелодія», та прозвучала у фінальній телепередачі конкурсу «Пісня-1971» у *Москві* у виконанні Н.Яремчука, В.Зінкевича та автора В.Івасюка під акомпанемент Всесоюзного оркестру Центр. радіо і телебачення (кер. Ю.Силантьєв), після чого вона здобула надзвичайну популярність. 1971 була створена телевізійна стрічка «Червона рута» (реж. Р.Олексів).

Ідея фестивалю «Червона рута» належить журналістові І.Лепші, який у статті «То є чистая вода...», вміщеній у газ. «Молодь України» від 27 грудня 1987, запропонував проводити присвячений В.Івасюку щорічний конкурс-фестиваль, що виявляв би таланти в укр. музиці, представляючи співпрацю професіоналів й аматорів. Стаття знайшла широкий відгомін в Україні. Цю ідею підтримали ЦК ЛКСМУ та відомі діячі укр. культури — С.Тельнюк, Д.*Гнатюк*, В.Зінкевич, Н.Яремчук, Д.*Павличко*, Н.Матвієнко.

1988 музиканти Т.Мельник, К.Стеценко, А.Калениченко та поет І.Малкович розробили концепцію фестивалю. Значну роль в орг-ції фестивалю відіграло Спільне підпр-во «Кобза (Україна—Канада)», зокрема її представник Т.Мельник, який очолив к-т із підготовки фестивалю.

Перший фестиваль відбувся 17—24 вересня 1989 у *Чернівцях*, де високий рівень конкурсантів, які представляли жанри поп-, рок-музики, авторської

Фестиваль «Червона рута» у Чернівцях. Виступ гурту «Гуцули». 1989. Фотограф П. Рибчук.

(бардівської) пісні та співаної поезії, показав важливість і популярність укр. пісні в Україні. У рок-змаганнях брали участь відомі гурти «ВВ», «Брати Гадюкіни», «Квартира № 50», «Зимовий сад» та ін. Діяльність фестивалю висвітлювали на шпальтах газ. «Червона рута: вісник фестивалю». Ставлення влади до фестивалю «Червона рута-89» було переважно негативним через його національно-патріотичний характер.

Щодо подальшої долі фестивалю-конкурсу «Червона рута» точилася гостра дискусія (чи залишити постійним місцем його проведення Чернівці, чи визначати кожного разу ін. місто України), наслідком якої стало визначення культурно-просвітницької місії фестивалю. Мета, завдання та мистецьке спрямування зумовили орг. структуру, фінансові засади та творчі принципи фестивалю-конкурсу. Змагання проходять у 2 етапи — відбірковий і фінальний — за окремими жанрами: поп-, рок-, сучасна танцювальна, акустична, ін. музика. 2011 з'явився новий жанр — укр. автентичний фольклор, спрямований до пізнання глибоких нац. традицій. Проводиться також конкурс серед композиторів і поетів, де визначаються кращі муз. твори та шлягери фестивалю. Важливий акцент — поєднання народно-пісенної мелодики із сучасними ритмами. Серед символіки фестивалю — триколірний червоно-чорно-білий фестивальний прапор (символ поп-, рок-музики та авторської пісні).

Наступні фестивалі відбувалися у *Запоріжжі* (1991), *Донецьку* (1993), Криму (*Севастополь—Сімферополь*; 1995), *Харкові* (1997), *Дніпропетровську* (1999), *Києві* (2001, 2003, 2005, 2007, 2011, 2013), Чернівцях (2009, 2019), *Маріуполі* (2015, 2017). 2009 під час проведення фестивалю у Чернівцях було відкрито меморіальну дошку на честь В.Івасюка до 40-річчя створення пісні «Червона рута». Відбіркові конкурси 17-го фестивалю у 2020 призупинені у зв'язку з пандемією вірусу Covid-19.

«Ч.р.» залишається єдиним некомерційним фестивалем, що цілеспрямовано підтримує україномовну популярну культуру (в офіц. положенні про фестиваль зафіксовано: «Тексти пісень мають бути українською мовою»). Участь у конкурсі для виконавців безкоштовна, а вхід для глядачів вільний, що робить захід доступним для всіх бажаючих. Більшість відомих, популярних в Україні та за її межами вітчизн. виконавців були відкриті саме «Ч.р.». Серед них: П.Дворський, І.Білик, О.Савчук, Руслана, О.Пономарьов, Ані Лорак, Сестри Тельнюк, М.Бурмака, В.Павлік, Катя Чілі, Альоша, гурти «ВВ», «Брати Гадюкіни», «Скрябін», «Тартак», «Піккардійська терція», «Плач Єремії», «Танок на майдані Конго», «Мертвий півень», «Кому вниз», «Брати Блюзу», «Гайдамаки» та ін.

Фестиваль допомагає не лише сформувати сучасну естрадну й молодіжну школу вітчизн. музики, а й виробити нове бачення сучасної укр. к-ри та інтегрувати її у світ. культ. простір.

Офіц. вебсайт фестивалю: http://www.chervonaruta.info

Літ.: *Антонюк-Гаврищук Є.* Світ пісенної краси. Чернівці, 2009.

С.В. Герегова.

«ЧЕРВО́НИЙ ШЛЯХ» — укр. громадсько-політ. та літературно-наук. часопис. Виходив як місячник у *Харкові* з квітня 1923 до лютого 1936. Редакторами «Ч.ш.» в різні часи були Г.*Гринько*, В.*Затонський*, О.*Шумський* та ін. До редакції «Ч.ш.» належали такі відомі діячі, як В.*Коряк*, І.*Кулик*, С.Пилипенко, М.*Скрипник*, П.*Тичина*, А.*Хвиля*. «Ч.ш.» був задуманий як громадсько-політ. місячник, що мав кілька постійних відділів: красне письменство; наук.; громадсько-політ.; книжково-бібліографічний; хроніка. Були опубл. матеріали з різних галузей науки: літературознавства, мистецтвознавства, археології (статті В.Бушуєва та С.*Магури*), етнографії, соціології, філософії, економіки, природознавства, фізики, хімії, астрономії. Проте основу становили худож. твори та літературознавчі дослідження, завдяки чому «Ч.ш.» увійшов в історію передусім як літературно-худож. журнал.

Журнал став рупором політики українізації (див. *Українізації політика*), що проводила КП(б)У. «Ч.ш.» користувався значним попитом за кордоном, чому сприяло співробітництво редакції з колективом вид-ва *«Космос»*. Цим можна пояснити публікацію на сторінках місячника творів багатьох іноз. культ. діячів того часу.

У діяльності журналу виділяють два періоди. Перший тривав з 1923 по 1930, другий — з 1930 по 1936. У 1930-ті рр. журнал зазнав якісних і кількісних змін. Більшу частину журналу почали займати постанови, матеріали з'їздів, виступи вождів. У зв'язку з посиленням *тоталітаризму* журнал змінив своє творче обличчя; набір тем та сюжетів став жорстко обумовленим. Наступником «Ч.ш.» став «Літературний журнал».

Хоча журнал мав виразне художньо-літ. спрямування, проте на його сторінках друкувалося чимало істор. матеріалів.

Більшість тем на сторінках «Ч.ш.» вкладалися в концепцію нової марксистської істор. науки: історія більшовицької революції в Україні та викриття контрреволюц. рухів; класова боротьба; історія робітн. класу в Україні. Велика увага приділялася селянству: екон. становищу, історії повстань, участі в більшовицькій революції тощо. Заперечувалися здобутки попередньої історіографії, зокрема школи М.*Грушевського*. Хоча тематика досліджень була чітко визначена, в її межах у 1920-ті рр. допускалася альтернативність поглядів. Показовою в цьому плані є дискусія щодо принципів написання історії, що розгорнулася на сторінках часопису між Д.*Багалієм* та М.Яворським. Окрім названих вище, невелика кількість досліджень присвячена ін. питанням (декабристи та Україна; окремі аспекти діяльності гетьмана Д.*Апостола*; історія друкарства в Україні та ін.).

«Ч.ш.» є цінним джерелом інформації про період історії України 1920—30-х рр.

Літ.: *Півторадні В.* Червоним шляхом революції [до історії видання літературно-художнього і громадсько-політичного журналу «Червоний шлях»]. «Вітчизна», 1967, № 1; *Лощинська Н.В.* «Червоний шлях» і літературно-художній процес 20—30-х рр. «Всесвіт», 1998, № 11; «Червоний шлях» (1923—1936 рр.). К., 2003.

Оксана Ковальчук.

ЧЕРЕШНЬО́ВСЬКИЙ Михайло Матвійович (05.03.1911—21.07. 1994) — скульптор і громад. діяч. Голова Об'єднання мистців-українців в Америці (1966—94). Н. в с. Стежниця (нині село Підкарпатського воєводства, Польща). Закінчив Коломийську мистецько-пром. школу (1932,

М.М. Черешньовський.

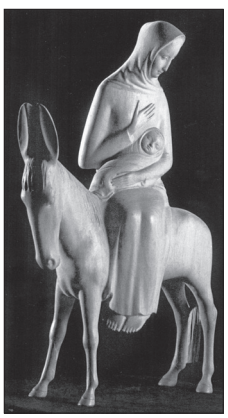

М. Черешньовський. «Втеча до Єгипту». 1953. Дерево.

викл. В.*Кобринський*) і Краківський ін-т пластичного мист-ва ім. С.Щепанського (1939, викладачі К.Гомоляч, Ф.Кальфас, З.Мацейовський). У *Кракові* був членом молодіжної орг-ції укр. патріотичного юнацтва «Зарево» (1933—39). Член *Організації українських націоналістів* (з 1939). Воїн *Української повстанської армії* (з 1943). Учасник мистецьких виставок: у Кракові (із 1938), в Україні (із 1942), у Німеччині (з 1948), у США (з 1960-х рр.). Наприкінці *Другої світової війни* у складі бойової групи УПА пройшов через Словаччину і Чехію до Баварії. Мешкав у Деґґендорфі, Міттенвальді та Мюнхені (усі в Баварії). 1951 емігрував до США, постійно мешкав у Нью-Йорку (США), в районі Бруклін. 1951—70 працював у фірмі «Матта» як реставратор-різьбяр рам для картин у музеях і приватних збірках.

Осн. жанром творчості Ч. в США, як і раніше в Україні, Польщі та Баварії, залишався портрет (дерево, бронза, мармур, граніт, бетон, гіпс). У період навчання мист-ву скульптури у Кракові Ч. вдавався у своїх творах до різних стилів і напрямів — від класицизму до імпресіонізму та кубізму. На Зх. Ч. обрав неокласицизм як осн. стиль творчості, в якому він вповні виявив свою манеру та індивідуальний «почерк». Визначним досягненням митця було створення в 1950-х рр. циклу скульптур (понад 10 творів) «Пресвята Богородиця». Спорудженням пам'ятника героям боротьби за державність України в Елленвілі (шт. Нью-Йорк, США) та участю в конкурсі на пам'ятник Т.*Шевченкові* для столиці США Вашингтона відкрилася на поч. 1960-х рр. нова сторінка доробку митця — як скульптора-монументаліста. У наступні роки Ч. вагомо підтвердив свою концепцію монументаліста створенням двох пам'ятників Лесі *Українці* — для Клівленда (шт. Огайо, США) і Торонто (пров. Онтаріо, Канада) — і проєктом пам'ятника митрополитові А.*Шептицькому* для Філадельфії (шт. Пенсильванія, США). Чуття митця-монументаліста виявив він і в галузі декоративної різьби — в оформленні різьбою на дереві інтер'єру укр. церкви Св. Івана Хрестителя в м. Гантер (шт. Нью-Йорк, США). Автор портретів Т.Шевченка (1941), С.*Бандери* (1948), Д.*Донцова*, С.*Петлюри*, Є.*Коновальця*, Р.*Шухевича* (усі 1961—62, останні п'ять — у композиції пам'ятників героям боротьби за державність України в Елленвілі).

П. у м. Нью-Йорк.

Літ.: Каталог виставки творів М.Черешньовського в Українському музеї в Нью-Йорку. Нью-Йорк, 1991; Михайло Черешньовський: статті, спогади, матеріали. Нью-Йорк, 2000; *Степовик Д.* Скульптор Михайло Черешньовський: життя і творчість. К., 2000.

Д.В. Степовик.

«ЧЕРКА́СИ», добровольчий батальйон — добровольче формування, офіційно сформоване у травні 2014 як 14-й батальйон територіальної оборони в *Черкаській області* із підпорядкуванням Мін-ву оборони України. Охороняв укр. кордон в *Одеській області*, із вересня 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції* на бойових позиціях під Волновахою. Відмовлявся зайняти позиції на передовій у зв'язку з відсутністю належного озброєння та техніки. В листопаді 2014 реорганізовано в 14-й окремий мотопіх. батальйон у складі 72-ї окремої механізованої бригади ЗС України. Перший командир — М.Радченко. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

ЧЕРКА́СЬКИЙ Іринарх Ювеналійович (17(05).12.1869 — імовірно, 1941) — історик права та правознавець. Н. в с. Теліжинці (нині село Білоцерківського р-ну Київ. обл.) в сім'ї псаломщика. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1897). Працював на різних суд. посадах у Гродно (нині місто в Білорусі), *Києві*, *Луцьку* та *Умані*. З квітня 1912 — старший діловод канцелярії держ. контролю в *Санкт-Петербурзі*. Після 1917 — старший ревізор держ. контролю в Києві. З лютого 1919 — постійний співробітник Правничо-термінологічної комісії УАН (з 1921 — ВУАН). Протягом березня 1919 — лютого 1921 — секретар, а з листопада 1923 до лютого 1930 — голова Правничо-термінологічної комісії УАН/ВУАН. 1923—26 — заст. директора *Інституту української наукової мови*. Позаштатний співробітник Комісії УАН для виучування звичаєвого права України (див. *Комісія ВУАН для виучування звичаєвого права України*; 1919) та *Комісії ВУАН для виучування історії західноруського і українського права* (1921). 1921—22 — наук. співробітник соціально-екон. відділу ВУАН. 1930—33 — штатний асистент Комісії ВУАН для виучування звичаєвого права. Під кер-вом Ч. був підготовлений «Російсько-український словник правничої мови» (К., 1926; понад 67 тис. слів). Керував підготовчими студіями з укладання «Словника української юридичної старовини», який був заборонений на поч. 1930-х рр.

Автор праць з історії укр. права 16—18 ст., зокрема про козац. та громад. (копні) суди, а також студій зі спадкового права за *Статутами Великого князівства Литовського*, судоустрою і судочинства *Гетьманщини* 18 ст.

Двічі був заарештований (1934, 1941). Останній раз — за звинуваченням у зв'язках з укр. націоналістичними колами та пронім. настроях. У листопаді 1941 направлений етапом до Новосибірська (нині місто в РФ). Подальша доля не відома.

Праці: Поволання над трупом забитого. «Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права», 1925, вип. 1; Сліди доміняльного (панського) суду на лівобережній Україні наприкінці 17 та на початку 18 ст. Там само, 1926, вип. 2; Відповідь І.Ю. Черкаського професору Р. Лащенкові на його «Кілька слів». Там само, 1927, вип. 3; Звідомлення І.Ю. Черкаського про командирування до Чернігова в серпні року 1926. Там само; Судові реформи гетьмана графа К.Г. Розумовського. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності, т. 1. К., 1927; Громадський (копний) суд на Україні-Русі 16—18 ст. «Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права», 1928, вип. 4—5; Чи впливав Г.Н. Теплов на гетьмана Розумовського в його управлінні Україною? В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, ч. 1. К., 1928; Звідомлення І.Ю. Черкаського про відрядження до Харкова р. 1927: Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині: тези. «Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права», 1929, вип. 6.

Літ.: *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1957, vol. 5/6, no. 4 (18), 1/2 (19/20); *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків: бібліографія репресованих істориків, археологів, мистецтвознавців, етнографів, істориків права, економістів. В кн.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж—Чикаго, 1962; *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884—1973). К., 2000; *Усенко І.Б.* Черкаський Іринарх Ювеналович. В кн.: Антологія української юридичної думки, т. 3. К., 2003; *Полонська-Василенко Н.* Спогади. К., 2011.

О.В. Ясь.

ЧЕРНЕ́НКО Андрій Миколайович (09.12.1978—18.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Слободо-Петрівка (нині село Лубенського р-ну Полтав. обл.). Дитинство провів у *Черкасах*, закінчив Нац. транспортний ун-т за фахом «інженер-технолог». Проходив строкову службу у лавах ЗС України. 2008—12 проживав у Нідерландах, після повернення в Україну мешкав у *Києві*, де працював автоелектриком. Після поч. *Революції гідності 2013—2014* регулярно відвідував *майдан Незалежності* в Києві. 18 лютого 2014 смертельно поранений від пострілу.

Похований у с. Слободо-Петрівка. 20 серпня 2014 в Києві на фасаді будинку № 114 на вул. Червоноармійській було відкрито меморіальну дошку на його честь. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Андрій Черненко. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/andrij-chernenko.html; Черненко Андрій. Web: http://nebesnasotnya.com/storinky-geroyiv/chernenko-andrij.html

Н.І. Загребельна.

ЧЕРНЕ́ЦЬ Віктор Григорович (27.05.1977—19.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. і жив у с. Подібна (нині село Уманського р-ну Черкас. обл.). Загинув 19 лютого 2014 в результаті дорожньо-транспортної пригоди на трасі *Одеса—Київ* — водій невстановленого джипа, що пробивав дорогу внутр. військам через блокпост активістів, на шаленій швидкості збив Ч. насмерть.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України». На його честь відкрили меморіальну дошку в Полтав. загальноосвіт. школі Маньківського р-ну. В с. Подібна встановлено пам'ятник «Небесній сотні».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Книга пам'яті.: Небесна сотня. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Т.С. Водотика.

«ЧЕРНІ́ГІВ», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, який сформовано в *Чернігівській області* на поч. травня 2014. Із червня перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, на території *Луганської області*. Основу першого складу становили представники 14-ї сотні «Вільні люди» Самооборони Майдану (див. *Революція гідності 2013—2014*). Перший командир — Р.Пицків. (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019*.)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018; Усна історія російсько-української війни (2014—2018), вип. 4. К., 2018.

В.І. Милько.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ П'Я́ТНИЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — неіснуючий нині правосл. жін. монастир, гол. храмом якого була *П'ятницька церква в Чернігові*.

Час виникнення монастиря невідомий. Археол. дані дають підстави висунути припущення, що обитель існувала вже у давньорус. добу. Перші достовірні згадки про монастир містяться в універсалах черніг. полк. І.Вибельського (1657, 1658).

1676 монастир перебував у спустошеному стані. Тоді коштом *генерального обозного* В.Дуніна-Борковського обитель обнесли дерев'яною огорожею, побудували дерев'яні келії та ін. споруди; ймовірно, тоді ж відреставрували і мурований храм Св. Параскеви (П'ятниці). Не пізніше 1706 було споруджено надбрамну дзвіницю із церквою Св. Прокофія та трапезну. Не пізніше 1739 до цих споруд додався корпус — певно будинок ігумені. 1783 до настоятельських келій прибудували теплий дерев'яний храм Різдва Іоанна Предтечі.

У 17—18 ст. монастир отримував значні пожертви від дружин *гетьманів* та представників *козацької старшини*. За розміром володінь і кількістю підданих (у 1786 р. — 855 душ чол. статі) монастир вважався «маловотчинним», хоча доходів вистачало не тільки на утримання черниць, а й на розбудову монастиря. 1739 в обителі мешкали 15 черниць, 1786 — 33 черниці. У 18 ст. монастир був провідним центром гаптарства в *Лівобережній Україні*.

Указом рос. імп. *Катерини II* від 10 квітня 1786 монастир було ліквідовано, його приміщення передали гол. нар. уч-щу, яке діяло в монастирських стінах 1789—1805, до перетворення в г-зію. У зв'язку з перепланованням міста всі дерев'яні споруди монастиря розібрали, а церква стала парафіяльною.

Літ.: *Ігнатенко І., Нижник Л.* Нариси з історії та архітектури П'ятницького монастиря. «Сіверянський літопис», 1998, № 6; *Волерт Я.* Землеволодіння чернігівських монастирів за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729—1731 рр. В кн.: Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів, 2007.

І.М. Ігнатенко.

ЧЕРНІ́ГІВЩИНА — неофіц. назва регіонів із центром у *Чернігові*: 1) *Чернігівської землі* та *Чернігівського князівства*; 2) *Чернігівського воєводства*; 3) *Чернігівської губернії*; 4) *Чернігівської області*.

ЧЕРНЯ́ВСЬКИЙ Дмитро Олександрович (05.03.1992—13.03.2014) — укр. громад. діяч, учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Артемівське (нині с-ще Хромове Бахмутського р-ну Донец. обл.). 2013 закінчив обліково-фінансовий ф-т Донец. нац. ун-ту. Вступив до магістратури екон. ф-ту *Львівського національного університету* на заочну форму навчання. З 2010 — член Всеукр. об'єднання «Свобода», з 2011 — кер. пресслужби Донец. міськ. парт. осередку, з березня 2013 — кер. прес-

А.М. Черненко.

В.Г. Чернець.

Д.О. Чернявський.

служби Донец. обласного осередку партії. Був організатором низки культурно-політ. акцій. Був помічником-консультантом нар. депутата України М.Блавацького. Із початком *Революції гідності 2013—2014* брав участь у донец. Євромайдані. 13 березня 2014 загинув після завершення мітингу внаслідок ножового поранення, яке отримав під час нападу групи озброєних сепаратистів.

Похований у м. *Донецьк*. 2015 в с-щі Артемівське на будівлі місц. школи було відкрито меморіальну дошку на його честь. 20 лютого 2015 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

І.А. Коляда.

ЧЕРНЯКИ́ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Леонтія Івановича** Черняка (Леска Черняченка; р. н. невід. — п. після 1698), полтав. полкового *сотника* (1665—69), *генерального осавула* (1670—77) і полтав. полковника (1680—82, 1689). Його сини **Іван Леонтійович** (р. н. невід. — п. до 1723), полтав. полковий писар (1692—94), полковий сотник (1695—99) та полковник (1709—22), противник гетьмана І.*Мазепи*, уславився своїми зловживаннями та здирствами; **Пилип Леонтійович** (р. н. невід. — п. після 1752), Харків. полковий (1706) та тишківський (1707 — імовірно, 1712) сотник, онуки — **Іван Савич** (р. н. невід. — п. до 1773), вакансовий (1744—48) і Полтавської 1-ї полкової сотні (1748—67) сотник, абшитований полковий суддя (1767); **Григорій Іванович** (р. н. невід. — п. 1737), вакансовий (1724) і Полтавської 1-ї полкової сотні (1725—32) сотник; **Іван Пилипович** (р. н. невід. — п. до 1749), липецький сотник (1716 — п., імовірно, 1732); **Яків Лавршович** (р. н. невід. — п. до 1732), Полтавських 1-ї (1715) та 2-ї (1716—22) полкових сотень сотник, а правнук **Павло Іванович** (р. н. невід. — п. після 1767), липецький сотник (1754—65). Ін. представники роду обіймали уряди *військових товаришів* та *значкових товаришів*.

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг *Катеринославської губернії*, *Київської губернії* та *Харківської губернії*.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 4. К.—СПб., 2004; Еліта Слобідської України: списки козацької старшини 60-х років XVIII ст. Х., 2008.

В.В. Томазов.

ЧИНАДІ́ЙОВО — с-ще міськ. типу Мукачівського р-ну *Закарпатської області*. Розташов. на правому березі р. Латориця (прит. Бодрогу, бас. Дунаю). Населення 6822 особи (2011). Чинадіївській селищній раді підпорядковане с. Карпати, в якому діє однойменний санаторій.

Укр. назва «Чинадійово» — видозмінена форма назви с. Ішдінаго, яке існувало тут із 16 ст., а пізніше злилося із сусіднім поселенням Сентмікловш. Перша згадка про Сентмікловш належить до 1263 («villa S. Nicolai»), коли молодший король Угорщини Іштван V Арпад віддав поселення ішпану (жупану) Березького комітату Мігаю. Із пізніших грамот відомо, що село існувало вже на поч. 13 ст. Назва походить від імені патрона місц. церкви, означає в перекладі з угорської «Святий Миколай» і офіційно вживалася до 1901.

1387—1542 ним володіла родина Перені, потім воно перейшло в руки утор. короля, із 1574 до поч. 17 ст. Сентмікловш — це гніздо родини Телегді, які спорудили укріплений палац (кастеллум). Із серед. 15 ст. Сентмікловш — центр *домінії*, який 1456 отримав статус містечка («оппідума»). 1578 тут почали вирощувати виноград. Протягом 17 ст. володарями містечка послідовно ставали представники утор. дворянських родин Нярі, Лоняї, Естергазі, Ракоці, які перебували в родинних зв'язках і часто сперечалися за право володіти містечком. 1659 його сплюндрували польс. війська кн. Є.-С.*Любомирського*.

1691—1711 поселення й домінія були власністю ватажка *Національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711* кн. Ференца II Ракоці, який не раз бував тут. 1711—26 містечко й домінія управлялися казною, а 1726 імп. *Карл VI* Габсбург передав їх у власність графа Лотара-Франца Шенборна. Родина *Шенборнів* володіла тутешніми посілостями й маєтками частково до кінця *Другої світової війни*. З їхньою діяльністю пов'язані буд-во залізоплавильного з-ду (припинив існування наприкінці 18 ст.) та спроби розведення племінних коней. 1890—95 вони збудували за проєктом архіт. Ц.Грессерсона палац «Берегвар» із парком і час від часу навідувалися сюди, переважно для відпочинку та полювання.

На 1837 населення містечка досягло 605 осіб, з яких 590 становили українці. Саме в цей час поряд з офіц. назвою «Сентмікловш» почала вживатися неофіційна назва «Чинадійово». Під час Угор. революції 1848—49 поселення відігравало важливу роль проміжної бази для військовиків, які рухалися з *Мукачевого* до Верецького перевалу. У 2-й пол. 19 ст. Ч. швидко розвивалося. Із 1885 тут діє залізнична станція. На 1900 в с-щі мешкало 1472 жителі (у т. ч. 979 українців). Тут діяли млин, фанерний з-д, сірникова ф-ка «Вулкан» (із 1903).

1919—39 Ч. — у складі Чехословаччини. 1928 на базі володінь Шенборнів було створено АТ «Латориця», яке збудувало в с-щі потужний лісопильний з-д (1929; із 1946 — деревообробний комбінат). Продовжувала діяти й ф-ка «Вулкан». Із серед. березня 1939 до жовтня 1944 Ч. (офіц. назва — Берегсентмікловш) — у складі гортистської Угорщини. 25 жовтня 1944 в Ч. ввійшли рад. війська. 1945—91 Ч. — у складі СРСР. Із 1959 — с-ще міськ. типу, від 1991 — у складі України.

Історико-архіт. пам'ятки: у самому Ч. — палац Телегді («Сентмікловш»; 16—19 ст.; тут містяться музей і картинна галерея); церква Св. Миколая (13—19 ст.; спочатку — римо-катол., із 2-ї пол. 17 ст. — греко-катол.) з родинним склепом Телегді; у с. Карпати — палац «Берегвар» (із

Чинадійово. Палац Телегді («Сентміклош»). Фото початку 21 ст.

1945 — санаторій «Карпати») з парком.

У Ч. та в його околицях — численні пам'ятки археології, у т. ч. поселення епохи бронзи, 2 скарби бронз. виробів, знахідки золотих рим. монет, поселення 11—13 ст. (поблизу палацу «Сентмікловш»).

Літ.: *Lehoczky T.* Beregvármegye monográfiája, III. Ungvár, 1881; *Csánki D.* Hunyadiak kora Magyarországon. Budapest, 1890; *Lehoczky T.* Adatok hazánk archaeologiájához különös tekintettel Beregvármegyère ès környékére, I. Munkács, 1892; *Хайнас В.В.* Чинадиево. В кн.: История городов и сел. Украинской ССР: Закарпатская область. К., 1982; *Györffy Gy.* Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza, I. Budapest, 1987; *Deschmann A.* Kárpá, talja müemlékei. Budapest, 1990.

Й.В. Кобаль.

ЧИРО́ВСЬКИЙ (Фреїшин-Чировський, Chirovsky) **Микола Миколайович** (05.08.1919—03.11.2004) — історик, економіст, культ. і громад. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в с. *Войнилів* у сім'ї правника. Від 1927 мешкав у м. Люблін (Польща). Вивчав право в Люблінському ун-ті (1938—39) та ун-ті м. Грац (нині місто в Австрії; 1942—43), а також студіював економіку в Укр. високій екон. школі в Мюнхені (Зх. Німеччина; 1946—49). Здобув ступінь магістра з економіки у Грацькому ун-ті (1944). 16 вересня 1951 захистив докторську дис. «Органічна теорія підприємництва» в *Українському вільному університеті* (наук. кер. Ю.Панейко). 1949—85 викладав в ун-ті Сетон-Холл (Seton Hall University) в м. Ньюарк (шт. Нью-Джерсі, США), професор та голова екон. від-ня цього ун-ту. Заст. голови НТШ у США (1967—74). У 1980-х рр. був головою управи Орг-ції оборони чотирьох свобід України (ООЧСУ). 1985—90 викладав в ун-ті в м. Майямі (шт. Флорида, США), 1992 та 1994—95 — в укр. греко-катол. семінарії Святого Духа в смт Рудне Львів. обл.

Автор праць з укр. політ. історії поч. 20 ст. та *Української революції 1917—1921*, зокрема нарисів із соціально-екон. історії України, політ. історії Росії та *СРСР*. 1987—94 був ред. час. *«Ukrainian Quarterly»*, який видавав *Український конгресовий комітет Америки*, та час. «Вісник», який випускала ООЧСУ. Редагував спец. випуск «On the Historical Beginnings of Eastern Slavic Europe (Readings)» (Нью-Йорк, 1976) та 194-й т. *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»*, присвячений М.*Грушевському* (співред. — М.*Стахів*).

Праці: Economics Aspects of the Ukraine-Muscovite Treaty of 1654. «Ukrainian Quarterly», 1953, vol. 10, no. 1; Думки про сучасну українську історіографію. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1963, № 85, 7 травня; Old Ukraine: Its Socio-Economic History Prior to 1781. Madison, 1963; The Ukrainian Economy: Its Background, Present Status, and Potentials of Future Growth. New York, 1965; First Stage of the New Soviet Plan, 1966—1970. «Ukrainian Quarterly», 1967, vol. 23, no. 4; Економічне становище України під московсько-большевицькою окупацією. «Визвольний шлях», 1968, № 7/8; Михайло Грушевський як дослідник українського господарства. Там само, 1968, № 11/12; Сьома п'ятирічка в останній стадії завершення (до економічної ситуації в СССР). Там само, 1970, № 11/12; Ukraine and the European Turmoil 1917—1919, vol. 1—2. New York, 1973 (у співавт.); An Introduction to Ukrainian History, vol. 1—3. New York, 1981—86; Міжнародньоправне значення 30 червня 1941 року. «Визвольний шлях», 1981, № 12; Ukraine and the Second World War. New York, 1985; The Millennium of Ukrainian Christianity. New York, 1988; Введення до суспільно-господарської науки Церкви. Львів, 1994; Нарис політичної історії України. Львів, 1997.

Літ.: *Винар Б.* Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції (1919—1964). Мюнхен—Нью-Йорк, 1965; Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; *Богданська Т.* 50-літній ювілей подружжя проф. Миколи і Іванки Чировських. «Свобода» (Парсипанні—Нью-Йорк), 1998, № 18, 28 січня; В пам'ять доктора Миколи Чировського. Там само, 2005, № 45, 11 листопада; Universitas Libera Ucrainensis: 1921—2011. München, 2011.

О.В. Ясь.

ЧМИ́ХОВ Микола Олександрович (26.09.1953—26.04.1994) — археолог і культуролог, д-р істор. наук., професор. Н. в м. *Слов'янськ*. Навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту (1970—75), вступив до аспірантури (1975—78) кафедри археології та музеєзнавства. 1978—87 працював на посаді асистента, спочатку кафедри історії УРСР, а 1982 перейшов на кафедру археології та музеєзнавства.

1982 захистив у Ленінграді (нині місто Санкт-Петербург, Росія) кандидатську дис. «Орнамент епохи бронзи степової України як історичне джерело у вивченні первісного світогляду». 1988 присвоєно вчене звання доцент.

1987—89 і 1992 працював на посаді доцента кафедри археології, етнографії та музеєзнавства, викладав курси: «Основи археології», «Історія первісного суспільства», «Археологія Мезоамерики», «Археологія Середземномор'я» та ін.

Після навчання в докторантурі (1989—92) захистив докторську дис. «Проблема усвідомлення космосу в суспільствах неоліту-бронзової доби Півдня Східної Європи». 1992—94 — професор, зав. кафедрою культурології та археології ф-ту гуманітарних наук Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія» (див. *Києво-Могилянська академія*).

1973—86 — брав участь у роботі Донец., Північнодонец., Інгульської, Дніпроп., Миколаїв., Луган. та ін. археол. експедицій.

Досліджував проблеми хронології, етногенезу та духовної к-ри населення Європи та Близького Сходу мідно-бронзового та залізного віків. Багато наук. розвідок Ч. присвячено відносно молодій галузі науки — астроархеології, в рамках якої запропонував власну космоархеол. концепцію. Обстоював ідею «безсмертного закону» — органічної єдності життя Космосу, планети Земля та людства, нерозривного глибинного зв'язку між людством і Всесвітом, розуміння людства як невід'ємного, провідного компоненту космічної еволюції. Досліджував процеси взаємодії космосу, природи і людського сусп-ва, відстоював думку про спільну циклічність їх розвитку, на засадах якої запропонував власну періодизацію історії людства. Ґрунтуючись на вивченні впливу космосу на людину і сусп-во, в основу своєї загальної археол. періодизації Ч. поклав астрономічні цикли, які, на його думку, відповідають також археол. епохам.

Особливу увагу приділяв проблематиці духовної к-ри древніх сусп-в, міфологічній свідомості та її відображенню в предметному світі конкретних археол. к-р, а

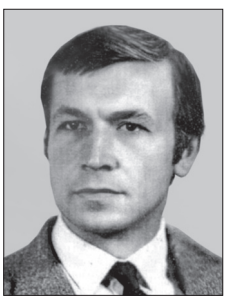

М.О. Чмихов.

В.І. Чміленко.

також вивченню космічн. символіки археол. пам'яток різних часів. Також вивчав проблеми різних аспектів інтерпретацій в археології: соціальних, етнічних, економічних, мовних тощо. Переконаний у тісному взаємозв'язку первісної людини із зоряним небом та її потребі позначати фіксацію розташування зірок на небосхилі, Ч. вбачав серед зображень на артефактах символи Сонця, Місяця, Землі, Всесвіту і тлумачив деякі орнаменти на керамічних горщиках та ін. побутових речах як символи Зодіаку і календарні мотиви, що стало основою запропонованої ним системи зодіакального датування археол. культур.

Деякі наук. гіпотези і припущення дослідника викликали гостру наукову полеміку.

Науковий доробок Ч. складає бл. 80 публікацій. Серед них монографії, підручники, статті.

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі*.

Праці і тв.: К семантике орнаментальных схем катакомбной керамики. В кн.: Некоторые вопросы археологии Украины. К., 1977; Зодіакальний принцип датування в археології. В кн.: Вісник Київ. ун-ту: істор. науки, вип. 20. К., 1978; Археологічні дослідження курганів: навч. посібник. К., 1989 (у співавт.); Истоки язычества Руси. К., 1990; Древнейшие проявления мифов о Зевсе и Европе на материалах Украины. В кн.: Отечественная философская мысль XI—XVII ст. и греческая культура. К., 1991; Про космічну символіку катакомбної поховальної кераміки. В кн.: Поховальний обряд давнього населення України. К., 1991; Археологія та стародавня історія України: курс лекцій. К., 1992 (у співавт.); Курганні пам'ятки як явище давньої культури: навч. посібник. К., 1993; Давня культура: навч. посібник. К., 1994; Епоха протонеоліту. В кн.: Культурологічні студії: зб. наук. праць, вип. 1. К., 1996.

Літ.: Бібліографічний покажчик наукових праць співробітників кафедри археології та музеєзнавства. К., 1996; *Черняков І.Т.* Він мріяв про гармонію стародавності та сучасності. В кн.: Культурологічні студії: зб. наук. праць, вип. 1. К., 1996; *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України: енциклопедичний словник. Чернігів, 1997; *Бондарець О.В.* Творчі задуми М.О.Чмихова. В кн.: Культурологічні студії: зб. наук. праць, вип. 2. К., 1999; Микола Чмихов: зб. на пошану пам'яті (серія «Вчені НаУКМА»). К., 2000; *Павленко Ю.* Микола Чмихов і світоглядне підгрунтя його космоархеологічної концепції. В кн.: Чмихов М. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя. К., 2001.

Л.Г. Самойленко.

ЧМІЛЕ́НКО Віктор Іванович (04.02.1961—20.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Бобринець*. Навчався в Бобринецькій СШ № 1, Кіровогр. технікумі механізації сільс. госп-ва. 1983—85 працював у колгоспі інж. із техніки безпеки, 1985—91 — у Бобринецькій ремонтно-експлуатаційній майстерні старшим електромонтером електромереж. 1991 закінчив Херсон. сільськогосподарський ін-т ім. О.Цюрупи. 1992 заснував сел. фермерське госп-во «Вікторія» у с. Борисівка (нині село Кропивницького р-ну Кіровогр. обл.).

Був членом «Асамблеї громадських організацій малого та середнього бізнесу України», організатором і учасником різних мирних акцій проти порушення прав та свобод людини, *«Помаранчевої революції» 2004.*

Із поч. *Революції гідності 2013—2014* долучився до кіровогр. та київ. Євромайдану й Автомайдану. 20 лютого 2014 загинув від кулі снайпера під час зіткнень на вул. Інститутській у м. *Київ*. Похований у с. Борисівка.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка». 5 липня 2015 нагороджений почесною медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України» (посмертно). У м. Кропивницький (див. *Кіровоград*) на честь Ч. перейменовано вул. Дзержинського та встановлено анотаційну дошку. У м. Бобринець встановлено меморіальні дошки на фасадах будинку, де проживав Ч., і школи, в якій він навчався.

Літ.: *Леус І.* За дітей, за Україну, за Волю. «Честь хлібороба», 2014, № 16 (10699); Небесна сотня. Х., 2014; *Шевченко О.* Герої не вмирають! «Честь хлібороба», 2014, № 17 (10700); Чміленко Віктор Іванович Web: http://nebesnasotnya.com/viktor-chmilenko.html; Виктор Чмиленко. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/viktor-chmilenko.html; Віктор Чміленко. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/віктор-чміленко

В.В. Шевченко.

«ЧО́РНА СМЕРТЬ» — назва пандемії чуми, що пройшла Євразією у 2-й третині 14 ст. і потім регулярно повторювалася. Іноді її називають «другою пандемією» після так званої Юстиніанової чуми серед. 6 ст. Термін «Чорна смерть» — відносно пізнього походження, з'являється в джерелах у 17 ст.

Деякі дослідники піддавали сумніву те, що саме чума була причиною пандемії, вказуючи на відмінності між відомою клінічною картиною перебігу захворювання чумою та відомостями про пандемію з історичних джерел. Останні дослідження ДНК з поховань жертв «Ч.С.» начебто остаточно підтвердили, що причиною епідемії був збудник чуми Yersinia pestis, причому у двох варіантах, яких більше не існує в світі. З наявних свідчень тогочасних свідків епідемії можна зробити припущення, що хвороба була комбінацією кількох типів чуми: бубонної, легеневої та септичної.

Чума є ендемічною для популяцій гризунів у степах Євразії та передається людині з укусами бліх, що паразитують на гризунах-носіях.

Із утворенням у 13 ст. *Монгольської імперії*, що охоплювала простір від Тихого океану до Чорного і Середземного морів, значно полегшився зв'язок між різними частинами Євразії та інтенсифікувалася інтраконтинентальна торгівля. Це створило передумови для швидкого поширення хвороби на всьому просторі імперії та за її межами.

Перші повідомлення про епідемію чуми надходять із Китаю (тоді під владою монгольської династії Юань) з поч. 1330-х рр. Попереднє десятиліття принесло землям імперії Юань багато катаклізмів (засухи, неврожай, землетруси, урагани та сильні зливи), внаслідок яких стан здоров'я великих мас людей виявився ослабленим від голоду та хвороб, відбулася значна міграція людей із вражених неврожаями територій до міст. Можливо, відбулися міграції популяцій гризунів ближче до місць скупченого проживання людей, тобто виникли умови для передачі пошесті від гризунів до людей та її швидкого поширення. Наприкінці 1320-х рр. від нової епідемії померло кілька представників імператорської династії, що викликало міжусобну боротьбу всередині династії та послабило владу монголів над Китаєм. 1334 за, можливо, дещо перебільшеними даними, у провінції Хубей чума вбила 90 % населення.

Протягом 1330-х рр. епідемія поширювалася провінціями Китаю, але, схоже, що не зачепила

сусідні В'єтнам та Корею та не дійшла до Японії. Натомість пошесть пішла на зх. — торговим шляхом з Китаю та Монголії на Близький Схід і Європу. Наприкінці 1330-х рр. чума знищила християн. несторіанські поселення поблизу оз. Іссик-Куль (нині Киргизстан), а на поч. 1340-х рр. дійшла до Середньої Азії.

1346 епідемія поширилася до нижньої течії Волги і Дону — до території *Золотої Орди*, і звідси потрапила сухопутним караванним шляхом через Кавказ до Персії й далі на Близький Схід, а також морським шляхом із Криму до Зх. Європи. Відома оповідь про те, що нібито під час невдалої облоги генуезької Кафи (тепер *Феодосія*) військо золотоординського хана *Джанибека* закинуло за допомогою камененметів (див. *Пороки*) трупи померлих від чуми за стіни Кафської фортеці, швидше за все є апокрифічною. Але вірогідно, що генуезькі кораблі завезли чуму до *Константинополя*, де епідемія спалахнула навесні 1347. Також весною та влітку того ж року пошесть вдарила по Персії, восени дійшовши до Александрії в Єгипті — напевно мор. шляхом із Константинополя, і звідти навесні наступного року потрапила в Сирію, пізніше — в Аравію, а 1349 — у Багдад. За деякими обрахунками, араб. Близький Схід втратив від 30 до 40 % населення через епідемію чуми.

До Зх. Європи чума потрапила разом із кораблями генуезців із Чорного моря й Константинополя. Восени 1347 епідемією були вражені порти пд. Італії й Марсель (нині місто у Франції), взимку 1347—48 пошесть охопила всю Італію, а у Франції дійшла до Авіньйона, де перебував двір Папи Римського. Навесні того ж року чума прийшла на пд. зх. Франції та в Іспанію, влітку охопила всю Францію та потрапила до портів пд. Англії. Восени 1348 був уражений Лондон, наступної зими — Шотландія й Ірландія. 1349 англ. корабель завіз чуму до Норвегії, звідки вона через Швецію й Данію прийшла до Центр. Європи та *Угорщини*. З незрозумілих причин чума лише незначно зачепила *Королівство Польське* (взагалі деякі регіони змогли зовсім уникнути епідемії, зокрема прикордоння Франції й Арагону, частина Нідерландів та Угорщини, Медина в Аравії). 1352 чума разом із купцями, що подорожували із Зх. Європи, прийшла до Пскова (нині місто в Росії) й *Новгорода Великого*, а наступного року — до *Москви*, де від неї помер кн. Симеон Гордий. Від епідемії постраждали *Київ* і *Чернігів*, а *Глухів* вимер повністю. Імовірно, що в *Наддніпрянську Україну*

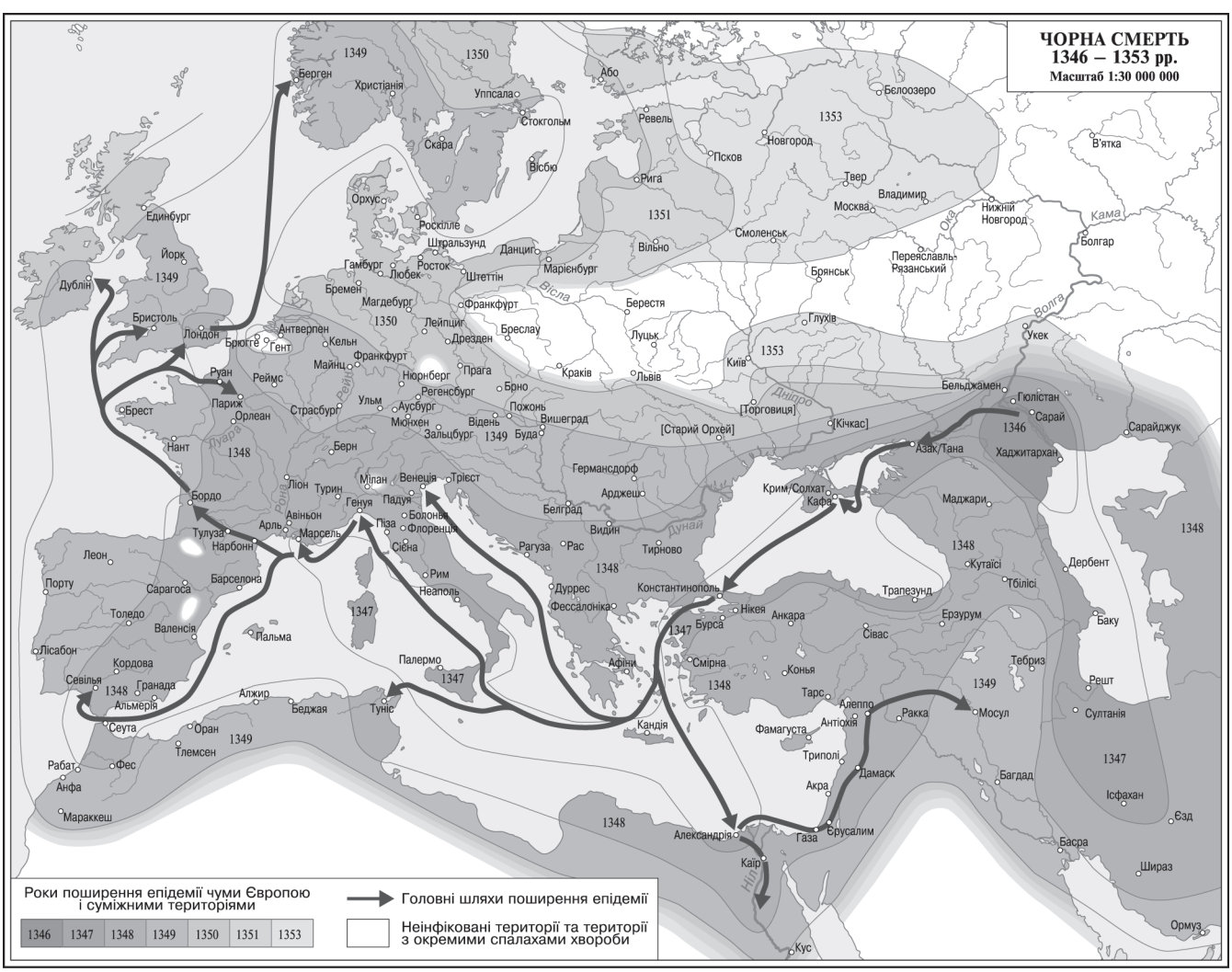

епідемія прийшла не із Зх. Європи, а із Золотої Орди.

Повторні спалахи епідемії чуми відбувалися в Європі в 1361—63, 1369—71, 1374—75, 1390 та 1400, тобто практично щодесятиліття до кін. 14 ст. Нерідко регіони, які обминула перша епідемія, були вражені в наступний прихід хвороби. Після 1400 спалахи чуми стали менш частими, але траплялися регулярно аж до 18 ст.

Демографічні втрати Європи від епідемії були величезними. Чума співпала із піком мальтузіанської кризи перенаселення та із серйозними кліматичними змінами (закінченням теплого «середньовічного кліматичного оптимуму» та настанням «малого льодовикового періоду»). Господарча експансія Високого середньовіччя (врожайність зернових зросла з 2,5:1 у 7 ст. до 10:1 на кращих ґрунтах та 4:1 на гірших у 13 ст.) та пов'язаний із нею демографічний зріст привели до того, що до рільничого обороту долучалися все більш маргінальні землі із все меншою родючістю. Бл. 1300 наявну кількість населення в Зх. Європі ледь-ледь вдавалося прогодувати наявними ресурсами. Коли на поч. 14 ст. клімат різко погіршився, почастішали випадки голоду, найсуворішим з яких був «Великий голод» 1315—17. Значна частина нижчих верств населення систематично страждала від недостатнього харчування, а також від холоду та супутніх хвороб. Ослаблена людська популяція стала особливо вразливою для смертельної епідемії чуми.

Найвищою смертність була в містах, де поширенню пошесті допомагала велика скупченість населення та надзвичайно низький стандарт особистої й громадської гігієни. Населення Флоренції скоротилося із більш ніж 100 тис. до приблизно 40 тис., Сієна втратила половину населення (обидва нині міста в Італії), *Генуя* й *Венеція* — 70 %. Населення Парижа скоротилося з 213 тис. у 1328 до 100 тис. у 1420, Тулузи — з 45 тис. у 1335 до 19 тис. у 1405 (обидва нині міста у Франції). Нюрнберг (місто в Німеччині) влітку 1350 втратив 76 % міськ. радників. У *Відні* того ж року під час епідемії щодня помирало 1200 городян. За межами міст втрати були меншими, хоча, скажімо, в Англії повністю вимерла й зникла тисяча сіл. В цілому населення Англії скоротилося із 6 млн у 1310 до приблизно 2,5 млн у 1400 і відновилося до рівня поч. 14 ст. лише 1760. Населення Італії протягом 14 ст. зменшилося із 11 до 8 млн (хоча іноді також зустрічаються твердження про втрату половини населення). Населення ж усієї Європи скоротилося, згідно з обрахунками дослідників, приблизно на третину: із 73—74 млн напередодні епідемії до 45—52 млн 1400.

Ін. наслідки «Ч. с.» були також драматичними. В *історіографії* нерідко можна зустріти твердження, що ця епідемія поклала край *феодалізму* в Зх. Європі. Зараз історики вважають, що епідемія радше посилила вже наявні тенденції, що намітилися у ході кризи феодалізму. Вже згадуваний демографічний тиск на поч. 14 ст. мав настільки негативні наслідки лише через комбінацію з ін. факторами, а саме: частими та руйнівними війнами та громад. конфліктами; високим рівнем визиску з боку д-ви та феодалів; жорсткою структурою земельної власності та користування, що запобігала впровадженню нових технологій вир-ва.

Період після епідемії «Ч.с.» можна поділити на два етапи: приблизно три десятиліття після неї були епохою великого струсу всього європ. сусп-ва, яка змінилася епохою стабілізації та знаходження нової рівноваги. Смерть величезного відсотка рільничого населення призвела до різкого скорочення виробітку продуктів харчування, що разом із смертю ремісників у містах та руйнуванням системи торгівлі призвело до великого сплеску цін на продукти першої необхідності. Багато розораних земель було кинуто напризволяще, бо не було кому на них працювати. За деякими підрахунками, в Німеччині майже чверть рільничих угідь була виведена з обігу до кін. 14 ст. Різко скоротилися доходи панівної верстви землевласників, бо для роботи на їхніх землях тепер не було робочих рук.

Часто можна зустріти твердження, що реакція верхівки сусп-ва на таку кризу у різних частинах Європи була відмінною: якщо в Зх. Європі селяни змогли використати потребу феодалів у їхній робочій силі для того, щоб вибороти собі кращі умови та позбавитися кріпосної залежності, то у Європі «на схід від Ельби», навпаки, це призвело до посилення кріпосної залежності. Але справа в тому, що першою реакцією феодалів і у Зх. Європі було намагання використати силу д-ви й закону, щоб посилити кріпосну залежність, що почала розхитуватися ще перед чумою. В Англії й Каталонії, наприклад, у той період приймаються закони, що забороняють селянам вимагати більшої плати за власну роботу та підтверджують кріпацький стан і обов'язки селянства — королів. уряди таким чином купували підтримку з боку аристократії. Але в тій самій Каталонії в наступне століття королів. влада забороняє кріпацтво, на цей раз шукаючи підтримки в селян проти *магнатів*. В ін. країнах Зх. Європи кріпацтво також поступово зникає до кін. 15 ст., часто як наслідок великих сел. повстань. Ще раніше зникає *панщина* та замінюється на грошову виплату панові за оренду землі та найману працю на його угіддях. Феодали, яким треба було знайти робочу силу для того, щоб отримувати дохід із власних земель, усіляко заохочували селян з ін. місцевостей селитися на їхній землі на пільгових умовах. Цей процес почався ще до початку «Ч.с.», але епідемія його надзвичайно прискорила.

Наявність великих ділянок землі, власники яких померли, не маючи спадкоємців, дала можливість багатьом уцілілим значно та швидко покращити своє становище, захопивши ці землі. Схожий процес відбувався в містах: у Флоренції, напр., кількість ремісників, яких щорічно приймали до ремісничих цехів, збільшилася в кілька разів порівняно з періодом перед чумою. Крім того, серед них знизився відсоток родичів старих членів цехів — тобто до цехів пішли нові люди. Взагалі період після епідемії характеризувався великою соціальною мобільністю, яка мала також і гендерний аспект: є дані, що платня с.-г. робітницям, що до чуми була вполовину меншою, ніж у чоловіків, після епідемії була лише на 10 % нижчою.

З іншого боку, міські уряди, побачивши, наскільки негативним є екон. ефект від зменшення міськ. населення, звертають свою увагу на питання регулювання народжуваності. Приймаються міські закони, що вперше регу-

люють професію повитух, і впроваджуються законодавчі заборони абортів. Також з періоду після «Ч.с.» починається зростання уваги до відьом, яких безпосередньо асоціюють із дияволом, та переслідування відьом.

Останні факти стали лише одним із аспектів величезного духовного потрясіння в Європі. Змінилося саме світовідчуття європейців. У мист-ві тема смерті стала всюдисущою. Сприйняття епідемії, що не щадила нікого, як виразу гніву Господнього визвало сплеск вираження реліг. покаяння. Поширився рух флагелантів, що прилюдно бичували себе за власні гріхи та закликали людей до щирого покаяння. Оскільки грішники могли накликати новий спалах «Божої помсти», населення почало превентивно позбавлятися видимих «спільників диявола» — відьом, єретиків, а також євреїв. Останніх часто звинувачували в тому, що вони викликають чуму чарами або отрутою. Відбулася низка єврейс. погромів на землях *Священної Римської Імперії*, в результаті яких євреї масово залишили її територію, і велика частка їх знайшла притулок у Королівстві Польс. (у т. ч. у щойно прилученій до нього Галицькій Русі). Звідти єврейс. поселення поширилися на ін. землі України.

Незважаючи на різке зростання реліг. ентузіазму серед мирян, після «Ч.с.» авторитет катол. духовенства різко падає. Поширюються оповідки про його низьку моральність, жадібність та неуцтво. Найімовірніше, це пов'язано із сильним негативним відбором під час епідемії. Ті священики і монахи, що добросовісно виконували свої духовні обов'язки, йшли причащати смертельно хворих, регулярно навідували своїх парафіян, мали небагато шансів не підхопити пошесть та вижити. Виживали саме ті, хто ігнорував свої обов'язки; це завдало великого удару по іміджу церкви та надало поштовх процесу, що завершився *Реформацією*.

Різке зменшення пропозиції робочої сили викликало новий інтерес до технологічного прогресу та до використання пристроїв, що давали змогу використовувати менше людей для виконання певної роботи. З ін. боку, із загибеллю багатьох досвідчених майстрів якість роботи могла погіршитися. Висловлюється думка, що саме із цим частково пов'язані зміни, що відбулися в архітектурі Європи в цей період.

Велика смертність серед освіченого духовенства призвела до занепаду вживання латини у розмові й на письмі. Якщо раніше латина фактично продовжувала бути живою мовою (школярі її вивчали змалечку і постійно спілкувалися нею), то зараз ті, хто мав заступити померлих на їхніх посадах у церкві чи держ. адміністрації, вивчали латину радше як іноз. мову та надавали перевагу вернакулярним (місцевим) мовам. Хоча література такими мовами з'явилася ще в попередні століття, тепер вона отримує додатковий поштовх для розвитку, стаючи ще однією цеглиною у будівлі *Ренесансу*.

Ще одним наслідком епідемії чуми стало відкриття нових ун-тів (у т. ч. у Празі й Кракові), в яких особлива увага приділялася вивченню медицини. Нові ун-ти були потрібні, щоб компенсувати великі втрати серед освічених людей.

Для поширення та утвердження Ренесансу були необхідні щедрі меценати. Як не дивно, «Ч.с.» і тут зіграла важливу роль. Велика смертність серед вищих верств населення призвела до різкого скорочення числа спадкоємців великих багатств та до концентрації багатства у відносно небагатьох руках.

«Ч.с.» мала й ін. наслідки, що виявилися важливими для укр. земель. Зокрема, вона опосередковано допомогла утворенню *Османської імперії*, коли вражений епідемією Константинополь був змушений звернутися за допомогою до невеликої д-ви Малої Азії (що набагато менше постраждала від чуми) та розплатитися з осман. турками фортецею на Європ. боці протоки Дарданелли. Так турки змогли закріпитися в Європі, і звідси почалося їхнє завоювання Балканського п-ова.

Тим часом *Велике князівство Литовське*, зовсім не зачеплене епідемією, змогло розширити свої володіння за рахунок підвладних постраждалій від чуми Золотій Орді земель Наддніпрянщини. Тоді ж у італ. д-вах зріс попит на невільників, щоб було кому замінити померлих робітників. Генуезькі й венеціанські колонії на берегах Чорного моря почали охоче купувати бранців у причорноморських кочовиків і таким чином започаткували ринок, що в наступні століття мав величезний вплив на укр. землі.

Літ.: *Ziegler Ph*. The black death. The History Press, 1969, new edition 2010; The Black Death: The Impact of the Fourteenth-Century Plague. «Medieval & Renaissance Texts & Studies», 1982, vol. 13; *Руссев Н.Д.* «Безносая привратница эпох»: Чёрная смерть на Западе и Востоке Европы. В кн.: Стратум: структуры и катастрофы. СПб., 1997; *Herlihy D*. The Black Death and the Transformation of the West. Cambridge, 1997; *Cantor N*. In the Wake of the Plague: The Black Death and the World it Made. Simon & Schuster, 2001, reissue 2014; The Black Death: The Great Mortality of 1348—1350: A Brief History with Documents. Bedford/St. Martin's; The Bedford Series in History and Culture edition, 2005; *Kelly J*. The Great Mortality: An Intimate History of the Black Death. Harper Perennial, 2006; *Gottfried R.S*. The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe. Free Press, 2010; *Benedictow O.J*. The Black Death 1346—1353: The Complete History. Boydell Press, 2012; *Byrne J.P*. Encyclopedia of the Black Death. ABC-CLIO, 2012.

А.А. Галушка.

ЧО́РНИЙ ВИР (грец. Μαύρος Βηρός — Мавро Вир) — укр. чернечий скит на *Афоні*, який діяв у 18—19 ст. Зведений на честь Різдва Богородиці, розташов. на території болг. Зографського монастиря на Афоні. Заснований між 1744—47 на пожертви україн. козацтва Г.О.Голубом (іноді згадується як Голубенко) — нащадком гетьмана О.*Голуба*, який був уродженцем м. *Короп*, закінчив *Києво-Могилянську академію*, мав звання бунчукового товариша *Ніжинського полку*. Облишивши військ. службу, прийняв у *Києво-Печерській лаврі* чернечий постриг і подався на Афон, де став ієросхимонахом і заснував Ч.В.

Станом на вересень 1787 Ч.В. мав офіц. статус самоврядного скиту. Був тісно пов'язаний із *Запорозькою Січчю*. Відомі письмові описи «водного шляху» із Запорозької Січі на Афон. Послушників для Ч.В. переважно підбирали серед запорозьких козаків. Зберігся лист засновника скиту о. Г.Голуба від 1768 на ім'я кошового отамана Війська Запорозького П.*Калнишевського*, який виступав ктитором Ч.В. Його насельником був також колиш. отаман Дядьківського куреня, який виконував на Січі обов'язки військ. писаря, еклесіарха та «будівничого Військової

церкви» — О.Кривицький. 1751—61 у Ч.В. перебував укр. філолог і перекладач, колиш. префект Києво-Могилянської академії І.*Блонницький*. Збереглися спогади про перебування у Ч.В. у 1763 настоятеля посольської церкви в *Константинополі* архімандрита Л.*Зеленського-Яценка*, який назвав Ч.В. «духовним Запоріжжям» на Афоні. Із Ч.В. підтримував стосунки *Паїсій Величковський*, який на Афоні відродив традиції старчества та *ісихазму*. Ченці Ч.В звертались до Паїсія як до «духівника». За різними свідченнями, у Ч.В. наприкінці 18 — на поч. 19 ст. проживало від 30 до 50 «малоросіян», через що скит називали «малоросійським». Оскільки у Ч.В. ченцями були переважно колиш. козаки, скит інколи називали «черкеським» або «козацьким».

Після ліквідації рос. владою Запорозької Січі 1775 опіку над Ч.В. перебрали на себе козаки *Задунайської Січі*. Занепад Ч.В. настав одночасно з занепадом Задунайської Січі — у 1830. Імовірно, ченцем Ч.В. був один з останніх кошових отаманів Задунайської Січі С.Мороз.

Після чергової російсько-турец. війни 1877—1878 колиш. задунайський козак чернець Пахомій вчинив спроби відновити Ч.В., але болгарське керівництво Зографського монастиря не дозволило. 1912 колиш. офіцер російської армії і дослідник Ефіопії Антоній Булатович звертався письмово до рос. імп. *Миколи II* з проханням про сприяння у відновленні Ч.В. У листі він повідомляв, що рос. імп. *Єлизавета Петрівна* поклала у банк на рахунок скиту велику суму коштів, завдяки чому за століття «накопичилась значна сума з процентів цих».

На сьогоднішній день на території Ч.В. ніхто не живе, житлові та господ. споруди, кам'яні водогони і т. п. у зруйнованому стані, густо заросли чагарниками та деревами. Зберігся лише соборний храм (кіріакон) Різдва Богородиці. Він являє собою невелику хрестово-купольну будівлю з трьома престолами і прибудованим з боку центрального західного входу притвором, на другому поверсі якого у закритій частині розташов. крита тераса і дві невеличких підсобних кімнати. Окрім центр. престолу, в храмі є два приділи: правий — на честь преподобних Києво-Печерських і лівий — на честь преподобного Іоанна Рильського. Всередині храм оздоблений штукатуркою з побілкою, в окремих місцях частково збереглися фрескові зображення та орнаменти кінця 18 — поч. 19 ст. У приділах частково збереглись дерев'яні іконостаси з писаними на дошках іконами в стилі «козацького бароко» цього ж періоду.

У приділі преподобних Києво-Печерських у верхній центр. частині іконостасу домінує образ «Печерської» Божої Матері з преподобними Антонієм і Феодосієм, праворуч і ліворуч яких на полі іконостасу написане «Древо Печерських святих», характерне для Київської лаври в 17—18 ст. Нижче розташов. ікони із зображенням києво-печерських святих.

Літ.: Афон. В кн.: Энциклопедический Словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона, т. II-А. СПб., 1891; *Эварницкий Д.И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750—1751 гг. Екатеринослав, 1915; *Павлікянов К.* История на българския светогорски манастир Зограф от 980 до 1804 г.: свидетелствата на 27 неизвестни док-та. София, 2005; *Шумило С.В.* «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. К., 2015; *Его же.* Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе. В кн.: Афон и славянский мир, сб. 3: Материалы межд. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских монахов на Святой Горе (Киев, 21—23 мая 2015 г.). Афон, 2016.

С.В. Шумило.

ЧО́РНИЙ ЛІС — лісовий масив в межах Олександрівського і Знам'янського р-нів *Кіровоградської області*. Сучасна площа — бл. 90 км², у минулому була більшою. Один з добре збережених лісових масивів у пд. частині лісостепової зони, на межі зі степом. Розташов. на високому, порізаному ярами, плато між Інгулом (прит. Пд. Бугу) та Інгульцем (прит. Дніпра). У деревостані переважає дуб. Для охорони Ч.л. 1980 був створений Чорноліський ландшафтний заказник.

Ч.л. показаний на картах, починаючи з 16 ст. (у формах Nigra Silva, Czarni Las; зокрема на картах, укладених Б.*Ваповським*, Г. де *Бопланом*, Д.*Дебоскетом*). З поч. 18 ст. Ч. л. входив до *Вольностей Війська Запорозького Низового*, у 1740-х рр. — до Цибулівської сотні *Миргородського полку* (*«Задніпровські місця»*), у 1751—64 — до *Нової Сербії*.

У серед. 18 ст. ліс використовували як свою базу гайдамаки (див. *Гайдамацький рух*). У 1919—22 у районі Ч.л. діяли повстанські загони (див. *Селянсько-повстанський рух в Україні 1918 — початку 1920-х років*).

У Ч.л. розташов. *Чорноліське городище* — археол. пам'ятка, що дала назву *чорноліській культурі*.

Літ.: Перспективная сеть заповедных объектов Украины. К., 1987; *Пивовар А.В.* Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. К., 2003; Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст. К., 2004; *Андрієнко Т.Л. та ін.* Флора і рослинність проектованого Чорнолісько-Дмитрівського національного природного парку. «Український ботанічний журнал», 2008, № 3; *Домаранський А.О.* Знеліснення правобережжя Середнього Подніпров'я у межах Кіровоградської області: сучасний стан і тенденції. «Український ботанічний журнал», 2010, вип. 1; *Ревегук В.* Останні гайдамаки Шевченківського краю (кінець 1920—1922 рр.) (за документами Державного архіву Полтавської області). Web: http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7936-posledniegajdamaki-shevchenkovskogo-krayakonets-1920-1922-gg-po-dokumentamgosudarstvennogo-arkhiva-poltavskojoblasti.

Д.Я. Вортман.

ЧО́РНИЙ Тарас (р. н. і р. с. невід.) — один із козац. ватажків 1-ї пол. 17 ст. Більшість дослідників ототожнює його з Тарасом *Федоровичем*, проте ідентичність цих двох постатей строго не доведена. Уперше згадується 1609 як отаман загону *донських козаків*. Брав участь у подіях «Смутного часу» у Московському царстві — спочатку на боці земського ополчення та уряду царя *Михаїла Федоровича*, у 1616—18 — на службі у королевича Владислава (майбутнього короля *Владислава IV*). У 1642—43 на чолі загону запорожців діяв на Сіверському Дінці, здійснюючи набіги на рос. прикордоння.

Літ.: *Ковалець Т.Р.* Тарас Федорович: спроба реконструкції історичного образу, або Козацька доля — наче голлівудський сценарій. «Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного», 2016, вип. 25.

Д.Я. Вортман.

ЧО́РНИЙ ТЮЛЬПА́Н, гуманітарна місія (місія «Евакуація 200») — місія з пошуку та ексгумації тіл укр. військових, які загинули в зоні проведення *Антитерористичної операції / Операції об'єднаних сил* (АТО/ООС), переважно на непідконтрольних Україні територіях. Із поч. вересня 2014 до кінця вересня 2016 проводилася Всеукр. громад. орг-цією «Союз "Народна пам'ять"» спільно з Нац. військ.-істор. музеєм України за підтримки та з ініціативи Мін-ва оборони України, після цього — самостійно. Ще з 2011 р. Всеукр. громад. орг-ція «Союз "Народна пам'ять"», яка об'єднала 21 орг-цію пошукачів із 22 обл. України, займалася пошуком та перепохованням загиблих воїнів у роки *Першої світової війни* та *Другої світової війни*, відновленням військ.-меморіальних об'єктів і патріотичним вихованням молоді. Головою правління орг-ції та кер. місії є Я.В.Жилкін, який у 2012—14 займав посаду відп. секретаря Держ. міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політ. репресій.

За перші чотири місяці роботи (вересень—грудень 2014) пошукові групи місії обстежили бл. 30 населених пунктів та геогр. місцевостей у зоні АТО, виявили і вивезли на підконтрольну укр. владі територію тіла понад 170 військовослужбовців. Всього за період 2014—15 знайдено понад 650 тіл (у тому числі евакуйовано з моргів, що знаходяться на тимчасово окупованій території). Загалом до пошукової роботи було залучено близько 50 осіб. Осн. проблемами в роботі місії стали фінансові труднощі (більше року вона працювала за рахунок коштів волонтерів і благодійні пожертви) та відсутність доступу до окремих місць. На поч. 2016 найменш дослідженими зонами була окупована територія *Луганської області* та ділянки вздовж кордону з Росією, найбільш обстеженими — більшість місць тимчасово окупованої частини *Донецької області* (в районі Савур-Могили, під Іловайськом (див. *Іловайська операція 2014*), на околицях *Шахтарська*, Сніжного (нині місто в Горлівському р-ні), на території Донецького аеропорту (див. *Донецький аеропорт, оборона 2014—2015*) тощо), де велися активні бойові дії. Наприкінці 2015 — на поч. 2016 місія кілька разів отримувала кошти з бюджету *Луцька* та *Волинської області* (загалом до 200 тис. грн), а також фінансову допомогу від уряду Швейцарії (50 тис. євро).

Із поч. 2016 результативність роботи пошукової місії почала знижуватися, оскільки волонтери втратили доступ до непідконтрольних укр. владі територій *Донбасу* через перешкоди, що чинилися з боку представників т. зв. ЛНР і ДНР. Пошуки тіл фактично призупинилися, хоча за перший квартал вдалося вивезти 14 тіл загиблих. Із кінця вересня 2016 Мін-во оборони України із власної ініціативи припинило співпрацю з місією і відтоді самостійно проводить роботу із пошуку, евакуації й транспортування загиблих в зоні проведення АТО/ООС у рамках Гуманітарного проєкту ЗС України «Евакуація 200» у взаємодії з ін. силовими структурами та цивільними організаціями, але без залучення волонтерів. Це означало втрату місією офіц. статусу для здійснення цивільно-військ. співробітництва, повноважень і доступу для проведення пошукової роботи на тимчасово окупованій території.

У подальшому діяльність місії було переорієнтовано на роботу у прифронтових зонах, що здійснювалася у неформальній співпраці із Нац. поліцією України та за матеріально-тех. підтримки Міжнародного Комітету Червоного Хреста. До кін. 2019 за увесь період роботи її пошуковими групами знайдено та евакуйовано останки понад 850 тіл загиблих по обидва боки лінії розмежування, досліджено понад 100 населених пунктів у Луган. та Донец. областях.

Літ.: *Гайворонская А.* Черный тюльпан: как погибших солдат возвращают домой. «Українська правда», 2014, 10 грудня (http://life.pravda.com.ua/volunteers/2014/12/10/185562); *Дубровін С.* І знову є робота для «Чорного тюльпана», тепер біля невпізнаних солдатських тіл. «Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал», 2014, № 24; *Гришко Л.* «Евакуація 200»: тяжкі реалії пошуку тіл загиблих на Донбасі військових. «Deutsche Welle», 2016, 27 травня (http://www.dw.com/uk//a-19285353).

В.І. Милько.

«ЧО́РНИЙ ЧЕТВЕ́Р» 16 січня 2014 — див. *Диктаторські закони Верховної Ради України від 16 січня 2014.*

«ЧО́РНИЙ ЧЕТВЕ́Р» 20 лютого 2014 — див. *Революція гідності 2013—2014.*

ЧО́РНІ БОЛГА́РИ І ЧО́РНА БОЛГА́РІЯ — народ та заселена ним країна, що відомі з джерел серед. 10 ст. Чорні болгари згадуються в договорі кн. *Ігоря* з *Візантією* (див. *Договори Русі з Візантією*): київ. князь брав на себе зобов'язання протидіяти чорним болгарам, які становили загрозу як для Русі, так і для візант. володінь у Криму. Чорна Болгарія згадується у трактаті *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією»: ця країна здатна воювати з *Хозарським каганатом* і розташов. десь на пн. від Чорного та Азовського морів, імовірно — на сх. від Дніпра.

Серед різних версій, відомих в *історіографії*, найбільш аргументованою видається та, згідно з якою чорні болгари — це одна з груп *булгар* (болгар-тюрків), які жили у Пн. Приазов'ї, на правобережжі Нижнього Дону й на Сіверському Донці та представлені кількома локальними варіантами *салтівської культури*. Ін. версії: це ін. група булгар, які жили у Сх. Приазов'ї та Прикубанні; це *болгари волзькі* (Д.Моравчик); це носії *балкано-дунайської культури* — частина *болгар дунайських*, що жила у межиріччі *Дунаю* та *Дністра* (В.Гадло).

Літ.: *Бибиков М.В.* Комментарий к главе 12. В кн.: Константин Багрянородный. Об управлении Империей. М., 1991; *Гадло А.В.* Предистория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. СПб., 2004; *Тортика А.А.* «Черная Булгария» трактата Константина Багрянородного «Об управлении империей» и «Черные болгары» «Повести временных лет»: проблемы локализации. В кн.: Дриновський збірник, т. 5. Х.—Софія, 2012; *Грек И.Ф.* «Черные болгары»: этническая история и историческая судьба. «Stratum plus», 2013, № 6.

Д.Я. Вортман.

«ЧОРНО́БИЛЬ-2» — див. *«Дуга»*.

ЧОРНОМО́РСЬКА КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ЗА́ХИСТ ЧО́РНОГО МО́РЯ ВІД ЗАБРУ́ДНЕННЯ, Конвенція про захист Чорного моря від забруднення підписана Україною 21 квітня 1992 та була ратифікована *Верховною Радою України* 4 лютого 1994. Конвенція складається з 30-ти статей та 3-х протоколів до них, в яких класифікуються форми за-

бруднення та відповідальність за це. Гол. мета конвенції — збереження, освоєння та розвиток біовиробничого потенціалу Чорного моря з урахуванням його гідрологічних та природних особливостей. Конвенція чітко визначає зобов'язання сторін, які її підписали, визначає форми можливого забруднення із суходолу, атмосфери, із суден. Особлива увага приділяється захисту континентального шельфу Чорного моря з метою збереження оптимальних умов життєдіяльності та захисту біологічних ресурсів. Спец. стаття конвенції визначає форми науково-тех. співробітництва у сфері захисту та збереження морського середовища. Із цією метою створено відповідну комісію, яка здійснює моніторинг дотримання умов конвенції.

Літ.: Міжнародне право. К., 2005; Конвенція про захист Чорного моря від забруднення. Web: http: //zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_065

А.Ю. Мартинов.

ЧОРНОМО́РСЬКА КОНВЕ́НЦІЯ ПРО СПІВРОБІ́ТНИЦТВО В ГА́ЛУЗІ КУЛЬТУ́РИ, ОСВІ́ТИ, НАУ́КИ ТА ІНФОРМА́ЦІЇ підписана Україною 6 березня 1993 та ратифікована Верховною Радою України 4 лютого 1994. Конвенція містить 15 статей. Цей документ, окрім України, також підписаний Азербайджаном, Албанією, Вірменією, Білоруссю, Грузією, Молдовою, Румунією, РФ, Туреччиною. Конвенція фіксує форми співробітництва, зокрема обміни науковцями й експертами, проведення спільних конференцій, симпозіумів, реалізацію спільних проєктів, викладання мов держав-учасниць конвенції. Конвенція передбачає обмін фахівцями у царині музики, бібліотечної справи, театрального мист-ва, архів. справи. Особлива увага приділяється умовам проведення виставок, фестивалів, показів кіно, молодіжних культ. обмінів. У сфері обміну інформацією передбачена співпраця інформаційних агентств держав-учасниць конвенції. Цей документ залишається відкритим для підписання ін. д-вами.

Літ.: Міжнародне право. К., 2005; Чорноморська конвенція про співробітництво у галузі культури, освіти, науки та інформації. Web: http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_002

А.Ю. Мартинов.

ЧОРНОМО́РСЬКЕ ЕКОНОМІ́ЧНЕ СПІВРОБІ́ТНИЦТВО (ЧЕС) — регіональна орг-ція д-в причорномор. басейну, створена 25 червня 1992 відповідно до Стамбульської декларації «Про чорноморське співробітництво», яка передбачала активізацію міждерж. взаємодії в царинах економіки, енергетики, к-ри, транспорту, екології. Зацікавленість України у розвитку ЧЕС пов'язана з об'єктивними геополіт. інтересами, розвитком європейсько-азіат. транспортних коридорів, формуванням інтегрованої енергетичної мережі, необхідністю раціонального використання природних ресурсів Чорного моря.

Членами ЧЕС з часу заснування були Азербайджан, Болгарія, Вірменія, Грузія, Молдова, РФ, Румунія, Туреччина, Україна, статус спостерігача мали Греція та Албанія. 1994 була створена Парламентська асамблея ЧЕС. Держави-члени ЧЕС за принципом ротації протягом 6-ти місяців по черзі головують у названій орг-ції. У квітні 1997 у *Стамбулі* було засновано постійно діючий Секретаріат ЧЕС. 1999 в Салоніках (місто в Греції) створено інвестиційний банк ЧЕС, який має створити фінансову основу для формування причорномор. зони вільної торгівлі.

У 2-му півріччі 1997 під час головування України в ЧЕС було проведено міжнар. форум, присвячений взаємодії з МЕРКОСУР (Mercosur; скорочення від іспанського Mercado Común del Sur — Спільний ринок Півдня) — інтеграційним об'єднанням країн Пд. Америки. В *Ялті* 5 червня 1998 на зустрічі глав держав-членів ЧЕС було підписано Статут Чорномор. екон. співробітництва як міжнар. регіональної орг-ції (Орг-ції Чорномор. екон. співробітництва; ОЧЕС). Відтоді було запущено процес налагодження контактів між ОЧЕС та *Європейським Союзом*. У вересні 1999 в Ялті відбувся перший балтійсько-чорномор. саміт, яким було ознаменовано початок співробітництва у військово-мор. сфері.

Створення ОЧЕС сприяє подальшому прогресу чорномор. регіонального співробітництва, створює умови для зміцнення стабільності та миру. Під час ювілейного саміту ОЧЕС (25 червня 2002) Україна наголосила на важливості визнання за державами-членами ОЧЕС перспективи членства в ЄС. У 1-му десятилітті 21 ст. розвиток співпраці у форматі ОЧЕС ускладнювався через суперечності та конфлікти між причорномор. д-вами, зокрема внаслідок проведення РФ агресивної політики, що спричинилося до прямого воєн. вторгнення у Грузію в серпні 2008. Нестабільність системи безпеки в Причорномор. регіоні ускладнює формування регіонального спільного ринку. Але ОЧЕС залишається важливим форматом взаємодії д-в чорномор. регіону та важелем орг-ції політ., торговельно-екон. та соціокульт. співпраці.

Літ.: *Мхитарян Н.І.* Чорноморське регіональне співробітництво як геополітичний чинник міжнародних інтеграційних процесів (1990—1998 рр.): автореферат дис. ... канд. політ. н. К., 1999; *Мирошников А.* Участие России в ОЧЭС. В кн.: Россия в глобальной системе международных отношений. М., 2004; Черноморский регион как цивилизационный перекресток: особенности, проблемы и перспективы регионального сотрудничества. М., 2011.

А.Ю. Мартинов.

«ЧОТИРИКУ́ТНИК СМЕ́РТІ» — див. *«Трикутник смерті»*.

«ЧОТИРНА́ДЦЯТЬ ПУ́НКТІВ» Т.В.Вільсона — програма повоєнного мирного врегулювання, запропонована президентом США Т.В.*Вільсоном* у посланні Конгресу США від 8 січня 1918; визначала курс зовн. політики США на завершальному етапі *Першої світової війни* і на *Паризькій мирній конференції 1919—1920.* «Ч.п.» були проголошені, щоби забезпечити підтримку дипломатичної ініціативи США європ. союзниками, створити новий міжнар. порядок, гарантувавши в ньому світ. лідерство США. Програма Т.В.Вільсона передбачала: 1) відмову від таємної дипломатії та укладання відкритих мирних договорів; 2) абсолютну свободу судноплавства, зокрема у воєн. час; 3) розвиток вільної, де можливо, безмитної торгівлі; 4) скорочення озброєнь; 5) врегулювання колоніальних проблем з урахуванням інтересів місц. населення; 6) звільнення Німеччиною та її союзниками окупованих ними рос. територій і визнання права Росії самостійно визначати шляхи свого розвитку, її входження в співтовариство вільних націй; 7) відновлення неза-

лежності Бельгії; 8) повернення Ельзасу і Лотарингії Франції; 9) виправлення кордонів Італії за нац. ознакою; 10) надання *автономії* народам *Австро-Угорщини*; 11) звільнення від окупації Центр. д-вами територій Румунії, Сербії та Чорногорії, забезпечення Сербії виходу до моря; 12) надання автономії народам *Османської імперії* й відкриття протоки Дарданелли для всіх країн; 13) створення незалежної Польщі з виходом до моря; 14) створення всесвітньої асоціації націй з метою надання взаємних гарантій незалежності великим і малим д-вам.

Поява укр. питання в колі зору амер. дипломатії зафіксована наприкінці вересня 1918, коли під заг. кер-вом радника президента Е.-М.Гауза дослідницькою групою «The Inquiry» («Дослідження») було підготовлено коментар-пояснення до «Ч.п.». Документ містив пропозицію визнання де-факто урядів, що утворилися внаслідок *Лютневої революції 1917* на території колиш. Рос. імперії. «Основне питання полягає в тому, — наголошувалося в коментарях, — чи варто вважати російську територію рівнозначною території, що раніше належала Російській імперії. Ясно, що це не так, оскільки пункт 13-й передбачає створення незалежної Польщі, — умову, яка виключає відновлення території імперії. Те, що визнано правильним для поляків, зрозуміло, має бути так само визнано й для фінів, литовців, латишів, а, можливо, також для українців». Пункт 10-й пояснювався таким чином, що «Західна Галичина, без сумніву, польська, Східна Галичина великою мірою українська (русинська) і в жодному разі не належить до Польщі». Тому, застерігалося в коментарі до пункту 13-го, «на сході Польща не повинна отримати території, де переважають литовці чи українці». Щоправда, автори документа радили заохочувати федеративні зв'язки між новопосталими д-вами, включно з можливістю їхньої федерації з Росією (без уточнення — якою саме). За свідченнями сучасників, президент Т.В.Вільсон загалом погодився з таким аналізом, але подальша конкретизація політики США в *Центрально-Східній Європі* відкладалася до мирної конференції. Прийняті союзниками під тиском США «Ч.п.» Т.В.Вільсона значною мірою стали підґрунтям для переговорів про укладення *Версальського мирного договору 1919.*

Літ.: *Гершов З.М.* Вудро Вильсон. М., 1983; *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. К., 1998; *Печатнов В.О.* От Джефферсона до Клинтона: Демократическая партия США в борьбе за избирателя. М., 2008.

В.І. Головченко.

ЧУБА́РОВ Рефат (н. 22.09.1957) — громад. та політ. діяч, лідер нац. руху кримськотатар. народу (див. *Кримські татари*), історик-архівіст. Н. в м. Самарканд (нині місто в Узбекистані) в родині депортованих крим. татар. 1983 закінчив Моск. держ. історико-архівний ін-т за спеціальністю «Історик-архівіст». 1983—90 — співробітник Центр. держ. архіву Жовтневої революції та соціаліст. буд-ва Латв. РСР. З травня 1991 до 27 жовтня 2013 — заст. голови *Меджлісу кримськотатарського народу*. З 27 жовт. 2013 й дотепер — голова Меджлісу кримськотатар. народу. З липня 1995 до квітня 1998 — депутат ВР АР Крим 1-го та 6-го скликань, заст. голови ВР АР Крим член фракцій (послідовно) Меджлісу та *Народного руху України*. Нар. депутат України 3-го, 4-го, 5-го та 8-го скликань, член фракцій (послідовно) Нар. руху України, «Нашої України», «Нашої України — Народної самооборони», *«Блоку Петра Порошенка»*. З 3 квітня 2015 й дотепер — Голова Ради представників кримськотатар. народу при Президентові України. Підтримував опозиційні сили під час *«Помаранчевої революції» 2004* та *Революції гідності 2013—2014.* Засудив рос. *анексію* Криму в березні 2014 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України 2014—2020*). Депортований з Криму 5 липня 2014 за рішенням рос. окупаційної влади, внесений до рос. санкційних списків 1 листопада 2018. Один з ініціаторів громад. акції з екон. блокади тимчасово окупованого Криму у вересні 2015 — січні 2016.

Нагороджений орденом Свободи (2017), ін. держ. відзнаками.

Літ.: *Sasse G.* The Crimea Question. Cambridge, 2007; *Кульчицький С., Якубова Л.* Кримський вузол. К., 2018.

Т.С. Шульга.

ЧУ́ДНІВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1660 (Слободищенський договір, трактат) — угода, укладена між гетьманом Ю.*Хмельницьким* та представниками *Речі Посполитої* під час *Чуднівської кампанії 1660.*

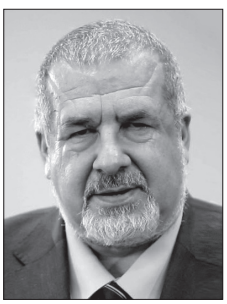

Р.А. Чубаров.

Укладенню Ч.д. передував фатальний перебіг походу рос. військ (у складі яких перебували й лівобереж. козац. полки наказного гетьмана Т.*Цицюри*) на чолі з В.*Шереметєвим* на *Волинь.* Безпосереднім же приводом для замирення стали результати битви правобереж. козац. полків на чолі з Ю.Хмельницьким із коронними військами польного гетьмана Є.-С.*Любомирського* і відділами Крим. орди (див. *Кримський ханат*) під Слободищем (нині село Бердичевського р-ну Житомир. обл.) 17 (7) жовтня 1660, яка спричинилася до того, що стратегічна ініціатива перейшла до польс. командування. Політ. підґрунтям для зближення з Річчю Посполитою для уряду Ю.Хмельницького стало загострення взаємин із царем, обумовлене тим, що уряд *Олексія Михайловича* примушував українську сторону прийняти *Переяславські статті 1659*, які суттєво обмежували автономію *Гетьманщини* в порівнянні з *Березневими статтями 1654.*

Українська делегація на переговорах наполягала на підтвердженні старих прав і привілеїв *Війська Запорозького*, а також збереженні чинності *Гадяцького договору 1658.* Натомість представники Речі Посполитої заперечували можливість реституції постанов Гадяцької комісії, аргументуючи свою відмову тим, що саме козаки зірвали виконання попередньої угоди. Після того, як укр. делегація погодилася на те, щоб Військо Запороз. «зоставалося при давніх свободах, а від Гадяцького пакту відступило», 28 (18) жовтня (за іншими відомостями — 29 (19) жовтня) 1660 до табору коронних військ прибув Ю.Хмельницький, який у присутності *гетьмана великого коронного* С.*Потоцького* і Є.-С.Любомирського й скріпив присягою Гадяцькі пакти (з яких було вилучено статтю про утворення *Великого князівства Руського*) і власне сам Ч.д.

У відповідності з умовами Ч.д. козац. зверхник брав на себе зобов'язання негайно розірвати всі зв'язки із царем, анулювалися всі домовленості Військ-

ка Запорозького щодо протекції з боку ін. іноз. володарів, з якими укр. сторона у майбутньому не мала права встановлювати стосунки. Для того, щоб якнайшвидше звільнити зайняті моск. залогами укр. міста і фортеці, Ю.Хмельницький на чолі військ мав негайно повернутися в *Наддніпрянську Україну*, залишивши в розпорядженні С.Потоцького під Чудновим кілька полків, щоби вони спільно з коронними і кримськотатар. військами довершили розгром армії В.Шереметєва. Якщо ж справа капітуляції моск. військ затягувалася б на тривалий час, Ю.Хмельницький мав би мобілізувати на допомогу все Військо Запорозьке. За Ч.д. передбачалося вибачення Т.Цицюрі та лівобережним козакам провин і збереження за ними всіх вільностей, якими користуватиметься і решта Війська Запорозького, але лише за умови, якщо вони негайно залишать табір В.Шереметєва та повернуть проти нього зброю. Козаки *Ніжинського полку* та *Чернігівського полку* (в джерелах укр. походження *Прилуцького полку*), які на час укладення угоди спільно із царськими військами проводили бойові операції на білоруських землях, також мали відступити від *Москви*, визнати зверхність короля й поступити під команду великого гетьмана литов. П.Сапіги (див. *Сапіги*) та рус. воєводи С.*Чарнецького*. Окремий пункт угоди містив заборону козакам здійснювати напади на д-ву крим. хана, з яким вони відтепер мали «жити в мирі та в спокої бути». Не задовольнившись присягою гетьмана, старшини та всього Війська Запороз., польс. сторона цього разу вперше в історії взаємин з укр. козацтвом наполягла на тому, щоб і «все поспольство в цілій Україні» перед присланим від польс. гетьманів комісаром на «вірність щиру і підданство Його Королівської Милості і Речі Посполитій по містах усіх присягнули».

Проблеми з реалізацією на практиці Ч.д. розпочались відразу ж після його підписання. Т.Цицюра, таємно отримавши від Ю.Хмельницького інформацію про укладення угоди, вчинив невдалу спробу вивести лівобереж. полки з табору В.Шереметєва, під час якої лівобережці понесли значні втрати вбитими та полоненими. Після цього інциденту Ю.Хмельницький віддав військам наказ про відхід усіх козаків у Наддніпрянську Україну, проігнорувавши пункт Ч.д. щодо залишення частини двох полків у розпорядженні С.Потоцького. Після відходу укр. військ з-під Чуднова розпочалися польсько-кримсько-рос. переговори, які завершились 11 (1) листопада укладенням угоди про умови капітуляції царської армії. В.Шереметєв від імені уряду відмовлявся від усіх претензій на Україну та зверхність царя над Військом Запорозьким, зобов'язувався вивести рос. залоги з *Києва*, Переяслава (див. *Переяслав-Хмельницький*), *Ніжина* та *Чернігова*, залишивши при цьому у фортецях усю наявну артилерію, порох та військ. припаси, а також сплатити 600 тис. *талерів* викупу Крим. ханату. За це польс. сторона гарантувала всім рос. військам, що перебували на території України, вільний вихід до *Путивля* чи будь-якого ін. прикордонного міста Рос. д-ви, щоправда без зброї, обладунків і прапорів. Утім у Москві підписані В.Шереметєвим угоди проігнорували і замість того, щоби вивести свої війська з укр. міст, посилили там їхню присутність, а крім того, повторно провели процедуру приведення укр. населення до вірності цареві. Намагаючись схилити козацтво на підтримку Ч.д., уряд Ю.Хмельницького вимагав від Речі Посполитої відновити в повному обсязі Гадяцький договір, зокрема реанімувавши положення про заснування Великого князівства Рус., натомість польс. еліта навпаки прагнула звузити гарантований Ч.д. суверенітет Гетьманщини. 15 липня 1661 сейм (див. *Вальний сейм*) ратифікував Ч.д. і водночас підтвердив правомочність Гадяцької угоди 1658, з якої, щоправда, було вилучено положення про Велике князівство Руське. При цьому деякі впливові сенатори таємно вписати до ратифікаційного документу їхню особисту протестацію, яка мала бути зачитаною вже на майбутньому сеймі. Тим часом лівобереж. старшина на чолі з наказним гетьманом Я.*Сомком* не визнала підписаний Ю.Хмельницьким Ч.д. і підтвердила свою присягу цареві, внаслідок чого *Українська козацька держава* уперше де-факто виявилася поділеною на два Гетьманати.

Дж.: Diaryusz wojny z Szeremetem i Cieciurą pułkownikiem perejasławskim, która się odprawowała w meu wrześniu, październiku i listopadzie roku 1660. В кн.: Ojczyste wspominki. Kraków, 1845; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, т. 4. К., 1859; Volumina Legum, t. 4. Petersburg, 1859; Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem odprawiona za panowania Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego w roku pańskim 1660. Warszawa, 1922.

Літ.: *Czermak W.* Szczesliwy rok: dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r. 1660. «Przeglad Polski», 1886, t. 4; 1887, t. 1; 1893, t. 1; *Kubala L.* Wojny duński i pokój oliwski: 1657—1660 (seria 6). Lwów, 1922; *Hnilko A.* Bitwa pod Slobodysczami. «Przegląd Historyczno-Wojskowy», 1929, t. 1; *Hnilko A.* Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931; *Ossoliński Ł.* Kampania na Ukrainie 1660 roku. Warszawa, 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. К., 2001; *Савчук Н.О.* Діяльність уряду Ю.Хмельницького в умовах суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1659 — початок 1663 рр.). Кам'янець-Подільський, 2001; *Klaczewski W.* Jerzy Sebastian Lubomirski. Warszawa—Kraków, 2002; *Малов А.В.* Русско-польская война 1654—1667 гг. М., 2006.

В.М. Горобець.

Ш

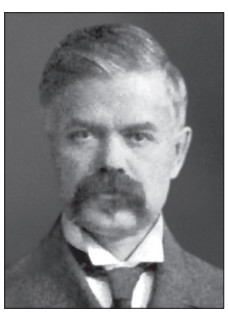

М.Ю. Шаповал.

ШАПОВА́Л Микита Юхимович (псевдоніми: М.Шаповалов, М.Сріблянський, М.Бутенко; 06.06.(26.05).1882—25.02.1932) — укр. політ., держ. та громад. діяч, публіцист, письменник, соціолог, лісівник. Д-р соціології. Н. в с. Перша Рота (нині с. Серебрянка Бахмутського р-ну Донец. обл.) в сім'ї селян-батраків. Закінчив Новоглухівську лісову шк. (1900), Чугуївське піх. юнкерське уч-ще (1906), навч. на історико-філолог. ф-ті Харків. ун-ту (1907—08). З 1902 — член нелегальної групи укр. есерів (див. *Українська партія соціалістів-революціонерів*). З 1904 в рос. армії, провадив революц. діяльність. 1906 заарештований, за відсутністю доказів виправданий судом.

1909—14 — засн., співред. і провідний публіцист час. *«Українська хата»*. Відданий ідеям повної соціальної та нац. емансипації України, Ш., ідучи за М.*Драгомановим*, єдиним шляхом до неї бачив свідому політ. боротьбу і партійність, через які би вдалося осягнути не лише нац. д-ву, а головне — розвинуте укр. сусп-во. У публічній діяльності відстоював ідею прилучення України до модерної світ. цивілізації і збереження та розвитку укр. ідентичності. Політ. та світоглядний радикалізм підштовхував Ш. і започатковану ним ідейно-політ. та літературно-мистецьку течію — «хатянство» (від назви час. «Українська хата») до гострої полеміки не лише з представниками реакційно-шовіністичних імперських ідеології та режиму, а й із укр. народництвом старої формації. Засадами «хатянства» Ш. визначав *соціалізм*, *націоналізм* та індивідуалізм. 1908—10 сформулював засадничу тезу: «Українізація — значить гуманізація». Відстоював конечність етичних принципів у сусп. практиці. З 1908 застерігав щодо недемократ. характеру майбутньої укр. д-ви.

1911—14 служив лісничим у володіннях М.І.*Терещенка* в *Чернігівській губернії*, відтак до 1917 — керуючий Трубчевськими держ. лісопром. підпр-вами (Орловська губ.). Паралельно працював в укр. русі. Після *Лютневої революції 1917* — комісар Київ. пов., член *Української Центральної Ради*, її Малої Ради, один із провідних діячів УПСР, член її ЦК. Від травня 1918 — один із лідерів Центр. течії УПСР. Делегат *Демократичної наради 1917* в Петрограді. 1917 обраний до складу *Всеросійських Установчих зборів* і *Українських Установчих зборів*. З жовтня 1917 — дир. лісового департаменту ген. секретарства земельних справ, в груд. 1917 — січні 1918 — ген. секретар пошт і телеграфів *Української Народної Республіки*. За часів існування *Української Держави* П.*Скоропадського* Ш. став одним із організаторів і провідників *Українського національного союзу*. Разом із В.*Винниченком* очолив підготовку *Протигетьманського повстання 1918*. В грудні 1918 — лютому 1919 — член *Трудового конгресу*, міністр земельних справ УНР. Через політ. розбіжності залишив посаду, перейшов у фактичну опозицію до *Директорії* і уряду *Західноукраїнської Народної Республіки*.

У квітні 1919 арештований владою ЗУНР і висланий до Угорщини. З жовтня 1919 у Чехословац. Республіці. Для допомоги укр. емігрантам та розвитку культ.-нац. праці за сприяння уряду ЧСР і президента Т.-Г.*Масарика* організував і очолив *Український громадський комітет у Чехословаччині* (УГК) (1921—25). Також Ш. заснував і очолив Укр. інститут громадознавства (див. *Український соціологічний інститут у Празі*).

До кінця залишався безкомпромісним супротивником більшовицьких платформи та режиму, через що 1921—22 відбувся його ідеологічний розрив з М.*Грушевським*. Відстоюючи революційно-соціаліст. позиції, разом із В.Винниченком та Н.*Григоріївим* намагався об'єднати ліві сили укр. еміграції навколо задекларованого ними Укр. революц. союзу та громад.-політ. ж. *«Нова Україна»*, одним із ред. і видавців якого він був 1922—28. Ш. став лідером найрадикальнішого відламу УПСР за кордоном — Празької групи УПСР, голова Гол. політ. к-ту УПСР за кордоном (до 1932). Був непримиримим опонентом *Державного центру УНР на еміграції* — середовища однодумців С.*Петлюри* і радикальних націоналістичних укр. організацій.

1929 здобув вчений ст. д-ра соціології. Автор багатьох наук. і публіцистичних праць, збірників віршів, посібників з лісівництва.

П. у м. Ржевніце поблизу Праги (обидва міста в Чехії).

Праці: Жертви громадської байдужости. К.,1910; Революційний соціялізм на Україні. Відень, 1921; Соціологія українського відродження. Прага, 1922; Військо і революція. Прага, 1923; Шлях визволення. Прага, 1923; Місто і село. Прага, 1926; Велика революція і Українська визвольна програма. Прага, 1927; Ляхоманія: наша доба. Прага, 1931; Загальна соціологія. Прага, 1929, 1934. Система суспільних наук і соціографія (народознавство). Прага, 1932.

Літ.: *Гомзин Б.* Микита Шаповал. Львів, 1932; *Миронець Н.* М.Ю. Шаповал про національне відродження та державність. «Політологічні читання», 1993, № 2; *Волович В., Юренко О.* Видатний політичний діяч України, фундатор вітчизняної соціології Микита Юхимович Шаповал. В кн.: *Шаповал М.* Загальна соціологія. К., 1996; *Юренко О.П.* Микита Шаповал і Питирим Сорокін: взаєморозуміння, співпраця, протистояння. Там само; *Його ж.* Шаповалознавство чи

С.Б. Шаповал.

С.О. Шаптала.

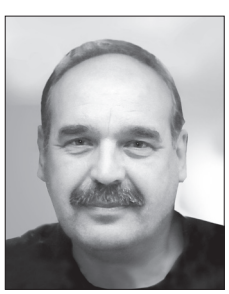

В.М. Швець.

Е. Шем'ї-заде.

«микитологія»?: несвяткові думки ювілейного року. «ЛУ», 2002, 19 вересня; *Його ж.* Шаповал Микита Юхимович. В кн.: Політична енциклопедія. К., 2011; *Сухобокова О.* Шлях до волі: Никифор Григоріїв (1883—1953). К.—Вінниця, 2019.

О.П. Юренко.

ШАПОВА́Л Сергій Борисович (05.06.1969—18.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Київ*, після закінчення школи проходив строкову службу в рад. армії. Заочно отримав вищу юрид. освіту, працював охоронцем. Після поч. *Революції гідності 2013—2014* постійно перебував на *майдані Незалежності* в Києві. Входив до 21-ї сотні Самооборони Майдану. Загинув 18 лютого 2015 на вул. Грушевського біля Будинку офіцерів в Києві, отримавши два вогнепальних поранення.

Похований на Лісовому кладовищі в Києві. На фасаді будівлі столичної загальноосвіт. школи № 90 та будинку, де він проживав, були відкриті меморіальні дошки на його честь. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Сергій Шаповал. Web: http://nebesnasotnya.in.ua/portfolio/сергій-шаповал

І.А. Коляда.

ШАПТА́ЛА Сергій Олександрович (н. 05.02.1973) — укр. військовик, командир 128-ї Мукачівської гірсько-піх. бригади, полковник. Герой України (2015). Н. у Смілянському р-ні Черкас. обл. 1990 вступив до Київ. вищого загальновійськ. командного уч-ща. Був нач. штабу, заст. командира військ. частини у м. *Володимир-Волинський*. Пізніше переведений на посаду заст. командира 300-го Чернів. окремого механізованого полку 13-го армійського корпусу Сухопутних військ ЗС України. В лютому 2013 призначений командиром 300-го полку, однак наприкінці 2013 полк було розформовано. Відтак призначений командиром 128-ї окремої гвард. гірсько-піх. Туркестансько-Закарпат. двічі Червонопрапорної бригади 13-го армійського корпусу Сухопутних військ ЗС України.

2014—15, під час проведення *Антитерористичної операції*, бійці 128-ї гірсько-піх. бригади під командуванням полковника Ш. тримали оборону поблизу м. Дебальцеве (нині місто Горлівського р-ну Донец. обл.). В лютому 2015 після того, як командування сектора «С» було змушене віддати наказ військам залишити бойові позиції, Ш. перебрав обов'язки кер. Дебальцевським угрупованням військ. Під час виведення укр. військ з-під м. Дебальцеве його бійці до останнього тримали зайняті позиції, виконавши свої завдання у повному обсязі та залишивши Дебальцевський плацдарм в останню чергу.

18 лютого 2015 «за особисту мужність, героїзм та високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету і територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народові» Ш. присвоєно звання «Герой України» з врученням ордена «Золота зірка». 26 лютого 2015 нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі».

А.О. Науменко.

«ШАХТА́РСЬК», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, сформований у *Дніпропетровській області* в червні 2014. Із липня 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*, брав участь у боях за Мар'їнку (нині місто Покровського р-ну Донец. обл.), під Іловайськом (див. *Іловайська операція 2014*). Перший командир — А.Філоненко. У жовтні 2014 розформовано у зв'язку з виявленими фактами мародерства. Більшість особового складу ввійшла до батальйону *«Свята Марія»* та новоств. добровольчої роти *«Торнадо»* (Див. також *Добровольчі батальйони України 2014—2019.*)

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

ШВЕЦЬ Віктор Миколайович (08.10.1955—19.02.2014) — майстер спорту, учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Був підводником, старшим мічманом, служив у Мурманську (нині місто в Росії) на атомному підводному човні Пн. флоту СРСР, потім — у Київ. вищому військово-політ. уч-щі. 7-разовий чемпіон ЗС СРСР з академічної греблі, майстер спорту, призер чемпіонатів СРСР, чемпіон і володар Кубка України. Після поч. *Революції гідності 2013—2014* не раз приїздив на майдан Незалежності в *Києві*. Загинув від вогнепальних поранень під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві.

Його ім'ям названа одна із вулиць с. Гатне (нині село Бучанського р-ну Київ. обл.), на фасадах будівлі місц. школи, а також спеціалізованої школи № 98 в Києві відкрито відкриті меморіальні дошки на його честь. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Віктор Швець. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/viktor-shvecz.html

Н.І. Загребельна.

ШЕМ'Ї-ЗАДЕ Ешреф Абдураман-огли (21(08).06.1908—11.03.1978) — кримськотатар. письменник, поет, перекладач, літ. критик. Засл. діяч к-ри Узбецької РСР (1968). Н. в м. *Євпаторія* в сім'ї нар. вчителя, який у власній кофейні створив б-ку для просвітництва. Закінчив місц. школу, потім вчився в обласній рад. парт. школі. Вірші писав зі шкільних років, друкуватися почав у 1920-ті рр. Його помітили поети Б.Чобан-заде, А.Лятіф-заде і запросили до письменницьких орг-цій. У вересні 1927 Ш.-з. висунутий на посаду відп. секретаря молодіжного час. «Козь айдин» («Радісна звістка»), що пропагував лат. графіку кримськотатар. писемності. 1927 призначений ученим секретарем комісії з переходу кримськотатар. писемності з араб. алфавіту на латинський. 1928—29 — ред. час. «Козь айдин». Із 1928 — член Крим. від-ня Рос. асоціації пролетарсь-

ких письменників. 1930 направлений на навчання до Всесоюзного держ. ін-ту кінематографії, де закінчив (1932) літературно-сценарний ф-т. Делегат 1-го Всесоюзного з'їзду письменників (1934), один із перших членів Спілки письменників СРСР. Обраний членом президії та секретарем Спілки письменників Криму. У цей час Ш.-з. активно публікувався в пресі, особливо в крим. виданнях, розробляв навч. посібники для кримськотатар. шкіл, працював у Крим. держ. вид-ві, підгримував зв'язки з Максимом *Горьким*, Б.Чобан-заде, Ш.Векторе, А.Лятіф-заде, його всіляко опікувала держ. влада. Але восени 1937 на зборах Спілки письменників Криму був звинувачений у підтримці «махрового націоналізму» і «дутих талантів», відсутності власного літ. таланту і виключений зі спілки. Надалі його звинуватили у сприянні «контрреволюційно-терористичному центрові на чолі із Б.Чобан-заде» (група «Старі націоналісти»). У червні 1941 заарештований вперше, у жовтні 1949 — вдруге, засуджений до 25-ти років ув'язнення. У тюрмах і таборах провів бл. 8-ми років. За свідченням його сина, Айдина Шем'ї-заде, батько у в'язницях *Сімферополя* та Іркутська (нині місто в РФ) написав поему «Боран» (1941) антисталінського спрямування, що не збереглася. Після звільнення 1953 проживав на спецпоселенні в м. Чінабад, потім — у містах Янгі-Юль, Ташкент (нині всі в Узбекистані). Працював у секції татар. літератури Спілки письменників Узбецької РСР. У 1950—70-ті рр. займався дослідженням творчості Ашика Умера, публікував літературно-критичні статті та поетичні твори.

Відомі твори: поеми «Днепрельстан» (1930-ті рр.), «Козьяш дівар» («Стіна сліз», 1957—59), збірки віршів та поем «Къавал» («Сопілка», 1965), «Тогьан кьая» («Орлиний заліт», 1969), балада «Сакъсавул» (1967), збірки літературознавчих статей «Омюр ве яратиджиликъ» («Життя та творчість», 1974), «Халкъ хизметінде» («На службі народу», 1977), переклади кримськотатарською творів О.*Пушкіна*, Т.*Шевченка*, В.*Маяковського*, С.Єсеніна, Л.*Толстого*, В.Шекспіра, А.*Нової*, А.*Міцкевича*, М. де Сервантеса, К.Кулієва, Р.Гамзатова, російською — нар. поетеси Узб-ну Зульфії.

П. у м. *Москва*, похований у Криму на мусульманському цвинтарі с. Ак-Чора (нині с. Долинне Кіровського р-ну АР Крим).

Літ.: *Урсу Д.П.* Деятели крымскотатарской культуры (1921—1944 гг.): библиографический словарь. Симферополь, 1999; Эшреф Шемьи-заде: 1908—1978: к 100-летию со дня рождения: фотоальбом. Симферополь, 2008.

Е.М. Іслямов.

ШЕ́НДЮХИ (Шендюки) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Матвія Михайловича** Шендюха (р. н. невід. — п. 1709), дівицького *сотника* (1676—79, 1685), ніжинського полкового *обозного* (1694—95). Його син — **Йосип Матвійович** (р. н. невід. — п. до 1730) — також обіймав уряд дівицького сотника (1703—10). Ін. представники роду служили *сотенною старшиною* в Дівицькій сотні *Ніжинського полку* та *значковими товаришами*. До цього роду також належали: **Павло Семенович** (бл. 1785 — бл. 1841), генерал-майор у відставці (1834), учасник антинаполеонівських кампаній, Російсько-швед. війни 1808—09, *Війни 1812* та закордонного походу рос. армії 1813—14, комендант м. Гродно (нині місто в Білорусі; 1825—31); **Володимир Петрович** (1852 — після 1906), генерал-майор (1902), учасник *Російсько-турецької війни 1877—1878*, командир Усть-Двінської (1900—02), Севастопольської (1902—04) та Михайлівської (1904—06) фортечної артилерії.

Рід внесений до 3-ї частини Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 4. К.—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

ШЕПТИ́ЦЬКИЙ Климентій (світське ім'я — Казимир-Марія; 17.11.1869—01.05.1951) — церк., громад. і політ. діяч, архімандрит монахів Студійського уставу. Д-р права (1892). Н. в маєтку Прилбичі (нині село Яворівського р-ну Львів. обл.) у знатній польс. родині. Його батьками було подружжя *Шептицьких* — граф Ян-Канти-Ремігіан і Софія-Людвіка-Цецилія-Констанція, уроджена графиня Фредро, дідом — видатний письменник граф Александер Фредро, братами — Роман (Андрей; див. А.*Шептицький*), Станіслав, Леон і Александер Шептицькі.

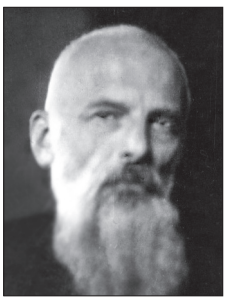

Климентій Шептицький.

Із відзнакою закінчив краківську г-зію Святої Анни (1887). Студіював, опановуючи юриспруденцію й науки в галузі лісівництва, в ун-тах *Кракова*, Мюнхена (Німеччина) і Парижа (Франція). У Краківському ун-ті здобув ступінь д-ра права (1892), після чого займався адвокатською практикою, управляв родинними маєтками. Публікував популярні праці в галузі організації та кер-ва земельними госп-вами, очолював Галицьке лісниче т-во.

Згодом розпочав політ. кар'єру, ставши депутатом австрійс. парламенту (1900—07) і членом Держ. ради *Австро-Угорщини*. Виступав із законодавчою ініціативою, зокрема, був співавтором загальнодерж. закону про ліси. Після розпуску парламенту 1907 відійшов від політики.

Повернувшись із *Відня* в *Галичину*, опікувався родинними маєтками, але 1911 облишив світське життя і за прикладом брата Романа (митрополита Андрея) присвятив себе служінню церкві. Через рік перебування в бенедиктинському монастирі в Бойроні (нині громада в Німеччині), утвердившись у власній укр. ідентичності, перейшов у сх. обряд. Відбув новіціат і склав чернецькі обітниці в монастирі студитів у Камениці (нині село в Боснії і Герцеговині). 28 серпня 1913 у Крижевцях (нині місто в Хорватії) висвячений єпископом Діонісієм Нараді на священника, 1915 став ієромонахом. 1913—18 вивчав теологію в ун-ті Інсбрука (нині місто в Австрії).

Продовжуючи починання митрополита А.Шептицького, займався розбудовою і вдосконаленням Студійського чину. Був настоятелем монастиря студитів у Скнилові (нині село Львів. р-ну Львів. обл.; із 1918), ігуменом *Унівської Свято-Успенської лаври*; із 1926). Сприяв заснуванню студитських монастирів у Галичині й Канаді, зокрема жін. обителі в Якторові (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.). З відома Апостольської Столиці 1936—37 спільно з митрополитом А.Шептицьким доповнив й удосконалив відповідно до вимог канонічного права Типікон — устав для монахів Студійського чину.

В.О. Шеремет.

Л.О. Шеремет.

Публікував статті в реліг. періодиці, викладав теологію в ун-ті Інсбрука, входив до *Українського богословського наукового товариства*.

Опікуючися здоров'ям митрополита А.Шептицького, із 1937 мешкав у його резиденції у *Львові*.

17 вересня 1939 за надзвичайних умов початку *Другої світової війни* отримав від митрополита А.Шептицького таємне призначення апостольським екзархом (апостольським адміністратором) Росії і Сибіру, яке 22 грудня 1941 було затверджене Папою Римським Пієм XII.

Як і вся родина Шептицьких, зазнав особистої трагедії, втративши братів — Леона з його дружиною Ядвігою, 27 вересня 1939 вбитих червоноармійцями, та Александера, 19 червня 1940 закатованого *гестапо*, а також небожа, сина Леона Анджея, який став жертвою НКВС СРСР у Катині (див. *Катинський розстріл 1940*). Із приходом до Львова Червоної армії за підозрою в укр. *націоналізмі* й антирад. діяльності опинився під пильним наглядом сталінських спецслужб. Під час нім. окупації став спільно з митрополитом А.Шептицьким організатором та безпосереднім учасником акцій з порятунку євреїв від *Голокосту*.

Після повернення Червоної армії в Галичину Ш. знову став об'єктом уваги органів держ. безпеки СРСР, які вважали його прихильником *Організації українських націоналістів* і поборником ідеї незалежності України. 1 листопада 1944 втратив брата — митрополита Андрея, якого 5 листопада 1944 разом з тисячами співвітчизників провів у останню дорогу. 12 листопада 1944 митрополитом Й.*Сліпим* був зведений у сан архімандрита монахів Студійського уставу і призначений кер. делегації греко-катол. духовенства до *Києва* і *Москви* для налагодження контактів з кер-вом УРСР та СРСР й засвідчення лояльності *Української греко-католицької церкви* щодо рад. влади. Однак делегація, яка перебувала в Москві 21—28 грудня 1944, не була прийнята на найвищому рівні, натомість Ш. вручив голові Ради у справах реліг. культів при РНК СРСР І.Полянському адресовані на ім'я Й.*Сталіна* листи митрополитів УГКЦ А.Шептицького та Й.Сліпого, також було передано для Червоного Хреста 100 тис. *карбованців*, пожертвуваних греко-католиками Галичини на лікування поранених червоноармійців.

Ш. відкрито виступив проти арештів представників ієрархії і духовенства УГКЦ та ін. заходів рад. влади з ліквідації унії й приєднання греко-католиків до РПЦ. Із протестом проти цього 1 липня 1945 він направив на ім'я 1-го заст. голови РНК СРСР В.*Молотова* лист, підписаний, крім нього, ще 61 священником УГКЦ.

У відповідь влада заборонила Ш. перебувати у Львові, змусивши переселитися до Унева. 5 червня 1947 його заарештували, висунули політ. звинувачення й кинули спочатку до в'язниці у Львові, а 27 червня 1947 відправлено по етапу до столиці УРСР. Із 4 липня 1947 Ш. перебував у Києві у внутр. тюрмі МДБ УРСР, де його, безуспішно змушуючи перейти у *православ'я*, піддавали фізичним і моральним тортурам. 15 січня 1948 слідство в його справі було завершене з висуненням звинувачення у зраді Батьківщині. 28 лютого 1948 позасуд. орган — особлива нарада МДБ УРСР — винесла йому вирок — 8 років позбавлення волі. Покарання відбував у в'язниці з особливо суворим режимом у м. Владимир (нині місто в РФ), де п. та був таємно похований 3 травня 1951. Місце поховання залишається невідомим.

29 травня 1991 органи прокуратури УРСР реабілітували Ш., визнавши його жертвою політ. репресій.

За порятунок євреїв від знищення нацистами в роки II світ. війни 1996 його було проголошено «Праведником народів світу» (див. *Праведники народів світу*).

24 квітня 2001 було завершено беатифікаційний процес, під час візиту Папи Римського *Іоанна Павла II* в Україну 27 червня 2001 Ш. було проголошено блаженним.

2005 в Уневі відкрито меморіальну дошку, 2011 у Прилбичах встановлено пам'ятник митрополитові Андрею та блаженному архімандритові Климентію Шептицьким.

Літ.: *Stehle H.* Tajna dyplomacja Watykanu. Warszawa, 1993; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939—1944 рр.). К., 2005; Ліквідація УГКЦ (1939—1946): документи радянських органів державної безпеки, т. 1—2. К., 2006; Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки (1939—1987), т. 1—2. К., 2012; *Матковський І.* Казимир граф Шептицький — отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архімандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. Львів, 2019.

Н.С. Рубльова.

ШЕРЕМЕ́Т Василь Олександрович (21.03.1949—07.03.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в смт Ланчин (нині с-ще міськ. типу Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл.). Після закінчення школи проходив строкову службу в рад. армії, працював на заробітках. Проживав у с. Красна (нині село Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл.), пізніше — у м. Березань (нині місто Броварського р-ну Київ. обл.). Працював у пекарні та охоронцем на будівельних об'єктах. Після поч. *Революції гідності 2013—2014* регулярно перебував на *майдані Незалежності* в *Києві*. Отримав численні поранення 18 лютого 2014 під час сутичок із бійцями спецпідрозділу «Беркут». П. від травм в одній із київ. лікарень.

Похований у смт Ланчин. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015.

Я.М. Камбалова.

ШЕРЕМЕ́Т Людмила Олександрівна (21.11.1942—22.02.2014) — активістка *Євромайдану*, героїня *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в м. *Макіївка*. 1959—62 працювала санітаркою в одній із макіївських лікарень. Після закінчення мед. ін-ту працювала лікарем-анестезіологом у Краснодонській районній лікарні (до 1960), Хмельн. міськ. лікарні (1969—77), акушером-гінекологом у Хмельницькому міськ. перинатальному центрі (1977—2009). 19 лютого 2014 під час *Революції гідності 2013—2014* брала участь у мирному мітингу біля будівлі *Служби безпеки України* в м. *Хмельницький*. Унаслідок пострілів з боку

будівлі СБУ отримала тяжке вогнепальне поранення в голову. 22 лютого 2014 померла в лікарні. Похована в м. Хмельницький.

21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 5 липня 2015 посмертно нагороджена почесною медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України». 18 лютого 2015 у м. Хмельницький на фасаді будинку, де проживала Ш., встановлено меморіальну дошку. 26 серпня 2015 посмертно присвоєно звання «Почесний громадянин міста Хмельницького».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Ящишен А.* Як пам'ять про героїв Майдану. «Проскурів», 2015, № 7; Шеремет Людмила Олександрівна. Web: http://nebesnasotnya.com/lyudmyla-sheremet.html

В.В. Шевченко.

ШИ́ЛІНГ Йосип Михайлович (14.02.1953, за ін. даними, 14.03.1952 — 20.02.2014) — учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. в с. Вороблевичі (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Закінчив Бориславське тех. уч-ще. За професією — будівельник. Проживав у *Дрогобичі*, їздив на заробітки до Італії. З 1989 — член *Української Гельсінської спілки*, з 1992 — *Української республіканської партії*. З початком *Революції гідності 2013—2014* не раз приїздив до *Києва*. Застрелений снайпером у «чорний четвер» 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській в Києві.

Похований у с. Вороблевичі. На фасаді будівлі місц. школи на його честь встановлено меморіальну дошку. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України», 2016 — Почесною грамотою глави УГКЦ митрополита Святослава (Шевчука).

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Шахівська Т.* Небесна сотня: герої не вмирають. К., 2014; *Пристай Б.* Новітні герої з Дрогобиччини. Дрогобич, 2015; Йосип Шилінг. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/josyp-shyling

В.І. Милько.

ШИМКО́ Максим Миколайович (21.10.1979—20.02.2014) — активіст *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Н. та жив у *Вінниці*. Закінчив він. загальноосвітню школу № 13. Цікавився історією, захоплювався істор. реконструкцією. Мав активну громадян. позицію, був членом Укр. нац. асамблеї — Укр. нац. самооборони. Брав участь у *«Помаранчевій революції» 2004*. Під час *Революції гідності 2013—2014* тричі приїздив на *майдан Незалежності* в *Києві*. Загинув від вогнепального поранення на вул. Інститутській в Києві.

14 квітня 2014 у Вінниці на фасаді будівлі загальноосвіт. школи № 13 було відкрито меморіальну дошку. 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». У червні 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: *Шахівська Т.* Книга пам'яті: Небесна сотня. К., 2014; Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Шимко Максим Миколайович. Web: http://nebesnasotnya.com/maksym-shymko.html

Т.С. Водотика.

ШИША́ЦЬКИЙ Варлаам (до постригу — Григорій Степанович; 12.03.1750 — вересень 1821) — реліг. і громад. діяч. Н. в м-ку Шишаки (нині с-ще міськ. типу Полтав. обл.). Походив із козац. родини. Викладач (1776), згодом — ректор *Переяславського колегіуму*. 1776 прийняв чернечий постриг. Як ігумен *Мошногірського Свято-Вознесенського монастиря* (1780) та Переяславського Свято-Михайлівського монастиря став помітною постаттю у протидії *Українській греко-католицькій церкві* в *Правобережній Україні*. 1785 став першим ректором новозаснованої *Новгород-Сіверської духовної семінарії*. 1787 призначений на відповідальну посаду ігумена *Віленського Святого Духа монастиря*. Через відмову скласти присягу на вірність *Речі Посполитій* змушений був полишити цей пост. 1789—94 займав різні церк. посади в Новгород. єпархії в Росії. 1795 — єпископ Житомирський, із 1799 — Волинський і Житомирський, із 1805 — єпископ Білоруський і Могильовський, із 1808 — архієпископ Могильовський і Вітебський. Прихильник автокефалії правосл. церкви колиш. земель Речі Посполитої. 1812 визнав владу франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта і навіть склав «казання» на честь Наполеона та його дружини Марії-Луїзи. За це 1813 архієпископа було покарано рос. владою, позбавлено сану та заслано до *Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря*. Утім Ш. до смерті користувався пошаною новгород-сіверської інтелігенції.

Літ.: *Мезько-Оглоблин О.* Михайло Миклашевський. В кн.: *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000; *Жук В.Н., Хижняк З.І.* Шишацький Григорій Степанович. В кн.: Києво-Могилянська академія в іменах, XVII—XVIII ст.: енциклопедичне видання. К., 2001; *Ададуров В.В.* Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: відображення вірнопідданих настроїв малоросійського дворянства в україномовному памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції. «УЇЖ», 2012, № 5.

Д.С. Вирський.

ШПЕ́НГЛЕР (Spengler) **Освальд** (29.05.1880—08.05.1936) — історик та філософ, один із визначних представників філософії життя. Д-р філософії (1904). Н. в м. Бланкенбург (Німеччина) в сім'ї поштового службовця. Від 1899 вивчав математику, природничі науки в ун-тах Галле, Мюнхена та Берліна (усі міста в Німеччині). 1904 захистив докт. дис. «Основна метафізична ідея гераклітівської філософії історії». 1908—11 викладав математику, історію, природничі науки, нім. мову в реальній г-зії Г.Герца в Гамбурзі (Німеччина). Від 1911 працював як вільний літератор у Мюнхені. Здобув надзвичайну популярність серед інтелектуалів у повоєнній Європі завдяки 2-томній книзі «Der Untergang des Abendlandes» (1918—22, назва якої зазвичай перекладається як «Присмерк Європи», хоча низка вчених не погоджуються з таким перекладом). 1931 опублікував книгу «Der Mensch und die Technik» («Людина й техніка»). 1933 відхилив пропозицію націонал-соціалістів, зокрема Й.Геббельса, про співпрацю. Не раз критикував нацистську політику антисемітизму та геополіт. плани тодішньої Німеччини, які назвав «тевтонськими мріями». 1933 книга Ш. «Jahre der Entscheidungen» («Роки рішень») була заборонена в Німеччині, а ім'я автора відтоді не згадувалося в нім. пресі. 1935 Ш. засудив

Й.М. Шилінг.

М.М. Шимко.

О. Шпенглер.

нацистські спотворення й перекручення в трактуванні творчості Ф.-В.*Ніцше*.

Циклічна візія історії Ш., представлена у «Присмерку Європи», кидала виклик класичному *історизму*. Ш. вважав історію специфічним калейдоскопом з 8-ми замкнутих організмів-культур: єгипетської, вавилонської, індійської, китайської, к-ри майя (мексиканської), аполлонівської (греко-римської), магічної (візантійсько-арабської), фаустівської (західноєвропейської). Кожній із к-р він відводив 1 тис. років життя. Щоправда, Ш. передбачав і можливу появу 9-ї — «російсько-сибірської» к-ри. Побутування таких утворень, на його думку, визначалося 4-ма циклами, кожний з яких уподібнений до природної пори року: весна, літо, осінь та зима. В останньому циклі розгортався конфлікт *культури* й *цивілізації*, який Ш. репрезентував як антитезу органічного та механічного. Відтак вважають, що саме із цієї праці Ш. в соціогуманітаристиці 20 ст. шириться традиція протиставлення к-ри та цивілізації. Проте спроби Ш. подолати європоцентризм тодішньої соціогуманітаристики виглядають досить ефемерними, оскільки виявляють авторську абсолютизацію окциденталізму — зх. духовної й культ. традиції. Тим більше, що майже всі з перелічених к-р, за версією Ш., репрезентовані в пантеоні т. зв. істор. народів, витвореному ще гегелівською філософією історії (див. Г.В.Ф.*Гегель*). Властиво, циклізм Ш., представлений у вигляді низки метафоричних конфігурацій, виказує як натуралістично-органічні (див. *Органіцизм*), так і віталістичні мотиви, зокрема в акцентуації на проблемах людської волі та життєвої сили, які переносяться на поле к-ри. За його візією, кожна з к-р вирізняється унікальною «душею» (аполлонівською, фаустівською, магічною тощо), яка виявляється у стилістиці, мист-ві, мисленні та діяльності. Єдність к-ри як живого організму можливо осягнути лише «почуваннями» її буття. Звідси й постає ідея «прасимволу» — своєрідного ключа для осягнення морфології тієї чи ін. к-ри, врешті-решт усієї будови всесвітньої історії як культурознавчого феномену. Такі міркування Ш. вводять до аналітичних структур мислення інтуїтивні компоненти з філософії життя і, одночасно, відображають тогочасні негативістські, навіть катастрофічні, світовідчування європ. інтелектуалів. В означеному сенсі 2-томник Ш. «Присмерк Європи» був наслідком культ. й духовної кризи часів воєн. лихоліття та повоєнної руїни, хоч авторський задум сягав ще передвоєн. років (зокрема, чернетковий варіант написаний Ш. ще 1914). Схожі песимістичні настрої, до того ж резоновані травматичним досвідом національно-визвол. змагань 1917—21, побутували і в укр. істор. та політ. думці, напр., у неоромантичній (див. *Неоромантизм*) і, водночас, у консервативній візії В.*Липинського*. Його конструкцію трьох циклів держ. правління та існування нації (демократія, охлократія та класократія) деякі ліві критики (І.П.*Мазепа*) навіть порівнювали з теорією Ш. Проте це зіставлення не зовсім коректне, адже класократична концепція В.Липинського здебільшого ґрунтується на циклічності поколінь, себто вибудувана на кшталт теорій циркуляції політ. *еліт* у версіях В.Парето, Г.Моски чи, навіть, чергування «левів» та «лисів» у дусі Н.Макіавеллі, аніж на ритмічності культ. типів чи цивілізацій. Проте вплив праць Ш. помітний у студіях низки укр. інтелектуалів, зокрема Л.-Р.*Біласа*, Л.*Окіншевича*, В.П.*Петрова*, С.*Томашівського*, М.*Хвильового* та ін.

П. у м. Мюнхен.

Праці: Пессимизм ли это? М., 1922; Пруссачество и социализм. Пг., 1922; Закат Европы: очерки морфологии мировой истории, т. 1—2. М., 1993—98; Пессимизм? Пессимизм ли это? Деньги и машина. Философия лирики. Прусская идея и социализм. М., 2003; Годы решений. М., 2006.

Літ.: [*Донцов Д.*] Освальд Шпенглер про «білу революцію». «Вістник» (Львів), 1933, т. 4, кн. 12; *Явір Г.* [*Бурггардт О.*] Прогнози Шпенглера (допись з Німеччини). Там само, 1936, т. 2, кн. 6; *Єндик Р.* Теорія О.Шпенглера у М.Хвильового. «Наші дні» (Львів), 1943, № 5; *Мазепа І.* Підстави нашого Відродження, ч. 2: Проблеми відродженої України. [Новий Ульм], 1946; Клясократичні мрії [ідеї В.Липинського та О.Шпенглера]. «Листи до приятелів», 1955, № 3; *Голубенко П.* Хвильовий і Шпенглер. «Сучасність», 1963, № 5; *Февр Л.* От Шпенглера к Тойнби. В кн.: *Февр Л.* Бои за историю. М., 1991; *Афанасьев В.В.* Философия политики Освальда Шпенглера. М., 1999; *Залізняк Л.* Палеоліт і цивілізаційна концепція Шпенглера—Тойнбі. «Археологія», 2002, № 1; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII—XX ст. К., 2002; *Білас Л.-Р.Р.* Історія як спокусник. «УЇЖ», 2015, № 4; Історіографічна класика: антологія української історичної думки XIX—XX ст. К., 2020.

О.В. Ясь.

ШТАБ НАЦІОНА́ЛЬНОГО СПРО́ТИВУ — орган координації протестів укр. громадян проти жорстокого розгону Студентського майдану та згортання *європейської інтеграції* Президентом України В.*Януковичем* (див. також *Революція гідності 2013—2014*).

Утворення Ш.н.с. проголошено 30 листопада 2013 на Михайлівській площі *Києва* під час велелюдного мітингу проти жорстких дій силовиків, який очолили лідери опозиційних парламентських сил — А.*Яценюк*, О.*Тягнибок*, В.*Кличко*. З *Акції 1 грудня 2013* узяв на себе функції упорядкування активності мітингувальників, облаштування наметового табору, його захисту барикадами та охорони, забезпечення *Євромайдану*. Розміщався в будинку Федерації професійних спілок України на *майдані Незалежності* в Києві. У багатьох регіонах України створювалися місц. штаби національного спротиву.

Літ.: *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К, 2016. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні — Музей Революції гідності. Web: http://www.maidanmuseum.org

В.В. Головко.

ШТЕТЛ (мовою ідиш — «містечко») — *містечко* з переважно єврейс. населенням. Штетли стали своєрідним феноменом, традиційною формою поселення й організації життя східноєвроп. єврейс. (ашкеназьких, див. *Ашкеназі*) спільнот, які зберігали свій особливий уклад з його релігійно-культ. відокремленістю та духовно-соціальною автономією громади.

На теренах сучасної України значні єврейс. громади з'являються не раніше 14 ст. Їхня поява пов'язана з експансією *Великого князівства Литовського* та *Польського королівства* на сх. і пд. та приєднанням до цих д-в *Галичини*, *Поділля*, *Волині* та Правобе-

Штетл. Заїзд у Літині. Фото 1930-х років.

режної Київщини. Привілеї, що надавалися євреям (польс. король *Казимир III* Великий (1367), вел. кн. литов. *Вітовт* (1388) та ін.), сприяли масовій міграції та розвитку єврейс. поселень. Євреї селились переважно в містах із самоврядуванням і в невеликих містечках, які перебували у приватному володінні того чи іншого магната (див. *Магнати*). Створення громади завжди відбувалося на основі договору з власником міста; згідної з цим договором євреї отримували право на забудову окресленої території, влаштування синагоги та кладовища. Нерідко євреям надавались в оренду корчми, винокурні, митні, ставки, млини тощо.

Розквіт єврей. спільнот і містечок припадає на 16 ст., яке нерідко називають «золотою добою». За часів *Національної революції 1648—1676* багато містечок було зруйновано (*Тульчин*, *Немирів*), але вже за кілька десятків років життя єврейс. громад на тих територіях відновлюється. Новий підйом і розквіт штетлів пов'язаний із поширенням *хасидизму*. Багато містечок були домівками цадиків. Найвідоміше — *Меджибіж*, де мешкав засн. хасидизму Ісраель Баал-Шем-Тов (*Бешт*), а в деяких існували хасидські двори (*Ружин*, *Чорнобиль*, *Тальне*, Садгора (тепер у складі м. *Чернівці*), *Вижниця* та ін.). Штетлами мандрували проповідники-магіди. Прочани стікались із різних місць, щоб послухати цадиків, селились поблизу їхніх святих могил.

Осн. заняттями євреїв, які мешкали в містечках, були ремісництво та торгівля. Самі штетли нерідко стояли на торгових шляхах і були місцем проведення ярмарків. Населення містечок групувалось у різні спілки-братерства, однією із найповажніших серед яких була Хевра Кадіша (поховальне братерство). З 17 ст. в штетлах України з'являються друкарні (*Корець*, *Полонне*).

Протягом століть у містечках зберігались традиційні ашкеназькі к-ра та мова (їдиш). Життям містечка керувала громада, яка стежила за виконанням приписів Галахи, підтримувала порядок, схвалювала або засуджувала дії своїх членів. Осн. соціальною одиницею містечка була родина з її патріархально-традиційними підвалинами. Всі родинні події (народження, обрізання, бар- та бат-міцва, весілля, смерть) ставали набутком всієї громади.

Зі штетлів походять відомі муз. клезмерські гурти, там діяли знамениті на весь світ вищі релігійні заклади (єшиви). Образ Ш. посідав центр. місце в єврейс. мист-ві та літературі.

Штетл. Синагога в Яришеві. Фото 1930.

Забудова єврейс. містечка відбувалась згідно з релігійними приписами (Галаха). Містечко захищали стіни або вали; будинки було згруповано у квартали, обмежені лінією ерува — символічною границею, необхідність якої викликана правилами дотримання суботи та свят. Центром громад. життя будь-якого містечка була синагога-шул (або хасидський клойз), що водночас слугувала молитовним будинком, школою, місцем суд. розглядів. Під час небезпеки синагога ставала й укриттям, сховищем, що позначилось на арх-рі багатьох більш ранніх будівель (уфортифіковані синагоги — напр., у *Сатанові*, *Шаргороді*). Із хасидизмом пов'язаний розквіт і поширення дерев'яних синагог із внутр. куполом та вкритими розписами стінами (*Гвіздець*, *Ходорів*, *Погребище*, *Жидачів*). Загалом арх-ра синагог відображала як єврейс. традиції, так і заг. тогочасні уподобання й мала прямі паралелі із християн. арх-рою.

Іншим центром містечка була базарна площа, оточена особливими будинками-заїдами, перший поверх або високий цоколь яких використовувався як стоянка для возів і складські приміщення, а на другому зупинялись заїжджі купці та подорожні.

Штетл. Кіркут (кладовище) в Сатанові. Фото початку 21 ст.

Екон. діяльність містечкових євреїв знайшла відображення також в арх-рі житлових будинків. Для штетлів характерні 1- та 2-поверхові будинки, вузькою частиною (лицевим фасадом) повернуті до вулиці. Із цього ж боку розташовувався й гол. вхід до будинку. На одвірку кожного єврейс. житлового будинку кріпилася мезуза (спец. футляр із цитатами з Тори), що виконувала також функції оберігу. Цокольне приміщення будівлі використовували як службово-госп. приміщення. Виступи даху (2- або 4-схилого) на підпорних стовпах утворювали своєрідну галерею, що нерідко йшла вздовж всього будинку. В передній частині такого дому зазвичай розташовувались крамниці та майстерні, а у віддаленій мешкали кілька родин. Часто дім мав особливу веранду або прибудову, які використовувались під час святкування Суккоту.

Особливим сакральним місцем було кладовище. Воно зазвичай відділялось від містечка стінами, валами та ін. природними перешкодами — водою, пагорбами, лісом. Часто кладовища розташовували на підвищених місцях, схилах ярів. Над місцями поховань встановлювали кам'яні або дерев'яні вертикальні стели,

Штетл. Житловий будинок у Шаргороді. Фото 1930-х років.

прикрашені різьбленням та часто розфарбовані. Над могилами хасидських цадиків зазвичай також споруджували огель (склеп).

Після *Поділів Польщі 1772, 1793, 1795* більшість штетлів опинилась на території *Російської імперії* (у *смузі осілості*), меншість — на території *австрійських Габсбургів імперії* (з 1867 — *Австро-Угорщини*). Подоланню традиційної замкненості штетлів сприяло поширення руху єврейс. Просвітництва (Гаскали) та емансипація євреїв. Поступова ж руйнація містечок почалася наприкінці 19 ст. — через погроми, вимушену міграцію населення. Цей процес посилився на поч. 20 ст., особливо під час *Першої світової війни*, *Української революції 1917—1921*, *Громадянської війни в Україні 1917—1921* та *голоду 1921—1923 років в УСРР*. Через ухвалені рад. владою закони значна кількість (понад 40 %) містечкових євреїв опинилась в категорії «позбавленців». 1923 сам термін «містечко» виключили з офіц. вжитку. В ті ж роки десятки тисяч містечкових євреїв було переселено до землеробських колоній Пд. України та Криму. Занепад штетлів не змогла зупинити постанова РНК УСРР «Про допомогу єврейській містечковій бідноті» (1929), яка передбачала кооперування дрібних ремісників та організацію нових промислів, а також розширення професійної освіти молоді. Довше проіснували єврейс. містечка Зх. України (на територіях, що увійшли до складу Польщі), де євреї зберігали свої традиційний побут та устрій до 1939. Остаточно штетли було знищено під час *Голокосту*, внаслідок якого в більшості містечок не залишилось жодного єврея.

Літ.: *Zborowski M., Herzog E.* Life is with People: The Culture of the Shtetl. New York, 1995; 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель, вып. 1, 2 (Подолия). СПб., 1998, 2000; The Shtetl: Myth and reality. В кн.: Polin, vol. 17. Oxford—Portland, 2004; The Shtetl: New Evaluations. New York, 2007; Штетл, XXI век: полевые исследования. СПб., 2008; Нариси з історії та культури євреїв України. К., 2008; *Возняк Т.* Штетли Галичини: інтелектуальний путівник. Львів, 2010.

Н.В. Риндюк.

«ШТОРМ», добровольчий батальйон — добровольчий підрозділ патрульної служби міліції особливого призначення МВС України, сформований в *Одеській області* у травні 2014. Із липня 2014 перебував у зоні проведення *Антитерористичної операції*. «Ш.» одним із перших із числа добровольчих батальйонів (див. *Добровольчі батальйони України 2014—2019*) разом із ЗС України, вступив у бій із регулярними військами РФ (біля с. Георгіївка Луган. обл. наприкінці серпня 2014). Перший командир — М.Павлишин (за ін. даними — С.Шестаков).

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018.

В.І. Милько.

ШУ́БИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Степана Васильовича** Шуби (р. н. невід. — п. 1691), вибільського *сотника Чернігівського полку* (1659—61), згодом — священика Черніг. Свято-Воскресенської церкви (1668—89) та менського протопопа (1689—91). Відомий своєю доброчинністю на користь *Чернігівського Єлецького Свято-Успенського монастиря*. Його син — **Семен Степанович** (р. н. невід. — п. до 1714), також вибільський сотник (1676), онук — **Степан Семенович** (р. н. невід. — п. 1740), виконував уряди полкового писаря і *осавула* в Низовому поході (1724—26), брав участь у воєн. походах: біля Буцького броду (1722), у Польському (1732—34), Кримських (1737 та 1738), *бунчуковий товариш* (1739—40), а правнук **Петро Степанович** (бл. 1732 — до 1782), виконував обов'язки вибільського сотника (1769—75).

Рід внесений до 6-ї частини Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 5. К.—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

ШУМИ́ — козацько-старшинський рід, що походить від **Івана Прокоповича** Шума (Шуменка; серед. — 2-га пол. 17 ст.), моровського *сотника Київського полку* (1672). Його син — **Михайло Іванович** (р. н. невід. — п. імовірно, 1719), київ. полковий *хорунжий* (1714—19), а онуки — **Матвій Михайлович** (р. н. невід. — п. до 1784), київ. полковий хорунжий (імовірно, 1719—28) і *осавул* (1728—64), та **Олександр Михайлович** (р. н. невід. — п. після 1784), кобизький сотник (1757—63). Серед правнуків родозасновника найбільш відомі: **Павло Матвійович** (р. н. невід. — п. до 1784), козелецький сотник (1768—81), був за полкового командира при буд-ві фортеці Св. Єлизавети (див. *Кіровоград*; 1757) та прикордонної засіки в с. Тарасовичі (колиш. село Вишгородського р-ну Київ. обл., нині затоплене водами Київ. водосховища; 1760); **Федір Матвійович** (бл. 1723 — до 1784), київ. 1-й полковий хорунжий (1748—64) та київ. 2-й полковий осавул (1764—81), учасник Кримського (1735) та Дніпровського (1738) походів та *Російсько-турецької війни 1768—1774*; **Прокоп Матвійович** (бл. 1728 — після 1786), київ. полковий хорунжий (1781); **Гнат Матвійович** (бл. 1740 — після 1786), київ. полковий хорунжий (1764—81). Ін. представники роду посідали уряди *військових товаришів* і *значкових товаришів*. Рід згас у 1-й пол. 19 ст.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 5. К.—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

Щ

«ЩЕ́ДРИК» — зразок загальновідомої нар. щедрівки, в цьому випадку в — опрацюванні (обробці) М.*Леонтовича*, унікальне явище к-ри, що екстраполює пошукову думку музикантів, фольклористів, філологів, філософів, теологів. Саме хорова мініатюра цього укр. композитора, починаючи з 1919, полонила весь світ, адаптувалася в муз. к-ру різних країн і континентів як власна, викликала появу багатьох версій (на сьогодні — понад 250), що лунали зі сцени й у кінофільмах (зокрема, вир-ва України, Франції, США), виконаних не тільки хорами, вокальними ансамблями та окремими виконавцями, але й на різних інструментах і навіть із використанням доволі незвичних із позиції муз. аранжування предметів (напр., прадавніх камінних ксилофонів, волейбольних м'ячів, кришталевих келихів, електрон. дронів тощо).

Первісний архетип із серії т. зв. народних примітивів — мотив із 4-х звуків у межах півторатону — з прадавніх часів сприймався як магічна формула (мантра), що заворожувала, гіпнотизувала людину. Головними психологічними чинниками дії були незмінна повторюваність мотиву та безперервність руху. Тут сила слова відчутно поступилася музично-психологічному началу. Ймовірно, саме ця магія первісної протоукр. «мантри» привернула увагу М.Леонтовича при виборі нар. зразка для поліфонічної вправи, бо обробки першоджерела переважно для дитячих хорів у традиційному гомофонно-гармонічному плані М.Леонтович робив з поч. 20 ст.

На партитурі «Щ.» М.Леонтовича, надісланого О.*Кошицю*, стоїть дата 18 серпня 1916. Я.Юрмас (Ю.Масютин) зазначав, що текст взято зі «Збірничка найкращих українських пісень з нотами» (К.Поліщук, М.Остапович, 1913 р., ч. 4, № 23, с. 18). Але, за згадкою Б.Яворського, поліфонічні вправи з мотивом «Щ.» розпочав Леонтович ще 1910. Зі згаданої збірки він взяв тільки слова, записані на Волині в м. Краснопіль Житомир. пов. (нині село Чуднівського р-ну Житомир. обл.). Таким чином, процес опрацювання поліфонізованої партитури «Щ.» тривав 6 років. Першовиконання твору відбулося у Різдвяних концертах хору студентів Київ. ун-ту під кер-вом О.Кошиця 25 грудня 1916 (7 січня 1917 за н. ст.) і мало феноменальний успіх.

У «Щ.» 4-звучний мотив повторюється незмінно в усіх партіях 68 разів. М.Леонтович використав усе розмаїття техніки композиторського письма без порушення безперервності звучання мотиву-зерна: нанизування, рефлексії-віддзеркалення, гармонічні забарвлення, жанрові нюанси та ін., чим досягнув наскрізного драматургічного розвитку завдяки насамперед поліфонічним принципам мислення (рідке явище для початку 20 ст.).

Срібна ювілейна монета номіналом 20 гривень, випущена НБУ, що присвячена 100-річчю першого виконання «Щедрика» хором Київського університету. 2016.

Утвердилося 3 варіанти тексту «Щ.» (упродовж 1920-х рр. було зроблено переклади французькою й англійською, але вони не прижилися). Вербальне першоджерело пов'язано з дохристиянською добою, коли новий рік починався ранньої весни — з поверненням в Україну ластівок (уважалося — з 14 березня). 2-й текстовий варіант — «Ой на річці, на Ордані» записано вчителем співу з *Тульчина* Ф.Лотоцьким у с. Паланка Гайсинського пов. на Поділлі в грудні 1916: «Ой на річці, на Ордані, // Там Пречиста ризи прала, // Свого Сина сповивала. // Прилетіли три янголи, // Взяли Йсуса на небеса...» Поширення цієї версії засвідчило жанрову метаморфозу — переведення зі щедрівок до колядок, пов'язаних із темою, де оспівується народження Христа, що визначало ін. географію, ін. пору року (цю версію, введену М.Юрченком, від 1980-х рр. співають хори «Відродження», «Київ», «Хрещатик», «Пектораль», ансамблі «Фавор», «Анима» та ін.).

Світ. поширення «Щ.» М.Леонтовича пов'язано насамперед із тріумфальними закордонними гастролями Укр. хорової капели під кер-вом О.Кошиця (з 1919). У США «Щ.» отримав англомовний текст. Це був оригінальний вірш, в якому співалося про різдвяні дзвони, «Hark how the bells» (українською — «Виразно чути дзвіночки»). Слова в 1930-ті рр. склав диригент-хормейстер, вчитель музики П.Вільховський (українець за походженням). Він обрав типовий для амер. к-ри символ Різдва — срібні дзвіночки. Вперше надруковано слова з музикою було в США 1936 фірмою «Carl Fisher, Inc.» під назвою «Carol of the Bells» («Колядка дзвіночків»). Із часом «Колядку дзвіночків» американці почали

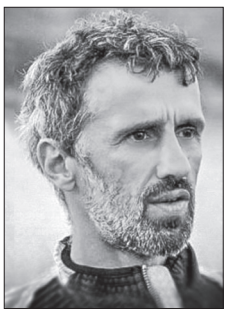

О.М. Щербанюк.

вважати зразком власної нар. творчості.

При аналізі «Щ.» можливе застосування нових векторів дослідження, зокрема графічного (поширився у 20 ст., М.Леонтович теж цікавився світломузикою). Якщо поглянути на графічне зображення мотиву-зерна з 3-х нот, то воно має малюнок із верхівкою-зигзагом, що потім йде донизу (як у волошок-блаваток). Вони повторюються 68 разів, однак остання (кода) відокремлена — ніби злітає вгору. Мелодичні лінії-«нанизування» створюють «стебло»; незмінна (на одній ноті) фраза баса асоціюється з ґрунтом, а кульмінаційні поспівки сопрано акцентують абрис листя. Вочевидь, спостерігається суттєвий феномен — універсальні закони людського мислення виявилися спільними як для музичного інтонування, так і для графічного малюнку. Вони оформилися в одвічний символ-орнамент «Квітки життя» з бутоном-пуп'янком.

Графічний малюнок, подібний до зображення квітки, є у багатьох к-рах людства. За деякими тлумаченнями, він означає первісний символ душі (Духу), а саме — «Повітря—Дихання», сила космічної життєвої енергії.

Унікальна символічно-творча вагомість «Щ.» М.Леонтовича обумовлює визнання цього твору духовним надбанням всього людства.

Літ.: *Горюхіна Н.* Гармонія в обробках народних пісень М.Д. Леонтовича. «Українська радянська музика», 1962, вип. 2; *Леонтович М.* Хорові твори. К., 2005; *Карась Г.* Феномен «Щедрика» в обробці Миколи Леонтовича у світовому комунікаційному просторі ХХ ст. «Педагогічна освіта: теорія і практика» (Кам'янець-Подільський), 2012, вип. 12; *Кузик В.* «Щедрик» (аналіз-stretta). «Народна творчість та етнографія», 2013, № 1; *Чегусова З.* Роль символу, знака, міфу в професійному декоративному мистецтві України на межі ХХ—ХХІ століття. «Українське мистецтвознавство», 2014, вип. 14; *Кузик В.* Візерунки звукографіки: таїна «Щедрика» і «Дударика» Миколи Леонтовича. «Sower» [USA, Ukrainian Catholic Eparchy of Stamford], 2015, 27 December; *Її ж.* Візерунки звукографіки [«Щедрик» і «Дударик» М.Леонтовича]. «Музика», 2015, № 6; *Її ж.* Універсальні коди «Щедрика» в опрацюванні М.Леонтовича: спроба полівекторного аналізу. «Слово Просвіти», 2016, № 52; *Її ж.* «Щедрик» в опрацюванні Миколи Леонтовича: спроба полівекторного аналізу (до 100-річчя українського шедевру). Web: // http://mus.art.co.ua

В.В. Кузик.

ЩЕ́РБАНЬ Тетяна Олександрівна (н. 21.12.1950) — історик науки. Н. в м. *Київ*. Донька акад. НАН України О.Щербаня. Закінчила Київ. держ. економ. ін-т (1974). Працювала інженером в Ін-ті економіки АН УРСР (1974—77), там само навчалася в аспірантурі (1977—80). Пізніше — на інженерних посадах в н.-д. відомчих ін-тах, 1986—2009 — у Центрі досліджень науково-тех. потенціалу та історії науки АН, 2009—13 — провідний наук. співробітник *Інституту сходознавства імені А.Кримського НАН України*. 1992 захистила канд. дис. «Українське наукове товариство: історія, організація, внесок у науку».

Перші наук. публікації присвячені екон. та екологічній проблематиці. Зробила значний внесок у дослідження історії вищої тех. освіти та розвитку тех. наук в Україні, історії укр. сходознавства. Виявила та опублікувала значний архів. матеріал з діяльності укр. ун-тів та наукових тов-в, зокрема з історії *Українського наукового товариства* в Києві. Автор кількох десятків статей та 5 монографій.

Праці: Становление высшего технического образования на Украине. К., 1990 (у співавт.); Василий Петрович Ижевский. К., 1991 (у співавт.); Создатели новой техники в Украинской ССР. К., 1991 (у співавт.); Лицар вільного українства. «Вісник АН України», 1992, № 9; Доля науки в Україні (кінець ХІХ ст. — 30-ті роки ХХ ст.). «УІЖ», 1993, № 4—6; М.В. Птуха и украинская демография. «Экономика Украины», 1994, № 12; Григорий Дмитриевич Дубелир: 1874—1942. М., 1995; Організатор київської філологічної школи. «Слово і час», 1995, № 1; Константин Григорьевич Воблый. «Экономика Украины», 1996, № 3—4; Інституціалізація українознавства у 1920-ті роки. В кн.: Українознавство: матеріали ІІІ Міжнародного конгресу україністів. К., 1997; Видатний український фольклорист і етнограф: до 125-річчя від дня народження академіка А.М. Лободи. «Народна творчість та етнографія», 1998, № 5—6; Українське наукове товариство: 1907—1921. К., 1998. (у співавт.); Дослідження в галузі історії України в Київському університеті: 1834—1906. «Наука та наукознавство», 1999, № 2; *Перетц В.М.* В кн.: Українська біографістика, вип. 2. К., 1999; Академік М.О.Коростовцев — внесок с опрацювання єгиптології. «Сходознавство», 2000, вип. 9—10; Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К., 2008 (у співавт.).

В.І. Онопрієнко.

ЩЕРБАНЮ́К Олександр Миколайович (02.01.1968—20.02.2014) — підприємець, учасник *Євромайдану*, герой *«Небесної сотні»*, Герой України. Проживав та працював у м. *Чернівці*. Займався підприємництвом — буд-вом. З 2004 — член партії *«Батьківщина»*, був головою її місц. осередку. Від початку *Революції гідності 2013—2014* був її учасником, допомагав організовувати протести у м. Чернівці. Згодом відстоював її ідеали в м. *Київ*, де 20 лютого 2014 під час зіткнень на вул. Інститутській був убитий снайпером.

Похований на алеї Слави центр. кладовища в м. Чернівці. Посмертно присвоєно звання «почесний громадянин Чернівців». 21 листопада 2014 посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота зірка». 2015 посмертно нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертовність і любов до України».

Літ.: Небесна сотня. Х., 2014; *Кошкина С.* Майдан: нерассказанная история. К., 2015; Александр Щербанюк. Web: http://nebesna.pravda.com.ua/aleksandr-shherbanyuk.html; Олександр Щербанюк. Web: http://www.nebesnasotnya.in.ua/portfolio/олександр-щербанюк

П.М. Дем'янчук.

Ю

ЮДИ́ЦЬКІ — шляхетський рід *Великого князівства Литовського* 17—18 ст., який особливо сильні позиції мав у Речицькому пов., його представники обіймали там найважливіші посади, представляли *повіт* на *вальних сеймах*. Ю. використовували змінений герб «Радван», інколи — герб «Лебідь», мали родинні зв'язки з Кохановськими, Нарушевичами, Огіньськими, *Пузинами*, Радзивіллами, Рогозами, *Сапігами*, Солтанами, Тизенгаузенами, *Тишкевичами*, *Халецькими* й ін. шляхетськими та князівськими родами *Речі Посполитої*. Окремі представники роду були рицарями Мальтійського ордену, відзначилися в боротьбі проти *Османської імперії*, дехто брав участь у придушенні козац. повстань 17 ст.

Імовірно, Ю. походили з Польщі, хоча за родинною традицією вони вважалися вихідцями з берегів Рейну. Родоначальником був **Василь Дмитрович** Юдицький, нобілітований королем польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом II* Августом, від якого за заслуги в боротьбі проти ординців він отримав маєтності в Речицькому пов. (1551). Один із двох синів Василя — **Олександр —** за активну участь у *Лівонській війні 1558—1583* отримав від польс. короля *Стефана Баторія* нові маєтності, заснував Юдичі та Кривськ (нині обидва села Гомельської обл., Білорусь). Він мав 13 синів, з них найвідомішими були: речицький підкоморій **Ієронім** (1625) і ризький *підстароста* **Леон** (Лев), який супроводжував синів кн. М.-К. *Радзивілла* в їхніх подорожах для навчання в Італію, Німеччину (1605—06) та на Мальту (1611). Із правнуків Василя відомими були **Валер'ян-Станіслав** — писар ВКЛ (1657—70), референдар ВКЛ (1670), **Олександр**, **Станіслав-Михайло** та **Миколай-Владислав** (р. н. невід. — 1670), які брали активну участь у війнах проти Рос. д-ви та Швеції. Останній, який навіть виконував функції польного гетьмана литовського (1654—55, 1659), навч. в *Падуанському університеті*, воював проти турків та піратів у Алжирі, Тунісі й на о-ві Крит, громив рос. війська під Полонкою (нині село Брестської обл., Білорусь; 1660) і на р. Бася (прит. Проні, бас. Дніпра; 1660), був послом (депутатом) до вального сейму.

У 2-й пол. 18 ст. важливу роль відігравали три брати — **Юзеф**, **Йоахим** і **Марцін**, які брали активну участь у держ. й політ. житті ВКЛ. Зокрема, Юзеф обіймав посади *маршалка Головного Литовського трибуналу* (1777—78), обозного ВКЛ (1774), великого стражника ВКЛ (1774—91). Уже як командувач армії ВКЛ (1792) він спробував зупинити наступ рос. армії, але програв битву під Міром (нині міськ. с-ще Гродненської обл., Білорусь; 10 червня 1792). Дехто з Ю. (**Станіслав**, син Юзефа) брав участь у боротьбі за незалежність Польщі наприкінці 18 ст., за що зазнав переслідувань.

Після поділів Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) рід Ю. втратив колишнє значення, занепав, окремі гілки роду в 19 ст. підтвердили свій соціальний статус в Російській імперії. Дехто з Ю. був пов'язаний з Україною. **Адам-Станіслав**, шляхтич Пінського пов., був одружений з Катериною, уродженою Войно-Ясенецькою, вдовою брата *Йосифа Нелюбовича-Тукальського*. Його конфлікт з останнім за маєтності (1657) розв'язували Б.*Хмельницький* і великий гетьман литовський П.Сапіга. Одна з гілок роду (Юдицькі-Смородські) осіла на *Гетьманщині*, її представники проживали в Новгород-Сіверській сотні *Стародубського полку*, згодом визнані дворянами Російської імперії.

Дж.: Документи Богдана Хмельницького: 1648—1657 рр. К., 1961; Metryka Litewska: księga wpisów, nr. 131. Warszawa, 2001.

Літ.: Herbarz polski Kaspra Niesieckiego, t. 4. Lipsk, 1839; *Boniecki A.* Herbarz polski, t. 9, cz. 1. Warszawa, 1906; *Uruski S.* Rodzina: Herbarz szlachty polskiej, t. 6. Warszawa, 1909; Polski słownik biograficzny, t. 9. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1960—61; *Gorczyński S. та ін.* Herby szlachty polskiej. Warszawa, 1990; *Cechanowicz J.* Rody rycerskie Wielkiego księstwa Litewskiego, t. 3. Rzeszów, 2001; Urzędnicy Wielkiego księstwa Litewskiego: spisy, t. 1: Województwo Wileńskie, XIV—XVIII wiek. Warszawa, 2004; *Мицик Ю.* Albaruthenica: студії з історії Білорусі. К., 2009.

о. Ю.А. Мицик.

Я

ЯВОРНИ́ЦЬКОГО Д.І. МЕМОРІА́ЛЬНИЙ БУДИ́НОК-МУЗЕ́Й — наук. і культурно-освіт. установа у м. Дніпро (див. *Дніпропетровськ*), філіал *Дніпропетровського історичного музею імені Д.Яворницького*. Будинок збудовано 1905 Д.*Яворницьким* як його власна оселя. Тут вчений прожив останні 35 років свого життя (1905—40).

М.Ф. Яковченко.

Рішення про відкриття Я.м.б.-м. було прийнято 1946. Проте лише 1964 було відкрито меморіальну кімнату-музей і встановлено меморіальну дошку. З середини 1970-х рр. проводилися реставраційні роботи; знову музей відкрився 1988. У ньому 3 меморіальні кімнати й експозиційна зала, в яких демонструються особисті речі Д.Яворницького, рукописи, фотографії, книги, картини художників М.Струннікова, С.*Васильківського*, Ф.*Красицького* та ін. Вестибюль музею прикрашають розписи «Тарас Бульба з синами» (автор М.Струнніков; 1920) і «Сцени з козацького життя» (автор Т.Ткаченко). Біля будинку розташований сад, закладений Д.Яворницьким.

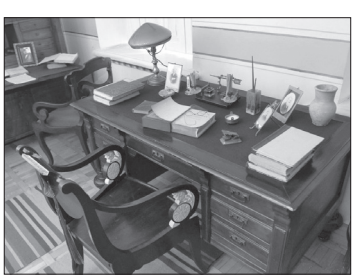

Меморіальний будинок-музей Д. Яворницького у м. Дніпро. Експозиція. Письмовий стіл, за яким працював вчений.

Меморіальний будинок-музей Д. Яворницького у м. Дніпро.

Літ.: *Перкова А.І.* Меморіальний будинок-музей академіка Д.І. Яворницького: каталог. К., 1990; *Шаповал І.М.* В пошуках скарбів. Дніпропетровськ, 1990; *Чабан М.* Сучасники про Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1995; *Перкова А.І.* Історія буття та сучасний меморіальний музей (з досвіду відтворення меморіального будинку-музею Д.І. Яворницького). В кн.: Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. Дніпропетровськ, 1999.

С.В. Абросимова.

ЯКО́ВЧЕНКО Микола Федорович (03.05.(20.04).1900—11.09.1974) — актор театру і кіно. Нар. арт. УРСР (1970). Н. в м. *Прилуки* в багатодітній міщанській родині. Початкову освіту здобув у 2-му Прилуцькому вищому початковому уч-щі ім. Кислих (1912—16). Із 1916 навч. в міськ. єврейс. г-зії. Особливих успіхів у навчанні не мав, з дитинства його вабило лицедійство. Природний талант Я. розгледіла колишня актриса групи М.К.*Садовського* Є.Базилевська, яка 1918 створила в Прилуках аматорський театр ім. А.Чехова, де Я. зіграв свою першу роль. З аматорської сцени актор-початківець перейшов до постійної групи театру П.Хмари, на той час російської, а 1919 — української. На професійній сцені з'явився у п'єсах Л.Андрєєва, виконував ролі Тюхи в «Савві» та підпоручика Григорія Миронова в «Днях нашого життя». Амплуа Я. формувалося в залежності від його зовнішності, що зумовила надалі стереотип комічного актора.

В серпні 1919 залишив Прилуки як боєць червоноармійського санітарного поїзда. Грав на сценах пересувних театрів, а потім — у Сімферопольському, Дніпроп. та ін. театрах.

1927 на запрошення Г.*Юри* прийшов до Київ. укр. драм. театру ім. І.Франка. Грав у п'єсах І.*Микитенка:* «Диктатурі», «Кадрах» та ін. Його талант одразу помітила як київ. публіка, так і глядачі *Луганська*, *Дніпропетровська*, Сталіна (нині м. *Донецьк*), *Миколаєва* під час гастролей 1928 та *Харкова* в травні 1929. До Харкова на гастролі франківці привезли «Пригоди бравого солдата Швейка» за Я.*Гашеком*, «Заколот» за Д.Фурмановим, «Сигнал» С.Поливанова і Л.Прозоровського, «Мину Мазайла» М.*Куліша*, «Сон літньої ночі» В.Шекспіра, «Ділка» В.Газенклевера. Столична преса відзначала володіння Я. прийомом гротеску.

Переїхав до щойно створеного Харків. держ. театру Революції ім. Харків. міськ. ради профспілок, який розпочав сезон 7 листопада 1931 виставою «Справа честі» І.Микитенка і мав творити нове «більшовицьке мистецтво». Отримав ролі в п'єсі «Ета» С.Левітіної, в «Страсі» О.Афіногенова, у «Фальстафі» за творами В.Шекспіра. Після виконання ролі Вурма в «Підступності й коханні» актор дістав ніби запрошення від Л.*Курбаса* до Харків. укр. драм. театру ім. Т.Шевченка. Однак там не працював.

1934 Я. повернувся до *Києва* та був прийнятий у театр ім. І.Франка на посаду «актора вищої категорії», отримав роль лікаря Бублика в п'єсі «Платон Кречет» О.*Корнійчука*, що стала найгучнішою подією театрального життя 1930-х рр. Брав участь у *радянсько-фінляндській війні 1939—1940.* Прибувши з фронту в квітні 1940, Я. деякий час працював у Київ. держ. театрі муз. комедії. Повернутися до театру ім. І.Франка порекомендував йому О.Корнійчук. 1940 актор зіграв роль Довгоносика в п'єсі О.Корнійчука «В сте-

пах України». Його герой вийшов настільки «сатирично довершеним» і неповторним, що під час творчих зустрічей чи гастрольних поїздок у містах і селах актора обов'язково впізнавали, хоча не завжди пам'ятали прізвище, називаючи «актор-Довгоносик». Не менш промовистим був і образ матроса Крима в «Калиновому гаї». Я. став глядацьким улюбленцем, його поява на сцені викликала бурю емоцій. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* колектив театру евакуювали до Семипалатинська (нині м. Семей, Казахстан). Звідти Я. вирушив на фронт, спершу — у складі 2-ї фронтової бригади театру ім. І.Франка на чолі з А.*Бучмою* — під Сталінград (нині м. Волгоград, РФ), згодом — у складі 4-ї фронтової бригади під кер-вом Д.*Мілютенка* — під Будапешт (Угорщина). 1944 повернувся до Києва.

У 1940-х рр. в акторській долі Я. домінувала творчість О.Корнійчука. Він грав у п'єсах «Макар Діброва» (1948) та «Калиновий гай» (1950; обидві удостоєні 1949 та 1950 Сталінської премії, їх було записано як радіовистави).

Із 1952 Я. серед ін. разом з ін. акторами театру ім. І.Франка брав участь у створенні фільмів-спектаклів: «В степах України» (1952, режисери Г.Юра, Т.*Левчук*) та «Калиновий гай» (1953, реж. Т.Левчук), «Мартин Боруля» (1953, реж. О.Швачко) тощо. Актор набув популярності (з огляду на його амплуа) переважно в комедійних фільмах. Він створив яскраві образи в культових стрічках «Штепсель женить Тарапуньку», «Шельменко-денщик», «За двома зайцями», «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Вій», «Веселі Жабокричі», «Лада з країни берендеїв» та ін.

1968 голос Я. почав лунати в найпопулярнішій на той час гумористичній передачі «Від суботи до суботи». Його Козак Мамай справді став уособленням нар. мудрості, дотепу, винахідливості, символічним втіленням найяскравіших рис українця.

Зіграв 200 ролей у театрі та понад 60 — у кіно. Створені Я. образи Миколи в «Наталці-Полтавці» І.*Котляревського*, Пєньонжки в «Мартині Борулі» І.*Карпенка-Карого*, Довгоносика в «Степах України» О.Корнійчука запам'яталися багатьом поколінням театралів.

Нагороджений медалями «За оборону Сталинграда» та «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» (обидві 1945).

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі*.

До 100-річчя з дня народження актора (2000) йому встановлено пам'ятник у Києві у сквері біля *Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка*. У м. Прилуки подібний пам'ятник Я. відкрито 2008 (автори: скульптори В.Чепелик, О.Чепелик, архіт. В.Скушльський). Донедавна діяв віртуальний музей актора. 2008—10 проведено Всеукр. відкритий конкурс акторської майстерності ім. М.Яковченко.

Літ.: Мистецтво України: біографічний довідник. К., 1997; Сміхотворець Микола Яковченко: спогади, твори, документи. К., 2005; *Матяш І.* Блазень із сумними очима. «Мистецтво і архіви», 2007, вип. 1; *Жежера В.* Микола Яковченко. К., 2011; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 521.

І.Б. Матяш.

Я́ЛТИНСЬКА КІНОСТУ́ДІЯ. Заснована 1919 в *Ялті* на базі кінознімальної бази О.*Ханжонкова* (утворена 1917) та філіалу кінокомпанії Й.Єрмольєва (відкритий 1918), які були націоналізовані, проте продовжували самостійну роботу до 1920. Як єдина держ. Ялтинська кінофабрика почала функціонувати 1922. 1922—30 входила до складу *Всеукраїнського фотокіноуправління*. 1930 ввійшла до тресту «Схід-кіно». 1936 передана кіностудії «Союздитфільм», 1951 — кіностудії «Мосфільм». 1957 Ялтинська кінофабрика була перетворена на Ялтинську кіностудію худож. фільмів. З 1963 — філіал Центр. кіностудії дитячих і юнацьких фільмів ім. Максима Горького. 1988 стала самостійним держ. підпр-вом — Крим. кіностудією «Ялта-фільм». 2000 створено російсько-укр. ЗАТ «Ялтинська кіностудія». 2003 перейшла у власність рос. компанії «ПолікомВест». Після анексії Криму Росією 2014 була примусово викуплена і перетворена на Держ. унітарне підпр-во Республіки Крим «Ялта-фільм». Серед фільмів, які знімалися Я.к. чи за її участю: «Великий Жовтень», «Примара бродить по Європі» (обидва 1923, реж. В.Гардін), «Алім» (1926), «Джіммі Хіггінс» (1928, обидва реж. С.Тасіна), «Свято святого Йоргена» (1930, реж. Я.Протазанов), «Острів скарбів» (1936, реж. В.Вайншток), «За щучим велінням» (1938), «Василиса Прекрасна» (1940, обидва реж. О.Роу), «Золотий ключик (1939, реж. О.Птушко), «Адмірал Ушаков», «Кораблі штурмують бастіони» (1953, обидва реж. М.Ромма), «Овід» (1955, реж. О.Файнціммер), «Пірати XX століття (1979, реж. Б.Дуров), «Веселенька поїздка» (1994, реж. Б.Небеєрідзе; разом зі студією «Тонап»), «Геллі і Нок» (1995, реж. В.Іллєнко; разом із *Національною кіностудією художніх фільмів імені Олександра Довженка*), «Феодосія: освідчення в любові» (1998, режисери В.Литовник, О.Володченко), «Будинок сонця» (2009, реж. Г.Сукачов; разом із компаніями «Топ Лайн Дистрибюшн», «Арчі-фільм» і кіностудією ім. Максима Горького). Я.к. випускає не лише власні фільми, а й служить базою для випуску фільмів ін. кіностудій. В 2000-ті рр. кіностудія надавала послуги для зйомок фільмів: «9 рота», «Водій для Віри», «Пасажирка», «Населений острів» тощо. Була одним з організаторів щорічного міжнар. фестивалю продюсерського кіно «КіноЯлта».

В.Ф. Янукович.

Ательє О. Ханжонкова в Ялті. 1918—1919.

Літ.: История советского кино: 1917—1967, т. 1—4. М., 1969—78; *Корниенко И.С.* Кино Советской Украины. М., 1975; Фільми України: 1997—2000. К., 2000.

П.М. Бондарчук.

ЯНУКО́ВИЧ Віктор Федорович, діяльність 2010—2020. Здобувши перемогу на виборах *Президента України* 2010 Я. узяв курс на авторитарне зосередження влади. Під впливом його команди *Конституційний суд України* 30 вересня 2010 ухвалив рішення про по-

вернення до *Конституції України 1996*, тим самим вводилася президентсько-парламентська форма правління. Відразу після приходу до влади нового президента були ініційовані арешти функціонерів попереднього політичного режиму (переважно середньої ланки). Згодом були висунуті звинувачення Ю.Луценку та Ю.*Тимошенко*.

Я. проголосив курс на радикальні реформи, однак певні кроки в рамках реалізації цього напряму викликали суспільне невдоволення. Так, ухвалення нового «Податкового кодексу», який посилював тиск на малий та середній бізнес, спричинилося до масових протестів підприємців наприкінці 2010, які отримали назву «Податковий майдан». У липні 2012 Я. підписав прийнятий з грубим порушенням регламенту *Верховної Ради України* Закон «Про засади державної мовної політики». Це викликало акції протесту, відомі як «Мовний майдан».

Відновлення темпів зростання економіки після глибокої кризи 2008—09 та зниження політ. та екон. тиску з боку Росії після підписання Харківських угод 2010 сприяли посиленню позицій президента. Ще однією демонстрацією успіхів його режиму стало проведення на достойному рівні Чемпіонату Європи з футболу влітку 2012. З 2012 в укр. політ. і екон. сфері виник такий феномен як «Сім'я». Ця назва стосувалася групи молодих бізнесменів та чиновників, які об'єдналися навколо сина президента — О.Януковича — та для діяльності яких було забезпечено всебічну підтримку з боку всіх органів держ. влади.

У зовнішньополіт. сфері Я. було зроблено акцент на розвитку відносин із РФ. На 18 грудня 2012 планувалася зустріч президентів України та Росії, до порядку денного якої було внесено два питання: приєднання України до Митного союзу та корекція газових угод 2009 р. Але саміт був раптово скасований. *Європейський Союз* запропонував Я. підписати *«Угоду про асоціацію між Україною та Євросоюзом»* у листопаді 2013. Усі технічні питання в рамках цієї угоди були вже опрацьовані станом на березень 2012, але подальший процес був призупинений, зокрема через авторитарні тенденції у внутр. політиці.

З літа 2013 Росія розпочала масштабний тиск на укр. кер-во, щоби не допустити підписання Угоди з ЄС. Незважаючи на це Я. ще деякий час дотримувався євроінтеграційної лінії, зокрема правлячою коаліцією у ВР України ухвалювалися необхідні закони. Однак після чергової зустрічі з В.*Путіним* 9 листопада 2013 Я. знову змінив зовнішньополіт. вектор. 21 листопада *Кабінет Міністрів України* ухвалив рішення про призупинення підписання угоди з ЄС і про відновлення активного діалогу з Росією та іншими учасниками Митного союзу з метою пожвавлення торгово-екон. зв'язків. 29 листопада під час Вільнюського саміту ЄС Я. офіційно заявив про перенесення підписання Угоди про асоціацію з ЄС.

У відповідь на зміну зовнішньополітичного курсу почалися масові протести — *Євромайдан*. Але Я. вважав, що йому вдасться вгамувати суспільне невдоволення. Тому він не збирався змінювати зовнішньополіт. вектор і не пішов на компроміс у вигляді відставки прем'єра М.*Азарова*, в якому сусп-во вбачало гол. лобіста проросс. курсу. Після спроб силового придушення масових протестів і підписання 17 грудня 2013 між Україною і РФ 15 угод, які готували країну до приєднання до Митного союзу, протистояння влади із сусп-вом набуло небезпечного загострення.

Із серед. січня 2014 Я. узяв курс на силовий сценарій врегулювання внутрішньополіт. кризи: були ухвалені *«диктаторські закони» 2014*. Кульмінація протистояння припала на 18—20 лютого, коли силовики намагалися знести наметове містечко на *майдані Незалежності*, СБУ оголосила проведення антитерористичної операції в країні, а Я. спробував змусити лідерів Євромайдану капітулювати. Після важких переговорів 21 лютого Я. виступив із заявою щодо врегулювання політичної кризи, було проголошено підписання «Угоди про врегулювання кризи в Україні». В той самий день ВР України ухвалила закон, за яким було відновлено чинність Конституції України в редакції 2004.

Вночі 21 лютого Я. вилетів з *Києва* спочатку до *Харкова*, а потім планував переїхати в *Донецьк*, звідки передбачалося зайнятися «відновленням конституційного ладу». 22 лютого парламент, виходячи з того, що «неможливо встановити знаходження Президента України», ухвалив постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». Плани Я. щодо «боротьби з держпереворотом» із території *Донбасу* та Криму не були підтримані його найближчим оточенням. Тому 24 лютого він виїхав до Росії. Основним місцем проживання Я. в РФ став Ростов-на-Дону (пізніше з'явилася інформація, що родина Я. переїхала в іншій рос. регіон).

1 березня 2014 Я. як Президент України звернувся з листом до президента В.Путіна з проханням провести консультації щодо здійснення Росією в Україні «військової чи поліцейської миротворчої місії», а згодом з окремою заявою із закликом застосувати збройні сили РФ для «відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності та захисту населення України». У подальшому Я. не раз виступав у рос. ЗМІ з рос. антиукр. наративами. 24 січня 2019 Оболонський суд заочно визнав Я. винним у держ. зраді та присудив йому 13 років позбавлення волі, а у жовтні 2020 Київ. апеляційний суд підтвердив цей вирок.

4 лютого 2015 ВР України ухвалила закон про позбавлення Я. пожиттєвого звання «Президент України». Президент України П.*Порошенко* підписав документ, проте надіслав його на розгляд Конституційного Суду України як такий, що суперечить Конституції України. 10 грудня 2019 Велика палата Конституційного Суду України заявила про закриття конституційного провадження із цього питання, назвавши рішення парламенту політичним, на яке в такому вигляді не поширюється юрисдикція Конституційного Суду.

1 лютого 2019 Ген. прокурор України Ю.Луценко заявив про завершення розслідування карної справи щодо розстрілу маніфестантів у Києві в 2014. 24 січня 2019 визнаний винним у держ. зраді, посібництві у веденні агресивної війни; засуджений до 13 років позбавлення волі.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016.

В.В. Головко.

ЯРЕ́МА Віталій Григорович (н. 14.10.1963) — укр. держ. діяч, один з організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*, генерал-лейтенант міліції. Засл. юрист України (2009). Н. в с. Строкова (нині село Бориспільського р-ну Київ. обл.). Після закінчен-

ня школи працював у Переяслав-Хмельн. звірогосп-ві. 1981—83 перебував на службі в лавах рад. армії. У грудні 1983 поступив на службу в органи внутр. справ на посаду міліціонера дивізіону міліції відділу позавідомчої охорони при Дніпровському районному відділі внутр. справ Києва. 1985—87 — навч. у Калінінградській спеціальній СШ міліції МВС СРСР. 1987 — дільничний інспектор міліції Дніпровського районного відділу внутр. справ Києва. 1990 — оперуповноважений, заст. нач. відділу карного розшуку Дніпровського районного відділу внутр. справ Києва. 1989—93 навч. в Академії внутр. справ України за спеціальністю «правознавство».

1993—99 — працював на різних посадах в управлінні карного розшуку Гол. управління внутр. справ м. Київ. 2001 — нач. Управління МВС України на Львів. залізниці, 2003 — 1-й заст. нач. Гол. управління, нач. управління по боротьбі з організованою злочинністю Гол. управління МВС України в Києві. 2003—05 — заст. нач., згодом — 1-й заст. нач. Департаменту карного розшуку МВС України. У лютому 2005 призначений нач. Гол. управління МВС України в м. Київ.

2006 обраний депутатом Київради за виборчим списком Блоку «Наша Україна». Балотувався по списку (номер 417) блоку «Наша Україна — Народна самооборона» на позачергових парламентських виборах 2007, але мандат не отримав. Після перемоги на виборах *Президента України* 2010 В.*Януковича* подав у відставку з посади нач. Гол. управління МВС України в м. Київ.

За підсумками парламентських виборів 2012 став народним депутатом України: балотувався на мажоритарному окрузі в Дарницькому р-ні Києва від *«Батьківщини»*. Увійшов до однойменної парламентської фракції. У *Верховній Раді України* працював заст. голови К-ту по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю.

Активний учасник *Революції гідності 2013—2014*. Після перемоги *Євромайдану* був призначений 27 лютого 2014 першим віце-прем'єр-міністром з питань правоохоронних та силових структур в уряді А.*Яценюка*. У травні склав депутатські повноваження. 19 червня 2014 призначений Ген. прокурором України за поданням президента П.*Порошенка*. Після незатвердження ВР України звіту про хід роботи та перебіг розслідування резонансних справ 10 лютого 2015 подав у відставку й 11 лютого був звільнений із посади.

У лютому 2018 вступив до лав *«Блоку Петра Порошенка»*, був обраний заст. голови Київ. територіальної орг-ції партії нар. депутата І.Кононенка. Займався громад. діяльністю, був почесним президентом доброчинного фонду «Закон і честь».

Нагороджений медаллю «За бездоганну службу» 3-го ст. (1999).

Літ.: Ярема Виталий Григорьевич: досье. Web: https://kievvlast.com.ua/base/jarema_vitalij_grigorevich26365

В.В. Головко.

ЯРОПО́ЛК ІЗЯСЛА́ВИЧ, Ярополк-Петро Ізяславич (р. н. невід. — п. 05.12.1086) — волин. і туровський князь. Син київ. кн. *Ізяслава Ярославича* і Гертруди, доньки польс. короля *Мешка II*. Одружений з Кунігундою-Іриною, донькою графа Оттона Веймарського. 1071 за дорученням батька воював проти *Всеслава Брячиславича* і переміг його. 1073 разом з Ізяславом Ярославичем був вигнаний з *Києва*, допомагав батькові у спробах повернути київ. престол. Не отримавши допомоги від імп. Генріха IV, Ізяслав із цією ж метою відправив одного зі своїх синів послом до папи Григорія VII; ймовірно, що цим посланцем був саме Я.І. та що саме його папа проголосив «королем Русі» (про це йдеться у папському посланні 1075 до Ізяслава Ярославича; факт непрямо підтверджується мініатюрами з *Трирського псалтиру*). Повернувся до Русі разом із батьком, 1076 отримав *Вишгород*. Після смерті батька отримав від *Всеволода Ярославича* Володимир (*Володимир-Волинський*) і *Туров*. В ході конфлікту з *Ростиславичами галицькими* 1085 втратив Володимир, який повернув йому *Володимир Мономах* за дорученням Всеволода. Проте інші дії Всеволода (одночасна передача *Дорогобужа Давиду Ігоровичу*) викликали невдоволення Я.І., який в результаті цього конфлікту змушений був тікати до Польщі. 1086 замирився зі Всеволодом і повернувся до волин. княжіння, проте невдовзі був убитий (найімовірніше, найманцем Ростиславичів). Похований у закладеній ним самим церкві Св. Петра у родовому монастирі Св. Димитрія в Києві. З 1866 шанується як місц. святий у *Почаївській Свято-Успенській лаврі*.

Літ.: *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях. М., 2001; *Козак Н.* Образ і влада: княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. Львів, 2007.

О.О. Немировський.

Я́РОШ Дмитро Анатолійович (н. 30.09.1971) — громад., політ. і військ. діяч. Н. в м. *Дніпродзержинськ* у сім'ї робітників. Після закінчення школи працював на металургійному з-ді, 1989—91 проходив службу в рад. армії. 2001 закінчив філол. ф-т *Дрогобицького державного педагогічного університету*.

Від 1988 — учасник громадсько-політ. життя, 1989 вступив до *Народного руху України* та *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод*. 1994 брав участь у заснуванні парамілітарної всеукр. орг-ції «Тризуб» ім. С.Бандери, займався розбудовою її структури в Центр. та Сх. Україні, входив до складу керівних органів, очолював 1996—99, 2005—10, 2012. Із 1990-х відстоював ідеологію укр. націоналізму як «єдину державотворчу»; виступав проти політико-екон. та культ. «московської експансії», русифікації міст Сх. України. Із 2009 наголошував на підтримці спецслужбами *Росії* сепаратистських настроїв у Криму та ймовірному використанню Чорномор. флоту для нейтралізації ЗС України у випадку збройної агресії.

Учасник *Революції гідності 2013—2014*, один із ініціаторів створення наприкінці листопада 2013 громад. руху «Правий сектор», який об'єднав різні націоналістичні орг-ції. Очолював його та створену наприкінці лютого 2014 однойменну орг-цію, а в березні 2014 — партію, зареєстровану на базі Укр. нац. асамблеї. Тоді ж закликав уряд України провести заг. мобілізацію, забезпечити поставки зброї із держав-членів *Північноатлантичного альянсу* та погрожував у випадку рос. вторгнення знищити укр. газотранспортну систему, щоб не допустити експорт рос. газу і нафтопродуктів до д-в *Європейського Союзу*.

Із квітня 2014 брав участь у проведенні *Антитерористичної операції/Операції об'єднаних сил* (АТО/ООС) як доброволець у складі загонів «Правого сектору», із липня 2014 — *Добровольчого українського корпусу «Правий сектор»*. Брав участь у боях під Слов'янськом (див. *Слов'янськ, окупація 2014*), поблизу *Донецька*

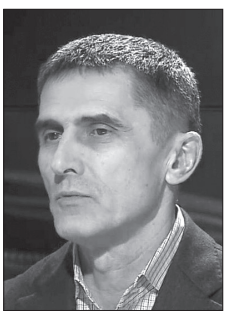

В.Г. Ярема.

Д.А. Ярош.

(біля с. Піски (нині село Ясинуватського р-ну Донец. обл.) та аеропорту (див. *Донецький аеропорт, оборона 2014—2015*). 2015—19 — радник головнокоманд. ЗС України, відповідав за координацію з добровольчими батальйонами (див. *Добровольчі батальйони України 2014—2019*). У листопаді 2015 склав повноваження лідера «Правого сектору» через ідеологічні та кадрові суперечності, що виникли в кер-ві орг-ції, у грудні вийшов із її складу, створивши *«Українську добровольчу армію»* на базі окремих підрозділів Добровольчого укр. корпусу «Правий сектор». Не раз виступав за звільнення Донбасу та Криму воєн. шляхом. У жовтні 2021 знову призначений радником головнокомандувача ЗС України. Заявив, що буде займатися проєктами залучення добровольчого потенціалу до діяльності ЗС України та роботою з молоддю.

Популярності Я. серед укр. населення сприяв створений рос. ЗМІ його образ — радикального націоналіста, який закликав до терористичної діяльності на території РФ. 2014—15 за запитом МВС РФ перебував у розшуку Інтерполу. Із квітня 2014 повідомлення про знахідки «візитівки Яроша» на місці бойових зіткнень під Слов'янськом стали інтернет-мемом (див. *Мем*), універсальним поясненням причетності особисто Я., «Правого сектору» і загалом укр. націоналістів до різноманітних диверсійних операцій проти РФ.

Брав участь у виборах *Президента України* 2014 (здобув 0,7 % голосів виборців). Депутат *Верховної Ради України* 2014—19 (обраний по одномандатному виборчому округу у Дніпроп. обл.), заст. голови К-ту з питань нац. безпеки і оборони. У передвиборчих програмах характеризував Україну як «неоколоніальне утворення», відстоював необхідність відновлення її ядерного статусу. Перебуваючи регулярно в зоні проведення АТО/ООС пропустив понад 95 % засідань парламенту. На поч. 2016 ініціював створення загальнонац. руху «Державницька ініціатива Яроша» (однойменна громад. орг-ція з'явилася у квітні 2016) для об'єднання патріотичних сил. 2019 балотувався на виборах до ВР України (номер 3 у виборчому списку Всеукр. об'єднання «Свобода»).

Автор кількох нарисів та зб. статей із проблем ідеології укр. націоналізму, націоналістичного руху і державотворення.

Нагороджений недерж. орденом «Народний герой України» (2015), орденом Б.Хмельницького 3-го ст. (2016).

Праці: Шлях нації. Дрогобич, 2004; Нація і революція. Львів, 2012.

Літ.: *Гладка К. та ін.* Добробати. Х., 2017; *Іванишин П.* Національна революція в неоколоніальній країні: герменевтичне тлумачення на базі класично-націоналістичного досвіду. «Східноєвропейський історичний вісник», 2017, вип. 2; *Стасюк Ю.М.* Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014—2015 рр.): дис. … канд. істор. н. К., 2018; Дмитро Ярош: нам ще Крим повертати [інтерв'ю]. Web: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/02/150211_yarosh_interview

В.І. Милько.

Я́ССЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1918 — нарада представників рос. політ. угруповань (Ради держ. об'єднання Росії, Нац. центру, Союзу Відродження, представлених В.Гурком, П.Мілюковим, В.Меллером-Закомельським та ін.) і дипломатів, членів військ. місій *Антанти* і США в Румунії (посланники: британський — сер Барклей, французький — граф Сент-Олер, американський — Ч.Вопічка та італійський повірений у справах — Аурітті), що відбулася 16—23 листопада 1918. На засіданнях обговорювалася ситуація в Україні та Росії, зокрема допомога «східноєвропейським територіям» у боротьбі з більшовизмом. До Ясс — тимчасової столиці Румунії, де перебували місії Антанти й США, а також колишній командуючий Румунським фронтом Д. Щербачов і колишній посланець Росії в Румунії С. Поклевський-Козелл, прибули також делегації (переважно з *Києва* та ін. міст України) антибільшовицьких сил — від есерів та меншовиків до кадетів і монархістів, — які протистояли рад. Росії і розраховували на військову допомогу в боротьбі проти неї. За їх участю відбулося два засідання (етапи) наради. Перше з них розпочалося із звернення Берклея про те, що союзники «бажають знати від представників Росії, що, на їх думку, можна зробити», щоб «допомогти Росії в боротьбі з більшовиками, відновити свою єдність, своє політичне і економічне існування», для чого держави Антанти зроблять «усе, що в їх силах», а також зазначалось, що «тільки негайний прихід союзних збройних сил може випередити повстання антисоціальних та вузько-націоналістичних елементів». Далі представники Антанти вислухали прибулих росіян, серед яких переважали крайньо праві й праві великодержавники, котрі пропонували «скоротити до мінімуму проміжок між відходом військ центральних держав і появою союзних військ, разом з російськими силами зберегти на цей час порядок на півдні Росії».

До Ясс прибула і місія Укр. нац. ради на чолі з І.Коростовцем, гол. мета якої полягала в тому, щоб вірно поінформувати держави Антанти і США про події в Україні, а після цього встановити прямі й безпосередні зв'язки з державами Антанти, створити умови для визнання ними України як самостійної держави. Союзні дипломати досить прихильно поставилися до представників гетьманського уряду, хоча висловили занепокоєння слабкістю режиму П.*Скоропадського* та наростанням протигетьманського руху в Україні. Зокрема, київська преса після проголошення Скоропадським нового курсу на союз з рос. антибільшовицькими силами і федерацію з Росією повідомляла, що «напрям політики нового гетьманського уряду зустрінутий співчутливо» і «державами згоди прийняте рішення про повну підтримку усіма засобами гетьмана та його уряду». Однак після одержання звісток про зайняття Києва військами УНР домагання білогвардійців, зокрема прохання окупувати важливі території України, стали більш наполегливими. Оскільки кардинальні питання союзної політики щодо України та Росії вирішувалися в столицях Антанти і США, результатом першого етапу Я.к. стали звернення 21.11.1918 послів і голів військових місій до керівників урядів і генштабів своїх країн. Погоджуючись з проханнями про якнайшвидшу надсилку експедиційних сил на Південь Росії, вони водночас рекомендували не покладатися на «мужицьку» *Директорію* УНР. Відмовившись спочатку від зустрічі з її делегатами, яких називали представниками «антиурядових банд», глави місій Антанти й США врешті вислухали представників УНР. Наприкінці Я.к. союзні дипломати й військові ознайомили емісарів білого руху про початок Антанти інтервенції на Півдні України, плани її дальшого розгортання та основні напрямки співробітництва з рос. білогвардійщиною.

Місію УНР в Яссах не сприймали як рівноправного партнера. За словами її представників лише американський представник запевнив, що США вирішили наперед, ніби, подібно до Фінляндії, Україна повинна стати самостійною народною республікою і наголосив, що право на утворення Української народної республіки належить, на думку США, лише Директорії та її республіканським військам. Загалом, заяви і рішення, які приймали представники союзників у Яссах, були виразом їх особистих поглядів на «російське питання», адже вони не мали офіційних повноважень з боку урядів держав Антанти на прийняття рішень з такої складної проблеми, як російська.

Літ.: *Шульгін О.* Політика (державне будівництво й міжнародні справи). К., 1918; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923, т. 1. Ужгород, 1932; *Марголин А.* Украина и политика Антанты. Берлин, 1934; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; Революция и гражданская война в России: 1917—1923 гг.: энциклопедия, т. 4. М., 2008; *Цветков В.Ж.* Белое дело в России: 1919 г. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России). М., 2009; *Демченко О.П.* Велика Британія і Яська конференція. «Одіссос: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Одеса), 2012, вип. 5; *Його ж.* Ясська нарада 1918 р. і позиція дипломатичних та військових представників Великобританії. «Науковий вісник Одеського державного економічного університету: науки: економіка, політологія, історія», 2012. № 19; *Городня Н.* Становлення української державності в роки Першої світової війни: пошук союзників. Web: http://elibrary.ivinas.gov.ua/693/1/gorodnia.html; *Макарчук О.Г., Макарчук В.С.* Політика Франції, Великобританії та США щодо України (1918—1921 рр.). Web: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/9192/1/08.pdf

С.В. Віднянський, *Р.Г. Симоненко*.

Я́СТРЕБОВ Володимир Миколайович (18(06).07.1855—02.01.1899(21.12.1898)) — археолог, етнограф, фольклорист. Н. в с. Крива Лука (нині село Самарської обл. РФ) у сім'ї священника, навч. в Самарській г-зії та Новорос. ун-ті (нині *Одеський національний університет*). Після закінчення ун-ту (1876) до кінця життя працював учителем земського реального уч-ща в Єлизаветграді (див. *Кіровоград*), де створив музейну колекцію, яку поповнював під час своїх археол. розкопок. Досліджував старожитності на території *Херсонської губернії*, вивчав матеріальну та духовну к-ру селян Пд. України.

П. у м. *Херсон*. Етногр. матеріали, зібрані вченим, загинули під час весняної повені 1900. Більшість із них не були опубліковані.

Праці: Малорусские прозвища Херсонской губернии. Одесса, 1893; Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1894, т. 17; Материалы по этнографии Новороссийского края. Одесса, 1894.

Літ.: Владимир Николаевич Ястребов: некролог. «Киевская старина», 1899, № 10; *Босий О., Боса Л.* Дослідник степової України. «Народна творчість та етнографія», 2005, № 3; *Чуднов О.* Владимир Николаевич Ястребов: библиографический справочник. В кн.: *Янчуков С.М.* З іменем Володимира Ястребова. Кіровоград, 2005; *Пархомчук В.* Розвиток музейної справи на Кіровоградщині. Web: http://history.odessa.ua/publication3/stat09.htm

Н.В. Карповець.

ЯЦЕНЮ́К Арсеній Петрович, діяльність 2013—2020 — укр. держ. діяч, один із лідерів *Революції гідності 2013—2014* та організаторів протидії *збройній агресії Російської Федерації проти України*. Прем'єр-міністр України (лютий 2014 — квітень 2016).

У листопаді 2013 став одним з організаторів та лідерів *Євромайдану*. Входив до *Штабу національного спротиву*. Разом з О.*Тягнибоком* та В.*Кличком* брав участь у переговорах із Президентом України В.*Януковичем* щодо політ. врегулювання. 27 лютого, після Лютневої революції 2014, був обраний Прем'єр-міністром України (склав депутатські повноваження та припинив членство у Всеукр. об'єднанні «Батьківщина»). Проводив жорстку антикризову політику.

24 липня 2014 подав у відставку з посади голови уряду у відповідь на вихід фракцій «УДАРу» та Всеукр. об'єднання «Свобода» (за активної підтримки Президента України П.*Порошенка*) із парламентської коаліції «Європейський вибір». Це було обумовлено тим, що *Кабінет міністрів України* планував запровадити низку непопулярних антикризових соціально-екон. заходів, спрямованих на скорочення держ. витрат (секвестр бюджету, заморожування пенсій і зарплат, скорочення надбавок держ. службовцям, відправлення співробітників бюджетних орг-цій у неоплачувані відпустки тощо). Проте 31 липня відставку Я. *Верховна Рада України* не підтримала.

Наприкінці серпня 2014 Я. вийшов зі складу Всеукр. об'єднання «Батьківщина» (разом із низкою ін. впливових членів цієї партії). 10 вересня відбувся установчий з'їзд політ. партії *«Народний фронт»*, на якому Я. був обраний її головою.

На позачергових парламентських виборах жовтня 2014 Я. очолив парт. список «Народного фронту», що здобув 22,14 % голосів виборців, посівши 1-ше місце. Після утворення коаліції «Європейська Україна» (крім «Народного фронту», до неї приєдналися *«Блок Петра Порошенка»*, «Самопоміч», *«Радикальна партія Олега Ляшка»* та «Батьківщина») Я. у грудні 2014 знову був обраний Прем'єр-міністром України.

В.М. Ястребов.

А.П. Яценюк.

Соціально-екон. ситуація, що сформувалася в Україні станом на 2015, продовжувала погіршуватися, що вимагало від уряду запровадження низки непопулярних соціальних заходів. До цього додавалося зростання напруження у відносинах Я. із Президентом України П.Порошенком: провадилася інформаційна кампанія проти глави уряду, розпочалася підготовка до позачергових парламентських виборів. Наприкінці лютого 2016 робота уряду Я. ВР України була визнана незадовільною, проте постанову про його відставку підтримали лише 194 нар. депутати. Парламентська більшість розвалилася (зі складу коаліції вийшли фракції «Радикальної партії Олега Ляшка» «Батьківщини» та «Самопомочі»). Щоб уникнути поглиблення політ. кризи, було досягнуто компромісу: 10 квітня 2016 Я. виступив із відеозверненням про добровільну відставку. Втім було оголошено про наявність дієздатної коаліції «Європейська Україна» у складі фракцій «Народного фронту» та «Блоку Петра Порошенка». 14 квітня парламент підтримав відставку Я., а новим Прем'єр-міністром України був обраний В.*Гройсман*.

Після відставки продовжує займатися громад. і політ. діяльністю. Є засн. міжнар. Благодійного фонду «Відкрий Україну».

Нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го (2008) і 4-го ст. (2017).

Офіц. інтернет-сторінка А.Яценюка: http://yatsenyuk.org.ua/ua

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Арсеній Яценюк. Web: http://nfront.org.ua/team/member-details/arsenii-yatseniuk

В.В. Головко.

«AB IMPÉRIO» («Від імперії») — міжнар. наук. часопис, присвячений міждисциплінарному та компаративістському дослідженню історії Рос. імперії, її національностей та нац. рухів. Часопис має підзаголовок: «Дослідження з нової імперської історії і націоналізму в пострадянському просторі». Завдання, поставлені ред. колегією, полягають у поширенні найновіших досліджень з історії та теорії *націоналізму* в академічному середовищі країн колиш. *СРСР*, створенні умов для їх вивчення й обговорення, а також наданні вітчизн. історикам можливості спілкуватися через цей часопис із міжнар. наук. аудиторією. У такий спосіб видання формує нові професійні стандарти соціальних і гуманітарних наук та сприяє їх запровадженню в систему вищої освіти. «А.І.» має кілька постійних рубрик, зокрема: методологія і теорія, історія, соціологія, етнологія, політологія, архів, рецензії.

Загалом часопис двомовний (рос., англ.); але статті приймаються п'ятьма мовами (рос., англ., нім., франц., укр.). Кожний номер має власну тему дослідження, як-от: парадокси модернізації, грані та кордони імперії, археологія пам'яті, мови самоописання імперій, людина в імперському просторі, друзі, вороги, сусіди та ін. В «А.І.» публікуються автори з РФ, України, Білорусі, Литви, Молдови, США, Канади, Німеччини, Франції, Великої Британії, Польщі. Серед них — чільні дослідники Російської та світових імперій, такі як А.Каппелер, М. фон *Хаген*, С.Беккер, а також З.*Когут*, С.Єкельчик, Д.Сталюнас, І.Герасимов, М.Долбілов, А.Ремнев. Поміж них чимало укр. істориків: Я.*Грицак*, Г.*Касьянов*, А.Портнов, Н.*Яковенко*, А.Котенко.

Часопис виходить із 2000 в Казані (столиця Татарстану, РФ) щоквартально у традиційному журнальному та електронному форматах, 4 рази на рік. Афілійований з Асоціацією слов'ян., східноєвроп. і євразійських досліджень (Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies). З 2017 видається в консорціумі з Хевігхерст-центром рос. і пострад. студій і Коледжем мис-тв і наук Ун-ту Майамі в Огайо (США).

Офіц. вебсайт часопису: http://abimperio.net

В.С. Шандра.

Ab Imperio. 2005, № 3. Обкладинка.

«ABHÁNDLUNGEN DES UKRAÍNISCHEN WISSENSCHÁFTLICHEN INSTITÚTES IN BERLÍN» («Наукові записки Українського наукового інституту в Берліні»). Видання засновано за ініціативи дир. *Українського наукового інституту в Берліні* проф. Д.*Дорошенка*. Виходили 1927—31 (Берлін—Лейпциг; Німеччина) нім. (переважно) та укр. мовами, обсягом понад 10 друкованих аркушів. Вийшло 3 томи: т. 1 — 1927, т. 2 — 1929, т. 3 — 1931. Містили наук. праці (або окремі розділи праць) дійсних та надзвичайних членів Укр. наук. ін-ту в Берліні з археології, географії, історії, к-ри, літератури, економіки, філософії, міжнар. відносин України, бібліографічні огляди та некрологи. Авторами публікацій були С.*Володимирів*, М.*Дольницький*, Д.*Дорошенко*, В.*Залозецький*, Б.*Крупницький*, В.*Кучабський*, З.*Кузеля*, Х.*Лебідь-Юрчик*, І.*Мірчук*, Д.*Олянчин*, П.*Савицький*, С.*Смаль-Стоцький*, В.*Старосольський*, Д.*Чижевський*. Наук. записки виконували завдання з інформування укр. та зарубіжної, гол. чин. нім., громадськості, про розвиток укр. науки та діяльність укр. наук. центрів в Україні та в еміграції.

Літ.: *Dorošenko D.* Das Ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin. «Mitteilungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin», 1927, Heft 1; *Його ж.* Das Ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin (1926/27—1927/28). Там само, 1928, Heft 2; *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Kulinitsch I.* Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932. В кн.: Deutschland—Sowjetunion. Berlin, 1966; *Voigt G.* Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926—1945. В кн.: Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. Jena, 1969; *Kumke C.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 1995, N 43; *Яріш В. та ін.* Українці в Берліні 1918—1945: пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. Торонто, 1996; *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції 1919—1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). Б/м, 1999; *Golczewski F.* Deutsche und Ukrainer. 1914—1939. Paderborn—München—Wien—Zürich, 2010; *Бурім Д.В.* Перший період діяль-

ності Українського наукового інституту в Берліні (1926—1931): за матеріалами Берлінської державної бібліотеки Прусської культурної спадщини. «Пам'ятки: археографічний щорічник» (К.), 2011, т. 12; *Його ж.* Документи з історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина). В кн.: «Історичний архів: наукові студії» (Миколаїв), 2012, вип. 8; *Його ж.* Джерела з історії діяльності Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні: протоколи засідань управи товариства. «Сіверянський літопис», 2014, № 6, листопад—грудень; *Його ж.* Наукова діяльність Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні у 1928—1932 роках. «Чорноморський літопис» (Миколаїв), 2014, вип. 10.

Д.В. Бурім.

«ÁCTA TOMICIÁNA», «Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi, eius nominis Primi, regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae Domini per Stanislaum Gorski — collectae et in tomos digestae» (Акти Томіцького. Листи, витяги, відповіді, акти, діяння ясновельможного князя Сигізмунда Першого, короля Польщі, Великого князя Литовського, Русі, Прусії, Мазовії, зібрані і в томах упорядковані Станіславом Гурським) — видавнича серія документів у 18-ти томах. 1—13-й томи видані в Познані (нині центр Великопольс. воєводства, Польща) 1852—1915; 14—16-й томи — у Познані 1952—61; 17-й том — у Вроцлаві (нині центр Нижньосілезького воєводства, Польща) 1966; 18-й том — у Познані 1999.

«А.Т.» становлять публікацію внутрішньої і зовнішньополіт. кореспонденції польс. королів. канцелярії кінця 15 — 1-ї пол. 16 ст. Гол. джерелом для видання стали документальні матеріали, зібрані краківським і плоцьким каноніком С.*Гурським* (1489, за ін. даними, 1497 або 1499—1572), який від 1521 був писарем підканцлера П.Томіцького, із 1535 — секретарем дружини короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда I* Старого Бони Сфорца Арагонської (1494—1557). Спершу С.Гурський збирав рукописи й кореспонденцію письменників польс. Ренесансу, зокрема Філіппа Каллімаха, Я.Дантишека, А.Крицького, С.*Оріховського.* Бл. 1535 став нагромаджувати різного роду документи держ. значення й характеру: урядові листи, універсали, інструкції, посольські реляції та ін. акти, що охоплювали період із 1462 до кінця панування короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа. Формування документального зібрання пройшло два етапи: 1) початкового нагромадження; 2) укладання документів за хронологічним принципом. На основі частини зібрання було сформовано 29 т. зв. тек Гурського, що містять 4 тис. документів. Наразі зібрання зберігається у 3-х сховищах: Нац. б-ці (*Варшава*), Б-ці в Курнику (м. Курник Великопольс. воєводства, Польща) та Б-ці Музею Чарторийських (*Краків*).

Приступаючи до збирання документальних матеріалів, С.Гурський мав на меті створення для молодого королевича Сигізмунда II Августа (польс. король формально з 1529, фактично 1548—72) своєрідного рукописного підручника з історії та політики, який мав навчати не мовою інтерпретацій тогочасних заангажованих політ. діячів, а мовою документа як безпосереднього свідка істор. подій. Тож у зібранні переважає офіц. дипломатична кореспонденція короля Сигізмунда I Старого, королеви Бони Сфорца Арагонської з тогочасними володарями багатьох ін. д-в та найближчого королів. оточення, зокрема відомого поета, королів. секретаря, хелмінського (із 1530), вармінського (із 1537) біскупа Я.Дантишека, познанського біскупа У.Гурки, королів. секретаря й дипломата А.Конарського, коронного канцлера К.Шидловецького, коронного підскарбія М.Шидловецького, великого гетьмана коронного Я.*Тарновського.* Зібрання умовно було назване С.Гурським «Tomiciana» на честь свого вихователя П.Томіцького (1464 — 24 жовтня 1535), який протягом 1506—11 був королів. секретарем, із 1515 до кінця життя — коронним підканцлером, поєднуючи цю посаду з виконанням почергово функцій перемишльського (із 1514), познанського (із 1520) та краківського (із 1524) біскупа. Саме на його честь здійснена документальна публікація перебрала й назву «Tomiciana».

Видання було розпочато польс. культ. діячами, засновниками Б-ки в Курнику й видавцями істор. джерел А.-Т.Дзялинським (1796—1861) та його сином Я.Дзялинським (1829—89), у подальшому здійснювалося співробітниками Б-ки в Курнику В.Кентшинським (1838—1918), З.Целіховським (1845—1923), В.Поцехою (1893—1958), які доповнили колекцію С.Гурського ін., віднайденими ними в польс. та іноз. архівосховищах, документами. Серія видавалася з перервами. У 1960—90-х рр. публікацію документів продовжили А.Вичанський і В.Урбан: опрацювавши матеріали, зібрані В.Поцехою, вони 1966 видали 17-й том, а 1999 вийшов 18-й том, підготовлений В.Урбаном, А.Вичанським і Р.Марциняком.

В опублікованому листуванні різних політ. і держ. діячів міститься інформація щодо соціально-політ. історії укр. земель, зокрема про становище та стосунки різних соціальних станів, воєнні дії проти турецько-татар. військ, у т. ч. про 3-тижневу облогу 1532 *Черкас* крим. ханом *Сеадет Гереєм I* та оборону міста на чолі з О.*Дашкевичем* тощо. Значну наук. цінність видання становлять особовий, геогр. та предметний покажчики.

Літ.: Bibliografia Literatury Polskiej — Nowy Korbut, t. 3: Piśmiennictwo Staropolskie. Warszawa, 1965; *Ковальский Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI—XVII вв. Днепропетровск, 1978; *Skolimowska A.* Wydawnictwo Acta Tomiciana na kolejnym rozdrożu?: Z dylematów współczesnego edytorstwa historycznego. «Kwartalnik Historyczny», 2001, rocz. 108, 4; *Ворончук І.О.* Акти Томіцького. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008; https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Acta-Tomiciana;3865575.html

І.О. Ворончук.

«ARCHÍWUM KSIĄŻĄT LUBARTOWÍCZÓW SANGUSZKÓW W SŁAWÚCIE» («Archiwum Sanguszków»; Архів князів Любартовичів Сангушків у Славуті) — видання істор. документів, здійснене польс. істориками й архівістами З.*Радзимінським Люба* (1843—1928), Б.Горчаком (1854—1918), П.Скобельським (1849—1918) коштом власника славутського архіву кн. Р.-Д.*Сангушка* (Львів, 1887—1910, т. 1—7).

В основу публікації було покладено архівну колекцію документів князів *Сангушків*, представників знатного литов. роду, що мав великі землеволодіння на

Волині, а також *Поділлі*, Брацлавщині та в Малопольщі. Архів перебував у м. *Славута* й містив у собі частково архів князів *Острозьких* разом з їхньою частиною тарновського архіву, повністю архів князів *Заславських*, що перейшов до князів Сангушків, а також домашні документальні збірки Несухоїзько-Локацької, Коширської та Ковельської гілок роду Сангушків. У 1-му томі була широко використана т. зв. Księga Bony, що пізніше дістала назву «Munimenta ducum in Ostrog», оскільки містить документи про земельні пожалування польс. королів представникам Острозького роду; у 3—7-му томах — різні реєстри й сумаріуші: «Rejestr y summaryusz różnych przywilejów, spraw i dokumentów», «Prawa, przywileje i despozycye domu książąt Ostrogskich 1627 r.», «Księga granic dóbr Ostrogskich, Tarnowskich i Lubartowskich» та ін., які стисло передають зміст актів. Попри те, що документальні матеріали стосуються переважно трьох магнатських родів — Острозьких, Заславських і Сангушків, у них міститься найширша інформація щодо соціально-екон. розвитку укр. земель і насамперед Волині. Тут опубл. королів. листи і грамоти на земельні пожалування, заставні та орендні записи, акти про поділ нерухомого майна, купівлю і продаж маєтків, митну й торг. політику *Великого князівства Литовського* і *Речі Посполитої*, документи фіскального характеру, універсали щодо загрози татар. нападів тощо. Окреме місце займають повідомлення Євстафія Воловича і кн. М.-К.*Радзивілла* про події Люблінського сейму 1569, що відображають позицію укр. магнатів стосовно польсько-литов. унії 1569. Оскільки архів містив не оригінали, а копії документів, видавці звіряли їх по можливості з рукописами ін. архівосховищ, зазначаючи при кожному опубл. документі місцезнаходження його оригіналу. Крім того, вони не обмежилися документами колекції князів Сангушків, доповнивши видання оригіналами ін. документальних збірок. Передмова до кожного тому стисло характеризує його зміст. Простежуються різні підходи до формування томів: якщо 1—5-й томи формувалися за хронологічним принципом, то 6—7-й — за генеалогічним. До кожного тому складені іменні, геогр. та предметні покажчики. У 5-му томі міститься хронологічний перелік усіх документів 1—5-го томів із позначкою, в якому томі вони містяться. Зірочкою відмічено документи з ін. архів. зібрань.

Літ.: *Prochaska A.* «Archiwum Sławuckie — Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie» wydane nakladem właściciela pod kierownictwem Z.L. Radzimińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. T. I (1366—1506) z trzema tablicami litografowanemi. Lwów, 1887. «Ateneum» (Warszawa), 1887, t. 4; 1889, t. 1; *Теодорович Н.И.* Архив князей Сангушко в Славуте. «Волынские епархиальные ведомости, часть неофициальная», 1887, № 36; *Gorczak B.* Katalog rękopisów Archiwum X.X. Sanguszków w Sławucie. Sławuta, 1902; *Ковальский Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI—XVII вв. Днепропетровск, 1978; *Його ж.* Документи родинного фонду Сангушків Краківського Державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI—XVIII ст. «Архіви України», 1983, № 3; *Marszalska J.* Katalog rękopisów i variów z dawnej rodowej biblioteki xx Sanguszków: fragment archiwum xx. Sanguszków. Tarnów, 1994; *Її ж.* Biblioteka i archiwum Sanguszków: zarys dziejów. Tarnów, 2000; *Syta K.* Dzieje archiwów książąt Sanguszków. «Miscellanea historico-archivistica» (Warszawa), 2000, t. 11; *Ворончук І.* Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

І.О. Ворончук.

«BELLINGCÁT» — експертна група журналістів та дослідників, об'єднаних довкола однойменної платформи з метою здійснення журналістських розслідувань, з використанням технологій розвідки на основі відкритих джерел та даних. Засн. — брит. журналіст-розслідувач Е.Гіґґінс. Платформа почала роботу 14 липня 2014, ресурси на запуск вебсайту вдалося зібрати завдяки платформі «Kickstarter» (вебсайт для забезпечення збору коштів на творчі проєкти за схемою краудфандингу — добровільного громад. фінансування).

З'ясування обставин трагедії малайзійського літака MH17, збитого в липні 2014 з рос. системи протиповітряної оборони «Бук» над Донбасом, стало одним із ключових успішних розслідувань для групи. Серед інших — власне агресія Росії на сх. України, отруєння рос. спецслужбами родини Скрипалів, громадян. війна в Сирії (зокрема, хім. атака в сирійському місті Дума), діяльність крайніх правих у *Європейському Союзі* та США. В центрі уваги групи — проблеми корупції, охорони довкілля та інформаційної безпеки.

Особливість методології «B.» — у залученні широкого кола фахівців-аматорів для пошуку та верифікації інформації, а також у розбудові мережі контактів із користувачами платформи, медіа та правоохоронними органами. «B.» також долучається до поширення інформації про основи технологій розвідки за допомогою використання відкритих джерел та даних.

Офіц. вебсайт групи: http://www.bellingcat.com

Літ.: *Ölçer P.F.* The Downing of MH17: Fact-Finding and Constructing a Legal Response. «Air and Space Law», 2017, 42, Issue 2; *Ambrose A., Burns R.* Open Data, Crowdsourcing and Citizen Evidence for Human Rights Investigations. «SocArXiv», 2019, April 16; *Higgins E.* A New Age of Open Source Investigation: International Examples. Web: http://doi.org/10.1007/978-3-319-47671-1_12

Є.В. Магда, Т.С. Водотика.

«BIULÉTYN PÓLSKO-UKRAŃSKI» («Бюлетень польсько-український») — ілюстрований тижневик з польсько-укр. проблематики (1932—38), заснований у *Варшаві* В.*Бончковським*, який був його гол. ред. За пізнішою оцінкою самого ж редактора, «B.P.-U.» «постав із крові Голувка» (див. Т.-Л.*Голувко*) та усвідомлення, що гол. ворогом польс. й укр. незалежності є «імперіалізм Москви — совєтської Росії». Редактор та ближче коло співробітників видання прагнули насамперед впливати на польс. громад. думку, щоби переконати її, що українці спроможні бути рівними партнерами в суспільно-політ. житті, а їхній культ. доробок вартий уваги польс. освічених верств. Часопис давав можливість пропагувати укр. справу і представникам вітчизн. інтелектуальної та політ. еліт в аутентичній формі — тобто як вони самі того забажають. На шпальтах видання виступали люди різних професій і різних політ. поглядів, що далеко не завжди збігалися з інтересами Польс. д-ви. Друкувалися навіть статті деяких оунівців, підписані псевдонімами.

З відомих у міжвоєн. період особистостей з укр. політико-культ. середовища на сторінках «Бюлетеня» виступали В.*Андрієвський*, С.*Баран*, О.-І.*Бочковський*, О.*Доценко*, Д.*Дорошенко*, А.*Жук*, П.*Зайцев*, І.*Кедрин-Рудницький* (серія публіцистичних статей), П.Ковжун (серія розвідок на мистецькі теми з ілюстраціями творів видатних укр. митців), М.*Кордуба*, В.*Кубійович*, П.Лисяк, С.Хруцький, П.*Шандрук*, В.Юрченко та ін.

У поляків діяльними дописувачами видання, крім гол. редактора В.Бончковського, були Л.*Василевський*, Я.-С.*Лось*, брати О. і А. Бохенські, Ю.*Лободовський*, К.Симонолевич (молодший), С. і Я. Папроцькі. Вони пропагували на сторінках часопису політ. програму, яка закладала основи для перебудови польсько-укр. стосунків у дусі конструктивної співпраці. Програма спиралася насамперед на тезу, що варто відкинути намагання нац. асиміляції українців. Польс. д-ва натомість має привернути до себе цю суспільність, усуваючи зі своєї політики будь-які елементи, здатні викликати вороже ставлення до Польщі. Зокрема, йшлося про те, щоб на урядовому рівні було покладено край негації термінів «українець», «український», щоб на публічних спорудах воєводств із компактним укр. населенням були двомовні написи, на теренах *Східної Галичини* й *Волині* не існувало обмежень щодо укр. мови, зі шкільних підручників було усунуто образливі для нац. почуттів українців фрагменти, а зі шкільної програми — книжки, що принижували українство чи заперечували мужність укр. вояків, які боролися за волю Вітчизни, і нарешті, — домагатися вільного використання укр. нац. символіки й офіц. дозволу на виконання укр. патріотичних пісень. Стосовно політ. питань пропонувалося запровадити в місц. самоврядуванні нац. курії з однаковою кількістю мандатів для представників обох націй, а також окремі нац. виборчі курії.

У центрі уваги перебували й екон. та освітні проблеми. Пропонувалося спрямувати значні бюджетні кошти на розвиток міст та економіки сх. пограниччя, опіку над укр. госп. орг-ціями (особливо кооперативними), а також налагодження співпраці між ними та їхніми польс. аналогами шляхом утворення особливих паритетних синдикатів. У освіті передбачалося усунути двомовність у школах, повернути укр. г-зіям, які стали державними, статус приватних, відкрити у Львові Укр. ун-т тощо.

У виданні друкувалися інтерв'ю гол. редактора з укр. політиками 2-ї Речі Посполитої — А.Левицьким, Д.П.*Левицьким*, О.М.*Луцьким* та ін. Широко висвітлювалися й коментувалися життя українців у 2-й Речі Посполитій та ситуація в УСРР. Було опубліковано, зокрема, відомий некролог «Мікołaj Skrypnyk» (№ 12, 23 липня 1933).

Автори «B.P.-U.» відстежували трансформацію нац. політики Кремля в укр. питанні по гарячих слідах — практично синхронно з перебігом подій в УСРР, використовуючи всі доступні для них джерела інформації — публікації офіціозної моск. та респ. преси, свідчення очевидців — утікачів із «більшовицького раю», закриті повідомлення польс. дипломатів, таємні зведення розвідки 2-ї Речі Посполитої та ін. Публікації «B.P.-U.» 1932—38 подають чималий і різноплановий матеріал для вивчення історії більшовицької нац. політики в Україні впродовж 1930-х рр., а також репресивних заходів РКП(б)/ВКП(б) задля упокорення цієї «невід'ємної складової» СРСР. Варшавський часопис постає цінним джерелом для істор. та історико-політологічних студій історії міжвоєн. доби, зокрема польсько-укр. взаємин, які перебували в центрі уваги видання, а також для вивчення рецепції його авторами підрад. дійсності, зокрема більшовицького режиму в УСРР/УРСР та його репресивно-нац. складової.

Попри неофіц. фінансування видання польс. урядовими колами редактор прагнув дотримуватися незалежного курсу, іноді вступаючи в дискусію з урядовим курсом Варшави.

У серпні 1937 «B.P.-U.» запровадив для читачів анкету з промовистим запитанням — «Куди прямуємо в польсько-українських стосунках?». Першим відповів редактор тижневика: відповідь В.Бончковського — «Йдемо до нової Хмельниччини» — була вочевидь пророче-песимістичною й віщувала прийдешнє загострення цих стосунків та ескалацію міжнац. конфлікту на «східних кресах» 2-ї Речі Посполитої внаслідок короткозорої політики «зміцнення польськості» на сх. прикордонні. Сумне пророцтво збулося на Волині 1943—44 (див. *Волинська трагедія 1943*).

Останнє подвійне число видання (№ 49/50 (288/289)) датоване 25 грудня 1938. Із січня 1939 замінений місячником «Problemy Europy Wschodniej» за тим же редакторством.

Літ.: *Кедрин І.* Життя—події—люди: спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Bączkowski W.* Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński. «Niepodległość: rocznik» (Nowy York — Londyn), 1986, t. 19; 1988, t. 21; 1991, t. 24; *Sosnowska D.* Ignorantia maxima Polonorum in rebus ucrainicis: Publicystyka Iwana Rudnyćkiego (Kedryna) w «Biuletynie Polsko-Ukraińskim». «Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze», 1999, t. 8—9; *Kloczkowski J.* Jak rozwiązać spór polsko-ukraiński?: Publicystyka Wlodzimierza Bączkowskiego z lat trzydziestych. В кн.: Narody i historia. Kraków, 2000; *Zackiewicz G.* Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego: 1918—1939. Kraków, 2004; *Миклін О.В.* Висвітлення теми репресій 1930-х років в УСРР на сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego». «Історія України: маловідомі імена, події, факти», 2007, вип. 34; *Рубльов О.С.* Українці в міжвоєнній Польщі (1921—1939): спроби польсько-українського діалогу. В кн.: Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. К., 2007; *Kusz P.* Jan Stanisław Łoś wobec kwestii ukraińskiej: analiza myśli społeczno-politycznej. Lublin, 2010; *Комар В.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921—1939 рр.). Івано-Франківськ, 2011; *Sawa M.* Ukraiński emigrant: działalność i myśl Iwana Kedryna-Rudnyckiego (1896—1995). Lublin, 2016.

О.С. Рубльов.

«CAHIÉRS DU MONDE RUSSE», «Cahiers du Monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants» («Записки про російський світ: Росія, Російська імперія, Радянський Союз, Незалежні держави») — міждисциплінарний часопис, присвячений актуальним питанням соціальної, політ., екон., культ. та літ. історії Рос. імперії (див. *Росія*), *СРСР* і д-в пострад. простору. Заснований 1959 у Парижі (Франція). 1959—93 видавався під назвою «Cahiers du Monde russe et soviétiques» («Записки про російський і радянський світ»). Видається щоквартально франц., англ. та рос. мовами вид-вом Вищої школи соціальних наук (École des Hautes Etudes en Sciences Sociales)

за сприяння Нац. центру наук. досліджень та Нац. центру книги. На кінець 2019 видано 60 томів. Ред. політика часопису зорієнтована на введення до наук. обігу архів. документів і матеріалів, які стали приступними після розпаду СРСР. Друкуються статті, матеріали та документи з обсягу регіональної історії, а також присвячені широкому діапазону нац., реліг., культ., соціальних проблем з історії Рос. імперії та СРСР, у т. ч. з історії України. Від 1990-х рр. у часописі друкуються й українські вчені. О.*Русіна* вмістила огляд публікацій та інтерпретацій джерел 16—18 ст. у пострад. Україні (2010), Ю.*Шаповал* подав аналіз документів папки М.*Грушевського* ОДПУ — НКВС СРСР (2001), а також висвітлив діяльність комісара ВУЧК—ДПУ—НКВС УСРР В.*Балицького*. Крім того, укр. проблематика порушується у статтях і матеріалах ряду відомих іноз. учених, зокрема у розвідці А.*Граціозі* «Les famines soviétiques de 1931—1933 et le Holodomor ukrainien» (2005), в якій розглянута проблема визнання *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* як *геноциду* укр. народу. Друкуються рецензії на новітні студії з обсягу україністики, зокрема праці П.Ґрімстед «Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution» (Cambridge, 2001), К.Беркгофа «Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule» (Cambridge, 2004), Дж.Лайбера «Alexander Dovzhenko: A Life in Soviet Film» (London, 2002), С.Мерло «All'ombra delle cupole d'oro: La Chiesa di Kiev da Nicola II a Stalin (1905—1939)» (Milan, 2005), Л.Біланюк «Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine» (Ithaca, 2005), Б.Дейвіса «Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe 1500—1700» (London — New York, 2007), Т.Пентер «Kohle für Stalin und Hitler: Arbeiten und Leben im Donbass, 1929 bis 1953» (Essen, 2010), А.Блюма та Ю.Шаповала «Faux coupables: Surveillances, aveux et procès en Ukraine soviétique (1924—1934)» (Paris, 2012), Ф.Гілліс «Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation» (Ithaca, 2013), Г.*Куромії* «Conscience on Trial. The Fate of Fourteen Pacifists in Stalin's Ukraine, 1952—1953» (Toronto, 2012), а також на збірники документів — «L'État soviétique contre les paysans: Rapports secrets de la police politique (Tcheka, GPU, NKVD) 1918—1939» (укладачі Н.Верт та А.Береловіч. Paris, 2011) та «Lettres de Kharkov: La famine en Ukraine 1932—1933» (укладачі А.Граціозі та І.Дмитришин. Paris, 2013).

Офіц. вебсайт часопису: http://monderusse.revues.org/?lang=ru

О.А. Іваненко.

CÓDEX CUMÁNICUS, Codex Comanicus, Кодекс Куманікус, Куманський кодекс — рукописна збірка 13—14 ст., створена катол. місіонерами для вивчення куманської мови (нею розмовляли *половці/кипчаки/кумани*) та знайомства тюркомовного населення *Половецької землі/Дешт-і-Кипчака* (від серед. 13 ст. — територіальне ядро *Золотої Орди*) із *християнством*. Одне із джерел для вивчення середньовічних кипчацьких мов, соціально-екон. історії їх носіїв, тюркського фольклору тощо. Зберігається в Нац. б-ці Св. Марка у *Венеції*.

Перший опис пам'ятки міститься в каталозі рукописів б-ки, у переліку книжок, подарованих Ф.Петраркою. Каталог уклав 1650 бібліограф і кер. цієї б-ки Я.-Ф.Томасіні. Назва кодексу в цьому каталозі: «Alfabetum Persicum, Comanicum et Latinum Anonymi scriptum Anno MCCCIII. Die XI Julii».

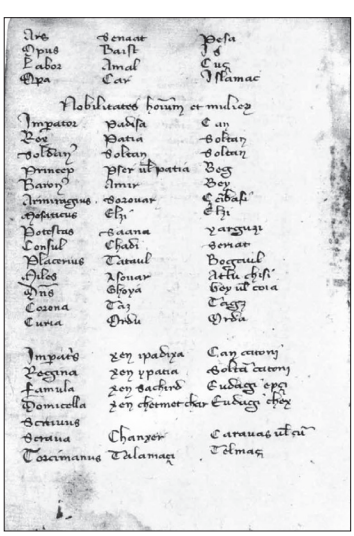

Codex Cumanicus. Італійська частина. Арк. 45 зв. Латино-персько-куманський словник.

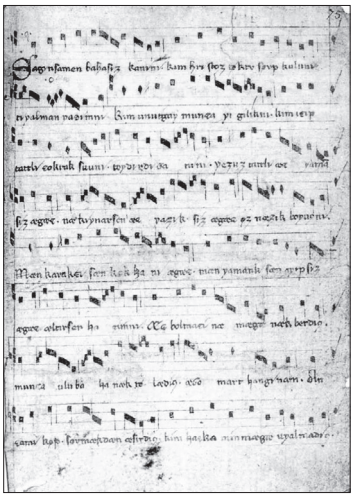

Codex Cumanicus. Німецька частина. Арк. 75. Гімн «Reminiscens beati sanguinis».

С.С. має 164 сторінки (82 аркуші), складається з 3-х зошитів. За походженням, змістом і мовними особливостями С.С. традиційно ділять на дві частини: італійську (аркуші 1—55) та німецьку (аркуші 56—82). Італ. частина написана одним почерком у 3 стовпчики: у 1-му — лат. слова, у 2-му і 3-му — їх перські та куманські еквіваленти відповідно. Цей латино-персько-куманський словник складається із 2-х списків — алфавітного та тематичного й охоплює слова повсякденного вжитку, торг., реліг., природничі, астрономічні, адм., військ., ювелірні й ін. ремісничі терміни.

Нім. частина містить лат. нотатки з куманської граматики, кумансько-німецькі й німецько-куманські словники, латинсько-куманські словники, 47 (або 48) половецьких загадок із відгадками, прозові та віршовані християн. тексти в куманських перекладах, подекуди із лат. надрядковими тлумаченнями куманських висловів. Один гімн із нотами.

Тип письма — лат. бастарда італійського й німецького різновидів.

С.С. вивчали Г.-Ю.Клапрот, О.Блау, Г.Куун, К.Грьонбек, В.Радлов, В.Банг, Т.Грунін, О.Самойлович, А. фон Габен, А.Тітце, М.Моллова, В.Дримба, Д.Дрюлль, Л.Лігеті, О.*Пріцак*, А.Куришжанов, А.Чеченов, О.Гаркавець та ін.

На 1-й сторінці вказано дату переписування першого зошита — 11 липня 1303 (ін. прочи-

тання — 1330); тексти цього зошита є другою або наступною копією втраченого оригіналу 13 ст.; нім. частину написано не раніше 1310 й не пізніше 1361, коли Антоніо з Фінале вивіз рукопис із Солдайї (нині м. *Судак*) і коли він потрапив до рук Ф.Петрарки. Перші переклади лат. молитов та євангельських текстів, на думку О.Гаркавця, можна пов'язувати з катол. *Куманською єпархією* (1227—41), решту — з пізнішими місіями *домініканців* і *францисканців*. Місце укладання початкового латино-персько-куманського словника невідоме. Це може бути Крим або *Сарай*, де першими проповідували домініканці. Найімовірніше місце остаточного формування С.С. — Кафа (нині м. *Феодосія*), де при францисканському монастирі виховували духовників для половців. Укладач остаточного варіанта збірки належав до ордену францисканців.

Коштом уряду Казахстану 2014 рукопис було відреставровано, завдяки чому стало можливим прочитати сховані до того тексти на 29-ти сторінках.

Факсимільне видання кодексу, розміщене в мережі Інтернет: http://www.qypchaq.unesco.kz/Docs/Codex%20Cumanicus/CC_1-55_low.pdf; http://www.qypchaq.unesco.kz/Docs/Codex%20Cumanicus/CC_56-83_low.pdf

Літ.: *Bang W.* Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus. «Bulletin de la classe des lettres de l'Académie royale de Belgique», 1911, t. 1; *Bang W.* Komanische Texte. Там само; *Grønbech K.* Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1942; *Gabain A. von*. Die Sprache des Codex Cumanicus. В кн.: Philologiae Turcicae Fundementa, t. 1. Wiesbaden, 1959; *Її ж.* Komanische Literatur. Там само, t. 2. Wiesbaden, 1964; *Tietze A.* The Koman Riddles and Turkic Folklore. Berkeley, 1966; *Drüll D.* Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung. Stuttgart, 1980; *Ligeti L.* Prolegomena to the Codex Cumanicus. В кн.: Codex Cumanicus. Budapestini, 1981; *Drimba V.* Codex Comanicus: édition diplomatique avec fac-similés. Bucarest, 2000; Codex Cumanicus: половецкие молитвы, гимны и загадки XIII—XIV веков. М., 2006; Астана, 2013; Алматы, 2014; *Гаркавец А.Н.* Codex Cumanicus: полное издание, т. 1—4. Алматы, 2015; Алматы, 2019 (кольорове факсиміле, транслітерація, транскрипція, переклад рос. мовою, лат., перський, куманський та нім. словники з повним викладом слововживань і тлумачень).

О.М. Гаркавець.

DEUTSCH-UKRAÍNISCHER WIRTSCHAFTSVERBÁND, Німецько-українська економічна спілка (НУЕС) заснована 28 травня 1918 у Мюнхені (Німеччина) з метою «сприяння економічним та культурним взаємовідносинам між Німеччиною та Україною». НУЕС очолював президент Торг. палати Мюнхена Й.Пшорр, членами правління були впливові представники мюнхенської та берлінської пром. фінансової еліти. До 1923 активно співпрацювала з консулом УНР у Мюнхені Е.Залем, уповноваженим Центр. укр. кооп. т-ва Х.*Барановським* (Берлін). З 1923 значно скоротила, а 30 серпня 1929 припинила діяльність.

Літ.: *Піщаний О.* Українці міжвоєнної доби в Мюнхенських архівах. «Український археографічний щорічник» (К.—Нью-Йорк), 2002, вип. 7.

О.О. Кураєв.

«ENCYCLOPÉDIA BRITÁNNICA» («Британська енциклопедія», «Британніка») — універсальна англомовна енциклопедія, що є однією з найстаріших та найвідоміших у світі. Виходить від 1768, спершу — в м. Единбург, від 1870 — у м. Лондон (обидва міста у Великій Британії), а від 1901 — у м. Чикаго (США). Перше видання «Е.В.», підготовлене й опубліковане шотландськими просвітниками гравером Е.Беллом, книготорговцем К.Макфаркаром і ред. В.Смеллі протягом 1768—71, складалось із 3-х томів (2391 сторінка). Первісно «Е.В.» наслідувала франц. й нім. енциклопедичні видання. Від 9-го видання «Е.В.» (1875—89, 25 томів) здобула статус однієї з найкращих енциклопедій світу. Зокрема, класичним вважається 11-те видання «Е.В.» (1910—11, 29 томів). На поч. 20 ст. «Е.В.» перетворилася на британсько-амер. видання. Видавалася амер. фірмою «Британська енциклопедія» у м. Чикаго. 1974 опубліковане 15-те видання «Е.В.» у 30-ти томах (120 тис. статей), яке було розділено на 3 частини (1-й том «Propaedia» — вступ до структури сучасних знань у вигляді індексу, 10 томів «Micropaedia» — коротка енциклопедія для швидких довідок із посиланнями на статті великої енциклопедії, 19 томів «Macropaedia» — велика енциклопедія). Щорічно видавалася в актуалізованому передруці (у 2010 — у 32-х томах). Від 1938

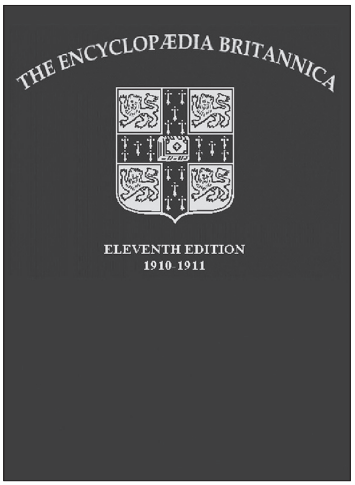

Encyclopaedia Britannica. 11-те видання. Обкладинка.

видається щорічник «Британська енциклопедія», а також щорічники з науки, медицини тощо. Від 1994 «Е.В.» видається в електронній версії на CD-ROM, згодом електронна версія була розміщена в мережі Інтернет.

1996 права на «Е.В.» придбав швейцарський мільйонер Ж.Сафра.

1997 було припинено випуск «паперової» версії «Е.В.», що був поновлений під впливом традиціоналістів 2002. Остання «паперова» версія «Е.В.» вийшла 2010. У березні 2012 редакція «Е.В.» відмовилася видавати «паперові» версії та проголосила перехід на мультимедійний формат унаслідок жорсткої конкуренції як із безкоштовною і загальнодоступною «Вікіпедією», так і з ін. англомовними енциклопедичними проєктами («Collier's Encyclopedia», «Encyclopedia Americana», «Encarta» та ін.).

З «Е.В.» співробітничали в різні часі відомі мислителі й інтелектуали, зокрема А.*Ейнштейн*, М.Склодовська-Кюрі, А.-Дж.*Тойнбі*, Л.*Троцький*, Г.Форд, З.Фройд. Сучасна версія «Е.В.» створена за участю понад 4 тис. авторів і редакторів. У «Е.В.» помітне місце відведено історії України. Крім заг. нарису з історії України в «Е.В.» вміщені енциклопедичні гасла про видатні постаті давньорус. історії (князів *Олега*, *Володимира Святославича*, *Ярослава Мудрого*, *Володимира Мономаха*, *Ігоря Святославича*, *Данила Галицького*, кн. *Ольгу*, митрополита *Іларіона* та ін.), про визначних укр. діячів (гетьманів Б.*Хмельницького* та І.*Мазепу*, митрополита П.*Могилу*, кн. О.*Безбородька*, письменників та поетів І.*Котляревського*,

М.*Коцюбинського*, І.*Нечуй-Левицького*, Лесю *Українку*, І.*Франка*, Т.*Шевченка*, кінорежисера О.*Довженка*, президентів України Л.*Кравчука*, Л.*Кучму*, В.*Ющенка* та ін.). Висвітлюється й ряд подій з історії України: Переяславський договір 1654, *Чорнобильська катастрофа 1986* та ін. У низці заг. гасел «Е.В.» в контексті викладу світ. історії розглядаються й деякі явища та процеси, що відбувалися на теренах України: бойові дії під час *Першої світової війни* та *Другої світової війни*, *Голодомор 1932—1933 років в УСРР* та ін. Відомості про укр. минувшину подані у статтях із рос., польс., литов., білорус. історії, а також у гаслах, присвячених укр. містам та *історико-географічним регіонам*. Принципи добору матеріалу стосовно укр. історії в «Е.В.» дещо тенденційні, особливо щодо репрезентативності істор. особистостей та подій. Чимало подій, явищ та процесів на теренах України висвітлюється в «Е.В.» в контексті польс., рос. та рад. минувшини.

Офіц. веб-сайт енциклопедії та її електронна версія: http://www.britannica.com

Літ.: Україна в чужих Енцикльопедіях. «Діло» (Львів), 1931, № 21, 30 січня; 190-ліття «Британської енциклопедії». «Свобода» (Джерсі Сіті), 1958, № 126, 3 липня; *Тарнавська М.* Англомовна літературна україніка. «Сучасність», 1981, № 12; *Яцкевич Л.* Енциклопедія Британніка. «Свобода» (Джерсі Сіті), 1981, № 34, 21 лютого.

О.В. Ясь.

«ENCYCLOPÉDIA OF UKRAÍNE» («Енциклопедія України», «Англомовна енциклопедія українознавства II»; «АЕУ-II») — універсальна англомовна енциклопедія України. Створена на основі словникової частини *«Енциклопедії українознавства»*. Видано 5 томів (Торонто—Буффало—Лондон, 1984—93) у вид-ві «University of Toronto Press». Гол. редактори — В.*Кубійович* (т. 1—2), Д.Гусар-Струк (див. Д.*Струк*, т. 3—5). Науково-видавничий проєкт «АЕУ-II», започаткований 1977, постав як вислід співпраці НТШ в Зх. Європі (див. *Наукове товариство імені Шевченка*), *Канадського інституту українських студій* та Канад. фундації укр. студій. До реалізації цього проєкту залучили понад 200 авторів як із діаспори, так і з України, а також понад 30 наук. редакторів. Попередником «АЕУ-II» було 2-томне англомовне енциклопедичне вид. «Ukraine: A Concise Encyclopedia», яке часом називають «АЕУ-I» (гол. ред. — В.Кубійович; Toronto, 1963—71), створене на основі перекладу 3-х тематичних томів заг. частини «Енциклопедії українознавства». Ініціаторами проєкту «АЕУ-II» були І.*Лисяк-Рудницький*, Ю.Луцький та М.*Лупул*. «АЕУ-II» складається з бл. 20 тис. словникових гасел (4320 сторінок), що охоплюють більшість проблемно-тематичних і галузево-дисциплінарних напрямів з обсягу історії України та *українознавства*. До базових статей долучені ілюстративні та картографічні матеріали, більшість енциклопедичних гасел великого, середнього, а частково й малого формату мають пристатейну бібліографію. Порівняно зі словниковою частиною «Енциклопедії українознавства» в «АЕУ-II» суттєво збільшені кількість та обсяг статей з к-ри, мистецтва, літератури, науки, географії, економіки, історії розселення та побутування українців за кордоном, зокрема в Пн. та Пд. Америці, Зх. Європі, хоча висвітлення низки тематичних напрямів залишилося досить нерівномірним. Однією з найбільших проблем «АЕУ-II» була правописна, стилістична, термінологічна та ономастична уніфікація словникових гасел відповідно до вимог англомовного зх. академічного світу, що викликала низку нарікань рецензентів і дописувачів. Проєкт «АЕУ-II» планувалося продовжити, зокрема осучаснити. Тому протягом 1990-х рр. велися підготовчі роботи з укладання 6-го, додаткового, тому, в якому передбачалося подати доповнення, уточнення і доопрацювання до виданих томів. Проте через передчасну смерть гол. редактора Д.Гусара-Струка 1999 та проблеми з фінансуванням проєкт фактично був заморожений. 2001 було видано індекс до всіх томів «АЕУ-II» та перелік поправок до них.

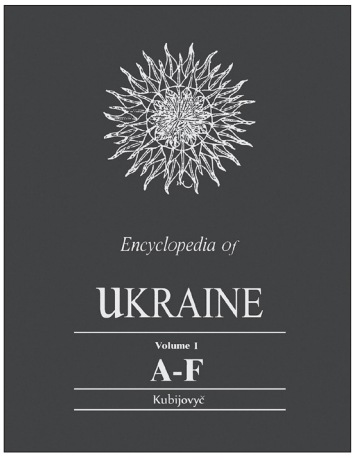

Encyclopedia of Ukraine. Том 1, 1984. Обкладинка.

Від 2001 проєкт «АЕУ-II» переведений у формат інтернет-енциклопедії на веб-сайті *«Internet Encyclopedia of Ukraine»*, (http://www.encyclopediaofukraine.com) для англомовного світу. Спершу планувалося розмістити всі статті 5-томника, а також оперативні оновлення й медіа-додатки. Втім ці плани внаслідок браку фінансування були реалізовані лише почасти. Станом на поч. 2020 на сайті розміщено бл. 45 % статей (частина з них доповнена із зазначенням дати оновлення) із реєстру «АЕУ-II», сотні ілюстрацій, карт, картосхем та аудіокліпів.

Літ.: *Драган А.* Англомовна Енциклопедія українознавства, її підготовка й публікація. «Вісті із Сарселю», 1985, № 27; *Бедрій А.* Великі браки англомовної енциклопедії України. «Визвольний шлях», 1987, № 7; *Гусар-Струк Д.* Виходить у світ Encyclopedia of Ukraine. «Всесвіт», 1991, № 11; Завершено проєкт «Encyclopedia of Ukraine». «Бюлетень КІУСу», 1993, осінь; Данило Гусар-Струк: пам'яті вченого енциклопедиста. «Сучасність», 1999, № 9; *Сенькусь Р.* Англомовна енциклопедія України та її спадкоємець, <www.encyclopediaofukraine.com>. В кн.: Енциклопедичний вісник України: збірник наукових праць, ч. 1. К., 2009; Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій. К., 2015; Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи. К., 2015.

О.В. Ясь.

«ERÉIGNISSE IN DER UKRAÍNE 1914—1922: DÉREN BEDÉUTUNG UND HISTÓRISCHE HINTERGRŰNDE» («Події в Україні 1914—1922: їхнє значення та історичне підґрунтя») — збірник документів Австрійс. держ. архіву у *Відні*, що належать до періоду 1914—22 та висвітлюють найважливіші епізоди укр. політики *Австро-Угорщини*. До збірника ввійшли документи таких підрозділів цього архіву, як Архів Імператорського дому, двору та д-ви,

Військ. архів та Заг. архів органів держ. управління. Був підготовлений укр. істориком і священиком Т.Горникевичем у співпраці з австрійс. фахівцями, виданий у 4 т. 1966—69 у Філадельфії (США) Центром східноєвроп. досліджень ім. В.Липинського. У 4-томнику подані 1134 німецькомовні документи (заг. обсягом понад 2200 сторінок), що розкривають вирішальні епізоди історії австро-укр. стосунків і походять із найвищих держ. установ та від провідних представників укр. політ. і громад. орг-цій Австро-Угорщини. Матеріали, що ввійшли до збірника, були відкриті для дослідників лише наприкінці 1950-х рр. та значно розширили уявлення про діяльність укр. орг-цій протягом *Першої світової війни*, їхню взаємодію з урядовими колами Австрії і Німеччини та про ставлення вищого кер-ва цих д-в до укр. фактора.

До 1-го т. збірника ввійшли 186 документів, згрупованих за тематичним принципом. Це, зокрема, матеріали про ситуацію в *Галичині* 1914—15, про ставлення українців і поляків до рос. окупації Галичини, звернення укр. громад. орг-цій *Львова* до австрійс. дипломатичного відомства та Гол. командування армією, формування укр. легіону у складі австрійс. армії, план відрядження укр. військ. експедиції на *Кубань*, про діяльність *Союзу визволення України* та його зв'язки із зовнішньополіт. відомством Австрії, відродження укр. нац. життя в Росії після лютого 1917, політ. проблеми *Української Центральної Ради*. 2-й т. присвячений гол. чин. подіям поч. 1918: мирним переговорам Центр. д-в з Україною та їхнім політ. наслідкам. Він містить 301 документ. Матеріали про переговори у Бресті (нині місто в Білорусі) складаються з документів, що висвітлюють хід переговорів за участю делегації України у січні—лютому 1918, а також текстів підписаних укр. делегацією протоколів, у т. ч. таємних. Велика група документів стосується Холмського питання та його реліг. аспектів. Це, зокрема, доповідні матеріали дипломатичного відомства щодо протестів Польщі у зв'язку з приєднанням *Холмщини* до України, намагань укр. уряду встановити свою владу на Холмщині, спроб відновлення Холмської греко-катол. єпархії 1915—18 та намагання правосл. ієрархів відновити свою діяльність на Холмщині в серпні—жовтні 1918. Окрема група документів стосується діяльності митрополита *Української греко-католицької церкви* Андрея *Шептицького* на засланні в Росії, проблеми перенесення реліквії св. Йосафата (*Кунцевича*) до Австрії, намагань австрійс. влади сприяти отриманню митрополитом А.Шептицьким сану кардинала, нагородження А.Шептицького орденом Леопольда. Окрім внутрішньовідомчого листування, подано також листування австрійс. імператора з міністром закордонних справ щодо значення діяльності А.Шептицького, а також листування самого А.Шептицького з віденським зовнішньополіт. відомством.

Найбільший за обсягом 3-й т. До нього ввійшли 486 документів часів правління гетьмана П.*Скоропадського*. Це, зокрема, звіти ген. консула Австро-Угорщини в *Києві*, уповноваженого віденського зовнішньополіт. відомства при Гол. командуванні армії, посла Австро-Угорщини в Києві, листування міністра закордонних справ Дунайської монархії, конфіденційні документи військ. мін-ва, Гол. командування армією та мін-ва оборони країни; радника австрійс. посольства в Києві, повноважного представника австрійс. гол. командування в Києві (офіцера військ. розвідки), австрійс. консула в *Одесі*, повноважного генерала австрійс. головнокомандування в Україні, мін-ва юстиції, посла Австро-Угорщини у Берліні (Німеччина), а також укр. депутатів австрійс. парламенту та посла *Української Народної Республіки* у Відні. Документи подані у хронологічному порядку за такими тематичними розділами: проголошення генерал-лейтенанта П.Скоропадського гетьманом України, період його правління; замах на командувача нім. військами в Україні; внутрішньополіт. ситуація в Україні напередодні падіння гетьмана П.Скоропадського; проблеми з реалізацією таємних протоколів до Брестської мирної угоди; діяльність ерцгерцога Вільгельма фон *Габсбург-Льотрінгена* в Україні; переговори про підсудність австрійс. військовослужбовців в Україні; передання укр. стрілец. д-зії урядові України та створення укр. армії; переговори про ратифікацію Берестейської мирної угоди між Австро-Угорщиною, Німеччиною, Туреччиною, Болгарією та Україною; мирні переговори України з Росією та Румунією; робота укр. закордонних представництв.

4-й т. збірника містить 161 документ 2-ї пол. 1918 — кінця 1922 р., які висвітлюють останні місяці перебування австрійс. військ в Україні та процес їх виведення; політ. та військ. наслідки усунення гетьмана П.Скоропадського від влади; політику невтручання у суперечку УНР і Польщі за владу у *Східній Галичині* та розпад Австро-Угорщини. Їх складають доповідні й директивні матеріали дипломатичного та військ. відомств.

О.О. Кураєв.

«**GAZÉTA LWÓWSKA**» («Львівська газета») — газета, що виходила у *Львові* польс. мовою 1811—1939 і 1941—44.

1) До 1918 — офіц. пресовий орган австрійс. влади в *Галичині*. Засн. — секретар Галицького губернського управління німець Ф.Краттер, перший її редактор (1811—23). Згодом редакторами були Й.Бенза (1823—26), М.Михалевич (1827—34), Я.-Н.Камінський (1835—47). 1848 стала урядовою. Від 1853 — редактор М.Сартині, 1862 — А.Рудинський, 1873 — В.*Лозінський*, 1893 — А.Креховецький та ін. Спочатку виходила тричі, з 1848 — шість разів на тиждень. 1876 мала наклад понад 7 тис. прим.

Друкувала екон. й політ. інформацію, урядові оголошення, курси валют, некрологи, метеорологічні повідомлення тощо. Започаткувала конкурси на кращий твір про перспективніші галузі економіки Галичини. Вміщала рецензії на театральні вистави, переклади творів нім. поетів.

1817—48 і 1854—59 мала літ. місячний додаток «Розмаїтості» («Rozmaitości»), від 1874 — міждисциплінарний додаток «Науковий і літературний провідник» («Przewodnik Naukowy i Literacki»).

2) 1918—39 — газета польс. властей локального значення, що публікувала інформацію про суспільно-політ. та фінансово-госп. життя міста та регіону, міжнар. події. Із газетою спів-

працювали Г.*Сенкевич*, Е.Ожешко, І.Дигасинський, М.Конопніцька, Я.Добжанський, В.Брухнальський, С.Лелепіцький, М.Роллє, А.Висоцький, С.Россовський та ін. письменники, журналісти, науковці.

3) 1941—44 — офіц. польськомовний орган нім. адміністрації у дистрикті *«Галичина»*. Редактори: Ф.Руфенбах (1941), А.Шедлін-Чарлінський (1941—42), А.-Г.Леманн (1942—44). Виходила накладом 70 тис. (грудень 1941) — 90 тис. примірників. (серпень 1943); коштувала 20—60 *грошів*. Газета публікувала матеріали про суспільно-політ., фінансово-госп., культурно-освітнє життя регіону (т. зв. Червенської землі), події на фронті, діяльність *Армії Крайової*, розстріли польс. офіцерів у Катині 1940 р. (див. *Катинський розстріл 1940*), критикувала антипольс. акції укр. підпілля. Друкувала літ. твори та епістолярій Ю.*Словацького*, Я.Кохановського та ін.

4) 1990—2000 — нерегулярний орган Т-ва польс. к-ри Львівщини; згодом — нерегулярний додаток до газ. «Галицький кур'єр».

Частина видання оцифрована й удоступнена онлайн, зокрема за період нім. окупації 1941—44; див.: https://libraria.ua/issues_group.php/group-882/Gazeta-Lwowska

Літ.: *Bruchnalski W.* Historia Gazety Lwowskiej (do 1848): stulecie «Gazety Lwowskiej», t. 1. Lwów, 1911; *Tyrowicz M.* Prasa Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772—1850: studia porównawcze. Kraków, 1979; *Hryciuk G.* «Gazeta Lwowska» 1941—1944. «Acta Universitatis Wratislaviensis: Historia LXXXIX» (Wrocław), 1992, no. 1273.

М.Р. Литвин, Ф.І. Стеблій.

«GAZÉTTE DE LÉOPÓL» («Львівська газета») — перша газета в Україні. Видавалась 1776 у *Львові* франц. мовою щотижня. Власником і її видавцем був дворянин на ім'я Оссуді, засновник у *Галичині* Академії мист-в і ремесел (1773). Єдиний комплект, що зберігся, налічує 51 номер (від 1 січня до 19 грудня). 15 номерів мають окремі додатки по 2—4 сторінки: «Додаток до газети», «Місцеві та немісцеві вісті». Обсяг кожного номера — 4 сторінки. У заголовку газети розміщений австрійс. двоголовий орел. З'явилася після звернення львів'ян до австрійс. уряду з проханням видавати в Галичині часопис та інформаційний листок. В урядовому документі від 25 січня 1775 давався дозвіл з умовою, що видання друкуватиметься лише нім. і франц. мовами. Газета подавала інформацію з усієї Європи, насамперед зі столиць. У розділі «Украінїка» («Ukrainika») публікувалися відомості про важливі події на укр. землях, зокрема про призначення графа П.Рум'янцева (див. П.О.*Румянцев-Задунайський*) губернатором України, про перенесення місця перебування адм. управління Лівобереж. України з *Глухова* до *Києва*, зруйнування *Запорозької Січі*, про судноплавство по Дніпру та Чорному морю, подавався опис Львів. контрактів (ярмарків), святкування іменин герм. імп. *Йосифа II* та імп. *Марії-Терезії*, прибуття до Львова губернатора Ґ.Ауершперга, списки друкованих книг тощо.

Літ.: *Кревецький І.* Перша газета на Україні. «Gazette de Léopol 1776 р.». «Бібліологічні вісті», 1926, № 4; *Його ж.* Початки преси на Україні, 1776—1850. «ЗНТШ», 1926, т. 144/145: Праці історично-фільософічної секції; *Його ж.* Перша газета на Україні. К., 1927; *Стеблій Ф.І.* «Gazette de Léopol». В кн.: Радянська енциклопедія історії України, т. 1. К., 1969; Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983 (про «Gazette de Léopol»); *Можарова Г.* «Газет де Леополь» (Gazette de Léopol). В кн.: Енциклопедія Львова, т. 1. Львів, 2007.

М.Р. Литвин, Ф.І. Стеблій.

«HANDBÚCH DER UKRAÍNE» («Довідник про Україну») — довідкове видання про Україну нім. мовою; підготовлене за редакцією та з передмовою І.*Мірчука* за дорученням *Українського наукового інституту в Берліні*, видрукуване у вид-ві О.Гаррашовіца в Лейпцизі (Німеччина) 1941. У вихідних даних видавець зазначив, що довідник спирається на статистичні та ін. дані станом на 1 вересня 1939.

У 1-й частині (країнознавство, народознавство) вміщено статті про геогр. положення та населення України (В.*Кубійович*); про укр. народ, нац. меншини, пресу, еміграцію (З.*Кузеля*); про походження назви України, про укр. мову (Я.-Б.*Рудницький*); про духовні ознаки укр. народу (І.Мірчук); про історію укр. державності та її періодизацію (Мих.*Антонович*); про окремі укр. області, їхнє політ. становище; про соціальну структуру укр. сусп-ва (В.*Садовський*). У 2-й частині подано аналіз стану госп-ва за окремими галузями (Р.Димінський). 3-тя частина присвячена характеристиці духовного життя України (І.Мірчук), в 4-й частині аналізуються німецько-укр. відносини до 1918 (М.Антонович). УРСР розглядається у виданні як частина України; характеристики за окремими темами надаються заг. планом, з урахуванням територіального розподілу України напередодні *Другої світової війни*. Містить пристатейні списки літератури, іменний покажчик (М.Мірчук).

М.Г. Дубик.

«HÁRVARD UKRAÍNIAN STÚDIES» («Гарвардські українознавчі студії») — англомовний наук. часопис соціогуманітарного профілю, орган *Українського наукового інституту Гарвардського університету*. Видається від 1977. Спершу виходив як квартальник, а від 1984 — двічі на рік. Нині видається переважно у вигляді подвійних щорічних випусків. Друкуються розвідки та матеріали практично з усіх періодів укр. історії, мовознавства, літературознавства, етнології, культурології, сходознавства та низки ін. соціогуманітарних дисциплін, а також рецензійні статті, хроніка тощо. У концептуальному плані часопис зорієнтований на комплексне вивчення України в контексті європ. та світ. історії. Видавалися спец. випуски «H.U.S.»: «Києво-Могилянська академія (з нагоди 350-ліття її заснування)» (т. 8, № 1/2), «Політична і суспільна думка В'ячеслава Липинського» (т. 9, № 3/4), «Поняття нації в Східній Європі ранньомодерного періоду» (т. 10, № 3/4), «Матеріали міжнародного конгресу на вшанування тисячоліття християнства на Русі-Україні» (т. 12/13), «Львів: місто на перехресті культур» (т. 24), «Українська церковна історія» (т. 26), «Українська філологія та лінгвістика у 21 столітті» (т. 29), про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР* (т. 30), а також ювілейні випуски, присвячені визначним ученим О.*Пріцаку* (т. 3/4), І.*Шевченку* (т. 7), Р.*Шпорлюку* (т. 22), Г.*Грабовичу* (т. 32/33) та ін. У журналі друкувалися розвідки та матеріали відомих укр. учених Л.-Р.*Біласа*, С.Величенка, Л.Гайди, Г.Грабовича, З.*Когута*, Б.*Кравченка*, І.*Лисяка-Рудницько-*

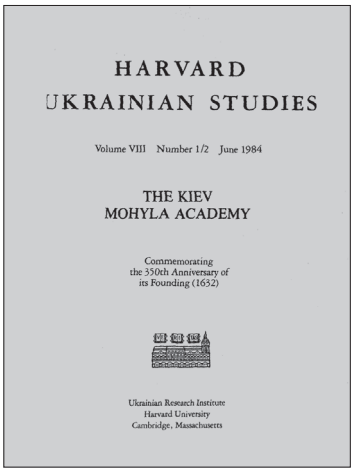
HARVARD
UKRAINIAN STUDIES

Volume VIII Number 1/2 June 1984

THE KIEV
MOHYLA ACADEMY

Commemorating
the 350th Anniversary of
its Founding (1632)

Ukrainian Research Institute
Harvard University
Cambridge, Massachusetts

Harvard Ukrainian Studies. Том 8, червень 1984. Обкладинка.

го, В.Остапчука, Я.*Пеленського*, Ф.-Е.*Сисина*, Д.*Струка*, І.Стебельського, О.*Субтельного*, І.Шевченка та ін. З часописом активно співпрацюють учені зі США, Канади, Великої Британії, Франції, Туреччини, Ізраїлю, Польщі та ін. країн. Від 1990-х рр. у «H.U.S.» публікуються студії дослідників з України. Від 2019 створено сайт «H.U.S.», на якому розміщуються як опубліковані статті, так і розвідки, що готуються до друку.

Літ.: *Антонович М.* [Рецензія на вид.:] Harvard Ukrainian Studies. 1977—1978. Vol. 1—2. «Український історик», 1980, № 1/4; *Його ж.* [Рецензія на вид.:] Harvard Ukrainian Studies. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. 1979/1980. Vol. 3/4. Там само, 1982, № 1/2; Появилося спеціальне число «Harvard Ukrainian Studies». «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1988, № 8, 14 січня; *Грабович Г.* Гарвардські українознавчі студії, 1977—1991. В кн.: Гарвардські українознавчі студії: покажчик до томів I—XV (1977—1991). К., 1991; *Мавріна О.С.* До проблеми дослідження Кримського ханату кінця XV—XVI ст. (за матеріалами Harvard Ukrainian Studies). «Східний світ», 2004, № 1; Harvard Ukrainian Studies. Web: http://www.huri.harvard.edu/pubs/hus.html

О.В. Ясь.

HOLODOMÓR RESÉARCH AND EDUCÁTION CÉNTRE IN UKRÁINE — див. *Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору.*

«INFORMNAPÁLM» — волонтерська спільнота, утворена в лютому—березні 2014 з метою поширення інформації щодо збройної агресії РФ проти України, поєднує кілька десятків людей із різних країн світу, гол. чин. — волонтерів-перекладачів і добровольців, які надають інформацію. Співзасновниками є група однодумців, серед яких — переселенець із Криму Р.Бурко та громадянин Грузії, блогер, колиш. військовий та автор низки досліджень у галузі розвідки на основі відкритих джерел І.Комахідзе.

Своєю місією спільнота вважає інформування світ. громадськості про перебіг рос. гібридної агресії в Україні, збір даних про рос. агресивні дії в Грузії та ін. країнах світу, в т. ч. на Бл. Сході. Для цього «І.» проводить дослідження, працює над перекладами та поширенням відповідної інформації. Методики, які використовує спільнота, — дослідження у галузі розвідки на основі відкритих джерел та розслідування на засадах агентурної розвідки. Важливе значення має також співпраця з ін. подібними спільнотами, що ведуть розслідування на засадах агентурної розвідки (напр., Укр. кіберальянсом — унаслідок співпраці було опубліковано листування помічника президента РФ В.Суркова — т. зв. SurkovLeaks).

Результати роботи «І.» використовують укр. дипломатія, іноз. аналітичні центри для доведення участі підрозділів ЗС РФ, техніки та окремих службовців у воєн. діях на Донбасі та формування доказової бази для позовів України проти РФ.

Роботу «І.» варто розглядати в контексті волонтерської діяльності, спрямованої на протистояння рос. гібридній агресії в інформаційному середовищі та створення доказової бази щодо агресивних дій РФ.

Офіц. вебсайт спільноти: https://informnapalm.org/ua

Літ.: *Шара А.* InformNapalm: новітня зброя. «Тиждень», 2015, 25 грудня (http://tyzhden.ua/Society/154451); *Курбан О.В.* Інтернет-технології та онлайнові соціальні мережі у сучасній гібридній війні «Наукові записки [Української академії друкарства]», 2017, № 1.

Т.С. Водотика.

«INTERNÉT ENCYCLOPÉDIA OF UKRAÍNE» («IEU»), **«Енциклопедія України в Інтернеті»** — англомовна інтернет-енциклопедія універсального спрямування, що є продовженням проєктів *«Енциклопедія українознавства»* та *«Encyclopedia of Ukraine»*. «IEU» започатковано на зламі 1990-х і 2000-х рр. *Канадським інститутом українських студій*, зокрема розміщено у всесвітній мережі як інтернет-енциклопедію 2001. «IEU» зорієнтована на те, щоби посісти місце найповнішого англомовного джерела інформації про Україну. Ініціатором і першим менеджером проєкту «IEU» (від липня 1999) був Р.*Сенькусь*. Проєкт «IEU» розробляє невелике коло фахівців із частковим навантаженням з огляду на неповне фінансування. Нині команда «IEU» складається з менеджера проєкту М.-Р.Стеха, відп. ред. Р.Сенькуся, редактора-консультанта С.Біленького та ін. «IEU» спирається на реєстр гасел і словниковий компендіум «Encyclopedia of Ukraine». Запланований обсяг складається із бл. 20 тис. поглиблених статей. Багато гасел доповнено та виправлено із зазначенням часу оновлення, а також додано чимало ін., яких немає у паперовій версії «Encyclopedia of Ukraine». Водночас до гасел «IEU» долучено велику кількість світлин, ілюстрацій, мап та аудіокліпів, а також уривки мелодій і пісень нар. музики. Більшість статей «IEU» супроводжується автономною рубрикою «Bibliography», що доповнюється актуальною бібліографічною інформацією. Проєкт «IEU» хронічно потерпає від нестачі бюджету. Станом на поч. 2020 репрезентовано бл. 45 % статей із реєстру гасел «Encyclopedia of Ukraine» та подано багато додаткових статей.

Офіц. веб-сайт енциклопедії: http://www.encyclopediaofukraine.com

Літ.: Interview: Marko Stech speaks about Internet Encyclopedia of Ukraine project. «The Ukrainian Weekly», 2003, no. 41, October 12; *Сисин Ф., Плохій С.* Шлях до наукових вершин. До 60-річчя історика Зенона Когута. «Свобода», 2004, № 9, 27 лютого; *Сенькусь Р.* Англомовна енциклопедія України та її спадкоємець, <www.encyclopediaofukraine.com>. В кн.: Енциклопедичний вісник України: збірник наукових праць, ч. 1. К., 2009; Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій. К., 2015; Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи. К., 2015.

О.В. Ясь.

«JAHRBŰCHER FÜR GESCHÍCHTE OSTEURÓPAS» («Щорічники з історії Східної Європи») засновані 1936 професором Віденського ун-ту Г.Юберсбергером і видавався до червня 1941 у м. Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща). Його попередником варто вважати час. «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte» («Журнал східноєвропейської історії»), що видавався у Берліні (Німеччина) 1911—13 нім. істориками О.Гетшем, Т.Шіманном і Л.-К.Ґетцем та австрійс. істориком Г.Юберсбергером. Створенню видання передували підготовчі консультації з М.*Грушевським* та Д.*Багалієм* 1909.

З 1953 видання відновлено Ін-том Сх. Європи в Мюнхені (Німеччина) як «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas: Neue Folge» («Щорічники з історії Східної Європи: нова серія»), з 2007 видається Ін-том дослідження Східної та Пд.-Сх. Європи в м. Регенсбург (Німеччина). Щорічно виходять 4 вип. німецькою, в мережі Інтернет також англ. та франц. мовами. Редакцію очолює проф. М.Арндт. До редколегії входять передусім провідні нім. історики.

Тематично його публікації спрямовані на висвітлення історії тих країн і народів Сх. Європи, що перебувають у центрі уваги громад. думки німецькомовних країн континенту. Відповідно протягом перших десятиліть видання було спрямоване насамперед на дослідження історії Росії від середньовіччя до рад. часу. Одним із гол. завдань відновленого щорічника було формування нім. «радянології», яким опікувався нім. дослідник Г.Кох. Другу та третю позиції за кількістю матеріалів займали дослідження з польс. та єврейс. проблематики. Історія України до кінця 1980-х рр. висвітлювалася із набагато нижчою періодичністю, насамперед використовувалися праці істориків з укр. діаспори Європи та Пн. Америки Р.*Смаль-Стоцького* (1954, 1960), О.*Оглоблина* (1955), Д.*Олянчина* (1956), Р.Ільницького (1958), Я.*Пеленського* (1961), Д.*Чижевського* (1962), С.Сеник (1986), О.*Субтельного* (1988), або ж у формі рецензій окремих зх. наук. видань. Із серед. 1960-х рр. укр. тематику почали висвітлювати й австрійс. та нім. дослідники В.Біль (1966, 1971), С.Любер і П.Ростанковськи (1980), Р.Марк (1986). Історикам з УРСР приділялася набагато менша увага (першою 1963 рецензовано працю В.*Довженка* (Київ, 1961), 1964 розглянуті праці Г.Діденка (Київ, 1962) та О.Зашкільняка (Львів, 1963); наступна рецензія, на монографію А.Мартиненка 1967, вийшла лише 1976, рецензія на працю І.*Кураса* 1978 вийшла 1981), тоді як у кожному номері рецензувалися кілька праць рос. рад. істориків. Лише з 1988 увага до праць з укр. історії істотно зросла: в один рік вийшли рецензії на праці київських (П.*Толочка* 1987) та північноамериканських (І.Рудницького 1987, О.Субтельного 1986) істориків, на видання праць М.*Хвильового* та на збірник з історії укр. підпільного руху 1986. Відтоді часопис усе частіше приділяє увагу працям сучасних київ. істориків: 1989 рецензовано монографію О.Павлюченка 1987, 1990 — монографії Ю.*Пінчука* 1986 та А.Катренка 1988. Загалом протягом 1990 — поч. 2000-х рр. можна констатувати стабілізацію інтересу до укр. проблематики при продовженні домінування уваги до російської. Часопис став переважно трибуною для німецьких — Ф.Гольчевського, Р.Марка, К.Кумке (1995), А.*Каппелера*, К.Йобст (1997), К.Бекх (1997), А.-В.Вендланд (2001) та північноамериканських — П.Грімстед (1991), Ф.-Е.*Сисина* (1995), П.-Р.*Магочія* (1996), К.Беркгофа (1997), А.Котовського та О.Середи (2001) україністів; з укр. авторів до них долучаються Ю.*Шаповал* (1993), В.*Потульницький* (1997), С.Єкельчик та Я.*Грицак* (2001). Серед укр. дослідників, чиї праці були рецензовані в цей період, потрібно вказати Н.*Яковенко* (1997), Я.Грицака та І.*Шевченка* (1999), Н.Терентьєву (2000). Видання й нині виказує залежність уваги до укр. тематики від політ. ситуації: за низкою статей 2006 слідує повна відсутність матеріалів про Україну 2007. На рос. агресію щодо України 2014 часопис відреагував циклом матеріалів 2015 про історію рос. армії, який наприкінці 2016 змінив аналіз життєздатності укр. д-ви від провідних нім. україністів. Випуски 2017—18 присвячені насамперед дослідженню революц. потенціалу рос. та укр. сусп-в в істор. ретроспективі, а також формам рос. експансії у 20 ст. У публікаціях 2019—20 переважають матеріали з рос. історії, насамперед щодо розвитку тоталітарних тенденцій в Росії від ранньомодерної до сучасної доби.

Дж.: *Кураєв О.* «Перший історичний авторитет України»: М.С. Грушевський та німецьке українознавство. «Вісник Національної академії наук України», 2000, № 4; *Kurayev O.* Politische und Wissenschaftliche Aspekte der deutschen Ukrainekunde zu Beginn des 20. Jahrhunderts (1905—1913). «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 2002, nr. 1.

О.О. Кураєв.

«JOURNÁL OF UKRÁINIAN STÚDIES» («Журнал українознавчих студій») — англомовний наук. часопис соціогуманітарного профілю, орган *Канадського інституту українських студій* (КІУС) при Ун-ті Альберти (Канада). Видається з 1976, спершу — під назвою «Journal of Ukrainian Graduate Studies» («Журнал вищих українознавчих студій»), а з 1980 — як «Journal of Ukrainian Studies». Первісно видавався як квартальник, пізніше — двічі на рік. Видавалися спец. випуски, присвячені ранньомодерній Україні (1992, т. 17, № 1/2), кіномист-ву О.*Довженка* (1994, т. 19, № 1), творчості Г.*Сковороди* (1997, т. 22, № 1/2), а також випуски на пошану Ю.Луцького (1989, т. 14, № 1/2), П.*Потічного* (1996, т. 21, № 1/2), З.*Когута* (2004, т. 29, № 1/2), Ф.-Е.*Сисина* (2008—09, т. 33, № 1/2), І.-П.*Химки* (2010—11, т. 36) та ін. Друкуються розвідки та матеріали з укр. історії, мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, етнології, культурології та низки ін. соціогуманітарних дисциплін, а також рецензійні статті, некрологи, інформація, хроніка тощо. У журналі публікувалися розвідки та матеріали ряду відомих укр. учених: О.*Андрієвської*, С.Величенка, Л.-Р.*Винара*, О.*Домбровського*, Б.*Кравченка*, З.Когута, І.*Лисяка-Рудницького*, С.*Плохія*, Т.Приймака, О.*Пріцака*, Р.*Сербина*, О.*Субтельного*, Ф.-Е.Сисина, І.-П.Химки, Ю.*Шевельова*, І.*Шевченка* та ін. Від 1990-х рр. у «J. of U.S.» публікуються студії дослідників з України (В.Верстюка, Я.Грицака, Я.*Ісаєвича*, Г.*Касьянова*, А.Круглашова, Ю.*Шаповала* та ін.). На кінець 2012 видано 37 томів журналу. Від 2014 КІУС видає наук. інтернет-журнал «East/West: Journal of

Ukrainian Studies», в якому публікуються оригінальні статті, студії, огляди та рецензії.

Літ.: Появилися нові книжки й новий випуск журналу. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1978, № 27, 4 лютого; Випуск «Журналу українознавчих студій» відновлено. «Бюлетень КІУСу», 1992, осінь; *Sydorenko A.* [Рецензія на вид.:] Journal of Ukrainian Studies. Special Issue: Early Modern Ukraine. 1992. Vol. 17, No. 1/2; «Український історик», 1994, № 1/4; Канадський інститут українських студій: святкування 20-річчя. Едмонтон, 1996; Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Web: http://www.ciuspress.com/journal-of-ukrainian-studies

О.В. Ясь.

«KWARTÁLNIK HISTORÝCZNY» («Історичний квартальник») — часопис, орган *Товариства історичного у Львові* (від 1925 — Польс. істор. т-во; Polskie Towarzystwo Historyczne). Заснований 1887. Виходив як квартальник. Ред.-засн. — Ф.-К.*Ліске*. Від часів редакторства О.Семковича (1895—1922, із перервами) поступово перетворився з регіонального видання, речника *Львівської історичної школи* на загальнопольс. науково-істор. часопис універсального спрямування. 1939—45 видання журналу перервалося. Поновлений 1945 у м. *Краків*. Від 1953 нова версія «К.Н.» виходить як орган Ін-ту історії Польс. АН у м. *Варшава*. Нині видається як орган Ін-ту історії Польс. АН та Польс. істор. т-ва. У довоєн. час журнал відіграв важливу роль у модернізації польс. історіографії, зокрема у формуванні її теор. та методологічних засад. Первісно ред. політика журналу визначалася сцієнтичним ідеалом науковості, тобто прискіпливої критики істор. праць та пильної уваги до їхньої фактографічної основи. Друкувалися наук. розвідки, документи та матеріали, рецензії, огляди з польс., всесвітньої та укр. історії, у т. ч. з історії *Галицько-Волинського князівства*, *Великого князівства Литовського*, унійних змагань, міжконфесійних стосунків та польс. колонізації на укр. землях, історії права, Хмельниччини, а також статті з генеалогії, *геральдики*, *нумізматики*, *сфрагістики* та ін. *спеціальних історичних дисциплін*. На поч. 20 ст. «К.Н.» ініціював дискусію щодо створення синтетичних праць із польс. історії. В оглядах, рецензіях, бібліографічних нотатках та хроніці публікувалися замітки та матеріали, присвячені наук. студіям з історії України та ін. народів Східної та Центр. Європи. Зокрема, систематично рецензувалися істор. студії багатьох укр. науковців, передусім М.*Грушевського*, зокрема його «Історія України-Руси». Значна увага приділялася історико-краєзнавчим дослідженням. Проблеми укр. історії порушувалися в розвідках О.-М.*Бальцера*, О.*Брюкнера*, А.Віняржа, В.Конопчинського, Т.Корзона, Л.*Кубалі*, А.*Левицького*, В.*Лозінського*, Ф.*Папе*, А.*Прохаски*, В.*Семковича*, В.*Чермака* та ряду ін. 1904 часопис опублікував студію Л.Кубалі «Присяга в Переяславі і "статті" Богдана Хмельницького». Чільне місце посідали полемічні розвідки. 1908 на сторінках «К.Н.» друкувалися матеріали з обсягу наук. полеміки О.Брюкнера з І.*Франком*. Вміщувалася також інформація про діяльність *Наукового товариства імені Шевченка*. З журналом у довоєн. та міжвоєн. час співробітничали ряд відомих укр. учених та діячів (М.*Андрусяк*, В.*Заїкін*, О.*Колесса*, М.*Кордуба*, К.*Студинський*, С.*Томашівський*, І.Франко, І.*Шараневич* та ін.).

Бібліогр. покажчики журналу: Indeks do «Kwartalnika historycznego» (1887—1896). Lwów, 1898; Indeks do «Kwartalnika historycznego» (1887—1922). Lwów, 1925; *Mitura-Karwowska A.* Bibliografia zawartości czasopisma «Kwartalnik Historyczny» 1887—2004. Warszawa, 2007.

Літ.: *Ю.Л.* Kwartalnik Historyczny [огляд часопису за 1894 р.]. «ЗНТШ», 1895, т. 8; *Ю.Л.* Kwartalnik Historyczny [огляд часопису за 1895 р.]. Там само, 1896, т. 14; *Ю.Л.* Kwartalnik Historyczny [огляд часопису за 1896 р.]. Там само, 1897, т. 20; *Ю.Л.* Kwartalnik Historyczny [огляд часопису за 1897 р.]. Там само, 1898, т. 26; *Ю.Л.* Kwartalnik Historyczny [огляд часопису за 1898 р.]. Там само, 1900, т. 33; *Ю.Л.* Kwartalnik Historyczny [огляд часопису за 1900 р.]. Там само, 1902, т. 46; *Ю.Л.* Kwartalnik Historyczny [огляд часопису за 1901 р.]. Там само, 1902, т. 50; Огляд часописей за рік 1905. Там само, 1906, т. 74; Огляд часописей за рік 1908. Там само, 1909, т. 91; *Зашкильняк Л.А.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов, 1986; *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; *Лазурко Л.* Українська проблематика на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny» у міжвоєнний період. «Дрогобицький краєзнавчий збірник», 2004, вип. 8; *Руда О.* Українська тема на сторінках львівського часопису «Kwartalnik Historyczny» («Історичний квартальник») в 1887—1914 рр. «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 2004, вип. 13; *Лазурко Л.* Історико-церковні дослідження на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny» (1918—1939 рр.). В кн.: Історія релігій в Україні: Науковий щорічник: 2005 р. Львів, 2005; *Тельвак В.* «Kwartalnik Historyczny» — феномен інституції (кінець XIX — початок XX ст.). «Ейдос» (К.), 2005, вип. 1; *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів, 2007; *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). К.—Дрогобич, 2008; *Лазурко Л.М.* Часопис «Kwartalnik Historyczny» і розвиток польської історіографії останньої чверті XIX — першої половини XX століття. Дрогобич, 2010; *Її ж.* Польська історична періодика у Східній Галичині XIX — початку XX ст.: типологія, ідеологія, проблематика. Черкаси—Дрогобич—Одеса, 2020; Kwartalnik Historyczny. Web: http://www.semper.pl/kwartalnik_historyczny

О.В. Ясь.

«LITHUÁNIA» — квартальник, що виходив у *Варшаві* протягом 1990—2007. Заснований Всепольс. т-вом шанувальників Литви. Гол. ред. — Л.Бродовський (1918—2013). Активну роль у розбудові часопису відіграли А.Байцар, Є.Літвінюк, Г.Блащик, К.Бідаковський. Друкувалися статті та матеріали, присвячені проблемам становлення громадян. сусп-ва у країнах Центр. та Сх. Європи, зокрема у Польщі, Литві, Білорусі та Україні. 1996 подвійне число часопису (№ 1—2) було повністю присвячене Україні, зокрема, у статтях цього числа розглядалися істор. контексти 400-річчя *Берестейської церковної унії 1596*, міської історії *Львова*, польсько-укр. союзу Ю.*Пілсудського* та С.*Петлюри*, життя поляків в Україні та українців у Польщі, поезії М.*Рильського*, Л.*Костенко*, І.*Драча* та ін.

Побачило світ 43 числа. Наклад останніх чисел сягав 1600 примірників.

Т.І. Зарецька.

«L'UKRAÍNE» — громадсько-політ. журнал. Виходив франц. мовою в м. Лозанна (Швейцарія) з різною періодичністю (тижневик, двотижневик, щомісячник) від червня 1915 до 1921. Метою

видання було ознайомлення урядових органів і політ. та громад. кіл д-в зі становищем України в умовах *Першої світової війни*, що вибухнула в Європі. Видавався під редакцією діяча *Української соціал-демократичної робітничої партії* В.Степанківського на базі Укр. пресового бюро, заснованого ним же в Лозанні. Фінансовим забезпеченням видання переймався граф М.*Тишкевич*. Він же був одним з авторів публікацій, до яких долучалися також іноземці. У редакції у різні роки також працювали О.Коваленко та Є.Бачинський. Від початку *Української революції 1917—1921* «L'U.» виступала на підтримку держ. незалежності України та її дипломатичного визнання у світі.

Останній номер вийшов 1 червня 1921. Редакція містилась за адресою: авеню де ля Гар (Вокзальний проспект, avenue de la Gare), 11, Лозанна, Швейцарія.

Літ.: *Кулеша Н.* Лозаннська газета «L'Ukraine» (1915—1921 рр.): «єдина трибуна поза межами центральних держав, з якої чужинці могли інформуватись про політичні змагання українців». «Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства» (Львів), 2013, вип. 3 (21).

М.М. Варварцев.

«MITTÉILUNGEN DES UKRAÍNISCHEN WISSENSCHÁFTLICHEN INSTITÚTES IN BERLÍN» («Вісті з Українського наукового інституту в Берліні») — інформаційно-наук. видання *Українського наукового інституту в Берліні*. Видання засновано за ініціативи директора цього ін-ту проф. Д.*Дорошенка*. Виходили 1927—28 нім. мовою (Берлін—Лейпциг) обсягом 4—5 друкованих аркушів. Вийшло два випуски: вип. 1 — 1927, вип. 2 — 1928. Вісті містили невеличкі розвідки укр. учених, дійсних та надзвичайних членів Укр. наук. ін-ту в Берліні, з укр. історії, археології, філософії, літератури, к-ри, економіки, повідомлення і матеріали з діяльності укр. наук. установ в Україні та в еміграції, зокрема Укр. наук. ін-ту в Берліні, *Українського історично-філологічного товариства* в Празі (нині столиця Чехії), *Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові*, ВУАН (нині *Національна академія наук України*) в *Києві*, некрологи, а також бібліографічні огляди наук. літератури з *україніки* в Україні та за кордоном. Авторами публікацій були В.*Біднов*, Д.Дорошенко, В.*Залозецький*, З.*Кузеля*, І.*Мірчук*, В.Тимошенко, В.*Щербаківський*. Видання мало завданням інформувати укр. та зарубіжну, гол. чин. німецьку, громадськість про розвиток укр. науки та діяльність укр. наук. центрів в Україні та в еміграції.

Літ.: *Dorošenko D.* Das Ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin (1926/27—1927/28). «Mitteilungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin», 1928, h. 2; *Kulinitsch I.* Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932. В кн.: Deutschland—Sowjetunion. Berlin, 1966; *Voigt G.* Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926—1945. В кн.: Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. Jena, 1969; *Kumke C.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 1995, nr. 43; *Бурім Д.В.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д.І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926—1931 рр.). «Наукові записки [Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України]», 1997, т. 2; *Його ж.* Перший період діяльності Українського наукового інституту в Берліні (1926—1931): за матеріалами Берлінської державної бібліотеки Прусської культурної спадщини. «Пам'ятки: археографічний щорічник», 2011, т. 12.

Д.В. Бурім.

MONUMÉNTA GERMÁNIAE HISTÓRICA» («MGH»; «Пам'ятки історії Германії») — багатотомні серії видань істор. документів з історії середньовічної Німеччини, що охоплюють 500—1500 рр. Робота над «MGH» розпочалася 1819, 1-й т. був виданий 1826. Започатковано кілька серій, в яких об'єднуються документи законодавчого («Leges»), дипломатичного («Diplomata»), наративного («Scriptores») характеру. До видання «MGH» включаються джерела не тільки нім. походження. У «MGH» джерела публікуються виключно мовою оригіналу.

Документи, написані не лат. мовою, об'єднуються в серії «MGH SS qui vernacula lingua usi suut» («MGH SS...» — скорочення від «MGH, Scriptores...»), в якій видано вже 9 т. Осн. серією видання є «MGH SS (in folio)», в котрій видано вже 35 т. Із 1860-х рр. видається «MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi» для навч. цілей, в якій вийшло вже 67 томів. Із 1922 видається «MGH SS rerum Germanicarum, Nova series», де окремому джерелу присвячується окремий том (вийшло вже 17 томів). У серії «MGH, Diplomata» («MGH DD») видаються грамоти франкських королів та імператорів. До цього часу вийшло 9 томів (деякі з них у кількох випусках), які охоплюють 911—1106 і 1125—1190 рр. Пам'ятки законодавчого характеру зібрані в серії «MGH, Leges» («MGH LL»).

У різних серіях «MGH» видано більшість західноєвроп. джерел з історії *Київської Русі* та слов'ян, зокрема Рафельштетенський митний статут, Гільдесгаймські аннали та *Бертинські аннали*, хроніки *Адама Бременського*, *Тітмара Мерзебурзького* та ін.

На основі «MGH» створено зібрання нім. перекладів середньовічних джерел у 96-ти томах («Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit»).

Від 1949 у Мюнхені (Німеччина) діє спеціалізований Істор. ін-т «MGH», що здійснює низку видавничих проєктів, зокрема репринтне перевидання томів «MGH» у традиційному книжковому форматі. 2004 розпочато оцифровування та публікацію мережевої версії «MGH»; на спеціалізованому веб-ресурсі створюється база даних із публікацією цифрових копій оригінальних документів, ведеться поточний бібліографічний супровід досліджень середньовічної історії. Значним поштовхом до численних дослідницьких ініціатив стало відзначення 200-річчя цього масштабного археогр. проєкту (2019).

Офіц. вебсайт «MGH»: http://www.mgh.de

Повний каталог видань «MGH»: http://www.mgh.de/publikationen

А.Г. Плахонін.

«MONUMÉNTA POLÓNIAE HISTÓRICA» («MPH»; «Pomniki dziejowe Polski», «Пам'ятки історії Польщі») — серія видань документів з історії середньовічної Польщі. Серію започаткував 1864 А.*Бельовський* за взірцем *«Monumenta Germaniae Historica»*. До 1893 у *Львові* побачило світ 6 т. видання. Перші два томи друкувалися накладом видавця; решта — коштом Академії знань у Кракові (нині — Польс. академія знань, Polską Akade-

mia Umiejętności). Томи готували до друку члени львів. осередку Істор. комісії Академії знань у Кракові. Повнотекстова цифрова версія 6-томника — у вільному доступі на порталі Куявсько-Поморської цифрової б-ки (https://kpbc.umk.pl/publication/9073#structure). 1960—61 Держ. наук. вид-во (Państwowe Wydawnictwo Naukowe; PWN) здійснило репринтне перевидання «MPH».

Із 1946 у *Кракові* під егідою Польс. академії знань видається «MPH, Nova Series» («MPH NS», «MPH Seria II»). До «MPH NS» включено латиномовні документи, джерела нім., чеського, араб. та ін. походження. У складі «MPH NS» видано більшість із польс. та західноєвроп. джерел з історії *Київської Русі*, зокрема хроніки *Галла Аноніма*, *Вінцентія* Кадлубека, послання *Бруно Кверфуртського* до нім. короля Генріха II, записки *Ібн Йакуба*, *Галицько-Волинський літопис* та ін. пам'ятки. До 2019 побачили світ 17 томів нової серії (окремі томи — у кількох книгах).

Бібліогр.: Monumenta Poloniae Historica, t. 1. Lwów, 1864.; T. 2. Lwów, 1872; T. 3. Lwów, 1878; T. 4. Lwów, 1884; T. 5. Lwów, 1888; T. 6. Lwów, 1893, VI; Monumenta Poloniae Historica nova series. Kraków, 1946—2019: T. 1: Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego, 1946; T. 2: Anonima tzw. Galla Kronika czyli Dzieje książąt i władców polskich = Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum sive principum polonorum. Kraków, 1952. CXIV; T. 3: Cronica Petri Commitis Poloniae wraz z tzw. Carmen Mauri, 1951. XVI, T. 4, cz. 1: Św. Wojciecha biskupa i męczennika Żywot pierwszy = S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris Vita prior. Kraków, 1962; T. 4, cz. 2: Św. Wojciecha biskupa i męczennika Żywot drugi napisany przez Brunona z Kwerfurtu = Sancti Adalberti Pragensis, episcopi et martyris Vita altera auctore Bruno Querfurtensis. Kraków, 1969; T. 4, cz. 3: Żywot Pięciu Braci Pustelników (albo) Żywot i męczeństwo Benedykta, Jana i ich towarzyszy napisany przez Brunona z Kwerfurtu. List Brunona do króla Henryka = Vita guinque fratrum eremitarum (seu) Vita uel passio Benedicti et Iohannis sociorumque suorum. Epistola Brunonis ad Henricum regem Kraków, 1973; T. 5: Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz = Annales Cracovienses priores cum kalendario. Kraków, 1978; T. 6: Roczniki Wielkopolskie = Annales Poloniae Maioris. Kraków, 1962; T. 7, cz. 1: Św[iętego] Ottona biskupa bamberskiego Żywot z Prüfening = S. Ottonis episcopi Babenbergensis Vita Prieflingensis. Kraków, 1966; T. 8: Kronika Wielkopolska = Chronica Poloniae Maioris. Kraków, 1970; T. 9, cz. 1: Nekrolog Opactwa św. Wincentego we Wrocławiu = Liber mortuorum abbatiae S. Vincentii Wratislaviensis. Kraków, 1971; T. 9, cz. 2: Księga bracka i nekrolog Opactwa Panny Marii w Lubiniu = Liber fraternitatis et liber mortuorum abbatiae Sanctae Mariae Lubinensis oprac. i kom. opatrzył Zbigniew Perzanowski. Kraków, 1976; T. 10, cz. 2: Katalogi biskupów krakowskich = Catalogi episcoporum Cracoviensium. Kraków, 1974; T. 11: Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem Kronika polska = Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum. Kraków, 1994. XXX; T. 12: Rocznik Świętokrzyski = Annales S. Crucis. Kraków, 1996; T. 13: Kronika Ziemi Pruskiej z Dusburga Piotr. Kraków, 2007; T. 14: Ioannes de Dąbrówka, Commentum in Chronicam Polonorum Magistri Vincentii Dicti Kadłubek = Jan z Dąbrówki, Komentarz do Kroniki Polskiej Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem. Kraków, 2008, T. 15: Chronica Dzirsvae = Kronika Dzierzwy. Kraków, 2013; T. 16: Kronika halicka-wołyńska (Kronika Romanowiczów). Kraków, 2017; T. 17: Miracula Beati Patris Simonis Lypnycensis [1482—1520] = Cuda Świętego Ojca Szymona z Lipnicy [1482—1520]. Kraków, 2019.

А.Г. Плахонін.

«MONUMÉNTA UCRAÍNAE HISTÓRICA» («MUH»; «Пам'ятки історії України») — 14-томне зібрання істор. документів *Ватикану*, опубл. 1964—76 в Римі (Італія) Укр. катол. ін-том ім. св. Климентія Папи (див. *Український католицький університет у Римі*) під редакцією кардинала Й.*Сліпого* (редактор останніх 2-х томів — О.Баран). В його основу покладено матеріали, які впродовж 40-ка років збирав у ватиканських архівах митрополит А.*Шептицький*, їх археогр. опрацюванням займався рим. історик сх. церков К.Королевський.

Видання охоплює період від 1075 до 1853. Осн. масив документації складають реляції папських нунціїв, єпископів, ін. діячів Церкви, які інформували Рим. курію про становище на укр. землях, перебуваючи у *Варшаві*, *Відні*, Вільно (нині м. *Вільнюс*), *Кракові*, *Львові*, *Чигирині*, *Гадячі* та ін. містах Східної й Центр. Європи. До томів включено також рескрипти, інструкції катол. ієрархії, звіти візитаторів, описи митрополій, тексти договірних актів щодо України.

«MUH» є однією з найбільш репрезентативних публікацій зарубіжної україніки: містить 3853 документи, що зберігаються в архіві Конгрегації пропаганди віри, Секретному архіві та Апостольській б-ці Ватикану, Капітолійському архіві (Рим).

Вид.: Monumenta Ucrainae Historica, vol. 1—6, 12. Web.: http://diasporiana.org.ua/?s=Monumenta+Ucrainae+Historica

Літ.: *Винар Л.* Monumenta Ucrainae Historica. «Український історик», 1978, ч. 1—3; Monumenta Ucrainae historica / Collegit Andreas Septyckyj. Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae. Vol. 1: 1075—1623. Romae, 1964; Vol. 2: 1624—1648. Romae, 1965; Vol. 3: 1650—1670. Romae, 1966; Vol. 4: 1671—1701. Romae, 1967; Vol. 5: 1702—1728. Romae, 1968; Vol. 6: 1729—1773. Romae, 1968; Vol. 7: 1774—1807. Romae, 1969; Vol. 8: 1808—1839. Supplementum: 1. Monumenta Graeca 1085—1610. 2. Monumenta Latina e Italica 1626—1805. Romae, 1970; Vol. 13: De processibus canonicis Ecclesiae Catholicae Ucrainorum in Transcarpathia. Collegit Dr. A. Baran. Romae, 1973; Vol. 14: Quaestio Patriarchatus Ecclesiae Ucrainorum saeculo XIX. Collegit Dr. A. Baran. Romae, 1977.

М.М. Варварцев.

«ÓBÓZ» («Табір») — польс. часопис. Заснований як підпільний журнал 1981 Є.Таргальським (псевд. — Юзеф Дарський) та Я.Маліцьким для висвітлення проблем народів комуніст. табору. Перший гол. ред. — Є.Таргальський, від 1983 — Я.Маліцький, пізніше — А.Ананіч. Редакція журналу визнавала концепцію паризької *«Kultury»* та Є.*Ґедройця*. До 1989 опубл. 19 номерів. Від 1990-х рр. трансформувався у часопис східноєвроп. студій, який видає Східноєвроп. наук. центр Варшавського ун-ту. Друкуються розвідки та матеріали, присвячені гол. подіям у країнах, що виникли на території колиш. *СРСР*, Балканах і посткомуніст. просторі, зокрема в Україні. Проблемно-тематичний діапазон журналу охоплює політологічні, нац., реліг. та культурно-істор. проблеми. У № 53 (2010) вміщена стаття С.Романюк «Ставлення політичних партій до питання української мови в Україні». На сторінках журналу друкувалися статті та матеріали К.Бєльського, Є.Іранека-Осмецького, Д.Колбіа, В.Мазярського, Я.Садовського, Р.*Шпорлюка* та ін. відомих публіцистів, громад. діячів і вчених. Нині видається як піврічник.

Станом на кінець 2019 видано 50 номерів.

Офіц. вебсайт часопису: https://studium.uw.edu.pl/wydawnictwa/oboz

Літ.: *Зайцев Ю.* Польська антикомуністична опозиція і Рух Опору в Україні: від порозуміння до координації дій. В кн.: Україна—Польща: історія і сучасність. К., 2003, вип. 13; *Malicki J.* Studium Europy Wschodniej i Studia Wschodnie w Warszawie. «Obóz», 2003, N 41.

Т.І. Зарецька.

«OSTEUROPÄISCHE ZUKÚNFT» («Східноєвропейське майбутнє») — щодвотижневий журнал, офіц. орган Нім. спілки підтримки волелюбних прагнень українців «Вільна Україна» (після грудня 1917 — екон. к-ту «Україна» Нім. спілки дунайських, балканських та чорномор. країн «Дубвід»), спілки «Дубвід», Німецько-фінського об'єднання, Німецько-грузин. т-ва та Нім. нордичної спілки. Більшість публікацій присвячувалася Україні. Виходив із січня 1916 по жовтень 1918 у Мюнхені (Німеччина), редакція перебувала у Берліні (Німеччина). Ред. — ген. секретар «Вільної України» та голова президії спілки «Дубвід» д-р Г.(Ф.)Шупп. Членом редакції був представник Союзу визволення України у Німеччині О.*Скоропис-Йолтуховський*. На сторінках журналу нім. експерти з політ., екон. та військ. питань разом із провідними укр. публіцистами розгорнули масштабну кампанію, що мала на меті ознайомити нім. підприємницьку, інтелектуальну та військ. еліту з госп. потенціалом та к-рою України. Відіграв роль інтелектуальної лабораторії «української політики» Німеччини 1916—17.

Дж.: «Osteuropäische Zukunft». Berlin und München, Januar 1916 — Oktober 1918.

Літ.: *Remer C.* Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen: Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. Frankfurt-am-Main—Berlin—Bern—New-York—Paris—Wien, 1997.

О.О. Кураєв.

«PRZÉGLĄD HISTORÝCZNY» («Історичний огляд») — істор. часопис, первісно орган Т-ва любителів історії (Towarzystwo Miłosników Historii). Заснований 1905 у м. *Варшава*. Друкувався у варшавському вид-ві Gebethnera і Wolffa. Виходив як двомісячник, пізніше — як квартальник. Гол. редактори: Я.Корвін-Кохановський (від 1905), М.*Гандельсман* і С.Кентжиньскій (1917—39), Я.Волінський (1946—52), С.Кіневич (1952—92), А.Виробиш (1993—2003), В.Лендгауер (2003—12), Є.Кохановський (2013—18), К.Скверчинський (від 2019).

Від 1925 — орган Варшавського відділу Польського істор. т-ва. Від 1994 видається під грифом Ін-ту історії Варшавського ун-ту та Т-ва любителів історії. Друкується щоквартально у вид-ві «DiG». Публікуються наук. студії, документи та матеріали з польс. й укр. історії, історії народів Східної та Центр. Європи, зокрема з історії давньої Русі, України-*Гетьманщини*, генеалогії, *геральдики* та ін. *спеціальних історичних дисциплін*. «Р.Н.» спричинився до низки відомих наук. дискусій, приміром, т. зв. п'ястівської дискусії (1918 — 1930-ті рр.) та ін. Проблеми історії України висвітлювалися в розвідках І.Барановського, О.*Брюкнера*, С.Закшевського, В.Кентшинського, В.*Томкевича*, О.*Яблоновського*, Й.Якубовського та ряду ін. До *Першої світової війни* в журналі вміщувалися статті соціолога Л.Гумпловича. 1907 на сторінках «Р.Н.» друкувалися матеріали з обсягу наук. полеміки О.Яблоновського з М.*Владимирським-Будановим* стосовно характеру та ролі польс. колонізації на укр. землях за доби Середньовіччя. У часописі друкувалися й розвідки укр. учених, зокрема статті М.*Кордуби* «Найновіші теорії про початки Русі» (1932—33, т. 10), «Михайло Грушевський як вчений» (1935, т. 12) та ін.

Офіц. вебсайт часопису: http://www.przegladhistoryczny.pl

Архів журналу (у форматі pdf) за 1905—2011: http://bazhum.muzhp.pl/czasopismo/150

Бібліогр. покажчики журналу: Indeks «Przeglądu historycznego» za lata 1905—1925 (T. 1—25). Warszawa, 1925; Indeks «Przeglądu historycznego» za lata 1926—1959 (T. 26—50). Warszawa, 1960.

Літ.: *Крч І.* «Przegląd historyczny» [огляд часопису за рік 1905]. «ЗНТШ», 1906, т. 74; Огляд часописей за р. 1907. Там само, 1908, т. 86; Огляд часописей за р. 1908. Там само, 1909, т. 91; *Зашкильняк Л.А.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов, 1986; *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. New York, 1993; *Кисла Ю.* «Przegląd Historyczny» (2006, № 1—4). «Україна модерна», 2007, № 12/1; *Гриневич Т.* Україніка на сторінках часопису «Przegląd Historyczny» у міжвоєнний період. «Історіографічні дослідження в Україні», 2008, вип. 19.

О.В. Ясь.

«PRZÉGLĄD WSCHÓDNI» («Східний огляд») — польс. наук. часопис з історії та сучасного життя поляків на Сході. Заснований 1991 у *Варшаві*. Виходить раз на 3 місяці. Ред. — Я.Малицький. Друкуються наук. розвідки, документи та матеріали з історії, *спеціальних історичних дисциплін* (генеалогії, *демографії історичної*, *епіграфіки*, картографії та ін.), літературознавства, мистецтвознавства, культурології, соціології, етнології та ін. соціогуманітарних галузей і дисциплін, хроніка та інформація про сучасну діяльність польс. орг-цій та громад за кордоном, повідомлення про лауреатів «PW», рецензії, огляди, бібліографія та некрологи. Широко висвітлюються проблеми, пов'язані з побутуванням поляків на теренах народів Сх. Європи, у т. ч. України, Білорусі, Росії, країн Балтії та ін. З укр. проблематики публікуються статті, присвячені історії давньої Русі, *Великого князівства Литовського*, козацтва, етнонац. складу населення України, міжнац. та міжконфесійним відносинам тощо. В журналі друкуються студії не лише польс. дослідників, а й науковців з різних країн, зокрема вчених з України, які розробляють проблеми, пов'язані зі Східною та Центр. Європою. Вміщується зміст укр., рос., білорус. та ін. мовами, а також резюме кожної розвідки англ. мовою. «PW» активно співпрацює з ін. інституціями та виступає як організатор наук. досліджень зі східноєвроп. та центральноєвроп. проблематики. Разом зі Східноєвроп. дослідницьким центром Варшавського ун-ту часопис видає «Бібліографію Східної Європи: Польща—Литва—Білорусь—Україна—Росія» та організовує Сх. літню школу для дослідників зі Східної та Центр. Європи, Середньої Азії, Закавказзя та ін. регіонів. Виїзні сесії цієї школи проводилися в різних країнах, зокрема у Варшаві, *Вільнюсі*, Вроцлаві (Польща), *Львові*, *Мінську*. За ініціативи та під грифом «PW» видаються монографічні праці, у т. ч. з укр. історії. Із

1993 «PW» регулярно присуджуються премії за видатні досягнення в царині східноєвроп. студій, як польс. науковцям, так і зарубіжним ученим, у т. ч. й українцям (Я.*Грицак* (1997), Б.*Осадчук* (1995), Н.*Яковенко* (1997), Л.*Зашкільняк* і М.*Крикун* (2002), С.*Кульчицький* (2008), О.Зінченко (2015)).

Оцифровані випуски журналу: https://studium.uw.edu.pl/wydania-przegladu-wschodniego

Літ.: *Яковенко Н.* [Рецензія на вид.:] Przegląd Wschodni. Warszawa, 1991. T. I. Z. 1. «Український археографічний щорічник: нова серія», 1993, т. 5, вип. 2; Bibliografia Europy Wschodniej: Polska—Litwa—Bialorus—Ukraina—Rosja: Bibliografia Ukraińska: 1991—1993. Warszawa—Wilno—Mińsk—Lwów—Moskwa, 1999; *Липа К.* [Рецензія на вид.:] Przegląd Wschodni. Warszawa, 1999. T. VI. Z. 1. «Український гуманітарний огляд», 2000, вип. 3; Bibliografia Europy Wschodniej: Polska—Litwa—Bialoruś—Ukraina—Rosja: Bibliografia Ukraińska: 1994—1996. Warszawa—Wilno—Mińsk—Lwów—Moskwa, 2001.

Т. Хинчевська-Геннель, О.В. Ясь.

«RUTHÉNICA» — часопис середньовічної історії та археології Сх. Європи. Заснований 2002 Центром досліджень з історії Київ. Русі *Інституту історії України НАН України*. Виходить щорічно. Наук. редактори — В.*Ричка* та О.*Толочко*. Часопис вміщує статті, публікації матеріалів, замітки, рецензії, а також огляди поточної літератури. Мови публікацій — укр., рос., англ., польська. Станом на 2020 вийшло 15 т. Часопис видає «Supplementum Ruthenicae» — монографічну серію (на 2020 опубліковано 4 т.: Т.Вілкул «"Людье" и князь в конструкциях летописцев XI—XIII вв.», 2007; О.Толочко «Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста», 2009; А.Поппе «Студиты на Руси: истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря», 2011; «Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks», 2011).

Сторінка часопису на вебсайті Ін-ту історії України НАН України: http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000005

В.Ю. Арістов.

«RUTHÉNISCHE REVÚE» («Русинський огляд») — укр. інформаційний двотижневик. Видавався нім. мовою у *Відні* 1903—05 за дорученням Нар. к-ту *Української національно-демократичної партії* під кер-вом В.Яворського і А.Коса (послів до австрійс. парламенту 1900—07). Гол. ред. — Р.Сембратович. Вийшло 64 числа. Часопис висвітлював широке коло питань, пов'язаних із міжнац. та культ. взаєминами, передусім стосунки між українцями й ін. народами *Австро-Угорщини*, проблеми національно-культ., громад. та суспільно-політ. життя тощо. Вміщувалися розвідки та матеріали про становище українців *Галичини*, *Буковини*, *Закарпатської України*, *Наддніпрянської України*, укр. емігрантів у Північній та Південній Америці, а також публікації про досягнення укр. народу у політ. і госп. сферах, науці, літературі та критичні візії провідних тенденцій у різних площинах сусп. буття. Гол. увага зосереджувалася на висвітленні й аналізі наслідків польс. домінування у *Східній Галичині*. Друкувалися аналітичні огляди зарубіжної преси про укр. питання, насамперед про становище українців у Рос. імперії. Публікації часопису спричиняли широкий резонанс, зокрема їх передруковувала нім., франц., італ., іспанська, швед., норвезька й япон. преса. На сторінках часопису друкувалися переклади нім. мовою низки творів Б.*Грінченка*, Марка *Вовчка*, О.*Кобилянської*, М.*Коцюбинського*, П.*Куліша*, Б.*Лепкого*, І.*Франка*, Т.*Шевченка* та ін., а також уміщувалися літ. портрети багатьох укр. письменників. Із журналом співпрацював ряд відомих укр. діячів, публіцистів і вчених, як-от М.*Грушевський*, І.Франко, І.*Пулюй*.

Літ.: *Тимняк П.* «Rutenische Revue» (1903—1905) — німецькомовний український часопис. «Збірник праць Науково-дослідного центру» (Львів), 2003, вип. 11; Українська преса в Україні та світі XIX—XX ст.: історико-бібліографічне дослідження, т. 2. Львів, 2009.

І.Г. Патер.

«SLÁVIA» («Славія») — чеський часопис зі слов'ян. філології. Видається в м. Прага (Чехія) від 1922 як орган *Слов'янського інституту в Празі*, з перервою 1941—46. Первісно виходив кожні півроку за редакцією О.Гуєра та М.Мурка, а пізніше — як квартальник за редакцією С.Вольмана, Б.Гавранека, К.Горалька, Й.Доланського, К.Крейчого та ін. Друкувалися наук. розвідки з філології, мовознавства та славістики, зокрема з історії народів Центр. та Сх. Європи, у т. ч. з історії України. У часописі в міжвоєн. період вміщували свої розвідки та матеріали ряд відомих укр. учених, у т. ч. Л.*Білецький*, Д.*Дорошенко*, Ф.*Колесса*, І.*Огієнко*, І.*Панькевич*, В.*Сімович*, Р.*Смаль-Стоцький*, С.*Смаль-Стоцький*, К.*Чехович*, Д.*Чижевський*. До кінця 1980-х рр. у журналі друкувалися переважно науковці з країн т. зв. соціаліст. табору, зокрема з УРСР (Я.*Дашкевич*, О.Мельничук та ін.). Від 1990-х рр. у часописі друкуються науковці з багатьох країн світу, зокрема М.Мушинка. Нині часопис видається Слов'ян. ін-том Чеської АН. Гол. ред. — В.Чермак. Публікуються розвідки та матеріали чеською, рос., польс., болг., білорус., укр. та ін. мовами. Станом на 2019 вийшло 88 томів.

Сторінка журналу в соціальній мережі «Фейсбук»: https://sr-rs.facebook.com/Slavia.Journal

Літ.: Úvodem. «Slavia», 1922, ročnik 1; *Андрусяк М.* [Рецензія на вид.:] Slavia — časopis pro slovanskou filologii. 1937—1938. Sešit 1—2. «Вістник» (Львів), 1938, т. 2, № 6; *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами [т. 1]. Прага, 1942; [т. 2.]. К., 1999; *Řeháek L.* Karel Horálek (nekrolog). «Slavia», 1992, sešit 3; *Блашків О.* Дмитро Чижевський і наукова Чехословаччина 1930-х рр. «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», 2012, вип. 21.

О.В. Ясь.

«SLÁVIA ORIENTÁLIS» («Східна Славія») — наук. часопис славістичного спрямування, що видається як квартальник переважно польс. мовою від 1952. Протягом 1952—57 друкувався під назвою «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego» та був органом цієї установи. Його попередником був час. «Język rosyjski», що видавався з 1948 і призначався гол. чин. для вчителів рос. мови у школах Польщі. Після важливих змін у суспільно-політ. житті Польс. Нар. Республіки, пов'язаних із *десталінізацією*, часопис із 1958 почав видаватися Ін-том слов'янознавства Польс. АН та розробляти проблеми україністики та білорусистики. У 1950—60-х рр. до редколегії журналу ввійшли такі відомі вчені, як С.Козак, Р.Лужний,

М.Якубець. Однак від 1973 в часописі стала виразно переважати русистика. Нині часопис видається на базі *Краківського університету*. Гол. ред. — А.Безвіньський (Bezwiński). На кінець 2019 опубліковано 68 т. журналу. Друкуються статті та матеріали, присвячені к-рам, літературам, мовам, фольклору та історії сх. слов'ян. Журнал має розгалужену систему рубрик, як-от: «Літературознавство», «Мовознавство», «Статті», «Звіти», «Огляди», «Рецензії», «Некрологи», «Надіслані книги». Деякі рубрики, напр. «Джерельні матеріали», існували нетривалий час. Окремі номери часопису були присвячені з'їздам славістів. Укр. проблематика посідає поважне місце на сторінках «S.O.». У низці номерів журналу опубліковані статті та матеріали, присвячені практично всім класикам укр. літератури, особливо поетам-романтикам, Т.*Шевченку*, І.*Франку*, Лесі *Українці*, а також М.*Гоголю* та В.*Короленку*, їхнім суспільно-політ. поглядам. Видрукувані розвідки й матеріали з історії староукр. літератури, особливо доби *бароко*, напр. твори М.*Смотрицького*, К.*Саковича*, козац. літописи (літопис С.*Величка*), укр. фольклор, розвідки з окремих сторінок укр. історії. Крім того, були вміщені історіографічні огляди С.Краковського та ін., рецензії на праці укр. істориків В.*Серчика*, А.Подрази та ін., рецензії та видання хроніки Я.*Длугоша*, щоденників і спогадів Е.*Лясоти* фон Стеблау, Г. де *Боплана*, на праці дніпроп. істориків та ін., розвідки з польсько-укр. взаємозв'язків (зокрема, розвідки К.Дуніна-Вонсовського про участь І.Франка в сусп. русі в *Галичині*, статті С.Козака про творчість М.*Костомарова*, М.*Драгоманова* та ін.).

Офіц. вебсайт журналу: http://journals.pan.pl/slo

Бібліогр. покажчик журналу: Bibliografia «Slavii Orientalis» za lata 1952—1986. «Slavia Orientalis», 1987, nr. 1—2.

Літ.: *Zbyrowski Z.* Wizytówka badań wschodniosłowiańskich w Polsce. «Slavia Orientalis», 1987, nr. 1—2.

о. Ю.А. Мицик.

«SŁÓWNIK GEOGRAFÍCZNY KRÓLÉSTWA POLSKIÉGO I INNÝCH KRÁJÓW SŁOWIAŃSKICH» («Географічний словник Королівства Польського та інших слов'янських земель») — краєзнавча енциклопедія, видана у *Варшаві* 1880—1902. Назва видання пов'язана з вимогами цензури в *Російській імперії*: під «Королівством Польським» мається на увазі *Царство Польське* («Конгресувка»), під «іншими слов'янськими землями» — терени, історично пов'язані з *Річчю Посполитою* та польс. народом (на час укладання словника належали Рос. імперії, *Австро-Угорщині* та Нім. імперії). Складається з 15 томів (15-й т. поділений на 2 книжки). Містить бл. 200 тис. гасел, розміщених за абеткою. Ініціатором та першим гол. ред. видання був математик і географ, ред. час. «Wędrowiec» («Мандрівник») Ф.Сулімєрський. Після його смерті (1885) роботу над словником очолював історик літератури Б.Хлєбовський. У фінансуванні праці брав участь Фонд ім. Ю.Мяновського. Серед жертводавців відзначилися інж.-геолог В.Згленіцький і землевласник В.Валєвський.

Статті видання присвячені переважно населеним пунктам, а також регіонам (напр., *Галичині*), тогочасним адм.-тер. одиницям (*губерніям*, *повітам* тощо) та деяким фізико-геогр. об'єктам (річкам, озерам, горам тощо). Терени, охоплені словником, за ознакою «повнота покриття» можна умовно поділити на три частини: 1-ша, в якій подано відомості про всі без винятку населені пункти (Царство Польське); 2-га, в якій подано відомості про більшість населених пунктів — приблизно відповідає території Речі Посполитої перед 1772 (прибалт. і зх. губернії Рос. імперії, у т. ч. *Південно-Західний край*), колишнє Велике князівство Познанське (Велика Польща), Галичина, частково Сх. і Зх. Пруссія, Сілезія, Моравія); 3-тя, в якій подано відомості про деякі населені пункти — найбільші міста, чинні та колишні столиці тощо (решта європ. частини Рос. імперії, частина Зх. Сибіру, *Буковина*, пн.-сх. *комітати* Угор. королівства (Словаччина, *Закарпатська Україна*), Молдова, Валахія (див. *Волощина*), *Добруджа*, частини Німеччини (з Берліном) та Австрії (з *Віднем*).

Статті, присвячені населеним пунктам, подають інформацію про їх геогр. положення та природні умови, адм.-тер. підпорядкування, кількість та структуру населення, госп-во та інфраструктуру, навч. заклади, лікарні, храми, історію, архіт. та археол. пам'ятки, власників та посадових осіб, відомих мешканців тощо. Деякі статті мають бібліографію. Укладачі словника користувалися як інформацією з офіц. джерел (що походила з рос., австро-угор. та нім. держ. установ), так і відомостями, надісланими краєзнавцями. Для написання й опрацювання матеріалів словника було залучено понад 150 осіб. Серед авторів статей про об'єкти, розташов. на укр. землях, — науковці-краєзнавці Л.Дзєдзицький, О.Єльський, Ю.Кшивіцький (був також редактором видання), М.Мацишевський, Ю.*Роллє*, А.Реман, Е.Ромер, Е.*Руліковський*, О.*Чоловський-Сас*, О.-В.*Яблоновський*.

Видання й досі не втратило довідкової та пізнавальної цінності і становить важливе джерело з історії, географії, топоніміки, демографії, етнографії, госп-ва *Центрально-Східної Європи*.

Онлайнова повнотекстова версія «Словника» з інструментами пошуку в електронній б-ці «Польські зібрання» (Дата-центр Варшавського ун-ту): http://dir.icm.edu. pl/pl/Slownik_geograficzny

Літ.: *Sulimierski F.* Przedmowa. В кн.: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; Od redakcyi. Там само, t. 15, cz. 2. Warszawa, 1902; *Parucki Z.* Słownik geograficzny Królestwa Polskiego jako źródło do badań rozmieszczenia sił wytwórczych kapitalizmu w Polsce. «Dokumentacja Geograficzna», 1955, zeszyt 5; *Olszewicz W.* «Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego» i jego tworcy. «Studia i materiały z dziejów nauki polskiej: seria C» (Warszawa), 1965, zeszyt 10; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: indeks nazwisk. Warszawa, 1995; *Манько М.* Юзеф Кшивіцький — автор волинських матеріалів визначної пам'ятки польської краєзнавчої літератури «Słownik Geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich». «Українська полоністика» (Житомир), 2004, вип. 1.

Ред.

«SŁÓWNIK HISTÓRII PÓLSKI» (1959—67 — «Mały słownik historii Polski») — універсальний довідник з історії Польщі від найдавніших часів до тодішньої сучасності. Видавався у *Варшаві*. Протягом 1959—73 вийшло 6 видань. 1-ше видання (1959) опубліковано під назвою «Mały słownik historii Polski» і складалося з бл. 1600 словникових гасел і 9 оглядових статей. У 2-му (1961) та

3-му (1964) виданнях кількість словникових гасел доведено до 2250, а оглядових статей — до 16. Крім того було істотно збільшено сегмент гасел, присвячених польс. к-рі та містам. 4-те видання (1967) було передруком 3-го. У 5-му виданні було також розширено обсяг і кількість гасел і статей, які стали ґрунтовнішими й охоплювали широку палітру польс. історії. 5-те (1969) та 6-те (1973) видання друкувалися під назвою «Słownik historii Polski». Найповнішим є 6-те видання, що композиційно розділено на дві частини — словникових гасел (2350) та оглядових статей (18), присвячених території, адм. устрою, населенню, містам, пром-сті, торгівлі, грошовим одиницям, політичній і правовій системам, війську, катол. церкві й ін. конфесіям, науці, мист-ву, літературі та музиці й ін. У 6-му виданні вміщено 14 мап. У видовому плані словникові гасла охоплювали соціально-екон., політ., культ., подієву сфери історії Польщі, істор. персонажі, інституції й орг-ції, а також відомих дослідників польс. минувшини. У хронологічному розрізі переважають словникові гасла з нової та новітньої історії Польщі. Словник друкувався великими накладами, зокрема тираж 6-го видання становив понад 100 тис. прим. Історія України подана епізодично та нерівномірно, зокрема є невеликі словникові гасла, присвячені Україні/УРСР, *Гадяцькому договору 1658*, *козацтву українському*, *Львову*, *Переяславській раді 1654*, *Українській повстанській армії*, *Українській військовій організації*, *Українській соціалістично-радикальній партії*, *Українській соціал-демократичній партії*, *Українському національно-демократичному об'єднанню* та ін. Уміщено також окремі гасла про укр. істор. персоналії, як-от Б.*Хмельницький*, І.*Мазепа* та ін. Почасти укр. проблематика також висвітлюється у статтях про окремі землі, адм.-тер. одиниці й міста. Низка означень у гаслах, що стосувалися історії України, продукували очевидні тенденційні смисли. Напр., О.*Компан* у рецензії на перше видання словника відзначила низку таких випадків: «Галіція — землі Речі Посполитої, завойовані Австрією», Сх. Україна — «степова частина кресів давньої Речі Посполитої» тощо.

Літ.: *Компан О.С.* Довідник з історії Польщі. Рец. на кн.: Mały słownik historii Polski. Warszawa, 1959. «УІЖ», 1961, № 4.

О.В. Ясь.

«STÚDIUM RUTHÉNUM», Провізоричний науковий інститут в руській мові — тимчасова навч. інституція при Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет*) 1787—1809 для підготовки кандидатів на посади греко-катол. священників. У «S.R.» навчалися українці-галичани, які не володіли лат. мовою, а тому не могли здобути освіту на теологічному ф-ті Львів. ун-ту. Заснована указом від 9 березня 1787 герм. імп. *Йосифа II* Габсбурга. Виклади переважно проводилися церковнослов'ян. мовою за винятком окремих дисциплін. Інституція складалася з 2-х відділів — філософського (термін навчання 2 роки) і богословського (5 років). На філос. відділі вивчали логіку, етику, метафізику, математику та фізику. Богословський відділ складався із 6-ти кафедр: церк. історії, єврейс. мови і герменевтики Старого Завіту, грец. мови та герменевтики Нового Завіту, догматики, морального богослов'я і церк. права. У «S.R.» викладали чимало відомих укр. учених (М.*Гарасевич*, М.*Гриневецький*, І.Дудкевич, Ф.Захаріясевич, І.Земанчик, І.*Лаврівський*, М.*Левицький*, П.*Лодій*, М.Могильницький, І.Мохнацький, А.Павлович, А.Радкевич, І.Яворський та ін.). Інституція мала власну б-ку, що здебільшого складалася з богословських та пед. творів. До «S.R.» вступали кандидати, які досягли 17-річного віку, вміли читати і писати укр. мовою, а також мали довідки про стан здоров'я тощо. Для проживання студентам «S.R.» тимчасово надавалося помешкання у Греко-катол. семінарії. Заняття проводились як у семінарії, так і в ун-ті. Навчання розпочиналося 3 грудня, згодом — з 1 вересня. Протягом існування навч. закладу у ньому навч. бл. 470 студентів. «S.R.» поступово ліквідували у зв'язку зі зростанням кількості студентів, які володіли лат. мовою. Випускники «S.R.» відіграли важливу роль у нац. відродженні *Галичини* в 1830-х рр. і в революції 1848—49 на теренах Австрійс. імперії.

Літ.: *Гарасевич И.* О преподаваниях на русском языце во всеучилищи Львовском, заведенных всемилостивейшим Императором Иосифом II. «Зоря Галицька» (Львів), 1851, № 61—64; *Андрохович А.* Львівське «Studium Ruthenum». «ЗНТШ», 1921—1929, т. 131, 132, 136/137, 146, 150; *Марискевич Т.* «Studium Ruthenum» у Львівському університеті. В кн.: Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні: збірник тез за матеріалами VIII Науково-технічної конференції науково-педагогічних працівників, 26—31 березня 2012 р. Львів, 2012.

О.В. Ясь.

«THE ANNÁLS OF THE UKRAÍNIAN ACÁDEMY OF ARTS AND SCÍENCES IN THE UNÍTED STÁTES» («Аннали Української академії мистецтв та наук у Сполучених Штатах») — англомовний неперіодичний збірник, орган *Української вільної академії наук* у США. Видається від 1951 в м. Нью-Йорк (США). Видано 21 том «Анналів...». Друкувалися розвідки та матеріали як соціогуманітарних (історія, лінгвістика, літературознавство, правознавство, економіка, мистецтвознавство та ін.), так і природничих, технічних та ін. дисциплін і галузей, рецензії та огляди, хроніка й інформація з укр. наук. життя в діаспорі, некрологи тощо. З «Анналами...» співробітничали відомі укр. вчені з діаспори І.*Борщак*, М.*Ветухів*, П.*Грицак*, В.*Дорошенко*, Н.Кордиш-Головко, Б.*Крупницький*, І.*Лисяк-Рудницький*, Ю.Луцький, В.*Міяковський*, О.*Оглоблин,* П.Одарченко, Л.*Окіншевич*, Є.Пизюр, Н.*Полонська-Василенко*, О.*Пріцак*, О.*Субтельний*, Д.*Чижевський*, Ю.*Шевельов*, І.*Шевченко*, А.*Яковлів* та ін., а також відомі закордонні вчені Дж.-А.*Армстронг*, Дж.-С.*Решетар* та ін. Публікувалися англомовні переклади розвідок М.*Грушевського*, М.*Драгоманова*, С.О.*Ефремова*, В.*Липинського*, О.*Потебні*, М.*Туган-Барановського*, Д.Чижевського та ін. Видавалися спец. тематичні випуски, присвячені М.Драгоманову (1952, vol. 2, no. 3), пам'яті А.*Марголіна* (1959, vol. 7, no. 23/24) та В.*Вернадського* (1964—68, vol. 11, no. 31/32), а також нариси укр. історіографії Д.*Дорошенка* — О.Оглоблина (1957, vol. 5/6, no. 18/20), студії з лінгвістики (1960, vol. 8, no. 25/26), праці з історії постреволюц. України та *СРСР* (1961, vol. 9, no. 27/28), економіки (1973—77, vol. 13, no. 35/36) та ін. Як окремі томи «Анналів...» були видані монографії О.Повстенка «The Cathedral of St. Sophia in

Kiev» (1954, vol. 3/4, no. 10/12), Н.Полонської-Василенко «The Settlement of the Southern Ukraine (1750—1775)» (1955, vol. 4/5, no. 14/15), Д.Чижевського «A history of Ukrainian literature (from the 11th to the end of the 19th century)» (1997, vol. 17/19, no. 43/46) та ін. «Аннали...» є важливим джерелом з історії наук. та культурно-освіт. життя укр. діаспори 1950—80-х рр., яке містить численні біобібліографічні матеріали, цікаву хронікальну інформацію про діяльність комісій та інституцій УВАН та ін.

Оцифровані томи «Анналів...» (у форматі pdf): http://uvan.org/publications/annals

Бібліогр. покажчик збірника: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.: Index volumes 1-10 (1951—1963). New York, 1963.

Літ.: *Д-к Р.* [*Винар Л.* Рецензія на видання:] «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States», 1964/1968, vol. 11, no. 31/32. «Український історик» (Нью-Йорк—Мюнхен), 1969, № 4; *Винар Б.* [Рецензія на видання:] «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States», 1973/1977, vol. 13, no. 35/36. Там само, 1978, № 1/3; *Луцький Ю.* Аннали УВАН. Там само, 1995, т. 32, № 1/4.

О.В. Ясь.

«THE UKRÁINIAN QÚARTERLY» — див. *«Український квартальник»*.

«UCRAÍNA MÁGNA» — див. *«Україна Велика»*.

«UCRAÍNICA MEDIAEVÁLIA» — див. *«Україніка середньовічна»*.

«UKRAÍNISCHE KULTURBERÍCHTE DES UKRAÍNISCHEN WISSENSCHÁFTLICHEN INSTITÚTES IN BERLÍN» («Вісті української культури Українського наукового інституту в Берліні»). Видання засноване за ініціативи дир. *Українського наукового інституту в Берліні* проф. І.*Мірчука*. Виходило 1933—39 нім. мовою. Часопис планувалося видавати щомісяця, проте за 7 років вийшло лише 44 номери. Ред. — проф. З.*Кузеля*. Завданням часопису було інформувати чужинців, головно німців, про культ. і наук. життя України й українців в еміграції та подавати відомості про діяльність Укр. наук. ін-ту в Берліні. Часопис містив публікації доповідей та рефератів українських (Д.*Антонович*, Р.Димінський, В.-С.*Залозецький-Сас*, Б.*Крупницький*, В.*Кубійович*, З.Кузеля, В.Леонтович, І.Мірчук, А.*Рудницький* та ін.) та німецьких (Г.Кох, К.-Х.Меєр, А.Пальме, А.Пенк, Ф. фон Ріхтгофен, П.Рорбах, Р.Траутман, Г.Шпехт та ін.) вчених, бібліографічну інформацію — україніка в європ. мовах; некрологи укр. громад. діячів і визначних учених; звіти з діяльності Укр. наук. ін-ту в Берліні; інформацію про діяльність укр. наук. установ в Україні та в еміграції. Виходили окремі спец. тематичні випуски: № 15 від 31 січня 1935 було присвячено М.*Грушевському*, № 22 від 15 січня 1936 містив матеріали про виставку «Демографія та економіка України в картах та діаграмах»; № 25 від 20 травня 1936 був присвячений Т.*Шевченкові*; № 36—37 від 16 квітня 1938 містив працю проф. П.Ковжуна «Сучасне українське мистецтво»; № 39—44 від 20 серпня 1939 — окремі публікації, присвячені історії, етнографії, екон. та культ. розвитку західноукр. земель та *Карпатської України* та ін. Паралельно з «Ukrainische Kulturberichte...» виходив україномовний час. *«Вісті Українського наукового інституту в Берліні»*, який був орієнтований на укр. читача та дещо відрізнявся змістовно від «Ukrainische Kulturberichte...».

Літ.: *Voigt G.* Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926—1945. В кн.: Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. Jena, 1969; *Kumke C.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 1995, nr. 43; *Бурім Д.В.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д.І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926—1931 рр.). «Наукові записки [Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України]», 1997, т. 2; *Кулеша Н.* «Вісти українського наукового інституту в Берліні» (1933—1940). В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення шостої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 11—13 травня 2000 р. Львів, 2000; *Її ж.* Український науковий інститут у Берліні (1926—1945 рр.) (за матеріалами часопису «Вісті Українського наукового інституту в Берліні» (1933—1938). «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2001, вип. 9; *Бурім Д.В.* Наукова діяльність Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні у 1928—1932 роках. «Чорноморський літопис» (Миколаїв), 2014, вип. 10.

Д.В. Бурім.

«UKRAÍNISCHE RUNDSCHÁU» («Український огляд») — укр. місячник нім. мовою, що виходив у *Відні* 1903—15. До 1905 видавався як *«Ruthenische Revue»*. Видавець — В.Яворський, гол. ред. — публіцист і журналіст В.Кушнір, а від 1909 — письменник і літ. критик О.Турянський. Часопис пропагував укр. справу через редакції іноз. преси, дипломатичні кола і письменницьке середовище, мав численних передплатників, здебільшого в Німеччині (понад 200 передплатників) й *Австро-Угорщині*. Ціна за одне число журналу становила 70 *гелерів*. Друкувалися розвідки і матеріали із суспільно-політ. та громад. життя, історії України, літературно-критичні статті, огляди, поточна хроніка й інформація. Місячник насамперед висвітлював життя українців *Галичини*, хоча не оминав важкого становища українства в *Наддніпрянській Україні*, подаючи огляд періодичних видань про політ. події, стан економіки, новини культ. та реліг. життя, приділяв увагу зарубіжним публікаціям, що стосувалися укр. проблем. Із часописом співпрацювали чимало відомих укр. учених, публіцистів і громадсько-культ. діячів, як-от М.*Грушевський*, С.*Дністрянський*, Д.*Дорошенко*, С.О.*Єфремов*, О.*Колесса*, М.*Кордуба*, І.*Крип'якевич*, Є.*Левицький*, Б.*Лепкий*, М.*Лозинський*, І.*Макух*, С.*Томашівський*, В.*Щурат*. Зокрема, у часописі були надруковані публікації М.Грушевського «Ukraine, Weissrussland, Litauen» (1909, № 2), С.Єфремова «Von Freiheit zu Sclaverei» (1909, № 1) та низка інших.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х., 1930; ЕУ: словникова частина, т. 9. Львів, 1993; *Федасюк Н.* «Ukranische Rundschau» — популяризатор українських ідей за кордоном. В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 22—23 грудня 1995. Львів, 1995; *Кулеша Н., Тимняк П.* «Ukranische Rundschau». В кн.: Українська преса в Україні та світі XIX—XX ст.: історико-бібліографічне дослідження, т. 3: 1906—1910 рр. Львів, 2011.

І.Г. Патер.

VÍA TARTÁRICA (Татарський шлях) — термін, яким у джерелах кінця 14 — поч. 15 ст. позначений сухопутний торг. шлях між Зх. Європою та «Татарією» (землями, що входили до *Монгольської імперії*). Гол. траса проходила через *Краків*, *Львів*, Кам'янець (нині м. *Кам'янець-*

Подільський), *Таванську переправу*, Азак/Тану (нині м. *Азов*), *Сарай* і мала два відгалуження. Перше з них сполучало Кам'янець із Білгородом (нині м. *Білгород-Дністровський*), звідки Чорним морем можна було дістатися Кафи (нині м. *Феодосія*). Друге відгалуження від Тавані вело через Перекопський перешийок на Крим/Солхат (нині м. *Старий Крим*) і Кафу. За В.Єгоровим, степову ділянку V.t. на правобережжі Дніпра маркують городище Велика Мечетня, Вітовтів брід через Пд. Буг (біля сучасного *Первомайська*), городища Солоне й Аргамакли-Сарай, Давидів брід через р. Інгулець (прит. Дніпра). V.t. почала функціонувати, імовірно, наприкінці 13 ст. і втратила значення на поч. 15 ст., коли почала активно діяти Via Valahica (*Молдовський торговий шлях*).

Літ.: *Charewiczowa L.* Handel średniowiecznego Lwowa. Lwów, 1925 (Studia nad historią kultury w Polsce); *Котляр М.Ф.* Галицька Русь другої половини XIV — першої чверті XV ст. К., 1968; *Бадян В.В., Чиперис А.М.* Торговля Каффы в XIII—XV вв. В кн.: Феодальная Таврика. К., 1974; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., 1985; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). К., 1992.

Т.М. Ґедзь.

VÍA VALÁHICA — див. *Молдовський торговий шлях.*

«VOLÚMINA LÉGUM» («Книги законів») — зібрання польс. законів і *конституцій сеймових* 14—18 ст. в 10-ти томах. Започатковане у 18 ст. як приватне видання відомими представниками польс. *Просвітництва* — держ. діячем і київ. катол. єпископом Ю.-А.Залуським (1702—74) та авторитетним педагогом, політиком і публіцистом С.Конарським (1700—73) — розробником програми реформування польс. *вального сейму* («Про дієвий засіб проведення нарад»), що серед іншого проголошувала ліквідацію права *«ліберум вето»*. Саме останній став автором заг. передмови до видання та редактором перших 2-х із 6-ти томів, що побачили світ протягом 1732—39. 1782 за сприяння катол. чернечого ордену піарів опубл. 7-й та 8-й томи. Декретом саксонського короля і варшавського герцога Фрідріха-Августа I Веттіна від 10 жовтня 1809 збірка отримала статус урядового кодексу законів *Варшавського князівства*, а після 1815 зберегла його в *Королівстві Польському*. Однак невдовзі кодекс втратив актуальне правове значення. Збереженню «V.L.» як важливого джерела з історії Польщі та земель, що в різний час входили до її складу, сприяло їх перевидання, здійснене протягом 1859—60 в *Санкт-Петербурзі* з ініціативи польс. політ. діяча білорус. походження, правника та видавця Й.Огризка. 1889 в м. *Краків* зусиллями Правничої комісії Польс. академії мист-в видано 9-й том, до якого ввійшли сеймові конституції 1782—92. У серед. 20 ст. групою польс. науковців на чолі з істориком д-ви і права, професором Познанського ун-ту З.Качмарчиком (1911—80) був підготовлений до друку і виданий 1952 останній, 10-й, том збірки, що містить Конституцію Гродненського сейму 1793. Ще за задумом перших видавців вміщені в зібранні акти були згруповані в хронологічному порядку й об'єднані в томи наступним чином: т. 1: 1347—1547; т. 2: 1550—1609; т. 3: 1609—40; т. 4: 1641—68; т. 5: 1669—97; т. 6: 1697—1736; т. 7: 1764—68; т. 8: 1775—80; т. 9: 1782—92; т. 10: 1793. Для кращої орієнтації в матеріалах, опубл. у 7-му та 8-му томах, було укладено 2 довідкових томи. Перший покажчик до «V.L.» під назвою «Inwentarz konstytucyy koronnych y W. X. Litowskiego...» за авторства М.Ландовського, що охопив конституції 1550—1683, побачив світ ще 1733. Пізніше він не раз доповнювався різними упорядниками, серед яких згадуються Ю.-А.Залуський, А.-К.Жиглицький, Х.-Т.Вага, і в остаточному варіанті вийшов 1789, включивши в себе сеймові постанови перших 6-ти томів до 1736 включно. 1782 польс. правник і педагог Т.Островський уклав другу частину покажчика під назвою «Inwentarz nowy praw, traktatów y konstytucyi koronnych y W.K.L...», куди ввійшли сеймові конституції періоду безкоролів'я та панування *Станіслава-Августа Понятовського* (1764—80), опубліковані в 7-му та 8-му томах «V.L.». 1860 в С.-Петербурзі здійснено передрук обох частин «Інвентаря...». Крім того, А.Созанський (1823—92) підготував і власним коштом опублікував у Данцигу (нині м. Гданськ, Польща) 1876 «Хронологічний реєстр назв конституцій, вміщених у IV—VII томах Volumina Legum» із додатком систематичного покажчика. У зв'язку з широкою популярністю документальної збірки серед дослідників, її малодоступністю, а також великим інтересом до історії польс. парламентаризму 1980 було здійснене репринтне видання 9-ти томів «V.L.» та інвентаря у 2-х книгах до 1—8-го томів. 2007 вийшов друком підготовлений М.Волінським іменний покажчик (Inwentarz osobowy) до 9-ти томів. Оскільки видання польс. законів 18 — кінця 19 ст. далеко не повне і не відповідає (навіть той том, що публікувався в 1950-х рр.) сучасним археогр. вимогам, Польс. АН була започаткована нова документальна серія під назвою «Volumina Constitutionum». Протягом 1996—2017 побачили світ 4 її томи у 8-ми книгах, що охопили сеймові конституції 1493—1668.

«V.L.» є важливим джерелом з політ, та соціально-екон. історії України доби середньовіччя та раннього нового часу. Опубліковані у збірці законодавчі документи містять інформацію про польсько-литов. держ. унію та інкорпорацію укр. земель до складу Польщі та зміни в їх адм.-тер. поділі, про запороз. козацтво, надання прав і привілеїв шляхті та містам, податкову політику, організацію судово-адм. установ і судочинство, реліг. життя.

Повнотекстова публікація в мережі Інтернет на вебсайті «Великопольська цифрова бібліотека»: http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/47642#structure

Літ.: *Kutrzeba S.* Historia źródeł dawnego prawa polskiego, t. 1. Lwów—Warszawa—Kraków, 1925; *Ковальский Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII века, ч. 3: Характеристика публикаций источников на иностранных языках. Днепропетровск, 1978; *Боряк Г.В.* Джерела для історичної географії України періоду феодалізму. «Історичні дослідження: вітчизняна історія», 1982, вип. 8; *Крикун Н.Г.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв.: границы воеводств в свете источников. К., 1992; *Orzechowski K.* [Рецензія на вид.:] Volumina Constitutionum, t. 1: 1493—1549, vol. 1: 1493—1526. Warszawa, 1996. «Przegląd sejmowy», 1997, nr. 2 (19); *Крикун М.Г.* Воєводства Правобережної України в XVI—XVIII століттях: статті і матеріали. Львів, 2012; *Bylicki T.* Z dziejów drukarstwa sejmowego Volumina Legum, czyli Księgi Praw. «Kronika sejmowa», 2015, nr. 93 (818); *Goworko-Składanek B.* Sprawozdawczość sejmowa na łamach urzędowej prasy specjalistycznej (na przestrzeni wieków). «Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku: prasa organizacji politycznych», 2017.

Р.В. Майборода.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азіат. — азіатський
акад. — академік (з прізвищем)
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АР — Автономна республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим — Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТ — акціонерне товариство
афр. — африканський

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
бібл. — біблійний
Бібліогр. — бібліографія (у бібліографії)
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брит. — британський
бронз. — бронзовий
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКЛ — Велике князівство Литовське
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй
гвард. — гвардійський
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
год — година, години (з числом)
гол. — головний

* Цей список скорочень стосується всього видання. Складні терміни, до яких входять слова зі списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т. п.

голл. — голландський
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
грн — гривня, гривні
громад. — громадський
громадян. — громадянський
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (у бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
дніпроп. — дніпропетровський
ДНЦЗКСТК — Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
дол. — долар
донец. — донецький
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
єп. — єпископ (з іменем чи посадою)
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
закарпат. — закарпатський
замполіт — заступник командира з політичної частини (рос. — заместитель командира по политической части)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС УРСР — «Історія міст і сіл Української РСР» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ІМФЕ — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
капіталіст. — капіталістичний
катериносл. — катеринославський
катол. — католицький
КБ — конструкторське бюро
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
км — кілометр
км² — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
комуніст. — комуністичний
константиноп. — константинопольський
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
космічн. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура

крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді
КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література (у бібліографії), літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
луган. — луганський
львів. — львівський

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
мал. — малюнок
мат. — математичний
машинобуд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МДБ — Міністерство державної безпеки
МЕВП — Музей етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком — міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
МНАП — Музей народної архітектури і побуту, м. Львів
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
НМУНДМ — Національний музей українського народного декоративного мистецтва
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. центр — обласний центр
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
о-в — острів
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
оо. — отці
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград (у бібліографії)
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище (на початку статті про персоналію)
пров. — провінція
пром. — промисловий

пром-сть — промисловість
проф. — професор (з прізвищем)
профспілка — професійна спілка
псевд. — псевдонім
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — річка (з назвою)
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна військова рада
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕЇУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с. невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада народних комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки (з числами)
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України
с.-г. — сільськогосподарський
СД — Служба безпеки Німеччини
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов'ян. — слов'янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
та ін. — та інші, та інше
танк. — танковий
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
Тв. — твори (у бібліографії)
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
УІЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)

УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937 р.)
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
хв — хвилина, хвилини (з числом)
херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина (у бібліографії)
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ЮНЕСКО — Комісія Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об'єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Авторський колектив

АБАШИНА Н.С.
АБРОСИМОВА С.В.
АВРАМЕНКО А.М.
АЛФЬОРОВ О.А.
АНДРОЩУК О.В.
АРАДЖИОНІ М.А.
АРАКЧЕЄВ В.А.
АРІСТОВ В.Ю.
БАЖАН О.Г.
БАРАН Є.М.
БАСАРАБ М.М.
БИКОВА Т.Б.
БІЛОКІНЬ С.І.
БОВГИРЯ А.М.
БОГДАНОВА Т.О.
БОГДАШИНА О.М.
БОЙКО О.Д.
БОЙКО О.Г.
БОНДАРЧУК П.М.
БОРЩИК Я.В.
БОРЯК Г.В.
БУЙСЬКИХ А.В.
БУЛИК Н.М.
БУРІМ Д.В.
БУРЛАЧУК В.Ф.
БУТКО С.В.
ВАКУЛЕНКО Л.В.
ВАРВАРЦЕВ М.М.
ВАСИЛЬЄВ В.Ю.
ВАСЬКО Л.М.
ВЕРГУН С.І.
ВЕРГУНОВ В.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕСЕЛОВА О.М.
ВЕЧЕРСЬКИЙ В.В.
ВИННИЧЕНКО І.І.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВОДОТИКА Т.С.
ВОЙНАЛОВИЧ В.А.
ВОРОНЧУК І.О.
ВОРТМАН Д.Я.
ГАЙДАЙ О.Ю.
ГАЛЕНКО О.І.
ГАЛУШКА А.А.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГАРКАВЕЦЬ О.М.
ГАУТАЛА Р.В.
ГАУХМАН М.В.
ГЕРЕГОВА С.В.
ГИРИЧ І.Б.
ГЛОМОЗДА К.Ю.
ГОЛОВКО В.В.
ГОЛОВКО О.Б.
ГОЛОВЧЕНКО В.І.
ГОЛЬД М.Г.
ГОРДЄЄВ А.Ю.
ГОРЕНКО О.М.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГРЕЧИЛО А.Б.
ГРИБОВСЬКИЙ В.В.
ГРИГОР'ЄВА Т.Ю.
ГРИМИЧ М.В.
ГРОМЕНКО С.В.
ГУЛА Р.В.
ГУМЕНЮК О.А.
ГУЦАЛ П.З.
ҐЕДЗЬ Т.М.
ДАНИЛЕНКО В.М.
ДАРАГАН М.М.
ДЕМ'ЯНЧУК П.М.
ДЕНИСЕНКО Г.Г.
ДЗИРА Я.І.
ДЗЮБА О.М.
ДОЛИНСЬКА М.Л.
ДОМАНОВСЬКИЙ А.М.
ДУБИК М.Г.
ДУБРОВІНА Л.А.
ДУХ О.З.
ЄФІМЕНКО В.В.
ЄФІМЕНКО Г.Г.
ЖАРКИХ М.І.
ЖЕРЕБЦОВА Л.Ю.
ЖУРБА О.І.
ЗАБОЛОТНА Т.В.
ЗАГРЕБЕЛЬНА Н.І.
ЗАРЕЦЬКА Т.І.
ЗАТИЛЮК Я.В.
ЗАХАРЧУК О.М.
ЗАШКІЛЬНЯК Л.О.
ЗАЯЦЬ А.Є.
ЗНАМЕНСЬКИЙ Р.А.
ЗОЗУЛЯ С.Ю.
ЗУБАР В.М.
ІВАНЕНКО О.А.
ІГНАТЕНКО І.М.
ІСЛЯМОВ Е.М.
КАЛЕНЮК С.П.
КАЛІЩУК О.М.
КАМБАЛОВА Я.М.
КАПРАЛЬ М.М.
КАРАПІНКА М.В.
КАРПОВЕЦЬ Н.В.
КАРПЮК Л.А.
КАШЕВАРОВА Н.Г.
КИРИДОН А.М.
КИРІЄНКО О.Ю.
КИСЛИЙ О.Є.
КЛИМЧУК А.М.
КЛІД БОГДАН
КОБАЛЬ Й.В.
КОВАЛЕВСЬКА О.О.
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВАЛЬЧУК ОКСАНА
КОВПАК Л.В.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОЗАК Н.Б.
КОЗУБСЬКА О.Б.
КОЛЕСНИК І.І.
КОЛЯДА І.А.
КОМАР О.В.
КОРОЛЬКО А.З.
КОРОЛЬОВ Г.О.
КРАВЧЕНКО В.В.
КРАВЧЕНКО Е.А.
КРАВЧЕНКО І.О.

КРАВЧЕНКО О.О.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КРУПИНА В.О.
КУДРЯЧЕНКО А.І.
КУЗИК В.В.
КУЛАКОВСЬКИЙ П.М.
КУЛИК В.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУРАЄВ О.О.
КУЧЕРУК О.С.
ЛИТВИН М.Р.
ЛИТВИНОВА Т.Ф.
ЛИТОВКА К.Р.
ЛОБОДА М.К.
ЛОБОДА Т.М.
ЛУЖАНОВ І.В.
ЛУПАНДІН О.І.
ЛУЩАЙ Ю.В.
МАГДА Є.В.
МАЄВСЬКИЙ О.О.
МАЙБОРОДА Р.В.
МАЙОРОВ М.В.
МАЛАЦАЙ І.В.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАРЧУК І.В.
МАСНЕНКО В.В.
МАТЯХ В.М.
МАТЯШ І.Б.
МАФТИН Н.В.
МИЛЬКО В.І.
МИХАЙЛЕНКО Г.М.
МИХАЙЛОВСЬКИЙ В.М.
МИХАЙЛУЦА М.І.
о. Ю.А. МИЦИК
НАУМЕНКО А.О.
НЕБРАТ В.В.
НЕМИРОВСЬКИЙ О.О.
НЕСТЕРЕНКО В.А.
НІМЧУК В.В.
ОВСІЄНКО В.В.
ОЛІЙНИК Ю.М.
ОНИШКО Л.В.
ОНОПРІЄНКО В.І.
ОРЛЕВИЧ І.В.
ОСТАШКО Т.С.
ПАВЛИШИН О.Й.
ПАДАЛКА С.С.
ПАЗЮРА Н.В.
ПАПАКІН А.Г.
ПАПАКІН Г.В.
ПАСТУШЕНКО Т.В.
ПАТЕР І.Г.
ПАТРАУСКАС О.О.
ПЕРЕДЕРІЙ І.Г.
ПЕТЕГИРИЧ В.М.
ПІНЧУК Ю.А.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОНИПАЛЯК О.Д.
ПОПОК А.А.
ПОСТОЛЬНИК І.В.
ПОСУНЬКО О.М.
ПОШИВАЙЛО І.В.
ПРИЛІПКО І.Л.
ПРИМАЧЕНКО Я.Л.
ПРИСУХІН С.І.
ПУСТОВАЛОВ С.Ж.
РАШКОВСЬКИЙ Б.Є.
РЕЄНТ О.П.
РИНДЮК Н.В.
РИЧКА В.М.
РИЧКОВ П.А.
РОМАНЮК І.М.
РУБЛЬОВ О.С.
РУБЛЬОВА Н.С.
РУККАС А.О.
САЛТАН О.М.
САМОЙЛЕНКО Л.Г.
САРАНЧА Г.В.
САС П.М.
САФАР'ЯНС Є.В.
СЕБТА Т.М.
СЕРДЮК Н.Ф.
СЕРЕДА О.Г.
СИМОНЕНКО Р.Г.
СИНИЦЯ Є.В.
СИТИЙ Ю.М.
СІМПЕРОВИЧ В.М.
СІНКЕВИЧ Н.О.
СКРЯБІН О.Л.
СЛОБОДЯН В.М.
СМІРНОВ О.В.
СМОЛІЙ В.А.
СМОЛЬНІЦЬКА М.К.
СОЛОВЙОВА А.Б.
СТАРКОВ В.А.
СТАРЧЕНКО Н.П.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕПАНЕНКО В.С.
СТЕПОВИК Д.В.
СТЕЦИК Ю.О.
СТРОКОВА Л.В.
СТРУКЕВИЧ О.К.
ТАРАСЕНКО В.І.
ТЕЛІЖЕНКО С.А.
ТЕСЛЕНКО І.А.
ТЕСЛЕНКО І.Б.
ТИМОШЕНКО Л.В.
ТКАЧЕНКО В.М.
ТОМАЗОВ В.В.
ТРОФИМОВИЧ В.В.
КАРАПІНКА М.В.
УДОД О.А.
УРСУ Д.П.
ФАЙЗУЛІН Я.М.
ФЕЛОНЮК А.В.
ФУРСЕНКО Є.В.
ХАРЛАН Г.О.
ХАРУК А.І.
ХИНЧЕВСЬКА-ГЕННЕЛЬ Т.
ХОМЕНКО Н.М.
ЦВІРКУН В.І.
ЧЕРЕВКО О.С.
ЧЕРКАСЬКА Д.В.
ЧЕРНІКОВ І.Ф.
ЧЕРНЯКОВ І.Т.
ЧУХЛІБ Т.В.
ЧХАЇДЗЕ В.М.
ШАНДРА В.С.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШВИДЕНКО О.О.
ШЕВЧЕНКО В.В.
ШЕВЧЕНКО В.Ф.
ШИРОЧИН С.С.
ШПАГІН О.В.
ШУЛЬГА Т.С.
ШУМИЛО С.В.
ЮРЕНКО Ю.П.
ЮРКОВА О.В.
ЯНИШИН Б.М.
ЯНКОВСЬКА О.В.
ЯСЬ О.В.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

За кількістю жителів:

- більше 1 000 000
- 500 000 – 1 000 000
- 100 000 – 500 000
- 50 000 – 100 000
- 10 000 – 50 000
- менше 10 000

За адміністративним значенням:

- КИЇВ — столиця України
- ЛУГАНСЬК — центри областей, столиця АР Крим
- БРОВАРИ — центри районів
- ЛЮБИМІВКА ● — Віддалені частини міст

За типом поселення:

- СЕВАСТОПОЛЬ — міста зі спеціальним статусом
- МУКАЧЕВЕ — міста республіканського (АР Крим) та обласного значення
- БОЯРКА — інші міста
- Форос — селища міського типу
- *Сулимівка* — сільські поселення

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- АР Крим, областей, міст зі спеціальним статусом
- районів, міст республіканського (АР Крим) та обласного значення

ІСТОРИЧНІ КАРТИ ТА КАРТИ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

- ЧИГИРИН ◉ — Столиці держав, резиденції правителів
- ЛЬВІВ ◎, Прилуки ⊙ — Центри адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Німфей ○ — Інші населені пункти

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Невизначені або гіпотетичні ділянки кордонів

НАЗВИ

- **РІЧ ПОСПОЛИТА** — держав
- **Волинська губернія** — адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- ПОДІЛЛЯ — історичних регіонів, земель
- *СКІФИ* — народів і племен

ПЛАНИ МІСТ

- Осередки влади
- Християнські храми
- Монастирі
- Синагоги, кенаси
- Мечеті
- Дзвіниці
- Музеї
- Театри
- Готелі
- Маяки
- Інші будівлі
- Пам'ятники
- Кургани
- Печери
- Млини
- Ринки
- Сходи
- Мости
- Греблі

Укріплення з баштами і брамами:

- муровані
- дерев'яні
- земляні

- Стадіони

Забудова:

- щільна
- розріджена
- Ліси, парки

- Сади
- Виноградники

Кладовища:

- християнські
- інші

- Будівлі, виражені у масштабі
- у т.ч. діючі храми
- Станції метрополітену
- Пристані

КАРТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР

- Територія поширення культури
- *Пеньківка* ▲ — Археологічні пам'ятки

ВОЄННО-ІСТОРИЧНІ КАРТИ

Бойові порядки та дії:

- піхоти
- кінноти

- Артилерійські позиції
- Райони зосередження військ
- Пункти управління військами
- Переміщення військ
- Табори
- Польові укріплення

Колір кожного умовного знака на воєнно-історичних картах відповідає кольору, що його надано одній зі сторін конфлікту.
Воєначальники однієї зі сторін підписані прямим шрифтом, іншої – курсивом

- Унівський — Монастирі
- *Гард* — Урочища
- *Ужоцький* — Гірські перевали
- Укріплення
- Залізниці, станції
- Автомобільні та гужові шляхи
- Умовні горизонталі; скелі та урвища
- Болота
- Піски

Місця і роки битв:

- *1223* — на суходолі
- *1570* — на воді

ПРИМІТКИ

1. Назви адміністративно-територіальних одиниць і феодальних володінь, що походять від назв їхніх центрів, не підписано.
2. У квадратні дужки взято умовні/сучасні назви об'єктів, не відомих з писемних джерел.

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж*, *Її ж*, *Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УІЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.;
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто.
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.
- Інтернет-ресурси: Web: адреса веб-сайту і веб-сторінки.

Організаційне, науково-редакційне та науково-технічне
забезпечення підготовки Енциклопедії історії України
в Інституті історії України НАН України
здійснює редакційна група:

Г.В. Боряк (заст. директора Інституту,
завідувач відділу спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
член-кореспондент НАН України,
д-р істор. наук, проф.),
В.Ю. Васильєв (провідний науковий співробітник,
д-р істор. наук),
Д.Я. Вортман (редактор),
К.Ю. Галушко (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
В.В. Головко (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.М. Дзюба (канд. істор. наук),
Н.Г. Кашеварова (докторантка,
канд. істор. наук),
О.О. Ковальчук (канд. істор. наук),
Н.І. Лісунова (редактор),
Т.М. Омельчук (редактор),
О.С. Рубльов (учений секретар Інституту,
д-р істор. наук, проф.),
О.В. Юркова (провідний науковий співробітник,
канд. істор. наук).

Для створення ілюстративного ряду використано матеріали
із друкованих видань та відкритих інформаційних ресурсів,
розміщених у мережі Інтернет.

Укладач ілюстративного ряду *Д.Я. Вортман*.
Укладачі карт: *Д.Я. Вортман*, *Л.І. Криницький*.

Том підготовлено за сприяння Фонду катедр українознавства (США).

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Додатковий том
Книга 1

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2021

Координатор робіт *Я.О. Бондарчук*
Редактори *Я.В. Богданьок,*
Д.В. Вонсик, М.М. Ломонос, *В.О. Луконіна*
Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*
Художній редактор
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Коректори
Комп’ютерна графіка
Комп’ютерний набір *В.Г. Каменькович*
Комп’ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

1-ша книга додаткового тому ЕІУ
містить 1066 статті, 546 ілюстрації, 47 карт, 1 таблицю

Підписано до друку 00.00.2021. Формат 84×108/16.
Офс. друк. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Фіз. друк. арк. 00,0. Ум. друк. арк. 00,0. Ум. фарбо-відб. 00,0.
Обл.-вид. арк. 00,0. Тираж 000 прим. Зам. №

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК